

Türkiye-Suriye

Ortak Kültür

Tarih ve Göç

Editörler

Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ - Prof. Dr. Yücel KARADAŞ
Arş. Gör. İbrahim ÖZHAZAR

Türkiye-Suriye

Ortak Kültür, Ortak Tarih ve Göç

Editörler:

Prof.Dr. Zeynel ÖZLÜ

Prof.Dr. Yücel KARADAŞ

Arş.Gör. İbrahim ÖZHAZAR

Gaziantep Üniversitesi Yayınları: 12

Eser Adı

Türkiye-Suriye Ortak Kültür, Ortak Tarih ve Göç

Editör

Zeynel ÖZLÜ
Yücel KARADAŞ
İbrahim ÖZHAZAR

Kapak Tasarım

Ayhan ÖZER

E-ISBN

978-975-7375-66-1

1. Baskı:

Gaziantep Üniversitesi Yayınları, 2023

Gaziantep Üniversitesi Yayınevi

Sertifika No: 51630

Adres : Üniversite Bulvarı 27310 Şehitkamil –
Gaziantep, Türkiye

E-Posta : yayinevi@gaziantep.edu.tr

Web : yayinevi.gantep.edu.tr

Gaziantep, 2023 © Copyright Gaziantep Üniversitesi Yayınevi

Bu baskının bütün hakları Gaziantep Üniversitesi Yayınları'na aittir. Gaziantep Üniversitesi Yayınevi'nin yazılı izni olmaksızın kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Bu kitapta yer alan her türlü bilginin ve yorumun sorumluluğu yazarlarına aittir.

TAKDİM

M.S. 800 yıllarından itibaren Orta Asya'dan Ortadoğu'ya yönelik Türk göçünde Suriye ve Mısır, Anadolu'dan çok önce Türk varlığının damga vurduğu coğrafyalardan olmuştur. Hâlihazırda bu iki ülkede yerleşik bir Türk varlığı ortaya çıktıktan bir süre sonra Türklerin göçü Irak, Suriye, Mısır ve İran'dan Anadolu'ya doğru yön değiştirmiştir. Dolayısıyla günümüz Türkiye ve Suriyesi arasındaki ilişki sadece bir komşuluk ilişkisi değildir, aynı zamanda ortak tarih ortak bellek ilişkisidir de. Dolayısıyla bin yılların tarihine baktığımızda Suriye'yi Türkiye olmadan, Türkiye'yi de Suriye olmadan anlamak çok zordur.

Suriye'nin son yüzyıldaki tarihsel deneyimi çoğu bakımdan Cumhuriyet Türkiye'sine benzese de; modern Suriye devletini ve toplumunu şekillendiren unsurların aslında XIX. yüzyıl Osmanlı bürokratik geleneğinde şekillendiğini, Suriye'nin kurucu unsurlarının hemen hemen tamamının Osmanlı siyasal ve toplumsal ikliminde yetiştiğini belirtmemiz gerekir.

Ancak iki ayrı devletin ortaya çıkışıyla iki toplum arasındaki bağ zayıflamış, bu durum toplumların ayrı istikametlerde ilerlemelerine, birbirlerinden habersiz olmalarına ve ne yazık ki aralarındaki ilişkinin daha da zayıflamasına zemin hazırlamıştır. Bu ayrılık ülke insanların birbirleriyle ilgili bilgisizliğine ve önyargılarına da zemin hazırlamıştır. Ne Suriye'de Türkiye'yi, Türk toplumunu tanımaya yönelik akademik çalışmalar veya entelektüel bir merak olmuştur, ne de Türkiye'de Suriye'ye yönelik böylesi yeterli düzeyde bir merak gelişmiştir. Bu bağlamda her iki toplumun ortak tarih ve ortak hafızasının ortaya konması elzem bir hale gelmiştir.

Üniversitemiz Göç Enstitüsünce yayınlanan bu kitabın amacı, son 25 yılda iki toplum arasında artan ilişki ve Suriye'de yaşanan iç savaştan sonra Türkiye'ye yaşanan göç dalgasıyla, Suriye insanını pratikte deneyimleme fırsatına rağmen bu komşu toplumun Türk kamuoyu ve hatta Dünya kamuoyu tarafından yeterince tanınmamasına karşın bu durumu düzeltmek adına akademik bir bilgi kaynağı üretmektir. Suriye'nin tarihi, tarımı, siyaseti, Osmanlı ve Türkiye'yle ilişkisine dair bir çok makalenin kaleme alındığı bu hacimli kitabın Türk ve Dünya kamuoyundaki Suriye ve Suriye toplumu ile ilgili eksik bilgilenmeyi az da olsa telafi edeceğini ifade edebilirim.

Bu eserin ortaya çıkmasını sağlayan başta Göç Enstitüsü'nün değerli çalışanları olmak üzere, katkılarını esirgemeyen tüm akademisyenlere ve üniversite çalışanlarına teşekkürlerimi sunarım.

Gaziantep Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Arif Özaydın

ÖNSÖZ ve TEŞEKKÜR

Sevgili Okuyucular,

Türkiye ile Suriye arasında geniş bir zamana ve mekâna yayılmış olan coğrafya bağı; tarihsel, dinsel, sosyal, kültürel ve iktisadi ilişkilerimiz açısından pek çok ortak bağa işaret etmektedir.

Arabistan çölü, batıda Akdeniz ve ona paralel olarak uzanan Lübnan ve anti Lübnan dağları, güneyde Sina Yarımadası ve kuzeyde Anadolu ile çevrelenmiş olan bölgeyi Romalılar ve çağdaş Avrupalı yazarlar “Suriye” olarak tanımlarken, Araplar ise “Bilâdu’ş-Şam” veya “Arzu’ş-Şam” olarak adlandırmışlardır. Dolayısıyla tarihte Gaziantep ve Suriye’nin de dâhil olduğu geniş bir bölge “Şam bölgesi” (BerrüŞam) olarak isimlendirilmiştir. Doğal olarak Antep, Halep ve Şam Şehirleri birbirinden ayrı tahayyül edilmemiştir. Suriye kelimesi Avrupalılar tarafından nispeten yeni bir adlandırmadır. Bunun yerine İslam tarihçileri tarafından “Şam” kelimesi kullanılmıştır. Türkiye topraklarındaki Gaziantep, Antakya, Lübnan, Suriye ile Ürdün’ün büyük bir kısmı Şam kelimesiyle ifade edilmiştir. XIX. Yüzyılın kırklı yıllarından itibaren “Suriye” adı geniş ölçüde ve özellikle Amerikan misyoner okulları mezunları, cemiyetler ve bilimsel eserlerde de kullanılmaya başlanmıştır. Antik çağlarda, bugün Türkiye ve Suriye olan bölge Hititler, Asurlular ve Persler de dâhil olmak üzere bir dizi güçlü imparatorluk ve medeniyete ev sahipliği yaptı. Bölge aynı zamanda Halep, Antakya ve Şam gibi önemli Şehirleriyle önemli bir ticaret ve kültür merkeziydi.

Yavuz Sultan Selim 1516 yılında Mercidâbık Savaşı’nda Memlukleri mağlup etti ve o yıl Suriye’nin tamamını fethetti. Suriye’nin bazı bölgeleri yerel özerkliğe sahip olsa da, bölge bir bütün olarak 400 yıl boyunca Osmanlı Devleti’nin ayrılmaz bir parçası olarak kaldı. Her biri, bir valinin yönetiminde olan vilayetlere bölündü. Bunlar: Şam, Halep ve daha sonra idari merkezi Akka’ya taşınan Trablusşam ve Sayda. Bunlardan en büyüğü olan Şam, her yıl Mekke’ye hac yolculuğunun düzenlendiği yer olarak özel bir öneme sahipti. Dımaşk valisi Şartları uygun olduğunda hac yolculuğuna öncülük eder ve vilayetin gelirlerinin çoğu hac masraflarına ayrılırdı.

İlk Osmanlı valileri tarıma büyük önem vermiş ve mali sistemleri, tarımı teşvik edecek şekilde tasarlanmıştır. Suriye’nin bazı bölgelerinde XVI. ve XVII. yüzyıllarda tarım gelişti ve yerel tüketim için tahılların yanı sıra ihracat için pamuk ve ipek üretildi. Halep ve Şam sadece önemli el sanatları merkezleri olmakla kalmadı, aynı zamanda çöl ve kırsal kesim için pazar Şehirleri ve Basra Körfezi ve İran’a giden çöl yolları üzerinde duraklar olarak hizmet verdi. Halep aynı zamanda Avrupa ile yapılan ticarete de önemli bir merkezdi; Fransız ve İngiliz tüccarların yanı sıra bölgede İtalyan tüccarlar da yer aldı ve Mısır, İtalya ve Fransa ile bağlantılar geliştiren Suriyeli Hristiyan ve Yahudi tüccarlardan oluşan bir sınıf yetişti.

Şam bölgesi, coğrafi konumu itibariyle Türk İslam tarihinin önemli olaylarının yaşandığı stratejik, mali ve dinsel açıdan önemli bir geçiş noktasında bulunmaktaydı. Nitekim tarihte Suriye ve Mısır’ın gelir kaynakları Osmanlı bütçesinin önemli bir bölümünü oluşturmuş, buraları her yıl

Mekke'ye yapılan haccın başlangıç noktalarını teşkil etmişti. Kutsal Şehirlere sahip olmak Osmanlılara v hiçbir Müslüman ülkenin sahip olmadığı bir meşruluk ve İslam dünyasının ilgi merkezi olma iddiası sağlamıştı. Bu nedenle Şam, Halep ve Trablus gibi vilayetleri, buralardan sağlanan vergi gelirleri, Halep'in uluslararası ticaret sistemi içindeki yeri ve Şam'ın haccın örgütlendiği merkezlerden biri olması gibi nedenlerle doğrudan denetlemek gerekmişti.

I. Dünya Savaşı'nı takiben Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının ardından modern Türkiye ve Suriye ulus devletleri kuruldu. Yakın tarihte Türkiye ve Suriye arasındaki ilişkiler, özellikle toprak anlaşmazlıkları, su kaynakları ve siyasi ittifaklar konularında gerginlik ve çatışma dönemlerine sahne oldu. Suriye'de devam eden iç savaş ve Türkiye'nin Suriye'deki askeri operasyonları ve Suriyeli çeşitli grupların desteklenmesi de dâhil olmak üzere çatışmaya müdahil olması Türkiye-Suriye ilişkilerini farklı bir boyuta taşıdı. Son yıllarda yaşanan, sebeplerine ve sonuçlarına hep birlikte tanık olduğumuz Suriye'den Türkiye'ye göç, bu ortak paydaların gün yüzüne çıkmasına olanak sağlamış ve sağlamayı sürdürmektedir. Bu durum; Türkiye ve Suriye arasındaki tarihsel bağların bilinmesini, bugünün anlaşılmasını ve geleceğe yön verecek adımların atılmasını sağlayacak akademik çalışmaların önemini ve gerekliliğini arttırmıştır.

Görüldüğü gibi Suriye'nin tarihsel geçmişi Türkiye ile hiçbir zaman ayrı düşmemiş ve bu bağlar günümüze kadar devam etmiştir. Suriye'deki iç savaş, milyonlarca Suriyelinin iç savaştan uzaklaşarak Türkiye de dâhil olmak üzere komşu ülkelere sığınmasıyla büyük bir sığınmacı krizine yol açmıştır. Bu bağlamda Türkiye 3,6 milyondan fazla Suriyeli sığınmacıya ev sahipliği yaparak dünyada en fazla sığınmacı barındıran ülke konumuna gelmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti ve halkı kadirşinastır. Tarih boyunca mazlumun, mağdurun, yolda kalmışın hep yanında olmuştur. Osmanlı kronikçisi Aşık Paşazade'nin ifadesiyle "garipleri sevicî" bir millet olmuştur. Bu tarihsel hamilik mirasını, Türkiye Cumhuriyeti de devr almış, devlet-millet el ele, Suriye'deki iç savaş ve sonrasında yaşanan göç hareketlerinde Suriyeli mağdur ve mazlumlara ekonomik, siyasi, lojistik olarak maddi ve manevi her türlü fedakârlıkta bulunmaktan geri durmamıştır.

Bu bağlamda bütün bu tarihi süreç, alanında uzman akademisyenler tarafından incelenip, analiz edilip yazınsal bir hale dönüştürülerek, Türkiye-Suriye ilişkileri ve göç alanında bilgi edinmek isteyen her araştırmacıya birçok farklı alanda katkılar sunacak interdisipliner bir çalışma ortaya kondu. Bu vesileyle, Başta Sayın Rektörümüz Prof. Dr. Arif Özyaydın olmak üzere; "Türkiye-Suriye: Ortak Kültür, Ortak Tarih" kitabının hazırlanmasına katkıda bulunan ve aşağıda sıralı isimleri yer alan tüm yazarlarımıza, araştırmacılarımıza, hakem kurullarımıza, alan editörlerimize, gönüllü olarak destek vermekten geri durmayan öğrencilere ve katkısı olan herkese ayrı ayrı teşekkür etmek istiyorum. Yine kitabın basılmasında verdiği destekten ötürü Gaziantep Üniversitesi Yayınevi'ne teşekkürü bir borç

biliriz. Onların özverili çalışmalarıyla bu eser, kültürel mirasımızın önemli bir kesitini sunuyor ve toplumumuzun daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

Umarım bu kitap, sizler için keyifli ve aydınlatıcı bir okuma deneyimi olur. Birlikte geçmişimize yolculuk ederken, farklılıklarımızın zenginliğini kutlamayı ve ortak kültürümüzde birleşmeyi dilerim. Birlikte yaşadığımız bu gezegeni daha iyi bir yer haline getirmek için, el ele ve gönül gönüle vererek çalışmaya devam etmek en büyük temennimdir.

Bu kitabın gerçekleşmesindeki önemli katkılarınız ve özverili çalışmalarınız için içten teşekkürlerimizi sunarız. Sizin alan editörlüğünüz ve profesyonel yönlendirmeniz sayesinde bu kitap bir bütün haline gelerek okuyuculara ulaşabildi. Sahip olduğunuz bilgi birikimi, deneyimli bakış açınız ve özenli yaklaşımınız, içeriğin kalitesini arttırdı ve bilgi akışını daha anlaşılır kıldı. Başlangıçtan itibaren gösterdiğiniz yoğun ilgi ve sabırlı desteğiniz, bu kitabın düzenleme sürecini oldukça keyifli ve verimli kıldı. Sizinle işbirliği yapmak, bizim için büyük bir onur ve öğrenme deneyimi oldu.

Aşağıda ismi geçen değerli bilim insanları, kitabımızın ortaya çıkmasında sizin gibi yetkin ve vizyona sahip alan editörleriyle çalışmak bizim için büyük bir şans oldu. Emeğiniz ve katkılarınız için teşekkür eder, bundan sonraki çalışmalarınızda başarılar dileriz.

- Prof. Dr. Eyüp TANRIVERDİ (İlahiyat)
- Prof. Dr. Bayram ÇETİN (Eğitim)
- Prof. Dr. Gökhan GÖKGÖZ (İletişim)
- Prof. Dr. Mahmut ÇINAR (İlahiyat)
- Prof. Dr. Mustafa SARIBIYIK (İlahiyat)
- Prof. Dr. Halil İbrahim YAKAR (Edebiyat)
- Doç. Dr. Ali ÖZKAN (Gastronomi)
- Doç. Dr. Ayhan ÖZER (Sanat)
- Doç. Dr. Derya SİLİBOLATLAZ BAYKARA (Etnografik eserler)
- Doç. Dr. Erol ERKAN (Sivil Toplum Kuruluşları)
- Doç. Dr. Üyesi Mustafa KESKİN (Edebiyat ve Kültür)
- Dr. Öğr. Üyesi Atik ASLAN (Türkiye-Suriye Göç İlişkileri)
- Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Murat ÇAY (Tarih)
- Dr. Öğr. Üyesi Safiye ÖZGÜÇ (Sağlık İşbirlikleri)
- Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt KARA (Eğitim)
- Dr. Omar ATİK (Ziraat)

Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ
Gaziantep Üniversitesi Göç Enstitüsü Müdürü

İçindekiler

19. yüz yıl Osmanlı Suriyesinde Ermeni Asıllı Arap Islahatçı: Rızkullâh Hassûn'un Siyasi ve Edebi Faaliyetleri.....	1
Abdulkadir Karacadağ.....	1
Suriye'de Hellenistik-Roma ve İslamiyet Dönemlerine Ait Kültürel Eserler	20
Abdurrahman Uzunaslân.....	20
Nevzat Artuç	20
Bir Savaş Çocuğunun Gözünden Bir Göç Hikâyesi.....	44
Ahmet İhsan Kaya.....	44
Fırat ve Akdeniz Havzasında Ortak Mutfak Kültürü	59
Ali Özkan	59
İnci Aydın.....	59
Büşra Çelik.....	59
Fatma Taş	59
Soğuk Savaş'ın Türkiye-Suriye İlişkilerine Etkisi Yakınlaşmadan Krize Giden Süreç 1946-1957.....	110
Arda Baş.....	110
1921 Ankara İtilafnamesi, Türkiye- Suriye Sınırı ve Kilis.....	131
Ayşe Erkmen.....	131
XIX-XX. Yüzyılda Bilad-I Şam Bölgesindeki Rus Okulları ve Mezun Misyonerlere Dair Bir İnceleme	163
Zeynel Özlü.....	163
Benay Semir Bakır	163
Geçmişten Günümüze Suriye'nin Mutfak Kültürü ile Yemekleri-Tatlıları ve İçecekleri	198
Elif Zıyanak.....	198
Suriyeli Göçmenlerin Meslek Edindirme Kurslarından Kurs ve Kursiyerlik Örüntüsünün Gaziantep/Şahinbey Ölçeğinde Değerlendirilmesi.....	214
Ersun Şen.....	214
Türkiye'de Öğrenim Gören Suriyeli-Türk Öğrencilerin "Göç" Kavramına İlişkin Metaforik Algılarının Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi	236
Fahrettin Korkmaz.....	236
Mondros Mütarekesinden Ankara Anlaşmasına Kadar Türk ve Suriyeli Direnişçiler Arasındaki İlişkiler	256
Fatih Turgay Eldem.....	256
Suriyeli Mültecilerde Sosyal Uyum ve Ruh Sağlığı.....	294

Fatma Karasu.....	294
Ebru Öztürk Çopur.....	294
Göçmen Kadınların Ekonomiye Katılım Deneyimleri Üzerine Bir İnceleme: “Suriyeli Girişimci Kadınlar Örneği”	312
Fatma Özcan.....	312
Halep ve Gaziantep Geleneksel Konut Mimarisinde Mekansal ve Biçimsel Benzerlikler	330
Feyza Kuyucu.....	330
Halep Vilâyetinin İdarî Taksimatı ve Nüfusu.....	346
Harun Şahin.....	346
Selçuklular Devrinde Suriye’nin Ekonomisi ve Türkiye ile Ticari İlişkilerine Genel Bir Bakış	372
Hüseyin Kayhan	372
Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Kadar Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye’de Arap Sosyalist Baas Partisi (1789-2023)	389
Hüseyin Şeyhanlıoğlu.....	389
Islahat Fermanı’nın Toplumsal Yansımaları ve Devletin Savunmacı Refleksi;	417
“Şam-ı şerif Eyaleti Ahalisi Üzerine Tarh Olunan Vergi ve İane-i Fevkaladenin Kararnamesi” (H.1277/M.1860-61)	417
Kerim Tiryaki.....	417
Osmanlı’nın Son Döneminde Suriye ve Arz-ı Filistin’de Fransız Politikalarına Karşı Bir Reddiye; Suriye’deki Hıristiyan Ruhani Liderlerin Tekzibnameleri	437
(R.1332/M.1916/17)	437
Kerim Tiryaki.....	437
Roma Devleti’nin Yakındoğu Politikası ve	463
Suriye’nin Jeopolitik Önemi	463
Kevser Taşdöner.....	463
Necmettin Bilik	463
Yerel Yönetimler ve Göç Politikası.....	490
M. Salih Yıldırım	490
Medine’den Suriye’ye Sahabe Göçü.....	507
Mehmet Akbaş	507
Suriyeli Mülteci Ailesi.....	546
Mehmet Fatih Güloğlu	546
M. Ruhat Yaşar	546
Halep ve Anadolu Arasında İlmî Etkilişim: Selkini Ailesi Örneği	572
Mustafa Keskin	572
Ibrahim Salkını.....	572

Türk Mutfağına Uyum Sürecinde Suriyeli Göçmenler	600
Neslihan Fulin	600
Suriye’de Hellenistik-Roma ve İslamiyet Dönemlerine Ait Kültürel Eserler	620
Nevzat Artuç	620
Abdurrahman Uzunaslân.....	620
Suriye Tarihi’nde Cemal Paşa Gerçeği.....	639
Nevzat Artuç	639
Restorative Analytical Study of the Immigration and Passport Building in the Ancient City of Aleppo.....	661
Nizar Bustani.....	661
Genetic improvement and the adopting mechanism of the certified local agricultural varieties in Syria (Wheat case study).....	681
Omar Atik.....	681
Khaled Al Hasan	681
Suriye ve Türkiye’de Milliyetçiliğin Gelişimi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme....	699
Onur Türkölmez	699
Dünya’da ve Türkiye’de Göç Hareketleri ve Göç Hareketlerinin Emek Piyasasına Etkisi: Türkiye Örneği.....	724
Orhan Çoban	724
Ayşe Çoban	724
Osmanlı İktisadî Yapılanmasında Halebü’ş-şehbâ ve Tevabiinin “Rûsum-ı Kahve Maktuası”na Ait İrad ve Masraf Defterinin Analizi (H.1199-1204/M.1785-1790).....	742
Rümeysa Kars	742
Adnan Menderes Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri (1950-1960)	775
Sedat Akdeniz	775
İsmet İnönü Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri (1938-1950)	826
Sedat Akdeniz	826
Suriyeli Mülteci Krizinde Türkiye-Almanya Arasında Politik Farklılıklar ve Müdahaleler	860
Serdar Nerse	860
Şeyh Alâeddîn Haznevî ve Toplumsal Barışa Katkısı.....	880
Şahin Şimşek.....	880
Suriye İç Savaşı’nın Unesco Dünya Miras Alanlarına Etkisi	895
Veysel Özbey	895
Muhitten Merkeze Bakmak: Şamlı Alim Muhammed el-Emîn el-Muhibbî’nin.....	915
Hulâsatü’l Eser’inde Osmanlı Devlet Adamları	915
Yahya Koç.....	915

Türkiye’de Suriyeli Göçmenlere Sunulan Üreme Sağlığı Hizmetlerine İlişkin Politikalar	975
Yasemin Öztürk.....	975
Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Arap Milliyetçiliği: Suriye’den Anadolu’ya Zorunlu Göçe Tabi Tutulan Arap Aileler	989
İsmail Hakkı Üzüm	989
Zeynel Özlü	989

19. yüz yıl Osmanlı Suriyesinde Ermeni Asıllı Arap Islahatçı: Rızkullâh Hassûn'un Siyasi ve Edebi Faaliyetleri

Abdulkadir Karacadağ*

Genişletilmiş Özet

Siyasi, kültürel, toplumsal ve edebi tezahürü olan Nahda hareketi, 18. yüz yılın sonlarında Mısırda başlamış ve kısa sürede Suriye ve Lübnanda etkisini göstermiştir. Edebi açıdan Nahda, Arap aydınların Arap dili, tarihi ve edebiyatını yeniden canlandırmak amacıyla yaptıkları kültürel faaliyetlerdir. 19. yüz yılın ikinci yarısından itibaren bu gaye ile ilmi ve edebi cemiyetler kurulmuş ve basın-yayın faaliyetlerine hız verilmiştir. Süreç içerisinde Batılı devletlerin de etkisiyle siyasi fikirlerin merkezi haline gelen bu cemiyetler, 20. yüz yılın başlarında Arap bağımsızlık fikrini savunan isimler yetiştirmiştir. Bağımsızlık fikri her ne kadar Birinci Dünya Savaşı sırasında resmi olarak gündeme gelse de bu düşüncenin daha eskiye dayandığı kabul edilmektedir. 19. yüz yılın başlarından itibaren bir kısım Arap aydını arasında yeşermeye başlayan Arap bağımsızlık düşüncesi, Rızkullâh Hassûn'un edebi faaliyetlerinin temel konusu olmuştur. Bu bağlamda Hassûn'un bağımsızlık düşüncesi ve bu düşüncenin eserlerine yansıma şekli çalışmanın konusunu teşkil etmiştir. Arap bağımsızlık düşüncesini ve ilk faaliyetleri problem edinen bu çalışmada Hassûn'un Osmanlıcı bir tavırdan Osmanlı düşmanı ve Batı hayranı bir karaktere evrilmesindeki etkenler nitel olarak incelenmiş, dönemin siyasi, kültürel ve edebiyat çevresinin yazar üzerindeki etkileri tahlil edilmiştir. Bununla yazarın savunduğu bağımsızlık düşüncesine etki eden faktörlerin tespiti amaçlanmıştır. Bu minvalde yazar üzerinde etkin olduğu düşünülen kişilerin siyasi ve edebi faaliyetleri de incelenmiş, ortak bağlantıların tespiti hedeflenmiştir. Arap bağımsızlık düşüncesinin filizlendiği ve geliştiği bölge, tarihsel süreç ve bu düşüncüyü savunan ilk şahsiyetleri bulabilmek adına literal tarama, Hassûn'un yayınladığı eserler açısından doküman analizi, söz konusu eserlerde bağımsızlık düşüncesinin tespiti için içerik analizi ve Hassûn'un ıslahat hareketlerindeki yerini tanımlamak amacıyla tanımlayıcı yöntem kullanılmıştır. 18. yüz yıldan itibaren Batı'nın din, ticaret ve eğitim gibi yollarla bölgedeki faaliyetleri, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın bölgeyi bir süre işgal etmesi, Osmanlı'nın dış ilişkilerde giderek zayıflayan gücü gibiyü sebepler bölge halkından bir kısmın Osmanlıya saygısını giderek yitirmesine, Batılı devletlerin himayesini veya Suriyede kurulacak bağımsız bir Arap devletini tahayyül etmesine sebep olmuştur. Bu düşünce özellikle bölgedeki Hıristiyanlar arasında yayılmıştır. Kullanılan yöntemlerle Ermeni asıllı Katolik Arap aydını Rızkullâh Hassûn'un İstanbul, Rusya, Fransa ve İngilterede yayınladığı gazete, dergi ve şiir divanları gibi kaynaklara ulaşılmış ve yazardaki bağımsızlık düşüncesinin tespiti açısından incelenmiştir. İyi bir eğitim gören Hassûn'un gençlik yıllarında birçok ülkeyi gezme fırsatı bulunduğu, davet üzere gittiği İstanbul'da edindiği siyasi, dini ve edebi çevreye bağlı olarak kısa sürede tanındığı, Fuad Paşa'nın yanında devlet işlerinde görev alacak bir seviyeye geldiği görülmüştür.

* Öğr. Gör., Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati, Orcid: 0000-0002-6335-096X abdulkadir.karacadag@kilis.edu.tr

Ancak devlet nezdindeki yükselişi sırasında hırsızlık iddiasıyla tutuklanmış, suçsuzluğunu ispat edemediği için Rusyaya sığınmıştır. Bundan sonra azılı bir Osmanlı düşmanı haline gelen Hassûn, ailesini bir daha görememek pahasına ömrünü Rusya, Fransa ve İngilterede Osmanlı aleyhine yayımlar yaparak ve Arap bağımsızlığını savunarak geçirmiştir. Yayınlarında Ahmed Fâris eş-Şidyâk ve bazı Osmanlı yöneticileri gibi Arap ruhunun dirilişine engel olarak gördüklerini hedef almış, 1867-1880 yılları arasındaki hemen her yayınında dolaylı veya doğrudan bağımsızlık düşüncesini savunmuş ve Arap halkını Nahdaya davet etmiştir. Hassûn'un basın-yayın faaliyetleri Suriye bölgesinde birtakım sebeplerle beklediği seviyeye ulaşamasa da Avrupada yaşayan Araplar tarafından karşılık bularak okunmuş ve tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nahda hareketi, Arap bağımsızlık düşüncesi, Rızkullâh Hassûn, Arap edebiyatı, 19. yüz yıl Suriye.

An Arab Reformist of Armenian Origin in 19th Century Ottoman Syria:

The Political and Literary Activities of Rızkullah Hassun

Extended Abstract

The Nahda movement, which has political, cultural, social and literary manifestations, started in Egypt at the end of the 18th century and soon showed its effects in Syria and Lebanon. From a literary point of view, the Nahda constitutes the umbrella for the cultural activities of Arab intellectuals aiming for a revival of the Arabic language, history and literature. Since the second half of the 19th century, scientific and literary societies were established in line with this aim and press activities were accelerated. In the process, these societies, which became the center of political ideas with the influence of Western states, raised names who advocated the idea of Arab independence at the beginning of the 20th century. Although the idea of independence came to the fore officially during the First World War, it is accepted that this idea had its origins in earlier times. The idea of Arab independence, which started to flourish among some Arab intellectuals from the beginning of the 19th century, became the main subject of Rızkullah Hassoun's literary activities. In this context, Hassoun's idea of independence and the way this thought was reflected in his works constituted the subject of the study. In this study, which chose the idea of Arab independence and the first activities as a problem, the factors in Hassoun's evolution from an Ottomanist position to a character who treated himself as an enemy of the Ottoman and a fan of the West were analyzed qualitatively, and the effects of the political, cultural and literary environment of the period on the writer were analyzed. This being stated, it is aimed to determine the factors affecting the idea of independence advocated by the author. In this direction, the political and literary activities of the people who are thought to be influential on the author were also examined, and it was aimed to determine the common connections. A literature review was used to find the region, the historical process, and the first figures who defended this idea, where the Arab independence idea sprouted and developed. Considering the works published by

Hassoun, document analysis was used. Content analysis was used to determine the idea of independence in the mentioned works. Descriptive method was used to define Hassoun's place in reform movements. Since the 18th century, various reasons such as the activities of the West in the region by means of religion, trade and education, the occupation of the region by Kavalalı Mehmet Ali Pasha for a while, the weakening power of the Ottomans in foreign relations, etc caused some of the people of the region to gradually lose their respect for the Ottoman Empire, to envision the protection of Western states or an independent Arab state to be established in Syria. This idea spread especially among the Christians in the region. Through the methods used, sources such as newspapers, magazines and poetry divans published by Rizkallah Hassoun, a Catholic Arab intellectual of Armenian origin, in Istanbul, Russia, France and England were reached and examined in terms of drawing the boundaries of the author's idea of independence. It has been seen that Hassoun, who received a good education, had the opportunity to travel to many countries in his youth, was recognized in a short time owing to the political, religious and literary environment he was involved in in Istanbul, where he went upon invitation, and came to in the ascendent as to take charge in state affairs alongside Fuad Pasha. However, during his rise in the state ranks, he was arrested on charges of stealing, and took refuge in Russia because he couldn't prove his innocence. Hassoun, who became a fierce enemy of the Ottoman Empire after that, spent his life making anti-Ottoman publications in Russia, France and England and defending Arab independence at the expense of never seeing his family again. In his publications, he targeted what and who he saw to be an obstacle to the resurrection of the Arabian spirit, such as Ahmed Faris al-Shidak and certain Ottoman rulers, and defended the idea of independence directly or indirectly in almost every publication between 1867 and 1880, and invited the Arab people to Ennahda. Although Hassoun's publications and activities did not achieve the recognition he expected in the Syrian region for certain reasons, those were followed and discussed by Arabs living in Europe.

Keywords: The Nahda movement, Arab idea of independence, Rizkallah Hassoun, Arabic literature, 19th Century Syria.

Giriş

Osmanlı Devleti yaklaşık 600 yıl süren hakimiyetinde birçok etnik ve dini unsuru yönetmiştir. Bilâdu'ş-Şâm ve Mısır, Yavuz Sultan Selim'in 1516-1517 yıllarındaki seferleri sonrası Osmanlı topraklarına dahil edilmiştir. Egemenliği süresince çeşitli iç ve dış problemlerle uğraşan Osmanlı Devleti, Batı etkisini azaltmak amacıyla Islahat Fermanı'nı (1856) yayınlamıştır. Ancak 18. yüz yıldan itibaren Batı'nın bölgedeki eğitim, kültür ve dini faaliyetleri Islahat Fermanı'nın ilanından sonra hızla artmış, bu süreçte gerek Osmanlı Devleti gerek Batılı devletler tarafından başta Şam, Halep ve Beyrut olmak üzere bölge merkezlerinde açılan okullar ve kurulan matbaalar beraberinde edebi ve fikri bir hareketlilik getirmiştir. Siyasi, kültürel ve edebi reformların yaşandığı bu süreç Araplar tarafından “*Nahda*” (rönesans) olarak isimlendirilmiştir. Özellikle 19. yüz yılın ikinci yarısında Arap aydınlar,

dil, edebiyat ve tarihlerini yeniden canlandırmak amacıyla ilim ve edebiyat kurumları yoluyla dönemin kültürel seviyesini yükseltme hususunda önemli çalışmalar yapmışlardır. Emîn el-Cundî (1766-1841), Nâsif el-Yâzicî (1800-1871), Abdulkâdir el-Cezâyirî (1808-1883), Butrus el-Bustânî (1819-1883), Fransîs el-Marrâş (1836-1874), İbrâhîm el-Yâzicî (1847-1906), Selîm el-Bustânî (1848-1884), Mîhâil es-Sakkâl (1852-1937), Kustâkî el-Hımsî (1858-1941), Abdilhâmîd ez-Zehrâvî (1871-1916) ve Muhammed Kürd Ali (1876-1953) 19. yüz yıl Suriye’inde etkinlik gösteren önemli şahsiyetlerdir.

Genellikle Batılı devletlerin öncülüğünde kurulan Arap cemiyetleri, her ne kadar edebiyat ve kültürü canlandırmak amacıyla kurulmuş olsalar da zamanla siyasi düşüncelerin üretildiği ve tartışıldığı merkezler haline gelmişlerdir.¹ 19. yüz yıl Suriye’inde oluşan edebi ve siyasi hareketlilik, bu bölgedeki Araplarda bağımsızlık düşüncesinin doğmasına ve giderek gelişmesine sebep olan önemli etkenlerden biri olmuştur. Bu düşüncenin Şerif Hüseyin önderliğinde eyleme dönüşmesi² (5 Haziran 1916) Birinci Dünya Savaşına rastlarsa da kökeni yaklaşık bir asır öncesine dayanmaktadır. Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın Suriye’yi işgali süresince yaptığı faaliyetler özellikle Hıristiyanlar arasında takdir edilmiş, Osmanlı’ya karşı ayrılıkçı fikirlerin filizlenmesine neden olmuştur.³

Batı’nın üzerinde önemle durduğu Hıristiyan topluluklar, erken denilebilecek bir dönemde bağımsızlık fikrini sahiplenmiş, eğitim ve basın-yayın yoluyla siyasi ve edebi düşüncelerini yaymışlardır. Bu Hıristiyanlardan bir kısmı uzun zamanlardan beri bu bölgede yaşayan Ermenilerdir. Arap olmasalar da bölgeye uyum sağlayarak Arapların kültürel faaliyetlerine çeşitli amaçlarla katılmışlardır. Nitekim Rızkullâh Hassûn, siyasi, dini ve edebi faaliyetleriyle 19. yüz yıl Suriye’sinin ıslahat hareketlerinde etkili olmuş Ermeni asıllı bir Arap aydınıdır. Hassûn, düşüncelerini kitlelere yaymak amacıyla eserler yazmış, basın-yayın faaliyetleri gerçekleştirmiş ve görüşlerini paylaşmak üzere siyasi, dini ve edebi çevrelerle irtibat kurmuştur.

1. Rızkullâh b. Ni‘metullâh Hassûn’un Hayatı (1825-1880)

Rızkullâh b. Ni‘metullâh Hassûn, 1825 yılında Halep’te dünyaya gelmiştir.⁴ Diyarbakırlı Ermeni bir aileye mensuptur. Büyük dedesi önce Halep, ardından İzmir ve son olarak İstanbul’a göç etmiştir.⁵ 18. yüz yılın ikinci yarısından itibaren Rusya’nın teşvik ve desteğiyle Anadolu’nun çeşitli yerlerinden İstanbul, Bilâdu’ş-Şâm ve özellikle Lübnan ve Halep’e yapılan Ermeni göçleri⁶ göz önüne alınırsa Halep’e 1750’li yıllarda gitmiş olmaları muhtemeldir. Büyük dedesi Halep’ten ayrıldığı zaman Hassûn’un dedesi de dahil olmak üzere birkaç oğlu Halep’te kalmayı tercih etmiştir. Diğer çocukları

¹ Ömer İshakoğlu, *Osmanlı Dönemi Suriye’inde Edebi ve Kültürel Faaliyetler (1800-1918)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 65.

² George Antonius, *Arap Uyanışı*, çev. Mehmet Akif Koç-Muhammed Karakuş, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 149.

³ Adil Baktıaya, *Osmanlı Suriyesinde Arapçılığın Doğuşu*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 87-96.

⁴ Edward Van Dyck, *İktifâu’l-kanû*, çev. Seyyid Muhammed ‘Alî el-Biblâvî, (Kum: Mektebetu Âyetullâh el-‘Uzmâ ve Matba’atu Behmen, 1988), II. basım, 484.

⁵ Edhem el-Cundî, *A’lâmu’l-edeb ve’l-fenn*, (Dimeşk: Matba’atu’l-ittihâd, 1958), II/18-19.

⁶ Muammer Sarıkaya, “Lübnan Emiri II. Beşir eş-Şihâbî’nin Ermeni ve Rum Şairleri ve Osmanlı-Lübnan İlişkilerine Etkileri”, *Erciyes Akademi Dergisi*, 1/35 (2021), 140.

kendisiyle beraber İzmir ve İstanbul'a gitmişlerdir. Bir çocuğunun İstanbul'dan Mısır'a göç ettiğine dair bir bilgi de bulunmaktadır.⁷ Aile, İstanbul ve İzmir'de “*Benî Hassûn*”, “*Halepoğlu*” ve “*Hasunyan*” lakaplarını kullanmıştır.⁸ Rızkullâh Hassûn ve babası Ni‘metullâh’ın isimlerine bakılırsa o dönem Bilâdu’s-Şâm Ermenileri arasında yaygın olan kimlik değişikliği fark edilecektir. Nitekim Rızkullâh Hassûn’un Ermeniler arasında “*Stephane Zador Hasunyan*” adıyla bilindiği belirtilmiştir.⁹

Temel eğitim ve hat sanatını Halep’in meşhur hocalarından Şeyh Sa‘îd el-Esved el-Halebî’den alan Hassûn, eğitimini ilerletmek üzere babası tarafından Beyrut’a bağlı bir kasaba olan Zimmâr’daki Ermeni Katolik Patrikliğine gönderilmiştir.¹⁰ 1742 ile 1867 yılları arasında Ermeni Katoliklerce mesken edinilen¹¹ Zimmâr’da din, fen ve tabii bilimleri öğrenmiş, Fransız, İngiliz, Arap, Türk ve Ermeni dillerini geliştirmiştir. Orada zekâsıyla temayüz eden Hassûn, şiire ilgi duymuş ve küçük yaşlarda ilk şiirini yazmıştır.¹² Eğitimini tamamladıktan sonra Halep’e dönen Hassûn, Avusturya Konsolosluğunda mütercim olarak çalışmıştır. Aynı zamanda fırsat buldukça babasının ticari faaliyetlerine de katılmıştır.¹³ Varlıklı bir aileye mensup olan Hassûn, bir süre sonra işinden ayrılıp Londra, Paris ve Mısır’a giderek kültürel faaliyetlere katılmıştır.¹⁴ Galata Ermeni Katolik Kilisesinde Başpiskopos olan amcası Antûn Butrus Vartabed Hasunyân’ın (1809-1884) daveti üzerine İstanbul’a giden Hassûn, Katolik Ermeni cemaatine intisap etmiştir. Amcasının himayesinde ticaret, din, edebiyat ve siyaset sahalarında geniş bir çevreyle tanışma fırsatı yakalamış, İstanbul’un zengin tüccarlarından sayılan Hacı Ebûbekir Ağa el-Kevâkîbî’nin ticaret firmasında sekreter, tercüman ve müdür olarak çalışmıştır. Bu sırada Hacı Ebûbekir’in yakın dostu Yûsuf Çelebî el-Haccâr adlı tüccarla tanışan Hassûn, Matilda isimli kızına talip olup 1848 yılında evlenmiş ve Elbîr (Albert) adında bir oğlu olmuştur.¹⁵

İstanbul’da kaldığı süreçte Butrûs Kerâme el-Hımsî (1774-1851), ‘Abdullâh Marrâş (1839-1900), Luvîs Sâbûncî (1838-1931), Ahmed Fâris eş-Şidyâk (1804-1887), Fransîs Marrâş (1836-1873), Cebrâîl Dellâl (1836-1892), Halîl el-Hürî (1836-1907) gibi Osmanlı Devleti’nin farklı yerlerinde yaşayan birçok edebiyatçıyla iletişime geçmiş ve kısa sürede edebiyat çevresinde tanınan simalardan biri olmuştur.¹⁶ Hassûn’un edebî ve siyasi kabiliyetini fark eden Butrûs Kerâme, ileri yaşına rağmen genç Hassûn ile dostluk kurmuştur.¹⁷ Katolik bir Hıristiyan olan Ermeni asıllı Butrûs Kerâme, Lübnan Emiri II. Beşîr Şihâb’ın uzun süren saltanatında en güvendiği kişilerden olmuştur. Osmanlı Devleti

⁷ Corcî Zeydân, *Terâcimu meşâhîri’s-Şark*, (Kahire: Muessesetu Hindâvî li’t-ta‘lîm ve’s-sekâfe, 2012), II/157-160.

⁸ Filîb (Philippe) dî Tirrâz, *Târîhu’s-sihâfeti’l-‘Arabiyye*, (Beyrut: el-Matba‘atul’l-edebiyye, 1913),106.

⁹ Çevrimiçi 1: (erişim tarihi: 31.08.2022)

¹⁰ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu‘cemu’l-muellifîn*, (B.y.y.: Mu‘essesetu’r-risâle, t.y.), 713.

¹¹ Sarıkaya, “Lübnan Emiri II. Beşîr eş-Şihâbî’nin...”,140.

¹² Sâmi el-Kiyâlî, *el-Edebu’l-‘Arabiyyu’l-mu‘âsir fî Sûriye 1850-1950*, (Kahire: Dâru’l-ma‘ârif, II. baskı, t.y.), 42.

¹³ el-Cundî, *A’lâmu’l-edeb ve’l-fenn*,18-19; Tirrâz, *Târîhu’s-sihâfeti’l-‘Arabiyye*, 106.

¹⁴ İshakoğlu, *Osmanlı Dönemi Suriye’sinde...*, 100.

¹⁵ Tirrâz, *Târîhu’s-sihâfeti’l-‘Arabiyye*,106; Zeydân, *Terâcimu meşâhîri’s-Şark*,158-161.

¹⁶ Tirrâz, *Târîhu’s-sihâfeti’l-‘Arabiyye*,106; Zeydân, *Terâcimu Meşâhîri’s-Şark*,158-161.

¹⁷ Çevrimiçi 2: (Erişim Tarihi: 01.09.2022)

tarafından İbrâhîm Paşa'ya destek verdiği gerekçesiyle 1840 yılında Malta'ya sürülen Emir II. Beşîr, Kerâme'yi İstanbul'a göndermiştir. Başpiskopos Antûn Hasunyân ile iletişime geçen Kerâme, Hasunyan'ın Ali ve Fuat paşalar gibi devlet ricaliyle olan yakınlığını kullanarak Emir II. Şîhab'ın sürgün hayatını İstanbul'da geçirmesini sağlamaya muvaffak olmuştur. Muammer Sarıkaya, Emir ve Butrûs'un Ermeni Katoliklerle yakın temasta bulunarak Sultan Abdulmecid'e ulaşma çabalarının sarayı rahatsız ettiğini ve dolayısıyla ikilinin bir süre Anadolu'ya sürgüne gönderildiğini ifade etmektedir.¹⁸ Bu süreçte amcasının etkisiyle başlayan Hassûn-Kerâme dostluğu siyasi bir temele dayanmıştır. Kerâme'nin siyasi ve edebî düşüncelerinden oldukça etkilenen Hassûn, Emir'e duyduğu hayranlığı cenazesine katılarak da göstermiştir. Butrus Kerâme'nin 1851 yılındaki vefatı Hassûn için büyük bir kayıp olsa da oğlu İbrâhîm ile Fuad Paşa'nın Lübnan heyetinde olmaları ilişkilerinin uzun bir süre devam ettiğini göstermektedir.

İstanbul'da ticaret ile uğraşan Hassûn'un amcasıyla birlikte Ermeni cemaate ruhani liderlik yapması Zimmar'daki dini eğitimin sonucu olmalıdır. Osmanlı ve Rusya arasındaki Kırım Savaşı (1853-1856) Hassûn'un edebi ve siyasi faaliyetleri için bir fırsat olmuştur. Bu süreçte "*Mir'âtu'l-Ahvâl*" adlı İstanbul'daki ilk Arapça haftalık gazeteyi çıkarmaya başlamıştır.¹⁹ Gazetede savaşın sebepleri, arka planı, gidişatın nasıl olduğu ve muhtemel sonuca dair siyasi makaleler yazan Hassûn, bu sayede Osmanlı yönetimindeki siyaset adamlarıyla iletişim kurmuş ve yıldızı giderek parlamıştır.²⁰

1.1. Siyaset ile İlişkisi

Lübnan'da yıllardır süregelen Dürzî-Mârûnî çekişmesi 3 Haziran 1860 yılında iç çatışmaya dönüşmüş ve taraflar birbirine büyük kayıplar yaşatmıştır. Osmanlı Hükümeti, Mârûnîlerin hâmilliğini yapan Fransa ve Dürzîlerin hamiliğini yapan İngiltere gibi devletlerin müdahalesini engellemek amacıyla Keçecizâde Fuâd Paşa'yı (1815-1869) "fevkalâde komiser" sıfatıyla Lübnan'a gerekli tedbirleri almak üzere göndermiştir.²¹ Hassûn'un gazetesinde Kırım Savaşı'ndaki (1853-56) rollerinden dolayı Fuad Paşa ve Ömer Lutfî Paşa'yı (1806-1871) methetmesi, Hassûn'un amcasının da katkısıyla siyasi çevreler nezdinde bir güven sağlamış ve ayrıcalıklı bir statüde Fuâd Paşa ile Lübnan'a gitmesiyle sonuçlanmıştır. Fuad Paşa'nın tahrir heyetinde bulunan Hassûn, İbrâhîm Kerâme ile resmi evrakların yazılması ve çevrilmesinde görevlendirilmiştir.²²

Dürzî-Mârûnî çatışması, Fuâd Paşa'nın Lübnan'a ulaştığı 18 Temmuz 1860 tarihine kadar aralıklarla sürmüştür. Fuâd Paşa'nın Beyrut ve Şam'da olaylara karıştığı düşünülen yüzlerce Dürzîyi ve sorumlu görülen yetkilileri idam etmesi olayların büyümesini ve muhtemelen Lübnan'ın tamamen

¹⁸ Sarıkaya, "Lübnan Emiri II. Beşîr eş-Şîhâbî'nin...",149.

¹⁹ el-Cundî, *A'lâmu'l-edeb ve'l-fenn*,18-19; Kustandî eş-Şimlî, "el-Hayâtu's-sahafîyye fî Filestîn neş'etuhâ ve tatavvuruhâ", *Beytu'l-lahîm Üniversitesi Dergisi*, 1/3, (1984), 19.

²⁰ el-Kiyâlî, *el-Edebu'l-'Arabîyyu'l-mu'âsır fî Süriye...*, 43; 'Atâ Dirğâm, "el-Ermen ve'l-fikru's-siyâsî el-'Arabî: kiraâtun fî fikri Rızkullâh Hassûn", *Mecelletu Erik*, b.y., (Kahire 2013) s.20.

²¹ Emine Atılgan Gümüşsoy, *Keçecizâde Fuâd Paşa (1915-1869)*, (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 50-51.

²² el-Cundî, *A'lâmu'l-edeb ve'l-fenn*,18-19; el-Kiyâlî, *el-Edebu'l-'Arabîyyu'l-mu'âsır fî Süriye...*,43; Tîrrâz, *Târîhu's-sihâfeti'l-'Arabîyye*, 106.

elden çıkmasını engellemiştir. Sonuçta 6 Haziran 1861’de Cebel-i Lübnan özel bir mutasarrıflık haline getirilmiş, David isimli Katolik bir Hıristiyan’ın yönetimine bırakılmıştır.²³ Hassûn, Şam’da bulunduğu sırada çatışmalarda Hıristiyanları koruyan, gerektiğinde silah dağıtan ve onların güvenli bölgelere naklini sağlayan Abdulkâdir el-Cezâyîrî ile tanışmış ve kendisinden oldukça etkilenmiştir.²⁴ Bu süreçte bölgeyi gezme fırsatı bulan Hassûn, içerisinde ‘Ayn et-Tîn köyünde bulduğu eski incillerin de bulunduğu birçok yazma eseri beraberinde İstanbul’a götürmüştür.²⁵

Fuad Paşa Suriye’deyken Sultan Abdulmecîd vefat etmiş (26 Haziran 1861), Sultan Abdulaziz (1830-1876) tahta geçmiştir. Yeni Padişah’ın Sadrazamlık görevine getirdiği Fuâd Paşa, İstanbul’a dönerken Hassûn’u da beraberinde götürmüştür. Hassûn’a güven duyan Fuâd Paşa, onu özel sekreteri, tercümanı ve siyasi anılarını yazdırdığı kâtip olarak atamıştır. Fuâd Paşa, bir açılış için Osmanlı’yı Sadrazam sıfatıyla temsil etmek üzere Londra’ya gittiğinde Hassûn’u da beraberinde götürmüştür. Hassûn, Londra dönüşü gümrük memurluğuna müdür olarak atanmışsa da kısa bir süre sonra rüşvet, para aklama iddialarıyla tutuklanmıştır. Hapisteyken Fuad Paşa için yazdığı şiirlerde aralarındaki dostluğu kıskananlar olduğunu, iftiraya maruz kaldığını, acı çekip kahrolduğunu ifade ederek merhamet istemiştir. Yakarışları ve af dileğinden bir sonuç alamayınca bir yolunu bularak Rusya’ya kaçmıştır.²⁶ Hassûn’un tutuklanması, Butrûs Kerâme ve Emir II. Şihâb’ın etkisiyle içinde filizlenen Osmanlı düşmanlığını körüklemiştir.

1.2. Rusya’daki Faaliyetleri ve Bağımsızlık Düşüncesi

Tarih ve edebiyat kaynakları Hassûn’un ayrılıkçı fikirleri, Rusya’ya gidiş süreci ve oradaki faaliyetlerine pek değinmemişlerdir. Hassûn’un yazdığı bir kaside, Rusya’ya gidiş süreci hakkında bazı bilgiler sunmaktadır.²⁷ Buna göre Karadeniz üzerinden önce Batum’a ardından Tiflis’e gitmiştir. Ermenistan’a gittiğine dair bilgi bulunmasa da vatan olgusundan bahsettiği başka bir kasesinde Gürcü ve Ermeni topraklarını asıl vatanı olarak görmesi, Hassûn’un böyle bir fırsatı değerlendirmiş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. St. Petersburg’a giderken büyük bir Ermeni nüfusu barındıran Moskova’ya uğramış ve burada bir süre kalmıştır. Bazıları, St. Petersburg’a gitmeden Kaluga şehrinde kaldığına ve Rusça öğrendiğine işaret etmişlerdir.²⁸ Ahatanhel Krimski’ye (1871-1942) göre Hassûn’un Moskova’daki Ermeni mahallesini ziyaret etmesi beklenen bir durumdur. Nitekim orada Ermeniler tarafından bilinen ve aynı zamanda bir eğitim kurumu olan Ermeni Katolik Kilisesi ve Doğu dilleriyle ilgili bir araştırma enstitüsü bulunmaktaydı. Hassûn’un enstitüyü ziyaretinde Halep’ten

²³ Gümüşsoy, *Keçecizâde Fuâd Paşa (1915-1869)*, 54.; Turgay Gökgez, “XIX. Yüzyılda Beyrut’ta Edebi ve Kültürel Çevre”, *Rimak Dergisi*, Sayı: 1/3, (2021), 299.

²⁴ el-Kiyâlî, *el-Edebu’l-‘Arabiyyu’l-mu’âsır fî Sûriye...*, 43.

²⁵ Tîrrâz, *Târîhu’s-sihâfeti’l-‘Arabiyye*, 108.

²⁶ el-Kiyâlî, *el-Edebu’l-‘Arabiyyu’l-mu’âsır fî Sûriye...*, 44; Tîrrâz, *Târîhu’s-sihâfeti’l-‘Arabiyye*, 108; Dirğâm, “el-Ermen ve’l-fikru’s-siyâsi el-‘Arabî...”, 20.

²⁷ Çevrimiçi 5: (Erişim Tarihi: 28.08.2022)

²⁸ el-Kiyâlî, *el-Edebu’l-‘Arabiyyu’l-mu’âsır fî Sûriye...*, 45.

gelmiş bazı gençlerle tanışması²⁹ buranın Arap coğrafyasındaki Ermeniler tarafından da bilindiğine işaret etmektedir.

Ignaty Krachkovsky'ye göre iltica eden Araplardan çok azı Rusya'ya gitmekteydi. Bunlar da ticaret için Odessa şehrini eğitim için ise genellikle Moskova'daki Ortodoks kiliselerini tercih ederdi. Hassûn ise ne bir tüccar ne de Ortodoks idi. Araplardan siyasi muhalifler genellikle İngiltere veya Fransa'ya sığınırken Hassûn'un Rusya'yı tercih etmesi, Krachkovsky'ye göre diplomasideki yakınlarının bir fikriydi. Başpiskopos amcasının Rusya ile olan diplomatik ve dini ilişkileri, Ortodoks ve Katolik Ermenilerin Rusya'ya yakınlığı, Osmanlı-Rus düşmanlığının had safhada olması ve Hassûn'un özel ilgisi Rusya'ya gitmesi için yeterli sebeplerdi. Bilindiği kadarıyla Hassûn hiçbir zaman Ermenilerle ilişkisini kesmemiştir. Ermeni topraklarını asıl vatan olarak görmüş, bir kısım Ermeninin Rus egemenliğinde yaşamasından memnuniyet duymuştur. Bu memnuniyeti Rusya'da istinsah ettiği eski bir İncil'in kenarına II. Aleksandr'ın adını (Alexandr Nikolayeviç) ve dipnotta "*Rabbim, bu zamanın Kralı Aleksandr'a güç ve kuvvet ver. Ona, Makedonya Kralı İskender'in (ö. m.ö.323) Pers Kralı Darius'a (ö. m.ö.330) söylediklerini (Cennetin kubbesinde iki güneş parlamadığı gibi, Asya'da da iki kral yoktur) Osmanlı Padişahına söylemeye muktedir kıl.*" ifadelerini yazarak açıkça belli etmiştir. Yine bu bağlamda Hassûn'un St. Petersburg'taki Asya müzesinde yer alan bazı yazma eserleri özenli bir yazı tarzıyla istinsah etmesi, onun Rus kültür ortamını ve Çar II. Aleksandr'ı etkileme çabası olarak değerlendirmek mümkündür.

Bağımsızlık düşüncesi henüz istikrar kazanmamış olan Hassûn, Ermeni ve Arap topraklarının Rusya tarafından işgal edilmesini temenni etmiştir. Esasen Hassûn'un bu aşamada mutlak anlamda bağımsızlık düşüncesine keskin bir şekilde sahip olduğunu söylemek zordur. Daha ziyade Osmanlı egemenliğinden herhangi bir şekilde kurtulma arayışı içerisinde olduğu, bunu dönemin Osmanlı düşmanı Rusya'ya giderek gerçekleştirmek istediği düşünülebilir. Bu çerçevede Rus Çarı II. Aleksandr (1818-1881) ile görüşme fırsatı yakalamış, Arapları Osmanlı egemenliğinden çıkarıp kendi mandaterliğine almasını veya bağımsızlığa kavuşturması gerektiğini anlatmış, ancak olumsuz cevap almıştır.³⁰ Öte yandan Hassûn'un Rusya'ya sığındığı bilgisini alan Osmanlı Devleti'nin bu sığınmacının iadesini talep ettiği, Rusya'nın bu talebi reddettiği ve bunun üzerine Hassûn'un "*Kavlun min Rızkillâh Hassûn yuberri'u nefsehu*" adında bir savunma bildirisi yayınladığı bilgisi bazı kaynaklarda yer almıştır.³¹

Siyasi düşüncelerini Ruslara kabul ettirmek ve onları etkilemek için çeşitli yollara başvuran Hassûn, II. Aleksandr'a Osmanlı'yı hedef aldığı ve Rusları medhettiği "*er-Rûsiyye*" adlı bir şiir takdim

²⁹ Çevrimiçi 1: (erişim tarihi: 31.08.2022)

³⁰ el-Kiyâli, *el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-mu'âsir fî Sûriye...*, 45.

³¹ Dirgâm, "el-Ermen ve'l-fikru's-siyâsi el-'Arabî...", 20-22; Osmanlı Devleti'nin iade talebinin reddi ve savunma bildirisinden sonra Hassûn'a bazı şartlarla eşini ve çocuğunu Rusya'ya göndermeyi teklif ettiği, ancak Hassûn'un bunu reddetmesi üzerine hakkında idam kararı çıktığı iddia edilmiştir. Bkz. Tîrrâz, *Târîhu's-sihâfeti'l-'Arabiyye*, 108; Zeydân, *Terâcimu meşâhiri'ş-Şark*, 159-160.

etmiştir.³² Ancak bu tür çabalara rağmen Rus Çarı ile Hassûn arasındaki ilişki hiçbir zaman onun umduğu seviyeye çıkamamıştır. Söz gelimi Hassûn, Rus kütüphanelerinde istinsah ile uğraşıp Ruslara methiyeler düzerken, Çar ise onu Osmanlı'ya iade etmeyi reddetmekten öte bir destek sunmamıştır. Bu süreçte siyasi emellerine ulaşmasa da edebi açıdan Ruslardan hem istifade etmiş hem de onları etkilemeye çalışmıştır. Nitekim gerek kendisiyle Rusya'ya götürdüğü yazma eserleri istinsah etmesi gerek Rusya'da bulunan yazma eserler üzerindeki çalışmaları, ileride Doğu bilimiyle uğraşacak olan Ahatanhel Krimski (1871-1941) ve Ignaty Krachkovsky (1883-1951) gibi müsteşriklere katkı sağlamıştır.³³

Hassûn, 1867 yılında Rusya'dan ayrılıp Paris'e gittiğinde Osmanlı'nın siyasi muhalifleriyle karşılaşmış ve onlarla bazı toplantılar yapmıştır.³⁴ Paris'te kaldığı kısa sürede Rusya'da yaptığı gibi masum olduğunu iddia ettiği tek sayılı bir gazete çıkarması,³⁵ gittiği ülkelerde karşılaştığı ön yargıyı kırmak için olmalıdır. Nitekim hırsızlık gibi onur kırıcı bir iddiayla tutuklanan Hassûn'un güven verebilmesi için ithamları boşa çıkarması gerekmektedir. Paris'te edebiyat ve sanat dünyasıyla iletişim kurmuş, yazma eserler için müzeleri, kütüphaneleri ve üniversiteleri gezmiş, ayrıca tiyatro gösterilerine katılmıştır.³⁶ Ancak muhtemelen istediğini bulamadığı için kısa bir süre sonra Paris'ten ayrılıp son umudu Londra'ya gitmiştir. Katolik bir Hıristiyan olan Hassûn'un Paris'te siyasi otoritelerle görüşme yapmamış olması veya yapmışsa bile bunun yayılmaması ilginçtir. Nitekim Bilâdu's-Şâm'daki Mârûnî Katoliklerin hamiliğini Fransa yapmaktadır. Bir görüşme gerçekleşmişse bile muhtemelen Hassûn ve fikirleri yeteri kadar önemli görülmemiştir. Serüvenin bu kadar kısa sürmesi de bu ihtimali artırmaktadır.

2. Rızkullâh Hassûn'un Eserleri ve Edebi Faaliyetleri

Hassûn'un İngiltere'ye gitmesi beklemediği bir etki oluşturmuştur. Londra yakınlarındaki Wandsworth kasabasına yerleşmiş ve burada kendini telifata adanmıştır. Hassûn, kendisi için İngiltere, Rusya, Fransa, Almanya ve Hollanda'nın çeşitli kütüphanelerinden getirilen yazma eserleri istinsah etmiş, kendi divanını yazmış, düşüncelerini yaymak üzere kendi kurduğu el-Bessâm matbaasında dergi ve gazeteler çıkarmıştır.³⁷ Ayrıca 1873 yılında Mısır ve Halep'e gizli bir şekilde gitmiş, buradaki kütüphaneleri gezmiş ve dönüşünde bazı yazma eserleri İngiltere'ye götürmüştür.

Hassûn, kendisinden Arapça, Doğu kültürü ve İslam hakkında istifade etmek isteyenlere hocalık da yapmıştır. Söz gelimi Doğuda "Şeyh Abdullah" olarak bilinen ve Mısır'da bedeviler tarafından öldürülen müsteşrik Edward Henry Palmer (1840-1882) Hassûn'un tedrisatından geçen isimlerdendir. Hassûn'un tercüme, telif, istinsah ve basıma hazırladığı toplamda yirmiye aşkın eseri

³² Dirğâm, "el-Ermen ve'l-fikru's-siyâsi el-'Arabî...", 20-22.

³³ el-Kiyâlî, *el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-mu'âsir fi Sûriye...*, 45.

³⁴ Çevrimiçi 1: (Erişim tarihi: 31.08.2022)

³⁵ Tîrrâz, *Târîhu's-sihâfeti'l-'Arabiyye*, 108; Zeydân, *Terâcimu meşâhiri's-Şark*, 161-162.

³⁶ el-Kiyâlî, *el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-mu'âsir fi Sûriye...*, 42.

³⁷ Luvîs Şeyhû, *el-Âdâbu'l-'Arabiyye fi'l-karni't-tâsi'i 'aşere*, (Beyrut: Matba'atu'l-âbâ el-Yesu'iyîn, 1926), II/49.

bulunmaktadır. İbn Şeddâd el-Halebî'nin (ö. 684/1265) *el-A'lâku'l-hatîra fî târîhi's-Şâm ve'l-Cezîra*'sı, Kalkaşendî'nin (1355-1418) *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*'sı, İbn Durustevyh'in (871-958) *el-Mun'im*'i, bazı eski İnciller, *Divânu Zu'r-Rumme*, *Divânu 'Ahtal*, *Nakâizu Cerîr ve Ferezdak* onun basımına katkı sunduğu eserlerin en bilinenleridir.³⁸ Basın faaliyetlerinde Osmanlı'ya ve Ahmed Fâris eş-Şidyâk gibi Osmanlı'yı savunan şahsiyetlere saldırmıştır. Gazete ve dergileri maddi imkansızlıklar, talep eksikliği, dağıtım zorluğu gibi nedenlerle kısa ömürlü olmuş ve bazısının birer nüshası bile zamanımıza ulaşmamıştır. Hassûn'un manzum ve mensur eserleri ise şu şekildedir;

2.1. Rucûmun Gassâk ilâ Fâris eş-Şidyâk

Hassûn'un Londra'ya gittikten sonra yaptığı ilk faaliyetlerden biri 1868 yılında Ahmed Fâris eş-Şidyâk'ı hedef alan iki sayılı ve her sayısı 14 sayfa bir dergi çıkarmak olmuştur.³⁹ Bu dergi 4 ve 5 Mayıs tarihlerinde olmak üzere peşpeşe yayınlanmıştır.⁴⁰ Hassûn ile eş-Şidyâk arasındaki çekişme Hassûn'un İstanbul'a gitmesinden sonra başlamıştır. eş-Şidyâk'ın 1857 yılında Müslüman olması⁴¹ ve Hassûn'a göre Osmanlı yanlısı bir tavır sergilemesi düşmanlık için yeterli sebepler olarak görülebilir. O dönemde Hassûn'un Emir II. Beşir Şihâb gibi siyasi şahsiyetlerle yakınlık kurması ve Fuâd Paşa ile Lübnan ziyareti ikili arasında gizli bir çekişme olduğuna işaret etmektedir. İddiaya göre Hassûn, dogmatik olarak gördüğü İslamın bazı öğretilerine cevap mahiyetinde 1859 yılında "*Hasru'l-lisâm 'ale'l-İslâm*" adında bir kitapçık yazmış ve bu kitapçığın birkaç nüshasını Lübnan ziyaretinde yakın bulduğu bazı Katolik din adamlarına gizlice hediye etmiştir. Eserin mahiyetinden haberdar olan eş-Şidyâk, 1861 yılında nüshalardan birine ulaşmış ve Osmanlı yönetimine takdim etmiştir. Bazıları Hassûn'un Londra'dan döndükten bir müddet sonra rüşvet ve yolsuzluk suçlamasıyla tutuklanmasının arka planında asıl sebep olarak, yazdığı kitapçıkta İslam aleyhindeki anarşist fikirlerin olduğunu ileri sürmüştür.⁴² Hassûn, hapisteyken yazdığı isti'tâf şiirlerinde suçunu kabul edip bağışlanmayı dilemekten ziyade ısrarla suçu inkar etmiş ve yıkılan dostluğa üzülmüştür. Öte yandan Hassûn'un hapisten kaçtıktan sonra Rusya ve Fransa'da yayınladığı savunma bildirimleri ve İngiltere'de eş-Şidyâk'ı hedef aldığı dergiler, Hassûn'un hapse girmesinden eş-Şidyâk'ı sorumlu tuttuğunu düşündürmektedir.

2.2. Âlu Sâm

Hassûn, evinde ilkel aletlerle kurduğu el-Bessâm matbaasını (veya bir çeşit baskı atölyesi) kullanarak 1872 yılında Londra'daki ilk Arapça gazete olan "*Âlu Sâm*" adlı haftalık bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Gazetede işgalci gördüğü Osmanlı'ya saldırmış, Batı'yı müdahaleye davet

³⁸ el-Cundî, *A'lâmu'l-edeb ve'l-fenn*, 19.

³⁹ el-Cundî, *A'lâmu'l-edeb ve'l-fenn*, 18-19.

⁴⁰ el-Kiyâlî, *el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-mu'âsir fî Sûriye...*, 46.

⁴¹ Yakup Civelek, *Ahmed Fâris eş-Şidyâk Edebi Şahsiyeti ve el-Cevâib Gazetesi*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 103.

⁴² Çevrimiçi 1: (Erişim tarihi: 31.08.2022)

etmiş ve Araplar için Suriye’de bir devlet kurulması gerektiği fikrini savunmuştur.⁴³ Dönüş umudunu yitirdiği ve İngiltere’yi yeni vatan olarak gördüğü için eleştirilerinde pervasız bir dil kullanmıştır.⁴⁴ Ancak maddi imkansızlıklar ve rağbetin az olmasından dolayı kısa bir süre sonra gazetenin yayın hayatı durmuştur.

2.3. Mir’âtu’l-Ahvâl

İstanbul’da 1853 yılında Arapça bir ad ve yazımla yayınlanan ilk gazete olma özelliğine sahip Mir’âtu’l-Ahvâl, 19 Ekim 1876 yılında Londra’da tekrar yayına başlamıştır. İstanbul’daki içerikten farklı olarak Osmanlı’ya saldırmak, Arapları Türk egemenliğinden kurtarmak, Nahda’ya aktif katılımı sağlamak, Araplara Rusya ve Avrupa devletlerinin mandaterliğini sevdirmek, eş-Şidyâk’ı eleştirmek gibi amaçlarla yayınlanmıştır. Aslında Hassûn’un İstanbul’da bile arka planda Rusları desteklediği, Kırım Savaşında Türklerin yetersiz ve hazırlıksız olduğu, anlaşmaya zemin aradıkları vb. haberler yaparak Türklerin savaş direncini düşürmeye çalıştığı ileri sürülmüştür.⁴⁵ Hassûn, Londra’da basılan Mir’âtu’l-Ahvâl’de Cebrâil Dellâl, Luîs Sâbûncî ve ‘Abdullâh Marrâş gibi kendine yakın bulunduğu aydınların yazılarına da yer vermiştir. Gazete henüz ilk yılında Londra’da 450 adet satmış ve Suriye’ye kaçak yollarla sokulmuştur. Arap bağımsızlığına ve edebi Nahda’ya dair siyasi ve edebi yazıların yayımlandığı gazete iyi giden bir sürecin akabinde okuyucu sayısının düşmesi, kötü basım koşulları ve maddi imkansızlıklardan dolayı tekrar kapanmıştır.⁴⁶

2.4. Hallu’l-mes’eleteyn eş-Şarkıyye ve Mısır

Mir’âtu’l-Ahvâl gazetesinin kapanmasından yaklaşık bir yıl sonra Osmanlı ve Rusya arasında başlayan 93 Harbi (1877-1878), Hassûn’un heyecanla 15 günde bir yayınlanan yeni bir dergi çıkarmasına sebep olmuştur.⁴⁷ Dergide genelde Orta Doğu özelde ise Arap, Ermeni ve Mısır sorunlarını ele almıştır. Yazıların şiirsel bir üslupla ele alınması bu alanda bir yenilik olarak değerlendirilmiştir.⁴⁸ Hassûn, Kars’taki bir Osmanlı yenilgisi üzerine Rusya adına ateşli bir galibiyet şiiri yayınlamış, Türk komutan Gazi Ahmed Muhtar Paşa (1839-1919) ve ordusu için küçük düşürücü ifadeler kullanmıştır.⁴⁹ Derginin yayın hayatı savaş bitene kadar sürmüş ve toplamda 300 sayfayı geçen bir hacme ulaşmıştır.⁵⁰

2.5. Divânu Hâtem et-Tâî ve Ahbâruhu

Bu divanı eski bir yazma eserden istinsah edip 43 sayfa olarak 1872 yılında Londra’da basmıştır. Kendi el yazısıyla yazdığı lafza-i celâlin altına Allah’tan yardım talebinde bulunmuş,

⁴³ Çevrimiçi 3: (Erişim Tarihi: 01.09.2022)

⁴⁴ el-Cundî, *A ‘lâmu’l-Edeb ve ‘l-Fenn*, 18.

⁴⁵ Çevrimiçi 2: (Erişim Tarihi: 01.09.2022)

⁴⁶ Tîrrâz, *Târîhu’s-sihâfeti’l-‘Arabiyye*, 108; Zeydân, *Terâcimu meşâhîri’ş-Şark*, 160-161.

⁴⁷ el-Kiyâlî, *el-Edebu’l-‘Arabiyyu’l-mu’âsır fî Sûriye...*, 45.

⁴⁸ Tîrrâz, *Târîhu’s-sihâfeti’l-‘Arabiyye*, 108.

⁴⁹ Dirğâm, “el-Ermen ve’l-fikru’s-siyâsi el-‘Arabî...”, 21.

⁵⁰ el-Cundî, *A ‘lâmu’l-edeb ve ‘l-fenn*, 18.

sonraki birkaç sayfada Hâtem et-Tâî'nin tarihsel gerçekliği, yaşamı, cömertliği gibi kişisel özellikleri ve şiirleriyle ilgili bilgiler sunmuştur.⁵¹ İlk on sayfasında ön bilgiler veren Hassûn geri kalan 33 sayfada şiirlere yer vermiştir. Hassûnun güzel el yazısı şiirlerin rahatlıkla okunmasını kolaylaştırmıştır. Divan sonraki yıllarda Alman müsteşrik Friedrich Schulthess (1868-1922) tarafından eksikleri giderilerek tekrar basılmıştır.⁵²

2.6. en-Nefesât

Hassûn'un Emir Abdulkadir el-Cezâyirî'ye ithaf ettiği bu eseri iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Rus yazar İvan Krılov'un (1769-1844) Hint bilge Beydebâ'dan esinlenerek yazdığı fabl türündeki 41 manzum hikâye Arapçaya tercüme edilmiştir. İkinci bölümde ise çeşitli vesilelerle yazdığı şiirlere yer verilmiştir. 84 sayfadan oluşan eser 1867 yılında Londra'da basılmıştır. Bazı eleştirmenler, Hassûn'un fabl türü hikayeleri seçerken örtük siyasi mesajlar içermesine özen gösterdiğini ve bu yönüyle İbnu'l-Mukaffa'ya benzediğini söylemiştir.⁵³ Ancak Hassûn'un yayınlarına ve telif ettiği diğer eserlere bakılırsa mesajlarını gizlemek konusunda özel bir kaygısının olmadığı söylenebilir. Divanda yalan, gösteriş, haksızlık vb. toplumsal konular işlenmiş, genellikle eş-Şidyâk, Hassûn'un kayınpederi Yûsuf el-Haccâr ve bazı Osmanlı yöneticilerinin isimleri zikredilerek hedef alınmıştır.

Hac suresinin ilk yedi ayetindeki kelimeleri derleyerek eş-Şidyâk'ı hicvettiği bir şiirinin olduğu ve bu şiir üzerine eş-Şidyâk'ın öfkelenip "*Kâne Hassûn lissan lehu serikât, ve sâra sullen lehu en-Nefesât*" (Hassûn, hırsızken çaldıkları vardı, şimdi bir yılan oldu ve en-Nefesât'ı var.) sözünü söylediği belirtilmiştir.⁵⁴ Bu bağlamda en-Nefesât kelimesi "*zehir püskürtmek*" olarak anlaşılabilir. Bu divanın ilginç bir özelliği ise Hassûn'un Sultan Abdulaziz'in tahta çıkışını kutladığı iki şiirine yer vermiş olmasıdır. Hassûn, İvan Krılov'un şiirlerini tercüme ederken Rus şairin hicvetme sanatına vakıf olmuş ve aynı sanatları kullanarak Osmanlı'nın bazı siyasi şahsiyetlerini hedef almıştır.⁵⁵

2.7. Eş'aru's-şi'r

Eserin önsözünde bu eseri İstanbul'da hapisteyken kaleme aldığını, varlıklar içerisinde en duygusal olanların Homeros, Eyyûb peygamber ve Shakespeare olduğunu, eserin isimlendirmesinde Batı'nın görüş, düşünce ve yazım tekniğine uygunluğu amaçladığını belirtmektedir.⁵⁶ Eser, "*Sifru Eyyûb*", "*Neşîdu Mûsâ fi'l-hurûc*", "*Neşîdu Mûsâ fi't-tesniye*", "*Neşîdu'l-enşâd li Suleymân*", "*el-Câmi'a*" ve "*Merâsî Ermiyâ*" olmak üzere altı bölümden oluşmaktadır. Sifru Eyyûb bölümü kendi içerisinde numaralandırılmış şekilde 46 fasla ayrılmaktadır. Bu bölümlerdeki şiirler belirli kafiyeler

⁵¹ Rızkullâh Hassûn, *Divânu Hatem et-Tâî ve ahbâruhû*, (Londra: Matba'atu el-Bessâm, 1872), 2-10.

⁵² Seyhû, *el-Âdâbu'l-'Arabiyye fi'l-karni't-tâsi'i 'Aşere*, 49.

⁵³ Dirğâm, "el-Ermen ve'l-fikru's-siyâsi el-'Arabî...", 20-21.

⁵⁴ el-Kiyâlî, *el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-mu'âsir fi Sûriye...*, 49.

⁵⁵ Halîl Merdem Bek, *A'yânu'l-karni's-sâlisi 'aşere fi'l-fikri ve's-siyâseti ve'l-ictimâ'i*, (Beirut: Lecnetu't-turâsi'l-'Arabî, 1971), 241-242; Çevrimiçi 6: (Erişim Tarihi 29.08.2022)

⁵⁶ Rızkullâh Hassûn, *Eş'aru's-şi'r*, (Beirut: el-Matba'atu'l-Emrikiyye, 1870), 3.

üzerine ve genellikle diyalog şeklinde yazılmıştır. Bu bölümü, şiiri yazdığı tarih (29 Nisan 1869) ve yeri (Wandsworth) notlayarak bitirmiştir.⁵⁷ Neşîdu Mûsâ bölümüne bir önsözle başlamış ve Hz. Musa'nın asasıyla denizi ikiye ayırma mucizesini anlattıktan sonra 19 beyitlik şiirine geçmiştir.⁵⁸ el-Câmi'atu bölümüne “*Kral Davud'un oğlunun Urşelim'de topluluğa olan sözleri*” şeklinde başlayan Hassûn, bu bölümü kendi içerisinde 12 fasla ayırmıştır.⁵⁹ Hz. Süleyman'dan bahsettiği Neşîdu'l-Enşâd'ı 8 fasla ayırmış ve beyitleri “Nûn” (ن) kafiyesi ile bitirmeye gayret etmişse de bazı beyitlerde bu insicamın kırıldığı görülmektedir.⁶⁰ Hz. Hârûn'un soyundan gelen Yahudi Peygamber Yeremya (a.s.) üzerine yazdığı “Merâsî Ermiyâ” bölümünü ise 5 fasla ayırmıştır. Divanı Neşîdu Mûsâ'ya ek olarak son bir şiir nazmederek bitirmiştir. 136 sayfadan oluşan divan, 1870 yılında Beyrut'ta el-Matba'atu'l-Emrîkiyye'de basılmıştır.

2.8. es-Sîretu's-seyyidiyye

Bu eserde el-Beşâir adıyla bilinen dört incili bir araya getirmiştir. Yuhannâ'nın doğumundan başlayıp Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği döneme kadar gerçekleşen olayları, peygamber müjdelerini, peygamberlerin yaşadığı zorlukları ve şehit olan peygamberleri ele almıştır. İçerik bakımından Hz. İsa'nın siyeri mahiyetinde yazılan ve 1898 yılında Beyrut'ta Matba'atu'l-Âbâi'l-Yesû'ıyyîn'de basılan “*el-Kilâdetu'd-durriyye mine'l-erbe'ati'l-Enâcîli's-sunniyye*” isimli kitaba benzemektedir.⁶¹ 190 sayfalık bu kitap Beyrut'ta el-Matba'atu'l-Emrîkiyye'de basılmıştır.

2.9. Hasru'l-lisâm 'ale'l-İslâm

Yazarın henüz basılmayan bu eseri hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. İslam'ın bazı öğretilerine cevap mahiyetinde 1859 yılında yazıldığı, büyük bir gizlilik içerisinde Lübnan'daki Katolik Hıristiyanlar arasında elden ele dolaştığı, eş-Şidyâk tarafından bir şekilde temin edilip Osmanlı hükümetine sunulduğu ve akabinde Hassûn'un hapse atıldığı belirtilmişti. Bu kitap ile ilgili diğer bir iddia ise 1895 yılında Mısır'da basılan Şâhîn Makaryûs'un (1853-1910) “*Hasru'l-lisâm 'an nekebâti's-Şâm*” adlı eserinin temelde Hassûn'un eserine dayandığı yönündedir. İddiaya göre Bilâdu's-Şâm'ın tarihi, sosyal ve kültürel yapısını inceleyen, 1860 Dürzî-Mârûnî çatışmasına dair bilgiler sunan, 1895 yılında yazar ve basım yeri adı olmaksızın basılan ve dağıtılan Makaryûs'un kitabı⁶² Hassûn'un hapse girmesine sebep olan “*Hasru'l-lisâm 'ale'l-İslâm*” eserinin ufak değişiklikler yapılarak yeniden basılmış halidir.⁶³ Her ne kadar sonraki dönemde kitabın Makaryûs'a ait olduğu daha net ifade edilmiş olsa da Makaryûs'un yaşadığı yer ve dönem göz önüne alındığında Hassûn'un söz konusu gizli kitabını okumuş olabileceği ve etkilenecek “*Hasru'l-lisâm 'an nekebâti's-Şâm*” adlı eserini yazmış olabileceği ihtimal dahilindedir.

⁵⁷ Hassûn, *Eş'aru's-şi'r*, 74.

⁵⁸ Hassûn, *Eş'aru's-şi'r*, 75-77.

⁵⁹ Hassûn, *Eş'aru's-şi'r*, 78-100.

⁶⁰ Hassûn, *Eş'aru's-şi'r*, 101-114.

⁶¹ Şeyhû, *el-Âdâbu'l-'Arabiyye...*, 50.

⁶² Şâhîn Makaryûs, *Hasru'l-lisâm 'an nekebâti's-Şâm*, (Kahire: Basım Yeri Yok, 1895). 4.

⁶³ Çevrimiçi 1: (erişim tarihi: 31.08.2022)

2.10. el-Müşmirât

Brezilya'nın Sao Paulo kendinde 1901 yılında basılmıştır. Kitapta beş tiyatro oyunu, 1860 Dürzi-Marûni çatışmasına dair şiirler, bu olaylarda etkin olduğu düşünülen Yahudiler, Osmanlı ve eş-Şidyâk'ı hedef alan hicivler ile 93 Harbin'deki Rus galibiyetini kutlayan methiyeler bulunmaktaydı. Kitabın 1906 yılında el-Menâzir gazetesi tarafından kademeli bir şekilde yayınlandığına dair bir bilgi de bulunmaktadır.⁶⁴

2.11. et-Tıbbâ'atu'l-'Arabiyye

Baskısı yapılmayan bu kitap, matbaanın Arap dünyasına giriş sürecini ele almıştır. Bu kitabın asıl adının “*er-Risâle*” olduğu, Arap yazım tarihi ve Arap yazısının matbaada kullanım şekillerinden bahsettiği de ifade edilmiştir.⁶⁵

3. Edebî Yönü

Edhem el-Cundî, Hassûn'un ahbrâru'l-'Arab, emsâlu'l-'Arab ve cahiliye şiirine büyük önem verdiğini, bir ravi gibi davrandığını, bu konudaki yetkinliğinin cahiliye adına uydurulmuş şiirleri hemen tespit edebilecek düzeyde olduğunu belirtmekte, eş-Şidyâk'a olan düşmanlığının bir diğer sebebi olarak ise Sâmi ve bedevi Arap ruhuna aykırı davranması olarak düşünmektedir.⁶⁶ Hassûn'un cahiliye ve İslâm'ın ilk dönemlerinde yazılmış eserlere olan ilgisi istinsah ettiği yazma eserlerden rahatlıkla anlaşılmaktadır. Bu eserleri inceleyip istinsah ederken yazı dilinden istifade etmiş olması da beklenen bir durumdur.

Tevrat'tan esinlenerek yazdığı Eş'aru's-şi'r adlı divanında çekmekte olduğu sıkıntılar ve gösterdiği sabır ile kendisini Eyüp peygamber ile özdeşleştirme çabası olarak okumak mümkündür.⁶⁷ Yine, Hz. Dâvud, Hz. Süleyman, Hz. Musa ve Hz. Yeremya'nın trajik öyküleri üzerinden kendi durumunu ve duygularını ifade etmeye çalışması, benzer bir kutsiyete sahip bir hayat yaşadığına inandığı izlenimi uyandırmaktadır. Dahası kutsal kitaplarda geçen duygusal ve trajik olayları şiirsel bir tarzda ele alması, onun adeta kutsal yazılara nazire anlamına gelebilecek bir ifade ve üslup cesareti göstermek istediği anlamına gelebilir.

Eş'aru's-şi'r adlı divanının önsözünde kafiye ile ilgili ilginç tespitlerde bulunmaktadır. Şiirin anlamlı olmasını yeterli gören Hassûn, kafiyenin bazen gereksiz biçimde kullanıldığını düşünmektedir. Ona göre kafiye sistemini Arap edebiyatının başına musallat eden İmruulkays'tır. Hassûn'a göre Araplar'ın İmruulkays'tan önce yedi beyti tek kafiye üzere söylememiş olması kafiyenin çok da gerekli olmadığını göstermektedir.⁶⁸ O dönemde şiirde yenilik hareketlerinin Araplar arasında da

⁶⁴ Yûsuf İlyân Serkîs, *Mu'cemu'l-matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrabe*, (Mısır: Matba'atu Serkîs,1928), 753; Çevrimiçi 7: (Erişim Tarihi: 30.08.2022)

⁶⁵ Serkîs, *Mu'cemu'l-matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrabe*, 753.

⁶⁶ el-Cundî, *A'lâmu'l-edeb ve'l-fenn*, 18-19.

⁶⁷ İshakoğlu, *Osmanlı Dönemi Suriye'sinde...*, 104.

⁶⁸ Hassûn, *Eş'aru's-şi'r*, s.3;

konusuluyor olması ve Hassûn'un Rus, Fransız ve İngiliz edebiyatıyla ilgilenmesi kafiye konusundaki esnek görüşlerinin kaynağını oluşturmuş olmalıdır. Bu görüşlerine rağmen Hassûn'un birçok şiirini kafiye ile nazmettiği de belirtilmelidir.

Sâmî el-Kiyâlî'ye göre Hassûn, Rus edebiyatının sanatsal özelliklerine vakıf olup bunları Arap şiirine yansıtan ilk şair olmuştur.⁶⁹ Sarf ve nahiv kurallarına pek riayet etmemesi, bazı şiirleri seciye boğması, pek bilinmeyen garip kelimeleri tercih etmesi şair için eksiklik olarak görülmüştür.⁷⁰ Söz gelimi bir şiirinde "مغارة" kelimesinin çoğulunu "مغاور" olarak getirmesi gerekirken "مغائر" olarak getirmiştir. Yine bir şiirinde "hesabı görmek" anlamında "قطع الحساب" ifadesi yerine "خصم الحساب" ifadesini kullanmıştır. Hassûn'un bu hataları anlam ve telaffuz açısından uygun görünse de yaygınlık açısından yanlış kabul edilmiştir.⁷¹

Bu tür hatalar Hassûn'un kaleminin güçlü olmadığı anlamına gelmemelidir. Nitekim O, dönemin parlayan yıldızı eş-Şidyâk'ın bile hicivlerinden çekindiği bir kaleme sahip olmuştur. Yaşadığı hayatın etkisiyle genellikle hiciv şiirleri yazmış, özellikle Rus edebiyatından etkilenmiştir. Her ne kadar hicivde etkili olsa da Butrus Kerâme, Abdulkâdir el-Cezâyiri, Fuâd Paşa ve II. Aleksandr gibi övgüye layık bulduğu kişileri methetmiş, oğlu Elbîr, Halep ve Lübnan gibi şahıs ve yerler için özlem dolu şiirler yazmıştır. Söz gelimi hapisteyken Fuad Paşa'ya yazdığı şiir⁷² incelendiğinde, Hassûn'un yoğun bir duygusallık yaşadığı, Fuad Paşa karşısında kendisini köle gibi görüp ondan yardım beklediği görülmektedir. Hassûn'un bu şiirde kendisini solmak üzere olan bir fidan gibi tasvir etmesi ve Fuad Paşa'dan kendisini sulayıp yeşertmesini beklemesi; çaresizliğini, yalnızlığını ve kendisini yetersiz hissettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca şiirde açık ve basit kelimeler kullanması, şairin sıkıntısına odaklandığını ve secili ifadeler kullanacak edebi bir rahatlıkta olmadığına işaret etmektedir.

Hassûn, Osmanlı yönetiminin eşi ve çocuğunu birtakım şartlarla gönderme isteğini reddettiğinde hissiyatını ifade etmek üzere kaleme aldığı şiirde kalbindeki duyguların kokuşmuş bir vaziyette üstüste yığıldığını, üzerini sürekli örtmeye çalıştığını ve gurbette ölmenin sadece Allah'ın kaderi ile açıklanabileceğini anlatmaktadır.⁷³ Şiirdeki ifadelerden Hassûn'un büyük bir ikilem içerisinde olduğu, verdiği ret kararının sonuçlarından pek de emin ve umutlu olmadığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin teklifine olumsuz yanıt verdikten sonraki süreçte gıyaben idam cezasına mahkûm edilen Hassûn, idam kararıyla ilgili yazdığı şiirde⁷⁴ ise adını ve nesebini medhederek kendisini yüceltmiş, bu kararın cahilleri ve ahmakları bile güldürecek kadar komik olduğunu, zihni yoran bir

⁶⁹ el-Kiyâlî, *el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-mu'âsır fî Sûriye...*, 48.

⁷⁰ Merdem Bek, *A'yânu'l-karni's-sâlisi 'aşere...*, 241-242.

⁷¹ Kustâkî el-Himsî, *Udebâu Haleb zevu'l-eser fî'l-karni't-tâsi'i 'aşere*, (Halep: el-Matba'atu'l-Mârûniyye, 1925), 10-11; Çevrimiçi 4: (Erişim Tarihi: 01.09.2022.)

⁷² Rızkullâh Hassûn, *en-Nefesât*, (Londra: b.y., 1867), 79.; Şiirin tercümesi için bkz.: İshakoğlu, *Osmanlı Dönemi Suriye'sinde*, s.101.

⁷³ Tîrrâz, *Târîhu's-sihâfeti'l-'Arabiyye*, 109; Çevrimiçi 3: (Erişim Tarihi: 25.08.2022)

⁷⁴ Çevrimiçi 2: (Erişim Tarihi: 01.09.2022)

uğultudan başka bir olmayacağını ifade ederek hafife alma yoluna gitmiştir. Ancak her ne kadar tepkilerinde aşırılığa varsa da Elbîr için yazdığı şiirlerde⁷⁵ içten içe bir yalnızlık hissettiği ve gurbetin zorluğuna dayanmadığı çok açıktır. Nitekim oğlunun yüzünü ve ahlakını meleklere, kokusunu ceylana, varlığını Allah'a inandıran bir delile benzeterek ona olan özlemini içten ifadelerle betimlemiştir. Ayrıca Elbîr için sürekli ağladığını, göğsündeki ağırlığı taşıyamadığını ve bir dahaki görüşmenin ancak ahirette olabileceğini ifade etmesi, dönme ve affedilme konusunda umudunu yitirdiğini göstermektedir.

Hassûn'un en-Nefesât adlı eserini Emir Abdulkâdir el-Cezâyirî'ye ithaf etmesi dini ve siyasi nedenlerle açıklanabilir. Emir Abdulkâdir, 1860 Dürzî-Mârûnî olaylarında Hıristiyanların barınması, savunulması ve korunmasında büyük bir yararlılık göstermiştir. Olayların yatışmasından sonra Hıristiyanlarla irtibata geçen Batılı konsolosluklar onore edilmesi gereken ilk kişinin Emir Abdulkâdir olması gerektiğini öğrenmiştir. Bu vesileyle kendisine ve yardımcılara başta Fransa ve İngiltere olmak üzere Batılılar tarafından birtakım değerli hediyeler gönderilmiştir. Bu süreçte Osmanlı Devleti de Emir Abdulkâdir'i birinci dereceden Osmânî nişanıyla ödüllendirmiştir.⁷⁶ Esasında Emir'in şöhreti kendi vatanı Cezayir'de Fransızlara karşı verdiği mücadele sayesinde yayılmıştı. Hatta Fransız yazar Viktor Hugo'nun kendisini metheden bir şiir kaleme aldığı da belirtilmiştir.⁷⁷ Fuad Paşa ile bölgeyi ziyareti sırasında Emir Abdulkâdir hakkında duyum ve izlenimleri Hassûn'u oldukça etkilemiş ve anlaşılabilir bu etki yıllarca sürmüştür. Öyle ki Lübnan'daki iç çatışmadan yedi yıl sonra kaleme aldığı bu eseri Emir Abdulkâdir'e ithaf etmiştir. 1860'tan sonra Suriye bölgesindeki bir kısım eşraf ve bazı Batılı devletlerin Emir Abdulkadir önderliğinde bağımsız bir Arap Devleti kurma yönündeki⁷⁸ arzusu, Hassûn'u etkilemiş olmalıdır. Nitekim eserini Emir'e atfetmesi ve yazdığı şiirlerde onu asrın kurtarıcısı, iyiliğin kalesi, yegâne emir, Arap gücünün sembolü ve otoritenin merkezi olarak görmesi,⁷⁹ bu etkinin bir tezahürü olarak anlaşılabilir.

Hassûn, İstanbul'daki hayatında birçok edebiyatçı ile iletişim kurmuştur. Bunlardan en önemlisi üstadı olarak gördüğü ve kendisinin çokça istifade ettiği Butrûs Kerâme'dir. Karşılıklı siyasi ve dini ilişkiler içerisinde olduğu Kerâme, Hassûn'un edebi sahada etkin olmasında önemli bir yere sahiptir. Hayatlarındaki önemli gelişmelerde birbirlerini tebrik, teselli veya tebşir eden şiirler yazmışlardır. Söz gelimi Kerâme, Hassûn'un Matilda'yla evliliğini uzun bir şiirle kutlamış ve divanında yer vermiştir.⁸⁰ "Dal" (دال) kafiyesi ile biten beyitlerdeki son kelimelerin mutluluk, şükür ve olgunluk anlamlarına gelmesi ve her mısrayı bir dua ile bitirmesi dikkat çekicidir.

⁷⁵ el-Himsî, *Udebâu Haleb*, 10.

⁷⁶ Muhammed Cemil eş-Şatîy, *A'yânu Dimeşk; fi'l-karnî's-sâlis 'aşere ve nisfi'l-karnî'r-râbi' aşere min 1301-1350 hicrî*, (Dimeşk: Dâru'l-beşâir, 1994), 180.

⁷⁷ Baktıya, *Osmanlı Suriyesinde...*, 219-220.

⁷⁸ Baktıya, *Osmanlı Suriyesinde...*, 224-235.

⁷⁹ Hassûn, *en-Nefesât*, 71-73; Şiirin tercümesi için bkz.: İshakoğlu, *Osmanlı Dönemi Suriye...*, s.103.

⁸⁰ Butrûs Kerâme, *Sec'û'l-hamâse*, (Beyrut: Matba'atu'l-edebiyeye, 1898), 385-386.

Hassûn, sürgünde geçen hayatının son yıllarını Wandsworth kasabasında uzlete çekilerek geçirmiş ve 1880 yılında vefat etmiştir. Hassûn'un ölüm sebebi ilgili iddialar kesin bir netliğe ulaşmamıştır. Bazıları, konuyu Sultan Abdulhamid döneminin sıkı takip yöntemleriyle ilişkilendirerek onun Osmanlı'nın görevlendirdiği gizli bir görevli tarafından öldürüldüğünü ileri sürmüştür. Krimski ve Kraczkowski gibi slav yazarlar zehirleme yoluyla öldürmenin II. Abdulhamid döneminde yaygın olduğunu iddia ederek, Hassûn'un II. Abdulhamid'e yakın kişiler tarafından zehirlenmiş olabileceğini belirtmişlerdir.⁸¹ Öte yandan Yusuf İbrâhîm Yazbek gibileri ise Hassûn'un Mithat Paşa'nın talimatıyla zehirlenerek öldürüldüğünü düşünmüştür.⁸² Ancak hemen belirtelim ki bu iki iddia da somut verilere dayanmadığı gibi Hassûn'un muhalif yaşamı düşünülerek yapılan olası çıkarımlardan öte bir sonucu vermekten uzaktır.

Hassûn'un 93 Harbinde Kars'ın Osmanlı hakimiyetinden çıkışını alaylı bir dille konu eden şiiri ve Osmanlı aleyhtarı diğer şiirleri göz önünde bulundurulduğunda, onun ölümünün Osmanlı yönetimi ile ilişkilendirilmesinin psikolojik arka planı daha iyi anlaşılmaktadır. Dolayısıyla onun ölümüne dair böylesi spekülâtif değerlendirme ve sonuçların süregelmesi bir derecede olağan gözükmektedir. İlaveten, Mithat Paşa ve Hassûn'un reformist kimlik temelinde geliştirdikleri yakın ilişki ve dayanışma ikinci iddianın makuliyetini daha da azaltmaktadır. Sonuç itibarıyla erken denilebilecek bir dönemde Arap siyaset ve edebiyatı açısından yeni fikirler ortaya koyan, bu fikirleri savunmak üzere ailesi ve vatanından uzakta bir ömür süren Rızkullâh Hassûn'un ölüm nedeni bilinemediği gibi mezarı da meçhuldür.

Sonuç

19. yüz yıl Osmanlı Suriye'sinde yaşamış Ermeni asıllı Arap aydını Rızkullâh Hassûn, iyi bir eğitim almıştır. Londra, Paris ve Mısır'a yaptığı seyahatler kültürel yetkinliğini artırmış ve yakın çevresinin teşvikiyle yaşamına İstanbul'da devam etmiştir. İstanbul'da kısa sürede dini, siyasi ve edebi çevrelerde tanınan bir sima olmuştur. Butrus Kerâme ile ilişkileri siyasi ve edebi düşüncelerini etkilemiştir. İstanbul'daki ilk Arapça gazete olan *Mir'âtu'l-Ahval*'i çıkaran ve Osmanlı yanlısı yayınlar yapan Hassûn, siyasi şahsiyetlerin güvenini kazanmış ve devlet işlerinde görev almıştır. Devlet memurluğu sürecinde hırsızlık ve rüşvet suçlamasıyla hapse atılan Hassûn bu olayı bazı şahısların kendisine olan husumeti ile ilişkilendirmiştir. Mahkumiyeti sırasında suçsuzluğunu ispata yönelik çabalarına karşılık bulamadığı için hapisten kaçarak önce Rusya ardından Fransa ve İngiltere'ye gitmiştir. Bu süreçte Osmanlı karşıtı bir düşünce alanına evrilen Hassun, Arap bağımsızlığı fikrine günden güne daha da yakınlaşmıştır. Gittiği yerlerde siyasi fikirlerini anlatma fırsatlarını değerlendiren Hassûn, yayın faaliyetlerini de bu amaç uğrunda seferber etmeye çalışmıştır.

⁸¹ Rebecca Gould, "Ignaty Krachkovsky's Encounters With Arabic Literary Modernity Through Amin al-Rayhânî 1910-1922", *Notre Dame University Press*, (2012), 12.

⁸² Çevrimiçi 1: (erişim tarihi: 31.08.2022)

Arap bağımsızlığı konusu onun eserlerinin ana temasını oluşturmuştur. Bu bağlamda bağımsızlık düşüncesinin önünde engel olarak gördüğü Osmanlı'yı hedef alması şaşırtıcı değildir. 1860-70'li yıllar gibi erken denilebilecek bir dönemde Suriye için öncelikle Batılı devletlerin mandasını ve sonrasında Suriye'nin bağımsızlığını hayal etmiş, bu uğurda ömrünün geri kalan yaklaşık 15 yılını ailesinden ve vatanından uzakta geçirmiştir. Bir yandan Arap bağımsızlığına engel olduğunu düşündüğü Osmanlı Devleti'ni ve bazı sembol şahsiyetleri hedef alan yazı ve şiirler yazarken diğer yandan bu amacın gerçekleşmesi yolunda desteklerini beklediği II. Aleksandr ve Abdulkâdir el-Cezâyirî gibi şahsiyetlere hayranlık duygusuyla yüklü methiyeler yazmıştır. Ayrıca ömrünün son yıllarını Arap Nahda'sına katkı sağlayabilmek adına telifat ve istinsah ile geçirmiş, bu minvalde yirmiye yakın eserin yayınlanmasına bir şekilde katkı sağlamıştır. Osmanlı aleyhine saldırgan bir dil kullanması ve muhalif yaşamı onun dikkat çekici ve ayırt edici bir yönü olmuştur. Bazı edebiyat tarihçisi ve eleştirmenlerin, onun ani ölümü etrafında adeta bir sis perdesi oluşturacak şekilde spekülatif ve kuşku iddialar dile getirmesi de bu sebeple olsa gerektir. Hayatının bir noktasından sonra önemli bir Arap bağımsızlığı savunucusuna dönüşen Hassûn, Ermeni asıllı bir Arap milliyetçisi olarak özellikle 19. yüz yılda Suriye bölgesinin en belirgin siyasi ve edebi simalarından biri olmuştur. Kendi etnik kökeni olan Ermeniliğe dair farkındalığı ve bağlılığı yüksek olan birinin aynı zamanda, hatta kendi etnik hamasetinden daha fazla bir şekilde Arap bağımsızlığı düşüncesine bu seviyede sahip çıkması, şüphesiz birçok yönden incelenmeyi hak etmektedir.

Kaynakça

- Atılgan Gümüüşsoy, Emine, Keçecizâde Fuâd Paşa (1915-1869), Ankara: Gazi Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2006.
- Baktıaya, Adil, Osmanlı Suriyesinde Arapçılığın Doğuşu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Civelek, Yakup, Ahmed Fâris eş-Şidyâk Edebi Şahsiyeti ve el-Cevâib Gazetesi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Dirğâm, 'Atâ, "el-Ermen ve'l-fikru's-siyâsî el-'Arabî: kıraâtun fi fikri Rızkullâh Hassûn", Mecelletu Erik, Cem'iyetu'l-Kâhire el-Hayriyye el-Ermeniyeye el-'Âmme, Ocak sayısı, Kahire 2013. ss. 20-22.
- el-Cundî, Edhem, A'lâmu'l-Edeb ve'l-Fenn, Dimeşk: Matba'atu'l-İttihâd, cilt II, 1958.
- el-Himsî, Kustâkî, Udebâu Haleb zevu'l-eser fi'l-karnî't-tâsî'i 'aşere, Halep: Matba'atu'l-Mârûniyye, 1925.
- el-Kiyâlî, Sâmî, el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Mu'âsır fi Sûriye 1850-1950, Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, II. bas., t.y.
- eş-Şatiy, Muhammed Cemîl, A'yânu Dimeşk; fi'l-karnî's-sâlis 'aşere ve nısfî'l-karnî'r-râbi' aşere min 1301-1350 hicrî, Dimeşk: Dâru'l-Beşâir, 1994.
- eş-Şimlî, Kustandî, "el-Hayâtu's-Sahafiyye fi Filestîn neş'etuhâ ve tatavvuruhâ", Beytu'l-lahîm Üniversitesi Dergisi, cilt:3, ss.18-36, Beytu'l-lehîm, Filistin, 1984.
- Gould, Rebecca, "Ignaty Krachkovsky's Encounters With Arabic Literary Modernity Through Amîn al-Rayhânî 1910-1922", (Forthcoming in Ameen Rihani's Arab-American Legacy, ed. Naji Oueija) Notre Dame University Press, Lebanon, 2012. s.12.
- Gökgöz, Turgay, "XIX. Yüzyılda Beyrut'ta Edebi ve Kültürel Çevre", Rimak Dergisi, Sayı: 3, ss.297-310, İstanbul, 2021.
- Hassûn, Rızkullâh, Divânu Hatem et-Tâi ve Ahbâruhû, Londra: Matba'atu el-Bessâm, 1872.
- Hassûn, Rızkullâh, en-Nefesât, Londra: b.y., 1867.
- Hassûn, Rızkullâh, Eş'aru's-şî'r, Beyrut: Matba'atu'l-Emrikiyye, 1870.
- İshakoğlu, Ömer, Osmanlı Dönemi Suriye'sinde Edebi ve Kültürel Faaliyetler (1800-1918), İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2010.
- Kehhâle, Ömer Rızâ, Mu'cemu'l-Muellifin, Basım Yeri Yok: Mu'essesetu'r-Risâle, t.y.
- Kerâme, Butrûs, Sec'u'l-hamâse, Beyrut: Matba'atu'l-edebiyye, 1898.

- Makaryûs, Şâhîn, Hasru'l-lisâm 'an nekebâti's-Şâm, Mısır: basım yeri yok, 1895.
- Merdem Bek, Halîl, A'yânu'l-karni's-sâlisi 'aşere fi'l-fikri ve's-siyâseti ve'l-ictimâ'î, Beyrut: Lecnetu't-turâsi'l-'Arabî, 1971.
- Sarıkaya, Muammer, "Lübnan Emiri II. Beşir eş-Şihâbi'nin Ermeni ve Rum Şairleri ve Osmanlı-Lübnan İlişkilerine Etkileri", Erciyes Akademi Dergisi, Kayseri, 2021, sayı 35, ss. 137-160.
- Serkîs, Yûsuf İlyân, Mu'cemu'l-matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrabe, Mısır: Matba'atu Serkîs, 1928.
- Şeyhû, Luvîs, el-Âdâbu'l-'Arabiyye fi'l-karni't-tâsi'î 'aşere, Beyrut: Matba'atu'l-Âbâ el-Yesu'ıyyîn, cilt II, 1926.
- Tirrâz, Philippe dî, Târîhu's-Sihâfeti'l-'Arabiyye, Beyrut: el-Matba'atul'l-Edebiyye, 1913.
- Van Dyck, Edward, İktifâu'l-Kanû', çev. Seyyid Muhammed 'Alî el-Biblâvî, Kum: Mektebetu Âyetullâh el-'Uzmâ, II. basım, 1988.
- Zeydân, Corcî, Terâcîmu Meşâhîri's-Şark, Kahire: Muessesetu Hindâvî li't-ta'lîm ve's-sekâfe, c. II, 2012.

Çevrimiçi Kaynaklar

Çevrimiçi:1

https://www.marefa.org/%D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%84%D8%A7%D9%82%D8%A9_%D8%A8%D9%8A%D9%86_%D8%A7%D9%84%D8%B4%D8%AF%D9%8A%D8%A7%D9%82_%D9%88%D8%B1%D8%B2%D9%82_%D8%A7%D9%84%D9%84%D9%87_%D8%AD%D8%B3%D9%88%D9%86

Çevrimiçi:2

https://www.marefa.org/%D8%B1%D8%B2%D9%82_%D8%A7%D9%84%D9%84%D9%87_%D8%AD%D8%B3%D9%88%D9%86#%D8%A7%D9%86%D8%B8%D8%B1_%D8%A3%D9%8A%D8%B6%D8%A7%D9%8B

Çevrimiçi:3

<https://josephzeitoun.com/2015/05/%D8%B1%D8%B2%D9%82%D8%A7%D9%84%D9%84%D9%87-%D8%AD%D8%B3%D9%88%D9%86/>

Çevrimiçi:4

<https://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Hassun%2C+Rizk+Allah>

Çevrimiçi:5

<https://diwandb.com/poet/%D8%B1%D8%B2%D9%82-%D8%A7%D9%84%D9%84%D9%87-%D8%AD%D8%B3%D9%88%D9%86.html>

Çevrimiçi:6

<https://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=428800>

Çevrimiçi:7

<https://www.kachaf.com/wiki.php?n=5ed8abd267717625af0d6cc3>

Suriye’de Hellenistik-Roma ve İslamiyet Dönemlerine Ait Kültürel Eserler

Abdurrahman Uzunaslant**

Nevzat Artuç*

Genişletilmiş zet

Kuzeyde Anadolu, batıda Akdeniz, doğuda Bağdat, güneyde Ürdün ve Arap Yarımadası’yla çevrili bulunan Suriye, jeo-stratejik, askeri ve sosyo-kültürel açıdan son derece önemli bir coğrafyadır. Hellen-Roma Dönemi ve öncesinde de önemli konumunu sürdürmüş olan Suriye, sınırları bazı değişiklikler göstermesine rağmen M. 63’te kurulan Roma’nın Suriye Eyaleti’nin de esasını oluşturmuştur. Diğer yandan Çin ve Hindistan’dan gelen İpek ve Baharat yollarının keşişim noktasında yer alan Suriye, ticari bakımdan da önemli bir konuma yükselmiştir. Suriye, stratejik ve ticari önemi yanında, coğrafı konumu açısından da farklı imparatorlukların ilgi odağı olmuştur. Erken tarihi dönenlerden itibaren Asur, Pers, Hellen-Roma, Sasani, Emevi, Selçuklu, Zengi, Eyyubi, Memluklular ve Osmanlılar bölgede egemenlik kurmuşlardır. Bölgeye gelen ve hüküm süren her devlet Suriye’de az ya da çok önemli kültür mirası bırakmıştır. Suriye Eyaleti’ni korumakla görevli askeri lejyonlar için Romalılar çok sayıda askeri garnizonlar inşa etmişlerdir. Söz konusu askeri altyapıların, yalnızca Suriye’deki Roma varlığının devamına değil, aynı zamanda Anadolu, Mısır, Akdeniz havzalarının güvenliğine de hizmet ettiği açıktır. Başında genellikle st düzey bir askeri kariyeri geride bırakmış generalin yer aldığı Suriye Eyaleti, Roma’nın doğudaki en önemli eyaletlerinden biriydi. Bu bakımdan Roma’nın Suriye’de bıraktığı en önemli yapılar arasında köprü, yol ve askeri garnizon kalıntıları ilk sırada gelmektedir. Geçen asırlara meydan okuyan kent, kale, garnizon, yol, köprü, tapınak vb. gibi yapıların önemli kısmı, sonraki imparatorluklar devrinde de benzer işlevlerinden dolayı tamirat görmüş ve günümüze ulaşabilmişlerdir. İslamiyet döneminde ise Suriye, Emevilerin merkezi başkenti konumuna yükselmiştir. Emevilerin başkent olarak şam’ı seçmiş olması, Suriye’nin devlet için ne kadar önemli olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Suriye uzun bir Haçlı seferlerinin ana gzerghlarından biri olmuştur. Söz konusu seferlerde önemli lde zarar görmüş olsa da ele geçirilememiş, uzun süre Müslümanlar tarafından idare edilmiştir. Özellikle Selçuklu, Eyyubi ve Memlukler zamanında yoğun bir imar gördüğü anlaşılan Suriye, en zirve çağını Osmanlılar devrinde yaşamıştır. Bölgenin Osmanlı kontrolüne geçtiği 16. yüzyılın il çeyreğinden, elimizden çıktığı 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan dönemde Suriye her açıdan önemli eserlerle imar edildiği bir merkez olmuştur. Yapılan imar faaliyetlerin başında camiler, arşı ve bedestenler, köprüler, yollar, hanlar, hamamlar, tekke ve zaviyeler, garnizonlar, aşevleri, farklı dinlere ve

** Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, abdurrahmanuzunaslant@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8964-3317>.

* Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, nartuc27@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5405-4862>.

cemaatlere ait mektep ve medreseler ilk sırada gelmektedir. Çalışmamızda mevcut literatürden ve orijinal antik kaynaklardan istifade ile Suriye'nin geçmişten günümüze kültürel zenginliklerini ortaya koymaya çalışacağız. Böylece günümüzde bölge üzerinde süren hakimiyet mücadeleleri daha iyi anlaşılacağı gibi, Suriye'nin geçmişten geleceğe önemini kaybetmeyen bir coğrafya olduğu gözler önüne serilecektir.

Suriye'yi esas itibarıyla Kuzey Suriye, Orta Suriye ve Güney Suriye olarak üç ana grupta tasnif edebiliriz. Ülkede antik dönem boyunca politik birlik sağlanamamış olmakla birlikte, genellikle emperyalist güce tabi olan küçük devletler hâkim olmuştur. Başka bir ifadeyle güneyde Mısır, kuzeyde Anadolu ve Mezopotamya arasında tampon görevi gören bölge toprakları, Antik dönem boyunca önemli güçlerin hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur

Palmyra kenti bu dönemde doğu ve Basra Körfezi arasında yapılan transit ticaretin kavşak noktası olmuştur. Zenginleşen kentteki maddi kültür kalıntıları, bugün dahi gözle görülebilecek zenginliktedir. Mezopotamya'dan Suriye'ye giden kervan ticareti sayesinde zenginleşen Palmyra, Akdeniz ve Doğu arasında, Roma pazarlarına parfüm, baharat ve kaliteli kumaş gibi ekonomik değeri yüksek malların taşındığı, hayati öneme sahip bir kentti. Buna karşın Suriye'de gelişmiş ülkelerin vesayetiyle sürdürülen hibrit savaşlar bu kentlerde yoğun ve geri dönülemez bir tahribata yol açmıştır.

Palmyra dışında kervan ticaretiyle zenginleşen kentler diğer kentler, “Gerasa”, “Seleukeia”, “Antiocheia”, “Apameia”, “Laodikeia” “Damascus”, “Bostra” ve “Petra” idi. Toros Dağları'nın güneydoğu havzasında yer alan Zeugma, Fırat Nehri'nin batıya en uzak kıvrımını tamamladığı, güneyden Suriye çölüne doğru akmaya başladığı yerde konumlanmıştır. Anadolu yakasında Toros Dağları'nın, Mezopotamya'dan ise Fırat'ın karşısında bulunan Zeugma, kültürel anlamda daima büyük güçlerin arasında kalmış ancak hiçbir zaman tamamen bu güçlerden birisinin kültürel tahakkümü altına girmemiştir.

Emeviler, Abbasiler, Zengiler ve Eyyubiler devrinde Halep, Hama ve Şam'da hastane, cami gibi sosyal kuruluşlar inşa edildiği bilinmektedir. Memlûklular devrinde özellikle Timur istilasına karşı kalenin savunmasını tamamlamak amacıyla etrafındaki hendek yüzeyinde birbirinden farklı kuleler inşa ettirmişlerdir. Bu dönemde ticari faaliyetlerin düzenlenmesi amacıyla bölgede çok sayıda han inşa ettirilmiştir. Bunun dışında çok sayıda türbe ve cami inşa ettirilmiştir. Suriye'deki yoğun imar faaliyetleri Osmanlı Devleti döneminde de devam etmiştir. Osmanlılar başta Şam ve Halep olmak üzere Suriye'nin genelinde çok sayıda cami, kervansaray, türbe, yol ve hastane inşa ettirmişlerdir. II. Abdülhamid döneminde inşa edilen Hicaz Demir Yolu adeta bölgenin çehresini değiştirmiştir. Suriye'de tarih boyunca birbirinden farklı büyük medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Bu durum bölgedeki kültürel etkileşimi artırdığı gibi son derece zengin bir mimari tarzını da beraberinde getirmiştir. Palmyra ve Gerasa gibi antik şehirlerin inşası, Damascus ve Halep başta olmak üzere, çok

sayıda cami, han, kervansaray, çeşme ve türbelerin yaptırılmış olması ifade ettiğimiz mimari zenginliğin en önemli göstergeleridir.

Anahtar kelimeler: Suriye, Hellenistik-Roma, Emeviler, Memlûklular, Osmanlılar.

Extended Abstract

Cultural Works of Hellenistic-Roman and Islamic Period in Syria

Surrounded by Anatolia in the north, the Mediterranean in the west, Baghdad in the east, Jordan and the Arabian Peninsula in the south, Syria is an extremely important geography in terms of geo-strategic, military, and socio-cultural aspects. Having maintained its important position in the Hellenic-Roman Period and before, Syria, although its borders show some changes, BC. It also formed the basis of the Roman province of Syria, which was founded in 63. On the other hand, Syria, located at the intersection of Silk and Spice roads from China and India, has also risen to an important commercial position. Syria has been the focus of attention of different empires in terms of its geographical location as well as its strategic and commercial importance. Assyrian, Persian, Hellen-Roman, Sassanid, Umayyad, Seljuk, Zengi, Ayyubid, Mamluks and Ottomans have dominated the region since the early historical returnees. Every state that came to the region and ruled has left a more or less important cultural heritage in Syria. The Romans built numerous military garrisons for the military legions tasked with protecting the Syrian Province. These military infrastructures serve not only for the continuation of the Roman presence in Syria, but also for the security of Anatolia, Egypt, and the Mediterranean basins. The Province of Syria, headed by a general who usually left behind a high-ranking military career, was one of Rome's most important provinces in the east. In this respect, among the most important structures left by Rome in Syria, the remains of bridges, roads and military garrison come first. The city, castle, garrison, road, bridge, temple, etc. that defy the past centuries. A significant part of the structures such as these were repaired due to their similar functions in the period of the following empires and have survived to the present day. During the Islamic period, Syria became the central capital of the Umayyads. The fact that the Umayyads chose Damascus as their capital indicates how important Syria is to the state. In addition, Syria has long been one of the main routes of the Crusades. Although it was damaged significantly during the said campaigns, it could not be captured and was ruled by Muslims for a long time. Syria, which is understood to have seen an intense development especially during the Seljuk, Ayyubid and Mamluk period, lived its peak during the Ottoman period. In the period from the provincial quarter of the 16th century, when the region was under Ottoman control, to the first quarter of the 20th century, when it left us, Syria has been a center where it was built with important works in every respect. Mosques, bazaars and covered bazaars, bridges, roads, inns, baths, dervish lodges, garrisons, soup kitchens, schools and madrasas belonging to different religions and communities come first. In our study, we will try to reveal the cultural richness of Syria from the past to the present by making use of the existing literature and original

ancient sources. Thus, as the struggles for dominance over the region will be better understood today, it will be revealed that Syria is a geography that does not lose its importance from the past to the future.

We can basically classify Syria in three main groups as Northern Syria, Central Syria and Southern Syria. Although political unity could not be achieved in the country during the ancient period, small states, which were generally subject to imperialist power, dominated. In other words, the lands of the region, which served as a buffer between Egypt in the south, Anatolia and Mesopotamia in the north, witnessed the struggle for dominance of important powers throughout the ancient period.

The city of Palmyra was the crossroads of the transit trade between the east and the Persian Gulf in this period. The remnants of material culture in the enriched city are rich enough to be seen even today. Palmyra, which became rich thanks to the caravan trade from Mesopotamia to Syria, was a vital city between the Mediterranean and the East, where goods of high economic value such as perfume, spices and quality fabrics were transported to Roman markets. On the other hand, the hybrid wars waged by the tutelage of developed countries in Syria have caused intense and irreversible destruction in these cities.

Apart from Palmyra, the cities enriched by caravan trade were the other cities, "Gerasa", "Seleukeia", "Antiocheia", "Apameia", "Laodikeia", "Damascus", "Bostra" and "Petra". Located in the southeast basin of the Taurus Mountains, Zeugma is located where the Euphrates River completes its furthest bend to the west and begins to flow from the south towards the Syrian desert. Located across the Taurus Mountains on the Anatolian side and across the Euphrates from Mesopotamia, Zeugma has always been among the great powers in terms of culture but has never been completely dominated by one of these powers.

It is known that social institutions such as hospitals and mosques were built in Aleppo, Hama and Damascus during the Umayyads, Abbasids, Zengids and Ayyubids. During the Mamluk period, they had different towers built on the ditch surface around it in order to complete the defense of the castle, especially against the Timurid invasion. During this period, many inns were built in the region in order to organize commercial activities. Apart from this, many tombs and mosques were built. Intensive construction activities in Syria continued during the Ottoman Empire period. The Ottomans had many mosques, caravanserais, tombs, roads and hospitals built throughout Syria, especially in Damascus and Aleppo. The Hejaz Railway, built during the reign of Abdülhamid II, almost changed the face of the region. Throughout history, Syria has hosted many different civilizations. This situation not only increased the cultural interaction in the region, but also brought an extremely rich architectural style. The construction of ancient cities such as Palmyra and Gerasa, and the fact that many mosques, inns, caravanserais, fountains, and tombs were built, especially in Damascus and Aleppo, are the most important indicators of the architectural richness we have mentioned.

Key Words: Syria, Hellenistic-Roman, Umayyads, Mamluk, Ottoman.

Suriye’de Hellenistik-Roma ve İslamiyet Dönemlerine Ait Kültürel Eserler

Giriş

Kuzeyde Anadolu, batıda Akdeniz, doğuda Bağdat, güneyde Ürdün ve Arap Yarımadası’yla çevrili bulunan Suriye, jeo-stratejik, askeri ve sosyo-kültürel açıdan son derece önemli bir coğrafyadır. Hellen-Roma Dönemi ve öncesinde de önemli konumunu sürdürmüş olan Suriye bölgesinin sınırları, bazı değişiklikler göstermesine rağmen MÖ. 63’te kurulan Roma’nın Suriye Eyaleti’nin de esasını oluşturmuştur. Diğer yandan Çin ve Hindistan’dan gelen İpek ve Baharat yollarının kesişim noktasında yer alan Suriye, ticari bakımdan da önemli bir konuma yükselmiştir. Suriye, stratejik ve ticari önemi yanında, coğrafi konumu açısından da farklı imparatorlukların ilgi odağı olmuştur. Erken tarihi dönemlerden itibaren Asur, Pers, Hellen-Roma, Sasani, Emevi, Selçuklu, Zengi, Eyyubi, Memlûklular ve Osmanlılar bölgede egemenlik kurmuşlardır. Bölgeye gelen ve hüküm süren her devlet Suriye’de az ya da çok önemli kültürel miras bırakmıştır. Suriye Eyaleti’ni korumakla görevli lejyonlar için Romalılar çok sayıda askeri garnizonlar inşa etmişlerdir. Söz konusu askeri altyapıların, yalnızca Suriye’deki Roma varlığının devamına değil, aynı zamanda Anadolu, Mısır, Akdeniz havzalarının güvenliğine de hizmet ettiği açıktır. Başında genellikle üst düzey bir askeri kariyeri geride bırakmış generalin yer aldığı Suriye Eyaleti, Roma’nın doğudaki en önemli eyaletlerinden biriydi. Bu bakımdan Roma’nın Suriye’de bıraktığı en önemli yapılar arasında köprü, yol ve askeri garnizon kalıntıları ilk sırada gelmektedir. Geçen asırlara meydan okuyan kent, kale, garnizon, yol, köprü, tapınak vb. gibi yapıların önemli kısmı, sonraki imparatorluklar devrinde de benzer işlevlerinden dolayı tamirat görmüş ve günümüze ulaşabilmişlerdir. İslamiyet döneminde ise Suriye, Emevilerin merkezi başkenti konumuna yükselmiştir. Emevilerin başkent olarak Damascus’u (Şam) seçmiş olması, Suriye’nin devlet için ne kadar önemli olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Suriye, uzun bir süre Haçlı seferlerinin ana güzergâhlarından biri olmuştur. Bölge, söz konusu seferlerde önemli ölçüde zarar görmüş olsa da ele geçirilememiş ve uzun süre Müslümanlar tarafından idare edilmiştir. Özellikle Selçuklu, Eyyubi ve Memlûklular zamanında yoğun bir imar gördüğü anlaşılan Suriye, en zirve çağını Osmanlılar devrinde yaşamıştır. Bölgenin Osmanlı kontrolüne geçtiği 16. yüzyılın ilk çeyreğinden, elimizden çıktığı 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Suriye, her açıdan önemli eserlerle imar edilen bir merkez olmuştur. Yapılan imar faaliyetlerin başında camiler, çarşı ve bedestenler, köprüler, yollar, hanlar, hamamlar, tekke ve zaviyeler, garnizonlar, aşevleri, farklı dinlere ve cemaatlere ait mektep ve medreseler ilk sırada gelmektedir.

I. Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Suriye

Antik Suriye coğrafyası kavramından kastedilen ifadenin çoğunlukla modern Suriye tanımıyla uyduğu gözlenmektedir⁸³. Buna göre Anadolu içlerindeki Toros dağlarından Mısır sınırlarına, batıda Akdeniz, doğuda Arap Çölü sınırlarına uzanan bölge, oldukça verimli bir kara parçasından müteşekkildir. Ülke doğuda *Euphrates* Nehri (Fırat Nehri), güneyde Mısır, Filistin, batıda Akdeniz ve güneyde Mısır Denizi ile çevrelenmiştir.⁸⁴ Buna karşın ülke sınırları tarihsel süreç içerisinde önemli ölçüde değişiklikler göstermiştir. Suriye'yi esas itibarıyla Kuzey Suriye, Koele Suriye (Orta Suriye)⁸⁵ ve Güney Suriye olarak üç ana grupta tasnif edebiliriz. Ülkede antik dönem boyunca politik birlik sağlanamamış olmakla birlikte, genellikle emperyalist güce tabi olan küçük devletler hâkim olmuştur. Başka bir ifadeyle güneyde Mısır, kuzeyde Anadolu ve Mezopotamya arasında tampon görevi gören bölge toprakları, Antik dönem boyunca önemli güçlerin hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur.⁸⁶

Toros dağlarını geçip Doğu Akdeniz sahilini takip eden İskender, Akdeniz kıyısı boyunca uzanan Fenike kentlerini bir bir ele geçirmiş ve ardından Mısır'ı fethetmiştir. Çok kısa süre Mısır'da kalan ve önemli bazı düzenlemeler yapan Büyük İskender, zaman kaybetmeden Suriye Çölü üzerinden Mezopotamya'ya geçmiş, Gaugamela'daki belirleyici savaşla Pers hegemonyasına son vermiştir. Afganistan ve Hindistan'a kadar olan büyük bir coğrafyayı hâkimiyeti altına alan Kral, M.Ö. 323 yılında Babil'de aniden hayatını kaybetmiştir. Arkasında meşru bir varis bırakamadan ölen İskender'in oğlu henüz çok küçük olduğundan, devasa imparatorluğu komutanları arasında paylaşılmıştır.⁸⁷ Ancak İskender'in generalleri arasındaki mücadelelerin odak noktalarından ilkinin Suriye, diğerini ise Mısır oluşturmuştur. Sürekli ve yoğun mücadeleler döneminin ardından Suriye'de, 250 yılı süren Seleukoslar hâkimiyeti başlamıştır. Fırat kıyısında kurulan Apamea ve Seleukeia/Zeugma gibi kentler, bölgenin ekonomik ve askeri açıdan ne denli önemli olduğuna işaret etmektedir. Söz konusu kentler, Suriye ve Mezopotamya bölgeleri arasındaki ticari faaliyetlerin kontrol altına alınması için gerekli jeo-stratejik konuma sahipti. Antikçağ'da doğu-batı arasındaki önemli bir transit geçiş noktası üzerinde yer alan Suriye, Mezopotamya ve İran bölgelerini Anadolu ve Akdeniz medeniyetlerine bağlayan kilit bir konumdaydı. Seleukoslar tarafından kurulan ve sonrasında Hellen-Roma tarzında yenilenen kentlerin birçoğu, "Seleukeia", "Antiocheia", "Apameia", "Laodikeia" gibi Seleukos krallarının kendi adlarını ya da eşlerinin adlarını taşımaktaydı. Bununla birlikte *Beroia*, *Chalcis*, *Larissa*, *Dura-Europos*, *Doliche* veya *Kyrrhos* gibi Tesalya ve Makedonya şehirlerine atıfta bulunan isimler de mevcuttu.⁸⁸

⁸³ Strab. 16. 2. 1; G. M. Cohen, *The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Basin, and North Africa*, University of California Press, 2006, s. 21-22.

⁸⁴ Antik Suriye coğrafyasına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Strab. 16. 2. 1-46.

⁸⁵ Strab. 16. 2. 21; Polyb. 1. 3. 1; 2. 71. 9.

⁸⁶ A. H. M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971, s. 226-227.

⁸⁷ Arr. an. 2.7.12, 2, 14; Iust. Epit. 11. 9; F. W. Walbank, *The Hellenistic World*, Harvard University Press 1981; M. Errington, *Hellenistik Dünya Tarihi (M.Ö. 323-30)*, çev. G. Günata, İstanbul 2017, s. 31.

⁸⁸ G. M. Cohen, *The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India*, Berkeley/Los Angeles 2013.

M.Ö. 281/280 yılında Seleukos İmparatorluğu'nun kurucusu Seleukos I. Nikator'un uğradığı suikast sonucu ölümü, M.Ö. 274 yılından itibaren uzun süre devam edecek Seleukos-Ptolemaios mücadelesinin başlamasına yol açmıştır⁸⁹. Bunun sonuncusu, M.Ö. 200 yılında Kral III. Antiokhos Dönemi'nde yapılan Panion Savaşı, Seleukos Krallığı'nın galibiyetiyle neticelenmiş, M.Ö. 198 yılında bölge yeniden Seleukos hâkimiyeti altına girmiştir.⁹⁰ III. Antiokhos Dönemi'nde (M.Ö. 222-187) eski görkemine yeniden kavuşan krallık⁹¹, IV. Antiokhos Epiphanes'in (M.Ö. 175-163) ölümünden sonra, başa geçen zayıf kralların istikrarsız yönetimleri sonucunda gücünü giderek kaybetmiştir. Taht mücadeleleri ve ardından yaşanan iç savaşlar nedeniyle krallık hızlı bir parçalanma sürecine girmiştir. Buna göre ülkenin kuzeyinde bulunan Antiocheia ve Damascus bölgeleri Seleukos Krallığı'nın kontrolü altında kalırken, Güney Suriye üç kabile (Ituraeanlar, Yahudiler, Nebatiler) arasında pay edilmiştir.⁹² M.Ö. 83 yılında Armenia Kralı II. Tigranes tarafından ele geçirilen bölge⁹³, yukarıda değindiğimiz üzere M.Ö. 64/63 Gn. Pompeius Magnus tarafından bir Roma eyaletine (*Provincia Syria/Suriye Eyaleti*) dönüştürülmüştür.⁹⁴

Antiocheia (modern Antakya) kenti, Hellenistik Dönem'de olduğu gibi, *Provincia Syria*'nın merkeziydi. Eyaletin sınırları, güneyde *Iudaea*'da bulunan Kermil Dağı, kuzeyde Amanos Dağları'na kadar uzanmaktaydı. İç savaşlar döneminde Marcus Antonius'a bırakılan Suriye'ye (M.Ö. 40), M.Ö. 31'deki Aktium Muharebesi'nden sonra Augustus'un "emekli askerleri" (veterani) yerleştirilmiştir. Augustus'un uyguladığı stratejik politikalar ve imparatorluk kültürünün etkisiyle bölgede kültürel anlamda ciddi bir romanizasyon süreci başlamıştır.⁹⁵

Bölge ekonomisinin temelini tarım oluşturmakta olup, zeytin ve zeytinyağı endüstrisi ekonominin lokomotif konumundadır. Özellikle Apamea ve Antiocheia arasındaki verimli arazi bu açıdan son derece uygundur. Ülkenin güneyi (Havran) ise tahıl bakımından verimlidir. Bölgeye özgü Havran tohum cinsi, Suriye dışında Anadolu'da da çok aranan bir türdür. Oldukça eski bir Fenike kolonisi olan Sidon, ticaret yanında "mor boya" (pupur), keten-yün dokuma cam ve metal işçiliğiyle ünlüydü. Hadrianus Dönemi'nde bölgede ticari faaliyetler yoğunlaşmış, Palmyra kenti bu dönemde doğu ve Basra Körfezi arasında yapılan transit ticaretin kavşak noktası olmuştur. Zenginleşen kentteki maddi kültür kalıntıları, bugün dahi gözle görülebilecek zenginliktedir. Buna karşın Suriye'de gelişmiş ülkelerin vesayetiyle sürdürülen hibrit savaşlar bu kentlerde yoğun ve geri dönülemez bir tahribata yol açmıştır.

⁸⁹ App. Syr. 62; Polyb. 2. 41.

⁹⁰ Diod. 21. 4b-5; J. D. Grainger, *The Syrian Wars*, Leiden, (Mnemosyne Suppl. vol. 320), Leiden: Brill 2010; J. D. Grainger, *Great Power Diplomacy in the Hellenistic World*, London/New York 2017, s. 75-82.

⁹¹ App. Syr. 68; Iust. Ep. 27. 3.

⁹² M. Errington, *a.g.e.*, s. 265-274.

⁹³ Strab. 12. 14.15; Eutr. 6. 8. 4; App. Syr. 48, 69; D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, vol. I, Princeton 1950, s. 338-339.

⁹⁴ Plut. *Pomp.* 39. 2; Strab. 16. 2. 3.

⁹⁵ E. M. Ruprechtsberger, "Syrien (V)", *DNP* 1 2001, s. 1174-1179.

Palmyra dışında kervan ticaretiyle zenginleşen kentler diğer kentler, Damascus, Bostra ve Petra'dır. M.S. 1. yüzyılın sonunda yapılan Parth savaşları ve bölgedeki askeri isyanlar bölge ekonomisi üzerinde negatif bir etki yaratmamıştır.⁹⁶ Doğu sınırında olağanüstü idari ve askeri düzenlemelerin yapıldığı Vespasianus Dönemi'nde Kommagene bölgesi Suriye Eyaleti sınırları içerisine dâhil edilmiş ve bölge, *Provincia Galatia et Cappadocia* ile birlikte Roma İmparatorluğu'nun doğusunda bulunan iki önemli askeri eyaletten biri haline gelmiştir. Parth tehditlerini bertaraf etmek kaygısıyla Roma, bölgede Suriye Eyaleti'ni korumakla görevli üç lejyon konuşlandırmıştır. İmparatorluk genelindeki lejyon yerleştirmeleri göz önüne alındığında, bunun son derece önemli bir askeri yığınak olduğu anlaşılmaktadır. Bölgede konuşlu birlikler, M.S. 69/70 yılında Mucianus tarafından gönderilen *III Gallica*, Corbulo'nun Armenia seferi esnasında Zeugma'ya yerleştirdiği *III Scythica*, ve Hadrianus tarafından Samosata'ya konuşlandırılan *XVI Flavia* lejyonudur.⁹⁷

M.S. 3. yüzyılda doğudaki askeri operasyonların getirdiği ekonomik maliyet ve toplumsal huzursuzluklar, Roma dış politikasını son derece kırılgan bir duruma getirmiştir. İmparatorluğun tüm sınırlarına sirayet eden olumsuz hava karşısında *provincia Syria* (Suriye Eyaleti), *Syria Phoenice* ve *Coele Syria* olmak üzere Septimius Severus tarafından ayrılmıştır.⁹⁸ M.S. 2. yüzyıldan itibaren Roma senatosunda, aralarında Claudius Pompeianus ve Avidius Cassius'un da bulunduğu bazı önemli Suriye kökenli generallerin devlet içerisinde etkili oldukları görülmektedir. Bu durumun temel nedeni, Suriye lejyonlarının ordudaki esas gücü ellerinde bulundurmalarıdır. Bu yüzden onların desteklediği komutanlar, devlet içerisinde önemli mevkilere erişebilmiş veya imparator olabilmişlerdir. Severus hanedanlığı yanında imparator Philippus Arabs (M.S. 244-249) bu duruma önemli bir örnektir.

Roma'da M.S. 235-284 yılları arasında yaşanan askeri anarşi ve siyasi krizler, Suriye'yi derinden etkilemiş ve bölgede bir otorite boşluğu yaratmıştır. M.S. 240 yılında Sasaniler'in saldırılarını artırmaları, M.S. 256/257 yılında Sasani İmparatoru I. Shapur tarafından, önce başkent Antiocheia, ardından Dura-Europos'un ele geçirilmesine yol açmıştır. Suriye'nin içerisinde bulunduğu bu kırılgan durum, Roma kolonisi Palmyra'nın ekonomik ve askeri anlamda hızla yükselmesine zemin hazırlamıştır. Böylece M.S. 3. yüzyılın ikinci yarısında Kraliçe Zenobia lehine Suriye'nin tamamı, Anadolu ve Mısır'ın ise önemli bir bölümü Roma kontrolünden çıkmıştır.⁹⁹

---

⁹⁶ G. W. Bowersock, "Social and Economic History of Syria Under the Roman Empire", J.-M. Dentzer-W. Orthmann (eds.), *Archéologie et histoire de la Syrie. II. La Syrie de l'époque achéménide à l'avènement de l'Islam*, 1989, Saarbrücken: Sdv 1989, s. 68-69; Ruprechtsberger *a.g.m.*, 1179; K. Butcher, *Roman Syria and the Near East*, London: British Museum Press 2003, s. 166-174.

⁹⁷ Tac. *hist.* 4. 39; Tac. *Ann.* 15. 26; Ptol. *geogr.* 5. 14. 8; J. Wagner, "Legio III Scythica in Zeugma am Euphrat", D. Haupt-H. G. Horn (Hrsg.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania inferior*, Köln-Bonn 1977, s. 517-539.

⁹⁸ F. Millar, *The Roman Near East, 31 BC – AD 337*, Cambridge 1993, s. 221-222; Butcher *a.g.e.*, s. 84-85.

⁹⁹ B. Isaac, *The Limits of Empire: Roman Army in the East*, Oxford 1990, s. 223-224; Ruprechtsberger *a.g.m.*, s. 1179.

Arap ölu'nin kuzey ucunda, büyük bir ticaret kenti olan ve Mezopotamya'dan Suriye'ye giden kervan ticareti sayesinde zenginleşen Palmyra, Akdeniz ve Doğu arasında, Roma pazarlarına parfüm, baharat ve kaliteli kumaş gibi ekonomik değeri yüksek malların taşındığı, hayati öneme sahip bir kentti. Palmyra'nın güçlü ve yetenekli Kralı Odenathus'un ölümü üzerine yerine geçen, olağanüstü bir güzellik, zekâ ve dürüstlüğe sahip eşi Zenobia, doğuda Roma siyasi ve askeri gücünün çökmesi sonucunda ortaya çıkan boşluğu doldurmak üzere harekete geçmiştir¹⁰⁰. Roma'nın doğudaki topraklarına saldırdıktan sonra oğlu Vaballathus'u *Augustus*, kendisini de *Augusta* ilan eden Kraliçe, Palmyra'nın Roma'ya resmi bağlılığını kesin bir şekilde sonlandırmış ve bağımsız bir devlet kurmuştur.¹⁰¹

Palmyra'nın bağımsız bir devlet olarak güçlenmesi, aynı zamanda Roma İmparatorluğu'nun ayakta durmasını sağlayan ve merkezi hazineye akan doğunun vergi gelirlerinin kesilmesi anlamına gelmekteydi. Bu duruma son verme niyetinde olan imparator Aurelianus, Balkan ordusunun ana gövdesini doğuya kaydırmış ve M.S. 271-272 yılları arasında iki aşamalı bir askeri sefer neticesinde Zenobia'nın krallığına son vermiştir. Teslim olan kraliçe, Aurelianus'un zafer alayında (=triumph) sergilenmek üzere Roma'ya götürülmüştür.¹⁰²

Diocletianus'un kapsamlı ve merkeziyetçi askeri ve idari reformlarının ardından, Suriye toprakları ve Lübnan'ın bir kısmını kapsayan *Coele Syria* Eyaleti, Doğu Piskoposluğu'nun bir parçası olmuştur. M.S. 340'lı yıllarda, eski Kommagene Krallığı ve *Coele Syria*'nın Euphrates'in batı kıyısı boyunca uzanan topraklar üzerinde, başkenti Hierapolis olan *Augusta Euphratensis* eyaleti kurulmuştur. M.S. 415 yılından sonra ise *Coele Syria*, başkenti *Antiocheia* olan, *Syria prima* ve başkenti Apamea olan *Syria secunda* olmak üzere ikiye bölünmüştür.¹⁰³

M.S. 4. yüzyılda, I. Konstantinus ve Iulianus'un Sasanilere karşı gerçekleştirdikleri askeri seferlerde Suriye, ana operasyon üssü haline gelmiş ve zaman zaman Sasani istilasına maruz kalmıştır. M.S. 609-628 yılları arasında Sasaniler tarafından işgal edilen bölge, daha sonra imparator Herakleios tarafından yeniden fethedilse de Yarmuk Savaşı ve Antiocheia'nın düşmesinden sonra Müslümanların eline geçmiştir.¹⁰⁴

¹⁰⁰ T. Kaizer, "From Zenobia to Alexander the Sleepless. Paganism, Judaism and Christianity at Late Roman Palmyra", Beatrix Bastl-Verona Gassner-Ulrike Muss (Hrsg.), *Zeitreisen Syrien-Palmyra-Rom: Festschrift für Andreas Schmidt-Colinet zum 65. Geburtstag*, Wien 2010, s. 113-123.

¹⁰¹ Zos. 1. 39, 44; Isaac *a.g.e.*, s. 220-223; W. Ball, *Rome in the East: The Transformation of an Empire*, London/New York 2000, s. 74-83; N. Faulkner, *Roma: Kartalların İmparatorluğu*, İstanbul 2020, s. 280-283.

¹⁰² Bu seferin ayrıntılarına ilişkin olarak bkz. SHA *Aurelian*. 22. 1-2. Zos. 1. 50-59; Faulkner *a.g.e.*, 2015, s. 283-284.

¹⁰³ Butcher *a.g.e.*, 2003, s. 85-87

¹⁰⁴ E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, İstanbul 2003, s. 56.

Sütunlu caddesi, ızgara planı, sur duvarları ve yüksek bir noktada inşa edilen kalesiyle *Dura-Europos*¹⁰⁵, Fırat kıyısında tipik bir Seleukos kolonisi olarak M.Ö. yaklaşık 303 yılında kurulmuştur. Hellenistik ve Roma dönemi boyunca, güneydoğu istikametinde Babil ve Basra Körfezi'nden Palmyra'ya ve Akdeniz'e kadar uzanan yol üzerinde oldukça önemli bir durak ve askeri işleve sahip bir kent olarak kalmıştır.

Kentte, Yale Üniversitesi ve Fransız, *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*'e bağlı bir ekip tarafından uzun yıllar boyunca kapsamlı kazılar gerçekleştirilmiştir. Bu kazılar sonucunda, öncelikle Roma yardımcı birlik karargâhı, *Iuppiter* Tanınağı ve *Mithra* kutsal alanı başta olmak üzere çok sayıda Hellenistik-Roma dönemi yapısı, yüzlerce papirüs, parşömen ve yazıt ortaya çıkartılmıştır. Hellenistik Dönem'e ait yapılar, kale, saray, agora, Artemis Tapınağı ve günümüzde bir kısmı ayakta kalan kapılı surlardır. Roma Dönemi'nin en önemli yapıları arasında *praetorium*, *dux ripae* (Fırat Nehri komutanlığı) sarayı, kilise, amfitiyatro, *Iuppiter* ve *Dolichenus* tapınaklarıdır. M.S. 140'lı yıllarda Parthların eline geçen kentte bu dönemde Hadad, Atargatis, Aphlad, *Zeus Kyrios* ve *Zeus Theos* tapınakları inşa edilmiştir.¹⁰⁶

Toros Dağları'nın güneydoğu havzasında yer alan Zeugma¹⁰⁷, Fırat Nehri'nin batıya en uzak kıvrımını tamamladığı, güneyden Suriye çölüne doğru akmaya başladığı yerde konumlanmıştır. Anadolu yakasında Toros Dağları'nın, Mezopotamya'dan ise Fırat'ın karşısında bulunan Zeugma, kültürel anlamda daima büyük güçlerin arasında kalmış ancak hiçbir zaman tamamen bu güçlerden birisinin kültürel tahakkümü altına girmemiştir.¹⁰⁸ Yaşlı Plinius'a göre Zeugma, Kilikia, Kappadokia, Kataonia ve Armenia bölgelerinin sınırında konumlanmıştır.¹⁰⁹

Stratejik konumu nedeniyle, Hellenistik Dönem'de büyük olasılıkla bir Makedon askeri kolonisi, (=katoikia) modelinde kurulmuş olan Zeugma, Büyük İskender'in ele geçirdiği topraklar üzerinde yaşayan, Yunan olmayan ve Yunanca konuşmayan Sami kültürlerle, Yunan kültür ve ekonomi modellerini yayma amacını taşıyan politikaların bir sonucu olarak *polis* modeline göre inşa edilmiştir.¹¹⁰

¹⁰⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. S. James, *The Roman Military Base at Dura Europos*, London 2019; T. Kaizer, *Religion, Society and Culture at Dura Europos*, New York 1997.

¹⁰⁶ Dura-Europos kenti kazı tarihçesi, kentten ele geçen buluntular ve son araştırmalara ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. J. A. Baird, *Dura-Europos. Archaeological Histories*, London: Bloomsbury Academic 2018; S. James, *The Roman Military Base at Dura-Europos, Syria: An Archaeological Visualization*, Oxford University Press 2019.

¹⁰⁷ Kentin Hellenistik-Roma İmparatorluk Dönemi'nde adlandırılmasına ilişkin olarak bkz. J. Wagner, *Seleukeia am Euphrat/Zeugma* (Studien zur historischen Topographie und Geschichte, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients 10), Weisbaden 1976, s. 23-24.

¹⁰⁸ W. Aylward, "The Rescue Excavations at Zeugma in 2000", W. Aylward (ed.), *Excavations at Zeugma conducted by Oxford Archaeology*, Los Altos/California 2013, s. 1.

¹⁰⁹ Plin. nat. 5.33. Kentin coğrafi konumu ve ilgili tartışmalar için bkz. Wagner, *a.g.e.*, s. 39-64.

¹¹⁰ K. Görkay, *Geçmişten Günümüze Bir Geçit: Zeugma*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2015, s. 2; K. Görkay, "Zeugma Lejyon Yerleşkesi: Yeni Araştırmalar, Sonuçlar ve Ön Değerlendirmeler", *Anadolu*, 143, 2017, s.149.

Zeugma'nın resmi olarak ve idari anlamda Roma'ya bağlanması uzun yıllar MÖ 31 Aktium Zaferi ile ilişkilendirilmiştir. Bu tarih, aslında Traianus döneminde basılmış pseudo-otonom bir şehir sikkesi üzerinde yer alan kent Roma idare sistemine geçtiği zamanı belirten tarihin (kent erası) yanlış okunmasından kaynaklanmıştır. Ancak K. Butcher'in son yıllarda yapmış olduğu numismatik inceleme, kentteki Roma resmi idari yönetim tarihinin Tiberius ile başladığını net bir şekilde ortaya koymuştur.¹¹¹

J. Wagner, M. Hartmann ve M. A. Speidel tarafından tespit edilen damgalı çatı kiremitleri¹¹² değerlendirildiğinde, Zeugma'da birçok farklı Roma lejyonun yapı ve imar çalışmalarında yer aldığı ve buluntular arasında en yoğun grubun, *legio III Scythica*'ya ait çatı kiremitleri olduğu görülmektedir. Başta *legio III Scythica* olmak üzere Zeugma'da damgalı çatı kiremitlerinde adı geçen lejyonların büyük bir çoğunluğunun M.S. birinci yüzyıl sonlarından başlayarak üçüncü yüzyılın ortalarına kadar Zeugma'da ve kent *territorium*unda faaliyette buldukları söylenebilir. *Legio III Scythica*'nın Zeugma'daki inşaa faaliyetlerinin M.S. 1. yüzyılın sonlarında başlamış olabileceği, bazı epigrafik verilerden anlaşılabilir. Askeri buluntuların, Zeugma'nın doğusunda bulunan konutlarda yoğun miktarda ele geçmesi, asker ve veteranların sivil yaşamla uyumları hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Bunlar arasında konutlarda ele geçen askeri silah ve teçhizatlar, sivil halkın yaşadığı konut alanlarındaki bazı mahalle ve evlerin Romalı askerler tarafından kullanılmış olabileceğini göstermektedir.¹¹³ Fırat Nehri Roma ile Parthlar arasında sınır olarak belirlenmişti. Dolayısıyla doğu sınırını savunmak oldukça zordu ve sınırın savunulması Roma'nın tüm askeri gücünün yaklaşık dörtte birini tüketmişti. Roma'nın bölgedeki askeri varlığının uzun tarihi boyunca Zeugma, doğu sınırında olağanüstü bir rol üstlenmiştir.¹¹⁴ Kent, Akdeniz kıyılarını ve Anadolu'yu kuzey ve güney Mezopotamya'ya bağlayan iki büyük antik ana yolun kesiştiği stratejik bir noktada bulunmaktaydı.¹¹⁵ Parthlara karşı yapılan savaşlar sırasında Roma birlikleri, düşmanın topraklarını istila etmek için düzenli olarak Zeugma'daki nehir geçişini kullanmışlardır. Septimius Severus'un Fırat'ın doğu yakasında Osrhoene Eyaleti'ni kurmasıyla birlikte Zeugma'nın stratejik önemi daha da artmıştır.

Roma, doğu sınırını güvence altına almaya yönelik siyasi ve diplomatik çabaların yanı sıra, Suriye'deki askeri gücünü önemli ölçüde geliştirmeyi de hedeflemişti. İmparator Claudius, Parth

---

¹¹¹ K. Butcher, "The Euphrates Frontier and the Civic Era of Zeugma", O. Tekin (ed.), *Ancient History, Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World. Studies in memory of Clemens E. Bosch and Sabahat Atlan and in honour of Nezahat Baydur*, İstanbul 2009, s. 81-83; Görkay *a.g.m.*, s. 152;

¹¹² Wagner, *a.g.e.*, s. 135-142; M. Hartmann-M. Speidel, "Military Installations at Zeugma: An Overview of the Swiss Archaeological Investigations, 2001-2003", W. Aylward (ed.) *Excavations at Zeugma conducted by Oxford Archaeology*, Los Altos/California 2013, s. 388- 390.

¹¹³ Aylward, *a.g.m.*, s. 24; Görkay, *a.g.m.*, s. 156.

¹¹⁴ M. Hartmann-M. A. Speidel, "The Roman Army at Zeugma: Recent Research Results", J. H. Humphrey (ed.), *Zeugma: Interim Reports* (Journal of Roman Archaeology Suppl. 51), Portsmouth 2003, s. 100-126.

¹¹⁵ Cass. Dio 49. 19

tahtını ele geçirmek isteyen bir Parth hanedan üyesine destek verdiğinde, M.S. 49 yılında Zeugma'da geçici bir Roma askeri kampı kurulmuştur.¹¹⁶ Söz konusu yapı, Parth hanedan üyesinin Roma'dan Fırat sınırına yaptığı yolculukta ona eşlik eden Roma birlikleri için inşa edilmiştir. Benzer bir kamp M.S. 35 tarihinde Tiberius tarafından başka bir Parth hanedanını savunmak amacıyla kurulmuştur.¹¹⁷

Zeugma, Seleukosların önemli merkezlerinden Suriye'deki Antiocheia ve Tigris kıyısındaki Seleukeia'yı birbirine bağlayan ana yolun bağlantı noktası üzerinde yer almaktaydı. Dolayısıyla bölgedeki kervan yollarının daha işlek bir duruma gelmesiyle Zeugma'daki ticari hayatın canlandığı görülmektedir. M.S. 2. yüzyılda, Roma'nın en büyük garnizon kentlerinden biri haline gelen Zeugma, stratejik önemi dışında önemli bir kültür kentine dönüşmüştür. Konumu yüzünden üst düzey Romalı yöneticilerin ikametgâhı olan kent, yoğun ilgi görmüş ve zengin kültürel imkânlarla erişmiştir. Ancak geç antik dönemde (M.S 300) Fırat Nehri sularının ani yükselmesi sonucu kentin kıyı bölümü sular altında kalmış ve halkın önemli bir kısmı daha doğuya göç etmiştir. Bu durum zaman içerisinde Zeugma kentinin öneminin azalmasına yol açmıştır.

II. Geç Roma ve Ortaçağ Dönemlerinde Suriye'deki Kültürel Yapılar

Suriye'deki en önemli tarihi eserlerin başında hiç şüphesiz *Palmyra* antik kenti kalıntıları yer almaktadır. Damascus'un 260 km kuzeydoğusunda çölün ortasında yer alan kent, Bağdat'tan Suriye'ye uzanan kervan yolu üzerinde yer almaktadır. Suriye'de ender korunabilmiş tarihi eserler arasında yer alan *Bakhus* Tapınağı, M.S. 2. yüzyılda inşa edilmiştir. *Bacchus* Tapınağı, genel görünüm itibarıyla bölgede inşa edilen en çekici mimari eserdir. Aynı yüzyılda inşa edilen *Venus* Tapınağı, Geç Roma Dönemi Barok tarzının en güzel örneklerindedir. Kuzey Suriye'de aynı tarihlerden kalma Hısn-ı Süleyman Tapınağı da önemli eserler arasında yer almaktadır. Kuzey Suriye'de Seleukos İmparatorluğu'nun en önemli kentlerinden Apameia yer almaktadır. Merkezinde büyük bir kalenin bulunduğu şehir, gelişmiş dönemlerinde yaklaşık 100.000 kişilik bir nüfusa erişmişti. Suriye'nin güneybatısında yer alan Busra antik kenti Nebatiler döneminden kalmadır. Eski Damascus adıyla da anılan Busra, şehir tiyatrosu, yüksek kalesi, kuleleri ve minareleriyle göz doldurmaktadırlar. Kuzey Suriye'de iç tarafı kubbeli, dış tarafı ise dört köşeli olup adeta bir zafer kapısı şeklinde inşa edilmiş olan *Tetrapylon* binası M.S. 3. yüzyıldan kalmadır. Damascus'un güneyinde yer alan es-Süveyda antik kentinde; Roma köprüsü, İslami dönemden türbe, erken Hıristiyanlığa ait bir bazilika ve Geç Roma döneminden kalma bir tapınak bulunmaktadır.¹¹⁸ *Palmyra* ve *Baalbek*'ten sonra Suriye'nin en önemli antik kenti, Gerasa adıyla da bildiğimiz Cers'tir. Damascus'un güneyindeki Havran bölgesinde yer alan şehir günümüzde Ürdün devleti sınırları içerisinde yer almaktadır. At nalı şeklindeki sütunlardan

¹¹⁶ Tac. ann. 12, 11.

¹¹⁷ Tac. ann. 6. 31; Ios. ant. Iud. 18, 4, 5.

¹¹⁸ *Suriye, Filistin, Batı Arabistan Eski Eserleri*, (Yayına Haz. Nevzat Artuç), Anı Yayınları, Ankara 2012, s. 124-202, 184, 164-174.

oluşan *agorası* ve Artemis Tapınağı ile meşhur olan kent, Roma Çağı'nda da önemli bir şehir konumundaydı.

Halife Velid bin Abdülmelik devrinde Damascus'ta, İslam Tarihi'ndeki ilk sağlık kuruluşu olma özelliği taşıyan Bimaristan (hastane)¹¹⁹, Abbasiler Dönemi'nde ise Rakka'da Ulu Camii inşa edilmiştir. Suriye'de hastanelerin yaygınlaşmasını sağlayan Zengiler, tıp mektebi ve hastane olarak kullanılmış olan Halep Bimaristan'ını inşa etmişlerdir. Bu yapı taş mimarisinin önde gelen örneklerinden sayılmaktadır. Nureddin Mahmud Zengi, Halep'te var olan hastaneyi yenilemiş, hastanenin masraf ve ihtiyaçları için tesis ettiği vakıflar aracılığıyla sağlık alanında büyük bir ilerleme kaydedilmesine zemin hazırlamıştır. Eyyubiler devrinde Halep ve Hama'da birer, Şam'da ise iki hastane inşa edildiği bilinmektedir. Bunun dışında Damascus'ta *Medresetü'l-Dahvariye* adıyla bir tıp mektebi açılmıştır¹²⁰.

Humus'ta Ortaçağ'ın en güzel kaleleri arasında yer alan Hısn Kalesi, Asi Nehri'nden Trablusşam'a giden ticaret yoluna hâkim konumda bulunmaktadır. Emevi ve Abbasiler döneminde *Hısnü'l-Ekrâd* adını almıştır. Bir süre sonra Haçlılar tarafından ele geçirilen Hısn Kalesi, 1271 yılında Sultan Baybars yönetimindeki Memluklu Devleti'nin egemenliğine geçmiştir. Tarihi oldukça eskiye dayanan Halep Kalesi, Orta Çağ'da doğuda surları en kuvvetli olan şehir kalelerinin başında gelmekteydi. Bizans İmparatorluğu devrinde de kullanılmış olan kale, Haçlılara karşı büyük mücadele vermiş olan Nurettin Mahmut Zengi tarafından tamir edilmiş ve güçlendirilmiştir. Eyyubiler döneminde, 1209-1212 yılları arasında kalenin etrafının çevreleyen hendeklerin derinliği artırılmış, meyilleri ıslah edilmiş, kemerleri köprü ile birleştirerek Machicoulis¹²¹ mazgallarına kadar uzanan üstteki kapı inşa edilmiştir. Ayrıca kale içerisinde bir de camii inşa edilmiştir. Moğol hükümdarlarından Hülagû, 1260-1261 yılları arasında Halep Kalesi'ni zapt ederek tahrip etmiştir. Memluklular, Halep Kalesi'ni yeniden tamir etmişlerdir. Osmanlılar, her iki tarafa sekiz köşeli birer kule yaptırmışlardır¹²².

Selçuklular döneminde inşa edilen saray, kale mescidi, Haleviyye ve Şerefiyye medreseleri Halep'in ne denli zengin bir tarihsel yapıya sahip olduğunun göstergesidir. Halep'in anıtsal yapılarından bir diğeri ise Eyyubiler döneminde 1235 yılında inşa edilen ve ortasındaki havuzlu avlusu ile dikkat çeken Medresetü'l Firdevs olmuştur. Debbağa Camii, Tarantaiyye ve Kamiliyye medreseleri, Berraniyye ve Cevvaniyye medreseleri, Dervişiyye türbesi Eyyubi devri önemli mimari yapıları arasındadır. Eyyubiler döneminde de Suriye'de hastanelerin inşasına devam edilmiştir¹²³.

¹¹⁹ E. İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s.1.

¹²⁰ İhsanoğlu, *a.g.e.*, s. 2-3.

¹²¹ Tepe mazgalları.

¹²² *Suriye, Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri.*, s. 80-82, 86.

¹²³ A. Uluçam, "Suriye Mimari", *TDVİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 560-561; İhsanoğlu, *a.g.e.*, s. 1-2.

Halep, 1406-1407 yıllarında Timur'un istilasına maruz kalmıştır. Bu sebeple Memlûklular kalenin savunmasını tamamlamak amacıyla etrafındaki hendek yüzeyinde birbirinden farklı kuleler inşa ettirmişlerdir. Bunlardan kuzey ile güney tarafındakiler ayakta kalmış, batı tarafındakilerin ise muhtemelen yalnızca temelleri kalmıştır. Bu kuleler, yeraltı yolları vasıtasıyla kalenin içerisine bağlanmışlardır. Her iki kule Kansu Gavri tarafından tamamen yenilenmiştir¹²⁴. Halep şehrini kaleden sonra en iyi temsil eden eser, Hz. Zekeriyâ'nın kabrinin de içerisinde bulunduğu Câmî-i Kebir'in minaresidir. Söz konusu minare aynı zamanda hem şehrin en eski yapılarından hem de Suriye'nin Orta Çağ'daki mimari eserlerinin en önemlilerinden birisi olma özelliğini taşımaktadır. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından yaptırılmıştır. Memlûklular devrinden kalma birçok câmîye ev sahipliği yapan Halep, bu konuda Damascus ve Mısır ile rekabet edecek durumdadır. Farklı stildeki birçok minare, şehrin güzelliğine ve manzarasına önemli katkıda bulunmaktadır. Halep 'teki yapıların Damascus ve Mısır'daki tarihi binalardan mimari farkı, mahalli geleneklerini tamamıyla muhafaza etmiş olmaları ve Mısır tarzına karşı bağımsızlıklarına zarar getirmemiş olmalarıydı. Memlûklular tarafından yaptırılan El-Kadı Câmîi veya El-Mihmandar Câmîi şehrin en özel mimari eserleri arasındadır. Şehir genelindeki diğer yapılarda olduğu gibi kitabesi olmaması nedeniyle caminin kesin yaptırılış tarihi belli değildir. Ancak XV. yüzyıl ortalarında inşa edildiği kuvvetle muhtemeldir¹²⁵. Memlûkluların Halep Naibi Emir Alaeddin Akboğa el-Cevheri tarafından yaptırılan Hamam'ül Cevheri memlûk sanatının bütün unsurlarını üzerinde taşımaktadır¹²⁶.

Çin'den başlayan İpek ve Hindistan'dan başlayan Baharat yollarının Halep'ten geçmiş olması nedeniyle Memlûklular devrinin sonlarına doğru şehirde çok sayıda hanlar inşa ettirilmiştir. Halep ayrıca Akdeniz üzerinden Venedik, Floransa ve Cenova gibi Avrupa şehirleriyle de ticari ilişkilere sahipti. Çin, Hindistan ve Avrupa'dan gelen hazinelerle yüklü kervanlar Halep'in hanlarına ulaşırlardı. Bu hanların en başında Vezir Han gelmektedir. Memlûklu devri genel mimari özelliklerini yansıtan ve ihtişamlı bir girişe sahip olan handa, tüccarların dükkanları ve ikamet edecekleri odalar bulunmaktaydı.

Halep'te Memlûklu devri eserleri arasında Melik en-Nasır Muhammed zamanında Vali olarak görev yapan Altınboğa tarafından 1315-1316 yılları arasında inşa edilen Altınboğa Câmîi ve Melik en-Nasır Farac tarafından 1398-1409 yılları arasında inşa ettirilen Atruş Camii de zikredilmeğe değerlidir. Altınboğa Câmîi, mimari tarzı itibarıyla Atruş Câmîi'ne örnek teşkil etmiştir. Her iki camide Mısır mimari tarzından izler bulmak mümkündür. Zikredilen eserler dışında Tövbe Camii, Sabun Hanı, Arguni Bimaristanı, Hayır Bey Hamamı, Ali Bey Sebili gibi yapılar Suriye'deki Memlûklu mimarisine dair en güzel örnek konumundadırlar¹²⁷. Halep'in mimari tarihi Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra adeta yeni bir görünüme kavuşmuştur. Osmanlı valileri Osmaniye, Hüsreviye, Adliye gibi

¹²⁴ Suriye, Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri., s. 86.

¹²⁵ Suriye, Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri., s. 88, 100-102.

¹²⁶ Uluçam, a.g.m., s. 561.

¹²⁷ Suriye, Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri., s. 96, 98-102.

muhteşem birkaç câmii inşa etmişlerdir. Bu câmilerin cemaat mahalleri geniş ve yüksek bir kubbe ile örtülü olduğu gibi, kubbenin iki tarafında açığortay kubbeli bölümler bulunmaktadır. Cephenin önünde ve bazen de yan taraflarında mermer sütunları kapsayan kemerli bir revak yer almaktadır. Minareler, dört taraflı yahut döndürülmüş bir şekilde olup uzun ve yüksektirler. Memluk Sultanı Kansu Gavri'nin komutanlarından Hayır Bey Türbesi, Halep'in fethini müteakip Osmanlılar tarafından vücuda getirilmiştir. Hayır Bey Türbesi, kesme taşlı eyvanlı yapılara güzel bir örnek oluşturmuştur¹²⁸. Mimar Sinan tarafından yaptırılmış olan Hüsrev Paşa Külliyesi, Hüsreviyye Camii, Ahmediyye Medresesi, Gümrük hanı, Behram Paşa Külliyesi, Osman Paşa Külliyesi, Şabaniyye Medresesi, Mevlevi Tekkesi, Tütün Hanı, Bulgur Hanı, Bakırcılar Hanı, Vezir Hanı, İstanbul Hanı, Bakırcılar Hamamı, Canbolat Evi, Recep Paşa Evi gibi yapılar Halep'teki Osmanlı mimari tarzının önde gelen eserleri arasındadır¹²⁹.

Şam, eski zamanlarda bile sağlamlaştırılmış bir şehir idi. Şehrin genel görüntüsü, hala eski bir Roma ordugâhı olduğu gerçeğini gözler önüne sermektedir. Şehrin en eski giriş noktası *Bâb-ı Şarki* olarak bilinen kapıdır. Bu kapı ileriden ve geriden duvarlarla, yandan iki cisim kule ile çevrili olup, içerisine üç kemerli revaktan girilirdi. Kapı, Eyyubiler zamanında ve Memlukluların hâkimiyetinin ilk yıllarında tamir edilmiştir. Şehir surlarının en önemli kısmı olarak kabul edilen güneydeki *Bâb-ı Şarki* kapısından, güneybatıdaki *Bâb-ı Câbi* kapısına kadar olan kısım 1154'te Şam'ı fetheden Atabey Nurettin Mahmut Zengi tarafından inşa edilmiştir. İlerleyen yıllarda Eyyubiler tarafından tamir edilmiştir. Surların kuzey tarafında yer alan *Bâb-ı Zafer*, *Feradis*, *Hendek* ve *Selam* isimli kapılar Eyyubiler devrinden kalma olup, eski surların istikametini takip etmektedirler. Haçlılar, bu surların önlerine kadar gelmişler fakat şehri ele geçirmeyi başaramamışlardır. Hülagû'nun emri altındaki Moğollar, 1259 yılında Damascus'u çok az süreyle işgal altında bulundurabilmişlerdir. İlerleyen yıllarda etraflarına çok sayıda ev inşa olunması nedeniyle surlar ve kapılar artık görülemez hale gelmiştir. Şehrin surları ve eski temeller üzerine inşa edilmiş bulunan Damascus Kalesi, Sultan Selahaddin Eyyubi'nin kardeşi, Haçlıların *Seyfeddin* olarak adlandırdıkları Melik el-Adil tarafından 1203-1214 yılları arasında tesis olunmuştur. Hülagû komutasındaki Moğolların işgalinden sonra, Sultan Baybars ile Sultan Kalavun zamanlarında birçok yerde ve özellikle kalenin kuzeyinde yer alan eski kapısı *Bâb-ı Zafer*'de büyük tamiratlar yapılmıştır. Kansu Gavri, Halep'te olduğu gibi, Damascus'ta da ancak Orta Çağ sonlarında kaleyi Osmanlılara karşı savunma yapabilecek bir hale getirmiştir. Fakat yapılan bütün istihkâmlar Yavuz Sultan Selim'in ordusunun topçu atışlarına karşı durabilecek bir durumda olmadıklarından Halep gibi Damascus şehri de 1516 yılında Osmanlı Devleti'nin egemenliği altına girmiştir. Kalenin mimarlık tarihi açısından önemi, diğer kaleler gibi yüksek tepeler üzerinde değil, düz arazi dâhilinde tesis edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sayede düz arazilerde savunma sistemlerinin nasıl ve ne suretle yapılması gerektiği hususunda güzel bir örnek teşkil etmektedir.

¹²⁸ *Suriye, Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri.*, s. 101-102.

¹²⁹ Uluçam, *a.g.m.*, s. 561.

İslâm Dünyası'nın en meşhur ve en büyük câmilerinden biri olan Şam'daki Emevi Câmii, antik devirlerde Romalılara ait bir tapınağın bulunduğu alanda inşa edilmiştir. Söz konusu Roma tapınağından geriye batı kapısının harabeleri kalmıştır. Mimari tarzı, tapınağın üslup, süsleme ve ibadet cihetiyle bütünlük arz etmektedir. Emevi Camii'nin genel görünümü, iki tarafa meyilli bir çatı ile örtülüdür. Eski tapınağın kalıntıları, bilhassa cemaat mahallinin batı tarafında yer alan sütunlardır. Bir zamanlar mihrabın bulunduğu mahalde yer alan ve güneyde çarşıya açılan kapı Romalılardan kalmadır. Hıristiyanlığın tesisi üzerine bu tapınağın yerine Hz. Yahya'ya ithaf olunmuş bir bazilika inşa edilmiştir. Şam'ın 635 yılında Emeviler tarafından fethedilmesi üzerine, söz konusu bazilika Hıristiyanlara bırakılmıştır.

Damascus'un kuzeyinde Eyyubiler döneminden kalma sultan türbelerini ihtiva eden Salihiye Türbesi yer almaktadır. İçlerinde namaz kılınan mahallerin bulunduğu türbeler, küçük kubbeli binalardan ibarettir. Bunun dışında, 1277-1278 yılları arasında Sultan Baybars tarafından inşa ettirilen ve Sultan'ın adıyla anılan kütüphane de görülmeye değer bir mimari yapıdır. Ayrıca Mekke'ye giden kervanların ve hac kabilelerinin iskân edilmesi amacıyla Osmanlılar tarafından Damascus'ta bir tekke inşa edilmiştir¹³⁰. Osmanlı egemenliği döneminde Mimar Sinan tarafından tasarlanmış olan Hüsrev Paşa Külliyesi de Halep'in zengin mimari eserleri arasında yer almaktadır. Bunun dışında Behram Paşa Külliyesi, Adiliye Külliyesi, Mevlevi Tekkesi, Kapalı Çarşı, Tütün Hanı, Vezir Hanı, İstanbul Hanı, Bakırcılar hanı, Yeniçeri Kışlası, Ziraat Bankası ve Belediye binaları Osmanlı mimarisinin önemli temsilcileri arasındadır. Sultan Süleyman tarafından Mimar Sinan'a inşa ettirilen Süleymaniye Külliyesi başta olmak üzere çok sayıda cami, medrese, han ve kervansaraylar inşa ettirilmiştir. Sipahiye Çarşısı, Esad Paşa Hanı, İpek Çarşısı, Gümrük Hanı, Muradiye Hanı, Hamidiye çarşısı, Damascus Tren İstasyonu, Cemal Paşa Caddesi başlıca Osmanlı eserleri olarak görülmektedir¹³¹. Zengiler döneminden kalan hastanelerin bir kısmı yeniden tamir edilerek kullanılmıştır. Bunların başında Şam'daki Gureba Hastanesi gelmektedir. Damascus Valisi Nazım Paşa tarafından, 1898 yılında Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 24. yıldönümü vesilesiyle Damascus Hamidiye Gureba adlı yeni ve modern bir hastane açılmıştır. Halep'te Ramazaniye Hastanesi, Halep Hamidiye Gureba Hastanesi, Damascus Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyesi, Beyrut Amerikan Tıp ve Eczacılık Okulu gibi çok sayıda sağlık kuruluşu açılmıştır¹³². Damascus'u 1911 yılında ziyaret eden Tanin Muhabiri Ahmed Şerif'e göre; Damascus caddeleri çok dar ve düzensiz, çarşısı yüzlerce, binlerce dükkânlarıyla muazzam bir ticarethaneyi andırmaktadır. Şerif, Hicaz Demiryolu güzergâhındaki tren istasyonları ve yolculuk esnasında karşılaştıklarını ayrıntılı bir şekilde kaleme almıştır¹³³.

Sonuç

¹³⁰ *Suriye, Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri.*, s. 104, 107, 112.

¹³¹ T. Buzpınar, "Şam Osmanlı Dönemi", *TDVİA*, c. 38, İstanbul 2010, s. 315-316.

¹³² Geniş bilgi için bkz. İhsanoğlu, *a.g.e.*, s. 7-59.

¹³³ A. Şerif, *Arnavudluk'da, Suriye'de, Trablusgarp'ta Tanin*, (Yay. Haz. M. Çetin Börekçi), C. II, TTK Ankara 1999, s.175-209.

Suriye, stratejik konumu ve ticari yolların güzergâhı üzerinde olması nedeniyle tarih boyunca Romalılar, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Zengiler, Eyyubiler, Memlûklular ve Osmanlılar gibi önemli uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. Bu durum bölgedeki kültürel etkileşimi arttırdığı gibi son derece zengin bir mimari tarzı da beraberinde getirmiştir. Palmyra ve Gerasa gibi antik şehirlerin inşası, başta Damascus ve Halep'te olmak üzere, çok sayıda cami, han, kervansaray, çeşme ve türbelerin yaptırılmış olması ifade ettiğimiz mimari zenginliğin en önemli göstergeleridir. Ancak üzülmeliyiz ki günümüzde Suriye'de yaşanan terör hadiseleri yanında ABD ve Rusya gibi ülkelerin emperyalist rekabetleri bölgedeki çok sayıda tarihi eserin tamamen tahrip edilmesine veya önemli ölçüde zarar görmesine yol açmıştır. Özellikle Palmyra antik kentinin terör örgütleri tarafından bombalarla tahrip edilmesi son derece kaygı vericidir. Dünyanın ortak mirası konumundaki bu eserlere bütün ülkelerin sahip çıkması gereklidir. Diğer eserler üzerinde de mevcut terör tehditlerinin bir an evvel sonlandırılması ve gelecek kuşaklara aktarılması insanlık adına büyük önem arz etmektedir.

Modern Kaynaklar

- Ahmed Cemal Paşa, Suriye, Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri (Yay. Haz. N. Artuç), Ankara 2012.
- Aylward, W. "The Rescue Excavations at Zeugma in 2000", W. Aylward (ed.), Excavations at Zeugma conducted by Oxford Archaeology, Los Altos, California: Packard Humanities Institute, 2013, 1-54.
- Baird, J. A. Dura-Europos. Archaeological Histories, London: Bloomsbury Academic 2018.
- Ball, W. Rome in the East: The Transformation of an Empire, London/New York: Routledge 2000.
- Bowersock, G. W. "Social and Economic History of Syria Under the Roman Empire", J.-M. Dentzer-W. Orthmann (eds), Archéologie et histoire de la Syrie. II. La Syrie de l'époque achéménide à l'avènement de l'Islam, 1989, Saarbrücken: Sdv 1989, 63-80.
- Butcher, K. "The Euphrates Frontier and the Civic Era of Zeugma", O. Tekin (ed.), Ancient History, Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World. Studies in memory of Clemens E. Bosch and Sabahat Atlan and in honour of Nezahat Baydur, İstanbul 2009, 81-83.
- Butcher, K. Roman Syria and the Near East, London: British Museum Press 2003.
- Buzpınar, T. "Şam Osmanlı Dönemi", TDVİA, C. 38, İstanbul 2010, s. 315-316.
- Cohen, G. M. The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Basin, and North Africa, University of California Press, 2006.
- Cohen, G. M. The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India, Berkeley/Los Angeles: University of California Press 2013.
- Errington, M. Hellenistik Dünya Tarihi (M.Ö. 323-30), çev. Gülşah Günata, Homer Kitabevi, İstanbul 2017.
- Faulkner, N. Roma: Kartalların İmparatorluğu, Yordam Kitap, İstanbul 2020.
- Görkay, K. "Zeugma Lejyon Yerleşkesi: Yeni Araştırmalar, Sonuçlar ve Ön Değerlendirmeler", Anadolu, 143, 2017, 147-178.
- Görkay, K. Geçmişten Günümüze Bir Geçit: Zeugma, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2015.
- Grainger, J. D. Great Power Diplomacy in the Hellenistic World, London/New York: Routledge 2017.
- Grainger, J. D. The Syrian Wars (Mnemosyne Suppl. Vol. 320), Leiden: Brill 2010.
- Hartmann M.-Speidel, A. M. "Military Installations at Zeugma: An Overview of the Swiss Archaeological Investigations, 2001-2003", W. Aylward (ed.) Excavations at Zeugma conducted by Oxford Archaeology, Los Altos, California: Packard Humanities Institute 2013, 381- 392.
- Hartmann M.-Speidel, A. M. "The Roman Army at Zeugma: Recent Research Results", J. H. Humphrey (ed.), Zeugma: Interim Reports (Jornal of Roman Archaeology Suppl. 51, Portsmouth 2003, s. 100-126.
- Isaac, B. The Limits of Empire: Roman Army in the East, Oxford: Clarendon Press 1990.
- İhsanoğlu, E. Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- James, S. The Roman Military Base at Dura-Europos, Syria: An Archaeological Visualization, Oxford University Press 2019.
- Jones, A.H. M. The Cities of the Eastern Roman Provinces, Oxford: Clarendon Press 1971.
- Kaegi, E. Bizans ve İlk İslam Fetihleri, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

Kaizer, T. "From Zenobia to Alexander the Sleepless. Paganism, Judaism and Christianity at Late Roman Palmyra", Beatrix Bastl-Verana Gassner-Ulrike Muss (Hrsg.), *Zeitreisen Syrien-Palmyra-Rom: Festschrift für Andreas Schmidt-Colinet zum 65. Geburtstag*, Wien 2010, s. 113-123.

Kaizer, T. *Religion, Society and Culture at Dura Europas*, New York 1997.

Magie, D. *Roman Rule in Asia Minor*, vol. I, Princeton 1950.

Millar, F. *The Roman Near East, 31 BC – AD 337*, Cambridge, Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1993.

Ruprechtsberger, E. M. "Syrien (V)", DNP 1 2001, 1174-1179.

Şerif, A. Arnavutluk'ta, Suriye'de, Trablusgarp'ta Tanin, (Yayına Hz. Mehmed Çetin Börekçi), C. II, TTK Ankara 1999, s.175-209.

Uluçam, A. "Suriye Mimari", TDVİA, C. 37, İstanbul 2009, s. 559-565

Wagner, J. "Legio III Scythica in Zeugma am Euphrat", D. Haupt-H. G. Horn (Hrsg.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania inferior*, Köln-Bonn 1977, 517-539.

Wagner, J. *Seleukeia am Euphrat/Zeugma (Studien zur historischen Topographie und Geschichte, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients 10)*, Weisbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag 1976.

Walbank, F. W. *The Hellenistic World*, Harvard University Press 1981.

Antik Kaynaklar

App. Syr. Appian's *Roman History* (1912-1913), trans. by H. White (Vol. I-IV), Cambridge, MA: Harvard University Press.

Arr. an. Arrian, *Anabasis of Alexander* (1976) trans. by P. A. Brunt (Vol. I: Books 1-4, Loeb Classical Library 236), Cambridge, MA: Harvard University Press.

Cass. Dio Dio Cassius, *Roman History* (1917/1924) trans. by E. Cary - H. B. Foster (Vol.V: Books 46-50, Vol. VII: Books 56-60, Loeb Classical Library), Cambridge, MA: Harvard University Press.

Diod. Diodorus Siculus, *Library of History* (1967) trans. by F. R. Walton (Vol. XII: Fragments of Books 33-40, Loeb Classical Library 423), Cambridge, MA: Harvard University Press, 1967.

Ios. ant. Iud. Josephus, *Jewish Antiquities* (1965) trans. by L. H. Feldman (Vol. VIII: Books 18-19, Loeb Classical Library 433) Cambridge, MA: Harvard University Press.

Iust. Marcus Iulianus Iustinus, *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus* (1994) ed. by J. J. Clauss, trans. by J. C. Yardley, with introduction and explanatory notes by R. Develin (APA Classical Resources Series 3), Atlanta.

Plin. nat. G. Plinius Secundus, *Pliny Natural History* (1942), trans. by H. R. Rackham, (Vol. II Books 3-7, The Loeb Classical Library 352), Cambridge, MA: Harvard University Press.

Polyb. Polybius, *The Histories* (2010), trans. by W. R. Paton and revised by F. W. Walbank and Chr. Habicht (vol. I: Books 1-2, Loeb Classical Library 128), Cambridge, MA: Harvard University Press.

Ptol. geogr. Claudios Ptolemaios, *Claudii Ptolemaei Geographia* (1883), ed. by K. Müller (lib. 1-3), Paris.

- SHA *Aurelian*. *Historia Augusta* (1932), trans. by D. Magie (Vol. III, The Loeb Classical Library 263), Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Strab. Strabo, *Geography* (1928-1930) trans. by H. L. Jones (Vol. V, VII: Books 11, 15-16, Loeb Classical Library 241), Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Tac. *ann*. Tacitus, *Annals* (1931/1937) trans. by J. Jackson (Books 1-3, 6, 11-12, Loeb Classical Library 312 and 322), Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Tac. *hist*. Tacitus, *Histories* (1931) trans. by C. H. More and J. Jackson (Books 4-5, 6, 11-12, Loeb Classical Library 249), Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Zos. Zosimus, *New History* (1982), trans. by R. T. Ridley, Canberra.

Ek-1. Halep Vezir Hanı.

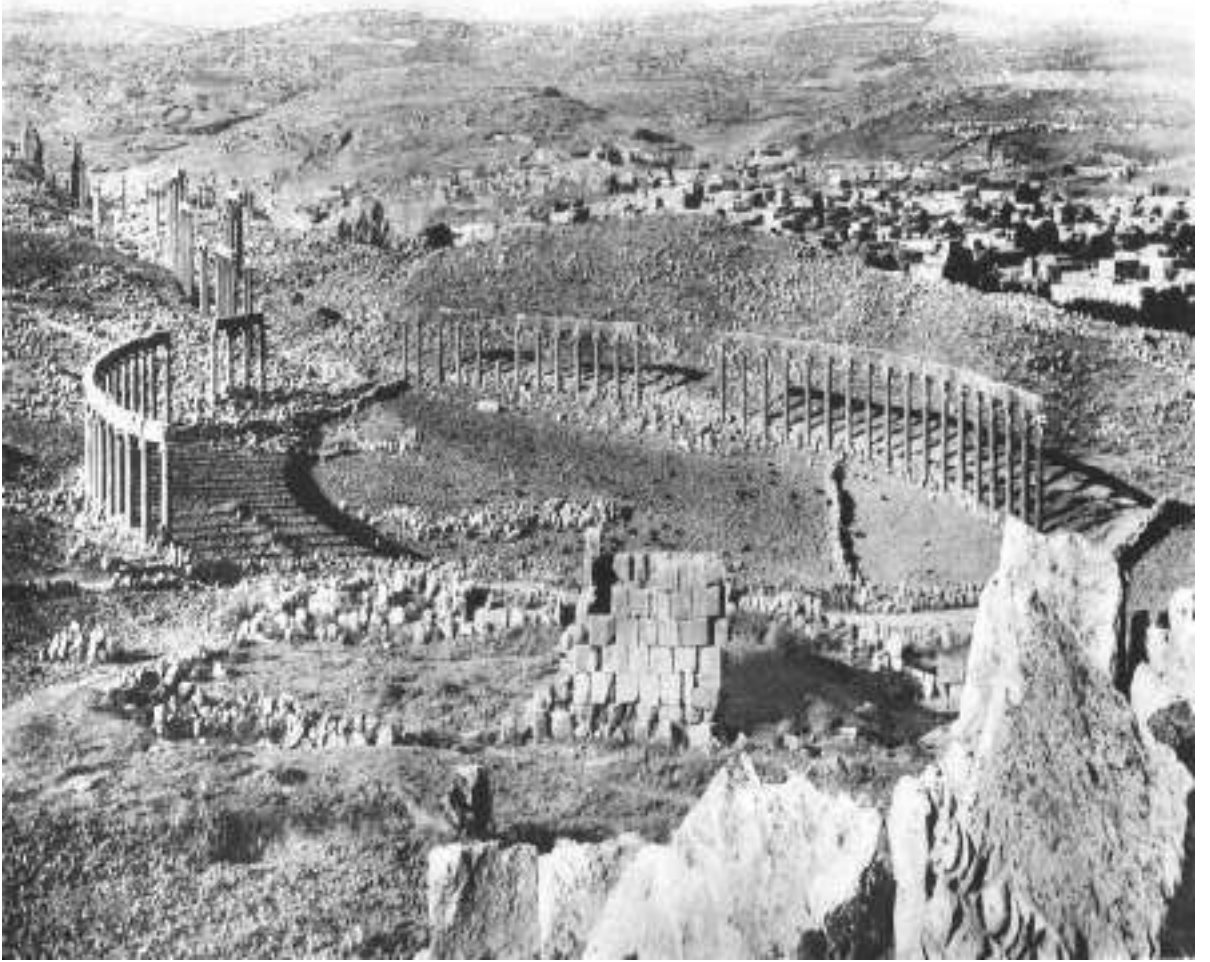
Ek-2. Halep El-Adliye Camii.

Ek-3. *Damascus* Emevi Camii.

Ek-4. *Palmyra* Antik Kenti harabeleri.

Ek-5. *Gerasa* Antik Kenti harabeleri.

Bir Savaş Çocuğunun Gözünden Bir Göç Hikâyesi

A Migration Story From the Eyes of a War Child

*“Umutlar gerçekleşmeyince
hayallere düşer belki yaşamak.”*

Ahmet İhsan Kaya*

Genişletilmiş Özet

İnsanlığın huzur ve mutluluğu bir bakıma yerleşik hayat sürmesiyle doğru orantılıdır. Bu nedenle toplum ve bireyler yaşam sürdürdüğü topraklara bir çınar gibi kök salıp yerleşmek ister. Fakat insanlar, bazen savaş, doğal afet, ekonomik sebepler, siyasi ve sosyal olaylar gibi zorunlu sebepler nedeniyle bazen de isteğe bağlı olarak yaşadıkları toprakları terk etmek zorunda kaldıkları. Yaşanılan şehir ve ülkelerden başka bir yere taşınma hareketliliği olarak tanımlanan göç olgusu, birey ve toplumlar üzerinde derin izler bırakır. İnsanlık tarihi kadar eski olan ve zihinlerde çoğunlukla acı ve hüznü çağrıştıran bu olgu, göç öncesi, göç sırası ve göç sonrasıyla dikkate alınması gereken kapsamlı bir yapı arz eder. Bu nedenle göç olgusu, başta sosyoloji olmak üzere beşeri bilimlerin, ekonomi, siyaset ve edebiyatın da temel konularından biri olarak yerini alır.

Toplumun aynası olan edebiyat, insan ve insana ait hemen her şeyi konu alan farklı işlevleriyle çok boyutlu bir yapıya sahiptir. Savaş ve göç, edebiyatın -ilk sözlü ürünlerinden günümüze kadar- asıl konularından birini oluşturur. Bu bağlamda sosyal bir gerçek olan göç olgusu zamanla göç edebiyatı, göçmen edebiyatı, sürgün edebiyatı gibi değişik isimlerle literatürde yer alır. Sahnedeki eksik olmayan savaşlar ve onun türevi olan göçler 21. Yüzyılın ilk çeyreğinde daha çok Ortadoğu’da kendini gösterir. Bölgede en çok etkilenen ülkelerin başında yoğun göç alan Türkiye gelir. Bu nedenle göç ve göçmen konusu Türk edebiyatında şiir, roman, öykü, deneme türlerine hatta çocuk edebiyatında da ele alınmaya başlar. Türk çocuk edebiyatında bu konu daha çok Suriye’deki iç savaş nedeniyle göç eden aile ve çocukların dramını anlatır. Sığınmacı olarak yaşamak zorunda kalan aile ve çocukların karşılaştığı zorlukların anlaşılması ve insani değerler açısından kabullenilmesinde nitelikli kitaplara önemli görevler düşer.

Araştırmanın temel amacı bir çocuk kitabı üzerinden Suriye iç savaşı ve göç olgusunu çeşitli görüşleriyle yorumlamaktır. Öte yandan bu eser, temelde çocuklar için yazılmış olsa da savaş ve göç olgusu bağlamında eserin yetişkinler için de önemli iletiler içerdiği söylenebilir. Dolayısıyla eserin

---

* Doç. Dr. Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Bölümü
Gaziantep Türkiye, ikaya@gantep.edu.tr ORCID NO: 0000-0001-5031-8226

Assoc. Prof. Dr. Gaziantep University, Education Faculty, Department of Turkish and Social Sciences,
Gaziantep Türkiye, ikaya@gantep.edu.tr, ORCID NO: 0000-0001-5031-8226

çocuklar ve yetişkinler için taşıdığı önemi değerlendirmek de çalışmanın bir diğer amacını oluşturmaktadır.

Çalışma, Mevlana İdris Zengin'in (1966-2022) kaleme aldığı ve Dağıstan Çetinkaya'nın (1970-...) resimlerini çizdiği *Halepli Zeynep* adlı eser üzerinden yapılmıştır. Eser, Arap Baharı adıyla kıvılcımlanan ve 2011 yılında Suriye'de patlak veren iç savaş nedeniyle ülkesini terk eden aile ve çocukların dramını anlatır. Bir masal niteliği taşıyan öykü türündeki bu kitapta, her şey henüz okumayı yeni çözmeye çalışan Zeynep'in gözünden aktarılır. Mahalleleri bombalanan aile yaşadıkları şehri terk ederek Türkiye'nin sınır şehirlerinden biri olan Gaziantep'e yerleşirler. Zeynep, evlerinin küçük bahçesinde hayvan dostlarıyla bir plan yapar. Antep ile Halep arasında bir tünel kazarak Antep'ten Halep'teki çocuklara oyuncak, ekmek ve ilaç taşırlar. Sincap dostları, savaşın bitmesini isteyen Zeynep'e Suriye, ABD, Rusya ve Türkiye'nin başkanlarını getiriler. Başkanların hiç biri Zeynep'in sorularına cevap veremez. Sadece Türkiye liderinin gözlerinden Kudüs, Şam, Beyrut, Kahire, Cezayir'in haritaları olan iri damlalar düşer. Zeynep de ağlar, sonra tünelde Halep'teki arkadaşlarıyla yaşayacağı aydınlık günleri görür.

Bir çocuğun gözünden göç olgusunu inceleyen çalışmada, nitel araştırma yöntemine başvurulmuştur. Çalışmada göç sürecinin bir bütün olarak değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Bu nedenle çalışmanın bulguları "savaş nedeniyle ülkeden kaçış süreci, / geride bırakılan hayat ve ona duyulan özlem, / karşılaşılan yeni hayata uyum ve yaşanan travmalar, / ve geleceğe ait umut ve hayaller" olmak üzere dört başlık altında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Savaş ve Göç, Çocuk Edebiyatı, Halepli Zeynep

Extended Abstract

The peace and happiness of humanity is in a way related to the whether leading a settled life or not. For this reason, society and individuals want to take root and settle in the lands where they live like a plane tree. However, people sometimes have to leave their lands voluntarily due to compulsory reasons such as war, natural disaster, economic reasons, political and social events. The phenomenon of migration, which is defined as the mobility of moving from cities and countries to another place, leaves deep traces on individuals and societies. This phenomenon, which is as old as human history and often evokes pain and sadness in minds, presents a comprehensive structure that should be taken into account before migration, during migration and after migration. For this reason, the phenomenon of migration takes its place as one of the main subjects of sociology, humanities, economy, politics and literature.

Literature, which is the mirror of society, has a multidimensional structure with its different functions that deal with human and almost everything related to human beings. War and migration constitute one of the main subjects of literature - from the first oral products to the present day. In this context, the phenomenon of migration, which is a social reality, takes place in the literature with

different names such as migration literature, immigrant literature, exile literature. Wars that are not missing from the scene and their derivative migrations appear mostly in the Middle East in the first quarter of the 21st century. Turkey is one of the most affected countries in the region, which receives heavy immigration. For this reason, the subject of immigration and immigrants begins to be discussed more in Turkish literature, such as poetry, novels, stories, essays, and even more in children's literature. In Turkish children's literature, this subject mostly tells the drama of families and children who migrated due to the civil war in Syria. Quality books have an important role in understanding the difficulties faced by families and children who have to live as asylum seekers and accepting them in terms of human values.

The main purpose of the research is to interpret the Syrian civil war and migration phenomenon with various views through a children's book. On the other hand, although this work was mainly written for children, it can be said that it contains important messages for adults in the context of war and migration. Therefore, evaluating the importance of the work for children and adults is another aim of the study.

The study is based on *Zeynep from Aleppo*, written by Mevlana İdris Zengin (1966-2022) and illustrated by Dagestan Çetinkaya (1970-...). The work tells the drama of families and children who left their country due to the civil war that broke out in Syria in 2011, sparked by the name of the Arab Spring. In this story-type book, which has the quality of a fairy tale, everything is conveyed through the eyes of Zeynep, who is just trying to figure out how to read. The family, whose neighborhoods were bombed, left the city they lived in and set out to go to Turkey. They settled in Gaziantep, one of the border cities of Turkey. Zeynep makes a plan with her animal friends in their small garden. They dig a tunnel between Antep and Aleppo and carry toys, bread and medicine from Antep to children in Aleppo. Squirrel friends bring the presidents of Syria, USA, Russia and Turkey to Zeynep, who wants the war to end. None of the presidents can answer Zeynep's questions. Only big drops, which are maps of Jerusalem, Damascus, Beirut, Cairo, Algeria, fall from the eyes of the Turkish leader. Zeynep also cries, then in the tunnel she sees the bright days she will live with her friends in Aleppo.

Qualitative research method was used in the study examining the phenomenon of migration through the eyes of a child. In the study, it is aimed to evaluate the migration process as a whole. For this reason, the findings of the study were examined under four headings: "the process of fleeing the country due to the war, the life left behind and the longing for it, the adaptation to the new life and the traumas experienced, and the hopes and dreams of the future".

Keywords: Migration phenomenon, Children's literature, *Zeynep from Aleppo*

1. Giriş

Kadim olgulardan biri olan göç, tarihin her safhasında olduğu gibi günümüzde de hissedilen vakalardan biridir. Literatürde göçle ilgili “göçebe, hicret, muhacir, mülteci, iltica, tehcir, mübadil, sürgün...” gibi birçok kelimeyle karşılaşılır. Bu kavram sözlüklerde “Ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret” şeklinde tanımlanır¹³⁴. Uluslararası Göç Örgütü tarafından da şöyle açıklanır: “Bir kişinin veya bir grup insanın uluslararası bir sınırı geçerek veya bir devlet içinde yer değiştirmesi. Süresi, yapısı ve nedeni ne olursa olsun insanların yer değiştirdiği nüfus hareketleridir”¹³⁵. Sosyal bilimlerin önemli konularından olan göçün çok sayıda farklı tanım ve tarifleri bulunmaktadır.

İnsanoğlu yaşamının büyük bir kısmını sorunları çözmekle geçirir. Bu sorunların asıl kaynağı ise yine onun doymak bilmeyen sınırsız isteklerinde yatar. Bunlardan biri de göçtür. Göçler, savaşlar, açlık, hastalık ve tabiat olayları gibi birçok siyasi, sosyal ve ekonomik sebeplerden kaynaklanır. Göçlerin doğuşu, süreci ve sonuçları dikkate alındığında farklı sınıflandırmalara tabi tutulduğu görülür. Genel anlamda ülke sınırları içinde yapılan göçlere iç göç; diğer ülkelere yapılan göçlere de dış göç adı verilmektedir. Göç kuramcılarında Willam Petersen göç olgusunu yapılarına göre beş başlık altında toplarlar. Bunların ilkinin kuraklık, kıtlık gibi tabiat olaylarına bağladığı **İlkel Göçler** olarak adlandırır. Diğerlerini ise Bulgar hükümetinin Müslüman ve Türk halkına uyguladığı bir tür zorbalık, baskı ve dayatmalardan kaynaklanan **Zoraki Göçler**, Suriye’de yaşanan iç savaş gibi kargaşadan kaynaklanan toplumsal baskının bulunduğu ama isteğe bağlı olan **Yönlendirilen Göçler**, zorlayıcı bir gücün olmadığı, bireyin iradesine bağlı olanlara **Serbest Göçler** ve toplu olarak yapılan göçleri de **Kitlese Göçler** olarak sınıflandırır¹³⁶.

İnsan ve toplumlar ekonomik, sosyolojik ve psikolojik özellikleriyle çok boyutlu bir yapıya sahiptir. Çok katmanlı özelliğe sahip olan birey veya toplumların göç olgusunu fiziksel anlamda bir yerden başka bir yere intikali olarak düşünmek çok sığ bir değerlendirme olur. Göç hareketleri her ne sebeple olursa olsun bireyi, toplumu, ülke ve hatta tüm dünyayı derinden etkileyen bir olgudur. Bu olaylara sosyolojik açıdan bakıp göçün geniş ve karmaşık bir yapı arz ettiğini belirten Özdemir ve Budak’ın da ifade ettiği gibi göç olgusu yer değiştirmenin ötesinde; bir sosyal çevreden diğerine, sahip olunan kültürden farklı bir kültüre geçişi ifade etmektedir¹³⁷. Farklı din, dil ve kültüre sahip olan insanlar, yaşadığı mekânla bütünleşerek kendine has bir dünyada yaşamını sürdürmeye devam eder. Ancak her ne sebeple olursa olsun yabancı olduğu bir dünyada yeni bir yaşam sürmek zorunda olması onda psikolojik, sosyolojik ve ekonomik kırılmalar yaşatır.

¹³⁴ Hasan Eren vd., Türk Dil Kurumu (Ankara: TDK, 1988), “Göç”, 1/556

¹³⁵ Richard Perruchoud - Jillyanne Redpath-Cross, *Göç Terimleri Sözlüğü* (Uluslararası Göç Hukuku IOM, 2013), No: 31.

¹³⁶ Savaş Çağlayan, “Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (2006), 67-91.

¹³⁷ Aysel Özdemir – Funda Budak, “Göçün Çocuk Ruh Sağlığına Etkileri”, *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi*, 3/2 (2017), 212-223.

İnsanlık tarihi kadar eski olan göçün ilk örneği Hz. Âdem ile Havva'nın cennetten dünyaya gönderilişi olarak kabul edilir. Bu ilk göçten beri vatanını terk etmenin insan toplulukları üzerinde derin etkiler bıraktığı bilinmektedir. Araştırmalar, toplumların kendiliğinden veya keyfi yer değiştirmedeğini, yaşadıkları topraktan sonsuzluğa kadar ayrılmanın insanlar için çok zor olduğunu ve göçlerin büyük mecburiyetler nedeniyle meydana geldiğini göstermektedir¹³⁸. Göçlerin en önemli nedenlerinden biri kuşkusuz savaşlardır. Zira savaş da insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. Savaşlar "insan eliyle oluşturulan ve ciddi yıkıcı sonuçlarının uzun yıllar boyunca gözlemlendiği bir kitlesel travmadır"¹³⁹. Ne yazık ki bu travmalar günümüzde azımsanamayacak kadar birçok ülkede yaşanmaktadır. Nitekim Arap Baharı adıyla kıvılcımlanan başta Suriye (2011) olmak üzere Ortadoğu'da yaşanan iç savaşlar ve 2022'de patlak veren Ukrayna-Rusya savaşı milyonlarca insanı yerinden yurdundan etmiştir. Dünyanın herhangi bir yerinde gerçekleşen her savaş, başta o ülke olmak üzere, komşuları ve hiçbir coğrafi bağı olmayan ülkeleri de etkilemektedir.

Savaş ve göçler bir ateş gibi en çok düştüğü yeri yakar. Dayanılmaz acılara duçar olan insanlar yığınlar halinde uzun ve acımasız yolculuklara çıkar. İlk en yakın sınırları geçmeye, ardından ölümü göze alıp denizleri ve ülkeleri aşmaya çalışırken -Elvan bebekler gibi sevdiklerini kaybederek- göç yolculuğuna devam eder. Bu süreçte insanların tahmin edilemeyen muamelelere maruz kalmaları, tarifsiz dramlar ve bilinmeyen acılar yaşamış olmaları hatırdan çıkarılmamalıdır. Bu nedenle göç, öncesi, sırası ve sonrasıyla dikkate alınması gereken kapsamlı bir olgudur. Göç olgusuna bir bütün olarak bakıldığında göçün zihinlerde çoğunlukla acı ve hüznü çağrıştırdığı görülür.

Savaşlar ve onun acımasız çocukları olan göçler, insanlar arasında, en çok saf ve günahsız olan çocukları etkilemiştir. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin (UNHCR) Küresel Trendler 2020 Raporu'na göre, yeni tip korona virüs (Kovid-19) salgınına rağmen 2020'de savaşlardan, şiddetten ve zulümlerden kaçan insanların sayısı 82 milyonu aştığı bilinmektedir. Genel değerlendirmelere bakıldığında dünyada yer alan mültecilerin yarısından fazlasını çocukların oluşturduğu bilinmektedir¹⁴⁰. Oysa savaşlara çocuklar değil, erişkinler sebep olur. Savaş ve göç gibi olaylardan -savunmasız, bağımlı, ilgi ve bakıma muhtaç oluşları nedeniyle- en çok etkilenen çocuklar olmuştur. Bu bağlamda çocuk ve savaş, göç ve çocuk gibi konular başta eğitim ve psikoloji olmak üzere sosyoloji, sanat ve özellikle edebiyat alanında değerlendirilebilecek olgulardır.

Savaş ve göç olgusu edebiyatın temel konularından biridir. Zira edebiyat, insan ve insana ait hemen her şeyi konu alan farklı işlevleriyle çok boyutlu bir yapıya sahiptir. Edebiyatın toplumsal işlevinde göç gibi birey ve toplum üzerinde etkisi olan konular bir bakıma öncelikli olarak görülebilir. Bu bağlamda sosyal bir gerçek olan göç olgusu zamanla göç edebiyatı, göçmen edebiyatı, sürgün edebiyatı gibi değişik isimlerle literatürde yerini alır. Dünya sahnesinde eksik olmayan savaşlar ve

¹³⁸ Yusuf Adıgüzel, *Göç sosyolojisi* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık), 2016, 37.

¹³⁹ Sevcan Karakoç, "Savaşın Çocuklar Üzerinde Etkisi", *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 25/1 (2022), 3.

¹⁴⁰ Anadolu Ajansı (AA), "Dünyada geçen yıl 82 milyondan fazla insan yerinden edildi" (Erişim (16 Haziran 2021)).

onun türevi olan göçler 21. Yüzyılın ilk çeyreğinde daha çok Ortadoğu'da kendini gösterir. Bu olaylardan en çok etkilenen ülkelerin başında yoğun göç alan Türkiye gelir. Bu nedenle göç ve göçmen konusu Türk edebiyatında fazlaca yer almaya başlar. Bu konu, şiir, roman, öykü, deneme türlerine hatta çocuk edebiyatına da konu olur. Çocuk edebiyatında daha çok Suriye'deki iç savaş nedeniyle göç eden aile ve çocukların dramı anlatılır. Bu bağlamda Suriye iç savaşından dolayı göçe maruz kalan aile ve çocukların yaşadığı zorlukları anlatan seçilmiş bir eserin incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın temel amacı çalışmaya konu olan kitap üzerinden savaş ve göç olgusunu çeşitli görümleriyle yorumlamaktır. Öte yandan bu eser, temelde çocuklar için yazılmış olsa da savaş ve göç olgusu bağlamında eserin yetişkinler için de önemli iletiler içerdiği söylenebilir. Dolayısıyla eserin çocuklar ve yetişkinler için taşıdığı önemi değerlendirmek çalışmanın bir diğer amacını oluşturmaktadır.

Bulgularda yer alan alt başlıklar ve cevap aranan alt problemler Yakar'ın Türk Çocuk Edebiyatında Göç Olgusu¹⁴¹ çalışmasıyla ortaklık göstermektedir. Literatüre katkı sunacağı hedeflenen bu çalışmada aşağıdaki alt problemlere cevap aranmıştır:

1. Suriye'de yaşanan iç savaş nedeniyle göçmenlerin ülkelerinden kaçış süreci eserde nasıl aktarılmıştır?
2. Suriye'de yaşanan iç savaş nedeniyle göçmenlerin geride bıraktıkları hayatları ve ona duyulan özlemleri eserde nasıl aktarılmıştır?
3. Suriye'de yaşanan iç savaş nedeniyle göçmenlerin karşılaştıkları yeni hayata uyum süreci ve yaşadıkları travmalar eserde nasıl aktarılmıştır?
4. Suriye'de yaşanan iç savaş nedeniyle göçmenlerin geleceğe ait umut ve hayalleri eserde nasıl aktarılmıştır?

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın Deseni

Araştırmada doküman analizi yöntemine başvurulmuştur. Çalışmada hedeflenen olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini içeren doküman analizi tek başına bir araştırma deseni olabildiği gibi, diğer desenlerle birlikte kullanıldığı durumlarda ek bilgi kaynağı olarak da kullanılabilir¹⁴². Ayrıca gözlem ve görüşmeye gerek duyulmadan veri toplamaya imkân sunduğu için doküman analizi çalışma açısından işlevseldir¹⁴³. Bu araştırmada göç olgusunun çocuk

¹⁴¹ Yasin Mahmut Yakar, "Türk Çocuk Edebiyatında Göç Olgusu", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 58 (2017), 339-353.

¹⁴² Ali Yıldırım – Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2011), 187

¹⁴³ Gienn A Bowen, "Document Analysis as a Qualitative Research Method", *Qualitative Research Journal*, 9/2 (2009), 27-40

edebiyatında yeri olan kitaba eserde nasıl aktarıldığı için doküman analizi deseninin kullanılmasının uygun olacağı düşünülmektedir.

2.2. Çalışma Grubu

Çalışmada Mevlana İdris Zengin'in (1966-2022) kaleme aldığı ve Dağıstan Çetinkaya'nın (1970-...) resimlediği *Halepli Zeynep* adlı eser incelenmiştir¹⁴⁴. *Halepli Zeynep* 2016'yılında Vakvak Yayınları tarafından İstanbul'da basılmıştır. Masal niteliği taşıyan öykü türündeki kitap, resimli ve yirmi sekiz sayfadan oluşmaktadır.

2.3. Verilerin Toplanması

Bu çalışmada veriler iki kaynaktan yararlanılarak toplanmıştır. İlk kuramsal çerçevenin hazırlanması için literatürdeki göç, göç edebiyatıyla ve özellikle çocuk edebiyatında göçle ilgili yapılan çalışmalar taranmış, bu tarama sonucunda elde edilen veriler fişlenerek kayıt altına alınmış ve tasnif edilmiştir. Sonra Mevlana İdris Zengin'in kaleme aldığı *Halepli Zeynep* hem araştırmacı, hem kodlama güvenilirliğini sağlayabilmek amacıyla bir alan uzmanı hem de bir nitel araştırma uzmanı tarafından kodlanarak fişlenmiştir.

2.4. Verilerin Analizi

Çalışma için elde edilen veriler betimsel yöntemle analiz edilmiştir. Ayrıca daha detaylı ulaşabilmek için veriler içerik analizine de tabi tutulmuştur. Belirlenen kodlamalar “savaş nedeniyle ülkeden kaçış süreci, geride bırakılan hayat ve ona duyulan özlem, karşılaşılan yeni hayata uyum ve yaşanan travmalar ve geleceğe ait umut ve hayaller” olmak üzere dört başlık altında sınıflandırılmıştır.

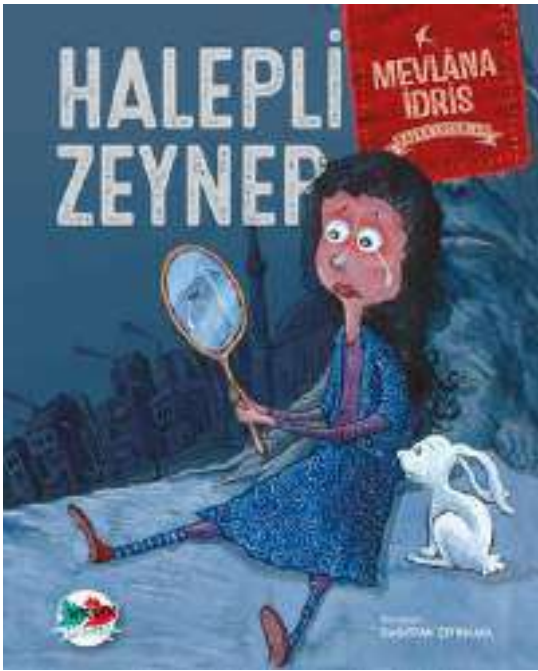
3. Bulgular

3.1. Kitap Hakkında

---

¹⁴⁴ Mevlana İdris Zengin, *Halepli Zeynep* (İstanbul: Vakvak Yayınları, 2016).

Bir masal niteliği taşıyan eserde Suriye iç savaşından Türkiye'ye sığınan yedi yaşındaki bir kız çocuğunun savaş ve göç macerası anlatılır. Savaş/göç ve çocuk gerçeğine ayna tutan eserde, olaylar yedi yaşlarındaki bir kız çocuğunun başından geçer. Zeynep annesi, babası, tavşanı ve tavuğu ile huzurlu bir yaşam sürmektedir. Ancak bir gün yabancısı olduğu bir sesle tanışır. Halep bombalanmaktadır, iki sevimli dostu ve ailesiyle Türkiye'ye göç etmek zorunda kalırlar. Meşakkatli bir yolculuktan sonra Gaziantep'e varır,

bahçesi olan küçük bir evde yaşamaya

başlarlar. Her zaman bir şeylerin eksikliğini hissetseler de bu yaşama tutunmak zorunda kalırlar.

Suriyeli küçük kız, evin bahçesinde Halep'teki Matkap ismini verdiği köstebekle karşılaşır. Onunla Halep'te yaşananlar hakkında uzun uzun konuşur. Sonra Zeynep'in dostları tavşan, tavuk, köstebek ve diğer hayvanlar organize olarak Halep ile Gaziantep arasında geniş bir tünel açar, Halep'teki çocuklara yiyecek, ilaç, oyuncak gibi yardım malzemeleri taşırlar. Zeynep bir gün köstebeklerden Suriye, Amerika Birleşik Devletleri, Rusya ve Türkiye'nin devlet başkanlarını getirmelerini ister. Onlara basit sorular yönelir fakat hepsi sessiz kalır. Türkiye devlet başkanı da konuşmaz fakat onun gözlerinden Kudüs, Şam, Beyrut, Kahire, Cezayir gibi şehirlerin haritaları olan iri, yer çekimli damlalar düşmeye başlar. Zeynep de ağlar, sonra köstebekler onu havada uçarcasına tünele çeker, orada Halep'teki arkadaşlarıyla yaşadığı aydınlık günleri görür.

3.2. Savaş Nedeniyle Ülkeden Kaçış Süreci

Her insan yaşamını en iyi şartlarda sürdürmek ister. Fakat insan, sebebi ne olursa olsun güvenliği tehlikede olunca göç etmek zorunda kalır. Vatanını, sevdiklerini bir bakıma canları dışında her şeyini terk edip bilinmedik diyarlar için yollara düşer. Göç sürecinde en çok tehlikeler karşısında farkındalığı düşük ve savunmasız olan çocuklar etkilenir. Gereğinden fazla sorumluluklar yüklenen ve yabancı bir dünyaya uyumda zorlanan bu göç çocukları, pedagojik, sosyolojik, psikolojik gibi konularda sorunlarla karşı karşıya kalır. Kitaba adı verilen Halepli Zeynep de ülkesinde yaşanan iç savaş nedeniyle göç etmek zorunda kalmıştır. Savaştan kaçış süreci ve yaşanan zorluklar onun gözünden şöyle aktarılmaya çalışılır:

Felaketler, bireyleri ve özellikle çocukları ansızın yakalar. Zira Suriye halkına acılar yaşatan iç savaş Zeynep'in daha önce duymadığı bomba ve uçak sesleriyle başlar. *“Sonra evlerini sarsan ve kendisini korkutan daha büyük ve yine hiç duymadığı başka bir ses daha duydu; biraz korkunç bir ses. Sonrasını hatırlamak istemiyordu ama görüntüleri unutmak imkânsızdı”* (s.7). Halep'teki insanlar bu korkunç sese çığlıklarıyla karşılık verir. Savaş uçakları ve bombalar dehşetini geride bırakarak uzaklaşır. Artık yaşamayan insanların anıları üstünde orada, o yıkılan ve bir enkaza dönüşen birkaç ev kalır. Yaşananlar karşısında Zeynep, anne-babası, kedisi ve tavuğu korkuya kapılır. Yazar, okuyucuya korku ve şaşkınlığın şiddetini Zeynep'in dostları üzerinden şöyle aktarır: *“Sonra dimdik olmuş kulaklarıyla bahçede donmuş gibi kalan tavşan! Zeynep'in tavşanı. Ve sonra tek ayağı havada iki gözüyle her iki yöne bakan ne olduğunu anlamaya çalışan beyaz tavuk! Korkudan o anda yumurtlayan Zeynep'in tavuğu”* (s. 9).

İnsanın midasını bulandıran jet sesleri ve bıraktığı korkunç bombalar haftalarca devam eder. Bireyi her yönüyle etkileyen bu durum şöyle dile getirilir: *“Sonra havalanan toz bulutları, etrafa saçılan enkaz parçaları. Atılan bir bombanın ardından artık yeryüzünden ayrılanlar. Ve geride kalanların büyük, yaralayıcı ağıtları. Keskin, daha çok bir anneden yükselen, feryat. Ve sonra*

günlerce süren, ağaçlara, gökyüzüne, sokaklara, kedilere bile sinen acılı, derin, dışına çıkılamaz bir hüznün. Hüznün” (s. 9). Hüznün, sessizliği, çaresizliği ve arkasından sevdiklerini terk etmeyi doğurur. Zira aile gerekli birkaç eşyayı yanlarına alarak sessiz ama telaşlı bir şekilde yaşamlarıyla özdeşleşen evleri ve şehirlerini terk edip bilinmezliğe yelken açarlar.

Yaşanılan yeri terk ediş, bireyde derin izler bırakır. Çünkü bireyin hayatıyla yaşadığı mekân arasında sıkı bir ilişki vardır. Dolayısıyla ülkeden kaçış sürecinde evinden, okulundan ilk ayrılışın bıraktığı tesir de etkili olur. Zeynep yaşananlara anlam veremiyor ve hiçbir şey bilmiyordu. Onun “içinde büyüyen bir şey vardı. Bu şey bazen ayaklarından başlayıp yükselerek, kafasının üzerinden geçip ensesine kadar ulaşıyordu. Bilmiyordu, bindikleri jip okulunun önünden geçerken boğazına tıkanan şeyi. Zeynep bilmiyordu ve jip Halep'in sokaklarını geride bırakırken düşünüyordu...” (s. 10)

Bireyler, terk ediş, başka bir ifadeyle kaçış sürecinde hüznün, kaygı, korku gibi duyguları birlikte yaşar. Çaresizlik meydanında buluşan bu duygular bireyleri sessizliğe boğar. Çaresizliğin yansıması olan sessizliğe eserde çokça yer verilir. “Anne-babası, beyaz tavuğu, tavşanı ve kendisi, yani beş can nereye gidiyordu? Bunu, jipi büyük bir tedirginlikle süren babasına sormak istemiyordu. Bazı yıkıntıların yanından geçerken tavşanın camdan iç çekiyor gibi baktığını düşünüyordu Zeynep” (s. 10).

Aile fertleri arasında sorumluluk genellikle babada olur. Halep'ten kaçış sürecinde omuzlarındaki yükün ağırlığına dayanamayan baba, Zeynep'in sorularına cevap verememekten korkar. Kızıyla konuşmamak için ondan sürekli gözlerini kaçırır. “Arka koltukta oturan Zeynep'e hiç bakmamaya çalışıyordu baba. Ama Zeynep hep görüyordu bu bakmamaları. Zeynep ilk uçak ve ilk bombadan sonra çok şey görüyordu dünyada. Sadece anlamıyordu. Niye, niye?” (s. 11) İnsanlar kaçış sürecinde sadece bu iç yakan duyguların karmaşasını yaşamaz. Öbür yandan fiziki zorluklar ve engellemelerle de karşılaşır. Savaş nedeniyle şehirler harbeye döner, yollar da tahrip olur. Ayrıca fırsatçı zorbalarda güvenliği bozar. Zeynep ve ailesinin kaçış sürecinde daha çok duygusal çöküntülere yer verildiği görülür. Birkaç yerde yolların tahrip edilmesine değinilir. Baba “bazen asfaltın, bir bombayla açılmış çukur bir yerine geldiğinde kendisini toparlayıp jipi dikkatle çukurun üzerinden geçirirken yakalıyordu kendisini”(s. 11).

Savaş ve doğal afetler gibi nedenlerle yaşanan kaçış sürecinde birey her zaman yaşamını sürdürmek için güvenli bir ortam arar. Suriye iç savaşında birçok Suriyeli sınırına yakın ve kendini güvende hissedebileceği Türkiye'ye göç etmeyi tercih eder. Bir avukat olan Zeynep'in babası da aynı yolu dener. Kaçış sürecinde konuşmaktan kaçınan babanın, Türkiye'ye gitme planı şu cümleyle anlaşılır: “Babası yolda nadir olarak annesiyle konuşurken bir kaç defa “Antep” demişti. Antep.” (s. 12)

3.3. Geride Bırakılan Hayat ve Ona Duyulan Özlem

İnsanın aidiyet duygusu en çok yaşamını sürdürdüğü yere ve birlikte yaşadığı kişilere karşı olur. Bireyle bütünleşen bu unsurların terki onda derin izler bırakır. Bu terk edişler zorunlu olursa, geride kalanları bulamama kaygısı çok daha yüksek olur. Bu kaygı insanda sarsılmaz özlem duygularını besler. Bu nedenle hatıralarda yer alan en çok mekânlara ve birlikte yol yürünen insanlara özlem duyulur. Hatıralar ise insan ve mekânlara yerleştirilen şifreler gibi çağrışımlarla yeniden canlanır. Buna en güzel örnek Halep’in dış mahallelerini geride bırakan babanın dikiz aynasından ateşler içinde yanan şehrin zihinlerde bıraktığı çağrışımlardır.

“Zeynep'in babası dikiz aynasından sessizce geriye bakıyordu. Çok geriye. Yaklaşık kırk yıl kadar geriye. Yıkılmış bazı minarelerin bıraktığı boşlukta uçuşan bazı kuşlara bakıyordu. Şam'da hukuk okuduğu yıllarda Emeviye Cami'ne girdiğini ve ikinci namazından sonra bazı direklerin dibindeki kör hafızların, isteyenlerin rüyasını yorumladığını hatırladı. Sonra bir kahvede her akşam aynı saatte bir hikâye anlatan adamı hatırladı. Her şey geride kalıyordu. Çok geride”(s. 11).

Göç eden hemen her kes geride kalanları bulamam korkusu yaşar. Yazar duyguları daha etkili aktarmak için artık eskisi gibi olamayacak Halep’i Zeynep’in tavşanı üzerinden şöyle aktarır. *“Tavşan Halep'e bakıyordu alaca karanlığın içinden, Halep'e. Artık eskisi gibi olmayan, eksilen Halep de onlara bakıyordu galiba” (s. 10).* Halep şehri teşbih sanatıyla geride kalan ne varsa her şeyi temsil eder. Alaca karanlığın içinde kalan Halep’te artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktır. Bu vedalaşma sahnesiyle ayrılığın hüznü ve özlem duygusu daha çarpıcı bir şekilde verilmeye çalışılmıştır.

Geçmiş özlem ve hatıralar ile zaman arasında ters orantı vardır. Ailesiyle Gaziantep’e yerleşen Zeynep, Halep’i aklından çıkaramaz, zihnine üşüşen sorulara cevaplar arar. Soruların çoğu geride kalanlarla ilgilidir. *“...arkadaşlarını soruyordu kendisine. Bazı sokakları. Tek katlı okulunun bazı sınıflarını. Öğretmenin bazı cümlelerini. Sınıftaki çöp sepetinin başında kurşun kalemini açarken dökülen ince talaşlarla birlikte akıp giden bazı sesleri. Akşam televizyondan dinlerken annesinin sesiyle eşlik ettiği bazı şarkıları” (s. 13).* Uzun süre ardı arkası kesilmeyen buna benzer sorular devam eder ve her soru onu Halep’e ve Halep’tekilere götürür. *“Oradaki arkadaşları acaba ne yapıyordu? Şehirden sessizce ayrıldıkları gün boyunca Zeynep'i göremediklerinde ne düşünüyorlardı? Komşu arkadaşı Fatma ve Ali, sınıfındaki Meryem, Mahmut, İsmail, Ayşe, Hatice, Hasan şimdi ne yapıyordu? En önemlisi hayatta mıydılar? Çünkü televizyondaki haberlerde her an ateşlenen silahlar ve uçaklardan atılan varil bombalarını izlemekten fena olmuştu” (s. 15).*

İnsanlar özlemlerle yâd ettikleriyle rüyalarda buluşur. Zeynep de Halep’ten gelen Matkap ile uzun uzun Halep’i ve Halep’tekileri konuşur. *“...O gece yatarken Halep’i ve mahallesini daha canlı hatırladı. Köstebek içindeki bir şeyleri yeniden canlandırmıştı. Rüyasında Halep’i gördü ve uyandığında buna hiç şaşırmadı” (18).* Zeynep, Halep’e gidip gelecek olan Matkap’tan özlediği, bir bakıma kendisiyle özdeşleşen, bazı şeyleri getirmesini ister. *“Gelirken biraz müzik getirmesini istedi Zeynep. Ertesi gün müzik getirdi köstebek. Zeynep dinledi dinledi dinledi. Köstebek giderken ona biraz*

ekmek verdi Zeynep, Halep'teki aç çocuklara vermesi için” (19). Daha sonra her gün Halep’e gidip gelen dostu köstebekten “Halep'in suyunu istedi Zeynep. Su geldi. Halep'in havasını istedi Zeynep. Hava geldi” (s. 23). Bu arzu edilen unsurlar müzik, hava ve su, dikkat çekicidir. Müzik bir milletin kültürünü; hava ve su ise yaşamın temel unsurlarından ikisini oluşturmaktadır. Bu da Zeynep’in yaşadığı toprakları ve milletine duyduğu özlemi hatırlatmaktadır.

3.4. Karşılaşılan Yeni Hayata Uyum ve Yaşanan Travmalar

Göç etmek zorunda kalan insanlar, yaşamak zorunda oldukları yeni yerde ekonomik, psikolojik, sosyolojik, kültürel birçok sorunlarla karşılaşır. Bu sorunlar farklı boyutlarıyla sosyal bilimler, edebiyat ve çocuk edebiyatı gibi alanlarda da konu olur. Kitapta daha çok bir göçmen ailenin yedi yaşlarındaki kızı Zeynep’in bu süreçteki psikolojik durumu dile getirilir. Göç esnasında da psikolojik travmalarına şahit olduğumuz aile, bir sınır şehri olan Gaziantep’e varır. *“Avukat babası, bazı uzak akrabalarını arayıp bulmuş ve sonra küçük bir bahçe içinde, küçük bir ev satın alarak Antep'e yerleşmişlerdi. Beyaz tavuğu, tavşanı, bahçesi, annesi, babası ve küçük bahçedeki bazı ağaçlar bile! Zeynep'in yanındaydı. Ama nasıl bir eksiklik vardı ki Zeynep akşama kadar kendisine sorular sorarken buluyordu” (s. 13). Metinde temel ihtiyaçları karşılanan ancak yaşananlara anlam veremeyen bir çocuğun psikolojik çıkmazları dile getirilmektedir.*

Göçmenlerin en önemli sorunlarından biri yaşanan toplumla aynı dilin konuşulmamasıdır. Dil insanı insan yapan en önemli unsurlardan biridir. Göçmen veya sığınmacıların topluma entegresinde aynı dili konuşabilmeleri çok önemlidir. Kitapta en çok dik konusuna değinildiği görülür. Bu konu bir çatışma ve sorundan çok çocuk saflığı ve munisliğinin hâkim olduğu bir üslupla dile getirilir. *“Sorularına cevap bulamıyordu çoğu zaman. Alışmıştı buna. Tıpkı Türkçe bazı kelimelere alıştığı gibi. Eve Arapça konuşmaya devam ediyorlardı tabii ki. Ama sokakta, her yerde ve televizyonda, gazetelerde Arapçanın uzağında olduğunu görebiliyordu. Zeynep'e göre bazı Türkçe kelimeler Arapçaydı, bazı Arapça kelimeler Türkçe. Zeynep bunu ilginç bir oyun gibi buluyordu. Kelimeleri duyduğu anda kendisini bazen Halep'e, bazen Antep'e geçerken görüyordu. Sesten sınırlar, sestem yolculuklar, sestem sese uçuş denemeleri...” (s. 13).*

Yazar, bireyin yabancı olduğu toplum dilinin önemine vurgu yaptığı gibi her iki milletin tarihi ve kültürel birlikteliğine de göndermelerde bulunur. Zira her iki milletin ortak değerleriyle ilgili örneklere de çokça yer verir: *“Peki ezanlar! Halep'tekinin aynısıydı. Yakınındaki küçük mahalle mescidinin mikrofonu Cuma günlerinde açıldığında duyduğu Kur'an sesi de Halep'teki gibiydi. ... Bahçedeki beyaz tavuğu Arapça gıdıklamaya devam ediyordu. Belki de Türkçe. Bunu tam kestiremiyordu Zeynep. Tavşansa oraya buraya koşuyordu küçük bahçede. Havuçları Arapça mı yiyordu peki, Türkçe mi? Zeynep bunu da bilmiyordu” (s. 14).*

Suriye iç savaşından Türkiye'ye göç eden sığınmacıların sayısı hayli fazladır. Bu durumun Türkiye için sorunlar oluşturduğu bir gerçektir. Ancak sığınmacıların Türkiye'de bulunmaları onlar açısından bir yönüyle şans olarak değerlendirilebilir. Çünkü aynı kaderi, aynı kültürü ve aynı dini yaşayanlarla birlikte bulunmak insana güven verir. Zamanla Antep'te yaşamaya alışan Zeynep *“Başka Arap çocuklar da görüyordu sokakta zaman zaman. Onlar da kopup gelmişlerdi bir yerlerden. Onlara hemen gülerken yaklaşıyor ve bildikleri bazı çocuk şarkılarını söylemeye başlıyorlardı durup dururken”* (s. 14).

Masal kahramanının uyum sürecindeki en büyük problemi, zihnine üşüşen sorulara ikna edici cevaplar bulamamasıdır. Zeynep soruları *“artık kendine değil, bahçedeki kiraz ağacına soruyordu? Kiraz ağacı bazen cevap veriyordu sorulara, bazen susuyordu”* (s. 15). Zaman her şeyin ilacıdır. Zeynep ve ailesi için de öyle olur. Aylar sonra *“Babası Antep'te mesleği ile ilgili bazı çalışmalar yapmaya başlamıştı. Annesi eskisi gibi yemekler pişirip güzel sofralar hazırlıyordu. Ama eksik olan bir şey vardı; her şeyi tutan bir şey”* (s.15). Bu şeyin daha çok geride kalanlara duyulan özlemde saklı olduğu söylenebilir. Zira Zeynep, hep Halep'teki arkadaşlarını düşünür. Maalesef onlarla ilgili güzel haber alamaz. *“Halep'te de ilginç şeyler olmuştu. Her gün bir yeri bombalanıp harabeye dönen şehirde çaresizlikten kalan insanlar vardı. Bu insanlar hayata tutunmaya çalışırken en çok zorluğu küçük çocukların çektiği açıktı. Çoğunlukla Halep kalesinin önündeki geniş boş alanda toplanıp oynayan çocuklar, kale kapısının hemen karşısında yer alan kapalı çarşıya bakıyor ve olanlardan bir şey anlamıyorlardı. Bir zamanlar burasını civil civil yapan insanlar, o telaşlı kalabalık nasıl da dağılmıştı. Gök nasıl da kararmıştı”* (s. 22).

Zeynep'in Gaziantep'teki yaşamına uyum sürecinde Halep'ten gelen Matkap adlı köstebek ile yaptığı yardım organizasyonu hayli etkili olur. Halep'teki çocuklara daha çok ekmek ve oyuncak götürmek için Halep ve Antepli köstebekler geniş bir tünel kazar. Zamanla bu küçük bahçeye insanlar da yardım malzemeleri getirmeye başlar. Artık *“Zeynep değişmişti. Eskisi kadar sorular sormuyordu. Matkap ve diğer beş köstebek için altı çift paten almıştı. Köstebekler bu patenlerle Antep'ten Halep'e, Halep'ten Antep'e rüzgâr gibi gidip geliyorlardı. İki şehir arasında yiyecek taşıyorlardı, umut taşıyorlardı, sevinç taşıyorlardı, ilaç taşıyorlardı”* (s. 21). Yazar, Zeynep ve küçük dostlarının bu organizasyonu ile Suriye iç savaşının ilk yıllarındaki duyarlı insanlar ve STK'ların yaptığı yardım çalışmalarını hatırlatır. Bu tür çalışmalarla göçmenlerin uyum sürecine katkılar sağlandığına da vurgu yapılmaktadır.

3.5. Geleceğe Ait Umut ve Hayaller

İnsan umutlarıyla yaşar, ümitvar olan ile ümidini kaybeden bireyin yaşam kalitesi arasında sıkı bir ilişki vardır. Umutları besleyen en önemli duygulardan biri de özlemdir. Göçmenlerin sarsılmayan özlemleri arasında ilk sırayı vatan sevgisi yer alır. Bu nedenle vatandan uzak olanların en büyük hayali sevdikleriyle yeniden bir arada olmalarıdır. Cevabını bulamadığı sorular içinde bunalan Halepli

Zeynep de küçücük yüreğinde Halep'teki çocuklara ulaşma umudunu besler. *“Matkap ve diğer beş köstebek için altı çift paten almıştı. Köstebekler bu patenlerle Antep'ten Halep'e, Halep'ten Antep'e rüzgâr gibi gidip geliyorlardı. İki şehir arasında yiyecek taşıyorlardı, umut taşıyorlardı, sevinç taşıyorlardı, ilaç taşıyorlardı”* (s. 20). Zeynep her şeyden önce sevgili dostlarıyla silahları susturmak ister. Fakat işe önce savaş çocuklarına yardım etmekle başlar *“Antep'teki küçük bahçe Halep için lojistik merkezi gibi olmuştu. Zeynep, köstebeklerden aldığı haberlerle Halep'in nabzını elinde tutuyordu. Silahları susturamıyordu, varil bombalarını durduramıyordu ama yine de bir şeyler yapıyordu işte”* (s. 20).

Savaş nedeniyle göçmenlerin belki de en büyük arzusu savaşın bitmesidir. Zeynep de bunu arzular, köstebeklerden bazı devlet başkanlarını yanına getirmelerini ister. Onlara savaşın bitmesine yönelik birkaç soru yöneltir. Önce Suriye'nin başkanı getirilir. Zeynep, *“uzun boylu, yeşil gözlü bu adamın gözlerinin içine bakarak yavaşça sordu: ‘Bütün bunları neden yapıyorsun, mahalleme neden bomba yağdırıyorsun, çocukları korkutuyorsun?’ Cevap vermedi başkan.”* Ardından, uzun boylu ve oldukça esmer olan Amerika'nın başkanını ister. O da *“... Zeynep'in soruları karşısında sustu, sustu. ‘Bir şeyler yapamaz mısınız?’ sorusuna ‘evet, yapabiliriz’ diyemedi. ... Sonra Rusya başkanını istedi Zeynep. Orta boylu, sarışın, mavi gözlü adamı da getirdiler köstebekler küçük bahçeye, nasıl getirdilerse. Ama o da Zeynep'in karşısında ağzını açmadı. Zeynep sordu, o sustu. Sonra götürdüler onu da”* (s. 26).

Savaş mağdurları bu iç savaş sürecinde en çok yardımı Türkiye'den görür. Ailesiyle Suriye'nin kuzey sınırında bulunan Gaziantep'te yaşama tutunan Zeynep, son çare olarak Türkiye başkanıyla konuşmak ister. Köstebekler; *“Uzun boylu, kumral adamı getirdiler küçük bahçeye, nasıl getirdiyse. Zeynep bu adamın gözlerine bakarak ona da bir şeyler sordu. Zeynep sorarken adamın gözlerinden iri, çok yerçekimi damlalar düşmeye başladı. Bir harita mı vardı adamın yüzünde, yoksa Zeynep'e mi öyle gelmişti? Öyle değilse neden bazı gözyaşı damlalarını Kudüs'te, Şam'da, Beyrut'ta, Kahire'de, Cezayir'de görüyordu? Sonra neden kendi gözlerinden de açıklayamadığı ve tutamadığı tuzlu minik su topları inmeye başlamıştı?”* (s. 27).

Umutlar gerçekleşemeyince hayallere düşer belki yaşamak. Zeynep, Türkiye devlet başkanıyla yaptığı görüşmeden sonra ruhen bir rahatlama hisseder. Sonra köstebekler ellerinden tutarak onu uçarcasına zannettiğinden çok daha büyük ve geniş olan tünele çekerler. Orada hayalindeki dünyayı görür. Bu dünya şöyledir: *“Koşuyor koşuyordu Zeynep. Koştukça yolun iki yanında önce mahallesinin, sonra bütün Halep'in belirmeye başladığını gördü. Çiçekler vardı çok. Konfetiler yağıyordu. Sonra arkadaşlarını gördü. Hepsini. Hatırlayabildiği kadar geriye doğru bütün çocukluğu eksiksiz geri gelmişti. Yolun iki yanında o koştukça, onlar da kayarak onunla birlikte geliyordu. Her şey her an yanındaydı. Koşuyordu. Kendisini hiç bu kadar hafif hissetmemişti. Böyle nereye koşuyordu, bilmiyordu. Daha ne kadar koşacaktı, bilmiyordu. Işıktan bir şey vardı. Zeynep'in içinde miydi o?...”* (28).

4. Sonuç

Toplumsal olaylar, edebiyatın temelini oluşturan en önemli unsurlardan biridir. Bu nedenle "toplumsal ve tarihsel" gerçekler daha çok edebiyatla dile getirilir. O zaman edebi eserler, içinde bulunduğu koşulların birer ürünü olarak nitelendirilebilir. Çalışmaya konu olan *Halepli Zeynep* Ortadoğu bölgesini özellikle Türkiye'yi etkileyen Suriye iç savaşını ve göçü konu alması bakımından önemli bir kitaptır. Savaş ve göç olgusunu çeşitli yönleriyle yorumlayan kitapta göç sürecinin hemen her aşamasına yer verildiği görülür. Bu aşamalardan en çok "geride bırakılan hayat ve ona duyulan özlem" in öne çıkarıldığı söylenebilir.

Masal niteliği taşıyan resimli kitapta her şey bir savaş çocuğunun gözünden aktarılır. Bir çocuk saflığının hâkim olduğu anlatıda şiddet sahnelerine, umutsuzluk ve tükenmişliklere yer verilmez. Uyum sürecinde muhtemel çatışmalardan ziyade her iki milletin ortak değerleriyle insanî değerler ön plana çıkarılır. Üslubun akıcılığıyla da birleşen bu durum okurun ruh hali üzerinde olumlu etkiler bırakır. Ayrıca eser, çocuklar için yazılmış olsa da hem içerik hem de üslup bakımından yetişkinlerinde zevkle okuyacağı bir yapıdadır.

Sanat ve eğitim yönü zengin olan bu tür kitaplar, empati yoluyla göç mağduru çocuk ve insanların anlaşılmasında önemli katkılar sunar. Bu nedenle bu tür eserlerin gerek yaygın gerekse örgün eğitim sürecinde okutulması yerinde olur.

Savaş ve göç gibi olguları anlatan çocuk kitapları, çocuk ve savaş, göç ve çocuk gibi konular başta eğitim ve psikoloji olmak üzere sosyoloji, sanat ve özellikle edebiyat alanında farklı yönleriyle değerlendirilebilir.

Kaynakça

AA, Anadolu Ajansı. "Dünyada Geçen Yıl 82 Milyondan Fazla İnsan Yerinden Edildi". Erişim 16 Haziran 2021. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/dunyada-gecen-yil-82-milyondan-fazla-insan-yerinden-edildi/2279084>

Adıgüzel, Yusuf. *Göç sosyolojisi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016.

Bowen, Gienn A. "Document Analysis as a Qualitative Research Method", *Qualitative Research Journal*, 9/2 (2009), 27-40.

Çağlayan, Savaş. "Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (2006), 67-91.

Hasan Eren vd., Türk Dil Kurumu (Ankara: TDK, 1988), "Göç", 1/556

Karakoç, Sevcen. "Savaşın çocuklar üzerinde etkisi", *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 25/1 (2022), 3-4.

Özdemir, Aysel – Budak, Funda . "Göçün Çocuk Ruh Sağlığına Etkileri", *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi*, 3/2 (2017), 212-223.

Perruchoud, Richard - Cross Jillyanne Redpath. *Göç Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Uluslararası Göç Hukuku Yayınları, 2013.

Yakar, Yasin Mahmut, "Türk Çocuk Edebiyatında Göç Olgusu", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 58 (2017), 339-353.

Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2011.

Zengin, Mevlana İdris. *Halepli Zeynep*. İstanbul: Vakvak Yayınları, 2016.

Fırat ve Akdeniz Havzasında Ortak Mutfak Kültürü

Ali Özkan*

İnci Aydın

Büşra Çelik

Fatma Taş

Genişletilmiş Özet

Canlılar için beslenme ve yemek bulma temel yaşam için vazgeçilmezdir. İnsanların yemek sunumu ve tercihi zaman geçtikçe de gelişmiş ve değişmiştir. Yemeğin çeşitli şekillerde hazırlanması, sunulması, yenmesi, kültürün bir göstergesi haline geldi. Bölgeden bölgeye ve kültürden kültüre göre farklılıklar oluşmaya başladı. İnsan toplulukları kendilerine göre bu farklılıkları sahiplendiler. Bu şekilde farklı mutfak kültürleri ortaya çıktı. Fakat benimsenen farklılıklar bazı topluluklar arasında benzerlikler taşımaktadır. Görünmeyen kültürel çizgilerin arasında ortak yönler barındıran yemekler vardır. Bu ortak yemekler sadece coğrafya ve malzemelerin benzerliğini değil, kültürlerin de ortak yönlerini görmemizi sağlayan veriler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yeme, içgüdüsel bir davranıştır. Yaşamak için yemeye ihtiyacımız var. Yediklerimiz ise bulunduğumuz coğrafyaya göre şekillenmektedir. Her coğrafyanın bitki örtüsü, iklimi, yemeklerde kullandığı yiyecekleri etkiler. Bu sebeple ortak coğrafyada bulunan farklı milletler farklı kombinasyon ve oranlarda da olsa aynı ürünleri kullanmaktadır. Bu da ortak bir yemek kültürü oluşturmaktadır. Bir kültürün ya da bölgenin yemekleri mutlaka o bölgenin coğrafyasından etkilenmiştir. Toplumsal olaylar, kültür, iklim yemek alışkanlıklarını etkileyen en önemli unsurlardır. Yemekler bu gibi birçok şeyden etkilendikleri gibi hayat tarzımızı da etkilemektedir. Bir coğrafyada yapılan yemekler toplumun kültürünün önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

Türkiye ve Suriye en eski uygarlıklara ev sahipliği yapmış kadim bir coğrafyada bulunmaktadırlar. Bu kadim uygarlıkların mutfak kültürünün zenginliğini de bünyesinde barındırmaktadırlar. Her iki ülke tarih boyunca kimi zaman aynı uygarlığın egemenliğinde yaşamış, kimi zaman ayrı ülkelerin yönetimi altına girmişlerdir. Bu uygarlıkların yönetimi altında beraber yaşarken edindikleri ortak kültürler bulunduğu gibi, ayrı yaşarken ise edindikleri farklı

---

* Doç. Dr. Ali Özkan, aozkan27@gmail.com

İnci Aydın, inciaydn547@gmail.com

Büşra Çelik, bushrachelik@gmail.com

Fatma Taş, fatmemoh1997@gmail.com

kültürler bulunmaktadır. Mutfak kültürü ise bir toplumun en önemli kültür birikimlerinden birini oluşturmaktadır. Yakın coğrafyada olmaları, zaman zaman aynı uygarlığın egemenliği altında beraber yaşamaları nedeniyle mutfak kültürü birçok yönden benzerlik göstermektedir. Temelde benzer olan mutfak kültürü, yemeklerinde aynı malzemeler ve ürünler kullanılsa da, zamanla ayrı uygarlıkların veya ülkelerin egemenliği altında yaşamalarından dolayı yavaş yavaş ayrışmaya başlamış, yemeklerinde farklı oran ve miktarlarda ürün, sunum ve pişirme teknikleri kullanmaya başlamışlardır.

Arap ve Türk etkileşimi, coğrafi yakınlıktan kaynaklı ortaya çıkmış, Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı coğrafyalarda hüküm sürmesiyle daha da pekişmiştir. Bu durum kültürel olarak da etkileşimi arttırmıştır. Bu etkileşim mutfak kültürüyle ilintilidir. Her iki toplumun yaşamında da yemeğe büyük önem verilmiştir. Yemek; ailenin bir arada olmasına ve toplu olarak zaman geçirilmesine imkân sağlayan bir araçtır. Hem mutlu hem de mutsuz anlara eşlik etmektedir. Düğün ve cenaze yemekleri gibi ritüellerin farklılığı kültürün kendisini bize göstermektedir. Türkiye'deki Suriyeli göçmenleri bütünleştirme çalışmaları aslında var olan her iki kültürün de özellikle yemek konusunda benzer özelliklerini ortaya çıkarır; bu da şu anlama geliyor ki dallar ayrı ve uzak görünse de aslında bu dalların köklerinin tek olduğu, aynı coğrafyadan beslendiğini göstermiştir.

Bu çalışmayla iki mutfağın benzerlikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda mutfak kültüründeki benzerlikleri ortaya koyarken yemek tariflerinin yanı sıra kullanılan besinlerin tarihsel süreçlerinden de bahsedilmiştir. Gündelik hayatta sıklıkla kullanılan iki kültür içinde önemini koruyan yemekler seçilmiştir. Bunun sebebi değişen zamanın ve yaşayış şekillerinin unutturduğu tarifler yerine direkt hayatın içinde olan tariflerle bugünkü ilişkilerin tespiti. Bu tespit yeni ve ilk keşif olmamakla beraber elimizde var olan durumun tespiti ve hatırlamaya yönelik literatüre eklenecek araştırmadır.

Anahtar Kelimeler: Suriye, Türkiye, Mutfak Kültürü, Göç, Gastronomi

الثقافة الغذائية المشتركة بين سوريا وتركيا

الملخص

بالنسبة للكائنات الحية، التغذية وإيجاد الطعام أمران لا غنى عنهما للحياة الأساسية. ولكن بالنسبة للبشرية، فقد غيرت هذه العملية شكلها على مر القرون إلى أن وصلت إلى يومنا هذا. حيث تم دمجها في الثقافة وفقاً لطرق مختلفة لإعداد الطعام وتقديمه وتناوله. بدأت الاختلافات في الظهور من منطقة إلى أخرى ومن ثقافة إلى أخرى، واحتضنت المجتمعات البشرية هذه الاختلافات بطريقتها الخاصة، واليوم ظهرت تشكيلات ثقافات مختلفة في عالم الطبخ. ومع ذلك،

فإن الاختلافات المعتمدة تحمل أوجه تشابه بين بعض المجتمعات، فهناك أطباق لها جوانب مشتركة بين الخطوط الثقافية غير المرئية. وتظهر أنماط الطعام الشائعة هذه كبيانات تمكنا من رؤية ليس فقط الجغرافيا أو المواد المتشابهة، ولكن أيضًا الجوانب المشتركة للثقافات.

الأكل هو سلوك فطري، فنحن بحاجة إلى أن نأكل لنعيش. ما نأكله يتشكل من خلال الجغرافيا التي نعيش فيها. يؤثر الغطاء النباتي والمناخ لكل منطقة جغرافية على الطعام الذي يستخدمونه في وجباتهم، لذلك تستخدم الدول المختلفة في المنطقة الجغرافية المشتركة نفس المنتجات، وإن كان ذلك في تركيبات ونسب مختلفة، مما يخلق ثقافة غذائية مشتركة. يتأثر غذاء ثقافة أو منطقة ما بجغرافية تلك المنطقة. حيث تعتبر الأحداث الاجتماعية، والثقافة، والمناخ من أهم العوامل التي تؤثر على العادات الغذائية. يؤثر الطعام على نمط حياتنا وكذلك يتأثر بالعديد من هذه الأشياء. تشكل الوجبات المصنوعة في الجغرافيا جزءًا مهمًا من ثقافة المجتمع.

تقع تركيا وسوريا في منطقة جغرافية عريقة استضافت أقدم الحضارات. كما تحتوي على ثراء ثقافة الطهي لهذه الحضارات القديمة. لقد عاش كلا البلدين في بعض الأحيان تحت هيمنة نفس الحضارة عبر التاريخ، وفي بعض الأحيان كانا تحت حكم دولتين منفصلتين. في ظل حكم هذه الحضارات، هناك ثقافات مشتركة اكتسبها أثناء العيش معًا، وهناك ثقافات مختلفة اكتسبها أثناء العيش بشكل منفصل. تعد ثقافة الطهي من أهم التراكمات الثقافية للمجتمع. تتشابه ثقافة الطهي من نواحٍ عديدة لأنهما في جغرافيا قريبة ويعيشان أحيانًا معًا تحت سيطرة نفس الحضارة. بدأت ثقافة الطهي، التي تتشابه في الأساس، في الانفصال تدريجيًا بسبب حقيقة أنهم يعيشون تحت سيطرة حضارات أو دول منفصلة بمرور الوقت، على الرغم من استخدام نفس المواد والمنتجات في أطباقهم، فقد بدأوا في استخدام المنتجات وتقنيات العرض والطبخ بنسب ومقادير مختلفة في وجباتهم.

ظهر التفاعل العربي والتركي بسبب القرب الجغرافي، وتعزز بشكل أكبر من خلال حكم الإمبراطورية العثمانية في مناطق جغرافية مختلفة، وزاد هذا الوضع من التفاعل الثقافي، ويرتبط هذا التفاعل بثقافة الطهي، وأعطى الطعام أهمية كبيرة في حياة كلا المجتمعين. الطعام؛ هو أداة تسمح للعائلة بالتجمع وقضاء الوقت معًا، وهي ترافق كل من اللحظات السعيدة والحزينة. إن تنوع الطقوس مثل الأعراس والجنازات يوضح لنا الثقافة نفسها. تكشف جهود دمج المهاجرين السوريين في تركيا في الواقع عن الخصائص المتشابهة لكلا الثقافتين الموجودتين، خاصة فيما يتعلق بالطعام. مما يعني أنه على الرغم من أن الفروع تبدو منفصلة وبعيدة، إلا أنها في الواقع لها جذر واحد ويتم تغذيتها من نفس المنطقة الجغرافية.

في هذه الدراسة، تمت محاولة الكشف عن أوجه التشابه بين المطبخين. لا تحتوي أوجه التشابه في ثقافة الطهي على الطعام والمعلومات فحسب، بل تم أيضًا تقديم الوصفات الشائعة في سوريا وتركيا. تم اختيار الوصفات التي حافظت على أهميتها في الحياة اليومية في كلتا الثقافتين، والسبب في ذلك هو تحديد علاقات اليوم مع الوصفات التي هي مباشرة في الحياة، بدلاً من الوصفات التي يتم نسيانها مع تغير الأوقات وأنماط الحياة. على الرغم من أن هذا الاكتشاف ليس اكتشافًا جديدًا، إلا أن نتائج هذا البحث سيتم إضافتها إلى الأدبيات لتحديد الوضع الحالي والتذكر به.

الكلمات المفتاحية: سوريا، تركيا، ثقافة الطهي، الهجرة، فن الطهو

Common Cuisine Culture In Euphrates And Mediterrenian Basils

Extended Abstract

For living beings, feeding and finding food are indispensable for basic life. For humanity, this process has changed shape over the centuries and has come to the present day. It has been added to the culture according to the ways in which food is prepared, served and eaten in various ways. Differences began to occur from region to region and from culture to culture. Human societies have embraced these differences according to themselves. Today, the formation of different culinary cultures has appeared. However, the adopted differences bear similarities among some communities. There are dishes that have common aspects between the invisible cultural lines. These common food styles appear as data that enable us to see not only similar geography or materials, but also common aspects of cultures.

Eating is an instinctive behavior. We need to eat to live. What we eat is shaped by the geography we live in. The vegetation, climate of each geography affects the foods used in meals. For this reason, different nations in the common geography use the same products, albeit in different combinations and proportions. This creates a common food culture. The food of a culture or region has definitely been influenced by the geography of that region. Social events, culture, climate are the most important factors affecting food habits. Food affects our lifestyle as well as being affected by many such things. Meals made in a geography constitute an important part of the culture of the society.

Turkey and Syria are located in an ancient geography that has hosted the oldest civilizations. They also contain the richness of the culinary culture of these ancient civilizations. Both countries have sometimes lived under the dominance of the same civilization throughout history, and sometimes they have been under the rule of separate countries. Under the rule of these civilizations, there are common cultures that they acquired while living together, and there are different cultures that they acquired while living separately. Culinary Culture is one of the most important cultural accumulations of a society. Culinary Culture is similar in many ways because they are in close geography and sometimes live together under the domination of the same civilization. The culinary culture, which is basically similar, has started to separate gradually due to the fact that they live under the domination of separate civilizations or countries over time, although the same materials and

products are used in their dishes, they have started to use products, presentation and cooking techniques in different proportions and amounts in their meals.

Arab and Turkish interaction emerged due to geographical proximity and was further strengthened by the Ottoman Empire's rule in different geographies. This situation has also increased cultural interaction. This interaction is related to culinary culture. Food was given great importance in the lives of both communities. Food; It is a tool that allows the family to be together and spend time together. It accompanies both happy and unhappy moments. The diversity of rituals such as weddings and funerals shows us the culture itself. The efforts to integrate Syrian immigrants in Turkey actually reveal the similar characteristics of both existing cultures, especially in terms of food; which means that although the branches seem separate and distant, they actually have a single root and are fed from the same geography.

In this study, the similarities of the two cuisines were tried to be revealed. Similarities in culinary culture do not only contain food and information; At the same time, recipes that are common in Syria and Turkey are also presented. Recipes that continue in daily life in both cultures were selected. The reason for this is the determination of today's relations with the recipes that are directly in life, instead of the recipes that are forgotten by the changing times and lifestyles. Although this determination is not a new and first discovery, it is a research that will be added to the literature for the determination and recall of the existing situation.

Keywords: Syria, Turkey, Cuisine Culture, Migration, Gastronomy

Giriş

Türk Mutfak Kültürü, kadim bir coğrafyada kadim bir kültürün devamıdır. Özellikle bu coğrafyada hüküm sürmüş olan Sümer, Mısır, Antik Yunan, Pers, Roma, Bizans, Mezopotamya uygarlıkları ile Orta Asya ve Uzak Doğu ülkelerinin Mutfak kültürlerinden etkilenmiş olup, onların izlerini de bünyesinde barındırmaktadır. Semavi dinlerinin tamamının bu bölgeden dünyaya yayılmaları hem etnik hem de dini açıdan tüm mutfaklarında merkezini oluşturmaktadır. Anadolu mutfağı tüm bu mutfaklardan hem etkilenmiş hem de bu mutfakları etkilemiştir. Bütün bunlarla beraber; Türk Mutfak Kültürü Anadolu Selçuklu Döneminde ve Osmanlı İmparatorluğu Döneminde oluşan zengin mutfak birikimini de bünyesine katarak zirveye ulaşmıştır. Bu nedenle İpek Yolu üzerinde kavşak konumunda bulunan Gaziantep Mutfağı bunu avantaja çevirmiş, kendine has zengin bir mutfak kültürü oluşturmuştur. Göbeklitepe de yapılan kazı çalışmaları insanlık tarihini yeniden yazılmasına ve değişmesine neden olmuştur. Göbeklitepe ile Şanlıurfa, Gaziantep ve çevresinin yerleşik hayata 12.000 yıl öncesinden geçtiği ve kadim bir kültüre sahip olduğunu göstermektedir. Bölgenin yarım ay veya bereketli hilal olarak adlandırılması gıda ürünleri çeşitliliğinin fazla olması, bu durumun gastronomi kültürü açısından zenginlik oluşturduğunu gösterir.

“Fırıncılar her tür ekmeği pişirip sattıkları gibi, müşterilerin getirdikleri tepsi ve güveçlerdeki yemeği de pişirirlerdi. Her sabah işe gidenler, içinde koyun eti, soğan, nohut bulunan, ağzı iyice kapalı bir güveci fırına getirirlerdi. Bu güveçler bütün gün, sıcak küllerin içinde yan yana durur, müşteriler bu iyi pişmiş yahniyi evlerine götürüp afiyetle yerlerdi.”¹⁴⁵ Bugün Gaziantep, Şanlıurfa, Adıyaman gibi illerde eski zamanlardaki gibi pide fırınlarında lahmacunlar, börekler, güveçler, kakheler, kurabiyeler, söğümler, kebablar ve tatlılar gibi elliden fazla sayıda yemek çeşidi pişirilmektedir.

Jack Goody'nin *Yemek, Mutfak, Sınıf* eserinde mutfak kavramsal olarak üç anlamda ele almaktadır. Yiyecek, kültür ve uzmanlaşmış mutfak olarak ayırmaktadır. Bu araştırma da kültür anlamında kullanılan mutfak, iki kültürde yer alışı ve gelişimi tespit edilmeye çalışılmıştır.¹⁴⁶

Mutfak kültürü kavram olarak, beslenmeyi sağlayan yiyecek, içecek çeşitleri; bunların hazırlanması, pişirilmesi, saklanması ve tüketilmesi sürecini ele alır. Sosyal birlikteliği, buna bağlı olarak mekân, ekipmanları ve yemek geleneği ile toplumun sosyokültürel, ekonomik durumuna, tarihsel kimliğine, yeme içme alışkanlıklarına, tarımsal olarak üretilen ürünlere göre şekillenmiştir. Bu sebeple mutfak kültürü kendine özgü kültürel bir yapıyı anlatır.¹⁴⁷

Türk mutfak köklü bir kültürel geçmişe sahiptir. Bunda etkili olan ise Osmanlı Devleti'nin dünyanın üçte birini hakimiyeti altına alan bir imparatorluk geçmişine sahip olmasıdır. Bu kadar geniş bir coğrafyada hüküm sürmek aynı zamanda kendi içinde ve dışında birçok toplum ile etkileşim halinde olmayı gerektirir. Bu etkileşim kültürün her ögesinde olduğu gibi yemek kültürünün oluşmasında da etkili olmuştur. Yemek kültürü o toplumun yaşam şartlarıyla yakından ilişkilidir. Türk toplumu göçebe hayat sürerken daha çok et ve süt ürünlerini tercih etmiştir. Yerleşik hayata geçen Türk toplumunun yemekleri çevre toplumlara, iklim ve coğrafyaya göre değişmiştir. Türk Mutfak, bulunduğu toprakların ticaret geçiş yolları üzerinde olması ve Osmanlı Devleti'nin geniş bir coğrafyaya yayılması sebebiyle derin ve evrensel bir kültüre sahip olmuştur. Türk mutfak kültürü zenginliğini, tarihi olaylara, coğrafi koşullara, kültürel, ekolojik ve ekonomik yapısına; gelenek ve göreneklerine ve tarih boyunca diğer evrensel kültürlerle etkileşim içerisinde olmasına borçludur.¹⁴⁸

Gaziantep ve Halep şehirlerinin mutfak kültürünün benzerliğinin sebeplerinden biri ortak tarihlerinin olmasından kaynaklanır. İki şehrin tarihi milattan binlerce yıl öncesine dayanır. Çeşitli

---

¹⁴⁵ Deniz Gürsoy, *Tarihin Süzgecinde Mutfak Kültürümüz*. 1. Baskı (İstanbul: Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd. Şti. 2013)

¹⁴⁶ Jack Goody, *Yemek, Mutfak, Sınıf Karşılaştırmalı Sosyoloji Çalışması*, trc. Müge Günay Güran (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2013).

¹⁴⁷ Ruhan Aşkın Uzel, “Geleneksel Mutfak Kültürü ve Tarımsal Ürün Çeşitliliğinin, Üniversite Öğrencileri Beslenme Durumu Üzerine Etkisi”, *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi* 55/1 (2018): 37-44.

¹⁴⁸ Yasemin Solmaz ve Dilek Dülger Altın, “Geleneksel Mutfak Kültürü ve Tarımsal Ürün Çeşitliliğinin, Üniversite Öğrencileri Beslenme Durumu Üzerine Etkisi” *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1/3 (2018): 108-124.

uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. Ticaret ve üretim merkezleri olan bu şehirlerin gelenek görenek, kültür, alışkanlıkları ve mutfakları birbirine benzemektedir. Halep'in Osmanlı İmparatorluğu'nun bir şehri, Gaziantep'in de bu şehrin bir ilçesi olması bunda en önemli etkidir.

İslam'ı kabul etmeleriyle beraber Arap yemek kültürünün bol baharat kullanımının Türk yemeklerine etkisi olduğu söylenmektedir. Türkler Anadolu'ya yerleştikten sonra Orta Asya'dan gelen et ve süt ağırlıklı mutfak ile yöresel Anadolu mutfağı zamanla etkileşmiş ve kaynaşmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş bir coğrafyaya sahip olmasıyla birlikte kuzey, güney, doğu ve batıya özgü yiyecekler ve Ortadoğu, Roma, Avrupa mutfaklarının Türk mutfağına etkisi Anadolu mutfağının zenginleşmesinde önemli rol almıştır.¹⁴⁹

Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleriyle birlikte Türk ve Arap halkının etkileşimi artmıştır. Bu etkileşim mutfak kültüründe de kendini göstermiştir. Bu kültürler arası etkileşim din, coğrafya, savaş, göç gibi olaylarla gerçekleşmiştir. Türklerle Araplar arasındaki din yakınlığının yanı sıra coğrafi sınır yakınlığı kültürel etkileşimi arttırmıştır. Her iki mutfak da birbirlerine katkı sağlamıştır.

Ortadoğu halklarının yemek kültürleri birbirine çok yakındır. Türk mutfağındaki bazı yemekler Arap mutfağından etkilenmiştir; Arap mutfağındaki bazı yemekler ise Türk mutfağından etkilenmiştir. Örneğin Türkçe “ters çevrilmiş” anlamında olan mablûbe; Filistin, Suriye, Ürdün ve Lübnan'ın geleneksel Arap yemeğidir. Yemeklerde ufak değişiklikler söz konusudur. Araplar, patlıcan ve etten oluşan pirinç pilavını tepsiye çevirdikten sonra, garnitür olsun diye etrafını yeşillikle süslerken Türk mutfağında, etrafına salata ve yoğurt koyarak servis yapılır. Kızartılmış patlıcan üstüne et veya kıyma ile pişirilen yemeğinin Türk mutfağındaki adı “musakka”dır. Araplarda da bu yemeğin ismi “musakka”dır. Musakka'yı kim kimden aldı bilinmemektedir. Ama Arapça'da “sulanmış yer” anlamında olan “müsakki” diye bir kelime mevcut olması bizim bu yemeği Araplardan almış olma ihtimalimizi güçlendirmektedir. Suriye ve Lübnan'da pişirilen yeşil mercimekli bulgur pilavına “müceddere” denir. Bu yemeği servis yaparken, üzerine, kızartılarak kahverengileştirilmiş soğan halkaları konur. Lahmacun da Arap yemeğidir. Arapça lahm (et) ve acın (hamur) kelimeleri birleşip Türk mutfağına girince, lahmacun olmuştur.¹⁵⁰

Türk mutfağında Halep adında yemekler varken (Halep dolması, Halep kahkesi, Halep kebabı gibi) Halep'te ise sebze lahmacuna "Lahmacun Antebi" ismi verilir. Gaziantep ve Halep mutfağının en dikkat çeken ortak yönü et ve baharat yoğunluklu olmasıdır. Bunun yanı sıra her iki mutfakta da her türlü tahıl ve bakliyat ürünleri kullanılır. Gaziantep'te 'sarıyağ', Halep'te 'semin hayvani' adı verilen yağlar mutfaklarda en çok tercih edilen yağlardır. Her iki mutfakta da tüm pişirme teknikleri

¹⁴⁹ Yasemin Ertaş- Makbule Gezmen Karadağ, “Sağlıklı Beslenmede Türk Mutfak Kültürünün Yeri”, *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* 2/1 (2013): 117-136.

¹⁵⁰ Neslihan Şimşek- Aykut Göktuğ Soylu- Fügen Durlu Özkaya, “Osmanlı İmparatorluğu'ndan İtibaren Anadolu ve Arap Yarımadası'nın Mutfak Etkileşimleri”, *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 17/3 (2020): 496-508

uygulanmakla birlikte en fazla kızartma, ızgara ve karışık pişirme teknikleri kullanılmaktadır. Yemeğin görüntüsünü ve tadını güzelleştirmek için her iki mutfakta da baharatlar ve kurutulup toz haline getirilmiş bitkiler (dereotu, nane, reyhan, kekik), tatlandırıcılar (sumak, limon suyu, koruk vb.) bolca kullanılmaktadır. Bu baharatlar tek tek kullanıldığı gibi birleştirilip bir karışım olarak da kullanılmıştır. Gaziantep'te "köfte baharatı", Halep'te ise "buhar halebi"yi karışık baharatlara örnek verebiliriz. Yemek çeşitleri et, meyve ve sebze yemekleri, çorbalar, pilavlar, hamur işleri, zeytinyağlı yemekler, tatlılar olarak çeşitli gruplara ayrılabilir. Bayramlarda, düğün ve kutlama gibi özel günlerde her iki şehirde de verilen davetlerde özel yemekler yapılır. Birleştirici özelliği olan bu günlerde tathil ikram etmek de gereklidir.¹⁵¹

Genel olarak aşağıda tarifi verilen yemeklere bakıldığında görüleceği üzere, yemeklerin malzemeleri çoğunlukla aynıdır. Baharatların kullanılma oranlarında, servis ediliş şekillerinde ve süslemelerinde farklılıklar görülmektedir. Bazı yemeklerin isimleri aynı kökten gelmektedir. Bu da bize aynı coğrafyada yaşamının, ortak bir tarihinin bulunmasının, iklim şartları dolayısıyla aynı bitkiler yetiştirmenin çok büyük farkları olmayan ortak bir yemek kültürü oluşacağını göstermektedir.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden; derinlemesine görüşmeyle katılımcılara sorular yöneltilmiştir. Yemeklere ait fotoğrafların analizi yapılarak araştırma için kullanılmıştır. İki kültüre ait ortak yemekler seçilmiştir. Bir yemeğin hem Suriye mutfağından tarifi hem de Türkiye mutfağından tarifi bulunmaktadır. Yemek tarifleri Suriyeli ve Türkiyeli ev hanımı on kişi ile görüşülerek elde edilmiştir. Bu çalışmada iki mutfağın ortak olan toplam 52 tarifine ulaşılmıştır. Araştırma kapsamında Mayıs 2022- Kasım 2022 tarihleri arasında görüşmeler yapılmıştır. Konunun hazırlanmasında literatür taraması ve güncel internet siteleri incelenmiştir. Elde edilen tüm veriler ve görüşme çözümlenmeleri değerlendirilip birleştirilerek çalışma gerçekleştirilmiştir.

Mutfak Kültürünün Serüveni

Yeme ve yemek hazırlama kültürden kültüre ve coğrafyaya bağlı olarak şekillenmektedir. Hemen hemen her mutfakta ana yemek ve tatlılar yer almaktadır. Bu durum çalışmamızdaki yemek seçimlerine yön vermiştir.

Dünyada mutfaklarda dolma çeşitli şekillerde yapılmaktadır. Türk ve Arap mutfaklarında da birbirine yakın tariflerle yer almaktadır. Zeytinyağlı yapılmasında etken olan neden, bölgenin Zeytin ağacının gen merkezi olması, önemli zeytinyağı üretim bölgesinde bulunmasıdır. Gaziantep mutfağında dolmalıkların kurutmalık dönemlerinin yazılı notları Mitat Enç'in *Selamlık Sohbetleri* eserinde karşımıza çıkmaktadır. "Kuyu başından, kapı eşiğine kadar iyice siftilenen (temizlenen) mermerlerin üzerindeki hedikler kurduğunda, bir gün şafak sökmeden değirmenciler sökün eder;

¹⁵¹ Komisyon, Gaziantep- Halep Mutfak Kültürü ve Yemekleri: Benzerlikler ve Farklılıklar, (Gaziantep: Fersa Matbaacılık, 2009), 11-20.

unluk, bulgur, simit, adam boyu ambarları doldurunca, nefes alıp ‘oh’ demeye sıra gelmeden, salça ve kuruluk kampanyasına girişilirdi.”¹⁵² Kırsal bölgelerin yoğunluklu üretilen ürünü buğdaydır. Geleneksel toplumlarda misafire verilen önemden dolayı misafire etli yemekler yapılır. Buğdaydan elde edilen ince bulgur ve etin bulunduğu içli köfte araştırmada yer alan iki mutfakta da yer alır. Bölge ve kültür farklılığı sebebiyle baharat kullanım farklılıkları görülmektedir.

Arap mutfağından gelen mahlube, Arapların bulunduğu bölgelerden Osmanlı mutfağına geçen bir yemektir. Sebze ve etin birleştiği yemeklerin yanında sadece sebze ile yapılan yemekler yer almaktadır. Türlü yemeği yapılan bölgedeki taze sebzelerle ve isteğe bağlı etle yapılan bir yemektir. Bölgeden bölgeye sebzelerin doğrama, pişirme şekli değişiklik göstermektedir. Etin kullanımını kültürel olarak zenginlik, misafire karşı değer göstergesi olarak yemeğe eklenmektedir.

Zeytinyağlı sarma, bölgede bağcılıkla beraber asmaların yaprakları yemek kültürüne dahil olmuştur. Kültüre sonradan eklenen sebzelere örnek domatestir. Domatesin tarihine yakın olan menemenin tarihi eskilere dayanır. Soğanlı ve soğansız tartışmaları günümüzde de TDK’ ya kadar gitmiş olup menemen Türkçeleşmesi üzerine makale yazılmıştır.¹⁵³

Türkiye’nin milli yemeği olarak bilinen kuru fasulye Suriye mutfağında beyaz fasulye olarak anılmaktadır. Çeşitli şekillerde servis edilmektedir. Metropollerde hızlı tüketim olarak ayaküstü tezgahlarda satılan, pilav üstü adıyla kültürleşen yemeklerdendir. Taze fasulye mevsime bağlı olarak döneminde taze yapılan bir yemektir. Mevsiminde taze olarak toplanan taze fasulye konserve olarak kışa saklanan yemekler arasındadır.

Karnıyarık, Osmanlı mutfağından gelmektedir. Döneminde karnıyarık, saray yemeği olarak anılmaktadır. Bu yemeğin bir diğer versiyonu olan imambayıldı benzer tarihlerde ortaya çıkmıştır. İki yemek arasındaki fark birinin sebzeli birinin kıymalı yapılmasıdır.

Mantı, Çin Mutfağından Orta Asya’ya oradan da İpek Yoluyla Anadolu’ya geldiği düşünülmektedir. Bu araştırma göstermektedir ki Arap mutfağında da yer almaktadır. 2009 yılında Kayseri Mantısı Türk patent ve marka kurumu tarafından Coğrafi İşaret Belgesi almıştır.¹⁵⁴ Bamya, mevsimi dışında da kurutma yöntemiyle saklanıp, yıl boyu tüketilen bir besindir. Bölgeden bölgeye bamya pişirme şekilleri zeytinyağlı veya etli olacak şekilde değişiklik göstermektedir. Ali nazik yemeği Türk patent ve marka kurumu tarafından tescillenmiş ve Gaziantep’e mal edilmiştir. Karasal iklimin bölgeye vermiş olduğu tahıl zenginliğini yemek kültürüne yansımaktadır. Müceddere bölgenin yetiştirilen tahıllarından mercimek ve bulgurla yapılan bir yemeklerdendir.

Çok eski tarihlere dayanan lahmacun her iki mutfak için de vazgeçilmez bir yemektir. Dünyada Türk pizzası olarak anılmaktadır. Lahmacunun kelime etimolojisi Arapçadan gelmektedir.

¹⁵² Mitat Enç, *Selamlık Sohbetleri*, 5. Baskı (İstanbul: Ötüken Neşriyat A. Ş., 2020), 18.

¹⁵³ İsa Özkan, “Bir Yemeğin Türkçemizdeki Hikayesi: Menemen”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, (2004): 2283-2288

¹⁵⁴ wikipedia, “Mantı”, erişim: 27 Ekim 2022, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Mant%C4%B1>.

Arapça etli hamur anlamına gelmektedir. Etin iki mutfak içinde baskın oluşunu kebab yemeklerinden anlaşılabilir. Patlıcan kebabı, Türkiye'nin güneyinde ve Gaziantep'te yapılan geleneksel bir yemek olmakla beraber Arap mutfağında da karşımıza çıkmaktadır. Patlıcan ve etle yapılan bir yemek türüdür. Kiraz kebabı, Arap mutfağına ait olan yemek Osmanlı saray mutfağında yer alarak Türk yemekleri arasına geçmiştir. Hayvanın bütün bölgelerinin kullanıldığı görülmektedir. Mumbar dolması, Türkiye'nin güneydoğu bölgelerinde geçim kaynağı olan hayvancılıkla yakından ilişkilidir. Hayvanın bağırsak kısmını kullanarak yapılan bu yemek kelime anlamını Farsçadan almıştır. Yemeğin ağır oluşundan kaynaklı kış mevsiminde daha çok tüketilir.

Soğuk Mezeler hakkında Zeytinyağının mucidi Giritliler mezelerin de mucidi sayılmaktadır. İslam'ın etkisiyle Osmanlı saray mutfağında gelişemeyen meze kültürü İstanbul'daki gayrimüslimler tarafından geliştirilmiştir. Mezenin kökeni Farsça "lezzet" anlamına gelen "maza" kelimesine dayanıyor.¹⁵⁵ Cacık dünyada Türk mezesi olarak bilinir. Arap mutfağında da bulunmaktadır. Humus Arap mutfağının tescillediği meze olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bulunan coğrafi konum itibariyle bölgede yetişen meyve ve bitkilerle şerbet ve hoşaf yapılır. Taze meyveler kullanıldığı gibi kuru meyveler de kullanılır. Bu içecekler, yazları soğuk kışları sıcak servis edilir. Meyan şerbeti Güneydoğu Anadolu bölgesinde genellikle yaz ayları ve ramazanda tercih edilen bir içecektir. Tescilini Şanlı Urfa almıştır. Demirhindi şerbeti, Susuzluk giderici bu bitki tıpta ilaç yapımında kullanılmıştır. Osmanlı saray mutfağıyla günümüze kadar gelmiştir.¹⁵⁶ Kahve içeceği olan mırra, Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu bölgesinde tüketilen mırra kültürü Arap kültüründen gelmiştir.

Şam tatlısı, savaş sebebiyle Halep'ten İzmir'e göç edenlerin taşıdığı bir tatlıdır. İzmir'de seyyar olarak satılan tatlı balkan göçmenleriyle diğer bölgelere de yayılmıştır.¹⁵⁷ Sütlaç tatlısı sütlü aş adıyla ilk 15. yy Osmanlı kaynaklarına geçmiştir. Yöre göre çeşitlilik göstermiştir.¹⁵⁸ Helva Anadolu yemek kültüründe önemli bir yere sahiptir. Doğum, ölüm, asker kutlamaları, hac dönüşünde helva pişirilir. Önemli günlerde, kalabalıklarca tüketilen bir tatlıdır.

¹⁵⁵

Medium, "Meze ve Tarihi", erişim: 22 Ekim 2022, <https://medium.com/asfoodco/meze-ve-tarihi-bf9d2f961664#:~:text=%C4%B0lk%20mezenin%20kimler%20taraf%C4%B1ndan%20ve,Giritliler%20taraf%C4%B1ndan%20yap%C4%B1ld%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20tahmin%20ediliyor.>

¹⁵⁶Gıdabilgi, "Demirhindi Şerbeti", Erişim: 22 Ekim 2022, <https://www.gidabilgi.com/Makale/Detay/tarihi-lezzet--demirhindi-serbeti-fb36ed#:~:text=17.%20y%C3%BCzy%C4%B1la%20ait%20bir%20s%C3%B6z%C3%BCkte,k%C3%BClt%C3%BCr%C3%BCn%C3%BCn%20Osmanl%C4%B1larda%20zirveye%20ula%C5%9F%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20s%C3%B6ylenilmektedir.>

¹⁵⁷ GZT, "Şambalı tatlısının hikayesi", erişim: 28 Ekim 2022, <https://www.gzt.com/lokma/sambali-tatlisinin-hikayesi-blog-3566390>.

¹⁵⁸ Emirgan Sütüş, "Tatlımın Tarihi", erişim: 28 Ekim 2022, <https://www.sutis.com.tr/blog/tatlinin-tarihi/#:~:text=S%C3%BCtla%C3%A7%20%27%27s%C3%BCtl%C3%BC%20a%C5%9F%27,s%C3%BCtl%C3%BC%20pirin%C3%A7%27%27%20diye%20sunuldu.>

TARİFLER

ANA YEMEKLER

1-ZEYTİNYAĞLI DOLMA

MALZEMELER

- 10 biber
- 10 patlıcan
- 10 tane kabak
- 2 su bardağı pirinç
- Yarım kilo soğan
- Tuz, karabiber, pul biber, nane
- Yarım demet maydanoz
- 2 yemek kaşığı domates salçası
- Yarım limon suyu
- Nar ekşisi
- 1 çay bardağı Zeytinyağı
- 2 tane domates

YAPILIŞI

- Soğanları yemeklik doğrayalım. Domatesleri küçük küp şeklinde doğrayalım. Maydanozları doğrayıp hazırlayalım.
- Tencereye yağı koyalım, yağ ısınınca soğanları ekleyelim, pembeleşinceye kadar kavuralım. Salçayı ekleyip kokusu çıkana kadar kavuralım. Üzerine domatesleri ekleyelim 1-2 dk daha kavuralım.
- Yıkamış pirincimizi ekleyelim. Baharatlarını ekleyelim. Karıştıralım. Üzerine yarım limon suyunu ve 1 çay bardağı su ekleyelim, karıştırıp ağzını kapatalım. 3-5 dk suyunu çekmesini bekleyelim.
- Ocağın altını kapatalım, maydanozunu ekleyip ılımasını bekleyelim.
- Oyup, yıkadığımız sebzeleri doldurmaya başlayalım.
- Sebzelerin ağzlarını ince dilimlenmiş domateslerle kapatıp tencereye dizelim.
- 3 yemek kaşığı nar ekşisini sulandırıp üzerine gezdirelim. Sebzelerin yarısını geçecek kadar su ekleyip, biraz da üzerine tuz atıp ocağa koyalım.
- Kaynamaya başlayınca altını kısıyalım. 35-40 dk sonra yemeğimiz hazır. Yoğurtla servis önerilir.

1- ŞİHİL MAHŞİ

MALZEMELER

- 2 kg kabak
- 1 kg küçük patlıcan
- 1/2 kg biber

Harç için:

- 2 kg orta boy mısır
- 1/2 kg ince çekilmiş
- 2 tatlı kaşığı domates salçası
- 1 tatlı kaşığı ezilmiş sarımsak
- 1 tatlı kaşığı kuru nane
- 1 yemek kaşığı tuz
- 1 tatlı kaşığı pul biber
- 1/2 tatlı kaşığı toz tarçın
- 3 yemek kaşığı yağ

Pişirmek için:

- 1 kg koyun kemiği
- 10 diş sarımsak
- 1 tatlı kaşığı kuru nane
- 1 tatlı kaşığı ekşi limon
- 1 tatlı kaşığı tuz
- 3 yemek kaşığı domates salçası

YAPILIŞI

- Biber, patlıcan ve kabak oyulduktan sonra suyla yıkanır ve süzülür
- Pirinç iyice yıkanıp süzildükten sonra üstüne ezilmiş sarımsak ve diğer malzemeler eklenerek iyice karıştırılır

- Büyük tencerenin dibine kemikler dizilir sonra da sarımsak ve baharatlar eklenir
- Sebzeler doldurulmaya başlanır ama %25ine kadar doldurulur ki; pirinç pişsin. Sonra da tencereye dizilir.
- Başka bir tencerede 2 litre su kaynatılır içine domates salçası eklenir. Sonra da dolmanın üstüne aktarılır. Tencerenin ağzı bir tabakla kapatılır ve üzerine bir ağırlık koyulur. Ateşi en aza kısılarak bir buçuk saat pişirilir sonra da servis edilir.

2-İÇLİ KÖFTE

MALZEMELER

Köfte harcı için:

- 3 kg ince bulgur
- 500 gr. un
- 500 gr. irmik
- Tuz
- Karabiber
- 2 yemek kaşığı salça (domates biber karışık)
- Su

İç harcı için:

- 1,5 kg kıyma
- 1 kg soğan
- 3 su bardağı ceviz
- 1.5 yemek kaşığı Salça
- Tuz
- Kırmızıbiber
- Karabiber
- Zeytin yağı

YAPILIŞI

- Soğanlarımızı küp şeklinde doğrayalım.
- Ocağa aldığımız tavamıza zeytinyağını ekleyip kıymalarımızı kavuralım.
- Kıymalarımız rengi döndükten sonra soğanlarımızı ekleyip pişirme işlemine devam edelim.
- Kıyma ve soğanlarımıza daha sonra salça, tuz, karabiber ve kırmızıbiber ekleyelim.
- Harcımız piştikten sonra son olarak cevizlerimizi ekleyip 5 dakika cevizlerimizi de kavurup ocaktan alalım.

Köfte harcı için:

- İnce bulgurumuza su ekleyelim. 5 dk. dinlenmeye bırakalım.
- Un, irmik, salça tuz ve karabiberi ekleyip yoğurma işlemine başlayalım. 10 dk. yoğurmaya devam edelim.
- Daha sonra ceviz büyüklüğünde bir parça alalım. Yuvarlak şekilde oymaya başlayalım. Oyduktan sonra içine 1 tatlı kaşığı iç harcımızdan ekleyip kapatalım.
- Aynı işlemi tüm köfte harcımıza yaptıktan sonra içli köftelerimizi yağda kızartalım.
- İçli köftelerimiz servise hazır.

2- KIPE MAKLİYE

MALZEMELER

Hamuru hazırlamak için:

- 400 gr. ince bulgur
- 200 ml soğuk su
- 1 küçük soğan (4 parçaya doğranmış)
- 1 limon kabuğu
- 1 taze nane dalı
- 1 tatlı kaşığı tuz
- 1 tatlı kaşığı karabiber
- 200 gr. kemiksiz et veya topak

Harç için:

- Sıvı yağ
- 2 orta boy soğan küçük doğranmış
- 440 gr. yağsız kemiksiz et doğranmış
- 100 gr. doğranmış ceviz
- ¼ tatlı kaşığı toz beyaz biber
- ¼ tatlı kaşığı çekilmiş zencefil
- ¼ tatlı kaşığı karabiber
- ¼ tatlı kaşığı tuz

YAPILIŞI

Hamur İçi:

- Bulgur 100 ml soğuk suda 30 dk. boyunca bekletilir.
- Soğan, limon kabuğu, nane, tuz ve karabiber bulgura eklenir sonra bir kereliğine et çekme makinesinde çekilir.
- Eti ve suyu da eklenir ki çekme işlemi daha kolay olsun, daha sonra makinede iki kere çekilir, sonra elle yoğurulur.

İç hazırlama:

- Sıvıyağ ısıtılır soğan eklenir, içinde kavrulur altın rengini alana kadar, sonra et eklenir ve 5 dk. boyunca pişirilir. Daha sonra tuz, beyaz biber, karabiber ve zencefil eklenir, biraz pişirilir.
- Et ateşten alınır ve ceviz eklenir, daha sonra karıştırılır ve soğuması için bir kenarda bekletilir.

Köfte hazırlığı içi:

- 30 gramlık bir hamur parçası alınır ve yuvarlatılır daha sonra işaret parmağı suya batırılır ve köfte delinir bu deliğin tek taraflı olmasına özen gösterilir.
- Yapılan iç harçtan bir tatlı kaşığı kadar alınır ve köftenin içine doldurulur ve açılan delik kapatılır.
- Oluşturulan köfteler yağda 240 derecede kızartılır, hafifçe karıştırılır ki altın rengini kazanana kadar ve sonra yağ süzülün diye bir kenara bırakılır ve daha sonra servis edilir.

3-MAKLUBE

MALZEMELER

- 500 gram kuşbaşı doğranmış et
- 1 su bardağı sıcak su
- 4 yemek kaşığı sıvı yağ
- 2 su bardağı pirinç
- Bezelye
- Havuç
- Patates
- Soğan
- 1 yemek kaşığı tereyağı
- Tuz

YAPILIŞI

- Derin bir tencerede kuşbaşı doğranmış etlerimizi suyunu salıp çekene kadar yüksek ateşte kavuralım. Etlerinizi kavururken karıştıralım.
- Daha sonra üzerine sıcak suyu ilave ederek karıştıralım ve tencerenin kapağını kapatıp suyunu çekene kadar pişirelim. Eğer su yeterli gelmez ve etleriniz pişmezse su ilavesi yapabilirsiniz.

- Etlerimiz piştikten sonra sıvı yağı ilave edelim ve kavuralım.
- Kavrulan etlerimizi tencereden almadan üzerine halka halka kestiğimiz soğanları, onun üzerine ise yıkadığımız pirincin yarısını dökelim.
- Halka şeklinde kesip kızarttığımız patatesleri, haşladığımız havuç ve bezelyeleri pirincin üzerine kaplayacak şekilde dizelim.
- Sonrasında patatesleri kapatacak şekilde üzerine kalan pirinci dökerek düzeltelim.
- Yeteri kadar tuzu ekledikten sonra 1 yemek kaşığı tereyağını minik parçalara ayırarak pirinçlerin üzerine koyalım.
- Pirinçlerin üzerini bir parmak kadar geçecek sıcak suyu ilave ettikten sonra tencerenin kapağını kapatalım.
- Tenceremizi ocağa alarak, karıştırmadan kısık ateşte pirinçler suyunu çekip yumuşayana kadar pişirelim.
- Pişen pilavımızın üzerine kâğıt havlu kapatarak 10 dakika kadar demlenmeye bırakalım.
- Pilav demini aldıktan sonra bir tepsinin ortasına etler üst kısımda kalacak şekilde tencereyi çevirelim.
- Pilavınızı isteğinize göre salata ve yoğurt ile süsleyebilirsiniz.
- Afiyet olsun.

3-MAKLUBE

MALZEMELER

- 1 kilo et (küp şeklinde doğranmış)
- 2 adet patates (halkalar şeklinde dilimlenmiş)
- 2 bardak pirinç
- 2 adet patlıcan (uzunlamasına dilimlenmiş)
- 2 adet soğan (doğranmış)
- 1 adet soğan (halka şeklinde dilimlenmiş)
- ½ tatlı kaşığı çekilmiş kakule
- ½ tatlı kaşığı toz tarçın
- Defne yaprağı
- 1 tatlı kaşığı zerdeçal
- Et suyu

- 3 yemek kaşığı sıvı yağ
- 1 tatlı kaşığı tuz ve karabiber (isteğe göre arttırılabilir)
- Süslemek için çam fıstığı ve kuruyemiş

YAPILIŞI

- Uzunlamasına dilimlenmiş patlıcanlara tuz serpip 15 dk. bekletilir.
- Sıvıyağı ocağa alınıp ısınana kadar 2 dk. bekletilir, daha sonra et küpleri eklenir, rengi değişene kadar kavrulur.
- Doğranmış 2 adet soğan etin üzerine eklenir ve sürekli karıştırılır.
- Baharatlar (kakule, tarçın, zerdeçal, tuz, karabiber) ve defne yaprağı tencereye eklenir.
- Yukarıda anlatılan karışıma su ilave edilir ve pişene kadar orta derecede ateşte bırakılır.
- Bir tavaya sıvı yağ koyulur sonra patlıcanlar kızartılır, yağı süzmek için bir pişirme kâğıdının üzerinde bekletilir.
- Aynı tavadaki yağda patatesler yarım şekilde pişirilir ve yağdan kurtulması için bekletilir.
- Aynı tavada halka olarak doğranmış soğanlar kızartılır ta ki altın rengini alana kadar
- Pirinç 10 dakika boyunca suda bekletilir ve sonra sudan süzülür.
- Bir tencere alınır ve içine iki yemek kaşığı sıvı yağ koyulur, içine patlıcan dilimleri yan yana koyulur ve üzerine patates dilimleri koyulur.
- Soğan dilimleri patateslerin üzerine yerleştirilir, ardından pişmiş et parçaları yerleştirilir.
- Etin üzerine bir kat daha patlıcan koyulur.
- Pirinç son kata koyulur.
- Etin haşlandığı su yavaş yavaş ilave edilir.
- Ters çevrilmiş katmanları bozmamak için et suyunu yavaş yavaş eklemeye dikkat edilir.
- Maklube pişene kadar orta ateşte bırakılır.
- Pişirme işlemi bitince geniş bir servis tepsi alınır ve dikkatlice ters çevrilir.
- Çam fıstıklarını kavurup üzerine ekleyerek maklube süslenebilir ve sonra servis edilebilir.

4-TÜRLÜ

MALZEMELER

- 3 orta boy patlıcan
- 3 orta boy patates
- 1 büyük soğan
- 3-4 diş sarımsak
- 3 domates
- 1 yemek kaşığı domates salçası
- 1 yemek kaş biber salçası
- Tuz, karabiber, pul biber
- 1 çay bardağı zeytinyağı

YAPILIŞI

- Patlıcanları alacalı soyup, doğrayalım tuzlu suda bekletelim.
- Patatesleri, domatesleri soyup doğrayalım. Sebzelerin eşit boyda olmasına dikkat edelim.
- Tencereye zeytinyağını koyalım, yemeklik doğradığımız soğan ve sarımsakları tencereye alalım, salçaları, domatesleri ve baharatları ekleyelim ve karıŐıtalım.
- Sudan çıkarıp suyunu süzdüğümüz patlıcanları ekleyip sosu patlıcanlara yedirelim. Sonra patlıcanları ayrı bir kâseye alalım.
- Patatesleri ekleyip sosla karıŐıtalım. Üzerine ayırdığımız patlıcanları yerleştirelim.
- Ocağa koyalım, kendi suyunda pişirmeye bırakalım. Yarım saat sonra pişecektir.

4-MUSAKKAT HUDRA

MALZEMELER

- 2 adet patlıcan
- 2 adet kabak
- 2 adet patates
- 2 adet arzuya göre acı veya tatlı yeşil biber
- 2 adet domates
- 1/2 kilo kıyılmış tavuk göğsü
- 1 büyük soğan

Sos için:

- 3 veya 4 adet rendelenmiş domates
- 1 yemek kaşığı domates salçası
- 1 tatlı kaşığı karabiber
- 1 yemek kaşığı tuz
- 1/2 su bardağı su

YAPILIŞI

- Bütün sebzeler doğranıp fırın tepsisine konulur, tavuk göğsüyle karıştırılır, soğanlar pişene kadar kavrulur, ardından doğranmış sebzeler eklenir, sonra sos eklenip karıştırılır.
- Tepsisi alttan ve üstten 200 derece sıcaklıktaki fırına her çeyrek saatte bir karıştırılarak konulur ve piştiğinde karıştırma bırakılıp yüzü kıpkırmızı bırakılır.

5-ZEYTİNYAĞLI SARMA

MALZEMELER

- 1 kg asma yaprağı (salamura veya taze)

İç harcı için;

- 1 çay bardağı zeytinyağı (125 ml)
- 3 adet kuru soğan
- 2 su bardağı pirinç
- 2 yemek kaşığı dolmalık fıstık
- 2 yemek kaşığı kuş üzümü
- 1 yemek kaşığı kuru nane
- 1 tatlı kaşığı yenibahar
- 1 tatlı kaşığı toz şeker
- 1 tatlı kaşığı tuz
- 1 çay kaşığı karabiber
- 1 çay kaşığı tarçın
- 1 avuç maydanoz
- 1,5 su bardağı sıcak su
- Limon

YAPILIŞI

- Soğanları pembeleşene kadar kavuralım, üstüne fıstıkları, kuru üzümü, pirinci ekleyip 1-2 dk. kavuralım.
- Baharatları ekleyelim.
- 1,5 su bardağı sıcak suyu ekleyelim, suyunu çekmesini bekleyelim, sonra ateşi kapatıp soğumaya bırakalım.
- Ilıdıktan sonra açtığımız yaprağı bir miktar iç harcıdan koyup saralım ve tencereye dizelim. Üzerine Yarım limonu sıkıp, tuzu atalım.
- Sarmaların hizasına kadar su ekleyip pişirelim. 35-40 dk. sonra yoğurtla servise hazır.

5-SARMA YAPRAK

MALZEMELER

- 200 gr. haşlanmış yaprak
- ¾ su bardağı kısa taneli pirinç
- 1 tatlı kaşığı tuz
- ¼ tatlı kaşığı toz tarçın
- ¼ tatlı kaşığı karabiber
- 1 tutam ince doğranmış maydanoz
- 10 adet yeşil nane yaprağı ince doğranmış
- 2 adet küçük doğranmış domates
- 3 adet ince doğranmış yeşil soğan
- ½ su bardağı limon suyu
- ½ su bardağı zeytin yağ
- ¼ tatlı kaşığı limon tuz
- ½ tatlı kaşığı acı biber sosu (isteğe bağlı)

YAPILIŞI

- Soyulmuş havuç, soğan ve soyulmuş patates sarmanın pişirileceği tencerenin dibine koyulur.
- Üzerine tuz ve zeytinyağı eklenir.
- Harç malzemeleri bir kaba boşaltılır ve sarmalar sarılmaya başlanır, bitince sarılmış sarmalar tenceredeki sebzelerin üzerine dizilir ardından harcın iyice pişmesi ve sarmaların tencereden çıkmaması için üzerine bir tabak veya ağırlık taşı koyulur.
- Harçtan çıkan su da sarmanın bulunduğu tencereye ilave edilir.
- Sarma 45dk. veya 1saat kadar orta ateşte pişirilir.
- Sarma sudan süzülür ve soğuması için bekletilir.
- Soğuduktan sonra servis edilir.

6-MENEMEN

MALZEMELER

1. 4 domates
2. 1 tane kuru soğan
3. 3-4 yeşil soğan
4. Yarım kapya biber
5. 4 tane yumurta
6. Tuz, karabiber, pul biber
7. 2 yemek kaşığı tereyağı bir yemek kaşığı zeytinyağı

YAPILIŞI

- Sebzeleri küp şeklinde doğrayıp hazırlayalım.
- Yağları tavaya alalım, yağ eriyince soğanları ve biberleri ekleyelim.
- 3-4 dk. kavrulunca domatesleri ekleyelim. Baharatları ekleyelim.
- Domateslerin suyunu çekmesine yakın yumurtaları kırıp ağzını kapatalım. Yumurta zevkinize göre ateşi kapatabilirsiniz.

6-BEYD V BANADURA

MALZEMELER

- 2 yemek kaşığı mısır yağı (veya gerektiği kadar)
- 6 tane yumurta
- 4 tane domates (olgun, üçgen dilimlenmiş)
- 2 tane yeşil soğan (ince dilimlenmiş)
- 1 tutam doğranmış maydanoz (süslemek için)

YAPILIŞI

- Yağ bir tavada orta ateşte ısıtılır.
- Soğanlar koyulur ve soluncaya kadar sotelenir.
- Domatesler soğanlara eklenir ve rengi değişene kadar pişirilir.
- Tat vermek için tuz ve karabiber eklenir.

- Yumurtalar domateslerin üzerine koyulur, tencere kapatılır, kısık ateşte yumurtalar pişene kadar bekletilir
- Garnitür olarak sıcak servis yapılır.

7-KURU FASULYE

MALZEMELER

- Yarım kg kuru fasulye
- Yarım kg kuşbaşı et
- 1 soğan
- 1 yemek kaşığı domates ve biber salçası
- Tuz karabiber kimyon
- 1 çay bardağı sıvı yağ

YAPILIŞI

- Fasulyeyi akşamdan ıslatın.
- Kuşbaşı doğranmış etleri yağda suyunu çekene kadar kavuralım.
- Soğanı ekleyelim. 1-2 dk. soğanı kavuralım.
- Salçayı ekleyelim. Kokusu çıkana kadar kavuralım.
- Baharatları koyalım.
- Fasulyelerin suyunu süzüp tencereye ekleyelim.
- Fasulyenin üstünü örtecek kadar sıcak su ekleyip kaynayınca altını kısıyoruz.
- Pişince altını kapatıp servis edebiliriz.

7-BEYAZ FASULYE

MALZEMELER

- 1 su bardağı fasulye (en az 12 saat suda bekletilmiş)
- 500 gr. et (küp küp doğranmış ve haşlanmış)
- 2,5 su bardağı domates suyu

- 1 tatlı kaşığı tuz
- ¼ tatlı kaşığı karabiber
- 1,5 su bardağı haşlanmış et suyu
- 4 diş ezilmiş sarımsak
- 1 yemek kaşığı sıvı yağ

YAPILIŞI

- Fasulyeler bir gece önceden temiz suda bekletilir.
- Fasulyeler suda süzülür, orta ateşte pişmeye koyulur, üzerini geçecek kadar su eklenir ve yumuşayana kadar 45 dakika bekletilir.
- Orta ateşte yağ ısıtılıp etler ilave edilir ve rengi değişene kadar karıştırılır. Sarımsak, karabiber, baharat eklenir ve bir dakika karıştırılır.
- Domates suyu eklenir, iki dakika karıştırılır, ardından et suyu eklenir, iyice karıştırılır daha sonra haşlanmış fasulye eklenir ve kaynayana kadar kısık ateşte 40 dakika bekletilir.

8-TAZE FASULYE

MALZEMELER

- 1 kg taze fasulye
- 3 domates
- 1 yemek kaşığı domates salçası
- 1 tane soğan
- Tuz, karabiber, şeker
- Zeytinyağı

YAPILIŞI

- Fasulyeleri ayıklayıp yıkıyoruz, 2'ye bölüyoruz.
- Domatesleri ve soğanı küp şeklinde doğrayıp hazırlıyoruz.
- Tencereye yağı koyuyoruz, soğanı ekleyip hafifçe kavuruyoruz.
- Salçayı ekleyip kokusu çıkana kadar kavuruyoruz.
- Domatesleri koyup baharatları ve bir tatlı kaşığı şekeri ekliyoruz.
- Karıştırıp üzerine fasulyeleri ekleyip iyice karıştırıyoruz.
- Ocağa koyup kendi suyunda 25 dk. kısık ateşte pişiriyoruz. Kaynayınca altını kısık pişiriyoruz.

8-YEŞİL FASULYE

MALZEMELER

- 450 gram yeşil fasulye
- 8 diş sarımsak.
- 225 gram kıyma
- 400 gr. domates
- 1/2 bardak su
- 2 yemek kaşığı bitkisel yağ
- Yarım çay kaşığı karışık Suriye baharatı
- Arzuya göre tuz.
- Karabiber

YAPILIŞI

- Yeşil fasulyeler bir kâseye koyulur, suyla iyice durulanır ve doğranır. Sarımsakları soyulur ve kaba doğranır.
- Yağ bir tencerede ısıtılır, ardından sarımsak eklenir ve rengi sarıya dönene kadar bir dakika karıştırılır.
- Kırılmış et eklenir ve etler tamamen pişene kadar karıştırılır ardından domatesler, yeşil fasulyeler ve suyu eklenir ve tatlar tamamen karışana kadar karıştırılır.
- Karışım orta ateşte 40- 45 dakika ara sıra kırıştırarak fasulyeler yumuşayana kadar bekletilir.
- Et suyunun seviyesi kontrol edilir, gerektiğinde biraz su ilave edilerek fasulyeler yumuşayınca kadar pişirilir.
- Baharatlar ve tuz eklenip iyice karıştırılır. Afiyet olsun.

9-KARNİYARIK

MALZEMELER

- 6 patlıcan
- 300 gr. kıyma

- 1 soğan
- 1 domates
- 1 er kaşık domates ve biber salçası
- 2 diş sarımsak
- Bir tutam maydanoz
- Tuz, karabiber,
- Yarım çay bardağı sıvı yağ

YAPILIŞI

- Patlıcanları alacalı soyup tuzlu suda 20 dk. bekletelim.
- Bu sırada iç harcını hazırlayalım. Yağı tencereye alıp yemeklik doğradığımız soğanı ve sarımsağı kavuralım, kıymayı ekleyip kavurmaya devam edelim. Kıyma ve soğan kavrulunca salçaları ekleyelim biraz daha kavuralım. Domatesleri ekleyelim baharatları da ekleyip karıştıralım. Domatesler hafif kavrulunca altını kapatıp maydanozları ekleyelim. İç harcımız hazır.
- Patlıcanlarımızı sudan çıkarıp kurulayalım.
- Bir kâseye iki yemek kaş sıvı yağ birer çay kaşığı tuz ve karabiber ekleyelim, karışımı patlıcanların her tarafına sürüp, 200 derecede ısıttığımız fırına gönderelim yarım saat kızartalım.
- Kızarmış patlıcanları çıkartalım hafif soğuyunca ortasını ayırıp harcımızı yerleştirelim.
- Üzerini dilimlenmiş yeşil domates ve yeşil biberle süsleyelim.
- Harcı hazırladığımız kaptaki bir bardak sıcak su hazırlayıp üzerinde gezdirelim. 200 derece 15 dk. pişirelim. Afiyetle yiyelim.

9-ŞAH ELMAHŞİ BANCAN

MALZEMELER

- 1 kg orta boy patlıcan
- 500 gr. çekilmiş inek eti
- 1 adet daire şeklinde doğranmış soğan
- 1 litre domates sosu
- İsteğe bağlı tuz
- ½ tatlı kaşığı karabiber
- ½ tatlı kaşığı tarçın

- ½ tatlı kaşığı yedi bahara
- 1 yemek kaşığı domates salçası
- 2 yemek kaşığı su (domates salçasına eklenmesi için)
- 1 yemek kaşığı çam fıstığı
- 1 ½ su bardağı sıvı yağ

YAPILIŞI

- Arada kabuk bırakacak şekilde patlıcanlar soyulur. Altın rengini alana dek sıvı yağda kızartılır, ardından bir kâğıt üzerinde bekletilir.
- Ayrı bir yağda soğan, et ve çam fıstığı, et iyice pişene dek kavurulur.
- Üzerine tuz, karabiber, tarçın ve yedi baharat ilave edilir ve karıştırılır.
- Fırın önceden 200 derecede ısıtılır ve kızartılmış olan patlıcanlar uzunlamasına açılır ve yapılan et harcı içine doldurulur.
- Sonrasında fırın tepsisine dizilir ve üzerine domates sosu ve eritilmiş olan domates salçası da eklenir.
- Sos kaynayana kadar pişirilir ve yemek piştikten sonra tercihen pirinç pilavı ile servis edilir.

10-MANTI

MALZEMELER

Hamur için;

- 1 kg un
- Su, tuz
- 1 yumurta

İç harcı için;

- Yarım kg kıyma
- Soğan
- 1 er tatlı kaşığı domates ve biber salçası
- Tuz, karabiber, kırmızıbiber

Mantı sosu:

- Yoğurt
- Sarımsak
- Nane pul biber
- 2 yemek kaş tereyağı, 23yemek kaşığı sıvıyağ
- 2 yemek kaş domates salçası

YAPILIŞI

- Derin bir kaba un ve tuzu ekleyelim karıştırıp ortasını açalım ortaya bir yumurta koyalım. İki bardak su ekleyip orta sertlikte bir hamur yoğuralım. Üzerini kapatalım hamuru dinlendirelim.

- Kıymayı bir kaba alalım. Soğanı baharatları ve salçayı ekleyip karıştıralım.
- Dinlenen hamuru sekiz eşit parçaya bölelim. Her birini beze haline getirelim.
- Unladığımız bir tepsiye yerleştirelim üzerini kapatalım.
- Bir bezeyi alalım unlayıp oklavayla açalım ve karelere bölelim. Her kareye bir miktar iç harçtan koyup üçgen şeklinde kapatalım. Bütün bezelere aynı işlemi uygulayalım.
- Ayrı bir tencerede kaynattığımız suya bir tatlı kaşığı tuz koyalım. Mantıları ekleyelim.
- Mantılar kaynayıp suyun yüzüne çıktığı zaman pişmiş demektir. Tencereden alalım bir servis tabağına,
- Üzerine sarımsaklı yoğurdu dökelim erittiğimiz tereyağı sıvıyağ karışımına salçayı ezelim, pul biber ve naneyi ekleyelim. Sarımsaklı yoğurdun üzerine gezdirerek servis yapalım.

10-ŞİŞBEREK

MALZEMELER

Harç malzemeleri:

- Tuz
- 2 çay kaşığı ince kıyılmış maydanoz
- 2 yemek kaşığı zeytinyağı
- 1 çay kaşığı ezilmiş sarımsak
- 1/2 kilo kıymalı köfte
- 1/2 çay kaşığı öğütülmüş baharat (bir çay kaşığı karabiber, kırmızı biber, tarçın, kakule ve hindistan cevizi)
- 1 çay kaşığı sirke
- Ufak bir soğan

Hamur için malzemeler

- 1 su bardağı ve çeyrek süt
- 2 çay kaşığı tuz
- 3 su bardağı elenmiş un
- 2 çay kaşığı zeytinyağı

Labaniye malzemeler

- 1 yemek kaşığı mısır nişastası

- Tuz
- 1 kilogram inek sütü veya koyun sütü
- 4 su bardağı tavuk suyu veya et suyu

Sos malzemeleri

- 1 yemek kaşığı kuru nane
- 2 yemek kaşığı zeytinyağı
- 1 yemek kaşığı ezilmiş sarımsak

YAPILIŞI

- Hamur malzemeleri iyice yoğrulur ve hamuru bir kseye alınıp üzeri strele kapatılıp bir saat dinlenmeye bırakılır.
- Doldurma malzemeleri bir karıştırma kabına koyulur ve iyice karıştırılır.
- Hamur parçalara ayrılır ve un serpilmiş bir zemine merdane ile incelinceye kadar yayılır, ardından bir kahve fincanı kullanılarak kk daireler halinde kesilir.
- Şiş kabuğunun ortasına bir miktar iç harcı koyulup kapatılır, ardından kenarlarından birleştirilip yapıştırılır.
- Parçaları bir tepsiye koyulur, ardından derin bir tavaya orta ateşe koyulur ve içine bol sıvı yağ dökülüp kızdırılır, sonra Őiřler kızgın yağda kızartılır ve altın rengine dönünce yağdan çıkarılır ve mutfağa koyulur.
- Fazla yağdan kurtulmak için mutfak kğı kullanılır. Derin bir tencereye orta ateşe koyulur ve nişastalı süt tencereye aktarılıp iyice karıştırılır, ardından suyu eklenir ve kaynamaya başlayana kadar sürekli aynı yönde hareket ettirilir, sonra havuç parçaları kaynayan sütün içine sessizce bırakılır. Karıştırarak, ocağın altı kısılır ve süt tencerenin kapağını kapatmadan otuz dakika ateşte bırakılır.
- Orta derinlikte bir tava orta ateşe koyulur, içine bir miktar zeytinyağı koyulur ve ısıtılır, ardından sarımsak kızartılır.
- Şiş kabuğu servis tabağına alınır ve üzerine sarımsaklı karışım eklenir. Kuru nane ile süslenerek servis edilir.

11-BAMYA

MALZEMELER

- Yarım kg bamya
- 2 adet domates
- 1 adet soğan
- 2-3 diş sarımsak
- Yarım yemek kaşığı salça
- 2 yemek kaşığı sıvı yağ
- Yarım limon

- Karabiber, pul biber
- Tuz

YAPILIŞI

- Yıkayıp temizlediğimiz bamyaları kuruması için bekletelim ki piŐerken salyalanmasın.
- Yağlı tencereye soğanı ve sarımsağı ekleyip kavuralım.
- Salçayı kavuralım sonra domatesi ekleyelim.
- Baharatları ekledikten sonra bamyaları ilave edelim yarım limon suyunu da sıkalım.
- Üstünü geçecek kadar sıcak su ekleyip pişmeye bırakalım.
- Kaynamaya başlayınca altını kısıalım. Pişince afiyet olsun.

11-BEMYE

MALZEMELER

- 2 yemek kaşığı zeytinyağı
- 1 doğranmış soğan
- 2 diş ezilmiş sarımsak
- 200 gram bamya
- 1 tutam tuz
- 1 tutam acı biber
- 1 tutam karabiber
- 1 tutam kırmızı biber
- 1 yemek kaşığı domates salçası
- ½ su bardağı su
- ¼ fincan limon suyu
- Garnitür için yeşil kişniş

YAPILIŞI

- Yağ bir tencerede orta ateşte ısıtılır. Soğanlar eklenir ve altın rengi alana kadar 10 dakika sotelenir.

- Sarımsak eklenip, bir dakika sotelenir, ardından bamya eklenir ve sürekli karıştırılır.
- Yarım su bardağı su ile domates salçası iyice karıştırılır.
- Sosa tuz, karabiber ve kırmızı biber eklenir.
- Sos karışımı tencereye eklenir.
- Tencerenin kapağı kapatılır ve her 5 dakikada bir karıştırılarak 30 dakika pişirilir.

12-ALİNAZİK

MALZEMELER

- 4 tane patlıcan
- 1 kâse süzme yoğurt
- 2 diş sarımsak
- 400 gr. kıyma
- Tuz karabiber

Sosu için;

- 2 yemek kaş tereyağı
- Pul biber

YAPILIŞI

- Patlıcanları közleyelim. Üzerini kapatıp terletelim kolay soyulması için, soyalım küçük küçük doğrayalım. Derin bir kâseye alalım.
- Bir kâse yoğurda iki diş sarımsağı rendeleyelim. Çok az suyla açalım. Patlıcanlara ekleyip karıştıralım.
- Kıymamızı tuz ve karabiberle iyice yoğuralım, çöp şişlere takalım, iyice ısıtılmış ve yağlanmış döküm tavamızda pişirelim.
- Pişen köfteleri servis tabağına aldığımız patlıcanın üzerine yerleştirelim. Son olarak tereyağı ve pul biber karışımımızı üzerine gezdirelim.

12-BABA GANNU

MALZEMELER

- 1 kilo közlenmiş patlıcan
- 1 adet yeşil biber
- 3 orta boy domates
- 1 orta boy soğan
- 1 tutam tuz
- 3 diş ezilmiş sarımsak
- 1/2 bardak limon suyu
- 2 yemek kaşığı zeytinyağı
- 2 yemek kaşığı nar ekşisi

YAPILIŞI

- Patlıcan fırında közlenir, yıkanır ve soyulur. Daha sonra patlıcan ve sarımsakları ince ince doğranır, tuz eklenir.
- Biberler, domatesler ve soğanlar ince ince doğranır ve patlıcanla iyice karıştırılır.
- Karışım servis tabağına alınıp zeytinyağı ve nar ile süslenir.

13-MÜCEDDERE (MERCİMEKLİ BULGUR PİLAVI)

MALZEMELER

- Yarım su bardağı mercimek
- 2 su bardağı pilavlık bulgur
- 4 yemek kaşığı Tereyağı
- 1 soğan
- Tuz.

HAZIRLANIŐI

- Mercimeği haşlayalım.
- Haşlanmış mercimeğin üzerine bulguru ekleyelim, 3 su bardağı sıcak su ekleyelim, bulgurun pişmesini bekleyelim.
- Tavada erittiğimiz tereyağında yemeklik doğradığımız soğanı kavuralım.
- Pişirdiğimiz pilavın üzerine dökelim. Karıştralım, kapağı kapatalım 10 dk dinlendirdikten sonra yemek için hazır.

13-EL MUCADDAR

MALZEMELER

- 2 bardak kısa pirinç (yıkamış ve otuz dakika soğuk suda önceden ıslatılmış)
- 1,5 su bardağı yeşil mercimek
- 5 yemek kaşığı zeytinyağı
- 1 parça soğan (dilimler halinde kesilmiş)
- 3 bardak su
- 1/2 çay kaşığı zerdeçal
- İsteğe göre tuz ve öğütülmüş karabiber
- Kızarmış çıtır soğan

YAPILIŞI

- Mercimekler yıkanır, derin bir tencerede suda dörtte üçü kaynayana kadar haşlanır.
- Soğan dilimleri zeytinyağı ile yaklaşık beş dakika sotelenir, ardından pirinç eklenir ve iki dakika pişirilir.
- Mercimekler pişirme suyuyla birlikte pirincin üzerine eklenir.
- Zerdeçal, tuz ve karabiber ile tatlandırılır ve mucaddara (mercimekli pilav) yaklaşık on beş dakika üzeri örtüldükten sonra kısık ateşte pişirilir. Yemek kızarmış soğanla servis edilir.

ET YEMEKLERİ

1-LAHMACUN

MALZEMELER

Hamuru için:

- 2 su bardağından biraz fazla beyaz ekme unu
- 1 çay kaşığı instant maya (ya da kuru maya)
- 1.5 çay kaşığı tuz
- 200 ml ılık su

- 1 yemek kaşığı zeytinyağı

İç malzemeler:

- 350 gr. yağlı kıyma
- 1 adet büyük kuru soğan
- 3-4 diş sarımsak
- 1/2 (yarım) demet maydanoz
- 2 adet domates
- 1 adet dolmalık biber
- 1 yemek kaşığı biber salçası
- 1 yemek kaşığı domates salçası
- 1 tatlı kaşığı kırmızı toz biber
- 1 tatlı kaşığı pul biber
- 1 tatlı kaşığı tuz
- 1 çay kaşığı karabiber
- 1 çay kaşığı kimyon

YAPILIŞI

- Unu bir kabın içine eliyoruz. Maya ve tuzu ekleyip harmanlıyoruz.
- Ilık suyun içine zeytinyağını koyuyoruz. Unun ortasını havuz şeklinde açıp suyu içine döküyoruz.
- Hepsini harmanlıyoruz. Tezgâhı ve elimizi unlayıp elastik ve yumuşak bir hamur elde edene kadar yoğuruyoruz
- Kabımızın içini yağlayıp hamurumuzu kaba aktarıp üstünü kapatıp iki katı olana kadar dinlendiriyoruz
- Hamuru unlanmış tezgâha alıp eşit parçalara bölüyoruz.
- Her parçayı merdane ile çok ince bir şekilde açıyoruz Açtığımız hamurun içine, harcı elimizle eşit şekilde bastırarak yayıyoruz.
- Fırının ızgara bölümünü açıyoruz maksimum sıcaklıkta.
- Kenarları hafif kızarıncaya hemen çıkartıp ikiye katlayıp üstüne havlu örtüyoruz.
- Afiyet olsun.

2- LAHMACUN

MALZEMELER

- 1/2 kilo un.
- 300 gram saf su.
- 10 gram sofr tuzu.
- 1/2 kilo kıyılmış kuzu eti
- Tatlı kırmızı biber (küçük küpler halinde kesilmiş)
- Küçük küpler halinde kesilmiş tatlı bir yeşil biber
- 5 domates (küçük küpler halinde kesilmiş)
- İki orta boy soğan (ince doğranmış)
- 4 diş kıyılmış sarımsak
- 1 yemek kaşığı domates salçası
- 1 çay kaşığı kırmızı Halep biberi
- 1 çay kaşığı Halep karabiberinin dörtte üçü
- 1/2 çay kaşığı öğütölmüş karabiber
- 2 çay kaşığı deniz tuzu
- 1 demet taze maydanoz (ince kıyılmış)
- 1 demet taze nane (ince doğranmış)

YAPILIŞI

- Mikser ile tüm malzemeler karıştırılarak et hamuru hazırlanır ve üstü streç ile kapatılıp 1 saat bekletilir. Tüm et malzemeleri güzelce karıştırılır.
- Fırın yüksek bir sıcaklıkta ısıtılır. Hamur pinpon toplarına benzer şekilde küçük toplar haline getirilir. Toplar bir parça naylonla örtölür ki kurumasınlar.
- Düz bir yüzeye biraz un serpilir ve üzerine toplar yerleştirilir. Toplar çok ince olana kadar bir oklava ile yuvarlanır.
- Et karışımından üç yemek kaşığı alınıp hamurun üzerine koyulur. Et, hamurla fırında yaklaşık yedi dakika pişirilir.
- Biraz limon sıkılır, hamurlu etin üzerine biraz piyaz salatası koyulur ve servise hazır.

2-PATLICAN KEBABI

MALZEMELER

- 200 gram dinlendirilmiş yağlı kuzu eti
- 2 adet kemer patlıcan
- 1,5 çay kaşığı tuz
- Yarım kuru soğan
- 1 adet domates
- 3 adet köy biberi

- 1,5 santimetre eninde kebab şişleri

YAPILIŞI

- Patlıcanlar kalın daireler şeklinde eşit parçalara bölelim.
- Dinlendirilmiş kuzu etine tuz ilave edilerek zırhta çekelim.
- Kıyma karışımı 6 eşit parçaya bölünür. Kebab şişine bir parça patlıcan bir parça et koyularak tutturulur.
- Dış rengi koyuya dönene kadar pişirilir. Kuru soğan, közlenmiş domates ve közlenmiş köy biberi ile servis edilir. Afiyet olsun
- Püf Noktaları
- 1 kg kıymaya 300 gr. kuyruk yağı koymak lezzeti artırır.
- Patlıcanları kullanmadan önce yarım saat tuzlu suda bekletip kurutmak acısını çıkaracaktır.
- Köfte harcını kebablık kıyma gibi yoğurmak gerekmektedir. İçerisine yalnızca tuz konulup iyice yoğurulmalıdır. Eğer acı olmasını isterseniz pul biber ekleyebilirsiniz.
- Közde pişirmek yerine fırında pişirmeyi tercih ederseniz, ilk 20 dakika folyo ile pişirme yapıp ardından folyoyu çıkartarak pişirmeye devam etmelisiniz. Böylece patlıcanlarınız yanmadan ve yumuşak olarak pişecektir.
- Afiyet olsun.

2-PATLICAN KEBABI

MALZEMELER

İçi

- 3 uzun patlıcan
- 200 gr. doğranmış et
- 1 küçük doğranmış soğan
- 2 rendelenmiş domates
- ½ tatlı kaşığı tuz
- ½ tatlı kaşığı karabiber
- ½ tatlı kaşığı pul biber

Süslemek için

- 3 adet soğan
- 3 adet domates
- 4 adet acı biber

Sosu için

- 1 su bardağı su
- 4 yemek kaşığı yağ
- 2 yemek kaşığı domates sosu
- ½ tatlı kaşığı tuz
- ½ tatlı kaşığı karabiber

YAPILIŞI

- Patlıcan yıkanır ve yeşil başlıkları kesilir sonra patlıcanlar halka şeklinde kesilir.
- Bir kap içinde soğan, et ve domates koyulur daha sonra tuz, karabiber ve kırmızı biber eklenir ve karıştırılır, sonra et ve patlıcan sıralı bir şekilde dizilir. Soğan, domates ve acı biber aynı şekilde aynı tepsinin üzerine dizilir.
- 200 derece ateşte 20 dakika pişirilir ve sonra servis edilir.

3-KİRAZ KEBABI (LAHM-I KİRAZ)

MALZEMELER

- 1 kg kiraz
- 2 yemek kaşığı şeker
- 1 çay bardağı su veya vişne suyu
- 1 yemek kaşığı nar ekşisi
- 250 gr. az yağlı kıyma
- 1 adet rendelenmiş soğan
- 4-5 adet kıyılmış maydanoz
- 1 lavaş

Üzeri için;

- 50 gr. çam fıstığı
- 3 yemek kaşığı tereyağı ve ince kıyılmış maydanoz

YAPILIŞI

- Öncelikle kıymayı soğan ve maydanozla tuz karabiber ekleyerek, yuvarlayarak 20 dk 200 °C'de fırında pişiriyoruz.
- Kirazları çekirdeğinden ayırıp 1 çay bardağı vişne suyu ve 2 yemek kaşığı şeker ile rondodan geçirip püre haline getiriyorsunuz ve bir tencereye suyunu süzdürüyoruz.

- İçine fırınlanmış et toplanını alarak 5 dk boyunca nar ekşisini de ekleyerek kaynatıyoruz.
- Altını kapattıktan sonra am fıstığını kavurduğunuz tereyağına ilave ediyorsunuz.
- Üçgen şekilde dilimlediniz ekmeklerin üzerine suyuyla birlikte etleri servis ediyoruz ve üzerine kavurduğunuz am fıstığını ve maydanozları ekleyerek serpiştirerek servis ediyoruz.
- Afiyet olsun

3-KİRAZLI KEBAP (LAHM-I KİRAZ)

MALZEMELER

- 3 somun Arap ekmeği (üçgenler halinde kesilmiş)
- ½ kilo (500 g) kuzu kıyma.
- 1 kilo (1000 gr.) siyah kiraz
- 1 su bardağı (200 gr.) ekirdeksiz kiraz
- ½ su bardağı (100 gr.) kavrulmuş am fıstığı.
- ½ su bardağı (100 gr.) kıyılmış maydanoz
- 3 yemek kaşığı (37.5 gr.) şeker
- 1 ay kaşığı (5 gr.) yedi baharat
- ½ çay kaşığı (2,5 gr.) öğütölmüş tarçın tuz ve karabiber

YAPILIŞI

- Fırın önceden 180 derece sıcaklıkta ısıtılır.
- Büyük bir kâseye et, tuz, karabiber, yedi baharat ve tarçın koyulur ve malzemeler birleşene kadar elle karıştırılır. Etler küçük toplar haline getirilir, tepsiye dizilir ve 20 dakika fırına verilir.
- Kirazlar elektrikli karıştırıcıya koyulur, iyice karıştırılır, ardından çekirdekleri ve kabukları çıkarılır.
- Orta ateşe, vişne suyu ve şekerini koyulur, karışım kaynayana kadar sürekli karıştırılır. Su 15 dakika ateşte kaynamaya bırakılır.
- Köfteler eklenir ve suyuyla birlikte kısık ateşte 10-12 dakika kaynatılır.
- Servis tabağına ekmekleri dağıtılır, ardından köfteler özel sosuyla dağıtılır. Maydanoz ve am fıstığı ile süslenip servis yapılır.

4-MUMBAR DOLMASI

MALZEMELER

- 2-3 tane koyun mumbarı

- 300 g orta yağlı kıyma
- 2 su bardağı pirinç
- 1 yemek kaşığı domates salçası
- 1 yemek kaşığı biber salçası
- 2 yemek kaşığı tereyağı
- 2 tatlı kaşığı tuz
- 1 çay kaşığı karabiber
- Yarım çay kaşığı yenibahar
- 1 tutam tarçın

YAPILIŞI

- Mumbarları iyice temizleyip yıkayalım. Ters çevirip tekrar suyun altında bıçakla kazıyarak temizleyelim. Tuz ve soğanla ovduktan sonra, suyunu akıtıp portakal kabuğu ile karıştırıp süzgeçte bir gece bekletelim.
- Kıymayı yıkanmış pirinç, baharat, domates salçası ve tuz ile karıştırıp içi hazırlayın. Mumbarları tekrar yıkayarak yağlı kısmı içe gelecek şekilde dolma oyacağı yardımıyla çevirerek dolduralım.
- Daha sonra uçlarını bağlayıp ve birkaç yerinden şişle delelim. Tencereye dizip üstünü geçecek kadar su ilâve edip ve pişmeye bırakalım. Pişince mumbarları sudan çıkararak tavaya aldıktan sonra, tereyağını ekleyip kızartalım. İyice gevreyince sıcak servis yapalım.
- Afiyet Olsun

4-KBAWAT

MALZEMELER

- 5 metre koyun kalın bağırsağı
- 1 kilo pirinç
- 2 su bardağı haşlanmış nohut
- 1 kilo et
- 1 yemek kaşığı tuz
- 1 yemek kaşığı baharat
- ½ su bardağı sıvı yağ
- 1 soğan

- Defne yaprağı
- 1 tane kakule

Pişirmek için:

- 1 yemek kaşığı kırmızı biber
- 1 yemek kaşığı ezilmiş sarımsak
- Limon suyu
- Mumbarın suyu

YAPILIŞI

- Mumbarlar bir gece veya birkaç saat önce suyla ıslatılır ve suyla diğer tarafa çevrilir.
- Pirinç yıkanıp suyundan süzülür, eti, nohut, tuz, biberi ve yağ eklenip malzemeler iyice karıştırılır.
- Pişirme sırasında şişmemesi veya açılmaması için her parçaya bir iğne ile iki delik açılır ve iyice bağlanır.
- Kesikleri yüzeydeki fazla pirinci almak için yıkanır, sonra bir tencereye koyulur ve suyla kaplanır.
- Bir adet soğan, defne yaprağı ve kakule kabuklarını ilave edilip kaynayana kadar yüksek ateşte, sonra orta ateşte pişene kadar tencerenin kapağı kapatılır.
- Bir kaptaki kırmızı biber, ezilmiş sarımsak, limon suyu ve su iyice karıştırılır.
- Köfteler et suyuyla birlikte servis tabağına alınır ve servis edilir.

SOĞUK MEZE

1-CACIK

MALZEMELER

- 4 salatalık
- Yoğurt
- İki diş sarımsak
- Soğuk su
- Nane
- Tuz
- Zeytinyağı

YAPILIŞI

- Salatalıkların kabukları soyalım ve rendenin kalın tarafı ile bir kap içine rendeleyelim.
- Geniş bir kâsede yoğurt, soğuk su ve rendelenmiş sarımsağı karıştıralım.
- Üzerine salatalıkları ekleyerek karıştıralım.
- Üzerine tuz ve naneyi de ilave ederek tekrar karıştıralım.
- Hazırladığımız cacığı servis kâselerine alalım. Üzerine zeytinyağı gezdirip süsleyelim.

- Cacıklarımız servise hazır. Afiyet olsun

1-CACIK

MALZEMELER

- 3 orta boy salatalık
- 4 buçuk su bardağı yoğurt
- 3 yemek kaşığı sızma zeytinyağı
- 6 yemek kaşığı kuru nane.
- 1 bardak doğranmış taze nane
- 3 yemek kaşığı dereotu.
- 3 yemek kaşığı limon suyu
- 3 diş sarımsak
- 1 tatlı kaşığı tuz

YAPILIŞI

- Salatalıklar rendelenir. Rendelenen salatalıkların suyundan kurtulmak için avuç içinde sıkılır.
- Ardından salatalığa yoğurt, zeytinyağı, sarımsak, limon suyu ve diğer baharatlar eklenir. Elde edilen karışım 5 dakika dinlendirilir.
- İsteğe bağlı buzdolabında da bekletilebilir.

2-HUMUS

MALZEMELER

- Nohut
- Tuz
- Kimyon
- Limon
- Buz
- Zeytinyağı
- Sarımsak tozu

YAPILIŞI

- Nohutlar bir gün önceden ıslatılır. Kaynatılır.
- Blenderden geçirilir.
- Baharatları ve zeytinyağı eklenir.
- Ardından biraz buz ya da soğuk su eklenir. İyice karıştırılır.
- Servis tabağına alınır, kimyon, nane, zeytinyağı ve kırmızı biberle süslenir.

2-HUMUS

MALZEMELER

- 2 su bardağı nohut
- 2 limon
- 2 diş sarımsak
- Kimyon
- Yarım su bardağı tahin
- Yarım çay bardağı zeytinyağı
- Tuz

YAPILIŞI

- Öncesinden ıslattığımız nohutları pişirelim.
- Baharatları ve limon suyunu ayrı bir kâsede iyice karıştıralım
- Haşlanan nohutları tahinle karıştırıp mutfak robotunda çekelim.
- Kıvama gelmesi için su ekleyebilirsiniz.
- İstenilen kıvama ulaştıktan sonra servis tabağına kaşıkla şekil çizerek yerleştirelim. Üzerine zeytinyağı ve toz biber ekleyerek süsleyelim.

İÇECEKLER

1-MEYAN ŞERBETİ

MALZEMELER

- 1 kök meyan kökü
- 3 litre su
- İsteğe göre karanfil, tarçın, nane yaprakları

YAPILIŞI

- Meyan kökleri akan suda az bir süre yıkanarak tozlarından arındırılır.

- Rengini ve tadını vermesi için temiz bir tülbente sarılarak tencereye konulan iki litre suyun içine bırakılır.
- - dört saat burada bekletilen meyan kökleri tencerenin içinden çıkartılır. Konulan meyan miktarı ve istenen dem seviyesi bekleme süresini belirler. Ancak demli olması halinde su eklenerek açılabilir.
- Elde edilen Şerbetin içinde tortu olabileceği düşüncesiyle tel bir süzgecin üzerine, kullanılmış olan tülbentin bir parçası getirilerek tekrar bir süzdürme muamelesi yapılır. Berraklığı korumak için dipteki bir parmak kalınlığındaki tortulu kısım süzdürme muamelesine katılmaz. Sunulacağı sürahiye aktarılırken yüksekte dklerek kprtlr.
- Meyan Kökü Şerbeti arzu edilirse kokusunu değiştirmek için içerisine çubuk tarçın ve iki-  karanfil veya nane yaprakları konularak soğuk olarak veya buz parçaları eklenmek suretiyle servis edilir.

1-MEYAN

MALZEMELER

- 3 litre su
- 1 ay kaşığı Şeker
- 1/4 ay kaşığı kabartma tozu
- 1 bardak meyan kökü

YAPILIŞI

- Meyan kökü yumuşak bir bez veya gazlı bezin içine koyulur ve ardından birkaç saat ılık bir yerde bekletilir.
- Meyan kökü bezin ortasında toplanır, ardından iyice kapatılır.
- Derin bir kaba su konur, içine bir bez parçası konur, buzdolabına konur ve birkaç saat bekletilir.
- Meyan buzdolabından çıkarılır, cam sürahiye alınır ve servis kaplarına konularak servis edilir.

2-DEMİRHİNDİ ŞERBETİ

YAPILIŞI

- Kabuklu olarak 300 gr demirhindi (Kabuklarından ayrılmış haliyle i olarak 200 gr)
- Beş bardak su
-  yemek kaşığı toz Şeker
- Bir- iki kabuk tarçın
- İstenirse birkaç tane karanfil veya vanilya

YAPILIŞI

- Demirhindilerin kabukları soyulup tencereye konulur.
- Beş bardak su eklenerek bir gece buzdolabında bekletilir. Daha kısa süre (bir – iki saat) beklemek için su sıcak olarak konulabilir. Bu aŐamadaki tadı da bazıları için yeterli ve daha tabii olması gerekçesiyle

süzülerek içilmesi tercih edilebilir. Ancak bu durumda hafif ekşi tadı sebebiyle bir miktar balla tatlandırılması gerekebilir.

- Tencere ocağa konularak on beş- yirmi dakika kadar kaynatılır.
- Şeker, kabuk tarçın (istenirse karanfil, vanilya) ve ilave edilerek beş dakika sonra ocaktan alınır.
- Sıcaklığı gidince süzgeçten (veya tülbentten) geçirilerek saklanmak üzere sürahilere konulur.
- Sade olarak sunulabileceği gibi nane yaprağı ve limon dilimleri eşliğinde sunulabilir.

2-DEMİRHİNT MEŞRUBA

MALZEMELER

- 200 gram demirhindi
- 2 litre su
- 3 su bardağı şeker

YAPILIŞI

- Bir kâseye demirhindi ve suyu geceden koyulur.
- Derin bir paslanmaz çelik tencerede demirhindi ve şekeri orta ateşte koyulur, ardından şeker eriyene kadar iyice karıştırılır ve 15 dakika kaynatılır.
- Karışım tencereye alınıp soğumaya bırakılır.
- Demirhindi şurubu ince bir süzgeçle süzülür.
- Demirhindi kirliliklerden arındırılırken el yardımıyla daha sıkı bir şekilde süzülür ki demirhindi orijinal ekşimsi tadını muhafaza etsin. Bu oldukça önemlidir.
- Bu işlem bittikten sonra demirhindi suyu bir bardağa koyulur ve sağlık ve zindelik için buz küpleri ile soğuk olarak veya buzdolabında en fazla 3 gün bekletilir.

3-MİRRA

MALZEMELER

- 1 kg kahve (herhangi bir kahve çünkü mırrayı özel yapan yapıma sürecidir.)
- Kakule

YAPILIŞI

- Kahveyi havanda dövelim.
- Suyu ekleyelim. Kazanda kaynatalım. Koyulaşana kadar kaynatalım. Sonra süzelim.
- Süzdüğümüz tortuya tekrar su ekleyelim. Tekrar kaynatalım. Kahveyi süzüp içine kakule ekleyelim.
- Fincanlar ile servise hazır.

3-MIRRA

MALZEMELER

- 1/2 kilogram kahve
- 1/2 bardak kakule

YAPILIŞI

- Süte 5 su bardağı su eklenir ve çok düşük ateşte iki saat veya daha fazla bekletilir. Kahve tortu bırakılmadan başka bir temiz kaba süzölür.
- Kahve tortusu için yaklaşık 4 bardak su koyulur, ardından en az iki saat veya daha fazla bir süre için düşük ısıya geri dönölür, ardından kahve, kaynamıŐ kahvenin dökölüdüğü aynı tencereye dökölür.
- Kahve tortusunun üzerine biraz su koyulur ve kısık ateşte kaynayana kadar bir saat bekletilir, ardından süzölümüŐ kahveye eklenir ve kahve tortudan arındırılır.
- Süzölülen kahvelerin tamamı kısık ateşe koyulur ve iri dövölüdükten sonra üzerine kakule eklenir.
- Bir kahve ağzına veya bir kaba dökölür ve bir fincan Arap kahvesine bir miktar dökölerek servis edilir.

TATLILAR

1-BAKLAVA

MALZEMELER

- Baklava tarifi:
- 3 kiloluk tepsi için

Hamurumuz:

- 1 kilo baklavalık un
- 3 yumurta
- 1 çay kaşığı tuz
- 1,5 su bardağı su

Açmak için:

- 250 gr nişasta

İç harcı (arası) için:

- 500 gr Fıstık
- 600 gr sade yağ

Şerbeti için:

- 1 kilo toz şeker
- 2,5 su bardağı su
- 1 dilim limon

YAPILIŞI

- Hamur malzemeleri karıştırılarak sert bir hamur olacak şekilde yoğrulur ve dinlendirilir.
- Bezeler haline getirilip, nişasta yardımı ile çok ince açılır.
- Hamuru o kadar ince olacak ki, arkasındaki resim görünmeli.
- Tepsimizi sade yağ ile yağlayın.
- Yufkalarımızı tepsiye sererken aralarına yağ serpiştiriyoruz.
- 20 kat olunca araya toz fıstık ekliyoruz.
- Aynı işlemi tekrar yapıyoruz.
- Baklavayı dilimleyip sadeyağını ekliyoruz.
- Taş fırında 200 derecede 40 dakika pişiriyoruz.
- Baklava Fırından çıkarıp ılımasını bekliyoruz.
- Şerbeti sıcak olarak veriyoruz.
- Afiyet olsun

1-BAKLAVA:

MALZEMELER

- 1 paket baklava yufkası.
- ½ su bardağı eritilmiş tere
- ¾ su bardağı kavrulmamış Antep fıstığı
- 1 yemek kaşığı tepsiye sürmek için tereyağı

Şerbet için

- ¼ su bardağı beyaz toz şeker
- ¼ su bardağı bal
- 2 tatlı kaşığı toz tarçın
- 2 tatlı kaşığı taze sıkılmış limon suyu

YAPILIŞI

- Orta boy bir kaptan Antep fıstığı ve tereyağı karıştırılır.
- Fırın tepsisine pişirme kâğıdı serilir ya da tepsiye tereyağı sürülür.
- Yufkalar tepsiyi kaplayabilecek şekilde kesilir ve 8 âdetine tereyağı sürülür ve tepsiye yerleştirilir akabinde Antep fıstığı eşit bir şekilde dağıtılır üzerine daha sonra bir kat yufka ile üstü kapatılır ve tereyağı sürülür sonra bir kat daha fıstık koyulur ve üzeri bir yufkayla daha kapatılır daha sonra 5 adet yufka ile üstü kapatılır. Her yufka yaprağına tereyağı sürüldüğünden emin olunduktan sonra fırın orta derecede ısıtılır, hazırlanmış olan tepsi fırına verilir 30 dk pişirilir.
- O esnada şerbet hazırlanır, yukarıda yazılı olan şerbet malzemeleri bir tencereye alınır ve şeker eriyene kadar pişirilir bunlar orta derecede yapılırdaha sonra ateş kısılır ve 5 dakika daha pişirilir, sonra ateşten alınır ve bir kenarda bekletilir.
- 30 dk sonra pişen ve yüzeyi altın rengini almış olan baklava fırından alınır ve dörtgen şeklinde dilimlenir ve son olarak tepsinin üzerine şerbet dökülür.
- Şerbetini çektikten sonra servis edilir.

2-ŞAM TATLISI

MALZEMELER

- 3 su bardağı irmik
- 1 yumurta
- Yarım su bardağı yoğurt
- Yarım su bardağı ayçiçeği yağı
- Yarım su bardağı toz şeker
- 1 paket kabartma tozu
- 1 paket vanilya
- Yarım su bardağı kabukları soyulmuş yer fıstığı

Şerbeti için;

- 2.5 su bardağı su
- 3 su bardağı toz şeker
- Yarım limonun suyu

YAPILIŞI

- Derin bir kaptta yumurta ve toz şekeri mikserle 2-3 dakika çırpın. Ayçiçeği yağı ve yoğurdu ekleyip 2-3 dakika daha çırpın.
- Son olarak irmik, kabartma tozu ve vanilyayı ekleyip fazla çırpmadan karıştırın. 1 saat kadar bekletin. Fırın kabını margarin ile yağlayın.
- Hazırladığımız harcı kalıba aktarıp kaşığın tersi ile düzleştirin. Üzerini yer fıstıkları ile süsleyin. Fırını 150 dereceye ayarlayın.
- Soğuk fırında kızarıncaya kadar yaklaşık 30-35 dakika pişirin. Şerbet için su ile şekeri 10 dakika kısık ateşte kaynatın.
- Ocaktan almaya yakın limon suyu ekleyip 1 dakika daha kaynatın. İlinması için bekletin.
- Tatlı fırından çıktıktan sonra ilk sıcaklığının gitmesini bekleyin. Üzerine ılık şerbeti gezdirin. Şerbetini çektikten sonra buzdolabına alıp bekletin.
- Şam tatlısını, tatlıların yanına çok yakışan kakaolu dondurma ile birlikte servis edebilirsiniz.

2- HERİSE

MALZEMELER

- 2 su bardağı irmik
- 1 bardak ince şeker
- 1 bardak süt tozu.
- 1 fincan Hindistan cevizi
- 1 bardak sıvıyağ.
- Bir su bardağı soğuk su
- 1 kaşık kabartma tozu.
- Yer fıstığı.

YAPILIŞI

- Şeker irmik ile karıştırılır, üzerine süt ve Hindistan cevizi eklenir.
- Yağ, su ve kabartma tozu eklenir ve malzemeler iyice karıştırılır.
- Bir tepsi alınıp tereyağı ile yağlanır, elde edilen karışım koyulur ve güzelce yayılır.
- Fıstık serpilir ve tepsi 3 saat bir kenara bırakılır.

- Tepsisi 180 derece sıcaklıkta en az yarım saat fırına koyulur. Üzerine şerbeti koyulur, kesilir ve servis edilir.

3-SÜTLAÇ

MALZEMELER

- Bir çay bardağı pirinç
- 1 lt süt
- 1 bardak şeker
- 1 limon kabuğu rendesi
- Tarçın

YAPILIŞI

- Pirinci yıkayalım. Sütü üzerine ekleyip ocağa koyalım. Başından ayrılmadan harlı ateşte kaynayanaya kadar karıştıralım. Kaynayınca altını kısıalım.
- Pirinç pişene kadar ara ara karıştıralım. Pirinç piştiği zaman şekeri ekleyelim karıştırarak şekeri eritelim.
- Limon kabuğunu da ekleyelim. 5 dk kaynatıp ocaktan alalım.
- Kâselere koyalım. Soğuduktan sonra üzerine tarçın fındık gibi isteğe göre serpiştirerek servis edelim.

3-SÜTLAÇ

MALZEMELER

- 1/2 fincan mısır (kısa taneli)
- 4 bardak süt (tercihen taze)
- 1,5 yemek kaşığı nişasta
- 1/2 su bardağı şeker.
- 1/4 su bardağı kıyılmış fındık.
- 1/4 çay kaşığı sakız
- Gül suyu

YAPILIŞI

- Pirinç yıkanır ve ardından ilik suda ıslatılır. Pirinç ateşte bir tencereye koyulur ve su eklenir.
- Pirinç on dakika kısık ateşte kaynatılır, ardından tencere ocaktan alınır ve pirinç boşaltılır, ardından ısıtmadan önce nişasta süte eklenir ve nişasta eriyene kadar karıştırılır.
- Pirinçlere süt ve nişasta ilave edilip ateşe koyulur ve sürekli karıştırılarak ateş kısık tutulur.
- Damla sakızı tohumları bir kaşık şekerle ezilip sütle birlikte pirince eklenir ve karıştırılır.
- Ardından gül suyu eklenir, karışım biraz karıştırılır ve tencere ocaktan alınır. Sütlü pirinç tabaklara dökülür. Fıstıkla süslenir, buzdolabına koyulur ve soğuduktan sonra servis edilir.

4- İRMİK HELVASI

MALZEMELER

- 2 su bardağı irmik
- 2 su bardağı toz şeker
- 4 su bardağı su ya da süt (ya da 2 su bardağı süt)
- 100 gr. tereyağı
- 4 yemek kaşığı dolmalık fıstık ya da doğranmış ceviz

YAPILIŞI

- Tereyağını tencereye alalım fıstıkları ekleyelim, fıstık ve irmikleri ekleyelim.
- Tahta bir kaşıkla kısık ateşte karıştırarak irmiğı ve fıstığı kahverengi haline gelene kadar kavuruyoruz.
- Şekeri sütün içinde karıştırarak eritemiz. Şekeri eriyen sütü dikkatli bir şekilde irmiğın üzerine dökelim irmikler sütü çekene kadar kısık ateşte pişirelim.
- Üzerine tarçın dökerek yanına dondurma koyarak servis edebiliriz.

4-MAMUNİYE SİMİT HELVA

MALZEMELER

- 1 su bardağı irmik
- 5 su bardağı su, (su ve sütü karıştırabilirsiniz)

- 2 yemek kaşığı margarin
- 2 su bardağı şeker
- 1 tarçın çubuğu
- 2 çay kaşığı tarçın (öğütülmüş veya isteğe göre)
- 2 yemek kaşığı gül suyu

YAPILIŞI

- Ateşin üzerine bir tencereye su, şeker, tarçın çubuğu koyulup kaynamaya bırakılır ve şerbet haline geldikten sonra kısık ateşte pişirilir.
- Bir tavaya margarin, irmik koyulur ve kızarana ve kahverengiye dönene kadar kısık ateşte karıştırılır.
- Şerbetin üzerine irmik koyulur ve sıçramamasına dikkat ederek karıştırılır ve ardından 3 ila 4 dakika kuvvetli ateşte kaynamaya bırakılır.
- Tarçın eklenir, ocak kapatılır, gül suyu koyulur, hemen tencerenin kapağı kapatılır ve 20-30 dakika (aromasını sevenler için yüze bir kaşık sıvıyağ sürülür) buharından pişmeye bırakılır.
- Mamuniye kâselere dökülür, isteğe göre kaymak, tel peyniri veya Antep peyniri ile süslenip servis edilir.

Sonuç

Türk Mutfak Kültürü ile Arap Mutfak Kültürünün birçok ortak özelliği bulunmaktadır. Yakın coğrafyada bulunmaları ve benzer iklim özelliklerine sahip olmaları ortak yemek kültürünü güçlendirmektedir. Suriye'nin ve Türkiye'nin Mutfak Kültüründe yemeklerde kullandıkları malzemeler aynı olmakla beraber, bu malzemeleri farklı oran ve miktarlarda kullanmışlardır. Bu durum aslında iki halkın çok da uzak olmadığı, aynı ağacın köklerine sahip farklı dalları olduğu kanaatindeyiz.

Türkler, tarih boyunca birçok farklı etnik köken ve dine mensup medeniyetle kültürel olarak etkileşimde bulunmuşlardır. Kültürel açıdan etkileşimde bulunduğu farklı coğrafyalardaki bu medeniyetlerin yemek ve gıda maddelerini zamanla kendi damak zevkine, beslenme alışkanlığına ve sunum tekniklerine göre değiştirerek kendine has bir yemek anlayışı meydana getirmiştir.

Arap ve Türk toplumunun coğrafi yakınlık ve iklim benzerliği ortak yemekleri doğurmuştur. Araştırmamızın verilerine dayanarak her iki mutfağın da ortak özellikler barındırdığı ancak her mutfağın kendine özgün bir kültür oluşturduğu saptanmıştır.

Yemeğin incelenmesinde sadece o kültürün yedikleri saptanmaz. Yeme ilişkileri ortaya çıkar. Hangi yemeği kimin için nasıl hazırladığı sorularının yanıtı mutfağın sosyolojik yapısını gösterir. Bununla beraber yemek başka soruların cevabını da barındırır. Yemeklere ve yetiştirilen gıdalara özel coğrafi işaretlerin alınmasının markalaşma çalışmasını okuruz. Sadece markalaşma sorusu olarak görülmeyecek kullanımlar mutfaklar arası yarışta yerini almıştır. “Yemek yalnızca iç amaçlar ve

ulusun iç ve banal bir sembolü olarak kullanılmaz; aynı zamanda diplomatik ilişkilerinde ve sıklıklar gastrodiplomasi şeklinde referans verilerek bir yumuşak güç biçimi olarak devlet tarafından uluslararası bağlamda da kullanılır.”¹⁵⁹ Yemeğin ve mutfağın içinde barındırdığı bu şifreler aslında ortaklıkları ortaya sermenin anahtarını sunmaktadır. Bu araştırma iki mutfağın benzerlikleri üzerine ortaya çıkan merakla başlayarak ortak yemekler üzerinde durmuştur.

Tarih bizlere göstermektedir ki kültür; savaşlar, ticaretler, göçler ve daha birçok nedene bağlı olarak şekillenmektedir. Yemek kültürü yaşamsal nedenlerden dolayı vazgeçilmez noktadadır ve kültürel şekillenmenin dışında tutulamaz. Etkilenerek ve dönüşerek bugün ki mutfaklar ortaya çıkmıştır ve dönüşüme açık şekilde ocaklar tütmekte, kazanlar kaynamakta ve yemekler sofraya dizilmektedir.

Kaynakça

- Emirgan Sütüş. “Tatlının Tarihi”. Erişim: 28 Ekim 2022. <https://www.sutis.com.tr/blog/tatlinin-tarihi/#:~:text=S%C3%BCtla%C3%A7%2C%20%27%27s%C3%BCtl%C3%BC%20a%C5%9F%27,s%C3%BCtl%C3%BC%20pirin%C3%A7%27%27%20diye%20sunuldu.>
- Enç, Mitat. *Selamlık Sohbetleri*. İstanbul: Ötügen Neşriyat A. Ş., 2020
- Ertaş, Yasemin. Gezmen-Karadağ, Makbule. “Sağlıklı Beslenmede Türk Mutfak Kültürünün Yeri”. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi / Gümüşhane University Journal of Health Sciences: 2/1* (2013): 117-136.
- Gıdabilgi. “Demirhindi Şerbeti”. Erişim: 22 Ekim 2022. <https://www.gidabilgi.com/Makale/Detay/tarihi-lezzet--demirhindi-serbeti-fb36ed#:~:text=17.%20y%C3%BCzy%C4%B1la%20ait%20bir%20s%C3%B6z%C3%BCkte,k%C3%BClt%C3%BCr%C3%BCn%C3%BCn%20Osmanl%C4%B1larda%20zirveye%20ula%C5%9F%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20s%C3%B6ylenilmektedir.>
- GZT. “Şambali tatlısının hikayesi”. Erişim: 28 Ekim 2022. <https://www.gzt.com/lokma/sambali-tatlisinin-hikayesi-blog-3566390.>
- Goody, Jack. *Yemek, Mutfak, Sınıf Karşılaştırmalı Sosyoloji Çalışması*. trc. Müge Günay Güran. İstanbul: Pinhan Yayıncılık. 2013.
- Gürsoy, Deniz. *Tarihin Süzgecinde Mutfak Kültürümüz*. İstanbul: Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd. Şti. 2013.
- Ichijo, Atsuko - Ranta, Ronald. *Yemek ve Ulusal Kimlik*. Trc. Emrullah Ataseven. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018.
- Komisyon. *Gaziantep-Halep Mutfak Kültürü ve Yemekleri: Benzerlikler ve Farklılıklar* Gaziantep: Fersa Matbaacılık. 2009.
- Medium. Meze ve Tarihi. Erişim: 22 Ekim 2022. <https://medium.com/asfoodco/meze-ve-tarihi-bf9d2f961664#:~:text=%C4%B0lk%20mezenin%20kimler%20taraf%C4%B1ndan%20ve,Giritliler%20taraf%C4%B1ndan%20yap%C4%B1ld%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20tahmin%20ediliyor.>
- Solmaz, Yasemin. - Altuner, Dilek Dülger. “Türk Mutfak Kültürü ve Beslenme Alışkanlıkları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1/3 (2018): 108-124.
- Şimşek, Neslihan. - Soylu, Aykut Göktuğ. - Durlu Özkaya, Fügen. “Osmanlı İmparatorluğu’ndan İtibaren Anadolu ve Arap Yarımadası’nın Mutfak Etkileşimleri” *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 17/3 (2020): 496-508.
- Özkan, İsa. “Bir Yemeğin Türkçemizdeki Hikayesi: Menemen”. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Ankara, Türk Dil Kurumu, (2014): 2283-2288.*
- Uzel, Ruhana Aşkın. “Geleneksel Mutfak Kültürü ve Tarımsal Ürün Çeşitliliğinin, Üniversite Öğrencileri Beslenme Durumu Üzerine Etkisi”. *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 55 /1 (2018): 37-44.
- Wikipedia. “Manti”. Erişim: 27 Ekim 2022. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Mant%C4%B1.>

¹⁵⁹ Atsuko Ichijo & Ronald Ranta, *Yemek ve Ulusal Kimlik*, trc. Emrullah Ataseven (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018), 148-149.

Genişletilmiş Özet

II. Dünya Savaşı öncesi Türkiye-Suriye ilişkileri Hatay meselesi, kaçakçılık gibi sorunlar nedeniyle sınırlı bir şekilde gelişti. İki ülke arasındaki ilişkilerde arzu edilen ölçüde gelişmemesinde Fransa'nın Suriye üzerinde kurduğu hegemonya da etkili oldu. Savaşın ardından Suriye bağımsızlığını kazandı. Üstelik savaş sonrası uluslararası ortam Türkiye ve Suriye'yi birbirine yakınlaştırıyordu. Nitekim 1946-1947 boyunca Türkiye, kuzeyindeki Sovyetler Birliği tehdidi nedeniyle Suriye ile yakınlaşma siyaseti izledi. Suriye'de uluslararası ortamda meşruiyet ve tanınırlığını arttırmak, Filistin meselesinde Arap dünyasına yeni destekçi ülkeler kazandırmak için Türkiye ile yakınlaşmak istedi. Ancak bu çabalar kısa süre içinde yerini önce soğumaya ardından Soğuk Savaş'ın etkisiyle tarafları çatışmanın eşiğine getirecek derecede gerginliğe bıraktı.

1950'li yıllar Türkiye-Suriye ilişkileri üzerinde Soğuk Savaş etkisi ve geriliminin kademe kademe tırmandığı bir süreç oldu. Bu süreçte Türkiye'yi Batı taraftarı bir hükümet yönetirken, Suriye'de sık sık gerçekleşen darbeler, Batı taraftarı liderlerin Arap milliyetçileri karşısında tutunamamaları durumu daha da karmaşık hale getiriyordu. Suriye Batı karşıtı, Türkiye Batı ile müttefik bir bölge ülkesi görünümü sergiledi. Türkiye, NATO ve Batılı ülkelerle birlikte Ortadoğu'nun savunulmasına dair yapılan askeri ve sivil planlamalar konusunda ön plan çıktı. Soğuk Savaş içinde Batı ile yakınlaştıkça güçlenen Türkiye, Suriye tarafından kaygı ile izleniyordu. Türkiye-Batı arasındaki yakınlaşmanın bir sonucu olan Hatay'ın anavatana katılması benzeri sonuçlardan endişe eden Suriye hem Türkiye hem de Batıdan adım adım uzaklaştı. Kısa sürede bunun Suriye siyasetinde de etkisi görüldü. Suriye'de 1954'te gerçekleşen seçimlerde sol hareketin başarısı Suriye'deki değişimi tesciller nitelikteydi. Türkiye'nin Suriye'deki rejimin sola doğru kaydıkça güvenlik kaygıları arttı. Yakın tarihte Doğu bloğu ülkelerin nasıl birer Sovyet peyki haline geldiğini gören Türkiye'nin bu konudaki kaygılarının meşruiyetine inancı tamdı. Soğuk Savaş öncesi Suriye'nin rejimi ile pek ilgilenmeyen Türkiye, Soğuk Savaş'ta Sovyetler Birliği dış politikasında rejim ihracının ne kadar önemli sonuçlar doğurduğunu görmüştü.

Üstelik aynı süreçte Ortadoğu'da Sovyetler Birliği'nin etkin olmasını önlemek Batılı ülkeler açısından öncelikli bir güvenlik sorunuydu. ABD önderliğindeki Batı ittifakı Sovyetler Birliği'ni çevrelemek ve Ortadoğu'dan uzak tutmak için yürüttüğü strateji Türkiye ve Suriye'yi birbirinden biraz daha uzaklaştırdı. Türkiye ve Suriye, Sovyetler Birliği'ni çevreleme ve Ortadoğu'da etkin olmasını engellemeye yönelik Ortadoğu Komutanlığı, Ortadoğu Savunma Organizasyonu, Bağdat Paktı gibi başlıca organizasyonlarda aynı cephede yer almadılar. Türkiye tüm bu hamleleri desteklerken, Suriye tarafsız kaldı ya da karşı çıkmayı tercih etti.

Türkiye ve Suriye'nin ilişkilerindeki güven probleminin artmasına sebep olan Süveyş Krizi de Türkiye ve Suriye'yi karşı karşıya getirdi. Kriz boyunca iki taraf karşı saflarda yer aldılar, birbirlerini hasımca davranış içinde bulunmakla suçladılar. Artan gerilim ve güvensizlik 1957'de askeri çatışma eşiğine gelinen sürecin en önemli işaretçisiydi.

Süveyş Krizi sonrası Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'da artan etkinliğini durdurmak maksadıyla ABD tarafından ilan edilen Eisenhower Doktrini Türkiye-Suriye arasındaki Soğuk Savaş kaynaklı saflaşmayı daha net bir şekilde ortaya koydu. Türkiye, müttefiki ABD'nin Ortadoğu'daki rejimler hakkında endişe içinde olduğunu görüp doğrudan müdahaleye müsaade eden doktrini ilan ettiğini düşünüyordu. Bu durum Türk tarafının Suriye konusundaki hassasiyetlerini artırdı. 1957 Ağustosundan itibaren Türkiye – Suriye arasında adım adım tırmanan gerilim Soğuk Savaş'ın büyük aktörlerinin de müdahalesi ile büyük riskler taşıyan bir krize dönüştü.

Türkiye-Suriye ilişkilerinin ilk gününden itibaren yaşanan güven krizi Soğuk Savaş'ın yarattığı atmosferde her geçen gün daha da büyüdü. Soğuk Savaş küresel çapta büyük bir fenomen olarak iki ülkenin yaklaşmasına değil uzaklaşmasına neden oldu. Bu uzaklaşma Soğuk Savaş boyunca aşılamadı. Üstelik Soğuk Savaş iki ülke arasında aslında rutin sınır problemlerinin dahi çözümüne engel olarak bir kriz haline gelmesine neden oldu. Kaçakçılık, sınır aşan sular, göç, iki tarafın soydaşlarının emlakı hakkındaki sorunlar, terör gibi meseleler Soğuk Savaş boyunca çözülemeden yığılarak büyüdü. Soğuk Savaş bittiğinde iki ülke arasındaki sorunlar oldukça birikmişti. Soğuk Savaş'ın yarattığı dar politik alanda çözülemeyen sorunlar Soğuk Savaş'ın bitmesine rağmen iki ülke arasında ana gündem olmaya devam etti.

The Effects of the Cold War on Türkiye-Syria Relationships

The Transition from Convergence to Crisis 1946-1957

Extended Abstract

Prior to the World War II, Türkiye-Syria relationships were limited, due to issues such as the Hatay dispute and smuggling, as well as the French hegemony in Syria. Following the war, Syria gained independence, and the post-war atmosphere caused Türkiye and Syria to converge between 1946 and 1947. Turkish policy for convergence with Syria was motivated by the Soviet Union threat in the North, whereas Syria sought to increase its international legitimacy and recognition and to bring in new countries to support the Arab world in the Palestinian issue. However, these efforts soon lost ground to apathy, and then to tension during the Cold War such that the two countries were on the brink of conflict.

The influence and tension of the Cold War on the Türkiye-Syria relationships gradually increased in the 1950s. With Türkiye being governed by a pro-Western government, the situation

became even more complicated by the frequent coups in Syria and the fact that pro-Western leaders could not stand up to Arab nationalists, as Syria appeared as an anti-Western state and Türkiye was allies with the Western nations, taking a prominent role in the military and civilian plans made to defend the Middle East with the NATO and Western powers. Gaining more power as a result of its convergence with the West, Türkiye was followed by Syria with concern. Syria moved away from Türkiye and the Western nations due to its concerns about the results of such an alliance like the joining of Hatay to the mainland. This divergence soon influenced Syrian politics. The success of the leftist movement in the 1954 elections was the hallmark display of the change in Syria, which aroused safety concerns of Türkiye, which it considered to be legit after having witnessed the transformation of many Eastern countries into satellites to the Soviet Union. Though it had shown little interest in the regime in Syria before the Cold War, Türkiye understood how important it could be for the Soviet Union to export its regime during the war.

Preventing the Soviet Union from gaining influence in the Middle East was prioritized by the Western Powers as a safety concern in the same process. The strategy of the Western alliance, led by the USA, to keep the Soviet Union away from the Middle East by surrounding it abalienated Türkiye and Syria even more. The two countries were not in the same front in organizations aiming to surround and keep the Soviet Union from influencing the Middle East such as the Middle East Command, Middle East Defence Organization, and the Baghdad Pact. While Türkiye was in support of all these movements, Syria was either neutral or opposed to them.

The Suez Crisis was another factor that led to a decrease in the mutual trust between Türkiye and Syria. With the two parties in opposing fronts throughout the crisis, they accused each other of hostile acts. The increasing tension and distrust were indicative of the process that led the two countries to be on the brink of military conflict in 1957.

The Eisenhower Doctrine, announced by the USA to stop the increasing influence of the Soviet Union in the Middle East following the Suez crisis, made it clearer that Türkiye and Syria had opposing stances. Türkiye believed that the USA declared this doctrine that allowed for direct intervention because it had understood Turkish concerns about the Middle Eastern regimes. This raised Türkiye's sensitivity to Syria. The growing tension between the two countries evolved into a high-risk crisis with the involvement of the great actors of the Cold War after August 1957.

The lack of mutual trust between Türkiye and Syria, which had been the case since the beginning of their relationship, grew day by day in the atmosphere created by the Cold War. As a global phenomenon, the Cold War caused the two countries to diverge from each other rather than converge, which could not be overcome throughout the war. Furthermore, even the routine border issues between the two countries turned into crises because of the Cold War. Issues such as smuggling, cross-border waters, property issues of lineages of both sides, and terror, became even more

problematic during the Cold War. By the end of the war, the problems between the two countries had accumulated to such an extent that they continued to be the main agenda in their relationships even after the end of the Cold War.

Giriş

Osmanlı Devleti tarafından dört asır yönetilen Suriye'deki Türk hâkimiyeti I. Dünya Savaşı esnasında sona ermiştir. Suriye I. Dünya Savaşı esnasında Türk hâkimiyetine karşı yürütülen Arap ayaklanmalarının en önemli merkezlerinden biri oldu. Osmanlı Devleti'nin Suriye'den çekilme kararını almasının ardından¹⁶⁰ Emir Faysal liderliğindeki Suriye Ulusal Konseyi, 5 Ekim 1918'de Suriye'nin bağımsızlığını ilan etti. Ancak İngiltere ile yaptıkları paylaşım anlaşmalarına aykırı bu girişim Fransa tarafından tanınmadı. Nisan 1920'de toplanan San Remo Konferansı'nda Suriye'nin Fransız mandası olmasına karar verildi.¹⁶¹

Suriye'nin Fransa hakimiyetine girmesinin ardından TBMM ve Fransa iki ülke arasındaki sınırın belirlenmesi için görüşmelere başladılar. 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Anlaşması sonrası başlayan Türkiye-Suriye sınırının belirlenmesine ilişkin görüşmeler on yıla yakın sürdü.¹⁶² Türkiye-Suriye sınırının belirlenmesi ile ilgili tartışmalar 1930'lu yıllarda Hatay'ın statüsü etrafında devam etti. Fransa, Suriye'deki manda idaresine son verince Türkiye'de devreye girdi ve Hatay'ın Milletler Cemiyeti tarafından tanınan özel statüsünü hatırlatarak Hatay'a bağımsızlık verilmesini istedi. Nitekim 20 Ocak 1937'de MC Batılı ülkelerinde desteğiyle Hatay, resmi dili Türkçe, işlerinde bağımsız dışişlerinde Suriye'ye bağlı bir devlet haline geldi.¹⁶³ Bu adımın ardından Hatay Devleti kuruldu. Ardından 1939'da bu devlet Türkiye'ye katılma kararı aldı.¹⁶⁴

Hatay'ın Türkiye'ye katılması sadece Türkiye-Suriye ilişkilerini değil aynı zamanda Türk-Arap ilişkilerini olumsuz etkiledi. Özellikle Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında Araplar kendisi ile yakınlaşmak isteyen Türkiye'ye Hatay'ın Türkiye'ye katılma meselesini hatırlattılar. Hatay'ın Türkiye'ye katılması sürecinde Batılı ülkelerin Türkiye'ye verdiği destek Türkiye-Suriye ve Suriye-Batı ilişkilerini olumsuz yönde etkiledi. Suriye, Türkiye ve Batı ile ilişkilerine mesafeli bir politika izlemeye başladı.

Hatay'ın Türkiye'ye katıldığı yıl patlak veren II. Dünya Savaşı Suriye üzerinde yıkıcı etki yarattı. Suriye, Almanya ve Fransa arasında cereyan eden mücadelenin önemli sahnelerinden biri oldu.

---

¹⁶⁰ Lord Kinross, *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, çev. Necdet Sander (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1994), 155.

¹⁶¹ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2004), 161-162.

¹⁶² İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları: 1920-1945*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 978.

¹⁶³ İsmail Soysal, "Hatay Sorunu ve Türk-Fransız Siyasal İlişkileri (1936-1939)", *Bellekten* 49/193 (Nisan 1985): 88-89.

¹⁶⁴ Durmuş Yalçın, v.dğr., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2002), 440.

Ancak aynı savaş Fransa'nın zayıflamasına neden oldu. Suriye bu süreçte bağımsız bir devlet haline geldi. Fransa Suriye'deki askeri varlığını sürdürse de savaşın sonunda eski gücünü ve dolayısıyla etkinliğini kaybetmişti.¹⁶⁵

Batı'nın Müttefikleri Türkiye ile Bağımsız Suriye'nin Yakınlaşma Çabaları

Türkiye-Suriye ilişkileri II. Dünya Savaşı sona erdiğinde Ortadoğu ve Dünya çapında meydana gelen büyük değişimlerden etkilendi. Ortadoğu'da meydana gelen en önemli değişim uzun zamandır bölgede başat güç olan İngiltere ve Fransa'nın savaştan yıpranarak çıkmasıyla meydana geldi. Fransa savaşın ardından Suriye'den tamamen çekilmek zorunda kaldı. Bu Suriye dış politikasında önemli bir kırılma yarattı. Suriye artık dış politikası üzerindeki Fransa ve Batı etkisinin zayıfladığını farkındaydı. Üstelik savaşın ardından kurulan iki kutuplu sistem Sovyetler Birliği'nin küresel bir aktör haline gelmesi Suriye açısından önemliydi. I. Dünya Savaşı'nın ardından Batı ile kurulan ilişkilerin yarattığı travma Suriye'de ciddi bir Batı karşıtı dalga oluşmasına sebep olmuştu. Sovyetler Birliği henüz Ortadoğu ile yakından ilgilenmese de Suriye'ye küresel siyasette Batı'nın alternatifi olduğu için dikkatlerden kaçmıyordu.

II. Dünya Savaşı sona erdiğinde Türkiye-Suriye arasında en ciddi sorun Suriye'nin Hatay'ın Türkiye'ye katılımı ile ilgili itirazlarıydı. Ancak Türkiye ve Suriye savaş sonrasında yeni bir dünya düzeni kurulduğunun farkındaydı. Türkiye bu yenisünya düzeninde geleneksel olarak Batılı ülkelerle işbirliği içinde olma eğilimi gösteriyordu. Ancak savaş boyunca İngiltere ve Fransa ile müttefik olmasına rağmen tam uyumlu bir politika izlememişti. Bu nedenle savaşın hemen ardından Batılı ülkelerle ilişkilerinde bazı belirsizlikler yaşıyordu. Batılı ülkelerin Sovyetler Birliği'nin yayılcı politikası karşısında Türkiye'yi yalnız bırakma ihtimali Türkiye'yi yeni arayışlara itti. Bölge ülkelerine yönelik bir dizi diplomatik atak gerçekleştirdi.¹⁶⁶ Ancak bu yakınlaşma kolay olmadı. Türkiye-Suriye ilişkilerini belirleyen önemli faktörlerden biri olan -Fransa özelinde- Batı etkisi sona ermişti. Bununla birlikte Batı etkisinin iki ülke ilişkilerinde bıraktığı izler halen duruyordu. Daha I. Dünya Savaşı devam ederken başlayan Arap Ayaklanması Türkiye ve Suriye arasındaki ilişkileri sarsmıştı. I. Dünya Savaşı'nın ardından Türkiye ve Suriye arasındaki uzaklaşma sürdü. Türkiye, Milli Mücadele ile Batılı ülkelere ülkesinde manda yönetimini kabul etmeyeceğini, siyasi, askeri, ekonomik alanda eşitliğe dayalı bir ilişki kuracağını göstermişti. Aynı günlerde Suriye diğer Arap ülkeleri ile birlikte Batı hâkimiyetini tanımış ve manda yönetimi altına girmişti. Bu durum doğal bir uzaklaşma yarattı. Türkiye, Batılı ülkelerle eşitlik üzerine inşa edilen barışçıl ilişkiler kurar, iki dünya savaşı arası dönemde denge politikası ile Batılı ülkelerle I. Dünya Savaşı'ndan kalan sorunlarını çözerken hatta bu ülkelerle müttefik haline gelirken, Suriye ve pek çok Arap ülkesi Batılı ülkelere karşı bağımsızlık

¹⁶⁵ Sabahattin Şen, *Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım Suriye Baas Partisi ve İdeolojisi*, (İstanbul: Birey Yayıncılık, 2004), 100-101.

¹⁶⁶ Melek Fırat - Ömer Kürkçüoğlu, "1945-1960 Arap Devletleriyle İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar, Belgeler, Yorumlar I*, Edt. Baskın Oran, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001),1: 617-620.

mücadelesi veriyordu. Üstelik Türkiye bu süreçte Suriye ve Arap ülkelerine karşı politikasını Batılı ülkeler üzerinden yürütüyordu.¹⁶⁷ Türkiye-Irak sınırının belirlenmesi için İngiltere ile görüşülüyor, Hatay'ın anavatana katılım süreci Suriye ile değil Fransa ile müzakere ediliyordu. Mevcut siyasi durumun yarattığı bu gerçek ise Arap ülkelerince yeterince kavranamıyordu. Bağımsızlığını elde edememiş Arap ülkeleri dış politikaları üzerindeki Batı ipoteğinin varlığını yok sayarak sınır sorunlarının çözümünün kendileri ile değil Batılı ülkelerle müzakere eden Türkiye'nin bu tutumunu uzun yıllar eleştirdiler.

Batı faktörünün Türk-Arap ve Türkiye-Suriye ilişkileri üzerindeki belirleyiciliği II. Dünya Savaşı'nın hemen ardından kısa sürede olsa ortadan kalkmıştır. Ortadoğu'daki İngiliz-Fransız hegemonyası bu ülkelerin savaşın ardından içine düştükleri, ekonomik, askeri, siyasi bunalım nedeniyle hafiflemişti. Türkiye ise kâğıt üzerinde halen Batılı ülkelerle müttefik olmasına rağmen Sovyetler Birliği'nin saldırganca tutumu karşısında Batılı ülkelerden açık destek görmediği için komşuları ile yakınlaşarak güvenlik krizini aşmaya çalışan bir ülkeydi. II. Dünya Savaşı'nın ardından uluslararası arenada meşruiyetlerini artırma ve tanınma çabası içinde olan bir kısmı bağımsızlığını yeni kazanan Arap ülkeleri ile Türkiye arasında bu süreçte doğal bir yakınlaşma meydana geldi. Türkiye ilk önce Irak ile bir dostluk anlaşması imzaladı. Ardından Mart 1946'da Suriye ve Lübnan'ın bağımsızlığını tanıyan Türkiye, sık sık Arap liderleri ağırladı. Ancak Suriye ile yakınlaşma hep sınırlı kaldı. Çünkü Suriye Hatay'ı Türk toprağı olarak tanımıyordu. Üstelik bu konuda Arap dünyasında kendi lehine bir havada oluşturmayı başarmıştı.¹⁶⁸

Filistin Sorunu

Türkiye-Suriye ilişkileri Hatay meselesinin gölgesinde kalarak gelişemediği bir dönemde Ortadoğu'da Türkiye-Suriye ilişkilerini de etkileyen Filistin meselesinde yeni bir safhaya girilmiştir. II. Dünya Savaşı'nın ardından yaşadığı bunalım sonucunda sömürgelerindeki durumu sarsılan İngiltere, Filistin'de Araplar ve Yahudiler arasında artan çatışmaları önleyemez hale gelmişti. Filistin üzerindeki kontrolünü kaybeden İsrail meseleyi Birleşmiş Milletlere devretme kararı aldı.¹⁶⁹

Türkiye, Filistin meselesinin BM'de tartışılırken başlangıçta Arap ülkeleri ile birlikte hareket etti. Üstelik bunu Suriye'nin Hatay meselesini BM'ye taşıdığı bir dönemde gerçekleştirdi.¹⁷⁰ ABD ve Sovyetler Birliği'nin dahi üzerinde anlaştığı Filistin'in Arap ve Yahudi devleti olarak ikiye ayrılmasını

---

¹⁶⁷ Bulent Ali Rıza, *Turkish Participation in Middle East Defence Projects and its Impact on Turco-Arab Relations, May 1950-June 1953*, (Doktora Tezi, University of Oxford, 1982), 18.

¹⁶⁸ Ömer E. Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası (1945-1970)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayını, 1972), 17-18.

¹⁶⁹ Elad Ben-Dror, *Ralph Bunche and the Arab-Israeli Conflict Mediation and the UN, (1947-1949)*, Translated by Diana File and Lenn Schramm, (London-New York, Routledge, 2015), 11.

¹⁷⁰ Douglas Little, "Cold War and Covert Action: The US and Syria, 1945-58," *Middle East Journal* 44/1 (Kış 1990), 53.

öngören taksim planına Araplarla birlikte itiraz eden Türkiye, Suriye'den gelen en üst düzeydeki teşekkürde de görüldüğü üzere Arap dünyasında takdir topladı. Ancak 12 Aralık 1948'de Türkiye'nin Fransa ve ABD ile birlikte hareket ederek Araplardan gelen itirazları görmezden gelmiş Filistin Uzlaştırma komisyonunu kurucusu olmuştur.¹⁷¹ Türkiye'nin Filistin meselesine dair tutumundaki değişimde Soğuk Savaş'ın etkisi vardı. II. Dünya Savaşı'nın ardından Sovyetler Birliği'nin üs ve toprak gibi aşırı talepleri ile karşı karşıya kalan Türkiye, Truman Doktrinine kadar bu tehdit karşısında Batılı devletlerden istediği desteği bulamadı. Başta ABD olmak üzere Batılı ülkeler Sovyetler Birliği ile küresel siyasette uzlaşmayacaklarını savaş döneminde kurdukları işbirliğinin artık sürdürülemeyeceğini gördüler. Türkiye, uzun zamandır Sovyetler Birliği'nin tehditleri karşısında tek başına mücadele eden ve Sovyetler Birliği'ne karşı yürütülecek mücadelede stratejik önem taşıyan bir ülkedi. Türkiye, Batılı ülkelerle Sovyetler Birliği'ne karşı ortak mücadele yürütmeye başlayınca, Filistin meselesinde Arap tezlerini destekleyen politikalarından vazgeçti. Bu konuda Batılı ülkelerle uyum içinde bir siyaset yapmaya karar verdi.¹⁷² Batılı ülkelerle Sovyetler Birliği tehdidi karşısında uyumlu politika izleyen Türkiye, Arap ülkelerinden uzaklaştı. Bu uzaklaşma 28 Mart 1949'da Türkiye'nin İsrail'i tanımasıyla daha da arttı. Türkiye-Suriye ilişkileri üzerinde Soğuk Savaş dolaylıda olsa ilk etkisini burada gösterdi. Soğuk Savaş içinde yaşadığı güvenlik kaygılarını, Sovyetler Birliği'nden gelen tehditleri Batı ile yakınlaşarak ve küresel siyasette uyumlu olarak gidermeye çalışan Türkiye, Filistin Meselesinde Arap tezlerinden adım adım uzaklaştı. Bu durum Türkiye-Suriye ilişkilerindeki soğukluğu artırdı.

Türkiye'nin Suriye ve diğer Arap ülkelerine bakışını değiştiren bir diğer faktör I. Arap-İsrail Savaşı'dır. I. Arap-İsrail Savaşı'nın ilk günlerinde Türkiye savaş karşısında tarafsız bir görünüm sergilemeye özen göstermiştir. Hatta savaş esnasında Suriye ve Lübnan ordularının yardım taleplerini reddetmiştir. Bununla birlikte Arap ordularına karşı duyduğu sempatiyi saklama ihtiyacı duymamıştır.¹⁷³ Türkiye'nin Soğuk Savaş nedeniyle güvenlikçi bir yaklaşımla inşa ettiği dış politikası I. Arap-İsrail Savaşı sonrası Türkiye'yi bir tercihe zorlamıştır. Savaş esnasında oldukça dağınık bir görünüm sergileyen organize olmayan ve yeni kurulmuş İsrail Devleti karşısında varlık göstermekten aciz olan Arap komşuları ile yakınlaşarak Soğuk Savaş içindeki güvenlik bunalımını aşacak yoksa Araplar karşısında açık bir zafer kazanan İsrail Devleti'nden yana mı tercih kullanacaktı. Soğuk Savaş ve onun neden olduğu güvenlik bunalımında Türkiye askeri olarak daha üstün ve kabiliyetli olan İsrail'den yana tercihini koydu. Savaşın ardından İsrail'in tanınmasının ardında bu tercih etkiliydi. Bu tercih elbette Türkiye'nin Arap ülkeleri ve Suriye'ye tamamen sırtını döndüğü anlamına gelmiyordu. Ancak savaş Türkiye'nin Arapların askeri ve siyasi kapasiteleri konusundaki düşüncelerini değiştirdi.

---

¹⁷¹ Mim Kemal Öke, *Siyonizmden Uygurluklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002), 425.

¹⁷² Çağrı Erhan-Ömer Kürkçüoğlu, "Filistin Sorunu ve İsrail'le İlişkiler" *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar, Belgeler, Yorumlar I*, Edt. Baskın Oran, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001),1:640.

¹⁷³ The National Archives (TNA), *Foreign Office (FO)*, 371/78661/R1033/1011/44 Ankara Büyükelçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na, 12 Orak 1949.

Araplar iki kutuplu dünyada Türkiye'ye yönelecek bir Sovyet saldırısında Türkiye'ye destek olacak yeterlilikte değildi.¹⁷⁴ Türkiye Soğuk Savaş içinde tercihini İsrail'den yana yaptı. Bu tercihi Suriye'ye verdiği önemin azalmasıyla sonuçlandı. Türkiye Suriye ile ilişkilerinin gelişimine bir süre önem ve öncelik vermedi.

Soğuk Savaş'ın Ortadoğu'ya Kayması

Soğuk Savaş'ın en önemli söylemlerinden biri olan demokratik ve antidemokratik rejimler arasındaki bölünmede "hür dünya" da kendine yer bulan Türkiye, II. Dünya Savaş sonrası çok partili siyasi hayata geçti. Demokrat Parti 1950'de iktidara geldiğinde Türkiye, Soğuk Savaş içinde tercihini Batılı devletler yönünde yapmıştı. Demokrat Parti Türk dış politikasının Soğuk Savaş içindeki Batı taraftarı pozisyonuna karşı çıkmıyor bilakis destekliyordu. Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Parti'nin dış politikasında süreklilik hemen hemen her sahada kendini gösteriyordu. İki dönem dış politikasını farklılaştıran en önemli faktör Demokrat Parti'nin iktidarı döneminde Soğuk Savaş'ın Orta Doğu'ya kayması oldu. Bu süreçte Demokrat Parti iktidarından Batılı müttefiklerinin en önemli beklentisi Orta Doğu'da daha aktif bir politika izlemesi oldu. Soğuk Savaş'ın Orta Doğu'ya kayması ve Türkiye'nin Batılı müttefiklerinin beklentileri doğrultusunda Orta Doğu'da daha aktif rol oynaması Türkiye-Suriye ilişkileri üzerinde önemli etki bıraktı.

Demokrat Parti'nin Türkiye-Suriye ilişkileri konusunda CHP'den devraldığı dış politika mirası oldukça sıkıntılıydı. Suriye, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını halen kabul etmiyordu. Bu konuyu en uygun zamanda yeniden gündeme getireceklerini en üst düzeyde yetkililerce açıklanmıştı. Türkiye, I. Arap-İsrail Savaşı'nda Suriye'nin de dahil olduğu Arap ülkelerine ağır bir mağlubiyet yaşatan İsrail devletini tanımıştı. Üstelik Türkiye-İsrail ilişkileri ekonomik alan başta olmak üzere her alanda yavaş ancak emin adımlarla geliyordu.¹⁷⁵ II. Dünya Savaşı sonrası Batılı ülkelerle her alanda işbirliğini arttıran Türkiye'nin Batı ile yakınlaşması, Filistin meselesinde Batı'nın ihanetine uğradığını düşünen Suriye dahil olmak üzere Arap dünyasında tepki ile karşılanıyordu. Türkiye ve Batı arasındaki yakınlaşmanın II. Dünya Savaşı öncesi Hatay'ın anavatana katılması gibi bir sonuç yaratacağından endişe eden Suriye ve Arap dünyası, Türkiye'ye karşı soğuk tutumunu sürdürdü.

Türkiye-Suriye ilişkileri Demokrat Parti döneminde devralınan problemleri mirasa ilave olarak Orta Doğu'da Soğuk Savaş eksenli rekabetten olumsuz etkilendi. Soğuk Savaş, Ortadoğu'da ve Türkiye-Suriye ilişkilerinde ilk ciddi etkilerini Batılı ülkelerin Sovyetler Birliği'ni çevrelemek ve Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'da yayılmasını engellemek gibi amaçları da olan Ortadoğu Komutanlığı projesiyle kendini gösterdi. Araplar ve Suriye, Ortadoğu Komutanlığı ve Ortadoğu

¹⁷⁴ TNA., FO, 371/68431/E14680/8694/66, Ankara Büyükelçiliği'nden, Dışişleri Bakanlığına, 11 Kasım 1948.

¹⁷⁵ Amikam Nachmani, *Israel, Turkey and Greece: Uneasy Relations in the East Mediterranean*, (London: Frank Cass 1987), 61.

Savunma Organizasyonu'na şiddetle karşı çıktılar. Batının Ortadoğu'da yeni hegomanya kurma çalışmaları olarak niteledikleri bu projeler Türkiye tarafından şiddetle savunuldu. Bu durum Türkiye ve Suriye'nin Soğuk Savaş'ın iki farklı kutbunda yer alacağıının en somut göstergesinden biri oldu.¹⁷⁶

Ortadoğu Komutanlığı ve Ortadoğu Savunma Organizasyonu'nun kurulması üzerine yürütülen çalışmalardan sonuç alınamadı. Arap dünyası Soğuk Savaş ve iki kutuplu dünya, komünizm tehlikesi gibi kavramlar ile çok fazla ilgilenmiyorlardı. Onlara göre asıl sorun İsrail, Arap ülkelerindeki Batılı ülkelerin üsleriydi. Tehdit İsrail ve Batı'dan geliyordu. Tüm bunlara rağmen Sovyetler Birliği'ni etkisiz hale getirmek için çevreleme politikası izlemeye kararlı olan ABD, Ortadoğu'da Sovyet yayılmacılığını engelleyecek bir ittifak için doğrudan sahaya indi. Dışişleri Bakanı John Foster Dulles'in Mayıs 1953'te gerçekleştirdiği Orta Doğu gezisi oldukça önemliydi. Dulles'in 15-16 Mayıs 1953'te gerçekleştirdiği iki günlük Suriye ziyareti Türkiye ve Suriye'nin Soğuk Savaş politikasındaki farklılaşmayı ortaya koyuyordu. Türkiye, Ortadoğu'da Batı önderliğinde Sovyet yayılmacılığına karşı yürütülen her türlü girişime destek olurken, Suriye Cumhurbaşkanı Edip Çiçekli, Filistin sorunu, Arap ülkelerindeki en önemli İngiliz üssü olan Süveys'in tahliyesi gerçekleşmeden Batılı ülkelerle bir anlaşma yapılmayacağını açıkladı. Üstelik bu girişimlerin içinde yer alan Türkiye'nin kendilerini tehdit ettiğinden şikâyet etti. Dulles'a göre Suriye'nin de içinde bulunduğu Arap ülkeleri komünizm tehlikesine önem vermiyorlardı.¹⁷⁷

Suriye komünizme ve Sovyetler Birliği'nin bu ideoloji aracılığı ile izlediği yayılmayı siyaseti dikkate almıyordu. Ancak Türkiye, II. Dünya Savaşı sonrası doğru Doğu Avrupa ve Balkanlarda önce komünist partilerin ardından Sovyetler Birliği hegemonyasının nasıl yayıldığını görmüştü. Türkiye, komşularının rejim tercihlerinin kendisi açısından tehdit yaratmasını istemiyordu. Kuzeye komünist bir Sovyetler Birliği ile komşuyken güneyindeki komşularının komünizme yönelmesi Türkiye'nin kuşatılmışlık hissini güçlendirecekti. Bu nedenle Suriye'deki Batı karşıtı havanın komünizmin güçlenmesine hizmet edip etmediğini yakından izliyordu.

Türkiye'nin Batılı ülkelerle birlikte Ortadoğu'da Sovyetler Birliği'nin yayılmasına karşı oluşturmak istediği paktlara Suriye katılmadı. Bu konuda 1954 sonbaharında gerçekleşecek olan seçimler sonrası kurulacak hükümetin karar vermesi gerektiği yönünde ağır basan görüş Türk tarafına da iletildi.¹⁷⁸ Eylül 1954'te gerçekleşen seçimlerde Suriye'nin kaygılarını artırdı. Çünkü seçimlerde Suriye'deki sol hareket önemli başarılar elde etmişti. Bu durum Suriye-Sovyetler Birliği arasındaki yakınlaşmayı artırdı. Üstelik 1949'da bir darbe ile iktidara gelen Edip Çiçekli'nin Şubat 1954'te bir

¹⁷⁶ Kürkçüoğlu, Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası (1945–1970), 50.

¹⁷⁷ İsmail Soysal, "1955 Bağdat Paktı", Belleten, LV/212, Ayırbaşım, (Nisan 1991), 213.

¹⁷⁸ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.01./104.650.1-07/09/1954.

darbe ile iktidardan uzaklaştırıldığı bir ortamda gerçekleşen seçimin sonuçları Suriye’de sol hareketin daha da güçleneceğini kaygısını artırdı.¹⁷⁹

Aynı günlerde Suriye basını da ülkelerindeki komünizm tehlikesine dikkat çekiyordu. Suriye’deki komünist hareketin güçlendiği vurgulayan El Eyyam gazetesi ABD, İngiltere ve Türkiye’nin bunu bahane ederek Suriye’ye müdahale edeceğini iddia ediyordu. Elif-Ba gazetesi ise Suriye’nin komünist hareketler, İsrail ve Türkiye tarafından tehdit edildiği iddiasındaydı. Basında Türkiye’nin Suriye’nin kuzeyinde artan komünist faaliyetlerden duyduğu rahatsızlığını Şam’a doğrudan iletildiğinin de altı çiziliyordu.¹⁸⁰ Suriye basınında çıkan bu haberler Türkiye’de Suriye’nin komünist olmasından duyulan kaygının nedensiz olmadığını ortaya koymaktadır. Soğuk Savaş’ın şiddetle devam ettiği ve ideolojik kamplaşmanın zirvede olduğu bir dönemde meydana gelen bu hadiseler Türkiye-Suriye ilişkileri üzerinde Soğuk Savaş’ın ideolojik yansımalarının bir sonucu olarak güven bunalımını artırdı.

Bağdat Paktı

Ortadoğu’da Soğuk Savaş kaynaklı en önemli gerilimlerden biri Bağdat Paktı’dır. Sovyetler Birliği’nin çevrelemek amacıyla kurulan Kuzey Kuşağı için ilk adım 1954’te Türkiye-Pakistan Anlaşması ile atılmıştı. Ancak Türkiye-Pakistan arasında kara bağlantısı olmadığı için Sovyetler Birliği’ne uygulanan çevreleme stratejisi eksik ve yetersizdi. Irak, İran gibi Ortadoğu ülkeleri başta olmak üzere Arap ülkelerinin katılımı, çevrelemenin başarısı açısından hayati önem taşıyordu. Türkiye-Pakistan Anlaşması Ortadoğu ülkelerinin katılımı ile bölgenin komünizm tehlikesinden korumak amacıyla geniş bir pakta dönüştürülmeliydi. Türkiye Batılı müttefiklerinin desteğini alarak bu amaçla hareket geçti. Ortadoğu’da Sovyetler Birliği’nin yayılmasını engellemek iddiasıyla kurulan pakta Suriye’nin katılımı Türkiye açısından çok önemliydi.

Demokrat Parti hükümeti önce Irak’ın pakta dahil olması için çalıştı. Irak, Batı ile işbirliğine en yakın Arap ülkesi olarak Ortadoğu’da Sovyetler Birliği ve komünizmle mücadele açısından anahtar ülkelerden biriydi. Başbakan Adnan Menderes Bağdat Paktı’nın kurulması için 6 Ocak 1955’te Bağdat’a gitti. Burada yayınlanan ortak bildiri ile Ortadoğu’nun güvenliği için Bağdat Paktı’nın imzalanacağı duyuruldu.¹⁸¹ Ardından pakta diğer Arap ülkelerini dahil etmek için harekete geçen Menderes, Suriye’den gelen davet üzerine 14 Ocak 1955’te Bağdat dönüşü Şam’a gitti. Bu Suriye’nin bağımsız olmasının ardından bir Türk Başbakanının Şam’a ilk ziyaretiydi. Menderes’in bu ziyareti Suriye makamları tarafından oldukça samimi bir şekilde karşılanırsa da Şam’da halk komünist gruplarında katılımı ile Türk büyükelçiliğinin taşlanmasına varan protestolarda bulundu.¹⁸²

¹⁷⁹ Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 282-283.

¹⁸⁰ BCA. 030.01./104.650.3-13/11/1954.

¹⁸¹ *Ayin Tarihi*, Sayı: 250. 01 Ocak 1955, 114-115.

¹⁸² İsmail Soysal, “1955 Bağdat Paktı”, 205.

Menderes'in Şam ziyareti ardından Beyrut'a yapılan ziyarette sol ve Arap milliyetçisi grupların tepkisi ile karşılaştı. Hükümetler Batı ile işbirliğine uyumlu bir görüntü sergilemesine rağmen Arap kamuoyunda Batı karşıtlığı, Arap milliyetçiliği ve komünist grupların etkisi ile yükselmişti. Bu şartlar altında Bağdat Paktı'na katılan tek Arap ülkesi Irak oldu.

Bağdat Paktı, Ortadoğu'da Soğuk Savaş kaynaklı bir cepheleşme yarattı. Türkiye-Irak'ın Bağdat Paktı'nı imzalayacaklarını duyurdukları 12 Ocak 1955'te Mısır, Arap Birliği ülkelerini 22 Ocak 1955'te Kahire'de acilen toplanmaya çağırdı.¹⁸³ Mısır'ın bu çağrısı Bağdat Paktı'nı Arap ülkelerinin geniş katılımı ile kurulmasını engelledi. Dahası Mısır önderliğinde Batı ve onun bölgedeki müttefiklerine karşı yeni paktların yapılması Ortadoğu ülkelerini komünizme karşı birleştirmek için çıkılan yolda, Soğuk Savaş'ın dolaylı etkisiyle ayrışmaların keskinleştiği bir Ortadoğu ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Türkiye-Irak önderliğinde kurulan Bağdat Paktı'na karşı 6 Mart 1955'te yapılan açıklama ile Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan bir pakt kurmaya karar verdiklerini açıklamışlardır.¹⁸⁴ Ekim 1955'te önce Mısır-Suriye ardından Mısır-Suudi Arabistan arasında, Nisan 1956'da Mısır-Yemen arasında yapılan savunma ve işbirliği anlaşmaları aslında Mısır önderliğinde Ortadoğu'da Kuzey Kuşağı'na karşı verilmiş bir cevap ve karşı hattı.¹⁸⁵

Soğuk Savaş'ın uluslararası siyasete etkisinin paralelinde Ortadoğu'da parçalanmış bir yapı ortaya çıktığını gören Türkiye, Mısır'ın hamlelerini engellemek için yoğun çaba harcamıştır. Mısır her ne kadar komünist bir rejim değilse de Batı karşıtı kimliği ile Arap ülkeleri içinde Sovyetler Birliği ile teması en fazla olan ülkeydi. Mısır'ın Ortadoğu'da etki alanının artmasına Sovyetler Birliği'nin bölgede etkisinin artması ile eşdeğer gören Türkiye için Mısır'ın özellikle Suriye ile yaptığı anlaşma kabul edilmezdi. Uzun süredir yakından izlediği Suriye'de Batı karşıtı ve Sovyet yanlısı hareketlerin artacağını düşünen Türkiye, Mısır-Suriye arasındaki anlaşmaya çok sert yanıt verdi.

Mısır-Suriye arasındaki anlaşma Suriye parlamentosuna gelirse kabul edileceğini parlamentonun Arap kamuoyuna karşı gelemeyeceğini düşünen Türk hükümeti Suriye hükümetine Mısır ile Suriye arasındaki anlaşmanın yapılması durumunda ilişkileri gözden geçireceği tehdidinde bulunmuştur. İki ülkenin ortak uzun sınırına dikkat çekilerek Suriye'deki gelişmelere kayıtsız kalınmayacağını açıklamıştır.¹⁸⁶ Suriye'ye Mısır ile anlaşma yapmaması konusunda yoğun baskı uygulayan Türkiye, Suriye'nin Ankara Büyükelçisine iki ülke arasındaki ilişkilerin oldukça gerginleştiği uyarısında bulunmuştur.¹⁸⁷

¹⁸³ Ayşegül Sever, Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Orta Doğu, 1945–1958, (İstanbul: Boyut Kitapları, 1997), 127.

¹⁸⁴ Kürkçüoğlu, Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası (1945–1970), 66.

¹⁸⁵ Fahir Armaoğlu, "(Amerikan belgeleri ile) Orta Doğu Komutanlığından Bağdat Paktı'na (1951–1955)", Belleten, LIX/224, Ayırbaşım, (Nisan 1995), 235.

¹⁸⁶ BCA. 30.10.0.0/64.400.7-0/0/0.

¹⁸⁷ Ayın Tarihi, Sayı: 256. 22 Mart 1955, 77.

Türkiye bu süreçte Suriye üzerindeki baskıyı artırmış İngiltere ve ABD'den Suriye üzerinde baskı kurarak Mısır ile anlaşma yapmasını engellemesi için girişimde bulunmasını istemiştir. Ancak İngiltere bu konuda Türk hükümeti ile aynı görüşte değildi. Türkiye'nin ABD ve İngiltere ile birlikte Suriye üzerinde baskı kurması ve yapılan anlaşmanın gayri meşru sayılması bir sonuç vermeyeceğine inanan İngilizler Türkiye ve Irak'ın Suriye'yi Mısır ile anlaşma yapmamasını sağlayabilecek bölge gücü olarak görüyordu.¹⁸⁸

Ancak Türkiye ve Irak'ın Mısır ve Suriye yaklaşması nedeniyle Suriye üzerinde kurduğu baskı Türkiye-Suriye ilişkilerine daha fazla zarar vermiştir. Türkiye yayılmacı politika izleyen bir devlet olarak sunulmuştur. Türkiye ve Irak'ın yaklaşması Suriye'deki güvenlik kaygısını da arttırmıştır. Arap ülkelerinde Türkiye ve Irak'ın Suriye'yi paylaşmak için anlaşmalarına dair haberler dahi çıkmıştır.¹⁸⁹

Türkiye'nin Suriye üzerinde Mısır ile anlaşma yapmaması için kurduğu baskı işe yaramadı. Dahası Türkiye ve Irak'ın İngiltere'nin de yönlendirmesiyle Suriye üzerinde baskı kurması Suriye'yi Mısır'a daha fazla yakınlaştırmış, dış tehdit algısı artan Suriye'de milliyetçiler, Batı karşıtları ve sol akımlar daha da güç kazanmıştır. Ortadoğu'da Soğuk Savaş'ın iz düşümü olan ve tarihsel arka plana sahip bir bloklaşma Bağdat Paketi ile başlayan süreçte artık daha net bir şekilde görünür hale gelmiştir. Türkiye-Irak, Batı ittifakı ile yakın ilişkileri olan Ortadoğu ülkeleriyle Suriye-Mısır, Doğu Bloğu ülkelerinin bölgede işbirliği içinde olduğu bir denklem oluşmuştur. Aslında bu denklem kısmen Soğuk Savaş kaynaklı bölgesel bloklaşmada Türkiye ve Suriye'nin karşı bloklarda yer almasını neden olmuştur. Özellikle Bağdat Paketi sonrası Türkiye-Suriye ilişkilerinde Soğuk Savaş kaynaklı gerilimler artmış ve 1957'deki krize giden süreç hızlanmıştır.

Süveyş Krizi

Türkiye ve Suriye'nin Soğuk Savaş içinde karşı cephelelerde yer aldığı en önemli kriz Mısır lideri Cemal Abdülnasır'ın 26 Temmuz 1956'da Süveyş Kanalı'nı millileştirmesi ile ortaya çıkmıştır. Mısır'ın Süveyş Kanalı ile ilgili kararı Suriye'den tam destek görürken Türkiye bunun tek taraflı bir karar olduğu gerekçesiyle kınamıştır.¹⁹⁰

Türkiye bir süredir Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'da artan faaliyetlerini yakından izliyor, Suriye ve Mısır'a yaptığı yardımları kendine yönelik bir tehdit olarak görüyordu.¹⁹¹ Nitekim Süveyş Krizi'ni çözmek için BM'de ve I.-II. Londra Konferansları boyunca yürütülen diplomatik girişimlerde

¹⁸⁸ TNA, *FO*, 371/115510/V1073/779, İngiltere Dışişleri Bakanlığından Washington Büyükelçiliğine, 03 Mayıs 1955.

¹⁸⁹ Erol Mütercimler-Mim Kemal Öke, *Düşler ve Entrikalar Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2004), 174.

¹⁹⁰ "Developments of the Quarter: Comment and Chronology Arab Nationalism and the Crises", *The Middle East Journal*, 10/4 (Autumn, 1956), 397.

¹⁹¹ Haluk Ülman, "Türk Ulusal Savunması Üzerine Düşünceler", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 21/4, (Aralık 1966), 272.

Türkiye ve Suriye, Soğuk Savaş'ın Ortadoğu'daki yansıması olarak nitelenebilecek ilk büyük krizde karşı taraflarda yer almaya devam ettiler.

Mısır'a yönelik İngiltere-Fransa-İsrail müdahalesi boyunca bölgede artan gerilim Türkiye ve Suriye ilişkilerini olumsuz yönde etkiledi. Sonuçta Türkiye'nin hiç arzu etmediği şekilde Sovyetler Birliği, Suriye'de üs kurdu.¹⁹² Süveyş Krizi hakkında 28 Aralık 1956'da TBMM'de konuşan Dışişleri Bakan Vekili Ethem Menderes, Suriye ve Mısır'da rejimleri baskı rejimi olarak nitelendirmesi ve Türkiye ve Irak'ın Suriye'ye saldıracağı gibi asılsız iddialarla Sovyetler Birliği'nin buraya silah depoladığını iddia etmesi durumun Türkiye tarafından ne kadar vahim bir hal aldığını gösteriyordu.¹⁹³ Mısır ise Süveyş Krizi'nin Türkiye tarafından Suriye'ye yönelik bir müdahale bahanesi olarak kullanılacağını iddia etmişti. Enver Sedat, Arap basınına verdiği demecince İngiltere-Fransa-İsrail tarafından Mısır'a gerçekleştirilen saldırı esnasında Suriye'nin Mısır'a yardım için harekete geçeceğini düşünüldüğünü Türkiye'nin de bunu fırsat bilerek Suriye'de komünizme karşı koymak bahanesiyle bir hükümet darbesi gerçekleştirmeyi planladığını dahi iddia etmişti. Ancak Nasır'ın Suriye'yi savaş dışı tutma politikası bu planı suya düşürmüştü.¹⁹⁴

Türkiye-Suriye arasındaki bu karşılıklı suçlamalar ilişkilerin ne kadar gergin olduğunu bize gösteriyordu. Aslında bu gerilim sahadaki gerçeklerle uyuşuyordu. Süveyş Krizi sona erdiğinde Soğuk Savaş'ın iki büyük gücünün Ortadoğu'daki askeri üslerine Türkiye ve Suriye ev sahipliği yapıyordu. Türkiye'de ABD, Suriye'de Sovyetler Birliği üsleri Türkiye-Suriye arasındaki Soğuk Savaş kaynaklı gerilimi siyasi boyuttan askeri boyuta taşınması için önemli bir zemin sunuyordu.

Eisenhower Doktrini ve Artan Gerilim

Süveyş Krizi, İngiltere ve Fransa'nın İsrail ile birlikte yürüttüğü, askeri olarak başarılı, siyasi olarak bir fiyasko, olarak tarihe geçmiştir. İngiltere ve Fransa'nın Ortadoğu'daki prestiji, Nasır'ın Süveyş Kanalı'nı millileştirme konusunda geri adım atmaması, Sovyetler Birliği'nin krize müdahil olarak gerekirse nükleer güç kullanarak çatışmayı durduracağı tehdidi nedeniyle geri dönüşü olmayan bir şekilde sarsıldı. Soğuk Savaş içinde Ortadoğu gibi stratejik bir bölgede bu iki gücün prestij kaybı ile ortaya çıkan boşluk Sovyetler Birliği tarafından doldurulabilirdi. Sovyetler Birliği'nin kriz boyunca izlediği politika ile Suriye'deki etkinlik ve prestijini artırdı. Sovyetler Birliği'ne yönelik Arap kamuoyunda bir sempati oluşmasına neden oldu. ABD bu gelişmeler karşısında sessiz kalmayarak istikrarsız siyasi yapılara sahip Suriye gibi bölge ülkelerinde artan komünist faaliyetler ve rejimlerin değişmesi için Sovyetler Birliği tarafından yapılacak iç manipülasyonların önüne geçmek amacıyla Eisenhower Doktrini ilan edildi.¹⁹⁵

¹⁹² TNA, *FO*, 371/124022/RK1071/21, Moskova Büyükelçiliğinden Dışişleri Bakanlığına, 13 Kasım 1956.

¹⁹³ *Ayin Tarihi*, Sayı: 277, Aralık 1956, 162.

¹⁹⁴ Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası (1945-1970)*, 100-101.

¹⁹⁵ Soysal, "1955 Bağdat Paktı", 215.

Soğuk Savaş'ın ilk günlerinden itibaren Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'ya erişimini engellemeye çalışan ABD ve Batılı ülkeler bu amaçla Bağdat Paktı dahil olmak üzere pek çok çalışma yapmışlar ancak 1955'ten itibaren Sovyetler Birliği'nin bölgede artan etkinliğini engellemekte başarılı olamamışlardır. Sovyetler Birliği'nin tıpkı Doğu Avrupa'da olduğu gibi rejimleri değiştirerek kendine yakın rejimler kurmak niyetinde olduğunu düşünen ABD, Ortadoğu'da komünist hareketlerin güçlendiğini bölgedeki istikrarsızlığın Sovyetler Birliği tarafından desteklenen bu hareketlerden kaynaklandığına dikkat çekmiştir. 5 Ocak 1957'de yayınlanan Eisenhower Doktrini adını taşıyan belge ile ABD uluslararası komünizmin hedefi olan ve bağımsızlığı tehlikeye giren Orta Doğu ülkelerine yönelik ekonomik, siyasi ve askeri yardım taahhüdünde bulunmuştur.¹⁹⁶ Bu hamle Sovyetler Birliği'nin Süveyş Krizi sonrası Ortadoğu'da etkinliğinin artması karşısında ABD'nin önleme girişimlerinin en önemlisiydi.

Eisenhower Doktrini Türkiye tarafından hemen güçlü bir şekilde desteklenmiştir. Çünkü Türkiye'nin uzun süredir dikkat çektiği Ortadoğu'da komünizmin yayılmasını engellemeye yönelik bir adım olarak görülmüştür. Menderes'e göre Eisenhower Doktrini Suriye'nin Sovyetler Birliği'nin komünist bir uydusu olmasını engellemeye yönelik önemli bir hamleydi.¹⁹⁷ Türkiye'nin komünist faaliyetler konusunda en çok endişe duyduğu komşusu Suriye ise Eisenhower Doktrini karşısında bir tutum benimsemiştir. Eisenhower Doktrini hakkında tutum belirlemek için Mısır'ın çağrısı ile Kahire'de toplanan, Suriye Başbakanı, Ürdün ve Suudi Arabistan Kralı 19 Ocak 1957'de yaptıkları çağrı ile Eisenhower Doktrinini reddetmişlerdir. Açıklamada ABD tarafından yayınlanan doktrinin amacının bölge ülkelerine yerleşmek olduğuna dikkat çekilmiş buna karşı duracakları vurgusu yapılmıştır.¹⁹⁸

Mısır ve Suriye gibi stratejik önemi olan Ortadoğu ülkelerinin Eisenhower Doktrinine karşı aldığı net ve sert tutum Sovyetler Birliği'nin bölgeye olan ilgisini artırmıştır. Sovyetler Birliği'nin bu süreçte Arap ülkelerine atom silahı vermeyi, Suriye'de yüksek kapasiteli gizli hava üsleri kurmak için planlar yaptığını dair haberler yayınlanmıştır. Üstelik bazı Sovyet diplomatlara dayandırılan haberlere göre Sovyetler Birliği'nin Arap ülkelerine yönelik bu ileri hamlelerinde Eisenhower Doktrini etkili olmuştu.¹⁹⁹

Eisenhower Doktrini, ABD'nin Soğuk Savaş döneminde Ortadoğu'da komünizmin yayılmasını engellemeye yönelik en ileri hamlelerinden biriydi. Türkiye buna destek verirken Suriye bu doktrine karşı çıktı. Türkiye ve Suriye Soğuk Savaş'ın Ortadoğu'ya bir yansıması olan bu olayda yine karşı saflarda yer aldılar. Ortadoğu'da komünist faaliyetleri ve Sovyetler Birliği yayılcılığını önlemek amacıyla ilan edilen doktrin, Ortadoğu'da Soğuk Savaş kaynaklı bölünmeyi daha da belirgin hale getiren ve gerilimi arttıran bir sonuç doğurmuştur.

196 Kürkçüoğlu, Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası (1945–1970), 114-115.

197 The Jerusalem Post, 06 Ocak 1957.

198 Ömer Osman Umar, Bağdat Paktı, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2013), 267.

199 BCA. 30.1.0.0/131.850.2.16 Ocak 1957.

Gerilimin Zirve Noktası 1957 Krizi

ABD'nin Ortadoğu'da komünizmin yayılmasını engellemeye yönelik girişimlerinden biri olan ve Suriye'de 1957 yazında yürütülen operasyonlar kaçınılmaz bir şekilde Türkiye ve Suriye'yi Soğuk Savaş'ın en önemli krizlerinden birine sürüklemiştir.

Eisenhower Doktrininin Ortadoğu'da Sovyetler Birliği'nin etkinliğini önlemek konusunda yeterliliğini sınavan ilk önemli gelişmeler Suriye'de yaşandı. Sovyetler Birliği Suriye'de etkinliğini artırdığı aynı zamanda Türkiye'nin Arap ülkeleri ile ilişkilerini, ekonomik sıkıntılar, Kıbrıs konusundaki yalnızlığı kırmak, Batılı ülkelere bölgedeki etkisini göstermek gibi nedenlerle geliştirmek için hamle yaptığı bir dönemde Türkiye-Suriye karşı karşıya geldi ve uzun süredir devam eden gerilim bir kriz halini aldı.

Türkiye ve Suriye'nin Soğuk Savaş içinde aynı kampta yer almayacakları Bağdat Paktı ile açık bir şekilde ortaya çıkmıştı. Süveyş Krizi, Eisenhower Doktrini karşısındaki tutumları iki ülkenin bu konumunu tescilledi. Suriye 1957 yılına gelindiğinde Sovyetler Birliği ile ittifak anlaşması yapmış rejimi komünist olan bir ülke değildi. Ancak ABD başta olmak üzere Batılı ülkeler Suriye'deki durumun nazik olduğunu düşünüyorlardı. Suriye, Sovyetler Birliği ile yakınlaşan ekonomik, kültürel, siyasal hatta askeri ilişkiler geliştiren ilk Arap devleti değildi. Ancak Suriye, Sovyetler Birliği ile ilişki içinde olan Mısır gibi örneklerle karşılaştırıldığında oldukça zayıf bir ülkeydi. Mısır, Sovyetler Birliği ile ilişkilerini geliştirse bile komünist bir rejimin burada kurulması mümkün değildi. Ancak Suriye'de bunun alt yapısı vardı. Arap-İsrail savaşlarının yarattığı travma, Batı ile kurulan sağlıklı ve güven vermeyen ilişkiler, gelir adaletsizliği ve bunun gibi pek çok sorunun ürünü olan siyasal kültürdeki yozlaşma Suriye'de istikrarlı bir rejimin kurulmasını mümkün hale gelmesini engelledi. Süveyş Krizi sonrası İngiltere ve Fransa'nın Ortadoğu'daki pozisyonunda meydana gelen zayıflamanın ardından ortaya çıkan güç boşluğunun Sovyetler Birliği tarafından doldurulma endişesi ABD'nin Suriye'ye olan ilgisinin artmasına neden oldu. Eisenhower Doktrini sonrası ABD Suriye'deki komünist faaliyetleri daha yakından izlemeye başladı. Hatta Suriye'deki durumun ve rejimin Sovyetler Birliği lehine olacak şekilde değişmesi ihtimaline karşı içinde ABD, İngiltere, Irak ve Türkiye'nin de yer aldığı müdahale planları hazırlanmıştı. Türk istihbaratı Suriye'de Sovyetler Birliği'nin askeri faaliyetlerinin arttığına dair pek çok veriye sahipti. Suriye ve Sovyetler Birliği arasındaki yakınlaşma basın aracılığıyla kamuoyunda açıkça tartışıldığı günlerde Türkiye'nin Suriye hakkındaki endişelerini arttıracak bazı gelişmeler meydana geldi.²⁰⁰

Suriye'nin 1957 yılının ilk yarısında Batı yanlısı Ortadoğu rejimlerini hedef alan eylemlerin önemli merkezlerinden bir olması bölgede gerilimi hızla tırmandırdı. Ürdün'de artan komünist faaliyetler ve Kral Hüseyin'in buna karşı aldığı önlemlerin neden olduğu siyasi kriz ülkede bir darbe girişimine kadar varmış ve bu darbe girişimine katılan Ürdün Genelkurmay Başkanı'nın Suriye'ye

²⁰⁰Stephen Blackwell, *British Military Intervention and the Struggle for Jordan King Hussein, Nasser and the Middle East Crisis, 1955-1958*, (New York: Routledge, 2009), 71.

sığınması ile olay bölgesel bir krize dönüştü. ²⁰¹ Suriye'nin Ürdün'deki olaylarda parmağı olduğunu düşünen ve bölgedeki en güvenilir müttefiklerinden birini kaybetmek istemeyen ABD, 1957'den itibaren daha yakından izlemesine rağmen Suriye'deki gelişmeleri doğru okuyamadı. ABD Başkanı Eisenhower'ın Suriye'deki olayları değerlendirirken kullandığı “tam olarak ne olduğunu bilmiyoruz” cümlesi bize olayların ya iyi izlenemediği ya da kontrolün kaybedildiğine dair ip uçları vermektedir.

²⁰²

Ancak Suriye'deki rejim komünist olabilir ardından bu rejim Ürdün gibi diğer zayıf Arap ülkelerinde yayılabilirdi. Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'ya yerleşmesi anlamına gelebilecek bu gelişmeler karşısında ABD'nin sessiz kalması mümkün değildi. ²⁰³

Suriye Savunma Bakanı Halid El Azm'ın Sovyetler Birliği ile Suriye arasında önemli askeri ve ekonomik anlaşmalar imzalamak için Moskova'ya gittiği günlerde Suriye silahlı kuvvetleri ABD Büyükelçiliğini ablukaya alarak üç diplomatı istenmeyen adam ilan etti. Suriye tarafı yaptığı açıklamada Şükrü Kuvvetli hükümetini devirerek Batı taraftarı bir hükümet kurmak amacıyla bir tertip içinde olan ABD'nin engellenmesi için bu operasyonun yapıldığı belirtildi. ²⁰⁴

Türkiye'nin Suriye'deki Sovyetler Birliği etkinliğinden rahatsız olduğu bir dönemde meydana gelen gelişmeler hızla Türkiye'yi içine çekti. ABD ve Sovyetler Birliği, Suriye üzerinde karşı karşıya gelirken Türkiye-Suriye Soğuk Savaş kaynaklı gerilimde çatışmanın eşiğine geldi. ABD Suriye'de gelişmelerin kaygı verici olduğunu düşünüyor eğer durum kontrol altına alınmazsa Suriye'nin komünist bir rejim haline gelerek Sovyetler Birliği kontrolüne geçmesinden endişe ediyordu. Durumu kontrol altına almak için Türkiye'nin Suriye sınırına asker yığması dahil bölgedeki çatışma riskini artıran bir dizi askeri tedbirler alındı. Doğu Akdeniz'deki ABD askeri varlığının takviye edilmesi, Türkiye'nin Suriye üzerinde bu yığınak paralelinde baskıda bulunması Sovyetler Birliği ile çatışma gibi büyük riskler içerirse de harekete geçilmezse Ortadoğu'da komünizmin yayılacağı yönündeki endişeler ağır bastı. ²⁰⁵

Suriye'deki gelişmeleri ele almak amacıyla Türkiye'de Irak, Ürdün ve ABD'li yetkililerin katıldığı bir toplantı düzenlendi. 22 Ağustos 1957'de düzenlenen toplantıya katılan ABD Dışişleri

---

²⁰¹ Kürkçüoğlu, Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası (1945–1970), 102.

²⁰² George Kirk, “The Syrian Crisis of 1957- Fact and Fiction”, *International Affairs- Royal Institute of International Affairs*, 36/1, (Jan/1960), 60.

²⁰³ John C. Campbell, *Defense of the Middle East Problems of American Policy*, (Newyork: Haper Brothers, 1960),131.

²⁰⁴ Douglas Little, “Cold War and Covert Action: The US and Syria, 1945-58,” *Middle East Journal*, 44/1 (Winter 1990), 55.

²⁰⁵ Little, “Cold War and Covert Action: The US and Syria, 1945-58,” 72.

Bakan Yardımcısı ile Menderes, Suriye'deki rejimin komünistlerin eline geçmesi ve yaratacağı sonuçları buna nasıl engel olunacağı tartıştı.²⁰⁶

Görüşmeler sonrası ABD'nin Suriye'de rejimin değişmesi yönündeki endişelerinin arttığını buna engel olmak üzere Türkiye başta olmak üzere bölgedeki müttefiklerine daha fazla askeri yardım yaptığını görüyoruz. ABD'den gelen destek sonrası Türkiye'nin Suriye'ye yönelik baskısı arttı. Sovyetler Birliği, Türkiye'nin güney sınırındaki askeri hareketliliği Suriye'yi işgal için ön hazırlık olarak değerlendirdi.²⁰⁷ Türkiye'nin elinde Sovyetler Birliği'nin Suriye'ye askeri yığınak yaptığına dair raporlar vardı. Bu Türkiye için doğrudan bir tehditti. Türk makamları bu tehdidi Batı ittifakına yönelik bir tehdit olarak görüyordu. Bu nedenle Suriye'ye karşı atılacak adımları Batılı müttefiklerle birlikte kararlaştıracak, meselenin Türkiye-Suriye arasındaki bir anlaşmazlıktan öte Ortadoğu'da Sovyetler Birliği yayılmacılığına karşı bir mücadele şeklinde yorumlayacaktı. Bu yaklaşım Türkiye-Suriye arasındaki anlaşmazlığı Soğuk Savaş ürünü bir uluslararası kriz haline dönüştürüyordu.²⁰⁸

ABD ise uluslararası bir kriz haline dönüşen Türkiye-Suriye arasındaki anlaşmazlığa Sovyetler Birliği'nin müdahil olmasından endişe duyuyordu. Üstelik Türkiye, Suriye'ye tek taraflı olarak ABD'den ve Batılı müttefiklerinden bağımsız müdahale etse de bunun Sovyetler Birliği ve Arap dünyasında ABD'nin desteği ile gerçekleştiği izlenimi oluşacaktı. ABD ve Sovyetler Birliği'ni karşı karşıya gelmesi anlamına gelen böyle bir durumun önüne geçmek için ABD, Türkiye'nin Suriye'ye karşı tutumunu yumuşatmak için harekete geçmek zorunda kaldı.²⁰⁹ Bu esnada Suriye'yi yalnız bırakmak istemeyen Sovyetler Birliği krizde müdahil oldu. Batı ittifakının bir parçası olan komşusu Türkiye'ye en üst seviyede yazılan mektupla ABD ile Türkiye'nin Suriye'ye yönelik hasmane politikasının yakından izlendiği ve Suriye'ye yönelik bir askeri harekâtın Türkiye'yi çok zor duruma sokacağı uyarısında bulundu.²¹⁰ Aslında bu mektup krizi uluslararası boyuta taşıyan en önemli adımlardan biri oldu. Türkiye-Suriye arasındaki gerilim önce BM'de ABD ve Sovyetler Birliği'ni karşı karşıya getirdi. Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı BM'de yaptığı konuşmada Türkiye-Suriye arasındaki gerilimi yakından takip ettiklerini belirtirken, Sovyet yetkililer saldırgan demeçler vermiş ve Sovyet savaş gemileri Suriye limanlarını ziyaret etmişti. ABD Dışişleri Bakanı, Türkiye'nin bir NATO üyesi olduğunu hatırlatarak Türkiye'ye yönelik bir müdahaleye verecekleri cevabın Türkiye'nin savunulması değil saldırı olacağı tehdidinde bulunmuştur.²¹¹

---

²⁰⁶ United States of America Department of State, "Office of The Historian", erişim: 10 Eylül 2022, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v13/d373> - Foreign Relations of the United States (FRUS), 1955-1957, Vol. XIII, Near East: Jourdan-Yemen, Doc. 373.

²⁰⁷ Oral Sander, *Türk – Amerikan İlişkileri 1947-1964*, (Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1979), 161.

²⁰⁸ BCA. 30..1.0/111.701..7. 10 Kasım 1956.

²⁰⁹ Sever, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Orta Doğu, 1945–1958*, 193.

²¹⁰ BCA. 30..1.0/68.431.6-29 Ekim1957.

²¹¹ Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk- Amerikan Münasebetleri*, (Ankara: TTK Basımevi, 1991), 251.

Ekim 1957’de tırmanan gerilim aynı ay içinde yerini yumuşamaya bıraktı. Konunun BM’ye taşıdığı dönemde Soğuk Savaş’ın en önemli olaylardan biri yaşandı. 4 Ekim 1957’de Sovyetler Birliği Sputnik’i uzaya gönderdi. Artık ABD ve NATO ayrıca Sovyetler Birliği açısından Soğuk Savaş’ta yeni bir perde açılıyordu. Sovyetler Birliği’nin kıtalararası füzeyle sahip olması ABD üzerinde şok etkisi yarattı. Soğuk Savaş’ta psikolojik üstünlüğü ele geçiren Sovyetler Birliği’ne karşı ABD’nin daha fazla kışkırtıcı bir politika izlemesi ciddi sonuçlar doğurabilirdi. Bu aşamada Sovyetler Birliği’nin Ortadoğu’da bir rakip ve bölge ülkeleri için bir alternatif olduğunu kabul etmek yolu ABD tarafından seçildi.²¹² Ardından hızla yumuşama süreci başladı. Sovyetler Birliği’nden gelen jestler, Suudi Arabistan’ın arabuluculuk faaliyetleri, BM’deki karşılıklı teminatlar, ABD’nin yumuşaması ile kriz hızla sona erdi. Kasım 1957’ye gelindiğinde Soğuk Savaş’ın ve Türkiye-Suriye ilişkilerinin en önemli krizlerinden biri sona ermişti. Suriye Krizi Sovyetler Birliği’nin Ortadoğu’daki prestijinin artmasını sağladı. Üstelik NATO üyesi Türkiye, Sovyetler Birliği’nin Ortadoğu’daki faaliyetlerine karşı direnmesinin sonuç vermediğini gördü. Sovyetler Birliği kriz boyunca Arap ülkelere Batılı ülkelerin eylemlerinin sadece komünizmi değil Arap milliyetçiliğini de hedef aldığı vurgusunu yaptı. Sonuçta bu krizin sonunda Türkiye-Suriye ilişkileri ciddi zarar gördü. Sovyetler Birliği’nin Suriye’de ve Arap ülkelerindeki prestijinin artmasının paralelinde artan etkinliği Türkiye’nin güvenlik kaygılarını artırdı.²¹³

Sonuç

Osmanlı Devleti’ni I. Dünya Savaşı esnasında zor durumda bırakan Arap ayaklanmasının en önemli merkezlerinden biri olan Suriye, cumhuriyeti kuran lider kadronun yakın hafızasında negatif bir çağrışım yapıyordu. Aynı şekilde Suriye’de Türkiye’deki rejimin I. Dünya Savaşı’nda Suriye’deki Arap ayaklanmasına karşı yürütülen operasyonların destekçisi olduğu izlenimi vardı. Bu tarihi travmanın yanında savaş sonrası Türkiye-Suriye ilişkilerinin gelişmesi için uygun uluslararası ortamda yoktu. Türkiye Cumhuriyeti, Batılı ülkelerle I. Dünya Savaşı’nın ardından barış yaparak onlarla işbirliği içinde uluslararası politikanın önemli bir aktörü haline geldi. Suriye ise I. Dünya Savaşı esnasında Arap ayaklanmasına destek olan Batılı ülkeler tarafından işgal edilmiş ve müttefikler arasında yapılan anlaşmayla Fransa mandası haline getirilmişti. Türkiye, Batılı ülkelerle ittifak ilişkilerini geliştirirken, Suriye Batılı ülkelere karşı bağımsızlık mücadelesi veren ülkeydi. Türkiye’nin Fransa ile Türkiye-Suriye sınırının belirlenmesi için yürüttüğü müzakereler, Hatay’ın anavatana katılması sürecinde Batılı ülkelerin verdiği destek Türkiye ve Suriye’yi birbirinden daha da uzaklaştırdı. Fransa’ya karşı bağımsızlık mücadelesinin güçlendiği bir dönemde Hatay’ın Türkiye’ye

---

²¹² Philip Anderson, “Summer Madness’ The Crisis in Syria, August-October 1957”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 22/1-2), (1995), 35.

²¹³ Anderson, “Summer Madness’ The Crisis in Syria, August-October 1957”, 38.

katılması Suriye’de ağır bir travma oluşturdu. Suriye, Türkiye’nin yakınlaşma taleplerine şüphe ile bakan, Türkiye’yi yayılmacı olarak nitelendiren bir ülke haline geldi.

Soğuk Savaş döneminde Türkiye-Suriye ilişkileri bu travma üzerine inşa edildi. Soğuk Savaş ise iki ülkenin birbirine karşı şüphelerini artıran bir süreç oldu. Soğuk Savaşın başlangıcında iki tarafın güvenlik ve meşruiyet gibi nedenlerle karşılıklı yakınlaşma girişimleri oldu. Ancak bundan şüpheler ve iki ülkenin yakın tarihlerindeki acı hatıraların gölgesi nedeniyle sonuç alınamadı. Soğuk Savaş ise iki tarafı birbirinden uzaklaştırmanın ötesinde çatışma eşliğine getirecek ölçüde ağır bir etki bıraktı.

Soğuk Savaş iki ülke ilişkilerindeki ilk etkisini dolaylıda olsa Filistin meselesinde gösterdi. Türkiye, Soğuk Savaş’ın başlangıcında Batılı ülkelerle yakınlaştıkça Filistin meselesinde Batılı ülkelerin yanında yer alarak küresel siyasette müfttekileri ile uyumlu bir görüntü sergiledi. Türkiye’nin tanıdığı ilişkilerini ekonomik, siyasi askeri açıdan geliştirmek için yoğun çaba sarf ettiği İsrail, Suriye’nin tanımayı reddettiği ve onunla ilişki kuranları da hasım ülkeler olarak nitelendirdiği bir ülkeydi. İsrail’in tanınması ise Türkiye’nin Batı ile uyumlu dış politikasının bir sonucuydu. Soğuk Savaş içinde blokların dış politik konularda esnekliğini kaybettiği bir dönemde Türkiye’nin Suriye-İsrail dengesini gözetten bir tutum belirlemesi mümkün değildi.

1950’li yıllar Türkiye-Suriye ilişkileri üzerinde Soğuk Savaş etkisi ve geriliminin kademe kademe tırmandığı bir süreç oldu. Bu süreçte Türkiye’yi Batı taraftarı bir hükümet yönetirken, Suriye’de sık sık gerçekleşen darbeler, Batı taraftarı liderlerin Arap milliyetçileri karşısında tutunamamaları durumu daha da karmaşık hale getiriyordu. Suriye Batı karşıtı, Türkiye Batı ile müttefik bir bölge ülkesi görünümü sergiledi. Türkiye, NATO ve Batılı ülkelerle birlikte Ortadoğu’nun savunulmasına dair yapılan askeri ve sivil planlamalar konusunda ön plan çıktı. Soğuk Savaş içinde Batı ile yakınlaştıkça güçlenen Türkiye, Suriye tarafından kaygı ile izleniyordu. Türkiye-Batı arasındaki yakınlaşmanın bir sonucu olan Hatay’ın anavatana katılması benzeri sonuçlardan endişe eden Suriye hem Türkiye hem de Batıdan adım adım uzaklaştı. Kısa sürede bunun Suriye siyasetinde de etkisi görüldü. Suriye’de 1954’te gerçekleşen seçimlerde sol hareketin başarısı Suriye’deki değişimi tesciller nitelikteydi. Türkiye’nin Suriye’deki rejimin sola doğru kaydıka güvenlik kaygıları arttı. Yakın tarihte Doğu bloğu ülkelerin nasıl birer Sovyet peyki haline geldiğini gören Türkiye’nin bu konudaki kaygılarının meşruiyetine inancı tamdı. Soğuk Savaş öncesi Suriye’nin rejimi ile pek ilgilenmeyen Türkiye, Soğuk Savaş’ta Sovyetler Birliği dış politikasında rejim ihracının ne kadar önemli sonuçlar doğurduğunu görmüştü.

Üstelik aynı süreçte Ortadoğu’da Sovyetler Birliği’nin etkin olmasını önlemek Batılı ülkeler açısından öncelikli bir güvenlik sorunuuydu. ABD önderliğindeki Batı ittifakı Sovyetler Birliği’ni çevrelemek ve Ortadoğu’dan uzak tutmak için yürüttüğü strateji Türkiye ve Suriye’yi birbirinden biraz daha uzaklaştırdı. Türkiye ve Suriye, Sovyetler Birliği’ni çevreleme ve Ortadoğu’da etkin olmasını engellemeye yönelik Ortadoğu Komutanlığı, Ortadoğu Savunma Organizasyonu, Bağdat Paktı gibi

başlıca organizasyonlarda aynı cephede yer almadılar. Türkiye tüm bu hamleleri desteklerken, Suriye tarafsız kaldı ya da karşı çıkmayı tercih etti.

Türkiye ve Suriye'nin ilişkilerindeki güven probleminin artmasına sebep olan Soğuk Savaş'ın en önemli krizlerinden biri olan Süveyş Krizi de Türkiye ve Suriye'yi karşı karşıya getirdi. Kriz boyunca iki taraf karşı saflarda yer aldılar, birbirlerini hasımca davranış içinde bulunmakla suçladılar. Artan gerilim ve güvensizlik 1957'de askeri çatışma eşiğine gelinen sürecin en önemli işaretçisiydi.

Süveyş Krizi sonrası Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'da artan etkinliğini durdurmak amacıyla ABD tarafından ilan edilen Eisenhower Doktrini Türkiye-Suriye arasındaki Soğuk Savaş kaynaklı saflaşmayı daha net bir şekilde ortaya koydu. Türkiye, müttefiki ABD'nin Ortadoğu'daki rejimler hakkında endişe içinde olduğunu görüp doğrudan müdahaleye müsaade eden doktrini ilan ettiğini düşünüyordu. Bu durum Türk tarafının Suriye konusundaki hassasiyetlerini artırdı. 1957 Ağustosundan itibaren Türkiye – Suriye arasında adım adım tırmanan gerilim Soğuk Savaş'ın büyük aktörlerinin de müdahalesi ile büyük riskler taşıyan bir krize dönüştü. Soğuk Savaş sadece adım adım krize giden süreci hızlandırdı.

Türkiye-Suriye ilişkilerinin ilk gününden itibaren yaşanan güven krizi Soğuk Savaş'ın yarattığı atmosferde her geçen gün daha da büyüdü. Soğuk Savaş küresel çapta büyük bir fenomen olarak iki ülkenin yakınlaşmasına değil uzaklaşmasına neden oldu. Bu uzaklaşma Soğuk Savaş boyunca aşılamadı. Üstelik Soğuk Savaş iki ülke arasında aslında rutin sınır problemlerinin çözümüne engel olarak bir kriz haline gelmesine neden oldu. Kaçakçılık, sınır aşan sular, göç, iki tarafın soydaşlarının emlaki hakkındaki sorunlar, terör gibi meseleler Soğuk Savaş boyunca çözülemeden yığılarak büyüdü. Soğuk Savaş bittiğinde iki ülke arasındaki sorunlar oldukça birikmişti. Soğuk Savaş'ın yarattığı dar politik alanda çözülemeyen sorunlar Soğuk Savaş'ın bitmesine rağmen iki ülke arasında ana gündem olmaya devam etti.

Kaynaklar

- Anderson, Philip “Summer Madness’ The Crisis in Syria, Agust-October 1957”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 22/1-2), (1995).
- Arı, Tayyar *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2004.
- Armaoğlu, Fahir. “(Amerikan belgeleri ile) Orta Doğu Komutanlığından Bağdat Paktı’na (1951–1955)” *Bellekten*, LIX/224, Ayırbaşım, (Nisan 1995).
- Armaoğlu, Fahir. *Belgelerle Türk- Amerikan Münasebetleri*. Ankara: TTK Basımevi, 1991).
- Ayn Tarihi.
- BCA. 030.01./104.650.1-07/09/1954.
- BCA. 030.01./104.650.3-13/11/1954.
- BCA. 30..1.0/111.701..7. 10 Kasım 1956.
- BCA. 30..1.0/68.431.6-29 Ekim1957.
- BCA. 30.1.0.0/131.850.2.16 Ocak 1957.
- BCA. 30.10.0.0/64.400.7-0/0/0.
- Ben-Dror, Elad. *Ralph Bunche and the Arab-Israeli Conflict Mediation and the UN, (1947-1949)*, Translated by Diana File and Lenn Schramm. London-New York, Routledge, 2015.
- Blackwell, Stephen *British Military Intervention and the Struggle for Jordan King Hussein, Nasser and the Middle East Crisis, 1955-1958*, New York: Routledge, 2009.

- Campbell, John C.. *Defense of the Middle East Problems of American Policy*. Newyork: Haper Brothers, 1960.
- Developments of the Quarter: Comment and Chronology Arab Nationalism and the Crises”, *The Middle East Journal*, 10/4 (Autumn, 1956).
- Erhan, Çağrı-Kürkçüoğlu, Ömer. “Filistin Sorunu ve İsrail’le İlişkiler” *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar, Belgeler, Yorumlar I*, Edt. Baskın Oran. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Fırat, Melek - Kürkçüoğlu Ömer, "1945-1960 Arap Devletleriyle İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar, Belgeler, Yorumlar I*, Edt. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Kinross, Lord *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, çev. Necdet Sander (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1994.
- Kirk, George. “The Syrian Crisis of 1957- Fact and Fiction”, *International Affairs- Royal Institute of International Affairs*, 36/1, (Jan/1960).
- Little, Douglas. “Cold War and Covert Action: The US and Syria, 1945-58” *Middle East Journal* 44/1 (Kış 1990).
- Mim Kemal Öke, *Siyonizmden Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002.
- Mütercimler, Erol- Öke, Mim Kemal. *Düşler ve Entrikalar Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2004.
- Nachmani, Amikam. *Israel, Turkey and Greece: Uneasy Relations in the East Mediterranean*. London: Frank Cass 1987.
- Ömer E. Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası (1945–1970)*, Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayını, 1972.
- Ömer, Osman. *Bağdat Paktı*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2013.
- Rıza, Bulent Ali. *Turkish Participation in Middle East Defence Projects and its Impact on Turco-Arab Relations, May1950-June 1953*. Doktora Tezi, University of Oxford,1982.
- Sander, Oral. *Türk – Amerikan İlişkileri 1947-1964*, (Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1979.
- Sever, Ayşegül. *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Orta Doğu, 1945–1958*. İstanbul: Boyut Kitapları,1997.
- Soysal, İsmail “Hatay Sorunu ve Türk-Fransız Siyasal İlişkileri (1936-1939)”, *Bellekten* 49/193 (Nisan 1985).
- Soysal, İsmail. “1955 Bağdat Paktı”, *Bellekten*, LV/212, Ayrıbasım, (Nisan 1991).
- Soysal, İsmail. *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları: 1920-1945*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Şen, Sabahattin, *Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım Suriye Baas Partisi ve İdeolojisi*, İstanbul: Birey Yayıncılık, 2004.
- The Jerusalem Post.
- TNA, FO, 371/78661/R1033/1011/44 Ankara Büyükelçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na, 12 Orak 1949.
- TNA, FO, 371/68431/E14680/8694/66, Ankara Büyükelçiliği'nden, Dışişleri Bakanlığına, 11 Kasım 1948.
- TNA, FO, 371/115510/V1073/779, İngiltere Dışişleri Bakanlığından Washington Büyükelçiliğine, 03 Mayıs 1955.
- TNA, FO, 371/124022/RK1071/21, Moskova Büyükelçiliğinden Dışişleri Bakanlığına, 13 Kasım 1956.
- United States of America Department of State, “Office of The Historian”, erişim: 10 Eylül 2022, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v13/d373> - Foreign Relations of the United States (FRUS), 1955-1957, Vol. XIII, Near East: Jourdan-Yemen, Doc. 373.
- Ülman, Haluk, “Türk Ulusal Savunması Üzerine Düşünceler”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 21/4, (Aralık 1966).
- Yalçın, Durmuş v.dğr., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2002.

1921 Ankara İtilafnamesi, Türkiye- Suriye Sınırı ve Kilis

Ayşe Erkmen*

---

* Doç. Dr. Ayşe ERKMEN, Gaziantep Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, e-mail: drayseerkmen@gmail.com

Özet

Kilis, verimli toprakları ve coğrafi konumu nedeniyle tarih boyunca önemli bir merkez olma özelliğini korumuştur. Şehir başta Hitit hakimiyeti olmak üzere farklı devletlerin yönetimine girmiştir. 1516–1918 yılları arasında Osmanlı Devleti yönetiminde kalan Kilis ve çevresi, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından önce İngilizlerin sonra Fransızların işgaline uğramıştır. XIX. yüzyılda dünyada yaşanan siyasi, ekonomik, sosyal olaylar, askeri alanda yaşanan gelişmeler ve Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik hareketleri sonucunda Temmuz 1914'te Birinci Dünya Savaşı patlak vermiştir. 1914 yılının sonbaharında da Osmanlı Devleti, İttifak Grubu içinde savaşa dâhil olmuştur. Savaş devam ederken İtilaf Devletleri'nden İngiltere ve Fransa yaptıkları Sykes-Picot gizli anlaşması (1916) ile Osmanlı topraklarını kâğıt üzerinde paylaşmışlardır. Nihayetinde Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de imzaladığı Mondros Mütarekesi ile savaştan mağlup olarak çekilmiş ve yapılan bu mütareke ile elinde kalan bütün toprakları İtilaf güçlerinin kontrolüne bırakmak durumunda kalmıştır. Bu koşullar içinde İngilizler Aralık 1918'de Kilis'ten başlayarak Antep, Urfa ve Maraş'ı işgal etmiş, ancak daha sonra Fransızlar ile yaptıkları anlaşma gereğince söz konusu şehirleri Fransız işgaline bırakmışlardır. Böylece Kilis'in işgalini Fransız kuvvetleri Ekim 1919'da İngiliz kuvvetlerinden devralmıştır. Sakarya Zaferi sonrası Türkiye ile Fransa arasında imzalanan 1921 Ankara İtilafnamesi yürürlüğe girene kadar diğer illerde olduğu gibi Kilis'te de Fransız işgaline karşı bağımsızlık mücadelesi verilmiştir. Ankara İtilafnamesi ile bütün Güneydoğu şehirleri ile birlikte Kilis de işgalden kurtulmuştur. Ancak İtilafnameye göre çizilen Türkiye Suriye sınırı nedeniyle Kilisliler çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Kilis'te bunlar yaşanırken ülke genelinde henüz Kurtuluş Savaşı başarıya ulaştırılamamıştı, İşgal güçleriyle Batı Cephesi'nde bağımsızlık mücadelesi devam ediyordu. Artık Türkiye, Kilis'in güneyinde, büyük bir devlet olan Fransa ile komşu idi. Bu nedenlerle Kilis'in sınır sorunlarına istenilen düzeyde çare bulunamamıştır. Bu çalışmada, 20 Ekim 1921'de Türkiye Fransa arasında imzalanan Ankara İtilafnamesi ve itilafname ile işgalden kurtulan Kilis ve anlaşma gereği çizilen Türkiye Suriye sınırı nedeniyle şehrin karşı karşıya kaldığı sorunlar ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ankara İtilafnamesi, Fransa, İngiltere, Türkiye, İşgal, Sınır, Kilis.

1921 Ankara Treaty, Turkey Syrian Border and Kilis

Abstract

Kilis has maintained its feature of being an important center throughout history due to its fertile lands and geographical location. Kilis and its surroundings, which remained under the rule of

the Ottoman Empire between 1516-1918, were occupied first by the British and then by the French after the First World War. In the XIXth century, the First World War broke out in July 1914 as a result of political, economic and social events in the world, developments in the military field, and the nationalism movements brought by the French Revolution. In the fall of 1914, the Ottoman Empire joined the war within the Alliance Group. France and England shared the Ottoman lands on a piece of paper. While the war was going on, one of the Entente Powers, France and England shared the Ottoman lands on a piece of paper with the Sykes-Picot secret agreement. In line with the said agreement, France and England shared the Ottoman lands on a piece of paper. The Ottoman Empire withdrew from the war as defeated with the Armistice of Mudros signed on October 30, 1918 and had to leave all its remaining lands under the control of the Entente powers. Under these circumstances, the British and French occupied the Southeastern Anatolia region of Turkey. The British occupied Antep, Urfa and Maraş starting from Kilis in December 1918, but later evacuated these cities in accordance with the agreement they made with the French. This time the French occupation started in the aforementioned cities and in October 1919, French forces took over Kilis from the British forces. Until the Ankara Treaty of 1921, signed between Turkey and France after the Victory of Sakarya, came into force, Kilis, like other provinces, struggled for independence against the French occupation. With the Ankara Treaty, Kilis was liberated from occupation along with all Southeastern cities. However, due to the Turkish-Syrian border drawn in accordance with the Treaty, the people of Kilis faced various problems. While this was happening in Kilis, the War of Independence had not yet succeeded throughout the country, and the struggle against the occupation forces was continuing on the Western Front. Turkey was now neighboring France, a large state, to the south of Kilis. For these reasons, Kilis's border problems could not be solved at the desired level. In this study, the Ankara Agreement signed between Turkey and France on October 20, 1921, and Kilis, which survived the occupation, and the problems faced by the city due to the Turkey-Syria border drawn as per the agreement will be discussed. The signing of the 1921 Ankara Treaty was of great importance for occupied Turkey. Because, the signed treaty enabled France, one of the Entente states and neighboring Turkey on the southern border, to officially recognize the Ankara Government. In addition, the agreement freed the Southern Front from occupation and enabled the transfer of military forces and ammunition to the west. Moreover, this agreement led to an increase in disagreements between the Entente powers. However, since the border line drawn between Turkey and Syria passed very close to the city of Kilis, the people of Kilis faced serious problems, especially economic problems. Nothing could be done in the Lausanne Peace Talks to solve this problem for the people of Kilis. There was a positive development for Kilis in 1926; with the border regulations made in this year, some of the villages outside the borders of Kilis could be taken back and thus, the border problem was solved to some extent. As a result, Kilis was liberated from occupation with the Ankara Treaty of 1921 and

became a district of Gaziantep. Since 1995, it has had the legal right to become a province in the Republic of Turkey.

Keywords: Ankara Treaty, France, England, Turkey, Occupation, Border, Kilis.

Giriş

Kilis ismi Roma İmparatorluğu döneminde “*Ciliza Sive Urmagiganti*” olarak geçmektedir.²¹⁴ İslami devirlerdeki Arap kaynaklarında “Killiz”, Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetine girdikten sonra “Kilis” olarak söylenen şehrin adı Türkiye Cumhuriyeti’nde de Kilis olarak kalmıştır.²¹⁵ Türkiye’nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde bulunan Kilis ili; “Hatay-Maraş oluğu ile Fırat Irmağı arasında uzanan Gaziantep platosunun güneybatısında, Türkiye-Suriye sınır boylarında” yer almaktadır.²¹⁶

Bugünkü Kilis ilinin yerleşim yeri deniz seviyesinden 650 metre yükseklikte, Türkiye Suriye sınırına çok yakın bir noktada, Kefiz dağı eteğinde ve şehirle aynı adı taşıyan bir ovanın kuzeybatı köşesindedir. Yaklaşık 243 km²’lik bir alanda yerleşmiştir.²¹⁷ Güneydoğu Anadolu bölgesi ile Akdeniz kıyı bölgesi arasında yer alan Şehir bulunduğu konum sebebi ile Akdeniz iklim bölgesinde yer almaktadır.²¹⁸ Kilis yerleşkesi Halep’e yakınlığı, ticaret yollarının birleşim noktasında bulunması ve topraklarının verimliliği nedeniyle coğrafi açıdan tarih boyunca önemli bir merkez olma özelliğini korumuştur.²¹⁹ Söz konusu bölgede yaşamın geçmişten günümüze aynı mevkide olmadığı zaman zaman yer değişikliklerinin yaşandığı anlaşılmaktadır. Zira şehrin çevresinde bulunan höyükler, yörenin yerleşiminin çok eski dönemlere uzandığını göstermektedir.²²⁰

İlk Çağ’da Hitit hâkimiyeti altında yaşayan şehrin ve çevresinin daha sonra Asur Krallığı’nın hâkimiyetine (M.Ö.1100) girdiği bilinmektedir. Asur döneminden sonra Persler’in, ardından da Selekiler’in (Büyük İskender’in mirasçılarından) hâkimiyetinde²²¹ yaşayan şehir Selefki hâkimiyetine Romalılar’ın son vermesi sonucu (M. Ö. 64) yöresi ile birlikte Roma egemenliğine dâhil olmuştur. Roma İmparatorluğu’nun ikiye ayrılması (M.S.395) ile de adı geçen şehir ve çevresi Roma’nın doğu

²¹⁴ Ökkeş Kesici, “Kilis’in Şehir Coğrafyası Özelliklerine Genel Bir Bakış” *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 1995, s. 247.

²¹⁵ Mustafa Koyuncu, *XVIII. Yüzyılda Kilis ve Çevresindeki Aşiretler*, (Yüksek Lisans Tezi), Kilis 7 Aralık Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kilis, 2020, s.1.

²¹⁶ M. Cengiz Helvacıkara “Coğrafi Yönden Kilis”, *Belgelerle Kilis*, (Ed. M. Elif Özmen), İstanbul, 2012, s. 7; Koyuncu, *a.g.t.*, s.1.

²¹⁷ Mehmet Tektuna, *Hurûfât Defterlerine Göre Kilis’te Sosyal ve İktisadi Hayat*, (Yüksek Lisans Tezi), Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Kilis Eylül 2017, s.6)

²¹⁸ Helvacıkara, *a.g.b.*, s.8-9; Tektuna, *a.g.t.*, s. 7.

²¹⁹ İlhan Oğuz Akdemir ve Ömer Faruk incili, “Coğrafi Ortam ve Kent Fizyolojisi İlişkisi: XIX. Yüzyıl Kilis Şehri Örneği”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı: 29, İstanbul, 2014, s. 223-224; Tektuna, *a.g.t.*, s.7.

²²⁰ Engin Özgen, “Gaziantep-Kilis Bölgesi Höyük Yüzey Araştırmaları: Oylum Höyük”, *AST 22.*, Cilt,4. 1986, s.239-248; Tuncel, Metin, “Kilis”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, 2002, ss.5-8. “*Martin Hartman, eski Kilis’in bugünkü Kilis’in yerinde değil bunun güney batısında yer alan Tarzimehan mevkiinde bulunabileceğini öne sürer.*” Tuncel, *a.g.mad.*,s. 806; Özgen, *a.g.m.* 4. Buna karşılık “*Richard Kiepert haritasının Halep paftasında, Kilis’in 3 km. kadar güney doğusunda ‘İlizi bahçesi’ (illizi Bağhtshesi) adlı mevki eski şehrin yeri olarak işaretlenmiştir.*” Ayrıca şehrin 5 km. kadar güney doğusunda Oylum köyündeki Oylumhöyük’te yapılan kazılar, burada “*milattan önce III. Bin yıldan başlayıp İslam dönemini de içine alacak şekilde sürekli bir yerleşmenin varlığını ortaya koymaktadır.* Bu da “*Asur şehri Kilizi’nin yeri konusunda üçüncü bir alternatif’i gündeme getirmiştir.* Tektuna, *a.g.t.*, s.7.

²²¹ Tuncel, *a.g.mad.*, s.5.

toprakları sınırları içinde olması nedeniyle Bizans hâkimiyetinde kalmıştır.²²² Söz konusu dönem yöreye İslam akınları başlamıştır. Devam eden akınlar sonucunda Kilis, Halife Ömer yönetimindeki İslam topraklarına katılmıştır (15/636).²²³ Böylece şehir Bizans ile mücadele için teşkil edilen ve “Avâsım” adı verilen sınır hattı içinde yer almıştır.²²⁴ Orta Çağ’ın araştırıldığı çalışmalarda Kilis’in adına pek yer verilmediği görülmektedir. XI. yüzyılın sonlarında söz konusu yörenin Haçlıların istilasına uğraması ile “Kilis Urfa Haçlı Kontluğu” yönetimine dâhil edilmiştir. Kilis’te yönetim değişikliği bundan sonra da devam etmiştir. “*Artukoğulları’ndan Belek Gazi 1124 yılında Azaz ve çevresini ve bu arada Kilis’i de Franklar’ın elinden alarak topraklarına katmıştır.*” Daha sonra Eyyubi ve Memluk idaresi altına giren Kilis’in adına Timur’un Anadolu’yu istila ettiği yıllara kadar rastlanmaz.²²⁵ Timur istilası sırasında işgale uğrayan Azaz’ın tahrip edilmesi, buranın halkının en yakınındaki Kilis’e taşınmasına neden olmuş, bu durum ise şehrin canlanmasını sağlamıştır. Böylece Kilis adından kaynaklarda tekrardan bahsedilmeye başlandığı görülmektedir.²²⁶ Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlılar tarafından fethedildiği zaman şehrin henüz Azaz’a bağlı bir köy durumunda olduğu bilinmektedir. 1519 yılında yapılan tahrire göre burası bir kasaba özelliği gösteren altı mahalleye sahip bir yerleşke idi.²²⁷ 1590 tarihli defterdeki bilgilere göre XVI. yüzyılın sonlarına doğru Halep’e bağlı, kendisiyle aynı adı taşıyan sancağın merkezi durumunda bulunan Kilis şehri sahip olduğu beş mahallede bulunan²²⁸ 576 haneden oluşuyordu. Bu dönem hane sayısının eksildiği görülmektedir. XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde şehir, Halep Vilayeti’nin merkez sancağına bağlı bir kazanın merkezi konumundadır ve nüfusu 20.000 (15.000’i Türk) civarındadır.²²⁹ Birinci Dünya Savaşı sonunda, önce İngiltere, ardından da Fransa tarafından şehir işgal edilmiştir. 1921 Ankara İtilafnamesi ile işgalden kurtulan şehir, 1924 yılında 1921 Anayasası gereğince Gaziantep’in bir ilçesi olmuştur. Nihayetinde Kilis²³⁰ 1995 yılında 550 sayılı kanun hükmünde kararname ile Türkiye Cumhuriyeti’nin 79. ili olmuştur.

Bu çalışmada 1921 Ankara İtilafnamesi, İtilafname ile belirlenen Türkiye -Suriye sınırı ve belirlenen sınır çizgisi nedeniyle Kilis halkının karşılaştığı sıkıntılar ve bunun çözümüne yönelik faaliyetler ile itilafnamenin Kurtuluş Savaşı’na katkısı araştırılmıştır. Kronolojik sıralamaya göre yapılan araştırmada, arşiv belgeleri ve tutanak dergileri ile araştırma eserler incelenip değerlendirilmiştir.

²²² Bizans’ın idari birimlerinden olan Suriye "tema"sı Kilis ve çevresini de içine alıyordu. Tuncel, *a.g.mad.*, s.6.

²²³ “1124 yılında Belek Gazi tarafından fethedilmiştir.” Koyuncu, *a.g.t.*, s.2.

²²⁴ Araplar şehrin adını Killiz olarak telaffuz ediyorlardı. Tuncel, *a.g.mad.*, s.6.

²²⁵ Tuncel, *a.g.mad.*, s.6.

²²⁶ Tuncel, *a.g.mad.*, s.6.

²²⁷ İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi*, İstanbul, 1968, s. 58-159; Tuncel, *a.g.mad.*, s.6.

²²⁸ “Kıbeliye, Kana, Meşata I Çalcıyan, Kızı İca, Sübbad.” Tuncel, *a.g.mad.*, s.6.

²²⁹ Tuncel, *a.g.mad.*, s. 6. 1831’de Osmanlı paşalarından, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa’nın oğlu İbrahim Paşa tarafından işgal edilmiştir Tuncel, *a.g.mad.*, s.6.

²³⁰ Kanunlar Dergisi: Kanun No:85, Tarihi 20 Şubat 1337, s.78; Hakan Ercivan, *19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Yüyle Kilis Kazası*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üni Versitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, s.16

1. Birinci Dünya Savaşı ve Sykes-Picot Antlaşması

Orta Doğu'daki Arap şehirleri, Kilis de dâhil 1516–1918 yılları arasında Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Ancak Araplar, gerek Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik duygusuyla gerekse başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Batılı devletlerin kışkırtmalarıyla 1900'lü yıllarda Arap milliyetçiliği etrafında toplanmaya başlamışlardır. Eğitimli entelektüeller 19. yüzyıldan başlayarak Arap milliyetçiliği fikrinin oluşmasına katkı sağlasın diye Arap dili ile edebiyatı ve tarihi üzerine araştırmalar yapmış eserler kaleme almışlardır. Oluşan milli duygular neticesinde Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmaya başlamışlardır²³¹. Birinci Dünya Savaşı sürecinde İngiltere, Şerif Hüseyin ile yaptığı anlaşmalarla ve milliyetçi kışkırtmalarla Arapları (Özellikle Şam, Beyrut, Yemen ve Filistin'de) yanına çekmeyi başarmıştır. Böylece Araplar Osmanlı ordusuna karşı saldırılarda bulunmuşlar, Türk halkı da bu durumu Osmanlı ordusunu arkadan vurmak olarak değerlendirmiştir.²³²

28 Temmuz 1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı devam ederken İtilaf Devletleri'nin aralarında Osmanlı topraklarının paylaşımı konusunda hazırladıkları farklı paylaşım projeleri gündemi meşgul etmiştir.²³³ Bunlardan biri 16 Mayıs 1916'da İngiliz Sir Mark Sykes ile Fransız François Georges Picot'un aralarında gizli olarak imzaladıkları Osmanlı yönetimindeki Ortadoğu topraklarını ülkeleri adına bir kağıt üzerinde paylaştıkları “*Sykes-Picot Antlaşması*”dır.²³⁴ Adı geçen anlaşma ile Osmanlı Devleti'nin (Misak-ı Milli sınırlar içinde yer alan) Güney bölgesindeki toprakları da paylaşılmıştır. Zira söz konusu gizli anlaşma ile Osmanlı Devleti'nin Güney, Güneydoğu Anadolu ve Suriye'deki toprakları Fransa'nın payına verilirken, Irak bölgesi İngiltere'nin payına bırakılacaktır. Anlaşmanın ayrıntılarına bakıldığında; Fransa'ya, “*Mersin'in doğusundan başlayarak; Çukurova topraklarından Sivas'a kadar İç Anadolu'nun orta bölgesinden, Güneydoğu Anadolu'ya uzanan paylaşım ile Elazığ, Diyarbakır, Mardin, İskenderun-Antakya hizasından güneye uzanıp Lübnan'ı da içine alan kısım*” ayrılmıştır.²³⁵

2. İşgaller Öncesi Yaşanan Gelişmeler

Birinci Dünya Savaşı'nda sona yaklaşırken İngilizler, Suriye toprakları üzerinde kuzeye doğru hızla ilerlemeye başlamıştır. Bağımsız bir Arap krallığı kurmak ve başına da kendi geçmek için

²³¹ Ayşe Erkmen, “Fransız Manda Yönetimi Altındaki Suriye'de Yaşananlara Bir Bakış”, *Middle East International Conference On Contemporary Scientific Studies-II*, (September 19-22, 2019) Gaziantep, Turkey s.254.

²³² Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınları, İstanbul, 2010, ss.164-165; Halil İbrahim İnce, *Milli Mücadele'de Kilis*, Yüksek Lisans Tezi Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, ss. 10; Özlem Toker Gökçe, “Arap Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönemleri”, *Yeni Fikir*, Yıl: 10 Sayı: 22, 2019, ss. 65-67.

²³³ Erdinç Gülcü, Ahmet Gündüz “Millî Mücadele Döneminde Kilis ve Çevresinde Ermeniler,” *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 6, Sayı:11, 2009, ss.301-315; Nevim Tüzün, *Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye'de Yaşanan Sosyal ve Ekonomik Meseleler*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2020, s.9.

²³⁴ Bu anlaşmaya, Küçük Asya Antlaşması da denilmektedir. Şahin vd. *a.g.e.*2015. s.243.

²³⁵ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, I. Cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, s.10; Müzehher Yamaç, “Fransız Diplomatik Belgelerinde Türkiye-Suriye Sınır Sorunu (1918 - 1940)”, *Belleten*, Sayı: 82, (Aralık, 2018), s. 1153.

İngilizler 'den olur alarak Osmanlı yönetimine karşı isyan eden Faysal'ın (Şerif Hüseyin'in oğlu) birlikleri de İngiliz birliklerinin bu ilerleyişini destekliyordu. Ancak İngilizlerin Fransızlarla yaptığı söz konusu gizli anlaşma (Sykes-Picot) ile Şerif Hüseyin'e verilen vaatler çelişiyordu. İngilizler bu çelişkili durumun çatışmaya dönüşmesini önleyerek, kontrolü elde tutmak için harekete geçmiş ve Fransızlara geçici bir yönetim önerisinde bulunmuşlardır. İki ülke arasında varılan uzlaşa ile (30 Eylül 1918) “*İşgal Edilmiş Düşman Toprakları İdaresi* (Occupied Enemy Territories Administration/OETA)” adında bir askeri yönetim kurulmuştur. OETA'nın başına getirilen İngiliz General Allenby, Sykos-Picot gizli anlaşması ile Fransa'ya verilen topraklarda da yetki sahibi olmuştur. Böylece söz konusu topraklarda İngiliz kontrolünün devam etmesi sağlanmıştır.²³⁶ OETA ile üç ayrı işgal bölgesi oluşturulmuştur. Buna göre birincisi, Arap güçlerinin işgaline bırakılan Akabe'den Halep'e uzanan iç bölge (doğu bölgesi)'dir. İkincisi ise İngiliz kontrolüne verilen Filistin (güney bölgesi)'dir. Üçüncüsü de Fransız işgaline bırakılan Çukurova, Suriye kıyı şeridi ve doğu bölgesi (Lübnan)'dir.²³⁷ Bütün bunlar yaşanırken henüz Osmanlı devleti ile İtilaf Devletleri arasında ateşkes antlaşması yapılmamış, ancak savaşta sona yaklaşmıştır. Zira OETA'nin kuruluşundan bir ay sonra ateşkes yapılacaktır. Bu durum İngiltere'nin ateşkes öncesi kendi açısından olumlu bir ortam hazırlama çabasında olduğunu ve bunun için faaliyete geçtiğini göstermektedir.

Bütün bu gelişmelerin ardından Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında ateşkesi sağlayan Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) imzalanmıştır. Mütareke, İtilaf Devletleri'ne Osmanlı Devleti üzerinde çok geniş yetkiler tanıdığı için Türk tarihi yeni bir evreye girecektir. Zira, savaş sırasında işgal güçlerinin işgaline uğramamış Osmanlı toprakları ateşkesin 7. maddesine dayandırılarak işgale başlanmıştır. Bu süreçte yaşananlara bakıldığında denilebilir ki, mütareke ile Batılı devletler “*Şark Meselesi*” hayalini gerçekleştirme hareketini başlatmışlardır. Öyle ki yapılan mütareke sadece Birinci Dünya Savaşı'nı bitiren bir ateşkes antlaşması olmasına rağmen bir barış antlaşması gibi uygulamaya konmuştur. Gelişmelerden Osmanlı Devleti'ni fiili olarak tarih sahnesinden silmenin hedeflendiği anlaşılmaktadır. Zira bu mütareke, “*Şark Meselesi*”nin hallini ve Osmanlı Devleti'nin sonunu getiren içeriğe sahip olan 10 Ağustos 1920 tarihli Sevres Barış Antlaşması'nın temelini oluşturmuştur. Filhakika, mütareke ile 600 yıllık Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu bütün hâkimiyet hakları elinden alınmış görülmektedir. İtilaf Devletleri, anlaşma maddelerinin hükümlerine dayanarak Osmanlı

---

²³⁶ Bozkurt, Abdurrahman “Sykes-Picot Antlaşması ile İşgal Edilmesi Planlanan ‘Düşman (Osmanlı) Topraklarının Yönetimi’ Ne Dair 30 Eylül 1918 Tarihli Geçici Antlaşma (Modus Vivendi). İmparatorluklar Çağına Veda”, (Editörler: Bülent Bakar, Okan Yeşilot, Süleyman Beyoğlu, & Mehdi Genceli), İstanbul, Türkiye: Ötüken Neşriyat, 2019, ss. 15-16; Murat Aydoğdu Atatürk Dönemi Türkiye-Suriye İlişkiler, Chapter 7 (Ed. Cezmi Eraslan), *Turkish Foreign Policy During Atatürk's Era 1920-1938: Caucasia, Balkans, Middle East From Political, Economic, Social And Cultural Aspects, İstanbul Üniv Yayınları, 2021, ss.244.*Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Adem Çalışkan, “Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin Ortadoğu Politikası Dahilinde Hicaz'ın Osmanlı Hakimiyetinden Çıkışı”, *Savaşan Devletlerin, Tarihçilerin Gözüyle 100 Yılında Birinci Dünya Savaşı*, II Cilt, Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Antalya 2018, ss.1282-1300.

²³⁷ M. Derviş Kılınçkaya, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*,” Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2008, s.245; Aydoğdu, a.g.m., s. 244.

topraklarını dört bir taraftan işgale başlamıştır.²³⁸ Oysa Osmanlı devlet ricali Mondros Mütarekesi imzalanırken Wilson prensipleri gereğince en azından imparatorlukta Türklerin çoğunlukta olduğu bölgeleri ellerinde tutabilecekleri beklentisi içinde idiler. Ayrıca Arapların Wilson prensipleri doğrultusunda yapılacak oylamalarda Halife'nin yönetimindeki devlete bağlı kalacakları ve bu yönde oy kullanacakları umudu da vardı. Lakin, kısa süre sonra bu beklentilerin aksi yönde seyreden gerçeklerle karşı karşıya kalınacaktır.²³⁹

1918 tarihli mütarekenin 16. maddesi hem Suriye'deki tüm Osmanlı garnizonlarının en yakın müttefik kumandanlığına teslim edilmesini, hem de “*Kilikya'daki askeri birliklerin düzenin muhafazası için ihtiyaç duyulan miktarı bırakıldıktan sonra geri kalanların çekilmesine hükmediyordu. Bu miktarın ne kadar olacağını ise müttefikler belirleyecekti. Ancak bunu yaparken Osmanlı yönetimine de danışacaklardır.*” Zaten 7. madde “*İtilaf Devletleri kuvvetlerine Osmanlı topraklarında güvenlik zaafını ileri sürerek istedikleri stratejik noktaları işgal etme*” hakkını veriyordu.²⁴⁰

Bu gelişmeler (özellikle Musul ve İskenderun'un boşaltılması talepleri nedeniyle) bölgedeki Osmanlı ordu kumandanları tarafından tepki ile karşılanmıştır. Yıldırım Orduları Grup Kumandanı Mustafa Kemal Paşa (Atatürk), “*sınırın Suriye Vilayeti'nin kuzey sınırı sayılması, aynı zamanda Türk nüfusun çoğunluğu teşkil ettiğinden hareketle İskenderun, Antakya, Katma, Halep ve Kilis'in, özellikle mütareke hükümleri açıklığa kavuşuncaya kadar terk edilmemesi gerektiği düşüncesinde idi.*” Bu düşünce ile 2.ve 7. ordulara bir emir göndermiş ve Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafla gelmekte olan işgal tehlikesini anlatmıştır. Ancak Harbiye Vekâleti tarafından “*Suriye'de bulunan garnizonların terhisi maddesinin ihtiyaten yazıldığı... cepheye bulunan kıtaların terhisinin mevzubahis olmadığı*” gibi oyalayıcı yönde bir cevap verildiği görülmektedir. Zira İtilaf Devletleri hiç zaman kaybetmeden harekete geçmiştir. Hatta, Faysal taraftarı Araplar, İtilaf güçlerinden önce harekete geçip Antakya'yı kontrol altına almış, buranın Arap devleti olduğunu ilan etmiş (17 Ekim 1918) ve buraya bayrak açılmıştır. Ancak, civar kasabalardaki halkın direnişi ile şehir tekrar Türk birliklerinin kontrolüne geçmiştir.²⁴¹ Bir parantezle belirtmek gerekir ki, gelen tehlikeyi önceden sezen Mustafa Kemal Paşa, 28 Ekim 1918'de Katma'dan Kilis'e gelip burada oluşan İngiliz tehlikesine karşı bir teşkilat oluşturmuştur. 43. Tümenin küçük bir müfrezesini de buraya göndermiştir. Yukarıda belirtildiği gibi bu ziyaretten iki gün sonra ateşkes mütarekesi imzalanmıştır. Mütarekenin akabinde işgaller başlayınca Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a savunma yapılması fikrinde olduğunu bildirmiş, bundan telaşlanan Osmanlı idarecileri, Yıldırım Orduları Grubu'nu lağvetmişler ve 15 Kasım 1918'de Paşa'ya

²³⁸ Ömer Budak, *Millî Mücadele Dönemi Türk-Fransız İlişkileri*, Karadeniz Araştırmaları, Sayı: 19, 2008, s. 97.

²³⁹ Aydoğdu, *a.g.m.*, s.245.

²⁴⁰ Aydoğdu, *a.g.m.*, s.245; Dursun Ali Akbulut, *Çöken Devlet, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000.s.135.

²⁴¹ Ömer Osman Umar, *Türkiye-Suriye ilişkileri (1918-1940)*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2003, ss. 207-208; Aydoğdu, *a.g.m.*, s.245.

Harbiye Nezareti'nde görevlendirildiğini ve İstanbul'a dönmesi gerektiğini bildirilmişlerdir.²⁴² Paşa İstanbul'a ulaştığında ise İstanbul çoktan işgal edilecektir.

3. İşgaller ve Direniş

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile elde ettiği fırsatı değerlendiren İngiltere, 3 Kasım'da Musul'a, 9 Kasım'da İskenderun'a, ardından Güney Anadolu'ya yönelerek işgal hareketini Kilis, Antep, Maraş ve Urfa'ya kadar genişletmiştir. Böylece daha önce varılan anlaşmaya göre, Fransızlarda kalması gereken topraklar da İngilizlerin kontrolüne geçmiştir. Bu koşullar içinde Payitaht'tan yardım ve müdahale bekleyen bölge halkının taleplerine olumsuz cevap verilmiş, bölgeye asker göndermenin uygun olmadığı ve devletin mali gücünün de buna yetmediği belirtilmiştir.²⁴³ Bu koşullar içinde bölge halkı yaşadığı toprakları kendi gücü ile koruma mücadelesi başlatmıştır.

Güney Doğu Anadolu'da işgal edilen iller içinde Kilis ilk sıralarda yer alıyordu. İngilizler, buraya ilk olarak 13 Aralık 1918 günü (Mondros Mütarekesi'nden kısa süre sonra) keşif amacıyla gelmişlerdir. Kayıtlardan, sayısı 20 civarında olduğu anlaşılan bu keşif birliğinin dört otomobil ile şehre geldiği, keşif grubu içindeki subayların Kilis Kaymakamı ile yaptıkları görüşme ile şehir hakkında bilgi edindikleri ve Kilis ile ilgili bazı tetkikler yaptıktan sonra Halep'e geri döndükleri anlaşılmaktadır.²⁴⁴ İngilizlerin bir taraftan işgale hazırlanırken diğer taraftan Kilis halkının oluşturacağı bir infialin önüne geçmek için de tedbir aldıkları görülmektedir. Zira bu ilk keşif hareketinin hemen sonrasında, Kilis Kaymakamlığı'na, kışı burada geçirmek için başvurmuşlardır. Kısa süre içinde işgal hazırlıklarını tamamlayan İngilizler Aralık ayı ortalarında çoğunluğunu Hintli Müslümanların oluşturduğu askeri birlikleri ile şehri işgal etmişlerdir.²⁴⁵ İşgal sebebiyle üzgün olduğu yüzüne yansıyan Kilis halkına Hint Tabur'undaki Müslüman askerlerin “üzgün bir şekilde İslami lisanla selam vererek” geçtiklerinden de araştırmalarda söz edilmektedir.²⁴⁶ Ermenilerin, işgalci İngiliz askerlerini sevinçle karşıladıkları ve işgal sürecinde Türklere karşı İngilizleri kışkırtan hareketlerde buldukları bilinmektedir.²⁴⁷

Bir paragraf açmak gerekirse “28 Haziran 1919'da kurulan manda sistemi, Milletler Cemiyeti Yasası'nın 22. maddesinin öngörülerine” dayandırılmıştır. İtilaf Devletleri (İngiltere, Fransa ve İtalya), 30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti ile imzaladıkları Mondros Ateşkes Mütarekesi'nin ertesinde

²⁴² ATASE, *Birinci Dünya Harbinde Sina Filistin Cephesi*, 4. Cilt, 2. Kısım, ATASE Yayınları Ankara, 1986, s.730; İnce, *a.g.t.*, ss.17-18.

²⁴³ Balcıoğlu, *a.g.b.*,s. 234.

²⁴⁴ ATASE, Arşivi, Kutu No: 68, Gömlek No: 67, Belge No: 67-1; Gülcü, Gündüz, *a.g.m.*, s. 307.

²⁴⁵ Kilisli Kadri, (1932). “Kilis Tarihi”, (Neşreden: Osman Vehbi), Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1932, ss. 30-31; İnce, *a.g.t.*, s.31; Gülcü, Gündüz, *a.g.m.*, s. 307.

²⁴⁶ “Türk İstiklal Harbi”, *IV. Cilt Güney Cephesi, ATSE*, s. 48;) Mustafa Şahin, Cemile Şahintürk, “İstiklal Harbi'nde Askerlik Şubeleri ve Kilis Askerlik Şubesi”,*A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 52, 2014, s. 281.

²⁴⁷ Gülcü, Gündüz, *a.g.m.*, s. 307; Şinasi Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, Ankara, Hürriyet Kitabevi yayınları,1991, s.43.

başlattıkları işgallerle “Manda Sistemi”ni uygulama fırsatını bulmuşlardır. Mütareke adı üstünde bir ateşkes antlaşması idi. Ancak İtilaf güçleri bunu bir barış antlaşması gibi uygulamaya koymuşlardır.²⁴⁸

Güney bölgesindeki diğer işgallere baktığımızda; Adana ve çevresi, doğrudan (İngiliz işgaline uğramadan) Fransızlarca işgal etmiştir.²⁴⁹ Fransız kuvvetleri Aralık 1918’ Dörtyol’u, Mersin’i, Tarsus’u ve Adana’yı işgal etmişlerdir. Maraş 22 Şubat 1919 tarihinde, Urfa 24 Mart 1919 tarihinde, İngiliz işgaline uğramışlardır. Kilis’in ardından Antep de İngiliz işgaline uğramıştır. Ancak İngilizlerin işgal ettiği bu şehirler Sykes-Picot gizli anlaşması ile Fransa’ya verilmişti.²⁵⁰ Bu nedenle yaşanan sorunlar sonucunda Temmuz 1919’da Fransa Başbakanı Clemenceau ile İngiltere Başbakanı Lloyd George’un yaptıkları görüşmeler sonucunda Antep, Kilis, Adana, Maraş ile Urfa’dan ve Suriye’nin bir kısmından İngiliz birliklerinin çekilmesi ve yerine Fransız birliklerinin geçmesi kabul edilmiştir. İngiliz birliklerinin Şam ve Halep bölgesinden de çekilmesi ancak buraların Şerif Hüseyin’in kontrolüne verilmesi ilke olarak benimsenmiştir.²⁵¹ Bu karar 15-17 Eylül 1919’da İngiliz -Fransız ortak konseyinde görüşülerek kabul edilmiştir. Tarihte bu anlaşmaya *Suriye İtilafnamesi* denilmektedir. Burada yapılan değişiklikle Halep ile Şam’ın yanı sıra Humus ’da Arap devletleri sınırları içinde kalacaktır. Buna göre İngilizler çok istedikleri Irak bölgesini (Musul) elde etmişlerdir.²⁵² Bundan sonra bütün Fransız askeri birlikleri Beyrut’ta ikamet eden Fransız General Gouraud’un yönetimi altında olacaktır.²⁵³

Görüldüğü gibi Suriye İtilafnamesi ile İngiltere ve Fransa, Suriye ve Kilikya bölgelerinde karşılıklı asker değişimini kabul etmişlerdir. Anlaşma şartları çerçevesinde 1919 yılı Ekim ayı içinde İngilizler, tüm bölgeden askerlerini çekecek, bunların yerini Fransız işgal birlikleri alacaktır. İngilizlerin önce işgal edip sonra bir itilafname imzalayarak Fransızlara bırakmasının sebebi Musul’u Fransızların elinden almak için pazarlık gücünü artırmak olarak görülmüştür. Zira zengin petrol yataklarına sahip olan Musul’u kontrol altına almak önemli idi. Ayrıca savaş boyunca gerek Hindistan yolunun güvenliği gerekse savaş boyunca Irak ve Suriye cephelerinde yaşanan mücadelenin yükünü tek başına İngiltere’nin çektiği düşüncesi, bu ülkeyi Sykes Picot Antlaşması’nı yeniden gözden geçirme ve Fransa’ya verdiği söz konusu yerleri işgale sevk etmiş olma ihtimali de vardır. Diğer taraftan Fransa bu anlaşma ile Musul’u kaybetmiştir. Bu nedenle Fransa Başbakanı Clemenceau’nin eleştiriler aldığı, ancak kendini Çukurova’dan başlayıp Mezopotamya ‘ya kadar uzanan Güneydoğu illerini elde etmek için Musul’u bir yem olarak kullandığı şeklinde savunduğu görülmektedir.²⁵⁴

²⁴⁸ Soysal, *a.g.e.*, s.10; Yamaç, *a.g.b.*, s.1153.

²⁴⁹ Orhan Doğan, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, (11. Baskı), 2008, İstanbul, Özgü Yayıncılık,137.

²⁵⁰ Şahin -Şahin, *a.g.t.*, s.281.

²⁵¹ İnce, *a.g.t.*, ss. 54-55; Öztürk, *Ayhan, Milli Mücadele’de Gaziantep*, Geçit Yayınları, Kayseri, 1994, ss.45-46.

²⁵² İnce, *a.g.t.*, ss.55; Yaşar Akbıyık, *Milli Mücadele’de Güney Cephesi Maraş*, AAM Yayınları, Ankara, 1999, s..55.

²⁵³ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Yüce Yayınları, İstanbul, 1990, s. 351; Akbıyık, *a.g.e.s.* 55; İnce, *a.g.t.*, s.54.

²⁵⁴ Budak, 2008, a.g.m., s.104.

Suriye İtilafnamesi gereğince Kilis, Antep, Urfa ve Maraş'ın İngilizler ile Fransızlar arasında değişimi sırasında burada bulunan İngiliz ve Fransız komutanlar bir bildiri hazırlayıp imzalayarak durumu ilan etmişlerdir.²⁵⁵ Söz konusu anlaşmanın ardından Fransız işgal güçleri Kilis, Antep, Urfa ile Maraş'ın işgalini büyük bir istekle İngilizlerden devralacaklardır. Adana bölgesi zaten Fransız işgali altında idi.²⁵⁶ Ancak Fransız işgal güçleri buralarda tutunamayacaklar ve bir buçuk yıl sonra geri gitmek zorunda kalacaklardır.

İngiliz işgali döneminde halkın tepkisine baktığımızda; öncelikle İngiltere'nin Ateşkes kurallarına (Mondros Mütarekesi'ne) aykırı hareket etmesi ve ateşkes öncesi işgal edilmemiş bölgeleri işgal edip ateşkes çizgisini aşması bu bölgelerde yer alan direniş hareketlerinin sayıca artmasına ve daha fazla alana yayılmasına neden olmuştur. Ancak gerek İngilizlerin işgal ettikleri yerlerde halkı işgalin geçici olduğuna inandırmaya çalışması, gerekse halkın tepkisine yol açabilecek tutum ve davranışlardan kaçınmaları sebebiyle halkta oluşan direniş hareketini kırdıkları görülmektedir. Fransız işgali ile bu durum tersine dönecektir.²⁵⁷ İngilizlerin böyle davranarak işgalin sonlarına doğru Müslüman toplumun sevgi ve sempatisini kazanmak ve böylece bölge konusunda belirlediği hedefe ulaşabilmek olarak da değerlendirilmektedir. Zira, Irak bölgesinde de aynı politikayı uyguladığı görülmektedir. Örneğin, Musul bölgesinde bazı talepleri olduğunu ve bunu elde edip çekileceğini dile getirmiştir. Söz konusu bölgede milliyetçiler ile baş edemeyeceğini anlayınca burayı anlaşmalar yolu ile kontrol etme yoluna gitmiştir.²⁵⁸

Görüldüğü gibi Aralık 1918'de İngiliz işgaline uğrayan Kilis yaklaşık bir yıl sonra (29 Ekim 1919) Suriye İtilafnamesi gereğince Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Fransız askerleri Kilis'in doğusunda Neşet Efendi konağına, kuzeyinde Karataş Tepesine, batısında bir liseye, güneyinde Nakşibendî Tekkesi' ne ve şehir içinde de Debboy ve Abdi Ağa Hanı'na yerleşmişlerdir. Fransız askerleri, Kilis Askerlik Şubesini de basmış ve bu şubedeki bütün defterleri ve belgeleri yakmışlardır.²⁵⁹

Kilis Kaymakamı Kemal Bey tarafından Fransız Devleti'nin Kilis'te bulunan askerî kumandanı Mösyö Zeus'a gönderilen 10 Kasım 1919 tarihli yazı ile Kilis'in işgali protesto edilmiştir.²⁶⁰ Bu süreçte Fransız kumandanlığının Kilis Kaymakamlığına verdiği nota ile Belediye Hanı ile Askerlik Şubesi civarındaki bütün evlerin ve Ermenilerin bulunduğu kışlanın boşaltılmasını

---

²⁵⁵ İnce, *a.g.t.*, s.60.

²⁵⁶ Akbıyık, *a.g.e.*, s.55.

²⁵⁷ Balcıoğlu, *a.g.b.*, ss.236,240.

²⁵⁸ Ayşe Erkmen, "İki Savaş Arası Irak", *III. Taras Shevchenko International Congress on Social Sciences*, Kiev, Ukraine July 12-14,2019, İksad Publishing House, ss.205-206.

²⁵⁹ İnce, *a.g.t.*, s.61; Şahin- Şahin, *a.g.t.*, s.281.

²⁶⁰ Zekai Güner, "Antep Savunması ve Ali Şefik Özdemir Bey'in Faaliyetleri", *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı:6, 2007, ss.53-54; Şahin- Şahin, *a.g.t.*, s.281.

istediği ve bu yerlerin tamamen boşaltılırken buralardaki eşyaların camilere taşındığı ve taşınma sırasında eşyaların çoğunun zarar gördüğü bilgileri kaynaklarda mevcuttur.²⁶¹

Fransa ile İngiltere arasında imzalanan Suriye İtilafnamesi gereğince 26 Ekim’de İngilizler tarafından boşaltılan Antep, 27 Ekim’de silahlı Ermenilerle takviye edilen bir Fransız birliği tarafından işgale uğramıştır. 29 Ekim’de ise ağır silahlarla donatılmış daha büyük bir Fransız kuvveti Antep’e girmiştir. Söz konusu işgali burada yaşayan Ermeniler sevinçle karşılamışlardır. İşgale karşı Antep halkı, büyük bir miting düzenlemiştir. Temsil Heyeti adına Mustafa Kemal Paşa, önce Kılıç Ali Bey’i daha sonra da (Ali Şefik) Özdemir Beyi, Antep savunmasında görevlendirecektir. Fransızların Antep’i etkisiz hâle getirmek için yaptıkları faaliyetlerine Antep Kuvayı Milliyesi’nin karşı ataklarıyla mücadelesi devam etmiştir. Ancak 8 Şubat 1921 tarihine gelindiğinde Fransızlar şehrin kontrolünü ele almıştır. Nihayetinde Antep, 20 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Ankara İtilafnamesi gereğince 25 Aralık 1921’de işgalden kurtarılmıştır. TBMM, işgal karşısında her türlü olumsuzluğa karşı sonuna kadar direnen bu gazi şehre 6 Şubat 1921 tarih ve 93 sayılı yasa ile ‘Gazi’ unvanını vermiştir. Gazi şehrin halkı on ay dokuz gün Fransız ve Ermeni kuvvetlerine karşı mücadele vermişlerdir²⁶². İngiliz işgalci güçlerinin yerine geçen Fransız güçleri ile Ermeni azınlıkların iş birliği yapması ve halkı sindirmeye çalışmaları karşısında bölge halkı İngilizlere karşı gösterdiği sakin tutumu Fransız işgal güçlerine karşı göstermemiştir. Fransız kuvvetlerinin sert tutumunun halkın savunma mücadelesine güç kattığı söylenebilir.

4. Türk- Fransız Görüşmeleri

Mondros Mütarekesi sonrası İtilaf güçlerinin Anadolu ve İstanbul’da yaptıkları işgallere karşı Türk halkı önce bölgesel düzeyde, daha sonra Mustafa Kemal Paşa önderliğinde ulusal olarak direnişe geçmiştir. Bu kapsamda kurulan düzenli Türk ordusu 9-11 Ocak 1921 tarihinde Yunan birliklerinin ilerleyişini durdurarak ilk başarısını elde etmiştir. Bu gelişme Ankara Hükümeti’nin itibarını artırmıştır. Kurtuluş Savaşı hareketinin gün geçtikçe güçlendiğini gören İngiltere’nin harekete geçmesiyle.²⁶³ İtilaf Devletleri Londra Konferansı’nı (23 Şubat- 12 Mart 1921) toplamıştır. Konferansa katılım için önce İstanbul Hükümeti, ardından İtalya’nın aracılığı ile Ankara’daki TBMM Hükümeti çağrılmıştır. Davete icabet etmek üzere İstanbul Hükümeti’ni temsilen Tefik Paşa, Ankara Hükümeti adına Bekir Sami Bey gitmişlerdir. İtilaf güçleri bu ikilikten faydalanmak istemiş ancak Tefik Paşa kendisine verilen söz hakkını Bekir Sami Bey’e vererek bunun önüne geçmiştir.²⁶⁴ İtilaf Devletleri Türkiye’ye basit değişikliklerle Sevres Antlaşması maddelerini kabul ettirmeye çalışırken,

²⁶¹ ATASE Arşivi, Kutu Nu.:119, Gömlek Nu.:76; Şahin- Şahin, *a.g.t.* s. 281; İnce, *a.g.t.* s. 61.

²⁶² Balcıoğlu, *a.g.b.*, ss. 243-243

²⁶³ Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976, ss. 117-118; Mustafa Balcıoğlu, “Direnen Millet -Millî Mücadele: Ya İstiklal Ya Ölüm”, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000, ss.271-275; Budak, Mustafa, “Ankara İtilafnamesi Sürecinde Suriye Üzerine Tartışmalar,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı:8, 1997, 398.

²⁶⁴ Budak, *a.g.m.*, 1997, s. 398.

Bekir Sami Bey'in Misak-ı Milli'de ısrar etmesi ile görüşmelerden bir sonuç alınamamıştır.²⁶⁵ Londra Konferansı, Ankara'nın İtilaf Devletleri tarafından askeri ve siyasi taraf olarak kabul edilmesi anlamına geldiğinden TBMM Hükûmeti için önemli bir fırsat olmuştur. Ayrıca Misak-ı Milli'nin dünya kamuoyuna duyurulması konusunda önemli bir fırsat yakalanmıştır.²⁶⁶ İtilaf Devletleri'nin ise Türk heyetini dinleyerek Ankara'nın düşüncelerini öğrenmeye çalışmış görülmektedir.²⁶⁷

Konferans sonrası Bekir Sami Bey Fransa, İngiltere ve İtalya'nın orada bulunan delegeleri ile ikili anlaşmalar imzalamıştır. İngiltere ile yapılan anlaşmanın konusu esir değişimi iken diğer iki devlet ile işgal bölgeleri hakkında anlaşmalar yapılmıştır. Ankara'nın görüşleri alınmadan imzalanan bu anlaşmalar “*karşılıklı menfaat ve bağımsızlık ilkelerine uymadığı ve Türkiye'nin savunduğu teze ters düştüğü için*” TBMM'de kabul görmemiş, Hükûmet de onaylamamıştır. Zira, Bekir Sami Bey'in Fransızlar ve İtalyanlarla yaptığı anlaşma Birinci Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletleri'nin aralarında yaptığı Anadolu'yu paylaşmaya yönelik gizli anlaşmalara çok benziyordu. Fransızlara Güney bölgesinde bazı iktisadi ve siyasi imtiyazlar veriyordu. Bu durumda Bekir Sami Bey Dışişleri Bakanlığı'ndan istifa etmek durumunda kalmıştır. Onun yerine Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey Dışişleri Bakanlığına getirilmiştir.²⁶⁸

Londra Konferansı İtilaf Devletleri arasında oluşan görüş ayrılığını da ortaya çıkarması bakımından önemlidir. Öyle ki, İtalya, Anadolu macerasından zaman kaybetmeden kurtulmak düşüncesinde idi. Neticede İkinci İnönü Zaferi üzerine Haziran ayı itibarıyla kuvvetlerini Anadolu'dan çekmeye başlamıştır.²⁶⁹ Fransa'nın Türkiye'ye karşı Güney ve Güneydoğu Anadolu'da yürüttüğü savaş Fransız kamuoyunda tepki ile karşılanmaya başlanmıştır. Fransız halkı savaştan usanmış, savaşın kısa sürede bitmesini ve ekonominin düzelmesini istiyorlardı.²⁷⁰ Bu süreçte Almanya, Fransa için tehlike oluşturmaya başlamıştı. Ayrıca, Kuva-yı Milliye Güneyde ve Güneydoğu Anadolu'da Fransızlara karşı zaferler elde etmekte idi. Bekir Sami Bey ile imzalanan anlaşmalar Ankara Hükûmeti tarafından hiç çekinmeden reddedilmişti. Fransa, Ankara ile hesaplarını barışçı bir yolla çözüme kavuşturma amacındaydı. Bu durum Fransa ile Türkiye arasından bir itilafnamenin imzalanmasını sağlayacaktır.²⁷¹

5. 21 Ekim 1921 Ankara İtilafnamesi

²⁶⁵ Budak, *a.g.m.*, 1997, s.399.

²⁶⁶ Balcıoğlu, *a.g.b.*, s.275

²⁶⁷ Mustafa Yahya Metintaş, “Ankara Antlaşması'nın Türkiye Büyük Millet Meclisinde Tartışılması,” *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, Cilt: 2, Sayı. 5, 2019, ss.3.

²⁶⁸ Mustaf Kemal Atatürk, *Nutuk*, Haz.: Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998, ss. 398-341; Balcıoğlu, *a.g.b.*, s.274; Armaoğlu, *a.g.e.*, s.393.

²⁶⁹ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 394.

²⁷⁰ Balcıoğlu, *a.g.e.*, s.249.

²⁷¹ Metintaş, *a.g.m.*, 3-4; Balcıoğlu, *a.g.b.*, s.249.

Yukarıda belirtilen sebepler sonucu Fransız Hükûmeti, Senato Dışişleri Komisyonu Başkanı Henry Franklin Bouillon'u Ankara Hükûmeti ile gayri resmi görüşmeler yapması için 9 Haziran 1921'de Ankara'ya göndermiştir. Burada iki hafta kalan H. F. Bouillon ile Mustafa Kemal Paşa bizzat kendi uzun süre görüşmeler yapmıştır. H. F. Bouillon ile Mustafa Kemal Paşa, arasında ilk resmi görüşme 13 Haziran 1921'de gerçekleşmiş ve bu görüşmeler günlerce devam etmiştir.²⁷² Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta da belirttiği gibi, görüşmelerde H. F. Bouillon'a Misakı Milli'yi uzun uzun anlatmış ve Türkiye'nin (siyasi, askeri, adli, mali, vb.) her alanda "tam bağımsızlık" istediği konusunda ısrarla durmuştur. Ancak, Ankara İtilafnamesi'nin imzalanması için büyük ve kanlı Sakarya Meydan Muharebesi'nin Türkler adına zaferle sonuçlanması beklenecektir.²⁷³

I. ve II. İnönü zaferlerinden sonra, Sakarya Zaferi ile (23 Ağustos-13 Eylül 1921) Türk bağımsızlık mücadelesinin gücü bir daha etkili bir şekilde dünyaya gösterilmiştir. Söz konusu zaferden 37 gün sonra, Fransa ile TBMM Hükûmet arasında bir anlaşmaya varılmıştır. Bu gelişmeler sonrasında 20 Eylül 1921'de H. F. Bouillon tekrar Ankara'ya gelmiş ve 24 Eylül 1921'de görüşmeler tekrar başlamıştır. Yapılan görüşmelerde kapitülasyonlar kaldırılmadan ve Türkiye'nin tam bağımsızlığı kabul edilmeden bir anlaşmanın yapılmasının Ankara Hükûmeti için mümkün olmayacağı kesin ifadelerle belirtilmiştir.²⁷⁴ Görüşmeler sonucunda 20 Ekim 1921'de Ankara İtilafnamesi imzalanacaktır.²⁷⁵ Böylece Türkiye- Fransa arasında savaş sona erecek ve Türkiye-Suriye sınırının tespiti gerçekleşecektir.²⁷⁶ Ancak bunun TBMM'de kabulü bekleneneği üzere, hiç kolay olmamıştır.

5. 1. İtilafname'nin Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Görüşülmesi

Fransız yetkililer ile Ankara Hükûmeti arasında hazırlanan itilafname taslağı 12 Ekim 1921 Çarşamba günü başlayan görüşmeler, sert tartışmalarla ve bunlara verilen cevaplarla 18 Ekim 1921 Salı gününe kadar devam etmiştir. TBMM'de anlaşma hükümlerinin tartışılması sırasında ortaya atılan görüş ve eleştiriler, yapılan itirazlar ve bunlara karşı Bekir Sami Bey ile Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği cevaplar aşağıdaki gibidir:

İlk günkü tartışmalarda Kastamonu Milletvekili ve Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey sorulara cevap vermiştir. Görüşmelerde, sınırın "*Payas'ın hemen güneyinden bitmesi konusunun biraz muğlak bırakıldığı noktasında*" ve yine Payas'ın hemen güneyinden çizilecek bir sınırın oradaki "*demir madeni ve saire olduğu bilindiğinden sınır hattının değirmen Deresi'nden geçirilmesi gerektiği*" yönünde itirazlar yapılmıştır. Salahattin Bey (Mersin milletvekili) "*Ekbez'le Çobanbey arasında bir istasyon yapılamayacağını, hududun hiç olmazsa Payas'tan itibaren Fatıma'ya kadar*

²⁷² Balcıoğlu, a.g.b., s.251.

²⁷³ Atatürk, a.g.e., ss.421-424; Armaoğlu, a.g.e., s.394.

²⁷⁴ Balcıoğlu, a.g.b.,251-252.

²⁷⁵ Armaoğlu, a.g.e.395.

²⁷⁶ Yamaç, a.g.b.,1154.

ancak Çobanbey arasında bir hat yapılabileceğini beyan” etmiştir. Şeref Bey (Edirne milletvekili) “Câber kalesine bayrak çekilebilir (keşide edilebilir) ifadesi yerine “çekilir” ifadesinin yer alması gerektiği yönünde bir eleştiri yapmıştır. İlk gün tartışmalarla ve Dışişleri Bakanı'nın tartışma konularına açıklık getirmek için verdiği cevaplarla tamamlanmıştır.²⁷⁷

Perşembe günü de tartışmalar devam etmiş Şeref Bey (Edirne milletvekili) “genel af” konusunda gördüğü sakıncaları ifade etmiş, 93 harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus savaşı sonrası ilan edilen “af” ile yaşanan olumsuzlukları hatırlatmış ve böyle bir durumun tekrar yaşanmaması gerektiğini belirtmiştir. Zira, Şeref Bey affı istenen (hapis yatan ve tutuklu olan) kişilerin söz konusu bölgede halka yaptıkları her türlü zulmün göz önünde tutulması gerektiğini vurgulamıştır. Bu konuda “*Hukuku Umumiye'nin yanına hukuku şahsiye müstesna olmak kaydını koymak hususunda heyeti murahhasamız muvaffak olursa daha menfaatli olur*” demiştir.²⁷⁸ Şeref Bey'in üzerinde durduğu konulardan biri de Misak-ı Milli'de resmen tanınan azınlıklar hukukunun bu anlaşma ile benimsenmesi konusundaki anlaşma maddesi üzerinedir. Fransızların kontrolü altındaki bölgelerdeki Müslümanlara karşı Fransa'nın Türkiye'ye ne vaat ettiğini öğrenmek istediğini belirtmiştir. Şeref Bey ayrıca Hatay bölgesi hakkındaki düşüncelerini de belirtmiş ve burada sadece Türklerden bahsetmenin doğru olmadığını, oradaki Arap, Çerkez vb. Müslümanları bu sözün kapsamadığını ifade etmiş ve “*doğrudan doğruya oraya vali veya reisi hükümet kaydının konması imkânını istihsal etmesini heyeti murahhaslardan rica etmiş*” ve bu idarecinin de Türk olması gerektiğini ifade etmiştir. Şeref Bey, Caber kalesi hakkındaki maddede yer alan “Caber kalesine bayrak çekilebilir” ibaresinin metinden çıkarılmasını istemiş ve “*oranın hakimiyeti Türkiye'ye ait olacağı için Türkiye istediğini yapacak yetkiye sahiptir,*” ifadesini kullanmıştır. Anlaşma metni üzerine yaptığı eleştirilere devam eden Şeref Bey “Pozantı ve Nusaybin arasındaki Bağdat demir yolu hakkındaki düzenleme ile Fransa'ya ayrıcalık tanınmasına da itiraz etmiştir.” Şeref Bey, “*Yerleşmiş ya da yarı göçebe halktan sekizinci maddede belirlenen hattın öte ya da beri tarafında bulunan meralarda kullanma veya mülkiyet hakkına sahip olanlar, haklarını eskiden olduğu gibi kullanmaya devam edeceklerdir...*” maddesine de itiraz etmiştir. Şeref Bey, bu konuya “*...Buraya bendeniz bilâkaydû şart o tarafta arazisi bulunan gidip mahsulâtını kendi arazisinde tasarruf eder ve emvalini alır gelir. Öteki tarafın bu arazi üzerinde kontrolü yoktur veya müdahalesi tahtında değildir gibi sarih bir formül koyması lâzımdır.*” dedikten sonra “*Çünkü hudut meselesinden dolayı onların yangın var diye bağırarak zamanı gelmiştir...*” varsayımından söz etmiş ve “*...içimizde oralarda idare-i umur etmiş adamlar vardır.*” diyerek daha önce bölgede buna benzer olayların yaşandığından bahsetmiştir²⁷⁹ Çarşamba günü söz alan vekillerden İzmit Milletvekili Sırrı Bey 15 soru ile sözleşme metnini diğer tartışmalara benze şekilde

²⁷⁷ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre:1, Cilt:2, İctima:2, İnikat:9, Celse:2/Cilt:13, 12 Teşrinievvel 133, ss. 298-300.

²⁷⁸ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre:1, Cilt:2, İctima:2, İtikat 92, Celse 2/Cilt:13, 13 Teşrinievvel 1337, ss.299.

²⁷⁹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre:1, Cilt:2, İctima:2, İtikat 92, Celse 2/Cilt:13, 13 Teşrinievvel 1337, ss. 299-302.

irdelemiş ve son sorusunda Fransa ile sulh sağlanırsa Fransa ile Yunanistan Hükûmeti arasında münasebetin nasıl olacağını sormuştur.²⁸⁰

Mersin Milletvekili Salahaddin Bey “...eğer ahval ve vaziyet gayet müsait ve kuvvetli olsaydı, bittabi hiç böyle bir şeyin altına imza koymak doğru değil...” dedikten sonra hudut ve şimendifer konularında itirazları olduğunu belirtmiştir. Salahaddin Bey, “Payas'ın cenuptan olan hudud-ı müphemiyetten kurtarmak için ve hiç olmazsa İskenderun körfezinden dolayı ısrar edilmiş olsaydı ki, Fransızlar da bu hususta çok dayanacaklardı, fakat zannedersem orada bir müsvedde vardı. Bu suretle hudud vasata kadar getirilebilirdi, ki tabii hudud olur...sınırın hududunun” Fatımiye'ye kadar getirilmesi gerektiği şeklinde düşüncesini belirtmiş ve belirlenen hudut çizgisinin Misakı Milli ile belirlenen sınır çizgisine uygun olmadığı üzerinde durmuştur.²⁸¹ Şimendifer konusunda ise “...Biz şimendiferi işletmek için bir Fransız grubuna veriyoruz. Aşağısını hiç olmazsa bize bıraksınlar. Zira inzibattan müteneffir olan biziz. Bu suretle yarın Gazze ve Şemr aşiretleri hücum ederek hattı tahrib ederlerse o zaman hattın üzerine Fransızlar zabıtası dikilecek. Halbuki mesele sulh ve itilâf iken, bu hat bir nifak şaibesi olacaktır. Bu noktayı Fransızların da düşünmesi lâzımdır...” değerlendirmesini yapmış ve Pozantı- Tarsus kısmında ısrar etmek gerektiğini...Ona Anadolu hattıdır dedirtmek gerektiğini ve bu yapılırsa hükûmetin büyük bir muvaffakiyet elde edeceğini ifade etmiştir”. Salahaddin Bey, bu şekilde itirazlarını devam ettirdiği uzun bir konuşma yapmıştır (S. 305-308). Mustafa Kemal Paşa (Ankara Milletvekili) söz almış ve Mecliste yapılan söz konusu tartışmaların önemi üzerinde durmuş, Fransa ile yapılan görüşmelerde nihai kararın verilmediğini belirtmiş ve Mecliste yapılan değerlendirmeler doğrultusunda görüşmelerin devam edip neticeye ulaşacağı ve bunun için müzakere metni üzerinde yapılan tartışmaların önemli olduğu üzerinde durmuştur.²⁸²

15 Ekim günü de görüşmeler devam etmiş, söz konusu gün daha çok itilafname metninin Misak-ı Milliye uygun olup olmadığı açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, 16 Ekim Cumartesi günü gizli oturumda, itilafname metnine daha önce yapılan bütün eleştirilere cevap vermiş ve konu ile ilgili kendi düşüncelerini belirtmiştir. Konuşmasının devamında henüz müsvedde halinde bulunan anlaşma hükümlerinin Misakı Milli ile mutabık olduğunu söylemiş, hükümlerin kabulünün bir mahzur arz etmeyeceğini ifade etmiştir. Sözlerinin devamında söz konusu itilafnamenin Türkiye ile Fransa arasında nihai bir barış anlaşması olmadığını fakat nihai bir barış anlaşması için zemin oluşturacağını, bu anlaşma ile Fransa'nın Türkiye'nin bağımsızlık ve egemenlik mücadelesini tanımasının, kabul etmesinin ve buna saygı göstermesinin sağlanacağını belirtmiştir.²⁸³

²⁸⁰ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre:1, Cilt:2, İctima:2, İtikat 92, Celse 2/Cilt:13, 13 Teşrinievvel 1337, ss.303-304.

²⁸¹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre:1, Cilt:2, İctima:2, İtikat 92, Celse 2/Cilt:13, 13 Teşrinievvel 1337, ss. 305-306.

²⁸² TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre:1, Cilt:2, İctima:2, İtikat 92, Celse 2/Cilt:13, 13 Teşrinievvel 1337, s. 313.

²⁸³ BMM Gizli Celse Zabıtları, İ: 94, Celse 2, 16. Ekim 1337, s. 354; Metintaş, a.g.m., s.12.

18 Ekim Salı günkü oturumda, Mustafa Kemal Paşa, vekillerin son celsede verdiği karar gereğince F. Boullion ile müzakerenin devam ettiğini ve Yusuf Kemal Bey ile Fevzi Paşa'nın da orada hazır bulunduğunu belirterek konuşmasına başlamıştır. F. Boullion ile yapılan görüşmede; antlaşma metnin 6., 8., 9.,10., 11., 12. maddelerine mecliste yapılan itirazları, “İzmir ve Trakya'nın iadesi konusunu”, Halep konusundaki “müttefikan” kaydının kaldırılması konusunu, “gümrük mevzusunu”, sınır için oluşturulacak komisyonları, hudut konusunu görüşüp tartıştıklarını belirtmiş, bunlar üzerinde yapılan düzenlemeleri ayrıntılı olarak anlatmış ve bunun üzerine sorulan soruları yanıtlamıştır. Mersin Milletvekili İsmail Safa Bey “şimendifer'in Mersin'den aldığı emtiayı Diyarıbekir'e, Harput'a götürmek için Suriye hududundan geçmesi lzım gelecektir. Burada bu eşyadan gümrük resmi alınacak mıdır? Bunlar nazarı dikkate alınmış mıdır? sorularını sormuştur. Yusuf Kemal Bey'de “alındı efendim”, cevabının vermiş ve “yalnız İskenderun limanı hakkında dahi görüşülecektir.” demiştir. Bu şekilde tekrar tekrar sorulan sorular ve bunlara verilen cevaplarla görüşmeler tamamlanmıştır.²⁸⁴

Yukarıda anlatılmaya çalışıldığı gibi; itilafname hükümleri TBMM gizli oturumlarında uzun uzun tartışılmış, bu esnada zaman zaman mebuslar arasında gerilimli anlar yaşanmış, bazı mebuslar antlaşma hükümlerine ağır eleştiriler getirmiştir. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın son derece sakin ve nazik bir üslupla yaptığı etkili ve ikna edici konuşmaları antlaşmanın onaylanmasını sağlamıştır.²⁸⁵

12 Ekim arşamba günü görüşülmeye başlanan itilafname taslağının her maddesi Misakı Milliye uyumu, Kapitlasyonlara etkisinin olup olmayacağı, Servis Antlaşması'ndan ve Bekir Sami Bey'in imzaladığı antlaşmadan farkı olup olmadığı, jeopolitik, ekonomik ve siyasi açıdan artısı-eksisi ayrıntılı bir şekilde bir hafta boyunca TBMM gizli oturumlarında tartışılmıştır. Mustafa Kemal Paşa ve Yusuf Kemal Bey'in oturumlarda yapılan tartışmalara önem verdikleri, herkesi dikkatle dinledikleri ve sorulan sorulara, özenle cevap verdikleri bir sürecin yaşandığı zabıt ceridelerinden hissedilmektedir. Sonuçta, Yusuf Kemal Bey ile F. Boullion 20 Ekim 1921'de Ankara'da 13 maddelik Ankara İtilafnamesi'ni imzalamışlardır.

5.2. İtilafname'nin Maddeleri

Tablo: 1 1921 Ankara İtilafnamesi maddeleri²⁸⁶

1.	<i>“Antlaşmayı imzalayan taraşlar işbu antlaşmanın imzasından itibaren aralarında savaş durumunun sona ereceğini açıkladılar. Ordular, İdarı makamlar ve halk durumdan derhal haberdar edilecektir.”</i>
2.	<i>“İşbu antlaşmanın imzasından sonra taraşlar savaş esirleriyle hapiste veya</i>

²⁸⁴ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre:1, Cilt:2; İçtima:2/96, İtikat:9, Celse:3/Cilt:13, 18 Ekim 1337, Salı, ss. 361-372.

²⁸⁵ Metintaş, a.g.m., s.7.

²⁸⁶ 1921 Ankara İtilafnamesi'nin Fransızca metni için bakınız: 1921 Ankara İtilafnamesi, Düstur 2. Tertip, 2. Cilt, 10 Mart 1337, İstanbul Milliyet Matbaası 1929ss.152-171).

Madde	<i>tutuklu bulunan Türk ve Fransız herkesi serbest bırakacak ve kendilerini tutuklayan tarafın yapacağı masrafla, bu konuda gösterilecek en yakın şehre sevk olunacaklardır. İşbu madde hükmü, tutuklama, hapis veya esirlerin tarih ve yeri ne olursa olsun, tarafların tüm tutuklularını ve tutsaklarını kapsamaktadır.”</i>
3. Madde	<i>“İşbu anlaşmanın imzasından itibaren en çok iki ay içinde Fransız birlikleri sekizinci maddede belirtilen hattın güneyine ve Türk kuvvetleri bu hattın kuzeyine çekileceklerdir.”</i>
4. Madde	<i>“Üçüncü maddede belirtilen süre içinde yapılacak tahliye ve işgal, tarafların komutanları tarafından belirlenecek bir karma komisyon aracılığıyla tespit olunacak düzenlemelere göre yapılacaktır.”</i>
5. Madde	<i>“Anlaşmayı imzalayan taraflar tahliye edilen topraklarda, bu toprakları işgal eder etmez tam bir genel af ilân edeceklerdir.”</i>
6. Madde	<i>“Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Misak-ı Milli'de resmen tanınan azınlıklar hukukunun bu konuyu takiben sözleşmenin ilkelerine uygun olarak kendisince de doğrulanacağını bildirir.”</i>
7. Madde	<i>“İskenderun bölgesi için bir özel idare rejimi kurulacaktır. Bu bölgenin Türk ırkından olan halkı kültürlerinin gelişmesi için her türlü kolaylıktan yararlanacaktır. Türk dili orada resmî niteliğe sahip olacaktır.”</i>
8. Madde	<i>“Üçüncü maddede belirtilen hat aşağıdaki şekilde tespit edilip açıklanmıştır. Sınır çizgisi, İskenderun Körfezi üzerinde Payas (Yakacık) mevkiinin hemen güneyinde olmak üzere seçilecek bir noktadan ve yaklaşık olarak Meydan-ı Ekbez'e doğru gidecektir. (Demir yolu istasyonu ve bu mevki Suriye'de kalacaktır.) Sınır çizgisi oradan Marsuva mevkiini Suriye'ye ve Karnaba (Duruca) mevki ile Kilis şehrini Türkiye'ye bırakmak üzere güneydoğuya doğru kayacaktır. Oradan Çobanbey İstasyonu'nda demir yoluyla birleşecektir. Daha sonra, Bağdat demir yolunu takip edecek ve demir yolunun plâformu Nusaybin'e kadar Türk toprakları üzerinde kalacaktır. Oradan Nusaybin ile Cezire-i İbn-i Ömer (Cizre) arasındaki eski yolu takip ederek Cezire-i İbn-i Ömer'de Dicle'ye ulaşacaktır. Nusaybin ve Cezire-i İbn-i Ömer mevkileriyle yol Türkiye'ye kalacaktır. Bu yoldan yararlanma konusunda her iki ülke aynı hakka sahip olacaklardır. Çobanbey ile Nusaybin arasındaki demir yolunun istasyon ve mevkileri demir yolu plâformunun parçalarından sayılarak Türkiye'ye kalacaktır. İşbu anlaşmanın imzasından itibaren bir ay içinde söz konusu sınır çizgisini tespit etmek üzere iki tarafın temsilcilerinden oluşan bir komisyon kurulacaktır. Bu komisyon aynı süre içinde</i>

	<i>çalışmalara başlayacaktır.”</i>
9. Madde	<i>“Osmanlı hanedanının kurucusu Sultan Osman'ın büyük babası Süleyman Şah'ın Caber Kalesi'nde bulunan ve Türk mezarı adıyla anılan kabri, çevresiyle beraber Türkiye'nin malı olarak kalacak ve Türkiye orada koruyucular bulundurup, Türk bayrağını çekebilecektir.”</i>
10. Madde	<i>“Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Pozantı ve Nusaybin arasındaki Bağdat demir yolu ayrıcalığının Adana'da inşa edilmiş olan şubelerin ayrıcalıklarıyla beraber ayrıcalıklara bağlı özellikle işletme ve taşıma, ticarete ilişkin tüm hak, izin ve avantajlar ile birlikte Fransa Hükûmetinin göstereceği bir Fransız grubuna devredilmesini kabul eder. Türkiye Meydan-ı Ekbez'den Çobanbey'e kadar Suriye topraklarında demir yolu ile asker nakliyatı yapmak hakkına sahip olacaktır. Suriye de Çobanbey'den Nusaybin'e kadar Türk toprakları üzerinde demir yoluyla asker nakliyatı yapmak hakkına sahip olacaktır. İşbu parça ve şubeleri üzerinde esas itibariyle ayırım gözetilen hiçbir tarife uygulanamaz. Gerekirse bu kurala aykırı hareket edilebilmesi konusunu iki hükümet birlikte inceleme hakkını saklı tutarlar. Anlaşma imkânı bulunamazsa taraflardan her biri özgürce hareket edebilecektir.”</i>
11. Madde	<i>“İşbu anlaşmanın onayından sonra Türkiye ile Suriye arasında bir gümrük sözleşmesinin imzası için karma bir komisyon oluşturulacaktır. Bu sözleşmenin şartları ve yürürlük süresi işbu komisyon tarafından belirlenecektir. Bu sözleşmenin imzalanmasına kadar iki taraf hareket serbestisini koruyacaklardır.”</i>
12. Madde	<i>“Kırksuyu, Halep şehri ile kuzeyde Türk kalan bölge arasında her iki taraf hak gözeterek tatmin edecek şekilde paylaşacaktır. Halep şehri bölgenin ihtiyacını karşılamak üzere kendi masrafiyle Türk tarafından Fırat'tan dahi su alabilecektir.”</i>
13. Madde	<i>“Yerleşmiş ya da yarı göçebe halktan sekizinci maddede belirlenen hattın öte ya da beri tarafında bulunan meralarda kullanma veya mülkiyet hakkına sahip olanlar, haklarını eskiden olduğu gibi kullanmaya devam edeceklerdir. Bunlar işletme ihtiyaçları için serbestçe ve hiçbir gümrük veya mera vergisi ve ne de diğer hiçbir vergi vermeksizin bu hattın bir taraftan diğer tarafına yavruları ile beraber hayvanlarını, âlet ve edevatlarını, tohumlarını ve ziraî mahsullerini</i>

	<i>nakledebileceklerdir. Bunlara ilişkin vergileri, yerleştikleri bölgelerde ödemeye zorunlu oldukları kararlaştırılmıştır.”</i>
Ek mektuplar	Anlaşma metnine açıklık kazandırmak için ek mektuplar imzalanmış ve bu mektuplar sonradan birden altıya kadar numaralandırılmıştır.

Kaynak: *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 47, Sayı: 45, Ankara, Genelkurmay Basımevi Yayınları. (Ocak 1998), ss.8-11.

Tablo bir de görüldüğü gibi 1921 Ankara İtilafnamesi'nin **birinci maddesi** ile Fransa ile TBMM Hükümeti arasında savaşın sona erdirilmesi ve bundan halkın da haberdar edilmesi, **ikinci madde** ile de iki ülke arasında karşılıklı olarak esir, mahkûm ve tutukluların değişiminin yapılması kabul edilmiştir.

Üçüncü madde ile en geç iki ay içinde Fransız birliklerinin sekizinci maddede belirtilen sınır hattının güneyine, Türk birliklerinin ise kuzeyine çekilmesi kabul edilmiştir. **Dördüncü madde ile** de işgalin taraflarının komutanlarının bir karma komisyon oluşturması ve bu komisyonun tahliye işlemine aracılık yapmama hükmüne bağlanmıştır.

Beşinci maddede anlaşmayı imzalayan devletlerin tahliyesi yapılan topraklarda hemen bir genel af ilan etmesi kabul edilmiştir. **Altıncı maddede** ise TBMM hükümetinin “*Misak-ı Milli'de resmen tanınan azınlıklar hukukunun bu konuyu takiben sözleşmenin ilkelerine uygun olarak kendisince de doğrulanacağı*” kabul edilmiştir.

Yedinci madde ile “*İskenderun bölgesi için bir özel idare rejimi*” kurulması kabul edilmiştir. Ayrıca sözleşme ile buradaki Türk asıllı halkın kültürlerini geliştirmek için her türlü hakka sahip olması ve Türk diline bu özerk bölgede resmi nitelik tanınması hükmüne bağlanmıştır. Bu madde, ileride Hatay topraklarının Türkiye'ye katılmasının temelini oluşturacağından Türkiye için ayrı bir öneme sahiptir.

Sekizinci maddede üçüncü maddede belirtilen Türkiye- Suriye sınır hattına ayrıntılı olarak açıklık getirilmiştir. Buna göre sınır hattı İskenderun Körfezi, Payas mevkiinin güneyinden bir noktadan başlayacak, buradan Meydan-ı Ekbez'e doğru çizilecek, oradan Marsuva mevkiini Suriye'ye, Kilis kenti ile Karnaba mevkiini Türkiye'ye bırakacak şekilde güney doğu tarafına kayacaktır. Devamında ise Nusaybin ve Cezire-i İbni Ömer arasında bulunan eski yolu takip ederek Dicle'ye ulaşacak ve demiryolunun Çobanbey İstasyonu mevkiinde birleşecektir. Buradan Bağdat Demiryolunu takip edecektir. Buradan Nusaybin'e kadar demiryolu platformu Türk topraklarında kalacaktır. Nusaybin ile birlikte Cezire-i İbni Ömer mevkiileri ve yol Türkiye topraklarında kalacaktır.²⁸⁷

Dokuzuncu madde ile “*Süleyman Şah'ın Caber Kalesi'nde bulunan ve Türk mezarı adıyla anılan kabrinin, çevresiyle beraber Türkiye'nin malı olarak*” kalması kabul edilmiştir. **Onuncu madde** Bağdat demiryolunun işletme, taşıma ve ticareti konusunda alınan kararları içermektedir. Buranın tüm

²⁸⁷ Yamaç, a.g.m., s.1155.

hakları “*hak, izin ve avantajlar ile birlikte Fransa Hükümeti'nin göstereceği bir Fransız grubuna devredilmesi*” kabul edilmiştir.

On birinci madde ise Türkiye ile Suriye arasında bir gümrük sözleşmesi yapılması için karma bir komisyon kurulması ile ilgilidir. **On ikinci madde** Halep bölgesinde Kırksuyu ve Fırat nehri suyunun kullanımı ile ilgilidir. Anlaşma ile bu suları kullanma hakkı Suriye'ye de verilecektir. **On üçüncü madde** ile yerleşik veya yarı göçebe yaşayan kesimin sekizinci madde ile belirtilen sınır hattının öte veya beri tarafında kalan meralarını, bağ ve bahçelerini kullanma vb. hakkını devam ettirmeleri hakkını tam olarak kullanma, oradan, gümrük vergisi ödemedi geçebilme hakkını onlara vermiştir. Ancak Kilis halkı örneğinde görüleceği gibi bu konuda sıkıntılar yaşanacaktır. Neticede 20 Ekim 1921 tarihli Ankara İtilafnamesi ile Türkiye Suriye sınırı tespit edilerek, İskenderun bölgesi için özel rejim kabul edilmiş ve daha sonra bu hükümler teyit edilmiştir. Ankara sınır konusunda taviz vermek istememiş, ancak o günkü koşullar gereğince 11 Mart 1921 tarihli Anlaşma ufak tefek değişiklikler dışında kabul edilmiştir. Sınır konusunun dışında Kuveik suyu sorunu Fransa'nın istediği şekilde, Kuveik suyunun iki taraf arasında adil bir biçimde bölüşülmesi ve Halep şehrinin Türk toprakları üzerindeki Fırat'tan “*ancak kendi yapacağı harcamalarla*” faydalanması şeklinde bir maddenin anlaşma metnine koyulmasıyla, anlaşma çözümleniyordu.²⁸⁸

Anlaşma metnindeki bazı konuları ayrıntılı ve tamamlayıcı olarak düzenlemek için Ek mektuplar da hazırlanmıştır. Bu mektuplar daha sonra numaralandırılmıştır. İlhan Uzel'in (2009), araştırmasına göre: **Birinci ek mektupta**, “*Ankara Hükümeti, Harşit vadisinde bulunan demir, krom ve gümüş madenleri ayrıcalığını doksan dokuz yıl süre ile yüzde ellisine dek Türk sermayesiyle Türk yasalarına uygun biçimde kurulmuş bir Fransız gurubuna vermeye hazır bulunmaktadır. Ve genel olarak Türkiye Fransız Hükümetinin Fransız sermayecilerin TBMM Hükümeti ile ekonomik ve parasal ilişkilere girişmelerine izin vereceğini umut etmektedir.*” denilmiştir. **İkinci ek mektupta**, İskenderun ve Antakya ile ilgilidir ve “*Orada yerleşmiş halka Türk bayrağını da içeren bir bayrak seçme hakkının verilmesi konusunu içermektedir. Fransa,*” *bunun için gerekli girişimleri yapmaya*” söz vermiştir. Ayrıca “*İskenderun limanında Türk uyruklarının, Türk mallarının ve Türk bayrağı taşıyan gemilerin limandan yararlanması hususunda eksiksiz özgürlük*” tanınmıştır. **Üçüncü ek mektupta**, “*İskenderun bölgesinde uygulanacak özel yönetim konusunda Türk çoğunluğun bulunduğu bölgelerin Türk soyundan olan memurlarca yönetileceğini belirtmeyi yararlı buluyorum diyor*” denilmiştir. **Altıncı ek mektupta**, “*Fransız öğretim ve sağlık kurumları ile yardım enstitülerinin hiçbir bahane ile ve hiçbir durumda Türkiye'nin çıkarlarına ve Türk yasalarına aykırı herhangi bir propagandaya ya da harekete girişmemeleri kararlaştırılmış bu şekilde Türkiye'de varlıklarını sürdürecekleri*” belirtilmiştir.²⁸⁹ Görüldüğü gibi sadece güney sınırı ile ilgili değil aynı zamanda Türkiye'ye Osmanlı'dan devralınan

²⁸⁸ Bige Yavuz, “Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri,” Fransız Arşiv Belgeleri Açısından (*Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994; Yamaç, a.g.m., ss.1155-1156.

²⁸⁹ İlhan Uzel “Batı Avrupa'yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler, Yorumlar*, Cilt:1 (Ed: Baskın Oran), İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, ss. 150- 151.

bazı sorunları aşabilmeye yönelik içerikteki bazı konuları ayrıntılı ve tamamlayıcı olarak düzenleyen mektuplar hazırlanarak yapılan anlaşmada her konu için titiz bir çalışma yapılmıştır.

Söz konusu İtilafname ile Türkiye'nin Güney ve Güneydoğu Anadolu toprakları Fransız işgalinden kurtarılmış ve İtilaf bloğunun bölünmesinin ortamı hazırlanmıştır. Güçlü bir Avrupa devleti olan ve İtilaf grubu içinde yer alan Fransa bir anlaşma metnini imzalayarak TBMM Hükümeti'ni, hukuken tanımıştır. Fransa gibi Avrupa'nın büyük bir ülkesi Türkiye'nin sınır komşusu olmuştur. Fransa'nın işgal ettiği Türkiye'nin güney topraklarından çekilirken taşıyamadığı silahları TBMM Hükümeti'ne kalmıştır. Türkiye, Rusya ile yaptığı anlaşmalarla Doğu cephesini güvence altına almıştı. Bu anlaşma ile de Güney cephesini güvenceye almıştır. Böylece Batı cephesine yoğunlaşma fırsatını elde etmiştir. Ayrıca demiryoluna bağlantısı olan Mersin limanını kullanma hakkını da elde etmiştir. Anlaşma ile Hatay bölgesindeki Türklerin kültürel hakları koruma altına alınırken ileride buranın Türkiye'ye katılmasının da zemini oluşturmuştur. Ek mektuplardan anlaşıldığı gibi ekonomik alanda kapitülasyonların sebep olduğu engelleri de kırarak adımlarda atılmıştır. Türkiye'deki Fransız okullarında Türkiye aleyhine faaliyet yürütülemeyeceği kabul edilmiştir. Bu gelişme ile ileride bu okulların kontrol altına alınması için önemli bir altyapı oluşturulmuştur.

6. Kilis'in İşgalden Kurtuluşu ve Hudut Sorunu

Tablo 2: 1921 Ankara İtilafnamesi ile çizilen güney sınırının Kilis'e olumsuz etkisi

Çizilen sınırın Kilis'e yakınlığı	1 kilometre.
Arazilerin durumu	Belirlenen sınırın Suriye tarafında en verimli araziler
Suriye sınırında kalan Kilis'e bağlı nahiyeler	Fellah, Amiki, Şakağı, Şeyhler, Com ve Okçuizzettin
Sınırın Suriye tarafında kalan köyler sayısı	400 kadar köy
Sağlık sorunu	Sınır dışında kalan Kilis halkı Türkiye'ye tedavi için gelemediğinden sağlık sorunu da yaşanmıştır.
1926 yılında yapılan sınır düzeltmesi ile Türkiye topraklarına katılan köy sayısı	12 köy
1926 yılında yapılan anlaşması ile Suriye yönetimine verilen köy	Çobanbey köyü

Kaynak: <https://www.kilispostasi.com>; İnce, 2004: 209.

Tablo 1'de de belirtildiği gibi İtilafname'nin 8. ve 9. maddeleri ile Türkiye -Suriye sınırı belirlenmiştir²⁹⁰. Buna göre, sınır İskenderun Körfezi üzerinde Payas mevkiinin hemen güneyinden başlayacak ve Meydanı Ekbez'e doğru gidecektir. Oradan Kilis Türkiye'de kalacak şekilde güneydoğuya yönelecektir (Metintaş, 2019:.6). 20 Ekim 1921 tarihinde TBMM Hükûmeti ile Fransa arasında imzalanan Ankara İtilafnamesi'nin ilgili hükümlerine göre Kilis geri alınmıştır. 7 Aralık 1921'den itibaren Fransızlar Kilis'i tahliye etmeye başlamışlar ve nihayet 23 Aralık 1921'de Kilis'in kurtuluşu gerçekleştirmiştir. Yalnız söz konusu İtilafname'nin 8. Maddesi gereği çizilen Türkiye Suriye sınırı Kilisliileri memnun etmemiştir. Zira bu sınır itilafnamenin 8. maddedeki "*Kilis şehrini Türkiye'ye bırakmak üzere*" ifadesini esas alarak şehrin hemen güneyde bittiği yerden²⁹¹ (bir kilometre yakınından) geçiyordu. Bu yakınlık nedeniyle Kilis'e ait verimli topraklar, "*Okçuizzettin, Fellah, Şakağı, Amiki, Com ve Şeyhler*" nahiyeleri, ile bunlara bağlı köyler ve dahası buralarda yaşayan nüfus Türkiye toprakları dışında kalmıştır. Bu durum Kilis'i ekonomik, psikolojik vb. farklı açılardan olumsuz yönde etkilemiştir. Kilisliiler bu olumsuz durum karşısında hem ilgili devlet dairelerine telgraf çekerek hem de sınır komisyonları ile görüşmeler yaparak çözüm yolları aramışlar, bunun için Türk komisyon üyelerinin yanısıra Fransız komisyon üyeleri ile de görüşmüşlerdir.²⁹² Ankara'da Bakanlar Kurulu'nda da (Şubat 1922) sorun görüşülmüş lakin buna bir çözüm bulunamamıştır.²⁹³ Fransızlar ise Kilis halkının bu çok doğal hak arama taleplerini "bölücülük" olarak değerlendirmişlerdir.²⁹⁴ Sorun Temmuz 1922'de Ankara'da Bakanlar Kurulu'nda yeniden tartışılmış çözüm bulunamayınca, "*Tahdit-i Hudut*" komisyonlarının belirlediği sınır aynen kabul edilmiştir. Böylece Kilis halkının bağ ve bahçeleri Suriye tarafında kalmıştır.²⁹⁵ Bu sorun önceden öngörülmüş ve çözümü için "13. maddede" kabul edilmiştir. Yukarıda ayrıntılı olarak yer verilen bu maddeye göre Kilis'in, sınır dışında kalan aileleri, zeytinlikleri ile bağ ve bahçeleri hakkında her türlü hakkı muhafaza ediyordu. Ancak uygulamada böyle olmamıştır. Kilis sınırının Suriye tarafında kalan Kilis halkının bağ, bahçe ve zeytinlikleri konusunda uygulamada bunun tam tersi durum yaşanmıştır. Suriye Hükûmeti bu konuda aşar vergisi almaya kalkışmıştır. Bu durum Ankara'daki ilgili yetkililere iletilmiş, bunun üzerine Dışişleri Bakanlığı ile Suriyeli yetkililer arasında yapılan görüşmeler sonucu sorun çözüme kavuşmuştur. Böylece Kilisliiler vergi ödemedi ürünlerini sınırdan Kilis'e nakledebilmişlerdir.

Lozan görüşmeleri hazırlıkları yapılırken bazı milletvekilleri, Lozan'a gidecek murahhas heyetten Kilis sınırının düzeltilmesini istemişlerdir.²⁹⁶ Ayrıca vekiller heyeti de İsmet Paşa ve heyetine Suriye sınırının güneye çekilmesinin önemli olduğunu ve sınırın aşağı çekilmesi gerektiğini

²⁹⁰ Türkiye Suriye sınır için geniş bilgi için bakınız: Osman Taşkın, "Suriye'de Kalan Toprakları ve Kilis Halkı", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, Cilt:13, Sayı:3,(Eylül 2022), ss.1772-1783.

²⁹¹ Tuncel, *a.g.mad.*, s.7.

²⁹² Konyalı, *a.g.e.*, s. 187.

²⁹³ BCA, 030.10/140.4.4.

²⁹⁴ BCA, 030.18.1.1/4.52.6.

²⁹⁵ BCA, 18.1.1/5.20.3; İnce, 2004: 206-207.

²⁹⁶ İnce, *a.g.t.*, 208; Kocabaş M. Ali, *Türkiye-Suriye Sınır Tespiti ve Tartışmalar (1918-23)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırılması, Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul, 1997, s. 53.

belirtmişlerdir.²⁹⁷ Lozan görüşmeleri hazırlıkları sürerken Kilis'in statüsünün Lozan'da görülmesinin beklendiği bir dönemde Kilisli Rifat, Lozan'da Türk Delegeer Heyeti Başkanı olan İsmet Paşa'ya bir telgraf yazmıştır. Telgrafta, Kilis'te 1921'de belirlenen hudut nedeniyle yaşanan sıkıntıları hatırlatmak istediğini belirtmiştir.²⁹⁸ Türk heyeti Lozan görüşmelerinde sınır konusunda bir şey elde edememişlerdir. Ankara İtilafnamesi'nin 8. maddesi aynı şekilde Türkiye Suriye sınırı olarak kabul edilmiştir.²⁹⁹

Soruna Lozan görüşmeleri ile de bir çözüm bulunamamıştır. Bunun üzerine Kilislier sorunu ilgili kuruluşlar nezdinde hep gündemde tutmuşlardır. Türkiye ve Fransa arasında yapılan görüşmeler sonucunda nihayet 1926 yılında sınır düzeltme çalışmaları başlatılmıştır. Söz konusu düzenleme ile Çobanbey köyünün Suriye tarafında kalması karşılığında 12 Türk köyünün Türkiye topraklarına katılması sağlanmıştır. Sınırın Suriye tarafında kalan Türklerin yaşadığı başka bir sorun ise sağlık sorunudur. Hasta olan kişiler Türkiye tarafına geçip tedavi olamadıkları için sağlık sorunları yaşamışlardır.³⁰⁰ 11 Haziran 1922 tarihli bir belgede Suriye sınırına yakın yerlerdeki Türklerin sağlığı için o dönem Gaziantep'in ilçesi olan Kilis'te hastane yapılması konusu mecliste gündem olmuştur.³⁰¹ 1927 yılında da Kilis Türkocağı Başkanı Muhyittin Paşa'nın yazdığı Suriye sınırı ile ilgili telgrafa cevaben 3 Mart 1927 yılında dışişleri bakanlığının yazdığı cevap metni, sınır mücadelesinin 1926 anlaşması sonrasında da devam ettiğini göstermektedir.³⁰²

7. Lozan Konferansı ve Türkiye- Suriye Sınırı

Lozan Barış Konferansı'nda 21 Kasım günü Türkiye'nin güney sınırı görüşülmüştür. Türk tarafı Türkiye-Suriye sınırını saptayan Ankara İtilafnamesi'nin içeriğinin Lozan Antlaşması ile de onaylanmasını önermiştir. Fransız Heyeti ise Ankara İtilafnamesi'nin yerel nitelikte olduğunu ileri sürerek kabul etmemiştir.³⁰³ Oysa İsmet Paşa'ya Lozan görüşmeleri öncesinde sınırın yeniden düzenlenmesi konusunda talimat verilmişti.³⁰⁴ Söz konusu konferansın birinci dönem görüşmelerinde bu konuda bir sonuç alınamamıştır. 23 Nisan 1923 tarihinde başlayan ikinci dönem görüşmelerinde Suriye sınırı da görüşülmüş, İsmet Paşa bu sınırın "20 Ekim 1921 tarihli Ankara İtilafnamesi" ile çizildiğini belirtmiş, ancak Fransızlar buna karşı çıkmış, o anlaşmanın ikili bir anlaşma olduğunu belirtmişlerdir. Sonradan Fransa'nın tutumunu değiştirmesi ile Türkiye -Suriye sınırının, Ankara İtilafnamesi ile saptandığı Lozan tutanaklarına yazılmış, ancak İtilafname'nin diğer maddeleri kayda

²⁹⁷ İnce, *a.g.t.*, s. 208; Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s.296.

²⁹⁸ BOA, 19-39/HR.İM.

²⁹⁹ İnce, *a.g.t.*, s.208; Kocabaş, *a.g.t.*, s.61.

³⁰⁰ İnce, *a.g.t.*, s. 209.

³⁰¹ BCA, 178-226-3/Ek 199/30-10-0-0/Muamelat Genel Müdürlüğü, 11.06.1922, s.1-2.

³⁰² BCA, 230-549-1/ Ek 418/ 30-10-0-0/ Muamelat Müdürlüğü.

³⁰³ Kürkçüoğlu, Çağrı 2003:132.

³⁰⁴ Yamaç, *a.g.m.*, s.1156; Meray, Seha L., *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, Takım: I, Cilt: I, Kitap: 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993, s.343.

alınmamıştır.³⁰⁵ Söz konusu sınır, bugünkü Türkiye- Suriye sınırı ile aynıdır. Tek farkı Hatay'ı Türkiye toprakları dışında bırakarak, İskenderun'un kuzeyinden Akdeniz'e ulaşmasıdır.³⁰⁶ Ankara İtilafnamesi'nde yer alan 3. ile 8. maddeler nedeniyle Hatay'ın durumu da Lozan Barış Antlaşması'nda yer almış ve onaylanmıştır.³⁰⁷ Böylece İskenderun Sancağı Fransız mandasına "otonom olarak" bırakılmıştır.³⁰⁸ Neticede 3. ile 8. madde hükümleri 1939 yılında Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını sağlayacaktır.

Sonuç

Kilis şehri ve çevresi tarih boyunca önemini korumuştur. Şehir, Hitit hakimiyetinden başlayarak çeşitli medeniyetlerin yönetimine girmiştir. 1516–1918 yılları arasında Osmanlı Devleti yönetiminde olan Kilis ile birlikte Türkiye'nin güney ve güneydoğu toprakları için Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) sonucunda olumuz bir süreç başlamıştır. Mondros Mütarekesi'nin (30 Ekim 1918) imzalanmasının ardından adı geçen yerlerde İngiliz ve Fransız işgalleri başlamıştır. İşgaller için hazırlıklar savaş sürecinde başlatılmış, bunun için İtilaf Devletleri arasında gizli anlaşmalar yapılmıştır. Bu anlaşmalardan biri olan ve İngiltere ve Fransa tarafından hazırlanan Sykes-Picot gizli anlaşması (1916) ile Osmanlı yönetimindeki topraklar paylaşılmıştır. Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmiştir. Ancak mütareke ile Osmanlı Devleti'nin kontrolü İtilaf Devletleri'ne geçiyordu. Çünkü, Mondros Mütarekesi İtilaf Devletleri tarafından bir barış antlaşması gibi yürürlüğe konmuştu. Ateşkes yapıldığı için silahların bırakılması gerektiği halde Osmanlı topraklarında işgaller devam etmiştir. Bu çerçevede, Musul ve Kerkük'te olduğu gibi Güney ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde, dolayısı ile de bu çalışmanın konusu olan Kilis'te işgaller başlatılmıştır. Urfa, Antep, Maraş şehirlerini ve Kilis'i önce İngilizler işgal etmiş, ardından Fransa ile İngiltere arasında imzalanan Suriye İtilafnamesi ile bu şehirlerden İngiliz güçleri çekilirken bunların yerini Fransız işgal güçleri almıştır. Ancak, işgalciler çok güçlü bir direnişle karşı karşıya kalmışlar ve Urfa ve Maraş'tan çekilmek zorunda kalmışlardır. Antep şehri ise bütün gücü ile müdahale etmiş ancak Şubat 1921'de işgalci güçlere teslim olmak zorunda kalmıştır. Güneyde bu olumsuz süreç yaşanırken Batı cephesindeki mücadele başarı ile devam ediyordu. Birinci ve İkinci İnönü zaferleri kazanılınca İtalyan işgal güçleri Antalya'dan çekilmeye başlamıştır. Fransa ise Türkiye ile bir anlaşmaya varabilmek amacıyla görüşmeler başlatmıştır. Ancak Fransa ile bir anlaşma masasına oturabilmek için Sakarya Zaferi'nin kazanılması, Yunan işgal güçlerinin geri itilmesi beklenecektir.

³⁰⁵ İsmet İnönü, *Hatıralar*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2014, s.117.

³⁰⁶ Baskın Oran, "Lausanna Barış Antlaşması", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler, Yorumlar*, Cilt:1 (Ed: Baskın Oran), İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s.223.

³⁰⁷ Onur Öymen, "Silahsız Savaş, Bir Mücadele Sanatı Olarak Diplomasi," Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 362. Yamaç, *a.g.m.*, s.1157.

³⁰⁸ Yamaç, *a.g.m.*, s. 1157.

Sakarya Zaferi'nin ardından Türkiye ile Fransa arasında Ankara İtilafnamesi adını alan bir antlaşma metni hazırlanmıştır. Bu antlaşma metni ile iki ülke arasından savaşın sona ermesi, Türkiye Suriye sınırının belirlenmesi, Caber Kalesi, Antakya ile İskenderun'un durumu gibi konularda 13 maddelik bir anlaşma metni hazırlanmıştır. Bu metin ek mektuplarla desteklenmiştir. İtilafname metni TBMM'de gizli oturumlarda tartışılmış, milletvekilleri metnin her maddesine her türlü eleştiriyi getirmişler, sorular sormuşlar ve gerek dışişleri bakanı gerekse Mustafa Kemal Paşa tarafından sorularına ayrıntılı olarak cevaplar verilmiştir. Mustafa Kemal Paşa toplantılarda meclisteki tartışmanın önemli olduğunu da ifade etmiştir. Nihayet 1921 Ankara İtilafnamesi meclisteki tartışmalar da dikkate alınarak son şeklini almıştır. Sonuçta, Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey ile F. Boullion tarafından 20 Ekim 1921'de Ankara'da Ankara İtilafnamesi imzalanmıştır. İtilafname 13 maddeden ve ek mektuplardan oluşmaktadır. Böylece güneyde işgallere son verilmesi, genel af yapılması, İskenderun bölgesindeki Türklerin kültürel haklarının korunması, Türkiye-Suriye sınırının belirlenmesi, Fırat suyu ve şimendifer kullanımı gibi ciddi sorunlara çözüm getirilmiştir. Bütün bunlar yapılırken Türkiye'nin batısında Kurtuluş Savaşı devam etmekte idi ve önceliğini tam bağımsızlık oluşturuyordu. Savaş ortamında yapılan bu antlaşmada belirlenen sınır çizgisi nedeniyle yaşanacak bazı sıkıntılara çözüm bulunamamıştır. Bu süreçte, Antep ile birlikte Kilis de işgalden kurtulmuştur. Kilisli bir taraftan kurtuluş sevinci yaşarken diğer taraftan belirlenen sınır nedeniyle yine sıkıntılı bir sürece girmişlerdir.

Sınırın Kilis şehrinin bir kilometre yakınından geçmesi nedeniyle Kilis'in verimli arazileri Suriye tarafında kalmıştır. Yine Kilis'in Fellah, Amiki, Şakağı, Şeyhler, Com ve Okçuizzettin nahiyeleri ile birlikte 400 civarında köyü Türkiye sınırı dışında kalmıştır. Sınırın diğer tarafında kalan Kilisli tedavi hizmeti alamadığı için sağlık sorunları yaşamıştır. Belli bir süre sonra Suriye yönetimi anlaşmaya uymayarak söz konusu sınırdan geçişlerde gümrük vergisi almaya çalışmıştır. Kilis'in önde gelen insanları yaşanan sorunları Ankara'ya duyurmak için gerekli yerlere telgraflar göndermişlerdir. Sorun mecliste görüşülmüş, Lozan görüşmelerinde sorunun çözüme kavuşturulması istenmiş ancak konferansta Fransa buna ikna edilememiştir. Nihayetinde 1926 yılında sınır düzeltme çalışmaları başlatılmıştır. Bu son düzeltme ile Çobanbey köyünün Suriye tarafında kalması karşılığında 12 Türk köyünün Türkiye topraklarına katılması sağlanmıştır. Haziran 1922 tarihli bir belgeden, Batı cephesinde savaşın devam ettiği bir süreçte, Suriye sınırına yakın yerlerdeki Türklerin sağlığı için o dönem Gaziantep'in ilçesi olan Kilis'te hastane yapılması konusu mecliste gündem olmuştur. Bu belge idarecilerin savaş ortamında bile söz konusu bölge ile ilgilendiklerini göstermesi bakımından öneme sahiptir. Savaş sonrasında Gaziantep'in bir ilçesi olan Kilis şehri 1995 yılından itibaren de Türkiye Cumhuriyeti'nde il olma hukuki hakkına sahip olmuştur.

1921 Ankara İtilafnamesi'nin Ankara Hükümeti için önemine bakıldığında: Türkiye'nin Güney ve Güneydoğu Anadolu toprakları Fransız işgalinden kurtulmuştur. Avrupa'nın büyük bir ülkesi olan Fransa Türkiye'nin güney komşusu olmuştur. Türkiye ile bir anlaşma metni imzalayan

Fransa TBMM Hükümeti'ni hukuken tanımıştır. Daha önce TBMM Hükümeti Londra Konferansı'na davet edildiği için İtilaf Devletleri tarafından resmen tanınmıştı. Söz konusu iki devlet arasında yaşanan bu gelişme İtilaf Bloku'nda bölünmeye hız kazandırmıştır. Türkiye, Rusya ile yaptığı anlaşmalarla doğu cephesini güvence altına almıştı. Bu anlaşma ile de Günay cephesini güvenceye almıştır. Böylece Batı cephesine yoğunlaşma fırsatını elde etmiştir. Ayrıca Fransa'nın güneyden çekilirken taşıyamadığı silahları Türkiye'ye kalmıştır. Anlaşma ile hem Hatay bölgesindeki Türklerin kültürel hakları koruma altına alınarak ileride buranın Türkiye'ye katılmasının zemini oluşturulmuştur. Ekonomik açıdan bakıldığında ise kapitülasyonların sebep olduğu engeller aşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Türkiye'deki Fransız okullarında Türkiye aleyhine faaliyet yürütülmesinin önüne geçilmiştir. Lozan Barış görüşmelerinde Türkiye'nin güney sınırı Ankara İtilafnamesi ile çizildiği şekli ile kabul edilmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivleri (BOA/BCA).

BOA, 19-39/HR.İM./28.05.1923, sayı, 1.

BCA, 030.10/140.4.4.

BCA, 030.18.1.1/4.52.6.

BCA, 18.1.1/5.20.3.

BCA, 230-549-1/ Ek 418/ 30-10-0-0/ Muamelat Müdürlüğü, sayı 1.

BCA, 230-549-1/ Ek 418/ 30-10-0-0/ Muamelat Müdürlüğü, sayı 2.

BCA, 178-226-3/Ek 199/30-10-0-0/Muamelat Genel Müdürlüğü, sayı1.

BCA, 178-226-3/Ek 199/30-10-0-0/Muamelat Genel Müdürlüğü sayı 2.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE).

ATASE Arşivi, Kutu Nu.:119, Gömlek Nu.:76.

ATASE, Arşivi, Kutu No: 68, Gömlek No: 67, Belge No: 67-1..

ATASE, BDH, Klasör: 3722, Dosya: 56, Fihrist: 34, 34-1

ATASE Arşivi, Kutu Nu.:119, Gömlek Nu.:76.

Birinci Dünya Harbinde Sina Filistin Cephesi, 4. Cilt, 2. Kısım, ATASE Yayınları Ankara, 1986.

Resmî Belgeler

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ocak 1998, Yıl: 47 sayı (45); s.4-5) Genelkurmay Basımevi Yayınları. Ankara ss.8-11.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre:1, Cilt:2, İctima:2, İnikat:9, Celse:2/Cilt:13, 12 Teşrinievvel 1337(12 Ekim 1921) Çarşamba, ss. 298-300.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre:1, Cilt:2, İctima:2, İtikat 92, Celse 2/Cilt:13, 13 Teşrinievvel 1337 (13 Ekim 1921) Perşembe. ss. 298-300.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre:1, Cilt:2; İctima:2, İtikat 93, Celse 2/Cilt:13, 15 Teşrinievvel 1337 (15 Ekim 2021), Cumartesi.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre:1, Cilt:2; İctima:2/96, İtikat:9, Celse:3/Cilt:13 18 Ekim 1921, (18 Ekim 1337), Salı, ss. 361-372.

Teşkilat-I Esasiye Kanunu, Kanun No: 85, kabul tarihi 20 Şubat 1337, Kanunlar Dergisi, s. 78.

Düstur 2. Tertip, 2. Cilt, 10 Mart 1337, İstanbul Milliyet Matbaası 1929 Başvekalet Müdevvenat Müdüriyeti, ss.152-171.

Telif Eserler

Abdurrahman, Bozkurt, “Sykes-Picot Antlaşması ile İşgal Edilmesi Planlanan Düşman (Osmanlı) Topraklarının Yönetimine Dair 30 Eylül 1918 Tarihli Geçici Antlaşma (Modus Vivendi)”. *İmparatorluklar*

Çağına Veda, (Editörler: Bülent Bakar, Okan Yeşilot, Süleyman Beyoğlu, Mehdi Genceli), İstanbul, Türkiye, Ötüken Neşriyat, (2019), ss. 9-33.

Akbıyık, Yaşar, *Millî Mücadele'de Güney Cephesi Maraş*, AAM Yayınları, Ankara, 1999.

Akdemir, İlhan Oğuz - İncili, Ömer Faruk "Coğrafi Ortam ve Kent Fizyolojisi İlişkisi: XIX. Yüzyıl Kilis Şehri Örneği", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı: 29, (2014), s. 223-224.

ATASE, Türk İstiklal Harbi IV. Cilt Güney Cephesi, s. 48.

Atatürk, Mustafa, Kemal, *Nutuk*, (Haz.: Zeynep Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998.

Aydoğdu, Murat, "Atatürk Dönemi Türkiye-Suriye İlişkiler", (Ed. Cezmi Eraslan), *Turkish Foreign Policy During Atatürk's Era 1920-1938: Caucasasia, Balkans, Middle East From Political, Economic, Social And Cultural Aspects*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2021, ss.213-239.

Balcıoğlu, Mustafa, "Direnen Millet -Millî Mücadele: Ya İstiklal Ya Ölüm", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000. 161-367.

Budak, Mustafa, *Ankara İtilafnamesi Sürecinde Suriye Üzerine Tartışmalar*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı: 8, (1997), 397-425.

Budak, Ömer, "Millî Mücadele Dönemi Türk-Fransız İlişkileri", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 19, Güz 2008, ss.97-114.

Çalışkan, Adem "Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin Ortadoğu Politikası Dahilinde Hicaz'ın Osmanlı Hakimiyetinden Çıkışı", *Savaşan Devletlerin, Tarihçilerin Gözüyle 100 Yılında Birinci Dünya Savaşı*, II Cilt, Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Antalya 2018, ss.1282-1300.

Çolakoğlu, Şinasi, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, Ankara, Hürrüyet Yayınevi, 1991.

Darkot, Besim, "Kilis" *İslam Ansiklopedisi*, VI, 806-808.

Doğan, Orhan, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, (11. Baskı), 2008, İstanbul, Özgü Yayıncılık.

Dursun Ali Akbulut, "Çöken Devlet, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1", *Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları*, 2000, ss.131-157.

Engin Özgen, "Bir Höyüğün Ölümü: Oylumhöyük", *Gaziantep Tarihi ve Kültürel Değerleri Sempozyumu Bildirileri*, Gaziantep 1987.

Ercivan, Hakan, *19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Yönüyle Kilis Kazası*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.

Erkmen, Ayşe "Fransız Manda Yönetimi Altındaki Suriye'de Yaşananlara Bir Bakış", *Middle East International Conference On Contemporary Scientific Studies-II*, (September 19-22, 2019) Gaziantep, Turkey, ss. 251-258.

Erkmen, Ayşe "İki Savaş Arası Irak", *III. Taras Shevchenko International Congress on Social Sciences*, Kiev, Ukraine July 12-14,2019, İksad Publishing House, ss. 204-208

Fahir Armaoğlu, "20. Yüzyıl Siyasi Tarihi", Alkım Yayınları, İstanbul, 2010.

Gülcü Erdinç- Gündüz, Ahmet, "Millî Mücadele Döneminde Kilis Ve Çevresinde Ermeniler", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 11, (2009), 301-315.

Güner, Zekai, "Antep Savunması ve Ali Şefik Özdemir Bey'in Faaliyetleri", *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Sayı:6, (2007), ss.49-65.

Helvacıkara M. Cengiz "Coğrafi Yönden Kilis", *Belgelerle Kilis*, (Ed. M. Elif Özmen), İstanbul, 2012.

<https://www.kilispostasi.com/ankara-ital-fnamesi-ve-kilis-in-iscalden-kurtulusu/1218545/> (Erişim tarihi:05.11.2021).

İlhan Uzel "Batı Avrupa'yla İlişkiler, Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler, Yorumlar, Cilt:1 (Ed: Baskın Oran), İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, ss. 150- 151 ss.139-154.

İnce, Halil İbrahim, *Millî Mücadele'de Kilis*, (Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

İsmet İnönü, *Hatıralar*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2014.

Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, Yüce Yayınları, 1990.

Kesici, Ökkeş, *Kilis'in Şehir Coğrafyası Özelliklerine Genel Bir Bakış*, Doğu Coğrafya Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, (1995), ss. 26.08.2011.

Kılınçkaya, M. Derviş, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2008.

Kilisli Kadri, *Kilis Tarihi*, (Neşreden: Osman Vehbi), İstanbul, Burhaneddin Matbaası, 1932.

Kocabaş, M. Ali, *Türkiye-Suriye Sınır Tespiti ve Tartışmalar (1918-23)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırılması, Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul. 1997.

Konyalı, İ. Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi*, İstanbul, Fatih Matbaası,1968.

Koyuncu, Mustafa, *XVIII. Yüzyılda Kilis Ve Çevresindeki Aşiretler*, (Yüksek Lisans Tezi), Kilis. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2020.

- Kürkçüoğlu, Ömer- Erhan, Çağrı “Türkiye-Suriye Sınırı”, *Yaşayan Lozan*, (Ed.: Çağrı Erhan), Ankara, Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, 2003.
- Meray, L. Seha, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, Takım: I, Cilt: I, kitap 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.
- Metintaş Mustafa Yahya, “Ankara Antlaşması’nın Türkiye Büyük Millet Meclisinde Tartışılması”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, Cilt: 2 Sayı: 5, (2019), ss.1-26.
- Oran, Baskın, “Lausanne Barış Antlaşması”, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler, Yorumlar*, Cilt:1 (Ed: Baskın Oran), İstanbul, İletişim Yayınları, (2009), ss. 215- 238.
- Öymen, Onur, *Silahsız Savaş, Bir Mücadele Sanatı Olarak Diplomasi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007.
- Özgen, Engin “Gaziantep-Kilis Bölgesi Höyük Yüzeysel Araştırmaları: Oylum Höyük”, 22. AST, 4. Cilt, (1986,) ss. 239-248.
- Öztürk, Ayhan, *Milli Mücadele’de Gaziantep*, Kayseri, Geçit Yayınları,1994.
- Sonyel, Salahi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, (2. Baskı)”, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Soysal, İsmail, *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- Şahin, Mustafa- Şahin, Cemile -Şükür, İsmail, “Ortadoğu’da Emperyalist Güçlerin Gizli Oyunu: Sykes-Picot Antlaşması”, *The Journal of Academic Social Science Studies (JASS)*, Autumn, II, (2015), ss. 241-262.
- Şahin, Mustafa- Şahintürk Cemile “İstiklal Harbi’nde Askerlik Şubeleri”, *Kilis Askerlik Şubesi*”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Sayı: 52, (2014), ss.273-294.
- Şahin, Mustafa. - Şahin, Cemile, “Kilis Askerlik Şubesi Reisi Sakallı Ahz-ı Asker Binbaşısı Mahmut Bey’in Birinci Dünya Savaşı (Gazze Cephesi)’na Giden Askerlere Yaptığı Konuşma ve Kilis Askerlik Şubesi’nin Kilis Kuva-yı Milliyesine Katkıları”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:2 , Sayı:3,(2012), ss. 72-82.
- Taşkın, Osman, “Suriye’de Kalan Toprakları ve Kilis Halkı”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, Cilt:13, Sayı:3, (Eylül 2022), ss.1772-1783.
- Tektuna, Mehmet, *Hurûfât Defterlerine Göre Kilis’te Sosyal ve İktisadi Hayat*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Kilis Eylül 2017.
- Toker, Özlem Gökçe, “Arap Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönemleri”, *Yeni Fikir*, Yıl: 10, Sayı: 22, (2019), ss.55-71.
- Tuncel, Metin, “Kilis”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 26, (2002), s.5-8.
- Tüzün, Nevim, *Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye’de Yaşanan Sosyal ve Ekonomik Meseleler*, Ankara, Gece Kitaplığı, 2020.
- Umar, Ömer, *Osman, Türkiye-Suriye ilişkileri (1918-1940)*, Elâzığ, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003.
- Yamaç, Müzehher, “Fransız Diplomatik Belgelerinde Türkiye-Suriye Sınır Sorunu (1918 -1940)”. *Belleten*, Sayı: 82, (Aralık, 2018), ss. 1153-1174.
- Yavuz, Bige, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri (Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.

Ek1: Telgraf

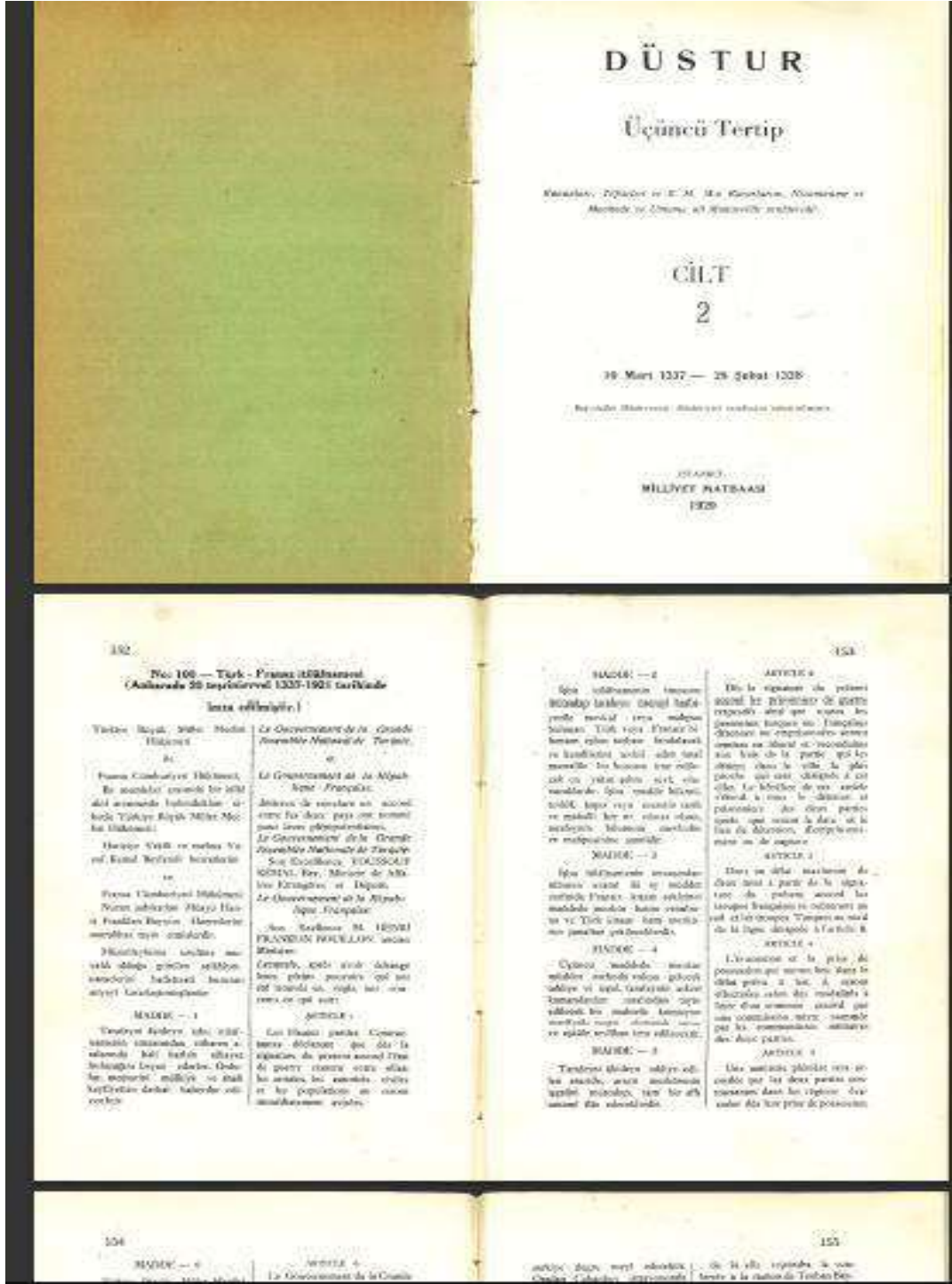
Kaynak: BCA, 230-549-1/ Ek 418/ 30-10-0-0/ Muamelat Müdürlüğü, sayı: 2.

Ek2: Telgraf

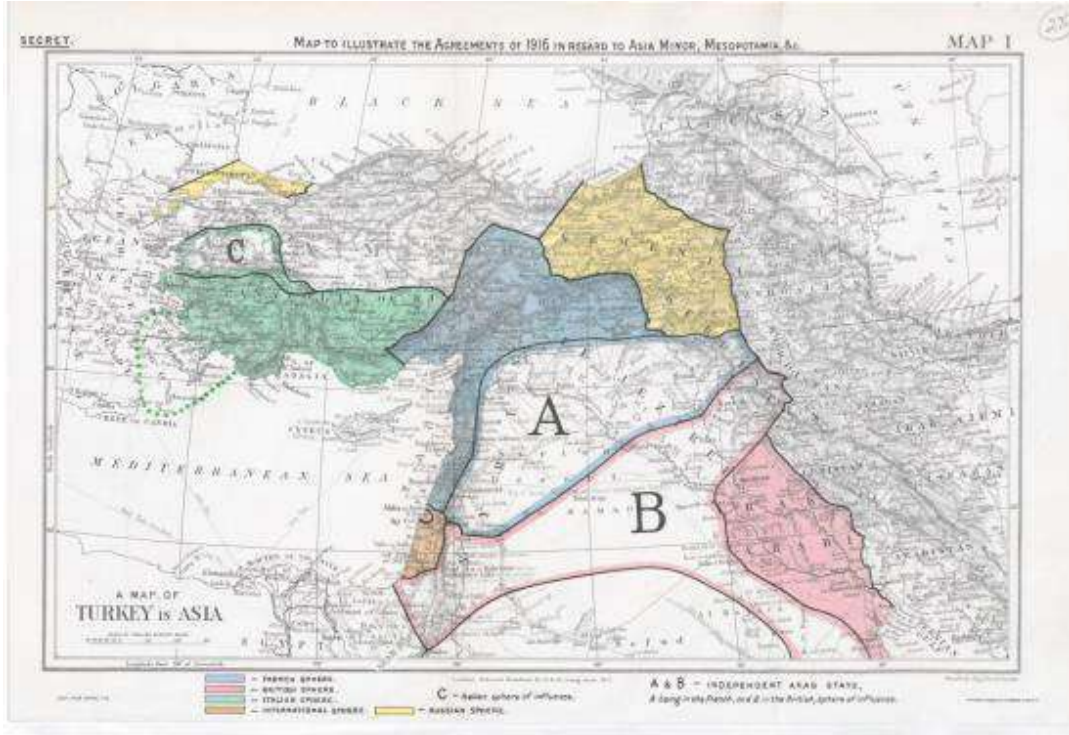
Kaynak: BOA, 19-39/HR.İM./28.05.1923, sayı, 1.

Ek 3: Ankara İtilafnamesi'nin Fransızca metninden bir nüsha

Kaynak: Düstur 2. Tertip, 2. Cilt, 10 Mart 1337, İstanbul Milliyet Matbaası 1929. Başvekalet Müdevvenat Müdüriyeti Tarafından Hazırlanmıştır. Fransızca ve Yeni Türk Alfabeti ile 1921 Ankara İtilafnamesi, ss.152-171.

Ek 4: Sykes-Picot Antlaşması'nı Gösteren Harita

Kaynak: Şahin, Mustafa vd. "Ortadoğu'da Emperyalist Güçlerin Gizli Oyunu: Sykes-Picot Antlaşması", *The Journal of Academic Social Science Studies (JASS)* 2015.

XIX-XX. Yüzyılda Bilad-I Şam Bölgesindeki Rus Okulları ve Mezun Misyonerlere Dair Bir İnceleme

Zeynel Özlü*

Benay Semir Bakır

Özet

XIX. yüzyıl, imparatorluk coğrafyalarının yükselen Batılı ulus devletler tarafından kimi zaman siyasi, kimi zaman askeri yöntemler kullanılarak birer sömürge haline getirildiği ve paylaşıldığı bir yüzyıl olmuştur. Bu yüzyılın belki de en dramatik toprak kayıpları çok uluslu, çok dinli Osmanlı Devleti coğrafyasında yaşanmıştır. Siyasi ve ekonomik gücünü perçinlemeye çalışan Batılı Devletler bu amaçları doğrultusunda askeri, dini, diplomatik faaliyetler ve eğitim faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Osmanlı coğrafyasında bu faaliyetlerden, özellikle eğitime ayrı bir önem vermişler, açtıkları okullarda yürüttükleri misyonerlik çalışmalarıyla Osmanlı topraklarına daha kolay nüfuz etmeyi başarmışlardır. Misyonerlik çalışmaları yürüten bu yabancı okullar, Fransız İhtilali ile birlikte ulus bilincine kavuşan Osmanlı'daki gayr-i müslim toplulukları daha kolay kıskırtmayı başarmışlar ve onları isyana ve ayrışmaya sürüklemişlerdir. Başlangıçta birçoğu ruhsatsız açılan ve zararsız birer eğitim kurumu olarak görünen yabancı okulların, Osmanlı'nın parçalanmasında belki de en önemli etkiye sahip faaliyetlerin odağı olduğu anlaşıldığında artık çok geçtir. Dünyanın en jeopolitik ve jeostratejik coğrafyasında yer alan Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıla gelindiğinde yaşadığı geri dönülmez güç kaybı, misyonerlik faaliyetlerinin çok etkili olmasında temel nedendir. Osmanlı coğrafyasından pay alma mücadelesine girişen Almanya, ABD, İtalya, Rusya, Fransa ve Avusturya- Macaristan gibi devletlere ait okullar varlığını I. Dünya Savaşı'na kadar devam ettirmiştir.

XIX. yüzyılda Osmanlı sınırları içinde yer alan Orta Doğu coğrafyası başta olmak üzere özellikle Bilad-ı Şam topraklarındaki Filistin ve Suriye bölgesinde bu misyoner okulları daha etkili olmuşlardır. Filistin ve Suriye topraklarında faaliyet gösteren bu okullar kendilerini bir eğitim kurumu olarak gösterebilirler de bu bölgenin Osmanlı merkezi denetiminden uzak oluşu, Kutsal Topraklara yakınlığı ve jeostratejik önemi misyonerlik faaliyetlerinin buralarda yoğunlaşmasının en önemli nedenidir. Bilad-ı Şam bölgesi konumu itibarıyla stratejik, kültürel ve dini açıdan oldukça önemli bir coğrafya olup, Rusya'nın misyonerlik faaliyetlerinde bu bölgede aktif bir rol oynadığı görülmektedir. Bu çalışmamızın eksenini oluşturan Rus misyonerlik faaliyetlerinin arka planında Rusların sıcak

---

*Gaziantep Üniversitesi, zeynelozlu@gmail.com; zozlu@gantep.edu.tr
Gaziantep Üniversitesi, benaysemirbakir@gmail.com

denizlere inme ve Kutsal Topraklara sahip olma emelleri yatmaktadır. Rusların bu emellerini gerçekleştirmek amacıyla Osmanlı Coğrafyasında giriştikleri birçok faaliyet olmakla birlikte misyonerlik çalışmaları yürüten Rus eğitim kurumları çok önemli bir yer tutmaktadır. Ortodoks Hristiyan toplulukların hamiliği iddiasıyla Orta Doğu coğrafyasında diğer Batılı Devletlerin misyonerlik faaliyetleri yürüten okullarının etki alanlarını daraltmak ve Rus ideallerini gerçekleştirmek amacıyla Ruslara ait misyoner okullar XIX. Yüzyılda karşımıza çıkmaktadır. Bu okullardan mezun olan öğrenciler Rusların ideallerini gerçekleştirmek amacıyla Osmanlı coğrafyasında özellikle de Filistin ve Suriye topraklarında faaliyet göstermişlerdir. Rus okullarından mezun olan bu öğrencilerde diğer yabancı okulların yetiştirdiği öğrenciler gibi yetiştirilip eğitilmiş, yetişen bu lider kadro Osmanlı Devleti'nin parçalanmasında etkili olmuşlardır. Ayrıca okullarından mezun olan öğrencilere sağladığı üniversite olanakları, burs sağlamaları gibi kolaylıklar siyasi nitelik taşımakla beraber, misyoner öğrenciler bu coğrafyaya tekrar döndüklerinde yöre halkını milliyetçilik fikirleriyle ve Rusya'nın dini yapısına dönüştürmek için çalışmışlardır. Açtıkları eğitim kurumları başta olmak üzere Cemiyetin okullarında Ortodoksluğu tam anlamıyla öğretmeye çalıştıkları bilinmektedir. Bu doğrultuda yer aldıkları bölgede kendi faaliyetlerinin yanı sıra eğitimlerinden sorumlu oldukları misyoner öğrenciler de Rusya'nın bu topraklardaki emellerine hizmet etmiştir. Rusya'nın Bilad-ı Şam coğrafyasında açmış olduğu okullarda eğitim alıp mezun olan ve gerek bu coğrafyada gerekse Bilad-ı Şam coğrafyası dışında Rus emellerine hizmet edecek olan mezun misyonerleri arasında; Aleksandr Kezma, Saim Naufal, Halil Baydas, Bandali Jawzi, Mihail Nu'amiah, Selim Qubain, İskender Al Huri, Nesip Arida, İbrahim Cabir, İskender Yakubovich, Kulthtim (Gülsüm) Ode Vasil'iyeva, ve Antun Balla çalışmamızda ele alınan isimler arasında yer almaktadır. Ayrıca Rusya'nın Bilad-ı Şam topraklarında etkinliğini arttırmak amacıyla kurulan Arz-ı Filistin Cemiyeti'nin faaliyetleri, Osmanlı da faaliyet gösteren diğer yabancı okullar ve bunların misyonerlik çalışmaları, bu çalışmaların hizmet ettiği idealler, dağılma sürecindeki Osmanlı Devleti'nin eğitim politikalarındaki açmazlar ve Devlet'in bu okullara karşı geliştirdiği tepkiler incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Bilad-ı Şam, Rus Okulları, Mezun Misyonerler, Arz-ı Filistin Cemiyeti

A Review on Russian Schools and Graduate Missioners in the Bilad-i Damascus Region in the 19th-20th Century

Abstract

The 19th century saw the use of political and military methods to convert the empire's lands into colonies that were shared by the rising Western nation states. The Ottoman Empire's diverse,

multireligious lands witnessed some of the most significant territorial losses of this century. Western nations engaged in military, religious, diplomatic, and educational activities in an effort to increase their political and economic power. Among these activities, they gave special importance to education in the Ottoman lands, and with the missionary work they carried out at the schools they founded, they were able to penetrate the Ottoman lands easily. These foreign schools, which carried out missionary work, succeeded in provoking the non-Muslim communities in the Ottoman Empire, which gained national consciousness with the French Revolution, and dragged them into rebellion and separation. It is too late when it is understood that foreign schools, many of which were initially opened without a license and were seen as innocent educational institutions, were the focus of activities that had perhaps the most important impact on the disintegration of the Ottoman Empire. The irreversible loss of power experienced by the Ottoman Empire, located in the world's most geopolitical and geostrategic lands, is the main reason for the missionary activities to be very effective in the 19th century. Schools belonging to states such as Germany, USA, Italy, Russia, France and Austria-Hungary, which struggled to get a share from the Ottoman geography, continued their existence until the First World War. XIX. These missionary schools were more effective in the Middle East geography within the Ottoman borders, especially in Palestine and Syria in the lands of Bilad-i Damascus in the 19th century. Despite the fact that the schools in Palestine and Syria present themselves as educational institutions, the concentration of missionary activity there is mostly due to the region's distance from Ottoman central control, closeness to the Holy Lands, and strategic relevance. Bilad-i Damascus region is a very important geography in terms of strategic, cultural and religious aspects, and it is seen that Russia plays an active role in missionary activities in this region.

In the background of the Russian missionary activities, which is the main scope of this study, lies the ambitions of the Russians to go to the warm seas and to possess the Holy Land. Although there are many activities that the Russians engaged in the Ottoman Geography in order to realize these ambitions, Russian educational institutions that carry out missionary studies have a very important impacts. In the 19th century, Russian missionary schools emerge to further Russian ideals and to curtail the impact of Western schools that engage in Middle Eastern missionary work while claiming the support of Orthodox Christian communities. Graduates from these institutions worked in the Ottoman Empire, particularly in Palestine and Syria, to carry out the Russian ideals.

These students, who graduated from Russian schools, were trained and educadet like the students of other foreign schools, and this leading cadre was effective in the disintegration of the Ottoman Empire. In addition, the facilities such as university opportunities and scholarships provided to the students who graduated from their schools have a political nature, but when the missionary students returned to this geography, they worked to transform the local people with the ideas of nationalism and the religious structure of Russia. It is known that they tried to teach Orthodoxy in the schools of the Society, especially in the educational institutions they opened. In this direction, in

addition to their own activities in the region where they are located, missionary students, whose education they are responsible for, also served Russia's ambitions in these lands. Among the graduate missionaries who received education and graduated from the schools opened by Russia in the geography of Bilad-i Damascus and who will serve Russian aspirations both in this geography and outside the geography of Bilad-i Damascus; Aleksander Kezma, Saim Naufal, Halil Baydas, Bandali Jawzi, Mihail Nu'amiah, Selim Qubain, İskender Al Huri, Nesip Arida, İbrahim Cabir, İskender Yakubovich, Kulthtim (Gülsüm) Ode Vasil'iyeva, and Antun Balla are among the names discussed in our study is located. In addition, the activities of the Arz-ı Palestine Society, which was established to increase the effectiveness of Russia in the territories Bilad-i Damascus, other foreign schools located in the lands of Ottoman Empire and their missionary activities, the ideals served by these efforts, the dilemmas in the educational policies of the Ottoman Empire at the eve of disintegration and the reactions of the nation against these schools will be examined.

Keywords: Bilad-i Damascus, Russian Schools, Graduate Missionaries, Arz-i Palestine Society

XIX-XX. Yüzyılda Bilad-I Şam Bölgesindeki Rus Okulları ve Mezun Misyonerlere Dair Bir İnceleme

Giriş

XIX. yüzyılın sonlarına doğru yaklaşılrken emperyalist devletlerin, Osmanlı Devleti üzerinden yürüttükleri sömürgecilik zihniyeti misyonerlik³⁰⁹ faaliyetleri ile birlikte oldukça hız kazanmıştır. İçinde bulunulan yüzyılda Osmanlı Devleti'nin bulunduğu konum itibariyle kıtalararası geçişi sağlamada önem arz eden Boğaz geçişinin olması, Orta Doğu coğrafyası ve sahip olunan petrol bölgesinin varlığı, jeopolitik ve jeostratejik konumu siyasi yönden gözleri Osmanlı Devleti'ne çevirmiştir³¹⁰. Özellikle XIX. yüzyılda sanayi ülkeleri arasında yer alan İngiltere, Fransa gibi devletler, Doğu Akdeniz bölgesiyle daha da yakından ilgilenmeye başlamışlardır. Gittikçe büyüyen sanayi

---

³⁰⁹ Genel olarak dinlerin kendi inanç sistemlerini ve mesajlarını başkalarına yayma amaçları olmakla birlikte misyoner ve misyonerlik kavramları genellikle Hristiyanlık için kullanılmış ve Misyonerlik denilince akıllara Hristiyanlık gelmiştir. Bunun nedeni ise Latince kökenli bu sözcüğün ilk kez Hristiyanlar tarafından bu şekilde kullanılması olmuştur. Ömer Faruk HARMAN, “Genel Olarak Misyonerlik”, Ö.F. HARMAN içinde, Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 11./ Misyon kelimesi Latince “missio” sözcüğünden gelmekte olup, bunun haricinde “görev ve yetki” anlamlarına da gelmektedir. Misyoner kavramı ise “görevli olan kişi” anlamını karşılamaktadır. Bayram KÜÇÜKOĞLU, “Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri (Dünü- Bugünü ve Yarını)”, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003, s.27./ Bu kavram genel olarak karşımıza “Din yaymaya çalışan papaz” olarak çıkmaktadır. Özgür YILDIZ, “Misyonerlik ve Amerikan Board Teşkilatı (Türkiye’de Siyasi ve Sosyal Hayata Etkileri)”, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s.21./ İlk misyonerlerden kabul edilen Aziz Paulus (Pavlus), Hristiyanlığı yaymak amacıyla Anadolu, Makedonya ve Yunanistan’da birçok kilise kurup teşkilatlandırmıştır. Ebru EREN, “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Okullar”, Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, Özel Sayı, 2017, s.95.

³¹⁰ Ayten SEZER, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e; Misyonerlerin Türkiye’deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri” Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1999, S.16, s.172.

şehirlerinin gıda ihtiyaçlarının artışı karşısında, bol miktarda hammadde çeşitlerini ihtiva etmesi ve buharlı gemi taşımacılığının ucuza gelmesi, endüstri çağının ticaret hacmini de bu bölgeye getirirken³¹¹, Suriye limanları Akdeniz trafiğinin de önemli bir merkezi haline gelmiştir³¹². Dini açıdan da Hristiyanlık adına büyük önemi olan Kudüs'ün Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinde olması misyonerlerin yönünü Osmanlı topraklarına çevirmiştir. Dolayısıyla bu coğrafyada yapılmış olan Haçlı seferlerinin başarısızlıkla sonuçlanması, bir Müslüman devletin Hristiyanlığın kalesi olarak bilinen Bizans İmparatorluğunu yıkması, Hristiyanların birleşmesiyle meydana gelecek olan gücü kırması, Orta ve Uzak Doğu'ya dair yayılcı faaliyetlere karşı duruşu misyonerlerin bu topraklara olan ilgisini arttırmıştır³¹³. Özellikle Yahudiler ve gayr-ı müslimler üzerinde etkinliklerini arttıran misyonerlerin Osmanlı topraklarını Avrupa, Doğu, Batı ve Merkezi Türkiye olarak dört misyon bölgesine böldükleri görülmektedir³¹⁴. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıla gelindiğinde yaşadığı güç kaybı, misyonerlik faaliyetlerinin etkili olmasında temel nedendir³¹⁵. Osmanlı coğrafyasından pay alma mücadelesine girişen Almanya, ABD, İtalya, Rusya, Fransa ve Avusturya- Macaristan gibi devletlere ait okullar varlığını I. Dünya Savaşı'na kadar devam ettirmiştir.

Misyonerler ulaşabildikleri her yerde birçok alanda etkin olmuşlar özellikle çalışmamıza konu olan okullar, bu faaliyet alanlarının en etkili kısmı olmuştur³¹⁶. Henry H. Hessup adlı misyoner: *‘Misyonerliğin başarısı için temel şart okullardır. Haddizatında bu da gaye olmayıp vasıttadır. Şu da bir hakikattir ki misyonerlerin yahut İncilin başka yollarla sokulmaya imkan bulamadığı bir çok yerlere İncil okul vasıtası ile sokulabilmiştir.’* Sözleri gerçekleri çok net ortaya koymaktadır. Misyonerlere göre hedefe giden yolda her şey mubahtır³¹⁷. Misyonerlik tarihi ile uğraşanlar bu faaliyetleri ayrı ayrı dönemlere ayırmışlardır³¹⁸.

³¹¹ İlber ORTAYLI, “19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerinde Bazı Notlar”, Osmanlı Araştırmaları IV, 1984, s. 89-90.

³¹² ORTAYLI, a.g.m., s.91.

³¹³ Ebru ESENKAL, “Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar”, Edirne Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2007, s 23-24.

³¹⁴ SEZER, a.g.m., s.173-174.; “Türkiye'nin misyon bölgelerine ayrılışı hakkında ayrıca bkz., Süleyman KOCABAŞ, “Türkiye’de Gizli Tarih III Misyonerlik ve Misyonerler”, Vatan Yayınları, Kayseri 2006, s.119-120.

³¹⁵ Misyoner faaliyetleri sadece dinsel bir olgu olmaktan ziyade, ekonomik, kültürel, siyasi boyutları olan bir nüfuz etme aracıdır. Bu, dini çıkarların ardında misyonerlerin kendi ülkelerine ekonomik, kültürel, siyasi çıkar sağlamayı gerçekleştirme yolu olmuştur. Yahya AKYÜZ, “Cevdet Paşa'nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitimine İlişkin Bir Layihası”, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), C. 3., S.3, s. 99./ Artık misyonerlik Şark Meselesinin de önemli bir kolu haline gelmiştir. Konu hakkında bkz., Şayan ULUSAN, “Şark Meselesi'nden Sevr'e Türkiye”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, C. 8, S.18, 2009, s. 229-256.

³¹⁶ M. Hidayet VAHAPOĞLU, “Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)”, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990, s.16.

³¹⁷ Muhammet Said NUHOĞLU, “Osmanlı Devleti'nde Alman Okulları ve Misyonerlik Faaliyetleri”, Doğu Araştırmaları, 17, s.1.

³¹⁸ Bu dönemler için bkz., Hüseyin CANYAŞ; F. Orkunt CANYAŞ, “Osmanlı'dan Günümüze Misyonerlerin Kültürel Alandaki Faaliyetleri”, Türklük Bilimi Araştırmaları, S. 31, 2012, s.56./ KOCABAŞ, a.g.e., s.16-24. Misyonerlik faaliyetlerinde sadece Mormonlar dikkate alındığında, 75 ülkede 30.300 misyonerlerinin mevcut olduğu görülmüştür. Konu hakkında bkz., Yasin AKTAY, “Mormonluk: Amerika'nın Ahir Zamanının Dini ve Azizleri”, Milet ve Nihal, C.1, S.2, 2004, s. 95-125./ Ramazan IŞIK, “Mormonluk ve

Misyonerler, etkin oldukları bölgelerde dikkat çekmemek adına halktan biriymiş gibi giyinip, şekil olarak da benzemeye çalışmışlardır. Nitekim bu konuda aktif çalışmaları bulunan ve aynı zamanda Robert Koleji müdürü ve bir misyoner olan Cyrus Hamlin³¹⁹, Osmanlı topraklarında halkın arasında yabancı kalmamak adına, onlar gibi fes giyip sakallarını uzattığını hatıralarında anlatmaktadır³²⁰. Bu doğrultuda Anadolu coğrafyası Hristiyanlar için oldukça önemli bir yer olmuştur³²¹. Sonuçta ne olursa olsun misyoner okulları Osmanlı toplumundaki nefretin ve Müslümanlara karşı olumsuz yaklaşımın artmasına neden olmuştur³²².

Osmanlı Devleti bu konudaki birtakım eksikliklerin farkında olup açılan bu okulların topraklarındaki sayısının gittikçe artması üzerine, bu artışın önüne geçebilmek ve topraklarındaki eğitim ve öğretim faaliyetlerini kontrol altına alabilmek amacıyla 1886'da Gayr-ı Müslimler ve Yabancı Okulların Teftişine dair bir kurum oluşturulmuştur³²³. Osmanlı Devleti topraklarında açılan yabancı okullar yıllarca tarihi bir sorun olup, eğitim faaliyeti arkasında gizlenen siyasi emeller için iyi biçimde kullanılan bir araç haline gelmiştir³²⁴. “Yabancı okul” kavramıyla, Osmanlı toprakları üzerinde gayr-ı müslim toplulukların³²⁵ okulları olup doğrudan doğruya yabancı devletlerin açtığı³²⁶

Mormon Kilisesi Üzerine Bir Araştırma”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.10, S.1, 2006, s. 165-190.

³¹⁹Cyrus HAMLIN (d.1811, ö.1900) 1834 yılında Bowdoin College'den mezun oldu.1837 yılında Bangor Theological Seminary eğitimini tamamladı.1838 de American Board isimli kuruluş adına misyoner olarak ABD'den ayrıldı. Ocak 1839'da Osmanlı İmparatorluğu'na geldi. 1860 da Robert Kolejin kurulması çalışmalarına başladı.1876 yılına kadar okulun başkanı olarak hizmet verdi. Daha sonra ABD'ye dönüp Bangor Theological Seminary okulunda dogmatik teoloji konusunda profesör oldu. Daha fazla bilgi için bkz., Cyrus HAMLIN, “**Türkler Arasında Türkiye'deki Misyonerlik Faaliyetleri ve Robert Koleji**”, Tercüme: Arzu TAŞCAN- Mustafa HİZMETLİ, TBBD Yayınları, Mart 2010./ Amerikan misyonerlerinin İstanbul' da kurduğu Robert Koleji'nin Bulgarlar için üstlendiği görevi hakkında “Robert Koleji Olmasaydı Bulgaristan Olmazdı”, konusu hakkında bkz., Necdet SEVİNÇ, “**Osmanlı'dan Günümüze Misyoner Faaliyetleri**”, Milenyum Yayınları, İstanbul 2002, s.140-141.

³²⁰ ESENKAL, a.g.t., s.13.

³²¹ Misyonerlerle ilgili basılı eserlerde 19.yüzyıl Türkiye'si “İncil Ülkesi” anlamına gelen “Bible Land” olarak geçmiş, İncil'de geçen birçok yer isminin Anadolu coğrafyasında olması ilginin bu kadar yoğun olmasının sebeplerinden olmuştur. Konu hakkında bkz., Adnan ŞİŞMAN, “**Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler**”, Türkler, C. XIV, 2002, s.313.

³²² Abdolvahap AKINCI, “**Osmanlı Devleti'nde Milli Kimlik İnşasında Okul**”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.19, 2014, s.21./ Sömürgeciliğin felsefesini yapan Fransız yazar Jules Hamert, “galibin eğitim konusunda yapması gereken sömürge piyadesi onbaşlılar yetiştirmek olmalıdır”, düşüncesinden hareketle Fransızlar 1583'te Saint Benoit Lisesi, 1881'de ve 1883'te Beyrut'ta farklı branşlarda üniversite açmışlardır. Konu hakkında bkz., SEVİNÇ, a.g.e., s.47./ ESENKAL, a.g.t., s.3.

³²³ Mustafa GÜNDÜZ, “**II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar**”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C.6, S.12, 2008, s.278.

³²⁴ İlknur Polat HAYDAROĞLU, “**Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**”, Türkler, C. XIV, 2002, s.323.

³²⁵ Gayr-ı müslim topluluklar geleneklerini devam ettirebilme adına ayinlerinde yardımcı olmak, aynı zamanda dini vecibeleri yerine getirmelerinde yardımcı olacak din adamı yetişmesinin önemini de vurgulayarak “Ruhban Okulları” açma yoluna gitmişlerdir. Cemaat okulu içerisinde faaliyet halinde olan bu okullar, daha sonradan Yabancı Devletlerin etkisiyle onların koruyuculuğu altına girmişlerdir. EREN, a.g.t., s.25-26./CANYAŞ, a.g.m., s.60./ Kazım KARABEKİR, “**Misyonerlerin Faaliyeti**”, Yeni Sabah Gazetesi, 1939, s.8./ Kapitülasyonlar ve yapılan antlaşmalar Osmanlı Devleti'nde yabancılara ülkede rahatça dolaşabilme, dini ayinlerini yapma, siyasetle uğraşma, eğitim kurumları ve konsolosluk açma yetkilerini vermiştir. Böylece Hristiyan misyonerleri Osmanlı topraklarında farklı çalışma alanları elde etmişlerdir. Bu alanlardan birincisi dini teşkilatlanma olup, özellikle Amerikalı Protestanların Müslüman çocuklara okullarını açmış ve onların Hristiyanlaşması adına faaliyetlerde bulunup, bu çocukların pazar günü de zorlanarak yaptıkları ayinlere

veya yabancı devletlerin himayesine giren okullar anlaşılmalıdır³²⁷. Bu okulların amaçları ve etkileri çok farklı olup, Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan müslim ve gayr-i müslim halkın çocukları arasında ayırım gözetmeksizin, ilgili eğitimleri almaları için oldukça etkin oldukları görülmüştür³²⁸.

Yabancı okullar 1700'lerden başlayıp, 1850'lerden sonra ise hız kazanarak Osmanlı Devleti topraklarında yayılmaya başlamıştır. Devlet toprakları üzerinde bu yayılmanın gerçekleşmesinde bazı sebepler etkili olmuştur. Bu sebeplerin başında gayr-ı müslim tebaaya ve yabancı devletlere tanınan hakları kendi çıkarları doğrultusunda çeşitli konularda kullanmaları ve bunların esnekliklerinden yararlanılması gelmektedir. Diğer bir neden, keyfi davranışlar arasında yer alan ruhsatsız öğretim kurumları olurken, özellikle Osmanlı Maarif Sistemi'nin ve medreselerin niteliğinin bozulmuş olması, meslek adamı yetiştirecek kurumların yokluğu, pozitif bilimlerin ders müfredatından kaldırılmış olması ve özellikle Osmanlı eğitim kurumlarının rekabet edecek gücünün olmayışı gelmektedir. Bu arada yabancı misyonerlerin uygun gördükleri yerde okul açmaları, hatta açtıkları okulun buldukları bölge için gerekli mi değil mi diye bakmamaları dikkat çekicidir³²⁹. Eğitim, misyonerler için sahada olma adına en büyük silahtır. Maarif Sistemi'ndeki bozulmalar Osmanlı Devleti üzerinde emelleri olan devletler için büyük bir fırsat olup, bu durumu oldukça iyi kullanan devletler, başka bir devlet için verilen izni kendisi için de göstermiş, bir devletin aldığı izni örnek göstererek, kendisi içinde aynı izni isteme cesaretini göstermiştir. Bu durum İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletlerin nasıl bir dayanışma içinde olduklarını bir kez daha ortaya koymuştur³³⁰.

Osmanlı coğrafyası üzerinde yabancıların ev ve toprak sahibi olmaları kolay olmamıştır. 1863 de dönemin Hariciye Nazırı Ali Paşa'nın ayrıcalıkları kaldırmaya yönelik faaliyetleri Batılı devletler tarafından tepkiyle karşılanmasına sebep olmuştur. Bu durum devletlerin konumunu güçlendirirken 7

---

gelmeleri hususunda baskı yaptıkları görülmüştür. Ancak bu tespitin tam tersine Zeki Salih ZENGİN, açılan yabancı okullarda okuyan Müslüman öğrencilerin ailesinden veya kendisinden gelebilecek herhangi bir tepkiye karşı daha dikkatli olduklarını öncelikle ısıdırma, alıştırma, üstünlüğü hissettirme yoluyla yabancı olanın sevdirmesi, ona yakınlık duymasının sağlanması yolunun seçildiğini belirtmiştir. Böylece öğrenci din olarak Müslüman kalsa bile kendi kültürüne soğukluk duyup geri kaldığını düşünmeye başlayacak ve zamanla üstünlüğü kabul edeceğini de eklemiştir. Konu hakkında bkz., Zeki Salih ZENGİN, "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri", Belleten, 71.261, 2007, s. 627./ Ayrıca yabancı okullara devam eden Müslüman çocuklara dair bilgi için bkz., Ercan UYANIK, "Yabancı Okullarda Eğitim Gören Osmanlı'nın Müslüman Çocukları (1865-1908)", Diyalog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi, S. 14, 2017, s. 1-29./ Misyonerlerin bu çalışmaları sonunda sayıları fazla olmasa da hristiyanlığı seçenler görülmüştür. İkincisi ise okullar ve kültür kurumları olup, bu konuda Protestan misyonerlerin kadın konusuna verdikleri önem oldukça fazla olup yatılı olarak kalabilecekleri ve gündüz gidebilecekleri okulları faaliyete geçirmişlerdir. Üçüncüsü ise maskeli teşkilattır. Bu konu hakkında bkz., KARABEKİR, "Misyonerlerin Faaliyeti", s.8.

³²⁶ İlknur Polat HAYDAROĞLU, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar", Ocak Yayınları, Ankara 1993, s.4./Nüket EREN, "Türk Milli Eğitiminde Yabancı Okullar", İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994, s.22.

³²⁷ KÜÇÜKOĞLU, a.g.e., s.98.

³²⁸ Azmi KHOULI, "Osmanlı Döneminde Kudüs' teki Yabancı Okullar:(XIX. Yüzyıl)", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul,2006, s.39-40.

³²⁹ HAYDAROĞLU, a.g.e., s.15-16. /EREN, a.g.t., s.39.

³³⁰ ESENKAL, a.g.t., s.45-46. / HAYDAROĞLU, a.g.e., s.16.

Safer 1284/ 16 Haziran 1867 tarihinde yabancıların emlak edinmelerine dair çıkarılan kanun³³¹ ile birlikte artık emlak alma hakkına sahip olmuşlardır. “Safer Kanunu” da denilen bu yasa ile artık yabancıların mülk edinme hakkını elde ettikleri görülmüştür. Bu kanunun ardından yabancıların mülk almalarına, kısıtlama sağlanmaya çalışılmıştır³³². Bundan sonra yabancı devletlere fırsat vermemek gerektiğini düşünen Cevdet Paşa’ya göre, “*Frenkler bir şeye azıcık turnak ilıştırirlerse uğraşa uğraşa bir rahne açmak*” hususunda oldukça mahirlerdir³³³. Cevdet Paşa’nın bu konudaki düşünceleri gayet yerinde olup, artık papazların birçok bölgede arazi satın alarak kilise ve okul açmaları da bunun göstergesi olmuştur³³⁴.

III. Selim döneminden başlayarak Tanzimat Dönemiyle devam eden nizamnameler, Islahat Fermanı’ndan sonra eğitim alanında elde edilen haklarla açılan okulların giderek yaygınlaşması, bu okulları denetim altına almayı mecbur kılmıştır. Bu okullar önce Gümrük Nizamnamesiyle kontrol altına alınmaya çalışılmış, daha sonra da Osmanlı Devleti’nin yıkılışına kadar uygulanacak olan 1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile bu tutum devam ettirilmiştir³³⁵.

³³¹ Bu kanun ile ilgili detaylı bilgi için bkz., Nedjib H. CHİHA, Çeviren: Halil CİN, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimenkul Mülkiyeti Bakımından Yabancıların Hukuki Durumu”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.24, S.1, Ankara 1967.

³³² Şamil MUTLU, “Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları”, Gök kubbe Türk Tarihi Dizisi, Bilim evi Yayınevi, İstanbul 2005, s.19./ CANYAŞ, vd., a.g.m., s.64.

³³³ AKYÜZ, a.g.m., s.88.

³³⁴ MUTLU, a.g.e., s.21.

³³⁵ Kürşat ÇELİK, “Maarif Salnamelerine Göre Trabluşam Sancağı’nın Eğitim Kurumları”, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 7, 2011, s.40./ ÖZCAN, a.g.m., s.122-123./ ESENKAL, a.g.t., s.2./ ÇETİNKAYA, a.g.t., s.133-134./ MUTLU, a.g.e., s. 25. / HAYDAROĞLU, a.g.e., s.22-23./ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hakkında daha detaylı bilgi için bkz., VAHAPOĞLU, a.g.e., s.78-94./ ŞİMŞEK, a.g.m., s.3./ AKINCI, a.g.m., s.4./ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile ilgili daha fazla bilgi için bkz., Mine ÇAĞIR, “Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”, Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, C.4, S.11, 2017, s. 63./ Hamza ALTIN, “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008, 13.1, s.271-283. / Habibe POLAT, “1869 Maarif Nizamnamesi ‘ne Göre Osmanlı Devleti’nin Azınlık ve Yabancı Okulları Denetim Altına Alma Girişimleri”, Küçük Asya Çalışmaları, C.9, S.2, 2021, s. 775-785./ Sibel HAYTA, “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk eğitimine katkıları”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1995./ 1869 tarihinde yayınlanan ve yasa hükmünde olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi Maarif Nazırı Safvet Paşa’nın bir eseri sayılmaktadır. Konu hakkında bkz., Necdet SAKAOĞLU, “Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi”, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s.89./CANYAŞ, vd., a.g.m., s.59./ Yahya AKYÜZ, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayınlanmasında Fransa’nın 22 Şubat 1867 tarihinde Bâb-ı Alîye verdiği notanın etkili olduğunu belirtmiş, bu notanın II. paragrafında altı madde halinde eğitim konusu üzerinde durulduğu, bu maddelerin ana fikrinin, Osmanlı Devletinin, ilk, orta ve yüksek düzeyde bir eğitim sistemi geliştirmesi, okullarına Hıristiyanları da alması, kızların eğitimine de önem verilmesi gerektiği, ayrıca notanın uygulanmasına ilk somut örneğin, Galatasaray Lisesinin bir yıl sonra, 1868’de açılması, 1869’da yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin ise, 1867 Fransız notasını geliştirip sistemleştirerek ifade eden bir belge olduğunu belirtmektedir. Konu hakkında bkz., AKYÜZ, 1992, a.g.m., s.102./ Gayr-ı müslim okullar arasında yer alan özel okulları genel olarak belirli bir uyum içerisinde olmalarını hedefleyen 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 129. Maddesini oluşturan hususlar hakkında bkz., Yahya AKYÜZ, “Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1997’ye)”, İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1997, s. 151./ ESENKAL, a.g.t., s. 55-56./ MUTLU, a.g.e., s. 26./ EREN, a.g.m., s.98-99./ VAHAPOĞLU, a.g.e., s.82-83./ EREN, a.g.t., s.67-68./ CANYAŞ, vd., a.g.m., s.64-65./ ŞİMŞEK, a.g.m., s.3./ Ancak nizamnamenin uygulanmasında, okullar ve kurumlar nezdindeki denetiminde fazla bir yaptırımının olmadığı görülmektedir. Hakan YILMAZLAR, “Türkiye’de Özel Okulların Gelişimi (1923-1950)”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İSTANBUL2007, s.20.

A- Rusya'nın Bilad-ı Şam Bölgesine Yönelik Faaliyetleri

1- Bilad-ı Şam'ın Coğrafi Bölge Olarak Kapsamı

Bilad-ı Şam bölgesi konumu itibariyle stratejik, kültürel ve dini açıdan oldukça önemli bir coğrafya olup, “Arabistan çölü, batıda Akdeniz ve ona paralel olarak uzanan sarp Lübnan ve anti Lübnan dağları, güneyde Sina Yarımadası ve kuzeyde Anadolu ile çevrelenmiş olan bölge” tarihsel süreç içerisinde farklı isimlerle adlandırılmış, Romalılar ve çağdaş Avrupalı yazarlar “Suriye” olarak kullanırken, Araplar ise Bilâdu’ş-şam” veya “Arzu’ş-Şam³³⁶” olarak kullanmışlardır³³⁷.

Anadolu coğrafyasındaki Gaziantep, Antakya, Lübnan, Suriye ile Ürdün’ün büyük bir kısmı Şam sözcüğü ile ifade edilmiştir. Şam, Mısır gibi bir bölge adı olup Türkçe ’de kullanılan Şam sözcüğü ise Dımaşk şehrini ifade etmektedir³³⁸. Ayrıca Arapların “Şam” olarak isimlendirdikleri bölgenin Türkçe ’de “Büyük Suriye³³⁹” olarak kullanılabilmesi ve bu bölgeye, Suriye ve Lübnan’dan başka bugünkü Irak’ın bir kısmıyla Filistin’in de dahil edilebileceği belirtilmiştir³⁴⁰.

Bu doğrultuda Bilâd-ı Şam bölgesi kuzeyde Toros Dağları’ndan başlayarak güneyde Sina Yarımadası’na, doğuda Irak-Suriye sınırından batıda Akdeniz sahiline kadar uzanmaktadır. Bilâd-ı Şam terimi, bahsi geçen coğrafya için XIX. yüzyılın sonuna kadar bu biçimde kullanılmış olup, Osmanlı vilayet yapılanmasından sonra (1864 ve 1867), Suriye sözcüğü yani “Vilayet-i Suriye”; Suriye coğrafyasını belirtmek için kullanılmaya başlanmıştır. Mısır’ın bu coğrafyayı işgalinden sonra ise Bilâd-ı Şam; Halep, Trablus, Dımaşk ve Sayda olmak üzere dört eyalete bölünmüştür. Mısırlıların bölgeyi boşaltmalarından sonra Trablus Eyaleti kaldırılarak merkezi Beyrut olan Sayda Eyaleti’ne bağlanmıştır. Bu olaydan üç yıl sonra da Sayda vilayeti “Suriye vilayeti” denilen Dımaşk vilayetine dahil edilmiştir³⁴¹.

2- Rusya'nın Bilad-ı Şam Coğrafyasına Yönelik Politik Misyonu

Birçok yeniliğin uygulandığı I. Petro (1672-1725) zamanında öncelikli olarak eğitim ve öğretim ile askeri sistemde ve devlet teşkilatlanmasında düzenlemeye gidilmiştir. I. Petro, Avrupa’da elde etmiş olduğu siyasi gücün yanı sıra, devletini dünya gücü devlet şekline dönüştürebilmek için bu doğrultuda birtakım girişimlerde bulunulmuştur. Bu girişimlerin başında “Sıcak Denizlere İnme” gelmektedir. Bu politika doğrultusunda güneye doğru inmenin başı çektiği bu politika sonraki

³³⁶ Suriye ve Lübnan’ı içine alan bölgenin adına Araplar “aş- ŞAM”, A. Haluk ÜLMAN, “1860-1861 Suriye Buhramı”, Sevinç Matbaası, Ankara, 1966, s.3./ Ya da “eş- ŞAM” demişlerdir. Ömer Faruk ABDULLAH, “Suriye Doyası”, Çev. Hasan BASRI, Akabe Yayınları, İstanbul, 1985, s. 23.

³³⁷ Sabahattin SAMUR, “Suriye Vilayeti’nin İdari ve Sosyal Yapısı (1840-1908)”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1988, s. 1.

³³⁸ Ramazan ŞEŞEN, “Salahaddin Eyyubi ve Devlet”, Çağ Yayınları, İstanbul, 1987, s. 13.

³³⁹ Ahmet Emin DAĞ, “Suriye Bilad-i Şam’ın Hazin Öyküsü”, HH İnsani Yardım Vakfı Araştırma ve Yayınlar Birimi, İstanbul, 2013, s.13.

³⁴⁰ ÜLMAN, a.g.e., s.3.

³⁴¹ Zeynel ÖZLÜ, “On Dokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nde Bir Dram Nizip Savaşı”, Gaziantep Şehitkamil Belediyesi Kültür Yayınları, Gaziantep, 2021, s.24-25.

dönemlerde de Rusya'nın değişmeyen emelleri arasında yer almıştır. Rusya, devletin çıkarları doğrultusunda girişeceği faaliyetlerine, yıpratma politikasını da eklemiştir.

Panslavizm, Panortodoksluk ve düşman devletlerin egemenliği altındaki bazı etnik unsurlarla iş birliğini içeren yıpratma politikası, Osmanlı Devleti üzerinde de fazla bir biçimde uygulanmaya konulmuştur. Rusya'da çarlık (imparatorluk), komünizm ve kapitalizm gibi farklı rejimler görülmüş olmasına rağmen, çıkarları doğrultusunda denizlere ulaşma amacı doğrultusunda hedefinde bir değişiklik olmamıştır. Bu kararlı siyasetine rağmen denizlerdeki emellerine ulaştığı da söylenemez. Çünkü Osmanlı Devleti tarafından Rusya'nın mevcut politikalarına karşı engel olma stratejileri başta olmak üzere, daha sonrasında da bu tutum günümüzde halen büyük bir kararlılıkla devam ettirilmektedir. Bu olumsuz durumun ortadan kaldırabilmesi, Rusya'nın Orta Doğu Coğrafyası Politikasında başarılı olmasıyla mümkün olacaktır. Rusya'nın mevcut politikasında başarılı olması halinde Suriye'deki, özellikle kurulan deniz üsleri sayesinde, hedeflediği sıcak denizlere inme düşüncesini uzun bir süre daha korumasına neden olacaktır³⁴².

Rusya'nın, Panslavizm, Pan-Ortodoksluk ve düşman devletlerin hakimiyetindeki unsurlarla iş birliğini içeren yıpratma politikaları içerisinde çalışmamız doğrultusunda işleneceği üzere, Osmanlı Devleti'nin gerileme ve yıkılışa geçtiği bu süreçte faaliyete geçirilen politikasında, öncelik Pan-Ortodoksluk unsurunun hayata geçirilmesi olmuştur. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda 21 Temmuz 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 7. ve 14. maddeleri, Rusya'ya avantajlar sağlamıştır. Rusya, 7. madde ile Osmanlı topraklarında sürekli elçi bulundurma hakkına sahip olurken, aynı zamanda da konsolosluk açma hakkına da sahip olmuştur. 14. Madde de ise, Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoks halkın koruyuculuğunu elde etmiştir. Aslında Rusya, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın bu maddelerini kendi çıkarları doğrultusunda, Osmanlı'nın içişlerine müdahale hakkı elde edecek bir biçimde yorumlamış ve bu hakkını daha sonraki zamanlarda da etkin bir biçimde kullanmıştır³⁴³.

Azınlık ve yabancı okulların arttığı ve önü alnamaz hale geldiği bir dönemde devletin yönetim kadrosunda bulunan II. Abdulhamit Devri³⁴⁴ devlet siyasetine bakıldığı zaman politikanın, eğitimin³⁴⁵, kültürün ve ideolojinin mevcut faaliyetlerinde dönemin getirdiği karmaşıklığı,

---

³⁴² Mustafa ÜREN, “Rusya'nın Kürt Politikası ve Orta Doğu Bölgesine Yansımaları”, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi, 11 (Ek), 2020, s. 35.

³⁴³ ÜREN, a.g.m., s. 37.

³⁴⁴ Kemal H. Karpat, II. Abdülhamid'in zor ve bir o kadar da riskli karar vermek zorunda kalan bir padişah olduğunu belirtirken; padişahın halkı tarafından da bir kesimin yücelttiğini veya nefretleriyle karşı karşıya kaldığını belirtmektedir. Bkz., Kemal H. Karpat, “İslâm'ın Siyasallaşması, Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Devlet, Kimlik, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması”, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., (Çev.: Şiar Yalçın), İstanbul 2005, s.281., GÜNDÜZ' den naklen, s.243.

³⁴⁵ Modern eğitim, bu dönemde yerleştiğinden devlet, eğitimdeki sorumluluğunun farkında olup, okullara devletin sağlayacağı ödenek ve yeniden Darülfünunun yeniden aktif hayata geçirilmesi hususunda atılan adımlar arasında yer almıştır. Ayrıca eğitimin, Türklerin çoğunlukta olduğu yerlere, özellikle Anadolu'ya yönelik olması eğitimdeki farkındalığın arttığı noktadır. Bunda ise halkı bilinçlendirmek amacından çok, devletin en uzak köşelerine kadar merkezi otoritenin gücünü götürmek, bir anlamda bürokrasiyi ve resmi kurumlaşmayı

yetiştirilemeyen hızlı değişimleri ve yenilikleri, özellikle Batılılaşma ve modernleşme adına modern devlete geçişin temellerini görmek mümkündür³⁴⁶. Bu dönem için Tanzimat hükümlerinin tatbik edildiği bir devir³⁴⁷ niteliği taşımıştır. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile çağdaştırılmaya çalışılan eğitimi bir nizama koyma ihtiyacı doğmuştur³⁴⁸. Modernleşme girişimlerine Japonya, Rusya ve Osmanlı Devleti hemen hemen aynı tarihlerde başlamışlardır. Eğitimi standartlaştırma girişimlerinin, Rus ve Osmanlı imparatorluklarında yaklaşık aynı dönemlerde meydana getirilmiş olması dikkat çekicidir. İlköğretim okulları hakkındaki Rus kanun ve yönetmelikleri 1864 tarihli iken, Osmanlı Maarif Nezareti 1857’de kurulmuş ve Maarif-i Umumiye Kanunu 1869’da çıkarılmıştır. Her iki eğitim sistemi de din odaklı bir role sahip olup, Ruslar ve Osmanlılar arasındaki bir diğer benzerlik ise Türk olmayan ve Rus olmayan kesimlere, devletin değerlerini benimsetme çabaları olmuş, Osmanlılar, Arap ileri gelenlerinin çocuklarına Aşiret Mekteplerinde³⁴⁹ Osmanlıcılığı benimsetmeye, Ruslar da Rus olmayan halkları, Ruslaştırmaya çalışmaları bunun örneği olmuştur³⁵⁰. Bu okulların kurulma nedenlerinden biri de dinî nedenler olup dönemin eğitim faaliyetleri içinde kendine özgü ve dikkat çeken projelerden biri olmuştur³⁵¹. II. Abdülhamit’in almış olduğu önlemlere rağmen bu okulların sayısında artma meydana geldiği için, II. Abdülhamit, Osmanlı toprakları üzerinde faaliyet gösteren bu okulların dönemin yetkili kişileri

---

yaygınlaştırmak düşüncesi egemen olmuştur. Ayrıca azınlık ve yabancı okullar az çok kontrol altına alınmış, bu okullara Türk öğretmenler tayin edilmiştir. Konu hakkında bkz., Yaşar BAYTAL, “Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları”, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), C.11, S.11, 2000, s.28.

³⁴⁶ GÜNDÜZ, a.g.m., s.244.

³⁴⁷ İlber Ortaylı da “İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı” adlı eserinde II. Abdülhamid dönemi eğitimi, ayrı bir bölüm şeklinde incelememiş 1876 sonrasını Tanzimat’ın devamı kabul etmiş ve “Laik Hukuk ve Eğitimin Gelişmesi” olarak ele almıştır. Konu hakkında bkz., İlber Ortaylı, “İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı”, Kronik Yayınları İstanbul 2003, s. 175-206.

³⁴⁸ II. Abdülhamit Devri’nde yabancı okulların açılmasını düzenleyen 129.maddenin tadil edilme çalışmaları için bkz., MUTLU, a.g.e., s.27-33.

³⁴⁹ II. Abdülhamit döneminde uzak yerlerdeki mevcut aşiret liderleriyle etkileşim halinde olabilmek ve onları devlete kazandırabilmek için açılan Aşiret Mektepleri ile, önce devletin topraklarında Arap aşiretine ait çocuklarla birlikte diğer aşiretlere ait çocukların alınacağı eğitim öğretim kurumu açmak amaçlanmıştır. Ayrıca İlber Ortaylı, “Aşiret Mekteplerinin”, Osmanlı yöneticilerinin hızlı bir şekilde kendine bağlı bir “seçkinler grubu” yetiştirmek için amacı taşıdığını belirtmektedir. Konu için bkz., ORTAYLI; a.g.m., s.110./ II. Abdülhamit’in Suriye-Lübnan’ın bütünlüğünü korumak için en önemli girişimi eğitim alanında olmuştur. Örneğin 1899’da Halep’te bir idadi, 20 rüştiye (kız ve erkek) ve askeri rüştiye açılmıştır. Ermeni, Rum, Protestan, Katolik mektepleri daha önceden açılmış, Şam ve kazalarında yine idadi, 3 erkek, 1 kız rüştiyesi açılmıştır. 8 Fransız ve 1 İngiliz okulu ile 13 Amerikan okulu vardır ve yeni açılan okulların bunlarla rekabeti oldukça zor olmuştur. Yine 1882 de Beyrut da birkaç askeri ve mülki rüştiyeye karşılık aralarında yüksek düzeyde eğitim de veren 38 yabancı okul vardır. Bununla beraber Osmanlı eğitim kurumlarının yayılması zamanla Osmanlı (daha doğrusu Türk) kültürünü tanıyan ve Osmanlılığa sempati duyan bir neslin yetişmesine yardımcı olmuş, Arap Dünyası’nda resmi Osmanlılığın aleyhtarı düşünce ve duyguların en çok yaşadığı bu bölgede, Türk dilini bilen ve Osmanlılara sempati duyanlar artmış, bir Osmanlı aydın zümresi yaratılmıştır. Konu hakkında bkz., ORTAYLI, a.g.m., s. 109-110./ Maarif Nizamnamesinde yer alan 129. Madde ile Osmanlı topraklarında açılan okullar denetim altına alınmak istenmişse de buna rağmen okul açılışları devam etmiş, mevcut madde değiştirilmek istenmişse de istenilen sonuç elde edilememiştir. EREN, a.g.m., s.99./ ESENKAL, a.g.t., s.57./ MUTLU, a.g.e., 27-33./ CANYAŞ.; vd., a.g.m., s.65./

³⁵⁰ GÜNDÜZ, a.g.m., s.274.

³⁵¹ GÜNDÜZ, a.g.m., s.276./ Aşiret Mekteplerinin yanı sıra Polis Dershanesi, Aşı Memurları Mektebi, Gümrük Memurları Mektebi, Çoban Mektebi ve kimsesiz çocukların korunması, bakım altına alınması ve eğitimlerinin devam etmesi için Darülhayr-ı Ali gibi okullarda açılmıştır. Konu hakkında bkz., AKYÜZ, 1997, s.208-209.

tarafından öneminin anlaşılmadığını ve bir milletin yok olmamasının dilini ve dinini korumakla gerçekleştirilebileceğini belirtirken, bu hususta ilgili görevlilerden raporlar istemiştir³⁵². Devlet içerisinde açılan yabancı okulları kontrol etmek üzere birtakım tedbirler alınmış olmasına rağmen bir başarı elde edilememiştir. Bu başarısızlık, 1894 yılında Maarif Nazırı Zühdü Paşa'nın³⁵³, 1898 yılında Anadolu'da Islahat Müfettişliği görevinde bulunan Şakir Paşa'nın³⁵⁴ ve 1903-1908 yılları arasında Maarif Nazırlığı görevinde bulunan Haşim Paşanın³⁵⁵ hazırladığı raporlarla tespit edilmiştir³⁵⁶.

a- Rusya'nın Filistin Bölgesine Yönelik Politikası

1847 de "Kutsal Yerler Sorunu"³⁵⁷ ortaya çıkmış, Çar I. Nikola kendisini Ortodoksların koruyucusu olarak gördüğünden, Fransa da 1740 kapitülasyonlarıyla elde ettiği haklardan vazgeçmediğinden özellikle dini misyonları doğrultusunda iki devlet arasında savaş başlamıştır. Tarihe Kırım Savaşı³⁵⁸ olarak geçecek savaşın sonunda Paris Barış Konferansı'nda 9. Madde ile Batılı Devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki kontrolleri artarken, Osmanlı Devleti, Paris Konferansı'ndan önce 18 Şubat 1856 da Islahat Fermanı'nı ilan etmiş, özellikle Avrupalı Devletlerin Hristiyan azınlıklara verdiği haklara karışmamalarını hedeflemiş olsa da başarılı olamamıştır. Islahat Fermanı'ndan sonra, siyasi sahada mağlup olan Rusya³⁵⁹ Ortodokslarla ilgili dini ve kültürel sahada

³⁵² ESENKAL, a.g.t., s.58./MUTLU, a.g.e., s.32./ ÇELİK, a.g.m., s.140.

³⁵³ II. Abdülhamit Dönemi'nde Maarif Nazırlığı görevinde bulunmuş Zühtü Paşa'nın Osmanlı Devleti'nde faaliyet içerisinde olan okullar hakkında 1311/1894 tarihinde yazılmış önemli bir belgesidir. Farklı özellikteki okullar ile mevcut okulların Osmanlı coğrafyasındaki dağılımları, eğitim politikaları, öğrenci sayılarını, kuruluş şekillerini en yetkili kişiden tüm gerçekliğiyle öğrenebilmek açısından bu rapor oldukça önemlidir. Zühtü Paşa'nın hazırladığı rapor iki kısımdan meydana gelmektedir. Konu hakkında bkz., Yahya AKYÜZ, "Abdulhamit Devri'nde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge", Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, 3:1, 1970, s.122-126./ ESENKAL, a.g.t., s.61-64./ EREN, a.g.m., s.100./ ÇETİN, a.g.m., s.191-193./ KESKİNKILIÇ, a.g.m., s.85./ KHOULI, a.g.t., s.58./ ZENGİN, a.g.m., s.633-634./ AKYÜZ, 1997, s.209-210.

³⁵⁴ Şakir Paşa'nın Raporu hakkında detaylı bilgi için bkz., ZENGİN, a.g.m., s.639./ ESENKAL, a.g.t., s.64./ ÇELİK, a.g.m., s.155./ AKYÜZ, 1970, s.128./ ESENKAL, a.g.t., s.65.

³⁵⁵ II. Abdülhamit döneminde Maarif Nazırlığı yapmış olan Haşim Paşanın birtakım eğitim sorunlarına yer verdiği raporu hakkında detaylı bilgi için bkz., Yahya AKYÜZ, "Maarif Nazırı Haşim Paşa ile İlgili Orijinal Bir Belge ve Bazı Eğitimsel Görüşler, Sorunlar", Belleten, C.45, S.179,1981, s. 205./ AKYÜZ, 1997, s.220-221./ SAKAOĞLU, a.g.e., s.113./ SAKAOĞLU, a.g.e., s.125-126./ AKYÜZ, 1981, s.208-210.

³⁵⁶ Erdoğan KESKİNKILIÇ, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Okullar (Eğitim-Yönetim-Denetim)", Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, S.23, 2010, s.83.

³⁵⁷ "Kutsal Yerler Sorunu" ile ilgili konu hakkında bkz., Bekir Sıtkı BAYKAL, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıâli", Belleten, 23.90, 1959, s. 241-266.

³⁵⁸ Mara Kozelzky'e göre Rusya'yı zor durumda bırakan savaşın sebepleri arasında, emperyalist düşüncelerle birlikte, köliğin devam etmesiyle birlikte ortaya çıkan çatışmalar ve Doğu- Batı Sorununun olmasıydı. Bkz., ÇETİNKAYA, a.g.t., s.110.

³⁵⁹ Paris Antlaşması'nı destekleyen Batılı devletlerin, Rusya'nın birtakım haklar elde etmesinin önüne geçmişlerdir. Bunun sonucunda da rusya mecburiyetten antlaşmayı imzalamak zorunda kalmıştır. Bkz., ÇETİNKAYA, a.g.t., s.115./ Rusya karşısında bölgede diğer devletlerin etkinliklerinin giderek artması. Rusya'yı bölgede ticari ve ekonomik alanda kendini gösterme zorunluluğuna itmiştir. 3 Ağustos 1856 da Rusya'ya ait Gemicilik Şirketi'nin kuruluşu onaylanırken, yine 1856 yılı içerisinde Filistin topraklarına giderek gözlemlerde bulunan Mansurov Rusların Filistin 'de hiç etken olmadığını açıklamış, Hristiyan hacıların kendi harcamalarını karşılayarak onların, Filistin 'e gitmesinin Rus Hristiyanlığına hiç yakışmayacağını da belirtmiştir., Bkz., Azamat ALAGÖZ UULU, "Filistin'de Rus Ortodoks Faaliyetleri (1880-1914)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s.23.

amacından vazgeçmemiş, emellerine giden yolda özellikle Filistin bölgesinde faaliyetlerini arttırmıştır³⁶⁰.

Rusya Kırım Savaşı'nda büyük bir yenilgi almasına rağmen, 1856'da barış antlaşmasının imzalanmasından sonra Osmanlı Devleti'nin gelecekteki konumuna dair yapılacak olan mücadelede Rusya'nın başlıca hedefi devleti güçlendirmek olmuştur. Enver Ziya Karal bu durumu, artık Rusya'nın bu pozisyonda çalışmalarını üç başlıkta yoğunlaştıracığı üzerinde durmuştur. Bunlar, devlet iç siyasetinde yenilenme ile fetihlerin devam etmesi ve Slav politikası olarak sıralanmıştır. Rusya artık mali anlamda gelişme ile birlikte, idari sahada ve izlenecek birtakım stratejilerle birlikte kararlı bir duruş sergilemiştir³⁶¹. 1860-1861 Cebel-i Lübnan ve Şam olaylarından sonra bölgede Rusya'nın çok hızlı bir sosyal ve kültürel faaliyet içerisine girdiği görülmüştür³⁶².

Fransa'nın Osmanlı coğrafyasında Katolikleri himaye etmesine benzer bir tutumu, Rusya'da Ortodokslar için hedeflemiştir. 19.yüzyılda Napolyon'un Mısır'a saldırması Osmanlı- Rus yakınlaşmasını getirirken, Rusya'nın gittikçe devlet siyasetindeki etkinliği hissedilir bir hal almış ve 1806-1812 yılları arasındaki Osmanlı Rus Savaşı sonucunda Sırların artık resmi varlığı kabul edilmek zorunda kalınmıştır. Bu gelişmenin ardından bir başka Rus başarısı³⁶³, Osmanlı coğrafyasında papazlar yoluyla yürüttüğü Ortodoks Rumlar arasında yaydığı ulusçuluk fikirleri olmuştur³⁶⁴. Rusya 1843 yılında Filistin bölgesine yolladığı görevli memuru ile bölgeye yönelik yapılması planlanan kültürel faaliyetlerin temeli atılmış, bu memurun en önemli görevi bu coğrafyadaki halkın arasında Rus siyasetini ve fikirlerini yaymak amacıyla çalışmalarda bulunup, Ruslara duyulan güveni arttırmak olmuştur³⁶⁵.

XIX. yüzyılda Osmanlı sınırları içinde yer alan Orta Doğu coğrafyasında özellikle Filistin ve Suriye topraklarında Batılı Devletlerin misyoner okulları etkili olmuşlardır. Filistin ve Suriye topraklarında faaliyet gösteren bu okullar kendilerini bir eğitim kurumu olarak gösterecekleri de bu bölgenin Osmanlı merkezi denetiminden uzak oluşu, Kutsal Topraklara yakınlığı ve jeostratejik önemi misyonerlik faaliyetlerinin buralarda yoğunlaşmasının en önemli nedenidir. Rus misyonerlik faaliyetlerinin arka planında Rusların sıcak denizlere inme ve Kutsal Topraklara sahip olma emelleri yatmaktadır. Rusların bu emellerini gerçekleştirmek amacıyla Osmanlı Coğrafyasında giriştikleri birçok faaliyet olmakla birlikte misyonerlik çalışmaları yürüten Rus eğitim kurumları çok önemli bir

---

³⁶⁰ Pınar ÜRE, “İmparatorluk Filistin Ortodoks Cemiyeti ve 1882-1914 Yıllarında Filistin ve Suriye’de Rus Şarkiyatçılar”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD), S.30, s. 81./ MUTLU, a.g.e., s.78.

³⁶¹ ÇETİNKAYA, a.g.t., s. 115-116.

³⁶² Bu bölgede Rusya'nın kısa sürede yapılanmayı gerçekleştirdiği tarihsel veriler için, bkz., MUTLU, a.g.e., s.78-79.

³⁶³ Rusya'nın Mehmet Ali Paşa İsyanı zamanında Osmanlı Devleti'ni desteklemesi Rusya'nın gittikçe güçlenmesine sebep olmuş, bu durum karşısında Avrupalı Devletler rahatsızlık duyduklarından, Rusya'nın gücünün kırılması yolunda çalışmışlardır. Muhammed Hanefi KUTLUOĞLU, “1833 Kütahya Antlaşması'nın Yeni Bir Değerlendirmesi”, Osmanlı Araştırmaları, 17, İstanbul 1997, s. 265-287.

³⁶⁴ MUTLU, a.g.e., s.77.

³⁶⁵ MUTLU, a.g.e., s.77-78.

yer tutmaktadır. Ortodoks Hristiyan toplulukların koruyuculuğu çabasıyla Orta Doğu coğrafyasında diğer Batılı Devletlerin misyonerlik faaliyetleri yürüten okullarının etki alanlarını daraltmak ve Rus ideallerini gerçekleştirmek amacıyla faaliyete başlayan Ruslara ait bu okullar XIX. Yüzyılda karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda mezun misyonerler, Rus ideallerini gerçekleştirmek amacıyla Osmanlı coğrafyasında özellikle de Filistin ve Suriye topraklarında faaliyet göstermişlerdir.

Rusya'nın misyonerlik faaliyetleri 1847 senesine dayanırken, Rusya'nın Ortodoksluğa yönelik misyonerlik çalışmaları Osmanlı'nın Ortadoğu topraklarında oldukça artmıştır. Rusya misyonerlik faaliyetlerini Arz-ı Filistin Cemiyeti vasıtasıyla sürdürmüştür. XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Rusya'nın 1715 Pekin, 1847 Kudüs, 1871 Tokyo ve 1897 Seul olmak üzere dört adet ülke dışı misyon bölgesi de kurulmuştur³⁶⁶. Kutsal Topraklar başta olmak üzere misyonerlik faaliyetleri Ortodoks Rus³⁶⁷, Katolik Fransız³⁶⁸ ve tarikatları³⁶⁹ ile Protestan İngilizlerle³⁷⁰ bölgede varlık gösterdikleri

---

³⁶⁶ Arzu ÇETİNKAYA, “Rusya'nın Orta Doğu'ya Yönelik Dini Politikalarında Misyoner Kurumları (1840-1917)”, Fırat Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2016, s.1-2.

³⁶⁷ Ortodoksların en büyük hamisi Rusya olacaktır. Bkz., Ahmet Rıfat GÜZEY, “Batı Bizi Sever Mi? Yoksa Sevr Mi?”, Gazi Kitabevi, Ankara, 2019, s.87.

³⁶⁸ Osmanlı coğrafyasında elde etmiş oldukları serbestliği kullanan Katolik Protestanları birçok yerde teşkilatlı bir biçimde çalışmışlardır. Misyonerlik faaliyetlerinin ilk olarak Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde Fransa Kralı ile dostluk sonrasında Fransız Cizvit mezhebine verilen izinlerle başladığı söylenebilir. Bu dönemde özellikle Avrupalı Devletleri'n bir araya gelerek Osmanlı Devleti karşısında duruşları bu dostluğu pekiştirmiştir. Bu sebeple Osmanlı coğrafyasında birçok yerde teşkilatlı bir şekilde Cizvit misyonerleri görmek mümkün olmuştur. 1914'lere gelindiğinde ülkedeki Fransız okullarının sayısı yaklaşık olarak 500 civarındaydı ve bu okullarda 59.414 öğrenci öğrenim görmekteydi. Konu hakkında bkz., ESENKAL, a.g.t., s.17./ Ayrıca bkz., Tülün TAŞ, “19. Yüzyılda Anadolu'da Katolik Misyonerlerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri”, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2006.

³⁶⁹ Cizvitlerin yanı sıra Katolikliğin diğer tarikatları Fransiskan, Dominiken, Kapuçinler ve Frerler de bu ayrıcalıklı durumu kullanarak Osmanlı Coğrafyasına gelmişlerdir. Konu hakkında bkz., Mahmut ÇOBAN, “Bir Katolik Cemaati Olarak Fransiskanlar”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s.84-86./ CANYAŞ, vd., a.g.m., s.57.

³⁷⁰ XVIII. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde açılan yabancı okullar Katolik kilisesine bağlı olup, Protestan okullarını XIX yüzyılın başlarından itibaren görmek mümkündür. Konu hakkında bkz., Tuğrul ÖZCAN, “II. Abdulhamit Döneminde Gayrimüslim Okullarının İdari İşleyişine Dair bir Değerlendirme”, II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Sempozyumu, C.1, 2017, s.133./ Yabancılara ait okulların 1860'dan 1900'lerin başına kadar olan okul, öğretmen ve öğrenci sayıları için, bkz., Ahmet CİHAN, “Osmanlı'da Eğitim”, 3F Yaymevi, İstanbul 2007, s.95-97./ 1840'lardan itibaren Osmanlı Devleti'nde çalışmaları hız kazanan Protestan misyonerler, Islahat Fermanı'nın getirdiği serbest ortamdan oldukça faydalanmış özellikle Lübnan ve Suriye bölgesindeki Müslüman- Hristiyan olaylarında Katolik ve Ortodoksları himaye etmek bahanesiyle gittikçe güç kazanmaya başlamışlardır. Osmanlı Devleti topraklarına gelen Protestan misyonerin 1815'te Mısır'a gönderilen “The Church of Missionary Society” adlı İngiliz örgütüne bağlı bir papaz olduğu görülmüştür. Konu hakkında bkz., CANYAŞ, vd., a.g.m., s.58./ Celal ÖNEY, “19. Yüzyılın İkinci Yarısından Günümüze Suriye, Lübnan ve Filistin Üçgeninde Protestan Misyonların Mücadelesi”, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa 2016./ Ayrıca Templer Cemaati 1850'lerden itibaren birçok Alman'ın Kudüs topraklarına yerleşmesi için büyük çaba göstermiş, bölgeye yapılan dindar Alman göçü yüzyıl boyunca devam etmiş ve 20. yüzyılın başına gelindiğinde kutsal topraklardaki Templer yerleşimci sayısı 2.200'e ulaşmıştır. Konu hakkında bkz., Muttalip ŞİMŞEK; Karlsruhe Eğitim Ateşeliği, “20. Yüzyılın Başında Kudüs Sancağı'nda Yabancılara Ait Okullar”, Uluslararası Afro- Avrasya Araştırmaları Kongresi II, 2017, s.2./ Protestan misyonerlik çalışmalarında etkin olan American Board teşkilatının faaliyetleri için bkz., Fatma ÖKSÜZ, “Kendi Belgelerine Göre ABD'den Anadolu'ya Kadın Misyonerler”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019, s.17./ Arzu TAŞCAN, “XIX. Yüzyılda Amerika, İngiltere ve Rusya'nın Avrupa Türkiye'sinde “Dini Görünümlü” Siyasi Nüfuz Mücadelesi”, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C.2, S.5, 2015, s.39./ Amerikalı Protestan misyonerler, XIX. Yüzyılın başlarında Osmanlı topraklarını gezerek ülkedeki mevcut ekonomik faaliyetler ile

görülmektedir. Kendi dini misyonlarını yaymaya çalışırken, bu topraklardaki halkın üzerinden devletleri adına siyasi menfaat sahası sağlamak amacıyla dini kurumların yanı sıra okullar başta olmak üzere hastane ve yetimhane açmışlardır³⁷¹. XIX. yüzyılda kapitülasyonların da sağladığı avantajlarla dini bakımdan Hristiyanları resmen paylaşma yarışına girmişler, kendi siyasi, kültürel, ekonomik çıkarları doğrultusunda misyonerlik faaliyetlerini her zaman desteklemişlerdir³⁷².

a.1.Filistin Komitesi'nin Kuruluşu

Rus Buharlı Gemicilik ve Ticaret Şirketi, 1856'da hem konsolosluk çalışmaları hem de şirket faaliyetlerinin takibi amacıyla kurulmuştur. Komite daha sonradan Filistin Komisyonu'na dönüşmüştür. Filistin bölgesinde Rusların konumunu kuvvetlendirmek önemli olup bu doğrultuda birçok zorlukla baş etmek zorunda kalan Ortodoks hacıların ihtiyaçlarını karşılama doğrultusunda başta yardım toplamak olmak üzere birçok faaliyete girişilmiştir. Komisyonun bu girişimleriyle bağışlar toplanmış, Filistin Ortodoks Cemiyeti'nin kurulmasıyla birlikte, Cemiyet ile Komisyon arasındaki rekabet artmış ve Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri büyük zarara uğramıştır.

Filistin Ortodoks Cemiyeti'nin başından beri Komisyonla çatışma içinde olması, aralarındaki etkileşimin zayıf olması, özellikle de iki komisyonun da hacılara ilgilenme hususundaki yarışından dolayı, bu iki kurumdan birinin kaldırılması fikri ağır basmıştır. 24 Mart 1885 de hazırlanmış olan belgeler Çar'a sunularak onaylatılmış, Komisyon sona ermiş, görev ve sorumluluklarını Cemiyete devretmiştir³⁷³.

a.2. Rus İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti (Arz-ı Filistin Cemiyeti)

Filistin Ortodoks Cemiyeti'ni kurma düşüncesi 1871'de Kudüs'e giden Vasiliy Nikolayeviç Khitrovo'ya aittir. St. Petersburg'un varlıklı aristokrat ailelerinden birine mensup olan Khitrovo, uzun yıllar Maliye Bakanlığı'nda ve Donanma Bakanlığı'nda görev yapmıştır³⁷⁴. Bu coğrafyada hacıların³⁷⁵

---

liman kentleri ve bölge halkına dair birçok bilgiyi de toplamışlardır. Yapacakları misyonerlik faaliyetleri açısından en uygun bölgenin Suriye ve Lübnan bölgesi olduğuna karar vererek çalışmalarını bu doğrultuda yürütmüşler ve özellikle de açılmasını istedikleri kız okullarına büyük destek vermişlerdir. Konu hakkında bkz., Ramazan IŞIK, “1820-1950 Yılları Arasında Suriye ve Lübnan'da Protestan Misyonerlerin Kadınlara Yönelik Faaliyetleri”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.15, S.2, 2010, s.172./ Amerikalı misyonerlerin vazgeçmeden çalıştıklarını Suriye halkından ve Nusayri'den olan kızları beslemek ve kandırmak suretiyle Amerika'da eğitmek istemeleri ve kendi misyonları doğrultusunda tekrar bölgeye getirildikleri görülmüştür. Konu hakkında bkz., Atilla ÇETİN, “Maarif Nazırı Ahmed Zühdi Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu”, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 1983, s.201.Ayrıca Suriye'de okulların açılmasını gerçekleştirerek, Arap geçmişine vakıf olup, aynı zamanda da kültürel anlamda Avrupa'dan haberdar olan bir nesil yetiştirmeyi hedeflediklerinde görmek mümkün olmuştur. Konu hakkında bkz., Bayram SOY, “Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e kadar”, Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, S.30, 2004, s.176.

³⁷¹ Celal ÖNEY, “Misyoner Örgütlerin Rekabet Sahnesi Filistin”, Tarih Okulu Dergisi, S.XV, 2013, s.331.

³⁷² ŞİŞMAN, a.g.m., s.315.

³⁷³ ÇETİNKAYA, a.g.t., s.118-119.

³⁷⁴ ÜRE, a.g.m., s.82./ UULU, a.g.t., s.66.

³⁷⁵ Hitrovo bu bölgeye geldiği zaman yoğun olarak manevi duygular yaşadığını ve çok heyecanlandığını yazmış, Filistin 'de mevcut Rus etkinliğinin olmasını buraya gelen hacılara borçlu olduğunu belirtmiştir.

yapmış olduğu ziyaretlere Çarlık ailesi ile birlikte devlet bürokrasisine ait kişileri de dahil etmek mümkündür. Khitrovo Filistin'e geldiğinde gözlemlerine dayanarak, Filistin için belirlemiş olduğu mevcut durumu bildirme adına ele alınan raporların doğruluğuna şahit olmuştur. Rum Patrikhanesinin içinde bulunduğu durum, Rus hacılarının yaşadığı zorluklar, Ortodoks Arapların birçok yönden ihmal edilişleri özellikle bu coğrafyadaki Katolik ve Protestan misyonerlerinin etkinliklerindeki sağladığı başarıları, mevcut Komisyonu'nun başarısızlığını gözler önüne sermiştir.

Khitrovo'ya göre 1840 yılına kadar Filistin topraklarındaki Ortodoks nüfusu, mevcut Hıristiyan nüfusun %90'ını oluştururken, 1880'lere geldiği zaman bu oran %67 lere düşmüştür. Katolik ve Protestanların 13.000 dindaşına karşılık 82 okulu bulunurken, 26.000 Ortodoks nüfusun gidebileceği 2 okulu bulunmaktadır³⁷⁶.

Islahat Fermanı'nın getirmiş olduğu serbest ortamdan Rusya da faydalanmış, Beyrut, Kudüs, Suriye ve Filistin bölgesinde okul, kilise, hastane gibi kurumları faaliyete geçirmek amacıyla harekete geçmiştir. Diğer devletlerin bu topraklarda çok daha önce başladıkları cemiyet faaliyetlerine benzer şekilde bir çalışmaya gitmişlerdir³⁷⁷. 1881'de Petersburg şehrinde "Filistin Ortodoks Cemiyet-i İmparatoriyesi" (İmparatorskovi Pravoslavnoya Obşto) isimli hayır cemiyetini kurarak bunu gerçekleştirmişlerdir³⁷⁸. Osmanlı arşivlerinde daha çok "Arz-ı Filistin Rus Ortodoks Cemiyeti" şeklinde geçen cemiyetin kuruluş amacını, 1892'de kendisine gelir kaynağı bulmak amacıyla yayınladıkları kararnamede bulmak mümkündür. Rus siyasi nüfuzunu arttırmayı planlayan bu amaçlar şöyledir³⁷⁹;

1- Doğu'nun kutsal mekânları hakkında bilgi toplamak, bu bilgilerin Rusya'da yayılmasını sağlamak,

---

Ayrıca Rusya'dan hacıların Filistin bölgesine gelmemesi demek, Katolik ve Protestanların bölgede gittikçe yoğunlaşan faaliyetlerine neden olması demektir, diyerek mevcut durumu dile getirmiştir. Konu ile ilgili bkz./ UULU, a.g.t., s.68.

³⁷⁶ ÇETİNKAYA, a.g.t., s.119-120.

³⁷⁷ Şamil MUTLU, "Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul 1999, s.60.

³⁷⁸ Cemiyetin kuruluş tarihi olarak, Çarın Arz-ı Filistin Rus Ortodoks Cemiyeti'nin kuruluş tüzüğünü 9 Mayıs 1882'de onaylamış, 21 Mayıs 1882'de açıldığı olarak verilmiştir. Bkz., ÜRE, a.g.m., s.83./ ÇETİNKAYA, a.g.t., s.121./ UULU, a.g.t., s. 75./ KHOULI, a.g.t., s.117./ Denis VOVCHENKO," **Creating Arab Nationalism? Russia and Greece in Ottoman Syria and Palestine (1840–1909)**", Middle Eastern Studies, C.49, S.6, 2013, s. 907.

³⁷⁹ MUTLU, a.g.e., s.79.

2-Ortodoks hacılara yardım etmek, kutsal topraklarda okullar, hastaneler, oteller açmak ve yerli halka, kiliselere, manastırlara, din adamlarına maddi yardımda bulunmaktır.

3- Slogan olarak İncil'den “Zion uğruna barışı elden bırakmayacağım ve Kudüs uğruna dinlenmeyeceğim” ayeti seçilmiştir. Böylelikle hem Protestan ve Katoliklerin tepkisi çekilmemiş hem de Ortodoksluğu desteklemedeki kararlılık ortaya konulmuştur³⁸⁰.

Cemiyet, Dışişlerine bağlı olarak Asya tarafında etkinliğini sürdüren Filistin Heyeti'nin maddi anlamda tüm işlerliğini devraldığını açıklamıştır. Kudüs'teki Rusya konsolosluğunun yönlendirmeleri ve tavsiyeleri sonucu, faaliyetlerini Rusya'nın siyasi misyonunun temsilciliğini yapan kurumlarla iş birliği halinde çalışmak da emelleri arasında gösterilmiştir. Cemiyetin bir diğer görevi de Filistin coğrafyası başta olmak üzere bu topraklar hakkında Rus halkını bilgilendirmek olup, kendi yetiştirdikleri Bizans uzmanlarını bir araya getiren ilk kurum da olmuştur. Cemiyetin arması da açıklanmış, Yunanca 'da Hazret-i İsa'yı temsil eden “X” ve “P” harflerinden oluşmuştur³⁸¹.

Dışişleri Bakanlığı Cemiyet'e Ortodoks cemaatin gözünde meşruiyet kazandırmak için Kudüs Rum Patrikliğince kutsamasını istemiştir. Böylece Rum hiyerarşisi de resmen tanırken, ayrıca İstanbul'daki elçilik ve Kudüs konsolosluğuyla haberleşmenin devam etmesi konusunda talimat da verilerek bağımsız hareket edebilme yeteneği sınırlandırılmış ve siyasi niteliği de iyice pekiştirilmiştir³⁸². Cemiyetin kutsal topraklardaki faaliyetlerinin başarı ile sonuçlanması, Rusya da Cemiyete karşı olanların sayısını azaltırken, “İmparatorluk” unvanının eklenmesiyle de 1885 yılından itibaren Rusya genelindeki şube ve temsilcilik sayılarının çoğalması, Filistin topraklarına gelen hacıların sayısını da arttırmıştır. Çar III. Aleksander 1889'da Arz-ı Filistin Rus Ortodoks Cemiyeti'ni resmen tanımıştır³⁸³.

Filistin Ortodoks Cemiyetinin 1901 yılında 5000 üyesi olup daha sonraki yıllarda ülke içinde yaşanan ekonomik sıkıntılar, Bolşevik Devrimi ile birlikte bu sayı üç bine inmiştir. Filistin Ortodoks Cemiyetinin maddi kaynağı “Verbnıy Sbor” isimli kiliselerde vergiye benzer toplanan paralar olmuştur. Diğer önemli kaynakları ise bağışlardır³⁸⁴.

Rusya 'da 1917 yılındaki devrim sonrasında, başa geçen yeni hükümet Filistin Ortodoks Cemiyetinden “İmparatorluk” statüsünü kaldırmıştır. Birinci Dünya Savaşı ve Rusya'da meydana gelen Bolşevik İhtilali Cemiyetin çalışmalarını da oldukça olumsuz etkilemiştir. Filistin 'de mevcut olan kiliseleri, okulları, binaları ve dini kurumların tamamının işlerliğini ortadan kaldırmaya çalışmışlardır.

---

³⁸⁰ Arzu ÇETİNKAYA, “Arz-ı Filistin Cemiyeti'nin (Rus İmparatorluğu Ortodoks Filistin Cemiyeti) 19.Yüzyılda Suriye ve Filistin'de Açtığı Okullar”, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 122, 2021, s. 236./ ESENDAL, a.g.t., s.94./ KHOULI, a.g.t., s.117-118.

³⁸¹ ÜRE, a.g.m., s.84.

³⁸² ÇETİNKAYA, a.g.m., s.236.

³⁸³ ÇETİNKAYA, a.g.t., s.122.

³⁸⁴ UULU, a.g.t., s.76-77.

İlk dönemlerde Cemiyeti kapatmaya çalışmışlarsa da başarılı olamamışlar, Filistin Cemiyetinin dini doğrultuda olan etkinliğini ortadan kaldırılarak, ilim ile meşgul olma şartıyla Filistin Ortodoks Cemiyeti adı ile Rus Bilimler Akademisinin bir dalına haline getirilmiştir. Bolşeviklerin Filistin Cemiyeti'ni kapatmamasında Filistin'de mal varlığına sahip olma isteği bulursa da Dünya Savaşı'nın başlaması ile Osmanlı Devleti, Cemiyetin tüm mal varlığına el koymuş, dini kurumlar kapatılıp, Cemiyetin görevlileri ve ruhanileri Kudüs 'ten çıkarılmıştır. Rusya'ya ait misafirhaneler ve tüm kiliseler Osmanlı askerlerinin yerleşmesi için Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır³⁸⁵.

a.2.1. Rus İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti (Arz-ı Filistin Cemiyeti)'nin Eğitim Misyonu

Cemiyetin eğitim hususunda öncelikli olarak ele aldığı konuların başında Filistin Bölgesi'nde okulların açmanın yanı sıra kiliselerin açılması ve bu topraklardaki Ortodoksların desteklenmesi gelmiştir. Bu bölgedeki kiliselerin yetersizliği mevcut Ortodoks halkın mezhep bilincinin azalmasına neden olurken, okulların eksik olması ise burada yaşayan halkın çocuklarını Protestan ve Katolik okullarına göndermek zorunda olmalarına sebep olmuştur. Elbette bu süreç, zaman içerisinde Avrupalı Devletlerin gücünü arttırmasında en etkin olmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı dolayısıyla Cemiyetin eğitim politikası olumsuz etkilense de faaliyetlerine 1880'den sonra devam etmiştir³⁸⁶.

Cemiyetin bu faaliyetleri hiçbir politik amaç olmaksızın, sadece Ortodoks halkı koruma altına alma fikirleri ile yapıldığı söylenmiştir. Bu topraklarda açılan Rus okulları, Arap milliyetçiliğinin oluşmasında ve ilk aydınların yetişmesi noktasında önemi oldukça büyüktür. Açılan bu okulları ekonomik anlamda desteklemişler ve halkın olumlu tutumu karşısında bu okulların sayısını arttırma fikri de ortaya çıkmıştır.

Eğitim ile aydınların kendi politik düşünceleri doğrultusunda yetişmesine özellikle önem verilmiş, bu türden bir etkenlik Ortadoğu 'da Batılı Devletlerin misyonerleri ile yarışında Ruslar için en güçlü araç olarak görülmüştür. Rusların eğitimdeki amaçlarında hedef olarak yerli Arap Ortodokslar seçilmiş, yoksa Katolik ve Protestanların yaptıkları gibi bir Rus Ortodoks Patrikliği kurmayı düşünmemişlerdir. Filistin Cemiyeti'nin kurulması ve eğitim öğretim faaliyetlerinin başlamasıyla birtakım aksaklık ve sıkıntılarda ortaya çıkmıştır. Sistemli bir çalışmanın olmayışı, okulların yerli Ortodoksların istek ve taleplerine açılması bu sorunlar arasında yer almıştır. 1882-1886 yılları arasında Filistin topraklarında Cemiyet'e ait 3 okulu bulunup, Kudüs Rum Patrikhaneliğine ait Kudüs ve diğer şehirlerde cemiyetle bağı bulunmayan 80 okulu bulunmaktadır.

Aslında bu coğrafyada Ruslara ait okulların açılması ve bölgedeki etkinlikleri, Ortodoks yönetici zümresi olan Rumlar için bir tehdit unsuru sayılmıştır. Lisovoy Rusların Filistin'deki

³⁸⁵ UULU, a.g.t., s.79.

³⁸⁶ ÇETİNKAYA, a.g.t., s.130.

faaliyetleri karşısında Rumların duruma bakışını , Rumların Doğu topraklarında Rusya'nın yapacağı her türlü yardımı onaylarken, buna karşılık bu bölgeye gelmelerini istememektelerdir. Çünkü bu bölgenin kendilerine bırakılmış birer miras olarak gördükleri için Rusların burada bulunması Yunanlıların bölgede istenmemeye başlaması anlamına gelmektedir, şeklinde özetlemiştir³⁸⁷.

b-Rusya'nın Filistin'de Açtığı Okullar

V.N Lamsdorf'a göre 1898'de toplam 840 öğrencinin 150'si Alman 350'si İngiliz okuluna gitmiştir. Bu durum Avrupalı güçlerin nüfuzunu arttırırken, Cemiyet eğitim politikasını 1880'den sonra da devam ettirirken, özellikle diğer mezheplerin faaliyetlerinin yoğun olduğu Nasıra ve çevresinde okullar açmışlardır. Okulların aktif hale gelmesi ile birlikte çalışacak görevli bulma sorunu ortaya çıkmış, görevli seçiminde Ortodoks halkın itimadını kazanan, yerel dili, örf ve adetleri bilen, Cemiyet'in amacıyla uyumlu ve Rus taraftarı yerli öğretmenler olmalarına özellikle dikkat edilmiştir.

Cemiyet'e bağlı Kutsal Topraklarda Ortodoksluğu Koruma Dairesi'nin raporunda, 1886-1887 arası Nasıra kız okulu en başarılı okul olarak belirtilmiş, çok kısa bir zamanda buradaki öğrenci sayısı 120'yi bulmuştur. Okulların bu başarısında, Moskova'da eğitim görmüş Maria Semenovna Savelieva önemli bir yere sahiptir. Okulda öğretmenlik yapan Savelieva mektuplarında:

“İngilizler Protestan okullarına gelmesi için her kıza aylık burs verecekler. Bu tür bir rekabete karşı durabilir miyiz? Israrla söyleyebilirim ki onların bu okulu açmalarına engel olacağım ve tek bir Ortodoks kız çocuğunu İngiliz okuluna kaptırmayacağım. Öğretmenler için de korkmaktayım. İngiliz okulu öğretmenlere iyi para ödüyor ve çoğu zaman bizimkilerle tanışan öğretmenler onları etkiliyor” şeklinde yazmıştır.

Eğitim öğretim yılı sona erdiğinde bu coğrafyada açılmış olan İngiliz okullarının bu yarışta başarılı olamayıp okullarını kapattıklarını ve bu okulların öğretmenlerinin de Nasıra'yı terk ettiklerini bildirmiştir³⁸⁸. Beit Jala'da da 2000 öğrenci kapasiteli kız okulu açılmıştır³⁸⁹. Eğitimdeki en önemli eksikliklerden biri öğretmen okullarının olmaması olmuş, Nasıra'da erkek öğretmen okulu ve Nasıra'daki okul sayısının artması üzerine 1895'te de Kudüs'te yatılı kız öğretmen okulu faaliyet girmiştir. Artık Cemiyet'in eğitim kurumlarının sayısı Suriye'de 12 Filistin'de 23'ü bulmuştur. İmparatoriçe Maria Alexandrovna'nın katkısıyla 1866'da Beit Jala'da kurulan kız okulu 1 Ekim 1890'da kız öğretmen okuluna dönüştürülmüştür. İlk yıl sadece 5 kız öğrenci kayıt yaptırırken 1895'te 31 öğrenci daha kabul edilmiştir³⁹⁰.

1895'e gelindiğinde Cemiyet, Filistin'de üç tür okul sağlamaktadır: Yatılı okullar, Rusça öğretilen gündüz okulları ve bir Arap öğretmenin yönetimindeki köy okulları olarak Celile ve Yahudiye'de on sekiz okulda, toplamda binden fazla öğrencisi ve yaklaşık elli öğretmeni ile eğitim

³⁸⁷ UULU, a.g.t., s. 89-91.

³⁸⁸ ÇETİNKAYA, a.g.m., s. 237-238.

³⁸⁹ ÇETİNKAYA, a.g.t., s.130.

³⁹⁰ UULU, a.g.t., s.91./ ÇETİNKAYA, a.g.m., s. 238.

vermektedir³⁹¹. Bu coğrafyada Rus okullarının sayısı arttıkça burada yaşayan halk çocuklarını artık Rus okullarına göndermiş, bu okulların diğer misyoner okullara göre iyi biçimde koordineli olarak çalışmaları ve ekonomik anlamda da iyi desteklenmeleri bu durumu Rusya lehine hızlandırmıştır. Nasıra'daki mevcut öğretim programında Rusça, Fransızca, Arapça, gramer, aritmetik, cebir ve coğrafya dersleri bulunmaktadır. Ruslar bu okullarda Arapça öğrenmeyi de ortaya koymuşlardır. Filistin coğrafyasındaki Rus okullarında mevcut okul müfredatının öncelikli amacı her öğrencinin hiç olmazsa ilkokula yollanması olmuştur. Bu fikir, okula yeni başlayan öğrencilere Ortodoksluk kavramını aşılattırken, ileriki yıllarda birer Rus taraftarı olarak yetiştirmede sorun çıkarmayacaklarından kaynaklanmıştır³⁹².

Rus okullarında, Osmanlı coğrafyasında bulunan diğer okullara göre gözle görünür farklılık bulunmaktadır. Açılmış olan diğer okullardaki misyoner çalışmalarında daha çok eğitim ön planda tutulurken bunun yanı sıra bilimsel, kültürel ve dini alanlarda aynı öneme sahip olmuştur. Bu sebeple açılmış olan bu okullar zaman içerisinde Müslüman çocukların yabancı dil eğitimine de önem vermeye başlamış, bu doğrultuda eğitim vermişlerdir. Örneğin Katolik-Fransızların açmış olduğu okullarda Fransızca eğitim ile birlikte Fransız kültürüyle özdeşleşmiş kişilerin yetiştirilmesine önem verilmiştir. Rusların amacı ise Rus kültürünü Filistin ve Suriye'ye yaymaktan ziyade, Filistin Ortodoks Cemiyeti'nin çalışmaları ile 1882-1914 yılları arasında Filistin ve Suriye coğrafyasında yer alan Rus Doğu bilimcilerin amacı, bölgede var olan Ortodoks geleneğini olduğu gibi korumak ve canlandırmak olmuştur. Böylece Rusya'nın, Ortodoksluk öğretilerini ve en eski geleneklerini muhafaza eden devlet olduğu vurgulanmıştır³⁹³.

Cemiyet'in isminden de anlaşılacağı üzere ilk önce faaliyet sahası Filistin coğrafyası iken, 1895 yılında Suriye coğrafyasında da etkili olmaya başlamıştır. Babıâli'ye göre Cemiyet sadece okulların ihtiyaçlarını karşılamalı, eğitim ve öğretim alanındaki tüm yaptırımlar, yetkisi altında buldukları Patrikhane'yi ilgilendirmekteydi. Bu nedenle Cemiyet Antakya Rum Patrikhanesinin kontrolündeki okulları kendi denetimine almak istemişse de başarılı olamamıştır. Patrik İspiridon Nasıra Kazasındaki 23 adet okulu Cemiyet tarafından idare olunmak üzere Rus başkonsolosluğuna devretmiştir.

Gerekçe olarak Patriklik ödeneğinin erkek okullarının masraflarına tahsis edildiğini, fakir halkın kız okullarının giderlerini karşılamaya gücünün yetmediğini, öğrencilerin yabancı bir misyon okuluna gitmelerini önlemek için masraflarının Cemiyet tarafından üstlenildiği belirtilmiştir. Oysaki 1869 tarihli Maarif Nizamnamesinde Patrikhane idaresinde bulunan okulların yabancı bir devletin idaresindeki cemiyete devredilemeyeceği ve yönetimlerinden yabancı uyruklu birinin sorumlu olamayacağı belirtilmesine rağmen, ruhsatnameleri verilmiş olan okulların Patrikhane cismani ve

---

³⁹¹ VOVCHENKO, "Creating Arab Nationalism?..", s.908.

³⁹² ÇETİNKAYA, a.g.t., s.130-131.

³⁹³ ÜRE, a.g.m., s. 92-93.

ruhani meclislerinin onayı ile Cemiyet'e terk edildiği tespit edilmiştir³⁹⁴. Maarif Müdürlüğü tüm işlemleri yapıp engel olmaya çalıştıysa da Rusların Rum halkını kendi nüfuzlarına alma faaliyetlerine engel olunamamıştır.

Ruslara göre Rus olmak için, Ortodoks olmak kadar Rusça bilmek de gerekliydi. Aslında Rus olabilmek için, Rus kökenli olmak önemli sayılmamıştır. Nitekim İmparatorluk hanedan mensuplarının bazılarının Alman kökenli olması bunun göstergesi olmuştur. Katoliklere göre dini ve ticari hiçbir getirisi olmayan Rusçanın Cemiyetin okullarında öğrenilmesini sağlayarak Yakın Doğu'da Rus medeniyetinin yayılmasını amaçlamakta oldukları düşünülmektedir. Cemiyet'in bu yöndeki ısrarını bir devlet dilini başkalarına kabul ettirip, dilinin kullanıldığını görmeye başladığı zaman kazanan olmuştur, öğretisinde görmek mümkündür.

Cemiyet Suriye'de resmi faaliyetlerine başlamış olsa da karşılaşılan problemlerin başında, faaliyete geçen okulların bölgede yeterli sayıda olmamasıdır. Kudüs coğrafyasında 30-40 bin öğrenciyi kapsayacak şekilde 600 Katolik okulu bulunmasına rağmen, Cemiyet'in birkaç yüz öğrenciden oluşan 80 ile 100 kadar okulu yer almaktadır. Bu coğrafyada 30.000 Ortodoks çocuk sayısı bulunurken, mevcut Rus okulları 10.000 çocuk alacak kapasitededir. Sonuçta geriye kalan çocuklar yine diğer okullara gitmek zorunda kalmışlardır. 1902 yılına kadar Rus okulları gizli kalmış, Cemiyet adına okulların açılmasının Babıâli onayından geçirilmesi çalışmaları Khitrovo'nun ele aldığı öncelikli çalışmalarından olmuştur. Şam Konsolosu A.P. Beliaev ve İstanbul Elçisi I.A. Zinoviev'in de aracılığı ile 87 okul Suriye ve Filistin'de açılması için padişah oluru almışlar, Maarif Nezareti Kudüs Mutasarrıflığından bu mekteplere Fransız, Alman ve İngiliz mekteplerine benzer şekilde muamele edilmesini istemişlerdir. Rus Büyükelçiliği'ne gönderilen 1905 tarihli irade ile bulunduğu ilçelerin ve illerin genel bir tanımlaması ile sınırlandırılarak altı yeni okulun daha açılmasına izin verilmiştir³⁹⁵.

3- Rusya'nın Beyrut'ta Açtığı Okullar

Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerinde, özellikle de eğitim alanında olmak üzere, birçok kurum açmış olması diğer devletlerle karşılaştırıldığında önemli seviyede olmasa bile, belirli bölgelerin³⁹⁶ hedef alınarak kurum açma düşüncesi, Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerindeki politik amaçlarını açıkça ortaya koymaktadır. Osmanlı toprakları üzerindeki Rus eğitim öğretim faaliyetleri, Suriye ve etrafında etkin olup birkaç istisna dışında³⁹⁷ bu durum aşılamamıştır. Beyrut'ta açılan yabancı okullar, Osmanlı topraklarında yabancı devletlerin açtığı diğer okullar arasında önemli bir

³⁹⁴ MUTLU, a.g.e., s.81./ ÇETİNKAYA, a.g.m., s. 239./ UULU, a.g.t., s. 94-97.

³⁹⁵ CANYAŞ, vd., a.g.m., s. 60./ ÇETİNKAYA, a.g.m., s. 241-242.

³⁹⁶ Rusya misyonerlik faaliyetlerine Batılı devletlerden daha geç başlamış, devlet politikası doğrultusunda emellerine giden yolda hedef aldığı bölge Filistin Suriye coğrafyası olmuştur. Bkz., ESENDAL, a.g.t., s.93./ SOY, a.g.m., s.174./ KHOULI, a.g.t., s.117.

³⁹⁷ Bursa'daki Rus Sıbyan Bahçesi (Rus Okulu) 1886-1887 yılları arasında kurulmuş ve 3 Ağustos 1893'te ruhsatı alınmıştır. Bursa, Sedbaşı, Ermeni Mahallesi'nde bulunan, müdürlüğünü Mösyö David Kalantaryan'ın yaptığı Rus okulu için bkz., MUTLU, a.g.e., s. 92./ Ayrıca (Terkos) Rus Okulu bunlar arasındadır. İstanbul'da Beyoğlu semtinde bulunan 3 Rus okulu ve detayları için bkz., MUTLU, a.g.e., s. 93.

yere sahiptir. Yabancı devletlerin burada okul açması ve birbirleriyle rekabet halinde olmaları tesadüf değildir. Burası stratejik, ticari, coğrafi, arkeolojik bakımdan oldukça önemli bir yerdir ve Beyrut'un Hristiyanlarca kutsal kabul edilen Kudüs'e yakın oluşu, Akdeniz'e liman durumunda olması oldukça önemli olmuştur. Bu coğrafyada Avrupa ile yakın ilgisi bulunan bu halkı eğitim yoluyla etkilemek, sempati kazanarak zengin kaynaklarını lehine kullanmak amacıyla Beyrut'a bir insan akınına ve kültür bombardımanına yol açmıştır. Beyrut yabancı misyonerlerin ve açtıkları okulların adeta istilasına uğramıştır. Sadece Beyrut'ta Amerikalıların 400'e yakın okulu ile Rusların 44 okulu bunun göstergesidir.

Osmanlı Devleti'nde yabancı devletler³⁹⁸ kendi açtıkları veya açılmasına aracı oldukları okullara para ve malzeme başta olmak üzere yardımda bulunmuşlardır. Bu yardımlara dair kesin ve açık rakamlara 27 Eylül 1891/ 23 S. 1309 tarihli raporuyla Osmanlı Devleti'nin çeşitli kademelerinde görev almış Ermeni asıllı Mihran Boyacıyan'dır. Raporunda özellikle Beyrut'taki okullar, öğrenci sayılarına da yer verdiği görülmüştür. Okulların açılmasında öncülük eden devletler, bu eğitim kurumlarını ekonomik açıdan da desteklemişlerdir. 1891 tarihli raporda Fransa, Almanya, İtalya ve Rusya'nın yapmış olduğu yardım miktarları da yer almıştır³⁹⁹.

Rusya'nın emellerine giden yolda yer alan misyonerlik faaliyetlerinde, diğer devletlere göre yerini geç almasıyla birlikte, kendi payına düşen Orta Doğu coğrafyasında açtıkları okullara devlet olarak yardımı esirgememişlerdir.

1891 tarihili bu rapora göre 23 okuldan bazıları şöyledir:

- 1- Soeur de Charité Mektebi: Fransa'dan 30.000 Frank ödeneği var.
- 2- Alman Diakonos Mektebi: Alman devletinden 80.000 Frank ödeneği var.
- 3- Rum Ortodoks Mektebi: Rusya'dan 5.000 Frank ödeneği var.
- 4- İtalyan erkek mektebi: İtalya'dan 12.000 Frank ödeneği var.

---

³⁹⁸ 1886 da Dünyada 80 kadar Protestan misyonerlik teşkilatının olduğu ve bunlardan 30'unun Amerikan, 20 kadarının İngiliz ve yine 21'e yakınının Kıta Avrupa'sı asıllı olduğu bilinmektedir. Mevcut teşkilatlarda 3226 misyoner çalışırken, yılda 10 milyon dolar civarı para harcanmaktadır. Konu hakkında bkz., EREN, a.g.m., s. 94.

³⁹⁹ VAHAPOĞLU, a.g.e., s.113./ HAYDAROĞLU, a.g.e., s.71-72./ŞİŞMAN, a.g.m., s.318./ KHOULI, a.g.t., s.49-50./ Sezen KILIÇ, "Cumhuriyet Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 21, S .61, 2005, s.269-270. /Yabancı veya cemaat okullarının yardım aldıkları kaynaklar arasında kilise yardımları, şirket veya vakıflardan gelen yardımlar, açılan bu okullara yapılan maddi destekler, Devletten almış oldukları paralar ve belli oranda uğraştıkları işlerle ek gelir sağlama girişimleri sayılmaktadır. HAYDAROĞLU, a.g.e., s.73-79./ Diğer bir gelir grubu da halkın yardımları olmuştur. Bu yardımlara Türklerde katılmış 22 Aralık 1890 da çıkan yangında büyük bir bölümü yanan Merkezi Türkiye Yüksek Kolejlerinin yeniden faaliyete geçebilmesi için Türkler tarafından 389 altın lira değerinde yardım yapılmıştır. VAHAPOĞLU, a.g.e., s.114.

Osmanlı Devleti'nde Bilad-ı Şam coğrafyasındaki okullar arasında önemli bir yere sahip olan Beyrut'ta bulunan yabancı devletlere ait okullar, bu okullara yapılan yardım ödenekleri ile öğretmen ve öğrenci sayılarına dair rakamlar aşağıdaki tabloda verilmiştir⁴⁰⁰. (Tablo 1. Bkz.)

Tablo:1

Mektep Türleri	Öğretmen Sayısı		Öğrenci Sayısı		Yardım Miktarı (Frank)
	Erkek	Bayan	Erkek	Kız	
Fransa Mektebi	1	6	1520	677	140.000
İngiliz Mektebi	1	6	180	617	125.000
Alman Mektebi	4	1	60	75	85.000
Rus Mektebi	8	8	160	10	5.000
İtalya Mektebi	6	9	190	311	32.000
Yahudiler Mektebi	1	3	140	64	Meçhul
Amerika Mektebi	1	1	180	130	100.000
Hususi Mektebi	2	7	3500	780	100.000
Toplam	5	2	5830 ⁴⁰¹	5984 ⁴⁰²	600.000 ⁴⁰³

⁴⁰⁰ HAYDAROĞLU, a.g.e., s.71-72./ KHOULI, a.g.t., s.49-50.

⁴⁰¹ Erkek öğrenci sayılarının toplamda 5930 olması gerekirdi.

⁴⁰² Kız öğrenci sayılarının toplamda 5964 olması gerekirdi. Nitekim HAYDAROĞLU, kız öğrencilerin toplam sayısını 5964 olarak düzeltmiştir. Konu için bkz., HAYDAROĞLU, a.g.e., s.72.

⁴⁰³ Yardım miktarlarının toplamda 587.000 olması gerekirdi.

Genel olarak Bilad-ı Şam topraklarında açılmış olan okullar arasında önemli bir yere sahip Beyrut'ta yer alan Rus okullarına ait yardım miktarları ile öğretmen ve öğrenci sayıları diğer devletlerle karşılaştırıldığında Rusya'nın bu coğrafyada yerini geç almasının sonucunu rakamlar ortaya koymaktadır. Bu geride kalmışlığı toparlayabilmenin de ne kadar zor olacağını gözler önüne sermiştir. Özellikle siyasi birliğini geç tamamlayarak, diğer devletler arasındaki sömürgecilik ve misyonerlik yarışına geç katılan Almanya'nın rakamlarına yakınlık göstermesi, bu coğrafyanın geç farkına varıldığının da göstergesi olmuştur.

Beyrut Başkonsolosu K. D. Petkoviç tarafından 1887'de Lübnan'ın Amiun köyünde ve Beyte'l-lahim yakınındaki Beyt-Sahur'da açılan erkek ve kız okulları bu bölgedeki ilk Rus okulları olmuştur. Bu coğrafyadaki okullar, Cemiyetin diğer okullarına göre doğrudan gözetimi dışında kalması bu bölgedeki okulları diğerlerinden ayıran en önemli unsur olmuştur. Bunda ise 1887'de Beyrut'taki Rus okullarında öğretmen olarak görevine başlayan M. A. Çerkesova'nın⁴⁰⁴ etkisi büyüktür. Öyle ki güçlü karaktere sahip bir kadın olan Çerkesova, kontrolündeki okullara müdahale edilmesine izin vermemiştir. Öncesinde Japonya'da misyoner olarak bulunduğu için dolayı, Beyrut'taki okulları da bir misyoner olarak idare etmiş ve eğitimde Ortodoksluk vurgusu hep ön planda olmuştur. Bundan sonra Çerkesova'nın Beyrut'ta 1897'ye kadar açmış olduğu 5 okulu ve 800 öğrencisi ile, okulun öğretmenlerini dahi aynı okul içerisinde Ortodoks Arap öğrenciler arasından yetiştirerek önemli başarı elde etmiştir⁴⁰⁵.

4- Rusya'nın Kudüs'te Açtığı Okullar

Fransızlara 1901 tarihinde tanınan hakları bahane eden Ruslar 15-18 Şubat 1902 yılında Osmanlı Hariciye Nezareti'ne bir muhtıra vererek Arz-ı Filistin Rus Ortodoks Cemiyeti idaresinde bulunan ve büyük bir kısmı iptidaî derecedeki okulların varlıklarını kabul ettirmeye çalışmıştır. 13 Mart 1902 tarihli irade ile mevcudiyeti kabul edilen Rus okulları 87 adet olup, 1905 yılında Kudüs'te bulunana okul sayısı 5'tir. Bu tarihte Kudüs'te bulunan Rus okulları şunlardır;⁴⁰⁶ (Tablo 2. Bkz.)

Tablo: 2

⁴⁰⁴Maria Cherkasova hakkında detaylı bilgi için bkz., Paula SÁEZ BOSCH, “Russia in the Holy Land: Acting upon Imperial Russia's Soft Power in the Schools of the Imperial Orthodox Palestine Society (1882-1914)”, 2022, Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, s. 34-46.

Faculty of Philosophy MA Transcultural Studies, PhD Thesis.

⁴⁰⁵ Melikşah ARSLAN. “Suriye ve Filistin'de Rus Mevcudiyeti ve Osmanlı Siyaseti (1847-1914)”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2019, s. 307-308.

⁴⁰⁶ KHOULI, a.g.t., s. 119.

Kudüs'te Bulunan Rus Okulları				
Okulun Bulunduğu Yer	Kuru luş Tarihi	Okulun İsmi ve Bağlı Bulunduğu Cemiyet	ve	Müessisi ve Müdürü-Müdiresi
Kudüs dışı, Moskofiyye adlı binada	5 Eylül 1898	Rus Mektebi Arz-1 Filistin Rus Ortodoks Cemiyeti		Müdüresi Madam Hilin Aleksiyeft
Kudüs, Betü'l-lahm Kasabası	5 Kasım 1900	Rus Mektebi Arz-1 Filistin Rus Ortodoks Cemiyeti		Müdüresi Elizabet Kölobef
Kudüs Beytü'l-Câlâ Kasabası	1 Ekim 1900	Rus Mektebi Arz-1 Filistin Rus Ortodoks Cemiyeti		Müdüresi Elizabet Kölobef
Kudüs Beytü'l-Câlâ Kasabası	1 Ekim 1900	Rus Mektebi Arz-1 Filistin Rus Ortodoks Cemiyeti		Müdüresi Elizabet Kölobef
Kudüs Beytü'l-Sahûr Köyü	1 Ekim 1887	Rus Mektebi Arz-1 Filistin Rus Ortodoks Cemiyeti		Müdüresi Elizabet Kölobef

1905 yılında Kudüs'te bulunan 5 okulda görev yapan öğretmenlerden 26'öğrenci sayıları aşağıdaki gibidir:⁴⁰⁷ (Tablo 3. Bkz.)

Tablo:3

Yıl	Okul sayısı	Öğrenci	Sayısı	
		Kız	Erkek	Toplam
1311/189	1	127	-	127
1322/190	5	-	-	577

⁴⁰⁷ KHOULI, a.g.t., s. 120.

1909 senesinde Filistin coğrafyasında 1576 öğrenci 24 Rus okulunda, Suriye ve Lübnan coğrafyasında 9974 öğrenci 77 okulda eğitim almıştır. Mevcut rakamlar 1914 yılına kadar aynı seviyede kalmıştır⁴⁰⁸.

Rus okullarının kapatılma sebebi olarak I. Dünya Savaşı'nın çıkışı gösterilmektedir. Ancak daha 30 Kasım 1908'de Cemiyet Konseyi, Suriye'deki faaliyetleri sona erdirmeye ve 82 okulunu kapatmaya karar vermiştir. 1910 yılına ait resmî belgelere Cemiyetin Suriye'deki okul işlerinin devamı için parası olmadığı ve gelirleri 1912'ye kadar artmadığı yazılmıştır. Böylece Suriye'den ayrılmak ve okullarını kapatmak şart olmuştur. İttihat ve Terakki Hükümeti'nin 1912 yılında kapitülasyonları ilga etmesi üzerine okullar hakkında tatbik olunacak ahkama ilişkin tanzim olunan talimatnamenin 26.maddesinde “düşman bir devletin düveli muharebe memleketinde okul inşa edemeyeceği” belirtilerek cemaatlerin okul açması yasaklanmıştır. Dolayısıyla Cemiyetinde yeni okullar açmasına izin verilmemiştir. Cemiyet Konseyi'nin kayıtlarına göre okulların çoğu savaşın ilk aylarında çalışmayı bırakmışlardır. Okulların yeniden canlandırılması umudu 1917 yılının sonlarına kadar devam etmiştir. 27 Aralık 1917 tarihli kararında savaş dolayısıyla Suriye okullarında eğitimin sona ermesine karar verilmiş, 1917 tarihli Bolşevik ihtilali sonrası Rusya'da rejimin ve iktidarın değişmesi, Filistin'de İngiliz manda yönetiminin etkin olması sonucu Sovyetlerin bölgedeki varlığı Cemiyet tarafından pasif bir şekilde devam ettirilmiş⁴⁰⁹.

B-Bilad-ı Şam Bölgesindeki Rus Okullarından Mezun Misyonerler ve Faaliyetleri

Yabancı okullar ve bu okullardan mezun olan öğrenciler, yetiştirilip eğitilmiş, yetişen bu lider kadro Osmanlı Devleti'nin parçalanmasında etkili olmuşlardır. Rus okulları da aynı amaç doğrultusunda faaliyetlerini sürdürmüştür.

Osmanlı topraklarında açmış oldukları okullarla kendi dini ve siyasi misyonlarını gittikleri coğrafyalarda yayma girişimlerinde başarılı olmuşlar, bunu mezun ettikleri öğrencilerin önünü yükseköğretim ile açarak gerçekleştirmişlerdir. Nitekim, Filistinli öğrencilere Rusya da burslu olarak üniversite eğitimi verilirken, Kazan İlahiyat Fakültesi'nde eğitim almak isteyen öğrencilere de iklim şartlarının Filistin coğrafyasıyla aynı olmaması sebebiyle Odesa'da bir ilahiyat fakültesi açmışlardır. Rusya'nın bu coğrafyada eğitim faaliyetlerindeki en önemli eksikliklerden biri bu topraklarda öğretmen okullarının olmaması olmuştur. Her eğitim öğretim yılının sonunda okulun en başarılı olan öğrencisi dini alanda akademik eğitim için Rusya'ya gönderilmiştir. Filistin'e geri geldiği zaman açılmış olan Cemiyet okullarında Ortodoksluğu tam anlamıyla öğretmeye çalışmışlardır. Bunun

⁴⁰⁸ UULU, a.g.t., s. 92.

⁴⁰⁹ ÇETİNKAYA, a.g.m., s. 245-246.

yanında kendi faaliyetleri ve yetiştirdikleri çocuklar Rusya'nın bu coğrafyadaki emellerine hizmet etmiştir⁴¹⁰.

Filistin Ortodoks Cemiyetinin kuruluşuyla birlikte Nasıra yakınında Mujedil köyünde 6 Aralık 1882'de Nasıra Piskoposu Nifont'un kutsamasıyla ilk Rus okulu açılmış, bunu 23 Nisan 1883'te Rama'da, 27 Nisan 1883'te Kafr Yasif'te (1885-1891 arası kapalı), 1 Şubat 1884'te Şadjara'da (1885-1894 arası kapalı) açılan okullar takip etmiştir. Böylece Cemiyet'in 1882-1884 arası, iki yılda, Filistin'de açtığı okul sayısı 4'e yükselmiştir. Açılan bu okullar ile birlikte özellikle Ortodoks halkın güvenini kazanmış, bu bölgeye hakim öğretmenlerin olması, Katolik ve Protestanların faaliyetlerine karşı, edindikleri bilgi donanımlarıyla Cemiyet adına bölgede en belirleyici faktör olacakları düşünülmüştür. Bu doğrultuda 1880'de Moskova İlahiyat Fakültesi'nden mezun olduktan sonra 1883'te Moskova İlahiyat Akademisi'nde eğitimine devam eden Şamlı Ortodoks Arap Aleksandr Kezma⁴¹¹, Cemiyet'in bu temel sorununa çözüm olarak düşünülmüştür. Bilgi düzeyi ve Rus taraftarı olmasıyla iyi bir alternatif olarak kabul edilen Kezma, 1883'te Cemiyet'in Filistin'deki okullarının idaresinin yanı sıra Ortodoks Arap köylerinde okul açma imkânlarını rapor etmekle de görevlendirilmiştir. Fakat bu görevlendirme Rusya'nın faaliyetlerine karşı tavrı almalara ve yalnız Patriklik ile Cemiyet arasında değil diğer Rus teşkilatları arasında da anlaşmazlıklara neden olsa da Beyrut'ta mahalli bir Ortodoks Arap okulunda Rus dili öğretmeni olarak görevlendirilmiştir. Khitrovo'nun kırsal kesimdeki okulların denetimi için 1884'te Kudüs'e yaptığı seyahat sırasında Patrikle yapılan görüşmelerle Cemiyetin etki alanının kısıtlanmasına yönelik bir anlaşmaya varılınca, bu anlaşmanın hemen ardından Nasıra'da 3 Ekim 1885'te kız okulu açılmıştır. Katolik ve Protestan misyoner okullarının bulunduğu Nasıra'da Cemiyet tarafından açılan bu Rus kız okulu önemli bir başarı göstererek hızla büyümüştür. Moskova'da özel pedagoji eğitimi almış olan Maria Semenovna Savelyeva ve idaresindeki öğretmenlerin azmiyle okuldaki öğrenci sayısı okul açıldıktan hemen sonra 90'a ve ilk eğitim yılının sonunda ise 238'e kadar yükselmiştir. Bölgedeki Rus ilkokullarının donanımlı öğretmen ihtiyacını gidermek üzere Nasıra ve Beyt-Cala'da açılan kız ve erkek öğretmen okulları Cemiyet açısından en önemli gelişme olmuştur. Bu yönde atılan ilk adım, 3 Eylül 1886'da A. G. Kezma'nın müdür olarak atandığı ve aynı zamanda yatılı olan, Nasıra Erkek Öğretmen Okulunun açılması olmuştur⁴¹².

1880'lerden itibaren Suriye ve Filistin coğrafyasında eğitim alan Ortodoks Arap öğrencilerin eğitimlerine Rusya'da devam etmeleri sistemli bir hale getirilmiştir. Cemiyetin kuruluşunun üzerinden daha 5 yıl geçmeden Rus İlahiyat okullarına düzenli olarak öğrenci gönderilebilmesi için bir burs

⁴¹⁰ ÇETİNKAYA., a.g.t., s.131.

⁴¹¹ Abdul Latif TIBAWI, "Russian Cultural Penetration of Syria-Palestine in The Nineteenth Century" (PART II). *Journal of the Royal Central Asian Society*, 1966, C.53, S.3, s. 310./ Rus okulları diğer okullara göre daha coşkulu, yüksek kaliteli ve Arapça öğretim sağlayabilen tek okul olarak görülmüştür. Bundan dolayı Rus okulları, diğer okullarda bulunan öğrencileri çekmeyi başarırken, bu başarılı eğitim ağının en başarılı kişisi de İskender Kazma (Kezma) olmuştur. Konu hakkında bkz., Merav MACK, "Orthodox and communist: A history of a Christian community in Mandate Palestine and Israel", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 2015, C.42, S.4, s. 388.

⁴¹² ARSLAN, a.g.t., s. 303-305.

sistemi oluşturma çalışmaları da başlatılmıştır. Bu konuda hedeflenen öğrenciler 1886'da 20 öğrencisiyle açılan Nasıra Erkek Öğretmen okulunun başarılı mezunları olmuştur. Filistin Cemiyeti'nin okullarından mezun olduktan sonra sağlanan burslarla Rusya'da eğitimine devam eden bu öğrenciler, mezun olduktan sonra farklı mesleklerde yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Buna göre, genel olarak bütün mezunlar edebiyat ve tercüme çalışmaları yaparken bunlardan bir kısmı memleketleri Suriye ve Filistin'de öğretmen olmuş diğer bir kısmı ise ilâhiyat akademileri ve üniversitelerde akademik kariyerlerine devam etmişlerdir⁴¹³.

Öğrencilere sağlanan eğitim olanakları ile birkaç Ortodoks Arap öğrenci hem servet elde etmek hem de eğitim öğretim imkanlarının ne olduğunu öğrenmek amacıyla Rusya'ya giderek bazıları orada iş bulmuş ve oraya yerleşmişlerdir. Bu öğrencilerden biri de Şam doğumlu, 1848 de ilk dini misyona tercümanlık yapacak olan Salim Naufal'dır. Naufal, 1851 de bir Arap gazetesi açmak amacıyla İngiltere ve Fransa'dan yardım alamamış ve istediği sonuca ulaşamamıştır. Sonraki dönemlerde Antakya Patrikliği'nin öncülüğüyle Rusya'da Arapça öğretmeni görevinde bulunmuş, Rus vatandaşı olduktan sonra ise dışişleri bakanlığında görev almaya başlamıştır⁴¹⁴.

Okulun diğer bir öğretmeni ise okullara Arapça ders kitapları ve risaleler yazan İskender Yakubovich olup, Cemiyet'in Suriye ve havalisi genel müdürlüğüne getirilmiş ve aylık 30 lira maaş ile işe başlamıştır⁴¹⁵. Sunulan eğitimin kalitesi bakımından Beit Jala kız ve Nasıra erkek öğretmen okulları Protestan ve Katolik okullarıyla rekabet edebilmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı nedeniyle okulların kapatılmasından sonra bile bu okulların mezunları bölgede savaş sonrası yeni siyasi koşullarda eğitimin devamlılığını sağlamışlardır⁴¹⁶.

Cemiyetin bülteninde 'Panteleimon Juze' imzası ile kendini gösteren ve doğum yeri Kudüs olup aynı zamanda da Ortodoks olan Bandali Jawzi (1871-1942), Cemiyetin Arap coğrafyasındaki işlerliğini anlama adına dikkat çekici bir kişidir⁴¹⁷. Filistin Cemiyeti'nin Nasıra Erkek Öğretmen Okulu'ndan mezun olan Juze, 1889'da başladığı Moskova'daki Vifanskiy İlâhiyat Okulunu 1892'de bırakarak Moskova İlâhiyat Akademisi'ne başlamıştır. Moskova İlâhiyat Akademisi'nde 3 yıl eğitim aldıktan sonra İslâm dini ve tarihine karşı ilgisi dolayısıyla buradan ayrılmış ve Kazan İlâhiyat Akademisi'ne başlamıştır. 1896'da Kazan İlâhiyat Akademisi'nden mezun olduktan hemen sonra Profesör Mihail Aleksandroviç Maşanov (1852-1924), Akademi yönetimine verdiği dilekçeyle Juze'nin Arap Dili Bölümü'nde kalmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Juze, Akademi'de Arapça ve Fransızca dersleri vermeye başlamıştır. Aynı zamanda bilimsel çalışmalarına başlayan Juze, 1897 yazında magistr çalışması için Mısır'a bir seyahat gerçekleştirerek Kahire'de Arapça elyazmaları üzerine araştırmalar yapmıştır. 1899 yılına gelindiğinde Juze, 8. yüzyılda Arabistan ve Basra'da ortaya

⁴¹³ ARSLAN, a.g.t., s. 384.

⁴¹⁴ TIBAWI, "Russian Cultural", s. 309.

⁴¹⁵ ÇETİNKAYA., a.g.m., s.240.

⁴¹⁶ ÇETİNKAYA., a.g.m., s.238.

⁴¹⁷ ÜRE, a.g.m., s.88./ TIBAWI, "Russian Cultural", s. 317.

çıkan itikâdî bir İslâm hareketi olan Mutezile'yi incelediği Mutezilîti: Dogmatiko-İstoriçeskoe İssledovanie v Oblasti İslama başlıklı magistr tezini savunmuştur. Bilim çevrelerinde geniş yankı bulan çalışmasıyla Juze, 300 rublelik Makaryevskiy ödülüne lâyık görülmesinin yanı sıra aynı yıl Rus vatandaşlığına kabul edilmiştir. Aynı hızla çalışmalarına devam eden Juze 1903'te Polniy Russko-Arabskiy Slovar adıyla 20. yüzyılın ortalarına kadar Arapça öğretiminde kullanılacak olan iki ciltlik Rusça-Arapça sözlüğünü yayımlamıştır. Juze, bilimsel makalelerini Pravoslavniy Sobesednik, SİPPO, Tserkovno-Obşestvennaya Jizn ve diğer Rus ilâhiyat dergilerinde yayımlamıştır. Ayrıca filoloji ve edebiyat çalışmalarını Al-Hilal, Al-Muktataf, MarkanNajah, Al-İhram gibi Arap dergilerinde yayımlamıştır. 1907 de Kazan İlahiyat Fakültesi'nin rektörü Piskopos Aleksey ile Filistin'e hac ziyareti yapmış, 1909-1910 yıllarında da Doğu'ya ikinci bilimsel seyahatini gerçekleştirmiştir. Kudüs, Şam, Beyrut kütüphanelerinde nâdir Arapça ve Rumca elyazmaları üzerine çalışmalar yapması daha sonraki yıllarda Rusya'daki şarkiyatçılık için önemli bir deneyim olmuştur. İslâm dinindeki fikir akımlarını incelediği İz istorii İdeynih Teçeniy v İslame başlıklı ünlü eserini 1928'de Kudüs'te yayımlamıştır. Juze devrimden sonra Azerbaycan'da Bakü Üniversitesi'nde devam etmiş, Arapça ve Fransızcanın yanı sıra Türkçe, İngilizce, Almanca ve Yunanca (eski ve yeni) bilen ve 1921'de Arap Dili ve Edebiyatı doktorası verilen Juze, bu bölümde 1937'ye kadar profesör olarak çalışmıştır⁴¹⁸.

Rus okulları Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik ve Osmanlı aleyhine düşüncelerin yerleştirilmesinde rol oynamışlardır. Bütün bu olayları Arap milliyetçiliği hareketinin liderlerinden Refik Rızık Sellüm'un yaptığı itirafta da bulmak mümkündür. Sellüm: *"Bugün Arap dünyasının eşraf ve ağalarının çocukları misyoner okullarında okumaktadır. Arap diyarında ise İngilizce hakimdir. Onlar ya İngiliz mekteplerinde ya da Amerikan Kolejinde okurlar. Hepsinin gayesi Türkler hakkında benim sahip olduğum fikirleri telkin etmektir. Hepsi için müşterek düşman Türklerdir. Okullarında işlenen en hararetli ders de Osmanlı düşmanlığı ve azınlıkların bağımsızlık konusudur"*⁴¹⁹ der.

Rus okullarından yetişen Halil Beydas (1874-1949) ise 20. yüzyılın ilk yarısında modern Arap kısa öykü ve romanının öncülerindendir. Nasıra'da doğmuş ve Cemiyetin ilkokulunda başlayıp, öğretmen okulundan 1892'de mezun olmuştur. Daha 20'li yaşlarında Humus, Bişkinta ve Hayfa'da Filistin Cemiyeti'nin ilkokullarında müdürlük yapmıştır. 1892 de yaptığı Rusya seyahatinde Dostoyevskiy, Gorkiy ve Tolstoy gibi Rus yazarların etkisinde kalarak Rus edebiyat eserlerini Arapçaya tercüme etmeye başlamıştır. Puşkin'in "Yüzbaşının Kızı", Gogol'un "Taras Bulba" ve Tolstoy'un "Savaş ve Barış"ı başta olmak üzere 20. yüzyılın başında birçok Rusça roman ve edebî eserleri Arapçaya tercüme ederek yayımlamıştır. Yapmış olduğu bu tercümelemlerle dönemin önemli Arap yazarlarının dikkatini çekmiş ve Arap edebiyatının gelişiminde büyük rol oynamıştır. Beydas,

⁴¹⁸ ARSLAN, a.g.t., s. 385-386.

⁴¹⁹ KÜÇÜKOĞLU, a.g.e., s. 134./ KILIÇ, a.g.m., s. 269./ VAHAPOĞLU, a.g.e., s. 24.

1908'de çıkarmaya başladığı An-Nafais al-Asriya dergisinde kısa hikâyeler ve Rus eserlerin tercüme serilerini yayımlamıştır⁴²⁰.

Nasıra'daki Rus İlahiyat Okulu'nun mezunları arasında yer alan ve Halil Baydas ile Rus edebiyatının önemli eserlerini tercüme edenlerden biri de Salim Quba'yn (1870-1951)'dir. Filistin Cemiyeti'nin çeşitli okullarında öğretmenlik yapmış aynı zamanda Kahire gazetesi Al-Hikma'nın da yazarıdır. Yazılarını ve makalelerini ise Al-Mukattam, Al-Muayad ve Al-Akhbar'da yayımlamış ve Tolstoy, Gogol ve Gorkiy gibi Rus yazarların eserleri başta olmak üzere Rusçadan birçok çeviri yapmıştır⁴²¹. 1924'te Al-Ihaa adıyla Mısırlı yazarlarla beraber kendi dergisini yayımlamıştır. Ayrıca Baydas ile birlikte al-nafa'is al'asriyyah [Çağdaş Hazine] (1908-1923) ve al-ikha' [Kardeşlik] (1924-1933) dergilerinin editörlüğünü yapmışlardır⁴²².

Rus okullarında yetişen 20. yüzyıl modern Arap edebiyatının belki de en meşhuru Mihail Nuayme (1889-1988)'dir. 1889'da Beyrut yakınında Bişkinta köyünde Ortodoks Arap bir ailede doğan Nuayme, burada ilkokula başlamış ve 1902 de mezun olduktan sonra Cemiyet'in Nasıra'daki Öğretmen Okuluna gitmiştir. 1906'da Cemiyet'in bursuyla Poltova İlahiyat Fakültesi'ne, eğitimine devam etmesi için gönderilmiştir. Burada Rus klasik edebiyatının yanı sıra Çehov, Gorkiy, Tolstoy gibi çağdaş Rus edebiyatçılarıyla çalışmalarıyla da tanışmıştır. Ayrıca "özgürlük ve adalet fikirleri" ile de tanışan Nuayme, 1911'de ülkesine dönse de aynı yıl ağabeyi ile ABD'ye göç etmiştir. 1932'de Lübnan'a dönen Nuayme, edebiyat çalışmalarıyla ülkesinde ve dünyada şair, romancı, oyun yazarı, edebiyat eleştirmeni, filozof kimlikleriyle geniş bir ün kazanmıştır. 1950'lerde Arap ülkeleri ve Avrupa'ya birçok seyahat gerçekleştiren Nuayme, 1956'da Sovyet Yazarlar Birliği'nin daveti üzerine ve 1962'de Barış ve Silahsızlanma Savaşçıları Dünya Kongresi'ne Lübnan delegesi olarak katılmak üzere iki kez Sovyetler Birliği'ne seyahat etmiştir⁴²³.

Bait Jala'da eğitilen kadınlar hakkında daha az bilgi bulunurken, Rus okullarından yetişmiş ünlü bir kadın şarkiyatçı olan Gülsüm (Kulthtim) Ode-Vasiliyeva (1892- 1965), Profesör unvanı alan ilk Filistinli kadındır. 1892'de Nasıra'da doğmuş, Filistin Cemiyeti'nin Beyt-Cala'daki Kız Öğretmen Okulu'nda eğitimine başlamış ve 1908'de mezuniyetinden sonra aynı okulda öğretmen olarak çalışmıştır. 1913'te Cemiyetin Rus doktorlarından İ. K. Vasiliyev ile evlenmiştir. 1914 de Rusya'ya gitmişler ve savaşın başlamasıyla birlikte Rus ordusunda hemşire olarak görev yapmıştır. 1924 de

---

⁴²⁰ ARSLAN, a.g.t., s. 390./ Ayrıca Beydas'ın pedagoji üzerine iki inceleme, kaba ve ondalık kesirler üzerine iki ders kitabı ve Rusya Tarihi ile ilgili çalışmaları da bulunmaktadır. Bkz., TIBAWI, "Russian Cultural", s. 317.

⁴²¹ ARSLAN, a.g.t., s. 389-390.

⁴²² MACK, "Orthodox and", s.388./ TIBAWI, "Russian Cultural", s. 322.

⁴²³ ARSLAN, a.g.t., s. 391-392./ TIBAWI, "Russian Cultural", s. 322./Nuayme Rus edebiyatına olan hayranlığını ve Rusya'ya gitme hayalini şu sözleriyle dile getirmektedir: "kalbimin derinliklerinde yaşayan büyük bir umut ... Tolstoy'u doğuran bir ülkede daha fazla eğitim almak için..", Bkz., MACK, "Orthodox and", s.388./ Mihail Nuayme hakkında detaylı bilgi için bkz., BOSCH, a.g.t., s. 46-59.

eşinin ölümüyle, ünlü şarkiyatçı İ. Yu. Kraçkovskiy'in⁴²⁴ yardımıyla Leningrad Şark Dilleri Enstitüsü'nde (1928'den sonra Leningrad Tarih, Felsefe ve Dilbilim Enstitüsü) Arapça öğretmenliği yapmaya başlamıştır. 1939-1941 arasında Leningrad Devlet Üniversitesi'nde dersler vermiştir. 1943'te Moskova'ya taşınarak Moskova Devlet Üniversitesi'nde Arap dili ve edebiyatı derslerine girerek burada Arap tarihi ve kültürü konularında birçok Sovyet tarihçisini yetiştirmiştir⁴²⁵.

Rusya'da ilâhiyat öğrenimi sonrası Rusçada uzmanlaşan Filistinli Antonin Ballan⁴²⁶ da Çehov, Leskov ve özellikle de Gorkiy'in eserlerini Arapçaya çevirerek Kahire'deki Rus Al-Asr ve Humus'taki Homs ve An-Najva gibi gazetelerde yayımlamıştır. Tevfik Cebrail (Gavriloviç) Kezma (1882-1958) ise ağabeyi İskender Cebrail (Aleksandr Gavriloviç) Kezma gibi ileri ilâhiyat eğitimini Rusya'da almıştır. 1882'de Şam'da doğan Kezma, Rusya'daki eğitiminden sonra ağabeyinin müdür olduğu Cemiyet'in Erkek Öğretmen Okulunun bulunduğu Nasıra'ya yerleşmiş, 1902-1906 yılları arasında öğreni gördüğü a Kiyev İlahiyat Akademisi'nden mezun olup, 1907'de Kiyev Ticaret Enstitüsü Eğitim Komitesi'ne Arapça ve Türkçe öğretmeni olarak seçilmiştir. 1920-1930 arasında A. E. Krımskiy tarafından idare edilen Ukrayna Bilimler Akademisi'ne bağlı Arap-İran Filolojisi Bölümü'nde çalışmıştır. Kezma, 1939 itibariyle T. G. Şevşenko Kiyev Devlet Üniversitesi'nde çalışmaya başlamıştır. Nihayet Kezma, Rusça, Slavca, Rumca, İbranice, Latince, Türkçe ve Farsça bilgisiyle 1948'de T. G. Şevşenko Kiyev Devlet Üniversitesi bünyesinde Arap Filolojisi Profesörü olmuş ve 1958'deki ölümüne kadar burada Arap Filolojisi derslerine girmiştir. Yine Filistin Cemiyeti kurulmadan Rus edebiyatından Arapçaya tercüme çalışmalar yapan ilk Suriyeli, Riskallah Hassun (1825-1880) olmuştur. 1859'da yazdığı "Kasr Al-Fisam An Al-İslam" yani "İslâm'ın Örtüsünü Kaldırmak" adlı eserini yayımladıktan sonra Osmanlı otoriteleri tarafından mahkûm edilmiş ve sonrasında Rusya'ya kaçmış ve St. Petersburg'da bir süre yaşamıştır. Hassun tarafından burada başlatılan tercüme çalışmaları 19. yüzyılın sonlarından itibaren Suriye ve Filistin'deki Rus okullarının mezunları tarafından devam ettirilmiştir. İskender al-Huri (1890-1973) ise Rus okullarında öğrencilik ve öğretmenlik yapmış ünlü Arap şair, yazar, tercüman ve gazetecidir. Rum Patriklik okulunda ve Nasıra'daki Cemiyetin yatılı okulunda okumuş, Beyrut gazetesi Al-Muhabba ve Al-Manar'da yazdığı şiirlerini yayımlamıştır. Osmanlı denetiminden uzak Kahire'de çalışmalarına devam etmiş 1908 de Meşrutiyet'in ilanı ile kudüs3e dönmüştür. Beyt-Cala Kız Öğretmen Okulunda Fransızca öğretmeni olarak çalışmıştır. 1945'te emekli olup, 1948 Arap-İsrail savaşından sonra Beyt-Cala'da yaşamış, Beytü'l-lahim ve Halilü'r-rahman'daki Uluslararası Kızıl Haç hukuk danışmanlığına ve sonrasında Filistinli mülteciler için kız okulları müfettişliğine getirilmiştir. New York Pen Leauge'nin kurucularından Humus doğumlu Cemiyet'in Nasıra Erkek Öğretmen Okulu'nda öğrenim görmüş

⁴²⁴ Ignatius Kratchkovsky hakkında bilgi için bkz., Anastasia UÇAR, "Krackovskij Ignatij Julianovic: Hayatı ve "Nad Arabskimi Rukopisiami" Adlı Eserinin İncelenmesi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015.

⁴²⁵ ARSLAN, a.g.t., s. 388./ TIBAWI, "Russian Cultural", s. 322./ MACK, "Orthodox and", s.388./ BOSCH, "Russia in the Holy..", s.59-72.

⁴²⁶ TIBAWI, "Russian Cultural", s. 317./ MACK, "Orthodox and", s.388-389.

Nesib Arıda (1887-1946) da ABD'deki yıllarında edebiyat çalışmalarının yanı sıra Rusçadan Arapçaya birçok çeviri yapmıştır. Çehov'un tutkulu bir hayranı olan Suriyeli İbrahim Cabir ise, Nasıra Öğretmen Okulu'nda öğretmen olup, 1905'te Suriye'de "Ad-Durr Al-Anisa Fi Ravayat An-Nafisa" başlığıyla altı Rus yazarın hikâyesinden oluşan, asıl dilinden (Rusçadan Arapçaya) tercüme bir derleme yayımlamıştır. Mihail İskender ise Dostoyevskiy, Lermontov ve Gogol'un eserlerinin Arap okuyuculara tanıtılmasında önemli rol oynamıştır⁴²⁷.

Osmanlı Devleti'nde dış ilişkilerin yürütülmesinde tercümanlık kurumu kurulmuştur. Müslümanların gayr-ı müslim dili diyerek yabancı dili öğrenmek istememeleri dolayısıyla dış ilişkilerde yabancıların rolü gittikçe artmıştır. Bu doğrultuda gayr-ı müslimler Osmanlı Devleti'nin dış ilişkilerinde ve mali konularında önemli bir yere sahip olmuşlar ve nüfuzlarını bazen Osmanlı aleyhine kullanmışlardır. Bunların içinde Rus asıllı olup Divan-ı hümayun 'da tercümanlık yapan kişilerin, Osmanlı Devleti'ni ileriki zamanlarda geri dönüşü olmayan bir yola soktukları görülmüştür⁴²⁸.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin kıtaları birbirine bağlayan coğrafi konumu, yer altı ve yer üstü kaynakları, jeopolitik ve jeostratejik önemi, birçok kültür ve medeniyeti barındıran bir coğrafyada bulunması gözleri her zaman üzerine çekmiştir. Bu durum çoğu zaman dış güçler tarafından her yolun denenerek birçok faaliyet içine girmeleriyle neticelenmiştir. Bu girişilen faaliyetlerden biri de tarihsel süreç içerisinde hiç vazgeçilmeden devam edilen misyonerlik faaliyetleri olmuştur. Başta dini görünüm verilerek başlatılan emperyalist hedefler, sonrasında siyasi, kültürel, dini emellerini gerçekleştirmek için yapılan girişimlere dönüşmüştür. Bu hedeflere ulaşabilmek için din, dil, eğitim ve sağlık sektörünü özellikle kullanmışlar ve bu yönde kurumsallaşmaya gitmişlerdir. Tanzimat ve Islahat Fermanlarının getirdiği serbest ortamı siyasi, hukuki anlamda sonuna kadar değerlendirmişler böylece misyonerlik faaliyetlerini arttırma fırsatı bulmuşlardır. 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti topraklarında açılan yabancı okullar bu faaliyetlerin sonucu olmuştur. Devletin kendi topraklarında dağılma döneminin hız kazanmasında etkili olan bir iç problem halini almıştır. Bu doğrultuda Orta Doğu coğrafyasından açılan Rus misyoner okulları da bunlar arasında yer almış, kendi ideolojilerini yerleştirme fırsatlarının peşinden gitmişlerdir. Bu yüzyılda emperyalist devletler arasındaki Rusya, bu coğrafyada Ortodoks hamiliği bahanesiyle Katolik ve Protestan eğitim kurumları karşısında yerini almıştır. Onların uyguladığı strateji karşısında milli kimlik empozeti yerine bu coğrafyada oluşacak olan Arap milliyetçiliğinin fitilini ateşleyecek devlet olmuştur. Nitekim okullarından mezun olan öğrencilere sağladığı üniversite olanakları, burs sağlamaları gibi kolaylıklar siyasi nitelik taşımakla beraber, misyoner öğrenciler bu coğrafyaya tekrar döndüklerinde yöre halkını milliyetçilik fikirleriyle ve Rusya'nın dini yapısına dönüştürmek için çalışmışlardır. Açtıkları eğitim kurumları başta olmak üzere Cemiyetin okullarında Ortodoksluğu tam anlamıyla öğretmeye çalıştıkları bilinmektedir. Bu

⁴²⁷ ARSLAN, a.g.t., s. 387-392.

⁴²⁸ KÜÇÜKOĞLU, a.g.e., s. 139.

doğrultuda buldukları coğrafyada kendi faaliyetlerinin yanı sıra eğitimlerinden sorumlu oldukları misyoner öğrenciler de Rusya'nın bu topraklardaki emellerine hizmet etmiştir.

Kaynakça

- ABDULLAH, Ö. F. (1985). *Suriye Doyası, Çev. Hasan BASRI*. İstanbul: Akabe Yayınları.
- AKINCI, A. (2014). "Osmanlı Devleti'nde Millî Kimlik İnşasında Okul". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(19), s. 1-13.
- AKTAY, Y. (2004). "Mormonluk: Amerika'nın Ahir Zamanının Dini ve Azizleri". *Milel ve Nihal*, 1(2), s. 95-125.
- AKYÜZ, Y. (tarih yok). "Cevdet Paşa'nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitimine İlişkin Bir Layihası". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)*, 3(3), s. 85-114.
- AKYÜZ, Y. (1970). "Abdulhamit Devri'nde Protestan Okulları İle İlgili Orijinal İki Belge". *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi*, 3(1), s. 121-130.
- AKYÜZ, Y. (1981). "Maarif Nazırı Haşım Paşa ile İlgili Orijinal Bir Belge ve Bazı Eğitimsel Görüşler, Sorunlar". *Belleten*, 45(179), s. 205-214.
- AKYÜZ, Y. (1997). "*Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1997'ye)*". İstanbul : İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları.
- ALTIN, H. (2008). "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(1), s. 271-283.
- ARSLAN, M. (2019). "Suriye ve Filistin'de Rus Mevcudiyeti ve Osmanlı Siyaseti (1847-1914)". Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- BAYKAL, B. S. (1959). "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıâli". *Belleten*, 23(90), s. 241-266.
- BAYTAL, Y. (2000). "Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 11(11), s. 23-32.
- BOSCH, P. S. (2022). "Russia in the Holy Land: Acting upon Imperial Russia's Soft Power in the Schools of the Imperial Orthodox Palestine Society (1882-1914)". Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, PhD Thesis.
- CANYAŞ, H., & CANYAŞ, F. O. (2012). "Osmanlı'dan Günümüze Misyonerlerin Kültürel Alandaki Faaliyetleri". *Türklük Bilimi Araştırmaları*(31), s. 55-75.
- CİHAN, A. (2007). "*Osmanlı'da Eğitim*". İstanbul: 3F Yayınevi.
- ÇAĞIR, M. (2017). "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, s. 62-75.
- ÇELİK, K. (2011). "Maarif Salnamelerine Göre Trabluşam Sancağı'nın Eğitim Kurumları". *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(7), s. 38-51.
- ÇETİN, A. (1983). "Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu". *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, s. 189-219.
- ÇETİNKAYA, A. (2016). "Rusya'nın Orta Doğu'ya Yönelik Dini Politikalarında Misyoner Kurumları (1840-1917)". *Fırat Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Elazığ.
- ÇETİNKAYA, A. (2021). "Arz-ı Filistin Cemiyeti'nin (Rus İmparatorluğu Ortodoks Filistin Cemiyeti) 19.Yüzyılda Suriye ve Filistin'de Açtığı Okullar". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*(122), s. 231-248.
- ÇOBAN, M. (2008). "Bir Katolik Cemaati Olarak Fransiskanlar". İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- DAĞ, A. E. (2013). *Suriye Bilad-i Şam'ın Hazin Öyküsü*. İstanbul: İHH İnsani Yardım Vakfı Araştırma ve Yayınlar Birimi.
- EREN, E. (2017). "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullar". *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, Özel Sayı*, s. 87-102.
- EREN, N. (1994). "Türk Millî Eğitiminde Yabancı Okullar". İstanbul: İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ESENKAL, E. (2007). "Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar". Edirne: Edirne Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- GÜNDÜZ, M. (2008). "II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(12), s. 243-286.
- GÜZEY, A. R. (2019). "*Batı Bizi Sever Mi? Yoksa Sevr Mi?*". Ankara: Gazi Kitabevi.
- H.ÇİHA, N. (1967). Çeviren: Halil CİN, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimenkul Mülkiyeti Bakımından Yabancıların Hukuki Durumu". 24(1), s. 247-274.

- HAMLIN, C. (2010). “*Türkler Arasında Türkiye’deki Misyonerlik Faaliyetleri ve Robert Kolej*”, Tercüme: Arzu TAŞCAN-Mustafa HİZMETLİ. TBBD Yayınları.
- HARMAN, Ö. F. (2005). "Genel Olarak Misyonerlik". *Ö.F.HARMAN İçinde, Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 1-11.
- HAYDAROĞLU, İ. P. (1993). “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*”. Ankara: Ocak Yayınları.
- HAYDAROĞLU, İ. P. (2002). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar”. *Türkler*, 14, s. 323-339.
- HAYTA, S. (1995). “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk eğitimine katkıları”. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- İŞİK, R. (2006). “Mormonluk ve Mormon Kilisesi Üzerine Bir Araştırma”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(1), s. 165-190.
- İŞİK, R. (2010). “1820-1950 Yılları Arasında Suriye ve Lübnan’da Protestan Misyonerlerin Kadınlara Yönelik Faaliyetleri”, *15(2)*, s. 167-187.
- KARABEKİR, K. (1939, Ocak 11). “Misyonerlerin Faaliyeti”. 8. Yeni Sabah Gazetesi.
- KARPAT, K. H. (2005). “*İslâm’ın Siyasallaşması, Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Devlet, Kimlik, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*”, Çev.: Şiar Yalçın. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
- KESKİNKILIÇ, E. (2010). “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Okullar (Eğitim-Yönetim-Denetim)”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi(23)*, s. 69-98.
- KHOULI, A. (2006). “Osmanlı Döneminde Kudüs’ teki Yabancı Okullar:(XIX. Yüzyıl)”. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- KILIÇ, S. (2005). “Cumhuriyet Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 21(61), s. 259-280.
- KOCABAŞ, S. (2006). “*Türkiye’de Gizli Tarih III Misyonerlik ve Misyonerler*”. Kayseri: Vatan Yayınları.
- KUTLUOĞLU, M. H. (1997). “1833 Kütahya Antlaşması’nın Yeni Bir Değerlendirmesi”. *Osmanlı Araştırmaları(17)*, s. 265-287.
- KÜÇÜKOĞLU, B. (2003). “*Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri (Dünü- Bugünü ve Yarını)*” . İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- MACK, M. (2015). “Orthodox and communist: A history of a Christian community in Mandate Palestine and Israel”. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 42(4), s. 384-400.
- MUTLU, Ş. (1999). “Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar”. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi.
- MUTLU, Ş. (2005). “*Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*” . İstanbul: Gökkuşbu Türk Tarihi Dizisi, Bilimevi Yayınevi.
- NUHOĞLU, M. S. (tarih yok). “Osmanlı Devleti’nde Alman Okulları ve Misyonerlik Faaliyetleri”. *Doğu Araştırmaları*, 17, s. 1-9.
- ORTAYLI, İ. (1984). “19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerinde Bazı Notlar”. *Osmanlı Araştırmaları IV*, s. 89-113.
- ORTAYLI, İ. (2019). *imparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Kronik Kitap.
- ÖKSÜZ, F. (2019). “Kendi Belgelerine Göre ABD’den Anadolu’ya Kadın Misyonerler”. *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Sakarya.
- ÖNEY, C. (2013). “Misyoner Örgütlerin Rekabet Sahnesi Filistin”. *Tarih Okulu Dergisi(15)*, s. 331-354.
- ÖNEY, C. (2016). “19. Yüzyılın İkinci Yarısından Günümüze Suriye, Lübnan ve Filistin Üçgeninde Protestan Misyonerlerin Mücadelesi”. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- ÖZLÜ, Z. (2021). “*On Dokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nde Bir Dram Nizip Savaşı*” . Gaziantep: Gaziantep Şehitkamil Belediyesi Kültür Yayınları.
- POLAT, H. (2021). “1869 Maarif Nizamnamesi ‘ne Göre Osmanlı Devleti’nin Azınlık ve Yabancı Okulları Denetim Altına Alma Girişimleri”. *Küçük Asya Çalışmaları*, 9(2), s. 775-785.
- SAKAOĞLU, N. (2003). “*Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*”. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- SAMUR, S. (1988). Suriye Vilayeti’nin İdari ve Sosyal Yapısı (1840-1908), Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SEVİNÇ, N. (2002). “*Osmanlı’dan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*”, İstanbul: Milenyum Yayınları.
- SEZER, A. (1999). Osmanlı’dan Cumhuriyet’e; Misyonerlerin Türkiye’deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi(16)*, s. 169-183.
- SOY, B. (2004). “Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918’e kadar”. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi(30)*, s. 173-202.

- ŞEŞEN, R. (1987). *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*. İstanbul: Çağ Yayınları.
- ŞİMŞEK, M., & Ateşeliği, K. E. (2017). "20. Yüzyılım Başında Kudüs Sancağı'nda Yabancılara Ait Okullar". *Uluslararası Afro- Avrasya Araştırmaları Kongresi II*, (s. 1-13).
- ŞIŞMAN, A. (2002). "Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler". *Türkler*, 14, s. 313-322.
- TAŞ, T. (2006). "19. Yüzyılda Anadolu'da Katolik Misyonerlerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri" . Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- TAŞCAN, A. (2015). "XIX. Yüzyılda Amerika, İngiltere ve Rusya'nın Avrupa Türkiye'sinde "Dini Görünümlü" Siyasi Nüfuz Mücadelesi". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2(5), s. 32-59.
- TIBAWI, A. L. (1966). "Russian Cultural Penetration of Syria-Palestine in The Nineteenth Century". (PART II). *Journal of the Royal Central Asian Society*, 53(3), s. 309-323.
- Tuğrul ÖZCAN, (2017). "II. Abdulhamid Döneminde Gayrimüslim Okullarının İdari İşleyişine Dair bir Değerlendirme". *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Sempozyumu*, 1, s. 121-141.
- UÇAR, A. (2015). "Krakovskij İgnatij Julianovic: Hayatı ve "Nad Arabskimi Rukopisiami" Adlı Eserinin İncelenmesi". İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ULUSAN, Ş. (2009). "Şark Meselesi'nden Sevr'e Türkiye". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(18), s. 229-256.
- UULU, A. A. (2017). "Filistin'de Rus Ortodoks Faaliyetleri (1880-1914)". İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- UYANIK, E. (2017). "Yabancı Okullarda Eğitim Gören Osmanlı'nın Müslüman Çocukları (1865-1908)". *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*(14), s. 1-29.
- ÜLMAN, H. (1966). *1860-1861 Suriye Buhranı Osmanlı Bürokrasisinden Bir Örnek Olay*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.
- ÜRE, P. (2019). "İmparatorluk Filistin Ortodoks Cemiyeti ve 1882-1914 Yıllarında Filistin ve Suriye'de Rus Şarkiyatçılar". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*(30), s. 79-98.
- ÜREN, M. (2020). "Rusya'nın Kürt Politikası ve Orta Doğu Bölgesine Yansımaları". *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*(11(Ek)), s. 34-55.
- VAHAPOĞLU, M. H. (1990). "Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)". Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- VOVCHENKO, D. (2013). "Creating Arab Nationalism? Russia and Greece in Ottoman Syria and Palestine (1840–1909)". *49*(6), s. 901-918.
- YILDIZ, Ö. (2009). "Misyonerlik ve Amerikan Board Teşkilatı (Türkiye'de Siyasi ve Sosyal Hayata Etkileri)". İstanbul: IQ Kültür sanat Yayıncılık.
- YILMAZLAR, H. (2007). "Türkiye'de Özel Okulların Gelişimi (1923-1950)". İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ZENGİN, Z. S. (2007). "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri". *Belleten*, s. 613-652.

Özet

Suriyeliler yemeklerini yere sofraya bezi serip üzerlerine yemek dökülmesin diye bir bez parçası alıp yerler. Yemeğe yemek duası ile başlarlar. Halepliler sabahleyin kahvaltılarında ekmek, yumurta, zeytin gibi kahvaltılık ürünlerle başlarlar. Halepli aileler yaz ve kış günleri akşam yemeklerini çok geç saatlerde yemez, saat altı gibi yemekler yenir, yemeklerden sonra künefe ya da başka tatlılar yenir. Yemekten sonra genellikle kahve içerler, bazen de çay içtikleri olur. İçi pilav, badem, kuş üzümü, dolmalık fıstıkla doldurulmuş kuzu yemeği meşhur yemekleri arasında yer alır. *Felafel* yemeği ve *sembusek* isimli yemekleri Suriye halkının meşhur yemekleri arasında yer almıştır. *Kışk* adı verilen buğday taneleriyle yapılan yemek Halep'te yapılan yöresel yemekler arasında yer alır. Buğday tahılıyla ekşimiş süttten yapılan kışk, 15. yüzyılda Suriye'de yapılan yemeklerden olup, kışk ile birlikte Suriyeliler et, nohut, pancar ve naneyi bir arada pişirirler. Kışk yemeği Güneydoğu Anadolu bölgesinde de yapılmaktadır. Yemeklerinin çoğunda bol baharat ve acı kullanırlar, ayrıca yemeklerinde yağı çok kullanırlar. Suriye halkı tarafında yemeklerde acı ve baharatın çok kullanılması, mutfaklarda et ağırlıklı yemeklerin çok yapılması bakımından Güneydoğu Anadolu bölgesinin yemek kültürüyle Suriye'nin yemek kültürü birbirine benzemektedir. Nar ekşisi ya da sumakla yapılan mezeler Adana'da çok rastlanılır. Bu bakımdan Suriyelilerin yapmış olduğu mezelerde ve salatalarda Adana'nın meze, salata ve ekşili yapılan şerbetleriyle çok benzer yanların olduğu görülmüştür. Suriyeliler sofrada pek kaşık kullanmazlar, genellikle ekmekle yemeklerini yerler. Ekmeklerini çeşitli, birkaç değişik şekilde yaparlar. Ramazan ayında susamlı, çörek otlu ekmek yaparlar. Halep'te zeytin fazla yetişmez, yöre halkının ihtiyacını karşılayacak kadar zeytin yetiştiriciliği yapılıyor; Halep'in bağları ise çok olup üzüm yetiştiriciliği fazlasıyla yapılır. Evliya Çelebi seyahatnamesinde Halep'in üzüm bağları için şöyle bahsetmiştir: "Toprağı müşk-i amber kokan Cennet Şam'ın etrafında yetmiş üç bin bağ-u bahçe öşür verir derler." Evliya Çelebi bu ifadeyle Halep'in bağlarının büyüklüğünden dolayı insanların içinde kaybolduğunu bir bahçevân coşkusuyla ifade etmiştir. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Halep üzümünden kehribar diye bahsetmiştir. Halep bağlarında yetişen bu üzüm zeynî üzümüdür. Bu üzüm bağlarının arasında zaman zaman zeytin, incir, fıstık ağaçlarını görmek mümkündür. Mersin yemişi, beyaz ekmeği, şeftalisi, elması, armutu, Şam fıstığı (aslında Halep nahiyelerine mahsustur) meşhurdur. Riyha Kasabası'nın üzümü ve fıstığı çoktur. Suriyeliler bazen yemeklerin yanında ya da yemeklerden sonra şerbet içerler. Mutfaklarında çeşitli meyvelerden şerbetler yaparlar. Şerbet için kullandıkları meyvelerden birisi de üzüm olup *cellab* adını verdikleri üzüm pekmezi, su, şeker, kuru üzüm ve çam fıstığı ile gül suyundan

* Tarihçi, ziyanakelif123@gmail.com

yaptıkları şerbet özellikle Ramazan aylarında Suriye mutfaklarında yapılan şerbetler arasında yer alır. Şerbetin içine gül suyu koydukları da olur. Bazen ballı şerbet yaparlar bazen de nar şerbeti gibi ekşili şerbetler yaparlar. Suriye’de özellikle Halep ve Şam’ın hemen hemen her sokağında şerbetçilere rastlamak mümkündür. Şerbetlerde kullandıkları şeker nebati şekeridir. Evliya Çelebi’ye göre Şam’ın özellikle Hamav şehrinin şekeri çok meşhurdur. Osmanlı saray mutfağında yapılan helva, tatlı ve şerbetler için de Şam’dan getirilen nebati şekeri kullanılırdı. Suriye mutfaklarında Ramazan aylarında hurma ile lezzetli tatlılar yapılır. *Mamuniye* adında Halep’in geleneksel irmikle yapılan tatlısı ve Humus’ta meşhur olan *egras* adında un, süt, yağ ve mahleple yapılmış Suriye tatlıları lezzetli tatlıları arasında yer alır. Osmanlı sarayında yapılan helvaların Suriye helvalarıyla benzer yönleri vardır. Yemek ve mutfak kültürü bakımından geçmişte Osmanlı saray mutfağıyla benzer yemek kültürleri olan Suriye mutfağının günümüzde ise Türkiye mutfağıyla benzer tarafları olup özellikle Güneydoğu Anadolu bölgesinde Gaziantep, Kilis, Mardin ve Güney bölgesinde Adana, Hatay gibi coğrafyaların mutfak ve yemek kültürü ile ortak taraflarının olduğu görülmüştür.

Abstract

Syrians eat their meals on a table cloth they lay on the floor so that they do not spill food on themselves. They start eating with a prayer. Aleppines eat bread, eggs and olives for breakfast. Aleppine families do not have dinner late; rather at six in the evening, which is often followed by a dessert like *kunafah*. They usually drink coffee after dinner, but sometimes they have tea. Seasoned rice, lamb filled with almonds, currants, pine nut are among their well-known dishes. *Falafel and sembusek* are also among the famous dishes of the Syrian people. Cooked with wheat grains, a dish named *kışkis* one of the local foods in Aleppo. It is made with wheat grains and sour milk, and is known to have been cooked since 15th century. It is usually accompanied with meat, chickpeas, beet, and mint. This food is also cooked in the South-eastern Anatolian region of Turkey. Syrian people use much spice and oil in most of their dishes. Since they add much spice and they cook meat a lot, the Syrian food culture bears similarities to that of the South-eastern Anatolian region. Appetizers made with pomegranate sauce and sumac are quite common in Adana. In this respect, appetizers and salads made by people from Adana and Syria have also been found to be similar. Syrian people do not prefer using spoons at meals; rather, they usually eat with bread. Their bread is prepared in a variety of ways. During Ramadan, they make bread with sesame and black sesame. Not plenty of olive trees are grown in Aleppo; only a sufficient amount of olive is produced to meet the needs of the local people. Vineyards of Aleppo are abundant and grape production is quite common. Evliya Celebi refers to these vineyards saying “There are three thousand gardens surrounding Damascus, the heaven with smells of amber, giving tithes.” He describes the vineyards, with the joy of a gardener, stating that people would get lost in their vastness. Evliya Celebi speaks of amber when he mentions the grapes of Aleppo in his Book of Travels. The grape that is grown in Aleppo is called *zeynî*. It is possible to see olives, figs, pistachio trees among the vineyards of this grape. Blueberries, white bread, peaches,

apples, pears, pistachio (actually indigenous to towns of Aleppo) are well-known. Riyha township has great amounts of grape and pistachio. They sometimes drink sorbet with or after meals. They make sorbets from different fruits in their kitchens. One of these fruits is a grape and a sorbet made with a grape molasses called *cellab*, water, sugar, raisins, pine nut, and rose water is especially among the common sorbets during Ramadan in Syrian kitchens. Sometimes they add rose water to sorbets. They sometimes make sorbets with honey, while some other times they make sour sorbets like pomegranate sorbet. It is possible to come across sorbet makers especially in every street of Aleppo and Damascus. The sugar they use in the making sorbet is vegetal sugar. According to Evliya Celebi, the sugar of Hamav town is especially famous. Vegetal sugar brought from Damascus was also used in the making of halva, dessert and sorbets in the royal kitchens of the Ottoman. Delicious desserts are made with dates during Ramadan months. *Mamuniye*, Aleppo's traditional dessert made with semolina and *egras*, famous in Homs, are among the delicious Syrian desserts made with flour, milk, oil and mahaleb. The halva made in the Ottoman palaces is similar to Syrian halva. Syrian kitchen, which has food cultures resembling that of the Ottoman royal kitchen, is similar to the modern Turkish kitchen, especially bearing common features, regarding cuisine and food with Gaziantep, Kilis, Mardin in the South-eastern Anatolian region and Adana, Hatay in the Southern region.

Amaç

Arap medeniyetleri içerisinde yer alan Suriye'nin mutfak ve yemek kültürünü incelemek, yiyecek ürünleri ve içeceklerini inceleyip tespit etmek bu çalışmayı yapmaktaki amaçlar arasında yer almaktadır. Suriye Baharat Yolu üzerinde bulunması nedeniyle baharat yönünden zengin olup baharat zenginliğinin yemeklerine yansıyor yansımadağı bu araştırmamızda tespit edilmeye çalışılmıştır. Yapılan inceleme ve araştırmalar ışığında baharatlarının çokluğunun yemeklerine de yansıdığı yemeklerinde çok baharat kullandıkları ve ayrıca acıyı da sevip baharatlarının yanı sıra yemeklerinde acıyı da çok kullandıkları tespit edilmiştir. Suriye'nin yemek kültürünün Osmanlı mutfak ve yemek kültürüyle ve günümüzdeki Türk mutfak ve yemek kültürü ile benzer taraflarının olup olmadığını araştırmak çalışmamızın bir diğer amaçlarından birisidir. Daha önce yapılan inceleme ve araştırmalardan yola çıkılarak Suriye mutfağının geçmişte Osmanlı Saray mutfağıyla benzer taraflarının olduğu görülmüş olup ayrıca Suriye yemeklerinin günümüzde de Türkiye'nin hangi bölgelerinin yemek kültürüyle benzer taraflarının olduğunu araştırmak bu çalışmamızın amaçları arasında yer almıştır.

Sorun

Bu çalışmada Suriye'nin hangi yiyecek ve içeceklerinin, hangi yemeklerinin ve tatlılarının meşhur olduğu araştırılmıştır. Suriye topraklarında hangi sebze, meyvenin, tahıl ürünlerinin çok olduğu ve hangi sebze meyvelerin yemek ve tatlılarda çok kullanıldığı, hangi ürünlerin daha az olduğu sorusu incelenip araştırılmıştır. Ayrıca Suriye topraklarında yetiştirilen tarım ürünleriyle Arap

mutfaklarında hangi yemek ve tatlıların yapıldığı araştırılmıştır. Geçmiş dönemlerde olduğu gibi günümüzde de yiyecek ve içecek kültürlerinde bölgeden bölgeye farklılar olmuştur. Suriye'nin hangi bölgelerinin yemek kültürü hangi medeniyetlerin ve hangi coğrafyaların yemek ve mutfak kültürüyle birbirine benzer olduğu bu makalede ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu çalışmayla Suriye'nin yemek, tatlı ve içeceklerinin Türklerin yemek, tatlı ve içecekleriyle birbirine benzer taraflarının olup olmadığı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Metod

Bu çalışmada Suriye'nin mutfak ve yemek kültürü araştırılırken nitel araştırma metodu kullanılmıştır. Öncelikle literatür taraması yapılmıştır. Bu çalışmada Suriye'nin geçmişteki ve günümüzdeki mutfak ve yemek kültürü araştırılmış ve bu konu hakkında yazılmış kitaplar incelenmiş olup bu konuda yazılmış makale çalışmaları ve tezler araştırılmış, okunup incelenmiş, ayrıca bu konu üzerine yapılmış çalışmalar tespit edilip incelenmiştir. Bu tespit ve incelemeler ışığında geçmişte ve günümüzde Suriye'nin mutfak ve yemek kültürünün nasıl olduğu ortaya çıkarılmaya çalışılmış ve bu konu araştırılırken Suriye'nin yemek ve mutfak kültürünün geçmiş dönemlerde hem Osmanlı saray mutfağının yemek kültürüyle hem de günümüzdeki Türk mutfak ve yemek kültürü ile de birbirine benzer yanlarının olduğu tespit edilmiş olup bu konuda daha önce yapılan çalışmalar ve incelemeler ışığında değerlendirmeler yapıp ifade edilmeye çalışılmıştır.

Bulgular

Osmanlı Sultanlarından Yavuz Sultan Selim, Mısır Memlûklarına karşı Suriye'nin ele geçirilmesini sağlayan 1516-1517 yılları arasında bir sefer düzenlemiş olup savaşı Yavuz Sultan Selim'in ordusunun kazandığı Mercidabık Savaşı'ndan sonra ilk önce Halep ardından Şam şehri Osmanlı Devleti'nin toprakları arasına girmiştir⁴²⁹. Araplar Akdeniz kıyılarına yakın Ghuta Vahası'nın batısında yer alan Şam'a Medine'den geçerken vahalardan geçmişlerdir. Ekili toprakların sulandığı Şam, verimli buğday tarlaları, üzüm bağları, elma, erik, kayısı bahçeleri, gül bahçeleri ve çamları ile başka diyarlardan gelen insanları misafirperverlikleriyle karşılamıştır⁴³⁰. Şam şehrinden sonra Suriye'nin en güzel şehirlerinden birisi olan Halep ticaret alanında önemli bir yere sahip olup Osmanlı Devleti'nin ticaret ilişkileri bakımından önemli şehirleri arasında yer almıştır. Halep geçmişte olduğu gibi günümüzde de Anadolu'dan Mezopotamya'ya, Akdeniz'den İran'a uzanan yolların kesiştiği noktada yer almıştır. Özellikle ticaret alanında yükselmiş olan Halep Suriye'nin önemli şehirleri arasında yer almış olup ayrıca Osmanlı'nın egemenliğine giren en güzel şehirler arasında yer almıştır⁴³¹. Arap uygarlıkları geçmişten beri İpek ve Baharat Yolu üzerinde bulunması nedeniyle ticaret ilişkileri vasıtasıyla kültür açısından birbirini etkilemiştir. Osmanlı mutfağındaki çoğu yemek

⁴²⁹ Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018), 21.

⁴³⁰ Lilia Zaouali, *Ortaçağ'da İslam Mutfağı*, Çev: Barış Baysal (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 50.

⁴³¹ Cengiz Akgün, "Bir Zamanlar Halep", <https://trdergisi.com/bir-zamanlar-halep/> (Erişim Tarihi: 24.06.2022).

ve malzeme isimlerinin Arapça olması bu durumun bir göstergesidir ⁴³². Geçmişten günümüze değin insanlar gittikleri yerlere kültürel birikimlerini taşımış olup bu taşıdıkları kültürlerden birisi de yemek kültürü olup gittikleri yerlere yiyecek, içecek, mutfak ve yemek kültürlerini götürmüşlerdir. Suriyeliler geçmişte olduğu gibi günümüzde de restoranlar açarak gittikleri yerlere yemek kültürlerini tanıtmışlardır ⁴³³.

Suriye Mutfağı ve Osmanlı - Arap Medeniyetlerinin Mutfak ve Yemek Yönünden Birbirini Etkilemesi

Suriye mutfağı, tarih boyunca Suriye'ye yerleşmiş medeniyetlerin mutfaklarının bir birleşmesi olup geleneksel Suriye yemekleri ve modern Suriye yemeklerinin bir birleşkesi olan Suriye yemeklerini içermektedir. 21. yüzyılın başında Suriye'de ana yemek sofraya gelmeden önce Arap ekmeğiyle birlikte mezeler, ardından meyveler, tatlılar, şekerlemeler ve kahveler gelir. Suriye yemeklerinin içeriğindeki birçok tarif 13. yüzyıldan kalma tarifleri içermektedir ⁴³⁴. Dünya medeniyetlerinin mutfakları geçmiş yüzyıllardan beri birbirilerini etkilemiştir. Suriye mutfağı Suriye'ye yerleşen Osmanlıların, Abbasilerin, Fasluların medeniyet kültürlerinin etkisinde kalmıştır. Lübnan ve Filistin mutfağıyla benzer yönlerinin çok olduğu Suriye mutfağı Arap mutfaklarının temsilcisi durumundadır ⁴³⁵. Şam'daki ilk Emevi halifesi Muaviye bin Ebu Süfyan, Suriye aşçılığının lezzetlerini fark etmiştir. Geçmiş dönemlerde Emevi halifesi, mutfağında Suriyeli aşçıları çalıştırmış, ayrıca bu aşçıların elinden Suriye'nin yemek kültürüne ait yemek ve tatlıları yaptırmıştır. Emevi halifesinin sarayında Suriye aşçılarının şekerle, Şam fıstığıyla, gül suyu ile yapılan tatlıları çok lezzetli tatlılar arasında yer almıştır ⁴³⁶. Büyük bir tarihsel zenginliğe sahip olan Osmanlı mutfağı geçmişten beri gelen kültürel bir mirastır. Geçmiş tarihi dönemlerde Osmanlı saray mutfağının Arap yemeklerini etkilediği bilinmektedir. Osmanlı saray mutfağı gerek Orta Asya gerek Doğu Roma ve Arap kültürünün özelliklerini içinde barındırmıştır. Osmanlı saraylarında mutfaklarda kullanılan malzemeden yemeğin yapılış tarzına kadar Arap mutfaklarıyla benzer yanlarının olduğu görülmüştür ⁴³⁷. Osmanlı Saray mutfağı, 15. yüzyılın ikinci yarısında padişahın Topkapı Sarayı'na yeni mutfaklar yaptırmasıyla gelişme göstermiştir. Osmanlı mutfağının yemekleri Arap mutfaklarındaki yemekleri etkilediği gibi Arap mutfaklarının yemekleri de Osmanlı Sultanlarının sofralarında olumlu bir etki

⁴³²Oya Berkay Karaca, Sıla Karacaoğlu, "Kültür, Din ve Yemek Etkileşimi Çerçevesinde Arap Mutfağının Kavramsal Olarak İncelenmesi: Adana İli Örneği", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 9 Sayı 2 (2009), 565-566.

⁴³³Ömer Yücel Avşar-Yılmaz Seçim, "Suriye Göçmenlerinin Mutfak Kültürü Uyum Süreci: Konya Örneği", *Journal of Recreation and Tourism Research* 7/2 (2020), 211.

⁴³⁴Mutfak Kültürü, "Suriye yemekleri", <https://mutfakkulturu.com/category/suriye-yemekleri/> (Erişim Tarihi: 29.06.2022).

⁴³⁵Gastromanya, "Suriye Hakkında Genel Bilgiler", <https://gastromanya.com/suriye-mutfagi-hakkinda-genel-bilgiler> (21 Eylül 2016) (Erişim Tarihi: 22.06.2022).

⁴³⁶Zaouali, *Ortaçağ'da İslam Mutfağı*, 51.

⁴³⁷Gürer Mut, "Osmanlı Saray Mutfağının Toplumsal Hayattaki Konumu", *academia.edu* <https://www.academia.edu/> (13.05.2013) (Erişim Tarihi: 23.06.2022).

yaratmıştır. Bazı yemek isimlerinin Arapça olması bu durumun bir göstergesidir ⁴³⁸. Osmanlı Devleti zamanında durumu iyi olan bazı evlerin ve sarayların mutfaklarında Arap aşçılar çalıştırılmıştır ⁴³⁹. Osmanlı sultanlarından Sultan Abdülaziz kadın aşçılardan lezzetli yemekler yapmalarını istemiştir. Padişah, yemek yapılması için sarayın mutfağında yemek yapmada isim yapmış Arap cariyelerini bulundururdu. Arap aşçılar emin dolması denilen sade yağlı et dolması, zeytin yağlı patlıcan ve biber dolmasını pişirdikleri gibi çeşitli sebze yemeklerini de pişirirdi. *Hünkarbeğendi* adıyla anılan bu yemek Arap aşçı kadınlarından birinin pişirdiği bir yemektir. Padişah bu yemeği çok lezzetli bulduğundan yemeğin adı *Hünkarbeğendi* diye kalmıştır ⁴⁴⁰. Bu durumdan anlaşılan gerek Osmanlı mutfağının Arap mutfağını etkilediği gerekse Arap mutfağının Osmanlı mutfağını etkilediği görülmüştür. Osmanlı ve Arap medeniyetlerinin mutfakları birbirinin mutfak ve yemek kültürlerinin tesirinde kalmıştır.

Geçmiş Zamanlarda ve Günümüzde Suriye Halkının Yemek ve Mutfak Kültürü

Suriye halkı yemek ve mutfak kültürlerini, sofrada adetlerini tarih boyunca yaşatmaya devam ettirmiştir. Suriyelilerin misafir adetlerine göre konuğa ikramı iki defa tekrar etmek ısrarcılığa girer, bunun yanı sıra gelen ikramı reddetmek de nezaketsizliğe girer. Suriyeli aileler özellikle Perşembe günü ailece sofrada toplanırlar, yemeklerini sağ elleriyle yerler, ancak bazen sofrada çatal, bıçak, kaşık kullanırlar ⁴⁴¹ Ekmeği genellikle çatal, kaşık yerine kullandıkları için sofrada genellikle çatal, kaşık kullanmadıkları olur ⁴⁴². Geleneklerine göre Arap sofralarında ekmeğin yoksa sofrada eksik kabul edilir ⁴⁴³. Yemeği elle yeme geleneği sadece Arap sofralarında olmayıp geçmiş dönemlerde Osmanlı sofralarında da yemeği elle yeme geleneği var olup Osmanlı Türklerinin de ekmeğin ya da pideyi kopararak yemeklerini yedikleri görülmüştür ⁴⁴⁴. Arapların Ramazan bayramlarında geleneksel bayram yemeklerinden olan *sembüse* adlı yemeği ⁴⁴⁵ ve yine Ramazanlarda özellikle Halep'te meşhur olan *summakiye* adlı yemeği Antakya'nın da yöresel yemekleri arasında yer almaktadır ⁴⁴⁶. Ayrıca Suriyelilerin bayramlarda, Ramazan aylarında un helvası, lokma tatlı, kadayıf, baklava gibi tatlıları

⁴³⁸Aysu Hatipoğlu, Orhan Batman, "Osmanlı Saray Mutfağı'na Ait Gastronomik Unsurların Günümüz Türk Mutfağı İle Kıyaslaması", *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi* 11/2 (2014), 63.

⁴³⁹Neslihan Şimşek, Aykut Göktuğ Soylu, Figen Durluözkaya, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan İtibaren Anadolu ve Arap Yarımadası'nın Mutfak Etkileşimleri", *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi* 17/3 (2020), 500.

⁴⁴⁰Metin Saip Sürüoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Mutfak Teşkilatı Protokol Tören ve Şenlik Yemekleri", <http://www.turkish-cuisine.org/> (Erişim Tarihi: 20.06.2022).

⁴⁴¹Gastromanya, "Suriye Hakkında Genel Bilgiler", <https://gastromanya.com/suriye-mutfagi-hakkinda-genel-bilgiler> (21 Eylül 2016) (Erişim Tarihi: 22.06.2022).

⁴⁴²Berkay Karaca, Karacaoğlu, "Kültür, Din ve Yemek Etkileşimi Çerçevesinde Arap Mutfağının Kavramsal Olarak İncelenmesi: Adana İli Örneği", 573.

⁴⁴³Olgun Közleme, *Türk Mutfak Kültürü ve Din* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 25.

⁴⁴⁴Hülya Sepken Yar, *Osmanlı Sarayında Mutfak Kültürü ve Sofra Gelenekleri* (İstanbul: Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 6.

⁴⁴⁵Avşar-Seçim, "Suriye Göçmenlerinin Mutfak Kültürü Uyum Süreci: Konya Örneği", 211.

⁴⁴⁶İbrahim Ünal, "Kültürlerarası İlişki Bağlamında Türk ve Arap Mutfak Kültürü", *Kültürlerarası İletişim Öğrenci Sempozyumu 15-16 Ekim Bildiriler Kitabı*, Ed: Seda Özsoy (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Mart 2016), 64.

yapıp sofralarına getirmek gibi sofrada adetleri bulunmaktadır⁴⁴⁷. Sadece bayramlarda geleneksel yemekler ve tatlılar yapılmayıp doğum, evlilik günleri ve tatil günleri olan cuma günleri de mutfaklarında geleneksel olan çeşitli yemekler ve tatlılar yapılmaktadır⁴⁴⁸.

İngiliz hekim Alexander Russell 1742'den 1752'ye kadar Halep'te yaşamış ve buradaki akşam toplantılarını şöyle anlatmıştır: “Genellikle akşam yemeğine misafir çağırırlar ya da akşam yemeğinden sonra tanıdık ziyaretine giderler ama nadiren saat ondan sonraya kalırlar. Bu itibarlı kimseler için böyledir, diğerleri evde oturur ve akşam namazından sonra nadiren sokakta görülür. Bu akşam toplantılarında durmadan tütün içer, iki-üç kez kahve içer ve kışın künefeyle ya da başka tatlılarla keyiflenirler.”⁴⁴⁹ Bu bağlamda akşam yemeğinde ailelerin misafir ağırladığı, misafire yemek ikram edildiği ve yemeklerden sonra tatlı yendiği, tütün içildiği ve kahvelerin yapılıp içildiği anlaşılmaktadır.

İngiliz hekim Alexander Russell'den hariç Evliya Çelebi de Suriye'yi gezip görmüş bir Seyyah olarak bu topraklarda gördüklerini Seyahatnamesinde anlatmıştır. Evliya Çelebi seyahatnamesinde Suriye'nin yiyecek ve içecekleri hakkında şöyle bahsetmiştir:

Evvela has ve beyaz havran tahılından beyaz çakıl ekmeği, Acem çöreği, peynirli börek ve lahmacunun yeryüzünde benzeri yoktur. Arap ve Acem'e, Hint ve Sind'e Fağfur ve Çin'e hediye götürürler. Elvan elvan kayısı olur, kameri ve mışmış kayısıları olur, ama Hamevî kayısı bu dünyada benzeri yoktur, meğer Cennet bağında ola. Bu Hamevî obür kayısılar gibi kuruyup vilayet vilayet gitmez, zira cirmi yoktur. Bir küçük çekirdeği vardır. 1 saat yere gitmek ihtimali yoktur. O kadar tazedir ki ağza girdiğinde tatlı suyu insana hayat verir, yemesi hoş bir kayısıdır. Bir tarafı beyaz ve bir tarafı kırmızıdır. Ne kadar yense ağırlık vermez ve çok kolay sindirilir. Elması gayet hoştur. Bu elmadan beş on tanesini soyup birlikte pişirirsen bir kasesini içen yeniden hayat bulur, hem besleyici hem de serinletici hoş bir içecek olur. Ayvası da meşhurdur. Limon ve turuncu, yer yer hurması meşhurdur. Zeytini cihan süsüdür, Anadolu cevizi kadar olur. On tanesini yesen bir okka koyun eti yemiş kadar doyersin, çok beğenilir. İnciri ve üzümü gayet boldur. Ama zeynî üzümü derler bir düzgün, sulu, kehribar gibi bir üzümdür ki her ne kadar yesen asla hararet vermeyip ağırlığı olmaz.⁴⁵⁰

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde ifade ettiklerinden anlaşıldığı üzere Suriye'nin ekmek, çörek, börek ve lahmacunun çok lezzetli olduğu anlaşılmaktadır. Bu yiyeceklerinin o kadar meşhur olduğu ve Suriyelilerin başka diyarlardan gelen misafirlere de ikram ve hediye ettikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca kayısının, elmasının, incirinin, üzümünün, zeytin ve limonunun çok lezzetli ve meşhur yiyecekleri arasında olduğu ifade edilmiştir.

⁴⁴⁷Şimşek, Soylu, Durluözkaya, “Osmanlı İmparatorluğu'ndan İtibaren Anadolu ve Arap Yarımadası'nın Mutfak Etkileşimleri”, 501.

⁴⁴⁸Arap Mutfağı, Haz: Azze Yıldız (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2009), 5.

⁴⁴⁹Priscilla Mary Işın, *Bereketli İmparatorluk: Osmanlı Mutfağı Tarihi*, Çev: Ahmet Fethi Yıldırım (İstanbul: Vakıf Bank Kültür Yayınları, 2020), 75.

⁴⁵⁰Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: *Kütüahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine*, Haz: Seyit Ali Kahraman, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 9. Kitap 2. Cilt, 598.

Evliya Çelebi'nin tabiriyle Şam şehrinin benzeri “Mamur dünyada yoktur”. Evliya Çelebi seyahatnamesinde Şam şehrinin geniş vilayetiyle belde ve ekinlerinin güzelliğinden, ovalarında ekinlerin verimliliğinden, halkının zenginliğinden, nimetlerinin bolluğundan ve sularının pırıl pırıl aktığından, toprağının verimliliğinden ve bağ-bahçelerinin bolluğundan bahsetmiştir 451. Şam'da olduğu gibi Halep ve çevresinde de bağlar değişik çeşitlerde olup burada da kaliteli iyi üzümler yetiştirilmiştir 452. İstanbul'da iklim pek elverişli olmadığından üzüm Osmanlı topraklarına Sakız Adası, Alanya ve Suriye'den getirilirdi 453. Evliya Çelebi seyahatnamesinde Şam'da Sultanların oturduğu sarayda sayısız meyve ağaçlarının bulunduğunu ifade etmiştir. Şam'da keçi ve koyunların sayıca çok olduğunu, bunların çayır, çimenlerde otlağa çıkarıldığını, Şam şehrinde çarşıda, pazarda, sokaklarda gezinirken sürü sürü keçilere rastladığını ve keçi besiciliği yapanların bu keçilerin sütünü sağıp sattıklarını ifade etmiştir 454. Ayrıca koyun ve keçilerin etini yemeklerinde de kullandıklarını belirtmiştir. Seyahatnamesinde başlıca temel tarım ürünlerinin arpa, buğday, mısır, bulgur olduğunu, kayısı ve Şam fıstık üretiminin fazla olduğunu, karpuzun, elmanın, narın ihraç edilen ürünlerin başında geldiğini ifade etmiştir 455. Evliya Çelebi seyahatnamesinde çarşıda un değirmenlerinin sayısının çokluğunu 456 ifade etmesinden anlaşıldığı üzere un Suriye'de özellikle Şam yemeklerinde çokça kullanılan bir yemek malzemesidir. Suriye'de Özellikle Şam bölgesinde sayıca çok fazla hanlar bulunmaktadır. Bu hanlardan birisi de Muhtesib Hanı olup halkın bütün yiyecek içecekleri burada satılır. Evliya Çelebi Şam gezmesinde Şam'ın kahvehanelerinin çok olduğunu ifade etmiş ve bu durumdan anlaşıldığı üzere Şam'ın kahvesinin meşhur olduğunu anlamaktayız. Şam'da kahvehaneler sadece toplanılıp kahve içilen yerler olmayıp aynı zamanda çalıcıların, meddahların oyunlarını oynadıkları yerlerdir. Hacılar Şam'a gelince yüksek ağaçların, salkım söğütlerin gölgesinde kurulmuş kahvehanelerde oturup dinlenir ve burada kahvelerini içerler. Şam'ın kahvelerinin miskli ve amber kokulu tadı hoş olduğundan kahve sadece kahvehanelerde değil halkın çoğunun mutfağında da yapılır, ayrıca içecek olarak kahveden başka çay ve sütün de kahvehanelerde ve evlerde önemli bir yeri vardır 457. Geçmişten günümüze Mekke'ye her yıl yapılan Hac nedeniyle Anadolu'dan Mekke'ye yolculuk yapan hacılar Şam'da durup mola verir ve Şam'ın kahvehanelerinde çay, kahve, süt içerler. Hacılar Hacın gidiş-dönüşü esnasında Şam'a uğrayarak Şam'ın yiyecek-içecek kültürlerinden

---

⁴⁵¹Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: *Kütüahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine*, 9. Kitap 2. Cilt, 596.

⁴⁵²Philp Mansel, *Halep Suriye'nin Muhteşem Tüccar Şehrinin Yükselişi ve Düşüşü* (İstanbul: Everest Yayınları, 2017), 160.

⁴⁵³Marianna Yerasimos, *500 Yıllık Osmanlı Mutfağı* (İstanbul: Boyut Yayıncılık, 2019), 54-55.

⁴⁵⁴Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: *Kütüahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine*, 9. Kitap 2. Cilt, 599.

⁴⁵⁵Gastromanya, “Suriye Hakkında Genel Bilgiler”, <https://gastromanya.com/suriye-mutfagi-hakkinda-genel-bilgiler> (21 Eylül 2016) (Erişim Tarihi: 22.06.2022).

⁴⁵⁶Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: *Kütüahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine*, 9. Kitap 2. Cilt, 589.

⁴⁵⁷Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: *Kütahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine*, 9. Kitap 2. Cilt, 586-587.

faydalanırlar 458. Sadece Şam'ın kahveleri meşhur olmayıp Halep'in kahvelerinin de çok meşhur olduğu bilinip Osmanlı mutfaklarında Halep'ten gelen meşhur lezzetli kahvelerin yapılıp pişirildiği bilinir ⁴⁵⁹. Suriye'nin diğer şehirlerinde olduğu gibi Halep'te de XIX. yüzyılda misafire yemekten sonra kahve ikram etmek bir adettir ⁴⁶⁰.

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de Halep ve bazı Suriye şehirlerinin Baharat Yolunun güzergâhında bulunmasından dolayı ⁴⁶¹ baharat bakımında zengin olan Suriye mutfağında kekik, sumak, kimyon, tarçın, karabiber Suriyelilerin başlıca kullandıkları baharatlar arasında yer alır, ayrıca zeytinyağı, biber salçası, tahin gibi daha başka ürünler de Suriye mutfaklarında yer almaktadır. Kuzu eti, koyun eti, keçi eti ve bunların sütü, ayrıca balık, tavuk, yumurta en çok kullanılan gıda ürünleri arasında yer almaktadır. Suriye halkı yemeklerinde genellikle balık yemeği sevdikleri için Suriye yemeklerinde balığın önemli bir yeri vardır ⁴⁶². Akan nehirlerde balıklar oldukça çok olduğundan nehirlerde balık avlanır ve bu balıklar balıkçılar tarafından çarşıda, pazarda satılır ⁴⁶³. Halep yöresinde zeytinyağı üretimi de yapılmakta olup ⁴⁶⁴ zeytinyağı şehirde yaşayan halkın tüketimine yetecek miktarda üretilmektedir. Bazen yemeklerinde malzeme olarak zeytinyağını kullandıkları da olur. Bu topraklarda zeytinyağından hariç susam yağı ve kandillerini yakmak için kullandıkları hint yağı da üretilmektedir ⁴⁶⁵.

Arap Mutfaklarından Suriye'nin Yemek - Tatlı ve Şerbetlerinin Türk Mutfaklarıyla Benzerlikleri

Geçmişten bugüne değin bulgur ve tahin Halep mutfağının öne çıkan malzemelerindedir. İçine ceviz, biber salçası koyularak bulgurla yapılmış içli köfteleri meşhur yemekleri arasında olup ayrıca toprak bir kabın içinde pişirilmiş üzerine tahin, limon, kimyon, biber salçasıyla yapılmış sos dökülerek yapılan tahinli balık yemeği de Halep'in meşhur yemekleri arasında yerini alır ⁴⁶⁶. Bunlardan başka ayrıca muhammara, humus, patlıcan salatası, naneli, etli, zeytinyağlı dolma ve sarma Halep'e özgü yemekler arasında yer alır ⁴⁶⁷. Arap sofralarında et ana yemeklerde kullanılır ve misafire yemek ikram edileceği zaman etli yemeklere fazlasıyla yer verilir ⁴⁶⁸. Halep'te kişk adı

⁴⁵⁸Nelly Hanna, "Osmanlı Dönemi Arap Şehir Tarihi Üzerine Bir İnceleme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Çev: Mustafa Macit Karagözoğlu 3/6 (2005), 108.

⁴⁵⁹Raymond, Osmanlı Döneminde Arap Kentleri, 43.

⁴⁶⁰Serhat Öztürk, Halep (İstanbul: Can Yayınları, 2011), 85.

⁴⁶¹Avşar-Seçim, "Suriye Göçmenlerinin Mutfak Kültürü Uyum Süreci: Konya Örneği", 211.

⁴⁶²Gastromanya, "Suriye Hakkında Genel Bilgiler", <https://gastromanya.com/suriye-mutfagi-hakkinda-genel-bilgiler>, (21 Eylül 2016) (Erişim Tarihi: 22.06.2022).

⁴⁶³Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine, 9. Kitap 2. Cilt, 586-587.

⁴⁶⁴Şerafeddin Mağmumi, Bir Osmanlı Doktorunun Anıları Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye (İstanbul: Büke Yayınları, , 2001), 232.

⁴⁶⁵Mansel, Halep Suriye'nin Muhteşem Tüccar Şehrinin Yükselişi ve Düşüşü, 160.

⁴⁶⁶Öztürk, Halep, 88.

⁴⁶⁷Gonca Tokuz, Dolmalar ve Köfteler Şehri Halep (İstanbul: Hayy Kitap, 2011), 40.

⁴⁶⁸Şener Şahin, Klasik Arap Edebiyatında Sofra Mizahı Tipler ve Temalar (Bursa: Emin Yayınları2012), 76.

verilen yemek yöre halkı tarafından geçmiş zamanlardan beri yapılması tercih edilen yemek çeşitlerinden biridir. Kışık yemeği için buğday önce nemlendirilir ardından kurutulur, dövülerek kabukları ayrıldıktan sonra el değirmeni ile çekilen buğday un haline getirilir ve bir kaptaki un, sütle birkaç gün ıslatıldıktan sonra dama serilip kurutulur. Bu işlemler bittikten sonra çorba ve hamur işi yemeklerinin yapımında kullanılır ⁴⁶⁹. Geçmiş zamanlardan beri Araplar ve Türkler mutfaklarında yapmış oldukları yemeklerinde zeytinyağı, kuyruk yağı, içyağı, tereyağ kullanmayı tercih etmişlerdir ⁴⁷⁰. 19. yüzyılda da Osmanlı saray mutfağında yemeklerde kullanılan yağların başında tereyağ ve sadeyağ gelirdi. Sadeyağ yapımında içyağı ya da kuyruk yağı kullanmayı tercih ederlerdi ⁴⁷¹. Bu durum Arap yemekleriyle Türklerin yemeklerinin lezzet ve tatlarının birbirine benzerliklerinin nedenlerinden birisi olarak yemeklerinde kullandıkları yağların hemen hemen aynısı olduğu kanısına varıyor.

Osmanlı mutfağının yemek kültürü, yemek çeşiti ve sofraya çeşiti yönünden zengin olması bakımından ⁴⁷² ve Suriye'nin mutfak ve yemek kültürünün zenginliği bakımından birbirine benzeyen tarafları vardır. Halep hem sosyo-kültürel yapısı hem de etnik yapısı bakımından tarih boyunca birçok medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Halep'te Müslüman topluluklar düğün, kutlama gibi gelenek-göreneklere ve yaşadıkları evlerin mimari yapısı, komşuluk ilişkileri, mutfak ve yemek kültürleri bakımından Osmanlı Türkleri ile benzerlikler gösterir ⁴⁷³. Halep yemekleri sadece geçmişteki Osmanlı yemekleriyle birbirine benzemeyip aynı zamanda Halep'e yakın olan şehirlerde kebab, lahmacun, çiğ köfte, içli köfte yemeklerinin yapılması bakımından da bu yemeklerde baharat ve yağın bolca kullanılması sebebiyle aynı yemek kültürünün günümüzdeki Türk yemekleriyle de benzer olduğunu göstermektedir ⁴⁷⁴. Halep Anadolu'nun eski zamanlardan beri bir kültür merkeziydi. Geçmişten günümüze değin Suriye'nin mutfak ve yemek kültürünün Türklerin mutfak ve yemek kültürüyle birbirine benzer yanlarının olduğu görülmüştür. Mesela Güneydoğu Anadolu bölgesi ile Suriye mutfağı birbirinin devamı sayılır. Güneydoğu Anadolu bölgesi içinde mutfak kültürüyle tanınmış olan Gaziantep mutfağının temelini Halep mutfağı oluşturur ⁴⁷⁵. Gaziantep mutfağı ve Halep mutfağının geçmişten beri ortak tarafları olup bu ortak taraflardan birisi de Ramazan aylarında Halep'te *maruk* adı verilen susamlı, çörek otlu uzun yapılan pideler Halep'te olduğu gibi Gaziantep'te de Ramazan aylarında yapılmaktadır. Gaziantep'te *Ramazan kahkesi* ismiyle mahlepli, üzeri susamlı, çörek otlu

---

⁴⁶⁹Ortadoğu Mutfak Kültürleri, Ed: Sami Zubaida-Richard Tapper, Çev: Ülkün Tansel (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), 120.

⁴⁷⁰Stefanos Yerasimos, *Sultan Sofraları 15 ve 16. Yüzyılda Osmanlı Saray Mutfağı* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 13.

⁴⁷¹Özge Samancı, "İmparatorluğun Son Döneminde İstanbul ve Osmanlı Saray Mutfak Kültürü", *academia.edu*. <https://www.academia.edu> (Erişim Tarihi: 26.06.2022), 206.

⁴⁷²İlknur Haydaroğlu, "Osmanlı Saray Mutfağından Notlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 22/34 (2003), 9.

⁴⁷³Hakan Akköz, "XIX. Yüzyılda Halep Vilayetinin Etnik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 3/1 (Nisan 2017), 268-269.

⁴⁷⁴Berkay Karaca, Karacaoğlu, "Kültür, Din ve Yemek Etkileşimi Çerçevesinde Arap Mutfağının Kavramsal Olarak İncelenmesi: Adana İli Örneği", s. 569.

⁴⁷⁵Ortadoğu Mutfak Kültürleri, 94.

kahkeler Halep mutfaklarında da *maruk* adıyla Ramazan aylarında yapılır⁴⁷⁶. Suriye yemeklerinin Türkiye'nin bazı coğrafyalarındaki yemekleriyle benzer yörelerden birisi de Kilis'tir. Kilis geçmişten beri Ortadoğu mutfağının temeli sayılan Osmanlı-Arap yemeklerinin yapıldığı önemli bir coğrafi bölgedir. Kilis mutfağı ve yemekleri Halep mutfağına benzemektedir. Suriye tatlılarının ve Suriye yemeklerinin Kilis mutfak ve yemek kültürüne benzer yanlarının olduğu görülmüştür. Bir zamanlar Hitit, Asur, Roma ve Bizans medeniyetlerinin hüküm sürdüğü Kilis'in yemeklerinin birçok bölgenin yemek kültürüyle benzer yanları bulunmaktadır. Yemek kültürüne bakılırsa Kilis mutfağı Halep, Güneydoğu Anadolu mutfağı ve Gaziantep mutfağının tesirini göstermektedir⁴⁷⁷. Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer alan Gaziantep ili ve Suriye ülkesiyle komşu olan Kilis ili tarih boyunca birçok medeniyetlere ev sahipliği yapmış olup yemekleri Türk mutfağının özelliklerini yansıttığı gibi Halep mutfağının da özelliklerini yansıtmaktadır. Her yemeğe özgü baharat kullanılması ve zeytinyağı kullanılması yemeklerinin Suriye yemekleriyle benzer tatlara sahip olduğunu gösterir⁴⁷⁸. Suriye yemeklerine benzerlikleri ile bilinen yörelerden birisi de Antakya'dır. Antakya, yöresine ait yemek çeşitleri ve yemeklerinde kullandığı malzemeler bakımından Suriye yemeklerine benzerlikleriyle bilinmektedir. Antakya'nın kendine özgü geleneksel yemeklerinin olmasının yanı sıra farklı kültürlerin etkileşimiyle ortaya çıkan bir yemek kültürü de bulunmaktadır ve bu yemek kültürü kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Yapılan incelemelere göre Arap kültürünün mutfağından etkilenen Antakya, Suriye'nin özellikle de Halep'in mutfak kültüründen etkilenmiştir. Mesela Arapça nohut anlamına gelen humusun yapıldığı yerlerden birisi Antakya olup humus yapan dükkanlara Antakya'nın hemen her sokağında karşılaşmak mümkündür⁴⁷⁹. Humus Araplara özgü bir yemek olarak bilinip nohutun haşlanarak ezilip içine tahin eklenerek karıştırılıp püre haline getirilip bazı baharatlar eklenerek üzerine zeytinyağı veya tereyağı dökülerek yapılan bir yemektir⁴⁸⁰. Hatay'da Ramazan ayında iftar sofralarında hurma ve zeytinin iftar masalarında yer alması Suriye'nin Ramazan sofralarıyla birbirine benzer olan taraflarının bir göstergesidir⁴⁸¹. Adana kültürel çeşitliliği olan bir ilimiz olup Suriye yemeklerinden ve Suriye'nin mutfak kültüründen etkilenmiş yörelerimizden birisidir⁴⁸². Adana'da nar ekşisi, turunç suyu ve sumak gibi ekşi tatların salata ve mezelerde çokça kullanılması Adanalıların Arap mutfağından etkilendiğini göstermektedir⁴⁸³. Arap mutfağının etkisi

---

⁴⁷⁶Gaziantep-Halep Mutfak Kültürü ve Yemekleri: Benzerlikler ve Farklılıklar, Ed: Atınç Olcay, Şebnem Yakar, Gonca Tokuz (Gaziantep Üniversitesi, 2009), 12.

⁴⁷⁷Restoran Dergisi, "Kilis Mutfak Kültürü ve Yemekleri", <http://www.restorandergisi.com> (Erişim Tarihi: 21.06.2022).

⁴⁷⁸Melda Akbaba, Gamze Özel, "Ensar Şehir Mutfak İmajının Belirlenmesi: Kilis ve Suriye Mutfağı Örneği", *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi* 4/3 (2020), 1975.

⁴⁷⁹Halkbank Kültür ve Yaşam, "Akdeniz'den Arap Kültürüne Uzanan Antakya Mutfağı", <https://kultur.ve.yasam.com/akdenizden-arap-kulturune-uzanan-antakya-mutfagi/> (Erişim Tarihi: 20.06.2022).

⁴⁸⁰Selim Karyelioğlu, "Yemek ve Göç: Türkiye'ye Göç Etmiş Suriyelilerin Yemek İle İlgili Kültürel ve İktisadi Deneyimleri", *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Sayı 8 (2021), 12-13.

⁴⁸¹Hatay Mutfak Kültürü ve Yemekleri, Haz: Kadriye Şahin, (Hatay: Hatay Valiliği Yayınları, 2012), 17.

⁴⁸²Şimşek, Soylu, Durluözkeya, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan İtibaren Anadolu ve Arap Yarımadası'nın Mutfak Etkileşimleri", 503.

⁴⁸³Berkay Karaca, Karacaoğlu, "Kültür, Din ve Yemek Etkileşimi Çerçevesinde Arap Mutfağının Kavramsal Olarak İncelenmesi: Adana İli Örneği", 568.

İslam dininin etkisiyle Türk mutfak kültüründe kendisini fazlasıyla göstermiştir. Özellikle Güneydoğu Anadolu bölgesinin yemeklerinde baharatın ve acının fazlasıyla kullanılması bakımından buralarda Arap mutfağının etkisi fazlasıyla hissedilmiştir ⁴⁸⁴. Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer alan şehirlerin birçoğunda yemek kültürü, yemeklerin yapılışı ve yemeklerde kullanılan malzemeler Arap yemeklerine benzerlik göstermektedir. Yemeklerin yapılışı ve kullanılan malzemeler yönünden Halep'e yakın olan Güneydoğu Anadolu bölgesinde kebab, lahmacun, çiğ köfte ve içli köfte gibi Arapların meşhur yemeklerinin mutfaklarında yapıldığını görmek mümkündür ⁴⁸⁵. Suriye'nin yemek ve mutfak kültürüne benzeyen şehirlerden birisi de Mardin'dir. Suriye'nin her bölgesinin ayrı bir yemek kültürü vardır. Suriye'nin kuzeydoğusunda yer alan Kamışlı şehrinin yemek kültürü Rakka, Lazkiye, İdlip'in yemek kültürüne göre Mardin'in yemek kültürüne daha yakın görülmüştür ⁴⁸⁶. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de Türklerin et ağırlıklı yemekleri, ege kıyılarının zeytinyağlı yemekleri ve balığı yemeklerinde çokça kullanmaları ve güney bölgelerinde şerbetli tatlıların yapılması Arap mutfağıyla benzer taraflarının olduğunu göstermektedir.

Sadece yemek yönünden değil tatlılarının da birbirine benzer tarafları vardır. Geçmiş zamanlardan beri tatlılar Arapların günlük yaşamlarında günün her saatinde tüketilebilen bir gıda olması yönünden Arap mutfaklarında önemli bir yer tutar. Kurban ve Ramazan bayramlarında, düğün günlerinde ve çocukların doğduğu gün Arapların tatlı yapma gelenekleri bulunmaktadır ⁴⁸⁷. İnsanların yaşadıkları coğrafi yöreler, kültür ve gelenekler toplumların yemek kültürlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Suriyelilerin sadece yemekleri Türk yemekleri ile benzer olmayıp aynı zamanda tatlılarının da birbirine benzer tarafları bulunmuştur. Türklerin tatlılarında olduğu gibi Suriye tatlılarında da Antep fıstığı çokça kullanılır. Kadayıf olarak bilinen *billuriye* ve *burma tatlısı* halk arasında çok sevilen tatlılar arasında yer almaktadır. Burma tatlısında kullanılan temel malzeme olan kadayıf Osmanlı mutfak sözlüğünde kata'if olarak geçer ⁴⁸⁸. Tatlıların birçoğunda olduğu gibi *baklavada* da Suriye'nin özellikle Halep'in tatlıcılarının usta olduğu bilinmektedir ⁴⁸⁹. Dünya mutfakları arasında tatlı çeşitleri açısından zengin bir mutfağa sahip olan Suriye'de baklava en tanınmış tatlılar arasında yer alır. Muhallebi, sütlaç, hoşaf, aşure gibi tatlılar Suriye mutfaklarında çokça yapılan tatlılar arasında yer almıştır ⁴⁹⁰. *Aşure* Osmanlı Saray mutfağının geçmişten beri gelen geleneksel tatlılarından birisi olup Suriye'de de yapılan bir tatlı çeşitidir ⁴⁹¹. Helva sözcüğü tatlı anlamına gelen Arapçadan gelen bir

⁴⁸⁴Sibel Güler, "Türk Mutfak Kültürü ve Yeme İçme Alışkanlıkları", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı, 26 (Nisan 2010), 25.

⁴⁸⁵Ünalın, "Kültürlerarası İlişki Bağlamında Türk ve Arap Mutfak Kültürü", 62.

⁴⁸⁶Nazife Gürhan, "Migratory Kitchen: The Example of Syrians in Mardin", *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, Sayı 21 (Ekim 2018), 97.

⁴⁸⁷*Arap Mutfağı*, 238.

⁴⁸⁸Mustafa Satouf, Mehmet Köten vd. "Suriye Burma Tatlısının Bazı Kalite Özelliklerinin Belirlenmesi", *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 10/1 (2019), 272.

⁴⁸⁹Murat Belge, *Tarih Boyunca Yemek Kültürü* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 169.

⁴⁹⁰Gastromanya, "Suriye Mutfağında Öne Çıkan Lezzetler", <https://gastromanya.com/suriye-mutfaginda-one-cikan-lezzetler/> (21 Eylül 2016) (Erişim Tarihi: 27.06.2022).

⁴⁹¹Hatipoğlu, Batman, "Osmanlı Saray Mutfağı'na Ait Gastronomik Unsurların Günümüz Türk Mutfağı İle Kıyaslaması", 71.

sözcüktür. *Helva* hem Türk hem de Suriye mutfaklarında yapılan bir tatlı çeşitidir. Osmanlı Saray mutfağının vazgeçilmez tatlıları arasında yer almıştır ve geçmiş dönemlerde Osmanlı Saray mutfağında 35 çeşit helva yapılırdı ⁴⁹². Halep’in geleneksel tatlısı olan *mamûniye* de irmik, tereyağ, su, şeker, vanilya ve çam fıstığından yapılan bir irmik helvası çeşitidir ⁴⁹³. Geçmiş tarihlerde Osmanlı saray çevresinde düğün hediyesi olarak verilen *reçel* ⁴⁹⁴, Suriye mutfaklarında kahvaltılarda sofraya getirilip ailecek yenilen bir kahvaltı ürünüdür. Arap mutfakları arasında yer alan Suriye’de *hurma* temel besin kaynaklarından birisidir ⁴⁹⁵. Suriyelilerin içerisine çörek otu koyarak yaptıkları hurmalı ekmeklerinden ⁴⁹⁶ hariç hurmayı geleneksel tatlılarında da kullandıkları görülür. *Tivitat* isimli tatlı da un, tereyağ, sıvıyağ, hurma, kabartma tozu ve su ile yapılan Suriye’nin geleneksek tatlılarından birisidir ⁴⁹⁷. Şam’ın özellikle Hamav şehrinin şeker kamışından elde edilen “nebatî şekerî” kaliteli ve lezzetlidir. Bu şeker Osmanlı saray mutfağında helva, tatlı, baklava yapımında tercih edilen bir şekerdi. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Defterzade Mehmed Paşa’nın mutfağını överken şekerle ilgili olarak şu ifadelerle yer vermiştir: “Cümle Şam’ın (Suriye’nin) nebât-ı Hamavî Katu (katı) şekeridir. Zülbiyyat-u hulviyyatı (tatlıları ve helvaları) ve baklavası ve palûdesi ve muhallebisi ve sayf-u şitâda (yaz kış) üçer kâse gûnâ-gûn hoş-âbı cümle Şâm nebâtından (Şam şekerinden) idi.” ⁴⁹⁸ Arapça şariba kelimesinden gelen *şerbet*, içmek anlamına gelir. Çiçeklerden, meyvelerden, gül suyundan yapılan şerbetler ⁴⁹⁹ Suriye mutfaklarının vazgeçilmez içecekleri arasında yer alır. Halep sokaklarında sırtına malzemeyi yüklemiş *demirhindi* ve *meyankökü* şerbetini satan satıcıları görmek mümkündür ⁵⁰⁰. Arapça “tamr hindi” yani hint hurması kelimesinden gelen demirhindi, hafif mayhoş mürdüm eriğinin tadına benzeyen bir meyvedir. Demirhindi yarı kurutulmuş olarak satılır ve bu meyveden şerbet yapılır, yazın susuzluğu gidermek için içilen bu şerbet Suriye halkının şerbetli içecekleri arasında yer alır ⁵⁰¹.

Sonuç

Osmanlı mutfağı; Balkan mutfağı, Ortadoğu mutfağı, Arap mutfağı ve Orta Asya mutfağı gibi çok farklı mutfak kültürlerinin izlerini taşımaktadır. Bu farklı coğrafyaların mutfakları zaman zaman Osmanlı mutfağından etkilendiği gibi bazen de bu farklı coğrafya kültürlerinin mutfaklarını Osmanlı mutfağı etkilemiştir. Mesela tarhanayla, bulgurla, koyun ve keçi etiyle yapılıp pişirilen yemekler ile tatlı gibi kimi yiyecek ve içecekler Osmanlı mutfak kültürü vasıtasıyla zamanla farklı coğrafyaların

⁴⁹²Merve Sultan Olgaç, *Osmanlı Saray Mutfağı* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisans Semineri, 2020), 47.

⁴⁹³Kübra Kilci, Najwa al-Ashraf, *Arap Mutfağı* (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2015), 104

⁴⁹⁴Yılmaz Seçim, “Selçuklu ve Osmanlı Mutfağının Gastronomi Açısından Değerlendirilmesi”, *Journal of Tourism Theory and Research* 4/2 (2018), 127.

⁴⁹⁵Közleme, *Türk Mutfak Kültürü ve Din*, 26.

⁴⁹⁶Öztürk, *Halep*, 91.

⁴⁹⁷Kilci, al-Ashraf, *Arap Mutfağı*, 100.

⁴⁹⁸Marianna Yerasimos, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Yemek Kültürü* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021), 187.

⁴⁹⁹Yasin Baturhan Ergin, *Mutfağın Sarayı Seyahatnamelerde Osmanlı Mutfağı* (İstanbul: Cezve Kitap 2022), 83.

⁵⁰⁰Öztürk, *Halep*, 93.

⁵⁰¹Yerasimos, *500 Yıllık Osmanlı Mutfağı*, 262.

topraklarına yayılmıştır. Geçmiş zamanlarda özellikle Osmanlı-Arap mutfağı arasında bir etkileşim var olup bu iki coğrafyanın mutfak kültürünün birbirine çok benzer yanları bulunup yemeklerinde kullandıkları malzeme ve yiyecekler bakımından birbirine çok benzer taraflarının olduğu görülmüştür. Türklerde olduğu gibi Şam'ın da sadece yemek ve tatlıları meşhur olmayıp kahveleri de oldukça meşhurdur. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde bahsetmesinden anlaşıldığı üzere Osmanlılar zamanında Hacca giden Hac yolcuları Hac yolculukları esnasında Şam'ın meşhur ağaçlarla gölgelendirilmiş kahvehanelerinde durup dinlenir ve Şam'ın meşhur kahvesinden içerlerdi. Geçmişten günümüze kahve Arapların mutfak kültüründe önemli bir yer tutmuş olup Şam'ın kahvesi ve çayı meşhur içecek tatlar arasında yer almış olup Anadolu'dan Hacca giden yolcular buranın kahve ve çayını tatmaktan memnun kalırlar.

Türkler Anadolu'ya geçtikleri sırada uğradıkları, konakladıkları coğrafyaların mutfak kültürlerinden etkilenmişlerdir ve mutfaklarında Arap yemek ve ürünlerinin isimlerini kullanmaları bu durumun bir göstergesidir. Arap mutfağının pek çok yiyecekleri Anadolu mutfağını etkilemiş olup özellikle Arap mutfaklarında baharatların meşhur oluşu ve yemeklerinde bu baharatları çokça kullanmaları yönünden Arap mutfağı geçmiş zamanlardan beri Osmanlı-Anadolu mutfağına tesir etmiştir. Baharat Yolu üzerinde olması nedeniyle baharat bakımından zengin olan Arap mutfağında geçmişte olduğu gibi günümüzde de Arap halkının yaşadığı yerlerde baharat ve acı yemeklerde yoğun olarak kullanılır. Mesela, lavaş ekmeğinin arasında baharatlarla, salatalarla süslenmiş nohut dürümü Suriye halkının çoğunlukla yedikleri yemekler arasında yer alır. Güneydoğu Anadolu bölgesinde yemeklerde bol baharat ve acı kullanılması bakımından Arap yemeklerinin etkisi görülmüştür. Arapların sadece baharatları meşhur olmayıp hurmaları da meşhur olup hurmayı kuru ve taze olarak tüketmeleri ve pasta, tatlı gibi yiyeceklerinde kullanmaları Türk yiyecekleriyle bir başka benzer taraflarından birisidir. Anavatanı Lübnan olan *humus* da Arap mutfağının meşhur meze yiyeceklerinden birisi olup Türk mutfağında da önemli bir yer tutar. Humustan hariç *felafel* de Suriye'nin bilinen geleneksel yemekleri arasında yer alır. Felafel yemeği, nohutun püre haline getirilip bazı baharatlar ilave edildikten sonra küçük parçacıklar halinde alınıp yağda kızartıldıktan sonra ardından lavaş ekmeğinin üzerine serilip salatalarla ikram edilen bir yemek çeşitidir. Geçmiş dönemlerden beri Araplar Türklerin mutfak ve yemek kültüründen etkilendiği gibi Türklerde Arapların mutfak ve yemek kültürlerinden etkilenmiştir. Mesela Suriyelilerin birçoğu Mardin, Gaziantep, Kilis, Antakya ve Adana'ya göç etmiş bulunup bu kentlerin mutfak ve yemek kültürlerine zamanla etkileri olmuş olup baharatlı ve lezzetli meşhur yemeklerini gittikleri coğrafyalarda Türk mutfaklarına yansıtılmışlardır.

Suriye geleneklerine göre Ramazan ve Kurban bayramlarında ailece sofrada oturulur hep birlikte yemekler yenip ardından tatlılar yenir ve ailece çaylar, kahveler içilir; ancak aile dışında misafir gelirse bazen kadın ve erkekler için ayrı sofraların kurulduğu olur. Bayramlarda mutfaklarında baharatlı, etli yemekleri yapmak adetlerindedir. Ramazanlarda *sembüsek* adlı yemeği yapmak

Arapların vazgeçilmez yemeklerinden biri olup bu yemek aynı isimle Antakya ve Mardin mutfaklarında da yapılır. Sofrada bazen yemeği ekmekle yemek Arap sofralarıyla Osmanlı sofralarının benzer taraflarından birisi olarak görülmüştür. Ayrıca Türklerde olduğu gibi Suriyelilerde de yemeklerden sonra çay, kahve içmek Suriye halkının adetleri arasında yer almaktadır. Sadece sofraya ve yemek adetleri birbirine benzemeyip tatlıları da birbirine benzer olan Arap tatlılarının geçmiş dönemlerde Osmanlı saraylarında da yapıldığı görülmüştür. Mesela Osmanlı saray mutfaklarında bir tatlı çeşiti olan helva tatlısının Arap mutfaklarında da yapılması bu tatlılarda kullanılan malzemeler ve tatlıların yapılışı yönünden birbirine benzer taraflarının olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

Kitap, Makale, Dergi ve Tez Kaynakları

- Arap Mutfağı*. Haz: Azze Yıldız. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2009.
- Avşar, Ömer Yücel-Seçim, Yılmaz. “Suriye Göçmenlerinin Mutfak Kültürü Uyum Süreci: Konya Örneği”. *Journal of Recreation and Tourism Research* 7/2 (2020), 211.
- Akköz, Hakan. “XIX. Yüzyılda Halep Vilayetinin Etnik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme”. *Tarih ve Gelecek Dergisi* 3/1 (Nisan 2017), 268-269.
- Akbaba, Melda-Özel, Gamze. “Ensar Şehir Mutfak İmajının Belirlenmesi: Kilis ve Suriye Mutfağı Örneği”, *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi* 4/3 (2020), 1975.
- Belge, Murat. *Tarih Boyunca Yemek Kültürü*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Ergin, Yasin Baturhan. *Mutfağın Sarayı Seyahatnamelerde Osmanlı Mutfağı*. İstanbul: Cezve Kitap 2022.
- Gaziantep-Halep Mutfak Kültürü ve Yemekleri: Benzerlikler ve Farklılıklar*. Ed: Atınç Olcay, Şebnem Yakar, Gonca Tokuz. Gaziantep Üniversitesi, 2009.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütühya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine*. Haz: Seyit Ali Kahraman. 9. Kitap 2. Cilt, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Güler, Sibel. “Türk Mutfak Kültürü ve Yeme İçme Alışkanlıkları”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 26 (Nisan 2010), 25.
- Gürhan, Nazife. “Migratory Kitchen: The Example of Syrians in Mardin”. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, Sayı 21 (Ekim 2018), 97.
- Hatipoğlu, Aysu-Batman, Orhan. “Osmanlı Saray Mutfağı’na Ait Gastronomik Unsurların Günümüz Türk Mutfağı İle Kıyaslaması”. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi* 11/2 (2014), 63-71.
- Hanna, Nelly. “Osmanlı Dönemi Arap Şehir Tarihi Üzerine Bir İnceleme”. Çev: Mustafa Macit Karagözoğlu. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/6 (2005), 108.
- Haydaroğlu, İknur. Osmanlı Saray Mutfağından Notlar. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 22/34 (2003), 9.
- Hatay Mutfak Kültürü ve Yemekleri*. Haz: Kadriye Şahin. Hatay: Hatay Valiliği Yayınları, 2012.
- İşın, Priscilla Mary. *Bereketli İmparatorluk: Osmanlı Mutfağı Tarihi*. Çev: Ahmet Fethi Yıldırım. İstanbul: Vakıf Bank Kültür Yayınları, 2020.
- Karaca, Oya Berkay-Karacaoğlu, Sıla. “Kültür, Din ve Yemek Etkileşimi Çerçevesinde Arap Mutfağının Kavramsal Olarak İncelenmesi: Adana İli Örneği”. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Yıl 9 Sayı 2 (2009), 565-573.
- Karyelioğlu, Selim. “Yemek ve Göç: Türkiye’ye Göç Etmiş Suriyelilerin Yemek İle İlgili Kültürel ve İktisadi Deneyimleri”. *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi* Sayı 8 (2021), 12-13.
- Kilci, Kübra-al-Ashraf, Najwa. *Arap Mutfağı*. İstanbul: Cantaş Yayınları, 2015.
- Közleme, Olgun. *Türk Mutfak Kültürü ve Din*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Mansl, Philip. *Halep Suriye’nin Muhteşem Tüccar Şehrinin Yükselişi ve Düşüşü*. İstanbul: Everest Yayınları, 2017.
- Mağmumi, Şerafeddin . *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye*. İstanbul: Büke Yayınları, 2001.
- Ortadoğu Mutfak Kültürleri*. Ed: Sami Zubaida-Richard Tapper. Çev: Ülkün Tansel. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Öztürk, Serhat. *Halep*. İstanbul: Can Yayınları, 2011.
- Raymond, Andre. *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.

Satouf, Mustafa vd. “Suriye Burma Tatlısının Bazı Kalite Özelliklerinin Belirlenmesi”. *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 10/1(2019), 272

Sepken Yar, Hülya. *Osmanlı Sarayında Mutfak Kültürü ve Sofra Gelenekleri*. İstanbul: Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Şahin, Şener. *Klasik Arap Edebiyatında Sofra Mizahı Tipler ve Temalar*. Bursa: Emin Yayınları, 2012.

Seçim, Yılmaz. Selçuklu ve Osmanlı Mutfağının Gastronomi Açısından Değerlendirilmesi. *Journal of Tourism Theory and Research* 4/2 (2018), 127.

Şimşek, Neslihan vd. “Osmanlı İmparatorluğu’ndan İtibaren Anadolu ve Arap Yarımadası’nın Mutfak Etkileşimleri”. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi* 17/3 (2020), 500-503.

Tokuz, Gonca. *Dolmalar ve Köfteler Şehri Halep*. İstanbul: Hayy Kitap, 2011.

Ünalın, İbrahim. “Kültürlerarası İlişki Bağlamında Türk ve Arap Mutfak Kültürü”. *Kültürlerarası İletişim Öğrenci Sempozyumu 15-16 Ekim Bildiriler Kitabı*. Ed: Seda Özsoy. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Mart 2016.

Yerasimos, Marianna. *500 Yıllık Osmanlı Mutfağı*. İstanbul: Boyut Yayıncılık, 2019.

Yerasimos, Stefanos . *Sultan Sofraları 15 ve 16. Yüzyılda Osmanlı Saray Mutfağı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Yerasimos, Marianna. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Yemek Kültürü*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021.

Zaoualı, Lıha. *Ortaçağ’da İslam Mutfağı*. Çev: Barış Baysal. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

Elektronik Kaynaklar

Akgün, Cengiz. “Bir Zamanlar Halep”. *Tr Dergisi*. <https://trdergisi.com/bir-zamanlar-halep/> Erişim Tarihi: 24.06.2022.

Halkbank Kültür ve Yaşam. “Akdeniz’den Arap Kültürüne Uzanan Antakya Mutfağı”. <https://kulturveyasam.com/akdenizden-arap-kulturune-uzanan-antakya-mutfagi/> Erişim Tarihi: 20.06.2022.

Restoran Dergisi. “Kilis Mutfak Kültürü ve Yemekleri”. <http://www.restorandergisi.com/> Erişim Tarihi: 21.06.2022.

Mut, Gürer. “Osmanlı Saray Mutfağının Toplumsal Hayattaki Konumu”. *academia.edu*. <https://www.academia.edu/> (13.05.2013). Erişim Tarihi: 23.06.2022.

Samancı, Özge. “İmparatorluğun Son Döneminde İstanbul ve Osmanlı Saray Mutfak Kültürü”. *academia.edu*. <https://www.academia.edu/> Erişim Tarihi: 26.06.2022.

Sürüoğlu, Metin Saip. “Osmanlı İmparatorluğunda Mutfak Teşkilatı Protokol Tören ve Şenlik Yemekleri”. <http://www.turkish-cuisine.org/> Erişim Tarihi: 20.06.2022.

Mutfak Kültürü. “Suriye yemekleri”. <https://mutfakkulturu.com/category/suriye-yemekleri/> Erişim Tarihi: 29.06.2022.

Gastromanya. “Suriye Hakkında Genel Bilgiler”. <https://gastromanya.com/suriye-mutfagi-hakkinda-genel-bilgiler/> (21 Eylül 2016). Erişim Tarihi: 22.06.2022.

Gastromanya. “Suriye Mutfağında Öne Çıkan Lezzetler”. <https://gastromanya.com/suriye-mutfaginda-one-cikan-lezzetler/> (21 Eylül 2016) Erişim Tarihi: 27.06.2022.

Suriyeli Göçmenlerin Meslek Edindirme Kurslarından Kurs ve Kursiyerlik Örüntüsünün Gaziantep/Şahinbey Ölçeğinde Değerlendirilmesi*

Ersun Şen

Özet

İnsanoğlunun yaşamında kendine rol biçtiği değerlerden bir tanesi de yaptığı meslektir. Yaşam boyu edindiği bilgi, tecrübe ve yaşadığı hatibatatı gereği bir meslek edinimi sağlamaktadır. Meslek başta günlük iaşe sağlama noktasında etkin faktör olmakla beraber, kişinin toplumsal statüsünden psikolojik durumuna kadar etki ettiği şüphe götürmez bir durumdur.

Kendi yaşam alanlarından zorunlu veya gönüllü ayrılan insanlar, gittiği yerlerde ayakta durmak ve varlığını idame ettirmek için kullandığı en önemli unsurlardan birisinin daha önce öğrendiği meslekler olduğu gözününe alındığında kişinin meslek kazanımı yeni yerleştii yerede önemli bir yer tutmaktadır.

Arap Baharı sonrası 2011 yılında Suriye merkezli yaşanan kitlesel göç, hedef ülke durumunda bulunan ülkelerden biri olan Türkiye'yi sosyal, siyasal ve ekonomik açıdan etkilemiştir. Ülkelerinde gündelik yaşamlarını kendilerine atalarından tevarüs eden işler ve yaşadıkları toplumun ihtiyaçlarına göre şekillendiren Suriyeliler edindikleri bu meslekleri yerleştikleri yerlerde de devam ettirmeye çalışmışlardır.

Türkiye'ye göç etmeden önce Suriyelilerin çoğunluğu tekstil, ticari hizmetler, tarım, nitelikli zanaat hizmetleri ve inşaat sektörlerinde çalışmaktaydı. Bu bağlamda, Türkiye iş gücü piyasasında bulunan Suriyelilerin genelde nitelsiz ve bilgiye dayalı olmayan beden gücüne dayalı işlerde çalıştıkları görülmüştür. Öyle ki, Suriyeli iş gücünün Türkiye iş gücü piyasasında istihdam edildiği sektörlere bakıldığında tekstil sektörü % 19, inşaat sektörü % 12 ve zanaatın % 10 olduğu görülmektedir⁵⁰².

Türkiye'ye geldikten sonra kendi mesleklerini icra etmeye çalışmakla beraber yeni meslekler de edinmeye başladılar.

Meslek ediniminde başta mesleki eğitim olmak üzere, dil, birlikte yaşayabilme tecrübesi, aile yapısı gibi dinamikler önemli bir yer tutmaktadır. Suriyeli mültecilerin ülkemize geldikten sonar

---

* 2022 tarihinde Kilis 7Aralık Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tarafından “Suriyeli Mültecilere Yönelik Meslek Edindirme Kurslarının Değerlendirilmesi (Gaziantep- Şahinbey Örneği)” başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

⁵⁰²Türk Kızılay&WFP. (2019). *Refugees in Turkey Livelihoods Survey Findings*. (https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Refugees%20in%20Turkey_Livelihoods%20Survey%20Findings_TRC_WFP_2019.pdf, Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2021)

meslek edinmelerini sağlama açısından başta devlet olmak üzere farklı STK'lar da bu konuda önemli katkılar sağladığı görülmektedir.

Meslek öğreniminin sağlanması için meslek kurslarının organizasyonu, içeriği ve öğretme biçimlerinin gelen mültecilerin meslek öğreniminde başat aktör olduğu düşünülmektedir.

Yapılan çalışmada meslek öğrenmeden, gündelik hayatlarını açılan kurslarda geçiren kursiyerlerin neredeyse kursun kendisini bir meslek olarak gördüğünü ve bunu “kursçuluk” olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade edilmiştir.

Bir çok kursiyerin düşüncesinde ve uygulamasında meslek edinme kurslarından meslek öğrenme değil de kurstan alınacak ücretin merkezde olduğu ve bunun da kursun verimine olumsuz anlamda etki ettiği düşünülmektedir.

Yapılan çalışmada meslek edinme kursuna katılan kursiyerler kısa vadeli bir düşünceyle katıldıkları kursları meslek öğrenme amaçlı değil de para kazanma yeri olarak değil mesleğin kendisi “KURSÇULUK MESLEĞİ” olarak algılandığı görülmüştür.

Bu çalışmada, 18 Aralık 2010 tarihinde Arap Baharı olarak adlandırılan ve başta Orta Doğu ülkeleri olmak üzere tüm dünyada siyasi etkileri olan savaş ve iç çatışmaların sonucu olarak Suriye'den Türkiye'ye sığınan mültecilerin meslek edinme süreçleri ve meslek edinmelerine aracılık yapan kurslar incelenmektedir.

Bu kurslar arası farklılığın sebepleri, iş dünyasının işçi ihtiyaç analizi yapmanın önemi, hangi alanlarda meslek edindirme kurslarının açılması, dil eğitiminin yanında mesleki dil eğitimin önemi, uygulanacak kurs müfredatının sorgulanması, başta kadınlar olmak üzere tüm mülteci kursiyerlere meslek eğitimi yanında psiko-sosyal destek verilmesinin önemi, eğitim verecek kişilerin niteliğinin önemi ve kursların takip ve kontrolünün yapılmasının gerekli olduğu düşünülmektedir.

Bu çalışma tüm yönleri ile Suriyeli göçmenlerin ülkelerindeki iş durumu ile hedef ülke konumundaki Türkiye'deki iş ve meslek ilişkilerinin değişimi ve Türkiye'de, Suriyeli göçmenlere uygulanan meslek edindirme programlarının katkısı ve eksik yönleri hakkında bilgi vermek için amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Meslek Edinme, Kursçuluk, İstihdam, Mülteci, Göç

Abstract

One of the values that people assign a role to in their life is their profession. Due to the knowledge, experience and environment he has gained throughout his life, he provides a profession. Although the profession is an effective factor in providing a daily livelihood, it is an undoubted situation that affects the social status of the person from the psychological state.

When it is assumed that one of the most important elements used by people who leave their living spaces either compulsorily or voluntarily to stand and maintain their existence is the professions that they have learned before and the career acquisition of the person has an important place in the new place of residence.

The mass migration centered Syria in 2011 after the Arab Spring has affected Turkey, which is one of the target countries socially, politically and economically. Syrians, who have shaped their daily lives in their country according to the jobs inherited from their ancestors and the needs of the society they live in, have tried to continue these professions in the places where they settled.

Before migrating to Turkey, the majority of Syrians worked in the textile, commercial services, agriculture, skilled craft services and construction sectors. In this context, it has been observed that Syrians in the Turkish labor market generally work in unqualified and non-knowledge-based jobs. So much so that, when we look at the sectors in which the Syrian workforce is employed in the Turkish labor market, it is seen that the textile sector is 19%, the construction sector is 12% and the craft is 10%.

After they came to Turkey, they started to acquire new professions as well as trying to practice their own profession.

Dynamics such as language, experience of living together and family structure, especially occupational education, have an important place in the acquisition of a profession. It is seen that especially the state and different civil societies make important contributions in terms of enabling Syrian refugees to acquire a profession after they came to our country.

It is thought that the organization, content and teaching methods of vocational trainings are the leading factors in the vocational education of incoming refugees in order to provide vocational education.

In the study it was stated that the trainees, who spent their daily lives in the courses offered without learning a profession, almost feel the course itself as a profession and that this should be considered as "training livelihood".

It is thought that in the minds and practices of many course participants that the fee to be received at the end of the course as the main target is not the job learning from the vocational training courses and this negatively affects the efficiency of the training.

In the study, It has been seen that the trainees who participated in the vocational trainings think that trainings with a short-term thought, as a place to earn money and as a "TRAINING PROFESSION" not as a place for learning a profession.

In this study, the processes of acquisition a profession and the courses that help learning of a occupation of refugees who came to Turkey as refuge from Syria as a result of wars and internal conflicts, which were called the Arab Spring on 18 December 2010 and had political effects all over the world, primarily in the Middle East, are examined.

The reasons for the difference between these courses, the importance of conducting a worker needs analysis of the business world, in which fields vocational courses will be opened, the importance of vocational language education in addition to language education, the questioning of the course curriculum to be applied, the importance of providing psycho-social support to all refugee trainees, especially women, in addition to vocational training. It is thought that the quality of the people who will give the training is important and that it is necessary to follow and control the courses.

In this study, it is aimed to give information about both the job situation of Syrian immigrants in their own country and the change in business and professional relations in Turkey, which is the target country, and the contribution and deficiencies of the vocational training programs applied to Syrian immigrants in Turkey.

Keywords: Profession, Training Livelihood, Employment, Refugee, Migration

Giriş

Arap Baharı sonrası 2011 yılında Suriye merkezli yaşanan kitlesel göç, hedef ülke durumunda bulunan ülkelerden biri olan Türkiye'yi sosyal, siyasal ve ekonomik açıdan etkilemiştir. Ülkelerinde gündelik yaşamlarını kendilerine atalarından tevarüs eden işler ve yaşadıkları toplumun ihtiyaçlarına göre şekillendiren Suriyeliler, Türkiye'ye geldikten sonra kendi mesleklerini icra etmeye çalışmakla beraber yeni meslekler de edinmeye başladılar.

Suriye'de gerek kültürel gerek ataerkil durum gerekse aşiret yapısının tahakkümü altındaki kadınlar, meslek kuruluşları içinde kendisine yer bulamıyordu. Türkiye'ye geldikten sonra Suriyeli kadınlar da yavaş yavaş iş hayatının farklı alanlarında görülmeye başlamıştır.

Suriyeli STK temsilcileri ve alanda çalışılan farklı kişilerle yapılan görüşme ve mülakatlar neticesinde Suriye'de savaştan önce herhangi bir meslek edindirme kursunun Türkiye'deki gibi olmadığı görülmüştür. El İttihad, Nisa gibi kadın kuruluşlarının Suriye'de meslek edindirme tabelası ile buldukları ama bu gibi kadın örgütlerinin aslında BAAS rejiminin reklam ve kadın imajını olumlu yönde desteklemek için sembolik olarak meslek öğrettiği düşünülmektedir.

İyi bir saha analizi, hedefe yönelik planlı projeler, eğitim ve yetenekleri doğrultusunda seçilmiş kursiyerler, meslek öğrenimini sağlayacak süre ve iyi bir denetim ile faaliyet gösterecek kursları ile Suriyeli mültecilerin nitelikli iş sahibi olması sağlanabilir.

Meslek algısı olmayan, eğitim düzeyi düşük, dil bilmeyen göçmenlere verilen meslek edindirme kursları amaca ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Kurslarda meslek rehberliği ve danışmanlık hizmeti verilmiş, dil ve mesleki dil problemini çözmüş, üniversite mezunlarının daha başarılı oldukları gözlemlenmiştir. Açılan kurslar alınan eğitime paralel olarak başarıyı yükselmekte ya da düşürmektedir.

Meslek edindirme kursları; sosyal uyumu güçlendirmek, kursiyerlerin iş niteliklerini artırmak, mesleki yeterlilik kazandırarak iş bulmalarını sağlamak, dezavantajlı grupların topluma entegrasyonlarını hızlandırmak gibi bir çok hedef taşımaktadır. Ancak göçmenlere yönelik açılan kurslar iş-çalışma açısından bazı önemli problemler de barındırmaktadır.

İlk olarak mülteci kadınlara yönelik açılan meslek kursları, işyeri açmaya ya da asıl amacı olan istihdam sağlamanın dışına çıkarak bir hobi kursuna dönüşmektedir. Bu durumun temel sebepleri ise kursiyerin kursun amacını yeterince kavrayamaması, kursiyer seçimlerinin kursun amacına uygun belirlenmemesi, kursa yönelik yetenek ve eğitim düzeylerine bakılmamasıdır. Bu durum kurs başarısını etkileyen önemli faktörlerdendir.

Göç Sonrası Meslek Edinme

İnsanların eğitim ihtiyaçları çok çeşitli alanlarda olmaktadır. Bu alanlar, örgün eğitimin yanı sıra mesleki eğitim ve dil eğitimini de içermektedir. Suriyeli göçmenler söz konusu olduğunda ise

örgün eğitim, mesleki eğitim ve dil eğitimi sosyolojik olarak adaptasyon ve uyum konularında önem arz etmekle beraber ekonomik alanda ise istihdamın en önemli unsurlarındandır.

Dünyada ekonominin yaşadığı ve sadece ekonomiyi değil tüm sosyal yapıyı da etkileyen olumsuz durumların başında ekonomik krizler ve bu krizler sonucu oluşan istihdam azalmasının önüne geçilebilmenin yanında ara eleman ihtiyacını karşılamak için de mesleki ve teknik eğitim önemi artan bir konuma gelmiştir. Kriz dönemlerinde eğitime dönüş eğiliminin artmasının yanında ekonominin gereklilikleri çerçevesinde yok olan mesleklerle birlikte yeni mesleklerin ortaya çıkması dinamik bir mesleki eğitim sistemine olan gereksinimi ortaya çıkarmıştır⁵⁰³.

Çalışma şartlarının değişkenlik gösterdiği ve güven temelinden uzak istikrarsız olduğu, niteliksiz işlerin çok fazla alanda yer tuttuğu ve ekonomideki kriz dönemlerinde işverenlerce çok kolay gözden çıkarılmakta çalışan işçilerin ikincil sektör işlerinde istihdam edildikleri bilinmektedir. İşyerinin şartları açısından oluşan olumsuz durumlar ve işte ustalaşma ve profesyonelleşmenin mümkün olmaması, yerli işçilerin bu işlerde çalışmasını engellemektedir. Bundan dolayı göçün ara eleman ihtiyacını sağlayan ve istihdamda ikincil sektör işleri tamamlayan yapı olduğu bilinmektedir⁵⁰⁴.

Suriyeli Mültecilere Yönelik Kurs Faaliyetleri

Ülkemizde çok çeşitli içerik ve yöntemlerle kurs faaliyetleri icra edilmektedir. Bu kurslar içerisinde özellikle, meslek edindirme kursları çalışmamız kapsamında değerlendirilmiş olup farklı belgeler ile kursiyerlerin başarısı ölçülmektedir. Sertifikalı kurslar Millî Eğitim Bakanlığı ve üniversiteler tarafından yürütülmektedir. Buna bağlı olarak faaliyet gösteren kuruluşlar;

A) Milli Eğitim Bakanlığı'na Bağlı:

- Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü
- Mesleki ve Teknik Eğitim Müdürlüğü
- Üniversiteler

B) TÖMER

- Sürekli Eğitim Merkezleri

C) Sertifikalı, sertifikasız veya katılım belgesi veren diğer kuruluşlar

- Özel Merkezler
- Kamu Kuruluşları
- Sivil Toplum Kuruluşları
- Belediyeye Bağlı Merkezler

⁵⁰³ Buz, S., & Uslu, B. (2019). Türkiye'de Geçici Koruma Altındaki Suriyeli Bireylerin Mesleki Eğitimi Ve İstihdamı: Toplumla Sosyal Hizmet Saha Örneği. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 41-54.

⁵⁰⁴ İşcan, İ. H., & Çakır, M. (2019). Türkiye'deki Sığınmacı ve Mültecilerin Türk İşgücü Piyasasına Etkisi: Bir Saha Araştırması. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 177-236.

- Uluslararası Kurum ve Kuruluşlar
- Dernekler

Bu kuruluşlara bağlı ücretli ve ücretsiz kurslar açılabilir. Millî Eğitim Bakanlığının Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü bünyesinde 72 kurs alanı, 2762 mesleki kurs, 1002 genel kurs, 3764 toplam kurs vardır. İlki 1956 yılında açılan Halk Eğitim Merkezleri, 900'e ulaşan merkezleriyle halka, mesleki ve sosyal bilgi beceri kazandıran hem boş zamanları değerlendiren, aynı zamanda meslek sahibi olmalarını sağlayan yaygın eğitim kurumlarıdır⁵⁰⁵.

Giderek artan nüfusu ile Türkiye'de bulunan eğitimi düşük, mesleki yetkinlikleri olmayan binlerce insan, eğitimden sosyal yaşantıya kadar bir çok alanda sorun oluşturmaya başladı.

Meslek kursları bir iş gibi ve amacından farklı hizmet etmeye başladı. Bazı kursiyerler başlamış oldukları ücretli kurstan daha fazla ücret veren bir kursa rahatlıkla geçebildikleri görülmektedir. Bu süreç meslek öğrenmelerini zorlaştırırken aynı zamanda kurslarda işgal ettikleri kota sebebiyle başkalarının meslek edinme fırsatlarını kaçırmalarına sebep teşkil ettiği düşünülmektedir. Hedeften uzak yeterince yapılandırılmayan projeler, açılan meslek kurslardaki süre yetersizlikleri, kursun verimliliğinden çok kursiyer sayısına önem veren uygulamalar bu kursların amacına ulaşmalarını engellediği düşünülür.

Gaziantep'te Ağustos 2021 verilerine göre 455.702 Suriyeli Göçmen yaşamaktadır ve bu nüfusun %21,8'ine denk gelmektedir⁵⁰⁶. Gaziantep mülteci sorununun en çok yaşandığı illerin başında yer almaktadır. Gaziantep ilinde mülteci sorununun çözümüne yönelik ciddi çalışmaların yapılması ve mevcut bütçelerin amacına uygun harcanması sağlanmalı, projelerin ise hedefine ulaşması gerekmektedir. Buradaki amaç Suriyeli mültecilerin entegrasyonunun yanında, yaşadıkları topluma entegre olurken beyin ve beden güçlerinin topluma artı değer olarak kazandırılmasıdır.

Kurs-Kursiyer Durumları (2014-2021)

Gaziantep Şahinbey ilçesinin Halk Eğitim Merkezleri'nden ve ücretli mesleki eğitim kurslarından yararlanan 18-50 yaş arası göçmenlerin/kursiyerlerin dağılımına bakıldığında kadın kursiyerlerin ister Türk olsun ister Suriyeli olsun erkeklere oranla daha fazla rağbet ettiği görülecektir. Ayrıca genel kursların içerisinde değendirilmeyip mesleki açıdan ele alınan kursların sayısının da yaklaşık %30 oranında meslek edindirme kurslarının olduğu görülmektedir. Çalışmanın ilerleyen sayfalarında anket ve mülakat neticesinde karşımıza çıkan tablolarda da görüleceği üzere kadınların Türkiye'deki ücretli meslek edindirme kurslarına olan ilgisinin bir çok sebebi olduğu görülmektedir. Bunların belki de en önemlilerinden birinin kendini zayıf olarak gören kadınların bu kurslar neticesinde belki de ilk defa iş ve çalışma ortamına göreceli olarak bile girmeleri neticesi

⁵⁰⁵ Türkiye Halk Eğitim ve Bilgi Edinme Merkezi. Merkezi, Halk Eğitim: (<https://halkmerkezineonline.wordpress.com>., Erişim Tarihi: 18 Mayıs 2021)

⁵⁰⁶ Mülteciler Derneği, *Türkiyedeki Suriyeli Sayısı*. (<https://mülteciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi>., Erişim tarihi: 03 Mayıs 2021)

psikojik bir kendini gerçekleştirme olduğu düşünölmektedir. Elbette sadece psikolojik saiklerle ifade edilemeyecek bu konuda ekonomik olarak kadınların elde ettikleri bu gelirin de kurslara yönelmelerinde önemli bir unsur olduğu düşünölmektedir. Kadınların yoksul durumda olmaları ve bu yaşanan yoksulluğu farklı biçimlerde yaşamaları, kadın ile erkek arasında var olan yapısal eşitsizlikler, kadının yoksulluğu deneyimleme biçimlerini ve görelî yoksulluğu farklılaştırmaktadır. Kadınlar hiç şüphesiz yoksulluğu erkeklerden farklı bir biçimde yaşamakta, yoksulluk süreci kadın ve erkekleri farklı biçimlerde etkilemektedir. Kadın yoksulluğunun ayırt edici en önemli özelliğinin çalışma yaşamındaki eşitsizlikler olduğu bilinen bir gerçektir⁵⁰⁷. Bu yaşanan yoksunluğun ve yoksulluğun bir de savaş sonrası göç neticesinde kadınlar tarafından yeniden yaşanması şüphesiz hem psikolojik hem de ekonomik açıdan önem arz etmektedir. Suriye'den göç sonucu ölkemize gelen kadınların meslek edindirme kurslarına başvurmaları, bu kurslardaki faaliyetleri, hem sosyalleşme hem de aldıkları ekonomik destek bu kadınların meslek edindirme kurslara olan ilgilerinin temel nedenini teşkil ettiği düşünölmektedir.

Tablo1. Suriyeli ve türk kursiyerlerin cinsiyet dağılımı⁵⁰⁸

Kadın	Erkek	Toplam
401.199	221.472	622.671

Tablo 1'de kadın kursiyerlerin erkeklerden çok daha fazla oranda kurslara ilgi gösterdiği açıkça görölmekle beraber bu oranın %100'ler civarında olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Ortaya çıkan bu durum Tablo 2 ile kıyaslandığında Türk kadınların mülteci kadınlardan daha fazla kurslara katılım sağlaması da ayrıca dikkatleri çekmektedir.

Tablo 2. Kurslardan faydalanan suriyelilerin dağılımı⁵⁰⁹

Kadın	Erkek	Toplam
87.255	64.729	151.984

Bu Tabloda dikkat çekici durum ise kurslardan faydalanan Suriyelilerin sayısında yine Tablo 3'de olduğu gibi kadın sayısının erklerden daha fazla olmasıdır.

Tablo2'i bir sonraki Tablo 3 ile birlikte ele aldığımızda farklı katogorilerde 60'dan fazla kurs olduğu ve bu kurslardan hiç de azımsanmayacak oranda mesleki ve teknik kurs olduğu görölmektedir.

⁵⁰⁷ Şener, Ü. (2012). Kadın Yoksulluğu. *Mülkiye Dergisi*, 51-67.

⁵⁰⁸ Gaziantep Şahinbey Milli Eğitim Müdürlüğü Hayat Boyu Öğrenme Merkezi Arşiv Verileri.

⁵⁰⁹ Yukardaki resmi verinin dışında da sivil toplum kuruluşlarının farklı içerikte kurslar açtığı ve kursiyerlere eğitim sonunda belge veridiği de bilinmektedir.

Tablo 3. Gaziantep Şahinbey İlçesinde Açılan Kurs Sayıları

Genel Kurs Sayısı	Amaçlı Teknik Kurs Sayısı	Mesleki ve Mesleki	Toplam Kurs Sayısı
12.140	2682		14.822

Kursçuluk

Diğer bir mesele de meslek edinme kursuna katılan kursiyerlerin “kısa vadeli” katıldıkları kursları meslek öğrenme amaçlı değil de para kazanma yeri olarak görmeleridir. Bu durum kursu bir meslek gibi algılayarak “KURSÇULUK MESLEĞİ”ni oluşturmaktadır. Başlamış oldukları X kursunda almış oldukları günlük harcırahtan, daha çok günlük harcırah veren Y kursuna hemen geçebilmektedirler. Kursun yapısına, yeteneğine, amacına bakmadan geçişler olabilmektedir. Genel olarak bakıldığında bu piyasayı bilen bireyler, kurs faaliyeti veren her yere kaydolabilmektedirler ve sahayı iyi takip etmektedirler.

Mültecilerin kursları kısa vadeli değil de meslek edinmeleri ve edinilen meslekle farklı bir ülkede kendi ayakları üzerinde durabilme, geçimlerini sağlayıp kendi kendilerine yetebilmeleri için bir fırsat olarak algılamaları, bir alanda uzmanlaşmaları hayatlarını kolaylaştıracaktır. Üniversite mezunlarında mesleğe bakış açıları daha iyi iken okuma oranı düşük olan göçmenlerde meslek, iş algısının fazla olmadığı gözlemlenmektedir.

Geçim Kaynağı ve Meslekler

Suriye göçü önemli bir toplumsal hadisedir. Değişim ve dönüşüm özellikle büyük şehirlerde birçok sorunu beraberinde getirmektedir. Suriye göçü başladığında, yüzbinlerce insanın sınırlardan çeşitli ülkelere geçişler yaptıkları bilinmektedir. Türkiye sınırlarından gelen mülteciler sınır illerini daha çok transit amacıyla kullanmışlardır. Kitleler hâlinde büyük şehirlere doğru yönelmiştir.

Bütün bu göçlerin sosyo-mekânsal etkisi, özellikle de toplumsal yapıya olan etkisi, göç gerekçelerine bağlı olarak farklılaşmaktadır. Zira istemli olarak gerçekleşen göçlerde bireyler, geldikleri yeni yerleşim birimine uyum sağlama ve bütünleşme konusunda daha istekliken; istem dışı (zorunlu) göçlerde, yeni yerleşim birimine hazırlıksız ve birikimsiz gelmek zorunda kaldıklarından göçmenlerin sosyal uyumu ve bütünleşmesi çok daha zor olabilmektedir. Kuşkusuz ki, göçmenlerin geldikleri yerleşim biriminin etno-kültürel yapısı da sözü edilen sosyal uyum ve bütünleşme açısından

başat faktörlerden biridir. Bu süreçte karşılaşılan en önemli sorun alanları olarak da karşımıza barınma ve istihdam çıkmaktadır⁵¹⁰.

Göçmenler için hayat, bıraktıkları yerden devam etmeyecektir. Özellikle zorunlu göçlerde durum biraz daha zorlaşmaktadır. Gelmiş oldukları ülkenin eğitimi, almış oldukları eğitimle, mesleki yetkinliği, uygulama ortamı ile farklılık gösterecektir. Geldikleri ülkede mesleki becerileri olsa da gelinen ülkede, yapı ve ihtiyaçlar, işleri zorlaştıracaktır. Kontrolsüz geçiş sonrası yoğun bir nüfus hareketliliğinin olması, büyük bir topluluğun aynı anda iş arayışı, iş bulmayı zorlaştırırken, insanların geldikleri ülkede geçimlerini sağlayabilmek için çalışmak zorunda olmaları meslekleri dışında işlere yönelmelerine sebep olabilmektedir.

Göçmenlerin Yeni Meslek Edinmeleri

Suriye'den savaş ve iç çatışma sebebiyle kaçmak zorunda kalarak ülkemize gelen mülteciler, iş hayatına farklı şekillerde katıldılar. Bu insanlar genel olarak sahip oldukları özelliklerine ve buldukları yerleşim yerlerine göre çalışma hayatına başladılar. Maddi durumu yerinde olup iş kurmaya gücü olan Suriyeli mülteciler, ellerinde bulunan birikimlerini bağımsız şirketler kurarak işveren statüsünde iş gücü piyasasına katıldılar. Ticaret Bakanlığı verilerine göre 26 Şubat 2019 tarihi itibarıyla en az bir ortağı Suriye uyruklu olan şirket sayısının 15 bin 159 olduğu belirtilmektedir⁵¹¹.

Hacettepe Üniversitesi Göç ve Siyaset Araştırmaları Merkezi ile Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu'nun yaptığı çalışmada yaklaşık olarak 400 bin Suriyeli mültecinin özellikle ara eleman olarak tabir edilen ve beden gücüne dayalı işlerde çalışmakta olduğu görülmüştür. Bu insanların aynı zamanda "kayıt dışı ekonomi" çerçevesinde, sigortasız ve asgari ücretin altında çalıştıkları da görülmüştür⁵¹².

Suriye'de öğretmen, akademisyen, memur vs. olan birçok insan statü kaybı yaşayarak vasıfsız işlerde çalıştılar veya işsiz kaldılar. Kayıtsız bir şekilde çalışmalarını da ayrıca sömürüye açık fiziki ve psikolojik suistimalle karşılaşmalarına sebebiyet vermiştir.

Suriyelilerin Yaygın Olarak Yaptığı Meslekler

Suriyelilerin bir bölümü, küçük iş yerleri açarak esnaf ve zanaatkarlık yapmaktadır. İş yeri açma kudretine sahip olamayan Suriyeliler ise ya kendileri gibi mülteci olup işyeri açan Suriyelilerin yanında veya Türk işverenin yanında çalışmak durumunda kalmışlardır. Ancak çoğu Suriyeli, vasıfsız işlerde düşük ücretle çalışmaktadırlar. Kendi sermayeleri ile açmış oldukları işler genel olarak kahvehane, bakkal, manav, kuyumcu, berber, kuruyemişiçi, terzihane başta olmak üzere küçük çaplı

⁵¹⁰ Ergun, C., & Tümtaş, M. (2016). Göçün Toplumsal ve Mekânsal Yapı Üzerindeki Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1347-1357.

⁵¹¹ Mülteciler Derneği, (<https://multeciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi>., Erişim tarihi: 20 Haziran 2020)

⁵¹² Üstün, N. (2016). Suriyelilerin Türk İşgücü Piyasasına Entegrasyonu Sorunlar-Öneriler. *Konya Ticaret Odası Araştırma Raporu*, 8.

işlerdir. En fazla çalıştıkları alan gıda ve inşaat sektörüdür. Bu sektörler de mültecilerin ikamet ettiği illere göre değişim gösterebilmektedir. Suriye'den Trabzon'a giden bir mülteci balıkçılık yaparken Kilis'te ikamet eden meyve ve sebzeçilik, Doğu'ya gidenler hayvancılık yaparken İç Anadolu'ya gidenler ise tarım ve hububat işleriyle uğraşmaktadır.

Türkiye'ye göç etmeden önce Suriyelilerin çoğunluğu tekstil, ticari hizmetler, tarım, nitelikli zanaat hizmetleri ve inşaat sektörlerinde çalışmaktaydı. Bu bağlamda, Türkiye iş gücü piyasasında bulunan Suriyelilerin genelde nitelsiz ve bilgiye dayalı olmayan beden gücüne dayalı işlerde çalıştıkları görülmüştür. Öyle ki, Suriyeli iş gücünün Türkiye iş gücü piyasasında istihdam edildiği sektörler bakıldığında tekstil sektörü % 19, inşaat sektörü % 12 ve zanaatın % 10 olduğu görülmektedir⁵¹³.

2011 yılında başlayan Suriye savaşından günümüze kadar olan dönemi incelendiğinde Suriyeli mültecilerin kısa zamanda gidecekleri düşünülerek kalıcı politikalar üretilmemiştir. Türkiye'nin bu denli büyük dış göç dalgası, ilk tecrübesidir. Suriyelilerin sayısının 3 milyon 515 bin 986 kişi olduğu ve bu sayının %98,2'sinin şehirlerde yaşadığı görülmektedir. Suriyelilerin hangi şehirde yaşayacağına Göç İdaresi karar verse de başından itibaren bu konuda gelişigüzel bir eğilimin olduğu görülmektedir. Oysa bir yönlendirme politikasıyla ihtiyaç duyulan iş gücü niteliğine göre bölge ve sektör bazında değerlendirilmeliydi. Türkiye'ye gelen göçmenlerin zengin, sporcu, bilim adamı vb nitelikte olanlarının çoğunlukla Avrupa'ya gittikleri, çeşitli Uluslararası STK'ların da onlara bu konuda destek verdiği düşünülmektedir. Göç İdaresinin 15 Mayıs 2020 tarihli verilerine göre Suriyelilerin en çok nüfusunun bulunduğu şehir 496 bin 797 kişi ile İstanbul olurken en az buldukları şehir ise 24 kişi ile Bayburt'tur. Bayburt'u 37 kişi ile Artvin, 43 kişi ile Tunceli takip etmektedir. Türk vatandaşlığı verilen Suriyeli sayısı, İçişleri Bakanlığı verilerine göre 110 bin olarak belirtilmiştir. Bu kişilerin 53 bini 18 yaş üstü, 57 binini ise çocuklar oluşturmaktadır⁵¹⁴.

Şehirlerde yaşayan mülteciler, kayıt dışı ekonomi ve buna endeksli yasadışı ekonomik faaliyetler çerçevesinde yaşamlarını sürdürmektedir. Bundan ötürü ekonomik etkinlik, verimlilik, trend ve gelecek beklentileri gibi ölçütlere baş vurarak sorunun boyutları hakkında fikir elde edebilme imkânı yoktur⁵¹⁵.

Göçmenlerin Meslek Edinmelerindeki Engeller

⁵¹³ Türk Kızılay&WFP., *Refugees in Turkey Livelihoods Survey Findings*. (https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Refugees%20in%20Turkey_Livelihoods%20Survey%20Findings_TRC_WFP_2019.pdf, Erişim Tarihi: 25 Haziran 2020)

⁵¹⁴ Millî Eğitim Bakanlığı. (2021, Haziran). *Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü Göç Ve Acil Durumlarda Eğitim Daire Başkanlığı Haziran Raporu*. Millî Eğitim Bakanlığı. Hayat Boyu Öğrenme Genel Müd.: (http://hbogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2021_07/09200139_Haziran_2021_internet_bulteni_.pdf, Erişim Tarihi: 15 Haziran 2021)

⁵¹⁵ Alpagu, H. (2015). Göç Ekonomisi. *Sosyoloji Divanı*, 55-66.

Bilgi ve teknolojik gelişmelerin hızla yaşandığı günümüzde bireylerin, yeni bilgi ve beceriler kazanma isteği, mesleki hareketlilik ve yeterlilik, uluslararası alanda uyumluluk talebi gibi birçok etken, yaşam boyu eğitim süreçleriyle birlikte yetişkin eğitiminin önemini ortaya çıkarmaktadır. Sosyoekonomik düzeyin artması ile yetişkinlerde eğitim isteği ve eğitime katılım oranı artmaktadır. Özellikle gelişmiş ülkelerde ihtiyaca yönelik nitelikli insan gücünün yetiştirilmesi, toplumsal gelişme ve kalkınmanın sürdürülebilmesi, mesleki becerilerin ve kişisel gelişimin sağlanması, çeşitli toplumsal sorunlara karşı duyarlılığın artırılması için yetişkin eğitimi uygulamalarına önem verilmektedir. Göç yoluyla farklı ülkelere gelen mülteci ebeveynlerin eğitim gereksinimleri de oldukça önemli bir yere sahiptir. Çünkü çocuklarına kıyasla ebeveynler, yetişkin bireyler olmaları nedeniyle geldikleri toplumun yapısını ve kültürünü daha fazla hissettikleri için yeni bir topluma uyum sağlama konusunda daha fazla zorlanabilmektedir. Bu yeni topluma uyum sürecinde mülteciler; ayrımcılık, dışlanma, ötekileştirilme, ön yargılara maruz kalma gibi birçok iletişim ve toplumsal sorun ile karşı karşıya kalabilmektedir⁵¹⁶.

Göçmenlerin meslek edinmelerindeki engellerin başında dil problemi gelmektedir. Aynı bölgelerde yoğun olarak yaşayan göçmenler birbirleri ile iletişim hâlinde olmaları ve kalabalık bir nüfusa sahip olmaları pratik yapmalarının önündeki en büyük engeldir. Erkekler için şehirlerdeki yoğun iş ortamlarından zaman bulamama, kadınlar için ise çok çocuklu aile yapıları engel oluşturmaktadır. Kurslarda, verilen ağır gramer kuralları, eğitimi düşük göçmenleri zorlamaktadır. Kursların kısa olması, maliyetinin olması, maddi engeller, sınırlı zaman başlıca problemlerindedir.

2014-2021 yılları arasında 1.898.460 kursiyer Halk Eğitimi Merkezlerinde düzenlenen kurslara katılım sağlamıştır. Bunlardan 1.415.979 katılımcının ise Suriyeli göçmenler olduğu görülmektedir.

Türkçe Öğretimi kurslarına 442.500 Suriyeli göçmen katılmıştır. Bunlardan 264.638 (%59,81) kadın, 177.862 (%40,19) erkektir.

Genel Kurslara, 742.264 Suriyeli göçmen kursiyer katılmıştır. Bunlardan, 431.031(%58,07) kadın, 311.233 (%41,93) erkektir.

Mesleki Kurslara, 122.663 kursiyer katılmıştır. 87.738 (%71,53) kadın, 34.925 (%28,47) erkek katılımcıdır.

Okuma Yazma Kurslarına, 108.552 kursiyer katılmıştır. 65.345 (%60,20) kadın 43.207 (%39,80) erkek katılımcıdır.

Bunlardan 567.227 erkek katılımcıdır (40,06%), 848.752 kadın katılımcıdır (59,94%)⁵¹⁷.

⁵¹⁶ Açıklık, Ş. N., Dağhan, G., & Olgun, Z. (2021). Türkiye'deki Suriyeli Mültecilerin Entegrasyonunda Yaşam Boyu Eğitim. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 395 - 412.

⁵¹⁷ Millî Eğitim Bakanlığı, *Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü*. (<http://hbogm.meb.gov.tr>, Erişim Tarihi: 25 Eylül 2021)

Suriyeli mültecilerin en büyük sorunlarının başında Türkçe bilmemeleri geldiğinden, dil bilmeyen mülteciler sosyal hayata uyumda da zorlanmaktadır. İletişim kuramayan bireyler günlük temel ihtiyaçlarını karşılamakta bile güçlük çekmektedirler. Sağlıktan hukuka birçok alanda sıkıntı çeken bireyler bu sorunu aşmak için bazı illerde TÖMER kurslarında, Halk Eğitim Merkezinin kurslarında veya özel kurslarda dil öğrenme çabası içindedirler. Erkekler sosyal hayata iş hayatına daha çok katıldıklarından kadınlara göre daha iyi durumdadırlar⁵¹⁸.

Meslek edindirme kurslarına katılım sağlayan bireylerin Türkçe öğrenmeleri hızlanırken, bu kurslar aynı zamanda, rehabilite etmekte ve sosyal uyumlarına katkı sağlamaktadır. Meslek edinmelerindeki diğer bir etken eğitim düzeyleri ve mesleki yetersizlikleridir. Aynı bölgelerde toplu yaşayan kalabalık gruplar, meslek edinme fırsatlarını azaltmaktadır.

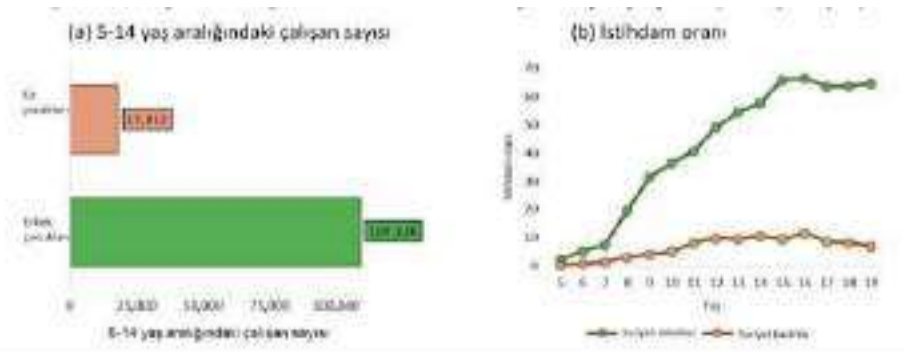
Ucuz İş Gücü (Göçmenler)

Türkiye'nin göçmenler için açık kapı politikası sonucu, sınır kapılarından giren göçmenler; Kilis, Hatay, Urfa, Gaziantep illerinden giriş yaptıktan sonra çeşitli illere dağıldılar. Özellikle rahat iş bulma umudu ile sanayisi gelişmiş olan iller tercih edildi. Büyük şehirlere yönelik fazlaydı. Castles ve Miller, düşük gelirli bölgelerden yüksek gelirli bölgelere yönelen göç hareketlerinin, ekonomik temelli olmasından dolayı bunun klasik itme çekme teorisi olarak da adlandırılabilceğini söylemektedirler⁵¹⁹. Türkiye'de bulunan geçici koruma altındaki Suriyeli göçmenlerin çalışma hakları 2016'da düzenlenmiştir. Bugün 800 bin ile 1 milyon civarında Suriyelinin iç piyasada çalıştığı bilinmektedir.

Böylesi büyük rakamlarda iç piyasada iş günü karşılayan bu göçmenlerin önemli kısmının kayıt dışı çalıştığı ve bu kayıt dışı çalışan çocuklarında önemli bir bölümünü Suriyeli çocuklar oluşturduğu görülmektedir.

Türklerin ücreti, koşulları ve prestiji itibari ile ilgi duymadığı alanlarda Suriyeli göçmenlerin çalışması kabul görürken ucuz işçi olarak çalıştırılan çocukların sayısı ciddi rakamlardadır.

Tablo 4. Türkiye'deki Suriyeli mülteciler arasındaki reşit olmayan çalışanlar

(ekstrapolasyon)

⁵¹⁸ Koyuncu, A. (2014). *Dil Ve İletişim*. Konya: Çizgi.

⁵¹⁹ Çağlayan, S. (2006). Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi. *Muğla Üniversitesi*, s. 67-91.

Kaynak: ILO Türkiye Ofisi⁵²⁰

Genel olarak bakıldığında düşük ve yarı vasıflı işlerde Suriyeli göçmenler çalışmaktadır. Şimdilik bu durum kârlı gibi görülse de uzun vadede ki sorunlar bilinmemektedir⁵²¹. Ucuz işçi olarak çalışmalarının en büyük sebeplerinden biri vasıfsız olmaları, eğitim düşüklüğü ve dil problemleridir. Uzun çalışma saatleri göçmen kadınların optimum iş-yaşam dengesine ulaşmasını zorlaştırmaktadır. Göçmen nüfustaki yüksek çocuk oranı eğitim düzeyindeki düşüklük ve kültürel yapı, kadınların iş gücüne katılım çabaları karşısında ek yük olabilmektedir.

Tablo 5. Mesleğe göre suriyeli mülteci sayısı

Meslek (ISCO kodu)	Suriyeli mülteciler		Kayıt dışı çalışan Türkler
	Toplam	Pay	Pay
İmalat ve inşaat sektöründe çalışanlar (93)	137.210	16,9	6,9
Sabit tesis ve makine operatörleri (81)	131.305	16,1	2,7
Ağaç işleme ve giyim çalışanları (75)	105.123	12,9	4,9
Satış çalışanları (52)	61.194	7,5	15,5
Yapı ve ilgili işkollarında çalışanlar (71)	57.440	7,1	7,5
Tarım işçileri (92)	56.429	6,9	5,8
Metal, makine işçileri (72)	38.741	4,8	2,9
Kişisel hizmetler (51)	35.281	4,3	4,3
Temizlikçiler, yardımcılar (91)	35.000	4,3	4,4
Diğer meslekler	156.058	19,2	42,1
Toplam	813.781	100,0	100,0

Kaynak: HHİA 2017 ve yazarın kendi hesaplamaları.

Not: Tabloda (i) mesleklerine göre Suriyeli mülteci sayısı (ii) her meslekteki Suriyeli ve kayıt dışı çalışan Türklerin nüfusa göre payı gösterilmektedir. Daha iyi karşılaştırılma yapılabilmesi için geçimlik tarım işçileri Türk grubu dışında bırakılmıştır. Meslekler ISCO-08 kodları kullanılarak ölçülmüştür.

Kurslar ve Kursiyer Seçim Yöntem ve Usulleri

Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü

Hayat boyu öğrenme örgün eğitim dışında kalan öğretimlerin hepsinin kapsandığı ve Millî Eğitim Bakanlığına bağlı olan kurumdur. Hayat boyu öğrenmenin gelişmeye ve önem kazanmaya başlaması ile eğitim; zaman ve mekândan bağımsız hem okul eğitimini hem de okul dışı eğitimi kapsayan tüm eğitsel etkinliklerin temel bileşeni olarak ortaya çıkmıştır. Avrupa Birliği Komisyonu tarafından 2000 yılında açıklanan Hayat Boyu Öğrenme aşağıda belirtilen altı temel stratejinin, hayat

⁵²⁰ Caro, L. P. (2020, Şubat 9). *Türk İşgücü Piyasasında Suriyeli Mülteciler*. İLO Türkiye Ofisi.

⁵²¹ Caro, L. P. (2020, Şubat 9). *Türk İşgücü Piyasasında Suriyeli Mülteciler*. İLO Türkiye Ofisi, s,15.

boyu öğrenmenin tanımlanması ve yaygınlaşmasında gerekli olduğuna değinilmiş ve 21. Yüzyıldaki hayat boyu öğrenmenin genel çerçevesi belirlenmiştir⁵²².

Halk Eğitim ve Kurs Merkezleri

Halk Eğitim Merkezleri, kültürel değerlerimizi özellikle geleneksel sanatlarımızı ve giyim kültürümüzü araştıran, asıllarını koruyarak yeni ürünler hazırlayan, arşivleyen ve gelecek kuşaklara aktaran, bunların ulusal ve uluslararası alanlarda tanıtılmasını sağlayan, teknolojik gelişmelere paralel olarak sektörde yer alacak nitelikli elemanlar yetiştiren, eğitim ve öğretimin yanı sıra araştırma, tasarım, üretim, tanıtım ve pazarlama süreçlerinin tümünü gerçekleştiren doğrudan merkeze bağlı hayat boyu öğrenme kurumlarıdır. Geleneksel Türk giyim ve diğer sanatları gelecek kuşaklara aktarmayı amaçlayan, mesleki ve teknik ortaöğretim denklik programı, beceri kursları ve iş birliği kapsamında yapılan kurslarla kursiyerlere eğitim verilen bölümdür. Talep edilen alanlarda beceri kurslarının açılmasını ve eğitimlerinin verilmesini sağlamaktadır. Farklı kurum ve kuruluşlarla iş birliği yaparak eğitimler vermektedir. Halk Eğitim Merkezlerinde kursa kaydolacaklardan aşağıda ifade edilen belgeler talep edilmektedir⁵²³.

Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğünün Açtığı Kurs Alanları

Örgün eğitim kurumlarında hayat boyu öğrenme kurslarının iş ve işlemleri, hayat boyu öğrenme kurumları yoluyla e-YAYGIN SİSTEMİ üzerinden gerçekleştirilir. İş birliği belgesi düzenlenerek açılan kurslarda, iş birliği yapılan kurum/kuruluş temsilcisi ile hayat boyu öğrenme kurumu müdürünün imzasının bulunduğu kurs bitirme belgesi verilir. Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü, e-YAYGIN SİSTEMİ üzerinde 2765 mesleki kurs, genel 788 olmak üzere 3753 kurs modülüne sahiptir⁵²⁴.

Mesleki Eğitim Süreçlerine Dair

Sahada çalışan yapıların Sosyoekonomik Güçlendirme Programları kapsamında düzenlenen mesleki kurslar iş gücü piyasasına nitelikli insan gücü yetiştirmeyi hedeflemektedir. Bu eğitimlerin süresi alanlara göre 1 ile 6 ay arasında farklılık göstermektedir. 2021 yılında eğitim süresi içerisinde kursiyerlere her bir gün için 40 ile 80 Türk lirası arasında değişimle birlikte harcırah verilmektedir ve kursiyerlerin ferdi kaza sigortaları yapılmaktadır. Ek olarak kurs sırasında kullanılmak üzere ekipman ve sarf malzemeler de kurum tarafından karşılanmaktadır. Eğitimler sonunda ise yararlanıcılar Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü tarafından sertifikalandırılmaktadır. Mesleki

⁵²² Hayat Boyu Öğrenme Portalı, *Türkiye'de Hayat Boyu Öğrenmenin Önemi*. Hayat Boyu Öğrenme Portalı: (<http://hbo.meb.gov.tr/portaldosyalar/index.php?git=onem>, Erişim tarihi: 18 Mayıs 2021)

⁵²³ Resmi Gazete. (2018, 04 11). *Milli Eğitim Bakanlığı Hayat Boyu Öğrenme Kurumları Yönetmeliği*. (https://hbogm.meb.gov.tr/meb_ays_dosyalar/2018_04/11093946_MEB_HBO_KURUMLARI_YYNETMELY_Y.pdf, Erişim Tarihi: 19 Mayıs 2021)

⁵²⁴ Milli Eğitim Bakanlığı. (2021, 12 01). *e-Yaygın Eğitim Sistemi/Kurs Programları*. Milli Eğitim Bakanlığı e-Yaygın Eğitim Sistemi, (<https://e-yaygin.meb.gov.tr/pagePrograms.aspx>, Erişim Tarihi: 01 Ocak 2021)

kurslarda başarı oranını arttırmak için faydalanıcılar belirli kriterlere göre seçilmektedir. Mesleki kurs faydalanıcı seçim kriterleri belirlenirken ise çeşitli sorular ve yarı yapılandırılmış mülakat tekniği kullanılır. Yarı yapılandırılmış mülakat sorularında kişileri uygun yerlere yerleştirmek için en iyi hedef noktadan sorular hazırlanmaktadır.

İşyerinde Mesleki Eğitim ve Gelişim Programı- İŞMEP, Geçici koruma altındaki Suriyeliler ve Türk vatandaşları için insana yakışır iş fırsatlarının desteklenmesi projesinde, faydalanıcılardaki seçim kriterleri;

18-40 yaş grubunda ve işsiz olan her Türk vatandaşı ve geçici koruma kapsamındaki Suriyeli başvurabilir. Öncelikli olarak ulaşılmaması hedeflenen gruplar ise şunlardır:

- 18-29 yaş arasındaki işsiz gençler,
- Kadınlar ve engelli bireyler,
- Teknik ve mesleki eğitim almış olan işsizler (çıraklık, meslek liseleri, sertifika programları, meslek edindirme kursları) ve üniversite mezunu işsizler.

Çalışma ve sosyal güvenliğe ilişkin yasalarla düzenlenen yükümlülüklerini yerine getiren tüm işverenler programa başvurma hakkına sahiptir. Bu projede istenilen şartları taşıyan bireylerin yanında, işletmelerin de başvuru sırasında çeşitli kriterleri mevcuttur. Bunlar;

- Yeni, ilave personele ihtiyaç duyan işletmeler olmalı,
- İşyerinde mesleki eğitim ve gelişimi destekleyebilecek kapasiteye sahip olmalı,
- İŞMEP sonrasında katılımcıların istihdamını sürdürmeyi hedeflemelidir.
- İşverenlerin Suriyeli katılımcılar için çalışma izni başvurusu yapması ve ardından sigorta kayıtlarını gerçekleştirilmesi gerekmektedir.⁵²⁵

Sosyo-Ekonomik Güçlendirme ve Sürdürülebilirlik Programına dâhil olan 'SES' projesinde, yararlanıcılar seçilirken başvuru şartları şu şekildedir;

- Türk vatandaşları, geçici ve uluslararası koruma altında bulunan yabancı kadın ve erkekler,
- 18-50 yaş aralığında, çalışma azmi ve isteği olan kişiler,
- Yabancılar için minimum orta düzeyde Türkçe dil yeterliliği olan kişiler.
- Ayrıca faydalanıcılara; herhangi başka bir maddi ve/veya aynı yardım alıyor olması, projeye katılmalarında bir engel teşkil etmeyecektir. Bilgisi verilmektedir.

Projeden yararlanamayan faydalanıcılarda da şartlar şu şekildedir:

---

⁵²⁵ Dünya Çalışma Örgütü (ILO), *İşyerinde Mesleki Eğitim ve Gelişim Programı*. Uluslararası Çalışma Örgütü, (https://www.ilo.org/ankara/news/WCMS_817627/lang--tr/index.htm, Erişim Tarihi: 24 Ağustos 2021)

- Askerlik, tutukluluk, hamilelik veya doğum, uzun süreli hastalık, işe giriş veya projeye devami engelleyebilecek ikametgâh değişikliği gibi nedenler ile yukarıda belirtilen devamsızlık süresini aşanları,
- Durumları projeye devam etmesi elverişli olmadığı gerekçesiyle işverenin teklifi ve İŞKUR İl Müdürlüğünün onayı ile ilişkisi kesilenler.

Çalışma İzni Süreçlerine Dair

Çalışma izni, Türkiye’de ikamet izni olmayan ve yabancı ülke vatandaşlarının iş gücü piyasasında kayıtlı çalışmalarını zorunlu kılan bir belgedir. Buna yönelik işçi ve işverene danışmanlık hizmeti veren kurum ve kuruluşlar bulunmaktadır. Bu danışmanlık hizmeti bireylerin çalışma izni almasına yönelik süreçleri kapsamaktadır. Çalışma izni alınmasına dair Resmî Gazetede yazı da yayımlanmıştır. Geçici koruma sağlayan yabancıların çalışma izni ve çalışma izni muafiyetindeki dayanak; 6458 sayılı Kanununun 91 inci maddesi ile 13/10/2014 tarihli ve 2014/6883 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı uyarınca 22/10/2014 tarihli ve 29153 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan “Geçici Koruma Yönetmeliği” nin 29 uncu maddesi, 28/7/2016 tarihli ve 29800 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan “6735 sayılı Uluslararası İşgücü Kanununun” 17 inci maddesi ile 15/1/2016 tarihli ve 29594 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren “Geçici Koruma Sağlayan Yabancıların Çalışma İzinlerine Dair Yönetmelik” hükümleri esas alınarak hazırlanır.

Suriye’den hedef ülke olan Türkiye’ye yapılan kitlesel göç neticesi, ülkemizde istihdam sorunu da artmıştır. 2014 ile 2015 yılları arasında 160’tan fazla ülkeden 100 bine yakın mülteci ülkemize istihdamda yer almak için çalışma iznine başvurmuştur. Yapılan başvuruların çoğunluğunu vasıfsız işçilik statüsündeki kişiler oluştururken kayda değer bir bölümü de meslek sahibi ve vasıflı işçi alanlarında gerçekleştiği görülmektedir.

Meslek Edindirme Kurslarının İşlevselliği

Suriye’den ülkemize gelen mültecilerin çalışma alanları ve koşulları diğer göç ettikleri ülkelerle benzerlik göstermektedir. Almanya, Fransa, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Kanada gibi ülkelere giden mültecilerin istihdam alanları ve koşulları, ayrıca uyum problemleri büyük ölçüde kesişmektedir⁵²⁶.

Suriye’den gelen göçmenlerin başta iş fırsatı ve kolay istihdam edilme düşünceleri olmak üzere eğitim, sağlık ve kamu hizmetlerine erişim kolaylığından yararlanmak için şehir merkezlerinde yaşamayı tercih ettikleri görülmektedir. Büyük bir kısmı şehir merkezlerinde yaşayan göçmenlerin, kente ve topluma adaptasyon ve entegre olmaları noktasında istihdama erişim, eğitim, sağlık, kültürel normlar, dil bariyeri gibi pek çok problemle mücadele edip bunların üstesinden gelmek zorunda

⁵²⁶ Aygül, H. H. (2018). Mülteci Emeğinin Türkiye İşgücü Piyasalarındaki Görünümü ve Etkileri. *Suleyman Demirel University Visionary Journal*, 68-82.

oldukları bilinmektedir. Sadece bu durum düşünülduğünde bile, sürecin yerel yönetimler başta olmak üzere alanda çalışan STK ve kurumlar açısından ne denli karmaşık ve zor olduğu düşünülebilir⁵²⁷.

Meslek edindirme kursları; sosyal uyumu güçlendirmek, kursiyerlerin niteliklerini artırmak, mesleki yeterlilik kazandırarak iş bulmalarını sağlamak, dezavantajlı grupların topluma entegrasyonlarını hızlandırmak gibi birçok hedef taşımaktadırlar. Ancak göçmenlere yönelik açılan kursların bazı faydalı ve işlevsel yanları kadar önemli problemler taşımaktadırlar.

Mülteci kadınlara yönelik açılan meslek kursları işyeri açmak ya da istihdam sağlamanın da ötesinde bir hobi kursuna dönüşmektedir. Bu durumun temel sebeplerinden biri kursun amacının belirlenmemesi, kursiyerlerin kursun amaçlarına yönelik seçilememesidir.

Mültecilere yönelik açılan kurslarda, kurs içerikleri meslek edinmenin yanı sıra birlikte faaliyet icra edilmesi sosyal uyum açısından önem teşkil etmektedir. Özellikle entegrasyon kapsamında kurslarda uyum ve adaptasyon süreçlerinin daha verimli olabilmesi için bilinçli ve programlı eğitimler gerçekleştirilmesinin toplumda sosyal uyumu katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bazı mesleki kurslar piyasanın ihtiyaçları doğrultusunda açılmadığı için kursiyer iş bulmakta zorlanmaktadırlar. İnsani yardım organizasyonları tarafından açılan kurslarda; kursiyerlere kurslara katılmaları karşılığında harcırah verilmektedir.

Ülkemizde insani yardım organizasyonlarının kursiyerlerin kişisel verilerini başka diğer organizasyonlarla paylaşmasına izin vermediği ve kursiyerin büyük bir oranın ekonomik durumları kötü olduğu için bu durum istismar edilmektedir. Böylece bazı göçmenler birden fazla kursa giderek kursları kazanç kapısı hâline getirmektedirler.

“GESOB olarak esnaf ve sanatkâr kesiminde salgın dönemi ve akabinde yaşanan ekonomik dalgalanmalara rağmen iş gücü açığı özellikle imalat sektörlerinde oldukça yüksektir. İlin sanayi alt yapısı ve sektörel genişleme süreçleri son 10 yıl içerisinde oldukça genişlemiş ancak iş gücü potansiyeli bu süreçte sektörlerin aksine gerileme göstermiştir. Özellikle salgın dönemi olan 2020 ve 2021 yıllarında iş gücü açığı il genelinde tüm sektörlerde zirve yapmıştır. Yine son dönemlerde kayıt dışı istihdam oranları ve kayıt dışı işletme sayılarında küçümsenmeyecek artışlar olmuştur. 2019 ve 2020 İŞKUR İş gücü raporları da bu içerikte verileri net olarak ortaya koymaktadır.

Özetle il genelinde ana imalat sektörleri olan Ayakkabı, Makine, Metal, Giyim Üretim, Ahşap, Matbaa, Otomotiv sektörleri başta olmak üzere bilgi ve beceri gerektiren meslek kollarında önümüzdeki birkaç yıl iş gücü açığının süreklilik göstereceği yereldeki tüm kurum ve kuruluşların ortak öngörüsüdür. İŞKUR il müdürlüğü dahi bu aşamada sektörden gelen taleplere cevap veremediğini üst düzey toplantılarda altını çizerek dile getirmiştir.

---

⁵²⁷ Alvanoğlu, S., & Ateş, H. (2020). Yerel Yönetimlerin Mültecilere Yönelik Yenilikçi Uygulamaları: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Örneği. *TESAM Akademi Dergisi/ Turkish Journal of TESAM Academy*, 375-400.

Ancak bu olumsuz gelişmelerin giderilmesi iş gücü açığının karşılanması hususunda özellikle GKAS vatandaşların mevcut sosyal ve ekonomik yapıya entegrasyonu için 2014 yılından bu yana ciddi fonlar ayrılmasına ve kullanılmasına rağmen saha yansımalar yürütülen çalışmalara oranla beklentilerin çok altındadır. Bunun nedeni ise özellikle mesleki eğitim ve istihdam odaklı çalışmalarda sahada yetkinliği olmayan kurum ve STK'ların sadece fon kaynaklarını kullanma çabalarıdır. Oysa bu faaliyetlerin sonuç odaklı ve sahaya dokunur nitelikte olması gerekmektedir.

Sonuç olarak Gaziantep ili özelinde özellikle 18-40 yaş grubu işsiz ve mesleksiz bireylerin nitelikli bir mesleki eğitim sürecinden geçerek istihdam edilebilmelerini sağlayacak çalışmaların bir an önce hayata geçirilmesi bize göre öncelik arz eden konuların başında geliyor. Yukarıda ifade edilen sektörlerde ciddi oranlarda iş gücü açığının olduğunu görülmektedir.” (GESOB Eğitim Müdürü / Mehmet GÜLLER)

Suriye’deki Meslek Yapılarına Genel Bakış

Savaştan önce Suriye’de, Türkiye’de olduğu gibi, kadını iş hayatına atılmaya teşvik eden ya da kadınlara çeşitli meslekler öğreten güçlü yapılar söz konusu değildi. Zaman zaman bu alanda bazı çalışmalar yapılmış olsa da pek başarı sağlandığı söylenemez. Sadece devamlılığı olan ama buna rağmen etkinliği az olan devlete bağlı “El İttihad Ennisa”, ve “Kadınlar Federasyonu” gibi bir kuruluş vardı. Bu kuruluşlar görünüşte kadınlara meslek edindirdiğini iddia etse de sadece BAAS rejiminin kadın imajı ve reklam tarafını oluşturduğu düşünülmektedir. Adı geçen bu kuruluşların kadınlara yönelik çalışmaları oluyordu ama meslek edindirme konusunda elle tutulur etkin çalışmaları da yoktu.

Suriye’de insanlara meslek alanlarında eğitim veren meslek liseleri bulunmaktaydı, bu meslek liseleri erkek öğrenciler için tornacılık, makine tamirciliği gibi alanlarda teorik eğitimler verirken kız öğrencilere ise el sanatları, biçki dikiş, nakış gibi eğitimler verilmiş, bu eğitimlerin genellikle teorik bilgilere dayalı ve uygulama kısmının çok az olduğu görülmüştür. Meslek liseleri genellikle çok tercih edilen liseler değil, tercih edilseler bile devamlılığının olmadığı görülmektedir. Ayrıca Suriye’de kadınların iş dünyasında çalışmasına çok sıcak bakılmadığı ve toplumda “Kadınlar çalışamaz.” Algısının bilinen bir olgu olduğu düşünülmektedir. Buna rağmen az sayıda olup çalışan kadınların büyük çoğunluğu devlete bağlı çalışmakta ve genellikle de öğretmenliği tercih ettikleri düşünülmektedir. Suriye’de kadınların eğitimi ile aldıkları bu eğitimden sonra çalışma durumları arasında tutarsız bir ilişki görülmektedir. Bunun başlıca sebeplerinden biri siyasi, sosyal yapı ve çok çocuklu aile yapıları olduğu düşünülmektedir.

Gaziantep göç idaresinden alınan verilere göre Gaziantep’te yaşayan göçmenlerin meslek yapılarına bakılacak olursa, çok çeşitli meslek yapıları olduğu görülmektedir. Bundan sonra açılacak kurslarda özellikle katılımcıların mesleki yetkinlikleri, aldıkları meslek eğitimleri, dil bilme düzeyleri mevcut projelerin başarısını arttıracığı ve istihdama olumlu anlamda katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Meslek sahibi olan Suriyeli mültecilerin kendi mesleklerinin öğretilmesi ve bilinçlendirilmesi hem kursun mahiyetinin amaca yönelik gerçekleşmesine sebep verecek hem de kursiyerin doğru meslek kursuna katılmasını sağlayacaktır. Bu da doğalında istihdamla ilgili olumlu yönde katkı sağlayacaktır. Yine tablonun içeriğine bakıldığında aslında hiçbir zaman yapamayacağı mesleği kursiyere öğretmek hem zaman hem imkân hem kaynak israfına sebep teşkil etmektedir.

Gaziantep'te Bulunan Suriyelilerin Meslek Dağılımı

Gaziantep'te bulunan Suriyelilerin meslek dağılımına yakından bakıldığında büyük çoğunluğunun beden gücüne dayanan işlerde çalıştıkları görülmektedir. Bu meslekler; şoförlük, ayakkabı imalatı, inşaatlarda özel bir eğitim ve bilgi gerektirmeyen kaba işler, pazarcılık, servis elemanlığı, dikiş nakış, ev hanımlığı, kasap ve manav gibi esnaflık, hayvancılık, kuaförlük, marangozluk, serbest meslek ve işsizlik birer meslek olarak tanımlanmış ve nüfusun büyük çoğunluğunun oluşturduğu meslek evreni olarak görülmektedir. Çocukların işsiz ve mesleksiz olarak bulunduğu evrende eğitim gören özellikle öğretmenlik yapan Suriyelilerin sayısının da dikkat çekici boyutta olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra özellikle teknik ve sosyal anlamda yüksek eğitim gerektiren mesleklerdeki kişi sayısının çok az olduğu 455.500 kişi içerisinde örneğin veri tabanı tasarımcısının, yazılımcıların, ürün giysi tasarımcısının sayısının sadece 1 olduğu Suriyeli mültecilerde meslek eğitimlerinin Türkiye'den çok daha geride ve genelde beden gücüne dayalı meslekler ve işler olduğu görülmektedir.

Sonuç

Meslek edinmenin bir süreç olduğu ve bu eğitim sürecinin mesleğin tam anlamıyla öğrenilmesi ile sonuçlanması gerekmektedir. Bir çıraklık sürecinin bile bir-iki yıldan daha az olmadığı, usta çırak ilişkisinin işi öğrenmenin yanısıra ustalıktaki verimi arttırdığı bilinen bir gerçektir. Bir meslek eğitimi veya programı oluşturulurken bu mesleği öğrenmek için azami sürenin ne kadar olacağı esnaf teşkilatlarından alınacak görüş ve öneri ile belirlenmesi gerekmektedir. Kısa süreli hiçbir meslek edindirme kursunun veya programının katılımcılara ve bu kursu veren kurum ve kuruluşlara katkısı bulunmamakla beraber zaman ve emek israfına yol açmaktadır.

Göçmenlerin meslek öğrenmekten çok günlük verilen harcırahlar için geldikleri gözlemlenmiştir. Başlamış oldukları mesleki kurstan daha fazla harcırah veren kursa çok rahatlıkla geçebilmektedirler. Planlı ve ihtiyaca yönelik programlar yapılarak, meslek öğrenimi için yeterli süre belirlenerek, istihdam garantili kurslarda israf ve zaman kaybına yönelik problemlere rastlanmamaktadır. Açılacak meslek kurslarının azami 6 ay ile 1 yıl içinde olması, kurs süresince kursiyerlerin makul ücret almaları, dil sorununu çözmüş, lise ve üniversite mezunlarının kursiyer ve kurs başarısını arttıracığı düşünülmektedir. Mesleki rehberlik, mesleki Türkçe dil eğitimi ve psiko-sosyal destekle kursların verimliliği artıracığı görülmüştür.

Yapılan mülakatlarda kadın katılımcıların meslek kurslarından farklı boyutlarla yararlandığı görülmüştür. Savaş travması yaşamış, çok yakınıni kaybetmiş kadınlar için bu kurslar birer rehabilite merkezlerine dönüşmüştür. Yapılan mülakatlarda kendilerini keşfetmelerine yardımcı olduğu, meslek algısı için bir adım olduğu gözlemlenmiştir. Çocuk bakmanın ve ev yaşantısının dışında bir dünyayı tanımalarına sebep olduğu, sosyal uyum ve sosyalleşmeye katkı sağladığı ve kurs süresince maddi bir rahatlık sağladığı gözlemlenmiştir. Kadınlar için açılan kursları onların aile yapılarına uygun ve daha uzun kurslarla desteklenebileceği daha sonrası, hane içi üretimleriyle iş ve iş yerleri bağlantılarıyla geçim kaynağı oluşturmada fayda sağlayacağı düşünülmektedir. Burada daha çok yaşanan sorunlar sahayı tanımadan yapılan, faydadan çok sayıya takılan projelerdir. Bu projeler yapılırken saha ve katılımcı ayarlanmasının sağlıklı yapılması, bu kaynakları doğru yere akmasını sağlayacak ve toplumun refahına katkı sunacaktır. Cinsiyet, yaş, eğitim göz önünde bulundurulmalı ve istikrarlı olan kişiler le çalışılmalıdır. Kurslara katılım sınırlaması getirmek bu piyasayı iyi bilen KURSULUK algısı olanlar için bir önlem olabilir.

Göç, sadece özellikle iktisat ve ekonomistler açısından bir nüfus hareketi olarak algılanırken, multidisipliner bir alan olduğu için sosyolojik perspektiften bakıldığında sadece nüfus hareketi demek elbette eksik bir tanımlama olacaktır. Göçün sosyo- mekansal etkilerinin olmasıyla beraber elbette bunun istihdam ve iş gücü konusunda değerlendirilmesi de şüphesiz sosyolojik bir bakış açısını zaruri kılmaktadır. Bu bağlamda;

Yapılan çalışmada meslek edinme kursuna katılan kursiyerler kısa vadeli bir düşünceyle katıldıkları kursları meslek öğrenme amaçlı değil de para kazanma yeri olarak değil mesleğin kendisi “KURSÇULUK MESLEĞİ” olarak algılandığı görülmüştür. Çözüm önerisi olarak;

Bu kurslar arası farklılığın sebepleri araştırılmalı, iş dünyasının işçi ihtiyaç analizi yapılmalı, ihtiyaç duyulan mesleklerde kurs verilmeli, verilecek mesleğin içeriğine göre kurs saati belirlenmeli, dil eğitiminin yanında mesleki dil eğitimi verilmeli, Türklere ve Mültecilere aynı kurs müfredatı uygulanmamalı, başta kadınlar olmak üzere tüm mülteci kursiyerlere meslek eğitimi yanında psiko-sosyal destek verilmeli, eğitimlerde alanına hakim hoca seçimi yapılmalı, teknik bilgisi olup eğitim ve öğretmenlik yeterliliği olmayan öğreticiler kurslarda istihdam edilmemeli, mültecilere ön yargılı olan birisi onlara hoca olarak tercih edilmemeli, kursların takip ve kontrolü bağımsız birimler veya üniversiteler tarafından yapılmalıdır.

Kaynakça

- Açıkalm, Ş. N., Dağhan, G., & Olgun, Z. (2021). Türkiye’deki Suriyeli Mültecilerin Entegrasyonunda Yaşam Boyu Eğitim. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 395 - 412.
- Alpaga, H. (2015). Göç Ekomomisi. *Sosyoloji Divanı*, 55-66.
- Alvanoğlu, S., & Ateş, H. (2020). Yerel Yönetimlerin Mültecilere Yönelik Yenilikçi Uygulamaları: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Örneği. *TESAM Akademi Dergisi/ Turkish Journal of TESAM Academy*, 375-400.

- Aygül, H. H. (2018). Mülteci Emeğinin Türkiye İşgücü Piyasalarındaki Görünümü ve Etkileri. *Suleyman Demirel University Visionary Journal*, 68-82.
- Buz, S., & Uslu, B. (2019). Türkiye’de Geçici Koruma Altındaki Suriyeli Bireylerin Mesleki Eğitimi Ve İstihdamı: Toplumla Sosyal Hizmet Saha Örneği. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 41-54.
- Caro, L. P. (2020, Şubat 9). *Türk İşgücü Piyasasında Suriyeli Mülteciler*. İLO Türkiye Ofisi.
- Çağlayan, S. (2006). Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi. *Muğla Üniversitesi*, s. 67-91.
- Dünya Çalışma Örgütü (ILO). (2021, 8 24). *İşyerinde Mesleki Eğitim ve Gelişim Programı*. Uluslararası Çalışma Örgütü: https://www.ilo.org/ankara/news/WCMS_817627/lang--tr/index.htm adresinden alındı
- Ergun, C., & Tümtaş, M. (2016). Göçün Toplumsal ve Mekânsal Yapı Üzerindeki Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1347-1357.
- Hayat Boyu Öğrenme Portalı. (2021, 05 18). *Türkiye’de Hayat Boyu Öğrenmenin Önemi*. Hayat Boyu Öğrenme Portalı: <http://hbo.meb.gov.tr/portaldosyalar/index.php?git=onem> adresinden alındı
- HBO. (2021, 6 5). *Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü Göç ve Acil Durumlarda Eğitim Daire Başkanlığı*. Meb: https://hbogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2021_07/09200139_Haziran_2021_internet_bulteni_.pdf adresinden alındı
- İşcan, İ. H., & Çakır, M. (2019). Türkiye’deki Sığınmacı ve Mültecilerin Türk İşgücü Piyasasına Etkisi: Bir Saha Araştırması. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 177-236.
- Koyuncu, A. (2014). *Dil Ve İletişim*. Konya: Çizgi.
- Millî Eğitim Bakanlığı. (2021, 12 01). *e-Yaygın Eğitim Sistemi/Kurs Programları*. Millî Eğitim Bakanlığı e-Yaygın Eğitim Sistemi: <https://e-yaygin.meb.gov.tr/pagePrograms.aspx> adresinden alındı
- Millî Eğitim Bakanlığı. (2021, Eylül 25). *Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü*. <http://hbogm.meb.gov.tr/> adresinden alındı
- Millî Eğitim Bakanlığı. (2021, Haziran). *Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü Göç Ve Acil Durumlarda Eğitim Daire Başkanlığı Haziran Raporu*. Millî Eğitim Bakanlığı. Hayat Boyu Öğrenme Genel Müd.: http://hbogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2021_07/09200139_Haziran_2021_internet_bulteni_.pdf adresinden alındı
- Mülteciler Derneği. (2021, 05 03). *Türkiyedeki Suriyeli Sayısı*. <https://multeciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi/> adresinden alındı
- Mülteciler Derneği. (2020). Haziran 20, 2020 tarihinde <https://multeciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi/> adresinden alındı
- Mülteciler Derneği. (2021, 10 23). *Türkiyedeki Suriyeli Sayısı Ekim 2021*. 08 22, 2021 tarihinde <https://multeciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi/> adresinden alındı
- Resmi Gazete. (2018, 04 11). *Millî Eğitim Bakanlığı Hayat Boyu Öğrenme Kurumları Yönetmeliği*. https://hbogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_04/11093946_MEB_HBO_KURUMLARI_YYNETMELYY_Y.pdf adresinden alındı
- Resmi Gazete. (2018, 04 11). *Millî Eğitim Bakanlığı Hayat Boyu Öğrenme Kurumları Yönetmeliği*. Resmi Gazete: https://hbogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_04/11093946_MEB_HBO_KURUMLARI_YYNETMELYY_Y.pdf adresinden alındı
- Şener, Ü. (2012). Kadın Yoksulluğu. *Mülkiye Dergisi*, 51-67.
- Türk Kızılay&WFP. (2019). *Refugees in Turkey Livelihoods Survey Findings*. https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Refugees%20in%20Turkey_Livelihoods%20Survey%20Findings_TRC_WFP_2019.pdf adresinden alındı
- Türkiye Halk Eğitim ve Bilgi Edinme Merkezi. (2017, Aralık 8). Merkezi, Halk Eğitim: <https://halkmerkezionline.wordpress.com/> adresinden alındı
- Üstün, N. (2016). Suriyelilerin Türk İşgücü Piyasasına Entegrasyonu Sorunlar-Öneriler. *Konya Ticaret Odası Araştırma Raporu*, 8.

Türkiye’de Öğrenim Gören Suriyeli-Türk Öğrencilerin “Göç” Kavramına İlişkin Metaforik Algılarının Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi

Fahrettin Korkmaz*

Genişletilmiş özet

1.Giriş

Göç, bireylerin ya da toplumların savaş, afet, ekonomik, dini, siyasi ya da farklı sebeplerle bulunulan mekândan, sosyal çevreden ayrılma durumu olarak tanımlanabilir. Tarihsel olarak ilk insanlara kadar dayandırılmakla birlikte göç olgusu farklı zamanlarda farklı şekillerde ve farklı gerekçelerle karşımıza çıkmaktadır. Göçün olumlu ve olumsuz yanları farklı uzmanlar tarafından dile getirilmektedir. Göç olgusu işsizlik, kimlik sorunları, toplumsal uyumsuzluk ve kültür çatışması gibi sorunların yanı sıra göç sürecinde yaşanan problemler, maddi ve manevi kayıplar, ayrıldıkları mekânlar ve göç ettikleri yerde birçok sorunlar diğer olumsuzluklar olarak sayılabilir. Çok dilli ve kültürlü eğitim ortamlarının oluşması, eğitim programlarının sürekli kendini güncelleme gereksinimi, farklılıklardan oluşan özgür bir eğitim ortamı olumlu özellikler olarak dikkat çekmektedir.

Türkiye; Kuzey Afrika, Ortadoğu ve yakın Asya ülkeden göç etmek isteyenler için çok önemli bir geçiş sahası ya da yerleşilen bir ülkedir. Söz konusu göçlerden hiç şüphesiz en son gerçekleştirilen ve güncelliğini koruyanlardan biri de savaştan dolayı Suriye’den savaş nedeniyle ülkemize gelen mültecilerdir. Sayıları milyonları aşan Suriyeli göçmenlerin farklı alanlarda birçok problemler yaşadığı bilinen bir gerçektir. Yaşanılan problemlerden biri de hiç şüphesiz ki eğitim alanında (dil, kültürel farklılıklar, eğitim sistemindeki farklılıklar) karşımıza çıkmaktadır.

Metafor (mecaz) bir şeyin gerçek anlamı dışında başka bilinen bir şeye benzetilerek anlatılması olarak tanımlanabilir. Metaforlar, bireylerin karşılaşmış oldukları olaylar ve olguları nasıl algıladıklarını ortaya çıkarmaya yarayan enstrümanlar olarak kullanılmaktadır.

Bu araştırma göç kavramına yönelik Suriyeli ve Türk öğrencilerin algılarını metaforlar aracılığıyla ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Araştırmanın problem cümlesi “Türk ve Suriyeli öğrencilerin “göç” kavramına yönelik üretmiş oldukları metaforlar nelerdir?” şeklindedir. Bu bağlamda aşağıdaki alt problemlere sorulara cevap aranmıştır.

- 1-Suriyeli öğrencilerin “göç” kavramına yönelik ürettikleri metaforlar nelerdir?
- 2- Suriyeli öğrencilerin “göç” kavramına yönelik metaforları hangi kategorilerde toplanabilir?
- 3-Türk öğrencilerin “göç” kavramına yönelik metaforları nelerdir?

---

*Edebali İlkokulu, Uzm.Psikolojik Danışman, korkmaz2725@gmail.com

4- Türk öğrencilerin “göç” kavramına yönelik metaforları hangi kategorilerde toplanabilir?

5-Suriyeli öğrencilerle Türk Öğrencilerin “göç” kavramına yönelik metaforları karşılaştırıldığında benzerlik ve farklılıklar nelerdir?

2.Yöntem

Suriyeli ve Türk öğrencilerin göç kavramına yönelik sahip oldukları algılarını metaforlar aracılığıyla incelemeyi amaçlayan bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden fenomenoloji yöntemi tercih edilmiştir. Fenomenoloji, insanların olguları (fenomenleri) nasıl algıladıkları, nasıl betimledikleri, hakkında ne hissettikleri, nasıl yargıladıkları, nasıl anlamlandırdıkları fenomenolojinin odak noktasıdır. Verilerin analiz sürecinde içerik analiz yöntemi kullanılmıştır.

2.1.Verilerin Toplanması

Araştırmanın veri toplama sürecinde öncelikle araştırmacı tarafından “Göçe Yönelik Metafor Formu” adından bir form oluşturulmuştur. Öğrencilere formları nasıl dolduracakları ile ilgili kısaca bir bilgilendirme yapılarak; öğrencilerin “*Göç..... gibidir;çünkü .....*” . Şeklinde oluşturulan formlardaki boş bırakılan yerleri doldurmaları istenmiştir.

2.2.Verilerin Analizi

Verilerin analiz sürecinde önceden kategoriler belli olmadığından dolayı içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizi, birbirine benzeyen verileri belirli temalar etrafında toplayarak anlaşılabilir ve yorumlanabilir şekilde düzenleme amacına hizmet ettiği için tercih edilmiştir.

3.Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın birinci alt problemine yönelik 60 Suriyeli öğrencinin 50 metafor ürettiği görülmektedir. Öğrencilerin en fazla ürettikleri metaforlar 4 metaforla Kuş (%6,7) ve yine 4 metaforla çiçek (%6,7) olduğu görülmektedir. Araştırmanın ikinci alt problemine yönelik 60 Suriyeli öğrenci tarafından en fazla üretilen metaforun 28 metaforla (%46,6) karamsarlığın ifadesi olarak göç kategorisinde toplandığı tespit edilmiştir. Araştırmanın üçüncü alt problemi 60 Türk öğrencinin 44 metafor ürettiği görülmektedir. Öğrencilerin en fazla ürettikleri metaforun 5 metaforla yabancı olmak (%8,3) olduğu görülmüştür. Araştırmanın dördüncü alt problemine yönelik en fazla metaforun karamsarlığın ifadesi olarak göç ($f=37$) kategorisinde toplandığı tespit edilmiştir. Araştırmanın beşinci alt problemine yönelik ise karamsarlığın ifadesi olarak göç kategorisindeki metaforların diğer kategorilere göre daha fazla olduğu gözlemlenmektedir. Suriyeli öğrencilerde metafor ($f=28$), Türk öğrencilerde metafor ($f=37$) sayısı bulgusuna ulaşılmıştır. Belirsizliğin ifadesi olarak göç ve umudun ifadesi olarak göç kategorilerinde de benzer bulgulara ulaşılmıştır.

4. Sonuç ve Öneriler

Türk ve Suriyeli öğrencilerin “göç” kavramına yönelik algıları karamsarlığın ifadesi olarak göç, belirsizliğin ifadesi olarak göç ve umudun ifadesi olarak göç kategorileri altında toplanmıştır. Karamsarlığın ifadesi olarak göç kategorisi gerek Türk gerekse de Suriyeli öğrenciler tarafından en fazla metafor üretilen kategoriye oluştururken; ikinci olarak belirsizliğin ifadesi olan kategori en az ise umudun ifadesi olarak göç kategorisi altında metaforlar üretilmiştir. Tüm öğrenciler tarafından üretilen metaforlar arasında birçok metaforun bitki ve hayvana benzetilerek (sürüdeki yabancı koyun, kelebek, dilsiz kuş, tohum, kardelen) açıklanması ve Suriyeli öğrencilere yönelik olumsuz metafor kullanımı bağlamında çalışmanın sonuçları birçok farklı çalışmalarla benzerlik göstermektedir.

Araştırma bulgularından hareketle Türk öğrencilerin Suriyeli öğrencileri kabullenme ve onlara yönelik daha kabullenici bir tutum sergilemeleri amacıyla çalışmalar yapılabilir. Eğitim programı konusunda karar vericilerin Suriyeli ve Türk öğrencilerin göçe yönelik olumsuz algılarını değiştirmek için çalışmalar yapılabilir. Yine aynı çalışma kapsamı genişletilerek daha fazla öğrenci grupları üzerinde yapılabilir.

Anahtar Kelimeler: Göç, Suriyeli göçmenler, metafor analizi, öğrenci algıları

Extended Summary

A Comparative Analysis of the Metaphorical Perceptions of Syrian-Turkish Students Studying in Turkey in Relation to the Concept of "Migration"

1. Introduction

Migration can be defined as the separation of individuals or societies from their place of residence and social environment due to war, disaster, economic, religious, political, or other reasons. Although the phenomenon of migration goes back historically to the first humans, it occurs at different times in different ways and for different reasons. The positive and negative aspects of migration are described by different experts. The phenomenon of migration includes problems such as unemployment, identity problems, social incompatibility, and cultural conflicts, as well as problems that occur during the migration process, material and moral losses, the places they left, and many problems in the place to which they migrated. The formation of multilingual and multicultural educational environments, the need for continuous self-updating of educational programs, and a free educational environment consisting of differences stand out as positive features.

Turkey is a very important transit area or settlement country for those who want to migrate from North Africa, the Middle East and nearby Asian countries. One of the most recent and current of these migrations is undoubtedly the immigrants who came to our country from Syria due to the war. It is common knowledge that Syrian immigrants, whose number exceeds millions, face many problems

in various fields. One of these problems is undoubtedly in the field of education (language, cultural differences, and differences in the education system).

A metaphor can be defined as the description of something by analogy with something other than its actual meaning. Metaphors are used as tools to show how individuals perceive the events and phenomena they encounter.

This study aims to investigate Syrian and Turkish students' perceptions of the concept of migration through metaphors. The problem statement of the study is as follows: "What metaphors have Turkish and Syrian students developed for the concept of "migration"?" In this context, answers to the following sub-problems were sought.

1. What are the metaphors of Syrian students for the concept of "migration"?
2. What are the categories of Syrian students' metaphors for the concept of "migration"?
3. What are the metaphors of Turkish students for the concept of "migration"?
4. What are the categories of Turkish students' metaphors for the concept of "migration"?
5. What are the similarities and differences when comparing Syrian and Turkish students' metaphors for the concept of "migration"?

2. Methodology

In this study, which aims to investigate Syrian and Turkish students' perception of the concept of migration through metaphors, the phenomenological method, one of the qualitative research methods, was preferred. Phenomenology focuses on how people perceive phenomena, how they describe them, how they feel about them, how they judge them, and how they make sense of them. The content analysis method was used to analyze the data.

2.1. Data Collection

During the data collection period of the study, the researcher created a form called the Metaphorical Form for Migration. Students were then informed on how to fill out the forms. The students were asked to fill in the blanks in the forms created (Migration is like ... .. because ... .. .).

2.2. Data Analysis

In analyzing the data, the content analysis method was used because the categories were not predetermined. Content analysis was preferred because it serves the purpose of collecting similar data on specific topics and organizing them in a way that can be understood and interpreted.

3. Findings and Comments

It can be seen that 60 Syrian students developed 50 metaphors for the first sub-problem of the study. It was found that the bird (6.7%) with 4 metaphors and the flower (6.7%) with 4 metaphors were the most frequently produced metaphors by the students. For the second sub-problem of the study, it was found that the most frequently produced metaphor by 60 Syrian students was collected in the category of migration as an expression of pessimism with 28 metaphors (46.6%). In the third sub-problem of the study, it can be seen that 60 Turkish students produced 44 metaphors. It was found that the most common metaphor produced by the students was being a stranger (8.3%) with 5 metaphors. It was found that the most metaphors collected for the fourth sub-problem of the study in the migration category ($f=37$) were expressions of pessimism. For the fifth sub-problem of the study, it is observed that the metaphors in the category of migration as an expression of pessimism are more than in the other categories. The number of metaphors for Syrian students ($f=28$) and the number of metaphors for Turkish students ($f=37$) were found. Similar results were obtained in the categories of migration as an expression of uncertainty and migration as an expression of hope.

4. Conclusion and Recommendations

Turkish and Syrian students' perceptions of the concept of "migration" can be categorized as "migration as an expression of pessimism," "migration as an expression of uncertainty," and "migration as an expression of hope." While migration as an expression of pessimism was the category in which both Turkish and Syrian students produced the most metaphors, metaphors under the category of expression of uncertainty ranked second and metaphors under the category of expression of hope ranked third. Among the metaphors produced by all students, the results of the study are similar to many other studies in terms of explaining many metaphors through analogies with plants and animals (strange sheep in a flock, butterfly, mute bird, seed, snowdrop) and the use of negative metaphors for Syrian students.

Based on the research findings, studies can be conducted to encourage Turkish students to be more accepting and tolerant of Syrian students. They can help educational program decision-makers change their negative perceptions of Syrian and Turkish students towards immigration. Again, the scope of the same study can be expanded and conducted on additional student groups.

Keywords: Migration, Syrian immigrants, metaphor analysis, student perceptions

1.Giriş

Göç, bireylerin ya da toplumların savaş, afet, ekonomik, dini, siyasi ya da farklı sebeplerle bulunulan mekândan, sosyal çevreden ayrılma durumu olarak tanımlanabilir. Göç kavramı ile ifade edilen insan hareketliliği -ki her yıl milyonlarca insanın göç etmesi- insanlık tarihi kadar eski

toplumsal yaşamı ve günümüz modern dünyasının önemli unsurlarından biri olmuştur.⁵²⁸ Göç olgusu sonuçları yönünden sosyal, kültürel, ekonomik, siyasi ve eğitimsel açıdan etkileri fazla olan bir nüfus hareketidir.⁵²⁹ Tarihsel olarak ilk insanlara kadar dayandırılmakla birlikte göç olgusu farklı zamanlarda farklı şekillerde ve farklı gerekçelerle karşımıza çıkmaktadır. Bazı zaman kuraklık ve yiyecek azlığı, bazı zaman savaşlar, bazı zaman düşündüğünü daha serbest yaşama beklentisi ancak tüm bunların ötesinde daha iyi bir geleceğe ulaşma arzusu göçe gerekçe oluşturduğu söylenebilir. Göçün nedeni her ne olursa olsun arkasında bir takım olumsuz özelliklerin yanında fırsatları da barındırma potansiyelini de bulundurmaktadır.

Göçün olumlu ve olumsuz yanları farklı uzmanlar tarafından dile getirilmektedir. Ağırlıklı olarak olumsuzluğuna vurgu yapılan yönleri ise farklı uzman tarafından farklı şekillerde değerlendirilmektedir. Göç olgusu işsizlik, kimlik sorunları, toplumsal uyumsuzluk ve kültür çatışması gibi sorunları beraberinde getirirken⁵³⁰; göç sürecinde göçmenlerin yaşadıkları problemler, maddi ve manevi olarak kayıpları, ayrıldıkları mekanlar ve göç ettikleri yerdeki yaşamış oldukları diğer sorunlardır⁵³¹. Yapılan çalışmalarda, göç sonucunda bireyler ve gruplarda yeni yerleşilen yere uyum sürecinde köksüzleşme ve bulunulan alanda nüfus yoğunluğu oluşturma gibi sorunları beraberinde getireceği ve göçün olumsuzluklarını daha çok sosyal boyutuyla ele alıp incelenmektedir.⁵³² Yine göçün olumsuzluğu eğitim perspektifinden değerlendirildiğinde göçmenlerin yoğunluklu olduğu eğitim ortamlarında ekonomik, fiziki ve beşerî kaynakların yetersiz ve dengesiz kalabileceği, eğitime erişim problemleri, dilden kaynaklanan iletişim problemleri ve eğitim paydaşları arasında olumsuz bakış açılarının gelişebileceğine vurgu yapılmaktadır.⁵³³ Göç, eğitim ortamlarının niteliğini olumsuz yönde etkilemesinin yanı sıra eğitime erişim noktasında birçok problemleri de beraberinde getirmektedir.⁵³⁴

Göçü sadece olumsuzlukları ile değerlendirme, kavramı tam olarak anlamamıza engel teşkil etmektedir. Göçün olumlu yönleri alan yazın incelendiğinde dikkat çekmektedir. Göçmenlerin yaşadığı problemleri ortaya koyan edebiyat eserlerinin fazlalığı edebi alanın gelişmesine katkı sağladığı düşünülebilir.⁵³⁵ Çok dilli ve kültürlü eğitim ortamlarının oluşması, eğitim programlarının

---

⁵²⁸ Taşkın Deniz, “Uluslararası Göç Sorunu Perspektifinde Türkiye”. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18/1(2014), 175-204; İçduygu, Ahmet-Aksel Damla B. *Türkiye’de düzensiz göç*. Ankara: Uluslararası Göç Örgütü Türkiye, 2012.

⁵²⁹ Faruk Levent- Semih Çayak, “Türkiye’deki Suriyeli öğrencilerin eğitimine yönelik okul yöneticilerinin görüşleri”, *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi* 14/27 (2017), 21-46.

⁵³⁰ Semran Cengiz, “Göç, kimlik ve edebiyat”. *Journal of World of Turks*, 2/3 (2010),185-193.

⁵³¹ Abdurrahman Yılmaz, “Uluslararası Göç: Çeşitleri, Nedenleri ve Etkileri”, *Turkish Studies*, 9/2(2014),1685-1704.

⁵³² Süleyman Ekici- Gökhan Tuncel, “Göç ve insan”. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/1 (2015), 9-22.

⁵³³ Cihan Kocabaş – Yusuf Alpaydın, *Göç olgusu ve Türk eğitim paradigması*. Ankara: Göç Araştırmaları Vakfı (Kasım 2021).

⁵³⁴ Mahmut Tezcan, “Ülkemizde göç ve eğitim sorunları”. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)*, 27/1 (1994), 61-67.

⁵³⁵ Cengiz, “Göç, kimlik ve edebiyat”,193

sürekli kendini güncelleme gereksinimi, farklılıklardan oluşan özgür bir eğitim ortamı⁵³⁶; göç eden kişilerin göç ettikleri ülkelerde kazançlarının önemli bir kısmını kendi ülkelerine getirerek ekonomiye katkı sağladığı yine göç ettikleri ülkenin kültürünü kendi ülkelerine kendi kültürlerini göç ettikleri ülkeye götürerek kültürel alışverişe katkı sağladığı ileri sürülmektedir.⁵³⁷

Asya ile Avrupa arasında köprü durumunda olan Türkiye, Kuzey Afrika, Ortadoğu ve yakın Asya ülkelerinden ayrılarak Batıdaki Avrupa Birliği'ne üye ülkelere göç etmek isteyenler için uygulama ve yaklaşımları bakımından çok önemli, istisnai bir geçiş sahası, yerleşilen, göçten etkilenen bir ülkedir.⁵³⁸ Türkiye'ye yönelik farklı dönemlerde farklı gerekçelerle göçler yaşanmıştır. Söz konusu göçlerden hiç şüphesiz en son gerçekleştirilen ve güncelliğini koruyanlardan biri de savaştan dolayı Suriye'den savaş nedeniyle ülkemize gelen mültecilerdir. Suriye'den ilk göç kafilesi 2011 yılında Türkiye'ye gelmiş ve şu anda sayısı milyonları aşmıştır. Mülteci akını birçok soruna yol açmıştır ki bunlardan biri de eğitim alanındadır. Eğitimlerine Türkiye'de devam eden veya edemeyen okul çağındaki çocuklar birçok sorun yaşamaktadır.⁵³⁹ Savaşın ve göçün travmasını henüz üzerlerinden atamayan öğrencilerin okul ortamının güçlüğüyle baş etme, dil ve kültürel farklılıklar diğer problemler olarak dikkat çekmektedir.⁵⁴⁰

Göçün etkilediği kurumlardan biri de hiç şüphesiz eğitim alanıdır. Bireylerin göç ettikleri ülkelerin eğitim sistemlerine entegrasyonu, ülkenin dili ve kültürüne uyum süreçleri uzun yıllardır tartışma konusu olmuş ve ülkeleri bu konuda çözüm üretmeye yöneltmiştir. Özellikle göçmen ailelerdeki çocukların gitmiş oldukları ülke eğitim sisteminin dilini bilmemesi sosyalleşmenin yanı sıra akademik, duygusal gelişim noktasında da birçok problemi birlikte yaşadığı görülmektedir.

Metafor (mecaz) bir şeyin gerçek anlamı dışında başka bilinen bir şeye benzetilerek anlatılması olarak tanımlanabilir.⁵⁴¹ Metafor, bir kavramı, olguyu, kendinden daha öteye taşımak, kendisinde var olan anlamından daha fazlasını yüklemek anlamındaki Yunanca "Metapherein (öte taşımak)" kelimesinden türetilmiştir.⁵⁴² Metafor, Antik Çağlardaki retorikten günümüze kadar felsefe, dilbilim, anlambilim, eğitim, psikoloji gibi farklı alanlarda incelenen bir konu olmuştur. Metafor soyut kavramları anladığımız ve soyut akıl yürüttüğümüz an mekanizmalardır. En sıradan bilimsel teorilerden en karmaşık bilimsel teorilere kadar birçok konu ancak metaforlar aracılığıyla anlaşılabilir. Metafor doğası gereği dilsel değil, kavramsaldır. Metafor doğası gereği yapılandırılmamış bir konuyu

⁵³⁶ Kocabaş-Alpaydın, "Göç olgusu",9.

⁵³⁷ Yılmaz, "Uluslararası Göç",1694.

⁵³⁸ Deniz, "Uluslararası Göç Sorunu",177; Polat Kara - Recep Korkut, "Türkiye'de göç, iltica ve mülteciler". *Türk İdare Dergisi*, 467/1(2010), 153-162; Zembat vd. "Okul Öncesi Öğretmenlerinin "Göçmen Çocuk" Metaforlarının Belirlenmesi". *International Primary Education Research Journal*, 5/2 (2021), 152-170.

⁵³⁹ Uğur Gürkan, "Eğitim kurumlarındaki idarecilerin Suriye'den göç ve Suriyeli öğrenciler hakkındaki metaforik algıları". ICPESS International Congress on Politic, Economic and Social Studies,4/1 (2018), 34- 69.

⁵⁴⁰ Süleyman Demirtaş -Ayşe Mentiş Taş, "Sınıf Öğretmenlerinin Suriyeli Öğrencilere İlişkin Metafor Algılarının İncelenmesi Konya Örneği". *Researcher*, 7/3(2019), 156-177.

⁵⁴¹ Erdal Nazik - Bilal Yıldırım, "Suriyeli Öğrencilerin Güvenlik Kavramına İlişkin Algılarının Metaforlar Aracılığıyla İncelenmesi". *Mustafa Kemal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6/9(2022), 181-194.

⁵⁴² Banu İnanç Uyan Dur, "Metafor ve ekslibris". *Uluslararası Ekslibris Dergisi*, 3/5(2016), 122-128.

daha somut bir şekilde ve daha yüksek düzeyde yapılandırarak anlamamıza imkân verir. Metaforlar diğer yandan kavramsal alanlardaki eşleşmelerdir.⁵⁴³ Metafor kullanımının mantığında kişiler farklı kavramsallaştırmalar veya inançlar hakkında bilinçsel farkındalığın artması ve bunun sonucunda davranış değişikliği öngörülmektedir.⁵⁴⁴ Metafor analizi, metaforun güçlü bir dilsel araç olduğu inancına dayanır, çünkü metafor bilinen bir durumdan hareketle bilginizi bilinmeyene doğru genişletir.⁵⁴⁵ Lakoff ve Johnson 1980’de yayınladıkları “Metaphors We Live By” adlı eserde metaforun dilbilimsel bir fenomenden öte gündelik yaşamda düşünce ve eylemlerimizi yönlendiren kavramsal sistemimizin temelini oluşturduğu öne sürülmüştür.⁵⁴⁶ Metaforlar, bireylerin karşılaşmış oldukları olaylar ve olguları nasıl algıladıklarını ortaya çıkarmaya yarayan enstrümanlar olarak kullanılmaktadır. Metafor analizi yöntemi ise bireylerin zihinsel imgelemlerini anlamaya yardımcı olan olgu ve olayları bireysel olarak nasıl anlamlandırdıklarını keşfetmek için kullanılan bir yöntemdir.⁵⁴⁷

İlgili literatür incelendiğinde göç kavramına yönelik bir çok farklı çalışmalara rastlanılmıştır. Boylu-ışık⁵⁴⁸ tarafından Suriyeli öğrencilerin Türkiye Algıları; Burak-Amaç⁵⁴⁹ Öğretmen adaylarının mülteci öğrenci algıları; Demirtaş⁵⁵⁰ Sınıf öğretmenlerinin Suriyeli öğrenci algıları, Eminoğlu-Eminoğlu⁵⁵¹ Suriyeli mülteci öğrenci, okul ve öğretmen algılarının karşılaştırmalı olarak incelenmesi; Erel⁵⁵², Türkiye’deki Suriyeli çocukların okul kavramına yönelik metaforik algıları; Yurdakul-Tok⁵⁵³ öğretmenler gözüyle mülteci öğrenciler; Tut vd.⁵⁵⁴ tarafından Suriyeli ve Türk öğrencilerin öğretmen ve okul kavramlarına yönelik metaforik algılarının incelenmesi göç ve eğitim arasındaki çalışmalardan bazılarıdır.

⁵⁴³ George Lakoff, *The Contemporary Theory of Metaphor*. In *Metaphor and Thought*.(1993) UC Berkeley. Retrieved from <https://escholarship.org/uc/item/4nv3j5j9> ; Christina Alger, “Secondary teachers’ conceptual metaphors of teaching and learning: Changes over the career span”. *Teaching and Teacher Education*, 25/5 (2009),743–751.

⁵⁴⁴ Wan, Wan vd.. “From students’ and teachers’ perspectives: Metaphor analysis of beliefs about EFL teachers’ roles”. *System*, 39/3(2011), 403-415.

⁵⁴⁵ Zheng, Hong bo & Song, Wen Juan, “ Metaphor analysis in the educational discourse: A critical view”. *US-China Foreign Language*, 8/9 (2010), 42-49;Uyan Dur, “Metafor ve ekslibris”,123.

⁵⁴⁶ Uyan Dur, “Metafor ve ekslibris”,123-124.

⁵⁴⁷ Zafer Uzun- Emre Özcan, “Sosyoloji lisans öğrencilerinin Suriyeli sığınmacı ve mülteciler hakkındaki metaforik algıları”. *Journal of Human Sciences*, 14/3 (2017), 2925-2948

⁵⁴⁸ Emrah Boylu - Ömer Faruk Işık, “Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen Suriyeli mülteci öğrencilerin Türkiye algılarına yönelik metaforik bir çalışma”. *Başkent University Journal of Education*, 7/1 (2020), 129-145.

⁵⁴⁹ Durmuş Burak –Zeynel Amaç, “Mülteci öğrenciler kanadı kırık kuşlar gibidir”: Öğretmen adaylarının mülteci öğrenci algıları”. *Milli Eğitim Dergisi*, 50/1(2021), 221-247.

⁵⁵⁰ Süleyman Demirtaş, *Sınıf öğretmenlerinin Suriyeli öğrencilere ilişkin metafor algılarının incelenmesi (Konya incelenmesi)*. (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2019).

⁵⁵¹ Nida Eminoğlu - Mehmet Fatih Eminoğlu, “Suriyeli mülteci öğrenci, okul ve öğretmen algılarının karşılaştırmalı olarak incelenmesi”. *Journal of Social Sciences And Education*, 3/1(2020), 387-399.

⁵⁵² Serra Erel “Türkiye’deki Suriyeli çocukların okul kavramına yönelik metaforik algıları”. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans tezi, 2020).

⁵⁵³ Ahmet Yurdakul- Türkay Nuri Tok, “Öğretmen gözüyle göçmen/mülteci öğrenci”. *Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 9/2 (2018), 46-58.

⁵⁵⁴ Tut, Edip vd. “Suriyeli ve Türk öğrencilerin öğretmen ve okul kavramlarına yönelik metaforik algılarının incelenmesi”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/56 (2018), 676-694.

Göç kavramına yönelik hem göçten doğrudan etkilenen Suriyeli öğrencilerin hem de göçten dolaylı olarak etkilenen Türk öğrencilerin göç kavramına yönelik algılarının ortaya konulması adına katkı sağlaması açısından önemli görülmektedir. Yine bu araştırma sonucundaki önerilerin öğretmenlere, eğitim üzerinde iş gören karar alıcılara, eğitim programı geliştiren uzmanlara ve göç kavramıyla ilgili araştırma yapacak araştırmacılara fikir vereceği düşünülmektedir.

Bu araştırma göç kavramına yönelik Suriyeli ve Türk öğrencilerin algılarını metaforlar aracılığıyla ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Araştırmanın problem cümlesi “Türk ve Suriyeli öğrencilerin “göç” kavramına yönelik üretmiş oldukları metaforlar nelerdir?” şeklindedir. Bu bağlamda aşağıdaki alt problemlere sorulara cevap aranmıştır.

- 1-Suriyeli öğrencilerin “göç” kavramına yönelik ürettikleri metaforlar nelerdir?
- 2- Suriyeli öğrencilerin “göç” kavramına yönelik metaforları hangi kategorilerde toplanabilir?
- 3-Türk öğrencilerin “göç” kavramına yönelik metaforları nelerdir?
- 4- Türk öğrencilerin “göç” kavramına yönelik metaforları hangi kategorilerde toplanabilir?
- 5-Suriyeli öğrencilerle Türk Öğrencilerin “göç” kavramına yönelik metaforları karşılaştırıldığında benzerlik ve farklılıklar nelerdir?

2.Yöntem

Türk ve Suriyeli öğrencilerin göç kavramına yönelik sahip oldukları algılarını metaforlarlar aracılığıyla incelemeyi amaçlayan bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden fenomenoloji yöntemi tercih edilmiştir. Nitel araştırma çalışmaları olgu ve olayları, herhangi bir müdahale etmeksizin, doğal ortamları içinde çok yönlü ve derinlemesine inceleme fırsatı sağlar.⁵⁵⁵ Nitel araştırma çalışmaları bir durumu sayılarla değil de çoğunlukla anlamlara odaklanarak açıklamaya çalıştığından dolayı⁵⁵⁶ bu araştırmada nitel desen tercih edilmiştir. Fenomenoloji, gündelik yaşamda farkında olmamıza rağmen derinlemesine bir anlayışa sahip olunamayan olay, algı ve durumlar gibi çeşitli şekillerde karşımıza çıkan olgulara odaklanan bir yöntemdir.⁵⁵⁷ İnsanların olguları (fenomenleri) nasıl algıladıkları, nasıl betimledikleri, hakkında ne hissettikleri, nasıl yargıladıkları, nasıl anımsadıkları, nasıl anlamlandırdıkları ve diğerleri ile o olgu hakkında nasıl konuştukları fenomenolojinin odak noktasıdır. Söz konusu deneyim ve anlayışların açıklanması, yorumlanması ve tam olarak ortaya konulmasında

---

⁵⁵⁵ Ahmet Saban, “Okula İlişkin Metaforlar”. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 55, (2008), 459-496.

⁵⁵⁶ Ian Dey, *Qualitative Data Analysis: A User-Friendly Guide for Social Scientists*. London: Routledge Publications, 1993.

⁵⁵⁷ Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Soysal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2011;Merilyn Annels, “Triangulation of qualitative approaches: Hermeneutical phenomenology and grounded theory”, *Journal of Advanced Nursing*, 56/1 (2006), 55-61.

fenomenoloji etkili bir araç olarak iş görebilir⁵⁵⁸ (Patton, 2014). Verilerin analiz sürecinde ise içerik analiz yöntemi kullanılmıştır.

2.1.Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu 2022-2023 eğitim öğretim yılında Türkiye'deki Gaziantep ilinde bir devlet okulundaki 4. sınıfta öğrenim görmekte olan 60 Türk ve 60 Suriyeli olmak üzere toplamda 120 ilkokul öğrencisi oluşturmaktadır. Çalışma grubunun belirlenmesinde uygun (kolayda) örneklem yöntemi kullanılmıştır. Çalışma grubunu oluşturan öğrencilerin benzer şartlarda öğrenim gören ve aynı öğretmene sahip olan öğrencilerden oluşabilmesine dikkat edilmiştir.

2.2.Verilerin Toplanması

Araştırmanın veri toplama sürecinde öncelikle araştırmacı tarafından “Göçe Yönelik Metafor Formu” adından bir form oluşturulmuştur. Öğrencilere formları nasıl dolduracakları ile ilgili kısaca bir bilgilendirme yapılarak farklı örnekler üzerinde bilgilendirme yapılmıştır. Formun nasıl doldurulacağı ile ilgili Suriyeli öğrencilere yönelik ayrıca açıklama yapılmış; anlaşılmayan yerler tekrar açıklanmıştır. Formun doldurulması esnasında kendi el yazıları ile kaleme almaları tek bir metafor üzerinde yoğunlaşmaları istenmiştir. Gerek Suriyeli gerekse de Türk öğrencilere form aynı anda uygulanmış ve herhangi bir zaman sınırlaması konulmamıştır. Ortalama 30 dakikada tüm öğrenciler formu doldurarak teslim etmiştir. Daha sonra öğrencilerin “Göç..... gibidir; çünkü .....”. şeklinde oluşturulan formlardaki boş bırakılan yerleri doldurmaları istenmiştir. Metafor oluşturma sürecinde zorluk yaşayan öğrencilere yine yardımcı aracılığıyla ilk önce Arapça yazmaları/ifade etmeleri istenmiş tercüman aracılığıyla ifadeler Türkçe'ye çevrilerek değerlendirme yapılmıştır. Sürecin sonunda veri kaynakları değerlendirilmek üzere ham veri olarak son şekli verilmiştir.

2.3.Verilerin Analizi

Verilerin analiz sürecinde önceden kategoriler belli olmadığından dolayı içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizi, birbirine benzeyen kodları belirli temalar etrafında toplayarak anlaşılabilir ve yorumlanabilir şekilde düzenleme⁵⁵⁹ amacına hizmet ettiği için tercih edilmiştir. Veri analizinde katılımcıların kimlikleri gizli tutulmuş; Suriyeli öğrenciler için Suriyeli katılımcı birinci kişi için “SK1” kodu; Türk katılımcı birinci kişi için ise “TK1” şeklinde kodlama yapılmıştır. Bu çalışmada toplanan verilerin analizi ve yorumlanması sürecinde Tut vd.⁵⁶⁰ tarafından yapılan çalışmada takip edilen yol kullanılmıştır. Metaforların belirlenmesi (adlandırma), metaforların sınıflandırılması (eleme), kategori geliştirme, geçerlilik ve güvenilirlik sağlama, frekansların hesaplanması ve verilerin yorumlanması şeklinde gelişmiştir.

⁵⁵⁸ Michael Quinn Patton, Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri. Çev.Mesut Bütün-Selçuk Beşir Demir. Ankara: Pegem Akademi, 2014.

⁵⁵⁹ Yıldırım-Şimşek, *Nitel araştırma*, 259

⁵⁶⁰ Tut, Edip vd. “Suriyeli ve Türk öğrencilerin öğretmen ve okul kavramlarına yönelik metaforik algılarının incelenmesi”, 679.

Veriler ham bir şekilde bir araya getirildikten sonra ilk aşama olarak adlandırma aşamasına geçilmiştir. Adlandırma aşamasında Türk ve Suriyeli öğrencilerin oluşturmuş oldukları tüm metaforlar bir liste haline getirilmiştir. Liste oluşturulduktan sonra metaforların anlamlı bir şekilde ve belirli bir yapı bütünlüğü içerisinde ifade edilme durumu incelenmiş; metaforla uyumlu olarak açıklama yapıp yapamadıklarına dikkat edilmiştir. Başlangıçta 68 Türk ve 66 Suriyeli öğrenci çalışmaya dahil edilmiş; ancak metafor-gerekçe üretimi kısmında 5 Türk öğrenci ile 6 Suriyeli öğrencinin metafor formunu yanlış doldurduğu/mantıksal hata yaptıklarından dolayı formları değerlendirmeye alınmamıştır. Form doldurma süreci sonucunda 63 Türk ve 60 Suriyeli öğrencinin ürettikleri metafor ve gerekçeleri arasında uyumluluk gözlemlenmiş; Türk ve Suriyeli öğrencilerin sayılarını eşitlemek amacıyla rast gele 3 Türk öğrencinin formu araştırmada değerlendirme dışı bırakılmıştır.

Sınıflama aşamasında; Üretilen metafor ile söz konusu metafora yönelik atfedilen gerekçelendirmenin üretilen metaforla uyumuna bakılmıştır. Göç kavramına yönelik herhangi bir gerekçe belirtmeyen, metaforu açıklamaya yönelik gerekçe sunulmayan ya da boş bırakılan veriler kapsam dışı bırakılmıştır. Kategori geliştirme sürecinde ise çalışma araştırmacının yanı sıra bir doktora öğrencisinin yardımıyla gerçekleştirilmiştir. Kategori oluşturma sürecinde önceden yapılan çalışmaların yanı sıra iki araştırma sonucunda tartışılarak ortak kategoriler belirlenmiştir. Ayrıca kategori oluşturma sürecinde ilgili literatür taranarak kategori belirleme süreçlerinden yararlanılmıştır. Özellikle görüş ayrılıklarının önemli bir kısmının Suriyeli öğrencilerin göç kavramına yönelik çok farklı metaforlar üretmesinden kaynaklandığı görülmüştür. Çalışmanın güvenilirliğine yönelik ise Miles-Huberman⁵⁶¹ tarafından kullanılan güvenilirlik= $\frac{\text{görüş birliği}}{(\text{görüş birliği} + \text{görüş ayrılığı})}$ formülü kullanılmıştır. Araştırma üzerinde çalışan her iki araştırmacının ulaştığı metaforlar ve kategorileri eşleştirmesi için doktorasını yapan bir öğrenciden metafor-kategori eşleştirmesi talep edilmiştir. İlgili kişi tarafından %91 oranında bir uzlaşmaya ulaşıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Miles-Huberman'ın asgari olarak güvenilirlik için %90 oranının üzerinde bir uzlaşma göz önünde bulundurulduğunda ortaya çıkan sonucun araştırmanın güvenilirliği için yeterli olduğu söylenebilir.

Yeterli güvenilirlik sağlandıktan sonra kategoriler altındaki metaforların frekansları karşılıklarına yazılmış ve bu frekanslardan yola çıkarak yüzdeleri hesaplanmıştır. Hesaplanan frekans ve yüzdeler tablolarda sunulduktan sonra verilerin yorumlanması aşamasına geçilmiştir.

3.Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın bu kısmında Türk ve Suriyeli öğrencilere yönelik bulgular ve bu bulgulardan hareketle yorumlara yer verilmiştir.

3.1. Birinci alt probleme ilişkin bulgular

---

⁵⁶¹ Matthew Miles - Michael Huberman, *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook*. Thousand Oaks, CA: Sage. (1994).

Araştırmanın birinci alt problemi “Suriyeli öğrencilerin “göç” kavramına yönelik ürettikleri metaforlar nelerdir? Şeklinde ifade edilmiştir. Birinci alt probleme ilişkin bulgular Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1 incelendiğinde toplam 60 Suriyeli öğrencinin 50 metafor ürettiği görülmektedir. Öğrencilerin en fazla ürettikleri metaforlar 4 metaforla Kuş (%6,7) ve yine 4 metaforla çiçek (%6,7) olduğu görülmektedir. İkinci olarak 3 metaforla yıldız metaforu (%5) geldiği tespit edilmiş; üçüncü olarak ise ikişer metaforla huzur ve tohum metaforları (%3,3) olduğu görülmektedir.

Tablo 1: Suriyeli öğrencilerin ürettikleri metaforların frekans (*f*) ve yüzdelik (%) değerleri

Sıra No	Üretilen Metaforlar	<i>f</i>	%	Sıra No	Üretilen Metaforlar	<i>f</i>	%
1	İkinci el eşya	1	1,7	41	Kara bulut	1	1,7
2	Emanet	1	1,7	42	Evsizlik	1	1,7
3	Tohum	2	3,3	43	Ölüm	1	1,7
4	Kıyıya vuran dalga	1	1,7	44	Su	1	1,7
5	Dalından düşen yaprak	1	1,7	45	Gelecek	1	1,7
6	Yeni dikilen ağaç	1	1,7	46	Yeni hayat	1	1,7
7	Dünyada yapayalnız kalmak	1	1,7	47	Pes etmek	1	1,7
8	Ailesini kaybetmiş çocuk	1	1,7	48	Zenci insan	1	1,7
9	Sudan çıkmış balık	1	1,7	49	Bunalım	1	1,7
10	Yeni fırsat	1	1,7	50	Bilinmeze Yolculuk	1	1,7
11	Yetim	1	1,7	Toplam		60	100
12	Yeni doğmuş bebek	1	1,7				
13	Savunmasız insan	1	1,7				
14	Yürümeyi öğrenen çocuk	1	1,7				
15	Sessizlik	1	1,7				
16	Kuş	4	6,7				
17	Çiçek	4	6,7				
18	Gözyaşı	1	1,7				
19	Muhtaç Olma	1	1,7				
20	Yolcu	1	1,7				
21	Özgür Olma	1	1,7				
22	Yıpranmış Olma	1	1,7				
23	Bulmaca	1	1,7				
24	Kardelen	1	1,7				
25	Garip yolcu	1	1,7				
26	Umut	1	1,7				
27	Vatansızlık	1	1,7				

28	Deniz feneri	1	1,7
29	Yaysız yatak	1	1,7
30	Anne	1	1,7
31	Huzur	2	3,3
32	Battaniye	1	1,7
33	Gülün rengi	1	1,7
34	Zeytinyağı	1	1,7
35	Ay	1	1,7
36	Yıldız	3	5,0
37	Hamur	1	1,7
38	Şiir yazma	1	1,7
39	Parçalanmış eşya	1	1,7
40	Kader arkadaşı	1	1,7

3.2. İkinci alt probleme ilişkin bulgular

Araştırmanın ikinci alt problemi “Suriyeli öğrencilerin “göç” kavramına yönelik metaforları hangi kategorilerde toplanabilir?” şeklinde ifade edilmiştir. İkinci alt probleme ilişkin elde edilen bulgular Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Suriyeli öğrenciler tarafından üretilen “göç”e yönelik Metafora ilişkin Oluşturulan Kategoriler, Metaforlar, Metafor Sayı-Frekansı ve Yüzde Değerleri

Kategori	Metaforlar	Metafor sayısı	f	%
Karamsarlığın ifadesi olarak göç	Susuz kalmış çiçek, İkinci el eşya, Kıyıya vuran dalga, Dalından düşen yaprak, Dünyada yapayalnız kalmak, Ailesini kaybetmiş çocuk, Yetim, Yürümeyi öğrenen çocuk, Sessizlik, Tek kanatlı kuş, Gözyaşı, Kırılğan kuş, Muhtaç Olma, Yıpranmış Olma, Dilsiz kuş, Garip yolcu, Vatansızlık, Kanadı kırık kuş, Yaysız yatak, parçalanmış eşya, Kara bulut, evsizlik, ölüm, Pes etmek, Solmuş Çiçek, Zenci insan, Susuz kalmış çiçek, Bunalım	28	28	46,7
Belirsizliğin ifadesi olarak göç	Sudan çıkmış balık, Yeni doğmuş bebek, Savunmasız insan, Yolcu, Bulmaca, gülün rengi, Şiir yazma, Kader arkadaşı, Tohum, Bilinmeze Yolculuk (3)	10	12	20
Umudun ifadesi olarak göç	Emanet, Tohum, Yeni dikilen ağaç, Yeni fırsat, Özgür Olma, Kardelen, Umut (2), Deniz feneri, Çiçek, Anne, Huzur, Battaniye, zeytinyağı, Ay, Yıldız,	19	20	33,3

Tablo 2 incelendiğinde Suriyeli öğrenciler tarafından üretilen metaforların üç kategoride toplandığı görülmektedir. Karamsarlığın ifadesi olarak göç kategorisinde 28 metafor (%46,6) üretildiği; belirsizliğin ifadesi olarak göç kategorisi altında 12 öğrenci tarafından 10 metafor (%19,9) üretildiği; umudun ifadesi olarak göç kategorisi altında ise 20 öğrenci tarafından 19 metafor (%33,5) üretildiği tespit edilmiştir.

3.3. Üçüncü alt probleme ilişkin bulgular

Araştırmanın üçüncü alt problemi “Türk öğrencilerin “göç” kavramına yönelik metaforları nelerdir?” şeklinde ifade edilmiştir. Üçüncü alt probleme ilişkin elde edilen bulgular Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3: Türk öğrencilerin “göç” kavramına yönelik metaforların frekans ve yüzdelik değerleri

Sıra No	Metafor	<i>f</i>	%	Sıra No	Metafor	<i>F</i>	%
1	Koparılmış bir çiçek	1	1,7	41	Güvensizlik	2	3,3
2	Yaralı kuş	1	1,7	42	Belirsiz Olma	2	3,3
3	Buğulu cam	1	1,7	43	Evsizlik	2	3,3
4	Kapalı kutu	2	3,3	44	Kanayan Yara	2	3,3
5	Elma ağacında armut	1	1,7	Toplam		60	100
6	Ekşi elma	1	1,7				
7	Okula yeni başlamış çocuk	1	1,7				
8	Yolunu şaşırın tavşan	2	3,3				
9	Yabancılık	2	3,3				
10	Sürüdeki yabancı koyun	1	1,7				
11	Yuvası dağılmış karınca	1	1,7				
12	Kabı değişen çiçek	1	1,7				
13	Gurbet kuşu	3	5,0				
14	Güvercinler arasında karga	1	1,7				
15	Yuvası dağılmış serçe	1	1,7				
16	Öksüz	1	1,7				
17	Yeni Fidan	1	1,7				
18	Yaralı kuş	1	1,7				
19	Kedi yavrusu	1	1,7				
20	Açmaya hazır çiçek	1	1,7				
21	Oyun hamuru	1	1,7				

22	Annesinden ayrılmış bebek	1	1,7
23	Evlat edinilen çocuk	1	1,7
24	Yeni doğmuş oğlak	1	1,7
25	Narin bir çiçek	1	1,7
26	Kelebek	2	3,3
27	Hassas bir kalp	1	1,7
28	Ürkek bir tavşan	1	1,7
29	Çekingen sincap	1	1,7
30	Topal eşek	1	1,7
31	Ümit	1	1,7
32	Misafir	1	1,7
33	Rüzgâra kapılan yaprak	1	1,7
34	Üvey evlat	1	1,7
35	Ait Olma	1	1,7
36	Çekingenlik	3	5,0
37	Yabancı Olmak	5	8,3
38	Kimsesiz Olma	1	1,7
39	Farklı Olma	1	1,7
40	Çırpınma	1	1,7

Tablo 3 incelendiğinde toplam 60 Türk öğrencinin 44 metafor ürettiği görülmektedir. Öğrencilerin en fazla ürettikleri metaforlar 5 metaforla yabancı olmak (%8,3), ikinci olarak ise üçer metaforla gurbet kuşu ve çekingenlik (%5) oldukları görülmektedir. Yabancılık, belirsizlik, evsizlik gibi 8 tane ikişer frekans değerli metaforlar olduğu görülmektedir.

3.4. Dördüncü alt probleme ilişkin bulgular

Araştırmanın dördüncü alt problemi “Türk öğrencilerin “göç” kavramına yönelik metaforları hangi kategorilerde toplanabilir? şeklinde ifade edilmiştir. Dördüncü alt probleme ilişkin elde edilen bulgular Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4: Türk öğrenciler tarafından üretilen “göç”e yönelik Metafora ilişkin Oluşturulan Kategoriler, Metaforlar, Metafor Sayı-Frekansı ve Yüzde Değerleri

Kategoriler	Metaforlar	Metafor sayısı	F	%
Karamsarlığın ifadesi olarak Göç	Koparılmış bir çiçek, Yaralı kuş, Elma ağacında armut, Yabancılık(2), Yuvası dağılmış karınca, Gurbet kuşu (3),	25	37	61,7

Yuvası dağılmış serçe, Öksüz, Yaralı kuş, Annesinden ayrılmış bebek, Evlat edinilen çocuk, Narin bir çiçek, Hassas bir kalp, Ürkek bir tavşan, Topal eşek, Misafirlik, Üvey evlat, Çekingenlik(3), Yabancı Olmak(5), Kimsesiz Olmak, Farklı Olma, Çırpınma, Güvensizlik(2), Evsizlik(2), Kanayan Yara(2)

Belirsizliğin ifadesi olarak Göç	Buğulu cam, Kapalı kutu (2), Ekşi elma, Yolunu şaşırın tavşan (2), Okula yeni başlamış çocuk, Sürüdeki yabancı koyun, Güvercinler arasında karga, Kedi yavrusu, Yeni doğmuş oğlak, Çekingen sincap, Belirsiz Olma (2),	11	14	23,3
Umudun ifadesi olarak Göç	Kabı değişen çiçek, Yeni Fidan, Açmaya hazır çiçek, Oyun Hamuru, Kelebek (2), Ümit, Rüzgâra kapılan yaprak, Ait Olma	8	9	15

Tablo 4 incelendiğinde en fazla metaforun karamsarlığın ifadesi olarak göç ($f=37$) kategorisinde; ikinci olarak en fazla metaforun belirsizliğin ifadesi olarak göç ($f=14$); en az ise umudun ifadesi olarak göç ($f=9$) kategorilerinde olduğu görülmektedir.

3.5. Beşinci alt probleme ilişkin bulgular

Araştırmanın beşinci alt problemi “Suriyeli öğrencilerle Türk Öğrencilerin “göç” kavramına yönelik metaforları karşılaştırıldığında benzerlik ve farklılıklar nelerdir? şeklinde ifade edilmiştir. Beşinci alt probleme ilişkin veriler Tablo 2 ve Tablo 4 bağlamında incelendiğinde her iki tabloda da karamsarlığın ifadesi olarak göç kategorisindeki metaforların diğer kategorilere göre daha fazla olduğu gözlemlenmektedir. Tablo 2’de 28 metafor ($f=28$), Tablo 4’de 37 metafor ($f=37$) olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Belirsizliğin ifadesi olarak göç ve umudun ifadesi olarak göç kategorilerinde de benzer bulgulara ulaşılmıştır.

Kavramsal Kategoriler ve Analizleri

Türk ve Suriyeli öğrencilerin göç kavramına yönelik ürettikleri kavramsal kategorilere yönelik çözümler aşağıda ortaya konulmuştur. Parantez içerisinde metaforu üreten öğrencinin uyuğu (Türk/Suriyeli), rakamla olan kısmı ise katılımcı numarasını ifade etmektedir.

Kategori 1: Karamsarlığın ifadesi olarak göç

Göç kavramına yönelik gerek Suriyeli gerekse de Türk öğrencilerin üretmiş oldukları metaforlarda olumsuz özelliklerin ön plana çıktığı tespit edilmiştir. Suriyeli öğrencilerin ağırlıklı olarak kuş (Tek kanatlı kuş, kanadı kırık kuş, dilsiz kuş, kırılğan kuş) ve çiçek (solmuş çiçek, susuz kalmış çiçek) metaforları üzerinden göç kavramına yönelik algılarını ortaya koydukları tespit edilmiştir. Türk öğrencilerin ise yabancı olmak ($f=5$) ve çekingenlik ($f=3$) ile ilgili metaforlar ürettikleri tespit edilmiştir. Bu kategoride bulunan bazı metafor ifadeleri şöyledir:

- Göç, *ikinci el eşya* gibidir; çünkü gittiğin yerde sana ikinci sınıf insanmış gibi davranıyorlar (SK 1).
- Göç, *dalından düşen yaprak* gibidir; çünkü asıl yerin ağacın dalı ama ayrılmak zorundasın (SK 5).
- Göç, *dilsiz kuş* gibidir; çünkü sen söylersin insanlar anlamaz, onlar söyler sen anlamazsın (SK 16).
- Göç, *solmuş çiçek* gibidir; çünkü çiçeği topraktan çıkarırsan solar göçte insanları evinden koparır (SK 17).
- Göç, *çekingenlik* gibidir; çünkü eğer insanlar senin başka yerden geldiğini bilirlerse sana bir şey demeseler de üzerine alırsın (TK 36).
- Göç, *topal eşek* gibidir; çünkü dışardan geldiğin için geride kalmak zorundasın (TK 30).

Kategori 2: Belirsizliğin ifadesi olarak göç

Belirsizliğin ifadesi olarak göç kategorisinde öğrencilerin göç kavramına yönelik olumlu ve olumsuz özellikleri birlikte ele aldıkları ve göçe yönelik belirsizliğin ağırlık bastığı tespit edilmiştir. Üretilen metafor sayısına bakıldığında Türk öğrenciler ($f=11$) ve Suriyeli öğrencilerin ($f=10$) birbirlerine yakın metaforlar ürettikleri görülmektedir. Türk öğrenciler kapalı kutu (ağzı kapalı kutu, kapalı kutu), belirsiz olma (belirsizlik, belirsiz olma), Yolunu şaşırın tavşan (şaşkın tavşan, yolunu şaşırın tavşan) metaforlarını üretirken; Suriyeli öğrencilerin bilinmeze yolculuk (yolun sonunu bilmeme, sonu bilinmeyen yol), bulmaca gibi metaforlar ürettikleri tespit edilmiştir. Bu kategoride bulunan bazı metafor ifadeleri şöyledir:

- Göç, *kapalı kutu* gibidir; çünkü vardığın yerde neyle karşılaşacağını bilmezsin (TK 4).
- Göç, *belirsiz olma* gibidir; çünkü seni iyi şeylerin mi kötü şeylerin mi beklediğini bilemezsin (TK 42).
- Göç, *yolunu şaşırın tavşan* gibidir; çünkü nereye gitsen emin olamıyorsun (TK 8).
- Göç, *yeni doğmuş bebek* gibidir; çünkü yeni doğan bebek gibi gittiğin yerlere alışman gerekiyor ama ne yapacağını bilmezsin. (SK 12).
- Göç, *tohum* gibidir; çünkü ektiğin tohumun topraktan çıkıp çıkmayacağını bilmen mümkün değil (SK3).
- Göç, *gülün rengi* gibidir; çünkü farklı insanlar görüyorsun. Gülün rengi farklı gittiğin yerdeki insanlarda farklı farklı (SK 33).

Kategori 3: Umudun ifadesi olarak göç

Göç kavramına yönelik bu kategoride öğrenciler göçün olumlu yönlerine odaklandıkları görülmüştür. Türk ve Suriyeli öğrencilerin ürettikleri metaforlara bakıldığında Türk öğrenciler en fazla 2 metaforla kelebek Suriyeli öğrenciler ise yine 2 metaforla umut metaforunu ürettikleri tespit edilmiştir. Bu kategoride bulunan bazı metafor ifadeleri şöyledir:

- Göç, *umut* gibidir; çünkü ölmek için kurtuluş yeridir (SK49).
- Göç, *kelebek* gibidir; çünkü canın nereye gitmek isterse oraya doğru gidersin (TK31).
- Göç, *kabı değişen çiçek* gibidir; çünkü önce zorlanır sonra iyice boy atarsın işte (TK25).
- Göç, *emanet* gibidir; çünkü oradaki insanlar sana sahip çıkar ve seni koruyacaklardır (SK56).
- Göç, rüzgâra kapılan yaprak gibidir; çünkü yaprağın suçu yoktur ne güzel rüzgâr seni her yere götürür (TK45).
- Göç, zeytinyağı gibidir; çünkü her şey ters gitse de yine de bir şeylerin üstesinden gelirsın ve üstte kalırsın (SK10).

4.Sonuç ve Öneriler

Türk ve Suriyeli öğrencilerin “göç” kavramına yönelik algılarını metaforlar aracılığıyla ortaya çıkarmayı amaçlayan bu çalışmada 60 Türk ve 60 Suriyeli öğrenci olmak üzere toplam 120 öğrencinin ürettikleri metaforlar incelenmiş; üretilen metaforlar karamsarlığın ifadesi olarak göç, belirsizliğin ifadesi olarak göç ve umudun ifadesi olarak göç kategorileri altında toplanmıştır. Karamsarlığın ifadesi olarak göç kategorisi altında 37 Türk öğrenci tarafından 25 farklı metafor ürettiği tespit edilmiştir. Söz konusu üretilen metaforlar arasında en fazla ortak üretilen metaforun 5 metaforla “yabancı olmak” yine 3’er metaforla “çekingenlik” ve “gurbet kuşu” olduğu sonucuna ulaşılmıştır. “Kimsesiz olmak”, “farklı olma”, “çırpınma”, “güvensizlik (2)”, “evsizlik (2)”, “kanayan Yara (2)”, “yuvası dağılmış karınca”, “yuvası dağılmış serçe”, “öksüz”, “yaralı” metaforları bu kategoride üretilen diğer bazı metaforlardır. Suriyeli öğrenciler tarafından karamsarlığın ifadesi olarak göç kategorisinde 28 öğrenci tarafından toplam 28 metafor üretilmiş olup; “susuz kalmış çiçek”, “ikinci el eşya”, “sessizlik”, “tek kanatlı kuş”, “gözyaşı”, “kırılğan kuş”, “vatansızlık”, “yaysız yatak”, “parçalanmış eşya”, kara bulut, evsizlik bu kategoride üretilen metaforlardan bazılarıdır.

Belirsizliğin ifadesi olarak göç kategorisinde 14 Türk öğrenci tarafından toplam 11 metafor üretilmiştir. En fazla metaforun 2’şer metaforla “kapalı kutu”, “yolunu şaşırın tavşan” ve “belirsiz olma” metaforlarında olduğu tespit edilmiş olup; “buğulu cam”, “ekşi elma”, “okula yeni başlamış çocuk”, “sürüdeki yabancı koyun”, “güvercinler arasında karga”, “kedi yavrusu”, “yeni doğmuş oğlak”, “çekingen sincap” Türk öğrenciler tarafından üretilen diğer metaforlardan bazılarıdır. Söz konusu kategoride 12 Suriyeli öğrenci tarafından 10 metafor üretildiği en fazla metaforun ise 3 metaforla “bilinmeze yolculuk” metaforu olduğu sonucuna ulaşılmıştır. “Sudan çıkmış balık”, “yeni doğmuş bebek”, “savunmasız insan”, “yolcu”, “bulmaca”, “tohum” diğer üretilen metaforlardan bazılarıdır.

Umudun ifadesi olarak göç kategorisinde ise 9 öğrenci tarafından 8 metafor üretilmiştir. “Kabı değişen çiçek”, “yeni fidan”, “açmaya hazır çiçek”, “kelebek (2)” üretilen metaforlardan bazılarıdır. Aynı kategoride 20 Suriyeli öğrenci tarafından 19 metafor üretilmiş olup; “emanet”, “tohum”, “yeni fırsat”, “özgür olma”, “kardelen”, “umut (2)”, “battaniye”, “zeytinyağı” üretilen metaforlardan bazılarıdır.

Tüm öğrenciler tarafından üretilen metaforlar arasında birçok metaforun bitki ve hayvana benzetilerek (sürüdeki yabancı koyun, kelebek, dilsiz kuş, tohum, kardelen) açıklanması⁵⁶²; yine Suriyeli öğrencilere yönelik olumsuz metafor kullanımı bağlamında⁵⁶³; ve diğer birçok çalışmaların sonuçlarıyla⁵⁶⁴ benzerlik göstermektedir.

Türk ve Suriyeli öğrenciler genel olarak göç kavramına yönelik olumsuz ifadelerde bulunduğu ve tüm metaforlar göz önünde bulundurulduğunda en fazla metaforun karamsarlığın ifadesi olarak göç kategorisinde (Suriyeli öğrencilerin %46,7; Türk öğrencilerin %61,7) toplandığı tespit edilmiştir. Çalışmadaki sonuçlar literatürde çalışılan bir çok çalışmayla benzerlik göstermektedir⁵⁶⁵

Araştırma bulgularından hareketle birtakım önerilerde bulunulabilir. Türk öğrencilerin Suriyeli öğrencileri kabullenme ve onlara yönelik daha kabullenici bir tutum sergilemeleri amacıyla çalışmalar yapılabilir. Eğitim programı konusunda karar vericilerin Suriyeli ve Türk öğrencilere yönelik birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen; yaklaşık 11 yıldan bu yana Suriyeli mülteci öğrencilerin bunun yanında Türk öğrencilerin göç kavramına yönelik algılarında olumsuz örneklerin ağırlıklı olarak devam etmesi daha fazla çalışmaya ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada göç kavramına yönelik Suriyeli ve Türk öğrenciler üzerinde yapılan çalışma öğretmenler üzerinde de yapılabilir. Yine aynı çalışma kapsamı genişletilerek daha fazla öğrenci grupları üzerinde yapılabilir.

Kaynakça

- Alger, Christina. "Secondary teachers' conceptual metaphors of teaching and learning: Changes over the career span". *Teaching and Teacher Education*, 25/5 (2009),743–751.
- Annels, Merilyn. "Triangulation of qualitative approaches: Hermeneutical phenomenology and grounded theory", *Journal of Advanced Nursing*, 56/1 (2006), 55-61.
- Boylu, Emrah- Işık, Ömer Faruk. "Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen Suriyeli mülteci öğrencilerin Türkiye algılarına yönelik metaforik bir çalışma". *Başkent University Journal of Education*, 7/1 (2020), 129-145.
- Burak, Durmuş-Zeynel, Amaç. "Mülteci öğrenciler kanadı kırık kuşlar gibidir": Öğretmen adaylarının mülteci öğrenci algıları". *Milli Eğitim Dergisi*, 50/1(2021), 221-247.
- Cengiz, Semran. "Göç, kimlik ve edebiyat". *Journal of World of Turks*, 2/3 (2010),185-193.
- Demirtaş, Süleyman. *Sınıf öğretmenlerinin Suriyeli öğrencilere ilişkin metafor algılarının incelenmesi (Konya incelenmesi)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2019.
- Demirtaş, Süleyman-Mentiş Taş, Ayşe. "Sınıf Öğretmenlerinin Suriyeli Öğrencilere İlişkin Metafor Algılarının İncelenmesi Konya Örneği". *Researcher*, 7/3(2019), 156-177.
- Deniz, Taşkın. "Uluslararası Göç Sorunu Perspektifinde Türkiye". *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18/1(2014), 175-204.
- Dey, Ian. *Qualitative Data Analysis: A User-Friendly Guide for Social Scientists*. London: Routledge Publications, 1993.

⁵⁶² Demirtaş, Sınıf öğretmenlerinin Suriyeli öğrencilere ilişkin metafor algılarının incelenmesi (Konya incelenmesi), 89.

⁵⁶³ Ömer Tuğrul Kara vd. "Çukurova Üniversitesi Türkçe Öğretmenliği Bölümünde Okuyan Öğrencilerin Suriyeli Mülteci Kavramına İlişkin Algıları". *Eğitimde Kuram ve Uygulama*, 12/4 (2016), 945-961.

⁵⁶⁴Tıkman, Fatih vd. "Göç Metaforuna Yolculuk: Bir Fenomenolojik Çalışma". *Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/14(2017), 104-126; Kılınç, Fatma Elif vd. "Türk Ve Suriyeli Çocukların Göç Kavramına İlişkin Metaforlarının Belirlenmesi". *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 18 (2018), 37-54.;

⁵⁶⁵Boylu - Işık, "Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen Suriyeli mülteci öğrencilerin Türkiye algılarına yönelik metaforik bir çalışma",133-134; Burak –Amaç, "Mülteci öğrenciler kanadı kırık kuşlar gibidir": Öğretmen adaylarının mülteci öğrenci algıları", 230-231.

Ekici, Süleyman-Tuncel Gökhan. "Göç ve insan". *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/1 (2015), 9-22.

Eminoğlu, Nida- Eminoğlu, Mehmet Fatih. "Suriyeli mülteci öğrenci, okul ve öğretmen algılarının karşılaştırmalı olarak incelenmesi". *Journal of Social Sciences And Education*, 3/1(2020), 387-399.

Erel, Serra. "Türkiye'deki Suriyeli çocukların okul kavramına yönelik metaforik algıları". İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans tezi, 2020. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/ET002291.pdf>

Gürkan, Uğur. "Eğitim kurumlarındaki idarecilerin Suriye'den göç ve Suriyeli öğrenciler hakkındaki metaforik algıları". *ICPESS International Congress on Politic, Economic and Social Studies*,4/1 (2018), 34- 69.

İçduygu, Ahmet-Aksel Damla B. *Türkiye'de düzensiz göç*. Ankara: Uluslararası Göç Örgütü Türkiye, 2012.

Kara, Polat- Korkut, Recep. "Türkiye'de göç, iltica ve mülteciler". *Türk İdare Dergisi*, 467/1(2010), 153-162.

Kılınç, Fatma Elif vd. "Türk Ve Suriyeli Çocukların Göç Kavramına İlişkin Metaforlarının Belirlenmesi". *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 18 (2018), 37-54.

Kocabaş Cihan-Alpaydın, Yusuf. *Göç olgusu ve Türk eğitim paradigması*. Ankara: Göç Araştırmaları Vakfı (Kasım 2021).

Lakoff, George. The Contemporary Theory of Metaphor. In *Metaphor and Thought*.(1993) UC Berkeley. Retrieved from <https://escholarship.org/uc/item/4nv3j5j9>

Levent, Faruk-Çayak, Semih. "Türkiye'deki Suriyeli öğrencilerin eğitimine yönelik okul yöneticilerinin görüşleri". *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi* 14/27 (2017), 21-46.

Miles, Matthew -Huberman, Michael. *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook*. Thousand Oaks, CA: Sage. (1994).

Nazık, Erdal- Yıldırım, Bilal. "Suriyeli Öğrencilerin Güvenlik Kavramına İlişkin Algılarının Metaforlar Aracılığıyla İncelenmesi". *Mustafa Kemal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6/9(2022), 181-194.

Ömer Tuğrul Kara vd. "Çukurova Üniversitesi Türkçe Öğretmenliği Bölümünde Okuyan Öğrencilerin Suriyeli Mülteci Kavramına İlişkin Algıları". *Eğitimde Kuram ve Uygulama*, 12/4 (2016), 945-961.

Patton, Michael, Quinn. Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri. Çev.Mesut Bütün-Selçuk Beşir Demir. Ankara: Pegem Akademi, 2014.

Saban, Ahmet. "Okula İlişkin Metaforlar". *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 55, (2008), 459-496.

Tezcan, Mahmut. "Ülkemizde göç ve eğitim sorunları". *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)*, 27/1 (1994), 61-67.

Tıkman, Fatih vd. "Göç Metaforuna Yolculuk: Bir Fenomenolojik Çalışma". *Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/14(2017), 104-126.

Tut, Edip vd. "Suriyeli ve Türk öğrencilerin öğretmen ve okul kavramlarına yönelik metaforik algılarının incelenmesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/56 (2018), 676-694.

Uyan Dur, Banu İnanç. "Metafor ve ekslibris". *Uluslararası Ekslibris Dergisi*, 3/5(2016), 122-128.

Uzun, Zafer- Özcan, Emre. "Sosyoloji lisans öğrencilerinin Suriyeli sığınmacı ve mülteciler hakkındaki metaforik algıları". *Journal of Human Sciences*, 14/3 (2017), 2925-2948.

Wan, Wan vd.. "From students' and teachers' perspectives: Metaphor analysis of beliefs about EFL teachers' roles". *System*, 39/3(2011), 403-415.

Yıldırım, Ali-Şimşek, Hasan. *Soysal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2011.

Yılmaz, Abdurrahman, "Uluslararası Göç: Çeşitleri, Nedenleri ve Etkileri", *Turkish Studies*, 9/2(2014),1685-1704.

Yurdakul, Ahmet-Tok, Türkay Nuri, "Öğretmen gözüyle göçmen/mülteci öğrenci". *Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 9/2 (2018), 46-58.

Zembat vd. "Okul Öncesi Öğretmenlerinin "Göçmen Çocuk" Metaforlarının Belirlemesi". *International Primary Education Research Journal*, 5/2 (2021), 152-170.

Zheng, Hong bo & Song, Wen Juan. "Metaphor analysis in the educational discourse: A critical view". *US-China Foreign Language*, 8/9 (2010), 42-49.

Mondros Mütarekesinden Ankara Anlaşmasına Kadar Türk ve Suriyeli Direnişçiler Arasındaki İlişkiler

Fatih Turgay Eldem*

Özet

Büyük Savaş sırasında Kuzey Arap Ordusu komutanı Emir Faysal, Mavera-i Ürdün'ü ve Şam'ı ele geçirdikten sonra 5 Ekim 1918'de, Kral Hüseyin adına bağımsız Suriye Hükümetinin kurulduğunu ilan etmişti. Sonraki 15 ay içerisinde Şam Vilayetinin ve Deyrizzor Sancağının tamamı, Halep Vilayetinin de çoğu Suriye Hükümetinin eline geçecekti. 16. ayda Bağdat demiryolunun kuzeyinde kalan Halep Vilayetinin Maraş, Urfa ve Antep Sancakları Türk Misak-ı Millisi'ne dahil olacaktı.

Türkiye'de Adana'nın, Suriye'de de sahil bölgesinin Fransız askerlerince işgalinden sonra bu yerlerde yerel küçük direnişler başlamıştı. Neredeyse aynı anda (Türkiye'de Sivas Kongresinden sonra, Suriye'de de İngiliz-Fransız Hükümetleri arasındaki nüfuz bölgesi anlaşmasından önce), her iki ülkedeki direniş hareketleri organize olmaya başladı. Eylül 1919'da Türkiye'de çeteler yerel Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri aracılığıyla Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti altında örgütlenirken, Suriye'de de isabeler (Arap çeteler) Milli Müdafaa Komitesinin yerel şubeleri vasıtasıyla Yüksek Milli Konsey altında birleştiler. Kasım-Aralık 1919'da Sivas'taki Muvahhidun Cemiyeti Genel Kongresinde her iki direniş hareketi ilk defa irtibata geçti. Suriye'deki direnişte, Türk direnişçilerle ortak askeri eğitim ve tecrübeye sahip bazı şahsiyetler (Mevlud Muhlis Paşa, Cemil el-Midfai ve Ramazan Şellaş gibi) vardı. Adı geçen şahsiyetler, Osmanlı sonrası ayaklanmaları milli kurtuluşun ayrı hareketleri olarak değil, daha çok tek, farklılaşmamış mücadelenin yerel koşullara uygunlaştırılmış unsurları olarak görüyordu. Bu nedenle işgale karşı olan direnişlerini, Türk direnişçilerinininkine ortak ettiler. Suriyeli direnişçiler ile Türk direnişçiler arasındaki temaslar Suriye Hükümetinin varlığında ve yokluğunda, Ekim 1921'de yapılan Türk-Fransız Ankara Anlaşmasına kadar devam etti. Fakat Büyük Savaş döneminde doğan karşılıklı güvensizlik nedeniyle taraflar arasında kapsamlı bir ittifak yapılamadı; sınırlı bir ilişki kurulabildi.

Türk Milli Mücadelesi, Suriye Milli Mücadele hareketini kendi topraklarını işgalden kurtarmak için bir araç olarak kullandı. Suriye milli hareketi de Türk milli hareketini, İtilaf Devletlerine karşı mücadelelerinde subay, silah ve para kaynağı olarak gördü. Ama Suriyeli direnişçilerin aldığı sınırlı subay, silah ve para desteği, Suriye'deki etkin kurumların ve liderliğin yokluğunda, onların kurtuluş mücadelelerinde işe yaramadı. Türkiye ise imparatorluk mirası yüzlerce yıllık göreceli olarak etkin kurumları ve liderliği sayesinde, Bolşevik Rusya'dan gelen çok miktarda para ve silah yardımından yararlanarak, Fransızlarca işgal edilen yerlerin bazılarını silah zoruyla,

---

* (Kıdemli) Ticaret Uzmanı, T.C. Ticaret Bakanlığı, e-posta: eldem_ft@outlook.com

bazılarını da Ankara Anlaşması ile geniş ekonomik imtiyazlar vermek ve Hatay'ı bırakmak şartıyla kurtardı.

Bu makalede genellikle ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Yazar, Türkçe ve Arapça eserlerin (tarih yazımların) çoğunluğunun politik yanı ağır bastığından, göreceli olarak objektif bulunduğu İngilizce eserlerden daha çok yararlanma yolunu seçmiştir. Fakat yine de karşılaştırmalı çalışarak ve İngiliz ile Türk arşivleriyle tamamlayarak, bu makaleyi yazmıştır. Çalışmanın sonunda Suriyeli direnişçilerin, Fransızlara karşı mücadelesinde Türk direnişçilerle ilişkilerinin, Türk tarih yazımında ya neredeyse boş bırakıldığı ya da çoğunlukla çarpıtıldığı anlaşılmıştır. Örneğin El-Cezire Cephesi, hemen hemen sadece BMM Hükümetinin İngilizlere karşı yaptığı Revandiz Harekâtına indirgenmekte; bundan önce Suriyeli direnişçilerin Deyrizzor ve Telafer'e yaptıkları harekâtlarından ve Türk direnişçilerin bu harekâtlara verdiği katkılardan hiç bahsedilmemektedir. Türk ve Suriyeli direnişçilerin müşterek Suriye Harekât-ı Milliyesi sırasında yaptıkları el-Sukaylebiye baskını, basit bir çapulculuk olayına indirgenmektedir. Suriyeli direnişçilerin kendi bağımsızlıkları için mücadele etmesi, yalnızca Suriye'deki Türk yandaşlarının bir mücadelesi gibi gösterilmekte; Arapların Milli Müdafaa Komitesi'nin bu yandaşların kurduğu bir örgüt olduğu zannedilmektedir. Öte yandan Suriye tarih yazımı da Ali Şefik Bey'in Suriye Harekât-ı Milliyesindeki başrolünü ve harekattan önce Suriye'deki direniş faaliyetlerini yok saymaktadır. Hatta el-Sukaylebiye baskınının Türklerin bir komplosu olduğunu yazmaktadır. Bu makalede bu tür boşluklar doldurulmaya ve çarpıtmalar düzeltilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kamil el-Kassab, Ali Şefik Bey, Ramazan Şellaş, Milli Müdafaa Komitesi, Suriye-Filistin Müdafaa-i Osmaniye Heyeti

The Relations between Turkish and Syrian Insurgents from Mudros Armistice to Ankara Agreement

Abstract

During the Great War, the commander of the Northern Arab Army, Emir Faisal, declared the establishment of an independent Syrian Government on the name of King Hussein on October 5, 1918, after capturing Transjordan and Damascus. In the next 15 months, the entire Damascus Province and Deir ez-Zor Sanjak, and most of the Aleppo Province, would fall into the hands of the Syrian Government. In the 16th month, the Maraş, Urfa and Antep Sanjaks of the Aleppo Province, which were to the north of the Baghdad railway, would be included in the Turkish National Pact.

After the occupation of Adana in Turkey and the coastal area in Syria by the French soldiers, small local resistances started in these places. Almost simultaneously (after the Sivas Congress in Turkey, and before the Anglo-French Governance Agreement in Syria), resistance movements in both countries began to organize. In September 1919, while the gangs in Turkey were organized under the Anatolian and Rumelian Defense of Rights Society through the local Defense of Rights Associations,

the isabes (Arab gangs) in Syria united under the Supreme National Council through the local branches of the National Defense Committee. Both resistance movements contacted each other for the first time at the General Congress of Muwahhidun Society in Sivas in November-December 1919. There were some personalities in the resistance of Syria, such as Mawlut Mukhlis Pasha, Jamil al-Midfai and Ramadan Shallash who had joint military training and experience with the Turkish insurgents. These figures saw the post-Ottoman uprisings not as separate movements of national liberation, but rather as elements of a single, undifferentiated struggle adapted to local conditions. For this reason, they shared their resistance against the occupation with that of the Turkish resistance fighters. Contacts between Syrian insurgents with Turkish counterparts in the presence and in the absence of a Syrian government continued till the Ankara Agreement concluded in October 1921. However, due to the mutual distrust that arose during the Great War, a comprehensive alliance could not be made between the parties; a limited relationship could be established.

It is safe to say that the Turkish National Movement used that of the Syrian National as a means to free its territory from the occupation. On the other hand, the Syrian National Movement saw the Turkish National Movement as a source of officers, weapons and money in the struggle against the Entente Powers. Nevertheless, the limited number of officers, arms and money received by Syrian insurgents did not work in their struggle for liberation in the absence of effective institutions and leadership in Syria. Thanks to the imperial legacies of hundreds of years of relatively effective institutions, and leadership, by taking advantage of the large amounts of money and weapons aid from the Bolshevik Russia, Turkey saved her territories occupied by the French either at gunpoint or on the conditions by the Ankara Agreement that give extensive economic privileges, and that leave Hatay.

It is obvious that secondary sources were generally used in this article. Since the majority of Turkish and Arabic works (historiographies) have a predominant political side, the author has chosen to make more use of English works, which he finds relatively objective. However, he wrote this article, working comparatively and supplementing it with the British and Turkish archives. At the end of the study, it has been understood that the relations of the Syrian insurgents with the Turkish insurgents in their struggle against the French are either left almost blank or mostly distorted in Turkish historiography. For example, al-Jazeera Front is almost reduced to the Rawandiz Operation carried out by the GNA Government against the British. Before this, there is no mention of the Syrian insurgents' operations in Deir ez-Zor and Tal Afar, and the contributions of the Turkish insurgents to these operations. al-Suqaylabiya raid carried out by the Turkish and Syrian insurgents during the joint Syrian National Operations is reduced to a simple looting event. The struggle of the Syrian insurgents for their own independence is presented as a struggle only by the Turkish supporters in Syria. The National Defense Committee of the Arabs is supposed to be an organization founded by these supporters. On the other hand, Syrian historiography ignores Ali Shafiq Bey's leading role in the Syrian National Operations and his resistance activities in Syria before the operations. It even writes

that al-Suqaylabiya raid was a conspiracy of the Turks. In this article, such gaps were filled and distortions were tried to be corrected.

Key Words: Kamil al-Qassab, Ali Shafiq Bey, Ramadan Shallash, National Defence Committee, Ottoman Defence Board of Syria-Palestine

Giriş

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandığı zaman Fırat'ın batısında, Mustafa Kemal Paşa komutasındaki Yıldırım Orduları Grubu İskenderun, Deyr el-Cemal, Tel Rıfat, Ahterin, Gendure, Cerablus güneyinde Fırat Nehrine ulaşmış; Fırat'ın doğusunda, Ali İhsan Sabis Paşa kumandasındaki 6. Ordu Mendik, Fırat Nehri, Rakka, Deyrizzor, Meyadin, Habur Nehri, Sincar, Telafer, Hamam el-Alil, Dibece, Taktak, Çemçemal, Süleymaniye, Halepçe'nin güneyinde İran sınırına dayanmıştı.⁵⁶⁶ Fakat zikzak bir şekilde sıralanan adı geçen yerlerin çoğu, Mütareke sürecinin başlarında İngiliz ve Arap kuvvetlerince işgal edilince, birbirlerinden izole kalan Osmanlı orduları kuşatılmamak için Torosların ve Bağdat Demiryolunun kuzeyine çekildi.

Büyük Savaş sırasında Kuzey Arap Ordusu komutanı Emir Faysal, Mavera-i Ürdün'ü ve Şam'ı ele geçirdikten sonra 5 Ekim 1918'de, Kral Hüseyin adına bağımsız Suriye Hükümetinin kurulduğunu ilan etmişti.⁵⁶⁷ Sonraki 15 ay içerisinde Şam Vilayetinin ve Deyrizzor Sancağının tamamı, Halep Vilayetinin de çoğu Suriye Hükümetinin eline geçecekti. 16. ayda Bağdat demiryolunun kuzeyinde kalan Halep Vilayetinin Maraş, Urfa ve Antep Sancakları Türk Misak-ı Millisine dahil olacaktı. İngilizler, Ekim 1918'de Suriye Hükümetinin topraklarına resmi olarak İşgal Edilen Düşman Toprakları-Doğu bölgesi diyerek, bölge idaresinin başına Askeri Vali sıfatıyla el-Fetat üyesi Ali Rıza el-Rikabi'yi getirdiler. Emir Faysal ise Kuzey Arap Ordusunun başı olarak resmen, sadece Allenby'nin karargâhına karşı sorumluydu. Ama yetki ve nüfuzu, uygulamada Suriye Hükümeti tarafından kabul ediliyordu. Suriye sahili de İşgal Edilen Düşman Toprakları-Kuzey (sonradan Batı) bölgesi adıyla Fransızların idaresine verildi. İlk Fransız Yüksek Komiseri Georges Picot oldu.⁵⁶⁸

Türkiye'de Adana'nın, Suriye'de de sahil bölgesinin Fransız askerlerince işgalinden sonra bu yerlerde yerel küçük direnişler başlamıştı. Neredeyse aynı anda (Türkiye'de Sivas Kongresinden sonra, Suriye'de de İngiliz-Fransız Hükümetleri arasındaki nüfuz bölgesi anlaşmasından önce), her iki ülkedeki direniş hareketleri organize olmaya başladı. Eylül 1919'da, Türkiye'de çeteler yerel Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri aracılığıyla Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti altında örgütlenirken, Suriye'de de isabeler (Arap çeteler) Milli Müdafaa Komitesinin yerel şubeleri

---

⁵⁶⁶ Kâmil Önalp ve Hilmi Üstünsoy, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sina -Filistin Cephesi, 4. Cilt, 2. Kısım, (Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, 1986), 730; İhsan Ş. Kaymaz, Musul Sorunu, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014), 74-75, 569

⁵⁶⁷ Ali A. Allawi, Irak Kralı I. Faysal, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 180

⁵⁶⁸ A.g.e., 179-180, 190

vasıtasıyla Yüksek Milli Konsey altında birleştiler. Kasım-Aralık 1919'da Sivas'ta yapılan Muvahhidun Cemiyeti Genel Kongresinde her iki direniş hareketi ilk defa irtibata geçti. Suriye'deki direnişte, Türk direnişçilerle ortak askeri eğitim ve tecrübeye sahip bazı şahsiyetler (Mevlüd Muhlis Paşa, Cemil el-Midfai ve Ramazan Şellaş gibi) vardı. Adı geçen şahsiyetler, Osmanlı sonrası ayaklanmaları milli kurtuluşun ayrı hareketleri olarak değil, daha çok tek, farklılaşmamış mücadelenin yerel koşullara uyumlaştırılmış unsurları olarak görüyordu.⁵⁶⁹ Bu nedenle işgale karşı olan direnişlerini, Türk direnişçilerinininkine ortak ettiler. Suriyeli direnişçiler ile Türk direnişçiler arasındaki temaslar Suriye Hükümetinin varlığında ve yokluğunda, Ekim 1921'deki Ankara Anlaşmasına kadar devam etti. Fakat Büyük Savaş döneminde doğan karşılıklı güvensizlik nedeniyle, taraflar arasında kapsamlı bir ittifak yapılamadı; sınırlı bir ilişki kurulabildi.

Bu makalede genellikle ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Yazar, Türkçe ve Arapça eserlerin (tarih yazımların) çoğunluğunun politik yanı ağır bastığından, göreceli olarak objektif bulunduğu İngilizce eserlerden daha çok yararlanma yolunu seçmiştir. Ama yine de karşılaştırmalı çalışarak ve İngiliz ile Türk arşivleriyle tamamlayarak, bu makaleyi yazmıştır. Çalışmanın sonunda Suriyeli direnişçilerin, Fransızlara karşı mücadelesinde Türk direnişçilerle ilişkilerinin, Türk tarih yazımında ya neredeyse boş bırakıldığı ya da çoğunlukla çarpıtıldığı anlaşılmıştır. Örneğin El-Cezire Cephesi, hemen hemen sadece BMM Hükümetinin İngilizlere karşı yaptığı Revandiz Harekâtına indirgenmekte; bundan önce Suriyeli direnişçilerin Deyrizzor ve Telafer'e yaptıkları harekâtlarından ve Türk direnişçilerin bu harekâtlara verdiği katkılardan hiç bahsedilmemektedir. Türk ve Suriyeli direnişçilerin müşterek Suriye Harekât-ı Milliyesi sırasında yaptıkları el-Sukaylebiye baskını, basit bir çapulculuk olayına indirgenmektedir. Suriyeli direnişçilerin kendi bağımsızlıkları için mücadele etmesi, yalnızca Suriye'deki Türk yandaşlarının bir mücadelesi gibi gösterilmekte; Arapların Milli Müdafaa Komitesi'nin bu yandaşların kurduğu bir örgüt olduğu zannedilmektedir. Öte yandan Suriye tarih yazımı da Ali Şefik Bey'in Suriye Harekât-ı Milliyesindeki başrolünü ve harekattan önce Suriye'deki direniş faaliyetlerini yok saymaktadır. Hatta el-Sukaylebiye baskınının Türklerin bir komplosu olduğunu yazmaktadır. Bu makalede bu tür boşluklar doldurulmaya ve çarpıtmalar düzeltilmeye çalışılmıştır.

1. Osmanlı Hükümeti ile Suriye Hükümeti Arasındaki İlk Temaslar

Mondros Mütarekesi imzalandıktan hemen sonra Osmanlı ve Suriye Hükümetleri arasında temaslar başladı. Suriye Hükümeti, 14 Kasım 1918'de Osmanlı Hükümeti Harbiye Nazırına ve Sadrazam'a gönderdiği gizli mektupta İslam birliğinden bahsederek, "Hükümet-i Arabiye'nin herhangi bir şekl-i idare ile Hükümet-i Osmaniye'ye yakın ve bağlı kalmak hususunu" dile getirdi. Harbiye Nazırı ise "Hükümet-i Seniye'nin böyle bir teklife tamamen rağbet edeceği şüpheden aridir" diyerek, Suriye Hükümetinin bu isteklerini yakında toplanacak olan Paris Barış Konferansında

⁵⁶⁹ Michael Provence, "Ottoman Modernity, Colonialism, and Insurgency in the Interwar Arab East", *International Journal of Middle East Studies*, 43/2, (May 2011), 207

açıklamasını istedi.⁵⁷⁰ Suriye Hükümetinin mektubunu, böyle görüşlere sahip olan Genelkurmay Başkanı ve el-Ahd el-İraki üyesi Yasin el-Haşimi gönder(t)miş olmalıydı.

Haziran 1919'da Emir Faysal, Kerek Mutasarrıfı Esat Bey ve o zaman Konya'da 2. Ordu Müfettişi olan Mersinli Cemal Paşa aracılığıyla, Padişah Vahdeddin'e bağlılığını ve sadakatini belirten el yazısıyla yazılmış bir mektubu Padişah'a ve Sadrazam'a ulaştırdı. Mersinli Cemal Paşa'nın cevabı almak için İstanbul'a gelince görevden alınması nedeniyle, Osmanlı Hükümetinin yine onun aracılığıyla Temmuz'da verdiği gizli cevabın ne olduğu ve yerine ulaşip ulaşmadığı bilinmemektedir.⁵⁷¹ Fakat Emir Faysal'ın mektubunun Suriye'deki durum hakkında bilgi edinme ihtiyacını artırdığı ve bu tarihten itibaren, Diyarbakır'da bulunan 13. Kolordu'dan Suriye'deki gelişmelere ilişkin istihbaratın İstanbul'a yağmaya başladığı görülmektedir. Hatta büyük olasılıkla Ekim 1919'da, Amasya'da Ali Rıza Paşa Hükümeti ile Heyet-i Temsiliye arasında yapılan görüşmelerden sonra Osmanlı Hükümetince elde edilen Suriye istihbaratı, Heyet-i Temsiliye'ye de iletmeye başlandı.⁵⁷²

Öte yandan 13. Kolordu Komutanı Albay Ahmet Cevdet Bey'in, Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya görüşmelerine ilişkin görüşlerini istemesi üzerine gönderdiği 16/17 Ekim 1919 tarihli telgrafta, Osmanlı Halifesinin başkanlığında farklı Arap ülkelerinin oluşturacağı bir konfederasyon kurulması çağrısında bulunuyordu.⁵⁷³ Ahmet Cevdet Bey Arap İsyanına katılmamış Iraklı bir Arap subayı idi. Yasin el-Haşimi ona, daha önceden bu yönde düşüncelerini bildiren bir mektup göndermişti.⁵⁷⁴ Bu fikir ise II. Meşrutiyetten beri siyasi çevrelerde dile getirilmiş fakat sonradan gözden düşmüş olmakla beraber, şimdi yeniden gündeme geliyordu.⁵⁷⁵ Emir Faysal ve Mustafa Kemal Paşa da aşağıda belirtildiği gibi sonradan bu görüşü kabul edeceklerdi.

2. Türk Direnişçiler ile Suriyeli direnişçiler Arasındaki İlk Temaslar

İngiliz istihbaratına göre Üçüncü Enternasyonel (Komintern) döneminde Bolşevik Rusya Dışişleri Komitesi Şark Kolu Müslüman Şubesi, 1919 Ağustos ayında Moskova'da İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadını kurdu. Bu ittihadın Moskova, Erzurum ve Berlin'de ayrı Heyet-i Merkeziyeleri vardı ve giderleri Komintern tarafından karşılanıyordu. İran, Kafkasya, Anadolu, Türkistan, Hindistan, Afganistan'a bakan Erzurum Heyet-i Merkeziyesini, Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (sonradan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti) üstleniyordu. Heyet-i Merkeziye'de İttihatçıların yanı sıra Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey gibi milliyetçiler de yer alıyordu. Heyet-i

⁵⁷⁰ M. Derviş Kılınçkaya, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2008), 107-108

⁵⁷¹ Sina Akşin, "Turkish-Syrian Relations in the Time of Faisal (1918-20)", *The Turkish Yearbook of International Relations*, 20/0, (1981), 4

⁵⁷² Kılınçkaya, a.g.e., 147, 157

⁵⁷³ Akşin, a.g.m., 6

⁵⁷⁴ Eliezer Tauber, "Syrian and Iraqi Nationalist Attitudes to the Kemalist and Bolshevik Movements", *Middle Eastern Studies*, Taylor and Francis Ltd., Vol. 30, No. 4, October 1994, 903

⁵⁷⁵ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları", *Bellekten*, 44/174, (Nisan 1980), 333

Merkeziye'nin Ortadoğu'daki özerk merkezleri ise genellikle bu ülkelerin ulusal örgütleri ya da partilerinde odaklaşıyordu.⁵⁷⁶

İttihadın Heyet-i Merkeziye görevini, Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin önde gelen sekiz üyesinin kurduğu gizli Muvahidun Cemiyeti vasıtasıyla yaptığı anlaşılıyor. Muvahidun Cemiyeti doğal olarak İttihad-ı İslamı savunmaktaydı ve Bolşevik taraftarıydı. Cemiyet, 11 Kasım- 10 Aralık 1919 arasında Sivas'ta ilk genel kongresini yaptı. Açış konuşmasını eski Vali ve Heyet-i Temsiliye Üyesi Bekir Sami Bey'in (Kunduh) yaptığı Kongreye, Ortadoğu ve Kafkasya'dan Müslüman temsilciler katıldı. Bunlar arasında Suriye'den Hama'daki Geylanizadelerden Necip Efendi ile Beyrut'taki Tabbarezadelerden Feyzullah Efendi ve Şam'daki Azmzadelerden Hüseyin Paşa da bulunmaktaydı. Hatta Necip Efendi, Cemiyet Yürütme Kuruluna seçildi.⁵⁷⁷ Adı geçen kişilerin Suriye'deki Arap Klubü üyeleri veya sempatizanları olmaları kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Cemiyet, Suriye'de Arap Klubüyle birleşmiş/odaklaşmıştı.⁵⁷⁸

Muvahidun Kongresi sırasında Suriyeli temsilciler ortak hareket üzerinde görüşmüş ve Türkler, Kilikya'daki Fransız birliklerine karşı saldırıya geçmeyi kabul etmişti.⁵⁷⁹ Fakat Mustafa Kemal Paşa, 8 Aralık 1919'da Sivas'ta Fransız temsilci Picot ile yaptığı ve Bekir Sami Bey'in de katıldığı gayr-i resmi görüşmede, Picot'nun Paris Barış Konferansında Türkiye'nin bağımsızlığı lehinde çalışması karşılığında, barışa kadar Kilikya'da işgal kuvvetlerine karşı bir hareket olmaması konusunda belli belirsiz anlaşmıştı.⁵⁸⁰ Ortak düşman Fransızlara saldırmak için artık Maraş ayaklanmasının başlaması gerekecekti.

3. Suriyeli Direnişçilerin (İsabelerin) İlk Eylemleri: Suriye'deki Arap (Milli Müdafaa Komitesi) ve Türk (Suriye-Filistin Müdafaa-i Osmaniye Heyeti) mücadele örgütlerinin kuruluşu, birleşmesi ve dağılması

Büyük Savaşın bitiminden hemen sonra Şam'da Arap Klubü kuruldu. İlk başkanı (Filistinli) âlim ve müftü Şeyh Abdülkadir el-Muzaffer idi. Emir Faysal da Klubün onursal başkanıydı. Klub, Suriye'nin önemli şehirlerinde şubeler açarken, 1919 sonuna kadar Fransa'nın Suriye'deki emellerine karşı etkili siyasi eylemlerde bulundu.⁵⁸¹ Diğer yandan Türkiye'de Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919) yapılmadan önce, 2 Temmuz 1919'da Şam'da Suriye Genel Kongresi toplandı. Gizli el-Fetât örgütünün siyasi ayağı olan Hizb el-İstiklal'in önderleri Levant'taki bütün Arapları kapsayacak milli bir kongre toplanmasını istemişlerdi.⁵⁸² Bu nedenle bugünkü Suriye, Filistin, Ürdün ve Lübnan'dan

⁵⁷⁶ Zafer Toprak, "Bolşevik İttihatçılar ve İslam Kominterni", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 43, (Temmuz 1997), 9-11

⁵⁷⁷ Metin Hülagü, *İslam Birliği ve Mustafa Kemal*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008), 105-116; Akşin, a.g.m., 6n

⁵⁷⁸ Hülagü, a.g.e., 106

⁵⁷⁹ Laurence Evans, *Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)*, (İstanbul: Milliyet Yayınları 1972), 247

⁵⁸⁰ Kılınçkaya, a.g.e., 153-154

⁵⁸¹ Eliezer Tauber, *The Formation of Modern Syria and Iraq*, (Routledge, 1995), 70-72

⁵⁸² Kılınçkaya, a.g.e., 124

seçilen temsilcilerin katıldığı milli kongrede Halep'ten Mer'i el-Mellah, Fatih el-Maraşi ve İbrahim Hananu ile Antakya'dan Suphi Bereket de bulunuyordu.⁵⁸³ Kongre bildirisinde, Suriye'deki Arapların bağımsızlıkları verildiğinde Bulgarlar, Sırp ve Yunanlılardan daha az kabiliyetli ve yakışsız olmadıklarını, Milletler Cemiyeti Anlaşmasının 22. Maddesini, kendilerini mandater bir gücün idaresine ihtiyaç duyan az gelişmiş ırkların sınıfına soktuğu için protesto ettiklerini ilan ettiler. Kongre daha sonra dağılmayarak, bir millet meclisi işlevi gördü.⁵⁸⁴

İngiltere Başbakanı Lloyd George'un daveti üzerine İngiltere'ye gitmeden önce Eylül 1919'un başlarında yaptığı bir toplantıda Emir Faysal, el-Fetat üyesi ve âlim Şeyh Kamil el-Kassab'dan bir halk hareketi başlatmasını istedi. el-Kassab, el-Fetat'ın da teşvikiyle Eylül ayının sonlarında Şam'da Milli Müdafaa Komitesini kurdu. Komite, her yaştan ve meslekten kişileri kapsıyordu. Suriye Kongresi üyeleri ile çeşitli cemiyet ve parti üyeleri Komiteye katılmıştı. Komitenin resmi bir başkanı olmamakla beraber, hitabet yeteneği olan el-Kassab başkan olarak tanındı.⁵⁸⁵ 19 Eylül'de de Lloyd George, Londra'da Emir Faysal'a Kilikya ve Suriye'yi boşaltıp, Fransızlara bırakacaklarını söyledi. Bu haberin kısa bir süre sonra Suriye'ye ulaşması üzerine, bir yandan el-Haşimi 3 Ekim'de bir genelge yayınlayarak, Fransız işgaline karşı Arap subayları emrinde isabeler ve aşiret kuvvetleri kurulmasını isterken, diğer yandan Komite de 12.000 askerden oluşan yeni bir ordu kurulacağını duyurdu. Ne var ki İngiliz müdahalesiyle ordu kurulması girişimi durduruldu.⁵⁸⁶

Ekim ayının sonlarında, Komitenin başına geçmesi için halkın seçtiği üyelerden oluşan Yüksek Milli Konsey Şam'da kuruldu ve yine el-Kassab başkanı olarak tanındı. Konseye yardımcı olmak amacıyla, Komitenin amaçlarıyla uyumlu her Suriye partisi ve cemiyetinden iki temsilci katıldı. Konsey, Suriye ve Kuzey Mavera-i Ürdün'ün bütün büyük şehirlerinde Komite şubeleri (yerel Komiteler) açtı. Şubeler Heyet-i Merkeziyelerini seçimle göreve getirdi. Konsey, şubelerin üstünde görünse de şubelerin özerkliği vardı. Konseyin mali kaynakları üye aidatlarından, faaliyetlerden ve zenginlerden alınacak bağışlardan oluşacaktı. Gerçekte bağışlar zenginlerden zorla ve tehditle alındı. Konsey 1000 gönüllüden oluşan askeri taburun kurulmasını, iaşelerinin teminini ve eğitimlerini üstlendi. Komite de tabur için yoğun propagandayla gönüllü toplarken, aynı zamanda İngiliz ve Fransız taraftarı Suriyelilere karşı terör uyguladı. Komite, el-Fetat'la beraber Suriye'nin sahil kesimindeki isabelere de para ve gıda yardımında bulundu, silah ve mühimmat ikmali yaptı.⁵⁸⁷ 1919'un sonlarına gelindiğinde Arap Klubü'nün, Fransızlara karşı politikası gittikçe sertleşmesine rağmen etkinliği azalmış, Komite ve el-Kassab'ın Suriye'deki etkinliği oldukça artmıştı. Suriye

⁵⁸³ Ömer Osman Umar, *Suriye 1908-1938*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2004), 406

⁵⁸⁴ Kılınçkaya, a.g.e., 126-127

⁵⁸⁵ Tauber, 1995, 70-72

⁵⁸⁶ Akşin, a.g.m., 15; Tauber, 1995, 72-73

⁵⁸⁷ Tauber, 1995, 73-74; James L. Gelvin, *Divided Loyalties*, (University of California Press, 1998), 126; David K. Fieldhouse, *Ortadoğu'da Batı Emperyalizmi 1914-1958*, (İstanbul: T & K Yayınları, 2018), 383

Kongresinde de Komiteyi gayri-resmi olarak temsil eden Hizb el-Dimokrati isminde bir muhalefet partisi kurulmuştu.⁵⁸⁸

Büyük Savaş bittiği zaman Halep'te bir hastanede yaralı olarak kalan Teşkilat-ı Mahsusa üyesi (Çerkez) Ali Şefik Bey (Özdemir), iyileştikten sonra Şubat 1919'da Halep'te kalan Türkleri, Ermeni komitecilerin ve Arap başıbozukların saldırılarına karşı korumak için Türk-Arap Muhadenet Cemiyeti adında bir cemiyet kurarak, başkanı oldu.⁵⁸⁹ Fakat Cemiyet, aynı ayın sonunda Arap Klübü'nün Halep Şubesinin organize ettiği, Fransa'nın emellerini protesto mitinginin sonunda çıkan Ermeni olaylarına karışınca, takibata uğradı.⁵⁹⁰ Ali Şefik Bey önce Mart'ta İslahiye'ye, Haziran'da da Halep üzerinden Deyrizzor'a geldi. Deyrizzor'u merkez edinerek Şammar aşiretinden oluşan kuvvetlerle Halep'e saldırmayı planladı. Fakat Şammar aşireti Şeyh ül-meşayih Abdülaziz Cerbe Şam'da Emir Faysal'ın yanında olduğu için onunla temas kurmak üzere Temmuz başında Şam'a döndü. Şam'a vardığında King-Crane Komisyonunun orada olduğunu görünce, eski cemiyetini canlandırıp, başına eski Osmanlı mebusu Mehmet Fevzi Paşa'yı geçirdi. Zaten Cerbe de saldırı teklifini kabul etmemişti.⁵⁹¹

Ali Şefik Bey, Mehmet Fevzi Paşa'nın imzasıyla Şam'daki King-Crane Komisyonu'na, Emir Faysal'ın İngiliz koruyuculuğu görüşüne karşıt (büyük bir ihtimalle ittifak-ı İslam yanlısı) bir dilekçe verince, Halep'teki ve başka yerlerdeki olaylara karıştığı gerekçesiyle tutuklandı.⁵⁹² Bir ay hapiste kaldıktan sonra Ağustos'ta serbest bırakıldı.⁵⁹³ Ama kısa bir süre sonra Mehmet Fevzi Paşa kalp krizinden ölmüş; Suriye'nin Fransızlara bırakılacağı belli olmuştu. Bunun üzerine Suriye-Filistin Müdafaa-i Osmaniye Heyeti adıyla Yüzbaşı Arnavut Muharrem Nuri, Yarbay Çerkez Sami Bey gibi eski Osmanlı subayları ile beraber Şam'da yeni bir cemiyet kurarak, başkanlığını üstlendi.⁵⁹⁴ Ali Şefik Bey hatıralarında Heyetin başına Şeyh Kamil el-Kassab'ı geçirdiğini söylemektedir.⁵⁹⁵ Oysa el-Kassab'ın, Milli Müdafaa Komitesi ile Yüksek Milli Konseyin fiili başkanı olduğunu biliyoruz.⁵⁹⁶ Görünüşe göre Heyet, Ekim ayında Yüksek Milli Konsey'e katılmıştı. Ali Şefik Bey de Heyetin,

---

⁵⁸⁸ Tauber, 1995, 60, 84-86. Eşzamanlı olarak Türkiye'de de Eylül 1919'daki Sivas Kongresinden sonra Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği direktifle, Heyet-i Temsiliye'nin hazırlayacağı nizamnameye göre, memleketin her yerinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin liderliğinde, oradaki eşrafın şahsi yardımı ile askerlik şubelerinin kontrolünde milli taburlar kurulmaya başlanmış, her askerlik şubesi bir tabur kuvvet çıkarmış, askerlik şubeleri başkanları, bu taburların komutanı olmuştu. (Mustafa Şahin ve Cemile Şahin, "Türk İstiklal Harbi'nde Askerlik Şubeleri ve Kilis Askerlik Şubesi", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 52, 2014, 278-280) 28 Ekim 1919'da da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Tüzüğü'ne yapılan özel ve gizli bir ekle milli müfrezeler adıyla silahlı direniş örgütleri oluşturulması benimsenmişti. 1920 Ağustos'undan Kasım'ına kadar milli taburlar ile milli müfrezeler birleşerek, düzenli orduyu oluşturdular. (Ahmet Emin Yaman, "Millî Ordu'dan Düzenli Orduya", *Atatürk Yolu Dergisi*, 2/6, (1990), 378, 401)

⁵⁸⁹ Murat Güztoklus, *Elcezure Konfederasyonu*, (Ankara: Barış Kitabevi, 2013), 82; Hadiye Yılmaz, "Mustafa Kemal Paşa-Emir Faysal Anlaşması ve Milli Mücadele Döneminde Suriye ve Irak", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 10/ 20, (Güz 2014), 295

⁵⁹⁰ Tauber, 1995, 88-89; Murat Bardakçı, "Musul'a 'Özdemir Bey Harekatı'", *Habertürk* (15 Haziran 2014)

⁵⁹¹ Güztoklus, a.g.e., 103- 105

⁵⁹² A.g.e.

⁵⁹³ Kılınçkaya, a.g.e., 174

⁵⁹⁴ Umar, 2004, 441

⁵⁹⁵ Güztoklus, a.g.e., 105

⁵⁹⁶ Umar, 2004, 425, 428

Konseydeki iki temsilcisinden biri olmuş; Konseyin, Türk milli hareketi ile iş birliğinde irtibat noktası görevini görmüştü.⁵⁹⁷

Heyet Halep, Hama, Humus, Beyrut, Trablusşam, Kuneytra'da şubeler açtı. Şubeler içinde belki de en etkinini Hilal Bey'in başkanı olduğu Halep Heyet-i Merkeziyesi idi. Hilal Bey aynı zamanda cemiyetin başkan yardımcısı idi.⁵⁹⁸ Ali Şefik Bey, muhtemelen 1919 sonlarında özel kâtabi Yüzbaşı Muharrem Nuri'yi, Mardin'deki 5. Tümen Komutanı Yarıbay Mehmet Kenan Bey'e (Dalbaşar) göndererek, Ankara'daki Mustafa Kemal Paşa'ya ulaştırılmak üzere bir mektup verdi. Mektupta Suriye Hükümetinin Anadolu-Suriye-Irak arasında bir konfederasyon kurulmasını istediğini, bu konuda Heyetin kendisinden talimat beklediğini yazıyordu.⁵⁹⁹ Aşağıda belirtilen telgraflar ile askeri ve siyasi talimatlar, mektuba karşılık olarak Ocak 1920'den itibaren gelmeye başladı.

Diğer yandan muhtemelen 1919 yılının Temmuz ayında, eski Halep mebusu ve şimdiki Halep Polis Şefi Yarıbay Şakir Nimet el-Şabani Halep'te, Demokrat Cemiyetini kurdu. Cemiyete eski Osmanlı bürokratları katıldı.⁶⁰⁰ Cemiyet, başlangıçta İslam birliği için Türk-Arap Konfederasyonunu savunuyordu.⁶⁰¹ Bu fikirler Yüksek Milli Konsey'inkiyle uyuşuyordu. El-Şabani, muhtemelen Ekim ayında yine Halep'te, Necat-ı Cemiyet-i Vataniyye adında bir isabe kurdu. Halep Tümen Kumandanı Yarıbay (Çerkez) Emin Bey de bu isabeye katılmıştı.⁶⁰² El-Şabani 15 Aralık 1919'da Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf göndererek, Maraş, Antep ve Kilis'teki Kuvayı Milliye'nin kendi emrine verilmesini ve eğer Fransızları buralardan atabilirse, Suriye'deki milli örgütlerin Türk Milli Mücadelesine katılmasını önerdi. Ayrıca Suriye, Irak ve Türkiye'nin bağımsızlıklarını kazandıktan sonra aralarında bir konfederasyon teşkil etmeleri önerisinde bulundu. 15 gün sonra talimat almak için Pazarcık/Maraş'ta olacağını bildirdi. Fakat bu buluşma gerçekleşmemesine rağmen,⁶⁰³ Ocak 1920'den önce el-Şabani Halep'ten Maraş'a doğru yola çıkmış ve Maraş civarında gerilla faaliyetlerinde bulunmuştu.⁶⁰⁴

---

⁵⁹⁷ Gelvin, a.g.e., 119n

⁵⁹⁸ Umar, 2004, 428-429

⁵⁹⁹ Güztoklus, a.g.e., 128

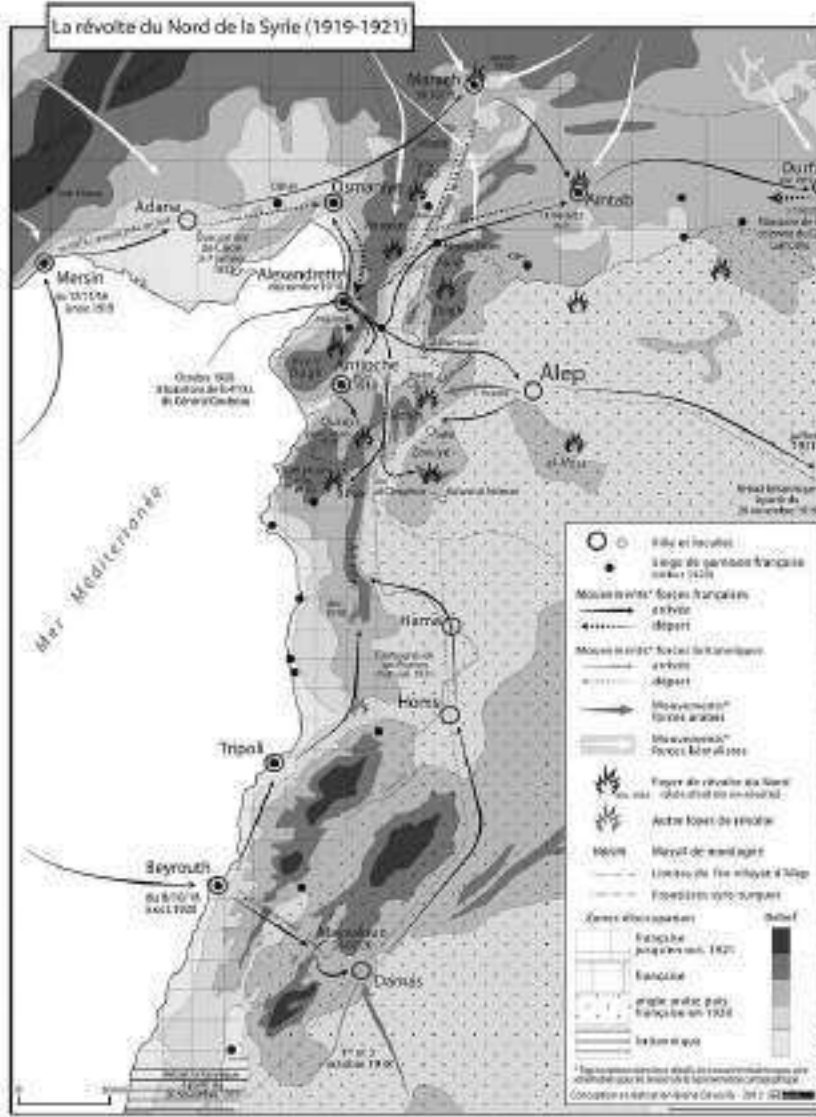
⁶⁰⁰ Philip S. Houry, *Syria and the French Mandate*, (Princeton University Press, 1989), 113

⁶⁰¹ Umar, 2004, 441; Kılınçkaya, a.g.e., 173

⁶⁰² Akşin, a.g.m., 10; Umar, 2004, 434

⁶⁰³ Akşin, a.g.m., 7n

⁶⁰⁴ Robert F. Zeidner, *The Tricolor Over the Taurus 1918-1922*, (Ankara: Turkish Historical Society, 2005), 203

Kuzey Suriye'deki ayaklanmalar 1919-1921⁶⁰⁵

Kasım 1919'dan itibaren Suriye Hükümetinin (el-Fetat ve Komite) silah ve para gizli desteğindeki aşiretler ve isabeler, sahil kısmında Fransız güçlerine karşı gerilla saldırılarını başlattılar. Bu saldırılar, bugünkü Güney Lübnan-Golan Tepeleri arasında yer alan Sayda, Raşaya ile El-Kuneytra, Âmil Dağı, Sur arasındaki bölgede el-Fetat üyeleri Emir Mahmut el-Faur, Ahmet Mureyvid, Sait Ammun liderliğindeki isabeler tarafından yapıyordu. Bekaa bölgesindeki saldırılar ise Bekaa Askeri Valisi ve el-Ahd el-İraki üyesi Ali Cevdet el-Eyyubi idaresindeyken, bugünkü Kuzey Lübnan-Humus arasındaki Tel Keleh'de isabe saldırıları Arap Klubü üyesi Şeyh Abdülkadir el-Muzaffer'in önderliğindeydi. Suriye Hükümeti tarafından Halep bölgesinde görevlendirilen el-Fetat üyesi (Araplaşmış Kürt) İbrahim Hananu ve Antakya havalisinde yine el-Fetat üyesi (Türkmen) Suphi Bereket/Mustafa Asım

⁶⁰⁵ Nadine Méouchy, "The Times and Territories of the Northern Revolt (1919-1921)", *Aleppo and its territories: Fabrique et politique d'une ville (1868-2011)*, David, J., & Boissière, T. (Eds.), (Beirut- Damascus: Ifpo Press, 2014)

öncülüğündeki isabeler, Fransızları taciz ediyordu.⁶⁰⁶ 1919'un başında da Suriye Hükümetinin maddi desteğiyle, Alevi (Nusayri) Dağlarının Lazkiye-Banyas arasındaki güney kısmında Alevi Şeyhi Salih el-Ali liderliğinde Fransızlar aleyhinde bir ayaklanma çıkmıştı.⁶⁰⁷

1920 Ocak ayında Emir Faysal Yüksek Milli Konseyi kontrol altına almaya çalışınca, şubelerde kendi kontrolünü sınırlı ölçüde sağlamak için el-Kassab, Şube Heyet-i İdarelerini kurdu. Şehirlerdeki önemli aileleri bünyesine kattı. Şehir dışındaki aşiretlerle bağlantı kurdu. Yerelde güvenliği sağlamaya başladı. Okullar, esnaf birlikleri ve gazeteler Komitenin kontrolüne geçti.⁶⁰⁸ Bunun sonucunda 6 Mart 1920'deki Suriye Kongresinde Emir Faysal'ın isteklerine büyük oranda aykırı olarak bağımsızlık ilan edildi ve ertesi gün Faysal kral yapıldı. El-Rikabi yeniden hükümeti kurdu; fakat Komite onu Fransızlara karşı fazla yumuşak bulunca, el-Rikabi fazla dayanamayarak Mayıs'ta yine istifa etti ve Komitenin istediği el-Fetât üyesi Haşim el-Atasi yeni hükümeti kurdu.⁶⁰⁹ Ancak Konsey ve Komitedeki unsurlar arasında, zamanla halkın kontrolünün gitgide artması ve özellikle İbrahim Hananu'nun düzenlediği eylemlerle ilgili ayrılıklar ortaya çıktı.⁶¹⁰ Gerçekten de Ali Şefik Bey bu dönemde yaptıkları eylemler hakkında İbrahim Hananu'dan bahsetmemektedir. Diğer yandan başlangıçta Hükümet ile Komite arasındaki ilişkiler iyiye giden Komite, Faysal'ı ve Hükümeti İtilaf Devletlerine karşı fazla tavizkar bulunca, her ikisinin araları kısa sürede bozuldu. Bu durum, Suriye ve Lübnan Yüksek Komiseri General Henri Gouraud'nun Suriye üzerinde Fransız mandasının kabul edilmesine dair 14 Temmuz tarihli ultiyatomu ile çatışmaya dönüştü.⁶¹¹

19 Temmuz günü Suriye Kongresi toplanarak, Fransa'nın şartlarını kabul eden her hükümetin gayri meşru addedileceğini kabul eden bir karar aldı.⁶¹² Aynı gün akşam Konsey, Şam'da yaptığı toplantıda Faysal ve hükümetini ülkeyi Fransızlara karşı savunmaya çağıran bir miting düzenlemeye karar verdi. Fakat ertesi gün miting düzenlenmeden Faysal hükümeti Fransızların ultiyatomunu kabul ederek, Kongreyi feshedip orduyu dağıtınca, savaşmayı isteyen Şam halkı bunu düşmanca karşıladı. El-Kassab da birkaç adamıyla Faysal'ın sarayına gidip, el-Atasi hükümetini değiştirmesini tehditle isteyince Faysal, onu ve adamlarını Şam Kalesindeki hapse attırdı. Bunu duyan halk ve dağıtılmış askerler ayaklandı. Ülkeyi savunmak için silah isteyen halk, akşamleyin kaleye doğru yürüyüşe geçerken Faysal'a ölüm sloganları atıyordu. Kaleye ulaştıklarında el-Kassab ve adamlarını serbest bırakarak, silah depolarından silahları yağmalamaya başladılar. Bunu gören Faysal'ın kardeşi Zeyd, kalan askerlerle beraber makineli tüfeklerle sabaha kadar halka ateş edip yüzlercesini öldürerek, düzeni sağladı. Ama ultiyatom kabul edilmesine rağmen, Fransızların Şam'a doğru ilerlemeye devam ettikleri ortaya çıkınca, savaşmaktan başka bir seçenek kalmadığına karar veren Hükümet, 23

---

⁶⁰⁶ Tauber, 1995, 29-30

⁶⁰⁷ Khoury, 1989, 100

⁶⁰⁸ Fieldhouse, a.g.e., 383-384

⁶⁰⁹ Tauber, 1995, 75-77

⁶¹⁰ Fieldhouse, a.g.e., 383

⁶¹¹ Tauber, 1995, 76-78

⁶¹² Allawi, a.g.e., 353

Temmuz'da elindeki askerleri cepheye gönderdi; Faysal da el-Kassab'tan ülkeyi silahla savunmasını istedi.⁶¹³ Ancak aceleyle toplanan az sayıdaki gönüllüler ve askerler, derme çatma silahlarla 24 Temmuz'da Şam'ın batısındaki Han Meyselun Savaşında üstün Fransız kuvvetlerine yenilmekten kurtulamadı. Ertesi gün Şam'ın işgaliyle Suriye Hükümeti yıkıldı; Komite ve Konsey'in sonu geldi; sağ kalan üyeler de dağıldı.⁶¹⁴ Şeyh Kamil el-Kassab da Maverai Ürdün'e gitti.⁶¹⁵

Türkiye'deki Milli Mücadele hareketi ise Suriye'deki gibi önemli bir şahsın önderliğinde gelişmiş; Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti altında birleşmiş ve yabancı güçlerin baskısı altındaki hükümet ile çatışmaya girmişti. Ne var ki taraflar arasındaki hesaplaşma Suriye'deki gibi bir gecede bitmemişti. Hükümetin teşvik ettiği isyanlarla aylarca uğraşan Milli Mücadele sonunda hükümete galip gelmiş; Ankara'da BMM'yi açarak meşruiyet kazanmış; düzenli orduyu kurmuştu. Ama Suriye'deki milli mücadele örgütü olan Milli Müdafaa Komitesi ise Suriye Kongresinde muhalefette kalmış; diğer partilerin (el-Fetat dahil) desteğine rağmen partiler üstü olamamış; gevşek bir birlikten öteye gidemeyerek, düzenli orduyu kuramamıştı. Sonuçta Han Meyselun Savaşı, ümitsiz cesaretin sergilendiği prestij harbinden başka bir şey olmadı.

4. Suriye Hükümetinin Desteğinde el-Ahd el-İraki'nin İlk Eylemi: Deyrizzor'un ele geçirilmesi

Mayıs 1919'da Şam'da Yasin el-Haşimi ile Irak Sivil Komiseri Wilson arasında yapılan bir görüşmede, İngilizlerin Irak'ta yerli halktan kimseyi yönetime katmayı düşünmedikleri ortaya çıkınca el-Haşimi, Irak'ta ve Suriye çölündeki aşiretler arasında İngilizlere karşı propaganda mektupları göndermeye başlamıştı. Eylül ayında da Suriye'nin Fransızlara bırakılacağı ve Suriye ile Irak'ı geçici olarak Habur Nehrinin ayıracağı ilan edilince, İngilizlerin Irak'tan da zorla çıkarılması gerektiğine inandı. El-ahd el-İraki, Irak'ta yakın gelecekte genel bir ayaklanma yapılmasına karar verdi. Bu amaçla Irak halkının hep Irak'a dahil olduğunu düşündüğü Deyrizzor, ayaklanmayı başlatmak için merkez kabul edildi ve İngilizlerin Suriye'yi tamamen terk edeceği tarih beklendi.⁶¹⁶

El-Haşimi İngilizlerce tutuklanmadan önce Ukaydat aşireti mensubu ve el-Ahd el-İraki üyesi Iraklı subay (Burunsuz) Ramazan Şellaş'a, Habur Nehrinin batısında (Suriye'ye) kalan ve İngilizlerin yakında boşaltacağı Deyrizzor'un işgali için talimat verdi.⁶¹⁷ Fakat el-Haşimi Şellaş'ı görevlendirmeden önce, Deyrizzor'u kimin işgal edeceği hususunda Türk milliyetçilerine de danışmak gereği duymuştu. Öyle ki el-Haşimi ile irtibatla olan Ahmet Cevdet Bey, 28 Ekim 1919 tarihli telgrafında Mevlüd Muhlis Paşa'yı Deyrizzor'a "göndermeyi" Mersinli Cemal Paşa'ya teklif etti. Cemal Paşa da aşağıda bahsi geçen 3 Kasım 1919 tarihli cevabında bu teklifi "pek muvafık" buldu.⁶¹⁸

⁶¹³ Tauber, 1995, 77-79

⁶¹⁴ Umar, 2004, 448-450

⁶¹⁵ Weldon Matthews, *Confronting an Empire, Constructing a Nation*, (I. B. Tauris, 2006), 76

⁶¹⁶ Tauber, 1995, 179-181

⁶¹⁷ Tauber, 1995, 215

⁶¹⁸ Kılınçkaya, a.g.e., 145

Mevlūd Muhlis Paşa da Iraklı olup, el-Ahd el-İraki'nin önde gelen üyelerindendi. Ne var ki el-Haşimi, Deyrizzor'un yerlisi Şellaş'ı görevlendirdi.

Arap İsyanı sırasında Osmanlı ajanı olduğu iddiasıyla Hicaz'da ölüme mahkûm edilen, fakat Şerif Hüseyin tarafından affedilen Ramazan Şellaş, 1919 yılının Şubat ve Mayıs aylarında Deyrizzor havalisine iki kez gelmiş; o havalideki Şammar ve Aneze aşiret reislerinin Emir Faysal'a bağlılıklarını talep etmişti.⁶¹⁹ Şellaş bu sefer, Deyr el-Zor'u ele geçirmek için Emir Faysal'ın Vekili ve kardeşi Emir Zeyd'in aşiret reislerini baskına davet eden 30 adet mektubunu ve onlara dağıtmak üzere bir miktar para da yanına alarak, deve taburu ile 12 Kasım'da Şam'dan yola çıktı. 15 Kasım'da Halep'ten ve 25 Kasım'da Rakka'dan geçerek, havalideki aşiret reislerine Zeyd'in davet mektuplarını gönderdi.⁶²⁰ Davete icap edenlerden biri de savaşın bitmesiyle Güney Irak'tan Mardin'e gelmiş bulunan Muntefik aşireti reisi (İrak Şeyhül Meşayih) Acemi Sadun Paşa idi.⁶²¹ 11 Aralık 1919'da sabah erkenden aşiret kuvvetleri Deyrizzor'a bir baskın yapınca, halk da ayaklandı. Vilayet binasını, hastaneyi ateşe vererek, yağmaladılar. Fakat pazar esnafına bir zarar vermediler. Hapishanedeki mahkûmları serbest bıraktılar. Öğleden sonra Şellaş şehre geldi ve Arap bayrağını harap haldeki vilayet binasına çekti. Önce şehirdeki İngilizlerin ayrılmasını istedi. Ne var ki ertesi gün fikrini değiştirerek İngiliz yetkililerinden intikam almayacaklarına dair söz alana kadar, onların gitmelerine izin vermeyeceğini söyledi. Şellaş Deyrizzor'da aşiret reisleri ve eşraftan oluşan bir hükümet (Onlar Konseyi) kurarak, halktan vergi toplamaya başladı. Bu sırada kuzeyde Mardin civarında, Türk kuvvetlerinin toplanmaya başladığını ve Deyrizzor'u işgal etmeye hazırlandıklarını öğrendi.⁶²²

Gerçekten de Harbiye Nazırı Mersinli Cemal Paşa'nın 3 Kasım 1919'da 13. Kolordu Komutanı Albay Ahmet Cevdet Bey'e gönderdiği telgrafta, Deyrizzor'un İngilizlerce tahliyesinden sonra buraya Osmanlı asker sevkini uygun görmemişti. Onun yerine yerel halkın idareyi ellerine alarak Osmanlı Hükümetine bağlılıklarını ilan edip, Osmanlı sivil ve askeri memurlarını buraya davet etmeleri halinde, Deyrizzor'da idarenin ele alınmasını istemişti.⁶²³ Buna göre Ahmet Cevdet Bey halktan böyle bir ilan ve davet geleceği düşüncesiyle, Mardin'deki birlikleri harekete geçirmiş olmalıydı. Fakat münferit talepler olmasına rağmen, (Şammar Aşireti reisi Meşal'in çağrısı gibi⁶²⁴) Deyrizzor halkı Osmanlı Hükümetine bağlılıklarını ilan etmemiş ve Osmanlı memurlarını davet etmemişti. Şellaş ise tutsak tuttuğu İngiliz komutanla tekrar pazarlık yapıp, Deyrizzor'a intikam harekâtı yapılmamasına ek olarak muhtemel Türk işgaline karşı İngiliz mali yardımını istedi. Bu sırada Deyrizzor olayından haberi olan ve Londra'da bulunan Emir Faysal bu olayın kendi hükümetiyle ilgisini reddetti. İngiliz tutsakların derhal bırakılmasını kardeşi Zeyd'den istedi. Zeyd de Halep Valisi

⁶¹⁹ Tauber, 1995, 213-214. Urfa (Milli) ve Mardin (Abdürrezak Çelebi (Şatana)) bölgesindeki aşiret ve eşrafına da bu meyanda mektuplar gelmişti. Kılınçkaya, a.g.e., 146

⁶²⁰ Tauber, 1995, 215

⁶²¹ Qassam Kh. Al-Jumaily, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1999), 77

⁶²² Tauber, 1995, 217

⁶²³ Kılınçkaya, a.g.e., 145

⁶²⁴ Akşin, a.g.m., 8

aracılığıyla önce Deyrizzor'a sonra Elbu Kemal'daki Irak Sivil Komiseri Wilson'a bir heyet göndererek, Wilson'dan Şellaş'ın görevinden alınmasına yardım edilmesini, Türklere karşı mali yardım yapılmasını istedi. Wilson, Şellaş'ın görevden alınmasına karışamayacağını ve mali yardım yapamayacağını belirtti. Aynı gün Deyrizzor üzerinde uçan bir İngiliz uçağı 48 saat içinde İngiliz tutsaklar serbest bırakılırsa, Deyrizzor'a saldırmayacaklarını yazan bir mesaj bıraktı.⁶²⁵ Bu kararda İngilizlerin Deyrizzor'u zaten boşaltacakları gerçeğı etkili olmuş olabilir. Bunun üzerine İngiliz tutsaklar serbest bırakılırken, Deyrizzor ve Habur Nehrinin doğusunda kalmasına rağmen Meyadin Arapların ve Şellaş'ın elinde kaldı.

Fakat Suriye Hükümeti Şellaş'ın arkasında olmadığını ispatlamak için onu görevden uzaklaştırmak gereğı duydu. Ayrıca halk da Şellaş ve adamlarının yerel işlere müdahalesinden memnun değildi. Bu nedenle Mevlüd Muhlis Paşa, Deyrizzor'a yeni vali olarak atandı. Şellaş Halep'e dönerken, Mevlüt Paşa yine bir Iraklı olan Yüzbaşı Mehmet Emin el-Umari ile beraber 17 Ocak 1920'de Deyrizzor'a geldi. Mart 1920'de Şam'da yapılan Irak Kongresinin bağımsızlık ilanından sonra el-Ahd el-İraki'nin merkezi, Irak'a yakın olmak için Deyrizzor'a taşındı.

5. Osmanlı Hükümeti-Heyet-i Temsiliye ile Suriye Hükümeti Arasındaki Temaslar

El-Fetat üyesi ve Hizb el-İstiklal'in Genel Sekreteri Sait Haydar ve Binbaşı Bedii Bektaş Beyler Ocak 1920'de İstanbul'a geldi. Heyet içinde Arap Klubü başkanı Şeyh Abdülkadir el-Muzaffer⁶²⁶ ile (Kürt) Iraklı Bekir Sıtkı Bey'in⁶²⁷ de bulunduğu anlaşılıyor. Bekir Sıtkı ve diğerleri, Ankara'ya da gidip o zaman Osmanlı Hükümeti Genelkurmay Başkanı olan İsmet (İnönü) Bey ile bir araya gelmiş olmalıdır. Gerçekten de bizzat Osmanlı Hükümeti tarafından Araplarla iş birliği konusunda görevlendirilen İsmet Bey (20 Ocak- 10 Şubat 1920 arasında) Ankara'ya gelmiş; Heyet-i Temsiliye nezdinde Araplarla temas etmiş ve bir ortak harekât planı yapmıştı.⁶²⁸ Bu plan, aşağıda bahsi geçen 24 Ocak ve 15 Şubat 1920 tarihli telgraflarla, güneydeki komutanlara ve el-Şabani'ye duyurulacaktı. Bekir Sıtkı, Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa ile de görüştü. Bu görüşmede muhtemelen müsveddesi İstanbul'da yapılmış bir anlaşma metni üzerinde mutabık kalındı.⁶²⁹ Buna göre Batılı güçlere karşı Maan'dan Karadeniz'e kadar ortak bir cephenin kurulması, Türk-Arap Ordularının birleşik bir komuta altına verilmesi, Batılı güçler karşısında harcanan çaba faydalı sonuç verdiği takdirde, Türklerin ve Arapların yan yana iki bağımsız devlet olarak yaşaması gibi hususlar taraflarca kabul edilmişti.⁶³⁰ Fakat Mustafa Kemal Paşa bu metnin, önce Faysal ve hükümeti tarafından imzalanmasını Bekir Sıtkı'dan istedi.⁶³¹ Ama Suriye heyeti Nisan 1920'de

⁶²⁵ Tauber, 1995, 217-218

⁶²⁶ Tauber, 1994, 900

⁶²⁷ TBMM, *Gizli Celse Zabıtları*, Cilt: 1, 13. Birleşim, 1920b, 24

⁶²⁸ Al-Jumaily, a.g.e., 61; Kılınçkaya, a.g.e., 162

⁶²⁹ TBMM, *Gizli Celse Zabıtları*, 1920b, 24

⁶³⁰ Kılınçkaya, a.g.e., 168

⁶³¹ TBMM, *Gizli Celse Zabıtları*, 1920b, 24

Şam'a döndüğü zaman, Faysal böyle bir anlaşmayı imzalamayı reddetti.⁶³² Babası Şerif Hüseyin de Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiserine böyle bir anlaşma olasılığını şiddetle kınayan mesaj gönderdi.⁶³³

Neredeyse eşzamanlı olarak Halep Valisi Reşid Tali'a Bey'in gönderdiği Halep Milli Müdafaa Komitesi üyesi Hacı Fatih (el-Maraşi) Efendi, 1920 yılı kışında Fransız işgalindeki Antep'e geldi. Mutasarrıf Celal Kadri Bey'le yaptığı görüşmelerde Hacı Fatih Efendi Türkler ile Arapların, Fransızları bölgeden çıkarmak için birlikte hareket edeceklerine dair bir anlaşma teklif etti. Celal Kadri Bey bu anlaşmayı Ankara'ya bildirdi ve imzalanması için izin istedi.⁶³⁴ Fakat anlaşmanın imzalandığına dair bir kayıt yoktur. Celal Kadri Bey'in Fransızlarca Mutasarrıf atanması dolayısıyla şüphe uyandırması ve/veya Mustafa Kemal Paşa'nın o zaman sadece Heyet-i Temsiliye Reisi olması (yani seçilmiş bir hükümetin reisi olmaması) nedeniyle, anlaşmanın imzalanmasına Mustafa Kemal Paşa izin vermemiş olabilir.⁶³⁵

24 Nisan 1920'de San Remo Konferansı ile Suriye'de Fransız Mandası kurulmasına karar verilince, Faysal'ın temsilcisi Bekir Sıtkı önce Mardin'e geldi. 7 Mayıs'ta da Mardin'den Ankara'ya doğru yola çıktı. Ancak bu zatın Suriye Hükümeti tam yetkilisi olup olmadığı, Mustafa Kemal Paşa'nın mutabık kaldığı metni, Faysal'ın imzasıyla getirip getirmediği meçhuldür. Anlaşılan Bekir Sıtkı, anlaşma metniyle beraber Ankara'ya aynı ay içinde ulaşmış, fakat Mustafa Kemal Paşa metni imzalamamak için onu güvenilmez bulduğunu ileri sürerek, onunla görüşmemiştir.⁶³⁶ Belki de o zaman Heyet-i Temsiliye Reisi iken Osmanlı Hükümeti ile beraber onay verdiği anlaşma metninin, BMM'nin açılmasıyla meşruiyetini yitiren Osmanlı Hükümeti yerine, bu sefer BMM Hükümeti ile yeniden müzakere edilmesini istemiştir. Nitekim tam yetkili birinin, Suriye ve Filistin İttihad-ı İslam Heyeti (Muvahidun Cemiyeti Suriye Şubesi) murahhası ve Arap Klubü eski başkanı Şeyh Abdülkadir el-Muzaffer'in Temmuz başlarında, "Millet-i Arabiye'nin mukarreratını ... zat-ı âlileriyle (Mustafa Kemal Paşa) şifahen görüşerek arz etmek" üzere Ankara'ya geldiğini, burada bazı görüşmelerde bulunduktan sonra Suriye'ye döndüğünü biliyoruz.⁶³⁷ Söz konusu ifadeden, imzalanmış bir anlaşma metninin arz edilmediği, fakat taraflar arasında görüşmeler yapıldığı anlaşılıyor. 24 Temmuz'da Suriye Hükümetinin yıkılması, bu görüşmeleri sonlandırmış olmalıdır.

6. Türk Direnişçilerin Güney Cephesindeki İlk Eylemleri

Ramazan Şellaş'ın Deyrizzor'u ele geçirmesinden kısa bir süre sonra Sivas'ta alınan ortak hareket kararı gereğince, Türklerin de saldırıya geçmesi bekleniyordu. Ne var ki Mustafa Kemal Paşa

⁶³² Kılınçkaya, a.g.e., 167-168

⁶³³ Tauber, 1994, 900

⁶³⁴ Umar, 2004, 441-442

⁶³⁵ Durmuş Yalçın, "Millî Mücadele'de İdareciler, Günümüzün ve Geleceğimizin İdareciliği", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 7/21, (Temmuz 1991), 462; TBMM, *Gizli Celse Zabıtları*, Cilt: 1, 2. Birleşim, 1920a, 2-3

⁶³⁶ Yılmaz, a.g.m., 302-303

⁶³⁷ Kılınçkaya, a.g.e., 182-183

saldırı emri vermiyor; Sivas'ta Georges Picot ile yaptığı gayri resmi görüşme neticesinde onlarla bir anlaşma umuduyla Fransızlarla çatışmaktan kaçınıyordu. Bu nedenle milliyetçi Arapların o zaman Maraş'ta bir provokasyon yaptığı iddia edilmektedir. Zira nihayet 21 Ocak 1920'de patlayan Maraş ayaklanmasından sonra şehirde Arap subay kıyafeti içinde cesetler bulunmuştu. Fransızlarla çatışmadan kaçınan Türkleri, onlara karşı harekete geçirmek için Arap milliyetçilerinin Maraş ayaklanmasını kışkırttığı öne sürülmüştür.⁶³⁸

24 Ocak 1920'de Mustafa Kemal Paşa gönderdiği telgrafta, Ali Şefik Beyin Suriye-Filistin Müdafaa-i Osmaniye Heyetine, Kahire Gönüllü Tümenine ve Amman Çerkez Tümenine talimatlar verirken, yapılacak harekâta el-Şabani'nin isabesinin de Dörtyol-Humus hattını tutacağını ve üç müfrezeye Fransız iletişimini Ceyhan, İslâhiye ve Antep yönüne doğru keseceğini belirtiyordu. Ayrıca hâlâ Halep'te olduğunu düşündüğü el-Şabani'ye de konfederasyon teklifinin kabul edilerek, kendisine Türk yetkililer ile doğrudan haberleşmesi için şifre ve Kilikya'daki Fransız işgallerine karşı yapılacak harekâta uygulanacak ayrıntılı talimatlar veriyordu.⁶³⁹ Eğer bu hareket başarıya ulaşırsa, tüm Fransız kuvvetlerine 48 saat içinde bölgeyi terk etmeleri hususunda ultiatom verilecekti.⁶⁴⁰ Fakat alıcılar telgrafta hiç cevap vermemelerine rağmen, bir şekilde telgrafın içeriğinden haberdar olmuşlardı. Öyle ki 24 Mart 1920'de Halep'ten Mustafa Kemal Paşa'ya gelen telgrafta, isabelerin Fransızlara karşı harekete geçtikleri ve kendilerinin de evvelki talimata göre hareket ettiği bildiriliyordu.⁶⁴¹

25 Ocak 1920'de ise Mustafa Kemal Paşa, Maraş ayaklanmasının başlamasına kadar çatışmadan kaçındığı güneydeki Fransızlara karşı,⁶⁴² milli tabur ve müfrezelerin harekâtını başlattı. Ama Fransa ile hâlâ bir anlaşma yapılması olasılığını düşünerek, yapılacak harekâta gizliliğe dikkat edilmesini istedi.⁶⁴³ Bu harekât kapsamında hangi gruba ait olduğu bilinmeyen isabeler, Humus-Halep tren hattı boyunca Fransız ikmal seferlerine birçok defa saldırılarda bulundular. Ayrıca Emir Faysal memurları, hükümetleri yıkılana kadar hakimiyet altında bulundurdıkları iç Suriye'deki tren hatlarını (Riyak-Halep) Fransızların kullanmalarına çeşitli bahanelerle izin vermeyeceklerdi.⁶⁴⁴

15 Şubat 1920'de Mustafa Kemal Paşa yine güneydeki komutanlara ve el-Şabani'ye gönderdiği telgrafta İslahiye'nin, Maraş'a giriş ve birçok defalar ortak harekât isteyen Halep ve Şam Kuvayı Milliyesi (isabeler) ile temas noktası olarak önemini vurguladı. 24 Ocak 1920'deki telgrafında Halep'teki milli örgüte (Suriye-Filistin Müdafaa-i Osmaniye Heyeti-Halep Heyet-i Merkeziyesine),

---

⁶³⁸ Zeidner, a.g.e., 202

⁶³⁹ Akşin, a.g.m., 10

⁶⁴⁰ Zeidner, a.g.e., 207

⁶⁴¹ Kılınçkaya, a.g.e., 186

⁶⁴² Zeidner, a.g.e., 171

⁶⁴³ Kılınçkaya, a.g.e., 154

⁶⁴⁴ Zeidner, a.g.e., 205-207

Şam'daki Suriye-Filistin Müdafaa-i Osmaniye Heyeti Umumi Merkezine, Kahire Gönüllü Tümenine, Amman Çerkez Tümenine verdiği talimatları tekrarladı.⁶⁴⁵

“... Havran, Şam, Baalbek civarındaki kuvvetlerinize Şam'ı Zübdani Boğazında ... düşman istila ordusuna karşı müdafaa etmek, Amman, Merciyun kuvvetleriyle düşmanın Sayda, Beyrut'tan dahile vuku bulacak hareketini yandan tehdit etmek, Beyrut, Trablusşam dahilinde isyan çıkararak, işgal kuvvetlerinin dahile ilerlemelerini men etmek, ... Türk Arap milletlerinin arasına girmiş olan Fransız ve Ermeni işgal kuvvetlerini serian bertaraf ederek, ... sizlerle irtibat tesisi ve tevhid-i hareketin temini mülahazasıyla harekate başladığımızdan, vakit kaybetmeden Halep-Hama kuvvetlerinin esas kuvvetlerle İslahiye ve ikinci derecede kuvvetlerle Antep-Osmaniye istikametlerinde düşmanı arkadan vurması pek mühimdir. ...”⁶⁴⁶

Mustafa Kemal Paşa bu telgrafın içeriğine ve gizlemeden gönderilme şekline itiraz eden Kazım Karabekir Paşa'ya 23 Şubat 1920'de verdiği cevapta ise bu planın, bizzat Osmanlı Hükümeti tarafından Araplarla iş birliği konusunda görevlendirilen İsmet Bey tarafından yapıldığını belirterek, artık hem Araplarla ortak harekât yaptıklarını hem de Fransa ile anlaşma yapma ümidinin kalmadığını Fransızlara dolaylı olarak duyuruyordu.

24 Şubat 1920'de Mustafa Kemal Paşa güneydeki komutanlara ve Halep'te olduğunu zannettiği el-Şabani'ye gönderdiği telgrafta, Fransızlara karşı saldırılarına devam etmelerini istedi. 25 Mart 1920'de Maraş'tan gönderdiği cevapta el-Şabani, Maraş'ta bu emirle ilgili yaptıklarını rapor ediyordu.⁶⁴⁷ Öte yandan Bereket'in askeri komutanı ve teyzesinin oğlu (Türkmen) Yüzbaşı Mustafa Asım Bey, adamlarıyla Antakya'yı Mart 1920'de bir süreliğine işgal etmiş, fakat Fransızların şehri 17 gün boyunca bombardımana tutmaları neticesinde Antakya'yı terk etmişti.⁶⁴⁸ Bu saldırıda Asım Bey'e lojistik destekte bulunan Hananu, Nisan 1920'de bu sefer kendi isabesiyle Harim'e saldırarak, kendi adıyla anılan isyanını (Hananu İsyanı) başlattı.⁶⁴⁹ Şeyh Salih el-Ali de Nusayri Dağlarının güney yarısının kontrolünü 1919 yazından beri elinde tutuyor, Türk ve Arap milliyetçilerinin silah ve cephane yardımı ile birçok Fransız saldırısını püskürtüyordu.⁶⁵⁰ Bereket ve Hananu ise Halep ve Şam Fransızlarca işgal edilene kadar Heyet-i Temsiliye ve BMM Hükümetinden herhangi bir emir ve yardım almayacaklardı.

Mustafa Kemal Paşa 24/25 Şubat 1920'de Antep Kuvayı Milliye Kumandanlığı vasıtası ile Suriye – Filistin Müdafaa-i Osmaniye Heyeti Başkanı Ali Şefik Bey'e doğrudan çektiği telgrafta şöyle demektedir: “Zirde işaret edilen istikametler üzerinde azimkâr bir kumanda ile harekete geçildiği

⁶⁴⁵ Akşin, a.g.m., 11

⁶⁴⁶ Kılınçkaya, a.g.e., 161

⁶⁴⁷ Zeidner, a.g.e., 203

⁶⁴⁸ Abdülkerim Rafik, “Türkiye-Suriye İlişkileri 1918-1926”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 88, (Şubat 1994), 42; Dalal Arsuzi-Elamir, "The Uprisings in Antakya 1918–1926", P. Sluglett with S. Weber, (Editors), *Syria and Bilad al-Sham under Ottoman Rule*, (Brill NV, 2010), 588

⁶⁴⁹ Keith David Watenpugh, *Being Modern in the Middle East*, (Princeton University Press, 2006), 176

⁶⁵⁰ Khoury, 1989, 101

takdirde şimdilik size cenup muntakamızdan bir muntazam alay, iki batarya miktarı kifayede mühimmatı harbiye ve ihtiyacınız varsa paraca da muavenet imkânı vardır.”⁶⁵¹ Bunun üzerine Ali Şefik Bey, Mart 1920 başında Emir Faysal’ın başdanışmanı İhsan Cabiri vasıtasıyla Faysal ile görüştü ve M. Kemal Paşa’nın Fransızlara karşı verdiği direktifleri ona arz etti.⁶⁵² Fakat Emir Faysal, Ali Şefik Bey’in Mustafa Kemal Paşa’dan yetki belgesi olmadığı gerekçesiyle direktifleri/teklifi reddetti.⁶⁵³ Bu sırada isabeler arasında anlaşmazlık çıkmış, uzayan çarpışmalardan yorulan aşiret savaşçıları Fransızlara karşı mücadeleyi bırakmak isterken, Ali Şefik Bey ve taraftarları ise mücadeleyi devam ettirmeyi istemişti. Bu olaylar üzerine Mustafa Kemal Paşa’dan talimat (belki de yetki belgesi) almak üzere Ali Şefik Bey Suriye’yi 1 Haziran 1920’de terk etti; 6 Haziran’da Antep’e geldi. Mustafa Kemal Paşa’dan haber beklerken, Temmuz’da Faysal hükümeti Fransızlar tarafından yıkıldı. 8 Ağustos’ta da Kılıç Ali’den boşalan Antep müdafaasının komutanlığını üstlendi.⁶⁵⁴

7. BMM Hükümetinin Güney Cephesindeki İlk Eylemleri: Antep’i kurtarma girişimleri

BMM Hükümeti 26 Haziran 1920’de aldığı bir kararla Adana ve El-Cezire Cephelerinin kurulmasına karar verdi. El-Cezire Cephesi kumandanlığına Nihat (Anılmış) Paşa, Adana Cephesi (sonradan 2. Kolordu) komutanlığına da Albay Selahattin Adil Bey getirildi. 26 Temmuz’da Antep yakınlarına gelen Selahattin Adil Bey, 1 Nisan’dan beri Kuvayı Milliye tarafından savunulan Antep’i kurtarmak için Fransızları önce Antep önlerinde mağlup etmeyi denedi; ama başarılı olamadı. Bunun üzerine gerilerde düşmana taarruz ederek, zayıflattıktan sonra Antep’e hücum etmek için Kasım’dan itibaren Kuvayı Milliye’den akıncı müfrezeleri oluşturdu. Müfrezeler, Halep’in doğu ve batısından Hama’ya kadar akınlarda bulundu; burada isabelerle birleşerek, Fransızlara baskın yaptı. Fransızlar gerilerinin tehdit altında olduğunu görünce, Antep önündeki kuvvetlerini Halep ve güneyine çektiler. Uçaklarıyla da akıncıları bombalayınca, akıncılar geri çekildi. Yine Kasım ayında El-Cezire Cephesinden Mehmet Kenan Bey komutasındaki 5. Tümen de Deyrizzor’daki Fransız işgalinden kaçıp Nusaybin’e gelen Yüzbaşı Abdulhamid el-Dubuni ile Antep’e yardıma gelmişti.⁶⁵⁵ Fakat 5. Tümenle beraber Antep’i kurtarmak için Kasım 1920 sonlarından Ocak 1921 başlarına kadar yapılan taarruzlar, Fransızların kuvvetli mitralyöz ateşi nedeniyle tekrar başarısız oldu.⁶⁵⁶ Ocak ayı boyunca içeriden Ali Şefik Bey’in, dışarıdan Selahattin Adil Bey’in çabaları Antep’i kurtarmaya yetmeyince, Antep halkı 8 Şubat 1921’de Fransızlar teslim oldu. Ali Şefik Bey de Maraş’a gitti.⁶⁵⁷

⁶⁵¹ Güztoklusu, a.g.e., 129-130

⁶⁵² Güney Nur, “Milli Mücadele’de Güney Cephesi ve Suriye ile İlişkiler”, *VI. Hatay Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri, 19-20 Nisan 2002/Antakya*, Mehmet Tekin (Editör), (Hatay: Hatay Folklor Araştırmaları Derneği, 2004), 236

⁶⁵³ *Personalities*, (Baghdad: Government Press, 1923), 31

⁶⁵⁴ Güztoklusu, a.g.e., 162-163, 172

⁶⁵⁵ *Mesopotamia: Intelligence Reports*, (British Library: India Office Records and Private Papers, 1921), 342

⁶⁵⁶ TBMM, *Gizli Celse Zabıtları*, Cilt: 1, 150. Birleşim, 1921, 425-426; *Türk İstiklal Harbi IV. Cilt Güney Cephesi*, (Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, 2009), 242-262

⁶⁵⁷ Nur, 2008, 108

8. BMM Hükümeti ile Suriye Hükümeti Arasındaki Temaslar

BMM Hükümeti ile Fransız temsilcileri arasında Güney Cephesinde 30 Mayıs-18 Haziran 1920 tarihleri arasında geçerli olacak ve istenirse uzatılabilecek bir ateşkes, 23 Mayıs'ta Ankara'da imzalandı.⁶⁵⁸ Bu ateşkes karşısında Faysal, gücü artmış Fransa'dan o kadar endişelendi ki Haziran'da önce Yusuf el-Azme sonra kendisi Halep'e giderek, Mustafa Kemal Paşa'nın temsilcilerinden ateşkesin iptalini ve askeri iş birliği yapılmasını istedi.⁶⁵⁹ Mustafa Kemal Paşa da Fransızların, ateşkestən yararlanarak Güney Cephesinde durumlarını güçlendirmeye çalıştıkları için ateşkesi uzatmadı. 19 Haziran'da Güney Cephesinde çatışmalar yine başladı.⁶⁶⁰ Faysal'ın askeri iş birliği yapılması önerisi üzerine, 2 Temmuz'da Kilis'in Kefrğan köyünde (bugün Suriye'de) Kilis Kuvayı Milliye Kumandanı Polat Bey'le, Şam'dan Suriye Hükümeti Jandarma Müfettişi Cemil Lütfi Bey arasında görüşmeler yapıldı. Bu görüşmelere Irak adına Yasin el-Haşimi ile kardeşi Taha el-Haşimi de katıldıktan sonra bir anlaşma yapıldı. Anlaşmaya göre 1- Türkiye, Irak ve Suriye'yi işgal eden düşmanı kovmak için birlikte hareket edecek. Bu amaçla Suriye, Türkiye ve Irak'tan üçer kişinin katıldığı dokuz kişilik bir meclis oluşturulacak, 2- Fransız ve Ermenilerin mühimmat ve silah nakliyatı hususunda Halep demiryolu hattında istifadeleri menedilecek, 3- BMM'den onay gelinceye kadar Kilis ve Suriye sınırlarında Fransızlara karşı harekâta birlik içerisinde hareket edilecek, 4- Taraflar arasında irtibat subaylıkları kurulacaktı. (...) ⁶⁶¹ Fakat bu sırada İsmet Bey, Güney Cephesine gönderdiği bir yazıda "Irak heyetleri ve Faysal muhiti ... Arabistan'da ... bizim vasıtamızla tezyid-i nüfuza çalışmaktadırlar ... bizimle temas arayan bilhassa Halep civarındaki Osmanlı muhibbi ve Fransız düşmanı heyetlerin temasına da mani olmak istemektedirler." demektedir. Ankara, belki de bu düşüncelerden dolayı anlaşmayı tasdik etmeyi 20 gün geciktirdikten sonra gayr-i resmi olarak kabul ettiğini, Polat Bey'e 22 Temmuz'da bildirdi.⁶⁶² Ama iki gün sonra Han Meyselun Savaşında Suriye Hükümeti yıkıldı.

Görüldüğü gibi Türkler ve Araplar arasındaki anlaşma girişimleri hep sonuçsuz kaldı. Karşılıklı derin güvensizlik sebebiyle ya imzalanmadı ya da imzalandı, fakat Suriye Hükümetinin yıkılması nedeniyle yürürlüğe giremedi. Mustafa Kemal Paşa 24 Nisan 1920'deki BMM'nin gizli celsesinde şöyle demişti:

[Faysal:] Ancak bizim yaşamak için paramız yok ve haricin tazyikatına mukavemet edecek vesaitimiz yoktur. Türkiye bunu temin ederse biz Fransızları memleketlerimizden kovabiliriz [dedi.] Bunu biz samimî telâkki etmedik. Onun için vuku bulan siyasî müracaata biz de siyasî cevap vermiş bulunduk. Ancak hakikî irtibat hükümet şeklinde değil fakat Suriye Milleti ile Suriyelilerle olmuş oldu ve oradaki (bu hareket) hakikaten bize manevi kuvvetle beraber maddî kuvvet zammetmiştir.⁶⁶³

⁶⁵⁸ Zeidner, a.g.e., 237

⁶⁵⁹ Allawi, a.g.e., 348; Akşin, a.g.m., 12

⁶⁶⁰ Zeidner, a.g.e., 238-239

⁶⁶¹ Umar, 2004, 442-443

⁶⁶² Kılınçkaya, a.g.e., 179-180

⁶⁶³ TBMM, *Gizli Celse Zabıtları*, 1920a, 3

Mustafa Kemal Paşa, Emir Faysal'a Arap İsyânındaki rolünden dolayı güvenmemektedir. Bu nedenledir ki Bekir Sıtkı'nın getirdiği anlaşmayı önce Emir Faysal'ın imzalamasını istemiş, daha sonra ya Emir Faysal'ın imzaladığı metni imzalamamak için ya da artık meşru olmayan Osmanlı Hükümetinin anlaşmayı onaylamasından duyduğu kaygıyla, Bekir Sıtkı ile görüşmemiştir. Emir Faysal ise davasını Mustafa Kemal Paşa'nın davasına bağlamaya hep tereddüt göstermiştir.⁶⁶⁴ Bu karşılıklı güvensizlik nedeniyle Emir Faysal Sait Haydar'ın yaptığı anlaşma gibi kapsamlı ittifaklara, Suriye'nin bütünüyle Türklerin eline geçeceği düşüncesiyle onay vermiyor⁶⁶⁵; Mustafa Kemal Paşa da Suriyeli heyetlere sınırlı silah ve subay desteği vaadinde bulunuyordu. Türk tarafının vaadinin askeri sebebini Mehmet Kenan Bey Temmuz 1920'de Adana Cephe Kumandanlığına gönderdiği telgrafta şöyle açıklıyordu:

Fransızlar Suriye'yi işgal ve Zor havalisinde de muvaffak olurlarsa, ... Arap aşairini de elde ederek Urfa, Mardin livalarına kadar ilerler... aynı zamanda çölden Şam'a doğru yani Rakka'dan Telabyaz istikametindeki urbanı da alet ederler... bizim için de bu; felaket tevellüd edebilir. Dolayısıyla, Arap milliyetperverlerinin, Fransızlara karşı mukavemetleri... Suriye'de Fransızların uzun müddet meşgul olmaları için vesile olacağından... bunlara tarafımızdan esliha ve cephaneye... muavenette bulunmak ve bu maksatla Halep, Zor vasıtasıyla sevk ve temasla münasebetin peydasına teşebbüs etmek muvafık görünmektedir. ...⁶⁶⁶

Bu düşüncelerle BMM Hükümeti Deyrizzor'daki Mevlüd Muhlis'e sonra da aşağıda bahisleri geçen Hacim bin Muhittin'e ve Cemil el-Midfai'ye silah ve cephane yardımında bulunmuştur.

9. Suriye Hükümetinin Desteğinde el-Ahd el-İraki'nin İkinci Eylemleri: Telafer'in ele geçirilmesi

El-Ahd el-İraki'nin, yukarıda bahsedilen Irak'ta genel bir ayaklanma çıkarılmasına yönelik kararını yerine getirmek için Şubat 1920'de, Emir Faysal'ın başkanlığında Şam'da bir toplantı yapıldı. Toplantıya Ali Cevdet el-Eyyubi ve Mevlüd Muhlis de katıldı. Toplantıda Mart ortasında Mezopotamya'da İngilizlere karşı saldırının başlatılması, bu saldırıya Suriye sahrasının bütün Arap ve Kürt kabilelerinin de katılması, Deyrizzor'un merkez karargâhı olması, Mezopotamya saldırısının üç koldan yapılması, birincisinin Halep-Resülayn üzerinden Musul'a, ikincisinin Deyrizzor üzerinden yine Musul'a, üçüncüsünün de Deyrizzor üzerinden Bağdat'a doğru olması üzerinde anlaşıldı. Söz konusu planı milli teşekküller uygulayacaktı. 1920 Haziran'ında Deyrizzor'dan Telafer-Musul Harekâtı, Faysal'ın verdiği 30.000 TL'lik yardımla yapıldı.⁶⁶⁷ Fakat Temmuz'da Suriye Hükümeti yıkılınca diğer saldırılar gerçekleştirilemedi.

---

⁶⁶⁴ Allawi, a.g.e., 348

⁶⁶⁵ Evans, a.g.e., 247

⁶⁶⁶ Kılınçkaya, a.g.e., 187-188

⁶⁶⁷ Evans, a.g.e., 247, 249

Mart 1920'de Suriye ve Irak'ın bağımsızlıklarının ilanından kısa bir süre sonra Şam'daki el-Ahd el-İraki Cemiyeti, Iraklı subayların ve askerlerin Suriye Ordusundan istifa ederek, Deyrizzor'a gitmelerini istedi. Ali Cevdet el-Eyyubi başkanlığındaki ilk kervan, silah ve Faysal'ın verdiği parayla Şam'dan ayrılıp Halep'ten geçerken, başka Iraklı subayların katılımlarıyla beraber Deyrizzor'a ulaştı. Iraklı subay ve askerlerin Deyrizzor'a gelişi sonraki aylarda da devam etti. El-Eyyubi Telafer'in ele geçirilmesini, Musul Vilayeti'nin fethi için ilk hedef olarak koydu.⁶⁶⁸ Faysal Telafer'e yapılacak harekâta El-Ahd el-İraki üyesi Cemil el-Midfai'nin komuta etmesini, el-Dubuni'nin de onun yardımcısı olmasını istedi. Bunun üzerine el-Midfai, 130 asker ve 20-30 kadar subayla beraber 19 Mayıs 1920'de yük arabalarında gizlenerek Deyrizzor'dan yola çıktı. Subaylar arasında Musul'dan gelen subaylar da vardı. Ama Telafer'e kısa yoldan gitmek yerine geniş bir tur atarak, önce Nusaybin yakınlarına kadar geldi. Burada 13. Kolordu Komutanlığının onayıyla gıda temin etti. Çoğunluğu Şammar ve Cubur aşiretlerinden 300-400 savaşçı da onlara katıldı. Sincar Dağının kuzeyinden geçerek Telafer'e kuzeybatıdan yaklaştılar. İngilizler böyle bir yürüyüşten haberdar olmuş fakat onların yerini, geniş bir tur atmalarından dolayı uçakları ve devriyeleriyle keşfedememişti. 1 Haziran'da Hunezira köyüne geldiler. El-Midfai burada el-Dubuni'yi Telafer'e göndererek, şehirdeki isyanı koordine etmesini istedi. El-Dubuni de Telafer'de Telafer ağaları reisi (Türkmen) Abdullah Ağa ile görüşüp, el-Midfai bile gelmeden şehirde bir isyan çıkarılmasını istedi. Abdullah Ağa bunu kabul edince, 3 Haziran gecesi Kubuk köyünde toplanan 400 kadar aşiret savaşçısı ve Telaferli, Telafer'in jandarma barakalarına ve Hükümet Binasına saldırdı. Birkaç saatlik çatışmadan sonra 4 Haziran öğleden önce Telafer, artık isyancıların eline geçmişti. Akşama doğru el-Midfai ve savaşçıları şehre ulaştığında, Hükümet Binasına Arap bayrağı çekmekten başka yapacakları bir iş kalmamıştı. Fakat isyancılar, sonraki günlerde yaptıkları başarısız Musul Harekâtından sonra Telafer'i de boşaltarak, hızla Sincar Dağının güneyinden Deyrizzor'a dönmek zorunda kaldılar. Telafer ise İngilizlerin 9 Haziran'dan itibaren beş gün boyunca yaptıkları ağır cezalandırma operasyonundan kaçamadı.⁶⁶⁹

Faysal Deyrizzor baskınında olduğu gibi Telafer baskınıyla ilgili bağlantısını reddetti ve sorumluları cezalandıracağını General Allenby'e belirtti. Ama sorumlular tabii ki hiçbir ceza almadı. Abdullah Ağa doğrudan Türkiye'ye kaçarken, Deyrizzor'a dönenler arasında el-Midfai, el-Dubuni, Bekir Sıtkı ve (Türkmen) Haliloğlu Cemil Mehmet de vardı. Kısa bir süre sonra el-Midfai ve Mevlüt Muhlis Şam'a döndü. Ali Cevdet el-Eyyubi ise Deyrizzor'da kaldı. El-Ahd el-İrakinin Musul Şubesi, Musulluların moralini yükseltmek için Bağdat-Musul arasında İngilizlerin ikmal hatlarına saldırılar düzenlenmesini talep edince el-Eyyubi, Cemil Mehmet komutasında 100 kişilik atlı bir kuvvet oluşturdu. Silahlar Urfa'dan geldi. Atlı kuvvet 1 Temmuz'da yola çıkınca, yine Nusaybin'e gidip gıda aldı. Bağdat-Musul tren hattı üzerinde saldırılar düzenledikten sonra Deyrizzor'a döndü. Diğer yandan

⁶⁶⁸ Tauber, 1995, 167-168, 229, 250; Al-Jumaily, a.g.e., 155

⁶⁶⁹ Tauber, 1995, 229-237, 252-253

el-Eyyubi, Suriye'nin batı bölgeleri işgal edilince, Ağustos 1920'de Deyrizzor başkent olmak üzere Rakka ve el-Cezire Beyliğini kurdu; Beyliğin Savunma Bakanı oldu.⁶⁷⁰

10. Suriyeli Direnişçilerin İkinci Eylemleri: Rakka ve el-Cezire Beyliği, Deyrizzor, Havran ve Antakya-Halep-Lazkiye kırsalı saldırıları

Yukarıda bahsi geçen Rakka ve el-Cezire Beyliğinin hükümdarı Aneze aşireti reisi olan Şam ve el-Cezire Şeyhül Meşayihî Hacim bin Muhittin idi. El-Ahd el-İraki üyesi subayların yönetimindeki Beylikte, birkaç ay önce Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeden Suriye'ye dönen Bekir Sıtkı da bakan oldu.⁶⁷¹ Beylik, BMM Hükümeti tarafından Şam'daki Suriye Hükümeti yerine tanındı ve BMM Hükümeti Ordusuyla teşrik-i mesai yaptı. Mardin'deki 5. Tümen'den askeri yardım aldı. Halep'in Fransızlarca işgali nedeniyle Halep'ten huruç eden Süvari Binbaşısı Tahsin el-Askeri ve 150 kadar süvari bu beyliğe katıldı.⁶⁷² Fakat Eylül'de mali sıkıntıya düşünce kalan subayların bazıları Türkiye'ye bazıları da (Tahsin el-Askeri dahil) gizlice Irak'a gitti. El-Eyyubi de Şam'a döndü. Deyrizzor Ekim 1920'de Fransızlarca işgal edilince, bu beyliğin varlığı Hacim Paşa'nın hükümdarlığında birkaç ay daha Rakka'da devam etti. Son Iraklı askerinin de Nisan 1921'de Irak'a gitmesiyle, Rakka ve el-Cezire Beyliği kendiliğinden son buldu. King-Crane Komisyonu'ndan Deyrizzor'un Irak'a dahil olmasını isteyen, ardından Deyrizzor'u işgal eden ve Beyliği kuranlar el-Ahd el-İraki üyeleri olmasına rağmen, tarihin bir saçmalığıyla bu üyeler Deyrizzor'u Irak'taki İngiliz işgalinden çıkararak, Suriye'de kalmasına sebep olacaktı.⁶⁷³

Öte yandan Mekke'de bulunan Emir Abdullah, kardeşi Faysal Suriye'den uzaklaştırıldıktan sonra babası Şerif Hüseyin'den izin alarak, Suriye Kralının Vekili olarak Kasım 1920'de Maan'a geldi. Emir Abdullah, Maan'daki Albay Galip el-Şa'lan aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa ile Diyarbakır telsiz istasyonu üzerinden irtibata geçerek, Araplarla Türklerin kurtuluşu için iki tarafın birlikte çalışmalarını teklif etti. Mustafa Kemal Paşa da bu teklifi kabul ederek, gerekli talimatın verildiğini ve haberleşme için gerekli şifreyi özel bir ulakla göndereceğini söyledi.⁶⁷⁴ Suriye Hükümetinin yıkılmasından sonra Ramazan Şellaş, Deyrizzor yakınındaki el-Tibni köyünde kalmıştı.⁶⁷⁵ Öyle anlaşılıyor ki Şellaş, Maan'daki Emir Abdullah tarafından Halep yöresinde Türklerle iş birliği yapmakla görevlendirildiğinden, Maverai-i Ürdün'e gidip gelmeye başladı.⁶⁷⁶ Kasım ayında aşiretlerin, Iraklı subayların desteğiyle Deyrizzor'u almak için yaptığı harekât başarısızlıkla sonuçlandı.⁶⁷⁷ Bunun üzerine 2. Kolordu kumandanı Selahattin Adil Bey, Halep Heyet-i Merkeziye

⁶⁷⁰ A.g.e., 237-240, 254-255; Al-Jumaily, a.g.e., 62

⁶⁷¹ Tauber, 1995, 239-240

⁶⁷² Kılınçkaya, a.g.e., 181

⁶⁷³ Tauber, 1995, 240-241

⁶⁷⁴ Kral Abdullah, *Biz Osmanlıya Neden İsyan Ettik?*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 166. Özel ulak büyük bir ihtimalle Yasin el-Haşimi'nin kardeşi Taha el-Haşimi idi. Taha el-Haşimi, Mustafa Kemal Paşa ile Ramazan Şellaş arasında irtibat sağlıyordu. (Provence, a.g.m., 219)

⁶⁷⁵ *Personalities*, 80

⁶⁷⁶ Khoury, 1989, 108; Umar, 2004, 487

⁶⁷⁷ Tauber, 1995, 240

Başkanı Hilal Bey'e 9 Ocak 1921'de gönderdiği telgrafta "Deyrizzor için bir müfreze hazırlanmaktadır." diyecekti.⁶⁷⁸ Bu müfreze el-Dubuni kumandasında bir topçu müfrezesi olarak hazırlandı. Rakka'dan gelen Şellaş, aşiret kuvvetlerinin başında ve el-Dubuni'nin müfrezesinin desteğinde Şubat 1921'de Deyrizzor'a saldırdı. Fakat Fransızlar yine geri püskürttüler. Şellaş Nisan'da da Deyrizzor'a karşı aşiret güçleriyle harekâta kalkıştı. Ama ikinci defa püskürtülünce, Rakka'da Hacim Paşa'ya sığındı.⁶⁷⁹ Nihat Paşa, BMM'ye gönderdiği savunmasında ise Fırat Vadisi'nde (Deyrizzor'a) yapılan üç saldırının da kendisi tarafından organize edildiğini ifşa edecekti.⁶⁸⁰

Emir Abdullah-Mustafa Kemal Paşa iş birliğinin dolaylı bir örneğini Suriye'nin güneyindeki Havran bölgesi ile bölgenin kuzeyinde görüyoruz. O zamanlar Havran'ın batı kısmında Çerkez, doğu kısmında (Dürzü Dağında) Dürzü aşiretler yaşamakta idi. Halep'e kadar Hicaz demiryolu hattı kırsalında da Çerkezler vardı.⁶⁸¹ Emir Abdullah Suriye içlerine kadar Çerkezlerin desteğini almıştı.⁶⁸² Mart 1921'de Kudüs'e gelen Churchill'le buluşmasında kardeşi Emir Faysal'a Irak krallığının verileceğini duyunca, Emir Abdullah çok kızarak Suriye krallığı konusunda daha da hırslandı.⁶⁸³ Bu nedenle ay sonunda İngilizler, onun Suriye'ye yürümesini engellemek için Irbid, Salt ve Kerek havalisinde Mevera-i Ürdün Emirliğinin kurulduğunu ilan etti.⁶⁸⁴ Ne var ki Emir Abdullah'ın hırsı dinmediğinden, Nisan'da (Batı) Havran yöresinde Fransızlara karşı saldırılarda bulunmak üzere, kardeşi Emir Ali'yi 1000 kadar hecin süvarisiyle oraya gönderdi. Şam ve Humus çevresinde de Fransızlara karşı taarruzlar yapıldı.⁶⁸⁵

Diğer yandan Suriye Hükümeti devrildikten sonra milliyetçi subayların çoğu Maver-i Ürdün'e, az bir kısmı ise Kuzey Suriye'ye gitmişti. Selahattin Adil Bey, 9 Ocak 1921 tarihli telgrafında kuzeydeki subayların Hananu ve Hacim Paşa'ya, güneydekilerin de Ethem (Hançer) ve Reşid Tali'a Beylere katılmalarını istemişti.⁶⁸⁶ Suriye Hükümetinde Hama ve Halep Valilikleri yapan Hizb el-İstiklal üyesi Reşid Tali'a Bey, Fransız işgalinden sonra Maver-i Ürdün'e giden Lübnanlı bir Dürzü idi. Maver-i Ürdün'e geldiğinde, burada Suriye'den kaçan milliyetçilerden oluşan Hizb el-İstiklali yeniden kurdu. Partinin amacı Maver-i Ürdün'ü, Suriye'deki Fransız karşıtı eylemlerin üssü yapmaktı.⁶⁸⁷ Reşid Tali'a Bey, Emirliğin ilk hükümeti olan Danışma Meclisinde İdari Sekreter (Başbakan) ve Dahiliye Müşavir Vekili oldu. Fakat hükümet sadece Nisan-Ağustos 1921 arasında

⁶⁷⁸ Kılınçkaya, a.g.e., 189

⁶⁷⁹ Tauber, 1995, 240; *Personalities*, 81

⁶⁸⁰ TBMM, *Gizli Celse Zabıtları*, Cilt: 3, 78. Birleşim, 1922, 554

⁶⁸¹ *Suriye Çerkesleri*, (Ankara: Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi ORSAM, Rapor No: 130, 2012), 9, 16

⁶⁸² Umar, 2004, 486

⁶⁸³ Philip S. Houry, "The Tribal Shaykh, French Tribal Policy, and the Nationalist Movement in Syria between Two World Wars", *Middle Eastern Studies*, 18/2, (April 1982), 190n

⁶⁸⁴ King Hussein I, "The Making of Transjordan", (21 Haziran 2018)

⁶⁸⁵ Umar, 2004, 487

⁶⁸⁶ Kılınçkaya, a.g.e., 190

⁶⁸⁷ Matthews, a.g.e., 76-77

görevde kaldı.⁶⁸⁸ Reşid Tali'a Bey hükümetten ayrılrsa bile, Hizb el-İstiklalın bürokrasi ve ordudaki hakimiyeti uzun yıllar devam etti.⁶⁸⁹

Ethem Bey ise Güney Lübnan-Golan Tepeleri arasında Fransızlara karşı saldırılarda bulunan Ahmet Mureyvid'in (Meryud'un) isabesinin komutanı olan Lübnanlı bir Şiiydi. Mustafa Kemal Paşa Ocak 1921'de Ahmet Mureyvid'e gönderdiği mektupta, İtilaf Devletlerinin vaatlerine karşı ittifak içinde olunmasını teklif etmiş ve Halep ve Şam halkları ile birleşerek, Suriye'nin güneyine doğru ilerlemekten bahsetmişti.⁶⁹⁰ Mureyvid Maverai-Ürdün'e geldiğinde yeniden Hizb el-İstiklal'e katılmış; Nisan 1921'de de Danışma Meclisinde Aşiretler Sorumlu Yardımcısı olmuştu.⁶⁹¹ Ethem Bey, 23 Haziran 1921'de Fransız Yüksek Komiseri Gouraud'ya Havran'da başarısız bir suikast girişiminde bulunmuş ve Maverai-Ürdün'e kaçmıştı.⁶⁹² Fransızlar suikast girişiminde Emir Abdullah'ın, dolayısıyla da İngilizlerin parmağı olduğuna inanmışlardı.⁶⁹³ Havran'daki bu saldırıların arkasında kimler bulunursa bulunsun, Fransızlar Suriye'de kuzeyden ve güneyden baskı altına alınmıştı.

Temmuz 1920'de Halep'in Fransızlarca işgalinden hemen sonra Antakya-Altınözü direnişçileri, Altınözü'nün Ziyaret köyünde Kuseyr Kongresini yaptı. Kongreden sonra Antakya ve Altınözü'nde faaliyet gösteren Kuvayı Milliye'nin siyasi lideri ve finansörü olan Suphi Bereket, Fransızlarla siyasi makam karşılığı anlaşarak, Suriye direnişini desteklemekten vazgeçti. Bu nedenle ve sonradan Suriye'deki siyasi icraatlarıyla Bereket'in, Suriye tarihindeki imajı lekelidir.⁶⁹⁴ Büyük Savaş öncesinde gazete editörü, savaşta yüzbaşı, savaştan sonra da Bereket'in komutanı olan Mustafa Asım Bey ise Bereket'in taraf değiştirmesinden sonra Maraş'a geldi.⁶⁹⁵ Fakat Antakya ve Altınözü'ndeki direniş, Hananu'nun komutanlığında yeniden organize olarak devam etti. Halep'in işgalinden sonra Hârim'in Kefr Taharim isimli köyüne çekilen Hananu, Antakya-Halep hattının güneyinde faaliyet gösteren Kuvayı Milliyesini dört bölge komutanına bağladı. Bunlar Cebel Kuseyr'de Yusuf el-Sadun, Cebel Hârim'de (Kürt) Necip Uveyt, Cebel Sahyun'da Umar el-Bitar, Cebel Zaviye'de Mustafa Hacı Hüseyin idi.⁶⁹⁶

---

⁶⁸⁸ Kral Abdullah, a.g.e., 177

⁶⁸⁹ Matthews, a.g.e., 77

⁶⁹⁰ Hülâgü, a.g.e., 72

⁶⁹¹ Kral Abdullah, a.g.e., 176-177

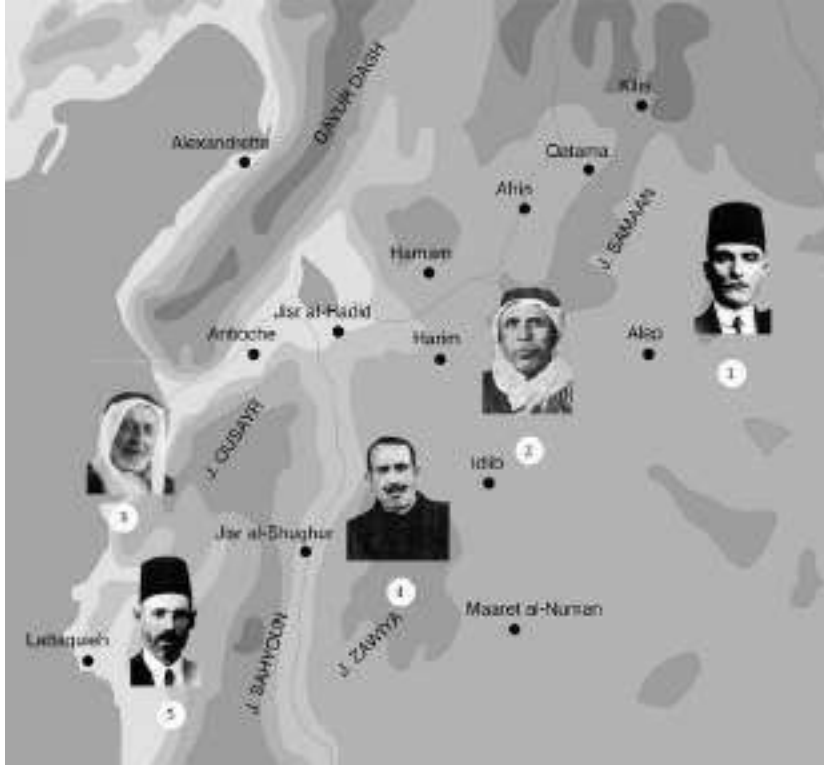
⁶⁹² Michael Provence, *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism*, (University of Texas Press, 2005), 3

⁶⁹³ Khoury, a.g.m., 184

⁶⁹⁴ Nur, 2008, 99; Sami M. Moubayed, *Steel & Silk: Men and Women who Shaped Syria 1900-2000*, (Cune Press, 2006), 200-202

⁶⁹⁵ Watenpugh, a.g.e., 176; Umar, 2004, 478

⁶⁹⁶ Arsuzi-Elamir, a.g.e., 589-590

Hananu İsyanı komutanlarının yerleşimi, 1920 Yazı: 1- İbrahim Hananu 2- Necip Uveyt 3- Yusuf el-Sadun 4- Mustafa Hacı Hüseyin 5- Umar el-Bitar⁶⁹⁷

Hananu Eylül 1920’de de Maraş’a kadar gelerek, Selahattin Adil Bey’le Fransızlara karşı bir anlaşma yaptı.⁶⁹⁸ Bu anlaşmayla ona silah, cephane ve subay yardımında bulunuldu. Selahattin Adil Bey’e doğrudan bağlı olan Hananu, Aralık 1920’ye kadar Harim, Cisir el-Şuğur ve İdlib’i ele geçirdi. Ama Fransızlar 1920 sonunda adı geçen yerleri karşı taarruzla tekrar elde ettiler.⁶⁹⁹ Hananu ve komutanları bu sefer Cebel Zaviye’ye çekilerek, kuvvetlerini küçük gruplar halinde tekrar organize etti.⁷⁰⁰

Reyhanlı’da Arapça’nın resmi dil olmasını reddeden (Türkmen) Mürseloğullarından Tayfur Bey (Sökmen) ve arkadaşları, Nisan 1919’da Kürdağı’ndan çetelerle beraber Fransızlara karşı mücadeleye başlamıştı. Fakat çetelerin yağmacılığından dolayı yeterince başarılı olmayan mücadelesinde, Maraş, Kilis ve Antep Kuvayı Milliyeleriyle de teması sürdüren Tayfur Bey, BMM Hükümeti ile Fransa arasındaki Mayıs 1920’deki ateşkeste İskenderun Sancağının bahsedilmemesi üzerine, İskenderun Sancağının Misak-ı Milliye dahil olup olmadığını Mustafa Kemal Paşa’ya telgrafla sordu. Mustafa Kemal Paşa cevabında İskenderun Sancağının Misak-ı Milli dahilinde olduğunu belirtip, Maraş Kuvayı Milliyesine başvurulmasını istedi. Maraş Kuvayı Milliyesine yaptığı başvuru neticesinde Tayfur Bey, yardım için gelen subaylarla beraber Ağustos 1920’de Amik Ovası

⁶⁹⁷ Méouchy, a.g.e.

⁶⁹⁸ Umar, 2004, 473

⁶⁹⁹ Watenpugh, a.g.e., 177

⁷⁰⁰ Khoury, 1989, 109

Kuvayı Milliyesini kurdu.⁷⁰¹ Ayrıca Kuseyr Kongresinden sonra Maraş'a giden Kongre temsilcileri, Selahattin Adil Bey'den mücadelenin artık Maraş Kuvayı Milliyesine bağlı olarak yürütülmesini isteyince, Selahattin Adil Bey talebi BMM Hükümetine bildirdi. Hükümet de talebi kabul ederek, Mustafa Kemal Paşa'nın yaveri (Türkmen) (Şamlı) Yüzbaşı Ali Bedri Bey'i bölgeye gönderdi. Ali Bedri Bey Aralık 1920'de Amik Ovası Kuvayı Milliyesini de üzerine alarak, Cebel Kuseyr'deki Büyükburç köyünü harekât merkezi yaptı. Selahattin Adil Bey'den aldığı yardımlarla Antakya ve Altınözü kırsalı ile Amik Ovasında Fransızlarla silahlı mücadeleye girdi.⁷⁰² Fakat karargâh Ocak 1921'de Fransızlarca basılınca, Ali Bedri Bey zorlukla Maraş'a kaçtı. Kuvayı Milliye de dağıldı.⁷⁰³

Şeyh Salih el-Ali'nin Nusayri Dağlarının güney yarısındaki tam hakimiyeti ise Kasım 1920'ye kadar sürdü. Bu tarihten sonra Fransızlar el-Ali'nin köyü olan el-Şeyh Bedir köyüne yaptıkları saldırı ile isyanın ileri gelenlerini tutukladı; El-Ali ise Nusayri Dağlarının kuzey yarısına (Cebel Ekrad'a) kaçtı.⁷⁰⁴

11. Türk ve Suriyeli Direnişçilerin Suriye'deki Ortak Harekâtı: Suriye Harekât-ı Milliyesi⁷⁰⁵

Ali Şefik Bey, Maraş'a geldikten sonra 18 Şubat 1921'de BMM Hükümetine ve Genelkurmay Başkanlığına başvurup, Suriye'de yeniden teşkilat yaparak işgale karşı mücadeleyi devam ettirmek amacıyla, bölgeye tekrar gönderilmesi için emir, para ve silah istedi. 23 Şubat'ta Genelkurmay Başkanlığı, 2. Kolordu kumandanlığına, taleplerinin kabul edildiğinin Ali Şefik Bey'e bildirilmesini istedi.⁷⁰⁶ Suriye Harekât-ı Milliye Riyasetine getirilen Ali Şefik Bey, Şubat ayı sonlarında silah ve para yardımı için Maraş'a gelmiş bulunan Hananu, Necip Uveyt, Tayfur Bey, Hilal Bey, Mustafa Asım Bey ile Salih el-Ali, Hacim Paşa ve Suriye'deki tüm siyasi partilerin temsilcilerinin katılımlarıyla Yüksek Milli Konseyi canlandırdı. Konsey, 27 Şubat tarihindeki üçüncü toplantısında aldığı karar gereği, Halep'teki ABD, İngiltere, İtalya ve İspanya konsolosluklarına hitaben Suriye'nin özgürlüğü ve bağımsızlığını talep eden bir bildiri yayımladı.⁷⁰⁷ Diğer yandan Ali Şefik Bey, cepheyi yeniden kurmak için yukarıda adı geçen komutan ve temsilcileri ile Mart başlarında Maraş'ta bir harekât toplantısı yaptı. Toplantıda, Altınözü harekât merkezi olmak üzere cephenin beş mıntıkadan oluşması kararlaştırıldı.⁷⁰⁸

1. Cebel Kürt: (Afrin, Amik Gölü ve Ovası, Hassa, Meydan-ı Ikbis, Hamam) Tayfur Bey

⁷⁰¹ Tayfur Sökmen, *Hatay'ın Kurtuluşu için Harcanan Çabalar*, (İstanbul: Yenigün Haber Ajansı, 1999), 11-18; Nur, 2008, 58-60

⁷⁰² A.g.e., 18; Nur, 2008, 66, 100-102

⁷⁰³ Sökmen, a.g.e., 20, 21

⁷⁰⁴ Khoury, 1989, 101

⁷⁰⁵ Suriye tarih yazımı böyle bir harekattan ve Ali Şefik Bey'in komutanlığından bahsetmemekte, bu harekâtı Hananu İsyânının "devamı" olarak görmektedir. Türk tarih yazımı ise Hananu İsyânının "devamı"nı, Ali Şefik Bey'in komutasındaki harekâtın bir parçası olarak göstermektedir.

⁷⁰⁶ Nur, 2008, 110-111

⁷⁰⁷ A.g.e., 108; Rafik, a.g.m., 46

⁷⁰⁸ Kılınçkaya, a.g.e., 191; Nur, 2008, 116-117

2. Cebel Kuseyr: (Antakya, Altınözü, Demirköprü, Derkuş, Cebel Sahyun) Mustafa Asım Bey/Yusuf el-Sadun
3. Cebel Hârim: (Kefr Taharim, Harim, Hafserce, Maaret el-Mısırin) Necip Uveyt
4. Cebel Zaviye: Mustafa Hacı Hüseyin
5. Cısır el-Şuğur- Lazkiye arası (Cebel Ekrad): Şeyh Salih el-Ali

Görüldüğü gibi Hananu'nun tüm komutanları harekât planında yer almış; fakat Cebel Sahyun Mustafa Asım Bey/Yusuf el-Sadun komutasına girmişti. Çünkü Şam ve Halep'in Fransızlarca işgalinden birkaç ay sonra Fransızlar, Umar el-Bitar (Ömer Baytar) hakkında tutuklama kararı verince, o da Türkiye'ye kaçmıştı.⁷⁰⁹ Antakya-Altınözü-Amik Ovası Kuvayı Milliyesinin dağılmasıyla Selahattin Adil Bey, Tayfur Bey'den Amik Ovası'ndaki mücadeleyi Cebel Kürt'te sürdürmesini istemişti. Antakya-Altınözü bölgesini ise Ali Şefik Bey'e vermişti.⁷¹⁰ Fakat Ali Şefik Bey seyyar kuvvetlerin başında olacağından, bu bölgeyi Mustafa Asım Bey'e bırakmış görünüyor. Mustafa Asım Bey aynı zamanda Hananu'nun yardımcısı olurken, harekâta Şamlı Ali Bedri Bey ile (Çerkez) Teğmen (Sakallı) Bedri Bey (Başakıncı) da katılmıştı.⁷¹¹

Bu teşkilatlanmada Tayfur Bey ve el-Ali müstakil olacak, Yusuf el-Sadun, Necip Uveyt ve Mustafa Hacı Hüseyin de Hananu'nun genel kumandasında olacaktı. Ali Şefik Bey ise bu teşkilatlanmada emrindeki seyyar kuvvetlerle her mıntıkada faaliyette bulunacaktı.⁷¹² Buna göre Ali Şefik Bey, 16 Nisan'da teçhiz edilmiş 100 kişilik müfrezesiyle Menbiç'e saldırmak hedefiyle, Nizip'e doğru yola çıktı.⁷¹³

Mart sonlarında Genelkurmay Başkan Vekili Fevzi Paşa, Selahattin Adil Bey'e yazdığı yazıda, şu sırada Fransızlara karşı bir hareket icrasına hal ve vaziyet müsait olmadığından, şimdilik akıncı müfrezeleriyle fiili yardımda bulunulmasını ve bu hareketin Fransızlara karşı son derece gizli tutulmasını istiyordu. Selahattin Adil Bey de verdiği cevapta Fransızların, cephede mütareke ilan (!) vesilesiyle kuvvetlerini Suriye direnişçileri aleyhine sevk ettiklerini söylüyordu. Fransızların, Arap milli hareketini bastırmalarına izin vermemek için onlara küçük kuvvetlerle yardım etmek gerektiğini, fakat Arap milliyetçilerine yapılacak yardımın da Fransızlara hissettirilmemesi kanaatine katıldığını ve Rakka'daki Hacim Paşa'nın da gösteriş hareketlerine müsaade edileceğini bildiriyordu.⁷¹⁴ Açıkta ki Güney Cephesinin kuzey kesiminde (Güney Anadolu) örtülü bir ateşkes kararı uygulanıyordu.

Fakat cephenin güney kısmında, harekât başlayıncaya kadar “teşebbüsâtın Arap milliyetperveranının kıyamı mahiyetinde görülmesinin, vaziyet-i siyasiyemizin hüsn-ü muhafazası” bakımından münasip görüldüğünden,⁷¹⁵ Hacim Paşa Rakka'da gösteriş hareketleri yaparken, akıncılar

⁷⁰⁹ Moubayed, a.g.e., 372

⁷¹⁰ Sökmen, a.g.e., 22

⁷¹¹ Umar, 2004, 469; Nur, 2008, 122

⁷¹² Kılınçkaya, a.g.e., 191-192

⁷¹³ Nur, 2008, 112, 125

⁷¹⁴ Kılınçkaya, a.g.e., 195-196

⁷¹⁵ A.g.e., 197

güneye akınlar düzenlemeye devam ettiler. Bu arada Mustafa Asım Bey Maraş'tan Cebel Ekrad'a gelmiş; Sakallı Bedri Bey ise Selahattin Adil Bey'in bir merkez tesis etmesi emri üzerine Cebel Kürt'de yerleşmişti.⁷¹⁶ Nisan'da Salih el-Ali'ye silah ve mühimmat yardımı yapıldı.⁷¹⁷ Ne var ki bu yardımlara rağmen, Fransızlar büyük zayıflık vererek de olsa el-Ali'ye karşı üstünlük sağladılar.⁷¹⁸ Mart'ta Hananu'ya da silah ve mühimmat desteği verilmişti.⁷¹⁹ Fransızlar Nisan'da saldırıya geçerek, Hananu'nun kuvvetlerine baskın geldiler.⁷²⁰ Ama henüz kesin darbeyi indirememişlerdi.

Londra Konferansı için Londra'da bulunan BMM Hükümeti Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'le Fransız Başbakanı Aristide Briand arasında, 11 Mart 1921'de Güney Cephesinde savaşı sona erdirecek bir pakt yapılmıştı. Paktın imzalanmasından iki aydan fazla zaman geçtikten sonra 16 Mayıs'ta Dışişleri Bakanı Vekili olarak Fevzi Paşa, Hükümetin paktı kabul etmediğini İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri General Pellé'ye ilk defa resmen bildirerek, paktın reddinin sebeplerini içeren bir mektubu ve karşı tekliflerini taşıyan Hukuk Müşaviri Mehmet Münir Ertegün'ü Adana'ya gönderdiğini belirtti. Mektupta Bekir Sami Bey'in yetkilerini aştığı ifade edilerek, paktın Misak-ı Milliye aykırı olduğu yazılıydı. Karşı teklif olarak karma jandarmanın, Hristiyanların çoğunlukta olduğu yerlerde karma yönetimin kurulmasının ve Kuvayı Milliye'nin silahsızlandırılmasının iptallerini, Türkiye-Suriye sınırının 20 km daha güneye kaydırılarak Cerablus'a uzanmasını istemişlerdi. Bu sırada karşı teklifleri Fransa'ya kabul ettirmek için aylardan beri hazırlanan Suriye Harekât-ı Milliyesi başlatıldı. Artık “teşebbüsün Arap milliyetperveranının kıyımı mahiyetinde görülmesine” gerek yoktu. Harekât aynı zamanda Fransız birliklerini Suriye'de meşgul ederek, düzenli ordunun Batı Cephesine kaydırılmasına yardım edecekti.⁷²¹

Harekât kapsamında Mustafa Asım Bey 17 Mayıs'ta Maraş'tan, Fransızların mümkün olduğu kadar güneyde meşgul edilmeleri emrini alınca, 1 Haziran'da Sakallı Bedri Bey'le beraber akın yapmak üzere daha güneye (Hama'ya) indi.⁷²² Fakat Hama'nın kuzeyindeki el-Sukaylebiye kazasına yaptıkları baskında şehri yıkıp, orada yaşayan Ortodoks Rumların çoğunu kılıçtan geçirince,⁷²³ Ali Şefik Bey 19 Haziran'da İbrahim Hananu'dan bu iki komutanın tutuklanmasını istedi. Hananu da onları tutukladıktan sonra Sakallı Bedri Bey'i serbest bırakarak, Asım Bey'i Haziran sonunda Necip Uveyt'e idam ettirdi.⁷²⁴ Hananu'nun ve kumandanlarının yanındaki Türk subayların komutanı olan Asım Bey'in idamını, Türk subaylarının protesto etmeleri ve Türkiye'ye dönmeleri veya daha büyük bir olasılıkla Yunan saldırısını karşılamak üzere onların yurda çağırılması izledi.⁷²⁵ Bu arada 15

---

⁷¹⁶ A.g.e., 189, 197

⁷¹⁷ Watenpaugh, a.g.e., 178

⁷¹⁸ Khoury, 1989, 102

⁷¹⁹ Watenpaugh, a.g.e., 177

⁷²⁰ Fieldhouse, a.g.e., 387

⁷²¹ Zeidner, a.g.e., 278-280, 283

⁷²² Kılınçkaya, a.g.e., 198

⁷²³ Arsuzi-Elamir, a.g.e., 592n

⁷²⁴ Kılınçkaya, a.g.e., 198

⁷²⁵ Watenpaugh, a.g.e., 180

Haziran'da Fransızlar büyük bir kuvvetle, tümü kendilerinden yana Kürt aşiretlerin yaşadığı Cebel Ekrad'dan geçerek,⁷²⁶ Salih el-Ali'nin isyanını sona erdirmiş; El-Ali de bu sefer güneye kaçarak, Nusayri Dağlarında saklanmaya geçmişti.⁷²⁷

Burada şuna değinmek gerekir ki Galip el-Ayyaşi ve İhsan el-Hindi gibi yazarlar, 1-19 Haziran 1921 tarihleri arasında bir tarihte yapılmış olan el-Sukaylebiye baskını, BMM Hükümetinin emriyle Suriyeli direnişçilerin halkın gözündeki şöhretine zarar vermek için yapıldığını iddia etmişlerdir.⁷²⁸ Oysa BMM Hükümetinin karşı saldırıya geçtiği ve Suriyeli direnişçilerin desteğine muhtaç olduğu 16 Mayıs- 21 Temmuz 1921 arası dönemde, Suriyeli direnişçilerin şöhretine zarar vermek için BMM Hükümetinin böyle bir baskını yaptırması akla ve mantığa aykırıdır. Kaldı ki faillerin elebaşlarının tutuklanmasını isteyen, BMM Hükümetinin Suriye Harekât-ı Milliye Reisi olan Ali Şefik Bey'dir. Şu da bir gerçektir ki Salih el-Ali, isyan sırasında (1919'da) İsmaililer yanında, (muhtemelen Fransızları destekledikleri gerekçesiyle) Maruni ve Ortodoks Rum komşularına da saldırmıştı.⁷²⁹ Nusayri Dağlarının güneyinde bulunan Mudik Kalesi ile el-Sukaylebiye civarındaki el-Ali kuvvetlerinin sayısının bir zamanlar 6000 kişiye kadar ulaşması⁷³⁰ da dikkate alınır, el-Ali'nin Rumlara saldırı emrini vermiş olması olasılık dahilindedir.

Harekât esnasında Rakka'da bulunan Hacim Paşa da Fırat'ın doğusunda kendisine bağlı aşiretlerle Fransızlara karşı saldırılarda bulunmuştu. Bu durum Fransızların, 23 Haziran'da bir mektupla onu uyardıklarına sebep olmuş, aksi halde zarar göreceği vurgulanmıştı.⁷³¹ Fransızlar el-Ali'yi saf dışı bıraktıktan sonra Temmuz başlarında, Cebel Zaviye'yi tamamen ele geçirmiş;⁷³² bunun üzerine Hananu 11/12 Temmuz'da güneye kaçarak, Dürzü Dağındaki Necmi el-Atraş'a sığınmıştı.⁷³³ Türkiye'ye doğru kaçmamasının sebebi Mustafa Asım Bey'in el-Sukaylebiye baskını ve sonrasında Türk subayların kendisini terk edişi nedeniyle hissettiği güvenme duygusu olabilir. El-Atraş, onu daha sonra Maveria-i Ürdün'e kaçırdı.⁷³⁴ Yusuf el-Sadun ve Necip Uveyt Cebel Kuseyr ile Cebel Harim'deki saldırılarına azalarak da olsa Aralık 1921'e kadar devam etmiş; sonra Türkiye'ye kaçmışlardı.⁷³⁵ Mustafa Hacı Hüseyin'in de Türkiye'ye kaçtığı bilinmektedir.⁷³⁶ Tayfur Bey ise Temmuz 1921'e kadar Cebel Kürt'te mücadeleye devam etmiş ve Amik Gölü ve Ovası dışında, dağlık alanlarda hakimiyet kurmuştu. Fakat Temmuz sonlarında Selahattin Adil Bey Fransızlara karşı yapılan harekâtın durdurulduğunu ve Maraş'a dönmesini emredince, aynı ay içinde Maraş'a dönmüştü. Ali

⁷²⁶ Kılınçkaya, a.g.e., 200

⁷²⁷ Khoury, 1989, 102

⁷²⁸ Arsuzi-Elamir, a.g.e., 592n

⁷²⁹ The World War I Document Archive, "The King-Crane Commission Report, August 28, 1919" (31 Ağustos 2018); Farhad Daftary, *A Modern History of the Ismailis*, (I. B. Tauris, 2011), 33

⁷³⁰ Umar, 2004, 485

⁷³¹ A.g.e., 482

⁷³² Robin L. Bidwell, *Dictionary Of Modern Arab History*, (Routledge, 2010), 174

⁷³³ Watenpugh, a.g.e., 180; Umar, 2004, 474

⁷³⁴ A.g.e. 474-475

⁷³⁵ Arsuzi-Elamir, a.g.e., 592

⁷³⁶ Rafik, a.g.m., 49

Şefik Bey de seyyar kuvvetleriyle Kuzey Suriye’de Fransızlara karşı pek de başarılı olmayan çarpışmalar yaparak Menbiç’ten Altınözü’ne, oradan da Cisir el-Şuğur havalisine gelmişken, Selahattin Adil Bey’den aldığı aynı emir üzerine, Tayfur Bey’den birkaç gün sonra Maraş’a varmıştı.⁷³⁷

12. BMM Hükümeti ile Fransa Hükümeti Temsilcileri Arasında ‘Barış’ Anlaşması: Ankara Anlaşması

Fransa Senatosu Dışişleri Komisyonu Başkanı Henry Franklin-Bouillon 9 Haziran 1921’de Ankara’ya gelmiş ve 13 Haziran’da da Türk-Fransız anlaşması için müzakerelere başlamıştı. Ne var ki Bouillon müzakereler sırasında Türk önerilerini, Fransız Hükümeti ve General Gouraud ile tartışmak için iletişimin daha kolay olduğu Adana ve Beyrut’a gitti.⁷³⁸ Bouillon Beyrut’tayken, BMM Hükümetinin 21 Temmuz’da Suriye Harekât-ı Milliyesini durdurarak, bütün müfrezelerin Kilis’e çekilmesini emretmesi, Batı Cephesindeki Yunan ilerleyişinin yarattığı tehlikeli durumdan dolayı idi.⁷³⁹ Fakat Fransızlar da askeri ve mali kısıtlamalardan dolayı karşı taarruza geçemediler. Ayrıca Fransız istihbaratının, 23 Haziran’da Havran’da General Gouraud’ya suikast girişiminde bulunan Ethem Bey’in finansörü Mureyvid’in, Mustafa Kemal Paşa ile ilişkisini tesbit edemediği anlaşılıyor. Batı Cephesinde başı Yunan saldırısıyla belada olan BMM Hükümeti, Bouillon’un 27 Temmuz’da Adana’da Münir Bey’e verdiği son müzakere belgesine cevap veremediğinden, Bouillon da 1 Ağustos’ta Paris’e geri döndü.⁷⁴⁰

Bu tarihten sonra 2. Kolordu birlikleri ve 5. Tümen, Batı Cephesine kaydırılmaya başladı.⁷⁴¹ Diğer yandan Mustafa Kemal Paşa kaydırılan birlikleri Fransızlardan gizlemek için yoğun bir askere alma işlemi başlatarak, birliklerin boşaltıldığı yerlerde yeni askerleri talime tabi tutuyordu.⁷⁴² 22 gün süren büyük fedakârlıklardan sonra 13 Eylül’de, İzmir’in işgalinden beri devam eden Yunan ilerlemesi Polatlı-Haymana hattında nihayet durdurulmuştu. Sakarya Muharebesi devam ederken, İstanbul’a gelen Franklin-Bouillon, elinde son taslakla 19 Eylül’de Ankara’ya yeniden döndü. Tekrar başlayan müzakerelerde BMM Hükümeti, Hatay’ın Londra Paktındaki gibi özerk bir yönetimle Fransızlara bırakılmasına ve çoğu ekonomik nitelikli imtiyazların, anlaşmaya ek 12 gizli niyet mektubuyla Fransızlara tanınmasına karşılık, derhal ateşkes ilan edeceğini kabul etti.⁷⁴³

Ankara Anlaşmasının gizli eklerinden birinde Anlaşmanın 15 gün içinde onaylanarak, yürürlüğe gireceği ifade edilmişti.⁷⁴⁴ Ama Anlaşma ne BMM’de ne de Fransız Meclislerinde onaya bile sunulmadı. Fransa Hükümeti, Anlaşmanın içeriğinin müttefikleri ve özellikle İngiltere tarafından

⁷³⁷ Sökmen, a.g.e., 25; Nur, 2008, 115-116, 125

⁷³⁸ Bige Yavuz, “1921 tarihli Türk-Fransız Anlaşmasının Hazırlık Aşamaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8/23, (Mart 1992), 286-287

⁷³⁹ Kılınçkaya, a.g.e., 200

⁷⁴⁰ Yavuz, a.g.m., 287-288

⁷⁴¹ İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, (Ankara: TTK Yayını, 2014), 311, 371

⁷⁴² Zeidner, a.g.e., 283

⁷⁴³ A.g.e., 285- 290

⁷⁴⁴ Yavuz, a.g.m., 292

öğrenilmesini istemediğinden Meclislerine onaylatmamış, 29 Ekim’de yalnızca bilgi vermişti. BMM Hükümetinin Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey de 1 Kasım’da BMM’de Anlaşmayı okumuş; ancak ekleri hakkında çok yüzeysel bilgi vermişti.⁷⁴⁵ BMM Hükümeti, Bolşevik Rusya’nın tepkisinden endişe ederek, Anlaşmayı BMM’nin onayına sunmamıştı. Lozan Antlaşmasında da Suriye sınırının Ankara Anlaşması ile çizilen sınırlar olduğu kabul edilince, Lozan Antlaşmasının 23 Ağustos 1923’te BMM’de onaylanmasıyla, Ankara Anlaşmasına dolaylı onay verilmiş oldu.

13. Suriyeli Direnişçilerin Ankara Anlaşmasından Sonraki Eylemleri ve Durumları

İbrahim Hananu: Ağustos 1921’de Kudüs’e gelince İngilizlerce tutuklanarak, Fransızlara teslim edildi.⁷⁴⁶ Fransızlara teslim edildikten sonra 6 ay Halep’te tutuklu kaldı. Mart 1922’de yine Halep’te yapılan mahkemesi, dört gün boyunca kendisinin bir asi mi yoksa bir asker mi sorusu etrafında döndü.⁷⁴⁷ TBMM Hükümeti Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa’nın müdahalesi sonucunda asker olduğuna kanaat getirilip, beraat ettirilerek, ev hapsinde tutuldu.⁷⁴⁸

(Burunsuz) Ramazan Şellaş: İngilizlerden Maver-i Ürdün tahtını alan Abdullah, Nisan 1921’den itibaren artık onu desteklemekten vazgeçti.⁷⁴⁹ O da Rakka’dan Amman’a geldi. Kasım’da, Deyrizzor’da bulunmamak şartıyla Suriye’ye döndü.⁷⁵⁰

751

Mevlüd Muhlis Paşa: Suriye’nin işgalinden hemen önce Deyrizzor’dan hasta olarak Şam’a geldi ve işgalle orada kaldı.⁷⁵² 1921 sonunda afa Irak’a dönen Muhlis Paşa, 1922’de Kerbela Valisi oldu.⁷⁵³

⁷⁴⁵ Ayhan Öztürk, “Milletlerarası Antlaşmalar ve Türk- Fransız Antlaşmaları”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/5, (Haziran 1994), 127-128, 132

⁷⁴⁶ Khoury, 1989, 110

⁷⁴⁷ Watenpaugh, 2006, 180

⁷⁴⁸ Sökmen, 1999, s. 26

⁷⁴⁹ Michael Provence, *Age of Rogues*, (Edinburgh University Press, 2021), 347

⁷⁵⁰ *Personalities*, 81

⁷⁵¹ التاريخ السوري المعاصر, “رمضان شلاش” (Erişim: 11/09/2022)

⁷⁵² Tauber, 1995, 295

⁷⁵³ Arab Revolt Centennial, “Mawloud Mukhles”, (Erişim: 30 Eylül 2018)

754

Bekir Sıtkı: Deyrizzor'un Ekim 1920'de Fransızlarca işgalinden sonra Türk Ordusuna katıldı.⁷⁵⁵ Muhtemelen Sakarya Savaşından sonra Irak'a dönerek (1921), yeni oluşturulan Irak Ordusuna dahil oldu.⁷⁵⁶

757

Necip Uveyt, Umar el-Bitar, Mustafa Hacı Hüseyin ve Yusuf el-Sadun: Hepsinin veya bazılarının, Ali Şefik Bey'in Revandiz Harekatına katılmış olması muhtemeldir. Zira Nisan 1922 sonlarında Revandiz'e gitmek üzere Diyarbakır'a gelen Ali Şefik Bey'le bir görüşme yapan El-Cezire Cephesinin yeni komutanı Cevat Paşanın, Ali Şefik Bey'in maiyetinin Suriye Harekat-ı Umumiyesinde yaptıkları çapulculuktan (El-Sukaylebiye, vb baskınlar olmalı) dolayı, benzer olayların Irak'ta da tekrarlanması hakkında endişeleri olduğunu Fevzi Paşa'ya bildirmesinden, Ali Şefik Bey'in maiyetinin adı geçen komutanlar ve adamlarından oluştuğu anlaşılıyordu.⁷⁵⁸ Diğer yandan Lozan Konferansı başladığında, Türk kamuoyunda Ankara Anlaşmasıyla Suriye sınırının mantıksızca çizildiğinin ve binlerce Türk'ün Suriye'de kaldığının ileri sürülmesi Türkiye ve Fransa'nın arasını açarken, İngiltere ve Fransa'yı birbirine yaklaştırdı. BMM Hükümeti de Fransızları rahatsız etmek

⁷⁵⁴ *The Iraq Directory*, (Baghdad: Dangoor's Printing and Publishing House, 1936), 591

⁷⁵⁵ Al-Jumaily, a.g.e., 64

⁷⁵⁶ Yücel Güçlü, "The Role Of The Ottoman-Trained Officers In Independent Iraq", *The Turkish Yearbook of International Relations*, 26/0, (1996), 133

⁷⁵⁷ almadasupplements, "ال عراقی وال یرسار 1936 صدقی ب کر ان قلاب", (Erişim: 17/09/2022)

⁷⁵⁸ Zekeriya Türkmen, "Özdemir Bey'in Musul Harekatı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri (1921-1923)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 17/49, (Mart 2001), 58, 60

üzere söz konusu kişilerin Kuzey Suriye’de Fransızlara saldırmalarına izin verdi. Fransa’nın, Lozan Konferansında Türkiye’ye karşı olumsuz tutumu da saldırıların 1923 yazından itibaren şiddetlenmesine sebep olmuş görünüyordu.⁷⁵⁹

Şeyh Kamil el-Kassab: Maver-i Ürdün'e geldiğinde, Reşid Talia'nın yeniden kurduğu İstiklal Partisine katıldı.⁷⁶⁰ Fransızların, İngilizlere uyguladığı baskı neticesinde 1922 yılında Yemen'e giderek, Kral İmam Yahya Hamid el-Din'in danışmanı oldu.⁷⁶¹

762

Yasin el-Haşimi: Suriye'nin işgalinden sonra Şam'da kaldı. 1921 başlarında Türkiye'ye dönmek istedi; fakat savaştan sonra son dönüş tarihini (30 Ekim 1919) kaçırdığı için kabul edilmedi.⁷⁶³ Mayıs 1921'de de Irak Yüksek Komiserinin ilan ettiği affın dışında bırakıldı. Aynı yılın sonlarında Irak Hükümeti, daha önceki aftan yararlanamayanlar için yeni bir af ilan edince, Mart 1922'de Bağdat'a döndü.⁷⁶⁴

765

Ali Cevdet el-Eyyubi: Haziran 1921'de afa Irak'a döndü. 1922'de El-Hille Valisi oldu.⁷⁶⁶

⁷⁵⁹ Rafik, a.g.m., 66-68

⁷⁶⁰ Matthews, 2006, 76

⁷⁶¹ Moubayed, 2006, 389

⁷⁶² "محمد كامل القصاب التاريخ السوري المعاصر", Erişim: 10/09/2022)

⁷⁶³ Provence, a.g.m., 219

⁷⁶⁴ Tauber, 1995, 295-296

⁷⁶⁵ Wael Malo, "وهذه صورة ياسين... والأكثر لستم حيدر", Facebook, (27/02/2018, 09:51)

⁷⁶⁶ Allawi, 2016, 408, 490

767

Cemil el-Midfai: 1921 yazında Mavera-i Ürdün'e gitti. 1922'de Kerek Valisi oldu.⁷⁶⁸

769

Şeyh Salih el-Ali: 1921 yazından beri Nusayri Dağlarında saklanan el-Ali 1922'de affedilince, el-Şeyh Bedir köyüne geri dönerek, siyasetten çekildi.⁷⁷⁰

771

Şakir Nimet el-Şabani: Maraş ayaklanmasından Halep'e döndüğü anlaşılan el-Şabani, Halep'in Fransızlarca işgalinden sonra direnişi bırakıp, Demokrat Cemiyeti aracılığıyla Fransızlarla işbirliği yapmaya başladı. Arap milliyetçileri bu nedenle ona hain demektedir.⁷⁷²

⁷⁶⁷ *Ali_Al-Ayoubi.jpg* (Fotoğraf, 1930lar), Wikimedia Commons, (Erişim: 14/9/2022)

⁷⁶⁸ Tauber, 1995, 296-297

⁷⁶⁹ *The Iraq Directory*, 586

⁷⁷⁰ Daftary, 2011, 34

⁷⁷¹ "صالح العلي .. قائد الثورة في جبال", *التاريخ السوري المعاصر* – الساحل عام 1936 (Erişim: 12/09/2022)

Ethem Hançer: 1922 Temmuz'unda Suriye'de yakalandı.⁷⁷³ Mayıs 1923'de Beyrut'ta Fransızlarca idam edildi.⁷⁷⁴

Hacim Paşa: Rakka ve El-Cezire Beyliğinin 1921 ilkbaharında dağılmasından sonra 1923 yılı ortasına kadar Fransızlarla görüşmelere devam ederken, kendi aşiret kuvvetleriyle Fransızları rahatsız etmeye devam etti.⁷⁷⁵

Sonuç

Bu ayrıntılı makalede Suriyeli direnişçilerin, Fransızlara karşı mücadelesi kapsamında, Türk direnişçilerle ilişkilerinde Türk tarih yazımındaki boşluklar ve çarpıtmalar düzeltilmeye çalışıldı. Türk ve Suriyeli direnişçiler arasındaki ilişkilerin sanılandan daha yoğun olduğu anlaşıldı. Mesela Yarbay Şakir Nimet'in savaşılarıyla beraber Maraş'a kadar gelip, Fransızlara karşı gerilla faaliyetlerinde bulunduğu; Suriyelilerin işgale karşı kendi direniş örgütü olan Milli Müdafaa Komitesini kurdukları ortaya serildi. Suriyeli direnişçi Mevlüd Muhlis Paşa, Cemil el-Midfai ve Ramazan Şellaş gibi şahsiyetler, eski Osmanlı topraklarındaki milli kurtuluş hareketlerini tek bir mücadelenin yerleşmiş unsurları olarak gördüklerinden, onların Türk direnişçilerle beraber işgale karşı ortak mücadeleye girdikleri tespit edildi.

1919'un son aylarında Sivas'ta yapılan Muvahhidun Cemiyeti Genel Kongresinde, Türk direnişçilerin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile Suriyeli direnişçilerin Yüksek Milli Konseyi birbiriyle ilk defa irtibat kurdu. Türk ve Suriyeli direnişçiler arasındaki temaslar, Ekim 1921'deki Türk-Fransız Ankara Anlaşmasına kadar devam etmesine rağmen, Büyük Savaş döneminde doğan karşılıklı güvensizlik nedeniyle kapsamlı bir ittifakla sonuçlanmadı. Bunun yerine taraflar, sınırlı bir ilişki kurmayı tercih etti.

Türkiye'deki Milli Mücadele, Suriye Milli Mücadele hareketini kendi topraklarını işgalden kurtarmak için bir araç olarak kullanırken, Suriye milli hareketi de Türk milli hareketini, İtilaf Devletlerine karşı mücadelelerinde subay, silah ve para kaynağı olarak gördü. Türkiye imparatorluktan kalan yüzlerce yıllık görece etkin kurumları ve liderliği sayesinde Bolşevik Rusya'dan gelen bol para ve silah yardımıyla faydalanarak, Fransızlarca işgal edilen yerleri askeri güç, siyasi ve ekonomik imtiyazlarla kurtardı. Fakat Suriye'deki etkin kurumların ve liderliğin yokluğunda, Suriyeli direnişçilerin Ankara Anlaşmasına kadar Türk direnişçilerden aldığı sınırlı subay, silah ve para desteği, Suriye'yi işgalden kurtarmaya fayda etmedi.

Kaynakça

-
- ⁷⁷² Khoury, 1989, 113
⁷⁷³ Provence, 2005, 3
⁷⁷⁴ Mohanad Hage Ali, *Nationalism, Transnationalism, and Political Islam*, (Palgrave Macmillan, 2017), 117
⁷⁷⁵ Umar, 2004, 482-484

- Akşin, Sina, "Turkish-Syrian Relations in the Time of Faisal (1918-20)", *The Turkish Yearbook of International Relations*, 20/0, (1981), 1-19
- Ali_Al-Ayoubi.jpg (Fotoğraf, 1930lar), Wikimedia Commons, Erişim: 14/9/2022, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/74/Ali_Al-Ayoubi.jpg
- Ali, Mohanad Hage, *Nationalism, Transnationalism, and Political Islam*, Palgrave Macmillan, 2017
- Al-Jumaily, Qassam Kh., *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1999
- Allawi, Ali A., *Irak Kralı I. Faysal*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016
- Arab Revolt Centennial, "Mawloud Mukhles", <https://arabrevolt.jo/en/heros-list/mawloud-mukhles/> Erişim: 30/09/2018
- Arsuzi-Elamir, Dalal, "The Uprisings in Antakya 1918–1926", Sluglett, P. with Weber, S. (Editors), *Syria and Bilad al-Sham under Ottoman Rule*, Brill NV, (2010), 575-596
- Bardakçı, Murat, "Musul'a 'Özdemir Bey Harekâtı'", *Habertürk* (15/06/2014), <https://www.haberturk.com/polemik/haber/958039-musula-ozdemir-bey-harekati#>
- Bidwell, Robin L., *Dictionary Of Modern Arab History*, Routledge, 2010
- Daftary, Farhad, *A Modern History of the Ismailis*, I. B. Tauris, 2011
- Evans, Laurence, *Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1972
- Fieldhouse, David K., *Ortadoğu'da Batı Emperyalizmi 1914-1958*, İstanbul: T & K Yayınları, 2018
- Gelvin, James L., *Divided Loyalties*, University of California Press, 1998
- Türk İstiklal Harbi IV. Cilt Güney Cephesi*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2009
- Görgülü, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, Ankara: TTK Yayını, 2. Baskı, 2014
- Güçlü, Yücel, "The Role Of The Ottoman-Trained Officers In Independent Iraq", *The Turkish Yearbook of International Relations*, 26/0, (1996), 123-139
- Güztoklusu, Murat, *Elcezire Konfederasyonu*, Ankara: Barış Kitabevi, 2013
- Hülagü, Metin, *İslam Birliği ve Mustafa Kemal*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2008
- انقلاب بكر صدقي 1936 واليسار العراقي 1936 (almadasupplements.com), almadasupplements.com, Erişim: 17/09/2022.
- Kaymaz, Ş. İhsan, *Musul Sorunu*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014
- Khoury, Philip S., "The Tribal Shaykh, French Tribal Policy, and the Nationalist Movement in Syria between Two World Wars", *Middle Eastern Studies*, 18/2, (April 1982), 180-193
- , *Syria and the French Mandate*, Princeton University Press, 1989
- Kılınçkaya, M. Derviş, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2008
- King Hussein I, "The Making of Transjordan", http://www.kinghussein.gov.jo/his_transjordan.html, Erişim: 21/06/2018
- Kral Abdullah, *Biz Osmanlıya Neden İsyan Ettik?*, İstanbul: Klasik Yayınları, 11. Baskı, 2015
- Malo, Wael, "الصورة ليست لياسين بل على الأكثر لرستم حيدر... وهذه صورة ياسين", *Facebook*, 27/02/2018, 09:51 <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1612835665465528&set=p.1612835665465528&type=3>, Erişim: 15/09/2022
- Matthews, Weldon, *Confronting an Empire, Constructing a Nation*, I. B. Tauris, 2006
- Méouchy, Nadine, "The Times and Territories of the Northern Revolt (1919-1921)", David, J., & Boissière, T. (Eds.), *Aleppo and its territories: Fabrique et politique d'une ville (1868-2011)*, Beirut- Damascus: Ifpo Press, 2014
- Mesopotamia: Intelligence Reports*, File 301/1921, Reference IOR/L/PS/10/962, 15 Nov 1920-31 Oct 1921, British Library: India Office Records and Private Papers
- Moubayed, Sami M., *Steel & Silk: Men and Women who Shaped Syria 1900-2000*, Cune Press, 2006
- محمد كامل القصاب - التاريخ السوري المعاصر", Erişim: 10/09/2022, syrmh.com
- Nur, Güney, *Özdemir Bey'in Hatay ve Musul Harekâtı*, Hatay: Hatay Folklor Araştırmaları Derneği, 2008
- , "Milli Mücadele'de Güney Cephesi ve Suriye ile İlişkiler", *VI. Hatay Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri, 19-20 Nisan 2002/Antakya*, Mehmet Tekin (Editör), 227-239, Hatay: Hatay Folklor Araştırmaları Derneği, 2004
- Önalp, Kâmil ve Üstünsoy Hilmi, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sina -Filistin Cephesi*, 4. Cilt, 2. Kısım, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, 1986
- Öztürk, Ayhan, "Milletlerarası Antlaşmalar ve Türk- Fransız Antlaşmaları", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/5, (Haziran 1994), 113-134
- Personalities*, Baghdad: Government Press, 1923

- Provence, Michael, *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism*, University of Texas Press, 2005
- , "Ottoman Modernity, Colonialism, and Insurgency in the Interwar Arab East", *International Journal of Middle East Studies*, 43/2, (May 2011), 205-225
- , *Age of Rogues*, Edinburgh University Press, 2021
- Rafik, Abdülkerim, "Türkiye-Suriye İlişkileri 1918-1926", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 88, (Şubat 1994), 31-72
- رمضان شلاش - التاريخ السوري المعاصر, Erişim: 11/09/2022, (syrmh.com)
- صالح العلي .. قائد الثورة في جبال الساحل عام 1936 التاريخ السوري المعاصر, Erişim: 12/09/2022, (syrmh.com)
- الثورة في جبال الساحل عام 1936 - التاريخ السوري المعاصر (syrmh.com)
- Sökmen, Tayfur, *Hatay'ın Kurtuluşu için Harcanan Çabalar*, İstanbul: Yenigün Haber Ajansı, 1999
- Suriye Çerkesleri*, Ankara: Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi ORSAM, Rapor No: 130, 2012
- Şahin, Mustafa ve Şahin, Cemile, "Türk İstiklal Harbi'nde Askerlik Şubeleri ve Kilis Askerlik Şubesi", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 52, (2014), 273-294
- Tauber, Eliezer, "Syrian and Iraqi Nationalist Attitudes to the Kemalist and Bolshevik Movements", *Middle Eastern Studies*, 30/4, (October 1994), 896-915
- , *The Formation of Modern Syria and Iraq*, Routledge, 1995
- TBMM, *Gizli Celse Zabıtları*, Cilt: 1, 2. Birleşim, 1920a
- , Cilt: 1, 13. Birleşim, 1920b
- , Cilt: 1, 150. Birleşim, 1921
- , Cilt: 3, 78. Birleşim, 1922
- Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, "Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları", *Belleten*, 44/174, (Nisan 1980), 301-346
- The Iraq Directory*, Baghdad: Dangoor's Printing and Publishing House, 1936
- The World War I Document Archive, "The King-Crane Commission Report, August 28, 1919", https://wwi.lib.byu.edu/index.php/The_King-Crane_Report, Erişim: 31/08/2018
- Toprak, Zafer, "Bolşevik İttihatçılar ve İslam Kominterni", *Toplumsal Tarih*, 43, (Temmuz 1997), 6-13
- Türkmen, Zekeriya, "Özdemir Bey'in Musul Harekâtı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri (1921-1923)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 17/49, (Mart 2001), 49-79
- Umar, Ömer Osman, *Suriye 1908-1938*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2004
- Watenpaugh, Keith David, *Being Modern in the Middle East*, Princeton University Press, 2006
- Yalçın, Durmuş, "Millî Mücadele'de İdareciler, Günümüzün ve Geleceğimizin İdareciliği", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 7/21, (Temmuz 1991), 407-477
- Yaman, Ahmet Emin, "Millî Ordu'dan Düzenli Orduya", *Atatürk Yolu Dergisi*, 2/6, (Haziran 1990), 377- 401
- Yavuz, Bige, "1921 tarihli Türk-Fransız Anlaşmasının Hazırlık Aşamaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8/23, (Mart 1992), 273-308
- Yılmaz, Hadiye, "Mustafa Kemal Paşa-Emir Faysal Anlaşması ve Millî Mücadele Döneminde Suriye ve Irak", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 10/20, (Güz 2014), 289-306
- Zeidner, Robert F., *The Tricolor Over the Taurus 1918-1922*, Ankara: Turkish Historical Society, 2005

Suriyeli Mültecilerde Sosyal Uyum ve Ruh Sağlığı

“Ne getireceği belli olmayan yarınlar...”

Fatma Karasu*

Ebru Öztürk Çopur**

Genişletilmiş Özet

Suriye'de 2011 yılında başlayan iç karışıklıklar ve sivil ayaklanmalar kısa sürede bir iç savaşa dönüşerek tarihin gördüğü en ağır insani krizlerden birine yol açmıştır. Savaşın başından itibaren Türkiye, Suriyeli mültecilere karşı sıcak ve kabul edici bir tavrı sergilemiştir. Başlangıçta, ülkede savaşın hızla biteceği ve Suriyelilerin geçici bir süre kaldıktan sonra ülkelerine geri dönecekleri bekleniyordu. Başlangıçta beklenen misafir Suriyeli sığınmacıların sayısı ve kalış süresi, Türkiye'deki tüm ilk tahminleri aşmış ve iç savaşın uzamasıyla birlikte kalıcı hale gelmiştir. Suriyelilerin Türkiye'deki kalıcılığı ve toplumsal bütünlüğün kaçınılmazlığı, giderek daha fazla önem kazanan ve acil ilgi gerektiren konular haline gelmiştir. Suriyeli sığınmacılardan özellikle kamp dışında kalanlar ekonomik, sosyal ve kültürel problemler yaşamış, yaşadıkları bu sorunlara bağlı olarak da kabul ve uyum sorunları ortaya çıkmıştır. Zorunlu göç, birçok farklı insanı etkilemekte ve savaşın travmalarından yeniden yerleşimle ilgili zorluklara kadar çok çeşitli sosyal stres etkenleriyle beraber, uyum pratikleri denemelerinin sonucunda gerçekleşmeyen sosyal uyum kişide ruhsal ve bedensel sorunların oluşmasına neden olmaktadır. Sosyal uyum, sosyal normların düzenlenmesini ve günlük stres faktörlerine karşı koruma yoluyla zararlı sağlık davranışlarını engelleyerek depresif bozukluklara karşı koruma sağlayabilmektedir.

Amaç

Sosyal uyum ile çok çeşitli sağlık durumları ve sağlıkla ilgili davranışlar arasında ilişki bulunmaktadır. Özellikle önleyici sağlık hizmeti kullanımı, ruh sağlığı, sigara içme, alkol tüketimi, cinsel sağlık, fiziksel aktivite, obezite, sosyoekonomik eşitsizlikler ve antisosyal davranışları sosyal uyumun etkilediği belirtilmektedir. Sosyal uyum sağlığın bir belirleyicisi olarak kavramsallaştırılmıştır. Bu nedenle, sosyal uyum hem kendi içinde bir amaç hem de halkın sağlığını iyileştirme süreci olarak görülmüştür. Pek çok politikada sağlığı iyileştirmenin bir aracı olarak sosyal uyumu artırmaya yönelik girişimlerde bulunulmuştur.

Sorun

Göçün ilk zamanlarında temel ihtiyaçlar ön plandayken, savaşın üzerinden 11 yıl geçmiş olup Suriye de çözülemeyen siyasi durum ve yaşanan fiziksel yıkımın yerini bugün itibari ile mültecilerin

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yusuf Şerefoğlu Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Bölümü

** Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yusuf Şerefoğlu Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Bölümü

sosyal uyum sorunları ve beklentileri almıştır. Göçmenlerin başarılı bir şekilde entegrasyonu, sosyal uyum ve ekonomik ilerleme için bir ön koşuldur. Bu açıdan önemli olan Suriyeli göçmenler ve Türk toplumu arasındaki sosyal uyumun nasıl geliştirileceğidir.

Metot

Sosyal uyumun başarısı hem göçmenlerin hem de ev sahibi toplulukların davranışlarına bağlı olan iki yönlü bir süreçtir. Uyum geliştirmek için her iki toplumunda yerine getirmesi gereken çeşitli sorumluluklar bulunmaktadır. Ev sahibi bir topluluğa entegrasyon gibi toplumsal faktörler, mülteciler arasında ruh sağlığı ve sosyal uyumun olumlu sonuçlarıyla ilişkilendirilmiştir. Çalışmada hem Suriyeli mültecilerin hem de Türkiye'nin, mülteci sayısı ve kalış sürelerinin uzaması, uzayan kalış süresinin mültecilerde sosyal uyum sorunlarına neden olduğu açıklanmıştır. Ardından mültecilerde sosyal uyumu etkileyen dinamiklere yer verilmiştir. Daha sonra ruh sağlığının sosyokültürel uyumu geciktirdiği, mültecilerde sosyal uyum ve ruh sağlığı ilişkisi üzerinde durulmuştur. Çalışmada ulusal ve uluslararası literatür taraması yapılmıştır.

Sonuç

İçinde yaşadığımız toplumun bireylerinin veya çeşitli grupların insan hakları çerçevesinde birbirlerinin farklılıklarına saygı duyarak bir arada yaşamaları o toplumun refahı için çok önemlidir. Ülkelerin göçmen bireylerin ruh sağlığını koruma ve geliştirmeye yönelik yapılan ruh sağlığı müdahalelerinde sosyal uyumun önemli bir etken olduğu, yaşanan topluma göre değişiklik gösterebileceği bu duruma dikkat edilerek gerekli müdahale ve politikaların geliştirilmesi gerektiği savunulmaktadır. Sosyal uyumu engelleyen faktörlerin ortadan kaldırılması ya da azaltılması göçmenlerin ruh sağlıklarını önemli ölçüde olumlu etkileyeceği ifade edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Suriyeli mülteciler, Sosyal uyum, Ruh sağlığı.

Social Adaptation and Mental Health of Syrian Refugees

“To the future that is uncertain what it will bring...”

Extended Summary

The internal turmoil and civil insurrection that started in Syria in 2011 quickly turned into a civil war, leading to one of the heaviest humanitarian crises in history. Since the beginning of the war, Turkey has displayed a warm and accepting attitude towards Syrian refugees. Initially, it was expected that the war in the country would end quickly and the Syrians would return to their country after a temporary stay. The initially expected number of Syrian refugees and their length of stay exceeded all initial estimates in Turkey and became permanent with the prolongation of the civil war. The permanence of Syrians in Turkey and the inevitability of social cohesion have become issues that are gaining more and more importance and require urgent attention. Among the Syrian refugees, especially those outside the camps, experienced economic, social and cultural problems, and

acceptance and adaptation problems arose due to these problems. Forced migration affects many different people and, together with various social stressors, from the traumas of war to the difficulties related to resettlement, social adaptation, which is not realized as a result of adaptation practices, causes mental and physical problems in the person. Social adaptation can protect against depressive disorders by preventing harmful health behaviors through regulation of social norms and protection against daily stress factors.

Aim

There is a relationship between social adaptation and a wide range of health conditions and health-related behaviors. It is stated that social adaptation affects especially preventive health service use, mental health, smoking, alcohol consumption, sexual health, physical activity, obesity, socioeconomic inequalities and antisocial behaviors. Social adaptation has been conceptualized as a determinant of health. Therefore, social adaptation has been seen both as an aim in itself and as a process of improving public health. Attempts have been made to increase social adaptation as a means of improving health in many policies.

Problem

While basic needs were at the forefront in the early days of migration, 11 years have passed since the war and the unsolved political situation and physical destruction in Syria have been replaced by the social adaptation problems and expectations of refugees as of today. Successful integration of immigrants is a prerequisite for social adaptation and economic progress. In this respect, the important thing is how to develop social adaptation between Syrian immigrants and Turkish society.

Method

The success of social adaptation is a two-way process that depends on the behavior of both immigrants and host communities. There are several responsibilities that both communities must fulfill in order to develop adaptation. Societal factors such as integration into a host community have been associated with positive outcomes of mental health and social adaptation among refugees. In the study, it is explained that both Syrian refugees and Turkey, the number of refugees and the prolongation of their stay, and the prolonged stay cause social adaptation problems in refugees. Then, the dynamics that affect social adaptation in refugees are included. Then, it was emphasized that mental health delays sociocultural adaptation and the relationship between social adaptation and mental health in refugees. In the study, national and international literature review was made.

Conclusion

It is very important for the welfare of the society that the individuals or various groups of the society we live in live together by respecting each other's differences within the framework of human rights. It is argued that social adaptation is an important factor in the mental health interventions of

countries to protect and improve the mental health of immigrants, and that necessary interventions and policies should be developed by paying attention to this situation, which may vary according to the society in which they live. It is stated that the elimination or reduction of the factors that prevent social adaptation will have a significant positive effect on the mental health of immigrants.

Key words: Syrian refugees, Social adaptation, Mental health.

Giriş

Toplumsal yapının yeniden şekillenmesinde göç hareketlerinin rolü yadsınamaz. Toplular, farklı grupları ve kültürel öğeleri içeren geniş bir sosyal sistemler ve ilişkiler ağıdır. Bu bağlamda göç unsuru, toplumun bu farklılığını bir çerçeveye oturtarak, göç edilen yeri yaşanabilir kılmaya ve birey ile toplum arasındaki ilişkileri bütünleştirmeye çalışan bir araç olmalıdır. Bu durumda toplumsal bütünleşme ve bütünleşme düzeyini yükseltecek akılcı politikaların oluşturulması son derece önemlidir. Öyle ki göç olayları karşısında gerekli planlamaları yapmak ve toplumların yapısına yansiyabilecek olası olumsuz etkileri en aza indirmek devletlerin sorumluluğundadır⁷⁷⁶.

Sosyal uyum, insanların potansiyel farklılıklarına rağmen birlikte yaşayabilecekleri toplumlar yaratmanın önemli bir yoludur. Tüm topluluklar için ortak bir vizyon ve aidiyet duygusunun olduğu, sosyal olarak uyumlu bir toplum, farklı geçmişlere sahip insanların benzer yaşam fırsatlarına sahip olması ve insanlar arasında güçlü ve olumlu ilişkiler geliştirmesiyle sonuçlanır. Sosyal uyum büyümeye, yoksulluğun azaltılmasına, istikrara, barışa, çatışma çözümüne ve sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunur^{777,778}. Çeşitli kapasite yetersizlikleri ve uygulanan politikadaki eksiklikler, mülteci grupların sosyal uyum pratiklerini sergilerken zorluklar ile karşılaşmalarına neden olur ve bu durum onlarda olumsuz psikolojik etkiler bırakmaktadır. Bir mültecinin yüksek kaygı ve depresyon düzeyi ve düşük sosyal uyum düzeyi, her gruptan (çocuklar, erkekler, kadınlar ve yaşlılar gibi) bireyin hayatlarının farklı evrelerinde maruz kaldıkları travmatik deneyimlerle sonuçlanan savaşların ve çatışmaların ciddi etkilerine bağlanır^{779,780}.

1. Mültecilerde Sosyal Uyum Pratikleri

Göç ve göçmenler, son yıllardaki gelişmelere paralel olarak dünyada küresel sorunlar arasında en başta yer almaktadır. Göç ve göçmenler, günümüzde politik, güvenlik, ekonomik ve sosyokültürel

---

776 Buket Akıncı, Ahmet Nergiz, Ercan Gedik, "Uyum süreci üzerine bir değerlendirme: Göç ve toplumsal kabul", *Göç Araştırmaları Dergisi*, (2) (2015), 60.

777 Ayşe Şafak-Ayvazoglu, Filiz Kunuroglu, Kutlay Yagmur, "Psychological and socio-cultural adaptation of Syrian refugees in Turkey", *International Journal of Intercultural Relations*, (2021), 100.

778 Hussein Salem Al-Srehan, "The impact of social adjustment policy on Syrian refugees", *Journal of International Studies*, 13(3) (2020), 86.

779 Vivian Khamis, "Psychological distress of parents in conflict areas: the mediating role of war atrocities, normative stressors and family resources", *Journal of Mental Health*, 26(2) (2017), 104.

780 Hind Alshoubaki, Lucio Zazzara, "The fragility in the land of refugees: Jordan and irrepressible phenomenon of refugee camps", *Journal of International Studies*, 13(1) (2020), 124.

nedenler ve bu etkiler ile birlikte hedef ülkelerde ortaya çıkan sonuçlar bakımından en çok ele alınan ve tartışılan konudur.

Suriyeli mülteci krizi, İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana yaşanan en büyük göç krizini temsil etmektedir. Yaklaşık olarak 3,7 milyon Suriyeli mülteci ile Türkiye, Suriye sınırlarının ötesinde Suriye çatışmasından en çok etkilenen ülkelerden biri olmaya devam etmektedir⁷⁸¹. Yoğun dış göçe maruz kalan Türkiye için uluslararası alanda açık kapı politikası izlemesi yönündeki talebin etkisi söz konusudur. Batı ülkelerin göçmenlerin kabulünü her geçen gün zorlaştırdığı, göçmenlere karşı olumsuz tutum sergiledikleri ve çok sıkı prosedürler sergiledikleri bilinmektedir. Göçün bu denli zorlaştırılmasına yönelik başlıca neden uluslararası çevrelerce göçmenlerin entegrasyon sağlayamamaları olarak gösterilmektedir⁷⁸².

Savaşın başından itibaren Türkiye, Suriyeli mültecilere karşı sıcak ve kabul edici bir tavır sergiledi^{783,784}. Başlangıçta, her iki ülkede savaşın hızla biteceğini ve Suriyelilerin geçici bir süre kaldıktan sonra ülkelerine geri döneceklerini bekliyordu⁷⁸⁵. Başlangıçta beklenen misafir Suriyeli sığınmacılar, iç savaşın uzamasıyla birlikte kalıcı hale geldiler. Suriyeli sığınmacılardan özellikle kamp dışında kalanlar, ekonomik, sosyal ve kültürel problemler yaşamış, yaşadıkları bu sorunlara bağlı olarak da kabul ve uyum sorunları ortaya çıkmıştır⁷⁸⁶. Göçün ilk zamanlarında temel ihtiyaçlar ön plandayken, savaşın üzerinden 11 yıl geçmiş olup Suriye de çözilemeyen siyasi durum ve yaşanan fiziksel yıkımın yerini bugün itibari ile mültecilerin sosyal uyum sorunları ve beklentileri almıştır. Göçmenlerin başarılı bir şekilde entegrasyonu, sosyal uyum ve ekonomik ilerleme için bir ön koşuldur. Bu açıdan önemli olan Suriyeli göçmenler ve Türk toplumu arasındaki sosyal uyumun nasıl geliştirileceğidir.

Sosyal uyum, evrensel bir tanımı olmamakla birlikte, bir topluluğa ait olma duygusu ve üyeleri arasındaki dayanışma ve hoşgörü ile ilgilidir. Cheong ve arkadaşları, sosyal uyumu, yakın çevrede yaşayan bir grup insan arasındaki uyumlu etkileşimli faaliyetlerin bir kombinasyonunun sonucu olarak tanımlar⁷⁸⁷.

---

781 "Türkiye'deki Suriyeli Sayısı Kasım 2022", (Erişim 3 Ocak 2023)

782 Şafak-Ayvazoglu vd. "Psychological and socio-cultural adaptation of Syrian refugees in Turkey", 100.

783 Egor Lazarev, Kunall Sharma, "Brother or burden: An experiment on reducing prejudice toward Syrian refugees in Turkey", The European Political Science Association, 5(2) (2015), 202.

784 Cenk Saracoglu, Daniele Belanger, "Loss and xenophobia in the city: Contextualizing anti-Syrian sentiments in Izmir, Turkey", Patterns of Prejudice, 53(4) (2019), 364.

785 Ahmet İçduygu, "Syrian refugees in Turkey: The long road ahead", Migration Policy Institute, (2015), 3.

786 Şafak-Ayvazoglu vd. "Psychological and socio-cultural adaptation of Syrian refugees in Turkey", 101.

787 Pauline Hope Cheong, Rosalind Edwards, Arry Goulbourne, John Solomos, "Immigration, social cohesion and social capital: A critical review", Critical Social Policy, 27(1) (2007), 25.

Hooghe'ye (2007) göre sosyal uyum, gruplar arası iş birliği, uyum sürecinin istikrarı, ortak bir kimlik ve aidiyet duygusunun gerekliliğini savunmaktadır⁷⁸⁸. Bernard'ın tanımında da görüleceği gibi sosyal uyum bir toplumdaki bireyler ve topluluklar arasında geliştirilen davranışlar, duygular ve düşünceler bütünüdür⁷⁸⁹. Sosyal uyumun başarısı hem göçmenlerin hem de ev sahibi toplulukların davranışlarına bağlı olan iki yönlü bir süreçtir. Uyum geliştirmek için her iki toplumunda yerine getirmesi gereken çeşitli sorumluluklar gerektirir. Sosyal uyum, bireyin güdülleri ve ihtiyaçları ile çevrenin ve farklı koşulların gereklilikleri arasında uyum sağlamaya çalışmasının bir tepkisi olan insan davranışıyla doğrudan ilişkili önemli konulardan biri olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle, memnuniyet sağlayan ve daha fazla sosyal kabule ve dolayısıyla farklı yaşam koşullarına uyum sağlama becerisine yol açan olumlu eylemleri önemser. İç savaş yaşayan ya da ülkelerini herhangi bir nedenle terk etmek zorunda kalan mültecilerin içinde buldukları hassas durum dikkate alındığında sosyal uyumun önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır^{790,791}.

Göç alan ülkenin geçerli göç politikalarının, toplumun göçe yönelik genel yöneliminin ve göçmenlere karşı tutumlarının değerlendirilmesi, kapsamlı bir kültürleşme çalışması için çok önemlidir⁷⁹². Kültürel etkileşim yerleşik halk ve göçmenler arasındaki ilişkiyi sosyoekonomik dinamikler, siyasi anlayış, inanç ve davranış kalıpları, psikolojik tutum bağlamında yeniden şekillendirir^{793, 794}. Göçmenlerin yaşı, cinsiyeti, eğitimi, ekonomik durumu, inanç pratikleri ve siyasi tercihi göç ettiği ülkede sosyal uyumu etkilemektedir⁷⁹⁵. Mültecilerin sosyal uyum ve topluma entegrasyonunu resmi olarak sağlamak kamu sektöründedir. Bu nedenle Türkiye, Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu ile Göç İdaresi'nin bu konuda çeşitli faaliyetlerde bulunmasını öngörmektedir⁷⁹⁶.

İnsan çeşitliliği ve farklılaşması nedeniyle mahalle, ilçe/köylerde farklı alt kültürler oluşabilmekte veya yerleşim yerlerinin yapısına göre farklı mahalle kültürleri ortaya çıkabilmektedir. Toplumun mekânsal örgütlenmesi gereği bireylerin buluşup etkileşimde bulunmalarını sağlayan kamusal alanlar ile günlük ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri, tüketebilecekleri ve üretebilecekleri alanlar bulunmaktadır. Mültecilerin göç ettikleri yer ile bütünleşme sağlamalarında mekan çok önemli

---

788 Marc Hooghe, "Social Capital and Diversity Generalized Trust, Social Cohesion and Regimes of Diversity", *Canadian Journal of Political Science-Revue Canadienne de Science Politique*, 40 (2007), 710.

789 Bernard, P. "Social cohesion: A critique. *Canadian Policy Research Networks*", (1999), 9.

790 Anna Oda, Andrew Tuck, Branka Agic, Michaela Hynie, Brenda Roche, Kwame McKenzie, "Health care needs and use of health care services among newly arrived Syrian refugees: a cross-sectional study", *CMAJ Open*, 5(2) (2017), 354.

791 Hussam Jefe-Bahloul, Malek Bajbouj, Jihad Alabdullah, Ghayda Hassan, Andres Barkil-Oteo, "Mental health in Europe's Syrian refugee crisis", *Lancet Psychiatry*.3(4) 2016, 316.

792 John W. Berry, "Immigration, acculturation, and adaptation", *Applied Psychology*, 46(1) (1997), 16.

793 Süleyman Ekici, Gökhan Tuncel, "Göç ve İnsan", *Birey ve Toplum*, 5(9) (2015), 11.

794 Sertaç Tümtaş, Cem Ergun, "Küreselleşme ve Kentlere Etkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 37 (Nisan 2016), 141.

795 Akıncı vd., "Uyum süreci üzerine bir değerlendirme: Göç ve toplumsal kabul", *Göç Araştırmaları Dergisi*, (2) (2015), 75.

796 "Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu" (Erişim 06.01.2023).

bir yere sahiptir. Mültecilerin sığınma yeri ile uyumlu olarak sığınma yerine kurum, kuruluş ve aktörlerin aktif katılımı önemlidir. Barınma yeri, sağlık ve eğitim hizmetleri, iş yeri ve iş yeri hizmetleri, yerleşim yerlerindeki sosyal ve ekonomik iyileştirmeler ve amaçlar, barınma yerleşkesinin mülteci alanlarının göç edilen alana uyumu açısından oldukça önemlidir⁷⁹⁷.

Bireylerin sosyal uyum sağlamasına yardımcı olan birtakım faktörler vardır. Bu faktörlerden göç öncesi deneyimler ile yaş ve sağlık gibi deneyimler gibi bireylerin kendileri ile ilgili bir kısmı da aile, akranlar, okul ve daha geniş toplum ile ilgilidir⁷⁹⁸.

Uzun süreli yerleşmeyi düşünen mültecilerin kültürleşme davranışları, geçici olarak yerleşmeyi düşünen mültecilerden farklıdır⁷⁹⁹. Suriyeli mültecilerin göç öncesi dönemde beklenen kalış süresi ile Türkiye'de gerçek kalış süresi arasındaki uyumsuzluk, ortak bir hayal kırıklığı kaynağı olarak ortaya çıkmıştır. Yerleşimlerinin geçici niteliği ve geçici kalış beklentilerinin, mültecilerin geleceğe yönelik hedefler belirlemesini, hedefe yönelik tutumlar geliştirmesini engellediği ve Suriyeli mültecilerin yaşamlarına yatırım yapma beceri ve motivasyonlarını olumsuz etkilediği, psikolojik ve sosyokültürel uyumu geciktirdiği bildirilmiştir⁸⁰⁰.

Ev sahibi bir topluluğa entegrasyon gibi toplumsal faktörler, mülteciler arasında ruh sağlığı ve sosyal uyumun olumlu sonuçlarıyla ilişkilendirilmiştir. Bu açıdan ekonomik kaygılar Suriyeli mültecilerin sosyokültürel uyumunda kritik bir rol oynamaktadır^{801,802}. Ekonomik uyum, başarıma duygusu ve ekonomik yaşama tam katılım anlamına gelmektedir⁸⁰³. Suriyeli mülteciler, ekonomik uyum sağlama konusunda ciddi zorluklar yaşadıklarını bildirmektedir. İşsizlik, düşük gelir düzeyi ve elverişsiz çalışma koşulları gibi ekonomik uyum göstergelerinin, daha düşük psikolojik iyilik hali ve kötü sağlıkla bağlantılı olduğu görülmektedir.

2. Sosyal Uyumu Etkileyen Dinamikler

Bireylerin ve toplumların toplumsal yaşamdaki uyumunu etkileyen birçok faktör vardır. Bu faktörler toplumdaki dinamikleri şekillendirir. Toplumun yapısında, bireylerin etkileşim halinde toplumun özelliklerini oluşturduğu ve toplum yapısının bireylerin seçimlerini etkilediği karşılıklı bir

⁷⁹⁷ Mahmut Kaya, "Komşuda misafirlik:Suriyeli sığınmacılarca kurulmuş mülteci derneklerinin perspektifinden Türkiye'de yaşamak", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 39 (2015), 272-273.

⁷⁹⁸ Alisa K. Lincoln, Vanja Lazarevic, Matthew T. White, B. Heidi Ellis, "The impact of acculturation style and acculturative hassles on the mental health of Somali adolescent refugees", *Journal of Immigrant and Minority Health*, 18(4) (2016), 771.

⁷⁹⁹ Nella Geurts, Marcel Lubbers, "Dynamics in intention to stay and changes in language proficiency of recent migrants in the Netherlands", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43(7) (2017), 1047.

⁸⁰⁰ Mustafa Niyazi Korkutata, *Suriyeli mültecilerde sosyal uyum pratikleri ve sosyo-demografik değişkenler ile psikolojik iyi olma hali arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 16-18.

⁸⁰¹ Zeynep Aycan, John W. Berry, "Impact of employment-related experiences on immigrants' psychological well-being and adaptation to Canada", *Canadian Journal of Behavioral Science*, 28(3) (1996), 242.

⁸⁰² Inga Jasinskaja-Lahti, "Long-term immigrant adaptation: Eight-year follow-up study among immigrants from Russia and Estonia living in Finland" *International Journal of Psychology*, 43(1) (2008), 8.

⁸⁰³ Aycan - Berry, "Impact of employment-related experiences on immigrants' psychological well-being and adaptation to Canada", *Canadian Journal of Behavioral Science*, 242.

ilişki vardır. Bu nedenle toplumsal uyum ve çatışmalar tek taraflı süreçler değildir. Sosyal uyumun gerçekleşmesi, toplumun ve bireylerin iyi oluş ve sosyal refah anlayışıyla ilişkili olduğundan, toplumun tüm yerel veya ulusal aktörleri bunun gerçekleşmesinden sorumludur⁸⁰⁴.

Sosyal uyum, kapsayıcı ve sürekli bir süreçtir, bireylerin çevre ile daha uyumlu bir ilişki oluşturmak için davranışlarını değiştirmesine yardımcı olur⁸⁰⁵. Bu süreç aynı zamanda bireyin psikolojik ve sosyal ihtiyaçlarını çevre içinde karşılamayı da amaçlar ve bireyin bu zorluklarla yüzleşmek ve bunları çözmek için sürekli çaba göstermesini gerektirir ve uyum sağlamak normal bir insan davranışı biçimidir. Bu açıdan kamusal alanlar, başta yerel yönetimler olmak üzere yerel dinamiklerin karar verici konumunda olduğu alanlardır. Toplumun buluşup etkileşimde bulunacağı önemli alanlar olduğu için burada oluşturulacak politikalar, toplumsal kabul ve birlik oluşturmaya yönelik teşvikler kapsamında oluşturulmalıdır. Bu alanlar, mülteciler ile yerel halkın sosyal olarak kaynaşmasını, kültürlerin farklılaştığı noktalar hakkında bilgi aktarımını ve kültürleşmeyi sağlamak için bireylerin sosyal meselelere özgürce paylaşımında bulunabilecekleri ve katılabilecekleri demokratik alanlar olmalıdır⁸⁰⁶.

Sosyal uyum yasal olarak, çalışma hakkını, mülk sahibi olma hakkını, eğitim fırsatlarına erişim hakkını, vatandaşlık alma hakkını ve hareket özgürlüğü hakkını içerir. Türkiye'deki Suriyeli göçmenler, ikamet izni yerine geçen ve onlara tüm kamu hizmetlerinden yararlanma hakkı veren bir kimlik belgesi almaktadır. Bu belge ile Suriyeli göçmenler ve ikincil koruma altındaki diğer yabancılar, çalışma izni ihtiyacını ortadan kaldırarak serbestçe çalışma hakkına sahip olmaktadır⁸⁰⁷. Göçmenler çoğunlukla haklarının farkında değiller ve haklarını kullanmıyorlar. Mülteci bir göçmen ücretsiz eğitim alabilir, sağlık hizmetlerinden yararlanabilir ve ülke çapında seyahat edebilir. Önemli ve acil bir durumda Göç İdaresi Müdürlüğü'ndeki avukatlara başvurabilirler⁸⁰⁸.

Ekonomi sosyal uyumda önemli bir süreçtir. Kendi ekonomik kaynaklarını yaratması, kendi kendine yetmesi, devlete ya da herhangi bir kuruma bağımlılığından vazgeçmesi göçmenlerin ekonomik uyumunun göstergelerindedir. Ekonomik sorunlar sosyal uyumun önündeki engellerden biri olarak görülmektedir. Ekonomi, göçmenler ve göçle ilgili tartışmaların en önde gelen konusudur. Daha spesifik olarak, yerel halktan işlerin alınması, artan rekabet ve azalan ücretler sürekli tartışmaların odak noktasıdır⁸⁰⁹. Göçmenler genellikle ev sahibi ülkelerde dil engeli veya eğitim

---

⁸⁰⁴Korkutata, *Suriyeli mültecilerde sosyal uyum pratikleri ve sosyo-demografik değişkenler ile psikolojik iyi olma hali arasındaki ilişkinin incelenmesi*, 17.

⁸⁰⁵Zachary E. Buchanana,* , Hisham M. Abu-Rayyaa,b , Emiko Kashimaa , Susan J. Paxtona , David L. Samc, “Perceived discrimination, language proficiencies, and adaptation: comparisons between refugee and non-refugee immigrant youth in Australia”, *International journal of intercultural relations*, 63, (2018). 106.

⁸⁰⁶Korkutata, *Suriyeli mültecilerde sosyal uyum pratikleri ve sosyo-demografik değişkenler ile psikolojik iyi olma hali arasındaki ilişkinin incelenmesi*, 16.

⁸⁰⁷Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığından (ÇSGB), “Uluslararası Koruma Başvuru Sahiplerinin ve Uluslararası Koruma Statüsüne Sahip Kişilerin İstihdamına İlişkin Yönetmelik, 2016” (Erişim 6 Ocak 2023).

⁸⁰⁸Hakan Gülerce, Hatice Şahin, Abdul Hadı, “Migration and obstacles to social cohesion: The perception of young people in Turkey”, *Humanitas*, 10(20) (2022), 212-213.

⁸⁰⁹Rachel M. Friedberg, Jennifer Hunt, “The impact of immigrants on host country wages, employment and growth”, *The Journal of Economic Perspectives*, 9(2) (1995). 24.

niteliklerinin tanınmaması nedeniyle vasıfsız işçi olarak kabul edilmektedir. Göçmenler, aile ihtiyaçlarını karşılamak için düşük ücretlerle, uzun saatler ve genellikle kötü koşullarda çalışmaktadırlar^{810,811}.

Göçmenlerin sosyal uyumda, kendi kimliklerini kaybetmeden yeni toplumun bir parçası haline geldikleri sosyokültürel süreci çok önemli boyuttur. Sosyal uyum asla ev sahibi topluluğun değerlerinin göçmen topluluk tarafından edinildiği ve özümsemiştiği duruma atıfta bulunmaz; farklılıklarıyla toplumun bir parçası olma durumunu ifade eder. Ancak bu her iki toplum için de zorlu bir görevdir⁸¹².

Sosyal uyumun önündeki önemli engellerden biri, her iki toplumun da sosyalleşmelerini ve bütünleşmelerini engelleyen oldukça farklı ve birbirinden kopuk yaşamlara sahip olmalarıdır. Yerel halk, göçmenleri kültürel değerleri için bir tehdit olarak algılamakta ve bu değerleri korumak için göçmenleri yok saymaktan uzak durmaya kadar uzanan stratejiler uygulamaktadır. Göçmenler, asimilasyondan ve zarar görmekten korktukları için yerel halkla karışmaktan kaçınıyorlar. Kitle iletişim araçları ve sosyal medya toplulukları arasındaki endişeyi artırmakla beraber ırkçılık, damgalama, ayrımcılık veya dışlama gibi eylemler çoğunlukla bu medyaların göçmenlere yönelik önyargılı içeriklerinden kaynaklanmaktadır⁸¹³.

Uyumun kültürel boyutunda, her iki toplumun birbirinin değerlerini anlama ve kabul etme sürecinde yaşadığı sorunlar vardır. Kendi kültürünün saflığı korunarak toplumsal uyum asla gerçekleştirilemez. Sağlıklı bir uyum için, her iki toplum da aynı anda bazı değerlerinden fedakarlık etmeli ve bazı kültürel uygulamaları yumuşatarak birbirlerine yakınlaşmalıdır⁸¹⁴.

3. Ruh Sağlığı

Ruh sağlığı, bireyin iyilik hali için önemlidir. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) ruh sağlığını, insanların hayatın stresiyle başa çıkmalarını, yeteneklerini fark etmelerini, iyi öğrenmelerini ve iyi çalışmalarını ve toplumlarına katkıda bulunmalarını sağlayan bir zihinsel iyilik hali olarak tanımlamaktadır. Ayrıca ruh sağlığı, ruhsal bozuklukların olup olmamasından daha fazlasıdır. Bir kişiden diğerine farklı deneyimlenen, değişen derecelerde zorluk ve sıkıntı ile potansiyel olarak çok

---

⁸¹⁰ Sıdar Çınar, “İnşaat işgücü piyasasında yeni aktörler ve yeni çatışmalar: Türkiyeli işçilerin gözünden Suriyeli inşaat işçileri”, *Çalışma ve Toplum*, (1) (2018), 132.

⁸¹¹ Özgür Bilek vd., *Göçmenlerin İş Sağlığı ve Güvenliği Konusu* (Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu, 2019), 71.

⁸¹² Gülerce vd., “Migration and obstacles to social cohesion: The perception of young people in Turkey”, 213.

⁸¹³ Ayşe Kalav, Aliye Bilge Certel Fırat, “Amerikan sosyal medyasında göçmen karşıtlığı ve dijital nefret söylemi: Twitter özelinde bir inceleme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(Kayfor 15 Özel Sayısı) (2017), 2215.

⁸¹⁴ Gülerce vd., “Migration and obstacles to social cohesion: The perception of young people in Turkey”, 216.

farklı sosyal ve klinik sonuçlarla karmaşık bir süreklilik üzerinde var olmaktadır⁸¹⁵. Centers for Disease Control and Prevention (CDC)'e göre ruh sağlığı, duygusal, psikolojik ve sosyal refahımızı içeren, nasıl düşündüğümüzü, hissettiğimizi ve hareket ettiğimizi etkileyen, ayrıca stresle nasıl başa çıkacağımızı, başkalarıyla nasıl ilişki kuracağımızı ve sağlıklı seçimler yapacağımızı belirleyen zihinsel durumlar olarak belirtilmektedir.⁸¹⁶Ruh sağlığı genellikle, mutluluk duyguları ve çevre üzerinde hakimiyet duygusu ile tamamen olumlu bir duygulanım olarak kavramsallaştırılmıştır.⁸¹⁷ Ruh sağlığı sadece ruhsal bozuklukların ortaya çıkması ve önlenmesi ile ilgili değildir, aynı zamanda ruh sağlığı ve esenliğinin teşvik edilmesini de içerir. Dolayısıyla ruh sağlığı, pozitif ruh sağlığı ve ruh sağlığı sorunlarının ve bunların belirleyicilerinin deneyimini, oluşumunu, dağılımını ve gidişatını kapsar; ruh sağlığının geliştirilmesi ve ruhsal bozuklukların önlenmesi; yanı sıra ruh sağlığı sistemi politikaları, yönetişimi ve organizasyonu ile mümkündür.

Ruh sağlığının temellerinin yaşamın erken dönemlerinde ve hatta doğum öncesi dönemde atıldığı artık kabul edilmektedir. Yetersiz beslenme, hamilelik sırasında toksik maddelere (alkol gibi) maruz kalma, doğum sırasında travma, anne depresyonu, ebeveyn ihmali, fiziksel ve cinsel istismar ve diğer travma biçimleri ve uyarılma eksikliği çocuğun bilişsel gelişimini ve sosyo-duygusal iyilik halini etkilemekte ve ruhsal bozuklukların ortaya çıkma riskini arttırmaktadır⁸¹⁸. İyi bir ruh sağlığı olan bireyler, yaşamın normal stresleriyle başa çıkabilirken ve üretken bir şekilde işlev görebilmektedir. Ruh sağlığını tanımlayan belirleyiciler;

- Ruh sağlığı okuryazarlığı,
- Ruhsal bozukluklara karşı tutum,
- Öz algılar ve değerler,
- Bilişsel beceriler,
- Akademik/mesleki performans,
- Duygular,
- Davranışlar,
- Öz yönetim stratejileri,
- Sosyal beceriler,
- Aile ve önemli ilişkiler
- Fiziksel sağlık,
- Cinsel sağlık,
- Hayatın anlamı,

---

⁸¹⁵ World Health Organization (WHO), “Mental health: Strengthening our response”. Erişim 31 Aralık 2022.

⁸¹⁶ Centers for Disease Control and Prevention (CDC), “About mental health”. Erişim 31 Aralık 2022.

⁸¹⁷ Silvana, Galderisi vd. “Toward a new definition of mental health”, *World psychiatry : Official journal of the World Psychiatric Association (WPA)*, 14(2) (2015), 232.

⁸¹⁸ Kristian Wahlbeck, “Public mental health: the time is ripe for translation of evidence into practice”, *World Psychiatry*, 14(1) (2015), 36.

- Yaşam kalitesidir⁸¹⁹.

Bireylerin çevreleriyle ve kendileriyle uyum içerisinde bir denge sağlayabilmesi ruh sağlığı açısından önemlidir. Ruh sağlığı iyi olamayan kişiler günlük yaşamlarına devam edememekte ve sorun yaşayabilmektedir⁸²⁰. Bireyin ruh sağlığı ve refahı birçok faktörden etkilenmekle birlikte çevresel faktörler bunların başında gelmektedir. Bireylerin ruh sağlığını etkileyen çevresel faktörler; gereksinim duyulan temel hizmetlere ulaşımında yetersizlik/güçlük, toplumsal cinsiyet eşitsizliği uygulamaları, adaletsizlik, ayrımcılık yapılması, afet, savaşa maruz kalma vb. olarak sıralanmıştır. Ruh sağlığını etkileyen bir diğer faktör ise sosyal koşullardır. Yakın birinin kaybedilmesi, yalnızlık, şiddet, istismar, yoksulluk, zorbalıklar, başarısızlıklar, iş stresi vb. ruh sağlığını etkileyen sosyal koşullar arasındadır.

Çevresel ve sosyal faktörler ruh sağlığını önemli ölçüde etkilediği için ruhsal bozukluklar daha çok orta ve düşük gelirli ülkelerde daha fazla görülmektedir. Ruh sağlığı iyi olmayan kişilerin %80'inden fazlası düşük ve orta gelirli ülkelerde yaşamakta ve bu durum düşük ve orta gelirli ülkelerde toplam hastalık yükünün %8,8'ini ve %16,6'sını kapsarken, bu hastalık yükünün önemli bir kısmını ortaya çıkan ruhsal hastalıklar ve madde bağımlılığı bozuklukları oluşturmaktadır. 2030 yılına kadar, tek başına depresyonun düşük gelirli ülkelerde hastalık yükünün üçüncü önde gelen nedeni ve orta gelirli ülkelerde ikinci en yüksek hastalık yükü nedeni olacağını tahmin edilmektedir. Depresif bozukluklar, şizofreni, bipolar bozukluk ve alkol kullanım bozukluklarının, orta gelirli ülkelerde sağlıkla ilgili durumlara bağlı engelliliğin ilk 10 nedeni arasında bulunduğu belirtilmektedir⁸²¹.

Ruh sağlığını en çok olumsuz etkileyen durumların başında savaş ve zorunlu göç durumu bulunmaktadır. Zorunlu göç, birçok farklı insanı etkilemekte ve savaşın travmalarından yeniden yerleşimle ilgili zorluklara kadar çok çeşitli sosyal stres etkenleriyle ilişkilidir. Bireylerin yaşadıkları bu zorunlu göç kaybedilen eğitim ve mesleki fırsatlar gibi bir dizi sosyal ve ekonomik zorluğun yanı sıra şiddet ve işkence de dahil olmak üzere değişen derecelerde travmatik deneyim içermektedir. Göç eden mülteciler yalnızca savaşın akut stres etkenleriyle uğraşmanın yanında aynı zamanda marjinalleşme, kültürleşme sorunları, sosyoekonomik dezavantaj ve 'kültürel kayıp' gibi göç sonrası zorluklarla da sıklıkla karşılaşmaktadır. Duygusal bozukluklar, birçok çatışma ve yerinden edilme mağdurunda olduğu gibi, Suriyeli mülteciler arasında en yaygın ruh sağlığı hastalıklarındandır. Spesifik olarak, mültecilerin genellikle depresyon, anksiyete ve travma sonrası stres bozukluğu gibi çok çeşitli hem fiziksel hem de zihinsel sağlık sorunları yaşadıkları belirtilmiştir. Mülteciler fiziksel işkence, ölüm tehdidi, açlık, aile üyelerine veya arkadaşlara yönelik ve savaşa

---

⁸¹⁹Paolo, Fusar-Poli vd. "What is good mental health? A scoping review", *European Neuropsychopharmacology*, 31 (2020), 35.

⁸²⁰Sema Güzel - Melek Zubaroglu Yanardağ, "Çevresel ve sosyal faktörler ile ruh sağlığı üzerine bir inceleme: Ruh sağlığı alanında sosyal hizmet mesleğinin önemi", *Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 8(1) (2021), 143.

⁸²¹Shanaya, Rathod vd. "Mental health service provision in low-and middle-income countries", *Health Services Insights*, 10 (2017), 1178632917694350.

yakınlık dahil olmak üzere birçok travmatik olay yaşarken, göç sonrası bir faktör olarak, bir kampta yaşamak ve koşullarından memnun olmamak da depresyon geliştirme olasılığının yüksek olmasıyla ilişkilendirilmektedir^{822,823}. Yaşanan bu göç durumundan ruh sağlığı risklerine karşı en savunmasız gruplar kadınlar ve çocuklar olduğu belirtilmektedir. Mülteci kadınların, cinsel, fiziksel ve psikolojik taciz dahil olmak üzere, ciddi zihinsel sağlık koşulları için daha fazla riske katkıda bulunan ek savunmasızlıklar ve stres etkenleri yaşamaktadırlar. Mülteci kadınlar aynı zamanda ruhsal bozukluk riskiyle de ilişkili olan yakın partner şiddeti açısından daha büyük risk altında olduğu ve bu bireylerin travma sonrası stres bozukluğuna daha yatkın olduğu bildirilmektedir^{824,825}. Mevcut olabilecek risk faktörlerine ek olarak, mültecilerin ihtiyaç duydukları ruh sağlığı hizmetlerini almalarını sağlamak zor olabilir. Mülteciler genellikle damgalanma, hizmetlere düşük erişim veya düşük hizmet kalitesi, uygulayıcıların düşük kültürel yetkinliği veya hizmetlerin nasıl çalıştığı ve nasıl yardımcı olabileceği hakkında bilgi eksikliği gibi engellerle karşı karşıya kalmaktadırlar. Mülteciler, ruh sağlığı sorunlarıyla ilgili kendilerine yardımcı olması için ruh sağlığı uzmanlarına başvurmamaktadır. Mültecilere ruh sağlığı hizmetleri sunmanın zorluğu nedeniyle, risk altındaki bireylerin belirlenmesine yardımcı olabilecek faktörleri anlamak önemlidir⁸²⁶.

DSÖ'ne göre Dünya'da her sekiz kişiden biri ruhsal bozukluk yaşamaktadır. Bu durumda ruh sağlığını korumak için ruh sağlığı hizmetlerine acil ihtiyaç olduğunu vurgulamaktadır. DSÖ'nün 2013-2030 yılları arasında hedeflediği 'Kapsamlı ruh sağlığı eylem planında ruh sağlığına yönelik ihtiyaçları karşılamak ve bakımlarını sağlamak gerektiği belirtirken, bunu ruh sağlığını etkileyen ortamları dönüştürerek ve ruh sağlığı için evrensel sağlık kapsamına ulaşabilecek toplum temelli ruh sağlığı hizmetleri geliştirerek yapabileceğini savunmaktadır. DSÖ tüm ülkelerin, üç "dönüşüme giden yola" odaklanarak, nüfusları için daha iyi bir ruh sağlığına yönelik anlamlı ilerleme sağlayabileceğini desteklemektedir. Bu dönüşümler;

- Bireylerin, topluluklar ve hükümetler tarafından ruh sağlığına verilen değeri derinleştirmek ve bu değeri tüm sektörlerdeki tüm paydaşların taahhüdü, katılımı ve yatırımı ile eşleştirmek;
- Ruh sağlığını daha iyi korumak ve ruh sağlığı sorunlarını önlemek için evlerde, okullarda, işyerlerinde ve daha geniş topluluklarda ortamların fiziksel, sosyal ve ekonomik özelliklerini yeniden şekillendirmek;

⁸²² Anouk, Smeekes vd. "Social identity continuity and mental health among Syrian refugees in Turkey", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 52(10) (2017), 1317.

⁸²³ Khalid, Kheirallah vd. "The association of conflict-related trauma with markers of mental health among Syrian refugee women: The role of social support and post-traumatic growth", *International Journal of Women's Health*, (2022), 1252.

⁸²⁴ Kelso, Cratsley vd. "Refugee mental health, global health policy, and the Syrian crisis", *Frontiers in Public Health*, 9 (2021), 676000.

⁸²⁵ Akfer, Karaoğlan Kahiloğulları vd. "Responding to mental health needs of Syrian refugees in Turkey: mhGAP training impact assessment", *International Journal of Mental Health Systems*, 14(1) (2020), 2.

⁸²⁶ Victoria A, Schlaudt vd. "Traumatic experiences and mental health risk for refugees", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(6) (2020), 1943.

- Ruh sağlığı ihtiyaçlarının tüm yelpazesinin erişilebilir, uygun fiyatlı ve kaliteli hizmet ve desteklerden oluşan toplum temelli bir ağ aracılığıyla karşılanması için ruh sağlığı hizmetlerini güçlendirmektir.

Ayrıca ruh sağlığının korunması ve geliştirilmesine yönelik çalışmalarda kişilerin bireysel, sosyal ve yapısal belirleyicilerini belirleyerek risklerin azaltılması, dayanıklılık ve ruh sağlığı için destekleyici ortamlar oluşturulması için gerekli müdahaleleri kapsamaktadır. Bu müdahaleler bireyler, belirli gruplar veya tüm popülasyonlar için tasarlanabilmektedir⁸²⁷.

4. Sosyal Uyum ve Ruh Sağlığı İlişkisi

Çoğunlukla içerme ve bütünlüşme politikalarıyla birlikte ele alınan sosyal uyum kavramının en genel tanımı din, sınıf, kültür ve etnik grup gibi ayrışmalardan ortaya çıkan tehditlere karşı toplumun niteliğidir⁸²⁸. Sosyal uyumun bir diğer tanımı ise, göçmenlerin kimliklerini oluşturan özelliklerini ve geçmişlerini kaybetmeden içerisinde buldukları topluma katılmaları ve uyum sağlamalarıdır⁸²⁹. Irkçılık, zenofobia, güvensizlik sosyal uyumun önündeki engellerdendir. Sosyal uyum, insanların bir arada yaşadığı topluluklar içerisinde kendilerini nasıl hissettikleri, bu topluluk içerisinde birbirlerine saygı gösterip göstermeme durumları ve bu çevrede nasıl güvenli ve içtem bir şekilde yaşadıklarını ne düzeyde hissettikleri ile ölçülmektedir. Sosyal uyum göç süreciyle birlikte ele alındığında ise göçmenler ve toplumda yaşayan bireyler arasındaki etkileşim süreci olarak ifade edilmektedir. Bu süreç, göçmenlerin ve toplumun birbirine uyum sağlamaya çalıştığı aktif ve sürekli bir süreçtir. Sosyal uyumun göstergelerine bakıldığında;

- Zenofobiya karşı duruş,
- Ayrımcılığın önlenmesi,
- Sosyal dışlanmanın önlenmesi,
- Sosyal temasın artırılması,
- Sosyal mesafenin azaltılması,
- Sosyal sermayenin güçlendirilmesidir⁸³⁰.

Sosyal uyum ile çok çeşitli sağlık durumları ve sağlıkla ilgili davranışlar arasındaki ilişkiler bulunmaktadır. Özellikle önleyici sağlık hizmeti kullanımı, ruh sağlığı, sigara ieme, alkol tüketimi, cinsel sağlık, fiziksel aktivite, obezite, sosyoekonomik eşitsizlikler ve antisosyal davranışları sosyal uyumun etkilediği belirtilmektedir. Sosyal uyum sağlığın bir belirleyicisi olarak kavramsallaştırılmıştır. Bu nedenle, sosyal uyum hem kendi içinde bir amaç hem de halkın sağlığını

⁸²⁷World Health Organization (WHO), “No health without mental health”. Erişim 2 Ocak 2023. <https://www.who.int/teams/mental-health-and-substance-use/world-mental-health-report>.

⁸²⁸Cemre Bolgün, “Sosyal uyum: Kavramsal bir çerçeve”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(Sp. Issue) (2022), 174.

⁸²⁹Edip, Aygüler vd. “Sosyal uyumun başarılmasının önündeki engeller: Niteliksel bir alışma”, *Journal of Economy Culture and Society*, (63) (2020), 343.

⁸³⁰Cemre Bolgün, “Sosyal uyum: Kavramsal bir çerçeve”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(Sp. Issue) (2022), 182.

iyileştirme süreci olarak görülmüştür. Pek çok politikada sağlığı iyileştirmenin bir aracı olarak sosyal uyumu artırmaya yönelik girişimlerde bulunulmuştur. Bununla birlikte, sosyal uyumun işlevinin incelenen topluluğun özelliklerine göre değiştiği görüldüğünden, sosyal uyumun yerel düzeyde incelenmesi ihtiyacını ortaya çıkarmaya başlamıştır⁸³¹.

Sosyal uyumun desteklenmesiyle, fırsat eşitliği sağlanarak ve yoksulluğu, eşitsizliği ve sosyal dışlanmayı hafifleterek bireysel sağlığı olumlu etkileyebilmektedir. Ayrıca işsizlik, yoksulluk ve sağlık eşitsizliğine kasıtlı olarak müdahale eden politikalarda kendini gösteren sosyal uyum, sosyal ve sağlık kaynaklarının yeniden tahsisi yoluyla sağlık üzerinde de olumlu bir etkiye sahip olabilmektedir. Daha uyumlu bir toplum, sağlık eşitsizliğini daraltan ve sağlık hizmetlerine eşitsiz erişimi azaltan faktörlerin desteklenmesini sağlamaktadır. Öte yandan, psikolojik ve davranışsal bakış açılarından, sosyal uyum, riskli davranışları azaltmak ve sağlık bilgilerini yaymak için sosyal normlar aracılığıyla bir etki gösterebilirken, daha yüksek düzeyde bir sosyal uyum, stresin olumsuz etkilerini azaltmaktadır⁸³².

Ruh sağlığının sosyal uyuma doğrudan ve önemli bir etkisi vardır. Daha iyi bir zihinsel sağlık, daha iyi sosyal uyum ile ilişkilidir. Göçmenler ruh sağlıklarını riske atabilecek barınma, güvenlik ve kültürel boşluk sorunları yaşamaktadırlar. Birçoğu uykusuzluk, zayıflamış bir bağışıklık sistemi, uyuşturucu bağımlılığı, kendine zarar verme ve saldırganlık gibi fiziksel ve zihinsel hastalık belirtileri göstermekte ve bu da sosyal uyumlarını giderek daha zor hale getirebilmektedir⁸³³. Ruh sağlığını etkileyen sosyal uyumda risk faktörleri arasında düşük eğitim, uzun süreli gözetim ve geçici ikametgahın yanı sıra ayrımcılık, yoksulluk ve kırsalda ikamet yer almaktadır. Zor koşullardan kaçan ve yeni bir ülkeye gelen, yeni bir hayat kurma konusunda umutlu ve iyimser olan bireyler, yeni ülkede mülteci olmakla ilgili birçok zorlukla karşı karşıya kaldıklarından çok kısa sürede önemli stres ve duygusal zorluklar yaşayabilmektedirler⁸³⁴. Düşük ve orta gelirli ülkelerde, göçmenlerin ve mültecilerin karşı karşıya kaldıkları duygusal zorluklar, sosyal uyumu engelleyen faktörlerin (karşılaştıkları güvensizlik, düşmanlık ve yoksulluğun) yanı sıra barınma ve yiyecek eksikliğiyle daha da artmaktadır. Mülteci olarak yeni bir ülkeye göç ederken, özellikle zorunlu göç durumunda, yaşlı bireylerin kimlik, topluluk ve sosyal ağ kaybı yaşama olasılığı daha yüksek olmakta ve bu doğrultuda sosyal uyumları zorlaşmaktadır. Bu durumda bu bireylerin artan yalnızlık, sosyal desteğe yetersiz erişim ve eve dönememe karşısında ev sahibi ülkede strese girmekte ve bunun sonucunda ruh sağlığı

---

⁸³¹Andrew James,Williams vd. “Social cohesion, mental wellbeing and health-related quality of life among a cohort of social housing residents in Cornwall: A cross sectional study”, *BMC Public Health*, 20(1) (2020), 2.

⁸³²Ying-Chih,Chuang vd. “Social cohesion matters in health”, *International Journal for Equity in Health*, 12(1) (2013), 2.

⁸³³Firouzeh, Sepehrianazar vd. “Mental health among Syrian immigrants in Iraq”, *Acta Psychopathologica*, 5(02) (2019).

⁸³⁴Fragiskos, Gonidakis vd. “The relationship between acculturation factors and symptoms of depression: A cross-sectional study with immigrants living in Athens”, *Transcultural Psychiatry*, 48(4) (2011), 437.

olumsuz etkilenebilmektedir. Yine sosyal uyumun önünde ki en büyük engellerden biri olan ayrımcılıkta mültecilerin ruh sağlığını olumsuz etkilemektedir. Ayrımcılığa maruz kalmanın, özellikle depresyon ve travma sonrası stres olmak üzere kötü ruh sağlığı sonuçlarının bağımsız bir belirleyicisi olduğu belirtilmektedir. Özel ayrımcılık deneyimleriyle ilişkili psikolojik stres, sağlıkla ilgili bir dizi davranış ve fiziksel ve zihinsel sağlık sonuçları genelinde diğer stres faktörlerinden bağımsız olarak kötü sağlık durumu ile ilişkilendirilmiştir⁸³⁵. Yüksek düzeyde sosyal uyumun bireylerde hastalık ve stres düzeylerini azaltacağı belirtilmiştir. Sosyal uyum, sosyal normların düzenlenmesi ve günlük stres faktörlerine karşı koruma yoluyla zararlı sağlık davranışlarını engelleyerek depresif bozukluklara karşı koruma sağlayabilmektedir. Düşük sosyal uyum düzeylerinin zararlı sağlık davranışlarını yordadığı ve diğer yandan sigara ve alkol için risk faktörleri arasında bulunduğu bildirilmektedir⁸³⁶. Yapılan bir çalışmada sosyal uyumun depresyonla ilişkili olduğu bulunmuştur⁸³⁷. Yine yapılan başka bir meta-analizde, genç mültecilerde ruh sağlığı müdahalelerinin sosyal uyumlarını iyileştirdiğini göstermektedir⁸³⁸. Mültecilerin göç sonrası sosyal uyumu ve ruh sağlığı üzerindeki etkisine dikkat çeken bir çalışmada, göç sonrası deneyimlerle ilişkili kültürleşme stresinin travma sonrası stres bozukluğu ve anksiyete semptomlarının şiddetini arttırdığını, depresif semptomların ise sadece travmatik olaylara maruz kalma ile arttığı saptanmıştır. Irkçılık, ayrımcılık, damgalanma gibi sosyal uyumu engelleyen faktörler göçmenlerin sosyal uyumunu olumsuz etkilerken zorunlu göçün oluşturduğu stres faktörleri (ekonomik koşullarda, hizmete erişimde yetersizlikler vb.) ile birleştiğinde olumsuz ruh sağlığı sonuçları ile karşılaşılabilir. Bu doğrultuda ülkelerin göçmen bireylerin ruh sağlığını koruma ve geliştirmeye yönelik yapılan ruh sağlığı müdahalelerinde sosyal uyumun önemli bir etken olduğu, yaşanan topluma göre değişkenlik gösterebileceği bu duruma dikkat edilerek gerekli müdahale ve politikaların geliştirilmesi gerektiği savunulmaktadır. Sosyal uyumu engelleyen faktörlerin ortadan kaldırılması ya da azaltılması göçmenlerin ruh sağlıklarını önemli ölçüde olumlu etkileyeceği düşünülmektedir⁸³⁹.

5. Sonuç

Göçmenlerde sosyal uyumun ruh sağlığına etkisi göz ardı edilmemelidir. Sosyal uyumun düşük olması bireylerin ruh sağlığını olumsuz etkilemektedir. Özellikle savaş, afet vb. gibi durumlar nedeniyle ülkelerinden zorunlu göç etmek zorunda kalan göçmenlerin göç ettikleri yerlerde sosyal uyumları ruh sağlıklarını da etkileyebilmektedir. Ülkelerinde meydana gelen savaş nedeniyle göç

---

⁸³⁵ Lindokuhle, Thela vd. "Counting the cost of Afrophobia: Post-migration adaptation and mental health challenges of African refugees in South Africa", *Transcultural Psychiatry*, 54(5-6) (2017), 715.

⁸³⁶ Bertossi, Urzua vd. "The prospective relationship between social cohesion and depressive symptoms among older adults from Central and Eastern Europe", *J Epidemiol Community Health*, 73(2) (2019), 118.

⁸³⁷ Faezeh Zamanian - Elham Forooshandeh, "The social adjustment and depression during outbreak of COVID-19 among Iranian people", *International Journal of Health Studies*, 7(1) (2021), 25.

⁸³⁸ Sayedhabibollah, Ahmadi Forooshani vd. "Effectiveness of psychological interventions on young refugees' social adjustment: A meta-analysis", *Journal of Refugee Studies*, 34(1) (2021), 991.

⁸³⁹ Dzenana Kartal - Litza Kirooulos, "Effects of acculturative stress on PTSD, depressive, and anxiety symptoms among refugees resettled in Australia and Austria", *European Journal of Psychotraumatology*, 7(1) (2016), 28711.

etmek zorunda kalan Suriyeli bireylerde savaşın ortaya çıkardığı travmaların yanında göç etkileri yerlerde eşitsizler, dışlanma vb. gibi durumlar sosyal uyumlarını etkilemekte ve ruh sağlıklarını olumsuz etkilemektedir. Suriyeli bireylerin ruh sağlıklarını korumak ve geliştirmek için yapılan müdahaleler arasında sosyal uyumlarını olumsuz etkileyen engellerin ortadan kaldırılması önemlidir ve bu engellerin ortadan kalkmasıyla ruh sağlığının olumlu etkileeneceği düşünülmektedir.

Araştırma Eserler

- Akfer, Karaoğlan Kahiloğulları vd. “Responding to mental health needs of Syrian refugees in Turkey: mhGAP training impact assessment”, *International Journal of Mental Health Systems*, 14(1) (2020), 2.
- Akinci, Buket vd. “Uyum Süreci Üzerine Bir Değerlendirme: Göç ve Toplumsal Kabul”, *Göç Araştırmaları Dergisi*, (2) (2015), 58-83. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gad/issue/43299/526432>
- Alshoubaki, Hind - Lucio, Zazzara. “The fragility in the land of refugees: Jordan and irrepressible phenomenon of refugee camps”, *Journal of International Studies*, 13/1 (2020), 123-142. <https://doi.org/10.14254/2071-8330.2020/13-1/8>
- Andrew James, Williams vd. “Social cohesion, mental wellbeing and health-related quality of life among a cohort of social housing residents in Cornwall: A cross sectional study”, *BMC Public Health*, 20(1) (2020), 2
- Anouk, Smeekes vd. “Social identity continuity and mental health among Syrian refugees in Turkey”, *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 52(10) (2017), 1317
- Aycan, Zeynep – Berry, Jonh. “**Impact of employment-related experiences on immigrants’ psychological well-being and adaptation to Canada**”, *Canadian Journal of Behavioral Science*, 28/3 (1996), 240-251, doi: [10.1037/0008-400X.28.3.240](https://doi.org/10.1037/0008-400X.28.3.240)
- Berry, John W, “Immigration, acculturation, and adaptation”, *Applied Psychology*, 46/1 (1997), 5-34. <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x>
- Bertossi, Urzua vd. “The prospective relationship between social cohesion and depressive symptoms among older adults from Central and Eastern Europe”, *J Epidemiol Community Health*, 73(2) (2019), 118.
- Bilek, Özgür vd. *Göçmenlerin iş sağlığı ve güvenliği konusu*. Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu, 2019. <http://www.turkis.org.tr/dosya/50mTRT1Kh6C6.pdf>
- Buchanan, Zachary E, vd. “Perceived discrimination, language proficiencies, and adaptation: comparisons between refugee and non-refugee immigrant youth in Australia”, *International journal of intercultural relations*, 63 (2018), 105-112. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2017.10.006>
- Cemre Bolgün, “Sosyal uyum: Kavramsal bir çerçeve”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(Sp. Issue) (2022), 174
- Centers for Disease Control and Prevention (CDC), “About mental health”. Erişim 31 Aralık 2022.
- Cheong, [Pauline Hope](https://doi.org/10.1177/0261018307072206) vd. “Immigration, social cohesion and social capital: A critical review”, *Critical Social Policy*, 27/1 (2007), 24–49. <https://doi.org/10.1177/0261018307072206>
- ÇSGB, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. “Uluslararası Koruma Başvuru Sahiplerinin ve Uluslararası Koruma Statüsüne Sahip Kişilerin İstihdamına İlişkin Yönetmelik, 2016”. Erişim 6 Ocak 2023. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/04/20160426-1.htm>
- Çınar, Sidar. “İnşaat işgücü piyasasında yeni aktörler ve yeni çatışmalar: Türkiyeli işçilerin gözünden Suriyeli inşaat işçileri”, *Çalışma ve Toplum*, 1 (2018), 121-138. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ct/issue/71799/1155249>
- Dzenana Kartal - Litza Kiropoulos, “Effects of acculturative stress on PTSD, depressive, and anxiety symptoms among refugees resettled in Australia and Austria”, *European Journal of Psychotraumatology*, 7(1) (2016), 28711
- Edip, Aygüler vd. “Sosyal uyumun başarılmasının önündeki engeller: Niteliksel bir çalışma”, *Journal of Economy Culture and Society*, (63) (2020), 343.
- Ekici, Süleyman - Tuncel, Gökhan. “Göç ve İnsan”, *Birey ve Toplum*, 5/1 (2015), 9-22. [doi: 10.20493/bt.71783](https://doi.org/10.20493/bt.71783)
- Faezeh Zamanian - Elham Foroozandeh, “The social adjustment and depression during outbreak of COVID-19 among Iranian people”, *International Journal of Health Studies*, 7(1) (2021), 25
- Firouzeh, Sepehrianazar vd. “Mental health among Syrian immigrants in Iraq”, *Acta Psychopathologica*, 5(02) (2019)
- Fragiskos, Gonidakis vd. “The relationship between acculturation factors and symptoms of depression: A cross-sectional study with immigrants living in Athens”, *Transcultural Psychiatry*, 48(4) (2011), 437

- Friedberg, Rachel M. - Hunt, Jennifer. "The impact of immigrants on host country wages, employment and growth", *The Journal of Economic Perspectives*, 9/2 (1995), 23-44. doi: 10.1257/jep.9.2.23
- Geurts, Nella - Lubbers Marcel. "Dynamics in intention to stay and changes in language proficiency of recent migrants in the Netherlands", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43/7 (2017), 1045-1060, doi: [10.1080/1369183X.2016.1245608](https://doi.org/10.1080/1369183X.2016.1245608)
- GİGM, Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. "Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu". Erişim 6 Ocak 2023. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6458.pdf>
- Gülerce, Hakan vd. "Migration and obstacles to social cohesion: The perception of young people in Turkey", *Humanitas*, 10/20 (2022), 206-225. doi: [10.20304/humanitas.1058133](https://doi.org/10.20304/humanitas.1058133)
- Hooghe, Marc. "Social Capital and Diversity Generalized Trust, Social Cohesion and Regimes of Diversity." *Canadian Journal of Political Science-Revue Canadienne de Science Politique*, 40/3 (2007), 709-732. doi: 10.1017/S0008423907070722
- Jasinskaja-Lahti, Inga. "Long-term immigrant adaptation: Eight-year follow-up study among immigrants from Russia and Estonia living in Finland", *International Journal of Psychology*, 43/1 (2008), 6-18, doi: [10.1080/00207590701804271](https://doi.org/10.1080/00207590701804271)
- İçduygu, Ahmet. *Syrian refugees in Turkey: The long road ahead*, Washington, DC: Migration Policy Institute, (2015). Erişim 5 Ocak 2023. <https://www.migrationpolicy.org/sites/default/files/publications/TCM-Protection-Syria.pdf>
- Jefee-Bahloul Hussam vd. "Mental health in Europe's Syrian refugee crisis", *Lancet Psychiatry*, 3/4 (2016), 315-317. Doi: [10.1016/S2215-0366\(16\)00014-6](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(16)00014-6)
- Kalay, Ayşe - Fırat, Aliye. "Amerikan sosyal medyasında göçmen karşıtlığı ve dijital nefret söylemi: Twitter özelinde bir inceleme", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22/Kayfor 15 Özel Sayısı (2017), 2209-2222. <https://iibfdergi.sdu.edu.tr/assets/uploads/sites/352/files/yil-2017-cilt-22-sayi-kayfor15-yazi42-30122017.pdf>
- Kaya, Mahmut. "Komşuda Misafirlik: Suriyeli sığınmacılarca kurulmuş mülteci derneklerinin perspektifinden Türkiye'de yaşamak", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 39 (2015), 266-269. Doi: 10.9761/JASSS3050
- Kelso, Cratsley vd. "Refugee mental health, global health policy, and the Syrian crisis", *Frontiers in Public Health*, 9 (2021), 676000
- Korkutata MN. (2019). Suriyeli mültecilerde sosyal uyum pratikleri ve sosyo-demografik değişkenler ile psikolojik iyi olma hali arasındaki ilişkinin incelenmesi. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Yakın Doğu Üniversitesi, Lefkoşa.
- Korkutata Mustafa Niyazi. *Suriyeli mültecilerde sosyal uyum pratikleri ve sosyo-demografik değişkenler ile psikolojik iyi olma hali arasındaki ilişkinin incelenmesi*. Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019. <http://docs.neu.edu.tr/library/6784739319.pdf>
- Khalid, Kheirallah vd. "The association of conflict-related trauma with markers of mental health among Syrian refugee women: The role of social support and post-traumatic growth", *International Journal of Women's Health*, (2022), 1252
- Khamis, Vivian. "Psychological distress of parents in conflict areas: the mediating role of war atrocities, normative stressors and family resources", *Journal of Mental Health*, 26/2 (2017). 104-110. <https://doi.org/10.10909638237.2016.1139072>
- Kristian Wahlbeck, "Public mental health: the time is ripe for translation of evidence into practice", *World Psychiatry*, 14(1) (2015), 36
- Lazarev, Egor - Sharma Kunaal. "Brother or burden: An experiment on reducing prejudice toward Syrian refugees in Turkey", *The European Political Science Association*, 5/2 (2015), 201-219. Doi:[10.1017/psrm.2015.57](https://doi.org/10.1017/psrm.2015.57)
- Lincoln, Alisa vd. "The impact of acculturation style and acculturative hassles on the mental health of Somali adolescent refugees", *Journal of Immigrant and Minority Health*, 18/4 (2016), 771-778. <https://doi.org/10.1007/s10903-015-0232-y>
- Lindokuhle, Thela vd. "Counting the cost of Afrophobia: Post-migration adaptation and mental health challenges of African refugees in South Africa", *Transcultural Psychiatry*, 54(5-6) (2017), 715
- Oda, Anna vd. "Health care needs and use of health care services among newly arrived Syrian refugees: a cross-sectional study", *CMAJ Open*, 5/2 (2017), E354-E358. doi: 10.9778/cmajo.20160170.
- Saracoglu, Cenk - Belanger Daniele. "Loss and xenophobia in the city: Contextualizing anti-Syrian sentiments in Izmir, Turkey", *Patterns of Prejudice*, 53/4 (2019), 363-383. Doi: [10.1080/0031322X.2019.1615779](https://doi.org/10.1080/0031322X.2019.1615779)
- Sayedhabibollah, Ahmadi Forooshani vd. "Effectiveness of psychological interventions on young refugees' social adjustment: A meta-analysis", *Journal of Refugee Studies*, 34(1) (2021), 991

Sema Güzel - Melek Zubaroğlu Yanardağ, “Çevresel ve sosyal faktörler ile ruh sağlığı üzerine bir İnceleme: Ruh sağlığı alanında sosyal hizmet mesleğinin önemi”, *Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 8(1) (2021), 143

Silvana, Galderisi vd. “Toward a new definition of mental health”, *World psychiatry : Official journal of the World Psychiatric Association (WPA)*, 14(2) (2015), 232

Shanaya, Rathod vd. “Mental health service provision in low-and middle-income countries”, *Health Services Insights*, 10 (2017), 1178632917694350

Şafak-Ayvazoglu, Ayşe vd. “Psychological and socio-cultural adaptation of Syrian refugees in Turkey”, *International Journal of Intercultural Relations*, 80 (2021), 99-111. doi: 10.1016/j.ijintrel.2020.11.003

Paolo, Fusar-Poli vd. “What is good mental health? A scoping review”, *European Neuropsychopharmacology*, 31 (2020), 35

Tümtaş, Sertaç – Ergun. Cem. “Küreselleşme ve Kentlere Etkileri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 37 (2016), 135-150. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sufesosbil/issue/17215/179760>

“Türkiye’deki Suriyeli Sayısı Kasım 2022”. Erişim 03.01.2023. <https://multeciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi/>

Victoria A, Schlaudt vd. “Traumatic experiences and mental health risk for refugees”, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(6) (2020), 1943

World Health Organization (WHO), “No health without mental health”. Erişim 2 Ocak 2023. <https://www.who.int/teams/mental-health-and-substance-use/world-mental-health-report>.

World Health Organization (WHO), “Mental health: Strengthening our response ”. Erişim 31 Aralık 2022.

Ying-Chih, Chuang vd. “Social cohesion matters in health”, *International Journal for Equity in Health*, 12(1) (2013), 2.

Göçmen Kadınların Ekonomiye Katılım Deneyimleri Üzerine Bir İnceleme: “Suriyeli Girişimci Kadınlar Örneği”

Fatma Özcan*

Özet

Günümüz dünyasının en kritik konularından biri olan göç konusu, yüzyıllardır insanlığın temel bir sorunu olmanın yanı sıra son otuz yıllık süreçte, artarak devam eden bir gündem olarak dikkati çekmektedir. Bilhassa, yakın zamanda Orta Doğu’da meydana gelen gelişmeler, savaş ve iç karışıklıklar kitlesel göç hareketlerine neden olmakta, bu gelişmeler göç konusunun ve sebep olduğu sonuçların incelenmesini, yeni görüşlerin tartışılmasını zorunlu kılmaktadır.

Göç yasalarına göre göçmenler ilk aşamada coğrafi bakımdan yakın ülkeleri seçmekte ve yerleşmektedir. Bu gelişme, yerleşilen ülkenin demografik yapısında kısa zaman içinde birtakım değişimlere yol açmakta ve bu değişimler ev sahibi ülkenin sosyal ve ekonomik bakımdan durumunu etkilemektedir.

Göçmenlerin, ev sahibi toplumla entegrasyonu önem arz eden konular arasında yer almaktadır. Göçmen grupların ev sahibi topluma katılımı; kültürel, dil, etnik köken gibi nedenlerle her zaman çok kolay olmamaktadır (Abadan, 2006). Ekonomi, göçmenlerin ev sahibi toplumla entegrasyonunu sağlayan en önemli unsurlardan biridir (Berry & Aycan, 1996). Topluma katılımı güçlendiren bir ivmedir (Nwalutu, 2019). Ekonomiye katılım entegrasyonu olumlu yönde etkilemektedir (Berry, 1996). Bu çalışmada Türkiye’de yaşayan göçmen kadınların ekonomiye katılım süreçleri irdelenmiş, yaşadıkları engeller ortaya konarak bütünleşme bağlamında değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın amacı, göçmen kadınların göç ettikleri ülkede ekonomiye katılım süreçleri ve deneyimlerini ortaya koymaktır. Bu anlamda göçmen girişimci kadınların; ekonomiye katılım sürecinde yaşamış oldukları zorluklar, başka bir kültüre uyum süreci, hukuki ve ticari yapıdaki değişikliklere ne kadar uyum sağladıkları ve başka bir ülkede kadın olarak çalışmanın avantaj ve dezavantajlarının neler olduğu sorularına yanıt aranmıştır. Ayrıca çalışma, göçmen kadınların kültürel farklılıklarının iş kurma evresinin başında ve sürecinde ne gibi durumlara sebebiyet verdiğini anlamamız açısından önem arz etmektedir.

Anahtar kelimeler: Göç, istihdam, göçmen, kültür, entegrasyon.

Problem Durumu

Uluslararası Göç Örgütü’nün 2020 verilerine göre Türkiye, dünyada en fazla göç alan ülkeler sıralamasında 20 ülke arasında 12’nci sırada yer almaktadır. Türkiye’de 24 Mart 2022 tarihi itibarıyla yaşamakta olan Suriyeli sayısı 3 milyon 754 bin 591 kişidir. Bu kişilerin 1 milyon 785 bin 690’ını

---

* fatma.ozcan@hku.edu.tr

(%47,6) 0-18 yaş arası çocuklar oluşturmaktadır. Kadın ve çocukların sayılarının toplamı 2 milyon 661 bin 90 kişidir. Türkiye’de doğan Suriyeli bebek sayısı ise 450 bindir (multeciler.org.tr). Türkiye’de 6 milyon 5 bin göçmen bulunmakla birlikte bu sayı ülke nüfusunun yüzde 7,2’sini teşkil etmektedir. Dünyanın en büyük ikinci göç koridoru 4 milyon Suriyelinin savaş nedeniyle Türkiye’ye geçişiyle oluşmuştur (www.bbc.com). Nüfusuna oranla büyük bir göç dalgası alan Türkiye’de bütünleşme önem arz eden konular arasındadır.

Çalışmada Kullanılan Araştırma Yöntemi

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden derinlemesine mülakat tekniği kullanılmıştır. “Nitel araştırma, insan davranışlarını veya deneyimlerini tanımlamak için sözcükleri veri olarak kullanmaktadır” (Akman, 2014, s. 9). Nitel araştırma yöntemi, sosyal normlarla ilgilidir. Herhangi bir toplumun davranış kalıplarını ölçümlemekte kullanılır (Berg & Lune, 2019, s. 37). Derinlemesine mülakat, araştırmacının mülakat yapmış olduğu kişilere soru sorarak sohbet etmesi, verilen cevaba göre soruları değiştirme ya da yineleme tekniğiyle bilgi toplama tekniğidir (Gürbüz & Şahin, 2014, s. 398). Mülakat öncesi; formel, structured (yapılandırılmış) soru tekniği ile sorular hazırlanmış ve kişilerle görüşülmüştür. Bu kapsamda hangi verilerin toplanacağı belirlenerek konu dışına çıkmaya yer bırakılmamıştır (Aktaş, 2019). Görüşmede ses kayıt cihazı kullanılmıştır⁸⁴⁰

Derinlemesine mülakat yöntemiyle toplanan veriler yorumlayıcı (hermeneutik) metot kullanılarak analiz edilmiştir. Hermeneutik, “insanın yaşantısı içinde ürettiği her şeyi anlama ve yorumlama” olarak ortaya çıkmıştır (Fırıncioğulları, 2016, s. 43). Hermeneutik, “sadece konuşmaya ve yazıya değil, tüm insani yaratımlara anlamın sokulmuş olduğundan hareketle bu anlamı yeniden okumaktır” (Ergün, 2018, s. 33). Çalışmada veriler analiz edilirken klasik veri analizi tekniği kullanılmış olup, katılımcılara K1, K2 ve devamı şeklinde kodlama yapılmıştır.⁸⁴¹

Çalışmada Türkiye’de yaşayan on üç girişimci göçmen kadın ile “Göçmen Kadınların Ekonomiye Katılım Deneyimleri” üzerine derinlemesine mülakat yapılmıştır. Bu görüşmeler ile girişimci göçmen kadınların ekonomiye katılım süreçleri ve yaşadıkları zorlukların ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Çalışmada geçici koruma statüsü ve oturma iznli kişiler için “göçmen” ifadesi kullanılmıştır. Çalışmanın evrenini Türkiye’de yaşayan göçmenler oluştururken örneklemini 2011 yılı sonrası Türkiye’ye yerleşmiş, Gaziantep’te yaşayan 18 yaş üstü Suriyeli kadın girişimciler oluşturmaktadır. Çalışma için çeşitli sektörlerden farklı şirket ve iş yeri sahipleriyle görüşülmüştür.

⁸⁴⁰ Sosyal bilimler alanında bir veri toplama tekniği olarak kullanılan mülakat uygulamasında, kaynak kişinin izin vermesi halinde ses kayıt cihazı veya telefon gibi teknik araçlardan birinin kullanılması en iyi yol olarak kabul edilir. Bu uygulama hem görüşme sürecini olumsuz etkilemez hem de veri toplama sırasında ayrıntıların kaçmasının önüne geçer (Becker, 2013).

⁸⁴¹ Klasik İçerik Analizi (Classical Content Analysis): toplanan veriyi küçük parçalara ayırma veya küçük parçaları sınıflandırmaya yaramaktadır (Onwuegbuzie, 2009).

Çalışmanın sınırlılığını 2011- 2022 yılları arasında Türkiye'ye, Suriye'deki iç savaş nedeniyle göç ederek gelen Suriyeli mülteciler oluşturmaktadır. Çalışma diğer göçmenleri ve uyrukları kapsamamaktadır. Çalışmanın bir diğer sınırlılığı ise göçmen kadınların aktif çalışma yaşamı içinde olmasından kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan mülakatların bir kısmı görüşme yapılan kişinin uygunluk durumuna göre, yüz yüze gerçekleşirken bir kısmı ise çevrimiçi toplantı platformu (Zoom) üzerinden gerçekleştirilmiştir.

A Research on the Experiences of Migrant Women's Participation in the Economy: "The Case of Syrian Women Entrepreneurs"

Extended Abstract

Migration, one of the most crucial issues in today's world, has been a fundamental problem of humanity for centuries, as well as an ever-increasing agenda in the last thirty years. Recent developments especially in the Middle East show that war and internal turmoil cause significant mass migration movements and these events necessitate the examination of the issue of migration and its consequences and the discussion of new views. According to immigration laws, immigrants choose and settle in geographically close countries at the first stage. This development leads to some changes in the demographic structure of the settled country in a short time and these changes affect the social and economic state of the host country.

Integration of immigrants into the host society is among the important issues in today's world. The participation of immigrant groups in the host society is not always easy for reasons such as culture, language and ethnic origin (Abadan, 2006). The economy is one of the most vital components that ensure the integration of immigrants into the host society (Berry & Aycan, 1996). It is an impetus that strengthens participation in society (Nwalutu, 2019). Participation in the economy affects integration positively (Berry, 1996). In this study, the economic participation processes of immigrant women living in Turkey are examined, and the obstacles they encountered are evaluated in the context of integration.

The aim of this study is to unearth the economic participation processes and experiences of migrant women in the country they migrated to. In this framework, the study seeks answers to the difficulties experienced by entrepreneur immigrant women in the process of participation in the economy, the process of adapting to another culture, the extent to which they adapt to changes in the legal and commercial structure, and the advantages and disadvantages of working as a woman in another country. In addition, the study has an importance in terms of understanding what kind of situations migrant women's cultural differences cause at the beginning of the business establishment phase and during the business establishment process.

Problem

According to the 2020 data revealed by International Organization for Migration (IOM), Turkey ranks 12th among 20 countries in the list of countries receiving the most immigration in the world. As of March 24, 2022, the number of Syrian people living in Turkey is 3 million 754 thousand 591. Children between the ages of 0-18 constitute 1 million 785 thousand 690 (47.6%) of these people. The total number of women and children is 2 million 661 thousand 90 people. The number of Syrian babies born in Turkey is 450 thousand (multeciler.org.tr). There are 6 million 5 thousand immigrants

in Turkey and this number constitutes 7.2 percent of the country's population. The second largest migration corridor in the world was built by the passage of 4 million Syrians to Turkey due to the war (www.bbc.com). Integration is among the important issues in Turkey, which receives a large immigration wave compared to its population.

Research Method Utilized in the Study

In-depth interview technique which is one of the qualitative research methods was used in this study. “Qualitative research considers words as data to describe human behaviors or experiences” (Akman, 2014, p. 9). Qualitative research method is related to social norms. It is utilized to measure the behavioral patterns of any society (Berg & Lune, 2019, p. 37). In-depth interview is a technique of collecting information by asking questions to the interviewees, changing the questions according to the answers given or repeating technique (Gürbüz & Şahin, 2014, p. 398). Before the interview, questions were prepared with the formal, structured question technique, and people were interviewed accordingly. In this context, it was determined which data to collect and no room was left to go out of the subject (Aktaş, 2019). A voice recorder was used in the interview.⁸⁴²

The data collected by the in-depth interview method were analyzed via the employment of hermeneutic method. Hermeneutics has emerged as “understanding and interpreting everything that a person produces in her/his life” (Fıncioğulları, 2016, p. 43). Hermeneutics is “re-reading this meaning, based on the fact that meaning has been inserted not only into speech and writing, but into all human creations” (Ergün, 2018, p. 33). While analyzing the data in the study, the classical data analysis technique was used, and the participants were coded as K1, K2 and alike.⁸⁴³

In this study, in-depth interviews were conducted with thirteen entrepreneurial migrant women living in Turkey on "Experiences of Migrant Women's Participation in the Economy". With these interviews, it was aimed to reveal the participation processes of entrepreneur immigrant women in the economy and the difficulties they experienced.

In this study, the term "immigrant" was used for persons who hold temporary protection status and residence permit. While the population of the study consists of immigrants living in Turkey, the sample consists of Syrian women entrepreneurs over the age of 18 who settled in Turkey after 2011 and live in Gaziantep. For the study, different company and business owners from various sectors were interviewed.

The limitation of the study is set by Syrian refugees who immigrated to Turkey between 2011 and 2022 due to the civil war in Syria. The study does not include other immigrants and nationalities.

---

⁸⁴² In the interview application, which is used as a data collection technique in the field of social sciences, the best way is to use one of the technical tools such as a voice recorder or telephone, if the source person gives permission. This practice both does not negatively affect the interview process and prevents details from being missed during data collection (Becker, 2013).

⁸⁴³ Classical Content Analysis is used to divide the collected data into small pieces or classify small pieces (Onwuegbuzie, 2009).

Another limitation of the study is that immigrant women are in active working life. In this respect, some of the interviews were conducted face-to-face, depending on the availability of the interviewee's agenda, while others were conducted via the online meeting platform (Zoom).

Key words: Migration, employment, immigrant, culture, integration.

Giriş

Bilindiği üzere tarihte en kapsamlı ve sistematik ilk göç çalışması Ravenstein tarafından 1885-1889 yıllarında yapılmıştır. Ravenstein “The Laws of Migration” adlı ampirik çalışmayla göçün nedenlerine değinmiştir. Ravenstein’in göç yasalarının kökeninde “mesafe” ve “ekonomik” sebepler bulunmaktadır. Ravenstein’in çalışması, kendinden sonra gelen göç teori ve çalışmalarına da zemin oluşturmaktadır. Mesafe ve ekonomik nedenler göçün türünü ve şeklini belirlese de günümüz göç hareketlerini anlamlandırmada ve bilimsel veriler ortaya koymakta yeterli değildir.

Göç konusunu bugünün gerçekleri ışığında değerlendirmek ve göçmen hareketlerini günümüz koşulları çerçevesinde anlamlandırmak gerekmektedir. Ev sahibi ülkenin sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yapısına uygun entegrasyon çalışmaları bu bakımdan öne çıkmaktadır. Göçmenlerin ne gibi durumlarda bütünleşme (integration), uyum (adaptation), benzeşme (assimilation) veya emilme (absortion) yaşadıklarını belirlemek gerekmektedir (Erbaş, 2019).

Bu bakımdan çalışmada Berry’nin (1996) kültürleşme yönelimlerine yer verilmiştir. Kültürleşme, ev sahibi toplum ve misafir toplum arasında meydana gelen süreci ortaya koymaktadır. Bu süreçte misafir toplum, ev sahibi toplumun kültürünü kabullenip kendi kültürünü devam ettirdiğinde bütünleşme, sadece kendi kültürünü devam ettirdiğinde ayrılma, kendi kültürünü devam ettirmeyip ev sahibi toplumun kültürünü benimsediğinde asimilasyon, kendi kültürünü devam ettirmeyip ev sahibi kültürü de reddettiğinde ise marjinalleşme yaşanmaktadır (Berry, 1998).

Ana akım toplumun, göçmenlerin ekonomiye katılım süreçlerini desteklemesi bütünleşme açısından fayda sağlamaktadır. Göçmenlerin iş kurması; kendi yaşamlarını sürdürebilmek, ailelerinin geçimini sağlamak, üretimde bulunmak, istihdam yaratmak, ülke ekonomisine katkı sunmak açısından önemlidir (Gürsoy, 2019).

Çalışma kapsamında Suriyeli kadın girişimcilerin Türkiye’de iş kurma ve sonrasında yaşamış oldukları sürece dair veriler elde edilmiştir. Bu anlamda çalışmada göçmenlerin Türkiye’deki statü ve çalışma izinlerine ilişkin bilgilere yer verilmiştir.

Göçmenlerin Türkiye’de Çalışmalarına İlişkin Yasal Çerçeve

Mültecilerin Hukuki Durumuna dair Sözleşme 28 Temmuz 1951 tarihinde Cenevre’de imzalanmış (Cenevre Sözleşmesi) ve 22 Nisan 1954 tarihinde yürürlüğe girmiştir (tbmm.gov.tr, 2022) Türkiye, Cenevre Sözleşmesi’ni 24 Ağustos 1951 tarihinde imzalamış ve 29 Ağustos 1961 tarihinde onaylamıştır (www.amnesty.org.tr, 2022). Türkiye, deklarasyonunu 29 Ağustos 1961 tarihinde

açıklarken sözleşmenin kapsamını "*Avrupa'da meydana gelen olaylar nedeniyle*" şeklinde olarak kabul ettiğini beyan etmiştir. Bu şekilde Türkiye 1951 Sözleşmesi'ni "*coğrafi sınırlama*" şeklinde kabul etmiştir. Sözleşme 359 Sayılı Onay Kanunu 5 Eylül 1961 tarih ve 10898 Sayılı Resmî Gazete'de yayınlanmıştır (Özcan, 2022). Bu anlamda Suriye'den gelen kişilere mülteci statüsü verilememiş geçici koruma statüsü ile kayıt altına alınmıştır (Akbulut, 2021).

“Geçici Koruma Sağlanan Yabancıların Çalışma İzinlerine Dair Yönetmeliği”ne göre “Geçici koruma sağlanan yabancılar, geçici koruma kayıt tarihinden altı ay sonra çalışma izni almak için Bakanlığa başvuruda bulunabilir.” (GKY, 2014). “Çalışma izni ve çalışma izni muafiyeti başvurusu, geçici koruma statüsündeki bireyin geçici koruma kayıt tarihinden altı ay sonra çalışma izni almak için Bakanlığa başvuruda bulunarak yapılmakta olup, aynı zamanda çalışma izni başvuruları, geçici koruması sağlanan yabancıları çalıştıracak işveren tarafından e-Devlet Kapısı üzerinden yapılmaktadır” (Koca, 2019). “Geçici koruma kimlik belgesine sahip olanlar, Cumhurbaşkanlığı'na belirlenecek sektörlerde, iş kollarında ve coğrafi alanlarda (il, ilçe veya köylerde) çalışma izni almak için Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'na başvurabilir.” (GKY, 2014). Türkiye'de kalış süreleri uzayan göçmenler ekonomik olarak kendilerini idame ettirmek ve aile bireylerinin geçimini sağlamak için çeşitli iş kollarında çalışmaya başlamıştır (Akbulut, 2021).⁸⁴⁴

Göçmenlerin Ekonomiye Katılımının Önemi

Entegrasyon, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel boyutların birbirinden ayrılmaz sürecidir (Berry & Aycan, 1996). Entegrasyon için sosyo-kültürel, yasal ve ekonomik dinamiklere yoğunlaşmak gerekmektedir (İGAM, 2019). Göçmenlerin ekonomiye katılımı entegrasyon sürecine girildiğinin göstergesidir (Özcan, 2022). Göçmenler buldukları ülkenin ekonomisine iş kurarak katkıda bulunmaktadır (Koca, 2019). Berry, (1996) Kanada'da Türklerin entegrasyonu ile ilgili çalışmalarda ekonomik katılımın göçmen psikolojisi açısından önem arz ettiğini ortaya koymuştur (Berry & Aycan, 1996).

Zorunlu göç nedeni ile ülke değiştiren ve geri dönüş durumları belirsizliğini koruyan Suriyeli göçmenlerin ekonomiye katılımı entegrasyon için gereklidir. “Ekonomik olarak kendi kendine yeterlilik ve sürdürülebilir geçim kaynakları sağlayabilmek, mültecilerin ev sahibi ülkeye entegrasyonuna ilişkin başlıca iki ekonomik göstergedir” (İGAM, 2019).

Göçmenlerin ev sahibi topluma entegrasyonu zaman ve bilgi gerektiren bir konudur. İki farklı kültür, dil, sosyal ve ekonomik yapıya sahip olan toplumun bir anda kaynaşması ve sorunsuz bir şekilde yaşamasını beklemek hayalcilik olacaktır (Berry, 1990). Entegrasyonu sağlamak için politikalar belirlemek, politika belirlerken de alana hâkim olmak gerekmektedir. Çalışma göçmen

---

⁸⁴⁴ “Türkiye'de Bakanlar Kurulu tarafından belirlenecek kapsam ve tutarda yatırım yapmak isteyen yabancı yatırımcılar ile eş ve çocuklarına en fazla beşer yıllık süreyle kısa dönem ikamet izni düzenlenebilmesi imkânı getirilmiş ve ülke ekonomisine katkı sağlayacak nitelikli yabancılara yönelik teşvik ve kolaylık sağlanması amaçlanmıştır” (Akbulut, 2021).

kadınların ekonomiye katılım süreçlerini ve bu süreçte karşı karşıya kalmış oldukları durumları göstermek açısından önemlidir. Çalışma ile göçmenlerin iş hayatına katılmaları esnasında yaşamış oldukları deneyimler aktarılmıştır. Aktarılan deneyimler sayesinde diğer göçmen bireylere çalışma hayatı konusunda bilgiler sunulmuş olup, göçmenlerin entegrasyonuna dair üretilecek politikaların belirlenmesi için veriler sağlanmıştır.

Bulgular ve Değerlendirmeler

Çalışma ile göçmenlerin gelmiş olduğu ülkede, kendi işini kurma süreci ortaya konmuştur. Bu anlamda göçmen kadınların iş kurma motivasyonları, iş kurarken yaşamış oldukları güçlükler ve iş kurma sürecinde yaşamış oldukları deneyimlerin neler olduğu sorularına yanıt aranmıştır. Çalışmada Gaziantep ilinde ikamet eden ve Gaziantep'te kendi işini kurmuş farklı sektörlerde çalışan Suriyeli on üç göçmen kadınla derinlemesine görüşme yapılmıştır.

Göçmenlerin Demografik Özellikleri ve Yaptıkları İşlere Ait Bilgiler

Çalışma kapsamında, mülakat yapılan Suriyeli göçmen kadınların demografik özellikleri ve yaptıkları işlerin ne olduğuna dair bilgiler elde edilmiştir. Katılımcılara doğum yerleri, eğitim durumları, Türkiye'ye geliş yılları, medeni halleri, çocuk sayıları, iş kurma tarihleri, kurmuş oldukları işlerin neler olduğu, kaç kişiye istihdam sağladıkları konusunda sorular yöneltilmiştir. Göçmen kadınlar şu ifadeleri kullanmıştır:

K1: İdlib doğumluyum. Lise Mezunuyum. 50 yaşındayım. Suriye'de ev hanımıydım. Türkiye'ye 2011 yılında geldim. Eşimden boşandım. Üç kız ve bir erkek çocuğum var. İş yerimi 2015 yılında kurdum. Tesettür giyim mağazam var. Dört kişiyi istihdam ediyorum.

K2: Halep doğumluyum. Lise Mezunuyum. 30 yaşındayım. Suriye'de öğrenciydim. Türkiye'ye 2014 yılında geldim. Eşimden boşandım. İki kızım var. İş yerimi 2016 yılında kurdum. Güzellik salonum var. Dört kişiyi istihdam ediyorum.

K3: Halep doğumluyum. İlahiyat Fakültesi mezunuyum. Suriye'de ev hanımıydım. 39 yaşındayım. Türkiye'ye 2012 yılında geldim. Evliyim. Üç kızım var. İş yerimi 2018 yılında kurdum. Tatlı pazarlama şirketim var. Sekiz kişiyi istihdam ediyorum.

K4: Halep doğumluyum. Güzel Sanatlar Fakültesi tasarım bölümü mezunuyum. Suriye'de bir dergide editör olarak çalışıyordum. 36 yaşındayım. Türkiye'ye 2012 yılında geldim. Eşimden boşandım. İki kızım var. İş yerimi 2016 yılında kurdum. Organizasyon şirketim var. On kişiyi istihdam ediyorum.

K5: Humus doğumluyum. Sınıf Öğretmenliği Önlisans mezunuyum. Suriye'de ev hanımıydım. 42 yaşındayım. Türkiye'ye 2013 yılında geldim. Evliyim. Üç kız ve bir erkek çocuğum var. İş yerimi 2018 yılında kurdum. Anaokulum var. Yirmi kişiyi istihdam ediyorum.

K6: Halep doğumluyum. Arap Dili ve Edebiyatı mezunuyum. Suriye’de öğretim görevlisi olarak çalışıyordum. 62 yaşındayım. Türkiye’ye 2012 yılında geldim. Eşimden boşandım. Bir kız, bir erkek çocuğum var. İş yerimi 2014 yılında kurdum. El işi üretim iş yerim var. Yirmi kişiyi istihdam ediyorum.

K7: Halep doğumluyum. Hukuk Fakültesi mezunuyum. Suriye’de İnsan Kaynakları Müdürü olarak çalıştım. 44 yaşındayım. Türkiye’ye 2015 yılında geldim. Eşimden boşandım. İki kızım var. İş yerimi 2018 yılında kurdum. Restoranım var. On kişiyi istihdam ediyorum.

K8: Halep doğumluyum. Psikoloji bölümü mezunuyum. Suriye’de psikoloji öğretmeni olarak çalıştım. 41 yaşındayım. Türkiye’ye 2013 yılında geldim. Eşim şehit oldu. İki kızım var. İş yerimi 2018 yılında kurdum. Kozmetik, parfümeri mağazam var. Dört kişiyi istihdam ediyorum.

K9: İdlib doğumluyum. Ürdün’de bir üniversiteden Diyetisyenlik bölümü mezunuyum. Arabistan’da Sağlıklı Yaşam Merkezi sahibiydim. 36 yaşındayım. Türkiye’ye 2012 yılında geldim. Evliyim. Çocuğum yok. İş yerimi 2018 yılında kurdum. Diyetisyenlik ofisim var. Yalnız çalışıyorum.

K10: Halep doğumluyum. İngiliz Dili ve Edebiyatı Mezunuyum. Suriye’de öğretmen olarak çalışıyordum. 39 yaşındayım. Türkiye’ye 2013 yılında geldim. Evliyim. Çocuğum yok. İş yerimi 2019 yılında kurdum. Danışmanlık şirketim var. Yirmi kişiyi istihdam ediyorum.

K11: Halep doğumluyum. Arap Dili ve Edebiyatı mezunuyum. Suriye’de öğretmen olarak çalışıyordum. 63 yaşındayım. Türkiye’ye 2012 yılında geldim. Eşimden boşandım. 1 erkek çocuğum var. İş yerimi 2014 yılında kurdum. Anaokulum var. 20 kişiyi istihdam ediyorum.

K12: Halep doğumluyum. Suriye’de öğrenciydim. Üniversiteyi Türkiye’de diyetisyenlik bölümünde okudum. 32 yaşındayım. Türkiye’ye 2012 yılında geldim. Evliyim. Bir kızım var. İş yerimi 2021 yılında kurdum. Sağlıklı Yaşam Merkezim var. İki kişiyi istihdam ediyorum.

K13: Halep doğumluyum. Diş Hekimliği Fakültesi mezunuyum. Suriye’de diş hekimi olarak çalışıyordum. 44 yaşındayım. Türkiye’ye 2012 yılında geldim. Evliyim. Üç kız ve bir erkek çocuğum var. İş yerimi 2017 yılında kurdum. Spor salonum var. Altı kişiyi istihdam ediyorum.

Gaziantep ilinde ikamet eden ve kendi işini kurmuş olan göçmen kadınların çoğu üniversite mezunudur. Kadınlar göç ettikten sonra eşinden ayrılmış ve çocuklarına tek başlarına ebeveynlik yapmaktadır. Göçmen kadınların Türkiye’ye ilk yerleştikleri dönemde yerel ve uluslararası sivil toplum kuruluşlarında (STK) çalıştıkları görülmektedir. Girişimci kadınlar, STK’lar aracılığıyla tecrübe kazanmış ve iş hayatına katılım için gerekli motivasyonu elde etmiştir. Göçmen kadınların büyük bir oranı Suriye’deki mesleklerinden farklı meslek alanlarında çalışmaktadır.

Göçmen Kadınların Ekonomik Hayata Katılırken Edinmiş Oldukları Deneyimler

Suriyeli göçmenler gibi zorunlu göçe tabi olarak, ülke değiştirmek zorunda kalan kişiler dezavantajlı gruplar içinde yer almaktadır. Zorunlu göç, çoğu zaman ani gelişmeler sonucunda

meydana gelmektedir. Bu durum, göçmenlerin yeni geldiği ülkede hayata katılımda sıfırdan başlamalarına neden olmaktadır. Bu anlamda göçmenler, Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisindeki; beslenme ve giyinme (fizyolojik ihtiyaçlar), güvende olma ihtiyacı, sosyal hayata katılım, kabullenme, saygı duyulma ve kendini gerçekleştirme ihtiyaçlarına uygun davranmaktadır. Göçmenler, bu ihtiyaçlar doğrultusunda göç edilerek gelinen ülkede hayatlarını yeniden inşa etmek için çalışmaktadır.

Göçmenlerin, göç edilerek gelinen ülkede hayata katılımlarını belirli evrelere ayıracak olursak: birinci evre göç edilen ülkeye yerleşme süreci, ikinci evre topluma katılım süreci ve üçüncü evre ise iş hayatına katılım süreci olarak tanımlanabilir.

Birinci evre: ev bulma, barınma gibi temel ihtiyaçları kapsar. Bu süreç, kamp hayatı da göz önüne alındığında ortalama bir-iki yıl sürmektedir. İkinci evre: sosyal hayata dâhil olmaktır. Bu anlamda göçmenler, çocukları ya da kendi eğitimi için adımlar atmakta, guruplara katılmakta, sivil toplum kuruluşu ya da yerel işletmelerde cüzi ücret karşılığı ya da gönüllü olarak çalışmaktadır. Üçüncü evre ise göçmenlerin okul ya da sivil toplum kuruluşlarında edinmiş olduğu bilgi, deneyim ve sosyal çevre ile iş hayatına atılma dönemidir. Çalışmamıza konu olan göçmen kadınlar işte bu evrede, yani üçüncü evrede yer almaktadır.

İç savaş nedeniyle ülkesini terk etmek zorunda kalan göçmen kadınlar, Türkiye'ye gelmiş oldukları ilk yıllarda barınma ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Gelişlerinin ilk döneminde evde çocukları ile zaman geçirmiştir. İkinci evrede okul ve sivil toplum kurumları ile temasa geçmiş, bilgi ve deneyim edinmiştir. Üçüncü evrede edinmiş oldukları deneyimler ile kendi işlerini kurmuştur. Bu adımları atarken bazı engellere maruz kalmışlardır.

Dil Bilmemekten Kaynaklanan Zorluklar

Göçmen kadınlar, Türkiye'de kendi işlerini kurarken dil bilmemekten kaynaklı problem yaşamaktadır. Türkçeyi yeterli düzeyde bilmemek, yasal ve hukuki süreci yürütmelerini, ürün temin etmekten, müşteri ilişkilerine kadar birçok faaliyetlerini olumsuz etkilemektedir.

İş kurmanın en zor yönü dil bilmememdi. Şirketimi kurarken yasal süreci yönetmesi ve takip etmesi için danışmanlık hizmeti satın aldım. Dil konusunda kızlarım bana yardımcı oldu. İşimizin gereği olan e-ticaret sitesini kurdular. Trendyol ve hepsi burada gibi pazar yeri alanlarında mağaza açtılar ve bu mağazaların yönetim sürecini yürüttüler. Dil bilmeden bu süreci yürütmem mümkün değildi. K3

Dil bilmeyen göçmenler, iş kurma sürecinde mali işlemleri, hukuki işleyişi okuyarak araştıramamaktadır. Bu da resmi işlemlerde eksikliklere neden olmaktadır. Sonuç olarak iş yeri kurulduktan sonra yapılan kontroller sırasında aslında ne yapmaları gerektiğini öğrenmektedirler.

“Türkçe dilini bilmemekten kaynaklı hem mali hem hukuki işlemlerde oldukça güçlük çektim.”

K7

Müşterileri ile Türkçe konuşamadıkları için Türk müşteriler Suriyeli işletmeleri tercih etmemektedir.

“Müşterilerimin yüzde 95'i Suriyeli %5'i Türk. Müşterilerimin çok az kısmının Türk olmasında benim Türkçe bilmememin etkisi var. Türk müşteri geldiğinde cevap veremiyorum. Bu durum da müşterinin bir daha gelmemesine neden olmakta.” K9

Göçmen kadınlar Türkçe bilmedikleri için devlet ya da STK'lar aracılığıyla verilen destek programlarından habersizdir. Başvuru tarihinden, başvuru yapılacak mecraya ya da makamın neresi olduğuna dair bilgiye sahip değillerdir.

“Dil bilmediğim için iş yeri teşviklerinden faydalanamıyorum. Bunun nedeni başvurunun nasıl yapılacağını anlamamam. Çıkan duyuru ya da haberleri okuyamıyorum.” K3

Diploma Denkliğinden Kaynaklı Yaşanılan Zorluklar

Göçmenler, Türkiye'ye geldikten sonra ülkelerinde edindikleri diplomalar için denklik almakta zorlanmaktadır. Bu zorlukların temelini dil becerisi oluştururken, eğitim sistemi ve müfredattaki farklılıklar da etkili olmaktadır.⁸⁴⁵ Bazı iş kollarında ise haksız rekabeti engellemek, mesleğin niteliksel özelliklerini devam ettirmek için denklik belgesi verilmemektedir.⁸⁴⁶

“Türkiye'ye geldiğimde kendi mesleğimi yapmam için denklik almam gerekiyordu. Dil bilmediğim için denklik almak hiç kolay olmadı. İlk başvurumda sınavı geçemedim. Çok çalıştım. İkinci başvurumda denklik belgemi aldım. Şu an resmi olarak diyetisyenlik yapıyorum” K9

“Suriye'de eşim eczacıydı. Türkiye'ye geldikten sonra denklik almak için çok uğraştı ama alamadı. Şu an başka bir işte çalışıyor.” K3

“Suriye'den gelirken belgelerimi yanımda getiremedim. Hepsi orada kaldı. Bu da denklik alamamama neden oldu.” K13

“Çevremde birçok insan diploma denkliği için uğraşiyor. Diploma alırken bazı dersleri Türk eğitim sistemindeki eğitim müfredatına göre geçmek zorundayız. Suriye'de bu dersler daha kolaydı. Türkçe dersler bizlere çok zor geliyor. Kimi ise Türkçe bilmediği için bu dersleri veremiyor.” K10

Hukuki Bilgi Eksikliğinden Kaynaklanan Zorluklar

İş kurarken ülke hukuk sistemini bilmemek iş yeri kurma sürecini uzatmakta çoğu zaman ise zora sokmaktadır. Ülkenin hukuk sistemi ve yasalarına hâkim olmayan göçmen gruplar için bu süreç daha da zorlayıcıdır.

⁸⁴⁵ Yüksek Öğretim Kurulu, yabancı uyrukluların yurt dışındaki üniversitelerden aldıkları diplomaların Türkiye'deki eğitim sistemine denkleştirme işlemini online olarak sunmaktadır (multeciler.org.tr, 2019).

⁸⁴⁶ Geçici Koruma Yönetmeliğinin 58. Madde (3) Yönetmelik kapsamında ülkemizde eğitim alan yabancılara, aldıkları eğitimin içeriğini ve süresini gösteren belge verilir. Farklı müfredatta eğitim alınmış ve belgelendirme yapılmış ise bu belgeler, Millî Eğitim Bakanlığı veya Yükseköğretim Kurulu Başkanlığının ilgili birimleri tarafından değerlendirilir ve uygun bulunan seviyelere denklikleri yapılır.

“Türkiye'deki kanunları bilmediğimiz için zorluk yaşıyoruz aslında bu kanunlar herkes için var ancak biz bu kanunları bilmiyoruz, yabancı olduğumuz için anlamıyoruz ve uygularken zorluklar yaşıyoruz.” K5

İş yeri kurulum sürecinin uzamasında, gelinen ülkenin hukuk sistemini bilmeme ve araştırmama gibi nedenler bulunmaktadır. Göçmenler iş yeri kurarken nereye başvuru yapacaklarını, başvuru sürecinin ne kadar zaman alacağını bilmemektedir. Bu da işyeri/şirket kurulum süreçlerinde güçlük yaşamalarına neden olmaktadır.

“Türkiye'nin hukuki sistemini, mali işleyişi ve vergi yasalarını bilmiyordum. Bu durum da iş kurarken zorlanmama neden olmuştu.” K1

“Suriye'de hukuk okudum ancak Türkiye'ye geldikten sonra tüm bilgilerim sıfırlandı. Bunun sebebi Türkiye'deki hukuk sisteminin Suriye hukuk sisteminden farklı olması. Türkiye'de hukuk ve yasal işleyiş sürecini bilmiyorum bu da işlerimin yönetim sürecini güçleştiriyor.” K7

Seyahat İzninden Kaynaklanan Zorluklar

Göçmen kadınlar işi gereği şehirlerarası veya yurtdışı seyahatlerde zorluk yaşamaktadır. Bu zorluklar şehirlerarası seyahat izni ve pasaport⁸⁴⁷ çıkartma işlemlerinin sürecinden kaynaklanmaktadır.⁸⁴⁸ Şehirlerarası izin belgesi almak kimi zaman yaşanan yoğunluktan dolayı uzamaktadır. Pasaport başvuruları için ise ya Suriye'ye ya da konsoloslüğün bulunduğu şehre gitmeleri gerekmektedir. Bu durum zaman ve ekonomik maliyete neden olmaktadır.

Türk vatandaşı olmak için uğraşıyorum ama hala vatandaşlık alamadım. Şu an ikamet iznim var. İki kızım ise geçici koruma altında. Bu nedenle kızlarım ile şehirlerarası yolculuk yapmak istediğimde zorluk yaşıyorum. Şehirlerarası yolculuk için izin almak zorundayım. Kızlarımın şehirlerarası yolculuğu için İl Göç İdaresi'ne müracaat edip sıra almak zorundayım. Bu da işlerimi aksatıyor. Bazı zamanlarda kızlarıma yol izni çıkaramıyorum. Bu nedenle kızlarımı bir bakıcı ile bırakıyorum. K5

Tek ebeveyn olan kadınlar seyahat izni çıkarmanın zorluğundan dolayı çocuklarını şehir dışına çıkaramadıklarını evde bırakmak zorunda kaldıklarını ifade etmiştir.

“Çalışma iznim var ancak ürünlerimi İstanbul'dan aldığım için seyahat izni çıkartmak zorunda kalıyorum. Seyahat sürecinde çocuklarım evde yalnız kalıyor. Sürekli ürün tedarik etmek durumunda olduğum için de ben gidip gelmek zorundayım.” K1

Vergi Ödeme ve Ruhsat Alma İşlemlerinden Kaynaklanan Zorluklar

⁸⁴⁷ Yabancılar; sınır kapılarından, geçerli pasaport veya pasaport yerine geçen bir belgeyle, belge kontrolünden geçtikten sonra Türkiye'ye giriş veya Türkiye'den çıkış yapmaktadır (Başkanlığı, 2016).

⁸⁴⁸ Geçici Koruma Yönetmeliği MADDE 43- (1) Geçerli seyahat belgesi olmayan ya da seyahat belgesi temin edemeyen bu Yönetmelik kapsamındaki yabancıların bu husustaki talepleri, 15/7/1950 tarihli ve 5682 sayılı Pasaport Kanunu çerçevesinde Genel Müdürlük tarafından değerlendirilir.

Göçmen kadınlar Türkiye’de yasal süreçleri, vergi kanunlarını bilmediklerinden dolayı iş yerini kurduktan sonra yasal engellere takılmaktadır. Danışmanlık alan iki şirket sahibi hariç diğer kişiler vergi borcu, ruhsat çıkartma vb. nedenlerden dolayı sorunlar yaşamıştır. Anaokulu sahibi katılımcı 2018 yılında anaokulunun ruhsatı olmadığı için okulun kapatıldığını ve ciddi bir ceza ödemek zorunda kaldığını ifade etmiştir.⁸⁴⁹

“Anaokulumu kurduktan sonra ruhsatım olmadığı için 2018 yılında 70 bin Türk lirası ceza geldi. Bu cezayı öderken ciddi anlamda zorluk yaşadım. O günlerde bu işin olmayacağını düşündüm ve ümidimi kestim. Üstüne bir de Koronavirüs pandemisi başlayınca işler daha da zorlaştı.” K5

Göçmen kadınlar, iş yeri kurma sürecinin başında yasal süreci bilmemekte olup, zaman içerisinde süreci öğrenerek eksik belge ve yasal süreci takip etmektedir.

“İş yerime ruhsat çıkartmak konusu problemlerin en başında geliyor. Hala ruhsat sürecini tamamlayamadım. Ruhsat yok ama yine de iş yerimi çalıştırıyorum. Bir sorun yaşamamak için ruhsat sürecini tamamlamaya çalışıyorum.” K2

Suriyeli göçmen kadınların kültürel ve algısal farklılıkları; Türkiye’deki sosyal, kültürel, ekonomik ve hukuki yapıyı bilmemelerine ve öğrenmekte güçlük yaşamalarına neden olmaktadır.

“Suriye’de maliye ücretleri, vergiler bu kadar fazla değil. Türkiye’de her ay 10.000 Türk lirası maliye bedeli ödüyorum. Bu da beni biraz zorluyor.” K7

“Suriye’de iş kurma süreci daha kolay, orada denetimler bu kadar fazla değildi. İş yerleri bu kadar ağır vergi ödemek zorunda değildi. Küçük çapta işletmelerin ise ruhsatı yoktu.” K13

Göçmenler, Türkiye’de yasal sürecin işleyişini genel itibarıyla cezai bir yaptırım sonrası öğrenmek durumunda kalmıştır.

“Vergi borçlarımı ertelediğim için borçlarıma faiz geldi. Borçları öderken zorluklar yaşadım. Daha sonraki dönemlerde vergilerimi aksatmadan ödemeye başladım. Şu an herhangi bir vergi borcum yok.” K1

Göçmen Kadınların İş Kurduktan Sonra Yaşamış Oldukları Deneyimler

Baskıcı bir rejim ile yönetilen Suriye’de toplumsal cinsiyet ayrımı belirgin olarak hissedilmektedir. Suriye’de bir kadının iş kurması, yalnız başına yaşaması toplum normlarına pek de uygun değildir. Türkiye’ye yerleştikten sonra göçmen kadınlar kendilerini iş ve sosyal hayata katılımda daha rahat ve güvende hissetmiştir.

⁸⁴⁹Geçici Koruma Yönetmeliğinin 57. Maddesi (1) Yönetmelik kapsamında il mülki sınırları içinde yürütülen iş ve işlemler, vali veya görevlendireceği kamu personeli tarafından düzenli olarak denetlenir.

Türkiye'ye geldikten bir müddet sonra kozmetik dükkânımı açtım. Kadınlar Türkiye'de değer görüyor. Türklerin bana karşı davranışları gerçekten çok iyi. İş yerime yakın bir polis karakolu var. Oradaki memurlar sürekli iş yerime uğruyor. Bugün bir problem yaşadın mı? Herhangi bir problemde bizi ara diyorlar. Bu bana kendimi güvende hissettiriyor. K8

Suriye'de iş yaşamına dâhil olmamış ya da olamamış kadınlar kendi yapabilirlikleri karşısında öz güven kazanmaktadır.

“Hiç bilmediğim bir ülkede iş kurmak bir deneyim kazandırdı. Kendimi geliştirmeme sebep oldu. İş yerim sayesinde; ben, kız kardeşim, annem ve iki kızım geçiniyor. Ayrıca yanımızda çalışan Suriyeli işçiler de var. Hem kendime hem aileme hem de başka kişilere faydalı oldum.” K7

Göçmen kadınlar, kurmuş oldukları iş sayesinde sosyal çevrelerini geliştirmiş olup, edindikleri ağ ile yardıma ihtiyaç duyan kadınlara da yardım etmektedir.

“Kendi işimi kurmuş olmam nedeniyle başka kadınlara da destek olabilmekteyim. Yanımda ev işlerine yardım eden biri çalışıyordu. Çevrem geliştikçe onu yeni insanlarla tanıştırdım. Çevreme çocuk bakıcısı olarak yönlendirdim. Zaman içinde çocuk bakmayı öğrendi. Şimdi çok iyi bir çocuk bakıcısı.” K9

Göçmen kadınlar, kendi toplumları tarafından iş yaşamına atılırken baskı görmüştür. Aileleri ve çevreleri toplumsal cinsiyet ayrımcılığı yapmıştır. Kadının yerinin evi olduğu konusunda baskı yaparak, göçmen kadınlar üzerinde olumsuz etkiye neden olmuşlardır.

Türk toplumu modern bir toplum. Diğer Orta Doğu ülkeleri gibi katı kuralları yoktur. Kadınlar da tıpkı erkekler gibi iş yeri kurabiliyor farklı sektörlerde çalışabiliyor. Erkekler ve kadınlar gündelik hayatta birbirine yardım ediyor. Ben çalışmaya başladığımda kendi toplumumdan her zaman olumsuz şeyler duydum. Moralim olumsuz etkilendi. Diğer yandan Türk toplumu kendi işimi kurmama teşvik ederek, yaptığım işi takdir etti.K10

Göçmen kadınlar STK'larla olan bağımlı kesmemiştir. Birbirinden farklı STK'lar ile ortak projeler yürütmekte, bu projelerde gönüllü olarak yer almakta ve savaş mağduru göçmenlere yardım etmektedir.

“Haftada üç gün bazen daha fazla STK'lar aracılığıyla savaş travması yaşamış ve bu nedenle konuşmakta güçlük çeken çocuklara rehabilitasyon veriyorum. Bu eğitimleri online olarak yapıyorum ama imkân olursa fiziki olarak da onlara eğitim vermek isterim.” K8

Göçmen kadınlar, kendi işlerini kurarak istihdama katkı sunmaktadır. Hem kendi aile üyelerini hem de başka göçmenleri idame etmektedir.

“Müşterilerimin yarısı Türk, yarısı ise Suriyeli. İş yerimde iki kişiyi istihdam ediyorum. Bu sayı benimle birlikte üç kişi ve bizim ailelerimizle birlikte bu iş yeri vasıtası ile yaklaşık on kişi geçiniyor.” K8

“Bu işte yirmi kişi çalışmakta. Bu kişiler kendi ailelerinin geçimini sağlamakta. Yirmi kişi kendi aileleri ile yüz elli kişiyi bulabiliyor yani bizim bu küçük işletmemizden yüz elli kişi hayatını idame ettirebiliyor.” K6

İş kurarak sosyal statüsü yükselen kadınlar, kendilerini daha öz güvenli hissetmektedir.

Suriye'de ev hanımıydım. Evin geçimini eşim sağlıyordu. Türkiye'ye geldikten sonra işler tam tersine döndü. Eşim bir müddet psikolojik olarak bunalıma girdi. Ben çalışmaya başladım ve evin geçiminden sorumlu oldum. Uluslararası bir gazete belinimle röportaj yaptı ve başlığı “Demir Kadın” olarak attı. Çalışmak beni daha özgüvenli yaptı.K5

Suriye’de ticari bir deneyimi olmayan kadınlar Türkiye’ye geldikten sonra mikro düzeyde bir bütçe ile işletme/şirketlerini kurmuş ve işini büyüterek devam ettirmektedir.

“İşimi çok az bir bütçe ile kurdum. Şu an işim büyüdü ve gelişti. Başka işlere de yatırım yaptım ve ortaklığım var. En önemlisi kızlarıma baktım ve kimseye muhtaç olmadım.” K4

“Çok az mayetle işimi kurdu. İlk etapta ürünleri evimde sattım. Satmış olduğum ürünleri borca aldım. Aldığım ürünleri sattıkça borçlarımı kapadım ve yeni ürünler aldım. Kazancım artınca dükkanımı açtım.” K1

“İlk başta evden çalıştım. Kira giderlerini karşılayabileceğimi düşününce bir ofis kiraladım.” K9

İşini kurarak ekonomik hayata katılan göçmen kadınlar, kendi aile fertleri dâhil olmak üzere birçok kişinin istihdam ve idame edilmesine neden olmaktadır. Kültürleşme yönelimleri açısından göçmen kadınları değerlendirdiğimizde kadınların bütünleşme yöneliminde olduğu görülmektedir. Berry, (1990) kültürleşme yönelimleri içinde bütünleşmenin sağlanması ev sahibi toplum ve misafir toplum açısından faydalar doğuracağını ifade etmektedir.

Sonuç olarak göçmen kadınlar, Türkiye’ye geldikten sonra maddi sıkıntılar nedeni ile düşük ücretli işlerde çalışmış, elde ettikleri az bir sermaye ile kendi işlerini kurmuştur. Kurulan bu işletmelerde aile üyeleri de çalışmaktadır. Bu durum işçilik maaşlarının az olmasını ve işletmenin ayakta kalmasını sağlamıştır.

Göçmen kadınlar, en büyük sorunu dil bilmeme konusunda yaşamaktadır. Dil bilmemenin de etkisiyle; yasal süreci, hukuki yapıyı ve vergi sistemini öğrenmede zorlanmaktadır. Yaşanan zorluklar arasında seyahat izni konusu da bulunmaktadır. Yapılan görüşmelerde temel zorluklar ortaya konmaktadır. Entegrasyon sürecinde bu zorlukların bilinmesi, politika yapıcılar ve uygulayıcılara bakış açısı getirecektir.

Sonuç

Arap Baharı’nın, Orta Doğu ülkelerinde yapmış olduğu etki, Suriye’de iç savaşa neden olmuştur. Savaş nedeniyle milyonlarca insan ülke içinde ya da dışında yer değiştirmek zorunda

kalmıştır. Göçmenler ilk etapta coğrafi olarak yakın ülkeleri tercih etmiştir. Türkiye'ye, iç savaştan kaçarak gelen Suriyeliler ilk etapta misafir olarak addedilmiştir. İç savaşın uzaması ile Suriyelilerin ülkede bulunma süresi uzamıştır. Türkiye'de 3.500.000'den fazla Suriyeli geçici koruma statüsü ile bulunmaktadır. Yaklaşık 100.000 Suriyeliye ise vatandaşlık hakkı verilmiştir (Akbulut, 2021).

Tarihinde ilk defa bu denli büyük bir göç dalgası yaşayan Türkiye, ivedi şekilde entegrasyon politikaları geliştirmeye çalışmalıdır (Özcan, 2022). Bilindiği üzere entegrasyon çalışmaları içinde istihdam konusu ön plana çıkmaktadır (Başkanlığı, 2016). Ekonomik olarak kendi kendine yeterlilik, göçmenlerin ülkeye başarıyla "bütünleşmesini" entegrasyonu sağlayacağından (Şimşek, 2019) iş piyasalarına katılımı teşvik etmek büyük önem taşımaktadır.

Türkiye'de, Suriyeliler tarafından kurulmuş kayıtlı firma sayısı 6.500'den fazladır. Kayıt dışı işletmelerle birlikte bu sayı 10.000'i aşmakta ve bu işletmelerde ortalama 9,4 kişi istihdam edilmektedir. Türkiye'de kayıtlı olan Suriyeli firmaların 4/3'ü 10 kişiden az çalışana sahip olup, mikro işletme kategorisinde yer almaktadır (İGAM, 2019).

Türkiye'nin son yıllarda almış olduğu göç oranına karşın göçmenler tarafından kurulan firma sayısı az sayıda kalmaktadır. Sayının artırılması ve girişimciliğin teşvik edilmesi gerekmektedir. Göçmenlerin iş yaşamına dâhil olmalarının önündeki engeller belirlenmeli ve buna göre çalışmalar yapılmalıdır. Göçmenler, gelmiş oldukları ülkede işgücü piyasasına katılırken çeşitli problemlerle karşı karşıya kalmaktadır (Gürsoy, 2019). Bu anlamda istihdamın önündeki engelleri belirlemek ve engellere çözümler sunmak önem taşımaktadır (Akbulut, 2021).

Çalışmada ortaya konduğu üzere göçmenler, emek piyasasına katılırken farklı sorunlar yaşamaktadır. Bu sorunların en başında dil konusu gelmektedir (Koca, 2019). Diğer sorunların bazıları da yeterli düzeyde dil bilmemekten kaynaklanmaktadır. Dil bilmemekten kaynaklı sorunlar arasında; iş yeri kurulum için gerekli yasal süreci okuyamamak, araştıramamak bulunmaktadır. Yasal süreci doğru öğrenmemek; ruhsat çıkarmada, ticari kayıta, vergi ve mali işlemlerin yapılmasında aksaklıklar yaşanmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda göçmenlere, sosyal güvenlik hak ve yükümlülükleri öğretilmeli ve yasal süreç hakkında kapsamlı bilgilendirme faaliyetleri düzenlenmelidir (Caro, 2020).

Göçmenler, dil engeli nedeniyle devlet ya da STK'lar tarafından yürütülen proje, teşvik ve hibelerden haberdar olamamaktadır. Görüşme yapılan kadın girişimcilerin neredeyse hepsi Türkiye'ye geldiği ilk zamanlarda STK'lar ile temas halinde olmuştur. Buna rağmen büyük çoğunluk STK'ların verdiği hibe programlarına başvuru yapmayı bilmemektedir. Her ne kadar STK'lar hibe programlarını duyurmada ya da tanıtmada yeteri kadar başarı sağlamasa da göçmen kadınların ülkeye geldiği ilk dönemde sosyal hayata katılmalarını kolaylaştırmıştır. Bu anlamda ülkede STK'ların varlığı ve bu mevcudiyetlerinin korunması önemlidir (Coşkun, 2019).

Göçmen kadınların büyük çoğunluğu Türkiye'ye gelmiş oldukları ilk yıllarda Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullarda öğretmenlik yapmıştır. Türkiye'deki Suriyeli öğrencilere eğitim vermek

amacı ile ilk etapta Geçici Eğitim Merkezleri (GEM) kurulmuştur. GEM’lerde Suriyeli öğretmenlerin maaşı Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF) tarafından ödenmekteydi. Bu maaşlar cüzi miktarda olsa bile tüm mal varlığını Suriye’de bırakmış olan göçmenler için hayati öneme sahipti.

Göçmen kadınların sorunları arasında yer alan seyahat izni ise diğer bir problemi teşkil etmektedir. Seyahat izninin uzaması ya da seyahat izninin alınamaması işlerin aksamasına ve ekonomik kayıplara neden olmaktadır.

Sonuç olarak Gaziantep’te iş kuran göçmen kadınların sosyal ve ekonomik hayata katılım sağladıkları görülmüştür. Göçmen kadınların en belirgin özelliği az sermaye ile iş kurmuş olmalarıdır. Kurulan işler zaman içinde büyüme göstermiştir. Yapılan görüşmelerde kadın göçmenlerden bazıları ürünlerini Arap ülkeleri başta olmak üzere Çin, Japonya ve Fransa gibi ülkelere ihraç etmektedir. Şirket sahibi iki kadın girişimci ise Arap ülkelerinde şubelerini açmayı planladığını ifade etmiştir. Göçmen kadınlar, yapmış olduğu işten genel olarak memnundur ancak ekonomik yeterlilik bakımından işlerinin geliştirilmesi gerektiğini düşünmektedir.

Göçmen kadınlar, Türkiye’de kendilerini daha özgür hissetmektedir. Göçmen kadınlar, iş yaşamına atılırken kendi toplumlarından baskı gördüklerini, Türk toplumundan ise destek gördüklerini ifade etmektedir. Türkiye’de kadın ve erkeklerin cinsiyet açısından daha eşit olduğuna inanmaktadırlar.

Çalışmanın bulgularından hareketle bazı belirlemeler öne çıkmaktadır. İlk göçmen kadınlara iş kurabilmeleri için dil eğitimi başta olmak üzere, yasal haklar, sorumluluklar, mali ve vergisel konularda bilgilendirme eğitimleri verilmelidir. Yine görüşmelerde edinilen izlenime göre devletin üretmiş olduğu istihdam projelerine ilişkin duyuruların halka inecek şekilde tasarlanması gerekmektedir. Ülkede az sayıda olan göçmen girişimcilerin önü açılmalı, teşvikler verilmelidir. Bu çalışma ve elde edilen sonuçlarla göçmen kadınların iş yaşamlarında karşılaştıkları durumlar incelenmek istenmiş olup, alanda çalışma yapmak isteyenlerin üretecekleri göç çalışmalarına ve yine ülke için hazırlanacak göç politikalarına katkı sunması beklenmektedir.

Kaynakça

- Abadan, U. N. (2002). *Bitmeyen göç*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akbulut, A. (2021). Geçici Koruma Statüsündeki Suriyelilerin Türkiye Ekonomisine Katılımı ve Entegrasyon Süreci Üzerine Bir Analiz: İzmir İli Örneği. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akman, G. (2014). Nicel ve Nitel Araştırma Yöntemleri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi*, 9.
- Aktaş, M. (2019). Bilimsel Araştırma Teknikleri ve Yayın Etiği. *Dokuz Eylül Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2.
- Becker, H. S. (2013). *Sosyal Bilimcilerin Yazma Çilesi Yazımın Sosyal Organizasyonu Kuramı*. İstanbul: Heretik Yayıncılık.
- Berg, B. L., & Lune, H. (2019). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Konya: Eğitim Yayınları.
- Berry, J., & Aycan, Z. (1996). Impact Of Employment-Related Experiences On Immigrants' Psychological Well-Being And Adaptation To Canada. *Revue Canadienne Des Sciences Du Comportement*, 3.
- Berry, J. W. (1997). Immigration, Acculturation, and Adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, Volume 46, Issue 1, pp. 5- 68.
- Berry, J. W. (1990) Psychology of acculturation. *Nebraska Symposium on Motivation*, J. J. Berman (Ed.), (pp. 201- 234), Lincoln: University of Nebraska Press.
- Cenevre Sözleşmesi, 1. (tarih yok). Cenevre'de, 28 Temmuz 1951. *Cenevre sözleşmeleri ya da Cenevre konvansiyonları, İsviçre'nin Cenevre şehrinde yapılmış dört muahededir*.
- Erbaş, H. (2019). *Gidişlerden kaçışlara göç ve göçmenler*. Ankara: Poenix Yayınevi.
- Ergün, M. (2018). Nitel Verilerin ve Yorumların Güvenirliği Felsefesi. *Elektronik Eğitim Bilimleri Dergisi*, 33.
- Fırıncioğulları, S. (2016). Sosyal Bilimler ve Hermeneutik Üzerine Kısa Bir Değerlendirme. *Sosyoloji Dergisi*, 43.
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2014). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri Felsefe Yöntem Analiz*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Gürsoy, S. (2019). Göçmenlerin Çalışma Hayatına Katılımı: Suriyeli Göçmenler Örneği. *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- İGAM. (2019). Türkiye'deki Suriyelilerin Ekonomiye Katılımı. *İltica Göç Araştırmaları Merkezi*.
- Ravenstein, E. G. (1885). The Laws of migration. *Journal of the statistical society of London*, Vol. 48. No. 2, pp. 167- 235.
- Koca, Ş. N. (2019, Temmuz-Aralık). Suriyeli Sığınmacıların Türk Emek Piyasasına Katılım Süreçlerinin Toplumsal Boyutları. *Göç Araştırmaları Dergisi*.
- Multeciler.org.tr. (2019, 8 27). *Yabancı Uyruklular için Diploma Denkliği Online Başvuru*. multeciler.org.tr: <https://multeciler.org.tr/yabanci-uyruklular-icin-diploma-denkligi-online-basvuru/#:~:text=Yabanc%C4%B1%20bir%20%C3%BClkeden%20al%C4%B1nan%20%C3%BCniversite,.gov.tr%20sitesinden%20yapabilirsiniz.adresinden%20alındı>
- Nwalutu, F. I. (2019). Canadian Labour Market as a Dispiriting Phenomenon on Skilled Migrants: Mental Health Consequences on Immigrant Canadians. *Department of History, University of Toronto, Toronto, Canada*, 155.
- Onwuegbuzie, A. J. (2009). A Qualitative Framework for Collecting and Analyzing Data in Focus Group Research, *International Journal of Qualitative Methods*. *Sam Houston State University, Huntsville.*, 8.
- Özcan, F. (2022). *Göç, Kültürleşme ve Entegrasyon Suriyeliler Ne kadar Entegre Oldu*. İstanbul: Kriter. bmm.gov.tr. (2022, 10 14). *Cenevre'de 1951 Tarihinde İmzalanmış Olan Mültecilerin Hukuki Durumu*. tbmm.gov.tr: https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/KM_/d00/c002/km__00002024ss0053.pdf adresinden alındı
- www.amnesty.org.tr. (2022, 10 14). *Türkiye, 65 Yıl Önce İmzalanan Cenevre Mülteci Sözleşmesi'ne Koyduğu Sınırlamayı Kaldırmalıdır*. Uluslararası Af Örgütü: <https://www.amnesty.org.tr/icerik/turkiye-65-yil-once-imzalanan-cenevre-multeci-sozlesmesine-koydugu-sinirlamayi-kaldirmalidir#:~:text=Birle%C5%9Fmi%C5%9F%20Milletler%20M%C3%BClkelerin%20Hukuki%20Stat%C3%BCs%C3%BCne%20%C4%B0li%C5%9Fkin%20S%C3%B6zle%C5%9Fme%20adresinden%20alındı>
- Yönetmeliği, G. K. (2014, Ekim 10). Geçici Koruma Yönetmeliği. Ankara: Cumhurbaşkanı Kararı.

Özet

Gaziantep'in tarihine ilişkin araştırmalarda kentin Halep ile idari açıdan kurduğu ilişki sıklıkla ele alınan konulardan biri olmuştur. Bilindiği üzere daha önce Ayıntab olarak anılan kentin idaresi zaman zaman Maraş ve Halep gibi farklı eyaletlere verilmiştir. 1818 yılından sonra Halep eyaletine bağlı bir kaza statüsüne kavuşan kentin, Halep ile kurduğu ilişki yalnızca idari alanda değil, aynı zamanda ticari, kültürel ve mimari alanda da ortaklıkların gelişmesi açısından etkili olmuştur. Halep'e yaklaşık 100 km mesafede bulunan Gaziantep'in geleneksel kent dokusu incelendiğinde kent formunun oluşumunda etkili olan pek çok unsurun Halep'le bağlantılı bir şekilde biçimlendiği anlaşılmaktadır. Kentin geleneksel mimarisinde ön plana çıkan birçok ögenin benzer bir örneğini Halep'te de görmek mümkündür. Bu sebeple iki kent arasındaki ilişkiyi mimari açıdan değerlendirmeyi amaçlayan bu çalışmada geleneksel konut mimarisi, Gaziantep ve Halep konutları kapsamında karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiştir. Çalışmanın konutlar özelinde ele alınmasının amacı konut mimarisinin sosyo-kültürel yapıyı en iyi yansıtan mimari temsiller olduğu ve toplumun yaşam şekline bağlı olarak biçimlendiği düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Konutun mekan organizasyonu ve biçimsel özellikleri onu üreten topluma ait sosyo-kültürel izlerin gözlemlenmesine imkan tanımaktadır. Çünkü konut mimarisi sadece fiziksel faktörler veya yönetsel otoriteler tarafından alınan kararlar doğrultusunda biçimlenmemekte, sosyo-kültürel faktörlerin etkisiyle yüzyıllar boyu süregelen mekan üretme pratikleriyle inşa edilmektedir. Her iki toplumda da gözlemlenen mahremiyet olgusu, aile yapısı, konut yaşamındaki davranışlar, dini inançlar gibi kültürel öğelerdeki benzerlikler Gaziantep ve Halep'te hakim olan mekan üretme pratiklerinin de benzer biçimde gelişmesine neden olmuştur. Bu nedenle çalışma kapsamında, Gaziantep ve Halep arasındaki kültürel etkileşim ve yaşam alışkanlıklarındaki benzerlikler konutlar üzerinden okunarak, nesnel verilerin elde edilmesi sağlanmıştır.

Bu kapsamda çalışmada Gaziantep ve Halep geleneksel kent dokusu karşılaştırmalı bir şekilde ele alınmış, seçilen konut örnekleri mekan organizasyonu, kütle ve cephe biçimlenişi açısından değerlendirilmiştir. Değerlendirme sokak dokusu, konut plan özellikleri, konut cephe düzenlemesi ve cepheyi belirleyen yapı öğeleri, süsleme elemanları ve yapım tekniği olmak üzere beş ana başlık altında yapılmıştır. Yapılan değerlendirme sonucunda elde edilen bulgular neticesinde her iki kentte de inşa edilen geleneksel konutların benzer planlama anlayışına sahip olduğunu söylemek mümkündür. Kıvrımlı, dar sokaklar boyunca sıralanan konutlar, iklim, ataerkil aile düzeni ve mahremiyet olgusuna bağlı olarak bu konutlarda merkezi avlu etrafında sıralanan bağımsız yaşam birimleri, yaşam birimleri arasında yer alan evyanlar, yalın ve sağır sokak cepheleri, sokak cehelerinin aksine olabildiğince

---

* Dr. Öğr. Üye., feyzakuyucu@yahoo.com

boşluklu bir düzende oluşturulan avlu cepheleri, farklı kotlarda yer alan yaşama birimlerini bağlayan avlu merdivenleri ve taş işçiliğinde sergilenen ustalık her iki kentin ortak mimari geçmişini gözler önüne sermektedir.

Anahtar kelimeler: Gaziantep, Halep, geleneksel konut mimarisi, konut kültürü

Spatial and Formal Similarities in Aleppo and Gaziantep Traditional Housing Architecture

Abstract

In researches on the history of Gaziantep, the administrative relationship of the city with Aleppo has been one of the frequently discussed issues. As it is known, the administration of the city, which was previously known as Ayıntab, was given to different states such as Maraş and Aleppo from time to time. The relationship between Aleppo and Gaziantep, which gained the status of a district of the province of Aleppo after 1818, has been effective not only in the administrative field, but also in the development of partnerships in the commercial, cultural and architectural fields. When the traditional urban pattern of Gaziantep, which is approximately 100 km from Aleppo, is examined it is clear that many factors that were effective in the formation of the city form were shaped in connection with Aleppo. It is possible to see a similar sample of many elements that come into prominence in the traditional architecture of the city in Aleppo. Therefore, in this research, which aims to evaluate the relationship between the two cities in terms of architecture, traditional house architecture has been examined comparatively within the scope of Gaziantep and Aleppo houses. The aim of considering the research within the framework of housing architecture is stem from the idea that housing architecture is the architectural product that reflects the socio-cultural structure in the best manner and is shaped according to the lifestyle of the society. The spatial organization and formal features of the houses allow the observation of the socio-cultural attitudes of the society that produced it. Since housing architecture is not only shaped by physical factors or the decisions taken by administrative authorities, but also built with the space creating practices that have been going on for centuries with the influence of socio-cultural factors. Similarities in cultural elements such as the phenomenon of privacy, family structure, behaviors in residential life, and religious beliefs observed in both societies have led to the similar development of space-creating practices prevailing in Gaziantep and Aleppo. Hence, within the scope of the research, the cultural interaction and similarities in living habits between Gaziantep and Aleppo were expressed through the houses and objective data were obtained in this manner.

In this context, the traditional urban texture of Gaziantep and Aleppo was discussed in a comparative way in this study, and the selected housing samples were evaluated in terms of space organization, mass and facade formation. The research was carried out under five main headings: street pattern, plan layout of houses, façade design and building elements that form the façade, decoration elements and construction technique. As a result of the findings, it is possible to say that the traditional

houses built in both cities have a similar planning approach. The houses arranged along the curved narrow streets, unconnected living units lined up around the central courtyard, the iwans between the living units, solid street facades, courtyard facades built with a great number of openings in contrast to street facades, courtyard stairs that connect the living units at different levels and the mastery of stonework of these houses reveal the common architectural past of both cities.

Keywords: Gaziantep, Aleppo, traditional housing architecture, housing culture

1. GİRİŞ

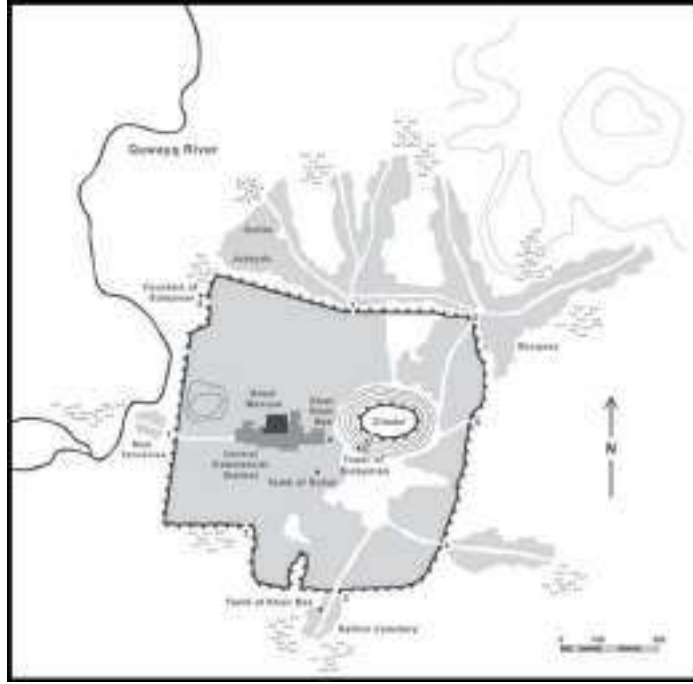
Kuzey Suriye'nin en önemli kentlerinden biri olan Halep, Akdeniz'e olan yakınlığı ve Mezopotamya'yla kurduğu ilişki dolayısıyla yüzyıllar boyu önemli bir konuma sahip olmuş ve bu sebeple tarih boyunca farklı devletlerin hakimiyetine girmiştir. Pek çok kez kuşatılan, uğradığı saldırılar dolayısıyla önemli kayıplar veren kent tüm bunların yanı sıra farklı medeniyetlere ev sahipliği yapması dolayısıyla sosyo-kültürel ve mimari alanda zengin bir geçmişe sahip olmuştur. Özellikle 16. yüzyılda Osmanlı topraklarına dahil edilmesinden sonra kentin gelişimi önemli bir ivme kazanmıştır. Bulunduğu coğrafyada ticari bir merkez olma niteliği taşıyan kenti 1184 yılında ziyaret eden Endülüslü seyyah İbn Cübeyr diziler halinde sıralanmış dükkanların oluşturduğu büyük çarşılarla sahip bir ticaret merkezi olarak tasvir etmiştir. Benzer şekilde iki yüzyıl sonra Faslı seyyah İbn Battuta da şehrin güzelliğini ve çarşılarının görkemini vurgulamıştır.⁸⁵⁰ Halep bu özelliğinden dolayı yakın çevresinde birçok kentle ticari etkileşimde bulunmuş ve bu etkileşim kentler arasında ortak değerlerin gelişmesini sağlamıştır. Gaziantep ve Halep kentleri arasındaki ilişkiyi bu bağlamda ele almak mümkündür. Gaziantep de tıpkı Halep gibi yüzyıllar boyu bulunduğu coğrafyanın önemli ticari merkezlerinden biri olmuştur. Anadolu topraklarında doğu ve batı arasında bir transit merkezi olan kent, İskenderun ve Mersin limanlarına olan yakınlığı, İpekyolu gibi önemli bir ticari aksla kurduğu ilişki dolayısıyla bölgenin ön plana çıkan yerleşim alanlarından biridir. Her iki kent arasında gelişen ticari etkileşimin yanısıra kentlerin benzer iklim koşullarına, aile yapısına, islam dininin etkisiyle önem kazanan mahremiyet olgusuna bağlı olarak gelişen yaşam biçimine, günlük yaşam rutinleri içerisinde sürdürdükleri alışkanlıklara sahip olması kentlerin mimari alanda da benzer bir biçimlenişe yönelmesinde etkili olmuştur. Çalışma kapsamında mimari alanda dikkat çeken bu benzerlikler geleneksel sokak dokusu ve konut mimarisi özelinde ele alınmıştır.

2. MAHALLELER VE SOKAKLAR

Halep ve Gaziantep kentleri kale etrafında gelişen kentler olarak benzerlik göstermektedir. Her iki kentte de kaleler su kaynağının yakınında inşa edilmiştir. Halep'te kuzey-güney yönünde uzanan Kuveyk Nehri, Gaziantep'te ise doğu-batı yönünde uzanan Alleben Deresi kalenin konumu ve kent formunun oluşumu açısından belirleyici olmuştur. Halep kalesi Kuveyk Nehri'nin doğusunda

⁸⁵⁰ Philip Mansel, *Aleppo The Rise And Fall Of Syria's Great Merchant City* (Sweden: I.B. Tauris&Co. Ltd, 2016), 2.

konumlanmış, önemli hanların sıralandığı ticari aks kale ve nehir arasında gelişmiştir. Kentin en önemli geleneksel konutlarının yer aldığı mahalleler de buna bağlı olarak kale etrafında biçimlenmiştir (Şekil 1).

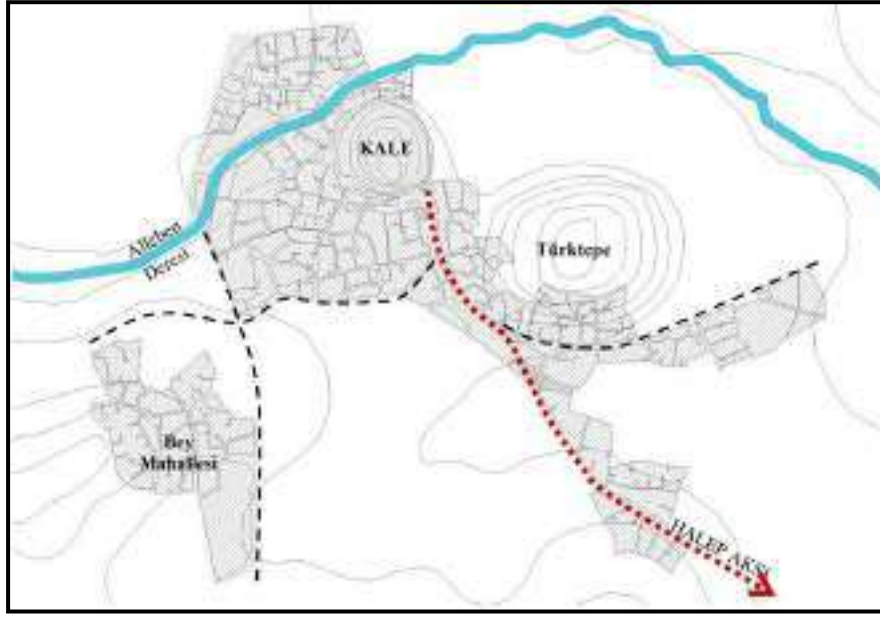

Şekil 1. 17. yüzyılda Halep'in yerleşim planı⁸⁵¹

Gaziantep kalesi ise Alleben Deresi'nin güneyinde konumlanmış, kentin en önemli ticari aksı, kalenin güneyinden başlayarak Halep yönüne doğru gelişmiştir. Kentin Halep ile kurduğu ilişki kent dokusunun bu ilişkiye bağlı olarak şekillenmesinde etkili olmuştur. Halep yönünde gelişen ulaşım aksı geleneksel dokunun en önemli aksı olmuş, kentin önemli yapıları bu aks üzerinde sıralanmıştır (Şekil 2).

⁸⁵¹ Heghnar Watenpaugh, *The Image Of An Ottoman City: Imperial Architecture And Urban Experience In Aleppo In The 16th And 17th Centuries* (Netherlands: Brill, 2004), 253.

Şekil 2. Alleben Deresi güneyinde inşa edilen kale ve Halep aksı⁸⁵²

Her iki kent dokusunda mahalleleri birbirine bağlayan, yapılar arası ilişki kuran, organik bir şekilde biçimlenen kıvrımlı, dar sokakların varlığı dikkat çekmektedir. Mahremiyet olgusuna bağlı olarak sağır, yüksek avlu duvarların çevrelediği sokakların oldukça dar olması, sıcak iklim koşullarına sahip her iki kentte de gölge yürüyüş alanlarının oluşmasını sağlamıştır (Şekil 3). Konutların oldukça yalın bir düzenlemeye sahip olan sokak cepheleri geniş, görkemli giriş kapılarıyla avluya açılmaktadır. Kapılar malzeme ve işçilik özellikleriyle sağır avlu duvarlarını biçimlendirmekle birlikte konut sahibinin ekonomik düzeyinin de bir göstergesi olarak ön plana çıkmıştır. Sokak boyunca zemin katta oldukça sağır bir biçimde uzanan cepheler, üst katlarda yer alan çıkmalar ve pencereler ile nisbeten daha boşluklu bir düzenlemeye sahiptir. Sokak cephelerinde kullanılan çıkmalar konutun görsel olarak sokakla ilişkisini kurmakla beraber gölge yürüyüş alanlarının da oluşmasını sağlamıştır. Bununla birlikte yer yer yapıların üst katlarının sokağın üstünde devam ettirilmesiyle gölge geçitler oluşturulmuş, bu sayede rüzgar koridorları yaratılmıştır. Bu geçitler Gaziantep kentinde yöre halkı tarafından “kabaltı” olarak adlandırılmakta iken benzer oluşumlar Halep’te “sibat”⁸⁵³ olarak adlandırılmaktadır (Şekil 4).

⁸⁵² Feyza Kuyucu, *Türkiye’de Modern Mimarlık Döneminde Gaziantep Kent Tasarımının Mimari Süreklilik Bağlamında Değerlendirilmesi* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 60.

⁸⁵³ Mahmud Zeyn El Abidin - Suphi Saatçi, “Halep Geleneksel Evleri ve Özellikleri”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 13 (2019), 242.

Şekil 3. Solda; Halep geleneksel sokak dokusundan,⁸⁵⁴ sağda; Gaziantep geleneksel sokak dokusundan bir örnek

Şekil 4. Solda; Halep’te “sibat” olarak adlandırılan,⁸⁵⁵ sağda; Gaziantep’te “kabaltı” olarak adlandırılan geçitler

3. GELENEKSEL KONUTLARIN MEKAN KURGULARI VE PLAN ÖZELLİKLERİ

Geleneksel Halep ve Gaziantep evlerinde konutun mekan kurgusunda belirleyici olan en önemli öge avludur. Petruccioli⁸⁵⁶ konutlarda avlunun önemini ifade etmek için birçok kültürde avlunun kutsal anlamının vurgulandığını ve Arap kültüründe de avlunun bir cennet bahçesine

⁸⁵⁴ Mahmoud Zin Alabadin, *Halep Kenti ve Geleneksel Evleri* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisanüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 80.

⁸⁵⁵ El Abidin - Saatçi, “Halep Geleneksel Evleri ve Özellikleri”, 243.

⁸⁵⁶ Attilio Petruccioli, *Bellek Yitiminin Ardından Akdeniz İslam Kent Dokusunun Öğrettikleri* (İstanbul: YEM Yayın, 2008), 70.

benzetildiğini belirtmiştir. Etrafı konutun diğer birimleriyle çevrili, üstü açık bir mekan olan avlu, geleneksel Halep ve Gaziantep konutlarında merkezi bir biçimde konumlandırılarak mümkün olduğu kadar konutun tüm birimleriyle ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle avlu etrafında sıralanan birimlerin bir araya geliş düzeni geleneksel konut plan şemasının temel kurgusunu oluşturmaktadır. Kıvrımlı dar sokaklar boyunca uzanan duvarların ardında yer alan avlular, yüksek duvarlı, sağır sokak cephelerinin aksine olabildiğince boşluklu bir düzenlemeye sahip avlu cepheleriyle çevrelenmiştir. Avlu sıcak iklim koşullarına bağlı olarak hane halkının günlük hayatının geçtiği ana mekandır. Hazırlama, yeme-içme, oturma hatta sıcak yaz günlerinde yatma mekanı olarak kullanılmaktadır. Avluda süs havuzları ve bitkiler kullanılarak gölge ve serin oturma alanları yaratılmaya çalışılmıştır. Avluda yer alan süs havuzları Gaziantep yöresinde “gane”, Halep’te ise “bürke”⁸⁵⁷ olarak adlandırılmıştır (Şekil 5).

Şekil 5. Solda; Halep’te “bürke”,⁸⁵⁸ sağda; Gaziantep’te “gane” olarak adlandırılan, avluda yer alan süs havuzu örnekleri

Geleneksel konutlarda odalar bağımsız birimler olarak avlu etrafında sıralanmıştır. Yaklaşık aynı büyüklüklere sahip odaların sayısı konutun büyüklüğünü ifade etmektedir. Konut içerisinde yer alan oda sayısının konut sahibinin sosyo-ekonomik durumu ile ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Ataeril aile düzeninin bir gereksinimi olarak bağımsız birimler şeklinde oluşturulan odalar çok işlevli bir kullanıma sahiptir. Ataeril aile mensubu her birey evlendiğinde bağımsız bir oda tahsil edilmekte ve bu oda içerisinde gerektiğinde oturma, yatma, yıkanma gibi farklı işlevler gerçekleştirilebilmektedir. Oda düzenleri buna bağlı olarak şekillenmiştir. Oda duvarları kişisel eşyaların, yatak, yorgan gibi yatma eyleminin ihtiyaç duyduğu nesnelere depolanmasına imkan tanıyacak şekilde ahşap dolaplarla çevrelenmiştir. Minder, yatak, yorgan gibi ihtiyaca göre kolayca serilebilen veya toplanabilen eşyaların kullanıldığı konut yaşamında, söz konusu dolaplar odaların sabit donatı elemanlarıdır. Bu dolaplarda kullanılan ahşap işçiliği ve kalem işi süslemeler konut sahibinin sosyo-ekonomik düzeyine göre çeşitlenebilmektedir (Şekil 6).

⁸⁵⁷ Mahmut Zeynelabidin, *Halep Kenti ve Geleneksel Evleri* (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı TİKA-Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, 2020), 78.

⁸⁵⁸ British Broadcasting Corporation (BBC), “Return to Aleppo: The story of my home during the war” (Erişim 20 Eylül 2022.)

Şekil 6. Solda; Halep konutunda,⁸⁵⁹ sağda; Gaziantep konutunda yer alan oda içi dolap örneği

Oda girişlerinde döşeme kotu düşürülerek “eşiklik” adı verilen kirli ayakkabılar için bir bölüm oluşturulmuş ve bu bölümde bir su gideri bırakılarak gerektiğinde yıkanma eyleminin gerçekleştirilmesine imkan tanınmıştır. Geleneksel Halep ve Gaziantep konutlarında özelleştirilmiş bir banyo mekanı bulunmamaktadır. Yıkanma eylemi mahalle hamamlarında gerçekleştirilmiştir. Ancak soğuk hava şartlarında, zorunlu durumlarda bu ihtiyacın evde giderilmesi amacıyla bu tür bir kullanım yaygınlaşmıştır. Hatta bu bölüm soğuk kış günlerinde oda içerisinde yenen yemek sonrası kirli bulaşıkların yıkandığı bir alan olarak kullanılarak mutfak işlevini de üstlenmiştir (Şekil 7).

Şekil 7. Solda; Halep konutunda,⁸⁶⁰ sağda; Gaziantep konutunda aynı işlev ve biçime sahip eşiklik örnekleri

Yüksek tavanlı odalar genellikle alt ve üst olmak üzere iki sıradan oluşan pencere düzeni ile avluya açılmaktadır. Odanın ışık aldığı cephe avlu cephesidir ve bu sebeple odalar uzun kenarı boyunca avluya bakmaktadır. Alt sırada yer alan pencereler geniş yüzey alanına sahipken, üst sırada

⁸⁵⁹ Rami Alafandi - Asiah Abdul Rahim, “The Lost Treasure of The Polychrome Wooden (‘ajami) Interior of Ghazalyeh House, Aleppo, Syria”, *Procedia Social and Behavioral Sciences* 222 (2016), 608.

⁸⁶⁰ Zeynelabidin, *Halep Kenti ve Geleneksel Evleri*, 77.

yer alan pencereler daha küçük boyutlarda oluşturulmuştur. Soğuk ve sıcak hava koşullarında ısı konforu sağlaması açısından bazı örneklerde ahşap kepenk sisteminin kullanıldığı dikkat çekmektedir. Üst sırada yer alan ve tepe penceresi olarak adlandırılan pencereler sıcak yaz günlerinde ısınan havanın yükselerek bu pencerelerden dışarı çıkmasını sağlayarak doğal bir iklimlendirme sağlamaktadır.

Daha önce de belirtildiği gibi geleneksel konutlarda oda birimlerinin avlu etrafında bir araya geliş düzeni konutun plan şemasının oluşmasında belirleyici olmuştur. Bununla birlikte birimler arası eyvan kullanımı da plan şemasının biçimlenmesinde etkili olan unsurlardan biridir. Üç tarafı ve üstü kapalı, bir tarafı ise açık bir mekan olarak tanımlanan eyvan Halep ve Gaziantep geleneksel konutunun önemli bir ögesi olmakla birlikte avlu fonksiyonunu destekleyici bir kullanıma sahiptir. Doğrudan güneş ışınlarının geldiği saatlerde kullanılmayan avlu yerine günlük hayat eyvanda devam ettirilmiştir. Konutlarda gölge, yarı açık bir oturma alanı olarak kullanılan eyvan, hem işlevsel hem de biçimsel açıdan konut mimarisinde önemli rol üstlenmiştir. Eyvan kullanımına zemin kat veya üst katlarda rastlamak mümkündür. Bununla birlikte Halep evlerinde iki kat boyunca devam eden görkemli eyvan kullanımına da rastlanmaktadır. Halep ve Gaziantep konutlarında rastlanan benzer eyvan biçimlenmeleri oldukça dikkat çekicidir (Şekil 8).

Şekil 8. Solda; Halep konutunda,⁸⁶¹ sağda; Gaziantep konutunda yer alan birbirine benzer biçimde oluşturulan eyvan örnekleri

Halep ve Gaziantep konutlarında özelleşmiş bir banyo mekanı bulunmadığı gibi özgün bir mutfığa da rastlanmamaktadır. Pişirme eylemi genellikle avluda yakılan ateş üzerinde gerçekleştirilmektedir. Bununla birlikte soğuk havalarda kullanılan, avludan ulaşılan ve “ocaklık” adı verilen birimlerin de varlığı dikkat çekmektedir. Bu birimlere ek olarak gıda depolama alanı olarak kullanılan, sıcak iklim koşullarında serin bir ortam sağlaması amacıyla genellikle avludan bir

⁸⁶¹ Zeynelabidin, *Halep Kenti ve Geleneksel Evleri*, 75.

merdivenle inilen ve avlu kotunun altında yer alan mekanlar da mevcuttur. Yer altında oluşturulan bu depolama alanları sıcak havalarda doğal bir iklimlendirme sağlayarak yiyeceklerin bozulmadan muhafaza edilmesine imkan tanımaktadır (Şekil 9).

Halep ve Gaziantep konutlarında WC, konutun ana mekanlarıyla doğrudan ilişkili değildir. Ana yaşama birimlerimden uzak, genellikle avlunun bir köşesinde, tek katlı, avludan kullanılan bağımsız bir birim olarak oluşturulmuştur.

Şekil 9. Solda; Halep konutunda,⁸⁶² sağda; Gaziantep konutunda avlu kotunun altında yer alan depolama alanları

4. GELENEKSEL KONUTLARDA CEPHE DÜZENLEMESİ VE CEPHEYİ BELİRLEYEN YAPI ÖGELERİ

Geleneksel Halep ve Gaziantep konutlarında cephe düzenini sokak cephesi ve avlu cephesi olmak üzere iki farklı açıdan ele almak gerekmektedir. Çünkü mahremiyet olgusu, aile yapısı, konut içerisinde günlük yaşamda gerçekleştirilen eylemler, dini inançlar gibi kültürel ögeler, avlu ve sokak cephelerinin birbirine zıt bir biçimde biçimlenmesine neden olmuştur.

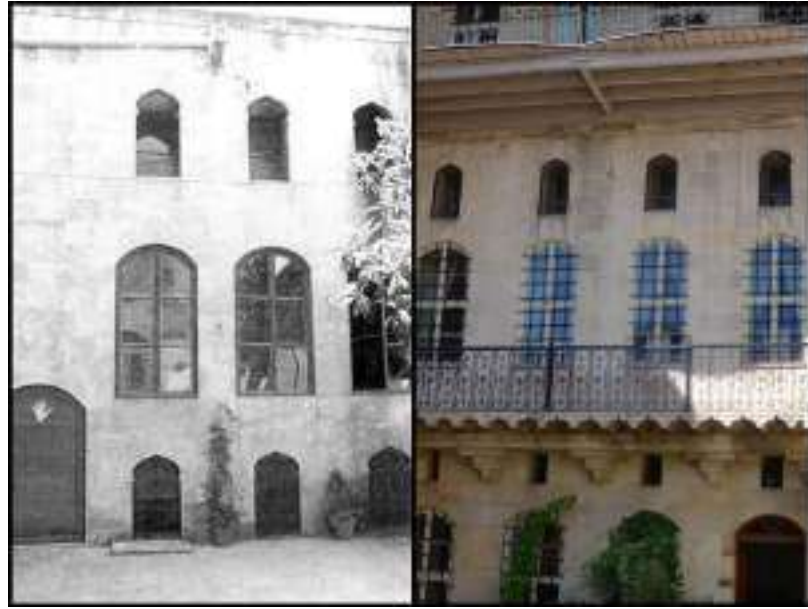
Mahremiyet olgusuna bağlı olarak oldukça sağır bir biçimde oluşturulan sokak cephelerini bitişik nizamda inşa edilen konutların genellikle süslemeden uzak, yalın taş duvarları oluşturmaktadır. Aynı malzeme ve mimari dile sahip, yan yana sıralanmış sağır duvarlar sokak boyunca aynı nitelikte devam etmektedir. Bu sağır duvarlar avlu kapıları, üst katlarda yer alan pencereler, çıkmalar veya iç merdivenlerin dış cepheye yansıtılmasıyla yer yer hareketlendirilmiştir. Sokak cephesinde mümkün olduğu kadar az sayıda pencere kullanılmış, kullanıldığı durumlarda ise genellikle zemin katta göz hizasından yüksek veya üst katlarda avlu cephesindeki pencerelere oranla daha küçük boyutlarda

⁸⁶² Zeynelabidin, *Halep Kenti ve Geleneksel Evleri*, 89.

kullanılmıştır. Pencerelelerde dökme demir parmaklıkların kullanıldığı, üst katlarda yer alan çıkmalara metal ile kaplandığı örneklere rastlamak mümkündür.

Sağır sokak cephelerinin en önemli elemanı, içe dönük konut mekanları ve sokak ile bağlantı kuran giriş kapılarıdır. Giriş kapıları doğrudan avluya açılabilirdiği gibi avlu yaşamındaki mahremiyeti sağlamak açısından giriş holü olarak kullanılan üstü örtülü bir geçitle de avluya dolaylı bir şekilde bağlanabilmektedir. Geleneksel konutlarda giriş kapılarının bir bağlantı elemanı olmanın ötesinde bir işleve sahip olduğu söylenebilir. Söz konusu kapılar hem bir bağlantı elemanı hem de sağır duvarlar ardındaki konuta dair bilgi veren simgesel elemanlar olarak kullanılmıştır. Kapının niteliği konut sahibinin sosyo-ekonomik durumuna göre değişebilmektedir. Düz veya kemerli lentolarla oluşturulan ahşap kapılar genellikle saç veya çinko benzeri metal bir malzemeyle kaplanarak dış hava koşullarından korunmuştur. Bununla birlikte avlu kapıları, birçok örnekte görüldüğü gibi her iki yanda kullanılan taşlar veya kemer kilit taşında kullanılan oyma taş motifler ile de vurgulanmıştır.

Sokak cephesinin aksine sokakla zayıf bir ilişki kuran yaşama birimleri, avlu ile güçlü bir ilişki kurmaktadır. Bu sebeple avlu cephesinin nitelik olarak sokak cephesinden ayrıştığı ve avlu kapısının ardında oldukça farklı bir biçimlenmenin olduğu dikkat çekmektedir. Yaşama birimleri ve avlu arasında görsel bağlantıyı sağlayan çift sıra halinde kullanılan pencereler avlu cephesinin ana elemanlarıdır. Bununla birlikte üst sırada yer alan ve tepe penceresi olarak adlandırılan pencerelerin formu, pencere alınlıklarında kullanılan taş oyma işçiliği ve süslemeler, yaşama birimlerini avluya bağlayan ahşap kapılar cephenin önemli bileşenlerindedir (Şekil 10).

Şekil 10. Solda; Halep konutu avlu cephesinde,⁸⁶³ sağda; Gaziantep konutu avlu cephesinde kullanılan benzer biçimlenmeye sahip pencereler

⁸⁶³ Anette Gangler - Heinz Gaube, "A Quarter Of Aleppo In The 19th And 20th Centuries. Some Socio-Economical And Arcitectural Aspects", *Revue Du Monde Musulman Et De La Méditerranée* 62 (1991), 165.

Avlu cephelerini özelliikli kılan önemli elemanlardan bir diğeri ise üst kotlardaki yaşama birimlerine ulaşımı sağlayan taş merdivenlerdir. Merdivenler üstlenmiş oldukları üst katlara çıkma görevinin yanında, cepheye görsel açıdan da katkı sağlamaktadır. Taş merdivenlerin formu, basamak profillerinde ve üst katlarda yer alan konsollarda kullanılan taş işçiliği ve dökme demirden oluşturulan merdiven korkuluk detayları avlu cephesinin niteliğini belirlemektedir. Özellikle basamak altlarında kullanılan farklı kesitlerdeki profillerin yarattığı keskin gölge ve ışık oyunları cepheye görsel katkı sağlamaktadır (Şekil 11). Tüm bu bileşenlerin etkisinde biçimlenen, benzer form özellikleri ve cephe kurgusuna sahip konut örneklerine Halep ve Gaziantep’te rastlamak mümkündür (Şekil 12).

Şekil 11. Solda; Halep,⁸⁶⁴ sağda; Gaziantep konutuna ait merdiven örnekleri

Şekil 12. Solda; Halep’ten,⁸⁶⁵ sağda; Gaziantep’ten benzer avlu cephesi örnekleri

Aynı zamanda konut birimleri içerisinde önemli bir işleve sahip olan eyvan da cephe biçimlenmesini doğrudan etkilemektedir. Konutun plan şemasına olan etkisi yanında eyvan, konutu oluşturan oda birimlerinin hacimsel etkisini de güçlendirmektedir.⁸⁶⁶ Cephe yüzeyinde yarattığı boşluk etkisi taş yapı yüzeyinde dolu-boş dengesini olumlu yönde etkilemektedir. Bununla birlikte eyvan

⁸⁶⁴ The Aleppo Project (TAP), “The Story Of A Traditional Aleppian House” (Erişim 26 Eylül 2022).

⁸⁶⁵ Zeynelabidin, *Halep Kenti ve Geleneksel Evleri*, 77.

⁸⁶⁶ Hülya Yürekli - Ferhan Yürekli, *Türk Evi Gözlemler-Yorumlar* (İstanbul: YEM Yayın, 2007), 20.

duvarları süsleme ve işçilik bakımından dikkat çekmektedir. Duvarlarda kullanılan taş işçiliği, kalem işi süslemeler, bezemeler, nişler ve üst örtüde kullanılan kemer detayları avlu cephesinin önemli bileşenleri olarak ön plana çıkmaktadır.

5. SÜSLEME ELEMANLARI

Sokak cephesinden bakıldığında hemen hemen birbirinin aynı olan geleneksel konutlar avlu cephelerinde ve daha çok iç mekan düzenlemelerinde kullanılan süsleme elemanlarının çeşitliliğiyle ayrılmaktadır. Kullanılan süsleme elemanlarının çeşitliliği ve niteliği, konutu özellikli kılmaktadır.

Önceki bölümde belirtildiği gibi avlu cephesinde yer alan pencerelerin bir araya geliş düzenleri, biçimsel özellikleri, tepe pencerelerinde kullanılan formlar, pencere parmaklıkları, merdiven basamak profillerinin taş oyma işçiliği ve dökme demir merdiven korkulukları cephe süsleme elemanları olarak ön plana çıkmaktadır.

Bununla birlikte özellikle avlu zemininde kullanılan döşeme kaplamaları geleneksel Halep ve Gaziantep konutlarının önemli süsleme elemanlarından biridir. Oda zeminlerinden farklı olarak avlu zeminleri görsel açıdan ön planda olduğu için özenle oluşturulmuştur. Genellikle farklı renklerde taş veya dökme mozaığın kullanıldığı avlu zemininde, farklı renkteki malzemenin sıralı dizilimiyle veya geometrik desenlerin kullanımıyla çeşitli motifler oluşturulmuştur. Kullanılan malzemenin çeşitliliği, oluşturulan motiflerin niteliği avlu zeminindeki görsel etkiyi güçlendirmektedir (Şekil 13).

Şekil 13. Solda; Halep konutundan,⁸⁶⁷ sağda; Gaziantep konutundan avlu zeminini örneği

Aynı zamanda geleneksel konutlarda oda tavanları iç mekan süslemeleri açısından oldukça zengin bir çeşitlilik sunmaktadır. Farklı birçok yöntemin kullanıldığı oda tavanlarında ahşap kirişli tavanlar, ahşap kaplama tavanlar ve tekne tavan yöntemiyle oluşturulan tavanlar oldukça sık rastlanan uygulamalardır. Ahşap kirişli tavanlarda taşıyıcı eleman olarak kullanılan, yaklaşık 10-15 cm çapındaki yuvarlak kesitli ahşaplar sık aralıklarda dizilmiştir. Odanın kısa kenarı boyunca tek parça olarak dizilen kirişlerin boyları oda boyutu için de belirleyici olmuştur. Kimi zaman ters tavan olarak da adlandırılan bu uygulamalarda kirişler açıkta bırakılarak taşıyıcılık işlevlerinin yanı sıra odaya

⁸⁶⁷ Zeynelabidin, *Halep Kenti ve Geleneksel Evleri*, 75.

görsel katkı sağlayan birer süsleme elemanı olarak kullanılmıştır (Şekil 14). Kirişlerin yalnızca tek renk boyanarak kullanıldığı örneklere rastlamak mümkün olmakla birlikte kalem işi süslemeler kullanılarak çeşitli desenlerle oluşturulan bezemelerin yapıldığı örnekler de mevcuttur.

Şekil 14. Solda; Halep konutundan,⁸⁶⁸ sağda; Gaziantep konutundan ahşap kirişli tavan örneği

Bazı konut örneklerinde ise oda tavanı alttan ahşapla kapatılarak kirişler gizlenmiştir. Bu uygulamalarda tavanın ahşap malzemeyle düz bir şekilde kaplandığı örneklere rastlanılabileceği gibi göbek kısmında ahşap çıta kullanılarak çeşitli applike süslemelerin eklendiği veya düz tavan üzerine kalem işi süslemelerin yapıldığı uygulamaları da görmek mümkündür (Şekil 15).

Aynı zamanda tekne tavan olarak bilinen, göbek kısmının çökertilerek yanlara doğru kademeli bir şekilde oluşturulan tavan uygulamalarının da Halep ve Gaziantep evlerinde kullanıldığını görmek mümkündür. Daha maliyetli olan bu uygulamalar genellikle ekonomik durumu iyi olan aile konutlarında kullanılmıştır. Tekne tavan uygulamalarında da kalem işi süslemelerin kullanıldığı dikkat çekmektedir.

Halep ve Gaziantep evlerinde süsleme elemanı olarak değerlendirilebilecek bir başka eleman ise oda içinde kullanılan ahşap dolaplardır. Dolaplarda kullanılan ahşap işçiliği ve pek çok örnekte görülen kalem işi süslemelerin niteliği odaya görsel katkı sağlamaktadır.

⁸⁶⁸ Zeynelabidin, *Halep Kenti ve Geleneksel Evleri*, 90.

Şekil 15. Solda; Halep konutundan,⁸⁶⁹ sağda; Gaziantep konutunda tavan kalem işi süsleme örneği

6. YAPIM TEKNİĞİ

Geleneksel Halep ve Gaziantep konutları yığma taş olarak inşa edilmiştir. Yığma taş yapım tekniğinin kent dokusunda yarattığı etki, her iki kentin mimari karakterinin oluşmasında etkili olmuştur. Konutların inşasında aynı yapım tekniğinin kullanıldığı görülmektedir. Yaklaşık 50-60 cm olan yapı duvarları, sandık duvar denilen 5 yüzü yontulmuş, 1 yüzü ise yontulmadan kaba olarak bırakılmış taşların kaba yüzleri birbirine gelecek şekilde arası boşluklu olarak örülmesi ve daha sonra bu boşlukların küçük taşlar, toprak ve harç benzeri malzemelerle doldurulması ile oluşturulmuştur.⁸⁷⁰ Benzer iklim koşullarına sahip Halep ve Gaziantep için taş malzeme kullanımı ısısal konfor açısından fayda sağlamıştır. Taş malzeme, yörede bol bulunması ve benzer iklim koşullarına sahip Halep ve Gaziantep için ısısal konfor sağlaması açısından tercih edilmiştir. Taş kullanımı iç mekanların yazın serin, kışın ılık olmasını sağlamıştır.

Taş duvarlarla inşa edilen yapıların döşemeleri ise sık aralıklarla yerleştirilen yuvarlak kesitli ahşap kirişlerin ahşap malzeme ile kaplandıktan sonra toprak ve moloz dolgu yapılarak üzerinin şapla kaplanması tekniğiyle oluşturulmuştur.

Taş malzeme aynı zamanda geleneksel konutun en önemli yapı öğelerinden biri olan merdivenlerde de kullanılmıştır. Avlu cephesinde görsel olarak ön plana çıkan merdivenler, yontulmuş taş basamakların birbiri üzerine bindirilerek, avlu duvarına veya yapı duvarına yapım aşamasında ankastre olarak taşıtılması tekniğiyle oluşturulmuştur. Genellikle 30 cm genişliğinde ve 120-130 cm uzunluğunda olan taş basamakların altı, çeşitli biçimlerde oyularak özgün formlar elde edilmiştir.

7. DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Kültür ve mimarlık arasında hiç kuşkusuz güçlü bir bağ vardır. Bu bağı mimari ürünler üzerinden görünür kılmak mümkündür. Çünkü mimari ürünler üretildiği toplumun kültürel değerleri etkisinde biçimlenmekte ve bir araya gelerek kent bütünü oluşturmaktadır. Her toplumun kendine özgü yaşam pratikleri çerçevesinde biçimlendirdiği kentler, zaman içerisinde farklı etkileşimler sonucunda değişerek ve dönüşerek varlığını sürdürmektedir. Halep ve Gaziantep kentleri arasındaki ilişkiyi bu bağlamda ele almak mümkündür. Birçok açıdan etkileşim içerisinde olan kentler zaman içerisinde pek çok alanda benzer pratikler geliştirmiştir. Mimari alanda da gözlemlenen bu pratikler konut mimarisinde açıkça görülmektedir. Konutların mekansal ve biçimsel benzerlikleri her iki kentte ortak bir mimari karakterin oluşmasını sağlamıştır.

Kale çevresinde gelişen kıvrımlı, dar sokakların oluşturduğu organik kent dokusu benzer bir kurguya sahiptir. Konut mimarisinin ana elemanı olan avlu her iki kentte de konutun mekan

⁸⁶⁹ Zeynelabidin, *Halep Kenti ve Geleneksel Evleri*, 93.

⁸⁷⁰ Gaye Cansunar, *Gaziantep Geleneksel Mimarisinde Taş Malzemenin Kullanımı ve Korunması Yönelik Yöntem Araştırması* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 49.

organizasyonu açısından belirleyici olmuştur. Benzer günlük yaşam rutinleri çerçevesinde şekillenen yaşama birimleri avlu etrafında sıralanarak konut bütünü oluşturmuştur. İklimsel koşulların yanı sıra coğrafyaya özgü benzer malzeme kullanımı konutların sadece mekan organizasyonu açısından değil aynı zamanda biçimsel olarak da benzer bir dile sahip olmasını sağlamıştır.

Çalışma kapsamında ele alınan örneklerden anlaşılabilceği gibi Halep ve Gaziantep geleneksel konutlarının mekan kurgusu, form özellikleri, avlu etrafında sıralanan yaşama birimlerinin nitelikleri, yapım tekniği ve kullanılan mimari elemanların ortak özellikleri söz konusu benzerlikleri açıkça ortaya koymaktadır. Bu kapsamda mimari alanda konut özelinde ortaya konulmaya çalışılan benzerlikler iki kent arasındaki geçmişin, ortak kültür ve ortak tarihin somut ifadesidir.

Kaynakça

- Alabadin, Mahmoud Zin. *Halep Kenti ve Geleneksel Evleri*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019
- Alafandi, Rami - Abdul Rahim, Asiah. "The Lost Treasure of The Polychrome Wooden (ʿajami) Interior of Ghazalyeh House, Aleppo, Syria". *Procedia Social and Behavioral Sciences* 222 (2016), 596-620.
- BBC, British Broadcasting Corporation. "Return to Aleppo: The story of my home during the war". Erişim 20 Eylül 2022. <https://www.bbc.com/news/magazine-40194794>
- Cansunar, Gaye. *Gaziantep Geleneksel Mimarisinde Taş Malzemenin Kullanımı ve Korunmasına Yönelik Yöntem Araştırması*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Gangler, Anette – Gaube, Heinz. "A Quarter Of Aleppo In The 19th And 20th Centuries. Some Socio-Economical And Arcitectural Aspects". *Revue Du Monde Musulman Et De La Méditerranée* 62 (1991), 159-168. <https://doi.org/10.3406/remmm.1991.1530>
- Kuyucu, Feyza. *Türkiye’de Modern Mimarlık Döneminde Gaziantep Kent Tasarımının Mimari Süreklilik Bağlamında Değerlendirilmesi*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Mansel, Philip. *Aleppo The Rise And Fall Of Syria’s Great Merchant City*. Sweden: I.B. Tauris&Co. Ltd, 4th Edition, 2016.
- Petruccioli, Attilio. *Bellek Yitiminin Ardından Akdeniz İslam Kent Dokusunun Öğrettikleri*. İstanbul: YEM Yayın, 1. Basım, 2008.
- TAP, The Aleppo Project. "The Story Of A Traditional Aleppian House". Erişim 26 Eylül 2022. <https://www.thealeppoproject.com/the-traditional-aleppian-house-my-perspective-and-that-of-my-family-members/>
- Yürekli, Hülya - Yürekli, Ferhan. *Türk Evi Gözlemler-Yorumlar*. İstanbul: YEM Yayın, 2. Basım, 2007.
- Zeyn El Abidin, Mahmud - Saatçi, Suphi. "Halep Geleneksel Evleri ve Özellikleri". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 13 (2019), 237-250, <https://doi.org/10.16947/fsmia.582433>
- Zeynelabidin, Mahmut. *Halep Kenti ve Geleneksel Evleri*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı TİKA-Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, 1. Basım, 2020.
- Watenpaugh, Heghnar. *The Image Of An Ottoman City: Imperial Architecture And Urban Experience In Aleppo In The 16th And 17th Centuries*. Netherlands: Brill, 2004.

Halep Vilâyetinin İdarî Taksimatı ve Nüfusu

Harun Şahin*

Özet

Halep'te Osmanlı hâkimiyeti 16. yüzyılın başlarından itibaren başlamıştır. Fetih sonrasında Halep'e müstakil beylerbeylik statüsü verilmiş ve tımar sistemine dâhil edilmiştir. Memlûk idare düzeni Halep'te devam ettirilmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısında Halep eyaleti Halep, Adana, A'zaz ve Kilis, Balis, Birecik, Humus, Hama, Ma'arra ve Selemiyeye livalarını içine almaktaydı. Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte Halep'in fiziki ve içtima yapısında Türk karakteri daha belirgin hale gelmiştir. Osmanlı yönetim anlayışının etkisi ile Halep, Anadolu'daki şehirlere benzer özelliklere sahip olmuştur.

17. yüzyılda Halep'te bağımsızlık ve isyan hareketleri etkili olmuştur. Bu sebeple Halep eyaleti merkezden atanan yerel beylerin yönetimine verilmiştir. Bu dönem Halep'te toplam 75 mahallede nüfusun büyük bölümünü Müslümanlar oluşturmaktaydı. Müslümanların dışında nüfusun önemli bölümü Hristiyan'dı. Şehirde Yahudi ve diğer gayrimüslimlerin sayısı önemsenmeyecek derecedeydi. Vilayette Hristiyanlar alt gruplar halinde yaşamaktaydı. Şehrin büyük bölümünde gayrimüslimlerle Müslümanlar aynı mahallerde ikamet etmekteydi. Diğer İslâm ve Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Halep'te de birlikte yaşama kültürü çok güçlüydü.

Tanzimat reformları ve yeni nizamnamelere rağmen Halep'te çıkan karışıklıklar giderilememiştir. Önceki dönemlere göre vilayetin idari sınırları daha sık değişmeye başlamıştır. Halep vilayetinin sınırları daralmaya başlamış, vilayete tabi sancak sayısı azalmıştır. 19. yüzyıla gelinceye kadar Halep eyaletinin idari sınırları pek fazla değişmezken nüfus yapısında önemli değişimler yaşanmıştır.

16. yüzyılda Halep vilayetinin cemaatlere göre dağılımına baktığımızda gayrimüslim nüfusun toplam nüfusa oranı %3 dolayındaydı. 19. yüzyılın ortalarında gayrimüslimlerin oranı artarak %14 düzeyine yükselmiştir. Yüzyılın sonlarında gayrimüslimlerin toplam vilayet nüfusu içindeki payı %13 dolayındaydı. Görüldüğü üzere 400 yıllık Osmanlı idaresi altında Halep'te gayrimüslim sayısı önemli düzeyde artış göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Halep, Osmanlı, Suriye, sancak, kaza.

---

* Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü öğretim üyesi, (hsahin@gantep.edu.tr).

Abstract

From the beginning of the 16th century, Ottoman domination began in Aleppo. After the conquest, Aleppo was given the status of an independent beylerbeylik and included in the timar system. The Mamlûk administrative order was continued in Aleppo. In the second half of the 16th century, the province of Aleppo included the livas of Aleppo, Adana, A'zaz and Kilis, Balis, Birecik, Homs, Hama, Ma'arra, and Selemiye. With the Ottoman domination, the Turkish character became more evident in the physical and social structure of Aleppo. With the influence of the Ottoman management approach, Aleppo had similar characteristics to the cities in Anatolia.

In the 17th century, independence and rebellion movements were effective in Aleppo. For this reason, the province of Aleppo was given to the administration of local chiefs appointed from the center. During this period, Muslims made up the majority of the population in 75 neighborhoods in Aleppo. Apart from the Muslims, the majority of the population was Christian. The number of Jews and other non-Muslims in the city was negligible. In the province, Christians lived in subgroups. In most of the city, non-Muslims and Muslims lived in the same neighborhoods. As in other Islamic and Ottoman cities, the living together culture was very strong in Aleppo.

Despite the Tanzimat reforms and new regulations, the confusion in Aleppo could not be resolved. Compared to previous periods, the administrative borders of the province began to change more frequently. The borders of the province of Aleppo began to narrow, and the number of sanjaks under the province decreased. While the administrative borders of the province of Aleppo did not change much until the 19th century, significant changes were experienced in the population structure.

When we look at the distribution of Aleppo province by communities in the 16th century, the ratio of the-Muslim population to the total population was around 3%. In the middle of the 19th century, the proportion of non-Muslims increased to 14%. At the end of the century, the share of non-Muslims in the total population of the province was around 13%. As can be seen, the number of non-Muslims increased significantly in Aleppo under 400 years of Ottoman rule.

Key Words: Aleppo, Ottoman, Syria, sanjak, qadâ.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin yönetim teşkilatı ile ilgili olarak tahrirlere dayalı olarak hazırlanan sayım defterleri Osmanlı arşivlerinin en kıymetli varlıkları arasındadır. Osmanlı Devleti'nde ilk tahrirler 14. yüzyılın ortalarından itibaren yapılmaya başlanmış olmakla birlikte bilinen defterler ve kayıtlar 15. yüzyılın ortalarına kadar uzamaktadır. Arnavutluk nüfusuna dair hazırlanan 835/1431 tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid, bulunan en eski tahrir kayıdır. Tahrirler Halep eyaleti gibi timar sisteminin yürürlükte olduğu salyanesiz eyalet ve sancaklarda yapılmıştır. İlk sayım

defterlerinde (defter-i hâkani) çok çeşitli bilgilerin yanı sıra eyaletlerin vergi mükelleflerinin bir kısmını oluşturan erkek nüfusu da göstermektedir.⁸⁷¹ 16. yüzyıldan itibaren Halep ve diğer bir kısım eyaletler için avâriz ve cizye tahrirleri yapılarak avâriz defterleri tutulmuştur. Yerleşim yerlerindeki hanelerin kaydedildiği ilk müstakil avâriz defterleri 17. yüzyılın başlarına aittir. Tapu tahrir defterlerinin yanı sıra devletin idari vaziyeti ve nüfusu ile ilgili diğer önemli bir kaynak temettuat tahriri kayıtlarıdır. Temettuat defterleri 19. yüzyılda devletin çok geniş bir bölümünü kapsayacak şekilde hane esaslı olarak vergi, gelir ve servet sayımlarını ihtiva etmektedir. Modern anlamda ilk nüfus sayımının ise 1820'lerden önce başladığı tahmin edilmektedir. Önceleri bölgesel anlamda yapılan nüfus sayımları Sultan II. Mahmut döneminden itibaren ülkede geniş çaplı olarak yapılmaya başlanmıştır. Kapsamlı nüfus tahrirlerinin yanı sıra belirli aralıklarla nüfus yoklamaları da yapılmıştır.⁸⁷²

Halep vilayetinin idari vaziyeti ve demografik durumu ile ilgili olarak yukarıda sıraladığımız temel kaynaklara dayalı olarak çok önemli araştırmalar yapılmıştır. Biz bu çalışmaları temel alarak 16. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına gelinceye kadar Halep vilayetinin idari vaziyeti ve demografik durumunu tablolar ve grafikler yardımıyla analiz etmeye ve özetlemeye çalıştık. Çalışmada Halep vilayetinin idari ve demografik olarak nevi şahsına münhasır hususiyetlerini yeni bilgilere dayalı olarak ortaya koymaya çalıştık. Bu analizi yaparken yararlandığımız kaynaklar büyük ölçüde Osmanlı arşivlerinden alınan defter ve belgelere dayalı olarak hazırlanmış önemli eserlerdir.

1. Osmanlı Öncesinde Halep

Halep için Türkçe ve Arapça eserlerde *Halab Al-Şahbâ* ve *Halab Al-Beyzâ* denilmiştir. Şehrin adı Hitit dilinde *Halap*, Akadca'da ise *Hallaba* olarak adlandırılmıştır.⁸⁷³ M.Ö. 2000 yıllarına ait Boğazköy epigrafik verilerinde Halep'ten Helleb, Hellew ve Halvan adları ile söz edilmiştir. Suriye Kralı Seleucus Nicator döneminde Halep için *Beroia* denilmiştir. Halep, Arapçada **حلب**, Grekçe'de ise **Χάλεπ** formunda yazılmıştır. Arapçada Haleb, *sağmak* veya *sağdı* anlamına gelmekle birlikte şehre verilen adın kimler tarafından verildiği ve tam olarak ne anlama geldiği bilinmemektedir.⁸⁷⁴ Kuruluş zamanı olarak antik ve kadim Ortadoğu şehirlerinden biri kabul edilen Halep, hem coğrafi konumu hem de mazisi sebebiyle asırlarca Suriye bölgesinin önemli ticaret merkezi olmuştur. Anadolu'dan Mezopotamya'ya ve doğu-batı istikametinde de Akdeniz'den İran'a giden ana yolların kesiştiği noktada bulunması sebebiyle Halep büyük öneme sahip olmuştur. Hindistan, İran, Mezopotamya, Anadolu, Suriye, Mısır, Filistin ve Hicaz'ı ticari yollarla birbirine bağlayan bir pozisyonda olması

⁸⁷¹ Ömer Lütü Barkan, "Osmanlı Mali Sayımları Üzerine Araştırma", trc. Mehtap Özdeğer, *İstanbul Üniversitesi*

İktisat Fakültesi Mecmuası, 51/1, (Eylül 2011), 14.

⁸⁷² Mehmet Öz, "Tahrir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 27 Haziran 2022).

⁸⁷³ Jean Sauvaget, "Halep", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987), V/1, 117.

⁸⁷⁴ Hilmi Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi, 2004), 5.

Halep'i her zaman cazibe merkezi haline getirmiştir.⁸⁷⁵ Tarihteki ticari önemi sebebiyle Halep kasabası için *Little India* (Küçük Hindistan) denilmiştir. Halep ayrıca *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan Kenti* olarak da ün salmıştır. Halep, bu hususiyetinden dolayı kervanların önemli rotası ve uğrak yeri olmuş, Halep halkı da ticaretle zenginleşip medeniyette yükselmiştir. Şehir zaman zaman da büyük orduların yağma ve istilalarına maruz kalmıştır.⁸⁷⁶

Fırat ve Asi nehirleri arasında yer alan Halep, M.Ö. 20. yüzyılda tarih sahnesine çıkmış olmakla birlikte, şehrin mazisinin çok daha kadim zamanlara ait olabileceği tahmin edilmektedir. Süryani müverrihlerden Ebu'l-Farac (Bar Hebraeus), Helep'in Asur krallarından Balkos döneminde tesis edildiğini ileri sürmüştür. Milattan önce 18. yüzyılda (M.Ö. 1810 – M.Ö. 1517) Halep ve çevresinde Yamhad Krallığı'nın kurulduğu bilinmektedir. Ancak aradan geçen iki yüzyılın ardından Yamhad Krallığı, Hitit Kralı I. Murşili (Mursil) tarafından yıkılmıştır. Hitit Krallığı'nın hâkimiyeti altına giren Halep, krallığın önemli kantonlarından biri olmuştur. Bu dönem Mezopotamya ve Mısır'dan çokça talep edilen sedir ve selvi ağaçlarının Lübnan dağlarında fazlaca bulunması sebebiyle Suriye bölgesinin önemi giderek artmış olduğundan Halep, büyük güçler arasında hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. İslâm dönemine gelinceye kadar Halep'te Asurlular, Persler, Romalılar ve bunlara bağlı yönetimler hüküm sürmüştür.⁸⁷⁷

Helenistik dönemde Halep, Suriye Kralı Seleucus Nicator'un (M.Ö. 305 – M.Ö. 280) yönetimine geçmiştir. Nicator burada *Beroia* adında bir Selefki Krallığı ve Makedon kolonisi tesis ederek yönetimi altındaki şehri Grek mimarisine uygun olarak yeniden imar etmiştir. Şehir, M.Ö. 1. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun Suriye eyaleti hudutları içine alınmıştır. Doğu Roma döneminde Hristiyanlığın bölgede yayılması sonrasında çok sayıda Kilise tesis edilmiş ve Hristiyanlığın önemli merkezlerinden biri olmuştur. Halep'te bu dönem uzun bir sulh dönemi yaşanmış olduğundan ekonomik ve kültürel bakımdan gelişme göstermiş ve şehre çok sayıda Yahudi nüfus yerleşmiştir. Doğu Roma devrinde de önemini devam ettiren Halep, sonraki asırlarda İran istilasına maruz kaldığından önceki önemini yitirmeye başlamıştır.⁸⁷⁸

İlk İslâm halifeleri döneminden itibaren Halep'in fethi için Suriye'ye çok sayıda ordu gönderilmiştir. Halep, 636 yılında Bizans'la yapılan savaş sonrasında Halid b. Velid komutasındaki Müslüman Araplarca fethedilmiştir. Arapların yaptığı ilk iş şehrin ana caddesi üzerinde bir cami inşa etmek olmuştur. Fetih sonrasında Suriye'de Dimaşk, Filistin, Ürdün ve Humus cundu yani askeri

⁸⁷⁵ Emin Kırkıl, *Selçuklu Döneminde Halep*, (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 1999), 2.

⁸⁷⁶ Edhem Eldem vd., *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, çev. Sermet Yalçın,

(İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 19-20.

⁸⁷⁷ Sauvaget, "Haleb", V/1, 117; Tâlib Yazıcı, "Haleb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25

Haziran 2022); Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti*, 5-6.

⁸⁷⁸ Sauvaget, "Haleb", V/1, 117-118; Kırkıl, *Selçuklu Döneminde Halep*, 6-7. ; Cengiz Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet*

Salnamelerinde Halep, (Ankara: Osmanlı Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını, 2012), 21.

bölgeleri kurulmuştur. Halep, önce Bilad-ı Şam'da kurulmuş askeri idare merkezi olan Humus cunduna daha sonra Kinnasrin cunduna bağlanmıştır. Bu dönem İslâm idari düzeninde cundlar vilayetlerden, vilayetler, âmilliklerden, âmillikler de daha küçük yerleşim birimlerinden oluşmaktaydı. Abbasilerin son dönemlerine doğru bu idari sistem bozulmaya başlamıştır. Şehirde uzun bir süre kalabalık ve Müslümanlara muhalif bir Hıristiyan nüfusu var olmuştur. Ancak aradan geçen 100 yıl gibi bir süre zarfında Müslüman nüfus gayrimüslim nüfusa göre daha fazla artış göstermiştir.⁸⁷⁹

Halep, Emevi yönetimi altında pâ-yı taht olmamakla birlikte iktisadi ve siyasi olarak gelişmiş olduğundan iktisadi ve sosyal hayat çok canlı olmuştur. Şehirde Emeviler döneminden kalma bir kısım saray yapıları ile Ulu Camii inşaatı önemlidir. Abbasiler devrinde bütün Suriye toprakları gibi Halep'in önemi önceki zamanlara göre azalmış olduğundan şehir adeta bir kasaba görünümüne dönüşmüştür.⁸⁸⁰ Ancak Hamdanîlerin Halep'te hâkimiyeti sonrasında şehir İslâm döneminde ilk defa bir devlet merkezi ve pâ-yı taht olabilmıştır. Fatımîlerden sonra Suriye bölgesine hâkim olan Selçuklular Halep'te vassal bir emirlik vücuda getirmişlerdir. Melikşah devrinde doğrudan devlet merkezine bağlanan Halep, Suriye Selçuklularının bir merkezi olmuştur. Bu dönem Lazkiye, Menbiç ve Kefertab Halep'e bağlı âmilliklerdi. İlk Selçuklu valisi Kesîmüddeve Aksungur döneminde (1087) Hama, Menbiç ve Lazkiye idari bakımdan Halep'e bağlıydı. Daha sonra gelen Zengiler döneminde Hama, Esarib, Tellü Ağdı, Kefertab, Buzaa, Humus ve Barin şehirleri Halep vilayeti mülhakatı içindeydi. Memlûklular devrinde ise Halep, 23 âmillikten oluşmaktaydı.⁸⁸¹

Osmanlılara gelinceye kadar Halep'te Emeviler, Abbasiler, Tolunoğulları, İhşidiler, Hamdanîler, Fatımîler, Mirdasîler, Selçuklular (Halep Selçuklu Melikliği), Artuklular, Atabeyler, Zengiler, Eyyübiler ve Memlûklular hâkimiyet sürmüştür. Şehir uzun yıllar bu yönetimler arasında nüfuz mücadelesine sahne olmuştur.

11. yüzyılın sonlarında Anadolu Selçuklu Devleti'nin egemenliği altında bulunan Halep, Osmanlı idaresi altında da önemini yitirmemiş, imparatorluğun İstanbul ve Kahire'den sonra üçüncü önemli şehri konumunda olmuştur.⁸⁸² Halep'te 17. yüzyıldan itibaren zaman zaman iç isyanlar yaşanmış olmakla birlikte bölgede siyasi istikrar büyük ölçüde Osmanlı hâkimiyeti döneminde gerçekleşebilmiştir.

2. 16. Yüzyılda Halep Vilayeti'nin İdari Taksimatı ve Nüfusu

24 Ağustos 1516'da yapılan Mercidâbık Savaşı'nın akabinde Halep ve çevresi Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı hâkimiyeti altına alınmış olup, aynı yıl Mîr-i Miran Karaca Ahmet Paşa Halep'e beylerbeyi olarak tayin edilmiştir. Böylece Osmanlı topraklarında yeni bir beylerbeylik idaresi

⁸⁷⁹ Yazıcı, "Halep".

⁸⁸⁰ Sauvaget, "Haleb", V/1, 117-118; Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, 21.

⁸⁸⁰ Sauvaget, "Haleb", V/1, 118; Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, 22.

⁸⁸¹ Kırkıl, *Selçuklu Döneminde Halep*, 7,12, 65,68.

⁸⁸² Eldem vd., *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, 21-22.

daha tesis edilmiş oldu. Musul ve Rakka gibi Halep'e de fethin hemen akabinde müstakil beylerbeylik statüsü verilmiştir.⁸⁸³ Esasen fetih sonrası idari yapıda fazla değişikliğe gidilmemiş, daha önce tesis edilmiş Memlûk idâre düzeni devam ettirilmiştir.⁸⁸⁴

Bölgede teşkil edilmiş iki önemli eyalet daha vardı ki bunlar; Eyalet-i Şam ve Eyalet-i Arab'tır. Eyalet-i Arab'ın sınırları içerisinde bulunan yerlerin isimleri şunlardı: Halep, Hama, Ayıntab, Trablus, Malatya, Humus, Tarsus, Divriği, Birecik, Darendе, Kahta ve Gerger, Rumkale, Behisni, Sis, Şam. Daha sonra ise güney Suriye tarafında Eyalet-i Şam tesis edilmiştir. Daha önce eyalet merkezi olan Halep, eyalet merkezi statüsünden çıkartılarak Şam Beylerbeyliği'ne tabi bir sancağa dönüştürülmüştür.⁸⁸⁵

1521 yılında Şam eyaletinin kuzey kesimleri (Kuzey Suriye) ve Anadolu'nun bazı sancakları alınarak Halep eyaleti tımar sistemine dâhil edilmiştir. Esasen Halep gibi eyaletlerin birçoğunda tımar düzeni kurulmuştur. Halep'te tımar düzeninin teşkil edilmesi sonrasında Suriye bölgesinin Osmanlı teşkilatına uyum sağlaması kolaylaşmış, şehirde İslâm-Türk karakteri daha bariz hale gelmiştir. Bu dönemden itibaren Anadolu Türk sipahiliğinin tesiri maddi ve manevi birçok yönüyle kendini hissettirmiştir.⁸⁸⁶

Halep, 1534'te valisi ve kadısının doğrudan İstanbul'dan atandığı eyalet başkentine dönüştürülmüştür.⁸⁸⁷ 1546'da Hüsrev Paşa, daha sonra 1556'da Mîr-i Miran Karaca Mehmet Paşa Halep eyaletine beylerbeyi olmuştur.⁸⁸⁸ 1537'de Halep'in kuzeyine düşen Divriği, Malatya ve Gerger Rum eyaletine geçmiştir. 16. yüzyılın sonlarına doğru Tarsus ve Sis yöreleri Halep'ten ayrılarak Adana merkezli yeni bir eyalet tesis edilmiştir.⁸⁸⁹ Kanuni Sultan Süleyman devrinde Halep eyaleti mülhakatında bulunan livâ ve sancakların isimleri şöyledir: Halep Livâsı, Adana Livâsı, A'zaz ve Kilis Livâsı, Balis Livâsı, Birecik Livâsı, Humus Livâsı, Hama Livâsı, Ma'arra Livâsı, Selemiyе Livâsı. Bu dönem Halep Paşa Sancağı mülhakatında bulunan kazalar ise şunlardır: Halep Kazası, A'zaz Kazası, Münbic Kazası, Cebel-i Sem'an Kazası, Harim Kazası, Sermin Kazası, Yörük Kazası. 1526 yılı itibari ile Halep Sancağı'na tabi nahiyeler ise şunlardır: Altun Özü, Amik, Antakya, A'zaz, Bâb, Bakrâz, Cebbul, Cebel-i Akrâ, Cebel-i A'lâ, Cebel-i Barişa, Cebel-i Beni Alîm, Cebel-i Samâk, Cebel-i Sem'ân, Com, Derbsâk, Efâmiye, Halkalar (Halka), Harim, Kefr Tâb, Kuseyr, Masyâf, Matah,

⁸⁸³ Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimat'a Kadar)", *Osmanlı*, (Ankara: Yeni Türkiye

Yayımları: 1999), 6, 77.

⁸⁸⁴ Bruce Masters, "Halep (Osmanlılar Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Haziran 2022).

⁸⁸⁵ Enver Çakar, *17. Yüzyılda Halep Eyaleti ve Türkmenleri*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları

Merkezi, 2003), 36.

⁸⁸⁶ Masters, "Halep (Osmanlılar Dönemi)", 15, 245.

⁸⁸⁷ Eldem vd., *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, 25.

⁸⁸⁸ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1983), 12, s.7.

⁸⁸⁹ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, (Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, 1988), 88.

Münbiç, Râvendân, Rûc, Sermin, Süveyde, Şeyzer, Şuğur, Zâviye (Zâviyetü'İBâre).⁸⁹⁰ Kanuni devrinden sonra 1576-1584 yıllarında Halep Beylerbeyliği şu sancaklardan oluşmaktaydı: Adana, Antakya, Balis, Birecik, Cebele, Ekrad-ı Kilis, Halep, Hama, Ma'arra, Matah, Selemiye, Suhne ve Tayyibe, Suruc, Türkmen-i Haleb ve Üzeyir.⁸⁹¹

16. yüzyılda Halep şehrinin nüfusunu döneme ait arşiv kayıtlarından hane hesabı ile tahmini olarak görebilmekteyiz. Ömer Lütfi Barkan'ın üzerinde çalıştığı 1519 tarihli tahrir göre 1481-1520 döneminde Halep şehri 11.224 hanedir. 1700'lü yıllara gelindiğinde hane sayısı 8.430'a düşmüştür. Şehir nüfusu 1519'da 67.344, 1520-1530 döneminde 56.881, 1571-1580 döneminde ise 45.331 kişi olarak tespit edilmiştir. 1581-1700 dönemine gelindiğinde aradan geçen yaklaşık 200 yıllık dönemde şehir nüfusu azalma göstererek 8.430 hane dolayına düşmüştür. Yine tahmini olarak şehir nüfusu 1595'te 46.365 kişi dolayındaydı.⁸⁹² Enver Çakar'a göre 1520'lerde 86.457 olan şehir nüfusu yüzyılın sonlarına doğru 65.331 kişiye yükselmiştir. Enver Çakar'ın verilerine göre Halep şehrinin nüfusu Barkan'ın tahmin ettiğinden daha fazladır. Şehir nüfusunda görülen önemli düşüşün 16. yüzyıl boyunca yaşanan veba salgınından kaynaklandığını tahmin etmekteyiz.⁸⁹³

Tablo 1: 16. Yüzyılda Halep'te Müslüman ve Gayrimüslim Hane Sayısı

Yıllar	Müslüman	Hıristiyan	Yahudi
1520	11.786	223	204
1526	9.841	253	368
1536	9.793	204	-
1550	11.482	460	-
1570	8.817	448	287
1584	8.594	309	233

Kaynak: Öztürk, "1848-1849 Tarihli Halep Nüfus Defterlerinin Tahlili", 1196.

16. yüzyıla gelindiğinde Halep vilayeti nüfusunun büyük bölümü Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerden oluşmaktaydı. Müslüman Araplar tarafından fethinden sonra Halep'in Müslüman nüfusu sürekli artış göstermiştir. 16. yüzyılın sonlarında Müslümanlar hala en kalabalık grubu

⁸⁹⁰ Eroğlu vd., Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep, 34.

⁸⁹¹ Çakar, 17. Yüzyılda Halep Eyaleti ve Türkmenleri, 40.

⁸⁹² Barkan, "Osmanlı Mali Sayımları Üzerine Araştırma", 19.

⁸⁹³ Mustafa Öztürk, "1848-1849 Tarihli Halep Nüfus Defterlerinin Tahlili", XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, (Ankara – 1-5 Eylül 2018), ed. Semiha Duran ve Mehmet Özler, (Ankara: Atatürk, Kültür

Dil ve

Tarih Yüksek Kurumu, 2022), 1195-1196.

oluşturmaktaydı. Yüzyılın başlarında 11.786 haneden ibaret olan Müslüman nüfus, yüzyılın sonlarında (1584’de) 8.594 haneye düşmüştür.

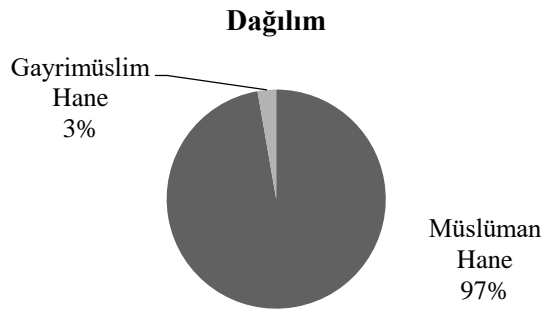
Tablo 2: Bazı Arap Vilayetlerin Hane Sayısı, 1570-1590

Vilayetler	Yerleşik Müslüman	Göçer Müslüman	Hıristiyan	Yahudi	Toplam
Halep	81.20 3	47. 454	3.386	233	132. 276
Trablus	34.31 6	4.6 98	11.768	307	51.0 89
Şam	86.36 9	4.0 62	7.867	2.06 8	100. 186
Bağdat	39.37 9	24. 619	4.035	603	68.6 36
Basra	13.46 4	6.1 97	-	-	19.6 61

Kaynak: Barkan, “Osmanlı Mali Sayımları Üzerine Araştırma”, 24.

Yine yüzyılın başlarında Hıristiyan ve Yahudi hanesi 427 iken, yüzyılın sonlarında bu rakam 542’ye yükselmiştir.⁸⁹⁴ 16. yüzyılın sonlarında Halep vilayetinin toplam hane sayısı 132.276 kişiydi. Buradan yola çıkarak toplam vilayet nüfusunun 661.380 dolayında olduğunu tahmin ediyoruz. Bu dönem hane bazında vilayette gayrimüslimlerin oranı %3 dolayındadır.

Şekil 1: 16. Yüzyılda Halep Vilayetinde Hanelerin Dağılımı

3. 17-18. Yüzyıllarda Halep Vilayetinin İdari Taksimatı ve Nüfusu

⁸⁹⁴ Öztürk, “1848-1849 Tarihli Halep Nüfus Defterlerinin Tahlili”, 1196.

Halep, umumiyetle merkezden atanan mahallî nüfuza sahip beylerbeylerince idare edilmiştir. 17. yüzyılda zaman zaman bölgede çıkan bağımsızlık ve isyan hareketleri Osmanlı yönetimince bastırılmaya çalışılmıştır. 17. yüzyılın başlarında bölgedeki iç karışıklıklardan dolayı 1610 yılında Halep eyaleti doğrudan merkezi idareye bağlandı. 17. asrın başlarında Aynî Ali Efendi Kanvânin-i Âli Osman'da Halep eyaletinin idari taksimini yapmıştır. Ona göre Halep eyaleti 7 zeâmet ve tımarlı sancaktan ya da livâdan müteşekkildir. Bunlar; Haleb (Paşa Sancağı), Edene, Ekrâd-ı Kilis, Birecik, Uzeyr, Ma'arra, Balis, Türkmen-i Haleb ve Azaz, Münbic maa Müdyik.⁸⁹⁵ 17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılın başlarında (1690-1740) Halep eyaleti 5 sancağa ayrılmıştır. Bunlar Halep (Paşa Sancağı), eyalet mülhakatından ayrılmıştır. 1701-1702 ve 1717-1730 tarihli sancak tevcih defterlerinde Matah, Ma'arra ve Cebeliyye sancakları Halep eyalet sınırları içinde gösterilmiştir.⁸⁹⁶

17. yüzyıla ait Halep vilayeti nüfus verileri arşiv belgelerinde gösterilen avâriz hane sayısına dayanmaktadır. Avâriz hane, bir sancağın iktisadi, mali ve sosyal durumunu gösteren itibari mali birimdir. Bir avâriz hanesinin çoğu zaman kaç gerçek haneden oluştuğu bilinemediğinden avâriz hane sayısından yola çıkarak gerçek nüfus sayısına ulaşmak mümkün değildir. Bununla birlikte bir sancağa ait avâriz hane sayısına bakarak nüfusa ait tahminler yapılabilir.

1616'da yapılan tahrirlere göre Halep'in 3.576 avâriz hanesi bulunmaktaydı. Halep'e tabi kaza ve nahiyeler de dâhil edildiğinde vilayetin toplam avâriz hane sayısı 4.982 idi. 1653'te şehirde 3.657,25 avâriz hane kaydedilmiştir. Şehre tabi kaza ve nahiyelerle birlikte avâriz hane sayısı 4.443,5 olmuştur. Toplam avâriz hane sayısı aradan geçen 37 yılda içinde önemli düzeyde düşmüştür. Hane sayısındaki bu düşüşün çok sebepleri olabilir. Bu yıllar zarfında vilayet nüfusunun da düştüğünü söyleyebiliriz. Bu dönem şehirde toplam 75 mahallede nüfusun büyük bölümünü Müslümanlar oluşturmuştur. Hıristiyan, Yahudi ve diğer gayrimüslim topluluklar bazı istisnalar dışında şehirde Müslümanlarla karışık yaşamaktaydı. Yahudi nüfus toplam 116 avâriz haneden oluşmaktaydı.⁸⁹⁷

18. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin idari düzeninde "sancak" idaresinden "eyalet" idaresine geçiş devresi büyük ölçüde tamamlanmıştır. Eyaletler beylerbeyi, sancaklar ise sancakbeylerince yönetilmiştir. Bu dönem eyalet beylerbeyleri gibi bir kısım sancakbeyleri de atandıkları sancaklara yerleşmeden görevlerini mütesellimler vasıtası ile icra etmişlerdir. Şehirlerin ve eyaletlerin vassallar ve tabi yöncilerce idare ediliyor olması güvenlik sorunlarına yol açabilmekteydi. III. Selim Han döneminde birçok sahada olduğu gibi devletin idari düzeninde de çözümler yaşanmaktaydı. İdari düzende ciddi ıslahatların yapılması gerekiyordu. İdari ıslahatlar için de yetkili mercilerce ıslahat layihaları hazırlanmıştır. Bu konuda hazırlanan raporlardan biri de Tatarcık

⁸⁹⁵ Aynî Ali Efendi, Kavânin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân, (İstanbul: Tasvir-i Efkâr

Gazetesi, 1280/1863), 26.

⁸⁹⁶ Orhan Kılıç, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması",

Osmanlı, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları: 1999), 6, 94.

⁸⁹⁷ Öztürk, "1848-1849 Tarihli Halep Nüfus Defterlerinin Tahlili", 1197-1198.

Abdullah Ağa layihasıdır. Askeri, ilmi, hudut muhafızlığı, tersane işleri ile vezirlerin durumu genel olarak layihada ele alınan konulardır. Bu layihada bizi ilgilendiren husus vezirlerin durumuyla ilgili açıklamalardır. Layihaya göre vezirlerin görev yerlerinin sık değiştirilmesi onları çok zor durumda bırakmaktaydı. Vezirler vaziyeti idare edebilmek için de kanun dışı uygulamalara girişmekteydi. Bu dönem layihalarda tespit edilen durumlara uygun yeni tedbirler alınmaya başladı ve vezirlik müessesesi yeniden tanzim edildi. Ayrıca Rumeli ve Anadolu’da bulunan eyaletlerde de yeniden düzenleme yapıldı. Bu düzenlemeler sonrasında 18. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu’nun idari taksimatında Devlet-i Aliyye’ye tabi eyaletler şunlardır: Halep, Mısır, Şam, Bağdad, Basra, Şehr-i Zor, Karaman, Rakka, Diyar-ı Bekr, Adana, Sayda, Musul, Anadolu, Erzurum, Çıldır, Kars, Van, Maraş, Sivas, Cîdde, Trablusşam, Girit, Rumeli, Silistre, Bosna, Mora, Cezayir-i Bahr-i Sefid ve Anapa.⁸⁹⁸ Burada sıraladığımız eyaletlerden yalnızca Basra, Şehr-i Zor ve Trabzon eyaleti valileri beylerbeyi payesi alırken, diğer eyalet valileri vezirlik rütbesi taşımıştır.⁸⁹⁹

18. yüzyılda İmparatorluk genelinde yapılan ıslahat ve düzenlemelere rağmen Halep’te yönetim sorunları yaşanmış olduğundan toplumda huzursuzluklar dinmek bilmemiştir. Sultan II. Mahmut da önceki dönemlerde olduğu gibi yönetici sınıftan kaynaklı problemlere yönelik ıslahat tedbirleri almaya çalışmıştır. II. Mahmut devrinde idari sahada daha köklü düzenlemelere girişilmiştir. Redif usulünün kurulması ile birlikte 1836 yılı sonrasında Anadolu’da idari sahada yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.⁹⁰⁰

4. 19. Yüzyılda Halep Vilayetinin İdari Taksimatı ve Nüfusu

Önceki açıklamalarımızda çeşitli kaynaklara dayanarak 19. asra kadar Halep eyaletinin idari yapısında ve nüfus durumunda meydana gelen değişimleri aktardık. Kaynaklar birbirinden farklı olmakla birlikte Halep eyaleti mülhakatında bulunan sancak ve kazaların sayısı ve isimleri 19. yüzyıla kadar pek değişiklik göstermemiştir. İmparatorluğun diğer eyaletlerinde olduğu gibi Halep eyaletinin sınırları da zamanla değişmekle birlikte 19. asrın başlarına kadar eyaletin idari yapısının çok az değişikliklerle aynı kaldığını söyleyebiliriz.

Tablo 3: Halep Vilayetinin İdarî Taksimatı, 1811

Sıra No	Kaza	Nahiye
1	Haleb	Cebel-i Sem’an
		Bab
		Cebbul

⁸⁹⁸ Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti*, 11-12.

⁸⁹⁹ Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, 41.

⁹⁰⁰ Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti*, 13.

Sıra No	Kaza	Nahiye
2	Antakiye	Kasir
		Ordu
		Altınözü
		Cebel-i Akram
		Süveydiye
3	Eriha	
4	Sermin	
5	Derguş	
6	Münbic	
7	Harim	Nefs-i Harim
		Ermeniyan
		Cebel-i Ala
8	Tizin	
9	Cebel-i Berişa	Nefs-i Beşira
10	Ma'arratü'n-Numan	
11	Ravendan	
12	Şeyhü'l-Hadid	
13	Cebel-i Badiye	
14	Ma'arratü'l-Mısirin	
15	İdlibü's-Suğra	
16	İskenderun	

Kaynak: Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti*, 16.

19. yüzyılın başlarından itibaren Halep eyaleti hudutları daha sık değişikliğe uğramıştır. Bu değişiklikler döneme ait belgelerde de açıkça görülebilmektedir. 19. yüzyılın başlarına ait (1811 tarihli) bir *avarız defterinde* Halep eyaleti 16 kaza ve 12 nahiyeden oluşmaktadır. Yüzyılın başlarında Halep ve çevresinde önemli isyan ve karışıklıklar yaşanmaktaydı. Bölgeyi nizam ve intizam altına alabilmek, bölgede yaşanan eşkıyalık hareketlerini önleyebilmek, kıyılarda iskelelerin imarı, miri

gelirlerin daha iyi toplanabilmesi ve hac yolcularının güvenliğinin sağlanabilmesi için 1815 yılında eyalet idari taksimatında değişiklik yapma mecburiyeti doğmuştur. Bu sebeple yapılan idari tanzimatla İskenderun, Payas ve Arsuz Kazası Halep eyaleti'nden çıkartılmış, *ber-vech-i istiklal* ve *ber-vech-i serbestiyet* ile idâresine karar verilmiştir. Ayrıca eyaletten ayrılan bu yerlerden kanunen daha önce toplanmakta olan *rüsumat-ı âdiye*, eyalet valilerince tahsil edilmeye devam edilmiştir.⁹⁰¹

19. yüzyılın başlarında Halep ve çevresinde yaşanan istikrarsızlıklar ve karışıklıklar bölge ekonomisini çok olumsuz etkilemekteydi. Buna binaen de idari sınırların değiştirilmesi sık gündeme gelmiştir. Mesela Antep ve çevresi yüzyılın başlarında Maraş ve Halep eyaletlerinden hangisine tabi olması gerektiği konusu ihtilaf sebebi olmuştur. Önceleri Maraş eyaletine tabi olan Antep, Halep valilerinin mansıplarını arttırabilmeleri için geçici olarak Halep eyaletine bağlanmıştır. 1819 yılında yeniden Maraş'a tabi olan Antep, 1829'da yapılan bir düzenleme ile Maraş'tan ayrılmış ve daimi olarak Halep mülhakatına dâhil edilmiştir. (Hilmi)

19. yüzyılın başlarında yaşanan Mısır meselesi de Halep eyaletinin idari yapısında yeni değişmelere sebep olmuştur. Halep ve çevresi 1832 yılında Mısırlı İbrahim Paşa tarafından işgal edilmişti.⁹⁰² Neticede 14 Mayıs 1833 tarihinde Osmanlı idaresi ile Kavalalı Mehmet Ali Paşa arasında Kütahya Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma gereği Mısır, Girit ve Şam valilikleri Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya verilmiştir. Yine antlaşma ile Cidde, Halep ve Adana valilikleri de İbrahim Paşa'ya verilmiştir. Halep, 1833-1840 yılları arasında Mısır idarisi altında kalmıştır.⁹⁰³

Bu dönem Halep'te ortaya çıkan yönetim boşluğu bölgede yolsuzluk ve isyanlara sebebiyet vermiş yöredeki mahallî unsurlar kuvvet bulmuştur. Aşiret yöneticileri yeni *feodal* güç odakları oluşturmuş, âdeta bağımsız devlet durumuna gelmiştir. Mesela Kozan ve çevresinde Kozanoğulları ve Divanoğulları, Zeytun yöresinde Ermeniler, Maraş merkezde Zülkadriye ve Bayazidli aileleri, Payas'ta İmam ağa, Tecirli ve Cerid ağaları, Halep ve Antep bölgesinde de mahallî nüfuz sahibi aileler yönetimde çok etkili olmaya başlamışlardır.

Halep ve çevresinde görülen bu nazik durum 18 Ekim 1850'de zeamet sahiplerinin katıldığı geniş çaplı bir isyana dönüşmüş olduğundan Halep valisi Mustafa Paşa Halep'ten çıkmak mecburiyetinde kalmıştır. Osmanlı ordusunun müdahalesi ile isyan bastırılmış ve bölgede asayiş yeniden sağlanmıştır.⁹⁰⁴

Daha önce beylerbeyliği ve eyalet sistemi ile yönetilen taşra idari birimleri Tanzimat sonrasında kabul edilen 8 Ekim 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile vilayet sistemine

⁹⁰¹ Bayraktar, XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti, 15.

⁹⁰² Masters, "Halep (Osmanlılar Dönemi)", 246.

⁹⁰³ Bayraktar, XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti, 16.

⁹⁰⁴ Masters, "Halep (Osmanlılar Dönemi)", 246; 1846-1878 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin maliye ve maarif nazırlığını yapan Ahmet Zühtü Efendi, bütçe hakkında hazırladığı bir lâyhada Halep ile birlikte Diyarbakır, Van, Musul, Bitlis, Ma'mure Elaziz, Bağdat ve Basra vilayetlerindeki asayiş hadiseleri sebebiyle bu bölgelerin gelirlerinden hazinenin layıkıyla istifade edemediğini belirtiyor. Detaylar için bk. Ahmet Nuri Sinaplı, *Maliye ve Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa*, (İstanbul: Lebib Yalkın Yayınları), 48.

dönüştürülmüştür. Eyaletler yeni sistemde vilayet, sancak, kaza ve köy şeklinde taksim edilmiş, daha sonra bu taksimata kazanın alt birimi olarak nahiye ilave edilmiştir.

Vilayetlerde idari birimler bu taksimattaki sıraya göre sivil atanan valiler, mutasarrıflar, kaymakamlar ve nahiye müdürlerince idare edilmiştir.⁹⁰⁵ Vilâyet sistemine geçişte Anadolu ve Rumeli’de pilot bölgeler seçilmiştir. Vilâyet sistemi ilk olarak Tuna eyaletinde tatbik edilmişti. Tuna vilâyetine vali olarak gönderilen Mithat Paşa’nın başarılı idaresi neticesinde, vilâyet sistemi Bosna ve Suriye bölgesine de teşmil edilmiştir.⁹⁰⁶

Tanzimat reformları ve Vilayet Nizamnamesi Halep eyaletinde de tatbik edilmeye başlanmıştır. Fırka-i Islahiye Ordusu’nun müdahaleleri ile Cevdet Paşa yönetiminin izlediği başarılı iskân siyaseti bölgenin asayişinin temininde çok önemli olmuştur. İsyandar bastırılmakla birlikte bölgedeki ihtilal ve karışıklık durumu 1864 yılına kadar devam etmiştir.⁹⁰⁷

Cevdet Paşa’nın vali olarak atanması ile 1865’te Halep vilâyet idaresi yeniden teşkil edilerek Maraş ve Antep de vilayet sınırları içine dâhil edilmiştir.⁹⁰⁸ Bu tarihte yapılan düzenleme ile Halep vilâyeti Halep, Adana, Maraş, Payas, Urfa ve Zor Sancağından oluşmuştur. Cevdet Paşa görevde kaldığı iki yıl boyunca vilâyet teşkilatlanmasında önemli düzenlemeler yapmıştır.⁹⁰⁹

Osmanlı Devleti’nin yaptığı ilk nüfus sayımına Halep vilayetinin dâhil edilmediği tahmin edilmektedir. Halep şehrinin ve eyaletinin nüfusu çok çeşitli sebeplerden dolayı sürekli artış göstermemiş, bazı dönemler nüfusta düşüşler de tespit edilmiştir.

16. Yüzyılın başlarında 80.000 dolayında olan şehir nüfusu 18. yüzyılın başlarında 120.000 dolayına çıkarken 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde (1827-1828 döneminde) 75.000 civarına gerilemiş, ilerleyen yıllarda yeniden yükselerek 100.000 dolayına ulaşmıştır.⁹¹⁰

1865 yılı itibari ile Halep Vilayeti Halep, Payas, Adana, Kozan, Maraş ve Urfa olmak üzere 6 sancaktan müteşekkildi. Vilayette toplam 115.524 hane mevcuttu. Mevcut hanelerin büyük bölümü (99.436 hane) Müslümanlara aitti. Bu hanelerin 15.444’ü Hıristiyan, 724’ü de Yahudi hanesiydi. Bu dönem 1 hanenin ortalama 4,5 kişi olduğu varsayılırsa vilayetin toplam tahmini nüfusu 518.643 kişi dolayındaydı.

⁹⁰⁵ Mehmet Ali Ünal, Osmanlı Devleti’nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı, *Osmanlı*, (Ankara: Yeni Türkiye

Yayımları: 1999), 6, 113.

⁹⁰⁶ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu

Yayımları, 2000), 61-62.

⁹⁰⁷ Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti*, 18.

⁹⁰⁸ Harun Şahin, *XX. Yüzyılın Başlarında Maraş Sancağı'nın İktisadi, Mali ve Sosyal Durumu*, (Doktora Tezi,

Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 16.

⁹⁰⁹ Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti*, 20-21.

⁹¹⁰ Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti*, 27-28.

Toplam nüfusa göre vilayet dâhilindeki nüfusun yaklaşık % 86'sını Müslüman kesim oluşturmuştur. 1867'de vilayetlerle ilgili yapılan düzenlemede Halep Vilâyeti'nin idari yapısının yeniden tesisine karar verilmiştir. 1284/1867 tarihli Halep Vilâyet Salnamesi'ne göre Halep Vilâyeti 6 sancak ve 31 kazadan oluşmaktaydı.⁹¹¹

Tablo 4: Halep Vilâyeti'nin İdarî Taksimatı ve Hane Sayısı, 1865

Sancak	Kaza	Nahiye	Müslüman	Hıristiyan	Yahudi
			Hane	Hane	Hane
Haleb	Nefs-i Haleb	Sem'an	47.623	4.940	666
	İdlib	Eriha			
	Harim	Sermin			
	Antakiye	Ma'arratü'l-Masrin			
	Ayıntab	Beşira			
	İzziye	Ordu			
	Cisr-i Şugur	Derguş			
	Bab ve Cebbul	Kal'a-i Mudiyk			
	Reyhaniye				
Payas (Uzeyr)	Osmaniye	Çedoğlu	4.330	759	-
	Payas	Tecirli			
	Belan	Cerid			
		İskenderun			
Adana	Nefs-i Adana	Misis	9.510	857	-
	Tarsus	Karsanlı			
	Mersin	Sırkın-ı zir			
	Karaisalı	Bozdoğan-ı zir			
Kozan	Belanköy	Rum	9.935	2.446	-
	Sis	Haçin			
	Kars-ı Zülkadriye	Gürleşen			

⁹¹¹ Eroğlu vd., Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep, 149. Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, 135.

Sancak	Kaza	Nahiye	Müslüman Hane	Hıristiyan Hane	Yahudi Hane
	Kozan-ı Rum	Feke			
Maraş	Maraş	Hacılar	19.726	5.238	29
	Andırın	Tiyek			
	Zeytun	Ekbez			
	Hassa	Karayığitoğlu			
	Bulanık	Delikanlı			
	İslahiye	Çelikanlı			
	Elbistan				
	Pazarcık				
Urfa	Urfa		8.312	1204	29
	Rumkale				
	Birecik				
	Suruç				
Toplam Hane			99.436	15.444	724

Kaynak: Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti*, 20, 23.

1286/1869 yılından başlamak üzere artık Halep vilayeti nüfusu aralıklarla vilayet salnamelerinde düzenli olarak gösterilmiştir. 1286/1869 tarihli salnameye göre bu dönem toplam vilayet nüfusu 441.450 kişidir. Vilayetin nüfusunun takriben % 85,5'ini Müslüman, % 14'ünü ise Hıristiyan oluşturmaktaydı.

Kemal H. Karpat 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar yaklaşık 100 kadar Osmanlı Devleti nüfusunu ayrıntılı olarak vermiştir. Karpat'a göre 1877'de Halep vilayeti Halep, Maraş, Urfa ve Zor sancaklarından oluşmaktaydı. Halep sancağında mevcut 25.000 hanede toplam 80.000 kişi yaşıyordu. Vilayette ise toplam 95.270 hanede 296.000 nüfus yaşamıştır. (Karpat, 160)

Tablo 5: Halep Vilayetinin İdari Taksimatı, 1877-1878

Sancak	Kaza
---------------	-------------

Sancak	Kaza
Halep	İdlib, İskenderun, Antakya, Babucebel, Bilan, Cısrışugur, Harm ve Basira, Reyhanîye, Ayıntap, Kilis, Maarretünuman
Urfa	Birecik, Rumkale, Suruç
Zor	Ebulkemal, Basire, Rakka, Resulayn, Seyhan, Sence, Aşare, Ganze, Kevkep, Meskene, Yenişehir
Maraş	İslâhiye, Elbistan, Bulanık, Pazarcık, Hassa, Zeytun, Göksun

Kaynak: Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, (London: The Universty of Wisconsin Press, 1985), 160.

1876'da Halep Vilâyeti Nefs-i Haleb, Urfa, Maraş ve Zor sancaklarından müteşekkildi. 1881'de yapılan düzenleme ile Zor Sancağına müstakil sancak statüsü verilmiştir. 1881-1893 döneminde ise Halep vilayeti Halep Merkez, Maraş ve Urfa sancaklarından oluşmaktaydı.⁹¹² 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde (1897-1898) vilâyetin mülkî-idarî taksimatına göre Halep vilayeti, Halep Merkez, Maraş ve Urfa sancaklarından müteşekkil olup, vilâyetin 3 sancağı, 23 kazası, 64 nahiyesi ve 4.541 karyesi bulunmaktaydı.⁹¹³

Tablo 6: Halep Vilayetinin İdari Taksimatı, 1897-1898

Sancak	Kaza	Nahiye Sayısı	Karye Sayısı
Halep	Halep	1	34
	Ayıntab	9	346
	Antakiye	4	288
	Cısr-i Şuğur	4	183
	C. Sem'an	1	170
	Bab ve Cebbul	5	250

⁹¹² Said Öztürk, *Osmanlı Salnamelerinde Maraş Sancağı 1284-1326/1867-1908*, (İstanbul: Kahramanmaraş

Belediyesi, 2006), I/74; Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, (London: The Universty of

Wisconsin Press, 1985), 132.

⁹¹³ Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, 72.

Sancak	Kaza	Nahiye Sayısı	Karye Sayısı
	Rakka	1	29
	Kilis	9	570
	İskenderun	9	26
	Harim	3	184
	Ma'arra	1	140
	Belan	1	47
	Münbic	1	232
Urfa	Urfa	7	612
	Birecik	1	80
	Rumkale	1	129
	Suruç	1	318
Maraş	Maraş	1	220
	Elbistan	1	130
	Andırın	1	82
	Zeytun	1	39
	Pazarcık	1	76

Kaynak: Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti*, 21.

Vilayet salnamelerinden yararlanarak oluşturduğumuz aşağıdaki Tablo 7’de görüleceği üzere salnamelerde 1890 yılına kadar yalnız erkek Müslim ve gayrimüslim nüfus verileri gösterilmiştir. 1890 yılı sonrasında nüfus cetvellerinde erkek nüfus ile birlikte kadın nüfus da gösterilmiştir⁹¹⁴.

Tablo 7: Yıllara Göre Halep Vilayetinde Erkek Nüfus, 1868-1882

Hicri-Miladi	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
Yıllar			
1285/1868-1869	329.599	63.833	402.161
1286/1869-1870	367.324	64.668	428.359

⁹¹⁴ Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, 176-181.

Hicri-Miladi	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
Yıllar			
1287/1870-1871	346.991	78.050	425.041
1293/1876-1877	393.102	61.509	454.661
1295/1878-1878	376.555	52.422	428.977
1299/1881-1882	331.900	53.844	385.744

1868 yılı itibari ile toplam 402.161 kişiden oluşan vilayetin erkek nüfusunun %82'sini Müslüman nüfus oluşturmaktaydı. 1881 yılına gelindiğinde vilayette Müslüman erkek nüfusun oranı %86 dolayına yükselmiştir. Yaklaşık 10 yıllık dönemde Müslüman erkek nüfus artarken, gayrimüslim erkek nüfusta düşüş yaşanmıştır. Yine 1890-1906 dönemlerine ait vilayet salnamelerinden yararlanarak oluşturduğumuz Tablo 8 ve Şekil 1'de Halep vilayetinin üç sancağında (Halep, Maraş ve Urfa) Müslim ve gayrimüslim nüfus miktarları gösterilmiştir⁹¹⁵.

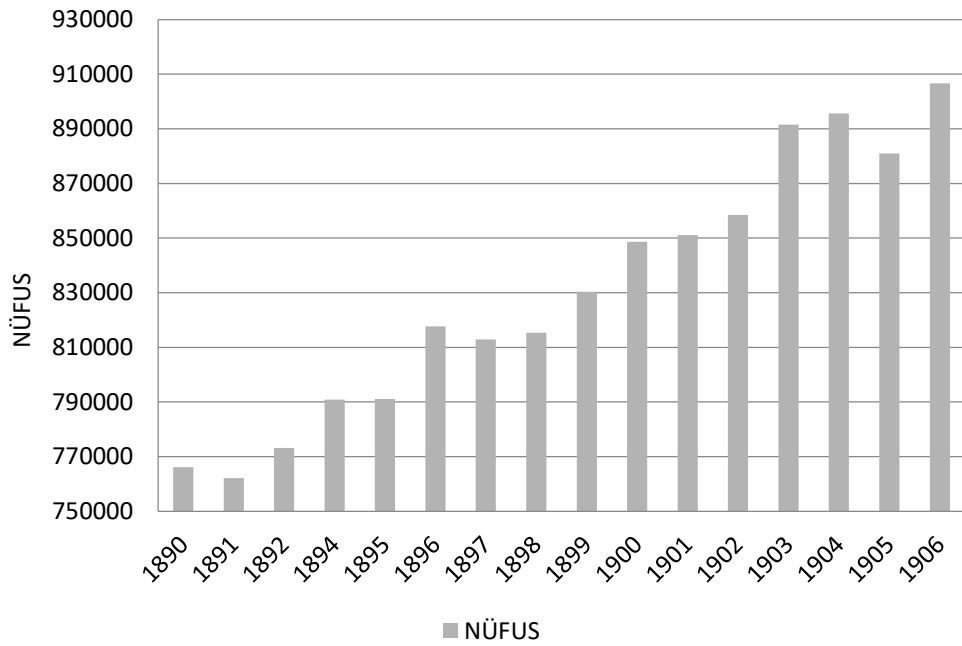
Tablo 8: Yıllara Göre Halep Vilayeti Nüfusu, 1890-1907

Hicri-Miladi	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
Yıllar			
1308/1890-1891	663.162	102.950	766.112
1309/1891-1892	660.651	101.460	762.111
1310/1892-1893	658.330	114.811	773.141
1312/1894-1895	674.907	115.975	790.882
1313/1895-1896	697.044	94.012	791.056
1314/1896-1897	704.656	113.084	817.740
1315/1897-1898	698.494	114.390	812.884
1316/1898-1899	704.594	110.729	815.323
1317/1899-1900	718.895	111.477	830.372
1318/1900-1901	734.581	114.079	848.660
1319/1901-1902	742.760	108.327	851.087

⁹¹⁵ Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, 165-175. Öztürk, *Osmanlı Salnamelerinde Maraş Sancağı 1284-1326/1867-1908*, I/646-777.

1320/1902-1903	747.992	110.451	858.443
1321/1903-1904	778.887	112.630	891.517
1322/1904-1905	780.418	115.186	895.604
1323/1905-1906	764.429	116.488	880.917
1324/1906-1907	771.400	135.174	906.574

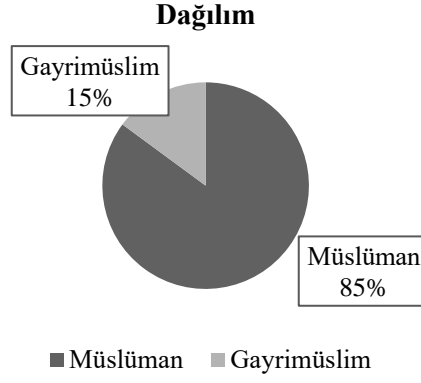
Şekil 1: Yıllara Göre Halep Vilayeti Nüfusu, 1890-1907

1890 yılına gelindiğinde 776.112 kişiden oluşan vilayet nüfusunun %87'sini (663.162 kişi) Müslüman nüfus oluşturmaktaydı.⁹¹⁶ Bu dönem nüfus artışına paralel olarak vilayete Müslüman ve gayrimüslim nüfus da artış göstermiştir. Dönem sonunda toplam vilayet nüfusu artışı %15 dolayında gerçekleşmiştir. 1906 yılına gelindiğinde Müslüman nüfusun toplam nüfus içindeki payı %85 (771.400 kişi) dolayına düşmüştür.

Şekil 2: 20. Yüzyılın Başlarında Halep Vilayetinde Nüfusun Dağılımı

⁹¹⁶ Farklı kaynaklarda Müslüman nüfusun daha fazla olduğunu gösteren istatistikler de bulunmaktadır. Bu istatistiklerden birine göre 1893-1897 döneminde Halep vilayetinde yaşayan Müslüman, Ermeni ve Rum nüfusu toplam 878. 889 kişidir. Müslümanlar 792.449 kişi ile en kalabalık grubu oluşturmuştur. Gayrimüslimlerin toplam vilayet nüfus içinde payı %10 dolayındadır. Haritanın ayrıntıları için bk. Hrt.h. 408-3.

Daha önce 1865 yılı için yaptığımız tahmini hesaplamada da vilayet nüfusunun %86'sını Müslüman nüfus oluşturmuştu. Görüldüğü üzere yarım yüzyıllık dönemde vilayetin idari vaziyetinde değişiklikler yapılmış olmakla birlikte vilayetin Müslüman ve gayrimüslim nüfus oranları pek farklılık göstermemiştir.

Sonuç

Dünyanın kadim kentlerinden biri olan Halep'in mazinin çok eskilere dayanması Suriye'nin Ortadoğu'nun önemli ticaret rotaları üzerinde oluşundan kaynaklıdır. Anadolu, Mezopotamya ve Akdeniz dünyasını birbirine bağlayan ana yolların kesiştiği noktada bulunması Halep'i önemli kılmış, Ortadoğu'nun cazibe merkezi haline getirmiştir. Bu öneminden dolayı kavimler ve devletler arasında hâkimiyet mücadelelerine sahne olmuştur.

Halep'te daha önceden kalabalık olan Hıristiyan grupların varlığı Arap hâkimiyeti döneminde devam etmiştir. Arap egemenliği altında şehir hızla İslamlaşmış ve Müslümanların nüfus artış hızı gayrimüslimlere göre daha yüksek olmuştur. Emeviler devrinde çok canlı olan Halep, Abbasi yönetimi altında iktisadi önemini yitirmeye başlamıştır. Fatımilerden sonra Halep ve çevresinin Selçukluların egemenlik alanına girmesiyle bölge giderek Türkleşmeye başlamıştır. Halep, Suriye Selçuklularının merkez şehri haline geldikten sonra Lazkiye, Menbiç ve Kefertab Halep'e bağlı âmillikler olmuştur. Selçuklu egemenliği altında zamanla Halep'e bağlı âmillik sayısı artış göstermiştir.

16. yüzyılın başlarından itibaren Halep'te Osmanlı hâkimiyeti başlamış, fetih sonrasında Halep'e müstakil beylerbeylik statüsü verilerek tımar sistemine dâhil edilmiştir. İlk zamanlar Halep'te eski Memlûk idare düzeni devam ettirilmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısında Halep, Adana, A'zaz ve Kilis, Balis, Birecik, Humus, Hama, Ma'arra ve Selemiye sancakları Halep eyaleti mülhakatındaki livalardı. Bu devrede Halep'in fiziki ve içtima yapısında Türk karakteri daha belirgin hale gelmiş olduğundan Anadolu'daki diğer şehirlerle benzer hüviyette girmiştir.

17. yüzyılda Halep bağımsızlık ve isyan hareketlerine sahne olmuştur. Bu sebeple şehir merkezden atanan mahallî nüfuza sahip beylerbeylerine tevcih edilmiş, daha sonra doğrudan merkezi

idareye bağlanmıştır. Halep şehri bu dönem 75 mahalleden oluşmakta olup, nüfusun büyük bölümü Müslümandı. Yukarıdaki açıklamalarda gayrimüslim olarak yalnız Hıristiyan ve Yahudi nüfus gösterilmiştir. Oysa vilayet dâhilinde gayrimüslimler alt gruplar halinde (Ermeni Katolik, Ermeni Protestan, Latin, Rum, Süryani, Keldani, Marunî ve Kıpti) yaşamaktaydı. Bazı mahalleler haricinde şehrin büyük kesiminde gayrimüslimlerle Müslümanlar iç içe aynı mahallerde ikamet etmekteydi. Diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Halep'te de birlikte yaşama kültürü çok güçlüydü.

19. yüzyıla gelinceye kadar Halep eyaletinin idari sınırları fazla değişikliğe uğramazken, nüfusun yapısında önemli değişimler yaşanmıştır. Yüzyılın başlarından itibaren bölgede isyanları bastırabilmek ve kuvvet bulmaya başlamış mahalli unsurları kontrol altına alabilmek için eyaletin idari hudutları daha sık değişmeye başlamıştır. Tanzimat reformları ve çıkarılan nizamnamelere rağmen karışıklıklar giderilememiştir. Halep vilayetinin sınırları zaman içinde daralmaya başlamış, 20. yüzyılın başlarında vilayete tabi sancak sayısı azalmıştır.

19. yüzyıla gelinceye kadar Halep şehrinin nüfusunun kısmen durağan seyrettiğini söyleyebiliriz. Şehir nüfusu çok çeşitli sebeplerden dolayı sürekli artış göstermemiş, bazı dönemler düşüşler yaşanmıştır. Mesela 16. yüzyılın başlarında 80 bin dolayında olan şehir nüfusu 18. yüzyılın başlarında 120 bin dolayına çıkarken, 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde (1827-1828 döneminde) 75 bin civarına gerilemiş, ilerleyen yıllarda yeniden yükselerek 100 bin dolayına ulaşmıştır.

16. yüzyılda hane hesabı ile Halep vilayetinin cemaatlere göre dağılımında gayrimüslimlerin toplam nüfusa oranı %3 dolayındaydı. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde gayrimüslimlerin oranı %14 düzeyine yükselmiştir. Yüzyılın sonlarında ise vilayet nüfusunun %13'ünü gayrimüslim kesim oluşturmaktaydı. Görüldüğü üzere 400 yıllık Osmanlı hâkimiyeti devresinde Halep'te gayrimüslim sayısı önemli düzeyde artış göstermiştir.

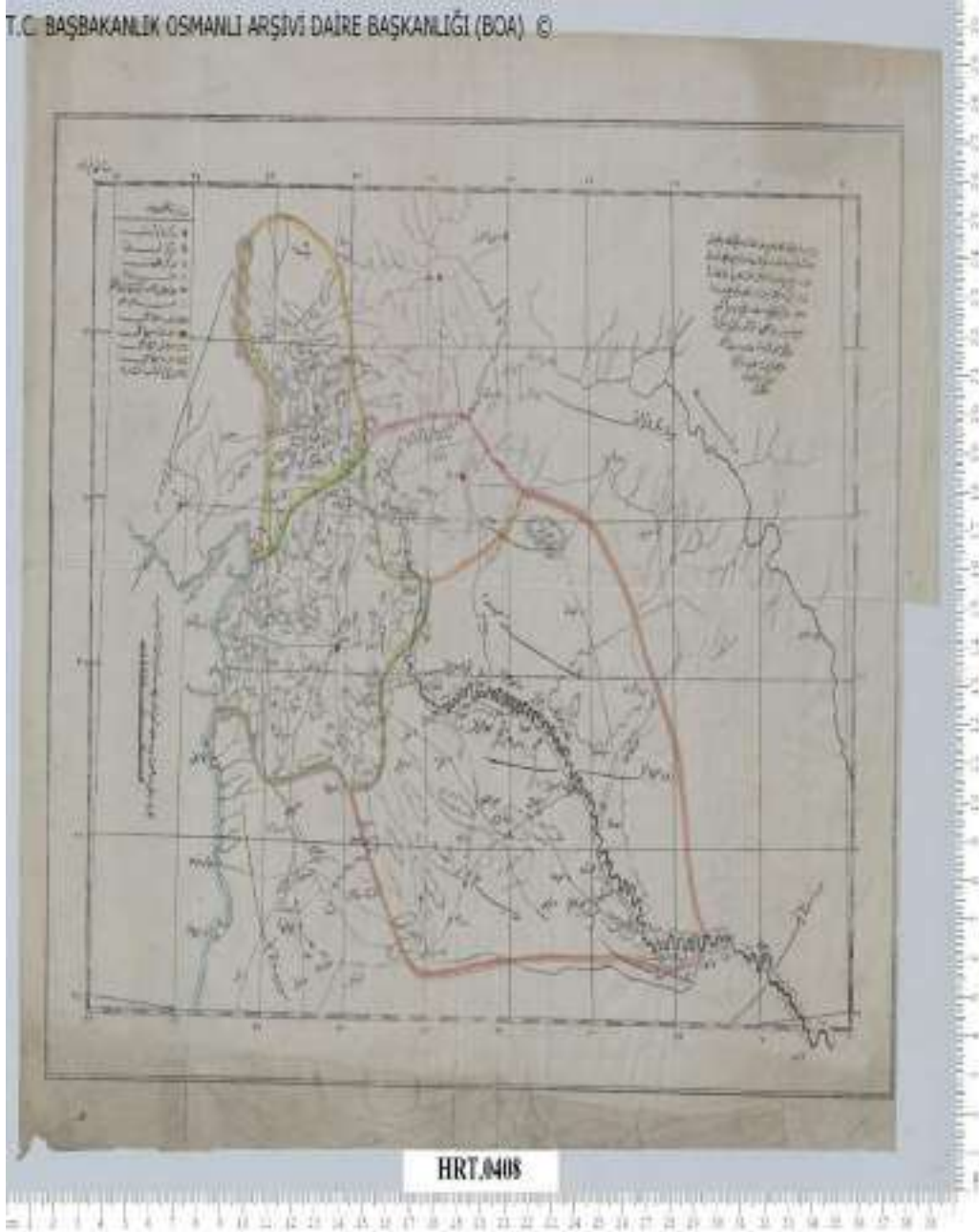
Kaynakça

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Haritalar*, (HRT.h), 408-1, (1 Mart 1330).
BOA, Osmanlı Arşivi. *Haritalar*, (HRT.h), 408-3, (1 Mart 1330).
Aynî Ali Efendi. *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*. İstanbul: Tasvir-i Efkâr Gazetesi, 1280/1863.
Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı Mali Sayımları Üzerine Araştırma". çev. Mehtap Özdeğer. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 51/1, (Eylül 2011), 13-14. <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/iuifm/article/viewFile/1023007150/1023006668>
Baykara, Tuncer. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*. Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, 1988.
Bayraktar, Hilmi. *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, 2004.
Çakar, Enver. *17. Yüzyılda Halep Eyaleti ve Türkmenleri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, 2003.
Eldem, Edhem vd. *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*. çev. Sermet Yalçın. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
Eroğlu, Cengiz vd. *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*. Ankara: Osmanlı Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını, 2012.
Göyünç, Nejat. "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimat'a Kadar)". *Osmanlı*. 6, 77-88, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları: 1999.

- Karpat, Kemal H. *Ottoman Population 1830-1914*. London: The University of Wisconsin Press, 1985.
- Kırkıl, Emin. *Selçuklu Döneminde Halep*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Masters, Bruce. "Halep (Osmanlılar Dönemi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Haziran 2022. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/halep>.
- Kılıç, Orhan. "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", *Osmanlı*, 6, 89-110, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları: 1999.
- Ortaylı, İlber. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Öz, Mehmet. "Tahrir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Haziran 2022.
- Öztuna, Yılmaz. *Büyük Türkiye Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1983.
- Öztürk, Mustafa. "1848-1849 Tarihli Halep Nüfus Defterlerinin Tahlili", *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, ed. Semiha Duran ve Mehmet Özler, III/1195-1225, Ankara: Atatürk, Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2022.
- Öztürk, Said. *Osmanlı Salnamelerinde Maraş Sancağı 1284-1326/1867-1908*. İstanbul: Kahramanmaraş Belediyesi, 2006, I.
- Sauvaget, Jean. "Haleb". *İslâm Ansiklopedisi*. V/1, 117-122, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987.
- Sinaplı, Ahmet Nuri. *Maliye ve Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa*. İstanbul: Lebib Yalkın Yayınları, ts.
- Şahin, Harun. *XX. Yüzyılın Başlarında Maraş Sancağı'nın İktisadi, Mali ve Sosyal Durumu*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Ünal, Mehmet Ali. "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı". *Osmanlı*, 6, 111-122, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları: 1999.
- Yazıcı, Tâlib. "Halep". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Haziran 2022. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/halep>.

EKLER

Ek 1: 1871 Tarihli Halep Vilayeti Haritası (HRT.h, 408-3).

Osmanlı İdaresinde Halep Vilayetinin İdari Taksimatı ve Nüfus Yapısı

Halep vilayetinin idari taksimatı ve nüfusu konusunda Osmanlı arşivlerine dayalı olarak önemli araştırmalar yapılmıştır. Başta Ömer Lütfi Barkan'ın çalışmaları olmak üzere yapılan arşiv incelemeleri konuyu önemli ölçüde aydınlatmıştır. Biz bu çalışmaları temel alarak 16. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına gelinceye kadar Halep vilayetinin idari taksimatı ve nüfusunda meydana gelen değişimleri tablolar ve grafikler yardımıyla analiz etmeye ve özetlemeye çalıştık. Halep'in nevi şahsına münhasır hususiyetlerini yeni bilgilere dayalı olarak ortaya koymaya çalıştık.

Halep'in önemi Ortadoğu'nun önemli ticaret rotaları üzerinde oluşundan kaynaklanmıştır. Halep Anadolu, Mezopotamya ve Akdeniz dünyasını birbirine bağlayan ana yolların kesiştiği önemli

coğrafi konuma sahipti. Bu sebeple Halep Ortadoğu'nun cazibe merkezi haline gelmiştir. Ayrıca bu öneminden dolayı kavimler ve devletlerarasında hâkimiyet mücadelelerine sahne olmuştur.

İslâm fetihlerinden önce de Halep'te kalabalık Hıristiyan cemaatler yaşamaktaydı. Hıristiyan ve diğer gayrimüslim cemaatler Arap hâkimiyeti döneminde Halep'te iskâna devam etmiştir. Arap egemenliği şehrin hızla İslamlaşmasını ve iktisaden gelişmesini sağlamıştır. Arap hâkimiyetinde Müslümanların sayısı gayrimüslim toplulukların sayısını aşmıştır. Şehir özellikle Emeviler devrinde ekonomik olarak çok canlıydı. Ancak Abbasi yönetimi altında şehrin iktisadi ve siyasi önemi azalmaya başlamıştır. Fatimilerden sonra Halep ve çevresi Selçukluların egemenlik sahasına girmiştir. Selçukluların etkisiyle Halep Türkleşmeye başlamış ve Suriye Selçuklularının merkez şehri haline gelmiştir. Suriye Selçukluları devrinde Lazkiye, Menbiç ve Kefertab Halep'e bağlıydı. Selçuklu egemenliği altında Halep'e bağlı şehir ve kasaba sayısı artmıştır.

16. yüzyılın başlarından itibaren Halep'te Osmanlı hâkimiyeti başlamıştır. Fetih sonrasında Halep'e müstakil beylerbeylik statüsü verilmiş ve tımar sistemine dâhil edilmiştir. Memlûk idare düzeni Halep'te devam ettirilmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısında Halep eyaleti Halep, Adana, A'zaz ve Kilis, Balis, Birecik, Humus, Hama, Ma'arra ve Selemiyeli livalarını içine almaktaydı. Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte Halep'in fiziki ve içtima yapısında Türk karakteri daha belirgin hale gelmiştir. Osmanlı yönetim anlayışının etkisi ile Halep, Anadolu'daki şehirlere benzer özelliklere sahip olmuştur.

17. yüzyılda Halep'te bağımsızlık ve isyan hareketleri etkili olmuştur. Bu sebeple Halep eyaleti merkezden atanan yerel beylerin yönetimine verilmiştir. Bu dönem Halep'te toplam 75 mahallede nüfusun büyük bölümünü Müslümanlar oluşturmaktaydı. Müslümanların dışında nüfusun önemli bölümü Hıristiyan'dı. Şehirde Yahudi ve diğer gayrimüslimlerin sayısı önemsenmeyecek derecedeydi. Vilayette Hıristiyanlar alt gruplar halinde yaşamaktaydı. Şehrin büyük bölümünde gayrimüslimlerle Müslümanlar aynı mahallerde ikamet etmekteydi. Diğer İslâm ve Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Halep'te de birlikte yaşama kültürü çok güçlüydü.

Tanzimat reformları ve yeni nizamnamelere rağmen Halep'te çıkan karışıklıklar giderilememiştir. Önceki dönemlere göre vilayetin idari sınırları daha sık değişmeye başlamıştır. Halep vilayetinin sınırları daralmaya başlamış, vilayete tabi sancak sayısı azalmıştır. 19. yüzyıla gelinceye kadar Halep eyaletinin idari sınırları pek fazla değişmezken nüfus yapısında önemli değişimler yaşanmıştır.

19. yüzyıla gelinceye kadar Halep şehrinin nüfusu durağan seyretmiştir. Şehir nüfusu çeşitli sebeplerden dolayı sürekli artış göstermemiş, bazı dönemler düşüşler yaşanmıştır. 16. yüzyılın başlarında şehir nüfusu 80 bin kişi dolayındaydı. 18. yüzyılın başlarında 120 bin kişiye yükselen şehir nüfusu, 19. yüzyılın başlarında 75 bin kişiye düşmüştür. İlerleyen yıllarda yeniden yükselerek 100 bin dolayına ulaşmıştır.

16. yüzyılda Halep vilayetinin cemaatlere göre dağılımına baktığımızda gayrimüslim nüfusun toplam nüfusa oranı %3 dolayındaydı. 19. yüzyılın ortalarında gayrimüslimlerin oranı artarak %14 düzeyine yükselmiştir. Yüzyılın sonlarında gayrimüslimlerin toplam vilayet nüfusu içindeki payı %13 dolayındaydı. Görüldüğü üzere 400 yıllık Osmanlı idaresi altında Halep'te gayrimüslim sayısı önemli düzeyde artış göstermiştir.

The Administrative Divisions and Population Structure of Aleppo Province under Ottoman Rule

Important research has been done on the administrative divisions and population of the province of Aleppo, based on the ottoman archives. Archival studies, especially the works of Ömer Lütfi Barkan, have enlightened the subject to a great extent. Based on these studies, we tried to analyze and summarize the changes in the administrative division and population of Aleppo province from the 16th century to the beginning of the 20th century with the help of tables and graphs. We tried to reveal the unique features of Aleppo based on new information.

The importance of Aleppo stems from the fact that it is on the important trade routes of the Middle East. Aleppo had an important geographical location where the main road connecting Anatolia, Mesopotamia, and the Mediterranean world intersected. For this reason, Aleppo has become the center of attraction in the Middle East. In addition, due to this importance, it has been the scene of domination struggles between tribes and states.

Before the Islamic conquests, large Christian communities lived in Aleppo. Christian and other non-Muslim communities continued to settle in Aleppo during the Arab rule. Arab domination enabled the city to become Islamized and develop economically. Under Arab rule, the number of Muslims exceeded the number of non-Muslim communities. The city was economically very lively, especially during the Umayyad period. However, under the Abbasid rule, the economic and political importance of the city began to decline. After the Fatimids, Aleppo and its surroundings came under the sovereignty of the Seljuks. Under the influence of the Seljuks, Aleppo began to become Turkish and became the central city of the Syrian Seljuks. During the Syrian Seljuk period, Latakia, Manbij, and Kefertab were attached to Aleppo. The number of cities and towns connected to Aleppo increased under the Seljuk rule.

From the beginning of the 16th century, Ottoman domination began in Aleppo. After the conquest, Aleppo was given the status of an independent beylerbeylik and included in the timar system. The Mamlük administrative order was continued in Aleppo. In the second half of the 16th century, the province of Aleppo included the livas of Aleppo, Adana, A'zaz and Kilis, Balis, Birecik, Homs, Hama, Ma'arra, and Selemiye. With the Ottoman domination, the Turkish character became more evident in the physical and social structure of Aleppo. With the influence of the Ottoman management approach, Aleppo had similar characteristics to the cities in Anatolia.

In the 17th century, independence and rebellion movements were effective in Aleppo. For this reason, the province of Aleppo was given to the administration of local chiefs appointed from the center. During this period, Muslims made up the majority of the population in 75 neighborhoods in Aleppo. Apart from the Muslims, the majority of the population was Christian. The number of Jews and other non-Muslims in the city was negligible. In the province, Christians lived in subgroups. In most of the city, non-Muslims and Muslims lived in the same neighborhoods. As in other Islamic and Ottoman cities, the living together culture was very strong in Aleppo.

Despite the Tanzimat reforms and new regulations, the confusion in Aleppo could not be resolved. Compared to previous periods, the administrative borders of the province began to change more frequently. The borders of the province of Aleppo began to narrow, and the number of sanjaks under the province decreased. While the administrative borders of the province of Aleppo did not change much until the 19th century, significant changes were experienced in the population structure.

Until the 19th century, the population of the city of Aleppo remained stagnant. The population of the city did not increase continuously due to various reasons, some periods experienced a decrease. At the beginning of the 16th century, the population of the city was around 80.000 people. The population of the city, which rose to 120.000 at the beginning of the 18th century, decreased to 75.000 at the beginning of the 19th century. In the following years, it rose again and reached around 100 thousand.

When we look at the distribution of Aleppo province by communities in the 16th century, the ratio of the-Muslim population to the total population was around 3%. In the middle of the 19th century, the proportion of non-Muslims increased to 14%. At the end of the century, the share of non-Muslims in the total population of the province was around 13%. As can be seen, the number of non-Muslims increased significantly in Aleppo under 400 years of Ottoman rule.

Özet

Sultan Alparslan zamanında (1063-1072) başlayan Selçuklu-Suriye ilişkileri, Sultan Melikşah zamanında (1072-1092) bu ülkenin tamamen Selçuklu kontrolüne girmesi ve burada Suriye ve Filistin Selçukluları Devleti'nin kurulması ile sonuçlandı. Her ne kadar 1096'da Mısır merkezli Fâtîmî Devleti sahil bölgelerini ve Kudüs'ü tekrar ele geçirmiş, sonrasında başlayan I. Haçlı Seferi ile Urfa'dan Kudüs'e kadar uzanan alanlar Batı Avrupa'lı Hıristiyanlar tarafından işgal edilmiş ise de temelde Halep merkezli kuzey Suriye ile Dimaşk merkezli güney Suriye'nin hâkimiyeti Selçukluların uzantısı Türk siyasi yapılanmalarının ellerinde kalmaya devam etti. Bu devletlerden Zengiler ve peşinden Eyyübîler ikinci ve üçüncü Haçlı seferlerine rağmen Suriye'yi hâkimiyetleri altında tutmaya devam ettiler. Devrin kaynakları bahsi geçen bu dönemlerde Suriye'de ticaretin bütün hızıyla devam ettiğini göstermekte, savaşların ticareti olumsuz yönde etkilemekle birlikte onun hızını pek de yavaşlatamadığını ortaya koymaktadır. Bu dönemde Karahanlı topraklarından gelen büyük ticaret kabilelerinin ticaret yapmak için Suriye şehirlerinde bulunmaları söyleneni doğrulamaktadır.

1080'lerin başlarında kurulan Türkiye Selçukluları Devleti birinci Haçlı seferi sonrasında merkezini İznik'ten Konya'ya nakletmesiyle birlikte Suriye ile daha yakın ticarî ilişkiler kurmaya başladı. Dimaşk'a oranla daha yakın bir mesafede bulunan Halep'le canlı bir ticarî bağlantı oluşturuldu ve ticaret kervanları Konya-Halep arasında durmak bilmeden ticarî emtia taşıdılar.

Müslümanların fethinden beri Avrupalı tacirlere kapanmış olan Suriye limanları I. Haçlı Seferinden sonra yeniden açılmıştı. Anadolu büyük ölçüde Selçuklu Devleti'nin elinde olduğundan, Asya'dan gelen mallar Anadolu üzerinden değil de Suriye ve Kudüs'teki haçlı devletlerinin limanlarından batıya taşınmaya başlanmıştı. Buna rağmen Anadolu ile Suriye arasında ticari ilişkiler bütün canlılığı ile devam etmişti. Bu ilişkiler sahilleri kontrol altında tutan Hıristiyanlarla değil de daha iç kesimlerde bulunan Müslümanlarla yapılmaktaydı. Bu ticarete Kilikya Ermenilerinin de önemli roller üstlendikleri görülmektedir. Ermeni kaynağı Simbat'a göre, birbirine yakın olan Humus ve Necme kaleleri, Amanos dağının kuzeyine doğru Maraş ile Tell Hamdun'un arasında bulunuyorlar ve yukarı Kilikya'da, Suriye geçitlerini muhafaza ediyorlardı. Kilikya Ermenileri fırsat buldukça bu geçitleri kapatarak Anadolu-Suriye büyük kervan yolunu işlemez hale getiriyorlardı. Türkiye Selçukluları sultanlarının hemen hepsinin bu tür faaliyetlere karşı Kilikya bölgesine ordu gönderdikleri ve ticareti tekrar sağlıklı bir şekilde yürütmek için çaba sarf ettikleri görülmektedir. Bu

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi. hukaturk@hotmail.com

tür saldırılara Mısır Memlûk Devleti'nin de müdahalede bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1274 senesinde Anadolu'dan Suriye'ye, Türkmen at ve katırları götüren bir kervan Ermeniler tarafından Göynük'de soyulması üzerine Sultan Baybars Kilikya üzerine sefere çıkmıştı.

Kayseri-Elbistan arasında, Anadolu ile Suriye ve Irak kervanlarının işlediği milletler-arası büyük bir kervan yolu üzerinde Karahisar ovasında kurulan Yabanlu pazarı XII. yüzyılda çok meşhurdur. Buraya içlerinde Suriye'li tüccarların da bulunduğu yabancı tüccarlar gelirler, mallarını birbirlerine satarlardı. Bu pazarda başlıca Türk, Rum köle ve cariyeleri, güzel at ve katırlar, atlas, saklatun kumaşlar, kunduz ve samur kürkleri satılırdı.

Memlûklar, Antalya ve Alanya limanlarından gemi yapımı için gerekli kereste, zift, Hıristiyan ve paganlardan köleler, ipek ve diğer ticari mallar alırken, buna karşılık Türkiye'ye baharat, keten, şeker vb. satmaktaydılar. Türkiye'den İran, Suriye ve Irak'a çok sayıda kasaplık hayvan da ihraç edilmekte, meşhur Türkmen atları yüksek fiyatlarla satılmaktaydı.

Suriye, Haçlı egemenliği altında en önemli ticaret merkezlerinden biri olmuştu. 1291'de Memlûk Sultanı Melik Eşref Haçlılar'ın Filistin'deki hâkimiyetine son verince Akka'yı da zaptetmişti. Akka'nın düşmesinden on yıl geçmeden, zamanın dört büyük ticaret yeri olan Venedik, Cenova, Piza ve Barselona kendi kolonilerini Suriye'den Kıbrıs adasına nakletmişlerdi. Bütün Suriye limanlarına oldukça yakın bulunan Magosa'nın tam karşısında Küçük Ermenistan'ın Ayas limanı vardı ve Magosa bu suretle bütün Doğu mahsullerinin kendisine doğru geldiği bir merkez oluyordu.

Biz burada modern tarih araştırmacılığının gereklerine uyarak Müslüman ve Hıristiyan kaynaklarının Verdi Leri bilgileri esas alıp, modern araştırmacıların değerlendirmelerinden de yararlanmak suretiyle Selçuklu asırlarında Türkiye ile Suriye arasındaki ticari ilişkileri inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Suriye, Türkiye, Selçuklular, ticaret, üretim.

An Overview of the Syrian Economy and the Commercial Relations with Turkey During the Seljuk Period

Summary

Seljuk-Syrian relations, which started during the reign of Sultan Alparslan (1063-1072), resulted in the complete Seljuk control of this country during the reign of Sultan Melikşah (1072-1092), and the establishment of the Syrian and Palestinian Seljuks State here. Although the Fatimid State centered in Egypt recaptured the coastal areas and Jerusalem in 1096, and the areas stretching from Urfa to Jerusalem were occupied by Western European Christians with the I. Crusade that started afterwards, the northern Aleppo-centered northern The dominance of Syria and southern Syria centered on Dimash continued to be in the hands of the Turkish political structures, the extension of the Seljuks. Zengids and then Ayyubids from these states continued to keep Syria under their

dominion despite the second and third Crusades. The sources of the period show that trade in Syria continued at full speed during these periods, and it shows that although the wars affected the trade negatively, it could not slow down its pace. It confirms what is said that during this period large trade convoys from Karakhanid lands were in Syrian cities to trade.

The Turkish Seljuk State, which was established in the early 1080s, started to establish closer commercial relations with Syria after the first Crusade, after the center was transferred from Iznik to Konya. A lively commercial connection was established with Aleppo, which is at a closer distance than Damascus, and trade caravans relentlessly carried commercial goods between Konya and Aleppo.

Syrian ports, which had been closed to European traders since the Muslim conquest, were reopened after the First Crusade. Since Anatolia was largely in the hands of the Seljuk State, goods from Asia began to be transported to the west from the ports of the crusader states in Syria and Jerusalem, not via Anatolia. Despite this, commercial relations between Anatolia and Syria continued with all their vitality. These relations were not with the Christians who controlled the coasts, but with the Muslims who were further inland. It is seen that the Armenians of Cilicia also played an important role in this trade. According to the Armenian source Smbat, the nearby fortresses of Homs and Necme were located between Maras and Tell Hamdun towards the north of Mount Amanos and guarded the Syrian passes in upper Cilicia. Cilicia Armenians were blocking these passages whenever they had the chance, making the Anatolian-Syrian caravan route inoperable. It is seen that almost all of the sultans of the Seljuks of Turkey sent an army to the Cilicia region against such activities and made an effort to carry out the trade in a healthy way again. It is understood that the Mamluk State of Egypt also intervened in such attacks. As a matter of fact, in 1274, when a caravan carrying Turkmen horses and mules from Anatolia to Syria was robbed by Armenians in Göynük, Sultan Baybars set out on an expedition to Cilicia.

Wildlu market, which was established on the Karahisar plain between Kayseri and Elbistan, on a great international caravan route, where Anatolian, Syrian and Iraqi caravans processed. century was very popular. Foreign traders, including Syrian traders, would come here and sell their goods to each other. In this market, mainly Turkish and Greek slaves and concubines, beautiful horses and mules, satin fabrics, beaver and sable furs were sold.

While the Mamluks bought timber, bitumen, slaves, silk and other commercial goods from the ports of Antalya and Alanya for shipbuilding, Christians and pagans bought spices, linen, sugar, etc. to Turkiye in return they were selling. A large number of butchery animals were also exported from Turkiye to Iran, Syria and Iraq, and famous Turkmen horses were sold at high prices.

Syria had become one of the most important trade centers under the Crusader rule. In 1291, when the Mamluk Sultan Melik Eşref ended the Crusaders' domination in Palestine, he also captured Akka. Less than ten years after the fall of Acre, the four great trading places of the time, Venice,

Genoa, Pisa and Barcelona, had transferred their colonies from Syria to the island of Cyprus. Right across from Famagusta, which is very close to all Syrian ports, there was the port of Ayas of Little Armenia, and thus Famagusta became a center where all the Eastern crops came to it.

Here, we will examine the commercial relations between Turkiye and Syria in the Seljuk centuries by taking the information given by Muslim and Christian sources as a basis, and by making use of the evaluations of modern researchers, in accordance with the requirements of modern historical research.

Keywords: Syria, Turkiye, Seljuks, trade, production.

Giriş

Selçuklu hâkimiyeti başlamadan yaklaşık bir asır önce Suriye'nin ekonomisinin nasıl olduğuna dair bilgiler dönemin ünlü coğrafyacıları Mukaddesî ve İbn Havkal tarafından ortaya konulmaktadır. Özellikle Mukaddesî 985'te yazdığı eserinde Akdeniz'de ticaret gemilerinin Suriye limanlarına sürekli ticari emtia taşıdıkları ve buralardan aldıklarını da başka Akdeniz limanlarına ulaştırdıklarından bahsetmekte, böylece Suriye limanlarının batı Hıristiyan dünyası ile ticari ilişkilerinin ne kadar gelişmiş olduğunu ortaya koymaktadır.⁹¹⁷ Yine Mukaddesî, Suriye'de ticaretin gelişmişliğinden bahisle, ticarete konu olan başlıca ürünleri şu şekilde sıralamaktadır: ülkenin genelinde zeytinyağı, incir, üzüm, harnup, beyaz ipekli kumaş, sabun ve havlu önemli satış ürünleri iken; Suriye'nin şehirleri de tek tek ele alınmakta ve bunlarda üretilen ve satılan emtia sıralanmaktadır. Buna göre, Kudüs peynir, pamuk, değişik türlerde iki üzüm, elma, beyaz deri, ayna, kandil ve iğne; Eriha çivit; Sugar ve Beysân çivit, hurma ve pirinç; Amman hububat, kuzu ve bal; Taberiyye halı malzemesi, taylesan, kâğıt ve elbise; Kades tafta üzerinde dokunmuş giysiler, Bel'isiyye elbiseler ve ip; Sûr şeker, cam boncuk, konik ve ince camlar; Maâb ceviz içi; Dimaşk sızma zeytinyağı, giysi, desenli kumaş, kaliteli menekşe yağı, bronzdan yapılmış mutfak aletleri, kâğıt, ceviz, kuru incir ve üzüm; Haleb pamuk, konfeksiyon, potasyum, aşı boyası; Ba'albek süt ürünleri ihraç etmektedir.⁹¹⁸ Taberiyye şehrinde şeker kamışı yetiştirilmektedir ki bu da şekerin yapıldığı hammaddedir.⁹¹⁹ Ticarete konu olan emtia arasında mermer ve ilaç yapımında kullanılan bitkiler de bulunmaktadır.⁹²⁰ Köle ticareti de çok yaygın olup özellikle Filistin şehirleri Gazze, Mîmâs, Askalan, Ezdûd, Yubna, Yafa ve Arsûf bu alanda isim yapmış yerlerdir.⁹²¹

⁹¹⁷ Mukaddesî, *Ahsenu't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Nşr. M. J. de-Goeje, Leyden, 1906, 152.

⁹¹⁸ Mukaddesî, 169-170.

⁹¹⁹ Mukaddesî, 161.

⁹²⁰ Mukaddesî, 152.

⁹²¹ Mukaddesî, 177.

Ülkede değişik madenler de çıkarılmaktaydı. Beyrut dağlarında demir madenleri; Haleb'den ve Amman'dan mağra denilen kırmızı mineral; Gavr bölgesinden sülfür ve bazı mineraller; Ölü Deniz'den toz halinde tuz çıkarılmaktaydı.⁹²²

X-XI. yüzyıllarda ve genel olarak Orta Çağ'da Suriye'nin ihraç ettiği en önemli tarımsal ürünlerin başında zeytin, zeytinyağı ve bundan üretilen sabun gelmekteydi.⁹²³ Zeytin, başta Filistin, Ma'ab, Busra, Guta, Lübnan'ın kıyı bölgesi, Ba'labeke ve Cebel el-Summak'ta yetişmekteydi.⁹²⁴ Bazı yazarlar üzümü Suriye'nin temsili meyvesi olarak görüyorlardı.⁹²⁵

Suriye'de bol miktarda yetişen diğer meyve ağaçları ve buldukları yerler şunlardı: İncir, özellikle Filistin, Ma'arratu'n-Nu'man'da, Antakya, Ba'labeke, Guta, Lübnan kıyıları ve el-Şarat'ta; çınar ağaçları, özellikle Filistin'de; elma ağaçları özellikle Hebron, Maab, Lübnan Dağı, Guta ve Cebel el-Summak'ta, sumak Hebron'da; keçiboynuzu Filistin ve Beyrut'ta; badem Filistin'de; hurma Ma'ab, el-Şarat, Lübnan Dağı, Trablus ve Cebel el-Summak, Ürdün ve Asi nehir vadileri gibi sıcak yerlerde; kayısı kıyı bölgesi Guta, Hama, Cebel el-Summak, Maab ve el-Cibal'de.⁹²⁶

Ülkenin ticari yönden en gelişmiş şehrinin Haleb olduğunu müşahede edebiliriz. 970'lerde Haleb'in güzel çarşıları, otelleri, geniş meydanları, hamamları, mahalleleri, alimleri vardı.⁹²⁷ Sirke ve sabunun bu tarihte Haleb'de ticarete konu olan emtia arasında önemli yer tuttuğu anlaşılmaktadır.⁹²⁸ Şehrin çarşılarında fildişi, demir, dokuma, sergi ve seramik eşya cinsinden aranan her şey bulunabiliyordu. Şehir, özellikle Kinnesrin'in harap olmasından sonra doğu ve batı arasında önemli bir ticaret merkezi haline geldi. Buradaki, bazıları bugün dahi faaliyetini sürdüren hanlardan yola çıkan kabileler Suriye'nin çeşitli şehirlerine. Anadolu'ya, Irak'a, İran'a, Hicaz'a, Yemen'e, Umman'a, Hindistan'a, Çin'e, Mısır'a ve Kuzey Afrika ülkelerine kadar giderlerdi. Ticari önemi sebebiyle Ortaçağ'da Avrupalıların *Yeni Tedmür* dedikleri Haleb, Portekizlilerin 1491'de Hindistan ticaret yolunu bulmalarına kadar bu mevkiini korudu.⁹²⁹

X. yüzyılın son çeyreğinde Bizanslılar sınır şehirlerini harabeye çevirmekte ve ülkeyi devamlı tehdit etmekteydiler.⁹³⁰ Buna rağmen hem dış ticaret, hem de iç ticaret canlılığını korumaktaydı. Teberiyeye gölünde gemilerin devamlı seyir halinde bulunmaları ve ticari emtia taşımaları iç ticaretin canlılığını göstermektedir.⁹³¹ Dimaşk ve Haleb'in dışında kalan diğer şehirlerin de ticari yönden oldukça canlı olduğu görülmektedir. Bunlardan Remle'de ticaret canlı ve hayat seviyesi oldukça

⁹²² Mukaddesî, 184.

⁹²³ Muhsin D. Yusuf, *Economic Survey of Syria During the Tenth and Eleventh Centuries*, Berlin, 1985, 38.

⁹²⁴ Muhsin D. Yusuf, 38.

⁹²⁵ Muhsin D. Yusuf, 38.

⁹²⁶ Muhsin D. Yusuf, 38-39.

⁹²⁷ İbn Havkal, *Kitâbu Sûratu'l-Arz*, Beyrut, 1992, 163.

⁹²⁸ İbn Havkal, 163.

⁹²⁹ T. Yazıcı, "Halep", *TDVİA*, XV, 244.

⁹³⁰ Mukaddesî, 152.

⁹³¹ Mukaddesî, 161.

yüksekti.⁹³² Filistin’de Sugar Küçük Basra olarak adlandırılıp, önemli bir ticaret merkezi gösterilmekteydi.⁹³³

Şehirlerin dışında köy ve mezralarda da üretim durmaksızın devam etmekteydi. Toprak işleyen Bedevilerin torunları, Suriye ve Filistin’in belirli bölgelerinde köylülüğün önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Aşiret teşkilatlarını koruyan ve hükümetin atadığı reisleri (mukaddam) bulduran bu özgür köylüler (aşiretler), Marc, ez-Zabadani, Bika, Vadi Taim ve Orta Filistin bölgelerinde çok sayıda köyde yaşıyorlar, savaş zamanında yardımcı birlikler olarak hizmete çağrılıyorlardı.⁹³⁴

Orta Doğu’da her zaman büyük toprak sahipleri varmış gibi görünüyor. Filistin’i 1047 yılında ziyaret eden Nasır Hüsrev, Kudüs’te 50.000 "menn" (1 menn 750 gramdır) zeytinyağına sahip zengin ailelerin olduğunu bildirmektedir.⁹³⁵ Bunlar başlıca, yetkililer onlara tam mülkiyetle büyük iktâlar verdiği için; kendilerine verilen iktâyâ pratikte sahip olduklarından ve zenginlerin büyük mülkler satın almaları sebebiyle topraklara sahip olmuşlardı. Bu büyük toprak sahipleri de “ilca” (koruma) yoluyla mülklerinin büyüklüğünü artırdılar. Köylüler ve küçük toprak sahipleri, vergi tahsildarlarının gaspını önlemek ve vergi indirimi almak için topraklarını büyük toprak sahiplerinin korumasına (talci’) koymaktaydılar. Bu koruma karşılığında büyük toprak sahipleri bazı avantajlar elde ettiler. Büyük toprak sahiplerinin bu tür topraklar üzerindeki ayrıcalıkları ve görevleri, nihayetinde iktâ sahibinin iktâ alanı üzerindeki yetkilerine benziyordu. Neticede ve uygulamada bu topraklar büyük toprak sahiplerinin malı oldular.⁹³⁶

Ülkede küçük toprak sahipleri de vardı. Bu cümleden olarak, İstahrî’nin belirttiğine göre, Filistin’de küçük araziler şeklinde 20 parsel vardı ve burası ülkenin en bereketli yeri idi.⁹³⁷

Ekilen arazinin bir kısmı “vakıf” idi. Bahsedilen dönemde Suriye ekili arazisinin ne kadarının vakıf arazisi olduğunu bilmiyoruz, ancak çok küçük olduğu görülüyor. Bu tür topraklar Selçuklular, Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde çok artmıştı.⁹³⁸

1. Musul Atabeyliği Zamanında Suriye Ekonomisi

II. Baudouin’in 1131’de ölümünden sonra Filistin’de Latin devletinin gerilemesi başlamış ve Haçlıların izolasyonu ile birlikte eksikliği de hızlanmıştı. Bizanslılar, Kudüs Krallığı’nın kuzeyindeki Antakya Prenslığı’nin haklarını talep etmişler, Ermeniler, Toroslar bölgesinde kendilerine milli bir devlet kurmuşlardı. Franklar, Bizanslılar ve Ermeniler anlaşmaya varmak yerine sadece Müslümanların lehine birbirlerini zayıflatmışlardı. Müslümanlar ise İmâdeddîn Zengi, Nüreddîn Zengi ve Salâheddîn Eyyûbî gibi dikkate değer liderlerin etrafında toplanmışlardı. III. Baudouin (1144-62)

⁹³² Mukaddesî, 164.

⁹³³ Mukaddesî, 178.

⁹³⁴ E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, London, 1976, 286.

⁹³⁵ Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, Çev. A. Tarzî, Ankara, 1994, 31.

⁹³⁶ Muhsin D. Yusuf, 32.

⁹³⁷ İstahrî, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Nşr. M. J. de-Goeje Leyden, 1873, 58.

⁹³⁸ Muhsin D. Yusuf, 32.

Şam kuşatmasına (Temmuz 1148) devam etmiş, ancak seleflerinden daha başarılı olamamıştı. Zaten Haleb'in sahibi Nüreddîn Zengi 1155'te Dimaşk'a da hâkim olmuştu. 1162'de Kudüs kralı Amaury, ölmekte olan Fatimî hanedanının mirasını ele geçirmek için bir proje oluşturmuştu. Nüreddîn Zengi ise aynı amaçla adamları Eyyübî ailesini Mısır'a göndermişti. 1171'de son Fatimî halifesinin ölümü üzerine Salâheddîn Mısır'da bağımsızlığını ilân etmiş ve orada Eyyübî hanedanını kurmuştu. O, 1174'te Nüreddîn Zengi'nin ölümünden sonra Dimaşk'ı Nüreddîn'in oğullarından almış ve 4 Temmuz 1187'de Hattîn'de Guy de Lusignan komutasındaki birleşik Haçlı ordusunu yenilgiye uğrattıktan sonra 2 Ekim 1187'de Kudüs'e girmişti. Savunmacılarından mahrum kalan Antakya, Trablus ve Tire dışındaki diğer şehirler de teslim olmak zorunda kalmışlardı.⁹³⁹

Üçüncü Haçlı Seferi Akka'nın önlerine Fransa'dan Philip Augustus ve İngiltere'den Richard'ı getirmişti. Akka 19 Temmuz 1191'de teslim olmuştu. Savaşanlar arasındaki bir ateşkes Yafa'dan Tire'ye kadar olan sahili Haçlılara bırakmıştı. Yeniden ele geçiremedikleri Kudüs'ün temerrüde düşmesiyle Akra bundan sonra krallığın başkentiydi. Salâheddîn'in 1193'te ölümü sayısız varisi arasında anlaşmazlık yarattı. İmparator II. Friedrich, Mısır Eyyübî sultanı el-Meliku'l-Kâmil ile Kudüs'ün ve stratejik önemi olmayan diğer yerlerin teslimi için müzakere etmek için anlaşmazlıktan yararlanmıştı. Franklarla ittifak yapan Salâheddîn'in oğulları ve amcaları el-Meliku'l-Kâmil, Gazze yakınlarında birleşen Suriye ve Frank güçlerini 1244'te ezen ve Mısırlıların geri dönmesini sağlayan Harezmîlerin yardımını isteyerek Kudüs'ü, Şam'ı ve Humus'u işgal etmişti.⁹⁴⁰

Yedinci Haçlı Seferi, St. Louis'i Mısır seferine yaptığı kontrolden sonra Suriye'ye getirmişti. Dört yıl (1250-4) boyunca sahil kasabalarının tahkimatı ile uğraşmıştı. Latin krallığına son darbeyi Memlûk sultanları Baybars, Kalavun ve onların oğlu Melik el-Eşref yapmıştı. Akra, 31 Mayıs 1291'te düşmüştü. Sonraki aylarda Sur, Hayfa, Sayda, Beyrut ve Tartus alındı veya tahliye edilmişti. Hayfa ve Kayseriye arasındaki heybetli kale Atlit ise en son teslim olmuştu (14 Ağustos 1291). Böylece Suriye'deki Frank kolonilerinin sonu gelmişti.⁹⁴¹

İbnu'l-Es r, Zengi'nin 1127'de Musul'daki atabeylik görevine başladığı sırada Dimaşk'a giden bütün yolların kesildiğini, ancak karadan veya Rahbe'den oraya ulaşılabilirdiğini, tüccarların ve yolcuların korktukları için büyük zorluklara katlanarak malları ve canlarının güvenliği için Arapların buldukları yerlerin yakınından geçerek seyahat edebildiklerini belirtmektedir.⁹⁴² Bu anlatım Haçlı devletlerinin Suriye ticaretini ve ekonomik yapısını olumsuz yönde etkiledikleri gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu meyanda modern Batılı tarihçilerin Haçlıların varlığının Suriye ekonomisi ve ticareti için olumlu sonuçlar doğurduğu yönündeki görüşlerine katılmak da pek mümkün görünmemektedir. H. Lammens, C. E. Bosworth, *Encyclopedia of Islam*'da "al-Shām" maddesinde "Haçlıların bölgeden

⁹³⁹ H. Lammens, C.E. Bosworth, "al-Shām -2. History. (a) to 1918", EI, IX, 267.

⁹⁴⁰ H. Lammens, C.E. Bosworth, "al-Shām", 267.

⁹⁴¹ H. Lammens, C.E. Bosworth, "al-Shām", 267.

⁹⁴² İbnu'l-Esîr, *et-Târîhu'l-Bâhir fî Devleti'l-Atabekiyye*, Nşr. A. A. Tolaymat, Kahire, 1963. 32-34; H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya, 2001, 109.

ayrılışı şaşkırtıcı bir ekonomik refah döneminin sonunu işaret etmektedir. Suriye ticareti tekrar durgunluğa girmiştir.” şeklindeki ifadeleri kabul edilebilir görüş değildir.⁹⁴³

Haçlıların ayrılması ile Avrupa ile ilişkiler yeniden başlamıştı. Memlükler tarafından harap edilen Akka, Tire ve Trablus'un gerilemesi sonucu batılı tüccarlar için Kilikya Ermeni Krallığı önemli hale gelmişti. Şam yakınlarında ve Kıbrıs'ın karşısında Luzinyanların Krallığı ve Avrupa gemilerinin buluşma noktası Beyrut her yıl Venedik, Ceneviz, Katalan, Provençal ve Rodos gemileri tarafından ziyaret ediliyordu. Bu çeşitli toplulukların bundan böyle temsilcileri olarak, Memlükler ve onlar tarafından resmen tanınan konsolosları vardı. Öte yandan, Kahire hükümeti onları "rehine" olarak görüyordu. Onları yalnızca kendi yetkileri altındakilerden değil, aynı zamanda korsanların düşmanlık eylemlerinden de sorumlu tutmaktaydı. Konsoloslar hacıları korumakta ve gerektiğinde yerli Hıristiyanlar adına müdahale etmekteydi. Böylece, müteakip yüzyıllarda geliştirilecek olan kapitülasyonlar sistemine geçilmişti.⁹⁴⁴

Frankların ve Avrupa donanmasının savaş gemilerinin geri dönmesinden sonra Akdeniz'e hükmeden Memlükler, müreffeh Akka, Tire ve Trablusgarp'ı bile hariç tutmadan sahil kasabalarını harap etmeye başlamışlardı. Sayda ve Beyrut'taki kaleleri yıkmışlar ve Trablus'u kıyıda iki mil uzakta yeniden inşa etmişlerdi. İdari açıdan, eski Eyyübî mahallelerini korumuşlar ve Suriye'yi *memleke* adı verilen Şam, Halep, Hama, Trablus, Safed ve Kerek'ten oluşan altı ana bölgeye ayırmışlardı.⁹⁴⁵

Araştırmacı Muhsin D. Yusuf, Suriye'de ekili alanların XII. yüzyılda Zengiler devrinde geliştiğini tahmin etmektedir.⁹⁴⁶ Biz buna katılmaktayız. Zira, İbn Havkal'ın eserini XII. yüzyılın sonlarında istinsah eden kişinin özel olarak kendi dönemine ait düştüğü notta, 570/1174'de Haleb'in eskisinden daha güzel, daha mamur, daha kalabalık, alimlerinin ve reislerinin daha çok, kalesinin ise hiç kimsenin alamayacağı kadar müstahkem olduğunu belirtmesi bunu ispat eder niteliktedir.⁹⁴⁷ Haleb'in gelişmişliği, Dimaşk ve diğer Suriye şehirleri için de düşünülmeli, aynı zamanda kırsal kesimde yaşayan halkın refah seviyesinin de buna paralel olarak yükseldiği sonucuna varılmalıdır.

Hamdanîler döneminde Suriye'nin kuzey kesiminde ve Cezire'de devlet arazisi çok artmıştı. Suriye'nin Fatımî topraklarında ekilen arazinin yüzde kaçının devlet arazisi olduğu net değildir. Ancak, öyle görünüyor ki çok da yüksek değildi. Ancak bu tür topraklar Selçukluların gelişinden sonra çok arttı. Sıbt İbnu'l-Cevzî, bize sadece Remle bölgesindeki devlet arazisinden elde edilen zeytin veriminin 1072'de 300.000 dinar değerinde olduğunu söylüyor. Ayrıca Selçukluların "toprağı kendileriyle bu bölgenin köylüleri arasında ikiye bölmeye karar verdiklerini" anlatıyor. Başka bir deyişle, Selçuklular devlet arazisini (zeytin ağaçlarının ekildiği arazi hariç) köylülere kiraladılar ve her

⁹⁴³ H. Lammens, C.E. Bosworth, "al-Shām", 269.

⁹⁴⁴ H. Lammens, C.E. Bosworth, "al-Shām", 269.

⁹⁴⁵ H. Lammens, C.E. Bosworth, "al-Shām", 268.

⁹⁴⁶ Muhsin D. Yusuf, 46.

⁹⁴⁷ İbn Havkal, 163.

iki taraf da mahsulün yarısını aldı. Bu arazinin Fatımiler döneminde de devlet arazisi olup olmadığını bilmiyoruz, ancak Selçuklular tarafından özel araziden devlet arazisine çevrilmiş olması muhtemeldir. Belki de sahiplerinin çoğu öldüğü ve diğerleri göç ettiği için Selçuklular bu topraklara el koymuşlardı. Bu açıklama muhtemelen Sıbt İbnu'l-Cevzî'nin bize Remle'nin (ve çevresinin) harabe halinde olduğunu söylemesinden kaynaklanmaktadır. Selçuklular, topraklarını işlemek için başka yerlerden köylü getirmişlerdi.⁹⁴⁸

Kuzeyde, arazinin tamamı olmasa da çoğunun devlete ait olduğu görülüyor. Artan Haçlı tehdidi yüzünden Haleb bölgesinde oturan yerli halktan bazılarının yurtlarını bırakıp göç etmek eğiliminde olduklarını gören Selçuklu meliki Rıdvan, 1111 yılında halkın göçünü önlemek ve onları toprağa bağlamak amacıyla Haleb Selçuklu hazinesine ait 60 parsel işlenmemiş araziye çok ucuz fiyatlarla yerli halka bir saat içinde satmıştı.⁹⁴⁹ XII. yüzyılda Selçuklu yetkilileri o kadar çok köy satmıştı ki, XIII. yüzyılın başında Haleb bölgesinde tamamen sakinlerine ait 820'den fazla köy ve kısmen devlete ait sadece 200 köy vardı.⁹⁵⁰

X-XI. yüzyıllarda Suriye'de yetiştirilen mahsullerin en önemlileri şunlardı: buğday, arpa, mercimek, bakla, fasulye, nohut, acı bakla, sorgum, pirinç, bezelye, fiğ, susam, aspir, salatalık, Yahudi ebegümece, patlıcan, şalgam, kuşkonmaz, karnabahar, lahana, soğan, sarımsak, yulaf, inci darı, kara kimyon, kenevir, kereviz, marul, su teresi, mantar, kabak, su kabağı veya kabak, karpuz, kavun, turp, fıstık, şeker kamışı, safran, pamuk, çivit, nane, zencefil, kimyon, anason, hardal, kişniş, zeytin, üzüm, çınar, elma, hurma, incir, sumak, muz, portakal, ağaç kavunu, badem, nar, erik, siyah erik, şeftali, dut, armut, ayva, ceviz, junabe fındık, muşmula, kiraz, keçiboynuzu, hurma ve çok çeşitli çiçekler.⁹⁵¹

Şeker kamışı yetiştiriciliği, endüstriyel değeri nedeniyle oldukça önemli ve yaygındı. XI. yüzyılın sonuna kadar bu mahsulün yetiştirildiği başlıca merkezler Trablus, Beyrut, Sidon, Tire, Akka, Tiberias ve Filistin idi. Kıyı bölgesinde şeker kamışı yetiştiriciliği o kadar büyüktü ki, şeker kamışından rafine edilen büyük miktarlarda şeker birçok ülkeye ihraç edilmekteydi. Daha sonraki dönemlerde Ürdün Vadisi, kıyı ovasının yanı sıra bu mahsulün yetiştirilmesi için çok önemli bir alandı.⁹⁵²

Bir diğer önemli sanayi ürünü ise pamuktu. Ana merkezler Filistin, Tiberias'ın kuzeyindeki Ürdün Vadisi ve Haleb idi. Ayrıca kuzey Suriye'deki ve Cezire'deki geniş alanların pamuk yetiştirmek için kullanıldığını tahmin edebiliriz.⁹⁵³

⁹⁴⁸ Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zemân fi Târîhi'l-Âyân (449-499)*, Tahkik M. E. Hinn, K. M. el-Hakkat, Beyrut, 2013, XIX, 249; Muhsin D. Yusuf, 30.

⁹⁴⁹ İbnu'l-Adîm, *Zubdetu'l-Haleb min Târîhi Haleb*, Nşr. S. Dahhan, Dimaşk, 1951-68, II, 141, 157; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara, 1989, 214-215.

⁹⁵⁰ Muhsin D. Yusuf, 30.

⁹⁵¹ Muhsin D. Yusuf, 34-35.

⁹⁵² Muhsin D. Yusuf, 40.

⁹⁵³ Muhsin D. Yusuf, 41.

Suriye’de cam sanayi oldukça gelişmişti. Çok çeşitli ve kaliteli cam üretimi yapılmakta ve ihraç edilmekteydi. Haleb’in cam çarşısında o kadar çok ve çeşitli cam vardı ki, buradan dünyanın değişik ülkelerine götürülmekteydi.⁹⁵⁴

Musul Atabeyliği zamanında kumaş tüccarları getirdikleri mallardan satamadıkları kumaşları şehrin dışına çıkaramamaktaydılar. Bezzaz kabızmalı ve görevlisi, mevcut gümrük resmi uyarınca oluşan hükümler çerçevesinde onun bu kumaşlarını alıp götürmesini engellemekte, bunlara el koymakta idiler. Âdet ve uygulama bu şekilde cereyan etmekteydi.⁹⁵⁵ Bu uygulamanın ne zaman oluşturulduğu bilinmemekle birlikte, Atabey Nureddin Arslanşah (1193-1211) zamanında yürürlükten kaldırıldığı görülmektedir.⁹⁵⁶

İbnu’l-Adîm’in coğrafyacı el-İdrîsî’den yaptığı kayıta, Türkistan’dan gelen Karahanlı tüccarlarının Suriye’ye kadar geldikleri görülmektedir. Buna göre, Rebiülevvel 505/Eylül 1111’de beraberinde beş yüz yük çeşitli ticaret malları bulunan Hucend’li Ebû Harb İsa b. Zeyd b. Muhammed adındaki fakih bir tacir Haleb’e gelmişti.⁹⁵⁷

2. Eyyûbîler Zamanında Ekonomik Durum

1174-1260 tarihleri arasında Suriye’de Eyyûbî hâkimiyeti zamanında ekonomik durum hiç de iç açıcı görünmemektedir. Salâheddîn’in bastırdığı *Nâsırıyye (Mısır)* dirhemleri ve dinarları onun 1193’te ölümünden sonra da tedavülde kalmıştı. Mısır, Sûrî, Mu‘minî dinarları muamelatta kullanılmıştı. el-Âdil 611/1214’te siyah dirhemler denilen yeni bir dirhem çeşidi piyasaya sürmüş ise de bu tutunmamış ve kısa sürede kaldırılmıştı. Para ihtiyacı sebebiyle devlet adamları sık sık müsadere yoluna başvurmuşlardı.⁹⁵⁸ Salâheddîn’in ölümünden sonra Suriye de dahil bütün ülkede para sıkıntısı had safhaya ulaşıncaya yasaklanmış olan içki, kumar, fuhuş, afyon serbest bırakılmış ve bunlardan mukûs adı altında vergi alınmaya başlanmıştı. Sarayın masrafları için esnafın mallarından bir kısmına da el konulmuştu. İçki ve fuhuş vergisi iltizam yoluyla satılmaktaydı. Komutanlardan borç para alınarak askerlerin ve memurların maaşları ödenememeğe başlanmıştı. Sonunda halkın mallarının bir kısmına da el konulmuştu. 1196, 1199, 1200-1201 yıllarındaki Dimaşk kuşatmaları sırasında el-Adil para tükenince tüccarlardan borç para almak zorunda kalmıştı. Büyük bürokratların ve onların yakınlarının şahsi malları müsadere edilmişti. Bunun üzerine bunların bir kısmı Haleb’e gitmişlerdi.⁹⁵⁹

Mısır’a ek olarak, Eyyûbîler Suriye’de diğer tüm komşularıyla ticaret yaptılar. Suriyeli tüccarlar, Karadeniz kıyısındaki Trabzon’un Bizans pazarlarında, Selçuklu Anadolu’sunun kuzey doğusunda Sivas’ta veya güney kıyısında Antalya’da Iraklı veya Rus tüccarlarla buluşmuştu. Latin

⁹⁵⁴ Zakeriya Kazvîni, *Âsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İ‘bâd*, Nşr. F. Wüstenfeld, Göttingen, 1848, 122.

⁹⁵⁵ İbnu’l-Esîr, *el-K mil fi’t-Târih*, Çev. A. Özeydin, A. Ağrakça, *İsl m Tarihi, İbnu’l-Es r, el-K mil fi’t-Târih Tercümesi*, İstanbul, 1987, XII, 248.

⁹⁵⁶ İbnu’l-Es r, XII, 248.

⁹⁵⁷ İbnu’l-Adîm, *Bugyetu’t-Taleb fi Târihi Haleb*, Çev. A. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, Ankara, 1982, 91.

⁹⁵⁸ R. Şeşen, *Salahaddin’dan Baybars’a Eyyubiler – Memluklar (1193-1260)*, İstanbul, 2007, 312.

⁹⁵⁹ R. Şeşen, 312-313.

devletleri ve İtalyan şehirleriyle ticaret daha da kapsamlıydı. XII. yüzyıl boyunca Pisa, Cenova ve Venedik her şeyden önce Mısır ile ticari bağlarını geliştirmişlerdi. XIII. yüzyılda İtalyanlar, Şam ve Haleb gibi Suriye şehirlerindeki pazarlara girmişlerdi ve buradan ağırlıklı olarak tekstil, bakır, gümüş ve safran satıp baharat, pamuk ve kumaş satın almaktaydılar. Venedikliler, Haleb Eyyübîleri ile XIII. yüzyılın ilk yarısında birkaç kez yenilenen ve ticari vergiler, kişisel güvenlikleri ve mallarının, mülklerinin güvenliği ile ilgili önemli ayrıcalıklar elde eden ticari anlaşmalar imzalamışlardı.⁹⁶⁰

Yâkût el-Hamevî, Haleb'in kuzeyinde büyük bir kale olduğunu belirttiği ve XIII. yüzyıl başlarında Haleb'de hâkim olan Yarukoğulları Türkmen Beyliği'nin elinde bulunan Tell Bâşir'in halkının Hıristiyan Ermenilerden oluştuğunu, rabazında (sur dışında) çarşılarının bulunduğu mamur bir yerleşim yeri olduğunu yazmakta, buranın ticari önemine işaret etmektedir.⁹⁶¹

Hisbe kurumu ile ilgili eserini Salâheddîn Eyyübî'ye ithaf eden Taberiyye kadısı Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzerî, yaşadığı XII. yüzyılda Suriye'nin şehirlerinde üretim, meslekler, kurumlar, ticarete konu olabilecek emtia hakkında oldukça geniş bilgiler vermektedir.⁹⁶² Burada Zengiler döneminde Suriye şehirlerinin zenginliğinin izlerini görmek mümkündür.

3. Türkiye Selçukluları'nın Suriye İle Ticari İlişkileri

Türkiye Selçukluları ile ticari ilişkilerde Kilikya Ermeni Krallığı önemli bir ara bölge olarak görünmektedir. Birbirine yakın olan Humus ve Necme kaleleri, Amanos dağının kuzeyine doğru Maraş ile Tell Hamdun'un arasında bulunuyorlar ve yukarı Kilikya'da, Suriye geçitlerini muhafaza ediyorlardı.⁹⁶³ Kilikya Ermenileri fırsat buldukça bu geçitleri kapatarak Anadolu-Suriye büyük kervan yolunu işlemez hale getiriyorlardı. Türkiye Selçukluları sultanlarının hemen hepsinin bu tür faaliyetlere karşı Kilikya bölgesine ordu gönderdikleri ve ticareti tekrar sağlıklı bir şekilde yürütmek için çaba sarf ettikleri görülmektedir. Bu tür saldırılara Mısır Memlûk Devleti'nin de müdahalede bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1274 senesinde Anadolu'dan Suriye'ye, Türkmen at ve katırları götüren bir kervanın Ermeniler tarafından Göynük'de soyulması üzerine Sultan Baybars Kilikya üzerine sefere çıkmıştı.⁹⁶⁴

Kayseri'den bir yol Göksun – Maraş üzerinden Haleb'e gidiyordu. Bu yol üzerinde kervansaraylar inşa edilmişti. Bunun dışında Kayseri – Sarız (Kara Kilise) – Hurman – Elbistan –

⁹⁶⁰ Anne Marie Eddé, “Bilād al Shām, from the Fātimid conquest to the fall of the Ayyūbids (359-658/970-1260)”, *The New Cambridge History of Islam, Vol. 2. The Western Islamic World Eleventh to Eighteenth Centuries*, Ed. M. Fierro, Cambridge, 2011, 192.

⁹⁶¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Tahkik: F. A. el-Cundî, Beyrut (tarihsiz), II, 47.

⁹⁶² Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzerî, *Kitâbu Nihâyetu'r-Rutbe fî Talebi'l-Hisbe*, Nşr. M. M. Ziyâde, Kahire, 1946.

⁹⁶³ *Başkumandan Sımbat Vekayinamesi (951-1334)*, Çev. H. Andreasyan, İstanbul, 1946, (TTK Kütüphanesi Basılmamış Tercüme), 57 (dipnot 4).

⁹⁶⁴ Makrîzî, *es-Sulûk lî Ma'rîfeti Duveli'l-Mulûk*, Tahkik: M. Abdulkadir Ata, Beyrut, 1887, II, 90; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1969, 296.

Akça Derbend – Göynük – Delük – Halep yolu da vardı ve son derece işlek olup, hem askeri, hem de ticari yol olarak kullanılmaktaydı.⁹⁶⁵

Kayseri-Elbistan arasında, Anadolu ile Suriye ve Irak kervanlarının işlediği milletlerarası büyük bir kervan yolu üzerinde Karahisar ovasında kurulan Yabanlu Pazarı XII. yüzyılda çok meşhurdu. Buraya içlerinde Suriye’li tüccarların da bulunduğu yabancı tüccarlar gelirler, mallarını birbirlerine satarlardı. Bu pazarda başlıca Türk, Rum köle ve cariyeleri, güzel at ve katırlar, atlas, saklatun kumaşlar, kunduz ve samur kürkleri satılırdı.⁹⁶⁶

Burada özellikle Ayas limanı ön plana çıkmaktadır. 1327’de ölen ünlü coğrafyacı Şeyhu’r-rabve ed-Dimaşkî, Ayas’ın Suriye’nin Akdeniz sahillerindeki en büyük şehirlerinden birisi olduğunu belirtmektedir.⁹⁶⁷ Müslümanlar Trablus, Akka ve diğer sahil şehirlerini Franklardan kurtarıncaya Suriye’deki Müslümanlara ait limanlara Franklar daha az gelmeğe başlamışlardı. Hıristiyanlara ait olduğu için Ayas tarafına önem vermişlerdi. Ayas, kara ve deniz tüccarları için meşhur bir liman, önemli bir toplanma yeri olmuştu.⁹⁶⁸

Kervan yolları ile Ayas’a her türlü baharat, çivit ve ipekli kumaş gelmekte, bunlar ve deri, ince keçi kılı, pamuk, canlı hayvan, esirler vb. mallar gemilere yüklenmekteydi. Bu gemiler dışarıya götürmek üzere Ayas’a şarap, zeytin yağı dokumalar ve diğer eşyalar getirirler, Ayas – Kıbrıs, Suriye – Mısır sahilleri arasında işlek bir ticaret oluştururlardı. Konya’ya gidecek Avrupa emtiasının bir kısmı da Ayas’tan geçmekteydi. Bu dönemde Ayas limanına Akdeniz’in her tarafından gelen gemiler uğradığı gibi, Moğol hanlarının tebası ile Suriyeli ve Iraklılar da buraya ticaret için gelirlerdi. Papaların şiddetli yasaklamalarına rağmen Hıristiyan gemicileri ve tüccarları Ayas’ta Müslüman tüccarları ile doğrudan temasa geçerlerdi. Bunlar arasında en faal rol oynayan Venediklilerin Ayas’ta bir balyos tarafından yönetilen kolonileri vardı. Bunlar, ülkenin iç tarafından gelen derileri işlemek ve ince keçi kılı ile ipekten kumaşlar (camelot) dokumak üzere Ayas’ta faal bir sanayi hayatı da kurmuşlardı. Cenevizliler de onlardan geri kalmıyorlardı. Venedik ve Ceneviz rekabeti 1294’te Ayas’ta kanlı bir savaşa sebep olmuştu. Marsilya ve Barselona’dan gelen tüccarlara da burada sıkça rastlanılmaktaydı. Bu faaliyetlerden önemli vergi sağlayan Ermeni kralları da ticareti teşvik etmek için çaba sarf etmekteydiler. En büyük tehlike Mısır Memlük Devleti’nden gelmekteydi. Bunlar 1285’te ağır vergi istemeye başladılar ve 1323’te Ayas’ın gümrük vergilerinin yarısına el koydular. Bu ağır vergi yükü altında Ermeni kralları tüccarlardan aldıkları vergileri arttırmaya başlayınca ticaret olumsuz yönde etkilenmeye başladı.⁹⁶⁹

⁹⁶⁵ F. Sümer, *Yabanlu Pazarı*, İstanbul, 1985, 4.

⁹⁶⁶ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 293.

⁹⁶⁷ Şeyhu’r-rabve ed-Dimaşkî, *Nuhbetu'd-Dehr fi Acâ'ibu'l-Berr ve'l-Bahr*, Nşr. A. Mehren, Leipzig, 1923, 214.

⁹⁶⁸ Ebû'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, Çev. R. Şeşen, *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, İstanbul, 2017, 214.

⁹⁶⁹ B. Darkot, “Ayas”, *İA*, II, 43.

1266'da Baybars'ın iki büyük ordusu Hetum'un yokluğunda Suriye'de Hama'nın komutanı el-Mansur Sis ve Mamistra'yı, Kalavun komutasındaki diğeri ise güneydeki Ayas, Adana ve Tarsus kentlerini yağmalamıştı. Hetum'un iki oğlu Toros ve Leon, babalarının yokluğunda işgalcileri püskürtme sorumluluğunu üstlendiler. İki kardeş, Amanos dağlarının güney ucundaki Suriye Kapıları geçidinin yanında konumlandılar, ancak savunma konumları Memlüklerin gücüyle boy ölçüşemezdi. Toros savaşta öldürüldü ve Leon esir alındı. İki yıl sonra 1268'de Bohemondo Trablus'tayken Baybars Antakya'ya saldırdı ve halkını katletti. Bu intikam dolu askeri seferler sonucunda Sis, Mamistra, Adana, Tarsus, Ayas ve Frank Antakya Prensiği harabeye dönmüştü.⁹⁷⁰ 1281'de Suriye'ye girerek ilerleyen Moğol ordusu Hama ve Humus arasında bir yerde Memlük ordusu tarafından bozguna uğratıldıktan sonra durumdan yararlanan Suriye Türkmenleri kış mevsiminde Kilikya'ya girmiş ve Ayas'a kadar ilerlemiş, bölgeyi yağmalamışlar, buralardaki Ermenileri bölgeden sürmüşlerdi. Türkmenler Tell Hamdun'a kadar ilerlemişler, ganimetleri ile geri dönmüşlerdi. Böylece, Moğol ordusu ile Haleb'e kadar giderek burada tahribatlar yapan Ermenilerden intikam almışlardı.⁹⁷¹

Asya içleriyle olan münasebetlerin Ayas üzerinden gelişmesi Ermenistan'ın ilerisinde bulunan bölgelerin halkına da fayda sağlıyordu. Bunlar Ayas'da son bulan yollardan sahile inebiliyorlar ve Batı'nın tacir milletleriyle orada ürünlerinin alışverişini yapıyorlardı. Suriye Müslümanları tarafından Ayas pazarına büyük miktarda pamuk sevk edilmekteydi⁹⁷² ve anlaşıldığına göre, orada Yusuf el-Bağdadî adında birinin daimi acentesi vardı.⁹⁷³

Venedik Cumhuriyeti 1320 tarihinde kendi tebaasından olup da Ermenistan'dan Suriye'ye geçmek isteyenlere zorluk çıkarılmamasını sağlamak için Kral V. Léon nezdinde teşebbüste bulunmuştu. Kral da Müslümanlarla savaş halinde bulunmadıkça tüccarlara bunun için tam bir serbesti vereceğini beyan etmişti.⁹⁷⁴

Cenovalı tacirler batıdan Ermenistan'a şarap, zeytinyağı, buğday, arpa, çuha, her türlü kumaş getiriyorlar⁹⁷⁵ ve oradan zencefil, karabiber gibi baharat, çivit, şeker, Brezilya ağacı⁹⁷⁶ işlenmemiş iplik haline sokulmuş pamuk⁹⁷⁷ cendales (sandal ağacı), bougran,⁹⁷⁸ demir, deri, koyun, öküz, eşek, beygir ve hatta esir alıp götürüyorlardı.⁹⁷⁹ Eğer esirler Hristiyan ise bunları ne doğrudan doğruya, ne de vasıtalı olarak Müslümanlara satmaya cevaz yoktu. Cenovalı tacirler bütün bu malları

⁹⁷⁰ Jacob G. Ghazarian, *The Armenian Kingdom in Cilicia During The Crusades*, London – New York, 2000, 58-59.

⁹⁷¹ İbn A'sâl, 261; Makrîzî, *es-Sulûk Li Ma'rifeti Duveli'l-Mulûk*, Cüz II (662-717), Beyrut, 1997, 117; O. Turan, 575-576; F. Sümer, "Çukur-ova Tarihine Dâir Araştırmalar", *TAD*, I, 1963, 11-12.

⁹⁷² V. Langlois, *Le Tresor des Chartes d'Armenie ou Cartulaire de la Chancellerie Royale des Roupèniens*, Venise-Paris, 1863, 197 vd.; W. Heyd, *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, Zweiter Band*, Stuttgart, 1879, 85.

⁹⁷³ V. Langlois, 175; W. Heyd, 85.

⁹⁷⁴ V. Langlois, 181, W. Heyd, 86.

⁹⁷⁵ *Archives de l'Orient Latin*, Tome I, Paris, 1881, 530, 532 vd.

⁹⁷⁶ *Archives de l'Orient Latin*, Tome I, 455, 501-503, 507-509, 516 vd., 519, 525.

⁹⁷⁷ *Archives de l'Orient Latin*, Tome I, 455, 532 vd.

⁹⁷⁸ *Archives de l'Orient Latin*, Tome I, 455, 503.

⁹⁷⁹ *Archives de l'Orient Latin*, Tome I, 503.

kendi memleketlerine götürmezler, onları bütün Ermeni ülkesi kıyılarında ve meselâ Korykos'da⁹⁸⁰ yahut da Suriye sahillerinde yani Beyrut'ta, Akkâ'da, Tur'da⁹⁸¹ satılığa çıkarırlardı. Yapı kerestesini Silifke'den alıp uğramayı umumiyetle çok sevdikleri Dimyat'a naklederlerdi.⁹⁸² İçerilere de birçok seyahat yaparlardı. Ermenistan'daki Cenova kolonisi çok çabuk gelişmiş ve bağımsızlığını erkenden elde etmişti. Bunların konsolosu da vardı⁹⁸³ ve Ermenistan kolonisinin Suriye'de kurulmuş olan merkezi idare ile münasebetini kesmek için Latin Devletlerinin dağılmasını beklememişlerdi. Koloninin merkezi hükümetle olan münasebetleri, Cenova Cumhuriyetinin Doğu Akdeniz'deki murahhas Amiral Benedetto Zaccaria ile Kral III. Léon arasında 1288 senesinde yapılan bir anlaşma ile düzenlenmişti.⁹⁸⁴

Pızalı'lara gelince, bunların giriş ve çıkışta kıymet üzerinden % 2 bir resim ödemekteydi. Diğer İtalyan milletlerine kıyasen mevcut bu himâyesizlik Pızalıları Ayas'a gitmekten menetmiyordu⁹⁸⁵ ve bunlar oradan bütün Ermenistan, Suriye ve Mısır kıyılarında kabotaj yapmaya çıkarlardı. İşlerini daha çok Mısır'la görmek isterler ve oraya kilisenin yasaklarına aldırılmayarak, demir ve kereste tedarik ederlerdi.⁹⁸⁶

Beylikler devrinin ünlü gezgini el-Ömerî de Türkiye'de atın ve diğer büyükbaş ve küçükbaş hayvanların çok sayıda yetiştirildiğinden, hatta bunların bir kısmının İran, Irak, Suriye ve Diyarbakir'e ihraç edildiğinden bahsetmektedir.⁹⁸⁷

602/1205-1206 yılında Gıyâseddîn Keyhusrev Trabzon'u kuşattığında Anadolu'dan, Karadeniz'in kuzeyi ile yapılan ticari ilişkiler durmuş, Rus ve Kıpçak şehirleriyle yapılan kara ve deniz ulaşımı sona ermişti. Yabancı tüccarlar, Türkiye Selçukluları ülkesine girememişler, Türk tüccarları da Karadeniz'in kuzeyine ticari yolculuklar yapamamışlardı. Türk halkı yabancı tüccarların ülkelerine gelememelerinden ve onlarla ticaret yapamamalarından dolayı büyük zarara uğramışlardı. Aynı şekilde Suriye, Irak, İran ve Mısır'dan Anadolu'ya gelen ve Karadeniz'in kuzeyi ile ticaret yapan yabancı tüccarlar da büyük zararlar görmüşlerdi. Bunun üzerine bütün yerli ve yabancı tüccarlar Sivas'ta toplanmışlar ve bu durumun sona ermesini beklemişlerdi.⁹⁸⁸

Şemseddin-i Tebrizi'nin kayb olduğu vakit Mevlânâ, bir kısım arkadaşları ve yakınlarını alarak Suriye'ye hareket etmiş, sınıra gelindiğinde üç yüze yakın silahlı haydutun

⁹⁸⁰ *Archives de l'Orient Latin*, Tome I, 532 vd.

⁹⁸¹ *Archives de l'Orient Latin*, Tome I, 453, 503, 528.

⁹⁸² *Archives de l'Orient Latin*, Tome I, 449, 459, 465, 509 vd.

⁹⁸³ *Archives de l'Orient Latin*, Tome I, 445, 451, 456, 458, 476, 483, 501, 505, 524.

⁹⁸⁴ V. Langlois, 159 vd.

⁹⁸⁵ *Archives de l'Orient Latin*, Tome I, 467, 473, 480-482.

⁹⁸⁶ *Archives de l'Orient Latin*, Tome I, 443 vd., 447 vd., 450, 460, 468, 481 vd., 484 vd., 487 vd., 491 vd.

⁹⁸⁷ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlik'l-Emsâr*, Nşr. Kâmil Salman el-Cubûrî, Beyrut, 1971III, 230-231.

⁹⁸⁸ İbnu'l-Esîr, XII, 201.

saldırısına uğramıştı.⁹⁸⁹ Bu durum Türkiye-Suriye ticaretinin yapıldığı yollarda, özellikle de sınırda güvenliğin çok da sağlanamadığı anlamına gelmektedir. Yukarıda anlatılan olayın Moğol istilası döneminden sonra gerçekleştiğini de hatırlarsak, bu dönemde yol güvenliğinin niçin yok olduğu anlamış oluruz.

Cengiz Han'ın torunlarından Hulagü Han 1255'de büyük bir ordu ile Ortadoğu'yu istila seferine çıktı ve beş yıl içinde İran, Kafkaslar, Anadolu, Irak ve Suriye'de Moğol hâkimiyetini yerleştirerek modern tarihçilerin İran Moğolları İlhanlılar Devleti adını verdikleri devleti kurdu. İnkâr edilemeyen bir olay var ise, o da Suriye ile Anadolu arasında bir alışverişin bulunduğudur. Hülâgü, Abaka, Gazan hanların istilâları (1260-1300) ve Mısır sultanlarının Küçük Ermenistan'a karşı açtığı savaşlarla sık sık engellere uğrayan bu alışveriş, bütün zorluklara rağmen devam ediyor ve *Portella* gümrüğü Ermeni krallarına epeyce gelir getiriyordu.⁹⁹⁰ Birçok Venedik tüccarı da hududu bu noktadan geçerler ve orada istenilen vergileri öderlerdi.⁹⁹¹ Ermenistan'a deniz yoluyla gelen başka Venedik tacirleri de Ayas'da tedârik edilebilecek Suriye ürünleri bulurlardı. Bunun şahidi satın aldıkları altı balya zencefil dolayısıyla yukarıda bahsettiğimiz Michael ile Paolo Morosini'dir. Bunlar ayrıca on sekiz çuval Haleb pamuğu da götürmüşlerdi. Pegolotti de burasını, pamuk üretimi vesilesiyle "*Sciame di Soria*" diye isimlendiriyor ve ürünlerini Hama, Haleb, Akka ve Lazkiye ürünleriyle mukayese ediyordu. Bu da belirtilen dört şehrin Şam bölgesi içinde olmadığını göstermektedir.⁹⁹²

Moğollar ne zaman Suriye'yi işgal etse toplu bir kaçış başlamış ve birçok insan Mısır'a göç etmişti. Bunu bazen yetkililerin emriyle, bazen de kendi iradeleri dışında yapmışlardı. Bu tür toplu kaçışlar 1259, 1260, 1261 ve yine 1299 yılları için rapor edilmektedir.⁹⁹³

Sonuç

Haçlılar zamanında tüccarlar ve yolcular korktukları için büyük zorluklara katlanarak malları ve canlarının güvenliği için Arapların buldukları yerlerin yakınından geçerek seyahat edebilmekteydiler. 1072-1174 yılları arasında Selçuklular ve Zengilerin hâkimiyetleri zamanında Suriye'nin iktisadi yükselişi Haçlı devletlerinin bütün olumsuzluklarına rağmen devam etmişti. Suriye'de ekili alanlar Zengiler devrinde gelişmişti. 1174'de Haleb eskisinden daha güzel, daha mamur, daha kalabalık, alimlerinin ve reislerinin daha çok, kalesinin ise hiç kimsenin alamayacağı kadar müstahkem olduğu anlaşılmaktadır. Türklerin hâkimiyetinde bulunan Kuzey Suriye o kadar gelişmişti ki Hucend'li Ebû Harb İsa b. Zeyd b. Muhammed adındaki fakih bir tacir Haleb'e gelmişti. 1174-1260 tarihleri arasında Suriye'de Eyyûbî hâkimiyeti zamanında ekonomik durum hiç de iç açıcı

⁹⁸⁹ Ahmed Eflâkî, *Menâkibu'l-Ârifîn*, Çev. Tahsin Yazıcı, *Âriflerin Menkabeleri*, İstanbul, 1973, I, 3/122.

⁹⁹⁰ Ermeni kralları 1323 senesinden sonra, Portella ve Ayas gümrükleri gelirinin yarısını Mısır sultanlarına bırakmak zorunda kalmışlardır (Caesaris Baronii, *Annales Ecclesiastici*, Tome 24, 1313-1333, Paris, 1880, No. 9; XXIV, 255).

⁹⁹¹ V. Langlois, 167, 183 (1307 ve 1321 tarihli anlaşma metinleri).

⁹⁹² Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, Ed. A. Evans, Cambridge-Massachusetts, 1936367.

⁹⁹³ E. Ashtor, 290.

değildi. Bunu özellikle bastırılan paralardan takip edebilmekteyiz. 1260'dan sonraki Türk Memlüklerin devri Moğol saldırılarına rağmen bölgeden Haçlı varlığının kaldırılması ve ekonomik gelişmelerin tekrar ivme kazanması ile neticelenmişti.

Bu dönemde Türkiye Selçukluları özellikle Çukurova üzerinden ve Torors geçitlerinden Suriye'ye bağlanmış ve ticaret kesintisiz olarak devam etmişti.

Kaynakça

- Ahmed Eflâkî, *Menâkibu'l-Ârifîn*, Çev. Tahsin Yazıcı, *Âriflerin Menkâbeleri*, 2 cild, İstanbul, 1973.
- Archives de l'Orient Latin*, Tome I, Paris, 1881.
- Ashtor, E., *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, London, 1976.
- Aynî, *İkdu'l-Cumân fî Târîhi Ehli'z-Zemân*, Tahkik: M. R. Mahmud, Kahire, 2007.
- Başkumandan Sımbat Vekayinamesi (951-1334)*, Çev. H. Andreasyan, İstanbul, 1946, (TTK Kütüphanesi Basılmamış Tercüme),
- Caesaris Baronii, *Annales Ecclesiastici*, Tome 24, 1313-1333, Paris, 1880.
- Darkot, B., "Ayas", *İA*, II, 43.
- Dimaşkî, Şeyhu'r-rabve, *Nuhbetu'd-Dehr fî Acâ'ibu'l-Berr ve'l-Bahr*, Nşr. A. Mehren, Leipzig, 1923.
- Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravdateyn fî Ahbâru'd-Devleteyn*, Tahkik: İ. Şemseddin, 5 cild, Beyrut, 2002.
- Ebû'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, Çev. R. Şeşen, *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, İstanbul, 2017.
- Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebû'l-Fidâ*, Nşr. M. Dayyûb, 2 cild, Beyrut 1997.
- Eddé, Anne Marie, "Bilâd al Shâm, from the Fâtimid conquest to the fall of the Ayyûbids (359-658/970-1260)", *The New Cambridge History of Islam*, Vol. 2. *The Western Islamic World Eleventh to Eighteenth Centuries*, Ed. M. Fierro, Cambridge, 2011, 161-200.
- Ghazarian, Jacob G., *The Armenian Kingdom in Cilicia During The Crusades*, London – New York, 2000.
- Heyd, W., *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*, *Zweiter Band*, Stuttgart, 1879.
- Kayhan, H., *Irak Selçukluları*, Konya, 2001.
- İbn A'sâl, Mufaddal b. Ebi'l-Fezâil, *en-Nehcu's-Sedîd 1-2*, Tahkik: M. K. İzzeddîn Ali es-Seyyid, Dimaşk, 2017.
- İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-A'lâiye fî'l-Umûri'l-A'lâiye*, Çev. M. Öztürk, 2 cild, Ankara 1996.
- İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlik'l-Emsâr*, Nşr. Kâmil Salman el-Cubûrî, 27 Cild, Beyrut, 1971.
- İbn Havkal, *Kitâbu Sûratu'l-Arz*, Beyrut, 1992.
- İbn Nazif el-Hamevî, *et-Târîhu'l-Mansûrî*, Tahkik: Ebû'l-'İyd Dûdû, Dimaşk 1981.
- İbn V sil, *Muferricu'l-Kur b fî Ahb ri Ben Eyy b*, Nşr., C. eş-Şeyyal, Kahire, 5 cild, 1953-60.
- İbnu'l-Adîm, *Bugyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb*, Çev. A. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, Ankara, 1982.
- İbnu'l-Adîm, *Zubdetu'l-Haleb min Târîhi Haleb*, Nşr. S. Dahhan, 3 cild, Dimaşk, 1951-68.
- İbnu'l-Esîr, *el-K mil fî't-Târîh*, Çev. A. Özaydın, A. Ağırakça, *İsl m Tarihi, İbnu'l-Es r, el-K mil fî't-Târîh Tercümesi*, İstanbul, 1987.
- İbnu'l-Esîr, *et-Târîhu'l-Bâhir fî Devleti'l-Atabekiyye*, Nşr. A. A. Tolaymat, Kahire, 1963.
- İstahrî, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Nşr. M. J. de-Goeje Leyden, 1873.
- Kayhan, H., *Irak Selçukluları*, Konya 2001.
- Lammens, H., Bosworth, C. E. "al-Shâm -2. History. (a) to 1918", *EI*, IX, 262-273.
- Langlois, V., *Le Tresor des Chartes d'Armenie ou Cartulaire de la Chancellerie Royale des Roupèniens*, Venise-Paris, 1863.
- Makrîzî, *es-Sulûk li Ma'rifeti Duveli'l-Mulûk*, Tahkik: M. Abdulkadir Ata, Beyrut, 1987.
- Mukaddesî, *Ahsenu't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Nşr. M. J. de-Goeje, Leyden, 1906.
- Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, Çev. A. Tarzî, Ankara, 1994.
- Pegolotti, Francesco Balducci, *La Pratica della Mercatura*, Ed. A. Evans, Cambridge-Massachusetts, 1936.

- Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zemân fî Târîhi'l-Âyân (449-499)*, Tahkik M. E. Hinn, K. M. el-Hakkat, Beyrut, 2013.
- Sevim, A., *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara, 1989.
- Sümer, F., “Çukur-ova Tarihine Dâir Araştırmalar”, *TAD*, I, 1963, 1-98.
- Sümer, F., *Yabanlu Pazarı*, İstanbul, 1985.
- Şeşen, R., *Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler – Memluklar (1193-1260)*, İstanbul, 2007.
- Şeyzerî, Abdurrahman b. Nasr, *Kitâbu Nihâyetu'r-Rutbe fî Talebi'l-Hisbe*, Nşr. M. M. Ziyâde, Kahire, 1946.
- Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1969.
- Turan, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1984.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Tahkik: F. A. el-Cundî, 5 cild, Beyrut (tarihsiz).
- Yazıcı, T., “Halep”, *TDVİA*, XV, 239-244.
- Yusuf, Muhsin D., *Economic Survey of Syria During the Tenth and Eleventh Centuries*, Berlin, 1985.
- Zekeriya Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İ'bâd*, Nşr. F. Wüstenfeld, Göttingen, 1848.

**Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Kadar Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye'de
Arap Sosyalist Baas Partisi (1789-2023)**

Hüseyin Şeyhanlıoğlu*

---

* Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü,
hseyhanlioglu@gmail.com Gaziantep-Türkiye

Genişletilmiş zet

Her canlı gibi i ve dış sebeplerle, altı asır sonra metal yorgunluğuna uğrayan Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle II. Viyana kuşatmasının başarısızlığından sonra hesaplaşma yaşanmıştır. Bu hesaplaşma ağırlıklı olarak, ancak Nizam-ı Kadimi rnek alırsak kurtulabiliriz şeklinde olmuştur. Yaklaşık bir asır süren Nizam-ı Kadim'e dönme çabaları, zamanın ruhu ve dünya şartlarının değişmesi nedeniyle başarısız olunmuştur.

Özellikle Avrupa ve Rusya ile yapılan savaşlarda, alınan ağır mağlubiyetler sonucu askeri sanayiye olan acil ihtiyaç,  kıtada yaşayan çok kültürlü Müslüman Osmanlı Devletinin, bir asır sonra Avrupa'yı takip etmesini mecburi kılmıştır. III. Selim'in tahta geçişi ve Fransız İhtilali'nin olduğu tarih, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğunun Batılılaşma tarihidir (1789).

Böylece, Nizam-ı Kadim yerine Avrupa esaslı Nizam-ı Cedit (Yeni Düzen) siyaseti toplum, siyaset, eğitim, ekonomi, adalet ve askeri alanda uygulanmaya başlanmıştır. Esasen askeri teknoloji amaçlı, Avrupa'nın rol model alınma süreci, zamanla amacından sapmış ve Osmanlının, siyasi ideoloji dhil Avrupa'yı her alanda örnek aldığı sürece evrilmiştir.

Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğunda Batıcılık (1789-1861), İslamcılık (1861-1908) ve Milliyetçilik (1908-1918) olarak üç ideoloji ortaya çıkmış ve bunlar günümüze kadar başta Türkiye, Irak ve Suriye olmak üzere Osmanlı bakiyesi olan devletleri esaslı olarak etkilemiştir.

Jn Türkler ile başlayan milliyetçilik düşüncesi, Ahmet Rıza zerinden Türk milliyetçiliği yapan İttihat ve Terakki Cemiyeti (1889-1902) ve iktidarına (1908-1918) dönüşürken, Arap Dünyasında da, Katolik Halil Ganem ve Ortodoks Mişel Eflak (1908-1963) zerinden Arap milliyetçiliği yapan Baas Fırkası'na dnşmştir.

Suriye'nin, en az bir asır öncesine dayanan milliyetçi ideolojik hazırlığından sonra, 1946 yılında Fransa'dan bağımsızlığını kazanmasıyla bir yıl sonra kurulan Baas Partisi, 1971 yılından itibaren İngiltere, Fransa ve İsrail'in desteğiyle, günümüze kadar Suriye devletine hkim olmuştur.

Baas ve Hafız Esad'ın fikir babası olan Hıristiyan Salah Biter, Ateist Zeki Arsuzi ve Ortodoks Mişel Eflak'ın Arap Sosyalizmi fikirleri, Baas Partisi altında, Suriye'yi son 10 yılı kanlı ve yarısı yıkılmış olsa da, yarım asrı aşkın bir süredir kontrol etmeye devam etmektedir.

Bu alışmada Osmanlının Batılılaşma sürecinde ortaya öncelikle gayr-i müslimlerle başlayan Jn Türkler, Arap milliyetçiliği, Fransız işgal dönemi, Suriye Baas Partisi'nin ortaya çıkışı, iktidara gelişi ve faaliyetleri tarihsel bakış açısıyla anlatılacaktır.

Çalışmanın amacı Baas ideolojisinin, kadim İslam coğrafyasının ana kaburga bölgesi olan ve Bereketli Hilal olarak bilinen Suriye'nin üzerinde siyasi, sosyal, ekonomik, bürokratik ve askeri etkilerini, açık kaynaklara dayalı olarak yazılı, sözlü ve görsel olarak analiz etmektir.

Çalışmada elde edilen bulgulara göre, Baas Partisi'nin, 1908 yılında Osmanlı İmparatorluğunda iktidara gelen İttihat ve Terakki Fırkası'nın Osmanlı İmparatorlunun yıkımına sebep olduğu gibi ülkelerinin Nizam-ı Kadim yapısını dağıttıkları, çatışma, işgal, bölünme ve yıkımına sebep oldukları görülmüştür.

Yarım asırlık Baas ideolojisinin bölgede Şii, Sünni, terör örgütleri, Türk, Kürt ve Arap gibi etnik farklılıklar olmak üzere diğer kadim haklara karşı, isminin tersi olarak ölüm ve yıkım anlamına geldiği ve Suriye'nin yıkımına ve halkın büyük kısmının ontolojik kırılmalarına sebep oldukları görülmüştür.

Çalışmanın sonunda Suriye'nin sürdürülebilir şekilde yeniden kurulması ve bir bataklığa dönüşmemesi için, iki yıllık bir geçiş sürecinde Astana Zirvesi çatısı altında Türkiye, Rusya ve İran arasında mültecilerin yerlerine geri dönüşü, yeni bir anayasa yapılması, çok partili seçimler, milliyetçiliğin ve çok partili siyasal hayat ve tüm yabancı güçlerin çekilmesi tavsiye edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Batılılaşma, Jön Türkler, Mişel Eflak, Baas Partisi.

Arab Nationalism from the Ottoman Empire to the Present and the Ba'th Arab Nationalist in Syria (1789-2023)

Hüseyin Şeyhanlıoğlu*

---

* Gaziantep University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, International Relations Department, hseyhanlioglu@gmail.com Gaziantep – Türkiye

Extended Abstract

In the Ottoman Empire, which, like every living thing, suffered from metal fatigue six centuries later, due to internal and external reasons, especially the II. after the failure of the siege of Vienna, there was a reckoning. This reckoning has mainly been in the form that we can only be saved if we take the Nizam-ı Kadim (Old Order) as an example. The efforts to return to the Nizam-ı Kadim, which lasted about a century, were unsuccessful due to the spirit of the time and the change in world conditions.

The urgent need for military industry as a result of heavy defeats, especially in the wars with Europe and Russia, made it necessary for the multicultural Muslim Ottoman Empire, which lived on three continents, to follow Europe a century later. The date of III. Selim's accession to the throne and the French Revolution is also the Westernization date of the Ottoman Empire (1789).

Thus, instead of the Nizam-ı Kadim, the European-based Nizam-ı Cedit (New Order) policy began to be implemented in the fields of society, politics, education, economy, justice and military. The process of taking Europe as a role model, mainly for military technology, deviated from its purpose over time and evolved as the Ottomans took Europe as an example in every field, including political ideology.

In this process, three ideologies as Westernism (1789-1861), Islamism (1861-1908) and Nationalism (1908-1918) emerged in the Ottoman Empire and these have mainly affected the Ottoman remnant states, especially Turkey, Iraq and Syria.

While the idea of nationalism, which started with the Young Turks, transformed into the Committee of Union and Progress (1889-1902) and its power (1908-1918), which made Turkish nationalism through Ahmet Rıza, Arab nationalism in the Arab World through Catholic Halil Ganem and Orthodox Michel Eflak (1908-1963) turned into the Baath Party.

The Baath Party, which was founded a year after Syria gained its independence from France in 1946, after a nationalist ideological preparation dating back at least a century ago, has dominated the Syrian state since 1971 with the support of Britain, France and Israel.

Arab Socialism ideas of Christian Salah Biter, atheist Zeki Arsuzi and Orthodox Michel Aflak, the father of Baath and Hafez Assad, have been trying to control Syria for more than half a century, even though the last 10 years have been bloody and half destroyed, under the Baath Party. continues.

In this study, the Young Turks, who started with non-Muslims, Arab nationalism, the French occupation period, the emergence of the Syrian Baath Party, its coming to power and its activities will be explained from a historical perspective.

The aim of the study is to analyze the political, social, economic, bureaucratic and military effects of Baath ideology on Syria, which is the main rib region of ancient Islamic geography and known as the Fertile Crescent, based on open sources, in written, oral and visual forms.

According to the findings obtained in the study, it has been seen that the Baath Party, the Committee of Union and Progress, which came to power in the Ottoman Empire in 1908, caused the destruction of the Ottoman Empire, as well as the destruction of the Nizam-ı Kadim structure of their countries, causing conflict, occupation, division and destruction.

It has been seen that the half-century-old Baath ideology means death and destruction in the region against other ancient rights, including ethnic differences such as Shiite, Sunni, terrorist organizations, Turkish, Kurdish and Arab, and they have caused the destruction of Syria and the ontological fractures of the majority of the people.

At the end of the study, in order for Syria to be re-established in a sustainable way and not to turn into a swamp, the return of refugees to their places, making a new constitution, multi-party elections, nationalism and multi-party political life between Turkey, Russia and Iran under the roof of the Astana Summit in a two-year transition period. and the withdrawal of all foreign powers was recommended.

Keywords: Westernization, Young Turks, Michel Aflaq, Ba'ath Party.

1.Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalaşma Süreci ve İdeolojiler

1.1) Osmanlı İmparatorluğu ve İlk Batılılaşma Süreci

Dünyanın en uzun süren altı asrı süren ömrüyle, Osmanlı İmparatorluğunun 1299-1699 yılları arasındaki ilk dört asırlık dönemi, Osmanlının fütihat ve cihat ruhuyla Avrupa'ya karşı aktif olduğu ve bundan sonraki dönem ise (1700-1918) Avrupa'nın aktif olduğu dönemdir.

Çalışmamız, Osmanlının son iki asrından başlayarak, Batılılaşma, milliyetçilik, Suriye'nin kuruluşu, Baas Partisi'nin ortaya çıkış süreci ve günümüze gelen dönemini kapsamaktadır.

II. Viyana kuşatması (1699), Kırım Hanı'nın, özellikle İstanbul ile olan şahsi sebeplerle Polonya ordusuna yol vermesi ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın tedbirsiz hareketlerinden dolayı, Osmanlı İmparatorluğu için hezimeteye dönüşmüştür. Bu tarihten itibaren Osmanlının yaşadığı bir asırlık gerileme (1699-1808) ve bir asırlık çöküş süreci (1808-1918), içte ve dışta Nereye gidiyoruz?, çöküşten kurtuluş reçetesi nedir? Şeklindeki sorular Fatih, Yavuz ve Kanuni gibi muhteşem dönemleriyle kıyaslanarak, fütihat ruhunun kaybı ve nasıl yeniden ayağa kalkabiliriz? konuları tartışılmıştır.

Esasen Viyana bozgunundan önce başlayan ve yarım asırdan fazla süren tartışma ve gözlemlerden sonra, Osmanlı Nizam-ı Kadimi'nin bozulduğu ve Avrupa'nın askeri ve iktisadi alanda,

sömürgeciliğin de etkisiyle kendisinden çok ileri gittiği tartışılmıştır. Bunun için anlama ve tanımlama (1730-1789), kabul ve ret tartışmaları (1789-1876) ve sonuç (1876-1918) olarak üç aşamada Avrupalılaşıma devam etmiştir. Osmanlının erken vefatıyla devam eden süreç, Türkiye Cumhuriyetiyle radikal ve kesintisizce (1923-1950) yılları devam ettiği gibi, Osmanlıdan koparılan ülkelere de yansımıştır. Suriye, bunlardan en önemlisidir.

18.yy'ın başında Lale devriyle (1718-1730) başlayan hezimet sonrası kısa bir rehavetten sonra, Nereye gidiyoruz?, sorusunun cevabı için öncelikle yakın ve esas olarak görülen, Nizam-ı Kadim örnek alınmıştır. Osmanlı'nın muhteşem devirleri olan 1299'dan sonraki ilk asrı, Fatih, Kanunî ve Yavuz devirleri esas ölçüt alınır. Koçi Bey'in Risalesi (1650)⁹⁹⁵, Tarhuncu Ahmed Paşa'nın Maliye Programı, Naima ve özellikle Kâtip Çelebi'nin çalışmaları bu çerçevede yapılmıştır⁹⁹⁶.

1718-1730 yılları arasında Lale Devrimi döneminde Batılılaşma iki aşamada oldu. Nevşehirli damat İbrahim Paşa Paris'e gönderdiği 28. Çelebi Mehmet Efendiye, "Batıda yeni teknolojik icatları tespit et, yaz, bildir" talimatı, bu anlamda "batıcılığın manifestosu"⁹⁹⁷ olarak görülmektedir.

O güne kadar Avrupa'yı fetheden Osmanlı, bu tarihten itibaren Avrupa'dan geri kalmamaya hatta yenilgileri durdurmaya vakit harcamıştır. Bunun için de ilk önce ihtişamlı şanlı geçmiş örnek alınarak iç kaynaklarla kalkınma çabalarına girişilmiştir. Çünkü sömürgecilikle iyice palazlanan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Osmanlı topraklarına doğru yayılması, Osmanlı imparatorluğunun modernleşmesini hayati derecede acil hale getirmiştir. Yani kadim düşmanından kurtuluş reçetesi bekleyecekti. Yani kurtuluş reçetesine göre, yılanın panzehirinin bizzat yılanın zehiri olması gibi Avrupa görülüyordu. Hem ısırılmaktan korunacak hem de zehrinden panzehir üretecektik. İşimiz gerçekten zordu.

Bunun için öncelikle askeri alanda Avrupa örnek alınarak, Humbaracı Ocağı (1733), Hendesehane (1734), Mühendishane-i Bahr-i Hümayun (1773) ve Mühendishane- Berr-i Hümayun (1795) kurulmuştur. Konu 1826 yılında Vaka-i Hayriye olarak da bilinen Yeniçeri Ocağının tamamen kaldırılmasına kadar varmıştır.

Komutanı, silahı ve talimi düşmanından gelen, tarihin en muhteşem ordularından olan Yeniçeri Ocağı'nın, içerde sürekli kazan kaldırarak, Prut gibi başarılı giden bir savaşta bile gevşek

---

⁹⁹⁵ Koçi Bey, iyi bir yönetim için adalet dairesi denilen Halk, Hazine, Asker ve Adalet olmak üzere dört unsurlu bir yapı öngörür: Devleti güçlü orduya, güçlü orduyu hazineye, hazineyi reaya'ya onu da adalete dayandırır. Ülkenin temelindeki bozukluğu da böylece adaletsizliğe dayandırmış olur. Eser, Nizam-ül Mülk'teki, "Küfür ile Dünya durur, zulüm ile durmaz" ilkesini sık sık tekrarlar. Koçi Bey burada şu bozukluklara ve çözüm yollarına vurgu yapar: Eski usul ve nizamların terk edilerek askeri dirliklerin, nüfuzlu devlet adamlarının hizmetkâr ve kölelerine verilmesi veya tımarların şehir oğlanı ve reaya kısmından bir takım kimselerin eline geçmesidir.

⁹⁹⁶ Eryılmaz, Bilal. *Kamu Yönetimi*. Ankara: Okutman yayın, 2. Basım, 2010. s. 3

⁹⁹⁷ İnalçık, Halil. "II. Meşrutiyet: Anayasa Rejimi Geliyor, Cumhuriyet Yolu Açılıyor". *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*:

II. Meşrutiyet 100.Yıl 45 (2008) : 11-16.

davranak, esame satarak, esnaflık ve ailelere karışarak siyaset üzerinde de Demokles'in kılıcı gibi sallandığı son bir asır ve 1876-2016 yılları arasındaki 140 yılda da en az sekiz darbeye karışacaktı.

Askeri alanda bu süreç zaman içinde Osmanlı fütihat ruhu yerine Avrupa ideolojisinin de yerleşmesinin kuvvetle başladığı dönem olacaktır. Avrupahlaşma sürecini en tepeden ilk başlatan ve hükümdarlığının başlangıç tarihî de, Fransız İhtilali'nin olduğu yıla denk gelen (1789) gâvur ya da sarı lakaplı Sultan III. Selim'dir.

III. Selim ile başlayan kurumsal modernleşme çalışmaları, kısa zamanda ülkenin siyasi yapısını ve Batı'nın etkisine giren edebiyatında da tartışma konusu yapılacak kadar ileri gittiği görülmektedir. Batılı hocalar tarafından Avrupa sanatları ve dilleri konusunda yetiştirilen III. Selim, aynı zamanda Napolyon ve Büyük Frederick Hayranı idi⁹⁹⁸. Ancak bu halk, ulema ve yeniçeriler arasında "Gâvur" olarak anılan Padişahın hayatına da mal olacaktı (1808).

Zürcher'e göre⁹⁹⁹, Sultan III. Selim'i önemli kılan şey 17. yüzyıl ortasında merkezi otoriteyi yeniden kuran Köprülü vezirlerinin zamanından beri süregelen geleneksel reform teşebbüsleriyle 19. yüzyıl Tanzimat reformları arasında, geçiş döneminin bir şahsiyeti olması, amaçlarına ulaşmak için Avrupa'nın usullerini ve Avrupalı danışmanlarını kabule istekli olması ve saltanatının Avrupa'yla, Osmanlı yönetici seçkinler sınıfı arasında adeta bir köprü konumunda bulunmasıdır.

Sultan III. Selim askerî alanda "Nizam-ı Cedit" ekonomi alanda ise bunu beslemek için "İrad-ı Cedit" olarak bilinen reformlar yaptı. Bu reformların, sosyal veya siyasal bir amacı bulunmamaktaydı. Bu reformlara tepki gösteren Yeniçeriler ve ulema destekli başıbozuklar tarafından III. Selim katledilecek ve 20 yıllık tüm Nizam-ı Cedit çalışmaları da heba oldu. Ancak bu süreç III. Selim'den sonra gelen başta II. Mahmut (1808-1839) tarafından devam ettirilecektir.

1. 2) Tanzimat Döneminde Batılı Siyasi Düşünce Oluşumu (1839-1876)

Sultan III. Selim'in katlinden sonra Rumeli ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın desteği ve yerel güçlerle yaptığı ittifakla (Sened-i İttifak/1808) tahta çıkan Sultan II. Mahmut da, maktul amcası III. Selim'in başlattığı Avrupa'yı örnek alarak gelişme sürecini, radikal ve kesintisizce sürdürülmüştür. Sultan II. Mahmud'a göre sürekli kazan kaldıran ve hantal Yeniçeriler olduğu müddetçe, hiçbir reformu yapmak mümkün değildi ve bunun için öncelikle Yeniçeri Ocağı kaldırılmalıydı.

1826 yılında Vaka-i Hayriye olarak bilinen, asırlarca en kaliteli gençlerin alındığı, silahını kendi üreten ve Avrupa'nın dört asır korkulu rüyası Yeniçeri Ocağının kaldırılması (1826) modernleşme alanında dönüm noktası olarak görülmüşse de nizam-ı cedit de istenen başarıyı verememiştir. Ancak yine de harp meydanlarından kaçan, komutanlarını dinlemeyen, evlilik yapan, ticaretle uğraşan, kazan kaldıran, ölmüş yeniçerilerin maaş cüzdanlarını alan-satan ve saray basan geçmişin muhteşem savaş makineleri artık yaşlı, hasta adeta kuduz bir aslan görünümündeydi. Son

⁹⁹⁸ Lamartin, Alphonse De. *Osmanlı Tarihi*. İstanbul: İndie Yayın, 1. Basım, 2019. s. 956.

⁹⁹⁹ Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayın, 1. Basım, 2009. s. 44.

yüzyılda neredeyse (1711 yılındaki Prut Savaşı'nda belki de Rusları tarihten silecek mutlak bir zaferi yarım bırakarak) girdiği bütün savaşları kaybetmişti. Ancak yine de budanması gereken ağaç, kökünden kesilmişti. Bundan sonra kurulan Asakiri Mansureyi Muhammediye ise, 1876'den başlayarak ideolojik darbeciliğe de bulaşacak ve Ordu, ciddi zaafa düşecekti.

Yeniçeri Ocağını kaldıran II. Mahmut'un Temmuz 1839'daki vefat üzerine tahta çıkan oğlu Abdülmecid (1839-1861) ve dönemin kudretli paşalarından İngiltere yanlısı olarak bilinen Koca Mustafa Reşit Paşa'nın baskısıyla ilan edilen Tanzimat Fermanı(1839), Batı siyasi düşüncesinin, Genç Osmanlılar/Jön Türkler¹⁰⁰⁰ olarak, kurumsallaşmasının başlangıç noktası olarak görülmektedir.

Bu süreç, vücudu Avrupa kökenli virüsleri tanımayan bir Amerikan yerlisinin, Avrupa sömürgecileriyle teması gibiydi. Çünkü bu ferman ile Müslümanların üstünlüğüne dayalı sosyal, siyasal, askeri ve ekonomik hiyerarşi bozuldu. Bu sürecin devamında 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile de artık tamamen millet-i hâkime olan Müslümanlar, ticaretle zenginleşen ama savaş gütmekten de muaf olan Gayr-ı Müslimlerle eşit seviyesine nasıl gelebilecekti?

Batılılaşma ideolojisi ilk olarak özel gazete olan 1861 yılında İbrahim Ağâh ve İbrahim Şinasi'ye ait olan Tercüman-ı Ahval ile başladı. Galata'nın diğer adı Frengistan idi. Frenk illeti olarak görülen Batıcılık (Garbiyat), Osmanlıcılık, İslamcılık, Liberalizm gibi ideolojiler buradan yayıldı.

II. Abdülhamid'in ifsat komitesi (İttihat ve Terakki Cemiyeti) ve halkın Frenk mukallitleri¹⁰⁰¹ olarak tanımladığı, batıcı ideolojiye ve Avrupa'nın desteğine sahip olan Jön Türkler, bu tarihten yarım asır sonra (23 Temmuz 1908) yılında darbeyle ülkeyi ele geçirdiler.

---

¹⁰⁰⁰ Genç Türkler" (young Turks), ilk defa 1828 yılında Charles MacFarlane tarafından dönemin genç Osmanlı nesline atıfta bulunmak üzere kullanılmış (*Constantinople in 1828*, I, 58), daha sonra 1855'te J.-H. Abdolonyme Ubicini hem II. Mahmud dönemindeki reform hareketine katılan devlet adamlarını, hem de Sultan Abdülmecid döneminin Batılılaşma yanlısı Tanzimat ricâlini tanımlamak için "Jeune Turquie de Mahmoud" ve "Jeune Turquie d'Abdul Medjid" ifadelerine yer vermiştir (*La Turquie actuelle*, s. 160-165). Bu tabiri 1857 yılında bir kavram olarak ilk kullanan kişi ise Hippolyte Castille olmuştur (*Réchid-Pacha*, s. 35). Bu kullanımlar, büyük bir ihtimalle Giuseppe Mazzini'nin Giovine Italia (Genç İtalya) hareketine telmihen yapılmıştır. Bir Amerikalı misyoner olan Henry J. van Lennep, 1864 yılına ait günlüğünde Avrupa'da tahsil görmüş Osmanlı gençleri için aynı ifadeyi (Young Turkey) kullanmış ve pek çok kimsenin yanlışlıkla "Genç Türkler"i Alevî mezhebiyle ilişkilendirdiğini belirtmiştir. Osmanlılar'da ise Sultan Abdülaziz'in cülûsu sırasında (1861) Mâbeyn-i Hümayun'da görevli, padişahın aktif siyaset izleyecek bir sadrazam tayin etmesine taraftar olan Ziyâ ve Muhtar beyler gibi bazı gençlerin "jönler" ("les jeunes" karşılığı) olarak adlandırıldığı İbnülemin Mahmud Kemal tarafından belirtilmektedir. Bu tarihten sonra kavram, Mustafa Fâzıl Paşa'nın maddî desteğiyle Avrupa'da bir muhalefet hareketi örgütleyen Yeni Osmanlılar'ı tanımlamak için bizzat adı geçen paşa ve Avrupa basını tarafından kullanılmıştır. https://islamansiklopedisi.org.tr/jon-turkler_2 erişim tarihi 25.10.2002

¹⁰⁰¹¹⁰⁰¹ Kavramın belirli şahıslar için değil bir zümre için kullanılır hale gelmesi II. Abdülhamid'i fazlasıyla rahatsız etmiş ve Temmuz 1901 tarihinde sâdır olan bir irade gereğince "Jön Türk" tabirinin yerine "müfsid" kelimesinin kullanılması emredilerek (BA, BEO, Mahremâne Müsveddat, 129, 8 Temmuz 1901) bu tarihten sonra resmî evrakta bu tabir yerine "erbâb-ı fesad" ibaresi ikame edilmiş, Fransızca muhâberatta ise "agitateur" kelimesi tercih edilmiştir (Paris Büyükelçiliği Arşivi, D. 244, 17 Temmuz 1901/nr. 30). <https://islamansiklopedisi.org.tr/jon-turkler>

Böylece, reçetemiz elimizde kalmış ve adeta, dimyata pirince giderken bulgurdan da olmuştu. Ancak II. Abdülhamid dönemi (1876-1908) bu anlamda Nizam-ı Kadimi savunan önemli bir parantez olarak görülmekte ve ülke 33 yıl daha yönetilmiştir.

1. 3) II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) ve İdeolojiler

Sultan II. Abdülhamid, Batıcılığın beklenen başarıyı vermemesi ve giderek kayalıklara çıpmaya giden gemiyi kurtarmak için, son çare olarak, İslam odaklı nizamı kadim politikasını uygulamıştır.

Bu strateji, Paris'te yaşayan (Ahmet Rıza, Mizancı Murat, Prens Sabahattin...) Jön Türklerin tepkisiyle karşılaşmışsa da Pan-İslamizm ya da İttihad-ı İslam olarak tanımlanan bu siyaset, geminin batmasını geciktirmiş ve başta milli eğitim, siyaset, askeri ve ekonomi kurumlarıyla Türkiye'nin kurulmasında kuluçka görevi görmüştür. Örneğin, 1876-1908 yılları arasında 33 yıl hüküm süren II. Abdülhamid, padişah, sultan lakapları yerine emirü'l-müminin (halife) unvanını kullanarak, eğitim-öğretimde dinin, müfredat içindeki saatlerini arttırdı. Dindarlık, müttakilik, padişahın teveccühünü kazanan durumlar oldu. Elçilerle, murahhaslarla, komisyonlarla, mebuslarla, imkân dâhilinde dış basınla, İslami muhabbeti celbe, kalpleri hilafet makamına ısındırmaya çaba gösterdi. (Sultan) Bölgesinde sevilen ve sayılan İslam âlimlerini yanına davet ederek ağırlarken, başta telgraf ve demiryolu ağı ile donatmak üzere Hicaz ve Libya'nın dahi muhafazasına özel önem veriyordu. Bu durum gelenekçi modernizm olup, bu politika Rusya ve Avrupa'da da uygulanmaktaydı. Alkan'a göre¹⁰⁰² Sultan, şuna inanıyordu: Medeniyet-i İslamiye terrakiyatı maddiyeye (gelişmeye) engel değil, belki en ziyade müsaid (olandır) bu nedenle de bu i'tikadi yerleştirecek kitapların yayımı ve okutulması gerekir.

Meşrutiyetin en etkin ve öteki cereyanlara oranla en fazla yandaş bulan fikir cereyanı olan İttihadi- İslami, toplumun inançlarına ve devletin teokratik rejimine dayandığı için, etkin ve yetkin bulan Tarık Zafer Tunaya, İslamcılık cereyanının (ideolojisinin) ortaya çıkış sürecini, taraftarlarını ve özelliklerini şöyle izah eder¹⁰⁰³: “Fetva kurumu bu durumun bir simgesidir. İslamcıların fikirleri dini “akidelere” dayandığı için daha sistematize edilmiş sayılabilir.

İslamiyet'in “mani-i terakki” (ilerlemeye engel) olmadığı ana ilkesinden hareket ederek, partiler ve kesimler içinde yaygın bir şekilde, Sultan Ahmet Camii minberinden en uzak köşelerdeki mescitlerde bile, fikirlerini açıklama olanaklarına sahip olan bu cereyan mensupları arasında, Prens Mehmet Sait Halim (Paşa), ünlü şair Mehmet Akif, Ahmet Naim (Babanzade), M. Şemsettin (Günaltay) gibi tanınmış insanlar vardı.

¹⁰⁰² Alkan, Mehmet Ömer. *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim*.

İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayın, 2005. s.119.

¹⁰⁰³ Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler; İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınları, C.I, 1998. s. 42

Arap, Arnavut ve Kürtler gibi Türklerin dışındaki Müslümanlara özel bir yer veren II. Abdülhamid, aşiret liderlerinin çocuklarını İstanbul'da okutmak için aşiret mektepleri ve aşiretlerden oluşan Hamidiye Alaylarını kurmuştur. Balkanlardaki Türk olmayan Müslüman çocuklar, Arnavutluk, Suriye, Irak, Arabistan ve Kürdistan'daki aşiret çocukları, İstanbul'daki aşiret mekteplerinde okutulup bölgelerine, birer lider olarak dönüp taşırayı merkeze bağlayacaklar ve bölgelerine medeniyeti götürecektlerdi. Gelenek ve modernizmin, misyoner kolejlerine karşı başarılı bir kalesi olarak görüldüler.

Şekil 1. Osmanlı 12-16 arası çocukları İstanbul aşiret mekteplerine getirirdi. Müslüman Kürt, Arap ve Arnavut çocuklar bu okullarda okutulmuştur¹⁰⁰⁴.

Araplar ve Kürtler arasında ciddi destek bulan bu strateji, aynı zamanda Türkiye'nin kurulmasında kalkış imkânı sunan, Ermenilerin Doğu'da yenilmelerinin esas faktörüdür. Çanakkale savaşında nüfusunun %18'ni yani 600 000 şehit veren Suriye'nin¹⁰⁰⁵ sırrı burada görülmektedir. Çünkü bu okullar aynı zamanda misyoner okulları olan Kolejlerin de etkinliğini azaltmıştır.

Bu strateji Ömer Muhtar liderliğinde Libya'da İtalyan işgaline, Irak'ta Kürt Şeyh Mahmud Berzenci Osmanlıya karşı bir Arap isyanına karşı çıkan Basralı 150 aşiretin lideri Şeyhül Meşayih Sadun Paşa ve Şiiilerin dahi İngilizlere karşı Osmanlı'nın yer almasında etkili olmuştur.

Ancak Avrupa'nın mutlak ekonomik ve askeri üstünlüğünün siyasi düşüncesinde olduğuna inanan Genç Osmanlıların Batıcı kesimini oluşturan ve beş kişiyle İttihadı Osmani Cemiyet¹⁰⁰⁶ adıyla

¹⁰⁰⁴<https://www.indyturk.com/node/543056/t%C3%BCrki%C3%87yeden-sesler/osmanl%C4%B1da-a%C5%9Ffret-mektebi-ve-hanedanl%C4%B1k>

¹⁰⁰⁵ Cleveland, Willam L. (Çev. Mehmet Harmancı), *Modern Ortaçağ Tarihi*, 2. Baskı, Agora Kitaplığı, İstanbul, s. 72

¹⁰⁰⁶ Jön Türk hareketinin temelleri, 2 Haziran 1889 tarihinde dört Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne öğrencisi tarafından atıldı. İbrâhim Temo'nun öncülüğünde Abdullah Cevdet, İshak Sükûti ve Mehmed Reşid, İttihâd-ı Osmânî adında bir cemiyetin kurulması için görüş birliğine vardılar ve daha sonra bu okul ve diğer Osmanlı eğitim müesseselerindeki çok sayıda öğrencinin katılımıyla örgütün üye adedini hızla arttırdılar. Bu alanda esas olarak (İtalyan) Carbonari Cemiyeti ve Rus nihilistlerinin örgütlenme modelleri temel alınıp öğrenciler hücreler biçiminde teşkilatlandılar. Hareketin bu dönemdeki faaliyeti, yurt dışında basılan gizli gazetelerin eski sayılarının öğrencilere okutulması ve Nâmık Kemal ile bazı arkadaşlarının eserlerinin el yazısıyla çoğaltılarak

kuran Jön Türkler, on yıl son tüm iktidarı ele geçirecek ve Yıldız Sarayı'nı yağmaladıkları gibi koca İmparatorluğu 8. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın tabiriyle bozuk para gibi harcadılar.

Bu dönemde Osmanlıda Batıcılığın yerleşmesinde etkili olan başlıca yumuşak güç unsurları şunlardır: Gazeteler, Misyoner okulları, Tüccar ve Elçilikler, Batı hayramı bürokratlar, Ekonomi ve askeri sıkıntılar, Arapça ve Farsçanın yerini alan Fransızca ve İngilizce dilleri.

Babanzade İsmail Hakkı Beye göre ise Avrupalılaştırmanın sebepleri şunlardır¹⁰⁰⁷: İstibdat, Basın ve düşüncenin özgür olmaması, ekonomi ve siyasetin kötü yönetimi, daha iyisini yapacağız düşüncesi, Ordunun rahatsızlığı, gençler ve kadınlar.

19. ve 20. asrın en önemli şahitlerinden olan Bediüzzaman Saidi Nursi¹⁰⁰⁸ “Frenk illeti diye tabir ettiğiniz ırkçılık ve ulusçuluk fikriyle Avrupa, Âlem-i İslam'ı parçalamak için içimize bu Frenk illetini atmış” diyerek ırkçılığı bizi parçalamak için Osmanlı İmparatorluğunda yayılan Batı hastalığı olarak görmüştür.

Son bir asırda Batıcılık, Osmanlıcılık ve İslamcılık şeklinde ortaya çıkan bu siyasi görüş mensuplarının iktidar savaşına tutuştukları ve sonunda, Fransız İhtilali değerlerini benimseyen İtalyan carbonari grubunun masonik örgütlenme modeliyle örgütlenen, Paris ve Selanik merkezli Jön Türklerin, Avrupa'nın desteğini arkasına alarak, sayısız darbe teşebbüsünden sonra 23 Temmuz 1908'de ele geçirdiği görülmektedir.

---

dağıtılmasının ötesine gitmedi. 1894'te Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne'nin diğer askerî mekteplerle aynı çatı altında birleştirilerek Zeki Paşa'nın yönetimine verilmesi cemiyet hakkındaki ilk kapsamlı soruşturmanın açılmasına sebep oldu ve aynı yılın Eylülünde cemiyetin önde gelen dokuz üyesi okuldan uzaklaştırıldı. Ancak bu cezalar, söz konusu faaliyetleri bir öğrenci olayı olarak mütalaa eden II. Abdülhamid'in iradesiyle affedildi. 1895 yılı içinde cemiyet liderleri bir yandan önde gelen ulemâ temsilcilerini örgütlerine kazanmaya çalışırken diğer yandan 1889 yılında gittiği Paris'te bulunan Ahmed Rızâ ile temasa geçerek Nâzım Bey yurt dışına kaçırıldı. Katı bir pozitivist olan Ahmed Rızâ uzun süren muhabereleden sonra cemiyetin amaç, örgütlenme ve takip edeceği siyaset konularında kendi görüşlerinin kabul edilmesini istedi ve cemiyetin adının İttihâd-ı Osmânî'den Auguste Comte'un ünlü kelâmıkıbarı “ordre et progrès”nin tercümesi olan “nizam ve terakkî”ye çevrilmesini istedi. Cemiyet üyelerinin “ittihat” kelimesinin muhafazası yolundaki ısrarları üzerine örgütün yeni isminin Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti olmasına karar verildi. 1895 yılında bir nizamnâme hazırlandı ve İttihâd-ı Osmânî Cemiyeti tarafından düzenlenen dağınık örgüt şemalarının yerini bu nizamnâme aldı. Bu ilk nizamnâmenin taş basma yöntemiyle çoğaltılan sûretlerinin Ahmed Rızâ'nın hattıyla yazılmış olması ve nizamnâmenin “Cemiyetin Esbâb-ı Teşekkülü ve Maksudı” bölümündeki fikirlerin onun daha sonra çeşitli yayın organlarında ileri sürdüğü fikirlerle benzerlikler göstermesi, örgütlenme ayrıntıları dışında pozitivist liderin bu belgenin hazırlanmasında en önemli rolü oynadığını ortaya koymaktadır. Literatürde bazan, İttihat ve Terakkî'nin ilk nizamnâmesinin 1897'de yayımlanan Türkçe-Arapça nizamnâme olduğu ileri sürülmekle birlikte bu iddia yanlıştır. Cemiyet teşekkül sebepleri olarak şu hususları dile getirmektedir: “Hükümet-i hâzırının adalet, müsâvat, hürriyet gibi hukûk-ı beşeriyeyi ihlâl eden ve bütün Osmanlılar'ı terakkîden men' ile vatani ecnebî yed-i tasallut ve iğtisabına düşüren usûl-i idâresini ıslah ve vatandaşlarımızı ikaz maksadıyla kadın ve erkek bilcümle Osmanlılar'dan mürekkeb (Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti) teşekkül etmiştir.” <https://islamansiklopedisi.org.tr/ittihat-ve-terakki-cemiyeti>

¹⁰⁰⁷ Özdemir, Hüseyin. *Demokrasi Tarihimizde İttihad Ve Terakkili Yıllar Babanzade İsmail Hakkı Beyin*

Penceresinden. İstanbul: Ötügen Neşriyat Yayın, 2016. S.43.

¹⁰⁰⁸ Nursî, Bediüzzaman Said. *Bediüzzaman Said Nursî Tarihçe-i Hayatı*. 3. Basım, İstanbul: Rnk Neşriyat, 2008. s. 167.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (sonra Fırka oldu) (İTF) 1913 yılında iktidarı tamamen ele geçirmesinden sonra, ülkenin I. Dünya Savaşında yıkıldığı ve burada Halil Ganem üzerinden Arap Devleti fikrinin kuluçka aşamasından yavrulamaya geçtiği görülecektir. Esposito'ya göre¹⁰⁰⁹, Batılı kanun modelleri, siyasi sistemleri, maliye, giyim, dil, eğitim, fikir ve davranışların ardından ekonomik hukuki, sosyal, kültürel ve siyasi modernizasyon ve gelişimi belirtir ki; Jön Türkler, bunların taşıyıcısı olmuşlardır.

Bu dönemde, 21 milyon nüfusa sahip olan Osmanlı Devletinin, altı yıl sonra gelecek en büyük felaketin habercisi olarak İttihat ve Terakki Fırkası (İTF) başa geçtikten sonra, 5 Ekim'de Bulgaristan bağımsız olurken, 26 Ekim'de Avusturya Bosna'yı ilhak etti ve 30 Ekim'de Girit de Yunanistan'a katıldı. Böylece kısa sürede Osmanlı'nın Batı denizi sınırı kapanmış oldu.

Balkanlar ise adeta tek kurşun atılmadan, 200 000 kişilik ama ideolojik ağırlara sarılmış Osmanlı ordusu, en fazla 30 000 kişilik, Sırp, Rum, Bulgar ve Karadağ çetecilerine teslim olmuş ve İngilizlerin bile beklemediği bir hezimetle 1912 Balkan soykırımı yaşanmıştı. Aynı Libya da elden çıkmıştı.

Kısaca, 1908 Temmuz devrimi Fransız ve Rus devrimlerinden daha korkunç olmuştur¹⁰¹⁰. Osmanlının 30 yıl yönetildiği ve milyonlarca evrakın bulunduğu sonradan kumarhaneye çevrilen Yıldız Sarayı yağmasını, İttihatçılar Bulgar çetecileriyle birlikte yapmış, Saray'dan çalınan, 2 milyon Osmanlı lirası değerindeki paha biçilemez ve bir daha izine rastlanılmayan hazine ve 220 sandık dolusu evrak İstanbul Üniversitesi avlusunda yakılmıştır.

Birlik ve ilerleme vaadeden Batıcı Jön Türklerin on yıl dahi sürmeyen iktidarlarında, Osmanlı tarihten silinmiş ve başta Suriye olmak üzere İslam Dünyası, milliyetçilik üzerinde parçalanmış ve sömürge durumuna düşmüştür.

2.) Jön Türklerden Jön Araplara Milliyetçilik Düşüncesi (1820-1920)

Napolyon'un 1802 yılında İngiltere'nin yardımıyla Suriye'den atılmasına rağmen, Bilad-ı Şam olarak anılan Suriye'de ilk Arap milliyetçiliği başlamış ve İngiliz İmparatorluğunun can damarı olan Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla (1869) bölgenin önemi daha da artmıştır. Bu tarihten itibaren İngiltere, Fransa ve Rusya arasında, Suriye'den başlayarak Afganistan üzerinde günümüze kadar süren, Büyük Oyun (Great Game) başladı¹⁰¹¹.

Arap Dünyası'na ideolojilerin giriş kapısı olan Beyrut'ta, ilk kez 1820 yılında Malta üzerinden gelen misyoner okulları, Mehmet Ali Paşa zamanında Mısır'a bağlı olan Suriye'nin Hıristiyanlarını Müslümanlara karşı Fransa'nın desteğiyle kayırırken, Dürziler ve Hristiyanlar arasındaki rekabeti de

¹⁰⁰⁹ Esposito, John L. *Oxford İslam Sözlüğü*, (Çev. Nurullah Koltaş), İstanbul: Ayrıntı Yayın, 2013. S.47

¹⁰¹⁰ Yıldız sarayı Nasıl Yağmalandı? <https://www.ekrembugraekinci.com/article/?ID=1291&yildiz-sarayı-nasıl-ya%C4%9Fma-edildi->

¹⁰¹¹ Bilgi için bkz. Hüseyin ŞEYHANLIOĞLU, *Asya'nın Kalbi Afganistan*, KDY Yayıncılık: İstanbul, 2021.

kızıştıran kasıtlı siyaseti sonucu ilk milliyetçi tohumlar kolejler ve dernekler üzerinden atılmıştır. Beyrut Sanat ve Bilim Derneği (1847), Doğu Cemiyeti (1850) ve Suriye İlim Cemiyeti (1857) yılında kuruldu. Beyrut üzerinden faaliyete başlayan Amerikan ve Fransız misyoner okulları zamanla Halep ve Şam'a kadar yayılmış, 1860 yılında çoğu Hıristiyan 11 000 kişinin öldüğü olaylara da sebebiyet vermiştir¹⁰¹². Bunun sebebi ise bu okullar ve İngiliz ajanlarının desteğiyle, kadim Hıristiyanlar ve İslam'a en uzaktan başlayarak farklı mezhepler üzerinden oluşturulacak bölünme ve çatışma ile bölgenin çatışmaya sürüklenmesidir.

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ve 1864 yılında Haçlı Donanmasının namluları arasında Beyrut'a ayak basak Fransız askerlerinin zoruyla ilk kez Beyrut'ta uygulanan, 1847 tarihli Eyaletten Vilayete geçiş sistemi, Osmanlıyı fikri olduğu kadar idari olarak da boğmaya başlamıştı.

1820 yılından itibaren Beyrut'a gelen ve öncelikle gayr-ı müslimler üzerinden binlerce öğrenciye ulaşan Hıristiyan Cizvit Kolejleri, Beyrut, Tarsus ve Harput'a kadar Nusayriler ve Ermeniler arasında 10 yıl için güçlendi. Fransa ise Ortadoğu'daki çeşitli Hıristiyan grupları Katolikliğe geri döndürmek geri adeta eğitim ordusu üzerinde Haçlı seferlerine girişmişti¹⁰¹³. Bu okullar Arap milliyetçiliği ve Baas Partisi'nin ideolojik temellerini atan kişiler için, doğumhane görevi görecek. Özellikle Napolyon'un Mısır'ı işgali, Mehmet Ali Paşa'nın İstanbul'un gücünü taşrada ortadan kaldıran askeri ve siyasi çatışması, Milliyetçilik düşüncesinin yayılmasına büyük katkılar sağladı. Buna Osmanlı bürokrasisinin başarısız yönetimi eklenince XIX. yy'den itibaren bölgede huzursuzluklar yayılmaya başladı.

Jön Türklerin lideri olan ve Avrupa'da sürgünde olan Ahmet Rıza grubuyla birleşen ilk Suriyeli Arap Milliyetçisi olan Halil Ganem, Osmanlı Meclisi Mebusan'ın süresiz tatil edilmesiyle (1877-8) biten vekilliği üzerine soluğu Avrupa'da almış ve 1895 yılında Paris'te Osmanlı Suriye Cemiyeti'ni kurmuştur. Ganem, Jön Türklerin sesi olan ve Osmanlılara karşı Yunanlıları haklı gören Meşveret Gazetesi aracılığıyla, II. Abdülhamid'in İslami yönetimine sert eleştirilerde bulunmuş, Pan-Arabizmi savunmuş ve büyük Suriye isyanını organize etmiştir.

Halil Ganem ve Ahmet Rıza'nın ortak düşmanı, tıpkı Rum, Ermeni ve Siyonistler gibi II. Abdülhamid idi. Bu konuda, Suriyeli Abdülhamid Ez Zehravvi'nin liderliğinde 1909 yılında İstanbul'daki Arap öğrenciler arasında, ilk gizli cemiyet olan El Kahtanniye kuruldu. Araplar,

---

¹⁰¹² Antonius, George. *Arap Uyanışı- Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü*, İstanbul: Selenge Yayın, 2021. s.53

¹⁰¹³ 1920 yılında Şam'ı işgal eden Fransız komutan Selahaddin'i Eyyubi'nin sandukasına ayağıyla vurarak "Uyan Selahaddin, biz geri geldik demiştir. (Konu hakkında orjinal metin In July 1920, French general and first High Commissioner for the French Mandates of Syria and Greater Lebanon, Henri Gouraud, made his first visit to the newly occupied city. Once in Damascus Gouraud went directly to the tomb of Saladin. In the garden outside the small tomb building, Gouraud delivered a speech in which he ignored the small crowd of anxious Damascene onlookers before him, and instead addressed Saladin directly, proclaiming, "arise Saladin, we have returned, and my presence here consecrates the victory of the Cross over the Crescent. Michael Provence. *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge: 2017. s.27)

özellikle, İngilizlerin Arap hilafeti ve siyasetinin kışkırtmasıyla¹⁰¹⁴, “bizler halifelğe daha layıgız, İslam’dan da önceye dayanan köklü bir kavimiz, Hz. Muhammed’in (SAV) konuştuğu dil ve ırkından geliyoruz, bu nedenle halifelğe daha layıkız ve Türk’ten de Ehli Beyt olmaz” diyerek, öne çıkarıldılar. Bunun için aynı yıl El Fetat, âdem-i merkezîyetçiliği savunan La Merkeziyye (1912) ve bir yıl sonra El Ahd derneklerini kurdular¹⁰¹⁵.

Halil Ganem’in aniden ölmesi üzerine (1904) kardeşi Şükrü Ganem, Reşit ve Halil Mutran süreci devam ettirmişlerdir. Suriye’nin İttihatçı üç liderinden en acımasız olan Cemal Paşa’nın 2 Mayıs 1915’de Şam ve Beyrut’taki idamları milliyetçileri silahlı yol arayışına sürüklemiştir.

Böylece Müslümanların üstünlüğüne dayalı Osmanlının, kadim hiyerarşı ve İttihad-ı İslama dayalı sistemini dağıtan, Fransız İhtilali değerlerini, Balkanlar üzerinden önce İstanbul’a oradan da tüm Osmanlı coğrafyasına sirayet ettiren, Frenk illetinin merkezi olarak görülen Paris, Jön Türklerin içinde Jön Arapları ortaya çıkarmış ve onları, Suriye üzerinden icraata dökmüştü.

Özetle, İslam Dünyasında İbn-i Haldun’un tabiriyle asabiyet yani kan bağı ve-ya ırkları basit bir ayrıntıya düşüren Müslüman kardeşliği yani ümmet fikri geçerlidir. Burada yatay ve dikey kanallarda Seyyidler ve Şerifler, aşiret ve tarikatlar gibi asaleti oluşturan değerler olarak görülmüştür. Ancak Jön Türklerle başlayan, ideolojiler bunları değersizleştirdi ve Suriye’de 1970 yılından itibaren başlayan, Baas iktidarında bunlar yasaklandı. Bunun başlangıcı ise Osmanlının son dönemine dayanmaktadır.

1908 yılından itibaren, Batılı ülkelerin desteğiyle kışkırtılan ve Osmanlıdan reform adı altında özerklik isteyen Hıristiyan Arapların kurduğu, Suriye Merkez komitesi ile Jön Türklerin Mason üyelerinin ortak çalışmaları Osmanlı İmparatorluğunu parçalanmasında önemli rol oynayacaktı.

2.1) Fransız Sömürgesi Döneminde Suriye (1918-1963)

Patric Seale, Mezopotamya’yı kontrol altına alamayan bir ülkenin, Ortadoğu’yu kontrol altına alamayacağını belirtirken; 19.yy’da İngiliz kraliyet donanmasında görevli Amiral Sir Halford Mckinder ise Asya, Afrika ve Avrupa kıtasını Dünya Adası olarak görmekte, bu coğrafyanın kalbgahını (Heartland) Mezopotamya’dan başlayarak Çin Seddini aşan ve Japonya’ya kadar uzanan bölge olarak tanımlamış ve Suriye’yi, bu stratejik yolda Dünya hâkimiyetine giden yolun başlangıç noktası olarak tanımlamıştır.

400 yıl süren Osmanlı hâkimiyetinden sonra önce İngilizler, 22 Ekim 1918’de Suriye, Lübnan ve Filistin’de geçici bir askeri idare kurdu. Bu dönemde Suriye Arap Krallığı, Şerif Hüseyin’in oğlu olan ve İngiltere’nin desteğiyle kendini Büyük Suriye Kralı olarak ilan eden Faysal’ın yönetiminde bir askeri idare kontrolüne verildi. Bu bölgede Fransızların bulunmasını istemeyen İngilizler, bölgedeki

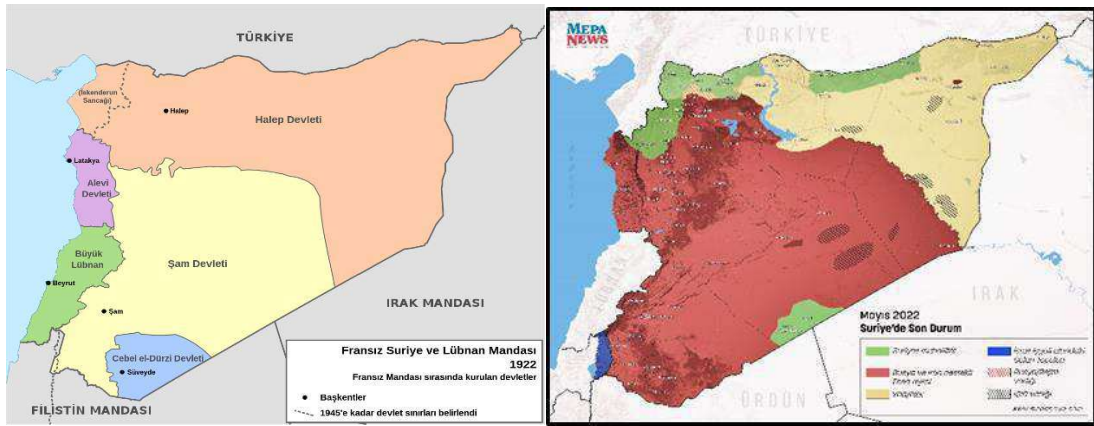
¹⁰¹⁴Şeker, Cafer Talha. *Hilafet’ten Cumhuriyet’e Ortadoğu’da Kırmızı Harita*. İstanbul: Kitapyurdu Doğrudan Yayın, 1. Basım, 2020. S. 43-49

¹⁰¹⁵ <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulhamid-ez-zehravi> (25.01.2023)

aşiretleri silahlandırdığı gibi Faysal'a da Fransızlara karşı destek veriyordu. Sykes-Pico anlaşması gereği Bölge, önce İngiltere ardından Temmuz 1920'de Fransa'ya devredildi. Fransa, Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ı, Osmanlıya ihanetin bedelini ödetircesine Maysalun meydan savaşında yenip, komutanı Yusuf El Azma'yı da öldürerek onu Şam'dan kovdu¹⁰¹⁶. Baba Şerif Hüseyin de İngilizler tarafından Arabistan'dan beş yıl sonra çıkarılıp yerine Suudi ailesi getirilmiş ve Kıbrıs'a sürgüne gönderilmiştir.

Suriye'de 1925 yılında Fransa'ya karşı başlayan iki yıl süren Büyük Suriye İsyanı¹⁰¹⁷ köylerin bile mahalle mahalle yıkılması ve insanların sürgün edilmeleriyle hem Fransa'ya hem de bölgeye çok ağır maliyetlere sebep olmuştur.

Bundan sonraki 25 yıl boyunca Fransa, Suriye'yi Kürt ve Arap aşiretleri, Nusayri ve Sünnileri, Türkmen ve Arapları; böl, parçala, kavga ettir ve azınlıkları öne çıkararak yönetmiştir. Küçük Suriye tıpkı bugünkü gibi fiilen en az beş parçaya bölünmüştü. Kuzey batıda Şam'dan Lazikye'ye Alevi Devleti, Halep merkezde Sünni, Dürzi ve Nusayri Lübnan, Kürtler ve güney batıda Dürzi bölgelerine ayırarak yönetmiştir.

Şekil 2. Solda, Fransızların hâkimiyetindeki Suriye (1922) – Sağda günümüzde Suriye (2022)

Fransa, Suriye topraklarında yaşayan Dürzilerle 1921 yılında bir anlaşma yapmış ve Suriye federasyonu içinde, 1922 yılının Nisan ayında bunların bağımsızlığını tanımıştır. Ancak bu sırada Yüksek Komiser olan General Sarrail, bu anlaşmayı reddetmiştir. Bu durum üzerine Dürzi lider Sultan Atrâş liderliğinde 1925 yılında Dürziler ayaklanmışlardır. Bu ayaklanmaya Şam ve Humus gibi büyük yerleşim yerleri de destek verince ayaklanma tüm ülkeye yayılmış ve Fransa güçleri ağır silahlarla isyanı zor bastırabilmiştir. Bu isyan yer yer 1927 yılına kadar sürmüştür. İsyanı bastırırken 6.000'den fazla Suriyeli ölmüş ve çok sayıda insan da yaralanmıştır. 1925 -1927 yılları arasında gerçekleşen ayaklanmaların sonrasında toplanan Suriyeli liderler bundan sonra Suriye'nin bağımsızlığı için

¹⁰¹⁶ Suriye'den kovulan Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal 1921 yılında, İngiltere tarafından Irak'ın başına geçirildi. 1933 yılında şaibeli şekilde İsviçre'de ölen Faysal'ın oğlu olan Gazi de trafik kazasında ölmüş. Torunu II. Faysal ve akıl hocaları olan Nuri Said Paşa da 1958'de askeri darbeye feci şekilde ortadan kaldırılmıştır. Bütün bunlar İngilizlerin Irak'a hâkim olduğu dönemde olmuştur.

¹⁰¹⁷ Bu konuda bakınız, Micheal Provance, The Great Syrean Revolt, University Of Texas, 2005.

çalışacak olan “Ulusal Blok”u oluşturmuşlardır¹⁰¹⁸. II. Dünya savaşının başlamasıyla Fransa'nın Almanya'ya yenilmesi sonucu, Suriye'nin bağımsızlık ışığı görülmüştür.

2.2) Suriye'nin Fransa'dan Bağımsızlığını Kazanması ve Darbeler Dönemi (17 Nisan 1946)

Suriye, çeyrek asır boyunca Fransa'nın kontrolündeki birkaç kişiyle yönetildikten sonra, ancak 17 Nisan 1946 yılında II. Dünya savaşında Paris'i dahi, Almanlara kaptıran ve savaşta zayıflayan Fransa'dan bağımsızlığını kazanabildi. Bundan sonraki 25 yıl içinde (1946-1971) Suriye'de erken kalkan Albay'ın darbe yaptığı, 12 hükümet darbesi ve 21 kabine değişikliği oldu.

CIA'nın Ortadoğu'daki ilk askeri darbesi, 30 Mart 1949 yılındaki Suriye genel Kurmay Başkanı olan General Hüsnü Zaim darbesi ile başladı. Onu da İngilizlerin desteğiyle 14 Ağustos 1949'da Sami El Hinnavi devirdikten sonra, Kürt kökenli olan kudretli Pan-Arabist Albay Edip Çiçekli (1951) de, Hinnavi'yi devirdi. Çiçekli daha sonra bir yıl içinde üçüncü darbeyi yaparak tek adam olacak ve herkesi bertaraf edecekti.

1955 yılında tekrar başa geçen Kuvvetli, Dürzileri Cebeli Dürzi'de bastırarak kontrol altına aldı. Bundan sonra içerde birlik, komşularla ve ABD'yle iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Şükrü Kuvvetli sadece siyaseten etkili iken giderek askeri otoriteyi Albay Edip Çiçekli'ye kaptırdı. 1958 yılında Suriye ve milliyetçi Nasır liderliğindeki Mısır, Birleşik Arap Cumhuriyeti adı altında birleşerek, Mısır merkezli bir polis devleti kuruldu. Kral Faruk'u deviren Mısır'ın darbeci lideri Cemal Abdülnasır, Kuvvetli'yi bu devletin ilk vatandaş ilan etti. Suriye 1 Şubat 1958 de Mısır ile birleşti ancak Mısır'ın artan baskısı ve Suriye'yi batıran ekonomik ve siyasi kontrolü sonucu, 3 yıl sonra Suriye, Birleşik Arap Cumhuriyeti birliğinden askeri darbeyle ve tek taraflı olarak ayrıldı. Bu, Baas ideolojisinin ilk somut eylemi olarak görülmektedir.

1961 yılında Bayırbucak Milletvekili Münir Hafız'ın oğlu olan ve bölge siyasetiyle yakından ilgilenen Samir Hafız'a¹⁰¹⁹ göre, “bundan sonra demokratik bir ortam oluştu ve halk epey rahatladı. Ancak 3 yıl sonra Nasırcılar ve Baasçılar, bizdeki sağ-sol gibi okulları kapattıracak kadar, sokaklarda çatışıyorlardı. İsrail'in kurulması ve 1956 Süveyş Buhranı sonrasında Suriye, hızla Sovyetler Birliği'ne yakınlaştı. Ordu kademelerinde hızlı bir tasfiye gerçekleşirken Genelkurmay başkanlığına “komünist eğilimi” Afif Bızri getirildi. Suriye kabinesinin kuvvetli bakanlarından Savunma Bakanı Halit el-Azim, Sovyet sempatisini olduğunu açıkça ifade etmekte ve ülkesini hızla Sovyetler Birliğine yaklaştırmaktaydı. Suriye Savunma Bakanı 1956'da Sovyetler Birliğini ziyaret etti.

3.) Suriye Sosyalist Arap Baas Partisi (1970-2022)

¹⁰¹⁸ Erkmen, Ayşe. ‘‘Fransız Manda Yönetimi Altındaki Suriye’de Yaşananlara Bir Bakış’’. *Middle East International Conference on Contemporary Scientific Studies-II*, (2019), 19-22.

¹⁰¹⁹ Samir Hafız görüşme kaydı. 24.10.2022

3.1) Arap Sosyalist Baas Partisi (Hizb al-Ba'th al-Arabi al Ishtiraki)

Bu dönemin Jön Arapları, tüm Arapların birliğini, sosyalizm ve laiklikle sağlamak adına, eşitlik, özgürlük ve adalet kavramlarını kullanmıştır. Fransız ihtilalindeki dörtlüden eksik olan kardeşlik, Suriye’de sadece Baasçılar için geçerli olmuştur. 1943 yılından önce Arap Baas Partisi olarak siyasallaşan bu düşünce daha sonra Arap Baas sosyalist Partisiyle birleşmiştir. Nusayri olan Zeki Arsuzi, Arapların yeniden dirilişi anlamına gelen El Baas el Arabiye ifadesini kullanan ilk kişidir. Ve Arapların köklerini Mısır, Türk ve İran gibi İslam öncesi döneme dayandırdı. Suriye Suriyelilerindir diyen Baas Gazetesi gibi, Humus’ta bir üniversite dahi kurulmuştur.

Baas, kelime anlamı olarak yani Arap milliyetçiliğinin dirilişi anlamına gelirken, fiilen ölüm, yıkım, kan ve gözyaşı olarak uygulanmıştır. Baas’ın iki kurucusu da 1928 yılında Fransa Sorbonne de eğitim görmüştür. Mişel Eflak, Edebiyat Fakültesine devam ederken Salah Bitar da fizik öğrenimi görmüştür. Baas düşüncesinin fikir babalarının hocaları ise tıpkı bizdeki Jön Türkler gibi Fransız İhtilali’nin düşüncelerini yayan Demonlis, Le Play ve Henry Bergson’dur.

3.2) Hafız Esed Dönemi (1971-2000)

Ağırlıklı olarak ılımlı Haydari ve sertlik yanlısı Klezilerden¹⁰²⁰ oluşan Nusayrilerin¹⁰²¹, Klezi kolundan gelen ve iyi bir güreşçi olan Hafız Esed’in babası olan Ali Süleyman’ın gerçek soyadı vahş yani canavar idi¹⁰²². Lazkiye’nin Kırdaha köyünden olan ve soyadını sonradan aslan anlamına gelen Esad’e değiştirmiştir¹⁰²³.

---

¹⁰²⁰ Samir Hafız’a göre bu zamanda Nusayriler üçüncü sınıf yoksul insanlar olarak görülmekteydi. Bizim ailenin 500 Nusayri çalışanı vardı. Nusayriler, bugün Türkiye de bile halk arasında fellah yani çiftçilik yapan Arap uşağı olarak bilinmektedir. Suriye, bu dönemde geniş arazi ve ticari imkânlarla sahip Sünnilerin ağırlıkta olduğu yönetime sahipti. Nusayriler, Fransızlardan Suriye’de kalmaları için yardım istemiştir. Aynı aileden gelen ünlü şair Bedevi Cebel’e göre sarışın ve mavi gözlü oldukları için Haçlıların soyundan gelmektedirler. Esed ailesi de sarışın mavi gözlüdür. Eşi Esmâ Sünni bir aileden olmasına rağmen Nusayrilerde, Yahudiler gibi, soy babadan değil anneden geçmektedir. (Samir Hafız/ Ses kaydı 24.10.2022)

¹⁰²¹ Hz. Ali, Hz. Muhammed (SAV) ve Selmanı Farisi’nin baş harfleri olan Ayn, Mim ve Sin Nusayriliğin temelini oluşturmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bakınız. Taşpınar, Zühal - Biçici, Mehmet. “Nusayriliğe Ve Nusayri İdeolojisine Genel Bir Bakış (Suriye Örneği)”. ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi 8, Sy. 18 (2021) : 28-44.

¹⁰²² “Esed’in kuzeni Soyadımız Canavar idi” <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/esedin-kuzeni-soyadimiz-canavardi/1557753>

¹⁰²³ Samir Hafız’a göre bu zamanda Nusayriler üçüncü sınıf yoksul insanlar olarak görülmekteydi. Bizim ailenin 500 Nusayri çalışanı vardı. Nusayriler, bugün Türkiye de bile halk arasında fellah yani çiftçilik yapan Arap uşağı olarak bilinmektedir. Suriye, bu dönemde geniş arazi ve ticari imkânlarla sahip Sünnilerin ağırlıkta olduğu yönetime sahipti. Nusayriler, Fransızlardan Suriye’de kalmaları için yardım istemiştir. Aynı aileden gelen ünlü şair Bedevi Cebel’e göre sarışın ve mavi gözlü oldukları için Haçlıların soyundan gelmektedirler. Esed ailesi de sarışın mavi gözlüdür. Eşi Esmâ Sünni bir aileden olmasına rağmen Nusayrilerde, Yahudiler gibi, soy babadan değil anneden geçmektedir. (Samir Hafız/ Ses kaydı 24.10.2022)

Şekil 3. Beşşar Esed'in amcasının oğlu Firas Esed, Fransızlar döneminde dedesi Ali Esed'e verilen kimlikte de görüldüğü gibi dedesinin soyadının Arapça canavar anlamına geldiğini gösteren vahş yazılmaktadır. **Şekil 4'te** ise Sosyalist Arap Baas Partisi'nin amblemi.

Bu dönemde Mısır'dan doğan, Ortadoğu'nun en güçlü kurumu olan İslamcı, Müslüman Kardeşler (MK) Örgütü, Esed'in dayanamayacağı kadar güçlüydü. Sosyal yardımlar, eğitim ve sağlık hizmetleri ağına sahip olan Suriye İhvanı¹⁰²⁴ olarak bilinen MK, 1940'te Hama'da Şeyh Mustafa Sıbai liderliğinde kurulmuştur.

Kısa sürede Suriye'de köy camileri ve odalarından başlayarak Emevi Camii minberine kadar hükmeden MK, 1954 seçimlerinde başbakan (Maruf Davalibi) çıkaracak güçlenmiş ve 1971 yılına kadar Meclis'te ağırlıklı bir yere sahip olmuştur.¹⁰²⁵ Mısır'dan ayrılan Suriye'de 1961 yılından sonra olumlu bir hava oluşmuş ve ilk kez demokratik bir ortamda seçimler yapılmıştı. Ancak 2 yıl sonra yeniden darbe oldu. Bu dönemde, 1958 yılında Beyrut'ta tıp okumaya giden ancak Fransa tarafından, Cizvit okulunda özel yetiştirilip Hava kuvvetlerine yerleştirilen, Hafız Esed hızla yükseltilecekti.

8 Mart 1963 yılında Salah Cedit, Hafız Esad ve İsrail ajanı Eli Cohen¹⁰²⁶'i danışmanlığındaki Emin Hafız liderliğindeki askeri ve Mişel Eflak liderliğindeki sivillerle Şam'da Baas Partisi'ni günümüze taşıyacak darbe yapıldı. Her darbe sonrasında olduğu gibi, Nasırcılar ve Baasçılar arasında çatışma yaşanmış ve bizdeki 27 Mayıs darbesindeki tasfiye edilen 14'ler gibi Nasırcılar ve İhvan mensupları bürokrasi ve ordudan tasfiye edilerek, Baas Partisi günümüze kadar iktidar kalmayı başarmıştır.

1967 savaşında topraklarını dört kat artıran İsrail'e karşı hezimet yaşayan Suriye'de, Hafız Esad, 16 Kasım 1970'te İngiltere destekli bir darbe yapmıştır. Suriye ordusuna ait 200 zırhlı tank birliğini, Ürdün çöllerine gömmüştür. 1967 savaşa bizzat katılan ve olayın faili Lübnanlı subay savaş durumu şöyle anlatıyor¹⁰²⁷: *Suriye tank tugayı Golan'dan geri çekilirken tugayın en arkasına bulunan tank taşıyıcılarından birisi kırıldı. Tankı idare eden subay, silahını düşmana çevirdi. Bu bozuk tank aşağı-yukarı 1 dakika içinde 6 İsrail tankını imha etti. Eğer bu tank anında İsrail Mirage uçaklarının*

¹⁰²⁴ Öner, Ali. *Çatışmalar Ve Görüşmeler Sarmalında Filistin İsrail*. İstanbul: Mana Yayın, 2012. s. 317

¹⁰²⁵ <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihvan-i-muslimin>

¹⁰²⁶ Cohen'in ajan olduğu ifşa edildikten sonra, 1965 yılında Şam'da halka açık meydana idam edilmiş ancak, Cohen, Golan tepelerinin elden çıkmasından son derece etkili olmuştur.

¹⁰²⁷ Abdullah, Ömer Faruk. *Suriye Dosyası*. İstanbul: Akabe Yayınları, 1985. S.67

roket atışlarına maruz kalıp parçalanmamış olsaydı, muhtemelen en az 15 tank daha tahrip edebilirdi. Öyle ki Lut Gölü'ne kadar giden Suriye ordusunu geri çekiyorlar.

Bu darbenin kudretli generali olan Salah Cedit, Baasçılar ve Nasırcıların çatışmasından galibiyetle ayrılarak, Cumhurbaşkanı Nurettin Atassi ve Başbakan Zuayyin'i görevden alıp yerine Cumhurbaşkanlığına Ahmed Habib, Başbakanlık ve Baas Partisi genel sekreterliğine ise Hafız Esad'ı getirmiştir. Türkiye ile aynı gün yapılan (12 Mart 1971) askeri muhtırasıyla, Hafız Esad, 29 yıl sürecek devlet başkanlığına geçmiştir. Kasım 1970 yılında Hafız Esad iktidarı tamamen kontrol altına aldığıında, Suriye Komünist Partisi Lideri Halit Bektaş, bunu "Amerikan Askeri Darbesi" olarak tanımlamıştır.

Baas Partisi ve Esed ailesi, Nusayrilere dayalı ordu, istihbarat, yakın akrabaları ve onlarla irtibatlı Halep ve Şam'daki zengin Sünni bazı güçler üzerinden bir sistemle Suriye'yi günümüze kadar yönetmektedir.

12 Mart 1971 yılında Hafız Esad, ipleri tam eline aldıktan sonra Meclis'te başta Müslüman kardeşler olmak üzere tüm partileri saf dışı etmiş, camilerde dahi aykırı sesleri susturmuş ve en az sekiz istihbarat örgütüyle bir polis devleti kurmuştur.

1970 yılında Suriye'de, İslam anayasadan çıkarıldı ve yerine Arap milliyetçiliği, sosyalist ve laik Baas düşüncesi konuldu. Bugün de anayasaya göre, Suriye'nin resmi dini yoktur. Örneğin, Baas'ın kurucularından da olan general ve siyasetçi Salah Cedit, 1967 savaşlarında ordudan atılan Hafız Esad'e en çok yardım eden kişi olmasına rağmen Esed, 1970 yılında iktidara gelince onu 1970-83 arasında 13 yıl hapse attıktan sonra, ifşaatlarına devam edince, 1993 yılında Paris'te öldürtmüştür. Böylece Esed, ilk icraatını ve vefasını göstermiş oluyordu.

Hafız Esed, Baas rejimine karşı çıkan kişi ve İhvan gibi örgütleri de tahminen 50 000 kişilik Hama şehrinde sıkıştırıp, tanklar ve toplarla günlerce bombalandıktan sonra, buldozerlerle şehir içindekilerle beraber tarihten silmiştir. Bugün bile harabeleri bulunan ve 1982 yılında haritadan silinen Hama şehri başta olmak üzere günümüze kadar en az bir milyon insanın ölmesinden sorumludurlar. Bu durum son on yılda Halep, Rakka, Humus ve diğer şehirlerde fazlasıyla yaşanmıştır.

Mart 2011 yılında başlayan isyanlarda şehirlerin kolaylık düşmesi ve halkın sadece Baas ve İstihbarat binalarına saldırması bunu doğrular niteliktedir. Baas iktidarı boyunca siyasi ve askeri alanda Sünniler daima ikinci plana itilmiştir. Türkiye'den geldiği iddia edilen en az 300 000 Kürde ise askerlik yapmalarına rağmen, kimlik ve kamu da görev verilmemiştir.

Kamulaştırma ve Baas'ın kontrolündeki özel sektörün korunduğu Baas Partisi, pragmatik davranmıştır¹⁰²⁸. Şam ve Halep'teki zengin Sünniler tüccar ve ağalara, Baasçılardan ya da Esad'in

¹⁰²⁸ Şöhret, Mesut. *Uluslararası Politikada Suriye Krizi*. (Ed. Hasret Çomak, Caner Sancaktar, Zafer Yıldırım). *Suriye'nin Ekonomik Yapısı*. İstanbul. Beta Yayınları, 2016. S. 94

akrabalarından biriyle ortak olma şartıyla dokunmamıştır. Bu nedenle Şam ve Halep'in zengin Sünni kesime 2011 yılından sonra da rejimle pek kavgalı olmamıştır.

Zengin ancak yeterince işletilmeyen doğal gaz ve petrol kaynaklarına sahip olan Suriye rejimi, Uluslararası ilişkilerde Fransa, Türkiye ve Sünnilere karşı, İran ve Lübnan Şiiilerine dayanmış ve Rusya'ya da Akdeniz sahillerini vererek, İsrail'e karşı kör ve sağır davranmış ve Türkiye'ye karşı ise 1998 yılına kadar PKK üzerinden savaşmıştır.

Kısaca Baas Partisi, Suriye'yi gerçek ve derin devlet olan sayısı pek bilinmese de 10 civarından kişiden oluştuğu tahmin edilen, Meclisi Milli olarak bilinen gizli bir teşkilatla yönetmektedir. Oysa hürriyet, eşitlik ve adalet isteyerek iktidara gelen Baas Partisi ve Esed, ülkenin kontrolünü eline aldıktan sonra, ancak yüzde 10'luk seçimlere tek adaylı katılımı ile %99 oyla seçilmiştir.

3.2) Beşşar Esad Dönemi (2000-....)

2000 yılında ölmeden önce Hafız Esed, Hama katili¹⁰²⁹ ve bizzat 500 kişiyi öldürmekle itham edilen kardeşi, Rıfat Esed'i bir darbe hazırladığı iddiasıyla Avrupa'ya sürdükten sonra, kendinden sonra iktidara en büyük oğlu Basil Esed'i hazırlamıştır. Ancak onun da 31 yaşında trafik kazasında (1994) ölmesiyle Londra'da göz doktorluğu ihtisası yapan ikinci oğlu Beşşar Esad'e, hiç beklemediği bir anda iktidar yolu açılmıştır.

Suriye Anayasasına göre 40 yaşında olması gereken Cumhurbaşkanlığı şartı onun için, geçici Cumhurbaşkanı Abdulhalim Haddam tarafından, 34'e indirilmiş (2012 yılında tekrar 40 yaşına çıkarılmıştır) ve ordu komutanlığı görevi şartı da Lübnan'da General Gazi Kenan'ın kontrolünde tamamlanmıştır.

Şekil 5. da, Hafız Esad ailesi ve Şekil 7.' de Halep'i iç savaş başladıktan ancak 11 yıl sonra enkazlar arasında gezen Beşşar Esad ve ailesi (<https://sputniknews.com.tr/20220709/suriye-lideri-esaddan-11-yil-sonra-bir-ilk-ailesiyle-birlikte-halepi-ziyaret-etti-1058512998.html> 26.10.2022)

¹⁰²⁹ Beşşar Esad'in amcası, mal varlığına el konulduktan sonra Fransa'da cezaevine girmek için Şam'a geri döndü. <https://tr.euronews.com/2021/10/09/esad-n-amcas-36-y-11-k-surgunden-sonra-fransa-da-cezaevine-girmek-icin-sam-a-geri-dondu> 24.10.2022

1998 yılında PKK liderinin Şam'dan çıkarılmasından sonra düzelen Türkiye-Suriye siyasi ilişkileri, 1998 yılındaki Adana mutabakatına göre, 2000 yılından itibaren de sosyal ve siyasi açıdan büyük ilerleme gösterirken, buna paralel olarak iki ülke arasındaki ticarete de önemli gelişmeler yaşanmıştır. Örneğin, 2004-2007 yılları arasında yıllık ortalama 1 740 000 \$ olan ticaret hacmi bir yıl sonra %40 artışla 2,5 milyar dolara, ağırlıklı olarak Türkiye lehine artmıştır. Bu dönemde sermayesi 50 000 dolardan fazla 3000 Türk firması, Suriye'de faaliyet gösterirken yaklaşık 1 milyar dolar iş hacmini aşmıştır.

Türkiye'nin Şam'da son Büyükelçisi olan Ömer Önhon'a göre bu arada Avrupa'daki Şengen vizesine nispetle, Türkiye ile Suriye arasındaki kapıların ardına kadar açılmasıyla Şamgen tabiri kullanılmıştır. Eylül 2009 da Türkiye ile Suriye arasında karşılıklı vizeler kaldırılırken; 2009 yılında Türkiye'ye gelen Suriyeli 509. 676 kişi iken bu sayı bir yıl sonra %76 artarak 900 000 kişiyi geçti. Aynı dönemde Türkiye'den Suriye'ye geçen kişi sayısı 733 732 kişiden 1 664 209 kişiye ulaşarak %126 artmıştır¹⁰³⁰.

Türkiye ile Suriye arasında adeta her ilçede birer kapı açılacak kadar sınır kapıları dokuza çıkmış ve iki ülke arasında, Şam Baharı yaşanmıştır.

2010'da Türkiye'nin Suriye ile ticaret hacmi 2009'a oranla %30 artmış ve 2,5 milyar dolar düzeylerine ulaşmıştır. Bu dönemde Esed yardımcılığına Hasan Türkmani'yi de atayarak Türkiye'yle ilişkilere ne kadar önem verdiğini göstermiştir. Ortak hükümet toplantıları Şam'da yapılırken, Şam ve Ankara arasında, İstanbul-Hicaz demiryolunun açılışından sonraki ikinci bayram yüz yıl sonra ilk kez yaşanmıştır.

Şam Borsası, 40 yıldan sonra 2009 yılında açılmış ve 2001 yılında Esed ailesiyle bağlantılı dört özel banka kurulmuştur. İnternet gevşetilirken, Facebook ve Twiter gibi sosyal medya'ya da 2007 yılından itibaren izin verilmiştir. Yıllık ortalama 4 milyar dolar petrol ağırlıklı ihracat ve 8 milyar dolarlık sanayi ağırlıklı ithalat yapılmıştır. Turizm'den de yıllık ortalama 5 milyon turistle 2 milyar doları aşan gelir elde eden Suriye, Körfez ülkelerinden de askeri destek almıştır. Kişi başı gelir ise 3 000 dolar civarında olmuştur. On yılda ortalama %10'dan fazla işsizlik oranı ve %7 civarındaki enflasyonla Suriye'de canlanma yaşanmıştır.

Suriye Maden Bakanlığına göre, 11 yıllık savaş 100 milyar dolardan fazla petrol ve doğal gaz zararına sebep olmuştur. 2021 yılında ise yıllık 31.4 milyon varil petrol üretilirken, günlük 12.5 milyon metre küp doğal gaz üretilmiştir.

---

¹⁰³⁰ Önhon, Ömer. *Büyükelçinin Gözünden Suriye*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2021. s.70.

Şekil 6 ve 7: Suriye'nin yıllık ham petrol üretimi ve enerji hatları

Ancak son 2011'den sonra sağlıklı veriler yoktur. 2011'den önce 1 dolar 50 Suriye lirası ederken, bugün 1 dolar yaklaşık 4 bin Suriye lirası seviyesindedir. Beşşar Esed'in İran'ı dengelemek ve ülkenin normalleşmesi Türkiye ile iyi geçindiği görülmektedir.

15 Mart 2011 yılında Sünni kesimin yoğun olduğu ve Der'a ve Humus gibi halkın en fakir olduğu yerlerde başlayan, gösteriler esasen Esed iktidarının reform yapması yönündeki taleplerdi. Esed, bu dönemde ilk üç ayda suçu kurumsal olmayan bürokrasiye atmıştır. Der'a Valisi görevden alınmıştır. Ancak Baas Partisi ve Muhaberat, olayları sert bir şekilde bastıran, özellikle bugün Suriye İstihbarat Başkanlığını da yapan Ali Memlûk liderliğinde devam etmiştir. Suriye halkının talep ettiği reformlar dört başlık altında değerlendirilebilir ¹⁰³¹:

1. 8 Mart 1963 tarihinden beri ülkede uygulanan olağanüstü halin kaldırılması,
2. İçişleri Bakanlığı başta olmak üzere, çeşitli hükümet kurumlarının sivilleştirilmesi, güvenlik birimlerinin görev alanlarının yeniden tanımlanması, yasama, yürütme ve yargı organlarının yapılandırılması ve yargının bağımsızlaştırılması,
3. Bireysel hakların tanımlanması (Suriye kimliği olmayan 300 000 civarındaki Kürtlere vatandaşlık hakkı tanınması) ve ülkedeki gelir dağılımında adaletin tesis edilmesi,
4. Siyasi partiler yasasında değişiklik yapılması ve iktidardaki Baas Partisi'nin gücünün sınırlandırılması.

Suriye'deki olayların kontrolden çıkış noktasını başı olarak Der'a olayları görülmektedir. Esed'in teyzesinin oğlu Der'a istihbarat başkanı olan Atif Necip ve Baas Partisi mensubu olan Vali, 6 Mart'ta Der'a'da ilk ayaklanma başlayınca, Vali'den, tutuklanan ve işkence gören çocukların serbest bırakılmasını isteyen, arkasında binlerce kişi olan imamın sarığı, bizzat Vali tarafından başından alınarak yere atılmış ve İmam'a hakaret edilince; halk kontrolden çıkmış ve hem Valilik hem de

¹⁰³¹ Sandıklı, Atilla- Semin Ali. "Bütün Boyutlarıyla Suriye Krizi Ve Türkiye", Bilge Adamlar Kurulu Raporu Rapor, BİLGESAM 52, (Kasım 2012): 1-200.

muhaberat merkezi basılmıştır. Bu olayda 4 sivil ölmüştür. Kamudan ilk etapta 200 olmak üzere ve ordudan da istifalar başlamıştır. Suriye Ulusal Konseyi ve ordudan kaçan askerlerle 2012 yılında Özgür Suriye Ordusu kurulmuş ve iç savaş başlamıştır.

Halk, baba Esed'in 70'lerdeki "İslahul Nizam" (düzenin ıslahı) hatırlatınca bu tarihten itibaren "İskatul Nizam" (düzenin susturulması) diyerek "Yallah irhal yallah Beşşar" (Hadi terket Beşşar), "Sıra sende doktor" diyecektir. Direnişin gün ve saati, tüm ülkede Cuma günü Cuma namazından sonra olarak uygulanmıştır. Her bir Cuma gününün adı değişik olmuştur: Öfke Cuma'sı, Gazap Cuma'sı, Sessizliğin bizi öldürüyor Cuma'sı... vs.

Esed ve Baas Partisi, kendi ideolojisinin Kürt versiyonuna sahip olan PKK'yı, 1980'lerde Müslüman Kardeşlere karşı kullandığı gibi 2011 yılında da sahaya sürmüş ve kısa sürede tek kurşun atmadan, Kürtlerin yoğun yaşadığı Fırat'ın doğusunda şehir merkezlerine ve kırsallara çekilerek mahalle ve kırsalda PYD üzerinden bölgede kontrolü sağlamıştır. Kırsalı PKK'nın Suriye kolu olan PYD'ye bırakan Esed, Amerika Başkanın Suriye'den sorumlu danışmanı Bred McGurk'un desteğiyle, Tay aşiretinin lideri olan Muhammed Faris'e petrolden hisse vererek onu ve bazı küçük Arap aşiretleri de bünyesine katarak bir gecede ismini DSG'ye çevirmiş ve Rakka ile Deyrizor'u, Amerika'nın desteğiyle İŞİD'ten aldıktan sonra merkez yapmıştır.

Burada Suriye'nin kalıcı olarak bölünmesi için ABD'nin sistematik çalıştığı görülmektedir. ABD Senatosu Dış İlişkiler Komitesinde, "Suriye'de Savaş: Krizi Hafifletmek İçin Sonraki Adımlar" başlıklı oturumda senatörlerin sorularını yanıtlayan 2014 yılına kadar ABD'nin Şam Büyükelçisi olan Robert Ford ve Florida Senatörü Marco Rubio da bulundu. Ford, Rubio'nun, Suriye'de Kürtlerin amacının 'devlet kurmak' olup olmadığını ve YPG'nin PKK ile ilişkili olup olmadığını sordu. Ford şöyle yanıtladı: "Kesinlikle o boşluğu (Menbic) almak ve devamlılığı olan bir bölge yaratmak istiyorlar. YPG, PKK bağlantılıdır. Orada faaliyet gösteren başka gruplar da var. Hem İŞİD'le hem de Esad'la savaşıyorlar. YPG'nin aldığı türden bir desteği hiçbir zaman almadılar. Kürt milislerin aldığı yakın hava desteğini almadılar. YPG'nin, Amerika'nın DAİŞ'e karşı stratejisinin, yeri doldurulamaz bir unsuru olduğuna inanmıyorum."

ABD Barış Enstitüsü Başkanı Nancy Lindborg ve Brookings Enstitüsü Ortadoğu Politikaları Merkezi Direktörü Tamara Cofman Wittes ise aynı oturumda şöyle sordu: "Şu anda Kürtlerin yapmaya çalıştığı şey, kuzeyde Afrin'den itibaren doğuya kadar kantonları birleştirerek kendi devletlerini ortaya çıkarmak değil mi? Yani yaptıkları şey kendi devletlerini kurmaya çalışmak değil mi?" sorusunu yanıtlayan ABD'nin eski Şam Büyükelçisi Robert Ford, "Evet kesinlikle kuzeyde kendi bölgelerini (devletlerini) oluşturmak istiyorlar. Bununla ilgili soru işareti yok. Bundan dolayı Türkler, büyük reaksiyon gösteriyor. ABD'nin desteklediği YPG'nin PKK ile kesinlikle bağı var" ifadesini kullandı.

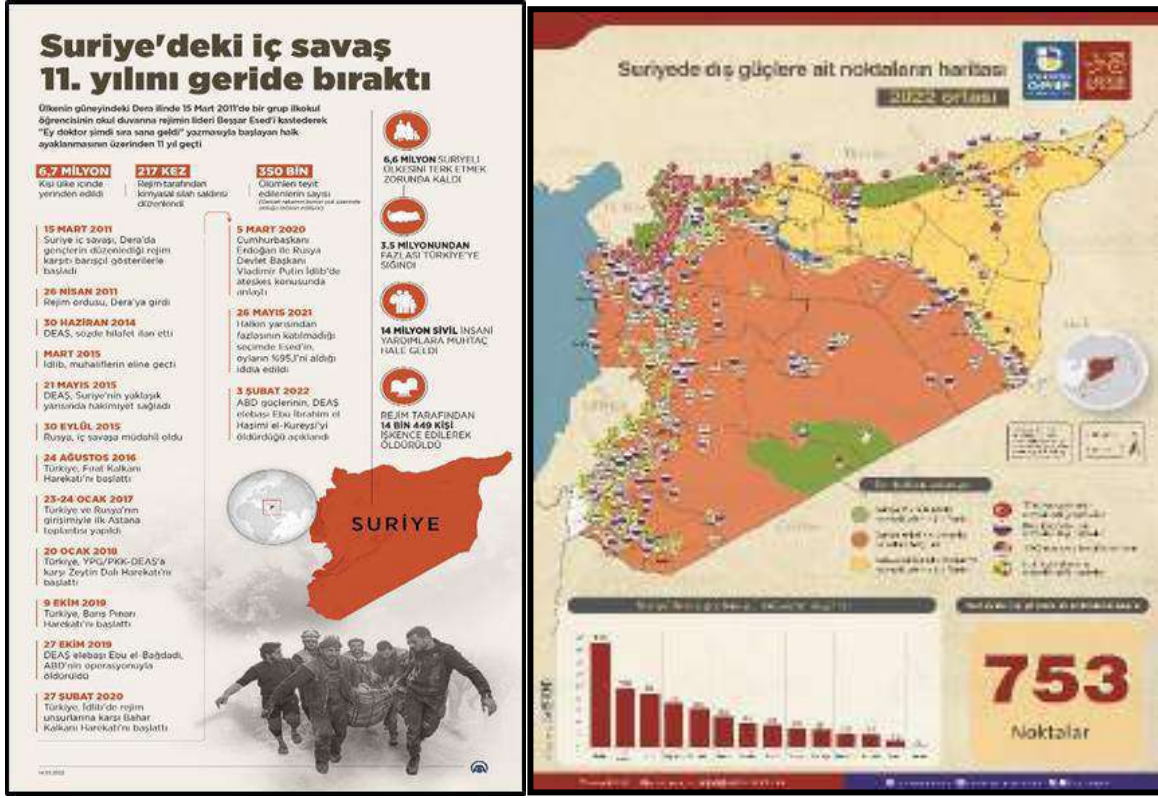
Süreci kanaatime göre en iyi okuyanlardan biri eski PYD Eş Başkanı Salih Müslim'in ağabeyi Prof. Dr. Mustafa Müslim'dir. Gaziantep'te yaşayan ve iki yıl önce vefat eden rahmetli Mustafa Müslim şöyle dedi¹⁰³²: “Tarih bugün yine tekerrür ediyor. Rusya ve ABD Kürtleri destekliyor, özellikle de Suriye'dekileri. Çünkü belli niyetleri ve belli çıkarları var. Bu bölgede yalnızca Türkiye bunlara karşı çıkıyor. ‘Arapların ve Kürtlerin sayesinde onların belini bükebiliriz. Suriyeli Kürtlerin eliyle Türkiye'ye vuralım’ diyorlar. Amaçlarına eriştiklerinde Kürtleri tekrar yüzüstü bırakacaklar. Kürtlerin kendi tarihlerinden ders çıkarmaları ve büyük devletlere güvenmemeleri gerekir. Burada ben şunu diyorum: Kürtler buldukları ülkede Müslümanlarla el ele vermeleri gerekir. Kürtler, Türkiye, Suriye, İran ve Irak'ta, Kürtlerin hakkını tanıyan ve kabul eden Müslümanlarla hareket etmelidir. Kürtlerin siyasi ve kültürel haklarının olduğunu kabul eden Müslümanlarla olmalıdır. Avrupa, Kürtlerden Selahaddin Eyyubi'nin intikamını almaktadır ve bu yüzden onları beş parçaya böldü. Benzeri durum İspanya fatihi olan Tarık bin Zıyad'ın kabilesi olan Amazighler için de geçerlidir”.

Şekil 8. Halep'in savaş öncesi ve sonrası durumu. **Şekil 9.** Haseke'de üç Rusya, ABD ve Suriye bayrakları. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-38393858> <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/gerilimin-fotografi-suriyede-abd-rusya-ve-rejim-ayni-karede-41446119>

Bu süreçten en çok istifade eden Rusya olmuştur. 2015 yılı Ekim ayında sahaya füzeler ve uçaklarla giren Rusya, Esed'i muhaliflerinden elinden son anda kurtarmıştır. 2013 yılında Rus enerji şirketi Neftgaz, Banyas ve Tartus arasındaki karasularda arama ve sondaj çalışmalarını kapsayan 25 yıllık sondaj hakkını da almıştır. Mart 2021'de ise Rus firmaları (Capital Limited ve East Med Amrit) karasularında sismik faaliyetlere başlamak üzere anlaşmıştır.

¹⁰³² Büyük Devletler Kürtleri yine yüzüstü bırakacaklar. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/prof-dr-mustafa-muslim-buyuk-devletler-kurtleri-yine-yuzustu-birakacaklar/569535> (Erişim tarihi: 28.10.2022)

Şekil 10 ve 11: 12 yıl aradan sonra Suriye'nin son durumu

18 Temmuz 2012'de iç savaş istemeyenlerin hükümetten tasfiye edilmeleriyle Suriye, şiddet sarmalına girmiştir. Bugün halen devam etmekte olduğu çatışmalar üzerine bugüne kadar 700 000 kişi ölürlen, ülkenin %90'ından fazlası yoksulluk sınırının altına düşmüş, Şam'da ne şeker ne de ekme kalmıştır. Yaklaşık 700 milyar dolarlık bir yıkıma uğrayan Suriye'de bir memurun ortalama maaşı 20 dolar civarındadır.

Bugün Suriye'de 22 milyon nüfusun yarısı mülteci ve büyük şehirleri olan Halep, Hama, Rakka yıkılmış durumda ve an beş parçalı bir Suriye var. Rusya, Ekim 2015 yılında doğrudan girdiği Suriye'nin sadece limanlarını 49 yıllığına kullanma hakkını almamış aynı zamanda yer altı ve yer üstü kaynaklarını çıkarma ve işletme hakkını almış.

Kısaca diriliş, özgürlük, adalet ve eşitlik diyerek yola çıkanlar, özgürlük isteyen halkını katletmiştir. Bugün çok partili siyasal hayat, anayasa, seçimler yoktur. Baas ideolojileri sonucu Libya, Mısır, Yemen Suriye ve Irak gibi ülkeler kültürel bunalıma girdiler. Ontolojik kırılma ve asimilasyona (benzeşme) uğrayan toplum, bu ideolojilerle zehirlendi ve ülke tarihten silinmenin eşğine gelmiştir. Bu durumun ilk versiyonu ve Baas Partisi'nin kuluçka makinesi olarak görülebilen İttihat ve Terakki Partisi (1908-1918) de görülmektedir. Ülkede Baas yani diriliş ölüm anlamına gelirken Arap Milliyetçiliği %10 dahi olmayan Nusayri azınlığa dönüşmüş ve ekme ve hürriyet isteyenler ya ülkede kalıp öldürülmekte ya da mülteci durumuna düşmektedir.

Sonuç ve Tavsiyeler

Fransız İhtilali'nden sonra hızla yayılan milliyetçilik ideolojisi; kardeşlik, barış ve eşitlik ile başlıyorsa da, Osmanlı'dan günümüze kadar İslam Dünyasında halkları din, etnik ve mezhep çatışmaya sürüklemiştir. İdeolojiler, halk arasında Frenk hastalığı olarak görülmüştür. Bunun en kötü örneği ise Suriye olup, Baas ideolojisi, Fransızlar tarafından ideolojik, kurumsal ve iktidar sahibi olarak bir Truva atı gibi Suriye'yi Batı adına kontrol etmekte ve felakete sürüklemiştir.

Osmanlının sön döneminde Arap milliyetçiliğinin dirilişi olarak başlayan Baas, Vahhabilikten sonra Araplar için üretilen ikinci siyasi bir ideolojidir. Tüm Arapların birleşmesi iddiasıyla ortaya çıkan Baas, yarım asırdan fazla bir süredir, Suriye'nin ancak %10'una denk gelen Nusayrilerin ve Esed ailesinin iktidarı olarak uygulanmıştır. Fransız İhtilali'nden İttihat ve Terakki Fırkası'na geçen, adalet, eşitlik ve hürriyet sloganları sadece Nusayri azınlığı ve Baas elit için uygulanmıştır. Bu süreçte Baas'la uyuşmayan şiddet yanlısı olmayan Nusayriler ve elit Sünni kesimi yok edilmiştir.

1971 yılından itibaren Suriye parlamentosunu dağıtan Hafız Esed, Suriye'yi bu tarihten itibaren Meclisi Milli denilen 10 kişilik kimsenin tanımadığı kişilerle yönetmektedir. Beşar Esed'in 2000 yılındaki çok partili hayata geçmesini ve dönüşümünü engelleyenlerin başında bu görünmezler olan Meclisi Milli gelmektedir. Bunlar, İTF'nin görünmezleri olan Rical-ı Gaybın Suriye versiyonu olarak görülmektedir.

Bölünmüş Ortadoğu Projesi kapsamında masa başında üretilen Arap Baharı sonucunda, Suriye, 100 yıl öncekinden de kötü bir sürece sürüklendi. Eşi Şamlı Sünni bir aileden gelen Beşar Esed'in, kendisinden sadece seçim ve insan gibi yaşamak isteyen halkı, tanklarla ezdiği ve olayları kontrol etmediği görüldü. Halk, şehirleri sadece Baas ve muhaberat binalarını ele geçirerek kısa sürede düşürdü. Ülkenin %80'i muhaliflerin eline geçti. Bunun üzerine 22 milyonluk nüfusun yarısı, tüm binaların yarısı ve Halep, Rakka, Hama, Humus ve Deyruzzor şehirleri harabe hale getirildi. İşin en korkunç tarafı ise bundan sonraki süreçte bunun, Suriye bölünerek kurumsallaştırılmaya çalışılmasıdır.

Bugüne kadar ABD tarafından 30 000 TIR silah verilen ve Suriye'nin petrol, su ve toprağının neredeyse yarısından fazlasına sahip olan PYD, bölge için ciddi güvenlik tehdididir. Fırat'ın Doğusunu DSG adıyla yöneten ve Mart 2023'ün başında ilk kez ABD Genelkurmay Başkanı'nın bizzat ziyaret ettiği PYD/DSG'nin burada bulundurduğu üs ve silahlar, bir terör örgütünden çok, Suriye ve Türkiye'yle bir savaş içindir.

Suriye; Rusya tarafından Şam'dan Lazkiye'ye uzanan Alevi bölgesi, ABD tarafından desteklenen Fırat'ın doğusundaki PYD bölgesi, Türkiye'nin kontrolündeki İdlib ve Güvenlik bölgelerindeki Sünni bölgeler, Taif ve İran'ın hâkim olduğu iç bölgelerle, sürdürülemez bir şekilde parçalanmıştır. Bunun başlıca sebebi Baas Partisi ve zihniyetidir.

Başta Fransa olmak üzere İsrail ve Batı Dünyası, Haçlı zihniyetiyle Suriye'yi, Filistin gibi kontrol altına almıştır. Bu amaçla Truva atı vazifesi gören Baas Partisi, artık Suriye halkı üzerinde siyasi ve psikolojik korku eşliğini kaybetmiştir.

Suriye'nin yeniden toparlanmasının en kısa yolu olarak her kesimi Şam'da kucaklayacak yeni bir anayasa ve çok partili serbest seçimlerdir. Bu konuda Türkiye, Rusya ve İran'ın çabaları ise ABD-İsrail tarafından engellenmektedir.

Kaynakça

- Abdullah, Ömer Faruk. *Suriye Dosyası*. İstanbul: Akabe Yayınları, 1985.
- Alkan, Mehmet Ömer. *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayın, 2005.
- Anadolu Ajansı, "Esed'in Kuzeni: Soyadımız 'Canavar'dı'". Erişim 20 Ekim 2022. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/esedin-kuzeni-soyadimiz-canavardi/1557753>
- Antonius, George. *Arap Uyanışı- Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü*, İstanbul: Selenge Yayın, 2021.
- Cleveland, Willam L. *Modern Ortaçağ Tarihi*, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul: 2. Baskı, Agora Kitaplığı, 2008.
- Çakırtaş, Şeyhmus. "Osmanlı'da Aşiret Mektebi Ve Hanedanlık". Erişim 23 Ekim 2022. [Doğu-Batı Düşünce Dergisi: II. Meşrutiyet 100.Yıl 45 \(2008\): 11-16.](https://www.indyturk.com/node/543056/t%C3%BCrki%CC%87yeden-Duman, Selçuk. <i>Uluslararası İlişkilerde Güncel Sorunlar</i>. Ankara: Berikan Yayın, 2020.</p><p>Eryılmaz, Bilal. <i>Kamu Yönetimi</i>. Ankara: Okutman yayın, 2. Basım, 2010.</p><p>Esposito, John L. <i>Oxford İslam Sözlüğü</i>, trc. Nurullah Koltaş, İstanbul: Ayrıntı Yayın, 2013.</p><p>İnalçık, Halil.)
- İslam Ansiklopedisi. "Abdülhamid Ez-Zehrevi". Erişim 23 Ekim 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulhamid-ez-zehravi>.
- İslam Ansiklopedisi. "Jön Türkler Genç Türkler". Erişim 23 Ekim 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/jon-turkler-Genç-Türkler>.
- İslam Ansiklopedisi. "Kabakçı İsyanı". Erişim 20 Ekim 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kabakci-isyani>.
- İslam Ansiklopedisi. "İhvan-ı Müslimin". Erişim 23 Ekim 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihvan-i-muslimin>.
- İslam Ansiklopedisi. "İttihat Ve Terakki Cemiyeti". 23 Ekim.2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ittihat-ve-terakki-cemiyeti>.
- Jusoor For Studies. "Israel Attacks In Syria". 20 Ekim 2022. <https://www.jusoor.co/releases/Analytical%20Maps/42/en>.
- Lamartin, Alphonse De. *Osmanlı Tarihi*. İstanbul: İndie Yayın, 1. Basım, 2019.
- Müslim, Mustafa. *Büyük Devletler, Kürtleri yine yüzüstü bırakacaklar*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/prof-dr-mustafa-muslim-buyuk-devletler-kurtleri-yine-yuzustu-birakacaklar/569535> (Erişim tarihi: 28.10.2022)
- Nursî, Bediüzzaman Said. *Bediüzzaman Said Nursî Tarihçe-i Hayatı*. 3. Basım, İstanbul: Rnk Neşriyat, 2008.
- Öner, Ali. *Çatışmalar Ve Görüşmeler Sarmalında Filistin İsrail*. İstanbul: Mana Yayın, 2012.
- Önhon, Ömer. *Büyükkelçinin Gözünden Suriye*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2021.
- Özdemir, Hüseyin. *Demokrasi Tarihimizde İttihad Ve Terakkili Yıllar Babanzade İsmail Hakkı Beyin Penceresinden*. İstanbul: Ötügen Neşriyat Yayın, 2016.
- Provence, Michael. *The Great Syrian Revolt And The Rise Of Arap Nationalism. Modern Middle East Series*, Cambridge University Press, Cambridge: 2005.
- Provence, Michael. *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge: 2017
- Sandıklı, Atilla- Semin Ali. "Bütün Boyutlarıyla Suriye Krizi Ve Türkiye", *Bilge Adamlar Kurulu Raporu Rapor*, BİLGESAM 52, (Kasım 2012): 1-200.
- Sander, Oral. *Siyasi Tarih (1918- 1994)*. Ankara: İmge Kitapevi Yayın, 31. Basım, 1994.
- Samir Hafız, Görüşme, Ses kaydı (22.10.2022)
- Suriye Sosyalist Arap Baas Partisi, <https://www.sana.sy/tr/?p=67843> (16.10.2022)

- Şeker, Cafer Talha. *Hilafet'ten Cumhuriyet'e Ortadoğu'da Kırmızı Harita*. İstanbul: Kitapyurdu Doğrudan Yayın, 1. Basım, 2020.
- Şöhret, Mesut. *Uluslararası Politikada Suriye Krizi. (Ed. Hasret Çomak, Caner Sancaktar, Zafer Yıldırım). Suriye'nin Ekonomik Yapısı*, İstanbul. Beta Yayınları, 2016.
- Taşpınar, Zühal - Biçici, Mehmet. ‘Nusayriliğe Ve Nusayri İdeolojisine Genel Bir Bakış (Suriye Örneği)’. ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi 8, Sy. 18 (2021) : 28-44.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Partiler; İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)*, İstanbul: İletişim Yayın, C.I, 1998.
- Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayın, 1. Basım, 2009.

Islahat Fermanı'nın Toplumsal Yansımaları ve Devletin Savunmacı Refleksi;

“Şam-ı şerif Eyaleti Ahalisi Üzerine Tarh Olunan Vergi ve İane-i Fevkaladenin Kararnamesi”

(H.1277/M.1860-61)

Kerim Tiriyaki*

Özet

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı süreciyle başlayan demokratikleşme sürecinde ve bu fermanının tamamlayıcısı olan Islahat Fermanı neticesinde Hıristiyan unsurlara tanınan imtiyazlar, Müslüman unsurların tepkisine yol açmaya başlamıştır. Nitekim bölgesel bazda yaşanan Müslüman ve Hıristiyan unsurlar arasındaki gerilimler; devleti, zaman zaman askeri, idari ve ekonomik tedbirler ve yaptırımlara başvurmaya zorlamıştır. Buradan hareketle Tanzimat Dönemi reformlarına karşı öncelikli olarak Rumeli bölgesinde çıkan ayaklanmalar ve yaşanan gerilimler Tanzimat reformlarının toplumsal alanda kökleşmesini engellerken, akabinde ilan edilen Islahat Fermanı'nda Hıristiyan unsurlara tanınan hakların genişletilmesi ise yine Hıristiyan- Müslüman gerilimlerini arttıran bir ortamın oluşmasına yol açmıştır. Islahat Fermanı'ndaki Hıristiyan unsurlara tanınan sosyo-ekonomik haklar, Hıristiyan unsurların yine Müslüman unsurlara karşı daha rahat davranmalarını sağlarken, Müslüman unsurların da millet-i hakime olma niteliğini yitirmeye başlamış olması da bunların, Hıristiyan unsurlara karşı tepkilerinin artmasına yol açmıştır. Bu bağlamda Islahat Fermanı'nın sağladığı imtiyazlar neticesinde Arap vilayetlerinde de gayrimüslimlerin, toplumsal ve ekonomik vb. alanlarda Müslümanlara nazaran ayrıcalıklara sahip olmaları, Arapların yaşadığı bölgelerde de Hıristiyan-Müslüman unsurlar arasında da sorunların doğmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle de Lübnan bölgesinde çıkan Marunî-Dürzî çatışmaları Islahat Fermanı'nın toplumsal yansımalarına örnek teşkil eden çatışmalardır. Lübnan bölgesinde yaşanan çatışmalar, Osmanlı Devleti'nin bu bölgede yönetsel alanda yapısal düzenlemeler teşkil etmesine zemin hazırlamıştır. Lübnan bölgesindeki Maruni-Dürzî çatışmaları aynı zamanda Avrupalı Devletler olan İngiltere ve Fransa gibi devletlerin bu bölgede diplomatik yöntemlerle kendi emperyalist emellerini uygulamaları için uygun bir fırsat yaratmış ve Arapçılık fikrinin de ortaya çıkmasında itici bir rol oynamıştır. Lübnan'daki karışıklıkların devamı olarak Suriye'de de Hıristiyan- Müslüman unsurlar arasında çatışmalar meydana gelmiştir. Suriye'deki olayların ileri boyutlara ulaşması Suriye'nin idari tarzında yeni yapılanmaları doğurmuştur. Bu bağlamda çalışmada esas alınan Şam-ı şerif Eyaleti Ahalisi Üzerine Tarh Olunan Vergi ve İane-i Fevkaladenin Kararnamesi'nin de Cebel-i Lübnan'da yaşanan Marunî-Dürzî çatışmalarının bir uzantısı şeklinde Şam'da yaşanan karışıklar neticesinde hazırlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim kararnamede; kararnamenin hazırlanma gerekçesi olarak dile getirilen “Şam

---

* Dr., Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, ktiryaki@windowslive.com

şehrinde zuhur etmiş olan üzüntü verici olaydan dolayı Hıristiyan tebaa-i şahaneden birçok kişinin duçar oldukları felaket sırasında haneleri yanmış ve malları yağmalanmış olduğundan tazmin-i zarurileriyle tamir-i halleri iktiza-yı muadelet-iseniyyeden olup...” şeklinde ki ibareden de bu durum anlaşılmaktadır. Buradaki ifade aynı zamanda yaşanan olayda Hıristiyan unsurlara karşı Müslüman ahalinin tepkisinin nedenli ciddi olduğunu göstermesi bakımından önemli olup, yaşanan gerilimin vahametinin ne kadar ciddi boyutta olduğunu göstermiştir. Ayrıca ilgili kararnamenin diğer maddelerinde de iane ve vergilerin ne şekilde nasıl toplanacağı belirtilirken, olayların müsebbibi olarak addedilen Baalbek, Raşeya vb. kaza, nahiye ve köy halklarının bu vergilerden mükellef tutulacağı şeklinde hususların yer aldığı tespit edilmiştir. Vergi ödemekle sorumu tutulan halktan toplanacak vergilerin toplanması sürecinde her nahiye, köy, kazalarda komisyonlar kurularak, vergilerin bu komisyonlar vasıtasıyla düzenli bir şekilde toplanmasının gerekliliği üzerinde durulduğu, toplanacak vergilerde halkın maddi durumları gözetilerek, gerekli olan kolaylıkların sağlanacağına dair de bilgilerin yer aldığı görülmüştür. Buradan hareketle kararnamenin ilanına zemin hazırlayan Şam İsyanı ve bu isyanın meydana gelmesine yol açan etkenler ve bu isyan sırasında yaşanan gelişmelerin ne olduğu dile getirilirken, ayrıca Osmanlının ıslahatlar sürecinde merkezileşme politikası çerçevesinde yaşanan sosyal gerilimlerden olan 1860 isyanı ve bu isyanın ilgili dönemde Arap nüfusunun bulunduğu bölgelerde Arap milliyetçiliğinin oluşumuna nasıl etki ettiği ve Hıristiyan nüfusun ne şekilde korunmaya çalışıldığı ve bu unsurların milliyetçiliğin ortaya çıkmasındaki rolü ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı'da ıslahatlar, Hıristiyan-Müslüman Çatışması, Ekonomik Yaptırımlar, Şam İsyanı, Kararname.

Edict of Islahat SocialReflectionsandDefensiveReflex ofTheState

“TaxandExtraordinarySubsidyDecreeImposed on ThePopulation of TheProvince of Damascus”(H.1277/M.1860-61)

Abstract

In the democratization process that started with the Tanzimat Edict in the Ottoman Empire and as a result of the Islahat Edict, which was the complement of this edict, the privileges granted to the Christian elements began to cause the reaction of the Muslim elements. As a matter of fact, the tensions between Muslim and Christian elements on a regional basis; The state has found it difficult to resort to military, administrative and economic measures and sanctions from time to time. From this point of view, the uprisings and tensions in the Rumeli region against the reforms of the Tanzimat Period prevented the Tanzimat reforms from taking root in the social sphere, while the enlargement of the rights granted to the Christian elements in the Reform Edict, which was subsequently announced, led to the formation of an environment that increased the Christian-Muslim tensions. While the socio-economic rights granted to the Christian elements in the Reform Edict allowed the Christian elements

to act more comfortably against the Muslim elements, the fact that the Muslim elements began to lose their quality of being a sovereign nation led to an increase in their reactions against the Christian elements. In this context, as a result of the privileges provided by the Reform Edict, non-Muslims, social and economic, etc. in the Arab provinces. The fact that they have privileges compared to Muslims in areas where Arabs live has paved the way for problems between Christian-Muslim elements as well. Especially the Maronite-Druze conflicts that broke out in the Lebanon region are the conflicts that exemplify the social reflections of the Reform Edict. The conflicts in the Lebanon region paved the way for the Ottoman Empire to establish structural arrangements in the administrative area in this region. The Maronite-Druze conflicts in the Lebanon region also created a suitable opportunity for the European States such as England and France to implement their imperialist ambitions in this region through diplomatic methods and played a driving role in the emergence of the idea of Arabism. As a continuation of the turmoil in Lebanon, conflicts occurred in Syria between Christian-Muslim elements. The progress of the events in Syria has led to new structures in the administrative style of Syria. In this context, it is understood that the Decree of Tax Imposed on the People of the Province of Damascus, which is taken as a basis in this study, and the Decree of the Extraordinary Relief were prepared as a result of the turmoil in Damascus as an extension of the Maronite-Druze conflicts in Jebel-i Lebanon. As a matter of fact, in the decree; stated as the reason for the preparation of the decree, "It is a requirement of the just policy of the ottoman state to compensate for their losses and rectify their situation, as their houses were burned and their properties were plundered during the disaster in which many Christian subjects fell due to the sad event that occurred in the city of Damascus..." This is evident from the expression. The expression here is also important in that it shows the seriousness of the reaction of the Muslim people against the Christian elements in the incident, and it shows how serious the tension is. The expression here is also important in that it shows the seriousness of the reaction of the Muslim people against the Christian elements in the incident, and it shows how serious the tension is. It has been observed that in the process of collecting the taxes from the people responsible for paying taxes, commissions are established in each township, village and district, and the necessity of collecting taxes through these commissions is emphasized, and there is also information that the necessary conveniences will be provided by considering the financial situation of the people in the taxes to be collected. From this point of view, the Damascus Revolt, which prepared the ground for the announcement of the decree, and the factors that led to the occurrence of this revolt and the developments during this revolt were expressed, as well as the 1860 revolt, which was one of the social tensions experienced within the framework of the centralization policy in the reform process of the Ottomans, and this revolt in the regions with Arab population in the relevant period. In this study, it will be tried to reveal how nationalism affected the formation of nationalism and how the Christian population was tried to be protected and the role of these elements in the emergence of nationalism.

Keywords: Reforms in the Ottoman Empire, Christian-Muslim Conflict, Economic Sanctions, Damascus Revolt, Decree.

Giriş

19.yüzyıl; Osmanlı idaresinin, Fransız İhtilali ile ortaya çıkan milliyetçilik prensibinin dayattığı tebaanın eşitliği anlayışını, gerek toplumsal gerekse siyasi yapıya uyarlamaya çalıştığı bir dönem olmuştur. Bu bağlamda Tanzimat ve Islahat Fermanları; siyasi iradenin,tebaanın eşitliği anlayışını toplumsal yapıya uyarlamadaki pratiklerini teşkil etmiştir. Her ne kadar Osmanlı idari yapısında, geleneksel dönemde uygulanan millet sistemi, Hıristiyan unsurlara dinsel, kültürel ve sosyal alanlarda yarı özerklik tanımış olup, Hıristiyanların ve Müslümanların yan yana yaşamasını sağlamış olsa da tam bir eşitliğin sağlanamadığını gösteren uygulamalara sahne olmuştur.¹⁰³³Toplumsal bünyede dinsel kimliğe göre yapılan sınıflandırmada unsurlar arasında millet-i hakime ve millet-i mahkume ayrımı söz konusu olmuş¹⁰³⁴ ve sosyal, ekonomik, hukuki vb. alanlarda gayrimüslimlerin, Müslüman unsurlara nazaran kısmen de olsa farklı yükümlülükler üstlendikleri görülmüştür.¹⁰³⁵ Geleneksel yapının oluşturduğu, statükodaki kırılmayı sağlayan gelişme Tanzimat Fermanının ilanı olmuştur.

Gülhane Hatt-ı Hümayûnu, Osmanlı Devleti'nde yeni yönetim ilkeleri çerçevesinde eşitliğe saygı ilkesini yürürlüğe sokarak, devletin de uyruklarına eşit davranacağını şu ilkesiyle ortaya koymuştur: "...tebaayı saltanat-ı seniyyemizden olan ehl-i İslam ve milel-i saire bu müsaadât-ı şahanemize bilaistisna mazhar olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinden.... kaffe-i memalik-i mahrusamız ahalisine taraf-ı şahanemizden emniyet-i kamile verilmiş..."tir. Buna ilaveten ek fermana ise "Vezirden çobana kadar herkesin eşit olduğu" belirtilmiştir.¹⁰³⁶ Böylece gayrimüslim ve Müslüman unsurların eşitliği benimsenerek,¹⁰³⁷ herkesin kanun önünde eşitliği meselesi geleneksel sistemden kopuşu meydana getirmiştir.¹⁰³⁸ Bu kopuş aynı zamanda din esasına dayalı millet kavramının yerine, kozmopolit bir Osmanlılık fikrinin sosyal ve siyasal hayata ikame edilmesini de sağlayıcı bir zemin oluşturmuştur.¹⁰³⁹ Ferman ülke genelinde büyük bir yankı uyandırmış ve fermanı herkes kendine göre yorumlamıştır. Ancak Müslüman halk ve ulema gayrimüslimlere verilen

¹⁰³³Roderic H.Davison, "19.Yüzyılda Hıristiyan-Müslüman Eşitliğine İlişkin Türk Tavrı", *İslam Dünyası ve Batılılaşma Değişim ve Sorunlar*, (İstanbul:Yöneliş Yay., 1997), 58.

¹⁰³⁴ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*,(İstanbul:Risale Yay.,1996),100.

¹⁰³⁵ Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde*, 51-58.

¹⁰³⁶Enver Ziya Karal, "Gülhane Hat-tı Humâyunu'nda Batının Etkisi", *Belleten*, 28/112, (Ankara,1964), 598.

¹⁰³⁷Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, (İstanbul: Savaş Yay.,1985), 314-315.

¹⁰³⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, (Ankara:Türk Tarih Kurumu, 2000), 107.

¹⁰³⁹ Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde*, 101.

ayrıcalıklardan memnun olmamıştır.¹⁰⁴⁰ Fermanla birlikte adalet ve yönetimde düzen ve merkezileşmeye gidilmesi, ayrıca ekonomik alanda iltizam ve angaryanın kaldırılmaya çalışılması, köylülerin; yönetici, toprak sahipleri ve vergi aracılara karşı koymalarını sağlamıştır. Köylüler; ek vergi vermeyi, Hıristiyanlar da cizye ödemeyi ret etmişlerdir. Toprak sahibinin Müslüman olduğu bölgelerde ise Hıristiyan köylülerin eylemleri ulusal bir nitelik kazanmaya da başlamıştır.¹⁰⁴¹ Buradan hareketle Osmanlı sathında Tanzimat uygulamalarına karşı tepkilerin; merkezileşmeye karşı yerel otoritelerin siyasi ve ekonomik gerekçelerle ve Müslüman unsurların da Hıristiyanlara tanınan haklardan dolayı ayaklanmaları şeklinde tezahür ettiği görülmüştür. Mesela bu ayaklanmalara Halep,¹⁰⁴² Rumeli¹⁰⁴³ ve Anadolu'da(Van)¹⁰⁴⁴ çıkan ayaklanmalar örnek olarak gösterilebilir. Tanzimat Fermanı ile başlayan reform süreci ve toplumsal alandaki eşitlik meselesi bir takım aksamalara rağmen Islahat Fermanı(1856) ile devam etmiştir.

Islahat Fermanı da Hıristiyan unsurlara dair idari, ekonomik vb. hususları içeren bir muhteviyata haiz olmakla birlikte, tebaanın eşitliği meselesini daha da kuvvetlendiren bir belge niteliğindedir. Nitekim daha önce gayrimüslimlere tanınan ayrıcalıklara yenileri de eklenerek, bu hakların yürürlükte olduğu bir kez daha bu fermanla dile getirilmiştir.¹⁰⁴⁵ Dolayısıyla Islahat Fermanı da hukuki düzlemde Osmanlılık kavramını pekiştiren bir içeriğe sahip olup, Osmanlılık ilkesine bağlılık temelinde yeni bir vatandaşlık bağı geliştirmeyi hedeflemiştir.¹⁰⁴⁶ Buradan hareketle, fermanın on beşinci maddesi dinine bakılmaksızın bütün Osmanlı tebaasının kanun önünde eşitliğinin resmen kabul edildiğinin göstergesi olmuş,¹⁰⁴⁷ tebaadan hiç kimsenin bir diğerini aşağı göremeyeceği de dile getirilmiştir. Yani gavura gavur demenin yasak olduğu vurgulanmıştır. Bu karara muhalif davranışların ise şiddetle cezalandırılacağı karara bağlanmıştır.¹⁰⁴⁸ Fermanın yirmi altıncı maddesinde yer alan “Ve eyâlât ve elviye meclislerinde tebaa-i Müslime ve İseviyye ve saireden bulunan âzânınemr-i intihâblarını bir sûret-i sahîhaya koymak ve ârânın doğruca zuhûrunu temin eylemek için işbu meclislerin sûret-i tertib ve teşkilleri hakkında olan nizâmâtın ıslâhına teşebbüs ile Devleti Âliyyem netice-i ârâyı ve verilen hüküm ve kararı sahîhen bilmek ve buna nezâret etmek esbâb ve

¹⁰⁴⁰ Halil İnalçık, “Tanzimat’ın Uygulaması ve Sosyal Tepkileri”, *Belleten*, 28/112, (Ankara 1964), 623.

¹⁰⁴¹ Halil İnalçık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hat-tı Hümayunu”, *Belleten*, 28/112, (Ankara 1964), 618-621.

¹⁰⁴² Hasan Karaköse, “Tanzimata Tepki Olarak Ortaya Çıkan Halep Olayı(1850)”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/53, (2017), 254-270.

¹⁰⁴³ Yakup Ahabab, “Tanzimat Dönemi İdari Düzenlemelerin Üsküp Eyaletinde Tatbiki”, *Türkiyat Mecmuası*, 25, (2015), 1-30.

¹⁰⁴⁴ Cabir Doğan, “Tanzimat’ın Van’da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı”, *History Studies*, 2/3, (2011), 147-162.

¹⁰⁴⁵ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri(1856-1861)*, 2, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, Tarihsiz), 1

¹⁰⁴⁶ Şerif Mardin, “Batıcılık”, *Türk Modernleşmesi*, (İstanbul:İletişim Yay., 2007), 14.

¹⁰⁴⁷ Mustafa Erdoğan, *Modern Türkiye’de Anayasalar ve Siyasi Hayat*, (Ankara: Siyasal Kitabevi,1997), 24.

¹⁰⁴⁸ Rifat Uçarol, *Siyasî Tarih*, (Ankara: Hava Basım ve Neşriyat Müdürlüğü Yayını, 1979), 158-160.

vesâil-i müessiresinin istihsâlini mütâlaa eylemesi”¹⁰⁴⁹ beyanı ise temsil ilkesinin sağlıklı bir şekilde işletilmesini sağlarken, gayrimüslimlerin de idari alanda temsil edilme hakkı elde etmesini sağlamıştır. Fermanın eşitlik ilkesini bir kez daha pekiştirmesi öncelikle Müslüman unsurların tepkisine yol açmıştır. Çünkü devletin asli unsuru iken gayrimüslimlerle eşit duruma gelmeleri, Müslüman unsurlarda aşırı bir siteme sebebiyet vermiştir. Nitekim onların içinde bulunduğu durumu Ahmed Refik yazısında şöyle dile getirmiştir: “âbâ ve ecdâdımızın kanıyla kazanılmış olan hukûk-ı mukaddese-i milliyemizi bu gün gâibetdik millet-i islâmiye millet-i hâkime iken böyle bir mukaddes hakdanmahrûm kaldı. Ehl-i İslâm’a bu bir ağlanacak gündü”¹⁰⁵⁰. Dolayısıyla fermanın toplumsal yapı üzerinde yarattığı bu etki birtakım karışıklıkların yaşanmasına yol açmıştır. Bu bağlamda en ciddi vakalar Cidde ve Suriye bunalımı olmuştur. Suriye bunalımının oluşumunda; Suriye’nin 1860 öncesi ve sonrasındaki idari tarzının önemli bir rolü olmuştur. Buradan hareketle aşağıdaki bölümde isyan öncesi, süreci ve sonrasındaki idari tarz üzerinde durulmuştur.

Reformlar Sürecinde Suriye’nin İdaresi

Tanzimat Dönemi reformlarının Müslüman ve gayrimüslimlerin eşit üyeler olduğu yeni bir Osmanlı toplumu yaratma¹⁰⁵¹ hedefinin Osmanlı vilayetlerinde ortaya çıkardığı siyasi ve sosyal karışıklıkların Suriye’deki yansımaları Osmanlı Devleti’ni iç ve dış politika bağlamında önemli ölçüde sıkıntıya sokmuştur. İsyanın siyasi ve sosyal zemini Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’nın bölgeyi hakimiyeti altına alması ve bu bölgeyi İbrahim Paşa’nın yönetimine bırakmasıyla başlamıştır. Nitekim İbrahim Paşa’nın bu bölgedeki reformları, Tanzimat reformları öncesinde bir alt yapı oluşturmuştur.¹⁰⁵² Mesela zirai ve ticari hayatı canlandırma, vergi indirimi, feodal yapılanmayı lağvetme gibi reformlar yapmıştır.¹⁰⁵³ Avrupalı diplomatların, misyonerlerin ve tacirlerin ülkeye girmesine izin vermiş ve Şam’da konsoloslukların açılmasını sağlamıştır.¹⁰⁵⁴ Arap Hıristiyanları yanına çekmek amacıyla hem onlara yüksek rütbelere vermiş, vergide eşitlik sağlamış ve böylece Tanzimat Fermanı’ndan önce bölgede dinler arasında eşitlik getirmiştir.¹⁰⁵⁵ İbrahim Paşa’nın gayrimüslimlere yönelik uyguladığı askeri ve ekonomik ayrıcalıklar, mezhepler arası dengeyi bozmuş

¹⁰⁴⁹Par T. X.Bianchi, *Khaththy Humaion Ou Charte Impeériale Ottomane Du 18 Fevrier 1856*, Paris 1856, 18.

¹⁰⁵⁰Ahmed Refik, “Türkiye’de Islahat Fermanı”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 14. Dördüncü Sene Numara: 4 (81), (1340/1921-1922), 195.

¹⁰⁵¹ Moshe Maoz, “Tanzimat’ın İlk Yıllarında Modernleşme Hareketinin Suriye Siyaseti ve Toplumu Üzerindeki Etkisi”, çev. Hayrettin Pınar, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, edit. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2014), 269.

¹⁰⁵² Maoz, “Tanzimat’ın İlk Yıllarında”, 268.

¹⁰⁵³ Sabahattin Samur, *Suriye Vilayeti’nin İdari ve Sosyal Yapısı(1840-1908)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), 9.

¹⁰⁵⁴ Youssef M. Choueiri, *Ortadoğu Tarihi Dini Siyasi Kültürel ve Ekonomik Perspektiften*, çev.Fethi Aytuna, (İstanbul: İnkılap Yay., 2017), 289.

¹⁰⁵⁵ Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 16.Yüzyıldan 20.Yüzyıla*, çev. Turan Keskin, (İstanbul:Yordam Yay.,2016), 28.

ve Marunîler ve Dürzîler arasında gerginliklerin oluşmasına zemin hazırlamıştır.¹⁰⁵⁶ Bu gerginlikler neticesinde Dürzîlerin İbrahim Paşa'ya karşı isyan girişimi yaşanmıştır. İbrahim Paşa'nın Dürzîlerle baş edememesi sonucunda Emir II.Beşir Şihap'tan oğlu Halil komutasındaki Hıristiyan ordusu, Dürzîler üzerine gönderilmiştir ve Dürzîler teslim olmuştur.¹⁰⁵⁷ Ayaklanmaların devam ettiği süreçte, II.Mahmut'un İbrahim Paşa üzerine ordu göndermesi sonucunda yaşanan Nizip Savaşı'ndan sonra Mehmet Ali Paşa'nın eli silah tutan Lübnanlıların silahsızlandırılması emrini vermesi, halkta bir şüphe uyandırmış ve Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Dürzîler birlikte İbrahim Paşa ve Emir'e karşı bir isyan başlatmışlardır.¹⁰⁵⁸1840 yılındaki isyan sırasında İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne askeri desteği ve İngiltere ve Osmanlı Devleti'nin isyancıları desteklemesi, Osmanlı Devleti'nin köylülere yönelik siyasi ve ekonomik kolaylıklar vaat etmesi, Mısır'ın isyancılar karşısındaki direncini kırmıştır.¹⁰⁵⁹ 1841 Londra Konferansı ile Mısır, Suriye'den çekilmek zorunda bırakılmıştır.¹⁰⁶⁰ 1842 yılında İstanbul'da toplanan uluslar arası temsilcilerin katıldığı bir komisyonda, Lübnan kuzeyde Marunî yönetimi, güneyde Dürzî yönetimi olmak üzere iki bölgeye ayrılmıştır.¹⁰⁶¹ 1845 yılı itibarıyla Şekip Efendi, Çifte Kaymakamlık düzeninin devamı amacıyla her iki kaymakamlık için yardımcı meclis oluşturmuştur. Bu meclis; Dürzî, Sünni, Marunî, Grek Katolik ve Grek Ortodokslardan oluşmuş olup, her grubun ikişer temsilciyle mecliste var olacağı, mütevalilerin ise bir üye ile temsil edileceği şekilde düzenlenmiştir.¹⁰⁶² Bu sistem 1850'den 1861'e kadar yürürlükte kalmıştır.¹⁰⁶³1861'de ise Lübnan'da, İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya ve Osmanlı Devleti'nin katıldığı uluslar arası bir komisyon kurularak, Lübnan Nizamnamesi hazırlanmış ve Lübnan'da özerk bir yapı oluşmuştur. Böylece Mutasarrıflık Sistemi teşkil edilerek bölgenin yönetimi Babıâli'ye bağlı olup, yönetme yetkisi ve talimatları mutasarrıfın sorumluluğuna verilmiştir. Ayrıca mutasarrıfın Hıristiyanlardan seçilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰⁶⁴ 1864 vilayet nizamnamesiyle de Trablusşam, Sayda ve Şam vilayetleri Suriye vilayeti adı altında birleştirilmiştir. Böylece Şam merkezli vilayetin resmi adı Suriye olarak belirlenmiştir.¹⁰⁶⁵ Dolayısıyla bölgede Osmanlı Devleti'nin uygulamaya çalıştığı Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı'nın Devleti'nin Suriye üzerindeki

---

¹⁰⁵⁶ Özlem Yağmur Şafak, *Cebel-i Lübnan İç Savaşına Giden Süreç ve Kesrevan İsyanı: Cebel-i Lübnan'da Düzenin Yeniden Kurulması*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2020), 11.

¹⁰⁵⁷ İrfan Acar, *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, (Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 10-11.

¹⁰⁵⁸ Acar, *Lübnan*, 11.

¹⁰⁵⁹ B.J. Odeh, *Lübnan'da İç Savaş*, çev. Yavuz Alogan, (İstanbul: Belge Yayınları, 1986),72.

¹⁰⁶⁰ Şafak, *Cebel-i Lübnan*, 13.

¹⁰⁶¹ Engin Deniz Akarlı, *The long peace Ottoman Lebanon 1861-1920*, (Berkeley: University of California Press. 1993), 28.

¹⁰⁶² Tayyip Gökbilgin, "1840'tan 1861'e Cebel-, Lübnan Meselesi ve Dürziler", *Belleten Dergisi*, (10/40), Ankara 1946, 641-703, 680.

¹⁰⁶³ Ahmet Bağlıoğlu, *Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürzîler*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, 2006), 35.

¹⁰⁶⁴ Kaan Görkem Kızılırmak, *Tarihsel Süreç İçinde Lübnan'da Kimliklerin Siyasal Yapıya Etkisi(1516-1943)*, (İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Küresel Siyaset Ve Uluslararası İlişkiler Yüksek Lisans Programı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 32.

¹⁰⁶⁵ Buzpınar, 2009, 37/550-555.

kontrolünün artmasına paralel olarak Avrupalı devletlerin de buradaki siyasi, kültürel ve ekonomik etkinlikleri de artmıştır. Özellikle de Fransa, İngiltere ve Rusya'nın bölge üzerindeki rekabeti mahalli gruplar arasındaki gerginliği arttırmış, gayrimüslimler ile yapılan ticari faaliyetler bunların zenginleşmelerine yol açmış, Tanzimat ve Islahat Fermanlarında da gayrimüslimlerin haklarının gözetilmesi yönündeki prensipler, Hıristiyanların daha cesur davranmalarına yol açarken, bu durum Müslümanların da tepkilerin artmasına neden olmuştur. Fransızların desteklediği Maruniler ile İngiltere'nin desteklediği Dürziler arasında 1860 yılında Lübnan'da başlayan çatışmalar Suriye'ye sıçramıştır.1066 Yaşanan bu isyan, Osmanlı Devleti'nin toplumsal bünyesinde Arap milliyetçiliğinin oluşumuna zemin hazırlayan gelişmeleri meydana getirecektir. Dolayısıyla aşağıdaki bölümde isyanın nedenleri, isyanın bölgedeki unsurlar üzerindeki yarattığı değişimler üzerinde durulacaktır.

1860 Şam İsyanı, Kararname ve Arap Milliyetçiliği

1860 yılı itibarıyla Suriye'de meydana gelen olayların temelinde siyasi ve ekonomik etkenler rol oynamıştır. Siyasal neden; Hıristiyanlara tanınan haklar nedeniyle, Müslüman halkın; bölgedeki otoritelerini kaybetme tehlikesiyle yüz yüze kalmış olmasıdır. Bununla birlikte Hıristiyanların cüretkar davranışlarının artması ve yabancıların da Hıristiyan unsurlara hamilik yapmaları, Müslümanların Hıristiyanlara karşı tutumunun sertleşmesine yol açmıştır.1067Buna ilaveten 1833 yılı itibarıyla alınmaya başlanan ferde vergisi uygulaması da ekonomik açıdan Müslümanların ayrıcalıklı olma durumunu ortadan kaldırdığı gibi1068toplumsal alanda Hıristiyanların meyhane açmaları, yeşil elbiselerle dolaşmaları, Müslümanların yaşam alanlarında çan seslerini yükseltmeleri, bayramlarını Müslümanları rahatsız edici bir şekilde kutlamaları ve askerlik bedelini ödemeyi ret etmeleri de Hıristiyan-Müslüman çatışmasının oluşmasına zemin hazırlayan gelişmeler arasında yer almıştır.1069Böylece Lübnan'da başlayan Dürzî-Marunî çatışmaları, daha sonra Hasbeya, Raşeya, Zahle ve Dayr'ül- Kamer şehirlerine yayılmış ve Dürzîlerin Marunîlere karşı katliamları gerçekleşmiştir. Yaşanılan bu gelişmeler, Şam'da büyük bir yankı uyandırmıştır ve buradaki Hıristiyanlar da büyük bir endişeye düşmüşlerdir. Nitekim 9 Temmuz 1860'da Hıristiyanların duyduğu endişe gerçeğe dönüşmüş olup, Dürzîler ve Araplar, Hıristiyan mahallelerinde katliamlara girişmişlerdir. Olayların önlenmesi amacıyla Babîali; 9 Temmuz 1860'ta Meclis kararıyla, Fuat Paşa'nın bölgeye gönderilmesine karar vermiştir. Fuat Paşa'nın buradaki görevi; asayiş sağlaması, asilerin elebaşlarını cezalandırmak, Cebel-i Lübnan'ın idaresini ıslah etmek ve zarar gören Hıristiyanlara tazminat verilmesini temin etmektir. Fuat Paşa öncelikle asayiş sağlamaya çalışarak, olayların sorumlularını cezalandırmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Cebel-i Lübnan ve diğer bölgedeki Dürzîler tevkif edilmiştir. Yüksek komutan ve memurlar görevlerindeki

¹⁰⁶⁶ Buzpınar, 550-555.

¹⁰⁶⁷ Moshe Maoz, "Tanzimat'ın İlk Yıllarında", 284.

¹⁰⁶⁸ Adil Baktaya, "19.Yüzyıl Suriye'sinde Hıristiyan- Müslüman İlişkilerinde Değişim 1860 Şam Olayları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 58/2, (2008), 29.

¹⁰⁶⁹ Moshe Maoz, *Ottoman Reform in Suriye and Palestine 1840-1861*, Oxford University Press, London, 1968, 203.

suiistimalleri nedeniyle idam cezasına çarptırılmıştır. Fuat Paşa, isyan esnasında Marunîlerden zarar görenlere verilecek olan tazminat işleri ile de meşgul olmuştur. Nitekim Dürzîlerden ve isyan ile yağmaya iştirak eden halktan özel bir vergi tarh edilmesini sağlamıştır.1070 Söz konusu olan bu vergi uygulamasının esasları; Şam-ı şerif Eyaleti Ahalisi Üzerine Tarh Olunan Vergi ve İlane-i Fevkaladenin Kararnamesi adı altında hazırlanmış olup, uygulamanın ne şekilde cereyan edeceği ilgili maddelerle ortaya konmaya çalışılmıştır. Ekte yer verilen ilgili kararnamenin 21 maddeden oluştuğu, kararname hükümlerinden mülki işlere umur-ı mülkiyeye ait olan hususların icrasının Şam valisi ve Paşa Hazretlerine ait olduğu ve alelumum tahsilat hususlarında gerekecek askeri muavenet konusunun da Ordu-yu Hümayun Müşiri tarafından icra edileceği belirtilmiştir(madde 21).¹⁰⁷¹ İsyân neticesinde uygulamaya konan kararnamede genel anlamda dikkati çeken nokta Hıristiyan unsurlara karşı Müslüman unsurların verdiği zayıyatın karşılanması yönünde Müslüman unsurların yaşadığı merkez Şam şehri başta olmak üzere Baalbek, Beka, Adlun, Hama ve Humus gibi vilayetlere maddi yaptırımların uygulanmaya çalışıldığıdır.

Kararname metninde toplanılması düşünülen verginin toplanma gerekçesi;

“Şam Şehrinde zuhur etmiş olan üzüntü verici olaydan dolayı Hıristiyan tebaadan birçok kişinin duçar oldukları felaket sırasında haneleri yanmış ve malları yağmalanmış olduğundan, zaruri tazminatlarının ödenmesi ve ihtiyaçlarının karşılanması, iktiza-yı muadelet-i seniyyeden(devletin adaleti gereği) olup, hakkaniyet üzere miktarının tayini ve tahmini derdest olduğundan...”¹⁰⁷² ifadeleriyle dile getirilirken, her ne kadar bunun bir zorunluluk olmasının yanı sıra toplanacak meblağın yüksek olması aşikar olur ise hükümetin kalan miktarı üstelenebileceği şu ifadelerle dile getirilmiştir. “... tazminat miktarının neye tekabül edeceği tayin edilecek ise de nasıl olsa külliyetli bir meblağa varacağı aşikar olacağından, bu vaka Şam’da bulunan köylerin ortaklaşa hareketi sonucunda vuku bulmuş olduğu üzere bazı kazalar ahalisinin dahi gerek Şam şehrinde meydana gelen vakada gerek eyaletin sair taraflarında zuhura gelen vukuatta ortaklıkları görünmüş olmasıyla, bu tazminatın hepsini dahi onların vermesi gerekir ise de tazminat için gereken akçenin tamamı şehir ile nahiyeleri ve kazalarından alınması gerektiğinden cinayet vakalarına göre adalete mugayir bir şey olmaz ise de halen ahalinin bütün bütün harabiyetini muceb olacağından ve bu ise caiz görülemeyeceğinden Saltanat-ı Seniyye bunca zorluk içerisinde çaresiz bu akçeden ahalinin yüklenebileceğinin dışında olacak şekilde geri kalan miktarını hazine-i celileden vermeyi kabul edecektir. Halîden(hale mensub/şimdiki) istihsal olunacak miktarın dahi hepsi defaten alınmak şartıyla yine ziyadesiyle tazyikimuceb(arttırılması gerekecek) olacağı için bunun birazı defaten tahsil edilecektir. Paranın küsurunun dahi hazine-i devletten verilmesi kararlaştırılmış ve daha sonra azar azar ve uygun

¹⁰⁷⁰Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*,VI, (Ankara: TTK, 2000), 33-38; Stanford J.Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II, (İstanbul: E Yay., 2000), 183; David Dean Commins, *Osmanlı Suriye’sinde Islahat Hareketleri*, (İstanbul: Yöneliş Yay., 1993), 25.

¹⁰⁷¹*Bu defa Şam-ı Şerif Eyaleti Ahalisi Üzerine Tarh Olunan Vergi ve İlane-i Fevkaladenin Kararnamesi*, 1277/1860-1861, 32.

¹⁰⁷²*Kararname*, 2.

zamanlarda ahaliden istihsal edileceğine karar verilmiştir. Ahaliden defaten alınması gereken akçenin bir an evvel tahsiliyle halihazırda iane ile geçindirilmekte olan ve sıkıntı içerisinde olan ahali-yi mesihiye tazminatlarını hesaba saymak suretiyle bir miktar verilir, derhal hallerini düzeltme ve ihtiyaçlarını karşılama girişimine başlanacaktır. Bununla birlikte halihazırda meydana gelen bir büyük cinayet davası kapatılarak, ahali arasında talep edilen anlaşma ve uyuşmayı meydana getirmek gerektiğinden, bu vukuata müdahil ve meşarek(ortaklık yapan) bulunan mahaller ahalisinin, tazminat için fevkalade bir vergi verecekleri ve saltanat-ı seniyyenin dahi bu felaketin tamir ve defî amacıyla birçok fedakarlıklar ihtiyar etmiş olduğu katidir. Bunun gibi eyaletlerin sair ahali dahi mücazat(ceza)manasına olmayıp, yalnız vatan-ı umumilerine arz olan bu belanın defî için kudretlerinin yettiği ianeyi ifa etmeleri hamiyet-i mecbuleleleri iktizasından(fitratlarının gereği) bulunduğu binaen alelumum tazminat için hazine-i devletten verilecek miktar ile ahalinin ifa edeceği hisse üzerine azar azar alınması gereken meblağ ne kadar ise tazminatın sonunda malum olacağından şimdilik vakalara müdahil bulunan mahaller ahalisinin defaten verecekleri fevkalade vergi ile gayri müdahil mahallerin ifa edeceği ianenin miktarı ile bunun suret-i tevzii, taksimi ve istihsalî hakkında Islahat-ı Umur-ı Suriye Memuriyet-i Mahsusa ve Fevkaladesi sorumludur.¹⁰⁷³ Bu kararların kararnamedeki maddeler doğrultusunda uygulamaya geçirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

1860 Şam İsyanı sonrasında uygulamaya geçirilen vergi kararnamesi, Arapçılık düşüncesinin oluşumunda doğrudan rol oynamasa dahi içerik bakımından Tanzimat Dönemi reformlarının Hıristiyan unsurları kollayan yönü nedeniyle daha öncesinde millet- i hakime olan Müslüman unsurlara karşı, Hıristiyan unsurların Avrupa Devletlerinin desteğiyle sosyo-ekonomik açıdan kazanmaya başladıkları gücü kullanmada ve misyonerlerin aşılama çalıştığı Arap milliyetçiliği fikrini benimsemesinde itici bir rol oynamıştır. Tabi Arap milliyetçiliği düşüncesi 1860 isyanıyla aniden oluşan bir fikir değildir. Bunun siyasal zemindeki arka planı isyanın öncesine uzanmaktadır. Bu bağlamda Arap milliyetçiliği düşüncesinin oluşumundaki ilk kıvılcım Napolyon'un Mısır'ı işgali sırasında ortaya çıkmıştır. Nitekim Napolyon, Mısır'a bir işgalci olarak değil bir ıslahatçı olarak geldiğini gösterme adına, yanında bilim adamlarını götürmüş, laboratuvar ve bir matbaa tesis ettirmiştir.¹⁰⁷⁴ Ayrıca *Décade Egyptienne* ve *Le Courier d'Egypte* adlı iki gazete bastırılmış ve Institut d'Egypte adında batı tarzında bir üniversite ve rasathane açmıştır.¹⁰⁷⁵ Daha sonra Mehmet Ali Paşa'nın bu yenilikleri değerlendirmesi, Arap milliyetçiliği fikrinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'de misyoner okullarının eğitimine izin vermesi ve matbaalarda Arap milliyetçiliğini savunan eserlerin basılması, ideolojik temelin atılmasını sağlamıştır.¹⁰⁷⁶ Buna ilaveten İbrahim Paşa'nın kendi yönetimini meşru hale getirmek amacıyla mücadelesini, Arapların Türklere karşı

¹⁰⁷³ *Kararname*, 4-5.

¹⁰⁷⁴ Peter Mansfield, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, çev. Nuran Ülken, (İstanbul: Sander Yay. 1973), 17.

¹⁰⁷⁵ Ali Bilgenoğlu, "Ortadoğu'da Bir Öncü: Modernitenin Mısır'a İlk Taşıyıcısı Rifa'a Rafi el-Tahtavî (1801-1873)", *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı (2010), 22-23.

¹⁰⁷⁶ Şeyma Öztürk, *Suriye'de Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu Ve II. Abdülhamit'in Suriye Politikası*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 48.

yapılan bir mücadele olarak tanımlaması ve Osmanlı toplumunun asli unsuru olarak görülmemen Hıristiyan Arapları, bir Arap Devleti'nde asli unsur yapacağına dair vaatleri, Suriye'de bir Arap Devleti fikrinin zeminini oluşturmuştur.¹⁰⁷⁷Tanzimat Dönemi ile tanınan serbestlik ise misyoner okullarının iyiden iyiye artmasını ve eğitimlerinin politik yönünün artmasını sağlamıştır.1078 Buradan hareketle Tanzimat sürecinde yaşanan 1860 isyanı hem Müslümanlar hem de Hıristiyanların eğitime olan taleplerini arttırmıştır.1079 Bu isyanın Hıristiyanlar özelinde yarattığı etki ise Hıristiyanlar arasında misyonerlik faaliyetinin cemaatleri birbirine düşüren etkilerini fark eden ve Müslümanlarla ortak bir zeminde buluşmak üzere dinsel kimliğin arka plana atılmasının gerekliliğini düşünen bir kesimin ortaya çıkmasıdır. Nitekim isyandan sonra Arap Rönesans'ının aydınlarından olan Hıristiyan Butros El Bustani Nefiru Suriye adıyla bir gazete çıkarmıştır. Bu gazete, Suriyelileri birleşmeye ve harap olan memleketi tekrar diriltmeye çağırmıştır. Bustani, bu gazetede muhibb el vatan(vatanını seven) imzasını kullanarak, hemşerilerine ebna el vatan(vatanın oğulları) şeklinde hitap ederek, yurttaşlık duygusunu arttırıcı propaganda yapmıştır.1080 Vatanseverlik imanının rükünlerindedir sloganıyla hareket eden1081 Bustani dinsel taassubun milleti felakete sürüklediğini, bundan dolayı Suriyelilerin bir an önce dinsel taassubu bir kenara bırakarak milli kimlikleri için çalışmaları gerektiğini vurgulamıştır.1082 Dolayısıyla Bustani'nin başlattığı Arapçılık hareketi, buradaki unsurları Suriyelilik şemsiyesi altında birleştirmeye başlamış ve daha sonra da 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarındaki Arap milliyetçiliği ideolojisinin artmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Bölgedeki Arapçılık fikri rüzgarının oluşmasında meydana gelen bu gelişmelerde Osmanlı Devleti'nin yönetsel ihmalleri de söz konusu olmuştur. Her ne kadar Osmanlı Devleti; idari açıdan kendine zararı dokunacak olan 1860 isyanının oluşmasını istememiş olsa da Tanzimat ve Islahat Fermanları reformlarına karşı tepkilerin oluşabileceği muhtemel olan bu bölgeye reformları empoze edememiş, çıkabilecek olayları önleyecek tedbirler alamamış ve reformları takip edecek dirayetli yöneticiler atamamıştır.1083 1860 isyanı Osmanlı devlet adamlarının hatalarını görme fırsatı yarattığından, Devlet; 1860 sonrasında olumsuzlukları ortadan kaldırma adına Suriye'de daha etkili bir yönetimin fiziksel koşullarını hızlı bir şekilde meydana getirmek amacıyla Şam ile İstanbul arasında bir telgraf hattı çektilip, Şam-Beyrut arasındaki Fransız yapımı şose yolu tamamlamıştır. Bölgede asayiş adına

¹⁰⁷⁷ Bessam Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, çev. Taşkın Temiz, (İstanbul:Yöneliş Yay., 1998), 131-133.

¹⁰⁷⁸ Ömer Usman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye(1908-1938)*,(Ankara:Atatürk Araştırma Merkezi Yay, 2004), 25.

¹⁰⁷⁹ Henry Harris Jessup, *Fifty Three Years in Syria*, c.I-II, Fleming H.Revell Company London and Edinburg, 1910, 219.

¹⁰⁸⁰ Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, çev. Latif Boyacı- Hüseyin Yılmaz, (İstanbul:İnsan Yay. 2014), 101.

¹⁰⁸¹George Antonius, *Arap Uyanışı Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü*, çev. Mehmet Akif Koç-Muhammed Karakuş, (İstanbul:Selenge Yay., 2021), 47.

¹⁰⁸² Eliezer Tauber, *The Emergence of The Arab Movements*, (London:Routledge Taylor &Francis Group, 1993), 8.

¹⁰⁸³ Gökbilgin, "1840'tan 1861'e", 700-701.

asker sayısı arttırılmış ve yerel otorite olan şeyhlerin etkinliği azaltılmıştır.¹⁰⁸⁴ Ayrıca 1864 Vilayet Nizamnamesiyle de Osmanlı Devleti'nin merkezileşme yönünde bir idari yapı ile Suriyelilik kimliğini desteklemeye çalıştığı görülmüştür. Bu duruma neden olan etken ise Mısır'ın işgalini, ilgili dönemin siyasi durumu açısından hala bir tehlike olarak görmesidir.¹⁰⁸⁵ Çünkü ilgili dönemde Avrupalı Devletlerin özellikle de Hıristiyan Araplar üzerindeki emperyalist politikalarının devam etmesi bunun önemli bir göstergesidir. Nitekim bu tür emperyalist politikalar Ortadoğuda Arap milliyetçiliği ideolojisinin önemli bir siyasal dayanağı olmuş ve I. Dünya Savaşı sürecinde de Arap milliyetçiliğinin yoğun bir şekilde yaşanmasını sağlayan itici bir güç teşkil etmiştir.

Sonuç

1860 yılı içerisinde Suriye ve çevresinde meydana gelen olaylar neticesinde bu bölgede Hıristiyan unsurların zararlarını temin etmek maksadıyla Fuat Paşa'nın girişimleri sonucunda hazırlanan fevkalade vergi kararnamesinde toplanacak vergilerin ne suretle toplanması gerektiği hususunda konuların yer aldığı tespit edilmiştir. Kararnamenin maddelerine bakıldığında Suriye ve nahiyelerini kapsayacak şekilde Baalbek, Kuneytra, Raşeya vb. bölgelerden toplanacak vergi miktarları belirlenmiş olup, bu miktarların ne şekilde toplanacağına dair uygulamalara yer verildiği görülmüştür. Bu bağlamda olaylara doğrudan karışan şahıslardan alınacak vergi ve iane miktarları belirlenerek, bu miktarların ne şekilde toplanacağı tafsilatlı bir şekilde maddelerde zikredilmiştir.

Vergi ve ianelerin olaylara müdahil olan Baalbek, Kuneytra, Hama, Humus vb. bölgelerde yer alan ahalden alınacağı dile getirilirken, bu bölge halklarından yağma ve talan olaylarında yer alanlardan toplanacak vergilerin toplanması aşamasında her bölgede resmi olarak Fevkalade Sandıklarının kurulmasıyla birlikte, vergi toplama işlerine mahsus olmak üzere memurların tayiniyle vergi tahsilinin resmi bir şekilde yerine getirildiği anlaşılmaktadır. Buna ilaveten Nahiyelerde ve kazalarda kaymakam ve müdürlerin, halka yardımların dağıtımı esnasında kararname usulüne aykırı uygulamaların meydana gelmemesi için dikkat etmeleri gerektiği hususlarına yer verildiği görülmüştür. Bununla birlikte bu idari yetkililerin, vergilerin tahsilatında ise eyalet divanı tarafından kendilerine tayin edilecek vazifeleri ifa etmeleri gerektiği dile getirilmiştir. Ödeme hususunda ise şahısların, kendilerine tarh edilen vergi hissesini ödeme noktasında imtina ettiği takdirde semen ve köy komisyonları tarafından ihbar edildikten sonra hükümet tarafından, bu kişilere gerekli görülen cebri muamelenin uygulanabileceği ifade edilmiştir. Yukarıda zikredildiği üzere kararname maddeleri doğrultusunda hayata geçirilmeye çalışılan yaptırımların yanı sıra dönemin siyasi atmosferinin etkisiyle Osmanlı Devleti'nin bu süreçte uygulamaya çalıştığı idari yöntemlerden özellikle de Muhtariyet doğuran mutasarrıflık idaresinin bu isyan sürecinde Arap milliyetçiliğinin oluşumunda itici bir güç oluşturduğu görülmüştür. Nitekim kararnamenin ilan edildiği dönemin siyasi atmosferi

¹⁰⁸⁴ Roger Owen, *The Middle East in the World Economy;1800-1914*, (London:IB Tauris&Co Ltd 1993),170.

¹⁰⁸⁵ Adil Baktaya, "19.yüzyıl Suriye'sinde", 23-44.

çerçevesinde devletin, Suriye’de uygulamaya çalıştığı özerk idari yapının yarattığı serbestiyet misyonerlerin Hıristiyan Arapları etkilemeye çalışmasına yol açtığı görülürken, Osmanlı Devleti’nin de bu bölgede reformları tam anlamıyla empoze edememesi bölgede Arap milliyetçiliği fikrinin yeşermesine yardımcı diğer bir unsur olarak göze çarpmıştır.

Sonuç olarak Osmanlı ıslahatlarının uygulanması aşamasında toplumsal tabanda meydana gelen sosyal ve siyasi kargaşalarda devletin, zarar gören tebaasının haklarını ve ihtiyaçlarını karşılamada gösterdiği çabanın bir ürünü olan bu kararname ve bu kararname bağlamında devletin politik tutumunun; ilgili dönemde devletin sosyal ve siyasi alanda ne gibi zorluklarla mücadele etmek zorunda kaldığını göstermesi bakımından kayda değerdir.

Kaynakça

Arşiv Kaynağı

Bu defa Şam-ı Şerif Eyaleti Ahalisi Üzerine Tarh Olunan Vergi ve İane-i Fevkaladenin Kararnamesi, 1277/1860-1861.

Araştırma Eserler

Acar, İrfan. *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*. Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.

Ahbab, Yakup. “Tanzimat Dönemi İdari Düzenlemelerin Üsküp Eyaletinde Tatbiki”. *Türkiyat Mecmuası* 25, (2015), 1-30.

Ahmed Refik. (1340), “Türkiye’de Islahat Fermanı”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*14. Dördüncü Sene Numara: 4 (81),(1340/1921-1922),193-215.

Akarlı, Engin Deniz. *The long peace Ottoman Lebanon 1861-1920*. Berkeley: University of California Press. 1993.

Antonius, George. *Arap Uyanışı Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü*. çev. Mehmet Akif Koç-Muhammed Karakuş, İstanbul:Selenge Yay., 2021.

Bağlıoğlu, Ahmet. *Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürziler*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, 2006.

Baktıaya,Adil. “19.Yüzyıl Suriye’sinde Hıristiyan- Müslüman İlişkilerinde Değişim 1860 Şam Olayları”.*İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 58/2, (2008), 23-44.

Bianchi, Par T. X..*Khaththy Humaion Ou Charte Impériale Ottomane Du 18 Fevrier 1856*.Paris 1856.

Bilgenoğlu, Ali, “Ortadoğu’da Bir Öncü: Modernitenin Mısır’a İlk Taşıyıcısı Rifa’a Rafi el-Tahtavî (1801-1873)”, *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı (2010), 27-46.

Buzpınar, Ş.Tufan, “Suriye”. *DİA*, İstanbul 2009, 37/550-555.

Choueiri, Youssef M..*Ortadoğu Tarihi Dini Siyasi Kültürel ve Ekonomik Perspektiften*. çev.Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılap Yay., 2017.

Commins, David Dean.*Osmanlı Suriye’sinde Islahat Hareketleri*. İstanbul: Yöneliş Yay., 1993.

Davison, Roderic H. “19.Yüzyılda Hıristiyan-Müslüman Eşitliğine İlişkin Türk Tavrı”.*İslam Dünyası ve Batılılaşma Değişim ve Sorunlar*.57-86.İstanbul:Yöneliş Yay., 1997.

Doğan, Cabir. “Tanzimat’ın Van’da Uygulanması ve Han Mahmudİsyanı”. *HistoryStudies* 2/3, (2011), 147-162.

- Erdoğan, Mustafa. *Modern Türkiye'de Anayasalar ve Siyasi Hayat*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 1997.
- Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*. İstanbul: Risale Yay., 1996.
- Gökbilgin, Tayyip, "1840'tan 1861'e Cebel-, Lübnan Meselesi ve Dürziler", *Belleten Dergisi*, 10/40, (Ankara 1946), 641-703.
- Hourani, Albert. *Çağdaş Arap Düşüncesi*. çev. Latif Boyacı- Hüseyin Yılmaz, İstanbul: İnsan Yay. 2014.
- İnalçık, Halil. "Tanzimat'ın Uygulaması ve Sosyal Tepkileri". *Belleten* 28/112, (Ankara 1964), 623-690.
- _____. "Sened-i İttifak ve Gülhane Hat-tı Hümayunu", *Belleten* 28/112, (Ankara 1964), 603-622.
- Jessup, Henry Harris. *Fifty Three Years in Syria*. c.I-II, Fleming H.Revell Company London and Edinburg, 1910.
- Karal, Enver Ziya. *Büyük Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri(1856-1861)*. 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu, tarihsiz.
- _____. *Osmanlı Tarihi*.6. Ankara: TTK, 2000.
- _____. "Gülhane Hat-tı Humâyunu'nda Batının Etkisi". *Belleten* 28/112, (Ankara, 1964), 381-601.
- Karaköse, Hasan. "Tanzimat'a Tepki Olarak Ortaya Çıkan Halep Olayı(1850)". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/53, (2017), 254-270.
- Kızılırmak, Kaan Görkem. *Tarihsel Süreç İçinde Lübnan'da Kimliklerin Siyasal Yapıya Etkisi(1516-1943)*. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Küresel Siyaset Ve Uluslararası İlişkiler Yüksek Lisans Programı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. çev. Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Lutskiy, Borisoviç. *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 16.Yüzyıldan 20.Yüzyıla*. çev. Turan Keskin, İstanbul: Yordam Yay., 2016.
- Maoz, Moshe. *Ottoman Reform in Suriye and Palestine 1840-1861*. London: Oxford University Press, 1968.
- _____. "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Modernleşme Hareketinin Suriye Siyaseti ve Toplumuna Üzerindeki Etkisi", çev. Hayrettin Pınar, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, edit. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu. 267-285. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2014.
- Mansfield, Peter. *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*. çev. Nuran Ülken, İstanbul: Sander Yay. 1973.
- Mardin, Şerif. "Batıcılık". *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yay., 2007.
- Odeh, B.J.. *Lübnan'da İç Savaş*. çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Belge Yayınları, 1986.
- Owen, Roger. *The Middle East in the World Economy; 1800-1914*. London: IB Tauris & Co Ltd 1993.
- Öztürk, Şeyma. *Suriye'de Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu Ve II. Abdülhamit'in Suriye Politikası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Samur, Sabahattin, *Suriye Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı(1840-1908)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1988.
- Shaw, Stanford J. -Ezel Kural Shaw. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. II, İstanbul: E Yay., 2000.

Şafak, Özlem Yağmur, *Cebel-i Lübnan İç Savaşına Giden Süreç ve Kesrevan İsyanı: Cebel-i Lübnan'da Düzenin Yeniden Kurulması*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2020.

Tauber, Eliezer. *The Emergence of The Arab Movements*. London: Routledge Taylor & Francis Group, 1993.

Tibi, Bessam. *Arap Milliyetçiliği*. çev. Taşkın Temiz, İstanbul:Yöneliş Yay., 1998.

Uçarol, Rifat. *Siyasî Tarih*. Ankara: Hava Basım ve Neşriyat Müdürlüğü Yayını, 1979.

Umar, Ömer Usman. *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye(1908-1938)*.Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay, 2004.

Üçok, Coşkun -Ahmet Mumcu. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Savaş Yay.,1985.

Ek 1: Bu defa Şam-ı Şerif Eyaleti Ahalisi Üzerine Tarh Olunan Vergi ve İane-i Fevkaladenin Kararnamesi Transkribi.

Madde 1: Önceki vakaların genel tazminatına mahsuben yalnız ahali-i iseviye(Hıristiyan ahali) ile olaylarda yardımları görülen şahıslar müstesna olmak üzere defa'ten Şam eyaletinden alınacak akçe,90 bin kese olmak üzere belirlenmiştir. Bunun 85.767 kesesi fevkalade vergi ve ceza-yı nakdi olmak üzere vakalarda müdahil bulunan mahaller ki evvela Şam şehri, ikinci olarak nevâhi-i Erbaa olarak bilinen Şam etraf köyleri, üçüncü olarak Baalbek, Beka, Ma'cidur havran, Cebel-i Dürüz Havran, Hasbeya ve Raşeya Kazalarıdır. Onlara tarh ile tahsil edilecektir ve 4203 kesesi iane olmak üzere Hama, Humus, Hasne'l-ekrad, Maaret'el-numan, Adlun ve Kuneytra ve İki Kapılı kazalarından alınacaktır.

Madde 2: Vakalarda müşareketleri(ortaklıkları) bulunan yerliden alınacak akçenin cüzi bir nispeti, bütün ahalden alınacaktır. Diğer cüzi nispeti ise her mahallin vukuatta görünen derece-i müşareketine(ortaklık derecesine) ve bu müşarekette(ortaklıkta) bilhassa zan altında bulunan şahısların sayısına nispetle alınacaktır. Vakada ortaklığı bulunmayan ahalden alınacak şey,nisbet-i umumiye olmak üzere bir ianeden ibaret olacaktır. Bu nisbet-i umumiye; Şam'da herkesin emlak ücretlerinden bir seneliğine, nevahi-ierbaada bedel-i vergi ve aşarın üç seneliğine, vakalarda müdahil bulunan kazalarda bedel-i vergi ve aşarın bir seneliğine ve iane verecek kazalarda bedel-i vergi ve aşarın yarısına muadil tutulacaktır.

Madde 3: Belirlenmiş olan 90 bin kese verginin ödenmesini kolaylaştırmak üzere evvela Şam'da Hıristiyan mahallesi temizliği için ahalden sarf ettirilmiş olan tahmini 2000 kese akçe, ikinci olarak Şam Hıristiyan mahallelerinin tamiratına mahsus olmak üzere kesilmesine karar verilmiş olan ağaçların tahmini bedeli olan 14.500 kese akçe, üçüncü olarak her sene rubu' vergiden mahsub ve eksiltmek üzere evvelce ahalden ödünç alınmış olan nisf-i verginin(verginin yarısı)bedeli bulunan 4.642 kese akçe,rubu' vergi oranından fazla olarak vakaların başlangıcından, R.1276 yılı Şubatına(M.Şubat/Mart 1861) kadar ahali tarafından gerek temizlik ve iane olarak Hıristiyanlar için verilmiş ve gerek asâkîr-i nizamiye ve muvazzafanın tayinat ve yemlerine verilmiş olan zahirelerin ve mekare(yük taşıyan) hayvanlarının ücretlerinin ve Şam şehrine mahsus olan ağaçlardan başka, başka taraflar için verilmiş olan ahşabın bedeli olan 13.693 kese ki toplamı 34.835 kese eder. Bunların senetlerimahsub edilecek ve bu mahsubat verginin toplam yekunu olan 90.000 keseden tenzil edilerek, geri kalan 55.165 kesesi nakden istihsal edilecektir. Mahsub edilecek meblağın miktarı, tahmini bir hesap olarak fazlalığı da konulmuş olmakla mahsuplaşma sırasında tahmin edilen dereceden aşağı zuhur eder ise fazlalık için ahali borçlu kalacak ve bu miktar daha sonra tamamlanacaktır. Bu mahsubat akçesi yekununa dahil bulunan

nısf-ı vergi karzıyla(borcuyla), askeri tayinat ve mekare ücretleri hazinenin ahalide borcu olduğu halde ahali tarafından, fevkalade vergi ve ianelerine mahsuben ifa edilecektir. Bunların bedeli, hazineden tazminata tahsisen verilecektir.

Madde 4: Bu 90.000 kesenin fevkalade vergi ve iane olarak tahsil edilecek kısımlarıyla fevkalade verginin nisbet-i umumiye ve hususiyesi ve iane alınacak yerlerin yalnız nisbet-i umumiyesi ve tahmini nispeti mahsuplardan her birine ait olacak hisse ile bakayası olarak nakden verilecektir. Meblağın miktarı aşağıdaki gibi belirlenmiştir;

1) Şam şehrinden 25.000 kese akçe alınacaktır. Bunun 16.500 kesesi vergi defterlerinde kayıtlı olan emlak ücretlerinin bir seneliğine muadili olmak üzere nisbet-i umumiyede olarak bütün mahalleler ve şehir ahalisinin vereceği fevkalade vergi ve 8.500 kesesi vakada ortaklıkları ziyade olmak üzere zan altında olan mahallelere ve mahallelerde ortaklıkları zan altında bulunan şahıslar ile zan altında olan ve olmayan, emlak sahibi olmayan kimselere veya emlak sahibi olsun yada olmasın, zan altında olan ve olmayan ashab-ı servetten olan kimselere nisbet-i hususi olarak tarhıyla istihsal edilecek akçe olup, zanlı olanların verecekleri ceza-yı nakdi cinsinden olacaktır. Şam şehrinin vereceği 25.000 keseden Hristiyan mahallesi için sarf ettirilmiş olan tahmini 2000 kese ile zikredilen mahallelere mahsus olan eşcar tahmini değerinde hissesine düşen 45.00 kese ve nısf-ı vergi karzından İslam hissesi olan 500 kese ki bunun toplamı 7000 kese eder. Mahsubu icra edilerek baki kalan 18.000 kese nakden istihsal edilecektir.

2) Nevahi-i erbaadaki köylerden 35.000kese alınacaktır. Bunun 5000 kesesi nisbet-i umumiye olmak üzere zikredilen nevahi-ierbaanın üç senelik vergi ve aşarı bedeline muadil olmak üzere umum köyler ahalisinden alınacak fevkalade verginin 10.000 kesesi nisbet-i hususiye olmak üzere vakada ortaklıkları ziyadesiyle görünen köylere ve köyler sakinlerinden zanlı olan şahıslara ve zanlı ve zanlı olmayan ashab-ı servetten(servet sahipleri) tarh ile alınacak akçe olup, zan altında olanlardan alınacak miktarı ceza-yı nakdi alınacaktır. Şehir ahalisinden olup da köylerde ashab-ı emlaktan(emlak sahipleri) olanlar; yalnız nisbet-i umumiyeden olan hisselerini verip, köyden nisbet-i hususiye üzere alınacak vergiden hisse tarh olunmayacaktır. Nevahi-i erbaanın vereceği 35.000 keseden Şam Hristiyan mahallesine mahsus olan ağaçların tahmini değeri olan 10.000 kese ile nısf-ı vergi karzından hisseleri olan 25.00 kese indirim yapılarak ve asâkir-i tayinat ve mekare ücretleri, temizlik, iane ve Şam'dan gayri mahallere verilen ahşap bedelleri olmak üzere takriben hisselerine 7000 kese çıkarılarak bunların toplamı olan 19.500 kese mahsubat(hesap edilmiş olanlar) takdiriyle küsuru olan 15.500 kese akçe nakit alınacaktır.

3) Baalbek Kazası'ndan 4.328 kese alınacaktır. Bunun 1.328 kesesi bir senelik vergi ve aşar bedeline muadil olarak nisbet-i umumiye olmak üzere alınacak vergi ve 3000 kesesi, nisbet-i hususiyede tayin edilen kaide gereğince alınacak akçedir. Bu kaza için karz-ı vergi hissesi olan 150 kese tenzil edilerek ve 1500 kese dahi tayinat-ı askeriye ve mekare ücretleri ve Şam'dan gayri mahallere verilmiş olan ahşap bedelleri olmak üzere alınacaktır. Bakayası olan 2.678 kese akçe nakit alınacaktır.

4) Beka-yı aziz Kazası'ndan 4.147 kese alınacaktır. Bunun 2.147 kesesi, bir senelik vergi ve aşar bedellerine muadil olmak üzere nisbet-i umumiye olarak alınacak vergi ve 2000 kesesi kaide-i meşruha(beyan edilmiş olan kural)üzere nisbet-i hususiye üzere alınacak akçedir. Bundan karz-ı vergi hissesi olan 120 kese tenzil edilerek, tayinat, ücret, iane ve ahşap bedelleri olmak üzere tahminen 1500 kese olarak belirlenmiştir. Geri kalan 2.527kese ise nakit alınacaktır.

5)Macidur Havran Kazası'ndan 4.861 kese alınacaktır. Bunun 2.111 kesesi bir senelik vergi ve aşar bedeline muadil olarak alınacak vergi ve 2.750 kesesi ise nisbet-i hususiye olarak belirlenmiş olan akçedir. Bundan yalnız tayinat ve mekareücretleri için belirlenen 1.500 kese indirimle3.361 kese nakit alınacaktır.

6) Cebel-i Dürüz Havran Kazası'ndan8.229 kese alınacaktır. Bunun 229 kesesi nisbet-i umumiye olarak alınacak vergi ve 8000 kesesi nisbet-i hususiye olarak alınacak akçedir. Mahsub edilecek şey olduğundan 8.229 kese nakden alınacaktır.

7) Hasbeya Kazası'ndan2.441 kese alınacaktır. Bunun 441 kesesi nisbet-i umumiye olarak alınacak vergi ve 2000 kesesi nisbet-i hususiye olarak alınacak akçedir. Tayinat vesaire bedelleri olmak üzere 750 kese olarak belirlenen küsuru olarak da1.691 kese nakit alınacaktır.

8) Raşeya Kazası'ndan1.761 kese alınacaktır. Bunun 126nisbet-i umumiye olarak vergi ve 1.635 kesesininisbet-i hususiye olarak alınacak akçedir. Tayinat vesaire bedeli olmak üzere 500 kese belirlenip, küsuru olan 1.261kese nakit alınacaktır.

9) Hama Kazası'ndan iane olarak bir senelik vergi ve aşar bedellerinin yarısına muadil olmak üzere 2.117 kese akçe alınacaktır. Bundan dokuz yüz kese karz-ı vergi hissesi indirim uygulanarak, yalnız tayinat veücretler için 750 kese belirlenmiş olarak 467 kese nakit alınacaktır.

10) Humus Kazası'ndan433 kese alınacaktır. 240 kese hisse-i vergi indirildikten sonra tayinatücretlerindentalep edilenin fazlası başkaca tesviye ettirmek üzere 193 kesesi ianelerine mahsup edilerek karşılaştırılacaktır.

11)Hasne'lekrad Kazası'ndan 275 kese alınacaktır. Bunun 200 kesesikarz-ı vergi hissesi indirimle küsuru olan 65 kese nakit alınacaktır.

12)Maaretü'l-numan Kazası'ndan 216 kese, Adlub Kazası'ndan669, Kuneytire Kazası'ndan 475, İki Kapılı Kazası'ndan48 kese alınacaktır. Yalnız İki Kapılı Kazası'ndan22 kese karz hissesi tenzil edildikten sonra ondan 26 kese ve küsurlarının hiç bir çeşit mahsubatı olmadığından ianelerinin toplamı nakit olarak alınacaktır.

Madde 5: İcra edilecek mahsuplardan Şam şehrine ait olan hususlarda nısf-ı vergi karzıyla Hristiyan mahallerinin temizlik masrafları için her semen hissesi ve her semende efrad-ı ahali(ahalinin her ferdinin) hisseleri malum olduğundan semenlere tarh olunacak vergilerin genel miktarından her biri için bu iki kalem mahsubun miktarı gösterilerek, tenzilat(iskonto,indirim) beyan edilecektir. Bu gibi semenlerde dahi ahalinin her ferdine bu iki kalem mahsubtan ne düşer ise tarh edilecek hisselerinden indirim yapılacaktır. Şam şehri ahalisinin şehrin Hristiyan mahallesi tamirata, ağaçların bedelinden karşılanacak mahsubları hissesine gelince; ağaç verenler, belirli şahıslardan ibaret olduğundan ve genel olarak her semende ağaç vermiş kimse bulunmayacağına binaen bunun genel mahsubu icra edilmeyip, gerek semenlerden ve gerek semenlerde ahaliden talep edilecek akçeden ağaç bedeli düşürülmeyerek vergi talep edilecektir. Bundan dolayı bir şahıs mükellef semeninde kendisine tarh edilmiş olan hisse-i vergi için ilmühaber aldıktan sonra, eğer kendisi ağaç vermiş ise öncelikle İmar Meclisi tarafından verilip, elinde olan senette yazılı adet gereğince vergisinden mahsupedilmesini ve derhal arzuhal ile talep edip, tahsilat memuruna verecek ve onun tarafından hemen İmar Komisyonuna bu husus havale edilerek, kesilecek ağaçların tahmini bedeli hesaplanarak ilam edilecektir. Bu ilam gereğince daha sonra bu husus tam olarak tetkik edildikten sonra tesviye edilmek üzere muvakkaten mahsup icra edilip, eğer ağaç pahasından dolayı olan matlub(talep edilen) vergiyi tam kapatır ise bir şey talep edilmeyecektir. Ancak kapatamaz ise geri kalan kısmı nakit olarak istihsal edilecektir. Eğer ağaç pahasından dolayı fazla bir değer ortaya çıkarsa daha sonra gereken şekilde tesviye olunmak üzere eline Fevkalade

Sandığı'ndan geçici bir senet verilecektir. Bu gibi mükellef olan şahıslar, talep edilenden fazlası için diğer birinin vergisi hissesini kapatmak isterse karşılaştırlarak mahsub edilecektir.

Madde 6: Nevahi-ierbaada her köyün vergi hislerinin yarısı malum olduğu gibi Şam Hıristiyan mahallesi için ağaç vermiş olan köylerin verdikleri miktar, kaydedilmiş olduğundan, bunun dahi tahmini bedeli tayin edilebileceğinden her köyün bu iki kalemden mahsupları başka türlü gösterilecektir. Köylerde tayinat-ı askeriye ve iane-i zehairi(zahire yardımı) ve mekareü cretleri ve Şam'dan gayri mahallere verilmiş olan ahşap bedelleri, her köye ait olan miktar muayyen olduğundan, bunlar için ellerinde olan senetleri, köy ahali tarafından Fevkalade Sandığı'na geldikçe,köy ahalisinin top vergisine mahsubu icra edilecektir. Bundan dolayı köy ahali gerek karz ve gerek Şam ahşabı ve gerek sair hususlardan dolayı olan matlublarının hesaplarını aralarında görüp, mahsup ettirecekleri senetler ile beraber akçelerini Fevkalade Sandığı'na getirip teslim edeceklerdir. Bir köyün izah edilmiş hususlardan dolayı mahsubatı icra edildikten sonra fazlası kalır ise Fevkalade Sandığı'ndan verilmek üzere kendisine senet verilecektir.

Madde 7: Kazalarda yalnız karz-ı vergi hissesi tenzilatı gösterilip, diğer hususlardan dolayı ahalinin matlubatının(alacak/talep edilen şeyler)köy ve köylerde ahalice hesapları görülerek, vergilerine karşılık mahsup ettirecekleri senetleri nakden verecekleri miktar ile beraber Fevkalade Sandığı'na teslim edeceklerdir.

Madde 8: Herkes mahsup ettireceği senetlerde yazılı maddelerin değerini bilmek üzere evvela tayinat, iane, zahire, diğer eşya ile mekare ücretlerinin Meclis-i Kebir-i Eyalat tarafından hakkaniyet üzere fiyatları kesilerek, gerek Şam Hıristiyan mahallesi için ve gerek sair yerler için alınmış olan ağaçlar dahi daha sonra tetkik edilerek, değerlerinin tamamı kesilmek üzere şimdilik her cins için bir fiyat belirlenip, bu fiyat tarifesi her tarafa gönderilecektir.

Madde 9: Şam'da her semen(değer/kıymet/satılan şey) ve nahiyelerde her köy ve kazaların her birinin nisbet-i umumiye ve hususiye üzerine verecekleri verginin miktarı ve iskontosu gösterilerek ve kararname maddeleri icabı gerekli olan tenbihat yazılarak mühürlenecek ve ilmühaber verilip, gereğince bu vergi ve iane talep edilecektir. Yalnız Şam'da semenler tarafından ahalinin her ferdine tarh edilecek hisseleri için hükümet tarafından verilecek ilmühaberler doldurulup, Komisyonun en az 6 üyesi tarafından mühürlenerek, mükellef olanlara gönderilecektir.

Madde 10: Bu verginin tarh ve tevziine bakmak üzere Şam'da her semende ve nahiyelerde, köy ve kazaların her birinde bir komisyon kurulacaktır. Bu komisyonlar semenlerde bulunan meclisler azasından başka onların adedine eşit olarak ahalinin güvendiği adamlardan olmak üzere kendilerinin seçeceği kimselerden teşekkül edecektir. Köylerde ise komisyonlar, mevcut olan şeyh ve ihtiyarlarından başka ahalinin güvendiği on ikişer kişiden oluşacaktır. Kazalarda da mevcut meclis azasından başka, ahali tarafından seçilecek on ikişer kişi ile meclis azasından teşekkül edecektir. Bu komisyonların umum azaları; buverginin tarh ve tevziinden dolayı hiç kimseye zulüm etmeyecekleri ve her durumda hakkaniyet üzere hizmet edeceklerine dair camilerde imamlar huzurunda mushaf-ı şerif üzerine yemin edeceklerdir.

Madde 11: Dokuzuncu maddede beyan edilen ilmühaberler semen,köylere ve kazalara gönderildikten sonra semen veya köy veya kaza komisyonları bu verginin nispet-i umumiyesikısmını Şam'da emlak ücretleri ve nevahi-i erbaada herkesin vergi ve aşar, kazalarda da yalnız vergi ve aşarı hissesine nispetle tarh edip,nisbet-i hususiye kısmı dahi Şam semenlerinde beyne'l ahali-yinehb(ahaliyi yağma ve talan) maddesince zanlı olanlara ve ashab-ı emlaktan değil ise de sahib-i servetten olanlara veya ashab-ı emlaktan olmayan ve tebaa-i devlet-i aliyyeden olan müstecirlere(eman dileyen) bildikleri hallerine göre taksim edilecektir. Bu suretle mesela ashab-ı

emlaktan olup da beyne'l-ahali-yinehb(ahaliyi yağma ve talan) ile zan altındalar ise emlak nispetiyle olan vergisinden fazla tarh edilecek miktarı dahi verecektir. Nevahi-i Erbaa köylerinde ve zan altındaki kazalarda dahi bunisbet-i hususiye ahali arasında bu surette tarh ile taksim edilecektir. İane verecek kazalarda bu iane nisf-ı vergi nispetiyle tarh edilecektir. Memalik-i mahruse-i şahanede emlak, alelumum kavanin-i saltanat-ıseniyeye tabi olduğundan nisbet-i umumiyenin tarhında hiç bir suretle istisna kabul edilmeyecektir.

Madde 12: Şam şehriyle nevahi-i Erbaa köyleri ve vakalara iştirak eden kazaların ifa edecekleri fevkalade vergiden enva-ı mahsubatın tahmini bedeli olan meblağlar çıkarıldıktan sonra geriye kalan miktar en azından üç ay içerisinde tahsil edilecektir. Vukuatta iştiraki bulunmayan kazaların ianesi altı ay içinde verilecektir.

Madde 13: Bu fevkalade vergi ile ianenin nakden verilecek miktarının tahsilatıyla mahsupların icrasına belli bir zamanda teşebbüs edileceğinden, bundan dolayı nakdi teslimat olmadıkça yalnız mahsublar kabul ve icra edilmeyecektir.

Madde 14: Bu verginin tarh ve tevzii Şam'da semen, Nahiyelerde köyler ve kazalarda köyler ahalisine bırakılmış olduğundan, efrad aranılmayıp toplamı,öncelikle mahallenin veya karyenin Semen-i Meclis veya Köy ve Kaza Komisyonları tarafından istenilecektir. Nahiyelerde ve kazada kaymakam ve müdürler, tevziat maddesinde usule aykırı bir hareket vuku bulmamasına dikkat edeceklerdir. Bu gibi verginin tahsilatında dahi eyalet divanı tarafından kendilerine tayin edilecek vazifeleri ifa edeceklerdir. Fakat bir şahıs, ahali tarafından kendisine tarh edilen vergi hissesini ödemededen imtina eder ise semen ve köy komisyonları tarafından ihbar edildikten sonra hükümet tarafından gerekli görülen cebri muamele icra edilecektir.

Madde 15: Fevkalade vergi ile ianenin tahsilat-ı nakdiye ve mahsubatın teslimatına nezaret etmek üzere bir memur tayin edilecek ve her nevi teslimatı teslim almak üzere bu memurun idaresi altında olmak ve buna mahsus sarrafi ve gerektiği kadar katibi olmak üzere bir sandık kurulup, bu sandık ve memurların herkese kolaylık sağlayacak bir şekilde bir mahalde ikamesi ile ilan edilecektir.

Madde 16: Fevkalade vergi ve ianeye mahsup olacak matlubat-ıahaliden tayinat-ı askeriye ve temizlik için verilmiş olan zahirenin hesabını görüp, bedellerini tayin etmek üzere, Fevkalade Sandığı Dairesi'nde mülki ve askeri kalemlerden lüzumu kadar katip konularak,geçici bir oda açılıp ve bir mümeyyiz tayin edilecektir. Köy ve kazaların racileri(geri dönen) oraya tayin ile zahirenin kesilecek fiyat-ıumumiyesi üzerine miktarı hesaplanarak, mümeyyizin mührüyle mühürlü bir senet verilip, bu senet, Fevkalade Sandığı'na gösterildikten sonra fevkalade vergi ve ianenin mahsubatı cihetine teslimat olmak üzere kabul edilecektir. Ahalinin getirecekleri, senetler zikredilen Oda'da muhafaza edilerek, daha sonra Şam muhasebesinde tetkik edilip,hesabiye-i umumiyesi icra edilmek üzere oraya verilecektir.

Madde 17: Nakden verilecek meblağ ve mahsub olunacak senetler, sandığa verildikçe nakdin cinsi ve miktarı belirlenip, mahsub için verilen senetlerin türü ve bedeli beyanıyla teslimatın açıklanması suretiyle sandık memuru tarafından geçici bir senet verilip, bu geçici senet, memuragösterilerek, gereğince daha önce verilmiş olan ilmühabere teslimat işaret edilip, kenarına memur tarafından bir mühür basılarak, mükellefe verilecektir. Şam şehrinin semenleri ve nahiyelerinin veköyelerinin komisyonları teslimatı getirip, bizzat sandığa vermeye mecbur olup, kazalarda teslimat-ınakdiyeyi, mülkiye memurları alabilecekler ve bu teslimat icra edildiğinde, onlar tarafından geçici bir makbuz senedi verilip, teslimatın nihayetinde ilmühaberler ve mahsuplar için yapılacak mazbatalar buraya sandığa gönderilip, işaretlenerek iade olunduktan sonra mükellef olan heyetlere verilecek ve geçici makbuz senetleri geri alınacaktır.

Madde 18: Bu fevkalade verginin mahsubatından gayri verilecek nakit meblağ on ikinci maddede beyan edildiğüzere üç ay müddet içinde ödeneceğinden, herkes vereceği miktar için nakit bulamaz ise buna mukabil altın, gümüş ve elmas gibi eşya kabul edilip, bunun için mahsus bir Muhammin(eksper) Komisyonu teşkil edilerek ve azası yemin ettirilerek, orada hak ve adalet üzere belirli bir değer belirlenip, kabul edilecektir ve nakitler verildikten sonra ticari açıdan belirlendikten sonra basılıp, neşredilen fiyat pusulası gereğince alınacaktır.

Madde 19: Her kim fevkalade vergiden nakden ifa edeceği teslimat hissesini üç ay müddet içinde ödemez ise bir misli zam ile her nevi mal ve mülkü hükümetçe satış ile istihsal edilecektir.

Madde 20: Şam şehri ahalisinden cinayetleri sabit olarak farklı derecelerde ceza görmüş olan şahısların nisbet-i umumiye üzere emlakları ücretlerine muadil alınacak vergi, mahallece tahsis edilerek, nisbet-i hususiye üzerine fazla bir şekilde hükümetçe tayin edilecek nakdi ceza ile beraber emlak-ı mevkuferinden istihsal edilmek üzere bildirilecektir. Birde cinayetleri sabit olarak cezaya çarptırılanların aileleri tamamen kimsesiz bir şekilde kalması neticesinde nafakadan aciz oldukları semenleri meclisleri indinde tahakkuk ettiğinde bu kişilerin vergileri umum ahali arasında taksim edilerek verilecektir. Meydana gelen vakalarda men'i-şekavete(eşkıyalığın men edilmesi) çalışarak hizmet etmiş olanlar, bu fevkalade vergiden muaf tutulacaklarından dolayı bunların her semende olan isimleri ve vaziyetleri semenlere ait olan ilmühabereye kayıt edilecektir.

**Osmanlının Son Döneminde Suriye ve Arz-ı Filistin’de Fransız Politikalarına Karşı Bir
Reddiye; Suriye’deki Hıristiyan Ruhani Liderlerin Tekzibnameleri**

(R.1332/M.1916/17)

Kerim Tiriyaki*

Özet

18. yüzyılda meydana gelen Fransız İhtilali sonucunda adalet, eşitlik, özgürlük, kardeşlik ve milliyetçilik fikirleri, 19.yüzyılda devletlerin siyasi ve sosyal yapılarında değişim meydana getirmiştir. Özellikle de milliyetçilik akımı ilgili dönemde imparatorluk yapısında olan devletlerin siyasi ve sosyal bütünlüğünün parçalanmasına yol açmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti de toplumsal bünyesinde etnik ve dinsel yönden farklı toplumları bir arada barındıran bir yapıda olması nedeniyle bu yüzyılda önce gayrimüslim unsurların, daha sonra ise Arap olan unsurların bağımsızlık ayaklamalarına maruz kalmıştır. Arap unsurların milliyetçilik akımından etkilenmelerinde Avrupalı devletlerin bu bölgeye yönelik diplomatik girişimlerinin büyük bir etkisi olmuştur. Nitekim 19. Yüzyıl; Avrupalı Devletlerin, Arap unsurların bulunduğu Orta doğuda emperyalist politikalarının arttığı bir dönemdir. Bu bağlamda İngiltere ve Fransa milliyetçilik akımını kışkırtıcı bir faktör olarak kullanarak Araplar arasında ayrılıkçı hareketleri körüklemişlerdir. Ayrıca Hıristiyan unsurları da din faktörünü kullanarak kışkırtmışlardır. Arap aydınların gazete ve dergi yayımlarında desteklerini esirgememişlerdir. Basın-yayın ve eğitim faaliyetleri sayesinde Arap uyanışının güçlenmesinde etkili olmuşlardır ve orta doğu coğrafyasında Halep, Cidde vb. bölgelerde isyanlar meydana gelmiştir. Bu isyanların oluşumunda bölgede Hıristiyan Maruni ve Dürziler arasında gerilimin de büyük bir etkisi olmuştur. Bölgede meydana gelen Maruni ve Dürzi çatışmalarının arka planında ise Avrupalı Devletlerin Orta Doğu bölgesine yönelik olan emperyalist politikalarının etkisinin ve bu politikaları bağlamında yürüttükleri diplomatik girişimlerin de büyük bir etkisi olmuştur. Özellikle de Fransa’nın Suriye, Lübnan ve Filistin’deki Hıristiyan/Katolik unsurları kışkırtıcı faaliyetleri ve diplomasisi bu dönemde dikkati çeken bir süreç olmuştur. Bu bağlamda Fransa ayrılıkçı Arap hareketlerinin basın-yayın çalışmalarının merkezi durumuna gelmiş ve bu tür ayrılıkçı basın-yayın faaliyetlerini maddi açıdan da desteklemişlerdir. Çalışmada *Fransız Matbu’âtına Cevap Suriye ve Arz-ı Filistin hakkında Fransa Matbu’âtının Yalanlarına Karşı Suriye’deki Rüesâ-yı Ruhaniyenin Tekzibnameleri* adlı risalenin de bu süreçte bölgede yaşanan gelişmelerin içerisinde yer alan ve meydana gelen olayların tarafı olarak değerlendirilen Hıristiyan unsurların ruhani liderleri tarafından kaleme alındığı tespit edilmiştir. Risalede ilgili dönemde Cebel-i Lübnan ve Suriye Hıristiyanlarını en iyi bir şekilde temsil eden makamların yani Cebel-i Lübnan Marunî Patriği, Antakya Rum Katolik

---

* Dr., Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, ktiryaki@windowslive.com

Patriği, Antakya Rum Ortodoks Patriği ve Kudüs Rum Ortodoks Patriklerinin kendi samimi düşüncelerini ihtiva eden ve Dördüncü Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa'ya hitaben yazmış oldukları mektuplar ve bu mektuplara reddiyeleri yer almıştır. Risalede öncelikle ruhani liderlerin Fransız politikalarına karşı olduklarını belirten ve kendi cemaatlerinin mensuplarının Fransız yanlısı olduklarının asılsız olduğunu dile getiren müşterek beyanlarına yer verildiği anlaşılmıştır. Daha sonra ruhani liderlerin kendi bireysel düşüncelerinin yer aldığı görülmüştür. Ruhani liderlerin özellikle bu mektuplarda üzerinde durdukları konular arasında Osmanlı Devletinin kendilerine yönelik politikalarının tarihsel süreçte yadsınamayacak hoşgörülü olduğu ve Osmanlı devleti hakimiyeti altında her zaman için siyasi, sosyal ve kültürel bağlamda rahat bir yaşam sürdükleri yer almıştır. Bunun yansıra bölgede yaşanan olaylar sırasında Cemal paşa'nın yürüttüğü çalışmalar sayesinde de olayların yatıştırılmış olduğu, özellikle de Hıristiyan unsurların can güvenliklerinin sağlanmasın önemli rol oynamasından dolayı, Cemal Paşa'ya olan minnettarlıklarını dile getirdikleri dikkati çekmiştir. Buradan hareketle ilgili dönemde; ruhani liderlerin mektuplarından oluşan risaleden yola çıkılarak, Fransa'nın bölge üzerindeki politikalarının ne şekilde ciddi boyutlara ulaştığı ve Fransa'nın yürüttüğü diplomasiyle bölgede olaylar üzerinde ne şekilde etkili olduğu ve bu bağlamda Hıristiyan unsurların üzerinde önemli bir etkiye sahip olan ruhani liderlerin ilgili dönemde Osmanlı Devleti olan teveccühlerinin ne olduğu ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Dönemi Ortadoğu, Ortadoğuda Hıristiyanlar, Fransa'nın Ortadoğu Diplomasisi, Ruhani Liderler, Tekzibnameler.

In the Last Period of The Ottoman Empire A Refusal Against French Policies in Syria and Palestine; Disclaimers of Christian Spiritual Leaders in Syria

Abstract

As a result of the French Revolution that took place in the 18th century, the ideas of justice, equality, freedom,fraternity and nationalism brought about changes in the political and social structures of the states in the 19th century. In particular, the nationalist movement led to the disintegration of the political and social integrity of the states that were in the imperial structure in the relevant period. In this context, the Ottoman Empire was also exposed to the independence revolt of the non-muslim elements, and then the Arabic elements, in this century, due to the fact that it had a structure that included ethnically and religiously different societies in this its social structure. The diplomatic initiatives of the European states towards this region had a great impact on the influence of the Arabic elements by the nationalist movement. As a matter of fact, the 19th century; It is a period when the imperialist polcies of European States increased in the Middle East, where Arabic elements were present. In this context, England and France used the nationalist movement as a provocative factor, fueling separatist movements among the Arabics. In addition, they provoked the Christian elements by

using the religion factor. They did not spare their support in the publication of newspapers and magazines by Arabic intellectuals. They have been effective in the strengthening of the Arabic awakening thanks to their media and educational activities, and in the middle east geography, Aleppo, Jeddah etc. revolts occurred in the regions. The tension between the Christian maronites and the Druze in the region had a great impact on the formation of these rebellions. In the background of the Maronite and Druze conflicts that took place of the European States towards the Middle East region and the diplomatic initiatives they carried out in the context of these policies had a great impact. In particular, the provocative activities and diplomacy of France's Christian/Catholic elements in Syria, Lebanon and Palestine was a remarkable process in this period. In this context, France has become the center of the media activities of the separatist Arabic movements and has also supported such separatist media activities financially. In this study, the pamphlet called "Reply to French Press, Syria and Palesitine against the lies of the French Press, Disclaimers of the Spiritual leaders" was written by spiritual leaders of the Cristian elements, who were included in the developments in in the region and were considered as a party to the events that took place. Was found to have been written. The treatise contains the sincere thoughts of the authorities representing the Mount lebanon and Syria Christians in the best way, namely the Mount Lebanon Maronite Patriarch, the Greek Catholic Patriarch of the Antioch, the Greek Orthodox Patriarch of Antioch and the Greek Orthodox Patriarchs of Jerusalem, and the Fourth Army Coomander and the Navy. The Letters they wrote to the Minister, Cemal Pasha, and their refusals were included. It is understood that the joint statements of the spiritual leaders stating that they are against the French policies and that the members of their own communities are pro-french are unfounded are included in the treatise. Later, it was seen that spiritual leaders had their own individula thoughts. Among the issues that the spiritual leaders especially emphasized in the letters were undeniably tolerant in the historical process and that they always led a comfortable life in the political, social and cultural context under the domination of the Ottoman State. In addition, it is noteworthy that the events were calmed down thanks to the works carried out by Cemal Pasha during the events in the region, and that they expressed their gratitude to Cemal Pasha, especially because the Christian elements played an important role in ensuring the safety of life. In the period related to the departure from here; Based on the treatise consisting of the letters of the spiritual leaders, how France's policies on the region reached serious dimensions and how france's diplomacy was effective on the events in the region and in this context , the spiritual leaders who had a significant influence on the Christian elements were examined in the Ottoman Empire in the relevant period. It will be tried to reveal what their favor are.

Keywords: Ottoman Period Middle East, Christians in the Middle East, France's Middle East Diplomacy, Spiritual Leaders, Disclaimers.

Giriş

Çalışmanın esasını oluşturan *Fransız Matbu'âtına Cevap Suriye ve Arz-ı Filistin Hakkında Fransa Matbu'âtının Yalanlarına Karşı Suriye'deki Rüesâ-yı Ruhaniyenin Tekzibnameleri* adlı risalenin R.1332/M.1916/17 tarihinde neşredildiği tespit edilmiştir. Risale'nin Suriye'deki ruhani liderlerin Cemal Paşaya ilettikleri mektuplardan oluştuğu anlaşılırken, ilgili risalenin; herhangi bir kişi veya bir kurum tarafından yayımlandığına veya tercüme edilip edilmediğine dair bir bilgi mevcut değildir. Risalenin yayın tarihine bakıldığında; Osmanlı Devleti'nin siyasi varlığını tehdit eden emperyalist devletlere karşı büyük bir mücadelenin verildiği, I.Dünya Savaşı süreci olduğu anlaşılmaktadır. Risalenin başlığından da anlaşıldığı üzere doğrudan Fransa'ya karşı bir tepkinin söz konusu olduğu görülmektedir. Nitekim bu tepkinin oluşmasında Fransa'nın savaş sürecinde bölgedeki nüfuz oluşturma çabasında teşebbüs ettiği diplomatik girişimlerin etkisinin olduğu muhakkaktır. Dolayısıyla çalışmada öncelikle Fransa'nın ilgili dönemde bölgeye yönelik girişimlerinin arka planı ortaya konmaya çalışılacaktır. Sonraki bölümde ise risalede yer alan ifadeleri doğrultusunda, Cemal Paşa'nın Suriye valiliği sürecindeki gelişmeler, paşanın faaliyetleri, ruhani reislerin Osmanlı Hükümetine karşı tutumları ele alınmaya çalışılmıştır.

Fransa'nın Bölgede Nüfuz Oluşturma Çabası

Ortadoğu, özellikle de Hıristiyanların yaşadığı Filistin, Lübnan ve Suriye de toplumsal yapısı itibarıyla tarihsel süreçte daha fazla dikkati çeken bir bölge olmuştur. Bununla birlikte Ortadoğu, tarihsel süreçte özellikle de siyasi alanda cazibe merkezi olmasının yanı sıra jeokültürel ve jeoekonomik özellikleri ile de dikkatleri çekmiştir.¹⁰⁸⁶ Bu bağlamda bölge Osmanlı hakimiyetine kadar bir çok devletin hakimiyet sahası içerisinde yer alan önemli bir bölge olmuştur.

Osmanlı idari sisteminin Ortadoğu'da hakim olmasıyla birlikte, bu bölgede yer alan gayrimüslim unsurlar diğer bölgelerdekiler gibi Osmanlı idari bünyesinde millet sistemi içerisinde dinsel ve kültürel serbestlik içerisinde, toplumsal yaşamda yerlerini almışlardır.¹⁰⁸⁷ Osmanlı Devleti'nin millet sistemi dahilinde gayrimüslimlere yönelik uygulamaya çalıştığı bu liberal tutum, bölgede 19.yüzyıla kadar toplumsal barışı büyük ölçüde sağlamayı başarmıştır. Ancak toplumsal yapı itibarıyla Lübnan, Suriye, Filistin gibi bölgelerde hem yerel hanedanların hem de Hıristiyan toplulukların karışıklıklara neden olduğu bilinmektedir. Mesela 16.yüzyıldan başlamak üzere Dürzî aileler arasında otorite mücadelesi yaşanması, 18.yüzyılda Dürzîlerin bu bölgede zayıflamasına yol açmış ve Marunîlerin güç kazanmasını sağlamıştır. Özellikle de 1788 yılında II. Beşir unvanı ile Hıristiyan Beşir Şihab'ın Lübnan Emirliği'ne atanması Hıristiyanları daha güçlü bir konuma

¹⁰⁸⁶ Gökhan Çetinsaya, "Ortadoğu", *DİA*, (İstanbul: 2007), 33/403-407.

¹⁰⁸⁷ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, (İstanbul:Risale Yay., 1996),

getirmiştir. Beşir'in emirliği, bu bölgeye ilgi duyan birçok yabancı devlet tarafından da desteklenmiştir.¹⁰⁸⁸

Fransa bu bölgede Katolik propagandası çerçevesinde nüfuzunu oluşturmaya başlamıştır. Bu bağlamda Fransızlar özellikle Marunîler üzerinden politikasını yürütmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Marunîlerin burada ön plana çıkmasında din faktörü etkili olmuş ve ilk zemin Haçlı Seferleri döneminde Fransa kralının 1250 yılında bu gruba “charte(taahhütname)”vermiş olmasıdır¹⁰⁸⁹. 1535'te Fransa'nın Osmanlı Devleti'nden kapitülasyonlar elde etmesi,¹⁰⁹⁰ Fransa Kralı XIV. Louis'nin de bir hatt-ı hümayun ile Marunîleri himaye altına alması¹⁰⁹¹ ve Roma kolejlerinde eğitilen din adamlarının Lübnan'daki okullarda Marunî gençlerini eğitmesi, Marunîlerin güç kazanmasını arttırıcı unsurlar olmuştur.¹⁰⁹² Böylece yaşanan bu gelişmeler aynı zamanda batılı devletler nezdinde öncelikle Fransa'nın buradaki Katolikleri himaye edebilme diplomasisine de zemin hazırlamıştır. 19 yüzyılda ise Avrupalı devletlerin Şark Sorunu bağlamında Ortadoğu bölgesine olan ilgileri dahilinde özellikle Fransa'nın, öncelikli olarak Lübnan bölgesine eğilim göstererek, Marunîlerle dini yakınlık üzerinden kurduğu bağlar, Fransa'yı bölgede daha avantajlı duruma getirmiştir. Nitekim Fransa, bu avantajını gerek misyonerlik faaliyeti gerekse diplomasi yöntemini kullanarak, Marunîler üzerindeki hegemonyasını daha da fazla güçlendirmeye çalışmıştır. Dolayısıyla bölgedeki Osmanlı yetkilileri, Fransa'nın bu tutumu hakkında Babıali'yi bilgilendirmekten geri durmamışlardır.¹⁰⁹³ Fransa'nın Marunîleri himaye politikası zaman zaman kışkırtıcılığa kadar varmıştır ve bu durum 1860'ta bir çatışmaya yol açmıştır.¹⁰⁹⁴ Özellikle Lübnan'da yaşanan 1860 krizinde Müslüman-Marunî çatışmaları bağlamında Dürzî kuvvetlerinin Marunî köylerinde yaptığı katliamlar¹⁰⁹⁵, Fransız kamuoyunda tepkilerin oluşmasına yol açmıştır.¹⁰⁹⁶ Bunun üzerine Fransa'nın ilk askeri müdahalesi gündeme gelmiş olup,¹⁰⁹⁷ bu girişimin ortaya çıkmasında; Osmanlı'nın bu bölgede uygulamaya çalıştığı reformların, batılı devletlerin özellikle de Fransa'nın çıkarlarına ters düşmesi etkili olmuştur. Nitekim Fransız Generali Şam'a yolladığı memuru

---

¹⁰⁸⁸ İrfan C.Acar, *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, (Ankara:TTK Basımevi, 1989, 8,9.; M. Tayyib Gökbilgin, “1840'tan 1861'e kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler”, *Belleten*, 10/40, (Ankara:TTK Basımevi, 1946, 641.

¹⁰⁸⁹ Bu şartnamede Marunîlere her türlü yardımı yapmayı taahhüt etmiştir. Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu (Siyasi, Savaş ve Diplomasi)*, (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2004), 109.

¹⁰⁹⁰ İsmail H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, (Ankara:TTK Yay.,1988), 506.

¹⁰⁹¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: TTK Yay, 2003), 6/36.

¹⁰⁹² Acar, *Lübnan Bunalımı*, s.9.

¹⁰⁹³ Zeynep Yaman-Bekir Sadık Topaloğlu, “Fransa'nın 1860 Lübnan Krizine Müdahalesi”, *Universal Journal of History and Culture*, 3/1, (2021), 81.

¹⁰⁹⁴ Olcay Duman, “Bir Orta Doğu Buhranı Cebel-i Lübnan Olayları(1860-1861)” *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3/5, (2006), 8-9,.; Adil Baktıaya, *Osmanlı Suriye'sinde Arapçılığın Doğuşu*, (İstanbul: İletişim Yay., 2017), 193.; Mehmet Deniz Karakışla, *1840-1861 Tarihleri Arasında Cebel-i Lübnan'da Dürzî-Marunî Çatışması ve Bu Çatışmanın Bölgeye Etkisi*, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 67-68.

¹⁰⁹⁵ Gökbilgin, “1840'tan 1861'e kadar”, 686-690.

¹⁰⁹⁶ Alyce E. Mange, *The Near Eastern Policy of the Emperor Napoleon III*, (Urbana: University of Illinois Press,1940), 85

¹⁰⁹⁷ Fahir Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, (Ankara: TTK Basımevi, 1997), 268.

vasıtasıyla Fuat Paşa'dan Dürzilere karşı hareketin bir an evvel başlatmasını istemiştir.¹⁰⁹⁸ Osmanlı Devleti bu krizi; Fransa, İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya katılımıyla gerçekleştirdiği Cebel-i Lübnan Nizamnamesi ile Lübnan'a idari, adli ve mali tam bir özerklik vererek atlatmıştır. Ayrıca aynı tarihte Beyoğlu Protokolü(1861) ile de Lübnan'a organik bir statü verilerek, Lübnan ayrıcalıklı ve bağımsız bir mutasarrıflık olmuştur. 1864'te Lübnan'ın bu statüsünde kısmi değişiklik yapılmış olsa da I.Dünya Savaşı sonlarına kadar bu statüsü korunmuştur.¹⁰⁹⁹ Suriye'de de Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın izlediği yabancılara karşı hoşgörü politikası ve yabancı konsolosluklara ve yabancı misyoner okullarına Suriye'nin kapısını açması, ilerdeki dönemlerde Arap milliyetçiliği bilincinin halkta yerleşmesinde mühim bir rol oynamıştır.¹¹⁰⁰ İbrahim Paşa'nın bir diğer özelliği ise Müslüman-Hıristiyan eşitliğini bölgeye getirmesidir, Osmanlı Devleti'nde ehl-i zimmet muamelesi gören Hıristiyanların desteğini arkasına alabilmek için Osmanlıya karşı giriştiği savaşları Türk "boyunduruğundan" kurtulmak için Arap halkının mücadelesi olduğunu iddia etmiş ve yeni kurulacak devlette Hıristiyanların tam bir vatandaş olacaklarını ifade etmiştir. Ayrıca bu dönemde Avrupa ülkelerine yaranabilmek için ülkeyi misyoner faaliyetlerine açmıştır. Özellikle Katolikler, Fransa'nın Mehmet Ali Paşa ile iyi ilişkilerini fırsat bilip birçok misyoner okulları açmıştır. Fakat bu sadece Fransa ile sınırlı değildir. Nitekim Amerikan ve İngiliz Protestan, Rus Ortodokslarda bölgede çok büyük faaliyetler içerisinde olmuşlardır.¹¹⁰¹

I.Dünya Savaşı sırasında Fransa'nın Ortadoğu politikası çerçevesinde Suriye ve Lübnan'a yönelik talepleri, Sykes-Picot Antlaşmasında yeniden temellendirilmiştir. Bu antlaşma ile Fransa: Suriye, Lübnan, Kilikya ve Musul, İngiltere ise Ürdün, Irak ve Kuzey Filistin'i almıştır. Filistin'in geriye kalan toprakları üzerinde uluslar arası rejim ve bir de sınırları belli olmayan bir Arap devletinin kurulması kararlaştırılmıştır.¹¹⁰² Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Suriye ve Lübnan üzerinde kesin bir otorite kurmaya çalışan Fransa, tek bir Fransız mandası fikrini çıkarlarına daha uygun görmüştür. Dolayısıyla milletler cemiyetinin manda fikrini, kendi çıkarları doğrultusunda görmezse kabul etmeyeceğini de belirtmiştir.¹¹⁰³ Sykes-Picot Antlaşmasına göre Fransız Mandası altında bir Lübnan Anayasası oluşturulmuş fakat Lübnan, Fransız valileri ve onların atadıkları valiler tarafından

---

¹⁰⁹⁸Karal, *Osmanlı*, 38.

¹⁰⁹⁹Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu: 1808-1975*, Çev. Mehmet Harmancı, (İstanbul:E Yay., 1983, 2/183.; Paul Dumont; "Tanzimat Dönemi (1839-1878)", Çev., Server Tanilli, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Ed., Robert Mantran, (Yay. Yön. Robert Mantran), (İstanbul: Say, 1995), 2/116-118.; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri: 1840-1880*, (Ankara:TTK, 2000), 51-53

¹¹⁰⁰George Antonious, *Arap Uyanışı Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü*, Çev. Akif Koç-Muhammed Karakuş, (İstanbul: Selenge Yay., 2021), 35.

¹¹⁰¹Bessam Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998), 128-130.

¹¹⁰²Fahir Amaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, (İstanbul: Alkım Yay., 2004), 126.; L. Bruce Fulton, "Fransa ve Osmanlı İmparatorluğunun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Edit. Marian Kent, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1999), 188.

¹¹⁰³T.G. Fraser- Andrew Mango Robert Mcnamara, *Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu*, Çev. Füsün Doruker, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011), 156.

yönetilmiştir.¹¹⁰⁴ Ayrıca İngiltere, Osmanlı Devleti'ne karşı Birinci Dünya Savaşı'nda yükünü hafifletmek için Arapları kendi tarafına çekmeyi başarmış ve bu çerçevede Mekke Şerifi Hüseyin'le İngiltere ile Fransa arasında paylaşılmış bulunan topraklar üzerinde bir Arap Krallığının kurulması yönünde bir antlaşma imzalamışlardır.¹¹⁰⁵ Arap isyanına komutanlık eden Şerif Hüseyin'in oğlu Emir Faysal Lübnan bölgesini içine alan Büyük Suriye Devleti projesinin başına geçirilmiştir.¹¹⁰⁶ 1918-1920 yılları arasındaki bu ara dönemde Emir Faysal idaresinde kalan Suriye ve Lübnan için Arap milliyetçileri 8 Mart 1920 tarihinde Şam şehrinde Batılı ülkelerin denetiminde bir Kongre düzenlemiştir. "Genel Suriye Kongresi" adını taşıyan bu oluşumda Lübnan, Filistin ve Ürdün'ü de kapsayan büyük bir Suriye'nin bağımsızlığı ilan edilmiştir.¹¹⁰⁷ Genel Suriye Kongresi'nden yaklaşık 6 ay sonra, 1 Eylül 1920'de Fransa'nın mandası altında "Büyük Lübnan Devleti" kurulmuştur. 23 Aralık 1920'de Fransa ve İngiltere, San Remo'da ikinci bir konferans organize etmişlerdir. Bu konferansta alınan kararlar daha sonra Milletler Cemiyeti tarafından kabul edilmiştir. Böylece iki işgalci Batılı güç, Suriye ve Lübnan ile Filistin ve Mezopotamya üzerindeki mandalarıyla ilgili kesin bir anlaşmaya varmışlardır. Bu devletler kendi hâkimiyet sınırlarını çizerken bölgedeki halkın siyasal birliğini, kültürel uyumunu ve ekonomik bütünlüğünü onarılmaz bir şekilde bozarak hayali devletler ve topluluklar meydana getirmişlerdir. 1922 yılında Milletler Cemiyeti tarafından resmen taahhüt altına alınan manda şartlarına göre; Britanya, Irak ve Filistin'den; Fransa ise Suriye ve Lübnan'dan sorumlu olacaktır. Böylece Fransa hedeflediği "tek Fransız mandası" projesini gerçekleştirmiştir.¹¹⁰⁸ Yukarıda zikredildiği üzere Fransa'nın siyasi nüfuzunu oluşturmaya çalıştığı bu süreçte yer alan I. Dünya savaşı süreci, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin de savaş sürecindeki zorluklara rağmen bölgede nüfuzunu korumaya çalıştığı dönem özelliği gösterir. Özellikle Cemal Paşa'nın Suriye Valiliği dönemi; bölgede cereyan eden Arap isyanlarının önlenmeye çalışılması, Fransa'nın Hıristiyan unsurları etkileme gayreti ve savaşın neden olduğu sosyo-ekonomik problemlerin çözülmeye çalışıldığı gelişmeler açısından dikkate değer bir dönem olmuştur.

Cemal Paşa'nın Suriye Valiliği Dönemi; Bölgedeki Siyasi ve Sosyal Durum

Cemal Paşa'nın Suriye valiliği, 8 Aralık 1914'ten 12 Aralık 1917'ye kadar olan üç yıllık bir süreci kapsamış olup, Kanal Seferi'ni icra etmenin yanı sıra bölgedeki otorite boşluğunu gidermek, Arap milliyetçilik hareketlerine engel olmak ve muhtariyet çabalarının önüne geçmek amacıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından bölgeye gönderilmiştir.¹¹⁰⁹ Paşa, Suriye'de Bahriye Nazırı ve

¹¹⁰⁴ Acar, *Lübnan Bunalımı*, 10.

¹¹⁰⁵ Sean McMeekin, *Osmanlı'da Son Fasıl Savaş, Devrim ve Ortadoğu'nun Şekillenışı 1908-1923*, Çev. Nurettin Elhüseyni, (İstanbul:Yapı Kredi Yay., 2019), 308.

¹¹⁰⁶ Antonius, *Arap Uyanışı*, s.230

¹¹⁰⁷ Hadiye Yılmaz Odabaşı, "Avrupa Emperyalizmi ve Suriye Direnişi (1919-1922): Türk Milli Mücadelesiyle Ortaklıklar ve Ayrılıklar", *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, (2018), 194-195.

¹¹⁰⁸ David Commins, *Historical Dictionary of Syria*, (Oxford: The Scarecrow Press, 2004), 111.

¹¹⁰⁹ Nevzat Artuç, *Ahmed Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı 1872-1922*, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), 2005, 240.

IV. Ordu Kumandanı olmasının yanı sıra bölgedeki en yüksek emretme makamı olmuştur.¹¹¹⁰ Dolayısıyla Suriye ve Beyrut valileri kendisine bağlı bir şekilde çalışmıştır. Paşa, bölgedeki idari ve mali yetkililerinin yanı sıra¹¹¹¹ ruhani reislerin tayin ve azil işleri¹¹¹², Ermeni, Rum ve Marunî Patrikhanelerinin teşkilat yapıları ve aza seçimi gibi faaliyetlerde de söz sahibi olmuştur.¹¹¹³ Bu bağlamda 11 Temmuz 1915'te Cebel-i Lübnan'ın doğrudan Dahiliye Nezareti'ne bağlanmasını sağlayan Cemal Paşa, Katolik Mutasarrıf Ohannes Kuyumcuyan'ı azlederek, yerine ittihatçı Ali Münif Bey'i getirmiştir.¹¹¹⁴ Lübnan halkına bir beyanname yayınlarak yapılan değişikliklerin kendi menfaatlerine olduğunu beyan etmiştir.¹¹¹⁵ Böylece İngiltere ve Fransa'nın Lübnan üzerindeki emellerinin önüne geçebilmeyi amaçlamıştır.¹¹¹⁶ Ayrıca Dürzîleri de kendi yanına çekmeyi başarmıştır.¹¹¹⁷ Böylece bölgede yer alan unsurlar üzerinde devletin etkinliğini arttırmaya çalışmıştır. Nitekim Paşa'nın Suriye'de devletin etkinliğini artırırken uygulamaya çalıştığı idari tarzı hakkında farklı görüşlerin ileri sürülmüş olsa da¹¹¹⁸ yine de bölgede siyasi dengeleri kurma adına çaba sarf ettiği, patriklerin risalede yer alan aşağıdaki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Cemal Paşa'nın Hıristiyan unsurlara karşı uygulamaya çalıştığı ılımlı politikada, kendisinin valiliği döneminde ortaya çıkan Arap isyanında Hıristiyan unsurları bir denge unsuru olarak kullanmaya çalıştığı söylenebilir. Dolayısıyla Suriye'deki ruhani liderlerin mektuplarından oluşan bu risalenin ilgili dönemdeki siyasi atmosfere bağlı olarak gündeme geldiği ve Cemal Paşa'nın bölgedeki Hıristiyan unsurlara karşı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ideolojik yaklaşımları doğrultusunda hareket etmemeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Risalenin Neşrindeki Etkenler

Risalede Hıristiyan halkın ruhani liderlerinin Cemal Paşa'ya yazdıkları mektuplar yer almakla birlikte, bu liderlerin tekziblerine yer verilmesinin gerekçesi de şu şekilde dile getirilmiştir:

¹¹¹⁰ BOA, *BEO*, 4486/336385, 19 Zilhicce 1335(6 Ekim1917).

¹¹¹¹ Kress von Kressentein, *Türklerle Beraber Süveyş Kanalına*, Çev.M.Besim Özalpsan, (İstanbul: Askeri Matbaa, 1943), 44.

¹¹¹² BOA, *DH.ŞFR*, 57/265, 57/304, 60/195, 21-24 Teşrinievvel 1331/19 Kanunusâni 1331 (3-6 Kasım 1915/1 Şubat 1916).

¹¹¹³ BOA, *DH.ŞFR*, 75/87, 8 Nisan 1333 (11 Nisan 1917).

¹¹¹⁴ Artuç, *Ahmed Cemal Paşa*, 246.

¹¹¹⁵ Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Savaşında Suriye Hatıraları*, (İstanbul: Halk Matbaası, 1954), 244.

¹¹¹⁶ Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetiminde ve Fransız Mandası Döneminde Suriye'de Arap Bağımsızlık Hareketleri(1908-1938)*,(Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Doktora Tezi), 286

¹¹¹⁷ Ahmet Şerif, *Arnavutluk'ta Suriye'de, Trablusgarb'da Tanin*, Yay. Haz. Çetin Börekçi, (Ankara: TTK, 1999), 2/213-240

¹¹¹⁸ Cemal Paşa Suriye ve Arabistan'ın taşsız kralı, A. Fuad Erden, *Birinci Dünya Savaşında*, 109.; bölgedeki korku rejiminin mimarı; W. I. Cleveland, *Batiya Karşı İslam Şekip Arslan'ın Mücadelesi*, Çev.Selahattin Ayaz, (İstanbul: Babil Yay., 1991), 76-77.; Suriye'deki tek otorite, adeta bağımsız bir Paşa, neredeyse her şeye gücü yeten bir lord ve sanki bağımsız bir Suriye kralı, Frank G. Weber, *Eagles on Crescent Germany, Austria and The Diplomacy of Turkish Alliance*, (Newyork: Cornell University Press, 1970), 107, 136.; Suriye'deki gaddarane yönetimin müsebbibi; A. Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, (İstanbul: Baha Matbaası, 1956), 597-598.

Harb-i Umumî esnasında Lübnan'ın ahvâl-i hakikiyesi ile Suriyelilerin hissiyatı, Fransız matbu'âtının bu iddiaları ile ne dereceye kadar mutabık olduğunu bilmek, efkâr-ı umumiye ve cihana öğretmek gerektiğinden Cebel-i Lübnan ve Suriye Hıristiyanlarını en iyi bir surette temsil eden makamların yani Cebel-i Lübnan Marunî Patriği, Antakya Rum Katolik Patriği, Antakya Rum Ortodoks Patriği ve Kudüs Rum Ortodoks Patriklerinin kendi samimi düşüncelerini ihtiva ederek, Dördüncü Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa'ya hitaben yazmış oldukları mektupları ve bu mektuplara ilaveten gönderdikleri reddiyeleri havi olan bu risaledir.¹¹¹⁹

Buna ilaveten Ruhani liderlerin görüşlerinin bir nebze de olsa bölgedeki gelişmeler hakkında kesin bir kanaat doğurması gerektiği de şu şekilde ifade edilmiştir: "...artık bu reddiyeler okunduktan sonra Suriye'nin ahvâl-i umumiyesi tarafımızdan hiçbir şey ilavesine hacet kalmaksızın daha güzel anlaşılır."¹¹²⁰ Buradan hareketle I. Dünya Savaşı sürecinde Fransız gazetelerinin ve Fransız diplomasisinin bölgede yarattığı kaos bağlamında Osmanlı Devleti'nin bölgede Arap isyanı süreci nedeniyle yaşanan asayişli sağlama girişimlerini¹¹²¹ çarpıtma politikası doğrultusunda yine bir Fransız Gazetesi'nin yayımladığı habere risalede yer verildiği görülmektedir. Söz konusu edilen haberin, Tan Gazetesi'nin 25 Haziran 1916 tarihli nüshasında yer aldığı belirtilirken, ilgili haber şu şekilde dile getirilmiştir;

Türklerin, Lübnan ahalisinin katlini tertip ve icra etmekte oldukları, Cebel-i Lübnan'ı bir şehri mahsur gibi kamilen abluka altına alıp, hariçten bütün ulaşımını keserek, erzak girişini men etmişlerdir. Cebel-i Lübnan'da müthiş bir kıtlığın hüküm sürmekte olduğu ve bu durumu kendi gözleriyle müşahade eden bir şahide nazaran Cebel-i Lübnan'ın her noktasında ölümlerin meydana gelmiş, cenazeler meydanlarda, sokaklarda yığınlar teşkil etmiş, bütün Marunî ruhbanı tevkif edilmektedir. Lübnan'da 80 binden fazla insan telef olmuştur. Kıtlık Lübnan için pek ziyade bir bela teşkil etmiştir. Lübnan'da bir ruh sahibi insanın kalıp kalmadığı konusunda şüpheye yer kalmamıştır. 80 yaşında bir ihtiyar olan Marunî Patriği; Divan-ı Harbe sürüklenip, bir canı gibi mahkum sandalyesine oturtulmuştur.¹¹²²

Diğer Fransız gazetelerinde de yine umumiyetle Suriye Hıristiyanlarının Fransa idaresini talep ettikleri ve Fransızların varlığına istekli olduklarına dair bilgilerin yer aldığı dile getirilmiştir.¹¹²³ Zira ilgili dönemde Fransa'nın bu denli ön planda olmasında, 19 ve 20. yüzyılda bölgede yaşanan Arap milliyetçiliğine dayalı girişimlerde Hıristiyanların da etkili olduğu ve bu faaliyetlerin merkezinin Fransa olmasının önemi büyüktür. Bu bağlamda mesela, ilk faaliyet; Fransa'da eğitim gören Tahtavî'nin bir çok eseri Arapçaya tercüme ettirerek, vatanseverlik gibi duyguları ortaya çıkarmış

¹¹¹⁹Fransız Matbu'âtına Cevab Suriye ve Arz-ı Filistin Hakkında Fransa Matbu'âtının Yalanlarına Karşı Suriye'deki Rüesâ-yı Ruhaniyenin Tekzibnameleri, (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası,1332/1916), 3.

¹¹²⁰Fransız Matbu'âtına, 3.

¹¹²¹ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz. Alpay Kabacalı, (İstanbul:Türkiye İş Bankası Yay., 2015).

¹¹²²Fransız Matbu'âtına, 1-2.

¹¹²³Fransız Matbu'âtına, 1-2.

olmasıdır.¹¹²⁴ Diğer bir etki ise 1856 Islahat Fermanı ile birlikte Batılı Devletlerin misyonerlik faaliyetleridir. Nitekim bu nevi faaliyetler, Beyrut Amerikan Koleji ve Fransız Cizvit Koleji gibi misyoner okulları vasıtasıyla Lübnan, Suriye ve Mısır gibi Avrupa ile ticari ve kültürel ilişkilerin sıkı olduğu ve Hıristiyan nüfusunu barındıran Arap vilayetlerinde yayılmaya başlamıştır.¹¹²⁵ Buradaki misyoner okullarındaki eğitim faaliyetleri neticesinde Arapçılık ortaya çıkmaya başlamış ve böylece Arap milliyetçiliğinin güçlenmesinde yerli misyoner okullarında eğitim alan Katolik Marunî ve Protestan yerli Arapların büyük bir etkisi olmuştur.¹¹²⁶ Katolik Hıristiyan Arap Necip Azurî, 1904 yılında Kudüs Mutasarrıflığı'ndan ayrılıp, önce Paris sonra Kahire'ye gitmiş ve ölümüne kadar burada yaşamıştır. Azurî, 1904 yılında Paris'te Arap Vatan Birliği adıyla bir dernek kurmuş, 1907 yılında ise Arap Milletinin Uyanışı adlı bir kitap ve Arap Bağımsızlığı adlı bir dergi çıkararak, Arap milliyetçiliğinin daha da güçlenmesinde etkili olmuştur.¹¹²⁷ 1913'te ise Umum-u Islahat Cemiyeti'nin Hıristiyan üyeleri Beyrut Vilayeti'nin, Lübnan ile birleştirilerek Fransa egemenliğine verilmesini istemişlerdir.¹¹²⁸ Hıristiyan unsurların ortaya koyduğu bu faaliyetler neticesinde meydana gelen Arap milliyetçiliğine dayalı ayrılıkçı hareketlerin önlenmesi amacıyla Âliye Divân-ı Harb-i Örfîsi'nde idamların yaşandığı dönemde Fransız yanlısı Marunî bir papazın vatana ihanet suçuyla idamı gibi bir vaka yaşanmış¹¹²⁹ olsa da Cemal Paşa'nın politik bağlamda Ermeni, Marunî ve Dürzîlerle iyi geçindiği bilinmektedir.¹¹³⁰ Hatta Halide Edip eserinde Cemal Paşa ve İzmir Valisi Rahmi Bey'i ittihatçılar arasında gayrimüslim vatandaşlara en fazla saygı gösteren şahıslar olarak değerlendirilmiştir.¹¹³¹ Dolayısıyla Cemal Paşa'ya takdim edilmek üzere ruhani reislerin düşüncelerinin yer aldığı mektuplardan oluşan risalede de bu yakınlaşmanın izdüşümlerine rastlanılmaktadır. Arşiv kaynaklarından elde edilen tespitlere göre kaleme alınmış olan risalenin sefaretler vasıtasıyla da çoğaltılıp, dağıtılması yönünde çalışmaların yapıldığı, Hariciye Nezareti ile Sofya ve Varna Sefareti arasındaki yazışmalardan anlaşılmaktadır.¹¹³²

¹¹²⁴ Ali Bilgenoğlu, "Ortadoğu'da Bir Öncü: Modernitenin Mısır'a İlk Taşıyıcısı Rifa'a Rafi el-Tahtavî (1801-1873)", *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı, (2010), 37-40.

¹¹²⁵ Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Fakültesi Yay.,1982), 14.

¹¹²⁶ William Ochsenwald, "Modern Ortadoğu'da İslâm ve Osmanlı Mirası", Çev. Gül Çağalı Güven, *İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, (İstanbul: İletişim Yay., 2007), 392.

¹¹²⁷ Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age 1789-1939*, (Cambridge University Press,1983), 279.

¹¹²⁸ Davut Hut, "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1, Orta doğu Özel Sayısı, 135.

¹¹²⁹ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar 1908-1918*, Çev. Türkan Yöney, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.,2019), 225.

¹¹³⁰ Artuç, *Ahmed Cemal Paşa*, 246.

¹¹³¹ Halide Edip Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, (İstanbul: Can Yay.,2013), 467

¹¹³² Hariciye Nezareti Matbu'ât Müdüriyeti Umumiyesi, Sofya Sefiri Saadetlu Fethi Bey Efendi Hazretlerine, Suriye ve arz-ı Filistin hakkındaki Fransa matbu'âtının neşriyat-ı kazibesine karşı Suriye'de rüesâyı ruhaniye tarafından dördüncü ordu kumandanlığına hitaben yazılmış olan mektuplarla mefluf reddiyeleri havi buluna risaleden otuz nüshayı hakayı-ı ahvâle husul itla' ve bilhassa tashih-i zehâb zımında icab eden mahafilde tevzi buyrulmak üzere tasyir kılınmıştır. BOA, *HR.SFR*, 04/909.1, 25 Kanunusani 1917./ BOA, *HR.SFR*, 285/42.2,21 Mart 1917./ BOA, *HR.SFR*, 285/42.3, 21 Mart 1917./ BOA, *HR.SFR*, 285/29.2, 21 Kanunusani 1917.

Ruhani Liderlerin Fransız Politikalarına Bakışı

Cemal Paşa'ya ruhani liderler tarafından tebliğ edilen ilk beyanın müştereken kaleme alındığı anlaşılırken, Fransız diplomasisinin etkisiyle Fransa basınında neşredilen haberlere yönelik ciddi bir tepki duyulduğu şu ibarelerden anlaşılmaktadır;“Osmanlı hükümeti aleyhinde Fransa matbu'âtındaki neşriyat ile Fransa Meclis-i Mebusan'ında söylenen sözler; yalnız hakikati açık bir şekilde istemekle kalmayıp, bizlere karşı açıktan açığa büyük bir hakaret manasını tazmin etmekte ve kalbimizi de rencide etmektedir. Bu tecavüzkârane iftiralar ve isnatlara karşı fevkalade müteessir olduğumuzu ve ahval ve vaziyeti aydınlatmak maksadıyla aşağıda olduğu gibi maruzatımızı zat-ı âlilerine takdim etmeyi vecibeden addettik.”¹¹³³ Ruhani liderler, ayrıca Fransız basınının kamuoyu oluşturma gayretiyle Osmanlı Hükümetinin Hıristiyan ahaliye karşı asılsız iddialarını ve Osmanlı Devleti'nin ise tarihsel süreçte kendilerine karşı her zaman hoşgörülü bir tutum içerisinde olduklarını; “...Fransız matbu'âtının fevkalade bir gayret sarf edip, hileler kullanarak, Fransa'da ve diğer ülkelerde aşağıdaki konuların yayılmasına öteden beri çalıştığı duyularımız arasında yer almıştır. Evvela: Fransa'nın memleketimizde nüfuz iddiasında bulunmak istemesi, ikinci olarak Suriye ahalisinin ve bilhassa Cebel-i Lübnan Hıristiyan ahalinin ve Marunîlerin samimiyeti ve muhabbeti ve üçüncü olarak ise Hükümet-i Seniyye-i Osmaniyye Lübnan ahalisinin mahvı için ele aldığı zecri tedbirler ve sair zarar verici vasıtalar mesela kıtlık ve pahalılık gibi vb. Fransız matbuatının aleme göstermek istediği bu üç esas, Hükümet-i Osmaniyyenin nüfuz ve heyet-i maneviyesi yoğun bir şekilde eskiden beri Türk milleti ve hükümetinin göstermiş olduğu müesser-i adalet, merhamet, hakkaniyet ve din ve mezhep özgürlüğü gibi en büyük ahlaki faziletleri lekelemek üzere ihzar ettiği hilelerdir. Yukarıda bahsedilen isnatlar ve ithamlar aşağıdaki gibi izahen beyan edeceğimiz üzere katışıksız bir yalan ve iftiradır...”¹¹³⁴ şeklindeki ifadelerle dile getirmişlerdir. Liderlerin müştereken üzerinde durdukları diğer bir konunun ise bölge halkının Fransa'ya merbutiyet temayülünün olduğuna dair söylentilerdir. Bu söylentilere cevap olarak şu ifadelere yer vermişlerdir:“... Suriyelilerin, Lübnanlıların ve özellikle Marunîlerin, Fransa'ya karşı güya besledikleri meyil ve merbutiyet hakkında Fransız matbuatında neşrolunan bütün makaleler ve Meclis-i Mebusan'da irad olunan birçok nutuk, hiçbir gerçekçi temele dayanmayan hayali bir arzudan ve geçerli olmayan bir temenniden başka bir şey değildir. Lakin Fransa kendi lehinde olan her fırsattan istifade ederek, siyasi haklar elde etmek için siyasi vesileler ve hilelere başvurduğu halde bölge ahalesinde temayül ve merbutiyet gibi Fransızların atfettikleri hissiyat mevcut değildir. Fransa'nın iddiası ise hakikatte pek cüzidir...”¹¹³⁵ Ruhani liderlerin bu açıklamaları her ne kadar Osmanlı Devleti lehine görülse de Hıristiyan gruplar üzerinde tam anlamıyla nüfuz oluşturmamadıklarını ortaya koyan vakalarda görülmüştür. Nitekim Cemal Paşa hatıralarında; “... Cebel-i Lübnan Marunîleriyle Dürzilerinden, Fransız ve İngilizlere son derece taraftar oldukları ve dolayısıyla alttan alta fesat ve yalan dolan yaymaktan katiyen

¹¹³³ *Fransız Matbu'âtına*, 3.

¹¹³⁴ *Fransız Matbu'âtına*, 4.

¹¹³⁵ *Fransız Matbu'âtına*, 5.

vazgeçemeyecekleri ısrarla bildirilen birkaç zatı, bir ihtiyat tedbiri olmak üzere kanal seferinin sonuna kadar misafir olarak Kudüs'e davet etmeye razı olmuştum..." beyanı bu duruma tanıklık etmiştir.¹¹³⁶ Bölgenin savaş durumu içerisinde olması hasebiyle yaşanan sosyo-ekonomik sıkıntıların müsebbibinin Osmanlı Hükümeti olduğu yönündeki propagandalara karşı ise liderler: "... Suriyelilere ve özellikle Marunîlere karşı Hükümet-i Seniyye tarafından güya ittihaz edilen ödemeler, mesela sürgün, kıtlık ve pahalılık gibi zecri muamelat, batıl fikirleri ret ve tekzip zahmetine bile değmez ise de bunun, maalesef menfaatperest olan bir takım şahısların hayallerinde yakıştırılmış bir takım yalan haberler olduğunu gördüğümüz üzere mukaddes hakikat ve adalet namına vicdani arzumuzla ve tam bir serbestlik ile ret ve yalanlamaya teşebbüs ederiz..."¹¹³⁷ beyanıyla tepki gösterirken, yaşanan bu problemlerin içinde bulunulan doğal sürecin bir neticesi olduğunu ve Cemal Paşa'nın üstün gayretleriyle bu sorunların bertaraf edildiğini de şu cümlelerle ifade etmeye çalışmışlardır: "... bütün hasım memleketlerde vaki olduğu gibi bizde de içinde bulunan şartlar, memleketi tahrip eden çekirge belası, düşmanın denizden ablukası, Amerika'dan Suriyeliler adına gönderilen kıymete haiz havalenamelerin harp gemileri tarafından zapt ve müsaderesi, pahalılık, memleketin yokluğu ve ipek mahsulatının ihraç edilememesi Hükümet-i Seniyye-i Osmaniyye'nin arzu ve kabiliyeti hilafında husule gelen bütün bu musibetler, memlekette müşkül bir vaziyetin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Ancak bu afetler, Hükümet-i Seniyye'nin teyakkuz ve insani girişimleri ve özellikle Bahriye Nazırı ve Dördüncü Ordu-yu Hümayun Kumandanı Cemal Paşa'nın mütemediyen mesaisi ve müşfikane yardımıyla hafifletilmiştir..."¹¹³⁸ Zira, Paşa, bu tür sıkıntıların giderilmesi noktasında yapmış olduğu faaliyetleri hatırlarında dile getirirken,¹¹³⁹ Paşa'nın teşebbüs ettiği ekonomik girişimlerin alt yapı eksikliği, ulaşımda yaşanan zorluklar gibi nedenlerle tam anlamıyla olumlu sonuçlanmadığı da bilinmektedir.¹¹⁴⁰ Buradan hareketle Cemal Paşa'nın Hıristiyan unsurlarla yakınlaşma politikasının, ruhani liderlerin nüfuzunun kullanımıyla daha etkin bir hale getirilmeye çalışılmasının, uygulamada pek de istenilen sonuca ulaşamadığı söylenebilir.

Risalenin diğer kısmında ise Antakya Patriği İlyas Hoyek ve Rum Katolik Milleti Patrik Kaymakamı Dimitriyos'un müstakil olarak kaleme aldığı mektuplar yer almaktadır. Adı zikredilen patriklerin biyografileri hakkında bulgulara ulaşılamamıştır. Dolayısıyla sadece bu süreçte göreve getirilme ve Cemal Paşa ile münasebetleri hakkındaki bilgilere yer verilmiştir. Buradan hareketle her iki ruhani reisin dile getirdiği müstakil beyanlarında ele aldıkları konuların yukarıda müşterek olarak dile getirilen konularla aynı olduğu görülmekle beraber bu husustaki ayrıntılar çalışmanın ek bölümünde risalenin güncel halinde yer almıştır. Bununla birlikte ismi zikredilen liderlerin ifadelerine bakıldığında özellikle hem Osmanlı Devleti'ne hem de Cemal Paşa'ya olan minnettarlıkları göze çarpmaktadır. Nitekim Antakya Patriğinin şu sözleri bunu ortaya koymaktadır:

¹¹³⁶ Cemal Paşa, *Hatıralar*, 249.

¹¹³⁷ *Fransız Matbu'âtına*, 5.

¹¹³⁸ *Fransız Matbu'âtına*, 6.

¹¹³⁹ Cemal Paşa, *Hatıralar*, 331-344.

¹¹⁴⁰ Kayalı, *Jön Türkler*, 232.

“... Devlet-i âliyyenin bu hususta tebaa-i sadıkasına karşı gösterdiği himaye ve merhamet hiç bir memlekette görülmemiştir. Şimdiye kadar izhar ettiğimiz fikrimizin şu noktasına gelince; memleketimiz Hıristiyanlarının en büyük hamisi ve veli nimeti olan Bahriye Nazırı ve Dördüncü Ordu-yu hümayun Kumandanı Cemal Paşa’yı yad etmeden geçemeyeceğiz. Paşanın memleketimizde vücuda getirdiği bunca kıymettar icraat, Hıristiyanların kalplerinde ilelebet derin bir minnettarlık hissi bırakacak ve tarih-i istikbalde aşağıdaki yazıldığı şekli ile payidar kalacaktır...”. Dolayısıyla buradan Antakya Patriği ile Cemal Paşa arasında ilgili dönemde sıcak ilişkilerin yaşandığı ve patriğin de Cemal Paşa nezdinde Osmanlı Hükümeti’ne sadakat duyguları beslediği söylenebilir. Mesela, Adliye ve Mezahip Nazırı ile Suriye ve Halep valileri arasındaki yazışmalarda geçen “...Dimitriyos Efendi Halep’te bulunduğu müddet zarfında hüsn-ü ahlakı muhafaza etmekle ve Hükümet-i Osmaniye’ye karşı muhill-i sadakat bir hal ve hareketi görülmemiştir.” ifadesi bunu ispatlar niteliktedir.¹¹⁴¹ Dimitriyos Efendi’nin Cemal Paşa ile olan münasebetine dair ilave bir bilgi tespit edilememiştir. Ancak Patrik İlyas Hoyek Efendi ile Cemal Paşa arasındaki münasebete dair bir mektupta karşılıklı olarak birbirlerine gösterdikleri teveccühü gösterir ifadeler rastlanılmıştır.¹¹⁴² Ayrıca Paşa, hatıratında da patrikliğin cemaatine yönelik uygulamalar bağlamında patrik ile münasebetlerinden bahsetmektedir.¹¹⁴³ Buna ilaveten Patriğin risaledeki ifadelerinde; Cemal Paşa’nın, bölgedeki halka cins ve mezhep ayrımı yapmadan her türlü yardımlarda bulunduğu dile getirilmektedir.¹¹⁴⁴ Dolayısıyla elde edilen tespitler ve risaledeki ifadeler, ilgili dönemde Cemal Paşa’nın, valilik yaptığı dönemde bölgede yaşanan siyasi gelişmeler bağlamında Hıristiyan unsurlara yaklaşımları ile bu grupları bir denge unsuru olarak kullanıp, devletin nüfuzunu burada koruma yönünde gayret sarf etmeye çalıştığı görülmüştür.

Sonuç

Osmanlı Devleti’nin, I. Dünya Savaşı yıllarında Ortadoğu’da Arap isyanları ve Fransa’nın bölgede nüfuz mücadelesinde Hıristiyan unsurları etki altına alma çalışmaları gibi sorunlarla uğraştığı bir dönemde kaleme alınmış olan bu risale; Osmanlı Devleti’nin ilgili dönemde gerek savaş şartlarının yarattığı zorluklara karşı nasıl mücadele verdiği, Fransa’nın diplomatik bağlamda basın-yayın vasıtasıyla siyasi, ekonomik ve sosyal şartları kendi çıkarları doğrultusunda etkili bir şekilde nasıl kullandığına ve bölgedeki Hıristiyan halkın hükümete karşı tutumunun ne şekilde cereyan ettiğine dair az da olsa bilgiler sunmuştur. Bu bağlamda risaleden yola çıkılarak, Osmanlı Devleti’nin, Cemal Paşa’yı buraya göndererek, nüfuzunu korumaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Nitekim risaleden; Cemal Paşa’nın Suriye valiliği sürecindeki gerek Hıristiyan ruhani reisleri ile işbirliği yapmak suretiyle Hıristiyan halk üzerinde nüfuz oluşturma gayreti, Hıristiyan unsurlara yaptığı sosyo-ekonomik

¹¹⁴¹ BOA, *BEO*, 4411/330775.1, 13 Nisan 1332(26 Nisan 1916)./ BOA, *BEO*, 4411/330775.2, 26 Mart 13332/(8 Nisan 1916)./ BOA, *BEO*, 4411/330775.3, 17 Mart 1332(30 Mart 1916).

¹¹⁴² BOA, *HR.SYS*, 2459/68.1, 11 Kanunuevvel 1917.

¹¹⁴³ Cemal Paşa, *Hatıralar*, 248, 249.

¹¹⁴⁴ *Fransız Matbu’âtına*, 10,11.

yardımlar ve Fransız nüfuzunu kırmak için verdiği politik mücadele hakkındaki bulgular, bize Osmanlının bu amacını ispatlar niteliktedir. Cemal Paşa'nın savaş ortamının yarattığı olumsuz koşullardan dolayı Hıristiyan unsurlara sağladığı sosyo-ekonomik kolaylıklar, risaledeki ruhani liderlerin ifadelerinden de çıkarılmaktadır. Özellikle de savaşın getirdiği kıtlıklar neticesinde halka yapılan gıda yardımların ruhani liderler tarafından da takdirle karşılandığı görülmüştür. Sosyo-ekonomik yardımların yanı sıra Paşa'nın ruhani liderlere siyasi, idari ve dini olarak da yetkilerini kullanımda destek çıktığı gerek arşiv belgelerindeki bilgilerden gerekse risaledeki liderlerin beyanlarından anlaşılmaktadır. Paşa'nın Ruhani liderlere olan teveccühünün gerekçesinin de, bölgede Hıristiyan unsurları bir denge unsuru olarak kullanmak ve burada Osmanlı hükümetinin savaş ortamının yarattığı olumsuz sonuçları bir nebze de azaltmaya çalışmak olduğu söylenebilir. Ayrıca risaledeki yer alan ifadeler ve eserlerden edinilen bilgiler ışığında Divan-ı Örfide bazı Hıristiyanların da yargılandığı ve idam edilmesinin de Hıristiyan halk üzerinde bir etki yarattığı ve bundan dolayı da ruhani liderlerin paşaya olan sadakat duygularının geliştiği sonucuna ulaşılabilmektedir.

Sonuç olarak risale esas alınarak oluşturulan çalışmanın; ilgili dönemde bölgede Osmanlı Hükümeti adına faaliyet yürüten Cemal Paşa'nın politik girişimlerinin ne suretle ortaya konduğunu, Hıristiyan halkın temsilcileri olan ruhani reislerin Osmanlı hükümetine temayüllerinin maksadının ne olduğunu göstermesi ve bu bağlamda bölgede yaşanan siyasi gelişmelerin bölge halkının sosyo-politik konumunu nasıl etkilediğini göstermesi bakımından konuyla alakalı literatüre az da olsa bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynağı

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Babiâli Evrak Odası

Dahiliye Şifre

Hariciye Şifre

Eserler

Acar, İrfan C..*Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*. Ankara: TTK Basımevi, 1989.

Adıvar, Halide Edip. *Mor Salkımlı Ev*. İstanbul:Can Yay.,2013.

Ahmet Şerif. *Arnavutluk'ta Suriye'de,Trablusgarb'da Tanin*.II, Yay. Haz.Çetin Börekçi,Ankara: TTK, 1999.

Antonious, George. *Arap Uyanışı Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü*. Çev.Akif Koç-Muhammed Karakuş, İstanbul: Selenge Yay., 2021.

Arı, Tayyar. *Geçmişten Günümüze Orta Doğu (Siyasi, Savaş ve Diplomasi)*.İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2004.

Armaoğlu, Fahir. *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*.Ankara: TTK Basımevi, 1997.

Armaoğlu, Fahir. *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*. İstanbul: Alkım Yay., 2004.

Artuç, Nevzat. *Ahmed Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı 1872-1922*.İsparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.

Baktıaya, Adil. Osmanlı Suriye'sinde Arapçılığın Doğuşu. İstanbul: İletişim Yay., 2017.

- Bilgenoğlu, Ali. "Ortadoğu'da Bir Öncü: Modernitenin Mısır'a İlk Taşıyıcısı Rifa'a Rafi el-Tahtavî (1801-1873)", *HistoryStudies*, Ortadoğu Özel Sayısı (2010), 37-40.
- Buzpınar, Tufan-M. Sabri Küçükaşçı. "Haremeyn", *DİA*, İstanbul:, 1997, 16/153-157.
- Cemal Paşa. *Hatıralar*. Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul:Türkiye İş Bankası Yay., 2015.
- Cleveland, W. I. *Batiya Karşı İslam Şekip Arslan'ın Mücadelesi*. Çev.Selahattin Ayaz, İstanbul: Babil Yay., 1991.
- Commins, David.*Historical Dictionary of Syria*. Oxford:TheScarecrowPress, 2004.
- Duman, Olcay. "Bir Orta Doğu Buhranı Cebel-i Lübnan Olayları(1860-1861)",*Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3/5,(2006), 8-9,
- Dumont, Paul. "Tanzimat Dönemi (1839-1878)", Çev., Server Tanilli, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Ed., Robert Mantran, (Yay. Yön. Robert Mantran), , İstanbul: Say, 1995, 2/116-118.
- Erden, Ali Fuat. *Birinci Dünya Savaşında Suriye Hatıraları*. İstanbul: Halk Matbaası, 1954.
- Eryılmaz, Bilal .*Osmanlı Devleti 'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*.İstanbul:Risale Yay., 1996.
- Fransız Matbu 'âtına Cevab Suriye ve Arz-ı Filistin Hakkında Fransa Matbu 'âtının Yalanlarına Karşı Suriye'deki Rüesâ-yı Ruhaniyenin Tekzibnameleri*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1332/1916.
- Fraser, T.G. - Andrew Mango Robert Mcnamara. *ModernOrtadoğu 'nunKuruluşu*. Çev. Füsün Doruker, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011.
- Fulton, L.Bruce. "Fransa ve Osmanlı İmparatorluğunun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Edit. Marian Kent, İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yay.,1999.
- Gökbilgin, M. Tayyib. "1840'tan 1861'e kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", *Belleten*, 10 (40), Ankara: TTK Basımevi, 1946, 641-691.
- Hourani, Albert. *Arabic Thought in the Liberal Age 1789-1939*. Cambridge University Press,1983.
- Hut, Davut. "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", *Vakanüvis Uluslar arası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı.1, Orta doğu Özel Sayısı, 105-150.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*. Ankara:TTK Yay, 6/2003.
- Karakışla, Mehmet Deniz.*1840-1861 Tarihleri Arasında Cebel-i Lübnan'da Dürzî-Marunî Çatışması ve Bu Çatışmanın Bölgeye Etkisi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Kuran, A. Bedevi. *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*. İstanbul: Baha Matbaası, 1956.
- Kürkçüoğlu, Ömer. *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Fakültesi Yay.,1982.
- Mange, Alyce E..*The Near Eastern Policy of the Emperor Napoleon III*. Urbana: University of Illinois Press , 1940.
- McMeekin, Sean. *Osmanlı'da Son Fasıl Savaş, Devrim ve Ortadoğu'nun Şekillenışı1908-1923*. Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul:Yapı Kredi Yay., 2019.
- Shaw, Stanford J. -Ezel Kural Shaw. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu: 1808-1975*. Çev. Mehmet Harmancı), 2, İstanbul:E Yay., 1983.
- Odabaşı, Hadiye Yılmaz. "Avrupa Emperyalizmi ve Suriye Direnişi (1919-1922): Türk Milli Mücadelesiyle Ortaklıklar ve Ayrılıklar", *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, (2018), 194-195.
- Ochsenwald, William. "Modern Ortadoğu'da İslâm ve Osmanlı Mirası", *İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul:İletişim Yay., 2007.
- Ortaylı, İlber.*Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri: 1840-1880*. Ankara: TTK, 2000.
- Öztürk, Mustafa. "Osmanlı Mirî Rejimi ile Misâk-ı Milli'nin Münasebeti", *Genelkurmay ATESE Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, (İstanbul, Ekim 1995), Ankara, 1996, 186- 192.
- Tibi, Bessam. *Arap Milliyetçiliği*. İstanbul: Yöneliş Yayınları,1998.
- Umar, Ömer Osman. *Osmanlı Yönetiminde ve Fransız Mandası Döneminde Suriye'de Arap Bağımsızlık Hareketleri(1908-1938)*,Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Uzunçarşılı, İsmail H..*Osmanlı Tarihi*. II, Ankara:TTK Yay.,1988.
- Von Kressentein, Kress. *Türklerle Beraber Süveyş Kanalına*. Çev.M.Besim Özalpsan, İstanbul: Askeri Matbaa, 1943.
- Weber, Frank G. *Eagles on Crescent Germany, Austria and The Diplomacy of Turkish Alliance*. Newyork: Cornell University Press, 1970.
- Yaman, Zeynep -Bekir Sadık Topaloğlu. "Fransa'nın 1860 Lübnan Krizine Müdahalesi", *Universal Journal of History and Culture*, 3/1, (2021), 79-94.

Ekler

Ek 1: Fransız Matbu'âtına Cevab Suriye ve Arz-ı Filistin Hakkında Fransa Matbu'âtının Yalanlarına Karşı Suriye'deki Rüesâ-yı Ruhaniyenin Tekzibnameleri adlı eserin çevrilmiş güncelleştirilmiş hali.

Ek 2. Eserin kapak resmi

Fransız Matbu'âtına Cevab Suriye ve Arz-ı Filistin Hakkında Fransa Matbu'âtının Yalanlarına Karşı Suriye'deki Rüesâ-yı Ruhaniyenin Tekzibnameleri

Osmanlı hükümeti aleyhinde Fransa matbuatındaki neşriyat ile Fransa Meclis-i Mebusan'ında söylenen sözler; yalnız hakikati açık bir şekilde istemekle kalmayıp, bizlere karşı açıktan açığa büyük bir hakaret manasını tazmin etmekte ve kalbimizi de rencide etmektedir. Bu tecavüzkârane iftiralar ve isnatlara karşı fevkalade müteessir olduğumuzu ve ahval ve vaziyeti aydınlatmak maksadıyla aşağıda olduğu gibi maruzatımızı zat-ı âlilerine takdim etmeyi vecibeden addettik. Memleketimizde düşmanların ne derece ehemmiyet ve tesiri olabildiğini ve onlara karşı hissiyatımızın ne derece önemli bulunduğunu anlatmak için bu husustaki şikayetimizi kabul buyurmanızı ve matbuat vasıtasıyla neşrettirilmesini zat-ı devletlerinden rica ve istirham ve Hükümet-i Seniyyemize ve zat-ı devletlerine uzun ömürler ihsan buyurmasını Cenâb-ı Hakk'tan niyaz ederiz. Fransız matbuatının fevkalade bir gayret sarf edip, hileler kullanarak, Fransa'da ve diğer ülkelerde aşağıdaki konuların yayılmasına öteden beri çalıştığı duyularımız arasında yer almıştır. Evvela: Fransa'nın memleketimizde nüfuz iddiasında bulunmak istemesi, ikinci olarak Suriye ahalisinin ve bilhassa Cebel-i Lübnan Hıristiyan ahalinin ve Marunîlerin samimiyeti ve muhabbeti ve üçüncü olarak ise Hükümet-i Seniyye-i Osmaniyye Lübnan ahalisinin mahvı için ele aldığı zecri tedbirler ve sair zarar verici vasıtalar mesela kıtlık ve pahalılık gibi vb. Fransız matbuatının vazetmek ve aleme göstermek istediği bu üç esas, Hükümet-i Osmaniyye'nin nüfuz ve heyet-i maneviyesi yoğun bir şekilde eskiden beri Türk milleti ve hükümetinin göstermiş olduğu müesser-i adalet, merhamet, hakkaniyet ve din ve mezhep özgürlüğü gibi en büyük ahlaki faziletleri lekelemek üzere ihzar ettiği hilelerdir. Yukarıda bahsedilen isnatlar ve ithamlar aşağıdaki gibi izahen beyan edeceğimiz üzere katıksız bir yalan ve iftiradır. Suriyelilerin, Lübnanlıların ve özellikle Marunîlerin, Fransa'ya karşı güya besledikleri meyil ve merbutiyet hakkında Fransız matbuatında neşrolunan bütün makaleler ve Meclis-i Mebusan'da irad olunan birçok nutuk ve hiçbir çeşit gerçekçi temele dayanmayan hayali bir arzudan ve geçerli olamayan bir temenniden başka bir şey değildir. Lakin Fransa kendi lehinde her fırsattan istifade ederek, siyasi haklar elde etmek için siyasi vesileler ve hilelere müracaat ettiği halde bölge ahalisinde temayül ve merbutiyet gibi Fransızların atfettikleri hissiyat mevcut değildir. Fransa'nın iddiası ise hakikatte pek cüzidir. Bu da mektep ve müesseselerinde kendilerine karşı ihzar edilen ehemmiyetsiz bir eser-i meyilden başka bir şey değildir. Özellikle diğer ecnebi müesseselerde dahi kendi milletlerine karşı aynı meyli istihsal etmektedirler. Lakin bu temayülü, memleketini bir ecnebi hakimiyet ve istidadına sevk etmek derecesine vardıracağı kadar bir muhabbet ve merbutiyet farz etmek hatıra gelen bir durum olamaz. Bundan dolayı bir Marunî milletinin patrik sıfat-ı ruhaniyesini haiz olmak itibarıyla açık bir şekilde

tam bir samimiyet ve iman ile beyan ederiz ki ruh ve hissiyatımızda hiçbir şekilde böyle bir fesatlık fikri ortaya çıkmamış ve hiç bir suretle muazzez vatan-ı Osmaniyyemize karşı mürted olamayacağımız gibi Türk milletinin ulvi cenabına borçlu bulunduğumuz bunca iltifat, yardım ve imtiyazlar ve hayır işlerine nail olduğumuzu inkar edemeyiz. Bundan dolayı Katolik Fransa'da bugün memnu olan din ve mezhep özgürlüğüne nail olarak tam bir özgürlük ile şahsi ve dini vazifelerimizi ifa ettiğimizden dolayı bütün cihana karşı teşekkürlerimizi ilan etmek isteriz. Bununla birlikte Fransa'da kovulmaya maruz kalan ve seniyye-i vatandan ayrı düşen bütün cemaat-ı ruhaniye-i şark-ı kadimin şiarı, mukaddes hilalin gölgesine sığınmaktadır. Fransa gibi bir memleketin ne ahvâl-i siyasiyesi ne de kemal-i tantana ve nümayiş ile gösterilen menfaatleri bizi hiç bir zaman kandıramamış ve istikbalde dahi hiçbir meyil ve muhabbet göremeyeceği bu suretle de aynen aşikar olmuştur. Fransa'nın halihazırda gösterdiği üzere kilisenin nüfuz ve kudretini mahvetmeye çalışan bir siyaseti biz nasıl kabul veya arzu edebiliriz? Katolik kilisesini sayısız vesilelerle taziyik ve tehdit altında bulunduran bir memleketin hükümetine karşı teveccüh hislerinin mevcut olduğu iddiasında bulunmaya nasıl olur da müsaade edebiliriz? Suriyelilere ve özellikle Marunîlere karşı Hükümet-i Seniyye tarafından güya ittihaz edilen ödemeler, mesela sürgün, kıtlık ve pahalılık gibi zecri muamelat, batıl fikirleri ret ve tekzip zahmetine bile değmez ise de bunun, maalesef menfaatperest olan bir takım şahısların hayallerinde yakıştırılmış bir takım yalan haberler olduğunu gördüğümüz üzere mukaddes hakikat ve adalet namına vicdani arzumuzla ve tam bir serbestlik ile ret ve yalanlamaya teşebbüs ederiz. Bütün hasım memleketlerde vaki olduğu gibi bizde de içinde bulunan şartlar, memleketi tahrip eden çekirge belası, düşmanın denizden ablukası, Amerika'dan Suriyeliler adına gönderilen kıymete haiz havalenamelerin harp gemileri tarafından zapt ve müsaderesi, pahalılık, memleketin yokluğu ve ipek mahsulatının ihraç edilememesi Hükümet-i Seniyye-i Osmaniyye'nin arzu ve kabiliyeti hilafında husule gelen bütün bu musibetler, memlekette müşkül bir vaziyetin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Ancak bu afetler, Hükümet-i Seniyye'nin teyakkuz ve insani girişimleri ve özellikle Bahriye Nazırı ve Dördüncü Ordu-yu Hümayun Kumandanı Cemal Paşa'nın mütemadiyen mesaisi ve müşfikane yardımıyla hafifletilmiştir. Cemal Paşa'nın iyi ahlakı gönüllerde yer etmiş ve iyi icraatları bütün Cebel-i Lübnan'da her zaman baki kalacaktır. Cemal Paşa'nın memleketimizde mevcudiyeti bütün Suriye sakinleri ve bilhassa Hıristiyanlar için Hükümet-i Seniyye'nin bizlere büyük bir nimeti ve cenab-ı hakkın inayeti gibi telakki edilmektedir. Devlet-i âliyyenin Cebel-i Lübnan ahalisine karşı kasten isnat ettiği kıtlık ve pahalılıktan dolayı vuku bulan ölümler, açıkça bir yalan ve büyük bir iftiradır. Bunun sebepleri ise yukarıda arz edilmiştir. Hiçbir vakit Asâkir-i Şahane Cebel-i Lübnan'da ahaliyi sıkmamış ve huzursuz etmemiştir. Bilakis memleketin muhafazası esnasında asayişin takririne hizmet etmiş ve her türlü sitayişe layık harekette bulunmuş ve yaptığı bütün davranışlar şükran şayan olmuştur. Resmi vesikalar ile hıyanet, kötülük ve kabahatleri müspet olan bir takım şahıslara karşı medeni hükümetlerde vatanın selameti için aynı şiddetli tedbirleri almak mecburiyeti vardır. Nitekim hükümetimizin murahhas ve mümessil bulunan kumandanın bunca lütfuna ve iyiliğine mazhar olan şehrimizin acizlerinin güya Halep Divan-ı

Harbiye'ye sevk olunduğuna dair neşredilen yalanlara karşı katiyen tekzip etmeyi görevimiz addederiz. Nihayet bütün samimi hissiyatımızdan feveran eden hararetiyle yalnız bir emel ve arzumuz olduğunu beyan ederiz. Bu da Cenâb-ı Hakk'tan Devlet-i âliyye-i Osmaniyyemizi mahfuz buyurmasını ve nihai zafere vasıl oluncaya kadar muzafferiyetten muzafferiyete ulaşmasını niyaz ederiz. Bu arzu ve emele kendi namımıza ve ayrıca Marunîler namına ilave ederiz ki imparatorluğun bir parçası olan bu havalide Fransa veya diğer bir düşman, taarruz ve tasallut ettiği takdirde şurasını iyi bilsin ki cümlemiz hükümetimizle beraber harp etmek için bizden ihtiyar edilmesi lazım gelen bilcümle fedakarlığı hüsn-ü kabul ve telakki eder ve kanımızın son damlasına kadar mücadele edeceğimizi beyan ederiz. Yukarıda deklare edilen ortak bildirin dile getirdiği kanaat, Ruhani liderlerin ilgili dönemde Fransız diplomasisinin ve basınının öne sürmeye çalıştığı politikaların asılsız olduğunu göstermesi bakımından dikkate değer ifadeler içermektedir. Yukarıdaki ortak açıklamadan sonra ise Greguvar Rabi' Bütün Şark ve Antakya Patriği, Dimitriyos Kad Rum Katolik Milleti Patrik Kaymakamının kendilerine ait fikirlerini beyan ettikleri görülmektedir. Zikredilen ruhani reislerin ifadeleri şu şekildedir:

Greguvar Râbi' Bütün Şark ve Antakya Patriği

Efendim, kendi namıma ve Suriye ve Kudüs-ü şerif Ortodoksları adına vekaleten aşağıdaki hususları, size arz etmekle şeref addederim.

Hükümetimiz aleyhinde Fransa parlamentosunda söylenen ve matbuatında yankı bulan tahkir edici beyanlar, hükümetimize sadık bulunmamız hasebiyle izzet-i nefsimizi rencide etmektedir. Bu konudaki vesikalar ile bu iftiraları ve isnatları şiddetli bir şekilde reddediyoruz. Millet-i Osmaniyyenin şeref ve haysiyeti namına ve nar-ı mukaddes hamiyetle galeyana gelerek Suriye ve Filistin'in hami ve en büyük koruyucu olan zât-ı devletlerinden hak ve hakikat için bu reddiyenin neşir ve ilanına müsaade buyrulmasını istirham ederiz. Her halde Cenâb-ı Hakk'tan zât-ı devletlerini muazzez vatanımızın refah ve saadeti için zaferden zafere ulaşmasını niyaz ederiz. Bugün Fransa parlamentosunda Suriye ve Filistin umum Hıristiyanları hakkında söylenen ve matbuatı tarafından neşrolunan sözleri bilmeyen yoktur. Devlet-i aliyye-i Osmaniyye'nin parçası olan bu güzel ve tarihi kıtada Fransa'nın bir nüfuza sahip bulunduğu iddiası serdedilmiş ve Hükümet-i Seniyye'nin zikredilen havalideki Hıristiyanlara karşı bazı vasıtalara başvurarak mahv ve perişan etmeye çalıştığı, iddia edilmiştir. Eminiz ki Fransa lüzumsuz bir şekilde bizi müdafaa etmekle bir menfaatperest bir maksada hizmet etmektedir. Zira asırlarca saltanat-ı Osmaniyyenin yüce merhametinde kemal-i mesuliyetle yaşayan biz, Osmanlı ile hukukumuzu müdafaa ve menfaatlerimizi muhafaza etmeyi, gerektiğinden daha iyi bilmekte ve takdir etmekteyiz. Hemen Cenâb-ı Hakk onların merhametine hiçbir zaman bizi muhtaç etmesin. Bundan dolayı bütün şarkın ve Suriye'nin en eski kilise ve cemaati bulunan Ortodoks kilisesinin patriği olarak, kemal-i şiddetle Hükümet-i Seniyyemiz aleyhinde söylenen bütün yalan ve uydurma sözleri ret ve tekzip ederiz. Fransa'nın kendiliğinden atfettiği bu hakkı inkar etmek için tarihi karıştırarak eski dönemlerden misal aramak doğru değildir. Görüldüğü

üzere Suriye Hıristiyanları, her zaman güya koruyan gibi görülen Fransızların kurbanı ola gelmişlerdir. Ey Fransa memleketimizdeki din ve mezhep özgürlüğüne acaba sizde de aynı derecede riayet edilmekte olduğunu bize söyleyebilir misiniz? Acaba hükümetimizin Suriye'deki ruhani memurların Hıristiyan ahaliye karşı ibraz ettiği himaye-i pederane ve müşfikane gibi sizin sahipliğinizdeki kilise ve memurîn-i ruhaniyemiz aynı muamele-i müşfikaneye mazhar oluyor mu?

Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniyemizin gösterdiği himaye ve muhabbet-i pederanenin güzel sonuçları olarak yalnız Suriye Hıristiyan ahali değıl, hatta vatandan ayrı düşen hürriyetperver Fransa'nın heyet-i ruhaniyesi bile bu ulvi şefkatten hislenmektedir. Yukarıda arz edildiğı gibi Hükümet-i Seniyyemize karşı iftira değıl teyid-i teşekkürat için bizi teşvik etmesini Fransa'dan ümit etmekteydik. Hükümet-i Seniyye'nin ibraz buyurmakta olduğı muamelât-ı müşfikane ve pederanesinden dolayı Suriye-Filistin Hıristiyanlarının hariçten hiç bir muavenete muhtaç olmadıklarını ilaveten beyan ederiz. Bizzat hükümetimizin adalet ve hakkaniyetini pek iyi takdir ettiğimiz halde diğerecenebi bir hükümete karşı bir meyil göstermemiz mümkün olabilir mi? böyle bir hale cüret etmek tarafımızdan hakiki bir saadeti terk etmekten ve ümit etmekten başka bir şey olamaz. Hükümet-i Seniyye'nin saltanatında ilelebet bir karar buyurmasını ve bilcümle halisane âmâl ve arzunun başarıyla sonuçlanmasını Cenâb-ı Hakk'tan niyaz ederiz. Mevcut zaiyatın husule getirdiğı sıkıntılara gelince; bu halin ve harp zararlarının, içinde bulunulan durumun icabı olduğunu itiraf etmekle beraber şefik olan Hükümet-i Seniyyemizin almış olduğı güçlü tedbirler sayesinde bu sıkıntıların bertaraf edilmiş olduğunu beyan ederiz. Devlet-ialiyenin bu hususta tebaa-i sadıkasına karşı gösterdiği himaye ve merhamet hiç bir memlekette görülmemiştir. Şimdiye kadar izhar ettiğimiz fikrimizin şu noktasına gelince; memleketimiz Hıristiyanlarının en büyük hamisi ve veli nimeti olan Bahriye Nazırı ve Dördüncü Ordu-yu hümayun Kumandanı Cemal Paşa'yı yad etmeden geçemeyeceğiz. Paşanın memleketimizde vücuda getirdiğı bunca kıymettar icraat, Hıristiyanların kalplerinde ilelebet derin bir minnettarlık hissi bırakacak ve tarih-i istikbalde aşağıdaki yazıldığı şekli ile payidar kalacaktır. Fransa Meclis-i Mebusan'ında Suriye ve Filistin sakinlerinin her türlü elem ve ıstıraba maruz kaldığı birçok mahrumiyetler ile beraber buğdayın serbestçe satışını men etmek gibi Hükümet-i Osmaniyeye alınan tedbirler neticesi olarak zuhur eden kıtlık ve pahalılığın 80 bin Lübnanlı Marunîlerin telef olmalarına sebebiyet verdiği, Suriye ile Filistin sakinlerinin ayırım yapılmaksızın cümleten Fransız askerinin karaya çıkmalarına sabırsızlıkla nazarlarını denizlere doğru tevcih etmekle Fransa'ya karşı kalplerinde besledikleri özlem ve derin muhabbetlerini bu suretle izhar ettikleri hakkında defalarca cereyan eden konuşmalar, malumatlar ve vesikalar olmakla beraber, bir maniadan beyan edilmiştir. Fransız matbuatı, bu tür vakaları tekrar etmekle ile beraber bunlara daha pek çok şeyler ilave etmek suretiyle güya Fransa'nın zikredilen bu memleketlerdeki nüfuz ve itibarını ispata gayret göstererek, bütün bu rivayetleri yad ve hatırlatmaya devam etmektedir. Bütün bu rivayetlerin hiç biri gerçek olmadığı gibi tarihi olarak veya vaka ve hadisatla da desteklenir şekilde değıldir. Aşağıda zikredilecek mükemmel fiiller ve durumlar bir reddiye teşkil edecektir. Her

ne kadar Suriye ile Filistin bölgeleri askeri hareket için haiz-i ehemmiyet birer merkez olmuş iseler de bu bölgedeki Ortodoksların efkâr-ı umumiyesinde katiyen bir dönüşüm ile sonuçlanmamıştır. Hükümet-i Osmaniyye'ye karşı eskiden beri ibraz ve izhar ede geldikleri sadakatlerinden ve aşırı bağılıklarından asla dönmemişlerdir. Her fert harpten önce iştilal etmekte olduğu iş ve güçleriyle meşgul olarak hiçbir zaman bir takım olumsuz harekete meyilememiştir. Hükümet-i Osmaniyye'nin idaresi altında yaşayan ahalinin hayatını kolaylaştırmak için muhterem hükümetimiz tarafından türlü türlü yardımlar yapıldığını bütün samimi kalbimizle tasdik eder ve bu hususta şahitlik ederiz. Biz bütün bu ahvalin apaçık şahidiyiz. Hatta bizler yalnız böyle müşkül zamanlarda değil en kadim zamanlarda bile yardım ve ihsana nail olduk. Kudüs-ü şerif ve bütün Filistin Patriki, "Siyon'un?" en mukaddes kilisesi baş rahibi sıfatıyla ve patriğimiz cemaat-i mukaddesimiz Filistin Ortodoksları adına bu beyannamemize imzalatarak Cenâb-ı Hakk'ın bizleri, hükümet-i âlîmizden ayrı düşürmemesi hakkındaki niyazımızı kabul buyuracaklarını ümit ederiz. Yardımlar bağlamında evvela halka meccanen buğday tevzi olunmuştur. Hükümetin izhar buyurduğu yardımsever olan bütün bu basiretkarane ahvalde ve hükümetin ayırım yapmaksızın bütün ahalinin ihtiyaçlarına örnek teşkil edecek bir surette gösterdiği yardımseverliği teslim etmek gerekmektedir. Cemal Paşa'nın bu havalide teşrifleri ahalinin elemelerini teskin ve teselli etmek için bu gibi buhran zamanlarında, insaniyette hadim ve hayırlı icraatlarda bulunacak adamları halk etmeyi düşünen ve bilen Cenâb-ı Hakk'ın adeta bir ihsanı olmak üzere telakki edilmektedir. Bütün bu zikrettiğimiz şeylerin tamamı ve Fransız matbuatının neşrettirdiği bu rivayetler tamamıyla gerçeklere mugayirdir. Bu ahvalin tetkiki neticesinde ortaya çıkacak hakikat neticesinde bizler, fevkalade şefik ve rahim bir hükümete sahip olduğumuzu, sesimiz çıktığı ölçüde beyan ve ilan ederiz. Bizler adalet, hak, nizam ve intizam esaslarına müstenit mükemmel bir idareye mazharız. Bir takım mahrumiyetler içinde kalmış olduğumuz bahsi şöyle dursun bilakis her zamanki durumlarda olduğu gibi ucuz gıda tedarik etmekteyiz. Hükümetin basiretkârlığı ve izhar buyurduğu her türlü ihsanlar ve ihtimamlar sayesinde lüzumlu olan her şeyi kafi surette tedarik ediyoruz. Harp halinde bulunanların infak ve iaşesine lazım olan her şeyin tedarikinden asla mahrum ve aciz değiliz. Bu gibi ahval ve şerait dairesinde bir takım mahrumiyetler içinde vefat edenlerin adedi birkaç bine yakın olduğu hakkındaki iddiaya inanmak mümkün değildir. Bu gibi iddialar hem hakikate hem de akla ve mantığa aykırıdır. Bu gibi müşkül durumlarda hükümetimizin aldığı doğru tedbirler bu yöndedir. Bu gibi durumlar, muharebedeki devletlerin tamamında aynı derecede ise de bize nispetle daha kötüdür. Ahvâlin böyle olması da cihan harbinin gayr-ı kabil sakınılacak sonuçlarındanır. Ancak rabbani bir şefkat eseri olarak böyle bir hükümetin himayesinde yaşayan ahali, hükümetin doğru tedbirleri sayesinde harbin musibetlerini his etmemiştir. Tarihinde pek müstesna ve pek mühim bir mevki tutacak olan bu fazilet ve bu hassasiyetini sükunetle geçemeyeceğiz. Bu fazilet ve bu hassasiyette Hükümet-i Osmaniyyemizin fetanetiyle mali kanunları, ulvi himmetidir. Mesela Hükümet-i Osmaniyye'nin hüküm ve nüfuzu altında yaşayan ve muhtelif lisanlar ile konuşan milletlerin dini vazifelerini her zaman serbest bir şekilde ifa etmekte olduklarını kim inkar etmek cüretinde bulunabilir. Bundan

dolayıdır ki muhtelif unsurlar yalnız dinlerini ve lisanlarını hüsn-ü muhafaza etmekle kalmıyor. Bilakis muhtelif unsurlardan her biri bir ahenk içerisinde inkişaf ediyor. Seciye-i milliye ve heyet-i umumiyesi itibarıyla ilerlemektedir. Umumun fevkalade mazhar-ı itibar ve hürmeti olan lütfkar kumandanımız Ahmet Cemal Paşa Osmanlı kanunları mevzuatı hükümleri ve maddelerine tamamen riayet etmeleri dolayısıyla bütün hareketinde daima kanun hükümlerine uygun şekilde hareket etmişlerdir. Paşa, ancak bir lütf-u ilahi eseri olarak Suriye ile Filistin'de buldukları zamandan beri zikredilen bu ahalide yerleşmiş olan ve her hangi bir dine mensup olur ise olsun bütün cemaatlerin kanun dairesinde tam bir serbestlik ile müreffeh bir şekilde yaşamları hususunda mümkün olan her şeyi asla esirgememişlerdir. Burada, Osmanlı ordusu zabitanı ile neferlerinin, ahalinin ufak bir şikayetini celb ve davet edebilecek bir hal ve harekette bulunmadıklarından ve fevkalade dürüst ve hürmete şayan olan tavır ve hareketinden övgüyle bahsetmek gerekir. Bu derece şefik ve adil bir hükümetin hükmü ve nüfuzu altında yaşayarak bir takım siyasi ve dini imtiyazlara sahip olmuş ve hayatımız boyunca her bir hususta mükemmel kanunlar ile idare edilmek sayesinde medeniyet yolunda ilerlemiş iken nail olduğumuz bunca yardımı tasavvur etmek ve ümidin fevkinde bir takım meçhul olan şeylere ve ecnebi yardımına tercih etmek niyetinde bulunduğumuz isnatlar ise büsbütün imkan ve tasavvurun haricindedir. Böyle bir fikir ve niyet besler gibi isnatlarda bulunmak ise şimdiye kadar işitilmedik bir küstahlık bir cüret ve aynı zamanda da bir hükümet-i ecnebiye idaresi altına çekmeyi tasavvur etmek bile adeta kendini tehlikeye atmak demektir. Bundan dolayı tamamıyla kaniiz ki medeni tabir olunan hükümetlerde yaşayan birçok kişi, bizim burada nail olduğumuz bir takım imtiyazlara ve mazhar olduğumuz bunca yardıma gıpta ediyorlar. Ancak hiçbir fert, bizi vatan-ı osmanimiz aleyhinde bir fikr-i ihanet beslemiş olmakla itham edemez. Tarih yazanların malumu olduğu üzere en medeni memleketlerde cemiyetlerin her bir tabakasından yer alan farklı milletler hakkında dostane hislere sahip kimselerin bulunması, bir ihanet beslemiş olmasına asla bir delil teşkil etmez. Diğer taraftan tarih-i kadim ile asr-ı hazırda tarihi bir hükümet-i müteşekkile aleyhinde ihanet etmek veya dağılmak gibi fiiliyata cüret etmek cezası daima idam olduğunu bize pek çok misalleri ile göstermektedir. Vatana hıyanet ettikleri tahakkuk eden cüzi miktarda olan birkaç kişinin kanunen belirtilen hükümlere uygun bir şekilde cezalarla cezalandırıldıkları bizde de yeni görülen bir şey olmadığı gibi daimi surette şaşılacak bir durum teşkil etmez. Bizler salahiyetimizin dışında yer alan bu şahısların ve bu birkaç kişinin beslemiş oldukları efkar ve niyeti ve tuttıkları ihtiras dolu isteklerini anlamaksızın sırf Fransa Meclis-i Mebusan'ında aleyhimize yürütülen bütün ithamlar ve isnatları tekzip ederiz. Muazzez vatanımız ve şefik ve adil olan Osmanlı hükümetimiz sayesinde nail olduğumuz bu yüce mevkinden dolayı mukaddes bir vazife ifa etmek azmiyle açıktan açığa beyan ederiz ki gerek Filistin'deki patrikhanemiz ve gerekse milletimizin irsen yedd-i tasarrufunda bulunan harem'ül-ihramın emr-i muhafazasına memur olup, cemaat-imukaddesimiz ile beraber bizim patrikhaneye cihet-i ruhaniyeden dolayı tabi olarak Filistin'de yaşayan bütün Ortodokslar, muazzez Osmanlı vatanımıza ve Hükümet-i Seniyyemize karşı tamamıyla alçak gönüllü bir surette sadakat ve fedakarlık hissi beslemektedir. Muazzez vatan-ı osmanimiz ve hükümetimizin

yüce menfaatleri hususundaki bu samimi ve kalbi fedakarlık sahib-i deha Sultan Selim-i evvel tarafından Filistin fethinden bu satırları yazdığımız zamana kadar gördüğümüz ve eskiden beri nail olduğumuz maddi ve manevi bunca lütuf ve yardıma karşı yalnız bir şükür nişanesi olmak değil, sayfalar dolusu her türlü vakayı ve hadisatın yer aldığı tarihimizin mütalaası neticesinde tebeyün edeceği üzere doğrudan doğruya faydamıza olan bilcümle meselede Hükümet-i Seniyyemizce izhar olunan şefkat-i pederane, müşkül ve felaketli zamanlarda bizleri teselli için gösterilen basiretkarane ve hayırlı olan muamelat-ı makamât-ı mukaddesede mukim milletimize bahşedilen imtiyazlar ile beraber, asırlardan beri tasdik edilmiş olup, mürur zamanla sakıt olmayan hukukumuzla sahip bulunduğumuza karşı izhar-ı hak ve adalet hususunda bilcümle mütalaalarımıza itibar etmek ve her türlü ihtiyaçlarımızı kolaylaştırmak adına ibraz edilen eserler, bu yardımseverliğin neticesidir. Bundan başka mürur-u zamanla vatan-ı osmanimiz ile Hükümet-i Osmaniyyemiz ve Rum Patrikhanesi aralarında öyle esaslı ve sağlam bir münasebet teessüs ettiği patrikhanemiz, İslam'ın şefkatli kucağında cemaat-i ecnebiye olarak Filistin'de hükümetimiz tarafından mühim ve esaslı bir amil olarak telakki edilmiştir. Aynı zamanda bizde, bizim için ancak bir ilahi bir ihsan demek olan Hükümet-i Osmaniyye'nin asırlarca payidar olması, makamât-ı mukaddesede mukim milletimizin nail olduğu hukuk ve imtiyazların her türlü saldırıdan masun kalması şeklindeki kanaatinde değişmez sağlam bir hishasıl olmuştur. Burada bir defa daha tekrar ederiz ki biz muazzez vatan-ı osmanimizin haşmet, yüce saadet, muzafferiyet ve galip gelmesini, memleketin terakkiyat, saadet ve refahı açısından gerekli addederiz. Fransa Meclis-i Mebsuan'ında ve Fransız matbuatında söylenen bu sözlerin -güya ahalinin maruz kaldıkları bir takım eziyetler, zalimlikler, kıtlık ve pahalılık yüzünden telef olduklarına dair- külliyyen asılsız olduğunu beyan ve tekrar etmek abes ile iştigal etmektir. Keza halkın güya hakimiyet-i osmaniyyeden ayrılmak istediği ve Fransa'ya karşı meylettğine dair rivayetler tamamıyla yalandır. Bütün bu rivayetler ve isnatlar hakikate büsbütün mugayir ve muhalif olup, daima bizlere karşı şefik-i adil ve müsamahakar olan vatan-ı osmaniyyemiz ve Hükümet-i Osmaniyyemiz için ilelebet beslemekte olduğumuz sadakat hissine kati bir tezatlık teşkil etmektedir. Nail olduğumuz bunca yardım ve lütuflar, hükümetimizin aldığı tedbirler ve ihtimamlar fevkalade bir şekilde müşahede ettiğimiz hususlardandır. Vatan-ı osmaniyyemizin şeref ve haysiyetini azaltmaya hizmet etmek üzere yakıştırlan hüküm ve isnatları, hükümetimize layık olmayan bir surette atfedilen bütün bu yalan ve çirkinlikleri olanca kuvvetimizle ret ederiz. Çünkü umumiyetle halk, denizden ve karadan abluka, Suriye ile Filistin'de çekirgelerin istilası üzerine zuhur eden afetten ileri gelen sınırsız hasarlara rağmen adeta hiçbir fevkalade bir hal olmamış gibi istediği gibi rahatça hareket etmekte ve bir atalet ve intizam dairesinde hayatını idame etmektedir. Zaten bütün Avrupa memleketlerinde de görüldüğü üzere zahire ve diğer zorunlu ihtiyaçların fiyatlarının artmış olması; bir taraftan emval ve eşyanın yalnız karadan nakil ve sevk edilmesiyle aradan iyice bir zaman geçerek malların daha pahalı satılması ve diğer taraftan zamanla bazı malların tükenmiş olmasından ileri gelmiştir. Ancak Suriye ile Filistin mahalli sanayisinin gelişmesini temin için de oldukça varidat tedarik eden seyyahların ve her mezhepten olan hacıların buralara akın etmemeleri bir eksiklik teşkil etmiştir. Lakin hükümetimizin

ibraz buyurduğu merhamet ve gösterdiği ihtimam bu eksikliğin büyük bir kısmını temine çare olmuştur ki bunu aşağıda ispat edeceğiz. Evvela hükümet suiistimallere meydan vermemek için buğday mahsulünü münasip araçlarla teminat altına aldıktan sonra buğdayın ucuzca satın alınması hususunda her türlü tedbirleri almıştır. Ekmeğin münasip şekilde satılması ve cinsinin kalitesine itina gösterilmesi ve fiyatının mutedil sınırı geçmemesi gibi hususlarda dahi yine suiistimallere meydan vermemek maksadıyla gerekli tedbirleri almıştır. Tedbirler en ziyade nazar-ı dikkate alınması gereken tedbirlerdendir. Bu memleketlerde bir çok ruhani makamlar ve birçok hayrathane mevcut olmasından dolayı hükümet, bunların ihtiyaçlarını temin etmek için askeri ambarlardaki buğdaydan bir senelik ihtiyaca tekabül edecek surette kafi miktarda ürünleri tahsis hususunda tedbirler almıştır. Ara sıra müdafaanamemize son vererek Ferik Ahmet Cemal Paşa hakkında kalplerimizden fişkiran minnettarlığımızı sükutla geçmeyip alenen izhar etmeyi mukaddes bir vazife telakki ederiz. Medeniyetin en beğenilen kuvvetleri ile korunan ve en ulvi hissiyatına nüfuz eden Cemal Paşa, işlerin düzenlenmesi hususunda fevkalade bir fetanet ibraz ederek, her şeyi insanları hayrette bırakacak surette tanzim ve tertip etmiştir. Cins ve mezhep ayırmaksızın herkese merhametle muamele etmiştir. Buğday, gıda maddesi ve diğer zahirenin ucuz bir şekilde tedariki sayesinde sanki normal bir durumdaymış gibi yaşamaktayız. Paşanın patrikhanemiz ve Filistin'deki Ortodokslarımız lehinde izhar buyurdıkları şefkat ve merhamet dolu muamele ve bize karşı gösterdikleri ihtimam, bizlere esirgemedikleri lütuf ve inayete bir ilave teşkil etmiştir. Paşa bize yalnız senelik buğdayı temin etmek ve gerek bize ve gerek etrafındaki fakir fukaraya şiddetle gerekli olan her şeyi askeri ambarlardan almaya müsaade etmiş ve sair gıdaları da ucuza tedarik etmekle kafi görmeyip, ihtiyaçlarımızı azaltmak için lüzum görüldükçe yeterli miktarda paranın hükümet hazinesinden alınması hususunda aracı olmak için elinden geleni esirgememiştir. Bunun içindir ki paşaya karşı minnettarlığımızı arz ve beyan ederiz. Bize ve Filistin'deki Ortodokslarımıza cihet-i aidiyeti ve taliki bulunan hakikat-i ahval bu şekildedir.

Dimitriyos Kad Rum Katolik Milleti Patrik Kaymakamı.

Hakikat ve adalete olan aşk ve muhabbetimizin sevk ve zorlamasıyla yazılan ve huzur-u devletlerine arz etmekle şeref duyduğumuz şu birkaç satırı, bununla birlikte Hükümet-i Seniyye-i Osmaniyye'ye karşı beslemekte olduğumuz sonsuz minnettarlık hissimizin ve gayet samimi olan bağlılığımızın bir şükür nişanesi olmak üzere hüsn-ü kabul buyrulmasını istirham ederiz. Hakikat ve adaleti seven ve takdir edenlerin aydınlatıcı fikirleri ve Hükümet-i Seniyyemize karşı tevcih edilen iftiraları ret etmek ve çürütmek maksadına matuf olan bu takdirlerimizin bütün Avrupa matbuatı vasıtasıyla neşri hususuna müsaade edilmesini rica ve istirham ederiz.

Fransa, toplantılar ve matbuat sayesinde Suriye'de iddia edilen ahvâl hakkında bütün toplumların dikkatini celp etme hususunda bir müddetten beri gayret etmektedir. Fransa'nın şarkta takip etmekte olduğu siyasete vakıf olanların malumu olduğu üzere bu hareket tarzı sadece Hükümet-i Osmaniyyemiz aleyhinde Suriye Hıristiyanları ve özellikle Rum Katolikleri adına iftira ve

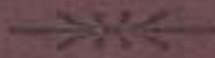
yalanlarda bulunmak; adalet ve hürriyetinde ve bunca iyiliğine mazhar olduğumuz ve bundan dolayı şükran borçlu olduğumuz Hükümet-i Osmaniyyemize karşı olan bağlılığımızı ve sadakatimizi lekelemek maksadına matuftur. Bundan dolayı Rum Katolik milleti adına bütün bu yalanlar ve uydurma haberleri ret ve tekzip etmeyi mukaddes bir vazife telakki etmekteyiz. Yalnız cihet-i diniye ve ruhaniye dolayısıyla cemaatimizin, papalık makamına bağlılığını vebuna karşı olan muhabbet ve alakamızı inkar etmemekteyiz. Hatta papalık makamından Suriye'deki hayat-ı diniye ve ruhaniyemizi muhafaza etmek adına bazı yardımlar elde etmek ve bazı menfaatleri sağlamamız, Katolik aleminden gördüğümüz muavenetten sırf Osmanlı olan sıfatımızı tebdil etmediği gibi Hükümet-i Seniyyemize karşı mevcut olan samimi alakamızı azaltacak yanlış düşünceleri de tamamıyla nakzeder. Hükümet-i Seniyye'nin efkâr ve maksad-ı milliyesine tamamıyla muhalif olarak Fransa'nın veya diğer bir ecnebi hükümetin siyasi emel ve maksadına alet olmak gibi düşüklüğe tenezzül etmeyeceğimiz gibi mevcudiyetimizin, başlangıçtan bu yana himaye-i pederane ve müşfikanesine mazhar olduğumuz ve vaziyet-i maddiye ve ictimaiyemizi yüceltmek hususunda da sürekli bir mesai ve emek ile çalışan Devlet-i âliyyemiz gibi müşfik bir hükümetin merhametine sığınan ve saadetine dayanmış olduğu için Cenâb-ı Hakk'a hamd etmekteyiz. Hiçbir vakit Suriye'nin müttehîd Katolikleri ve özellikle biz Rum Katolikleri Fransız gazetelerinin iddiaları doğrultusunda Fransızların Suriye'yi istilasını fikrini kabul etmemekte ve hiçbir zaman bu uydurma fikirlere kanmamış olduğumuzu beyan ederiz. Fransız hükümetinin bize vaat ettiği faydalar hiç bir vakit bizi aldatamaz. Zira bütün medeni hükümetlerin mazhar olduğu nimetler gibi bizler dahi Hükümet-i Seniyyemizin merhametinin gölgesinde özgürlük nimeti, adalet ve müsavat ile yaşamaktayız. Bu hal ise Fransa'da Katolik Kilisesi'nin mütemadiyen maruz kaldığı bin türlü eza ve cefanın tamamıyla aksini teşkil etmektedir. Fransa Hükümeti, cemaat-i ruhbanı görevden uzaklaştırma ve kovmakta iken Türkiye bunları kabul edip, birtakım imtiyaz bahşetmektedir. Orada dini mekanları zapt ve müsadere etmektedirler. Türkiye'de ise bunlar, eser-i mukaddesatından addedilmekte olduğundan buna hususa mahsus kanunlarla muhafaza edilmektedir. Fransa'da ruhbanı soyuyorlar. Bizde ise onlara salahiyet-i mahsusa veriyorlar. Katolik memleketlerde ruhbanı düşman nazarıyla bakılmakta fakat memalik-i Osmaniyyede ise heyet-i ruhbanı riayet ve hürmet edilmektedir. Bu hali gördükten sonra âlicenâb ve müşfik hükümetimizin yerine Fransa Hükümeti'ni tercih edeceğimizi iddia etmek kadar bir cinnet hali tasavvur edilemez. Bu müspet delillerden sonra eminiz ki Fransa Hükümeti ve matbuatının Suriye'de iddia ettiği nüfuz ve itibarı külliyyen batacaktır. Biz bunu samimi kalp ve vicdan ile beyan ederiz. Devlet-i âliyye-i Osmaniyye'ye karşı beslediğimiz sadakat ve bağlılığın bu aleni tezahüratı Fransa Hükümeti'nin kendi lehinde bir meyil ve muhabbet uyandırmak için kullandığı reddedilmiş vasıtalar ve beğenilmeyen desiselere karşı Rum Katolik milletinin kati bir cevabı olacağını ümit etmekteyiz. Fransa matbuatı, Hükümet-i Seniyyemize karşı beslediğimiz bağlılık hissini lekelemekle kalmayıp, Suriye'de gayet açık bir memnuniyetsizlik doğuran bir takım yalan ve iftiralarda bulunmak küstahlığını dahi izhar etmektedir. Hükümet-i Seniyye, binlerce Hıristiyanların katline ve mahvına, kıtlık ve pahalılığın sürekliliğine teşebbüs etmiştir diye itham olunmaktadır. Bu uydurma yalanları ruh ve hissimizin bütün kuvvetiyle

açıktan açığa ret ve tekzip etmekteyiz. Eğer bazı hain şahısların gereğince kanun hükümlerine karşı oldukları ve vatan haini oldukları kesinleştikten sonra cezalarını gördülerse vatanına hıyanet eden her insanın layık olduğu cezaya duçar oldukları pek tabidir. Güya maişet hususunda çekmekte olduğumuz sıkıntılara dair yayılan havadise karşılık, ahalinin bol bir şekilde zaruri ihtiyaçlara mazhar olması bu yalanları ret ve tekzibe kafidir. Bundan dolayı İlelebet Hükümet-i Seniyyemize ve hükümeti temsil eden Bahriye Nazırı Dördüncü Ordu-yu Hümayun Kumandanı Ahmet Cemal Paşa'ya şükran borçluyuz. Cemal Paşa'nın basiretli siyaseti vegüzel idaresi, memleketinin huzur ve sükununu ve asayişini tanzime ziyadesiyle hizmet etmiştir. Cemal Paşa alışık olduğu ulvi meziyetleri ve ahaliye karşı ırk ve mezhep ayrımcılığı yapmadan ibraz buyurduğu şefkatten dolayı hayati zaruretleri ve her türlü ihtiyaçları temin etmiştir. Cemal Paşa'nın bütün faziletleri bizlere karşı ibraz buyurdıkları lütuflar ve yardımları saymak mümkün değildir. Bütün bu izahatımız İlelebet hatıratımızda baki kalacak olan Paşa'nın bütün ahaliye karşı esirgemedikleri lütuflar ve yardımlar, yapılmış olan yardımların sadece bir miktarını teşkil edecektir. Bütün medeni milletlerin huzurunda Suriye Rum Katolik milletinin önemli bir amacı olduğunu beyan ederiz. Bu amaç ise Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye'nin yücelmesi, düşmanlara karşı galip gelmesi, tebaasının saadeti için bütün müşkülât ve engellere dayanması ve hükümet-i Şahane'nin saadeti gölgesinde yaşayan bütün sadık tebaasının saadet hali için Asâkir-i Şahane-i Osmaniyye'ye yardım etmesi için Cenâb-ı Hakk'tan tazarru ve niyaz etmektir.

فرانسز مطبوعاتنه جواب

جوزب وادس فلسفون مقصد فرانسز مطبوعاتنه بالانگريزيه فارسي سوره مشتمل
مؤسسه رومانيه ننگرستانه

İS
EÜ
BE
ATAT

استانبول
مطبعه
۱۳۳۷

Roma Devleti'nin Yakındoğu Politikası ve Suriye'nin Jeopolitik Önemi

Kevser Taşdöner*

Necmettin Bilik**

Genişletilmiş Özet

Bu çalışmada Roma'nın Yakındoğu politikasında Suriye Eyaleti'nin yeri ve öneminin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Roma, III. Mithridates Savaşı sonucunda Suriye'deki önemli Hellenistik krallık olan Seleukoslara son vererek Yakındoğu'yu kontrol altına aldı. Suriye İÖ 64'te eyalet olarak düzenlendi. Roma bu bölgeye girdiğinde bölgedeki güç dengesi içinde çeşitli ittifaklar kurdu. Savaş koşullarında ortaya çıkmış olan politik ilişkiler sonraki dönemde devam etti ve bölgenin politik haritasının yeniden şekillenmesinde etkili oldu. Pompeius, Seleukos yönetim alanında bulunan krallık ve prenslikleri (bağımlı krallıkları) ittifak ilişkisi içinde Roma imperiumuna dâhil etti. Yakındoğu, eyaletler, özgür kentler, bağımlı prenslikler ve krallıklar, kabile şefleri, tapınak devletleri gibi farklı politik yapıların bulunduğu bir alandı. Dini, etnik ve coğrafi olarak bölünmüş olan Yakındoğu'nun yönetiminde Roma belirli ve doğrusal bir politika izlemedi. Roma, düzen ve hukuk temelli politik yapıların varlığına izin vermişti. Ayrıca Roma modelinde yönetilebilirlik de önemliydi. Ancak bölgedeki dengeler değiştikçe Roma'nın tavrı da değişti. Buradaki otonom yönetimler zamanla doğrudan Roma yönetimine yani eyalet sistemine dönüştürüldü.

Roma'nın doğu sınırında önemli bir garnizon olan Suriye Eyaleti doğu savunması ile birlikte geniş bir bölgenin güvenliğinden de sorumluydu. Suriye legatları eyalet yönetimi dışında Roma yönetim sistemi içinde yer alan Yakındoğu'daki bağımlı krallıkların gözetlenmesinden de sorumluydu. Suriye'de Roma'nın gelişi ile beklenen düzen ve istikrar umudu gerçekleşmedi. Roma iç savaşları ve Parth istilası Suriye'yi olumsuz bir şekilde etkiledi. Buna karşın Augustus döneminin barış ve refah etkisi Suriye'de de görüldü. Ancak Nero yönetimindeki Roma-Parth savaşlarından sınır eyaleti olarak olumsuz etkilendi. Roma'nın doğudaki başlıca sorunu Armenia ile ilişkili olan Roma-Parthia mücadelesiydi. Roma'nın doğu savunmasında Armenia, bağımlı bir krallık olarak Roma-Parthia ilişkilerinde mücadele alanına döndü. Roma'nın Armenia tahtına kendi adaylarını oturtma politikası Armenia tahtında Parth-Arsak soyundan aristokratların oturması ile içinden çıkılmaz bir hal aldı ve Armenia, uzun bir süre Roma ile Parthia arasına bir satranç tahtasına döndü. Roma'nın Armenia üzerindeki ısrarı hem bölgesel prestijini sürdürmek hem de bir dünya devleti olma ideali ile ilişkiliydi.

---

* Kevser Taşdöner, Doç. Dr. Adıyaman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Altınşehir Adıyaman. ktasdoner@gmail.com. Orcid: 0000-0003-4077-5444.

** Necmettin Bilik, Öğretim Görevlisi, Dr., Adıyaman Üniversitesi T.B.M.Y.O. Altınşehir Adıyaman. necmettinbilik@gmail.com. Orcid: 0000-0002-4736-566X.

Augustus'un sınır anlaşmasına rağmen Romalılar, Parthların aksine Euphrates'i sınır olarak görmediler. Roma'nın Geç Cumhuriyet döneminden itibaren devam eden yayılcı politikası ve Parthia'yı tehdit olarak algılamaması bu tavırlarında belirleyici bir etkendi. Augustus'un doğu sınırı için belirlediği politika Vespasianus yönetimine kadar devam etti. Nero'dan itibaren Parthia tehdit olarak algılanmaya başlandı. Vespasianus zamanında doğuda sınır anlayışı değişti. Sınır güvenliği tamamen eyaletlerin sorumluluğuna alındı ve lejyon kaleleri ile tahkim edildi. Kalıcı bir etkisi olmasa da Traianus'un Parth seferi Roma'nın fetih kabiliyetini bir kez daha gösterdi. Traianus'tan itibaren, Hadrianus ve Antoninus Pius dışındaki Roma imparatorları doğuda daha yayılcı bir politika izlediler. Bu anlayış Septimius Severus'un iki seferi dışında başarılı olmadı. Roma'nın askeri varlığını artıran Septimius Severus, Suriye'yi iki yeni eyalet olarak yeniden düzenledi ve kuzeyde Mezopotamya eyaletini kurdu. Ancak Roma, fetih veya istila kabiliyetine sahip olmasına rağmen Euphrates'in doğusunda ele geçirilen yerleri elde tutacak insan kaynağına sahip değildi.

Sonuç olarak Suriye Eyaleti idari, askeri ve coğrafik olarak Roma'nın Yakındoğu politikasının merkezinde yer aldı. Roma açısından yıpratıcı ve ağır maliyeti olan seferlerin lejyonlar dışındaki insan kaynağı ve lojistik desteği genellikle Suriye Eyaleti'nden sağlandı. Suriye, stratejik konumundan dolayı Roma'nın Yakındoğu politikasının uygulandığı eyaletti. Suriye, Roma'nın doğudaki en önemli askeri üssüydü. Bu nedenle Roma Suriye'si Armenia ve kuzey Mezopotamya'ya seferlerin yapıldığı dönemlerde çoğu zaman askeri ve idari merkez oldu.

Extended Abstract

In this study, it is aimed to determine the place and importance of the Syrian Province in the Near East policy of Rome. As a result of the Third Mithridatic War, Rome put an end to the Seleucids, an important Hellenistic kingdom in Syria, and took the Near East under control. Syria was organized as a province in 64 BC. When Rome entered this region, it established various alliances in the balance of power in the region. The political relations that emerged under the war conditions continued in the next period and were effective in reshaping the political map of the region. Pompeius included the kingdoms and principalities (client kingdoms) in the Seleucid administration area into the Roman imperium in alliance. The Near East was an area of different political structures such as provinces, free cities, client principalities and kingdoms, tribal chiefs, temple states. In the administration of the religious, ethnic and geographically divided Near East, Rome did not follow a specific and linear policy. Rome allowed the existence of political structures based on order and law. Also, manageability was important in the Roman model. However, as the balances in the region changed, the attitude of Rome also changed. The autonomous administrations here were transformed into the Roman administration, that is, the provincial system, over time.

The Province of Syria, an important garrison on Rome's eastern border, was responsible for the eastern defense as well as the security of a large area. Apart from the provincial administration, the Syrian legates were also responsible for the surveillance of the client kingdoms in the Near East within the Roman administration system. The hope of order and stability expected with the arrival of Rome in Syria did not materialize. The Roman civil wars and the Parthian invasion negatively affected Syria. On the other hand, the peace and prosperity effect of the Augustan period was also seen in Syria. However, it was adversely affected as a border province by the Roman-Parthian wars under Nero. The main problem of Rome in the east was the Roman-Parthia struggle related to Armenia. In the eastern defense of Rome, Armenia, as a client kingdom, turned into a field of struggle in Roman-Parthia relations. Rome's policy of placing its own candidates on the Armenian throne became inextricable with the sitting of Parthian-Arsacid aristocrats on the Armenian throne, and Armenia turned into a chessboard between Rome and Parthia for a long time. Rome's insistence on Armenia was related to both maintaining its regional prestige and the ideal of becoming a world state. Despite Augustus' border agreement, the Romans, unlike the Parthians, did not see Euphrates as a frontier. The expansionist policy of Rome, which has continued since the Late Republic period, and that it did not perceive Parthia as a threat were a determining factor in these attitudes. The policy determined by Augustus for the eastern border continued until the rule of Vespasian. Starting from Nero, Parthia began to be perceived as a threat. In the time of Vespasian, the understanding of borders in the east changed. Border security was placed entirely under the responsibility of the provincia and was fortified with legion forts. Although it had no lasting effect, Trajan's Parthian expedition once again demonstrated Rome's ability to conquer. Beginning with Trajan, the Roman emperors, with the exception of Hadrian and Antoninus Pius, followed a more expansionist policy in the east. This understanding was not successful except for the two expeditions of Septimius Severus. Increasing Rome's military presence, Septimius Severus reorganized Syria into two new provinces and established the province of Mesopotamia. However, although Rome was capable of invasion or conquest, it lacked the human resources to hold the captured areas east of Euphrates.

As a result, the Province of Syria was administratively, militarily and geographically at the center of Rome's Near East policy. The human resources and logistic support of the expeditions, which were wearisome and costly for Rome, were generally provided by the Syrian Province. Due to its strategic location, Syria was the province where the Near East policy of Rome was implemented. Syria was Rome's most important military base in the east. For this reason, Roman Syria was often a military and administrative center during the expeditions to Armenia and northern Mesopotamia.

Giriş

Roma yönetiminde Suriye (Syria), modern Türkiye'nin güneyi, modern Irak'ın batısı, modern Ürdün'ün kuzeyi, modern Suriye ve Lübnan ile -Bar Kokhba isyanından (İS 135) sonra- modern İsrail ve Filistin topraklarını kapsamaktaydı¹¹⁴⁵. Bereketli Hilal olarak bilinen ve on dokuzuncu yüzyıldan itibaren Yakındoğu olarak adlandırılan bölgenin önemli bir kısmını oluşturan Roma Suriyesi'nin sınırları Augustus dönemi yazarı Strabon'a göre kuzeyde Kilikia ve Amanos Dağları, doğuda Euphrates Irmağı, güneyde Arabia Felix ve Mısır, batıda ise Issus'a kadar olan bölge dâhil Mısır ve Suriye Denizlerine uzanmaktaydı¹¹⁴⁶. Seleukosların yönetim birimi olan ve coğrafi olarak Lübnan ve Anti-Lübnan ve aradaki vadiler için kullanılan Koele Suriye adı ise Kommagene, Seleukos Suriye'si ve genellikle Akdeniz kıyısındaki Fenike ile birlikte kullanıldı ve sınırı Yehuda'ya kadar uzanmaktaydı. Yaşlı Plinius'a göre bu bölge birçok etnik-kültürel unsuru barındırmaktaydı¹¹⁴⁷. Aramice bin yılı aşkın bir süre bu bölgede lingua franca oldu. Hellenistik dönemden itibaren aynı şey Grekçe için söylenebilir. Roma hâkimiyetinde ise Latince sadece orduda kullanıldı ve yönetim dili olarak kaldı. Roma hâkimiyetinden önceki yıllarda, Seleukosların kademeli çöküşünün sonucu olarak Suriye, güneyde küçük otonom krallıklar ve kuzeyde Hellenistik polislerin oluşturduğu farklı bir dizi alana bölünmüştü. Güneydeki geniş coğrafyada; Lübnan ve Anti-Lübnan Dağları boyunca özellikle Beka Vadisi'nin güneyinde Ituraealılar, Orantes Irmağı boyunca Emesalılar, Yehuda'da Haşmonaylar, Ürdün Irmağı'nın doğusunda daha güneyde Nebatiler ve Euphrates'in kuzey hattında Kommagene Krallığı vardı¹¹⁴⁸.

Coğrafi bir bölge olarak Suriye adı, sınırları değişkenlik gösterdiğinden antik kaynaklarda belirsiz bir şekilde kullanıldı. Herodotos'a göre Perslerin beşinci satraplığı Suriye'yi de kapsamaktaydı¹¹⁴⁹. Doğudaki monarşilerin resmi belgelerinde ve Yahudi literatüründe Fenike, Filistin ve Suriye için "nehrin [Euphrates] ötesindeki ülke" ifadesi kullanıldı. Yerel dilde ise bu bölge için Aramice eber-nari (nehrin ötesi) adı kullanıldı. Yahudi kaynaklarında Aram adı kullanılırken Grek ve Romalı yazarlar Assur adının Grekçe telaffuzu olarak Syria adını kullandılar. Suriye adı bölgenin kesin adı olarak ilk defa Romalılar tarafından eyalet adı olarak Provincia Syria şeklinde kullandı. Birbirinden kopuk bölgelere ayrılmış olan bu coğrafyanın Suriyeliler/Syrialılar olarak tanımlanan sakinleri içinde aynı belirsizlik söz konusudur. Yerel halk kendileri için Arami/Aramiler adını

¹¹⁴⁵ Fergus Millar, *The Roman near East, 31 B.C.-A.D. 337*. (Cambridge: Harvard University Press, 1993), xi.

¹¹⁴⁶ Strabon, *Geographika*, transl. by H.L. Jones, (London: Loeb, 1960), XVI. 2. 1-2.

¹¹⁴⁷ Plinius, *Naturalis Historia*, transl. H. Rackham (London: Loeb, 1961), V. 89-95.

¹¹⁴⁸ Plinius, *Naturalis Historia*. V. 79-82.

¹¹⁴⁹ Herodotos, *Historiae*, transl. by A. D. Godley (Cambridge: Loeb, 1920-1925), III. 91.

kullanırken Grekler, bu büyük bölgenin sakinleri için Syrialılar adını kullandılar¹¹⁵⁰. Suriye, Roma yönetiminde idari olarak değişiklikler gösterdi. Bar Kokhba isyanından sonra Yehuda Eyaleti için resmi olarak Syria Palaestinae adı kullanıldı. Septimius Severus (İS 193-211) yönetiminde Suriye Eyaleti (Provincia Syria), Syria Phoenice ve Syria Koele olarak ayrıldı¹¹⁵¹. Böylece Suriye adı taşıyan üç eyalet oluştu.

Suriye Eyaleti'nin idari merkezi olan Antakya (Antiokheia) Roma ve İskenderiye ile birlikte imparatorluğun üç büyük kentinden biriydi. Roma ve İskenderiye gibi kozmopolit bir kent olan Antakya, Hellenistik dönemde farklı kültürlerin karşılaşma alanı ve güneydeki toplulukların Anadolu ile temaslarını sağlayan önemli bir coğrafi, kültürel merkezdi. Suriye'de özellikle Geç Hellenistik dönemde kurulan Hellenistik kentler Roma döneminde de gelişimlerini sürdürdüler.¹¹⁵² Gnaeus Pompeius tarafından kurulan yeni kentler ile eski kentler yol ağları ile bağlandı. Bunlardan Via Maris (Deniz Yolu), Mısır'ı Filistin ve Suriye kıyılarına bağlayan kuzey-güney hattındaki eski, ana yol ağıydı. "Kral Yolu" olarak ta bilinen Via Nova Traiana ise Basra Körfezi'ni Damascus'a bağlamaktaydı. Batı-doğu güzergâhında ise Palmyra üzerinden Damascus'u Euphrates'e bağlayan bir yol ağı bulunmaktaydı. Tigris Irmağı (Dicle) üzerindeki Seleukeia'yı daha güneydeki bir rotayla birbirine bağlayan çöl yolu, Damascus üzerinden veya güneyde Petra üzerinden, Fenike ve Filistin limanlarına uzanıyordu. Palmyra ve Damascus kentleri sonraki dönemde gelişimlerini sürdürerek bölgede önemli bir rol oynadılar. Bu iki kentin dikkate değer özelliği, bölgede iletişim ve ticareti ilerleten geçiş yollarının üzerinde olmalarıydı. Özellikle, Palmyra, ikinci ve üçüncü yüzyıllarda, Akdeniz kıyıları ile Euphrates ve Mezopotamya arasındaki doğu-batı ticaret yolu üzerindeki uzun mesafeli kervan ticaretinin merkezidi¹¹⁵³. Roma yönetiminde yeni yollar bölgedeki kentleri birleştirdi ve yeni yerleşim alanları ile tarımsal alanların oluşturulmasına imkân sağladı. Bu yollar Berytrus, Ptolemais ve Dura-Europos gibi çok sayıda emekli askerin yaşadığı kentler için ve Romalı tüccarlar gibi diğer yerleşimciler için geçim kaynağı sağladı ve bölgenin ekonomisine önemli ölçüde katkıda bulundu¹¹⁵⁴. Suriye, uzun ama çok yüksek olmayan dağ sıraları, hızlı nehirlerin akıntıları ile birlikte büyüyen bereketli bitki örtüsüne sahip vadiler, doğuya doğru taşlık ve kumlu araziler, ya tamamen çöl ya da sadece göçebe kabileleri besleyecek kadar verimsiz arazilere sahip, bir dizi bölgeden

¹¹⁵⁰ Plinius, *Naturalis Historia*. V. 66-73; Strabon, *Geographika*. XVI. 2. 1-2.

¹¹⁵¹ G. A. Harrer, *Studies in the History of the Roman Province of Syria* (Princeton: Princeton University Press, 1951), 87-90; Lamia Rustom Shehadeh, "The name of Syria in ancient and modern usage" in *The Origins of Syrian Nationhood_ Histories, Pioneers and Identity*, ed. Adel Beshara, Routledge, London 2011, 17-21.

¹¹⁵² John D. Grainger, *The Cities of Seleukid Syria* (Oxford: Clarendon Press, 1990), 170 vd.

¹¹⁵³ D. Musti, "Syria and The East" *The Cambridge Ancient History- The Hellenistic World*, ed. F. Walbank vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), VII/1. 181-184; C. Gates, *Ancient Cities-The archaeology of urban life in the Ancient Near East and Egypt, Greece, and Rome* (London: Routledge, 2011), 399.

¹¹⁵⁴ Trevor Bryce, *Ancient Syria: A Three Thousand Year History* (New York: Oxford University Press, 2014), 224.

oluşmaktaydı. Kuzeyde, Amanos Dağı ve Kilikia geçidi; kuzeydoğuda Euphrates; doğu ve güneydoğuda ise çöller ülkenin doğal savunmasını sağlamaktaydı¹¹⁵⁵.

Fenikeliler, Filistinliler ve Persler'in istilasına uğrayan Suriye'de güçlü bir krallığın tarih sahnesine çıkması Büyük İskender'den sonra burada kurulan Seleukoslar ile gerçekleşti. İskender'in 323'te Babil'de beklenmedik ölümü, Asya topraklarına ilk ayak basmasından sonraki birkaç yıl içinde çok hızlı bir şekilde inşa ettiği imparatorluğunu, hızlı bir şekilde parçalanma noktasına getirmişti. Babil toplantısında hiçbir pay almayan Seleukos'un yönetimde söz sahibi olması ve yükselişi uzun sürmedi. Perdikkas'ın Mısır'da öldürülmesinden sonra, İÖ 320 yılında yapılan Triparadeisos toplantısında Babil satrabı ilan edildi. İÖ 305 yılında krallığını ilan etti ve İÖ 301 yılında İpsos Savaşı sonrasında kazandığı zaferle, Mısır ve güney Suriye hariç, Kappadokia'dan Hindistan'a kadar tüm satraplıkları kendi yönetimine dâhil etti. İÖ 281 yılında Diadokhlar arasında yaşanan Korupedion Savaşı sonrasında büyük bir zafer elde eden Selukosların sınırları, bugünkü Türkiye topraklarının neredeyse tamamını alacak şekilde genişledi¹¹⁵⁶. Ancak Diadokhlar arasında savaşlar son bulmamıştı. Özellikle Seleukoslar ve Ptolemaioslar arasındaki mücadele devam ediyordu. Seleukos'dan sonra tahta çıkan I. Antiokhos Soter ve ardılları, Suriye hâkimiyeti için bir dizi savaşlar yaşadı¹¹⁵⁷. Özellikle bir diğer Hellenistik krallık olan Ptolemaioslarla gerçekleşen savaşlar iki krallığın Suriye'de yer alan ticaret yollarının hâkimiyeti içindi. Ticaret yolları, sadece ekonomik bir öneme sahip değildi. Bu yollar aynı zamanda politik ve askeri açıdan Batı'ya doğru açılan bir kapı özelliği de taşıyordu.

Roma ve Seleukoslar: İlk Temaslar

Roma'nın Suriye bölgesi ya da diğer bir ifade ile Seleukoslarla ciddi anlamda ilk karşı karşıya gelmesi İÖ 201 yılında oldu. Zira Roma Cumhuriyeti, Kartacalılarla¹¹⁵⁸ zorlu bir savaş içinde olmasından dolayı, Doğu'da gelişen olaylara önem vermemişti. İskender'in ardılı olan Makedonia Kralı V. Philippos hâkimiyet alanını genişletmek adına Batı Anadolu'da çok sayıda kenti ele geçirmişti. Makedonia Krallığı'nın ilerlemesi aynı zamanda Rodos Adası için de ciddi bir tehlikeydi. Anadolu'nun batısında bulunan Pergamon Krallığı'nın ve Rodos Adası'nın elçileri Makedonia Krallığı'nın işgali karşısında Roma ile bir görüşme yaptı. Elçiler Makedonia Kralı ile Seleukosların kralı III. Antiokhos arasında bir anlaşma yapıldığını Roma'ya iletiler. Roma Cumhuriyeti o tarihe kadar doğudaki işgallere göz yummuştu ancak şimdi kendi egemenlik sahası açısından Doğu'da Seleukosların güçlenmesine göz yumamazdı. Şüphesiz Roma zorlayıcı çok sayıda savaşla meşgul olduğu için Seleukoslarla yaşanan soruna öncelikli çözüm olarak diplomasiye başvurdu. İÖ 193 yılına

¹¹⁵⁵ E.S. Bouchier, *Suriye as a Roman Province* (Oxford: B. H. Blackwell, 1916), 1-4.

¹¹⁵⁶ M.A. Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi III- Hellenistik Dönem* (İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, 2019), 65-67, 104-105.

¹¹⁵⁷ İÖ 274-168 yılları arasında yaşanan altı savaş için bkz: N. Yıldırım-M. Temizkan, "Seleukoslar Döneminde Yaşanan Suriye Savaşları Üzerine Bir İnceleme", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17/39 (Sivas 2017), 117-131.

¹¹⁵⁸ İlki İÖ 264-241 arası, ikinci savaş İÖ 218-201 arası ve üçüncü son savaşta İÖ 149-146 yılları arasında Roma'nın kesin zaferi ile sonuçlandı. Bu zafer sonrası Roma Akdeniz'de gücünü ispatladığı gibi hâkimiyetini de sağladı.

kadar çeşitli elçiler iki ülke adına görüşmeleri sürdürdüler. Seleukoslar Roma'nın olaylara müdahil olmasını anlamsız buluyordu. Çünkü Roma'nın hiçbir tarihsel bağı olmadığı bölgede söz sahibi olması, İskender'in ardılı olarak kurulan bir krallık için geçersizdi. Üstelik İskender'in ardılları arasında her ne kadar çok sayıda savaşlar, düşmanlıklar yaşanmış olsa da Makedon birliği ruhunu Batıdan gelen bir devlete karşı canlandırabiliyorlardı. Yapılan görüşmeler esnasında, Roma'nın bağımsızlıklarını talep ettiği Batı Anadolu ve Trakya'daki çok sayıda kentin, Seleukoslardan bağımsızlıklarını alabileceklerini ilettiler¹¹⁵⁹.

İÖ 193 yılında iki tarafın elçileri Apameia'da bir araya geldiler ancak Roma elçisinin hastalanarak katılamaması ve Seleukos kralının oğlunun ölmesi toplantının ertelenmesine neden oldu. Taraflar daha sonra son olarak Ephesos'da görüştüler. Ancak ne Roma ne de Seleukoslar görüşmelerde geri adım atmadı. Nihayetinde adım adım ilerleyen savaş Seleukosların Yunan Anakarasına geçmesiyle İÖ 192 yılında patlak verdi. Seleukoslar Roma'yı her ne kadar bölgeye ait bir ülke olarak kabul etmese de Pergamon, Rodos ve Batı Anadolu'daki pek çok kent bu savaşta Roma'nın müttefikleri olarak yer aldılar. Yunan Anakarasında, adalarda ve Batı Anadolu kıyılarında yapılan savaşlar ve İÖ 190 yılında yapılan Magnesia Savaşı ile Seleukoslar tüm güçlerini kaybetti¹¹⁶⁰.

İÖ 190 yılında Romalılara yenilen Seleukoslar, İÖ 189 yılında Toros Dağlarının kuzeyindeki tüm Anadolu topraklarını boşaltmak zorunda kaldılar. Bu tarihten sonra giderek zayıflayan Seleukosların Euphrates Irmağı'nın doğusundaki toprakları, İÖ ikinci yüzyılda Parthlar tarafından ele geçirildi. Bağımsız bir devlet olarak Suriye'deki Seleukoslar varlığını ise İÖ 83 yılında Armenia kralı Tigranes, başkent Antiokheia'yı ele geçirerek son verdi¹¹⁶¹. Tigranes'in İÖ 69 yılında Romalı General Lucullus'a yenilmesi, Suriye'deki Seleukoslar hâkimiyetinin yeniden kurulmasına uygun bir fırsat verdi¹¹⁶². Ancak Seleukos hanedanından XIII. Antiokhos Philedelphos ve II. Philippos adlı iki prensin Suriye'deki Seleukoslar hâkimiyetini yeniden tesis etme gayretleri amacına ulaşamadı. Onlar Arapların ve Yahudilerin saldırıları karşısında başarılı olamadıkları gibi korsanlarla da baş edemediler.

Gnaeus Pompeius ve Suriye Eyaleti

Roma'nın Anadolu'daki hâkimiyetine karşı harekete geçen Pontos kralı VI. Mithridates'i durdurması için görevlendirilen Gnaeus Pompeius, Kilikia'daki korsan faaliyetlerini son veren zaferinin ardından hızla VI. Mithridates'e doğru ilerlemiş ve III. Mithridates Savaşı olarak anılan çarpışmanın zafer elde eden komutanı olmuştu¹¹⁶³. Gnaeus Pompeius, Anadolu'daki zaferlerini kalıcı

¹¹⁵⁹ Livius, *Ab Urbe Condita*, çev. B. O. Forster vd. ed. T. E. Page vd. (London: Loeb, 1926-1951), (XXXIV. 58. 2 vd.).

¹¹⁶⁰ Kaya, *Hellenistik Dönem*, 267-276.

¹¹⁶¹ Appianus, *Historia Romana*, çev. H. White (London: Loeb, 1912-1913), (Syriake XI. 48).

¹¹⁶² Appianus, *Historia Romana*, (Mithridateios XII. 84-86).

¹¹⁶³ Plutarkhos, *Bioi Paralleloi*, Plurach's Lives, transl. by B. Perin (London: Loeb, 1932-1967), *Pompeius*, XX.

hale getirebilmek için Roma'nın Doğu politikasını temel alarak Anadolu'da önemli düzenlemeler¹¹⁶⁴ yaptı. Muzaffer komutan, Roma'nın Anadolu'daki egemenlik politikası bakımından yeni bir dönemin başlatıcısı oldu. Çünkü Pompeius, hem kentler kuran hem de bağımlı krallar tayin eden ilk Romalı devlet adamı ve generaldir. Başka bir ifadeyle Roma'nın Anadolu'daki egemenlik politikasında Romalıların yeni kentler kurması Pompeius ile başladı.

Gnaeus Pompeius İÖ 66'da VI. Mithridates'in yenilgisinin bıraktığı boşluğu doldurarak bu toprakları Bithynia-Pontus ve Kilikia Pedias eyaletleri olarak düzenledi. Bu eyaletlerin ötesindeki topraklar ise Küçük Armenia, Kappadokia ve Kommagene bağımlı krallıklar olarak düzenlendi. Pompeius tarafından İÖ 65'te yenilgiye uğratılan Kafkasların güneyindeki Albania, Iberia ve Kolkhis krallıkları Roma kontrolüne girdi. Ancak Armenia'da düzenleme yapılmadı¹¹⁶⁵. Gnaeus Pompeius, kuzey ve doğu Anadolu'daki Pontos ve Armenia krallıklarındaki sorunu güç kullanma ve gözdağı verme kombinasyonu ile çözdükten sonra dikkatini Suriye'ye çevirdi. Romalı generalin, önce elçiler aracılığıyla, ardından Antakya, Damascus ve diğer kentlere kişisel ziyaretler yoluyla, tarif edilemez bir karışıklık içinde olan Suriye'nin işlerini düzenlemek için zamanı vardı. Bu esnada tarımsal faaliyetlerde olduğu gibi hem kara hem de deniz ticareti zayıflamıştı. Kuzey Suriye, kıyıya doğru birkaç kasaba dışında, neredeyse tamamen kabile şeflerinin kontrolündeydi. Çoğu durumda kentler bölgedeki tiranlar tarafından tutulmuş buna karşın bazı kentler koruma aramak zorunda kalmıştı. Örneğin Damascus, Petra'daki kralın koruması altına girmişti¹¹⁶⁶. Gnaeus Pompeius Suriye'nin en önemli şehri Antakya'ya direniş göstermeden girebildi. Seleukosların son zayıf kalıntısını da etkisiz hale getirdi. Zira Suriye'deki Armenia hâkimiyetinin son bulması Roma'nın başarısıydı. Bu durumu Appianus eserinde şöyle yazmıştır; "Romalılar savaşmadan, Kilikia'yı ve hem iç Suriye'yi hem de Koele Suriye'yi, Fenike'yi, Filistin'i ve Euphrates'tan Mısır'a ve denize kadar Suriye adını taşıyan tüm diğer ülkeleri ele geçirdiler"¹¹⁶⁷. Tarihinin "savaşmadan" ifadesi, bölgenin hâkimiyetinde diplomasinin de önemli bir payı olduğunu göstermektedir. Roma adına kazanımları Büyük İskender'in doğudaki fetihleri ile karşılaştırılan Pompeius'un doğudaki düzenlemeleri Yakındoğu'daki Roma politikasının temeli oldu ve belirlediği sınırlar Nero'ya kadar devam etti.¹¹⁶⁸

¹¹⁶⁴ Gnaeus Pompeius'un Anadolu'da yaptığı düzenlemeler için bk. Plutarkhos, *Pompeius*. (XXX. 1-2; XLV. 1-5); M. A. Kaya, "Anadolu'da Roma Egemenliği ve Pompeius'un Siyasal Düzenlemeleri" *Tarih İncelemeleri Dergisi* XIII (İzmir, 1998), 163-173.

¹¹⁶⁵ Peter M. Edwell, *Between Rome and Persia: The Middle Euphrates Mesopotamia and Palmyra Under Roman Control* (London: Routledge, 2008), 9-10; Plutarkhos, *Pompeius*. XXXIV.1-5. Timothy B. Mitford, "Cappadocia and Armenia Minor: Historical Setting of the Limes.", *Aufstieg unter Niedergang der römischen Welt*, ed. H. Temporini vd. (Berlin-New York: De Gruyter) II/7/2 (1980), 1172.

¹¹⁶⁶ Bouchier, *Roman Province*, 22.

¹¹⁶⁷ Appianus, *Historia Romana*, (Syriake XI. 50).

¹¹⁶⁸ Plutarkhos, *Pompeius*. (XXX. 1-2; XLV. 1-5); Plinius, *Naturalis Historia*, (VII. 96-99); Appianus, *Historia Romana*, (Mithridateios XVII. 114, 118) Robert Morstein Kallet-Marx, *Hegemony to Empire: The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 B.C.* (University of California Press, Berkeley 1996), 326-331; A. N. Sherwin-White, *Roman Foreign Policy in the East 168 B.C. to A.D. 1*. (London: Duckworth, 1984), 186-234; Hendrikus A. M. van Wijlick. *Rome and the near Eastern Kingdoms and Principalities, 44-31 BC: A Study of Political Relations During Civil War* (Leiden-Boston: Brill, 2020), 27-60.

Hâkimiyet alanı Antakya ve çevresi ile doğu Kilikia'dan ibaret olan, yıkılma sürecindeki Seleukos krallığı, İÖ 64'te Suriye Eyaleti (Provincia Syria) olarak düzenlendi¹¹⁶⁹. Böylece Roma, Hellenistik dünyanın en geniş sınırlarına ulaşan Seleukosların çok farklı bölgeleri kapsayan ihtilafli politik mirasını da devraldı. Bir sınır eyaleti olarak önemli bir misyona sahip olan yeni eyaletin idari merkezi Antakya oldu. Suriye'nin kuzeybatısındaki Tetrapolis kentleri ile güneydeki bağımlı krallık bölgeleri Roma yönetimine girdi¹¹⁷⁰.

Suriye, eyalet olarak düzenlendikten sonraki yıllarda eyalette gerçek bir değişim ve istikrar sağlanamadı. Başlangıçta Suriye, dağınık kabileler karşısında güvenlik sorunları, Parth istilaları ve ayrıca Roma iç savaşının etkisinin yaşandığı bir eyaletti. Gnaeus Pompeius İÖ 62'de İtalya'ya döndüğünde Suriye Eyaleti'nde M. Aemilius Scaurus'u eyaleti yönetmekle görevlendirdi. Eyalete ilk atama ise İÖ 59 yılında proproetor unvanlı Lucius Marcius Philippus ile oldu. Sonraki yıl eyalete atanan proproetor unvanlı Cornelius Lentulus Marcellinus'un yönetiminde güvenlik tam olarak sağlanamadı. Başlangıçta praetorluk eyaleti olan Suriye, güvenlik sorunlarından dolayı, Aulus Gabinius'un yönetici olarak atandığı İÖ 58'de consullük eyaleti yapıldı.¹¹⁷¹

Roma döneminde Suriye'nin sınırları, batı-doğu hattında Akdeniz'den Euphrates Irmağına, kuzey-güney hattında Amanos ve Toros silsilesinden Büyük Arabistan Çölü'ne uzanan geniş bölgeye uzanmaktaydı. Suriye, coğrafi, politik, etnik ve dini olarak farklılaşan birçok bölgeden oluşmaktaydı. Doğuda Euphrates Irmağı ve Suriye ile Arabistan çöllerinin kenarı, güneyde Sina Çölü ve Mısır'a kadar olan sınırların korunmasından sorumlu olan Suriye Eyaleti, Roma'nın Doğu'daki başlıca askeri gücünü barındırmaktaydı. Suriye, başlangıçta üç daha sonra muhtemelen Augustus yönetiminde Legio III Gallica, Legio VI Ferrata, Legio X Fretensis ve Legio XII Fulminata'dan oluşan dört lejyonun sürekli olarak bulunduğu askeri bir sınır eyaletiydi¹¹⁷². Parthia'ya, Anadolu'da veya Filistin'de ihtiyaç duyulduğunda lejyonların müdahale etmesi için burada kurulan garnizon, Roma'nın yayılımcı siyaseti ile ilgili değil, tamamen kendi iç güvenliğini sağlamak içindi. Augustus yönetiminde Suriye'deki lejyonlar imparatorluğun başka yerlerindeki sorunlar için sık sık hareket etti ve nihai olarak bu dört lejyon sadece Suriye'de hizmet etmedi. Suriye Eyaleti'nde birçok kent askeri üs olarak kullanıldı. Erken dönemden itibaren garnizon olarak kullanılan yerleşimler; Zeugma, Cyrrhus, Orontes kıyısındaki Apamea, Samosata ve Raphanaea'dır¹¹⁷³. Suriye'de halkın yaşam alanlarında bulunan Roma lejyonları ve emekli askerlerin yerleştiği kentler Suriye halkının Romalılaştmasını sağlamadı.

¹¹⁶⁹ A. N. Sherwin-White, "Lucullus, Pompey and the East", *The Cambridge Ancient History. The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.*, ed. J. A. Crook vd. (Cambridge University Press, 2008), IX/258 vd.

¹¹⁷⁰ Plinius, *Naturalis Historia*. (V. 79-82); Richard D. Sullivan, *Near Eastern Royalty and Rome-100-30 BC*, (London: University of Toronto Press, 1990), 213-217; Warwick Ball, *Rome in the East: the transformation of an empire*, 2nd edition, (Abingdon, Oxon: Routledge, 2016), 28-124.

¹¹⁷¹ Downey Glanville, *A History of Antioch in Syria: From Seleucus to the Arab Conquest* (Princeton: Princeton University Press, 1961), 147-151; Appianus, *Historia Romana*, (Syriake XI. 51).

¹¹⁷² Millar *Roman near East*, 32-33.

¹¹⁷³ Nigel Pollard, *Soldiers, Cities, and Civilians in Roman Syria*, University of Michigan Press, (Ann Arbor 2000), 39, 257-283.

Buna karşın Suriye, uzun vadede Roma'da çeşitli kültürler ve Suriyeli imparatorlar aracılığı ile kültürel olarak etkili oldu¹¹⁷⁴.

Suriye halkı Seleukoslar hâkimiyetinde kaybettiklerini, yani siyasi ve ekonomik istikrarı, Roma ile tekrar kazanacakları umuduyla başta Roma yönetimini ılımlı karşıladılar. Yeni bir barış ve istikrar dönemi duygusu, Pompeius'un kendisi tarafından bölgedeki halklar ve krallıklarla olan ilişkilerinde, olağanüstü meselelerin askeri çözümlerinden ziyade diplomatik çözümlerine yaptığı vurguyla pekiştirildi¹¹⁷⁵. Gnaeus Pompeius'un Suriye'yi bir Roma eyaleti olarak düzenlemesi, onun Yakındoğu dünyasının meselelerini çözme görevinin son aşamasını oluşturdu. Bu misyon, öncelikle Roma'nın bölgedeki çıkarlarını pekiştirmeyi ve korumayı amaçlıyordu. Suriye'ye giriş, Roma'nın Anadolu çıkarlarının doğal bir uzantısı olmuştu. Ancak Roma burada duramadı. Kaçınılmaz olarak, düşmanlara ve sınırlarını tehdit eden potansiyel düşmanlara karşı etkili tamponlar aradığı için daha da doğuya doğru ilerledi. Gnaeus Pompeius'un Roma hâkimiyetine aldığı bölgedeki düzenlemelerinden sonra bile, yaygın olarak en geniş anlamıyla Suriye olarak tanımlanan bölgenin çoğu, aynı zamanda Nebati Krallığı'nın hüküm sürdüğü Trans-Ürdün olarak adlandırılan komşu topraklar hala Roma kontrolünün dışındaydı. Ayrıca, Suriye Eyaleti'nin Euphrates'e ulaşması sadece kuzeydoğu yönünden gerçekleşiyordu. İrmak ile eyaletin doğu sınırları arasında Roma'ya ait olmayan çok sayıda bölge bulunuyordu. Bunun yanı sıra, Roma'nın doğudaki en zorlu ve potansiyel düşmanı olan Parth Krallığı'na karşı büyük bir savunma hattı kurma düşüncesi vardı. Parthlar ile Roma'yı ayıran ise Euphrates ve geniş bir çöl bölgesiydi. Roma, varlığını, kültür ve medeniyetinin birçok yönünü bölgeye yaymak suretiyle Suriye'de ve Anadolu'da topraklar elde etti. Elbette, Romalılaştırma ile birlikte Roma'ya Damascus'un tüm maddi unsurları da aktı. Roma egemenliği altında, yüzlerce kasaba ve şehir, Pompeius'un hem Anadolu'da hem de Suriye'de üstlendiği bir yeniden inşa programıyla, hamamlar, tiyatrolar, stadyumlar ve benzerleri yapılar inşa edildi veya daha önceki yerleşim yerlerinde yeniden kuruldu. Bu yeni yerleşim yerlerinden bazıları emekli askerler için colonia olarak düzenlendi¹¹⁷⁶.

Roma ve Parthlar: İlk Temaslar

Parthlar ve Romalılar arasındaki ilişkiler, Suriye Eyaleti valiliğine atanan Crassus'un İÖ 54 yılında Parthlara karşı düzenlediği sefer sebebiyle ciddi olarak bozuldu. Bu tarihten önce parlak bir askeri başarısı olmayan Crassus, gayri resmi kurdukları I. Tirumvirlik koalisyonunda Gnaeus Pompeius ve Iulius Caesar'ın askeri başarıları karşısında üçlü yönetimin zayıf halkası durumunda kalmıştı. Bu nedenle Crassus, biraz maceracı bir hevesle ve zamansız bir vakitte Parthlara karşı sefere çıktı. İÖ 54-53 yıllarında bugünkü Harran Ovası'nda (Karrhai) yapılan ve yapıldığı yerden dolayı

¹¹⁷⁴ John D. Grainger. *Syrian Influences in the Roman Empire to AD 300* (London: Routledge, 2018), 25-44, 146-215.

¹¹⁷⁵ Bryce, *Ancient Suriye*, 221.

¹¹⁷⁶ Gnaeus Pompeius'un Doğu'da yaptığı düzenlemeleri Roma senatosunca kabul edilmesi Iulius Caesar, M. Licinius Crassus ve Gnaeus Pompeius'un oluşturduğu gayri resmi ittifak olan I. Tirumvirlik yönetiminde oldu. Cassius Dio, *Historia Romana*, çev. E. Cary (New York: Loeb, 1914-1970), (XXXVII. 53 vd); Appianus, *Historia Romana*, (Bellum Civile II. 2, 9, 13); Plutarkhos, *Pompeius*, (XLVII).

tarihe Karrhai Savaşı olarak geçen bu savaşta, Romalı komutan Crassus hayatını kaybetti. Çok sayıda Roma askeri öldü, pek çok asker esir alındı¹¹⁷⁷. Dahası Roma ordusunun onuru, sancaklarının düşman eline geçmesiyle yıkıldı. Karrhai mağlubiyetinin Romalılara maliyeti, yalnızca savaşta çok sayıda Roma askerinin ölümü değil aynı zamanda Romalılar için utanç kaynağı olan Roma ordusunun sancağı Parthların eline geçmiş, Doğu politikasında etkin olduğu Armenia Krallığı da Roma nüfuzundan çıkmıştı¹¹⁷⁸.

Karrhai'daki Parth zaferinin, Roma'nın Yakındoğu dünyasında gelişen etkisi ve çıkarları için potansiyel olarak ciddi, daha geniş kapsamlı sonuçları oldu. Özellikle Suriye Eyaleti için yeni bir tehditti. Karrhai'dan iki yıl sonra, İÖ 51'de Parth kralı, oğlu Pakorus'u burayı işgal etmesi için gönderdi¹¹⁷⁹. Orodes ayrıca eyaleti istikrarsızlaştırmaya ve bölgedeki Roma varlığını tehdit etmeye çalıştı ve yerel yöneticileri Roma'ya karşı olduklarını ilan etmeye teşvik ederek tüm bölgeyi ele geçirdiler.

Iulius Caesar ile Gnaeus Pompeius arasında patlak veren İç Savaş'tı¹¹⁸⁰. İ.Ö. 48 yılında Iulius Caesar'ın zaferiyle sonuçlanan İç Savaş¹¹⁸¹ süresince doğal olarak hiçbir Romalı komutan Parthlara karşı sefer düzenlemediği gibi, Armenia Krallığı'nın Parthların hâkimiyetinde olmasına da göz yumdu. Üstelik Gnaeus Pompeius, bu savaşta Cumhuriyetçilerden yana taraf olan Parthlar'dan askeri yardım almıştı. Gnaeus Pompeius tarafından Parthia'ya gönderilmiş olan Labienus da gerekli yardımı getirememiş ve orada kalmıştı. Iulius Caesar consullüğü döneminde Parthlar, Suriye Eyaleti'ni istila edip bu eyaletin Roma valisini öldürmüşlerdi¹¹⁸². Caesar bu nedenle Parthlara karşı bir sefer planı hazırlığına başladı. Ancak İÖ 44 yılında bir grup senato üyesi tarafından öldürüldüğü¹¹⁸³ için Parth seferi planını hiçbir zaman uygulayamadı. Iulius Caesar'ın ölümünden sonra bu Parth seferini ilkin İÖ 40 yılında L. Decidius Saxa, sonra da Marcus Antonius üstlendi.

İÖ 41 yılında, Triumvir Marcus Antonius Mısır'dayken, Parth prensi gibi hareket eden Romalı general Labienus'un liderliğini yaptığı bir Parth ordusu İÖ 40'ta Suriye Eyaleti'ni istila etmeye başladı¹¹⁸⁴. Parthlar, Suriye'yi kuzeyde sınırlayan Kommagene ve güneyindeki Yehuda gibi Roma'nın

---

¹¹⁷⁷ S. P. Mattern-Parkes, "The Defeat of Crassus and the Just War", *Classical Association of the Atlantic States* 96/4 (2003), 387-396.

¹¹⁷⁸ K. Taşdöner, "Augustus Dönemi'nde Armenia: Roma-Parth Hâkimiyet Mücadele" *Tarih Araştırmaları Dergisi* XXXIII/56 (Ankara 2014), 59.

¹¹⁷⁹ Sullivan, *Royalty and Rome*, 287.

¹¹⁸⁰ Roma Cumhuriyeti'nin diktatörlüğe doğru gittiği endişesi yaşayan bazı senatörlerinin Gnaeus Pompeius'u Iulius Caesar'a karşı savaşması için ikna etmeleriyle başlayan muhalif hareket, buna karşı, İÖ 48 yılında Iulius Caesar'ın Rubicon Irmağı'nı geçmesiyle yaptığı provincia ihlali ile İç Savaş'ın patlak vermesine sebep oldu.

¹¹⁸¹ Iulius Caesar, *Bellum Civile*, ed. J. Enderson, çev. A.G. Peskett (London: Loeb, 2001).

¹¹⁸² C.B. Rose, "The Parthians in Augustan Rome". *American Journal of Archaeology*. 109/1, (2005), 22.

¹¹⁸³ Suetonius, *Oniki Caesarın Yaşamı*, çev. F. Telatar-G. Özaktürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008), *Iulius Caesar*. (I. 44).

¹¹⁸⁴ İÖ 44 yılında bir grup senato üyesi tarafından Iulius Caesar suikasta uğradı ve hayatını kaybetti. Roma, Iulius Caesar'ın intikamını almak isteyen taraftarları ve onun katledenler arasında yeni bir İç Savaş patlak verdi. Bu savaştan galip çıkan Iulius Caesar taraftarları olan Iulius Caesar'ın yeğeni ve evlatlığı Augustus (Octavianus) ile Romalı komutan Marcus Antonius'un aralarına aldıkları Aemilius Lepidus ile kurdukları II.

bağımlı krallıklarında Roma karşıtlığını teşvik ettiler. Suriye Eyaleti'nin tamamını ele geçiren¹¹⁸⁵ Labienus, Parth prensi Pacorus'u orada bıraktı¹¹⁸⁶ ve emri altındaki Parth ordusuyla¹¹⁸⁷ Batı Anadolu'yu ele geçirmek için yola koyuldu. Zira Labienus, Çanakkale Boğazı'nın güneyinde kalan tüm Batı Anadolu bölgesini, İÖ 40-37 yılları arasında kontrolü altında tutmayı başardı. Labienus'un etkisiz hale getirilmesi ise Ventidius adındaki Romalı komutan sayesinde oldu. Suriye'deki Parth ordusu da yenilgiye uğratarak Euphrates'in gerisine çekilmeye zorlandı. Ancak tüm bu sonuçlara rağmen Armenia Krallığı yine Parthların müttefiki olarak kaldı. Parth istilası Yehuda'da taht mücadelesi ve hanedan değişikliğine neden oldu.

Marcus Antonius'un Doğusu

Ventidius komutasındaki Roma ordusu, Labienus'u bölgeden geri çekilmesini zorladı. Böylelikle bölgede Roma hâkimiyeti yeniden sağlandı. Daha sonra Ventidius, Pacorus'un ordusuyla karşı karşıya geldi ve iki taraf kuzey Suriye'de, Antakya ovası ile Euphrates arasında uzanan Cyrrhastica adlı bir bölgede çatıştı¹¹⁸⁸. Pacorus'un kendisi, Ventidius tarafından kendisine kurulan bir tuzağa düşürüldü ve öldürüldü. Roma zaferi, Parthların Suriye'den kovulmasıyla sonuçlandı ve Ventidius Roma'ya zaferle döndü ve Doğu'da yaptığı hizmetlerden dolayı bir ödüle layık görüldü¹¹⁸⁹. Her ne kadar İÖ 53 yılında öldürülen Romalı komutan Crassus'un intikamı alınmış gibi gözükse de Roma için asıl değerli olan sancakları hala Parthların elindeydi. Bu dönemdeki Roma-Parth ihtilafında Parthia kışkırtıcı taraf değildi. Parthların Suriye'ye yaptığı iki saldırı da Crassus'un kendi topraklarını işgal etmesinden sonra gerçekleşti¹¹⁹⁰.

Roma'nın bölgede tekrar güçlenmesi Yehuda Krallığı'nda tedirginliğe sebep oldu. Gnaeus Pompeius tarafından pasifize edilerek başrahiplik unvanı verilen Hyrcanus'un muhalifleri Herodes'in babası Antipater'in teşvikiyle krallıkta etkisiz hale getirildi. Antipater, Iulius Caesar ve Ganeus Pompeius arasında İÖ 47 yılında yaşanan iç savaşın devamında Mısır'da düşmanları tarafından kuşatılan Iulius Caesar'a askeri yardım göndermişti. Bundan dolayı Antipater ve ailesi Roma tarafından sevilen ve korunan bir aileydi. Roma Antipater'i procurator olarak tayin etti ve iki oğlundan Phaesel'i Kudüs'e diğer oğlu Herodes'i Galilaea'ya yönetici olarak atadı¹¹⁹¹.

Triumvirlik yönetiminde, Triumvirler arasında paylaşılan eyaletlerde, Roma'nın Doğu Eyaletleri Marcus Antonius'un payına düşen olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. K. Taşdöner, "Romalı Triumvir Marcus Antonius'un Anadolu'da Siyasi Düzenlemeleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 31/51 (2012), 209-236.

¹¹⁸⁵ Livius, *Periochae*, ed. T. E. Page (London: Loeb, 1952), (127).

¹¹⁸⁶ D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of Third Century After Christ* (Princeton: Princeton University Press, 1950), 430.

¹¹⁸⁷ Kaya, M.K. "Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İ.Ö. 92-İ.S.4) Tarih İncelemeleri Dergisi, XIX/1 (İzmir, 2004), 78.

¹¹⁸⁸ Polybius, *The Histories*, çev. W. R. Paton (London: Harvard University Press, 1979), (V. 10).

¹¹⁸⁹ Velleius Paterculus. *Historia Romana*. çev. Frederick W. Shipley. Cambridge: Loeb, 1924. (II.78).

¹¹⁹⁰ Benjamin H. Isaac, *The Limits of Empire: The Roman Army in the East*, Rev. (Oxford: Clarendon Press, 1992), 31-33; Cornell, Tim. "The end of Roman imperial expansion." *War and society in the Roman world*. ed. John Rich- Graham Shipley (London: Routledge, 1993), 144.

¹¹⁹¹ van Wijlick, Hendrikus A. M. *Rome and the near Eastern Kingdoms and Principalities, 44-31 BC: A Study of Political Relations During Civil War* (Leiden-Boston: Brill 2020), 82-93.

İÖ 43'te Antipater'in düşmanları tarafından zehirlenerek öldürülmesinin ardından oğlu Herodes, Yehuda bölgesindeki en güçlü adam oldu. Fakat Kudüs'teki aristokratlar onun haksız yere bu konuma geldiğini düşündüklerinden Romalıların onu görevden almasını sağlamaya çalıştılar. İÖ 40 yılında Roma iç savaşından yararlanan Parthlar, Suriye'yi işgal ettiler¹¹⁹². Bu durumdan yararlanan II. Aristobulus'un oğlu, Antigonus, Parthların desteğini alarak kendini kral ilan etti. Antigonus'un amcasına karşı isyan ederek krallığını ilan etmesinden sonra, Herodes Roma'ya kaçtı. Hyrkanus ise Babil'e götürüldü ve dört yıl boyunca Babil Yahudileri arasında saygı göyerek yaşadı. Ancak Roma, Yehuda Krallığındaki taht değişikliğini kabul etmedi. Josephus'un aktardığına göre, Marcus Antonius'a rüşvet veren Herodes, Roma senatosu kararıyla Yehuda Kralı ilan edildi¹¹⁹³. Yeni kral Herodes, İÖ 39 yılında Marcus Antonius'un Samosata kuşatmasına destek verdi. Buna karşılık olarak aynı desteği Marcus Antonius'tan gördü. Marcus Antonius, Suriye proconsülü Sossius'u Herodes'e Kudüs kuşatmasında askeri destek vermesi konusunda görevlendirdi¹¹⁹⁴. Tüm bu desteklerden sonra, Roma ile kurduğu ılımlı ve dengeli ilişkiler sonucunda, Herodes, krallığını koruyarak İÖ 4 yılında ölünceye kadar Yehuda Krallığı'nın tahtında oturdu.

Princeps'in Doğu Politikası

Marcus Antonius Suriye'de işleri yola koymuş, Doğu'da düzenlemeler yapmıştı. Ancak Roma'nın yönetimini paylaşan Triumvirler arasında başlayan kavgalar Roma Cumhuriyeti'nin son iç savaşının patlamasına sebep oldu. Iulius Caesar ile Pompeius arasındaki İç Savaş (İÖ 49-45) ile Iulius Caesar'ın suikasta uğraması ile Actium Savaşı'na kadar olan sürede (İÖ 44-31) Yakındoğu savaş alanlarından biriydi. Roma iç savaşlarında Yakındoğu'daki müttefik krallık ve prenslikler taraf olmak zorunda kaldılar ve savaşın yükünü çektiler¹¹⁹⁵. İÖ 31 yılında yapılan Actium Deniz Savaşı sonrasında zafer kazanan taraf, Roma'nın geleceğini değiştirecek olan Caesar Octavianus'tu¹¹⁹⁶. Cumhuriyeti tamir etmek sloganıyla reformist siyasetini icra etmeye başlayan Caesar Octavianus, İÖ 29 yılından itibaren 45 yıl aralıksız Roma'nın tek adamı olarak Roma İmparatorluğu'na hükmetmek suretiyle Roma Tarihinin İmparatorluk Dönemi'nin yaratıcısı oldu.

Princepsin yani ülkenin "birinci adamı", otoritesini üstlenmek konusunda uğraşmak zorunda olduğu önemli meselelerden biri, Roma'nın Armenia ve Parthia ile bitmemiş işiydi. Karrhai Savaşı'nda Parthlar tarafından esir olarak alınan Roma lejyonerleri ve Roma sancakları, hala geri

¹¹⁹² N.C. Debevoise, *A Political History of Parthia* (New York: Greenwood Press, 1968), 108-120.

¹¹⁹³ Josephus, *Antiquitates Judaicae*, Jewish Antiquities, çev. H. St. J. Thackeray vd. (Cambridge: Loeb, 1930-1965), (XIV. 381-385); Josephus, *Bellum Judaicum*, çev. H. St. J. Thackeray (Cambridge: Loeb, 1927-1928), (I. 282-284); Tacitus, *Historiae*, çev. K. Wellesley (London: Penguin Classics, 1976), (V. 9); Tolga Savaş. Altınel, "Soyun Önemi Bağlamında Yahudi-Haşmoni Krallığı ve Vaftizci Yahya", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52 (Haziran 2017), 119-120.

¹¹⁹⁴ Josephus, *Bellum Judaicum*. (I. 327, 345-346; 351-352); *Antiquitates Judaicae*. (XIV. 447, 468-486); E. M. Smallwood, *The Jews under Roman Rule: From Pompey to Diocletian* (Leiden: Brill, 1976), 44-59.

¹¹⁹⁵ van Wijlick, *Eastern Kingdoms*, 65 vd.

¹¹⁹⁶ Plutarkhos, *Marcus Antonius*, çev. M. Özaktürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, (LIV vd.).

alınabilmiş değildi. Dahası bu savaştan sonra da Roma orduları Parthlar karşısında başarılı olamamış, yenilmişlerdi. Actium Savaşı hazırlıkları esnasında Roma kuvvetlerinin yokluğunu fırsat bilen Parthlar, Artavades'in oğlu Artakses'in Armenia kralı olarak tahta çıkmasına yardım etmişler ve sonuçta ilk kez doğrudan Roma düşmanı olan bir kral, Armenia tahtına oturmuştu¹¹⁹⁷. Caesar Octavianus'un Mısır¹¹⁹⁸ dönüş yolculuğu sırasında (İÖ 30/29) Parth kralı Phraates, taht için tehdit olarak gördüğü oğlu Tiridates'i Parthia'dan sürmek için İskitlerle anlaşmış¹¹⁹⁹ ve İskitlerin yardımı sayesinde kaybettiği yerleri geri alabilmişti. İskitlerin yaklaşması üzerine ülkesi Armenia'dan kaçan Tiridates, o sırada Suriye'de bulunan İÖ 27 yılında Augustus unvanı alan princepsin yanına gitmişti¹²⁰⁰. Tiridates, Augustus tarafından iyi bir şekilde karşılanmış ve ona, Phraates'e karşı silahlı bir mücadeleye girmemesi şartıyla, Suriye'de güvenliğinin sağlanacağı konusunda Augustus tarafından teminat verilmişti¹²⁰¹. Ancak Tiridates, Augustus'un şartına uzun süre bağlı kalamadı. Suriye'de bulunduğu sırada Phraates'e karşı savaşmak için sessizce hazırlıklara başladı¹²⁰². Tiridates'in hazırlık haberlerini alan Phraates, İÖ 23 yılında Augustus'a elçiler gönderdi¹²⁰³. Augustus ise Tiridates'i Phraates'e teslim ederse, karşılığında İÖ 53 yılından beri Parthia'da esir olarak tutulan Roma lejyonerlerini ve Roma sancaklarını geri alabileceğini düşündü. Tiridates'i Phraates'e gönderen Augustus aynı inceliği Phraates'den görmedi. Phraates bir galibiyetin payeleri olarak gördüğü Romalı tutsakları ve sancakları Augustus'a vermek istemedi. Bu durumda Augustus, 21 yaşındaki üvey oğlu Tiberius Nero'yu Parthlara karşı savaşması için komuta yetkisi verdi¹²⁰⁴. Tiberius Nero İÖ 21/20 yılında aldığı görevle Doğu'ya doğru yola çıktı ve onun yaklaştığını öğrenen Phraates endişelendi. Bu durum karşısında Romalı esirleri ve Roma sancaklarını Tiberius'a teslim etmeyi kabul etti ve genç Romalı komutan, İÖ 20 yılında, Roma için büyük bir onur meselesi haline gelen esirleri ve sancakları Parth kralından teslim aldı¹²⁰⁵. Augustus'un, Roma sancaklarını geri alması Parthlar üzerinde kazanılmış bir zafer olarak gösterildi¹²⁰⁶. Bu tavır Roma'nın Parthlara karşı üstünlük politikasının bir yansımasıydı. Roma artık Doğu'daki en güçlü düşmanı ile bir anlaşmaya varmıştı. Yirmi bir yıl sonra, Euphrates'te küçük bir adada düzenlenen törenle barış resmileştirildi. Her iki tarafın orduları, karşı tarafın en ufak bir ihanet belirtisinde hiç şüphesiz müdahale etmeye hazır olarak, karşı nehir kıyılarından işlemleri izlemeye devam etti. Ama her şey sorunsuz gitti ve Augustus'un sınırların kesin

¹¹⁹⁷ Kaya, "Parthlar ve Armenia", 80

¹¹⁹⁸ Caesar Octavianus, Actium Deniz Savaşı zaferi sonrası, Mısır'ın Ptolemaios hanedanlığının son kraliçesi V. Kleopatra'yı esir aldı ve kraliçe intihar ederek yaşamına son verdi. Caesar Octavianus ele geçirdiği bu ülkeyi Roma'nın bir eyaleti olarak düzenledi. Bu konu ile ilgili bk. K. Taşdöner, "İÖ 30-İS 14 Yılları Arasında Roma Mısır'ı: Yönetim, Ordu ve Vergi" *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi* 21 (2019).

¹¹⁹⁹ Debevoise, *History of Parthia*, 136.

¹²⁰⁰ Augustus, *Monumentum Ancyranum*, çev. Ç. Dürüşken (İstanbul, 2009), (XVII.32).

¹²⁰¹ M. A. G. Ravlinson, *Altıncı Büyük Doğu Hakanlığı-Parth İlhanlığı*, çev. S. Ülker (İstanbul: Teknografik Matbaacılık, 1988), 144.

¹²⁰² Debevoise, *History of Parthia*, 136.

¹²⁰³ Ravlinson, *Parth İlhanlığı*, 144.

¹²⁰⁴ Suetonius, *Tiberius*, (III. 9); Cassius Dio, *Historia Romana*, (LIII. 33).

¹²⁰⁵ Suetonius, *Tiberius*, (III. 9). Cassius Dio, *Historia Romana*, (LIV. 8).

¹²⁰⁶ Augustus, *Monumentum Ancyranum*, (XXIX. 2); Cassius Dio, *Historia Romana*, (LIV. 8. 2).

olarak belirlenmesi fikrine¹²⁰⁷ rağmen resmi görüşmelerin olduğu Euphrates, Romalılar açısından Roma gücünün sınırı olarak kabul edilmedi ve sembolik bir sınır olarak görülmeye devam edildi¹²⁰⁸.

Augustus, Doğu'daki en büyük sorunu çözümledikten sonra, başlattığı reformlara devam etti. Bu reformlar arasında eyaletlerin yönetimi de yer alıyordu. Augustus, eyaletleri İmparator Eyaletleri ve Senato Eyaletleri olarak ikiye ayırdı. Yönetimini kendisinin üstlendiği imparator eyaletleri yönetilmeleri kolay ve güvenli olmayanlardı. Diğer eyaletleri Senatoda kura çekilerek tayin edilen proconsullere verdi¹²⁰⁹. Ancak *Imperium Maius* yetkisiyle Senato eyaletlerinin idaresine müdahale hakkı edindi¹²¹⁰. Söz konusu reformların eşliğinde, Suriye, imparatorun kendi atadığı *legatus Augusti pro praetore* unvanlı bir consul tarafından, imparator adına yönetilen Roma'nın en önemli eyaletlerinden biri haline geldi.

Yeni eyalet Roma adına büyük bir gelir kaynağıydı¹²¹¹. Pompeius düzenlemeleri ile Suriye, tributum veren bir eyalet haline geldi¹²¹². Erken dönemde Suriye'de, kötü şöhrete sahip vergi mültezimleri olan publicani faaliyet gösterdi¹²¹³. Tacitus, Tiberius zamanında eyalet halkının ağır vergilerden şikâyet ettiğini kaydetti¹²¹⁴. Pompeius'un Suriye'deki düzenlemeleri ile tüm ülke, vergiden muaf olan Romalı vatandaşların yerleştiği birkaç kentin (*coloniae*) dışındakiler, vergi ödeyen bölgelere veya topluluklara bölündü¹²¹⁵. Büyük olasılıkla, Roma için gerekli mahsulün özel bir kısmı toprak sahiplerinden alındı ve bu, Augustus döneminde İÖ 6'daki census ile yapılan düzenlemeye kadar, yalnızca önceki yönetimin nüfus sayımına göre yapıldı. Böyle bir arazi vergisi yetersiz kaldığında ise, imparatorluk altında değerlendirilen mülkün yüzde birine tekabül eden ticaret ve gelirler üzerine ilave bir baş vergisi alınıyordu. On dört ile altmış beş yaş arasındaki erkekler ve on iki ile altmış beş yaş arasındaki kadınlar, ekonomik durumu fark etmeksizin, vergiden sorumluydular¹²¹⁶. Garnizon kasabalarının yakınındaki bölgeler, askerlere ödenecek bir vergi olan *Annona Militaris* sağlamak zorundaydı, ancak belki de buna karşılık gelen arazi vergisinde bir indirim olabilirdi. *Annona Militaris*, ordunun temel gıda ihtiyaçlarının tedarikine yönelik oluşturulmuş bir uygulamalar bütünüdür. Bu uygulamaların askeri yapının asli tamamlayıcısı olarak işlediği düşünülmektedir. Bundaki temel amaç ise vergi karşılığı toplanan ürünlerin askeri birliklerin temel gıda maddelerinin sağlanması için kullanılmasıydı. Roma İmparatorluğu'nda işletilen gıda tedariki modelinde, ordunun

¹²⁰⁷ Tacitus, *Annales*. (I.11).

¹²⁰⁸ Peter Edwell, "The Euphrates as a Boundary between Rome and Parthia in the Late Republic and Early Empire", *Antichthon* 47 (2013), 191 vd.

¹²⁰⁹ Suetonius, *Augustus*. (47).

¹²¹⁰ H. H. Scullard, *From the Gracchi to Nero. A History of Rome from 133 B.C. to A.D. 68* (London-New York, 1988), 216 vd.

¹²¹¹ Bu konuda yorum ve değerlendirme için bk. Millar, *Roman near East*, 48 vd.

¹²¹² Appianus, *Historia Romana*, (Syriake XI. 50).

¹²¹³ Cicero, *Oratio pro L. Flacco*, çev. C. Macdonald (Cambridge: Loeb, 1976), (28. 69).

¹²¹⁴ Tacitus, *Annales*. (II. 42).

¹²¹⁵ Velleius Paterculus, *Historia Romana*, (II. 37).

¹²¹⁶ Ulpianus, *Digesta*. ed. ve çev. Alan Watson (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1998), (L. 15. 3); Bouchier, *Roman Province*, 25, 33.

ihtiyaçları, yerelden, yerel eyaletten veya diğer eyaletlerden geliyordu. Bu bağlamda gerekli ürünlerin, yerel sivillerden vergi karşılığında, devletin bedelini ödeyerek el koyması şeklinde ya da ticaret yoluyla temin edildiği bilinmektedir¹²¹⁷. Askeri garnizonların Suriye'deki kentlerin yakınında olması halkın yükünü artırmış olmalıdır¹²¹⁸.

Roma'nın Yakınoğu Politikası: Bağımlı Krallıklar

Roma'nın Yakınoğu'yu ele geçirmesi buradaki politik yapıyı kontrol etmede yeni politik araçlar kullanmasını gerektirdi. Pompeius'un doğu seferi esnasında, yıkılış süreci içindeki Seleukosların etkisindeki birçok devlet topraklarını genişletme uğraşı ile birlikte taht kavgaları ve bölgesel mücadeleler içindeydi. Gnaeus Pompeius, Roma ile ittifak kuran veya taht kavgalarında Roma desteğini arayan bu krallıklar ve prenslikleri dost ve müttefik (*socii et amici*) olarak Roma hâkimiyet sistemi içine aldı. Bağımlı krallıklar politikası, Roma yönetim modeli ile uyumlu görünmese de Gnaeus Pompeius'un, Roma'nın doğudaki en büyük düşmanı kabul edilen VI. Mithridates ve II. Tigranes ittifakına karşı kazandığı uzun süreli bir savaşta yapılan ittifakların sonucuydu. Gnaeus Pompeius fetihleri ve sonraki iç savaşlar esnasında Roma doğudaki monarşileri ve hanedan sistemlerini değiştirecek durumda değildi.

Roma hâkimiyeti, doğrudan yönetimin olduğu eyaletler dışında, prensler ve kralların yönetimindeki devletler (bağımlı krallıklar), özgür kentler, tapınak devletleri ve çeşitli toplulukların etnark veya tetrark unvanlı yerel yöneticilerin temsil ettiği politik yapıları kapsamaktaydı. Romalılar, bu tarz bir ilişkide oldukları prensler ve kralların resmi statüsünü belirlemek için "Roma halkının dostu ve müttefiki" (*socius et amicus populi Romani*) unvanını kullandılar. Roma'ya karşı her daim sorumlulukla bağlı olan bu krallıklar, Roma askerlerinin sefer bölgelerinin güzergâhları üzerinde iseler, askerinin her türlü ihtiyacını karşılamakla yükümlüydüler. Aynı zamanda gerektiği takdirde Roma ordusuna yardımcı birlikler göndermek durumundaydılar. Roma sınırlarına yapılacak olan askeri harekâtlara karşı tampon konumunda olan bu devletler ayrıca kendi bölgelerinde güvenliği sağlayarak Roma'nın insan kaynağı ve yönetim yükünü paylaşıyorlardı¹²¹⁹. Gnaeus Pompeius'un doğudaki fetihleri sonucunda Suriye'nin güneyindeki Emesa hanedanı, Ituraealılar, Haşmonaylar, Nebatiler ve birçok kabile şefi Roma kontrolüne girdi. Kuzeydeki Kommagene, Kappadokia, Küçük Armenia ve Pontus gibi bölgelerinin çoğu da bağımlı kralların kontrolünde kaldı. Roma'nın Yakınoğu'daki müttefik devletler ile ilişkisinde belirleyici etken her ne kadar bölgede düzen ve güvenliğin sağlanması olsa da bölgedeki prensler ve kralların Roma imparatorları ve Suriye legatları ile kişisel ilişkileri de etkili oldu. Bu nedenle dönemsel değişiklikler görülse de bölgedeki krallıkların doğrudan Roma yönetimine alınması eğilimi devam etti. Ancak bunun tamamlanması yaklaşık yüz elli

¹²¹⁷ Ülkü Kara, "Geç Antik Çağ Amphoralarında Görülen Yazıt ve Mühürler Işığında Annona Sistemi: LRA 1, LRA 2, LRA 3 ve Zeest 80" *ADergi* 2 (Ekim 2021), 67.

¹²¹⁸ Bouchier, *Roman Province*, 33-34.

¹²¹⁹ Percy Cooper Sands, *The Client Princes of the Roman Empire under the Republic* (Cambridge: The University Press, 1908), 10-48; Hugh Elton, *Frontiers of the Roman Empire* (Bloomington: Indiana University Press, 1996), 29-35.

yıl sürdü. Roma'nın ittifak ilişkilerinde, yerel politik yapının Roma'nın yönetim modeline uygunluğu, yani en azından kralların meşruiyeti ve halk tarafından benimsenmeleri, Roma desteği almalarında önemli etkenlerdi.

Suriye'nin eyalet olarak düzenlenmesinden bir yıl sonra güneydeki Haşmonaylar, Gnaeus Pompeius'u taht kavgalarına müdahale için davet edince Kudüs merkezli Yehuda fethedilmiş ve tributum veren topraklar olarak Roma hâkimiyetine girdi¹²²⁰. Gnaeus Pompeius birçok yerel krallığı toprakla ödüllendirmesine rağmen Yehuda'da Haşmonay hanedanını cezalandırdı¹²²¹. II. Hyrkanus'un krallık unvanı kaldırıldı, etnark ve başrahip unvanı ile tapınak devletinin yöneticisi olarak tanındı¹²²². Haşmonayların ele geçirerek asimilasyon politikaları uyguladığı Dekapolis ve Akdeniz kıyısındaki kentlerde Gnaeus Pompeius ve Aulus Gabinius tarafından, bu kentlerin lehine, düzenlemeler yapıldı¹²²³. Haşmonayların statüsündeki gerileme Iulius Caesar zamanında iyileştirildi. Bu sürede Yehuda, Suriye eyalet yöneticilerinin kontrolünde kaldı¹²²⁴. Suriye legatları, bölgedeki bağımlı krallıkları kontrol etme ve güvenlik sorunlarında müdahale etme yetkisine sahipti. Yehuda, Herodes kral olarak atanıncaya kadar, Suriye Eyaleti'nin bir parçası olarak görüldü ve Suriye legatlarının müdahalelerine maruz kaldı¹²²⁵.

Iulius Claudius'lar Dönemi

Gnaeus Pompeius tarafından doğuda uygulanan bağımlı krallıklar politikası, Augustus döneminden itibaren Roma dış siyasetinin en önemli unsuru haline geldi. Augustus açık bir şekilde rehine olarak veya görünürde eğitim amacı ile Roma kentinde bulunan prensler ile yakından ilgilendi¹²²⁶. Roma değerlerini kazanmış prenslerin daha sona kendi bölgelerine yönetici olarak gönderilme politikası izlendi. Augustus, Gnaeus Pompeius tarafından II. Abgoros'u kral olarak atadığı Euphrates'in doğusundaki Osrhoene'yi ve Samsigeramos'un yönetimine verdiği Suriye'nin doğusundaki Emasa'yi¹²²⁷ Suriye Eyaleti'ne dâhil ederek eyaletin sınırlarını genişletti¹²²⁸. Ancak Emesa daha sonra tekrar krallık olarak düzenledi ve Vespasianus yönetiminde kesin bir şekilde doğrudan Roma yönetimine girdi. Herodes'in İÖ 4'te ölümünden sonra Augustus tarafından krallığı oğulları arasında küçük krallıklara bölündü¹²²⁹. Yehuda bölgesini etnark unvanı ile yöneten

¹²²⁰ Sherwin-White "Pompey and the East, 260-261; Josephus, *Bellum Judaicum*. I.153-157; *Antiquitates Judaicae*, (XIV. 73-79).

¹²²¹ Kallet-Marx, *Hegemony to Empire*, 326.

¹²²² Josephus, *Antiquitates Judaicae*. XIV. 73, 194; XX. 244; *Bellum Judaicum*, (I. 74, 153); Strabon, *Geographika*, (XVI. 2. 46).

¹²²³ Pompeius düzenlemeleri; Josephus, *Antiquitates Judaicae*, (XIV.74-76); *Bellum Judaicum*, (I.155-157); Gabinius düzenlemeleri; Josephus, *Antiquitates Judaicae*, (XIII. 280; XIV. 86-88).

¹²²⁴ Sands *The Client Princes*, 6.

¹²²⁵ Josephus, *Antiquitates Judaicae*, (XIV. 79-120).

¹²²⁶ Suetonius, *Augustus*, (48); David C. Braund. *Rome and the Friendly King: The Character of the Client*

Kingship (London-New York: Croom Helm-St. Martin's Press, 1984), 9-21.

¹²²⁷ Scullard, *From the Gracchi to Nero*, 103. Sherwin-White "Pompey and the East", 265 vd.

¹²²⁸ Bryce, *Ancient Syria*, 232.

¹²²⁹ Smallwood, *The Jews under Roman*, 114-119.

Herodes'in oğlu Archelaus, tiranlıkla suçlanınca tahttan indirilip sürgün edildi. Yehuda İS 6'da Roma eyaleti olarak düzenlendi¹²³⁰ Augustus'un bu kararı da imparatorlukta düzeni sağlamaya yönelikti.

Tiberius, İÖ 17'de Kommagene kralı III. Antiochus ve Kappadokia kralı Archelaus'un ölümü sonucunda bu iki bağımlı krallığı kişisel nedenler ile doğrudan Roma yönetimine aldı. Tiberius'un, bu düzenlemesi Roma politikasında açık bir değişim gibi görünse de aslında bu konudaki Roma politikasını değiştirmede tereddüt gösterdi¹²³¹. Ayrıca İS 18'de Germanicus'un vergi yasası ile kervan ticaretinin önemli merkezlerinden, özgür kent Palmyra'yı kontrol etmeye çalıştı¹²³². Küçük Armenia'yı da kapsayan Kappadokia, atlı sınıftan bir procurator yönetimine bırakıldı. Kappadokia'nın eyalet olarak düzenlenmesi, Kappadokia üzerinden Armenia'nın, Suriye üzerinden Kuzey Mezopotamya'nın savunulmasını kolaylaştıracaktı. Ayrıca Kommagene Krallığı, -eğer bir eyalet olarak düzenlenmediyse- Suriye Eyaleti'ne dâhil edildi¹²³³.

Ancak Tiberius'un politikası Gaius ve Claudius tarafından izlenmedi. Tiberius'un sınır eyaletlerinin bazı kısımları eski hanedanlıklara geri verildi. Gaius tarafından İS 38'de Kommagene, Kilikia'daki toprakların bir kısmı ile birlikte IV. Antiochus'a krallık olarak geri verildi. Sonra tahttan indirildi. Ancak İS 41'de Claudius tarafından bir kez daha krallığı geri verildi¹²³⁴. Gaius, IV. Antiochus ile olduğu gibi kişisel arkadaşlığı olan I. Agrippa'ya da hanedanlık hakkı olarak Herodes krallık topraklarını verdi. Claudius I. Agrippa'ya tetrark Lysanias'ın topraklarını vererek krallığın topraklarını kuzeyde Anti-Lübnan'a kadar genişletti¹²³⁵. I. Agrippa'nın şüpheli, ani ölümünden sonra krallığı yeniden düzenlendi ve Claudius, İS 44'te Yehuda'da eyalet yönetimi başlattı¹²³⁶.

Yehuda, çokça statü değişiklikleri yaşanan ve Suriye eyalet yöneticilerinin en fazla müdahale ettikleri bölgelerin başında gelmekteydi. Yehudalıların dini ve kimliğe dayalı farklılıklarını ön plana çıkaran bölgesel birçok sorunu çözmek için Suriye eyalet yöneticilerine başvurdukları bilinmektedir. Suriye'deki legatlar, Herodes'in krallık yönetimi dışında kalan sürede, Yehuda'daki düzen ve güvenlikten sorumluydu. Yehuda eyalet olarak düzenlendiğinde de Suriye'nin müdahalesi devam etti¹²³⁷. Diğer taraftan Suriye'deki garnizon -bölgedeki bağımlı krallıkların katılımı ile- İS 66'da başlayan Yahudi isyanının bastırılmasında da görev aldı¹²³⁸. İsyandan sonra Yehuda bir praetorluk eyaleti olarak düzenlendi ve Tapınak kenti Kudüs Legio X Fretensis'in üslendiği bir garnizona dönüştürüldü¹²³⁹.

¹²³⁰ Josephus, *Antiquitates Judaicae*, (XVII. 355; XVIII. 2, 26).

¹²³¹ Barbara Levick. *Tiberius the Politician*, rev. ed. (London: Routledge, 1999), 110-112.

¹²³² Isaac *The Limits of Empire*, 142 vd.

¹²³³ Tacitus, *Annales*, (II. 42, 56); Strabon, *Geographika*, (XVI. 2.3); A. H. M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, 2nd ed. (Oxford: Clarendon Press, 1971), 236; Millar, *Roman near East*, 52-53.

¹²³⁴ Cassius Dio, *Historia Romana*, (LX. 8).

¹²³⁵ Smallwood, *The Jews under Roman*, 187-200; Millar *Roman near East*, 59-60.

¹²³⁶ Smallwood, *The Jews under Roman*, 256 vd.

¹²³⁷ Millar, *Roman near East*, 32, 64.

¹²³⁸ Josephus, *Bellum Judaicum*. II. 517-519; III. 64-69; V. 41-44; VI. 237; Suetonius, *Vespasianus*, (IV. 5); Millar, *Roman near East*, 71-72.

¹²³⁹ Isaac, *The Limits of Empire*, 427-429.

Roma ile Parthlar arasında, Euphrates Irmağı uzun bir süre kesin bir sınır olmaktan öte sembolik bir sınır olarak kaldı. Başlangıçta Roma'nın Parthia ile dostluk ilişkisi varken Suriye'nin eyalet olarak düzenlenmesinden sonra, İÖ 53'te Crassus'un ve İÖ 38'de Marcus Antonius'un başarısız doğu seferleri sonucunda rakip iki güce dönüştüler. Roma'nın doğudaki seferlerinde Suriye Eyaleti, askeri ve lojistik üs olarak kullanıldı. Parthların Euphrates Irmağını aşan seferlerinde ise genellikle Suriye Eyaleti istila edildi.¹²⁴⁰.

Augustus, eyalet sisteminde yaptığı düzenleme ile Suriye Eyaleti'nin ve dolayısıyla Roma'nın Doğu'daki savunma sisteminin resmi sorumluluğunu aldı¹²⁴¹. Augustus'un Parthia'ya yönelik barışçı denge politikası ve Armenia tahtına Roma adaylarının yerleştirilmesi her zaman başarılı olmadı. Ancak bölgede üççeyrek asır süren istikrar ve denge sağlandı¹²⁴². Augustus'un politikası Nero yönetimine kadar takip edildi. Tiberius, Iberia Kralı I. Pharasmanes'i Suriye'deki legatı ile destekleyerek Armenia tahtına kendi adayını yerleştirdi¹²⁴³. Claudius ise Euphrates sınırına bir kale inşa etti ve Armenia'yı bir garnizon ile destekledi¹²⁴⁴. Suriye Eyaleti'nin doğu savunmasındaki rolünü ve bölgedeki politik yapıyı etkileyecek şekilde Nero yönetiminde Roma lejyonları ile Parth atlıları arasında uzun süreli açık savaşlar başladı. Ayrıca Vespasianus ve Traianus yönetimlerinde Doğu politikasında önemli değişimler gerçekleşti.

Suriye Eyaleti'nin doğu sınırlarının güvenliği için yeterli olmadığını düşünen Nero, kuzeydeki Pontus ve Kappadokia Eyaleti'ne de bu sorumluluğu yükledi. Nero, I. Vologoses'in kardeşi Tiridates'i Augustus zamanında Roma ile yapılan anlaşmayı ihlal ederek Armenia tahtına oturtması¹²⁴⁵ karşısında, Armenia'ya Roma adayını yerleştirmek için başarılı generali Domitius Corbulo'yu Pontus ve Kappadokia Eyaleti'ne yönetici olarak atadı¹²⁴⁶. Corbulo, 58'de Armenia'ya girdi¹²⁴⁷. Herodes soyundan VI. Tigranes Roma adayı olarak Armenia tahtına getirildi. VI. Tigranes'in Adiabene'ye saldırısı Parthlar ile yeni bir çatışma başlattı. Corbulo, 63'te tekrar Armenia'yı ele geçirdi. Müzakereler sonucunda 66'da I. Tiridates tacını Roma'da Nero'dan törenle aldı¹²⁴⁸. Nero Armenia'daki sorun için yaptığı hazırlık kapsamında 54'te Sophane'ya Sohaemus'u ve Küçük Armenia'ya Cotys'in yerine Herodes soyundan Aristobulus'u bağımlı kral olarak atamıştı. Corbulo'nun seferlerine Pontus ve Kappadokia eyaleti ile Suriye eyalet gücü ve bölgedeki Kommagene kralı IV. Antiokhos, Pontus kralı Polemo ve II. Agrippa gibi müttefik krallar da katıldı.

¹²⁴⁰ P. Edwell, "The Euphrates as a Boundary between Rome and Parthia in the Late Republic and Early Empire", *Antichthon* 47 (2008), 7-10.

¹²⁴¹ E.S. Gruen "The Expansion of The Empire Under Augustus" *The Cambridge Ancient History- The Augustan Empire, 43 B.C—A.D. 69*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), X/157.

¹²⁴² Mitford, "Cappadocia and Armenia", 1173-1174.

¹²⁴³ Velleius Paterculus, *Historia Romana*, (II. 122); Edwell, "Rome and Parthia 2008", 35.

¹²⁴⁴ Mitford, "Cappadocia and Armenia", 1174.

¹²⁴⁵ Tacitus, *Annales*, (XII. 44-51).

¹²⁴⁶ Tacitus, *Annales*, (XIII. 8).

¹²⁴⁷ Tacitus, *Annales*, (XIII. 36-41).

¹²⁴⁸ Tacitus, *Annales*, (XV. 24-31); Cassius Dio, *Historia Romana*, (LXII, 19-23).

Bu krallara pay olarak Armenia'dan toprak verildi¹²⁴⁹. Parthlara karşı yürütülen mücadele yaklaşık on yıl (İS 53/54-63) sürdü. Ancak Armenia tahtına Parth soyundan bir Roma adayının oturması Roma askeri çabasının istenildiği gibi sonuçlanmadığını gösterdi.

Vespasianus'tan Septimius Severus'a

Nero'nun Kafkasya'daki krallıkları Roma kontrolüne alma, Armenia'yı doğrudan Roma yönetimine alma isteği ve bağımlı krallıklar ile bölgenin güvenliğini sağlama politikası başarılı olamadı. Nero tarafından 66 yılındaki Yahudi isyanını (Büyük İsyen) bastırmak için Suriye Eyaleti'ne gönderilen Vespasianus bölgedeki eksiklikleri yakından izledi. Nero'nun politikasının aksine Vespasianus Suriye'nin doğusunda, orta ve yukarı Euphrates hattında Legio XII Fulminata'yı Kappadokia'daki Melitene'ye Legio XVI Flavia Firma'yı ise Küçük Armenia'daki Satala'ya konuşlandırdı. Böylece kuzeydoğu hattında sürekli lejyon kaleleri ile korunan savunma hatları oluşturuldu. İS 72 yılında IV. Antiochus'un Kommagene Krallığı, Suriye Eyaleti'ne katıldı¹²⁵⁰. Bununla Suriye'nin kuzeydoğu sınırı Euphrates boyunca Sura ve Samosata'nın yukarısına kadar genişledi ve Euphrates Irmağı'nın geçitleri olan Zeugma ile birlikte yukarı Euphrates'in stratejik geçidi olan Samosata Parthlara karşı tahkim edilen savunma hattına dâhil edildi. Bu sürede Zeugma'dan Satala'ya kadar olan hatta ulaşımı kolaylaştırmak için yollar yapıldı¹²⁵¹. Aynı yıl, daha kuzeyde yer alan Herodes hanedanından Aristobulus yönetimindeki Küçük Armenia toprakları ilhak edilerek yeniden düzenlenen Kappadokia-Galatia Eyaleti'ne katıldı¹²⁵². Ayrıca Emesa Krallığı da Suriye Eyaleti'ne dâhil edildi¹²⁵³. Büyük İsyanda Roma'nın yanında yer alan II. Agrippa, Yehuda Eyaleti'nin kuzeyinde bulunan yönetim alanındaki etkisi 90'lı yıllara kadar devam etti. Herodes hanedanının son temsilcisi olan II. Agrippa'nın ölümünden sonra yönettiği topraklar Suriye Eyaleti'ne katıldı¹²⁵⁴.

Traianus yönetiminde Roma'nın doğu politikası ve Parthlar ile ilişkilerinde önemli değişim başladı. Vespasianus'un doğudaki bağımlı krallıkları doğrudan Roma yönetimine alma politikasını sürdüren Traianus, Suriye'nin güneyindeki son bağımlı krallık olan Nebati (Nabataea) Krallığı'nı İS 106'da Provincia Arabia adı ile eyalet olarak düzenledi. İS 111'de tamamlanan, Bostra'dan Basra Körfezi'ne uzanan Via Nova Traiana ile güneydeki kontrolü artırmayı amaçladı¹²⁵⁵. Daha sonra, 107-

¹²⁴⁹ Tacitus, *Annales*, (XIII. 7; XIV. 26); Josephus, *Bellum Judaicu.*, (II. 221); *Antiquitates Judaicae*, (XX. 194, 158).

¹²⁵⁰ Josephus, *Bellum Judaicum*, (VII. 219-243); Suetonius, *Vespasianus*, (VIII. 4).

¹²⁵¹ Barbara Levick, *Vespasian*, (London: Routledge, 1999), 167-168; Millar, *Roman near East*, 91; Mitford, "Cappadocia and Armenia", 1183-1185.

¹²⁵² Josephus, *Antiquitates Judaica*, (XX.158); *Bellum Judaicum*, (II. 252); Robert K. Sherck, "Roman Galatia: The Governors from 25 BC to AD 114" *Aufstieg unter Niedergang der römischen Welt*, ed. H. Temporini vd. (Berlin-New York: De Gruyter) II/7/2 (1980), 996-997.

¹²⁵³ Maurice Sartre, "Syria and Arabia". *The Cambridge Ancient History, The High Empire, AD 70–192*, ed. Alan K. Bowman vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), XI/ 635 vd.

¹²⁵⁴ Schwartz, Seth, *Josephus and Judaeae Politics* (Leiden-New York: Brill, 1990), 110-169.

¹²⁵⁵ Cassius Dio, *Historia Romana*, (LXVIII. 14. 5); Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri*, çev. J. C. Rolfe (Cambridge: Loeb, 1939-1950), XIV. 8.13; Glen W. Bowersock, *Roman Arabia* (Cambridge-

113 yılları arasında Galatia ile Kappadokia eyaletini ayırarak yeniden düzenledi¹²⁵⁶. Traianus'u harekete geçiren görünür neden ise Büyük Armenia tahtının İS 113 yılında Parth kraliyet ailesinin bir üyesi tarafından ele geçirilmesiydi¹²⁵⁷. Euphrates'i Roma egemenliğinin sınırı olarak belirleyen Augustus politikasının aksine Traianus, doğuda yayılmacı bir politika sürdürmesi gerektiğini düşünmekteydi. Bu nedenle Armenia Krallığı'na yeni bir kral atamaktansa buradaki beklentilerin aksine İS 114'te Armenia'yı eyalet olarak düzenledi. Ayrıca Edessa'lı VII. Abgaros'u Osrhoene topraklarına bağımlı kral olarak atadı. Roma ordusu İS 115'te Parthia topraklarında ilerleyerek Tigris kıyısındaki Babylonia, Seleukeia ve Parthların merkezi olan Ktesiphon'u ele geçirdi. Güneye inen Roma birlikleri Dura-Europos üzerinden Pers Körfezi kıyısındaki Mesene'ye kadar ilerledi¹²⁵⁸. Traianus'un seferi sonucunda İS 114'te Armenia, İS 115'de Mezopotamya ve İS 116'da Adiabene topraklarında Assyria adı ile eyalet yönetimi kuruldu¹²⁵⁹. Traianus, Romalıların daha önce Armenia'yı kontrol etmek için uyguladığı politikayı Parthia'ya uyguladı. Parth kralı I. Osroes'in oğlu Parthaspates'i babasının tahtına oturtarak Parthia'yı Roma kontrolüne almak istedi¹²⁶⁰. Traianus'un üç yıl süren seferi Mezopotamya kentlerinde direniş ile karşılaştı. Nisibis, Singara, Cardueni, Marcomedi, Batnae, Anthemousia ve Adenystrae'da direniş ve kuşatmalar oldu¹²⁶¹. İS 117'deki Hatra kuşatması ise başarısız oldu¹²⁶². Tarianus'un seferi esnasında ele geçirilen topraklarda ve imparatorluğun birçok yerinde isyan haberleri geldi. Kyrenaika ve Mısır'da İskenderiye ve diğer kentlerde, Kıbrıs, Yehuda ve Mezopotamya'da yaşayan diaspora Yahudileri İS 115-117 arasında devam eden Roma karşıtı bir isyan başlattılar. İsyen, Yahudiler ile Grekler arasında karşılıklı şiddet salgınına dönüştü. Anadolu dışındaki diaspora Yahudilerinin katıldığı bu isyan hızlı bir şekilde bastırıldı¹²⁶³.

Traianus'un Roma'nın Euphrates'in doğusunda ele geçirdiği topraklar, İS 117'de sağlığının bozulması ve ani ölümünden sonra Roma hâkimiyetinden çıktı. Hadrianus (İS 117-138), Euphrates'in doğusundaki tüm toprakları terk etti. Böylece Augustus politikasına geri dönüldü. Armenia'dakiler dâhil bölgedeki Roma birlikleri geri çekildi ve Roma sınırı, Melitene-Satala hattında yollar ve

---

London: Harvard University Press, 1983), 76 vd; Millar, *Roman near East*, 114 vd; Isaac, *The Limits of Empire*, 121.

¹²⁵⁶ Mitford, "Cappadocia and Armenia", 1195.

¹²⁵⁷ Sherk 1980, 1025.

¹²⁵⁸ Cassius Dio, *Historia Romana*, (LXVIII. 28-29); Ammianus Marcellinus, *Gestarum* (XXIV. 2. 3); C. S. Lightfoot, "Trajan's Parthian War and the Fourth-Century Perspective". *The Journal of Roman Studies* 80 (1990), 115-124; Millar, *Roman near East*, 90-105; T. Pollard, *Soldiers, Cities, and Civilians in Roman Syria* (Ann-Arbor: University of Michigan Press, 2000), 17; Jason M. Schlude, *Rome Parthia and the Politics of Peace: The Origins of War in the Ancient Middle East* (Abingdon Oxon: Routledge, 2020), 159-162.

¹²⁵⁹ Armenia için bk. Cassius Dio, *Historia Romana*, (LXVIII. 23); Adiabene için bk. Cassius Dio, *Historia Romana*, (LXVIII. 26. 1-4; LXVIII. 22. 3).

¹²⁶⁰ Cassius Dio, *Historia Romana*, (LXVIII. 30. 3); Malalas, *Chronographia*, çev. Elizabeth Jeffreys vd. (Melbourne: University of Sydney, 1986), (11. 6).

¹²⁶¹ Michał Marciak, *Sophene Gordyene and Adiabene: Three Regna Minora of Northern Mesopotamia between East and West* (Leiden: Brill, 2017), 373.

¹²⁶² Cassius Dio, *Historia Romana*, (LXVIII. 31.1-2).

¹²⁶³ Miriam Zeev, "The Uprisings in the Jewish Diaspora, 116-117.", *The Cambridge History of Judaism*, ed. Steven T. Katz, (Cambridge University Press, Cambridge 2006), IV/93-104.

istihkâmlar ile tahkim edilmiş olan Euphrates Irmağına geri çekildi. Traianus'un Armenia, Mezopotamya, Assyria eyaletleri kaybedildi. Bunlardan Armenia bağımlı devlet olarak kaldı¹²⁶⁴. Osrhoene bölgesini yöneten Edessa kralının Roma ile bağımlı krallık ilişkisi devam etti. Yahudiler Hadrianus yönetiminde İS 132'de Roma'ya karşı Bar Kokhba liderliğinde bir isyan başlattılar¹²⁶⁵. Yahudiler açısından isyanın sonuçları çok ağır oldu¹²⁶⁶. Yehuda Eyaleti artık Syria-Palaestinae olarak adlandırıldı.

Traianus'un seferi, Roma'nın doğuda fetihler yapılabileceğini ancak ele geçirilen yerleri elde tutacak insan kaynağına sahip olmadığını gösterdi. Euphrates Irmağı'nın ötesine seferler yapan önceki Romalı generaller için yapıldığı gibi Traianus için de Büyük İskender'e öykünme yakıştırıldı.¹²⁶⁷ Roma açısından etkisi kısa sürmüş olsa da Traianus'un seferi, Roma'yı uzun bir süre meşgul eden Armenia sorununu çözme amacının dışında, Roma'nın geleneksel sınırını değiştirme dolayısı ile Parth tehdidine bir nihayet getirme ve ticaret yollarının kontrolü sağlama gibi hedefleri de taşıdı¹²⁶⁸. Traianus'un asıl motivasyonu ise Parthia'yı Roma kontrolüne almak ve Doğu'da kesin bir zafer kazanmaktı. Traianus bunu başaramasa da İskender'den sonra Doğu'nun fethedilebileceği fikri için önemli bir model oldu¹²⁶⁹. Suriye Eyaleti ve Antakya, Traianus'un doğu seferinin üç yılında imparatorluğun idari merkezi oldu. Bu durum imparatorluktaki Doğu etkisinin başlangıcı olarak yorumlandı¹²⁷⁰.

Augustus yönetiminde kurumlaşan Roma-Parthia arasındaki denge politikası, Nero yönetiminde yaklaşık on yıl süren neticesiz savaş ve ardından Traianus'un İS 114'te başlattığı sefer ile keskin bir şekilde değişti ve yaklaşık yüzyıl sürecek çatışma ve savaş dönemi başladı¹²⁷¹. Traianus'un Hadrianus ve Antoninus Pius haricindeki halefleri Doğu ile ilgili planlara sahipti ve fetih isteklerini gerçekleştirmek amacıyla bölgesel kontrolü güçlendirmeye çalıştılar. Parthlar ise dönemsel olarak Euphrates'in batısına akınlarda bulundular ancak toprak iddiaları olmadı¹²⁷². İkinci yüzyıldan itibaren Yakındoğu ve Mezopotamya'da tahkimatlı lejyon kaleleri ile alan savunmasına geçildi ve Roma askeri varlığı önemli ölçüde artırıldı¹²⁷³. Yakındoğu savunması için Suriye'deki dört lejyon yeterli görülürken artık sekiz lejyon ve Karadeniz'den Basra Körfezi'ne kadar uzanan bölgede yüz bin kişilik yardımcı birlikler varlık göstermeye başladı¹²⁷⁴.

Marcus Aurelius ve Lucius Verus döneminde (İS 161-169) doğuda yeni bir hareketlilik başladı. Armenia İS 155'te IV. Vologeses yönetimindeki Parthlar tarafından işgal edildi. İS 161'de

¹²⁶⁴ Cassius Dio, *Historia Romana*, (LXIX. 15.1-2).

¹²⁶⁵ Cassius Dio, *Historia Romana*, (LXIX.12-14).

¹²⁶⁶ Cassius Dio, *Historia Romana*, (LXIX. 14. 1-2).

¹²⁶⁷ Cassius Dio, *Historia Romana*, (LXVIII. 29-30.1).

¹²⁶⁸ Bryce, *Ancient Syria*, 236-237.

¹²⁶⁹ Schlude, *Politics of Peace*, 162-165.

¹²⁷⁰ Bryce, *Ancient Syria*, 238.

¹²⁷¹ Isaac, *The Limits of Empire*, 30-32.

¹²⁷² Isaac, *The Limits of Empire*, 19-53.

¹²⁷³ Pollard 2000, 38-60.

¹²⁷⁴ C. R. Whittaker. "Frontiers". *The Cambridge Ancient History. The High Empire, A.D. 70-192*, ed. Alan K. Bowman vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), XI/307.

Parth prensi Pacorus Armenia tahtına getirildi. Aynı yıl Armenia'da bulunan bir Roma lejyonu (muhtemelen Legio VIII Hispana) tamamen imha edildi. Parthlar Kappadokia ve Suriye'yi işgal ettiler. Suriye'de bir ordu hazırlayan Avidius Cassius, Parthlar üzerine sefer düzenledi. Roma ordusu Seleukeia ile Ktesiphon'u yağmaladı ve bir saldırı düzenleyerek Media'ya girdi. İS 165 yılının sonlarına doğru Edessa ve Nisibis ele geçirildi. Zorlu bir mücadeleden sonra Dura-Europos kalıcı olarak Roma kontrolüne girdi. Ancak Roma ordusunda yayılan veba salgını İS 166'da geri çekilmeye neden oldu¹²⁷⁵.

Septimius Severus yönetiminde Suriye Eyaleti'nin, güneyi Syria Phoenice ve kuzeyi Syria Koele olarak ikiye ayrıldı. Bir legatın görevlendirildiği, merkezi Tyre olan Syria Phoenice'de Legio III Gallica görev yaptı. Consullük eyaleti olarak düzenlenen ve merkezi Laodicea olan Coele Suriye'de ise Legio IV Scythica ve Legio XVI Flavia görevlendirildi. Her iki eyaletin merkezi için *Ius Italicum* uygulandı. Bu düzenleme ile Antakya cezalandırıldı¹²⁷⁶. Septimius Severus İS 193'te iktidarı ele geçirdikten sonra iç savaşın yıkımını telafi etmek amacıyla Doğu'da iki sefer başlattı¹²⁷⁷. İS 195'te Mezopotamya'yı işgal etti ve Osroene eyaletini kurdu. İS 197'deki saldırı ile Seleukeia ele geçirildi ve Ktesiphon yağmalandı. Kuzeyde Mezopotamya'nın küçük bir kısmında Roma'nın Mezopotamya Eyaleti'ni kurdu. Severus I-II-III Parthicae adı ile üç yeni lejyon oluşturdu. Bunların ikisi Mezopotamya'da konuşlandırıldı. Mezopotamya'daki iki lejyon Roma'nın bölgedeki askeri varlığını daha da artırdı. Ancak daha sonraki seferler başarısızdı. Büyük İskender'e öykünen Caracalla İS 216'da, Armenia sorunu ile ilişkili olarak başlayan Adiabene seferinden dönüşünde Karrhai'de suikasta uğradı¹²⁷⁸. Alexander Severus'un İS 232'deki Mezopotamya seferi de aynı şekilde başarısızdı¹²⁷⁹.

İS 220'lerden itibaren, Pers siyasi mirasını sürdüren, Parthların yerini Sasaniler aldı. Sasaniler ile Roma ilişkisi, Roma açısından daha zorlu bir evreye girdi. Bu dönemde de Suriye Eyaleti Sasaniler tarafından istila edildi. Ancak Sasanilerin Euphrates'in batısına kesin bir şekilde yerleşme istekleri olmadı. Parthlar gibi Sasanilerin de sınır kabul ettiği Euphrates, Romalılar tarafından sınır olarak görülmedi. Yine de Roma'nın Mezopotamya'daki yayılcı politikasına karşın Sasaniler Romalıları Euphrates Irmağının doğusunda istemediler¹²⁸⁰.

Sonuç

Suriye sahip olduğu değerli tarım arazilerinin yanı sıra Akdeniz kıyısındaki liman kentleri, kuzey-güney ve doğu yönündeki ticaret yolları ve Euphrates'den doğuya ulaşım sağlaması ile politik ve stratejik olarak Anadolu, Mısır ve Mezopotamya arasında önemli bir bölgeydi. Seleukosların

¹²⁷⁵ Schlude, *Politics of Peace*, 166-167.

¹²⁷⁶ Anthony Birley, *Septimus Severus*, Routledge, London 1999, 114.

¹²⁷⁷ Brian Campbell, *Warfare and Society in Imperial Rome, 31 BC-AD 280* (London: Routledge, 2002), 15.

¹²⁷⁸ Cassius Dio, *Historia Roman.*, (LXXIX. 5).

¹²⁷⁹ William V. Harris, *Roman Power: A Thousand Years of Empire*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 120-121; Isaac, *The Limits of Empire*, 30.

¹²⁸⁰ Isaac, *The Limits of Empire*, 31-32.

merkezi yönetim alanı olan Suriye, Seleukoslar ile Ptolemaioslar arasında uzun süreli ve tekrarlayan yıpratıcı savaşlarda savaş alanı oldu. Seleukosların yıkılış sürecinde de bölgesel güçlerin mücadele alanına döndü. Romalıların gelişi ve eyalet yönetimi ile Seleukosların önceki yönetim alanında yapılan düzenlemeler bölgedeki politik yapının temeli oldu. Suriye eyalet olarak düzenlendi. Roma'nın doğu sınırında önemli bir garnizon olan Suriye Eyaleti doğu savunması ile birlikte geniş bir bölgenin güvenliğinden de sorumluydu. Pompeius, Seleukos yönetim alanında bulunan krallık ve prenslikleri (bağımlı krallıkları) ittifak ilişkisi içinde Roma imperiumuna dâhil ettiğinden Suriye legatları eyalet yönetimi dışında Yakındoğu'daki bu devletlerden de sorumluydu.

Roma'nın doğudaki en önemli askeri üssü olarak düzenlenen Suriye'nin Roma'nın gelişi ile beklediği düzen ve istikrar umudu gerçekleşmedi. Roma iç savaşları ve Parth istilası Suriye'yi olumsuz bir şekilde etkiledi. Buna karşın Augustus döneminin barış ve refah etkisi Suriye'de de görüldü. Ancak Nero yönetimindeki Roma-Parth savaşlarından sınır eyaleti olarak olumsuz etkilendi. Roma'nın doğudaki başlıca sorunu Armenia ile ilişkili olan Roma-Parthia mücadelesiydi. Roma'nın doğu savunmasında Armenia, bağımlı bir krallık olarak Roma-Parthia ilişkilerinde mücadele alanına döndü. Roma'nın Armenia tahtına kendi adaylarını oturtma politikası Armenia tahtında Parth-Arsak soyundan aristokratların oturması ile içinden çıkılmaz bir hal aldı ve Armenia, uzun bir süre Roma ile Parthia arasına bir satranç tahtasına döndü. Roma'nın Armenia üzerindeki ısrarı hem bölgesel prestijini sürdürmek hem de bir dünya devleti olma ideali ile ilişkilendirilebilir. Augustus'un sınır anlaşmasına rağmen Romalılar, Parthların aksine Euphrates'i sınır olarak görmediler. Roma'nın yayılmacı politikası ve Parthia'yı tehdit olarak algılamaması bu tavırlarında belirleyiciydi. Ancak Nero'dan itibaren Parthia tehdit olarak algılanmaya başlandı. Vespasianus zamanında doğuda sınır anlayışı değişti. Sınır güvenliği tamamen eyaletlerin sorumluluğuna alındı ve lejyon kaleleri ile tahkim edildi. Traianus'tan itibaren, Hadrianus ve Antoninus Pius dışındaki Roma imparatorları doğuda daha yayılmacı bir politika izlediler. Ancak Roma, fetih veya istila kabiliyetine sahip olmasına rağmen Euphrates'in doğusunda ele geçirilen yerleri elde tutacak insan kaynağına sahip değildi. Roma açısından yıpratıcı ve ağır maliyeti olan seferlerin lejyonlar dışındaki insan kaynağı ve lojistik desteği genellikle Suriye Eyaleti'nden sağlandı. Suriye, Roma'nın Yakındoğu politikasını uyguladığı eyaletti. Bu nedenle Roma Suriye'si doğuda seferlerin yapıldığı dönemlerde sadece askeri değil aynı zamanda idari bir merkez oldu.

Günümüzde Suriye Ülkesi bulunduğu coğrafyanın jeostratejik avantajlarını ve dezavantajlarını hala sahiptir. Suriye, Güneybatı Asya ve Yakındoğu olarak isimlendirilen coğrafyanın etkin bir üyesidir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de bu coğrafi konumu sebebiyle, dünya siyasetinde yer alır. Özellikle, Soğuk Savaş sonrası büyük güçler için önemli bir müttefikti. Bunun en önemli sebebi, kuzeyde Türkiye ile güneyde petrol zengini Arap Yarımadası arasındaki bağlantıyı sağlaması ve doğudan batıya Irak- Mısır arasındaki geçişi sağlayan ana yolu meydana getirmesidir. Yakındoğu'da önemli bir kavşak olması burada aynı zamanda kültürel akışı da sağlamıştır.

Bibliyografya

- Altinel, Tolga Savaş. “Soyun Önemi Bağlamında Yahudi-Haşmoni Krallığı ve Vaftizci Yahya”. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 52 (Haziran 2017), 115-138. <https://doi.org/10.15370/maruifd.333532>
- Augustus, *Monumentum Ancyranum*. çev. Ç. Dürüşken (Ankara Anıtı). İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2009.
- Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri*. çev. J. C. Rolfe (*History*). I-III. Cambridge: Loeb, 1939-1950.
- Appianus, *Historia Romana*. çev. H. White (Roman History). I-IV. London: Loeb, 1912-1913.
- Birley, Anthony. *Septimius Severus*. London: Routledge, 1999.
- Bouchier, E.S. *Syria as a Roman Province*, Oxford: B. H. Blackwell, 1916.
- Braund, David C. *Rome and the Friendly King: The Character of the Client Kingship*. London-New York: Croom Helm-St. Martin's Press, 1984.
- Bowersock, Glen W. *Roman Arabia*. Cambridge-London: Harvard University Press, 1983.
- Bryce, Trevor. *Ancient Syria: A Three Thousand Year History*. New York: Oxford University Press, 2014.
- Campbell, Brian. *Warfare and Society in Imperial Rome, 31 BC–AD 280*. London: Routledge, 2002.
- Cassius Dio, *Historia Romana*. çev. E. Cary (Dio's Roman History). New York: Loeb, 1914-1970.
- Cicero, *Oratio pro L. Flacco*. çev. C. Macdonald (Pro Flacco). Cambridge: Loeb, 1976.
- Cornell, Tim. "The end of Roman imperial expansion." *War and society in the Roman world*. ed. John Rich-Graham Shipley, London: Routledge, 1993.
- Debevoise, Neilson C. *A Political History of Parthia*. New York: Greenwood Press, 1968.
- Edwell, Peter M. *Between Rome and Persia: The Middle Euphrates Mesopotamia and Palmyra Under Roman Control*. London: Routledge, 2008.
- Edwell, Peter. "The Euphrates as a Boundary between Rome and Parthia in the Late Republic and Early Empire". *Antichthon* 47 (2013), 191-206. <https://doi.org/10.1017/S0066477400000332>
- Elton, Hugh. *Frontiers of the Roman Empire*. Bloomington: Indiana University Press, 1996.
- Gates, C. *Ancient Cities-The archaeology of urban life in the Ancient Near East and Egypt, Greece, and Rome*. London: Routledge, 2011.
- Glanville, Downey. *A History of Antioch in Syria: From Seleucus to the Arab Conquest*. Princeton University Press, Princeton 1961.
- Grainger, John D. *The Cities of Seleukid Syria*. Oxford: Clarendon Press, 1990.
- Grainger, John D. *Syrian Influences in the Roman Empire to AD 300*. London: Routledge, 2018.
- Gruen, E. S. "The Expansion of The Empire Under Augustus" *The Cambridge Ancient History-The Augustan Empire, 43 B.C-A.D. 69*. ed. Alan K. Bowman vd. X./147-197. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Harrer, G. A. *Studies in the History of the Roman Province of Syria*. Princeton: University Press, 1951.
- Harris, William V. *Roman Power: A Thousand Years of Empire*. Cambridge: Cambridge University Press 2019.
- Herodotos, *Historiae*. çev. A. D. Godley (The Persian Wars). I-IV. Cambridge: Loeb, 1920-1925.
- Isaac, Benjamin H. *The Limits of Empire: The Roman Army in the East*. rev. ed., Oxford: Clarendon Press, 1992.
- Iulius Caesar, *Bellum Civile*. ed. J. Enderson, çev. A.G. Peskett (Civil Wars). I-III. London: Loeb, 2001.
- Ulpianus, *Digesta*. ed. ve çev. Alan Watson (The digest of Justinian). I-IV. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1998.
- Jones, A. H. M. *The Cities of the Eastern Roman Provinces*. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press, 1971.
- Josephus, *Antiquitates Judaicae*. çev. H. St. J. Thackeray vd. (Jewish Antiquities). I-IX. Cambridge: Loeb, 1930-1965.
- Josephus, *Bellum Judaicum*. çev. H. St. J. Thackeray (The Jewish War). I-III. Cambridge: Loeb, 1927-1928.
- Kara, Ülkü. "Geç Antik Çağ Amphoralarında Görülen Yazıt ve Mühürler Işığında Annona Sistemi: LRA 1, LRA 2, LRA 3 ve Zeest 80". *ADergi* 2 (Ekim 2021), 65-79. <https://doi.org/10.51493/egearkeoloji.840265>

- Kaya, M.A. "Anadolu'da Roma Egemenliği ve Pompeius'un Siyasal Düzenlemeleri". *Tarih İncelemeleri Dergisi* XIII (1998), 163-173.
- Kaya, M.A. "Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İ.Ö. 92-İ.S.4). *Tarih İncelemeleri Dergisi* XIX/1 (2004), 73-86.
- Lightfoot, C. S. "Trajan's Parthian War and the Fourth-Century Perspective". *The Journal of Roman Studies* 80 (1990), 115-126. <https://doi.org/10.2307/300283>
- Levick, Barbara. *Vespasian*. London: Routledge, 1999.
- Levick, Barbara. *Tiberius the Politician*, rev. ed. London: Routledge, 1999.
- Livius, *Ab Urbe Condita*. çev. B. O. Forster vd. ed. T. E. Page vd. (From the Founding of the City). London: Loeb, 1926-1951.
- Livius, *Periochae*. ed. T.E. Page (Livy's Summaries-From the Founding of the city). London: Loeb, 1952.
- Magie, D. *Roman Rule in Asia Minor to the End of Third Century after Christ*. Princeton: Princeton University Press, 1950.
- Malalas (John), *Chronographia*. çev. Elizabeth Jeffreys vd. (The Chronicle of John Malalas). Melbourne: University of Sydney, 1986.
- Mattern-Parkes, Susan P. "The Defeat of Crassus and the Just War", *Classical Association of the Atlantic States*. 96/4 (2003), 387-396. <https://doi.org/10.2307/4352789>
- Marciak, Michał. *Sophene Gordyene and Adiabene: Three Regna Minora of Northern Mesopotamia between East and West*. Leiden: Brill, 2017.
- Millar, Fergus. *The Roman near East, 31 B.C.-A.D. 337*. Cambridge: Harvard University Press, 1993.
- Mitford, Timothy B. "Cappadocia and Armenia Minor: Historical Setting of the Limes." *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, ed. H. Temporini vd. II/7/2/ 1169-1228. Berlin-New York: De Gruyter, 1980.
- Musti, D. "Syria and The East" *The Cambridge Ancient History, The Hellenistic World*, ed. F. Walbank vd. VII/1/ 175-220. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Plinius, *Naturalis Historia*. çev. H. Rackham (Natural History), London: Loeb, 1961.
- Plutarkhos, *Bioi Paralleloï*. çev. B. Perin (Plurach's Lives), London: Loeb, 1932-1967.
- Plutarkhos, *Marcus Antonius*, çev. M. Özaktürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- Pollard, Nigel. *Soldiers, Cities, and Civilians in Roman Syria*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2000.
- Ravlinson, M. A. G. *Altıncı Büyük Doğu Hakanlığı-Parth İhanlığı*. (çev. S. Ülker), İstanbul: Teknografik Matbaacılık, 1988.
- Rose, C. B. "The Parthians in Augustan Rome". *American Journal of Archaeology* 109/1 (2005), 21-75. <https://doi.org/10.3764/aja.109.1.21>
- Sands, Percy Cooper. *The Client Princes of the Roman Empire under the Republic*. Cambridge: The University Press, 1908.
- Sartre, Maurice. "Syria and Arabia". *The Cambridge Ancient History, The High Empire, AD 70-192*. ed. Alan K. Bowman vd. XI/635-663. Cambridge University Press, Cambridge 2000.
- Schlude, Jason M. *Rome Parthia and the Politics of Peace: The Origins of War in the Ancient Middle East*. Abingdon Oxon: Routledge, 2020.
- Schwartz, Seth. *Josephus and Judaeon Politics*. Leiden-New York: E.J. Brill, 1990.
- Shehadeh, Lamia Rustum. "The name of Syria in ancient and modern usage". *The Origins of Syrian Nationhood-Histories, Pioneers and Identity*. ed. Adel Beshara 17-29. London: Routledge 2011.
- Sherk, Robert K. "Roman Galatia: The Governors from 25 BC to AD 114". *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, ed. H. Temporini vd. II/7/2/ 954-1052. Berlin-New York: De Gruyter, 1980.
- Sherwin-White, A. N. *Roman Foreign Policy in the East 168 B.C. to A.D. 1*. London: Duckworth, 1984.
- Sherwin-White, A.N. "Lucullus, Pompey and the East". *The Cambridge Ancient History, The Last Age of the Roman Republic, 146-43 BC*. ed. J. A. Crook vd. IX/229-273. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Smallwood, E. Mary. *The Jews under Roman Rule: From Pompey to Diocletian*. Leiden: Brill, 1976.
- Strabon, *Geographika*. çev. Horace Leonard Jones (Geography). I-VII. Cambridge: Loeb, 1917-1932.
- Suetonius, *Oniki Caesarın Yaşamı*. çev. F. Telatar-G. Özaktürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.
- Sullivan, Richard D. *Near Eastern Royalty and Rome, 100-30 BC*. London: University of Toronto Press, 1990.
- Tacitus, *Historiae*, çev. K. Wellesley (The Histories). London: Penguin Classics, 1976.
- Taşdöner, K. "Romalı Triumvir Marcus Antonius'un Anadolu'da Siyasi Düzenlemeleri". *D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*. 31/51 (2012), 209-236. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000514
- Taşdöner, K. "İÖ 30-İS 14 Yılları Arasında Roma Mısır'ı: Yönetim, Ordu ve Vergi". *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi* 21 (2019), 137-149. <https://doi.org/10.14520/adyusbd.793388>

van Wijlick, Hendrikus A. M. *Rome and the near Eastern Kingdoms and Principalities, 44-31 BC: A Study of Political Relations During Civil War*. Leiden-Boston: Brill, 2020.

Velleius Paterculus. *Historia Romana*. çev. Frederick W. Shipley (Compendium of Roman History. Res Gestae Divi Augusti). Cambridge: Loeb, 1924.

Whittaker, C. R. "Frontiers". *The Cambridge Ancient History. The High Empire, A.D. 70-192*. ed. Alan K. Bowman vd. XI/293-319. Cambridge: Cambridge University Press, 2000,

Zeev, Miriam. "The Uprisings in the Jewish Diaspora, 116–117". *The Cambridge History of Judaism*. ed. Steven T. Katz, IV/93-104. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Giriş

Suriye’de Mart 2011’den bu yana dünyanın en ciddi insani krizlerinden birisi yaşanmaktadır. Bu krizin yarattığı dev mülteci akını ise birinci derecede komşu ülkelere yöneldi. Nisan 2011’den Aralık 2016’ya kadar Türkiye’ye Suriyeli ve diğer ülkelere olmak üzere 4,5 milyonu aşkın mülteci geldi¹²⁸¹. Bunların yaklaşık bir milyonu 2014-2015-2016’da başka ülkelere geçmiş olsalar da 2016 sonu itibari ile Türkiye’de 3,1-3,2 milyonu Suriyeli, geri kalanı ise Afganistan, Irak, Pakistan gibi ülkelere gelen toplam 3,5 milyon civarında mülteci bulunmaktadır. Yani beş buçuk yılda Türkiye, nüfusunun % 4’ünü aşan bir sayıda mülteci almıştır¹²⁸². Türkiye’nin tarihinde yaşadığı bu büyük insani krizin birinci derecedeki muhatabı ise yerel yönetimler olmuştur. Zira Türkiye’deki mültecilerin sadece 255 bini, yani % 8’i mülteci kamplarında bulunurken geri kalan mülteciler “kent mülteci” olarak Türk toplumu ile birlikte yaşamaktadırlar¹²⁸³.

Başta belediyeler olmak üzere yerel yönetimlerin mültecilerin sorunları ile ilgilenmesi, bunlara çözüm bulmaları ve günlük hayatın sorunsuz, huzur içinde devam edebilmesi için özel çaba sarf etmeleri gereği ortaya çıkmıştır. Yıllardır bu dev krizin bugüne kadar neredeyse hiç sorun yaşanmadan günümüze kadar gelmesinde, Yerel Yönetim birimlerinin titiz ve fedakârca çalışmalarının katkısı son derece büyüktür. Zira kamplarda AFAD tarafından sağlanan hizmetlere benzer hizmetler, (çok istisnai ve geçici süreli uygulamalar dışında) kamp dışı alanlarda sağlanmamaktadır.

Yerel yönetimler ise hem yetki hem de kaynak bakımından çok ciddi engellere rağmen, bir anda nüfuslarına eklenen çok ciddi sayılardaki mültecilere hizmet vermek durumunda kalmışlardır. Türkiye’de Belediyeler Yasası’nın belediye hizmetlerini “hemşerilik hukuku” gibi yoruma açık bir esnekliğe rağmen temelde “vatandaş” ile sınırlandırması, belediyeler için ciddi bir yetki sorununu gündeme getirmekte, bazı belediyeler, mülteciler için yapacakları hizmetlerin mali denetimde sorun açmasından endişe etmektedirler.

Daha da önemlisi, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi gibi bir kurum, son yıllarda okullar, sağlık kurumları gibi kendi iş tanımlarında olmayan kurumları da açmak zorunda kalmıştır. Belediyelerin ikinci büyük sorunu ise mali kapasitedir. Belediyelere merkezi bütçeden verilen kaynak, geniş itibarıyla vatandaş sayısına göre belirlenmektedir. Bu bakımdan kentinizde yaşayan ve bulunan durumun doğası gereği yerleşik bir vatandaştan daha fazla maliyet çıkarması ihtimali olan

---

* Gaziantep İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, msysalih27@gmail.com, 0 (505) 617 99 42.

1281 T.C Acil ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD), Türkiye’deki Suriyelilerin Demografik Görünümü, Yaşam Koşulları ve Gelecek Beklentilerine Yönelik Saha Araştırması, Ankara, 2017, s. 11.

1282 ERDOĞAN, Murat, Suriyeliler Barometresi 2019: Suriyeliler ile Uyum İçinde Yaşamın Çerçevesi, Orion Kitabevi, Ankara 2020, ss. 20-21.

1283 ERDOĞAN, Murat, TÜRKİYE’DEKİ Suriyeli Mülteciler, Konrad Adenauer Stiftung, Ankara, 2019, s. 7.

on binlerce, Gaziantep örneğinde olduğu gibi yüz binlerce kişiye hizmet verilmesi için hiçbir ilave destek alınmamaktadır. Oysa pek çok Avrupa ülkesinde, yerel yönetimlere vatandaşa verilen destek miktarının da üzerinde bir destek verilmektedir.

Göç Olgusu;

Göç'e, kültür ve dil açısından değişik anlamlar yüklemek mümkündür. İnsanoğlunun doğumundan ölümüne kadar yaşam mücadelesinde ona eşlik eden bir olgu olması bu anlamların temelini oluşturur. Göç olgusuna değişik bilimsel açılardan bakabiliriz ki bunlar içerisinde en önemlisi sosyolojik açıdır. Her zaman yaşamımızın bir parçası olmuş olan Göç; sosyoloji, toplumsal hareketlilik biçimlerini, gelişmeyi, çatışmayı, kalkınma ve değişim ile ilgili kavramların başında gelmektedir. En sade anlatımıyla bir ailenin, bir grubun yeri-yurdu, eş-dost, çocuk ile bir yerden başka bir yere hicret etmesi, yani yer değiştirmesi olayıdır. Bu nedenle Göç; insanların coğrafi, ekonomik ve sosyo-politik nedenlerle yer değiştirmesi ile fiile ve fiilin bitiminde etkileri devam eden bir süreci ifade eder¹²⁸⁴.

Göç; bireylerin ya da grupların bir yerden başka bir yere gitmeleri ve gidilen yerde yaşamlarını sürdürmesi olarak tanımlanabilir. Kısaca zaman içinde tüm toplumları ilgilendiren bir olgu olup, çeşitli nedenlere bağlı olarak değişik biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Serbest, kitlesel, yöneltilmiş, zorunlu göç başlıkları altında toplanabilir. Bu bağlamda Dış Göç; zorunlu veya diğer bir deyişle dayatılmış göç günümüz dünyasında tüm siyasi haritaları yeni politikalara yönelten sınıf olarak görülmektedir¹²⁸⁵. İç Göç ise, insanların serbest, kitlesel, yöneltilmiş veya zorunlu nedenlerden dolayı kente gelmeleri, yerleşme amaçları, giderek başka sorunları da doğurmaktadır. Bunların başında konut, iş bulma gibi ekonomik sorunlarla kent toplumu ile uyum, kentleşme gibi sosyal ve kültürel süreçler gelmektedir¹²⁸⁶.

Birçok ülkeyi yeni politikalara yönelten Suriye savaşı nedeniyle göç edenlerin sığındıkları kentlere uyum süreçleri, ekonomik ve sosyo-kültürel etkileri olmuştur. Bu durumdan en çok etkilenen sınır kentlerinin başında aynı zamanda bölgede geçiş güzergâhı olarak kullanılan 'Gaziantep' kenti; özelinde iyi bir örnek oluşturmuş, yerel yönetimlerin çabası ve kamu kuruluşlarının kolektif çalışmalarının kente nasıl nefes aldığının iyi bir örneği haline gelmiştir.

Yaşam savaşı sonucu göç edip mülteci olarak; kente gelmesi, yerleşmesi, iş bulması yeterli olmamaktadır. İş gücü anlamında bu kitlenin büyümesi ucuz işgücü manasında sanayi kesimini memnun ederken, bu kişilerin kentin sosyo-kültürel özelliklerini sindirmesi ve kendilerini kente ait hissetmesi yönündeki problemleri önemli bir toplumsal sorunu beraberinde getirmiştir.

¹²⁸⁴ GÜNEŞ, Fatime, "Göç, Yoksulluk Ve Sosyal Politika", Türkiye'de İç Göçün Sosyo-Ekonomik Sonuçları ve Adana Özelinde Değerlendirmesi, Adana, 2012, s.184.

¹²⁸⁵ BAKLACICIOĞLU Nurcan Özgür, Dış Politika ve Göç Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçlerde Arnavutlar (1920-1990), Derin Yayınları, İstanbul, 2010, s.131.

¹²⁸⁶ AKKAYA Bahadır, Uluslararası Göç Hukuku ve Türkiye'nin Göç Stratejisi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, 2019, s.6.

Yapılan incelemeler sonucu, Suriyeli göçmenlerin belli konulara uyum sağlamada çok fazla zorluk yaşamadıkları görünse de, göçmenlerin geçici misafir olmaktan çıkıp kalıcı duruma geçtikleri algısı birçok ekonomik ve sosyo-kültürel sorunla karşı karşıya kalmasının yanında kent halkı üzerinde de farklı etkilere neden olmuştur.

Suriye’de çıkan iç savaş nedeniyle meydana gelen göç dalgasından, Gaziantep kentinde yaşayanların ekonomik ve sosyo-kültürel açıdan nasıl etkilendiklerine dikkat çekilmesinde fayda vardır.

Uluslararası göç olgusu, özellikle Suriyeli mülteci akını sebebiyle, Türkiye’de siyasi ve sosyal açıdan önemli bir gündem maddesi olmaya devam ederken bu konu Yerel Yönetimleri de ilgilendiren ve zorlayan bir hal almıştır. Göç olgusunu parçalar halinde değerlendirmek çözüm noktasında daha yararlı sonuçlar doğurabilir.

1-Tecrübeli olan ülkelerin bilgileri ışığında uluslararası Devletlerin ve Yerel Yönetimlerin ne tür bir rolünün olması gerektiği konusudur.

2-Türkiye’nin göç ile ilgili durumu veya ne kadar hazırlıklı olduğu ve Yerel Yönetimlerin ne ölçüde etkili olduğu, yapılması gerekenler konusu da ne ölçüde yetkili olduğu konusudur.

3-Uluslararası göç konusunda Yerel Yönetimlerin ne tür stratejileri geliştirebilecekleri ve nasıl fırsata çevirebilecekleri mevzuu gelmektedir. Kaleme alınan bu çalışmada, göç politikasını oluşturan temel unsurları oluşturarak bu düşünceler ışığında ülkemizde göç olgusu ile ilgili olarak söylem ve eylemlerin nasıl değişmesi gerektiği ve bu minvalde Yerel Yönetimler (Belediyeler) için birtakım gözlemler ve tavsiyeler sıralanmıştır.

Türkiye’de Uluslararası Göç Olgusu;

Güney sınırlarımızdan gelen mülteci akını ülkemizin en önemli gündem maddelerinden birisini oluşturmaktadır. Son yıllarda ülkemizde siyasî ve idarî yönetimin mülteci konusunda geçmişe nazaran daha profesyonel ve insani bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. Bu yaklaşımın en önemli göstergesi, 2013 yılında 6458 Sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununun¹²⁸⁷ kabul edilmesi ve bu düzenleme sonucunda, 2014 yılında İçişleri Bakanlığı bünyesinde Göç İdaresi Genel Müdürlüğü’nün¹²⁸⁸ kurulması olmuştur.

Uluslararası göçün, ülke için fayda sağlayacak şekilde yönetilmesi arzusu ve arayışı birçok temel siyaset belgelerine de yansımıştır. Geçmişte daha ziyade insan hakları savunucularının idealist

---

¹²⁸⁷ Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu, Erişim Linki <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Tutanak?BirlesimSiraNo=21924&Tur=B&BaslangicSayfa=1&BitisSayfa=1>, Erişim Tarihi: 13. 09. 2022.

¹²⁸⁸ Göç İdaresi Genel Başkanlığı, Erişim Linki: <https://www.goc.gov.tr/baskanligin-gorevleri>, Erişim Tarihi: 13. 09. 2022.

söylemleri olarak algılanabilecek türden ilerici ve olumlu tezler, devletin birçok siyasi ve üst düzey organlarınca veya yetkililerince de ifade edilmeye başlanmıştır.

Bu olumlu ortamdan yararlanarak; ülkemizin ekonomisine destek sağlayacak etkin bir göç yönetiminin oluşturulması temel amaç olmalıdır. Jeopolitik konumundan dolayı oluşacak göç hareketlerinde, gelişen, süreklilik sağlayan ve büyüyen ekonomik gücümüz, ekonomik istikrarımız, ülkemize bir çekim oluştururken, diğer yandan yer aldığımız bölgede devam eden savaşlar, siyasi istikrarsızlıklar, ülkemize yönelik göçü karşımıza çıkarmaktadır.

Yakın zamana kadar transit ülke olarak bilinen ülkemiz, göç hareketleri açısından hedef ülke konumuna da gelmiştir. Ayrıca ülkemizin beşeri ve fiziksel altyapısının güçlendirilmesi için Göç sonucu gelen kişilerin ülkemizde kalması amacıyla gerekli düzenlemelerin yapılması gerekir. Bunu yaparken, “ülkenin ekonomik ve sosyal yapısını destekleyecek şekilde seçici bir yaklaşımla nitelikli yabancı işgücü kalıcı hale getirilmelidir.”

Üst düzey siyasî yetkililerden olumlu söylemler olmasına rağmen, kamu idarelerinde ve özellikle yerel yönetimlerde, ifade edilen yüksek hedeflere ulaşılması için uluslararası göç olgusunun ve onun yansımalarının ne şekilde ele alınması gerektiği, bu sürecin tüm taraflar için olumlu sonuçlar için ne tür stratejilere ihtiyaç duyulduğu ve zaman içinde nasıl muamele edilmesi gerektiği konusunda net bir görüş ve eylem bütünlüğü görülmemektedir.

Gaziantep gibi sınır kenti olan yerlerde, yoğun mülteci göçünün yol açtığı meseleler ve kamuoyunda zaman içerisinde bu göçün; “sorun” ve “yük” olarak algılanması, karar vericileri kısa vadede ve tepkisel tutum takınmaya sevk edebilmekte, uzun vadede ise provakatif yaklaşımların, özellikle de Yerel Yöneticilerin zor durumda kalmasını sağlamakta ve yönlendirici olmasını engellemektedir. Göç olgusunun Gaziantep gibi sınır ve büyük şehirlerde yoğunlaşması, Yerel Yönetimleri de bu konu üzerinde düşünmeye, bunun için çeşitli çözümleri üretmeye veya bazı tedbirleri almaya zorladığı aşikârdır.

Öte yandan Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (UNHCR) ve Uluslararası Göç Örgütü (IOM) olmak üzere, uluslararası kurumlar ve kuruluşlar da artık Türkiye’de Yerel Yönetimleri çözüm ortağı olarak görmek istemektedir. Bu nedenle Gaziantep Büyükşehir Belediyesi; Gaziantep’te, yani tek bir kentte, toplamda tüm Avrupa ülkelerinden daha fazla olan Mülteciler ile ilgili nasıl çalışmalar yaptığına dair sunumlarını hayretler içinde takip ettiklerine şahit olduk. Gaziantep Büyükşehir Belediyesi kurumsal olarak, Yerel Yönetimlerin bu duruma nasıl yaklaşımları gerektiği hususunda bir dizi konferans, seminer veya etkinlikler yapmışlardır.

Bu bağlamda, özellikle mülteciler ile ilgili olarak Yerel Yönetimlerin nasıl bir yol izlemeleri ve ne tür yerel politikaları geliştirmeleri gerektiği mevzuu hem ehemmiyet kazanmakta hem de aciliyet arz etmektedir. Gelişmiş ülkelerdeki tecrübelerin ışığında uluslararası göç konusunda Yerel Yönetimlerin ne gibi bir rolünün olması gerektiği konusu ele alınmalıdır. Sonrasında, Gaziantep gibi

şehirlerin tecrübeleri çerçevesinde Türkiye’de bu alandaki durumun ne olduğu, belediyelerin ne ölçüde etkili ve etkili olduğu konusu ve nelerin yapılması gerektiği konusu değerlendirilmelidir.

Ayrıca bu alanda etkinlikleri tartışılrsa da çok önemli ulusal ve uluslararası kuruluşlar vardır; Uluslararası Göç Örgütü (IOM), Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, Marmara Belediyeler Birliği, üniversiteler ve Yerel Yönetimlerden Gaziantep Büyükşehir Belediyesi sayılabilecek kuruluşlardan bir kısmını oluşturmaktadır.

Türkiye’de Yaşayan Suriyeli Sığınmacılar;

Suriye’de uzun süren iç savaş sadece Suriye’yi değil Suriye’ye komşu olan Türkiye, Ürdün ve Lübnan gibi ülkeleri de büyük ölçüde etkilemiştir. Milyonlarca insan bu iç savaş nedeniyle ülkelerinden, Suriye’ye komşu ülkelere, oradan da Avrupa ülkelerine göç etmek zorunda kalmıştır.

Göç Yönetiminde Gaziantep Modeli;

Suriye Krizi, Dünya’nın II. Dünya Savaşı sonrası yaşadığı en büyük insanlık dramı olarak tarihe geçti. Yaşanan çatışmalar sonrası on binlerce kişi yaşamını yitirirken, milyonlarca kişi yaşadığı yerleri terk etmek zorunda kaldı. Yaşanan insani kriz sonrası canlarını kurtarmak için sınırlara gelen insanlara Türkiye sırt dönmedi. Nisan 2011 tarihinde, 252 kişilik ilk grubun giriş yapmasından itibaren Türkiye, yüz binlerce misafire kapılarını açmış ve günümüz itibarıyla 3 milyonu aşan Suriyeli misafir ülkemize sığınmış durumdadır.

TÜİK verilerine göre 2012 yılı Gaziantep nüfusu 1.800.000 kişi olarak tespit edilmiş ve 2023 projeksiyonu olarak ise 2.257.278 kişi olarak öngörülmüştür. Ancak 2017 yılı başında kentte yaşayan Suriyeliler ile birlikte toplam nüfus 2.300.000’i aşarak ve neredeyse 2023 projeksiyonunu geçmiştir¹²⁸⁹. Bu beklenmeyen ve hızlı nüfus artışı sadece sosyal hizmetlere olan talebi arttırmamıştır. Sosyal yardımların yanı sıra içme suyu, kanalizasyon, çevre sağlığı, konut, park ve yeşil alanlar, ulaşım, sağlık hizmetleri, katı atık yönetim eğitim gibi alanlarda da ihtiyacı ve talebi arttırmıştır.

Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, bu taleplere ve ihtiyaçlara cevap verebilmek adına geleneksel görev tanımının dışına çıkarak; eğitim, sağlık hizmetleri, istihdam, sosyal uyum alanlarında da çalışmaya başlamış bulunmaktadır.

Suriye Krizi’ne yönelik çalışmalar, önceleri acil müdahale ve insani yardım temelli iken; artık kapasite geliştirme ve toplumsal kalkınmaya yönelik çalışmalar yürütülmektedir. Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, şehirde olan Suriyeli misafirlere hizmet sunarken Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarından ayırmadan insan hakları ve sosyal adalet ilkelerini temel alan bir yaklaşımla hareket etmektedir.

¹²⁸⁹Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Erişim Linki: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Nufus-ve-Demografi-109>, Erişim Tarihi: 12. 09. 2022.

Suriye Krizi'nin etkilerini en çok yaşayan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki 5 il (Gaziantep, Kilis, Şanlıurfa, Mardin, Adıyaman) 1 milyonu aşkın Suriyeli nüfusu ağırlıyor ve buna Hatay ve Kahramanmaraş'taki nüfusu da eklediğimizde 1,45 milyon Suriyeli, yani Türkiye'nin ağırladığı Suriyeli nüfusun yarısı bu bölgede bulunuyor¹²⁹⁰. Artan Suriyeli nüfus ile birlikte barınma, enerji, ulaşım, sosyal donatı alanları gibi kentsel altyapıya yönelik baskılar artıyor, gerek katı atık yönetimi, atık su arıtma, içme suyu temini, ulaştırma ve toplu taşıma gibi hizmetlere erişim konusunda başta belediyeler olmak üzere diğer kamu kurumları eğitim, sağlık gibi hizmetlere erişim konusunda talebi karşılayamaz hale geliyor. Bunlara yerel işgücü piyasaları üzerindeki etkileri ve sosyo-kültürel etkileri de eklediğimizde hem Suriyeli nüfus hem de yerel nüfus açısından sorunlar büyüyor.

Bu sorunlara cevap verebilmek adına Belediyelerin kısa-orta ve uzun vadeli etkin bir planlama yapması, çalışmalarını mikro-mezzo ve makro seviyeye yayması gerekmektedir.

Gaziantep'in şehir nüfusuna eklenen 400.000 Suriyeli şehrin toplam nüfusunun yaklaşık %20'sini oluşturmaktadır. Bir anda artan bu nüfusa karşın Belediye hizmetlerinin sunulamamasının her iki toplum arasında çatışma ve gerilime neden olacağı çok açıktır. Bu sebeple Gaziantep Büyükşehir Belediyesi'nin her iki toplumun huzur ve refah içinde yaşayacağı önlemleri almak, hizmetlerini bu bağlamda yapılandırmak en önemli önceliğidir.

Gaziantep Büyükşehir Belediyesinin Göç Politikası;

Sosyal adalet ve insan haklarını temel alan insani bir yaklaşımdır. Çatışmalara mahal vermeyecek ve gerilimi azaltacak bir yaklaşıma odaklanarak hem mültecilerin hem de yerel vatandaşların refah seviyesini arttıracak çalışmalar yürütülmektedir. Gaziantep Büyükşehir Belediyesi yaptığı çalışmaları bir iyilik olarak değil, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi temelinde uluslararası ve insani bir sorumluluk olarak kabul etmektedir.

Göç insanlık tarihi kadar eskidir. Tarihte birçok önemli olayın başlangıcı olmuş, halen devam etmekte ve gelecekte de devam edecektir. Artık tüm dünyanın anlaması gereken; göç olgusunun çözülmesi gereken bir problemden ziyade, yönetilmesi gereken bir gerçeklik olduğudur.

Gaziantep Büyükşehir Belediyesi bu insanların sınırları istedikleri için değil, zorunda kaldıkları için geçtiğinin bilinciyle hareket etmektedir. Bu sebeple, ülkemiz bazı ülkelerin yaptığı gibi aksine, sınırları korumak yerine insanları ve kendi insanlığımızı korumaktadır. Bunun dünyayı yaşanacak daha güzel bir yer haline getireceğine inanmaktadır.

Gaziantep Büyükşehir Belediyesi yürüttüğü bu hizmetlerin, toplumsal barışı, huzuru ve refahı sağlama noktasında önemli olduğunu, her iki toplumun çatışma yaşamadan adil şartlarda yaşama imkanını desteklediği düşüncesi ile hareket etmektedir. Sonuç olarak şehir nüfusuna eklenen 400.000 Suriyelinin toplumsal olaylara ve suça karışma durumunun çok düşük olması, her iki toplumun

¹²⁹⁰Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Erişim Linki: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Nufus-ve-Demografi-109>, Erişim Tarihi: 12. 09. 2022.

birbirini kabul etmesi ve ortak yaşam becerilerini geliştirmiş olması, yapılan çalışmaların önemini göstermekte ve çalışmalarını daha da arttırarak yürütme çabasıdadır. Belediyenin yürüttüğü çalışmalar ‘Göç Yönetiminde Gaziantep Modeli’ olarak kabul görmeye başlamıştır.

Gaziantep Büyükşehir Belediyesinin Geçici Koruma Altındaki Suriyelilere Yönelik Sunduğu Hizmetler

Göçmen İşleri Şube Müdürlüğü

Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, bünyesinde kurumsal kapasiteyi arttırmak ve göç yönetimini sağlamak adına Türkiye’de bir belediyenin kurmuş olduğu ilk ve tek müdürlük olan Göçmen İşleri Şube Müdürlüğü kurulmuştur. Göçmen İşleri Şube Müdürlüğünün kurulmasındaki amaç;

- İnsan hakları ve sosyal adalet temelinde etkin sosyal hizmet sunumu yapmak,
- Belediyemizin Suriyeliler ile çalışan birimleri arasında koordinasyonu sağlamak,
- Uluslararası kurumlar, üniversiteler ve sivil toplum kuruluşlarıyla iş birliği yapılmasını sağlamak,
- İhtiyaç odaklı projeler üretip yürütmektir.

Bu amaçlar doğrultusunda 2016 yılı Ocak ayında kurulan Müdürlüğümüz sürekli artan kapasite ve gelişen bir anlayış ile hizmetleri yürütmekte, orta ve uzun vadeli planlamaları yapmaktadır.

Suriyeli Misafirler Bilgi Ve Eğitim Merkezi

Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, Krizin hemen başında kayıp nesil oluşmaması ve çocukların eğitim hayatından mahrum kalmaması adına, Belediye bünyesinde 2 adet Suriyeli Bilgi ve Eğitim Merkezi kurulmuştur. Milli Eğitim Bakanlığı 2012 yılında hizmete başlayan bu merkezleri model olarak almış ve 2014 yılında Geçici Eğitim Merkezi adıyla ülke genelinde yaygınlaştırmıştır. Günümüz itibarıyla geçici eğitim merkezi statüsünde hizmet veren okullarında, maddi imkânı kısıtlı, bu sebeple okula erişim şansı olmayan çocuklara ulaşmak hedeflemektedir. Çoğunluğu ailesini kaybetmiş olan bu çocukların, ulaşım, kırtasiye ve kıyafet dâhil tüm eğitim giderleri Belediye tarafından karşılanmaktadır.

Ensar Toplum Merkezi

Suriyeli misafirlere yönelik; çeşitli alanlarda (hukuk, sağlık, istihdam, eğitim, sosyal hizmetler, kültürel ve sportif faaliyetler) rehberlik ve danışmanlık hizmeti sunulması ve bilgilendirici seminerler düzenlenmesi amacıyla kurulmuştur.

Gaziantep Büyükşehir Belediyesi; kadın ve çocuklara yönelik eğitim, spor, sosyal kültürel faaliyetler alanında hizmet vermekte, TÖMER, İngilizce, Türkçe, Arapça kursları, temel dersler,

uzakdoğu sporları, futbol, basketbol, ampute basketbol takımı, badminton, jimnastik, resim dersi, fotoğrafçılık, çocuk kulübü, bilgisayar ve teknoloji kursu alanlarında hizmet vermekte, kurduğu alan çalışması ekibi ile (outreach) incinebilir ve dezavantajlı ailelere ulaşmaktadır.

Suriyeli gönüllü eğitimciler hem Suriyeli hem de Türk çocuklara hizmet vermekte, mültecilerin de sorumluluk almasıyla sosyal uyum noktasında önemli bir adım atılmaktadır.

Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Toplum Merkezi

Belediye ve Mavi Hilal Vakfı ortaklığında hizmet veren merkezimizde Suriyeli ve Türklere yönelik;

- Danışmanlık Hizmetleri (Yasal haklar, Sağlık, Eğitim, Yönlendirme)
- Cep sineması (Türk – Arap filmlerinden iyi örneklerin belirli zamanlarda sergilenmesi)
- Çamaşırhane
- Hobi Sanat Kursları (Mozaik, Resim, Model Maket Yapımı, Takı Tasarımı, Drama Kursları, Müzik)
- Çocuk Dostu Alan Yaratılması
- Çocuklar ve kadınlar için PSS aktiviteleri
- Kafe kütüphane hizmetleri devam etmektedir.

Sada Kadın Gelişim ve Dayanışma Merkezi

Sadece kadınlara yönelik hizmet veren merkezimizde, çeşitli mesleki eğitim kursları, dil kursları, psiko-sosyal destek grupları yer almakta, bilgilendirme toplantıları düzenlenmektedir. Çocuklara yönelik oluşturulan çocuk dostu alanda çocuklar yaşlarına uygun eğitimler almaktadır.

Gizem Doğan Yaşayarak Öğrenme Merkezi

Gaziantep'te orman içinde kurulmuş olan bu merkezimizde, eğitim salonları, macera parkı ve ahşap konaklama evleri bulunmaktadır. Çocuklara yönelik rekabete değil, işbirliğine dayalı parkurlarda eğitimler verilmekte, Suriyeli ve Türk çocukların kaynaşması, birlikte zaman geçirmesi için eğitim faaliyetleri ile sosyal aktiviteler düzenlenmektedir. Merkezde yatılı kamp imkânı bulunmakta, özellikle sosyal olanaklara erişim şansı olmayan çocuklara ulaşılmakta ve hizmetlerden faydalanması sağlanmaktadır.

Sosyal Araştırma Merkezi (SARMER)

Ölçemediğın bir şeyi yönetemezsin şiarından yola çıkarak kurulan Sosyal Araştırma Merkezi ile Gaziantep'teki tüm mahallelerde (sosyo-ekonomik yönden dezavantajlılar başta olmak üzere) tek tek hane ziyareti yapılarak, şehrin sosyal risk haritasını çıkarmaya yönelik bir çalışma

yürütülmektedir. Bu çalışma tüm Gaziantep halkına hitap etmekte, Suriyeli ailelerin de verileri ayrıca rapor edilmektedir. Şu ana kadar yaklaşık 3.000'i aşkın Suriyeli aileye ulaşılmıştır.

Elde edilen verilerle bölgesel ihtiyaç analizi yapılmakta, sınırlı kaynakların en iyi şekilde kullanılması hedeflenmektedir. Ayrıca acil olarak yardıma ihtiyaç duyan ailelere yönelik çalışma yürütülmektedir.

Gaziantep Sanat ve Meslek Edindirme Kursları (GASMEK)

Belediyeye bağlı olarak il ve ilçe merkezlerinde tüm vatandaşlara hizmet veren 36 adet GASMEK Merkezi bulunmaktadır. Suriyeli misafirler bu merkezlerden; sanat ve meslek kursları ile dil eğitimi alanlarında hizmet almaktadır. Böylelikle Suriyeli misafirler daha iyi şartlarda istihdam olanağına kavuşacak ve toplumsal uyum süreci daha da hızlanacaktır.

Kadın Sığınma Evi

Şiddet mağduru Suriyeli ve Türk Kadınlar ile çocukları merkezimizde sunulan barınma, psiko-sosyal destek ve danışmanlık hizmetinden faydalanmaktadır. Ayrıca çocuk gelinlerle mücadeleye yönelik proje yürütülmektedir.

Sosyal Yardımlar

Yardıma ihtiyaç duyan Suriyeli Misafirlere, insan onuruna yakışır bir şekilde, Sosyal Belediyeciliğin gereği olarak yaşam kalitelerini arttırmaya yönelik sosyal yardımlar yapılmaktadır. Temel ihtiyacı olan bir kısım Suriyeli ailelere insani yardımlar yapılmaktadır.

Gıda yardımı, kitap seti, aşevi hizmeti, oyuncak, kıyafet ve ayakkabı, battaniye, spor kıyafeti, halı ve kanepe dağıtımı yapılmakta ayrıca 3 adet aşevimizde günde 5.000 porsiyon yemek dağıtımı yapılmaktadır.

Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Göçmen İşleri Şube Müdürlüğü Tarafından Yürütülmekte Olan Projeler;

Belediye olarak Suriyeli Misafirlere yönelik çeşitli projeler yürütmekte, ulusal ve uluslararası toplantılara katılarak şehrimizi ve ülkemizi temsil etmekte ayrıca bölgedeki deneyimlerimizi paylaşmaktayız.

Yapılacak plan ve politikalar; Suriyeli misafirlerin kalıcı olacağı durumu göz önünde tutularak kısa-orta-uzun vadeli ve mikro-mezzo makro düzeyde yapılandırılmaktadır.

1. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Suriye Krizinin Etkilerinin Azaltılması Projesi (UNDP)

Proje kapsamında öncelikle sanayi ve hizmet sektörüne yönelik mesleki eğitimler verilerek, Suriyeli nüfusun temel yaşam ve mesleki becerilerinin geliştirilmesi, Türkçe dil becerilerinin

geliştirilmesi, iş bulma şanslarının artırılması ve geçimlerine kısa ve uzun vadede destek olunması hedefleniyor.

Proje kapsamında hedef; geçici koruma altındaki 3.000 Suriyeli'ye yaşam becerileri ve dil eğitimleri ve 1.200 Suriyeli'ye de hizmet sektörüne yönelik eğitimler verilmesidir.

2. Çocuk İstismarı ve Çocuk Yaşta Evliliklerle Mücadele Projesi (UNICEF)

Gaziantep Büyükşehir Belediyesi ile Birleşmiş Milletler Çocuk Fonu (UNICEF) arasında çocuk yaşta evliliklerin önlenmesi ve çocuk evliliklerine yerel yanıtın güçlendirilmesi amacıyla, 2016-2017 dönemini kapsayan iki yıllık bir çalışma planı imzalanmıştır.

Bu çalışma ile Gaziantep'te yaşayan, en dezavantajlı kesimlerden kız ve erkek çocukları da dâhil olmak üzere tüm çocuklar için eşitliğin sağlanması ve kız çocuklarının toplumsal ve ekonomik yaşamdan uzaklaştırılmasına sebep olan engellerin ortadan kaldırılması amacıyla, 18 yaşından önce yapılan evliliklerin önlenmesi ve evlendirilmiş çocuklara ihtiyaçları olan desteğin sağlanması hedeflenmektedir.

3. Suriyeli Misafirlerin Eğitim ve Sosyo-Ekonomik Kazanımlarının Arttırılması Yoluyla Toplumsal Entegrasyonlarının Geliştirilmesi Projesi (GELECEĞİN EĞİTİMİ DERNEĞİ-GED)

Geleceğin Eğitimi Derneği (GED) ile Suriyeli Misafirlerin Eğitimine Yönelik İş Birliği Protokolü imzalanmıştır. Bu proje ile Suriyeli göçmenlere yönelik;

- Dil Eğitimi
- Kurumsal Kapasitenin Arttırılması
- Mesleki Eğitim
- Psiko-sosyal Destek ve İletişim Becerileri
- Yasal Düzenlemeler Hakkında bilgilendirme konularında faaliyetler düzenlenmektedir.

4. Geçim Fırsatları, Ulaşım Hizmetleri ve Güçlendirilmiş Belediye Hizmetleri Yoluyla Türkiye'deki Suriyeli Mültecilere Destek Verme Projesi (ULUSLARARSI GÖÇ ÖRGÜTÜ - IOM)

Proje Kapsamında iki bileşenli bir çalışma yürütülecektir.

a. Gaziantep'teki göçmen ve mültecilere hizmet verme.

• Çocuklar için informal eğitim (dil kursları, fotoğrafçılık ve tiyatro dersleri ve resim odaları ve kütüphane tesisleri dahil), güvenli çocuk sahaları, spor, psiko-sosyal destek ve sosyal ve kültürel etkinlikler sunmak üzere Ensar Toplum Merkezi'ne ve 2 (iki) informal eğitim merkezine aynı yardım (yenilemeler ve ekipman dahil) sağlama.

b. Mültecilerin toplum içine katılmalarına yardımcı olma ve sosyal uyumu destekleme

- Ev sahibi topluluğun temsilcilerinin katılımı ve katılımın mobilizasyonu platformu olarak Mülteci Komitesi/Konseyleri kurma.
- İlçe kamu kuruluşları, belediyeler ve sivil toplum kuruluşları arasında etkili hizmet temini, göçmen ve mültecilerin hakları ve yerel entegrasyon mekanizmaları konusunda etkili yaklaşım ve uygulamalar konusunda bilgi ve deneyim paylaşımını iyileştirmek üzere hassaslaştırma oturumları yapma.
- Sosyal uyum düzeyini belirlemek ve her bir spesifik muhitte yapılacak sosyal uyum faaliyetleri hakkında bilgilendirmek için çatışma etkenlerini belirlemek için araştırma ve anketler yapma.
- Belediyelerin program ve faaliyetlerini desteklemek için Mülteci Komitesi/Komisyonlarıyla üç aylık topluluk toplantıları yapma.
- Kültürler arası öğrenme, çatışma yönetimi ve göçmenler, mülteciler ve ev sahibi topluluklara yönelik barış eğitimine ilişkin eğitimler verme.
- Seçilen yerel kamu hizmet sağlayıcıları ve belediyelerin sosyal işçileri ile koordinasyon içinde yürütölmek üzere mülteciler ve ev sahibi topluluk arasında topluluk kurma faaliyetleri (spor faaliyetleri, annelik grupları) yürütme.
- Göçmenler ve mülteciler için Türkiye’de yaşama ve çalışma haklarını açıklayan ve spesifik topluluklarda ve müdürlüklerde dağıtılacak olan bilgi paketlerini oluşturma ve bilgilendirme kampanyalarını yürütme.

5. Çocuklar İçin Sportif Eğitime Destek Projesi (Türkiye Milli Olimpiyat Komitesi)

Proje kapsamında, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi bünyesinde bulunan Ensar Toplum Merkezi’nde bir salonu spor yapmak için uygun bir hale getirip, yaş gruplarına uygun malzemelerle donatarak, merkeze eğitime gelen ve çoğunluğu Suriyeli olan çocukların hem spor yolu ile kaynaşmalarını sağlamak hem de fiziksel olarak daha sağlıklı yetişmelerine katkıda bulunmak amaçlanmaktadır.

Proje kapsamında yaşları 6-12 arasında değişen yaklaşık 300 çocuk, onlar için özel olarak hazırlanan eğitim salonunda eğitim alacaktır.

6. Yüreğinden Güç Alanlar Projesi (Hayal Ortakları Derneği-YGA)

Gaziantep Büyükşehir Belediyesi ile Hayal Ortakları Derneği arasında koruyucu ve önleyici faaliyetler gerçekleştirmek ve Gaziantep’te koruma ve bakım altında bulunan 12-14 yaş gurubu çocukların özgüvenli, donanımlı ve geleceğin sosyal bilinçli liderleri olarak yetiştirilmesi amacı ile eğitim almalarını sağlamaktır.

Proje kapsamında geleceğin liderlerinin yetiştirilmesi hedeflenmektedir. Engelli, Yetim ve Göçmen çocuklara yönelik uygulanan projede liderlik eğitimleri verilmekte ve gelişimleri takip edilmektedir.

7. Suriyeli Mülteciler ve Ev Sahibi Topluluklar İçin Eğitim Programı Projesi (GIZ - Alman İşbirliği Kalkınma Teşkilatı)

Proje 4 büyük bileşenden oluşacaktır. Bunlar;

Ulaşım Desteği

Belediyenin talebi üzerine ve Suriyeli çocukların Gaziantep ilinin eğitim sistemine daha iyi şekilde erişmesini ve özellikle Gaziantep Ortak Akıl Platformu Geçici Eğitim Merkezi'nde (GEM) derslere katılmasını sağlamak amacıyla, GIZ, belli dönemlerde okuldan uzak bölgelerde yaşayan Suriyeli çocuklar için ulaşım hizmeti sağlayarak Belediyenin çalışmalarını destekleyecektir.

Toplum Merkezleri ve Geçici Eğitim Merkezinin İyileştirilmesi

Belediyenin talebi üzerine, GIZ, aşağıdaki yapısal destek önlemlerini sağlayacaktır:

- Gaziantep'teki Münir Onat Çocuk ve Gençlik Merkezi için; mutfak ve yemekhane tesisi ve yangın merdiveninin kurulması ve bir hobi odası ve çay köşesinin yapılması.
- Gaziantep'teki Ensar Toplum Merkezi için; asma tavan dâhil olmak üzere çatının onarımı ve toplantı salonundaki zeminin yeniden yapılması. Binanın dışına spor tesislerinin inşa edilmesi ve bir prefabrik mutfak kurulması.
- Gaziantep'teki Gizem Doğan Yaşayarak Öğrenme Merkezi için; ana binanın tadilatı ve genişletilmesi, 16 barınağın yeniden yapılması, çok fonksiyonlu binanın rekonstrüksiyonu, kamp alanının yeni inşası ve tırmanma duvarının ıslahı.
- GEM Gaziantep Ortak Akıl Platformu için; ısıtma tesisatının yeniden yapılması.

Eğitim Faaliyetleri

Belediyenin talebi üzerine, GIZ, bu Mutabakat Anlaşması'nda belirtilen muhtelif yerlerde yapılan çeşitli eğitim faaliyetleriyle ilgili destek sağlayacaktır. Örnek olarak verilen ayrıca, adı verilen Toplum Merkezleri ile Geçici Eğitim Merkezi arasında verimli bir bağ kurulmasını sağlamalıdır. Aşağıda gerektiğinde yenileri eklenebilecek örneklerin bir listesi verilmektedir:

- Dil kursları,
- Bilgisayar kursları,
- Telafi dersleri,
- Çocuklar, gençler ve merkez personeli için muhtelif eğitimler,

- Okul destek kursları,
- GIZ eğitimli çoğaltıcı tarafından yürütülen faaliyetler,
- Çeşitli spor ve kültür faaliyetleri.

Temel fikir, Suriye ve Türkiye'nin gençlerini, onlara hem mülteciler hem de bölge sakinlerinin menfaatine olacak şekilde sosyal bütünleşme fikrine hizmet ederek, kaynaşma şansı sunup, onları bir araya getirmektir. Belirtilen çeşitli halk odaklı eğitim faaliyetleri, temel olarak iki tarafa da fayda sağlamak üzere sosyal bütünleşmeyi güçlendirmektedir. Uzun vadede benimsenen hedef ise, Suriyeli mülteciler ve ev sahibi toplulukların birlikte yaşamasından faydalanacak şekilde yerel toplumların kültürlerarası eğitim ve etkinlik kapasitelerini geliştirmektir.

Eğitim Materyalleri ve Eğitim Araçları

Belediyenin talebi üzerine, GEM Gaziantep Ortak Akıl Platformu, Ensar Toplum Merkezi ve Münir Onat Çocuk ve Gençlik Merkezi'nde okul yılı boyunca okul takımları, sırt çantaları ve kırtasiye malzemeleri dâhil olmak üzere eğitim faaliyetleri ve öğrenme ekipmanları için gereken genel materyallerle ilgili destek sağlayacaktır.

8. Sosyal Destek Programları ile Göçün Etkilerinin Azaltılması ve Sosyal Uyumun Sağlanması Projesi (Uluslararası Mavi Hilal Derneği - IBC)

Gaziantep Büyükşehir Belediyesi ile Uluslararası Mavi Hilal İnsani Yardım ve Kalkınma Vakfı arasında Suriye göçünün etkilerinin azaltılması amacıyla düzenlenecek eğitimler, etkinlikler, koruyucu ve önleyici faaliyetler ile sosyal uyum ve toplumsal kabul noktasındaki ortak işbirliğine yönelik protokol imzalandı.

Protokol kapsamında;

Mavi Hilal Vakfı tarafından 4 katlı bir bina kiralanmış olup, bu merkezde yapılacak aktiviteler şöyledir;

- Suriyeliler için Danışmanlık Hizmetleri (Yasal haklar, Sağlık, Eğitim, Yönlendirme)
- Cep sineması (Türk – Arap filmlerinden iyi örneklerin belirli zamanlarda sergilenmesi)
- Çamaşırhane
- Hobi Sanat Kursları (Mozaik, Resim, Model Maket Yapımı, Takı Tasarımı, Drama Kursları, Müzik vb.)
- Merkez içerisinde Çocuk Dostu Alan Yaratılması
- PSS aktiviteleri(Çocuklar ve kadınlar için)
- Kafe kütüphane

- Outreach/ Saha Çalışması; sokakta çalışan veya dilendirilen çocuklara yönelik saha çalışması

9. “Türkiye’de Göç Yönetişimi Alanında Etkileşimli Toplumsal Bütünleşme Modeli Geliştirilmesi Projesi” (Koç Üniversitesi – Bilkent Üniversitesi)

Koç Üniversitesi, Bilkent Üniversitesi ve Gaziantep Büyükşehir Belediyesi ortaklığında Ulusal bir Göç Politikası ve Örnek Model Oluşturulmasına yönelik TÜBİTAK’a proje önerisi sunuldu ve bu proje ilk basamağı geçti. İkinci basamakta olan projenin geçmesi halinde Gaziantep Büyükşehir Belediyesi pilot projenin saha çalışmalarını yürütecektir.

10. ‘Gaziantep Kadınlara Özel Merkez: Geçim Kaynağı Desteği Sunulması Projesi’ (UN Women)

Proje ile;

- Gaziantep’te kurulacak bir Kadın Merkezi vasıtasıyla, kentte yaşayan Suriyeli ve Gaziantep’li kadınların yardım, hizmetler, mesleki eğitim ve iş imkânlarına erişimini artırmak ve ev sahibi toplumda birlikte yaşama becerilerini güçlendirmek.

- Belli zaman dilimlerinde; mesleki eğitim, Türkçe dil kursu, temel yaşam becerileri geliştirme programları, içirme ve sosyal uyum faaliyetleri yoluyla yaklaşık 400 kadına ulaşmak istenmektedir.

- Bu işbirliği, BM Kadın Birimi’nin Gaziantep şehrinde uygulanacak Barış ve Güvenlik alanındaki faaliyetlerini destekleyecek ve Japon Hükümeti tarafından finanse edilen “Gaziantep Kadınlara Özel Merkez: Geçim Kaynağı Desteği Sunulması” projesi kapsamında yürütülmektedir.

Çalışmaların Amacı;

Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, Göç Yönetimi alanında yaptığı çalışmaların odak noktası; çatışma ve gerilim yaşanmadan, Suriyeli ve Türk her iki toplumun ortak yaşam becerileri geliştirmesi, huzur ve refah içinde yaşamasıdır. Göç olgusu yönetilemediğinde istenmeyen ve geri dönüşü olmayan sonuçlar doğurmaktadır. Tarihe baktığımızda iyi yönetilen ve göçmenlerin potansiyelini ortaya çıkaran ülkelerin gelişmişlik seviyesinin ve refah seviyesinin arttığı görülmüştür. Bu noktada göçü avantaja çevirmek ve bölgenin kalkınmasına katkı vermek için Belediye üstüne düşeni yapmakta, her iki topluma eşit fırsatlar sunarak potansiyellerini ortaya çıkarmak amacıyla çalışmalar yürütmektedir.

Çalışmaların Hedef Kitleleri;

Belediye olarak çalışmalarımızın hedef kitesini şehrimizde yaşayan tüm insanlar oluşturmaktadır. Belediyenin yaklaşımı; hizmetlerin her kim olursa olsun, din, etnik köken, mezhep farkı gözetmeden Suriyeli ve Türkler için erişilebilir olmasıdır. Bu sebeple hizmetler Suriyeli veya Türk olarak ayırım yapmadan her iki topluma ihtiyaçları temelinde sunulmaktadır. Öncelikle dezavantajlı çocuklar, kadınlar, engelli, dul ve yetimler hedef kitleyi oluşturmaktadır.

Çalışmaların Yarattığı Toplumsal Fayda:

Gelişmiş yönetim ile Belediyenin durum ve risk analizleri yaparak kaynaklarını en iyi şekilde ve en çok ihtiyaç duyan bölgelere ayarabilecektir.

Türkler ve Suriyeliler arasında sosyal uyumun geliştirilmesi sağlanarak, toplumun gelişmesi ve potansiyelini ortaya çıkarması sağlanacaktır. Özellikle Belediye tarafından sunulan dil eğitimi ve mesleki eğitim imkânları ile Suriyeli yetişmiş insan gücünün toplumsal üretime geçişi ile hem sosyal yardımlara duyduğu ihtiyaç azalacak, hem de üreten ve topluma destek veren bir kesimin önü açılacaktır. İmkânların sunulması ile kendine yeten bireylerin çoğalması, her iki toplum arasındaki muhtemel çatışmaları da önleyecektir.

Çalışmaların Sürdürülebilirliği:

Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, önceleri insani yardım odaklı ve kısa vadeli planlama ile mülteci krizine cevap veriyorken, zaman geçtikçe durumun kalıcı olduğu, toplumsal kalkınma ve kapasite geliştirmeye yönelik çalışmalara yönelmesi gerektiğini farkına varmış ve bu noktada çalışmalarını temellendirmiştir. Gaziantep, coğrafi konumu, ekonomik ve sosyal imkanları nedeniyle iç göç konusunda da merkez konumundadır. Suriye krizine yönelik yürüttüğü çalışmalar ve kapasite geliştirme, krizin sona ermesinden sonra bitmeden, iç göçe yönelik çalışmalara yönelecek ve uzun vadede toplumsal barışın sağlanması ve aidiyet hissini artırması noktasında etkin rol oynayacaktır.

Çalışmaların Yarattığı Katma Değer:

Gaziantep Büyükşehir Belediyesinin yürüttüğü çalışmalar, insan hakları ve sosyal adalet temelinde her iki topluma sunulmakta ve insanların potansiyellerini ortaya çıkarmaya, çocukların etkin bir eğitim almalarını sağlamaya, toplumsal huzur ve barışın sağlanmasıyla, mutlu nesiller yetiştirilmesine odaklanmaktadır. Kriz sonrası özellikle Birleşmiş Milletler ile birlikte yürüttüğümüz çalışmalar, kurumsal kapasitemizi artırma noktasında bize imkan sağlamakta, daha profesyonel bir kurumsal kimlik kazanmasına yardımcı olmaktadır.

İşbirliği Yapılan Kurumlar, STK'lar:

Daha etkin ve yerinde hizmet verebilmek, ek kaynak elde edebilmek adına hem merkezi yönetimle, sivil toplum kuruluşları (ulusal ve uluslararası), büyükelçilikler hem de Birleşmiş Milletler Ajansları ile çalışmalar yürütmektedir. İş birliği yaptığımız kurumlar;

Gaziantep Valiliği

UNICEF (Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu)

UNDP (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı)

IOM (Uluslararası Göç Örgütü)

UNHCR (Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği)

SGDD-ASAM (Sığınmacı ve Göçmenlerle Dayanışma Derneği)

GIZ (Alman İşbirliği Kalkınma Teşkilatı)

Mavi Hilal Vakfı

Bina İnsan Derneği

ISG (Entegrasyon Strateji Grubu)

ILO (Uluslararası Çalışma Örgütü)

UN-WOMEN (Birleşmiş Milletler Kadın Birimi)

Japonya Büyükelçiliği

Avustralya Büyükelçiliği

Gaziantep Üniversitesi

Koç Üniversitesi

Bilkent Üniversitesi

YGA (Young Guru Academy)

GED (Geleceğin Eğitimi Derneği)

Türkiye Milli Olimpiyat Komitesi

Halk Eğitim Merkezleri

TBB (Türkiye Belediyeler Birliği)

UCLG-MEWA (Birleşmiş Şehirler Yerel Yönetimler)

Sonuç

Suriye krizi Türkiye'yi ve Türk kamu politikalarını önemli ölçüde etkilediğini ve politikalarda önemli değişimlere sebebiyet verdiğini göstermiştir. Özellikle, Suriye krizi ve beraberinde meydana gelen mülteci göçü sağlık, eğitim, güvenlik, istihdam ve topluma entegrasyon gibi birçok sektörde iç politikaları doğrudan etkilemekte ve bu etkileşimin uzun bir süre daha devam edeceği görülmektedir. Türkiye'deki Suriyelilerin büyük bir çoğunluğunun ülkelerindeki çatışma sona erse bile geri dönmeyecekleri tahmin edilmektedir. Bu nedenle, Türkiye'nin Suriyeli mültecilere yönelik mevcut ulusal dengeleri de koruyacak şekilde kısa ve uzun vadeli mikro ve makro düzeyde politikaları hayata geçirmesi zorunluluk olarak görülmektedir.

Suriye krizi sonrası politika sürecinde rol alan gerek vali, kaymakam, il müdürleri, kamp müdürleri, belediye başkanları gibi üst düzey bürokratlar, gerekse kamp çalışanları, belediye çalışanları, sağlık çalışanları, öğretmenler, meslek odaları gibi alt düzey tüm aktörlerin bu kuramsal

çerçeve sınırlı rasyonellik çerçevesinde hareket ettikleri gözlemlenmiştir. Bunun sonucu olarak Suriye krizi; güvenlik, dış politika, düzensiz göç, terörizm, ekonomik maliyet gibi ölçülemeyen birçok belirsizliği içinde barındırdığından, etkili kamu politikalarının yapımı ve uygulanması güçleşmektedir. Sosyal politikalar yalnızca Suriyeliler için değil bu konuyla yakından ilgilenen kamu görevlileri için de uygulanmalıdır. Gerek halkın gerekse bölgede görev yapan kamu görevlilerinin sosyal imkânlarının artırılması gerekmektedir. Suriye sorunu tüm yönleriyle ele alınarak çok yönlü çözümler üretilmelidir. Türkiye'nin mülteci yaklaşımı birçok ülkeden daha farklıdır, başka ülkelerde mülteciler kamplarda tutulup, uluslararası kurumlardan alınan insani yardım ile tüm ihtiyaçlar karşılanırken, Türkiye'de bu durum söz konusu değildir. Yapılan tüm çalışmalar mültecilerin sosyal ve ekonomik yönden bağımsız olmaları desteklenip hareket özgürlüğü tanındığında içinde yaşadığı topluma daha çok katkı sağladığını göstermektedir. Şüphesiz bu yaklaşımın yüksek ev kiralari, işsizlik, sosyo-ekonomik baskılar gibi bazı dezavantajları da vardır. Buna rağmen mültecilerin özgür olması sağlıklı bir geri dönüş içinde önem arz etmektedir.

Dezavantajlıların refah seviyesindeki yükselme toplumun tamamının refah seviyesini yükseltmeye katkı sağlayacaktır. Suriye meselesi acil yardım ile çözülecek bir halden çok daha fazlası olmuş, boyutları değişmiştir. Beraber yaşamak için sosyal hizmetler yeterli olmayacaktır. Temiz su, barınma, atık yönetimi, sağlık hizmetleri, çevre sağlığı, ulaşım, park ve yeşil alanlar ve hijyen de artan nüfus ile birlikte ele alınması gereken önemli konulardır. Sayın Cumhurbaşkanımızın ve hükümetimizin ülke çapında uyguladığı politika, kentimizde de sosyal belediyeçilik anlamında aynı kardeşlikle, aynı istikrarla, aynı ivmeyle hizmetlerimize yansımaya devam edecektir.

Kaynaklar

AKKAYA Bahadır, Uluslararası Göç Hukuku ve Türkiye'nin Göç Stratejisi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, 2019, s.6.

BAKLACICIOĞLU Nurcan Özgür, Dış Politika ve Göç Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçlerde Arnavutlar (1920-1990), Derin Yayınları, İstanbul, 2010, s.131.

ERDOĞAN, Murat, Suriyeliler Barometresi 2019: Suriyeliler ile Uyum İçinde Yaşamın Çerçevesi, Orion Kitabevi, Ankara 2020, ss. 20-21.

ERDOĞAN, Murat, TÜRKİYE'DEKİ Suriyeli Mülteciler, Konrad Adenauer Stiftung, Ankara, 2019, s. 7.

Göç İdaresi Genel Başkanlığı, Erişim Linki: <https://www.goc.gov.tr/baskanligin-gorevleri>, Erişim Tarihi: 13. 09. 2022.

GÜNEŞ, Fatime, "Göç, Yoksulluk Ve Sosyal Politika", Türkiye'de İç Göçün Sosyo-Ekonomik Sonuçları ve Adana Özelinde Değerlendirmesi, Adana, 2012, s.184.

T.C Acil ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD), Türkiye'deki Suriyelilerin Demografik Görünümü, Yaşam Koşulları ve Gelecek Beklentilerine Yönelik Saha Araştırması, Ankara, 2017, s. 11.

Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu, Erişim Linki: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Tutanak?BirllesimSiraNo=21924&Tur=B&BaslangicSayfa=1&BitisSayfa=1>, Erişim Tarihi: 13. 09. 2022.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Erişim Linki: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Nufus-ve-Demografi-109>, Erişim Tarihi: 12. 09. 2022.

Özet

Hız. Peygamber'in vefatından sonra sahâbe-i kiram İslam'ı tebliğ maksadıyla yeryüzünün çeşitli bölgelerine dağıldılar. Bunlardan bir kısmı Arap Yarımadası'nın kuzeyinde yer alan Suriye bölgesine yerleşti. Burada İslam'ı, gelip bölgeye yerleşen yeni Müslümanlara anlatırlarken diğer taraftan da yerli halka tebliğde bulundular. Bölgeye gelen sahâbilerden yaklaşık 372'sinin ismini tesbit edebildik. Bu sahâbiler içinden 24'ü bölgede vali ve komutan olarak görev yapmıştır. Bunun yanında 6'sı âmil, 6'sı da kadı ve İslâm'ı öğretme göreviyle bölgede bulunmuştur. 47'si bölgedeki çeşitli savaşlarda ve Amvas taûnunda şehit düştü. Yerleşenlerden 37'si Dımeşk'a, 60'ı Hıms'a, 13'ü Filistin'e, 4'ü Ürdün'e ve 4'ü de Cezire'ye yerleşti. Sûriye'de hangi merkeze yerleştiği bilinmeyen sahâbî sayısını ise 92 olarak tespit ettik. Bölgede bir müddet kaldığını bildiğimiz sahâbî sayısı da 55'tir. Bunların ekseriyeti fetihlerden sonra bölgeden ayrılan sahâbilerdir. Bölgeye basta Hz. Ömer olmak üzere çok sayıda sahâbî ziyaret gerçekleştirmiştir. Sahâbiler bölgede eğitim-öğretim faaliyetleri gerçekleştirdiler. Bu konuda üç sahâbî ön plana çıkmıştır. Bunlar Ebu'd-Derdâ, Muâz b. Cebel ve Ubâde b. Sâmî'tir. Bölgeye yerleşmiş veya burada bir müddet kalmış olan sahâbiler, tavır ve hareketleriyle çevrelerinde bulunan insanları etkilediler ve onlara örnek oldular. Bölgede İslâm'ın öğretilmesi hususunda en çok camilerden yararlandılar. Camilerde on binlerce talebe yetiştirdiler. Sahâbiler çevrelerinde kenetlenmiş olan Müslüman halkla iç içe yasarken başka din mensuplarını ihmal etmediler. Müslüman idareciler, haklarının korunması konusunda büyük gayret gösterdiler. Onlardan gelen şikâyetleri dinlediler, sorunlarına azami derecede alaka gösterdiler ve huzurlu bir ortamda yasayabilmeleri için oldukça titiz davrandılar. Onların kendi vatanlarından ayrılma sebebi fetih hareketi ve ardından da fethedilen bölgelerde İslâm'ın tebliğ edilmesi düşüncesiyle olmuştur. Suriye bölgesine göç eden sahabiler farklı sebeplerle bölgeye geldiler. Bir kısım sahabe bölgeye vali ve komutan olarak geldiler. Bunun yanı sıra bölgede kadılık ve eğitim-öğretim işinde çalışmak üzere görevlendirilen sahabiler de oldu. Burada amillik (vergi memurluğu) yapan sahabiler de yer aldı. Suriye'ye fetihler amacıyla gelen sahabilerin bir kısmı burada şehit düştü. Şehit düştükleri savaşlar Ecnadeyn, Yermüş ve Fihl savaşları olmuştur. Ayrıca bölgeye gelen sahabiler arasında büyük bir faciaya yol açan Amvas veba salgınında yirmi beş bin kadar kimse hayatını kaybetti. Görüldüğü üzere sahabenin bölgeye göçü farklı sebeplerle olmuş ve bu ilk İslam nesli bölgenin İslamlaşmasında etkili olmuştur. Şunu unutmamak gerekir ki sahabe sadece Şam bölgesine göç etmekle kalmamış, çok uzak coğrafyalara da göç etmiştir. Bundaki temel gaye İslâm'ın yayılmasını sağlamaktır. Bu ve benzeri çalışmalar inanç uğruna göçü anlamak

¹²⁹¹ Bu makale "Sahabe'nin İslam Tebliği (Suriye Bölgesi)" adlı doktora tezimizden üretilmiştir..

* Gaziantep ün. İlahiyat fakültesi

açısından önemlidir. Genç akademisyenler için bu konuda çalışılacak çok konu hazır beklemektedir. Bu çalışmalar inanç uğruna göçün tarihsel arka planını öğrenmemiz açısından da katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sahabe, Suriye, Şam, göç, yerleşme.

Sahabe (Company of Muhammmad) Migration from Medina to Syria

Asbtract

After dying Hz.Prophet (sav) ,the sahabes became scattered various region in the world in order to make notification of Islam. Some of them settled in the Syria region which takes at the North Arab peninsula. They told Islam both the new muslims who have accepted Islam recently and the people who already settled at that region. We could determine approximately 372 the name of the sahabes which came in the region. 24 of them had officiated as governer and commander in the region. In addition, they had situated in the region not only 6 of them as tax collector and 6 of them as muslim judges but also they had thought teaching Islam.v47 of them had falled as martyries at the various wars in the region and Amvas plague. 37 of them Damascus, 60 of them Homs, 13 of them Palestine and 4 of them Jordan and Cezire settled. We could determine 92 number of sahabes who are not being known where part of the Syria they were buried. A short period of time which we know 55 sahabes stayed in the region. Majority of them becomes separated from the region after the conquests. First Hz Ömer (r.a) and many sahabes had performed a visit to the region. Sahabîes had performed education activities in the region . Three sahabes had came up with this subject. These were Abu'd-Derdâ, Muâz b. Cabal and Obâde b. Sâmit. The sahabes, who had settled or stayed a period time in the region, had influenced and exemplified those were around them. They had always performed good manner to people. They had benefitted from mosques mostly in order to educate Islam. They had disciplined and educated thousands students in the mosques. The sahabes had not negligenced and ignored non-muslim who were clamped together with muslim people. The muslim administrator had showed very big effort to protect non-muslim people?s rights. They had listened to the complaints which came from them and taken care of what problems they had with the supreme degree and behaved fastidiously in order to get them tranquil place. The reason for their departure from their homeland was the movement of conquest and then the idea of conveying Islam in the conquered regions. Companions who migrated to the Syrian region came to the region for different reasons. Some Companions came to the region as governors and commanders. In addition to this, there were also Companions who were assigned to work in the region as a judge and in education.

Companions who worked as agents (tax officers) also took place here. Some of the Companions who came to Syria for conquests were martyred here. The wars in which they were martyred were the wars of Ecnadeyn, Yermus and Fihl. In addition, about twenty-five thousand people lost their lives in the Amvas plague epidemic, which caused a great disaster among the Companions who came to the region. As can be seen, the migration of the Companions to the region occurred for different reasons and this first generation of Islam was influential in the Islamization of the region. It should not be forgotten that the Companions not only migrated to the Damascus region, but also migrated to very distant geographies. The main purpose of this was to spread Islam. This and similar studies are important in terms of understanding migration for the sake of faith. For young academics, there are many issues to be studied on this subject. These studies will also contribute to our learning the historical background of migration for the sake of faith.

Key words: Companions, Syria, Damascus, immigration, settlement.

Giriş

Hız. Peygamber (s.a.v)'in vefatından sonra binlerce sahâbi yeryüzünün değişik bölgelerine dağıldılar. En önemli gayeleri insanlara İslâm'ın mesajını ulaştırmaktı. Bu maksatla onbinlerce sahâbî Arabistan topraklarından ayrıldı.¹²⁹² Bu sahâbîlerden bir kısmı fetihlerin ardından Sûriye topraklarına yerleşti. Hız. Peygamber (s.a.v)'in vefatından sonra onun tebliğ misyonunu üstlenen bu insanlar, çoğunluğu Hıristiyan olan bölge halkına İslâm'ı tebliğ etme faaliyetine giriştiler. Kısa zamanda akılları hayrete düşürecek derecede büyük bir başarı sağladılar. Bir taraftan bölge halkını İslâm'a davet ederken diğer taraftan fetihlerle beraber bölgeye yerleşmiş olan yeni nesilleri eğittiler. İslâm'ın bölgede yayılması ve fetihlerin kalıcı olması için bu bölgeye yerleşen sahâbîlerden vali ve komutan olarak görevlendirilenlerin yanında, bazı sahâbîler de İslâm'ı bu topraklarda öğretmekle görevlendirildiler.

Kaynaklarımızda bölgeye gelen sahâbîlerden bilinenler hakkında bazı bilgiler verilmektedir. İbn Sa'd, "Hız. Peygamber (s.a.v)'in Ashâbından Şâm'a(Suriye) Yerleşenler" başlığı altında yüz on üç sahâbî ismi vermiştir.¹²⁹³ Taberî, Yermük savaşına bin sahâbînin katıldığını aktarmıştır. Bunlardan yüzünün Bedir ehlinde olduğunu belirten bir rivayet¹²⁹⁴ ve bunun yanında kaynaklarımızda, "Hız. Peygamber (s.a.v)'i gören on bin göz Sûriye'ye geldi" şeklindeki ifadeler, bölgeye beş bin civarında sahâbînin geldiğini göstermektedir.¹²⁹⁵ Yine bu konuda, "Sadece Süleym kabilesinden dört yüz

---

1292 Sahâbe topluluğunun dağıldığı coğrafya hakkında bk. Hüseyin Akgün, "Sahâbe Coğrafyası", yayınlanmamış yüksek lisans tezi, S.Ü.S.B.E., Sakarya: 1998.

1293 İbn Sa'd, et-Tabakât, VII, 425.

1294 Taberî, Tarih, IV, 59.

1295 İbn Asâkir, I, 327; Nevevî, Ebû Zekeriyya Muhyiddin b. Şeref (676/1277), Tehzibü'l-esmâ ve'l-lügât, Beyrût: trs., I, 171.

sahâbînin Hıms'a yerleştiği" şeklinde bir bilgiye de sahip bulunmaktayız.¹²⁹⁶ Kanaatimizce bölgeye gelen sahâbî sayısı, Taberî'nin verdiği "bin" rakamın çok üstündedir.

Şâm'ın faziletlerine dair eser yazan ve İbnü'l-İmam adıyla tanınan Şemseddin Ahmed b. Muhammed el-Basravî, Sûriye bölgesinde şehit düşen veya burada medfûn bulunan sahâbe sayısının bilinmediğini belirtip bu konuda şunları söylemektedir: "...Şâm topraklarında ehl-i küfürle yapılan savaşlarda veya savaşlardan sonra şehid düşen sahâbîlerin sayısı o kadar çoktur ki, onların sayısını ancak melekler bilirler. Bazılarının mezarı bilinmekle beraber üzerinden asırlar geçtiğinden ekseriyetinin mezarı bilinmemektedir."¹²⁹⁷

Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere bölgeye çok sayıda sahâbî gelmiştir. Fakat onlardan ne kadarının Şâm bölgesindeki şehir veya köylere yerleştiği konusunda kesin bir rakama ulaşmak zordur. Bu sahâbîlerin hemen hepsinin fetih ordularıyla gelen sahâbîler olduğu bilinmektedir. Biz çalışmamızda Sûriye bölgesine geldiği söylenen sahâbîlerden yaklaşık üçyüz yetmiş ikisinin adını tespit edebildik. Bu sahâbîlerin adlarını daha çok, Sûriye bölgesi tarihine dair geniş bir eser yazan İbn Asâkir'in *Tarihu Medineti'd-Dımaşk* isimli eserinden çıkardık.

Bu bölümde, sahâbîlerden ilk önce Sûriye'de valilik, komutanlık, kadılık ve âmillik yapanları, bölgedeki savaşlarda şehid düşenlerden adları bilinenleri, fetihlerden sonra bölgeden ayrılanları, bölgeye yerleşenleri, onların hangi şehir ve merkezlere yerleştiklerini, bölgede bir müddet kalanları ve daha sonra bölgeye ziyaret maksadıyla gelenleri tanıtmaya çalışacağız. Bu sahâbîleri tanıtırken tespit edebildiysek onların İslâm'a girişlerini, Hz. Peygamber (s.a.v)'le beraberliklerini, onunla birlikte iştirak ettikleri savaşları, akabinde de bölgeye gelişlerini, burada fetihler esnasında iştirak ettikleri savaşları ve varsa Hz. Peygamber (s.a.v)'den rivayetlerini vermeye çalıştık.

I. Sûriye'de Valilik ve Komutanlık Yapan Sahâbîler

Sûriye bölgesinde valilik ve komutanlık gibi vazifelerde bulunmuş sahâbîlerin İslâm'ı yaşama ve topluma öncülük/örneklik etme konusundaki faaliyetlerini ileriki bölümlerde ele alacağımızdan burada onların hayatlarıyla ve Sûriye'deki memuriyetleri hakkında kısaca bilgi vereceğiz.

Hız. Ebû Bekir'in bölgeye gönderdiği kumandanlarını aynı zamanda fethedecekleri bölgelere askerî vali olarak atadığı bilinmektedir.¹²⁹⁸ Bu statü, onlara daha rahat hareket etme yetkisi veriyordu. Onlar için bazen "âmil" terimi de kullanılıyordu.¹²⁹⁹ İsimlerini tespit edebildiğimiz komutan valiler şunlardır:

1296 İbn Asâkir, XLVI, 255.

1297 İbnü'l-İmam, s. 62.

1298 Kılıç, Valilik, s. 63.

1299 Hammâş, s. 232.

Ebû Ubeyde b. Cerrâh

Kureyş'in Benû Hâris kolundan olan Ebû Ubeyde Âmir b. Abdullah b. Cerrâh ilk müslümanlardandır. Hem Habeşistan'a hem de Medine'ye yapılan hicretlerde bulunan Ebû Ubeyde Hz. Peygamber (s.a.v)'in yanında bütün savaflara katıldı. Hz. Peygamber (s.a.v) onu Sifu'l-Bahr seriyesine komutan tayin etti. Cennetle müjdelenen on sahâbîden biridir.¹³⁰⁰ Hz. Peygamber (s.a.v) onun hakkında, "Her ümmetin bir güvenilir kimsesi vardır, bu ümmetin güvenilir kimsesi de Ebû Ubeyde b. Cerrâh'tır" buyurmuştur.¹³⁰¹

Sûriye fetih ordularında baş komutanlık yapan Ebû Ubeyde, Hâlid b. Velid'in Sûriye bölgesine intikalinin ardından bir müddet bu görevinden ayrılmış, fakat Hz. Ömer (r.a) halife olunca onu tekrar baş komutan tayin etmiştir.¹³⁰² Sûriye bölgesinde Dımaşk, Hıms, Hama, Lazkiye, Halep, Antakya ve Kudüs başta olmak üzere birçok yerin fethini gerçekleştiren Ebû Ubeyde vefatına kadar fethettiği yerlerin başında vali olarak bulunmuştur.¹³⁰³ 18 (639) yılında Amvâs vebasında hayatını kaybetti. Vefatında elli sekiz yaşındaydı. Remle civarında yer alan Amvâs mevkiine defnedildi.¹³⁰⁴

Sûriye'ye ilk fetih ordularında başkomutan olarak geldiği tarihi (13/634) ve 18 (639) yılında vefat tarihi göz önünde bulundurulduğunda yaklaşık beş yıl kadar bu topraklarda kaldığı söylenebilir. Sûriye'de geçen bütün ömrünü cihada adanmış olan Ebû Ubeyde, Kur'ân'ı ezberlemiş olan sahâbîler arasındadır.¹³⁰⁵ Hz. Peygamber (s.a.v)'den on beş hadis rivayet etmiştir.¹³⁰⁶ Geride evlat bırakmamıştır.

Yezid b. Ebû Süfyan

Mekke liderlerinden Ebû Süfyan'ın oğlu olan Yezid, aile fertleriyle birlikte Mekke'nin fethi sırasında müslüman oldu. Huneyn savaşına katıldı. Hz. Peygamber (s.a.v) onu babasıyla birlikte müellefe-i kulûba dahil ederek Huneyn ganimetlerinden yüz deve verdi. Kısa bir süre sonra onu zekat toplamakla görevlendirdi. Hz. Ebû Bekir, Ebû Süfyan ailesinin en hayırlısı sayılan Yezid'i, Sûriye'ye sevkettiği üç ordudan birine komutan olarak atadı. Yezid, Hz. Ömer (r.a) zamanında Dımaşk'ın

---

1300 Buhârî, Fezâilü's-sahâbe, 22; Müslim, Fezâilü's-sahâbe, 2419; İbn Asâkir, XXV, 435; Ebû Nuaym, Ma'rife, II, 26.

1301 Buhârî, Ashâbu'n-Nebî, 21; Müslim, Fezâilü's-sahâbe, 53; İbnü'l-Cevzî, Sıfâtu's-safve, I, 365. Ebû Ubeyde hakkında geniş bk. Önkâl, "Ebû Ubeyde b. Cerrâh", DİA, X, 249-50.

1302 İbn Sa'd, et-Tabakât, III, 283; Ebû Nuaym, Ma'rife, II, 19; İbnü'l-Cevzî, Sıfâtu's-safve, I, 369; Yâkût, IV, 178; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, I, 166.

1303 İbn Asâkir, XXV, 437.

1304 İbn Sa'd, et-Tabakât, III, 283; VII, 384-5; İbn Asâkir, XXV, 436-7, 488; Ebû Nuaym, Ma'rife, II, 19; İbnü'l-Cevzî, Sıfâtu's-safve, I, 369; Yâkût, IV, 178.

1305 Önkâl, "Ebû Ubeyde b. Cerrâh", DİA, X, 249.

1306 İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd (456/1064), Cevâmiu's-sîre, trc. M.Salih Arı, İstanbul: Çıra Yayınları 2004, s. 263.

fethinden sonra buraya vali olarak atandı.¹³⁰⁷ Bu cephede bulunduğu sırada 18 (639) yılında vuku bulan ve büyük ölçüde insan kaybına yol açan Amvâs taününde şehid oldu.¹³⁰⁸

Hâlid b. Velid

Kureyş'in Mahzûmoğulları kolundan olan Hâlid b. Velid, Kureyş'in en cengaverlerindendi. Bedir, Uhud ve Hendek savaşlarında Mekkeli müşriklerin safında yer aldı.¹³⁰⁹ Hicretin 8. yılı (630) Safer ayında Medine'ye gelerek müslüman oldu.¹³¹⁰ Hz. Peygamber (s.a.v), Mûte savaşında gösterdiği üstün başarısından dolayı ona, "Allâh'ın kılıcı" lakabını vermişti. Rumlar'a karşı yapılan Mûte savaşındaki çarpışmasıyla ilgili olarak, "O gün elimde dokuz kılıç kırıldı" dediği rivayet edilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v)'in yanında Huneyn ve Tebük seferlerine katıldı. Bu savaşlarda üstün başarılar gösterdiği gibi onun vefatından sonra irtidat eden Araplar'a karşı yapılan savaşlarda da üstün başarılar sergiledi. Ardından Hz. Ebû Bekir tarafından Irak'ın fethi için gönderilen orduya baş komutan olarak tayin edildi. Bu bölgede çok sayıda fetihler gerçekleştirdiği sırada halifenin emriyle Sûriye cephesine intikal etti. Bir müddet Sûriye ordularının başkomutanı olarak görev yaptı. Hz. Ömer (r.a) hilafete gelince görevinden azledilen Hâlid, bir asker olarak İslâm ordusunun saflarında Rumlar'a karşı savaşmaya devam etti.¹³¹¹ Hâlid b. Velid 15 (636) yılında komutanlıktan azledildikten sonra hayatının geri kalan kısmını Hıms'ta geçirmiş ve 21(641-642) yılında burada vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir.¹³¹²

Hâlid b. Velid fetih hareketinde yer alan komutanlar arasında farklı bir kişiliğe sahipti. Kumandan olarak serbest hareket eden, savaşlarda Halife'den gelecek olan emirleri beklemeyerek çoğu zaman kendi düşündüğünü uygulamaya koyan biriydi.¹³¹³ Ne var ki, savaşlardaki üstün başarıları hakkında bol malumata sahip olduğumuz bu büyük ve cesur komutan sahâbînin Sûriye'nin Hıms şehrinde geçirdiği yıllar hakkında kaynaklarda her hangi bir bilgi aktarılmamıştır. Bu komutan sahâbî onsekiz hadis rivayet etmiştir.¹³¹⁴

1307 İbn Asâkir, LXV, 239-41.

1308 İbn Sa'd, et-Tabakât, VII, 405-6; İbn Asâkir, LXV, 241; Zehebî, Tarih (Yıl: Hicrî 11-40) s. 179-80; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, I, 168.

1309 İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed, Tarihu's-sahâbe, nşr. Bevrân Dennâvî, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988, s. 85.

1310 Vâkıdî, Kitabu'l-megâzî, II, 745.

1311 Bk. Ya'kûbî, Tarih, II, 138-40; Taberî, Tarih, IV, 83; İbn Sa'd, et-Tabakât, III, 284, VII, 396-7. Azliyle ilgili çeşitli sebepler ileri sürülmektedir. Onun hayatına dair müstakil bir eser yazmış olan Fayda, bu konuyla ilgili haberleri değerlendirdikten sonra Hz. Ömer (r.a)'in Ebû Ubeyde b. Cerrâh gibi aşere-i mübeşşereden olan bir şahsiyetin fetihlerden sonra başlayan İslâmî tebliğ sürecinde Hâlid b. Velid gibi bir kimsenin emri altında bulunmasını doğru bulmadığını, dolayısıyla onu azlettiğini belirtmektedir. Böyle bir hadisede Hâlid'in azlinin ön planda olmadığını asıl maksadın Ebû Ubeyde'nin adının Sûriye bölgesinde ön plana çıkarıldığını ifade etmektedir. Ayrıca bu azlin Hz. Ömer (r.a)'den Hâlid'in şahsına karşı duyulmuş bir antipatiden dolayı gerçekleşmiş olacağına ihtimal vermemektedir. Fayda, Hâlid, s. 436.

1312 Sem'ânî, Ensâb, II, 263; Halife b. Hayyât, Tabakât, I, 42-3; Belâzurî, Fütüh, (Fayda, s. 247); İbnü'l-Cevzî, Sıfâtu's-safve, I, 654.

1313 Bk. Fayda, Hâlid, s. 438.

1314 Bk. Fayda, Hâlid, s. 444.

Muâviye b. Ebû Süfyan

İsmi Sûriye ile bütünleşen bir sahâbîdir. Muâviye'nin Hudeybiye anlaşmasının yapıldığı hicrî 6. yılda müslüman olduğu fakat bunu Mekke'nin fethinde açığa vurduğu belirtilmekle beraber genel kanaat onun Mekke'nin fethinde müslüman olduğudur. Bu yüzden müellefe-i kulûptan sayılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v)'in yanında Huneyn ve Tâif seferlerine katılmış ve Hz. Peygamber (s.a.v) ona ganimetten yüz deve vermişti.¹³¹⁵

Sûriye fetihlerine büyük kardeşi Yezid'in komutasındaki orduyla gelen Muâviye, Ecnâdeyn ve Yermük gibi büyük savaşlara iştirak etmiştir. Ancak isminin bölgede duyulmaya başlaması Ürdün sahillerindeki fetihlerle olmuştur. Bu bölgede bazı fetihler gerçekleştirmiş ve neticede Hz. Ömer (r.a), Ürdün ve civarına onu vali tayin etmiştir.¹³¹⁶

Yezid'in 18 (639) yılında Amvâs taûnunda vefatından sonra Hz. Ömer (r.a), yerine kardeşi Muâviye'yi tayin etti. Fakat yetkisini Dımaşk şehrinin valiliği ve ordu komutanlığıyla sınırlandırdı. Bu esnada Hıms'ta bulunan İyâz b. Ganm'ın vefatı (20/641) Muâviye'ye Sûriye bölgesi başkomutanlığı kapısını açtı. Hz. Ömer (r.a) onu Sûriye bölgesine komutan tayin etti ve Filistin sınırları içerisinde bulunan Askalan ve Gazze civarının fethedilmesini istedi. Muâviye burada üstün başarılar gösterdi ve sahil kesiminde bulunan bütün şehirlerin fethini gerçekleştirdi.¹³¹⁷

Sûriye fetihlerinden sonra Muâviye, Hz. Ömer (r.a)'den Kıbrıs'ın fethi için izin istedi, fakat bu izni alamadı.¹³¹⁸ Çünkü halife, müslümanların deniz savaşlarında tecrübelerinin olmadığını ve bu işin tehlikeli olduğunu düşünüyordu.¹³¹⁹ Muâviye'nin bu arzusu ancak Hz. Osman zamanında gerçekleşti. Hz. Osman'ın Sûriye bölgesi genel valiliğine tayin ettiği Muâviye, Kıbrıs'ın fethi konusunda ısrar edince halife kendisine izin verdi.¹³²⁰ Fakat bu tehlikeli sefer için askerlerin gönüllü olanlarını götürmesini şart koştu. Muâviye zaman kaybetmeden hazırlıklara başladı ve ikiyüz gemiden oluşan ilk deniz filosunu kurdu.¹³²¹ 27 (647) yılında hazırlıklarını tamamlayan ilk İslâm donanması 28'de (648) Kıbrıs'ı fethetti.¹³²²

Muâviye, Hz. Ömer (r.a) ve Osman zamanında Sûriye bölgesinde güzel başarılar elde etmiş ve onların sevgisini kazanmıştı. Yirmi yıl süren bir valilik hayatından sonra Hz. Ali ile iktidar mücadelesine girdi. Hz. Ali'nin vefatından sonra Hz. Hasan'la anlaşarak İslâm devletinin başına halife

---

1315 İbn Sa'd, et-Tabakât, VII, 406-7; Halife b. Hayyât, Tabakât, I, 24; Belâzurî, Ensâb, V, 21; İbn Hazm, Cevâmi', s. 259; Süyûtî, 213; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, I, 270.

1316 Halife b. Hayyât, Tarih, s. 89; Belâzurî, Fütûh, 147; Yâkût, IV, 478.

1317 İbnü'l-Esir, el-Kâmil, II, 399.

1318 Belâzurî, Fütûh, 159.

1319 Aycan, Muâviye, s. 90.

1320 Belâzurî, Fütûh, 159.

1321 Bk. Aycan, Muâviye, s. 93

1322 Halife b. Hayyât, Tarih, s. 92; Kıbrıs'ın fethine hanım sahâbîlerden Muâviye'nin eşi Fahite bint Karza'nın da katıldığı rivayet edilmiştir. Bk. İbn Hacer, el-İsâbe, VIII, 258; Muhammed Saîd Mubeyyez, Mevsûatu hayati's-sahabîyyat, Sûriye: Mektebetü'l-Gazzalî 1990, s. 615.

olarak geçti. Halifeliği de yirmi yıl kadar sürdü.¹³²³ Sûriye’de 60 (679) senesinde yetmiş sekiz yaşında vefat etmiştir.¹³²⁴ Hz. Peygamber (s.a.v)’den 163 hadis rivayet etmiştir.¹³²⁵

İyaz b. Ganm

Ebû Saîd İyaz b. Ganm el-Fihri, Hudeybiye anlaşmasından önce müslüman oldu. Irak ve Sûriye fetihlerine de katıldı. Ancak o, daha çok Cezire’deki fetihleriyle meşhur olmuştur. Yermük savaşında süvari birliklerini komuta etmiş ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh’ın vefatı sırasında Cezire, Hıms ve Kınnesrîn’de komutanlık ve valilik görevlerinde bulunmuştur. Bu göreve gelmesi Ebû Ubeyde’nin vasiyetiyle gerçekleşmişti. Ebû Ubeyde bunu Hz. Ömer (r.a)’e danışmadan yapmıştı. Bunu öğrenen Hz. Ömer (r.a) İyaz’a dokunmamış ve görevine devam etmesi haberini göndermişti. Bu görevini iki yıl kadar sürdürdü. Çok geçmeden Hıms’ta 20 (640-641) yılında altmış yaşındayken vefat etti. Vefatı esnasında ne malı ne de kimseye bir borcu vardı. Hz. Peygamber (s.a.v)’den sadece bir hadis rivayet etmiştir.¹³²⁶

Şürahbil b. Hasene

Ebû Abdullah Şürahbil b. Abdullah b. Muta’, daha çok annesine nisbetle Şürahbil b. Hasene şeklinde meşhur olmuştur. Ancak Hasene’nin, annesi olmayıp onu evlatlık alan biri olduğu söylenmektedir. Onun Ebû Vâsile künyesini taşıdığı da zikredilmektedir.¹³²⁷ İlk müslümanlardan olup Habeşistan’a hicret eden sahâbiler arasındadır. Resûlullah (s.a.v)’la birlikte savaşlara iştirak etmiştir.¹³²⁸

Hz. Ebû Bekir’in Sûriye’nin fethine gönderdiği orduda komutan olarak tayin edilenlerden olan Şürahbil, başkomutan Ebû Ubeyde b. Cerrâh’ın emriyle Ürdün bölgesini savaş yoluyla fethetmiş ve Ürdün halkıyla musalaha yapmıştır.¹³²⁹

Hz. Ömer (r.a) zamanında komutanlıktan alınmıştır. Şürahbil bunun kendisinden kaynaklanan bir acziyetten mi olduğunu sorduğunda Hz. Ömer (r.a), öyle olmadığını, ancak kendisinden daha uygun biri bulunduğu için komutanlığına gerek kalmadığını belirtmişti. Sûriye’de komuta o andan itibaren Ebû Ubeyde b. Cerrâh ve Yezid b. Ebû Süfyan’da kaldı. Amr b. Âs ise Mısır’ın fethine gönderildi.¹³³⁰ Şürahbil, Amvâs taününde yetmiş altı yaşındayken şehid düşmüştür.¹³³¹

1323 Süyûtî, s. 213-4.

1324 İbn Sa’d, et-Tabakât, VII, 406-7; Halife b. Hayyât, Tabakât, I, 24; Belâzurî, Ensâb, V, 21.

1325 İbn Hazm, Cevâmi', s. 259.

1326 İbn Sa’d, et-Tabakât, VII, 398; İbn Asâkir, XLVII, 264; Zehebî, A’lamü’n-nübelâ, II, 354; İbnü'l-Cevzî, Sifâtu's-safve, I, 669; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, I, 172; Nevevî, Tehzibü'l-esmâ, II, 43; Muhammed Ragib Halepî, İ'lâm, I, 10. Hakkında geniş bilgi için bk. Asri Çubukçu, “İyaz b. Ganm”, DİA, XXIII, 498.

1327 Bu konuda bk. İbnü'l-Esir, Üsdü'l-gâbe, VI, 325; İbn Hacer, el-İsâbe, VII, 329-30.

1328 İbn Sa’d, et-Tabakât, VII, 393-4; İbn Asâkir, XXII, 467-70.

1329 İbn Manzûr, X, 290.

1330 İbn Sa’d, et-Tabakât, IV, 128; VII, 394; Taberî, Tarih, II, (1987) s. 490; İbn Hacer, el-İsâbe, III, 265-6.

1331 Ya’kûbî, Tarih, II, 150; İbn Sa’d, et-Tabakât, VII, 394; Yâkût, IV, 178; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, I, 169.

Amr b. Âs

Kureyş'in ileri gelenlerinden Âs b. Vâil'in oğlu olan Ebû Abdullah Amr b. Âs es-Sehmî, Mekke'nin fethinden bir yıl önce (8/630) müslüman oldu. Hz. Peygamber (s.a.v) onu 8 (620) yılında Zâtü's-Selâsil seriyyesine komutan olarak tayin etti.¹³³² Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer (r.a) dönemlerinde Sûriye fetihlerinde komutan olarak görevlendirilen Amr, diğer komutanlarla birlikte Ecnâdeyn ve Yermük savaşlarına katıldı ve bir müddet sonra emrindeki birliklerle Filistin'in fethini gerçekleştirdi.¹³³³ ve burada bir müddet vali olarak kaldı. Daha sonra Hz. Ömer (r.a)'den Mısır'ın fethi için izin istedi. İzni alınca 19 (640) senesinde önceden iyi tanıdığı ve cahiliye döneminde ticaret maksadıyla gidip geldiği Mısır üzerine yürüdü. Çok geçmeden burayı da fethetti.¹³³⁴ Mısır valisi olarak görevine devam eden Amr, Hz. Osman zamanında Mısır'a mali işlere bakması için tayin edilen Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'le anlaşamayınca bu görevinden azledildi (27/648). Hz. Ali zamanında ortaya çıkan iç karışıklıklarda Muâviye'nin yanında yer aldı.¹³³⁵ Halifeliği ele geçiren Muâviye tarafından Mısır'a tekrar vali olarak atandı (38/660). 43 (665) yılında vefatına kadar bu görevde kaldı. Mısır'da başarılı icraatlarda bulunan Amr, burada medfundur.¹³³⁶

Askeri ve siyasi kabiliyetiyle meşhur olan Amr b. Âs vefatı esnasında oğlu Abdullah ile konuşurken yaptığı iki hayırlı işten bahsetmiştir. Bunlardan biri Hz. Peygamber (s.a.v)'in sohbetinde bulunmuş olması, diğeri de Sûriye bölgesinde fetihler gerçekleştirmiş olmasıydı.¹³³⁷ İbn Asâkir, Dımaşk'ta ona ait bir evin bulunduğunu belirtmiştir.¹³³⁸ Bu da onun, bir süre orada ikamet ettiğini göstermektedir. Hz. Peygamber (s.a.v)'den 39 hadis rivayet etmiştir.¹³³⁹

Saîd b. Âmir b. Hizyem el-Cumahî el-Kureşî

Hayber'in fethinden önce (6/628) müslüman olan Saîd b. Âmir, bundan kısa bir süre sonra Medine'ye hicret etmiş ve Hz. Peygamber (s.a.v)'in bundan sonraki gazvelerine katılmıştır. Daha sonra Sûriye fetihlerine katılıp Yezid b. Ebû Süfyan'ın yanında savaşmış, Muâviye b. Ebû Süfyan'la birlikte de Kayseriye'nin fethinde bulunmuştur (18/639).¹³⁴⁰ Fetihlerin ardından Hıms'a yerleşti. Burada bir müddet âmillik yaptı. İyaz b. Ganm'in vefatından sonra Hz. Ömer (r.a)'in emriyle Hıms'a

1332 Bk. Önkal , "Amr b. Âs", DİA, III, 80; Kasım Şulul, Hz. Peygamber (s.a.v) Devri Kronolojisi, İstanbul 2003, s. 341.

1333 Bk. İbn Asâkir, LXVI, 109.

1334 Ya'kûbî, Tarih, II, 154; Belâzurî, Ensâb, III, 170.

1335 Belâzurî, Ensâb, III, 170; Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf el-Kindî, Kitabu'l-vulat ve kitabu'l-kudat, Kahire, trs., 7; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, I, 232-3.

1336 Önkal, "Amr b. Âs", DİA, III, 80; Adem Apak, Amr b. Âs, Ankara 2001, s. 132, 192, 264.

1337 Kindî, s. 33; İbn Asâkir, XLVI, 116.

1338 İbn Asâkir, XLVI, 109.

1339 İbn Hazm, Cevâmi', s. 261; İbn Asâkir, XLVI, 109.

1340 İbn Asâkir, XXI, 152.

vali tayin edildi (20/640-641). Bir yıldan az bir süre bu görevde kaldıktan sonra vefat etti.¹³⁴¹ Hz. Peygamber (s.a.v)'den bir hadis rivayet etmiştir.¹³⁴²

Zühd ve takvasıyla meşhur bir vali olan Saîd b. Âmir, Hz. Ömer (r.a)'in takdirini kazanmıştır. Hareketlerinden dolayı onu takdir eden halife böyle bir insanı valiliğe seçtiği için Allâh'a hamdetmiştir. Onun takva ve zühd hayatını ileriki bölümde ele alacağız.

Habib b. Mesleme el-Fihri

Habib b. Mesleme, Kureyş'in Fihri koluna mensuptur. Hz. Peygamber (s.a.v)'in vefatında on iki yaşında olduğu belirtilen Habib, Hz. Ebû Bekir zamanında fetih ordularıyla Sûriye'ye geldi. Yermük savaşına bazı birliklerin komutanı olarak iştirak etti. Fetihlerden sonra Kinnesrîn valiliğine tayin edildi. Fakat burada ne kadar süreyle valilik yaptığı bilinmemektedir. Hz. Ali zamanındaki siyasi hadiselerde Muâviye'nin yanında yer aldı. Muâviye, halifeliliği esnasında onu Ermeniye bölgesine vali tayin etti. 42 (662) senesinde elli yaşlarında orada vefat etti. Savaşlarda gösterdiği kahramanlıklarıyla meşhur olmuş ve Anadolu topraklarına çok sefer düzenlemesinden dolayı kendisine "Habibu'r-Rum" lakabı verilmiştir.¹³⁴³

Umeyr b. Sa'd b. Ubeyd

Evs kabilesinin Benû Amr b. Avf koluna mensuptur. Babası Bedir ehlinden olup Sa'd el-Kârî ismiyle meşhurdur.¹³⁴⁴

Umeyr, Yermük savaşına iştirak etmiş, fetihlerden sonra Hims ve Cezire bölgesinin valisi olan İyaz b. Ganm'ın vefatı üzerine Hz. Ömer (r.a) tarafından Hims'a vali tayin edilmiştir (20/640-641). Valiliği esnasında bölgede mescidler inşa ettirdiği hususunda bilgiler bulunmaktadır.¹³⁴⁵ Hims valiliğini uzun bir müddet yürüttüğü anlaşılan Umeyr, hastalığından dolayı Hz. Osman tarafından valilikten azledilmiş ve Hims, Sûriye genel valisi Muâviye b. Ebû Süfyan'ın yönetimine verilmiştir. Umeyr, bundan sonra Filistin'de adı verilmeyen bir merkezde ev yaptırmış ve orada ikamet etmiştir. Muâviye'nin halifeliliği sırasında vefat ettiği belirtilmiştir.¹³⁴⁶

Saîd b. Zeyd

Kureyş'in Adiy kolundan, ilk müslümanlardan ve aşere-i mübeşşerden olan Saîd, Bedir savaşında Kureyş kervanını gözetlemekle görevlendirilmiştir. Dolayısıyla Hz. Peygamber (s.a.v) onu Bedir ehlinden saymış ve ganimetten pay vermiştir. Daha sonra fetih ordularıyla beraber Sûriye'ye

1341 Halife b. Hayyât, Tabakât, I, 55; İbn Sa'd, et-Tabakât, VII, 398-9; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, I, 173.

1342 İbn Hazm, Cevâmi', s. 294.

1343 İbn Sa'd, et-Tabakât, VII, 409-10; Ya'kûbî, Tarih, II, 168; İbn Abdilber, I, 320-1; İbn Asâkir, XII, 62-82; İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Halep, I, 20; Zehebî, A'lamü'n-nübelâ, III, 188-9.

1344 İbn Sa'd, et-Tabakât, VII, 402; İbnü'l-Cevzî, Sıfâtu's-safve, I, 697.

1345 Taberî, Tarih, IV, 66; Ebû Nuaym, Hilye, I, 247; İbn Asâkir, XLVI, 478; Muhammed Ragıb Halepî, İ'lâm, I, 104.

1346 İbn Asâkir, XLVI, 479-85.

gelerek Yermük savaşına iştirak etti.¹³⁴⁷ Rivayete göre savaş sırasında muhacirlerden oluşan dört birlikten birinin komutası ona verilmiştir. Ebû Ubeyde'nin onu Dimaşk valiliğine tayin ettiği zikredilmekte,¹³⁴⁸ ancak bu görevi kaç yıl sürdürdüğü konusunda her hangi bir malumat bulunmamaktadır.

Onun ölüm tarihi ve yeri hakkında da değişik rivayetler verilmiştir. 50 (670) senesinde Akik'te¹³⁴⁹ vefat ettiği ve nâşının Medine'ye getirilip defnedildiği rivayetleri yanında, Kûfe'de vefat ettiğine dair bir rivayet de bulunmaktadır.¹³⁵⁰ Vefatı sırasında yetmiş yaşını aşmıştı.¹³⁵¹ Hz. Peygamber (s.a.v)'den 48 hadis rivayet etmiştir.¹³⁵²

Dahhâk b. Kays el-Fihri

Kureyş'in Fihri kolundan olan ve Resûl-i Ekrem'in vefatında bulûğ çağına yeni girdiği belirtilen Dahhâk, Hz. Osman zamanında Cezire valiliğine getirildi. Hz. Ali'ye karşı Muâviye'nin yanında yer aldı. Muâviye'nin halifeliği sırasında bir süre sahibü's-şurta ve Dimaşk ordugâhı kumandanı olarak çalıştı. 54-58 (674-678) yılları arasında Kûfe valiliği yaptı. Hayatının son zamanlarına kadar Emevî hilâfetini destekledi. Ancak II. Muâviye'nin tahttan feragat etmesinin ardından ortaya çıkan siyasî kriz esnasında Câbiye görüşmelerine katılmadı ve halifelige getirilen Mervân b. Hakem'e karşı Abdullah b. Zübeyr'in yanında yer aldı. Kaysîlerin lideri olarak 64 (684) tarihinde Mervân'la yaptığı Mercirâhit savaşında hayatını kaybetti.¹³⁵³

Büsr b. Ebû Ertat

Amr b. Lüey kabilesinden olan Büsr, Resûlullah (s.a.v)'in vefatında henüz ergenlik çağına ulaşmamıştı. Hâlid b. Velid komutasında Sûriye fetihlerine ve ardından Amr b. Âs komutasında da Mısır fethine katıldı. Hz. Ali ve Muâviye zamanındaki siyasî hadiselerde Muâviye'nin yanında yer aldı ve onun zamanında Basra'da bir yıldan fazla (41/661-62) valilik yaptı. Bu görevinin ardından Bizans üzerine düzenlenen deniz seferlerine komutan tayin edildi. İstanbul kuşatmasına katılan Büsr, hayatının son dönemlerini Emevî saraylarında geçirmiştir.¹³⁵⁴

Hıms'a yerleşmiş olan Büsr, Emevî Halifesi Abdulmelik b. Mervân zamanında (65-86/684-705) vefat etmiştir.¹³⁵⁵ İbn Sa'd, Vâkidi'den rivayet ederek, Büsr'ün Hz. Peygamber (s.a.v)'den hadis rivayet etmediğini söylerken¹³⁵⁶ İbn Hazm, onun 4 hadis rivayet ettiğini aktarmıştır.¹³⁵⁷

1347 İbn Hacer, el-İsâbe, III, 87-8.

1348 İbn Asâkir, XXI, 62.

1349 Akik, Medine'ye yaklaşık 5 km. uzaklıkta bir mevkidir. Bk. Yâkût, IV, 157; Bekri, III, 213.

1350 İbnü'l-Esir, Üsdü'l-gâbe, II, 388; İbn Hacer, el-İsâbe, III, 88.

1351 İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, I, 246-7.

1352 İbn Hazm, Cevâmi', s. 260.

1353 Bk. Kelbi, Neseb, s. 120; İbn Sa'd, et-Tabakât, VII, 410; Hakkı Dursun Yıldız, "Dahhâk b. Kays", DİA, VIII, 410.

1354 Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed Ragıb Halepî, A'lâm, I, 108; Abdülkerim Özeydin, "Büsr b. Ebû Ertat", DİA, VI, 494.

1355 Ebû Nuaym, Ma'rife, III, 129; İbn Asâkir, X, 142.

Abdurrahman b. Kurt el-Ezdî

Ashâb-ı suffedendir. Sûriye'ye yerleşmiş ve Hz. Ömer (r.a) zamanında Hıms'ta bir süre valilik yapmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v)'den bir hadis rivayet etmiştir.¹³⁵⁸

Abdullah b. Kurt el-Ezdî

Bir önceki sahâbînin kardeşidir. Sûriye fethine katıldığı, Yermük savaşında bulunduğu ve fetihlerden sonra Hıms'ta kısa bir süre valilik yaptığı rivayet edilmiştir. Ayrıca Yezid b. Ebû Süfyan'ın maiyetinde Sûriye ve Medine arasında haberci olarak çalıştığı belirtilmiştir. Filistin bölgesinde ikamet ettiğine dair bilgiler mevcuttur. Hz. Peygamber (s.a.v)'den 2 hadis rivayet etmiştir. Vefatı hakkında her hangi bir bilgiye ulaşamadık.¹³⁵⁹

Abdurrahman b. Sehl

Ensârın Hazrec koluna mensuptur. Hz. Peygamber (s.a.v)'in yanında tüm gazvelere katılmıştır. Fetih ordularına katılmak için Hz. Osman zamanında Sûriye'ye gelmiş ve Bizans'la yapılan savaşlarda komutan olarak görev yapmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v)'den 3 hadis rivayet etmiştir.¹³⁶⁰

Şurahbil b. Sımt b. Esved

Kinde kabilesinden olan Şurahbil, 10 (631) yılında kabile heyetiyle birlikte Hz. Peygamber (s.a.v)'in huzuruna gelerek müslüman oldu. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer (r.a) zamanında Irak ve Sûriye bölgesinde fetihlere iştirak etti. Daha sonra bir süre Kûfe'de oturdu. Ardından Hıms'a yerleşti ve burada valilik yaptı. Sıffîn savaşında Muâviye'nin yanında yer aldı. Vefat tarihi hakkında değişik rivayetler vardır. Bu konuda 36 (656), 40 (660) ve 42 (662) tarihleri verilmektedir.¹³⁶¹

Sümâme b. Adî el-Kureşî

Muhacirlerden olup Hz. Peygamber (s.a.v)'in yanında savaşlara iştirak etmiş bir sahâbîdir. Fetihlerden sonra Sûriye'de Belkâ yakınlarında bulunan San'a'da¹³⁶² valilik yapmıştır. Onu bu göreve Hz. Osman'ın tayin ettiği bilinmektedir. Hz. Osman katledildiği gün uzun şekilde ağladığı rivayet edilmiştir.¹³⁶³

1356 et-Tabakât, VII, 409.

1357 Cevâmi', s. 271. Onun iki hadis rivayet ettiği de söylenmiştir. Bk. Özaydın, "Büsr b. Ebû Ertat", DİA, VI, 494.

¹³⁵⁸ İbn Hacer, **el-İsâbe**, IV, 296-7.

¹³⁵⁹ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, VII, 415; İbn Asâkir, XXXII, 5-9. Halife b. Hayyât'ın eserinde onun Hıms'ta Hz. Ömer (r.a) zamanında valilik yaptığı belirtilmiştir. Bk. **Tarih**, s. 89.

¹³⁶⁰ İbn Asâkir, XXXIV, 420; İbn Hacer, **el-İsâbe**, IV, 264-5.

¹³⁶¹ İbn Asâkir, XXII, 456; İbn Hacer, **el-İsâbe**, III, 267; a. mlf. **Tehzibu't-Tehzib**, IV, 294; Muhammed Ragıb Halepî, **A'lâm**, I, 102; Muhammed Rislan Tahhan, **Keşfü'n-nikab**, s. 163.

¹³⁶² Şâm sınırları içinde Belkâ yakınlarında bir merkezdir. Bk. Yâkût, III, 484; Bekrî, III, 119.

¹³⁶³ İbn Asâkir, XI, 158-60; İbn Hacer, **el-İsâbe**, I, 567.

Evs b. Sa'd el-Ensârî

Hiz. Peygamber (s.a.v)'in vefatında elli sekiz yaşında olduğu kaydedilen bu sahâbînin, yeri ve süresi belirtilmeksizin Hiz. Ömer (r.a) zamanında Sûriye'de valilik yaptığı rivayet edilmiştir. 16 (637) senesinde altmış dört yaşında vefat etmiştir.¹³⁶⁴

Ebu'l-A'ver es-Sülemî

Ebu'l-A'ver Amr b. Süfyan es-Sülemî'nin sahâbîliği konusunda farklı görüşler bulunmakla beraber sahâbî olduğu görüşü daha kuvvetlidir.¹³⁶⁵ Amr, Mekke'de Ebû Süfyan'ın müttefiğiydi.¹³⁶⁶ Hendek gazvesinden sonra (5/627) müslüman olduğu belirtilmiştir. Sûriye fetihlerine katılmış ve Ebû Ubeyde'nin emri altında bulunan on komutandan biri olarak savaşmıştır. Daha sonraki dönemlerde Bizans topraklarına düzenlenen seferlere katılan bu sahâbînin hayatı cihadla geçmiştir.¹³⁶⁷ Muâviye'nin Sûriye valiliği esnasında Ürdün'de vali olarak bulunmuştur.¹³⁶⁸ Ne zaman vefat ettiği bilinmemekle beraber 38/658 yılında hayatta olduğuna dair bilgiler mevcuttur.¹³⁶⁹

Alkame b. Ulâse b. Avf el-Kilâbî

Hudeybiye anlaşmasından sonra Hiz. Peygamber (s.a.v)'in huzuruna gelip müslüman oldu. Müellefe-i kulûbdan olduğu ve Hiz. Peygamber (s.a.v)'in aynı durumdaki diğer sahâbîlerle birlikte ganimetten ona da önemli bir pay ayırdığı bilinmektedir.¹³⁷⁰ Hiz. Peygamber (s.a.v)'in vefatından sonra irtidat edip Sûriye'ye kaçtığı, Hiz. Ebû Bekir zamanında gelip tövbe ettiği, Hiz. Ömer (r.a) zamanında ise Sûriye'de Havran'a vali tayin edildiği ve vefatına kadar orada kaldığı rivayet edilmiştir.¹³⁷¹ Sûriye'ye fetihlerden önce bir miras meselesi yüzünden geldiği şeklinde bir rivayet de bulunmaktadır.¹³⁷²

Süfyan b. Mücîb el-Ezdî

Süfyan, Muâviye zamanında Ba'lebek'te valilik yapmıştır.¹³⁷³ Ancak bu görevinin ne zaman başlayıp ne zaman sonra erdiği hakkında bilgi verilmemiştir. Vefat yeri ve tarihine dair de her hangi bir malumat yoktur.

1364 İbnü'l-Esir, Üsdü'l-gâbe, I, 171; İbn Hacer, el-İsâbe, I, 301.

1365 İmam Buhârî, onu sahâbe arasında zikretmezken (bk. Tarih, VI, 2360) İmam Müslim, onun sahâbî olduğunu söylemiştir. (Bk. İbn Hacer, el-İsâbe, IV, 529) Bu konuda İbnü'l-Esir, "Sahâbeden sayılmaktadır" derken (Bk. Üsdü'l-gâbe, IV, 232, VI, 15) İbn Asâkir ve İbn Hacer, bu konuda görüş belirtmemişlerdir. (bk. Tarihu medineti Dimaşk, XLVI, 56; el-İsâbe, IV, 529.)

1366 İbn Hacer, el-İsâbe, IV, 530.

1367 Bk. Aycan, "Ebü'l-A'ver", DİA, X, 295.

1368 İbn Asâkir, XLVI, 56.

1369 Aycan, "Ebü'l-A'ver", DİA, X, 295.

1370 Bk. Önkâl, "Alkame b. Ulâse b. Avf el-Kilâbî", DİA, II, 468.

1371 İbn Hacer, el-İsâbe, IV, 458.

1372 İbn Asâkir, XLI, 134.

1373 İbn Asâkir, XXI, 352; İbnü'l-Esir, Üsdü'l-gâbe, II, 307.

Mâlik b. Hübeyre es-Sülemî

Muâviye zamanında Hıms'ta bir yıl valilik yaptığı bilinmektedir. Rumlara karşı yapılan seferlere katılmış ve Mervân b. Hakem zamanında (64-65/683-684) vefat etmiştir.¹³⁷⁴ Hz. Peygamber (s.a.v)'den 4 hadis rivayet etmiştir.¹³⁷⁵

Osman b. Osman es-Sekafi

San'a'da¹³⁷⁶ valilik yaptığı belirtilen Osman b. Osman hakkında kaynaklarımızda fazla bir bilgiye rastlayamadık.¹³⁷⁷

II. Sûriye'de Kadılık ve Eğitim-Öğretim İşiyile Görevlendirilenler

Hz. Ömer (r.a) zamanında Sûriye, Irak ve Mısır cihetinde gerçekleştirilen fetihler, beraberinde İslâm'ın bu topraklarda yaşayan insanlara öğretilmesi şeklinde bir zarureti ortaya çıkarınca başta halife olmak üzere sahâbenin önde gelen isimleri bu yolda gereken tedbirleri aldılar. Gerek bölgeye yerleşen müslümanlara gerekse İslâm'a girmiş olan yerlilere, İslâm'ın hayat bahşedici temel prensiplerinin doğru bir şekilde öğretilmesi gerekiyordu. Hz. Peygamber (s.a.v)'in önde gelen sahâbileri bu bölgelerde İslâm'ı tebliğ faaliyetine yoğun bir şekilde katıldılar.

Sûriye topraklarında İslâm'ın öğretilmesi konusunda tespit edebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda zikredilen ilk teşebbüs bölge komutanlarından olan Yezid b. Ebû Süfyan'dan geldi. Halife Hz. Ömer (r.a)'e yazdığı mektupta Sûriye'de insanların çoğaldığını, kendilerine dini ve Kur'ân'ı öğretecek elemanlara ihtiyaç duyduklarını bildirdi.¹³⁷⁸ Bunun üzerine Hz. Ömer (r.a), gönderdiği bir emirle Sûriye'de cihad maksadıyla bulunan ve Hz. Peygamber (s.a.v)'in ileri gelen ashâbından olan üç ismi bu önemli işi yerine getirmekle görevlendirdi. Bu üçlü, Hz. Peygamber (s.a.v)'in övgüsüne mahzar olan Ebu'd-Derdâ, Muâz b. Cebel ve Ubâde b. Sâmî'ten oluşuyordu. Bu sahâbiler Sûriye'de ilmî faaliyetlerin temellerini attılar ve bölgedeki ilmî hareketin ilk temsilcileri oldular. Sûriye topraklarında onlardan geriye kalan hatıra ya bir ayetin yorumu, ya Hz. Peygamber (s.a.v)'den öğrendikleri bir hadis, ya İslâm'a muhalif gördükleri bir davranışı ikaz, ya bir va'z veya nasihat, yahut da güzel bir sözdü. Onların bu sahadaki faaliyetlerini ileriki bölümlerde el alacağımızdan burada hayatlarını ana hatlarıyla vemekle yetineceğiz.

1374 Buhârî, et-Tarihu'l-kebir, VII, 302; Ebû Zur'a, 301; İbn Sa'd, et-Tabakât, VII, 420; İbn Asâkir, LVI, 508.

1375 İbn Hazm, Cevâmi', s. 270.

1376 Bahsedilen San'a, Şâm sınırları içerisinde yer alan Belkâ civarındaki San'a'dır. Bk. 309 numaralı dipnot.

1377 İbn Asâkir, XXXVIII, 435-7; İbn Hacer, el-İsâbe, IV, 377. İbn Sa'd, onu, Sûriye'ye yerleşenler arasında zikretmekle yetinmiş ve rivayet ettiği bir hadisi vermiştir. Bk. et-Tabakât, VII, 419.

1378 İbn Asâkir, XLVII, 137; Zehebî, A'lamü'n-nübelâ, II, 344. Yezid b. Ebû Süfyan'ın Hz. Ömer (r.a)'e bu konuda hangi tarihte müracaatta bulunduğu dair kaynaklarımızda bir malumat verilmemişse de bunun Yermük savaşından sonra (15/636) gerçekleşmiş olabileceğini söyleyebiliriz. Çünkü bu savaştan sonra müslümanların Sûriye topraklarındaki hakimiyeti pekişmiş ve fetihler esnasında bölgeye göç eden müslümanlar artık oraya yerleşmişlerdi. Bu merhaleden sonra halkın İslâmî bir eğitime tabi tutulması zarurî bir durum haline geldi.

Ebu'd-Derdâ, Muâz b. Cebel, Ubâde b. Sâmit ve sahâbenin önde gelen diğer isimleri, fetihlerin akabinde Sûriye'ye yerleşen ve mühtedi bölge halkından meydana gelen müslüman toplumun dini önderleri oldular. Müslüman toplumun eğitimi için İslâm'ı hayatlarının her anında gösteren örnek insanlar oldular. Hz. Ömer (r.a) daha sonra ele alacağımız gibi ashâbın önde gelen bu üç ismi ayrı ayrı şehirlerde görevlendirdi. Kaynaklarımızda bu üç sahâbîden ayrı olarak yine Hz. Ömer (r.a) tarafından bölgede dini öğretmekle görevlendirilen bir sahâbînin de Abdurrahman b. Ganm el-Eş'arî olduğu zikredilmiştir. İleride bu sahâbîden de bahsedilecektir.

İslâm'ın Sûriye bölgesinde nasıl yayıldığı ele alınırken bu güzide insanların bölgede geçen hayatlarını en ince noktalarına kadar bilmek, konunun anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Onlar buldukları toplumda İslâm'ı hem yaşayarak hem de ta'lim ederek yayma gayreti içine girdiler. İslâm'ın temel esaslarını teşkil eden Kur'ân ve sünnetin topluma ulaştırılmasında dayanak oldular. Onların ders halkalarında on binlerce insan ders gördü. Bunun yanında halkla en üst seviyede bir diyalog içerisindeydiler. Onlar birer kadı olarak ortaya çıkan bir meseleyi halletmek için ya çarşıda, ya mescidde ya da her hangi bir vatandaşın evindeydiler. Davaları mescidde, evlerinde ve sokakta hallettikleri gibi çağrıldıkları bir beldeye gidip orada da bakabiliyorlardı.¹³⁷⁹

Ebu'd-Derdâ

Ebu'd-Derdâ Uveymir b. Zeyd b. Kays, Hazrec kabilesindedir. İslâm'a en son giren ensârî olduğu zikredilir.¹³⁸⁰ İslâm'a girdiği esnada ticaretle meşguldü, ancak ticaret ve ibadeti bir arada götüremeyeceğini anlayınca tercihini ibadetten yana kullandı.¹³⁸¹ Hz. Peygamber (s.a.v)'in Bedir'den sonraki gazvelerinin çoğuna katılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v) onun için, "Uveymir ne güzel süvaridir" buyurmuştur.¹³⁸² Hz. Peygamber (s.a.v) daha hattayken Kur'ân'ı ezberleyen Ebu'd-Derdâ 179 hadis rivayet etmiştir.¹³⁸³

Hz. Ebû Bekir zamanında Sûriye fetihlerine katılan Ebu'd-Derdâ, fetihlerden sonra Hıms'a yerleşmişti.¹³⁸⁴ Bu sırada Yezid b. Ebû Süfyan'ın teşebbüsü neticesinde Hz. Ömer (r.a) tarafından Kur'ân öğretmek ve kadılık yapmak için Dımaşk'a tayin edildi.¹³⁸⁵

Kaynaklarımızın Ebu'd-Derdâ hakkında verdikleri bilgiler onun insanlara va'z ve nasihat etmekle dolu bir hayat yaşadığını göstermektedir. Bu bilgilerde o, gözümüzde ya bir namazın sonunda selam verdikten sonra va'z ederken, ya Dımaşk mescidinin merdivenlerinde insanlara nasihat ederken,

---

1379 Hammâş, s. 258.

1380 Ebû Zur'a, s. 60. Onun, Bedir gazvesi sırasında müslüman olduğu bilinmektedir. Bk. Abdullah Aydınlı, "Ebu'd-Derdâ", DİA, X, 310.

1381 İbn Hacer, Tehzibu't-tehzib, VIII, 151.

1382 Ahmed b. Hanbel, Müsned, VI, 440; Zehebî, A'lamü'n-nübelâ, II, 335; İbn Asâkir, XLVII, 188.

1383 İbn Asâkir, XLVII, 104, 110; İbn Hazm, Cevâmi', 258; Mahmud Samî, s. 267.

1384 Zehebî, A'lamü'n-nübelâ, II, 335; İbn Asâkir, XLVII, 93, 110, 138; Süyûtî, s. 173.

1385 Bk. Aydınlı, "Ebu'd-Derdâ", DİA, X, 310.

ya da evinin kapısında bir şeyler anlatırken yahut da bir gezi dönüşünde gördüklerini ibretle aktarırken canlanmaktadır. Fâkih, âlim ve âbid biri olarak tanınmıştır.¹³⁸⁶

Sûriye'deki hayatı, bildiği hakikatleri anlatmakla geçmiştir. Hz. Ömer (r.a)'in, onu kadılık ve İslâm'ı öğretme işine tayin etmesi Sûriye için büyük bir kazanç olarak görülmüştür.¹³⁸⁷ Nitekim onun Hz. Peygamber (s.a.v) zamanında fetva verenler arasında olduğu bilinmektedir.¹³⁸⁸ Bu bölgedeki faaliyeti, topluma, İslâm'ın öğretilmesi açısından fevkalade önemli sonuçlar doğurmuştur. Burada bulunduğu süre içerisinde binlerce insanın Kur'ân'ı öğrenmesine vesile olmuştur. O mükemmel bir İslâm davetçisi olarak hareket etmiş ve seçildiği görevi en güzel şekilde ifa eden bir nefer olmuştur.

Onun, İslâm ordularıyla beraber bu topraklara geldiği tarih olan 13 (634) ve vefat tarihi olan 31 (651) veya 32 (652) yılını¹³⁸⁹ göz önünde bulundurduğumuzda Sûriye'de yaklaşık yirmi yıl kadar kaldığını söyleyebiliriz. Bu süre zarfında bütün zamanını İslâm'a hizmetle geçirmiştir. Medine'ye gittiği bir sırada Hz. Ömer (r.a)'in onu Medine'de tutmak ve zekat âmili olarak çalıştırmak istediği rivayet edilmiştir. Bunu kabul etmeyen Ebu'd-Derdâ Sûriye'ye geri dönmüştür. Bunun sebebini açıklarken, Sûriye'de insanlara Hz. Peygamber (s.a.v)'in sünnetini öğretmek ve onlara namaz kıldırmak istediğini belirtmişti. Bunun üzerine Hz. Ömer (r.a) onu Medine'de tutmaktan vaz geçmişti.¹³⁹⁰

Halife Hz. Osman, Hz. Ömer (r.a)'in seçmiş olduğu kadıları görevinde bırakmıştı. Dolayısıyla Ebu'd-Derdâ, onun zamanında vefat edinceye kadar bu görevini sürdürdü.¹³⁹¹

Hz. Osman zamanında Sûriye genel valisi olan Muaviye, hasta düşen kadı Ebu'd-Derdâ'yı ziyaret ettiğinde bu makama kendisinden sora kimi uygun gördüğünü sormuş o da, Fedâle b. Ubeyd'in ismini vermişti. Ebû Derda'nın 32 (652) yılında vefatıyla Muaviye, bu makama Fedâle'yi getirmek istedi. Fedâle bu görevden affını istediye de Muaviye kabul ettirinceye kadar ısrarlarını devam ettirdi.¹³⁹²

Hz. Osman'ın hilafeti esnasında 31 (651) veya 32 (652) yılında Dimaşk'ta vefat eden Ebu'd-Derdâ'nın soyu¹³⁹³ Sûriye'de oğlu Bilâl'le devam etmiştir.¹³⁹⁴ Ebû'd-Derdâ' ile beraber hanımı Ümmü'd-Derdâ da Sûriye'ye gelmiş ve burada vefat etmiştir.¹³⁹⁵

1386 Kaynaklarımızda hakkında bol şekilde bilgilere rastladığımız bu sahâbî için şimdilik dipnot vermeyi uygun görmedik. Bir sonraki bölümde bu konuda kaynaklara geniş şekilde işaret edilecektir.

1387 İbnü'l-Cevzî, Sıfâtu's-safve, I, 262.

1388 Hayreddin Karaman, İslâm Hukuk Tarihi, İstanbul: Nesil Yayınları 1989, s. 106

1389 İbnü'l-Cevzî, Sıfâtu's-safve, I, 643.

1390 İbn Asâkir, XLVII, 135.

1391 Bk. Kandemir, "Fedâle b. Ubeyd", DİA, XII, 292.

1392 Ebû Zur'a, 48; ayrıca bk. Kandemir, "Fedâle b. Ubeyd", DİA, XII, 292.

1393 İbn Sa'd, et-Tabakât, VII, 391-3; İbn Asâkir, XLVII, 96.

1394 İbn Asâkir, LIII, 115

1395 Hakkındaki bilgiler için bk. s. 145.

Muâz b. Cebel

Ensârın Hazrec kolundan olan Muâz, Medineli ilk müslümanlardandır. İkinci Akabe biatinde bulunmuş ve Hz. Peygamber (s.a.v)'in yanında Huneyn ve Tâif dışındaki bütün savaşlara katılmış meşhur bir sahâbîdir. Hz. Peygamber (s.a.v) onu 9 (630) yılında Yemen'e vali ve Kur'ân öğretmeni olarak göndermiştir. Muâz görevini tamamlayıp Hz. Peygamber (s.a.v)'in vefatından bir süre sonra Medine'ye dönmüştür. Hz. Peygamber (s.a.v) onun hakkında, "Ümmetimin helali ve haramı en iyi bileni Muâz b. Cebel'dir" buyurmuştur.¹³⁹⁶

Muâz, Hz. Ebû Bekir'in hilafeti esnasında Sûriye bölgesindeki fetihlere katılmak için izin isteyince, ashâbın ileri gelenleri bu konuda farklı kanaatler belirtmişlerdir. Bu konuda görüş belirten Hz. Ömer (r.a), Muâz'ın Medine'yi terk etmesine karşı çıktı. Onun Medine'de kalıp ilmiyle insanlara faydalı olmasını istiyordu. Hz. Ali ise, "Şehadeti isteyen bir adama ben olsam engel olmazdım" şeklinde görüş belirtip ona izin verilmesini istedi.¹³⁹⁷ Hz. Ebû Bekir zamanında Medine'de kalmak zorunda kalan Muâz'ın Sûriye'ye gelişi ancak Hz. Ömer (r.a) zamanında gerçekleşmiştir.¹³⁹⁸ Fakat hangi tarihte geldiği bilinmemekle beraber, Yermük savaşında askerlere cihada teşvik edici konuşma yapanlar arasında zikredilmesi bu tarihte Sûriye'de bulunduğunu ve fetihlere iştirak ettiğini göstermektedir.¹³⁹⁹ Filistin ve Ürdün bölgelerinin kadısı olarak görev yapan Muâz, 18 (639) yılında Amvâs taûnunda otuz sekiz yaşında şehid olmuş ve burada defnedilmiştir.¹⁴⁰⁰ Vefat etmeden önce son defa, bildiklerini çevresinde bulunanlara öğretmeyi arzulamış ve bildiği bir hadisi aktarmıştı.¹⁴⁰¹ Kabrinin Ürdün'de Kusayru Hâlid denen mevkide olduğu rivayet edilmiştir.¹⁴⁰² Sarsılmaz bir imanı ve geniş bir ilmi vardı. Ölüm anında bile, bir an olsun Allâh'ı dilinden düşürmemişti.¹⁴⁰³ Müellifler ondan bahsederlerken, "İmamü'l-fukâhâ, sultanu'l-ulemâ, kebiru'l-ulemâ" ifadelerini kullanmışlardır.¹⁴⁰⁴ Muâz 157 hadis rivayet etmiştir.¹⁴⁰⁵

Ubâde b. Sâmit

Ebu'l-Velid Ubâde b. Sâmit, ensârdan olup Hazrec kabilesindedir. Hz. Peygamber (s.a.v)'in yanında bütün savaşlara iştirak etmiştir.¹⁴⁰⁶ Hz. Ebû Bekir zamanında sahâbeden Amr b. Âs, Hişâm b.

1396 Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 230, 236; İbn Habib, Muhabber, 286; Ebû Nuaym, Hilye, I, 228; İbn Asâkir, LVIII, 401; Zehebî, Tarih, (Yıl: Hicrî 11-40) s. 177. Ayrıca geniş bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Muâz b. Cebel" DİA, XXX, 338.

1397 Bk. Abdulhamid Mahmud Tihmaz, Muâz b. Cebel, Dımaşk 1988, s. 33.

1398 İbn Asâkir, XXXIII, 154.

1399 İbn Asâkir, XXXV, 437.

1400 İbn Sa'd, et-Tabakât, VII, 389; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, (276/889) Kitabü'l-maârif, nşr. Muhammed İsmail Sadık, Beyrut: İhyau Tûrasi'l-Arabî 1980, s. 111; İbnü'l-Cevzî, Sıfâtu's-safve, I, 499; Zehebî, A'lamü'n-nübelâ, II, 344. Yâkût, IV, 178.

1401 İbn Asâkir, II, 171-3.

1402 İbn Asâkir, L, VIII, 390.

1403 Hamid Muhammed Halife, el-Ensâr fi'l-asri'r-Râşidî, İmarât: Mektebtü's-Sahâbe 2003, s. 291.

1404 Ebû Nuaym, Hilye, I, 228; İbn Asâkir, LVIII, 392; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, I, 167.

1405 Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 227-70; İbn Asâkir, LVIII, 383, 386, 392; İbn Hazm, Cevâmi', s. 259; İbnü'l-Cevzî, Sıfâtu's-safve, I, 489.

1406 İbn Sa'd, et-Tabakât, VII, 387; Zehebî, A'lamü'n-nübelâ, II, 10.

Âs ve Nuaym b. Abdullah'la birlikte Gassân kralı Cebele b. Eyhem'i İslâm'a davet etmekle görevlendirilmiş ve bu heyetin başında Sûriye'ye gelmiştir.¹⁴⁰⁷

Ubâde daha sonra Sûriye üzerine gönderilen İslâm ordusuna katılıp bölgedeki savaşların pek çoğuna iştirak etti. Fetihlerin ardından Sûriye'ye yerleşti ve vefat edinceye kadar burada kaldı. Bu sırada Hz. Ömer (r.a) tarafından Sûriye'de kadı ve muallim olarak görevlendirildi. Daha önce geçtiği gibi Sûriye valisi Yezid b. Ebû Süfyan, İslâm'ı öğretmeleri için Halife Hz. Ömer (r.a)'den Sûriye bölgesine öğretmenler göndermesini isteyince bu göreve getirilen üç kişiden biri oldu. Böylece o da Sûriye bölgesinde İslâm'ın ilk kadıları arasında yer aldı.¹⁴⁰⁸ Hıms'ın hem kadısı ve aynı zamanda Kur'ân öğretmeni oldu. Fakat burada temelli kalmamış, Filistin bölgesinde kadılık yapmakta olan Muâz b. Cebel'in 18 (639) yılında vefatından sonra buraya yerleşmiştir.¹⁴⁰⁹ Bölgede bulunduğu süre içinde insanlara Kur'ân'ı ve Hz. Peygamber (s.a.v)'in hadislerini öğretti.¹⁴¹⁰ Ubâde, Hıms'ta bu iki önemli görevi yürüttüğü esnada bir müddet valilik de yapmıştır. Hz. Ömer (r.a) döneminde Hıms valiliği yapan Abdullah b. Kurt el-Ezdî vefat edince bu göreve getirilmişti. Ancak onun bu görevi hangi tarihlerde yaptığı bilinmemektedir.¹⁴¹¹ Muâviye'nin valiliği esnasında gerçekleşen Kıbrıs'ın fethine (28/648-49) eşi Ümmü Haram bint Milhan ile katılmış ve eşi bu savaşta şehid düşmüştür.¹⁴¹²

Ubâde, Hz. Osman'ın hilafeti esnasında 34 (654) senesinde yetmiş iki yaşında vefat etti. Yaşadığı yer olan Remle'de defnedilmiştir.¹⁴¹³ Onun yumuşak huylu, cömert, güler yüzlü, müsamahakar ve aynı zamanda bildiği hakikatlerden taviz vermeyen biri olduğu belirtilmiştir.¹⁴¹⁴ Hz. Peygamber (s.a.v)'den 181 hadis rivayet etmiştir.¹⁴¹⁵

Fedâle b. Ubeyd

Ensârın Evs kolundan olan Fedâle, Medine'de İslâm'ı ilk kabul edenlerdendir. Hz. Peygamber (s.a.v)'in yanında tüm savaşlara katılmıştır.¹⁴¹⁶ Hz. Ebû Bekir ve Ömer zamanında Sûriye fetihlerine katılmış ve bu esnada Muâviye tarafından bazı birliklere komutan tayin edilmiştir.¹⁴¹⁷ Onun Mısır bölgesindeki fetihlere katıldığı da bilinmektedir.¹⁴¹⁸ Fetihlerin akabinde Dimaşk'a yerleşen Fedâle, Hz. Osman zamanında Ebu'd-Derdâ'nın vefatından sonra (32/652) Dimaşk kadılığına getirilmiştir. Muâviye'nin Dimaşk'ta bulunmadığı sıralarda yerine onu bıraktığı da belirtilmektedir. Muâviye'nin

1407 İbn Asâkir, XL, 155.

1408 Ebû Zur'a, s. 52.

1409 Bk. İbn Kuteybe, Maârif, s. 111; İbn Asâkir, XXVI, 181.

1410 Hammâş, s. 97; Tahhan, s. 46.

1411 İbn Asâkir, XXVI, 202.

1412. Bk. İbnü'l-Esir, Üsdü'l-gâbe, VII, 217-8; İbn Hacer, el-İsâbe, VIII, 375-6; İbnü'l-Cevzî, Sıfâtü's-safve, II, 70 Hadisin kaynağı için bk. Bûhârî, Cihad, 3, 8, 63.

1413 İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, I, 200.

1414 Zehabî, A'lamü'n-nübelâ, II, 6; ayrıca bk. Abdurrahman Umeyra, Ricalün Enzelellahu fihim Kur'ân, Riyad 1984; I, 252.

1415 İbn Hazm, Cevâmi', s. 258.

1416 Bk. Kandemir, "Fedâle b. Ubeyd", DİA, XII, 292.

1417 İbn Asâkir, XLVIII, 290; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, I, 252.

1418 İbn Asâkir, XLVIII, 291.

hilafeti esnasında 53 (672-673) senesinde vefat edinceye kadar bu görevde kalmıştır. Dımaşk'ta medfundur ve burada soyu devam etmiştir.¹⁴¹⁹ Hz. Peygamber (s.a.v)'den 50 hadis rivayet etmiştir.¹⁴²⁰

Nu'man b. Beşir b. Sa'd

Ensârın Hazrec kolundan olan Nu'man, Resûlullah (s.a.v)'in vefatından sekiz yıl kadar önce dünyaya geldi. Vâkîdî'nin rivayetine göre Medineli müslümanların, hicretten sonra dünyaya gelen ilk çocuğudur. Fetihlerden sonra Sûriye'ye yerleşmiştir. Muâviye zamanında Fedale b. Ubeyd'den sonra Dımaşk'ta kadılık yapmış, daha sonra Muâviye tarafından 59 (679) yılında Kûfe'ye vali tayin edilmiştir Fakat bu görevi bir seneden fazla sürmemiş ve Muâviye onu Hıms valiliğine getirmiştir.¹⁴²¹ Bu dönemdeki siyasi kargaşaların içinde yer almıştır. Ömrünün son dönemlerine kadar Emevî taraftarı olarak hareket eden Nu'man, Hıms kadılığını yürüttüğü sırada Emevî iktidarına karşı isyan etmiş olan Abdullah b. Zübeyr'in yanında yer almış, 64 (684) yılında vuku bulan Mercirâhıt savaşından sonra Emevîlerden kaçmaya çalışmışsa da başarılı olamamış ve yakalanarak katledilmiştir (65/685).¹⁴²² Nu'man'ın iyi bir hatip ve şair olduğu belirtilmiştir.¹⁴²³ Hz. Peygamber (s.a.v)'den 114 hadis rivayet etmiştir.¹⁴²⁴

Abdurrahman b. Ganm el-Eş'arî

Yemen'den gelerek Resûl-i Ekrem'in huzurunda müslüman olmuştur. 18 (639) yılında vefat eden Muâz b. Cebel'le Dımaşk mescidinde bir arada olduğunu bildiren bir rivayetten bu tarihten önce Sûriye'de bulunduğu anlaşılmaktadır. Dımaşk'ta bildiklerini çevresindekilere anlatarak İslâm'ın öğrenilmesine katkıda bulunduğu bildirilmiştir.¹⁴²⁵ Onun Hz. Ömer (r.a) tarafından Sûriye'ye insanlara dini öğretmesi için gönderildiğine dair bir rivayete sahibiz.¹⁴²⁶ Abdurrahman'ın Muâz b. Cebel'le sürekli beraber olduğu ve bu beraberliğin Muâz'ın vefatına kadar devam ettiği ve bu sebeple "Sahibu Muâz (Muâz'ın arkadaşı) diye tanındığı bilinmektedir.¹⁴²⁷ Hangi merkezde görevlendirildiği belirtilmemekle beraber onun Dımaşk Mescidi'nde ders vermesinden dolayı görevini burada ifa ettiği anlaşılmaktadır. 78/697 yılında orada vefat etmiştir.¹⁴²⁸

Buraya kadar isimlerini saydığımız sahâbîlerden başka Hz. Ömer (r.a) zamanında, sahâbeden Hıms'a yerleşmiş olan Hâbis b. Sa'd et-Tâî'nin de Hıms kadılığına tayin edilmek istendiği, fakat

---

1419 Bk. İbn Sa'd, et-Tabakât, VII, 401; Buhârî, et-Tarihü'l-kebir, VII, 124; Tehzibu't-tehzib, VIII, 234; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, I, 252.

1420 İbn Hazm, Cevâmi', s. 260.

1421 İbn Hacer, el-İsâbe, VI, 346.

1422 Bk. K. V. Zettersen, "Nu'man b. Beşir el-Ensârî", İA, IX, 350-51.

1423 İbn Asâkir, LXII, 111; İbnü'l-Esir, Üsdü'l-gâbe, V, 327-8.

1424 İbn Hazm, Cevâmi', s. 259.

1425 İbn Hacer, el-İsâbe, IV, 293-4.

1426 İbn Sa'd, et-Tabakât, VII, 441; Zehebî, A'lamü'n-nübelâ, IV, 45.

1427 Bk. Orhan Çeker, "Abdurrahman b. Ganm", DİA, I, 162.

1428 İbn Hacer, el-İsâbe, IV, 294.

Hâbis'in gördüğü bir rüyayı anlatması üzerine¹⁴²⁹ Hz. Ömer (r.a)'in onu Hıms kadılığına tayin etmekten vaz geçtiği rivayet edilmiştir.¹⁴³⁰

III. Sûriye'de Âmillik (Vergi Memurluğu) Yapanlar

Bu dönemde vergi toplama işiyle görevli memurlar âmil ünvanını taşıyordu. Zekat ve cizye gibi gelirleri onlar tahsil ve taksim ederlerdi. Ancak bu ünvan bazen vali olarak görev yapan memurlar için de kullanılıyordu. Vergi işlerini yürüten âmillerin güvenilir insanlar olmasına dikkat edilirdi.¹⁴³¹ Bu kısımda Sûriye bölgesinde âmillik yapmış olan sahâbîleri kısaca tanıtacağız.

Ma'n b. Yezid b. Ahnes es-Sülemî

Genç sahâbîlerden olan Ma'n b. Yezid, Hz. Ebû Bekir döneminde Sûriye'nin fethine katılmış, fetihler esnasında birkaç kez komutanlık yapmış ve çarpışmalarda büyük kahramanlıklar göstermiştir. Fetihlerden sonra Dimaşk'a yerleştiği bilinmektedir. Hz. Ömer (r.a) Irak ve Sûriye bölgelerine zekat memuru tayin etmek için bu bölgelerden, içlerinden en hayırlı ve salih olanlarını kendisine göndermelerini istediği zaman Sûriyeliler, Ma'n b. Yezid'i göndermişlerdi. Hz. Ömer (r.a), halkın tercihi doğrultusunda âmil yaptığı Ma'n'a büyük değer veriyordu.¹⁴³² Hz. Peygamber (s.a.v)'den 5 hadis rivayet etmiştir.¹⁴³³

Velid b. Ukbe b. Ebû Muayt

Ümeyyeoğulları'ndan olan Velid, aynı zamanda Hz. Osman'ın anne bir kardeşidir. Anneleri Abdimenaf oğullarından Ervâ bint Kureyz'dir. Hz. Peygamber (s.a.v)'in onu Benû Mustalik kabilesinin zekatını toplama işiyle görevlendirdiği bilinmektedir. Velid, Hz. Ebû Bekir zamanında Sûriye fetihlerine katılmış ve fetihlerden sonra Hz. Ömer (r.a) zamanında Cezire bölgesine âmil olarak tayin edilmiştir.¹⁴³⁴

Hz. Osman tarafından Kûfe'ye vali tayin edilen Velid'in, Kûfe valiliği sırasında içki içtiği, sarhoş halde namaz kıldığı ve şikayet üzerine Hz. Osman'ın ona had cezası uyguladığı ve dolayısıyla azledildiği bildirilmiştir. Hz. Osman'ın katledilmesinden sonra, Emevî sülalesinden olduğu

---

1429 Hâbis b. Sa'd rüyasında güneş ile ayın savaştığını ve kendisinin de ayın yanında yer aldığını görmüştü. Hz. Ömer (r.a) onun bu rüyasını, "Sen silinen bir ayetsin" şeklinde yorumlamış ve "Sen benim için işi üstlenemezsin" demiştir. Bk. İbn Hacer, el-İsâbe, I, 656. Bu sözlerden anlaşıldığında göre Hz. Ömer (r.a), "Sen silinmiş bir ayetsin" sözüyle güneşin, ayın görüntüsünü ortadan kaldırdığını kastedip Hâbis için teşbihte bulunmuştur.

1430 İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gâbe, I, 376; İbn Asâkir, XI, 348; İbn Hacer, el-İsâbe, I, 656.

1431 Geniş bilgi için bk. Mehmet Erkal, "Âmil", DİA, III, 58; Kılıç, Valilik, 91.

1432 İbn Asâkir, LIX, 343; İbn Hacer, el-İsâbe, VI, 151-2.

1433 İbn Hazm, Cevâmi', s. 268.

1434 İbn Asâkir, LXIII, 242; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gâbe VI, 482; İbn Hacer, el-İsâbe, VI 481; Benû Mustalik'in zekatını toplaması hususunda da şu bilgiler verilmiştir: Hz. Peygamber (s.a.v) Velid'i, Benû Müstalik'e gönderdiğinde, kabilenin adamları silahlı olarak onu karşılamaya çıktıklarında kendisini yakalayacaklarını düşünüp onlardan korkmuş ve geri dönmüştü. Hz. Peygamber (s.a.v)'e onların dinden çıktıklarını ve zekat vermeyi reddetdiklerini söyleyince bu iş için Hâlid b. Velid gönderilmiş ve olayın aslının olmadığı anlaşılmıştı. "Size bir fasık haber getirdiğinde, haberi araştırın..." (Hucurât 49/6) ayetinin bu olay üzerine indiği rivayet edilmiştir. Bk. Vâkîdî, Kitabu'l-megâzî, III, 980; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gâbe, V, s. 451.

halde Muâviye'yi desteklemeyen Velid, o sırada Kûfe'de bulunuyordu. Oradan ayrılıp Cezire sınırları içinde yer alan Rakka'ya yerleşti ve vefatına kadar burada yaşadı. Hz. Peygamber (s.a.v)'den 2 hadis rivayet etmiştir.¹⁴³⁵

Ebû Râşid el-Havlânî el-Ezdî

Müslüman olmak için huzuruna geldiğinde Hz. Peygamber (s.a.v) ona ismini sormuş ve isminin, “Abduluzza Ebû Muğviyye” olduğunu öğrenince Abdurrahman'a çevirmiş ve ona Ebû Râşid künyesini vermiştir. Aralarında yapılan ve kısa sayılamayacak bir sohbet sırasında Hz. Peygamber (s.a.v) ona ikramda bulunmuş, ayrıca bir asa ve bir hırkasını hediye etmişti.¹⁴³⁶

Fetihlerden sonra Sûriye'nin Dârıyyâ köyüne yerleşen Ebû Râşid,¹⁴³⁷ Filistin bölgesinde âmil olarak çalışmıştır. Kaynaklarda bu göreve getiriliş tarihi zikredilmemektedir. Muâviye'nin, Filistin bölgesinin haracıyla ilgili hesap vermesi için onu yanına çağırdığı rivayet edilmekle beraber bunu, Sûriye valiliği sırasında mı yoksa halifeliği sırasında mı yaptığı belirtilmemiştir.¹⁴³⁸ Vefat yeri ve tarihi hakkında da her hangi bir bilgiye ulaşamadık.

Ebû Mûsâ el-Eş'arî

Ebû Mûsâ Abdullah b. Kays, Yemen'in Eş'ar kabilesindedir. Hz. Peygamber (s.a.v)'in insanları İslâm'a davet ettiğini duyunca iki ağabeyinin de içinde bulunduğu elli iki kişilik bir heyetle, onun yanına gitmek için deniz yoluyla sefere çıktılar. Fakat gemi kötü hava şartları yüzünden Habeşistan'a sürüklendi. Cafer b. Ebû Talib ve arkadaşlarının orada bulunduğunu öğrenince bir süre Habeşistan'da kaldılar. 7 (628) yılında Hayber'in fethi sırasında Medine'ye döndüler ve Hz. Peygamber (s.a.v)'in Hayber'de olduğunu öğrenince oraya gittiler. Hz. Peygamber (s.a.v) hem Habeşistan'a hem de Medine'ye hicret etmelerinden dolayı iki hicret sevabı aldıklarını söyleyerek kendilerini tebrik etti.¹⁴³⁹ Bunun yanında Ebû Musâ'nın müslüman oluşuyla ilgili olarak onun Mekke'de İslâmiyeti kabul ederek memleketine döndüğü ve daha sonra Müslüman olan Eş'arîlerle birlikte Cafer b. Ebû Tâlib ve arkadaşlarının Habeşistan'dan döndükleri tarihte Medine'ye gittikleri, dolayısıyla Habeşistan'a hicret etmedikleri şeklindeki bir bilgiye de rastlamaktayız.¹⁴⁴⁰

1435 Halife b. Hayyât, Tabakât, I, 26-7; İbn Sa'd, et-Tabakât, VII, 476; Kuşeyrî, Tarihu Rakka, s. 28; İbn A'sem, Fütüh, I, 817; Ya'kûbî, Tarih, II, 165; İbn Abdilber, el-İstîâb, IV, 1552-56; İbn Asâkir, LXIII, 218-221; İbnü'l-Esir, Üsdü'l-gâbe, V, 451-53; Süyûtî, s. 146. Kaynaklarda Velid'in azledilmesinin bir iftira sonucu olduğu şeklinde rivayetler de bulunmaktadır. Anlatıldığına göre Velid bazı kimselere adam öldürme suçundan dolayı had cezası uygulayıp onları idam ettirince, bunların akrabaları Velid aleyhinde içki içiyor diye iftiraya başlayıp onu halife Hz. Osman'a şikayet etmişlerdi. Taberî, Tarih, (1987) II, 609.

1436 Hakkındaki bilgiler için bk. Havlânî, s. 55; Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed Dûlâbî (310/ 923), el-Künâ ve'l-esmâ, Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye 1999, I, 56; İbn Asâkir, XXXV, 89-94.

1437 Havlânî, s. 55.

1438 İbn Asâkir, XXXV, 94.

1439 İbn Asâkir, XXXIII, 24

1440 Bu bilgi için bk. Kandemir, “Ebû Mûsâ el-Eş'arî”, DİA, X, s.190.

Ebû Mûsâ, Hayber'den sonraki gazvelere katıldı. Sûriye fetihlerine katıldığını bildiğimiz Ebû Mûsâ, Hz. Ömer (r.a) zamanında Sûriye sahil kesiminde bir müddet âmillik yaptı.¹⁴⁴¹ Daha sonra Basra valiliğine tayin edildi. Irak bölgesinde önemli fetihler gerçekleştirdi. Hz. Osman zamanında Basra ve Kûfe valiliklerinde bulundu (29/ 649). Bu dönemde valiliğinin yanı sıra insanlara Kur'ân ve fıkıh öğretmekle de meşgul oldu. Hz. Ali döneminde ortaya çıkan Hakem olayında onu temsil ettiği sırada Amr b. Âs'ın Muâviye'yi halife gösterip Ebû Musâ ile anlaşmalarının hilafına hareket etmesi sonucu uzlete çekildi ve artık siyasî işlere karışmamaya karar verdi.¹⁴⁴²

Muâviye'nin hilafeti esnasında Sûriye'yi ziyaret ettiğini bildiğimiz Ebû Mûsâ'nın, 44 (664) yılında Mekke'de (veya Kûfe'de) vefat ettiği belirtilmiştir.¹⁴⁴³ Hz. Peygamber (s.a.v)'den 360 hadis rivayet etmiştir.¹⁴⁴⁴

Alkame b. Mücezziz el-Kinânî el-Müdlîcî

Hz. Peygamber (s.a.v) zamanında Kızıldeniz'de ilk defa tertip edilen seriyyeye komutan tayin edilen Alkame, Hz. Ebû Bekir zamanında Sûriye fetihlerine katılmış, Yermük savaşına iştirak etmiş, bu esnada bir birliğe komuta etmiştir. Fetihlerden sonra Filistin'de adı verilmeyen bir merkezde valilik yaptığı bildirilmektedir. Kaynaklar görev süresini de zikretmemiştir. Hz. Ömer (r.a)'in Câbiye ziyaretinde hazır bulunmuş ve halifenin meşhur hutbesini dinlemiştir.¹⁴⁴⁵

Sûriye topraklarına yerleşen Alkame'nin 20(640-641) yılında Hz. Ömer (r.a) tarafından deniz yoluyla Habeşistan'a gönderilecek bir askerî birliğin başına geçirildiği, fakat çıkan bir fırtınada askerleriyle beraber boğularak şehid olduğu rivayet edilmiştir.¹⁴⁴⁶ Bunun yanında Alkame'nin boğulmaktan kurtulduğu, Hz. Ömer (r.a)'in emriyle Filistin'de idareciliğe devam ettiği ve Hz. Osman zamanında fetihlere katıldığı şeklinde bir rivayet de bulunmaktadır.¹⁴⁴⁷

IV. Sûriye'de Şehid Düşenler

İslâm, Allâh yolunda şehid olmaya teşvik etmiş¹⁴⁴⁸ ve şehidlerin, Allâh Teâlâ katında güzel bir rızıkla karşılık göreceklerini haber vermiştir.¹⁴⁴⁹ Bunun bilincinde olan sahâbe nesli İslâm'ın ilk yıllarından itibaren diğer cephelerde olduğu gibi Sûriye cephesinde de çok sayıda şehid vermiştir. Onlardan cihad meydanlarında şehadete kavuşanların yanı sıra Amvâs taûnu gibi hastalık veya felaketler dolayısıyla şehid düşenler de olmuştur.

1441 H. İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, I, 197; Hammâş, s. 232.

1442 İbn Asâkir, XXXIII, 22.

1443 Ebû Zur'a, 69; İbn Abdilber, el-İstîâb, III, 981.

1444 İbn Hazm, Cevâmi', s. 258.

1445 İbn Asâkir, XLI, 191-6.

1446 İbnü'l-Esir, Üsdü'l-gâbe, IV, 87.

1447 Bk. Selmân Başaran, "Alkame b. Mücezziz", DİA, II, 468; Hammâş, s. 232

1448 Ahzâb 33/ 32; İbn Mâce, Cihad, 17.

1449 Âl-i İmrân 3/169.

Sûriye’de ilk şehid düşen sahâbî Hz. Peygamber (s.a.v)’in Busrâ valisine elçi olarak gönderdiği Hâris b. Umeyr el-Ezdî’ dir. Bilindiği gibi onun şehid edilmesi Mûte savaşının sebebi olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v), elçisinin öldürülmesini bir savaş sebebi sayarak onu öldürenlere karşı savaş kararı almış ve Mûte’ye 3 bin kişilik bir ordu göndermiştir.¹⁴⁵⁰

Sûriye’de şehid düşmüş olan sahâbîleri savaş isimleri altında ele almaya çalışacağız. Amvâs taûnunda ölenleri de “Amvâs Taûnu’nda Şehit Düşenler” başlığı altında inceleyeceğiz.

Sûriye bölgesinde çok sayıda savaşın yapılmış olması ve bunların bazılarının aynı yılda ve birbirine yakın tarihlerde vuku bulması, olaylarla ilgili kayıtların tutulmaması savaşların anlatımı bakımından karışıklıklara yol açmıştır. Ayrıca fetihlerin devam ettiği dönemde müslümanların kullanmakta olduğu bir takvimin olmaması da savaş tarihlerinin farklı gösterilmesinde bir diğer etkidir. Bu sebeple bölgede şehid düştüğü belirtilen bazı sahâbîlerin hangi savaş esnasında şehid düştükleri konusunda da kesin bilgiler bulunmamaktadır. Bu konuda zikredilen önemli savaşlar, Ecnâdeyn, Mercu’s-Suffer ve Yermük savaşlarıdır. Diğer yandan bazı sahâbîlerin Amvâs taûnunda mı yoksa adı geçen savaşların birinde mi şehid olduğu yine kaynaklara farklı şekillerde yansımış bulunmaktadır.

Sûriye fetihleri esnasında ve Amvâs taûnunda ileride görüleceği gibi çok sayıda sahâbî şehid düşmüştür. Bazı savaşlar için toplu rakamlar verilmiştir. Ancak biz ilgili kaynakları titiz bir şekilde taramamıza rağmen şehitlerden sadece elli civarında isim tespit edebildik.

A. Ecnâdeyn Savaşında Şehid Düşenler

Bu savaşa 24 bin müslümanın katıldığı ve on yedi şehid verildiği ve bunların hepsinin Kureyş’ten olduğu bildirilmektedir.¹⁴⁵¹ Bu savaşta isimlerini tespit edebildiğimiz şehid sahâbî sayısı ise dokuzdur.

Abdullah b. Zübeyr b. Abdulmuttalib. Hz. Peygamber (s.a.v)’in amcası Zübeyr b. Abdulmuttalib’in oğlu olan Abdullah, Hz. Peygamber (s.a.v)’in yanında Huneyn savaşına katılmıştır. Otuz iki yaşında Ecnâdeyn savaşında şehid düşmüştür.¹⁴⁵²

Hişâm b. Âs b. Vâil. İlk müslümanlardandır. Habeşistan’a hicret etmiş, Hz. Peygamber (s.a.v)’in yanında Hendek savaşından sonraki gazvelere katılmıştır. Sûriye bölgesi komutanlarından Amr b. Âs ile baba bir kardeş olan Hişâm, Hz. Ebû Bekir zamanında Sûriye fetih ordularına katılmış ve Ecnâdeyn savaşında şehid düşmüştür.¹⁴⁵³

1450 İbnü’l-Esir, Üsdü’l-gâbe, I, 408. Bu sahâbî hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Aykaç, “Hâris b. Umeyr”, DİA, XVI, 202.

1451 Bk. Fayda, Hâlid, s. 387.

1452 Belâzurî, Fütûh, s.120; İbnü’l-Esir, Üsdü’l-gâbe, III, 241; İbn Asâkir, XXVIII, 137-140.

1453 Halife b. Hayyât, Tabakât, I, 58; Taberî, Tarih, IV, 62. Ayrıca bk. Salim Ögüt, “Hişâm b. Âs b. Vâil”, DİA, XVIII, 153.

Amr b. Saîd b. Âs. İlk müslümanlardandır. Hanımıyla birlikte Habeşistan'a hicret etmiş, Hz. Peygamber (s.a.v)'le beraber Mekke'nin fethinde, Huneyn Tâif ve Tebük gazvelerinde bulunmuş ve Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından zekat memuru ve vali olarak görevlendirilmiştir. Hz. Ebû Bekir zamanında katıldığı Sûriye fetihlerinde Ecnâdeyn savaşında şehid düşmüştür. Bu savaş sırasında üstün hitabetiyle müslümanları savaşa teşvik ettiği, kahramanca dövüştükten sonra otuzdan fazla yara alarak şehid düştüğü belirtilmiştir.¹⁴⁵⁴

Eban b. Saîd b. Âs. Bir önceki sahâbînin kardeşidir. Hayber'in fethedildiği hicretin yedinci senesinde müslüman olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından önce seriyye komutanı olarak görevlendirilmiş, daha sonra Bahreyn'e vali tayin edilmiştir. Hz. Ebû Bekir'in Sûriye'ye sevkettiği fetih ordularına kardeşiyle katılmış ve Ecnâdeyn savaşında şehid düşmüştür.¹⁴⁵⁵

Dırâr b. Ezver. Amr b. Şeybân kabilesinin Esedoğulları kolundandır.¹⁴⁵⁶ 9 (631) yılında Hz. Peygamber (s.a.v)'in huzuruna gelerek müslüman oldu. Hz. Ebû Bekir zamanında Sûriye fetihlerine iştirak etti ve Ecnâdeyn savaşında şehid düştü. Hz. Peygamber (s.a.v)'den 2 hadis rivayet ettiği bildirilmektedir.¹⁴⁵⁷

Abdullah b. Ebu'l-Cehm. Kureş'in Adî kolundandır. Mekke'nin fethinde müslüman olmuş ve daha sonra Sûriye fetih ordularına katılmış ve Ecnâdeyn savaşında şehid düşmüştür.¹⁴⁵⁸

Temim b. Hâris b. Kays el-Kureşî es-Sehmî

İlk müslümanlardan ve Habeşistan muhacirlerindedir. Ecnâdeyn savaşında şehit düşmüştür.¹⁴⁵⁹

Hâris b. Evs b. Atik. Ensârın Evs kolundandır. Bedir hariç Hz. Peygamber (s.a.v)'in yanında bütün savaşlara katılmıştır. Sûriye fetihleri sırasında Ecnâdeyn savaşında şehid düşmüştür.¹⁴⁶⁰

Saîd b. Amr. İsmi Ma'bed b. Amr et-Temîmî şeklinde de verilmiştir. Habeşistan muhacirlerinden olan Saîd, Sûriye fetihleri esnasında Ecnâdeyn savaşında şehid düşmüştür.¹⁴⁶¹

¹⁴⁵⁴ Ebû Zur'a, 57; İbnü'l-Esir, **Üsdü'l-gâbe**, III, 90; ayrıca bk. Kandemir, "Amr b. Saîd b. Âs", **DİA**, 134.

¹⁴⁵⁵ Bk. Halife b. Hayyât, **Tabakât**, I, 24, Belâzurî, **Fütûh**, 120; Buhârî, **et-Tarihu'l-kebir**, I, 450; Ebû Nuaym, **Ma'rife**, II, 386; İbn Hacer, **el-İsâbe**, I, 170; Ebû Nuaym, **Ma'rife**, II, 386; ayrıca bk. Ali Toksarı, "Ebân b. Saîd", **DİA**, X, s. 67.

¹⁴⁵⁶ İbnü'l-Esir, **Üsdü'l-gâbe**, III, 52.

¹⁴⁵⁷ Taberî, **Tarih**, II, (1987) s. 508 ; Zehebî, **Tecrid**, I, 271; ayrıca bk. Nevzat Aşık, "Dırâr b. el-Ezver", **DİA**, IX, 276.

¹⁴⁵⁸ İbnü'l-Esir, **Üsdü'l-gâbe**, III, 201; İbn Hacer, **el-İsâbe**, IV, 39-40.

¹⁴⁵⁹ İbn Asâkir, XI, 84; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-gâbe**, I, 257.

¹⁴⁶⁰ İbn Asâkir, XI, 401; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-gâbe**, I, 381.

¹⁴⁶¹ İbn Asâkir, XXI, 261; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-gâbe**, II, 398.

B. Yermük Savaşında Şehid Düşenler

Bu savaşa katılan İslâm ordusunun mevcudunun 30 bin ile 40 bin arasında olduğu belirtilmiştir.¹⁴⁶² Kaynaklarda müslümanların Yermük'te 3 bin şehid verdikleri ifade edilmektedir. Ancak yaptığımız incelemelerde bu şehitlerden sadece sekizinin ismini tespit edebildik.¹⁴⁶³

İkrime b. Ebû Cehil. Kureyş müşriklerinin ileri gelenlerinden Ebû Cehil'in oğlu İkrime, Mekke'nin fethinden sonra müslüman oldu. Resûl-i Ekrem onu Hevâzin kabilesinin zekatını toplamakla görevlendirmişti. Hz. Ebû Bekir zamanında irtidat eden kabilelere karşı yapılan savaşlarda komutan olarak görevlendirildi. Hz. Ebû Bekir'in isteği üzerine Sûriye'nin fethine giden orduya katıldı ve Yermük savaşında şehid düştü. Geride çocuk bırakmayan İkrime¹⁴⁶⁴ Hz. Peygamber (s.a.v)'den bir hadis rivayet etmiştir.¹⁴⁶⁵

Yermük'te şehadetiyle ilgili olarak İbn Asâkir tarafından şu bilgiler verilmektedir: İkrime savaş esnasında düşman üzerine korkusuzca yürümeye başladığında Hâlid b. Velid böyle yapmamasını, öldürülmesinin müslümanlara ağır geleceğini söyledi. Ancak o, Hâlid'i dinlemedi ve "Bırak beni ey Hâlid! Senin Resûlullah (s.a.v) ile bir geçmişin var. Ben ve babam ise ona karşı en sert davrananlardandık" deyip yürümeye devam etti ve çok geçmeden şehid düştü. Şehadetinden sonra vücudunda yetmişten fazla yara izi sayılmıştı. Onun Yermük gününde geçmiş yıllarını hatırlayıp Hz. Peygamber (s.a.v)'e karşı savaşmış biri olmasına üzülüp "Her yerde Resûlullah (s.a.v)'a karşı savaştım. Bu gün sizden mi kaçacağım" dediği belirtilmiştir. Savaş esnasında dört yüz kişilik bir müslüman birliğin önünde İkrime, Hâris b. Hişâm ve Dırâr b. Ezver'in şehid düşene kadar çarpışmak hususunda and içtikleri belirtilmiştir. Dırâr hariç diğerleri şehid düşmüştür.¹⁴⁶⁶

Abdullah b. Süfyan b. Abdülesed. Kureyşin Mahzûm kolundandır. Yermük savaşında şehid düşmüştür.¹⁴⁶⁷

Saîd b. Hâris. Hâşimoğulları'ndan olan Saîd'in, Habeşistan'a hicret ettiği ve daha sonra Hz. Ebû Bekir zamanında ilk fetih ordularıyla Sûriye'ye geldiği bilinmektedir. Yermük savaşında şehid düşmüştür.¹⁴⁶⁸

Nadr b. Hâris b. Alkame. Huneyn savaşında Hz. Peygamber (s.a.v)'in yanında savaştığı bilinen bu sâhâbî müellefe-i kulûbtandır. Yermük savaşında şehid düşmüştür.¹⁴⁶⁹

¹⁴⁶² İbn Asâkir, II, 147.

¹⁴⁶³ İbn Asâkir, II, 161.

¹⁴⁶⁴ Hayatı hakkında bk. Halife b. Hayyât, Tabakât, I, 45; İbn Sa'd, et-Tabakât, VII, 404; İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah (620/1223), et-Tebyîn fi ensâbi'l-Kureşîyyîn, nşr. Muhammed Nayif ed-Düleymî, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb 1988, s. 365; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, I, 161.

¹⁴⁶⁵ Bk. Abdullah Aydınli, "İkrime b. Ebû Cehil", DİA, XVII, 42.

¹⁴⁶⁶ İbn Asâkir, XLI, 69.

¹⁴⁶⁷ İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gâbe, III, 263. İbn Asâkir adını Ubeydullah b. Süfyan şeklinde vermektedir. Tarihu medineti Dimaşk, XXXVII, 466.

¹⁴⁶⁸ İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gâbe, II, 383; İbn Hacer, el-İsâbe, III, 84..

¹⁴⁶⁹ İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gâbe, V, 318; İbn Hacer, el-İsâbe, VI, 339.

Amr b. Tufeyl ed-Devsî. Hayber'in fethi sırasında müslüman olmuştur. Babasıyla beraber bazı savaflara iştirak ettiği bilinmektedir. Irak cephesinde bulunan Hâlid b. Velid, Sûriye'deki fetih ordularına destek maksadıyla bölgeye intikal edince Amr b. Tufeyl'i, Ebû Ubeyde'ye yardıma geldiklerini haber vermesi için göndermişti. Burada fetih hareketine katıldı ve Yermük savaşında aldığı yaradan dolayı çok geçmeden şehid düştü. Onun yaralı arkadaşlarıyla beraber kaldığı karargahta dört-beş gün beklediği, iyileşmediğini görünce Hâlid b. Velid ve Ebû Ubeyde'den izin alarak Filistin'e yerleşen ailesinin yanına döndüğü ve orada şehid olduğu bildirilmektedir.¹⁴⁷⁰

Cündeb b. Amr ed-Devsî. Sûriye fetihleri esnasında bazı birliklere komuta etmiştir. Yermük savaşında şehid düşmüştür.¹⁴⁷¹

Abdurrahman b. Avvâm. Cennetle müjdelenen sahâbîlerden olan Zübeyr b. Avvâm'ın kardeşidir. Mekke'nin fethinde müslüman olmuştur. Yermük savaşına katılmış ve şehid düşmüştür.¹⁴⁷²

Firas b. Nadr b. Hâris. Kureyş kabilesinden olan bu sahâbî, Habeşistan'a ikinci kafilede giden müslümanlar arasında yer almış, Hz. Ebû Bekir zamanında cihad maksadıyla Sûriye'ye gelmiş ve Yermük savaşında şehid düşmüştür.¹⁴⁷³

C. Fihl Savaşında Şehid Düşenler

Ürdün'de 14 (635) yılında gerçekleşen Fihl savaşında şehit sahâbîlerden sadece Sâib b. Hâris b. Kays'ın adını tespit edebildik.¹⁴⁷⁴ Kureyş'in Sehm kolundan olan Sâib'in ilk müslümanlardan ve Habeşistan muhacirlerinden olduğu belirtilmiştir.¹⁴⁷⁵

D. Amvâs Taûnunda Şehid Düşenler

Filistin'de Kudüs ile Remle arasında yer alan Amvâs'ta,¹⁴⁷⁶ Sûriye fetihlerinin sonuna doğru, müslümanları yasa boğan büyük bir hadise meydana geldi. Bu, 17 (veya 18/639) yılında vuku bulan veba salgınıydı. Amvâs'ta ortaya çıktığı için kaynaklarımız hadiseye Amvâs taûnu adını vermişlerdir. Aylarca devam eden bu salgın bölgedeki pek çok şehirde yayılmış ve çok sayıda insanın ölümüne yol açmıştır.¹⁴⁷⁷

Kaynaklarımızda bu salgın sebebiyle ölenlerin sayısı hakkında değişik rakamlar verilmiştir: Ölenlerin sayısının 25 bin olduğunu bildiren rivayetin yanında¹⁴⁷⁸ bunu 36 bine çıkaran bir rivayet de

1470 İbn Abdilber, el-İstiâb, III, 1184; İbn Asâkir, XXV, 7, XLVI, 105.

1471 Taberî, Tarih, IV, 59; İbn Asâkir, XI, 316; İbn Hacer, el-İsâbe, III, 614-5.

1472 İbnü'l-Esir, Üsdü'l-gâbe, III, 479; İbn Hacer, el-İsâbe, IV, 289; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, I,

161

1473 İbn Asâkir, XLVIII, 247-8; İbnü'l-Esir, Üsdü'l-gâbe, IV, 354.

1474 Taberî, Tarih, IV, 87; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, II, 430.

1475 İbnü'l-Esir, Üsdü'l-gâbe, II, s. 312.

1476Yâkût, IV, 177. Amvâs, Kudüs'ün 33 km. batısında denizden 375 m. yükseklikteki bir tepenin eteklerinde kurulmuştur. Bk. Fayda, "Amvâs", DİA, III, 100.

1477 Bekrî, III, 225-6; Taberî, Tarih, IV, 239.

1478 Ya'kûbî, Tarih, II, 150-1; Taberî, Tarih, II, (1987) s. 509.

vardır.¹⁴⁷⁹ Ölenlerin büyük çoğunluğunu sahâbe-i kirâm oluşturuyordu. Bu salgının İslâm tarihinde şöhret bulması daha ziyade ashâbın ileri gelenlerinden bazılarının hayatlarını bu esnada kaybetmesinden dolayıdır. Yakût el-Hamevî bununla ilgili olarak, “Bu salgında sayılamayacak miktarda sahâbî hayatını kaybetti” demektedir.¹⁴⁸⁰ Bu hususta Zehebî’nin Tarih’inde ise şu bilgilere rastlıyoruz: “Ebû Ubeyde’nin emrinde 36 bin asker vardı. Amvâs taûnundan sonra bunlardan ancak altı bini hayatta kaldı.”¹⁴⁸¹ Bu acı hadisenin etkisi yıllar boyunca unutulmamış ve hadisenin gerçekleştiği yıl kaynaklarımızda “Amvâs yılı” olarak isimlendirilmiştir.

Kaynaklar bu salgının tarihi olarak hicri 17/638 ve 18/639 yıllarını vermektedir. Taûnun ne zaman başladığı bilinmemektedir. Fakat 18 yılı içerisinde bittiğini söyleyebiliriz. Çünkü Hz. Ömer (r.a) taûn sebebiyle gerçekleştiremediği Sûriye ziyaretini 18 yılında gerçekleştirmiştir. Muhtemelen salgın hicrî 17 yılı sonlarında başlamış ve 18 yılında sona ermiştir.¹⁴⁸² Taûnun baş gösterdiği sırada Sûriye’de bölgesi genel komutanı Ebû Ubeyde, Hz. Ömer (r.a)’i karşılamış ve “Ey Mü’minler’in Emiri, yanında Hz. Peygamber (s.a.v)’in ashâbının ileri gelenleri ve hayırlıları bulunuyor. Geride kardeşlerimizi ateşte yanarcasına bıraktık. Bu yıl dön!” dediğinde Hz. Ömer (r.a) Ebû Ubeyde’yi dinlemiş ve o yıl Sûriye’ye girmemiştir.¹⁴⁸³

Sûriye coğrafyasında Allâh’ın adını yüceltmek maksadıyla seferber olan sahâbe neslinin Amvâs taûnundan ağır şekilde etkilendiği anlaşılmaktadır. Daha önce taûn sebebiyle Ebû Ubeyde b. Cerrâh ve Muâz b. Cebel’in şehid olduklarına değinmiştik. Bu kısımda ise onların bu hastalık esnasında segiledikleri tavırlar üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

Bazı müslümanlar taûnu bir musibet olarak nitelemeye başlamışlardı. Ancak ashâbın ileri gelenleri bunun bir imtihan olarak telakki edilmesine işaret ediyorlardı. Olaya bu pencereden bakan sahâbîlerin bu hususta her hangi bir şikayete ve sızlanmaya gitmedikleri bilinmektedir. Nitekim ashâbın ileri gelenlerinden Muâz b. Cebel bu konuda konuşulanları duyunca onları toplayıp şu konuşmayı yapmıştır:

“Ey insanlar, bana, size bulaşmış olan bu hastalığa, ‘bir tufan ve ceza’ dediğiniz ulaştı. Allâh’a yemin olsun ki bu ne bir tufan ne de bir cezadır. Şüphesiz ki tufan ve ceza Allâh’ın önceki ümmetlere azap olarak verdiğiidir. Lakin bu, Allâh’ın size hediye ettiği bir şehadettir ki onunla Peygamber’inizin davetine icabet etmenizi istemiştir. Dikkat edin, kimin şu beş şeyle karşılaşmadan önce ölmeye gücü yeterse ölsün. Bunlar, kişinin iman ettikten sonra küfre düşmesi, haksız yere kan dökmesi, Allâh’ın malını, yalan söyleyip günah işleyerek kazanması, aranızda lanetleşmenin baş göstermesi ve bir

---

1479 Zehebî, Tarih (Yıl: Hicrî 11-40) , Beyrut 1997, s. 174.

1480Yakût, IV, 178; Taberî, Tarih, IV, 236; İbnü'l-Cevzî, Tarihu Ömer, 87; ayrıca bk: Fayda, “Amvâs”, DİA, III, 100; F. Buhl, “Amvâs”, İA, I, 428.

1481 Zehebî, Tarih (Yıl: Hicrî 11-40), s. 174.

1482 Taberî, Tarih, II, (1987) s. 487, 507.

1483 İbn Asâkir, XIX, 391-2.

kimsenin sabahlarken, ‘Allâh’a yemin olsun ki ölsem de yaşasam da ne üzere bulunduğumu bilmiyorum’ diye şüphe içerisinde sabahlar hale gelmesidir.”

İbn Asâkir, Muâz’ın bu sözlerin ardından Hz. Peygamber (s.a.v)’den duyduğu şu hadisi rivayet ettiğini kaydeder: “Câbiye denen bir yerde konaklayacaksınız. Orada size deve vebasası gibi bir hastalık isabet edecek. Allâh onunla canlarınızı ve en hayırlılarınızı şehid olarak alacak ve bedenlerinizi tezkiye edecek.”¹⁴⁸⁴

Ebû Ubeyde ise insanların acı ve ızdıraplarının doruğa ulaştığı bir anda karşılıklarına geçmiş ve şunları söylemişti: “Ey insanlar! Bu hastalık Rabbinizin rahmeti, Peygamber’inizin bir daveti ve sizden önceki salih kimselerin ölüm şeklidir. Allâh’tan, Ebû Ubeyde’ye bu hastalıktan nasibini vermesini isterim.”¹⁴⁸⁵

Ebû Ubeyde ve Muâz, insanlara bu hastalığın bir şehadet anlamına geldiğini izah etmeye çalıştılar. Onları teselli etmek için bunun Hz. Peygamber (s.a.v)’e kavuşma yolunda bir fırsat olarak algılanmasını istediler. Onlar bu imtihan karşısında büyük sabır gösterdikleri gibi bunu tavsiye de ettiler.¹⁴⁸⁶

Muâz b. Cebel’in hanımı ve iki oğlu bu salgında ondan önce hayatlarını kaybetmişti.¹⁴⁸⁷ Hastalığa yakalanan oğlu Abdurrahman’ın yanına girdiğinde, Bakara sûresinde “Gerçek olan Rabbinden gelendir...”¹⁴⁸⁸ şeklinde başlayan ayetin baş kısmını okuması üzerine oğlu, “İnşallâh beni sabredenlerden bulacaksınız.” ayetiyle¹⁴⁸⁹ karşılık verdi. İbn Asâkir’in aktardığı bir rivayete göre Amvâs vebasısıyla ilgili olarak Hz. Peygamber (s.a.v)’den duyduğu, “İleride Sûriye’ye hicret edeceksiniz, Sûriye’nin kapıları size açılacak ve orada insanların bedenini saran, çibana benzeyen bir hastalık zuhur edecek. Bununla Allâh onların canlarını şehid olarak alır ve amellerini de tezkiye eder” şeklindeki hadisi aktardı¹⁴⁹⁰ ve sonra da şu duayı yaptı: “Allâh’ım sen bilirsin ki Muâz bunu Resûlullah (s.a.v)’den işitmiştir. Ona ve ailesine bu hastalıktan en geniş nasibi ver.” Muâz, bu şekilde ölmenin kendisi için kırmızı develerden daha kıymetli olduğunu söylemiştir.¹⁴⁹¹

1484 İbn Asâkir, II, 171-3. Bu hadisi, hadis kaynaklarında rastlayamadık. Ancak hadis kaynaklarında taûnla ilgili çok sayıda rivayet bulunmaktadır. Bu hadislerde taûnda ölmenin şehadet sayıldığı (Bk. Buhârî, Cihad 30, İmare 166, Kitabu’t-tıbb, 31; Müslim, İmare, 165; Ebû Dâvud, Cenâiz, 11), taûndan kaçmanın kötü görüldüğü (Tirmizî, Cenâiz, 66; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 324, VI, 82) taûnun çıktığı yere girilmemesi ve orada bulunanların yerlerini terketmemesi (Bk. Buhârî, Kitabu’l-enbiyâ, 56, Kitabu’t-tıbb, 30, Müslim, Selam, 93, 94) rivayet edilmiştir. Ayrıca taûn esnasında ahabın içinde bulunduğu duruma dair rivayetler de hadis kaynaklarında yer almıştır. (bk. Buhârî, Kitabu’t-tıbb, 30; Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 190, V, 8, 240).

1485 Taberî, Tarih, IV, 238-9.

1486 Kandehlevî, II, 582-3.

1487 İbn Sa’d, et-Tabakât, VII, 388; Belâzurî, Fütûh, 146; İbnü’l-Cevzî, Sıfâtu’s-safve, I, 499; Zehebî, A’lamü’n-nübelâ, II, 344.

1488 Bakara 2/147.

1489 Saffât 37/102.

1490 Bu hadisi, hadis kaynaklarında bulamadık.

1491 İbn Asâkir, XXXV, 439-43.

Muâz b. Cebel'in vefat etmeden önce orada bulunan topluluğa, "Size Hz. Peygamber (s.a.v)'den duyduğum bir şeyi haber vereceğim" deyip şu hadisi okuduğu zikredilmektedir: "Kim ölüm anında muhlisâne bir şekilde, Allâh'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in Allâh'ın Resûlü olduğuna şahadet ederse ve bu da onun son sözü olursa ona cennet vâcip olur."¹⁴⁹²

Ebû Ubeyde taûna yakalandığı esnada büyük sebat göstermiş, bu şekilde ölmeyi büyük bir ganimet olarak telakki etmiş,¹⁴⁹³ vefatından kısa bir süre önce yanında bulunanlara İslâm'ın beş esası, ölüm, nasihatleşme, idarecilere nasihat etme, onları kandırmama, tasaddukta bulunma ve dünya malına karşı dikkatli olma konularında tavsiyelerde bulunmuştu. Onun konuşmasından sonra o sırada orada bulunan Muâz b. Cebel'in söz alarak kısa bir konuşma yaptığı ve çeşitli nasihatlerde bulunduğu zikredilmiştir. Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın aile fertleri de bu hastalıktan dolayı hayatını kaybetmiştir.¹⁴⁹⁴

Filistin'de ikamet eden Sûriye bölgesi baş komutanı Ebû Ubeyde bu salgında şehid olunca orada bulunan komutanlardan Amr b. Âs insanların huzuruna çıkmış ve her tarafı kasıp kavuran hastalıkla ilgili olarak, "Ey insanlar! Bu salgın bir yerde vuku bulduğu zaman ateşin yayılması gibi her tarafa dağılır, bundan korunmak için dağlara sığının!" demiş ve onlara bu salgından dağlara çıkarak korunmalarını tavsiye etmişti. O esnada orada bulunan Şürahbil b. Hasene, Amr'ın bu dediklerine, Hz. Peygamber (s.a.v)'in, "Vebanın, salgın halde olduğu bir yerde bulunanların yerlerini terk etmemesi" şeklindeki hadisiyle karşı çıkmıştı. Fakat insanlar Amr'ın dediğini yaptılar ve onunla birlikte dağ yamaçlarına çekildiler. Bu sayede birçok kimse hastalığa yakalanmaktan kurtuldu.¹⁴⁹⁵ Daha sonra salgın etkisini kaybetti ve insanlar geri döndüler.¹⁴⁹⁶ Amr böyle bir tedbir alarak İslâm ordusunun toptan yok olmasını önledi.

Enes b. Mâlik Amvâs taûnuyla ilgili olarak: "Veba ile ölüm her müslüman için şehadettir" demiştir.¹⁴⁹⁷

Amvâs vebası ekonomik hayatı da etkilemişti. Ya'kûbî'nin belirttiğine göre bu salgın sebebiyle fiyatlar aşırı yükselmiş, insanlar mallarını stok etmeye başlamışlardı. Fakat Hz. Ömer (r.a) bunu yasakladı.¹⁴⁹⁸

Bu salgında şehid olan sahâbîlerden isimlerini tespit edebildiğimiz diğer sahâbîler şunlardır:

Fazl b. Abbâs. Resûlullah (s.a.v)'in amcası Abbâs b. Abdulmuttalib'in en büyük oğludur. Mekke'nin fethine ve Huneyn savaşına katılmıştır. Fazl, Huneyn savaşında insanların korkudan dağılıp kaçtıkları esnada sebat edenler arasında yer almıştır. Hz. Peygamber (s.a.v)'i vefatında yıkayan

1492 İbn Asâkir, XXXV, 440-1, LVIII, 452; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, I, 167. Bu hadisi, hadis kaynaklarında bulamadık.

1493 İbn Asâkir, XXV, 485, Zehebi, Tarih, (Yıl: Hicrî 11-40) s. 11-40, s. 173-4.

1494 Kandehevî, III, 502-3.

1495 Taberî, Tarih, IV, 238-9; İbnü'l-Esir, Üsdü'l-gâbe, VI, 324.

1496 Taberî, Tarih, II, (1987) s. 488.

1497 Buhârî, Kitabu'l-cihad ve's-siyer, 30; Mahmud Samî, Ashâb, s. 169.

1498 Ya'kûbî, Tarih, II, 151.

ve defnedenlerdendir. Fazl daha sonra Sûriye fetihlerine katıldı ve bu cephe de şehit düştü. Mercu's-Suffer, Ecnâdeyn ve Yermük savaşlarında şehid düştüğünü bildiren rivayetler bulunmakla beraber Amvâs taûnunda şehid düştüğünü belirten rivayetler de mevcuttur.¹⁴⁹⁹ İbn Asâkir, Amvâs taûnunda şehid olduğuna dair gelen haberin daha doğru olduğunu belirtmektedir. Geride Ümmü Gülsüm adında bir kız çocuktan başka evlat bırakmamıştır.¹⁵⁰⁰ Peygamber efendimizden 24 hadis rivayet etmiştir.¹⁵⁰¹

Ebû Mâlik el-Eş'arî. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yle birlikte elli iki kişilik bir heyetle Medine'ye gelmek için Yemen'den deniz yoluyla sefere çıktılar. Fakat gemi kötü hava şartları yüzünden Habeşistan'a sürüklendi. Cafer b. Ebû Talib ve arkadaşlarının orada bulunduğunu öğrenince bir süre Habeşistan'da kaldılar. 7 (628) yılında Hayber'in fethi sırasında Medine'ye döndüler ve Hz. Peygamber (s.a.v)'in Hayber'de olduğunu öğrenince oraya gittiler.¹⁵⁰²

İbn Asâkir, onun Dîmaşk'ta insanlara va'z ve nasihatler yaptığına dair bilgiler verdikten sonra 18 (639) senesinde Amvâs taûnunda Muâz b. Cebel, Ebû Ubeyde b. Cerrâh ve Şürahbil b. Hasene ile aynı günde şehid olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁰³ Hz. Peygamber (s.a.v)'den 27 hadis rivayet ettiği bildirilmektedir.¹⁵⁰⁴

Süheyl b. Amr. Ebû Yezid Süheyl b. Amr¹⁵⁰⁵ Kureyş'in ileri gelenlerinden olup Mekke'nin fethinde müslüman olmuş, Hz. Peygamber (s.a.v)'in yanında Huneyn savaşına katılmıştır. Muellefe-i kulûbtandır ve kendisine Huneyn ganimetlerinden yüz deve verilmiştir. Daha sonra Sûriye fetih ordularına katılmış ve bölgede insanları cihada teşvik etmiştir.¹⁵⁰⁶

Süheyl, Hind adındaki kızı hariç bütün ailesiyle Sûriye'ye yerleşmişti. Kendisiyle beraber ailesinin de Amvâs vevasında şehid olduğu belirtildiği gibi,¹⁵⁰⁷ onun Yermük savaşında şehid olduğu yönünde rivayetler de bulunmaktadır.

Ebû Cendel b. Süheyl b. Amr. Hudeybiye musâlahasından önce müslüman olan Ebû Cendel, musâlahâ şartları gereğince o sırada Mekkelilerin temsilciliğini yapan babası Süheyl'le teslim edilmişti. Daha sonra kendisiyle aynı durumda olan Ebû Basir'in Medine'den kaçıp Kızıldeniz sahilindeki Sîful-Bahr'e kamp kurduğunu haber alınca aynı durumda olan yetmiş müslümanla birlikte oraya kaçıp Mekkelilerin elinden kurtulmuştu.¹⁵⁰⁸ Hudeybiye sulhunun Mekkelilerden İslâm'ı kabul edip velisinin

1499 Bk. Kelbî, Neseb, 31; İbn Sa'd, et-Tabakât, VII, 399; Belâzurî, Ensâb, III, 33; Ya'kûbî, Tarih, II, 151; Zehebî, Tarih, (Yıl: Hicrî 11-40) s. 182; Yâkût, IV, 178; İbn Hacer, Tehzibu't-tehzib, VIII, 243-4; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, I, 166; Selmân Başaran, "Fazl b. Abbâs b. Abdülmüttalib", DİA, XII, 272-2.

1500 İbn Asâkir, XLVIII, 329.

1501 İbn Hazm, Cevâmi', s. 262.

1502 İbn Asâkir, XXXII, 26, LXXVII, 194; İbnü'l-Esir, Üsdü'l-gâbe, VI, 272; isminde ihtilaf olup Ka'b b. Mâlik, Ka'b b. Âsim, Amr ve Ubeyd şekillerinde verilmiştir. İbn Hacer, el-İsâbe, VII, 295.

1503 İbn Asâkir, LXVII, 190. Ayrıca bk. Zehebî, Tarih, (Yıl: Hicrî 11-40) 185.

1504 İbn Hazm, Cevâmi', s. 261.

1505 Muhammed b. Hanbel Şeybanî, Kitabü'l-esmâ ve'l-künâ, nşr. Ubeydullah b. Yusuf el-Cüdey', Küveyt: 1985, s. 107.

1506 İbn Sa'd, et-Tabakât, VII, 404-5; İbnü'l-Esir, Üsdü'l-gâbe, II, 281.

1507 Yâkût, IV, 178; Zehebî, Tarih, (Yıl: Hicrî 11-40) s. 151.

1508 Bk. Asri Çubukçu, "Ebû Cendel", DİA, X, 118-9.

izni olmaksızın Medine'ye sığınanların geri verilmesiyle ilgili şartın Mekkelilerin isteğiyle iptal edilmesinin ardından Medine'ye geldi. Hz. Peygamber (s.a.v)'in yanında bundan sonraki savaşlara katıldı. Sûriye'ye Hz. Ebû Bekir tarafından gönderilen ilk orduda yer alan Ebû Cendel bölgedeki birçok savaşa iştirak etti. O da Amvâs taûnunda babasıyla birlikte şehid düştü. Geride evlat bırakmadığı bilinmektedir.¹⁵⁰⁹

Ammâr b. Gaylân es-Sekafi. Tâifli sahâbilerden olan Ammâr, Sûriye'nin fethine iştirak etmiş ve bu cephede bulunduğu sırada Amvâs taûnunda şehid düşmüştür.¹⁵¹⁰

Âmir b. Gaylân es-Sekafi. Ammâr b. Gaylan'ın kardeşidir. O da Sûriye fetihlerine katılmış ve Amvâs taûnunda şehid düşmüştür.¹⁵¹¹

Sûriye fetihleri sırasında şehit düştükleri söylenen bazı sahâbilerin hangi savaşta şehit düştükleri belirtilmemiştir. Bu sahâbiler şunlardır:

Nuaym b. Abdullah en-Nahhâm. Kureyş'in Adî kolundan olup ilk müslümanlardandır. Bedir gazvesine katıldığı bildirilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v)'in övdüğü bir sahâbî olan Nuaym'ın, Hz. Ebû Bekir zamanında başlarında Ubâde b. Sâmî'tin bulunduğu bir elçiler grubuyla Sûriye'ye geldiği belirtilmiştir.¹⁵¹² Onun Mute savaşında şehid olduğunu bildiren rivayetlerin yanı sıra, Sûriye fetihleri esnasında Ecnâdeyn veya Yermük savaşında şehid olduğunu bildiren rivayetler de bulunmaktadır.¹⁵¹³ Hz. Peygamber (s.a.v)'den 2 hadis rivayet etmiştir.¹⁵¹⁴

Hâlid b. Saîd b. Âs. İlk müslümanlardan olan Hâlid, Habeşistan'a hicret etmiş ve orada on yıl kadar kalmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v)'le beraber Mekke'nin fethinde, Tâif, Huneyn ve Tebük gazvelerinde bulunmuş, ayrıca bu dönemde bazı seriyyelere komutan tayin edilmiştir.¹⁵¹⁵ Hz. Ebû Bekir zamanında Sûriye fetih ordularında komutan olarak görev almıştır. Mercu's-Suffer veya Ecnâdeyn savaşında şehid düştüğü belirtilmektedir.¹⁵¹⁶ Şehadetiyle ilgili olarak, "13 (634) senesinde vuku bulan Mercu's-Suffer savaşından bir gün önce düğün yapıp evlendiği ve ertesi gün şehid olduğu" şeklinde bir bilgiye de sahibiz.¹⁵¹⁷ Hz. Peygamber (s.a.v)'den 3 hadis rivayet etmiştir.¹⁵¹⁸

Seleme b. Hişâm b. Muğire el-Mazûmî. İlk müslümanlardan olan Seleme, kabilesi Kureyş'ten işkence görenler arasındadır. Habeşistan muhacirlerinden olduğundan Bedir savaşına iştirak edememiştir. Mûte savaşında bulunmuş ve daha sonra Hz. Ebû Bekir zamanında Sûriye'ye

1509 İbn Sa'd, et-Tabakât, VII, 405; İbnü'l-Cevzî, Sıfâtu's-safve, I, 668.

1510 İbnü'l-Esir, Üsdü'l-gâbe, IV, 129; İbn Hacer, el-İsâbe, III, 482, IV, 472.

1511 İbn Abdilber, el-İstîâb, III, 1135.

1512 İbn Asâkir, XL, 155.

1513 İbn Asâkir, LXII, 175; İbnü'l-Esir, Üsdü'l-gâbe, V, 346; İbn Hacer, el-İsâbe, VI, 361-2.

1514 İbn Hazm, Cevâmi', s. 278.

1515 Bk. Kandemir, "Hâlid b. Saîd b. Âs", DİA, XV, 287.

1516 İbn Asâkir, II, 71-2, XVI, 73, 81; İbnü'l-Esir, Üsdü'l-gâbe, II, 97-8; Yâkût, II, 118.

1517 Bk. Rıza Savaş, Râşid Halifeler Döneminde Kadın, s. 231-2.

1518 İbn Hazm, Cevâmi', s. 273.

giden İslâm ordusuna katılıp 13 (634) yılında Mercu's-Suffer veya Ecnâdeyn savaşında şehid düşmüştür.¹⁵¹⁹

Hâris b. Hâris b. Kays es-Sehmî. İlk müslümanlardan olup Habeşistan muhacirleri arasında yer almıştır.¹⁵²⁰ Hz. Peygamber (s.a.v)'in yanında Bedir hariç diğer savaşlara katılan Hâris'in, Sûriye fetihleri esnasında Ecnâdeyn, Yermük veya Fihl savaşında şehid düştüğü rivayet edilmiştir.¹⁵²¹ Hz. Peygamber (s.a.v)'den bir hadis rivayet etmiştir.¹⁵²²

Tuleyb b. Umeyr. Hz. Peygamber (s.a.v)'in halası Ervâ bint Abdulmuttalib'in oğlu olup muhacirlerdendir. Sûriye fetihleri esnasında Yermük veya Ecnâdeyn savaşında otuz beş yaşında şehid düşmüştür.¹⁵²³

Hâris b. Hişâm b. Muğîre. Hâlid b. Velid'in amcasının oğludur. Kureyş kabilesinin ileri gelenlerinden olup cömertliğiyle tanınmıştır.¹⁵²⁴ Mekke'nin fethinde müslüman olmuş, Huneyn savaşına katılmış ve muellefi-i kulûbtan sayıldığından Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından kendisine bu savaşta elde edilen ganimetlerinden yüz deve verilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v)'in vefatına kadar Mekke'de yaşamıştır. Hz. Ebû Bekir, Sûriye üzerine ordular gönderme çağrısında bulunduğu buna olumlu karşılık vermiş, İkrime b. Ebû Cehil ve Süheyl b. Amr ile birlikte Medine'ye gelmiştir. Hz. Ebû Bekir'in, onların gelişine çok sevindiği belirtilmiştir. Sûriye'de Fihl, Ecnâdeyn ve Yermük savaşlarına katılmıştır.¹⁵²⁵ Onun Yermük savaşında şehid olduğunu belirten rivayetin yanında,¹⁵²⁶ Vâkîdî onu Amvâs taûnunda şehid olanlar arasında zikretmiş,¹⁵²⁷ İbn Sa'd ise Yermük ya da Amvâs'ta şehid olduğuna dair bir rivayet aktarmış fakat görüşünü belirtmemiştir.¹⁵²⁸ Hz. Peygamber (s.a.v)'den 2 hadis rivayet etmiştir.¹⁵²⁹

Gann b. Sa'd. Ebû Mûsa el-Eş'arî ile birlikte Hz. Peygamber (s.a.v)'in huzuruna gelerek müslüman olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v)'in vefatından sonra Sûriye fetih ordularında yer alıp şehid düşmüş fakat, hangi savaşta şehid olduğu tespit edilememiştir.¹⁵³⁰

1519 Bk. Belâzurî, Fütûh, s. 120; Taberî, Tarih, IV, 72; İbn Asâkir, XXII, 135-8; İbn Hacer, el-İsâbe, III, 130.

1520 İbnü'l-Esir, Üsdü'l-gâbe, I, 384.

1521 İbn Asâkir, XI, 404-6.

1522 İbn Hazm, Cevâmi', s. 281.

1523 İbn Sa'd, et-Tabakât, VIII, 42-3; İbn Asâkir, XXVI, 142-5.

1524 Bk. Mustafa Ağırman, "Hâris b. Hişâm", DİA, XVI, 197.

1525 Hakkındaki bilgiler için bk. İbn Sa'd, et-Tabakât, VII, 404; İbn Kudâme, et-Tebyin, s. 358; Yâkût, IV, 178; İbn Abdilber, el-İstîâb, I, 304; İbn Asâkir, XI, 491; Zehebî, Tarih (Yıl: Hicrî 11-40) s. 184; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, I, 169.

1526 İbn Hacer, el-İsâbe, I, 698.

1527 Bk. İbn Hacer, el-İsâbe, I, 698.

1528 İbn Sa'd, et-Tabakât, V, 444. İbn Hacer eserinde, İbn Sa'd'ın, onu Yermük'te şehid olduğunu belirttiğini söylemektedir. Fakat İbn Sa'd, eserinde onun Amvâs'ta şehid olduğunu belirtmektedir. Krş. İbn Hacer, el-İsâbe, I, 698.

1529 Ağırman, "Hâris b. Hişâm", DİA, XVI, 197.

1530 İbn Sa'd, et-Tabakât, VII, 44; İbn Hacer, el-İsâbe, V, 251.

Yezid b. Şecere. Mezhic kabilesinden olan Yezid, Muâviye zamanında Sûriye bölgesinde bazı seferlerde komutan olarak görevlendirilmiştir. Katıldığı bir sefer esnasında 58 (677-678) yılında şehid olmuştur.¹⁵³¹ Hz. Peygamber (s.a.v)'den bir hadis rivayet etmiştir.¹⁵³²

Sonuç

Hz. Peygamber (s.a.v)'in vefatından sonra çok sayıda sahabi Medine'den ayrılmıştır. Onların kendi vatanlarından ayrılma sebebi fetih hareketi ve ardından da fethedilen bölgelerde İslam'ın tebliğ edilmesi düşüncesiyle olmuştur. Suriye bölgesine göç eden sahabiler farklı sebeplerle bölgeye geldiler. Bir kısım sahabi bölgeye vali ve komutan olarak geldiler. Bunun yanı sıra bölgede kadılık ve eğitim-öğretim işinde çalışmak üzere görevlendirilen sahabiler de oldu. Burada amillik (vergi memurluğu) yapan sahabiler de yer aldı. Suriye'ye fetihler amacıyla gelen sahabilerin bir kısmı burada şehit düştü. Şehit düştükleri savaşlar Ecnadeyn, Yermüş ve Fihl savaşları olmuştur. Ayrıca bölgeye gelen sahabiler arasında büyük bir faciaya yol açan Amvas veba salgınında yirmi beş bin kadar kimse hayatını kaybetti. Görüldüğü üzere sahabenin bölgeye göçü farklı sebeplerle olmuş ve bu ilk İslam nesli bölgenin İslamlaşmasında etkili olmuştur. Onlar sadece Şam coğrafyasına dağılmadılar. Önümüzde sahabenin dağıldığı coğrafya ile ilgili geniş bir literatür durmaktadır. Bu saha ilgi duyan araştırmacılar alan araştırmaları yaparak bu inanca dayalı göçün sebep ve sonuçlarını araştırabilirler. Bugün önümüzde Çin'den Afrika içlerini kadar sahabe coğrafyası diyebileceğimiz geniş bir çalışma alanı durmaktadır. Buraların gezilmesi ve özellikle mezarlar üzerinden hareketle yapılabilecek araştırmalar sahabenin dağıldığı coğrafyayı anlamamız açısından önem arz etmektedir. Bunun yanında sahabe sonrası neslin (tabiin) yine inanç uğruna göç hareketi ayrıca çalışılmamış bir konu olarak önümüzde durmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdullah İbnü'l-Mübarek (181/797), **Kitabü'z-zühd ve'r-rekâik**, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts., trc. M. Adil Teymur, İstanbul: Seha Neşriyat, 1992.
- Abdullah Kâsım el-Veşâlî, **el-Mescid ve neş'etuhu'l-ictimaî alâ medâri't-tarih**, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye 1990.
- Abdurrezzak, Ebû Bekir b. Hemmam es-San'ânî (211/826), **Musannef**, I-XI, nşr. Habiburrahman el-A'zamî, Beyrut: el-Meclisu'l-İlmî 1983.
- Ağarı, Mustafa, **Hz. Muhammed'in Hıristiyanlarla Mücadele Stratejisi**, İstanbul: Ayışığı Kitapları 2003.
- Ağırakça, Ahmet, "Gassâniler", **DİA**, XIII, İstanbul 1996, s. 397-398.
- Ağırman, Mustafa, "Hâris b. Hişâm," **DİA**, XVI, İstanbul 1997, s.197.
- , **Hz. Muhammed (s.a.v) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları**, İstanbul: Ravza Yayınları, 1997
- Ahmed b. Hanbel (241/855), **Müsned**, I-VI, İstanbul: Çağrı Yayınları 1992.
- , **Kitabu'z-zühd**, nşr. Muhammed Celâl Şeref, İskenderiye: Daru'l-Fikri'l-Câmiî 1984.
- Algül, Hüseyin, "Ebû Eyyûb el-Ensârî", **DİA**, X, İstanbul 1992, s.123-125.
- Alâuddin Ali el-Muttakî el-Hindî, **Kenzu'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl**, I-VIII, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 1985.
- Apak, Adem, **Amr b. el-Âs**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- el-Ârif, Ârif, **el-Mufassal fi tarihi'l-Kudüs**, Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye 2005.
- Arnold, T. W. **İntişâr-ı İslâm Tarihi**, trc. Hasan Gündüzler, Ankara: Akçağ Yayınları 1982.

1531 İbn Abdilber, el-İstiâb, IV, 1577; İbn Asâkir, LXV, 220, 223.

1532 İbnü'l-Esir, Üsdü'l-gâbe, V, 495.

- Aşık, Nevzat, “Dirâr b. el-Ezver”, *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 275-276.
- Atar, Fahreddin, **İslâm Adliye Teşkilatı**, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yatınları 1979.
- Athamina, Khalil, “Emevî Hilâfeti Döneminde Arap İskanı”, trc. Saim Yılmaz, **S.Ü.İ.F.D.**, İstanbul, yıl: 2000 sayı:2, s.211.
- Avcı, Casim, **İslâm-Bizans İlişkileri**, İstanbul: Klasik Yayınları, 2003.
- , “Kûfe”, *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s.339-342.
- Aycan, İrfan, “Ebû Süfyan”, *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 231-234.
- , Muâviye b. Ebû Süfyan, Ankara: Fecr Yayınevi, 1990.
- , “Muâviye b. Ebû Süfyan”, *DİA*, XXX, İstanbul 2005, 332-334.
- Aydınlı, Abdullah, “Ebu'd-Derdâ”, *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 310-311.
- , “İkrime b. Ebû Cehil”, *DİA*, XXII, İstanbul 1998, s. 42.
- , “Ebû Zer el-Gıfârî”, *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 266-269.
- Bailly, Aguste, **Bizans Tarihi**, I-II, trc. Haluk Şaman, İstanbul: Tercüman Gazetesi yayınları, ts.
- Bardakoğlu, Ali, “Ferâiz,” *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 362-263.
- Baş, Eyüp, “İbn Asâkir ve Tarihi Dımaşk'ı Üzerine”, **A.Ü.İ.F.D.**, Ankara Yıl: 1999, Sayı: XXXIX, s. 691-271.
- Başaran, Selman, “Alkame b. Mücezziz”, *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 468.
- , “Fazl b. Abbas b. Abdülmüttalib”, *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 272.
- Becker, C. H., “Abdullah b. Sa'd”, *İA*, I, İstanbul 1940, s. 40-41.
- Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdulaziz el-Endelûsî, (ö. 487/1094), **Mu'cemü mesta'cem min esmâi'l-bilâd ve'l-mevâzi'**, I-V, nşr: Cemal Talbe, Beyrut: 1998.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/892), **Ensâbu'l-eşraf**, I-XIII, nşr. Süheyl Zekkar-Riyaz Ziriklî, Beyrut: Daru'l-Fikr 1996.
- , **Fütûhü'l-büldan**, neşr: Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye 2000, trc. Prof. Dr. Mustafa Fayda, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 2002.
- Berdicî, Ebû Bekir Ahmed b. Harun (301/914) **Tabakâtü'l-esmâi'l-müfrede mine's-sahâbe ve't-tabîîn ve ashâb'l-hadis**, Dımaşk: Daru Tallas 1987.
- Bozkurt, Nebi, “Hucr b. Adî”, *DİA*, XVIII, s. 227-228.
- , “Kubbetü's-Sahre,” *DİA*, XXVI, s. 304-308.
- , “Mescid-i Aksâ,” *DİA*, XXIX, 268-271.
- Buhârî, İsmail b. İbrahim (256/870), **Kitabu't-tarihi'l-kebir**, I-IX, Diyarbakır ts.
- , **Sahih**, I-VIII, İstanbul: Çağrı yay. 1992.
- Buhl, Fr., “Fahl”, *İA*, IV, İstanbul 1998, s. 445.
- Canan, İbrahim, **Kübü's-Sitte Muhtasarı ve Şerhi**, XIII, İstanbul: Akçağ Yayınları 1993.
- Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdus b. Abdullah el-Kûfî (331/942), **Kitabü'l-vüzerâ ve'l-küttab**, nşr. Mustafa Sekkâ, Kahire : Şirketü Mustafa el-Babi el-Halebi 1980.
- Cevad Ali, **el-Mufassal fi tarihi'l-Arab kable'l-İslâm**, I-X, Bağdat: Matbuatu Mecmei'l-İlmi'l-Arabî 1993.
- Çağatay, Neşet, “Zeyd b. Sâbit”, *İA*, XI, İstanbul 1986, s.548.
- Çakan, İsmail L. , “Amr b. Tufeyl”, *DİA*, III, İstanbul 1991, s. 93.
- , “Avf b. Mâlik”, *DİA*, IV, İstanbul 1991, s.115.
- , “Ebû Vâkıd el-Leysi”, *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 251-2.
- , “Eş'as b. Kays”, *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 455-456.
- , “Habib b. Mesleme”, *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 373.
- , “Heveytib b. Abdüluzzâ”, *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s. 431.
- , “İyaz b. Ganm”, *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, s. 498-9
- , **Eyüp Sultan Hazretlerinden Kırk Hadis**, İstanbul: Nesil Yayınları 2003.
- Çapan, Ergün, **Kur'ân-ı Kerim'de Sahâbe**, İstanbul: Işık Yayınları 2002
- Çeker, Orhan, “Abdurrahman b. Ganm”, *DİA*, I, s.162.
- Çubukçu, Asri, “Ebû Cendel”, *DİA*, X, İstanbul 1991, s.118
- Dahlân, Ahmed b. Zeynî eş-Şafîi (1886), **el-Fütûhâtu'l-İslâmîyye**, Kahire: Müessesetü'l-Halebî 1968.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah Abdurrahman, **Sünen**, I-II, İstanbul: Çağrı Yayınları 1992.
- Demircan, Adnan, **Ali-Muâviye Kavgası**, İstanbul: Beyan Yayınları 2002.
- Demirkent, Işın, “Bizans”, *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 230-235.
- , “Herakleios”, *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s. 212-216.
- Dussaud, Rene, **el-Arab fi Sûriye kable'l-İslâm**, trc. Abdulhamid Devâhilî, Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme 1959.
- Dülâbî, Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed b. Hammâd (310/ 923), **el-Künâ ve'l-esmâ**, I-II, Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye 1999.

- Dûrî, Abdulaziz, “el-Arab ve’l-ard fi bilâdi’ş-Şâm fi sadri’l-İslâm”, **el-Mü’temerü’-d-düvelî li tarihi bilâdi’ş-Şâm**, 20-25 Nisan 1974, Beyrut: Darü’l-Müttehîde li’n-Neşr 1974, s. 25
- Ebû Davud, Süleyman b. Eş’as es-Sicistânî el-Ezdî (275/889), **Sünen**, I-V, İstanbul: Çağrı Yayınları 1992.
- Ebû Halil, Şevkî, **Gazvetü Mûte**, Dımaşk: Daru’l-Fikr 1986.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsbehanî (430/1038), **Hilyetu’l-evliyâ ve tabakâtü’l-esfiyâ**, I-X, Beyrut ts.
- , **Ma’rifetu’s-sahâbe**, I-III, nşr. Muhammed Razî b. Hac Osman, Riyad 1998.
- , **Tarih**, nşr. Mustafa Necib Fevvaz-Hikmet Fevvâz, Beyrut: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye 1995.
- Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellam (224/838), **Kitabu’l-emvâl**, nşr. Muhammed Halil Hiras, Kahire: Daru’l-Fikr 1981.
- Ebû Yusuf, Ya’kûb b. İbrahim (182/798), **Kitabü’l-harâc**, trc. Müderriszâde Muhammed Atâullah Efendi, Kahire 1397, sadeleştiren: İsmail Karakaya, Ankara 1982.
- Ebû Zur’a ed-Dımaşkî, Abdurrahman b. Amr b. Abdullah (281/ 894), **Tarih**, Beyrut 1996
- Ahmed Emin, **Fecrü’l-İslâm**, Beyrut: Daru’l-Kitabî’l-Arabî 1969.
- Eraslan, Sadık, **Asr-ı Saadet Fetihleri** (Hz. Ömer (r.a) Dönemi), Ankara: Taha Yayınları, 1999.
- Erdem, Sargon -Hulusi Kılıç, “Abdullah b. Revâha”, **DİA**, I, İstanbul 1988, s. 129-130.
- Erkal, Mehmet, “Âmil”, **DİA**, III, İstanbul 1991, s. 58-60
- Erten, Hayri, “Hz. Ömer (r.a) Döneminde Sosyal Yapı”, **Marife**, Konya 2001, Sayı: 1, s.177.
- Eyice, Semavî, “Mescid”, **İA**, VIII, İstanbul 1979, s. 6.
- Fayda, Mustafa, “Askalân”, **DİA**, III, İstanbul 1991, s. 487.
- , “Bilâl-i Habeşî”, **DİA**, VI, İstanbul 1992, s. 152-3.
- , “Câbiye”, **DİA**, İstanbul 1992, VI, s. 538.
- , Hâlid b. Velid, İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- , “Hulefâ-yı Râşidîn”, **DİA**, XVIII, İstanbul 1998, s. 324-338.
- , **Hz. Ömer (r.a) Zamanında Gayrimüslimler**, İstanbul: M.Ü.Y., 1989.
- Faysal, Şükrî, **Haraketü’l-fethi’l-İslâmî fi’l-karni’l-evvel**, Beyrut: Daru’l-İlm li’l-Melayîn 1982.
- , **el-Müctemaâtü’l-İslâmiyye fi’l-karni’l-evvel**, Beyrut: Daru’l-İlm, 1981.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi , “Ali”, **DİA**, II, İstanbul 1989, s. 374-374.
- Gözütok, Şakir, **İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi**, Ankara: 2002.
- Halebî, Muhammed Ragıb b. Mahmud et-Tabbâh (1951), **İ’lâmü’n-nübelâ bi tarihi Halebi’ş-şebâ**, I-VII, Halep: el-Matbaatü’l-İlmiyye 1923.
- Halife b. Hayyât, **Tabakât**, I-II, nşr. Süheyl Zekkâr, Dımaşk 1996.
- Halife, Hamid Muhammed, **el-Ensâr fi’l-asri’r-Râşidî**, İmârât: Mektebetü’-Sahâbe 2003.
- Hamidullah, Muhammed, **Hz. Peygamber (s.a.v)’in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu**, trc. Mehmet Yazgan, İstanbul: Beyan Yayınları 1993.
- , **İslâm Peygamberi**, I-II, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1993.
- , **el-Vesâiku’s-siyâsiyye li’l-ahdi’n-Nebevî ve’l-hilâfeti’r-Râşide**, Beyrut 1987.
- Hammâş, Necde, **eş-Şâm fi sadri’l-İslâm**, Dımaşk: Daru Tallas, 1987.
- Harisât, Muhammed Abdulkadir, **Tarihu’l-Ürdün**, Ürdün: Menşuratu Lecnetü Tarihi’l-Ürdün 1992.
- Harman, Ömer Faruk, “İsa”, **DİA**, XXII, İstanbul 2000, s. 465-472.
- Hartman, R. “Sûriye”, **İA**, XI, İstanbul 1979, s. 52.
- , “Şâm”, **İA**, XI, İstanbul 1979, s. 298.
- Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, I-VI, trc. İsmail Yiğit v.dğr., İstanbul: Kayihan Yayınları, 1991.
- Havlânî, Kadı Abdulcebbar (365/ 977), **Tarihu Dârayyâ ve men nezele biha mine’s-sahâbeti ve’t-tabîin**, nşr. Said el-Ağânî, Dımaşk: Matbaatu’t-Terakkî 1900.
- Hitti, Philip, **Tarihu Sûriye ve Lübnan ve Filistin**, I-II, terc. Corc Haddad, Beyrut: 1956.
- , **Tarihu’l-Arab**, I, II, y.y., 1961.
- Honigmann, Ernest, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, trc. Fikret Işıltan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 1970.
- , “Yermük”, **İA**, XIII, İstanbul 1993, s.400.
- Hüseyin, Muhammed Kemal, **İntişâru’l-İslâm ve eşheru mesâcidi’l-müslimîn fi’l-âlem**, y.y. 1976.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed (463/1071), **el-İstîfâb fi ma’rifeti’l-ashâb**, I-IV, nşr. Ali Muhammed el-Becâvî, Kahire: Ts.
- İbn Abdîrabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed (328/940), **el-Ikdü’l-Ferid**, I-VII, Kahire: Lecnetü’t-Te’lif 1953.
- İbnü’l-Adim, Kemalüddin Ebu’l-Kasım Ömer b. Ahmed (660/1262), **Zübdetü’l-Haleb min tarihi’l-Haleb**, I-III, Beyrut: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye 1996.
- İbn Asâkir, Ebu’l-Kasım Ali b. Hasan (571/1170), **Tarihu medineti Dımaşk**, I-LXXX, nşr. Muhibbuddin Ebû Saîd Ömer b. Garame el-Amravî, Beyrut: Daru’l-Fikr 1995-1998.

- İbn A'sem el-Kûfi, **Fütûh**, I-III, nşr. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Daru'l-Fikr 1992.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaluddin Ebu'l-Ferec, (579/1201) **Sıfâtü's-safve**, I-IV, nşr. Mahmud Fahûrî, Beyrut: Daru'l-Maarif 1979.
- , **Fezailü'l-Kudüs**, nşr. Cebrail Süleyman Cebbur, Beyrut: Daru'l-Âfak 1979.
- , **Tarihu Ömer b. el-Hattâb**, Beyrut 1985.
- , **Telkîhu fühûmi ehli'l-eser**, Kahire ts.
- İbn Ebû Usaybia (669/1270), **Uyûnu'l-enbâ fi tabakâti'l-etibbâ**, nşr. Rıza Nizâr, Beyrût ts.
- İbnü'l-Esir, İzzüddin (630/1236), **Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe**, I-VII, y.y. 1970
- , **el-Kâmil fi't-tarih**, I-XIII, nşr. C. J. Tonberg, Beyrut: 1979.
- İbn Habib, Ebû Ca'fer Muhammed (245/859), **Kitabu'l-muhabber**, Beyrut: Daru'l- Âfâki'l-Cedid, ts.
- İbn Hacer, Şihabuddin Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1448), **Tehzibu't-tehziib**, I-XIII, nşr. Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut 1994
- , **el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe**, I-IX, nşr. Adil Ahmed Abdulmevcud, Ali Muhammed Mukavviz, Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye 1995.
- İbn Haldun, Ebu Zeyd Velîyüddin Abdurrahman b. Muhammed (808/1406), **Mukaddime**, I-III, trc. Zakir Kadîrî Ugan, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları 1997.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd (456/1064), **Cevâmîu's-sîre**, trc. M. Salih Arı, İstanbul: Çıra Yayınları 2004,
- İbn Hibban, Ebû Hâtîm Muhammed (354/965), **Tarihu's-sahâbe**, nşr. Bevrân Dennâvî, Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye 1988.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik (218/833), **es-Sîretü'n-nebevîyye**, nşr. Mustafâ es-Sekkâ v.dğr., I-IV, Beyrut: Daru'l-Fikr 1999 .
- İbnü'l-İmad, Şihabuddin Ebu'l-Felah Abdurrahman b. Ahmed (1679), **Şezerâtü'z-zeheb fi ahbari men zeheb**, nşr. Abdulkadir el-Arnâût-Mahmûd el-Arnâût, I-X, Beyrut: Daru İbn Kesir 1986.
- İbnü'l-İmam, Şemsüddin Ahmed b. Muhammed el-Basrevî (1637), **Tühfetü'l-enâm fi fezâilî's-Şâm**, nşr. Abdulaziz Feyyaz Harfûş, Dımaşk: Daru'l-Beşâir 1998.
- İbn İshak, Muhammed (151/), **Sîret**, nşr. Muhammed Hamidullah, y.y. 1981.
- İbn Kesir, İsmail b. Ömer (774/1372), **el-Bidâye ve'n-nihâye**, I-XX, Beyrut: Daru Hicr, 1997.
- , **Tefsiru'l-Kur'ân'il-azim**, I-V, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1969.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah (620/1223), **et-Tebyîn fi ensâbi'l-Kureşîyyîn**, nşr. Muhammed Nayif ed-Düleymî, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb 1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (276/889), **Kitabü'l-maârif**, nşr. Muhammed İsmail Sâdik, Beyrut: İhyau't-Türâsi'l-Arabî 1980.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid (277/887), **Sünen**, I-II, nşr. Muhammed Fuâd Abdulkakî, İstanbul: Çağrı Yayınları 1992.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem (711/1311), **Muhtasarü tarihi medineti Dımaşk**, I-XXIX, nşr. Ruhiye Nahhâs v.dğr., Dımaşk: Daru'l-Fikr 1984.
- , **Lisânu'l-Arab**, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle 1987.
- İbn Sa'd, Muhammed (230/844), **et-Tabakâtü'l-kübrâ**, I-IX, nşr. İhsan Abbas, Beyrut: 1968.
- İbn Şeddâd, İzzüddin Muhammed b. Ali b. İbrahim (ö. 684/1285), **el-A'laku'l-hatire fi zikri umerâi's-Şam ve'l-Cezire**, I-II, nşr. Yahya Zekerîyya Abbare, Dımaşk: Menşuratu Vezaretu's-Sekafe 1991.
- İbn Şihne, Ebu'l-Fazl Muhibüddin Muhammed b. Muhammed (890/1485), **ed-Dürri'l-müntehab fi tarihi memleketi Haleb**, nşr. haz. Yusuf b. Elyan Serkis ed-Dımaşkî, Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye 1909.
- İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabataba (709/1309) , **el-Fahrî**, Beyrut ts.
- Kaegi, Walter E., **Bizans ve İslâm'ın İlk Fetihleri**, trc. Mehmet Özey, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000.
- Kalkaşandî, Ahmed b. Abdullah (861/1418), **Nihâyetü'l-ereb fi ma'rifeti ensâbi'l-Arab**, Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984.
- Kandehlevî, Muhammed Yusuf, **Hayâtu's-sahâbe**, I-IV, Dımaşk 1993.
- Kandemir, M. Yaşar, "Abdullah b. Amr b. el-Âs", **DİA**, I, İstanbul 1988, s.85-86.
- , "Amr b. Saîd b. Âs" , **DİA**, III, İstanbul1991, s. 90-1
- , "Abdullah b. Ömer b. Hattâb", **DİA**, I, İstanbul 1988, s. 126-128.
- , "Ebû Hureyre", **DİA**, X, İstanbul1994, s. 160-7.
- , "Ebû Musâ el-Eş'arî", **DİA**, X, İstanbul 1994, s. 190-3.
- , "Fedâle b. Ubeyd", **DİA**, XII, İstanbul, s. 292.
- , "Halid b. Said b. el-Âs", **DİA**, XV, İstanbul 1997, s. 287.
- , "Hind bint Utbe", **DİA**, XVIII, İstanbul 1998, s. 64-5.
- , "Ka'b el-Ahbar", **DİA**, XXIV, İstanbul 2001, s.1-3.
- , "Ka'b b. Malik", **DİA**, XXIV, İstanbul 2001, s. 4-5.
- , "Muâz b. Cebel" **DİA**, XXX, İstanbul 2005, s. 338-9.

- Kapar, M. Ali, “Fezâre”, *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 538.
- Karaman, Hayreddin, **İslâm Hukuk Tarihi**, İstanbul: Nesil Yayınları 1989.
- Karaman, M. Lütfullah, “Filistin”, *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 89-102.
- Kardavî, Yusuf, **Gayrül Müslimin fi müctemei’l-İslâmî**, Beyrut: Müessesetü’r-Risale 1992.
- Kazıcı, Ziya, **İslâm Müesseseleri Tarihi**, İstanbul: Kayıhan Yayınları 1991.
- , **İslâm Eğitim Tarihi**, İstanbul: Bir Yayıncılık 1983.
- Kehhale, Ömer Rıza, **Mu’cemu kabâili’l-Arab**, I, Beyrut: Müessesetü’r-Risale 1982.
- Kelbî, Ebû Münzir Muhammed b. Saib (205/820), **Cemheretü’n-neseb**, nşr. Nacî Hasan, Beyrut: Mektebetü’n-Nehdeti’l-Arabiyye 1986.
- Kemal, Ahmed Adil, **et-Tarik ila Dımaşk**, Beyrut: Daru’n-Nefâis 1985.
- Kılıç, Ünal, **Yezid b. Muâviye**, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2001.
- , **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Valilik ve Şehir Yönetimi**, İstanbul: Yediveren Yayınları, 2004.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf (350/961), **Kitabu’l-vülât ve kitabu’l-kudât**, Kahire: Ts.
- el-Kuşeyrî, Ebû Ali Muhammed b. Said b. Abdurrahman (334/947), **Tarihu Rakka ve men nezeleha min ashâbi Resûlillah ve’t-tabîin ve’l-fukâhâ ve’l-mühaddisîn**, nşr. İbrahim Salih, Dımaşk: Daru’l-Beşair 1998.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “İmam”, *DİA*, XXII, s. 178.
- Kutub, Seyyid, **Fi zilâli’l-Kur’ân**, trc. Bekir Karlığa v.dğr. I-XVI, İstanbul: Hikmet Yayınları, 1985.
- Lammens, H., “Câbiye”, *İA*, III, İstanbul 1979, s. 5-6.
- , “Sûriye”, *İA*, XI, İstanbul 1979, s. 51-66.
- Leder, Stefan, “The Attitude of Jews and their role towards the Arab-İslâmic conquest of bilad al-Sham”, **el-Mü’temerü’d-düvelî es-sânî li tarihi bilâdi’ş-Şâm**, Amman 16-22 Nisan 1985, Editör: Muhammed Bahît, Amman 1987, s.175
- Levçenko, M.V., **Bizans Tarihi**, trc. Maide Selen, İstanbul 1999.
- el-Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 390/1000), **Ahsenü’t-tekâsîm fi me’rifeti’l-ekâlîm**, Londra: Brill Matbaası 1967.
- Malik b. Enes, **Muvatta**, I-II, İstanbul: Çağrı yayınları 1992.
- Mantran, Robert, **İslâm’ın Yayılış Tarihi**, trc. İsmet Kayaoğlu, Ankara: A.Ü.İ.F.D., 1981
- , “Humus”, *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s. 370-373.
- Maverdi, Ebu’l-Hasan Ali B. Muhammed b. Habib el-Basrî el-Bağdadî (450/1058), **el-Ahkâmu’s-sultanîyye**, Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye 1985.
- Mes’ûdî, Ebû’l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (345/956), **Murûcu’z-zeheb ve meâdinü’l-cevher**, I-IV, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, y.y., el-Mektebetü’t-Ticaretî’l-Kübrâ, 1964.
- Mevlânâ Şiblî, Numanî, **Hz. Ömer (r.a) ve Devlet idaresi**, trc. Talip Yaşar Alp, İstanbul: Hikmet Yayınları 1986.
- Muhammed Kürd Ali, **Hıtatu’ş-Şâm**, Dımaşk: Mektebetü’n-Nur 1983.
- Mubeyyez, Muhammed Saîd, **Mevsûatu hayâtî’s-sahâbiyyât**, Sûriye: Mektebetü’l-Gazzalî 1990.
- Münâvî, Muhammed Abdurraûf, (1031/1622), **Fezû’l-kadir şerhu’l-câmiu’s-sağîr**, I-VI, Beyrut: Daru’l-Ma’rife ts.
- Müslim, Ebu’l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî (261/875), **Sahih**, I-III, nşr. Muhammed Fuâd Abdülhakî, İstanbul: 1992.
- , **Tabakât**, I-II, nşr. Ebû Ubeyde b. Selman, Riyad y.y. 1991.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (303/915), **Sünen**, I-VIII, İstanbul: Çağrı Yayınları 1992
- Nevevî, Ebû Zekerîyya Muhyiddin b. Şeref (676/1277), **Tehzîbü’l-esmâ ve’l-lügât**, I-IV, Beyrut ts.
- Öğüt, Salim, “Hişâm b. el-Âs b. Vâil”, *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s. 153.
- Öngül, Ali, “Dagâtır”, *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 399.
- Önkâl, Ahmet, **Resûlullah (s.a.v)’in İslâm’a Davet Metodu**, İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları 2000.
- , “Abdullah b. Hanzale”, *DİA*, I, İstanbul 1988, s. 104-105.
- , “Alkame b. Ulâse b. Avf el-Kilâbî”, *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 468.
- , “Amr b. Âs”, *DİA*, III, İstanbul 1991, s. 79-81.
- , “Amr b. Abese”, *DİA*, III, İstanbul 1991, s. 79.
- , “Amr b. Hamık”, *DİA*, III, İstanbul 1991, s. 84.
- , “Ca’fer b. Ebû Talib”, *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 548-549.
- , “Cünâde b. Ebû Ümeyye”, *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 116.
- , “Ebû Ubeyde b. Cerrâh”, *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 249.
- Önkâl-Nebi Bozkurt, “Cami”, *DİA*, VII, İstanbul 1992, s. 46-56.
- Özaydın, Abdülkerim, “Büsr b. Ebû Ertat”, *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 494.
- , “Eşter”, *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 486-7.
- Özkuyumcu, Nadir, “Muâviye b. Hudeyc”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, s. 334-335.

- Öztürk, Levent, **İslâm Toplumunda Bir Arada Yaşama Tecrübesi**, İstanbul: İnsan Yayınları 1995.
- , “Kur’ân’a Göre Hristiyanların Mabetlerine Gösterilmesi Gereken Saygı”, **S.Ü.İ.F.D.**, Sakarya 2002, sayı: 5, s. 83-4.
- , **İslâm Toplumunda Hristiyanlar**, İstanbul: İz Yayıncılık 1998.
- Polat, Selahattin, “İrbâd b. Sâriye”, **DİA**, XVII, İstanbul 2000, s. 438.
- Prokopius, **Bizans’ın Gizli Tarihi**, trc. Orhan Duru, İstanbul: Ada Yayınları, 1990.
- Ramazanoğlu, Mahmud Sâmî, **Ashâb-ı kiram**, İzmir: Ts.
- Sandıkçı, Kemal, “Ebû Ümâme”, **DİA**, X, İstanbul 1994, s. 251.
- , **İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis**, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 1991.
- Savaş, Rıza, **Raşid Halifeler Döneminde Kadın**, İstanbul: Ravza Yayınları 1993.
- Schleifer, J., “Bekr b. Vâil,” **İA**, II, s. 454.
- Sem’ânî, Ebû Sa’d Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (562/1167), **el-Ensâb**, I-V, Beyrut: 1988.
- Serjeant, R. B., **İslâm Şehri**, trc. Elif Topçugil, İstanbul: İz Yayıncılık 1997.
- Sezikli, H. Ahmet, “Amr b. Ma’dikerb”, **DİA**, III, İstanbul 1991, s. 88.
- Sobernheim, M., “Humus”, **İA**, V, İstanbul 1988, s.588.
- Sofouğlu, Mehmed, **Sahih-i Buhârî ve Tercemesi**, I- XIII, İstanbul: Ötüken Yayınları 1987.
- Streck, “Ermeniye,” **İA**, IV, İstanbul 1964, 318-326.
- Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebû Bekir (911/ 1505), **Tarihu’l-hulefâ**, Beyrut: Ts.
- Şennâvî, Abdulaziz, **Nisâu’s-sahâbe**, Kahire: Mektebetu’t-Türasi’l-İslâmî, ts.
- Şeşen, Ramazan, “Cezire”, **DİA**, VII, İstanbul 1993, s. 509-511.
- , **Urfa Bölgesi Tarihi**, İstanbul: 1960.
- Şeybanî, Muhammed b. Hanbel (164/741), **Kitabü’l-esmâ ve’l-künâ**, nşr. Ubeydullah b. Yusuf el-Cüdey’, Küveyt: 1985.
- Şulul, Kasım, **Hz. Peygamber (s.a.v) Devri Kronolojisi**, İstanbul: İnsan Yayınları 2003.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyub (360/971), **Müsnedü’s-Şâmîyyîn**, I-IV, nşr. Hamdi Abdülmecid Silefî, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle 1989.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerir (310/923), **Tarihu’r-rusül ve’l-mülûk**, I-V, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye 1987.
- , **Tarihu’r-rusül ve’l-mülûk**, I-XIII, nşr. Sıdkî Cemil el-Attar, Beyrut: Dâru’l-Fikr 1998.
- Tahhan, Muhammed Rislan, **Keşfü’n-nikâb ammen veliye Hıms mine’l-ashâb**, Hıms: Matbaatü’l-Yemame 2003
- Tanman, M. Baha, “Mahfil” **DİA**, XXVII, s. 331.
- Tihmaz, Abdulhamid Mahmud, **Muâz b. Cebel**, Dimaşk: Daru’l-Fikr 1988.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (279/892), **Sünen**, I-V, İstanbul: Çağrı yayınları 1992.
- Toksarı, Ali “Ebân b. Saîd”, **DİA**, X, İstanbul 1994, s. 67.
- Tülücü, Süleyman, “İmrü’l-Kays b. Âbis”, **DİA**, XXII, İstanbul 2000, s. 237.
- Ukle, Muhammed İbrahim, “el-Haraketü’l-fikhiyye fi bilâdi’s-Şâm fi’l-asri’l-Emevî” **Mecelletü’s-şerîa ve’d-dirâsâti’l-İslâmiyye**, Küveyt 1989, sayı: XIV, s. 231-320.
- el-Uleymî, Mucîruddin el-Hanbelî (901/1552), **el-Ünsü’l-celil bi tarihu’l-Kudüs ve’l-Halil**, I-II, nşr. Adnan Yunus Abdülmecid, Amman: Mektebetu Dendis 1999.
- Uludağ, Süleyman , “Abdâl”, **DİA**, I, İstanbul 1988, s. 59-60.
- , “Hizb,” **DİA**, XVIII, İstanbul 1998, s. 182-183.
- Umeyra, Abdurrahman, **Ricalün enzelellahu fihim Kur’ân**, I-IV, Riyad 1984.
- Uzun, Taceddin, “Eymen b. Hureym” , **DİA**, XI, İstanbul 1995, s. 551.
- Vâkidî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (207/823), **Kitabu’l-megâzî**, I-III, nşr. Marsden Cons, Beyrût: Alemü’l-Kütüb 1984.
- , **Tarihu fütûhi’l-Cezire ve’l-Habûr ve Diyarıbekir ve’l-İrak**, nşr: Abdulaziz Feyyaz Harfûş, Dimaşk: Daru’l-Beşair 1996.
- Ya’kûbî, Ahmed b. Ebû Ya’kûb b. Ca’fer b. Vehb b. Vâdih (284/897), **Tarih**, I-II, Beyrut ts.
- Yakût b. Abdullah el-Hamevî (626/1229), **Mu’cemü’l-büldan**, I-V, nşr. Ferid Abdulaziz el-Cündî, Beyrut ts.
- Yardımlı, Ali, “Abdullah b. Ebû Evfâ”, **DİA**, I, İstanbul 1988, s. 96.
- , “Abdullah b. Huzâfe”, **DİA**, I, İstanbul 1988, s. 108.
- , “Abdullah b. Safvan” **DİA**, I, İstanbul 1988 131.
- , “Dihye b. Halife” , **DİA**, IX, İstanbul 1994, s. 294.
- Yâzıcı, Talip, “Halep”, **DİA**, XV, İstanbul 1997, s. 239-244.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbas b. Velid b. Abdülmelik”, **DİA**, I, İstanbul 1988, s. 29.
- , “Avâsım”, **DİA**, IV, İstanbul 1991, s. 111-112.

- , “Dahhâk b. Kays”, *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 410
- Yılmaz, Hüseyin, “Kur’ân’ın Işığında İslâm’a Davet”, *E.Ü.İ.F.D.*, sayı, I, Sivas 1996, s. 334.
- Yiğit, İsmail, “Kınnesrîn”, *DİA*, XXV, Ankara 2002, s. 419-420.
- Yücel, Ahmet, “Fîrûz ed-Deylemî”, *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 140.
- Yücesoy, Hayrettin, “Ka’ka’ b. Amr”, *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 216.
- Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), **Ma’rifetü’l-kurrâi’l-kibar ala’t-tabakâti ve’l-a’sar**, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle 1984, I, 41-2.
- , **Siyeru a’lâmi’n-nübelâ**, I-XXV, nşr. Beşşar Avvâd Ma’ruf, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle 1996.
- , **Tarihu’l-İslâm ve vefeyâtu’l-meşâhir ve’l-a’lâm**, I-XL, nşr. Ömer Abdusselam Tedmurî, Beyrut: Daru İbn Kesir 1997.
- Zettersen, K. V., “Nu’mân b. Beşir el-Ensârî”, *İA*, IX, İstanbul 1964, s. 350-51.
- Zeydan, Abdülkerim, **İslâm Davetinin Esasları**, trc: Veli Ulutürk, Mehmet Karabulut, İstanbul 1998.
- Ziyade, Nekûlâ, “et-Tatavvuru’l-İdârî li Bilâdi’ş-Şâm beyne Bizanta ve’l-Arab”, **el-Mü’temerü’d-düvelî er-Râbi’ li tarihi bilâdi’ş-Şâm**, 15-19 Aralık 1985, Editör: Muhammed Adnan Bahît, Muhammed Asfür, Amman 1986, s. 130.

Özet

Göç toplumsal dönüşümlerin temel dinamiklerinden biri olarak tarif edilebilir. Suriye’de yaşanan ‘Büyük Acı’ neticesinde yaşanan göç Suriyeli ailelerin dünyanın dört bir yanına dağılması ile sonuçlanmıştır. Suriyelilerin en yoğun olarak yaşadıkları ülkelerin başında Türkiye gelmektedir. Göçmenlerin her ne kadar bireysel olarak Türkiye’ye göç ettikleri yönünde hâkim bir algı olsa da göçmenlerin aileleri ile birlikte hareket ettikleri açıktır. Dolayısıyla Suriyeli göçmenler, kendi ülkelerinde sahip oldukları ‘aile örgütlenme biçimleri’ ile Türkiye’ye göç ettikleri bu çalışmada öne sürülmüştür. Aile kurumunun savaş öncesi dönemde ve genel olarak Orta Doğu’da güçlü bir kurum olduğu göz önüne alındığında Suriyeli mültecilerin Türkiye’ye aile olarak göç ettikleri söylenebilir. Bununla birlikte Suriyeli mülteci ailesinin yaşanan savaş ve göç neticesinde geldikleri yeni ortamda aile örgütlenmelerinde değişimler olmuştur. Çalışmada Suriyeli mülteci ailesinin Türkiye’de yaşadığı dönüşümler ele alınmıştır. Bunu yapabilmek için Suriye’nin devlet istatistikleri kullanılmış ve Türkiye’de yapılmış olan çalışmalar referans alınmıştır. Aile kurma biçimlerinden aile üyeleri arasındaki etkileşimlere kadar aile düzenleme tarzlarını yeniden nasıl örgütlendiği bu çalışmada ortaya çıkarılmıştır. Bu bağlamda bir tipoloji geliştirilmeye çalışılarak ‘Suriyeli Mülteci Ailesi’ tipi ve bu tipin belirgin özellikleri ayrıntılı olarak dile getirilmiştir. Çalışmada bu yeni aile tipinin Suriyeli mülteci aile örgütlenmesini analiz etmek için bir birim olarak kullanılabilceği öne sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Mülteci, Göç, Suriyeli Mülteci Ailesi.

Extended Abstract

Syrian Refugee Family

Introduction:

In this study, it has been suggested that Syrian immigrants who migrated in the post-war period migrated to Turkey with the ‘family organization forms’ they had in their own countries. The study discusses the transformations of the Syrian refugee family in Turkey. In this context, the ‘Syrian Refugee Family’ type and its distinctive features have been expressed by trying to develop a typology. Thus, the change in the Syrian refugee family in their adaptation to Turkish society has been tried to be revealed with a holistic perspective.

Migration and Syrian Refugees

* Doç. Dr, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, mfguloglu@gmail.com

** Prof. Dr, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, ruhat@kilis.edu.tr

Migration behaviors of those who migrated by escaping and those who migrated by planning are different among refugees. In the migration process, a family member immigrates first, goes and comes, prepares the conditions, and then takes his family. The average age at first marriage in Syrian families is 25.3 for women and 29.1 for men. In addition, when the fertility rates are examined, it is seen that while it is 54 per thousand for women aged 15-19, it is 156 per thousand for women aged 20-24 (Syria Bureau of Statistics, 2009). According to Turkey Demographic and Health Survey (TNSA) 2018 data, a Syrian woman gives birth to an average of 5.3 children in Turkey. Also, arranged marriage in Syria as a common and dominant custom is functional in the context of their social system. This custom includes the existence of close and established relations based on kinship, neighborhood and neighborhood culture, and homogeneous culture. However, it can be predicted that the ground for marriage has been shaken for refugees, most of whom live in cities. It is also known that some young people who want to get married try to find their spouses through their relationship networks in Syria (Yaşar, 2020).

Syrian Refugee Family

When the differences such as social class, place of residence, and education are ignored for the Syrian refugee family, many common features can be identified in general. In this context, the ‘Syrian refugee family’ can be conceptualized in the current situation with its distinctive features such as the ‘slum family’. For this reason, the Syrian refugee family shows an uncertain and formless family characteristic for now. While Syrian refugees are oscillating between *clinging to their families and the second or third* obligation to migrate, family size, relationships, and roles are changing. The transition from extended family or nuclear family to another family form helps the family to survive, maintain the relationship between family members, and re-create social networks in the process (Farkas, 2018: 62; Sargın, 2018: 60). In this study, it was revealed that there is a transformation in the approach to gender in the Syrian refugee family, there is solidarity based on trauma, uncertainty prevails and a poor family type is exhibited.

Gender in the Syrian Refugee Family

The participation rate of refugee women in the registered labor force is quite low. For this reason, it is clear that women in refugee families work informally or most of them do their housework as housewives (Şahankaya Adar, 2018: 18). In his qualitative research, Kuralay (2021: 81) stated that two-thirds of the participants stated that female labor force participation negatively affects family life. The participation of women in the workforce and their children left alone at home also shows that the refugee family is deprived of extended family support.

Syrian Refugee Family Suffers Double Trauma

Syrian refugee families have generally witnessed the deaths of their relatives due to the war and have experienced losses. According to the report of AFAD (2017: 87), 35.7% of the Syrian

refugees in Turkey lost a relative in Syria (Erdoğan, 2020: 130). Forcibly displaced refugee families have experienced not only spatial loss with their homes, villages, neighborhoods, and cities, but also serious losses including family members, close relatives, neighbors, and friends.

Syrian Refugee Family Lonely and Uncertain

Legal uncertainty is important for understanding the perception of the temporariness of Syrian refugee families. Since the Syrian refugee family lacks basic legal guarantees such as citizenship rights, they feel uncertain and insecure.

Syrian Refugee Family Shows ‘Strange’ Adjustment

It can be stated that there is close solidarity between the members of the Syrian refugee families because they establish a family based on consanguineous marriage. Thus, the refugee family experiences re-socialization processes based on their family networks. This solidarity creates a flow of money. In total, this significant amount of money flows from Europe to Turkey and from Turkey to Syria. Although Syrian refugee families are in cooperation and solidarity, it can be stated that this habit is not the same as before due to the depth of poverty.

Refugee Families Are Poor and Deprived

Poverty in households also produces domestic violence. As a matter of fact, according to the 3rd Turkey report, it was stated that 36% of poor households experienced domestic violence among those who participated in the study. Poverty can be expressed as one of the most important factors in the dissolution process of the family. For this reason, poverty is an important source of risk not only in the deterioration of the relationship between family members but also in the deterioration of basic values, family norms, and the emergence of various problems. It is seen that poverty leads to the loosening of extended family ties and social control in the Syrian refugee family.

Conclusion

There are transformations in immigrant family organizations as a result of migration. In this context, ‘Can we talk about a refugee family in Turkey?’ This study, which emerged from the question, tried to determine the characteristics of the ‘Syrian refugee family’ type. In this context, it has been revealed that a refugee family can be mentioned in the study. It has been observed that the Syrian refugee family started to show a positive approach to women’s participation in the workforce in their approach to gender, they experienced deep trauma, legal uncertainty prevails, they show solidarity within themselves, and draw a typology that can be described as poor. When looked at, the Syrian refugee family is a ‘classified family’. It can be said that falling into a class causes economic, social, and mental problems in the refugee family. Emphasizing that there is only ‘freedom and security’ in Turkey, most refugee families are concerned about the future due to legal uncertainty. The Syrian refugee family cannot fully meet the expectations of each of its family members and therefore

becomes the center of cultural conflict. This situation causes parents to question their authority in the family and to feel inadequate and under pressure.

Giriş

Aile genel hatlarıyla anne-baba ve çocuklar gibi üyelerden oluşan ve birbirlerine karşı hak, yetki ve sorumluluklar taşıyan bir etkileşim uzamı olarak tarif edilebilir. Yaş almış kişiler bu tanıma anneanne ,dede bazen amca ve hala gibi yakınların katıldığını da bilirler. Aile, bireylerin nasılsa öyle göründükleri samimi ancak belirli kurallara göre işleyen sosyal ilişkilere sahiptir. Aile, neslin devamından, çocukların yetiştirilmesine, miras ile servetin aktarılmasından kişiliğin ve duyguların oluşturulmasına kadar bir dizi psikolojik ve sosyal süreçlerin işleyişini şekillendirir. Bununla birlikte aile toplumsal sınıflandırma mantığının da merkezinde bulunur. Bir etkileşim uzamı olarak aile, her bir üye arasındaki ilişkinin düzeyi bağlamında anne, baba ve çocuğun ‘birlikte-büyüme’ şeklinde tasvir edilebilecek bir yetiştirme sürecini içinde barındır. Başka bir deyişle ailede anne ve babalar tarafından çocuk yetiştirilmez aynı şekilde çocuklar da anne babanın yetiştirilmesini belirler. Mutluluk, güven, şefkat, merhamet, sevgi ve paylaşma gibi duygular büyük ölçüde anne-babanın çocukları ile ilişkisi bağlamında yeni üyelere aktarılır. Kültürel özellikler ailede sosyalleşmenin bir parçası olarak sadece düşünce ve davranış şeklinde değil aynı zamanda duygusal olarak da kişiliğe kodlanırlar (Nerse, 2020a, s.421-430; Nerse, 2020b, s.186). Nitekim kimlik oluşumunu bu süreçle açıklayan Elias (2011: 276), duygusal ve karşılıklı bağımlılık ihtiyaçlarının giderilmesinde aile üyeleri arasındaki etkileşimin önemine dikkat çekmiştir.

Tarihsel süreç içerisinde insanların ihtiyaç ve alışkanlıkları sonucu şekillenen en eski örgütlenmelerden biri olarak aile, varlığını sürdürmekte ve günümüz toplumsal yaşamını güçlü bir şekilde etkilemektedir. Ailenin tarihsel evrimine bakıldığında Akdeniz ailesinin temel özelliklerinden olan “bölünmez bütünlük” ve karşılıklı “bağımlılık” ilkesi işlemeye devam etmektedir (Solinas, 2008, 191). Aile sorunların birey üzerindeki yıkıcı etkisini azaltarak bireyin değişen topluma uyumunu sağlamaktadır. Göçle gelen zorlukların göğüslenmesinde aile dayanışması hem maddi bir destek üretmekte hem de manevi açıdan önemli bir sağaltım sağlamaktadır. Tek başına kişinin yapamayacağı, dayanamayacağı birçok sorun aile ile birlikte katlanılır kılınmaktadır. Karşılaşılan sorunlarda ailenin verdiği duygusal destek bireyin dağılmasını önlemektedir. Bununla birlikte sağlıklı bir aile bireyin rehabilite olmasını sağlamakta ancak sağlıklı bir etkileşim düzeneği olmayan ailelerde bunun aksi süreçlerin yaşandığı da bilinmektedir.

Çağlar boyunca ailelerde ortak olan noktaları belirlemek yerine farklılıklara odaklanıldığında son yüzyılda ailenin ciddi bir dönüşümden geçtiği söylenebilir. Sanayileşme, kentleşme ve sekülerleşme gibi etkenler neticesinde 1900’lerden sonra dünya genelinde ailenin çok ciddi dönüşümlerden geçtiği bilinmektedir (Therborn, 2004). Dünya genelinde insanların iş gücü olarak kentlere göç etmesi, köleliğin kaldırılmasıyla yoğunlaşmış bunun sonucunda içinde ailenin de olduğu

toplumsal yapı baştan sona yeniden şekillenmek zorunda kalmıştır. Bu değişim, şehirlerin büyümesiyle orantılı olarak işgücüne olan talebi arttırmış ve bu yeni oluşan merkezler geleneksel geniş ailenin çözülmesine ve göçmen ailelerin oluşmasına neden olmuştur.

Çalışmada Suriyeli mülteci ailelerin göç ettikleri yerlerde nasıl bir aile örgütlenmesi kurduklarını ve özelde de Türkiye’de nasıl bir aile oluşumu sergiledikleri analiz edilmiştir. Böylelikle Türkiye toplumuna uyumunda Suriyeli mülteci ailesinde ortaya çıkan değişim bütünsel bir perspektifle ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ilk kısmında göç, mülteci ve aile kavramlarına değinilmiş, ikinci kısımda göç öncesinde “Suriyelilerin evlilik ve aile örgütlenmesi” ile ilgili bilgiler sunulmuştur. Üçüncü kısımda ‘Suriyeli mültecilerin’ göç sonrası aile yapısında meydana gelen değişim ele alınmıştır. Suriyeli mülteci ailesinde cinsiyet algısı, Türkiye’de yaşadığı dönüşüm betimsel olarak ortaya konulmaya ve analiz edilmeye çalışılmıştır. Göç sürecinin anlaşılmasında birçok teori bulunmakla birlikte bu çalışmada sosyal ağlar teorisinin önemli bir açılım sağlayacağı düşünülmektedir. Sosyal ağlar göçmenlerin yoksullukla mücadelesinde geçerli bir strateji olarak kullanılmıştır. Böylece ‘bir mülteci ailesinden söz edilebilir mi?’ sorusuna ‘evet’ cevabı verilebilmiştir.

Göç ve Mülteciler

Göç, toplumsal, ekonomik ve siyasal nedenlerle yapılan fiziki bir hareketlilik olup toplumsal değişimin en önemli etmenlerinden birisidir. Hançerlioğlu’na göre (1986: 158) göç, “bir yerden başka bir yere gitme”dir. Bunun yanı sıra, göç “(az veya çok) bireylerin ya da grupların sembolik veya siyasal sınırların ötesine, yeni yerleşim alanlarına ve toplumlara doğru kalıcı hareketi içerdiği şekilde tanımlanmıştır (Marshall, 1999: 685). Göç sosyolojisi alanında çalışmaları olan Adıgüzel (2016: 3) ise göçü şu şekilde ifade etmiştir: “Göç; insanların, sosyal, ekonomik, siyasi veya doğal nedenlerden dolayı coğrafi olarak yer değiştirmesi biçiminde tanımlanabilir. Bu yer değiştirme uluslararası bir sınırı geçmek biçiminde olabildiği gibi, aynı devlet içinde de olabilir”. Uluslararası Göç Örgütü (IOM) ise göçü, “süresi, yapısı ve nedeni her ne olursa olsun bir kişinin veya bir grup insanın uluslararası bir sınırı geçtiği veya bir devlet içinde yer değiştirme hareketleri” olarak tanımlamıştır (2013: 35-36). Her ne kadar göç fiziki bir hareketlilik olarak tanımlanmış olsa da göç aynı zamanda zihinsel ve duygusal bir yolculuğu da içerir.

Bir ülkeden diğer bir ülkeye göç bireyin kimliğinde önemli ve uzun soluklu etkileri olan karmaşık bir psiko-sosyal süreçtir. Kişinin ülkesini terk etmesi derin kayıpları da beraberinde getirir. Alıştığı yiyeceklerden, yerel müziklerden, sorgulamadığı sosyal geleneklerinden, hatta dilinden çoğu kez vazgeçmesi gerekir. Yeni ülke tuhaf lezzette yiyecekler, yeni şarkılar, farklı siyasi meseleler, yabancı bir dil, renksiz bayramlar, tanınmayan kahramanlar, ruhsal olarak edinilmemiş bir tarih ve görsel olarak yabancı bir manzara sunar (Akhtar, 2018:3).

Göç etmek üç yönlü etkileri olan bir süreçtir: Göçü alan ülke/toplum, göçmenlerin kendileri ve göçü gönderen ülke/toplum (Erder, 2006: xvı). Göç süreci bir yerden başka bir yere hareketle

tamamlanmaz, entegrasyon, kültür ve kültürlenme gibi pek çok olguyu da içine alan göç sonrası süreci de içine alır (İnan, 2013: 275). Bir mülteci hem geride bıraktığı toplumda hem de geldiği yeni yerde farklı birtakım psiko-sosyal süreçlere konu olur. Böyle bir üçgen içerisinde toplumsal ilişkilerin yeniden şekillenmesini beklemek gibi ailenin de tanımı ve örgütlenmesinin de yeniden güncelleneceği iddia edilebilir.

Zorunlu göç, göçten farklı olarak aileden kopma, derin travmalar yaşama ve aşına olduğu yaşamından uzaklaşma gibi birçok sarsıcı deneyimi içermektedir. Genel olarak göç 'alışıldık dünyanın' terk edilmesi, anlamına gelir. Bu nedenle de oldukça zorlu bir süreçtir. Gitmek zorunda kalmak, kovulmak, sürgün edilmek, çaresiz kalıp kaçmak zorunda kalmak zorunlu göç deneyimlerinden biridir. Bu deneyimler aile üyelerinin ayrılmasını, üyelerden birinin kaybını veya ölümünü ya da aile üyelerinden birisinin geride bırakılması dahil birçok olumsuz yaşantıyı içermektedir (Parrish, 2018:77; Silverman, 2015: 146; Zor, 2021:93; Ekmen ve Koçak, 2020: 178).

Zorunlu göçlerin en önemli sebeplerinden birisi savaş ve çatışmalardır. Modern dönem boyunca savaş ülkelerin kaçınılmaz kaderi olmuş büyük göçlere kaynaklık etmiştir. Bugün ülkelerin kendi içinde içinde sınıf, grup veya topluluklar arasında çatışma ve savaşlarla, aktivist hareketlenmelerle olsun (Nerse, 2020c, s.620-626) veya ülkelerin savaşmaları ve çeşitli grupların birbirleriyle çatışmaları neticesinde insanlar hem can güvenliği nedeniyle hem de yoksulluktan uzaklaşmak için zorunlu göç etmeye devam etmektedirler. Benzeri bir durum Suriye'de 2011 yılında halk devrimi olarak başlayan ama trajik şekilde devam eden iç savaşta yaşanmaktadır. Suriye 21. yüzyılın başında savaş nedeniyle uluslararası göç veren bir ülke haline gelmiştir. 2011 yılından itibaren Türkiye'ye yönelen göç dalgası Suriye'de başlayan çatışmaların yoğunlaşması ile kitlesel bir görünüme bürünmüştür. Kendi toprakları dışında yaklaşık 7 milyon Suriyeli başka ülkelerde mülteci, sığınmacı veya göçmen olarak yaşamlarını sürdürmektedir. Suriyelilerin yoğun şekilde Türkiye'ye gelmelerinde uzun sınır komşuluğu, ortak tarihi geçmiş ve kültürel yakınlığın¹⁵³³ yanında açık kapı politikasının da büyük etkisi olmuştur. Suriyeli mülteci ailelerin bu zorlu yaşamları, göç sürecinden başlayarak aile yapılarında birtakım değişimleri beraberinde getirmektedir.

Mülteciler¹⁵³⁴ içerisinde kaçarak göç edenlerle planlayarak göç edenlerin göç davranışları farklıdır. Göç sürecinde genel olarak aileden biri önce göç eder, gider gelir, şartları hazırlar sonra ailesini götürür. İstanbul Küçükpazar'da yapılan bir çalışmada Suriyeli mülteciler aileleri için öncü kişiler olarak buraya geldiklerini ve en kısa zamanda ailelerini getirdiklerini belirtmektedir

¹⁵³³ Suriyeli'lerin savaş sonrası göç adresi olarak Türkiye tercihi ile her iki ülke toplumları arasındaki tarihi, dini ve kültürel yakınlık arasındaki ilişkiye dair daha ayrıntılı tartışma için bkz. Güloğlu ve Çiçek: 2021.

¹⁵³⁴ Mültecilerin Statüsüne İlişkin 1951 Sözleşmesi'ne göre mülteci "ırkı, dini, milliyeti, belli bir sosyal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri nedeniyle zulüm göreceği konusunda haklı bir korku taşıyan ve bu yüzden ülkesinden ayrılan ve korkusu nedeniyle geri dönemeyen veya dönmek istemeyen kişi" olarak tanımlanmaktadır (UNHCR, 20). Türkiye'deki Suriyeli kişiler bazen mülteci bazen misafir bazen de göçmen olarak anılsa da yasal olarak geçici koruma altındaki sığınmacılardır. Bu yazıda bu kavramlar arasından mülteci seçilmiştir. Çünkü Suriyelilerin Türkiye'deki yaşamları dükkate alındığında onların mülteci kavramına daha yakın oldukları bu çalışmanın varsayımlarındadır.

(Mazlumder, 2013: 11). Beklenmedik çatışmalar esnasında ise normal göç deneyimlerinden farklı deneyimler ortaya çıktığı söylenebilir. Örneğin aile, 'Suriyeli mülteci ailesi'nde olduğu gibi hiç beklenmedik bir anda topluca kaçmak zorunda kalabilir. Savaş gibi belirsizliğin hakim olduğu çatışma durumlarında göç kararının alınmasında en fazla can korkusu belirleyici olmaktadır. Suriye'den yapılan göçlerde ölüm korkusunun veya aile üyelerinden birinin kaybının belirleyici bir etken olduğu bilinmektedir (Yaşar, 2020).

Göç Öncesi Suriye Demografisi

Savaş öncesi Suriye nüfusunun gözden geçirilmesi ile Suriyeli mülteci ailesinin mevcut koşullarını ve yaşadıkları dönüşümleri ortaya koymak için bir veri seti oluşturulabilir. Yaklaşık olarak 21 milyon civarında nüfusu olan Suriye'nin savaş öncesi dönemde nüfusunun yaklaşık olarak % 56'sı kentlerde yaşamaktadır (The World Bank, 2019: 120; Kavak, 2022:45)¹⁵³⁵. Demografik olarak Suriye'nin 2009 yılında toplam nüfusunun % 37,1'i 15 yaş altında, % 58,9'u 15-64 yaş aralığında ve % 4,1'inin de 65 yaş üzerinde olduğu bilinmektedir.¹⁵³⁶ Suriyeli 15-49 yaş arasındaki kadınların % 96,9'u ise hali hazırda evlidir. Toplam nüfusta kadınların % 67'si evli, % 28'i bekârdır. Bununla birlikte ailelerin reisi % 91,7 ile erkek ve % 8,3'ünün de kadın olduğu görülmektedir (Suriye İstatistik Bürosu, 2009). Ayrıca 15-19 yaş arasındaki kız çocukların % 11,6'sı evli; 20-24 yaş aralığındaki kadınların % 41,8'i; 25-29 yaş aralığındaki kadınların % 66,3 evlidir. Ancak 2007 yılı verilerine göre 15 yaşından önce evlilik oranı ise % 3,4'tür (Suriye İstatistik Bürosu, 2009). Dolayısıyla Türkiye'de sanılanın aksine mültecilerin küçük yaşta evli olma oranı çok yüksek görünmemekle birlikte Türkiye ortalamasından da hayli yüksek olduğu açıktır.

Suriyeli ailelerde ortalama ilk evlilik yaşı kadınlarda 25,3 erkeklerde ise 29.1 olarak belirtilmiştir. Ayrıca doğurganlık oranlarına bakıldığında 15-19 yaş aralığındaki kadınlarda binde 54 iken, 20-24 yaş aralığındaki kadınlarda binde 156 olduğu görülmektedir (Suriye İstatistik Bürosu, 2009). Bu rakamların bir benzeri Dünya Bankası (2021) verilerinde görülmektedir. 2010 yılı 15-19 yaş aralığındaki kadınlarda doğurganlık binde 47'dir. Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması (TNSA) 2018 verilerine göre Türkiye'de Suriyeli bir kadın ortalama 5.3 çocuk doğurmaktadır. Aynı veride Suriyeli adolesan kadınların (15-19 yaşları arası) % 39'u ya bir çocuk sahibi veya gebedir (Harunoğulları ve A. Çelik: 157-158). 19 yaşındaki bu kadınların % 68'i çocuk doğurmuştur. Fakat 2019'a gelindiğinde bu rakam binde 37,3'e gerilemiştir. Bununla birlikte kadınların doğum oranı 3,4'tür. Yani kadının hayatı boyunca yaptığı doğum sayısı ortalama 3,4'tür. Bu rakamlar incelendiğinde Suriyeliler arasında evliliğe önem verildiği ve insanların küçük yaşlarda evlendirilebildiği ve doğurganlık ise genel olarak

¹⁵³⁵ Bu nüfus dünyanın farklı coğrafyalarına zorunlu olarak göç ederken ailenin oluşumsal özelliklerinin bir kısmı aynı kalırken bir kısmı değişmektedir. Her ne kadar güvenilirliği konusunda problemler bulunsa da Suriye İstatistik Bürosunun iç savaş öncesine ait verileri bu çalışmada değerlendirilmeye alınmıştır. Göç öncesinin ciddi bir problem doğurmayacağı düşünülmüştür.

¹⁵³⁶ AFAD'ın 2014 yılında yaptığı bir araştırmada ise Suriye'den gelen ve kamp dışında kalan kadınların %44'ünün Halep'ten geldikleri tespit edilmiştir. Söz konusu bu nüfusun toplamda % 78,4'ü ilkokul mezunu ve eğitimsizlerden oluşmaktadır.

20-39 yaş aralığında başlamaktadır. Nihayetinde Suriyeli Mülteci Ailesi'nde doğurganlık oranında bir düşüşten bahsetmek mümkündür.

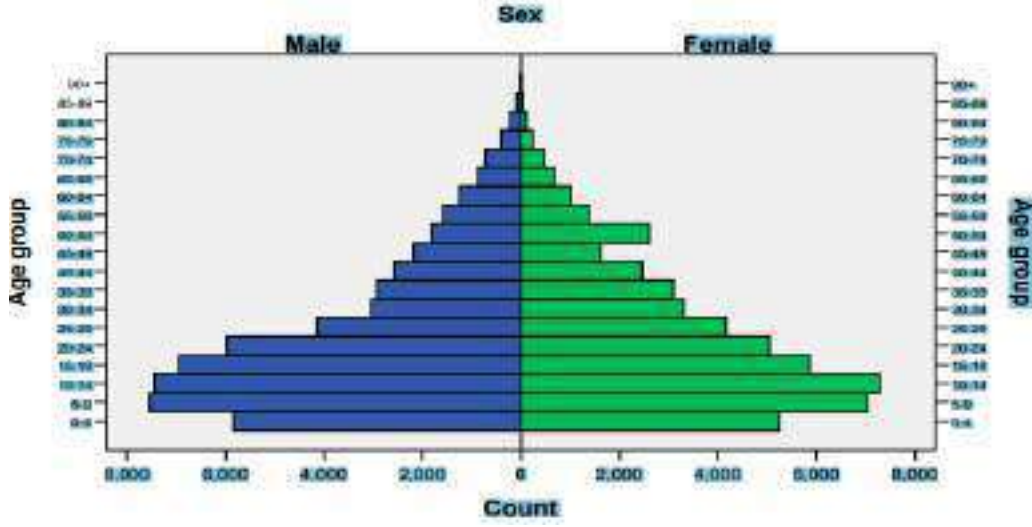
Tablo 1: Suriyelilerin Türkiye'deki Doğum Rakamları

Kaynak: Erdoğan, 2019, s. 8.

Türkiye'de doğan Suriye kökenli çocuk sayısının yüksek olması onların aile örgütlenmelerine ve gelecek kurgularına dair fikirler vermektedir. Türkiye'de çocuk sahibi olmak Suriyeli mülteci için tehlikeli bir denizden güvenli bir limana demir atmak anlamına gelmektedir. Türkiye'de mülteci ailesinde doğurganlık oranının yüksekliği ile Suriye'deki çok çocuklu aile yapısının benzer olduğu söylenebilir. Örneğin Adana da yapılmış olan bir çalışmada örneklemini oluşturan 109 ailenin ortalama çocuk sayısı 3.6'dır (Çetin, 2016: 206). Bu bağlamda Suriyeli ailelerin hane büyüklüğünün 6 civarında olduğu belirtilmektedir. Bu rakam ailelerin Suriye'deki savaş öncesi çocuk sayısı ortalaması ile uyumlu gözükmektedir. Doğurganlığın göç ve kente uyum bağlamında değişeceği tahmin edilebilir. Nitekim, İstanbul'daki hanelerin dönüşümünü ele alan *İstanbul Haneleri* (1991) adlı çalışmada 1880 ile 1940 arasında kentsel hanelerin büyüklüğü ile doğurganlığında ciddi bir düşüş eğilimi olduğunu bulgulamıştır. Ancak bu süreçte eğitimin bağımsız değişken olabileceğini unutmamak gerekir. Nitekim UNFP Arap toplumlarındaki okur yazarlık ortalaması (%55) ile yüzde 2,5'lik nüfus artış hızı arasında bir ilişkili olduğunu söylemektedir.

Tablo 2 : Suriye'nin 2007 Yılı Nüfus Piramidi

Kaynak: Suriye İstatistik Bürosu, 2021.

Savaş öncesi dönemde Suriye'nin dinamik ve genç bir nüfusu bulunmaktadır. Bu nüfusun 15 yaş ve üstü erkeklerin % 61'i ev dışında çalışırken kadınların % 9,7'si ancak ev dışı işlerde çalışmaktadır (Suriye İstatistik Bürosu, 2021). Suriye'de kadınlara yüklenen rol ev hanımı olduğundan ev dışı işgücüne katılım oranının düşük olduğu söylenebilir. KAMER'in yaptığı bir çalışmada görüşülen kadınların sadece %7'sinin çalıştığı ve çalışılan işlerin ise basit ev ve temizlik gibi işler olduğu görülmektedir.

Türkiye'deki mültecilerin % 48'i 18 yaş altındaki çocuklardan oluşmaktadır. Kadın ve 18 yaş altı çocukların toplamı tüm mültecilerin % 70'ini oluşturmaktadır. Ayrıca birçok çocuğun yetim veya refakatsiz olduğu, birçoğunun da yakınlarının, akrabalarının veya başkalarının himayesinde olduğu da bilinmektedir. 10 milyon çocuğun korunmaya muhtaç hale geldiği Suriye'de sadece 2013-2017 yılları arasında 24.000 çocuk hayatını kaybetmiştir. Suriye'de anne babasını kaybeden çocukların babasını kaybedenlerin oranı % 76, annesini kaybedenlerin oranı ise % 24 olarak göze çarpmaktadır (Polat, 2022: 10). Başka bir istatistikte sadece annesiyle yaşayan çocukların oranı % 3.9; sadece babasıyla yaşayan çocukların oranı ise % 0.8'dir (Suriye İstatistik Bürosu, 2021). Savaş başladıktan sonra 200.000 çocuğun Avrupa'ya göç ettiği ve bunların 10 bin kadarının "kayıp çocuklar" olarak kayda geçtiği belirtilmektedir (Polat, 2022: 10).

Suriye Toplumunda Evlilik Biçimleri

Evlilik ailenin temel basamağı olup kültürden kültüre değişir. Evlilik şekli ve sürecindeki farklılıklar aile yapısını etkilemektedir. Orta Doğu'nun çoğu toplumunda evlilik genelde aileler arası bir sözleşmedir. Orta Doğu toplumlarında ve özelde Suriye'de sosyal ilişkiler akrabalık yani yakınlık (garaba) ya da uzaklık üzerinden kurulduğundan evlilik sadece toplumsal örgütlenmenin değil siyasi yapının analizi için de önemli bir imkân sunar. Bu açıdan evlilikler sadece cinselliğin kontrolünü değil

toprağın, mülkiyetin ve iktidarın kontrolünü içerir. Orta Doğu toplumlarında şeref ve utanç cinsel davranışın düzenlenmesinde anahtar kavramlar olarak evliliğin şekillenmesine katkıda bulunur (Bates ve Rassam, 2018: 256-258). Şerefin erkekler için cömertlik, dindarlık ve özerklik olduğunu belirtmeliyiz. Şerefin dayanakları arasında yer alan dindarlık ve aile kökeni çok önemli bir yer tuttuğundan kimin kimle evleneceği önemli bir mevzudur. Şerefin yaralanması büyük bir utançtır ki önemli ölçüde kadın cinselliğiyle ilişkilidir (Bates ve Rassam, 2018: 290-296). Evlilik aşamasına gelen adayların aileleri “mehr” konusunda anlaşırlar. Mehr sadece ekonomik bir miktar olmayıp aile itibarı da dahil çok boyutlu bir anlam taşır¹⁵³⁷.

Savaşın en kötü en yıkıcı etkileri evlilik üzerinde olmaktadır. Suriye’de görücü usulü evlilik yaygın ve baskın bir örf olarak toplumsal sistemleri bağlamında işlevseldir. Bu adet akrabalığa dayalı, komşuluk ve mahalle kültürünün yaşandığı yakın ve yerleşik ilişkilerin varlığını, homojen bir kültürü içermektedir. Oysa Türkiye’de çoğu kentlerde yaşayan mülteciler için bu evlilik zemininin sarsıldığı tahmin edilebilir. Bu nedenle Suriyeli gençlerin evlilik yapma konusunda ciddi problemleri bulunmaktadır. Savaş sonrasında her biri başka bir yere dağılan Suriyeli için bu evlilikler artık çok zor görünmektedir. Flörte sıcak bakmayan mülteciler için uygun bir eş adayı bulmak ya da kızlarını uygun bir adayla evlendirmek ciddi bir sorundur. Haliyle geleneksel bu evlilik biçimleri günün ilişki ağları içinde meşruiyetini yitirmektedir. Evlenmek isteyen bazı gençlerin ise eşlerini Suriye’deki ilişki ağları üzerinden bulmaya çalıştıkları da bilinmektedir (Yaşar, 2020).

Ortadoğuda yaygın olarak gözlemlenen baba soylu evlilikler (amca çocukları) her ne kadar İslâm ile ilişkilendirilse de bu evlilik adetlerinin tarımsal üretim ve hayvancılığın belirleyici olduğu ekonomik bir yapıdan kaynaklandığını iddia edenler de bulunmaktadır. Arap toplumu genelde babasoylu içten evliliği benimsediğinden eş seçilirken genelde aynı etnisite, ortak soy ve akrabalık bağının olmasına dikkat edilir. Arap toplumlarındaki akrabalık terminolojisi (dayı, amca, hala ve teyze) hiyerarşiyi yansıtırken hak ve sorumluluklar genelde babasoylu akrabalarla ilişkilidir. Akraba evliliği kadının baba tarafından güven, emniyet altına alınmasını ve aidiyet hissetmesini sağlamaktadır. Arap inancına göre bir çocuğun kanı hem anneden hem de babadan gelse de “cesareti ve gücü babadan gelir” (Bates ve Rassam, 2018: 278-281). Bu tür evlilikler dayanışma ve yardımlaşma açısından hayati önem taşır. Bu nedenle Arap toplumlarında baba soyluluk ayırt edici kültrüel bir özgünlük olarak görülebilir. Nitekim boşanmada çocuklar baba tarafında kalır.

Bir erkeğin birden fazla kadınla evliliği çok eşliliğe (polijini) girer. Çok eşliliklerin ekonomik ve siyasi gücü olan belirli bir grubun imtiyazı olarak prestij amaçlı yapıldığı bilinmektedir. Suriye’de

---

¹⁵³⁷ Bazı kırsal yörelerde bu mehr kadının meta gibi görüldüğü başlık parası şeklinde karşımıza çıkar. Süreç nişan adı verilen ve ailelerin hediyeleştikleri bir eğlence ile olgunlaşır, gelin adayı müstakbel kayınvalidesinin elini öperek aileye saygısını ve itaatini bildirir. Nişanlı gençler belirlenmiş bir tarihte yapılan dini nikâh ile evlenmiş sayılırlar. Merasim, nişanda yakılan kına ile düğünde takılan altınlarla süslenir. Bazı aileler evlilik için bu nikâhı ve fatihayla biten duayı yeterli görürken geleneksel toplumda düğün yapılması beklenir.

boşanma ve yeniden evlenme süreçleri Türkiye'ye nazaran daha kolay olduğu düşünülünce Türkiye'de mülteciler için çok evlilik ya da yeniden evlenme süreçlerinin baltalandığı açıktır¹⁵³⁸. Başka bir deyişle Türkiye'de mülteci ailesinde boşanmanın zorlaşması beklenebilir. Tüm bunlara rağmen yine de savaş nedeniyle geride çok sayıda dul ve yetimin kalmış olması çok eşliliğin tercih edilmesine imkan da tanımaktadır. Ayrıca hem yoksulluk hem de kültürel beklentiler kadınların ikinci eş olmayı isteyebileceklerine işaret etmektedir. Nihayetinde resmi, yasal beklentilerle geleneksel anlayışlar arasında gerilen evlilik kurumunun daha istikrarlı bir hal alması mülteci ailenin yeniden şekillenmesiyle paralel seyredeceği tahmin edilebilir. Yapılan bir araştırmada erken evlilik yapan bir grup kadının % 5.7'sinin anı zamanda kuma deneyimi bulunmaktadır (Harunoğulları ve A. Çelik, 2021: 177-179).

Evliliğin zorlaşmasının bir başka gerekçesi ise Suriyelilerin göç sonrası eş seçiminde Türkler ile evlenebilme oranlarının oldukça düşük olması olarak öne sürülebilir. Örneğin Çetin (2016: 209) Adana ve Mersin özelinde yaptığı araştırmasında örneklemini oluşturan kişilerden sadece 6'sının bir Türk ile evlilik gerçekleştirdiğini dile getirmiştir. Bu bağlamda mülteci ailesi kendi etnisitesinden olanlar ile evliliği tercih etmektedir. Yine aynı çalışmada Suriyelilerin evlenip aile kurmaya önem verdikleri de ortaya çıkmıştır. Türkiye'de mülteci kamplarının bulunduğu 10 ilin verilerine bakıldığında Suriyeli mültecilerin geldiği tarihlerden sonra yıllık evlenme sayısının gittikçe azalma eğiliminde olduğu yıllık boşanma sayısının ise artış eğiliminde olduğu görülmektedir.

Tablo 3: Evlenme Sayısı ve Hızı, Boşanma Sayısı ve Hızı

Yıllar	Evlenme sayısı	Boşanma sayısı
2012	98602	12797
2013	95966	13279
2014	94978	13868
2015	94782	14162

Kaynak: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2016. 34.

Suriyelilerle yapılan resmi evliliklerde bir artışın varlığı da göze çarpmaktadır. 2015 yılında yapılan bir araştırmada Suriyeli erkeklerle evlenen kadınların sayısı 94 iken Türk erkekleriyle evlenen Suriyeli kadınların sayısı 1676'dır. Çetin'in (2016: 209) Adana ve Mersin'de yapmış olduğu araştırmada Suriyelilerin % 12'sinin göç sonrası evlendiğini göstermektedir.

Sınır illerinde Suriyeli kadınlarla evlilik oldukça yaygındır. Şanlıurfa özelinde yapılan araştırmada yerlilerle evliliğin 30-40 bin TL maliyeti olurken Suriyeliler ile evliliğin 10-15 bin TL maliyeti olduğu ifade edilmiştir. Şanlıurfa'da bazen bu rakamlar yerliler için 200-300 bin TL olabilirken Suriyeliler için 3-5 bin TL olmaktadır. Bu paranın nadiren geline verildiği ama çoğunlukla

¹⁵³⁸ Birleşmiş Milletler 2001 verilerine göre 15-19 yaş aralığındaki kızların %10,9'u evli, boşanmış veya duldur (OECD: 2014).

gelinin babasına veya erkek kardeşine verildiği de bilinmektedir (Kaya, 2018: 90-91)¹⁵³⁹. Ancak genel anlamda başlık parası ödeyemeyen çok sayıda kişinin veya çok sayıda yoksul erkeğin bu şekilde evlilik kurabildiği de bir gerçektir.

Suriye’de çok eşlilik hem yasal hem de geleneksel açıdan meşru bir evlilik şeklidir. Yapılan bir araştırmaya göre 2005 yılında kentli erkeklerin % 9’u, kırdakilerin ise % 16,3’ü birden fazla kadınla evlidir (OECD, 2014). Kadınların kültürel olarak “ev ve çocuk bakımı” ile sorumlu olarak tanımlanmaları onların evliliği hayatlarının zorunlu bir parçası olarak görmeleri dışında bir yaklaşım geliştirmelerini sınırlandırmaktadır. Suriyelilerin geleneksel yapılarında çok eşlilikle dengelenen erken evlilik ve boşanmaların yerine ülkemizde telafi edilebileceği bir yapı olmadığından Suriyeli ailesinde ciddi sorunların yaşanabileceği tahmin edilebilir. Nihayetinde savaş, sağlam evliliklerin sürdürülebilmesini zorlaştırırken zayıf evliliklerin çözülmesini kolaylaştırmaktadır.

Suriyeli Mülteci Ailesi

Ailenin evlilik şekli, nüfusu, geniş veya çekirdek oluşu, aile içi ilişkilerin yapısı ataerkil ya da başka bir formda oluşu farklı toplumsal örgütlenmesine işaret eder. Dünya’da olsun ülkemizde olsun farklı aile tiplerinden bahsetmek mümkündür. Çekirdek aile, parçalanmış aile, çekirdek aile konfederasyonları, çekirdek aileler ağı, bağlantılı çekirdek aile, geniş aile ve gecekondü ailesi gibi farklı aile tipleri Türkiye’nin iç göç tarihi çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Suriyeli mülteci ailesi için sosyal sınıf, yerleşim yeri, eğitim gibi farklılıklar gözardı edildiğinde genel olarak birçok ortak özellik tespit edilebilir. Bu bağlamda “gecekondü ailesi” gibi diğerlerinden farklılaşan ve kendine özgü özellikleri ile ‘Suriyeli mülteci ailesi’ mevcut durumda kavramlaştırılabilir.

Suriye’de aile örgütlenmesinin yekpare olmadığı aile yaşam ve kültürünün etnik, mezhebe, dünya görüşüne, yerleşim yeri ile sınıfsal konumuna göre farklılaştığı açıktır. Suriyeli mülteci ailesinin önemli bir kısmı şehirli ve eğitilmiş olsa da önemli bir kısmı da geleneksel, ataerkil aile özelliği göstermektedir. Suriyeli mülteci ailesi savaştan ve değişen şartlardan ötürü biçimden biçime giren bir lego setini andırmaktadır. Şartlar çok ağır olduğundan aileler de duruma göre şekil almaktadır. Bu yüzden Suriyeli ailesi şimdilik belirsiz ve biçimsiz bir aile özelliği göstermektedir. Suriyeli mülteciler *ailelerine tutunmakla ikinci belki üçüncü göç zorunluluğu* arasında gidip gelirken sadece aile büyüklüğü değil ilişkiler ve roller de değişmektedir. Mülteci ailesi hem nicel hem de nitel anlamda değişkenlik göstermektedir. Yaşadığı ekonomik-sosyal şartlar ile hukuki belirsizlik başta olmak üzere ortak birtakım sorunlara sahip olmasıyla mülteci ailesi dikkat çekmektedir.

Mülteciler yerleşmekten daha çok gitmektedirler. Suriyeli mültecilerin yerleşmeler de gidici, geçici oldukları düşünülmür. Suriyeli mülteci ailesi bu yüzden “yarı göçer” ailedir. Suriyeli çoğu mülteci ailenin parçalanması, dağılması göç sürecinde yaygın olarak karşılaşılan durumlardan biridir. Suriyeli çoğu aile

¹⁵³⁹ . Oysa savaş öncesi Suriye’de zengin bir kadının başlık parası 500 bin TL 200 Gr altın, normal kadınlar için 300 bin Suri ve 125 Gr altın, yoksul kadınlar için 100 bin Suri ve 50 Gr altındır. Bu arada araştırmanın yazıldığı tarihlerde 100 bin Suri 680 TL’dir.

üyesinin çalışmak, daha güvenli ve uygun bir yer bulmak için farklı şehir ve ülkelere dağıldığı görülmektedir. Örneğin altı kardeşten oluşan bir ailenin her bir kardeşin farklı ülkede olduğuna dair örnekler bulunabilir (Parrish, 2018:77). Yine Suriyeli bir mültecinin hikayesinde dayısının Norveç'te, kendi çocuklarının Almanya'da, bir teyzesinin Kuveyt'te birisinin Mısır'da, diğerinin de Ürdün'de olduğu bir parçalanma süreci kayıt altına alınmıştır (Çavuşoğlu, 2020: 48; Yaşar, 2020). Geniş aileden veya çekirdek aileden başka bir aile formuna geçiş ailenin ayakta kalması, aile üyeleri arasındaki ilişkiyi sürdürme ve süreç içerisinde yeniden sosyal ağlar oluşturmaya yaramaktadır (Farkas, 2018: 62; Sargın, 2018: 60).

Dağınık bu ailelerin tersine bir de tek bir evde yakın aile fertlerinin bir arada yaşayarak “ekli aileler” bulunmaktadır. Suriyeli bu aileler bazen birkaç kardeşten bazen de hem anne-baba hem de evli kardeşlerden oluşan 30-35 kişilik gruplar halinde yaşamaktadırlar. Her odanın bir aileye ayrıldığı aynı evde akrabalar birlikte yaşamaktadır. Irak'ta 1997'deki işgal sonrasında ekonomik zorluklar sonrasında ailelerin bugün yaşananlara benzer şekilde eski geniş aile formuna girerek artan masraflara yetişmeye çalıştıkları bilinmektedir (Bates ve Rassam, 2018: 267). Bu bağlamda göçün ve kentsel alanda dar mekanlara sıkışmanın evlilik biçimi, aile ve doğurganlık davranışı üzerinde nasıl bir etki yaratacağı bilinmemektedir.

Suriyeli mülteci aileler ilk zamanlarda çaresiz olduklarından yakın akrabalarıyla birlikte aynı evde kalabalık şekilde yaşamak zorunda kaldılar. Zamanla imkân bulan aileler ayrı evlere taşındılar ve süreç bu şekilde halen devam etmektedir. Azımsanmayacak sayıda ailenin zorunlu tercihi olan bu durum kalabalıkta yaşamaktan öte anlamlar taşımaktadır. Mülteci ailelerin veya akraba fertlerinin büyük bir aile gibi geçici olarak bir araya gelmeleri, iş bulup durumunu düzelteren ailelerin ayrılması ile azalarak devam etmektedir. Mülteci aileler bu iki durumu savaş nedeniyle şartların zorunlu sonucunda hayatta kalma ve dayanışma stratejisi olarak kullanılmaktadırlar. Suriye'de toplulukçu bir aile yapısına sahip olunması bu stratejinin temelini oluşturmaktadır. Ekli aile formları geçici olup aile üyelerinin dayanışma yanında zor durumlarda gidilecek daha uygun bir yer, iş ve alternatifler oluşturmaları içindir. Ancak bu dağılmanın başlangıcının daha Suriye'deyken savaş nedeniyle zorunlu olarak başladığı unutulmamalıdır.

Ailenin yaşanan zorluklar nedeniyle çözülüp çözülmeyeceğini ya da format değiştirerek daha güçlenip güçlenemeyeceğini zamanla araştırmalar ortaya koyacaktır. Bir kısım Suriyeli mülteciler dağılmayı bir kısım mülteciler ise yeniden aile olma sürecini deneyimlemektedirler. Kaya'nın (2017) yapmış olduğu çalışmada yerli bazı aşiretlerin Suriye uzantısı akrabalarıyla bu dayanışma özelliğini yerine getiremediklerini bazı aşiretlerin ise Suriyeli aşiret üyeleriyle barınma sorunundan iş bulmaya kadar birçok konuda ciddi bir dayanışma gösterdiklerini, evlerini açtıklarını belirtmektedir. Burada mevzunun sadece kan bağı olmadığını aşiret işleyişinin dini ve örfi kuralları gözetererek yapıldığı için sığınana el uzatılması kaidesinin işlediği anlatılmaktadır (Kaya, 2017: 45-46).

Suriyeli Mülteci Ailesinde Cinsiyet

Kadın ve erkek arasındaki cinsiyet farklılığı gündelik hayatın her alanında etkisini göstermektedir. Doğurganlık oranlarında da görüldüğü gibi Suriyeli mülteci ailesi ülkesinden getirdiği bazı nitelikleri burada da sürdürmekte eğilimindedir. Örneğin erkek çocuk dünyaya geldiğinde eşler birbirlerine çocuğun ismini referans alarak yani, “Ali’nin babası” ya da “Ali’nin annesi” şeklinde hitap ederler. Eğer sadece hanede sadece kız evlatlar varsa, büyük kızın ismiyle hitap edilir ki bu önceki hitap şekliyle aynı anlama gelmez, erkek çocuk hatırlatması anlamına gelir (Bates ve Rassam, 2018: 256-260). Kadının “ayıp” dairesine girebilecek davranışları öylesine geniş bir yelpazeyi kapsar ki bu onun kamusal alandaki rolünü daraltır.

Mültecilerin erkek çocuğa yükledikleri ekonomik rol bugün de devam etmektedir. Ancak Türkiye’de mülteciler cinsiyet ayırt etmeksizin tüm çocuklarını gelir getiren bir öge olarak görmeye başladığı söylenebilir. Çünkü bugün mülteci ailelerde erkek çocuklarının eğitimleri nadiren sağlanabilmektedir. Genel olarak mülteci ailesi erkek çocuklarının eğitimlerini yarıda kesmekte, orta veya lise kısmında okuldan alıp bir işte çalışmaya yönlendirmektedir. Kız çocuklarını çalıştırmak istemeyen mülteci aileleri kız çocuklarının eğitime devam etmelerini, evlilik yapıncaya kadar, evlilikleri için bir çıkış olarak görmektedirler.

Mülteci ailesinde kadının ve diğer üyelerinin konumu, ailenin kendi içine kapanması veya dışa açılması oranında değişim gösterir. Geleneksel yapının değerleri sürdükçe kadının aile içindeki konumunu daraltan alışlagelen uygulamalar devam edecektir. Genel olarak mülteci ailesi geleneksel bir yapı arz ettiğinden bu süreç Türkiye’de kendisini yeniden üretmeye çalışsa da çalışma zorunluluğu ailelerin kız çocuklarını eğitim ve iş için kamusal alana çıkarmaya zorlamaktadır. Uçar’ın (2020: 46) yapmış olduğu çalışmada katılımcıların “neredeyse hepsi, “bizim toplumumuzda kadın çalışmaz” dediklerini ortaya koymaktadır. Her ne kadar kadınların çalışması Suriye’de bir tabu olsa da Türkiye’deki yoksulluk halleri kadınları iş gücüne katılmaya zorlamaktadır. Bu durumu yani Gaziantep’te çalışmalarını meşrulaştırmak için ‘ama burada mecburuz’ diyerek açıklama gereği duymaktadırlar (Uçar, 2020: 46).

Suriyeli çoğu insan için kadının ev hanımı olması bir zenginlik göstergesidir. Diğer bir deyişle kadının hanede tecrit olmak yerine çalışmak zorunda kalması Suriyeliler için istenmeyen bir durum ve yoksulluğun bir göstergesidir. Ancak eğitilmiş orta ve üst sınıf için durum elbette farklıdır. Kadının çalışması hem mahremiyet hem de ekonomik açıdan kötü oluşu gösterdiğinden iki yönlü bir statü kaybı anlamına gelmektedir. Bu durumda Suriyeli birçok genç, eşlerinin dışarıda çalışmasını kabul etmekle evlenebilecek maddi düzeye gelmeyi bekleyeceklerinden bu süreç Suriyeli erkekler için geç evlilik, Suriyeli kızlar için ise evde kalma riskini veya risk algısını içerebilir. Bu gerilim mülteci ailesinde evlilik yaşı ve doğurganlık dahil birtakım değişimleri tetikleyebileceği gibi varolan bazı eğilimleri (akraba evlilikleri gibi) de güçlendirebilir.

Ataerkil bir aile örgütlenmesinin olduğu yapıdan nispeten ataerkilliğin çözüldüğü bir ülkeye göç etmiş olan mülteci ailesinde bazı değerlerin çözülmesi beklenebilir. Nitekim Almanya'ya göç etmiş milyonlarca Türk işçisinin eşleri, kızları çalışmaya başlamıştır. Ayrıca kırsal bölgeden gelen kadınların çalışması Anadolu'daki katı muhafazakâr anne babaları tarafından olumlu dahi karşılanmıştır. Bu durum mahremiyete ilişkin temel değer ve normaların belirli sosyal ve kültürel ortamlarda anlam taşıdığı ve değişebileceğine işaret etmektedir. “Suriye’de ataerkil düzen içerisinde hapsedilen kadının değişimi göç ve getirdikleriyle zorunluluk haline gelmiştir” (Şeker, 2019:235). Mülteci ailede kadının çalışmasına dönük tutum göç sonrasında esnemeye başlamıştır (Körükmez ve ark., 2020:30). Fakat bu esneme, kadının iş gücüne katılımı yine ailenin (koca, baba) onayına dayanmaktadır. Kadınların iş gücüne katılımı aile gelirinin yetersizliği nedeniyle (Körükmez ve ark., 2020: 30). Kadınların işgücüne katılımı ile aile içi değerler bir gerilime sürüklenmektedir. Bu durumda aile içi rol beklentilerinde dönüşümlerin yaşanması muhtemel gözükmektedir. Belli bir süre geçtikten sonra kadının çalışması normalleşince geleneksel değerlerin ve kadının statüsünün sorgulanması muhtemeldir. “Şimdi artık her şey normalleşti. Artık kimse kimseye laf çıkarmıyor.” (İlkay, 37, İzmir) (Körükmez ve ark., 2020:19).

Bu normalleşme her ne kadar dile getirilmiş olsa da kadınların para kazanmaları erkekler (kocaları) tarafından pek hoş karşılanmamaktadır. Körükmez ve arkadaşlarının (2020: 35) çalışmasına katılan bir katılımcı şu cümleleri sarf etmektedir:

Hani ben para kazanmaya başladığımda ben bir şey yapmadım da eşim kendi sıkıntı yapmaya başladı. Nasıl sıkıntı yaptı... O da sınava gitti o kazanamadı, aynı sınava ikimiz de birlikte girdik ama o kazanamadı. ‘Senin yerine keşke ben kazansaydım, sen çalışmasaydın, yine hani bu şey olmasaydı’. Bir de şöyle bir şey, nasıl desem sana... O, bu kot taşlamada çalıştığı için yine hani benim işim onun işinden daha iyi ben çok para kazandığım için, o arada sıkıntı yapmaya başladı.” (Semra, 38, İzmir)

Mülteci hanesi oldukça kalabalık olduğundan ev hanımlarının yükü fazladır. Suriyeli kadınların Türkçe konuşamama, yoksulluk, iş piyasalarında sömürü, sosyal hizmetlere erişimde sorunlar, ayrımcılık gibi birçok alanda daha fazla sorun yaşadıkları görülmektedir (Kaya, 2017: 62). Kadınların erkeklere nazaran daha fazla bu tür sorunlarla karşılaşması onların eve kapanmalarına ve ev hanımı olarak kalmalarına yol açabilmektedir. Yine de kadınların çok az bir kısmının iş gücüne katılım sergiledikleri Suriye’de var olan bir örüntünün savaşın yarattığı zorunluluk nedeniyle Türkiye’de güçlenmeye devam ettiği söylenebilir. Mülteci kadının söylediklerinden, bu sürecin kolay bir şekilde tamamlanmadığı ancak zamanla bu süreci erkeklerin kabullenecekleri konusunda bir anlam çıkarılabilir (Körükmez ve ark., 2020: 36).

Mülteci kadınların kayıtlı işgücüne katılımlarının oranı oldukça düşük olduğu açıktır. Örneğin sadece 2020 yılında çalışma izin başvurusunda bulunan Suriyeli kadın sayısı 3967 iken erkek sayısı 58402’dir (ÇSGB verileri, 2021). Bu nedenle mülteci ailelerdeki kadınların yoğun olarak kayıt dışı bir şekilde çalıştığı ya da büyük çoğunluğunun ev hanımı olarak ev işlerini yürüttüğü açıktır (Şahankaya

Adar, 2018:18). UN Women'ın çalışmasına göre Türkiye'de Suriyeli kadınların %8 5'i çalışmamaktadır, % 10'unun düzenli bir işi varken, % 5'i mevsimlik ya da düzensiz işlerde çalışmaktadır (UN Women 2018: 45). Mülteci ailesindeki kadınların işgücüne katılımları genel olarak yüksek nitelik gerektirmeyen sektörler olduğu bilinmektedir. "Bunlar genellikle temizlik, tarım, garsonluk, çocuk bakımı gibi işlerdir (Kuralay, 2011:51).

Aile yaşam koşullarındaki değişimin aile ilişkilerinde çatışma yarattığı bilinmektedir. Türkiye'de mülteci olmak aile üyeleri arasında ya da kuşaklar arasındaki ilişkilerin dönüşümünü beraberinde getirebilir. Ancak Kuralay (2021: 81) yapmış olduğu nitel araştırmasında katılımcılarının üçte ikisi kadın iş gücüne katılımın aile yaşantısını olumsuz etkilediğini dile getirmiştir. Kadınların işgücüne katılımları bu defa evde yalnız bırakılan çocukların ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Çocuklar birbirlerine emanet edilerek evde yalnız bırakılıp kadınların çalışmaya gittikleri bilinmektedir. Kadınların iş gücüne katılımları ve evde yalnız bırakılan çocukları mülteci ailenin geniş aile desteğinden mahrum bırakıldığını da göstermektedir. Ayrıca, literatürde kırsal alandan normal göçle gelen kadınların geldikleri kentte tecrit oldukları bilgisi de bulunmaktadır. Öte yandan kız çocuklarının erkeklerle aynı sınıfta olmaları, aynı iş yerlerinde bulunmaları önemli bir sorun olarak algılanmaktadır. Ancak zorunluluklar ve sosyal kontrolün zayıflığı bu değişimin stresini azaltmaktadır. Aynı şekilde kızların giyim kuşamlarındaki değişim şiddet dahil ciddi sorunlar doğurabilir. Çocukların giyim kuşamları değiştiğinden Suriye'de veya Türkiye'nin başka yerlerinde yaşayan diğer aile fertlerine bunu söyleyememektedirler. Bunun yanı sıra Okan'ın (2019: 237) çalışmasında katılımcılardan biri babası ile dedesi arasında "babasının annesine neden şiddet uygulamadığına" dönük tartışmalar yaşandığını dile getirmiştir. Katılımcı babasının annesine Türkiye'de artık şiddet uygulamadığı ve annesinin ev dışında bir işte çalıştığını ve babasının da bundan razı olduğunu belirtmiştir.

Suriyeli Mülteci Ailesi Çifte Travma Yaşar

Suriyeliler mülteciler yakınlarının, akraba ve sevdiklerinin yanısıra kurumlarını ve kurulu yaşam dünyalarını kaybetmişlerdir. Suriyeli mülteci aileler genelde savaş nedeniyle yakınlarının ölümlerine şahit olmuş, kayıplar yaşamıştır. AFAD'ın (2017: 87) raporuna göre Türkiye'deki Suriyeli mültecilerin % 35,7'si Suriye'de bir yakını kaybetmiştir (Erdoğan, 2020: 130). Bu bağlamda kayıp ya da eksik üyeler üzerinden bile bir mülteci ailesi tanımlanabilir. Suriyeli mültecilerin başına bir devletin kendi halkına yaptığı katliam ve sürgünün trajedisidir. Bu trajedi II. Dünya savaşından sonra yapılmış en büyük sivil katliamıdır. Devrimin iç savaşa evrilen kısmı ise başka trajediler içermektedir. Bu nedenle Suriyeliler iki travmayı birden yaşarlar, birincisi çok değerli bir yakını, yakınları öldürülmüştür. İkincisi ise öldüren yine başka bir kardeşidir. Aynı aileden birbiriyle savaşan kişiler olduğu gibi savaş nedeniyle dört çocuğunu birden kaybetmiş aileler de bulunmaktadır.

Zorla yerlerinden edilmiş mülteci aileler sadece evleri, köyleri, mahalle ve şehirleri ile mekânsal bir kaybı değil aynı zamanda aile üyelerini, yakın akrabalarını, komşularını ve dostlarını içeren ciddi kayıplar yaşamışlardır. Çoğunun yası devam etmekte ve çoğunun aidiyet bağları sarsılmış durumdadır. Bir yanda geçmişin güzel günlerine ve hatıralarına duyulan özlem diğer yandan iç savaşın sarsıcı deneyimleri bir aradadır. Birçok travmatik öyküyü kalplerinde ve zihinlerinde taşıyan bu aileler kederli ve depresif bir duygu durumu ile karşı karşıya oldukları söylenebilir. Suriyeli aileler yaşadıkları travma” ve “tamamlanmamış hikayeleri” ile kendilerini eksik hissettikleri gözlenmektedir. Çoğu mülteci, kaybettiği eşine, çocuğuna ya da bir yakınına aile bir mezarının olduğunu duymayı güzel bir haber olarak ifade etmektedir. Dolayısıyla acı ve duygusal durumlar mülteci ailesinin ortak bir özelliği olarak bir ‘mülteci ailesi’ tipi oluşturmaktadır.

Bir ailenin biraradalığı için duygusal bağlılık önemli bir nitelik olarak görülebilir. Bu bağlamda güven aile olmanın en temel sütunlarından biridir. Oysa mülteci ailesi yaşadıkları savaş ve bunun bir sonucu olarak göç, onları kültürel bir şoka maruz bırakmıştır. Bu bağlamda sosyal ve ruhsal olarak kırılğan bir halde oldukları söylenebilir. Bu ise mülteci ailesini ‘güvensizlik’te birleştirir. Başka bir deyişle mülteci ailesi güvensizliğe karşı bir direnç oluşturmak zorundadır. Suriyeli mülteci ailesi hem başkalarına hem de başkalarının kendilerine duyduğu güvensizlikle baş etmek zorundadır. Savaşın kendisi, kayıplar yaşamış olan mülteci ailesi için potansiyel bir sorun kaynağıdır ve mülteciler travmalardan kaynaklanan sorunları iç dünyalarının en derininde hissederler. Mültecilerin kendi ülkelerinde yaşadıkları travmalar geldikleri yerlerde de peşlerini bırakmamaktadır. Mülteci ailesinin bazı üyeleri kadın ticaretine, bazılarının organ ticaretine kurban gittikleri tahmin edilmektedir. Geldikleri toplumda da karşılaştıkları dışlanma ve ötekileştirme de bu süreci şiddetlendirmektedir. Dolayısıyla mülteci ailesinin sağlıklı bir uyum süreci geliştirmelerini beklemek de inandırıcı görünmemektedir. Bunun çözümü olarak ise mülteci aileler içe kapanık cemaatleşmeye başladıkları gözlemlenmektedir.

Suriyeli Mülteci Ailesi Yalnız ve Geleceği Belirsizdir

Hukuki belirsizlik Suriyeli mülteci ailelerin geçicilik algılarının anlaşılması açısından önemlidir. Suriyeli mülteci ailesi vatandaşlık hakları gibi temel hukuki güvencelerden yoksun olduklarından kendilerini belirsiz, güvencesiz hissederler. Ellerindeki kâğıtların, belgelerin bir anlamı kalmadığından çoğu mülteci resmiyette tanınmaz, görülmez. Statü belirsizliği, kâğıtsızlık mültecilerin sosyal hizmetlere erişimlerini engellemektedir. Mülteciler geldikleri yeni topraklarda karşılaştıkları yeni kültürel ve sosyal dünya karşısında savunmasız haldedirler. Mülteci ailesi sonuçta farklı bir ülkede tutunmaya çalıştığından gergindir. Her şeyleri geçicidir, kimlikleri, mekânları, evleri geçicidir. Kayıtsız oluşu, her an sınır dışı edileceği korkusu onu tehlikelere ve suiistimale açık hale getirir. Hukuki zaaf onların sınır dışı edilme korkuları ile birleştiğinde her tür suiistimale açık olmalarını doğurmaktadır. Hatta bu sınırdışı edilme korkusu, sömürü ve tacize kapı araladığından mülteci ailesi ciddi risklerle karşı karşıya kalmaktadır. İstanbul’daki bir araştırmada bazı ev sahiplerinin ahlaksız

cinsel beklentilerinin mülteci kadınlar üzerindeki baskısı bu suistimale açık “kaçak” kimlik ile ilişkilendirilmektedir (Biehl, 2014: 12; Coşkun, 2016: 96).

Statü belirsizliğinin en önemli sonuçları onların sosyal uyumları kadar sosyal ilişkileri üzerinde yaşanmaktadır. Herhangi bir hukuki statüleri olmadıklarından mültecilerin Türkiye’deki durumları, yaşamları tam anlamıyla kadere, koşullara tabidir. Misafir kelimesi kendi kültürümüzde olumlu bir anlam taşısa da mülteciler için eğreti, gidici olmak anlamına gelmekte ve bundan hoşlanmadıkları görülmektedir. Çünkü bu adlandırma hukuki olmadığı gibi haklar açısından da bir belirsizliği ifade etmektedir. Birçok mülteci sahip olduğu mesleğe ihtiyaç olup olmadığını, ailesini ne tür tehdit ve fırsatların beklediğini bilemediğinden korku ve kaygı içinde olur. Çoğu zaman itici olduklarının farkındadırlar ama bazen neden tehlikeli göründüklerini anlayamazlar. Genelde farklı, yalnız ve zayıf görüldüklerinden çoğu mülteci ötekileştirilmektedir. Normal görülmedikleri için anormal muameleler görürler. Evleri, arabaları her an taşlanabilir, her an bir saldırıya maruz kalabilir, evlerini yine terk etmek zorunda kalabilirler. Bu sorun bazen taciz edilme, tehdit ve saldırıya uğrama gibi daha kötü deneyimlerle karşılaşabilmektedirler.

Mülteci ailesi gittikleri ülkenin adetlerinden yasalarından, kültüründen habersizdir. Mülteci aileler her türlü tehdiye açık ve korumasızdırlar. Geldikleri kültüre yabancı olduklarından defalarca dolandırılanlar, kandırılanlar bulunmaktadır. Bu bazen bir döviz bürosunda bazen çarşıda alışverişte bazen çalıştığı bir işte bazen bir ev kiralamada bazen de evlilik vaadinde olmaktadır. Ancak mülteci anlatamaz, anlatmaz da çünkü çoğu zaman anlaşılmaz, çoğu zaman da korkar. Hiç kimseye güvenemeyen bu tipoloji, suskundur. Kayıt dışı olduklarından ve yok sayıldıklarından çoğu Suriyelinin yaşadığı olumsuzluklar genelde suskunlukla karşılanır.

Suriyeli Mülteci Ailesi ‘Garip’ Bir Uyum Gösterir

Aile, insanları zor ve tehlikeli şartlarda ayakta tutan akrabalık bağı ve işbirliğidir (Bates ve Rassam, 2018: 263). Suriye ailesinde akraba evliliği oldukça yaygındır. Bu durum çekirdek bir ailenin geniş bir aile formatında aynı evde bulunabilmeyi kolaylaştıran bir unsur olmaktadır. Geniş aile anne babaya ek olarak amca, hala, teyze, dayı ve yakın akrabaların eklenebildiği görülmektedir (Ekmen ve Koçak, 2020: 188; Sargın, 2018: 60; Silverman, 2015: 146). Akraba evliliğine dayalı bu yapı nedeniyle mülteci ailelerin üyeleri arasında sıkı bir dayanışma zeminine sahip oldukları ifade edilebilir. Böylece mülteci ailesi, aile ağlarına dayalı olarak yeniden sosyalleşme süreçlerini yaşamaktadırlar. “Göçmen ağları giden göçmenlerin yakın aile üyelerini yanına alma ya da yeni ailelerin kurulma sürecini hızlandırmaktadır. Böylelikle göçmenler kendi yaşam biçimlerini gittikleri ülkede de sürdürebilmektedir” (Dedeoğlu ve Gökmen, 2020: 22).

Körükmez ve arkadaşlarının (2020: 30) dışında Yaşar (2020) da yapmış olduğu çalışmada katılımcıların çoğunluğunun yurt dışında bulunan ailenin diğer üyelerinden maddi destek aldıklarını belirtmektedirler. Bunun yanı sıra Türkiye’de bulunun mültecilerin Suriye’deki yakınlarına para

aktardıkları da dile getirilmektedir. Toplamda ciddi miktarlardaki bu para trafiği ise Avrupa'dan Türkiye'ye Türkiye'den de Suriye'ye doğru olmaktadır. Suriyeli mülteci aileler yardımlaşma ve dayanışma içinde olsalar da yoksulluğun derinliği nedeniyle bu alışkanlığın eskisi gibi olmadığı ifade edilebilir. Toplulukçu bir zemine dayanan dayanışmanın yaşanan bu aşırı hareketlilik nedeniyle çözülme gösterdiğine dair veriler ileri sürülmektedir. Körükmez ve arkadaşlarının (2020: 30) yapmış olduğu çalışmada ise 'mülteci aileler arasında akrabalık bağı üzerinden yardımlaşma olsa da bunun zayıf olduğu belirtilmektedir. Yaklaşık olarak 500-1000 TL arasında değişen akraba yardımları ile 'mülteci aileler' geçimlerini sağlamaktadırlar.

Suriyeli mülteci aileler ile ilgili çalışmalarda mültecilerin geniş aileleriyle yoğun etkileşimlerinin olduğu anlatılmaktadır. 2013 yılında Mazlumder'in (2013: 10) yapmış olduğu çalışmada İstanbul'da Küçükpazar semti civarında bulunan 140-150 ailenin (700-800 kişi) birbirleriyle irtibatlı olduğu görülmektedir. Bu sosyal ağın genişliği ve derinliği aşiret arka planı ile ilgili olabilir¹⁵⁴⁰. İstanbul özelinde yapılan bir araştırmada benzer verilere ulaşılmıştır.

İstanbul'un Avrupa yakasında bulunan Küçükçekmece, Başakşehir, Bağcılar ve Fatih ilçeleriyle birlikte Anadolu yakasında bulunan Ümraniye ve Sultanbeyli'de gerçekleştirilen anket çalışmaları sonucunda ailelerin yaklaşık %25'inin altı kişilik çekirdek veya geniş aileler halinde yaşadığı, geri kalanın ise bir kişiden on kişiye varan farklı sayılarda bireylerden oluşan ailelerde yaşadıkları tespit edilmiştir (Kaya, 2017: 46).

Mülteci ailesinin sadece kendi içinde değil akraba çevresi ve toplumla olan ilişkilerinde de önemli dönüşümlerin yaşanması beklenebilir. Öncelikle Suriye'de kırsal alan başta olmak üzere ataerkil geniş ailenin önemli bir yeri olsa da bu yapının şehir hayatında zorlandığını dolayısıyla geleneksel norm ve değerlerin çözülebileceğini tahmin etmek zor değil. Türkiye'de bulunan Suriyeli mülteci ailesi kentli ancak kenar mahallelerde yaşaması onların aile bağlarını yeniden düzenlemeye zorlamaktadır. Bu süreçte mülteci ailelerin bir yanı direnç kazanırken diğer yanlarının çözüldüğünü ifade edebiliriz. Aile bireylerinin eğitime ve sağlığa erişimi oranında kültürel yaşamları yeniden üretilmektedir (Ekmen ve Koçak, 2020: 179). Bu yeniden üretim aynı zamanda aile büyüklüğü, aile üyelerinin birbirleri ve aile üyelerinin dış dünya ile arasındaki ilişkinin niteliğini de dönüştürmektedir. Bu süreçte aile üyelerinin ailedeki pozisyonu da yeniden şekillenmektedir. Kadın, çocuk ve babanın ailedeki konumu yaşanan dönüşümlerle birlikte farklılaşabilir ve kadının, özellikle de genç kızların karar alma süreçlerine katılımı daha özgürlükçü, bireysel bir tona bürünebilir (Dumon, 1989; 262).

Mülteci ailelerinin yaşam dünyası yeniden şekillenmektedir. Baba tarafından ailenin en büyük ve saygın üyeleri olan büyük anne ve dedeler, göç sürecinde büyük ölçüde Suriye'de kaldıklarından ailenin mevcut kararlarında doğal olarak yer alamamakta, çocuklarının sosyalleşme süreçlerine dahil olamamaktadırlar. Aynı husus farklı yerlere göç etmek zorunda kalan amca, dayı, halı gibi diğer aile

¹⁵⁴⁰ Sosyal medya ağı mültecilerin kayıp aile üyelerinin birbirlerini arayıp bulmalarında, iletişim kurmalarında ve akrabaları ile sosyal ilişkilerini sürdürmelerinde, diğer insanlarla dayanışmalarında büyük çok önem taşımaktadır.

yakınları için de doğrudur. Akrabaların, tanıdık insanların komşuların uzakta oluşu ve ailedeki her üyenin çalışma zorunluluğu aile üyelerinin etkileşimini ve sosyal kontrolünü sınırlandırmaktadır. Bu durum ailede yetişen çocuk ve gençlerin yakın akrabaların sosyal etkisine kapalı olmasına ve büyük ölçüde okul ve çevrenin etkisine maruz kalarak sosyalleşmelerine yol açmaktadır. Suriye’de geçmişte aileler çocuklarının dini eğitimini resmi kurumlar izin vermediği için yakın aile içinde veya akrabalar eliyle vermeye çalışmıştır. Ayrıca dinin aile içinde yaşlılardan gençlere doğru aktarıldığı derin gelenek göç nedeniyle sarsılmaktadır. Bu gelenek ya da zorunluluk ailenin kutsal ve dini temelini sağlamlaştıran bir unsurdu. Ancak göç sonrasında bu durum tehlikeye girmiş ve Sivil toplumun yeni farkına varan Suriyeliler ülkemize geldikten sonra bu boşluğu kendi oluşturdukları Sivil Toplum Örgütleri ile doldurmaya çalışmaktadırlar. Ancak bu örgütlerin ne ölçüde bu geleneğin yerini doldurabileceği bir yana kontrolsüz olmaları durumunda başka sorunlara yol açabilecekleri tahmin edilebilir.

Yapılan araştırmalarda mülteci ailelerin zaman geçtikçe Türkiye’nin toplumsal yapısına uyum anlamında aile yapılarında da değişimler olacağı öngörülmektedir. Nitekim Ekmen ve Koçak (2020:198) yapmış oldukları Suriyeli ve Yemenli mülteci ailelerde göç sonucunda “aile içi ilişkilerinde ve ailenin çevre ilişkilerinde, aile tipinde, aile içi sorumluluklarda ve aile içi rol dağılımlarında “değişim” ve “dönüşümlerin” yaşandığını ortaya koymaktadır. Çalışmalarında 14 kişi ile görüşmüş ve bunların 7’sinde aile tipinde dönüşüm olduğunu (aile üyelerinde azalma ya da artma) ve parçalanmış aileye ya da çekirdek aileye doğru bir evrim yaşadıklarını dile getirmişlerdir.

Mülteci Ailesi Yoksul ve Yoksundur

Zorunlu göç durumunda mülteciler sosyal sermayeleri dahil herşeylerini geride bıraktıklarından tam anlamıyla yoksul ve yoksundurlar. Sınırdan geçerken çoğu Suriyelinin eşyaları birkaç bavuldan ibaretken çoğu mülteci bundan da mahrum bırakılmıştır. Çoğu mülteci sınırdan kaçak geçtiklerinden dolandırılmış veya gasp edilmişlerdir. Geriye kalanlar ise birikimlerinin kısa zamanda tükendiğini anlatmışlardır. Memurluk başta olmak üzere birçok iş kolunda çalışan Suriyeli çalışanlar savaş ile bu mesleklerin anlamını yitirdiğinden örneğin bürokratlar birkaç günde beceriksiz, işe yaramaz olmuşlardır (Oktik, 2008: 320-322). Mülteci ailenin babası, Türkiye’de yüksek oranda işsizlik sorunu ile karşı karşıya kalmaktadır. Böylece bir zamanlar aileyi ayakta tutan, hanenin otoritesi olan babanın yaşanan ekonomik yoksunluk sonucu prestijleri sarsılmakta, pozisyonlarında bir dönüşüm beklenmektedir. Bilmedikleri konularda yanlış kararlar alan, esnekliğini kaybetmiş, yaptığı mesleğin, işin karşılığı olmayan birçok aile reisi çatışmaya düşmektedir. Bu nedenle aile fertleri babanın konumunun zayıfladığını düşünebilirler. Bu bağlamda ‘eve ekmek getiren imgesi’nin zedelenmesi babaya olan bakışı da dönüşüme zorlayabilir. Yıldız ve Tekke’nin (2021: 67) yapmış olduğu çalışmada şu sonuca ulaşılmıştır:

Suriyeli göçmen erkek bireyler arasında baba olanların işsizlikle baş etmeye çalışması, yerli halk tarafından sürdürülen nefret söylemi eylemlerine maruz kalması, gündelik yaşam pratiklerini düzenleme

girişimlerinde bulunması, duygularını saklama zorunluluğu hissetmesi, toplumsallaşma süreçleri içinde kendisine öğretilen erkeklik ve babalık rollerini yerine getirememesi başta psikolojik etkiler olmak üzere birçok olumsuz etki şeklinde yaşamında yansımalar bulmaktadır.

Zorunlu göçlerde birçok insanın sahip oldukları bilgi ve deneyimleri dil bariyeri nedeni ile anlamını yitirir. Bu gerekçeler ile babanın sosyal statüsünde ve rol beklentilerinin dönüşümünde farklılaşmaların olması beklenmektedir. Suriyelilerin istihdama erişimi ve ekonomik olarak ihtiyaçlarını giderebilmeleri ile aile üyeleri arasındaki ilişkinin şekli de değişmektedir.

Araştırmalar, geçici koruma kapsamındaki Suriyeliler ile uluslararası koruma başvuru ve statü sahibi yabancıların yüzde 39'unun çok boyutlu yoksulluk içinde. yüzde 45'inin ise yoksulluk sınırının altında yaşadığını göstermektedir. Farklı değerlendirmeler bir araya getirildiğinde. bu hane halklarının yüzde 84'ünün çalışan en az bir üyesinin olduğu, ancak yalnızca yüzde 16'sının sürdürülebilir ve kayıtlı bir işe erişiminin bulunduğu gözlemlenmektedir (3rp Ülke Bölümü 2021-2022: 89).

Bu bağlamda Türkiye'de bulunan mülteci ailesinin yoksullukla olan sınavı aynı zamanda aile içi başka sorunlara yol açabilir.¹⁵⁴¹ Hanelerdeki yoksulluk aynı zamanda aile içi şiddeti de üretmektedir. Nitekim 3rp Türkiye raporuna göre yoksul hanelerin % 36'sında çalışmaya katılanlar arasında aile içinde şiddetin olduğu dile getirilmiştir. Yoksulluk ailenin çözülme sürecinde en önemli etkenlerden biri olarak ifade edilebilir. Bu nedenle yoksulluk sadece aile üyeleri arasındaki ilişkinin bozulmasında değil temel değerlerin, aile içi normların sarsılması ve çeşitli sorunların ortaya çıkmasında önemli bir risk kaynağıdır. Suriyeli mülteci ailesinde 2-14 yaş aralığındaki çocuklara uygulanan disiplin türlerinin geleneksel anlayışın izlerini taşıdığı görülmektedir. Bu yaş grubunda yer alan erkek çocukların % 21.8'ine psikolojik bir ceza verilirken %15'inde fiziksel cezalara başvurulmaktadır. Kız çocuklarında ise % 18'in psikolojik cezalar verilirken % 13,4 'üne de küçük fiziksel cezalar verilmektedir. Ancak bizim gözlemlerimizde çocuklara çok daha fazla ve aşırı şiddet uyguladıkları bir gerçektir. Bu bağlamda ailelerin katı disiplinli bir tutum sergiledikleri dile getirilebilir (Suriye İstatistik Bürosu, 2021).

Yoksulluk, Suriyeli mülteci ailesinde geniş aile bağlarının ve ailedeki sosyal kontrolün gevşemesine yol açtığı görülmektedir. Geniş aile aynı zamanda dayanışmanın temel sağlayıcısı iken yoksulluk bu dayanışmaya zarar verebilmektedir. Bu konuda yapılmış bir araştırmada katılımcılardan biri şöyle demektedir:

Görüşmecilerimden Malika'nın (38) 'kız kardeşlerim ve erkek kardeşim beni kışın aramıyorlar, çünkü yardıma ihtiyacım olduğunu biliyorlar, kömür isterim onlardan diye' sözleri, kendisi gibi zorunlu göç mağduru olan aile ve akrabalar arasındaki ağların veya dayanışmanın nasıl zayıflayabildiğini hatta çökebildiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir (Uçar, 2020:51).

¹⁵⁴¹ Örneğin bazı kadınların seks işçisi olarak çalıştırılmaları örnek gösterilebilir. Ördek'in (2017: 60) yaptığı nitel bir araştırmada ulaştığı 17 seks işçisi katılımcının satıcısının resmi nikahlı eşleri olduğunu ortaya koymuştur

Mülteci evi yoksul evi olduğundan barınma sorunu başlı başına bir sıkıntıdır. Eski, bakımsız, rutubetli kötü evler özellikle bir sorundur. Aile aslında ev ile birlikte aile olur. Evlilik kelimesinin kökeninde bulunan “ev”, odadan odaya açılan/kapanan çeşitli kısımlarıyla aile üyelerine güvenlik ve mahremiyet başta olmak üzere sosyalleşmeye uygun bir zemin sunar. Ev içi kurallar, hiyerarşi ile ayrılmış odalar, kapalı çekmeceler norm ve değer yüklüdür. Arap toplumunda olsun Suriyeli mültecilerde olsun çoklu ailelerde her ailenin odası özeldir, aynı çatı altında kardeşi bile olsa oraya giremez. Bu düzenleme mekânların kadın erkek ayrımının bir uzantısı olması yanında ailenin kendi içinde “ayrımları” ve “sınırları” olduğunu anlatır. Dükkânlarda, araç park yerlerinde, çadırlarda ve harabelerde kalan ailelerin bu işlevleri yerine getiremeyeceği tahmin edilebilir. Bu tür mekânlarda en kötü etki yine aile üyelerinden en fazla çocukları dezavantajlı hale getirmektedir. Kalabalık mülteci ailesi çocuklarının sokağa çıkmasını bir nefes olarak görür. Sürekli açık olan evin kapısı ailenin kalabalığından sokağın riskine açılır. Savaşı görmüş, savaşmış çocuklar genç olarak sokakta tehlike arz ederken, savaşı görmemiş ve henüz küçük olan çocuklar ise abileri veya akrabaları olan bu gençlerin yanında sosyalleşmeleri nedeniyle risk altındadırlar.

Çoğu ailenin çocuklarıyla ilgilenebilecek zamanları olmadığı gibi konuşma dili dahil çocuklarına kazandırdıkları kültürel aktarımların yaşadıkları toplumda pek önemi yoktur. Bu durum ailelerin sosyal kontrolünü zayıflatan önemli bir açıktır. Diğer yandan aile yerel topluma benzemek istedikçe, bu konuda çaba harcadıkça asimile olacağından kendi adet ve geleneklerini olduğu gibi yerel toplumun adetlerini de çocuğuna yeterince aktaramaz. Arap yazı dilini bilmeyen, Arapça konuşmayı da Türkçe konuşmayı da yeterince bilmeyen gençler mülteci toplumun belirsiz yüzü olarak büyürler. Çocukların erken yaşlarda okuldan alındığı ve iş hayatına yönlendirildiği bu yoksul mülteci ailelerde okumaya devam eden çocuk sayısı çok az, onlardan beklentiler ise çok yüksektir. Çocuklarını okutmayı tercih eden mülteci ailelerde çocuklar kaldıracabileceklerinden daha fazla yükün altına girmektedirler. Çocukların Türkçe öğrenmeleri, iki dilde konuşabilmeleri üzerlerine düşen sorumluluğu arttırmaktadır. Çoğu çocuk hem okulda hem de dışarıda çalışarak ailesine destek olmak zorundadır. Ayrıca yine veriler incelendiğinde 12-14 yaş arasındaki çocukların % 6.7’si çalıştırılmaktadır ki bu durum Suriye’nin savaş öncesi verileri ile karşılaştırılmayı hak etmektedir.

Bu durum bizleri bu çocukların eğitim hayatlarını, geleceklerini, aile içindeki rollerini ve statülerini, aile ile olan ilişkilerini yeniden düşünmeye itmektir. Mülteci gençlerin bir kısmı şahit olunmaması gereken şeylere şahit olmuş, çataşmalara katılmış, aileden çevreden birinin ölümü nedeni ile istemeden de olsa evdeki derin yaşlara eşlik etmişlerdir. Birçok çocuğun ya kardeşi ya annesi ya da babası yoktur. Birçoğu ya öldürülmüş ya kayıp ya da işkence altındadır. Aileden değilse mutlaka amca, dayı, kuzen gibi akrabalarından birisi yine ya kayıp ya da ölmüştür. Bu yüzden Suriye’de çocukluğu geçen gençlerin ciddi travmaları olduğu düşünülmektedir. Birçok şiddet, terör, saldırı ve ölüme şahit olmuş korku ve şoku yaşamışlardır. Savaşa bizzat katılmış olan ve şimdi genç diyebileceğimiz kişilerin savaş hatıraları az buz şeyler değil. Nitekim bazı aileler çocuklarının savaş

sırasında kullanmayı alışkanlık haline getirdikleri bazı maddelerden, “ateşbuz” gibi uyuşturuculardan duydukları rahatsızlıkları paylaşmaktadırlar. Çeşitli grupların korkuyu yenmek, cesaret için çocuklara verdikleri uyuşturucu maddeler şimdi sadece mülteci çocuklar için değil yerel toplumun güvenliği için de tehdit oluşturmaktadır.

Sonuç Yerine

Tarihin farklı dönemlerde ülkelerde göç hareketleri yaşandığı bilinmektedir. Göç neticesinde ülkelerde aile örüntülerinde dönüşümlerin de olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda ‘Türkiye özelinde bir mülteci ailesinden bahsedilebilir mi?’ sorusundan hareketle ortaya çıkan bu çalışma ‘Suriyeli mülteci ailesi’ tipinin özelliklerini belirlemeyi denemiştir. Bu kapsamda çalışmada bir mülteci ailesinden bahsedilebileceği ortaya konulmuştur.

Göç sonucunda yeni koşullara uyum sağlamak için mülteci aile üyelerinin kendi aralarında ve toplumsal ilişkilerinde değişmelerin olduğu anlaşılmaktadır. Meydan okuyucu zorluklar Suriyeli mülteci ailelerin bildik sosyal ilişkilerini, kadın ve erkek ile anne, baba ve çocuk ilişkisine ait değer ve normlarını sarsmakta, onları değişime zorlamaktadır. Türkiye’nin Suriye’ye kıyasla aile ilişkilerinin daha demokratik oluşu Suriye ailesinde kadın ve çocukların pozisyonunu yeniden yapılanmasını sağladığı görülmüştür. Geleneksel yaşamlarında, tek başına evden çıkmalarına bile müsaade edilmeyen çoğu kız çocuğunun çalışmak zorunda kalması, erkeklerle yan yana aynı mekânlarda eğitim görmeleri Suriyeli kadın kimliğinde meydana gelen en önemli farklılaşmadan birisidir. Bu dönüşüm aile üyeleri arasındaki otorite ilişkisini yeniden düzenlenmesine yol açmaktadır.

Suriyeli mülteci ailesi ‘sınıf düşmüş’ bir ailedir. Sınıf düşme mülteci ailesinde ekonomik, sosyal ve ruhsal sorunlara yol açtığı söylenebilir. Yapılmış olan çalışmalarda karşılaşılan ‘Suriye’de daha iyi oluş’ vurgusu bunu yansıtmaktadır. Mülteci ailesi sınıf düşmenin sonucu olarak ekonomik ve sosyal sermayesini kaybetmiş ve yoksulluk onun temel karakteri olmuştur. Ayrıca yoksulluk mülteci ailesini bir kısır döngüye da hapsedmektedir. Yoksulluk neticesinde aile üyelerinin tamamı ‘çalışabilir’ bir konuma geçmiştir. Suriyeli kadın erkek arasında yaşanan gerginlikler bunun bir yansımasıdır. Boşanmalarla sonuçlanan bu süreçler mülteci ailesinin karşılaşılabileceği temel problem alanlarından birisidir.

Suriyeli aileler bazen bölünerek bazen de birleşerek hayatta kalma stratejileri geliştirmektedirler. Mülteci ailesi mülteci aileleriyle dayanışma sergileyerek aynı çatı altında birçok aile ile birlikte yaşama deneyimine sahiptir. Birkaç ailenin bir arada kaldığı ve 30-35 kişinin yaşadığı bu hanelerde mülteci ailesi ekonomik zorluklarla başetmeye çalışmaktadır. Durumunu düzeltinceye kadar bu kalabalık evlerde yaşamak zorunda kalmak birçok aile için aynı zamanda yeni sorunlar da üretmektedir. Zorunlu olarak kalınan bu kötü evler sağlık başta olmak üzere yerli halkın şikayetçi oldukları bazı sakıncalı durumlar yaratabilmektedir. Ancak genel olarak Suriyeli mülteci ailesinin

asabiyetleri ölçüsünde dayanışma içinde oldukları ve geniş aile işleyişinin göç ve uyum sürecinde karşılaşılan zorluklara göğüs germeye yaradığı söylenebilir.

Türkiye’de sadece “özgürlük ve güvenlik var” vurgusu yapan çoğu mülteci ailesi hukuki belirsizlik nedeniyle gelecekte endişe duymaları onların bir başka özelliğidir. Bunun temel sebebi elbette hukuki statü, iş ve çalışma sorunlarıdır. Genel olarak sorunlar temel ihtiyaçların yeterince karşılanamaması, ötekileştirilme, aile içi yaşanan sorunlar, dil bariyerleri, kimlik sorunları gibi birçok farklı alanda açığa çıkmaktadır. Mülteci ailesi bu sorunlar bağlamında ortak bir nitelik sergiler. Çoğu yoksul olan Suriyeli mülteci aileler yetişkin erkek çocuklarını çalıştırıp kız çocuklarını erken evlendirmekte, bazen de çocuklar dilenerek büyümektedirler. Az sayıdaki zengin ve orta halli ailelerin aksine çoğu mülteci ailesi geçinebilmek için kayıt dışı, düzensiz ve vasıfsız işlerde ailece düşük ücretlerle çalışmak zorundadır. Bazen iş sahipleri paralarını vermezken bazen de aldatılmaktadırlar.

Bulunduğu sosyal-kültürel çevreye göre özgürlük ve güvenlik algısı değişen Suriyeli mülteci ailesi, ayrıca fertlerinin karşılaştığı zorluk ve fırsatlara göre de farklılaşmaktadır. Örneğin, çalışma ve kişisel gelişim açısından bariyer oluşturan dil engeli iletişim kurmayı engellediğinden ailenin içe kapanmasını ve risk algısını arttırmaktadır. Dil engeli ailenin sosyal uyumunu engelleyen en büyük sorunlardan biridir. Bu yüzden mülteci ailesi aile üyelerinin her birinin beklentilerini bütünüyle karşılayamamakta ve bu nedenle de kültürel çatışmanın merkezi haline gelmektedir. Bu durum anne babaların aile içindeki otoritelerinin sorgulanmasına, kendilerini yetersiz ve baskı altında hissetmelerine yol açmaktadır.

Erken evlilik hem Medeni Kanun’da hem de Suriye Kişisel Statü Kanununda 18 yaşın altındaki evlilikleri kapsarken Suriye’de bülüç çağına girdiğini söyleyen bir kız, velisinin/yasal vasisinin de isteği üzerine on üç yaşında evlenebilir. Kadınların eşitsiz pozisyonları ve ev içi tanımlanmış rolleri onların ikinci eş olmayı onaylamalarını etkilemektedir. Erken evlilik ile çok eşli evlilik birbirlerinin geri beslemesini yapmaktadır. İkinci evlilikler genelde küçük yaşta kızları hedef almaktadır. Çok eşli ailelerde ise kadınlar ekonomik ve duygusal paylaşım için çocuklarıyla birlikte rekabet ve sosyal çatışmayı yaşayabileceklerinden bu ailelerdeki aile dinamiği tek eşli evliliklere göre daha farklıdır. Evlilikler gibi boşanmalar da kayıt dışıdır. Boşanmalar genelde fıkıh bilgisine sahip dini kimliği ön planda olan kişilerce çözülmeye çalışılmaktadır. Bazen de birçok anlaşmazlık el yordamıyla çözüme kavuşturulmaya çalışılmaktadır. Bazı gruplarda boşanmalar çok normal ve kolayken bazı gruplar için öyle değildir. Genelde mülteci kadınlar Türkiye hukukuna göre erkekleri ise Suriye hukukuna ve geleneklere göre karar verilmesini istemektedirler.

Kaynakça

- Adıgüzel, Y. (2016). *Göç Sosyolojisi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
AFAD (2017). *Türkiye’deki Suriyelilerin Demografik Görünümü, Yaşam Koşulları ve Gelecek Beklentilerine Yönelik Saha Araştırması*. Ankara.
Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (2016). *Suriyeliler ile Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşları Arasındaki Evlilik İlişkileri Araştırması*. Ankara.

- Akhtar, S. (2018). *Göç ve Kimlik: Kargaşa, Sağlık ve Dönüşüm*. Çev: Sedef Ayhan. İstanbul: Sfensk Kitap.
- Bates, D. G. Ve Rassam, A. (2018). *Ortadoğu Halkları ve Kültürleri*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Coşkun, E. (2016). Türkiye’de Kağıtsız Göçmen Kadınlar ve Sosyal Hizmetler. *Çalışma ve Toplum*, 2017/3, s. 1299-1316.
- Çavuşoğlu, C. (2020). *Suriyeli Mültecilerde Hayatta Anlam Fenomeninin İncelenmesi: Fenomenolojik Bir Çalışma*, İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Rehberlik Ve Psikolojik Danışmanlık Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Çetin, İ. (2016). Türkiye’de Suriyeli Sığınmacıların Sosyal ve Kültürel Entegrasyonu. *Sosyoloji Dergisi*, Sayı: 34, s. 192-222.
- Dedeoğlu, S. Ve Gökmen, Ç. E. (2020). Göç Teorileri, Göçmen Emeği ve Entegrasyon: Kadınların Yeri. İçinde *Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Türkiye’de Göç Araştırmaları*. Derl.: Kristen Biehl ve Didem Danış, Sabancı Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Mükemmeliyet Merkezi (SU Gender) ve Göç Araştırmaları Derneği Ortak Yayını: İstanbul.
- Dumon, W.A. (1989), *Family and Migration. International Migration*, 27: 251-270. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.1989.tb00255.x>
- Dünya Bankası (2019). *The Mobility of Displaced Syrians An Economic and Social Analysis*. World Bank Publications. USA.
- Ekmen, E. ve Kocak, O. (2020). Göçün Suriyeli ve Yemenli Göçmenlerin Aile Yapıları Üzerine Etkileri. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 79, 167-205. <https://doi.org/10.26650/jspc.2020.79.0002>
- Elias, Norbert (2011). *Uygarlık Süreci Cilt 1*. Çev.: Ender Ateşman. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erder, S. (2006). *Refah Toplumunda Getto*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Erdoğan, M. (2020). *Suriyeliler Barometresi 2019*. İstanbul: Orion Kitabevi.
- Farkas, E. J. (2018). *A Phenomenology of Syrian Refugee Youths Living in the United States*. Dissertation Submitted to the Faculty of The Chicago School of Professional Psychology. In Partial Fulfillment of the Requirements For the Degree of Doctor of Psychology.
- Hançerlioğlu, O. (1986). *Toplumbilim Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Harunoğulları, M; Agcadağ, Çelik İ.(2021). *Savaş, Göç ve Kadın: Suriyeli Kadınlar ve Erken Yaşta Evlilik Deneyimleri*. İstanbul: Eğitim Yayınevi.
- Güloğlu, M. F. ve Çiçek, N (2022). Mültecilikten Vatandaşlığa Geçişi Gerekçelendirmek. Suriyeli Mültecilerin Vatandaşlık Talepleri. Mültecilik ve Vatandaşlık içinde. Ed.: Sıtkı Karadeniz ve Nazmi Çiçek. Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin. 161-186.
- İnan, A. M. (2013). The Effect of Settlement Duration on Integration Levels of Turkish Immigrants in Australia, *Turkish Journal of Sociology*, 2013/2, 3/27, 273-293.
- Kavak, Abdulhamit (2022). Eskiçağ’da Kilis, Sosyal ve Beşeri Bilimler Alanında Uluslararası Araştırmalar XII, Ed. Dr Öğr. Üyesi Aysel Öztürkçü Akçay, Eğitim Yayınevi, ISBN. 978-625-8109-71-2, İstanbul, 45-60ss.
- Kaya, A. (2017). İstanbul, mülteciler için cennet mi cehennem mi? Suriyeli mültecilerin kentsel alandaki helleri, *Toplum Bilim Dergisi*, Sayı 140. S.s: 42-68.
- Kaya, M. (2017). *Türkiyedeki Suriyeliler: İç İç Geçişler ve Karşılaşmalar*. İstanbul: Hiperyayın.
- Körükmez, L. Karakılıç, İ. Z. ve Danış, D. (2020). *Mecburiyet, Müzakere, Değişim: Suriyeli Kadınların Çalışma Deneyimleri ve Toplumsal Cinsiyet İlişkileri*. Göç Araştırmaları Derneği (GAR). İstanbul.
- Kuralay, A. (2021). *Türkiye’deki Suriyeli Kadınların İstihdamı: İstanbul Esenyurt Örneği*. Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi Ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. Çev.: Osman Akınhay ve Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Nerse, S. (2020a). Dijital eğitimde eşitsizlikler: Kırsal-kentsel ayrımlar ve sosyoekonomik farklılaşmalar. *İnsan ve Toplum Dergisi*, 10(4), 413-444.
- Nerse, S. (2020b). Kırsal dijital sosyalleşmenin teorik perspektifi ve kavramsal dayanakları. M. Talas (Ed.), *Güncel Sosyoloji Araştırmaları* (ss. 180-203) içinde, İksad Yayınları.
- Nerse, S. (2020c). Dijital medya aktivizmi: Yeni sınıfsal ilişkilerin imkân ve sınırları. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26, 615-634.
- Oktik, N. (Derleyen) (2008). *Türkiye’de Yoksulluk Çalışmaları*. İzmir: Yakın Kitabevi.
- Orsam (2015). *Suriyeli Sığınmacıların Türkiye’ye Etkileri*. Hazl: Oytun Orhan ve Sabiha Senyücel Gündoğar, Ankara: ORSAM Yayınları.
- Ördek, K. (2017). *Türkiye’de “Geçici Koruma” Altında Suriyeliler ve Seks İşçiliği*. Ankara: Şen Matbaa.
- Parrish, K., M. (2018). *The Effect Of Displacement: Living As A Refugee: An Exploration Of Displaced People In Refugee Camps In Greece*. Mississippi State University in Partial Fulfillment of the Requirements for

the Degree of Doctor of Philosophy in Human Development and Family Studies in the School of Human Sciences. Mississippi State, Mississippi.

Polat, K. (2022). *Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyetine Yetimlik Olgusu ve Uygulamalar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi.

Sargın, S. (2018). *Suriyeli Sığınmacıların Türkiye'deki Uyum Süreçleri: Afyonkarahisar Örneği*. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Afyon.

Yıldız, S. ve Tekke, A. (2021). Suriyeli Erkek Göçmenlerin Değişen Erkeklik Pratikleri. İçinde: *The Different Approaches of Academic Disciplines to the Phenomenon of Migration*. Edi.: Meryem Bulut, Ceren Aksoy Sugıyama ve Kadriye Şahin. Bilgin Kültür Sanat Yayınları. Ankara. S.57-71.

Silverman, L. S. (2015). *When Are We Going To Be Settled Down and Know This Is Our Place?": A Phenomenological Examination of Iraqi Refugee Families' Lived Experiences with Resettlement*. A Dissertation Presented for the Doctor of Philosophy Degree at The University of Tennessee, Knoxville.

Solinas, P. (2008). Aile, İçinde *Akdeniz: Mekan, Tarih, İnsanlar ve Miras*. Edit.: Fernand Braudel. Çev.: Necati Erkurt ve Aykut Derman. İstanbul: Metis Yayınları.

Şahankaya Adar, A. (2018). Türkiye'de Yeni Prekarya Suriyeli İşgücü Mü?. *Çalışma Ve Toplum*, 2018/1. S. 13-36.

Şeker, O. (2019). Suriyeli Mültecilerin Değişen Toplumsal Cinsiyet Rollerini. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, Cilt:8, Sayı: 23, s. 227-245.

Thernborn, G. (2004). *Between Sex and Power: Family in the World, 1900-2000*. New York and London, Routledge.

Uçar, C. (2020). Gaziantep Parça Başı Emek Piyasasının Suriyeli Kadınları: Emek, Zorunlu Göç ve Şiddet. İçinde: *Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Türkiye'de Göç Araştırmaları* Derl.: Kristen Biehl ve Didem Danış, Sabancı Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Mükemmeliyet Merkezi (SU Gender) ve Göç Araştırmaları Derneği Ortak Yayını: İstanbul.

Yaşar, M. R. (2020). *Suriye'den Türkiye'ye: Gerçek Mülteci Hikayeleri*. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yayınları, Kilis.

Zor, A. (2021). *Türkiye'deki Suriyeli Sığınmacıların Farklılıkla Bir Arada Yaşama Deneyimi (Bursa-Orhangazi Örneği)*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya.

İnternet Kaynakları:

Central Bureau of Statistic, Çevrimiçi tarih: 12/12/2021. <http://cbssyr.sy/index-EN.htm>

ÇSGB verileri. (2021). <https://www.cs.gb.gov.tr/istatistikler/calisma-hayati-istatistikleri/resmi-istatistik-programi/yabancilarin-calisma-izinleri/> Erişim tarihi: 18.12. 2021.

Suriye İstatistik Bürosu, Erişim tarihi 12.12.2021. http://cbssyr.sy/Syria_CD_ROM/survey0/index.html

Suriye İstatistik Bürosu (a), Erişim tarihi 12.12.2021. (<http://cbssyr.sy/family%20health/syrian/TAB-2-HealthSy.htm>).

Dünya Bankası, Erişim tarihi 12.12.2021. https://databank.worldbank.org/views/reports/reportwidget.aspx?Report_Name=CountryProfile&Id=b450fd57&tbar=y&dd=y&inf=n&zm=n&country=SYR

Türkiye Ülke Bölümü 2021-2022, www.unhcr.org/tr, Erişim tarihi: 15.12.2021.

Uluslararası Göç Örgütü (IOM). (2013). *Uluslararası Göç Hukuku Göç Terimleri Sözlüğü No 31*. (2. Baskı). İsviçre: Uluslararası Göç Örgütü. Erişim adresi: https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml31_turkish_2ndedition.pdf

UN Women (2018). Needs assessment of Syrian women and girls under temporary protection status in Turkey. UN Women Turkey.

Halep ve Anadolu Arasında İlmî Etkilişim: Selkini Ailesi Örneği

Mustafa Keskin*

Ibrahim Salkını**

Özet

Suriye, Ürdün ve Filistin topraklarını ifade eden ve tarihte Biladü’ş Şam olarak bilinen bu coğrafyanın Suriye kısmında yer alan Halep şehri bu ülkenin en önemli şehridir. Anadolu’dan Mezopotamya’ya ve Akdeniz’den İran’a kadar uzanan yolların kavşak noktasında yer almaktadır. Bu dikkat çekici ve önemli coğrafi konumuyla bu şehir ticaret kervanlarının güzergâhı olmuş ve birçok medeniyetlere beşiklik etmiştir. İslami dönemde Halep, Suriye valiliği ve komutanlığına tayin edilen Aşer-i mübeşşereden (Cennetle müjdelenen on sahabeden biri) olan Ebû Ubeyde b. Cerrâh’ın emrindeki İslâm ordusu tarafından fethedilmiştir. Fetihten sonra bu şehir, gerek İslam tarihi açısından gerekse Osmanlı tarihi bakımından birçok alanda önemini muhafaza etmeye devam etmiştir. Osmanlı döneminde İstanbul’dan sonra ikinci büyük şehir olması itibarıyla Asya Avrupa ve Afrika kıtaları arasında ekonomik buluşma noktasını temsil etmiştir. Tarihsel geçmişinde Halep, dört sancaktan meydana gelmiştir.

Doğudan Mardin’e, batıdan Adana’ya güneyden Maarre’ye ve kuzeyden de Maraş’a kadar yayılan geniş bir coğrafyaya sahip olmuştur. Bununla beraber Halep Türkiye’nin orta doğuya açılan kapısı konumundadır. Bu sebeplerden dolayı toplumsal hayatın birçok alanında Halep ile Anadolu arasında ilişkiler artarak devam etmiş ve bu iki bölgede yaşayan halkları birbirine yakınlaşmasına vesile olmuştur. Bu iki bölge arasındaki kaynaşma ve buluşma noktaları toplumsal hayatın sosyo ekonomik kültürel ve dini olmak üzere hayatın genel alanlarında gerçekleşmiş olması özel olarak bilimsel alanda Halep ile Anadolu arasındaki bağlantı ve entegrasyonun meydana gelmesine yardımcı olmuştur. Bu bağlantıların güçlendirilip sağlamlaştırılması Türkiye’nin Halep’le olan stratejik derinliği bağlamındaki hayati rolünü yeniden tesis etmektedir. Böylece Türkiye, Halep ile olan bu stratejik entegrasyon vasıtasıyla Ortadoğu, Arap dünyası, güneydoğu Asya ülkeleri ve hatta Hint alt-kıtası ülkelerine ulaşabilme imkanına kavuşmaktadır. Bu bağlamda çalışmada Halep’te ilimle meşhur olan önde gelen bir aileye mensup bazı ilmî şahsiyetler ele alınmış ve ilim ehli bu insanlar örneğinde, Osmanlı ve modern Türkiye Cumhuriyetinde Anadolu ile uzun ve güçlü bir ilişki geçmişine sahip “*Selkini*” ailesinin Halep ve Anadolu’da icra ettikleri ilmî çalışmaları araştırılmıştır. Araştırma, Osmanlı ve modern Türkiye’de bu aile bireylerinden ilmî şahsiyetlerle ve Anadolu’daki ilmî çevreler

* Doç. Dr. Gaziantep Üniversitesi, mustafakeskinhoca@hotmail.com,

** Doç. Dr. Gaziantep Üniversitesi, isalkini@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-7869-6285

arasında bu tarihi süreçte gerçekleşen ilmi faaliyetler ele alınmıştır. Bu çerçevede çalışma bir giriş ve beş bölümden meydana gelmektedir.

Girişte: Halep ve Anadolu arasındaki ortak paydalar çerçevesinde, Halep ile Anadolu arasındaki dilsel, dini, kültürel, ekonomik ve siyasi konulardaki müşterek hususlar ele alınmıştır.

Birinci bölümde; Araştırmada ele alınan şahsiyetlerin kısa bir biyografileri verilmiştir.

İkinci Bölümde: Her iki bölgede giyilen kıyafetler ve benzerlikleri araştırılmıştır: Bu anlamda Halep'te Osmanlı gençliğinin kendine has kıyafetleri ve ilmi şahsiyetlerin özel bir kıyafetlerinin olup olmadığı husus araştırılmış ve bu bağlamda söz konusu ailenin ilmi şahsiyetleri ile Osmanlı âlimlerinin kıyafetleri karşılaştırılmıştır.

Üçüncü bölümde: İdari ve siyasi ilişkiler: Bu bölümde, Osmanlı İmparatorluğu tarafından Halep'teki bazı Osmanlı vakıflarının denetiminde görevlendirilen *Selkini* ailesinin bazı fertleri ve vakıf yöneticileri arasındaki bilimsel ve idari işbirliğinin yanı sıra bu aile fertlerinin Osmanlı'nın Meclis-i Mebusan seçimlerine katılmaları hususu ele alınmıştır.

Dördüncü bölümde: Ortak ilmi faaliyetler: Bu bölümde, Türkiye'de *Selkini* ailesinin fertleri tarafından gerçekleştirilen bir dizi konferans ve bilimsel faaliyetler veya aile fertleri ile Türk öğrenciler ve araştırmacılar arasında ortak bilimsel faaliyetler ele alınmıştır.

Beşinci bölümde: Halep'te *Selkini* ailesinin faal olduğu Osmanlı eğitim kurumları: Bu bölümde, 1547'de Hüsrev Paşa tarafından kurulan ve daha sonra *İslami Mektep* haline gelen Hüsreviyye okulu ile *Bab el-Makam* mahallesinde yer alan ve Sipahi Muhammed Ağa tarafından vakfedilen *Sipahi Okulu* ile ilgilidir. Çalışmada Halep'li bu ailenin Halep ve Anadolu arasında ilişkilerin artması adına yaptıkları müşterek faaliyetler kapsamında şu hususlara dikkat çekilmiştir.

- Halep ve Anadolu arasındaki ilişkinin birbirine ihtiyacı olan bir doku gibi birbirinden ayıramayacağı ve mevcut ayrılık ve uzaklaşmanın zamanla ortadan kalkacak geçici bir durum olduğu.

- Sosyal doku, toplum bireyleri tarafından oluşturulmaktadır. Bu bakımdan fikri ve sosyal dokunun oluşturulması öncelikle ilim ehlinin uhdesindedir. Bu nedenle her iki bölgedeki âlimler, entelektüel ve sosyal dokunun bozulmasından ve toplumun ahlaki davranışlarının bozulmasından sorumlu oldukları için her iki ülkedeki ilmi şahsiyetlerinin sorumluluklarını yerine getirmek durumundadırlar.

- Fitne çıkarmak ve insanların ilişkilerini bozmak çok kolaydır. Ancak toplumsal dokuyu düzeltmek büyük çaba ve sabır gerektirir, çünkü bu, nesiller boyu uzun zaman alır.

- Eğitim kurumları, halklar ve toplumlar arasında medeni iletişim için köklü esaslardır. Bu kurumlar belli tarihi süreçlerde pasif duruma düşebilirler. Ancak nitelikli ve dirayetli kadroların iş başına gelmesiyle bu kurumlar, sosyal ve entelektüel dokuyu reforme etme rollerini yerine getirmeye geri dönerler.

- Toplum, veraset yoluyla değil eğitim ve öğretim sonucu toplumda değer verilen ve hak ettiği yere gelen kişi veya kişilere ihtiyaç duymaktadır.

Scientific interaction between Aleppo and Anatolia: The Salkini family is a model

Abstract

The city of Aleppo, located in the Syrian part of this geography, which expresses Syria, Jordan and Palestine and is known as Bilad al-Sham in history, is the most important city in this country. It is located at a crossroads stretching from Anatolia to Mesopotamia and from the Mediterranean to Iran. With such a wonderful and important geographical location, this city was the route of trade caravans and was the cradle of many civilizations. The Islamic army conquered this city under the leadership of one of the ten missionaries of Paradise, the great companion Abu Ubaidah Amer bin Al-Jarrah. After the conquest this city continued to maintain its importance in many areas, both in terms of Islamic history and Ottoman history. Being the second largest city after Istanbul in the Ottoman era, it represented the economic meeting point between Asia, Europe and Africa. The Wilayat of Aleppo in its historical past consisted of four sanjaks.

It had a wide geography extending from Mardin in the east, Adana in the west, Maarat al-Numan in the south, and Kahramanmaraş in the north. However, Aleppo is Turkey's gateway to the Middle East. For these reasons, relations between Aleppo and Anatolia continued to increase in many areas of social life, and helped to bring the peoples living in these two regions closer. Indeed, it helped in the integration and convergence between these two regions in the general areas of social, economic, cultural and religious life, especially in the scientific field, and helped create coherence and integration between Aleppo and Anatolia. Strengthening and consolidating these ties re-establishes Turkey's vital role in the context of its strategic depth with Aleppo. Thus, through this strategic integration with Aleppo, Turkey has an opportunity to reach the Middle East, the Arab world, Southeast Asian countries, and even the countries of the Indian subcontinent. In this context, this study deals with a sample of a group of scientific personalities belonging to a prominent scientific family in Aleppo, the "Selkini" family, a family with a long and strong history of relations with Anatolia in the Ottoman and modern Turkish eras, more than a century ago. The study deals with the scientific relations between students of science in this family and students of science in Ottoman and modern Turkey. The study in this context consists of an introduction and five chapters.

In the introduction: the common denominators between Aleppo and Anatolia were presented, namely: linguistic, religious, cultural, economic and political issues between Aleppo and Anatolia.

in the first chapter; A short biography of the personalities discussed in the research is provided.

In the second chapter: the clothes of science students that are worn in both regions and the similarities between them were investigated: in this sense, the unique clothes of the Ottoman youth in

Aleppo were verified, and whether there was a special dress for scientific figures, and in this context, the scientific figures of the family in question were compared. The clothes of the Ottoman scholars.

In the third chapter: Administrative and Political Relations: In this part, the scientific and administrative cooperation between some members of the Salkini family and the directors of institutions assigned by the Ottoman Empire to supervise some of the Ottoman institutions in Aleppo was discussed, as well as the participation of these family members in the Ottoman parliamentary elections.

In the fourth chapter: Joint scientific activities: In this part, a series of conferences and scientific activities in which members of the Salkini family participated in Turkey or joint scientific activities between family members, students and Turkish researchers were discussed.

In the fifth chapter: the Ottoman educational institutions in Aleppo, in which the Salqini family was active: This topic deals with the Khusrawiyya school founded by Khosrow Pasha in 1547 AD, which later became the Sharia College, and the Sebahia School that was stopped by Muhammad Agha Al-Daft Amini As-Sabbahi around the year (1485 AD), which is located in the “Bab Al-Maqam” neighborhood in which the family lives.

In the study, attention was drawn to the following issues within the scope of the joint activities carried out by this family from Aleppo in order to increase relations between Aleppo and Anatolia:

- The relationship between Aleppo and Anatolia cannot be broken, as they are one fabric that needs each other, and that the current separation and separation is a temporary emergency that will disappear with time.

- The social fabric consists of the members of the community. In this regard, the creation of the intellectual and social fabric is primarily the responsibility of scholars. For this reason, scientists in both regions have to fulfill the responsibilities of the scientific figures in both countries, where they are responsible for the deterioration of the intellectual and social fabric and the deterioration of the moral behavior of society.

- It is very easy to stir up strife and spoil relations between people. But it takes great effort and patience to repair the social fabric. Because it takes a long time over generations.

- Educational institutions are well-established rules for civilized communication between peoples and societies, and their impact may fade for a few years, but they return to exercising their role in reforming the social and intellectual fabric as soon as qualified scientific cadres are available.

- The society's need for scientific families with status and social impact in the way of learning and education and not in the way of heredity.

التفاعل العلمي بين حلب والأناضول:

عائلة السلقيني أنموذجاً

الخلاصة:

مدينة حلب، الواقعة في الجزء السوري من هذه الجغرافيا، والتي تعبر عن سوريا والأردن وفلسطين والمعروفة باسم بلاد الشام في التاريخ، هي أهم مدينة في هذا البلد. تقع على مفترق طرق تمتد من الأناضول إلى بلاد ما بين النهرين ومن البحر الأبيض المتوسط إلى إيران. مع هذا الموقع الجغرافي الرائع والمهم، كانت هذه المدينة طريق القوافل التجارية وكانت مهد العديد من الحضارات. فتح الجيش الإسلامي هذه المدينة بقيادة أحد العشرة المبشرين بالجنة الصحابي الجليل أبو عبيدة عامر بن الجراح. بعد الفتح استمرت هذه المدينة في الحفاظ على أهميتها في العديد من المجالات، سواء من حيث التاريخ الإسلامي أو التاريخ العثماني. كونها ثاني أكبر مدينة بعد اسطنبول في العهد العثماني، فقد مثلت نقطة التقاء الاقتصادي بين آسيا وأوروبا وأفريقيا. كانت ولاية حلب في ماضيها التاريخي تتألف من أربعة سناجق.

كان لها جغرافيا واسعة تمتد من ماردين في الشرق، وأضنة من الغرب، ومعرّة النعمان من الجنوب، وكهرمان مرعش من الشمال. ومع ذلك، فإن حلب هي بوابة تركيا إلى الشرق الأوسط. لهذه الأسباب استمرت العلاقات بين حلب والأناضول في الازدياد في العديد من مجالات الحياة الاجتماعية، وساعدت على تقارب الشعوب التي تعيش في هاتين المنطقتين. وساعدت حقيقة في الاندماج والتلاقي بين هاتين المنطقتين في المجالات العامة للحياة الاجتماعية والاقتصادية والثقافية والدينية، لا سيما في المجال العلمي، وساعدت على خلق الترابط والتكامل بين حلب والأناضول. إن تقوية هذه الروابط وترسيخها يعيد ترسيخ دور تركيا الحيوي في سياق عمقها الاستراتيجي مع حلب. وهكذا فمن خلال هذا التكامل الاستراتيجي مع حلب فلدَى تركيا فرصة للوصول إلى الشرق الأوسط والعالم العربي ودول جنوب شرق آسيا وحتى دول شبه القارة الهندية. في هذا السياق فهذه الدراسة تتناول عينة لمجموعة من الشخصيات العلمية التي تنتمي لأسرة علمية بارزة في حلب، وهي عائلة «سلقيني»، وهي عائلة لها تاريخ طويل وقوي من العلاقات مع الأناضول في العصرين العثماني والتركي الحديث، منذ أكثر من قرن من الزمان. وتتناول الدراسة العلاقات العلمية بين طلبة العلم في هذه الأسرة وطلبة العلم في تركيا العثمانية وتركيا الحديثة. تتكون الدراسة في هذا السياق من مقدمة وخمسة فصول.

في المقدمة: تم عرض القواسم المشتركة بين حلب والأناضول، وهي: القضايا اللغوية والدينية والثقافية والاقتصادية والسياسية بين حلب والأناضول.

في الفصل الأول؛ تم تقديم سيرة ذاتية قصيرة للشخصيات التي تمت مناقشتها في البحث.

في الفصل الثاني: تم التحقيق في ملابس طلبة العلم التي يتم ارتداؤها في كلا المنطقتين وأوجه الشبه بينهما: وبهذا المعنى تم التحقق من الملابس الفريدة للشباب العثماني في حلب، وما إذا كان هناك لباس خاص بالشخصيات العلمية، وفي هذا السياق تمت مقارنة الشخصيات العلمية للأسرة المعنية وملابس العلماء العثمانيين.

في الفصل الثالث: العلاقات الإدارية والسياسية: في هذا الجزء تم بحث التعاون العلمي والإداري بين بعض أفراد عائلة السلطيني ومديري المؤسسات الذين كلفتهم الدولة العثمانية بالإشراف على بعض المؤسسات العثمانية في حلب، وكذلك المشاركة من أفراد الأسرة هؤلاء في الانتخابات البرلمانية العثمانية.

في الفصل الرابع: الأنشطة العلمية المشتركة: تم في هذا الجزء مناقشة سلسلة من المؤتمرات والأنشطة العلمية التي شارك فيها أفراد من عائلة سلطيني في تركيا أو الأنشطة العلمية المشتركة بين أفراد الأسرة والطلاب والباحثين الأتراك.

في الفصل الخامس: المؤسسات التعليمية العثمانية في حلب التي نشطت فيها أسرة السلطيني: ويتناول هذا المبحث المدرسة الخسروية التي أسسها خسرو باشا عام (1547م)، والتي أصبح اسمها لاحقاً الكلية الشرعية، والمدرسة السباهية التي أوقفها محمد آغا الدقتر أميني السباهي في حدود عام (1485م)، والتي تقع في حي «باب المقام» الذي تسكنه الأسرة.

في الدراسة تم لفت الانتباه إلى القضايا التالية في نطاق الأنشطة المشتركة التي تقوم بها هذه العائلة من حلب من أجل زيادة العلاقات بين حلب والأناضول:

- العلاقة بين حلب والأناضول لا يمكنها أن تنفك، فهما نسيج واحد يحتاج لبعضه لبعض، وأن الانفصال والتباعد الحالي هو حالة عرضية طارئة ستزول مع الوقت.
- النسيج الاجتماعي يتكون من أفراد المجتمع. في هذا الصدد فإن إنشاء النسيج الفكري والاجتماعي هو في المقام الأول من مسؤولية العلماء. ولهذا السبب، يتعين على العلماء في كلا المنطقتين القيام بمسؤوليات الشخصيات العلمية في كلا البلدين، حيث يتحملون مسؤولية تدهور النسيج الفكري والاجتماعي وتدهور السلوك الأخلاقي للمجتمع.
- من السهل جدا إثارة الفتنة وإفساد العلاقات بين الناس. لكن الأمر يتطلب جهداً كبيراً وصبراً لإصلاح النسيج الاجتماعي؛ لأنه يستغرق وقتاً طويلاً على مدى أجيال.
- المؤسسات التعليمية هي قواعد راسخة للتواصل الحضاري بين الشعوب والمجتمعات، وقد يخبو أثرها بضع سنين، لكنها تعود لممارسة دورها في إصلاح النسيج الاجتماعي والفكري فور توفر الكوادر العلمية المؤهلة.
- حاجة المجتمع لأسر علمية ذات مكانة وتأثير اجتماعي بطريقة التعلم والتعليم وليس بطريقة الوراثة.

GİRİŞ

Halep'in Osmanlı döneminde Babıali'ye bağlı olması, Halep ile Anadolu arasında pek çok ortak paydanın oluşmasına vesile olmuştur. Bu ortak paydaların başında Halep'in pek çok konuşma dilindeki aslında Türkçe kelimelerin varlığı gelmektedir. Diğer bir ortak payda her iki bölgede de Hanefi mezhebinin şehirde, Şafii mezhebinin taşrada yayılmış olmasıdır.

Sosyo kültürel açıdan bakıldığında, her iki bölgenin evlilik, büyüklere saygı, aile kurumuna saygı, gelenek ve göreneklerinde ortak paydalara sahip olduğu görülmektedir. Aslında iki ülke arasında ortak kültürel değerlerin çoğu dini referansları olması bu ortaklaşmaya vesile olmuştur. İktisadi anlamda ise Halep, Anadolu'nun Ortadoğu'ya açılan kapısı, Avrupa'dan İstanbul üzerinden gelen ticaret

hattı, Afrika ve Güneydoğu Asya'ya uzanan kara ticaret damarıdır. Halep'in bu meşhur ailesinin birçok ferdi, hatip olmakla ünlenmiştir. Ailenin atası sayılan Şeyh İbrahim'in dedesi, İdlip şehrinin Selkin kazasının bir köyünden ikinci evliğini yaparak, bu münasebetle imam hatip olduğu Halep ve Selkin arasında gidip gelmesiyle halk arasında "Salkinî" lakabıyla anılmaya başlamıştır. Bu zat aynı lakapla Osmanlı siciline kayıt edilmiştir. Bu zatın Selkinli eşinden "hatipler" lakabıyla anılan birçok evladı ve torunları olmuştur. Bunlardan bir kısmı da "muhyeddin" ailesi lakabını kullanmıştır.

Aile lakabın birleştirilmesi amacıyla yapmış oldukları bir toplantıda kendilerine خطيب سلقيني "Selkinli hatip" lakabını uygun görmüştür. Yanı sıra tarihsel olarak Halep'te aileye verilen lakaplar şunlardır: Salkinî, Hatip Salkinî,(Selkinli hatip)Hatip. Selkin'de ise aile şu lakaplarla meşhur olmuştur: el-Hatip, Muhyeddin ve Şeyh Mustafa Hallebî.

Böyle bir arka plana sahip olan Halep şehrinde bilinen bir aile olan Selkini ailesinin önemli bazı fertlerini ve bunların Türkiye ve Anadolu ile olan bazı faaliyetleri ele alınacaktır. Bu kapsamda öncelikle söz konusu şahsiyetlerin kısa bir portreleri verilecek daha sonra bunların Türkiye'de yapmış oldukları ortak faaliyetler üzerinde durulacaktır.

1. Şeyh İbrahim Salkinî (el-Kebir)

İlim ve takva ile meşhur bir ihalenin ferdi olarak 1847 yılında Halep'te dünyaya gelen Şeyh İbrahim, şeyh Muhammed b. el-Hac Said el-Hatip'in ahfatlarından. Babası hakkında Muhammed Adnan el-Katibî'nin şu sözü nakledilmektedir: İlmi ve doğruluğu ile tanınan babası Şeyh Muhammed'in himayesinde büyümüştür. İlmî şahsiyetinin oluşmasında belki de en etkili hocası, kendisinden ilim tahsilini yaptığı babası Şeyh Muhammed el-Salkinî'dir. Ondan, hadis, tefsir ve Arap dilinin sarf, nahiv ve belagatini almıştır.¹⁵⁴²Şeyh İbrahim, evkaftaki görevine başlamadan önce "Babü'l Makam" da evine yakın bir tekstil atölyesinde çalışarak iâşesini sağlamıştır.¹⁵⁴³

a. Hocaları:

¹⁵⁴² İbrahim Abdullah Selkinî, *Alu Selkinî fî Halep Miet ve Hamsun Amen Beyne'l ilmi eş-Şeri ve'l Hayati'l Amme*, (Diyarbakır: Seyda Yayın evi, 1443/2021), 4-50.

¹⁵⁴³ Muhammed Adnan Kâtibi, *Ulema min Halep el-Karn er-Rabi' Aşer*, (Halep: Mektebe er-Rıdvân, 1428/2008),180.

Şeyh İbrahim Salkinî'nin oğlu Şeyh Muhammed Salkinî babasının birçok hacadan ders aldığını bunlar arasında şu hocaların isimlerini kaydetmiştir: 1- Şeyh Abdullah b. şeyh Muhammed es-Sultan,(1281/1864) 2- Şeyh Ahmed b. Abdülkerim et-Termanini(ö.1293/1876).3- Şeyh Bekrî ez-Zebrî, (ö.?) Şeyh İbrahim adı geçen hocalardan Hadis, tefsir ve Arapça ilimlerini tahsil etmiştir. Şeyh İbrahim İslami ilimlerde imam olmakla beraber tasavvuf ilminden de selahiyat sahibi bir zattır. Kendisi tasavvuf seyr-ü sülükünü Şeyh Mahmud en-Nablusî'den(ö.1271/1854) almış ve Rufai ile Bedvî tarikatlarında mürşid dercesine varmıştır.¹⁵⁴⁴ Selah ve takvası ile meşhur olan şeyh İbrahim, Kur'an'ın çoğunu ezberlemiş, namaza, duaya müdavim ve Cenab-ı Hakk'ın korkusunda ağlayan mütevazı ve halk arasında sayılan bir şahsiyetti. Camilerde ve okullarda derslerle meşgul olan Şeyh, şehrin Bab el-Faraj yakınlarındaki camilerinden birinde imamdı ve daha sonra elli yıldan fazla bir süre için el-Tavaşi Camii'ne imam ve vaiz olarak görev yaptı. Daha sonra kuruluşuna yardım ettiği Hüsreviyye mektebine katılmış, ayrıca Sabbah ve İsmaili okullarında da hocalık yapmıştır.

Hüsreviye mektebinde ders veren meslektaşları arasında şunlar vardı: Şafii fıkhi hocası Şeyh Omar el-Martini, Hanefi fıkhi hocası Şeyh Ahmed el-Zarka, gramer ve belagat hocası Şeyh Muhammed el-Naşid, Şafii fıkhi ve gramer hocası Şeyh Asaad el-Abaji, akaid ve mantık hocası Şeyh Fayzullah el-Kurdi ve Usul hocası Şeyh Hüseyin el-Urfali, siyer hocası Şeyh Ragıb et-Tabbah ve tefsir hocası Şeyh Said el-İdlibî, ahlak hocası, Şeyh İsa Eel-Beyanunî ve okul müdürü Şeyh Abul-Fadl Al-Kilani. Şeyh İbrahim, 19 Muharrem Salı günü 1367/1947 tarihinde Halep'te vefat etmiştir. Cenazesine Suriye'nin büyük âlimlerinden birçok ilim ehli katılmıştır. Bunlardan Ebu Nasır el-Humusî'ye Şeyh'in defnedilmesinden hemen sonra "siz şeyh İbrahim'i nasıl bilirdiniz? Diye sorulunca O, "*sizin koklayamadığımız bir kokuyu hissediyoruz*" diyerek cevap vermiştir.

2. Şeyh Muhammed Salkinî

Şeyh Muhammed es-Salkinî, Şeyh İbrahim es-Salkinî'nin oğludur.1330/1912 yılında Halep'te doğmuş, ailenin tek erkek evladıdır. Nurettin el-İtır: Şeyh Muhammed'den söz ederken: O, Suriye'nin kuzeyinde usul ve fakih'dir ifadesini kullanmıştır.¹⁵⁴⁵ Şeyh Muhammed, kendinden bahsederken, ilmi şahsiyetinin oluşmasında babasının büyük tesiri

¹⁵⁴⁴ Kamil b. Hüseyin b. Muhammed el-Bali el-Halebî, *Nehrü'z Zeheb an Tarihi'l Halep*, (Halep: Dârü'l Kalem, 1419), 2/297.

¹⁵⁴⁵ Nureddin el-İtır, *Sefehat min Hayati'l imam Şeyhü'l İslam eş-Şeyh Abdullah siracüddin*,(Dımaşk: Dâr er-Ruye, 1423/2002), 28.

olduğunu ifade etmiştir. Babasından Hanefî fıkından “*Nurü’l İdah*” ve “*Haşiyetu İbn Abidin*” kitaplarını okuduğunu zikretmiştir.

Daha sonra 1923'te o zamanlar bugün üniversite eğitimine eşdeğer olan Hüsreviyye Okulu'na katıldı. Orada okudu ve mezun oldu; fıkıh ve gramer hocası olan babası, Şeyh İbrahim Salkini ve fıkıh Şeyhi Ahmed el-Zarka gibi birçok meşhur âlimlerden İlim tahsilini tamamladı. Yanı sıra Kozmolojik bilimlere ilişkin ilim tahsilini de; Coğrafya, doğa bilimleri ve aritmetik gibi, ilimlerde uzman olan Şeyh Abu el-Saud el-Kayali, Şeyh Mustafa Baku ve Muhammed Kamel Sirac hocalarda tamamladı.¹⁵⁴⁶ H. 1341 yılında ikinci sınıfta, Şeyh Ahmed Kalaş ve arkadaşlarıyla beraber, Şeyh Muhammed el-Labbadi tarafından verilen bir sınıfa girmek için Hüsreviye'den Karnasiyah okuluna gitmişlerdir.¹⁵⁴⁷ Haziran 1929'da daha önce okuduğu Hüsreviye medresesinden de başarıyla mezun olmuştur.

Üniversitenin fakülte düzeyinde olan bu okulun dördüncü mezunlarının arasında yer aldı. Mezunları arasında: Ahmed el-Kalaş, Dağıstanlı Burhaneddin el-Çerkesi, Hasan el-Hamavi, Hammam en-Nasani, Said el-Masud, Abdurrahman Hut, Abdullah el-Asvad, Abdullah Sultan, Omar Haco, Muhammed el-Halilo, Muhammed en-Nasir, Muhammed Nur el-Balat. Mustafa el-Hamo el-Marei ve Mustafa el-Mazrab.¹⁵⁴⁸ Şeyh Muhammed, erken yaşta eğitim faaliyetine başlamıştır. Daha on sekiz yaşındayken babası onu ders vermek üzere medresesinde görevlendirmiştir. Özellikle fıkıh ve usul derslerini vermiştir. Bu kapsamda birçok talebe yetiştirmiş, bunlara arasında Abdussettar Ebu Gudde de vardır.¹⁵⁴⁹ Verdiği derslerle meşhur olan Şeyh Muhammed Salkinî'nin, Günlük programı: Teheccüd yapmak için şafaktan önce uyanıp sabah namazını Hanefî mezhebinin içtihadına uygun olarak dünya aydınlığı vakitte camide kılardı. Sabah namazından sonra derslere vermeye başlamak genellikle dersten sonra talebeleri evine davet ederek onlara kahvaltı verirdi. Sonra İmam hatip lisesindeki öğrencilere ders vermek üzere giderdi. Dersten sonra öğlen yemeği için eve döner, daha sonra Halep camilerinden birinde belirlenmiş bir programa göre her gün ikinci namazını kıldıktan sonra faaliyetine devam ederdi. Ardından et-Tavaşi Camii'nde aydın talebelerinden oluşan bir grup için ders halkası düzenlerdi. Bu ders halkasında Hanefî fıkında “*el-İhtiyar*” adlı kitabı okuturdu. Böylece Şeyh Muhammed Salkinî haftalık programı da dolu bir şekilde geçerdi.

¹⁵⁴⁶ Abdürrahman b. Hüseyin Üveysi, *Nuhbe min ulema Halep eş-Şehba*, (Halep: Dârü't Turas, 2003),768; Kâtibi, *Ulema min Halep fi'l Karni er-Rabi Aşer*, (Halep: Müdüriyetü'l Kütüb,1427/2006), 549-550.

¹⁵⁴⁷ Kâtibî, *et-Talim eş-Şeri ve medarisuhu fi Halep fi'l Karni er-Rabi Aşer*, 43.

¹⁵⁴⁸ İbrahim Abdullah, *Alu Selkinî, Kavafilü'l Hericin*, 66-68.

¹⁵⁴⁹ Amir Reşid Mubayed, *Mietu Evail min Halep*,(Halep: Dârü'l Kalem, 1425/2004), 2/370-371.

Günlük verdiği ders sayışı yediye bulurdu. Yanı sıra yatsı namazından sonra Halep'in mescitlerini dolaşarak vaaz halkaları oluşturur, halkın sorularına cevap verirdi.¹⁵⁵⁰Şeyh Muhammed Salkinî, Müzekkiretün fi Usuli'l fıkıh" ve "Menasikü'l Hac ve'l Umre" adlı iki eser yazmış, ders verdiği bazı kitaplar üzerine de "talikat" türünden eserler yazmıştır. Bu yazma "talik" eserleri Esed'in Şebihası tarafından ne yazık ki yakılmıştır. Şeyh vefatından önce şu beyti okurdu:

قدمت على الكريم
من التقوى مع القلب
السليم
بغير زاد

وحمل الزاد أقبیح
إذا كان القدوم على
كريم
ما يكون

*Takva azığından yoksun olsam da temiz bir kalple Cömerde (Allah) vardım.
(çünkü)Cömerde gidildiğinde azık götürmek çok ayıp bir şeydir.*

Şeyh Muhammed Salkinî," Çarşamba 1422/2001 tarihinde "el-İstişari" Hastanesinde vefat etmiştir. Cenazesi *et-Tavaşî* camisinde büyük bir katılımıla kılınan namazdan sonra babasını yanında "el-Vestaniye" kabristanında defnedilmiştir.¹⁵⁵¹

3. Üstad İbrahim Muhammed Salkinî

Üstad İbrahim Muhammed Halep'in eski müftüsü şeyh Muhammed Salkinî'in oğludur.1353/1934 tarihinde Halep'in " Babü'l Makam" mahallesinde ilim ve takva ile bilinen bir ailede dünyaya gelmiştir. 1945 yılında el-İstiklal Mektebi'nde ilkokul eğitimini tamamladıktan sonra aynı yılın 20 Ekim'inde babasının ve dedesinin okulu olan Hüsreviyye Okulu'na katıldı. Bu okuldan Şeriat Fakültesi "Husreviye" diploması ile mezun oldu. Haziran 1951'de üstün başarı ile bir yıl Arap İslam Enstitüsü'nde okudu, edebiyat dalında lise diploması aldı ve eğitimine Şam Üniversitesi Hukuk Fakültesine başladı, ancak devam ettiremedi. 1952'de Kahire'deki el-Ezher Üniversitesi Şeriat ve Hukuk Fakültesi'ne geçti ve 1956'da Şeriat Fakültesi'nin çok iyi bir notla diplomasını aldı.

Sonrasında el-Ezher Üniversitesi'nde Şeriat ve Hukuk Fakültesi de çok iyi bir derece ile İslam Şeriatı alanında yüksek lisansının bitirdi. Daha sonra 1973'te aynı fakülteden İslam

¹⁵⁵⁰ Katibî, *et-Talim eş-Şeri ve medarisuhu fi Halep fi'l Karni er-Rabi Aşer*, s.551; Amir Reşid, *Mietu Evail min Halep*,2/371.

¹⁵⁵¹ Amir Reşid, *Mietu Evail min Halep*,2/371.

Şeriatı alanında doktora yaptı.¹⁵⁵² On yılı aşkın bir süre Halep'te ortaokul ve Öğretmen okullarında İslami terbiye dersini verdi. Daha sonra Halep'teki İskenderun Hazırlık Okulu'na müdür olarak atandı, sonrasında el-Avda Hazırlık Okulu müdürlüğü, ardından da Şeriat Lisesi'ne müdür olarak atanmıştır.¹⁵⁵³

a. Hocaları

Başta babası ve dedesi olmak üzere birçok hocadan ders almıştır. Ders aldığı hocalardan bir kısmı şunlardır:

1-Hüsreviyye okulundaki hocaları: Hadis, terminoloji ve İslam kültürü hocası Şeyh Muhammed Ragıb et-Tabbah, ve Şafi'i fikhında Şeyh Said el-Idlibi, ve Şeyh Hanefî fikhı hocası Muhammed el-Şama'a, Peygamber'in siyeri hocası Şeyh Abdülvahab es-Suker, edebiyat hocası Şeyh Muhammed el-Hâkim, Şeyh Muhammed Necib Hayyate, Kur'an hocası Şeyh Muhammed Salkini, İslam hukuku hocası Şeyh Muhammed Blenko edebiyat ve imla hocası Şeyh Abdul Kadir al-Kirmani, nahiv hocası Şeyh Naci Ebu Salih belagat hocası Şeyh Asad el-Abaci sarf ve nahiv hocası Şeyh Abdullah Hammad.

2- el-Ezher: Şeriat Fakültesi Dekanı, Şeyh Isa Manun, karşılaştırmalı hukuk hocası Şeyh Mahmud Şaltut, usul hocası Şeyh Muhammed Şalbi, tefsir hocası Şeyh Muhammed Abdullatif es-Sübki, usulul fikh hocası Şeyh Ahmed Fahmi Ebu Sünne.¹⁵⁵⁴

b. Eserleri

Üstad İbrahim Muhammed, önemli eserlere imza atmıştır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

1-el-Hafiz el-Alai'nin kaleme aldığı "*Tahkikü'l murad fi enne en-Nehye Yektedi el-fesad*" Dımaşk'ta basılıp neşredilmiştir.

2-Halep ve Dımaşkta şeriat fakültesinde okutulan "el-fikhül islami, Ahkamül ibadat"

3- "et-Teşriul islami"

4-Halep ve Dımaş hukuk fakültesi öğrencilerine yazmış olduğu "usulul fikhil islami"bu eser Darül fikir tarafından "el-müyesser fi usulil fikhil islami"

5-"el-Meretu fil İslam" bu eser imaratta basılmıştır.

¹⁵⁵² Hüseyin Üveysi, *Nuhbe min ulema Halep eş-Şehba*, 859-860.

¹⁵⁵³ İbrahim Abdullah, *Alu Selkinî, Kavafilü'l Hericin*, 45.

¹⁵⁵⁴ Hüseyin Üveysi, *Nuhbe min ulema Halep eş-Şehba*, 859.

1432/2011 tarihinde vefat etmiştir. Cenazesine Halep ve İdlib ve kırsalından büyük bir halk kitlesi toplanmıştır. Cenaze namazını kardeşi Dr. Abdullah Salkini tarafından kıldırılmış el-Vetaniye kabristanına defnedilmiştir.

4. Dr. Abdullah Muhammed Salkinî

Şeyh Muhammed'in oğlu Doktor Abdullah Salkinî, 1355/1936 yılında Halep'in Babü'l Makam mahallesinde dünyaya gelmiştir. İlk tahsili dedesi ve basından alan, Dr. Abdullah dedesinden şu sözü nakletmiştir. *“Evindeki üstadından istifade etmezsen eğer yarın pişman olacaksın.* Babasından daha çok eğitim bilimlerinden istifade etmiş ve Dımaşk'ta Şeriat Fakültesini okurken derslerinde takıldığı yerleri işaretleyip tatil döneminde eve gittiğinde babasına sorarak cevabının alırdı.

Küçük yaşta İstiklal İlkokulundan mezun oldu. Daha sonra Dımaşk Üniversitesinde Şeriat fakültesine girdi. 1960 yılında buradan mezun oldu. Daha sonra Kur'an ilimleri ve tefsir alanında *“Mekke ekolünün öncüsü ümmetin bilgisi Abdullah b. Abbas'ın tefsirdeki metodu”* adlı yüksek lisansını bitirdi. Sonrasında Kahire Üniversitesinde *“İslam Şeriatı”* adlı doktorasını yaptı. Suriyenin Halep, Deyrezor gibi merkezlerde ders vermeye başladı. Bir süre Riyad, Ahsa ve Mekke ilim enstitüsünde dersler verdi. Oradan tekrar Halep'e dönerek değişik müesseselerde ilmi çalışmalarını sürdürdü. 1970 yılında Halep'in yerel yönetimine üye seçildi, 1980 yılında Halep'te eski eserler müdürlüğüne vekâlet etti daha sonra vakıflar müdürü olarak görev yaptı. Son olarak büyük Emevi Camii mütevelli heyetine yanı sıra aynı yerde imam ve hatip olarak görev yaptı.

a. Eserleri

Doktora Abdullah Salkinî yoğun ilmi faaliyetler arasında önemli eserler de telif etmiştir. Telif ettiği eserlerini şu şekilde vermek mümkündür.

1- *“Mekke ekolünün öncüsü ümmetin bilgisi Abdullah b. Abbas'ın tefsirdeki metodu”*

2- *el-Kitap ve Tahrirü'l Beşeriye(Kur'an ve İnsanlığın özgürleştirilmesi)*

3- *“ et-Tövbe”*

4- *İslam ve uyuşturucu ile mücadelesi*

5- *Mucez fiş Ulumi'l Kur'an ve usul et-Tefsir*

6- *Tefsirü sureti Lokman ve Cevanibühü et-Terbeviyye(Lokman suresi ve eğitime dair yönü)*

7-Tefsirü Sureti'l Fatiha

8-et-Tefsirü'l Medui li suverin minel'l Kur'an'il Kerim(Bazı Kur'an surelerine dair konulu tefsir)

9-Nehnu lehu Müslimun(Biz de Ona teslim olduk)

10-Tefsiru sureti'l Bakara(Bakar Süresinin tefsiri)

5. Dr. İbrahim Abdullah Salkinî

Halep'te dedesine ait evde 1977 yılında dünyaya gelmiştir. Babasıyla birlikte 1980 yılında Suudi Arabistan'a gitmiş, temel eğitimini Riyad ve Ahsa kentlerinde tamamlamıştır. Bu sırada babasından bilgi kaynaklarından nasıl bilgi elde edileceğini, kaynakça ve sözlüklere başvurmanın temellerini öğrenmiş, ayrıca babasından herhangi bir bilginin -sesli veya okunabilir- benimsenmeden ve yayımlanmadan önce orijinal kaynaklarından doğrulanmasının önemi konusunda istifade etmiştir. Halep Üniversitesi'ne kabul edildiği dış hekimliği ve inşaat mühendisliğinin iki dalını bırakıp Şeri hukuk ve islami ilimlerde çalışmayı seçmiştir. Bu kapsamda Ahsa'da Şeriat fakültesine girmiş, usul ve fıkıh alanında çalışmalara başlamıştır.1998'de üstün başarı ile lisans eğitimini bitirmiştir. İlimi çalışmalarında ve ilmi şahsiyetinin oluşmasında babasının büyük katkısı olmuştur. Lisans eğitiminden sonra İmarat'a (BAE) gitmiş orada sekiz sene boyunca İmam Hatip olarak görev yapmıştır. Bu esnada İmam Evzai fakültesinde Beyrut'ta "Modern Çağda Göç ve Fıkhi Hükmü" adlı yüksek lisansını bitirmiştir. Daha sonra Dımaşk üniversitesinde 1 "Müslümanlar arasında fiten kıtali" adlı doktorasını tamamlamıştır.

a. Eserleri

لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق

1-"Ümmetimden bir taife Kıyamete kadar Hak yolunda olmaya devam edecektir."Hadisn şerhi.

2- Doğudan batıya İslam ve laiklik

3-Modern çağda Kölelik

4-Alimlerden ilginç sözler

5-İslam akli melekenin geliştirilmesi ve zeka

6-Yeni başlayanlara Usul'ü fıkıh

7-Fıkhi ilimlerin haritası

8-Şeri bakışla rebevi akitler

9-Alü Salkinî fi Halep

Halep ve Anadolu'da İlmîye Sınıfının Giyim Kuşam Benzerliği

Osmanlı döneminde hem Halep bölgesinde hem de Anadolu'da gençlerin kendilerine has bir üniformaları vardı. Bütün gençler, kırmızı bir fes giyerlerdi. Buna ilaveten ilim talebeleri, beyaz ince bir bezden sarık sararlardı. Osmanlı İmparatorluğu zayıfladığında ve Fransa Halep'e girince, Osmanlı devletine bağlılık gösteren ilim talebeleri, bu giyim kuşama bağlı kalmaya devam ettiler. Bu kapsamda Salkinî aile fertlerinin Osmanlı döneminde giyilen giyim kuşama devam ettikleri görülmektedir.

Osmanlı Dönemi Şeyhü'l-İslam Mustafa Sabri ve Şeyh İbrahim el-Kabir

Şeyh Muhammed ve Oğlu İbrahim   Doktor İbrahim

3. Halep ve Anadolu Arasında İdari ve Siyasi ilişkiler

Bu başlıkta, Osmanlı İmparatorluğu'nun Halep'teki bazı Osmanlı vakıflarını denetlemek ve Osmanlı döneminde Elçiler Meclisi seçimlerine katılmak üzere görevlendirdiği bazı aile şahsiyetleri ile vakıf yöneticileri arasındaki bilimsel ve idari işbirliğini ile bazı tarihi belgeler ele alınmaktadır. Bu kapsamda şunlardan bahsetmek mümkündür:

1-Şeyh İbrahim el-Kabir, Halep Vakıflarının Osmanlı yöneticisinin yetkisiyle et-Tavaşi Camii ve vakıflarının denetimini üstlenmiştir. Yanı sıra Şeyh İbrahim Babü'l makam'daki et-Tavaşi Camiinde elli yılı aşkın imam Hatip olarak görev yapmış ve Cami vakfının mütevelli başkanlığını yaparak gelir giderini ve camiye harcamalarını gerçekleştirmiştir.¹⁵⁵⁵

2- Şeyh İbrahim el-Kabir, Meclis-i Mebusanda ikinci bir seçmen olarak seçilmesi

Birinci Meclis-i Mebusan tarafından 1877 yılının Haziran ayında çıkarılan ve 1908 yılı seçimlerinin buna göre yapıldığı ikinci seçim kanunu olan Seçim Kanunu 20 Eylül 1908 tarihinde yeniden yayınlanmıştır. Kanun, Meclis-i Mebusan üyelerinin iki derece veya iki aşamada gizli oyla seçilmesini şart koşar. İlkinde, yirmi beş yaşını dolduran erkek seçmenler, ikinci seçmenler tarafından seçilirler. Temsilciler, her üyenin nüfusun elli binini temsil etmesini esas almıştır.¹⁵⁵⁶ Şeyh İbrahim Salkini ve Hac Muhammed el-Maysir, Halep Sancağı (şehrin de içinde bulunduğu devlet merkezi) için 1912 seçimlerinde ikincil seçmenler arasında yer almak üzere “Baza Meydanı” mahalli ve mütevelli heyeti üyeliklerine seçildiler. Meclis

¹⁵⁵⁵ Muhammed Ragıp et-Tabbah el-Halebî, *A'lamü'n Nübela bi tarih eş-Şam*, (Halep: Dârü'l Kalem, 1408/1988), 6/134.

¹⁵⁵⁶ el-İttihadü'l Osmani, (Beyrut: yy. 1908), 21/1.

kararının verildiği tarihten itibaren dördüncü oturumu ve otuz bir yıl süreyle askıya alındıktan sonra yeniden faaliyete geçtiği tarihten itibaren ikinci oturumu temsil eder. Bu dönemde kazananları: Ali Canani Bey (bağımsız Türk), Artin Boşkaziniyan Efendi (İttihat ve Terakki'den Ermeni), Hamid Abdulgafur Bey, Muhammed Bahaeddin el-Amiri, Sadık er-Rifai (bağımsız Araplar) ve Şeyh Hacı. Mustafa Efendi (İttihat ve Terakki'den Türk).¹⁵⁵⁷

3- Halep Vakıflar Mütevelli Heyeti ile işbirliği içinde Hüsreviyye Mektebi'nin yeniden canlandırılması

Bu okulda ders vermek, Halep'te müftülüğü devralan herkese verilen bir saltanat mertebesiydi. Islahattan önceki şeyhlerinin sonuncusu Şeyh İbrahim Salkini idi.¹⁵⁵⁸ 1330/1912 yılında okul vakfından sorumlu olan Şeyh Muhammed Reda ez-Zaim bu dönemde Şeyh İbrahim Salkini başkanlığındaki şehrin bazı âlimlerinin desteğiyle okulun onarımını yapmaya çalışmış. Ancak Halep'ten ayrılması nedeniyle tamamlayamamıştır.”¹⁵⁵⁹ Şeyh Muhammed Reda ez-Zaim, harap durumda olan okulu belli düzeye getirerek binasının önemli bir kısmını restore ettirmiştir. Şeyh İbrahim ve beraberindeki ilim ve takva sahibi bazı alimler uzun yıllar burada dersler vermiş ve bu okulu bir üniversite düzeyine getirmişlerdir.¹⁵⁶⁰ Dr. Muhammed Yasir Al-Kadmani'nin Dr. Fevzi Faydullah'tan şunları nakletmektedir:“Şeyhimiz Şeyh İbrahim Selkin'inin Dr. Şeyh Salah ez-Zaim ile birlikte Hüsreviyye okulunu ihya ve ilm enstitüsü haline getiren ve burada bir teberruen ders veren kişidir. Adı Yahya Kayalı olan vakfın müdürü Halep'e gitmiş ve ilkokuldan sonra altı derslik yapmış ve Hüsreviyye'deki her öğrenciye ayda bir altın lira vermiştir.”¹⁵⁶¹

4- Müşterek İlmî Faaliyetler

Bu konu, Türkiye'de Salkinî aile fertleri tarafından gerçekleştirilen bir dizi konferans ve bilimsel faaliyetleri ele almaktadır.

1-Şeyh Muhammed ez-Zeyyat'ın Türkiye'ye ziyareti

Şeyh Abdurrahman Hassan Habanka el-Meydani, Türkiye'nin Kök Shadra¹⁵⁶² köyünde Şeyh Muhammed Salkini ile aralarında geçen ve Türkiye'deki dini ve bilimsel koşulları tartıştıkları bir diyalog aktarmıştır. Bu diyalog, Şeyh Muhammed'in Türkiye'yi ziyaret ettiğini

¹⁵⁵⁷ tr.wikipedia.org/wiki/Meclis-i_Mebusan_4._d%C3%B6nem_mebuslar%C4%B1_listesi.

¹⁵⁵⁸ Tabbah, *A'lamü'n Nübela* bi tarih eş-Şam, 7/535.

¹⁵⁵⁹ Katibî, *et-Talim eş-Şeri ve medarisuhu fi Halep fi'l Karni er-Rabi Aşer el-Hicri*, 69.

¹⁵⁶⁰ Hüseyin Üveysi, *Nuhbe min ulema Halep eş-Şehba*, 767.

¹⁵⁶¹ Muhammed Fevzi Feydullah-Muhammed Yasir el-Kadmanî, el- Hayat el-İlmiyye ve'd Diniyye, fi'l Medreseti'l Hüsreviyye, (b.y. y.y. ts.), 10.

¹⁵⁶² Abdurrahman Habenneke, el-Meydanî, *Zahiretü'n Nifak ve Habaisü'l Münafikin fi't Tarih*, (Dımaşk: Dârü'l Kalem, 1414/1993), 2/597.

ve bu köyün Şeyh Muhammed Mahmoud es-Savvaf el-İraki ve Şeyh Muhammed Ali es-Sabuni el-Haleb'inin de ikamet ettikleri bu köyde görüşmüşlerdir.

2-Dr. Abdullah ve bazı Türk akademiyseler arasındaki iletişim

Abdullah Salkini, Dr. Nur al-Din Boyacılar ile tanışmış ve Suudi Arabistan'ın başkenti Riyad'daki İmam Muhammed bin Suud Üniversitesi'nde görev yapmışlardır. İki taraf arasındaki bilimsel iletişim, Dr. Nureddin Boyacıların Konya'ya dönmelerinden ardından da devam etmiştir. Dr. Abdullah Salkini Konya'da kendisini ziyaret ederek Dr. Nureddin Boyacıların öğrencilerine konferanslar vermiş bu konferanslar daha sonra Türkçe 'ye çevrildi.

Aile üyelerinin çoğu 2011 ve 2012'de Türkiye'ye göç ettiğinde, Şeyhin ailesinin durumunu takip etmiş ve koşullarının iyileştirilmesi için gerekli çabayı sarf etmiştir.¹⁵⁶³ Türkiye'deki dini ve ilmî hareketin faaliyetinden önce, Türkiye ile Halep arasındaki büyük kültürel ve sosyal yakınlaşma nedeniyle yaz tatillerinin çoğunu Türkiye'de geçiren Dr. Abdullah, ailesiyle birlikte İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa'yı ziyaret etmiş Yalova, Antakya, Reyhanlı ve Gaziantep'te birçok ilim insanıyla görüşmüş, dini ve bilimsel faaliyetler konusunda fikir teatisinde bulunmuştur.

3- Gaziantep'te Halep Evkafının Sempozyumu

21-24/2009 tarihlerinde Gaziantep ve Halep Üniversiteleri arasındaki kardeş üniversite anlaşmaları faaliyetleri kapsamında "Halep ve Gaziantep Vakıfları" başlıklı bir konferans düzenlendi. Bu konferansa aileden üç isim: Halep'in eski müftüsü Prof. Dr. İbrahim Salkinî, Dr. Abdullah Salkinî ve Oğlu Dr. İbrahim Selkini Suriyeli araştırmacılarla Gaziantep Üniversitesi'nde konferansa katılmışlardır.¹⁵⁶⁴ Halep'in eski Müftüsü Prof. Dr. İbrahim Selkini'ye gelince, O, Türkiye'yi birkaç kez ziyaret etmiş ve birçok büyük âlim ile kişisel toplantılar yapmış ve bilimsel konferanslar çerçevesinde bir araya gelmiştir.

4- Türkiye'nin sponsor olduğu bilimsel etkinlikler

Dr. Abdullah Salkini, Türkiye'ye son gelişinde, çeşitli seviyelerde bir dizi faaliyetlerde bulunmuştur:

1. Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerine bir dizi konferansın verilmesi.

¹⁵⁶³ Bir ömür böyle geçti Hayatım ve Hatıralarım, Nureddin Boyacılar, (Konya: Tekin Kitabevi, 2013) ; Abdullah Selkinî, Alu Selkinî, Uluslararası Antep-Halep Vakıfları Sempozyumu Bildirileri ..(205-157/3)

¹⁵⁶⁴ Abdullah Selkinî, Alu Selkinî, Uluslararası Antep-Halep Vakıfları Sempozyumu Bildirileri ..(205-157/3)

2. Bediüzzaman Said Nursi'nin kitaplarını halka okuması.

3. Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığında görevli İmam Hatip ve Vaizlere koordineli olarak dersler vermesi.

4. Türkiye'deki Farklı Üniversitelerde Konferansların Verilmesi

Oğlu Dr. İbrahim Salkini ise Türk kurumlarıyla işbirliği içinde ve sponsorluğunda iki toplum arasındaki entegrasyonun artırılmasında önemli etkisi olan bir dizi bilimsel etkinliğe katılmıştır:

1. İstanbul'daki imam hatip ve vaizlik eğitim merkezlerinden seçilen öğrenciler için bir ay süreyle Arapça dil kursunu vermiştir (2011'de altıncı ve yedinci aylarda).

2. “İmam ve Vaizlerin Becerilerinin Geliştirilmesi” Kursları: Diyanet İşleri Başkanlığı ile işbirliği içinde sunduğu “Çağdaş Fıkıh Sorunları” başlığını taşıyan ve Gaziantep'te (1-8/5/2017) üç derstir.), Kayseri (15-23) 5/2017), Urfa (1-8/3/2018).

3. “Eğitici Öğretmen Becerileri” konusunda eğitimcilerin yetiştirilmesine yönelik iki kurs: TC Milli Eğitim Bakanlığı ile işbirliği içinde “Rol model öğretmen” ve “Yaş grupları için genel özellikler” olmak üzere iki çalışma belgesi sunmuştur. Gaziantep'te (9-15/8/2017), ikincisi (13-18/7/2020).

4. “Eğitici öğretmen becerileri” konulu öğretmen yetiştirme kursu: Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı ile işbirliği içinde “Öğretmen Rol Modeli” ve “Yaş Aşamalarının Genel Özellikleri” olmak üzere iki çalışma belgesi sundu. Suriye’de el Bab şehrinde (20-30). / 8/ 2017).

5. “Din Eğitimi Öğretmeni Nitelikli” Kurslar: Türkçe Eğitimi Din Eğitimi Bölümü ile işbirliği içinde “Tekfir”, “Aşırılık” ve “Fetvanın Esasları” başlıklı üç çalışma bildirisi sunmuştur. : Cerablus ve el-Bab (1) -24/2/2021), Ras al-Ain (12-15/7/2021), Afrin (1-5/8/2021), ve Azez (8-12/8) /2021).

6. Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından 4-5/2/2020 tarihlerinde düzenlenen “Suriye Güvenli Bölgelerinde Dini Yaşam” konulu çalışmaya katıldı.

7. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 16-20 Ekim 2017 tarihlerinde Gaziantep'te düzenlenen “Türkiye’de Arap Eğitim Materyalleri ve Programları” konulu bir çalışmaya katıldı.

8. 04-17-23/04/2022 tarihlerinde Ankara’da düzenlenen “Suriye Kuzeyi için Yasa Kararlarının Hazırlanması” komitesinde yer aldı.

9. “Uluslararası Güncel Araştırmalarla Sosyal Bilimler Kongresi 2020” konferansı: Antalya’da (5- 7/6), “Hükümdarın şahsı adına tüzel kişilik adına hüküm” başlıklı hakemli bilimsel araştırmayı sundu. /2020).

10. İstanbul Üniversitesi ve Akademik Dernek tarafından düzenlenen ve “*Türkiye’de Bir Arapça Öğretmeni İçin Bilimsel ve Kişisel Yeterlilikler*” başlıklı hakemli bilimsel araştırmanın sunulduğu “Türkiye’de Hazırlık Yılı Programlarında Arapça Öğretimi “*Gerçeklik ve Gelişim Mekanizmaları*” konulu konferans, İstanbul’da 16-18/12/2016).

11. “*Gerçek ile Umut Arasında Suriyeli Mülteciler*” konferansı: Admen Üniversitesi tarafından düzenlenen ve 5/13-14/ tarihinde Admen’de “*Türkiye ve Avrupa arasındaki Çatışma Mülteci Gerçekliğini Geliştirmek için*” başlıklı hakemli bilimsel bir araştırmayı sundu. 2016.

12. Malatya’ya gelen bir kanalda yayınlanan bir bölüm, “GÜNDEM ÖZEL” programında sunum yaptı.

5- Müşterek Yayınlar

Dr. İbrahim Salkinî Türkiye’den bazı ortak akademik yayınlara da imza atmıştır. Bu yayınları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Kitap: “*Güvenli Bölgede Dini Hayat*” adlı kitabı Prof. Dr. Mahmut ÇINAR, Dr. Fehmi SOGUKOGLU, Dr. Abdullah Salkinî, İbrahim Halil İLGİ VE Ammar Tavuz ile birlikte hazırlayıp yayımlandı.

2. Makale: “*Malezya Anayasasına İslam Anayasasının Kuralları İle Yaklaşan Bir Araştırma*”, Dr. İbrahim Abdullah Salkinî ve Abdülkadir Ay Doğan.

3. Editörlük: Dr. İbrahim Abdullah Salkinî'nin bazı Türk yazarlarının kitaplarına, çok sayıda Türk’ün ise Dr. İbrahim Abdullah Salkinî'nin kitaplarının editörlüğünü yaptı. Bunlar arasında Dr. Adnan Algül, Dr. Mustafa Keskin, Dr. İsmail Yılmaz ve diğerleri.

5. Halep’te Ailenin Faaliyet Gösterdiği Osmanlı Eğitim Kurumları

Bu başlıkta, 1547 yılında Hüsrev Paşa tarafından kurulan ve daha sonra Şeriat Fakültesine katılan Hüsreviyye mektebinde aile fertlerinin yaptıkları görevlere değinilecektir.

1-Hüsreviyye Mektebi: yeniden canlanmasına katıldığı bu okulda Şeyh’in ilmi etkisini ve tesirini görmek mümkündür. Çünkü bu okul bir Halep’te ilmin kapısı ve merkezi konuma gelmesinde Şeyh’in büyük emeği vardır. Ailenin bu okulda büyük bir faaliyeti var, Şeyh İbrahim el-Kebir’in daha önce ifade edildiği gibi yeniden canlanmasına katılması dışında, o okulun uzman hocalarından biri olmuştur. Şeyh, öğrencinin dilbilgisi dersinden bilimsel yeterliliğini onaylamadıkça okuldan mezun olamaz. Belge, Suriye Cumhuriyeti’nin adını, İslami Vakıflar Departmanı’nı ve şu ifadeyi gösteriyor: “*Halep’teki ilmî mekteplerden mezun olanlara verilen sertifika*” Halep Müftüsü, hâkimi, vakıf müdürü ve ilmî mektepler

müdürünün imzası olup, okulun o tarihten bu yana resmen tanınırlığını gösterir ve prestijli bilimsel statüsü; “Öğrencinin şeyhlerden (okul müdürü ve profesörler) oluşan büyük bir heyet tarafından test edildiği sözlü bir sınav” olduğu zor bir sınav olduğu bilinirdi.¹⁵⁶⁵

Şeyh Muhammed Ali Mesud'un (ö.1419/1998) Hüsreviyye Okulu'na 1932/1351'de katıldığını ve Şeyh İbrahim el-Kabir'in onlara “*el-Lübab fi Şerhi'l Kitap*” adlı eseri okuttuğunu nakletmiş bu da Şeyh'in okulda fıkıh dersini de verdiğini ortaya koymaktadır.¹⁵⁶⁶ Bu okulun rolü ve etkisi Halep şehrinin ötesine geçmiştir. Şeyh Mustafa ez-Zarka, Halep'teki Hüsreviyye Okulu'nda altıncı sınıf öğrencisiyken, “zürriyete vakfın butlanına dair fetvaya reddiye” adlı bir çalışma yapmıştır.

¹⁵⁶⁵ Nurüddin İtır, Sefahatün min Hayati'l İmam şeyhü'l İslam Abdullah Siracüddin, 21.

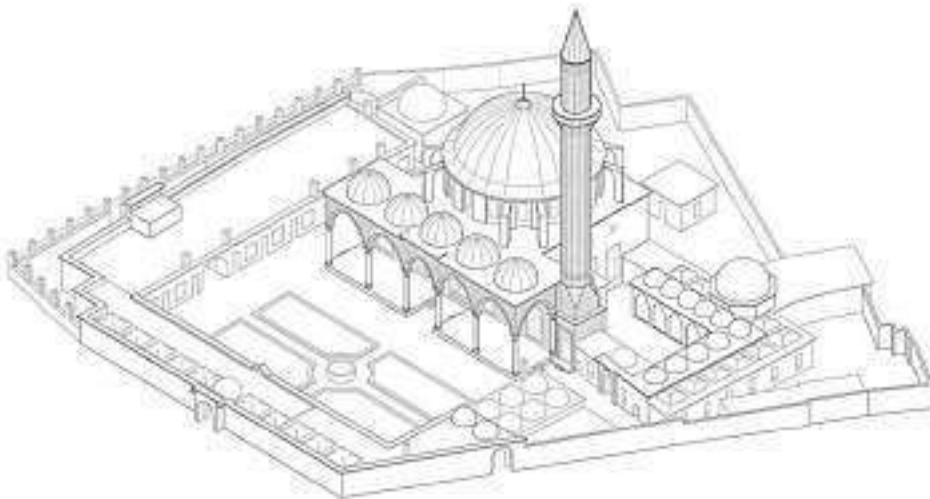
¹⁵⁶⁶ Abdünnasır Ebü'l Basel, *Mustafa Ahmed ez-Zerka, Fekihü'l Asr ve Şeyhü'l Hukukiyyin*, (Dımaşk: Darü'l Kalem, 1431/2013), 148.

Bu durum okulunu eğitim düzeyi açısından önem arz etmektedir. Bu belge, Şeyh İbrahim el-Kebir'in Arap diline ek olarak fıkıh eğitimi aldığını ve öğrencileri tarafından yazılan bir çalışmanın kalitesini ortaya koymaktadır. Şeyh İbrahim el-Kebir'in oğlu Şeyh Muhammed ise Hüsreviyye mektebinde şu dersleri vermiştir.

1. Babasının yaşlanması üzerine Ona vekâleten Hüsreviyye Mektebi'nde derslere girdi.
2. Bir süre sonra 1937'de mevcut şeyhlerine ve babasının öğretmen arkadaşlarına kıyasla erken yaşta asaleten ders vermeye başladı.
3. 1944'te, babası Büyük Şeyh İbrahim Salkini'nin öğrettiği gramer dersi ve Hanefi fıkının dersini vermeye başladı.
4. Ondan sonra fıkıh, üsul ve hadis öğretimi ile görevlendirildi ve on yıllar boyunca bunları öğretmeye devam etti.
5. 1964'te Halep'te Şeriat Kız Ortaokulu kurulduğunda(kız imam hatip) uzun süre burada hocalık yaptı.

Şeyh Muhammed'in yaklaşımı, tüm çocuklarına Şeriat ortaokulunda eğitim vermek ve daha sonra üniversite eğitimlerini istedikleri uzmanlıkta tamamlamaktı. Çocukları Dr. İbrahim el-Mufti, Dr. Abdullah, Şeyh Ahmed, Mühendis Abdul Rahman ve Mühendis Saeed, Şeriat ortaokuluna giderken takkelerini saklardı; Çünkü komünistler okul kapısında onları bekliyorlardı ve sarık ya da takke takanları dövdüler. İslami ilimlere toplumun bakışı iyi değildi.

Bazıları Şeyh Muhammed'e neden çocuklarını Hüsreviyye okulunda ders okutarak ölü yıkayıcısı olarak yetiştiriyorsun diyerek eleştirirlerdi. Profesör İbrahim, üniversite eğitimini tamamladıktan sonra, daha önce olduğu gibi arka arkaya iki akademik yıl boyunca okul müdürlüğü görevine ek olarak, Mısır'a gidene kadar Hüsreviyye Okulu'nda hocalık yaptı.

2-es--Sibahiyye Medresesi

Şeyh İbrahim el-Kebir, Hüsreviyye okulunda aynı zikir halkasını düzenlerdi. daha sonra bu zikir halkasını es-Sabahiyye bitişiğindeki evine nakletti. Onun zikir yöntemi açık zikir yapmaktı. Herkes oturduğu yerde topluca cehri-i zikir yaparlardı. Şeyh Abdullah Mesud, Dr. Muhammed Faydullah'ın, Şeyh İbrahim el-Kebir'i, ziyareti esnasında şunu gördüğünü nakletmiştir. "Bab el-Makam semtinde es-Sibahiyye okulundaki özel bir dilbilgisi dersi için Şeyh İbrahim el-Kebir'i, ziyaret ettim. Orada Şeyh Abdül Fettah Abu Gudde ile el-Azhariyye şerhini okudum. Şeyh seksenini geçmiş oruçlu iken ders veriyordu. Torunları Şeyh İbrahim ve kardeşi Şeyh Abdullah, çok küçük yaşta iken yanında çember halinde oturuyorlardı ama yine de çok kibarlardı ve oturmaları ilmin oturması değil, ağlama, tasavvuf, oturuşuydu. Sonra oğlu Şeyh Muhammed, 1948'de yerinden edilmiş birçok Filistinliyi es-Sibahiyye okuluna yerleştirdi Hafız Esad'ın döneminde ve oğlu Beşar Esad döneminde yerinden edilmişleri birçok Filistinliye de yardı ederek onlara yardımcı oldu. Bilimsel faaliyetine gelince, Şeyh, babasının bu okulda eğitim ve rehberlik konusundaki yaklaşımını sürdürdü:

1. Pazar gecesi babasının yolunda zikir halkasına devam etmiştir.
2. Cuma sabahı imamların ve şeyhlerin katıldığı ve infakın faziletine dair derslere devam etti.
4. Şeyhin bu okuldaki faaliyetlerinden biri de masrafları kendisine ait olmak üzere mahalle mescidine ezan okumak için bir müezzin ve bir imam tayin etmesi ve halkı oraya yönlendirmesidir. Profesör Dr. İbrahim ve Dr. Abdullah, babaları Şeyh Muhammed'in hayatında bu medresede ders vermeye devam etmişlerdir. Buradan anlaşılıyor ki, bu okuldaki

dersler modern mutad metotta değil, ders halkası metodunda idi.

Dr. Abdullah Salkini, Prof. İbrahim Salkini, Prof. Dr. Muhammed Adnan Katbi, Halep Evkaf Konferansı'nda, Gaziantep, 2009, Gaziantep Üniversitesi'nde Resim Dr. İbrahim Abdullah Salkinî

Dr. İbrahim Salkini ile Şeyh Muhammed Avama ve Şeyh Cemal ed-Din Şirvan ve Dr. Abdulilah el-Arfaj 2010 yılında İstanbul Konferansı'nda

Dr. İbrahim Salkini ile Şeyh Muhammed Amin es-Sarac

Dr. İbrahim Salkini, Şeyh Karim Racih ile, İstanbul'da İslam konferansında bir grup Suriye alimle birlikte

3/6/2013Bülbülzade Vakfı Gaziantep, sağdan sola gösteren bir toplantı: Mahmud Kaşmiz Bülbül Zade'den Muhammed Ali, Dr. İbrahim Salkını, Dr. Abdullah Salkini, Şeyh Muhammed Zakariya el-Mesud, Şeyh Muhammed Vail el-Hanbeli

Dr. İbrahim Salkini, Mahmud Efendi ve Şeyh Muhammed Avama,2010 yılında İstanbul Konferansı'nda

Prof. Dr.

Mustafa Müslim Dr. Abdullah Salkini Gaziantep Üniversitesi tarafından düzenlenen Gaziantep'te Dini Hayat Konferansına katılımları sırasında 14 Ekim / 2016

Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi açılış töreninde Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan, Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez, Milli Eğitim Bakanı Prof. Dr. Nabi Avcı, Üniversite Rektörü Prof. Dr. M. Yavuz Coşkun, İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Şehmus Demir, İlahiyat Fakültesi Kelam Ana Bilim Dalı Başkanı Doç. Dr. Mahmut Çınar, Arap Dili ve Belagati Ana bilim Dalı Başkanı Dr. Mustafa Keskin ve Dr. İbrahim Selkinî ve İlahiyat Fakültesinden hocalar

Abdullah Salkini, Suriye topraklarında şehit olan Türk askerlerinden birinin taziyelerini ilettili. Muhammed Sarhil, İbrahim Halil İlgi ve Dr. Fahmi Soukoğlu

SONUÇ

Halep ve Anadolu arasındaki ilişkinin, birbirine ihtiyacı olan bir doku olduğu için kopamayacağı ve mevcut ayrılık ve ayrılığın zamanla ortadan kalkacak geçici bir acil durum olduğu kanaatine varılmıştır. Sosyal doku toplumun üyelerinden oluşur ve bölgedeki entelektüel ve sosyal dokuya hitap etmek her iki ülkedeki bilim adamlarının sorumluluğundadır. Toplumdaki entelektüeller ve ilim erbabı aydınlar toplumun kusur ve ahlaki davranışları düzeltmekten sorumludurlar. İsyân çıkarmak, insanların ilişkilerini bozmak çok kolaydır, ancak toplumsal dokuyu düzeltmek büyük çaba ve sabır gerektirir, çünkü nesiller boyu uzun zaman alır. Bu bağlamda Suriye'nin Halep şehri ile Türkiye arasında geçmişe dayan güçlü bir bağ olduğu aşikârdır. Bu bağın önemli bir halkasını oluşturan Meşhur Selkinî ailesi bu kapsamda ilişkileri incelenmiş ve tarihten günümüze devam eden müspet bir faaliyet içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Bu aile Osmanlı Döneminde Anadolu'ya sadık olduğunu Osmanlı devletinde birtakım görevler üstlenerek ortaya koyduğu gibi, bu günde aile fertleri gerek akademik alanda gerekse sosyal alanda Anadolu'ya katkı ve dayanışma içinde olduğu sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

- Abdünnasır Ebü'l Basel, Mustafa Ahmed ez-Zerka. *Fekihü'l Asr ve Şeyhü'l Hukukiyyin*. Dımaşk: Darü'l Kalem, 1431/2013.
- Alu Selkinî, Abdullah Selkinî Uluslararası Antep-Halep Vakıfları Sempozyumu Bildirileri (3/157-205).
- Alu Selkinî, Abdullah Selkinî, Uluslararası Antep-Halep Vakıfları Sempozyumu Bildirileri (3/157-205).
- Bali el-Halebî, Kamil b. Hüseyin b. Muhammed. *Nehrü'z Zeheb an Tarihi'l Halep*, Halep: Dârü'l Kalem, 1419.
- Boyacılar, Nureddin. Bir ömür böyle geçti Hayatım ve Hatıralarım, Konya: Tekin Kitabevi, 2013.
- Habenneke, Abdürrahman el-Meydanî. *Zahiretü'n Nifak ve Habaisü'l Münafikin fi't Tarih*, Dımaşk: Dârü'l Kalem, 1414/1993.
- Kâtibi, Muhammed Adnan. *Ulema min Halep el-Karn er-Rabi' Aşer*. Halep: Mektebe er-Rıdvan, 1428/2008.
- Katibi, *et-Talim eş-Şeri ve medarisuhu fi Halep fi'l Karni er-Rabi Aşer*. Halep: Müdüriyetü'l Kütüb,1427/2006.
- Mubayed, Amir Reşid. *Mietu Evail min Halep*, Halep: Dârü'l Kalem, 1425/2004.
- Muhammed Fevzi Feydullah-Muhammed Yasır el-Kadmanî. *el- Hayat el-İlmiyye ve'd Diniyye, fi'l Medreseti'l Hüseyiyye*, b.y. y.y. ts.
- Nureddin el-İtr, Sefehat min Hayati'l İmam Şeyhü'l İslam eş-Şeyh Abdullah Siracüddin. Dımaşk: Dâr er-Ruye, 1423/2002.
- Selkinî, İbrahim Abdullah. *Alu Selkinî fi Halep Miet ve Hamsun Amen Beyne'l ilmi eş-Şerive'l Hayati'l Amme*, Diyarbakır Seyda Yayın evi, 1443/2021.
- Tabbah Muhammed Ragıp el-Halebî. *A'lamü'n Nübela bi tarih eş-Şam*. Halep: Dârü'l Kalem, 1408/1988.
- tr.wikipedia.org/wiki/Meclis-i_Mebusan_4._d%C3%B6nem_mebuslar%C4%B1_listesi.
- Üveysi, Abdürrahman b. Hüseyin. *Nuhbe min ulema Halep eş-Şehba*. Halep: Dârü't Turas, 2003.

Türk Mutfağına Uyum Sürecinde Suriyeli Göçmenler

Neslihan Fulin*

Genişletilmiş Özet

Araştırmanın Konusu

Göç, insan topluluğunun çeşitli sebeplerden dolayı bir yerden bir yere gitme sürecini içerisinde barındıran bir olgudur. İnsanlar savaş, kıtlık, doğal afetler vb. nedenlerden dolayı buldukları bölgeyi terk etmekte ve gittikleri bölgeye de kültürlerini beraberinde götürmektedir. Bu kültürlerden birisi de mutfak kültürüdür. Mutfak kültürü bir toplumun kendine özgü beslenme alışkanlıklarını, yiyecek ve içecek çeşitlerinin ne olduğunu, bu yiyecek ve içecekleri nasıl pişirilmesini gerektiğini ortaya koyan ve içerisinde geleneksel metotları da barındıran kültürel bir öğedir. Bu kültürel öğe, bir ülkenin veya coğrafyanın insanı hakkında bilgi verir. Bazı kültürler baharat, et, süt, buğday vs. fazla kullanılırken bazıları az kullanabilir ya da bazı kültürler çatal, bıçak ve kaşık kullanırken bazı kültürler elle yemeyi tercih eder. İşte bu gibi özellikler o coğrafyanın insanı hakkında bilgi veren mutfak kültürünü meydana getirmektedir. Coğrafi konum, iklim koşulları, din, tarihsel geçmiş ve göç bir toplumun mutfak kültürünü etkileyen unsurlardandır. Göç ve mutfak kültürü ilişkisi bağlamında ele alınan bu çalışmada Suriye Savaşı sonrası Türkiye'ye göç eden Suriyeli göçmenlerin mutfak kültürlerini Türk mutfak kültürünün özellikleriyle birleştirerek zengin bir yemek kültürü oluşturmasından bahsedilmektedir.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışma, Suriyeli göçmenlerin Türk mutfağına uyum süreci ve Türk mutfağı ile Suriye mutfağının benzer ve ayrılan yönlerini; ayrıca bu uyum sürecinde Türk mutfağı ile Suriye mutfağının benzer nitelikler taşımasının ne kadar etkili olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada ilk olarak Türk ve Arap mutfağının tarihi ve bu mutfaklarda ne tür yemekler, tatlılar yapıldığına ve ne tür yiyecekler tüketildiğine dair bilgiler verilerek sofraya kültürlerinden bahsedilmiştir. Daha sonra Suriye mutfağı ile Türk mutfağının etkileşimi, benzer ve ayrılan yönleri, Suriyeli göçmenlerin mutfağında yer alan yemekler, mezeler, tatlılar, içecekler ile bunların tarifleri ve özel günlerdeki beslenme alışkanlıkları hakkında bilgi verilmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada nitel bir araştırma yöntemi olan doküman analizi gerçekleştirilmiştir. Öncelikle konu ile ilgili kaynaklara ulaşılmış ve kaynaklar incelendikten sonra birtakım bulgular elde edilmiştir. Yapılan araştırma sonrasında Arap mutfağı ve Suriye mutfağı ile ilgili bilimsel kaynakların yok

---

* Dr., Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Orcid Numarası: 0000-0002-8955-3298, neslihanfulin23@gmail.com.

denecek kadar az olduğu görülmüştür. Arap mutfağının ve Suriye mutfağının yeterince araştırılmaması çalışmada problem oluşturmuştur. Yine de çalışmada konu ile ilgili sınırlı sayıdaki bilimsel araştırmalar incelenerek bazı neticelere ulaşılmıştır.

Araştırmanın Bulguları

Araştırmada öncelikle Türk mutfağının tarihinden ve özelliğinden bahsedilmiştir. Burada Orta Asya Türklerinden başlayarak Osmanlı'ya kadar uzanan tarihsel bir süreç ele alınmıştır. Orta Asya Türklerinden itibaren Türk mutfağında ağırlıklı olarak et, süt-süt ürünleri ve buğday tüketildiği anlaşılmıştır. Türk mutfağında etin yemek dışında pastırma, sucuk ve kavurma yapımında kullanıldığı görülmüştür. Türkler, etin sakatat kısmını ise kebab, kelle-paça ve işkembe olarak tüketmişlerdir. Bunun dışında gerek Orta Asya Türklerinin gerekse Selçuklu ve Osmanlı'nın sofrasında süt ve süt ürünleri eksik olmamıştır. Türklerin, süttten her çeşit yiyecek yaptıkları anlaşılmıştır. Buğday da Türk mutfağının temel besin kaynağı olmuştur. Türklerin buğdaydan çeşitli yiyecekler yaptıkları görülmüştür. Orta Asya Türklerinden başlayıp Osmanlı'ya kadar gelen ve birçok medeniyetle etkileşim içerisine giren Türk mutfağının etli yemekleriyle, çorbalarıyla, süt ile yapılan ürünleriyle, buğdaydan yapılan ekmek çeşitleri ve hamur işleriyle zengin bir kültüre sahip olduğu tespit edilmiştir.

Araştırmada daha sonra Arap mutfağının tarihinden ve özelliğinden bahsedilmiştir. Arap ve Türkler arasında geçmişe dayalı bir ilişkinin mutfak kültürüne de yansıdığı anlaşılmıştır. Arap mutfağının özelliklerine bakıldığı vakit Arap mutfağında Türk mutfağındakine benzer şekilde kebab, içli köfte, sarma, dolma ve lahmacun yapıldığı; ancak Arap mutfağında bu tür yemeklere baharatın fazla katıldığı görülmüştür. Baharatın fazla kullanımı dışında Türk mutfağı ile Arap mutfağındaki yemeklerin benzer nitelikler taşıdığı anlaşılmıştır. Bazı yemeklerin isimlerinin ve tatlarının birbirine benzemesi, Türk mutfağında yeme ve içmeye ait birçok unsurun Arap mutfağında da görülmesi bu iki mutfak kültürünün birbirleriyle etkileşim ve uyum içerisinde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Hatta Suriye Savaşı sonrası Türkiye'ye gelen ve Arap mutfağını temsil eden Suriyeli göçmenlerin Türk mutfağına uyum sürecinde güçlük çekmemeleri bunun en iyi göstergesi olmuştur.

Araştırmanın Sonucu ve Öneriler

Tarihsel ve köklü bir geçmişe sahip olan mutfak kültürü, toplumların kendi içerisinde barındırdığı kültürel değerlerin bir kısmını oluşturmaktadır. Geçmişten günümüze devam eden göçlerin ise bu kültürü etkilediğini ve kültürlerarası etkileşimi sağladığı görülmüştür. Türk mutfağı ve Suriye mutfağı göç sonrasında etkileşim içerisine girerek birbirlerinin mutfağına bir şeyler katmış; böylelikle Türk mutfağı ile Suriye mutfağı benzer tatlara sahip olmuştur. Bu iki mutfak kültürü birbirlerinin lezzetlerini harmanlayarak ortak kültür noktasında birleşmiş ve Suriye mutfağının Türk mutfağına uyum sağlamada zorluk yaşamadığı sonucuna ulaşılmıştır. Birçok medeniyetin ve kültürün etkisinde kalmış olan Suriye mutfağını daha iyi anlayabilmek açısından; Suriyeli göçmenlerin uyum sağlaması konusunda ulusal ve uluslararası çözümler üretilmeli, göçmenlerin mutfağına ekonomik

anlamda destek olmak için birtakım bağış projeleri gerçekleştirilmeli, mutfak kültürlerini Türklere tanıtması konusunda vasıta olan lokantalar için Suriyeli göçmenlere finansal destek sağlanmalı, Suriye mutfağını tanıtacak daha çok akademik çalışmalar yapılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Suriyeli Göçmenler, Türk Mutfağı, Arap Mutfağı, Suriye Mutfağı

Extended Abstract

Subject of the Study

Migration is a phenomenon that includes the process of moving from one place to another for various reasons. People leave their regions due to reasons such as war, famine, natural disasters and take their culture with them to their new destination. One of these cultures is culinary culture. There have been many migrations in history, and recent migrations from Syria have affected Turkey as well as many neighbouring countries. One of the areas where this interaction is experienced is culinary culture. Culinary culture is a cultural element that reveals the unique eating habits of a society, the types of foods and beverages and the methods to cook them, and includes traditional methods. This cultural element gives information about the people of a country or geography. Some cultures use more spices, meat, milk, wheat, while others use less, or while some cultures use forks, knives and spoons, some cultures prefer to eat by hand. Such features create the culinary culture that gives information about the people of that geography. Geographical location, climatic conditions, religion, historical background and migration are factors that affect the culinary culture of a society. This study, which is planned in the context of the relationship between migration and culinary culture, discusses the formation of a rich food culture as a result of the combination of the culinary cultures of the Syrian immigrants having immigrated to Turkey after the Syrian War with the characteristics of the Turkish cuisine culture.

Objective of the Study

This study aims to reveal the adaptation process of Syrian immigrants to Turkish cuisine, the similar and different aspects of Turkish cuisine and Syrian cuisine, and how effective the similar qualities of Turkish cuisine and Syrian cuisine are in this adaptation process. For this purpose, firstly, table cultures are discussed by giving information about the history of Turkish cuisine and Arab cuisine and the types of dishes, desserts that are cooked and consumed in these cuisines. Afterwards, information is given about the interaction of Turkish cuisine and Syrian cuisine, their similarities and differences, the dishes, appetizers, desserts, drinks and their recipes and their eating habits on special days.

The Method of the Study

In this study, document analysis, which is a qualitative research method, was carried out. First of all, the sources related to the subject were accessed and some findings were obtained after

examining these sources. After the research, it was observed that there were almost no scientific resources related to Arab cuisine and Syrian cuisine, which created a problem in the study. Nevertheless, in the study, some conclusions were reached by examining the limited number of scientific studies on the subject

Findings of the Study

In the study, first of all, the history and characteristics of Turkish cuisine were discussed. This history is a process starting from the Central Asian Turks and extending to the Ottoman Empire. It was understood that mainly meat, milk-dairy products and wheat was consumed in Turkish cuisine since the Central Asian Turks. It was seen that meat was used in the production of pastrami, sausage and fried meat in Turkish cuisine. The Turks consumed the offal part of the meat, kebab, khash and tripe. Apart from this, milk and dairy products were not missing on the tables of both Central Asian Turks and Seljuk and Ottoman Empires. It was understood that the Turks made all kinds of food from milk. Wheat was also the main food source of Turkish cuisine. It was seen that the Turks made various foods from wheat. It was determined that the Turkish cuisine, which started with the Central Asian Turks and continued with the Ottoman Empire and interacted with many civilizations, had a rich culture with meat dishes, soups, products made with milk, bread types made from wheat and pastries.

Later in the study, the history and characteristics of the Arab cuisine were mentioned. It was understood that a historical relationship between Arabs and Turks was also reflected in the culinary culture. The characteristics of the Arab cuisine showed that the as in the Turkish cuisine it was seen that made kebabs, stuffed meatballs, stuffed vine leaves, stuffed vegetables and lahmacun from meat, similar to the Turkish cuisine, but in Arab cuisine, more spices were added to such dishes. Apart from the excessive use of spices, it was understood that the dishes in Turkish cuisine and Arab cuisine had similar characteristics. It was concluded that these two cuisine cultures were in interaction and harmony with each other, since the names and tastes of some dishes were similar to each other and many elements of eating and drinking in Turkish cuisine were also observed in Arab cuisine. In fact, the best indicator of this is that Syrian immigrants having come to Turkey after the Syrian War and representing the Arab cuisine did not have difficulty in adapting to the Turkish cuisine.

The Results of the Study and Suggestions

Culinary culture, with its long history, constitutes a part of the cultural values that societies contain. It was seen that all migrations from the past to the present affected this culture and provided intercultural interaction. Turkish cuisine and Syrian cuisine interacted after migration and added something to each other's cuisine thus, Turkish cuisine and Syrian cuisine had similar tastes. These two culinary cultures brought each other's flavours together and were united at the point of a common culture, and it was concluded that the Syrian cuisine did not have any difficulties in adapting to the Turkish cuisine. In order to better understand the Syrian cuisine, which has been under the influence of

many civilizations and cultures, national and international solutions should be produced for the adaptation of Syrian immigrants, some donation projects should be carried out to support the immigrants' cuisine economically, financial support should be provided for the Syrian immigrants for restaurants that are a means to introduce their culinary culture to Turkey and more academic studies should be carried out to introduce the Syrian cuisine.

Keywords: Migration, Syrian Immigrants, Turkish Cuisine, Arab Cuisine, Syrian Cuisine

Giriş

İnsan toplulukları çeşitli sebeplerden (savaş, doğal afet, sürgün vb.) dolayı buldukları coğrafyayı terk ederek göç etmek zorunda kalmaktadır. Sebebi ya da göç etme şekli nasıl olursa olsun bir insanın yaşadığı coğrafyayı terk edip başka bir coğrafyaya gitmesi zor bir süreç olarak görülmektedir. Bu zor süreç sonrasında bireyler gittikleri bölgenin yaşam koşullarına uyum sağlamada birtakım problemler yaşayabilmekte; hatta kültürel değerlerini kaybetme riskiyle de karşı karşıya kalabilmektedirler. Kültürel değerler içerisinde yer alan unsurlardan biri mutfak kültürüdür. Göç sonrasında insanlar, mutfak kültürlerini göç ettikleri bölgelere götürmekte ve göç ettikleri bölgenin mutfağıyla ya uyum sağlamakta ya da bazı zorluklar yaşayabilmektedir. Göç ve mutfak kültürü birbirinden bağımsız unsur gibi görünseler de birbiriyle etkileşim içerisine girdiği vakit toplumların kimliklerini oluşturmaktır. Mutfak kültürü bir toplumun yaşam biçimini, yeme-içme alışkanlıklarını, sosyal değerlerini ortaya koyan en önemli kültürel öğelerdendir. Göç ise bu kültürel öğenin başka toplumlarla etkileşim içerisine girmesinde en etken araçtır.

Tarih boyunca birçok göç gerçekleştirilmiş olup özellikle 2011 yılında Suriye’de savaş sonrası meydana gelen göç dalgası evrensel bir olay haline gelmiştir. Bilhassa Türkiye bu göç dalgasından en çok etkilenen ülkeler arasında yer almıştır. Türkiye birçok Suriyeli göçmene ev sahipliği yapıp yeme, içme, barınma vs. imkânlar sağlamıştır. Suriyeli göçmenlere her ne kadar bazı konularda imkân sağlansa da farklı bir ülkenin kültürüne uyum sağlamada göçmenlerin sorun yaşadığı görülmüştür. Şüphesiz her göçmen gibi Suriyeli göçmenlerin de gittikleri ülkelerde uyum sağlamada en çok zorlandığı konu yeme-içme kültürü olmuştur. Bir kültürün temel taşlarından biri olan yeme-içme alışkanlıklarını değiştirmek oldukça zor bir meseledir. Suriye Savaşı sonrası Türkiye’ye gelen Suriyeli göçmenler mutfak kültürlerini de getirerek Türk mutfağı ile etkileşim içerisine girmiş; böylelikle hem kendi mutfak kültürlerini devam ettirmişler hem de Türk mutfağı ile uyum sağlamıştır. Şöyle ki Türk mutfağı ile Suriye mutfak kültürünün benzerlik göstermesi Suriyeli göçmenlerin yeme-içme konusunda sıkıntı yaşamadığını göstermiştir.

1. Türk Mutfağının Tarihi ve Özellikleri

Toplumların yeme-içme alışkanlıklarında yaşadıkları coğrafya önemli bir yere sahiptir. Coğrafyaya bağlı olarak toplumların beslenme alışkanlıkları şekillenmekte ve zaman içerisinde bir kültür meydana gelmektedir. Bu bakımdan Orta Asya’dan Anadolu’ya göç ederek gelen Türkler geniş

bir coğrafyaya yayılmış ve kültürlerle olan etkileşim sonrasında Türk mutfağını oluşturmuştur. Tarihsel geçmişi zengin olan Türkler ilk olarak Çin, Arap kültürleriyle, Yunan-Hitit ve İran medeniyetleri ile etkileşim içerisine girmiş ve bu etkileşim modern Türk mutfağının oluşumuna zemin hazırlamıştır.¹⁵⁶⁷

Orta Asya'dan Anadolu'ya göç eden Türkler, bir taraftan temel besin kaynaklarını Anadolu'da yetiştirerek dünyanın birçok yerine yayılmasını sağlarken diğer taraftan da göç ettikleri bölgelerde bulunan hayvanlardan ve bitkilerden yararlanmışlardır.¹⁵⁶⁸ Oldukça fazla bitkisel ve hayvansal malzemelere sahip olan Türkler, Anadolu'nun çeşitli hayvansal ve bitkisel ürünlerine Akdeniz ve Karadeniz'in deniz ürünlerini de ekleyerek geniş bir mutfak kültürü meydana getirmişlerdir.¹⁵⁶⁹ Türklerin ilk besin kaynaklarına bakıldığı vakit un, yoğurt gibi tahıldan ve süttan üretilen ürünler, at, koyun, sığırdan elde edilen hayvansal ürünler oluşturmuştur.¹⁵⁷⁰

Türklerde hayvancılık önemli bir ekonomik gelir kaynağıdır. Hayvancılık yapan Türklerin temel gıda maddelerinden bir tanesi de ettir. Buna göre Türkler en çok koyun ve at etini tüketmişlerdir. Romalı diplomat Priskos bir ziyafette Atilla'nın sadece et yediğini belirtmiştir. İbn Fadlan da Bulgar hükümdarı tarafından verilen yemekte yalnızca kızarmış etin var olduğunu söylemiştir. Bol miktarda et elde eden Türkler, bunu koruyabilmek için çok erken dönemlerde konserve yapmayı öğrenmişlerdir. Konserve et, Türklerin Çin'e sattıkları başlıca temel ihraç maddesi olup Türkler Çin'e yağ yemesini de öğretmişlerdir.¹⁵⁷¹ Etin başka bir muhafaza yöntemi ise tuzlayıp, baharatlayarak kurutma yöntemiyle pastırma ve sucuk yapmaktır.¹⁵⁷² Etten yapılan tutmaç ve yahni ise Türklerin en sevdiği yemeklerdendir.¹⁵⁷³

Türklerin mutfakta en çok tükettiği diğer bir ürün ise buğday ve buğday unu ile yapılan yağlı hamur işleri ile süt ve süt ürünlerinden yapılan yiyeceklerdir. Türk mutfağında süt tek başına tüketilmesinin yanı sıra süttan tereyağı, yoğurt, ayran, çökelek ve peynir yapılmıştır. Hatta sütlü, yoğurtlu yemekler ve tatlılar da oldukça çeşitlilik göstermiştir. Kısırak süütünün mayalanması ile elde edilen kımız, Türklerin en önemli içkileri arasında yer almıştır. Türklerde, yoğurt kışın tüketilmesi için kurutulmuş ve buna "kurut" adı verilmiştir. Günümüzde yapımı halen devam eden "çökelek" ve "keş" peyniri ise Türk mutfağında yer alan diğer bir süt ürünüdür. Türk mutfağında çorba da önemli bir yere

---

¹⁵⁶⁷Furkan Demirgöl, "Çadırdan Saraya Türk Mutfağı", *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi* 3/1 (Temmuz 2018), 106.

¹⁵⁶⁸Yasemin Ertaş - Makbule Gezmen Karadağ, "Sağlıklı Beslenmede Türk Mutfak Kültürünün Yeri", *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* 2/1 (Ocak 2013), 119.

¹⁵⁶⁹Demirgöl, "Çadırdan Saraya Türk Mutfağı", 106.

¹⁵⁷⁰Yasemin Solmaz - Dilek Dülger Altın, "Türk Mutfak Kültürü ve Beslenme Alışkanlıkları Üzerine Bir Değerlendirme", *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi* 1/3 (Aralık 2018), 111.

¹⁵⁷¹İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003), 318-319.

¹⁵⁷²Metin Saip Sürücüoğlu - Ayşe Özfer Özçelik, "Türk Mutfak ve Beslenme Kültürünün Tarihsel Gelişimi" 38. *İcanas Kongresi* (Ankara: 10-15 Eylül), 1298.

¹⁵⁷³Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 318.

sahiptir. Bilhassa yoğurtlu çorba, tarhana çorbası, mercimek çorbası ve un çorbası en çok tercih edilen çorbalarındandır.¹⁵⁷⁴

İbn Battuta'ya göre, “Türkler ekme ve katı yiyecek yemezler: dûki (bulgur) adını verdikleri, “anlı” ye benzeyen bir yemek yaparlar”. İbn Battuta bu yemeği ise şu şekilde tarif etmiştir:

Önce suyu ateşi üzerine koyarlar. Kaynayınca dûkiden içine bir parça atarlar. Yanlarında et varsa didikleyip tencereye koyarlar ve beraber pişirirler. Yemek pişince herkesin payını tabaklara koyup servis yaparlar. Ve son olarak tabaklardaki yemeğin üzerine yoğurt dökerler. Bazı zamanlarda “burhani” (borani) denilen hamur işini yerler. Bu yemek ise küçük küçük kesilmiş hamurlardan oluşmaktadır. Bunlar, ortalarında birer delik açarak tencereye oturtulur. Pişirdikten sonra üzerine yoğurt döküp içilir. Ayrıca “rişta” (erişte) denilen ve şehriyeye benzeyen; piştikten sonra sütle karıştırılan bir çorba da hazırlarlar.¹⁵⁷⁵

Selçuklu Türklerinin 11. yüzyılda Anadolu'ya gelmesi ile oluşmaya başlayan Türk mutfacı, 14. ve 15. yüzyıllarda gelişerek 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlılar döneminde saraylarda ve konaklarda zamanla yerini almış ve dünyanın en önemli mutfaklarından sayılmıştır.¹⁵⁷⁶ Kendine has bir mutfak kültürü oluşturan Selçuklularda birçok yemek ve yiyecek ismi değişmeden günümüze kadar gelmiştir. Etlili pide, yufka yemeği, paça yemeği, hoşmerim, tutmaç, pekmez, boza, pastırma ve sucuk bu yiyeceklerden bazılarıdır.¹⁵⁷⁷ Göçebe Türklerde olduğu gibi Selçuklularda da et mutfacının vazgeçilmez yiyeceklerinden sayılmıştır. Et yemeklerinde özellikle kuzu, keçi, koyun ve at eti kullanılmakla birlikte tavuk, balık ve av hayvanlarından yapılan yemekler de tüketilmiştir. Biryan (büryan) adı verilen ve etten kebab edilmesi ile oluşan yemek Selçuklularda en çok tüketilen et yemeği olmuştur. Selçuklular etin sakatat (böbrek, kalp, karaciğer, iškembe bağırsak vs.) olan kısımlarını da tandırlarda pişirerek tüketmişlerdir.¹⁵⁷⁸

Selçuklu mutfacının bir diğer temel besin kaynağı ise süt ve süt ürünleridir. Bilhassa yoğurt, Selçuklu sofrasında sürekli yer alan besin maddesi olmuştur. Ayrıca yolculuklarda dönen misafirlere yoğurttan yapılan ayran ikram edilmiştir. O dönemlerde yoğurt; sadece ayran yapımında kullanılmamış kurutulmuş tüketilmiş ve bir tür peynir olan yoğurt elde edilmiştir. Bu şekilde yapılan yoğurda ise “kurut” ya da “kuru yoğurt” adı verilmiştir. Bazı zamanlarda yoğurda süt katılarak “ikdük” ekşi süttten de “sogut” adı verilen peynir elde edilmiştir. Bunların dışında ayranın içine yaş ve kuru üzüm konularak “buldum” süttün içine pirinç katılarak “sütlaç” yapılmıştır.¹⁵⁷⁹ Yemeklerin ana

¹⁵⁷⁴Sibel Güler, “Türk Mutfak Kültürü ve Yeme İçme Alışkanlıkları”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/26 (Nisan 2010), 25.

¹⁵⁷⁵Altan Çetin, “İbn Battuta'ya Göre XIV. Asır Türk ve İslam Dünyasında Yemek”, *XVI. Türk Tarih Kongresi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), 3/17,

¹⁵⁷⁶Sürücüoğlu - Özçelik, “Türk Mutfak ve Beslenme Kültürünün Tarihsel Gelişimi”, 1302.

¹⁵⁷⁷Solmaz - Altınar, “Türk Mutfak Kültürü ve Beslenme Alışkanlıkları”, 112.

¹⁵⁷⁸Demirgöl, “Çadırdan Saraya Türk Mutfacı”, 111.

¹⁵⁷⁹Yılmaz Seçim, “Selçuklu ve Osmanlı Mutfacının Gastronomi Açısından Değerlendirilmesi”, *Journal of Tourism Theory and Research* 4/2 (Ağustos 2018), 125.

maddesi olan sütten ve yoğurttan yapılan tereyağı ise o zamanlarda da bilinmektedir. Yoğurt, hayvan derisinden ve ağaç kütüğünden yapılan yayıklarda yayılarak tereyağı haline getirilmiştir.¹⁵⁸⁰

Türklerin beslenme sisteminde önemli bir yere sahip olan buğdayı Selçuklularda tüketmiştir. Selçuklular döneminde buğday keşkek, toyga aşısı, yoğurtlu çorba ve aşurelerde kullanılmıştır. Buğday unundan ise sac-yufka ekmeği, katmer şebit ve bazlama gibi çeşitli ekmecekler elde edilmiştir.¹⁵⁸¹ Yine bu dönemde pişirilen buğdayın içine badem katılıp bal ile pişmiş bulamaç dökülerek ekşitildikten sonra buğdayları yenilen suyu içilen, buğdaydan bir çeşit yemek yapılmıştır.¹⁵⁸² Bunların dışında buğdaydan boza ve çeşitli içkiler de üretilmiştir. Selçuklu mutfağında etli ekmecek, tandır ekmeği, börek, çörek, tirit, tutmaç, bulgur aşısı, kalye (etsiz sebze yemeği), pişmiş baş, borani, patlıcan turşusu, kadayıf, zerde, helva, gülbeşeker gibi yiyecekler ve içecekler ile pırasa, kereviz, mercimek, fasulye, börülce, şalgam, soğan, sarımsak, nane, armut, nar, elma, üzüm gibi sebze ve meyvelerin var olduğu görülmüştür.¹⁵⁸³

Selçuklu mutfağında yer alan birçok yemek düğünlerde de ikram edilirdi. Bunların içerisinde en çok bilineni yoğurt ile yapılan toyga çorbası idi. Düğün törenlerinde misafirlere yemek ikram etmek bir gelenektir ve olmazsa olmazdı. Düğünde verilen yemekler, devlete olan güveni arttırmakta ve devletin gücünü göstererek toplumsal kaynaşmayı sağlamaktaydı. Bu nedenle düğünlerde genellikle “küden” adı verilen düğün yemeği verilirdi. Düğünde verilen yemek, hükümdarın asli görevi olup aç olanı doyurma prensibi bakımından birlik ve beraberlik mesajı verme niteliğindedir.¹⁵⁸⁴

Selçuklular zamanında yeme, içme kültürüne önem verildiği kadar sofraya kültürüne de önem verilmişti. Buna göre Selçuklularda resmi toplantıların olduğu sofralarda herkesin oturacağı yer belli olup bu ise kişinin rütbesi ve görevi ile alakalı idi. Sadece oturulacak yer değil sofradaki yiyeceklerde statü göstergesiydi.¹⁵⁸⁵ Çok zengin bir mutfağa sahip olan Selçuklularda görgü kuralları büyük bir önem arz etmekteydi. Yemeğe büyüklerden önce başlanmaması, sofrada başkasının önündeki yemeğe dokunulmaması, herkesin kendi önünden yemek yemesi, yemek yerken sağ elden yenilmesi ve ufak ufak çiğneyerek yenilmesi, sıcak yemeğe üflenmemesi, yemek yerken insanların huzurunu bozacak davranışlarda bulunulmaması sofradaki görgü kurallarından bazılarını oluşturmaktaydı.¹⁵⁸⁶

Osmanlı Devleti'nin fetihlerle çok geniş coğrafyalara hâkim olması mutfağının şekillenmesinde ve yemek çeşitlerinin artmasında büyük bir etken olmuştur. Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu topraklarda yetişen ve yetiştirilen bitkilerle ve o topraklarda yaşayan toplumlarla

¹⁵⁸⁰Demirgöl, “Çadırdan Saraya Türk Mutfağı”, 112.

¹⁵⁸¹Demirgöl, “Çadırdan Saraya Türk Mutfağı”, 111.

¹⁵⁸²Sürücüoğlu - Özçelik, “Türk Mutfak ve Beslenme Kültürünün Tarihsel Gelişimi”, 1303.

¹⁵⁸³Olgun Közleme, *Türk Mutfak Kültürü ve Din* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 116.

¹⁵⁸⁴Seçim, “Selçuklu ve Osmanlı Mutfağının Gastronomi Açısından Değerlendirilmesi”, 125.

¹⁵⁸⁵Altan Çetin, “Memlük Devletinde Yemek Kültürüne Genel Bir Bakış”, *Milli Folklor* 72 (2006), 111.

¹⁵⁸⁶Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, hzl. Yaşar Çağbayır (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 187.

etkileşim içerisine girmesi mutfak kültürünün oluşmasına zemin hazırlamıştır. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin geniş bir ticaret ağına sahip olması da mutfağının zenginleşmesinde önemli bir paya sahiptir. Bundan dolayı Osmanlı mutfağında Orta Asya Göçebe Türk mutfağı, Arap mutfağı, Selçuklu mutfağı, Bizans etkileşimleri ve eski Anadolu medeniyetlerinin mutfak kültürlerine ait izler bulunmaktadır.¹⁵⁸⁷

Orta Asya Türk mutfağının vazgeçilmezi et, Osmanlı sofralarında da oldukça fazla tüketilmiştir. Osmanlı mutfağında koyun, kuzu, güvercin, keklik ve tavşan eti dışında tavuk ve balıkentinin de yenildiği görülmüştür. Saray sofralarında bu etlerin haricinde oğlak ve kaz eti de yenilmiştir.¹⁵⁸⁸ Osmanlı yemeklerinde daha çok koyun ve kuzu eti kullanılması tercih edilmiştir. Dana eti 19. yüzyıldan itibaren mutfığa girmiş bu ise sucuk ve pastırma yapımında kullanılmıştır. Ayrıca dana eti bu dönemde sığır filetosu, dana budu ve pırzolası olmak kaydıyla yabancı misafirlere sunulan alafranga yemeklerin hazırlanmasında kullanılmıştır.¹⁵⁸⁹ Osmanlı mutfağında sakatat da önemli bir yer tutar 14. ve 15. yüzyılın başlarında dalak, sirkeli ve safranlı koyun paçası, tuz ve zeytinyağı ile yenilen koyungözü, tarçın ile yapılan koyun başı beğenilen yemekler arasındadır. Kekik ve tuzla yenmesi tavsiye edilen koyun beyni ise hatırlı kişilere ikram edilen bir yemek türüdür. Kelle-paça olarak anılan dönemin başçı dükkânlarında satılan koyun başı ve ayakları, halkın yemeği olarak bilinmektedir. Bunların dışında 17. yüzyılın ortalarında narh defterlerinde ciğer kebabının da sakatat yemeği olarak anıldığı görülmüştür.¹⁵⁹⁰ Şiş kebab, etli sarma, tandır kebabı, soğanlı ve yumurtalı tavuk kavurması, tabe-biryani (pide, yoğurt ve soğan ile yenilen bir tür kebab), tavuk kalyesi vs. Osmanlı mutfağında yapılan et yemeklerinden bazıları oluşturmuştur.¹⁵⁹¹

Selçuklu mutfağında olduğu gibi Osmanlı mutfağında da süt ve süt ürünleri ile yapılan yemekler önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle yoğurt Türk mutfağının besleyici ürünlerinden olup Osmanlı mutfağında yoğurt “mast” saray yoğurtçu başları ise “mastgir” olarak adlandırılmaktadır. Osmanlı’da tutmaç, mantı, pazı, ıspanak ve pekmez yoğurt ile yenilen yemeklerdendir. Sütlü kadayıf, sütlü muhallebi, kaymaklı kadayıf padişah ve çevresinde tercih edilen sütlü tatlılardır.¹⁵⁹² Aynı zamanda II. Bayezid döneminde saray mutfağında çeşit çeşit peynirlerin var olduğu görülmüştür. Bunlar beyaz peynir, lor peyniri, dil peyniri, çayır peyniri, teleme peyniri, tulum peyniri, kaşkaval peyniridir.¹⁵⁹³ Osmanlı Saray mutfağında yemeklerde daha çok tereyağı ve sadeyağ (tereyağının

¹⁵⁸⁷Neslihan Şimşek vd., “Osmanlı İmparatorluğu’ndan İtibaren Anadolu ve Arap Yarımadasının Mutfak Etkileşimleri”, *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi* 17/3 (2020), 497-498.

¹⁵⁸⁸Esra Kılıç, “Yabancı Seyyahların Türk Sofra Kültürüne Ait İzlenimleri Üzerine (16. ve 17. Yüzyıl)”, *Osmanlı Miras Araştırmaları Dergisi* 4/8 (Mart 2017), 103.

¹⁵⁸⁹Özge Samancı, “İmparatorluğun Son Döneminde İstanbul ve Osmanlı Saray Mutfak Kültürü”, *Türk Mutfağı*, ed. Arif Bilgin - Özge Samancı (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2008), 203.

¹⁵⁹⁰Stefanos Yerasimos, *Sultan Sofraları 15. ve 16. Yüzyılda Saray Mutfağı*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 16.

¹⁵⁹¹Yerasimos, *Sultan Sofraları*, 28-29.

¹⁵⁹²Seçim, “Selçuklu ve Osmanlı Mutfağının Gastronomi Açısından Değerlendirilmesi”, 127.

¹⁵⁹³Demirgöl, “Çadırdan Saraya Türk Mutfağı”, 114.

kaynatılması ve tuzlanması ile elde edilen bir yağ türüdür) kullanılmıştır. Zeytinyağı ve kuyruk yağı ise mutfakta daha az kullanılan yağlardandır.¹⁵⁹⁴

Ham maddesi buğday olan ekmeğ, Osmanlı'nın temel gıda ürünlerindendi. Osmanlı'da ekmeğe “nân-ı aziz” denilmekteydi. Yakacağın yeterli olmadığı dönemlerde ekmeğin yenilmesi için ekmeğler pişirilirdi, zaman içerisinde hava ile temas eden ekmeğler kurur ve kuruyan bu ekmeğler ıslatılarak yenmeye hazır hale getirilirdi. Ekmeğ hamuru içine et ve sebze konularak şekillendirilirdi; daha sonra ya fırınlanır ya da yağda pişirilirdi. Buna ise günümüzdeki gibi börek adı verilirdi. 1640 tarihli narh defterinde “fodla” adlı bir ekmeğ çeşidinden bahsedilmekteydi. Bunun dışında Osmanlı mutfağında kaba çörek, yağlı çörek, sükkeri (tatlı halka), susamlı halka, simit, gözleme, tâbe kahisi (üçgen şeklinde bir çeşit börek), lokma vs. hamur işleri de bulunmaktaydı.¹⁵⁹⁵ Osmanlı mutfağında buğdaydan sonra en çok tercih edilen tahıl ürünü pirinçti. Osmanlı'da 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren pirinç tüketimine başlanılmıştı. Pirinç daha çok pilav (dane) yapımında kullanılmaktaydı. Ayrıca Osmanlı mutfağında lapa, nohutlu pirinç çorbası, tarçın ve karanfille tatlandırılmış karpuzlu pirinç yemeği de tüketilmekteydi.¹⁵⁹⁶ Şehriye, kuru baklagillerden nohut, kuru fasulye, mercimek, kuru bakla dönemin mutfak kültüründe yer almaktaydı.¹⁵⁹⁷

Osmanlı ziyafetlerinde çeşit çeşit yemekler yapılmaktaydı. Buna göre kebab, yahni, mumbar, lahana dolması, uskumru dolması, kefal çorbası, işkembe, kuzu kapaması, tavuk, kaburga dolması, pilav, me'muniye, soğan dolması, pilavlı tas kebab, ekşi aş, salata, börek, su böreği, fincan böreği, baklava, bağrıbaşı hoşafı, kayısı hoşafı, tel ya da yassı kadayıf, palude, zerde vs. Osmanlı'nın başlıca ziyafet yemeklerindendi. Bu ziyafetlerde kadayıf, aşure, helva, reçel, lokum, dondurma gibi tatlılar günümüzdeki gibi yemekten sonra değil de yemeğin ortasında yenilmekteydi. Osmanlı mutfağında baharat ve çeşni kullanımı geniş yer kaplamaktaydı. Tuz en çok kullanılan baharat çeşidi olup tarçın günümüzdeki gibi tatlılarda değil de tuzlu yemeklerde kullanılırdı. Ayrıca balık, tavuk ve koyun eti yapılan yemeklerin üzerine de dökülürdü.¹⁵⁹⁸ Osmanlı mutfağında baharat haricinde bal da kullanılan tatlandırıcılardandı; neredeyse tüm etli yemeklerde hatta pilavlarda ve çorbalarda da kullanılmaktaydı. Bunun dışında yemeklerin ve salataların ekşi olması için taze yeşil erik, sumak, sirke, koruk, koruk suyu (olgunlaşmamış üzümün ezilmesiyle elde edilen ekşi bir içecek), turunç suyu, nardeng (günümüzdeki nar ekşisi) kullanılırdı. Domatesin olmadığı zamanlarda yemeğe ekşilik katmak için taze yeşil erik ve koruk en çok tercih edilen meyvelerdendi.¹⁵⁹⁹

Osmanlı'da sofraya bakıldığında halk mutfağının ve saray mutfağının sofrası sade bir düzene sahip olup halk mutfağının sofrasında çatal ender kullanılırdı. Pilav, çorba ve hoşaf için kaşık

¹⁵⁹⁴Samancı, “İmparatorluğun Son Döneminde İstanbul ve Osmanlı Saray Mutfak Kültürü”, 206.

¹⁵⁹⁵Suraya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç (İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 249.

¹⁵⁹⁶Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, 250-251.

¹⁵⁹⁷Samancı, “İmparatorluğun Son Döneminde İstanbul ve Osmanlı Saray Mutfak Kültürü”, 206.

¹⁵⁹⁸Seçim, “Selçuklu ve Osmanlı Mutfaklarının Gastronomi Açısından Değerlendirilmesi”, 127-128.

¹⁵⁹⁹Marianna Yerasimos, *500 Yıllık Osmanlı Mutfakları*, (İstanbul: Boyut Yayıncılık, 2019), 54.

kullanılırken diğer yemekler elle yenilmekteydi. II. Mahmut ile birlikte batı mutfağının sofrada adabı, beslenme alışkanlığı getirildi; sofrada çatal ve bıçak kullanımı başladı.¹⁶⁰⁰ 19. yüzyılda batı kültürünün etkisinin artmasıyla beraber Osmanlı sofralarında artık masa ve sandalye kullanıldı.¹⁶⁰¹

2. Arap Mutfağının Tarihi ve Özellikleri

Çok köklü ve uzun geçmişe sahip olan Arap toplumları buldukları coğrafi konum (İpek ve Baharat Yolu) itibarıyla diğer toplumlarla dini, ticari ve kültürel açıdan etkileşim içerisine girmişlerdir. Arapların etkileşim kurduğu topluluklardan biri de Türkler olmuştur. Araplar ve Türkler arasında yüzyıllar öncesine dayanan ve günümüzde de devam eden köklü bir ilişki söz konusudur. Bu etkileşimin ve ilişkinin yaşandığı alanlardan biri de şüphesiz mutfak kültürü olmuştur. Arap ve Türk mutfaklarının etkileşimlerini çok eski zamanlara kadar götürmek mümkündür. Osmanlı Devleti'nin kurulmasından önce başlayan Türk-Arap ilişkisi birçok alanda etkisini gösterirken zamanla kültürel etkileşim olarak mutfakta da etkisini göstermiştir. Bu kültürel etkileşim, kendine özgü değerlerini kaybetmeden iki mutfak kültürünün tarifleriyle, sunumları ile birbirlerine bir şeyler kattıkları değerler olarak ortaya çıkmıştır.¹⁶⁰²

Zengin bir kültüre sahip olan Türkler birçok medeniyetle etkileşim içerisine girmiş ve oldukça fazla yemek çeşidine sahip olmuştur. Türkler, kültürel açıdan etkileşim kurduğu bu medeniyetlerin yemek ve ürünlerini zamanla kendi damak zevkine, beslenme alışkanlığına göre değiştirerek kendine has bir yemek anlayışı meydana getirmiştir. Bu süreçte Arap mutfak kültürüne ait birçok unsur Türk mutfağı içerisine girmiş günümüze kadar da bu etki devam etmiştir. Bilhassa Osmanlı mutfağında yer alan birçok yemeğin Arapça ve Farsça olması bunun en iyi göstergesidir.¹⁶⁰³ Türk mutfağının etkileşim içerisine girdiği Arap mutfağı, Atlas Okyanusundan Fas'a, Hint Okyanusu ile sınırı olan Umman'dan kuzeyde Suriye'ye, güneyde Sudan'a kadar uzanan geniş bir yemek kültürüne sahiptir.¹⁶⁰⁴ Arap mutfağının tarihsel sürecine bakıldığı vakit bu mutfak kültürünün ilk başlarda Suriye, Filistin, Ürdün ve Lübnan mutfak kültürlerinden etkilendiği görülmüştür. Bilhassa 7. yüzyılda İran'ın ele geçirilmesi ile Arap mutfağında Sasanilerin mutfak kültürünün izlerini görmek mümkündür. Yine Arapların 7. yüzyılda Emeviler zamanında İber Yarımadasına kadar gelmeleri

¹⁶⁰⁰Seçim, "Selçuklu ve Osmanlı Mutfağının Gastronomi Açısından Değerlendirilmesi", 127-128.

¹⁶⁰¹Özgür Kızıldemir vd., "Türk Mutfak Kültürünün Tarihsel Gelişiminde Yaşanan Değişimler", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14/3 (2014), 200.

¹⁶⁰²Şimşek vd., "Osmanlı İmparatorluğu'ndan İtibaren Anadolu ve Arap Yarımadasının Mutfak Etkileşimleri", 505.

¹⁶⁰³Oya Berkay Karaca - Sıla Karacaoğlu, "Kültür, Din ve Yemek Etkileşimi Çerçevesinde Arap Mutfağının Kavramsal Olarak İncelenmesi: Adana İli Örneği", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/2 (Aralık 2016), 566.

¹⁶⁰⁴İbrahim Ünal, "Kültürlerarası İlişki Bağlamında Türk ve Arap Mutfak Kültürü", *Kültürlerarası İletişim Öğrenci Sempozyumu*, ed. Seda Özsoy (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2016) 60-61.

buradaki beslenme ve yemek kültüründen etkilenmesine neden olmuştur. 18. yüzyıla gelindiğinde Fas, Tunus, Kahire ve Sevil kentlerinin Arap mutfağının önemli merkezleri olduğu anlaşılmıştır.¹⁶⁰⁵

Arap mutfağında, festivallerde yenilen yağlı kuyruklu koyunlar dışında et fazla tüketilmezdi. En çok koyun ve keçi eti tüketilmekteydi. Ara sıra deve eti de tüketildiği görülmüştü. Sığır ve kümes hayvanlarının eti neredeyse hiç tüketilmemekte ve bilinmemekteydi. Arap ülkelerinde iklim şartlarından dolayı tahıl ve hububat bol olmasa da bir Arap sofrasında ekmeğin olmaması o sofranın eksik sayılması demektir. Araplarda çatal yerine kullanılan ekmek, Arapça “ays” yani hayat anlamına gelmektedir. Başta Mısır ekmeği olmak üzere bazı Arap ülkelerinde ekmek bu isimle anılmıştır. Aden bölgesinde darıdan yapılan buğday ekmeği hem göçebe hem de şehirli Arap halkının temel besin kaynağı olmuştur.¹⁶⁰⁶ Bazlama Araplarda en çok yapılan ekmek türüdür. Bu ekmeğinde kendi içerisinde çeşitleri bulunmaktadır. Buna göre “aysh samuli” (somuna benzeyen ekmek), “tamis” (büyük ve gevrek bazlama), “khubz ruqaq” (hurma şurubu ile yapılan kâğıt inceliğinde bir ekmek türü), “khubz” (pide şeklinde yapılan balon ekmek), “shurayak” (altın renginde olan yumuşak ekmek) Arap mutfağında tüketilen ekmek çeşitleridir.¹⁶⁰⁷

Araplarda kahvaltı genellikle hafif öğünler ile yapılmaktadır. Buna göre kahvaltıda ekmek, tereyağı ya da samna, hurma, zeytin, peynir, yumurta meyve, hunayua (bu yemek genellikle kışın yapılmakta içerisinde hurma unu, kakule, irmik ve tereyağı katılıp lapa haline getirilmektedir) yoğurt, bulunmaktadır. Balaleet en çok Katar bölgesinde tüketilen bir çeşit omlettir. Bu yemek şehriyenin içine şeker, safran ve kakule katılarak hazırlanmaktadır. Öğlen yemeğinde et ve balık ile karıştırılmış pilav, salata, meyve ve tatlı yenilmektedir. Akşam yemeğinde öğlen yemeğine benzer yemekler olup akşam yemeği atıştırılarak geçirilen bir öğündür. Arap ülkelerinde ana yemeklerde çoğu kez yahni olarak pişirilen et, pilav üzerinde sunulmaktadır. Bunun dışında ana yemek olarak soğan, yumurta ve kuruyemişin karıştırıldığı kuzu dolması veya sahile kıyısı olan kentlerde balık ızgara yenilmektedir. Tatlı olarak meyve dışında Umm Ali (ekmek tatlısı), muhammar (yanında hurma ve şekerin sunulduğu tatlı pirinç) halwa, (tatlı susam ezmesi), mehalabiya (içerisine gülsuyu katılan sütlaç) sofrada en çok tercih tatlılardandır.¹⁶⁰⁸

Arap mutfağında hamur işi olarak en çok lahmacun tüketilmektedir. Bunun haricinde lahmacun gibi kasaplarda hazırlanan ve fırınlarda pişirilen pide ve börekler de Arap mutfağında yer almaktadır. Bilhassa Halep bölgesinde lahmacun, kebab, içli köfte ve çiğköfte en çok tercih edilen yemekler olup bu bölgedeki yemeklerde yağın, baharatın, patlıcan ve domatesin oldukça fazla

¹⁶⁰⁵ Karaca - Karacaoğlu, “Kültür, Din ve Yemek Etkileşimi Çerçevesinde Arap Mutfağının Kavramsal Olarak İncelenmesi”, 567.

¹⁶⁰⁶ Közleme, *Türk Mutfak Kültürü ve Din*, 22-25.

¹⁶⁰⁷ Şimşek vd., “Osmanlı İmparatorluğu’ndan İtibaren Anadolu ve Arap Yarımadasının Mutfak Etkileşimleri”, 499.

¹⁶⁰⁸ Şimşek vd., “Osmanlı İmparatorluğu’ndan İtibaren Anadolu ve Arap Yarımadasının Mutfak Etkileşimleri”, 500.

kullanıldığı görülmüştür. Pide, lahmacun gibi etle hamurun bütünleştiği yemekler ile mercimek, nohut gibi baklagiller Arap mutfağının en vazgeçilmezlerindedir.¹⁶⁰⁹

Arap mutfağını en iyi şekilde yansıtan yemeklere bakıldığında şunları söylemek mümkündür: İçli köfte, kurutulmuş sebze dolması, sarma, kebab ve ızgara çeşitleri, ekşili köfte, bamya, bumar, dağbület-dahrülcet (sarımsaklı, bulgurlu köfte) bunların dışında çorba olarak mahluta (mercimek çorbası), kişk veya kişkab, kişka (yoğurt, yarma buğday ve bulgurun karışımıyla elde edilen tarhana), işkembe, şüjberek (yüksük çorbası) Arap mutfağındaki yemeklerden bazılarını oluşturmaktadır. Bunun dışında özel günlerde, bayramlarda ve düğünlerde Arap mutfağının yemek çeşitleri daha da artmaktadır. Buna göre Arap mutfağında bayramlarda içli köfte, kaburga dolması, kebab ve ızgara, mihşi (dolma), sarma, hırısı (bayramlarda ve anma günlerinde kesilen kurban etinin içerisine buğdayın eklenmesiyle oluşan ve kısık ateşte uzun süreli pişirilen bir yemektir) düğünlerde yine aynı şekilde kebab, sarma, dolma, ekşili köfte vs. yemekler yapılmaktadır. Doğumlarda yağlı-ballı ciğer salatası, kaynar; ölümlerde ise lahmacun, hoşaf, helva, riz (pilav) ve çorba yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁶¹⁰ Günümüzde Türk mutfağında yer alan “babagannuş”, “felafel”, “tebbüle”, “humus” Arap mutfağının en çok sevilen mezelerindedir. Arap mutfağında yer alan bu yemeklerin isimleri bölgeden bölgeye farklılıklar göstermektedir. Arap mutfak kültüründe yemeklerde genellikle zeytinyağı, sadeyağ, tereyağı, mısır yağı, adani (kuyruk yağı) ve kishta (manda sütü kaymağı) tercih edilmektedir.¹⁶¹¹ Yemekler taş fırında, mangalda ve uzun süreli pişirim olacak şekilde pişirme teknikleri kullanılarak yapılmıştır. Arap yemeklerinin genel olarak birçoğu yapımı maharet ve ihtimam gerektiren yüksek kalorili yemeklerdir.¹⁶¹²

Arap mutfağında yemeğin tadına tat katan ve yemeği zenginleştiren baharatlar, renklendiriciler ve tatlandırıcılar oldukça fazla kullanılmaktadır. Safran, nane, kekik, sumak, kimyon, tarçın, sarımsak birçok yemeğin içine katılmaktadır. Sumak, nar, limon ve koruk suyu, demirhindi, karabiber, kırmızıbiber, çörekotu, kişniş, yenibahar, karanfil, rezene, maydanoz, mahlep, vanilya, tarhun, susam, yalancı safran, zencefil ve tarçın tatlandırıcı olarak kullanılmaktadır.¹⁶¹³ Ekşili yemekler; aynı zamanda Osmanlı mutfağındaki et ve kuru meyvelerle yapılan birçok yemek Arap mutfağında da yapılmaktadır. Bu ise Arap mutfağı ve Osmanlı mutfağının etkileşim içerisinde olduğunun göstergesidir. Buna göre “nirbac” (et, ceviz, siyah kuru üzüm ve türlü baharatlarla yapılan bir yemek), “rummaniye” (et ve kabağın nar ekşisi, sarımsak ve baharatlarla tatlandırılması ile oluşan

¹⁶⁰⁹Karaca - Karacaoğlu, “Kültür, Din ve Yemek Etkileşimi Çerçevesinde Arap Mutfağının Kavramsal Olarak İncelenmesi”, 569.

¹⁶¹⁰Oya Berkay Karaca - Oya Yıldırım, “Arap Mutfak Kültürünün Adana Gastronomi Turizminin Gelişmesindeki Yeri: Yerel Halkın Görüşleri”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24/1 (Mart 2020), 46-47.

¹⁶¹¹Şimşek vd., “Osmanlı İmparatorluğu’ndan İtibaren Anadolu ve Arap Yarımadasının Mutfak Etkileşimleri”, 499. 501.

¹⁶¹²Karaca, “Arap Mutfak Kültürünün Adana Gastronomi Turizminin Gelişmesindeki Yeri”, 45.

¹⁶¹³Karaca - Karacaoğlu, “Kültür, Din ve Yemek Etkileşimi Çerçevesinde Arap Mutfağının Kavramsal Olarak İncelenmesi”, 569.

bir tür yemek), “narenciye aşı” (et, pırasa, soğan, turunç suyu ve baharatlarla yapılan bir yemek), “hısrimiye” (et, kabak, patlıcan limon ve koruk suyunun baharatlarla tatlandırılması ile oluşan bir yemek) tatlı, tuzlu ve ekşi tatların bir arada bulunduğu en güzel yemek örnekleridir.¹⁶¹⁴

Arap sofrası kültürüne bakıldığında ise bütün Arap ülkelerinde genel bir sofrası düzeni bulunmaktadır. Kadın ve erkeğin ayrı oturduğu bu sofrası düzeninde yere bir örtü serilir ve onun üzerine alçak bir sehpa veya sofrası bırakılır, bu sehpa ya da sofranın üzerine büyükçe bir tepsi koyulmaktadır. Yemekler tepsi ve tabaklarda sağ elin baş, orta ve işaret parmakları kullanılarak yenilmektedir. Tabanın en yakın kısmındaki yemek parçaları nazik bir şekilde alınmaktadır. Et ve sebze parçaları ise ekmek ile ağza götürüldükten sonra lokmayı yiyen parmaklar yalanmaktadır. Fakat bu sofrası adabı, modernleşme ve çeşitli sebeplerden dolayı şehirli Arap halkı arasında zamanla değişmektedir.¹⁶¹⁵

3. Suriyeli Göçmenlerin Mutfak Kültürü

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de iç göçler ve dış göçler bilhassa düzensiz göçler en çok tartışılan konulardan olmuştur. Son zamanlarda Suriye’de yaşanan savaş, milyonlarca Suriyeli’nin komşu ülkelere ve özellikle Türkiye’ye göç etmesine sebep olmuştur. Türkiye, açık kapı politikası izleyerek Suriyeli göçmenlere geçici olarak barınma hakkı tanımıştır. Böylelikle Suriyelilere münhasır bir politika meydana getirilmiştir.¹⁶¹⁶ Suriye krizinin ve kitlesel göç hareketlerinin her geçen gün artması sonucu, Türkiye’nin savaştan etkilenen Suriyelilere kapısını açması ortalama 3 milyondan fazla göçmenin Türkiye’ye kabul edildiği görülmüştür. Suriye krizi ile beraber dünya genelinde mülteci ve sığınmacı statüsündeki toplam kişi sayısı 46.3 milyona ulaşmıştır. Buna göre Türkiye, takip ettiği “Açık Kapı Politikası” ile komşu ülkeler içerisinde en fazla Suriyeli sığınmacıyı toprakları içerisinde barındıran ülke olmuştur.¹⁶¹⁷

Kitlesel olarak yapılan göçler, zaman içerisinde deneyimler sonucu elde edilen somut birikimleri olan dış politikayı, ekonomik kalkınmışlığı, ekonomik yatırımları veya soyut deneyimleri olan yaşam biçimini, kültürel değerleri ciddi anlamda etkilemektedir. Göç eden bireyler kimi zaman kendi kültürlerini devam ettirirken kimi zaman da kültürlerini kaybederek asimilasyona uğramaktadır. Göçler sonucunda yaşanan bu değişimlerin kültürel değerler üzerinde etkisi dikkate alındığında 2011

---

¹⁶¹⁴Şimşek vd., “Osmanlı İmparatorluğu’ndan İtibaren Anadolu ve Arap Yarımadasının Mutfak Etkileşimleri”, 499. 501.

¹⁶¹⁵Közleme, *Türk Mutfak Kültürü ve Din*, 25.

¹⁶¹⁶Adem Esen, “Türkiye’de Geçici Koruma Altındaki Suriyeliler: Tespitler ve Öneriler”, *Türkiye’de Geçici Koruma Altındaki Suriyeliler: Tespitler ve Öneriler*, ed. Adem Esen - Mehmet Duman (İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Akademisi Vakfı, 2019) 6.

¹⁶¹⁷E.Sare Aydın Yılmaz, “Suriyeli Mülteci Kadınlar: Göç Travması ve Entegrasyon”, *Türkiye’de Geçici Koruma Altındaki Suriyeliler: Tespitler ve Öneriler*, ed. Adem Esen - Mehmet Duman (İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Akademisi Vakfı, 2019), 38-39.

yılında Suriye’den Türkiye’ye gerçekleşen göç hareketinin önemli etkilere sebep olduğu görülmüştür.¹⁶¹⁸

Göç sonrasında değişimlerin yaşandığı kültürel değerlerden biri de mutfak kültürüdür. Gittikleri yerlere kendi mutfak kültürlerini mümkün olduğunca götürmeye çalışan Suriyeli göçmenlerin bu kültürü taşıdığı ülkelerden biri de Türkiye’dir. Türkiye’ye yerleşen ve imkânı olan Suriyeliler Türkiye’nin farklı bölgelerinde kendi kültürlerini yansıtan lokantalar açarak zengin yemek çeşitlerini hem Türklerle hem de Suriyeli vatandaşlarla buluşturmaya çalışmışlardır. Böylelikle bu işletmeler Suriyeli göçmenlerin Arap mutfağını Türk halkına tanıtmada araç vasıtası görmüştür. Genel anlamda Arap mutfağı ve Türk mutfağı arasında çoğu benzerlikler olsa da tamamen aynı olduğu görülmemiştir. Çünkü coğrafya, yaşam tarzı ve gelenek konusunda Suriyeliler ve Türkler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Arap mutfağı ile Türk mutfağındaki bazı yemekler aynı ismi taşısa da bu yemeklerin malzemeleri birbirinden oldukça farklıdır. Türkiye ve Suriye’de farklı malzemeler kullanılarak aynı isimli yemekler yapıldığı gibi farklı isimlerle aynı yemeklerin de yapıldığı görülmüştür. Şunu belirtmek gerekir ki uyum sürecinde birçok konuda zorluklar yaşayan Suriyeli göçmenler kısmen de olsa Türklerle benzer yemek kültürüne sahip olduğundan bu göçmenlerin Türk mutfağına uyum sağlama konusunda zorluk yaşamadığı anlaşılmıştır.¹⁶¹⁹

Arap mutfağının temsilcisi olan Suriye mutfağı, İslamiyet’ten sonra bilhassa Osmanlı Türklerinden, Abbasilerden ve Farslılardan etkilenmiştir. Suriye mutfağında çoğunlukla kuzu eti, dana eti, tavuk, deniz ürünleri, balık ve süt ürünleri kullanılmaktadır. Bunların dışında bulgur, pirinç, yulaf, mısır, arpa, buğday, nohut, zeytin, patlıcan, domates, kabak, patates gibi gıda ürünleri de Suriye mutfağında yer almaktadır. Kimyon, karabiber, tarçın, sumak, kakule, kekik ve kişniş gibi baharatlar ile tahin, acı biber salçası, zeytinyağı, nar ekşisi Suriye mutfağında kullanılan ürünlerin başında gelmektedir. Suriye mutfağı, Ürdün ve Lübnan mutfaklarıyla pişirme tekniği olarak aynı özelliklere sahiptir.¹⁶²⁰ Suriye’de diğer Arap ülkelerindeki gibi sofrada kadınlar ve erkeklerin birbirinden ayrılması yoktur. Özellikle perşembe akşamları Suriyeli aileler sofrada birlikte olmaktadır. Yemekler çoğu kez elle yenilmektedir. Ancak özel günlerde kaşık, çatal ve bıçak kullanıldığı görülmüştür. Suriye yemek anlayışında çok erken saatlerde yapılan kahvaltıda ekmek, peynir, zeytin, dilimlenmiş salatalık, domates veya domates çorbası bulunmaktadır. Öğlen yemeği, patlıcan salatası, meze, turşu, fasulye, haşlanmış kuzu eti ya da ızgara, pilav, dondurma, meyve salatası, çay ve tatlıdan oluşmaktadır. Akşam yemeği geç saatlerde yenildiği için genellikle kahvaltıya benzer şekilde hafif öğünler tüketilmektedir.¹⁶²¹

¹⁶¹⁸Melda Akbaba - Gamze Özel, “Kilis İli Yöresel Yemeklerinde Suriye Göçünün Gölgesi”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 8/2 (2020), 973.

¹⁶¹⁹Ömer Yücel Avşar - Yılmaz Seçim, “Suriye Göçmenlerinin Mutfak Kültürü Uyum Süreci; Konya Örneği”, *Journal of Recreation and Tourism Research* 7/2 (Haziran 2020), 211-213.

¹⁶²⁰Gülçin Özbay, “Ortadoğu Mutfağı”, *Uluslararası Gastronomi (Temel Özellikler-Örnek Menüler ve Reçeteler)*, ed. Mehmet Sarıışık (Ankara: Detay Yayıncılık, 2021), 357.

¹⁶²¹Özbay, “Ortadoğu Mutfağı”, 358.

Ramazan ayı gibi özel günler Suriye kültüründe önem arz etmektedir. Ramazan süresince iftarda aileler bir araya gelir, özenli iftar sofraları kurulur. Aynı şekilde bayramlarda da aile büyüklerinin evlerinde toplanılır. Et yemeklerinin ve tatlıların yer aldığı zengin sofralar kurulur. Kurban Bayramı'nda imkânı olan kurban keser, kesilen kurban etinin bir kısmı dağıtılırken kalan kısımdan yemekler, çorbalar ve tatlıların yer aldığı özenli ve zengin sofralar hazırlanır.¹⁶²² Hem Arap mutfağının kültürünü yansıtan hem de birçok kültür ile etkileşim içerisine girmiş olan Suriye mutfağındaki yemeklere, mezelere, tatlılara ve içeceklere bakıldığı vakit şunları söylemek mümkündür:

3.1. Yemekler

Fette'l-Mekdûs: Suriye'de özellikle Ramazan ayında yapılan milli bir yemektir. İçerisinde kızarmış ekmeğin, domatesli patlıcan sosunun yer aldığı, üzerine tahinli yoğurt sosunun döküldüğü kavrulmuş kıyma ve kuruyemişlerle süslenerek servis edilen bir yemektir. **Fettet'ul-lahm:** Kurban Bayramı'nda Suriye sofralarının ana yemeğidir. Et; soğan, tarçın, defneyaprağı ve tuz ilave edilerek haşlanır. Bir kabin içerisinde yer alan ekmeğin üzerine et suyu ilave edilir, ardından yoğurt, tahin ve sarımsaktan oluşan karışım et sulu ekmeğin üzerine dökülür. Akabinde üzerine et bırakılır ve kavrulmuş kuruyemişlerle süslenerek hazır hale getirilir. **Münezzele:** Özellikle Suriye ve Ürdün'de meşhur bir yemektir. Bir tür patlıcan yemeğidir. İkiye bölünen patlıcanlar yağda kızartılır. İçerisine soğan, pul biberin katıldığı kıyma yağda iyice kavrulur. Daha sonra malzeme bitinceye kadar her defasında bir kat patlıcan bir kat et olacak şekilde patlıcanlar derin tepsiye bırakılır. Üzerine tuz ve biberin karıştırıldığı su ya da domatesli su ilave edilerek fırında pişirilir.¹⁶²³ **Harak Usbu:** Diğer ismi mahrûga usbu olarak da bilinen bu yemek Şam'ın meşhur yemeklerindendir. Bu yemek bir tür hamur yemeğidir. Küp küp kesilen hamurlar, kahverengi mercimekle (nar ekşisi ve demirhindi ilave edilip haşlanmalı) karıştırılır, bir taraftan ekmeğin üzerine et suyu ilave edilir, ardından yoğurt, tahin ve sarımsaktan oluşan karışım et sulu ekmeğin üzerine dökülür. Akabinde üzerine et bırakılır ve kavrulmuş kuruyemişlerle süslenerek hazır hale getirilir. **Musahhan:** Bu yemek Şam'da meşhurdur. Muhammer olarak da adlandırılmaktadır. Bir tür tavuk yemeğidir. Parça tavuk; tuz, karabiber ve tarçın ile ovulup daha sonra bir tencerede haşlanır. İnce ince kıyılan soğan içerisine toz sumak, yağ ve tuz ilave edilerek pembeleşinceye kadar pişirilir. Daha sonra tavuk suyu ve zeytinyağının karıştırıldığı tepsinin içerisine ekmeğin bırakılarak tepsi kavrulmuş soğanla kaplanır, üzerine tavuk parçaları koyularak karabiber ve tarçın ile tatlandırılır. Tavuk kızarana kadar fırında pişirilir. **Summakiye:** Bu yemek bayram yemeği olup bilhassa Halep'te Ramazan Bayramında hazırlanır. Et haşlanırken üzerine sarımsak, sumak, nar ekşisi, limon tuzu, nane ve tuz ilave edilir. Doğranmış patlıcanlar et pişince üzerine koyulur, et patlıcanla bir kez daha pişirilir ve pilavla servis

¹⁶²²Avşar - Seçim, "Suriye Göçmenlerinin Mutfak Kültürü Uyum Süreci", 215.

¹⁶²³Kübra Kilci - Najwa al-Ashraf, *Arap Mutfağı*, (İstanbul: Muarrib Yayınları, 2015), 54-57.

edilir.¹⁶²⁴ **Şeyhk’ul Mahşi:** Geleneksel bir Suriye yemeğidir. Hem patlıcan hem de kabak ile yapılan bir yemektir. Burada patlıcan ile yapılan tarifi yer almaktadır. Patlıcanlar oyulur; içerisine soğan, karabiber, tuz, nane ve maydanoz ile kavru lan kıyma doldurulur. Tencereye dizilen patlıcanların üzerine et suyu veya su ilave edilerek pişirilir. Daha sonra yoğurt dökülerek servis edilir.¹⁶²⁵ **Maklube:** Suriye, Lübnan ve Ürdün’ün meşhur yemeğidir. Günümüzde Türk mutfağında da yer almıştır. Soğan, defneyaprağı ve kakule taneleri ile et pişirilir. Daire şeklinde doğranmış patlıcanlar yağda kızartılır daha sonra bu patlıcanlar et suyu ile pişirilir. Pişirildikten sonra et suyundan çıkarılır üzerine pirinç, köri, karabiber ekleyerek pişmeye bırakılır. Çam fıstığı ve badem, yağda altın rengi olana kadar kavrulur, daha sonra bu yağda kıyma kavrulur üzerine karabiber ve tuz serpilir. Tabağa bir kat pilav, bir kat haşlanmış et yine bir kat pilav bir kat patlıcan bir kat kavrulmuş kıyma olacak şekilde hazırlanır. Üzerine çam fıstığı ve badem koyularak salata ve yoğurt ile servis edilir. **Şakiriye:** Suriye’nin bilhassa Şam’ın meşhur yemeklerindendir. Çoğunlukla pilavla servis edilmektedir. Et; soğan, karabiber ve tuz eklenerek haşlanır. Bir taraftan da nişastalı yoğurt kaynayıncaya kadar karıştırılır, daha sonra içerisine et, et suyu, aspir (yalancı safran) ve nane ilave edilerek pişirilir. **Müceddera:** Suriye, Lübnan ve Ürdün yemeklerindendir. Bulgur, mercimek ve pirinç ile yapılan bir yemektir. Haşlanan yeşil mercimeğin içerisine yağda kavru lan soğan, bulgur ve tuz ilave edilerek pişirilir.¹⁶²⁶

3.2. Mezeler

Sembûsek: Arap mutfağının en meşhur aparatiflerindendir. Özellikle Ramazan ayında yapılmaktadır. Türk mutfağı içerisinde de yer alan bu meze Hatay ve Mardin’de de yapılmaktadır. Ancak şekil ve iç harcı bakımından değişiklik gösterebilmektedir.¹⁶²⁷ **Ûzi:** Suriye’nin ünlü mezelerindendir. Yufkanın içerisine et, pirinç, bezelye ve kuruyemiş doldurularak yapılmaktadır.¹⁶²⁸ **Tebbûle:** Suriye’nin meşhur salatalarındandır. Türk mutfağındaki kısıra benzemektedir. Ancak Suriye kısırlarında bulgurun az, maydanozun çok olduğu görülmüştür.¹⁶²⁹ **Fettûs:** Kızartılmış ekmek, maydanoz, soğan, marul, semizotu, nane, salatalık ve domates ile yapılan Suriye’ye özgü bir salata dır. **Felafil (Falafel):** Bütün Arap ülkelerinde meşhurdur. Haşlanmış nohutun içerisine tuz ve baharatlar eklenip yuvarlak şekil verilerek kızartılmasıyla oluşan bir meze türüdür.¹⁶³⁰ Arap mutfağında Türk mutfağına geçmiş olan bu meze türü aynı isimle benzer malzemelerden yapılmaktadır. **Babagannûç (Babagannuş):** Ortadoğu’nun meşhur mezelerindendir. Közlenmiş patlıcanın içerisine sarımsak, tahin, yeşilbiber, limon, sirke ve çeşitli baharatlar katılarak yapılan bir mezedir. **Fette:** Şam yemeğidir. Suriye dışında Lübnan, Mısır ve Filistin’de de yapılmaktadır. Nohutun içerisine kızarmış ekmek,

¹⁶²⁴ Kilci - Ashraf, *Arap Mutfağı*, 70-74.

¹⁶²⁵ Mehmed Kamil, *Melceü’-t-Tabbâhîn Aşçılarının Sığınağı*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 114.

¹⁶²⁶ Kilci - Ashraf, *Arap Mutfağı*, 79-86.

¹⁶²⁷ Ünalın, “Kültürlerarası İlişki Bağlamında Türk ve Arap Mutfak Kültürü”, 64.

¹⁶²⁸ Kilci - Ashraf, *Arap Mutfağı*, 28.

¹⁶²⁹ Ünalın, “Kültürlerarası İlişki Bağlamında Türk ve Arap Mutfak Kültürü”, 63.

¹⁶³⁰ Kilci - Ashraf, *Arap Mutfağı*, 32-34.

yoğurt, tahin sarımsak ve limon suyunun eklenmesiyle yapılan bir çeşit mezedir.¹⁶³¹ **Mutebbel:** Ortadoğu'da özellikle Suriye'de meşhur bir meze türüdür. Kızartılmış ve robottan çekilmiş patlıcanların içerisine yoğurt, sarımsak ve tahin eklenerek yapılır. **Muhammera:** En çok Şam ve Halep'te yapılan Suriye'ye ait bir mezedir. Ufalanmış ekmeğin içerisine ceviz, yağ, pul biber, nar ekşisi, limon suyu, kimyon ve tuz ilave edilerek yapılmaktadır.¹⁶³² Günümüzde bu meze bazı bölgelerde acuka, çemen diye anılmaktadır. Malzeme aynı olup isim farklılığı bulunmaktadır. **Humus:** Haşlanmış nohutun içerisine tahin, sarımsak, limon suyu, nohut suyu, zeytinyağı ve kimyon eklenerek yapılmaktadır.¹⁶³³ Günümüzde aynı isimle anılan ve aynı malzemelerle yapılan bir meze türüdür.

3.3. Tatlılar

Tivîât: Suriye'nin geleneksel tatlısıdır. Daha çok Ramazan ve Kurban Bayramlarında yapılıp yenilmektedir. Hamurun içerisine hurmanın koyulması yapılan kurabiye tarzı bir tatlıdır. **Egras:** Suriye tatlılarından. Bu tatlı daha çok Humus'ta yapılmaktadır. Genellikle bayramlarda yapılan bir tatlıdır. **Mamûniye:** Bütün Arap ülkelerinde bilinen bu tatlı Halep'in geleneksel tatlılarından. Ekseriyetle cuma günleri yenilmektedir. İrmik ile yapılan bir tatlıdır. Peynirle servis edilmektedir. **Ma'mûl bi't-temr:** Arap bölgesinin birçok şehrinde yapılan bir tatlıdır. Suriye'de de yapılan bu tatlı meşhur milli bir tatlıdır. Hamurun içerisi hurma, ceviz ya da Halep fıstığı vb. kuruyemişlerle doldurulur. Bu tatlı da aynı tivîât gibi kurabiye tarzındadır. Genellikle evlerde bayramlarda yapılan en önemli bayram tatlılarından.¹⁶³⁴

3.4. İçecekler

Cellâb: Ortadoğu'da özellikle Suriye ve Lübnan'da yapılan bir içecektir. Çoğunlukla Ramazan ayı içerisinde içilmektedir. Üzüm pekmezi, su, şeker ve gül suyunun karışımıyla yapılan bir içecektir. **Kameru'd-din:** Suriye'nin meşhur içeceklerindendir. Bilhassa Ramazan ayında tercih edilmektedir. Kuru kayısı su ve şeker ile yapılmaktadır. **Demirhindi-Meyan-Harnup Şerbeti:** Ramazan ayında içilen Arap içeceklerindendir.¹⁶³⁵

Sonuç

Geçmişten günümüze kadar devam eden göç olgusu, kültürel anlamda toplumların birbiriyle etkileşim içerisine girmesinde önemli bir rol oynamıştır. Göç sonucu etkileşimin yaşandığı kavramlardan biri de hiç şüphesiz mutfak kültürü olmuştur. Çok zengin bir mutfak kültürüne sahip olan Türkler geçmişte birçok medeniyet ve kültür ile etkileşim kurarak kendine has bir mutfak kültürü meydana getirmiştir. Mutfak ve yemek kültürü konusunda Türklerin etkileşim kurduğu medeniyetlerden biri de Araplar olmuştur. Hem Türk mutfağının hem de Arap mutfağının birçok

¹⁶³¹Kilci - Ashraf, *Arap Mutfağı*, 36-38.

¹⁶³²Kilci - Ashraf, *Arap Mutfağı*, 42-44.

¹⁶³³Avşar - Seçim, "Suriye Göçmenlerinin Mutfak Kültürü Uyum Süreci", 217.

¹⁶³⁴Kilci - Ashraf, *Arap Mutfağı*, 100-106.

¹⁶³⁵Kilci - Ashraf, *Arap Mutfağı*, 114-124.

yemek ve yiyecek çeşidi ile birbirlerinin mutfağına kaynaklık yaptıkları görülmüştür. Buna göre gerek yemek isimleri, kullanılan malzemeler ve gerekse tatları itibariyle benzer yemeklerin yapıldığı anlaşılmıştır. Bilhassa Osmanlı mutfağındaki bazı yemeklerin isimlerinin Arapça olması ve Osmanlı mutfağındaki yemeklerde et ve kuru meyvenin birlikte tercih edilmesi ve Arap mutfağındaki birçok yemeğinde bu şekilde yapılması bunun en iyi göstergesi olmuştur.

Türk ve Arap mutfaklarının etkileşimleri geçmişe dayanmakla birlikte günümüzde hâlâ devam etmektedir. Özellikle 2011 yılında gerçekleşen Suriye göçü buna en güzel örnektir. Suriye Savaşı sonrasında Türkiye'ye göç eden Suriyeli göçmenler hem mutfak kültürlerini Türkiye'ye getirmiş hem de Türk mutfak kültüründen etkilenmiştir. Türkiye'ye geldikten sonra birçok bölgede yaşayan Suriyeli göçmenlerin bu bölgelerin mutfak kültürlerine uyum sağlamada zorluk yaşamadığı anlaşılmıştır. Geleneksel Suriye yemekleri ile Osmanlı ve Türk mutfağının benzer tatlara sahip olması Suriyeli göçmenlerin uyum sağlamasını kolaylaştırmıştır. Nasıl ki Arap ve Osmanlı mutfağındaki bazı yemeklerin tatları ve adları birbirine benziyorsa, bugünkü Türk mutfağı ile Suriye mutfağındaki bazı yemeklerin de adlarının, tatlarının da aynı olduğu görülmüştür. Buna göre günümüzde Türk mutfağında yapılan lahmacun, falafel, babagannuş, humus, makkulube vs. yemeklerin Suriye mutfağında da aynı isme ve tada sahip oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Ancak Suriye mutfağının Türk mutfağına göre baharatı fazla kullandığı anlaşılmıştır. Ayrıca Suriye yemeklerinin ve mezelerinin birçoğunda patlıcan, nohut, tahin ve sarımsağın kullanıldığı görülmüştür. Sonuç olarak Suriye Savaşı sonrası gerçekleşen göç, Türk ve Suriye mutfak kültürlerinin kaynaşmasında etken olmuş ve geçmişleri tarihe dayanan bu iki mutfak kültürü de kendi içerisinde birbirlerine katkı sağlayarak zengin bir mutfak kültürüne dönüşmüştür.

Kaynakça

- Akbaba, Melda - Özel, Gamze. "Kilis İli Yöresel Yemeklerinde Suriye Göçünün Gölgesi". *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 8/2 (2020), 971-982.
- Avşar, Ömer Yücel - Seçim, Yılmaz. "Suriye Göçmenlerinin Mutfak Kültürü Uyum Süreci; Konya Örneği". *Journal of Recreation and Tourism Research* 7/2 (Haziran 2020), 209-221.
- Çetin, Altan. "Memlûk Devletinde Yemek Kültürüne Genel Bir Bakış". *Milli Folklor* 72 (2006), 107-117.
- Çetin, Altan. "İbn Battuta'ya Göre XIV. Asır Türk ve İslam Dünyasında Yemek". *XVI. Türk Tarih Kongresi*. 3/1-26. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.
- Demirgöl, Furkan. "Çadırdan Saraya Türk Mutfağı". *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi* 3/1 (Temmuz 2018), 105-125.
- Ertaş, Yasemin - Gezmen Karadağ, Makbule. "Sağlıklı Beslenmede Türk Mutfak Kültürünün Yeri". *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* 2/1 (Ocak 2013), 117-136.
- Esen, Adem. "Türkiye'de Geçici Koruma Altındaki Suriyeliler: Tespitler ve Öneriler". *Türkiye'de Geçici Koruma Altındaki Suriyeliler: Tespitler ve Öneriler*. ed. Adem Esen - Mehmet Duman. İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Akademisi Vakfı, 2019.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*. çev. Elif Kılıç. İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Güler, Sibel. "Türk Mutfak Kültürü ve Yeme İçme Alışkanlıkları". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/26 (Nisan 2010), 24-30.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003.
- Kamil, Mehmed. *Melceü't-Tabbâhîn Aşçıların Sığınağı*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.

Karaca, Oya Berkay - Karacaoğlu, Sıla. “Kültür, Din ve Yemek Etkileşimi Çerçevesinde Arap Mutfağının Kavramsal Olarak İncelenmesi: Adana İli Örneği”. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/2 (Aralık 2016), 561-584.

Karaca, Oya Berkay - Yıldırım, Oya. “Arap Mutfak Kültürünün Adana Gastronomi Turizminin Gelişmesindeki Yeri: Yerel Halkın Görüşleri”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24/1 (Mart 2020), 41-55.

Kilci, Kübra - al-Ashraf, Najwa. *Arap Mutfağı*. İstanbul: Muarrib Yayınları, 2015.

Kılıç, Esra. “Yabancı Seyyahların Türk Sofra Kültürüne Ait İzlenimleri Üzerine (16. ve 17. Yüzyıl)”. *Osmanlı Miras Araştırmaları Dergisi* 4/8 (Mart 2017), 97-117.

Kızıldemir, Özgür vd. “Türk Mutfak Kültürünün Tarihsel Gelişiminde Yaşanan Değişimler”. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14/3 (2014), 191-210.

Közleme, Olgun. *Türk Mutfak Kültürü ve Din*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.

Özbay, Gülçin. “Ortadoğu Mutfağı”. *Uluslararası Gastronomi (Temel Özellikler-Örnek Menüler ve Reçeteler)*, ed. Mehmet Sarıışık. Ankara: Detay Yayıncılık, 2021.

Samancı, Özge. “İmparatorluğun Son Döneminde İstanbul ve Osmanlı Saray Mutfak Kültürü”. *Türk Mutfağı*. ed. Arif Bilgin - Özge Samancı. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2008.

Seçim, Yılmaz. “Selçuklu ve Osmanlı Mutfağının Gastronomi Açısından Değerlendirilmesi”. *Journal of Tourism Theory and Research* 4/2 (Ağustos 2018), 122-132.

Solmaz, Yasemin - Altınır, Dilek Dülger. “Türk Mutfak Kültürü ve Beslenme Alışkanlıkları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi* 1/3 (Aralık 2018), 108-124.

Sürücüoğlu, Metin Saip - Özçelik, Ayşe Özfer. “Türk Mutfak ve Beslenme Kültürünün Tarihsel Gelişimi”. 38. *İcanas Kongresi*. 1289-1310. Ankara: 10-15 Eylül.

Şimşek, Neslihan vd. “Osmanlı İmparatorluğu’ndan İtibaren Anadolu ve Arap Yarımadasının Mutfak Etkileşimleri”. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi* 17/3 (2020), 496-508.

Ünalın, İbrahim. “Kültürlerarası İlişki Bağlamında Türk ve Arap Mutfak Kültürü”. *Kültürlerarası İletişim Öğrenci Sempozyumu*. ed. Seda Özsoy. 58-69. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2016.

Yerasimos, Stefanos. *Sultan Sofraları 15. ve 16. Yüzyılda Saray Mutfağı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Yerasimos, Marianna. *500 Yıllık Osmanlı Mutfağı*. İstanbul: Boyut Yayıncılık, 2019.

Yılmaz, E. Sare Aydın. “Suriyeli Mülteci Kadınlar: Göç Travması ve Entegrasyon”. *Türkiye’de Geçici Koruma Altındaki Suriyeliler: Tespitler ve Öneriler*. ed. Adem Esen - Mehmet Duman. İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Akademisi Vakfı, 2019.

Yusuf Has Hacip. *Kutadgu Bilig*. hzl. Yaşar Çağbayır. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Suriye’de Hellenistik-Roma ve İslamiyet Dönemlerine Ait Kültürel Eserler

Nevzat Artuç*

Abdurrahman Uzunaslant**

Özet

Kuzeyde Anadolu, batıda Akdeniz, doğuda Bağdat, güneyde Ürdün ve Arap Yarımadası’yla çevrili bulunan Suriye, jeo-stratejik, askeri ve sosyo-kültürel açıdan son derece önemli bir coğrafyadır. Hellen-Roma Dönemi ve öncesinde de önemli konumunu sürdürmüş olan Suriye, sınırları bazı değişiklikler göstermesine rağmen MÖ. 63’te kurulan Roma’nın Suriye Eyaleti’nin de esasını oluşturmuştur. Diğer yandan Çin ve Hindistan’dan gelen İpek ve Baharat yollarının kesişim noktasında yer alan Suriye, ticari bakımdan da önemli bir konuma yükselmiştir. Suriye, stratejik ve ticari önemi yanında, coğrafi konumu açısından da farklı imparatorlukların ilgi odağı olmuştur. Erken tarihi dönemlerden itibaren Asur, Pers, Hellen-Roma, Sasani, Emevi, Selçuklu, Zengi, Eyyubi, Memlûklular ve Osmanlılar bölgede egemenlik kurmuşlardır. Bölgeye gelen ve hüküm süren her devlet Suriye’de az ya da çok önemli kültür mirası bırakmıştır. Suriye Eyaleti’ni korumakla görevli askeri lejyonlar için Romalılar çok sayıda askeri garnizonlar inşa etmişlerdir. Söz konusu askeri altyapıların, yalnızca Suriye’deki Roma varlığının devamına değil, aynı zamanda Anadolu, Mısır, Akdeniz havzalarının güvenliğine de hizmet ettiği açıktır. Başında genellikle üst düzey bir askeri kariyeri geride bırakmış generalin yer aldığı Suriye Eyaleti, Roma’nın doğudaki en önemli eyaletlerinden biriydi. Bu bakımdan Roma’nın Suriye’de bıraktığı en önemli yapılar arasında köprü, yol ve askeri garnizon kalıntıları ilk sırada gelmektedir. Geçen asırlara meydan okuyan kent, kale, garnizon, yol, köprü, tapınak vb. gibi yapıların önemli kısmı, sonraki imparatorluklar devrinde de benzer işlevlerinden dolayı tamirat görmüş ve günümüze ulaşabilmişlerdir. İslamiyet döneminde ise Suriye, Emevilerin merkezi başkenti konumuna yükselmiştir. Emevilerin başkent olarak Şam’ı seçmiş olması, Suriye’nin devlet için ne kadar önemli olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Suriye uzun bir Haçlı seferlerinin ana güzergâhlarından biri olmuştur. Söz konusu seferlerde önemli ölçüde zarar görmüş olsa da ele geçirilememiş, uzun süre Müslümanlar tarafından idare edilmiştir. Özellikle Selçuklu, Eyyubi ve Memlûküler zamanında yoğun bir imar gördüğü anlaşılan Suriye, en zirve çağını Osmanlılar devrinde yaşamıştır. Bölgenin Osmanlı kontrolüne geçtiği 16. yüzyılın il çeyreğinden, elimizden çıktığı 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan dönemde Suriye her açıdan önemli eserlerle imar edildiği bir merkez olmuştur. Yapılan imar faaliyetlerin başında camiler, çarşı ve bedestenler, köprüler, yollar, hanlar, hamamlar, tekke ve zaviyeler, garnizonlar, aşevleri, farklı dinlere ve

---

* Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, nartuc27@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5405-4862>.

** Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, abdurrahmanuzunaslant@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8964-3317>.

cemaatlere ait mektep ve medreseler ilk sırada gelmektedir. Çalışmamızda mevcut literatürden ve orijinal antik kaynaklardan istifade ile Suriye'nin geçmişten günümüze kültürel zenginliklerini ortaya koymaya çalışacağız. Böylece günümüzde bölge üzerinde süren hakimiyet mücadeleleri daha iyi anlaşılacağı gibi, Suriye'nin geçmişten geleceğe önemini kaybetmeyen bir coğrafya olduğu gözler önüne serilecektir.

Suriye'yi esas itibarıyla Kuzey Suriye, Orta Suriye ve Güney Suriye olarak üç ana grupta tasnif edebiliriz. Ülkede antik dönem boyunca politik birlik sağlanamamış olmakla birlikte, genellikle emperyalist güce tabi olan küçük devletler hâkim olmuştur. Başka bir ifadeyle güneyde Mısır, kuzeyde Anadolu ve Mezopotamya arasında tampon görevi gören bölge toprakları, Antik dönem boyunca önemli güçlerin hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur

Palmyra kenti bu dönemde doğu ve Basra Körfezi arasında yapılan transit ticaretin kavşak noktası olmuştur. Zenginleşen kentteki maddi kültür kalıntıları, bugün dahi gözle görülebilecek zenginliktedir. Mezopotamya'dan Suriye'ye giden kervan ticareti sayesinde zenginleşen Palmyra, Akdeniz ve Doğu arasında, Roma pazarlarına parfüm, baharat ve kaliteli kumaş gibi ekonomik değeri yüksek malların taşındığı, hayati öneme sahip bir kentti. Buna karşın Suriye'de gelişmiş ülkelerin vesayetiyle sürdürülen hibrit savaşlar bu kentlerde yoğun ve geri dönülemez bir tahribata yol açmıştır.

Palmyra dışında kervan ticaretiyle zenginleşen kentler diğer kentler, “Gerasa”, “Seleukeia”, “Antiocheia”, “Apameia”, “Laodikeia” “Damascus”, “Bostra” ve “Petra” idi. Toros Dağları'nın güneydoğu havzasında yer alan Zeugma, Fırat Nehri'nin batıya en uzak kıvrımını tamamladığı, güneyden Suriye çölüne doğru akmaya başladığı yerde konumlanmıştır. Anadolu yakasında Toros Dağları'nın, Mezopotamya'dan ise Fırat'ın karşısında bulunan Zeugma, kültürel anlamda daima büyük güçlerin arasında kalmış ancak hiçbir zaman tamamen bu güçlerden birisinin kültürel tahakkümü altına girmemiştir.

Emeviler, Abbasiler, Zengiler ve Eyyubiler devrinde Halep, Hama ve Şam'da hastane, cami gibi sosyal kuruluşlar inşa edildiği bilinmektedir. Memlûklular devrinde özellikle Timur istilasına karşı kalenin savunmasını tamamlamak amacıyla etrafındaki hendek yüzeyinde birbirinden farklı kuleler inşa ettirmişlerdir. Bu dönemde ticari faaliyetlerin düzenlenmesi amacıyla bölgede çok sayıda han inşa ettirilmiştir. Bunun dışında çok sayıda türbe ve cami inşa ettirilmiştir. Suriye'deki yoğun imar faaliyetleri Osmanlı Devleti döneminde de devam etmiştir. Osmanlılar başta Şam ve Halep olmak üzere Suriye'nin genelinde çok sayıda cami, kervansaray, türbe, yol ve hastane inşa ettirmişlerdir. II. Abdülhamid döneminde inşa edilen Hicaz Demir Yolu adeta bölgenin çehresini değiştirmiştir. Suriye'de tarih boyunca birbirinden farklı büyük medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Bu durum bölgedeki kültürel etkileşimi artırdığı gibi son derece zengin bir mimari tarzını da beraberinde getirmiştir. Palmyra ve Gerasa gibi antik şehirlerin inşası, Damascus ve Halep başta olmak üzere, çok

sayıda cami, han, kervansaray, çeşme ve türbelerin yaptırılmış olması ifade ettiğimiz mimari zenginliğin en önemli göstergeleridir.

Anahtar kelimeler: Suriye, Hellenistik-Roma, Emeviler, Memlûklular, Osmanlılar.

Abstract

Cultural Works of Hellenistic-Roman and Islamic Period in Syria

Surrounded by Anatolia in the north, the Mediterranean in the west, Baghdad in the east, Jordan and the Arabian Peninsula in the south, Syria is an extremely important geography in terms of geo-strategic, military, and socio-cultural aspects. Having maintained its important position in the Hellenic-Roman Period and before, Syria, although its borders show some changes, BC. It also formed the basis of the Roman province of Syria, which was founded in 63. On the other hand, Syria, located at the intersection of Silk and Spice roads from China and India, has also risen to an important commercial position. Syria has been the focus of attention of different empires in terms of its geographical location as well as its strategic and commercial importance. Assyrian, Persian, Hellen-Roman, Sassanid, Umayyad, Seljuk, Zengi, Ayyubid, Mamluks and Ottomans have dominated the region since the early historical returnees. Every state that came to the region and ruled has left a more or less important cultural heritage in Syria. The Romans built numerous military garrisons for the military legions tasked with protecting the Syrian Province. These military infrastructures serve not only for the continuation of the Roman presence in Syria, but also for the security of Anatolia, Egypt, and the Mediterranean basins. The Province of Syria, headed by a general who usually left behind a high-ranking military career, was one of Rome's most important provinces in the east. In this respect, among the most important structures left by Rome in Syria, the remains of bridges, roads and military garrison come first. The city, castle, garrison, road, bridge, temple, etc. that defy the past centuries. A significant part of the structures such as these were repaired due to their similar functions in the period of the following empires and have survived to the present day. During the Islamic period, Syria became the central capital of the Umayyads. The fact that the Umayyads chose Damascus as their capital indicates how important Syria is to the state. In addition, Syria has long been one of the main routes of the Crusades. Although it was damaged significantly during the said campaigns, it could not be captured and was ruled by Muslims for a long time. Syria, which is understood to have seen an intense development especially during the Seljuk, Ayyubid and Mamluk period, lived its peak during the Ottoman period. In the period from the provincial quarter of the 16th century, when the region was under Ottoman control, to the first quarter of the 20th century, when it left us, Syria has been a center where it was built with important works in every respect. Mosques, bazaars and covered bazaars, bridges, roads, inns, baths, dervish lodges, garrisons, soup kitchens, schools and madrasas belonging to different religions and communities come first. In our study, we will try to reveal the cultural

richness of Syria from the past to the present by making use of the existing literature and original ancient sources. Thus, as the struggles for dominance over the region will be better understood today, it will be revealed that Syria is a geography that does not lose its importance from the past to the future.

We can basically classify Syria in three main groups as Northern Syria, Central Syria and Southern Syria. Although political unity could not be achieved in the country during the ancient period, small states, which were generally subject to imperialist power, dominated. In other words, the lands of the region, which served as a buffer between Egypt in the south, Anatolia and Mesopotamia in the north, witnessed the struggle for dominance of important powers throughout the ancient period.

The city of Palmyra was the crossroads of the transit trade between the east and the Persian Gulf in this period. The remnants of material culture in the enriched city are rich enough to be seen even today. Palmyra, which became rich thanks to the caravan trade from Mesopotamia to Syria, was a vital city between the Mediterranean and the East, where goods of high economic value such as perfume, spices and quality fabrics were transported to Roman markets. On the other hand, the hybrid wars waged by the tutelage of developed countries in Syria have caused intense and irreversible destruction in these cities.

Apart from Palmyra, the cities enriched by caravan trade were the other cities, "Gerasa", "Seleukeia", "Antiocheia", "Apameia", "Laodikeia", "Damascus", "Bostra" and "Petra". Located in the southeast basin of the Taurus Mountains, Zeugma is located where the Euphrates River completes its furthest bend to the west and begins to flow from the south towards the Syrian desert. Located across the Taurus Mountains on the Anatolian side and across the Euphrates from Mesopotamia, Zeugma has always been among the great powers in terms of culture but has never been completely dominated by one of these powers.

It is known that social institutions such as hospitals and mosques were built in Aleppo, Hama and Damascus during the Umayyads, Abbasids, Zengids and Ayyubids. During the Mamluk period, they had different towers built on the ditch surface around it in order to complete the defense of the castle, especially against the Timurid invasion. During this period, many inns were built in the region in order to organize commercial activities. Apart from this, many tombs and mosques were built. Intensive construction activities in Syria continued during the Ottoman Empire period. The Ottomans had many mosques, caravanserais, tombs, roads and hospitals built throughout Syria, especially in Damascus and Aleppo. The Hejaz Railway, built during the reign of Abdülhamid II, almost changed the face of the region. Throughout history, Syria has hosted many different civilizations. This situation not only increased the cultural interaction in the region, but also brought an extremely rich architectural style. The construction of ancient cities such as Palmyra and Gerasa, and the fact that many mosques, inns, caravanserais, fountains, and tombs were built, especially in

Damascus and Aleppo, are the most important indicators of the architectural richness we have mentioned.

Key Words: Syria, Hellenistic-Roman, Umayyads, Mamluk, Ottoman.

Suriye’de Hellenistik-Roma Ve İslamiyet Dönemlerine Ait Kültürel Eserler

Giriş

Kuzeyde Anadolu, batıda Akdeniz, doğuda Bağdat, güneyde Ürdün ve Arap Yarımadası’yla çevrili bulunan Suriye, jeo-stratejik, askeri ve sosyo-kültürel açıdan son derece önemli bir coğrafyadır. Hellen-Roma Dönemi ve öncesinde de önemli konumunu sürdürmüş olan Suriye bölgesinin sınırları, bazı değişiklikler göstermesine rağmen MÖ. 63’te kurulan Roma’nın Suriye Eyaleti’nin de esasını oluşturmuştur. Diğer yandan Çin ve Hindistan’dan gelen İpek ve Baharat yollarının kesişim noktasında yer alan Suriye, ticari bakımdan da önemli bir konuma yükselmiştir. Suriye, stratejik ve ticari önemi yanında, coğrafi konumu açısından da farklı imparatorlukların ilgi odağı olmuştur. Erken tarihi dönemlerden itibaren Asur, Pers, Hellen-Roma, Sasani, Emevi, Selçuklu, Zengi, Eyyubi, Memlûklular ve Osmanlılar bölgede egemenlik kurmuşlardır. Bölgeye gelen ve hüküm süren her devlet Suriye’de az ya da çok önemli kültürel miras bırakmıştır. Suriye Eyaleti’ni korumakla görevli lejyonlar için Romalılar çok sayıda askeri garnizonlar inşa etmişlerdir. Söz konusu askeri altyapıların, yalnızca Suriye’deki Roma varlığının devamına değil, aynı zamanda Anadolu, Mısır, Akdeniz havzalarının güvenliğine de hizmet ettiği açıktır. Başında genellikle üst düzey bir askeri kariyeri geride bırakmış generalin yer aldığı Suriye Eyaleti, Roma’nın doğudaki en önemli eyaletlerinden biriydi. Bu bakımdan Roma’nın Suriye’de bıraktığı en önemli yapılar arasında köprü, yol ve askeri garnizon kalıntıları ilk sırada gelmektedir. Geçen asırlara meydan okuyan kent, kale, garnizon, yol, köprü, tapınak vb. gibi yapıların önemli kısmı, sonraki imparatorluklar devrinde de benzer işlevlerinden dolayı tamirat görmüş ve günümüze ulaşabilmişlerdir. İslamiyet döneminde ise Suriye, Emevilerin merkezi başkenti konumuna yükselmiştir. Emevilerin başkent olarak Damascus’u (Şam) seçmiş olması, Suriye’nin devlet için ne kadar önemli olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Suriye, uzun bir süre Haçlı seferlerinin ana güzergâhlarından biri olmuştur. Bölge, söz konusu seferlerde önemli ölçüde zarar görmüş olsa da ele geçirilememiş ve uzun süre Müslümanlar tarafından idare edilmiştir. Özellikle Selçuklu, Eyyubi ve Memlûklular zamanında yoğun bir imar gördüğü anlaşılan Suriye, en zirve çağını Osmanlılar devrinde yaşamıştır. Bölgenin Osmanlı kontrolüne geçtiği 16. yüzyılın ilk çeyreğinden, elimizden çıktığı 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Suriye, her açıdan önemli eserlerle imar edilen bir merkez olmuştur. Yapılan imar faaliyetlerin başında camiler, çarşı ve bedestenler, köprüler, yollar, hanlar, hamamlar, tekke ve zaviyeler, garnizonlar, aşevleri, farklı dinlere ve cemaatlere ait mektep ve medreseler ilk sırada gelmektedir.

I. Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Suriye

Antik Suriye coğrafyası kavramından kastedilen ifadenin çoğunlukla modern Suriye tanımıyla uyduğu gözlenmektedir.¹⁶³⁶ Buna göre Anadolu içlerindeki Toros dağlarından Mısır sınırlarına, batıda Akdeniz, doğuda Arap Çölü sınırlarına uzanan bölge, oldukça verimli bir kara parçasından müteşekkildir. Ülke doğuda *Euphrates* Nehri (Fırat Nehri), güneyde Mısır, Filistin, batıda Akdeniz ve güneyde Mısır Denizi ile çevrelenmiştir.¹⁶³⁷ Buna karşın ülke sınırları tarihsel süreç içerisinde önemli ölçüde değişiklikler göstermiştir. Suriye’yi esas itibarıyla Kuzey Suriye, Koele Suriye (Orta Suriye)¹⁶³⁸ ve Güney Suriye olarak üç ana grupta tasnif edebiliriz. Ülkede antik dönem boyunca politik birlik sağlanamamış olmakla birlikte, genellikle emperyalist güce tabi olan küçük devletler hâkim olmuştur. Başka bir ifadeyle güneyde Mısır, kuzeyde Anadolu ve Mezopotamya arasında tampon görevi gören bölge toprakları, Antik dönem boyunca önemli güçlerin hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur.¹⁶³⁹

Toros dağlarını geçip Doğu Akdeniz sahilini takip eden İskender, Akdeniz kıyısı boyunca uzanan Fenike kentlerini bir bir ele geçirmiş ve ardından Mısır’ı fethetmiştir. Çok kısa süre Mısır’da kalan ve önemli bazı düzenlemeler yapan Büyük İskender, zaman kaybetmeden Suriye Çölü üzerinden Mezopotamya’ya geçmiş, Gaugamela’daki belirleyici savaşla Pers hegemonyasına son vermiştir. Afganistan ve Hindistan’a kadar olan büyük bir coğrafyayı hâkimiyeti altına alan Kral, M.Ö. 323 yılında Babil’de aniden hayatını kaybetmiştir. Arkasında meşru bir varis bırakamadan ölen İskender’in oğlu henüz çok küçük olduğundan, devasa imparatorluğu komutanları arasında paylaşılmıştır.¹⁶⁴⁰ Ancak İskender’in generalleri arasındaki mücadelelerin odak noktalarından ilkinin Suriye, diğerini ise Mısır oluşturmuştur. Sürekli ve yoğun mücadeleler döneminin ardından Suriye’de, 250 yılı süren Seleukoslar hâkimiyeti başlamıştır. Fırat kıyısında kurulan Apamea ve Seleukeia/Zeugma gibi kentler, bölgenin ekonomik ve askeri açıdan ne denli önemli olduğuna işaret etmektedir. Söz konusu kentler, Suriye ve Mezopotamya bölgeleri arasındaki ticari faaliyetlerin kontrol altına alınması için gerekli jeo-stratejik konuma sahipti. Antikçağ’da doğu-batı arasındaki önemli bir transit geçiş noktası üzerinde yer alan Suriye, Mezopotamya ve İran bölgelerini Anadolu ve Akdeniz medeniyetlerine bağlayan kilit bir konumdaydı. Seleukoslar tarafından kurulan ve sonrasında Hellen-Roma tarzında yenilenen kentlerin birçoğu, “Seleukeia”, “Antiocheia”, “Apameia”, “Laodikeia” gibi Seleukos krallarının kendi adlarını ya da eşlerinin adlarını taşımaktaydı. Bununla birlikte *Beroia*, *Chalcis*, *Larissa*, *Dura-Europos*, *Doliche* veya *Kyrrhos* gibi Tesalya ve Makedonya şehirlerine atıfta bulunan isimler de mevcuttu.¹⁶⁴¹

¹⁶³⁶ Strab. 16. 2. 1; G. M. Cohen, *The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Basin, and North Africa*, University of California Press, 2006, s. 21-22.

¹⁶³⁷ Antik Suriye coğrafyasına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Strab. 16. 2. 1-46.

¹⁶³⁸ Strab. 16. 2. 21; Polyb. 1. 3. 1; 2. 71. 9.

¹⁶³⁹ A. H. M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971, s. 226-227.

¹⁶⁴⁰ Arr. an. 2.7.12, 2, 14; Iust. Epit. 11. 9; F. W. Walbank, *The Hellenistic World*, Harvard University Press 1981; M. Errington, *Hellenistik Dünya Tarihi (M.Ö. 323-30)*, çev. G. Günata, İstanbul 2017, s. 31.

¹⁶⁴¹ G. M. Cohen, *The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India*, Berkeley/Los Angeles 2013.

M.Ö. 281/280 yılında Seleukos İmparatorluğu'nun kurucusu Seleukos I. Nikator'un uğradığı suikast sonucu ölümü, M.Ö. 274 yılından itibaren uzun süre devam edecek Seleukos-Ptolemaios mücadelesinin başlamasına yol açmıştır¹⁶⁴². Bunun sonuncusu, M.Ö. 200 yılında Kral III. Antiokhos Dönemi'nde yapılan Panion Savaşı, Seleukos Krallığı'nın galibiyetiyle neticelenmiş, M.Ö. 198 yılında bölge yeniden Seleukos hâkimiyeti altına girmiştir.¹⁶⁴³ III. Antiokhos Dönemi'nde (M.Ö. 222-187) eski görkemine yeniden kavuşan krallık¹⁶⁴⁴, IV. Antiokhos Epiphanes'in (M.Ö. 175-163) ölümünden sonra, başa geçen zayıf kralların istikrarsız yönetimleri sonucunda gücünü giderek kaybetmiştir. Taht mücadeleleri ve ardından yaşanan iç savaşlar nedeniyle krallık hızlı bir parçalanma sürecine girmiştir. Buna göre ülkenin kuzeyinde bulunan Antiocheia ve Damascus bölgeleri Seleukos Krallığı'nın kontrolü altında kalırken, Güney Suriye üç kabile (Ituraeanlar, Yahudiler, Nebatiler) arasında pay edilmiştir.¹⁶⁴⁵ M.Ö. 83 yılında Armenia Kralı II. Tigranes tarafından ele geçirilen bölge¹⁶⁴⁶, yukarıda değindiğimiz üzere M.Ö. 64/63 Gn. Pompeius Magnus tarafından bir Roma eyaletine (*Provincia Syria/Suriye Eyaleti*) dönüştürülmüştür.¹⁶⁴⁷

Antiocheia (modern Antakya) kenti, Hellenistik Dönem'de olduğu gibi, *Provincia Syria*'nın merkeziydi. Eyaletin sınırları, güneyde *Iudaea*'da bulunan Kermil Dağı, kuzeyde Amanos Dağları'na kadar uzanmaktaydı. İç savaşlar döneminde Marcus Antonius'a bırakılan Suriye'ye (M.Ö. 40), M.Ö. 31'deki Aktium Muharebesi'nden sonra Augustus'un "emekli askerleri" (veterani) yerleştirilmiştir. Augustus'un uyguladığı stratejik politikalar ve imparatorluk kültürünün etkisiyle bölgede kültürel anlamda ciddi bir romanizasyon süreci başlamıştır.¹⁶⁴⁸

Bölge ekonomisinin temelini tarım oluşturmakta olup, zeytin ve zeytinyağı endüstrisi ekonominin lokomotifini konumundadır. Özellikle Apamea ve Antiocheia arasındaki verimli arazi bu açıdan son derece uygundur. Ülkenin güneyi (Havran) ise tahıl bakımından verimlidir. Bölgeye özgü Havran tohum cinsi, Suriye dışında Anadolu'da da çok aranan bir türdür. Oldukça eski bir Fenike kolonisi olan Sidon, ticaret yanında "mor boya" (pupur), keten-yün dokuma cam ve metal işçiliğiyle ünlüydü. Hadrianus Dönemi'nde bölgede ticari faaliyetler yoğunlaşmış, Palmyra kenti bu dönemde doğu ve Basra Körfezi arasında yapılan transit ticaretin kavşak noktası olmuştur. Zenginleşen kentteki maddi kültür kalıntıları, bugün dahi gözle görülebilecek zenginliktedir. Buna karşın Suriye'de gelişmiş ülkelerin vesayetiyle sürdürülen hibrit savaşlar bu kentlerde yoğun ve geri dönülemez bir tahribata yol açmıştır.

¹⁶⁴² App. Syr. 62; Polyb. 2. 41.

¹⁶⁴³ Diod. 21. 4b-5; J. D. Grainger, *The Syrian Wars*, Leiden, (Mnemosyne Suppl. vol. 320), Leiden: Brill 2010; J. D. Grainger, *Great Power Diplomacy in the Hellenistic World*, London/New York 2017, s. 75-82.

¹⁶⁴⁴ App. Syr. 68; Iust. Ep. 27. 3.

¹⁶⁴⁵ M. Errington, *a.g.e.*, s. 265-274.

¹⁶⁴⁶ Strab. 12. 14.15; Eutr. 6. 8. 4; App. Syr. 48, 69; D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, vol. I, Princeton 1950, s. 338-339.

¹⁶⁴⁷ Plut. *Pomp.* 39. 2; Strab. 16. 2. 3.

¹⁶⁴⁸ E. M. Ruprechtsberger, "Syrien (V)", *DNP* 1 2001, s. 1174-1179.

Palmyra dışında kervan ticaretiyle zenginleşen kentler diğer kentler, Damascus, Bostra ve Petra'dır. M.S. 1. yüzyılın sonunda yapılan Parth savaşları ve bölgedeki askeri isyanlar bölge ekonomisi üzerinde negatif bir etki yaratmamıştır.¹⁶⁴⁹ Doğu sınırında olağanüstü idari ve askeri düzenlemelerin yapıldığı Vespasianus Dönemi'nde Kommagene bölgesi Suriye Eyaleti sınırları içerisine dâhil edilmiş ve bölge, *Provincia Galatia et Cappadocia* ile birlikte Roma İmparatorluğu'nun doğusunda bulunan iki önemli askeri eyaletten biri haline gelmiştir. Parth tehditlerini bertaraf etmek kaygısıyla Roma, bölgede Suriye Eyaleti'ni korumakla görevli üç lejyon konuşlandırmıştır. İmparatorluk genelindeki lejyon yerleştirmeleri göz önüne alındığında, bunun son derece önemli bir askeri yığılmak olduğu anlaşılmaktadır. Bölgede konuşlu birlikler, M.S. 69/70 yılında Mucianus tarafından gönderilen *III Gallica*, Corbulo'nun Armenia seferi esnasında Zeugma'ya yerleştirdiği *III Scythica*, ve Hadrianus tarafından Samosata'ya konuşlandırılan *XVI Flavia* lejyonudur.¹⁶⁵⁰

M.S. 3. yüzyılda doğudaki askeri operasyonların getirdiği ekonomik maliyet ve toplumsal huzursuzluklar, Roma dış politikasını son derece kırılğan bir duruma getirmiştir. İmparatorluğun tüm sınırlarına sirayet eden olumsuz hava karşısında *provincia Syria* (Suriye Eyaleti), *Syria Phoenice* ve *Coele Syria* olmak üzere Septimius Severus tarafından ayrılmıştır.¹⁶⁵¹ M.S. 2. yüzyıldan itibaren Roma senatosunda, aralarında Claudius Pompeianus ve Avidius Cassius'un da bulunduğu bazı önemli Suriye kökenli generallerin devlet içerisinde etkili oldukları görülmektedir. Bu durumun temel nedeni, Suriye lejyonlarının ordudaki esas gücü ellerinde bulundurmalarıdır. Bu yüzden onların desteklediği komutanlar, devlet içerisinde önemli mevkilere erişebilmiş veya imparator olabilmişlerdir. Severus hanedanlığı yanında imparator Philippus Arabs (M.S. 244-249) bu duruma önemli bir örnektir.

Roma'da M.S. 235-284 yılları arasında yaşanan askeri anarşi ve siyasi krizler, Suriye'yi derinden etkilemiş ve bölgede bir otorite boşluğu yaratmıştır. M.S. 240 yılında Sasaniler'in saldırılarını artırmaları, M.S. 256/257 yılında Sasani İmparatoru I. Şapur tarafından, önce başkent Antiocheia, ardından Dura-Europos'un ele geçirilmesine yol açmıştır. Suriye'nin içerisinde bulunduğu bu kırılğan durum, Roma kolonisi Palmyra'nın ekonomik ve askeri anlamda hızla yükselmesine zemin hazırlamıştır. Böylece M.S. 3. yüzyılın ikinci yarısında Kraliçe Zenobia lehine Suriye'nin tamamı, Anadolu ve Mısır'ın ise önemli bir bölümü Roma kontrolünden çıkmıştır.¹⁶⁵²

---

¹⁶⁴⁹ G. W. Bowersock, "Social and Economic History of Syria Under the Roman Empire", J.-M. Dentzer-W. Orthmann (eds.), *Archéologie et histoire de la Syrie. II. La Syrie de l'époque achéménide à l'avènement de l'Islam*, 1989, Saarbrücken: Sdv 1989, s. 68-69; Ruprechtsberger *a.g.m.*, 1179; K. Butcher, *Roman Syria and the Near East*, London: British Museum Press 2003, s. 166-174.

¹⁶⁵⁰ Tac. *hist.* 4. 39; Tac. *Ann.* 15. 26; Ptol. *geogr.* 5. 14. 8; J. Wagner, "Legio III Scythica in Zeugma am Euphrat", D. Haupt-H. G. Horn (Hrsg.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania inferior*, Köln-Bonn 1977, s. 517-539.

¹⁶⁵¹ F. Millar, *The Roman Near East, 31 BC – AD 337*, Cambridge 1993, s. 221-222; Butcher *a.g.e.*, s. 84-85.

¹⁶⁵² B. Isaac, *The Limits of Empire: Roman Army in the East*, Oxford 1990, s. 223-224; Ruprechtsberger *a.g.m.*, s. 1179.

Arap ölü'nin kuzey ucunda, büyük bir ticaret kenti olan ve Mezopotamya'dan Suriye'ye giden kervan ticareti sayesinde zenginleşen Palmyra, Akdeniz ve Doğu arasında, Roma pazarlarına parfüm, baharat ve kaliteli kumaş gibi ekonomik değeri yüksek malların taşındığı, hayati öneme sahip bir kentti. Palmyra'nın güçlü ve yetenekli Kralı Odenathus'un ölümü üzerine yerine geçen, olağanüstü bir güzellik, zekâ ve dürüstlüğe sahip eşi Zenobia, doğuda Roma siyasi ve askeri gücünün çökmesi sonucunda ortaya çıkan boşluğu doldurmak üzere harekete geçmiştir¹⁶⁵³. Roma'nın doğudaki topraklarına saldırdıktan sonra oğlu Vaballathus'u *Augustus*, kendisini de *Augusta* ilan eden Kraliçe, Palmyra'nın Roma'ya resmi bağılılığını kesin bir şekilde sonlandırmış ve bağımsız bir devlet kurmuştur.¹⁶⁵⁴

Palmyra'nın bağımsız bir devlet olarak güçlenmesi, aynı zamanda Roma İmparatorluğu'nun ayakta durmasını sağlayan ve merkezi hazineye akan doğunun vergi gelirlerinin kesilmesi anlamına gelmekteydi. Bu duruma son verme niyetinde olan imparator Aurelianus, Balkan ordusunun ana gövdesini doğuya kaydırmış ve M.S. 271-272 yılları arasında iki aşamalı bir askeri sefer neticesinde Zenobia'nın krallığına son vermiştir. Teslim olan kraliçe, Aurelianus'un zafer alayında (=triumph) sergilenmek üzere Roma'ya götürülmüştür.¹⁶⁵⁵

Diocletianus'un kapsamlı ve merkezîyetçi askeri ve idari reformlarının ardından, Suriye toprakları ve Lübnan'ın bir kısmını kapsayan *Coele Syria* Eyaleti, Doğu Piskoposluğu'nun bir parçası olmuştur. M.S. 340'lı yıllarda, eski Kommagene Krallığı ve *Coele Syria*'nın Euphrates'in batı kıyısı boyunca uzanan topraklar üzerinde, başkenti Hierapolis olan *Augusta Euphratensis* eyaleti kurulmuştur. M.S. 415 yılından sonra ise *Coele Syria*, başkenti *Antiocheia* olan, *Syria prima* ve başkenti Apamea olan *Syria secunda* olmak üzere ikiye bölünmüştür.¹⁶⁵⁶

M.S. 4. yüzyılda, I. Konstantinus ve Iulianus'un Sasanilere karşı gerçekleştirdikleri askeri seferlerde Suriye, ana operasyon üssü haline gelmiş ve zaman zaman Sasani istilasına maruz kalmıştır. M.S. 609-628 yılları arasında Sasaniler tarafından işgal edilen bölge, daha sonra imparator Herakleios tarafından yeniden fethedilse de Yarmuk Savaşı ve Antiocheia'nın düşmesinden sonra Müslümanların eline geçmiştir.¹⁶⁵⁷

---

¹⁶⁵³ T. Kaizer, "From Zenobia to Alexander the Sleepless. Paganism, Judaism and Christianity at Late Roman Palmyra", Beatrix Bastl-Verana Gassner-Ulrike Muss (Hrsg.), *Zeitreisen Syrien-Palmyra-Rom: Festschrift für Andreas Schmidt-Colinet zum 65. Geburtstag*, Wien 2010, s. 113-123.

¹⁶⁵⁴ Zos. 1. 39, 44; Isaac *a.g.e.*, s. 220-223; W. Ball, *Rome in the East: The Transformation of an Empire*, London/New York 2000, s. 74-83; N. Faulkner, *Roma: Kartalların İmparatorluğu*, İstanbul 2020, s. 280-283.

¹⁶⁵⁵ Bu seferin ayrıntılarına ilişkin olarak bkz. SHA *Aurelianus*. 22. 1-2. Zos. 1. 50-59; Faulkner *a.g.e.*, 2015, s. 283-284.

¹⁶⁵⁶ Butcher *a.g.e.*, 2003, s. 85-87

¹⁶⁵⁷ E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, İstanbul 2003, s. 56.

Sütunlu caddesi, ızgara planı, sur duvarları ve yüksek bir noktada inşa edilen kalesiyle *Dura-Europos*¹⁶⁵⁸, Fırat kıyısında tipik bir Seleukos kolonisi olarak M.Ö. yaklaşık 303 yılında kurulmuştur. Hellenistik ve Roma dönemi boyunca, güneydoğu istikametinde Babil ve Basra Körfezi'nden Palmyra'ya ve Akdeniz'e kadar uzanan yol üzerinde oldukça önemli bir durak ve askeri işleve sahip bir kent olarak kalmıştır.

Kentte, Yale Üniversitesi ve Fransız, *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*'e bağlı bir ekip tarafından uzun yıllar boyunca kapsamlı kazılar gerçekleştirilmiştir. Bu kazılar sonucunda, öncelikle Roma yardımcı birlik karargâhı, *Iuppiter* Tanınağı ve *Mithra* kutsal alanı başta olmak üzere çok sayıda Hellenistik-Roma dönemi yapısı, yüzlerce papirüs, parşömen ve yazıt ortaya çıkartılmıştır. Hellenistik Dönem'e ait yapılar, kale, saray, agora, Artemis Tapınağı ve günümüzde bir kısmı ayakta kalan kapılı surlardır. Roma Dönemi'nin en önemli yapıları arasında *praetorium*, *dux ripae* (Fırat Nehri komutanlığı) sarayı, kilise, amfiteyatrosu, *Iuppiter* ve *Dolichenus* tapınaklarıdır. M.S. 140'lı yıllarda Parthların eline geçen kentte bu dönemde Hadad, Atargatis, Aphlad, *Zeus Kyrios* ve *Zeus Theos* tapınakları inşa edilmiştir.¹⁶⁵⁹

Toros Dağları'nın güneydoğu havzasında yer alan Zeugma¹⁶⁶⁰, Fırat Nehri'nin batıya en uzak kıvrımını tamamladığı, güneyden Suriye çölüne doğru akmaya başladığı yerde konumlanmıştır. Anadolu yakasında Toros Dağları'nın, Mezopotamya'dan ise Fırat'ın karşısında bulunan Zeugma, kültürel anlamda daima büyük güçlerin arasında kalmış ancak hiçbir zaman tamamen bu güçlerden birisinin kültürel tahakkümü altına girmemiştir.¹⁶⁶¹ Yaşlı Plinius'a göre Zeugma, Kilikia, Kappadokia, Kataonia ve Armenia bölgelerinin sınırında konumlanmıştır.¹⁶⁶²

Stratejik konumu nedeniyle, Hellenistik Dönem'de büyük olasılıkla bir Makedon askeri kolonisi, (=katoikia) modelinde kurulmuş olan Zeugma, Büyük İskender'in ele geçirdiği topraklar üzerinde yaşayan, Yunan olmayan ve Yunanca konuşmayan Sami kültürlerle, Yunan kültür ve ekonomi modellerini yayma amacını taşıyan politikaların bir sonucu olarak polis modeline göre inşa edilmiştir.¹⁶⁶³

¹⁶⁵⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. S. James, *The Roman Military Base at Dura Europos*, London 2019; T. Kaizer, *Religion, Society and Culture at Dura Europos*, New York 1997.

¹⁶⁵⁹ Dura-Europos kenti kazı tarihçesi, kentten ele geçen buluntular ve son araştırmalara ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. J. A. Baird, *Dura-Europos. Archaeological Histories*, London: Bloomsbury Academic 2018; S. James, *The Roman Military Base at Dura-Europos, Syria: An Archaeological Visualization*, Oxford University Press 2019.

¹⁶⁶⁰ Kentin Hellenistik-Roma İmparatorluk Dönemi'nde adlandırılmasına ilişkin olarak bkz. J. Wagner, *Seleukeia am Euphrat/Zeugma* (Studien zur historischen Topographie und Geschichte, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients 10), Weisbaden 1976, s. 23-24.

¹⁶⁶¹ W. Aylward, "The Rescue Excavations at Zeugma in 2000", W. Aylward (ed.), *Excavations at Zeugma conducted by Oxford Archaeology*, Los Altos/California 2013, s. 1.

¹⁶⁶² Plin. nat. 5.33. Kentin coğrafi konumu ve ilgili tartışmalar için bkz. Wagner, *a.g.e.*, s. 39-64.

¹⁶⁶³ K. Görkay, *Geçmişten Günümüze Bir Geçit: Zeugma*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2015, s. 2; K. Görkay, "Zeugma Lejyon Yerleşkesi: Yeni Araştırmalar, Sonuçlar ve Ön Değerlendirmeler", *Anadolu*, 143, 2017, s.149.

Zeugma'nın resmi olarak ve idari anlamda Roma'ya bağlanması uzun yıllar MÖ 31 Aktium Zaferi ile ilişkilendirilmişti. Bu tarih, aslında Traianus döneminde basılmış pseudo-otonom bir şehir sikkesi üzerinde yer alan kentin Roma idare sistemine geçtiği zamanı belirten tarihin (kent erası) yanlış okunmasından kaynaklanmıştır. Ancak K. Butcher'in son yıllarda yapmış olduğu numismatik inceleme, kentteki Roma resmi idari yönetim tarihinin Tiberius ile başladığını net bir şekilde ortaya koymuştur.¹⁶⁶⁴

J. Wagner, M. Hartmann ve M. A. Speidel tarafından tespit edilen damgalı çatı kiremitleri¹⁶⁶⁵ değerlendirildiğinde, Zeugma'da birçok farklı Roma lejyonun yapı ve imar çalışmalarında yer aldığı ve buluntular arasında en yoğun grubun, *legio III Scythica*'ya ait çatı kiremitleri olduğu görülmektedir. Başta *legio III Scythica* olmak üzere Zeugma'da damgalı çatı kiremitlerinde adı geçen lejyonların büyük bir çoğunluğunun M.S. birinci yüzyıl sonlarından başlayarak üçüncü yüzyılın ortalarına kadar Zeugma'da ve kentin *territoriumunda* faaliyette buldukları söylenebilir. *Legio III Scythica*'nın Zeugma'daki inşaa faaliyetlerinin M.S. 1. yüzyılın sonlarında başlamış olabileceği, bazı epigrafik verilerden anlaşılabilir. Askeri buluntuların, Zeugma'nın doğusunda bulunan konutlarda yoğun miktarda ele geçmesi, asker ve veteranların sivil yaşamla uyumları hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Bunlar arasında konutlarda ele geçen askeri silah ve teçhizatlar, sivil halkın yaşadığı konut alanlarındaki bazı mahalle ve evlerin Romalı askerler tarafından kullanılmış olabileceğini göstermektedir.¹⁶⁶⁶ Fırat Nehri Roma ile Parthlar arasında sınır olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla doğu sınırını savunmak oldukça zordu ve sınırın savunulması Roma'nın tüm askeri gücünün yaklaşık dörtte birini tüketmişti. Roma'nın bölgedeki askeri varlığının uzun tarihi boyunca Zeugma, doğu sınırında olağanüstü bir rol üstlenmiştir.¹⁶⁶⁷ Kent, Akdeniz kıyılarını ve Anadolu'yu kuzey ve güney Mezopotamya'ya bağlayan iki büyük antik ana yolun kesiştiği stratejik bir noktada bulunmaktaydı.¹⁶⁶⁸ Parthlara karşı yapılan savaşlar sırasında Roma birlikleri, düşmanın topraklarını istila etmek için düzenli olarak Zeugma'daki nehir geçişini kullanmışlardır. Septimius Severus'un Fırat'ın doğu yakasında Osrhoene Eyaleti'ni kurmasıyla birlikte Zeugma'nın stratejik önemi daha da artmıştır.

Roma, doğu sınırını güvence altına almaya yönelik siyasi ve diplomatik çabaların yanı sıra, Suriye'deki askeri gücünü önemli ölçüde geliştirmeyi de hedeflemişti. İmparator Claudius, Parth tahtını ele geçirmek isteyen bir Parth hanedan üyesine destek verdiğinde, M.S. 49 yılında Zeugma'da

¹⁶⁶⁴ K. Butcher, "The Euphrates Frontier and the Civic Era of Zeugma", O. Tekin (ed.), *Ancient History, Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World. Studies in memory of Clemens E. Bosch and Sabahat Atlan and in honour of Nezahat Baydur*, İstanbul 2009, s. 81-83; Görkay a.g.m., s. 152;

¹⁶⁶⁵ Wagner, a.g.e., s. 135-142; M. Hartmann-M. Speidel, "Military Installations at Zeugma: An Overview of the Swiss Archaeological Investigations, 2001-2003", W. Aylward (ed.) *Excavations at Zeugma conducted by Oxford Archaeology, Los Altos/California 2013*, s. 388- 390.

¹⁶⁶⁶ Aylward, a.g.m., s. 24; Görkay, a.g.m., s. 156.

¹⁶⁶⁷ M. Hartmann-M. A. Speidel, "The Roman Army at Zeugma: Recent Research Results", J. H. Humphrey (ed.), *Zeugma: Interim Reports (Journal of Roman Archaeology Suppl. 51)*, Portsmouth 2003, s. 100-126.

¹⁶⁶⁸ Cass. Dio 49. 19

geçici bir Roma askeri kampı kurulmuştur.¹⁶⁶⁹ Söz konusu yapı, Parth hanedan üyesinin Roma'dan Fırat sınırına yaptığı yolculukta ona eşlik eden Roma birlikleri için inşa edilmiştir. Benzer bir kamp M.S. 35 tarihinde Tiberius tarafından başka bir Parth hanedanını savunmak amacıyla kurulmuştur.¹⁶⁷⁰

Zeugma, Seleukosların önemli merkezlerinden Suriye'deki Antiocheia ve Tigris kıyısındaki Seleukeia'yı birbirine bağlayan ana yolun bağlantı noktası üzerinde yer almaktaydı. Dolayısıyla bölgedeki kervan yollarının daha işlek bir duruma gelmesiyle Zeugma'daki ticari hayatın canlandığı görülmektedir. M.S. 2. yüzyılda, Roma'nın en büyük garnizon kentlerinden biri haline gelen Zeugma, stratejik önemi dışında önemli bir kültür kentine dönüşmüştür. Konumu yüzünden üst düzey Romalı yöneticilerin ikametgâhı olan kent, yoğun ilgi görmüş ve zengin kültürel imkânlarla erişmiştir. Ancak geç antik dönemde (M.S 300) Fırat Nehri sularının ani yükselmesi sonucu kentin kıyı bölümü sular altında kalmış ve halkın önemli bir kısmı daha doğuya göç etmiştir. Bu durum zaman içerisinde Zeugma kentinin öneminin azalmasına yol açmıştır.

II. Geç Roma ve Ortaçağ Dönemlerinde Suriye'deki Kültürel Yapılar

Suriye'deki en önemli tarihi eserlerin başında hiç şüphesiz *Palmyra* antik kenti kalıntıları yer almaktadır. Damascus'un 260 km kuzeydoğusunda çölün ortasında yer alan kent, Bağdat'tan Suriye'ye uzanan kervan yolu üzerinde yer almaktadır. Suriye'de ender korunabilmiş tarihi eserler arasında yer alan *Bakhus* Tapınağı, M.S. 2. yüzyılda inşa edilmiştir. *Bacchus* Tapınağı, genel görünüm itibarıyla bölgede inşa edilen en çekici mimari eserdir. Aynı yüzyılda inşa edilen *Venus* Tapınağı, Geç Roma Dönemi Barok tarzının en güzel örneklerindedir. Kuzey Suriye'de aynı tarihlerden kalma Hısn-ı Süleyman Tapınağı da önemli eserler arasında yer almaktadır. Kuzey Suriye'de Seleukos İmparatorluğu'nun en önemli kentlerinden Apameia yer almaktadır. Merkezinde büyük bir kalenin bulunduğu şehir, gelişmiş dönemlerinde yaklaşık 100.000 kişilik bir nüfusa erişmişti. Suriye'nin güneybatısında yer alan Busra antik kenti Nebatiler döneminden kalmadır. Eski Damascus adıyla da anılan Busra, şehir tiyatrosu, yüksek kalesi, kuleleri ve minareleriyle göz doldurmaktadırlar. Kuzey Suriye'de iç tarafı kubbeli, dış tarafı ise dört köşeli olup adeta bir zafer kapısı şeklinde inşa edilmiş olan *Tetrapylon* binası M.S. 3. yüzyıldan kalmadır. Damascus'un güneyinde yer alan es-Süveyda antik kentinde; Roma köprüsü, İslami dönemden türbe, erken Hıristiyanlığa ait bir bazilika ve Geç Roma döneminden kalma bir tapınak bulunmaktadır¹⁶⁷¹. *Palmyra* ve *Baalbek*'ten sonra Suriye'nin en önemli antik kenti, Gerasa adıyla da bildiğimiz Cerş'tir. Damascus'un güneyindeki Havran bölgesinde yer alan şehir günümüzde Ürdün devleti sınırları içerisinde yer almaktadır. At nalı şeklindeki sütunlardan

¹⁶⁶⁹ Tac. ann. 12, 11.

¹⁶⁷⁰ Tac. ann. 6. 31; Ios. ant. Iud. 18, 4, 5.

¹⁶⁷¹ *Suriye, Filistin, Batı Arabistan Eski Eserleri*, (Yayına Haz. Nevzat Artuç), Anı Yayınları, Ankara 2012, s. 124-202, 184, 164-174.

oluşan *agorası* ve Artemis Tapınağı ile meşhur olan kent, Roma Çağı'nda da önemli bir şehir konumundaydı.

Halife Velid bin Abdülmelik devrinde Damascus'ta, İslam Tarihi'ndeki ilk sağlık kuruluşu olma özelliği taşıyan Bimaristan (hastane)¹⁶⁷², Abbasiler Dönemi'nde ise Rakka'da Ulu Camii inşa edilmiştir. Suriye'de hastanelerin yaygınlaşmasını sağlayan Zengiler, tıp mektebi ve hastane olarak kullanılmış olan Halep Bimaristan'ını inşa etmişlerdir. Bu yapı taş mimarisinin önde gelen örneklerinden sayılmaktadır. Nureddin Mahmud Zengi, Halep'te var olan hastaneyi yenilemiş, hastanenin masraf ve ihtiyaçları için tesis ettiği vakıflar aracılığıyla sağlık alanında büyük bir ilerleme kaydedilmesine zemin hazırlamıştır. Eyyubiler devrinde Halep ve Hama'da birer, Şam'da ise iki hastane inşa edildiği bilinmektedir. Bunun dışında Damascus'ta *Medresetü'l-Dahvariye* adıyla bir tıp mektebi açılmıştır¹⁶⁷³.

Humus'ta Ortaçağ'ın en güzel kaleleri arasında yer alan Hısn Kalesi, Asi Nehri'nden Trablusşam'a giden ticaret yoluna hâkim konumda bulunmaktadır. Emevi ve Abbasiler döneminde *Hısnü'l-Ekrâd* adını almıştır. Bir süre sonra Haçlılar tarafından ele geçirilen Hısn Kalesi, 1271 yılında Sultan Baybars yönetimindeki Memluklu Devleti'nin egemenliğine geçmiştir. Tarihi oldukça eskiye dayanan Halep Kalesi, Orta Çağ'da doğuda surları en kuvvetli olan şehir kalelerinin başında gelmekteydi. Bizans İmparatorluğu devrinde de kullanılmış olan kale, Haçlılara karşı büyük mücadele vermiş olan Nurettin Mahmut Zengi tarafından tamir edilmiş ve güçlendirilmiştir. Eyyubiler döneminde, 1209-1212 yılları arasında kalenin etrafının çevreleyen hendeklerin derinliği artırılmış, meyilleri ıslah edilmiş, kemerleri köprü ile birleştirilerek Machicoulis¹⁶⁷⁴ mazgallarına kadar uzanan üstteki kapı inşa edilmiştir. Ayrıca kale içerisinde bir de camii inşa edilmiştir. Moğol hükümdarlarından Hülagû, 1260-1261 yılları arasında Halep Kalesi'ni zapt ederek tahrip etmiştir. Memluklular, Halep Kalesi'ni yeniden tamir etmişlerdir. Osmanlılar, her iki tarafa sekiz köşeli birer kule yaptırmışlardır¹⁶⁷⁵.

Selçuklular döneminde inşa edilen saray, kale mescidi, Haleviyye ve Şerefiyye medreseleri Halep'in ne denli zengin bir tarihsel yapıya sahip olduğunun göstergesidir. Halep'in anıtsal yapılarından bir diğeri ise Eyyubiler döneminde 1235 yılında inşa edilen ve ortasındaki havuzlu avlusu ile dikkat çeken Medresetü'l Firdevs olmuştur. Debbağa Camii, Tarantaiyye ve Kamiliyye medreseleri, Berraniye ve Cevvaniye medreseleri, Dervişiyiye türbesi Eyyubi devri önemli mimari yapıları arasındadır. Eyyubiler döneminde de Suriye'de hastanelerin inşasına devam edilmiştir¹⁶⁷⁶.

¹⁶⁷² E. İhsanoğlu, Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi, TTK Yayınları, Ankara 1999, s.1.

¹⁶⁷³ İhsanoğlu, *a.g.e.*, s. 2-3.

¹⁶⁷⁴ Tepe mazgalları.

¹⁶⁷⁵ *Suriye, Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri.*, s. 80-82, 86.

¹⁶⁷⁶ A. Uluçam, "Suriye Mimari", *TDVİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 560-561; İhsanoğlu, *a.g.e.*, s. 1-2.

Halep, 1406-1407 yıllarında Timur'un istilasına maruz kalmıştır. Bu sebeple Memlûklular kalenin savunmasını tamamlamak amacıyla etrafındaki hendek yüzeyinde birbirinden farklı kuleler inşa ettirmişlerdir. Bunlardan kuzey ile güney tarafındakiler ayakta kalmış, batı tarafındakilerin ise muhtemelen yalnızca temelleri kalmıştır. Bu kuleler, yeraltı yolları vasıtasıyla kalenin içerisine bağlanmışlardır. Her iki kule Kansu Gavri tarafından tamamen yenilenmiştir¹⁶⁷⁷. Halep şehrini kaleden sonra en iyi temsil eden eser, Hz. Zekeriyâ'nın kabrinin de içerisinde bulunduğu Câmî-i Kebir'in minaresidir. Söz konusu minare aynı zamanda hem şehrin en eski yapılarından hem de Suriye'nin Orta Çağ'daki mimari eserlerinin en önemlilerinden birisi olma özelliğini taşımaktadır. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından yaptırılmıştır. Memlûklular devrinden kalma birçok câmîye ev sahipliği yapan Halep, bu konuda Damascus ve Mısır ile rekabet edecek durumdadır. Farklı stildeki birçok minare, şehrin güzelliğine ve manzarasına önemli katkıda bulunmaktadır. Halep 'teki yapıların Damascus ve Mısır'daki tarihi binalardan mimari farkı, mahalli geleneklerini tamamıyla muhafaza etmiş olmaları ve Mısır tarzına karşı bağımsızlıklarına zarar getirmemiş olmalarıydı. Memlûklular tarafından yaptırılan El-Kadı Câmîi veya El-Mihmandar Câmîi şehrin en özel mimari eserleri arasındadır. Şehir genelindeki diğer yapılarda olduğu gibi kitabesi olmaması nedeniyle caminin kesin yaptırılış tarihi belli değildir. Ancak XV. yüzyıl ortalarında inşa edildiği kuvvetle muhtemeldir¹⁶⁷⁸. Memlûkluların Halep Naibi Emir Alaeddin Akboğa el-Cevheri tarafından yaptırılan Hamam'ül Cevheri memlûk sanatının bütün unsurlarını üzerinde taşımaktadır¹⁶⁷⁹.

Çin'den başlayan İpek ve Hindistan'dan başlayan Baharat yollarının Halep'ten geçmiş olması nedeniyle Memlûklular devrinin sonlarına doğru şehirde çok sayıda hanlar inşa ettirilmişdir. Halep ayrıca Akdeniz üzerinden Venedik, Floransa ve Cenova gibi Avrupa şehirleriyle de ticari ilişkilere sahipti. Çin, Hindistan ve Avrupa'dan gelen hazinelerle yüklü kervanlar Halep'in hanlarına ulaşırlardı. Bu hanların en başında Vezir Han gelmektedir. Memlûklu devri genel mimari özelliklerini yansıtan ve ihtişamlı bir girişe sahip olan handa, tüccarların dükkanları ve ikamet edecekleri odalar bulunmaktaydı.

Halep'te Memlûklu devri eserleri arasında Melik en-Nasır Muhammed zamanında Vali olarak görev yapan Altınboğa tarafından 1315-1316 yılları arasında inşa edilen Altınboğa Câmîi ve Melik en-Nasır Farac tarafından 1398-1409 yılları arasında inşa ettirilen Atruş Camii de zikredilmeğe değerlidir. Altınboğa Câmîi, mimari tarzı itibarıyla Atruş Câmîi'ne örnek teşkil etmiştir. Her iki camide Mısır mimari tarzından izler bulmak mümkündür. Zikredilen eserler dışında Tövbe Camii, Sabun Hanı, Arguni Bimaristanı, Hayır Bey Hamamı, Ali Bey Sebili gibi yapılar Suriye'deki Memlûklu mimarisine dair en güzel örnek konumundadırlar¹⁶⁸⁰. Halep'in mimari tarihi Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra adeta yeni bir görünüme kavuşmuştur. Osmanlı valileri Osmaniye, Hüsreviye,

¹⁶⁷⁷ *Suriye, Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri.*, s. 86.

¹⁶⁷⁸ *Suriye, Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri.*, s. 88, 100-102.

¹⁶⁷⁹ Uluçam, a.g.m., s. 561.

¹⁶⁸⁰ *Suriye, Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri.*, s. 96, 98-102.

Adliye gibi muhteşem birkaç câmii inşa etmişlerdir. Bu câmilerin cemaat mahalleri geniş ve yüksek bir kubbe ile örtülü olduğu gibi, kubbenin iki tarafında açığortay kubbeli bölümler bulunmaktadır. Cephenin önünde ve bazen de yan taraflarında mermer sütunları kapsayan kemerli bir revak yer almaktadır. Minareler, dört taraflı yahut döndürülmüş bir şekilde olup uzun ve yüksektirler. Memluk Sultanı Kansu Gavri'nin komutanlarından Hayır Bey Türbesi, Halep'in fethini müteakip Osmanlılar tarafından vücuda getirilmiştir. Hayır Bey Türbesi, kesme taşlı eyvanlı yapılara güzel bir örnek oluşturmuştur¹⁶⁸¹. Mimar Sinan tarafından yaptırılmış olan Hüsrev Paşa Külliyesi, Hüsreviyye Camii, Ahmediyye Medresesi, Gümrük hanı, Behram Paşa Külliyesi, Osman Paşa Külliyesi, Şabaniyye Medresesi, Mevlevi Tekkesi, Tütün Hanı, Bulgur Hanı, Bakırcılar Hanı, Vezir Hanı, İstanbul Hanı, Bakırcılar Hamamı, Canbolat Evi, Recep Paşa Evi gibi yapılar Halep'teki Osmanlı mimari tarzının önde gelen eserleri arasındadır¹⁶⁸².

Şam, eski zamanlarda bile sağlamlaştırılmış bir şehir idi. Şehrin genel görüntüsü, hala eski bir Roma ordugâhı olduğu gerçeğini gözler önüne sermektedir. Şehrin en eski giriş noktası *Bâb-ı Şarki* olarak bilinen kapıdır. Bu kapı ileriden ve geriden duvarlarla, yandan iki cisim kule ile çevrili olup, içerisine üç kemerli revaktan girilirdi. Kapı, Eyyubiler zamanında ve Memlukluların hâkimiyetinin ilk yıllarında tamir edilmiştir. Şehir surlarının en önemli kısmı olarak kabul edilen güneydeki *Bâb-ı Şarki* kapısından, güneybatıdaki *Bâb-ı Câbi* kapısına kadar olan kısım 1154'te Şam'ı fetheden Atabey Nurettin Mahmut Zengi tarafından inşa edilmiştir. İlerleyen yıllarda Eyyubiler tarafından tamir edilmiştir. Surların kuzey tarafında yer alan *Bâb-ı Zafer*, *Feradis*, *Hendek* ve *Selam* isimli kapılar Eyyubiler devrinden kalma olup, eski surların istikametini takip etmektedirler. Haçlılar, bu surların önlerine kadar gelmişler fakat şehri ele geçirmeyi başaramamışlardır. Hülagû'nun emri altındaki Moğollar, 1259 yılında Damascus'u çok az süreyle işgal altında bulundurabilmişlerdir. İlerleyen yıllarda etraflarına çok sayıda ev inşa olunması nedeniyle surlar ve kapılar artık görülemez hale gelmiştir. Şehrin surları ve eski temeller üzerine inşa edilmiş bulunan Damascus Kalesi, Sultan Selahaddin Eyyubi'nin kardeşi, Haçlıların *Seyfeddin* olarak adlandırdıkları Melik el-Adil tarafından 1203-1214 yılları arasında tesis olunmuştur. Hülagû komutasındaki Moğolların işgalinden sonra, Sultan Baybars ile Sultan Kalavun zamanlarında birçok yerde ve özellikle kalenin kuzeyinde yer alan eski kapısı *Bâb-ı Zafer*'de büyük tamiratlar yapılmıştır. Kansu Gavri, Halep'te olduğu gibi, Damascus'ta da ancak Orta Çağ sonlarında kaleyi Osmanlılara karşı savunma yapabilecek bir hale getirmiştir. Fakat yapılan bütün istihkâmlar Yavuz Sultan Selim'in ordusunun topçu atışlarına karşı durabilecek bir durumda olmadıklarından Halep gibi Damascus şehri de 1516 yılında Osmanlı Devleti'nin egemenliği altına girmiştir. Kalenin mimarlık tarihi açısından önemi, diğer kaleler gibi yüksek tepeler üzerinde değil, düz arazi dâhilinde tesis edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sayede düz arazilerde savunma sistemlerinin nasıl ve ne suretle yapılması gerektiği hususunda güzel bir örnek teşkil etmektedir.

¹⁶⁸¹ Suriye, Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri., s. 101-102.

¹⁶⁸² Uluçam, *a.g.m.*, s. 561.

İslâm Dünyası'nın en meşhur ve en büyük câmilerinden biri olan Şam'daki Emevi Câmii, antik devirlerde Romalılara ait bir tapınağın bulunduğu alanda inşa edilmiştir. Söz konusu Roma tapınağından geriye batı kapısının harabeleri kalmıştır. Mimari tarzı, tapınağın üslup, süsleme ve ibadet cihetiyle bütünlük arz etmektedir. Emevi Camii'nin genel görünümü, iki tarafa meyilli bir çatı ile örtülüdür. Eski tapınağın kalıntıları, bilhassa cemaat mahallinin batı tarafında yer alan sütunlardır. Bir zamanlar mihrabın bulunduğu mahalde yer alan ve güneyde çarşıya açılan kapı Romalılardan kalmadır. Hıristiyanlığın tesisi üzerine bu tapınağın yerine Hz. Yahya'ya ithaf olunmuş bir bazilika inşa edilmiştir. Şam'ın 635 yılında Emeviler tarafından fethedilmesi üzerine, söz konusu bazilika Hıristiyanlara bırakılmıştır.

Damascus'un kuzeyinde Eyyubiler döneminden kalma sultan türbelerini ihtiva eden Salihîye Türbesi yer almaktadır. İçlerinde namaz kılınan mahallerin bulunduğu türbeler, küçük kubbeli binalardan ibarettir. Bunun dışında, 1277-1278 yılları arasında Sultan Baybars tarafından inşa ettirilen ve Sultan'ın adıyla anılan kütüphane de görülmeğe değer bir mimari yapıdır. Ayrıca Mekke'ye giden kervanların ve hac kabilelerinin iskân edilmesi amacıyla Osmanlılar tarafından Damascus'ta bir tekke inşa edilmiştir¹⁶⁸³. Osmanlı egemenliği döneminde Mimar Sinan tarafından tasarlanmış olan Hüsrev Paşa Külliyesi de Halep'in zengin mimari eserleri arasında yer almaktadır. Bunun dışında Behram Paşa Külliyesi, Adiliye Külliyesi, Mevlevî Tekkesi, Kapalı Çarşı, Tütün Hanı, Vezir Hanı, İstanbul Hanı, Bakırcılar hanı, Yeniçeri Kışlası, Ziraat Bankası ve Belediye binaları Osmanlı mimarisinin önemli temsilcileri arasındadır. Sultan Süleyman tarafından Mimar Sinan'a inşa ettirilen Süleymaniye Külliyesi başta olmak üzere çok sayıda cami, medrese, han ve kervansaraylar inşa ettirilmiştir. Sipahiye Çarşısı, Esad Paşa Hanı, İpek Çarşısı, Gümrük Hanı, Muradiye Hanı, Hamidiye çarşısı, Damascus Tren İstasyonu, Cemal Paşa Caddesi başlıca Osmanlı eserleri olarak görülmektedir¹⁶⁸⁴. Zengiler döneminden kalan hastanelerin bir kısmı yeniden tamir edilerek kullanılmıştır. Bunların başında Şam'daki Gureba Hastanesi gelmektedir. Damascus Valisi Nazım Paşa tarafından, 1898 yılında Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 24. yıldönümü vesilesiyle Damascus Hamidiye Gureba adlı yeni ve modern bir hastane açılmıştır. Halep'te Ramazaniye Hastanesi, Halep Hamidiye Gureba Hastanesi, Damascus Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyesi, Beyrut Amerikan Tıp ve Eczacılık Okulu gibi çok sayıda sağlık kuruluşu açılmıştır¹⁶⁸⁵. Damascus'u 1911 yılında ziyaret eden Tanin Muhabiri Ahmed Şerif'e göre; Damascus caddeleri çok dar ve düzensiz, çarşısı yüzlerce, binlerce dükkânlarıyla muazzam bir ticarethaneyi andırmaktadır. Şerif, Hicaz Demiryolu güzergâhındaki tren istasyonları ve yolculuk esnasında karşılaştıklarını ayrıntılı bir şekilde kaleme almıştır¹⁶⁸⁶.

Sonuç

¹⁶⁸³ Suriye, Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri., s. 104, 107, 112.

¹⁶⁸⁴ T. Buzpınar, "Şam Osmanlı Dönemi", TDVİA, c. 38, İstanbul 2010, s. 315-316.

¹⁶⁸⁵ Geniş bilgi için bkz. İhsanoğlu, a.g.e., s. 7-59.

¹⁶⁸⁶ A. Şerif, Arnavudluk'da, Suriye'de, Trablusgarp'ta Tanin, (Yay. Haz. M. Çetin Börekçi), C. II, TTK Ankara 1999, s.175-209.

Suriye, stratejik konumu ve ticari yolların güzergâhı üzerinde olması nedeniyle tarih boyunca Romalılar, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Zengiler, Eyyubiler, Memlûklular ve Osmanlılar gibi önemli uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. Bu durum bölgedeki kültürel etkileşimi arttırdığı gibi son derece zengin bir mimari tarzı da beraberinde getirmiştir. Palmyra ve Gerasa gibi antik şehirlerin inşası, başta Damascus ve Halep'te olmak üzere, çok sayıda cami, han, kervansaray, çeşme ve türbelerin yaptırılmış olması ifade ettiğimiz mimari zenginliğin en önemli göstergeleridir. Ancak üzülmeye değerdir ki günümüzde Suriye'de yaşanan terör hadiseleri yanında ABD ve Rusya gibi ülkelerin emperyalist rekabetleri bölgedeki çok sayıda tarihi eserin tamamen tahrip edilmesine veya önemli ölçüde zarar görmesine yol açmıştır. Özellikle Palmyra antik kentinin terör örgütleri tarafından bombalarla tahrip edilmesi son derece kaygı vericidir. Dünyanın ortak mirası konumundaki bu eserlere bütün ülkelerin sahip çıkması gereklidir. Diğer eserler üzerinde de mevcut terör tehditlerinin bir an evvel sonlandırılması ve gelecek kuşaklara aktarılması insanlık adına büyük önem arz etmektedir.

Modern Kaynaklar

- Ahmed Cemal Paşa, Suriye, Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri (Yay. Haz. N. Artuç), Ankara 2012.
- Aylward, W. "The Rescue Excavations at Zeugma in 2000", W. Aylward (ed.), Excavations at Zeugma conducted by Oxford Archaeology, Los Altos, California: Packard Humanities Institute, 2013, 1-54.
- Baird, J. A. Dura-Europos. Archaeological Histories, London: Bloomsbury Academic 2018.
- Ball, W. Rome in the East: The Transformation of an Empire, London/New York: Routledge 2000.
- Bowersock, G. W. "Social and Economic History of Syria Under the Roman Empire", J.-M. Dentzer-W. Orthmann (eds), Archéologie et histoire de la Syrie. II. La Syrie de l'époque achéménide à l'avènement de l'Islam, 1989, Saarbrücken: Sdv 1989, 63-80.
- Butcher, K. "The Euphrates Frontier and the Civic Era of Zeugma", O. Tekin (ed.), Ancient History, Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World. Studies in memory of Clemens E. Bosch and Sabahat Atlan and in honour of Nezahat Baydur, İstanbul 2009, 81-83.
- Butcher, K. Roman Syria and the Near East, London: British Museum Press 2003.
- Buzpınar, T. "Şam Osmanlı Dönemi", TDVİA, C. 38, İstanbul 2010, s. 315-316.
- Cohen, G. M. The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Basin, and North Africa, University of California Press, 2006.
- Cohen, G. M. The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India, Berkeley/Los Angeles: University of California Press 2013.
- Errington, M. Hellenistik Dünya Tarihi (M.Ö. 323-30), çev. Gülşah Günata, Homer Kitabevi, İstanbul 2017.
- Faulkner, N. Roma: Kartalların İmparatorluğu, Yordam Kitap, İstanbul 2020.
- Görkay, K. "Zeugma Lejyon Yerleşkesi: Yeni Araştırmalar, Sonuçlar ve Ön Değerlendirmeler", Anadolu, 143, 2017, 147-178.
- Görkay, K. Geçmişten Günümüze Bir Geçit: Zeugma, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2015.
- Grainger, J. D. Great Power Diplomacy in the Hellenistic World, London/New York: Routledge 2017.
- Grainger, J. D. The Syrian Wars (Mnemosyne Suppl. Vol. 320), Leiden: Brill 2010.

Hartmann M.-Speidel, A. M. "Military Installations at Zeugma: An Overview of the Swiss Archaeological Investigations, 2001-2003", W. Aylward (ed.) *Excavations at Zeugma conducted by Oxford Archaeology*, Los Altos, California: Packard Humanities Institute 2013, 381- 392.

Hartmann M.-Speidel, A. M. "The Roman Army at Zeugma: Recent Research Results", J. H. Humphrey (ed.), *Zeugma: Interim Reports (Jornal of Roman Archaeology Suppl. 51, Portsmouth 2003, s. 100-126.*

Isaac, B. *The Limits of Empire: Roman Army in the East*, Oxford: Clarendon Press 1990.

İhsanoğlu, E. *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi, TTK Yayınları*, Ankara 1999.

James, S. *The Roman Military Base at Dura-Europos, Syria: An Archaeological Visualization*, Oxford University Press 2019.

Jones, A.H. M. *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford: Clarendon Press 1971.

Kaegi, E. *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

Kaizer, T. "From Zenobia to Alexander the Sleepless. Paganism, Judaism and Christianity at Late Roman Palmyra", Beatrix Bastl-Verana Gassner-Ulrike Muss (Hrsg.), *Zeitreisen Syrien-Palmyra-Rom: Festschrift für Andreas Schmidt-Colinet zum 65. Geburtstag*, Wien 2010, s. 113-123.

Kaizer, T. *Religion, Society and Culture at Dura Europas*, New York 1997.

Magie, D. *Roman Rule in Asia Minor, vol. I*, Princeton 1950.

Millar, F. *The Roman Near East, 31 BC – AD 337*, Cambridge, Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1993.

Ruprechtsberger, E. M. "Syrien (V)", *DNP 1* 2001, 1174-1179.

Şerif, A. *Arnavutluk'ta, Suriye'de, Trablusgarp'ta Tanin*, (Yayına Hz. Mehmed Çetin Börekçi), C. II, TTK Ankara 1999, s.175-209.

Uluçam, A. "Suriye Mimari", *TDVİA, C. 37*, İstanbul 2009, s. 559-565

Wagner, J. "Legio III Scythica in Zeugma am Euphrat", D. Haupt-H. G. Horn (Hrsg.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania inferior, Köln-Bonn 1977, 517-539.*

Wagner, J. *Seleukeia am Euphrat/Zeugma (Studien zur historischen Topographie und Geschichte, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients 10)*, Weisbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag 1976.

Walbank, F. W. *The Hellenistic World*, Harvard University Press 1981.

Antik Kaynaklar

App. *Syr.* Appian's Roman History (1912-1913), trans. by H. White (Vol. I-IV), Cambridge, MA: Harvard University Press.

Arr. *an.* Arrian, *Anabasis of Alexander* (1976) trans. by P. A. Brunt (Vol. I: Books 1-4, Loeb Classical Library 236), Cambridge, MA: Harvard University Press.

Cass. Dio Dio Cassius, *Roman History* (1917/1924) trans. by E. Cary - H. B. Foster (Vol.V: Books 46-50, Vol. VII: Books 56-60, Loeb Classical Library), Cambridge, MA: Harvard University Press.

Diod. Diodorus Siculus, *Library of History* (1967) trans. by F. R. Walton (Vol. XII: Fragments of Books 33-40, Loeb Classical Library 423), Cambridge, MA: Harvard University Press, 1967.

Ios. *ant. Iud.* Josephus, *Jewish Antiquities* (1965) trans. by L. H. Feldman (Vol. VIII: Books 18-19, Loeb Classical Library 433) Cambridge, MA: Harvard University Press.

Iust. Marcus Iulianus Iustinus, *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus* (1994) ed. by J. J. Clauss, trans. by J. C. Yardley, with introduction and explanatory notes by R. Develin (APA Classical Resources Series 3), Atlanta.

- Plin. *nat.* G. Plinius Secundus, *Pliny Natural History* (1942), trans. by H. R. Rackham, (Vol. II Books 3-7, The Loeb Classical Library 352), Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Polyb. Polybius, *The Histories* (2010), trans. by W. R. Paton and revised by F. W. Walbank and Chr. Habicht (vol. I: Books 1-2, Loeb Classical Library 128), Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ptol. *geogr.* Claudios Ptolemaios, *Claudii Ptolemaei Geographia* (1883), ed. by K. Müller (lib. 1-3), Paris.
- SHA *Aurelian.* Historia Augusta (1932), trans. by D. Magie (Vol. III, The Loeb Classical Library 263), Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Strab. Strabo, *Geography* (1928-1930) trans. by H. L. Jones (Vol. V, VII: Books 11, 15-16, Loeb Classical Library 241), Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Tac. *ann.* Tacitus, *Annals* (1931/1937) trans. by J. Jackson (Books 1-3, 6, 11-12, Loeb Classical Library 312 and 322), Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Tac. *hist.* Tacitus, *Histories* (1931) trans. by C. H. More and J. Jackson (Books 4-5, 6, 11-12, Loeb Classical Library 249), Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Zos. Zosimus, *New History* (1982), trans. by R. T. Ridley, Canberra.

Özet

Suriye, stratejik ve ticari önemi dolayısıyla, tarih boyunca Asurlular, Roma İmparatorluğu, Emeviler, Abbasiler, Eyyubiler, Memlûklular ve Osmanlılar gibi büyük uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. Osmanlı Devleti, 16. yüzyıldan itibaren egemenlik kurduğu coğrafyada önemli eserler bırakmıştır. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren bölgede emperyalist faaliyetler artmaya buna mukabil Osmanlı Devleti'nin bölge üzerindeki nüfuzu azalmaya başladı. II. Meşrutiyet'in ilanı ile başlayan yeni dönemde yaşanan otorite zaafı bölgedeki huzursuzluğun daha da artmasına neden oldu. Sorunun farkında olan İttihat ve Terakki Cemiyeti hem Kanal Seferi'ni icra etmek hem de bölgede kaybolan devlet otoritesini yeniden sağlamak amacıyla Cemal Paşa'yı IV. Ordu Kumandanı olarak bölgeye gönderdi. Cemal Paşa, yaklaşık üç yıl görev yaptığı bölgede önemli sorunlarla uğraşmak zorunda kaldı. Arap bağımsızlık hareketlerine karşı tedbirler almaya çalıştı. Öncelikle uzlaşma siyasetine başvurdu. Türk-Arap dostluğunun gelişimi için çaba sarf etti. Pek çok Arap aşiretine devlete bağlılıkları nedeniyle nişan ve madalya verilmesini sağlamıştır. Ancak bu yaklaşım ayrılıkçı Arap milliyetçilerini engelleyemeyince sertlik tedbirlerine başvurdu. Bu kapsamda yaklaşık 45 kişiyi vatana ihanet suçlamasıyla idam etti. Binlerce Arap aileyi Anadolu'ya sürdü. Bunun dışında Sevk ve İskân Kanunu'na karşı Suriye'ye nakledilen Ermeni kabilelerine son derece iyi davrandı, yeni yerleşim merkezleri açtı. Cemal Paşa'nın Suriye'deki en önemli etkisi bölgede imar, iskân ve kültür yatırımlarına ağırlık vermesiyle kendisini göstermiştir. Cemal Paşa Suriye'de kara yolu ve demir yolu yapımında, şehircilik faaliyetlerinde büyük başarılar elde etmiştir. Suriye'nin Osmanlı toprağı olarak kalması için büyük çaba sarf eden Cemal Paşa, emperyalist devletlerin artan baskısı karşısında daha fazla dayanamamış, 12 Aralık 1917'de Suriye'den ayrılmıştır. Gerek tartışılan sertlik yanlısı politikaları gerekse başarılı icraatlarıyla Suriye tarihinde derin izler bırakmıştır.

Cemal Paşa Suriye tarihinin gördüğü en farklı idareciler arasında yer almıştır. Yaklaşık 1000 kilometrelik bir kara yolu tamir ve inşası, yine Hicaz Demir Yolu'nun Mısır'a kadar uzatılma arzusu onun yol ve cephe gerisi hizmetler konusunda hassasiyetinin en önemli göstergeleri arasındadır. Şehircilik çalışmaları ve Şam'da yaptırmış olduğu Cemal Paşa Caddesi özellikle zikredilmeğe değer faaliyetlerdir. Bölgedeki farklı etnik unsurlar konusunda (Türk, Arap, Ermeni, Yahudi, Maruni vs.) ayırım yapılmaması, hepsine eşit mesafede olunması son derece önemlidir. Cemal Paşa'nın Suriye-Filistin bölgesinin tarihi, kültürel ve arkeolojik kalıntıları üzerine geniş çaplı bir çalışma yaptırması

---

* Adıyaman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü nartuc27@gmail.com Nevzat ARTUÇ
Orjinal Makale / Orginal Paper ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5405-4862>.

sadece o dönem için değil aynı zamanda günümüz için de paha biçilmez bir öneme sahiptir. Birinci Dünya Savaşı'nın en hararetli döneminde Alman uzmanları tarafından gerçekleştirilmiş olan Suriye, Filistin, Garbi Arabistan Abidat-ı Atıkası başlıklı eserin hazırlanmış olması Cemal Paşa'nın Suriye Tarihi için son derece önemli bir hizmet ettiğinin göstergesi olmuştur. Bu kapsamda Şam'daki Emevi Cami, Selahaddin Eyyubi Türbesi gibi tarihi yapıların tamir ettirilmesi de onu farklı bir devlet adamı olduğunun göstergelerindendir. Cemal Paşa'nın Suriye'deki farklı yönetim tarzının en önemli işaretleri arasında hakkında çok sayıda kaside yazılması olmuştur.

Cemal Paşa'nın Suriye'de tesis ettiği otorite, emperyalist devletlerin ilgisini çekmiş, farklı senaryoların yazılmasına neden olmuştur. Bunların başında Cemal Paşa'nın Sultanlığı altında müstakil bir Suriye krallığının kurulması da gündeme getirilmiştir. Ancak Cemal Paşa'nın bu teşebbüslerden habersiz olduğu ve vatanseverliği nedeniyle böylesi bir ihanet içerisinde olması söz konusu olmamıştır. Cemal Paşa, Suriye'yi vatan toprağı olarak görmektedir. Elden çıkmaması için insanüstü bir çaba sergilemiştir. Ancak Birinci Dünya Savaşı, onun bu çabalarını boşa çıkartmıştır. Çalışmamızda; Suriye'nin vaktiyle bir Türk toprağı olduğu, bölge üzerinde emperyalist devletlerin Arap milliyetçilik hareketlerini destekleyerek kapsamlı casusluk faaliyetleri ile bölgeyi ele geçirmek istediklerini, buna mukabil Osmanlı Devleti'nin bölgeye Cemal Paşa gibi dirayetli bir kumandanı göndererek cevap vermeye çalıştığı anlatıldı. Cemal Paşa'nın bölgede casusluk ve ayrılıkçı faaliyetlerine karşı sergilediğı olağanüstü mücadele, bölgenin tarihi-kültürel değerlerine sahip çıkma çabaları, planlı şehircilik ve yol çalışmaları ile Suriye'nin elden çıkmamasına yönelik faaliyetleri belirtildi. Buradan hareketle Cemal Paşa'nın son dönem Suriye Tarihi çok büyük önem arz ettiği, önemli çabalar içerisinde olduğu ancak şartların buna müsaade etmediğini belirttik. Çalışmamızda Cemal Paşa'nın Ermenilerin Suriye'de iskanı hususunda büyük çaba sarf ettiği, insani yardım ve desteklerle sözde soykırım iddialarının çürütülmesine de en büyük delil olduğu açıklıkla vurgulanmıştır.

Abstract

The Truth of Cemal Pasha in the History of Syria

Due to its strategic and commercial importance, Syria has hosted great civilizations such as Assyrians, Roman Empire, Umayyads, Abbasids, Ayyubids, Mamluks and Ottomans throughout history. The Ottoman Empire has left important works in the geography that it has dominated since the 16th century. Since the end of the 19th century, imperialist activities in the region increased, while the influence of the Ottoman Empire on the region began to decrease. The weakness of authority in the new period that started with the declaration of the Second

Constitutional Monarchy caused the unrest in the region to increase even more. Aware of the problem, the Committee of Union and Progress sent Djemal Pasha to both carry out the Canal Expedition and restore the lost state authority in the region. He was sent to the region as the fourth Army Commander. Djemal Pasha had to deal with important problems in the region where he worked for about three years. He tried to take measures against the Arab independence movements. Firstly, he resorted to the policy of compromise. He made efforts for the development of Turkish-Arab friendship. He provided many Arab tribes with decorations and medals for their loyalty to the state. However, when this approach could not prevent the separatist Arab nationalists, he resorted to harsh measures. In this context, he executed about 45 people on charges of treason. He deported thousands of Arab families to Anatolia. Apart from this, he treated the Armenian convoys transferred to Syria against the Dispatch and Settlement Law extremely well and opened new settlements. The most important influence of Djemal Pasha in Syria showed itself by focusing on the development, settlement, and cultural investments in the region. Djemal Pasha achieved great success in the construction of roads and railways in Syria, and in urban activities. Djemal Pasha, who made great efforts to keep Syria as Ottoman territory, could not stand any longer in the face of the increasing pressure of the imperialist states, and left Syria on 12 December 1917. It has left deep traces in the history of Syria with its controversial policies and successful actions.

Djemal Pasha was one of the most different rulers in the history of Syria. The repair and construction of a 1000-kilometer highway and the desire to extend the Hejaz Railway to Egypt are among the most important indicators of its sensitivity in road and rear-front services.

Urbanization studies and Djemal Pasha Street, which he had built in Damascus, are activities worth mentioning. It is extremely important that different ethnic elements in the region (Turkish, Arab, Armenian, Jewish, Maronite, etc.) are not discriminated against and to be equidistant from all of them. The fact that Djemal Pasha had a large-scale study of the historical, cultural and archaeological remains of the Syria-Palestine region is invaluable not only for that period, but also for today. The preparation of the work titled *Syria, Palestine, Western Arabia Abidat-ı Atikası*, which was carried out by German experts during the most heated period of the First World War, is an indication that Djemal Pasha served extremely important for the History of Syria. In this context, repairing historical structures such as the Umayyad Mosque and the Salahaddin Eyyubi Tomb in Damascus is one of the indications that he was a different statesman. One of the most important signs of Djemal Pasha's different management style in Syria was that many odes were written about him. The authority that Djemal Pasha established in Syria attracted the attention of the imperialist states and caused different scenarios to be written. At the beginning of these, the establishment of an independent Syrian kingdom under the Sultanate of Djemal Pasha was brought to the agenda. However, it was out of question that Djemal Pasha was unaware of these attempts and was in such a betrayal because of his patriotism.

Djermal Pasha sees Syria as his homeland. He made a superhuman effort to keep it from getting out of hand. However, the First World War rendered these efforts in vain. In our study; It was explained that Syria was once a Turkish territory, that the imperialist states on the region wanted to seize the region with extensive espionage activities by supporting Arab nationalist movements, on the other hand, the Ottoman Empire tried to respond by sending a competent commander like Djermal Pasha to the region. Djermal Pasha's extraordinary struggle against espionage and separatist activities in the region, his efforts to protect the historical-cultural values of the region, planned urbanism and road works, and his activities to keep Syria out of hand were stated. From this point of view, we stated that Djermal Pasha's last period of Syrian History is of great importance, that he made important efforts, but the conditions did not allow this. In our study, it is clearly emphasized that Djermal Pasha made great efforts for the resettlement of Armenians in Syria, and that it is the greatest evidence for the refutation of the so-called genocide allegations with humanitarian aid and support.

Giriş

Suriye, Yavuz Sultan Selim'in Mercidabık zaferinden 1917 yılı sonlarına kadar yaklaşık olarak 400 yıl Osmanlı idaresinde kalmıştır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru emperyalist devletlerin bölgeye olan ilgilerinde büyük bir artış olmuştur. Kısa süre içerisinde Suriye farklı ülkelere mensup casusların cirit attığı bir bölge haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin son yıllık dönemine hâkim olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Bâb-ı Âli Baskını sonrası iktidara tamamen yerleşmişlerdir. Bölgedeki emperyalist devletlerin faaliyetlerin farkında olan İttihatçı kadrolar, Suriye'nin bir Osmanlı toprağı olarak kalması arzusundaydılar. Bölgede kaybolan devlet otoritesinin sağlanması, yatırım işlerinin düzene koyulması amacıyla, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin güçlü isimlerinden Cemal Paşa, 1914 yılında IV. Ordu Kumandanlığına tayin edildi. Cemal Paşa, 1917 yılı sonlarına kadar yaklaşık 3 yıl kalmış olduğu Suriye'de; eğitim-kültür faaliyetleri, imar-iskân faaliyetleri, Arap milliyetçilik hareketleri ve emperyalist güçler tarafından organize edilen casusluk faaliyetlerine karşı almış olduğu tedbirler ve nihayet 1915 Sevk ve İskân Kanunu'na tabi Ermeni kabilelerinin bölgede iskân edilmelerini sağlaması nedeniyle Suriye tarihinde derin izler bırakmış bir tarihi şahsiyettir. Yapmış olduğu kapsamlı icraatları ve tartışmalı uygulamaları nedeniyle "Cemal Paşasız bir Suriye tarihi" asla düşünülemez. Çalışmamız aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki Suriye tarihinin de açıklanmasına ve anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

1- Suriye'ye Gönderiliş Amacı ve İdare Tarzı

Cemal Paşa, 18 Kasım 1914'te Mısır Seferi'ni icra ve bölgedeki asayişini temin etmek amacıyla, IV. Ordu Kumandanlığının yanı sıra Suriye, Filistin, Hicaz ve Kilikya bölgeleri genel valiliğine atanmıştı. Ancak buradaki genel valilik kavramını bölgedeki valiler üstü bir makam olarak dikkate almamız gerekir. Bugünkü Suriye coğrafyasında son dönem Osmanlı idari taksimatı Suriye Vilayeti ve Halep Vilayeti şeklinde düzenlenmiştir. IV. Ordu Kumandanlığı, Suriye ve Halep

valilerinin üzerinde, Suriye'deki en yüksek emretme makamı olmuştur. Cemal Paşa, 8 Aralık 1914'ten 12 Aralık 1917'ye kadar yaklaşık olarak üç yıl süreyle Suriye'de kalmıştır. Cemal Paşa'nın Suriye'ye gönderiliş amacının daha iyi anlaşılabilmesi için Suriye'nin mazi ve haldeki şartlarının iyi analiz edilmesi gerekmektedir. Nitekim, 1910-1911 yılları arasında Suriye ve çevresinde incelemelerde bulunan Tanin Muhabiri Ahmet Şerif'e göre, İttihat ve Terakki bu bölgede yeterince güçlü değildi. Ahmet Şerif'e göre İttihat ve Terakki'nin Şam'daki en büyük hatası, Suriyelilerin desteklediği Şükrü el Aseli'nin yerine başka bir aday çıkarmış olmasıydı. Ayrıca Şam başta olmak üzere, söz konusu bölgenin tamamında bir düzensizlik ve karmaşa hakimdi. Ayrıca bölgede Araplık-Türklük meselesi de had safhaya ulaşmıştı¹⁶⁸⁷. Cemal Paşa, Kanal Seferi'ni icra etmenin yanı sıra bölgedeki otorite boşluğunu gidermek, Arap milliyetçilik hareketlerine engel olmak ve muhtariyet çalışmalarının önüne geçmek amacıyla İttihat ve Terakki yönetimi tarafından planlı olarak Suriye'ye gönderilmiştir. Otorite sağlanması ve bölgedeki önemli problemlerin çözümünden hareketle, Cemal Paşa'nın oldukça başarılı olduğunu iddia etmek de mümkündür. Onun bu başarısını emir subayı Falih Rıfkı Atay, şu cümlelerle ifade etmeye çalışmıştır: *Dördüncü Ordu karargâhına gidiş, hele Şam'dan sonra, artık bir mabede çıkılıyor gibi baş döndürür. Bir terör havası vardır. Ses daha pestir ve Cemal ismi Tevrat'tan, İncil'den alınma mukaddes bir isme benzer*¹⁶⁸⁸.

Cemal Paşa'nın Suriye'deki otoriter idare tarzı bazı kesimlerce farklı şekilde algılanmıştır. Buna göre Cemal Paşa Suriye ve Arabistan'ın taçsız kralı, bir çeşit bölge diktatörü, bölgedeki korku rejiminin mimarı; Suriye'deki tek otorite, neredeyse her şeye gücü yeten bir lord ve sanki bağımsız bir Suriye Kralı idi. Ancak Cemal Paşa'nın otoriter yönetim anlayışı, Suriye'nin Osmanlı Devleti'nden kopartılacağı endişesinden kaynaklanıyordu. Bölgenin bir Osmanlı toprağı olarak kalmasını arzulayan Cemal Paşa'nın Suriye'deki idare tarzı, dönemin İstanbul basınında da oldukça geniş bir biçimde yer almıştır. Bu durum Fransa, İngiltere ve Rusya'nın dikkatinden kaçmamış, Kasım 1915-Mart 1916 tarihleri arasında Cemal Paşa'yla ilgili yoğun tartışma ve yazışmalara sebebiyet vermiştir. İtilaf Devletleri, Cemal Paşa'nın gösterişli idaresini, İstanbul'daki bazı İttihat ve Terakki erkânıyla olan anlaşmazlıklarını, Almanlara karşı olumsuz düşüncelerini ve Ermenilere karşı iyi davranışlarını fırsat bilerek, Osmanlı Devleti'ni parçalamayı düşünmüşlerdi. Özellikle Rusya hizmetindeki bazı Ermeni ileri gelenleri, böyle bir durumda Cemal'i elde etmenin daha kolay olacağına inanmışlardı. Bu nedenle *Cemal Paşa'nın Sultanlığı Meselesi* olarak da bilinen bu projeyi ilk ortaya atanlar, Rusya'daki Ermeni lobisi olmuştur. Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov tarafından sahiplenilen söz konusu projeye göre; Cemal Paşa Suriye, Filistin ve Arabistan'ın müstakil hükümdarlığı babadan oğula geçmek suretiyle Cemal Paşa'ya verilecek, Cemal Paşa İstanbul Hükümeti'ne karşı savaş ilan edecek, sevkiyata tabi Ermenilere destek olacak. Proje başarısız olsa bile ülke içinde fitne çıkartılmış olması bile İtilaf

¹⁶⁸⁷ Ahmet Şerif, *Arnavutluk'ta, Suriye'de, Trablusgarp'ta Tanin*, (Yayına Haz. Çetin Börekçi), C. II, TTK Yay., Ankara 1999, s. 147-149, 101-149, 126-127, 144.

¹⁶⁸⁸ Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, İstanbul 1981, s. 13.

Devletleri için bir başarı olarak kabul edilecek. Ancak vatansever ve esaslı bir İttihatçı olan Cemal Paşa'nın böylesi bir ihanet projesi içerisinde yer alması pek de mümkün görünmemektedir¹⁶⁸⁹.

Cemal Paşa, Suriye'de Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Kumandanı olmasının yanı sıra bölgedeki en yüksek emretme makamı olacaktı. Dolayısıyla Suriye ve Beyrut valileri kendisine bağlı olarak çalışmıştır. Cemal Paşa, bölgedeki bütün idari ve mali yetkililerin yanı sıra; ruhani reislerin tayin ve azil işleri, Ermeni, Rum ve Maruni patrikhanelerinin teşkilat yapıları ve aza seçimleri gibi konularda da söz sahibi olmuştur. Öte yandan Hükûmet, Cemal Paşa'nın otoritesini göz ardı etmemiş ve bölgedeki pek çok sorunun çözümünü onun takdirine bırakmıştır. Cemal Paşa Suriye vilayeti dahilindeki Ermeni, Dürzi ve Maruni vatandaşlarla oldukça iyi geçinmiştir. Cemal Paşa özellikle sevkiyata maruz kalan Ermenilere sahip çıkmış ve bu konuda en yakın arkadaşlarını dahi bir kenara atmaktan çekinmemiştir. Falih Rıfkı Atay'ın ifadesine göre Cemal Paşa, Ermenilerin Suriye'de siyasi ve sosyal açıdan herhangi bir sakıncaya neden olmayacağını, aksine Arap milliyetçilik hareketlerine karşı güçlü bir tampon vazifesi göreceklerini düşünüyordu. Hatta Paşa, mağdur durumda bulunan Ermeni kadınları ve çocukları için Şam'da bir yetimhane açtırmış ve IV. Ordu'nun bütün imkanlarını bu uğurda seferber etmiştir. Buradan hareketle Cemal Paşa'nın Suriye'deki varlığı, Ermenilere yönelik insancıl yardımları sözde soykırım iddialarını tamamen çürütecek düzeydedir¹⁶⁹⁰.

2-İmar-İskân ve Kültür Faaliyetleri

Cemal Paşa Şam'a ilk geldiği sıralarda, Anadolu'yu Suriye'ye bağlayan yolların yetersiz olduğunu yerinde müşahede etmişti. Bu yüzden ilk iş olarak ulaşım meselesini ele almıştır. Onun bu konudaki hassasiyetinin temel nedeni güvenlikti. Zira Paşa, İngilizlerin Filistin üzerine yapacakları muhtemel bir taarruz hareketine karşı asker ve malzeme sevkiyatı için şose yolların inşa edilmesini hayati bir mesele olarak görüyordu. Bu amaçla, Pozantı-Tarsus ve Osmaniye-İslâhiye-Katma yollarının tamiri için Adana Valisi İsmail Hakkı ve Halep Valisi Celal Beyleri görevlendirmiştir. Ayrıca, vilayet başmühendislerinin yanına yeterli sayıda subay ve amele göndermiş ve ordu bütçesinden ayırmış olduğu ödeneklerle inşaatlara büyük destek sağlamıştır. Paşa, sekiz aylık kısa ve yoğun bir çalışma neticesinde Pozantı-Halep şosesini kullanılabilir hale getirmiştir. Bununla da yetinmeyen Cemal Paşa, Suriye-Filistin şosesinin inşası için Mersinli Cemal Paşa ile Şam Valisi Hulusi Beyleri görevlendirmiştir. 1915 yılının sonlarına gelindiğinde ise, Şam-Kuneytara-Kudüs-Amman ve Kudüs-Birüssebe şoseleri tamamlanmış, buna ek olarak Kudüs-Yafa-Şam ve Beyrut şoseleri tamir ettirilerek, IV. Ordu mıntıkası içerisindeki yaklaşık 1000 km'lik karayolu bağlantıları tamamlamaya çalışılmıştır. Cemal Paşa yol inşaatlarıyla birlikte her çeşit ambar, hastane, asker ve hayvanlarının kullanımına uygun ve su tesisatlarını kapsayan menzil teşkilatları da oluşturmuştur. Menzil noktaları, Şam-Kuneytara-Taberiye-Nasıra-Akule-Cüneyn-Nablus-Kudüs ve Halep-İslâhiye-Adana-Pozantı güzergâhları üzerinde bulunmaktaydı. Paşa menzil teşkilatı çalışmalarını Kanal seferi

¹⁶⁸⁹ Nevzat Artuç, *Cemal Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, TTK yay., Ankara 2019, s. 252-261.

¹⁶⁹⁰ Artuç, *a.g.e.*, s. 252-261, 298-304.

güzergâhlarında da devam ettirmiştir. Ayrıca, esas uzmanlık alanı olan demir yolu yapımı konusunda da bir hayli başarılı olmuştur. Bu çerçevede Yafa-Kudüs hattını Hicaz Demir yolu'na bağlamış ve hattı *Hicaz Demir Yolu Mısır Şubesi* olarak da bilinen proje kapsamında İsmailiye'ye çok yakın bir mesafeye kadar uzatmıştır. Cemal Paşa, Suriye'de bulunduğu süre içerisinde yaklaşık olarak 500 km'lik demir yolu inşa ettirmiştir¹⁶⁹¹.

Cemal Paşa ağır savaş şartlarına ve içteki birçok meselelere rağmen, kontrolü altında bulunan şehirlerin imarına çok büyük önem vermiştir. Bu doğrultuda Şam'da yeni bir bulvar ve bulvar boyunca sıralanacak askeri karargâh, mahkeme, posta-telgraf merkezleri, belediye gibi kamu binalarının yanı sıra hamam, otel ve banka binaları inşa etmek niyetindeydi. Onun şehircilik planlamalarından haberdar olan Harbiye Nazırı Enver Paşa, kendisine yardımcı olması amacıyla, 1916 başlarında Roma'da bulunan Alman Güzel Sanatlar Akademisi Müdürü İsviçreli Mimar Maximilian Zürcher'i Şam'a gönderdi. Tek isimle yetinmeyen Cemal Paşa ayrıca, Hamdullah Suphi Bey'i Suriye'ye davet ederek, Türk-İslam mimarisi alanında çalışmalarında bulunmasını istemişti. Zürcher, Cemal Paşa'nın mimari danışmanı oldu. Cemal Paşa, Zürcher'den Halep, Şam, Beyrut ve Kudüs'te yoğun bir şekilde faydalanmıştır¹⁶⁹². Başarılı bir şehir planlamacısı olduğu bilinen Zürcher, IV. Ordu mıntikasındaki şehirlerde yapmış olduğu incelemeler neticesinde her şehir için ayrı ayrı projeler hazırlamıştır. Öncelikle Şam'da parklar yapılması, yeni bulvarlar, banka, hamam, otel ile adliye, posta-telgraf ve belediye gibi resmi dairelerin inşa edilmesi karar bağlanmıştır. Ayrıca Cemal Paşa'nın özel isteği doğrultusunda oldukça geniş bir bulvar inşa ettirilmiştir. Söz konusu yapı, *Cemal Paşa Bulvarı* olarak anılmaktadır. İnşaatına 1915 yılında başlanan söz konusu bulvar 650 m. uzunluğunda ve 45 m. genişliğinde iki şeritli yoldan oluşuyordu. İki şeridin ortası çimenlerle, çiçeklerle ve ağaçlarla donatılmış olup gezinti yapılabilecek düzeyde idi. Cemal Paşa Bulvarı, Birinci Dünya Savaşı boyunca geçit törenleri için kullanılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise *Nasır Caddesi* adıyla anılmış ve yeni yönetimin askeri karargâh merkezi olmuştur¹⁶⁹³. Cemal Paşa ayrıca Halep'te iç kalenin tamiratını yaptırmış, Hükûmet Konağı ve posta-telgraf binasının inşasını tamamlamıştır¹⁶⁹⁴. Cemal Paşa bu faaliyetlerinin yanı sıra bölgedeki Osmanlı öncesi İslami tarihi binaların tamir ve restorasyonu işiyle de çok yakından ilgilenmiştir. Bu amaçla Şam'daki Cami-i Emeviye, Selimiye Cami, Süleymaniye İmaret ve Tekkesi'nin tamiri ve Selahaddin Eyyubi Türbesi'nin eski haline döndürülmesi için Evkaf Nezâreti nezdinde gerekli girişimlerde bulunmuştur. IV. ordu mıntikasındaki eski çağ eserlerini korumak ve gelecek nesillere aktarılmasını sağlamak amacıyla Amman'da Kale üzerinde yer alan ve el-Kasr adıyla bilinen bina ile Tedmür (Palmyra)'de Sütunlu Büyük Cadde üzerinde yer alan Güneş Tapınağı Kapısı'nı uzmanlar gönderterek restore ettirmiştir. Cemal Paşa'nın bölge için en önemli

¹⁶⁹¹ Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İşbankası Kültür Yay., İstanbul 2001, s. 356-358.

¹⁶⁹² Halide Edip Adıvar, *Memoirs of Halide Edip*, London 1926, s. 424, 391; Artuç, *a.g.e.*, s. 265-270.

¹⁶⁹³ Hans Theunissen, "War, Propaganda and Architecture", *Jihad and İslam in World War I*, (Edited by E.J. Zürcher), Leiden 2016, s. 256-257 ve 259-260.

¹⁶⁹⁴ Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 364-366.

kültürel icraatı ise, 1916'da *Alte Denkmäler Aus Syrien Palastina Und Westarabien (Suriye ve Filistin ve Garbi Arabistan Abidât-ı Atıkası)* isimli bir kitap hazırlanmış olmasıdır. Eser, Suriye'nin kültürel zenginliğinin ortaya çıkartılması açısından büyük bir önem taşımaktadır¹⁶⁹⁵.

Cemal Paşa, Suriye'nin imarı hususunda yoğun çaba harcamış ve bu uğurda IV. Ordunun bütün imkanlarını seferber etmiştir. Bu amaç doğrultusunda vilayet genelindeki sanatçılar ve Alman mühendislerden azami derecede istifade etmiştir. Falih Rıfki Atay'ın: *İhtisası onun kadar iyi kullanan devlet adamına pek az rast geldim. Yazık ki bütün eseri, şimdi bizim olmayan topraklar üstünde kaybolup gitmiştir*¹⁶⁹⁶ sözleri, bu düşüncelerimizi doğrular niteliktedir. Cemal Paşa'nın Şam'daki başarılı şehircilik çalışmaları, Fransa basınının dikkatini çekmiştir. Ancak bölge üzerinde farklı niyet ve emelleri olan Fransız gazeteciler, yapılan icraatları Arap eserlerinin sistematik olarak ortadan kaldırılması olarak yorumlayıp Cemal Paşa'ya ağır eleştiriler yöneltmişlerdir¹⁶⁹⁷.

3-Suriye'deki Casusluk Faaliyetleri ve Arap milliyetçilik Hareketleri Karşısındaki Tutumu

Cemal Paşa, Suriye'ye gelir gelmez son derece organize bir casusluk şebekesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu yüzden bölgeye gelişinin hemen ertesi günü, 9 Aralık 1914'te Başkumandanlık Vekaleti'ne konuyla ilgili uzun ve teferruatlı bir rapor göndermiştir. Casusluk olayının ciddiyeti ve vahameti ise, Paşa'nın şu sözleriyle anlatılmak istenmiştir: *Suriye ahvalı hakkındaki tetkikatım neticesinde edindiğim kanaate nazaran Suriye casuslarla doludur ve bunların ekserisi düvel-i muazzama şubesinde dir.* Söz konusu raporunun ardından derhal harekete geçen Cemal Paşa, bölgedeki ruhani reisler ve on sekiz yaşından küçük çocuklar müstesna olmak üzere, casusluk faaliyetlerine adı karışmış kişilerin bir kısmının Urfa'ya sürülmesine, diğer kısmının da Şam ve Halep gibi merkezi yerlere toplanmalarına karar vermiştir.

Bölgedeki casusluk faaliyetleri sadece Amerika tarafından değil, aynı zamanda Fransa, İspanya, İngiltere ve Siyonist güçlerce de icra edilmekteydi. Cemal Paşa, Fransa'nın 1905-1906 yılına ait Suriye ve Filistin'i işgal planlarını ele geçirdiğini, 13 Nisan 1915 tarihli şifreli telgrafla Başkumandanlık Vekâletine bildirmiştir. Bu plana ilişkin bütün belgeleri detaylı bir raporla birlikte, 14 Nisan tarihinde aynı makama iletmiştir. Cemal Paşa, bunun yanı sıra Trablusşam Rum Katolik metropoliteninin Fransa hesabına casusluk yaptıklarını belgeleriyle birlikte ortaya çıkarmıştır.

Cemal Paşa, Kasım 1916'dan Nisan 1917'ye kadar geçen süre zarfında Filistin bölgesinde çok sayıda İngiliz casusu ele geçirmiştir. Yapılan ayrıntılı sorgulamalar neticesinde, Anadolu'nun güney sahili ve Suriye-Filistin bölgesine ilişkin İngiliz casus teşkilatının yapmış olduğu icraatlara dair çok önemli belgelere ulaşılmıştır. Ayrıca, bu örgütün bölgedeki yapılanmasına ilişkin ciddi deliller de elde

¹⁶⁹⁵ Artuç, a.g.e., s. 55; Cemal Paşa, *Suriye ve Filistin ve Garbi Arabistan Abidât-ı Atıkası (Alte Denkmäler Aus Syrien Palastina Und Westarabien)*, Verlag Von Georg Reimer, Berlin 1918.

¹⁶⁹⁶ Atay, a.g.e., s. 73.

¹⁶⁹⁷ Theunissen, a.g.m., s. 251.

edilmiştir. Söz konusu belge ve deliller, 1 Nisan 1917 tarihli ve şifreli bir telgrafla İstanbul'a gönderilmiştir. Paşa bu tarihten sonra da konuyla ilgili araştırmalarına devam etmiştir. Mesela, 20 Eylül 1917'de Filistin Cephesi'nde İngilizlerle yapılan bir çarpışma neticesinde, pek çok yeni belge ele geçirilmiştir. Bu belgelerde; İngilizlerin Suriye ve Hicaz'da geniş çaplı bir istihbarat ağı kurmuş oldukları, Arapları Türkler aleyhine kışkırtmak için propaganda faaliyetlerinde buldukları, Şerif Faysal'ın, İngilizler hesabına çalıştığı, demir yolu hatları ve karakollara yapılacak baskın hareketlerinin ne şekilde gerçekleştirileceği ayrıntılı bir şekilde belirtilmekteydi. Cemal Paşa bu sebeple Suriye'den ayrıldığı tarihe kadar İngilizlerin casusluk hareketlerine karşı mücadeleye devam etmiştir¹⁶⁹⁸.

Cemal Paşa'nın IV. Ordu Kumandanlığına atanmasında, Suriye'de devlet otoritesinin sağlanmasının ve Kanal Seferi'nin icra edilecek olmasının yanı sıra, bölgedeki Arap milliyetçilik hareketlerine engel olunması amacı güdülmüştü. Zira, İttihat ve Terakki'nin iktidara geldikten sonra merkezîyetçi ve Türkçü bir siyaset anlayışı benimsemiş olması bölgedeki Arap milliyetçileri tarafından pek de hoş karşılanmamış, birtakım huzursuzlukları da beraberinde getirmiştir. Bu gerçeği gören Cemal Paşa, Suriye'ye geldiği ilk günden itibaren Arap milliyetçilerine karşı uzlaşmacı bir siyaset izlemeye gayret etmiştir. Bu amaçla, bir yandan cihad fikrini ön plana sürerek Müslüman Arapları kazanma gayreti içerisine girmiş, diğer yandan Mısır kaynaklı olup, bölgede Arap milliyetçiliği yanlısı yayınlar yapan gazete ve dergilerin bölgeye sokulmalarını yasaklamıştır. Cemal Paşa'ya göre İttihat ve Terakki Cemiyeti, Türkler ile Arapları aynı halifenin bayrağı altında görmek istiyor, buna karşılık İtilaf Devletleri iki milleti birbirine düşürmek için büyük çaba sarf etmekteydi. Cemal Paşa daha da ileri giderek Türk ve Arapların *etin eti, kanın kanı* gibi ayrılmaz bir bütün olduklarını ifade etmiştir. Cemal Paşa'nın bu söz ve davranışları Suriye ve Lübnan'ın Arap ahalisi tarafından memnuniyetle karşılanmış, Hükümet lehine gösterilerin yapılmasına ve Arap ileri gelenlerinin çoğunun devlete bağlılık mesajları göndermelerine neden olmuştur.

Cemal Paşa'nın bütün çabalarına karşın Arap ihtilâlcileri amaçlarından vazgeçmemişlerdi. Özellikle İngiltere'nin desteğini arkasına almış Şerif Hüseyin, Hicaz'da Osmanlı Devleti'ne karşı önemli bir tehdit unsuruydu. Şam ve Beyrut Fransız konsolosluklarından ele geçirilen belgeler Arap bağımsızlık hareketlerinin yabancı devletlerin desteği altında gerçekleştiğinin en önemli göstergesi durumundaydı. Yaşanan gelişmeler Cemal Paşa'nın uzlaşmacı siyasetten vazgeçerek daha sert tedbirler almasına sebebiyet verdi. Bu amaçla Beyrut'ta, Arap milliyetçilerinin yargılanmalarına başlanmış ve 21 Ağustos 1915'te gerçekleştirilen ilk yargılamalar sonucunda bağımsızlık yanlısı olan 11 Arap, halkın gözleri önünde idam edilmiştir. Cemal Paşa, ilk idamların arkasından Suriye, Beyrut ve Cebel-i Lübnan vilayetlerinde Mısır'daki zararlı cemiyetlerle ilişkisi sabit görülen ve devlet aleyhinde faaliyetlerde bulunan bazı Arap aileleri siyasi nedenlerle Anadolu'ya nakletmiştir. Bu hareketi sürgün ve ceza değil nakil ve ihtiyat olarak değerlendirmiş ve "*Bir Suriyeli vatandaşı, bu*

---

¹⁶⁹⁸ Artuç, a.g.e., s. 273-280.

olaydan sonra mesela Bursalı bir vatandaş olmuştur” sözleriyle yaşananların tamamen güvenlik gerekçelerinden kaynaklandığını ifade etmiştir. Bursa dışında Ankara, Konya, Kastamonu, Eskişehir, Karesi, Aydın, Edirne, Sivas, Mamuratülaziz, Afyon, İzmit, Maraş, Kayseri, Niğde, Teke ve Menteşe vilayetlerine de nakiller yapılmıştır. Cemal Paşa tarafından Anadolu’ya sürgün edilen Arap sayısı 1000-2000 civarındaydı. Ailelerin ihtiyaçlarının karşılanması için 1,5 milyon civarında bir tahsisat ayrılmıştır¹⁶⁹⁹.

Öte yandan ilk idamların ardından bu defa Lübnan’ın Âliye Kasabası’nda, 1915 yılı sonlarında başlayan ikinci yargılamalar, 1916 Nisan ayı içerisinde tamamlanmıştır. Yaklaşık 34 kişilik bir grup Fransa ve İngiltere’nin himayesinde bir Arap devleti kurmak, bir Arap halifeliği tesis etmek, Mısır’daki zararlı cemiyetlerle iş birliği yapmak suçlarından idama mahkûm edilmiştir. İnfazlar, 6 Mayıs 1916’da Beyrut ve Şam’da gerçekleştirilmiştir. İdam edilenler arasında Şefik el Müeyyed, Abdülhamit Zöhravi, Şükrü el Aseli, Abdülgani el Arisi ve Abdülvehhap el İngiliz gibi oldukça tanınmış ve bölgenin ileri gelenlerinden olan kişiler bulunmaktaydı. Cemal Paşa idamlar dolayısıyla bir kısım Araplar, hatta Türkler tarafından da eleştirilere maruz kalmıştır¹⁷⁰⁰. Bu eleştirilerin başında, idamlar için padişah onayının niçin alınmadığı sorusu gelmektedir. Cemal Paşa *Hâtıralar*’ında, bu hükmü yerine getirecek yetkilere sahip olduğunu, Enver Paşa ve Talat Bey ile bu konuda anlaştığını iddia etmiştir. Falih Rıfkı Atay da savaş nedeniyle böyle bir kanun çıkarıldığını, dolayısıyla Cemal Paşa’nın idamlar konusunda gerekli yetkiye sahip olduğunu belirtmiştir. İdamlar konusunda bir başka eleştiri idam hükümlerine ait belgelerin 1913 yılı öncesine ait olması ve hükümlülerin aynı tarihli genel aftan niçin muaf tutulmadıklarıyla ilgilidir. Cemal Paşa, bu konu hakkında şunları söylemiştir:

Suriye meselesinin hakikatini, Kırmızı Kitap’ta açıkça anlattığım gibi, bu şahıslar umumi aftan evvelki cürümlerini daha sonra da devam ettirmişlerdi. Zaten mahkumiyetleri de işte bu sonradan işlenmiş suçlarından ileri gelmiştir. Ancak, genel aftan evvelki suçlarına ait vesikalar gayet kuvvetli olduğundan, ihanetin niteliğini, bütün çirkinliği ve açıklığı göstermiş olmak için sıkıyönetim mahkemesi bu vesikaları incelemiş ve yayımlamıştır. Kırmızı Kitap’ın yayımlanmasından sonra dahi bu iddiayı ileri sürmek, hükûmetin işinde mutlaka bir hata bulmak çabasında ısrar etme isteğinden başka bir şeye yorulamaz. Yukarıdaki cümlelerden de anlaşılacağı üzere, Cemal Paşa yapılan idamları savunmuş ve bu sayede Suriye’de asayişin sağlandığını iddia etmiştir¹⁷⁰¹.

Cemal Paşa tarafından İkinci Kanal Seferi öncesi İstanbul’a gönderilen ve kendisi de bir Arap olan Es-Seyyid Muhammed Habib el-Ubeydi, III. Selim Kasrı’nda Bahriye Nezareti tarafından verilen bir yemekte yapmış olduğu bir konuşmasında Arap milliyetçilik hareketlerine kalkışanları şu sözlerle eleştirerek Cemal Paşa’ya olan desteğini ortaya koymuştur: *Her nasılsa dahili ve harici bazı alçak ve hainlerin entrikalarıyla Suriye ve Filistin ülkeleri başta olmak üzere damdan düşercesine*

¹⁶⁹⁹ Artuç, *a.g.e.*, s. 309-312.

¹⁷⁰⁰ Geniş bilgi için bkz. Artuç, *a.g.e.*, s. 305-330.

¹⁷⁰¹ Cemal Paşa, *Hâtıralar*, s. 301.

ortaya bir Türk-Arap meselesi çıkartılmıştı. Bazen hakikatin yanlış anlaşılmaya kurban edilmesi inkâr olunacak şeylerden değildir. Maatteessüf diyebilirim ki İslam ve İslamiyet düşmanlarının hayalindeki temennilerden başka bir şey olmayan o tehlikeli fikir az kaldı ki bazı küçük dimağlarda yerleşecek ve bu surette pek şanlı ve muhataralı bir hakikat yanlış anlaşılmaya kurban edilecekti. Ahmed Cemal Paşa hazretleri bu perdeyi yırttılar. Cüz'i olarak haksız kabul edilen bir hükmün, küllî olarak teşmil edilmemesi gerektiği felsefesini ortaya çıkartmakla hakikati güneş gibi tecelli ettirdiler. Fesuphanallah... İki kavmin birlikte iman ve takdis ettikleri bir ilâhî kitabın nass-ı celili ile kardeş oldukları, hayatlarının yekdiğerine vabeste olup ayrı ayrı yaşayamayacaklarının mantikî ve tarihî birçok makul ve özel delillerle sabit bulunduğu hâlde öyle kendi eliyle mezarını kazmak kabilinden tehlikeye atılmaları mantığın, hayat felsefesinin hangi safhasına tatbik olunabilir? Efendiler! Eşsiz zekâsıyla şöhret olan asil Arap kavmi böyle bir mantıksızlığı asla kabul etmeyecektir. Türk-Arap bu iki necip kavim kardeşirler. Ve müfsit alçaklara, melun hainlere rağmen ebediyen kardeş yaşayacaklardır. Aralarında Cenâb-ı Hak tarafından akdedilen bu samimi kardeşliğe hiçbir lekenin sürülmek ihtimâli mümkün değildir. Bunu paşa-yı müşarünileyh [Cemal Paşa] bihakkin keşfetmişlerdir. Çanakkale Cephesi'nde kahraman mücahitlerimize beyan-ı teşekkürat zımında heyetimizin yüce hilâfet merkezi İstanbul'u kemâl-i samimiyet ile ziyaret etmesi onun bu büyük düşüncesinin göstergesidir. Kahrolsun müfsit alçaklar, melun hainler! Yaşasın hakikatlerin kâşifi olan Ahmed Cemal Paşa!... Yaşasın samimi kardeş olan Türk ve Araplar!...¹⁷⁰²

4- Suriye'de Zahire Meselesi

Birinci Dünya Savaşı'nın yol açmış olduğu ağır şartlar nedeniyle 1915 yılı içerisinde üretimde azalma buna mukabil zahire fiyatlarında fahiş bir fiyat artışı ortaya çıkmıştır. IV. Ordu bölgesi sınırları içerisinde yer alan Suriye, Filistin, Lübnan ve Hicaz'ın zahire ihtiyacı güçlükle Suriye'den karşılanabilmekteydi. Nisan ayı içerisinde yaşanan çekirge felaketi durumu daha da zorlaştırmış ve halkın açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmasına yol açmıştı. Ertesi yıl salgın hastalıklardaki artış nedeniyle durum daha da kötüleşmişti. Beyrut ve Cebel-i Lübnan'da dört yüz bini aşkın insan için iâşe sorunu had safhaya ulaşmış, bu yüzden dış yardım kaçınılmaz olmuştu. Bu sıralarda İstanbul'da da aynı sıkıntılar baş göstermişti. Bu nedenle Cemal Paşa, Talat Bey'in başkanlığında kurulan iâşe teşkilatından 250.000 lira yardım ve ordu bütçesinden birkaç bin liralık sermaye ile Kudüs, Kerek, Havran, Şam ve Hama sancaklarının mahsulatını satın alarak halkı karaborsacıların elinden kurtarmak istemiştir. Cemal Paşa, iâşe meselesinde din farkı gözetmemiş, bölgedeki bütün vatandaşlara eşit derecede yardım etmeye çalışmıştır. Ancak bu sıralarda ortaya çıkan Şerif Hüseyin İsyanı, onun bu çalışmalarını sekteye uğratmıştır. Cemal Paşa, halkın açlıktan telef olmasını engellemek için Maruni Patriği vasıtasıyla papa ve Amerikan Üniversitesi Müdürü vasıtasıyla da Amerikan Başkanı Wilson nezdinde iâşe ve tıbbi yardım gönderilmesi için girişimlerde bulunmuştur. Fakat bu girişimlerden bir

¹⁷⁰² Es-Seyyid Muhammed Habib el-Ubeydi, *Payitahtta Nutuklarım*, İlmiye Matbaası Beyrut 1334, s. 10-12; Nevzat Artuç, *Cemal Paşa'yı Yüceltme Amacıyla yazılmış Bir Risale:Payitahtta Nutuklarım*, (Editör: Halit Yaşar-Emre Taş), Kronik Yay., İstanbul 2018, s. 98-102.

sonuç alamamıştır. İtilaf devletleri İskenderiye'ye gelen yardımların ordu için kullanılacağını öne sürerek buna izin vermemişlerdir¹⁷⁰³.

5-Suriye'de Cemal Paşa için Yazılan Kasideler

Ali Fuad Erden, Suriye'de Cemal Paşa için kasideler yazıldığını ve neredeyse ilah düzeyine çıkarıldığını, bu üç yıllık süre zarfında Suriye halkının Cemal Paşa'ya karşı hiçbir itirazda bulunmadığını söylemiştir. Söz konusu kasidelerden bir tanesi şu şekildeydi:

*Celâl-i Cemâl'in önünde müluk ve hükümdaran titrer. Ve cemâl-i Cemâl'in önünde şems ü kamer iğtirâb eder*¹⁷⁰⁴.

Cemal Paşa'yı övmek amacıyla 1915 yılında Beyrut'ta yazılmış *Vecibe-i Şükrân* başlıklı bir diğer kasidede ise şu çarpıcı ifadeler yer almıştır:

Cemal menkıbetpirâ! Sezâ-yı hamd ü şükrânsın,
Lisan-ı hâlik ve mahlûk ile takdise şâyânsın.
Bütün azim ve metânetle kemâl-i hüsn-i niyyetle,
Fedakârî-i mülk ve millet ve dine şitabânsın.
Kılıncın Ejder-i Musa yed-i yumnâsıdır destin,
Füsûnkarâne karşı mazhar-ı i'câz-ı sübhânsın.
Sana Firavunlar, Hamânlar, Kârûnlar mağlup,
Birer şir-i besalet askerindir. Sen de bir mu'ciz kumandansın¹⁷⁰⁵.

6-Suriye'de Eski Eserlere Verilen Önem

Cemal Paşa, 1916'da Suriye'ye gelen Berlin Eski eserler Müzesi Müdürü Theodor Wiegand'a *Alte Denkmälar Aus Syrien, Palästina Und Westarabien-Suriye ve Filistin ve Garbi Arabistan Âbidât-ı Atıkası* (Suriye ve Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri) isimli bir kitap hazırlatmıştır. Söz konusu kitap, 1918 yılında Berlin'de basılmıştır. Kitabın kapağında, IV. Ordu-yu Osmani Kumandanı ve Bahriye Nazırı Ahmed Cemal Paşa'nın emriyle, Verlag Von George Reimer tarafından neşredildiği yazılmaktadır. Kırmızı renkli bir ciltle kaplanmış olan kitap, 34x24 cm ebatında ve toplam 207 sayfadır. Giriş kısmında Türkçe ve Almanca yazılmış önsöz ile eserdeki levhaların listesinin yer aldığı Türkçe ve Almanca içindekiler bölümü bulunmaktadır. Diğer bölümlerde Suriye, Filistin ve Batı Arabistan'da bulunan 100 tarihi anıt hakkında, Türkçe ve Almanca olarak, resimleriyle birlikte bilgi

¹⁷⁰³ Artuç, *Cemal Paşa*, s. 262-264

¹⁷⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 191-193.

¹⁷⁰⁵ el-Ubeydi, *a.g.e.*, s. 26-27; Artuç, *Payitahtta Nutuklarım.*, s. 75-76.

verilmiştir. Kitabın sayfaları ikiye bölünmüş levhalarla ilgili üstte Türkçe, altta ise Almanca açıklamalar yer almıştır¹⁷⁰⁶.

Suriye ve Filistin ve Garbi Arabistan Âbidât-ı Atıkası, Cemal Paşa'nın tarihe, arkeolojiye olan ilgi ve merakının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim eserin farklı yerlerinde bizzat Alman bilim adamları tarafından; Cemal Paşa'nın bölgedeki tarihi eserlere sahip çıktığı, eserlerin korunması amacıyla güvenlik tedbirleri aldırıldığı, çok sayıda eserin restore edilmesi için maddi ve manevi yardımlarda bulunduğu, antik kentlerdeki taşların bölge halkı tarafından ev inşasında kullanılmasına karşı çıktığı açıkça ifade edilmiştir. Ayrıca eserin giriş kısmında yer alan *İfade-i Merâm*'da Cemal Paşa'nın bölgedeki antik kentlere yerli-yabancı turistlerin ziyaretlerinin sağlanması amacıyla gerekli olan yol ve otel inşaatların bir an evvel tamamlanması şeklinde ifadeleri oldukça dikkat çekicidir. Bu durum askeri faaliyetlerinden çok imar-iskân projeleriyle dikkat çeken Cemal Paşa'nın turizmin önemini çok önceden kavramış bir devlet adamı olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Söz konusu eser aynı zamanda bölgenin tarihi ve kültürel zenginliğinin ortaya çıkarılması açısından çok büyük bir öneme sahiptir¹⁷⁰⁷.

7-Ermenilerin Suriye'de İskanı

Cemal Paşa, 1915 Sevk ve İskân Kanunu çerçevesinde Suriye'ye gönderilmiş olan Ermeni kabileleri için yeni köyler inşa ettirmiş, IV. Ordu mıntıkasındaki Ermenilerin iaşelerinin teminiyle yakından ilgilenmiştir. Onun bu gayretli çalışmalarını takip eden Hükümet, Ermenilerin iaşe masrafları için bölgeye gönderilen paraların dağıtımını işini de bizzat Cemal Paşa'nın inisiyatifine bırakmıştır. Cemal Paşa iaşe temini dışında bölgedeki Ermeni kadınların istihdamı için birtakım çalışmalarda bulunmuştur. Bu çerçevede Ermeni kadınları ve kızları için IV. Ordu bünyesinde atölyeler inşa ettirmiştir. Bu atölyelerde yaklaşık 20.000 Ermeni kadın, ip eğirme, elbise ve çorap yapımı gibi işlerde çalışarak aile bütçelerine katkıda bulunmuşlardır¹⁷⁰⁸. Kendilerine sunulan bu hizmetten oldukça memnun kalan Ermeni kadınları, Cemal Paşa'nın adeta bir Hızır gibi yetiştiğini söylemişler ve boyunlarında onun resimlerini taşımışlardı¹⁷⁰⁹. Cemal Paşa ayrıca çok sayıda Ermeni ustayı belirli ücret karşılığında ordu atölyelerinde ve hazine fabrikalarında çalışmalarını sağlamıştır¹⁷¹⁰. Ermenilerin yetim kalan çocukları için Aydın Tura, Şam ve Halep'te yeni yetimhaneler açtırmıştır. Yaklaşık 4000 Ermeni çocuğun yiyecek, giyecek ihtiyacı ve ders verecek öğretmenlerin

¹⁷⁰⁶ Hans Theunissen, "War, Propaganda and Architecture", *Jihad and Islam In World War I*, Edited by E.J. Zürcher, Leiden 2016, s. 225.

¹⁷⁰⁷ *Suriye, Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri*, (Yayına Haz. Nevzat Artuç), Anı Yayıncılık, Ankara 2012, s. 4-5.

¹⁷⁰⁸ Ahmet Tetik, "IV. Ordu Komutanlığı'nın Bölgesinde Salgın Hastalıklarla Mücadele ve İnsani Yardım Çalışmaları", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 30/2008, s. 106-107; Çalık, "Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa", s. 240.

¹⁷⁰⁹ Adıvar, *Memoirs of Halide Edip*, London 1926, s. 389-406; 406-407.

¹⁷¹⁰ Ramazan Çalık, "Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa", *Osmanlı Araştırmaları*, C.XIX, İstanbul 1999, s. 240.

masraflarını bizzat IV. Ordu bütçesinden karşılamıştır Ermeni cemaatleri, göstermiş olduğu yakın ilgiden dolayı Cemal Paşa'ya defalarca şükranlarını bildirmişlerdir¹⁷¹¹.

Cemal Paşa Suriye'de sadece Ermenilerin değil, IV. Ordu bölgesinde yaşayan bütün Hıristiyanların ve Yahudilerin temel ihtiyaçlarının karşılanması için azami gayret göstermiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın zor şartları altında dahi Kudüs'te yaşayan Yahudilere ve Rumlara para, buğday ve erzak yardımında bulunmuştu¹⁷¹².

8-Suriye'de Eğitim Hamlesi

Cemal Paşa, Suriye'de emperyalist devletlerin çıkarlarına ve Arap milliyetçilik hareketlerine karşı eğitim faaliyetlerinin önemi çok iyi kavramış ileri görüşlü bir devlet adamıydı. İtilaf Devletleri'nin Suriye'deki okullar vasıtasıyla bölgedeki amaçlarını rahatlıkla gerçekleştirdiğine inanmaktaydı. Bu sebeple Suriye'deki Fransız okullarını kapatma kararı almıştır. Bölge halkının eğitimi meselesini ciddi bir şekilde ele almış, bu doğrultuda ünlü Türk romancısı Halide Edip Adıvar'ı Suriye'ye davet etmiştir. Adıvar yapmış olduğu incelemeler sonrasında; bölgede ortak bir eğitim sisteminin kurulmasını, her bir vilayette 6 sınıflı birer ilkokul açılmasını, okullarda Türkçe, Arapça ve Fransızca dil derslerinin okutulmasını istemiştir. Kurulacak olan okulların tüm altyapı çalışmaları Cemal Paşa'nın izniyle IV. Ordu karargahından karşılanmıştır. Okullarda görev alacak öğretmenlerin yetiştirilmesine de özel bir önem verilmiştir. Yeni okullar kısa süre içerisinde eğitim faaliyetlerine başlamışlardır. Cemal Paşa, İstanbul'dan getirttiği doktorların görüşleri doğrultusunda okullarda hijyen ortamının sağlanması için gerekli adımları atmıştır. Şam dışında Beyrut ve Nasiriyye'de açılmış olan yatılı ve normal kız ilkokulları, sanayi mektepleri, ziraat mektepleri bölge halkının yoğun ilgisiyle karşılanmıştır¹⁷¹³.

Sonuç

Suriye coğrafyası, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nden kopartılmak amacıyla çok önemli olaylara sahne olmuştur. İtilaf Devletleri, bölgede hakimiyeti sağlamak amacıyla kapsamlı casusluk faaliyetlerinde bulunduğu gibi, Arap milliyetçilik hareketlerini de desteklemekten çekinmemişlerdir. Durumu fark eden İttihat ve Terakki Cemiyeti, Suriye'nin Osmanlı toprağı olarak kalması için son derece güçlü bir ismi IV. Ordu Kumandanlığı görevine tayin ederek olağanüstü yetkilerle bölgeye göndermiştir. Cemal Paşa bölgedeki imar-iskân faaliyetlerinden kültür projelerine, başarılı şehircilik ve demiryolu çalışmalarından Türk-Arap kardeşliği üzerine atmış olduğu önemli adımlara, Aliye'deki idam olaylarından bölgedeki Ermeni kabilelerine yönelik insani yardımlara kadar uzanan kapsamlı icraatlarıyla Suriye tarihinde önemli bir iz bırakmıştır. Bölgedeki çok sayıda problemin çözümünden hareketle Cemal Paşa'nın otorite boşluğunu doldurduğu ve devlet otoritesini tesis ettiği söylenebilir. Ancak Osmanlı Devleti'nin müttefikleri Almanya'nın ve müttefik devletlerin

¹⁷¹¹ Talat Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 138.

¹⁷¹² Artuç, *a.g.e.*, s. 302-304.

¹⁷¹³ Artuç, *a.g.e.*, s. 271-272.

bitmek tüklemek bilmeyen arzuları, Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği sorunlar, onun projelerinin başarıya ulaşmasını engellemiş, 1917 yılında Suriye'nin terkinin mecbur bırakmıştır. Cemal Paşa hala tartışılan uygulamalarıyla Suriye tarihinde çok büyük izler bırakmıştır.

Ekler

Ek-1 Cemal Paşa IV. Ordu'yu teftişte. *Harp Mecmuası* (Kasım 1915-Haziran 1918), (Çeviri Yaz. Faruk Önal vd.), TTK Yay., Ankara 2015, s. 26

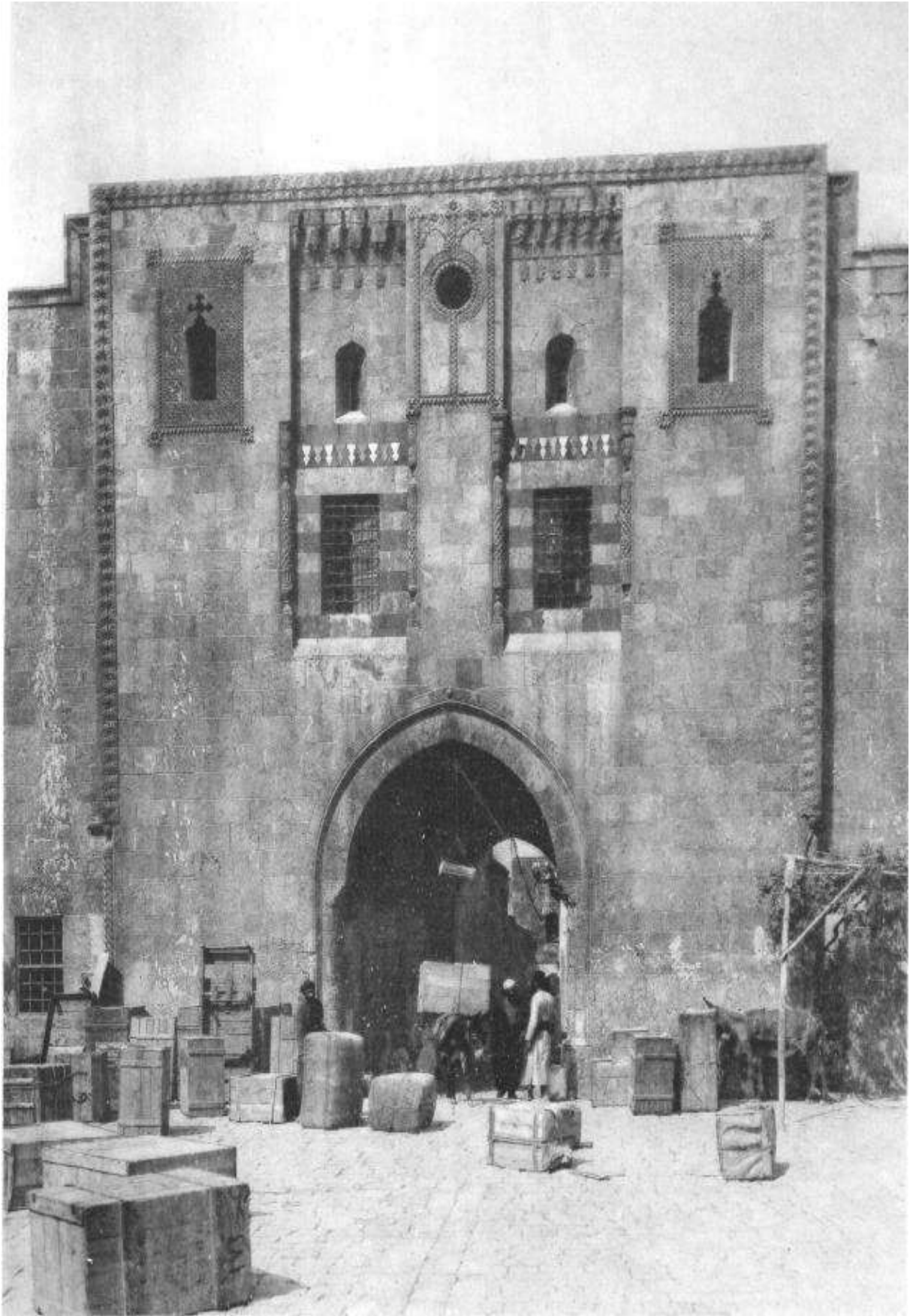

Ek-2. Şam'da IV: Ordu Kumandanı Cemal Paşa tarafından hizmete açılan Cemal Paşa Caddesi. *Taksim Atatürk Kitaplığı*, Alb-000408.

Kaynakça

- ADIVAR, Halide Edip. *Memoirs of Halide Edip*, London 1926.
- AHMET ŞERİF, *Arnavutluk'ta, Suriye'de, Trablusgarp'ta Tanin*, (Yayına Haz. Çetin Börekçi), C. II, TTK Yay., Ankara 1999.
- ARTUÇ, Nevzat. *Cemal Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, TTK Yay., Ankara 2019.
- _____, Cemal Paşa'yı Yüceltme Amacıyla Yazılmış Bir Risale: Payitahtta Nutuklarım, (Editör: Halit Yaşar-Emre Taş), Kronik Yay., İstanbul 2018.
- ATAY, Falih Rıfıkı. *Zeytinadağı*, İstanbul 1981.
- CEMAL PAŞA, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İşbankası Kültür Yay., İstanbul 2001.
- _____, *Suriye ve Filistin ve Garbi Arabistan Abidât-ı Atıkası (Alte Denkmaler Aus Syrien Palastina Und Westarabien)*, Verlag Von Georg Reimer, Berlin 1918.
- ÇALIK, Ramazan. "Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa", *Osmanlı Araştırmaları*, C.XIX, İstanbul 1999, s. 223-254.
- EL-UBEYDİ, Es-Seyyid Muhammed Habib. *Payitahtta Nutuklarım*, İlmîye Matbaası Beyrut 1334.
- ERDEN, Ali Fuat. *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*, İstanbul 1954.
- HARP MECMUASI, (Kasım 1915-Haziran 1918), (Çeviri Yaz. Faruk Önal vd.), TTK Yay., Ankara 2015.
- Suriye, Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri*, (Yayına Haz. Nevzat Artuç), Anı Yayıncılık, Ankara 2012.
- TAKSİM ATATÜRK KİTAPLIĞI, No: Alb-000408.
- TALAT PAŞA, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2003.
- TETİK, Ahmet. "IV. Ordu Komutanlığı'nın Bölgesinde Salgın Hastalıklarla Mücadele ve İnsani Yardım Çalışmaları", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 30/2008, s. 85-113.
- THEUNISSEN, Hans. "War, Propaganda and Architectura", *Jihad and Islam in World War I*, (Edited by E.J. Zürcher), Leiden 2016, s. 223-274.

Ek-1. Halep Vezir Hanı.

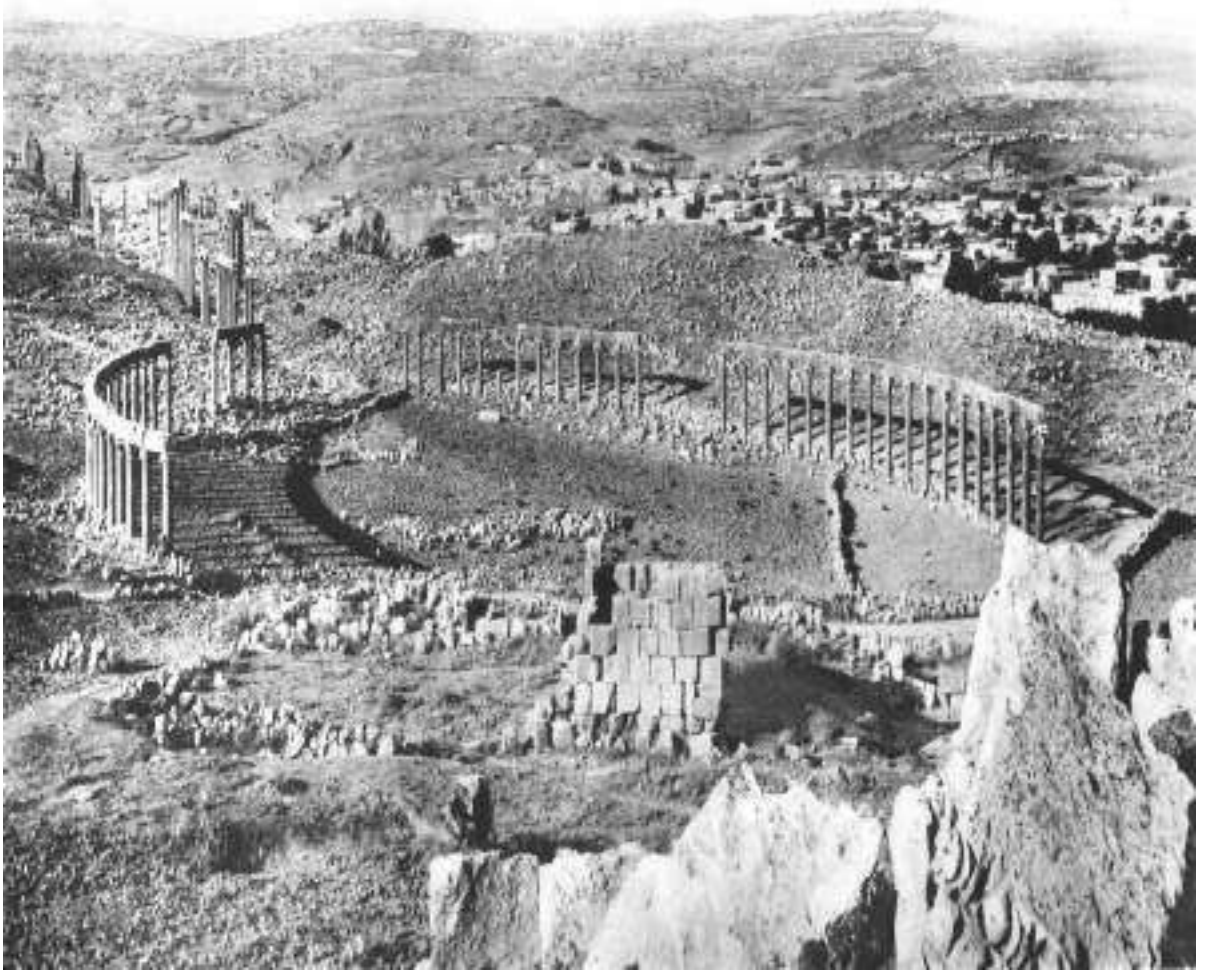
Ek-2. Halep El-Adliye Camii.

Ek-3. *Damascus* Emevi Camii.

Ek-4. *Palmyra* Antik Kenti harabeleri.

Ek-5. *Gerasa* Antik Kenti harabeleri.

Restorative Analytical Study of the Immigration and Passport Building in the Ancient City of Aleppo

Nizar Bustani

Abstract

The city of Aleppo has been described throughout the ages as a very important city, and it was mentioned for the first time in history as the capital of the Syrian Kingdom of Arman in the Bronze Age, which was characterized by many ancient and powerful times.

The study was an analytical reconstructive study to revive and restore the immigration and passports building in the old city of Aleppo and a study of the importance of this area over successive periods.

The research problem lies in shedding light on the most important ways that led to this deterioration in the urban fabric, which we observe today in the old city of Aleppo. A model was chosen for the study and a proposed scenario for this building after restoration was developed.

The research began with a general introduction and guides to the importance of the study, its objectives, the research problem and the research methodology. The research shows an overview of the ancient city of Aleppo by studying its location during the subsequent periods. Which it went through, with a statement of an analytical study for the revival and restoration of the immigration and passports building in the old city of Aleppo, where the historical analysis was studied, with a drawing of all architectural plans from the projections and facades of the building and the development of restoration proposals, with the work of three-dimensional digital engineering modeling, with a study of global trends to restore The construction of historical buildings, and we came to the conclusion that the revitalization and development trend is the most appropriate for the restoration of the building, given that it is partially important. In the end, the results and recommendations were reached, through which we will show the importance of the chosen location of the old city of Aleppo, within the urban fabric of old Aleppo, the high price paid by our heritage and the city Aleppo after these bloody wars, and the importance of architectural documentation in preserving the history of buildings and archaeological sites, to pass them on to future generations.

Keywords: Restorative- City of Aleppo- Urban fabric- Restoration- Archaeological sites- Architectural Documentation.

Özet

Halep Antik Kenti'ndeki göçmenlik ve pasaport binasının onarıcı analitik çalışması.

Halep şehri çağlar boyunca çok önemli bir şehir olarak nitelendirilmiş ve tarihte ilk kez birçok eski ve güçlü zamanların damgasını vurduğu Tunç Çağı'nda Suriye Arman Krallığı'nın başkenti olarak anılmıştır.

Çalışma, Halep'in eski kentindeki göçmenlik ve pasaport yapılaşmasını canlandırmak ve restore etmek için analitik bir rekonstrüktif çalışma ve bu alanın ardışık dönemlerdeki öneminin bir çalışmasıdır.

Araştırma sorunu, bugün eski Halep kentinde gözlemlediğimiz kent dokusundaki bu bozulmaya yol açan en önemli yolların aydınlatılmasında yatmaktadır. Çalışma için bir model seçilmiş ve restorasyon sonrası bu yapı için önerilen bir senaryo geliştirilmiştir.

Genel bir giriş ile başlayan araştırma, çalışmanın önemine, amaçlarına, araştırma problemine ve araştırma metodolojisine rehberlik ediyor. Araştırma, sonraki dönemlerde yerini inceleyerek Halep antik kentine genel bir bakış sunuyor. Tarihsel analizinin yapıldığı Halep'in eski kentindeki göç ve pasaport binasının canlandırılması ve restorasyonu için analitik bir çalışma beyanı ile, tüm mimari planların projeksiyonlarından ve cephelerinden bir çizimi ile geçti. üç boyutlu dijital mühendislik modelleme çalışması ile restorasyon önerilerinin inşası ve geliştirilmesi, restore etmek için küresel trendlerin incelenmesi ile tarihi binaların inşası ve canlandırma ve geliştirme eğiliminin en uygun olduğu sonucuna vardık. kısmen önemli olduğu göz önüne alındığında, yapının restorasyonu için, eski Halep şehrinin kentsel dokusu içinde, eski Halep şehrinin seçilen konumunun önemini göstereceğimiz sonuç ve önerilere ulaşılmıştır. Mirasımızın ve Halep şehrinin bu kanlı savaşlardan sonra ödediği yüksek bedel, mimari belgelemenin yapıların ve örenyerlerinin tarihinin korunmasında, gelecek nesillere aktarılmasındaki önemi.

Anahtar Kelimeler: Restoratif- Halep Şehri- Kent dokusu- Restorasyon- Arkeolojik sitler- Mimari Dokümantasyon.

المُلخَص

دراسة تحليلية ترميمية لمبنى الهجرة والجوازات في مدينة حلب القديمة.

لطالما وُصفت مدينة حلب على مر العصور بأنها مدينة مهمة للغاية، وقد ورد ذكرها لأول مرة في التاريخ كعاصمة لمملكة أرمين السورية في العصر البرونزي الذي اتسم بالعديد من العصور القديمة والقوية.

الدراسة كانت دراسة تحليلية ترميمية لإحياء وترميم مبنى الهجرة والجوازات في مدينة حلب القديمة ودراسة لأهمية هذه المنطقة عبر فترات متتالية.

تكمن مشكلة البحث في إلقاء الضوء على أهم الطرق التي أدت إلى هذا التدهور في النسيج العمراني، والذي نلاحظه اليوم في مدينة حلب القديمة، حيث تم العمل في هذا البحث على تطوير دراسة هندسية تحليلية للمبنى المذكور. الذي تم اختيار نموذج للدراسة ووضع سيناريو مقترح لهذا المبنى بعد الترميم.

بدأ البحث بمقدمة عامة وترشد إلى أهمية الدراسة وأهدافها ومشكلة البحث ومنهجية البحث ويظهر البحث لمحة عامة عن مدينة حلب القديمة من خلال دراسة موقعها خلال الفترات اللاحقة. التي مرت بها، مع بيان دراسة تحليلية لإحياء وترميم مبنى الهجرة والجوازات في مدينة حلب القديمة ، حيث تمت دراسة التحليل التاريخي ، مع رسم لجميع المخططات المعمارية من مساقط وواجهات البناء ووضع مقترحات الترميم ، مع عمل النمذجة الهندسية الرقمية ثلاثية الأبعاد، مع دراسة الاتجاهات العالمية لإعادة بناء المباني التاريخية، ووصلنا بنتيجة أن الاتجاه الإحيائي والمتطور هما الأنسب لإعادة ترميم المبنى نظراً كونه مهمّ جزئياً، بالنهاية تم الوصول إلى النتائج والتوصيات، والتي من خلالها سنظهر أهمية المكان المختار لمدينة حلب القديمة ، ضمن النسيج العمراني لحلب القديمة ، الثمن الباهظ الذي دفعه تراثنا ومدينة حلب بعد هذه الحروب الدامية ، وأهمية التوثيق المعماري في الحفاظ على تاريخ المباني والمواقع الأثرية ، لنقلها إلى الأجيال القادمة.

الكلمات المفتاحية: الترميم - مدينة حلب - نسيج عمراني - ترميم المواقع الأثرية - توثيق معماري.

Introduction

Architecture that reflects itself on the culture of a people does not take a static form, but rather an evolving one, and the development in the architectural language means the continuous modification of the architectural image as a changing civilized phenomenon that reflects a single poetic vision in changing forms. From nomadism to civilization, architecture does not stand in the way of this transformation, because it has the possibility of development and change, so that it keeps pace with the new society in all the affairs it finds.

Aleppo has enjoyed a distinguished place in history since the earliest times until now, and it is located on the bank of the Queiq River in the middle of a spacious and fertile plain at the crossroads of important trade routes in northern Syria. Anatolia on the one hand, and Syria, Palestine and Egypt on the other, and its relations affected its fate, as its history during all the photographers was nothing but

the history of the contacts that took place in it since the inception of its first buildings until the present time.¹⁷¹⁴

The ancient survey work carried out by the archaeologists indicated that the settlement periods were in the northern and northeastern region of the current city of Aleppo. They knew a large number of settlements from the Old Bronze Age and the Middle Bronze Age. It is not known in which century Aleppo began its first life, and it seems that its inception was in the absence of time, and it did not enter into the framework of historical events until the twentieth century BC, and it bore the name that is called today (Aleppo). It was mentioned during the reign of the second Akkadian Mamluks (Remus), who ruled after (Sargon). Therefore, it is one of the oldest cities in the world in which the sap of life is still flowing constantly and with strength. The first stage of its life is characterized by the fact that it was a small village on the Queiq River, then its importance increased thanks to the resources of its agricultural area, and finally turned into a civil center following the raids of the invading nations that were seeking to annex it to Its kingdoms and empires are of strategic importance linked to its castle hill. Aleppo also enjoyed a great religious position, as it was the center of the Aleppo Lord (Haded), and the Aleppo (Ishtar) goddess, which had an important place in the hearts of the people.¹⁷¹⁵

Through this research paper, we will learn about the revival and restoration of one of the historical and archaeological buildings in old Aleppo (the Immigration and Passport Building) through an applied analytical approach that clarifies and confirms the research idea, supported by pictures and beneficiaries of the engineering programs available to us.

1.1. Research introduction (Problems)

Wars and armed conflicts are among the most critical threats to the countries' social, cultural, economic, and political structures that have plagued them and thus cause damage at all levels.

Syrian historical cities and regions are subjected to tremendous and continuous destruction due to armed conflicts, which affected various aspects of life and caused significant effects on all aspects, including the destruction of buildings and cultural heritage sites. These effects will double if they are not dealt with properly. In this research, a public building was chosen as one of the most important ancient landmarks in the old city of Aleppo to be studied as a model for rehabilitating destroyed buildings. The research problem lies in shedding light on the main ways that led to this degeneration in the urban fabric, which we are noticing today in the Ancient City of Aleppo.

1.2. The importance and reasons for choosing the research

طلس، محمد أسعد، الآثار الإسلامية والتاريخية في حلب، مطبوعات مديرية الآثار العامة في سورية، دمشق، 1376هـ/1956م،¹⁷¹⁴ ص9.

خضر، عبد المعطي، تاريخ العمارة الإسلامية، مديرية الكتب والمطبوعات الجامعية، جامعة حلب، 1990م، ص118-119.¹⁷¹⁵

The importance of research highlights different ways that can be followed to reconstruct the historical buildings in the ancient city of Aleppo, as these buildings show the civilized face of the city during the various historical eras that followed it, which would confirm the civilizational identity of Aleppo and what it was subjected to from attack and destroy. The research acquires another importance as it will document the (Restorative analytical study of the immigration and passport building in the Ancient City of Aleppo).

1.3. Research goal

The research aims to develop ways and proposals that help in the reconstruction of damaged historic buildings by benefiting from the various international and Arab experiences in the field of reconstruction after wars and disasters and the possibility of applying them to the study case in an attempt to restore the features of the old city and working on a clear-cut strategy to preserve the unique character of cities Historical data under the current circumstances, through the processes of collecting information and the results of the research.

1.4. Research methodology

- 1- Historical study and architectural description of the building.
- 2- Urban and architectural documentation of the building.
- 3- Analysis of the projections and architectural facades of the immigration and passport building.
- 4- Damage was caused to the building due to the war.
- 5- Trends in the reconstruction of the Immigration and Passports building.
- 6- Reconstruction of the Immigration and Passport Building according to the witnessing, biological and evolving trend.
- 7- Suggested work strategies for the reconstruction of the building according to the mentioned trends.

2. Brief of Ancient City of Aleppo

Located at the crossroads of several trade routes since the 2nd millennium B.C., Aleppo was ruled successively by the Hittites, Assyrians, Akkadians, Greeks, Romans, Umayyads, Ayyubids, Mameluks and Ottomans who left their stamp on the city. The Citadel, the 12th-century Great Mosque and various 16th and 17th-centuries madrasas, residences, khans and public baths, all form part of the city's cohesive, unique urban fabric.

The monumental Citadel of Aleppo, rising above the suqs, mosques and madrasas of the old walled city, is testament to Arab military might from the 12th to the 14th centuries. With evidence of past occupation by civilizations dating back to the 10th century B.C., the citadel contains the remains of mosques, palace and bath buildings. The walled city that grew up around the citadel bears evidence of the early Graeco-Roman street layout and contains remnants of 6th century Christian buildings,

medieval walls and gates, mosques and madrasas relating to the Ayyubid and Mameluke development of the city, and later mosques and palaces of the Ottoman period.¹⁷¹⁶

Outside the walls, the Bab al-Faraj quarter to the North-West, the Jdeide area to the north and other areas to the south and west, contemporary with these periods of occupation of the walled city contain important religious buildings and residences. Fundamental changes to parts of the city took place in the 30 years before inscription, including the destruction of buildings, and the development of tall new buildings and widened roads. Nonetheless the surviving ensemble of major buildings as well as the coherence of the urban character of the suqs and residential streets and lanes all contribute to the Outstanding Universal Value (2-1).

Figure (2-1) <https://whc.unesco.org/>

The old city of Aleppo reflects the rich and diverse cultures of its successive occupants. Many periods of history have left their influence in the architectural fabric of the city. Remains of Hittite, Hellenistic, Roman, Byzantine and Ayyubid structures and elements are incorporated in the massive surviving Citadel. The diverse mixture of buildings including the Great Mosque founded under the Umayyads and rebuilt in the 12th century; the 12th century Madrasa Halawiye, which incorporates remains of Aleppo's Christian cathedral, together with other mosques and madrasas, suqs and khans represents an exceptional reflection of the social, cultural and economic aspects of what was once one of the richest cities of all humanity. Aleppo is an outstanding example of an Ayyubid 12th century city with its military fortifications constructed as its focal point following the success of Salah El-Din against the Crusaders. The encircling ditch and defensive wall above a massive, sloping, stone-faced glacis, and the great gateway with its machicolations comprise a major ensemble of military architecture at the height of Arab dominance. Works of the 13th-14th centuries including the great towers and the stone entry bridge reinforce the architectural quality of this ensemble. Surrounding the

---

¹⁷¹⁶ j.sauvaget, directeur d'études" à l'école pratique des hautes-études" ouvrage avec le concours de l'académie des inscriptions et belles- lettres (fondation de clerckue), paris, 1941.

citadel within the city are numerous mosques from the same period including the Madrasah al Firdows, constructed by Daifa Khatoun in 1235.

2.1. Losses of cultural heritage in the old city of Aleppo and assessment of the rate of destruction

In the eighties of the last century, an important part of the historical center of Aleppo was destroyed, as part of a project supervised by governors and mayors who are alien to the city and its social and cultural fabric. The argument put forward was the establishment of modern commercial centers and administrative buildings to accommodate the size of the population development. This destruction, which removed landmarks dating back to ancient centuries, the most important of which are a large part of the city wall, as well as the ancient houses, inns and baths. In parallel, several archaeological eras were destroyed in the Citadel of Aleppo, to establish a cement theater and other interventions in the city. But in the summer of the year 1433 AH / 2012 AD, the city was again subjected to systematic destruction operations that affected its historical center in order to obliterate its identity and cultural value through the ages. And destroyed "more than 70% of the historical center of Aleppo."

The mosques in the old city were destroyed, the most prominent, oldest and largest of which was the Great Umayyad Mosque. Below we review some buildings in the most important historical areas, which are the square or the area opposite the entrance to the Aleppo Citadel, which is a living museum of civilizations that passed and left their mark for centuries. (2-2,2-3,2-4).

Figure (2-2) An aerial photo of the surroundings of the Citadel of Aleppo before and after the destruction (google earth).

Figure (2-3) In front of the vicinity of the Citadel of Aleppo before and after the destruction (Url-1, 2010).¹⁷¹⁷

Figure (2-4) Photos of the Umayyad Mosque in old Aleppo before and after the destruction (Url-1, 2010).⁴

3. Brief about the Reviving and restoring the immigration and passport building as a model

It is known that the archaeological material and historical buildings bear artistic, aesthetic, historical and cultural values, and the archaeological material may be free of any decorations, inscriptions or writings, but it represents a scientific value. It has international conventions for the protection of antiquities, such as the Venice Charter 1385 AH / 1966 AD, which considered the restoration process as one of the highly specialized operations. The field of maintenance and restoration of antiquities depends not only on manual skill and technical expertise, but also on technological sciences, which reveal to us what is in the interior of the antiquity in order to be able to maintain and restore it. Also, this field depends on engineering, architectural, applied and technical studies, and the development of the field of maintenance and restoration Archeology requires us to keep pace with the new ways to apply the best in order to preserve this timeless heritage.¹⁷¹⁸

¹⁷¹⁷

<https://www.zahratakhaleej.ae/Gallery/530515/%D8%B5%D9%88%D8%B1-%D8%AD%D9%84%D8%A8->

¹⁷¹⁸ شاهين، عبد المعز، ترميم وصيانة المباني الأثرية والتاريخية، سلسلة الثقافة الأثرية والتاريخية مشروع المائة كتاب، 1994 رقم 24، ص 345.

The restoration and maintenance of antiquities is an integrated scientific and practical unit of work that monitors, studies, analyzes and thinks based on research, charters and experiences, so that the restoration of antiquities is a science that preserves the civilization of generations so that the trace remains an open book for students of peoples' civilizations and history.

3.1. Historical study and architectural description of the building

It is located north of the Citadel, at the beginning of the street leading to Turb al-Ghuraba, officially called Abd al-Rahman al-Kawakibi Street, while it is known to the people of Aleppo as Prison Street. The construction of the building to the year 1322 AH / 1905 AD - 1324 AH / 1907 AD, it was built in the late Ottoman style to the north of the northern tower of the foot of the castle, and it is directly connected to the ring road around the castle from the south and from the west with the main road that connects Al Khandaq Street and Al-Sijn Street with a road around the castle, (3-1).¹⁷¹⁹

Where the site enjoys direct supervision of the castle about (10) meters from the castle trench as well as the old Saraya building on the one hand and its proximity to the covered market area in the old city and its archaeological buildings on the other hand .A second layer has been added the building was built in 1343 AH / 1925 AD, as indicated by the inscription on the alabaster plate above the building facade. to a partial vault, (3-2,3-2,3-4).

The building has heritage, artistic and aesthetic qualities and is considered one of the most beautiful buildings of the old city, distinguished by its influence on European architecture since the end of the nineteenth century and open to the outside (expressing a certain historical era). 65%. It also crosses the adjacent Syndicate Preparation Institute - Property No. 24 with an area of 10 square meters, separated by a garden.¹⁷²⁰

Figure (3-1) The general location of the Immigration and Passports building in Old Aleppo, (google earth).

Figure (3-2) Old Municipal Building, Immigration and Passports Building, (حريثاني, 2006).

¹⁷¹⁹ الحمصي، فايز، حلب القديمة، منشورات المديرية العامة للأثار والمتاحف، دمشق، 1403هـ/1983م، ص 146.

¹⁷²⁰ عثمان، نجوى، الأثار والأوابد التاريخية في حلب وكلس وغازي عنتاب، منشورات جامعة حلب، 1430هـ/2009م- ص 555.

Figure (3-3) Old Municipal Building, Immigration and Passports Building, (حريثاني, 2006).

Figure (3-4) Old Municipal Building, Immigration and Passports Building, (حريثاني, 2006).

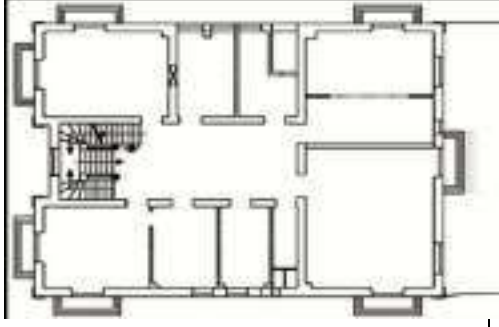
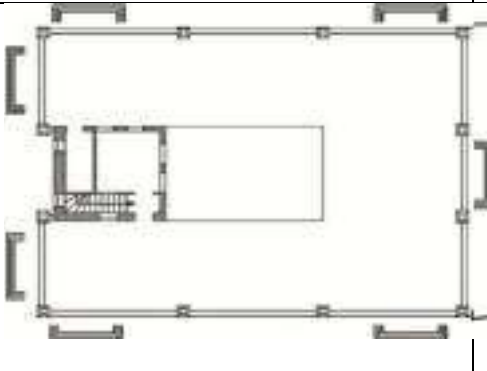
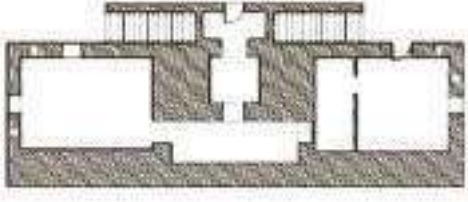

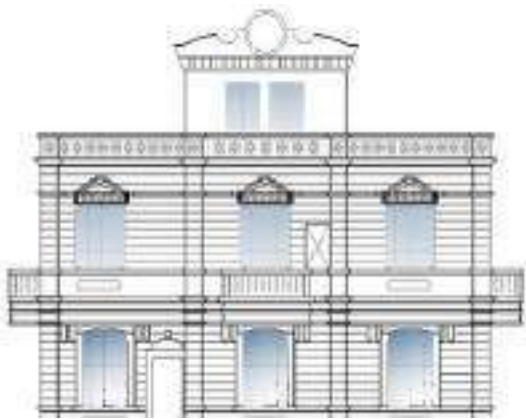
And the immigration office building until the summer of 1433 AH / 2012 AD was deserted (3-5).

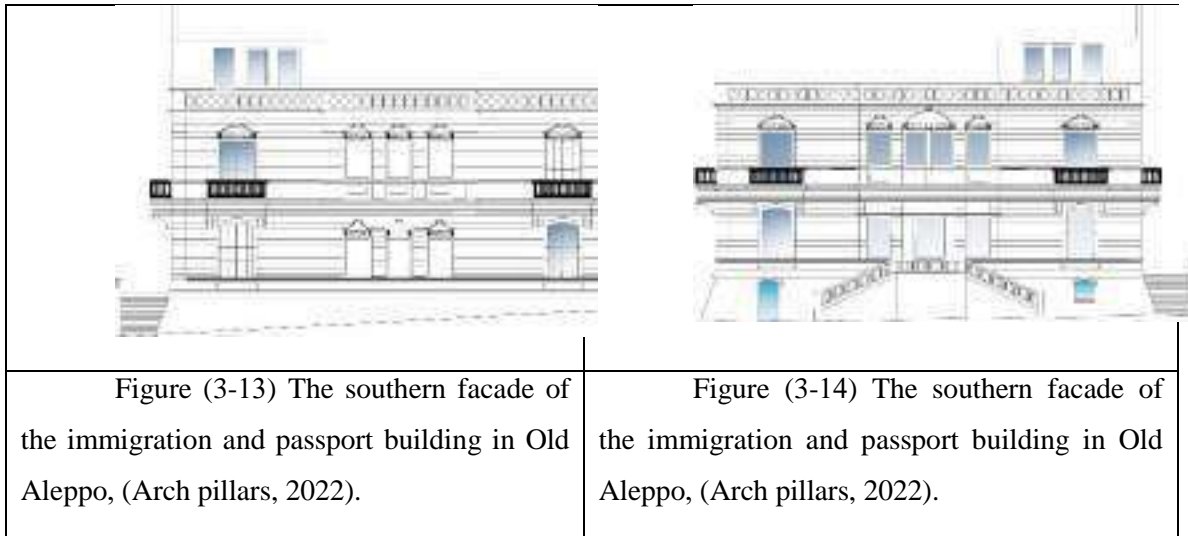
However, it was proposed to restore it and clean its facades to repurpose it as a heritage tourist facility with a five-star level, in addition to the building of the Union Preparation Institute building, and functionally merging it with the proposed hotel for the old Saraya land, in addition to erecting a number of other blocks within a comprehensive tourism organizational project for the buildings surrounding the Citadel of Aleppo. The investor may add complementary recreational, cultural, social and commercial tourism activities in accordance with the nature, location and level of the project.¹⁷²¹

3.2. Urban and architectural documentation of the building

<p>Figure (3-5) The general location of the Immigration and Passports building in Old Aleppo, (Aleppo Tourism Directorate).</p>	<p>Figure (3-6) The Ground Floor of the Immigration and Passports building in Old Aleppo, (Aleppo Tourism Directorate).</p>

حريثاني، محمود، حلب والسلطة العثمانية الوقف والعمران 1516-1916، شعاع للنشر والعلوم، الطبعة الأولى 1426هـ/2006م¹⁷²¹

	
<p>Figure (3-7) The first floor of the Immigration and Passports building in Old Aleppo, (Aleppo Tourism Directorate).</p>	<p>Figure (3-8) The second floor of the Immigration and Passports building in Old Aleppo, (Aleppo Tourism Directorate).</p>
	
<p>Figure (3-9) The roof floor of the Immigration and Passports building in Old Aleppo, (Aleppo Tourism Directorate).</p>	<p>Figure (3-10) The basement floor of the Immigration and Passports building in Old Aleppo, (Aleppo Tourism Directorate).</p>
	
<p>Figure (3-11) The main western facade of the immigration and passport building in Old Aleppo, (Arch pillars, 2022).</p>	<p>Figure (3-12) The eastern facade of the immigration and passport building in Old Aleppo, (Arch pillars, 2022).</p>

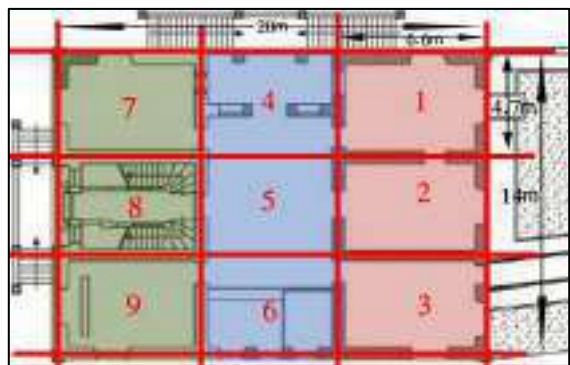
3.3. Analysis of the projections and architectural facades of the immigration and passport building

The Immigration and Passports building is the basement, ground, first and second floor plan, and each of the horizontal planes uses equal units on each side, from an implicit line (the line of symmetry) horizontal and vertical, and the axes of symmetry pass through the main space (3-15).

Figure (3-15) Site analysis of the ground floor of the Immigration and Passports Building in Old Aleppo, (Arch pillars, 2022).

As the projection has one module, as it is composed of nine squares with dimensions of 4.7 * 6.6 m, and the use of the square or the eighth space of a staircase serves to reach all floors, and

therefore the projection is 20 * 14 m (3-16).

Figure (3-16) Site analysis of the ground floor of the Immigration and Passports Building in Old Aleppo, (Arch pillars, 2022).

As well as the reliance in the facades on a line of symmetry to give balance to the building. In the main western facade, it relied on a line of symmetry (3-17). dividing the facade into 7 squares with dimensions of 4.7 * 4 m, and the seventh square shows the addition of the second layer on 1343 AH / 1925 AD in which the stone clock is known (the clock room), bringing the height of the facade to 14 m, so we find that the length of the projection for that facade is 14 m and its height is 14 m (3-18).

Figure (3-17) Analysis of the main western facade of the immigration and passport building in old Aleppo (Arch pillars, 2022).

Figure (3-18) Analysis of the main western facade of the immigration and passport building in old Aleppo (Arch pillars, 2022).

3.4. Damage caused to the building due to the war

By studying the current situation and studying the effects of destruction on the building and how to restore, revive and use it again, we notice that the effects of the destruction are concentrated on the main entrance facade in addition to the southwestern corner and the old clock room on the roof of the building (3-19,3-20).

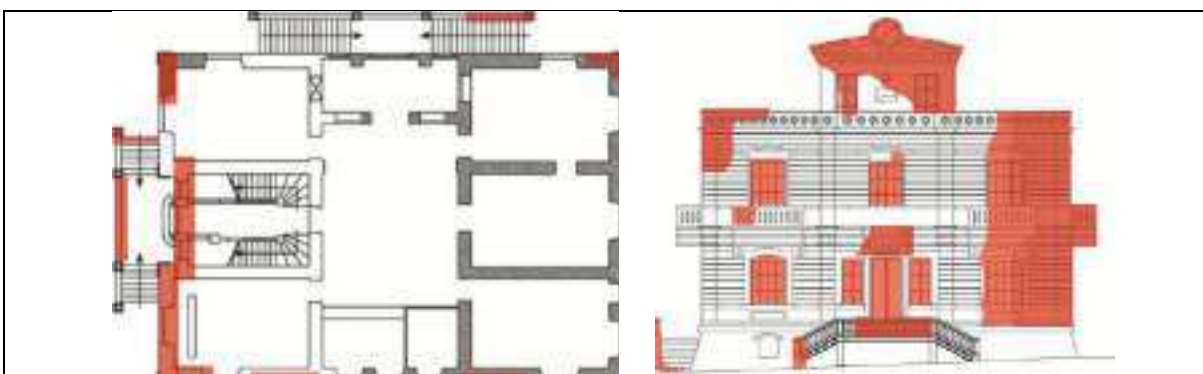

Figure (3-19) Analysis of the effects of the destruction on the immigration building and the passports in the old Aleppo (Arch pillars,

Figure (3-20) Analysis of the effects of the destruction on the immigration building and the passports in the old Aleppo (Arch pillars,

2022).	2022).
--------	--------

Therefore, the following are pictures of the ruins of the immigration building and the passports, and pictures before the destruction to know the percentage of destruction (3-21,3-22-,3-23,3-24).

Figure (3-21) Immigration and Passports Building in Old Aleppo (Url-2, 2010).¹⁷²²

Figure (3-22) Immigration and Passports Building in Old Aleppo (Url-3, 2017).¹⁷²³

Figure (3-23) Immigration and Passports Building in Old Aleppo (Url-2, 2017).

Figure (3-24) Immigration and Passports Building in Old Aleppo (Url-2, 2017).

3.5. Trends in the reconstruction of the Immigration and Passports building

The biggest challenge is "the building's return to its glory, not just a random formal decoration, and it can return to what it was, when we share from workers and engineers of all specializations to mitigate the impact of the destruction of the building, so we will apply international trends for the reconstruction of historical buildings that were previously studied on the building Immigration and passports, all of which are concerned with respecting the old building because of its

¹⁷²² Url-1. http://www.syriandays.com/?page=show_det&select_page=52&id=28926

¹⁷²³ Url-2. <https://www.emaratalyoum.com/life/four-sides/2014-02-19-1.650790>

heritage, artistic and aesthetic qualities. It is one of the most beautiful buildings in the old city and expresses a certain historical era (زين العابدين, 2010).

3.5.1. Reconstruction of the Immigration and Passport Building according to the witnessing trend

As we mentioned earlier, this trend aims to keep the building as a witness to the destruction that occurred without affecting it, to remain part of the city's memory and to indicate a bad stage in the history of our country, and some light elements such as windows and doors can be repaired without many modifications to the building while maintaining periodic maintenance. In order not to deteriorate further, but the physical condition of the immigration and passport building is medium, that is, the building is partially dilapidated and can be repaired, i.e. restored and re-used, especially that the location of the building in front of the castle is of interest to onlookers and can be invested as a tourist, so we conclude that this direction is not suitable for application in cases partial destruction (3-25).

Figure (3-25) Suggestion for the immigration and passport building according to the witnessing trend, (Arch pillars, 2022).

3.5.2. Reconstruction of the immigration and passport building according to the biological trend

First, rubble and crushed stones are removed and the place that will be renovated is cleaned, and then the building is restored and the destroyed part (the clock room and parts of the western and southern facades) is reconstructed as it was in the past, according to the documentary historical plans, and restored in the same spirit and style as the old building, with the aim of revitalizing the old building. What still exists, preserving what exists is the first step towards respecting the general character of the historical area and towards awareness of the importance of optimum selection of buildings or added parts. The historical fabric and the alternatives added to it, and necessarily requires the existence of accurate and comprehensive documentation prior to the immigration and passport building, and in this case the new building is (a replica of the old building with all its elements and details (3-26,3-27).

	
<p>Figure (3-26) Architectural details in the Immigration and Passport Building before the destruction (Url-2, 2010).</p>	<p>Figure (3-27) Architectural details in the Immigration and Passports building using 3ds Max program (Arch pillars, 2022).</p>

3.5.2.1. Suggested work strategies for the reconstruction of the building according to this trend

No matter how different the views on how to maintain and restore archaeological and historical buildings, the restoration operations are not, in any case, mere repair operations for the damaged architectural elements. The different types of archaeological buildings, otherwise the restoration operations will lose their purpose. Therefore, the restoration and maintenance work for this building must be carried out within the framework of the following rules:

- Restoration of the building by restoring the destroyed part to its original form completely (restore the original shape according to the condition of the building in 1346 AH / 1925 AD, including the second added layer and the clock room, taking into account that the interventions are minimal, given the historical importance of the building itself.
- Rescuing what can be salvaged of the building's stones and then cleaning and collecting them in a safe place for reuse in the reconstruction process, as well as trying to use materials identical to the materials used in the original building.
- Use the same module as the original building.
- Adopting a shape for openings and windows similar to that used in the original facades.
- Use the same final height and roof shape for the building, including the old clock room (عبد المعز, 1994).

Using this trend to restore the Immigration and Passports building requires great care to implement it with high skill and simulate the surroundings adjacent to the building, so that it does not become a threat to the architectural building, especially as we are restoring in the old area of Aleppo (3-28,3-29).

	
	
<p>Figure (3-28) Suggestion for the immigration and passport building according to the biological trend, (Arch pillars, 2022).</p>	<p>Figure (3-29) Suggestion for the immigration and passport building according to the biological trend, (Arch pillars, 2022).</p>

3.5.3. Reconstruction of the Immigration and Passport Building in accordance with the evolving trend

This trend depends on the restoration of the building and the rebuilding of the destroyed part, but using modern methods and techniques, i.e., distinguishing between the old and the new when rebuilding and thus trying to blend the identity and heritage of the old building with the addition of the imprint of contemporary time and adding the appropriate development in architecture, but without affecting the identity and the actual memory of the place. This means highlighting the historical value of the building and giving the imprint of the modern era to achieve integration with the parts of the existing building. Although these procedures carry with it the meaning of strengthening that will preserve the building, but at the same time they facilitate the procedures for rebuilding and completing the destroyed or missing parts, as it becomes the added part is then away from any loads that may cause damage later, and the use of these modern materials became popular after World War II, so it can be easily applied to the immigration and passports building (3-30,3-31).

	
<p>Figure (3-30) Immigration and Passport Building Model according to the evolving trend (Arch pillars, 2022).</p>	<p>Figure (3-31) The use of modern materials according to the evolving trend (Arch pillars, 2022).</p>

3.5.3.1. Suggested work strategies for the reconstruction of the building according to this trend

As there is a relationship between the old interface and the new interface, by relying on the same module, in terms of construction on the added part to give affiliation between the old and the modern as if they were one body and to distinguish what was added using modern materials such as (metal and type of glass) as well as the use of alternative energy, energy Solar because it has a clear impact on our modern architecture and what this reality requires, as a model was proposed according to the evolving trend through the following steps:

- The use of highly transparent glass of green color to suit the building in order to achieve a calm relationship between details and decorations, and the addition of solar energy for windows on the appropriate facades with its expansion on the first floor to take advantage of it for lighting and ventilation in a larger quantity and because of its great importance in our modern architecture.
- Preserving the parts of the building that still exist as they are after maintaining and cleaning them in an appropriate technical manner and removing the deformed elements added.
- Rebuilding the clock room exactly as it was, according to the historical plans and according to the condition of the building in 1346 AH / 1925 AD.
- Reconstructing the completely destroyed part, parts of the western and southern facades, using a building style completely different from the existing ones to emphasize the distinction of what is old and historical.
- Adding a modern floor to the building so that the building becomes / three floors / so that the basic building materials for the added part are glass and stone.
- The protrusion on the facades in the form of stone protrusions in harmony with the traditional architecture.
- Adopting the principle of the inner courtyard (El Paseo), but in a different way, i.e. openness to the outside, and therefore to express the development taking place at the level of architecture and urbanism, as well as

societies, especially since the building since it was built at the end of the nineteenth century has been influenced by European architecture open to the outside.

- Preserving the current garden space between the immigration and passports building and the Union Preparation Institute, and not commending any facilities in the aforementioned void (عبد المعز, 1994).

With regard to the added floor, two models were proposed according to this trend, both of which give them modern architecture, but in line with the old building.

3.5.4. Reconstruction of the Immigration and Passport Building according to the new trend

Reconstruction of the destroyed building, but through new architectural styles that did not exist before and have nothing to do with the identity of the place and its heritage, which was destroyed, and therefore this direction is not suitable for application in cases of partial destruction, especially since we are talking about old Aleppo because our identity and heritage that we are proud of have not been destroyed. In order to confirm that the restoration operations will be committed to preserving the identity of the buildings and taking into account the strictest standards of restoration, and respecting the practical rules adopted by UNESCO, AECOM International and other concerned scientific organizations, and therefore this trend will definitely not be relied upon in this building.

We conclude from the above and what we have learned a comparison between the possible directions for the reconstruction of a historical building and how they deal with the partially destroyed building by projecting it on the educational case (the Immigration and Passports Administration building) in the old city of Aleppo, in addition to mentioning the advantages and disadvantages of each direction.

3.6. Results and Recommendations

Where we found through our study that the reconstruction processes may have a different impact on the identity of the historical buildings (positive and negative). Some of them may take into account this identity, and some may harm it and lose its architectural and historical value, because these processes may be subject to the inclination of scholars from architects and others, and therefore include methods of intervention and treatment in the old city at the level of a single building according to the following items:

- Reconstruction as a replica of the old buildings.
- A radical departure from the old architecture.
- Combine elements of the original building with modern impressions.
- During the restoration and re-use of any ancient building, the situation of the neighborhood must be studied so that there is no negative impact, especially the noise situation, and the location of the immigration and passport building is positive on the social level because it does not overlook the residential houses, and this is one of the important matters that must be taken into account consideration.

- The weights and sizes of modern equipment (such as electric generators, air conditioning and refrigeration devices) have a negative impact on the structural integrity of the building itself (vibrations and pressure).
- Preserving the originality of the building and not violating the original design of the building, and carrying out the restoration work of archaeological buildings in accordance with international conditions and standards, and in accordance with international conventions in the work of restoration and rehabilitation, and that the restoration work or additions, if any, be as minimal as possible to the building, and that the restoration intervention is demountable. If possible, if necessary, in the future.
- Green and water surfaces have a major role in attracting the visitor to visit the archaeological building, and therefore the process of taking care of these surfaces must be taken into account with the call to increase their area, and it can be added within the urban spaces of the Harrah and Passports building.
- The need to benefit from engineers and builders outside Syria and the need to specialize in the fields of reconstruction of historical buildings after wars and disasters through the establishment of rehabilitation courses based on scientific foundations and methods in order to train the personnel supervising the reconstruction operations, in cooperation with academic bodies and specialized unions.
- Benefiting from Arab and international experiences in restoring archaeological and historical buildings.

References

- ❖ j.sauvaget, directeur d'études" à l'école pratique des hautes-études" ouvrage avec le concours de l'académie des inscriptions et belles- lettres (fondation de clerque), paris, 1941.
- ❖ الحمصي، فايز، حلب القديمة، منشورات المديرية العامة للآثار والمتاحف، دمشق، 1403هـ/1983م، ص 146.
- ❖ حجّار، عبد الله، معالم حلب الأثرية، تقديم د.نقولا زيادة، ط3، مزينة ومنقحة، 1431هـ/2010م- ص 345.
- ❖ حربيتاني، محمود، حلب والسلطة العثمانية الوقف والعمران 1516-1916، شعاع للنشر والعلوم، الطبعة الأولى 1426هـ/2006م.
- ❖ زين العابدين، محمود، تقويم تجرية بعض المباني التاريخية العثمانية في سورية بوظائف ثقافية حالة التوظيف المتحفي- دراسة مقارنة، رسالة ماجستير، جامعة حلب، كلية الهندسة المعمارية، قسم نظريات وتاريخ العمارة، 1431هـ/2010م- ص 168.
- ❖ شاهين، عبد المعز، ترميم وصيانة المباني الأثرية والتاريخية، سلسلة الثقافة الأثرية والتاريخية مشروع المائة كتاب، 1994 رقم 24، ص 345.
- ❖ طلس، محمد أسعد، الآثار الإسلامية والتاريخية في حلب، مطبوعات مديرية الآثار العامة في سورية، دمشق، 1376هـ/1956م، ص 9.
- ❖ عثمان، نجوى، الآثار والأوابد التاريخية في حلب وكلس وغازي عنتاب، منشورات جامعة حلب، 1430هـ/2009م- ص 555.
- Url-1. <https://www.zahratakhaleej.ae/Gallery/530515/%D8%B5%D9%88%D8%B1-%D8%AD%D9%84%D8%A8->
- Url-2. http://www.syriandays.com/?page=show_det&select_page=52&id=28926
- Url-3. <https://www.emaratalyoum.com/life/four-sides/2014-02-19-1.650790>
- Url-3. <https://whc.unesco.org/en/list/21/>

Genetic improvement and the adopting mechanism of the certified local agricultural varieties in Syria (Wheat case study)

Omar Atik*

Khaled Al Hasan**

Abstract

Syria produced certified seeds of the seven priority crops at their GOSM stations located in the main agricultural regions. The primary sources of wheat and barley were from Governorate (agriculture loans), General Organization for Seed Multiplication (GOSM), and traders.

Wheat is one of the oldest cultivated grain crops. Wheat is cultivated globally within a wide environmental and geographical range. It is believed that the original home of most types of wheat is the Middle East. The wheat plant belongs to the Poaceae family, and it is one of the annual plants of the genus *Triticum*. There are several varieties of wheat grown in the world, most of which belong to two types *T. aestivum* and *T. durum*. The Syrians have cultivated wheat for thousands of years, and they were known as local varieties, the most important of which are the Hawarni (Baladi or mountain) variety, Hamari and Al-Yabroudi. The local varieties are characterized by grains of good quality and manufacturing qualities.

The Syrian wheat breeding program began its activity in the mid-sixties with the establishment of the Agricultural Scientific Research Directorate of the Ministry of Agriculture and Agrarian Reform, and efforts focused on the Mexican varieties that had a major role in increasing production at the global level, known as the Green Revolution, and the introduction of the variety Jouri 69 in 1971, which is characterized by productivity. It was cultivated in irrigated and rain-fed high-rain areas.

Since its establishment, the International Center for Wheat and Maize Research (CIMMYT) has provided the Directorate of Scientific Agricultural Research with many strains and varieties of wheat to develop national breeding programs, and it has played an important role in the development of Syrian agriculture in irrigated and high rainfall areas.

The Arab Center for Studies of Dry Areas and Arid Lands (ACSAD) also contributed to the breeding program in 1972, with the aim of developing productivity in arid and semi-arid areas in the Arab world. Among its most important achievements was the adoption of a number of varieties of durum wheat such as ACSAD 65, Douma 1, Douma 3, and a number of soft wheat varieties such as Douma 2, Douma 4, and Douma 6 in the Syrian Arab Republic for dry and high rainfall areas, and the

---

* Ph-D in Agriculture engineering - Shafak Organization, Gaziantep, Turkey.

** Ph-D in Agriculture engineering - Shafak Organization, Gaziantep, Turkey.

Arab Center continues to support the national program for wheat breeding with promising drought-tolerant strains.

In 1977, the International Center for Agricultural Research in the Dry Areas (ICARDA) began working on wheat breeding programs, and the joint scientific cooperation program was established in 1981 between the national programs in the Ministry of Agriculture and Agrarian Reform, and other national centers and ICARDA. Among its most important achievements is the development of good varieties of wheat, barley, and lentils. chickpeas and fodder legumes, raising national competencies and exchanging experiences in areas of common interest.

Through the National Program for Wheat Breeding and the Joint Scientific Cooperation Programs, many promising strains of durum and soft wheat were studied in the experimental field experiments planted in different environmental areas. The certified local wheat varieties are Sham 9, Douma 3, Sham 7, Bohouth 9, Bohouth 11, Douma 1, Bohouth 7, Sham 5, Bohouth 5, Sham 3, ACSAD 65, Sham 1, and Hourani.

Improving local knowledge-sharing about the culture and history of agriculture, food access, production, preparation, and food behaviors, will improve the effectiveness of strategic development for future reconstruction of the agricultural sector and Syrian food systems particularly if there are lessons to be learned from responses to previous food-system shocks (such as conflict and drought).

Genetik iyileştirme ve benimseme mekanizması Suriye'deki sertifikalı yerel tarım çeşitleri (Buğday vaka çalışması)

Dr. Omar Atik*

Dr. Khaled Al Hasan**

Özet

Suriye, başlıca tarım bölgelerinde bulunan GOSM istasyonlarında yedi öncelikli mahsulün sertifikalı tohumlarını üretti. Buğday ve arpanın başlıca kaynakları Valilik (tarım kredileri), Tohum Çoğaltma Genel Teşkilatı (GOSM) ve tüccarlardı.

Buğday, ekili en eski tahıl ürünlerinden biridir. Buğday, küresel olarak geniş bir çevresel ve coğrafi aralıkta yetiştirilmektedir. Çoğu buğday türünün asıl evinin Orta Doğu olduğuna inanılıyor. Buğday bitkisi Poaceae familyasına aittir ve Triticum cinsinin tek yıllık bitkilerinden biridir. Dünyada yetiştirilen, çoğu T. aestivum ve T. durum olmak üzere iki çeşit buğday çeşidi vardır. Suriyeliler

---

* Ziraat Mühendisliği Doktora - Şafak Derneği, Gaziantep, Türkiye.

** Ziraat Mühendisliği Doktora - Şafak Derneği, Gaziantep, Türkiye.

binlerce yıldır buğday yetiştiriyor ve yerel çeşitler olarak biliniyorlardı, bunların en önemlileri Hawarni (Baladi veya dağ) çeşidi, Hamari ve Al-Yabroudi'dir. Yerel çeşitler, kaliteli ve üretim kalitesine sahip tahıllar ile karakterize edilir.

Suriye buğday ıslah programı, altmışlı yılların ortalarında Tarım ve Tarım Reformu Bakanlığı Tarımsal Bilimsel Araştırma Müdürlüğü'nün kurulmasıyla faaliyete başlamış ve çalışmalar küresel düzeyde üretimin artmasında büyük rol oynayan Meksika çeşitlerine odaklanmıştır. Yeşil Devrim olarak bilinen ve 1971 yılında verimlilik ile karakterize edilen Jouri 69 çeşidinin tanıtılması Sulanan ve yağmurla beslenen yüksek yağışlı alanlarda yetiştirildi.

Uluslararası Buğday ve Mısır Araştırmaları Merkezi (CIMMYT), kuruluşundan bu yana, Bilimsel Tarımsal Araştırmalar Müdürlüğü'ne ulusal ıslah programları geliştirmesi için birçok suş ve buğday çeşidi sağlamış ve Suriye tarımının gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Sulanan ve yüksek yağış alan alanlar.

Arap Kurak Alanlar ve Kurak Topraklar Araştırmaları Merkezi (ACSAD), Arap dünyasındaki kurak ve yarı kurak alanlarda üretkenliği geliştirmek amacıyla 1972 yılında ıslah programına da katkıda bulunmuştur. En önemli başarıları arasında Suriye Arap Cumhuriyeti'nde ACSAD 65, Douma 1, Douma 3 gibi bir dizi durum buğdayı ve Douma 2, Douma 4 ve Douma 6 gibi bir dizi yumuşak buğday çeşidinin benimsenmesi yer aldı. Arap Merkezi, kuraklığa dayanıklı suşlarla buğday ıslahı için ulusal programı desteklemeye devam ediyor.

1977'de, Uluslararası Kurak Alanlarda Tarımsal Araştırma Merkezi (ICARDA) buğday ıslah programları üzerinde çalışmaya başladı ve 1981'de Tarım ve Tarım Reformu Bakanlığı'ndaki ulusal programlar ile diğer ulusal merkezler arasında ortak bilimsel işbirliği programı kuruldu. ve ICARDA. En önemli başarıları arasında iyi buğday, arpa ve mercimek çeşitlerinin geliştirilmesi yer almaktadır. nohut ve yem bakliyatları, ulusal yetkinliklerin artırılması ve ortak ilgi alanlarında deneyim alışverişinde bulunulması.

Ulusal Buğday Yetiştiriciliği Programı ve Ortak Bilimsel İşbirliği Programları aracılığıyla, farklı çevresel alanlarda ekilen deneysel saha deneylerinde birçok umut verici durum ve yumuşak buğday türü incelenmiştir. Sertifikalı yerel buğday çeşitleri Sham 9, Douma 3, Sham 7, Bohouth 9, Bohouth 11, Douma 1, Bohouth 7, Sham 5, Bohouth 5, Sham 3, ACSAD 65, Sham 1 ve Hourani'dir.

Tarım kültürü ve tarihi, gıdaya erişim, üretim, hazırlama ve gıda davranışları hakkında yerel bilgi paylaşımını geliştirmek, özellikle alınacak dersler varsa, tarım sektörünün ve Suriye gıda sistemlerinin gelecekteki yeniden inşası için stratejik gelişimin etkinliğini artıracaktır. önceki gıda sistemi şoklarına verilen tepkilerden (çatışma ve kuraklık gibi).

1. Introduction

Syria lies in the Fertile Crescent which is a region of considerable topographic and climatic diversity and is the historical center of origin of many world food crop staples, such as cereals (e.g., wheat, barley, and rye), legumes (e.g. lentils, chickpea, and broad bean) and fruits and nuts (e.g. peach, pear, almond, and pistachio), as well as animal feed. It is clear that Syria has a continental climate, with cold, rainy winters and dry, hot summers. According to the average annual rainfall, there are five agroecological zones: Zone 1 (>350mm), Zone 2 (300–350mm), Zone 3 (250–300mm), Zone 4 (200–250mm), and Zone 5 (200mm). 18.5 million ha make up Syria, of which 14.6, 13.3, 7.1, 9.9, and 55.1% are located in Zones 1, 2, 3, 4, and 5, respectively^{1724,1725} Agro-climatic conditions, particularly rainfall distribution and amount, are projected to be worse in the 2021–2022 agricultural season, especially in northern and southern Syria. The wheat and barley production in the 2021 harvest was much lower than the previous years in Northwest Syria, due to drought, reduction of the agricultural areas, and lack of productive inputs to farmers. In terms of water scarcity, the water flow in the Euphrates River from Turkey into Syria has been substantially lower than average since January 2021, leading to critically low water levels in the downstream reservoirs in Syria¹⁷²⁶.

The agricultural sector witnessed an important development that was achieved by increasing production, especially for major food crops such as wheat and barley, where the grain yield of wheat has increased significantly, and about 50% of the increase in the yield of grain wheat is attributed to genetic improvement processes, through the selection of genotypes with high production capacity, or tolerant despite the availability of varieties of wheat with high production capacity, the weakness in the application of some agricultural practices (preparation of the land for planting, planting date, seeding rate, fertilization rate, irrigation, weed control, planting depth, and harvest) transforms without reaching the potential production capacity of the varieties in the farmers' fields. The modern technologies reached by the General Commission for Scientific Agricultural Research, especially the new varieties, had an important role in increasing productivity and thus production, as they reached farmers successively to spread and cover large areas of agricultural land^{2,1727}. About 20–25% of the nation's GDP comes from agriculture, which also employs 29% of the workforce. Inputs for the industry are provided by agriculture, which also generates export revenue for foreign currency. The primary goal of the government is to achieve self-sufficiency, notably in the areas of cotton, wheat, barley, and potatoes¹.

The FAO estimates that the season's wheat production will be 1.045 million tons, down from 2.8 million in 2020 and only a fifth of the 4.1 million tons produced before the crisis (2002-

---

¹⁷²⁴Said Omar A. (2002). *Focus on seed programs the Syrian seed industry*. <https://www.seedquest.com/statistics/pdf/Syria2002.pdf>

¹⁷²⁵ Bishaw, Z., 2004. *Wheat and Barley Seed Systems in Ethiopia and Syria*. Ph.D. Thesis, Wageningen University, The Netherlands, 383 pp., with English and Dutch summaries.

¹⁷²⁶HNO (*Humanitarian Needs Overview*). 2022. Syria.

¹⁷²⁷ GCSAR (General Commission for Scientific Agricultural Research). 2021. *Guideline of wheat varieties in Syria*. Grain section. Crop Research Department.

2011). Deir-ez-Zor, Rural Damascus, Al-Hasakeh, Homs, Ar-Raqqa, Dar'a, and As-Sweida governorates were severely impacted by the low seasonal performance, output losses, and severity of drought-like circumstances. In order to ensure that food production is sustained and the backlog of humanitarian cases is reduced, there is also expected to be a shortage of wheat seed for the forthcoming 2021–2022 season^{3,1728}.

Wheat variety development and seed production programs are quite robust. Modern wheat cultivars are thought to have a higher adoption and diffusion rate than other cereal crops. Numerous cultivars have been created, made available, and distributed to farmers with suggested production bundles^{1729,1730}. The Hawarni (Baladi or mountain) variety, Hamari, and Al-Yabroudi are the most significant native types of wheat that the Syrian people have been cultivating for thousands of years. The local cultivars stand out for their high-quality grains and useful traits in manufacturing⁴. Seed Despite the financial setbacks stemming from unfavorable economic conditions, farmers were able to access enough seed to plant a slightly expanded area of wheat and barley in 2020/21 (see Cereal area 2020/21 above). The various sources of seed included a limited supply of (somehow certified) seeds directly from the General Organization for Seed Multiplication (GOSM), farmers' own seed retained from the above-average 2020 harvest (which allowed sufficient replenishment of household seed stocks), seed distributed by donors, seed borrowed or purchased from neighbors and seed purchased on the open market⁵.

2. Plant Breeding and Crops Improvement

In the face of the growing population and uncertain climatic conditions, significant additional food required by 2050 could be a big challenge. Today we need maximum crop yields with less failure to fulfill current and future food demands, and it is possible by improving plant breeding through genetic diversity¹⁷³¹. Plant breeding or crop improvement is a discipline of agriculture where deliberate efforts are made by humans to manipulate plant attributes, structure, and composition to make them more useful for human consumption. However, manipulations of each trait are not possible hence use of technology enables plant breeders to achieve the target of intentional changes in the nature of plants and accomplish astonishing manipulation. Plant breeders aim to make crop producers'

---

¹⁷²⁸FAO (*Food and Agriculture Organization*). 2021. *Special report: FAO Crop and Food Supply Assessment Mission to the Syrian Arab Republic*.

¹⁷²⁹Shehadeh, A. 1998. *Durum wheat breeding strategy in Syria*, 29-32. In Nachit, M.M., Baum, M., Porceddu, E., Monnevex, P. and Picard, E. (eds.) SEWANA (South Europe, West Asia and North Africa) Durum Research Network. Proceedings of the SEWANA Durum Network Workshop, 20-23 Mar 1995, ICARDA, Aleppo, Syria.

¹⁷³⁰Mazid *et al.* 2003. *Impact of modern agricultural technologies on durum wheat production in Syria*. Integrated Natural Resource Management Research Report Series No. 3. ICARDA, Aleppo, Syria. 34 pp.

¹⁷³¹FAO (*Food and Agriculture Organization*). 2019. "FOA and DFID Collaboration to Recover the Seed Multiplication System in the Syrian Arab Republic." Available at: <http://www.fao.org/emergencies/fao-in-action/stories/stories-detail/en/c/1201280/>

jobs easier by modifying plant structures for mechanical harvesting, developing resistance against pests and diseases, and improving quality and yield to meet consumer demand and other desirable changes¹⁷³².

Agriculture and plant evolution are both attributed to the domestication of plants. This process took many years and resulted in major genetic changes in plants. It also changed the morphological and physiological characteristics of plants. Changes mainly affected seed size, growth habit, seed retention, color, and edibility, among other things. They were distinct from their wild ancestors due to these alterations in their features¹⁷³³. A breeder must comprehend and identify a specific target based on the producer's decision, consumer preferences, and environmental impact before beginning a breeding program. The employment of technology to achieve various breeding goals in the fields of food, feed, fuel, pharmaceuticals, cosmetics, and nutrition is evolving along with society's needs. These shifting breeding goals can be more precisely and successfully attained by utilizing modern genetic technologies. Breeders can now perform more dynamic change, which was previously unachievable with the traditional breeding method¹⁷³⁴. Plant breeding techniques and genetic modifications made it possible to get faster results and more diversity in plants. Domestication, Marker-assisted selection, Speed breeding, and Genome-wide association studies consider the most important techniques used to develop new varieties¹⁷³⁵.

Development of new crops takes many years, but using Marker Assisted Selection method (MAS) reduced this time and can make new crops available in less time¹⁷³⁶. Quick breeding Crops require a long period of time to reproduce. By accelerating plant growth in a controlled environment, speed breeding can improve annual crop yield. With this method, the generation time of important crops including chickpeas, barley, and wheat can be greatly extended¹⁷³⁷.

3. Plant Breeding and Production of New Varieties

The main goals of the breeding programs are to (i) increase the performance of local landraces, (ii) use local landraces and wild relatives in the breeding programs, and (iii) select, screen,

---

¹⁷³² Tiwari A. 2017. *Plant Breeding: A Prospect in Developing World*. EC Microbiology 8.5: 272-278.

¹⁷³³ Ladizinsky, G. 2012. *Plant evolution under domestication*. Springer Science & Business Media. Li, C., Zhou, A. and Sang, T. 2006. 'Genetic analysis of rice domestication syndrome with the wild annual species, *Oryza nivara*', *New phytologist*, 170(1), pp. 185-194.

¹⁷³⁴ Morris *et al.* 2006. "The global need for plant breeding capacity: what roles for the public and private sector?" *Hort Science* 41.1:30-39.

¹⁷³⁵ Hakim *et al.* 2014. *Plant breeding - the theoretical part*. Faculty of Agriculture - Publications, University of Aleppo, 198.

¹⁷³⁶ Ruane, J. and Sonnino, A. 2007. 'Marker-assisted selection as a tool for genetic improvement of crops, livestock, forestry and fish in developing countries: an overview of the issues', *Marker-assisted Selection-Current Status and Future Perspectives in Crops, Livestock, Forestry and Fish*. -Rome (Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO)), pp. 3-13.

¹⁷³⁷ Doriane. 2019. 'How breeders manage to grow 6 generations in a year: The Speed Breeding revolution'. <https://www.doriane.com/en/article/speed-breeding-techniques>

and identify germplasm with tolerance to abiotic and biotic stresses in a regional multi-location testing in Syria. The primary breeding goals for wheat and barley are to generate novel genotypes that are suitable to various agroecological zones and enhance local landraces². Shehadeh (1998) summarized the abiotic stresses (erratic rainfall, high temperature during grain filling, cold or frost damage during grain filling) and biotic stresses (diseases such as rusts, Septoria, bunts, bacterial stripes, and insects such as stem sawfly, aphids, and sunn pest insect) for durum wheat. Some of these stresses more or less also equally apply to bread wheat and/or barley².

However, the benefit of the new variety is tangible only if its seeds are multiplied to the extent that they can be grown on a large scale. Therefore, it should be adopted, and its seeds produced and distributed to farmers without any delay. However, the problem does not end with just distributing its seeds, because the problem of maintaining the genetic purity of the variety will begin. Without a doubt, without the continuous efforts of the party responsible for seed production to purify and preserve the variety, all the effort exerted in breeding and propagating this variety may be lost due to the deterioration that may occur during its circulation and distribution to farmers. Therefore, many countries have taken care of regulating the processes of adopting varieties, multiplying their seeds, and preserving them from deterioration. And enacted laws for this and issued decisions that govern the process in all its stages¹⁷³⁸.

The system for producing new varieties differs from one country to another. The development of new varieties may be carried out by governmental agricultural research centers or private centers affiliated with seed production companies. During the period between the development and distribution phases, new varieties undergo various processes related to their adoption and distribution. In general, the responsibility for producing new varieties and maintaining their purity is divided into three sectors.

1. Plant breeding sector: The plant breeder is in charge of creating the variety and growing a constrained number of its pure seeds. Therefore, the breeder, who is the best-qualified individual to understand the traits of the variety, is responsible for the original purity.
2. Varieties Approval and Distribution Sector: This sector's goal is to receive and multiply breeder seeds. It is in charge of supervising and managing every stage of seed production, from planting the seeds in the field to tracking plant growth to harvesting, sorting, and cleaning the seeds.
3. Commercial seed production sector: Farmers who specialize in seed production through contracts are a part of this industry, along with businesses and professional organizations. To generate seeds on a large scale, they must possess the technical know-how required¹⁷³⁹.

4. Breeding of Wheat Crop

---

¹⁷³⁸Bocci R. 2009. *Seed Legislation and agrobiodiversity: conservation varieties*. <https://www.researchgate.net/publication/277114054>

¹⁷³⁹Harshitha, A. 2022. *Plant Breeding – Steps & Their Methods*. <https://www.embibe.com/exams/plant-breeding/>

Wheat (*Triticum* spp.) is a self-pollinating annual plant of the tribe Triticeae, genus *Triticum*, and family Poaceae. There are between 5 and 27 species in the genus, depending on categorization¹⁷⁴⁰. The durum (*Triticum durum* L.) and bread wheat (*Triticum aestivum* L.), which have 28 and 42 chromosomes, respectively, are the two main families of commercial wheat. Wheat has undergone a protracted and fascinating evolutionary process to reach its current state. The Fertile Crescent region of Asia and parts of Africa, from Syria to Kashmir and south to Ethiopia, is where the species *Triticum* (wheat) is believed to have originated. The location of domestication is most likely close to Diyarbakir in Turkey, according to the genetic connections between einkorn and emmer. During the Neolithic era, wheat farming started to extend outside of the Fertile Crescent. Wheat had already reached Ethiopia, India, Great Britain, Ireland, and Spain by 5,000 years ago. It finally made it to China a millennium later¹⁷⁴¹. Now grown worldwide wheat has become the most important source of food. For centuries bread wheat and durum wheat have been cultivated in the West to provide humans with energy and essential nutrients. Today China and India are the top two wheat-producing countries, largely because wheat has the advantage of requiring less water for cultivation than other comparable crops while being the main ingredient of a variety of processed foods valued in modern, mainly urban life¹⁷⁴².

The enhancement of cultivated wheat still benefits from the utilization of useful agronomic features from wild species. The genetic advancement of wheat has been made possible by the widespread hybridization of wheat with grasses and cytogenetic modification of the hybrid material. Using induced translocations and pairing control mechanism alteration, chromosomal engineering techniques have been used to transfer into wheat-specific illnesses and to transfer disease and pest resistance genes specific to wheat from annual (like rye) or perennial (like *Thinopyrum* spp., *Lophopyrum* spp., and *Agropyron* spp.) Triticeae members, chromosome engineering techniques based on the manipulation of pairing control mechanisms and induced translocations have been used¹⁷⁴³. DNA markers are used to identify desirable genotypes more precisely and to ease the introduction of new genes into wheat. There are now more opportunities for introducing foreign genes into wheat cultivars thanks to the invention of newer gene-transfer methods that target DNA delivery to regenerable embryogenic calli. As a result, durum wheat and transgenic bread have been created. In addition to producing wheat that is resistant to herbicides, the use of transgenic technology has

---

¹⁷⁴⁰ Merezhko A.F. 1998. *Impact of plant genetic resources on wheat breeding*. Euphytica volume 100, pages 295–303.

¹⁷⁴¹ Dubcovsky J, Dvorak J. 2007. Genome plasticity a key factor in the success of polyploid wheat under domestication. *Science* 316: 1862–1866 [10.1126/science.1143986](https://doi.org/10.1126/science.1143986).

¹⁷⁴² Igrejas G. and Branlard G. 2020. The Importance of Wheat. *Wheat Quality for Improving Processing and Human Health* pp 1–7. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-34163-3_1

¹⁷⁴³ Mourad et al. 2019. Recent Advances in Wheat (*Triticum* spp.) Breeding. *Advances in Plant Breeding Strategies: Cereals* pp 559–593.

enhanced grain quality by changing the protein and starch composition of the grain¹⁷⁴⁴. Recently, there has been a lot of interest in biofortifying cereal crops with micronutrients (vitamins, minerals, etc.) utilizing plant breeding and transgenic techniques¹⁷⁴⁵.

Wheat is grown in relatively better-endowed environments under rainfed conditions in Zone 1 where adequate moisture is available or in Zone 2 where supplemental irrigation is practiced to overcome any seasonal moisture shortfall. The major objectives of wheat breeding are to improve productivity by developing new varieties with increased yield, better grain quality, tolerance to biotic (diseases and insects) or abiotic (drought, thermal) stresses, and which respond better to the use of inputs including irrigation where applicable⁴.

5. Dimensions of Seed Security and Framework

The concept of seed security embodies several fundamental aspects. Differentiating among these is crucial for promoting those features that foster seed security as well as for anticipating the ways in which such security might be threatened. The seed has to be available; farmers need to have the means to access it, and the seed quality must be sufficient to promote good production¹⁷⁴⁶.

Availability is defined narrowly as whether a sufficient quantity of seed of target crops is present within reasonable proximity (spatial availability) and in time for critical sowing periods (temporal availability). It is essentially a geographically based parameter, and so is independent of the socioeconomic status of farmers. Seed **access** is a parameter specific to farmers or communities. It largely depends upon the assets of the farmer or household in question: whether they have the cash (financial capital) or social networks (social capital) to purchase or barter for seed. Seed **quality** includes two broad aspects: seed quality per se, and variety quality. Seed quality consists of physical, physiological, and sanitary attributes (such as germination rate and the absence or presence of disease, stones, sand, broken seed, or weeds). Variety quality consists of genetic attributes, such as plant type, duration of the growth cycle, seed color and shape, and palatability. In situations of stress, it is rare to have constraints in all three seed security features at the same time. The challenge is to identify the real problem and then target actions to alleviate that problem¹⁷⁴⁷.

According to the National Seed Policy, the importance assigned to the domestic seed sector is determined by the Syrian Government's commitment to boosting agricultural productivity in order

---

¹⁷⁴⁴ BICAR et al. 2008. Transgenic maize endosperm containing a milk protein has improved amino acid balance. *Transgenic Res.*, 17, 59-71.

¹⁷⁴⁵ Levy A.A. and Feldman M. 2022. Evolution and origin of bread wheat. *The Plant Cell*, Volume 34, Issue 7, Pages 2549–2567, <https://doi.org/10.1093/plcell/koac130>.

¹⁷⁴⁶ Remington et al. 2002. Getting off the seed and tools treadmill with CRS seed vouchers and fairs. *Disasters* 26(4): 302-315.

¹⁷⁴⁷ CRS (Catholic Relief Services). Seed System Security Assessment. 2015.

to attain food self-sufficiency. The allocation of sufficient material and financial resources fully supports seed, which is at the forefront of national activities².

6. Seed Production System and National Seed Policy in Syria

6.1. Formal Seed Sector

6.1.1. Variety Development:

The Directorate of Agricultural and Scientific Research (now the General Commission for Scientific and Agricultural Research, GCSAR) is the only public organization with the mandate for variety development of both wheat and barley crops in close collaboration with regional and international organizations such as ACSAD and ICARDA¹⁷⁴⁸. ICARDA has a regional and global mandate for wheat and barley improvement, respectively, and runs a well-defined strategy to enhance sustainable crop production through germplasm improvement in close co-operation with National Agricultural Research System (NARS) in the region. Desirable genes from various germplasm sources including local landraces and their wild relatives are introduced to wheat and barley breeding lines. These lines are intensively selected for abiotic and biotic stresses and agronomic performance to identify promising lines. These promising lines are distributed to NARS for evaluation, testing, and selection under specific environments. The Syrian NARS are direct beneficiaries from their proximity to and long-term association with ICARDA as these materials are tested under some of the major agro-ecological zones of the country^{1,2,1749}. The methods of developing new varieties in Syria:

4. The individual selections

This method depends on recording the proportions of the most important traits that characterize the varieties, whether they are imported or local varieties, in order to obtain pure strains that carry the desired traits, and then continue to multiply and improve these strains, which will give a new core seed¹².

The process will be carried out according to the following stages:

- Selection of individual plants (first year): A number of plants with the desired characteristics and properties are selected from the raw material, preferably not less than 200-300 plants of each genotype, and this is called field selection. The seeds of each selected plant are collected separately and transferred to technology laboratories, where plants with poor technological specifications are excluded and the seeds of good plants are preserved, this is called laboratory selection.
- Progeny testing (the second year): The seeds of the selected plants are sown in separate lines at the rate of each plant in a line in order to study their offspring and determine the agricultural and productive specifications of the offspring of each genotype and to exclude offspring of

---

¹⁷⁴⁸ Bishaw et al. 2011. Wheat and barley seed system in Syria: Farmers, varietal perceptions, seed sources and seed management. *International Journal of Plant Production* 5(4):323-348.

¹⁷⁴⁹ ICARDA, FAO, AARINENA and CIHEAM. 1999. The national agricultural research systems in the West Asia and North Africa region. Eds Casas, J., Solh, M. and 351 References Hafez, H., ICARDA, Aleppo, Syria. 278 pp.

inferior plants or those that do not conform to the specifications specified by the breeder. Selection is practiced between and within the offspring, that is, between the lines and within the same line, and the cultivation of the offspring can be repeated for several generations until its crop and technological characteristics are established.

- Comparison with the cultivated cultivars (the third and fourth years): The selected offspring are involved in comparative experiments with the cultivated cultivars and some of the introduced cultivars, and these experiments are repeated in the following season in several agricultural research stations. Breeds superior in their productive, technological, and disease-resistant traits are selected, and other strains are excluded, as at the end of this stage only about 10-20 strains are retained.
- Propagation of promising strains (fifth year): The cultivation of superior strains is repeated to confirm the results of the previous comparison, to determine the specifications of the selected strains, and to ensure the stability of their productivity. These strains enter the direct breeding program. Where it is planted in isolated and separated fields, in order to multiply its seeds and obtain the seeds of the breeder (Core Seeds).
- Expanded multiplication of the selected strains (the sixth year): In this stage, the multiplication of the selected strains is carried out on a large scale in the farmers' fields after contracting with them to produce seeds. This work is carried out under the supervision of the breeding Department, and it is considered that the cultivated area of any strain should not be less than a dunam. Each strain is harvested separately, and the nucleolus seeds (base seeds) are taken from them after ensuring the stability of all the desired traits.

5. Hybridization:

Crossing between different parents is done with the aim of collecting the desired traits in the new varieties^{12,1750}.

6.1.2. Variety Release:

The General Commission for Scientific and Agricultural Research (GCSAR) is responsible for variety evaluation on its own or through joint collaborative activities with ICARDA or ACSAD. Promising lines of wheat and barley identified by GCSAR will be tested in different agroecological zones of the country in on-farm verification trials along well-adapted commercial varieties before they are proposed for release. If a variety is found to be better performing in yield and other agronomic characters compared to the standard check, a detailed report is prepared and submitted to the National Variety Release Committee established by the Ministry of Agriculture and Agrarian Reform (MAAR)^{1,2,26}. The Committee is chaired by the Minister of MAAR and composed of representatives from relevant departments of the Ministry, the General Commission for Scientific and Agricultural Research, the General Organization for Seed Multiplication, and the universities. Each year, the Committee examines and reviews detailed testing reports of candidate varieties based on the request of GCSAR. If a candidate variety shows the better value for cultivation and use, the Committee advises the Minister of MAAR to release it. After a variety has been released, GOSM obtains breeder seed to start initial seed multiplication. The GCSAR/ICARDA collaborative on-farm trials have identified and released several wheat and barley varieties suitable for Syrian conditions since its inception upon the

---

¹⁷⁵⁰Ray A. 2022. *What are the steps needed for the Development of New Varieties?*
<https://www.preservearticles.com/articles/what-are-the-steps-needed-for-the-development-of-new-varieties/25720>

establishment of ICARDA in 1977^{6,1751}. The variety release system is not formally organized and operates on ad-hoc basis, but there is no technical bottleneck in the release system once the Committee makes the decision. The assumption is that farmers are represented through the Ministry of Agriculture and relevant institutions responsible for agricultural development in the country⁴.

The following are the most important characteristics and agricultural properties that determine the agricultural value of the new variety¹²:

- High production capacity.
- Resistance to unsuitable environmental conditions (drought, frost, high temperature, salinity...etc).
- Suitability for agricultural mechanization.
- Resistance to diseases and insects.
- High quality, whether the quality is required by the consumer, distributor, or producer.

Varieties comparison experiments are conducted in a large number of ecological sites, and in very different soil and climate conditions, with the aim of comparing new varieties with the best-cultivated varieties. These experiments are usually carried out in the fields of trusted farmers and government farms, provided that one experiment is carried out at least in each ecological site. These experiments are repeated several times²⁸. The comparisons include:

- Recording field observations during the growing season.
- Estimation of production per unit area.
- Conduct laboratory tests to assess quality characteristics.

6.1.3. Seed Production:

Since 1976, the General Organization for Seed Multiplication is the only public sector institution dealing with seed production of agricultural (cereals, legumes, oilseeds), industrial (cotton, sugar beet), and horticultural (potato) crops. Although the government policy fully supports the seed industry, the participation of the private sector in so-called ‘strategic crops’ such as wheat, barley, and cotton is nonexistent^{1,25}.

Syria has many durum and bread-approved and adopted varieties that are adapted to the different agro-ecological zones in Syria. The following table (Tables #1 and 2) demonstrates the varieties, cultivation areas, grain yield, and year of approval⁴.

Table 1. Names of certified and adopted durum wheat varieties, cultivation areas, grain yield, and year of approval.

Variety	Recommended cultivation area	Yield (kg/hect)	Approval year
---------	------------------------------	--------------------	------------------

¹⁷⁵¹ Kumar A. 2016. *Fast-Track Breeding, Variety Release, Registration, and Intellectual Property Rights Mechanisms for the Seed Sector in Nepal*. <https://www.researchgate.net/publication/308950414>

Sham9	The first agro-ecological zones (Al-Hasakah- Aleppo-Tartous-Daraa-Idlib)	440	4	2010
Doma3	The second agro-ecological zones (Daraa - Hama - Aleppo - Idlib - Raqqa)	328	2	2010
Cham7	Irrigated	445	7	2004
Bohous9	Irrigated (Idlib - Aleppo - Raqqa - Deir Ezzor - Hasaka)	832	6	2004
Bohous1 1	The first agro-ecological zones (Daraa - Tartous - Al-Ghab / Hama - Idlib - Al-Hasakah)	594	4	2004
Doma1	The first agro-ecological zones (Homs-Tartous-Al- Ghab/Hama-Idlib-Al-Hasakah)	744	4	2002
	The second agro-ecological zones (Hama - Idlib - Al-Raqqa - Al-Hasakah)	702	1	
Bohous7	The first agro-ecological zones (Daraa - Homs - Hama - Hasaka)	847	1	1994
Cham5	The second agro-ecological zones (Daraa - Hama - Idlib - Aleppo)	847	1	1994
Bohous5	Irrigated	314	7	1987
Cham3	The second agro-ecological zones	946	1	1987
ACSAD 65	The first agro-ecological zones	165	3	1985
Cham1	irrigated	849	4	1983
	The first agro-ecological zones	105	3	
Hourani	The second agro-ecological zones	706	1	local variety

Table 2. Names of certified and adopted bread wheat varieties, cultivation areas, grain yield, and year of approval.

Variety	Recommended cultivation area	Yield (kg/hectare)	Approval year
Doma6	The first agro-ecological zones (Homs-Al-Ghab-Idlib-Aleppo-Al-Hasakah)	4200	2014
Bohous10	Irrigated (Damascus, Homs, Hama, Aleppo, Raqqa, Deir Al-Zour-Al-Hasakah)	5443	2014
Bohous8	Irrigated (Damascus - Homs - Hama - Idlib - Aleppo - Raqqa -Deir Al-Zour - Al-Hasakah)	7388	2007
Golan2	The first agro-ecological zones (Daraa-Homs-Tartous-Idlib-Aleppo-Al-Hasakah)	4576	2007
Doma4	The second agro-ecological zones (Daraa - Idlib - Aleppo - Al-Raqqa - Al-Hasakah)	2365	2004
Sham10	Irrigated (Hama - Aleppo - Raqqa - Deir ez-Zor - Hasaka)	8000	2004
Doma2	The second agro-ecological zones (Daraa - Idlib - Aleppo - Raqqa - Hasaka)	2257	2004
Cham8	Irrigated / Raqqa	9058	2000
Bohous6	Irrigated	7778	1991
	The first agro-ecological zones	3786	
Cham6	The first agro-ecological zones	4357	1991
	The second agro-ecological zones	2525	
Bohous4	Irrigated	8021	1987

	The first agro-ecological zones	389	
		1	
Cham4	Irrigated	688	
		8	
	The first agro-ecological zones	333	1986
		2	

6.2. Informal Seed Sector

Syrian farmers have a plethora of innate knowledge of unofficial seed systems and are at the forefront of such extensive experience. The informal seed system is dynamic and broadly includes the short-term processes or complexities of crop production as well as the long-term maintenance and enhancement of genetic resources. However, the modernization, mechanization, and intensification of agriculture pose a danger to this traditional indigenous knowledge. Individual private farmers, their family members, neighbors, and regional grain/input traders who participate in a local seed exchange and/or trade are included in Syria's informal seed industry. There is no local seed production or distribution carried out by nongovernmental organizations (NGOs)²⁵.

1. Variety Maintenance

The General Commission for Scientific and Agricultural Research is responsible for the maintenance of the varieties released by public research organizations. However, GOSM also has seed farms and maintains obsolete improved wheat varieties and multiplies seeds of some local landraces of barley, chickpea, sesame, and vetch for distribution to farmers^{1,2,4}.

2. Seed Processing

The General Organization for Seed Multiplication is responsible for seed processing and has 11 seed centers in different regions of the country. These centers are located in Hassakeh (5), Raqqa (2), Aleppo (1), Hama (2), and Izra'a (1). Each seed plant has a capacity of 8 to 10 t hr⁻¹, but some plants are obsolete with old equipment or poorly maintained. The seed is cleaned, treated, and packaged in 50 kg polypropylene bags. The seed crops being processed are wheat, barley, maize, and soybean. The organization also has seed storage facilities and distribution points attached to each seed processing plant. However, there is a lack of adequate storage facilities to accommodate seeds until distribution time¹. Bishaw, *et al* 2011 refer that most farmers in north Syria practiced farm seed selection, cleaning, treatment, separate storage, or quality assessment of seed that was obtained locally. Farmers' perceptions and preferences of new varieties/technologies and their seed sources and

seed management practices must be considered in any efforts to develop or strengthen seed sector development.

In reality, the informal sector remains the major source of new varieties and the ‘default’ seed supplier for both wheat and barley. Most farmers recognize the difference between seed for planting and grain for consumption and as a result used different management practices to maintain seed quality such as on-farm selection, cleaning, treatment, separate storage or seed quality assessment. The majority of farmers have shown a considerable degree of sophistication in introducing new technology such as cleaners, treatment, etc. The government should recognize the role of the informal sector, and provide adequate policy, regulatory and technical support in order to integrate it with the formal sector^{25,1752}.

3. Seed Marketing

In Syria, the seed is marketed through three main channels: GOSM branches, the Agricultural Cooperative Bank (ACB), and the General Organization for Livestock. Moreover, the General Organization for Livestock has branches distributed all over the country dealing with crops such as maize and soybean^{1,8}.

GOSM takes the following measures to ensure that quality seed reaches farmers at the right time:

- a. Advertises available seeds of different crops through public media, particularly television.
- b. Receives seed requests 5-7 months ahead of planting time (May for winter crops and August for summer crops). Requests are submitted to GOSM and ACB branches with a 5-7% down payment for seed.
- c. Sells seed at cost price to encourage farmers to use improved seed. For some crops, it may charge a profit of 5 to 10%.
- d. However, seed marketing and distribution suffer from constraints such as:
- e. Limited period of time between processing and distribution where large quantities of seed should be prepared
- f. Lack of sufficient storage facilities to store processed seed until distribution by GOSM or ACB
- g. Shortage of transport vehicles for distribution causing delays in seed delivery to farmers although it is sold at cost price to encourage the use of certified seed^{1,8,1753}.

4. Seed Quality Control

The General Organization for Seed Multiplication is in charge of seed quality regulation. Whereas crop inspection and seed testing are a part of the quality assurance program, field and seed standards for internal seed quality control have been established. Since there is no official program for seed certification, thorough quality control procedures are carried out by the same seed-producing company during operations for production, processing, and storage^{1,8,24,25}.

---

¹⁷⁵² Shimona K. 2022. Main Steps in Certified Seed Production. <https://www.botanylibrary.com/plant-breeding-2/seed-production/4-main-steps-in-certified-seed-production-field-crops-plant-breeding/14148>

¹⁷⁵³ Francia, E., et al. 2005. Marker-assisted selection in crop plants. *Plant Cell, Tissue and Organ Culture* 82: 317–342.

To ensure optimal crop rotation, isolation, and other factors necessary to produce high-quality seed, contract seed producers and production sites are chosen based on a set of criteria. Locating the chosen fields on a map, the crop is examined at several stages before planting, during the growing season, and finally at full maturity to determine whether or not to accept the seed crop provisionally. The collection, packaging, labeling, and delivery of seeds to processing facilities are all under the supervision of field inspectors. Samples from each seed batch are taken upon harvest, tested, and compared to the requirements outlined in the contract. Seed lots are accepted or higher costs for superior quality seed based on the findings of these tests^{1,25}.

All seed lots are sampled at processing plants after delivery and examined for physical purity, other seeds, and noxious weeds before being cleaned, where the results are compared with samples taken after harvest. Each seed lot's samples are processed, examined for physical purity, germination, seed health (such as bunt), insect infestation, and treatment coverage, and then approved for sale and distribution. To check for any potential quality issues with seeds dispersed the previous year, post-control tests are also planted in the field the following year¹.

References

- BICAR, E., H., WOODMAN-CLIKEMAN, W., SANGTONG, V., PETERSON, J. M., YANG, S. S., LEE, M., SCOTT, M. P. 2008. Transgenic maize endosperm containing a milk protein has improved amino acid balance. *Transgenic Res.*, 17, 59-71.
- Bishaw Z., Struik P.C. and van Gastel A.J.G. 2011. Wheat and barley seed system in Syria: Farmers, varietal perceptions, seed sources and seed management. *International Journal of Plant Production* 5(4):323-348.
- Bishaw, Z., 2004. Wheat and Barley Seed Systems in Ethiopia and Syria. Ph.D. Thesis, Wageningen University, The Netherlands, 383 pp., with English and Dutch summaries.
- Bocci R. 2009. Seed Legislation and agrobiodiversity: conservation varieties. <https://www.researchgate.net/publication/277114054>.
- CRS (Catholic Relief Services). Seed System Security Assessment. 2015.
- Doriane. 2019. 'How breeders manage to grow 6 generations in a year: The Speed Breeding revolution'. Available at: <https://www.doriane.com/en/article/speed-breeding-techniques>
- Dubcovsky J, Dvorak J. 2007. Genome plasticity a key factor in the success of polyploid wheat under domestication. *Science* 316: 1862–1866 [10.1126/science.1143986](https://doi.org/10.1126/science.1143986).
- FAO (Food and Agriculture Organization). 2019. "FOA and DFID Collaboration to Recover the Seed Multiplication System in the Syrian Arab Republic." Available at: <http://www.fao.org/emergencies/fao-in-action/stories/stories-detail/en/c/1201280/>
- FAO (Food and Agriculture Organization). 2021. *Special report: FAO Crop and Food Supply Assessment Mission to the Syrian Arab Republic*
- Francia, E., et al. 2005. Marker-assisted selection in crop plants. *Plant Cell, Tissue and Organ Culture* 82: 317–342.
- GCSAR (General Commission for Scientific Agricultural Research). 2021. Guideline of wheat varieties in Syria. Grain section. Crop Research Department.
- Hakim, Muhammad Shafiq-Sheikh, Abbas Ali-Sheikh Kaddour, Ahmed. 2014. Plant breeding - the theoretical part - Faculty of Agriculture - Publications, University of Aleppo - number of pages 198.
- Harshitha, A. 2022. Plant Breeding – Steps & Their Methods. <https://www.embibe.com/exams/plant-breeding/>
- HNO (Humanitarian Needs Overview). 2022. Syria.
- ICARDA, FAO, AARINENA and CIHEAM. 1999. The national agricultural research systems in the West Asia and North Africa region. Eds Casas, J., Solh, M. and 351 References Hafez, H., ICARDA, Aleppo, Syria. 278 pp.
- Igrejas G. and Branlard G. 2020. The Importance of Wheat. *Wheat Quality For Improving Processing And Human Health* pp 1–7. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-34163-3_1

- Kumar A. 2016. Fast-Track Breeding, Variety Release, Registration, and Intellectual Property Rights Mechanisms for the Seed Sector in Nepal. <https://www.researchgate.net/publication/308950414>
- Ladizinsky, G. 2012. Plant evolution under domestication. Springer Science & Business Media. Li, C., Zhou, A. and Sang, T. 2006. 'Genetic analysis of rice domestication syndrome with the wild annual species, *Oryza nivara*', *New phytologist*, 170(1), pp. 185-194.
- Levy A.A. and Feldman M. 2022. Evolution and origin of bread wheat. *The Plant Cell*, Volume 34, Issue 7, Pages 2549–2567, <https://doi.org/10.1093/plcell/koac130>.
- Mazid, A., R.N. Tutwiler, H. Al-Ahmed, M.A. Martini and F. Maya. 2003. Impact of modern agricultural technologies on durum wheat production in Syria. *Integrated Natural Resource Management Research Report Series No. 3*. ICARDA, Aleppo, Syria. 34 pp.
- Merezhko A.F. 1998. Impact of plant genetic resources on wheat breeding. *Euphytica* volume 100, pages 295–303.
- Morris M., et al. 2006. "The global need for plant breeding capacity: what roles for the public and private sector?" *Hort Science* 41.1:30-39.
- Mourad A.M.I., Alomari D.Z., Alqudah, A.M., Sallam A. and Salem K.F.M. 2019. Recent Advances in Wheat (*Triticum* spp.) Breeding. *Advances in Plant Breeding Strategies: Cereals* pp 559–593.
- Ray A. 2022. What are the steps needed for the Development of New Varieties? <https://www.preservearticles.com/articles/what-are-the-steps-needed-for-the-development-of-new-varieties/25720>
- Remington, T., Maroko, J., Walsh, S., Omanga, P. and Charles, E. 2002. Getting of the seed and tools treadmill with CRS seed vouchers and fairs. *Disasters* 26(4): 302-315.
- Ruane, J. and Sonnino, A. 2007. 'Marker-assisted selection as a tool for genetic improvement of crops, livestock, forestry and fish in developing countries: an overview of the issues', *Marker-assisted Selection-Current Status and Future Perspectives in Crops, Livestock, Forestry and Fish*. -Rome (Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO)), pp. 3-13.
- Said Omar A. (2002). Focus on seed programs the Syrian seed industry. <https://www.seedquest.com/statistics/pdf/Syria2002.pdf>
- Shehadeh, A. 1998. Durum wheat breeding strategy in Syria, 29-32. In Nachit, M.M., Baum, M., Porceddu, E., Monnevex, P. and Picard, E. (eds.) *SEWANA (South Europe, West Asia and North Africa) Durum Research Network. Proceedings of the SEWANA Durum Network Workshop, 20-23 Mar 1995*, ICARDA, Aleppo, Syria. ICARDA, Aleppo, Syria.
- Shimona K. 2022. Main Steps in Certified Seed Production. <https://www.botanylibrary.com/plant-breeding-2/seed-production/4-main-steps-in-certified-seed-production-field-crops-plant-breeding/14148>
- Tiwari A. 2017. Plant Breeding: A Prospect in Developing World. *EC Microbiology* 8.5: 272-278.

Genişletilmiş Özet

Bu çalışma, ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Suriye’de ve Türkiye’de milliyetçiliğin gelişimini karşılaştırmalı olarak incelemektedir.

Çalışmanın Amacı

Çalışmanın amacı farklı tarihsel deneyimlerden geçmiş iki komşu ülkedeki ulusal kimlik ve milliyetçiliğin temel karakteristiklerindeki ayrışma ve benzerliklerin ortaya çıkarılmasıdır. Suriye, yirminci yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılmış, yaklaşık 30 yıl Fransa’nın sömürgesi olarak manda rejimi altında yönetilmiş bir devlettir. Türkiye ise Osmanlı İmparatorluğu’nun merkezi kimliğini tevarüs eden ve imparatorluk bakiyesi bir coğrafyada kurulmuş bir başka bağımsız devlettir.

Çalışmanın Sorunu

Çalışmada cevabı aranan başlıca araştırma sorunları (problematik) şunlardır:

Suriye’de gelişen milliyetçi hareket sosyalist fikirleri içinde barındırabilirken, Türkiye’de sosyalizm ve milliyetçilik neden çatışan ideolojileri halini almıştır? Suriye’deki Osmanlı idaresi, Fransız sömürgesi gibi deneyimlerin milliyetçiliğin gelişimine etkisi nedir? Suriye’deki milliyetçi hareketin sınıfsal karakteristiği hakkında neler söylenebilir? Türkiye ve Suriye arasında bu bağlamdaki benzerlik ve farklılıklar neler olabilir? Söz konusu benzerlik ve farklılıklar hangi etkenlerle açıklanabilir?

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmada literatür taraması, değerlendirmesi ve betimsel anlatım metodu benimsenmiştir.

Çalışmanın Bulguları

Çalışmada yapılan literatür taraması ve değerlendirmesi sonucunda şu bulgular elde edilmiştir:

Suriye’de milliyetçilik Osmanlı’nın son döneminde ağırlıklı olarak gayrimüslim aydınlar aracılığıyla yükselişe geçmiştir. Söz konusu aydınlar dinsel ayrımlar ötesinde Arap ulusal kimliğini yüceltecek bir milli kimlik arayışının sonunda dil ve kültür ortaklığına dayalı Arap milliyetçiliğini teorize etmeye başlamışlardır. Milliyetçiliğin gelişiminde Fransız sömürge yönetiminin çok yoğun etkisi olmuştur. Sömürge döneminde yaşanan baskı ortamı, milli bilinci daha da körüklemiştir. Erken dönem milliyetçilik geleneksel toprak sahibi egemen sınıflar elinde yükselirken, sömürge sonrası dönemde eğitilmiş yeni orta sınıfların geleneksel sınıfları da tasfiye edecek şekilde yeni bir milliyetçilik

---

* Dr. Öğr. Üyesi Onur Türkölmez, onurturkolmez@gaziantep.edu.tr

formu geliştirdikleri görülmüştür. Bu yeni milliyetçilik Baas partisinin iktidara gelişiyle uygulamaya konulmuştur.

Çalışmanın Sonuçları

Suriye'nin bağımsızlığı, sömürgeci Fransa'nın İkinci Dünya Savaşı'nda ağır kayıplar vererek egemenliğini devam ettirme kapasitesini yitirmesiyle gündeme gelebilmiştir. Bununla birlikte Suriye'de Arap milliyetçiliğinin tamamen içeriksiz ve konjonktürel olduğu söylenemez. Uzun süreç iç isyanlar ve bölgedeki diğer büyük güç olan İngilizlerle kurulan stratejik ittifaklar bağımsızlaşma sürecinin hızlanmasında önemli bir etken olmuştur. Arap milliyetçiliği Osmanlı geçmişi ve Fransız sömürge deneyiminin de tarihsel bir eleştirisinden doğan anti-emperyalist, sosyal adaletçi, sosyalizan karakterde bir politik tahayyül üretmeyi başarmıştır. Bu tahayyülün somut siyasal formu 1950'lerden itibaren siyasette etkili olan Baas partisinde kendini gösterebilmiştir.

Türk milliyetçiliği ise imparatorluk bakiyesi bir toplumun milli kimliğini temsil etme iddiasında olması bakımından antiemperyalist niteliği tartışmalı bir ideolojidir. Özellikle cumhuriyet dönemi milliyetçi muhafazakarlığının Turancı vizyonu, Türk milliyetçiliğinin antiemperyal vurgularının zayıflığına delalet eder. Bununla birlikte genç cumhuriyetin büyük güçlere karşı verilmiş bir ulusal ölçekli bağımsızlık savaşıyla kurulmuş olması, tarihsel anlatıda antiemperyalizmin bir yer kazanmasında etkili olmuştur. Türk ve Müslüman küçük burjuvazi ve yerli eşraf da ("ileri gelenler" grubunun Türk kolu) milli mücadeleye aktif destek vermiştir. Bu nedenle Türk milliyetçiliğinde sermaye karşıtı, sosyalizan iddiaların zayıf olduğu, daha ziyade kimi sosyalist hareketlerin yerlici vurgularla milliyetçiliğe alan açtığı görülmektedir. Osmanlı ve Türkiye siyasal hafızasında sosyalizmin Rus kimliğiyle özdeş görülmesi ve Soğuk Savaş'ın yoğun etkisi de bu olguyu güçlendiren diğer faktörler olarak zikredilebilir. Türk milliyetçiliği, ölkemizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk ile cisimleştirilmiş olarak başlasa da ilerleyen dönemde pek çok farklı liderler tarafından temsil edilmiş, kişi kültü olmanın ötesinde, yukarıda özetlemeye çalıştığımız temel karakteristikleriyle Türk siyasetinin geneline nüfuz etmiş bir zihniyet halini almıştır.

Anahtar Kelimeler: Suriye, Türkiye, Milliyetçilik, Osmanlı Devleti, Arap Milliyetçiliği, Türk Milliyetçiliği

Extended Abstract

This study comparatively examines the development of nationalism in Syria and Turkey in the nineteenth and twentieth centuries.

The Aim of the Study

The aim of the study is to reveal the differences and similarities in the basic characteristics of national identity and nationalism in two neighboring countries, which have gone through different historical experiences. Syria is a state that separated from the Ottoman Empire at the beginning of the twentieth century and was ruled under the mandate regime as a colony of France for about 30 years. Turkey, on the other hand, is another independent state that inherited the central identity of the Ottoman Empire and was founded in a geography that was the remnant of an empire.

The Problem of Study

The main research questions (problematic) to be answered in the study are:

While the nationalist movement that developed in Syria could contain socialist ideas, why did socialism and nationalism become conflicting ideologies in Turkey? What is the effect of experiences such as the Ottoman administration in Syria and the French colony on the development of nationalism? What can be said about the class characteristics of the nationalist movement in Syria? What are the similarities and differences between Turkey and Syria in this context? What factors can explain these similarities and differences?

Method of Study

In the study, literature review and descriptive narrative method were adopted.

Findings of the Study

As a result of the literature review and evaluation made in the study, the following findings were obtained:

Nationalism in Syria rose mainly through non-Muslim intellectuals in the last period of the Ottoman Empire. The intellectuals in question began to theorize Arab nationalism based on language and culture partnership, as a result of the search for a national identity that would glorify the Arab national identity beyond religious distinctions. The French colonial administration had a great influence on the development of nationalism. The oppressive environment experienced during the colonial period further fueled the national consciousness. While the early period nationalism rose in the hands of the traditional landowning ruling classes, it was seen that the educated new middle classes developed a new form of nationalism in the post-colonial period in a way that would eliminate the traditional classes. This new nationalism was put into practice with the coming to power of the Baath party.

Results of the Study

The independence of Syria came to the fore when colonial France lost its capacity to maintain its sovereignty by suffering heavy losses in the Second World War. However, it cannot be said that Arab nationalism in Syria is completely contentless and conjunctural. Long-term internal revolts and strategic alliances with the British, the other great power in the region, have been an important factor in the acceleration of the process of independence. Arab nationalism has succeeded in producing an anti-imperialist, social justice, and socialist political imagination arising from a historical critique of the Ottoman past and the French colonial experience. The concrete political form of this imagination was able to show itself in the Baath party, which has been influential in politics since the 1950s.

Turkish nationalism, on the other hand, is a controversial ideology with its anti-imperialist nature, as it claims to represent the national identity of a society that remains of an empire. In particular, the Turanist vision of the republican nationalist conservatism indicates the weakness of the anti-imperial emphasis of Turkish nationalism. However, the fact that the young republic was founded with a national-scale war of independence against the great powers was instrumental in gaining a place for anti-imperialism in the historical narrative. The Turkish and Muslim petty bourgeoisie and local notables (the Turkish branch of the "notables" group) also actively supported the national struggle. For this reason, it is seen that anti-capitalist and socialist claims are weak in Turkish nationalism, and rather, some socialist movements have opened up space for nationalism with nativist emphases. The identification of socialism with the Russian identity in the Ottoman and Turkish political memories and the intense influence of the Cold War can be mentioned as other factors that strengthen this phenomenon. Although Turkish nationalism began as embodied by the founder of our country, Mustafa Kemal Atatürk, in the following period it was represented by many different leaders, and it became a mentality that permeated the general Turkish politics with its basic characteristics, which we tried to summarize above, beyond being a cult of personality.

Keywords: Syria, Turkey, Nationalism, Ottoman Empire, Arab Nationalism, Turkish Nationalism

Giriş

Modern dünyayı toplumsal ve siyasal düzlemde kavramanın anahtarlarından biri olan milliyetçilik, her toplumda farklı dinamiklerin etkisi altında gelişmiştir. Dini ve mezhepsel ortaklıklar ve ayrışmalar üzerine kurulu Ortadoğu coğrafyasına ise milliyetçilik ve ulus-devlet düşüncesi tarihin oldukça geç bir zamanında girmiş ve mevcut toplumsal yapı ve bunun doğurduğu sorunlar üzerinde katlama etkisi yaratmıştır. Bu metin modernleşme sürecinde sömürge deneyimi yaşayan Suriye ile böylesi bir deneyimi yaşamadan bir imparatorluk bakiyesi üzerinde milli kimliğini inşa eden Türkiye’de milliyetçiliğin gelişimi bağlamında karşılaştırmalı bir inceleme yapmayı hedeflemektedir.

Çalışma kapsamında Osmanlı'nın son döneminde yükselen Arap ve Türk milliyetçiliklerinin gelişim seyri incelenmiştir.

1. Milliyetçilik: Modernite'yi Anlamlandırmanın Siyasal Yolu

Milliyetçilik üzerine çalışmaların esası üçlü bir tasnife dayanır. Primordializm, etno-sembolizm, modernizm adlarıyla bilinen bu üç farklı yaklaşım entelektüellerin milliyetçi ideolojiye siyasal mesafeleriyle de ilişkili olarak gelişmiş bir literatüre sahiptir¹⁷⁵⁴. Milliyetçiliğin tarihselliği (primordializm ve etno-sembolizm böylesi bir tarihselliği araştırır) ya da tarihsizliği (modernist kuramlar milliyetçiliği modern bir kurgu olarak kavrar) onun modern dünyadaki yeri ve önemini geriye düşürmez. Zira milliyetçilik modernleşen toplumların içinden geçtiği ve kendini ürettiği siyasal dili inşa eder. Esasen modernizm milliyetçiliği kurmaz, milli bilinç modernizmin yerel bağlamla ve dinamiklerle sentezlenerek içerilmesini sağlar. Milliyetçi siyasallıkların farklı siyasal akımlarda kendini gösterebilmesi de biraz bununla ilişkilidir. Modernleşen toplumlarda ortaya çıkan siyasal akımlar, genel olarak içinde yaşadıkları toplumun meselelerini gündemleştirmeleri bakımından yereldir. Ancak bu sorunları dile getirme ve siyasetin merkezine oturtma çabaları bakımından evrensel bir yerden konuşurlar. Siyasal akımların evrensel konum alışı onları ideolojik arkaplanını (muhafazakarlık, sosyalizm, liberalizm gibi) yansıtırken bu ideolojinin içinde yaşadıkları toplumla ilişki içine girdiği anda yerelleşir ve bir biçimde milli geçmişle, milli dil ve edebiyatla ve milli kimlikle, esasen milliyetçilikle irtibatlanır. Örneğin bir sosyalistin emek siyaseti savunusunda sınırsız, ulusuz işçi sınıfının özgürlüğü evrensel bir hedef olarak öne çıkarken, emek mücadelesinde yerel sermaye gruplarıyla işçiler arasındaki mücadelenin içine girdiğinde iddiası otomatik olarak yerel bağlamlar tarafından çevrelenir. O ülkede yerel sermaye hangi süreçlerden geçerek palazlanmıştır? Kapitalizm burada hangi sektör üzerinden cisimleşmektedir? Bu sektörün öne çıkmasının o ülke bağlamındaki tarihsel gerekçeleri nelerdir? Yerel sermayenin varlığı geleneksel sınıfların tasfiyesiyle mi, yoksa onların modern dönemde ihyasıyla mı gerçekleşmiştir? Mücadelenin sloganları, söylemi ve bilinçaltı kuruluşu nasıl hangi değerleri içermelidir? Bu ve bunun gibi soruların gündeme gelmesiyle emek mücadelesi ulusal-yerel bir bağlama oturur. Ülke siyasetinin tarihselliği evrensel ideolojik iddiaları yerlici bir kırılmaya uğratar. Bu durumda evrenselci teorinin yerel açılımları öne çıkar. Örnek olarak verdiğimiz sosyalizm bu gibi nedenlerle her ülkede birbirinden farklı dinamikler üretmiş, bir ülkede askeri bir rejim altında uygulanırken, başka bir ülkede aydın kesimlerinin etkisiyle güç kazanmış, başka bir ülkede ise büyük güçlerin sınır komşuluğuna karşı bir direniş formu olarak biçimlenmiştir. Her bir özgül örnek kendine özgü ulusal ve tarihsel temellere dayanır ve milliyetçiliğin gelişim biçimi bu temellerin oluşumunda başat rol üstlenir.

¹⁷⁵⁴ İlgili literatürün detayları için lütfen bkz. Umut Özkırmı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, (Ankara: Doğubatı Yayınları, 2009)

Bu çalışma bağlamında da milliyetçiliği günümüzdeki bilindik anlamından öte bir fenomen olarak kavramaya çalışarak iki komşu ülkede milliyetçiliğin gelişimine karşılaştırmalı bir perspektif sunmayı hedefliyoruz. Burada milliyetçiliğin modernleşmenin kurucu unsuru olduğunu, milliyetçiliğin ürettiği bazı kavramlar sayesinde (tam bağımsızlık, milli irade, millet egemenliği vb.) modern siyasetin temel iletişim dili haline geldiğini Türkiye ve Suriye’de milliyetçiliğin gelişimi bağlamında ortaya koymaya çalışacağız. Ancak söz konusu gelişim, her ülkenin modernleşme sürecinde aynı yolu izlediği yanılgısını yaratmamalıdır. Aksine her ülkedeki toplumsal yapı ve değişim süreci modernleşmeyi her ülkede aynı anda ve aynı hızda gerçekleştirmeyen bir süreç olarak tamamlanmamış bir proje haline getirir. Bu algıya ülkedeki milliyetçiliğin gelişim biçimi de yön vermektedir. Farklı toplumsal sınıflar tarafından savunulan milliyetçilik türevleri ulusal kimliğin temel unsurlarını değiştirmeye uğratmakta bu durum da bir ülkede daha muhafazakar bir kimlik kazanan milliyetçiliğin başka bir ülkede daha sekter ya da radikal bir biçim kazanmasına hizmet etmektedir. Toplumsal olana bakışta modernleşmeci, Marksist, dünya-sistemci analizlerin sentezlendiği yeni bir perspektife ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Böylesi bir perspektifin anahatlarını tarif etmek bu çalışma hacminde mümkün olmasa da mevcut yaklaşımların bir arada kullanımından doğacak yeni bir ekonomi politiğin toplumsal kavramada yardımcı olabileceği iddia edilebilir. Zira milliyetçiliği toplumsal ve siyasal ilişkilerden türeyen ve bizatihi onları türeten bir yapılandırıcı yapı olarak kavradığımızda, söz konusu toplumsal ve siyasal ilişkilerin inançtan, etnisiteye, sınıftan, kültüre, hukuktan uluslararası ilişkilere pek çok boyutu içinde aynı anda barındırdığını akıldan çıkarmamak gerekir¹⁷⁵⁵.

Arap milliyetçiliği kökleri eskiye uzanan bir Arap kimliği üzerine inşa edilmekle birlikte Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde meydana gelen gelişmelerin su yüzüne çıkardığı bir olgudur. Elbette yalnızca Suriye coğrafyasıyla sınırlı olmayan, Mısır, Arabistan yarımadası ve Kuzey Afrika boyunca etkisi olan bir ideolojidir. Burada Suriye’de Arapçılığın yükselişinde Osmanlı’dan kopuş sürecinin etkisi ve Osmanlı sonrası Fransız manda yönetiminden kurtuluş mücadelesi ve sonrasında şekillenen Suriye-Arap milliyetçiliğinin temel dinamikleri ele alınmaktadır. Ardından yine Osmanlı’nın son döneminde güç kazanan ve modern Türkiye’nin kurucu zihniyetini yaratan Türk milliyetçiliği Osmanlı bakiyesi ve Cumhuriyet tartışmaları bağlamında kısaca özetlenerek iki toplumun izlediği gelişim çizgisi karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

2. Suriye’de Arap Milliyetçiliğinin gelişimi

Suriye’de Arap milliyetçisi ya da pan-Arap düşüncenin erken gelişimi iki ayrı döneme ayrılabilir. İlk dönem Arap milliyetçiliğinin gelişmesinde Mehmet Ali Paşa’nın Mısır Valiliği döneminde kalkıştığı isyan ile Suriye’yi egemenliğine katması ve burada Osmanlı Tanzimat’ının erken

---

¹⁷⁵⁵ Faruk Alpkaya, “Toplumsal Yapı ve Toplumsal Değişme”, *1920’den Günümüze Toplumsal Yapı ve Değişme*, der. Faruk Alpkaya, Bülent Duru (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013), 12.

bir biçimini uygulamaya koyarak orta sınıflaşmayı başlatması etkili olmuştur¹⁷⁵⁶. Bu dönemden itibaren yükselen ve Suriye coğrafyasında varlıkları daha eskiye dayanan büyük toprak sahibi tarımsal burjuvaziye mensup aileler, “ileri gelenler” namıyla Osmanlı Tanzimatı ve sonrasında yerel siyasette ve imparatorluk merkeziyle ilişkilerde anahtar bir konuma yerleşmiştir. Erken Arap milliyetçiliğinin ikinci dönemi ise, Fransız manda yönetimi döneminde yaygınlaşan batılı/batıcı eğitim kurumlarında yetişen nesillerin orta sınıflı talepleriyle eski dönemin seçkinleri olan ileri gelenlerin etkisinde gelişen muhafazakar milliyetçiliktir. Bu dönemde geleneksel seçkinler ile yeni yetişen nesiller arasındaki ayrışma derinleşmiş ve Suriye’de Arap milliyetçiliğinin üçüncü dönemi olan bağımsız Suriye’de milliyetçiliğin yükselişi başlamıştır. Bağımsız Suriye döneminde gelişen milliyetçiliğin sosyalizmle daha yakın bir ilişki içinde, ulusal kalkınmacı, devletçi bir form kazandığı görülmektedir. Bunun yanı sıra 1970 yılında iktidarı ele geçiren Esad ailesinin milliyetçiliği liderin şahsında simgeleştiren, popülist bir biçime evrilmeyi denedikleri görülmektedir. Bu üç dönemi aşağıdaki iki başlık altında ele almaya çalışacağız.

2.1. Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayrılkçı Bir Hareket Olarak Arapçılık

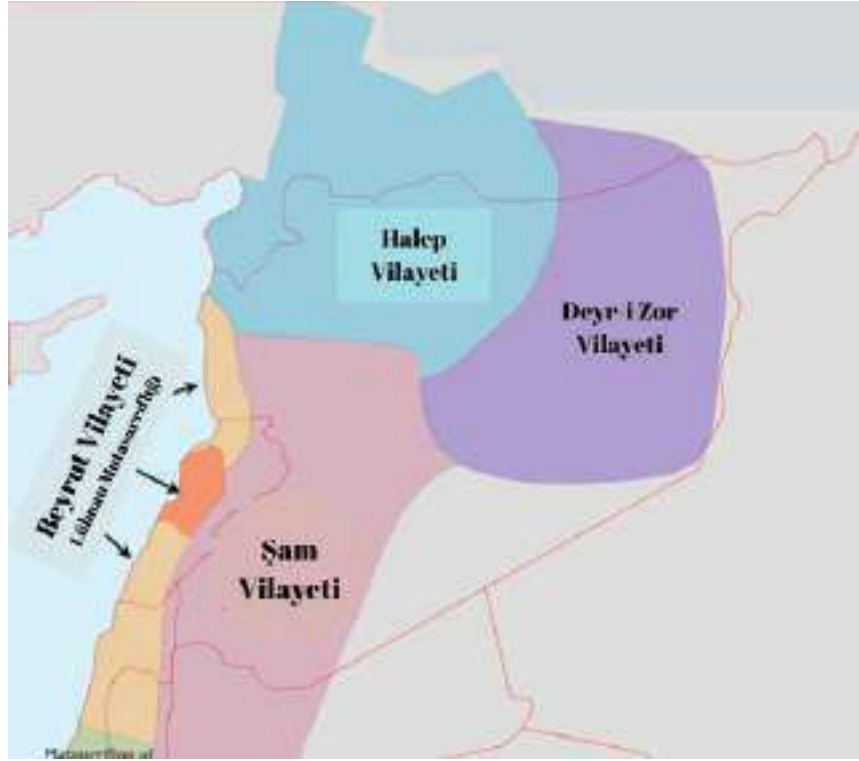
Osmanlı İmparatorluğu’nda mukim Araplar arasında ayrılkçı hareketlerin güçlenmesi, bir anda olmadı. On sekiz ve on dokuzuncu yüzyılda meydana gelen Arap isyanları Balkanlardakilerin aksine ayrılkçı taleplerle yüklü değildi. Daha ziyade atanan bir valinin icraatlarına yönelik huzursuzluğun payitahta ve sultana iletilmesi amacını taşıyordu. Osmanlı yerel iktidar alternatiflerini bölgenin ileri gelenlerini yönetim süreçlerine dahil ederek massediyordu¹⁷⁵⁷. Özellikle Tanzimat ve Islahat Fermanları sonrası bölgede dinsel kimlikler daha fazla ön plana çıkmaya başladı. Tanzimat’ın getirdiği Osmanlıcılık fikri, Sünni Müslüman tebaa tarafından kabul görse de kadim millet sisteminden doğan ayrılcılıklarını terk etmek istemeyen gayrimüslim cemaatler bu siyaseti benimsemedi. Bir yandan da Müslümanlar özellikle on dokuzuncu yüzyıl boyunca gelişen kıyı ticareti sayesinde Hristiyanların daha fazla zenginleştiğini, Müslümanların ise sadece devlet memurluğu ve askerliğe mecbur kılınarak küçük düşürüldüğünü düşünüyordu¹⁷⁵⁸. Hristiyan karşıtı Müslüman birliği fikri Arap milliyetçiliğine giden yolu açacaktı. Tanzimat, Hristiyanlara daha çok özgürlük, Müslümanlara ise daha fazla yükümlülük getirmişse de Osmanlı, Arap ileri gelenlerinin yerel idaredeki hakimiyetini fazla törpülemeyerek bölgedeki huzursuzlukları önlemeye çalıştı. Ancak bunda ne kadar başarılı olabildiği tartışmalıdır. Zira 1860 yılında Lübnan’da Maruniler, Dürziler, Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında yaşanan çatışmalar bölgesel bir isyanı tetiklemiş, bu karmaşa ancak yılın sonunda Osmanlı, İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya temsilcilerinden müteşekkil bir

¹⁷⁵⁶ Adil Baktaya, Osmanlı Suriyesi’nde Arapçılığın Doğuşu Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 88.

¹⁷⁵⁷ Bruce Masters, Osmanlı İmparatorluğu Arapları 1516-1918, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017), 178.

¹⁷⁵⁸ Bruce Masters, Osmanlı İmparatorluğu Arapları, 184.

komisyonun çalışmasıyla çözüme kavuşturulabilmiştir¹⁷⁵⁹. Lübnan üzerinde bu kadar farklı ülkenin nüfuz alanı yaratma girişiminin bulunması, Gayrimüslim cemaatlerin Avrupa ülkelerinden aldıkları himaye haklarının büyüklüğünü ve genişliğini göstermektedir. Bu iç savaşın ardından 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile bizzat imparatorluğun ciddi bir beka sorunu içine girmesi Araplar içinde de tartışmaları artırmış, Osmanlı dışında bir gelecek tahayyülünün güçlenmesinde etkili olmuştur. Tanzimat genel olarak taşrayı merkezi bağlamak için kapsamlı projeleri olan ancak bu projeleri hayata geçirmek için yeterli kaynağı olmayan büyük bir projeydi. Tanzimat'ın eksik kalan bu yönü Osmanlı taşrasında ciddi sosyal sorunların doğmasına neden oldu. Gayrimüslim cemaatler kendilerini hemen her konuda himaye edecek Avrupalı destekçiler bulabilirken yoksul Müslüman köylüler muhatap bulmakta güçlük çekiyordu. Tanzimat'ın getirdiği mahalli meclis usulü, yerel eşrafı yani ileri gelenlerin mevcut konumunu ihya etmenin ötesine geçememişti¹⁷⁶⁰.

Harita 1 Osmanlı Yönetiminde Suriye ve Lübnan¹⁷⁶¹

Tanzimat ortak bir Osmanlı kültürü yaratmakta başarısız olurken, imparatorluğun yönetim krizi ve Suriye bölgesinin kendi iç dengesizlikleri Arap kimliğinin yükselişine hız kazandırdı. Özellikle 1860 olayları sonrası altüst olan Suriye coğrafyasındaki bunalımı aşmak için ortak vatan

¹⁷⁵⁹ Lütfi Özcan, Abdulkadir Aksoy, "Tanzimat Dönemi Taşra Politikalarının Cebel-i Lübnan Örneğinde Analizi", Bilgi, 26 (2013 Yaz), 109.

¹⁷⁶⁰ Halil İnalçık, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", Tanzimat (Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu), ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2006), 118.

¹⁷⁶¹ The Atlantic, *Administrative Divisions of Ottoman Syria*, 10 Kasım 2022, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2013/12/understanding-syria-from-pre-civil-war-to-post-assad/281989/>

temalı Arap kültür milliyetçiliği düşüncesini getiren aydınlar popülerleştirdiler. Bunların arasında Butros el-Bustani, İbrahim el-Yazıcı ve Suriye coğrafyası dışından Muhammed Abduh sayılabilir. Butros el-Bustani, Suriye'deki dinsel cemaatlerin bölünmüş yapısının yerine Arap dili ve kültüründe ortaklıkta buluşan, Suriye coğrafyasını ortak vatan belleyen bir birliktelik duygusunu yerleştirmeyi önermişti. Bustani'nin takipçisi olan İbrahim el-Yazıcı bu ortak vatan vurgularına Türk karşıtlığını ekledi. Yazıcı'ya göre Araplar Türklerin hakimiyetini kabul etmekle yozlaşma sürecine girmişlerdi. Çare Arap kültürünün yeniden ihya edilmesi ve Türklerden ayrılmanın gündeme alınmasıydı. Arap kültürünü ihya etmenin bir boyutunu da İslam dini oluşturuyordu. İslam dininin hurafelere bulaştığını, Arapların da Türklerin egemenliği altında atalete düştüğünü savunan Ezher alimi Muhammed Abduh, özellikle Asya kabilelerinin İslam'ı kabul etmesiyle İslam'ın yozlaştığını, bu yozlaşmanın da ancak ahlaki ve dini bir yenilenme ile aşılabileceğini savunur. Fikirleri Suriyeli Reşid Rıza üzerinde büyük etkiler bırakan Cemaleddin Afgani de, aynı dönemde yazdığı yazılarda Müslümanlar arasındaki dayanışmanın güçlendirilmesinin önemine vurgu yapar¹⁷⁶².

Tanzimat'ı belli ölçülerde kesintiye uğratan ve iktidarı yeniden sultanın elinde merkezileştiren II. Abdülhamid devrinde Arap vilayetlerinin önemi arttı. Artan Batı nüfuzuna karşı stratejik olarak İslami kimliğin güçlendirilmesi yoluna gidildi. Bir yandan da II. Abdulhamid'in Arapların muhalefetini üzerine çekmemek gibi bir başka stratejisi de İslam kardeşliği vurgularını yoğunlaştırıyordu. Zira bölgede sultanlığa karşı doğabilecek bir muhalefet otomatik olarak Batılı büyük güçlerle ittifak içine girerek bölgenin Osmanlı egemenliğinden kopmasına neden olabilirdi¹⁷⁶³. Nitekim ilerleyen süreç bu korkuları haklı çıkaracaktı. Sultan bu riski elimine edebilmek için hilafeti önemli bir simgesel değer olarak öne çıkarmayı da ihmal etmedi. Müslüman Araplar arasında bazı kesimler sultanın halifeliğini kabul etmemekle birlikte¹⁷⁶⁴, onun İslam imparatoru imajına saygı duyuyordu. İlerleyen yıllarda Hristiyan batılı devletlerin özellikle Balkanlar'da gerçekleştirdiği işgaller ve Hristiyan halkların bağımsız devletlerini kurmalarıyla, İslam hilafetinin tehdit altında olduğunu gören bu kesimler hilafet fikrine daha sıcak bakmaya başladılar¹⁷⁶⁵.

Osmanlı Ortadoğu'su, dönemin büyük güçlerinin (İngiltere, Fransa, Rusya, Prusya, Almanya gibi) önemli nüfuz alanlarından biriydi. Yükselmekte olan Arap milliyetçiliğinin teorisyenlerinden Bustani ve Yazıcı'nın da Hristiyan dinine mensup olmaları dikkat çekmektedir. Her ne kadar bu isimlerin gayrimüslim Araplardan olmaları doğrudan doğruya büyük güçlerin etkisi altında olduklarının ispatı olmasa da Osmanlı İmparatorluğu'nu bölecek bir Arap milliyetçi hareketinin yerleşmesi büyük güçlerin de çıkarına olduğu vurgulanmalıdır. Erken dönemde Müslüman birliğinin yanı sıra ve (özellikle Butros el-Bustani'nin fikirlerinde) zaman zaman ondan daha kuvvetli biçimde

¹⁷⁶² Adil Baktaya, Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu, 259-261-304-331.

¹⁷⁶³ Adil Baktaya, Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu, 137.

¹⁷⁶⁴ İlber Ortaylı, Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017), 299.

¹⁷⁶⁵ Bruce Master, Osmanlı İmparatorluğu Arapları, 223.

Arap birliğinin öne alınması ve görece seküler vurgular, 1860 Olayları'nın yarattığı dinsel ve etnik bölünmenin milliyetçi aydınlar üzerindeki etkisi ve 1877 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılabileceği ihtimalinin gündeme gelmesi düşünceleriyle açıklanabilir.

II. Abdülhamid, 1908 Devrimi ile tahttan indirildiğinde kurulan Meşrutiyet, Suriye coğrafyasının sınıfsallığını ve ileri gelen ailelerin üstünlüğünü kıramadı. Arap milliyetçileri açısından devrimin ilerici mesajları (*hürriyet-özgürlük*, *musavvat-eşitlik*, *uhuvvet-kardeşlik*) Arapçılığın gelişimine sultanlıktan daha geniş bir alan açma ihtimalinden ötürü sempatik karşılanmıştı¹⁷⁶⁶. Bununla birlikte İttihat ve Terakki'nin yönetim anlayışı sultanlığın Arap coğrafyasına temel yaklaşımından çok farklı değildi, üstelik Türk milliyetçisi niyetler barındırması bakımından yeni riskler doğuruyordu. Devrimden sonra kurulan yerel meclislerde devrimden önceki dönemin egemen sınıflarına mensup ailelerin temsilcileri yerlerini alabilmişlerdi. Bununla beraber İttihat ve Terakki Cemiyeti, Türkçe'nin resmi dil ilan edilmesi konusundaki ısrarcı politikalarıyla Araplar arasında tedirginlik yaratıyordu. İttihatçılar devrimden önce verilen ilerici mesajları da devletin bütünlüğünü korumak pahasına rafa kaldırmaya hazırdılar. Onların bu sekte tutumu başta gayrimüslim milletler olmak üzere Arapların muhalefetini davet ediyor, İttihat ve Terakki muhalefete şiddetle karşı gelmekten geri durmuyordu¹⁷⁶⁷. Bu dönemde Arap milliyetçiliğinin ana odağı dil ve mecburi askerlik konusu olmuştur. Çeşitli yerel yayımlar Türkçe'nin yanında Arapça'nın da resmi dil ilan edilmesi gerektiğini savunmuştur. Yine Arap gençlerinin hiç bilmedikleri coğrafyalara savaşa götürülmesi eleştirilmiş ve bu bölgeden askere alınan gençlerin kendi bölgelerinde vazifelerini yerine getirmelerini içeren talepler hem yerel meclislerde hem de yerel basında sıklıkla dile getirilmiştir¹⁷⁶⁸. Devrimden önce de askerlik konusu sorun olmuş, güneydeki Dürzi aşiretleri 1896 ve 1899'da askere alma rejimine karşı çıkmak için iki büyük isyan tertiplemişlerdir¹⁷⁶⁹. Özellikle asker sorunu Birinci Dünya Savaşı'nda Arap milliyetçiliği açısından belirleyici olacak, savaştan kaçan askerler Arap isyanına destek vererek Arapların Osmanlı sonrası kaderi üzerinde etkili olacaklardır.

İttihat ve Terakki'nin egemenliğinde Birinci Dünya Savaşı'na giren Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları Mekke Şerifi Hüseyin'in önderliğinde, Şerifin İngilizlerden aldığı teminata da güvenerek 1916 yılında isyan ettiler. İsyân Osmanlı ahalisinde şok etkisi yaratmıştı. Zira Osmanlı ordusundan kaçan askerler ve Arabistan'daki Bedevi aşiretleri Suriye ve Filistin'i korumaya çalışan Osmanlı ordusuna karşı müttefik ordularının tarafına geçmişti¹⁷⁷⁰. Aslında Araplarla İttihat ve Terakki'nin arası savaştan önce açılmıştı. İttihat ve Terakki'nin Türk milliyetçisi politikaları hilafet ve İslam dini bakımından kendilerini imparatorluğun ikinci ortağı olarak gören Arapları

¹⁷⁶⁶ Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla*, (İstanbul: Yordam Yayınları, 2011), 304.

¹⁷⁶⁷ Bedross Der Matossian, *Parçalanan Devrim Düşleri Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Hürriyetten Şiddete*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 276.

¹⁷⁶⁸ Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu Arapları*, 234.

¹⁷⁶⁹ Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, 303.

¹⁷⁷⁰ Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 372.

uzaklaştırıyordu¹⁷⁷¹. Öte yandan Şerif Hüseyin'in İngilizlerle temas halinde olduğu da Türk ahali tarafından biliniyordu. Büyük bir savaşın ortasında gerçekleşen bu saf değiştirmenin yarattığı etki, Türk ulusal bilincinde uzun zaman kalıcı olacak Araplara yönelik ciddi bir travma olarak yerleşti. Savaşın çok önce resmi dil meselesindeki tartışmalarla başlayan bir Türk-Osmanlı-Arap ayrımı, savaş sırasında yaşanan olaylarla Türk milliyetçiliğini daha da güçlendirdi. Geç dönem Osmanlı aydınları arasında Türkçe'nin Arapça ve Farsça kelimelerden "temizlenerek" arı-duru hale getirilmesini hedefleyen proto-popülist bir milliyetçilik yükselmeye başlamıştı¹⁷⁷². Bu hareket daha sonra Türkçe'nin başka dillerle karışması hadisesini genel olarak Türk kültürünün Arap kültürüyle karıştırılması şeklinde genelleştirdi ve genel bir saltanat karşıtlığına tercüme ederek siyasallaştırdı. Birinci Dünya Savaşı bu aydınlar ve onların etkilediği kesimler açısından hem saltanatın hem farklı milletlerden mürekkep bir Osmanlı kimliğinin hem de dinsel ortaklık bakımından Araplarla bir arada yaşama idealinin çöküşe uğradığı siyasi askeri bir laboratuvar işlevi gördü.

Savaşın sonunda Türkler ve Araplar bir arada yaşama umudu kalmayan iki millet olarak bir araya gelmemek üzere kendi devletlerine bölünerek ayrıldılar. Türkiye Cumhuriyeti milliyetçi bağımsızlık mücadelesinin bir ürünü olarak yükselirken, Arabistan'ın kuzeyindeki Araplar sömürgecilik deneyimiyle tanışacaktı. Araplar açısından da Osmanlı ideali ve Türklerle bir arada yaşam fikri ciddi bir yara almıştı. Arap bölgelerinin Osmanlı'dan kopuşu uzun süren bir bunalımlı sürecin sonuydu ve bölgeyi yeni belirsizlikler bekliyordu¹⁷⁷³. Orta sınıflara mensup yeni Arap milliyetçileri Osmanlı idaresi altında baskı altında olduklarına ve milletlerinin sömürüldüğüne inanıyor, ileri gelenler olarak adlandırdığımız toprak zengini ailelerin umursamazlığına ve Osmanlı'ya karşı ayaklanmamış olmalarına da öfke duyuyorlardı. Söz konusu aileler Osmanlı sonrası sömürgeci güçlerle de iyi ilişkiler geliştirecek ve daha sonra Arap milliyetçi hareketinin hedefi olacaklardı. Ancak Suriye'de Arap milliyetçi hareketinin liderlerinin iş başına gelmesi ancak yirminci yüzyılın ortasında mümkün olabildi.

2.2. Fransız Sömürgeciliği ve Sonrasında Arap Milliyetçiliği

Birinci Dünya Savaşı'nı bitiren barış antlaşmaları ile Osmanlı'nın Ortadoğu toprakları Fransa ve İngiltere egemenliğine bırakılmıştı. Burada bir paylaşım giden iki büyük güç, Suriye ve Irak'ı bölüştüler. Suriye bölgesi bugünkü Ürdün'e kadar uzanan kısmıyla Fransa'ya, yine bugünkü Irak, Basra ve Filistin coğrafyasını kapsayan İran sınırına kadar olan bölgeyse İngiltere'ye verildi.

2.2.1. Birinci Dünya Savaşı Sonrası Arap Milliyetçiliğinde Eğilimler ve Sınıfsal Yapı

Fransızlar Suriye'yi sömürgeleştirmekte gecikmediler. Öncelikle bölgenin idari yapısı değiştirildi. Osmanlı döneminde dört ayrı vilayet (Halep, Şam, Deyr-i Zor, Beyrut) şeklinde yönetilen

¹⁷⁷¹ Feroz Ahmad, Jön Türkler ve Osmanlılarda Milletler, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 25.

¹⁷⁷² Masami Arai, Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 183.

¹⁷⁷³ Bruce Masters, Osmanlı İmparatorluğu Arapları, 34.

Suriye, Fransızlar tarafından öncelikle eskisinden farklı sınırlara bölünmüş dört devlet ve bunlardan ikisine ait iki özerk bölgeyle toplam altı farklı yönetim birimine ayrıldı. Buna göre Osmanlı yönetiminde Halep, Urfa ve Maraş sancaklarına bölünmüş olan Halep vilayeti, Deyr-i Zor'un Suriye egemenliğinde kalan kısımlarıyla birleştirilerek Halep Devleti haline getirildi. Halep'e bağlı İskenderun sancağında (bugünkü Hatay) özerk yönetim kuruldu. İskenderun'un güneyinde Lazkiye ve çevresinden müteşekkil Akdeniz'e kıyısı bulunan bir Alevi devleti oluşturuldu. Alevi devletinin güneyinde ise eski Lübnan vilayetinden kalan iki mutasarrıflık (Lübnan ve Beyrut) birleştirilerek Lübnan devleti kuruldu. Halep'in güneyinde ülkenin iç kısımlarında eski Hama ve Şam sancaklarını birleştiren bir Şam Devleti kuruldu. Şam devletinin de güneyinde Filistin sınırda ise Şam'a bağlı Dürzi özerk bölgesi yaratıldı (Yapılan değişiklikler için Bkz. Harita 1 ve Harita 2). 1924 yılında ise Halep ve Şam birleştirilerek Suriye Devleti olarak adlandırılmıştır¹⁷⁷⁴. Fransızların kurduğu idari düzen günümüzde Suriye'nin bütünlüğünü bozduğu için sıklıkla eleştirilmektedir. Özellikle Fransızların Halep'in deniz bağlantısının keserek Alevi devletinin kurlmaları ve Dürzilere verilen özerklik nedeniyle Suriye'de kimliksel bölünmeyi tırmandırması bakımından bu tezler büyük ölçüde haklıdır. Bununla birlikte Fransızların stratejik olarak bazı Osmanlı vilayetlerini böldükleri, bazı mutasarrıflıkları birleştirdikleri ancak genel olarak Osmanlı'dan kalan coğrafi yapıya sadık kaldıkları görülür. Sadece coğrafi açıdan değil, toplumsal ve idari bakımdan da Osmanlı'nın geleneksel taşra ilişkilerini devam ettirme yanlısı oldukları, bununla birlikte etkili makamlara Arap kimseleri getirmeyerek¹⁷⁷⁵ yerel halkın temsil gücünü kırdıkları söylenebilir. Özetle Fransız etkisi coğrafi parçalanmadan ziyade yönetimden soyutlama şeklinde kendisini göstermiştir.

---

¹⁷⁷⁴ William L. Cleveland, Modern Ortadoğu Tarihi, (İstanbul: Agora Yayınları,2008), 245.

¹⁷⁷⁵ William L. Cleveland, Modern Ortadoğu Tarihi, 247.

Harita 2 Fransız Sömürgesi Döneminin İlk Yıllarında Suriye ve Lübnan¹⁷⁷⁶

¹⁷⁷⁶ The Atlantic, *States of French Syria*, 10 Kasım 2022, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2013/12/understanding-syria-from-pre-civil-war-to-post-assad/281989/>

Fransız sömürge yönetiminin başladığı 1920'li yıllarda ihracat odaklı bir üretimle meşgul olan geniş toprak sahipleri sınıfı Suriye bölgesinde egemendi. Bu sınıfa mensup aileler sömürgeci önceden yerel idarede söz sahibi olmuşlardı. II. Mahmut devrinin ayanları, Tanzimat ve Meşrutiyet'in yerel meclis temsilcileri, hep bu aileler arasından geliyordu. Bu ayrıcalıklı konum Fransız sömürgeci döneminde bazı değişiklik ve kısıntılarla sürdü. Fransız sömürge komisyoncuları ekonomik kaynakları sömürge ülkeye aktarabilmek ve elde edilen kaynağı artırmak için baskıyı yoğunlaştırdılar. Ayrıcalıklı konumları sürse de artan baskı bu grupları da tehdit etmeye başlamıştı. Öte yandan on dokuzuncu yüzyıl boyunca büyük güçlerin nüfuzu sayesinde bölgede açılan Batı tipi modern eğitim kurumları ve Osmanlı eğitimindeki modernleşme çabaları yerel nüfusun orta sınıflaşmasına katkıda bulunmuştu. Bu yeni orta sınıflar yeni devletin kadrolarında eğitimlerine uygun şekilde istihdam edilmeyi bekliyorlardı. Bununla birlikte Fransız sömürgeci kadrolarında Araplara çok kısıtlı yer vermesi onlar açısından da bir açmaz yaratıyordu. Yeteri kadar örgütlü olmayan bu sınıfın ve tarihsel geçmişi daha köklü olan toprak sahipleri sınıflarının tepkileri bundan sonraki dönemin Arap milliyetçiliğinin ana hattını inşa etti. Bu milliyetçiliğin siyasal önderliği eski egemen sınıf olan ileri gelenlere düşmüştü, bu durum da muhalefetin sömürgeciyle açıktan bir çatışmaya girmesini engelleyen muhafazakar bir tarz edinmesine neden oluyordu¹⁷⁷⁷.

Sömürge yönetimi Suriye ekonomisini tam kontrol altında tutmaktaydı. Fransız sömürgeci kendi bütçelerini kendileri yaratmak ve elde edilen artı ürünü Fransa'ya göndermekle yükümlüydüler. Bu durum sömürgeci vergi yükünü ciddi biçimde ağırlaştırmakta ve yerel halkın refah düzeyini düşürmekteydi. Fransızlar ağırlıklı olarak ihracat gümrüklerinden elde edilen gelirlerin yüksek tutulmasına odaklanmıştı. Tarımsal ürünlerin bolluğunun muhafaza edilmesi bu gelirlerin artırılmasında başlıca etkendi¹⁷⁷⁸. Bu yapı Suriye'deki büyük toprak sahiplerinin sınıfsal konumunu da pekiştiriyor ve manda rejimiyle uyumlu hareket etmelerinde etkili oluyordu. İleri gelenler sınıfı manda rejimine de göbekten bağlı idiler.

Fransız sömürgecinin Suriye üzerindeki hoyrat uygulamalarına karşı ilk isyan Fransızların beklemediği, ancak tarihsel olarak en muhtemel bölgeden Cebel-i Dürzi'de mukim Dürzi aşiretlerinden geldi. Dürziler daha önce 1880'lerde Osmanlı'ya karşı da isyana girişmeleri bakımından isyan geleneğine yabancı değildiler ve Fransızlara karşı da 1925-26 yıllarında geniş çaplı bir isyan hareketine önderlik ettiler. İsyancılar kısa süre içinde Şam'daki milliyetçilerle ittifak kurdu ve Dürzi bölgesindeki Fransız yöneticilerin kötü muamelesine yönelik şikayetten doğan hareket bütün Suriye'deki Fransız politikasını ilgilendiren genel bir huzursuzluğu temsil eder hale geldi. Sonuçta isyan şiddet yoluyla bastırıldı, ancak Fransızlar 1930'lara doğru daha uzlaşmacı bir yönetime geçmenin daha uygun olacağını kavradılar¹⁷⁷⁹. Bu isyan sırasında ileri gelen ailelerin liderlerinin

¹⁷⁷⁷ Albert Hourani, Arap Halkları Tarihi, 384.

¹⁷⁷⁸ Roger Owen - Şevket Pamuk, 20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi, (İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları,2002), 90-95.

¹⁷⁷⁹ Peter Mansfield, Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası, (İstanbul: Sander Yayınları,1975), 95.

kurduğu Milli Blok, Suriye bağımsız bir devlet oluncaya kadar sömürge dönemi siyasetinin başat aktörü haline geldi. Milli Blok, isyanın güçlendirdiği muhalefeti de sahiplenmek ve daha Fransız karşıtı bir tutum benimsemek zorunda kaldı¹⁷⁸⁰. İsyân farklı din ve mezheplerden grupları Suriyelilik bilincinde bir araya getiren, Suriye’de yerleşik egemen sınıfları da muhalefete ikna eden büyük bir olay olarak tarihe geçti¹⁷⁸¹.

Fransız yönetimi 1930 yılında Suriye için parlamenter sistem esasına dayalı bir anayasa ilan etti. Anayasa ile Suriye içişlerinde demokratikleştirilirken, dışişlerinde Fransa’ya bağlılığı ortadan kaldırılmıyordu¹⁷⁸². Bu gelişmenin yanı sıra Suriye isyan sonrası milliyetçiler içerisinde radikal gördüklerini sınır dışı ederek siyasal ortamı kendisi açısından güvenli hale getirmeye çalıştı. 1930’lu yıllar boyunca gelişen milliyetçi hareket, farklı din, mezhep ve etnik kökenlerden gelenleri ortak bir kimlikte birleştirme hedefine sahip olmakla birlikte Fransız sömürgeciyi doğrudan karşısına almadan demokratik yönetim ve anayasa ile sınırlı iktidar tezlerini savunan, daha sistem içi bir görünüm çizmeye çalıştı¹⁷⁸³. Bu dönemin Arap milliyetçiliği Fransız sömürmesine karşı zaman zaman sistem karşıtı isyancı karakterini gizlemedi ama çoğunlukla sistem içi demokratik bir muhalefeti örgütlemek üzerinden yükselme eğilimi gösterdi¹⁷⁸⁴. Yine bu yılların milliyetçiliğinin seküler karakteri baskın olsa da İslam’la ilişki kurmayı ve onu da anti-emperyalist bir şekle büründürmeyi denemiştir. Dönemin pan-İslamist hareketlerinde birleşik bir Arap devleti ve sömürgecilik karşıtlığı idealinin benimsendiği görülür¹⁷⁸⁵.

İleri gelen ailelerin egemenliği ve milliyetçi harekete önderlik etmeleri, milliyetçi aydınların sürgünde olmaları nedeniyle bu yıllarda Arap milliyetçiliği kitlelerden soyutlanan bir propanga hareketine dönüşmüştü¹⁷⁸⁶. Bu durumu değiştiren gelişmeler İkinci Dünya Savaşı ile Fransa’nın bir krize sürüklenmesiyle ortaya çıkacaktı.

2.2.2. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Gelişmeler ve Bağımsız Suriye’nin Yükselişi

İkinci Dünya Savaşı’nın başlarında Milli Blok, fazla ılımlı tavırları nedeniyle kamuoyunda sorgulanır hale gelmişti. Araplar, Suriye’nin bir parçası olarak kabul ettikleri Hatay’ın 1939 yılında Türkiye’ye katılmasından Fransızları sorumlu tutsalar da bu duruma gerekli tepkiyi göstermeyen ve süreci durduramayan Milli Blok’a da hınç duymaya başlamışlardı¹⁷⁸⁷. Aynı yıl Fransız sömürge komiseri 1930 yılında ilan edilen anayasayı askıya alarak Suriye’yi büyük bir siyasal krize

¹⁷⁸⁰ William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, 249.

¹⁷⁸¹ Hamit Bozarlan, *Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi Osmanlı İmparatorluğu’ndan El-Kaide’ye*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 62.

¹⁷⁸² Peter Mansfield, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, 97.

¹⁷⁸³ Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 401.

¹⁷⁸⁴ Seda Altuğ, “Suriye Arap Milliyetçiliği’nde Vatan ve Vatanseverlik (1919-1939)”, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, sayı:39, (2008), 81, s.71-94

¹⁷⁸⁵ Hamit Bozarlan, *Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi*, 66.

¹⁷⁸⁶ Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, 304.

¹⁷⁸⁷ William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, 250.

sürüklediler. Yılın sonu Fransa'nın dünyanın büyük güçleri arasındaki konumunu sorgulanır hale getirecek olan İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle geldi.

Fransa savaşın daha ilk yılında, 1940 Haziran'ında, işgal edildi. Bu gelişme üzerine İngilizler Fransa'nın sömürge bölgeleri üzerine yürüdü. İngiliz işgali Fransız sömürgelerini ele geçirmekten daha çok ve öncelikle bölgede kendisine tehdit oluşturan Fransız askeri varlığının temizlenmesine odaklanmıştı. Uzun ve çetin çatışmaların ardından Temmuz 1941'de sömürge idaresinin kaldırıldığı ve Suriye'nin bağımsız bir devlet olduğu ilan edildi. Ancak Fransızların bölgedeki varlığı ortadan kaldırılamamıştı. Yaşanan huzursuzlukların önüne geçebilmek için Fransızlar 1943 yılında anayasayı tekrar yürürlüğe koydular ve yapılan ilk seçimde cumhurbaşkanlığına Şükrü el-Kuvvetli seçildi¹⁷⁸⁸. Kuvvetli Osmanlı'dan tevarüs edilen ileri gelenlerin, yani Suriye egemen sınıflarının son temsilcisiydi. Bununla birlikte artık rüzgar Fransa aleyhine estiğinden bağımsızlık yanlısı ve daha sert bir milliyetçi söylemi benimsiyordu. Suriye artık Fransızlar için yönetilmesi çok güç bir coğrafya haline gelmişti. Bu krizin Fransa açısından çözümsüz hale gelmesinde İkinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkilerinin yanı sıra İngilizlerin stratejik hamleleri de etkili olmuştu. Fransızlar yükselen milliyetçiliği ve bağımsızlık hareketini tasfiye etmek için şanslarını dört yıl sonra 1945'te yeniden denediler. Denizden yapılan bir çıkartma harekatiyle Suriye'yi yeniden kontrol altına alma denemeleri başarısız oldu. İngilizlerin desteğini alan Arap milliyetçi hareketi Fransız ordusunu yenilgiye uğrattı. Diplomatik baskılara daha fazla direnemeyen Fransa 1946 yılı başında Suriye'den tamamen çekildi¹⁷⁸⁹. Böylece 1941'de fiilen başlayan bağımsızlık süreci 1946 yılında resmîyet kazanmış oldu.

Suriye'de 1940'ların siyasetinin önde gelen aktörlerinin ve genel olarak sınıfsal yapının bir dönüşüm geçirdiği görülür. 1920'lerde emekleme aşamasında olan modern eğitim kurumlarında yetişen orta sınıflar daha görünür bir hale gelmiştir. Bir yandan da taşradan merkeze göç eden çoğu Alevi genç kuşaklar ağırlıklı olarak ordu içinde kendine yer bulmakta ve etkili bir hizbin ortaya çıkmasına neden olmaktadır¹⁷⁹⁰. İleri gelen ailelerin egemenliği daha fazla sorgulanır hale gelmiş, kurulan siyasi partilerde radikal fikirler yaygınlaşmaya başlamıştır. Bunlar arasında 1947 yılında kurulan Baas (Diriliş) Partisi Suriye'nin ilerleyen yıllarında büyük söz sahibi olmuş ve Arap milliyetçiliğine yeni bir form kazandırmıştır¹⁷⁹¹. Baas'la birlikte Suriye milliyetçi hareketinin birinci önceliği Osmanlı ve Fransız yönetimlerinde sapasağlam yerinde duran toprak sahibi ileri gelenler sınıfını tasfiye etmek ve Arap ulusal kimliğini ölüm uykusundan uyandırmak, isimlerinden de anlaşılacağı üzere, diriltmek olacaktır. 1949'dan 1970'e kadar Suriye'de yaşanan sekiz ayrı askeri darbe ve aralıksız askeri yönetim sonrası yerleşen Hafız el-Esad rejimi bu değişimi gerçekleştirmeye muvaffak olmuştur.

¹⁷⁸⁸ William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, 254-255.

¹⁷⁸⁹ Peter Mansfield, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, 118-120.

¹⁷⁹⁰ William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, 361.

¹⁷⁹¹ Hamit Bozarslan, *Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi*, 77.

Baas Partisi, Mişel Eflak ve Selahaddin el-Bitar adlı iki milliyetçi aydının sosyalizm ve milliyetçiliği birleştiren programını kendine rehber edinmişti. Açıkça Arap birliğini savunuyorlar, Arapların kurtuluşunu sosyalizmde görüyorlardı. Parti iç yapısı itibariyle geleneksel milliyetçi ileri gelenlerden çok, yeni milliyetçi orta sınıflardan oluşan bir yapı arz ediyordu¹⁷⁹². Baas'ın tezlerine göre Osmanlı ve Fransa yönetimi altında Araplar yalnızca sömürüyü tatmışlardı. Ayrıca Suriye egemen sınıfları bu iki yönetimde de güçlerini yitirmemiş, zenginliklerini korumuşlardı. Bu durumun temel sebebini toprakların eşitsiz dağıtımında görüyor ve bir toprak reformu ile sosyalist planlama geçilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Sosyalist Arap birliği tasarısını hayata geçirmek için 1958'de kendileriyle benzer bir vizyonu paylaşan Cemal Abdünnasır'ın yönetimindeki Mısır'la Suriye'yi birleştirerek Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni ilan ettiler. Ancak bu birlik yürütülemedi ve 1961 yılında iki ülke tekrar ayrıldı¹⁷⁹³.

Suriye'nin 1961 ila 1970 arasında yaşadığı gelişmeler rejimin mezhepsel dengesinin değişmesi ve eski egemen sınıfların tasfiyesi mücadelesinin içiçe geçtiğini göstermektedir. Ordu içindeki Arap Alevisi hizbinin yükselişi 1963 yılında gerçekleşen askeri darbe ile tüm rejime sirayet etmiştir¹⁷⁹⁴. Öncelikle ordudaki Nasır yanlıları emekliye sevk edilerek genç subayların önü açılır. Hafız el-Esad ilk defa 1964 yılında kurulan hükümette görev alır ve sanayide millileştirme projelerinin ve Sovyet tipi planlamacılığın uygulamaya geçirilmesinde etkili bir isim olur¹⁷⁹⁵. Esad daha sonra 1970 yılında diğer arkadaşlarını tasfiye ederek yönetimin başına geçmiştir. Bu tarihten itibaren askeri ve sivil bürokrasi tamamen Arap Alevilerinin egemenliğine geçecektir. Hafız Esad, bunun yanı sıra kilit makamlara doğrudan kendi ailesinden kişileri atayarak konumunu sağlama alma yoluna gitmiştir¹⁷⁹⁶.

Esad dönemi Arap milliyetçiliği, Sovyetçi Sosyalist söylemler ve lider kültürünün etkisi altında şekillendi. Baas neredeyse yüz yıllık Suriye modernleşmesinin esas meselesi olarak gördüğü toprak sahibi egemen sınıflar sorununu 1970 sonrası Hafız Esad yönetimi altında çözüme kavuşturabilmişti. Bu sınıftakilerin mezhepsel aidiyeti konusunda elimizde net bir veri bulunmamakla birlikte Suriye nüfusunun büyük çoğunluğunun Sünnilerden oluşması, tarım topraklarının Sünnilerin yoğun olduğu orta ve iç kesimlerde yer alması bakımından bu sınıfın ağırlıklı olarak Sünnilerden oluştuğu yönünde bir değerlendirmede bulunabiliriz. Esad'ın giriştiği bu tasfiye hareketinde ekonomik sebepler bulunduğu kadar tarihsel ve kimliksel politik nedenlerin de devrede olduğu düşünülebilir. Bu büyük toprak reformunda 1.5 milyon hektara yakın tarım toprağına devlet tarafından el konulmuş, bu topraklar küçük köylüye ve kooperatiflere satılarak geleneksel ileri gelenler sınıfının mal varlığı büyük ölçüde tasfiye edilmiştir¹⁷⁹⁷. Bunun yanı sıra Sovyet tipi planlama faaliyetleri doğrultusunda devlet

¹⁷⁹² Hamit Bozarlan, Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi, 95.

¹⁷⁹³ William L. Cleveland, Modern Ortadoğu Tarihi, 363.

¹⁷⁹⁴ Hamit Bozarlan, Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi, 107.

¹⁷⁹⁵ Hamit Bozarlan, Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi, 94.

¹⁷⁹⁶ Erdem Demirtaş, Ortadoğu'da Devlet ve İktidar Otoriter Rejimler Üzerine Bir İnceleme, (İstanbul: Metis Yayınları, 2014), 117.

¹⁷⁹⁷ Roger Owen - Şevket Pamuk, 20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi, 204

tarımı ve sanayii canlandırmak için önemli altyapı projelerini (sulama, enerji, ulaşım vb.) tamamlama yoluna gitti. Bu vizyon Arap milliyetçiliğine sosyalist bir içerik kazandırdı. Yıllardır sömürü ve sosyal adaletsizlikten güç kazanan Arap milliyetçiliği, bağımsızlık iddiasını Baasçı sosyalizmle gerçekleştirebilme imkanına erişmişti.

Milliyetçiliğe ikinci büyük etki, 1970'lerde büyük reformları gerçekleştiren Hafız el-Esad'ın kişi kültürünün ulusa mal edilmesi oldu. Suriye'nin bağımsızlık sorunu, bağımsızlık sonrası art arda gelen askeri darbeler ve siyasal istikrarsızlıklar, kalkınma meselesi, egemen ileri gelenler sınıfların varlığı gibi pek çok konu Esad döneminde çözüme kavuşmuştu. Bunun karşılığı da Esad'ın bir lider olarak ulusun babası, kurtarıcısı ve tek lideri şeklinde kültleştirilmesi oldu. Siyasal ve kamusal alan Esad'la eşitlenirken bu inşa otoriter bir mantığı da beraberinde getirdi ve rejime uyumlu bir Arap milliyetçiliği Esad'a itaatle eşdeğer görülür oldu¹⁷⁹⁸. Suriye'de Arap milliyetçiliği belki de ilk defa devlet alanına tam egemen olduğunda Esad'ın kişiliğine endekslenmesinden ötürü bu egemenliği demokratik bir devletin kurulmasına tercüme edememişti.

3. Türk Milliyetçiliğinin Sınıfsal Karakteristiği ve Bazı Temel Nitelikleri

Arap milliyetçiliği uzun zaman üzerindeki egemen devletlere karşı savunulan bir gelişim çizgisi izlemesine rağmen Türk milliyetçiliği baştan beri devletle birlikte gelişmiş bir ideolojydi. Türk milliyetçiliği olmayan bir devleti kurmak için değil, var olan devleti "kurtarmak" için yola çıkmıştı. Osmanlı devletinin fiilen parçalandığı bir dönemde de en olgun haline ulaşmıştı. Bu gelişim sürecinin sınıfsal ve düşünsel olmak üzere iki hattı bulunmaktadır. Düşünsel hat, klasik Osmanlılık-İslamcılık-Türkçülük gelişim çizgisi ile izah edilirken, sınıfsal hat Osmanlı'da kapitalizmin doğuşunun yarattığı iş bölümü ve buna bağlı iktidar mücadeleleri çerçevesinde anlaşılabilir. Ancak her iki hattın da milliyetçilik bağlamında bir yeniden okumaya tabi tutulması elzemdir. Bilhassa Suriye Arap milliyetçiliğinde orta sınıfların rolü düşünüldüğünde Osmanlı Türk milliyetçiliğinin gelişiminde benzer sınıfların rolü üzerine bazı değerlendirmelerde bulunmak yerinde olacaktır. Bunun yanı sıra Türk milliyetçiliğinin düşünsel arka planını oluşturan üç tarz-ı siyasetin açıklama kapasitesini artıracak yeni izah denemelerine girişilmesi elzem görülmektedir. Aşağıda bu iki hattın (sınıfsal ve düşünsel) yeniden yorumlanmasına ilişkin değerlendirmelerde bulunarak Türk milliyetçiliğinin Arap milliyetçiliğinin gelişiminden ayrılan yönlerini tahlil etmeye çalışacağız.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Türk milliyetçiliği ile iç içe geçen Türk modernleşmesi iki ayrı sınıf üzerinden gelişim göstermektedir. Birinci sınıf, bilhassa Tımar sistemi ve Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve Arazi Kanunnamesi'nin ilanı ile güç kazanan toprak sahibi eşraf ve ayan sınıfının toprak mülkiyeti ve ülke içi ticaret ağlarına hakimiyetlerine bağlı olarak gelişen iktidar iddialarından kaynaklanmakta idi. Bunlar, on dokuzuncu yüzyıl içinde bilhassa alt kademe bürokrasi kadroları içinde de etkili konumlara geldiler. Üst düzey bürokrasiyi işgal eden kadrolar ise Türk

¹⁷⁹⁸ Erdem Demirtaş, Ortadoğu'da Devlet ve İktidar, 131-132.

milliyetçiliğinin entelektüel boyutunu temsil etmeye aday oldu. Bu ikinci sınıf, çoğunlukla yurtdışında eğitim görmüş, sivil ve asker bürokratlardan oluşmaktaydı¹⁷⁹⁹. Yüzyılın sonunda iki grubun da ortak gündemi “devletin kurtarılması” olacaktı.

Eşraf ve Ayan bilhassa 1808 Sened-i İttifak’ın yarım kalan zaferinden sonra -zira metin padişaha sunulmuşsa da Sultan II. Mahmut sonradan bunu reddederek kendisine baş kaldırdığını iddia ettiği bazı ayanı öldürdü¹⁸⁰⁰- taşrada güçlerini artırarak Anadolu içinde ticaretin başlıca aktörü haline geldiler. Bu durumda önceki yüzyılda Osmanlı idaresini meşru kabul ederek kendilerine özerk bir siyasal alan yaratabilmiş olmaları etkiliydi¹⁸⁰¹. Osmanlı’nın ondokuzuncu yüzyıla damgasını vuran merkezileşme çabaları da bu sınıfla payitaht arasında bir uzlaşma ile yürürlüğe girebilmişti¹⁸⁰². Eşraf ve ayanın sadakati, Osmanlı Türklüğünün devletçi bir karakteristiğe bürünmesine bu da milliyetçiliğin temel bir tezinin devlet ebed müddet olarak inşa edilmesine katkı sunmuştu. Bu bakımdan Tanzimat’tan sonra kurulan yerel meclislerde -Müslüman ve gayrimüslim fark etmeksizin- eşraf ve ayanın egemenliğinin kırılmadığı iddiası modernist paradigmaya dayalıdır ve tartışmalı olduğu söylenebilir. Osmanlı, bizzat eşraf ve ayan aracılığıyla Anadolu’daki Türk-Müslüman kitleleri devletçi bir habituse dahil etmeyi başarmıştı¹⁸⁰³. Bu ilişki biçimi, ileri gelenler sınıfının Suriye’de de görüldüğü üzere Osmanlı elitiyle iyi ilişkiler geliştirmeye yatkın olduğunu ancak bir takım burjuva iddialarından da (Sened-i İttifak ve sınırlı devlet düşüncesi vb.) vazgeçmediğini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bu yönüyle Anadolu ayanları Suriye ileri gelenlerine oranla payitahta karşı daha mesafeli bir tutum benimseyebilecek özerkliğe sahiptiler, bununla birlikte padişahı doğrudan karşılarına almayacak bir stratejiyi de benimsemişlerdi.

Türk milliyetçiliğinin modernleşme ile birleştiği ikinci alan Osmanlı entelektüellerinin geliştirdiği ve literatüre üç tarz-ı siyaset olarak geçen Osmanlıcılık-İslamcılık-Türkçülük bağlamlarını üreten merkezi, kentli ve devletlû aydınların alanıdır. Bilhassa II. Abdulhamid’e muhalefette ve anayasal bir Osmanlıcılıkta birleşen birinci İttihat ve Terakki cemiyeti grubu çoğunluğu Fransa’da eğitim görmüş aydınlardan oluşmaktaydı¹⁸⁰⁴. Bu grubun geliştirdiği ortak vatan algısı giderek Türk milliyetçiliğine yol ve imkan verecek düşünsel bir gelişimi tetikledi. Kaygıları Osmanlı İmparatorluğu’nun çok dinli ve çok kimlikli yapısını muhafaza ederek dağılmasını önlemektir. Birinci İttihat ve Terakki grubunu bölen bir dinamik olarak merkezîyetçi Ahmed Rıza ve adem-i merkezîyetçi Prens Sabahaddin grubunun çekişmesi Türk milliyetçiliği açısından tali konumdaki bir fikir ayrılığı

¹⁷⁹⁹ Kemal Karpat, Osmanlı’dan Günümüze Elitler ve Din, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 59-60.

¹⁸⁰⁰ Kemal Karpat, Osmanlı’dan Günümüze Elitler ve Din, 126.

¹⁸⁰¹ Donald Quataert, Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 96.

¹⁸⁰² Donald Quataert, Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922, 110 & Y. Doğan Çetinkaya, Osmanlı’yı Müslümanlaştırmak Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 45.

¹⁸⁰³ Cenk Reyhan, Osmanlı’da Kapitalizmin Kökenleri Kent-Kapitalizm İlişkisi Üzerine Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008), 144.

¹⁸⁰⁴ Suavi Aydın, “İki İttihat – Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, Editör: Mehmet Ö. Alkan, (İstanbul: İletişim Yayınları, İstanbul, 2002), 118.

olarak kavranabilir. Zira bu ayırım Osmanlı taşrasındaki ulus inşa sürecine çok kısmi etkileri olan bir ayırımdır. Çünkü daha II. Abdulhamid devrinden itibaren taşra dahil pek çok okulda eğitim modernleşmişti ve otorite, homojenite ve düzen fikri eğitim müfredatının merkezine yerleşmişti¹⁸⁰⁵. Yani taşrada yeni güçlenmeye başlayan ileri gelenler sınıfının da, merkezde yeni yetişen orta sınıfların da siyasi algılarında devletin konumu merkeziydi ve ikisi de ayrı kulvarlardan ortak vatan algısına dayalı milliyetçilikler türetmekteydi. Bu milliyetçiliklerin ittifakı Birinci Dünya Savaşı sonrası Milli Mücadelenin örgütlenmesinde görünür oldu, ittifakın çözülmesi ise cumhuriyetin ilanından sonra gerçekleşti. Osmanlı'nın eğitilmiş yeni orta sınıfları Batılı, kültürel devrimci kimlikleriyle cumhuriyeti kuran nesil olarak ön plana çıkarken, eşraf ve ayandan tevarüs eden taşra ileri gelenleri Cumhuriyet elitinin karşısında muhafazakar ve muhalif bir hizbi temsil ettiler. Bu ayrışmada önemli olan, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'nin bir küçük burjuva radikalizmi olarak örgütlenmesinin başarılı olmasıdır.

Birinci Dünya Savaşı sonrası Anadolu'nun yoğun işgal dalgasına verdiği karşılık, Müslüman ticaret burjuvazisinin önderliğinde her bölgede kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri olmuştu. Müdafaa-i Hukuk geliştirmekte olan Müslüman burjuvazinin son yüzyılda Anadolu içlerinde elde ettiği konumu, Avrupalıların işgali vasıtasıyla geri dönecek Rum ve Ermenilere karşı savunmanın da formülü olarak geliştirilmişti. Bununla birlikte bu sınıf işgale karşı teslimiyetçi iddialardan (Amerikan mandasının kabulü gibi) çabuk vazgeçip milliyetçi bağımsızlık mücadelesinde birleşti¹⁸⁰⁶. Burada Suriye Arap milliyetçiliğinden belirgin bir farklılık olarak yerleşik egemenler olarak tarif edebileceğimiz eşraf ve ayanın Müslüman burjuvalara dönüştüğü modern dönemde milliyetçi iddialarının muhafazakarlaşmaması, daha ziyade dini muhafazakar ontolojisine rağmen radikalizmden ayrılmamış olması gösterilebilir. Kuşkusuz, Osmanlı topraklarının tamamına yakınının işgale uğramış olmasının yarattığı olağanüstü koşullar bu durumda etkili olmuştur. Bununla birlikte manda ve himaye tasarılarının hızla reddedilmesi, Müdafaa-i Hukuk gruplarıyla (Osmanlı taşrasının ileri gelenleri ile) yeni orta sınıflar (Milli Mücadele dönemindeki adıyla Mustafa Kemal hareketi ya da Kemalistler) arasında milli mücadele çerçevesinde kurulan ittifakla da izah edilebilir. Bu bakımdan Türk milliyetçiliğini temsil eden sınıflar arasındaki en güçlü koalisyonun Milli Mücadele döneminde gerçekleştiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır. Milli Mücadele hareketinin antiemperyalizminin konjonktürel bir boyutta kalması¹⁸⁰⁷ bu koalisyonun kırılma noktasını da ortaya koymaktadır. Savaş boyunca Batılı güçlerle diplomatik temasların sürdürülmesi, bununla birlikte mücadelenin “yedi düvele” karşı milletin müdafaası olarak takdim edilmesindeki çelişki bu hareketin genel orta sınıflı karakteriyle açığa kavuşturulabilir.

¹⁸⁰⁵ Selçuk Akşim Somel, Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 341.

¹⁸⁰⁶ Çağlar Keyder, “Türkiye Demokrasininin Ekonomi Politikası”, Geçiş Sürecinde Türkiye, haz. Irvin Cemil Schick, E. Ahmet Tonak, (İstanbul: Belge Yayınları, 2006), 43.

¹⁸⁰⁷ Ateş Uslu, E. Atilla Aytekin, “Burjuva Devriminin ve Savaşın Belirsiz Sınırlarında”, Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat, (İstanbul, Yordam Yayınları, 2015), 182.

Bu durum Türk kimliğinin on dokuzuncu yüzyıldaki gelişimi ve Türk milliyetçiliği hakkında bizi şu tespitleri yapmaya götürür. Türk milliyetçiliği Türk modernleşme sürecinin ana hattını oluşturmaktadır. Türk kimliğinin modern politik inşası devletin taşrayı yönetmesinin yeni meşru ideolojik zeminini oluşturmak bakımından çok önemlidir. Bu nedenle Türklüğün devletle çelişmeyen bir zeminde kurulumunu mümkün kılmak için taşrada eşraf ve ayanın merkezle kurduğu ilişkilerden yararlanılmış, merkezde ise modern Türk kimliğini inşa eden entelektüeller Türk milliyetçiliğini devleti kurtaracak formül olarak takdim etmişlerdir. Türk milliyetçiliği, Suriye-Arap milliyetçiliğinin aksine, taşrada ve merkezde iki farklı kültürel tabandan gelen orta sınıfların çatışmasından değil koalisyonuyla gelişmiş bir harekettir. Bu koalisyon, en gelişkin formuna Milli Mücadele döneminde kavuşmuş, yeni kurulan cumhuriyette bu sınıflar arasında Batılılık-Yerlilik dolayımındaki ayrımlar daha görünür hale gelerek modern Türk siyasetinin sağ-sol dağılımının zeminini yaratmıştır. Bugün dahi Türkiye’de modernleşmenin ana gündem halini aldığı iddiası ve milliyetçiliğin siyasetteki merkezi konumuna dair değerlendirmelerin temelinde bu sınıfsal ilişkilerin önemli bir yer işgal ettiği anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte Türk milliyetçiliği ondokuzuncu yüzyılda gelişen üç tarz-ı siyasetin düşünsel zemininden türemiştir. Türk milliyetçiliğine dair kavrayışın ana eksenini oluşturan bu tekamül süreci anlatısında da belli boşlukların olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu üçlü tasnif de birbirinden fazla kopuk üç akımın rekabetini anlatırken aşamacı ve modernist bir paradigma ile süreçleri ele almaktadır. Yani Türk milliyetçiliğinin sınıfsal karakteristiğinin yanı sıra entelektüel gelişimine ilişkin perspektifin de gözden geçirilmesi gereklidir. Elbette Türk milliyetçiliğinin tekamülü etrafında gelişen diğer siyasal akımlardan beslenmek suretiyle mümkün oldu. Artık Osmanlı son dönemi üzerine yapılan güncel çalışmalar bize bu üçlü tasnifi ilgili akımların ilişkiselliklerini kuvvetlendirecek şekilde yeniden yapılandırmayı mümkün kılıyor. Söz gelimi, II. Abdülhamid devrinde uygulanan İslamcılık politikası Osmanlı sınırları içindeki Müslüman unsurların refahını artırmaya ve birliklerini kuvvetlendirmeye dönük olduğundan¹⁸⁰⁸ bu akımı uluslararası ya da küresel bağlamda yirminci yüzyılda etkili olan İslamcılık’tan ayırarak bir “Osmanlı İslamcılığı” şeklinde tasavvur etmek daha makul görünüyor. İslamcılığın Osmanlı eksenli ele alınması, onun yerleşmesine de ciddi katkı sunabilecektir. Özellikle Balkanlarda Hristiyan unsurların bağımsızlıklarını ilan etmeleri başkentte ve Anadolu kentlerindeki Hristiyanlarla Müslümanları karşı karşıya getirirken bu durum İslamcılık içinde bir “Müslüman milliyetçiliğinin” güç kazanmasına neden olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Osmanlı boykot hareketlerinin gelişiminde, Müslümanlığın tercih edilen bir dini aidiyet olmanın ötesinde gurur vesilesi bir grup mensubiyeti haline gelerek milliyetçiliğe zemin yaratmaya başladığı görülmektedir¹⁸⁰⁹. Osmanlı İslamcılığının milliyetçi bir kimlik kazanması İslam’ın milletin temel unsuru haline

¹⁸⁰⁸ Gökhan Çetinsaya, “İslami Vatandaşlıktan İslami Siyasete”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 1 Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Editör: Tanıl Bora, Murat Gültekinçil, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 270.

¹⁸⁰⁹ Y. Doğan Çetinkaya, *Osmanlı’yı Müslümanlaştırmak*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015).

gelmesine katkı sunduğu gibi Türk kimliğini de İslamileştirmekte, onun başlıca ötekisini Türk olmayanlardan Müslüman olmayanlara doğru tercüme eden bir tarihsel deneyimler setinden güç kazanmaktadır. Bu durum Türkçülüğün gelişiminde de etkisini gösterecek Türk olmak ile Müslüman olmak tarihsel mirasın ve Batılı algılama tipinin de etkisiyle içiçe geçecektir. Bu bakımdan güncel Türk milliyetçiliğinde İslam'ın yerinin oldukça kuvvetli olmasında tarihsel deneyimin ve son yüzyılın siyasal gelişmelerinin ciddi bir etkisi bulunduğu ifade edilebilir.

Bu tarihsel değerlendirmelerin yanı sıra Türk milliyetçiliğinin, özellikle milli mücadele ve sonrası itibarıyla bir küçük burjuva hareketi olduğu ifade edilmelidir. İstanbul'da mukim Osmanlı aydını milliyetçilerin, Anadolu'nun pek çok yerinden yerel eşraf ve tüccarlar tarafından desteklenmesiyle derlenip toparlanan bağımsızlık hareketi¹⁸¹⁰ Mustafa Kemal önderliğinde kurulan milli ordunun elinde zaferle sonuçlanacak bir mücadeleyi örgütlemiştir. Bu bakımdan Türk küçük burjuvazisi işgalci ya da sömürgeci kuvvetlerle sınıfsal çıkarları temelinde uzlaşmacı bir çizgide bütünleşmemiş, bağımsızlık hareketini desteklemiştir. Elbette bağımsız devletin kurulması sonrasında bu desteğin karşılığını almışlar ve kapitalizmin gelişim sürecinde kollarlanmışlardır. Ancak bu radikal ve ayrıksı tutumun not edilmesini önemli görmekteyiz. Bu tutum Türkiye'de milliyetçiliğin çevresindeki ülkelerden farklı olarak sosyalizan bir karaktere bürünmemesinde, hatta 1960'lı ve 1970'li yıllar düşünüldüğünde anti-komünist, anti-sosyalist hareketlerin milliyetçi temelde örgütlenmesinde büyük ölçüde etkili olmuştur. Türk burjuvazisi milliyetçi ve devletçi karakteristiğini daima muhafaza etmiş, bu durum kimi zaman Türkiye'de Avrupalı anlamda bir burjuvazinin varlığı ya da yokluğu tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Şüphesiz ki Türk burjuvazisi bir vakıdır fakat onun milliyetçilikle tarihsel irtibatı bu vakıyı ortadan kaldırmaz. Türkiye, sosyalizmi de genellikle Balkan uluslarının on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayrılıkçı mücadeleleri çerçevesinde tanıdığından, Türkiye'de sosyalist hareketler milliyetçilikle doğrudan irtibatlanamamıştır. 1960'lı yıllarda YÖN Hareketi özelinde yapılan sentezci denemelerin başarısızlığa uğramasında bu durumun etkisi olduğu düşünülebilir¹⁸¹¹. Özetle Türk milliyetçiliğinin milli mücadele evresindeki küçük burjuva karakteri, Osmanlı'daki gelişim evresinde de milliyetçiliğin çoğunluğu sosyalist iddialar ayrılıkçı milliyetçiliklere tepki olarak yükselmesi onu kapitalizmle irtibatlı hale getirmiştir. Türk eşraf ve tüccarı geleneksel egemen sınıflar olarak bürokrasiyle rahat ilişkiler kurabilmiş, bu durum yaşanan askeri darbelerde onları tasfiye edilmekten de muaf tutacak şekilde sınıfsal yapının muhafaza edilmesini sağlamıştır. Hatta 12 Eylül 1980 darbesi bizatihi bozulan ekonomi-politik dengelerin ve burjuvazinin düştüğü tehlikenin bertaraf edilmesi amacını taşıması

¹⁸¹⁰ Çağlar Keyder, "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası", 44.

¹⁸¹¹ YÖN Hareketi'nin milliyetçilik ve sosyalizm arasında kurduğu eklettik ilişkiyi kavramayı deneyen bazı özgün çalışmalar için bkz. Atıl Cem Çiçek, Milliyetçilik Bayrağını Sosyalistler Taşır Türk Siyasal Yaşamında YÖN Dergisi 1961-1967, (İstanbul: Tezkire Yayınları, 2016) & Onur Türkölmez, Milliyetçiliğe Karşı Milliyetçilik

(YÖN-Devrim Hareketi ve Aydınlar Ocağı'nın İktidar Stratejilerinde Milliyetçiliğin Yeri), (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2020).

bakımından sistemin reorganizasyonunu hedeflemiş, darbe sonrası Türkiye'nin Neoliberal dünya sistemine eklenmesi ve sınıf mücadelesinin sönümlenmesiyle bu hedef başarıya ulaşmıştır.

Sonuç

Bu çalışmada ağırlıklı olarak Suriye'nin son yüzyıldaki siyasal gelişmeler üzerinden Arap milliyetçiliğinin gelişimi ele alınmıştır. Türkiye üzerine de kısa bir değini ile Türk milliyetçiliğinin bu çalışma bağlamında karşılaştırmaya dahil edilebilecek bazı karakteristik özellikleri ortaya konulmuştur. Elbette bu hacimdeki bir çalışmada iki ülkenin yüz yıllık tarihsel serüvenlerinin ve milliyetçiliğin her iki ülkedeki gelişiminin eksiksiz bir biçimde sunulması beklenmemelidir. Bunun yerine toplumsal sınıflar arası ilişkiler ve devlet toplum ilişkilerine odaklanan bir tarih okumasıyla milliyetçiliğin gelişiminin değerlendirilmesi esas alınmıştır. Bu kapsamda ulaşılan başlıca sonuçlar şu şekilde ifade edilebilir.

Suriye'deki Arap milliyetçiliği iki büyük ülkenin (Osmanlı İmparatorluğu ve Fransa) uzun süreli egemenlikleri altında kalan bir coğrafyada gelişmesi bakımından anti-empyralist iddiaları daha güçlü bir söyleme sahiptir. Bununla birlikte Suriye'nin sınıfsal yapısı, Osmanlı ve Fransız idarelerinin toplumsal yapıyı belli araçlarla yönetebilmesine imkan vermiş, (metin boyunca "ileri gelenler" adıyla anılan) söz konusu araçlar her dönem büyük güçlerle iyi ilişkiler geliştirerek egemen sınıf konumlarını muhafaza etmeyi bilmişlerdir. Ancak özellikle yirminci yüzyıl başında Fransızların sömürge idaresi altında artan baskı, modern eğitimin yaygınlaşmasıyla gelişen eğitilmiş orta sınıfların yarattığı tehdit, söz konusu geleneksel egemenleri de milliyetçi çıkışlara doğru sürüklemiş, söz konusu milliyetçilik sömürgeci güçle müzakereci ve ılımlı bir biçimde kendini göstermiştir.

Suriye'nin bağımsızlığı, sömürgeci Fransa'nın İkinci Dünya Savaşı'nda ağır kayıplar vererek egemenliğini devam ettirme kapasitesini yitirmesiyle gündeme gelebilmiştir. Bununla birlikte Suriye'de Arap milliyetçiliğinin tamamen içeriksiz ve konjonktürel olduğu söylenemez. Uzun süreç iç isyanlar ve bölgedeki diğer büyük güç olan İngilizlerle kurulan stratejik ittifaklar bağımsızlaşma sürecinin hızlanmasında önemli bir etken olmuştur. Arap milliyetçiliği Osmanlı geçmişi ve Fransız sömürge deneyiminin de tarihsel bir eleştirisinden doğan anti-empyralist, sosyal adaletçi, sosyalizan karakterde bir politik tahayyül üretmeyi başarmıştır. Bu tahayyülün somut siyasal formu 1950'lerden itibaren siyasette etkili olan Baas partisinde kendini gösterebilmiştir.

Baas yönetimi dönemin büyük sosyalist gücü olan Sovyetlerle geliştirdiği iyi ilişkilerin de katkısıyla sosyalist kalkıncı ve devletçi bir ekonomik modelini kendi özgün sınırları içerisinde uygulamayı başarmıştır. Bu politika uygulanırken milliyetçi siyasal zeminin kollandığı da anlaşılmaktadır. Yani Baas, Suriye'de devletçi politikaları uygularken Sovyetlerle birleşik bir küresel Sosyalizm idealine hizmet emekten çok, kendi ülkesi içindeki geleneksel sınıfsal yapıyı bertaraf etmeyi hedeflemektedir. Bununla birlikte Baas'ın rantiyeci ve otoriter mantığı farklı bir biçimde sürdürdüğü, kendine sadık bir bürokrasi ve burjuvazi sınıfı yaratma hedefi bakımından sömürgeci

güçlerin hedeflerini tekrar ettiği ifade edilebilir. Özellikle Hafız el-Esad'ın döneminde şahsileşen yönetim, devlet ile devlet başkanı arasında tam bir eşitlenmeye neden olmuş, bu durum Arap milliyetçiliğinin de Esad sempatisinde sembolleşmesi sonucunu doğurmuştur.

Türk milliyetçiliği ise imparatorluk bakiyesi bir toplumun milli kimliğini temsil etme iddiasında olması bakımından antiemperyalist niteliği tartışmalı bir ideolojidir. Özellikle cumhuriyet dönemi milliyetçi muhafazakarlığının Turancı vizyonu, Türk milliyetçiliğinin antiemperyal vurgularının zayıflığına delalet eder. Bununla birlikte genç cumhuriyetin büyük güçlere karşı verilmiş bir ulusal ölçekli bağımsızlık savaşıyla kurulmuş olması, tarihsel anlatıda antiemperyalizmin bir yer kazanmasında etkili olmuştur. Türk ve Müslüman küçük burjuvazi ve yerli eşraf da ("ileri gelenler" grubunun Türk kolu) milli mücadeleye aktif destek vermiştir. Bu nedenle Türk milliyetçiliğinde sermaye karşıtı, sosyalizan iddiaların zayıf olduğu, daha ziyade kimi sosyalist hareketlerin yerlici vurgularla milliyetçiliğe alan açtığı görülmektedir. Osmanlı ve Türkiye siyasal hafızasında sosyalizmin Rus kimliğiyle özdeş görülmesi ve Soğuk Savaş'ın yoğun etkisi de bu olguyu güçlendiren diğer faktörler olarak zikredilebilir. Türk milliyetçiliği, ülkemizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk ile cisimleştirilmiş olarak başlasa da ilerleyen dönemde pek çok farklı liderler tarafından temsil edilmiş, kişi kültü olmanın ötesinde, yukarıda özetlemeye çalıştığımız temel karakteristikleriyle Türk siyasetinin geneline nüfuz etmiş bir zihniyet halini almıştır.

Kaynakça

- Ahmad, Feroz, *Jön Türkler ve Osmanlılarda Milletler*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Alpkaya, Faruk, "Toplumsal Yapı ve Toplumsal Değişme", *1920'den Günümüze Toplumsal Yapı ve Değişme*, der. Faruk Alpkaya, Bülent Duru, 7-17, Ankara: Phoenix Yayınevi, 1. Baskı, 2013.
- Altuğ, Seda, "Suriye Arap Milliyetçiliği'nde Vatan ve Vatanseverlik (1919-1939)", İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, sayı:39, (2008), 81, s.71-94, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/5311>
- Arai Masami, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Aydın, Suavi, "İki İttihat – Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, Editör: Mehmet Ö. Alkan, (İstanbul: İletişim Yayınları, İstanbul) 117-128, 2002.
- Baktıaya, Adil, *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Bozarlan Hamit, *Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi Osmanlı İmparatorluğu'ndan El-Kaide'ye*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Cleveland, William L., *Modern Ortadoğu Tarihi*, (İstanbul: Agora Yayınları), 2008.
- Çetinkaya, Y. Doğan, *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Çetinsaya, Gökhan, "İslami Vatanseverlikten İslami Siyasete", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1 Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Editör: Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul: İletişim Yayınları, 265-272, 2009.
- Çiçek, Atıl Cem, *Milliyetçilik Bayrağını Sosyalistler Taşır Türk Siyasal Yaşamında YÖN Dergisi 1961-1967*, İstanbul: Tezkire Yayınları, 2016.
- Demirtaş, Erdem, *Ortadoğu'da Devlet ve İktidar Otoriter Rejimler Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: Metis Yayınları, 2014.
- Der Matossian, Bedross, *Parçalanmış Devrim Düşleri Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Hürriyetten Şiddete*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Hourani, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- İnalçık, Halil, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Tanzimat (Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu)*, ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, 109-133, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2006.
- Karpat, Kemal, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Keyder, Çağlar, "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, haz. Irvin Cemil Schick, E. Ahmet Tonak, 38-76, İstanbul: Belge Yayınları, 2006.
- Lutskiy, Borisoviç, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla*, İstanbul: Yordam Yayınları, 2011.
- Mansfield, Peter, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, İstanbul: Sander Yayınları, 1975.
- Masters, Bruce, *Osmanlı İmparatorluğu Arapları 1516-1918*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.
- Owen, Roger – Pamuk, Şevket, *20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2002.
- Özcan, Lütfi - Aksoy, Abdulkadir, "Tanzimat Dönemi Taşra Politikalarının Cebel-i Lübnan Örneğinde Analizi", *Bilgi*, 26 (2013 Yaz), 95-116, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilgisosyal/issue/29136/311641>.
- Özkırmımlı Umut, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Ankara: Doğubatu Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Reyhan, Cenk, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri Kent-Kapitalizm İlişkisi Üzerine Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.
- The Atlantic, "Understanding Syria: From Pre-Civil War to Post-Assad", 10 Kasım 2022, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2013/12/understanding-syria-from-pre-civil-war-to-post-assad/281989/>
- Türkölmez, Onur, *Milliyetçiliğe Karşı Milliyetçilik (YÖN-Devrim Hareketi ve Aydınlar Ocağı'nın İktidar Stratejilerinde Milliyetçiliğin Yeri)*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2020.
- Uslu, Ateş – Aytekin, E. Atilla, "Burjuva Devriminin ve Savaşın Belirsiz Sınırlarında", *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, İstanbul, Yordam Yayınları, 89-195, 2015.

Dünya’da ve Türkiye’de Göç Hareketleri ve Göç Hareketlerinin Emek Piyasasına Etkisi: Türkiye Örneği

Orhan Çoban*

Ayşe Çoban**

Özet

Dünyada mülteci sorunu her geçen gün yeni bir boyut kazanmaktadır. Özellikle Orta Doğu coğrafyasında “büyük balıkların küçük balıkları nasıl yiyeceklerini kurgulama stratejileri”, söz konusu sorunu her geçen gün daha karmaşık hale getirmektedir. Bu bağlamda 2001 yılında Afganistan’da başlayan sorunlar ve 2011 yılında Suriye’de başlayan halk hareketinin iç savaşa dönüşmesiyle beraber milyonlarca göçmen, ülkelerini terk etmek zorunda kalmış; ülkelerinden zorunlu bir şekilde göç etmek zorunda kalan bu kişilerin büyük bir çoğunluğu Türkiye’ye sığınmıştır. Türkiye’ye sığınan mültecilerin büyük çoğunluğu sınır bölgelerinde kurulan kampların dışında çeşitli yerlerde kendi imkânlarıyla hayatta kalmaya çalışmaktadırlar.

Dünya’nın farklı coğrafyalarında insanlar ekonomik, sosyal, siyasal ve çevresel bir takım nedenlerden dolayı yaşadıkları ülkeleri/yerleri gönüllü ve/veya zorunlu olarak terk etmek zorunda kalmaktadırlar. Ortaya çıkan nüfus hareketliliği göç sorununa neden olmaktadır. Türkiye’nin de yer aldığı coğrafya, Dünyanın istikrar açısından en sorunlu bölgelerinin başında gelmektedir. 1980’li yıllardan başlayan ve uzun süre devam eden İran-İrak Savaşı, Sovyetler Birliği’nin ve ABD’nin (Amerika Birleşik Devletlerinin) Afganistan’a yönelik operasyonları, ABD’nin Irak’a ve Suriye’ye yönelik operasyonları ve son olarak Rusya ile Ukrayna arasında başlayan savaş söz konusu istikrarsızlıkların en önemli kaynaklarından birkaçıdır.

Bu bağlamda ABD’nin 2001 yılı Ekim ayında "terörle mücadele" gerekçesiyle Afganistan’a girmesi, 17 Aralık 2010 tarihinde Tunus, Mısır, Libya, Irak, Lübnan ve Suriye gibi ülkelerde Arap Bahan olarak adlandırılan halk ayaklanmalarının başlaması Türkiye üzerinde önemli sayıda göçmen baskısı yaratmıştır ve Suriye olmak üzere ülkelerinden göç eden insanlar için Türkiye bir geçiş ve/veya kalış istasyonu haline gelmiştir.

Dünyada en fazla göçmen Amerika’da yer almaktadır. Bu ülkeyi sırasıyla Suudi Arabistan, Almanya, Rusya ve İngiltere izlemektedir. Birleşik Arap Emirlikleri, Fransa, Kanada, Avustralya, İspanya, İtalya ve Hindistan ise en fazla göçmen çeken diğer ülkelerdir. 2022 yılı verilerine göre 3,7

---

* Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Gaziantep, Türkiye; ocoban@gantep.edu.tr; ORCID ID: 0000-0001-6137-8937.

** Gaziantep Üniversitesi, Oguzeli MYO, Gaziantep, Türkiye; aysecoban@gantep.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-7844-7633.

milyonu Suriyeli olmak üzere Türkiye 4 milyondan fazla göçmene ev sahipliği yapmaktadır. Çeşitli nedenle ülkelerini terk etmek zorunda kalan insanlar/göçmenler nitelikli veya niteliksiz işgücü faktörü olarak bir şekilde emek piyasasına entegre edilmeye çalışılmaktadır. Bu durum farklı açılardan emek piyasasını etkilemektedir. İşsizlik, göç hareketliliğinin en temel nedenleri arasında yer almaktadır. İşsiz birey, göç konusunda istihdam edilenlere göre daha hareketlidir. Diğer yandan yaşanan bölgenin yüksek işsizlik oranına sahip olması, göç olasılığı artıran bir diğer faktördür. İşsiz kalan birey, genellikle işsizlik oranının düşük ve işgücü talebinin yüksek olduğu bölgelere hareket etmektedir. Fakat bu hareketlilik hem göç veren hem de göç alan bölgelerde ciddi ekonomik etkilere sebep olabilmektedir. Türkiye’de son yıllarda göçmen sayısını artmasına bağlı olarak özellikle emek piyasasında arzın yüksek oranda artması nedeniyle başta emek piyasası olmak üzere çok sayıda piyasada/sektörde önemli sorunlar yaşanmaya başlamıştır.

Bu çalışmanın amacı, özellikle Suriye’de başlayan iç savaşa bağlı olarak artan göçmen sayısından hareketle 2011-2022 döneminde, büyüme ile işsizlik göstergeleri dikkate alınarak göçün Türkiye emek piyasasına etkisi analiz edilmiştir. Analiz sonuçları, ele alınan dönemde Türkiye ekonomisi ortalama % 5,4 oranında büyürken, işsizlik oranı ortalama % 10,8 düzeyindedir. Bu durum emek piyasasında bir taraftan kayıt dışılığın yüksek olduğu diğer taraftan da üretim artışının göçmenlerin istihdamı ile gerçekleştirildiği şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca ekonomik büyümeye rağmen işsizlik oranının azalmaması, büyümeye bağlı olarak ortaya çıkan refah artışından vatandaşların yeterince yararlanamadığına işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Suriye; Göç Hareketleri; Türkiye

Migration Movements in the World and in Turkey and the Effect of Migration Movements on Labor Market: The Case of Turkey

Abstract

The refugee problem in the world is gaining a new dimension every day. Especially in the Middle East geography, the "*strategies of figuring out how big fish will eat small fish*" make this problem more complicated day by day. In this context, millions of immigrants had to leave their country with the problems that started in Afghanistan in 2001 and the popular movement that started in Syria in 2011 turned into a civil war; the majority of these people, who had to emigrate from their countries, took refuge in Turkey. Most of the refugees who took refuge in Turkey are trying to survive by their own means in various places other than the camps established in the border regions.

In different geographies of the world, people have to leave the countries/places they live in voluntarily and/or compulsorily due to a number of economic, social, political and environmental reasons. The resulting population mobility causes migration problem. The geography, including Turkey, is one of the most problematic regions of the world in terms of stability. The Iran-Iraq War,

which started in the 1980s and continued for a long time, the operations of the Soviet Union and the USA (United States of America) against Afghanistan, the operations of the USA against Iraq and Syria, and finally Russia. The war that started between Ukraine and Russia is one of the most important sources of the said instability.

In this context, the entry of the USA to Afghanistan on the grounds of "fight against terrorism" in October 2001, and the start of the popular uprisings in countries such as Tunisia, Egypt, Libya, Iraq, Lebanon and Syria on December 17, 2010, created a significant number of immigrant pressures on Turkey. . Due to these problems, Turkey has been and remains constantly exposed to external migration. The most striking of these is the migration movements originating from Syria, which has become unpredictable since 2011. Turkey has become a transit and/or stay station for people migrating from their countries, especially Afghanistan and Syria.

The largest number of immigrants in the world resides in the United States. This country is followed by Saudi Arabia, Germany, Russia and England, respectively. The United Arab Emirates, France, Canada, Australia, Spain, Italy and India are the other countries that attract the most immigrants. According to 2022 data, Turkey hosts more than 4 million immigrants, of which 3.7 million are Syrians. People/immigrants who have to leave their countries for various reasons are tried to be integrated into the labor market as a qualified or unqualified labor force. This situation affects the labor market in different ways. Unemployment is among the main causes of migration mobility. Unemployed individuals are more mobile in migration than those employed. On the other hand, the high unemployment rate of the region is another factor that increases the probability of migration. Unemployed individuals generally move to regions where unemployment rate is low and labor demand is high. However, this mobility can cause serious economic effects in both sending and receiving regions. Due to the increase in the number of immigrants in Turkey in recent years, especially due to the high increase in the supply in the labor market, significant problems have started to be experienced in many markets/sectors, especially the labor market.

The aim of this study is to analyze the effect of migration on the Turkish labor market, taking into account the growth and unemployment indicators, especially in the period of 2011-2022, based on the increasing number of immigrants due to the civil war that started in Syria. The results of the analysis show that while the Turkish economy grew by 5.4% on average, the unemployment rate was around 10.8% on average. This situation can be interpreted as the fact that informality is high in the labor market on the one hand, and the increase in production is realized through the employment of immigrants on the other hand. In addition, the fact that the unemployment rate does not decrease despite economic growth indicates that citizens cannot benefit from the increase in welfare due to growth.

Keywords: Syria; Migration Movements; Turkey

1. Giriş

Dünya'nın farklı coğrafyalarında insanlar ekonomik, sosyal, siyasal ve çevresel bir takım nedenlerden dolayı yaşadıkları ülkeleri/yerleri gönüllü ve/veya zorunlu olarak terk etmek zorunda kalmaktadırlar. Ortaya çıkan nüfus hareketliliği göç sorununa neden olmaktadır. Bu bağlamda ABD, 2001 yılı Ekim ayında "*terörle mücadele*" gerekçesiyle Afganistan'a girmiş ve Taliban ile yaptığı savaşı kazanamayacağını düşünerek, 2021 yılı Ağustos ayında Afganistan'dan çekilmiştir. Yaklaşık 20 yıl süren savaşın yanı sıra ABD'nin ayrılmasından sonra da devam eden kaos ortamından kaçan yüzbinlerce Afganlı göç etmek zorunda kalmıştır. Bunların büyük çoğunluğu kaçak yollarla İran üzerinden Türkiye'ye gelmiştir. Türkiye, Afganistan'dan göçen insanlar için bir geçiş ve/veya kalış istasyonu haline gelmiştir.

17 Aralık 2010 tarihinde Tunus'ta başlayan ve kısa sürede Mısır, Libya, Irak, Lübnan ve Suriye gibi diğer Arap ülkelerinde yaşanan halk ayaklanmaları literatürde genel olarak Arap Bahan olarak nitelendirilmektedir¹⁸¹². Söz konusu kavramı ilk kez Marc Lynch, 6 Ocak 2011 tarihinde kaleme aldığı "*Obama'nın Arap Bahan mı?*" başlıklı yazısında kullanılmıştır. Tunus'ta "*Yasemin Devrimi*" olarak adlandırılan halk ayaklanmasının 23 yıldır iktidarda bulunan Zeynel Abidin Bin Ali'nin görevi bırakmasıyla sonuçlanması, diğer ülkelerdeki muhalif grupları da harekete geçirmiştir. Ancak siyasi baskılar ve sosyo-ekonomik geri kalmışlığın etkisiyle iş, adalet ve özgürlük gibi temel değerler üzerine kurulu Arap Bahan hareketi, birçok ülkede var olan olumsuzlukları şiddetlendirmiştir. İktidar ve halk arasındaki çatışmalar neticesinde milyonlarca insan ağır koşullarda yaşamaya mahkûm edilmiş ve yüz binlerce insan hayatını kaybetmiştir. Böylece Tunus'taki gelişmeler, Arap Baharının tek başına örneği olarak kabul edilmektedir^{1813 1814}. Bu bağlamda 2011 yılında Suriye'de başlayan içi savaştan kaçan insanların önemli bir kısmı Türkiye'ye sığınmıştır. Hali hazırda yaklaşık 3,7 milyon Suriyeli Türkiye'de yaşamakta olup, bunların geleceğine yönelik politika üretilememektedir. Göçmen sorunu nedeniyle başta emek piyasası olmak üzere birçok sektörde/piyasada olumsuz gelişmeler yaşanmaya başlanmıştır¹⁸¹⁵

¹⁸¹⁶

2. Çalışmanın Amacı, Kapsamı ve Yöntemi

¹⁸¹² İlhan Sağsen. "Arap Baharı, Türk Dış Politikası ve Dış Algılaması". *Ortadoğu Analiz*, 3(31-32) (2011), 59.

¹⁸¹³ Mustafa Kartal- Orhan Çoban. "Beşeri Sermaye Açısından Suriye Krizinin Türk Emek Piyasasına Etkisi", *Konya: VI. Köp Bölgesel Kalkınma Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (2018), 434.

¹⁸¹⁴ Orhan Çoban, vd., *Suriyeli Mülteci Öğrencilerinin Eğitim Problemleri ve Çözüm Önerileri: Konya-Selçuklu Örneği* (Bursa: Ekin Kitabevi, 2021), 15.

¹⁸¹⁵ Hacı Mustafa Paksoy vd., *Ortadoğu'daki Çatışmalar Bağlamında Göç Sorunu* (Ankara: Efil Yayınevi), 35.

¹⁸¹⁶ Saleh Almachi - Sadettin Paksoy, "Suriyeli Göçmenlerin Türkiye'deki İstihdam Sorunları Ve Zorlukları". *IV. Uluslararası Girişimcilik İstihdam Ve Kariyer Kongresi, Bildiriler Kitabı*, (2019), 123.

Türkiye'nin yer aldığı coğrafya Dünyanın istikrar açısından en sorunlu bölgelerinin başında gelmektedir. Söz konusu istikrarsızlıkların en önemli kaynaklarından birkaçı, 1980'li yıllardan başlayan ve uzun süre devam eden İran-İrak Savaşı, önce Sovyetler Birliği'nin ardından ABD'nin (Amerika Birleşik Devletlerinin) Afganistan'a yönelik operasyonları, ABD'nin Irak'a ve Suriye'ye yönelik operasyonları ve son olarak Rusya ile Ukrayna başlayan savaştır. Söz konusu sorunlar nedeniyle Türkiye sürekli olarak dış göçe maruz kalmaktadır. Bunlardan en fazla dikkat çekenini ise 2011 yılından itibaren öngörülemez bir hale bürünen Suriye'den kaynaklı göç hareketleridir.

Çeşitli nedenle ülkelerini terk etmek zorunda kalan insanlar/göçmenler nitelikli veya niteliksiz işgücü faktörü olarak bir şekilde emek piyasasına entegre edilmeye çalışılmaktadır. Bu durum farklı açılardan emek piyasasını etkilemektedir. Bu çalışmanın amacı, bahsi geçen göç hareketlerinin Türkiye emek piyasasına olan etkilerinin analiz edilmesidir. Bu kapsamda 2011-2022 döneminin dikkate alındığı analizlerde büyüme ile işsizlik göstergeleri dikkate alınmıştır.

3. Göç Konsepti

Bir kişinin veya bir grup insanın uluslararası bir sınırı geçmesi veya devlet sınırları içerisinde başka bir yere gitmesi göç olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda süre, yapı ve neden faktörleri dikkate alınmaksızın insanların yer değiştirme hareketleri göç olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu hareketlilik, *gönüllü ya da zorunlu* gerekçelere dayanabilmektedir. İnsanların yaşadıkları yerleri iç çatışma veya doğal afet gibi gerekçelerle terk etmesi zorunlu göç olarak nitelendirilmektedir. Bu bağlamda mülteciler ve sığınmacılar göç kavramının içine dahil edilmektedir. Terör, doğal afetler, siyasal ve ekonomik sebepler insanların göç etmesinde etkili olan en temel unsurlar arasında yer almaktadır. Göç hareketliliğinin en önemli nedenleri; hanedeki fertlerden birine bağlılık, eğitim, iş değişikliği ve iş aramaktır¹⁸¹⁷. Göç hareketliliği ülkelerin ekonomik, sosyal, güvenlik, siyasi, dini ve kültürel yapılarını önemli ölçüde etkilemektedir. Üstelik bir kişinin uluslararası bir sınırı geçerek ortaya çıkan uluslararası göç, birden fazla ülkeyi etkileyebilmektedir¹⁸¹⁸.

Göç olgusu, temelde üç yaklaşımdan yola çıkılarak açıklanmaktadır. Bu yaklaşımlar; fayda-maliyet yaklaşımı, itici-çekici güçler yaklaşımı ve seçkinlik yaklaşımıdır. *Fayda-maliyet yaklaşımında*; göç hareketliliği, eğitim ve sağlık harcamaları gibi beşeri sermaye olarak değerlendirilmektedir. İnsanlar, göç etme kararı verirken, göçün fayda ve maliyetini göz önünde bulundurmaktadırlar. Dolayısıyla göçün getirisinin, maliyetinden yüksek olması insanları göç etmeye sevk etmektedir. *İtici-çekici güçler yaklaşımı*, göç veren bölgedeki itici faktörlere ve göç alan bölgedeki çekici faktörlere dayandırılmaktadır. Hızlı nüfus artışı, istihdam fırsatlarının az olması, düşük gelir ve güvenlik gibi faktörler itici faktörler olarak sıralanırken; refah ve eğitim çekici faktörler

¹⁸¹⁷ TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). *Nüfus ve Konut Araştırması 2011*. Erişim Tarihi: 10.09.2018, http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=1067.

¹⁸¹⁸ Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. *Göç* (Ankara: Göç İdaresi Genel Müdürlüğü Yayını, 2018b).45.

arasında yer almaktadır. Söz konusu yaklaşıma göre; bireyler, genellikle ekonomik fırsatların daha fazla olduğu bölgelere göç etmektedirler. *Seçkinlik yaklaşımı* ise; eğitim, yaş, cinsiyet ve medeni durum gibi insanların demografik özelliklerini ön plana çıkarmaktadır. Söz konusu yaklaşım çerçevesinde, göç eden insanların diğerlerine kıyasla daha seçkin oldukları belirtilmektedir¹⁸¹⁹.

İşsizlik, göç hareketliliğinin en temel nedenleri arasında yer almaktadır. İşsiz birey, göç konusunda istihdam edilenlere göre daha hareketlidir. Diğer yandan yaşanan bölgenin yüksek işsizlik oranına sahip olması, göç olasılığı artıran bir diğer faktördür. İç göçün öne çıkan nedenlerinden bazıları şu şekilde sıralanabilir^{1820 1821}.

- Tarımda makineleşme ve toprak yetersizliği,
- Nüfus artışı
- Düşük gelir seviyesi,
- İşsizlik,
- Terör ve doğal afetler,
- Sağlık ve eğitim imkanlarının azlığı,
- Evlilik ve tayin gibi etkenler.

İşsizlik göç hareketliliği en temel belirleyicilerinden birisi olarak değerlendirilmektedir. İşsiz kalan birey, genellikle işsizlik oranının düşük ve işgücü talebinin yüksek olduğu bölgelere hareket etmektedir. Fakat bu hareketlilik hem göç veren hem de göç alan bölgelerde ciddi ekonomik etkilere sebep olabilmektedir¹⁸²². Söz konusu etkilerden bazıları aşağıda maddeler halinde sıralanmaktadır¹⁸²³:

- Göç edenlerin nitelikleri dikkate alındığında; nitelikli işgücünün göç etmesi, göç veren bölge açısından olumsuz bir sonuç doğurabilecektir. Tam tersi bir durumda ise göç alan bölgede, nitelsiz emek arzı fazlalığı oluşabilecektir.

- Göçün ekonomik etkilerinin en çok hissedildiği piyasalardan birisi işgücü piyasalarıdır. Göç hareketliliği, göç alan ve göç veren bölgelerin emek piyasasını ve dolayısıyla ücret seviyesini önemli ölçüde etkilemektedir. İşsiz kalan bireyler, genellikle iş alanının ve işgücü talebinin daha fazla olduğu bölgelere doğru göç edebilmektedirler. Böylece göç sonucunda, ücret seviyesinin değişmesine yol açabilecektir. Bu bağlamda insanların ücret seviyesinin daha yüksek olduğu bölgeye göç etmesi, göç alan bölgede işgücü arzını artırırken; bu artış, ücretlerin düşmesine yol açabilecektir. Göç veren bölgede ise; işgücü arzının azalması, ücretleri yukarı doğru hareketlendirebilecektir. Nitekim olası bir ücret artışı, firmaların maliyetini yükselteceğinden dolayı

---

¹⁸¹⁹ Ozan Bahar - Fehime Korkmaz Bingöl. "Türkiye İç Göç Hareketlerinin İstihdam Ve İşgücü Piyasalarına Etkileri". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15 (2) (2010), 46.

¹⁸²⁰ Tika Ram Gautam. "Causes and Impact of Migration: A Sociological Study of Emigration From Kandeabash, Baglung, Nepal". *Dhaulagiri Journal of Sociology and Anthropology*, 1 (2006). 149.

¹⁸²¹ Fatih Çelik. "İç Göçlerin İtici Ve Çekici Güçler Yaklaşımı İle Analizi". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27 (2006), 155.

¹⁸²² Sadettin Paksoy, Mine Karadeniz,. "Suriyeli Sığınmacıların Kilis Ekonomisine Etkisi". *ASSAM*, 4(9), (2017), 61.

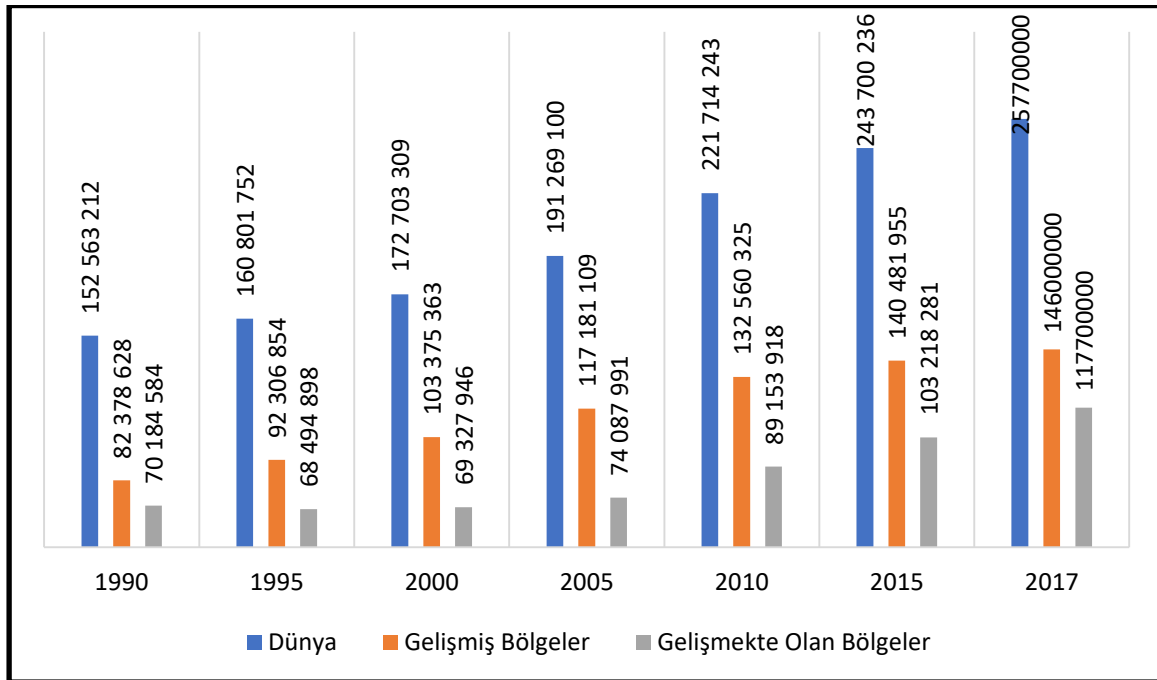
¹⁸²³ Eugenia Markova,. *Economic and Social Effects of Migration on Sending Countries: The Cases of Albania and Bulgaria*. (2007), Erişim Tarihi: 11.11.2018. <http://www.oecd.org/dev/38528396.pdf>.

işsizliğin artması veya enflasyonun yükselmesiyle sonuçlanabilecektir. Üstelik söz konusu maliyet artışı, firmaların dış rekabet gücünü de olumsuz yönde etkileyebilecektir.

4. Dünyada Göç Hareketliliği

İnsanlığın var olmasıyla birlikte başlayan göç hareketliliği, dünya savaşlarından sonra hız kazanmış olup; son dönemde çok ciddi seviyelere ulaşmıştır. Bu bağlamda Dünya’da uluslararası göçmen sayısı 2000 yılında 173 milyon seviyesinde iken; bu rakam 2010’da 220 milyona çıkmış ve 2017’de 258 milyona ulaşmıştır. Söz konusu artışın etkisiyle, uluslararası göçmenlerin toplam nüfus içerisindeki payları %3,4’e yükselmiştir. 1990-2017 yılları arasında uluslararası göçmen sayıları Şekil-1’de yer almaktadır.

Şekil- 1: Dünya’da Uluslararası Göçmen Sayısı

Kaynak: UN, 2017.

Şekil-1’e göre, ele alınan dönemde uluslararası göçmen sayısı % 68,9 artış göstererek yaklaşık 258 milyona ulaşmıştır.

Mültecilerin en fazla yer aldığı bölgeler ve ülkeler Tablo-1’de özetlenmiştir.

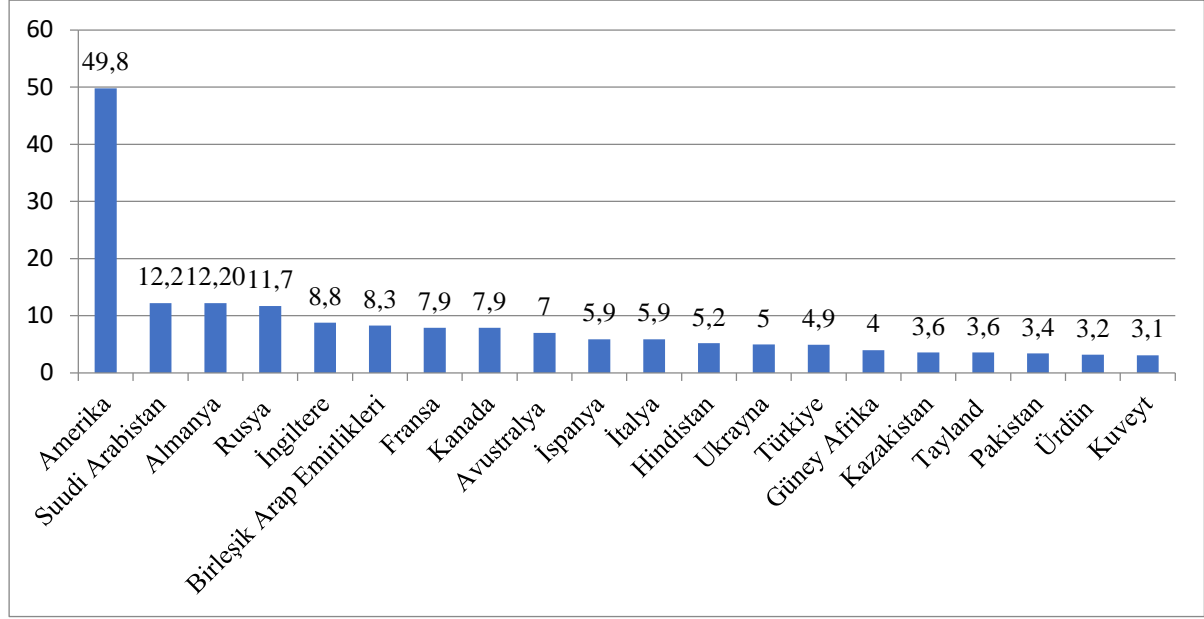
Tablo- 1: Uluslararası Göçmenlerin En Fazla Yer Aldığı Bölgeler ve Ülkeler

	Bölgeler				
	A	A	Kuzey	A	Latin Amerika, Karayipler ve Okyanusya
	sya	vrupa	Amerika	frika	
Milyon	7	7	57,7	2	17,9
	9,6	7,9		4,7	

Kaynak: UNHCR, 2017; Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2018a.

Tablo-1'e göre, dünyada mültecilerin en çok yer aldığı bölge Asya'dır. Asya bölgesinde 2000-2017 döneminde uluslararası göçmen sayısı 30 milyon artarken; Avrupa'ya 22 milyon ve Kuzey Amerika'ya 17 milyon yeni göçmen hareketi yaşanmıştır. Uluslararası göçmenlerin en fazla yer aldığı ülkeler Şekil-2'de yer almaktadır.

Şekil- 2: Uluslararası Göçmenlerin En Fazla Yer Aldığı Ülkeler

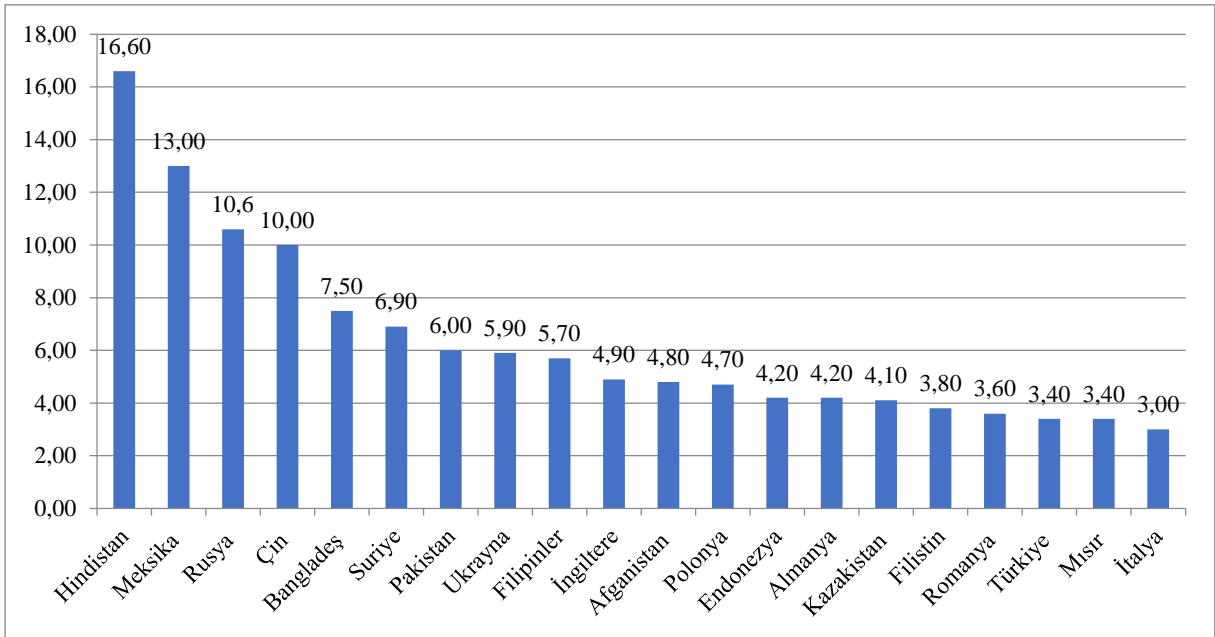

Kaynak: UNHCR, 2017.

Şekil-2'de, dünyada en fazla göçmenin Amerika'da yer aldığı görülmektedir. Bu ülkeyi sırasıyla Suudi Arabistan, Almanya, Rusya ve İngiltere izlemektedir. Birleşik Arap Emirlikleri, Fransa, Kanada, Avustralya, İspanya, İtalya ve Hindistan ise en fazla göçmen çeken diğer ülkelerdir. Öte yandan ele alınan dönem içerisinde mülteci ya da sığınmacı hareketliliğinin de arttığı görülmektedir. 2016 yılının sonu itibariyle dünyadaki mülteci ve sığınmacı sayısı yaklaşık 25.9 milyon olarak tahmin edilirken; söz konusu rakamın toplam uluslararası göçmenlerin yüzde 10,1'ini temsil ettiği belirtilmektedir. Mültecilerin ve sığınmacıların yüzde 82,5'i gelişmekte olan ülkelerde bulunmaktadır. Nitekim coğrafi ve stratejik açıdan oldukça önemli bir konumda yer alan Türkiye, her dönem göç hareketliliğinden en çok etkilenen ülkeler arasında yer almıştır. Buna göre Türkiye, yaklaşık 3.5 milyonu Suriyeli olmak üzere toplam 3.8 milyon mülteci ile dünyada en fazla sayıda mülteciye ev sahipliği yapan ülke konumunda yer almaktadır. Türkiye'yi sırasıyla Ürdün (2.9 milyon), Filistin (2.2 milyon), Lübnan (1,6 milyon), Pakistan 1.4 milyon), Almanya (1.3 milyon) ve Uganda (1.2 milyon) takip etmektedir.

Uluslararası göçmenlerin kökenlerine göre ayrımı Şekil-3'te yer almaktadır.

Şekil- 3: Uluslararası Göçmenlerin Kökenleri (İlk 20 Ülke)

Kaynak: UNHCR, 2017.

Şekil-3'de de görüldüğü üzere, dünyada toplam uluslararası göçmenlerin neredeyse yarısı ilk yirmi ülke tarafından gerçekleştirilmektedir. 2017 yılında 16.60 milyon Hindistanlı kendi ülke sınırları dışında yaşamaktadır. Hindistan'ı sırasıyla Meksika, Rusya, Çin ve Bangladeş izlemektedir. Nitekim ilk yirmi ülke bölge ayrımı dikkate alınarak sınıflandırıldığında bu ülkelerin 11'i Asya'da, altısı Avrupa'da, biri Afrika, Latin Amerika/ Karayipler ve Kuzey Amerika'da yer almaktadır.

5. Göç Sorunu ve Türkiye

5.1. Türkiye'de İç Göç Hareketliliği

Ülke sınırları içerisinde bir bölgeden başka bir bölgeye gerçekleştirilen göç hareketliliği *iç göç* olarak tanımlanmaktadır. Türkiye ekonomisindeki yapısal dönüşümler, 1950'li yıllardan itibaren iç göç hareketliliğinin artmasına sebep olmuştur. Kapitalizmin hız kazanması ve tarımda makineleşmenin etkisiyle toprak-nüfus dengesinin bozulmasının ardından işsiz kalan ve geçimi sağlamakta zorlanan bireyler, kentlere göç etmeye başlamışlardır. Diğer yandan 1980-1990'lı yıllardan sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde güvenlik sorunlarının artması, zorunlu göçü tetiklemiş olup; bu göçler göç alan bölgenin sosyo-kültürel yapısını önemli ölçüde etkilemiştir¹⁸²⁴. Türkiye'de kentsel ve kırsal nüfusun gelişimi ve toplam nüfus içerisindeki payları Tablo-2'de ortaya konmaktadır.

¹⁸²⁴ Ayla Tuzcu - Kerime Bademli. "Göçün Psikososyal Boyutu". *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 6 (1) (2014), 60.

Tablo- 2: Türkiye’de Kentsel ve Kırsal Nüfusun Gelişimi ve Toplam Nüfus İçerisindeki Payları

ıllar	Kentsel Nüfus	Toplam Nüfus İçerisindeki Payı (%)	Kırsal Nüfus	Toplam Nüfus İçerisindeki Payı (%)
927	3.305.87	24,2	10.342.3	75,8
935	3.802.64	23,5	12.355.3	76,5
940	4.346.24	24,4	13.474.7	75,6
945	4.687.10	24,9	14.103.0	75,1
950	5.244,33	25	15.702.8	75
955	6.927.34	28,8	17.137.4	71,2
960	8.859.73	31,9	18.895.0	68,1
965	10.805.8	34,4	20.585.6	65,6
970	13.691.1	38,5	21.914.0	61,5
975	16.869.0	41,8	23.478.6	58,2
980	19.645.0	43,9	25.091.9	56,1
985	26.865.7	53	23.798.7	47
990	33.326.3	59	23.146.6	41
000	44.006.2	65	23.797.6	35
007	49.747.8	70,5	20.838.3	29,5
008	53.611.7	75,0	17.905.3	25,0
009	54.807.2	75,5	17.754.0	24,5
010	56.222.3	76,3	17.500.6	23,7
	57.385.7	76,8	17.338.5	23,2

011	06		63	
		58.448.4		17.178.9
012	31		77,3	53
		70.034.4		6.633.45
013	13		91,3	1
		71.286.1		6.409.72
014	82		91,8	2
		72.523.1		6.217.91
015	34		92,1	9
		73.671.7		6.143.12
016	48		92,3	3
				7,7

Kaynak: TÜİK, 2017a.

Not: 2008 ve 2013 yıllarında uygulamaya konulan idari bölünüş değişiklikleri, bir önceki yıla göre nüfus rakamlarında büyük değişikliklere neden olmuştur.

Tablo-2'den de görüldüğü üzere, 1927 yılından kırsal nüfusun toplam nüfus içerisindeki payı %75,8 iken; bu oran 2016'da %7,7'ye kadar gerilemiştir. Ayrıca kentsel nüfus söz konusu dönem içerisinde yaklaşık 22 kat artış göstermiştir. Nüfus rakamlarındaki bu değişikliğin en önemli nedenleri arasında idari bölünüş değişikliği ve göç hareketliliği yer almaktadır.

Türkiye'de net göç hızının en yüksek olduğu bölge, Doğu Karadeniz'dir. Söz konusu bölgedeki net göç rakamı 39.460 kişi iken; net göç hızı %15 olarak gerçekleşmiştir. Öte yandan Ortadoğu Anadolu bölgesi, net göç hızının en düşük olduğu bölgedir. Göç rakamları dikkate alındığında bu bölgenin verdiği göç, almış olduğu göçten 50.067 kişi daha fazladır. Net göçün negatif olduğu diğer bölgeler; İstanbul, Orta Anadolu, Kuzeydoğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleridir. Nitekim iç göç rakamları incelendiğinde; 2015-2016 döneminde Marmara bölgesi, Türkiye'de en çok göç alan bölge sıralamasında ilk sırada yer almaktadır. Bu bölgeyi sırasıyla Ege, Akdeniz ve Batı Anadolu bölgeleri takip etmektedir. Nitekim söz konusu bölgeler, diğer bölgelere kıyasla ekonomik gelişmişlik açısından ilk sıralarda bulunmaktadır. Dolayısıyla Türkiye özelinde, ekonomik gelişmişlik ile göç alma arasında doğru yönlü bir ilişkinin bulunduğu belirtilebilir. Diğer yandan göç veren bölgelere baktığımızda ilk sıralarda Marmara, Akdeniz, Güneydoğu Anadolu ve Batı Anadolu bölgeleri bulunmaktadır. Bu bölgelerden gerçekleştirilen göçün nedenleri farklı nedenlere dayanabilmektedir. İl bazında değerlendirildiğinde ise en fazla göç alan ve göç veren iller sırasıyla İstanbul, Ankara ve İzmir'dir¹⁸²⁵.

¹⁸²⁵ TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). *Göç İstatistikleri 2017b*. Erişim Tarihi: 10.09.2018. http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=1067.

5.2. Türkiye’de Dış Göç Hareketliliği

Dış göç, belirli bir ülke sınırı geçilerek başka ülkelere yapılan göç hareketliliğidir¹⁸²⁶. Türkiye, sahip olduğu coğrafi konumu nedeniyle son yıllarda başta Suriyeli mülteciler olmak üzere milyonlarca yabancı insanı sınırları içerisinde barındırmaktadır. Cumhuriyet öncesi ve sonrası dönemde Türkiye’ye yönelik belli başlı göç hareketleri Tablo-3’te özetlenmektedir.

Tablo- 3: Türkiye’ye Yönelik Göç Hareketleri

Cumhuriyet Öncesi Dönem		Cumhuriyet Sonrası Dönem	
Yıl	Göç Hareketi	Yıl	Göç Hareketi
1492	On binlerce Yahudi	1922-1938	Yunanistan’dan 384 bin kişi
1672	İbrahim Müteferrika, Kont Ödön Seçenyi, Macar Kralı Thököly Imre ve eşi	1923-1945	Balkanlardan 800 bin kişi
1709	İsveç Kralı Şarl ve beraberindeki yaklaşık 2 bin kişilik grup	1933-1945	Almanya’dan 800 kişi
1718	Macar Kralı II. Rakoczy Ferenc	1988	Irak’tan 51.542 kişi
1830	Prens Ada Czartorski	1989	Bulgaristan’dan 345 bin kişi
1848	Prens Lajos Kossuth ve yaklaşık 3 bin Macar	1991	Irak’tan 467.489 kişi
1858-1864	493.000 Müslüman Kafkaslı	1992-1988	Bosna’dan 20 bin kişi
1864	1 milyon Kafkaslı	1999	Kosova’dan 17.746 kişi
1917	Vrangel ile beraber yaklaşık 135 bin kişi	2001	Makedonya’dan 10.500 kişi
		2011-	Suriye’den 6,5 milyon kişi

Kaynak: Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2018a: 8-11.

Tablo-3 incelendiğinde, her dönemde Türkiye’ye yönelik yoğun bir *dış göç* hareketliliğinin yaşandığı görülmektedir. Özellikle son dönemde Türkiye ile sınır komşusu olan ülkelerde yaşanan sorunların neticesinde göç hareketliliğinde keskin bir artış yaşanmıştır. Türkiye, 2011 yılında başlayan ve halen devam eden Suriye’deki iç savaşın ardından yaklaşık 3.8 milyon Suriyeliye ev sahipliği yapmaktadır. Suriye’den ilk katile 29 Nisan 2011 tarihinde Türkiye’ye giriş yapmıştır. Üstelik söz konusu savaşın muhaliflerin kontrolünde olduğu ve 2.6 milyondan fazla insanın yaşadığı İdlib bölgesine de yayılması halinde bu rakamın daha da artacağından endişe duyulmaktadır.

Suriye’de yedi yıldır süren iç savaş, milyonlarca insanın ülke içerisinde ya da başka ülkelere göç etmesine ve Mart 2018 tarihi itibariyle 106 bini sivil olmak üzere toplam 353.900 kişinin hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Üstelik 56.900 kişinin halen bulunamadığı bildirilmektedir. 2011

¹⁸²⁶ Serdar Sağlam. “Türkiye’de İç Göç Olgusu ve Kentleşme”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD)*, Güz (5) (2006), 35.

yılından bu yana 6.1 milyon Suriyelinin ülke içerisinde yer değiştirdiği ve 5.6 milyon Suriyelinin ise mülteci konumunda bulunduğu ortaya konmaktadır^{1827 1828}. Açıklanan resmi rakamlara göre; Türkiye, büyük çoğunluğu geçici koruma kapsamına alınan Suriyeliler olmak üzere toplam 3.7 milyon mülteci ile dünyada en fazla sayıda mülteciye ev sahipliği yapan ülke olmayı sürdürmektedir (UNHCR, 2018b).

Coğrafi sınırlandırmayı sürdürerek ve bu bağlamda Avrupa dışında gerçekleşen olaylardan dolayı Türkiye'ye gelmiş mülteciler için üçüncü ülkeye yerleştirmeyi en çok tercih edilen çözüm olarak koruyarak; 1951 Sözleşmesi ve 1967 Protokolü'ne taraftır. Türkiye, uluslararası standartlara uygun etkin bir ulusal sığınma sistemi inşa edebilmek için yasal ve kurumsal reformlar gerçekleştirmektedir. 2013 Nisan ayında, Türkiye'nin ilk sığınma kanunu olan Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından uygun bulunmuş ve 11 Nisan 2014'te yürürlüğe girmiştir. Kanun, Türkiye'nin ulusal sığınma sisteminin temel dayanaklarını ortaya koyup; politika oluşturma ve Türkiye'deki tüm yabancılara ilişkin işlemlerden sorumlu olan başlıca kurum olarak Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nü kurmuştur. Türkiye aynı zamanda, Türkiye'de geçici koruma sağlanan kişilerin hakları, yükümlülükleri ve bu kişilere ilişkin prosedürleri ortaya koyan Geçici Koruma Yönetmeliği'ni 22 Ekim 2014 tarihinde kabul etmiştir (Duran, 2011; UNHCR, 2022).

Çatışma, şiddet ve zulüm sebebiyle zorla yerinden edilen kişilerin sayısı küresel çapta rekor düzeylere ulaşırken; Türkiye dünyada en fazla sayıda mülteciye ev sahipliği yapan ülke olmayı sürdürmüştür. Türkiye, yaklaşık 3,6 milyon kayıtlı Suriyeli mültecinin yanı sıra 320.000 kadar diğer uyruklardan UNHCR'nin ilgi alanına giren kişiye de ev sahipliği yapmaktadır.

Diğer taraftan 27 Ocak 2022 tarihi itibarıyla şehirlerde yaşayan Suriyeli sayısı 3 milyon 684 bin 828 kişi olarak açıklanmıştır. Buna göre Suriyelilerin %98,7'si şehirlerde yaşamaktadır. Suriyelilerin yoğun olarak yaşadığı ilk 10 il Tablo-4'de gösterilmiştir.

Tablo- 4: İllere Göre Suriyeli Göçmen Sayısı, İlk 10 İl

No	İl	Suriyeli Sayısı
1.	İstanbul	533.810
2.	Gaziantep	460.779
3.	Hatay	433.683
4.	Şanlıurfa	427.818
5.	Adana	255.916
6.	Mersin	239.632

¹⁸²⁷ Alper Mavi-Hacı Mustafa Paksoy. "Göçmenlere Yönelik Uygulamalarının Göç Yönetimi Bağlamında Değerlendirilmesi". *IV. International Scientific Conference of Economics and Management Researchers, Bildiriler Kitabı* (2022),1225.

¹⁸²⁸ CFR. *Global Conflict Tracker* 2018. Erişim Tarihi: 18.10.2018, <https://www.cfr.org/interactives/global-conflicttracker#!/conflict/civ-il-war-in-syria>.

7.	Bursa	183.710
8.	İzmir	149.786
9.	Konya	122.884
10.	Kilis	106.825

Kaynak: Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2018a; Mülteciler Derneği, 2022.

Tablo-4'e göre en çok Suriyeli barındıran şehir 533 bin 810 kişi ile İstanbul'dur. İstanbul'u 460 bin 779 kişi ile Gaziantep, 433 bin 683 kişi ile Hatay takip etmektedir. Suriyelilerin yerli nüfusa oranla en yoğun olduğu şehir ise %42,8 ile Kilis'tir. Kilis'te 145 bin 826 Türk Vatandaşı ile kayıt altına alınmış 106 bin 825 Suriyeli bulunmaktadır. Suriyeli yoğunluğunda Kilis'i %20,7 oran ile Hatay takip etmektedir.

Türkiye'de kayıt altına alınmış geçici koruma altındaki Suriyeli sayısı 27 Ocak 2022 tarihi itibarıyla 3 milyon 736 bin 91 kişi olmuştur (Tablo-5) .

Tablo- 5: Türkiye'de Suriyeli Göçmen Sayısı ve Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

Yaş Aralığı	Erkek	Kadın	Toplam
0-4	250.135	233.364	483.499
5-9	296.699	278.975	575.674
10-14	229.540	216.015	445.555
15-18	140.686	121.649	262.335
19-24	272.813	206.239	479.052
25-29	223.237	166.593	399.830
30-34	167.151	122.927	290.078
35-39	130.304	100.234	230.538
40-44	88.419	74.711	163.130
45-49	61.183	59.577	120.760
50-54	46.230	45.194	91.424
55-59	36.452	36.639	73.091
60-64	23.634	24.589	48.223
65-69	15.517	16.710	32.227
70-74	9.460	10.402	19.862
75+	9.030	11.783	20.813
Toplam	2.010.490	1.725.601	3.736.091

Kaynak: Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2018a; Mülteciler Deneği, 2022.

Tablo-5'e göre Suriyeli erkekler, toplam Suriyeli sayısının %53,8'ini oluşturmaktadır. Suriyeli kadınların oranı ise %46,2. Suriyeli erkeklerin sayısı Suriyeli kadınların sayısından 284 bin 889 kişi fazladır. Erkek-Kadın sayısı arasındaki en büyük fark 66 bin 644 kişi ile 25-29 yaş aralığında. Yaş aralığı artıkça bu fark azalmaktadır. 55 üzeri yaş aralıklarında kadınların sayısının erkeklerden daha fazla olduğu görülmektedir. Genç nüfus olarak tanımlanan 15-24 yaş aralığında 741 bin 387 kişi bulunmaktadır. Suriyeli genç nüfusun toplam Suriyeli sayısındaki oranı %19,8, 10 yaşın altındaki Suriyelilerin sayısı ise 1 milyon 59 bin 173 (%28,3) kişidir. Son olarak kayıtlı Suriyelilerin yaş ortalaması 22,4'dür.

Diğer taraftan tablodan da anlaşılacağı üzere, Türkiye'deki Suriyelilerin neredeyse yarısı çocuk yaşıdır. Çeşitli zor şartlar altından dünyaya gelen ve yaşamlarını devam ettiren bu çocukların, herhangi bir eğitim imkânından yararlanamaması, ileride kayıp bir neslin oluşumuna zemin hazırlayabilecektir. Bu bağlamda Suriyeli çocukların eğitimleri önündeki engellerin doğru bir şekilde edilmesi ve söz konusu engellerin ortadan kaldırılması göç alan ve göç veren ülkelerin yanı sıra küresel ölçekte de sosyal, toplumsal ve ekonomik yararlar sağlayabilecektir.

6. Göçmen Sorunu ve Türkiye Emek Piyasasına Etkisi

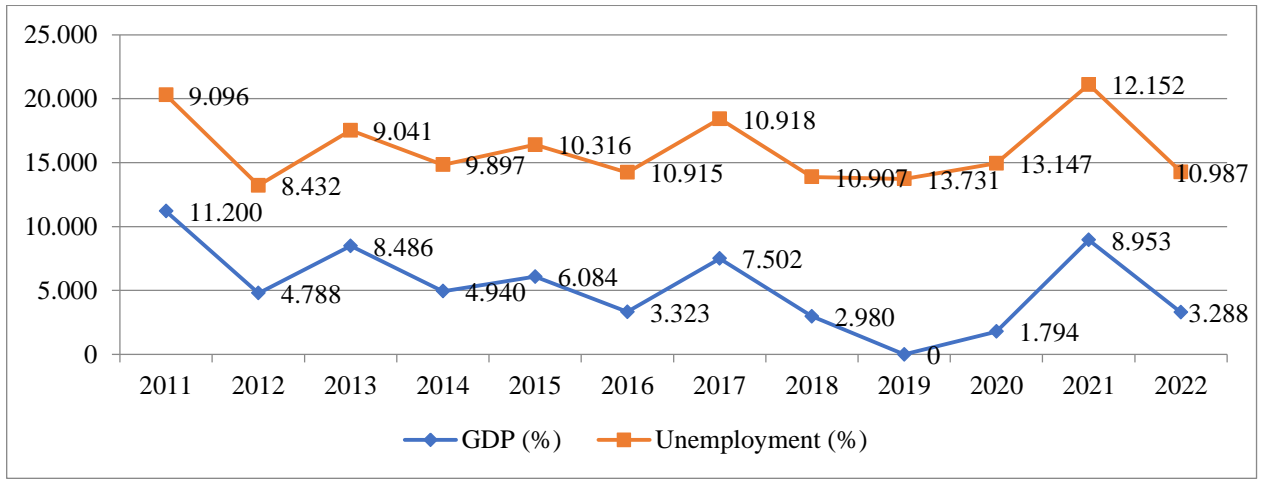
Türkiye'de yaşayan çalışma çağında yer alan göçmenlerin büyük bir bölümü yaşamını sürdürebilmek için çalışmak zorundadır. Çeşitli zorluklara rağmen herhangi bir şekilde işgücü piyasasına dahil olabilen mülteciler, genellikle kayıt dışı şekilde çalışmaktadırlar. Üstelik düşük ücret, uzun çalışma süreleri, ayrımcılık, ödenmeyen ücretler, sağlıksız ve güvenliksiz çalışma ortamı Suriyelilerin çalışma yaşamında karşılaştıkları diğer zorluklardır. Her ne kadar söz konusu zorluklarla karşılaşılrsa dahi mülteciler yaşamlarını sürdürebilmek için bu koşullar altında çalışmayı kabul etmektedirler. Bu kapsamda Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından 31 Mart 2019 tarihinde yapılan açıklamada Türkiye'de çalışma izni verilen Suriyeli sayısı 31 bin 185 kişi'dir. Diğer taraftan Ticaret Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada 26 Şubat 2019 tarihi itibarıyla en az bir ortağı Suriye uyruklu olan şirket sayısının 15 bin 159 olduğu belirtilmiştir. Bu kapsamda İçişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada Türk vatandaşlığı verilen Suriyeli sayısının 20 Aralık 2019 yılı itibarıyla 110 bin kişi olduğu açıklanmıştır. Bu kişilerin 53 bini yetişkin, 57 bini ise çocuklardan oluşmaktadır.

Göçmenlerin ağırlıklı olarak çalıştıkları sektör tarımdır. Bu sektörü inşaat sektörü takip etmektedir. Göçmenlerin bu sektörlerde istihdam edilmesinin en önemli nedeni, bu sektörlerde denetimsizliğin ve kayıt dışılığın diğer sektörlerle göre fazla olmasıdır. Kaygısız (2017) tarafından yapılan çalışmada, başta Suriyeliler olmak üzere göçmenlerin Türk emek piyasasına katılmasıyla birlikte kayıt dışılığın arttığı belirlenmiştir. Aynı zamanda ucuz ve ikame edilebilir olma özellikleri nedeniyle Suriyeli nüfusun yoğun olduğu bölgelerde işsizlik oranları artmaya başlamıştır. Diğer

tarafından iş gücü piyasasındaki arz fazlalığı ve göçmenlerin aynı iş için daha az ücret talep etmeleri nedeniyle reel ücretlerde düşmesi yönünde baskı oluşmaktadır.

İktisat biliminde temel yaklaşımlardan birisi, ekonomik büyümenin istikrar kazandığı dönemlerde daha fazla girdi kullanılmasına bağlı olarak işsizliğin azalacağı beklentisidir. Örneğin Okun Yasası'nda bir ülkedeki işsizlikle üretim arasındaki ilişkiler açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda işsizlik oranındaki her %1'lik artışın, ülkenin GSYH'sinin potansiyelinden yaklaşık %2 uzaklaşmasına yol açacağı ifade edilmektedir¹⁸²⁹. Buna göre, göçmen sayısının artması emek piyasasını baskılamakta ve işsizlik sorunun ortaya çıkarmaktadır. Bu çalışmada özellikle Suriye'de başlayan iç savaşa bağlı olarak artan göçmen sayısı dikkate alınarak, 2011-2022 döneminde, büyüme ile işsizlik göstergeleri Şekil-4 yardımıyla karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.

Şekil- 4: Türkiye'de Büyüme ve İşsizlik Oranı

Kaynak: IMF, 2022.

Şekil-4'e göre, ele alınan dönemde Türkiye ekonomisi ortalama % 5,4 oranında büyürken, işsizlik oranı ortalama % 10,8 düzeyindedir. Ancak temel iktisat yaklaşımlarına göre son 11 yılda ortalama %5,4 oranında büyüyen bir ekonomide işsizliğin de ters yönlü olarak azalması beklenir. Ancak şekilden de anlaşılacağı üzere, Türkiye'de işsizlik oranında geçen süreçte dikkate değer bir değişim yaşanmamıştır. Bu durum emek piyasasında bir taraftan kayıt dışılığın yüksek olduğu diğer taraftan da üretim artışının göçmenlerin istihdamı ile gerçekleştirildiği şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca ekonomik büyümeye rağmen işsizlik oranının azalmaması, büyümeye bağlı olarak ortaya çıkan refah artışından vatandaşların yeterince yararlanmadığına işaret etmektedir. Bu durum nihai tahlilde gelir dağılımında adaletsizliğe yol açacaktır.

7. Sonuç

¹⁸²⁹ İsmet Göçer. "Okun Yasası: Türkiye Üzerine Bir Uygulama". *International Journal of Economical Studies*, 1(1) (2015), 5.

Dünyada mülteci sorunu her geçen gün yeni bir boyut kazanmaktadır. Özellikle Orta Doğu coğrafyasında "*Büyük Balıkların Küçük Balıkları*" nasıl yiyeceklerini kurgulama stratejileri, söz konusu sorunu her geçen gün daha karmaşık hale getirmektedir. Bu bağlamda 2001 yılında Afganistan'da başlayan sorunlar ve 2011 yılında Suriye'de başlayan halk hareketinin iç savaşa dönüşmesiyle beraber milyonlarca göçmen, ülkelerini terk etmek zorunda kalmış; ülkelerinden zorunlu bir şekilde göç etmek zorunda kalan bu kişilerin büyük bir çoğunluğu Türkiye'ye sığınmıştır. Türkiye'ye sığınan mültecilerin büyük çoğunluğu sınır bölgelerinde kurulan kampların dışında çeşitli yerlerde kendi imkânlarıyla hayatta kalmaya çalışmaktadırlar.

Yaklaşık 3,7 milyonu Suriyeli olmak üzere Türkiye yaklaşık 4 milyon mülteciye ev sahipliği yapmaktadır. Bu rakamlara göre Türkiye Dünyada en fazla mülteciye ev sahipliği yapan ülke konumundadır. 2011 yılından itibaren milyonlarca Suriyelinin Türkiye'ye gelmesi toplumsal, sosyal ve ekonomik yapıda değişiklikler meydana getirmiştir. Mültecilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde bir taraftan emek piyasası dengesi bozulurken diğer taraftan da sosyal huzursuzluklar ve çatışmalar görülmeye başlanmıştır.

Bu çalışmada özellikle Suriye'de başlayan iç savaşa bağlı olarak artan göçmen sayısından hareketle 2011-2022 döneminde, büyüme ile işsizlik göstergeleri dikkate alınarak göçün Türkiye emek piyasasına etkisi analiz edilmiştir. Analiz sonuçları, ele alınan dönemde Türkiye ekonomisi ortalama % 5,4 oranında büyürken, işsizlik oranı ortalama % 10,8 düzeyindedir. Bu durum emek piyasasında bir taraftan kayıt dışılığın yüksek olduğu diğer taraftan da üretim artışının göçmenlerin istihdamı ile gerçekleştirildiği şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca ekonomik büyümeye rağmen işsizlik oranının azalmaması, büyümeye bağlı olarak ortaya çıkan refah artışından vatandaşların yeterince yararlanamadığına işaret etmektedir. Nitekim göçmenlerin mültecilerin emek piyasasına girmeleri hem bir tehdit hem bir fırsat olarak dikkate alınırken, gelinen noktada Türkiye'de işsizliğin azaltılamamasının önündeki en büyük engel olarak durmaktadır.

Kaynakça

- Almachi Saleh-Paksoy, Sadettin. "Suriyeli Göçmenlerin Türkiye'deki İstihdam Sorunları Ve Zorlukları". *IV. Uluslararası Girişimcilik İstihdam Ve Kariyer Kongresi, Bildiriler Kitabı*, (2019), 120-130.
- Bahar, Ozan- Korkmaz Bingöl, Fehime. "Türkiye İç Göç Hareketlerinin İstihdam Ve İşgücü Piyasalarına Etkileri". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15 (2) (2010), 43-61.
- CFR. *Global Conflict Tracker 2018*. Erişim Tarihi: 18.10.2018, <https://www.cfr.org/interactives/global-conflicttracker#!/conflict/civ-il-war-in-syria>.
- Çelik, Fatih. "İç Göçlerin İtici Ve Çekici Güçler Yaklaşımı İle Analizi". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27 (2006), 149-170.
- Çoban, Orhan- Kartal, Mustafa-Ketenci, Seyit Taha-Çoban, Ayşe. *Suriyeli Mülteci Öğrencilerinin Eğitim Problemleri ve Çözüm Önerileri: Konya-Selçuklu Örneği*, Bursa: Ekin Kitabevi, 2021.
- Duran, Hasan. "Adana Protokolü Sonrası Türkiye-Suriye İlişkisi". *Ortadoğu Yıllığı (2011)*, 501-518.
- Duruel, Mehmet. "Suriyeli Sığınmacıları Türk Emek Piyasasına Etkileri: Fırsatlar ve Tehditler". *Journal of Economic Studies*, 3(2) (2017), 207-222.

- Gautam, Tika Ram. "Causes and Impact of Migration: A Sociological Study of Emigration From Kande bash, Baglung, Nepal". *Dhaulagiri Journal of Sociology and Anthropology*, 1 (2005). 146-163.
- Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. *Göç*. Ankara: Göç İdaresi Genel Müdürlüğü Yayını. 2018b.
- Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. Yıllara Göre Geçici Koruma Kapsamındaki Suriyeliler (2018a). Erişim Tarihi: 18.10.20218, <https://www.goc.gov.tr/gecici-korumamiz-altındaki-suriyeliler>.
- Göçer, İsmet. "Okun Yasası: Türkiye Üzerine Bir Uygulama". *International Journal of Economical Studies*, 1(1) (2015), 1-12.
- IMF (International Monetary Found). *World Economic Outlook*. Erişim Tarihi: 25.02.2022. <https://www.imf.org/en/publications/weo>.
- Kartal, Mustafa- Çoban, Orhan. "Beşeri Sermaye Açısından Suriye Krizinin Türk Emek Piyasasına Etkisi", *Konya: VI. Kop Bölgesel Kalkınma Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (2018), 431-439.
- Kaygısız, İrfan. *Suriyeli Mültecilerin Türkiye İşgücü Piyasalarına Etkisi*. İstanbul, Türkiye: Friedrich Ebert Vakfı Yayını. 2017.
- Lynch, Marc. "Obama's 'Arab spring'?" *Foreign Policy Middle East Channel*. (2011), Erişim Tarihi: 10.11.2018. http://mideast.foreignpolicy.com/posts/2011/01-06/obamas_arab_spring,
- Markova, Eugenia. *Economic and Social Effects of Migration on Sending Countries: The Cases of Albania and Bulgaria*. (2007), Erişim Tarihi: 11.11.2018. <http://www.oecd.org/dev/38528396.pdf>.
- Mavi, Alper-Paksoy, Hacı Mustafa. "Göçmenlere Yönelik Uygulamalarının Göç Yönetimi Bağlamında Değerlendirilmesi". *IV. International Scientific Conference of Economics and Management Researchers Bildiriler Kitabı*, (2022), 1218-1230.
- Mülteciler Derneği. (2022). *Türkiye'deki Suriyeli Sayısı Ocak 2022*, Erişim Tarihi: 15.02.2022. <https://multeciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi/>.
- Paksoy, Hacı Mustafa- Koçarlan, Hüseyin- Kılınç, Erhan- Sarıçoban, Kazım-Yıldırımci, Elif-Özkan, Özcan- Ögüt-Tahir- Derya, Hülya-Oğuş Binaltı, Ayla- Esen, Oğuz- Özdemir, M Gökhan- Kutval, Yunus- Yıldız, Sümeyye- Çakirel Özservet, Yasemin- Duruel, Mehmet- Kara, Mehmet- Şimşek, Gülnur. *Ortadoğu'daki Çatışmalar Bağlamında Göç Sorunu*. Editör: Paksoy, H. Mustafa-Yıldırımci, Elif-Sarıçoban, Kazım-Özkan, Özcan. Ankara: Efil Yayınevi. 2017.
- Paksoy, Sadettin-Karadeniz, Mine. "Suriyeli Sığınmacıların Kilis Ekonomisine Etkisi". *ASSAM*, 4(9), (2017), 56-78.
- Sağlam, Serdar. "Türkiye'de İç Göç Olgusu ve Kentleşme". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD)*, Güz (5), (2006), 33-44.
- Sağsen, İlhan. "Arap Baharı, Türk Dış Politikası ve Dış Algılaması". *Ortadoğu Analiz*, 3(31-32) (2011), 57-64.
- Tuzcu, Ayla- Bademli, Kerime. "Göçün Psikososyal Boyutu". *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 6 (1) (2014), 56-66.
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi 2017a*. Erişim Tarihi: 10.09.2018, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059.
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). *Göç İstatistikleri 2017b*. Erişim Tarihi: 10.09.2018. http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=1067.
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). *Nüfus ve Konut Araştırması 2011*. Erişim Tarihi: 10.09.2018, http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=1067.
- UN (United Nations). *International Migration Report*. New York: United Nations. 2017.
- UNHCR. *Mülteciler Ve Sığınmacılara Koruma Sağlamak Üzere Türkiye'nin Desteklenmesi İçin 25 Milyon Avro Destek 2018b*. Erişim Tarihi: 18.10.2018, <http://www.unhcr.org/tr/18504-multeciler-ve-siginmacilara-koruma-saglamak-uzere-turkiyenin-desteklenmesi-icin-25-milyon-avro-destek.html>.
- UNHCR. *Suriye Acil Durumu 2018a*. Erişim Tarihi: 19.10.2018. <http://www.unhcr.org/tr/suriye-acil-durumu>.
- UNHCR. *Türkiye'deki Mülteciler Ve Sığınmacılar*. Erişim Tarihi: 10.01.2022. <https://www.unhcr.org/tr/turkiyedeki-multeciler-ve-siginmacilar>.

Osmanlı İktisadî Yapılanmasında Halebü’ş-şehbâ ve Tevabiinin
“Rûsum-ı Kahve Maktuası”na Ait İrad ve Masraf Defterinin Analizi
(H.1199-1204/M.1785-1790)

Rümeysa KARS¹

Genişletilmiş özet

Amaç: Bu çalışmanın amacı, Osmanlı idari yapılanması içerisinde yer alan Halep’in, konumu ve bazı niteliklerinden hareketle ülke ekonomisine ne oranda katkı sağladığını tespit etmeye yöneliktir. Bu bağlamda mukataa gelirleri denkleminde bilhassa da 18. yüzyılda önemli bir tüketim maddesi olan kahvenin vergilendirilmesi üzerinden devlet iktisadına katkısının ne oranda olduğunun açıklanması gaye edinilmiştir. Osmanlı belgelerinde bazı şehirlerin özel sıfatlarının bulunduğu tespit edilebilmektedir. Halep için kullanılan sıfat, bulunduğu mevkiin kırçıl olmasından kaynaklanan “Halebü’ş-şehbâ”dır. 1516 itibarıyla Osmanlı topraklarına dâhil edilen mamur ve gelişmiş şehirlerden biri olan Halep, Arap yarımadası ve Suriye toprakları arasında önemli bir konumda yer alır. Doğu Akdeniz’de Anadolu ile Mısır, Bağdat ve Musul’dan Akdeniz’e ulaşan bir geçiş güzergâhında bulunmaktadır. Nitekim, bu coğrafi özelliği iktisadî yapısı, kültürel birikimi ve tarihi ile doğru orantılıdır.

Sorun: Osmanlı Devleti’nde ekonomik sıkıntıların başgösterdiği ve peşin para ihtiyacının hâsıl olduğu süreçte devletin bulduğu alternatif çözümler kapsamına dahil edebileceğimiz mukataa gelirlerinin tespiti ve elde edilen meblağın nerelere harcandığı merak konusudur. Bu veriler ışığında 18. yüzyılda Halep örneğinde kahve rûsumu mukataasının ilgili gelir ve gider bilgilerinin yer aldığı defterdeki verilerin analizinin yıllara orantısı saptanarak Halep’in Osmanlı ekonomisine ne oranda etkisi olduğu bilgisine erişilebilmektedir. Osmanlı Devleti’nin devamlılığını sağlayacak her çeşit para ve kıymetli eşyanın toplandığı, yönetim sınırları içinden elde edilen tüm gelirlerin saklandığı ve imparatorluğun yaptığı her çeşit masrafın karşılandığı kurum olarak hazinenin her koşulda dolu tutulması temel iktisadî politika olarak her zaman göz önünde bulundurulmuştur. Devletin gelir ve giderlerinin yıllık olarak takibi ve tatbikini sağlayan bütçeler devletin nakdî harcamalarını gösteren resmî düzenlemeler olması hasebiyle önem arz etmiştir. Osmanlı Devleti’nde harcamaların finansmanı bu suretle çeşitli kaynaklardan sağlanmıştır. Osmanlı merkez maliyesinin gayrimüslim erkeklerden alınan cizye vergisi, emlak ve araziye tasarruf eden reayanın ödediği avarız ve nüzul vergileri ve geliri doğrudan devlet hazinesine aktarılan vergi ve gelir kaynakları anlamına karşılık gelen mukataalar olmak üzere üç gelir kaynağı bulunmaktadır. Devlet uygun gördüğü her türlü ziraî, ticari ve sınai kuruluşu mukataa konusu haline getirebilirdi. Bu kapsamda değerlendirilebilecek olan kahve, tarihi süreçte ilk olarak Habeşistan’da ortaya çıkmış, 15. yüzyılda Yemen’de tanınmış; 16. yüzyılda önce Hicaz ve Mısır’a, daha sonra hac kervanları aracılığıyla Suriye’ye, ardından da İstanbul’a ulaşmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda kahvenin bilinmesi, içilmesi ve satılmasının ilk adımları 16. yüzyılda gerçekleşmiştir. Kahve Osmanlı topraklarına girdiği yıllardan itibaren lüks tüketim maddesi olarak görülmüştür. Genelde deniz kısmen de kara yoluyla gümrüklere gelen ve artan kahve tüketimi sebebiyle devlet tarafından özellikle kahvenin vergilendirilmesine ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. 17. yüzyılın sonlarından itibaren temel bir ticaret emtiası ve devlet hazinesinin önemli bir gelir kaynağı haline gelmiştir. Halep, coğrafi konumu itibarıyla ticaret güzergahında yer alması hasebiyle önemli bir ticaret metaı olan kahvenin imali ve ihracında önem arz etmiş ve kahve, Halep’te rûsum-ı kahve maktuası adıyla önemli bir gelir kalemini teşkil etmiştir.

---

¹ Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-mail:rumeysakars@nevsehir.edu.tr,tel:05058075086

Hicaz ve Mısır'a, daha sonra hac kervanları aracılığıyla Suriye'ye, ardından da İstanbul'a ulaşmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda kahvenin bilinmesi, içilmesi ve satılmasının ilk adımları 16. yüzyılda gerçekleşmiştir. Kahve Osmanlı topraklarına girdiği yıllardan itibaren lüks tüketim maddesi olarak görülmüştür. Genelde deniz kısmen de kara yoluyla gümrüklere gelen ve artan kahve tüketimi sebebiyle devlet tarafından özellikle kahvenin vergilendirilmesine ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. 17. yüzyılın sonlarından itibaren temel bir ticaret emtiası ve devlet hazinesinin önemli bir gelir kaynağı haline gelmiştir. Halep, coğrafi konumu itibariyle ticaret güzergahında yer alması hasebiyle önemli bir ticaret metaı olan kahvenin imali ve ihracında önem arz etmiş ve kahve, Halep'te rüsum-ı kahve maktuası adıyla önemli bir gelir kalemini teşkil etmiştir.

Metod: Bu çalışmanın konusunu Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Bab-ı Defterî Maden Mukataası Kalemî Defteri Serisi içindeki 22913 numaralı bir gelir-gider defteri oluşturur. Bu defter, devletin Halebü'ş-şehba ve tevabiinin kahve rüsumu maktuasının irad ve masraflarının H.1199-1204/M.1785-1790 yıllarına ait tahsilat durumu hakkındadır. Geniş imparatorluğun büyük çeşitlilik içindeki mukataaları kısmen buldukları bölgelere kısmen de muhtevalarına göre karmaşık görünen gruplandırmalarla İstanbul'da defterdarlığa bağlı olarak teşekkül edilmiştir.

Bulgu ve sonuçlar: Büyük çoğunluğu Başmuhasebe bürosunda kayıtlı bulunan çok uzak bölgelerdeki mukataalar içerisinde yer alan Halep'in yönetimi muhassıllık şeklinde bir birim hüviyetindeydi. Halep muhassıllığına bağlı bulunan mukataaların sayısında ekonomide kaydedilen gelişmelere bağlı olarak dönemsel bazda artışlar olmuştur. Kahve rüsumu mukataası da bu değişimin bir ürünüdür. Bu defterdeki verilerden hareketle devletin, kahve benzeri ihtisaba dâhil ürünlerden elde ettiği gelirlerin ve bu gelirlerin askerlere verilen maaşlar ve tazminatlar (mevacib) ayrıca bazı bakım ve onarım masrafları gibi peşin parayla ödeme yapılması gereken yerlere harcanmasındaki katkısının ne oranda olduğuna erişebilmektedir

Anahtar kelimeler: Halep, Kahve, Maktua, Gelir, Mevacib,

Extended Abstract

In the Ottoman Economic Structure of Halebü'ş-Şehba and its affiliated units Analysis of the Income and Expense Book of the "coffee tax of maktua "

Aim: The aim of this study is to determine how much Aleppo, which is located in the Ottoman administrative structure, contributed to the country's economy based on its location and some characteristics. In this context, it is aimed to explain how much it contributes to the state economy through the taxation of coffee, which was an important consumption item in the 18th century, in the equation of mukataa revenues. It can be determined that some cities have special titles in Ottoman

documents. The adjective used for Aleppo is "Halebü'ş-şehbâ", which stems from the grayness of its location. Aleppo, one of the prosperous and developed cities included in the Ottoman lands as of 1516, is located in an important position between the Arabian peninsula and Syria. It is on a transit route reaching the Mediterranean from Anatolia and Egypt, Baghdad and Mosul in the Eastern Mediterranean. As a matter of fact, this geographical feature is directly proportional to its economic structure, cultural background and history.

Problem: It is a matter of curiosity to determine the mukataa revenues that we can include in the scope of alternative solutions found by the state in the period when economic problems arose in the Ottoman Empire and the need for cash money, and where the obtained amount was spent. In the light of these data, the rate of analysis of the data in the book containing the relevant income and expenditure information of the coffee rüsum mukataa in the sample of Aleppo in the 18th century can be determined, and the information about the effect of Aleppo on the Ottoman economy can be reached. As the institution where all kinds of money and valuables that will ensure the continuity of the Ottoman Empire are collected, all the revenues obtained from within the borders of the administration are kept, and all kinds of expenses incurred by the empire are covered, keeping the treasury full under all conditions has always been considered as the basic economic policy. Budgets, which ensure the annual monitoring and implementation of the state's revenues and expenditures, are important because they are official regulations showing the state's cash expenditures. The financing of expenditures in the Ottoman Empire was thus provided from various sources. There are three sources of income of the Ottoman central finance: the jizye tax taken from non-Muslim men, avarız and nüzul taxes paid by the reaya who saves real estate and land, and mukataas, which means taxes and income sources whose income is transferred directly to the state treasury. The state could make all kinds of agricultural, commercial and industrial establishments that it deems appropriate a subject of mukataa. Coffee, which can be evaluated in this context, first appeared in Abyssinia in the historical process and was recognized in Yemen in the 15th century; In the 16th century, it first reached Hejaz and Egypt, then to Syria via pilgrimage caravans, and then to Istanbul. The first steps of knowing, drinking and selling coffee in the Ottoman Empire took place in the 16th century. Coffee has been seen as a luxury item since the years it entered the Ottoman lands. Due to the increasing consumption of coffee, which comes to the customs by sea and partly by land, regulations regarding the taxation of coffee have been made by the state. From the late 17th century it became a basic trading commodity and an important source of income for the state treasury. Aleppo has been important in the production and export of coffee, which is an important trade commodity due to its geographical location on the trade route, and coffee constituted an important income item in Aleppo under the name of rüsum-i coffee mukataa.

Method: The subject of this study is an income-expense book numbered 22913 in the Bab-1 Defterî Mine Mukataasi Pen Book Series in the Ottoman Archives of the State Archives Presidency.

This book is about the collection status of the state's revenue and expenses of Halebü's-shehba and tawabii coffee rüsumu mukataa for the years H.1199-1204/M.1785-1790. The diverse mukataa of the vast empire were formed partly depending on the regions they were in and partly depending on the treasury of Istanbul, with groupings that seemed complicated according to their contents.

Finding and Conclusions: The administration of Aleppo, which was located in the mukataas in very distant regions, the majority of which were registered in the Chief Accounting Office, was a unit in the form of a taxpayer. There have been periodic increases in the number of mukataas affiliated to the Aleppo taxpayer office, depending on the developments in the economy. The coffee rüsum mukataa is also a product of this change. Based on the data in this book, it is possible to access the extent of the state's contribution to the revenues obtained from products such as coffee and to the spending of these revenues on the places that need to be paid in cash, such as the salaries and compensations given to the soldiers (mevacib), as well as some maintenance and repair costs.

Keywords: Aleppo, Coffee, Maktua, income, Salary

Giriş

Halep, Osmanlı Devleti'nin Asya kıtasında yer alan büyük bir vilayeti olup devletin idari yapılanmasında önemli bir yer işgal etmektedir. Yavuz Sultan Selim tarafından 1516 itibariyle Osmanlı hâkimiyetine alınmış olan Suriye bölgesinde Memlük idarî yapısının muhafazasına devam edilmiştir. Ancak, sonraki süreçte baş gösteren isyanlar, bölgede yeni bir idarî düzenin kurulmasına sebep olmuştur. Bölgede Halep ve Şam adı altında iki beylerbeylik kurulmuş ve bu haliyle Suriye bölgesinin idarî yapılanması 19. yüzyıla kadar bir değişime uğramadan devam etmiştir.¹⁸³⁰

Osmanlı iktisadî yapısı esasen tarıma dayalıdır. İhracat, yani üretim fazlası malın dışarıya satışı devlet kontrolündedir. Rakabe ve intifa hakkı¹⁸³¹ göz önünde bulundurulduğunda toprak mülkiyeti devletindir. Reaya, toprakta tasarruf etme hakkına sahiptir. Yani toprak üzerinde özel mülkiyet anlayışı bulunmamaktadır. Topraklar işlevine göre *has*, *zeamet* ve *tımar* olarak bölümlere ayrılmış olup sermaye birikimi ve görevde usulsüzlüğün önüne geçebilmek için bazı yaptırımlar uygulanmıştır. Bu sistem 19. yüzyıla kadar etkisini sürdürmüş olmakla birlikte, 17. yüzyıldan itibaren Batı'daki teknolojik ve coğrafi gelişmelerin de etkisiyle oluşturulan sistemde bir takım aksamalar meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti'ni de etkileyen enflasyon yanında coğrafi keşifler nedeniyle değişen ticaret yolları, nüfus artışı, Osmanlı iktisat düzeninin temeli olan tımar sistemindeki bozulmalar, fetihlerin azalması ve maliyetlerinin artması, klasik Osmanlı iktisadi sisteminin

---

¹⁸³⁰ Ahmet Gündüz, Caner Aydeyer, Ticaret Yolları Üzerinde Bir Osmanlı Vilayeti: Halep (1907-1912), *Yeni Türkiye*, 2016, s.686.

¹⁸³¹ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergah Yayınevi, 2000, s.96.

değişmesine neden olmuştur.¹⁸³² Azalan vergi gelirlerini telafi etmek amacıyla uygulamaya konulan iltizam sisteminden de bazı usulsüzlükler nedeniyle istenilen verim alınamamıştır. Bu nedenlere ek olarak Batı'da bilimsel ve ekonomik anlamdaki gelişmeler, birçok alanda olduğu gibi ekonomi alanında da Osmanlı Devleti'nin bir değişim ve dönüşüm sürecine girmeye mecbur bırakmıştır.¹⁸³³

Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti'nin devamlılığını sağlayacak her çeşit para ve kıymetli eşyanın toplandığı, yönetim sınırları içinden elde edilen tüm gelirlerin saklandığı ve imparatorluğun yaptığı her çeşit masrafın karşılandığı kurum olarak hazinenin her koşulda dolu tutulması temel iktisadî politika olarak her zaman göz önünde bulundurulmuştur. Devletin gelir ve giderlerinin yıllık olarak takibi ve tatbikini sağlayan bütçeler devletin nakdî harcamalarını gösteren resmî düzenlemeler olması hasebiyle önem arz etmiştir. Osmanlı Devleti'nde harcamaların finansmanı bu suretle çeşitli kaynaklardan sağlanmıştır. Osmanlı merkez maliyesinin gayrimüslim erkeklerden alınan *cizye vergisi*, emlak ve araziye tasarruf eden reayanın ödediği *avarız ve nüzul vergileri* ve geliri doğrudan devlet hazinesine aktarılan vergi ve gelir kaynakları anlamına karşılık gelen *mukataalar* olmak üzere üç gelir kaynağı bulunmaktadır.

Devlet uygun gördüğü her türlü ziraî, ticarî ve sınaî kuruluşu mukataa konusu haline getirebilirdi. Bu kapsama dahil edilen kahve, tarihi süreçte ilk olarak Habeşistan'da ortaya çıkmış, 15. yüzyılda Yemen'de tanınmış; 16. yüzyılda önce Hicaz ve Mısır'a, daha sonra hac kervanları aracılığıyla Suriye'ye, ardından da İstanbul'a ulaşmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda kahvenin bilinmesi, içilmesi ve satılmasının ilk adımları 16. yüzyılda gerçekleşmiştir. Kahve, Osmanlı topraklarına girdiği yıllardan itibaren lüks tüketim maddesi olarak görülmüştür. Genelde deniz kısmen de kara yoluyla gümrüklere gelen kahvenin aynı zamanda tüketimindeki artış da devletin kahvenin vergilendirilmesine ilişkin düzenlemeler yapmasını gerekli kılmıştır. Bu suretle kahve, 17. yüzyılın sonlarından itibaren temel bir ticaret emtiası ve devlet hazinesinin önemli bir gelir kaynağı haline gelmiştir.¹⁸³⁴ Halep, coğrafi konumu itibariyle ticaret güzergahında yer alması hasebiyle önemli bir ticaret metaı olan kahvenin imali ve ihracında önem arz etmiş ve kahve, Halep'te rüsum-ı kahve mukataası adıyla önemli bir gelir kalemini teşkil etmiştir. Bu çalışmanın konusunu da bu gerekçeyle Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Bab-ı Defterî Maden Mukataası Kalemi Defteri Serisi içindeki 22913 numaralı bir gelir-gider defteri oluşturur. Bu defter, devletin Halebü's-şehba ve tevabiinin kahve rüsumu mukataasının irad ve masraflarının H.1199-1204/M.1785-1790 yıllarına ait tahsilat durumu hakkında bilgi içermektedir ve bu çalışma kapsamında değerlendirilecektir.

¹⁸³²Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s.25-28.

¹⁸³³Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Ötüken Yayınları, 4. Basım, İstanbul 2009, s.34-36.

¹⁸³⁴Mehmet Yusuf Çelik, Osmanlı Devleti'nde Kahve ve İktisadî Önemi, *Türk Kültürüne Hizmet: Öğr. Gör. Sadiddin Öztürk'e Armağan*, edit. Dr. İsa Kalaycı & Dr. Gökhan Kalmış, Gazi Kitabevi, Ankara, 2020, s.191-198.

1.Halep Adı'nın Menşei

Suriye'nin en mühim şehirlerinden biri olan Halep adının menşei üzerine çeşitli rivayetler bulunmaktadır.Halep ismine ilk kez M. Ö. 19. yüzyılda rastlandığı ve bu dönemde Fırtına tanrısı *Adab* isminden hareketle Baal yâda Teşup'a adanmış şehir olarak bilinmekteydi. Daha sonra Aramlılar , Halep'e *Zoba Aramı* ismini vermiştir.¹⁸³⁵ Ayrıca Halep adı Antik çağda Amorite dilinde *demir ya da bakır madeni* anlamında kullanılmıştır.¹⁸³⁶ Şehrin adı M. Ö. 3 bin yılına ait Akad tabletlerine *Halaba ve Halman/Halwan* olarak kaydedilmiştir.¹⁸³⁷ Hitit dilinde ise şehrin adına *Halap*, Mısır dilinde *Hrb-Harebe* denildi. Halep'e ayrıca *Chalybôn* da denilirdi.¹⁸³⁸ Selevkiler döneminde şehrin adı *Beroia* idi.¹⁸³⁹ Mari Krallığı döneminde de şehrin ismi *Halab veya Halappa*'ydi.¹⁸⁴⁰ Arapça'da ise sağılmış süt anlamında '*Haleb*' adı kullanıldığı bilinmektedir. Halep'in ünvanı *makça, parlak* anlamına gelen *şehbâ* şeklindedir.¹⁸⁴¹ Arapça'da bu şehre ayrıca *Dârü'ün-Nasr* da denildi.¹⁸⁴²

Bunun yanında *Tell-Halep*'te denilmiştir. Tell, Arapça '*tepe*', Halep ise '*sağmak*' anlamında idi.¹⁸⁴³ *Türkçe'ye Halep, Fransızca 'ya Alep, İngilizce, İtalyanca ve Almanca'ya da Aleppo olarak yazıldı. Bu nedenle Avrupa dillerine ve haritalarına da kentin adı Aleppo şeklinde geçti. Şehrin solgun havasından dolayı kente gri anlamına gelen El-Şehbe de denildi. Yahudiler ise Halep'i İbranice yazularına Aram Saba diye kayıt etti. Halep'te yaşayan Musevilerde Halep'i Sepheruiam yani Melekler şehri diye adlandırdı.*¹⁸⁴⁴ Osmanlılar döneminde de Halep adının kullanıldığı bilinmektedir. Bunun yanında Osmanlı kaynaklarında bazı şehirler özel sıfatlarıyla yani *Mekke-i Mükerrreme, Medine-i Münevvere, Kudüs-i şerif ve Şam-ı şerif* olarak adlandırılmakta olup Halep için de *Halebü'ş-şehbâ* sıfatı kullanılmıştır.Dikkat edilirse Osmanlı dönemi yazarları, seyyahları kaleme aldıkları eserlerinde şehirlerden bahsederken *Şam-ı cennet meşan, Bağdat-ı behişt abad, Halebü'ş-şehba* gibi diğer bazı tanımlamalar kullanırken şehirlerin fiziki nitelikleriyle uyumlu sıfatlar kullanmaya da ayrıca

¹⁸³⁵ Nuran Koltuk, S. Atilla Sağlamçubukçu, vd. *Osmanlı Belgelerinde Halep*, Ed:M.Taner, Koltuk, Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları, No: 25, İstanbul,2018.

¹⁸³⁶ Metropoliten Paul, *Ecumenizim in Aleppo*, 2007,s.2.

¹⁸³⁷ Talip Yazıcı, Halep, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C.15,Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul,1997,s.239.

¹⁸³⁸ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, M.1258-1512, H. 656-918*, C.1, Türkiye Yayın Evi, İstanbul,1971,s.484.

¹⁸³⁹ Andre Raymond, Şehir hayatı ve Ortadoğu Şehirleri Geleneksel Arap Şehri, *Orta Doğu Tarihi Din, Siyasi, Kültürel Ve Ekonomik Perspektiften*,(Ed: Youssef M, Choueiri, Çev: Fethi Aytuna), İstanbul,2017,s.249

¹⁸⁴⁰ Eldem Ethem, Daniel Goffman, Bruce Masters, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, İzmir ve İstanbul*, (çev. Sermet Yalçın, Türkiye İş bankası Kültür yayınları, İstanbul 2012,s.21.

¹⁸⁴¹ Mustafa Öztürk, *Osmanlı Belgelerinde Halep*,(Giriş) (Edit.Taner Koltuk), TDBB Yay.. İstanbul 2018, s.22.

¹⁸⁴² Efe Durmuş, *Bahrî Memlûklar Döneminde Halep Naipliği*, Basılmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Şanlıurfa 2014,s.21.

¹⁸⁴³ Alnhayer Alaa, *6 Numaralı Halep Şer'iyye Sicili'nin (Sayfa 201-280), Tercüme Ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kilis,2017,s.3.

¹⁸⁴⁴ Adem Çalışkan, Ahmet Eyicil, XVIII. ve XIX. Yüzyılda Halep ve Civarında Salgın Hastalıklar, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9 , S. 18 , Güz,2019.

özen göstermişlerdir.¹⁸⁴⁵ Bulunduğu mevkiinin beyaza yakın kırçıl görünümlü olmasından ötürü Evliya Çelebi de *şehbâ* tabirini Halep'i tanımlamada kullanmış ve gerekçe olarak da Hz. İbrahim'in bu şehirde halka süt dağıtmasından mütevellid buraya süt manasına gelen *Halebü'ş-şehba* denildiğini ve Haleb sağım, Şehb ise beyaz anlamına geldiği için şehre bu ismin verildiğini kaydetmiştir.¹⁸⁴⁶ İbn Battuta'da benzer ifadelerde bulunarak Hz. İbrahim'den dolayı şehre, *Haleb-i İbrahimi* denildiğini belirtmiştir.¹⁸⁴⁷ Demet Karasu'nun tezinde naklettiği bir başka rivayete göre ise Beni Mehr b. Hayz b. Cessan b. Mükennef adlı bir şahsın oğlunun ismi *Halep*'ti. Bu nedenle de buraya *Halep* denildi.¹⁸⁴⁸ Kentteki ev, cami, kilise ve dükkanların bölgeye özgü yerel taş ocaklarından gelen beyaz taşlarla yapıldığı için de şehre *Halebü'ş-şehba* denildiği bilinmektedir.¹⁸⁴⁹ *Halebü'ş-şehba* ismi bunlardan farklı olarak silahlı büyük tabur, güçlü kuvvetli anlamına da gelmekte idi.¹⁸⁵⁰

6. Halep'in Coğrafi Konumu ve Nitelikleri

Halep, Kuzey Suriye'nin en önemli şehri ve kendi adını taşıyan ilin merkezidir.¹⁸⁵¹ Ayrıca Anadolu'dan Bağdat ve Basra'ya yani Mezopotamya'ya Akdeniz'den İran'a giden ana yolların kavşak noktasında Suriye'nin kuzeyinde tarihin bilinen en önemli şehirlerinden biridir. Bu konumu nedeniyle ticaretle zenginleşip medeniyette yükselmiş ve sefere çıkan orduların güzergâhında oluşu nedeniyle de tarihî süreçte orduların tahribat ve yağmalarına maruz kalmıştır.¹⁸⁵² Bu husus hem kentin farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmasına hem de bu kültür atmosferinde daha etkin bir güç olarak gelişmesinde etkili olmuştur. Halep, Osmanlı Devleti'nin Asya kıtasında bulunan büyük bir vilayettir. Güneyinde Suriye, kuzeyinde Anadolu, batısında Akdeniz ve doğusunda müstakil bir şekilde idare edilen Zorsancağı bulunmaktadır. En geniş sınıra sahip olduğu dönemde; kuzey-batısında Konya ve Ankara vilayetleri, kuzeyde Sivas, kuzey-doğusunda Diyarbakır ve Ma'muratü'l-Aziz, doğusunda Bağdat, güneyinde ise Suriye vilayetleri ile çevrili bulunmaktadır. Görüldüğü gibi çok geniş bir alana yayılan Halep'in doğu sınırı Fırat nehrine, batı sınırı da Nur Dağları veya Gâvur Dağları olarak bilinen Amanos Dağları'na ve Akdeniz'e kadar ulaştığı söylenebilir. Sancağın güney-batı sınırı Nusayriye Dağları'na uzanıyordu. Bu dağların batısında Trablus sancağı bulunuyordu.¹⁸⁵³

¹⁸⁴⁵ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, Tarih Şubesi Yay., Elazığ 2003, s. 1

¹⁸⁴⁶ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi IX*, (Yayına Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff), YKB Yay., İstanbul 2000, s.82,277-78

¹⁸⁴⁷ İbn-i Battuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, (İlk Türkçe baskı ve çevirmeni Muhammed Şerif Paşa), 1907, s.66-67.

¹⁸⁴⁸ Demet Karasu, *1839-1850 Tarihli ve 8 Numaralı Halep Ahkâm Defterinin (S.1-100) Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Kilis, 2011, s.1.

¹⁸⁴⁹ Eldem Ethem, Daniel Goffman, Bruce Masters, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti*, s.21.

¹⁸⁵⁰ Hasan Karaköse, *1876-1918 Yılları Arası Ortadoğu ve Halep*, Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1996, s.1.

¹⁸⁵¹ Yazıcı, Halep, s.239.

¹⁸⁵² Mehmet Ali Ünal, *Mukataa Defterlerine Göre XVII. Yüzyıl Başlarında Halep'in İktisadî Vaziyeti*, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, C.5, TTK Yay., Ankara, 2018, s.431.

¹⁸⁵³ Yazıcı, Halep, s.240; Öztürk, *Osmanlı Belgeleri'nde Halep*, s.24.

7. Tarihî süreçte Halep

Milattan öncekurulan ve ilk yerleşim yerlerinden biri olan Halep, stratejik konumunun çekiciliği nedeniyle, tarih boyunca farklı kavimlerin işgaline veya iskânına tanıklık etmiştir. Bölgenin en eski devletleri olan *antik Mısır'dan* başlayarak, *Asur, Babil, Finike, Hitit, Roma, Pers, Selevkosların* egemenliğine girmiştir. Tarihî süreçte bu kavimler din ve kültürleri ile birlikte Halep coğrafyasına kazandırdıkları *tapınaklar, saraylar, surlar, su kemerleri, havra, kilise, cami, mescit, bedesten, çarşı, han, medrese, mektep* gibi nice eserler, Halep'in zengin tarih ve kültürüne işaret etmektedir.¹⁸⁵⁴

7. yüzyıl itibariyle bölgenin Müslüman egemenliğine girdiği bilinmektedir. Bu süreçte sırasıyla *Emevi, Abbasi, Tolunoğulları, İhşidler Bizans,Mısır, Fatımi, Mirdasiler* bölgede hâkim olmuş ve 1080 itibariyle de Halep, *Selçuklu*hâkimiyetine girmiştir. 1183'te *Eyyübi* kontrolüne giren Halep, Eyyübilerin Memlükler karşısındaki yenilgisi üzerine bu yetkiyi *Memlüklere* devretmiştir.Memlük hâkimiyeti döneminde 1260'ta *Moğol istilası*,1400'de *Timur saldırısına* maruz kalan Halep, 1348'de veba salgını¹⁸⁵⁵ ile büyük zayiata uğramıştır.¹⁸⁵⁶

3.1. Osmanlı Hâkimiyeti Döneminde Halep

Halep, Doğu Akdeniz'de Anadolu ile Mısır, Bağdat ve Musul'dan Akdeniz'e birleşen yolların kavşağında bulunmaktadır. Halep'in sahip olduğu bu stratejik önemine ilaveten zaman içerisinde bir eyalet merkezi haline gelmesi, bölgenin ekonomik ve siyasî bakımdan gelişmesinde de önemli rol oynamıştır.Yavuz Sultan Selim tarafından 1516 yılında Memlük hâkimiyetine son verilerek Osmanlı hâkimiyetine alınan Suriye bölgesinde, Memlük idarî yapısı bir süre daha muhafaza edilmiştir. Osmanlı Devleti, merkezîyetçi bir anlayışla idari teşkilatını şekillendirmiştir.Şöyle ki Osmanlılarda başkent merkez sayılır, padişah merkezde bulunur ve merkez dışında kalan yerlerin tamamı taşra olarak tanımlanırdı. Bahsi geçen bu teşkilatlanma bünyesinde merkezi otoritenin güçlü tutulması amacına yönelik olarak taşra; eyaletlere, eyaletler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da köylere ayrılarak yönetilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin idarî yapılanmasına bakıldığında coğrafi unsurların genişlemesine bağlı olarak böyle bir ayrıma gidildiği görülmektedir. Taşra idaresinde yönetim şekillerine göre *salyaneli, salyanesiz, özel yönetimli* şeklinde de bir ayırım söz konusu olmuştur. Osmanlı idarî teşkilâtında Halep ve Şam eyaletleri tahrir yapılan ve tumar sisteminin uygulandığı eyaletler kategorisinde yer almaktaydı.¹⁸⁵⁷Osmanlılar dönemindeki idarî teşkilatta Halep, önceleri Şam emirü'l ümeralığına tabi

¹⁸⁵⁴ Ünal, Mukataa defterlerine göre Halep,s.432.

¹⁸⁵⁵ "...Kaynaklara göre 639-1787 tarihleri arasında Halep ve civarında veba ve koleradan 159.970, 1800-1891'de de 70.167 kişi öldü."(Detaylı bilgi için ayrıca bkz: Çalışkan,Eyicil, Halep ve Civarında Salgın Hastalıklar,s.1290.)

¹⁸⁵⁶J. Sauvaget, *Halep, İslam Ansiklopedisi, C.1, İstanbul, 1977, s.117-122.*

¹⁸⁵⁷ "...Halep, 16. yüzyılda 1.250 tumarlı ve cebelü ve kul taifesiyle birlikte 4.000 asker çıkartıyordu. 17. Yüzyılda Halep'te 799 tumar ve 124 zeamet vardı. Halep'in yıllık tumar ve zeamet gelirleri Evliya Çelebi'nin

bir merkez konumundaydı. Halep, ilk olarak Şam merkez olmak üzere *Vilayet-i Arab* veya *Vilayet-i Şam*, *Bilad-ı Şam* olarak teşkilatlandırılan büyük vilayetin bir sancağı olarak taksim edilmiştir. 1517 tarihinde yapılan ilk düzenleme ile Arab Vilayeti'nin sancakları arasında *Ayıntab*, *Behisni*, *Birecik*, *Darende*, *Divriği*, *Halep*, *Hama*, *Hums*, *Kâhta* ve *Gerger*, *Malatya*, *Rum Kal'a*, *Sis*, *Şam*, *Tarsus* ve *Trablus* yer almıştır. Yavuz'un ölümünden sonra baş gösteren isyanlar, bölgede yeni bir idarî düzenin kurulmasını gerekli kılmıştır. Nitekim Canberdi Gazali isyanından sonra -ki bu isyanın mükellefi Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıkışından hemen sonra ilk büyük isyanı çıkararak eski bir Memlük emiri Osmanlıların Şam beylerbeyidir.¹⁸⁵⁸ Onun dahli olduğu hadiseyle birlikte Halep, 1547 tarihinde müstakil bir beylerbeylik olarak Şam Vilayeti'nden ayrıldı ve Halep merkezî Paşa Sancağı oldu.¹⁸⁵⁹ Bu tarih itibarıyla de Halep ve Şam iki ayrı eyalet olarak teşkilatlandırılmıştır. 16. yüzyılda Halep bünyesinde altı sancak olup birisi yurtluk-ocaklıktır.¹⁸⁶⁰

Halep'in sancakları arasında *Halep*, *Adana*, *Kilis*, *Ma'arra*, *Uzeyr* ve *Balis* yer almaktadır.¹⁸⁶¹ 1570'ten sonra Trablus ve Sayda eyaletleri de bölgede kurulmuştur. Suriye coğrafyasında yer alan Halep, bu tarih itibarıyla iktisadî ve kültürel zeminiyle devletin en seçkin vilayeti haline gelmiştir. Suriye bölgesinin idarî yapılanması bu haliyle 19. yüzyıla kadar bir değişime uğramadan devam etmiştir.¹⁸⁶²

8. Halep'in İktisadi Vaziyeti

Osmanlı hâkimiyetinin bölgede pekişmesinden sonra 16. yüzyılda Halep, tarım ve hayvancılık açısından gelişme göstermiştir.¹⁸⁶³ Bunun yanında Halep, tarih boyunca Akdeniz, Anadolu ve İran'dan gelen kervanların buluştuğu önemli bir ticaret kavşağı olarak temayüz etmiştir. Bu durum Halep'in ekonomik potansiyelinin ortaya çıkmasında oldukça etkili olmuştur. Değişik bölgelerden gelen çok sayıda kervan şehre mal getirirken, şehirde üretilen çeşitli ürünler de değişik

---

ifade ettiği şekliyle 37.327.800 akçe idi." (Detaylı bilgi için ayrıca bkz: Çakar, 16. Yüzyılda Halep Sancağı, s.300 ; Evliya Çelebi Seyahatnamesi,s.267.)

¹⁸⁵⁸ Feridun Emecen, Canbirdi Gazali, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, s.141.

¹⁸⁵⁹ Öztürk, *Osmanlı Belgelerinde Halep*, s.27

¹⁸⁶⁰ "Osmanlı'da fetih sırasında hizmeti görülen mahalli beylere ve emirlere çoğunlukla kendi toprakları olmak üzere bırakılan yerlerdir. Ocaklık olarak tayin edilen miktar, daha çok toprak tasarrufu ve toprağın hizmet karşılığındaki kullanım hakkının belli bir aileye irsen bırakılmış olması şeklinde belirtilmektedir. Esasen Osmanlı Devleti'nde başkentin, ordunun, donanmanın iâşesi son derece önemli görülmüş; bu amaçla bir kısım giderlerin karşılanması için bazı gelir kaynakları tahsis edilerek bu gelir kaynaklarına ocaklık adı verilmiştir. Ocaklık kelimesi, Osmanlı öncesi dönemlerdeki kaynaklarda Örfî hasılat demek olup bu terimden anlaşılacağı üzere cizye, mizan, harir ve gümrük vergileri de ocaklık olarak tahsis olunmaktaydı. Gerektiğinde ise ihtiyaç duyulan mühimmat vb ihtiyaç maddeleri yine aynı bölgeden ya da serbest piyasada faaliyet gösteren tüccardan satın alınarak ihtiyaç tedarikine gidilmekteydi." (Detaylı bilgi için ayrıca bkz: Orhan Kılıç, Ocaklık, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, c.33, İstanbul, 2007, s.317-318; Orhan Kılıç, Yurtluk, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, c.43, İstanbul, 2013, s.614-615.)

¹⁸⁶² Bruce Masters, Halep (Osmanlılar Dönemi), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1997, s. 245.

¹⁸⁶³ Ünal, Mukataalara Göre Halep, s. 434

bölgelere satılmaya başlanmıştır.¹⁸⁶⁴ Ticaret yolları güzergâhında bulunan *Edirne, İstanbul, Bursa, Amasya, Tokat, Konya, Sivas, Şam* gibi Osmanlı şehirlerinde, ülkelerarası ve şehirlerarası ticaretle uğraşan *hacegân* veya *bezirgân* denilen büyük tüccarlar, kervanlar aracılığıyla ticaret yaparak önemli oranda gelir elde edebiliyorlardı.¹⁸⁶⁵ Halep de ticarî niteliğiyle önem arz eden şehirlerden birisiydi. Şehir, 16. yüzyılda Osmanlı topraklarına dâhil edilerek İstanbul, Kahire ile birlikte Osmanlı Devleti'nin önemli üç ticaret şehrinde birisi olmuştur. Bu ticaretin büyük bir kısmını kervan ticaretine bağlı olan uluslararası ticaret oluşturmaktaydı. Doğu Akdeniz limanlarındaki uluslararası ticaretin çekim merkezinde olan şehir, aynı zamanda İran ve Hindistan'dan gelen kervanların da Osmanlı topraklarında nihai ulaşım noktalarından birisini oluşturmaktaydı. Kervan yolları, *Bağdat-Basra-Erzurum-Diyarbakır-İsfahan-Şam-Tebriz* gibi önemli ticaret şehirlerini Halep'e bağlamaktaydı.¹⁸⁶⁶

Halep'in Doğu Akdeniz'de önemli bir ticarî merkez olarak yükselmesi üzerine 16. yüzyılda Avrupalıların ticarî faaliyetleri Şam'dan Halep'e doğru yön değiştirdi. Bununla birlikte Halep, idarî bir merkez olarak da Şam'dan ayrı bir teşkilatlanma sürecine evrilecektir. Ekonomik gelişmeler dolayısıyla Halep, Anadolu ve Irak-İran yönüne giden ana ticaret yolları boyunca gelişmesini sürdürdü. *Memlükler döneminde başlayan bu süreç, Osmanlı döneminde daha da çarpıcı hale geldi. Kale ile Antakya kapısı arasında bulunan ve ekonomik etkinliklerin yoğunlaştığı şehir, 16. yüzyıl itibarıyla kuzey-güney istikâmetinde genişledi.*¹⁸⁶⁷ Bölgede tımarlı sipahilerin varlığı ve esnafın hammadde ihtiyacı için Güneydoğu Anadolu ile temas halinde olunması şehrin Osmanlı teşkilatına entegre olmasında etken oldu.

18. yüzyıldaki Osmanlı-İran savaşları coğrafya olarak Halep bölgesinde cereyan etmediği için şehir savaşın etkisinden uzaktı. Bu husus bölgede yürütülmeye çalışılan ticareti olumsuz yönde etkiledi. Nitekim *Osmanlı ordusunun savaş hazırlıklarında İskenderun-Halep ve Payas-Halep hattı üzerinden deniz yoluyla bu bölgeye ulaştırılan asker ve mühimmatın İran sınırına aktarılmasında önemli bir güzergâh olması hasebiyle bu sevkiyat şehrin ticaret dengesini alt üst etmekteydi.*¹⁸⁶⁸ Adana-Payas bölgesi *İstanbul, Bursa, İzmir, Konya ve Tokat* gibi Anadolu içlerinden gelen *hac/surre* ve *ticaret kervanlarının* da yegâne geçiş noktası olarak önem arz etmekteydi.¹⁸⁶⁹ *Payas iskelesi* ayrıca *Kıbrıs ve Yemen seferleri* sırasında önemli bir üs vazifesi icra etmiştir.

Halep, hem ipek, hem de baharat ticaretinin dünya çapında bir pazarı konumunda idi. Halep, Avrupalı tüccarın en çok mal aldığı merkezlerden biri idi. Burada batılı tüccarlara mal satılıyor veya

¹⁸⁶⁴ Yazıcı, Halep., s.239.

¹⁸⁶⁵ M. Maurice Cerasi, *Osmanlı Kenti*, (çev. A. Ataov), YKY, İstanbul, 2001, s. 53.

¹⁸⁶⁶ M. Sait Türkhan, *18. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Halep*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2014., s.76.

¹⁸⁶⁷ Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, (çev. Ali Berktaş), Alfa Yay., İstanbul, s.147-48.

¹⁸⁶⁸ Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, (çev. Mehmet Emin Baş) Küre Yay., İstanbul, s.3; 42.

¹⁸⁶⁹ Türkhan, *Doğu Akdeniz Ticareti ve Halep*, s.37.

getirdikleri mallar yine burada takas olunuyordu.¹⁸⁷⁰ Bu bağlamda şehir deniz kıyısında bulunmamakla beraber şehrin deniz bağlantısı farklı limanlar üzerinden sağlanmıştır. Halep'in Akdeniz'e açılan kapısı Süveydiye (bugünkü Samandağı) limanıydı. İskenderun iskelesi de Halep'in ikinci önemli limanıydı. Halep ticareti, bu iki liman üzerinden Avrupa'ya ulaşıyordu. 16. yüzyılın sonlarında Trablusşam vilayetinin teşkili ile Trablusşam iskelesi önem kazanmaya başlayınca Halep ticareti için de bu liman Akdeniz'de önemli bir üs haline geldi. Şehrin ekonomi açısından gelişmesinin tesirleri şehrin imarında da kendisini hissettirmektedir. Nitekim Halep'in ticari önemi vakıflar sayesinde kurulan çarşı, han gibi kuruluşların teşekkülüne ek olarak 1593'te İskenderun'da bir Osmanlı gümrük¹⁸⁷¹ kapısının tesis edilmesi ve Trablusşam'ın yeniden liman özelliği kazanmasıyla Halep'in ticarî durumu Suriye bölgesinde güven altına alınmış oldu. *Şehrin yakın hinterlandı batıda Akdeniz kıyısı, doğuda Fırat nehri ile çevrili iken, kuzeyde Antep'e güneyde ise maverünnunmana kadar ulaşmaktaydı* dolayısıyla da Halep'i doğuya bağlayan diğer bir yol da *Fırat nehri üzerinden yapılan nehir ticareti idi*. Bu güzergâhta *Fırat üzerinden Basra körfezine* ulaşım sağlanmaktaydı.¹⁸⁷²

Hindistan'dan gelen baharat, öncelikle Basra körfezi ve Kızıldeniz yoluyla Osmanlı limanlarına ulaşıyordu. Basra'dan gelen yol, Fırat mecrasını izleyerek kervanlarla Halep'e bağlanıyor ya da Birecik ve Urfa üzerinden Diyarbakir ve Tebriz'e ulaşıyordu. Ayrıca Halep'ten İstanbul'a ulaşan baharat, oradan Orta Avrupa, Baltık ülkeleri ve Balkanlara sevk ediliyordu. Trablusşam ve Beyrut da bu bağlamda önemli ihraç limanları idi.¹⁸⁷³

1720'lerden itibaren Musul-Diyarbakir civarında üretilerek Halep'e getirilen mazının piyasada etkin olması bakımından Halep, önemli bir merkez olma konumunu bu süreçte de devam ettirirken karabiber ve baharatın 17. yüzyılda Akdeniz için bir ihraç malı olmaktan çıkması gibi gelişmeler ve 18. yüzyılda da kahve ve şekerin artık Halep üzerinden Avrupa'ya gönderilen mallar olmaktan çıkıp Avrupa kolonilerinden Halep'e getirilen mallar haline gelmeye başlamasına giden bir süreç yaşanacaktır.¹⁸⁷⁴

¹⁸⁷⁰ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Paradigma Yay., İstanbul, s.135.

¹⁸⁷¹ "...Gümrük, devletler arası ticarete sınır geçişlerinde malların kontrol edildiği yer olup bu geçiş sırasında alınan vergilere "gümrük resmi" denilmektedir. Osmanlı gümrükleri, sahil ve kara gümrükleriyle sınır gümrükleri olmak üzere 2'ye ayrılmıştı. Kara gümrükleri genelde iç ticaret mallarına uygulanırken sahil gümrükleri hem iç hem dış ticaret malları için söz konusu oluyordu. Kara yoluyla yapılan ticarete gümrük resmi alınması kara gümrüklerinin kurulmasını gerektirmişti. Bursa, Erzurum, Tokat, Diyarbakir, Bağdat, Şam, Halep, Edirne, Belgrad gibi büyük şehirlerden başka daha küçük yerlerde de kara gümrükleri vardı. Küçük gümrükler genellikle yakınındaki büyük gümrüklere bağlanır ve bir ferman gönderilmesi, yahut iltizama verilmesi gibi durumlarda yalnız büyük gümrüğün adı yazılır, diğerleri için "ve tevâbii gümrükleri" denmekle yetinilirdi. (Daha detaylı bilgi için ayrıca bkz: Mübühâh Kütükoğlu, Gümrük, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.14, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s.263-268

¹⁸⁷² Türkhan, *Doğu Akdeniz'de Halep*, s.78.

¹⁸⁷³ Suraya Faroqhi, Krizler ve Değişim. D. Q. Halil İnalçık (Dü.) içinde, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (S. A. Ayşe Berktaş, Çev., Cilt II, s. 543-757). İstanbul: Eren Yayıncılık. 2000, s. 614.

¹⁸⁷⁴ Marcus, *Modernliğin eşiğinde Halep*, s.198

Kahve, tütün ile birlikte Lazkiye limanını Mısır ile bağlantılı hale getiren önemli bir üründür. Lazkiye limanı bu bağlamda İskenderiye'den bölgeye gönderilen kahvenin de varış noktalarından birisiydi. Önemli bir ticaret metaı olması hasebiyle Mısır'dan gelen kahve yaz aylarında karadan Şam üzerinden Osmanlı topraklarına getirilmekteydi. İskenderun'a gelen geminin yükünü boşaltılması akabinde Lazkiye'den yük alıp İskenderun'a oradan Kıbrıs'a uğrayarak devam etmek şeklindeydi. Deniz yoluyla İskenderiye'den oradaki yabancı tüccarlar İngiliz, Nemçelü tüccarlar tarafından gönderilen kahve de yine İngilizler tarafından Halep ve çevresinde iç piyasada satılmaktaydı.¹⁸⁷⁵ Dolayısıyla Halep, ticarî bir antrepo olma sıfatını da haizdi.

8.1. İktisadî Bir Gelir Kaynağı Olarak Halep Mukataaları

Osmanlı merkez maliyesinde cizye vergisi, avarız ve nüzul vergilerine ek olarak geliri doğrudan devlet hazinesine aktarılan vergi ve gelir kaynakları anlamına karşılık gelen mukataa da dahil olmak üzere üç gelir kaynağı bulunmaktaydı. Mukataa, genel olarak, geliri kimseye dirlik olarak verilmeyip doğrudan devlet hazinesine alınan vergi ve gelir kaynaklarına denilmektedir. Tımar sisteminin uygulandığı yerlerde, hükümet, madenler, ziraat işletmeleri ve gümrük gelirleri gibi gelir kaynaklarını dirlik olarak tevcih etmeyip mukataa adı altında merkez hazinesine almaktadır. Mukataa tabiri, belirli bir sancaktaki merkeze alınan bütün vergi ve gelir kaynaklarını ifade etmek için de kullanılmaktadır. Mukataa ya iltizama verilmekte ya da bir devlet memuru tarafından işletilmektedir. İltizama verme müzayede ile oluyordu. Mukataa, başşehirde veya ilgili kadılıkta müzayedeye konuluyor, devlet hazinesine en yüksek parayı vermeyi teklif ve taahhüd eden kişi iltizamı alıyordu.¹⁸⁷⁶ Mukataanın iltizama verilmesindeki en büyük amil, hazineye bir an önce nakit para girişini sağlamaktı.

Mukataalar, genellikle mali yılbaşı olarak kabul gören Mart ayında iltizam edilirdi. Müzayede sonunda mukataa en yüksek fiyatı ve en fazla peşini vermeyi kabul eden kişiye verilmekteydi. Osmanlı merkezi idaresi vergi gelirlerini kolayca ve masrafsız şekilde tahsil için mukataa gelirlerinin hazinede toplanmasını sağlamaktaydı. Bunun için her bir mukataayı yıllık geliri(vergi veya mal) karşılığında belli bir süre (1-3 yıl) şartlar ile işletilmek üzere devlet merkezinde veya söz konusu mukataanın bulunduğu kadılıkta müzayedeye çıkarmaktaydı.¹⁸⁷⁷ Bu şekilde iltizamı alan kişiye *mültezim* veya *emin* deniyordu. Kaynaklarda bu durum "*ber-vech-i iltizam emîn ve mültezim*" şeklinde formüle edilmektedir.¹⁸⁷⁸ Devletin ekonomik hayatla ilgisi sadece vergi haklarından ibaret değildi. Miri toprak rejimi ile ilgili olarak madencilik, ziraat ve ticaret bunlar arasında idi. Bilhassa altın ve

¹⁸⁷⁵ Türkhan, Doğu Akdeniz Ticareti ve Halep, s.70

¹⁸⁷⁶ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, C II, İstanbul 1979, s. 294, 334 vd.; Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 210.

¹⁸⁷⁷ Murat Çizakça, 1999. Osmanlı imparatorluğu'nda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. Yüzyıldan. XIX. Yüzyıla), *Osmanlı Ansiklopedisi*. Ed. Güler, Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yay.1999, C. 3. iktisat. ss. 224; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*. Isparta. s. 59

¹⁸⁷⁸ Halil Sahilloğlu, Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi, *Belgeler*, IV/7-8, 1967, s. 1-2.

gümüş madenlerinin tamamı bakır ve kurşun madenlerinin büyük bir bölümü şap madenleri ile tuzlaların tamamı, pirinç ekimine gerekli alt yapı tesislerinin hepsi, kumaş apre tesisleri(mengene),boya ve basma atölyesi mum imalathaneleri, *kahve değirmenleri(tahmis)* gibi pek çok işletmenin mülkiyeti de devlete aitti. Bu kuruluşlar birer mukataa olarak örgütlenmiştir.¹⁸⁷⁹Devlet uygun gördüğü her türlü ziraî, ticari ve sınai kuruluşu mukataa konusu haline getirebilirdi

Mukataa gelirleri, Osmanlı devlet bütçelerinde önemli bir gelir türü olma özelliğini korumuştur. İstikrarlı bir gelir türü olan mukataaların bütçe içindeki payında artış olmaması; zaman içerisinde malikâne sisteminin uygulanmaya başlanması ile açıklanmıştır. Osmanlı Devleti, 1695 yılı itibariyle vergi sisteminin en önemli kaynaklarından olan mukataaları, malikâne olarak özel şahıslara satmaya başlayarak ihtiyaç duyduğu nakdi temine çalışmıştır. Bu uygulama *Şam,Halep,Diyarbakır,Mardin, Adana, Malatya,Tokat, Ayntab*'da uygulanmaya başlamıştır.¹⁸⁸⁰ 17. yüzyıl sonlarından itibaren malî uygulamaların yeni şartlara göre düzenlenmesinin bir sonucu olarak uygulamaya konulan malikâne yöntemi ile aynı zamanda taşra malî organizasyonunun yapısal dinamikleri de değişmeye başlamış *sancak beylerine tahsis edilen haslar, havas-ı hümayuna tabi yerler ve diğer yüksek görevlilerin dirlikleri içindeki gelir kaynakları* hazine tarafından zapt edilerek bir bütün halinde vezir rütbeli valilerin iltizamına verilmeye başlanmıştır.¹⁸⁸¹

Bu süreçte Anadolu ve Rumeli haricindeki Sayda Eyaleti (Beyrut ve Suriye vilayetleri dahil), *Halep, Bağdad, Basra, Musul, Trablusgarb, Bingazi, Hicaz ve Yemen* vilayetleri merkezi idare hükümlerinden istisna tutulmuştur. *Hicaz ve Basra vilayeti* arazileri *öşre tabi araziler* niteliğinde, diğerleri ise *haraca* tabi araziler niteliğinde idiler. Bu araziler ele geçirildiklerinde tımar ve zeamet uygulamasının dışında tutulmuş ve mali durumlarına merkezce müdahale edilmemiştir.

Buralarda yaşayan halkın fetih öncesinde verdikleri vergilerde herhangi bir değişiklik yapılmadığı gibi eski halleri de korunmuştur. Bu bölgelerde yaşayan halkların çeşitli kabile, aşiret, din ve mezheplere mensup olması, devlet siyaseti açısından hassas bir durum yarattığından böyle bir uygulamaya gidilmiştir. Bu eyaletlerin “Müfrezü'l Kalem” ismiyle ayrı birer hazineleri bulunur ve devlet adına bunlardan sadece belirli vergiler alınırdı. Halep Eyaleti sınırları dahilindeki sahipsiz araziler mültezimlere kiraya verilmek suretiyle işletilmekte ve öşür vergisi alınmaktaydı. Bundan

---

¹⁸⁷⁹ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat,İstanbul,2006, s.60-61

¹⁸⁸⁰Mehmet Genç, *Mukataa,Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, ,Ankara, C.31,s.131.

¹⁸⁸¹Mehtap Ergenoğlu-İhsan Erdem Sofracı, *Osmanlı Mâlî Sisteminde Bir Gelir Tahsilâtı Yöntemi Olarak Mâlîkâne Uygulaması: XVIII. Yüzyılın İlk Yıllarında Adana Sancağı Örneği,Çukurova Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, Kış 2017, s. 181-198.

başka Sayda ve Halep eyaletinde çölde yaşayan aşiretlerden bazen aynı şekilde koyun, keçi, inek ve öküz olarak “vedi” isimli bir vergi alınmış, bazende nakit tahsilat yolu tercih edilmiştir.¹⁸⁸²

Halep mukataasına ilişkin başlıca gelir kaynakları *darphane, koyun pazarı, esir pazarı ve ipek ticaretidir*. II. Selim döneminde ipek mizan vergisinin bütün diğer gelir kaynaklarını geçtiği gözlemlenmektedir. Bursa ve İstanbul'un yanısıra Halep de, İran ipeği ve Avrupa'ya diğer önemli ihraç kalemleri için başlıca antropolardan biridir. Ayrıca kumaş çeşitlerinin Anadolu ve Balkanlara sevkinde Halep bir dağıtım merkezi rolü oynamış olmalıdır. *Boyahanelerden sağlanan gelirin büyüklüğü, Halep'in dokuma ticareti ve sanayiindeki öneminin bir başka göstergesidir. Bu listede Avrupalılardan alınan gümrük resimleri nisbeten önemsiz bir yer tutmaktadır. Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında Halep, Körfez ve Basra yoluyla gelen Hint kumaşları, baharatı ve boyalarının başlıca deposu olacaktır. Çin ve Tibet'ten ithal edilen misk ve ravent de, ya İran'dan ya da Basra üzerinden kervanlarla Halep'e ulaşıyordu. İmparatorluğun bütün diğer büyük kentlerinde olduğu gibi, iç ticaret ve kentsel tüketim ekonomik hayatın belkemiğini meydana getiriyordu: Bu durumda esir vergisi ile koyun vergisinden sağlanan muazzam gelirlerin yarım yüzyılda neredeyse iki misline çıkması bunu göstermektedir. Halep'deki altın, gümüş ve bakır sikke darphanelerinin faaliyet hacmi de, bu kentin bir yanda Küçük Asya, Balkanlar ve Karadeniz ile diğer yanda Suriye, Mısır, Arabistan, Hindistan ve İran arasında bir alışveriş kavşağı olarak kazandığı ekonomik önemi yansıtmaktadır. Avrupalı tüccar her yıl Halep darphanesine 400 keylçe gümüş hediye etmek (pişkeş vermek) zorundaydı. Bu, muhtemelen Memlûk döneminde yerleşmiş bir âdetti. Halep'te bir diğer önemli gelir kalemi de sabun üretimi ve ticaretiydi.*¹⁸⁸³

4.2. İktisadi Bir Ürün Olarak Halep'te Kahve ve Ticarî Önemi

Kahve kelimesi, Arapça kökenli olup sözlükteki anlamı “kahva” ya da “qahvah” şeklindedir; ayrıca *şarap* anlamına da gelmektedir. İlgili kaynaklarda kahvenin anavatanının Güney Habeşistan olduğu belirtilmektedir. Kahve, uzun bir süre *Habeşistan*'da yiyecek olarak kullanılmış XV. yüzyıl itibarıyla Habeşistan'dan *Arabistan*'a geçmiştir. XV. yüzyılın sonlarından itibaren *Yemen*'de bir içecek türü olarak yaygınlık kazanan kahve, XVI. yüzyılın başlarında *Kahire*'ye gelmiş, oradan da yüzyılın ortalarına doğru *İstanbul*'a ve nihayet XVII. yüzyılın ortalarında ise *Avrupa*'nın önemli merkezlerine ulaşmıştır.¹⁸⁸⁴

Osmanlı'da 1730'lara kadar Mısır'dan kara-deniz yoluyla ve Mekke'den hac kervanı ile Basra'dan kervanlarla taşınan Yemen'den deniz yolu ve karayolu ile getirilen kahve, buradan iskeleler üzerinden yola çıktıktan sonra ilk olarak Cidde'ye ve ardından Süveyş'e Mısır'a ulaşmakta,

¹⁸⁸² Figen Sağlam, *Son Dönem Osmanlı Gelir Kaynaklarının Cumhuriyet Dönemi Gelir Kaynaklarıyla Mukayesesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Teorisi Ana Bilim Dalı Doktora Tezi İstanbul, 2011)

¹⁸⁸³ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2, ed. Halil İnalçık ve Donald Quatert, çev. Süphan Andıç, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s.94-95-96.

¹⁸⁸⁴ İdris Bostan, Kahve, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.24, İstanbul, 2001, s.202-205.

İskenderiye Dimyat ve Reşid limanlarından gemilerle İstanbul'a, diğer Osmanlı şehirlerine veya Avrupa ülkelerine gitmekteydi. Mısır limanlarından kahve yükleyen gemilerin İstanbul dışında gittiği en önemli Osmanlı limanları; İzmir ve Selanik yanında Payas, Yafa, Akka, Sayda, Trablusşam ve Antalya idi.¹⁸⁸⁵ Dolayısıyla kahve, Osmanlı iktisadı nezdinde önemli bir ticaret metaı idi. Osmanlı Devleti'nde uzunca bir dönem kahveye yönelik tutum pek ılımlı seyretmese de zaman içerisinde ticarî vaziyet, kahvenin Osmanlı piyasasında etkinlik kazanmasına neden olmuş ve elde edilen gümrük vergileriyle önemli bir gelir türünü teşkil etmiştir. Bu bağlamda önceleri Osmanlı'da siyasî sebeplerden ötürü zararlı olduğu ileri sürülerek kahve aleyhine fetvalar verilmiştir. Bu hususta çeşitli yaptırımlara gidilmiştir. *XVII. yüzyılın ortalarından itibaren kahve ve tütün gibi yeni mallar, Avrupa ve Asya ticaretinde önemli bir paya sahip olmaya başlamıştır. XVIII. yüzyılda da Anadolu ve Rumeli'de kahve tüketiminin arttığı düşünülmektedir. Esasen XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kahve, Osmanlı'da ticareti yapılan önemli ürünlerden biri olmuştur. Kahve ticaretinden elde edilen gelirler, devlet hazinesinin önemli gelir kaynaklarından biri haline gelmiştir. Bunun neticesinde Osmanlı Devleti'nin, kahve ve kahvehanelerin karşısındaki duruşu değişmiştir. Bu dönem itibariyle merasimlerde ve çeşitli toplantılarda kahve ikram edilmeye başlanmıştır.*¹⁸⁸⁶ Böylece kahvenin tüketimi oldukça artmış ve gündelik kullanılan maddeler arasında yer almıştır. Bu durum kahve ticaretine büyük bir önem kazandırmıştır.

Kahve, İstanbul'a geldiğinde önce gümrük vergisi ödeniyor, ardından satılmak üzere bir handa depolanıyordu. *Attarlar* tarafından satın alınan kahve "*tahmis*"te dövüldükten sonra perakendeci dükkanlarında pazarlanıyordu. Bu yüklemde öncelik hakkı İstanbul'a kahve taşıyan Mısırlı tüccara: sonra da diğer Osmanlı tacirleriyle yabancı tacirlere veriliyordu. Bu vesileyle her yıl, Yemen'den Mısır'a gelen kahvenin yarısı İstanbul'a ve Osmanlı Devleti' nin diğer şehirlerine sevk edilmiştir. 1792'de kahve üretiminde bolluk yaşandığı kaydedilmiştir.¹⁸⁸⁷

Osmanlı topraklarına girdiği yıllardan itibaren kahve, esasen ulema kesiminin pek tasvip etmediği ve lüks tüketim maddesi olarak gördüğü devletin önemli bir gelir kalemini oluşturmuştur. Osmanlı gümrük rejiminde maldan, gümrük mevzilerine giriş ve çıkışlarda ayrı vergi alınır. Kahveden, ilk olarak XVI. yüzyılının ortalarında Sultan I. Süleyman döneminde "*rüsum-ı bidatiyye*"

¹⁸⁸⁵ Ralph Davis, *Aleppo and Devonshire Square English Traders in the Levant in the 18th Century*, Glasgow 1967.s.38.

¹⁸⁸⁶ Şafak Tunç, *Osmanlı Payitahtında Kahvehane ve Kahvehane Kültürünün Yeri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2014, s. 6.

¹⁸⁸⁷ "*kahve fiyatlandırılmasında uygulanan meblağ 1 kıyye çiğ Yemen kahvesinin fiyatının 96 kuruş olduğu belirtilerek, atarlara bu fiyat üzerinden taksim edilmesi hususunda İstanbul Kadısı'nın gümrük eminine talimat vermesi istenmiştir. Attarların da ikişer pâre (yaklaşık %20 oranında) kâr ederek 1 kıyye kahveyi 98 kuruşa satacakları belirtilmiştir. Ayrıca her yirmi beş dirhem öğütülmüş kahvenin de sekizer pâreye halka satılması ve bundan daha fazla bir fiyata satılmaması hususunda dikkat edilmesi emredilmiştir.*"(Daha fazla bilgi için bkz: Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış İslahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2, edt. Halil İnalcık ve Donald Quatert, çev. Süphan Andıç, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s.951.

adı altında vergi alınmıştır.¹⁸⁸⁸ *Rüsum-ı bid 'atıyyeadı altında gümrük resminin iki katı miktarı gayri Müslimlerden ve 8 kıyyede 10 akçe Müslümanlardan vergi alınmasına karşılık Avrupalı tüccarın diğer mallarda % 3 gümrük ödemesi gerektiği kararlaştırıldı. II. Mustafa devrindeki 1109 (1698) tarihli düzenlemeye göre bu vergiye her kıyye kahve için 5 para vergi daha ilave edildi. XVIII. yüzyılın başlarına gelindiğinde kahveyi, Yemen'den Mısır'a getiren tüccardan bir ferde kahve için 3 riyal 1 rubu' ve 4 para zorla "varır" adıyla vergi alınmaya başlandığından uygulamaya ilişkin çok sayıda şikayet zuhur etti.*¹⁸⁸⁹ Zira kahve, XIX. yüzyılın ortalarına kadar lüks tüketim malı olarak nitelendirilmiştir. Bu yüzden de ortalama tüketicinin bütçesinde ya yer almamış ya da çok sınırlı bir payı olmuştur.

Bu vergilendirme usulünün yanı sıra devlet, İhtisap resmine dâhil ettiği kahvenin tahmishane dışında kavrulup dövülmesini de yasaklayarak vergi kaybını önlemeye çalışmıştır. Bunlara ilaveten kahveye "reftiye rüsumu" adı altında bir çeşit ithalat vergisi konularak İstanbul'da kahve sıkıntısı çekilmemesi için gümrükçünün İstanbul dışındaki yerlere kahve göndermesini engellemeye çalıştığı bilinmektedir. Girişte alınan gümrük vergisi "âmediye" olarak çıkışta alınan ise "reftiye" olarak adlandırılırdı. Devlet, kahve benzeri ihtisaba dahil ürünlerden elde ettiği gelirleri genelde görevlilerin, emeklilerin, maşlarını ödeme gibi peşin parayla ödeme yapılması gereken yerlere harcamıştır.¹⁸⁹⁰

Osmanlı Devleti, her ne kadar narh koyarak kahve fiyatlarını kontrol altında tutmaya çalışmışsa da kimi zaman bu kontrolü sağlayamamış ve kahve fiyatlarının artmasını önleyememiştir. XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa kolonilerinde üretilen kahve, Avrupa ve Doğu pazarlarına da girmeye başlamıştır. Bu durum Yemen kahvesini olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Osmanlı Devleti'ne ithal edilen miktar azalmış, Avrupa'ya ihraç oranında da büyük ölçüde düşüş olmuştur.¹⁸⁹¹

4.2.1. Halebü'ş-şehbâ ve tevabiinin Rüsum-ı Kahve Maktuasının Gelir-Gider Durumu

Halebü'ş-şehba ve tevabiinin kahve rüsumu maktuasının irad ve masrafının H.1199-1204/M.1785-1790 yıllarına ait tahsilat durumu hakkında bilgi içeren defter üzerinde yapılan inceleme ve bu doğrultuda yapılan değerlendirme esasen, Halep'in ilgili maktu gelirden elde edilen miktarı ve harcadığı kalemlerin içeriğini göstermesi ve Osmanlı iktisadî yapılanmasına ne oranda etkisinin olduğunu bildirmesi açısından önemi hazidir. Defter, toplamda 14 sayfadır ancak 10-11 numaralı sayfaları eksiktir. Ancak edinilen bilgiler ışığında bu kısmın konu bütünlüğünü bozucu bir etkiye sahip bulunmadığı düşünülmektedir.

¹⁸⁸⁸ Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1990, s.194-95

¹⁸⁸⁹ İdris Bostan, Kahve, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s.202-205; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999: s.5

¹⁸⁹⁰ Kütükoğlu, Gümrük, s.264.

¹⁸⁹¹ Çelik, Osmanlı Devleti'nde Kahve, s.192.

Defterde öncelikle farklı tarihlerde Halep hazinesine giren paralarla yapılan harcamalara ait yekün rakamlara yer verilmiş olduğu ve daha sonra bunların teferruatına girildiği tespit edilebilmektedir. Defterin çoğu kısmında hesapların kontrol edildiğini gösteren *sah* işareti bulunmaktadır. İlgili dönemde gelir gider hesap özetlerinin yer aldığı bu defterde harcama ve ödemeler bitmiş olan sene içerisinde tutulan kayıtlardan özetlenerek hazırlanmıştır. Defterin her sayfasının başında yer alan *yekün-i müfredatı müctemi'dir* ifadesi bunun göstergesidir.

Her sayfanın başında ayrıca ilgili yılın kapsadığı dönem beyan edilmektedir. Örneğin defterin 4. Sayfası; *1199 senesi muharremi guresinden sene-i zilhicce-i gayetine gelince Halebü'ş-şehbâ ve tevabiine gayr-ı Şam kahve rüsumu maktuasının irad ve mesarifi beyan olunur*¹⁸⁹², şeklinde başlamaktadır.

Defterden elde edilen veriler ışığında Halep'e gelen kahvenin güzergâhı, *Bağdat, Basra, Diyarbekir, Sayda, Lazkiye, Trablus, Tarsus, İskenderun, Payas dolaylarından kara ve deniz yolu izlenerek ve bazı zamanlarda da Nemçelü tüccarlar*¹⁸⁹³ aracılığı ile kente geldiği tespit edilebilmektedir. Aynı bilgiler ışığında kahvenin, Halep'e bıraktığı vergi de *guruş ve para* üzerinden değerlendirilmiştir. Şöyle ki *Arap diyarlarında tedavülde olan para, Halep'in esas gümüş sikkesiydi ve Mısır ile Suriye beylerbeylikleri bütçelerini para üzerinden hazırlıyorlardı.*¹⁸⁹⁴ Ömer Lütfi Barkan, Halil Sahillioğlu tarafından incelenen ve "bütçe" adı verilen defterler, devlet hazinesinin gelir-gider muhasebesini ihtiva eden defter serileridir.

Bu muhasebe defterleri, aslında günlük gelir-giderlerin tutulduğu "*rûznâmçe*" denilen defterin özetlenmiş hali durumundadır. Bunlar daha çok hazinenin masraf ve gelirlerinin muhasebesinin özetidir.¹⁸⁹⁵

Halep gelirlerinin önemli bir bölümünü mukataalar oluşturmaktadır. 16. yüzyılda Halep'te belli başlı mukataalar arasında *Ağnam pazarı bâcı, akmişe tamgası, bostan, boyahane, darü'd-darb-ı Halep (darphane), darü'l-vekâle, debbağhâne, esb bazarı ve şütüran dellaliyesi, pembe kapanı, sabun ve sabunkantarı dellaliyesi, üsera pazarı (esir pazarı), zeyt kapanı* gibi yüksek gelirli mukataalar bulunmaktaydı. Halep, ilk taşra hazine defterdarlığının kurulduğu yer olması ve kuruluşundan itibaren merkeze para gönderen bir vaziyette bulunması yönüyle de önem arz etmektedir.¹⁸⁹⁶

Osmanlı Devleti, zaman içerisinde mukataa kapsamını genişletmiş olup bunlardan birini teşkil eden kahvenin de ticaretinden elde edilen gelirlere ek olarak kahve çekirdeğinin kavrulması ve öğütülmesi hakkını, açık arttırmayla satışa çıkarıp ihaleyi en yüksek fiyatı teklif edene verme yoluna

¹⁸⁹² BOA,D.MMK.d...,nr.22913,(H.1199-1204/M.1785-1790),v.4a.

¹⁸⁹³ BOA,D.MMK.d...,nr.22913,(H.1199-1204/M.1785-1790),v.4a,5a,6a,7a,8a,9a,12a,14a.

¹⁸⁹⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2, edt. Halil İnalçık ve Donalt Quatert, çev. Süphan Andıç, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000,s.94-95-96.

¹⁸⁹⁵ İsmail Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK), 1948,s.78.

¹⁸⁹⁶ Yasuhisa Shimizu, 16.yüzyılın ikinci yarısında Halep Defterdarlığı, *Osmanlı Araştırmaları*, C.51,S.51,2018, s. 29.

da giderek yüksek gelir elde etmenin yollarını denemiştir. Kahve gelirleri, kamu giderlerinin finansmanında önemli bir paya sahipti.¹⁸⁹⁷ Halep'in gelir kalemlerinden olan Kahve Rüsümü mukataası, ilgili vesikalarda *maktua* olarak nitelendirilmektedir. Maktua, bir mukataada vergi miktar ve oranlarının önemini yitirmesi ve verginin maktu bir şekilde tahsil edilmeye başlanması şeklinde tanımlanır. Bu tür mukataalar, sabit ve belli bir bedel karşılığı işletmeye verilmiştir. Bir gümrük, memurunun maaşını dahi karşılayamayacak kadar az gelir getiriyorsa; o takdirde emin tarafından *maktû* olarak ihale edilebiliyordu. Küçük gümrükler, genellikle yakınındaki büyük gümrüklere bağlanır ve bir ferman gönderilmesi yahut iltizama verilmesi gibi durumlarda yalnız büyük gümrüğün adı yazılır, diğerleri için “ve *tevâbii gümrükleri*” denmekle yetinilirdi.¹⁸⁹⁸ İlgili gümrük adı “*Halebü’ş-şehbâ ve tevâbiuha min gayr-i Şam Rüsümü Kahve Maktuası*” şeklinde incelenen belgede geçmekte olup büyük mukataa “Halep” şeklinde vurgulanmış bağlı mukataalar ise “tevâbiuha” şeklinde belirtilmiş ve Şam’a ait mukataa gelirlerinin bu gelir kapsamına dahil olmadığına da “min gayr-i Şam” ifadesiyle vurgu yapılmıştır. Şam gelirlerinin ayrı tutulmasının gayesi de kanaatimizce idari yönetim bazında Şam ve Halep’in iki ayrı eyalet olduğu ve Şam ve Halep’in buna bağlı olarak farklı iktisadî örgütlenmelerinin bulunduğu ve ayrı ayrı vergilendirildiği için iktisadî açıdan bu hususu dikkate alarak değerlendirilmesi gerekliliğinden ileri gelmektedir. Yani coğrafi anlamda birbirine yakın her bölge, tek bir mukataa bölgesi olarak kabul edilememekte; bunun için bazı kriterler gerekli görülmektedir. Bunun yanında birbirine yakın olan mukataa haline getirilen gelir kaynaklarından tahsil edilen gelirlerin yanında maktu yapılan ödemeler, bir mukataaya dahil olmayan ancak ona bağlı köyler (kura) ve mezralardan tahsil edilen gelirler, mukataa geliri olarak değerlendirilmiştir.

İlgili konuda da belirtildiği üzere Halep’e tabi olan uzak bölgelerin kahve rüsümlerinden elde edilen gelirler “...*maktua-i ve tevâbiuhâ*” ifadesiyle belirtilmiştir. Dolayısıyla Halep’te ilgili gelir kaleminden maktu şeklinde vergi miktarı tahsil edilmektedir. Mukataa kayıtları düzenli olarak kayıt altına alınmıştır. Buna göre mukataa gelir-gider hesapları iki bölüm halinde tasnif edilmektedir. Birinci bölüm, mukataaların iltizama verilmiş bedeli veya bir önceki hesap dönemine ait gelir miktarı esas alınıp hesap dönemi içinde yapılan artış ve azalışların hesaplanmasından oluşur. Bunlar: *tenzilat*, *merfuat*, *muaf*, *mümteniat*, *zam*, *ziyade*, *tefâvüt*, *ödeme fazlalıkları*, *ilhakât* (bir gelir kaynağının bir gelir kaleminin denetiminden çıkarılıp diğer büroya bağlanması), *ifrazât*, *istilâ* gibi kısımlardan oluşmaktadır.¹⁸⁹⁹ Bu hesaplar mevcut geliri ortaya çıkarmak için yapılan işlemlerdir. Bir sonraki aşama “*minhâ*” başlığı ile ayrılan bölümdür. Burada mukataa gelirinden yapılan *ocaklık tahsisleri*, *ihracat*, *mahsubat*, *cizye tahsildarına yapılan maaş ödemeleri*, *istirdât-ı evkâf* gibi hesaplar yer alır.¹⁹⁰⁰ Son kısımda *irsaliye*’ye ulaşılır. Bu, merkeze gönderilen meblağdır. Bütçelerde birinci ve ikinci bölümdeki hesapların negatif karakterli olanlarından “*minha*” ayırımıyla “*mahsup*” olarak

¹⁸⁹⁷ Bostan, Kahve, s.203.

¹⁸⁹⁸ Kütükoğlu, Gümrük, s.264.

¹⁸⁹⁹ Ömer L. Barkan, H.933-934 (M.1527-1528) Malî Yilina Ait Bir Osmanlı Bütçe Örneği, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası (İFM)*, 15/1-4 (1953-54), s. 251-328.

¹⁹⁰⁰ Halil Sahillioğlu, Osmanlı İdaresinde Kıbrıs’ın İlk Yılı Bütçesi, *Belgeler*, 7-8 (1967), s. 1-33

isimlendirilen hesaplar bir bölüm halinde düzenlenip *irsaliye* miktarı bulunmaktadır. Mukataa gelirlerinden yapılan harcamalar iki bölümde değerlendirilmiştir. Kararlaştırılmış harcamalar ve geçici ödemeler.¹⁹⁰¹

XV. yüzyılda olduğu gibi XVI.-XVIII. yüzyıllara ait Osmanlı bütçeleri de yılsonu gelir gider hesaplarını gösteren cetvellerden oluşurdu. Bunlar bir bütçe yılı içinde hazineye giren gelirlerin ne kadarının aynı mali yıl içinde harcandığını gösterirdi. Osmanlı bütçe giderlerin en önemlisi askerlere verilen maaşlar ve tazminatlarıdır ve “*mevacibat*” olarak gösterilir. Ayrıca Osmanlı bütçelerinde bazı bakım ve onarım masraflarının da yer aldığı görülürdü. Bilhassa bu masraflar, ocaklıklar gibi kurumlar tarafından sağlanırdı.¹⁹⁰² İlgili kısım Halep kahve rüsumu maktuası gelir-gider defterinde “*El-mevâcibât*” başlığı altında *Şam, Kars, Bağdad, Bozcaada, Resmo, Sakız kalesi* müstahfızları ve gulamları gibi çeşitli zümrelerin maaşları için yapılan ödemeler olarak yer almakta ve ilgili meblağ *Trablus, İskenderun, Lâzkiye, Payas* iskeleleri üzerinden tedarik olunmaktaydı.¹⁹⁰³

Tablo-1: Halebü’ş-şehbâ ve tevabiiha min gayr-ı Şam kahve rüsumu maktuasının iradı(Gelir Kalemleri)(1199-1204)

	Yıllık Geliri					
	199	200	120	202	203	04
Halebü’ş-şehbâ ve tevabiihinin Rûsum-ı Kahve Maktuasının Gelir Kalemleri						
Halep’e Bağdat-Basra tarafından gelen kahveden	3767 guruş 26 para	26966 guruş 5 para	888 guruş 26 para	7671 guruş 11 para	2390 guruş 5 para	15082 guruş 36 para
Halep’e Nemçelü Rafael ve tevabileri tarafından getirilen kahveden	132 guruş 10 para	-	-	-	-	-
Halep’e Diyarbekir tarafından Lazkiye limanı üzerinden gelen kahveden	6894 guruş 46 para	2270 guruş 00 para	1030 guruş 20 para	61 guruş 17 para	893 guruş 5 para	1429 guruş 20 para
Halep’e Sayda tarafından Lazkiye Limanı üzerinden gelen kahveden	6749 guruş 12 para	276 guruş 1 para	990 guruş 00 para	302 guruş 20 para	1154 guruş 20 para	721 guruş 20 para
Halep’e Lazkiye üzerinden gelen kahveden	4584 guruş 20 para	699 guruş 23 para	3865 guruş 30 para	1636 guruş 3 para	3760 guruş 5 para	2334 guruş 23 para
Halep’e Trablus tarafından Lazkiye Limanı üzerinden gelen kahveden	1178 guruş 28 para	349 guruş 38 para	113 guruş 35 guruş	10368 guruş 34 para	499 guruş 30 para	215 guruş 16 para
Halep’e Tarsus tarafından Lazkiye Limanı üzerinden gelen kahveden	0000-00 Ulufesine kifayet etmiştir	400 guruş 00 para	4887 guruş 31 para(senevi mesarif 1100 guruş)	1358 guruş 24 para	427 guruş 20 para	0000-00 Hasılı ulufesine senevi ulufesi 600 guruş
Halep’e İskenderun tarafından Lazkiye Limanı üzerinden gelen kahveden	664 guruş 00 para	1452 guruş 00 para	4887 guruş 31 para(senevi mesarif 1100 guruş)	768 guruş 00 para	218 guruş 00 para	501 guruş 13 para

¹⁹⁰¹ Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XV-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi Yay, İstanbul 2003, s. 71; Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s.177

¹⁹⁰² Harun Şahin, Osmanlı Bütçe Sisteminin Tekâmülü, (1839-1922) *The Journal of Science Studies and Academic Social*, Cilt: 6, S. 2, 2013, s. 856, 859-864; Karaköse, Halep bütçesi, s.115-134.

¹⁹⁰³ BOA,D.MMK.d...,nr.22913,(H.1199-1204/M.1785-1790),v.4a-14b.

Kahvenin gelir kaynakları ve miktarı yukarıdaki tabloda belirtildiği gibidir. 1199-1204 yılları arasında Halep kahve rüsumundan elde edilen gelir yaklaşık olarak 123.412 guruş 626 paradır. 1200 yılı orantısal bağlamda en çok gelir elde edilen zaman dilimidir. Bu dönemde 32.412 guruş 67 paralık meblağ, en fazla Bağdat-Basra tarafından gelen kahveden tedarik olunmuştur. En az gelir ise 1203 yılında elde edilmiş olup meblağ, 9341 guruş 85 para olup yine en fazla Bağdat-Basra tarafından gelen kahveden tedarik olunmuştur. 1199-1201-1202 yıllarındaki oran birbirine yakın seyretmiştir. Lazkiye Limanı, bu gelirlerin deniz yoluyla naklinde önem arz etmektedir. Bu verilerden sonra defterde yıl bazlı olarak “minha” kısmı bulunmaktadır. Minha, gelirin nereye harcandığını göstermektedir ve negatif eksenslidir.

Tablo-2: Halebü’ş-şehbâ ve tevabiuha min gayr-ı Şam kahve rüsumu maktuasının mesarifi(Gider Kalemleri) (1199-1204)

Minha mesarifi	Yıllık Harcamalar					
	119	1200	1201	1202	1203	1204
Minha mesarifi-i Halep külli mutad	1460 guruş 00 para	32313 guruş 37 para	6428 guruş 6 para	13288 guruş 00 para	1360 guruş 00 para	1360 guruş 00 para
Minha Kurdkulağı mevacic-i sene 1199 Nemçelü Rafael ve tevabileri ile kahve rüsumu için olan nizam-ı ferman ettürmek için Halep mollasından alınan ilam-ı şerif 1203-1174,5 guruş Kurd kulağı mevacicidir ve minha olunmuştur.	115 guruş 00 para	30805 guruş 17 para	2839,5 guruş 5 para	9868 guruş	13968 guruş 35 para	
Minha saka derviş bey Abdülkerim beyzade beher guruştâ 2,5 paraden 1203- bu sene-i mezkurede Derviş bey meblağı minha olundu asitanede hasair-i raiyyet olunacaktır.	518 guruş 16 para	39631 guruş 00 para	1600 guruş 6 para	8545 guruş	12794 guruş 15 para	
Minha vazife-i Hanbeli Efendi 88,5 guruş Payas müftisi oğullarına 60 guruş	-	30953 guruş 37 para	3978 guruş 6 para	8694,5 guruş	13883 guruş 35 para	60 guruş 8 para
Minha mesarifi-i İskenderun senevi külli mutad	-	-	5068 guruş 6 para	10968 guruş		1060 guruş 0 para
Mesarifi-i Sayda'ya senevî	-	-	3968 guruş 6 para			-

Mukataa gelirlerinden yapılan harcamalar Kararlaştırılmış harcamalar ve geçici ödemeler olarak sınıflandırılırdı. Osmanlı bütçe giderleri içerisinde en önemlisi mevacicât olarak askerlere verilen maaşlar ve tazminatlarıdır. Ayrıca Osmanlı bütçelerinde bazı bakım ve onarım masraflarının da yer aldığı görülürdü. Bilhassa bu masraflar, ocaklıklar gibi kurumlar tarafından sağlanırdı. Halep, ilgili dönemde Osmanlı iktisadî yapılanmasına bu ocaklık vasfı ile bazı mukataa gelirlerinin takdimi ile hizmet sunuyordu. Tabloda da belirtildiği üzere ilgili maktu mal, *Halep, Kurdkulağı, İskenderun ve Sayda'nın* kahve rüsumundan elde edilen gelirlerin nerelere harcandığını göstermektedir. Halep için alışlagelmiş harcamalar için ayrılan meblağ, Kurdkulağı mevacicibine senelik masraf, ilgili mukataa emini olan Saka Derviş Bey Abdülkerim beyzâdeden *hasair-i raiyyet* bedeli (*senelik olarak maktu gelirden elde edilen eksik bedelin tedariği*) ve vergi tahsildarları Hanbeli Efendi ve Payas Müftisi oğulları için *vazife denilen maaş* ödemeleri, masraf kalemini teşkil etmektedir. Miktarları hakkında tabloda ayrı ayrı bilgi verilmiş bulunan harcamaların içerisinde *Halep masrafları* için ayrılan meblağ

ve *Kurdkulağı mevacibi* masrafları için ayrılan meblağ hayli yüksektir. Bunun yanında teslim edilecek maktu maldan havale edilenler ve miktar bilgisine de ulaşmak mümkündür.

Tablo-3: Teslimat-ı maktu malından ba sebeb-i tahrir olan havalata ilişkin bilgiler¹⁹⁰⁴

Havale edilen maktu malının teslimatı	Kıymet guruş	para
Bohca olunub efendimizin kapu kethüdarları Emin Ağa'ya irsali Şamlıoğlu tatarı yediyle fi 8 receb sene 1201	500 07	0
Def'a bohca olunub efendimizin kapu kethüdarları Emin Ağa'ya irsali Trablus kapu kethüdası ademi meab Ahmed Ağa yediyle	10 05	0
Haleb'de imal olunub Lazkiye İskelesinden efendimizin kapu kethüdarları Emin Ağa'ya irsal fi cemaziyel evvel sene 1201	04 03	0
Maktuatın maa mirisinden Kars kal'ası kapu yeri mevacibine ba sebeb-i tahrir havale virilüb ve sebeb-i tahrir-i ahz	928 10	0
yekün	779 37	0

Havale, İslâm devletlerinde ödeme emri karşılığında kullanılan bir maliye terimidir. Genellikle ödemeler, gelirin toplandığı yerde vergi toplayıcısının tespitiyle yapılırdı. Bu usul, paranın naklinde karşı karşıya kalınabilecek çeşitli tehlikelerden ve gecikmelerden korunmak amacıyla çok yaygın olarak kullanılmıştır. Havale emirnamesi, padişahın hükmü olup kime, hangi kaynaktan ne kadar ödeneceğini belirtirdi. Bu emirnamelerin bir çeşidi çalışma kapsamımızda incelenen belgelerde de belirtildiği şekliyle taşrada askerî hizmetlerde bulunan görevlilerin salyane, ulufe ve mevacibleri için yapılacak ödemelerle ilgili emirleri içerir. Bir diğeri, saray için veya vilayetin amme hizmetleriyle ilgili olarak yapılacak mübâyaaaları karşılamak üzere eminlerin uhdesine verilmiş olan havaleler ve sonuncusu da hazine-i amire için hükümet temsilcisine teslim edilen miktarı bildiren emirnamelerdir.¹⁹⁰⁵ Yukarıdaki tablodan da anlaşıldığına göre padişahın emirnameyi uyarınca ilgili maktu malından elde edilen meblağın teslimatı tatar tairesi mensupları aracılığıyla gerçekleşmektedir.

Şamlıoğlu lakaplı bir tatar bu vazifeyi yerine getirmiştir. Teslimat, kara yolu üzerinden sağlanmaktaydı. Lazkiye iskelesi üzerinden de deniz yoluyla teslimat mümkündür. Halep Kapu Kethüdası Emin Ağa ve Trablus Kapu Kethüdası Ahmed Ağa gümrük tahsilinden sorumlu memurlar olarak bahsi geçen şahıslardır. 1199 senesine ait toplam teslimat bedeli 37779 guruştur. Bu teslimat bedeli kapsamında en yüksek mesarif bedeli, Kars kalesi kapu yeri mevacibine sarf olunması gereken mevacib bedeli olup bu miktar 10928 guruş 20 para olarak saptanmış ve bu bedel ilgili maktu malından tedarik edilmiştir.

Tablo-4: Teslimat-ı asitanede bohca meta dirler mesarif ve sebeb-i tahrir ile verilen havalat¹⁹⁰⁶

	Kıymet guruş	para
Bohca olunub efendimizin kapu kethüdarları Emin Ağa'ya irsali Şamlıoğlu tatar yediyle fi 8 receb sene 1201	500 07	00
Def'a bohca olunub efendimizin kapu kethüdarları Emin Ağa'ya irsali Trablus kapu kethüdası ademi meab Ahmed Ağa yediyle	10 05	00
Haleb'de imal olunub Lazkiye İskelesinden efendimizin kapu kethüdarları Emin Ağa'ya irsal fi cemaziyel evvel sene 1201	04 03	20

¹⁹⁰⁴ BOA,D.MMK.d...,nr.22913,(H.1199-1204/M.1785-1790),v.4b.

¹⁹⁰⁵ Halil İnalçık, Havâle, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997,s. 512-513.

¹⁹⁰⁶ BOA,D.MMK.d...,nr.22913,(H.1199-1204/M.1785-1790),v.5b.

Maktuatın maa mirisinden Kars kal'ası kapu yeri mevacibine ba sebeb-i tahrir havale virilüb ve sebeb-i tahrir-i ahz	928	10	20
	779	37	00

Trablus ve Halep gümrük memurlarınca bohca meta olarak gönderilen 1201 yılındaki maktu malından havale edilen teslimata ilişkin bir önceki yıla benzer bilgilere erişilebilmekte olup toplam meblağ da aynı seyretmiştir. Halep kapu kethüdası Emin Efendi ve Trablus kapu kethüdası Ahmed Ağa görev yürüten gümrük memurlarıdır. Halep merkezli gelirin harcama kalemleri arasında Kars kalesi mevacibine yapılan harcamalar burada da belirtilmiştir. Bu oran genele bakıldığında hayli fazladır. Bu durum, bölgesel olarak bir sefer sürecine işaret etmekte olup gereken maaş ve tazminat bedelinin tedarikinin ihtiyaç mukabilinde ocaklık tayin edilen bölgelerin gelirlerinden karşılandığını göstermektedir.

Tablo-5: Teslimat-ı bohca ve sebeb-i tahrir vesair¹⁹⁰⁷

Haleb'te imal olunub Asitaneye gönderilen çadırların Lazkiye iskelesinden Kıbrıs'a ve Kıbrıs'tan Basra'ya .....verilen	0090
Şam kal'ası yeniçerileri çuha bahasına ba sebeb-i tahrir-i defter olmağla virilüb sebeb üzre ahz-ı kat'	0310gur uş
Bu dahi bohca olunub efendimizin kapu kethüdarları Emin Efendi irsali fi 28 rebiü'levvel sene 1202	1251,5gu ruş
	1551,5gu ruş

Yeniçeri mevacibine ek olarak lazım olan çadırların ve çuha bahasının meblağı 1202 senesi maktu malının teslimatında bohca şeklinde toplamda 1551,5 guruşluk bir meblağ söz konusu olmuştur. Çadırlar, Halep'te imal olunmakta ve Lazkiye Limanı üzerinden Kıbrıs ve Basra güzergâhında ilgili merkeze iletilmekte; Şam Kalesi yeniçerilerinin çuha masrafları için ayrılan meblağ da yine bohca olarak mahalline sevk edilmiştir.

Tablo-6: Teslimat-ı Bohca ve sebeb-i tahrirlere vezaif-i levazım sene-i mezkur malından¹⁹⁰⁸

Kapu kethüdarları Emin Efendi'nin emriyle asitanede sevki edasına gönderilen rüsum 25 zilka'de sene 1203	4000guruş
Kars kal'ası yeniçerileri mevacibi sebeb-i tahrir ile havale virilüb ve sebeb-i tahrirlere ahz-ı kat'4	2604 guruş
Efendimiz kendisi için sipariş buyurduğu Basra'nın âlâ kızılı siyah maşlahı(üstlük,içlik) için 3 adet bahası	0120 guruş
Efendimiz gulamlar için sipariş buyurduğu Basra'nın siyah maşlahı 04 adet def'a 11+15	0201 guruş
Bu dahi Bohca olunub efendimizin kapu kethüdarları Emin Efendi irsali çuhadar Veli Mehmed yediyle fi cemazie'l-evvel sene 1203	2086 guruş
yekün	8011 guruş

Tablodaki bilgiler ışığında 1203 senesinde rüsum 4000 guruş, yeniçeri mevacibine 2604 guruş ve buna ek olarak gulamlar için sipariş olunan Basra siyah maşlahı(içlik,üstlük)nın teslimat bedeli söz

¹⁹⁰⁷ BOA,D.MMK.d...,nr.22913,(H.1199-1204/M.1785-1790),v.6b.

¹⁹⁰⁸ BOA,D.MMK.d...,nr.22913,(H.1199-1204/M.1785-1790),v.7b.

konusudur. 321 guruşluk bu meblağın ve toplam miktarın -ki bu 8011 guruşu ihata etmektedir, Gümrük emini, ilgili meblağı bohca halinde Çuhadar¹⁹⁰⁹ Veli Mehmed'e göndermiştir.

Tablo-7: Teslimat-ı çadırlar mesarifi ve götürülen bohca vesair levazım¹⁹¹⁰

Efendimizin emriyle Halep'te imal olunub Lazkiye iskelesinden asitaneye kapu kethüdarları Emin Efendi'ye irsal olunan çadırların minha emr-i irsal olundu. Eylediğin virilmemekle yine iş bu 1203 senesi defterine irsal olmuştur.	46guruş	053	5para
Ba merr veliyyüşşima efendimiz kapu kethüdarları Emin Efendi'ye gönderilen bohca çuhadarı Veli Mehmed yediyle Fi 28 cemaziyel evvel sene 1203	13guruş	054	0para
Zikr olunan 5413,5 guruş deyni olunmağla eda olunmaya kadar verilen guzeşte	38guruş	002	0para
Emin Efendiye gönderilen 5 top asl-ı fi tülband bahası	43guruş	001	0para
Efendimizin kaimesiyle Âzîmzade Abdullah Paşa hazretlerinin Haleb'de olan hissesine verilen fi 8 zilkade sene 1203	00guruş	005	0para
Def'a efendimizin kapu kethüdarları Emin Efendi'ye getirülen bir kıt'a bohca Fi 11 zilkade sene 1204	3guruş	011	0para
Def'a Emin Efendi'ye götürülen bir kıt'a bohca fi 11 zilkade sene 1204	74guruş	011	0para
	68guruş	139	5para

1203 senesi teslimatına dair Lazkiye iskelesinden nakledilecek çadırlar bohca halinde ve tülband bahası da yine Veli Mehmet eliyle Emin Efendi'ye gönderilecektir. Abdullah Paşa'nın, Halep kahve rüsumunda hissedar olduğuna dair de bilgiye erişilebilmektedir. Toplamda 13968 guruş 35 paralık tutar sevki gerçekleştirilmiştir.

Tablo-8: Teslimat-ı bohca¹⁹¹¹

Efendimizin kapu kethüdarları Emin Efendi'ye çukadarı Gürcü Mustafa yediyle irsal Galata'da, Silvestir ve Lacosta ahz olunmak üzere fi 11 sene 1204	3500 guruş
Efendimiz gulamları çün sipariş buyrulduğu Basra'nın siyah maşlahı İskenderun iskelesinden sefine ile dellal efendiye irsal olundu	0196 guruş
Efendimiz çün kızılı Basranın siyah maşlahı Halil Efendi'ye irsal olundu	0035 guruş
	3731 guruş
Kars kal'ası yeniçeri mevacibine isim yeri açık 1 kıt'a 1 sebep-i tahrir ile havale buyrulub verilüb ve sebep-i tahrir ahz-ı mevacibi sene 92 mal-ı sene 95 sene 1200 kıt'a 1	5882 guruş
Bağdad yeniçeri mevacibine Süleyman isminde bir kıt'a sebep-i tahrir ile havale buyrulub verilüb ve sebep-i tahriri ahz-ı mevacib sene 93 mal-ı sene 1203 kıt'a 1	1850 guruş
Bağdad yeniçeri mevacibine Süleyman isminde bir kıt'a sebep-i tahrir ile havale buyrulub verilüb sebep-i tahriri ahz-ı mevacib sene 99 mal-ı senen 1203 kıt'a 1	1400,5 guruş
Bağdad yeniçeri mevacibine ismi yeri açık bir kıt'a sebep-i tahrir ile havale buyrulub verilüb sebep-i tahrir ahz-ı mevacib sene 99 mal-ı sene 1203 kıt'a 1	0254,5 guruş
Sakız yeniçeri mevacibine Süleyman isminde bir it'a sebep-i tahrir ile havale buyrulub ve sebep-i tahriri ahz-ı mevacib sene 93 mal-ı sene 1203 kıt'a 1	0426,5 guruş
yekün	13594,5 guruş
Bozcaada kal'ası yeniçeri mevacibine ismi yeri açık bir kıt'a sebep-i tahrir havale buyrulub verilüb ve sebep-i tahriri ahz-ı mevacib sene 93 mal-ı sene 1203 kıt'a 1	00411 guruş

¹⁹⁰⁹ "...Çuhadar, çuha yani yün kumaş' anlamından hareketle esasen Osmanlı Devleti'nde padişah hizmetinde bulunan sarayın büyük memurlarından her birine karşılık gelir. Bunun yanında taşrada vali ve mutasarrıfların hükümet merkezinde kapı kethüdası ve çuhadar adı altında memurları bulunmaktaydı. Detaylı bilgi için ayrıca bkz: Abdülkadir Özcan, Çuhadar, DİA, C.8, İstanbul, 1993, s.381-382.)

¹⁹¹⁰ BOA, D.MMK. d..., nr.22913, (H.1199-1204/M.1785-1790), v.8b.

¹⁹¹¹ BOA, D.MMK. d..., nr.22913, (H.1199-1204/M.1785-1790), v.9b.

Resmo kal'ası yeniçeri mevacibine Süleyman isminde bir kıt'a sebep-i tahrir havale buyrulub verilüb sebep-i tahriri ahz-ı mevacib sene 94 mal-ı sene 1203 kıt'a 1	00846 guruş
.....kal'ası yeniçeri mevacibine Süleyman isminde bir kıt'a sebep-i tahrir havale buyrulub verilüb ve sebep-i tahriri ahz-ı mevacib sene 99 mal-ı sene 1203 kıt'a 1	00174 guruş
.....kal'ası yeniçeri mevacibine Süleyman isminde bir kıt'a sebep-i tahrir havale buyrulub verilüb ve sebep-i tahriri ahz-ı mevacib sene 99 mal-ı sene 1203	-
..... kal'ası yeniçeri mevacibine Süleyman isminde bir kıt'a sebep-i tahrir ile havale verilüb ve sebep-i tahriri ahz-ı mevacib sene 99 mal-ı sene 1203 kıt'a 1	00238 guruş
Yekün	15693 guruş
Bağdad kal'ası yeniçeri mevacibine ismi yeri açık bir kıt'a sebep-i tahrir ile havale verilüb ve sebep-i tahriri-i ahz olundu mevacib-i sene 99 mal-ı sene 1203 kıt'a 1	01995 guruş
Kars kal'ası yeniçeri mevacibine ismi yeri açık bir kıt'a sebep-i tahrir ile havale verilüb ve sebep-i tahriri ahz-ı mevacib-i sene 1201 mal-ı sene 1203 kıt'a 1	00429 guruş
yekün	18117 guruş

Tablodan anlaşıldığına göre; Yeniçeri mevacibi için teslim edilecek malzeme veya meblağ bohca şeklinde hazırlanmış ve ilgili mahalle naklolunmuştur. Devletin dış politikası ekseninde askeri ikmalini sağlama daha önce de belirtildiği üzere ocaklık tayin olunan bölgelerden tedarik edilmekteydi. *Bağdad, Kars, Resmo, Sakız, Bozcaada* kaleleri yeniçeri mevacibi için harcama kalemi uyarınca ilgili bohçanın yollandığı görülmektedir. Mevaciblerin teslimatında Süleyman adında bir görevli sorumlu tutulmuştur. Teslim olunacak bohcalar, Çuhadar Gürcü Mustafa öncülüğünde Galata'da Emin ağa tarafından Silvestr ve Lacoste adlı şahıslardan teslim alınacak 3500 guruşluk bohca içerisinde gulamlar için sipariş edilen bir nevi içlik de denilebilen Basra'nın *siyah maşlahı* İskenderun iskelesinden gemilere yüklenerek dellal¹⁹¹² efendiye gönderilmiştir. Ayrıca gümrük emininin gulamları için sipariş edilen *kızıllu basranın siyah maşlahı(içlikler)de* Halil Efendi adlı bir görevli tarafından mahalline sevk edilmiştir. Bohca teslimatında toplam yekün 18117 guruştur. Buradan hareketle ihtiyaç duyulan mühimmatın naklinde Halep'in önemi yadsınamaz. Ayrıca Galata Yahudilerinin nakliyatda ticarî vaziyetlerinden istifade edilebildiği görülmektedir.

Tablo-9:1190 senesi muharreminden 1204 senesi gayetine gelince Halebü'ş-şehba ve tevabiuha kahve rüsumu maktuasının mal-ı mirisinden ba sebep-i tahrir Haleb'de mürur iden havalat¹⁹¹³

	guruş	ıt'a
Bağdad kal'ası yeniçeri mevacibine havale buyrulub verilüb ve sebep-i Tahriri ahz olunmuştur. Sene 99	03500	
Kars kal'ası yeniçerileri mevacibine havale buyrulub verilüb ve sebep-i Tahriri ahz olunmuştur sene 99	01270	
Kars kal'ası yeniçeri mevacibine havale buyrulub verilüb ve sebep-i Tahriri ahz olunmuştur sene 99 ismi yeri açık	01357	
Kars kal'ası yeniçeri mevacibine havale buyrulub ancak ismi yeri ahz Olub verilüb ve sebep-i tahriri ahz-ı sene 99 mal-ı sene 1200	01978	
Kars Kal'ası yeniçerileri mevacibine havale Süleyman isminde birine verilüb ve sebep-i tahriri-i ahz olundu sene 1200	03955,5	

¹⁹¹² Dellal, bir haberi çarşı, Pazar dolaşım bağıarak halka duyuran veya satılacak bir malın alım satımında vasıta olup pazarlığı sonuçlandıran kimse demektir. (*Detaylı bilgi için bkz: Yusuf Halaçoğlu, Dellal, DİA, C.9, İstanbul, 1994,s.145-146.*)

¹⁹¹³ BOA,D.MMK.d...,nr.22913,(H.1199-1204/M.1785-1790),v.12a-b.

Yekün	12060,5	
Kars kal'ası yeniçerileri mevacibine havale Süleyman isminde birine verilüb ve sebep-i tahrir-i ahz olundu	16635,5	
Şam Kal'ası yeniçeri mevacibine havale buyrulub ismi yeri açık verilüb ve sebep-i tahriri ahz olundu. Sene 1201	00210	
Kars kal'ası yeniçerileri mevacibine havale buyrulub Süleyman isminde birine verilüb Ve sebep-i tahrir-i ahz olundu sene 1202	02000	
Kars kal'ası yeniçerileri mevacibine havale Süleyman isminde verilüb ve sebep-i tahrir-i ahz olundu sene 1202	00293,5	
/Kars kal'ası yeniçerileri mevacibine havale ismi yeri açık verilüb ve sebep-i tahriri Ahz sene 1203	0313,5	4 para
kars kal'ası yeniçerileri mevacibine havale ismi yeri açık verilüb ve sebep-i tahrir-i ahz sene 1203	0097,5	6 para
Bu zikir olunan 11 kıt'a sebep-i tahrir-i Osman Ağa'nın emr-i kararı Hüseyin ağa ile emin efendiye İrsal olundu sene 1203 fi 2 ramazan		1
guruş	Yekün	21509,5

Dikkat edilirse 1203 senesi havalatında en çok mevacib tedarığı, Kars Kalesi yeniçerileri için gerçekleşmiştir. Daha sonra *Şam*, *Bağdat* kalesi yeniçerileri mevacibine ayrılmıştır. Rusya ve İran ile savaş halinde olunması bunda etkili olmuştur. Öyle ki defaatle bu mevacibin bölgeden tahsil edildiği görülebilmektedir. İlgili mevacibin teslimatından Süleyman adında biri yetkili kılınmıştır. 21.509,5 gurus 10 para 11 kıt'a mevacib bedeli, Osman Ağa'nın emriyle Hüseyin Ağa tarafından Emin Ağa'ya gönderilmiştir.

Tablo-10:1204 senesi malından havaleten teslim olunan ber muceb-i sebep-i tahrir¹⁹¹⁴

	urus	ara	ıt'a
Kars kal'ası yeniçerileri mevacibine havale olunmak ismi yeri açık olub verilüb ve Sebeb-i tahrir-i ahz-ı mevacib-i sene 96 sene 97 sene 1200	882	0	
Bağdad kal'ası yeniçerileri mevacibine havale Süleyman isminde verilüb ve sebep-i Tahrir-i ahz-ı mevacib sene 93 1203	8500	0	
Bağdad kal'ası yeniçerileri mevacibine havale Süleyman isminde verilüb ve sebep-i Tahrir-i ahz-ı mevacib-i sene 99 sene1203	400	0	
Bağdad kal'ası yeniçerileri mevacibine havale ismi yeri açık verilüb ve sebep-i tahriri ahz-ı mevacib sene 99 sene 1203	254	0	
Sakız kal'ası yeniçerileri mevacibine havale Süleyman isminde verilüb Ve sebep-i tahrir-i ahz-ı mevacib-i sene 93 mal-ı sene 1203	476	0	
Yekün	863	0	
Bozcaada kal'ası yeniçerileri mevacibine havale ismi yeri açık verilüb ve sebep-i tahriri Ahz-ı mevacib-i sene 94 sene 1203	411	0	
Resmo kal'ası yeniçerileri mevacibine havale Süleyman isminde verilüb ve sebep-i tahrir-i Ahz-ı mevacib sene 94 sene 1204	846	0	
..... kal'ası yeniçerileri mevacibine havale Süleyman isminde verilüb ve sebep-i tahrir-i Ahz-ı mevacib-i sene 99 sene 1203	439	0	
..... kal'ası yeniçerileri mevacibine havale Süleyman isminde verilüb ve sebep-i tahrir-i Ahz-ı sene 99 sene 1203	238	0	
Yekün	1963	0	0
Bağdad kal'ası yeniçerileri mevacibine ismi yeri açık bir kıt'a sebep-i tahrir verilüb ve sebep-i Tahrir-i ahz-ı sene 99 mal-ı sene 1203	1995	0	1
Kars kal'ası yeniçeri mevacibine ismi yeri açık bir kıt'a sebep-i tahriri verilüb ve sebep-i tahriri Ahz-ı mevacib sene 1201 mal-ı sene 1203	4386	0	2
Bu zikir olunan 12 kıt'a sebep-i tahrir kapu kethüdası Halil efendi hazretlerinin kam-ı kahve gümrüğüne masdar çukadarı mehmed ağa yediyle Halil efendi tarafına fi 11 şevval sene 1205			

¹⁹¹⁴BOA,D.MMK.d...,nr.22913,(H.1199-1204/M.1785-1790),v.13a.

18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Rusya, İran'a ek olarak Venedik ile gergin süreçten geçmesi dolayısıyla 1203 yılında olduğu gibi ilgili mevacicat 1204 yılında ve dahi 1205 yılında da bilhassa Girit dolaylarına ve Rusya ve İran sınırına lojistik destek sağlama odaklı olarak yürütülmüştür. Bu süreçte Halep kahve rüsumu maktu gelirleri *Kars kalesi, Bağdat kalesi, Şam kalesi, Resmo kalesi, Bozcaada, Sakız kaleleri yeniçeri mevacibi havalatı* için tayin edilmiştir. Toplamda 14.386 guruş 12 kıt'a mevacic bedeli, çuhadar Mehmet Ağa yediyle yine kapu kethüdası Halil Efendi'ye sevk olunmuştur.

İhtiyaç duyulan çadırlara ilişkin bazı masraf kayıtlarının da tutulduğu bilinmektedir.

14 hizane maa müştemi' ve toz kızılı münakkaş çadır 3 adet

12 hizane maa tozlukları münakkaş çadır 4 adet

18 hizane hizane çekisi münakkaş maa müştemi' tozlukları çuha 1 adet şeklinde ihtiyaç listesi açıklanmıştır.¹⁹¹⁵

Tablo-11: 2 Ramazan 1201 'de Haleb'de imal olunub asitaneye kapu kethüdarları Emin Efendi tarafından gönderilen

çadırların masraf kaydı¹⁹¹⁶

Çadırlara ilişkin Masraf Listesi	Kıymeti(guruş)	ara
Çadırlara müştemi' tozluklarına beldari bez top 184 adet Mal-ı sene 154	708	6
Kandillerine ve nakışlarına sarf olunmak için Ruha bezi tob 101,5 Mal-ı sene 1200	304	0
Diyarbakir kırmızı bezi top 348 mal-ı sene 87	687	6
1499 14 hizane 2 çadır müştemisine ve hizane-i çerçgen müştemisine astar etmek için Malatya bezi tob	123	5
Çinkari boyasına verilen top 184 beher topuna mal-ı sene 45	308	0
Yekün	07	033
Çadırların tepelerine ve tozluklarına çubuk yerlerine ve tenef yerlerine vaz' olunmak için gön 82 adet mal-ı sene 1800	0031	0
Çadırların nakışları dikme ibrişim dirhem 600 mal-ı sene 3,50	0037	0
170 Çadırların ve çerçgenin ve meşmu' fulan ve tenef dikme için penbe ipliği Sene 133 maa üste dibası	0565	0
Çadırlara kebir direk yedi vasat ..... her kösün ve kapulu sofrası	0130	0
Nakışlıklarına bez boyasına virilen	0093	7
Yekün	3830	7
Cümle çadırların üste dibası	0583	5
Çadırları sarmağa çarşaf adet 14 keçe 17 adet	0059	0
Çadırları halebden lazkiye iskelesine nakl etmeğe vürud iden kira	0067	0

¹⁹¹⁵BOA,D.MMK.d...,nr.22913,(H.1199-1204/M.1785-1790),v.13a.

¹⁹¹⁶BOA,D.MMK.d...,nr.22913,(H.1199-1204/M.1785-1790),v.13a-b.

1200 senesi iradından virilüb hesaba kayd olundu.	3540	2
---	------	---

Bu dahi def'a efendimizin emriyle Haleb'de imal olunub asitaneye kapu kethüdarları Emin Efendi'ye Lazkiye'den sefine ile gider iken İstanbul'a efendimiz ahz buyurdu. 14 hızane 1 kıt'a münakkaş ve masnu' yatık çadırı resm-i müştemi'si dahi kırmızı Bitlis bezinden imal olunur sene 1203		
	uruş	ara
Çinkari için beledi bez top 46 mal-ı sene 600 beher topu	235	0
Çinkari boyasına beher topu mal-ı sene 50	057	0
Kırmızı Bitlis bezi top 144 geçid tezeresine maa meşmu'suna	388	2
Nakış için Mardin bezi top 93 mal-ı sene 120	395	0
Elvan boyasına verilen	053	0
yekün	139	2
Nakz-ı hızanelere arkasına astar ittirmeğe kaba astar top 35 mal-ı sene 800	043	0
Tennure ve mühimmatı tepelerine ve çubuk yerleri tozluklarına vaz' etmek için kösele sed	030	0
tennure içine beyit yazdırmağa işletmesine verilen	012	0
ibrişim pencereler gaytan dirhem 344 keçe 24	054	3
nakış hayatına ibrişim dirhem çifte keçe 14	035	5
yekün	313	9
Yaldızlı.....maa yaldızlı varestede derisi	047	0
Münakkaş kebir direk maa .....direk sed	040	0
Fulan maa tenef 45 afet kise	317	5
Resm-i liman kağıd ve çiriş	005	0
yekün	030	0
Çadır çit işleme istekra evzan oda kirası	644	4
Çadırların üste derisi maa taamiyene ve nakış hayatına verilen	640	0
Pencerelere ve kapuya .....öndüzce.....ve düğme bend	001	0
yekün	285	4

Bu dahi iki tarafı mihraplı ve kızılı 5 adet sokak ve her biri 12 nazine ve büküklü 4 zir'a olmak üzere		
	uruş	ara
Çinkari yağız beledi bez top 35 mal-ı sene 35	79	15
Boyasına virilen	43	05
Kırmızı diyarbekir bezi top 95 mal-ı sene 100	37	20
Mihrap ve kızılı nakışına Mardin bezi top 31 mal-ı sene 120	31	10
Tenef ve fulan aded 35 maa üste diba mal-ı sene 193	68	15
yekün	68	75
Çubuk yerlerine vaz' olmak için kösele aded 35	17	00
Nakş-ı yir mihraplarına hayat için ibrişim dirhem aded 275 mal-ı sene 26		0

	17	2
Üç hat üstüne dibasına maa taammiyesine virilen	75	10
Elvan boyasına nakş için verilen	21	0
çiriş	003	0
yekün	95	92

Bu dahi kethüda bey için iki direkli kebir çerkeştidesi ..... hızzane-i müştemi' 30 hızzane.....münakkaş ve 2 ve maa.....		
Çinkari için beldari bez top 50 mal-ı sene 355	56	0
Boyasına virilen	62	0
Nakş-ı için Mardin bezi top 30 mal-ı sene 170	27	0
Elvan boyasına verilen	27	0
Diyarbakir kırmızı bezi top 79 mal-ı sene 100	97	
yekün	71	0
Müştemi' için astar Malatya bezi zir' 400 adet beher baaz zir'ına aded 32,5	90	0
Mai boyasına verilen	16	0
Nakş-ı hayat için ibrişim dirhem 650 adet mal-ı sene 36	40	5
Tenef ve fulan 55 sene 193 maa üste diba	65	5
Tepe yerlerine ve tozluklarına v e etek yerlerine vaz' olmağla kösele 3	15	0
çiriş	098	
yekün	004	0
İlhak yerlerine ağaç düğme 350 adet beher baazı 60 paraden	004	0
Müştemi'nin iki direk arasına vaz' itmek için kendir ip sed	000	6
Direk-i kebir 3 aded kapuya sagir direk 3 aded kebirleri 20şer Ve sagirleri 8,5	056	0
Üst dibası maa ....ve nakş-ı hayatına verilen Bu dahi 2 aded kademgah birisi müzdaf birisi direksiz	377	6
yekün	541	2
Diyarbakir kırmızı top 39 aded mal-ı sene 100	85	0
Derunlerine astar için Malatya bezi zir'a 110 aded beher baaz-ı zir'a 23,5	43	0
Mai boyasına virilen	09	0
Fulan ve tenef 8 aded mal-ı sene 193	032	6
Tenef ve tepelerine vaz' itmeğe kösele	005	0
Ücret ve zağabesi	032	0
Çiriş	002	0
Müzdaf direk maa bilezik sed	008	0
yekün Yatak maa müştemi' ve çarık müştemi' ve mihraplı sokaklar	233	6
Kadem ko sed	5047	1
Çadırlara vaz' itmeğe örtme sed ve direklere harare keçe ve yaldızlı top sandık	0107	0
Halebden lazkiye iskelesine nakl itmeğe	073	

verilecek		0
Lazkiyeden asitaneye varınca virilen navlun	0130	0
yekün	5346	8
203 senesi irad ve ber muceb-i tahrir olmuştur.		

Burada bilhassa Çadır mehterleri üzerinde durulmasında fayda vardır. Çadır Mehterleri ve Halep arasında nasıl bir bağlantı vardır. Şöyle ki Çadır mehterleri, Osmanlı Devleti'nde padişahın çadırlarını kurup kaldıran ve koruyan bir teşkilattı. Başta Otağ-ı Hümayun olmak üzere bütün saray çadırlarını dikmek, muhafaza etmek, bunları seferlerde ve törenlerde taşımak, kurmak, zaman zaman havalandırmak ve temizlemek ayrıca muhtelif saray ve kasırların mefruşatını dikmek, korumak, çadırların imali için gerekli malzemeyi temin etmek, çadır mehterlerinin görevleri arasında bulunuyordu. Saraydaki dikici mehterleri yetersiz kaldığında *Bursa, Edirne, Şam, Halep* dolaylarından ustalar temin ediliyor; bazen de bu merkezlere çadır siparişleri veriliyordu.¹⁹¹⁷ 1750 itibariyle Halep, devletin çadır dikimi ve malzemesinin tedarikinde önemli bir işleve sahip olmuştur. Sefer iâşe ve ikmal için Halep kahve rüsum mukataası gelirlerinin, ilgili dönemde *mevacib, teslimât ve havalat* şeklinde bahsi geçen çadırların giderleri için kaydedildiği görülmektedir. Çadırlar için *Ruha bezi, Malatya bezi, keçe, Diyarbekir kırmızı bezi, beldari bez, asdar, boya, penbe ipliği, gön, kösele gibi ürünler* gerekli görülmekte ve Halep'ten tedarik olunmaktadır. Nitekim Halep'in transit ticaret merkezi olup yerli ve yabancı tüccarın uğrak merkezi olması ve pek çok ürünü piyasasında bulundurması ürün naklinde sorun yaşanmamasına ve askeri ikmalde etkin olmasına katkı sağlamıştır. Halep de, İran ipeği ve Avrupa'ya diğer önemli ihraç kalemleri için başlıca antropolardan biridir. Ayrıca kumaş çeşitlerinin Anadolu ve Balkanlara sevkinde Halep, bir dağıtım merkezi rolü oynamış olmalıdır. Boyahanelerden sağlanan gelirin büyüklüğü, Halep'in dokuma ticareti ve sanayiindeki öneminin bir başka göstergesidir. Kumaş ticareti bağlamında ilgili kumaşların tedariki Halep üzerinden Lazkiye Limanı ve oradan da İstanbul'a gönderilmekte ilgili kale kuvvetlerinin ihtiyaçları için kullanılmaktaydı. *Kırmızı Bitlis bezi, Mardin bezi, keçe, çiriş, ibrişim, elvan boyası, çinkari boya* gibi ürünler de aynı güzegahta üretilip ya da farklı güzergahlardan tedarik olunup Lazkiye limanında gemilere yüklenip İstanbul'a gönderilmiştir. Toplamda 12.166 guruş 96 para çadır malzemesi masrafı kaydolunmuş ve Halep kahve gümrüğü maktu gelirinden tahsil edilmiştir.

Sonuç

En eski çağlardan beri önemli bir iktisadî havzada bulunması itibariyle Halep, Doğu-Batı, Kuzey-Güney ana yollarının kavşağındadır. Anadolu'yu Mısır, Hicaz ve bütün Afrika'ya bağlayan en önemli merkezdir. Doğu mallarını, Bağdat üzerinden Akdeniz'e ve oradan da Avrupa'ya ulaştıran önemli bir ticaret merkezidir. Osmanlı hakimiyetinde de Halep, sadece bir ticaret merkezi değil, aynı

¹⁹¹⁷ Cenap Çürük, Çadır Mehterleri, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C.8, TDV Yay., İstanbul, 1993, s.165-166.

zamanda önemli bir üretim merkeziydi. Halep, konum itibariyle transit ticaret kavşağında yer alması dolayısıyla hem iç piyasanın taleplerini karşılıyor, hem de bu ticaret açısından önemli gümrük gelirleri elde ediyordu. Halep, ilk taşra hazine defterdarlığının kurulduğu yer olması ve kuruluşundan itibaren merkeze para gönderen bir vaziyette bulunması yönüyle de ayrıca önem arz etmekteydi. Bununla bağlantı olarak incelenen defterde Halep kahve rüsum mukataasının vergi tahsilinde maktu yönteme başvurulduğu görülmektedir. Maktua, bir mukataada vergi miktar ve oranlarının önemini yitirmesi ve verginin maktu bir şekilde tahsil edilmeye başlanması şeklinde tanımlanabilir. Konumuzla bağlantılı olarak Halep'in önemli gelir kaynakları arasında sayılabilecek olan mukataaların sayısında ekonomide kaydedilen gelişmelere bağlı olarak dönemsel bazda değişimler söz konusu olmuştur.

Kahve rüsumu mukataası da bu değişimin bir ürünüdür. Bu defterdeki verilerden hareketle devletin, kahve benzeri ihtisaba dâhil ürünlerden elde ettiği gelirlerin ve bu gelirlerin askerlere verilen maaşlar ve tazminatlar (mevacib) ayrıca bazı bakım ve onarım masrafları gibi peşin parayla ödeme yapılması gereken yerlere harcanmasındaki katkısının ne kadar olduğuna dair incelediğimiz defterdeki verilerden erişilebilmektedir. Yıllık olarak bu maktu malımdan temin edilen gelir ve giderlerin dökümü yapılmıştır. Buradan hareketle 1785-1790 yılları arasında Halep'e gelen kahvenin güzergahı, *Bağdat, Basra, Diyarbekir, Sayda, Lazkiye, Trablus, Tarsus, İskenderun, Payas dolaylarından kara ve deniz yolu izlenerek ve bazı zamanlarda da Nemçelî tüccarlar aracılığıyla*dır. İlgili kısım Halep kahve rüsumu maktuası gelir-gider defterinde “*El-mevâcibât*” başlığı altında *Şam, Kars, Bağdad, Bozcaada, Resmo, Sakız kalesi müstahfızları ve gulamları* gibi çeşitli zümrelerin maaşları için yapılan ödemeler olarak yer almakta ve ilgili meblağ; *Trablus, İskenderun, Lâzkiye, Payas* iskeleleri üzerinden tedarik olunmaktaydı. Kahvenin gelir kaynakları ve miktarına bakıldığında H.1199-1204/M.1785-90 yılları arasında Halep kahve rüsumundan elde edilen gelir, yaklaşık olarak 123.412 guruş 626 paradır. 1200 yılı orantısal bağlamda en çok gelir elde edilen zaman dilimidir. 32.412 guruş 67 paralık meblağ, en fazla Bağdat-Basra tarafından gelen kahveden tedarik olunmuştur. En az gelir 1203 yılında elde edilmiş olup 9341 guruş 85 para olup yine en fazla Bağdat-Basra tarafından gelen kahveden tedarik olunmuştur. 1199-1201-1202 yıllarındaki oran birbirine yakın seyretmiştir. *Minha* kısmı, olarak ilgili maktu malından elde edilen gelirin nereye harcandığı kısım Halep, Kurdkulağı, İskenderun, Sayda mevacibine senelik masraf, Halep kahve rüsumu maktuası hissedarı Saka Derviş bey Abdülkerim beyzâdeden hasair-i raiyyet bedeli ve vergi tahsildarları Hanbeli Efendi ve Payas Müftisi oğullarının vazife denilen maaş bedelleri şeklinde defterde belirtilmiştir.

Halep gümrük maktuası kapu kethüdası görevini Emin Ağa yürütmektedir. Karadan tatar taifesi maktu malın naklinde görev üstlenmiştir. Şamlıoğlu adlı bir tatarın bu görevi yürüttüğü bilinmektedir. Denizden Lazkiye ve Trablus limanları üzerinden İstanbul'a havale edilen mukataa gelirlerinden harcanan masraf 1199 senesine ait toplam teslimat bedeli 37779 guruştur. Havale edilen teslimat yeniçeri mevacibine ek olarak lazım olan çadırların ve çuka bahasının meblağı 1201 senesi mukataa malının teslimatında bohca şeklinde sağlanmıştır. Toplamda 1551,5 guruşuk bir teslimat söz

konusu olmuştur.1202 senesinde rüsum 4000 guruş, yeniçeri mevacibine 2604 guruş ve buna ek olarak Basra siyah maşlahı bedeli teslimatı söz konusudur. 321 guruşluk bu meblağın ve toplam miktarın -ki bu 8011 guruşu ihata etmektedir. 1203 yılında toplamda 13968 guruş 35 paralık tutar sevki gerçekleştirilmiştir. Bağdad, Kars, Resmo,Sakız, Bozcaada kaleleri yeniçeri mevacibine ödenmiştir. Bohca teslimatında toplam yekün 18117 guruştur. Dikkat edilirse 1203 senesi havalatında en çok mevacib tedariki Kars Kalesi yeniçerileri için gerçekleşmiştir. Daha sonra Şam, Bağdat kalesi yeniçerileri mevacibine ayrılmıştır. 21.509,5 guruş 10 para 11 kıt'a mevacib bedeli gönderilmiştir.

Rusya, İran ve Venedik ile gergin süreçten geçilmesi dolayısıyla 1203 yılında olduğu gibi ilgili mevacibat 1204 yılında ve dahi 1205 yılında da bu güzergâha sevk edilmiştir. Kars kalesi, Bağdat kalesi, Şam kalesi, Resmo kalesi, Bozcaada, Sakız kaleleri yeniçeri mevacibi havalatı için tayin edilmiştir. Toplamda 14.386 guruş 12 kıt'a mevacib bedeli sevk olunmuştur. Bunun yanında 1750 itibariyle Halep, devletin çadır dikimi ve malzemesinin tedarikinde önemli bir işleve sahip olmuştur. Sefer iâşe ve ikmal için Halep kahve rüsum maktu gelirlerinin ilgili dönemde mevacib, teslimât ve havalat şeklinde ilgili giderler için kaydedildiği görülmektedir. Çadırlar için gereken *ruha bezi, Malatya bezi, keçe, diyarbakir kırmızı bezi, beldari bez ,asdar, boya, penbe ipliği* gibi ürünler de bölgeden tedarik olunmaktadır. Nitekim Halep'in transit ticaret merkezi olup yerli ve yabancı tüccarın uğrak merkezi olması ve pek çok ürünü piyasasında bulundurması ürün naklinde sorun yaşanmamasına ve askeri ikmalde etkin olmasına katkı sağlamıştır. *Kırmızı Bitlis bezi, Mardin bezi, keçe, çiriş, ibrişim, elvan boyası, çinkari boya* gibi ürünler de aynı güzegahta üretilip ,ya da farklı güzergahlardan tedarik olunup Lazkiye limanında gemilere yüklenip İstanbul'a gönderilmiştir. Toplamda 12.166 guruş 96 para çadır malzemesi masrafı kaydolunmuş ve Halep Kahve gümrüğü mukataasının gelirinden tahsil edilmiştir. Görüldüğü üzere Halep, arzın azaldığı dönemde dahi başkentin iâşe ve ikmalini tedarikte Kahve rüsumuna dair gümrük vergisi gelirlerinden istifadeyle devletin ihtiyaç duyduğu nakit paranın tedarikinde önemli bir misyon üstlenmiştir.

Kaynakça

- AKDAĞ, Mustafa, Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi, C II, İstanbul 1979, s. 294, 334 vd.; Ünal, Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi
- ALNHAYER, Alaa, 6 Numaralı Halep Şer'iyye Sicili'nin (Sayfa 201-280), Tercüme Ve Değerlendirilmesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kilis,2017
- BARKAN, Ömer L., H.933-934 (M.1527-1528) Malî Yilina Ait Bir Osmanlı Bütçe Örneği, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası (İFM)*, 15/1-4 (1953-54), s. 251-328.
- BERKES,Niyazi, *Türkiye İktisat Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.
- BOA,D.MMK.d...nr.22913,(H.1199-1204/M.1785-1790),v.4a-14b
- BOSTAN, İdris, Kahve, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.24,İstanbul,2001,s.202-205.
- CERASİ, M. Maurice, *OsmanlıKenti*, (çev. A. Ataov), YKY, İstanbul, 2001.
- ÇAKAR,Enver, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, Tarih Şubesi Yay., Elazığ 2003
- ÇAKIR, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XV-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi Yay, İstanbul 2003, s. 71; Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi.

ÇALIŞKAN, Adem, Ahmet Eyicil, XVIII. ve XIX. Yüzyılda Halep ve Civarında Salgın Hastalıklar, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 9 S. 18 Güz,2019.

ÇELİK, Mehmet Yusuf, Osmanlı Devleti'nde Kahve ve İktisadî Önemi, *Türk Kültürüne Hizmet: Öğr. Gör. Sadiddin Öztürk'e Armağan*, edit. Dr. İsa Kalaycı & Dr. Gökhan Kalmış, Gazi Kitabevi, Ankara, 2020, s.191-198.

ÇİZAKÇA, Murat, Osmanlı imparatorluğu'nda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. Yüzyıldan. XIX. Yüzyıla), *Osmanlı Ansiklopedisi*. Ed. Güler, Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yay. c. 3. İktisat. 1999

DANIŞMEND, İsmail Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, M.1258-1512, H. 656-918, C.1, Türkiye Yayın Evi, İstanbul,1971

DAVIS, Ralph, *Aleppo and Devonshire Square English Traders in the Levant in the 18th Century*, Glasgow 1967

DURMUŞ, Efe, Bahrî Memlûklar Döneminde Halep Naipliği, Basılmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Şanlıurfa 2014.

ELDEM, Ethem, Daniel Goffman, Bruce Masters, Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, İzmir Ve İstanbul, Çev. Sermet Yalçın, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul 2012,

EMECEN, Feridun, Canbirdi Gazali, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi

ERGENOĞLU, Mehtap-İhsan Erdem Sofracı, Osmanlı Mâlî Sisteminde Bir Gelir Tahsilâtı Yöntemi Olarak Mâlikâne Uygulaması: XVIII. Yüzyılın İlk Yıllarında Adana Sancağı Örneği, Çukurova Araştırmaları Dergisi, Cilt 3, Sayı 2, Kış 2017,

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi IX, (Yayına Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff), YKB Yay., İstanbul 2000, s.82,277-78

FAROQHI, Suraiya, Krizler ve Değişim. D. Q. Halil İnalçık (Dü.) içinde, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (S. A. Ayşe Berktaş, Çev., Cilt II, s. 543-757). İstanbul: Eren Yayıncılık.2004.

GENÇ, Mehmet, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006.

GENÇ, Mehmet,, Mukataa, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, ,Ankara, c.31.

GÜNDÜZ, Ahmet Gündüz, Caner Aydeyer, Ticaret Yolları Üzerinde Bir Osmanlı Vilayeti: Halep (1907-1912), *Yeni Türkiye*, 2016.

İbn-i Battuta, Büyük Dünya Seyahatnamesi, İlk Türkçe baskı ve çevirmeni Muhammed Şerif Paşa (1907),

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2, edit. Halil İnalçık ve Donalt Quatert, çev. Süphan Andıç, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

KARAKÖSE, Hasan, 1876-1918 Yılları Arası Ortadoğu Ve Halep, Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1996

KARASU, Demet, 1839-1850 Tarihli ve 8 Numaralı Halep Ahkâm Defterinin (S.1-100) Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Kilis, 2011, s.1.

KILIÇ, Orhan, Yurtluk, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, c.43, İstanbul, 2013, s.614-615.

KILIÇ, Orhan, Ocaklık, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, c.33, İstanbul, 2007, s.317-318;

KOLTUK, Nuran, S. Atilla Sağlamçubukçu, vd. Osmanlı Belgelerinde Halep, Ed: M. Taner, Koltuk, Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları, No: 25, İstanbul, 2018.

KÜTÜKOĞLU, Mübühâ, Gümrük, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.14, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.

MANTRAN, Robert, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1990

MARCUS, Abraham, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, (çev. Mehmet Emin Baş) Küre Yay, İstanbul.

MASTERS, Bruce, Halep (Osmanlılar Dönemi), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1997, s. 245

METROPOLİTAN, Paul, Ecumenizim in Aleppo, 2007

ÖZTÜRK, Mustafa, *Osmanlı Belgelerinde Halep*, (Giriş) edit. taner koltuk, TDBB Yay.. İstanbul 2018.

PAMUK, Şevket, Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999

QUATERT, Donald, "19. Yüzyıla Genel Bakış İslahatlar Devri 1812-1914", Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C. 2, edit. Halil İnalçık ve Donalt Quatert, çev. Süphan Andıç, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

RAYMOND, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, (çev. Ali Berktaş), Alfa Yay., İstanbul

RAYMOND, Andre, Şehir hayatı ve Ortadoğu Şehirleri Geleneksel Arap Şehri, Ed: Youssef M, Choueiri, Çev: Fethi Aytuna), Orta Doğu Tarihi Din, Siyasi, Kültürel Ve Ekonomik Perspektiften, İstanbul, 2017.

SAĞLAM, Figen, *Son Dönem Osmanlı Gelir Kaynaklarının Cumhuriyet Dönemi Gelir Kaynaklarıyla Mukayesesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Teorisi Ana Bilim Dalı Doktora Tezi İstanbul, 2011

SAHİLLİOĞLU, Halil, “Osmanlı İdaresinde Kıbrıs’ın İlk Yılı Bütçesi”, *Belgeler*, 7-8 (1967), s. 1-33

SAHİLLİOĞLU, Halil, Osmanlı İdaresinde Kıbrıs’ın İlk Yılı Bütçesi, *Belgeler*, IV/7-8, 1967.

SAUVAGET, J. *Halep, İslam Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul, 1977, s.117-122.

SAYAR, Ahmet Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Ötüken Yayınları, 4. Basım, İstanbul 2009

ŞAHİN, Harun, Osmanlı Bütçe Sisteminin Tekâmülü, (1839-1922) *The Journal of Science Studies and Academic Social*, Cilt: 6, S. 2, 2013

TABAKOĞLU, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergah Yayınevi, 2000

TUNÇ, Şafak, *Osmanlı Payitahtında Kahvehane ve Kahvehane Kültürünün Yeri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2014.

TÜRKHAN, M. Sait, *18. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de Ticaret ve Halep*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2014

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK), 1948).

ÜNAL, Mehmet Ali, Mukataa Defterlerine Göre XVII. Yüzyıl Başlarında Halep’in İktisadî Vaziyeti, XVIII. *Türk Tarih Kongresi*, C.5, TTK Yay., Ankara, 2018

ÜNAL, Mehmet Ali, Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Paradigma Yay., İstanbul.

YAZICI, Talip, Halep, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, c.15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997.

Özet

Adnan Menderes dönemi Türkiye-Suriye ilişkilerinde yaşanan gelişmelere bakıldığında, en önemli olayların başında Bağdat Paktı'nın kurulması gelmektedir. Bölge devletlerinde sadece Irak'ın katıldığı pakt, pek uzun ömürlü olmamıştır. Bölge devletlerini Pakta çekmek için çok çaba harcayan Menderes, muvaffak olamamıştır. Başta Mısır ve Suriye'nin başını çektiği Arap Devletleri, Bağdat Paktı'nı batılı devletlerin bölgede gerçekleştirmek istedikleri kötü planların bir parçası olarak gördüklerinden dolayı katılmamışlardır. SSCB'nin güdümünde hareket eden Suriye, bu dönemde SSCB üssü haline gelmiştir.

Bu dönemde meydana gelen diğer bir olay ise 1957 yılındaki Türkiye-Suriye krizidir. Bu kriz sadece Türkiye ile Suriye'nin arasını açmamış, Türk devletinin Ortadoğu bölgesinden uzaklaşmasına sebep olmuştur. Bu kriz, Ortadoğu bölgesinde ABD ile SSCB'yi de karşı karşıya getiren bir olay olmuştur. Menderes yönetimi Karaçi Anlaşması ve Bağdat Paktı gibi oluşumlara bölge devletlerinin katılacağını düşünürken, tam aksi bir durum yaşanmıştır. Bu ittifaklar Türkiye'nin bölgeden uzaklaşmasına ve bölge devletleriyle arasının açılmasına neden olmuştur. Ayrıca bu ittifaklar ve Türkiye'nin özellikle ABD gibi Batılı devletlerle iş birliği içerisinde hareket etmesi Türkiye'nin bölgeden dışlanmasına sebep olmuştur. Ayrıca Batılı devletlerin bölgeye girişi de kolaylaşmıştır. Bu kriz sırasında Türkiye ABD'nin yanında yer alırken, Suriye ise SSCB'nin yanında yer almıştır. Suudi Arabistan'ın girişimleri sonucunda kriz halledilmiştir.

ABD ve Sovyet Rusya'nın Ortadoğu'daki nüfuz mücadelesi sonucunda nedeysel savaşın eşğine gelen Türkiye ve Suriye, Bağdat Paktı'na tepki olarak 1958 yılında Birleşik Arap Cumhuriyeti adı altında birleşmişlerdir. Suriye'nin çok istemesiyle ve Mısır lideri Nasır'ın Arap dünyasının karizmatik lideri olma sevdasıyla kurulan birlik, Suriye'de çıkan darbe sonucunda dağılmıştır. İki ülkenin Birleşik Arap Cumhuriyeti adı altında birleşmelerine Menderes yönetimi ilk başta temkinli yaklaşırken, daha sonra Suriye'nin SSCB yerine Mısır'a yaklaşmasının daha faydalı olacağına kanaat getirmiş ve yeni kurulan yönetimi tanımıştır. Zaten Birleşik Arap Cumhuriyeti lideri Nasır'ın komünist eğilimli kişileri tasfiye etmesi ve Baas Partisinin şubelerini kapatmasıyla Türkiye rahat bir nefes almıştır.

Türkiye'nin ABD eksenli politikalar takip etmesi, Suriye'nin siyasi yalnızlıktan kurtulmak için Sovyet Rusya'ya yakınlaşmasına neden olmuş ve gergin olan ilişkiler sağlıklı bir zemine

---

* Bu çalışma "Adnan Menderes Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri (1950-1960) isimli yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

** Doktora Öğrencisi.

oturtulamamıştır. Adnan Menderes dönemi Türkiye-Suriye ilişkilerini genel olarak bir değerlendirmek gerekirse; Hatay Sorunu, Türkiye'nin İsrail devletini tanınması, Türkiye-Pakistan anlaşması, Bağdat Paktı ve Türkiye'nin Batılı devletlerle iş birliği halinde olması genelde Ortadoğu devletleriyle, özeldense Suriye ile arasının açılmasına sebep olmuştur. Bunun sonucunda da iki ülke 1957 yılında savaşın eşiğine gelmiştir. Ayrıca Ortadoğu bölgesi; bir yanda Batı ile iş birliği içerisinde olan Türkiye, Pakistan, İran ve Irak'ın olduğu, bir yanda Batı karşıtı politikalar takip eden Mısır, Suriye, Suudi Arabistan, Yemen'in olduğu ve karşı bloklaşmaların meydana geldiği bir coğrafya olmuştur. Bu dönemde Türkiye ile Suriye'nin siyasi ilişkilerinin iyi olmamasına rağmen kaçakçılık olaylarına karşı birlikte hareket ettikleri, meyve-sebze ihracatı gerçekleştirdikleri, sosyal ve ekonomik olarak iş birliği içerisinde oldukları arşiv kayıtlarına yansımıştır. Sonuç olarak bu dönemde iki ülke arasının iyi olmamasına rağmen ilişkiler ne tamamen koparılmış ne de tam bir yakınlaşma söz konusu olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkiye-Suriye İlişkileri, Bağdat Paktı, Adnan Menderes Dönemi, Dış Politika.

Turkey-Syria Relations in Adnan Menderes Period (1950-1960)

Abstract

Considering the developments in Turkey-Syria relations during the Adnan Menderes period, the establishment of the Baghdad Pact is one of the most important events. The pact, in which only Iraq participated in the regional states, did not last long. Menderes, who made great efforts to attract the regional states to the Pact, was not successful. Arab States led by Egypt and Syria did not join the Baghdad Pact because they saw it as a part of the evil plans that the western states wanted to realize in the region. Acting under the guidance of the USSR, Syria became a USSR base in this period.

Another event that occurred in this period is the Turkey-Syria crisis in 1957. This crisis not only caused a gap between Turkey and Syria, but also caused the Turkish state to move away from the Middle East region. This crisis has been an event that brought the USA and the USSR face to face in the Middle East region. While the Menderes administration thought that regional states would participate in formations such as the Karachi Agreement and the Baghdad Pact, the opposite situation occurred. These alliances caused Turkey to move away from the region and to open its relations with the regional states. In addition, these alliances and Turkey's cooperation with Western states, especially the USA, caused Turkey to be excluded from the region. In addition, the entry of Western states to the region has also become easier. While Turkey sided with the USA during this crisis, Syria sided with the USSR. As a result of the initiatives of Saudi Arabia, the crisis was resolved.

Turkey and Syria, which almost came to the brink of war as a result of the US and Soviet Russia's struggle for influence in the Middle East, united under the name of the United Arab Republic in 1958 as a reaction to the Baghdad Pact. The union, which was established with the desire of Syria

and the desire of the Egyptian leader Nasser to be the charismatic leader of the Arab world, was dissolved as a result of the coup in Syria. While the Menderes administration was cautious at first to the unification of the two countries under the name of the United Arab Republic, it later decided that it would be more beneficial for Syria to approach Egypt instead of the USSR, and recognized the newly established administration. In any case, Turkey took a sigh of relief when the leader of the United Arab Republic, Nasser, purged communist-leaning people and closed the branches of the Baas Party.

Turkey's pursuit of US-oriented policies caused Syria to get closer to Soviet Russia in order to get rid of political loneliness, and tense relations could not be placed on a healthy ground. If we need to evaluate Turkey-Syria relations in the Adnan Menderes period in general; The Hatay Problem, Turkey's recognition of the state of Israel, the Turkey-Pakistan agreement, the Baghdad Pact, and Turkey's cooperation with Western states led to a conflict with the Middle Eastern states in general and Syria in particular. As a result, the two countries came to the brink of war in 1957. In addition, the Middle East region; On the one hand, Turkey, Pakistan, Iran and Iraq are in cooperation with the West, on the other hand, there are Egypt, Syria, Saudi Arabia and Yemen, which follow anti-Western policies, and where counter-blocs occur. In this period, although the political relations between Turkey and Syria were not good, it was reflected in the archive records that they acted together against smuggling, exported fruits and vegetables, and cooperated socially and economically. As a result, although the relations between the two countries were not good in this period, the relations were neither completely broken nor a complete rapprochement was in question.

Keywords: Turkey-Syria Relations, Baghdad Pact, Adnan Menderes Period, foreign Policy.

1. Bağdat Paktı

1.1. Bağdat Paktını Hazırlayan Süreç ve Paktın Kurulmasının da Türkiye'nin Oynadığı Rol

İngiltere'nin Ortadoğu devletleriyle kurduğu iş birliği ve üs anlaşmaları ile İkinci Dünya Savaşı sonrasında Orta Doğu ülkeleri de milliyetçi güçlerin tehdidi altına girmiştir. Arap ülkelerinde artan Milliyetçi Batı karşıtlığı, İsrail'in kurulması gibi gelişmeler Orta Doğu ülkeleri ve Batı arasında hem siyasi hem askeri alanda iş birliğinin gelişmesine engel olmuştur. ABD, Türkiye ve Fransa'nın desteği ile İngiltere tarafından 1950 ve 1952 yılları arasında iki defa başlatılan Ortadoğu savunma önerisi bölge devletleri tarafından kabul edilmemiş ve başarısız olmuştur. Fakat Ortadoğu'daki savunma sorununa 1953 yılında yeni bir yaklaşım öneren ABD, yine 1954 yılında kendisinin de destek

verdiği ‘‘Kuzey Kuşığı’’ adı altında Pakistan ve Türkiye gibi devletler, aralarında sınırlı da olsa savunma iş birliği sağlayan bir anlaşma yapmaya razı olmuştur.¹⁹¹⁸

NATO’nun 1949 yılında kurulmasıyla birlikte Türkiye NATO’ya girmek için ne kadar çaba gösterdiyse de bir başarı elde edememiştir. İngiltere ise Ortadoğu’da Türkiye’nin ve Arap devletlerinin de içinde olduğu bölgesel bir savunma örgütü kurmayı düşünmüştür. İngiliz Devleti, Ortadoğu’lu Arap devletler ile ‘‘*mevcut ikili antlaşmalarının yerini alacak ama bu antlaşmaların sağladığı hakları aynen koruyacak çok taraflı bir Ortadoğu Komutanlığı*’’ oluşturmayı düşünüyordu. Netice itibariyle İngiltere bu komutanlık içinde Türk devletinin de bulunmasını ve bu savunma örgütü içerisinde kendisiyle birlikte yol almasını istiyordu. İngiliz devleti, Ortadoğu bölgesinde hem en güçlü hem de en büyük orduya sahip bir bölge ülkesi, hem de Müslüman bölge ülkesi olması ve en önemlisi kendilerine duyulan tepkiyi azaltmak için Türkiye’nin de olmasını çok istemiştir. İngiltere’nin Türkiye’nin de bu savunma örgütü içerisinde olmasını istemesinin diğer bir sebebi ise kurulacak olan Ortadoğu Komutanlığının tamamıyla batı damgası taşımasını da engellemektir.¹⁹¹⁹

Türkiye, İngiltere’nin Ortadoğu konusunda kendisinden beklentilerini karşılaması NATO içerisinde olması gerektiği üzerinde durmuştur. Kore Savaşı’nın çıkması ile ABD, SSCB’nin bir sonraki hedefinin Ortadoğu olacağını düşünerek Ortadoğu’da bir savunma örgütünün kurulması yolunda çalışmaya başlamıştır.¹⁹²⁰ NATO Konseyinin Eylül 1951’de Ottawa’daki toplantısında tüm üye devletler oy birliğiyle Türkiye’yi NATO’ya davet etmiştir. Bunun üzerine Ortadoğu komutanlığı hususunda da somut adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu gelişme üzerine Türkiye 15 Ekim 1951’de Ortadoğu Komutanlığının kurulmasını zorunlu ve faydalı gördüğünü, katılmayı kabul ettiğini açıklamıştır.¹⁹²¹

Türkiye, Fransa, İngiltere ve ABD temsilcileri Ortadoğu savunma sisteminin gerçekleşmesi konusunda Ekim ayı içerisinde bir araya gelerek Arap devletleri ve İsrail Hükümeti ile temaslarda bulunmuşlardır. Bu husustaki faaliyetlerin aynı enerji ile devam etmesi için gayret edeceklerini, Mısır’ın teklifi reddetmesine rağmen bu dört büyük devletin Ortadoğu Komutanlığı projesini tamamlamak için kararlılık göstereceklerini bildirmişlerdir.¹⁹²² Suriye Başbakanı Hasan Hâkim, Mısır’ın Arap devletleriyle istişare etmeden Ortadoğu komutanlığı fikrine katılmayı reddetmesini eleştirmiştir. Suriye Başbakanı, Mısır’ın teklifi reddetmeden önce Arap Birliği iç Tüzüğüne uyararak diğer Arap devletleriyle istişare yapmasının gerektiğini beyan etmiştir.¹⁹²³ Ortadoğu Komutanlığı projesi Mısır tarafından kabul edilmeyince, Haziran 1952’de ABD ve İngiltere Ortadoğu

¹⁹¹⁸ Behçet Kemal Yeşilbursa, ‘‘Bağdat Paketi(1955-1959)’’, Tarihın Peşinde, Sayı:6, 2011, s.86.

¹⁹¹⁹ Sait Korkmaz, ‘‘Türkiye-Suriye İlişkileri(1946-1960)’’,(Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2015, s.134.

¹⁹²⁰ Sefa Mertek, ‘‘1945-1957 Ortadoğu Sorunları Ekseninde Türk Dış Politikası ve 1957 Suriye Buhranı’’, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 48, Şubat 2017, s.212.

¹⁹²¹ Yeşilbursa, a.g.m., s.87.

¹⁹²² Bozkurt, 31 Ekim 1951.

¹⁹²³ Bozkurt, 7 Kasım 1951.

Komutanlığını bir askeri komutanlık olmaktan çıkarıp bir planlama örgütüne dönüştürmüş ve ismini de Ortadoğu Savunma Örgütü şeklinde değiştirmişlerdir. İngiltere her fırsatta önce örgütün kurulmasını daha sonra Arap devletlerinin katılması için çaba gösterilmesi gerektiğini düşünüyordu.¹⁹²⁴

ABD, İngiltere'nin bölgedeki gücünün giderek zayıfladığını ve Ortadoğu savunmasında bir boşluğun olduğunu düşünerek, 1953'te Eisenhower'ın ABD başkanı olmasıyla birlikte Ortadoğu politikasını gözden geçirmeye başlamıştır. Yeni ABD yönetimi, Ortadoğu'da inisiyatif almaya başlamış ve Dışişleri Bakanı John Foster Dulles 11-28 Mayıs 1953'te 11 bölge devletini ziyaret etmiştir. Türkiye'ye de gelen Dulles, SSCB tehdidinin farkında olmayan Araplarla Ortadoğu müdafaasını gerçekleştirmenin mümkün olmadığını ve yeni bir yaklaşıma gereksinim olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Ortadoğu'da kurulacak bu yeni savunma sisteminin bel kemiğinin Türkiye'nin olması gerektiği ve Pakistan'ın da bu sisteme dâhil edilmesinin çok önemli olduğunu vurgulamıştır.¹⁹²⁵ ABD Dışişleri Bakanı Dulles'in gezi sonrasında oluşturduğu rapora göre; ABD'nin Yakın Doğu'da ve Ortadoğu'da giriştiği faaliyetlerden geri adım atmayacağı, bölgeye daha çok ekonomik ve askeri yardım yapmasının şart olduğunu, bölgede bulunan bütün devletlerin içinde olduğu bir savunma sisteminin mümkün olmadığını belirtilmiştir. Bundan dolayı da SSCB'ye yakın olan ve dolayısıyla da komünist tehdidi ile karşı karşıya kalan “Kuzey Seddi” devletleri arasında bir paktın oluşturulmasının önemine işaret etmiştir.¹⁹²⁶

Dulles, 12 Mayıs 1953'te Mısır lideri Nasır ile görüşmüş, bu görüşmede Nasır, Ortadoğu Savunma Organizasyonu'nu işgalin devam etmesi anlamına geldiğini söylemiş, Dulles ise SSCB'ye karşı katılmalarının önemli olduğunu söylemiştir. Mısır, savunma paktına katılmayacağını söylerken, Dulles Irak, Suriye ve Türkiye'den daha olumlu bir izlenim edinmiştir. Dulles, 24 Mayıs'ta Pakistan Başbakanı Muhammed Ali ile görüşmesinde Pakistan lideri Ali Ortadoğu'nun güvenliğini sağlayan her şeye açık olduklarını, Ortadoğu'da SSCB tehlikesine karşı Irak, İran ve Suriye'nin bir set oluşturabileceğini belirtmiştir.¹⁹²⁷ 26 Mayıs'ta ise Adnan Menderes ile görüşen Dulles, Ortadoğu Savunma Organizasyonu'nun Arapların dışında kurulması gerektiğini, ABD'nin yardımıyla Türkiye'nin Ortadoğu Savunmasının omurgası olması gerektiğini söylerken, Menderes ise SSCB tehlikesine karşı böyle bir savunma organizasyonunun gerekli olduğunu vurgulamıştır.¹⁹²⁸ Dulles daha sonra, SSCB tehdidinin en yakın olduğu ve Kuzey Kuşağında bulunan Türkiye, Suriye, İran, Irak ve Pakistan'ı da kapsayan Kuzey Seddi düşüncesini 1 Temmuz 1953'te ortaya koydu. Buna göre Ortadoğu bölgesinin müdafaası Kuzey Kuşağında bulunan devletlere dayandırılmalıydı. Çünkü öncelikle Arap devletlerini rahatsız eden mesele İsrail tehdidi ve İngiliz Devleti'nin bölgedeki askeri

¹⁹²⁴ Yeşilbursa, a.g.m, s.87.

¹⁹²⁵ a.g.m, s.87-88.

¹⁹²⁶ Korkmaz, a.g.t, s.135.

¹⁹²⁷ Behçet Kemal Yeşilbursa, Ortadoğu'da Emperyalizm: İngiltere Ve Amerika'nın Ortadoğu Savunma Projeleri ve Türkiye(1945-1960), Sentez Yay., 1.Baskı, Ankara, 2017, s.113-114.

¹⁹²⁸ a.g.e., s.115.

varlığı (Irak ve Mısır'daki üsleri) iken, Kuzey kuşağına mensup devletleri rahatsız eden ise SSCB tehdidiydi.¹⁹²⁹

İngiltere ile Mısır, 19 Ekim 1954'te Süveyş anlaşmazlığını bitiren bir antlaşma imzalamıştır. İngiltere bu anlaşma ile 1950 yılında Arap ülkelerinin imzaladığı “*Ortadoğu Savunma Antlaşmasına*” imza atan devletlerden birine ya da Türkiye'ye karşı bir silahlı saldırı yapılırsa askerlerini Süveyş kanalına girdirme hakkı elde ediyordu. Anlaşmanın bu maddesine Mısır Devleti'nin onay vermesi Ortadoğu'da bir savunma sisteminin oluşturulması açısından Türkiye'ye yeni bir umut vermiştir.¹⁹³⁰

1.2. Türkiye - Pakistan İşbirliği Antlaşması (2 Nisan 1954)

Türkiye, ABD'nin Ortadoğu'daki güvenlik açığını kapatmak amacıyla ortaya attığı Kuzey Kuşağı projesiyle cesaretlenmiş ve bu savunma organizasyonunda öncü rol oynamaktan mutlu olmuştur.¹⁹³¹ Türkiye'nin Ortadoğu'da kurulacak olan savunma teşkilatının önderliğini üstlenmeye gönüllü gibi görünmesinden sonra sıra bu teşkilata katılacak devletleri bulmaya gelmiştir. Başlangıç aşamasında Pakistan ilk gönüllü devlet olurken, ABD'de Pakistan'a Ortadoğu coğrafyasının savunulması amacıyla meydana getirilecek sistemlere katılması karşılığında askeri alanda yardım yapacağına dair söz vermiştir.¹⁹³²

Özellikle insan gücü açısından bakıldığında Ortadoğu savunmasında Türkiye'nin haricinde Pakistan'da önemli bir yere sahiptir. Ortadoğu'da kurulacak olan savunma paktının birinci adımı olan 28 Aralık 1953'te Pakistan ile ABD arasında ekonomik ve teknik yardımları içeren bir anlaşma imzalanmıştır. Yine Pakistan ile ABD arasında 19 Mayıs 1954 tarihinde savunma amacıyla bir de karşılıklı yardım antlaşması adı altında bir anlaşma yapılmıştır.¹⁹³³ 2 Nisan 1954'te ise Türkiye ve Pakistan iş birliği anlaşmasını imzalamışlardır.¹⁹³⁴ Karaçi Antlaşması olarak da bilinen ve askeri bir nitelik taşımayan bu anlaşmada; taraflar müşterek çıkarlarını ilgilendiren uluslararası konularda bilgi alışverişinde bulunacaklarını, ekonomik, teknik ve kültürel konularda büyük oranda işbirliği yapacaklarını ifade etmişlerdir.¹⁹³⁵ Bu anlaşmayla birlikte kurulacak olan paktın iki üyesi belli olmuştur. Kurulacak olan paktın başarılı olması için Arap ülkelerinin de yer alması gereklidir. Oysa Pakistan ve Türkiye Ortadoğu'nun Arap olmayan kuşağına mensupturlar.¹⁹³⁶ Dolayısıyla kurulacak olan paktın hiçbir etkisi olmayacaktı. Bundan dolayı Türkiye, Arap devletleriyle görüşme yolunu seçti. Bu nedenle Türkiye Başbakanı Menderes, Mısır'a görüşme talebini ilettilse de Nasır'ın liderlik ettiği

¹⁹²⁹ Korkmaz, a.g.t, s.135-136.

¹⁹³⁰ Zişan Şirin AYRANCI, “Türkiye-Suriye İlişkileri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir. 2006, s.77-78.

¹⁹³¹ Ayşegül Sever, Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu 1954-1958, Boyut Yay, 1.Basım, İstanbul,1997 s.114.

¹⁹³² Özhan Meriç, “Türkiye'nin Doğu Politikası ve Bağdat Paketi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2009, s.115.

¹⁹³³ Ayrancı, a.g.t, s.79.

¹⁹³⁴ TBMM Tutanak Dergisi, Cilt: 2, İçtima: 7, 11.06.1954, s.157.

¹⁹³⁵ Yeşilbursa, a.g.m., s.88.

¹⁹³⁶ Ömer Kürkçüoğlu, Türkiye'nin Arap Orta Doğusu' Na Karşı Politikası (1945-1970), AÜSBF Yay, Ankara, 1972, s.54.

Mısır bu talebe karşılık vermemiştir. Bunun üzerine Türkiye, Mısır'ın olumsuz tavrı karşısında Irak üzerine yoğunlaşmaya başlamıştır.¹⁹³⁷

Türkiye-Pakistan anlaşmasına olumlu yaklaşmayan Suriye'de, Türkiye'nin oyununa gelinmemesi konusunda basında haberler çıkarmaya başlamıştır. Suriye basınında Türkiye-Pakistan paktını ABD'nin yaptığı, Arapların da bu pakta girmesi için mücadele ettiği yönünde haberler yapılmıştır.¹⁹³⁸ Suriye'nin Şam kentinde çıkan Komünist Partisi'nin yayın organı El-Sahra Gazetesi ise 9 Kasım 1954 tarihli sayısında ABD'nin Pakistan ve Irak'a askeri yardımlarda bulunduğunu, bunu yaparak Dulles'in projesini hayata geçirdiğini yazmıştır. Ayrıca ABD'nin Türkiye ve Pakistan'da askeri üsler kurmaya başladığını, böylelikle ileri tarihlerde de petrol bölgelerini ele geçireceğini iddia etmiştir.¹⁹³⁹ Bu haberlerin yanı sıra Suriye'nin Ankara temsilciliğine yeni atanan Emir Kazım Cezayiri, Suriye'nin Türkiye-Pakistan paktına katılması hakkında kendisine sorulan bir soru üzerine Suriye'nin dış politikasıyla ilgili olan konuların gelecek seçimlerin sonucunda oluşacak hükümete bırakıldığını, kararı o hükümetin vereceğini belirtmiştir.¹⁹⁴⁰ İsrail'in Türkiye-Pakistan paktına katılması konusunda haberler yapan Suriye basını, İsrail'in katılmasının ABD'nin tutumuna bağlı olduğunu yazmıştır.¹⁹⁴¹

1.3. Türk - Irak Görüşmeleri, Menderes'in Suriye'yi ve Diğer Arap Devletlerini Pakta Çekme Çalışmaları

Türkiye, Pakistan ile yaptığı anlaşmadan sonra Ortadoğulu devletlerin de bu anlaşmaya katılmaları için yoğun çaba göstermiş, ayrıca Adnan Menderes'in 1954 yılının Eylül ayında yaptığı bir açıklamada bütün Arap devletlerine çağrı yaparak müşterek bir savunma paktı kuracaklarını, ilişkilerin her geçen gün daha iyiye gittiğini söylemiştir. Diğer yandan İngiltere, 27 Temmuz 1954'te Mısır ile yaptığı anlaşma ile Süveyş'ten çekilmiş, bu anlaşma ise Arap devletlerinin Ortadoğu'da kurulacak olan savunma sistemine katılmaları konusunda ABD ve Türkiye'yi umutlandırmıştır.¹⁹⁴² Mısır'ın İngiltere ile anlaşması da Irak ve Türkiye tarafından muhtemel bir Paktın işleyeceği kanaati oluşturmuştur.¹⁹⁴³ Türkiye, Pakistan ile yaptığı Karaçi Anlaşması'ndan sonra “*Kuzey Kuşağı Savunma Projesi*” kapsamında Pakistan'dan sonra ilişki kurduğu diğer ülke de Irak olmuştur. Adnan Menderes, öncelikle Irak ile bir pakt imzalamak yerine Pakistan ile yaptığı anlaşma gibi ikili bir anlaşma yapmanın daha olumlu olacağını ABD'nin büyükelçisine iletmiştir. Bu konuyla ilgili çalışmalar 1955 yılının başlarında başlamıştır. Türkiye, Pakistan ile yaptığı anlaşmaya Irak'ın da girmesi için baskı

¹⁹³⁷ Mustafa Bostancı, “Türk-Arap İlişkilerine Etkisi Bakımından Bağdat Paktı”, Gazi Akademik Bakış, Cilt:7, Sayı:13, 2013, s.174.

¹⁹³⁸ Ömer Osman Umar, Bağdat Paktı, AAM Yayınları, Ankara, 2013, s.69.

¹⁹³⁹ a.g.e, s.70

¹⁹⁴⁰ B.C.A.,030-01-00-00, 104-650-1-16, 14 Ağustos 1954; B.C.A., 030-01-00-00, 104-650-1-17, 14 Ağustos 1954.

¹⁹⁴¹ B.C.A.,030-01-00-00-104-650-1-24, 17 Ağustos 1954; B.C.A., 030-01-00-00, 104-650-1-25; B.C.A. 17 Ağustos 1954; B.C.A., 030-01-00-00, 104-650-1-26, 17 Ağustos 1954.

¹⁹⁴² Ayrancı, a.g.t., s.80.

¹⁹⁴³ Mertek, a.g.m., s.213.

yapmamış, Pakistan ile yaptığı ikili anlaşma gibi Irak ile de ikili anlaşma yapmak için bu yolda mücadele etmiştir.¹⁹⁴⁴

Irak, diğer Arap devletlerinden farklı olarak Karaçi Anlaşması'na taraf olmamış, çekimser kalmıştır. Diğer yandan İngiltere ile Mısır arasında gerçekleşen Süveyş Anlaşması'yla rahatlamış, bir taraftan SSCB tehdidi nedeniyle çekimser davranışını sürdürürken, diğer taraftan da batıya yakın olmak olma gayreti içerisine girmiştir. Bunun sonucunda da ABD ile Irak arasındaki görüşmeler neticesinde Irak Devleti'nin Ortadoğu savunmasına katılacağı konusunda görüş birliği oluşmuş ve sonuç itibarıyla de ABD ile Irak arasında 20 Nisan 1954 tarihinde “*sürekli askeri yardım anlaşması*” imzalanmıştır.¹⁹⁴⁵

İngiltere ile Mısır arasında imzalanan Süveyş Anlaşması'da Türkiye-Irak görüşmelerinin olumlu sonuca varmasında etkili olmuştur. Bu anlaşma Irak'ta olumlu karşılanmış, özellikle İngilizler ile Arap ülkeleri arasındaki ilişkilerin iyileştirilmesi için önemli bir adım olarak görülmüştür. Bu anlaşmaya Türkiye'nin güvenliğiyle alakalı bir hüküm konulması nedeniyle de Türkiye tarafından da olumlu karşılanmıştır.¹⁹⁴⁶ Ağustos 1954'te Irak'ta meydana gelen hükümet değişikliği ile Nuri Said Paşa Başbakan olunca Batı ile daha iyi ilişkiler meydan gelmiştir. Çünkü Said Paşa, birçok kez başbakanlığa seçilmiş ve Batı taraftarı olarak bilinmektedir.¹⁹⁴⁷ Ekim ayında yayımlanan bildirimlerden sonra Adnan Menderes Irak'a 6-12 Ocak 1955 tarihlerinde iade-i ziyaret yapacağını, kısa bir zaman içerisinde iki ülkenin savunma anlaşması imzalayacaklarını açıklamışlar ve Adnan Menderes 6 Ocak'ta Irak'a hareket etmiştir.¹⁹⁴⁸ Türkiye ile Irak arasındaki görüşmeler olumlu bir şekilde devam etmiştir. İlk olarak iki ülke arasında ortak ve daimi bir ekonomi komisyonu kurulması kararlaştırılmıştır. Kerbela ve Necef'i ziyaret eden Menderes, yoğun sevgi gösterileriyle karşılanmıştır.¹⁹⁴⁹ Irak'tan sonra Suriye'ye geçen Menderes, Suriye'de Irak'taki gibi hoş karşılanmamıştır. Şam'da Suriye Başbakanı ve Suriye hükümetinin diğer üyelerince samimi sayılabilecek biçimde karşılanmışsa da Suriye sokaklarında Menderes'in ziyaretine karşı geniş çaplı protesto gösterileri düzenlenmiştir. Sert protestolar devam ederken, Menderes Suriye'de Başbakan Faris el-Huri ile görüşmüştür. Bu ziyaret Suriye'de oldukça olumsuz yankılara sebep olmuştur. Ziyaret esnasında Suriye Parlamentosu'nda yer alan bazı milletvekilleri eleştirilerde bulunmuş, Halep ve Şam'da aleyhte gösteriler düzenlenmiştir.¹⁹⁵⁰

Menderes Suriye'den sonra Lübnan'a geçmiş ve Beyrut'ta Pakt ile alakalı olarak birtakım temaslarda bulunmuştur. Menderes Lübnan'da çok iyi bir şekilde karşılanmıştır. Bilhassa Suriye

¹⁹⁴⁴ Selma Göktürk Çetinkaya, Bağdat Paktı'nın Kuruluş Sürecinde Türkiye'nin Ortadoğu Ve Batı İle İlişkileri, Vakıf (Ortadoğu Özel Sayısı), 2016, s.6-7.

¹⁹⁴⁵ Korkmaz, a.g.t., s.139.

¹⁹⁴⁶ a.g.e., s.56-58.

¹⁹⁴⁷ Sever, a.g.e., s.125.

¹⁹⁴⁸ Sever, a.g.e., s.126; Akşam, 6 Ocak 1955.

¹⁹⁴⁹ Akşam, 9 Ocak 1955.

¹⁹⁵⁰ M. Bürkan Serbest, “Bağdat Paktı'nın Kuruluş Süreci ve Gelişiminde Türkiye'nin Rolü”, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 5 Sayı: 3, 2016, s.408.

tarafında Türkiye ile Irak arasındaki iş birliğine dâhil olma düşüncesi olumsuz tepkilere neden olmuştur. Lübnan ise Pakt konusuna ilgi göstermiş, fakat kesin bir davranış göstermemiştir. Lübnan ve Suriye'nin bu tutumu Ortadoğu bölgesinde Mısır-İngiltere Anlaşması²na rağmen Batı ile iş birliğine uygun ortamın hala oluşmadığını göstermiştir.¹⁹⁵¹ Pakt fikrine Mısır'ın tepkisi de sert olmuştur. Mısır, Türk-İrak Anlaşması'nı Arap birliğine indirilen bir darbe olarak nitelemiş ve Arap ülkeleri Başbakan'larını toplantıya çağırmıştır. 22 Ocak-6 Şubat tarihleri arasındaki görüşmelerde Mısır, Arap ülkelerinin Türk-İrak iş birliğine kesin cephe almasını sağlayamamış, fakat Arap ülkelerinin Türkiye ile iş birliği içerisine girmemesi için çok mücadele etmiştir.¹⁹⁵² Suriye basınında Türkiye'yi Yahudi dostluğuyla ilgili suçlayan yazıların yanı sıra destekleyen haberler de yapılmıştır. El-Âlem isimli gazete, Türkiye'nin Araplar ile dost olduğunu, Yahudilerden ise nefret ettiğini, Türkler ile Arapların arasını bozmak için propagandaların arttığı ve yalan haberlerin yapıldığı yönünde haber yapmıştır.¹⁹⁵³ Mısır, herhangi bir savaş olması durumunda Türkiye'nin Arapları zor bir duruma sokacağını iddia ederken, Türk-İrak Paktına katılmayı kesin olarak reddetmiştir.¹⁹⁵⁴ 3 Şubat 1955 gecesi olağanüstü bir toplantı yapan Irak kabinesi, Türk-İrak paktının bir an önce imzalanmasına karar vermiştir.¹⁹⁵⁵

1.4. Bağdat Paktı'nın İmzalanması

Türkiye ve Irak, pakt karşısındaki bütün tepkilere rağmen ABD'nin ve İngiltere'nin desteğiyle Ortadoğu savunması açısından son derece önemli bir hamle yaparak Bağdat'ta, 24 Şubat 1955'te "*Türkiye-İrak karşılıklı İşbirliği anlaşmasını*" karşılıklı olarak imzalamışlardır. Türkiye ile Irak arasında yapılan anlaşma, TBMM'de sevinçle karşılanmış ve oy birliği ile kabul edilmiştir.¹⁹⁵⁶ Anlaşmanın maddeleri ise şu şekilde belirlenmiştir:

İki ülke emniyet ve savunma konusunda BM anayasasının 51 maddesine uygun şekilde iş birliği yapacaklardır.

Anlaşma yürürlüğe girer girmez alınacak tedbirler belirlenecek

İki ülke birbirinin içişlerine karışmayacak, meydana gelecek sorunları BM anayasası gereği barışçıl yol ile çözecekler.

Bu anlaşmanın daha önce imzalanan anlaşmalara aykırı olmadığını taahhüt etmişlerdir.

Anlaşma Arap birliğine üye devletlerden biri bölgenin emniyeti ve barışı için hususi anlaşmalar yapabilir, güvenlik önlemi alabilirler.

¹⁹⁵¹ Ayrancı, a.g.t, s.83.

¹⁹⁵² Kürkçüoğlu, Türkiye'nin Arap Orta Doğusuna Karşı Politikası..., s.61-62.

¹⁹⁵³ B.C.A.,030-01-00-00, 104-650-1-12, 14 Temmuz 1954; B.C.A., 030-01-00-00, 104-650-1-13, 14 Temmuz 1954.

¹⁹⁵⁴ Korkmaz, a.g.t., s.141.

¹⁹⁵⁵ Akşam, 4 Şubat 1955.

¹⁹⁵⁶ Ayrancı, a.g.t., s.85.

Üyelerin devletlerin sayısı dördü bulunca anlaşmanın uygulanmasını düzenlemek üzere çalışma usullerini kendisinin tayin ettiği bir bakanlar seviyesinde sürekli bir konsey oluşturulacaktır.

Anlaşma beşer senelik olmak üzere yenilenecek, anlaşmaya son verecek devletler 6 ay önceden yazılı olarak birbirlerine bildirecektir. Aksi takdirde anlaşma yürürlükte kalacaktır.

Anlaşma taraflarca onaylanacak, karşılıklı olarak onaylanacaktır.¹⁹⁵⁷

Anlaşmayı Türkiye adına Adnan Menderes, Irak adına Nuri Said Paşa iki nüsha halinde 24 Şubat 1955 tarihinde imzalamışlardır.¹⁹⁵⁸ Anlaşma sonrası Irak Başbakanı, Adnan Menderes'e bir mektup göndermiştir. Bu mektupta, imzalanan anlaşma nedeniyle, bu anlaşmanın devletlerden herhangi birisine yöneltilen herhangi bir tecavüz hareketine karşı koymak için işbirliği yapmayı mümkün kılan bu anlaşma dolayısıyla duygularını anlatan bir mektup yazmıştır. Adnan Menderes ise bu mektuba karşılık olarak aynı duygular içerisinde olduğunu, Irak Başbakanı'nın gönderdiği mektubun içeriği hakkındaki anlaşmayı teyit ettiğini bildirmiştir.¹⁹⁵⁹ Menderes, Bağdat Elçiliğine yazdığı mektupta bazı hususların Nuri Said Paşa'ya bildirilmesi için bir mektup daha yazmıştır. Menderes mektubunda, Ankara gelir gelmez hava alanında bütün vekillerin ve birçok yüksek devlet memurunun, Ankara'da bulunan bütün ordu erkânının kendisini karşıladığını, bu hadisenin Türk-İrak kardeşliğinin ve ittifakının millet nezdinde ne kadar samimi olduğu bakımından manalı olduğunu yazmıştır. Ayrıca anlaşmayı gelir gelmez meclise sunduklarını, anlaşmanın hükümet tarafından da olumlu karşılandığını ifade ettikten sonra, en samimi duygularla hürmetlerini sunmuştur.¹⁹⁶⁰

İngiltere Dışişleri Bakanı Eden, 8 Mart 1955 tarihinde avam kamarasına verdiği demeçte, Bağdat'ta bulunduğu sırada Nuri Sait paşa ile İngiltere'nin Bağdat paktına katılması hususunda müzakerelerde bulunduğunu belirtmiştir. Irak ile olan ve 20 sene evvel imzalanan İngiliz-İrak anlaşması modern şartlara uydurmak üzere müzakereler yaptığı, Türk-İrak anlaşmasını geniş ölçüde ele aldıklarını bildirmiştir. Fakat İngiltere'nin Bağdat Paktına katılma konusundaki kesin kararı İngiltere Dışişleri Bakanı'nın 16 Mart'ta Ankara'ya yapacağı seyahatten sonra belli olacağı ifade edilmiştir.¹⁹⁶¹ İngiliz yetkililer 28 Mart 1955'te bir açıklama yaparak geçmişte Irak ile yaptıkları anlaşmaya son vererek Bağdat Paktına girmeye karar vermişlerdir. Yetkililer, Türkiye-İrak-İngiltere ittifakının ileride NATO'ya bağlı bir Ortadoğu savunma sisteminin özünü oluşturacağını söylemişlerdir.¹⁹⁶² Irak Başbakanı Nuri Sait, 30 Mart 1955 tarihinde Ayan ve Mebusan Meclisi'nin ortak toplantısında, 1930 tarihli İngiliz-İrak anlaşmasının sona erdiğini ve İngiltere'nin Bağdat Paktı'na katılacağını söylemiştir. İngiltere'nin Bağdat Paktına katılmak için Irak ile olan anlaşmasını

¹⁹⁵⁷ Resmi Gazete, 28 Şubat 1955, Kanun No: 6496, s.11151.

¹⁹⁵⁸ Resmi Gazete, 28 Şubat 1955, Kanun No: 6496, s.11151.

¹⁹⁵⁹ B.C.A.,030-01-00-00, 35-215-4-1, 24 Şubat 1955; B.C.A., 030-01-00-00, 35-215-4-2, 24 Şubat 1955.

¹⁹⁶⁰ B.C.A., 030-01-00-00, 35-215-4-3, 24 Şubat 1955; B.C.A., 030-01-00-00, 35-215-4-4, 24 Şubat 1955.

¹⁹⁶¹ Akşam, 9 Mart 1955.

¹⁹⁶² Akşam, 29 Mart 1955.

feshetmesi ve Bağdat Paktı'na katılacak olması ABD açısından son derece olumlu karşılanmıştır. ABD, Bağdat Paktı'na olumlu bakması ve İngiltere'nin katılımıyla memnuniyet duymasına rağmen Bağdat Paktı'na girmemiştir.¹⁹⁶³ İki önemli amacından birisi muhtemel saldırılara karşı Ortadoğu'yu korumak, diğeri de üye ülkeler arasında ekonomik açıdan iş birliğini geliştirmek Bağdat Paktına İngiltere'de 5 Nisan 1955 tarihinde katılmıştır. Ayrıca 1930 yılında imzalanan Irak-İngiltere anlaşmasının yerine geçecek yeni bir üs anlaşması imzalamıştır. İngiltere'nin pakta katılımı Bağdat Paktı'nı Arapların gözünde önemini zayıflatmıştır, fakat buna rağmen Pakistan Eylül 1955'de, İran da Kasım 1955'de pakta üye olmuştur.¹⁹⁶⁴

Bağdat Paktı'na üye olan devletler(Pakistan, İran, Irak) Bağdat Paktı'nı, Ortadoğu'nun savunması açısından bir örgüt gibi değil de ABD'den yardım alabilmek için bir araç gibi görmüştür. Türkiye ise İran, Irak ve Pakistan'dan çok farklı düşünmemiş, paktın kurulmasındaki öncü rolünün farkında olarak askeri olsun ekonomik olsun birçok alanda ABD yardımlarının artarak devam edeceğinin bilincinde olan bir ülke konumundadır. Zaten Pakt kurulduktan çok kısa bir süre sonra ABD ile Türkiye arasında askeri görüşmeler gerçekleşmiştir.¹⁹⁶⁵ Türkiye'nin Ortadoğu'daki önemini takdir eden ABD yönetimi de Türkiye'nin yüklendiği ağır sorumluluklara ortak olmak gayesiyle böyle bir paktın lüzumunu hissetmiş ve Türkiye, İran ve Pakistan arasında İkili savunma paktları imzalamıştır.¹⁹⁶⁶ Ayrıca Bağdat Paktı'na üye devletlerarasında salgın hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla bir veterinerlik sözleşmesi imzalanmıştır.¹⁹⁶⁷

Bağdat Paktı, üye devletlerin kendi menfaatlerini düşünmesinden dolayı zayıf duruma düşmüştür. İngiltere dışındaki diğer üye devletlerin ekonomilerinin pek de iyi olmamasından dolayı ekonomilerini düzeltmek için ve dolayısıyla ABD'nin de üye olması için baskı yapmışlardır. Üye devletlerin pakta giriş sebepleri ise, sadece Ortadoğu'daki SSCB baskısı değil çeşitli amaçları da tabi ki vardır. İngiltere ve Türkiye'nin öncelikli amacı SSCB baskısı olurken, diğer devletlerin öncelikli amacı ekonomik açıdan güçlü konuma gelmek ve yardım almaktır. Türkiye'nin asıl amacı SSCB ile olan sınırlarının güvenliği ve NATO ile olan bağının güçlendirilmesi olmuştur. İngilizler ise bu pakta, bölgedeki amaçlarını gerçekleştirmek için araç olarak kullanmak için üye olmayı kabul etmişlerdir.¹⁹⁶⁸

1.5. Suriye ve Mısır'ın Bağdat Paktı'na Tepkisi

Mısır ve Suriye, Türkiye'yi Batıyla eşdeğer görürken, Irak'ın pakta katılmasına karşı çıkmış ve bu pakta karşı birlikte cephe almışlardır. Arap devletlerinin de bu pakta katılımı için büyük çaba gösteren Türkiye, bunu başaramamıştır. Mısır ve Suriye'nin bu pakta ve Türkiye'nin çabalarına engel olmasına rağmen Türkiye pakta genişletmek için gayret göstermeye devam etmiştir. İngiltere'nin

---

¹⁹⁶³ Akşam, 31 Mart 1955

¹⁹⁶⁴ Yeşilbursa, a.g.m., s.89.

¹⁹⁶⁵ Ayrancı, a.g.t., s.86-87.

¹⁹⁶⁶ Bozkurt, 7 Mart 1959.

¹⁹⁶⁷ B.C.A.,030-18-01-02, 151-71-4, 21 Ocak 1959.

¹⁹⁶⁸ Yeşilbursa, a.g.m., s.91; Bozkurt, 20 Kasım 1957.

katılması Suriye'nin ve Mısır'ın eline koz vermiş, batı sömürgeciliğinin Ortadoğu'daki yeni bir oyunu şeklinde yorumlamalara neden olmuştur. Kahire radyolarından Türkiye'nin Suriye sınırına asker yığdığı yönünde haberler verilerek Ortadoğu devletleri Türkiye aleyhinde kışkırtılmak istenmiştir.¹⁹⁶⁹ Mısır'ın Bağdat Paktına tepki göstermesi bunlarla sınırlı kalmamıştır. Mısır gazeteleri, İsrail'i tanıyan Türkiye'nin, Irak'ın da aynı yolu takip etmek ve İsrail'i tanıyan ilk Arap devleti yapmak için teşvik ettiği iddiasında bulunmuşlardır.¹⁹⁷⁰ Bağdat Paktı sonrası Dışişleri ile Mısır'ın Ankara Maslahatgüzarı arasında bir yazışma gerçekleştirilmiştir. Mısır dışişleri Bakanlığı Ankara'daki Maslahatgüzar'a, Bağdat Paktı aleyhinde kullanılabilecek propagandanın açık bir dille ifade edilerek şifre ile ayrıntılarıyla birlikte düzenli bir biçimde gönderilmesini istemiştir.¹⁹⁷¹

Irak'ın pakta üye olması diğer bölge ülkelerinin de pakta üye olması konusunda Türkiye'yi umutlandırırken, daha paktın imzalanmasından bir kaç ay bile geçmeden Mısır ve Suriye askeri ve ekonomik alanda anlaşma yapmaya konusunda karar vermişlerdir. Mısır ve Suriye Türk-Irak Paktına katılmamayı yinelerken, Suriye ise bu anlaşmanın askeri nitelikte bir anlaşma olmadığını, fakat müzakere konusunda fikir birliğine vardıklarını söylemiştir. Bu anlaşma Türkiye açısından iyi olmamış, Türkiye Mısır'ı Arap ülkelerine baskı yapmak ve tehdit etmekle suçlamıştır. Ayrıca Menderes Suriye'nin de Mısır'ın düşmanca tavırları nedeniyle pakta katılmadığını, bu tepkilerin ilerlemesi halinde Türkiye-Suriye ilişkilerinin olumsuz yönde etkileneceğini belirtmiştir.¹⁹⁷² Türkiye'nin bu sert açıklamaları karşısında Suriye, İsrail'e karşı sınırını ve bağımsızlığını korumak haricinde bir emellerinin bulunmadığını, Türkiye ve Irak'a karşı herhangi bir düşmanlık beslemediklerini belirten bir açıklama yapmıştır. Yaşanan gelişmeler sonrası Türkiye, Suriye'ye bir nota vererek Suriye'nin Mısır ile anlaşması ve Türk-Irak Paktı'na karşı cephe almış olmasının Türkiye tarafından şüphyle karşılandığını belirtmiş, ayrıca Mısır'ın düşmanca tavırlarının Türkiye-Suriye ilişkilerinin geleceği konusunda endişelere sebep olduğu bildirilmiştir.¹⁹⁷³

Diğer yandan, Bağdat Paktı'nın Arap Birliği anayasasına aykırı olmadığını söyleyen Yemen prensi, Irak'ın iyi niyete sahip olduğunu, kendi sınırlarını savunmak için gerekli tedbirleri alabileceğinin söylemiştir. Yemen'in Bağdat Paktı'nı desteklemesiyle Mısır, hararetli taraftarlarından birini kaybetmiş bulunmaktadır.¹⁹⁷⁴ Bu gelişmeler üzerine Mısır, yeni bir Arap Paktı için girişimlerde bulunmuştur. 27 Şubat 1955 tarihinde Suriye Parti başkanlarına Mısır'ın teklifini götüren Mısır Milli Savunma Bakanı Salah Salim, yeni kurulacak paktın hükümsüz kalan Arap Birliği güvenlik paktının yerini alacağını, üye devletlerin dışişlerinin, ekonomisinin ve askeri kuvvetlerinin tek bir komutanlık altında bulunmasını öngörmektedir. Mısır Savunma Bakanı, Mısır'ın komutanlık veya liderlik peşinde koşmadığını, paktın kabul edildiği takdirde Mısır'ın teferruat üzerinde çalışmak üzere bir askeri

¹⁹⁶⁹ Ayrancı, a.g.t., s.87.

¹⁹⁷⁰ Akşam, 7 Mart 1955.

¹⁹⁷¹ B.C.A.,030-1-0-0, 62-380-10-1, 14 Mayıs 1956.

¹⁹⁷² Ayrancı, a.g.t., s.87-88.

¹⁹⁷³ Korkmaz, a.g.t., s.145.

¹⁹⁷⁴ Akşam, 2 Mart 1955, s.2

komisyon oluşturmaya hazır olduğunu söylemiştir.¹⁹⁷⁵ Ayrıca Mısır ve Suriye askeri liderlerinin üç haftaya kadar ortak bir konferans düzenleyeceklerini söyleyen Mısır milli Savunma Bakanı, kurulacak olan ortak komutanlığın Arap devletlerinin ortak komutanlığının özünü teşkil edeceğini, ayrıca buna Ürdün, Lübnan ve Suudi Arabistan'ın da katılacağını söylemiştir.¹⁹⁷⁶

Mısır, Bağdat Paktı'na muhalif olan Arap ülkelerine yeni bir pakt kurma teklifinde bulunmasıyla alakalı olarak Suriye Dışişleri Bakanı Halil El- Azim, bu teklifi Ürdün hükümeti ile görüşmek için Mısır Milli Savunma Bakanı ile beraber Amman'a gitmiştir. Mısır Savunma Bakanı, Suriyeli yetkililerle burada beş gün boyunca görüşmeler yapmıştır. Beklenen ortak bildiri yayımlanmamışsa da Suriyeli yetkililer, Mısır ile Suriye hükümetinin Ürdün ve Lübnan nezdinde birlikte hareket etmek konusunda mutabık kaldıklarını söylemiştir.¹⁹⁷⁷ Bu konuda bir demeç veren Suriye Başbakanı Sabri Assali, yeni paktın bir ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Arap ülkelerini İsrail saldırılarına karşı korumak için kesin ve pratik çözümler almanın lüzumlu görüldüğünü, Lübnan ve Ürdün'den sonra paktın bir suretinin Suudi Arabistan'a gönderildiğini söylemiştir.¹⁹⁷⁸ Lübnan ve Ürdün'ün Mısır'ın bütün mücadelesine rağmen bu yeni kurulacak olan savunma paktına katılmayı reddetmişlerdir. Lübnan tam bir tarafsızlık politikası takip ederek, Mısır'ın önerdiği savunma paktına katılmadığı gibi Bağdat Paktı'na da katılmayacağını açıklamıştır.¹⁹⁷⁹

Bu gelişmelerin yanı sıra Türkiye, 9 Mart 1955 tarihinde Şam'daki Türk Maslahatgüzar'ı aracılığıyla Suriye Dışişleri Bakanlığına bir protesto muhtırası vererek, Suriye'nin Türkiye aleyhinde Mısır'la anlaşma ve iş birliği yapmasını protesto etmiştir. Muhtıra da bu şartlar altında Türkiye'nin Suriye karşısındaki durumunu yeniden gözden geçirmek zorunda kalacağı belirtilmektedir.¹⁹⁸⁰ Mısır, diğer Arap devletlerini Türkiye ve Irak'tan uzaklaştırmak için azami gayret sarf etmiştir.¹⁹⁸¹ Ortadoğu'nun şu ana kadarki durumuna bakıldığında, bir karasızlığın hâkim olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁸²

Mısır'ın teklifi uyarınca 20 Mart'ta Arap Başbakanları Kahire'de bir toplantı yapacaktı. Konferansın amacı, Arap devletleri arasında askeri, siyasi ve ekonomik bir pakt kurmaktır. Suriye, Suudi Arabistan ve Yemen, yeni Arap paktı lehine hareket etmiştir. Mısır'ın hükümet sözcüsü, Irak hükümetinin Bağdat Paktı'nı feshederse Kahire konferansına katılabileceğini söylemiştir. Irak eski Başbakanı Doktor Fazıl Cemali ise, Irak'ın Kahire konferansına davet edildiği takdirde iştirak edeceğini, fakat gündemini önceden bilmesi gerektiğini, Bağdat Paktı'nı feshedemeyeceğini bildirmiştir. Ayrıca Irak devletinin Bağdat Paktını imzalarken Arap devletlerinin de menfaatlerini göz

---

¹⁹⁷⁵ Akşam, 28 Şubat 1955.

¹⁹⁷⁶ Akşam, 1 Mart 1955.

¹⁹⁷⁷ Akşam, 3 Mart 1955.

¹⁹⁷⁸ Akşam, 4 Mart 1955.

¹⁹⁷⁹ Akşam, 8 Mart 1955.

¹⁹⁸⁰ Akşam, 10 Mart 1955.

¹⁹⁸¹ Akşam, 11 Mart 1955.

¹⁹⁸² Akşam, 12 Mart 1955.

önünde bulundurduğunu, Suriye'nin Türkiye ile Irak'a karşı tutumunu değiştirmesi gerektiğini söylemiştir.¹⁹⁸³ Irak hükümetini Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan arasında imzalanması kararlaştırılan savunma paktına davet etmek için 15 Mart'ta Bağdat'a gelen Suriye heyeti buradan eli boş dönmüştür. Irak'ın pakta katılması için Bağdat Pakti'ndan istifa etmesini şart koştukları için Suriye'nin teklifi yapılan ilk toplantıda reddedilmiştir. Bir süredir Suriye'de olan Suriye'nin Ankara Büyükelçisi Türkiye'ye dönüşünde, Türkiye'nin Suriye'ye bir nota verdiği hakkında kendisine sorulan bir soruya, Türkiye'nin herhangi bir nota verdiğinden haberi olmadığını söylemiştir. Ayrıca Suriye-Mısır-Suudi Arabistan arasındaki anlaşmanın Bağdat Pakti'na karşı olmadığını, sadece İsrail tecavüzünü önlemek için alınmış bir tedbir olduğunu ifade etmiş ve Suriye'nin Türkiye ile daima dostane ilişkiler geliştirmek arzusunda olduğunu belirtmiştir. Diğer taraftan basında yer alan fakat resmi makamlar tarafından teyit edilmeyen bir habere göre, Türkiye tarafından Suriye'ye ikinci bir nota verilmiş. Bu notanın birinci notayla aynı olduğu belirtilmiştir.¹⁹⁸⁴

Suriye, Türkiye'nin birinci notasına; Mısır ve Suudi Arabistan ile imzaladığı anlaşmanın Türkiye'ye yönelik hiçbir cephesi olmadığını, bunun İsrail taarruzuna karşı bir tedbir olduğunu ve Suriye'nin tek başına İsrail hücumlarını karşılayacak kuvvette bulunmadığından böyle bir anlaşmaya lüzum gördüğünü bildirmiş. Ayrıca anlaşmanın imzalanması sırasında Mısır'ın baskısının söz konusu olmadığını ve Suriye'nin Türkiye'ye karşı daima iyi niyet beslediğini belirten bir cevap vermiştir.¹⁹⁸⁵ Bu sırada Suriye'de iç huzursuzluklar artmış, 17 Mart tarihinde humus şehrinde komünistler ile Müslüman kardeşler cemiyeti mensupları arasında kanlı çatışmalar yaşanmıştır. Bu çatışmaların sona erdirilmesi için ülkede olağanüstü hâl ilan edilmiştir.¹⁹⁸⁶ Suriye, 22 Mart 1955'te bir bildiri yayımlayarak, Türkiye'nin Suriye'ye gayet sert ve müstakil bir devlete hitap edilmeyecek bir üslupla iki nota verdiğini, Türkiye'nin verdiği bir notaya verilen cevabın da reddedildiğini bildirmiş ve bütün bunlara rağmen Suriye'nin Türkiye ile olan dostluk ilişkilerini sürdürmek niyetinde olduğunu ilave etmiştir.¹⁹⁸⁷ Türkiye-Suriye ilişkilerinin gerginleşmesi üzerine Lübnan, iki ülke arasındaki anlaşmazlıkların sona erdirilmesi için arabuluculuk yapmak için girişimde bulunmuştur. Lübnan Başbakanı, 23 Mart'ta Irak Büyükelçisi ve Türkiye'nin Beyrut Maslahatgüzar'ı ile bir araya gelmiş ve 30-31 Mart'ta Türkiye'ye geleceğini söylemiştir. Lübnan'ın arabuluculuk girişiminden sonra Irak'ta bu anlaşmazlığın halledilmesi için arabuluculuk yapmaya karar vermiştir. Türkiye ile Suriye arasındaki anlaşmazlıkların sona erdirilmesi için girişimde bulunan devletlerin yanı sıra Şam gazeteleri de Türk kuvvetlerinin Suriye sınırı yakınlarına toplanmakta olduğunu iddia etmişlerdir.¹⁹⁸⁸ 24 Mart'ta da 5000 kişilik bir öğrenci grubu Halep'te bir gösteri yaparak, Türkiye'nin Suriye'nin

---

¹⁹⁸³ Akşam, 14 Mart 1955.

¹⁹⁸⁴ Akşam, 16 Mart 1955.

¹⁹⁸⁵ Akşam, 17 Mart 1955.

¹⁹⁸⁶ Akşam, 18 Mart 1955.

¹⁹⁸⁷ Akşam, 23 Mart 1955.

¹⁹⁸⁸ Akşam, 24 Mart 1955.

içişlerine karışma girişimlerini protesto etmişler. Gösterici grubun iddiasına göre Türkiye, Suriye'yi zorla Bağdat Paktı'na sokmaya çalışmaktadır.¹⁹⁸⁹

26 Mart 1955'te 6 Suriye uçağının Türk hava sahasını ihlal etmesiyle ilişkiler daha da gerginleşmiştir. Bu gergin ortam ABD'yi de endişelendirmiştir. Türkiye'nin daha dikkatli olmasını düşünen ABD, Türkiye'nin kısa vadeli fayda sağlayacak yöntemlerin Tüm Arap devletleri nezdinde Türkiye korkusu yaratacağını, hedeflere ulaşmada tehdit oluşturacağı konusunda endişeli oldukları yorumunu yapmıştır.¹⁹⁹⁰ Suriye uçaklarının Türk hava sahasını ihlal etmesi üzerine Suriye'nin Ankara Büyükelçisi Dışişleri Bakanlığına çağrılarak kendisine bir protesto notası verilmiş ve buna benzer olayların tekrarlanmaması kesin bir dille ifade edilmiştir. Büyükelçi ise, meselenin çok önemli olmadığını, küçük bir hadiseden ibaret olduğunu söyleyerek sınır ihlalinin küçümsemek istemiştir. Mısır hükümetinin resmi sözcüsü ise Türkiye ile Suriye arasındaki gerginlik hakkında Mısır'ın sonuna kadar Suriye'yi destekleyeceğini, Suriye'nin toprak bütünlüğüne karşı yapılacak herhangi bir hareketin Mısır'a ve Mısır milletine bir tecavüz olarak değerlendireceğini söylemiştir.¹⁹⁹¹

Uçak ihlali konusunda Suriye basını da Türk notasında bu ihlalin protesto edildiğini, alınacak tedbirlerden dolayı çıkacak sorunların Suriye'ye ait olduğunu bildirmekte, bu notanın Türk kuvvetlerinin sınırda toplanmalarını gizlemek için bir manevra olduğunu iddia etmektedirler. Suriye Dışişleri Bakanı ise, 6 uçağın ihlalinin bildirmeye gelen Türkiye'nin Şam elçisi Adnan Koral'ı kabul etmiştir. Bu iddiaların akla ve mantığa uymadığını söyleyen Bakan, Suriye uçaklarının Türk topraklarına gitmesinin menfaatlerine uygun olmadığını söylemiştir. 28 Mart 1955 tarihindeki Kahire radyosunun verdiği bir habere göre bu mesele hakkında Rusya Dışişleri Bakanı Molotof, Suriye'nin Moskova Büyükelçisini kabul ederek Rusya'nın, Türkiye-Suriye gerginliğini yakından takip ettiğini ve Suriye'yi desteklediğini söylemiştir. Ayrıca Molotof'un gerektiği takdirde Rusya'nın Suriye lehine Türk hükümeti nezdinde müdahalede bulunacağını söylemiştir.¹⁹⁹² Suriye'nin pakta karşı tavır almasında SSCB'nin etkisi de bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Pakтын kurulması SSCB ile Suriye'nin ekonomik, kültürel ve siyasi anlaşmalarla birbirine yakınlaşmasına ve dolayısıyla SSCB'nin Suriye kanalıyla Ortadoğu'ya sızmak için fırsat bulmasına neden olmuştur. 28 Mart 1955 tarihinde Suriye'de lise öğrencileri Türkiye'yi kınayan gösteriler yaparken, işçi sendikaları ise Bağdat Paktı dâhil olmak üzere bütün ittifaklara karşı çıkarak tarafsızlığın sürdürülmesi yönünde karara varmışlardır.¹⁹⁹³ Halep, Lazkiye ve Bayır Bucak bölgesinde Türkiye aleyhinde gösteriler çıkmıştır. Hayli uzun süren gösteriler, İskenderun'u Kurtarma Cemiyeti adıyla ve Nedim İstanbullu adında tanınan komünistin reisliğinde faaliyet gösteren, Suriye'nin tanınmış diğer komünistleri tarafından

---

¹⁹⁸⁹ Akşam, 25 Mart 1955.

¹⁹⁹⁰ Umar, Bağdat Paktı..., s.318.

¹⁹⁹¹ Akşam, 27 Mart 1955.

¹⁹⁹² Akşam, 28 Mart 1955.

¹⁹⁹³ Umar, Bağdat Paktı, s.319-230.

organize edilmiştir. Ayrıca Suriye'nin Mersin konsolosu Türkiye'ye hakaret suçundan adliyeye sevk edilmiştir.¹⁹⁹⁴

ABD, Türkiye'nin bu siyasetinin Arap devletlerini Bağdat Paktı'ndan uzaklaştıracağını anlamıştır. Fakat yaşanan gelişmelere rağmen Suriye, Türkiye aleyhindeki çalışmalara tekrar başlamıştır. O dönemde Türk basınında yer alan bazı haberlere göre, Suriye uçaklarının Türkiye'nin hava sahasını ihlal ettiği yönünde haberler yapılmıştır. Bunun üzerine Türkiye Dışişleri Bakanlığı bu olayın bir daha tekrarlanmaması için çok sert bir protesto notası vermiştir. Bu notadan dolayı Suriye'de Türkiye aleyhine gösteriler düzenlenmiş, gergin olan ilişkiler daha da gergin bir hal alınca, Lübnan devleti arabuluculuk teklifi sunmuştur. Ancak bu arabuluculuk teklifi Suriye tarafından reddedilmiştir. SSCB de bu gerginliğini yakından izlediklerini ve Suriye'nin tarafında olduklarını söylemişlerdir.¹⁹⁹⁵ 31 Mart 1955 tarihinde SSCB'nin Şam elçisiyle bir araya gelen Suriye Başbakanı Sabri Asali, kısa bir görüşme yapmıştır. Bu görüşme de SSCB, Türkiye baskısı karşısında Suriye'nin tutumunu destekleyeceğini temin etmiştir. "Arabın Sesi" radyosunun 31 Mart'ta verdiği bir haberde, Türk hava kuvvetlerine mensup iki uçağın Suriye toprakları üzerinde bir müddet uçtuğu ve bir Türk paraşütçü birliğinin Suriye sınırına yaklaştığı söylenmiştir.¹⁹⁹⁶ Bu iddialara karşın Mardin'den gelen haberlere göre, 1 Nisan'da bir Suriye uçağı Nusaybin ve Cizre ilçeleri arasından geçerek Midyat'a kadar gelmiş, buralarda bir saat uçtukten sonra geri dönmüştür. Derbesiye sınırında devriye gezen Türk askerlerine 15 Suriyeli ateş açmış ve bu ateş 15-20 dakika devam etmiştir. Aynı gün Antakya'nın Yayladağı İlçesinin Hamuttepe gümrük karakolu tarafından alınan önlemler sayesinde büyük bir Suriyeli kaçakçı grubu pusuya düşürülmüş, çatışma sırasında bir kaçakçı öldürülmüştür.¹⁹⁹⁷

Bu arada ekonomik iş birliği ve Bağdat Paktı'yla alakalı olarak Türkiye'ye gelen Lübnan Devlet Başkanı Kamil Şemun, Türkiye ile bir ticaret anlaşması imzalamıştır. Suriye ile Mısır arasında Bandung konferansından önce bir anlaşma yapılması ihtimali zayıflamış ve Mısır kurmak istediğı Arap Paktı'nda muvaffak olamamıştır.¹⁹⁹⁸ Sürekli İskenderun ile alakalı haberler yapan El Nasır gazetesi, Türkiye'nin Fırat nehrinin yatağını değiştirerek Suriye'nin bazı kurak illerini sulamak amacıyla yapmak istediğı Yusuf Paşa Setti projesine engel olmakta olduğunu iddia etmiştir.¹⁹⁹⁹ 20 Ekim 1955'te Suriye ile Mısır arasında, 27 Ekim 1955'te ise Suudi Arabistan ile Mısır arasında savunma ve iş birliği anlaşmaları yapılmıştır. Bu iş birliğine daha sonra Yemen'de katılmış ve 21 Nisan 1956 tarihinde ise Yemen-Mısır-Suudi Arabistan arasında savunma anlaşması imzalanmıştır. Bu

---

¹⁹⁹⁴ Akşam, 30 Mart 1955.

¹⁹⁹⁵ Korkmaz, a.g.t., s.145-146.

¹⁹⁹⁶ Akşam, 1 Nisan 1955.

¹⁹⁹⁷ Akşam, 2 Nisan 1955.

¹⁹⁹⁸ B.C.A., 030-01-00-00, 104-650-2-21, 30 Ağustos 1954; B.C.A., 030-01-00-00-104-650-2-22, 30 Ağustos 1954.

¹⁹⁹⁹ B.C.A., 030-01-00-00-104-650-2-23, 30 Ağustos 1954; B.C.A., 030-01-00-00, 104-650-2-24, 30 Ağustos 1954.

anlaşmalardan da anlaşılacağı üzere Kuzey Seddi Bloğuna karşı Yemen-Mısır-Suriye-Suudi Arabistan'ın içinde bulunduğu karşı bir blok meydana gelmiştir.²⁰⁰⁰

Ürdün ve Lübnan gibi ülkeler pakt konusunda yapıcı bir rol oynamak isterken, Mısır ve Suriye'nin yanı sıra Suudi Arabistan da pakta karşı çıkmıştır.²⁰⁰¹ Bağdat Paktı'na karşı cephe almış olan Suriye, Ürdün'ün de bu pakta katılmasını önlemek amacıyla birçok oyun içerisine girmiştir. Ürdün'e, İngiliz-Ürdün anlaşmasını feshettiği takdirde, Ürdün'ün İngiltere'den almakta olduğu malî ve askerî yardımı Suriye, Mısır ve Suudi Arabistan hükümetlerinin vereceğine dair teminata bulunmuşlardı. Bu maksatla Kahire'de yapılan Mısır, Suriye, Ürdün ve Suudi Arabistan Devlet Başkanları toplantısında nihaî bir karara varılmış ve yayımlanan resmî bildiriye, Ürdün'ün İngiltere'den aldığı yardımın üç devlet tarafından ödeneceği ilan edilmişti. Bunun üzerine İngiltere'ye müracaat eden Ürdün, aralarındaki anlaşmanın feshedilmesini istemiştir. Ürdün'ün isteği üzerine İngiltere anlaşmayı feshetmiştir. Mısır ve Suriye, Ürdün'e yapacakları mali yardım konusunda bazı şartlar koşmuştur. Bu şartların başında da tamamen tarafsız bir politika takip etmesini istemişlerdir. Aradan zaman geçmesine rağmen Suriye, Ürdün'e verdiği sözü tutmamış.²⁰⁰² Bu durum karşısında Mısır lideri Nasır'ın, Arap Birliği Siyasi Konseyinin tehlike geçirmekte olduğu yönünde yaptığı açıklamalara Mısır basını da destek vererek, Libya ve Irak gibi ülkeleri sorumlu tutmuş ve bu ülkelerin konseye yapmaları gereken maddi yardımı yapmadıkları için konseyin ekonomik buhranla karşı karşıya kaldığını yazmışlardır.²⁰⁰³

1.6. Bağdat Paktı'nın Sonu: CENTO'ya Dönüşüm

Bağdat Paktı, SSCB'ni Ortadoğu bölgesine girmesini önlemek amacıyla ve SSCB'yi çevreleme politikası sonucunda ortaya çıkmıştır. Fakat aksi bir sonuç vermiş ve Paktın kurulmasıyla birlikte başta Mısır olmak üzere bu pakta karşı cephe alan ülkeler SSCB ile daha fazla ilişki içerisine girmişlerdir. Mısır'ın 1955 yılında SSCB'nin müttefiki olan Çekoslovakya ile silah yardımı konusundaki anlaşması SSCB'nin Ortadoğu bölgesine girdiğinin bir kanıtı olarak gösterilmektedir. Bu pakt SSCB'yi Ortadoğu'dan uzaklaştıramamış, tam tersine kolayca bölgeye girmesine sebep olmuştur.²⁰⁰⁴ Mısır ve Suriye'nin dışında Bağdat Paktı'ndan memnun olmayan diğer bir devlet de İsrail'dir. Türkiye, Kasım 1956'da İsrail'deki elçiliğini kapatarak Bağdat Paktı'nı güçlendirmek istemiş, ama istediklerini başaramamıştır. Bu dönemde Bağdat Paktı gibi etkisiz bir ittifakın olduğu söylenemez. Çünkü pakt, Ortadoğu bölgesinde radikal ideolojileri harekete geçirerek SSCB ile

²⁰⁰⁰ Fahir Armaoğlu, "Ortadoğu Komutanlığından Bağdat Paktına 1951-1955 (Amerikan Belgeleri İle)", Belleten, Cilt: LIX, Sayı: 224, 1995, s.235.

²⁰⁰¹ Mustafa Albayrak, Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1950-1960), Phoenix Yay, Ankara, 2004, s.476.

²⁰⁰² Bozkurt, 8 Nisan 1957; Bozkurt, 10 Haziran 1957.

²⁰⁰³ Bozkurt, 22 Kasım 1957.

²⁰⁰⁴ Korkmaz, a.g.t., s.146.

yakınlaşmayı hızlandırmıştır. Bu nedenle Bağdat Paktı pek uzun ömürlü olmamıştır.²⁰⁰⁵ Türkiye açısından da Bağdat Paktı başarılı değildir. Batı ittifakı içerisinde yerini alan Türkiye'nin Ortadoğu'da Batılı devletlerle müşterek hareket etmesi, onu Araplarla karşı karşıya getirmiştir. Irak dışındaki diğer Arap devletlerinin de pakta üye olacaklarını düşünerek yanılığa düşen Türkiye'nin Suriye ve Mısır ile ilişkileri de bu nedenle bozulmuştur. Bağdat Paktı'ndan dolayı ABD ile SSCB Ortadoğu'da karşı karşıya gelirlerken Türkiye de bundan çok fazla etkilenmiştir.²⁰⁰⁶

Bağdat Paktı sürecinde Irak, batı yanlısı politikalar takip etmiş ve Türkiye'nin yanında yer almıştı. Bu nedenle birlikte ülke içerisinde Batı karşıtı bir askeri güç oluşmuş ve sonuç itibariyle iktidarı ele almıştır. General Abdülkerim Kasım liderliğindeki Bağımsız Subaylar olarak adlandırılan bir askeri grup, 14 Temmuz 1958'de bir darbe yaparak Başbakan Nuri Said ile Kral Faysal'ı öldürerek iktidarı ele geçirmiştir.²⁰⁰⁷ Irak darbesiyle birlikte sıkıyönetim ilan edilerek sınır kapıları kapatılmış ve haberleşmeye sansür konulmuştur. Darbe sonrası Bağdat radyosunda yapılan yayınlarda General Kasım'ın başkanlığında bir Bakanlar Kurulu'nun kurulduğu, Kral'ın sahip olduğu yetkileri kullanmak üzere üç kişilik bir "Egemenlik Meclisi" nin oluşturulduğu ve Velihaht Prens Abdülillah ve Nuri Sait Paşa'nın yaşanan olaylarda öldürüldüğü duyurulmuştur.²⁰⁰⁸ Ortadoğu'da gün geçtikçe ağırlığını daha da hissettiren Nasır, Irak'ın yeni liderinin kendisine biat etmeyeceğini anlayınca yeni bir hükümet darbesi hazırlığına girişmiş fakat başarılı olamamıştır.²⁰⁰⁹ Nasır'ın yanı sıra darbeden sonra Mısır ve Suriye gazeteleri bir bayram havası içine girmişlerdir. Bir taraftan gazeteler, diğer taraftan da Arabın Sesi Radyosu devamlı bir şekilde tahriklerine devam etmiştir. Ayrıca Ortadoğu'daki bütün Arap ve İslâm devletlerinin Birleşik Arap Cumhuriyetine bağlanacağını iddia etmişlerdir.²⁰¹⁰

Mısır basını ve Nasır'ın düşüncelerine karşılık olarak darbe yönetimi ihtilalle birlikte bir kararname yayımlamıştır. Bu kararname ile Bağdat'taki bütün mağaza, dükkân, kahvehanelerinin cam ve vitrinlerini süsleyen Nasır'ın resimleri kaldırılmaya başlanmıştır. Bunların yerini Abdülkerim Kasım'ın ve İhtilalde yer alan diğer kişilerin resimleri asılmıştır.²⁰¹¹ Diğer yandan da Kasım'ın politikalarını tasvip etmeyerek Bağdat Paktı'ndan çekilmesini isteyen darbeye katılmış olan 6 Bakan istifa etmiştir.²⁰¹² Yaşanan gelişmeler sonucunda Irak 24 Mart 1959'da resmen Bağdat Paktı'ndan ayrıldığını duyurmuştur.²⁰¹³ Irak'ın pakttan çekilmesinden sonra 19 Ağustos 1959 tarihinde Bağdat Paktı CENTO'ya dönüşmüş ve 21 Ağustos tarihi itibariyle çalışmalarına Ankara merkez olmak kaydıyla devam etmiştir. CENTO'ya Türkiye, İngiltere, İran ve Pakistan gibi müttefik üyeler olarak

---

²⁰⁰⁵ Mustafa Bostancı, "Türk-Arap İlişkilerine Etkisi Bakımından Bağdat Paktı", Gazi Akademik Bakış, Cilt:7, Sayı:13, ss.171-184., s.181

²⁰⁰⁶ Davut Dursun, Bağdat Paktı, Dia, C:4, İstanbul, 1991, s.446-447.

²⁰⁰⁷ Serbest, a.g.m., s.418.

²⁰⁰⁸ a.g.m., s.418-419

²⁰⁰⁹ Bozkurt, 11 Ekim 1958.

²⁰¹⁰ Bozkurt, 18 Temmuz 1958.

²⁰¹¹ Bozkurt, 17 Ağustos 1958.

²⁰¹² Bozkurt, 18 Mart 1959.

²⁰¹³ Ayranç, a.g.t., s.91

katılırken ABD, tam bir ortak niteliğini kazandı.²⁰¹⁴ CENTO(Merkezi İşbirliği Teşkilatı) ülkeleri 7-9 Ekim 1959 tarihleri arasında ABD'nin yeni Dışişleri Bakanı Herter'in başkanlığında toplanırken, ABD pakta tam üye olmayı yine reddetmiştir. Fakat ABD, Ortadoğu'daki SSCB tehlikesinin halen devam ettiğinin bilerek bu yumuşak havayı devam ettirme konusunda görüş birliğinde olduklarını bildirmiştir.²⁰¹⁵

2. 1957 Türkiye – Suriye Bunalımı

2.1. Türkiye - Suriye Bunalımının Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi

Süveyş krizinden sonra ABD'nin Eisenhower Doktrinini açıklamasından önce Suriye ile SSCB'nin yakınlaşması, Türkiye ile ABD'nin endişe duymasına sebep olmuştur. Suriye'nin giderek SSCB'ye kayması ve SSCB silahlarının Suriye'ye gönderilmesi Türkiye başta olmak üzere Bağdat Paktı'nın diğer üyelerinin de endişe duymasına sebep olmuştur. SSCB'nin Suriye'deki varlığı Türk hükümetinin korkmasına neden oluyordu. Bundan dolayıdır ki Adnan Menderes Bağdat Paktı'nın güçlendirilmesini istemiştir.²⁰¹⁶

ABD Başkanı Eisenhower, 6 Ocak 1957 tarihindeki açıklamasında, Ortadoğu'yu hürriyet düşmanlarının baskısına bırakmanın büyük bir facia olacağını belirtmiş, “*Bizim ne Ortadoğu'da ne de dünyanın herhangi bir yerinde gözümüz yoktur.*” dedikten sonra, yardıma ihtiyaç duyan ülkeler razı olukları takdirde silahlı yardım yapılacağını da belirtmiştir. Eisenhower plâni, iktisadî ve askerî yardım olarak ikiye ayrılmaktadır. Başkan'a Ortadoğu'da saldırıya uğrayacak herhangi bir ülke için silah yardımı yapma yetkisi tanımaktadır. ABD Başkanı, bu doktrini açıkladıktan sonra bu ilk olarak Mısır tarafından reddedilmiştir. Diğer yandan da SSCB de Ortadoğu'ya hâkim olmak için elinden geleni yapmış ve bölge devletlerini tahrik etmiştir. Rusya'nın politikalarına inanan devletlerin başında da Suriye ve Mısır gelmektedir. Rusya'nın politikaları karşısında boş durmayan ABD, SSCB'ye taraf olan devletlere yardım etmeye devam etmiştir.²⁰¹⁷ ABD Başkanı'nın teklif ettiği Eisenhower Doktrinini 9 Mart 1957'de ABD senatosu tarafından onaylanmıştır. Asıl amacı komünizmin Ortadoğu bölgesine yayılmasını önlemek olan bu doktrine Türkiye'de destek vermiştir.²⁰¹⁸ ABD Dışişleri komitesi, Ortadoğu hakkında hazırladığı bir raporda Türkiye'den övgüyle bahsederken, Türkiye'nin en kısa zamanda ekonomik refaha kavuşacağını açık bir dille belirtmiştir. Ayrıca Türkiye ile Suriye arasında

---

²⁰¹⁴ Ayrancı, a.g.t., s.91-92.

²⁰¹⁵ Bozkurt, 27 Şubat 1959.

²⁰¹⁶ Hüseyin Bağcı, Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar, Odtü Geliştirme Vakfı Yay, 2.Baskı, Ankara, 2001, s.90-91.

²⁰¹⁷ Bozkurt, 7 Ocak 1957.

²⁰¹⁸ Vefa Kurban, “1950-1960 Yıllarında Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasındaki İlişkiler”, ÇTTAD, Cilt: XIV/28, (2014/Bahar) s.264.

yapılan tahlilde de, Suriye'nin günden güne kaybettiği, buna rağmen Türkiye'nin ilerleme kaydettiği belirtilmektedir.²⁰¹⁹

1956 yılında yaşanan Süveyş krizinden sonra Türkiye'nin Ortadoğu bölgesindeki rolü farklı bir şekil almaya başlamıştır. Türkiye, Bağdat Paktı'na büyük önem verse de tek gayesi paktı güçlendirmek değildi. Süveyş krizinin ardından bölgede daha da etkin olmak istiyordu. SSCB'nin Ortadoğu'daki etkinliğinin her geçen gün daha da artması sonucu sadece Bağdat Paktı'yla sınırlı kalmayacak ve hemen hemen her alanda SSCB üstünlüğüne karşı mücadele edecek bir Türkiye ortaya çıkmıştır. Türkiye, bu mücadelenin sonucunda ilk olarak 1957 yılında meydana gelen Suriye krizi ile kendisini göstermiştir denilebilir.²⁰²⁰ Türkiye-Suriye ilişkilerinin bu hale gelmesi pek beklenmeyen bir durum değildi. Bu durumun en önemli sebeplerinden birisi 1930'lu yıllarda yaşanan Hatay meselesidir. Hatay meselesi, 1950'li yıllara geldiğinde Suriye ile SSCB'nin yaklaşmasına neden olmuştur. Adnan Menderes dönemine denk gelen bu SSCB yaklaşmasının hızlandığı dönemde, Türkiye ile Suriye arasında kısa süreli de olsa sıcak temaslar kurulmuştur. Fakat Suriye'nin hızlı değişen iç politikası ve istikrarsız politikaları sonucunda iki ülke arasındaki ilişkiler olumsuz bir hal almıştır. Bağdat Paktı'nın kurulmasıyla birlikte ilişkiler iyice bozulmuştur.²⁰²¹ 1956 yılında yaşanan Süveyş krizinden sonra Suriye SSCB'ye biraz daha yaklaşırken, bir yandan Ordu'da tasfiyeler meydana gelmiş, diğer yandan da Afif Bızri gibi komünist eğilimli bir kişi Genelkurmay Başkanlığına getirilmişti. Suriye'nin Rusya ile askeri ve ekonomik alanlarda yardımını öngören anlaşmalar yapması ise Türkiye tarafından kuşkuyla karşılanmıştır.²⁰²²

Suriye'de tehlikeli bir komünist olarak tanınmış Subay Akif El-Bizri, Moskova'ya düzenlediği ziyaret sonrasında Tuğgeneral rütbesiyle Suriye ordularının başına getirilmiştir. Genelkurmay Başkanı'nın değişmesinden hemen sonra 1 tuğgeneral, 2 alay komutanı ve 7 Albay'ın görevden alınması, Suriye'nin ve Ordusunun Komünistlerin kontrolünde olduğunun bir kanıtı olarak gösterilebilir.²⁰²³ Batı karşıtı olan Suriye'nin Soğuk Savaşın devam ettiği dönemde SSCB'ye üs vermesi iki ülke ilişkilerinin askeri nitelik kazanmasına sebep olmuştur. Anti-empyalist karşıtı bir tutum içerisinde bulunan Suriye, Batı'dan gelebilecek tehlikelere karşı silahlanma gereksinimi duymuş ve 1956 yılında SSCB ile teknik ve askeri alanlarda iş birliğini öngören anlaşmalar imzalamıştır. Bu anlaşmalar sonucunda SSCB tarafından Suriye'ye aşırı bir silah sevkiyatı gerçekleştirilmiştir.²⁰²⁴ Bu gelişmeler üzerine Türkiye, kendisini Bulgaristan-SSCB ve Suriye tarafından etrafı çevrilerek sıkıştırılmış bir konumda görmüştür. Bunun üzerine sınır bölgelerine asker yerleştirilerek askeri

---

²⁰¹⁹ Bozkurt, 5 Mart 1957.

²⁰²⁰ Sever, a.g.e., s.181.

²⁰²¹ Ayrancı, a.g.t., s.96.

²⁰²²Şerif Demir, "Dünden Bugüne Türkiye'nin Suriye Ve Ortadoğu Politikası", Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkishor Turkic, Volume 6/3, Summer 2011, S.703-704; Bozkurt, 16 Ağustos 1957.

²⁰²³ Bozkurt, 18 Ağustos 1957; Bozkurt, 19 Ağustos 1957.

²⁰²⁴ Osman Ağır-Meram Takar, "Rusya-Suriye İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı", KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:13 Sayı: 2, Kahramanmaraş, 2016, s.295.

manevralar ve çeşitli tatbikatlar yapmıştır. ABD'nin kendisinin yanında yer aldığını gösteren Türkiye, dolaylı olarak Suriye'ye gözdağı veriyordu. Yaşanan bunca şeye rağmen Suriye'nin tavrında herhangi bir değişiklik olmayınca Türkiye, Suriye'ye karşı sınırı geçme tehdidinde bulunarak tutumunu daha da sertleştirmiştir. Türkiye'nin bu tavrı karşısında Mısır, Suriye'ye askeri yardım yaparak sahip çıkmıştır.²⁰²⁵ Türkiye'nin Suriye sınırına asker yığması ve tatbikatlar yapması, kapılarını SSCB'ye açarak silah ve mühimmat alan Suriye'nin politikalarının bir sonucudur.²⁰²⁶

Bağdat Paktı'na ve NATO'ya üye ülkeler, Suriye'nin her gün biraz daha SSCB'ye yaklaşması sebebiyle harekete geçerek konuyu görüşmeye başlamışlardır. NATO ve Bağdat Paktı'na üye ülkeler Suriye meselesini görüşerek Suriye'nin gözetim altına alınacağını duyurmuşlardır. Bu görüşmelerden ayrı olarak ABD elçisi Adnan Menderes ile görüşmüştür. Diğer yandan ABD'li Ortadoğu Uzmanı Loy Henderson ise 24 Ağustos'ta Türkiye'ye gelerek Suriye krizi ile alakalı görüşmeler yapacağını, ABD'nin bu meseleye büyük ehemmiyet verdiğini söylemiştir.²⁰²⁷ ABD, Bağdat Paktı üyelerine Suriye'de meydana gelen gelişmeler hakkında düşüncelerini sormuştur. Diğer üyeler gibi Türkiye'de, Suriye'de bir komünist ve Rus taraftarı bir hükümet kurulmasına olan itirazını gizlememiştir.²⁰²⁸

Türkiye, güney sınırlarındaki bir ülkenin Rus komünizminin askerî ve siyasî üssü haline gelmesini hoş karşılamamıştır.²⁰²⁹ Bu ortamda Rus liderleri Suriye'ye davet edilmiş, bu davet ile alakalı olarak Suriye Savunma Bakanı Vekili bir basın toplantısı yaparak, davetin gayri resmi olduğunu ifade etmiştir. Beyanatına devam eden Savunma Bakanı Vekili, Suriye'nin hiçbir zaman komünist olmadığını, yalnız yabancı boyunduruğuna tahammülü olmadığı için tahakküm altında kalmayacağını ve İngiliz Fransız emperyalizmine karşı Rusların yardımına muhtaç olduğunu iddia etmiştir.²⁰³⁰

İngiltere'nin Daily Ekspres gazetesine göre: Rusya'nın Suriye'ye binlerce gönüllü göndermeye başladığı, Rusların Suriye'ye aralıksız olarak her türlü ağır tank, jet uçakları ve teçhizat sevk etmekte olduğu, bu sevk miktarının her geçen gün artmakta olduğu yönünde haberler yapılmıştır.²⁰³¹ Dünya basını Suriye meselesine geniş yer verirken, Kıbrıs El Eferia gazetesi yayımladığı bir haberde, Eisenhower Doktrini'nin kesintiye uğramadığı, Suriye'deki son olayların ABD'ye karşı hasımane davranışları açıktan ortaya koyduğu yönünde haber yapmıştır. Yine aynı gazete, Türkiye'nin Rusları gücendirmemek için Suriye meselesinde pek müdahale etmeyeceğini iddia

---

²⁰²⁵ Demir, a.g.m., s.704

²⁰²⁶ Bozkurt, 13 Mayıs 1957.

²⁰²⁷ Ayrancı, a.g.t., s.99.

²⁰²⁸ Bozkurt, 21 Ağustos 1957.

²⁰²⁹ Bozkurt, 23 Ağustos 1957.

²⁰³⁰ Bozkurt, 24 Ağustos 1957.

²⁰³¹ Bozkurt, 25 Ağustos, 1957.

etmiştir.²⁰³² “Times Of Cyprus” gazetesini ise Ortadoğu’nun genel durumunu ele alarak, Suriye’nin Rusya’ya kaymasına temas etmiş, Türkiye’nin çok tehlikeli bir durumda olduğunu ileri sürmüştür.²⁰³³

Türkiye ile ABD’nin Ortadoğu Uzmanı olan Mr. Joy Henderson, görüşmelerin birinde Türkiye, Suriye’nin SSCB’ye kayışını önleyebilmek için iki çare ileri sürmüştür. İleri sürülen çareler ise şöyledir: SSCB’yi Ortadoğu’ya kaymadan durdurmak için geniş bir ekonomik plânın tatbiki ve Bağdat Paktı’nın kuvvetlendirilmesi. ABD ise Ortadoğu’da sulhu idame ettirmek fakat Rusya’nın Ortadoğu’ya girişini ekonomik planlarla durdurmak niyetindedir.²⁰³⁴ Türkiye’den sonra ABD’nin Lübnan, Irak ve Ürdün Elçileriyle bir araya gelerek Suriye meselesini müzakere eden Henderson, Türkiye’den sonra Lübnan’a gitmiş ve yetkililerle bir araya gelmiştir.²⁰³⁵ Lübnan’dan sonra ABD’ye giden Henderson, raporunda Rusya’nın Suriye’yi bir köprü olarak kullanmak niyetinde olduğunu belirtmiştir.²⁰³⁶ Henderson’un Ortadoğu’ya yaptığı bu ziyaret sonrasında 7 Eylül 1957 tarihinde basın mensupları ile bir araya gelen ABD Demokrat Parti Yardımcı Başbakanı Mike Mansfield, Türkiye, Lübnan, Ürdün ve Irak’ a yapılacak olan silah yardımının hızlandırılacağını açıklamıştır. ABD’nin silah sevkiyatını hızlandırmasının sebebini ise Suriye’den gelecek bir komünist tehlikeye karşı kendilerini savunabilecek duruma getirmek olduğunu belirtmiştir.²⁰³⁷ Silah yardımının ilk partisi ise 10 Eylül’de Ürdün’e gönderilmiştir. ABD’nin bu yardımına Mısır tepki göstermiştir. Nasır yönetimi, bu yardımın Arap Birliği’ni parçalamaya yönelik bir hareket olduğunu iddia etmiştir.²⁰³⁸

Türkiye’nin Suriye karşındaki tutumu, kendisini SSCB ile karşı karşıya getirmiştir. Diğer yandan ABD ise Türkiye’ye destek verince, Türkiye ile Suriye arasındaki kriz ABD ile SSCB’yi Ortadoğu’da ilk kez karşı karşıya getiren bir olay olmuştur. SSCB Başbakanı Bulganin, 10 Eylül 1957’de Adnan Menderes’e bir mektup göndermiştir. Bu mektupta; “*Suriye Sınırı’ndaki Türk askeri yığınağı ve Suriye’ye saldırmak amacıyla Türkiye’ye gönderilen Amerikan silahları hakkında raporları olduğundan, ayrıca endişe duyduklarından*” bahsetmiştir.²⁰³⁹ Adnan Menderes ise Bulganin’in bu iddialarını reddetmiş, Türkiye’nin ne Suriye’ye ne de başka bir devlete saldırmak gibi bir niyetinin olmadığını belirtmiştir. Ayrıca SSCB’nin Türkiye’ye yaptığı baskının 1945’te olduğu gibi güvenlik endişesi oluşturduğunu, Suriye’nin bir silah deposu haline geldiğini ve bunun da doğal olarak Türkiye’de güvenlik kaygısı oluşturduğunu ifade etmiştir. Türk ordusunun bu bölgede normal tatbikat yaptığını, bunun Suriye ile hiçbir ilgisi olmadığı belirtilmiştir.²⁰⁴⁰ Suriye’nin normal savunma gerekliliğinin gerektirdiği sınırın çok ötesinde ve süratle silahlandığını söyleyen Menderes, Suriye ile dost kalmak istediklerini, fakat Suriye’deki komünist taraftarı gelişmeleri Türkiye’nin selameti için

---

²⁰³² Bozkurt, 26 Ağustos 1957.

²⁰³³ Bozkurt, 27 Ağustos 1957.

²⁰³⁴ Bozkurt, 28 Ağustos, 1957.

²⁰³⁵ Bozkurt, 30 Ağustos 1957.

²⁰³⁶ Bozkurt, 5 Eylül 1957.

²⁰³⁷ Bozkurt, 7 Eylül 1957.

²⁰³⁸ Bozkurt, 10 Eylül 1957.

²⁰³⁹ Kürkçüoğlu, Türkiye’nin Arap Orta Doğusuna Karşı Politikası..., s.105.

²⁰⁴⁰ Kürkçüoğlu, Türkiye’nin Arap Orta Doğusuna Karşı Politikası..., s.106; Bozkurt, 15 Eylül 1957.

hassasiyetle takip etmesinin de doğal olduğu söylemiştir.²⁰⁴¹ Menderes'in açıklamasına benzer bir açıklama da ABD Başkanı Eisenhower'dan gelmiştir. Bir gazeteye yaptığı röportajda konuşan Eisenhower, SSCB'nin Ortadoğu'da bir silah yarışına başladığını, Suriye'yi uydusu haline getirmesi karşısında Ortadoğu'daki barışın tehlikeye düşeceğini iddia etmiştir.²⁰⁴² 3 Ekim'de BM'de konuşan Suudi Arabistan temsilcisi, Suriye'nin yapmakta olduğu hazırlıkların komşularından hiçbirisi için tehlike teşkil etmediğini söyleyerek, Suriye'nin Türkiye için kötü niyet beslemediğini ifade etmiştir.²⁰⁴³ Suudi Arabistan'ın açıklamasına benzer bir açıklama da Mısır temsilcisinden gelmiştir.²⁰⁴⁴

Suriye Genel Kurmay Başkanı General Afif Bizri, yabancı basın mensuplarına 16 Eylül tarihinde vermiş olduğu bir beyanatta, Türkiye'nin Suriye sınırına en az bir zırlı tümen yığıdığını iddia etmiştir. ABD 6.filosuna mensup gemilerin Suriye'nin dokuz mil açığına kadar sokulduklarını ve Suriye'nin kara sularını ihlâl ettiklerini söylemiştir. General, Suriye'nin Akdeniz sahilindeki Lazkiye üzerinde görülen uçakların ABD uçakları olduklarını söylemiştir.²⁰⁴⁵ Suriye Genelkurmay Başkanı'nın bu konuşmasına yönelik olarak dünya basını da boş durmayarak türlü yorumlar yapmıştır. ABD'nin "Washington Star" gazetesi yayımladığı bir makalede, Türkiye'nin Ortadoğu'da en kuvvetli, en güvenilir bir dost ve müttefik olduğuna yer vermiştir.²⁰⁴⁶ Türkiye-Suriye ilişkilerine değinen Suriye Dışişleri Bakanı Salah Bitar, Suriye'nin iki devlet arasındaki iyi münasebetlerin gelişmesi için her şeyi yapmakta olduğunu, fakat Türkiye'nin Suriye Sınırı'na asker yığmakta olduğunu yinelemiştir.²⁰⁴⁷

Türkiye'nin Suriye sınırına asker yığmakta olduğunu iddia eden Suriye, Türkiye sınırına asker yığmaya başlamıştır. Suriye, asker ve cephane sevkiyatını gece yaptığı için Şam, Halep ve Lazkiye yollarını trafiğe kapatmıştır. Suriye Dışişleri Bakanı Salah Bitar, ABD'nin Suriye'de bir hükümet darbesi yapmakla itham ederken, Suriye'nin hiçbir zaman komünist olmayacağını ve herhangi bir Arap devletine karşı saldırıda bulunmayacağını ileri sürmüştür.²⁰⁴⁸ Suriye'nin durumu hakkında Anadolu Ajansı'na beyanat veren Türkiye Başbakanı Adnan Menderes:

"Suriye'nin durumundan Yakın Şarkın hürriyet ve emniyetinin tehdit edilmekte olduğu karşısında endişe duymaktayız. Bu durum karşısında millî emniyetimizin korunması için son derece müteyakkız hareket etmekteyiz. Suriye, bu şekil hareketiyle Orta Şark'ta çok tehlikeli bir durum yaratmaktadır. Bu makul bir silahlanma değildir. Suriye, kendi kullanacağından fazla silah ithal etmekte ve silah stoku yapmaktadır. Suriye'nin bu hareketi komşularını ve Orta Şarkı tehdit edici bir mahiyet arz etmektedir. Suriye, başkalarının kullanacağı bir silah stoku meydana getirmektedir."

²⁰⁴¹ Bozkurt, 2 Ekim 1957; Bozkurt, 6 Ekim 1957.

²⁰⁴² Bozkurt, 7 Ekim 1957.

²⁰⁴³ Bozkurt, 3 Ekim 1957.

²⁰⁴⁴ Bozkurt, 4 Ekim 1957.

²⁰⁴⁵ Bozkurt, 16 Eylül 1957.

²⁰⁴⁶ Bozkurt, 20 Eylül 1957.

²⁰⁴⁷ Bozkurt, 21 Eylül 1957.

²⁰⁴⁸ Bozkurt, 23 Eylül 1957.

diyerek Suriye'nin silahlanmasına değinmiş ve tehlikelerle çevrilmiş bir ülke haline geldiğini belirtmiştir.²⁰⁴⁹

BM'nin 29 Eylül 1957 tarihindeki genel kurul toplantısında Ortadoğu'daki olaylarla alakalı olarak söz alan İngiltere Dışişleri Bakan Vekili, SSCB'nin Suriye'ye silah göndermesinin bölgedeki gerginliği arttırdığını, bundan sonra da SSCB'nin Ortadoğu'ya hâkim olmak için Arap devletlerinin milliyetçi duygularını istismar edeceğini belirtmiştir. Ayrıca bölge devletlerini daha tedbirli olmaya davet etmiş ve Ortadoğu'da bir istikrar unsuru olan Bağdat Paktı üyelerinden başta Türkiye olmak üzere övgüyle bahsetmiştir.²⁰⁵⁰ Genel kurul toplantısında söz alan Türk Delegasyonu Başkanı Seyfullah Esin, Suriye'nin komünistlerin uydusu haline gelmesi karşısında savunma planlarının kuvvetleneceğine değinmiş, Türkiye'nin egemenliği ve savunması için bunu yapmak zorunda olduğunu söyledikten sonra, “*Biz milletlerin bağımsızlığına ve hükümlerle rina saygı gösteren bir devletiz. Suriye halkına karşı ananevi bir dostluk saygısı beslemekteyiz. Fakat Suriye'deki gelişmeleri de endişe ile takip etmekte olduğumuzu belirtmek isterim.*” Diyerek Türkiye'nin Suriye hakkındaki görüşünü açıklamıştır.²⁰⁵¹

Ekim ayına gelindiğinde Türkiye ile SSCB gerginliği ve Suriye krizi daha şiddetli bir hal almıştır. 9 Ekim'de bir ABD gazetesine bir demeç veren Kruşçev; “*Eğer savaş patlak verirse, biz Türkiye'ye daha yakınız ve siz değilsiniz. Silahlar ateş almaya başlayınca roketler uçacak ve o zaman düşünmek için vakit çok geç olacak.*” Sözleriyle Suriye'nin yanında yer alacaklarını açık bir dille ifade etmiştir.²⁰⁵² SSCB liderinin bu tehdit edici açıklamasına ABD Dışişleri Bakanlığı resmi bir bildiri yayımlayarak cevap vermiştir. Bu cevapta ABD, Türkiye'nin yanında olduklarını, aradaki mesafe ne olursa olsun Türkiye'ye karşı herhangi bir saldırı olursa Türkiye'yi yalnız bırakmayacaklarını ve verdiği sözlere sadık kalacaklarını belirtmiştir.²⁰⁵³ Suriye ile alakalı olarak meydana gelen gelişmeler Türkiye'nin NATO ve Bağdat Paktı'ndaki kıymetini arttırmıştır.²⁰⁵⁴ Öte yandan Rusya'nın Suriye ve Mısır'a yapacağı yardımlar da belli olmuştur. Rusya, toplamda 300 milyon dolara yakın yardım yapmıştır. Bunun 140 milyonu elektrik, sanayi ve diğer işlerde kullanılmıştır. Askeri olarak da 200 zırhlı araba, 50 motorlu top, 200 zırhlı nakliye aracı, 150-200 milimetrelilik 140 top, 60'ı ağır olmak üzere hava savunma topları, 200 muharebe uçağı, 2 denizaltı ve 18 nakliye uçağı yardım yapmıştır. Mısır'a da 600 milyon dolara yakın yardım yapmıştır.²⁰⁵⁵ Suriye ile Türkiye arasında çıkan gerginlik, Doğu ve Batı bloğu arasında kriz yaşanmasına sebep olmuş ve ilişkiler daha da gergin hale gelmiştir. Ekrem Hurani'nin liderliğinde Suriye' de meydana gelen hükümet darbesiyle Suriye'de tamamen SSCB taraftarı bir hükümetin oluşturulacağı yönünde haberler

²⁰⁴⁹ Bozkurt, 25 Eylül 1957.

²⁰⁵⁰ Bozkurt, 29 Eylül 1957.

²⁰⁵¹ Bozkurt, 29 Eylül 1957.

²⁰⁵² Fahir Armaoğlu, 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi(1914-1990), Cilt: 1(1914-1980),Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1992, s.509.

²⁰⁵³ Bozkurt, 12 Ekim 1957.

²⁰⁵⁴ Bozkurt, 13 Ekim 1957.

²⁰⁵⁵ Bozkurt, 5 Ekim 1957.

gelmeye başlamıştır. Moskova radyoları ise Türkiye'nin Suriye devletine karşı bir plan içerisinde olduğu yönünde haberler yapmıştır. Ayrıca Suriye'ye göre Türkiye, ABD'nin yardımlarıyla “*Türkiye-Suriye sınırına (Ceylanpınar mevki)*” 50 bin kişilik bir askeri kuvvet yığdığını iddia etmiştir. Diğer yandan da SSCB'nin resmi yayın kuruluşu “*Kızıl Yıldız Gazetesi*” de İsrail'in ve Türkiye'nin Suriye hududuna asker yığdığını iddia etmiştir. Ayrıca ABD'nin bazı askeri birliklerini Suriye devletine karşı kullanmak için Türk limanlarına yolladığını ileri sürmüştür.²⁰⁵⁶

Dulles ise 16 Ekim 1957 tarihinde yaptığı bir basın toplantısında SSCB'nin Türkiye'ye saldırması halinde ABD'nin savunma hareketi ile yetinmeyeceğini söylemiştir.²⁰⁵⁷ Bir SSCB heyeti 18 Eylül'de Şam'a giderek Suriye ile Ekonomik alanda iş birliği görüşmelerine başlamıştır. 21 Eylül tarihinde de bir SSCB filusunun Suriye'nin Lazkiye limanını ziyaret etmiştir. Bu ziyaret üzerine Adnan Menderes Suriye'nin silah deposu haline geldiğini, Ortadoğu'nun huzurunu tehdit ettiğini söylemiş ve komünist devletlerle komşu olmaktan son derece rahatsızlık duymuştur. Türkiye, 27 Eylül 1957 tarihinde Suriye hududuna “*2 Türk piyade tümeni*” ve yaklaşık olarak “*33 bin kişiden oluşan bir motorize birlik*”, 4 Ekim tarihinde de “*ek bir zirhlı tugay*” göndermiş ve bu askerlerin tedbir amacıyla yerleştirildiğini söylemiştir. Türkiye'nin bu hazırlığına karşılık olarak Suriye, Türkiye sınırındaki kuvvetlerine takviye yapmış, ayrıca sınırın karşı tarafına da gözetleme kuleleri kurmuştur. Mısır hükümeti de daha önce yaptıkları askeri anlaşma gereği Suriye'ye asker göndermiştir.²⁰⁵⁸ Beş gün kalacak olan Mısır askerleri, Türkiye sınırının 20 mil güneyinde bulunan Lazkiye limanına yerleştirilmiştir.²⁰⁵⁹ Yunan basını da, Mısır'ın Suriye'ye asker göndermesini haklı göstermişlerdir.²⁰⁶⁰

İki ülke arasındaki krizin Ekim ayında daha da şiddetlenmesi sonucunda 8 Ekim'de sınırda bazı olayların çıkması sonucunda Suriye Türkiye'ye sert bir nota vermiş ve Birleşmiş Milletlere şikâyet etmiştir. Suriye, konunun özel olarak gündeme alınmasını ve BM genel kurulunda görüşülmesini talep etmiştir. Türkiye'nin Suriye sınırına sığınak yapması, Türk Hava Kuvvetleri'nin Suriye hava sahasını ihlal etmesi, Türk sınır muhafızlarının Suriye köylerine ateş etmesi, bazı Suriyelilerin Türk askerleri tarafından kaçırılması gibi konuların yer aldığı notaya Türkiye 15 Ekim'de karşılık vermiştir. Türkiye, notaya cevap olarak iddiaların asılsız olduğunu, Türkiye'ye karşı duyulan endişelerin de yersiz olduğu belirtmiştir. Ayrıca SSCB'nin tutumundan dolayı Türkiye'nin bu tür tedbirler aldığı ve bu tedbirlerin meşru olduğu yönünde cevap verilmiştir.²⁰⁶¹ BM Türk Delegasyonu Seyfullah Esin, Türkiye'nin gerçekten de Suriye hava sahasını ihlal etmesi durumunda Suriye ile diplomatik yollardan çözebileceklerini söylemiş, SSCB'nin son zamanlarda Suriye'nin sözcülüğünü yapmakta olduğunu ifade etmiştir. Türkiye tarafından gerek SSCB'ye gerekse Suriye'ye verilen

---

²⁰⁵⁶ Ayrancı, a.g.t., s.101.

²⁰⁵⁷ Sever, a.g.e., s.198

²⁰⁵⁸ Bozkurt, 14 Ekim 1957.

²⁰⁵⁹ Bozkurt, 15 Ekim 1957.

²⁰⁶⁰ Bozkurt, 16 Ekim 1957.

²⁰⁶¹ Osman Köksal, “1957 Suriye Krizi ve Türkiye'nin Ortadoğu Politikalarına Etkileri”, F.Ü Ortadoğu Araştırmaları Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 2, Elazığ, 2011, s.74; Bozkurt, 17 Ekim 1957.

notalarda meselenin yanlış aksettirildiği ve Türkiye'nin hiçbir zaman kötü bir niyetinin olmadığı belirtilmiştir.²⁰⁶² Seyfullah Esin, SSCB'nin Türkiye ve müttefiklerine karşı şimdiye kadar eşine rastlanmayan bir derecede hayalî ithamlara girişmesinin Türkiye'nin ümitlerini sarstığını söylemiştir.²⁰⁶³ ABD Dışişleri Bakanı Dulles ise, 16 Ekim'de yaptığı basın toplantısında, SSCB'nin Türkiye'ye karşı herhangi bir saldırısı durumunda ABD'nin bu saldırıyı karşılıksız bırakmayacağını belirtmiştir. Diğer yandan da 18 Ekim'de Canberra isimli güdümlü füze kruvazörü ve ABD altıncı filosuna mensup bazı gemiler, SSCB'ye karşı bir dayanışma gösterisi olarak İzmir limanına gelmiştir.²⁰⁶⁴

2.2. Suudi Arabistan'ın Arabuluculuk Girişimi ve Konunun Birleşmiş Milletlerde Görüşülmesi

Türkiye ile Suriye arasındaki krizin uluslararası bir konu haline geldiği bir zamanda Suudi Arabistan Kralı Suud, gergin ortamı yumuşatmak için harekete geçmiştir. Suudi Arabistan Dışişleri Bakan Yardımcısı, 21 Eylül 1957'de verdiği bir beyanatta, Suriye'nin ne Arap komşuları ne de Türkiye için bir tehlike oluşturduğuna inanmadıklarını söylemiştir. Suudi Arabistan kralı ise 25 Eylül'de bizzat Şam'a giderek Devlet Başkanı Kuvvetli ve diğer Suriyeli liderlerle görüşmüştür. Görüşmeler sonucunda yayımlanan ortak bildiriye, Arap devletleri arasındaki birlik teyit edilmiş, Suriye'ye ve diğer herhangi bir Arap ülkesine bir saldırı olması durumunda, Suudi Arabistan'ın yardım edeceği belirtilmiştir. Ayrıca, Suriye'nin herhangi bir Arap ülkesine karşı tehlike oluşturmadığı da belirtilmiştir.²⁰⁶⁵ Suudi Arabistan Kralı, 11-20 Ekim tarihleri arasında Beyrut'u ziyaret etmiştir. Bu ziyaretin ardından Türkiye ve Suriye liderlerine mesajlar göndererek iki ülke arasındaki gergin havayı yumuşatmak için mücadele etmiştir. 21 Ekim tarihinde Suudi Arabistan tarafından yapılan resmî açıklamada, Suudi Arabistan Kralı'nın Beyrut ziyaretinde Türkiye ile Suriye arasında arabuluculuk teklifinde bulunduğu, bu teklifi iki ülkenin de kabul ettiği bildirilmiştir. Türkiye'den aynı gün yapılan açıklama ile bu teklifin kabul edildiği doğrulanmışsa da Suriye önce kabul ettiğini bildirmiş, sonra reddettiği yönünde açıklama yapmıştır.²⁰⁶⁶ Suriye meselesiyle alakalı olarak Türkiye'ye bir mektup gönderen Suudi Arabistan kralının mektubuna cevap yazan Celal Bayar, Türkiye'nin Suriye'ye saldırmak niyetinde olmadığına dair taahhütte bulunmuştur.²⁰⁶⁷

Devlet Bakanı Fatin Rüştü Zorlu başkanlığındaki bir Türk heyeti, arabuluculuk görüşmeleri çerçevesinde 22 Ekim'de Suudi Arabistan'a gitmiştir. Ancak Suriye heyeti gelmemiştir. Suriye, Suudi

²⁰⁶² Bozkurt, 18 Ekim 1957.

²⁰⁶³ Bozkurt, 19 Ekim 1957.

²⁰⁶⁴ Kürkçüoğlu, Türkiye'nin Arap Orta Doğusuna Karşı Politikası..., s.107-108.

²⁰⁶⁵ Mustafa Bostancı, "Türkiye'nin Ortadoğu Siyasetine Etkisi Bakımından 1957 Türkiye-Suriye Krizi", Yeni Türkiye, Sayı:84, 2016, s.608.

²⁰⁶⁶ Kürkçüoğlu, Türkiye'nin Arap Orta Doğusuna Karşı Politikası..., s.108-109; Bozkurt, 30 Ekim 1957; Akis, 2 Kasım 1957, s.19.

²⁰⁶⁷ Bozkurt, 20 Ekim 1957.

Arabistan Kralı'nın teklifinin yerinde olduğunu söylerken, son anda Genel Kurmay Başkanı Afif El-Bızri'yi Riyad'a göndermekten vazgeçmiştir. Suudi Arabistan arabuluculuk teklifini önce Suriye'ye yapmış ve bunun kabul edilmesi üzerine Türkiye'ye müracaat etmiştir.²⁰⁶⁸ Suudi Arabistan'ın arabuluculuk teklifini kabul etmeyen Suriye Başbakanı Sabri Asali, ülkelerinin herhangi bir saldırıya uğraması halinde Rusya'nın silahlı yardımda bulunacağını ve Ortadoğu'daki bütün Arap devletlerinin Suriye'ye yardım edeceğini iddia etmiştir. Ayrıca bu meselenin BM Genel Kurulunda müzakere edilmesini istemiştir.²⁰⁶⁹

26 Ekim 1957'de Suriye Hükümet sözcüsünün açıkladığına göre, Suudi Arabistan'ın Türkiye ile Suriye arasındaki krizin halledilmesi için yapmış olduğu arabuluculuk teklifinden vazgeçtiği bildirilmiştir.²⁰⁷⁰ Suriye, Suudi Arabistan'ın arabuluculuk teklifini reddederken, asıl istediği krizin Birleşmiş Milletlerde görüşülmesiydi. Dolayısıyla 16 Ekim'de Birleşmiş Milletlere müracaat ederek, Genel Kurul'un öncelikli olarak Suriye'nin güvenliğine ve uluslararası barışa yöneltilen tehditleri görüşmesini istemiştir. Sonuç itibarıyla 22 Ekim'de genel kurul görüşmeleri başlamıştır.²⁰⁷¹ Oturum açılır açılmaz ilk sözü Türkiye temsilcisi Seyfullah Esin almış ve meselenin bir müddet geri bırakılmasını talep etmiştir. Türk temsilcisi Seyfullah Esin, Suudi Arabistan'ın yapmış olduğu arabuluculuk teklifini Türkiye'nin kabul ettiğini söyleyerek, Suriye'nin şikâyeti meselesinin Suudi Arabistan'ın arabuluculuk faaliyetlerinin bir sonuca varmasına kadar genel kurulda görüşülmemesini talep etmiştir. Esin'den hemen sonra Suriye adına söz alan Suriye Dışişleri Bakanı Salah Bitar ise, Türkiye'nin bu teklifine muhalefet ederek, Türkiye'nin bu meseleyi genel kurul gündeminden çıkarmak istediğini söyleyerek görüşmenin hemen açılmasını talep etmiştir. Suriye temsilcisinden sonra söz alan SSCB Dışişleri Bakanı ise Suriye'nin görüşünü desteklemiştir. Türkiye ise teklifin oya sunulmasında ısrarcı olmamıştır.²⁰⁷² Müzakerelerin tehirini talep eden resmi bir önerge genel kurula sunulmadığı için müzakerelerin devam etmesine karar verilmiştir.²⁰⁷³ Türkiye, Suriye'nin BM'nin Genel Kuruluna yaptığı müracaat dolayısıyla devam edecek müzakerelere BM Temsilcisi Seyfullah Esin'in haricinde Dışişleri Bakanlığı Umum Kâtipliği Hususi Kalem Müdürü Sermet Refik Pasin'in Türkiye'yi temsilen katılmasını kararlaştırmıştır.²⁰⁷⁴

26 Ekim'de bir demeç veren Suriye Savunma Bakan Yardımcısı, Suriye'nin saldırıya uğradığı takdirde SSCB'nin bilfiil Suriye'ye yardım edeceğini, asker ve silah göndereceğini açıklamıştır. Ayrıca Suriye'de halk mukavemet üyelerine silah dağıtmış ve Şam'da savaş tatbikatı yapmıştır. Türkiye ise Suriye yakınlarında bir tatbikat yapmaya hazırlanmış ve Türkiye hükümeti Suriye

²⁰⁶⁸ Bostancı, "Türkiye'nin Ortadoğu Siyasetine Etkisi'...", s.609.

²⁰⁶⁹ Bozkurt, 22 Ekim 1957.

²⁰⁷⁰ Bostancı, "Türkiye'nin Ortadoğu Siyasetine Etkisi'...", s.609.

²⁰⁷¹ Kürkçüoğlu, Türkiye'nin Arap Orta Doğusuna Karşı Politikası..., s.109.

²⁰⁷² Mehmet Gönübol-Haluk Ülman, "İkinci Dünya Savaşından Sonra Türk Dış Politikası(1945-1965)", Olaylarla Türk Dış Politikası, C.I-II, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1987, s.297-298.

²⁰⁷³ Bozkurt, 23 Ekim 1957.

²⁰⁷⁴ B.C.A.,030-18-01-02, 147-56-6, 26 Ekim 1957.

olaylarını yakından takip ederken, Suudi Arabistan'da arabuluculuk fikrinde ısrar etmiştir.²⁰⁷⁵ Türkiye'ye karşı yöneltilen SSCB tehdidini yakından takip eden ABD'li senatörler de Türkiye'nin yanında olduklarını, Türkiye'nin savunmasız ve yalnız olmadığını kesin bir dille belirterek, SSCB'ye karşı sert ihtarlarda bulunmuşlardır.²⁰⁷⁶ Türkiye'de dikkatli hareket ederek gerek Suriye gerekse Ortadoğu coğrafyasına teminatta bulunarak Suriye'ye karşı bir şey yapılmayacağını bildirmiştir.²⁰⁷⁷

SSCB Dışişleri Bakanı, bir inceleme komisyonun Türkiye-Suriye hududuna gönderilmesi teklifinde bulunurken, Türkiye ise bunu hemen kabul etmiştir. Türkiye ile Suriye arasındaki bu mesele BM'de görüşülürken, Türkiye Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Selim Sarper ise Suriye Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri ile Türkiye'nin iyi niyetine inanmaları konusunda çok sık görüşmeler yaptığı görülmüştür.²⁰⁷⁸ Üç gün ara verildikten sonra 25 Ekim'de başlayan görüşmelerde söz alan İngiltere delegesi, SSCB'nin maksatlı olarak savaş ortamı oluşturduğunu, NATO ve Bağdat Paketi arasındaki bağlantıyı oluşturan Türkiye'yi genel seçimler öncesinde BM huzurunda saldırgan durumda göstermek istediğini belirtmiştir. Türk temsilci Selim Sarper ise, SSCB'nin ve Suriye'nin iddialarını saçma olarak yorumlamış, Türkiye'nin hiçbir komşusuna saldırmak gibi bir niyetinin olmadığını söylemiştir. Selim Sarper ayrıca deniz gücü olmayan Suriye'nin neden bir deniz ve bir de denizaltı üssü inşa etmekte olduğunu Suriye'ye sorulduğunu, lakin bir cevap vermediklerini ifade etmiştir.²⁰⁷⁹

Genel Kurul'a 30 Ekim'de iki karar tasarısı sunulmuştur. Suriye tarafından hazırlanan tasarı; bir komisyonun kurulmasını, Türkiye-Suriye hududunda inceleme yapmasını ve bu komisyonun da 7 devlet temsilcisinden oluşmasını, bu temsilcilerin ikisinin Türkiye, ikisinin Suriye, üç tanesinin de Türkiye ile Suriye arasında yapılacak bir görüşme ile tayin edilmesini ön görmektedir. Diğer tasarı ise meselenin BM Genel sekreterliği aracılığıyla Türkiye-Suriye arsında görüşme yoluyla çözülmesini öneriyordu. Tasarılar oylanmadan Endonezya Temsilcisi iki tasarının da oylanmamasını, bu sorunun Türkiye ile Suriye arasında dostluk içinde uzlaşma yoluyla çözmelerini önermiştir. Bunun üzerine Suriye, Endonezya'nın isteğini dikkate alarak tasarısını geri çekti ve Türkiye'nin bu gerginliğin bitmesi için gerekli tedbirleri alması temennisinde bulundu. Diğer taraftan da tasarıyı hazırlayanlar adına konuşan Norveç delegesi de teklifi geri çekti. Selim Sarper ise Endonezya'ya teklifinden ötürü teşekkür ederek, genel kuruldaki görüşmeler sırasında bu krizin nedenleri üzerine gidilmemesi konusunda dünya kamuoyunu eleştirmiştir. Suriye ve Türkiye'nin tutumlarının inandırıcı olduğunun anlaşılması üzerine BM gündeminden çıkartılmıştır.²⁰⁸⁰

2.3. Türkiye - Suriye Bunalımının Son Bulması ve Sonuçları

²⁰⁷⁵ Bozkurt, 26 Ekim 1957; Bozkurt, 31 Ekim 1957.

²⁰⁷⁶ Bozkurt, 27 Ekim 1957.

²⁰⁷⁷ Bozkurt, 28 Ekim 1957.

²⁰⁷⁸ Ayrancı, a.g.t., s.105

²⁰⁷⁹ Kürkçüoğlu, Türkiye'nin Arap Orta Doğusuna Karşı Politikası..., s.110-111

²⁰⁸⁰ Kürkçüoğlu, Türkiye'nin Arap Orta Doğusuna Karşı Politikası..., s.111; Bozkurt, 1 Kasım 1957.

Birleşmiş Milletlerde yapılan görüşmelerden bir sonuç çıkmamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin 34. kuruluş yıldönümünü nedeniyle Moskova'daki Türk Büyükelçiliği'nde verilen baloya katılan Khrushchev'in, Suriye meselesini kastederek dostça ifadesiyle; "*Ortadoğu'da kesinlikle hiçbir tehdit yoktur ve bütün mesele yanlış anlaşılmıştır*" demiştir. İki blok arasında haftalardır süren gergin ortam yumuşamış ve konunun BM gündeminden çıkarılmasıyla Türkiye-Suriye krizi sona ermiştir. SSCB'nin bu ani yumuşamasında Türkiye'yi destekleyen ABD'nin etkisi tabii ki büyük olmuştur. Suriye'nin yumuşamasında da Suudi Arabistan'ın arabuluculuk faaliyetleri etkili olmuştur.²⁰⁸¹ Bu krizin sona ermesinde önemli bir rol oynayan diğer bir olay ise 14 Eylül 1957'de Mısır ve Suriye'nin yaptıkları bir anlaşma ile 1 Şubat 1958 tarihinden itibaren Birleşik Arap Cumhuriyeti adı altında birleşmeleri olmuştur. Birleşme konusunda uzun bir süre tereddüt eden Mısır, Suriye'nin 1957 yazından itibaren SSCB'nin kontrolüne girme ihtimali yüksek olması sebebiyle kesin kararını vererek, Suriye'yi kontrol altına alarak komünizm tehlikesinden kurtarmak istemiştir.²⁰⁸²

İki ülke arasındaki mesele BM gündeminden çıkarılmasına rağmen Türkiye ile Suriye arasındaki krizin etkileri bir müddet daha sürmüştür. Konu BM'de görüşüldüğü esnada bile bazı Türk basını Suriye'nin ve SSCB'nin sınırdaki faaliyetleri hakkında karşı haberler yayımlamaktaydı. Bu gazeteler, SSCB'nin Suriye'deki aşiretlere silah verdiklerini, sınırda meydana gelen tank gösterileri sebebiyle Kars halkının korkuya kapıldığı iddia etmişlerdir. Ayrıca Suriye kuvvetlerinin Türkiye'nin güney sınırına doğru yaklaşmakta olduğu ve Suriye tarafından savaş hazırlıkları gerçekleştirildiği konusunda haberler yapılmıştır. Suriye ise Türklerin sınırı geçip ateş ettiğini, Şam'ın yayımladığı bir bildiriye ise 6 Türk uçağının Suriye hava sahasını ihlal ettiği ileri sürülmüştür.²⁰⁸³ Bunlara ilaveten 6 Kasım'da Türkiye ve Kıbrıs'tan kalkan uçakların Suriye üzerinde uçtuğu ve Suriye sınırlarını ihlal ettiği iddia edilmiş.²⁰⁸⁴ Bunun yanı sıra Suriye sınırında bir anlaşmazlık çıkma ihtimaline karşı Suriye'de genelinin kızlardan oluştuğu gönüllü birlikler kurularak silahlandırılmıştır.²⁰⁸⁵

Türkiye ile Suriye arasındaki kriz, dünya basınının da gündemine oturmuştur. Başta Mısır basını olmak üzere, Türkiye-Suriye sınırındaki havanın gerginleştiği ve Türkiye'nin Suriye'ye saldırmak için hazırlıklar yapmakta olduğunu yönünde haberler yapılmıştır. Ayrıca Mısır lideri Nasır ise Türkiye uçaklarının Suriye hava sahasını ihlal etmekte olduğunu, Suriye'nin barış için yeniden BM Genel Sekreterliğine müracaat etmek zorunda kalacağını belirtmiştir.²⁰⁸⁶ Fransız basını da Suriye ile ticaret anlaşması yapan Rusya'nın Ortadoğu'da kesin bir zafer elde ettiğini, bu anlaşmanın Suriye'yi doğrudan doğruya SSCB'nin uydusu haline getirdiğini ileri sürmüştür.²⁰⁸⁷ Yunan gazeteleri de Suriye hava sahasının ihlal edildiğine işaret etmiş, kimliği belirsiz iki uçağın Suriye üzerinden uçtuğunu,

---

²⁰⁸¹ Ayrancı, a.g.t., s.106.

²⁰⁸² Armaoğlu, a.g.e., s.509.

²⁰⁸³ Ayrancı, a.g.t., s. 106-107.

²⁰⁸⁴ Bozkurt, 6 Kasım 1957.

²⁰⁸⁵ Bozkurt, 7 Kasım 1957.

²⁰⁸⁶ Bozkurt, 9 Kasım 1957.

²⁰⁸⁷ Bozkurt, 10 Kasım 1957.

sınırdaki Türk bekçilerinin Tel Afar, Tel Akkar ve Kamışlı bölgelerinde Suriyelilere ateş açtığını ve Suriyelilerin de buna karşılık verdiğini iddia etmiştir.²⁰⁸⁸ Bu arada Suriye sınırına yeniden Türk askerlerinin yığılmakta olduğunu dair haberler üzerine, Suriye Halk Mukavemet üyeleri ile doktor ve hemşireler kendilerini seferberlik halinde addettiklerini ilan etmişlerdir.²⁰⁸⁹ Bir grup eylemci de Hatay'ın Türkiye'ye verilmesini protesto ederek İskenderun'un Suriye'nin bir parçası olduğu yazılı pankartlarla gösteriler yaparak, İskenderun'un iadesi için Arapların mücadele edeceğini söyleyerek gösteri düzenlemişlerdir.²⁰⁹⁰

Suriye sınırına asker yığılması konusunda açıklama yapan Suriye İstihbarat Müdürü, hiçbir arabuluculuk teklifinin Suriye tarafından kabul edilmeyeceğini bildirerek, Türkiye'nin Suriye sınırına asker yığarak yaptığı masrafların emperyalistler tarafında karşılandığı konusunda şüphelerinin olmadığını söylemiştir.²⁰⁹¹ Suriye, sınıra asker yığmakla suçladığı Türkiye'yi yine BM'ye şikâyet etmiştir. Birleşmiş Milletlerin Türk Delegesi Büyükelçi Seyfullah Esin,16 Kasım'da BM Genel Sekreterliğine Suriye'nin iddialarıyla ilgili bir memorandum sunmuştur. Türkiye, Suriye tarafından yapılan iddiaların asılsız olduğunu ve tamamen tahrikçi bir maksatla ve uydurma bir mahiyet taşıdığını ileri sürmüştür.²⁰⁹²

15 Kasım 1957 tarihinde Arap Birliği Genel Sekreteri ile ABD Dışişleri Bakanı Dulles arasında uzun bir görüşme yapılarak, Arap dünyasının durumu ve bazı meseleler gözden geçirilmiştir. Görüşme sonrasında müzakerelerin çok olumlu geçtiğini söyleyen Arap Birliği Genel Sekreteri, Türkiye-Suriye anlaşmazlığına dair sorulan bir soruya; “*Suriye buhranı diye bir mesele artık yoktur*” demiştir.²⁰⁹³ Suriye'nin iddiaları üzerine 28 Kasım'da Türkiye'nin Ortadoğu politikasını açıklayan bir bildiri yayımlayan Suudi Arabistan Hükümeti, Türkiye'nin Suriye'ye karşı kötü bir niyetinin olmadığını, Türkiye-Suriye sınırında bulunan Türk askerlerinin sırf savunma amaçlı olarak bu bölgeye sevk edildiğini bildirmiştir.²⁰⁹⁴ Lübnan da Suudi Arabistan'ın yayımladığı bildiriye destek vererek, Türkiye'nin iyi niyetlerini ve gerginliğin giderilmesinde Suudi Kralı'nın yapıcı rolünün Müslümanlar ve kendisi tarafından çok iyi karşılandığını, Türkiye'nin İslam devletlerine karşı kötü bir emelinin olmadığını, Rus tehlikesi karşısında Türkiye'nin tedbirler almak zorunda kaldığını belirtmiştir.²⁰⁹⁵ Türk basını da Suriye'nin Türkiye'ye karşı tavrını eleştirerek, SSCB'nin tahrikleriyle bugünkü şeklini alan Türkiye-Suriye ilişkilerinin daha gergin bir hale gelmemesinin Suriye'nin elinde olduğunu, Rus

---

²⁰⁸⁸ Bozkurt, 11 Kasım 1957.

²⁰⁸⁹ Bozkurt, 13 Kasım 1957.

²⁰⁹⁰ Bozkurt, 30 Kasım 1957.

²⁰⁹¹ Bozkurt, 14 Kasım 1957.

²⁰⁹² Bozkurt, 16 Kasım 1957.

²⁰⁹³ Bozkurt, 15 Kasım 1957.

²⁰⁹⁴ Bozkurt, 28 Kasım 1957.

²⁰⁹⁵ Bozkurt, 3 Aralık 1957.

emellerine hizmet etmekten kaçınmayan Suriye idarecilerinin ülkelerini tehlikeye sürüklediklerini belirten yazılar yayımlayarak bu konuya geniş yer vermişlerdir.²⁰⁹⁶

Türkiye, Ürdün ve Irak'ın 22 Ağustos 1957 tarihinde Türkiye'nin ev sahipliği yaptığı ve Suriye meselesinin görüştükleri toplantının bitiminde Melih Esenbel (Türkiye Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri) ve Mahmut Dikerdem (Türkiye'nin Amman Büyükelçisi) arasında gerçekleşen görüşme ile 1957 krizinin kısa zamanda çözüme kavuşturulacağına ilk belirtilerindedir. Bu görüşmede Büyükelçi Mahmut Dikerdem, Dışişleri Genel Sekreteri Melih Esenbel'e 22 Ağustos tarihindeki görüşmeden önce Ankara'da bazı üst düzey yetkililerin Suriye karşı her an askeri bir harekât düzenlenebileceğini ve görevinin başına dönmesinde herhangi bir sıkıntı olup olmadığı sormuştur. Genel Sekreter Esenbel bu soruya “*Hiçbir askeri hareket olacağı yok, rahatça görevinin başına dönebilirsin*” diye cevap vermiştir. Yaşanan gelişmelere bakıldığında Türkiye ile Suriye arasında 1957 yılında yaşanan bu gerginliğin bir siyasi manevra olduğu göze çarpmaktadır.²⁰⁹⁷ Aralık ayında Suriye'yi ziyaret eden BM genel sekreteri, Birleşmiş Milletlerdeki Türk delegesinin Suriye sınırında Türk askerlerinin çekildiğini ve bu bölgede çok az bir asker bırakıldığını kendisine resmen bildirdiğini Suriye makamlarına bildirmiştir.²⁰⁹⁸ Bu yaşanan olaylardan sonra Türkiye, komünizm tehlikesini hep canlı tutmak için çalışmıştır. Ayrıca Adnan Menderes döneminin sonlarına kadar NATO toplantılarında sıklıkla gündeme getirecek ve güçlü tedbirlerin alınmasını talep etmiştir. Bundan dolayı da Arap devletleri ile ilişkisi fazla gelişmemiştir. Yapay bir kriz olan Türkiye-Suriye krizi, 1957 seçimlerinde kamuoyunun dikkatini başka yöne çekmiştir. Çünkü önemli bir seçim olan 1957 seçimlerine Demokrat Parti iktisadi sıkıntılar içerisinde gitmiştir. Fakat bu kriz, Türkiye'nin diğer Arap devletleriyle olan münasebetlerinin de olumsuz olarak etkilenmesine sebep olmuştur.²⁰⁹⁹

Menderes, 17 Aralık 1957'de NATO Konseyi'nin hükümet başkanları toplantısında Ortadoğu hakkında geniş bir açıklama yaparak, SSCB'nin Suriye'de askeri üsler kurduğunu ileri sürmüş, İngiltere Başbakanı da Menderes'i destekleyen bir açıklamada bulunmuştur.²¹⁰⁰ Suriye ise Türkiye'den başka bütün NATO devletleri elçilerine birer nota vermiş ve Türkiye'nin Suriye'ye karşı saldırgan emeller beslediğini iddia ederek diğer NATO devletlerinin bu emellere alet olmamı konusunda uyarılmış, bir Suriye sözcüsü de Türkiye'ye ayrı bir nota verileceğini açıklamıştır.²¹⁰¹ Kahire'de yayımlanan ve sürekli Nasır'ın görüşlerini aksettiren “El Cumhuriye” gazetesi de Menderes'in bu açıklamasına Türkiye'ye tehdit eder nitelikte yayımlar yaparak, Türkiye'nin savaşçı bir devlet olduğunu ve Ortadoğu'da bir savaş çıkararak bundan menfaat sağlamak istediğini ileri sürmüştür.²¹⁰²

---

²⁰⁹⁶ Bozkurt, 4 Aralık 1957.

²⁰⁹⁷ Arda Baş, 1957 Suriye Krizi ve Türkiye, History Studies, Volume 4/1, 2012, s.105.

²⁰⁹⁸ Bozkurt, 9 Aralık 1957.

²⁰⁹⁹ Ayrancı, a.g.t., s.108.

²¹⁰⁰ Bozkurt, 18 Aralık 1957.

²¹⁰¹ Bozkurt, 20 Aralık 1957.

²¹⁰² Bozkurt, 22 Aralık 1957.

Aynı gazete, Arap-İslam bloğunun hiçbir zaman komünist olmayacağını iddia etmiştir.²¹⁰³ Suriye Hükümeti de, Menderes'in NATO konseyinde yaptığı açıklamalardan dolayı 23 Aralık 1957 tarihinde Türkiye'ye bir nota vermiştir. Suriye notasında, Türkiye-Suriye ilişkilerinin yeniden gözden geçirilmesini ve Türk politikasında bir değişiklik yapılmasını talep etmiştir.²¹⁰⁴

Hızla gelişen kriz yine aynı hızla bitmiştir. Adnan Menderes Hükümeti, Suriye ve SSCB arasında oluşan sıcak havaya bu kadar sert bir tepki göstermeseydi, bu kriz belki de önlenebilirdi. Türkiye'nin, Suriye'de meydana gelen gelişmeler sonucunda sınıra asker yığmasıyla SSCB Türkiye'yi Suriye'ye karşı saldırgan bir tavır takındığını iddia ederek bir fırsat elde etmiştir. Kriz sırasında Türkiye ve Suriye sırasıyla ABD ve SSCB'den destek istedikleri için bölgeye ve özellikle Suriye'ye büyük güçlerin müdahalesi artmıştır. Bu sayede SSCB Suriye'deki nüfuzunu arttırmak için bir fırsat yakalamıştır. Bu kriz boyunca ABD, Türkiye'ye karşı hem diplomatik olarak hem de askeri ve manevi olarak yardımlarını arttırmıştır. Kısa vadede Türkiye'yi memnun eden bu durum, uzun vadede Türkiye için pek olumlu olmamıştır. Diğer yandan Türkiye'nin bu kriz karşısındaki tutumu Araplar arasında da tedirginliğe sebep olmuştur.²¹⁰⁵ Suriye ile Türkiye arasındaki bu kriz sadece devlet yöneticilerini rahatsız etmemiş, Arap coğrafyasındaki bazı âlimler tarafından da yakından takip edilen bir konu olmuştur. Bağdat'ta birkaç âlimin isminin yazıldığı ve Türkiye Başbakanı Adnan Menderes'e gönderilen bir mektupta; iki ülke arasındaki krizin bütün İslam âlemini sarsıntıya uğrattığı, bu nedenle dökülecek kanların İslam dünyasında yeni bir savaşın uyanmasına sebep olacağı, bundan dolayı da Türkiye'nin buna engel olmasının bütün Müslümanların arzusu olduğu belirtilmiştir.²¹⁰⁶ Âlimler bu isteklerini samimiyetle rica etmişlerdir.²¹⁰⁷

Bu krizin en önemli sonuçlarından birisi de Türkiye ve müttefiki ABD, Ortadoğu bölgesini komünizm tehlikesinden kurtarmak için mücadele ederken, Araplar için asıl meselenin İsrail meselesi olduğunu görememiş olmalarıdır.²¹⁰⁸ Adnan Menderes Hükümeti'nin bu kriz karşısındaki siyaseti karşısında, Arapların gözünde Osmanlı döneminde meydana gelen bir takım olumsuz hatıraların canlanmasına sebep olmuştur. Bu durum ise Türkiye için istenilen bir gelişme olmamıştır.²¹⁰⁹ Krizin kısa zamanda bitmesine vesile olan en önemli olaylardan birisi de Suriye ile Mısır'ın birleşmesidir. Türkiye bu birleşmeyi yani Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni 11 Mart 1958'de tanımıştır.²¹¹⁰ Türkiye, BAC'ı tanıyarak Mısır ile Suriye'nin oluşturmuş olduğu müşterek politikaları desteklediğini belli etmiş ve iki ülke arasındaki kriz son bulmuştur.²¹¹¹

---

²¹⁰³ Bozkurt, 24 Aralık 1957

²¹⁰⁴ Bozkurt, 23 Aralık 1957.

²¹⁰⁵ Sever, a.g.e., s.203-204.

²¹⁰⁶ B.Ca. 030-01-00-00, 7-36-35-1, T.y.

²¹⁰⁷ B.C.A., 030-01-00-00, 7-36-35-2, T.y.

²¹⁰⁸ Armaoğlu, a.g.e., s.510.

²¹⁰⁹ Sever, a.g.e., s.204.

²¹¹⁰ Korkmaz, a.g.t., s.156.

²¹¹¹ Mahir Küçükvanan, "Soğuk Savaşın Türk Dış Politikasına Etkileri ve 1957 Türkiye-Suriye Bunalımı", ÇTTAD, Cilt: XI/23, (2011/Güz), s.87.

3. Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin Kurulması ve Türkiye'nin Tepkisi

3.1. Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin Kurulması

Suriye, Bağdat Paktı'na gösterdiği bir tepki sonucunda ilk olarak 1955 yılının ilkbahar ayında Mısır'a birleşmeyi teklif etmiştir. Mısır ise bu konuyu değerlendirmek için hazır bir durumda değildi. Çünkü Mısır, ABD, İngiltere ve hatta SSCB gibi büyük devletlerin bu birleşmeye izin vermeyeceklerinin farkına varmıştı. Fakat Mısır lideri Nasır, Arapların tek bir devlet altında birleşmeyeceğini biliyordu ama açık bir dille ifade edemiyordu.²¹¹² Suriyeli politikacılar ise 1954-60 arası dönemde iç politik gelişmelerle değil, uluslararası siyasetin bölgedeki rekabetiyle karşı karşıya kalmıştır. Soğuk savaş döneminde mücadele alanlarının en sıcak bölgelerinden birisi olan Ortadoğu coğrafyasında Mısır'ın büyük etkisinde kalan Suriye, bu dönemde Mısır ile ortak hareket etmiştir. 1955 yılında imzalanan Bağdat Paktı Suriye'de büyük bir tepkiye neden olmuştur. Bu dönemde özellikle Mısır'ın emperyalistlere karşı takındığı tavır, Savaştan yenilgi ile çıkmasına rağmen kendisine büyük bir saygınlık kazandırırken, Suriye'de ise Nasır'ın güç kazanmasına katkı sağlamıştır.²¹¹³

Türkiye ile Suriye arasındaki krizin son bulmasına rağmen Suriye'nin içinde bulunduğu istikrarsız ortam son bulmamıştır. SSCB'nin Suriye'deki etkisi ve buna bağlı olarak komünizm tehlikesi de büyüyerek sürmeye devam etmiştir. Dolayısıyla Suriye'nin Türkiye ile yaşadığı kriz SSCB'nin elini güçlendirmiş, bu krizle güçlenen Rusya, Suriye ile yeni anlaşmalar yaparak bu ülkeye biraz daha sokulma fırsatı yakalamıştır. Türkiye'nin Suriye sınırına asker yağmasıyla Komünist Parti güçlenmiş ve Suriye Baas Partisi gerçek bir darbe tehdidi ile ülkeyi yüzleştirmiştir. 1958 yılı itibariyle komünizm tehlikesinin daha da artması sonucunda Suriye'deki Baas Liderleri, Uzun zamandan beri konuşulan Mısır ile birleşme meselesini gündeme getirerek bu krizden çıkmayı planlamışlardır.²¹¹⁴ SSCB'den malî ve askerî yardım görmekte olan Mısır ile Suriye'nin, bir federasyon kurmak üzere faaliyete geçtiği Kahire Radyosu tarafından resmen açıklanınca, birleşmek amacıyla Şam'da toplantılar yaparak, kesin bir sonuç elde etmek istemişlerdir.²¹¹⁵ Fakat 1958 yılında Suriye yönetimi içerisinde görüş farklılıkları çıkmaya başlamıştır. Baas partisinin sol kanadının temsilcisi olan Halid Bektaş, komünistlerle açıkça kur yapmaya başlamıştır. Bektaş'ın bu davranışı milliyetçiler tarafından hoş karşılanmamış ve ordu içerisinde iki farklı grubun oluşmasına yol açmıştır. Suriye milliyetçilerinin

²¹¹² Poyraz Gürson, Suriye, Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2010, s.49.

²¹¹³ Selahattin İbas, "Türkiye-Suriye İlişkilerinin Tarihi", (Ed: Mehmet Şahin-Türel Yılmaz), Ortadoğu Siyasetinde Türkiye, Platin Yayınları, Ankara, 2004, s.49

²¹¹⁴ Arda Baş, "Demokrat Parti Dönemi Türkiye-Mısır İlişkileri (1950-1960)", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi SBE, Ankara, 2015, s.324.

²¹¹⁵ Bozkurt, 5 Ağustos 1957.

lideri konumunda bulunan Salâh Bitar, bu hal üzerine Mısır ile Birleşme fikrini düşünmeye başlamış ve birleşme fikrinin gelişmesi için çalışmıştır.²¹¹⁶ Suriyeli liderlerin yanı sıra Suriye basını da iki ülkenin birleşmesinin faydalı olacağı yönünde haberler yapmaya başlayarak iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da gelişmesini ve batılılara karşı birlik olunmasını istemiştir.²¹¹⁷ Komünizm tehlikesi ve bu tehlikeyi yayan ülkeler tarafından herhangi bir saldırıya uğrayan ülkelere yapılacak yardımı kapsayan Eisenhower Doktrini ile batı yanlısı olan, dolayısıyla ABD yanlısı bir politika takip eden, Mısır yanlısı politikasından vazgeçen Suudi Arabistan, çıkan karışıklıklar ve başarısız iki darbe girişiminden sonra ABD'nin desteğini almıştır. Bu nedenle Batı bloğu içerisinde yer alan Ürdün'den sonra Mısır'ın yanında sadece Suriye kalmıştır.²¹¹⁸ Mısır lideri Nasır'ın Suriye ile birleşmesindeki gaye ise Suriye'yi SSCB'ye yani komünizm tehlikesine karşı korumak ve SSCB kontrolü altına girmesine engel olmaktır.²¹¹⁹ Dolayısıyla bu gelişmelerden sonra Mısır ile Suriye birleşmiş ve Birleşik Arap Cumhuriyeti (BAC)'ni 1 Şubat 1958'de ilan etmişlerdir. Aslında SSCB tehlikesinin farkında olan Mısır ve Suriye, özellikle Birinci Dünya Savaşından sonra Ortadoğu'daki emperyalist Batı faktörü Araplar üzerinde kötü bir izlenim oluşturmuştur. Bundan dolayıdır ki bu emperyalist düzenin devam etmesinden korkan bu devletler SSCB'ye yaklaşmıştır.²¹²⁰

Suriye-Mısır Birleşmesi'nin ilanı için Suriye Cumhurbaşkanı Şükrü Et Kuvvetli beraberinde Suriye Genel Kurmay Başkam ile Suriye Parlâmento heyetinin refakatinde Kahire'ye gelmiştir. İki ülkenin Cumhurbaşkanı, Mısır ve Suriye bayrakları ile süslenmiş bir otomobile binerek Kahire sokaklarından geçmişlerdir.²¹²¹ Birleşik Arap Cumhuriyetinin kurulmasıyla alakalı olarak açıklama yapan Suriye Başbakan Yardımcısı, Suriye'nin bütün görevlerine sadık kalacağını açıklamıştır.²¹²² Mısır eğitim Bakanı da Fas'tan Suriye'ye kadar Akdeniz bölgesinde bulunan bütün Arap devletlerinin Birleşik Arap Cumhuriyeti altında birleşmelerini istemiştir.²¹²³

Suriye Cumhurbaşkanı Şükrü Kuvvetli, Lübnan'ın da yeni kurulmuş Birleşik Arap Cumhuriyetine girmesini teklif etmiştir.²¹²⁴ Bu birleşme ile alakalı olarak ilan edilen bildiriye, Mısır ve Suriye'nin asırlardır bütün Arapların çok istediği birliği gerçekleştirme yolunda bir bayrak altında bir araya geldiklerini ve yeni kurulan bu devletin cumhuriyet olacağını belirtmişlerdir. Diğer yandan da bildiri de, kurulan birliğin sadece bir başkanı ve başkanın seçmiş olduğu bir icra heyeti, bir ordusunun ve bir meclisin bulunacağı yer almıştır. Ayrıca 30 gün içerisinde iki ülke halkı arasında yeni devletin Cumhurbaşkanı ve devletin şekli için halk oylamasının yapılacağı da belirtilmiştir. Diğer

---

²¹¹⁶ Kamuran Gürün, *Dış İlişkiler Ve Türk Politikası(1939'dan Günümüze)*, AÜSBF Yay, Ankara,1983,, s.359.

²¹¹⁷ Bozkurt, 21 Kasım 1957.

²¹¹⁸ Gürson, a.g.e., s.49.

²¹¹⁹ Armaoğlu, a.g.e., s.509.

²¹²⁰ Korkmaz, A.g.t., s.158-159.

²¹²¹ Bozkurt, 1 Şubat 1958.

²¹²² Bozkurt, 7 Şubat 1958.

²¹²³ Bozkurt, 9 Şubat 1958.

²¹²⁴ Bozkurt, 10 Şubat 1958.

yandan yeni kurulan bu devletin bütün Ortadoğulu milletlere açık olduğu ve üye devletlerin hepsine de eşit haklara verileceği belirtilmiştir. Bu bildirin yayımlanmasından sonra Mısır ve Suriye Birleşik Arap Cumhuriyeti ismi altında birleştiklerine dair belgeyi imzalamışlardır. Anlaşmanın birer kopyası da tüm elçiliklere ve yanı sıra da Türk elçiliğine gönderilmiştir.²¹²⁵

Ortak yayımlanan bildiride belirtilen halk oylaması 21 Şubat 1958’de yapılmıştır. Bu oylama sonucunda Mısır lideri Nasır, %99,9 bir oy oranı alarak Birleşik Arap Cumhuriyeti’nin başkanı olmuştur. BAC, kuzey ve güney olarak iki ayrı eyalete ayrılmış ve bu yeni kurulan devletin başkenti ise Kahire olarak belirlenmiştir. Bu iki devletin tek meclisi, tek ordusu ve tek bayrağı olması kararlaştırılmıştır. Arap dünyası ve Afrika, yeni kurulan bu birliği olumlu karşılarken, Batı dünyası, İsrail ve Türkiye’nin baskıları sonucunda bu birleşmenin zorunlu olarak gerçekleştiğini düşünmüştür. Mısır ile Suriye arasında gerçekleşen bu birleşme, Ürdün ile Irak’ın doğal olarak birleşmesini kaçınılmaz hale getirmiştir. Dolayısıyla bu birleşmeye tepki olarak 14 Şubat 1958 tarihinde Irak ile Ürdün Arap Federasyonu adı altında birleştiler.²¹²⁶ Irak ile Ürdün, Suriye ve Mısır’da yapılan plebisit gibi bir plebisit yapılmayacağını, bunun yerine genel serbest seçimler yapılacağını ve partilerin serbestçe aday göstereceği konusunda anlaşmışlardır.²¹²⁷ İki ülke arasındaki anlaşmaya göre Federasyonun merkezi altı ay için Bağdat, altı ay için Amman olacaktır. Ayrıca federasyonu tek ordu ve tek bayrak temsil edecektir.²¹²⁸ Halk oylaması sonucu başkan seçilen Nasır, başkan seçildikten sonraki ilk konuşmasında Birleşik Arap Cumhuriyeti’nin gelecek zamanda düşmanları yeneceğini söylemiştir. Şam’da kalabalık bir gruba hitap eden Nasır, konuşmasında Arap birliğinin lüzumundan bahsetmiş ve Suriye ile Mısırın birleşmesinden doğan birliğin en kısa zamanda gelişeceğini ileri sürmüştür. Ürdün-İrak Birleşmesine de ilk defa değinen Nasır, bu Birliğin Arap Cumhuriyeti aleyhinde olduğunu söyleyerek, gayenin çok iyi bilindiğine işaret etmiştir. Diğer yandan Nasır, 6 Mart 1958 tarihinde Cumhurbaşkanı yardımcıları olarak Sabri Asali ve Ekrem Hurani’yi atamıştır. Devlet Bakanı koltuğuna Salah Bitar’ı getirirken, Ekonomi Bakanı olarak ise Halil Kalas’ı getirmiştir.²¹²⁹ Ayrıca Polonya’dan da üç tane denizaltı satın almıştır.²¹³⁰

BAC’ın kurulması Ortadoğu’da olumlu bir etki yaratmıştır. Arapların yıllardır istediği Arap Birliği için ilk somut adım atılmıştır. Fakat batı yanlısı politikalar takip eden İsrail ve Türkiye bu birleşmenin özellikle Nasır’ın yani Mısır’ın etkisini arttıracığından dolayı şüphe ile yaklaşmışlardır. Sadece bu devletler değil, Suriye ve Mısır’ın iyi ilişki içerisinde oldukları SSCB bile bu birlikten şüphe duymuş ve emin adımlar atmaya başlamıştır. SSCB temkinli adımlar atmamakla kalmamış, 1957 yılında Türkiye ile Suriye arasında meydana gelen krizde gösterdiği sert tavrı göstermemiştir. Ayrıca Birleşik Arap Cumhuriyeti kurulurken askeri yardım yapma konusunda da biraz soğuk bir tutum

²¹²⁵ Ayrancı, a.g.t., s.111-112; Akis, 8 Şubat 1958, s.19.

²¹²⁶ Bozkurt, 14 Şubat 1958; Bozkurt, 23 Şubat 1958; Bozkurt, 11 Eylül 1960.

²¹²⁷ Bozkurt, 25 Şubat 1958.

²¹²⁸ Bozkurt, 20 Mart 1958.

²¹²⁹ Ayrancı, a.g.t., s.112-113; Bozkurt, 28 Şubat 1958.

²¹³⁰ Bozkurt, 4 Nisan 1958.

içerisine girmiştir.²¹³¹ Suudi Arabistan Kralı da bir bildiri yayımlayarak, ne Irak-Ürdün birleşmesine ne de Birleşik Arap Cumhuriyetine katılmayacağını belirterek tarafsız bir politika izleyeceğini açıkça ortaya koymuştur.²¹³²

Sürekli olarak Irak-Ürdün birleşmesine saldıran ve ABD'nin BAC'a karşı olduğunu yazan Mısır basını, Irak-Ürdün birleşmesinin de İngiltere ve ABD direktifleri doğrultusunda meydana geldiğini iddia etmiştir.²¹³³ BAC lideri Nasır da Lübnan'ı batı taraftarı olmakla suçlamış ve tarafsız politika izlemesini istemiştir.²¹³⁴ Diğer yandan Suriye Gizli Teşkilât Şefi, Suudi Arabistan Kralı'nın Nasır'ı öldürmesi için kendisine iki milyon sterlin kadar bir para teklif ettiğini iddia etmiştir. Suikastın ilk olarak 21 Şubat'ta yapılmasının kararlaştırıldığını, daha sonra Nasır'ın Şam'a yapacağı ziyaret gününe ertelendiğini ileri süren Suriyeli Milletvekili, Kral Suud'un kendisine verdiği bir milyonluk çeki, Suriye Gizli Teşkilâtı Şefi Albay Saraç'a teslim ettiğini söylemiştir. Suudi kralı ise bu suikast meselesinin tamamen uydurma olduğunu iddia etmiş ve hayal mahsulü bir hikâyenin güzel uydurulduğunu ileri sürmüştür.²¹³⁵

Ayrıca 23 Temmuz 1958 tarihinde 22. Jandarma Tugay komutanlığından Jandarma Genel komutanlığına verilen bilgilere göre Suriye sınırlarında bir hareketlilik olduğu, Suriye'de seferberlik ilan edilmemiş olmakla beraber birçok insanın silahaltına alındığı bildirilmiştir. Ayrıca Türk sınırında gündüzleri devriye faaliyetlerinin arttırıldığı ve geceleri pusuların tertip edildiği ve Suriye'nin Derik kazasında bir yüzbaşı kumandasında milis kuvvetlerinin toplandığı bilgisi verilmiştir.²¹³⁶ Bazı Arap gazeteleri de Türkiye'nin Adana'da gizli bir radyo istasyonu kurarak sistematik bir şekilde Suriye ile Mısır'a saldırdığını ileri sürerek Türkiye aleyhinde yayınlan yapmıştır. Türkiye ise 10 Ocak 1959 tarihinde Dışişleri Bakanlığı vasıtasıyla bu iddiaları yalanlamış ve Türkiye'nin Arap dostları ile iyi geçinmek arzusunda olduğunu belirtmiştir.²¹³⁷

3.2. Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin Kurulmasına Türkiye'nin Tepkisi

Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla kısa süreli şok geçiren Türkiye, daha sonra bu birleşmenin Türkiye'nin de çıkarlarına uygun olduğu görmüş, Suriye'nin SSCB yerine Mısır'a yaklaşmasının daha az zarar getireceğine kanaat getirmiştir. Bu birleşme haberi ise Bağdat paktı üyelerinin Dış İşleri Bakanları'nın Ankara'da toplantı yaparken gelmiştir. Türkiye Dışişleri Bakanı Fatin rüştü Zorlu, 27 Ocak 1958 tarihinde yaptığı basın toplantısında bütün Ortadoğu ülkelerinin yakın bir ilişki içerisinde yer almasının Türkiye'ye açısından zararlı olmayacağını ifade etmiştir. Ayrıca

---

²¹³¹ Baş, a.g.t., s.326-327.

²¹³² Bozkurt, 3 Mart 1958.

²¹³³ Bozkurt, 4 Mart 1958.

²¹³⁴ Bozkurt, 5 Mart 1958.

²¹³⁵ Bozkurt, 7 Mart 1958; Bozkurt, 9 Mart 1958.

²¹³⁶ B.C.A.,030-01-00-00, 69-434-15-3, 23 Temmuz 1958.

²¹³⁷ Bozkurt, 10 Ocak 1959.

Mısır ile Suriye arasında gerçekleşecek olan birliğin Suriye’de SSCB etkisini azaltacağını ve Türkiye’nin bunu olumlu karşılayacağını söyleyerek, Suriye’nin de komünizmin elinde bir oyuncak haline gelmesine karşı tepkisiz kalmayacaklarını belirtmiştir.²¹³⁸

Türkiye, Birleşik Arap Cumhuriyeti’nin kurulması karşısında nasıl bir tepki göstereceği konusunda karasız kalmıştır. Çünkü Türkiye, bu birleşmenin SSCB’nin idaresinde gerçekleşmesinden şüphe duyuyordu. Fakat Nasır’ın Mısır’da olduğu gibi Suriye’de de komünizm tehlikesine izin vermeyeceği düşüncesiyle Birleşik Arap Cumhuriyeti’ne temkinli yaklaşıma karar vermiştir. Menderes hükümetinin Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, 25 Şubat 1958 tarihinde Türk dış politikası ile ilgili raporunu TBMM’ye sunarken Birleşik Arap Cumhuriyeti’ni onayladıklarını, fakat Suriye ile Mısır arasındaki bu birliğin Suriye’deki SSCB nüfuzunu azaltması halinde Türkiye’de memnuniyetle karşılanacağını da eklemiştir. Nasır ise Türk büyükelçisiyle görüşmesinde Türk Dışişleri bakanının sözlerinden memnuniyet duyduğunu belirterek, iki ülke arasındaki ilişkilerin karşılıklı olarak geliştirilmesinin önemini de vurgulamıştır.²¹³⁹ Bu arada Birleşik Arap Cumhuriyeti Başkanı Nasır, çıkardığı bir emirname ile Suriye ve Mısır’daki bütün komünistlerin temizlenmesini emretmiştir. Şimdiye kadar komünist bloğu ile iyi geçinen Nâsır’ın bu emri vermesi, seçim listelerinden eski komünistlerin bile isimlerini çıkarması ve Kahire’de ABD’li diplomatlar ile Aswan Barajının finansmanı için masaya oturması, Nasır’ın Batıya doğru yaklaşıma başladığının bir işareti olarak kabul edilmiştir.²¹⁴⁰ İki ülke arasındaki bu olumlu havaya rağmen Menderes hükümeti hala Nasır’ın SSCB ile iş birliği içerisinde olduğundan şüphe duymuştur. Bundan dolayıdır ki Menderes hükümeti, Nasır’ın batının Ortadoğu’dan atılması için aynı amacı taşıyan SSCB’yi kullandığına inanmıştır. Ayrıca Dışişleri Bakanı Zorlu, Nasır’ın Ortadoğu’da önemli bir güç haline gelene kadar SSCB ile çalışacağına kanaat getirmiş, fakat Nasır’ın uzun vadeli planlarının batı ile eşdeğer olmayacağını düşünmüştür. Bu durumu kısaca özetlemek gerekirse ya da Menderes yönetiminin tutumunu ortaya koymak gerekirse, Mısır’ın Türkiye ile dost olabileceğini söylemesine rağmen, Menderes Hükümeti’nin Mısır’ın bu iyi niyetine inanması biraz zor olmuştur. Türkiye, Nasır’ın uzun vadeli hedefleri hakkında kuşku duymasına rağmen Müttefikleri ile ortak hareket etmiş ve 13 Mart 1958’de Birleşik Arap Cumhuriyeti’ni tanımıştır.²¹⁴¹ Türkiye, bu birleşmeye SSCB tehlikesini ortadan kaldıracağına inanarak olumlu yaklaşmıştır.²¹⁴²

Türkiye’nin Birleşik Arap Cumhuriyetini tanimasından sonra Türkiye’nin talep etmesiyle 25 Mart 1959’da Türkiye’nin Kahire Büyükelçisi ile Nasır arasında bir görüşme meydana gelmiştir. Nasır bu görüşmede Türkiye’nin Büyükelçisine:

---

²¹³⁸ Baş, a.g.t., s.327.

²¹³⁹ Sever, a.g.e., s.206.

²¹⁴⁰ Bozkurt, 24 Kasım 1958.

²¹⁴¹ Sever, a.g.e., s.207; Bozkurt 13 Mart 1958.

²¹⁴² Ayşe ERKMEN, “Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı sonundan 1960 darbesine kadar Ortadoğu politikaları”, Turkish Studies - History, 2020, 15(4), ss.1137-1156, s.1511

“Şimdi komşu olduk. Emelimiz dostluktur ve bu dostluğu takviyedir. Aramızda ihtilaflı mesele yoktur.. Türkiye ile hududumuz, Türkiye'nin Irak ile olan hududundan daha geniştir. Fakat böyle olmasına rağmen ve hududun genişliği nispetinde dostluğun da geniş tutulması düşünülebilirken Türkiye Irak'a daha teveccühkardır. Nitekim Arap Cumhuriyetini tanımayı da Irak'ın arzu ve talebi dâhilinde geciktirdiğini biliyorum. Diğer yandan, yine ve belki Irak'ın tesiri ile Arapça dili ile neşriyat yapan radyolarınız bilhassa Suriye'ye hitaplarında, Arap Cumhuriyetinin Sovyet Rusya'nın ilhamı ve tertibiyle vücuda getirildiğini yayınlıyorlar ve bizlere hücum ediyorlar. Bu yayınlara mukabele edilmemesi emrini verdim. Son Şam ve Halep ziyaretimde söylediğim müteaddit nutuklarda Türkiye'ye tarizkar en ufak bir telmihte dahi bulunmamaya dikkat ettim.”²¹⁴³ Diyerek Türkiye ile sınır komşusu olduklarını belirtmiş ve aralarında bir sorun olmadığını söylemiştir.

Türkiye'nin Suriye'deki komünist tehlike hakkındaki düşüncelerine cevap veren Nasır; “Suriye'deki komünist nüfuzunun bertaraf edilmesi hakkındaki düşüncenizi anlıyorum. Orada komünistleri bertaraf etmek bir zarurettir. Bunu yapacağım. Suriye'deki mahalli komünistlerden sıkıntımız olacaktır biliyorum. Fakat uğraşarak temizleyeceğim. Yalnız bu elemanların ve bunlara müzahir bazı eşhasın bilhassa Türkiye'den yayınlanan propaganda haberlerini istismar ederek tesir etmek istedikleri anlaşılmaktadır. Bu psikolojik bir meseledir. Bu gibi propagandaların kesilmesi, benim işimi teshil edebilir.” Şeklinde cevap vermiştir.²¹⁴⁴ Bu yayınlara cevap verilmemesi konusunda kendisinin talimat verdiğini belirten Nasır, Şam ve Halep'e yaptığı son ziyarette ise Türkiye hakkında kötü bir açıklama yapmamaya gayret ettiğinin de söylemiştir.²¹⁴⁵ Türkiye'nin Büyükelçisi, bu görüşme esnasında Nasır'ın komünistlere karşı şiddetli tedbirler alacağından bahsetmesine rağmen SSCB'ye temas etmekten çekindiğinin gözlemlendiğini belirtmiştir.²¹⁴⁶

Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ise Birleşik Arap Cumhuriyeti hakkındaki en geniş kapsamlı değerlendirmelerinden birini 25 Kasım 1958'de TBMM'de yapmıştır. Zorlu buradaki konuşmasında Irak-Ürdün ve Mısır-Suriye birliklerinin kurulmasının Arap dünyası açısından çok önemli olduğunu vurgulamış, özellikle müttefiki Irak ile komünizmle mücadele eden Ürdün'ün birleşmesini çok önemli bulduklarını ifade etmiştir. İlişkilerde belirleyici olan en önemli unsurun Suriye'de komünizm ile mücadele olduğuna ve Suriye'nin güvenliğini kendi güvenlikleri olarak gördüklerini vurgulamıştır.²¹⁴⁷

Bu birleşmeyle alakalı olarak Şam elçiliğine çekline bir telgrafta, Türkiye ile Suriye'nin coğrafi konum nedeniyle meydana gelen hadiselerin iki devleti yakından ilgilendirdiği, Mısır Milli İstikamet Bakanı'nın yapmakta olduğu gezilerin amacının bilmedikleri belirtilmiştir. Ayrıca Bağdat Paktına diğer Arap devletlerinin, bilhassa Suriye, Lübnan ve Ürdün'ün katılmasını önlemek için

²¹⁴³ B.C.A., 30-1-0-0, 127-827-3-1; B.C.A., 30-1-0-0, 127-827-3-2, 25 Mart 1958.

²¹⁴⁴ B.C.A.,30-1-0-0, 127-827-3-4; B.C.A., 30-1-0-0, 127-827-3-5, 25 Mart 1958.

²¹⁴⁵ Baş, a.g.t., s.332.

²¹⁴⁶ B.C.A., 30-1-0-0, 127-827-3-6, 25 Mart 1958.

²¹⁴⁷ Baş, a.g.t., s.334-335.

onların dış siyasetini kontrol altına alacak bir anlaşma meydana getirmek istediği ifade edilmiştir.²¹⁴⁸ Suriye'deki vaziyet karşısında Türkiye'nin müttefikleriyle beraber sıkı iş birliği halinde olarak herhangi bir gelişme karşısında İngiliz ve ABD temsilcilerinin de bu şekilde hareket etmesi istenmiştir.²¹⁴⁹

3.3. Suriye'nin B.A.C.' tan Ayrılması ve Türkiye'nin Tavrı

Suriye ile Mısır arasında kurulun bu birlik fazla uzun sürmemiştir. Nasır'ın kendine rakip olarak gördüğü kişileri tasfiye etmesi, Suriye'de güçlü bir denetim kurması Suriye'de tepkilerin oluşmasına neden olarak, Suriye açısından tam bir hayal kırıklığı yaşanmasına sebep olmuştur.²¹⁵⁰ Sıkıntılar bunlarla sınırlı kalmamış, ülkelerin ikisinin de Kahire'den idare edilmeye başlanmasıyla daha fazla sıkıntı çıkmaya başlamıştır. Nasır, BAC'ı kurduktan sonra komünizm tehlikesini yok etmek için mücadele etmiş ve bunun neticesi olarak da Suriye'de kurulan Baas Partisinin faaliyetlerine son vermiştir. Bundan dolayı Baas yöneticileri kenara çekilerek aşırı bir muhalefet yapmaya başlamışlardır. Sadece Baas partisi kapatılmamış, diğer partiler de feshedilmiştir. Kapatılan partilerin yerine “*Ulusal kurtuluş Birliği'nin*” bir şubesi Suriye'de açılmıştır. Nasır, Birleşik Arap cumhuriyeti için Suriyeli olan iki Başkan Yardımcısı görevlendirmiştir, ancak bu Başkan yardımcılarının yürütme yetkilerini büyük oranda elinde tutmuştur.²¹⁵¹ Ayrıca 1958 yılında Mısır'da yaptığı toprak reformuna benzer bir reformu Suriye'de de yapan Nasır, Suriye'de kullanılan tarım yöntemlerinin Mısır'da kullanılan tarım yöntemlerinden geri olması sebebiyle fazla başarı elde edememiştir. Çünkü iki ülkenin iklimleri farklıydı. Buna bağlı olarak da yağış miktarları da farklılık göstermekteydi. Nasır'ın Suriye'de uygulamaya koyduğu toprak reformu Mısır'daki gibi köklü olmamış ve birçok toprak sahibinin de kızmasına neden olmuştur.²¹⁵² Toprak reformu ile ilgili birçok kararname yayımlanmış, bu kararname sonucunda birçok toprak ağası topraklarını kaybetmiştir. Kuraklıklar ile beraber Suriye mahsullerinin azalması ve toprak reformunun Suriye'de başarısız olmasının sonucunda Suriye'nin en canlı şehirlerinden olan Halep'te birçok firma ve insan işsiz kalmıştır.²¹⁵³ Bu karışık ortamda 23 Temmuz 1958 tarihinde Türkiye 1. Jandarma Tümen Komutanlığından Jandarma genel Komutanlığına gönderilen 22354 sayılı telsiz suretinde Şam'da Nasır'a karşı bir suikastın düzenlendiği, fakat başarılı olunmadığı bildirilmiştir. Bu suikast nedeniyle birçok kişinin tutuklandığı, Hatay'ın kurtuluş günü olduğundan dolayı bazı yerlerde bayrakların yarıya indirildiği de telsiz suretinde yer almıştır.²¹⁵⁴ Ankara'ya gönderilen bu telsiz suretinden de anlaşılacağı üzere Suriye ile Mısır arasındaki ilişkilerin

²¹⁴⁸ B.C.A.,30-1-0-0, 64-400-7-1, t.y.

²¹⁴⁹ B.C.A.,30-1-0-0, 64-400-7-2; B.C.A., 30-1-0-0, 64-400-7-3, t.y.

²¹⁵⁰ Demir, a.g.m., s.691-713.

²¹⁵¹ Ayrancı, a.g.t., s.116.

²¹⁵² a.g.t., s.116.

²¹⁵³ Akis, 17 Ocak 1959, s.18

²¹⁵⁴ B.C.A.,030-01-00-00, 69-434-15-2, 23 Temmuz 1958.

çok iyi olmadığı net bir şekilde anlaşılmaktadır. Yine anlaşılacağı üzere Suriye'nin Hatay sevdasında vazgeçmediği de göze çarpan bir unsurdur.

Nasır, Baas yanlısı Bakanların istifası sonrasında Suriye'deki kontrolünü bir hayli arttırmıştır. Bunun bir örneğini de Mısırlıların Suriye'deki 40 önemli makamdan neredeyse üçte ikilik bir kısmına atanması örneğinde görebiliriz. Yaklaşık olarak 3000 civarındaki bir astsubayın ve 1100 subayın ordudan atıldığı, 500 civarında astsubayın da gönderildiği de bilinenler arasındadır. Mısırlı komutanların hal ve hareketlerinden rahatsızlık duyan Suriyeli subayların yanı sıra, Mısır'da görev yapan bir grup Baasçı subaylarda 1959 senesinde gizli olarak “*Askeri Komite*” oluşturmuşlardır. Daha sonra Baas Partisinin askeri kanadı konumuna gelecek olan bu gizli komitenin oluşturulmasından Baas Partinin önderleri muhtemelen habersizlerdi. Gizli olarak kurulan bu komitede yer alan beş isim dikkat çekiyordu.²¹⁵⁵ Bunlar; “*Alevi kökenli Hafız Esad, Salah Cedit, Muhammed Ümran, İsmaili kökenli Abdulkerim cundi, ve Ahmed Mir.*”²¹⁵⁶ Yaşları henüz 28 ila 38 arasındaki beş subayın yönlendirdiği gizli komite, BAC'a karşı çıkıyorlardı ve Baas Partisinin önderlerinin takip ettiği politikaları beğenmiyorlardı.²¹⁵⁷ Bütün bu gelişmelerin sonucunda 28 Eylül 1961 tarihinde Suriyeli bir grup subay, Suriye'de Nasır'ın uzantısı konumunda olan Abdülhakim Amir'e karşı bir darbe yaptılar. Bu darbe ile hem Suriye devletini Mısır'ın baskısından kurtardılar hem de bunun sonucunda Suriye Birleşik Arap Cumhuriyeti'nden ayırdılar. Suriye'nin Birleşik Arap Cumhuriyeti'nden ayrılmasından sonra Nasır bu birlik için “*sonsuz karışıklıklarla dolu üç buçuk yıl*” gibi bir ifade ile adeta bu sürecin özetini yapmıştır.²¹⁵⁸ Mısır hükümeti de Türkiye'nin yeni Suriye hükümetini tanımaya karar vermesi üzerine Türkiye ile olan siyasi münasebetlerini kesmiştir. Mısır ile Türkiye arasında yaşanan bu soğukluk 1967 yılındaki Arap-İsrail savaşına kadar sürmüştür. Bu savaşta Türkiye'nin Mısır'ı ve Arap devletlerini desteklemesi, gıda ve ilaç yardımı yapması Arap devletlerince hoş karşılanmış ve Nasır'ın Türkiye ile ilgili düşüncelerinin değişmesine vesile olmuştur.²¹⁵⁹

Suriye, darbe sonrası Mısırdan ayrılmış ve bağımsız bir devlet olarak tekrar yerini almıştır. İhtilalden sonra kurulan hükümet, kısa bir süre sonra bazı şehirlerde konan sokağa çıkma yasağını kaldırmış ve ülke yeniden normal hayatına dönmüştür. Bütün bu olaylar, Suriye'de yeni kurulan rejimin halkın içten gelen arzularının bir neticesi olduğunu ve halk tarafından desteklendiğini göstermektedir.²¹⁶⁰

Suriye'nin Birleşik Arap Cumhuriyeti'nden ayrılması ve tekrardan bağımsız olmasından sonra Me'mun Kuzbari'nin liderliğinde Suriye'de sivil hükümet göreve başlamıştır. Menderes hükümeti,

²¹⁵⁵ Sebahattin Şen, Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım; Suriye Baas Partisi Ve İdeolojisi, Birey Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul, 2004,, s.221.

²¹⁵⁶ A.g.e., s.221.

²¹⁵⁷ A.g.e., s.221.

²¹⁵⁸ Korkmaz, a.g.t., s.161.

²¹⁵⁹ Bozkurt, 2 Ekim 1961; Davut Dursun, “Cemal Abdünnasır”, DİA, Cilt:7, 1993, s,300.

²¹⁶⁰ Bozkurt, 10 Ekim 1961.

Suriye'nin birlikten ayrılmasını iç gelişme olarak değerlendirirken, diğer yandan da olayları yakından takip etmiştir. İlk olarak Lübnan'ın Suriye'yi tanınmasından sonra Türkiye'de Suriye'yi tanıyan ikinci devlet olmuştur.²¹⁶¹

4. Ekonomik ve Sosyal İlişkiler

Adnan Menderes dönemi Türkiye-Suriye ilişkilerinde sadece siyasi krizler yaşanmamıştır. Birçok alanda meydana gelen gelişmeler iki ülke siyasetinde önemli bir yer edinmiştir. Bu dönemde iki ülke arasında yaşanan başlıca sorunlardan birisi sınır kaçakçılığı meselesidir. Sınır sorunu veya sınırda meydana gelen olaylar hiçbir zaman çözülememiştir. Mesela, bir olayda Mısır'ın kontrolü altında bulunan Doğu Haber Ajansının bildirdiğine göre, Türkiye-Suriye hududuna yakın bir yerde mayınların infilak etmesi üzerine ölen iki Türk kaçakçısının cesedini Türkiye Hükümeti kaldırmayı reddetmiştir.²¹⁶² Yine kaçakçılık olayları ile ilgili olarak Türkiye-Suriye sınırındaki Kilis mntikasında Türk sınır bekçileriyle Suriye jandarması arasında çarpışma meydana gelmiş ve bu nedenle sıkı tedbirler alındığından bahsedilmiştir.²¹⁶³

Türkiye-Suriye sınırında meydana gelecek eşkıyalık olaylarına karşı iki ülke ortak mücadele etmek için telsiz irtibatlarını sağlamak amacıyla 26 Haziran 1950 tarihinde Suriye'nin Cerablus sınır ilçesinde bir konferans düzenlenmiştir. Cerablu'taki bu konferansta Türkiye'yi Gümrük muhafaza Genel komutan yardımcısı Albay Arif Olgaç, Muhabere Uzmanı Kıdemli Yüzbaşı Sait Aykanat ve Telsiz Uzmanı Zihni Özbek'un temsil etmeleri, Gümrük ve Tekel Bakanlığının 13 Haziran 1950 tarihli ve 3653 sayılı yazısı üzerine Bakanlar Kurulunun 14 Haziran 1950 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır.²¹⁶⁴ Cerabus'taki konferansın haricinde yine Türkiye-Suriye sınır emniyeti ve asayişine ilişkin meseleleri görüşmek üzere 15 Ağustos 1950 tarihinde Halep'te bir toplantı yapılmıştır. Halep'te toplanacak komisyona Urfa Valisi İsmail Hakkı Baykal'ın Başkanlığında Hatay Valisi Hikmet Kümbetlioğlu, Urfa Emniyet Müdürü Hamdi Ülker ve Gümrük Muhafaza Genel Komutanlığı Kaçakçılık İşleri Şube Müdürü Kâmil Olgun katılması ve heyetteki bu kişilere yolluk verilmesi Bakanlar Kurulunun 1 Ağustos tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır. Toplanan Yüksek Hudut Komisyonu tarafından alınan karar, 12 Ocak 1952'de Bakanlar Kurulu tarafından onaylanmıştır.²¹⁶⁵

Bu gelişmelerin yanı sıra, Urfa Valiliğinden İçişleri Bakanlığına gönderilen bir şifreli telgrafta, Suriye'de bir hükümet darbesinin yapılarak Edip Çiçekli'nin tutuklandığı haberine yer

²¹⁶¹ Korkmaz, a.g.t., s.162.

²¹⁶² Bozkurt, 10 Ağustos 1959.

²¹⁶³ B.C.A., 030-01-00-00, 104-650-1-31, 26 Temmuz 1954.

²¹⁶⁴ B.C.A., 030-18-01-02, 123-50-19, 14 Haziran 1950.

²¹⁶⁵ B.C.A., 030-18-01-02, 123-62-19, 1 Ağustos 1950; B.C.A., 030-18-01-02, 127-100-2, 12 Ocak 1952.

verilmiştir. Ayrıca iki günden beri pasaportla ve pasavanla Türkiye'den Suriye'ye gitmek isteyenlerin seyahatlerine Suruç Kaymakamlığı tarafından izin verilmediği belirtilmiştir.²¹⁶⁶ Bu darbe olayıyla ilgili olarak Gümrük ve Tekel Bakanlığı Kilis 2.Gümrük Muhafaza Alay Komutanlığından alınan 25 Ekim 1950 tarihli raporda; önceden Mısır uyruklu iken siyasi suçlu olmasından dolayı hapse mahkûm edilen ve bu yüzden de firar ederek Suriye uyuğuna geçen komiteci Hüseyin adında biri tarafından Suriye Genelkurmay Başkanı Edip Çiçekli'ye bir suikast yapıldığı bilgisine yer verilmiştir. Diğer yandan da bu suikast sırasında Edip Çiçekli'nin kurtulduğu fakat yaverinin öldürüldüğü ve suçlunun yakalandığı, aynı gün Suriye Dışişleri Bakanı Nazım El-Kutsi'ye suikast yapıldığı ve başarılı olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca Suriye'nin iç kısımlarında asayişin bozuk olduğu, ana yollarda dahi soygunculuk faaliyetlerinin başladığı, halkın şehir ve kasabalarda huzursuzluk içerisinde bulunduğu, komünist faaliyetlerinin arttığı yönünde haberlerin alındığı bildirilmiştir.²¹⁶⁷

Sınır kaçakçılığı olayı ile ilgili olarak basında ve arşivde birçok haber ve belge mevcuttur. Yine arşiv kayıtlarındaki bir belgede dönemin Gaziantep Milletvekili Semih İnal tarafından gönderilen 24 Kasım 1951 tarihli bir raporda, ABD menşeli eski elbiselerin kaçak yollarla Suriye'den Türkiye'ye sokulmak istendiğinden bahsedilmiştir. Vatandaşların bunu talep ettiği fakat bunun Türkiye kanunlarında yasak olduğu, kaçakçılığın önlenmesi için yeni tedbirlerin alınması gerektiği belirtilmiştir. Tedbir olarak da bu elbiselerin direkt Türkiye tarafından ithal edilmesi yönünde bir kanun hazırlanmasının daha iyi olacağı bildirilmiştir.²¹⁶⁸ Semih İnal'ın verdiği rapordan ve arşiv belgelerinden anlaşılacağı üzere Türkiye ve Suriye sınır kaçakçılığına kesin çözümler bulamamıştır. Fakat iki ülke de bunun için mücadele etmiştir. Bunun neticesi olarak da Türkiye ile Suriye arasında bir ticaret anlaşması imzalamak üzere Suriye İktisat Bakanı başkanlığındaki heyet ile Dışişleri Bakanlığı Ekonomik İş birliği Genel Sekreteri Melih Esenbel'in başkanlığındaki bir heyet, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Genel Müdürlüğünün temsilcilerinin de katılması ile oluşan heyetin müzakerelerde bulunmasına karar verilmiştir. Bu müzakereler sonucunda Dışişleri Bakanlığına yetki verilmesi icra vekilleri heyetince 7 Mart 1956 tarihinde kararlaştırılmıştır.²¹⁶⁹

Bu dönemde Suriye basınında çeşitli konularda Türkiye ile ilgili birçok haber yapılmıştır. Kaçakçılık konusuyla ilgili olarak 18 Ağustos 1954 tarihinde yapılan bir habere göre Türkiye, kendi vatandaşını 3000 lira kefaret vermeyince Suriye'ye gitmekten menetmektedir. Türkiye'nin bu kararı vermesinin sebebi ise Suriye'den Türkiye'ye mal kaçırmanın önünü almak içindir. Çünkü Türk yolcuları Suriye'den dönünce elbise vs. gibi birçok eşya satın almaktadır.²¹⁷⁰

²¹⁶⁶ B.C.A.,030-01-00-00, 134-873-10-1, 22 Haziran 1952.

²¹⁶⁷ B.C.A.,30-1-0-0, 60-372-7, 4 Kasım 1950.

²¹⁶⁸ B.C.A., 030-01-00-00, 66-416-7-1/2/3/4, 24 Kasım 1951.

²¹⁶⁹ B.C.A.,030-18-01-02, 142-20-16, 7 Mart 1956.

²¹⁷⁰ B.C.A., 030-01-00-00, 104-650-1-1, 2 Eylül 1954; B.C.A., 030-01-00-00, 104-650-1-2, 18 Ağustos 1954.

Türkiye-Suriye ilişkileri yalnızca kaçakçılık olaylarıyla sınırlı kalmamıştır. Türkiye Cumhuriyeti Suriye’de kalan Türkler için de birtakım çalışmalar yürütmüştür. Kanuni şartları taşıyanların Türk vatandaşlığına geçmesiyle alakalı Bakanlar Kurulu kararı bu konuda ne kadar önem verildiğinin bir göstergesi olmuştur. Bu konuda arşivde yer alan bir belgede: “*Suriye’nin Bayır-Bucak Kasabası halkından olup 15/10/1953 tarihine kadar memleketimize iltica eden soydaşlarımızdan kanuni şartları haiz bulunanların iskânlı göçmen muamelesine tabi tutulmaları; Devlet Vekâletinin 26/10/1953 tarihli ve 3241-0-11623/43104 sayılı yazısı üzerine, İcra Vekilleri Heyetince 5/2/1953 tarihinde kararlaştırılmıştır.*” Denilerek Suriye’deki Türklerin vatandaşlığa geçmesinin önü açılmaya çalışılmıştır.²¹⁷¹

İki ülke arasındaki gelişmelerde her daim sıcaklığını koruyan Hatay meselesi Menderes döneminde de gündemde yer almıştır. Bu dönemde Suriye’de basılan ve Antakya ile İskenderun’u Suriye sınırları içerisinde gösteren haritaların Türkiye’ye sokulmasının ve dağıtılmasının yasaklanması konusunda Dışişleri Bakanlığının 20/08/1954 tarihli ve 91116-1/24-2-55015 sayılı yazısı üzerine, 5680 sayılı kanunun 31.maddesine göre 20 Ağustos 1954 tarihinde kararlaştırılmıştır.²¹⁷²

Bu dönemde iki ülke ilişkilerinin zirai alanda da geliştiği göze çarpan bir meseledir. Bu konuyla ilgili olarak Suudi Arabistan başlayarak Suriye arazisine kadar intikal eden ve uzunluğunun bir buçuk kilometre, genişliğinin de 800 metre kadar olan çekirge akınını önlemek için çalışma başlatılmıştır. Bu çalışma sonucunda da muhtemel zararlara engel olmak üzere komşu ülkelerin sınırlarında yapılacak çekirge ile mücadele konusunda Tarım Bakanlığı emrindeki teknisyen, malzeme ve vasıta yardımı yapılarak katılması, bu meseleyle Tarım Bakanlığının 10 Nisan 1952 tarihli ve 10985 sayılı yazısı üzerine Bakanlar Kurulunca kararlaştırılmıştır.²¹⁷³ Bu anlaşmalara ek olarak Ziraat ve zirai mücadeleyle alakalı Gaziantep’te yaklaşık olarak bir hafta süren Türkiye-Suriye sınır valileri toplantısı gerçekleştirilmiştir. Çok dostane bir hava içerisinde geçen toplantılarda, ziraat ve zirai mücadele konusunda önemli görüşmeler yaşanmış ve iki ülkeyi ilgilendiren kararlar alınmıştır.²¹⁷⁴

Zirai alandaki ilişkilerin yanı sıra iki ülke ilişkilerinde ilaç ihracatının da yaşandığı göze çarpan bir gelişmedir. Türkiye’ye bol miktarda ilaç hammaddesinin gelmesinden sonra yerli ilaç sanayisinde bir gelişme görülmüştür. Hayati önem taşıyan bazı ilaçlar, Türkiye’de imal edilerek piyasaya çıkarılmıştır. Bu ilaçlar Ortadoğu ülkelerine ihraç edilmiştir. İhraç edilen ülkelere birisi de Türkiye’nin sınır komşusu olan Suriye’dir.²¹⁷⁵

Türkiye-Suriye ilişkilerinde adli konularda da çalışmaların yapıldığı arşiv kayıtlarında yer alan diğer bir konudur. Bu dönemde hukuki anlamda iki ülke arasında meydana gelen gelişme karşılıklı adli yardımlaşma anlaşmasıdır. İki ülke arasında 6 Kasım 1953’te “Adli Müzaheret (Yardımlaşma)

²¹⁷¹B.C.A., 030-018-01-02, 133-88-11, 5 Şubat 1953.

²¹⁷²B.C.A., 030-18-01-02, 136-75-7, 20 Ağustos 1954.

²¹⁷³B.C.A., 030-18-01-02, 128-25- 10 Nisan 1952; Bozkurt, 9 Mayıs 1952.

²¹⁷⁴Bozkurt, 28 Nisan 1960.

²¹⁷⁵Bozkurt, 4 Aralık 1959.

Antlaşması akd ve imza edilmesi” kararlaştırılmış, bu hususta imza yetkisi Dışişleri Bakanlığına verilmiştir.²¹⁷⁶ Bu anlaşmaya benzer bir anlaşma da 1956 yılında imzalanmıştır. Yapılan “Adli Müzaheret ve İade-i Mücrimin” anlaşmalarının imzalanması konusunda 11 Temmuz 1956 tarihinde Dışişleri Bakanlığına yetki verilmesi kararlaştırılmıştır.²¹⁷⁷

Bu dönemde askeri alanda fazla bir gelişme yaşanmamıştır. Yaşanan olaylarda basit düzeyli olaylardır. Arşivde yer alan bilgilere göre, bazı Suriye uçaklarının Resulayn’dan Dicle’ye(Türk-Irak-Suriye sınırlarının birleşme noktasına) kadar olan bölgenin haritasını yapmak üzere bu kısımda Türkiye topraklarından iki buçuk kilometrelik şeritvari bir sahayı içeren bir alanda fotoğraf alma uçuşları yapmasına izin verilmesi, Milli savunma Bakanlığının 18/06/1954 sayılı yazısı üzerine 25 Haziran 1954 tarihinde kararlaştırılmıştır.²¹⁷⁸ Yine Suriye uçaklarının, Türkiye’nin Hatay ilinin güney sınırları boyunca Hatia ile Zivoun Tuara arasındaki ormanlık bölgede fotometri işlemi yapılırken Türkiye topraklarının bir kısmı üzerinden uçuş yapmalarına Milli Savunma Bakanlığının oluru ile izin verilmesi kararlaştırılmıştır.²¹⁷⁹ Askeri alandaki diğer bir gelişme de Suriye’nin İtalya’dan aldığı uçakları Türkiye’nin hava sahasını kullanarak Suriye’ye götürmesi meselesidir. Türkiye, Suriye hükümetinin İtalya’dan satın aldığı Wampire tipi Suriye bayrağını taşıyan M.D.N işaretli 13 uçağın Suriye’ye gitmesi için Türkiye üzerinden uçmasına ve Ankara Etimesgut askeri alanına inmesine Milli Savunma Bakanlığının oluru ile izin vermiştir.²¹⁸⁰

Askeri alanda meydana gelen gelişmeler bunlarla sınırlı kalmamıştır. Türkiye Cumhuriyeti, askeri eğitim konusunda da Suriye ile iş birliği yapmaya karar vermiştir. Bu dönemde Suriye hükümeti, Türk Harp Akademisine ve Askeri okullara askeri öğrenci göndermek istediğini belirtmiştir. Suriye’nin bu isteğine cevap veren Türkiye, Harp Akademisine 3, Harp Okuluna 10, diğer askeri okullara 10 ve bu okullara bağlı Gedikli Erbaş Okullarına 10 Gedikli Erbaş’ın kabulü hakkında Milli Savunma Bakanlığının ilgili yazısı üzerine Dışişleri Bakanlı ve Maliye Bakanlığının da görüşleri de alınmıştır. Bunun sonucunda da bunların maaş, yolluk vb. giderlerinin Suriye hükümeti tarafından ödenmesi şartıyla Harp Akademisi ile diğer adı geçen okullara masrafları ders yılı başında yapılacak hesaba göre ödenmesi koşuluyla bu Subay ve Gedikli Erbaşların Türkiye’ye ve okullara kabulüne izin verilmiştir.²¹⁸¹

Bu dönemde iki devlet arasında meydana gelen bir sorun da karşılıklı olarak emlak meselesidir. Daha önceki dönemlerde de bir türlü çözülemeyen bu sorun bu dönemde de kesin çözüme kavuşturulamamıştır. Suriye, genel taşınmaz mal rejimine ilişkin farklı mevzuat, idarî kararlar, yargı kararları ve uygulamaları, 1958 tarihli Toprak Reformu Kanunu hükümleri ve reform uygulaması

²¹⁷⁶ B.C.A.,030-18-01-02, 133-90-9, 6 Kasım 1953.

²¹⁷⁷ B.C.A.,030-18-01-02, 143-58-17, 11 Temmuz 1956.

²¹⁷⁸ B.C.A.,030-18-01-02, 136-59-4, 25 Haziran 1954.

²¹⁷⁹ B.C.A.,030-18-01-02, 137-77-8, 27 Ağustos 1954.

²¹⁸⁰ B.C.A.,030-18-01-02, 138-112-14, 4 Şubat 1955.

²¹⁸¹ B.C.A., 030-18-01-02, 123-60-6, 24 Temmuz 1950.

sonucunda Türk vatandaşları, Suriye kurulduğundan bu yana Suriye'deki taşınmaz malları üzerindeki haklarını giderek kaybetmişlerdir. 13 Ocak 1939 tarih ve 211/250 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı, 14 Şubat 1942 tarih ve 2/17317 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı, 1 Ekim 1966 tarih 6/7104 sayılı Bakanlar Kurulu Kararlarıyla Türkiye kendi ülkesinde kalan Suriyelilerin taşınır ve taşınmaz mallar ile bütün hak menfaatlerine 1062 sayılı yasa hükümlerine göre el koymuştur.²¹⁸² Türkiye bu gelişmeler üzerine, 13/01/1939, 14/02/1942 tarihli ve 2/10250, 2/17317 sayılı kararlara ek olarak 8 Kasım 1957 tarihinde bir kararname yayımlayarak Suriyelilerin Türkiye'deki Emlaklarıyla ilgili bazı tedbirler almıştır. Bu kararnamede;

“1-Suriye uyruklu kişilere ait Türkiye'deki gayrimenkuller üzerine inşaat yapmak veya fidan dikmek yoluyla bu gayrimenkullerin (arazi ve arsa) Medeni Kanun'un 648 655'inci maddelerine dayanarak mal edinme hakkı tanınması,

2-adı geçen kararnameler ile 1'inci madde hükmüne aykırı olarak yapılacak taleplerin mahkeme ve icra mercilerince dikkate alınmaması, tapuca intikal muamelesi yapılmaması ve hazinenin ıttılını teminen hadiselerin bu makamlar tarafından derhal mahalli Mal Dairesine bildirilmesi,

3-Suriye tabiiyetli şahısların hissedar bulunduğu gayrimenkullerin hissedarların ittifakı dahi olsa rızaen anlaşma suretiyle taksim ve ifraz edilmemesi, şüyuun izalesinin ancak mahkeme kararı ile mümkün olabilmesi, mahkemece gayrimenkulün satışı suretiyle şüyuun izalesine karar verildiği takdirde Suriye tabiiyetli şahsa düşecek satış bedelinin emlak meselelerinin Hükümetimizle Suriye arasında kati surette halline kadar, hazine elinde emaneten muhafaza edilmesi ...” hükümleri yer almıştır.²¹⁸³

Emlak meselesiyle alakalı olarak Suriye'nin Ankara elçiliğine Suriyelileri temsilen Hanano ailesinden Hatuk Hanano, Bermada ailesinden İsmail Bermada, Vefailerden Ragıp Vefai, Keyyalilerden İsmail keyyalı tarafından Suriyelilerin Türkiye'deki Emlaklarıyla alakalı olarak bir mektup yazılmıştır. Türkiye'nin topraklarını kendilerine vermesine rağmen iade edilmediği, bundan dolayı çok zarar gördüklerini ve bu meselenin bir an evvel çözülmesini beklediklerinden bahsedilmiştir.²¹⁸⁴

Sonuç

Türk siyasi hayatında önemli bir dönüm noktası olan Adnan Menderes dönemi, yeni kurulan Suriye devleti ile Türkiye arasında günümüzü kadar devam edecek olan siyasi ilişkilerin temelini oluşturulduğu bir dönem olmuştur. Soğuk savaş döneminin başlangıcı olan bu dönem, batılı

²¹⁸²https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/tutanak/Mm_/D04/C014/B041/Mm__040140410555.Pdf, E.T: 19 Eylül 2018; Korkmaz, a.g.t., s.168.

²¹⁸³ B.C.A., 030-18-01-02, 147-58-14, 8 Kasım 1957.

²¹⁸⁴ B.C.A., 030-01-00-00, 104-650-1-31, 26 Temmuz 1954; B.C.A., 030-01-00-00, 104-650-1-32, 26 Temmuz 1954.

devletlerin Ortadoğu'ya müdahale etmesi ve bölgede politikalarını gerçekleştirmeleri bakımından birçok önemli olayın meydana gelmesine sebep olmuştur. Bir tarafını ABD'nin çektiği Batı bloğu, diğer tarafını SSCB'nin başını çektiği Doğu bloğu Ortadoğu bölgesinde adeta satranç oynar gibi bölge devletlerine müdahale ederek, devletlerin siyasetini belirlemişlerdir. ABD politikaları eksenli bir siyaset güderek Batı bloğu içerisinde yer alan Türkiye'nin, bu süreçte Ortadoğu'nun bazı devletleriyle arası açılmıştır. Bu devletlerin başında da Suriye ve Mısır gelmektedir.

Adnan Menderes dönemi Türkiye-Suriye ilişkilerinde yaşanan gelişmelere bakıldığında, en önemli olayların başında Bağdat Paketi'nin kurulması gelmektedir. Bölge devletlerinde sadece Irak'ın katıldığı pakt, pek uzun ömürlü olmamıştır. Bölge devletlerini Pakta çekmek için çok çaba harcayan Menderes, muvaffak olamamıştır. Başta Mısır ve Suriye'nin başını çektiği Arap devletleri, Bağdat Paketi'ni batılı devletlerin bölgede gerçekleştirmek istedikleri kötü planların bir parçası olarak gördüklerinden dolayı katılmamışlardır. SSCB'nin güdümünde hareket eden Suriye, bu dönemde SSCB üssü haline gelmiştir.

Bu dönemde meydana gelen diğer bir olay ise 1957 yılındaki Türkiye-Suriye krizidir. Bu kriz sadece Türkiye ile Suriye'nin arasını açmamış, Türk devletinin Ortadoğu bölgesinden uzaklaşmasına sebep olmuştur. Bu kriz, Ortadoğu bölgesinde ABD ile SSCB'yi de karşı karşıya getiren bir olay olmuştur. Menderes yönetimi Karaçi anlaşması ve Bağdat paketi gibi oluşumlara bölge devletlerinin katılacağını düşünürken, tam aksi bir durum yaşanmıştır. Bu ittifaklar Türkiye'nin bölgeden uzaklaşmasına ve bölge devletleriyle arasının açılmasına neden olmuştur. Ayrıca bu ittifaklar ve Türkiye'nin özellikle ABD gibi Batılı devletlerle iş birliği içerisinde hareket etmesi Türkiye'nin bölgeden dışlanmasına sebep olmuştur. Ayrıca Batılı devletlerin bölgeye girişi de kolaylaşmıştır. Bu kriz sırasında Türkiye ABD'nin yanında yer alırken, Suriye ise SSCB'nin yanında yer almıştır. Suudi Arabistan'ın girişimleri sonucunda kriz halledilmiştir.

ABD ve SSCB'nin Ortadoğu'daki nüfuz mücadelesi sonucunda nedeysel savaşın eşğine gelen Türkiye ve Suriye, Bağdat paketine tepki olarak 1958 yılında Birleşik Arap Cumhuriyeti adı altında birleşmişlerdir. Suriye'nin çok istemesiyle ve Mısır lideri Nasır'ın Arap dünyasının karizmatik lideri olma sevdasıyla kurulan birlik, Suriye'de çıkan darbe sonucunda dağılmıştır. İki ülkenin Birleşik Arap Cumhuriyeti adı altında birleşmelerine Menderes yönetimi ilk başta temkinli yaklaşırken, daha sonra Suriye'nin SSCB yerine Mısır'a yaklaşmasının daha faydalı olacağına kanaat getirmiş ve yeni kurulan yönetimi tanımıştır. Zaten Birleşik Arap Cumhuriyeti lideri Nasır'ın komünist eğilimli kişileri tasfiye etmesi ve Baas Partisinin şubelerini kapatmasıyla Türkiye rahat bir nefes almıştır.

Türkiye'nin ABD eksenli politikalar takip etmesi, Suriye'nin siyasi yalnızlıktan kurtulmak için SSCB'ye yakınlaşmasına neden olmuş ve gergin olan ilişkiler sağlıklı bir zemine oturtulamamıştır. Adnan Menderes dönemi Türkiye-Suriye ilişkilerini genel olarak bir değerlendirmek gerekirse; Hatay Sorunu, Türkiye'nin İsrail devletini tanıması, Türkiye-Pakistan anlaşması, Bağdat

Paktı ve Türkiye'nin Batılı devletlerle iş birliği halinde olması genelde Ortadoğu devletleriyle, özelde ise Suriye ile arasının açılmasına sebep olmuştur. Bunun sonucunda da iki ülke 1957 yılında savaşın eşiğine gelmiştir. Ayrıca Ortadoğu bölgesi; bir yanda Batı ile iş birliği içerisinde olan Türkiye, Pakistan, İran ve Irak'ın olduğu, bir yanda Batı karşıtı politikalar takip eden Mısır, Suriye, Suudi Arabistan, Yemen'in olduğu ve karşı bloklaşmaların meydana geldiği bir coğrafya olmuştur. Bu dönemde Türkiye ile Suriye'nin siyasi ilişkilerinin iyi olmamasına rağmen kaçakçılık olaylarına karşı birlikte hareket ettikleri, meyve-sebze ihracatı gerçekleştirdikleri, sosyal ve ekonomik olarak iş birliği içerisinde oldukları arşiv kayıtlarına yansımıştır. Sonuç olarak bu dönemde iki ülke arasının iyi olmamasına rağmen ilişkiler ne tamamen koparılmış ne de yakınlaşma meydana gelmiştir.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

- B.C.A., 030-01-00-00, 104-650-1-1, 2 Eylül 1954
B.C.A., 030-01-00-00, 104-650-1-13, 14 Temmuz 1954.
B.C.A., 030-01-00-00, 104-650-1-17, 14 Ağustos 1954.
B.C.A., 030-01-00-00, 104-650-1-2, 18 Ağustos 1954.
B.C.A., 030-01-00-00, 104-650-1-25; B.C.A. 17 Ağustos 1954
B.C.A., 030-01-00-00, 104-650-1-26, 17 Ağustos 1954.
B.C.A., 030-01-00-00, 104-650-1-31, 26 Temmuz 1954
B.C.A., 030-01-00-00, 104-650-1-31, 26 Temmuz 1954.
B.C.A., 030-01-00-00, 104-650-1-32, 26 Temmuz 1954.
B.C.A., 030-01-00-00, 104-650-2-21, 30 Ağustos 1954
B.C.A., 030-01-00-00, 104-650-2-24, 30 Ağustos 1954.
B.C.A., 030-01-00-00, 35-215-4-2, 24 Şubat 1955.
B.C.A., 030-01-00-00, 35-215-4-3, 24 Şubat 1955
B.C.A., 030-01-00-00, 35-215-4-4, 24 Şubat 1955.
B.C.A., 030-01-00-00, 66-416-7-1, 24 Kasım 1951
B.C.A., 030-01-00-00, 66-416-7-2, 24 Kasım 1951
B.C.A., 030-01-00-00, 66-416-7-3, 24 Kasım 1951
B.C.A., 030-01-00-00, 66-416-7-4, 24 Kasım 1951
B.C.A., 030-01-00-00, 7-36-35-2, T.y.
B.C.A., 030-01-00-00-104-650-2-22, 30 Ağustos 1954.
B.C.A., 030-01-00-00-104-650-2-23, 30 Ağustos 1954
B.C.A., 030-018-01-02, 133-88-11, 5 Şubat 1953.
B.C.A., 030-18-01-02, 123-50-19, 14 Haziran 1950.
B.C.A., 030-18-01-02, 123-60-6, 24 Temmuz 1950.
B.C.A., 030-18-01-02, 123-62-19, 1 Ağustos 1950
B.C.A., 030-18-01-02, 127-100-2, 12 Ocak 1952.
B.C.A., 030-18-01-02, 128-25- 10 Nisan 1952
B.C.A., 030-18-01-02, 136-75-7, 20 Ağustos 1954.
B.C.A., 030-18-01-02, 147-58-14, 8 Kasım 1957.
B.C.A., 30-1-0-0, 127-827-3-1;
B.C.A., 30-1-0-0, 127-827-3-2, 25 Mart 1958.
B.C.A., 30-1-0-0, 127-827-3-5, 25 Mart 1958.
B.C.A., 30-1-0-0, 127-827-3-6, 25 Mart 1958.
B.C.A., 30-1-0-0, 64-400-7-3, t.y.
B.C.A.,030-01-00-00, 104-650-1-12, 14 Temmuz 1954
B.C.A.,030-01-00-00, 104-650-1-16, 14 Ağustos 1954
B.C.A.,030-01-00-00, 134-873-10-1, 22 Haziran 1952.
B.C.A.,030-01-00-00, 35-215-4-1, 24 Şubat 1955
B.C.A.,030-01-00-00, 69-434-15-2, 23 Temmuz 1958.
B.C.A.,030-01-00-00, 69-434-15-3, 23 Temmuz 1958.
B.C.A.,030-01-00-00-104-650-1-24, 17 Ağustos 1954

B.C.A.,030-1-0-0, 62-380-10-1, 14 Mayıs 1956.
B.C.A.,030-18-01-02, 133-90-9, 6 Kasım 1953.
B.C.A.,030-18-01-02, 136-59-4, 25 Haziran 1954.
B.C.A.,030-18-01-02, 137-77-8, 27 Ağustos 1954.
B.C.A.,030-18-01-02, 138-112-14, 4 Şubat 1955.
B.C.A.,030-18-01-02, 142-20-16, 7 Mart 1956.
B.C.A.,030-18-01-02, 143-58-17, 11 Temmuz 1956.
B.C.A.,030-18-01-02, 147-56-6, 26 Ekim 1957.
B.C.A.,030-18-01-02, 151-71-4, 21 Ocak 1959.
B.C.A.,30-1-0-0, 127-827-3-4
B.C.A.,30-1-0-0, 60-372-7, 4 Kasım 1950.
B.C.A.,30-1-0-0, 64-400-7-1, t.y.
B.C.A.,30-1-0-0, 64-400-7-2
B.Ca. 030-01-00-00, 7-36-35-1, T.y.

2.Resmi Yayınlar

Resmi Gazete, 28 Şubat 1955, Kanun No: 6496, s.11151.

3.Gazete ve Dergiler

Akis, 17 Ocak 1959, s.18
Akis, 2 Kasım 1957, s.19.
Akis, 8 Şubat 1958, s.19.
Akşam, 1 Mart 1955.
Akşam, 1 Nisan 1955.
Akşam, 10 Mart 1955.
Akşam, 11 Mart 1955.
Akşam, 12 Mart 1955.
Akşam, 14 Mart 1955.
Akşam, 16 Mart 1955.
Akşam, 17 Mart 1955.
Akşam, 18 Mart 1955.
Akşam, 2 Mart 1955, s.2
Akşam, 2 Nisan 1955.
Akşam, 23 Mart 1955.
Akşam, 24 Mart 1955.
Akşam, 25 Mart 1955.
Akşam, 27 Mart 1955.
Akşam, 28 Mart 1955.
Akşam, 28 Şubat 1955.
Akşam, 29 Mart 1955.
Akşam, 3 Mart 1955.
Akşam, 30 Mart 1955.
Akşam, 31 Mart 1955
Akşam, 4 Mart 1955.
Akşam, 4 Şubat 1955.
Akşam, 6 Ocak 1955.
Akşam, 7 Mart 1955.
Akşam, 8 Mart 1955.
Akşam, 9 Mart 1955.
Akşam, 9 Ocak 1955.
Bozkurt 13 Mart 1958.
Bozkurt, 1 Kasım 1957.
Bozkurt, 1 Şubat 1958.
Bozkurt, 10 Ağustos 1959.
Bozkurt, 10 Ekim 1961.
Bozkurt, 10 Eylül 1957.
Bozkurt, 10 Haziran 1957.
Bozkurt, 10 Kasım 1957.
Bozkurt, 10 Ocak 1959.
Bozkurt, 10 Şubat 1958.

Bozkurt, 11 Ekim 1958.
Bozkurt, 11 Eylül 1960.
Bozkurt, 11 Kasım 1957.
Bozkurt, 12 Ekim 1957.
Bozkurt, 13 Ekim 1957.
Bozkurt, 13 Kasım 1957.
Bozkurt, 13 Mayıs 1957.
Bozkurt, 14 Ekim 1957.
Bozkurt, 14 Kasım 1957.
Bozkurt, 14 Şubat 1958
Bozkurt, 15 Ekim 1957.
Bozkurt, 15 Eylül 1957.
Bozkurt, 15 Kasım 1957
Bozkurt, 16 Ekim 1957.
Bozkurt, 16 Eylül 1957.
Bozkurt, 16 Kasım 1957.
Bozkurt, 17 Ağustos 1958.
Bozkurt, 18 Ağustos 1957
Bozkurt, 18 Aralık 1957.
Bozkurt, 18 Ekim 1957.
Bozkurt, 18 Mart 1959.
Bozkurt, 18 Temmuz 1958.
Bozkurt, 19 Ağustos 1957.
Bozkurt, 19 Ekim 1957.
Bozkurt, 2 Ekim 1957
Bozkurt, 2 Ekim 1961
Bozkurt, 20 Aralık 1957.
Bozkurt, 20 Ekim 1957.
Bozkurt, 20 Eylül 1957.
Bozkurt, 20 Kasım 1957.
Bozkurt, 20 Mart 1958.
Bozkurt, 21 Ağustos 1957.
Bozkurt, 21 Eylül 1957.
Bozkurt, 21 Kasım 1957.
Bozkurt, 22 Aralık 1957.
Bozkurt, 22 Ekim 1957.
Bozkurt, 22 Kasım 1957.
Bozkurt, 23 Ağustos 1957.
Bozkurt, 23 Aralık 1957.
Bozkurt, 23 Ekim 1957.
Bozkurt, 23 Eylül 1957.
Bozkurt, 23 Şubat 1958
Bozkurt, 24 Ağustos 1957.
Bozkurt, 24 Aralık 1957
Bozkurt, 24 Kasım 1958.
Bozkurt, 25 Ağustos, 1957.
Bozkurt, 25 Eylül 1957.
Bozkurt, 25 Şubat 1958.
Bozkurt, 26 Ağustos 1957.
Bozkurt, 26 Ekim 1957
Bozkurt, 27 Ağustos 1957.
Bozkurt, 27 Ekim 1957.
Bozkurt, 27 Şubat 1959.
Bozkurt, 28 Ağustos, 1957.
Bozkurt, 28 Ekim 1957.
Bozkurt, 28 Kasım 1957.
Bozkurt, 28 Nisan 1960.
Bozkurt, 28 Şubat 1958.
Bozkurt, 29 Eylül 1957.
Bozkurt, 29 Eylül 1957.

Bozkurt, 3 Aralık 1957.
Bozkurt, 3 Ekim 1957.
Bozkurt, 3 Mart 1958.
Bozkurt, 30 Ağustos 1957.
Bozkurt, 30 Ekim 1957
Bozkurt, 30 Kasım 1957.
Bozkurt, 31 Ekim 1951.
Bozkurt, 31 Ekim 1957.
Bozkurt, 4 Aralık 1957.
Bozkurt, 4 Aralık 1959.
Bozkurt, 4 Ekim 1957.
Bozkurt, 4 Mart 1958.
Bozkurt, 4 Nisan 1958.
Bozkurt, 5 Ağustos 1957.
Bozkurt, 5 Ekim 1957.
Bozkurt, 5 Eylül 1957.
Bozkurt, 5 Mart 1957.
Bozkurt, 5 Mart 1958.
Bozkurt, 6 Ekim 1957.
Bozkurt, 6 Kasım 1957.
Bozkurt, 7 Ekim 1957.
Bozkurt, 7 Eylül 1957.
Bozkurt, 7 Kasım 1951.
Bozkurt, 7 Kasım 1957.
Bozkurt, 7 Mart 1958
Bozkurt, 7 Mart 1959.
Bozkurt, 7 Ocak 1957.
Bozkurt, 7 Şubat 1958.
Bozkurt, 8 Nisan 1957
Bozkurt, 9 Aralık 1957.
Bozkurt, 9 Kasım 1957.
Bozkurt, 9 Mart 1958.
Bozkurt, 9 Mayıs 1952.
Bozkurt, 9 Şubat 1958.

Kitap, Makale ve Tezler

- Ağır, Osman-Takar, Meram, “Rusya-Suriye İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı”, KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:13 Sayı: 2, Kahramanmaraş, 2016, s.295.
- Albayrak, Mustafa, Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1950-1960), Phoenix Yay, Ankara, 2004, s.476.
- Armaoğlu, Fahir, “Ortadoğu Komutanlığından Bağdat Paktına 1951-1955 (Amerikan Belgeleri İle)”, Belleten, Cilt: LIX, Sayı: 224, 1995, s.235.
- Armaoğlu, Fahir, 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi(1914-1990), Cilt: 1(1914-1980),Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1992, s.509.
- Ayrancı, Zişan Şirin, “Türkiye-Suriye İlişkileri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir. 2006, s.77-78.
- Bağcı, Hüseyin, Türk Dış Politikasında 1950’li Yıllar, Odtü Geliştirme Vakfı Yay, 2.Baskı, Ankara, 2001, s.90-91.
- Baş, Arda, “Demokrat Parti Dönemi Türkiye-Mısır İlişkileri (1950-1960)”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi SBE, Ankara, 2015, s.324.
- Baş, Arda, 1957 Suriye Krizi ve Türkiye, History Studies, Volume 4/1, 2012, s.105.
- Bostancı, Mustafa, “Türk-Arap İlişkilerine Etkisi Bakımından Bağdat Paktı”, Gazi Akademik Bakış, Cilt:7, Sayı:13, 2013, s.174.
- Bostancı, Mustafa, “Türkiye’nin Ortadoğu Siyasetine Etkisi Bakımından 1957 Türkiye-Suriye Krizi”, Yeni Türkiye, Sayı:84, 2016, s.608.
- Bostancı, Mustafa, “Türk-Arap İlişkilerine Etkisi Bakımından Bağdat Paktı”, Gazi Akademik Bakış, Cilt:7, Sayı:13, ss.171-184., s.181
- Çetinkaya, Selma Göktürk, Bağdat Paktı’nın Kuruluş Sürecinde Türkiye’nin Ortadoğu Ve Batı İle İlişkileri, Vakarıvis(Ortadoğu Özel Sayısı), 2016, s.6-7.

Demir, Şerif, “Dünden Bugüne Türkiye’nin Suriye Ve Ortadoğu Politikası”, Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Turkic, Volume 6/3, Summer 2011, S.703-704; Bozkurt, 16 Ağustos 1957.

Dursun, Davut, “Cemal Abdünnasır”, DİA, Cilt:7, 1993, s.300.

Dursun, Davut, Bağdat Paktı, Dia, C:4, İstanbul, 1991, s.446-447.

Erkmen, Ayşe, “Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı sonundan 1960 darbesine kadar Ortadoğu politikaları”, Turkish Studies - History, 2020, 15(4), ss.1137-1156, s.1511

Gönlübol, Mehmet-Ülman, Haluk, “İkinci Dünya Savaşından Sonra Türk Dış Politikası(1945-1965)”, Olaylarla Türk Dış Politikası, C.I-II, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1987, s.297-298.

Gürson, Poyraz, Suriye, Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2010, s.49.

Gürün, Kamuran, Dış İlişkiler Ve Türk Politikası(1939’dan Günümüze), AÜSBF Yay, Ankara,1983,, s.359.

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/tutanak/mm_/D04/C014/B041/Mm__040140410555.Pdf, E.T: 19 Eylül 2018

İbas, Selahattin, “Türkiye-Suriye İlişkilerinin Tarihi”, (Ed: Mehmet Şahin-Türel Yılmaz), Ortadoğu Siyasetinde Türkiye, Platin Yayınları, Ankara, 2004, s.49

Korkmaz, Sait, “Türkiye-Suriye İlişkileri(1946-1960)”,(Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2015, s.134.

Köksal, Osman, “1957 Suriye Krizi ve Türkiye’nin Ortadoğu Politikalarına Etkileri”, F.Ü Ortadoğu Araştırmaları Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 2, Elazığ, 2011, s.74; Bozkurt, 17 Ekim 1957.

Kurban, Vefa, “1950-1960 Yıllarında Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasındaki İlişkiler”, ÇTTAD, Cilt: XIV/28, (2014/Bahar) s.264.

Küçükvatan, Mahir, “Soğuk Savaşın Türk Dış Politikasına Etkileri ve 1957 Türkiye-Suriye Bunalımı”, ÇTTAD, Cilt: XI/23, (2011/Güz), s.87.

Kürkçüoğlu, Ömer, Türkiye’nin Arap Orta Doğusu’ Na Karşı Politikası (1945-1970), AÜSBF Yay, Ankara, 1972, s.54.

Meriç, Özhan, “Türkiye’nin Doğu Politikası ve Bağdat Paktı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2009, s.115.

Mertek, Sefa, “1945-1957 Ortadoğu Sorunları Ekseninde Türk Dış Politikası ve 1957 Suriye Bunalımı”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 48, Şubat 2017, s.212.

Serbest, M. Bürkan, “Bağdat Paktı’nın Kuruluş Süreci ve Gelişiminde Türkiye’nin Rolü”, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 5 Sayı: 3, 2016, s.408.

Sever, Ayşegül, Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu 1954-1958, Boyut Yay, 1.Basım, İstanbul,1997 s.114.

Şen, Sebahattin, Ortadoğu’da İdeolojik Bunalım; Suriye Baas Partisi Ve İdeolojisi, Birey Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul, 2004,, s.221.

TBMM Tutanak Dergisi, Cilt: 2, İçtima: 7, 11.06.1954, s.157.

Umar, Ömer Osman, Bağdat Paktı, AAM Yayınları, Ankara, 2013, s.69.

Yeşilbursa, Behçet Kemal, “Bağdat Paktı(1955-1959)”, Tarihin Peşinde, Sayı:6, 2011, s.86.

Yeşilbursa, Behçet Kemal, Ortadoğu’da Emperyalizm: İngiltere Ve Amerika’nın Ortadoğu Savunma Projeleri ve Türkiye(1945-1960), Sentez Yay., 1.Baskı, Ankara, 2017, s.113-114.

Özet

Ortadoğu bölgesi, tarih boyunca sürekli olarak dinamik bir siyasi yapıya sahip olan bir bölgedir. Bu bölge tarihi, sosyal-kültürel bağlar, enerji kaynakları ve coğrafi olarak yakın olmasından dolayı her dönemde Türk dış politikasının önemli konularından birisi olma özelliğini korumuştur. Dolayısıyla bölgede meydana gelen krizler ve gelişmeler Türk dış politikasını doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiştir. Bölgede meydana gelen gelişmeler sonucunda Türkiye, hem Suriye'den hem diğer bölge devletlerinden biraz uzaklaşmıştır. Türkiye'nin Ortadoğu coğrafyasından uzaklaşmasında birçok sebep etkili olmuştur. Birinci olarak Türkiye'nin Arap dünyasından farklı bir ulusal kimliğe sahip olması, ikinci olarak da Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte ortaya çıkan siyasi kimliğidir. Türkiye, Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte yeni ulusal ve siyasal kimliğini inşa etmek için mücadele etmeye başlamıştır. Atatürk'ün önderlik ettiği bu süreçte de laik ve modern ulus devleti oluşturulmuştur. Bundan dolayıdır ki Türkiye'nin bu inşa süreci sonunda Batılılaşmasının ve laikleşmesinin önü açılmış, bu etkenler de Türkiye'nin hem Ortadoğu coğrafyasından uzaklaşmasına hem de Suriye ile ilişkilerin gerilmesine sebep olmuştur. Türkiye'nin Ortadoğu bölgesinden uzaklaşmasının bir başka sebebi ise, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ortadoğu'da kurulan yeni devletlerin uzun bir süre bağımsızlığını kazanamamış olmasıdır. Lübnan ve Suriye Fransız manda idaresi altına girerken, Ürdün ve Irak İngiliz mandası altına girmiştir. Bu nedenle Türkiye, bölge devletleri ile ilişkilerini Batılı ülkeler aracılığıyla sürdürmek zorunda kalmıştır. Bunun sonucunda Türkiye bölgeye yabancılaşmıştır. Türkiye'nin laik bir yapı kurması, Batı hukukunu kabul etmesi, Batılı kurumlar içinde yer alma isteği, İsrail'i tanıyan ilk Müslüman devlet olması ve Batının politikalarını takip etmesi Ortadoğu halkları tarafından olumsuz gelişmeler olarak görülmüştür. Bu gelişmelerin sonucunda da Türkiye ile Ortadoğu ilişkileri uzun bir zaman inişli çıkışlı bir hal almıştır.

İsmet İnönü döneminde, Suriye ve Ortadoğu ilişkileri açısından bakıldığında en önemli olayların başında Hatay'ın Anavatan'a katılması meselesi yer almıştır. Bu mesele Türk-Arap ilişkileri açısından inişli çıkışlı ilişkilerin daha da soğumasına neden olmuş, Suriye'nin ise Hatay'ı kendi sınırları içerisinde göstermesi ve sonuç olarak Hatay'ın Türkiye'ye ilhakını bir türlü sindirememesi sonucunda ilişkiler giderek daha gergin bir hal almıştır. Bu mesele Suriye ile sınırlı kalmayıp, Suriye'nin mağdur edildiğine kanaat getiren diğer Ortadoğulu devletler ile Türkiye ilişkilerini olumsuz

---

* Bu çalışma "Adnan Menderes Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri (1950-1960) isimli yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

** Doktora Öğrencisi.

bir şekilde etkilemiş ve Türk-Arap ilişkilerini kırılma noktasına getirmiştir. Hatay sorunu, İsrail Devleti'nin varlığının tanınması ve Filistin meselesiyle alakalı sorunlar Türk Devleti'nin Ortadoğu coğrafyasında bulunan devletlerle arasının açılmasına ve Türkiye'nin hem Suriye'den hem de bölge devletlerinden uzaklaşmasına neden olan önemli olayların başında gelmektedir. Ortak siyasi, sosyal, ekonomik ve tarihi geçmişi bulunan iki ülkenin, sınır komşusu olması nedeniyle de ister istemez birbirleriyle ilişki kurmaları neredeyse bir zorunluluk olmuştur. Bu nedenle bazen sınır kaçakçılığı, bazen de Hatay konusunda iki ülke bir araya gelmiş veya bu ve benzeri nedenlerle gerginlikler yaşanmıştır. Bu gerginliklerin yanı sıra, sınır güvenliğini sağlamak amacıyla iki ülkenin sınır valileri müşterek toplantılar yapmışlardır. Özellikle tarım alanında ithalat-ihracat yapıldığı da gözlemlenmiştir. Suriye'nin 1946 yılında bağımsız olmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti devleti resmi olarak Suriye'yi tanımış ve böylece iki ülke ilişkilerinde yeni sayfa açılmıştır.

Bu çalışmanın genel amacı; İsmet İnönü Dönemi Ortadoğu Politikasına genel olarak değerlendirmek, bu değerlendirmeyi yaparken de Suriye ile ilişkilerin tarihi seyrine bakmak, Hatay'ın Anavatana Katılması ve Suriye'nin bu konudaki tepkisi, bu ilhak sürecinin iki ülke ilişkilerini ne derecede etkilediğine bakmak, bu dönemde iki ülke arasındaki sosyal ve ekonomik işleri ve işbirliğini açıklığa kavuşturaktır.

Anahtar kelimeler: Türkiye-Suriye İlişkileri, Hatay, İsmet İNÖNÜ.

Turkey-Syria Relations in the Period of İsmet İnönü (1938-1950)

Abstract

The Middle East region is a region that has had a dynamic political structure throughout history. Due to its history, socio-cultural ties, energy resources and geographical proximity, this region has always been one of the important issues of Turkish foreign policy. Therefore, the crises and developments in the region have directly or indirectly affected Turkish foreign policy. As a result of the developments in the region, Turkey has moved away from both Syria and other regional states. Many reasons have been effective in Turkey's distance from the Middle East geography. Firstly, Turkey has a different national identity from the Arab world, and secondly, its political identity that emerged with the proclamation of the Republic. With the proclamation of the Republic, Turkey started to struggle to build its new national and political identity. In this process led by Atatürk, a secular and modern nation-state was formed. For this reason, at the end of this construction process, the way for Turkey's westernization and secularization has been paved, and these factors have caused Turkey to move away from the Middle East geography and to strain relations with Syria. Another reason why Turkey moved away from the Middle East region is that the new states established in the Middle East after the First World War could not gain independence for a long time. While Lebanon and Syria came under French mandate, Jordan and Iraq came under British mandate. For this reason, Turkey had to

maintain its relations with the states of the region through Western countries. As a result, Turkey became alienated from the region. Turkey's establishment of a secular structure, its acceptance of Western law, its desire to take part in Western institutions, being the first Muslim state to recognize Israel and following the policies of the West were seen as negative developments by the peoples of the Middle East. As a result of these developments, relations between Turkey and the Middle East have taken a long time with ups and downs.

In the period of İsmet İnönü, from the point of view of the relations between Syria and the Middle East, one of the most important events was the issue of Hatay's accession to the Motherland. This issue caused the fluctuating relations to cool down even more in terms of Turkish-Arab relations, and the relations became more and more tense as a result of Syria's showing Hatay within its borders and as a result, Hatay's annexation to Turkey could not be digested. This issue was not limited to Syria, but negatively affected Turkey's relations with other Middle Eastern states that believed that Syria was victimized, and brought the Turkish-Arab relations to the breaking point. The Hatay problem, the recognition of the existence of the State of Israel and the problems related to the Palestinian issue are among the most important events that caused the Turkish State to open up with the states in the Middle East geography and to distance Turkey from both Syria and the regional states. It has become almost a necessity for the two countries, which have a common political, social, economic and historical background, to establish relations with each other, as they are border neighbors. For this reason, sometimes the two countries came together on border smuggling and sometimes on Hatay, or there were tensions due to these and similar reasons. In addition to these tensions, the border governors of the two countries held joint meetings in order to ensure border security. It has also been observed that import-export is made especially in the field of agriculture. After Syria became independent in 1946, the Republic of Turkey officially recognized Syria and thus a new page was opened in the relations between the two countries.

The general aim of this study; To evaluate the Middle East Policy of İsmet İnönü Period in general, to look at the historical course of relations with Syria while making this assessment, to look at the accession of Hatay to the Motherland and Syria's reaction on this issue, to look at the extent to which this annexation process has affected the relations between the two countries. and to clarify economic affairs and cooperation.

Keywords: Turkey-Syria Relations, Hatay, İsmet İNÖNÜ,

1.İsmet İnönü Dönemi Batı Politikasına Genel Bir Bakış

İsmet İnönü dönemi Türk dış politikası genel olarak Atatürk'ün belirlediği politika ekseninde devam ettirilirken, özel olarak ise aşırılıktan uzak bir dış politika izlenmiştir.²¹⁸⁵ İsmet İnönü iç politika ile uğraşırken, İkinci Dünya Savaşı'nın da ayak sesleri duyulmaya başlamıştır. Almanya'nın Polonya'yı işgal etmesinden sonra İngiltere'nin 3 Eylül 1939'da Almanya'ya savaş açmasıyla ikinci Dünya Savaşı başlamıştır.²¹⁸⁶

1939'da, Avrupa'daki krizin artmasıyla Almanya, İtalya ve Japonya'nın aralarında ittifak yapmış, Türkiye de İngiltere ve Fransa ile anlaşma yapma yoluna giderek tarafsızlık siyasetini terk ettiğini gösteren ilk adımı atmıştır. Bu ittifak, Fransa'nın İskenderun Sancağını Türkiye'ye bırakmaya razı olduktan sonra ve burası Türk toprağı olduktan sonra yapıldı.²¹⁸⁷

Türkiye, karşılıklı görüşmeler sürecinde savaşın Akdeniz'e ve Balkanlara yayılma olasılığı üzerine, İngiltere ile Türkiye'nin işbirliği içerisinde olmasını sağlayacak bir anlaşma önerisini İngiliz Hükümetine sunmuştur.²¹⁸⁸ 10 Mayıs 1939'da İngiliz ve Fransız büyükelçileri, Saraçoğlu'nu birlikte ziyaret edip, durumu görüşmüşlerdir. Saraçoğlu, Hatay'ın Türkiye'ye bağlanmadan Fransa ile bir ittifaka girmenin mümkün olmadığını söylemiştir.²¹⁸⁹ Bu arada Türkiye ile İngiltere arasında 15 Nisan'da başlayan görüşmeler, 12 Mayıs 1939'da, Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun yayımlanmasıyla sonuçlanmıştır.²¹⁹⁰

7 Nisan 1939'da İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etmesi, İngiltere gibi Fransa'yı da Türkiye ile biran evvel anlaşmaya yöneltmiştir. Türkiye, Fransa ile aynı içerikli bir Deklarasyonu 23 Haziran 1939'da imzalamıştır. Deklarasyonlar çerçevesinde Akdeniz'de bir savaş durumu meydana gelirse yardımlaşma amacıyla bu Deklarasyon imzalanmıştır.²¹⁹¹ Bu Deklarasyonlar, 23 Haziran 1939'dan başlamak üzere geçerlilik kazanmış, 19 Ekim 1939 tarihli Karşılıklı Yardım Antlaşması diğer adıyla Ankara Antlaşması ile üçlü ittifak biçimine dönüşerek geçerliliğini sürdürmüştür.²¹⁹² İttifakın imzalanmasından bir gün sonra (20 Ekim), Ankara'da Türkiye, Fransa ve İngiltere arasındaki ittifaka ek olarak ekonomik ve mali anlaşmalar da imzalandı. Bu anlaşmalara göre Fransa ve İngiltere “savaş

²¹⁸⁵ Ahmet İlyas-Orhan Turan, “İnönü Dönemi Türk Dış Politikası”, A.Ü. Atatürk Dergisi Enver Konukçu Özel Sayısı, Cilt:1, Sayı:1, Erzurum, 2012, S. 319-320.

²¹⁸⁶ İlyas-Turan, A.G.M., S.319-341.

²¹⁸⁷ İlay İleri, “Türkiye'nin Dış Politikası”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 35-36, Ankara, 2005, S. 377.

²¹⁸⁸ İsmail Soysal, "1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı", Belleten, Sayı:182, Nisan-1982, S.378-379.

²¹⁸⁹ Figen Atabey, “İkinci Dünya Harbi Öncesi Türk-İngiliz- Fransız Ortak Deklarasyonu”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 31, 2014, S.298.

²¹⁹⁰ Hüner Tuncer, İsmet İnönü'nün Dış Politikası (1938-1950): İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye, Kaynak Yay., İstanbul, 2012, S.54.

²¹⁹¹ Atabey, A.G.M, S.303; Kamuran Gürün, Dış İlişkiler Ve Türk Politikası (1939'dan Günümüze), Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara, 1983, S.8.

²¹⁹² Atabey, A.G.M., S.296-304.

malzemesi tevziyatını karşılamak üzere” Türkiye’ye 25 milyon sterlinlik, 20 yıl vadeli ve % 4 faizli bir kredi açmaktaydılar.²¹⁹³

10 Haziran 1940’da İtalya’nın savaşa girmesi Türkiye’de İtalya korkusunu arttırmıştır.²¹⁹⁴ İtalya’nın savaşa girişi 19 Ekim 1939 tarihli İngiltere-Fransa-Türkiye Üçlü İttifakını işler hale getiriyordu. Antlaşmanın “*Bir Avrupa devletince girişilip Akdeniz bölgesinde Fransa ve Birleşik Krallığın karışacakları bir savaşa sürükleyici bir saldırı durumunda*” Türkiye’nin “*fiili olarak*” İngiltere ve Fransa’yla İş birliği ve elinden gelen tüm yardımı yapacağı hükmünü içeren maddeye göre Türkiye’nin de Fransa ve İngiltere’nin yanında savaşa dâhil olması gerekiyordu.²¹⁹⁵ Türkiye 13 Haziran günü 2 numaralı protokole dayanarak bu teklifleri kabul edemeyeceğini bildirmiştir.²¹⁹⁶

Türkiye, İkinci Dünya Savaşının çıkmasıyla birlikte uluslararası konumunu sağlamlaştırmak istemiş, savaş dışında kalmak için birden çok devlet ile anlaşmalar ve saldırmazlık paktlarına imza atmıştır. En başta İngiltere ve Fransa ile ortak bir anlaşma yapan Türkiye, Almanya ve SSCB’den endişe duyarak, topraklarına bir saldırı tehlikesine karşı Trakya’da bazı güvenlik önlemleri almıştır. Bu önlemlerin kendisine karşı olduğunu zanneden Bulgarların talep etmesi üzerine Şubat 1941 yılında bir saldırmazlık bildirisi imzalanmıştır.²¹⁹⁷ SSCB de o yıllarda Almanya ile ilişkilerin zorlaşması ve Almanya’nın Balkanlara egemen olma yönündeki adımları sebebiyle, Türkiye ile gergin olan ilişkileri yumuşatmak istemiştir. Nitekim her iki ülke çıkarlarının da örtüşmesi üzerine Türkiye ve SSCB, 24 Mart 1941 yılında *Saldırmazlık Deklarasyonu* yayımlamışlardır.²¹⁹⁸ Bu sırada Türkiye, Almanya ile 18 Haziran’da Saldırmazlık Paktı imzalamıştır. 19 Haziran 1941’de “*Türk-Alman Dostluk Paktı*” imzalanmıştır.²¹⁹⁹ Bu anlaşma 26 Haziran 1941’de mecliste kabul edildi.²²⁰⁰ Bu anlaşmadan sonra ise Türkiye’nin ürettiği krom için büyük bir rekabet ortamı oluşmuştur. Türkiye, 1939 yılı itibariyle dünyada üretilen Krom’un % 16’sı gibi bir orana sahipti. Türkiye’nin Almanya’ya krom satışını önlemek, Almanya’nın savaş kaynaklarına büyük bir zarar vermek anlamına geliyordu.²²⁰¹ Türkiye, 9 Ekim 1941’de Almanya ile 1000 tonluk bir krom anlaşması yapmıştır. Bu da ABD’nin kızmasına

²¹⁹³ Mehmet Gönlübol, Vd, *Olaylarla Türk Dış Politikası, (1919-1995), Siyasal Kitabevi, Ankara, 1995, S.144.*

²¹⁹⁴ Zehra Önder, Iı. *Dünya Savaşı’nda Türk Dış Politikası, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2010, S.69.*

²¹⁹⁵ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası, İletişim Yay., C:I , 17.Baskı, İstanbul, 2012, S.426.*

²¹⁹⁶ Gürün, A.G.E., S.14-15.

²¹⁹⁷ Mustafa Aydın, “İkinci Dünya Savaşı Ve Türkiye 1939-1945(S. 399-476). Edi: Baskın Oran, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1919-1980 (Cilt 1), 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, S.436.*

²¹⁹⁸ Mustafa Yahya Metintaş-Mehmet Kayıran: “Refik Saydam Hükümetleri Döneminde Türkiye’nin Dış Politikası(1939-1942)”, *Fırat Üniversitesi SBD, Cilt: 21, Sayı: 1, Elazığ, Ocak-2011, S.308-309.*

²¹⁹⁹ *Cumhuriyet*, 19 Haziran 1941.

²²⁰⁰ *Vakit*, 26 Haziran 1941.

²²⁰¹ Tuncer, A.G.E., S.99.

neden olmuştur.²²⁰² Alman-Rus savaşının başlamasından sonra Türk yetkililer rahatlamaya başlamışlardır.²²⁰³

1939-1942 yılları arasında Türkiye, dış politikada denge politikası yürütmüştür. Denge politikasıyla Türkiye, İngiltere ve Fransa ile imzaladığı ittifaka sadık kalmış, ayrıca Almanya ile dostluk anlaşması imzalamıştır.²²⁰⁴ Türkiye, müttefikler ile beraber hareket etmesine rağmen savaş dışında kalma isteğini müttefiklerin yaptığı konferanslarda sürekli olarak gündemde tutmuştur. Savaş zamanındaki en önemli dönem 1943 senesidir. Çünkü Alman orduları Stalingrad'da ve Kuzey Afrika'da durdurulmuş, Müttefikler savaşta üstün bir konuma geçmiştir. 14-25 Ocak 1943 tarihleri arasındaki Casablanca konferansında Türkiye'yi savaşa sokma meselesi ele alınmış, bu konuda Türkiye ile görüşmeye Churchill talip olmuştur.²²⁰⁵ Churchill, 30 Ocak'ta Adana'ya gelerek, İsmet İnönü ile iki gün süren bir görüşme gerçekleştirmiştir. Churchill, Almanları mağlup edebilmek için Türkiye'nin savaşa dâhil olmasını isterken, İnönü ise "Türkiye'nin savaşa girmek için teçhizatlandırılmasını söylemiştir.²²⁰⁶ Ağustos 1943 yılında Quebec'de, (Kanada) gerçekleşen konferansta Müttefik Devletler, Türkiye'nin savaşa katılmasının henüz erken olduğunu, Türkiye'ye askeri açıdan yardım yapılması, Türkiye'nin Almanya'ya krom satışını durdurmasını ve Boğazlardan Alman gemilerini geçişinin engellemesine karar vermişlerdir.²²⁰⁷

19-30 Ekim 1943'de yapılan Moskova Konferansında ise, SSCB yetkilisi, Türkiye'nin savaşa girmemesine rağmen silah yardımı yapılmasına tepki göstermiştir.²²⁰⁸ Molotov, Türkiye'nin mutlaka savaşa girmesi için zorlanması gerektiğini, bu yapılırsa Hitler'in karşılaşacağı sorunların daha da büyük olacağını belirtirken, Türkiye'nin sadece hava üslerinin kullanılmasının yeterli olmadığı vurgulanmıştır.²²⁰⁹ Diğer yandan Kasım 1943'te İngiltere ve SSCB gizli bir protokol imzalamıştır. Protokole göre; 1943 yılı bitmeden Türkiye'nin savaşa girmesi ve hava üslerini müttefiklere hemen açması kararlaştırılırken, iki gün sonra da ABD protokole katılmıştır. Bu kararların iletilmesi için İngiltere görevlendirilmiştir. İngilizler, kararları iletmek amacıyla Türk dışişleri bakanını Kahire'ye

---

²²⁰² Necdet Ekinci, "İnönü Dönemi Ve 2. Dünya Savaşı Yılları", Türkler, Ed: Hasan Celal Güzel Vd, 16. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, S.710.

²²⁰³ Ahmet Şükrü Esmer, "Savaş İçinde Türk Diplomasisi", Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç, Ed: İsmail Soysal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, S.348.

²²⁰⁴ Osman Akandere, Milli Şef Dönemi, Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç Ve Dış Tesirler 1938-1945, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, S.285.

²²⁰⁵ Mehmet Öcal, "İngiltere'nin Tutumu", Türk Dış Politikası, Ed: Haydar Çakmak, Barış Platin Kitabevi, Ankara, 2008, S.293-294.

²²⁰⁶ Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, (1938-1950), C: II, 7. Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2000, S.258-259.

²²⁰⁷ Cemil Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi-1(1938-1945), İletişim Yayınları, İstanbul, 2010. S. 162.

²²⁰⁸ Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarih, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010. S. 478; Süleyman. Seydi, "1939-1945 Dönemi İç Ve Dış Politika", Ed: Adem Çaylak Vd., Osmanlı'dan İkininli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi, Savaş Yayınevi, Ankara, 2009, S. 286-287.

²²⁰⁹ Edward Weisband, İkinci Dünya Savaşı Ve Türkiye, (Çev.) Örgen Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2002, S.160.

çağırmıştır.²²¹⁰ İngiltere Dışişleri Bakanı Eden, Türkiye’den İngiltere için hava üslerini açması ve Müttefik devletler adına da sene sonuna kadar savaşa girmesini talep etmiştir. Alman hava kuvvetlerinin Ege’deki üstünlüğünü sonlandırmak için Türkiye’ye ihtiyacı olduğunu söylemiştir.²²¹¹

Konferansta ele alınan konular CHP Meclis Grubu’nda da tartışılmıştır. Menemencioğlu, prensipte müttefiklerin yanında yer aldıklarını söylerken, Türk ordusunun yeterince donatılmadığını, Türkiye’nin savaşa hemen girmesinin Türkiye’yi Rusya’ya feda etmek anlamına geldiğini ifade etmiştir.²²¹²

Müttefiklerin, Türkiye’nin savaşa girmesi için yaptıkları diğer bir Konferans ise 28 Kasım-1 Aralık 1943 tarihlerinde gerçekleşen Tahran konferansıdır. Konferansa Stalin, Roosevelt ve Churchill katılmıştır. Churchill, Türkiye’nin savaşa girmesi için çok ısrar etmiştir.²²¹³ SSCB ise Fransa’da açılacak ikinci bir cepheye önem verdikleri için bu sefer pek gönüllü gözükmemektedir. SSCB, Türkiye’nin savaşa girmeyeceğine kesin kanaat getirmiştir.²²¹⁴ Tahran Konferansı’na Türkiye ile ilgili sonuçlar açısından bakıldığında, konferansın sonunda yine Türk havaalanlarının kullanımı isteği ve Türkiye’nin 15 Şubat 1944’e kadar savaşa girmesi hususunda anlaşmaya varılmıştır.²²¹⁵ İsmet İnönü ile doğrudan görüşülmesi fikri hepsince benimsenmiş ve İnönü’nün derhal Kahire’de yapılacak olan bir konferansa çağırılması için anlaşmışlardır.²²¹⁶ İkinci Tahran konferansı, 4 Aralık’taki resmi görüşmeler ile başlamıştır. 4 Aralık’taki resmi görüşmede Churchill Türkiye’nin savaşa girmesi için çok ısrar etmiştir. İnönü, ağır baskılar sonucunda “prensip olarak” savaşa katılmaya razı oldu, fakat Türkiye’nin savunması için gerekli malzeme ihtiyacının karşılanması ve ortak harekât planı belirlenmesini şart koşmuştur.²²¹⁷

Kahire’de alınan karar gereği, Ocak 1944 başlarında Ankara’da İngiliz-Türk askeri uzmanlarının görüşmeleri başlamıştır, ancak 3 Şubat 1944’de herhangi bir sonuç çıkmadan kesilmiştir. İngilizler, Türkiye’nin sevkiyatı savaşın sonuna kadar sürecek ve dolayısıyla Türkiye’nin savaş sonlanana kadar dışında kalmasını sağlayacak çok sayıda savaş malzemesi istediğini öne sürdüler. Türk yetkililer ise, İngilizlerin SSCB ile Yunanlılara Balkanlar ve Ege adalarında bazı vaatlerde bulunmalarından endişeliydiler. Mart’ta İngiltere, 1 Nisan’da da ABD Türkiye’ye yaptıkları silah ve malzeme yardımını durdurdular. Böylece Türkiye ile Müttefikler arasındaki ilişkiler en düşük seviyeye

²²¹⁰ Süleyman. Seydi, “1939-1945 Dönemi İç Ve Dış Politika”, Ed: Adem Çaylak Vd., Osmanlı’dan İki Binli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi, Savaş Yayınevi, Ankara, 2009, S.287.

²²¹¹ Ahmet Şükrü Esmir Ve Oral Sander, “İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası”, Olaylarla Türk Dış Politikası, Ed: Mehmet Gönlübol, 9. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996, S.173.

²²¹² Osman Akandere, Milli Şef Dönemi, Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç Ve Dış Tesirler 1938-1945, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, S.293.

²²¹³ A.G.E, S.294.

²²¹⁴ Tuncer, A.G.E, S.137.

²²¹⁵ Mücahit Özçelik, “İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Dış Politikası”, Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi, Sayı: 29, Kayseri, 2010, S.263.

²²¹⁶ Edward Weisband, İkinci Dünya Savaşı Ve Türkiye, (Çev.) Örgen Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2002, S.190.

²²¹⁷ Baskın Oran, Türk Dış Politikası, Cilt:1, 17.Baskı, İstanbul, 2012, S.462.

inmiş oldu.²²¹⁸ Türkiye ile Müttefikler arasındaki gerginliğe, Haziran ayının ilk günlerinde SSCB de dâhil oldu. SSCB, 5 Haziran'da Boğazlardan “*ticaret gemisi*” olarak geçirilen bazı Alman gemilerinin aslında yardımcı savaş gemileri olduğunu iddia etmiştir. Bu durum Türkiye ile SSCB ve İngiltere arasında yeni bir gerginlik meydana getirdi. Bu gerginliğin sonunda Dışişleri Bakanı Menemencioğlu, kendisinin son zamanlarda izlediği siyaseti Hükümet'in onaylamadığı gerekçesiyle istifa etti. Yaklaşık 2 ay sonra, bu göreve Hasan Saka getirildi.²²¹⁹

İkinci Dünya Savaşı devam ederken yapılan diğer bir konferans ise Yalta konferansıdır. Müttefikler savaş sonrası dünya düzeninin planlamasını yapmak üzere 4-11 Şubat 1945'te Yalta Konferansı'nda bir araya geldiler. Bu konferans, Türkiye için çok önemliydi. Türkiye'yi ilgilendiren kararlara bakılacak olursa; ilk olarak savaş sonrası kurulacak olan Yeni Dünya düzeninde Faşist ve Nasyonal Sosyalist Parti iktidarlarının egemenliğinden kurtarılmış bir Avrupa kararı Türkiye açısından zor olacaktı.²²²⁰ Türkiye ile ilgili olan diğer önemli bir mesele olan Boğazlar meselesinde Stalin, Montreux Sözleşmesi'nin eskimiş olduğunu, İngiliz-Rus ilişkilerinin kötü olduğu bir zamanda yapılmış olduğunu ve değişmesi gerektiğini söylemiştir. Bununla birlikte ABD ve İngiltere, Boğazlarda SSCB'ye daha geniş bir geçiş serbestisi tanınmasını onaylamıştır. Boğazlar konusunun Dışişleri Bakanları tarafından değerlendirilmesi ve bu önerilerin Türk Hükümetine de haber verilmesine karar verildi.²²²¹ Sonuç olarak konferans, savaş sonrası BM tüzüğünü hazırlamak için 25 Nisan'da San Francisco'da bir konferans yapılması kararıyla son bulmuştur.²²²²

Yalta Konferansı'ndan sonra, İngiltere Büyükelçisi 20 Şubat 1945'de Birleşmiş Milletlere ortak üye olabilmesi için Türkiye'nin 1 Mart 1945 tarihine kadar Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmesi gerektiğini söyledi.²²²³ Bunun üzerine Türkiye, 23 Şubat 1945 tarihinde Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etti.²²²⁴ Almanya ve Japonya'ya savaş ilan eden Türkiye, 6 Mart 1945'de San Francisco Konferansı'na davet edilmiştir.²²²⁵ Bu arada SSCB, 1925 tarihinde imzalanan Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Anlaşmasını 19 Mart 1945 tarihinde feshetmiştir.²²²⁶ 25 Nisan 1945'te San Francisco'da başlayan toplantılar 2 ay sürdü ve 26 Haziran'da sona erdi. Bu toplantılarda, “*Birleşmiş Milletler Anayasası*” ile “*Uluslararası Adalet Divanı*”nın statüsünü belirleyen metin hazırlandı.²²²⁷

²²¹⁸Barış Ertem, “Türkiye Üzerindeki Sovyet Talepleri Ve Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1947)”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Volume 3 / 11 Spring 2010, S.263.

²²¹⁹A.G.M., S.263.

²²²⁰Ekinci, A.G.M., S.720.

²²²¹Fahir Armaoğlu, Siyasi Tarih 1789-1960, Sevinç Matbaası, Ankara, 1964.

²²²²Weisband, A.G.E., S.288.

²²²³Gürün, A.G.E., S.138.

²²²⁴Tbmm Zabıt Ceridesi, Dönem 7, C: 15, 23 Şubat 1945.

²²²⁵Barış Ertem, “Türkiye Üzerindeki Sovyet Talepleri Ve Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1947)”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Volume 3 / 11 Spring 2010, S.265.

²²²⁶Çetin Yetkin, Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945), Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983, S.237.

²²²⁷Tuncer, A.G.E., S.163.

BM Anayasası'nda, örgüte üye olabilmek için, “*Demokratik bir rejime sahip olunması gerektiği*” yolunda hükümleri vardı. Türkiye, San Francisco’da, ABD ile İngiltere’ye yakında Türkiye’de çok partili hayata geçileceğinin güvencesini vermiştir. Türkiye, SSCB karşısında Batılı demokratik devletlerin desteğini kazanmak istiyordu.²²²⁸ 19 bölüm ve 111 maddeden ibaret olan Birleşmiş Milletler Antlaşması, küçük devletlerde korku ve tedirginlik oluşturmuştur. Bunun nedeni ise antlaşma ile büyük devletlere tanınmak istenen “veto hakkı”dır.²²²⁹ Diğer devlet temsilcileri gibi Türkiye’de, 26 Haziran 1945’te San Francisco Konferansı’nda, Birleşmiş Milletler Antlaşması ile “Uluslararası Daimi Adalet Divanı Statüsü”nü imzaladı.²²³⁰

Bu dönemde yapılan diğer bir konferans ise Potsdam Konferansı’dır. Savaşın sona ermesiyle birlikte, müttefikler arasındaki anlaşmazlıkların çözülebilmesi için Potsdam’da bir konferans düzenlenmesine karar verildi.²²³¹ İngiltere, SSCB ve ABD 17 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihleri arasında Potsdam’da sorunları çözmek için tekrar bir araya geldiler.²²³² Bu konferansta Türkiye’yi ilgilendiren konu Boğazlar konusudur. Rusya, Türkiye ile anlaşma yapılabilmesi için Kars ve Ardahan’ı istemiştir. Bunun haricinde de Boğazlarda bir üs olmazsa Türkiye kıyılarının herhangi bir yerinden üs verilmesini istemiştir.²²³³ Türkiye bu istekleri kabul etmemiştir. ABD ise, 2 Kasım 1945 tarihli notada Montreux anlaşmasının zamanın şartlarına uydurulması için uluslararası bir konferansın toplanmasını talep etmiştir.²²³⁴ Diğer taraftan SSCB baskıları artmaya devam etmiş ve bu talepler sık sık SSCB basınında yer almıştır.²²³⁵

TBMM’de 14 Ağustos 1946 tarihinde SSCB notasını görüşmüş ve SSCB isteklerinin Türkiye’nin bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne ters olduğu için reddedilmesine, ABD ile de ilişkilerin geliştirilmesine karar vermiştir.²²³⁶ Türkiye, 22 Ağustos 1946’da SSCB notasına cevap vererek, savaş sırasında Boğazlardan geçen Alman gemileri iddiasını çürüterek, Montreux’nün savaş ve ticaret gemilerinin Boğazlardan geçişlerini düzenleyen maddelerinde çeşitli değişiklikler yapılmasını kabul edebileceğini bildirmiştir. Boğazlar rejimine Karadeniz’e sahili olan devletlerin karar vermesi ve Boğazların SSCB’ye karşı müşterek olarak savunulması taleplerini ise kesin olarak reddetmiştir.²²³⁷ İngilizlere göre Türkiye, SSCB ile herhangi bir müzakerenin sadece Türkiye ile SSCB

²²²⁸ A.G.E., S.163.

²²²⁹ Mahmut Goloğlu, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-III, 1939-1945, Milli Şef Dönemi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, S.407.

²²³⁰ A.G.E., S.407.

²²³¹ Çağrı Erhan, “Avrupa’nın İntiharı Ve İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Temel Sorunlar”, Ankara Üniversitesi Sbf Dergisi, Cilt 51, Ankara, 1996, S.269.

²²³² Ekinci, A.G.E., S.724.

²²³³ Goloğlu, A.G.E., S.413.

²²³⁴ Baskın Oran, “Türk-Sovyet İlişkileri”, AÜSBFD, Cilt:25, Sayı:1, Ankara, 1970, S.58.

²²³⁵ Ekinci, A.G.E., S.725.

²²³⁶ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:8, C:1, Birleşim: 3, 14 Ağustos 1946. S.29-30.

²²³⁷ Ertem, A.G.M., S.270.

arasında değil uluslararası bir platformda yapılmasını, Kalabalıktan güvenlik doğar ilkesine göre hareket ettiği konusunda değerlendirmede bulunmuşlardır.²²³⁸

24 Eylül 1946'daki son SSCB notasından sonra, ABD Başkanı Truman, 12 Mart 1947 günü Kongre'de yaptığı konuşma ile Kongre'den SSCB tehdidi altındaki Türkiye ve Yunanistan'a toplam 400 milyon \$'lık yardım yapılabilmesi için yetki istemiştir.²²³⁹ Daha sonra *Truman Doktrini* olarak adlandırılacak olan bu konuşmanın sonucunda Truman, 22 Nisan 1947 tarihinde Kongre'den Türkiye ve Yunanistan'a yardım yetkisini almıştır. Bunun ardından 4 Temmuz 1948'de Türkiye, ABD'nin savaş sonrası ekonomileri tükenmiş olan Avrupa devletlerinin ekonomilerini tekrardan canlandırmak için ABD Dışişleri Bakanlığı'nın başlattığı ve *Marshall Planı* olarak bilinen iktisadi yardım planına dâhil edilmiştir.²²⁴⁰ 4 yıllık Marshall Planına göre 1 Temmuz 1949'a kadar Avrupa'ya yapılacak yardımın toplamı 4.8 milyar dolar'dır. Türkiye'ye düşen miktar ise % 1, yani 50 milyon dolardır.²²⁴¹

5 Mart 1953'te Stalin'in vefatı sonrasında göreve gelen devlet yöneticileri, SSCB'nin dış siyasetini "*Bariş içinde bir arada yaşama*" temeline dayandırmışlardır. SSCB, 30 Mayıs 1953'te Türkiye'ye gönderdiği nota ile İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya attığı taleplerinden vazgeçtiğini resmen açıklamıştır.²²⁴² Türkiye'nin Batı'ya, özellikle de ABD'ye yakınlaşması, Türkiye'nin çok partili hayata geçmesi ve Demokrat partinin iktidara gelmesiyle daha da hızlanmıştır.

2. İsmet İnönü Dönemi Ortadoğu Politikasına Genel Bir Bakış

Ortadoğu bölgesi, tarih boyunca sürekli olarak dinamik bir siyasi yapıya sahip olan bir bölgedir. Bu bölge tarihi, sosyal-kültürel bağlar, enerji kaynakları ve coğrafi olarak yakın olmasından dolayı her dönemde Türk dış politikasının önemli konularından birisi olma özelliğini korumuştur. Dolayısıyla bölgede meydana gelen krizler ve gelişmeler Türk dış politikasını doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiştir.²²⁴³

Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi İkinci Dünya Savaşı da milliyetçiliğin bilhassa Ortadoğu coğrafyasında gündeme gelmesinde son derece önemli bir rol oynamıştır. Bu durumun oluşmasında İngilizlerin ve Rusların izlediği politikaların çok büyük etkisi olmuştur. Ortadoğu coğrafyasında ise milliyetçilik meselesini gündeme ilk kez İngilizler getirmiştir. Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan Arap kökenli insanların sistematik bir şekilde Türklere karşı kışkırtılmasının Osmanlı

²²³⁸ Selim Deringil, *Denge Oyunu; İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yayınları, 3. Cilt, İstanbul, 2003, S.254.

²²³⁹ Barış Ertem, "Türkiye-Abd İlişkilerinde Truman Doktrini Ve Marshall Planı", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:12, Sayı:21, 2009, S.386-388.

²²⁴⁰ Ertem, "Türkiye Üzerindeki Sovyet Baskıları (1939-1947)"..., S.271.

²²⁴¹ Cumhuriyet, 4 Ekim 1948.

²²⁴² Ertem, "Türkiye Üzerindeki Sovyet Baskıları"..., S.271.

²²⁴³ Erdal Açıkşes-Zülfükar Aytaç Kışman, "Soğuk Savaş Sonuna Kadar Ortadoğu Ve Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları", Uluslararası İşletme, Ekonomi Ve Yönetim Perspektifleri Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 8, Aralık 2017, S.121.

Devleti'nin yıkılmasında ve parçalanmasında önemli bir etkisi olmuştur. İngilizler, Ortadoğu coğrafyasını parçalamak için milliyetçilik faktöründen yararlanmışlardır.²²⁴⁴

Türkiye'nin Ortadoğu coğrafyasından uzaklaşmasında etkili olan birçok sebep vardır. Birinci olarak Türkiye'nin Arap dünyasından farklı bir ulusal kimliğe sahip olması, ikinci olarak da Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte ortaya çıkan siyasi kimliğidir. Tabi ki Türkiye'nin Ortadoğu bölgesinden uzaklaşmasına sebep olan sadece yeni siyasi kimliği ve ulusal kimliği değildir. Türkiye, Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte yeni ulusal ve siyasi kimliğini inşa etmek için mücadele etmeye başlamıştır. Atatürk'ün önderlik ettiği bu süreçte de laik ve modern ulus devleti oluşturulmuştur. Bundan dolayıdır ki Türkiye'nin bu inşa süreci sonunda Batılılaşmasının ve laikleşmesinin önü açılmış, bu etkenler de Türkiye'nin Ortadoğu coğrafyasından uzaklaşmasına sebep olmuştur.²²⁴⁵ Türkiye'nin Ortadoğu bölgesine önem vermemesinin bir başka sebebi ise, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ortadoğu'da kurulan yeni devletlerin uzun bir süre bağımsızlığını kazanamamış olmasıdır. Lübnan ve Suriye Fransız manda idaresi altına girerken, Ürdün ve Irak İngiliz mandası altına girmiştir. Bu nedenle Türkiye, bölge devletleri ile ilişkilerini Batılı ülkeler aracılığıyla sürdürmek zorunda kalmıştır.²²⁴⁶ Bunun sonucunda Türkiye bölgeye yabancılaşmıştır. Türkiye'nin laik bir yapı kurması, Batı hukukunu kabul etmesi, Batılı kurumlar içinde yer alma isteği, İsrail'i tanıyan ilk Müslüman devlet olması ve Batının politikalarını takip etmesi Ortadoğu halkları tarafından olumsuz gelişmeler olarak görülmüştür. Bu gelişmelerin sonucunda da Türkiye ile Ortadoğu ilişkileri uzun bir zaman inişli çıkışlı bir hal almıştır.²²⁴⁷

İsmet İnönü döneminde, Ortadoğu ilişkileri açısından bakıldığında en önemli olayların başında Hatay'ın Anavatan'a katılması meselesi yer almaktadır. Bu mesele Türk-Arap ilişkileri açısından inişli çıkışlı ilişkilerin daha da soğumasına neden olmuş, Suriye'nin ise Hatay'ı kendi sınırları içerisinde göstermesi ve sonuç olarak Hatay'ın Türkiye'ye ilhakını kabul edememesi sonucunda ilişkiler giderek daha gergin bir hal almıştır. Bu mesele Suriye ile sınırlı kalmayıp, Suriye'nin mağdur edildiğine kanaat getiren diğer Ortadoğulu devletler ile Türkiye ilişkilerini olumsuz bir şekilde etkilemiş ve Türk-Arap ilişkilerini kırılma noktasına getirmiştir.²²⁴⁸

Dışişleri Bakanı Haşan Saka Halep'te çıkan El Cumhuriyet gazetesine, Türkiye-Suriye münasebetleri hakkında samimî ve dostane beyanatta bulunmuştur. Saka beyanatında Türkiye'nin

---

²²⁴⁴ Mehmet Seyfettin Erol-Ceren Gürseler-Celeleddin Seyyedi, "2. Dünya Savaşı Sürecinde Ortadoğu Ve Türkler; İkinci Dünya Savaşı Ve Türk Dünyası", Yay. Haz: Nesrin Sarıahmetoğlu-İlyas Kemaloğlu, Türk Dünyası Belediyeler Birliği (Tdbb) Yayınları, İstanbul, 2016, S.369.

²²⁴⁵ Bayram Sinkaya, "Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Ortadoğu Politikası Ve Batı Etkisi", Adam Akademi, 2011, S.80.

²²⁴⁶ Mehmet Şahin, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikası: Süreklilik Ve Değişim," Akademik Orta Doğu, Cilt:4, Sayı:2, 2010, S.11.

²²⁴⁷ Ali Gökçen Özdem, "Büyük Devletlerin Değişmeyen Mücadele Alanı: Ortadoğu", Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi, Cilt: X Sayı: 2, Elazığ, 2016, S.32.

²²⁴⁸ Mustafa Albayrak, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları (1920-1960)", Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 2, Elazığ, 2005, S.7.

İskenderun'un Türk hâkimiyeti altında kalmakla beraber, Suriye'nin buradan İktisadî ve ticarî tarzda faydalanmasına imkân vermek istediğini söylemiştir. Bunun üzerine Şam'da Çıkan El Kabes gazetesi, hemen İskenderun meselesini ele almış ve aradaki dostluk havasını bozmaya yeltenen iddialar ileri sürmüştür. Bu ve buna benzer yazılardan başka, Suriye şehirlerinde İskenderun için bazı gösteriler de yapılmıştır.²²⁴⁹

Bu konuyla alakalı olarak Dışişleri Bakanlığı genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin, Ürdün Kralı Abdullah'ı Amman'da ziyaret ettiği zaman bazı gazeteler İskenderun ve Hatay meselesinden bahsederek, Kral Abdullah'ın bu meselede Suriye lehine hareket ettiğini ileri sürmüşlerdir. Bir ABD gazetesi ise, Arap devletlerini bir Ortadoğu antlaşması çerçevesi içinde kaynaştırmağa çalışan bir Türk tasarısının olduğunu iddia etmiştir. Aynı ajansın başka bir haberi de, Türkiye, Suriye, Irak, Lübnan, Ürdün, Filistin, Suudi Arabistan, Afganistan, İran ve Mısır'ı ilgilendiren bu Ortadoğu tasarısını Balkan blokuna benzetmiştir.²²⁵⁰

Türk gazeteleri ise, bu meseledeki asıl mühim noktanın Türkiye-Suriye dostluğu ve İskenderun meselesi olduğunu, Hatay meselesinin kapandığını, Türk toprakları hakkında ihtirasla ve hayaller besleyenler için böyle iddiaları dinlemeye tahammüllerinin olmadığına yer vermiştir. Ayrıca Suriye'nin de Türkiye gibi dostluk istiyorsa İskenderun ve Hatay'ın lafını bile etmemeleri gerektiğinden bahsederek bu meseleyle alakalı yazılanlara karşılık vermişlerdir.²²⁵¹

İkinci Dünya Savaşından sonra bazı Ortadoğu devletleriyle Türkiye arasındaki ilişkilerde bir hareketlilik olduğu göze çarpmaktadır. Başta Irak olmak üzere, daha sonra da Ürdün Kralı ve Lübnan Cumhurbaşkanı 1946–1947 tarihlerinde Türkiye'ye birtakım resmi ziyaretler gerçekleştirmişlerdir. Türkiye'yi ziyaret eden bu Arap devletlerinin diğer Arap devletlerinden farklı olmasının en önemli sebebi ise Batı yanlısı olmalarıdır. Ortadoğu bölgesindeki devletlerden önemli bir yere sahi olan Suriye Devleti ise, sürekli olarak Hatay konusunu gündemde tutarak bu meseleden dolayı Türkiye karşıtlığı yapmaya ve Türkiye'nin karşısında yer almaya çalışmaktadır. Suriye, Türkiye'ye karşı sadece Hatay meselesinden dolayı değil, aynı zamanda Türkiye'nin Batı taraftarı olması ve Batı ekseninde politikalar takip etmesinden dolayı da bir tepki göstermiştir.²²⁵²

İkinci Dünya Savaşından sonraki dönem Türkiye'nin Ortadoğu coğrafyası ile olan ilişkilerinde son derece mühim bir dönemdir Arap coğrafyasındaki birçok devletin savaş sonrasında bağımsız bir devlet haline gelmeleriyle birlikte, Türkiye geçmiş dönemlerin aksine aktif bir siyaset izlemiştir. Türkiye, savaş sonrasında bölgede SSCB nüfuzunun artması karşısında Batı dünyasıyla bilhassa ABD

---

²²⁴⁹ Ateş Gazetesi, 7 Ocak 1947.

²²⁵⁰ Ateş Gazetesi, 8 Ocak 1947.

²²⁵¹ Ateş Gazetesi, 8 Ocak 1947.

²²⁵² Hasan Duran–Ahmet Karaca, “Tek Parti Dönemi Türk-Arap İlişkileri”, Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi, C:16, S:3, Isparta, 2011, S.212.

ile birtakım ittifak arayışları içerisinde girerek bölgede aktif bir rol oynamaya başlamıştır.²²⁵³ Bu aktif politika gereği Türkiye ile Irak arasında 29 Mart 1946'da “Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması” imzalanmıştır.²²⁵⁴ Irak ile yapılan bir diğer anlaşma ise Hava Ulaştırılmalarına dair olan anlaşmadır.²²⁵⁵

Bu dönemde anlaşma yapılan diğer bir Ortadoğu devleti de Lübnan'dır. Fransız mandasının ortadan kalkmasından sonra ve Lübnan'ın bağımsız devlet olarak tanınmasından sonra iki devlet arasında askıda kalmış bulunan meseleleri kesin olarak tasfiye etmek, mevcut dostluk bağlarını gelecekte sıkılaştırmak amacıyla iki devlet arasında bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmada vatandaşlık verme konuları, Lübnan'daki Türk malları ve Türkiye'deki Lübnan mallarıyla alakalıdır.²²⁵⁶ Ayrıca Lübnan ile hava ulaştırılmalarına dair bir Anlaşma imzalanmıştır.²²⁵⁷ Ayrıca bir dostluk anlaşması da Ürdün ile imzalanmıştır. Bu anlaşmaların yanı sıra Haşimi Şark-Ül Ürdün Krallığı arasında 11 Ocak 1947 tarihinde Ankara'da Dostluk Anlaşması imzalanmıştır.²²⁵⁸

1945 yılında Ortadoğu'nun sıcak iklimi, bölgenin politikasına da yansımış durumdaydı. Bu yıl birçok Arap devletinin bir araya gelerek kurdukları Arap Birliği hareketi, Arap milliyetçilik duygularının artmasına sebep olmuştur. Bunun sonucunda da Suriye, Irak, Ürdün ve Lübnan'da bir tek ülke olarak birleşme düşüncesi ortaya atılmıştır. Ancak Mısır bu birleşme kararına karşı çıktı. Mısır'ın endişesi, bu birleşmeden sonra Arap dünyasındaki gücünü veya en büyük devlet olma özelliğini kaybedecek olması idi. Çok tartışılan bu konu bir türlü uygulamaya konulamamıştır.²²⁵⁹

1948 yılında Arap Ligi Siyasi Komitesi Filistin Araplarının milli varlıklarını uluslararası resmi bir statüye koymak için bir Filistin Devleti kurulması gerektiğini belirten bir açıklama yaptı. Bu açıklamadan bir müddet sonra 30 Eylül-3 Ekim 1948 tarihleri arasında Gazze'de toplanan Filistin Arapları Milli Kongresi Filistin Devleti'nin kurulduğunu duyurdu. Arap Ligi üyesi bütün devletler Filistin Devleti'ni tanıdıklarını açıkladı. Lig üyesi olup da Filistin Devleti'ni tanımayan tek ülke ise Ürdün olmuştur.²²⁶⁰ Filistin meselesi, Arap Birliği Örgütü'nün kurulduğu tarihten itibaren en çok üzerinde durduğu sorun olmuştur.²²⁶¹

Türkiye ile Ortadoğu arasındaki ilişkilerin kopma sürecine girmesinde, 28 Mart 1949 tarihinde İsrail devletini tanıması ve ülkesindeki Yahudilerin Filistin'e gitmelerine rıza göstermesinin çok etkisi olmuştur. Türkiye'nin bu kararı almasında 11 Mart 1949'da Birleşmiş Milletler'in de İsrail'i tanıması

2253 Özlem Tür, “Türkiye Ve Filistin: 1908-1948' Milliyetçilik, Ulusal Çıkar Ve Batılılaşma”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt: 62 Sayı:1, Ankara, 2007, S.246.

2254 Resmi Gazete, 12 Eylül 1947.

2255 Resmi Gazete, Sayı: 6832, 14 Şubat 1948.

2256 Resmi Gazete, Sayı: 6826, 7 Şubat 1948.

2257 Resmi Gazete, Sayı: 6832, 14 Şubat 1948.

2258 Resmi Gazete, Sayı: 6536, 19 Şubat 1947.

2259 Yaşar Baytal, “Büyük Güçlerin Orta Doğu'daki Mücadeleleri Ve Türkiye (1945-1960)”,

Turkish Studies, Volume 12/9, Ankara, 2017, S.11.

2260 Cansel Poyraz Akyol, “Arap Devletleri Ligi, Orta Doğu Ve Bölge Dengeleri Üzerindeki Etkisi”, Gazi Akademik Bakış, Cilt:11, Sayı:21, 2017, S.281.

2261 Musa Yıldız, “Modern Arap Dünyası Ve Bazı Sorunlar”, Avrasya Dosyası, Cilt:5, Sayı:1, 1999, S.142.

etkili olmuştur. Bu dönem de Türkiye, Batı ittifakı içerisinde tutunmaya çalışıyor ve Ortadoğu devletleriyle olan diplomatik ilişkileri sürdürmek istiyordu.²²⁶² İsrail Devleti, 15 Mayıs 1948 tarihinde İngiltere'nin egemenliğindeki Filistin topraklarında kurulmuştur. Türkiye ise, BM'nin taksim planına karşı çıkmasına rağmen İsrail Devleti'ni tanıyarak Batı'ya bağımlı politikalar izlemeye ve Ortadoğu bölgesinden uzaklaşmaya başlamıştır. Bununla kalmayan Türkiye, ilk Arap-İsrail savaşında da tarafsız kalmayı seçmiştir.²²⁶³ İlk Büyükelçiliğini 9 Mart 1950'de Tel Aviv'de açmıştır.²²⁶⁴ Yine bu dönemde Mısır, Suriye'ye savunma amaçlı olarak 20 tane uçak vermiştir. Ayrıca 20 tane daha uçağın da verileceği belirtilmiştir.²²⁶⁵

Hatay sorunu, İsrail Devleti'nin varlığının tanınması ve Filistin meselesiyle alakalı sorunlar Türk Devleti'nin Ortadoğu coğrafyasında bulunan devletlerle arasının açılmasına ve Türkiye'nin bölgeden uzaklaşmasına neden olan önemli olayların başında gelmektedir.²²⁶⁶ 26 Kasım 1949 tarihinde İstanbul'da ABD'nin Ortadoğu Politikasıyla ilgili bir konferans yapılmıştır. Bu konferansa Türkiye, Yunanistan, İran, Mısır, Irak, Lübnan, Suriye, Ürdün, Suudi Arabistan Elçileriyle, Kıbrıs ve Kudüs konsolosları katılmıştır.²²⁶⁷

Türkiye, Batıyla yakınlaşma adımlarını Atatürk döneminde atmıştır. Türkiye'nin Batı'ya yakınlaşmasının temelinde de Batı'nın kültürel, bilimsel, idari ve teknolojik açıdan model alınması yatmaktadır. Türkiye'nin Batı'ya yakınlaşması İsmet İnönü döneminde yapılan anlaşmalarla ivme kazanmıştır. İnönü dönemindeki bu yükseliş İkinci Dünya Savaşı'nın son bulmasıyla ekonomik, siyasi ve askeri alanlarda etkisini göstermiştir. Bu ivmenin bir göstergesi de NATO'ya üyeliktir. Türkiye, İnönü döneminde NATO'ya üye olmak için başvuru yapsa da bu üyelik Demokrat Parti döneminde gerçekleşmiştir. Atatürk Dönemi'nde de Ortadoğu ülkeleriyle diplomatik açıdan ilişki kurabilmek için bölge devletlerinin bağımsız olmalarını beklemiştir. Kısaca özetlemek gerekirse İsmet İnönü döneminde atılan adımlar, Adnan Menderes dönemi dış politikasının temelini oluşturmuştur.²²⁶⁸

3. İsmet İnönü Dönemi Türkiye - Suriye İlişkileri (1938 - 1950)

3.1. Hatay Sorununun Ortaya Çıkması ve Milletler Cemiyeti'nde Çözümü

1936 yılında Türkiye'nin gündeminde yer almasına rağmen Sancak sorunu, Atatürk için daha önceden çözülmesi gereken bir sorun olduğunu 15 Mart 1923'te Hatay'dan gelen Türk heyetine söylediği şu sözlerinden anlamak mümkündür: “40 asırlık Türk yurdu düşman elinde esir kalamaz.

²²⁶² Duran-Karaca, “A.G.M, S.212.

²²⁶³ Türel Yılmaz, Türkiye-İsrail Yakınlaşması, İmaj Yayınevi, Ankara, 2001, S.6.

²²⁶⁴ Muhammed Burettin, “Arap-Türk İlişkilerinin Bugünü Ve Geleceği”, Fı Ortadoğu Araştırmaları Dergisi, Cilt:3, Sayı:1, Elazığ, 2005, S.177.

²²⁶⁵ Hür Söz Gazetesi, 12 Ocak 1950.

²²⁶⁶ Duran-Karaca, A.G.M, S.212.

²²⁶⁷ İstiklal Gazetesi, 26 Kasım 1949.

²²⁶⁸ Duran-Karaca, a.g.m., s.213.

Günü gelecek siz de kurtulacaksınız.” Ancak Montreux’de Boğazlar Konferansı bitmeden, Fransa ile karşı karşıya gelmemeye özen göstermiştir.²²⁶⁹ Boğazlar konferansında Sancakta yaşayan Türklerin özerklik düşüncesine yer verilmemiştir. Paris dönüşü İstanbul’dan Geçen Suriye heyeti, İskenderun hakkında bir şey konuşulmadığını ve Manda dönemindeki durumun aynen devam edeceğini söylemiştir.²²⁷⁰

CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya’da Cenevre’deki Milletler Cemiyeti toplantısında Güney Türklerinin durumuyla alakalı olarak, Türkiye Cumhuriyeti’nin bu konudaki endişelerini açıkça dile getirmiş, Hatay’ın eninde sonunda bağımsız olacağını vurgulamış ve her davada olduğu gibi bu meselede de soğukkanlı olunması gerektiğini belirterek, taşkınlıklardan kaçınılmasını söylemiştir.²²⁷¹ Bu sırada sancak Türklerinin geleceği hakkında Türkiye tarafından Fransa’ya bir nota verilmiştir.²²⁷² Yakın bir zamanda Ankara’ya gelecek olan Fransız sefiri Sancak sorunu üzerinde temalarda bulunacağını ve müzakerelerin yakında Ankara’da başlayacağını söylemiştir.²²⁷³

Dönemin dışişleri bakanı Dr. Tevfik Rüştü ARAS, parlamentonun 28 Kasım 1936 tarihindeki toplantısında, Antakya ve İskenderun üzerindeki görüşlerine ve bu meseleyle alakalı Fransa hükümeti ile Türk hükümeti arasında karşılıklı görüş alış-verişlerine dair bilgiler vermiştir. Aras, meseleyi dost Fransa ile dostça halletmek istediklerini, fakat müzakere yerine hukuki anlaşmaları da bertaraf etmek isteyen münakaşalarla karşılaştıklarını ifade etmiştir.²²⁷⁴ Bu arada Sancak köylerinde Türklere yapılan zulüm ve işkence tahammül edilmez hal almaya başlamıştır.²²⁷⁵

Sancak sorununun giderek büyümesi ve bir çözüm bulunamaması üzerine Türkiye ve Fransa, meseleyi 8 Aralık 1936’da Milletler Cemiyeti’ne taşıdılar. 14 Aralık’taki cemiyet toplantısında Türkiye, meseleye girmeden önce Fransız askerlerinin sancaktan çekilerek huzur ortamının sağlanmasını istemiştir. Ayrıca Milletler Cemiyetine bağlı tarafsız askerlerin bölgeye gönderilmesi talebinde bulunmuştur. Türkiye’nin asıl istediği Suriye ve Lübnan ile yaptığı gibi Hatay halkıyla da bir antlaşma yapmasını istemiştir. Fransa ise reddetmiştir.²²⁷⁶ Bu arada Hariciye vekili Tevfik Rüştü ARAS, Sancağa bağımsızlık verilmesini ve oradaki Fransız askerlerinin geri çekilerek, tarafsız bir kolluk kuvveti gönderilmesini istedi.²²⁷⁷ Bunun üzerine Antakya’ya bir gözlemci heyet gönderilmiştir.²²⁷⁸ Bu arada Türkiye, 17 Aralık 1936 tarihinde Fransa’ya bir nota vermiştir. Bu notada Türkiye Cumhuriyeti’nin birçok fedakârlık sonucunda bu zamana kadar elde ettiği haklardan

²²⁶⁹ İsmail Soysal, “Hatay Sorunu Ve Türk-Fransız İlişkileri,” Belleten, C.Xlx, Sayı:193, 1985, S.83.

²²⁷⁰ Cumhuriyet, 2 Ekim 1936, S.2.

²²⁷¹ Cumhuriyet, 4 Ekim 1936, S.9.

²²⁷² Cumhuriyet, 10 Ekim 1936, S.1.

²²⁷³ Cumhuriyet, 20 Ekim 1936, S.1.

²²⁷⁴ Cumhuriyet, 28 Kasım 1936, S.1.

²²⁷⁵ Cumhuriyet, 4 Aralık 1936.

²²⁷⁶ Tayfur Sökmen, Hatay’ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar, TTK Yayınları, Ankara, 1992, S.8.

²²⁷⁷ Cumhuriyet, 15 Aralık 1936, S.1.

²²⁷⁸ Cumhuriyet, 18 Aralık 1936.

vazgeçilmeyeceği, bu hakların herhangi bir nedenle değiştirilmesinin de onaylanmayacağı belirtilmiştir.²²⁷⁹

Görüşmeler devam ederken Fransız Devleti Türkiye'nin isteklerine sıcak bakmıyor, Türkiye'nin dillendirdiği ortak bir konfederasyon kurulması düşüncesini de kabul etmiyordu. Fransa, Milletler Cemiyetinde yapılan görüşmelerde sancakta yapılacak herhangi bir değişime olumlu bakmasa da, Türkiye'nin meseleyi dünya gündemine taşıması ve yapılan protestolar ile Milletler Cemiyeti bölgeye üç kişiden meydana gelen bir heyeti Sancağa yollama kararı almıştır.²²⁸⁰ İsveç, İsviçre ve Hollanda asıllı olan bu gözlemciler 31 Aralık tarihinde göreve başlamış ve sancak bölgesiyle alakalı rapor tutmaya koyulmuşlardır.²²⁸¹

24 Ocak 1937 tarihinde İngiliz dışişleri Bakanı'nın da iştirak etmesiyle yapılan müzakereler neticesinde sancak meselesi hakkında Türk ve Fransız delegeleri prensip anlaşmasına varmışlardır. Bu ilk anlaşmadan sonra Türk ve Fransız delegeler gece 21:30'da Milletler Cemiyetinde ortak bir toplantı yaparak prensip anlaşmasına dair hazırladıkları metinleri birbirlerine vermişlerdir. Raportör M. Sandler'in de katıldığı bu toplantıda kesin anlaşma sağlanmıştır.²²⁸² Türk ve Fransız temsilcileri, İsveç Dışişleri Bakanı ve konsey Raportörü Sandler, uzun müzakereler sonucunda İskenderun meselesinde esas itibariyle anlaşmaya vardılar.²²⁸³

3.2. 1937 Anlaşmaları ve Hatay'ın Yeni Statüsü

Türkiye'nin yapmış olduğu görüşmeler ve yapılan incelemeler sonucunda 27 Ocak 1937 tarihinde, sancak bölgesine gönderilmiş olan gözlemci heyetinin tutmuş olduğu raporlarda Türkiye açısından olumlu sayılabilecek veya anlaşmanın içeriğine bakıldığında fırsata çevrilebilecek bazı gelişmeler olduğu görülmektedir.²²⁸⁴ Raportörlük yetkisi ile bölgeye gönderilen İsveç temsilcisi Sandlerin tuttuğu raporda:

1-Sancak “ayrı bir varlık” olarak kabul edilecek, işlerinde tamamen bağımsız kalacak, dışişleri Suriye Devletince yönetilecektir. Fakat Suriye, Milletler Cemiyetinden izin almadan Sancak'ın bağımsızlığına zarar verici bir karar alamayacaktır.

2- Gümrük ve para birliği sağlanacaktır.

²²⁷⁹Şerife Yorulmaz, “Fransız Manda Yönetimi Döneminde İskenderun Sancağı (Hatay)'Nın Sosyo-Ekonomik Ve Siyasal Durumuna İlişkin Bazı Kayıtlar(1918-1939)”,Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S:22, C:6, Ankara,1999,S.234.

²²⁸⁰ Sait Korkmaz, “Türkiye-Suriye İlişkileri(1946-1960)”, , (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2015, S.95.

²²⁸¹ Korkmaz, A.G.T., S.95.

²²⁸² Cumhuriyet, 25 Ocak 1937, S.1.

²²⁸³ Cumhuriyet, 25 Ocak 1937, S.8.

²²⁸⁴ Korkmaz, A.G.T., S.95-96.

3- Sancağın resmi dili Türkçe olacak, başka dillerin kullanımına Milletler Cemiyeti karar verecek.

4- Denetimi Milletler Cemiyeti'nin atadığı Fransız temsilci aracılığıyla sağlanacak.

5- Yerel bir polis örgütü kurulacak, sancağın ordusu olmayacak.

6- Türkiye ile Fransa bir anlaşma yaparak Sancağın toprak bütünlüğü güvence altına alacaklar.

7- Sancağın statüsü ve temel yasası meclisin onayıyla yürürlüğe konulacak.²²⁸⁵

Fransa Dışişleri Bakanlığı ve Türkiye Dışişleri Bakanlığı arasında yapılan görüşmelerden bir netice alınamamıştı. Bir türlü sonuç alınamayan Türk-Fransız görüşmelerinden sonra iki ülke ilişkilerinin gerginleşmesi sonucunda Milletler Cemiyeti meseleye arabulucu sıfatıyla el atmış ve Konseyin İsveç Temsilcisi M. Sandler sancağa gözlemci sıfatıyla 20 Ocak 1937 tarihinde gönderilmiştir. Taraflar arasında bir çözüm yolunun elde edilmesi için Sandler'in raporu dikkate alınarak ve İngiltere dışişleri Bakanı Eden'in dostça teşebbüsleri ile Fransız ve Türk temsilcileri arasında Sancak meselesiyle alakalı olarak ikili görüşmeler düzenlenmiştir. Yapılan bu görüşmeler neticesinde de birtakım prensipler üzerinde anlaşma sağlanmıştır.²²⁸⁶

Gelişmeler neticesinde Hatay'ın temel yasasını hazırlayacak olan uzmanlar komisyonu İcra vekilleri heyetince belli olmuştur. Birinci delege; Hariciye Kâtib'i Umumisi Numan Menemencioğlu, İkinci Delege; Milletler Cemiyeti Daimi temsilcisi Necmettin Sadak ve danışmanlar gitmiştir.²²⁸⁷ Suriye heyeti de Başbakan Cemil Mardam ve Suriye Hariciye Nazırı Sadullah Cabiri, Türkiye'nin Paris Büyükelçisi Suad Davazı'yı ziyaret ederek kendisiyle dostane bir görüşme yapmıştır.²²⁸⁸ Hatay'ın anayasasını hazırlayacak olan komisyonun işini kolaylıkla bitireceği fikri kamuoyunda hâkim olmaya başlamıştır. Bu komisyon Türk, Fransız, İsveç, Danimarka ve İrlandalı üyelerden meydana gelmektedir. Milletler Cemiyeti konseyindeki toplantıya kadar her işin tamamlanmış ve anayasanın tamamıyla hazırlanmış olacağı, Paris'te bulunan Suriye heyetinin de Cenevre'ye gelerek müzakerelerde bulunacağı kamuoyuyla paylaşılmıştır.²²⁸⁹

Milletler Cemiyeti'nin aldığı karar gereği Sancağın statüsü ve temel yasası taslağını hazırlamak amacıyla kurulan Uzmanlar Komitesi'nin 25 Şubat 1937 tarihinde çalışmalara başlaması öngörülmüştür.²²⁹⁰ Yapılan hazırlıklar ve üyelerin belli olmasıyla birlikte Sancağın anayasası ile alakalı müzakereler Cenevre'de başlamıştır. Türk heyeti yazılı bir proje vermiştir. Komite Menemencioğlu tarafından verilen projeleri incelemek için faaliyetlerini bir hafta kadar

²²⁸⁵ Serhan Ada, Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918-1939), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, 2013, S.128.

²²⁸⁶ Nurgül Akın, "Celal Bayar'ın Başbakanlığı Döneminde Türk Dış Politikası", Tarih Ve Gelecek Dergisi, Cilt. 2, Sayı: 1, Yıl: 2, 2016, S.134

²²⁸⁷ Cumhuriyet, 18 Şubat 1937.

²²⁸⁸ Cumhuriyet, 19 Şubat 1937.

²²⁸⁹ Cumhuriyet, 26 Şubat 1937.

²²⁹⁰ Ada, A.G.E., S.128-129.

ertelemiştir.²²⁹¹ Cenevre'ye giden heyet de Türkiye'ye dönmüştür. Menemencioğlu, Milletler Cemiyetinin uzman komitesinin Bayır, Bucak ve Hazne bölgelerinin vaziyetini incelerken gözlemci heyetinin iki reisi bölge halkının Türkçe konuşmaları nedeniyle İskenderun Sancağı'na katılması gerektiği kanaatine vardığını söyleyerek, kendilerinin de aynı tezi savunduğu yönünde açıklamalar yapmıştır.²²⁹² Bu arada sancaktan sık sık kötü haberler gelmeye devam etmiştir. Kırıkhan'da Mehmet adında bir genç yakasına kırmızı mendil taktığı için tutuklanmıştır.²²⁹³ Bir yandan köylere saldıran Türk düşmanları bir yandan da gazeteler vasıtasıyla Türk ahaliyi tehdit etmeye devam etmiştir.²²⁹⁴

Milletler Cemiyeti'nin aldığı karar, Sancak meselesini tamamen çözüme kavuşturamamıştır. Yeni rejimin hemen uygulanmasını isteyen Türkiye, Arapların protesto ve isyan hareketleri ile Fransızların Arapları kışkırtan hal ve hareketleri karşısında bir takım sıkıntılar ile karşılaşmıştır.²²⁹⁵ Suriye Meclisi Hatay'ı ayrı bir varlık olarak tanıyan bu Antlaşmaları reddettiğini belirtse de protestolarının etkisi olmamıştır.²²⁹⁶ Sancakta hem Arapça hem de Türkçe resmi dil olarak kabul edilmiş, fakat 40 üyeden oluşan bir meclis tarafından yönetilecektir. Suriye, 1937 antlaşması gereği ayrı bir varlık olarak kabul edilen sancak kararına ne kadar tepki göstermişse de bir şey elde edememiştir.²²⁹⁷ Tüm bu gelişmelerin ardından Fransa ile Türkiye bir yandan sancağın toprak bütünlüğünü diğer yandan da Türkiye-Suriye sınırını güvence altına alan anlaşmalar yapmışlardır.²²⁹⁸

3.3. Bağımsız Hatay Devleti'nin Kurulması

Milletler Cemiyetinin aldığı karara göre 28 Mart ve 12 Nisan 1938'de seçim yapılacaktı. Seçimlerden önce cemaatlara göre seçmenler kaydedilecek, sonra milletvekillerini seçecek seçmen belirlenecek, en son olarak milletvekili seçimi yapılacaktı. Türkiye ile Fransa arasında güvenli bir ortamda seçim yapılabilmesi için askeri bir anlaşma imzalamıştır. Yapılan anlaşmaya göre, Hatay'da güvenliği 6000 kişilik bir güç sağlayacaktır. Bu gücün 2500'ü Türkiye, 2500'ü Fransa ve 1000'i de Hatay tarafından karşılanacak.²²⁹⁹ Seçimlerle ilgili kararlar alınırken, Suriyeliler Türk düşmanlığına devam etmekte ve Türklük aleyhinde mücadele etmektedirler.²³⁰⁰ Olayların şiddetlenmesi nedeniyle

²²⁹¹ Ulus, 27 Şubat 1937.

²²⁹² Cumhuriyet, 21 Mart 1937.

²²⁹³ Cumhuriyet, 24 Mart 1937.

²²⁹⁴ Cumhuriyet, 25 Mart 1937.

²²⁹⁵ Yusuf Sarımay, "Atatürk'ün Hatay Politikası (1936-1938) I", AAMD, C: XII, S: 34, (Mart 1999), S. 22.

²²⁹⁶ Bilal N. Şimşir, "Atatürk'ün Yabancı Devlet Adamlarıyla Görüşmeleri", Belleten, Cilt: XLVII, Sayı:177, (1981), S.169.

²²⁹⁷ Ömer Osman Umar, Osmanlı Yönetiminde Ve Fransız Mandası Döneminde Suriye'de Arap Bağımsızlık Hareketleri (1908-1938), Atam Yayınları, Ankara, 2004, S.228.

²²⁹⁸ Stefanos Yerasimos, Milliyetler Ve Sınırlar; Balkanlar, Kafkasya Ve Ortadoğu, Çev: Şirin Tekeli, İletişim Yay, 1.Baskı, İstanbul, 1994, S.198.

²²⁹⁹ Mehmet Tekin, Hatay Tarihi (Osmanlı Dönemi), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1.Baskı, Ankara, 2000, S.223-224.

²³⁰⁰ Hamit Pehlivanlı, "Atatürk Dönemi Milli Emniyet Hizmetleri Teşkilatı İstihbarat Raporlarında Hatay Meselesi", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: XIV, Sayı: 40, Ankara, 1998, S.199.

sancakta sıkıyönetim ilan edilmiştir.²³⁰¹ Sıkıyönetim ilan edildikten sonra, Fransız hükümetinin de aldığı şiddetli tedbirler sayesinde Hatay'daki durum yeniden normal şekline dönmeye başladı.²³⁰²

Seçimlerin güvenli bir ortamda yapılabilmesi vesilesiyle ve Hatay'da sağlıklı bir seçim ortamının olmamasından dolayı Türkiye ile Fransa arasındaki anlaşma gereği ve Bakanlar Kurulu sonrasında çıkan karar gereğince 23 Haziran'da görüşmeler yapmak üzere Genelkurmay 2.Başkanı olan Asım Gündüz Hatay' a gitmiştir.²³⁰³ Askeri heyet İskenderun ve Antakya'da halkın coşkun tezahüratlarıyla karşılandı.²³⁰⁴ Fransız Dışişleri Bakanı Türk heyetini kabul ederek görüşmelere başladı.²³⁰⁵ Orgeneral Asım Gündüz'ün yaptığı görüşmelerin neticesinde 2500 kişiden oluşan Türk Birliği'nin Antakya'ya gitmesine karar verilmiştir.²³⁰⁶

3 Temmuz 1938 tarihinde de Türkiye ile Fransa arasında Sancağın güvenliğinin sağlanması amacıyla alınacak tedbirlerle alakalı askeri bir anlaşma imzalamıştır.²³⁰⁷ Anlaşma gereği Kurmay Albay Şükrü Kanatlı'nın komuta ettiği 2500 kişilik Türk birliği 5 Temmuz 1938 günü Hatay'a gelmiştir. 7 Temmuz'da Antakya'ya girmiştir. Bu tarihten on gün sonra Türkiye'nin Hatay Fevkalade Murahhaslığına atanan Cevat Açıkalın Antakya'ya geldi. Abdülgani Türkmen başkanlığında, Abdurrahman Melek ve Colonel Collet'den oluşan yeni bir seçim komisyonu kurulmuştur. 22 Temmuz 1938 de seçim çalışmaları başladı.²³⁰⁸ Böylece Hatay meselesinin büyük çoğunluğu halledilmiş, yalnız Hatay'da bulunacak iki taraf kuvvetlerinin miktarı tespit edilememiştir.²³⁰⁹ Ayrıca Türkiye, hem seçimlerde çoğunluğu sağlamak, hem de kurulacak olan Hatay devletinde görevlendirilmek üzere Hatay doğumlu olanları 1938 senesinden itibaren Hatay'a göndermeye başlamıştır.²³¹⁰

Yapılan hazırlıklar sonucunda seçimler yapıldı ve Hatay Meclisi Eylül 1938 tarihinde açılmıştır. Resmi dilin Arapça ve Türkçe olmasına rağmen, seçilen milletvekilleri yeminlerini Türkçe yapmış ve yeni kurulan bu devletin ismini de Hatay Cumhuriyeti olarak değiştirmişlerdir.²³¹¹ Yemin töreninin yapılmasından sonra, 40 milletvekilinin oyu ile devlet başkanlığına Tayfur Sökmen

---

²³⁰¹ Akşam, 5 Haziran 1938.

²³⁰² Akşam, 11 Haziran 1938.

²³⁰³ Ahmet Kızılırmak, Askeri Ve Siyasi Yönleriyle Kâzım Özalp, TBMM Kültür, Sanat Ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2012, S.224.

²³⁰⁴ Akşam, 13 Haziran 1938.

²³⁰⁵ Akşam, 14 Haziran 1938.

²³⁰⁶ Kızılırmak, A.G.E., S.224.

²³⁰⁷ Adil Dağıstan- Adnan Sofuoğlu, İşgalden Katılıma Hatay, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2008, S.86.

²³⁰⁸ Mehmet Tekin, Hatay Tarihi (Osmanlı Dönemi), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1.Baskı, Ankara, 2000, S.224.

²³⁰⁹ Akşam, 27 Haziran 1938.

²³¹⁰ Yusuf Sarıncay, "Atatürk'ün Hatay Politikası- 1 (1936-1938)", AAMD, Cilt: 12, Sayı: 34, Ankara, 1996, S.30-31.

²³¹¹ Korkmaz, A.G.T., S.98.

seçilmiştir. Abdülgani Türkmen meclis başkanlığına getirildi. Cumhurbaşkanı Tayfur Sökmen, Hükümeti kurma görevini de Abdurrahman Melek'e vermiştir.²³¹²

Hatay Devleti bağımsız olduktan sonra Türkiye ile Fransa arasındaki ilişkiler hızlı bir şekilde gelişmeye başlamıştır.²³¹³ Hatay devleti kurulmadan önce Fransa, Türkiye'ye İskenderun limanını yılda 1 Fransız altın lirası karşılığında sembolik bir rakam ile kiralamıştı. Buradan da anlaşılacağı gibi İskenderun limanı bir Türk limanı olmuş, Türk memurlar tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Diğer taraftan da Merkez bankası bir tane şube açarak faaliyete geçirmiştir.²³¹⁴ Hatay devletin Anayasasında; İçişlerinde serbest, Cumhuriyet rejimi ile idare edilen ve Devletin merkezinin de Antakya olduğu belirtilmiştir.²³¹⁵

Hatay Millet Meclisinin açılışında konuşma yapan milletvekilleri duygularını ifade etmiştir. Bunlardan Samih Azmi Ezer yaptığı konuşmada; “*Kurtuluş güneşi bütün o karanlıkları ebediyen sildi 20 yıl bugünün hasretini nasıl çektik arkadaşlar? Bu gün ne kadar sevinsek, bayram etsek azdır. Çünkü hasret sona erdi.*” diyerek bütün vekillerin duygularını dile getirmiştir.²³¹⁶

Hatay Devleti'nin kurulması ile birlikte Türkiye ilişkilerini yoğunlaştırmıştır.²³¹⁷ Bu durum daha sonraki dönemlerde Hatay'ın Türkiye'ye bağlanma ihtimalinin yüksek olmasından dolayı Fransız ve Suriyeli devlet adamlarını endişe duymaya başlamışlardır. Diğer yandan yeni kurulan Hatay Devleti'nin Türkiye'nin uyguladığı yasaları yürürlüğe koyması ve adeta ana vatanın bir parçası gibi davranması, Suriye ve Fransa Devletleri'nin aşırı bir telaş içerisine girmişlerine neden olmuştur. Bundan dolayı da 11 Mayıs 1938 tarihinde Suriye Devleti 20 Ekim 1938 tarihinde de Fransa Devleti gümrük kapılarını tek taraflı olarak kapattığını duyurmuştur. Böyle yaparak Hatay'ın diğer devletlerle bağlantısını keserek maddi açıdan bir çöküntüye uğratma ve yıpratma planı uygulamak istemişlerdir.²³¹⁸ Bu olaylar karşısında Hatay Devleti ise Türkiye'nin yasalarını uygulamayı sürdürmüş ve memur maaşlarını Türk parası ile ödemeye başlamıştır. Ayrıca Türkiye ile olan ticari sınırları, gümrük uygulamasını, kaldırmış ticari serbestliği başlatmıştır. Fransızlar yaptıklarının yanlış olduğunu anlayarak Hatay Devleti'nden özür dilemişler ve yaptıkları hatayı telafi edeceklerini söylemişlerdir.²³¹⁹ Bu tarihten sonra da Hatay Devleti Türkiye yanlısı tavır almış ve kararlarını devam ettirmiştir. Türkiye de yardımlarını esirgememiştir.

---

²³¹² Sedat Akdeniz, “Atatürk Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri Ve Hatay Sorunu(1923-1938)”, *Asya Minor Studies*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2019, S.177.

²³¹³ Atilla Sandıklı, *Atatürk'ün Dış Politika Stratejisi Ve Avrupa Birliği*, Beta Yay, 1.Baskı, İstanbul, 2008, S.62.

²³¹⁴ Selim Çelenk, *Hatay'ın Kurtuluş Mücadelesi Anıları*, Yay. Haz: Günay Çelenk, Antakya Gazeteciler Cemiyeti Yay, Antakya, 1997, S. 100.

²³¹⁵ Mehmet Tekin, *Hatay Devleti Millet Meclisi Zabıtları*, AAM Yayınları, Ankara, 2009, S.47.

²³¹⁶ Nuri Aydın Konuralp, *Hatay'ın Kurtuluş Ve Kurtarılmış Mücadelesi Tarihi*, İskenderun, 1996, S.164.

²³¹⁷ Sökmen, A.G.E., S.112.

²³¹⁸ Korkmaz, A.G.T., S.98-99.

²³¹⁹ Sökmen, A.G.E., S.53.

3.4. Hatay'ın Anavatana Katılması

Avrupa, 1939 senesinde hızla bir savaşa gidiyordu. Almanya, 15 Mart'ta Çekoslovakya'yı işgal ederken, Polonya ile imzaladığı saldırmazlık paktını da sona erdirmiştir. Ayrıca İtalya'yla 22 Mayıs'ta Çelik Paktı anlaşması imzalanmıştır. Yaşanan bu gelişmeler İngiltere başta olmak üzere Statükocu bazı devletleri kaygılandırıyor. İngiltere Akdeniz bölgesinin güvenliğini sağlamak amacıyla müttefik arayışı içerisine girmiştir. Bu müttefik arayışında Türkiye ile bir bildiri yayımlayarak Türkiye'yi kendisine müttefik olarak kabul etmiştir. Fakat Türkiye, daha güçlü bir ittifak için Fransa'nın da olmasını ve ayrıca Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını istiyordu.²³²⁰

Türkiye ile dostane ilişkiler kurabilmek için Fırsat kollayan Fransa, durumun farkındadır. Bu nedenle İngiltere ile Türkiye'nin grubuna katılmak istemektedir. Türkiye ve İngiltere, 12 Mayıs 1939'teki görüşme sonrasında açıklanan müşterek deklarasyon'a dâhil edilen Fransa, Türk Devleti'nin Hatay Devleti konusundaki isteklerini kabul etmek zorunda kalmıştır.²³²¹ Bunun sonucunda 17 Haziran 1939'da başlayan ve 6 gün kadar süren Türk-Fransız görüşmeleri başlamıştır. Görüşmelerin sonucunda Ankara'da 23 Haziran 1939 tarihinde "*Türkiye ile Suriye arasında toprak sorunlarının kesinlikle çözümüne ilişkin Anlaşma*" imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Fransa, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasına razı olmuştur. Türkiye de buna karşılık olarak Suriye'nin toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına saygı duymayı kabul etmiştir.²³²²

Türkiye ile Fransa arasındaki ilişkiler Hatay'ın bağımsız olmasından sonra hızlı bir şekilde gelişmiştir. 23 Haziran 1939 tarihinde Ankara'da yapılan anlaşma ile Hatay'da yaşayan vatandaşların statüleri ve Hatay Devleti'nin sınırları belirlenmiştir. Yapılan bu anlaşma 12 Mayıs 1939 tarihinde Türkiye ile İngiltere arasında imzalanan karşılıklı yardımı öngören bildiri ile hemen hemen aynı hükümleri içermektedir. Hatay meselesinin halledilmemiş olmasından dolayı Türkiye ile Fransa arasında imzalanan bu bildiri de geç imzalanmıştır. 23 Haziran 1939 tarihinde imzalanan bildiri ile daha sonra Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında imzalanacak olan üçlü yardım anlaşmasının temeli oluşturulmuştur.²³²³

Netice olarak 30 Haziran 1939'da Hatay, ana vatana katılma kararı almıştır. Bu nedenle Hatay Hükümeti'ne son verilmiştir. Fransa ile yapılan bu anlaşmayı daha önce Milletler Cemiyeti 19 Mayıs 1939'da bir protokol ile Antakya'da belirlemiştir.²³²⁴ Ankara anlaşmasıyla Hatay'ı Türkiye sınırlarına

²³²⁰ Zişan Şirin Ayrancı, "Türkiye-Suriye İlişkileri", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2006, S.60-61.

²³²¹ Korkmaz, A.G.T., S.102.

²³²² Figen Atabey, "Hatay'ın Anavatana Katılma Süreci", Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 7, Temmuz-2015, S.200.

²³²³ Esin Dayı, "Hatay Devleti Ve Hatay'ın Anavatan'a Katılması", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı:19, Erzurum, 2002, S.339.

²³²⁴ Ergünöz Akçora, Hatay'ın İlhakının Türk Dış Politikasındaki Yeri, Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, AAMD, Cilt: 11, Sayı: 32, Ankara, 1995, S. 401-402.

dâhil edecek şekilde Türkiye-Suriye sınırı belirlenmiştir. Ayrıca, Fransız askerlerinin en geç 23 Temmuz 1939 tarihine kadar Hatay'ı boşaltması kararlaştırılmıştır.²³²⁵

Fransa ve Türkiye, Suriye ile Türkiye arasındaki hududu kesin bir şekilde belirlemek amacıyla iki ülke arasındaki ilişkileri düzeltecek bir anlaşmanın faydalı olacağına inanmışlardır. Bu nedenle Türkiye adına Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Fransa adına Türkiye Büyükelçisi Rene Massigli temsilci olarak atanmış ve 23 Haziran 1939 tarihinde bu konuyu karara bağlamışlardır.²³²⁶ Türkiye bu anlaşma ile 30 Mayıs 1926 tarihli Antlaşma, 22 Haziran 1929 tarihinde imzalanan protokol ve 3 Mayıs 1930 tarihinde imzalanan protokol ile belirlenen hudutlar düzelmiş ve bu düzeltilen hudutların kesin hudutlar olduğu kabul edilmiştir. Antlaşmaya göre, “*Gömet köyü tamamı, Yenişehir-Ankara yolu da Türkiye’de olacak şekilde*” Türkiye-Suriye sınırı tespit edilmiştir.²³²⁷

30 Haziran TBMM de görüşülen müzakere sürecinden sonra Hatay'ın anavatanına katılmasını resmen onaylamıştır.²³²⁸

İlhak sürecinden sonra 5 Temmuz’da da Türk askerinin Hatay’a girişinin yıldönümü nedeniyle görkemli bir kutlama yapılmıştır. Lise meydanında resmi bir tören yapılmıştır. Bu törene Korgeneral Muzaffer, fevkalade murahhas Cevat Açıkalın, Albay Şükrü Kanatlı, Fransız Albayı Collet, Askeri ve mülki erkân katılmıştır. Gece de büyük bir fener alayı düzenlenmiştir.²³²⁹

1938 yılının Eylül ayında kurulan Hatay Devleti, bir yıla yakın bağımsız olarak varlığını sürdürmüştür. Bir yıllık sürede Türkiye ile sıkı işbirliği yapan Hatay Devleti, son toplantısını 29 Haziran 1939’da yapmış ve meclis oybirliği ile ana vatana katılma kararı almıştır. TBMM’nin 7 Temmuz 1939 tarih ve 3711 sayılı yasası ile Hatay ili kurulmuş ve valilik açılmıştır. Fransız askerleri de 24 Temmuz’dan sonra Hatay’dan çekilmiştir.²³³⁰ Fransız askerlerinin Hatay’dan ayrılmasıyla Fransız bayrağı indirilmiş ve yerine Türk bayrağı çekilmiştir.²³³¹

Yeni kurulan Hatay vilayetinin valiliğine Emniyet Genel Müdürü olan Şükrü Sökmensüer getirilmiştir.²³³² Hatay’ın ilk valisi Sökmensüer, ilk basın açıklamasında cumhuriyetin adalet ve şefkatinden istisnasız olarak bütün Hataylıların istifade edeceğini, ilk vali olmaktan da gurur duyduğunu belirtmiştir.²³³³ Yeni vali 18 Temmuz’da hataya gelmiş, askeri ve mülki erkân, partililer ve

²³²⁵ Hamit Pehlivanlı V.D., Türk Dış Politikasında Hatay (1918–1939), Asam Yayınları, Ankara, 2001, S.133.

²³²⁶ Ömer Osman Umar, Türkiye-Suriye İlişkileri (1918-1940), F.Ü Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2003, S.340.

²³²⁷ Korkmaz, A.G.T, S.89.

²³²⁸ Ulus, 1 Temmuz 1939, S.1; ²³²⁸ Mahmut Esat Bozkurt, “Hatay Davasının Sonu”, Ulus, 2 Temmuz 1939, S.1

²³²⁹ Ulus, 6 Temmuz 1939, S.1-7; Cumhuriyet, 6 Temmuz 1939, S.1

²³³⁰ Sökmen, A.G.E., S.15: Ulus, 18 Temmuz 1939, S.1-3; Cumhuriyet, 30 Haziran 1939, S.1

²³³¹ Esin Tüylü Turan, “Ulus Ve Cumhuriyet Gazetelerine Göre Hatay Sorunu Ve Hatay’ın Anavatan’a Bağlanması”, Vakanüvis, Vol:2, No:1, Mart-2017, S.309.

²³³² Resmi Gazete, Sayı: 4260, 17 Temmuz 1939: Ulus, 15 Temmuz 1939, S.1

²³³³ Ulus, 16 Temmuz 1939, S.1; Cumhuriyet, 16 Temmuz 1939, S.1

halk tarafından merasimle karşılanmıştır.²³³⁴ Hatay valisi burada yaptığı bir konuşmada maziyi hatırlamayacaklarını ve istikbale bakacaklarını söylemiştir.²³³⁵

Bu sırada Fransız kuvvetleri de Hatay'ı terk etmeye başlamıştır. 22 Temmuz akşamı itibariyle Fransız bayrakları indirilmiş ve yerine Türk bayrakları çekilmiştir.²³³⁶ 23 Temmuz itibariyle son Fransız askerleri de Hatay'dan ayrılmıştır.²³³⁷ Böylece Hatay meselesi, yoğun çabalar sonucunda Türkiye'nin lehine çözülmüştür. Hatay'daki Fransız malları da 7 milyon Fransız Frangı yatırılarak Türkiye tarafından satın alınmıştır.²³³⁸ Ekbez meydanının yaklaşık olarak bir kilometre kuzey batısında bulunan 312 numaralı hudut taşı Türkiye-Suriye hudut komisyonu tarafından kaldırılmış, Hatay-Suriye hudut taşı yerine Türkiye-Suriye hudut taşı konmuştur.²³³⁹

3.5. Hatay'ın Türkiye'ye Katılmasına Suriye'nin Tepkisi

Suriye, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını protesto ederek, Hatay'ın Suriye'nin ayrılmaz bir parçası olduğunu söyleyerek katılma kararını kabul etmeyeceğini ifade etmiştir. Diğer yandan da bu kararın 1921 Ankara, 1923 Lozan, 1926 Ankara Antlaşmalarına, 1930 ve 1937 sınır protokollerine ters olduğunu iddia etmiştir.²³⁴⁰ Suriye partilerinden Kitle-i Vataniye, Şehbender Partisi, Usbetü'l Amelü'l Kavmi ve El-Şebibetü'l Vataniye gibi partiler beyannameler yayınlayarak, yayın organlarına demeçler vererek ve Milletler Cemiyetine telgraflar çekerek Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını protesto etmişlerdir.²³⁴¹

İlhak kararından sonra Suriye'nin Cezire, Lazkiye ve Cebelidürüz şehirlerinde yeni rejim ilan edilmiş. Bu üç şehirde Suriye bayraklarının yanı sıra mahalli bayraklarının da yer alacağı, daire müdürlerinden oluşan bir meclis, mıntıkanın valisini seçecek, vali de yanında çalışacak memurları seçecektir. Bu üç bölgede Suriye hükümeti işlerinde tamamen bağımsız ve cezire valisi de Fransız olacaktır. Daha sonra bu üç mıntıkada Fransız mahkemeleri kurulmuştur. Bir nevi bu bölge muhtariyet kazanmıştır diyebiliriz. Bu vaziyet karşısında ise Suriye kabinesi çekilmiştir.²³⁴² Sonrasında da Suriye Cumhurbaşkanı Haşim Atassi istifa etmiştir.²³⁴³

Suriye Devleti hem sivil halk içerisinde hem de Ordu içerisinde Türk düşmanlığını körüklemeye başlamış, Türkiye'nin Suriye üzerine gideceği gibi birtakım söylentiler yayarak bu

²³³⁴ Ulus, 19 Temmuz 1939, S.1-8

²³³⁵ Cumhuriyet, "Hatay Valisi Antakya'da Mühim Bir Nutuk Söyledi", 19 Temmuz 1939, S.1;

²³³⁶ Cumhuriyet, "Hatay'da Hazırlıklar", 20 Temmuz 1939, S.1

²³³⁷ Cumhuriyet, "Hatay'ın Kati İlhakı", 24 Temmuz 1939, S.1

²³³⁸ Adil Dağıstan- Adnan Sofuoğlu, İşgalden Katılma Hatay, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2008, S.106-107.

²³³⁹ Ulus, 8 Temmuz 1939, S.2.

²³⁴⁰ Soysal, "Hatay Sorunu...", S.104.

²³⁴¹ Ömer Osman Umar, Türkiye-Suriye İlişkileri (1918-1940), F.Ü Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2003, S.247-248.

²³⁴² Cumhuriyet, 4 Temmuz 1939, S.1; ²³⁴² Cumhuriyet, 17 Temmuz 1939, S.1.

²³⁴³ Ulus, 8 Temmuz 1939, S.1.

meseleyi daha da alevlendirmiştir.²³⁴⁴ Suriyelilerin Türklerle ve Türk yetkililerle ilişki kurmalarını bile engellemişlerdir. Halep delegelerinden Davit, Eylül 1939'da Halep gazetesi ve Türkiye konsoloslughuna gitmemelerini, temas halinde bulunmamalarını, konsolosluk içinde adamları olduklarını ve konuşulan her şeyden haber aldıklarını söyleyerek tehdit etmiştir. Bu dönemde Lübnan'da ve Suriye'deki Türk konsoloslukları gözetim altında tutulmuştur. Bu tepkilerden sonra Suriye, bağımsızlığını kazandıktan sonra Fransa'nın Suriye adına yapmış olduğu anlaşmalara saygılı olduğu bildirmiş ve dolaylı olarak 1939 anlaşmasını tanımıştır. Suriye'nin politika değişikliğine karşın Türkiye'de 1946 yılında Suriye'yi tanımış ve Şam'da büyükelçilik açmıştır.²³⁴⁵

Suriye yönetimi, Hatay meselesini her zaman gündemde tutmaya çalışmıştır. Suriyeli yöneticiler, bu konuyu sürekli olarak iç politika konusu olarak kullanmışlardır. Suriye Devleti, 1950 yılından sonra okul kitaplarında kuzey sınırını Türkiye'nin bazı şehirlerini de içerisine alarak göstermiştir. Suriye Devleti her dönemde de Hatay'ın Türkiye tarafından zorla alındığını iddia etmiştir. Suriye, sadece Hatay bölgesini değil Büyük Suriye tasarısı çerçevesinde yapılmış bazı haritalarda Şanlıurfa, Gaziantep, Adana, Mardin ve Diyarbakır gibi şehirleri de kendi toprakları içerisinde göstermektedir. Suriye yönetimi, haritalarda gösterdiği Hatay bölgesine kendi posta pullarında da yer vermektedir.²³⁴⁶

1946'da bağımsız olan Suriye, Hatay konusundaki iddialarını sürdürmeye devam etmiştir. Bu mesele ilerleyen zamanlarda sorun haline gelince Nuri Sait Paşa'nın arabuluculuk etmesiyle iki ülke arasında görüşmeler başlamıştır. Bu görüşmeler sonucunda Suriye Hatay konusunu resmen kapatacağını kabul etmiştir. Bu gelişme ile sorun tam olarak çözüme kavuşmasa da belli bir süre gündeme getirilmemiştir. Bu gelişme Suriye'nin Türkiye tarafından tanınmasını geciktirmiştir. Türkiye, 6 Mart 1946'da Suriye'nin bağımsızlığını tanımıştır.²³⁴⁷

4. 1940 Dostluk ve İyi Komşuluk Anlaşması

Türkiye-Suriye sınırının kesin olarak belirlendiği 1939 anlaşmasından sonra iki devlet arasında 30 Mart 1940'da "Dostluk ve İyi Komşuluk Mukavelenamesi" imzalanmıştır.²³⁴⁸ Anlaşma imzalamak için Fransa'nın Suriye Fevkalade Komiseri R. Massigli Gabriel Puaux 29 Martta Ankara'ya gelmiştir.²³⁴⁹ Fevkalade komiser Dışişleri Birinci Daire Genel Müdürü Feridun Cemal Erkin, protokol genel müdürü Salahaddin Arbel ve Dışişleri çalışanları ve Fransız Büyükelçisi B.

²³⁴⁴ Korkmaz, A.g.t., S.104.

²³⁴⁵ Umar, A.g.m., s.250.

²³⁴⁶ Ayranç, A.g.t., S.64-65.

²³⁴⁷ Ayşe Erkmen, "Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı Sonundan 1960 Darbesine Kadar Ortadoğu Politikaları", Turkish Studies - History, 15(4),2020, ss.1137-1156, s. 1142.

²³⁴⁸ Resmi Gazete, Sayı:4542, Kanun No: 3883, Sayfa:14109, 22 Haziran 1940; Yenigün, 29 Mart 1940, S.1; Cumhuriyet, 27 Mart 1940, S.1.

²³⁴⁹ Son Telgraf, 29 Mart 1940, S.3

Masıgli ve büyükelçilik erkânı tarafından karşılanmıştır.²³⁵⁰ Daha sonra Puaux Başbakanlığa gelmiş ve Refik Saydam tarafından ağırlanmıştır.²³⁵¹ Türkiye-Suriye ilişkilerini düzenleyen dostluk ve iyi komşuluk anlaşması 30 Mart 1940 tarihinde Dışişleri Bakanlığı kütüphane salonunda imzalanmıştır. Anlaşma Şükrü Saraçoğlu, Numan Menemencioglu, Fransa'nın büyükelçisi ve Suriye fevkalade komiseri arasında imzalanmıştır. Anlaşmanın imzalanmasından sonra Dışişleri Bakanı Türk-Fransız ve Türkiye-Suriye ilişkilerinin sağlamlığından ve kuvvetli dostluğundan bahseden bir konuşma yapmıştır.²³⁵² Ayrıca Saraçoğlu, Türkiye ile Fransa arasında eskiden beridir devam eden dostluğundan bahsetmiş ve iki ülke arasında sorun olan Suriye meselesinin de bu anlaşma ile kesin olarak ortadan kalktığını söylemiştir.²³⁵³ Anlaşman 11 maddeden oluşmaktadır. Anlaşma maddeleri genel olarak iki ülkenin karşılıklı emniyeti ve kaçakçılık olaylarına karşı gerekli tedbirlerin alınması, Türkiye'deki Suriye tebası ve Suriye'deki Türk tebasının vatandaşlık hakları, demiryolu nakliyatı, baytarlık işleri gibi konulardan oluşmaktadır.²³⁵⁴

İmza sonrası bir konuşma da Fransa Büyükelçisi R. Masıgli Gabriel Puaux yapmıştır. Masıgli konuşmasında Türkiye-Suriye ilişkilerinin bundan sonra mükemmel olacağını söylemiş, çünkü Türk-Fransız dostluğuna dayandığını kaydetmiştir. Daha sonra ise Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Numan Menemencioglu'na ve diğer Türk müzakerecilerine ve özellikle de Dışişleri Bakanlığı Birinci Daire Genel Müdürü Feridun Cemal Erkin'e teşekkür etmiştir.²³⁵⁵ Anlaşmadan bir gün sonra Fransa'nın Suriye Fevkalade komiseri Toros ekspres ile Adana'ya hareket etmek ve oradan da uçak ile Suriye'ye geçmek üzere Ankara'dan ayrılmıştır.²³⁵⁶

5. Ekonomik ve Sosyal İlişkiler

Türkiye ile Suriye arasındaki ilişkilere bakıldığında İsmet İnönü döneminde genel manada bir durağanlığın yaşandığı göze çarpmaktadır. 1950 yılına kadar iki ülke arasında Hatay meselesi haricinde önemli bir sorun yaşanmamıştır. Suriye'nin 1946 yılında bağımsız olmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti Devleti resmi olarak Suriye'yi tanımış ve böylece iki ülke ilişkilerinde yeni sayfa açılmıştır. Bu dönemde iki ülke arasındaki ilişkiler ne kadar da durağan gibi görünse de Türkiye

²³⁵⁰ Akşam, "Türkiye-Suriye Hudut Mukaveleleri", 30 Mart 1940, S.1

²³⁵¹ Cumhuriyet, 30 Mart 1940, S.1.

²³⁵² Son Telgraf, 30 Mart 1940, S.3; Son Telgraf, 1 Nisan 1940, S.1; Akşam, 27 Mart 1940, S.1; Son Posta, 31 Mart 1940, S.3.

²³⁵³ Akşam, "Türkiye-Suriye Dostluk Muahedesi İmzalandı", 31 Mart 1940, S.2; Akşam, 1 Nisan 1940, S.1; Cumhuriyet, 1 Nisan 1940, S.1.

²³⁵⁴ Resmi Gazete, Kanun No: 3883, Sayı: 4542, 22 Haziran 1940, S.14110.

²³⁵⁵ Vakit, "Türkiye-Suriye Muahedesi İmzalandı", 31 Mart 1940, S.4; İkdan(Sabah Postası), 31 Mart 1940, S.1-3; Cumhuriyet, 31 Mart 1940, S.5.

²³⁵⁶ Son Telgraf, 31 Mart 1940, S.1; Yenigün, 1 Nisan 1940, S.1.

Dışişleri Bakanlığının arşiv kayıtlarına bakıldığında Türk devletinin yeni kurulan Suriye devletini gözetim altında tuttuğu anlaşılmaktadır.²³⁵⁷

Siyasi ilişkiler konusunda bir durağanlık yaşanmasına rağmen diğer konularda bir takım gelişmeler olduğu bilinmektedir. Dışişleri Bakanlığına yazılan, 24 Eylül 1946 tarihli ve 608/343 sayılı yazıda Türkiye ile Suriye arasında dostane ilişkilerin geliştirilmesi ve tesis edilmesi amacıyla ŞARK isimli bir cemiyetin teşekkül ettiği, bu cemiyetin reisi Eski Danıştay Başkanı Said Haydar'ın olduğu bildirilmektedir.²³⁵⁸ Vakit geçtikçe de iki ülke arasındaki ilişkilerin kolaylaştığından da bahsedilmektedir.²³⁵⁹ İlişkilerin geliştirilmesi amacıyla Başbakanlık Birinci Daire Umum Müdürü Zihni Akdur'un Suriye'ye gittiği ve mahalli makamlarla görüştüğü bilinmektedir.²³⁶⁰

Ulaşım hizmetleri konusunda iki ülke arasında bazı kolaylıkların sağlandığı da arşiv kayıtlarında yer almıştır. Buna örnek olarak, Ulaştırma Bakanlığı'nın 27/10/1948 tarihli toplantısında, Demiryolları'na katılan Çobanbey-Nusaybin tarafında görev yapan Suriye Gümrük, Posta v Emniyet memurları tarafından kullanılmak üzere sekiz adet seyahat kartı verilmesi gösterilebilir.²³⁶¹ Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Suriye Cumhuriyeti Hükümeti, Türkiye ile Suriye arasında Hava Ulaştırmalarına dair bir Anlaşma yapmaya kara vererek, bu maksatla usulü dairesinde yetkilendirilmiş temsilciler tayin etmişler. Anlaşma 12 madde ve ek 6 maddeden oluşmaktadır.²³⁶²

1941 yılında Denizyollarındaki nakliyat işerinin zorluğundan dolayı Suriye'den ithal edilecek narenciye meyvelerinin Meydanekbez yolu ile gönderilmesinin anlaşılması üzerine bakanlar kurulunun aldığı karar ile zirai bitki ve mahsullerin Meydanekbez yolu ile ithal edilmesi kararlaştırılmıştır.²³⁶³

Yine bu dönemde Bakanlar Kurulu'nun 20 Mayıs 1946'da aldığı karar ile Türkiye'nin Hatay bölgesinden Suriye'ye taze balık, sebze ve meyve ihracatına izin verildiği, iki ülke arasındaki ticaret hayatının birden canlandırılmaya çalışıldığı görülmektedir.²³⁶⁴

Ticari ilişkilerin yanı sıra sağlık alanında da bir takım gelişmeler yaşanmıştır. Suriye'nin Vasta Köyünde altı veba vakası görüldüğü, Dünya Sağlık örgütünün Cenevre'deki Komisyonu'ndan bildirildiği üzere bu vaka için gerekli tedbirler alınmıştır.²³⁶⁵ Ayrıca Suriye'nin kolera salgınından tamamen kurtulmuş olması nedeniyle Suriye'den geleceklerden bundan böyle kolera aşısı belgesi de istenmeyeceği bildirilmiştir.²³⁶⁶ Veba vakası haricinde Suriye'de kolera vakalarının da görülmesi

²³⁵⁷ Sait Korkmaz, "İsmet İnönü Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri", Assam, Cilt:4, Sayı:8, 2017, S.98.

²³⁵⁸ B.C.A., 030-10-00-00, 265-792-38-1, 24.09.1946.

²³⁵⁹ B.C.A., 030-10-00-00, 265-792-38-2, 24.09.1946.

²³⁶⁰ B.C.A., 30-18-1-2, 101-15-3, 15.02.1943.

²³⁶¹ B.C.A., 030-0-018-001-002, 117-69-11, 27.10.1948.

²³⁶² Resmi Gazete, 17 Aralık 1949.

²³⁶³ Resmi Gazete, Kararname No: 15494, 2 Nisan 1941, S.755.

²³⁶⁴ Korkmaz, A.G.M., S.100.

²³⁶⁵ Resmi Gazete, Sayı: 6603, 10 Mayıs 1947.

²³⁶⁶ Resmi Gazete, Sayı: 6952, 8 Temmuz 1948.

üzerine Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü bir genelge yayımlamış ve gerekli tedbirlerin alınması talimatı verilmiştir.²³⁶⁷ Alınan tedbirler yaklaşık iki buçuk ay sonra tekrar kaldırılmıştır.²³⁶⁸

15 Eylül 1949 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile Gaziantep, Mardin ve Urfa'dan Suriye'ye çeşitli nevi malların ihracatına izin verildiği, özellikle Suriye hududunda yer alan şehirlerden yapılacak ihracat ile Suriye-Türkiye arasında ticaretin geliştirilmeye çalışıldığı görülmektedir.²³⁶⁹ 1 Aralık 1949 tarihli Bakanlar Kurulu kararı Suriye'den Türkiye'ye buğday getirilmesi için görüşme yapmak üzere Şam Büyükelçisi Aptülahad Akşin'e görev verildiği bildirilmiştir.²³⁷⁰ Bu görüşmeler sonucunda Türkiye Cumhuriyeti Şam elçiliği ile Suriye Maliye Bakanlığı arasında Türkiye'nin Suriye'den buğday satın alması hakkındaki görüşmeler sonucunda anlaşmaya varılmıştır. Bu anlaşma ile Suriye, teslim şartları ve fiyatı iki devletin yetkili kurulları tarafından tespit edilerek, 100.000 ton miktarında buğdayı Türkiye'ye satmayı kabul etmiştir.²³⁷¹ Bir süre sonra Buğday konusunda alakalı olarak Suriye Başbakan'ı "Suriye'nin Türkiye'ye taahhüt ettiği buğday sevkiyatının durmuş olmasına rağmen iki ülke arasındaki karşılıklı dostluk münasebetlerinin yeniden kuvvetleneceğini" söyleyerek, Türkiye'nin Şam'daki elçisini kabul etmiş ve kendisiyle uzun müddet görüşmüştür.²³⁷²

Türklerin Suriye'deki emlakları da ikili ilişkiler açısından önemli bir konudur. C.H.P. Genel Sekreterliğine yazılan bir mektupta "Türklerin Suriye'deki mülkleriyle alakalı sadece icarlarını aldıkları, bunun haricinde istedikleri biçimde kullanamadıkları, ne satabilmekte ne ipotek ettirebilmekte ne de başkalarıyla ortak kullanamamakta olduğu, kısaca her türlü tasarruf hakkından mahrum oldukları",²³⁷³ yazmaktadır. Yine bu mektupta "Suriye'de emlak'ı bulunanların üvey evlat olmadıkları, asırlar boyunca Arabistan çöllerinde Türk'ün hâkimiyetini sağlamış olan ecdadın yadigârı oldukları" yazmaktadır.²³⁷⁴ Bir diğer mektupta ise, Suriye'deki emlak meselesi hakkında: " *Artık tahammüle takati kalmayan Suriye'de emlak sahipleri tarafından, bu meselenin kamuoyuna arz etmek, Millet meclisine intikal ettirmek istedikleri, fakat muhaliflere parti aleyhine bir propaganda vesilesi olabileceği düşüncesiyle mani olmaya çalıştıklarını, partinin bu derde deva bulacağı ve son bir çare olarak partinin uçuruma yuvarlanmak üzere olan Suriye'deki emlak sahiplerinin durumlarının taktir edileceğini kuvvetle ümit ettikleri*" yazmaktadır.²³⁷⁵ Emlak konusunda Türklerin bu tür sıkıntılar yaşamasına rağmen, Suriyelilerin Türkiye'deki mallarını istedikleri gibi kullandıkları görülmektedir.

²³⁶⁷ Resmi Gazete, Sayı: 6801, 9 Ocak 1948, S.13474

²³⁶⁸ Resmi Gazete, Sayı: 6870, 30 Mart 1948, S.13802

²³⁶⁹ B.C.A., 030-18-01-02, 120-69-17, 15 Eylül 1949.

²³⁷⁰ B.C.A., 030-18-01-02, 121-86-18, 1 Aralık 1949.

²³⁷¹ Resmi Gazete, Sayı: 7448, 4 Mart 1950.

²³⁷² Hür Söz, 1 Eylül 1949.

²³⁷³ B.C.A., 490-0-001-000-000, 607-102-21-2, 23.01.1948.

²³⁷⁴ B.C.A., 490-0-001-000-000, 607-102-21-4, 23.01.1948.

²³⁷⁵ B.C.A., 490-0-001-000-000, 607-102-23-3, 14.03.1950.

Bir Suriyelinin Erzurum'daki arazisini satmak için Türkiye'den izin istediği ve bu iznin 18 Ekim 1949 tarihli bakanlar kurulunun aldığı karar doğrultusunda verildiği bildirilmiştir.²³⁷⁶

Ticaret Bakanlığı'nın bildirdiğine göre, Suriye sınırından yapılan hayvan kaçakçılığı ve bu kaçakçılığa Suriye makamlarınca gösterilen kolaylık hakkında²³⁷⁷ “Hafta içinde Suriye'den gelen yolculardan ve Halep'ten telefonla alınan malumata göre, Suriye'den Filistin'e canlı hayvan ihracı iki ay evveline kadar yasak olduğundan yalnız Türkiye'den transit olarak gelen malların Suriye'den geçmesine müsaade edildiği belirtilmiştir. Ayrıca Türkiye'nin canlı hayvan ihracını yasaklaması üzerine sınırda yeniden başlayan kaçakçılık olaylarının o derece gelişmekte olduğunu, haberin Halep'ten alındığı bildirilmiştir. Bunun Güney mıntıkasında Mersin ve İskenderun'dan ihraç edilmek amacıyla toplanmış olan sürülerin de günden güne Kilis, Mürşitpınar, Çobanbey mıntıklarına doğru sahil mıntıkasından uzaklaştırılmakta olması, kaçığın Kilis'ten Resulayn'e doğru olan sahadaki açık sınırlarımızın muhtelif noktalarından ve kolaylıkla işlediği” yönünde haberler yapılmıştır.²³⁷⁸ Ticaret Bakanlığının verdiği malumattan da anlaşılacağı gibi, iki ülke arasında hayvan kaçakçılığı bir sorun olmuştur.

Ticaret alanda Başbakanlık Muamelat Umum Müdürlüğünden bildirildiğine göre; Türkiye ile Fransa arasındaki Ticaret ve Tediye anlaşmasında Frank bloğu dâhilinde gösterilen Suriye'nin bu bloktan çıkarılması, gereken notaların karşılıklı alıp verilmesi hususunda Dışişleri Bakanlığına yetki verilmesi Bakanlar Kurulunca kararlaştırılmıştır.²³⁷⁹

İsmet İnönü döneminde iyi ilişkilerin geliştirilmesi çabalarının tam tersine, basın aracılığıyla bir takım kötü faaliyetler de yapılmıştır. Bundan dolayı Suriye ve Komünist merkezlerinin birlikte yayınladıkları (Sovyet Haberler Servisi) adlı gazetenin yurda sokulmasının yasak edilmesi, eldekilerin toplattırılması kararlaştırılmıştır.²³⁸⁰

Bu dönemde nadir olarak bir takım hukuki meselelerin meydana geldiği bilinmektedir. Hukuki meselelerin birinde;“1946 tarihli bir belgede Suriye'de adam öldürmek suçundan cezaya çarptırılmış olan Suriye vatandaşı bir kişinin, Türkiye'ye sığındığı ve Suriye'nin bu kişinin kendilerine teslim edilmesini istemiştir. Bunun üzerine Kilis Asliye Ceza Yargıçlığının 15/6/1946 tarihli ve 39 sayılı kararı doğrultusunda bu kişinin Suriye'ye geri verilmesinin uygun görüldüğü bildirilmektedir.”²³⁸¹ Hukuk alanında bu olaya benzer olarak Suriyeli bir kişi, Erzurum'daki Emlak'ını satmak için Türkiye'den izin talep ettiği, Bakanlar Kurulu'nun ise 18 Ekim 1949 tarihli kararıyla buna izin verildiği bildirilmiştir.²³⁸²

²³⁷⁶ B.C.A., 030-18-01-02, 120-76-17, 18 Ekim 1949.

²³⁷⁷ B.C.A.,030-0-010-000-000, 180-246-25-1, 23.12.1947.

²³⁷⁸ B.C.A.,030-0-010-000-000, 180-246-25-2, 28.11.1947.

²³⁷⁹ B.C.A.,030-18-01-02, 113-21-18, 18.03.1947.

²³⁸⁰ B.C.A.,030-0-018-001-002, 118-100-12, 17.02.1949.

²³⁸¹ Korkmaz, A.G.M., S.101.

²³⁸² B.C.A., 030-18-01-02, 120-76-17, 18 Ekim 1949.

İsmet İnönü döneminde ilişkiler bu alanlarla sınır kalmamıştır. Başbakanlık Müsteşar'ının Maliye Bakanlığı'na; “Suriye'nin Türk Harp Akademisi'ne ve askeri okullarına öğrenci ve ziyaret için bir heyet göndermek istediğini bildirmiştir. Milli Savunma Bakanlığında alınan yazı üzerine gelecek öğrenciler için bütçeden masraf yapmanın mümkün olup olmayacağı hakkındaki görüşlerin bildirilmesi amacıyla 16 Aralık 1949-7 Mart 1950 tarihleri arasında dört defa yazı yazıldığı, yazıya cevabın bir an önce verilmesi” konusunda bir yazı yazılmıştır.²³⁸³ Bu yazıya cevap olarak; Harp akademisine 3, Harp Okuluna 10, diğer sınıf okullarına 10 subay ve bu okullara bağlı gedikli erbaş okullarına 10 gedikli erbaşın kabulü, öğrenci ve subayların dersi takip edecek kadar Türkçe bilmeleri, askeri heyetin ise ziyaret için Mayıs, Haziran ve Temmuz aylarında gelmelerinin daha uygun olacağı” bildirilmektedir.²³⁸⁴

Yine Suriye tarafında Şam Tıp Fakültesi'nden çıkan askeri doktorların Gülhane Tıp Akademisinde staj görmeleri için Suriye Milli Savunma Bakanlığı Türkiye'nin Şam elçisine talepte bulunmuşlardır.²³⁸⁵ Bunun üzerine Şam Tıp Fakültesi mezunlarından iki askeri doktorun masrafları kendilerine ait olmak üzere, Gülhane Tıp Akademisi'nde Staj görmelerinin uygun görüldüğü bildirilmiştir.²³⁸⁶ Askeri alandaki bir diğer gelişme ise Orgeneral Kazım Orbay'ın Suriye ordusunun eksikliklerini tespit etmek amacıyla Suriye'ye gitmesidir.²³⁸⁷ Ayrıca yakın bir zamanda Suriye gençlerinden bir grubun Türk askeri okullarında eğitim görmek üzere Türkiye'ye gönderileceği bildirilmiştir.²³⁸⁸

Sonuç

Suriye'de yaklaşık olarak 400 yıllık bir Türk hâkimiyeti, 1.Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle sarsılmış ve savaş sonrasında imzalanan Mondros ateşkes anlaşmasıyla son bulmuştur. İngiltere ile Fransa, 1919 tarihinde “Suriye anlaşması” adı altında bir anlaşma yapmış, bu anlaşma ile İngiltere yerini Fransa'ya bırakmıştır. 18 Ocak 1919 tarihinde toplanan Paris Barış Konferansı'nda Fransa Suriye, İskenderun, Halep ve Şam'ın mandateri olmak koşuluyla Musul'u da İngilizlere vermeyi kabul etmiştir. Suriye'nin bağımsız olduğu 1946 yılına kadar Fransız mandası Suriye'yi yönetmiştir. Türklerin Suriye'den çekilmesiyle bir türlü sağlanmayan istikrar, Fransız manda döneminde de sağlanamamıştır.

Osmanlı Devletinin yıkılması ve yerine Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte iki ülke arasındaki ilişkiler normal düzeyde seyrederken, Yeni Türk Devleti ile Suriye arasındaki en önemli sorunların başında gelen Hatay sorunu, ilişkilerin gerginleşmesine neden olmuştur. Mustafa Kemal Atatürk'ün yoğun gayretleri sonucunda Hatay, tekrar anavatanına katılmıştır. Fakat Hatay'ın 1939

²³⁸³ B.C.A., 30-18-1-2, 123-60-6-9, 11 Nisan 1950.

²³⁸⁴ B.C.A.,30-18-1-2, 123-60-6-12, 12 Aralık 1949.

²³⁸⁵ B.C.A.,30-18-1-2, 123-60-6-14, 21 Nisan 1950.

²³⁸⁶ B.C.A.,30-18-1-2, 123-60-6-13, 21 Nisan 1950.

²³⁸⁷ Hür Söz Gazetesi, 2 Ağustos 1949.

²³⁸⁸ Hür Söz Gazetesi, 12 Temmuz 1949.

yılında anavatana katılmasının üzerinden yaklaşık olarak 80 yıla yakın bir zaman geçmesine rağmen Suriye, bu sevdasından vazgeçmemiş ve sürekli olarak Hatay'ı kendi toprağı gibi haritalarda göstermeye devam etmiştir.

Türkiye-Suriye ilişkilerinin gerginleşmesine neden olan bir başka olay ise İsrail'in kurulması ve Türkiye'nin İsrail'i tanınmasıdır. Türkiye'nin İsrail'i tanınması yalnızca Suriye'nin değil, diğer Ortadoğulu devletlerin de tepki göstermesine neden olmuştur. Hatay sorunu haricinde Türkiye ile Suriye arasında başka büyük bir mesele olmamıştır. Bu tabi ki hiçbir şey yaşanmamış gibi algılanmamalı. Bu dönemde sınır komşusu olması dolayısıyla kaçakçılık olaylarına çok sık rastlanılmaktadır. Bunun yanı sıra iki ülke arasında ekonomik ilişkiler de kesilmemiş, aksine Hatay sorunu olmasına rağmen ticaret devam etmiştir.

İsmet İnönü dönemi Türkiye-Suriye ilişkileri Hatay sorunu nedeniyle çok iyi geçmemiştir. Bu sorunun çözüme kavuşmasından sonra sınırlı da olsa sosyal ve ekonomik alanlarda işbirliği yapılmıştır. Fakat Suriye Hatay'ı her zaman gündemde tutmuş, Türkiye'ye ilhakını kabullenememiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- B.C.A., 030-0-018-001-002, 117-69-11, 27.10.1948.
- B.C.A., 030-10-00-00, 265-792-38-1, 24.09.1946.
- B.C.A., 030-10-00-00, 265-792-38-2, 24.09.1946.
- B.C.A., 030-18-01-02, 120-69-17, 15 Eylül 1949.
- B.C.A., 030-18-01-02, 120-76-17, 18 Ekim 1949.
- B.C.A., 030-18-01-02, 120-76-17, 18 Ekim 1949.
- B.C.A., 030-18-01-02, 121-86-18, 1 Aralık 1949.
- B.C.A., 30-18-1-2, 101-15-3, 15.02.1943.
- B.C.A., 30-18-1-2, 123-60-6-9, 11 Nisan 1950.
- B.C.A., 490-0-001-000-000, 607-102-21-2, 23.01.1948.
- B.C.A., 490-0-001-000-000, 607-102-21-4, 23.01.1948.
- B.C.A., 490-0-001-000-000, 607-102-23-3, 14.03.1950.
- B.C.A., 030-0-010-000-000, 180-246-25-1, 23.12.1947.
- B.C.A., 030-0-010-000-000, 180-246-25-2, 28.11.1947.
- B.C.A., 030-0-018-001-002, 118-100-12, 17.02.1949.
- B.C.A., 030-18-01-02, 113-21-18, 18.03.1947.
- B.C.A., 30-18-1-2, 123-60-6-12, 12 Aralık 1949.
- B.C.A., 30-18-1-2, 123-60-6-13, 21 Nisan 1950.
- B.C.A., 30-18-1-2, 123-60-6-14, 21 Nisan 1950.

Resmi yayınlar

- Resmi Gazete, 12 Eylül 1947.
- Resmi Gazete, 17 Aralık 1949.
- Resmi Gazete, Kanun No: 3883, Sayı: 4542, 22 Haziran 1940, s.14110.
- Resmi Gazete, Kararname No: 15494, 2 Nisan 1941, s.755.
- Resmi Gazete, Sayı: 4260, 17 Temmuz 1939.
- Resmi Gazete, Sayı: 6536, 19 Şubat 1947.
- Resmi Gazete, Sayı: 6603, 10 Mayıs 1947.
- Resmi Gazete, Sayı: 6801, 9 Ocak 1948, s.13474

Resmi Gazete, Sayı: 6826, 7 Şubat 1948.
Resmi Gazete, Sayı: 6832, 14 Şubat 1948.
Resmi Gazete, Sayı: 6832, 14 Şubat 1948.
Resmi Gazete, Sayı: 6870, 30 Mart 1948, s.13802
Resmi Gazete, Sayı: 6952, 8 Temmuz 1948.
Resmi Gazete, Sayı: 7448, 4 Mart 1950.
Resmi Gazete, Sayı:4542, Kanun No: 3883, Sayfa:14109, 22 Haziran 1940
TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:8, C:1, Birleşim: 3, 14 Ağustos 1946. s.29-30.
TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem 7, C: 15, 23 Şubat 1945.

Gazeteler

Akşam, “Türkiye-Suriye Hudut Mukaveleleri”, 30 Mart 1940, s.1
Akşam, 1 Nisan 1940,
Akşam, “Türkiye-Suriye dostluk muahedesi imzalandı”, 31 Mart 1940,
Akşam, 11 Haziran 1938.
Akşam, 13 Haziran 1938.
Akşam, 14 Haziran 1938.
Akşam, 27 Haziran 1938.
Akşam, 27 Mart 1940,
Akşam, 5 Haziran 1938.
Ateş Gazetesi, 7 Ocak 1947.
Ateş Gazetesi, 8 Ocak 1947.
Ateş Gazetesi, 8 Ocak 1947.
Cumhuriyet, “Hatay Valisi Antakyada Mühim Bir Nutuk Söyledi”, 19 Temmuz 1939, s.1.
Cumhuriyet, “Hatayda Hazırlıklar”, 20 Temmuz 1939, s.1.
Cumhuriyet, “Hayat’ın Kati İlhakı”, 24 Temmuz 1939, s.1.
Cumhuriyet, 1 Nisan 1940, s.1.
Cumhuriyet, 10 Ekim 1936, s.1.
Cumhuriyet, 15 Aralık 1936, s.1.
Cumhuriyet, 16 Temmuz 1939, s.1
Cumhuriyet, 17 Temmuz 1939, s.1.
Cumhuriyet, 18 Aralık 1936.
Cumhuriyet, 18 Şubat 1937.
Cumhuriyet, 19 Haziran 1941.
Cumhuriyet, 19 Şubat 1937.
Cumhuriyet, 2 Ekim 1936, s.2.
Cumhuriyet, 20 Ekim 1936, s.1.
Cumhuriyet, 21 Mart 1937.
Cumhuriyet, 24 Mart 1937.
Cumhuriyet, 25 Mart 1937.
Cumhuriyet, 25 Ocak 1937, s.1.
Cumhuriyet, 25 Ocak 1937, s.8.
Cumhuriyet, 26 Şubat 1937.
Cumhuriyet, 27 Mart 1940, s.1.
Cumhuriyet, 28 Kasım 1936, s.1.
Cumhuriyet, 30 Haziran 1939, s.1
Cumhuriyet, 30 mart 1940, s.1.
Cumhuriyet, 31 Mart 1940, s.5.
Cumhuriyet, 4 Aralık 1936.
Cumhuriyet, 4 Ekim 1936, s.9.
Cumhuriyet, 4 Ekim 1948.
Cumhuriyet, 4 Temmuz 1939, s.1;
Cumhuriyet, 6 Temmuz 1939, s.1
Hür Söz Gazetesi, 12 Ocak 1950.
Hür Söz Gazetesi, 12 Temmuz 1949.
Hür Söz Gazetesi, 2 Ağustos 1949.
Hür Söz, 1 Eylül 1949.
İkdam(sabah postası), 31 Mart 1940,
İstiklal Gazetesi, 26 Kasım 1949.

Son Posta, 31 Mart 1940, s.3.
Son Telgraf, 1 Nisan 1940,
Son Telgraf, 29 Mart 1940, s.3
Son Telgraf, 30 Mart 1940,
Son Telgraf, 31 Mart 1940,
Ulus, 1 Temmuz 1939, s.1;
Ulus, 15 Temmuz 1939, s.1
Ulus, 16 Temmuz 1939, s.1;
Ulus, 18 Temmuz 1939, s.1-3;
Ulus, 19 Temmuz 1939, S.1-8
Ulus, 27 Şubat 1937.
Ulus, 6 Temmuz 1939, s.1-7;
Ulus, 8 Temmuz 1939, s.1.
Ulus, 8 Temmuz 1939, s.2.
Vakit, “Türkiye-Suriye muahedesi imzalandı”, 31 Mart 1940,
Vakit, 26 Haziran 1941.
Yenigün, 1 Nisan 1940, s.1.
Yenigün, 29 Mart 1940,

Kitap, makale ve tezler

- Açıkses, Erdal-Kişman, Zülfükar Aytaç, “Soğuk Savaş Sonuna Kadar Ortadoğu Ve Türkiye’nin Ortadoğu Politikaları”, *Uluslararası İşletme, Ekonomi Ve Yönetim Perspektifleri Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 8, Aralık 2017,
- Ada, Serhan, Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918-1939), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, 2013.
- Akandere, Osman, Milli Şef Dönemi, Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç Ve Dış Tesirler 1938-1945, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- Akçora, Ergünöz, Hatay’ın İlhakının Türk Dış Politikasındaki Yeri, Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, *AAMD*, Cilt: 11, Sayı: 32, Ankara, 1995.
- Akdeniz, Sedat, “Atatürk Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri ve Hatay Sorunu(1923-1938)”, *Asia Minor Studies*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2019.
- Akın, Nurgül, “Celal Bayar’ın Başbakanlığı Döneminde Türk Dış Politikası”, *Tarih Ve Gelecek Dergisi*, Cilt. 2, Sayı: 1, Yıl: 2, 2016.
- Akyol, Cansel Poyraz, “Arap Devletleri Ligi, Ortadoğu Ve Bölge Dengeleri Üzerindeki Etkisi”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt:11, Sayı:21, 2017.
- Albayrak, Mustafa, “Türkiye’nin Ortadoğu Politikaları (1920-1960)”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, Elazığ, 2005.
- Armaoğlu, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010.
- Armaoğlu, Fahir, Siyasi Tarih 1789-1960, Sevinç Matbaası, Ankara, 1964.
- Atabey, Figen, “Hatay’ın Anavatana Katılma Süreci”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 7, Temmuz-2015.
- Atabey, Figen, “İkinci Dünya Harbi Öncesi Türk-İngiliz- Fransız Ortak Deklarasyonu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 31, 2014.
- Aydemir, Şevket Süreyya, İkinci Adam, (1938-1950), C: II, 7. Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2000.
- Aydın, Mustafa, “İkinci Dünya Savaşı Ve Türkiye 1939-1945(S. 399-476). Edi: Baskın Oran, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1919-1980 (Cilt 1), 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.436.
- Ayrancı, Zişan Şirin, “Türkiye-Suriye İlişkileri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2006.
- Baytal, Yaşar, “Büyük Güçlerin Orta Doğu’daki Mücadeleleri Ve Türkiye (1945-1960)”, *Turkish Studies*, Volume 12/9, Ankara, 2017.
- Bozkurt, Mahmut Esat, “Hatay Davasının Sonu”, *Ulus*, 2 Temmuz 1939, s.1
- Burretin, Muhammed, “Arap-Türk İlişkilerinin Bugünü Ve Geleceği”, *FÜ Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt:3, Sayı:1, Elazığ, 2005.
- Çelenk, Selim, Hatay’ın Kurtuluş Mücadelesi Anıları, Yay. Haz: Günay Çelenk, Antakya Gazeteciler Cemiyeti Yay, Antakya, 1997.
- Dağistan, Adil-Sofuoğlu, Adnan, İşgalden Katılıma Hatay, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2008.
- Dayı, Esin, “Hatay Devleti ve Hatay’ın Anavatan’a Katılması”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:19, Erzurum, 2002.

- Deringil, Selim, Denge Oyunu; İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası, Tarih Vakfı Yayınları, 3. Cilt, İstanbul, 2003.
- Duran, Hasan-Karaca, Ahmet, "Tek Parti Dönemi Türk-Arap İlişkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, C:16, S:3, Isparta, 2011.
- Ekinci, Necdet, "İnönü Dönemi Ve 2. Dünya Savaşı Yılları", *Türkler*, Ed: Hasan Celal Güzel Vd, 16. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Erhan, Çağrı, "Avrupa'nın İntiharı Ve İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Temel Sorunlar", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 51, Ankara, 1996.
- Erkmen, Ayşe, "Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı Sonundan 1960 Darbesine Kadar Ortadoğu Politikaları", *Turkish Studies - History*, 15(4),2020, ss.1137-1156, s. 1142.
- Erol, Mehmet Seyfettin- Gürseler, Ceren- Seyyedi, Celaledin, "2. Dünya Savaşı Sürecinde Ortadoğu Ve Türkler; İkinci Dünya Savaşı Ve Türk Dünyası", Yay. Haz: Nesrin Sarıahmetoğlu-İlyas Kemalöglü, Türk Dünyası Belediyeler Birliği (Tdbb) Yayınları, İstanbul, 2016, s.369.
- Ertem, Barış, "Türkiye Üzerindeki Sovyet Talepleri Ve Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1947)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 3 / 11 Spring 2010.
- Ertem, Barış, "Türkiye-Abd İlişkilerinde Truman Doktrini Ve Marshall Planı", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:12, Sayı:21, 2009.
- Esmer, Ahmet Şükrü, "Savaş İçinde Türk Diplomasisi", Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç, Ed: İsmail Soysal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- Esmer, Ahmet Şükrü-Sander, Oral, "İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası", Olaylarla Türk Dış Politikası, Ed: Mehmet Gönlübol, 9. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996.
- Goloğlu, Mahmut, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-III, 1939-1945, Milli Şef Dönemi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- Gönlübol, Mehmet, vd, Olaylarla Türk Dış Politikası, (1919-1995), Siyasal Kitabevi, Ankara, 1995.
- Gürün, Kamuran, Dış İlişkiler Ve Türk Politikası(1939'dan Günümüze),Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara, 1983.
- İleri, İlay, "Türkiye'nin Dış Politikası ", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 35-36, Ankara, 2005.
- İlyas, Ahmet-Turan, Orhan, "İnönü Dönemi Türk Dış Politikası", *A.Ü. Atatürk Dergisi* Enver Konukçu Özel Sayısı, Cilt:1, Sayı:1, Erzurum, 2012.
- Kızılırmak, Ahmet, Askeri Ve Siyasal Yönleriyle Kâzım Özalp, TBMM Kültür, Sanat Ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2012.
- Koçak, Cemil, Türkiye'de Milli Şef Dönemi-1(1938-1945), İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Konuralp, Nuri Aydın, Hatay'ın Kurtuluş Ve Kurtarılış Mücadelesi Tarihi, İskenderun, 1996.
- Korkmaz, Sait, "Türkiye-Suriye İlişkileri(1946-1960)",(Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2015.
- Korkmaz, Sait, "İsmet İnönü Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri", *Assam*, Cilt:4, Sayı:8, 2017.
- Metintaş, Mustafa Yahya-Kayıran, Mehmet, "Refik Saydam Hükümetleri Döneminde Türkiye'nin Dış Politikası(1939-1942)", *Fırat Üniversitesi SBD*, Cilt: 21, Sayı: 1, Elazığ, Ocak-2011.
- Oran, Baskın, "Türk-Sovyet İlişkileri", *AÜSBFD*, Cilt:25, Sayı:1, Ankara, 1970.
- Oran, Baskın, Türk Dış Politikası, İletişim Yay, Cilt:1, 17.Baskı, İstanbul, 2012.
- Öcal, Mehmet, "İngiltere'nin Tutumu", Türk Dış Politikası, Ed: Haydar Çakmak, Barış Platin Kitabevi, Ankara, 2008.
- Önder, Zehra, II. Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2010.
- Özçelik, Mücahit, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası", *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi*, Sayı: 29, Kayseri, 2010.
- Özdem, Ali Gökçen, "Büyük Devletlerin Değişmeyen Mücadele Alanı: Ortadoğu", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: X Sayı: 2, Elazığ, 2016.
- Pehlivanlı, Hamit, "Atatürk Dönemi Milli Emniyet Hizmetleri Teşkilatı İstihbarat Raporlarında Hatay Meselesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XIV, Sayı: 40, Ankara, 1998.
- Pehlivanlı, Hamit, V.D., Türk Dış Politikasında Hatay (1918-1939), Asam Yayınları, Ankara, 2001.
- Sandıklı, Atilla, Atatürk'ün Dış Politika Stratejisi Ve Avrupa Birliği, Beta Yay, 1.Baskı, İstanbul, 2008.
- Sarıнай, Yusuf, "Atatürk'ün Hatay Politikası (1936-1938) I", *AAMD*, C: XII, S: 34, (Mart 1999).
- Sarıнай, Yusuf, "Atatürk'ün Hatay Politikası- 1 (1936-1938)", *AAMD*, Cilt: 12, Sayı: 34, Ankara, 1996.
- Seydi, Süleyman, "1939-1945 Dönemi İç Ve Dış Politika", Ed: Adem Çaylak Vd., Osmanlı'dan İkininli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi, Savaş Yayınevi, Ankara, 2009.
- Sinkaya, Bayram, "Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Ortadoğu Politikası Ve Batı Etkisi", *Adam Akademi*, 2011.
- Soysal, İsmail, "1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı", *Bellekten*, Sayı:182, Nisan-1982.
- Soysal, İsmail, "Hatay Sorunu Ve Türk-Fransız İlişkileri", *Bellekten*, C.XLX, Sayı:193, 1985.

- Sökmen, Tayfur, Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar, TTK Yayınları, Ankara, 1992.
- Şahin, Mehmet, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikası: Süreklilik Ve Değişim," *Akademik Orta Doğu*, Cilt:4, Sayı:2, 2010.
- Şimşir, Bilal N., "Atatürk'ün Yabancı Devlet Adamlarıyla Görüşmeleri", *Belleten*, Cilt: XLVII, Sayı:177, (1981).
- Tekin, Mehmet, Hatay Devleti Millet Meclisi Zabıtları, AAM Yayınları, Ankara, 2009.
- Tekin, Mehmet, Hatay Tarihi (Osmanlı Dönemi), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1.Baskı, Ankara, 2000.
- Tuncer, Hüner, İsmet İnönü'nün Dış Politikası (1938-1950): İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye, Kaynak Yay., İstanbul, 2012.
- Turan, Esin Tüylü, "Ulus ve Cumhuriyet Gazetelerine Göre Hatay Sorunu Ve Hatay'ın Anavatan'a Bağlanması", *Vakanüvis*, Vol:2, No:1, Mart-2017.
- Tür, Özlem, "Türkiye ve Filistin: 1908-1948' Milliyetçilik, Ulusal Çıkar Ve Batılılaşma", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 62 Sayı:1, Ankara, 2007.
- Umar, Ömer Osman, Osmanlı Yönetiminde Ve Fransız Mandası Döneminde Suriye'de Arap Bağımsızlık Hareketleri (1908-1938), Atam Yayınları, Ankara, 2004.
- Umar, Ömer Osman, Türkiye-Suriye İlişkileri (1918-1940), F.Ü Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2003.
- Weisband, Edward, İkinci Dünya Savaşı Ve Türkiye, (Çev.) Örgen Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2002.
- Yerasimos, Stefanos, Milliyetler Ve Sınırlar; Balkanlar, Kafkasya Ve Ortadoğu, Çev: Şirin Tekeli, İletişim Yay, 1.Baskı, İstanbul, 1994.
- Yetkin, Çetin, Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945), Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983.
- Yıldız, Musa, "Modern Arap Dünyası Ve Bazı Sorunlar", *Avrasya Dosyası*, Cilt:5, Sayı:1, 1999.
- Yılmaz, Türel, Türkiye-İsrail Yakınlaşması, İmaj Yayınevi, Ankara, 2001.
- Yorulmaz, Şerife, "Fransız Manda Yönetimi Döneminde İskenderun Sancağı (Hatay)'nın Sosyo-Ekonomik Ve Siyasal Durumuna İlişkin Bazı Kayıtlar(1918-1939)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S:22, C:6, Ankara, 1999.

Genişletilmiş Özet

Suriye iç savaşının başladığı 2011'den bu yana mülteci krizi ciddi küresel bir sorun hâlini almıştır. Savaş sonrasında, Suriye hızla mülteci ihraç eden bir ülke konumuna dönüşmüştür. Türkiye, hem coğrafya hem de dil, din, tarih ve kültür gibi çeşitli ilişkilerle Suriyeli mültecilere kendini yakın hissetmekte ve görmektedir. Yakın olduğu noktalar sebebiyle, onların sığınabileceği, korunabileceği ve hatta yeniden yerleştirilmelerinde takibin insani açıdan yapılabileceği yer konumundadır. Ülkelerini terk eden Suriyeli mültecilerin önemli bir bölümü Türkiye'ye gelmektedir. Suriyeli mülteciler belli bir süre burada kaldıktan sonra AB ülkelerine geçiş yapmaktadır. Suriye'ye komşu bir ülke olarak Türkiye, mülteciler için tercih edilen, Avrupa ve özellikle de Almanya'ya geçişte ana hedef ülke konumundadır. Resmi açıklamalara göre, Ağustos 2022 itibariyle, 3 milyon 653 bin kişi Türkiye'ye sığınmıştır.²³⁸⁹ Her ne kadar Suriye'ye komşu bir ülke olsa da Türkiye Suriyeli mülteciler için yalnızca tercih edilen hedef ülke değil, Asya ve Afrika'dan gelen diğer mültecilerin Avrupa'ya geçişi için de önemli bir ülke konumundadır. Bu kesim de dikkate alındığında, Türkiye'nin Suriye ve diğer ülkelerden gelen en fazla mülteciyi kabul eden ülke konumuna geldiğini söyleyebiliriz.^{2390 2391} ²³⁹² Söz konusu mülteciler için bir barınma, geçici konaklama, sığınma ve korunma alanına dönüşen Türkiye, yükselen mülteci krizine yönelik farklı düzenleme ve uygulamalara başvurmuştur. Türkiye'nin krizin başlarında izlediği insani politikasının yerine sonrasında insani ve siyasi bir politika geçmiştir.

Diğer taraftan, Almanya ise, İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren ana varış ülkesi olarak Avrupa'nın en fazla mülteci kabul eden ülkesi konumundadır.²³⁹³ Almanya, mülteci krizini erken gören ve yanıt veren AB ülkesidir. Mülteci sorununu tanımlamada ve krizle başa çıkmada bu her iki ülke önemli bir başarı olarak gördükleri bir anlaşmaya varmaya çalışmışlardır. 2016 yılında AB-Türkiye Mülteci Anlaşması'nın (AB-Türkiye Bildirisi) imzalanması, iki ülke arasında krizle başa çıkmak için işbirliğinin önemli bir başarısı olarak görülmüştür.²³⁹⁴ Ancak zaman içinde, reddet ya da kabul et,

* Doç. Dr., Batman Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, serdarnerse@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-2048-9478

²³⁸⁹ Mülteciler Derneği, "Türkiye'deki Suriyeli Sayısı Ağustos 2022", (Erişim 23 Ağustos 2022).

²³⁹⁰ UNHCR, "Türkiye'deki Mülteciler ve Sığınmacılar" (Erişim 29 Ağustos 2022).

²³⁹¹ EURONEWS, "Dünyada En Fazla Mülteciye Ev Sahipliği Yapan Ülke Türkiye, İlk 10'da Avrupa'dan Sadece Almanya Var" (Erişim 29 Ağustos 2022).

²³⁹² Ali Kemal Nurdoğan vd., "Türkiye'nin Mülteci Sorunu ve Suriye Krizinin Mülteci Sorununa Etkileri", *İş ve Hayat Dergisi*, 2/4 (Şubat 2017), 234.

²³⁹³ UNHCR, "Global Trends Forced Displacement in 2018", (Erişim 12 Temmuz 2022).

²³⁹⁴ Didem Şahal Çelik – Sühal Şemşit, "Türkiye – Avrupa Birliği Geri Kabul Anlaşmasının Uygulanmasında Suriyelilerin Etkisi ve Rolü", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18/2020, 78.

insancılık ve ulusal çıkarlar arasında bir ikileme karşı karşıya kalan AB'nin temel ikilemleri, Almanya'nın da ikilemlerine dönüşmüştür. Nihayetinde Suriyeli mülteci krizi için anlaşmanın uygulanması sırasında ve ilerleyen süreçte Türkiye ve Almanya arasındaki farklar ve çelişkiler giderek artmıştır.²³⁹⁵

Bu çalışmada, hem Türkiye hem de Almanya'nın krizi tanımlama, yaklaşım ve çözüm üretme eğilimlerindeki değişimin temel sebepleri karşılaştırmalı analiz yöntemiyle değerlendirilmiştir.²³⁹⁶ Dolayısıyla, Türkiye tarafında söz konusu değişimin insani olarak kabul edilen “açık kapı” politikasından, insani ve siyasi olarak tanımlanabilecek “sınırlı açık kapı” politikasına evrildiğini görüyoruz. AB'nin Türkiye'ye çeşitli baskı ve dayatmaları (kaçak göçmenlerin tespiti, kabul edilmeyenlerin iadesi, mali yardımların geciktirilmesi, insani koşulların sağlanmaması gibi) olduğu kadar, Almanya'ya da “bölgesel sınırlama” yaklaşımını dayattığını görüyoruz. Almanya'da da mülteci politikası “tavansızlık”tan “tavan belirlemeye” geçiş yapmış, mültecilerin taranması ve ülkelerine geri gönderilmesi tartışılmıştır.

Türkiye hükümeti Suriyeli sığınmacılara “geçici koruma” hakkının verilmesi ve insani bir yaşam sunulması için yeni yasalar ve üçlü kademeli düzenlemelere gitmiştir. Yeni düzenleme ve önlemlerle mülteci kontrolünü kapsamlı bir şekilde güçlendirerek mülteci korumasının uluslararası meşruiyetini artırmaya çalışmıştır. Bunun için sığınmacıların yasal statüsü de ilk kez mülteci yasası reformuyla gündeme getirilmiştir. Ayrıca, Türkiye, mültecilerin yönetimini güçlendirmek için merkezi düzeyde özel bir denetim kurumu kurmuştur. Böylece, uzun süredir devam eden kriz için Türkiye insani konsepte bağlı kalmış, temel öneri olarak sığınanların güvenli bir şekilde barındırılması açık bir mülteci politikası şeklinde dönüşmüştür. Alman hükümeti ise, 2013 yılından başlayarak ekonomipolitik tercihleri de devreye sokmaya başlamıştır. Suriyelileri kabul etmek yerine, farklı düzenlemelere başvurmuş ve planlamalara gitmiştir. Suriyeli mültecilerin eğitim, barınma, istihdam ve sosyal entegrasyonlarındaki hak ve çıkarlarının korunması yönünde bir dönüşüm yaşamıştır. 2013 yılından günümüze uluslararası toplumun da sorunu olduğunu belirterek, mültecilerin (özellikle 2016 yılından itibaren) taranması, ülkelerine geri gönderilmesi, yeniden yerleşimleri ve sosyal entegrasyonlarının güçlendirilmesine ilişkin de çeşitli sorunlar baş göstermiştir. AB bu sorunu dayatma ve baskılama üzerinden gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu sebeple, Almanya da “güvenli menşe ülke” listelerini güncelleyerek, gelenlerin girişini “bölgesel kısıtlama”ya tabi tutmuştur.

Sonuç itibariyle, özellikle 2015'ten günümüze Türkiye ve Almanya'nın Suriyeli mülteci krizine ilişkin politikalarındaki farklılıklar sebebiyle giderek derinleşen bir durum ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, Suriye kaynaklı uluslararası mülteci sorununun mevcut durumunun tanınması,

---

²³⁹⁵ Mehmet Fatih Güloğlu – Nazmi Çiçek, “Mültecilikten Vatandaşlığa Geçişi Gerekçelendirmek. Suriyeli Mültecilerin Vatandaşlık Talepleri”, *Mültecilik ve Vatandaşlık*, ed. Sıtkı Karadeniz – Nazmi Çiçek. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 161-186.

²³⁹⁶ Mehmet Fatih Güloğlu, “Nitel Desenli Göç Araştırmalarında Yöntem Sorunları”, *Ortadoğu ve Göç*, 11/2 (Aralık 2021.), 292-331.

uluslararası mülteci sorununun çözümü için önlemlerin alınması, bu sorunun formüle edilmesi, gözden geçirilmesi ve iyileştirilmesi için politikalar yoluyla nihai olarak tanınması pratik açıdan büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Suriyeli sığınmacılar, Türkiye-Almanya ilişkileri, mülteci yönetimi.

Political Differences and Interventions Between Turkey and Germany in the Syrian Refugee Crisis

Extended Abstract

Since the Syrian civil war began in 2011, the refugee crisis has become a serious global problem. After the war, Syria quickly turned into a refugee exporting country. Turkey feels and sees itself close to Syrian refugees with various relations such as geography and language, religion, history and culture. Due to its close proximity, it is a place where they can take shelter, be protected and even be followed in humane terms in their resettlement. A significant part of the Syrian refugees leaving their country come to Turkey. Syrian refugees pass to EU countries after staying here for a certain period of time. As a neighboring country to Syria, Turkey is the preferred destination country for refugees in transit to Europe and especially Germany. According to official statements, as of August 2022, 3 million 653 thousand people took refuge in Turkey. Although it is a neighboring country to Syria, Turkey is not only the preferred destination country for Syrian refugees, but also an important country for the transit of other refugees from Asia and Africa to Europe. Considering this segment, we can say that Turkey has become the country that accepts the most refugees from Syria and other countries. Turkey, which has turned into a shelter, temporary accommodation, asylum and protection area for the refugees, has applied to different regulations and practices for the rising refugee crisis. The humanitarian policy that Turkey followed at the beginning of the crisis was replaced by a humanitarian and political policy afterwards.

On the other hand, Germany, as the main destination country since the Second World War, is the country that has accepted the most refugees in Europe. Germany is the EU country that sees and responds to the refugee crisis early. In defining the refugee problem and coping with the crisis, these two countries tried to reach an agreement that they saw as an important success. The signing of the EU-Turkey Refugee Agreement (EU-Turkey Statement/Deal) in 2016 was seen as an important achievement of cooperation between the two countries to deal with the crisis. But over time, the basic dilemmas of the EU, faced with a dilemma between reject or accept, humanitarianism and national interests, have turned into those of Germany. Finally, during the implementation of the agreement for the Syrian refugee crisis and in the following process, the differences and contradictions between Turkey and Germany have gradually increased.

In this study, the main reasons for the change in the tendencies of both Turkey and Germany to define, approach and produce solutions to the crisis were evaluated with the comparative analysis method. Therefore, we see that the change has evolved from an "open door" policy, which is considered humanitarian, to a "limited open door" policy, which can be defined as humanitarian and political. Germany, agreed to tighten border controls as part of a compromise. Germany also changed its refugee policy. It started to control the refugees entering the country and determine the borders, and the screening of the refugees and sending them back to their countries were discussed.

The Turkish government has made new laws and three-stage regulations in order to give the Syrian refugees the right of "temporary protection" and to offer a humane life. It has tried to increase the international legitimacy of refugee protection by comprehensively strengthening refugee control with new regulations and measures. For this reason, the legal status of asylum seekers was brought to the agenda for the first time with the reform of the refugee law. In addition, Turkey has established a special supervisory body at the central level to strengthen the management of refugees. Thus, for the long-standing crisis, Turkey has adhered to the humanitarian concept, and the basic recommendation has been transformed into a clear refugee policy, with safe housing for asylum seekers. The German government, on the other hand, started to introduce political economy preferences starting from 2013. Instead of accepting the Syrians, it applied to different regulations and made plans. It has undergone a transformation towards protecting the rights and interests of Syrian refugees in education, accommodation, employment and social integration. Stating that the international community has also had a problem since 2013, we can say that various problems have emerged regarding the screening of refugees (especially since 2016), their repatriation, resettlement and strengthening of their social integration. The EU has tried to realize this problem through imposition and suppression. For this reason, Germany has updated the "safe country of origin" lists and subject the entry of incoming people to "regional restriction".

As a result, a situation that has gradually deepened due to the differences in the policies of Turkey and Germany regarding the Syrian refugee crisis, especially since 2015, has emerged. Therefore, the recognition of the current situation of the international refugee problem originating from Syria, the taking of measures to solve the international refugee problem, the final recognition through policies for formulating, reviewing and improving this problem is of great practical importance.

Keywords: Syrian asylum seekers, Turkey-Germany relations, refugee management.

1. Giriş

Küresel mülteci sorunu, son yıllarda uluslararası toplumun yüzleşmesi gereken ciddi bir sorun haline gelmiştir. Son 10 yılda, dünyadaki mülteci sayısı ve ölçeği keskin bir artış göstermiştir. Birleşmiş Milletler Yüksek Komiserliği (BMMYK/UNHCR) tarafından yayınlanan yıllık rapora

göre;²³⁹⁷ Aralık 2019 itibariyle, savaş veya savaş tehlikesi olan bölgelerden çatışma veya siyasi ve dini zulüm sebebiyle kaçan mültecilerin küresel sayısı, 70 yılın en yüksek seviyesi olan 79.5 milyona ulaştı. 10 yıl önce 41.1 milyon olan göçmen sayısı 38.4 milyonluk bir artışla mülteci gönderen ülkelerin ekonomik ve sosyal kalkınmasını derinden etkilerken, aynı zamanda mültecilere ev sahipliği yapan ülkelerin de düzen ve güvenliğini olumsuz etkilemektedir. Uluslararası düzen ve güvenlik sebebiyle UNHCR, mülteci sorunlarının çözümünde uluslararası işbirliğini aktif olarak teşvik ettiğinden, Aralık 2018'de BM Genel Kurulu (yani küresel ve diğer ilgili paydaşlar) 73/151 sayılı Kararı kabul etmiştir.²³⁹⁸ Ancak, sözleşmenin yasal bir uyarı gücü olmadığından, küresel mülteci artış eğilimi değişmeden devam etmektedir.

Politik alandaki düzenleme ve çalışmaların yanı sıra, Avrupalı, Kuzey Afrikalı, Suriyeli, Afgan ve Myanmar Rohingya mültecileri gibi bölgesel veya ülkeye özgü mülteci sorunları ile soruna ilişkin çözümlerin yerli akademik çevrelerce çalışıldığı görülmektedir. Dolayısıyla, yalnızca verilerden hareketle meseleye bakıldığında (Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği tarafından 2019 yılında yayınlanan küresel mülteci verilerine dayanarak) küresel mültecilerin mevcut durumu, nedenleri, yapısal özellikleri ve uluslararası toplumun tepkisini analiz etmek eksik olacaktır. Uluslararası mülteci sorununun mevcut durumunun tanınması, uluslararası mülteci sorununun çözümüne yönelik karşı önlemlerin bulunması, bu sorunun formüle edilmesi, gözden geçirilmesi ve iyileştirilmesi için uluslararası mülteci sorununun mülteci politikaları yoluyla nihai olarak tanınması ve çözülmesi pratik açıdan büyük önem taşımaktadır. Hem nüfus sosyolojisi araştırma yöntemi hem de karşılaştırmalı sosyopolitik bir analizle Türkiye ve Almanya'nın uluslararası mülteci sorununun açmazına ilişkin durumları analiz edilirken, gelecekteki gelişme eğilimleri de uluslararası mülteci sorununun derinleşme durumuna bağlı olarak teorik bir çerçevede değerlendirilmelidir.

Türkiye, Kolombiya, Almanya, Pakistan ve Uganda göçün mekânsal yapısı açısından, sınır ötesi mültecilerin büyük çoğunluğunu barındıran ilk beş ülkedir. Her ne kadar mülteciler öncelikle komşu ülkelere veya bölgelere sığınsa da bir geçiş yolu olarak kullanılan bölgeler söz konusudur. Esasında mülteci sığınma başvurularında Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa ve diğer batılı gelişmiş ülkeler başlıca hedef ülkelerdir. Küresel mülteci sorunuyla karşı karşıya kalan bir yandan, mülteci kaynağı ülkelerin kısa vadede istikrar ve kalkınma sağlamaları zordur. Öte yandan uluslararası toplum da yetersiz fon ve insan kaynakları ile etkisiz işbirliği ikilemiyle karşı karşıyadır. Gelecekte ister mülteci kaynak ülke olsun, ister mülteci kabul eden ülke veya ilgili uluslararası kuruluşlar olsun, işbirliğini güçlendirmek ve mültecilerin hem semptomlarını hem de kök nedenlerini tedavi etmenin yolunu araştırmak gerekiyor.

---

²³⁹⁷ UNICEF, "Türkiye – Unicef ülke işbirliği programı 2016-2020" (Erişim 22 Temmuz 2022).

²³⁹⁸ UNHCR, "Resolution adopted by the General Assembly on 17 December 2018" (Erişim 08 Haziran 2022).

Mülteci hareketleri yakından incelendiğinde, 21. yüzyılın ikinci on yılına girdikten sonra küresel mültecilerin ölçeğinin değiştiği ve sorunun özellikle Asya, Afrika ve Avrupa'nın tüm kıtalarını kapsayacak şekilde önemli ölçüde arttığını görürüz. UNHCR'nin istatistiklerine göre; 2018 yılı sonu itibarıyla dünya genelinde yaklaşık 70.8 milyon kişi siyasi çatışmalar, savaşlar veya zulüm nedeniyle yerinden edilirken, bunlardan 25.9 milyonu iç savaşlar sebebiyle gerçekleşmiştir.²³⁹⁹ Dünya geneline dağılan Suriyeli mülteci sayıları da dikkate alındığında 13 milyondan fazla kişinin yerinden edilmiş olduğunu söyleyebiliriz.²⁴⁰⁰ Aynı şekilde, Ağustos 2022 itibarıyla resmi açıklamalara göre 3 milyon 653 bin kişi Türkiye'ye sığınmıştır.²⁴⁰¹ Her ne kadar Suriye'ye komşu bir ülke olsa da Türkiye yalnızca Suriyeli mülteciler için tercih edilen hedef ülke değil, Asya ve Afrika'dan gelen diğer mültecilerin Avrupa'ya geçişi için de önemli bir ülke konumundadır. Bu kesim de dikkate alındığında, Türkiye'nin en fazla Suriyeli ve diğer ülkelerden mülteciyi kabul eden ülke konumuna geldiğini söyleyebiliriz.²⁴⁰²

2403 2404

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden bu yana dünyanın en büyüğü olarak adlandırabileceğimiz Suriye mülteci krizinde, Almanya ise ana varış ülkesi olarak Avrupa'nın en fazla Suriyeli mülteci kabul eden ülkesi konumundadır.²⁴⁰⁵ 2015 yılında Avrupa mülteci krizinin patlak vermesinden bu yana, Almanya, Avrupa Birliği (AB) üyesi bir ülke olarak, mülteci krizine yanıt vermede en önemli ve en ileri ülke olmuştur. 2016 yılında AB-Türkiye Mülteci Anlaşması'nın (AB-Türkiye Bildirisi) imzalanması, iki ülke arasında krizle başa çıkmak için işbirliğinin önemli bir başarısı olarak görülmektedir.²⁴⁰⁶ Suriyeli mülteci krizi, anlaşmanın uygulanması sırasında ve ilerleyen zamanda Türkiye ile Almanya arasındaki farklar ve çelişkiler giderek öne çıkmaya başlamıştır. Bu çalışmada Türkiye ve Almanya arasındaki Suriyeli mülteci politikasındaki farklılıklar ve yaklaşımları analiz ederek, insanların Suriye'yi derinlemesine anlamalarına yardımcı olmaya çalıştık. Suriye mülteci krizi on yıldan fazladır sürmekte ve ciddi sorunlar yaratmaktadır. Türkiye-Almanya ve hatta Türkiye-Avrupa ilişkilerinin varlığı Suriye mülteci yönetim sisteminin temel çelişkisi, karmaşıklık ve zorluğunun daha derinden anlaşılması da bu sebeple içinden çıkılmaz bir hal almaya başlamıştır. Ortadoğu, Avrupa ve hatta dünyada güvenlik ile mülteci yönetimine yönelik zorluklar, Suriye savaşı neticesinde son yıllarda da ortaya çıkan mülteci krizi araştırma için önemli bir gündem oluşturmuştur. Nitekim 2015'ten bu yana yurtiçinde ve yurtdışında ilgili araştırma sonuçları birbiri ardına hızlı bir

²³⁹⁹ UNHCR, "Dünya Çapında Yerinden Edilmiş Kişi Sayısı 70 Milyonu Geçerken" (Erişim 23 Mayıs 2022).

²⁴⁰⁰ UNHCR, "11 Yılın Ardından, Artan Zorluklar Yerinden Edilmiş Birçok Suriyeliyi Çaresizliğin Eşiğine Getiriyor" (Erişim 23 Mayıs 2022).

²⁴⁰¹ Mülteciler Derneği, "Türkiye'deki Suriyeli Sayısı Ağustos 2022", (Erişim 23 Ağustos 2022).

²⁴⁰² UNHCR, "Türkiye'deki Mülteciler ve Sığınmacılar" (Erişim 29 Ağustos 2022).

²⁴⁰³ EURONEWS, "Dünyada En Fazla Mülteciye Ev Sahipliği Yapan Ülke Türkiye, İlk 10'da Avrupa'dan Sadece Almanya Var" (Erişim 29 Ağustos 2022).

²⁴⁰⁴ Ali Kemal Nurdoğan vd., "Türkiye'nin Mülteci Sorunu ve Suriye Krizinin Mülteci Sorununa Etkileri", *İş ve Hayat Dergisi*, 2/4 (Şubat 2017), 234.

²⁴⁰⁵ UNHCR, "Global Trends Forced Displacement in 2018", (Erişim 12 Temmuz 2022).

²⁴⁰⁶ Didem Şahal Çelik – Sühal Şemşit, "Türkiye – Avrupa Birliği Geri Kabul Anlaşmasının Uygulanmasında Suriyelilerin Etkisi ve Rolü", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18/2020, 78.

şekilde ortaya çıkmış, bu araştırmalar ağırlıklı olarak Suriyeli mülteci krizinin nedenlerine, Türkiye ve Almanya'nın ilgili mülteci politikalarına ve kriz nedeniyle de aralarındaki ilişkiye odaklanmaktadır.²⁴⁰⁷
²⁴⁰⁸ ²⁴⁰⁹ Türk mülteci politikasına yönelik araştırmalar öncesinde başlamış olup, ilerleyen dönemde özellikle Alman mülteci politikasıyla ilişkili şekilde ele alınmaya başlandığı görülmektedir. Bu sebeple, AB-Türkiye Mülteci Anlaşması'yla ilgili farklılıklara karşı önlemler konusunda birçok araştırma yapılmıştır. Ancak Suriye mülteci krizine yanıt olarak, Türkiye ve Almanya arasındaki politika farklılıklarını analiz etmeye yönelik çok az araştırmacı sonucu bulunmaktadır. Türkiye-Almanya ilişkilerinde ağırlıklı olarak Türk Müslümanların sosyal entegrasyonuna odaklanılmakta, iki ülke arasındaki ilişkilerde mülteci politikasına ilişkin çok az sayıda derinlemesine çalışma bulunmaktadır. Araştırmalar perspektifi ve sonuç üretme açısından Türkiye-Almanya ilişkileri ve Mülteci Anlaşması'nın uygulanması konusundaki son araştırmalara bakıldığında yabancı akademisyenlerin Türkiye ve Almanya'nın Suriyeli mülteci politikalarının karşılaştırmalı analizlerinin çok az olduğu görülür. Her ne kadar yerli bir bakış açısının etkileri olacağı yargıları öne çıkarılacak olsa da çalışmada temel eksen yabancı veri ve literatüre odaklanma olacaktır. Yerli akademisyenlerin bu konudaki araştırmalarının içerik olarak daha zengin olması, açıktır ki Suriyeli mülteci politikaları açısından Türkiye ve Almanya'nın politik yaklaşımlarına ilişkin ve iç mantığına açıklık getirme açısından daha etkili bir sonuç üretmektedir. Kısacası, çalışmanın analizi de Türkiye'nin mülteci politikasından hareketle Türkiye ile Almanya'nın Suriyeli mülteci politikaları arasındaki bölünme ve politik yaklaşımların tarihsel bir perspektiften nedensel analiziyle ilgilidir.

2. Mülteci Krizinin Ortaya Çıkışı ve Arka Plan

Suriye'de 2011 yılında başlayan uzun süreli çatışma ve savaş, mülteci krizinin temel nedenidir. 2010 yılının sonlarında Tunus'ta gençlerin kendilerini yakması, ülkede büyük çaplı gösterilere yol açmış ve bu da Arap dünyasında hızla siyasi kargaşayı tetiklemiştir. Suriye'nin güneyindeki Deraa kentindeki protestolar aynı zamanda siyasi bir krize ve nihayetinde uzun süredir devam eden mezhep farklılıkları ve siyasi çelişkilerle söz konusu bu krizi de kısa sürede Suriye hükümeti ile muhalefet arasında bir savaşa dönüştürdü. Suriye'de toplumsal huzursuzlukla başlayan kriz, Başkan Beşar Esad liderliğindeki Baas rejimi ve diğer güçler arasındaki mücadele şeklinde yavaş yavaş bir iç savaşa doğru gidilmesine sebep oldu.

---

²⁴⁰⁷ İlhan Aras – Akın Ağıroğlu, “Almanya ve Suriyeli Mülteci Krizi”, *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi*, 1/1 (Haziran 2018), 107-108.

²⁴⁰⁸ Meral Balcı, “Suriye Mülteci Krizi Bağlamında Türkiye ve Almanya'nın Sığınmacı Politikalarının İkili İlişkilere Yansımaları”, *Uluslararası İlişkilerde Güncel Çalışmalar 2*, ed. Arzu Al – Meral Balcı, (Ankara: Seçkin Yayınları), 41-42.

²⁴⁰⁹ Ebru Turhan, “The Implications of the Refugee Crisis For Turkish-German Relations: An Analysis of the Critical Ebbs and Flows in the Bilateral Dialogue”, *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 13/49 (Ocak 2018), 189-190.

Suriye'deki temel kriz yalnızca politik veya yalnızca ekonomik olmayıp, toplumsal huzursuzluk her iki yönde de gelişmiştir.²⁴¹⁰ ²⁴¹¹ Suriye'deki durgun iç ekonomi, savaş nedeniyle keskin mezhep çatışmaları ve dış güçlerin müdahalesi şeklinde devam etmiş, mülteci krizinin ortaya çıkması ve devam etmesi için önemli gelişmeler olmuştur.²⁴¹² ²⁴¹³ Sürekli savaş, Suriye'nin iç ekonomisinin gelişimini büyük ölçüde engellemiş, ithalat ve ihracat keskin bir şekilde düşerek enflasyon oranı yüksek kaldığından ekonomi derin bir durağanlık dönemine girmiştir. Bu bağlamda, hem siyasi hem de ekonomik olarak çıkmazda kalan Suriye halkı kaçarak komşu ülkelere ve gelişmiş Avrupa ülkelerine sığınmaya başlamıştır. Din ve kültür, mezhepler ve güç açısından Suriye'de Sünniler ve Aleviler arasında mücadelenin varlığı da krizi tırmandırmış, Sünni Müslümanlar ilk siyasi reform arayışlarını Esad rejimini devirmekle işe başlamıştır. Sünniler ve Aleviler arasındaki derin tarihi ve dini şikâyetlerin yoğunlaşması çatışmanın da devamlılığını pekiştirerek şiddetlendirmiş ve nihayetinde sürekli mülteci kuşağının oluşmasına yol açmıştır. Dış etkenler açısından olaya yaklaşıldığıdaysa; ABD, Rusya ve Avrupa Birliği'nin farklı çıkar taleplerine dayalı olarak, Suriye iç savaşına uzun vadeli müdahale ve bu müdahalelerin sürekli tırmanmasıyla özellikle 2013'ten itibaren sürekli mülteci varlığını da oluşturmuştur. Suriye'den kaçan sığınmacı gruplarının büyük çoğunluğu ilk dönemlerde yakın bölgelerde kalmıştır. İlerleyen dönemlerde ise göç edenler ağırlıklı olarak Avrupa'ya taşınmış ve az bir kısmı Kuzey Amerika ülkelerine giderek Orta Doğu ve Avrupa'nın hâkim olduğu bölgeleri oluşturmaya başlamıştır.²⁴¹⁴

Suriye mülteci krizi ilk olarak komşu ülkeler üzerinde mültecileri yönetmeleri için büyük bir baskı yaratmıştır. Türkiye, Lübnan, Ürdün, Irak ve Mısır, Suriyeli mültecilere ev sahipliği yapan başlıca komşu ülkelerdir. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin girişimiyle, yukarıdaki beş ülkede bölgesel, çok aktörlü ve çok paydaşlı Bölgesel Mülteci ve Dayanıklılık Planı-3RP Aralık 2014 yılında başlatılmış, 2015 yılından itibaren düzenli bir şekilde izlemeye alınmıştır. Bölgesel Mülteci ve Dayanıklılık Programı kapsamında Türkiye, Lübnan, Ürdün, Irak ve Mısır'a giden mültecilerin sorunları dile getirilmektedir.²⁴¹⁵ Her ne kadar söz konusu ülkelerin GSYİH ve işsizlik durumları, ekonomik büyümeye etkileri farklı oranlar üzerinden değerlendirilse²⁴¹⁶ de harekete geçme kapasiteleri kullanılmamış, Türkiye, Lübnan ve Ürdün'de çok sayıda mülteci kamplarındaki kişilerle söz konusu ülke hükümetleri muazzam baskılarla baş etmek zorunda kalmıştır.

²⁴¹⁰ Çağatay Özdemir, "Suriye'de İç Savaşın Nedenleri: Otokratik Yönetim mi, Bölgesel ve Küresel Güçler mi?", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/2016 (Aralık 2016), 89.

²⁴¹¹ Müslüm Reyhanoğulları, "Suriye Savaşının Politik Şeceresi Üzerine Bir Analiz: Antakya Örneği", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 26/45 (Haziran 2021), 204

²⁴¹² Özdemir, "Suriye'de İç Savaşın Nedenleri", 89.

²⁴¹³ Reyhanoğulları, "Suriye Savaşının Politik Şeceresi", 204.

²⁴¹⁴ Nurdoğan vd., "Türkiye'nin Mülteci Sorunu", 221-222.

²⁴¹⁵ UNDP, "Bölgesel Mülteci ve Dayanıklılık Planı (3RP) İlerleme Raporu", (Erişim 11 Ağustos 2022).

²⁴¹⁶ UNDP, "Bölgesel Mülteci ve Dayanıklılık Planı", (Erişim 11 Ağustos 2022).

Orta Doğu'da önceden başlayan gergin ortam ve Suriyeli mültecilerin sayısının sürekli artması birçok mültecinin Avrupa'ya akmasına ve nihayetinde 2015'te Avrupa mülteci krizinin patlak vermesine yol açmıştır. 2011'den 2014'e kadar Suriyeliler Türkiye'ye sığınma talebinde bulunurken, bu tarihten itibaren gelişmiş ülke başvuru sayıları artmış, 8.500'den yaklaşık 150.000'e yükselmiştir. Almanya başta olmak üzere, İsviçre, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkeler Suriye savaşının patlak vermesinden bu yana mülteci kabul etmeye başlamıştır. 2018'den itibaren AB ülkelerindeki mülteci politikalarının sürekli sıkılaştırılmasıyla birlikte başvuru sayılarının yalnızca 1/3'üne mülteci statüsü verilmiş, özellikle Almanya'ya bakıldığında da sığınma başvurularının yalnızca %40'ının onaylandığı görülmektedir.²⁴¹⁷ Orta Doğu'da yaşayan çok sayıda sığınmacı yeniden yerleştirme için Almanya ve diğer AB ülkelerine iltica başvurusunda bulunsa da hem Almanya hem de diğer AB ülkeleri bu durumu kendi çıkarları ve ekonomisiyle yakın ilişkili ele alarak değerlendirmektedir. Üst üste binen durgunluk, iç sosyal yapıyı, politik ekolojiyi ve mülteci karışıklığını ciddi şekilde etkilemiştir. Almanya mülteci politikasına uyum sağlama ve değişime zorlama gibi sosyal ve ideolojik kaygılar giderek artış göstermiştir.

3. Türkiye ve Almanya'nın Suriyeli Mültecilere İlişkin Politikalarının İçeriği

Türkiye ve Alman hükümetleri, Suriyeli mülteci sorununa ilişkin farklı tutum ve politikalar benimsemişlerdir. Türkiye, Suriye krizinin ilk günlerinden itibaren mültecileri karşılamış ve açık mülteci politikasıyla çok sayıda sığınmacıyı cezbetmiş, Suriyeli sığınmacıların en çok barındığı ülke konumuna gelmiştir. Diğer taraftan, mülteci krizi patlak verince Avrupa farklı politikalar geliştirmiştir. Almanya, AB ülkeleri arasından Suriyeli mülteciler için en önemli sığınmacı ülke haline gelse de sığınmacı sayısındaki artışla birlikte, Türkiye'ye göre farklı politikalar benimsemiştir.

Suriye'den Türkiye'ye doğru göçlerin hızlanmasıyla mülteci politikasında önemli değişiklikler olmuştur. Türkiye'nin mülteci politikası esas olarak başlangıçtaki "açık kapı" politikasından "sınırlı açık kapı" politikasına bir geçiş yaşamış ve genel olarak aşağıdaki üç açıdan somutlaşan kademeli bir sıkılaştırma eğilimi göstermiştir.²⁴¹⁸ Suriye savaşının başlangıcında, Türkiye, Suriyelileri karşılamak için "geçici koruma" mekanizmasını uygulamıştır. İlerleyen zamanda ise mülteci statüsünü yeniden belirlemek için çeşitli düzenlemeler yayınlamış, mülteci statüsünün belirlenebilmesi için yeni bir yasa çıkarılmıştır. Nisan 2013'te kabul edilen "Yabancılar ve Uluslararası Koruma Yasası'nın (YUKK) 61 ila 63. Maddeleri'ne göre "mülteci", "koşullu mülteci" ve "ikincil veya geçici koruma" şeklinde üç tür uluslararası koruma yer almıştır.²⁴¹⁹ Böylece, ilk kez Türkiye'de yabancıların korunmasına ilişkin düzenlemede Avrupa dışındaki kişilerin ulusal yasama düzeyinden mülteci statüsü elde etme

²⁴¹⁷ UNHCR, "Syria Regional Refugee Response: Durable Solutions", (Erişim 07 Ağustos 2022).

²⁴¹⁸ K. Dicle Bayır – Fuat Aksu, "Açık Kapı Politikasından Güvenlik Tehdidine: Türkiye'de Suriyeli Sığınmacılar Olgusu", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/2 (Eylül 2020), 327.

²⁴¹⁹ Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu (YUKK), *Resmî Gazete* 28615 (11 Nisan 2013), Kanun No. 6458, md. 61 ve 63.

uygunluğunu teyit etmeye dönüştürülmüş ve 1967 tarihli “Mültecilerin Statüsüne İlişkin Protokol”deki²⁴²⁰ “toprak kısıtlaması” kaldırılmıştır. Ayrıca Türkiye, ülkedeki göçmenlik işlerinin birleşik yönetimi için merkezi ajansı koordine etmekten sorumlu olan Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nü (GİGM) kurmuş ve birleşik yönetimini güçlendirmiştir.

İkinci düzenleme, mültecilerin hak ve çıkarlarının korunmasını güçlendirmeye yönelik olmuştur. Ekim 2014'te Türkiye hükümeti, Suriyeli mültecilerin çalışma, sağlık ve güvenlik gibi çeşitli haklardan yararlanabilmelerini şart koşan “Geçici Koruma Yönetmeliği” yayınlanmış ve yönetmeliğin 11. ile 12. maddelerinde, Türk hükümetinin "geçici korumayı" sona erdirmeye hakkını saklı tuttuğu belirtilmiştir.²⁴²¹ Ocak 2016'da da “Geçici Koruma Altındaki Yabancıların Çalışma İzinlerine İlişkin Yönetmelik”²⁴²² kabul edilmiştir. Her ne kadar mülteciler iş piyasasında halen belirli kısıtlamalara tabi olsalar da bu yönetmelik ile “geçici koruma” statüsüne sahip olan mültecilerin işletmelerdeki Türk çalışanların %10'unu geçmemesi şartıyla, ülkede 6 aydır ikamet eden kayıtlı olanların çalışma izni başvurusunda bulunmalarının yolu açılmıştır. Mart 2016'da Türkiye ve Avrupa Birliği, AB-Türkiye Mülteci Anlaşması'nı²⁴²³ imzalamış ve bu anlaşmada mültecilerin korunmasına ilişkin ayrıntılı hükümler de yer almıştır. Böylece, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK)'nce de Türkiye'den üçüncü ülkelere yeniden yerleşme durumlarını artırmaya yönelik gibi Suriyeli mültecilerin hakları ve çıkarlarını koruma taahhüdü de verilmiştir.

Diğer taraftan üçüncü kademe düzenlemelerle sınır kontrolünün aşamalı bir şekilde artırılıp, güçlendirilmesi istenmiştir. Suriye'deki huzursuzluğun başlangıcında, Türkiye hükümeti sığınmacılara “açık kapı politikası” ve “geçici koruma statüsü” ile sıcak bir tavır sergilerken, sonrasında mülteci sayısının hükümetin öngördüğü sınırı (100 bin kişi) aşmasıyla “sınırlı açık kapı” politikasına yönelinmiş ve sınır kontrolü güçlendirilmiştir. Kasım 2012'den bu yana, Türkiye geçerli kimlik belgeleri olmayan sığınmacıların sınırı geçmesini yasaklamış ve ilerleyen zamanda terör saldırılarının da artmasıyla kontrol daha da sıkılaştırılmış, 2015'te bazı giriş limanları kapatılmış, karayoluyla gelenlerin belirli sınır kontrol noktalarından girişlerinin yapılması istenmiştir. Ardından Türkiye, üçüncü ülkelere gelen Suriyelilerin vize başvurusunda bulunmasını şart koşmuş, sahil güvenlik kuvvetlerini güçlendirmiş, insan kaçakçılığını organize suç olarak tanımlamış ve ağır cezalar vermiştir. Ülkeye yayılan mülteci sayısını azaltmak için Suriye sınırına yakın bölgelere mültecileri yerleştirmeye başlamıştır. Nihayetinde hava ve deniz yoluyla ülkeye gelen Suriyelilere yönelik vizesizlik politikası iptal edilerek, sınır boyunca güvenlik bariyerleri kurulmuş, “Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu” revize edilmiştir. Ayrıca Türkiye, Suriyeli mültecilerin yeniden

²⁴²⁰ Adalet Bakanlığı, “Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin 1967 Protokolü”, (Erişim 03 Eylül 2022).

²⁴²¹ Geçici Koruma Yönetmeliği (GKY), *Resmî Gazete* 29153 (24 Ekim 2014), Karar Sayısı. 2014/6883, md. 11 ve 12.

²⁴²² Geçici Koruma Sağlanan Yabancıların Çalışma İzinlerine Dair Yönetmelik (GKSYÇİDY), *Resmî Gazete* 29594 (11 Ocak 2016), Karar No. 2016/8375.

²⁴²³ Avrupa Birliği Başkanlığı, “18 Mart 2016 Tarihli Türkiye - Ab Zirvesi Bildirisi”, (Erişim 23 Ağustos 2022).

yerleştirilmesine yardımcı olmak için uluslararası kuruluşlara da başvurmuş ve BMMYK'yla Suriyeli mültecilerin gönüllü geri dönüşünü teşvik etmek için birlikte çalışmaya başlamıştır.²⁴²⁴

Türkiye'nin tutumu Suriyeli mültecilerin yoğunlaşma durumuna, AB ile anlaşmalardaki değişime, iç kaygılara göre ve neticede yıllar içerisindeki sürece bağlı şekilde dönüşmüştür. Türkiye ile karşılaştırmalı ele alınan Almanya'da da Orta Doğu'daki mülteci krizinin etkisi, politikanın “sınırsızlıktan/sınırlamamadan”, “tavan belirleme”ye dönüşümüyle gerçekleşmiş ve yeni bir politikaya geçiş yapılmıştır. İlk dönemlerde, özellikle de 25 Ağustos 2015'te Almanya Başbakanı Angela Merkel'in “Dublin Anlaşması”nın uygulanmasının askıya alındığına ilişkin duyurusu, “tavansızlık” politikasının bir örneği olarak kabul edilebilir. Nitekim bu dönemde, Alman hükümetinin göçmenlerin Avrupa Birliği'nde ayak bastığı ilk ülkeye geri gönderilmesine olanak tanıyan Dublin Sözleşmesi'ni Suriyeli göçmenler için askıya aldığı belirten politikası sonrasında öncelikle 440 bin, sonrasında 700 bini geçen mülteci başvurusu da bunu kanıtlamaktadır.²⁴²⁵ 2016 sonrasında Ortadoğu'daki mülteci krizinin iyice patlak vermesiyle Avrupa ülkeleri farklı politikalar benimsemeye başlamışlardır. “Tavansızlık” olarak belirlenen ilk mülteci politikasıyla Almanya'ya büyük çaplı bir Suriyeli mülteci akını meydana geldiğinden, Sosyal Demokrat Parti, büyük bir koalisyon hükümeti kurduktan sonra, mülteci politikasını sıkılaştırmış ve 180.000 ila 200.000 mülteci tavanı öngörmüştür.^{2426 2427} Suriye'den gelen mültecilerin yeniden yerleştirme ve entegrasyon sürecinden yeni bir politikaya geçiş yapılmıştır. Bu politika, mültecilerin taranması ve ülkelerine geri gönderilmesiyle şekillenerek güçlendirilmiştir.²⁴²⁸ Dolayısıyla, Almanya, öncelikle kabul edilen mülteci sayısının üst sınırını sıkı tutarak kademeli olarak aşağı çekmeye başlamıştır. “Tavan belirleme” politikası, açık ve net bir şekilde Almanya'nın son rasyonel politikası olarak sunulmuştur.

Almanya ikinci kademe düzenleme olarak, sınır yönetimini güçlendirmek için yeni bir “güvenli menşe ülke”²⁴²⁹ listesi hazırlamıştır. AB'nin mülteci paylaşırma planına göre, Almanya Eylül 2015'in başında 31.000 mülteciyi kabul edecekti. Ancak Ağustos'tan Ekim 2015'in başlarına kadar yaklaşık 570.000 mülteci Almanya'ya gelmiştir. Ekim ortasında, Alman federal hükümeti mülteci akınıyla başa çıkmak için Ekim ortasında “güvenli menşe ülkeler” kapsamının eklenmesi olan bir yasa tasarısı paketini formüle etmiş, öncelikle Kosova, Arnavutluk ve Karadağ gibi ülkeleri “güvenli menşe

---

²⁴²⁴ Cihan Kızıl, “Turkey's Policy on Employment of Syrian Refugees and its Impact on the Turkish Labour Market”, *Turkish Migration 2016 Selected Papers*, ed. Deniz Eroğlu vd., (London: Transnational Press, 2016), 164-169.

²⁴²⁵ EURONEWS, “Almanya Dublin Sözleşmesi'ni Suriyeliler İçin Askıya Aldı”, (Erişim 14 Ağustos 2022).

²⁴²⁶ Şebnem Çakran – Veysel Eren, “Mülteci Politikası: Avrupa Birliği ve Türkiye Karşılaştırması”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/39 (Eylül 2017), 21.

²⁴²⁷ İlhan Aras – Akın Sağıroğlu, “Almanya İçin Alternatif Partisi'nin Göçmen Karşıtlığı”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 20/46 (Mart 2020), 39.

²⁴²⁸ Zahide Erdoğan, “Alman Sığınma Sisteminde Açık Kapıdan Entegrasyon Siyasetine Geçiş ve Tolerans Politikası”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25/Özel Sayı (Kasım 2021), 65-86.

²⁴²⁹ Handbook Germany, “Güvenli Menşe Ülkeler”, (Erişim 18 Ağustos 2022).

ülkeler” listesine, ardından Almanya, Cezayir, Tunus, Fas’ı da “güvenli menşe ülke”²⁴³⁰ listesine eklemiştir. “Güvenli menşe ülke” sayısının artırılmasıyla Akdeniz ve Balkanlar’dan geçen sığınmacıların Almanya’dan uzak tutulması istenmiştir. Böylece, komşu çevre ülkelerin mültecileri kabul eden tampon bölgeler olarak hizmet edebilmeleri, aslında bu duruma zorlanmaları sağlanmış oldu.

Üçüncü kademe düzenlemeler, mültecilerin taranması, ülkelerine geri gönderilmesi, yeniden yerleşimleri ve sosyal entegrasyonlarının güçlendirilmesiyle Şubat 2016’da Alman Federal Meclisi’nin “güvenli menşe ülkelere” giriş ve kimlik sahteciliği başvurularını hızla hariç tutmak için bir “özel kayıt merkezi”nin kurulmasına yönelik yeni bir yasa tasarısının kabul edilmesiyle başlamıştır. Aynı zamanda sığınma başvurusunda bulunamayanların Almanya’da resmi sığınma hakkı alamamaları ve sığınma başvurusu reddedilenlerin sağlık koşulları nedeniyle Almanya’da kalmalarının gerekliliğini kanıtlamaları gerekmektedir. Bu düzenlemeler, 2016 yılından itibaren Almanya’daki toplam kayıtlı mülteci sayısını bir önceki yılın toplam sayısının 1/3’nden az olsa da düşürmüştür. Cezai fiilleri olanların sıkı bir şekilde soruşturulması ve hatta sınır dışı edilmesi de bu toplam sayıyı azaltmıştır. Sığınma başvurusu sürecinde cezai fiili olmama şartıyla sosyal entegrasyonla ilgili kurslara ücretsiz katılmanın önü açılmıştır. Ayrıca, mülteci kamplardaki sığınmacılara aynı ve nakdi sübvansiyonlar sağlamanın yanı sıra, Alman hükümeti sosyal entegrasyonla iltica hakkı elde edenler için de yeniden yerleşim evlerinin inşasına yapılan yatırımları da artırmış ve ücretsiz bir şekilde sağlamaya başlamış, ikamet durumu kısıtlaması olmaksızın mesleki eğitim almalarının ve eğitimden sonra iki yıl boyunca da çalışmaya devam edebilmelerinin önü açılmıştır.^{2431 2432 2433}

Türkiye ve Almanya’da Suriye’de başlayan savaş sonrası mülteci krizine ilişkin yaklaşımların önemli farklılıklar oluşturduğu görülmektedir. Nihayetinde 2011 yılından itibaren başlayan mülteci krizi, Ortadoğu’dan yavaş yavaş dış dünyaya sıçramış ve özellikle 2015 yılından itibaren Avrupa mülteci krizini tetiklemeye başlamıştır. Türkiye ve AB’nin Suriyeli mülteci sorununun çözümünde işbirliği yapması için büyük bir başarı olan AB-Türkiye Mülteci Anlaşması Mart ayında imzalanmışsa da farklılıkların iyice belirginleştiği de ortadadır. Nisan 2011’den Nisan 2015’e kadar Suriye iç savaşı, Suriye mülteci krizi önemli bir deneyim olarak hem Türkiye hem de önemli bir AB ülkesi olarak Almanya’nın da deneyimlerini göstermiştir. Dolayısıyla neredeyse krizin ilk aşamasından itibaren Türkiye ile Almanya arasında mücadelede açısından bariz politika farklılıkları olduğunu söylemek mümkündür.

²⁴³⁰ Handbook Germany, “Güvenli Menşe Ülkeler”, (Erişim 18 Ağustos 2022).

²⁴³¹ European Court of Human Rights (ECHR), “Sığınma, Sınırlar Ve Göç İle İlgili Avrupa Hukuku El Kitabı”, (Erişim 21 Ağustos 2022).

²⁴³² Zahide Erdoğan, “Alman Sığınma Sisteminde Açık Kapıdan Entegrasyon Siyasetine Geçiş”, 65-86.

²⁴³³ Refworld, “İltica Taleplerinde İspat Yükü ve Standardı İle İlgili Bilgi Notu”, (Erişim 21 Ağustos, 2022).

4. Türkiye ve Almanya Arasındaki Suriyeli Mülteci Politikalarındaki Farklılıklar

Dünya çapında ülkeler, mülteci statüsü ve statünün tanımı ile ilgili olarak 1951'deki Birleşmiş Milletlerin “Mültecilerin Statüsüne İlişkin Sözleşme” ve “Protokol”ündeki; “ırk, din, milliyet, belirli bir sosyal gruba mensubiyet veya siyasi görüşe dayalı farklılıklar, haklı bir zulüm korkusuna sahip kişi, kendi ülkelerinin dışında kalanlar”²⁴³⁴ şeklindeki tanımlama kullanılmaktadır. Ancak yukarıda da genişçe ele alınan tanım ve düzenleme örnekleri de dikkate alındığında, hem Almanya hem de Türkiye'nin insani bakış açılarının farklı olması sebebiyle ayrıldıklarını görüyoruz. Mülteci statüsüne sahip olmak veya vermek, sığınmacı veya sığınan insanlar olarak bakmak, korku nedeniyle gelenlerin o ülke tarafından korunması, yukarıdaki çeşitli nedenlerle hangi ülke olursa olsun gelip kalanların, ülkelerine dönemeyen veya dönmek istemeyen kişilerin hem Almanya hem de Türkiye tarafından farklı standartlara tabi tutulduğu görülmektedir. Bunun temel sebepleri olarak da Türkiye ve Almanya'nın kendilerine özgü yasal veya kurumsal hükümleri şeklinde kabul edilebilir. Türkiye'nin öncelikle yasal ve kurumsal özelliğine esas olarak bakıldığında, “bölgesel kısıtlama” maddesinin çekincesinde bu durumun yansıtıldığı^{2435 2436} ve daha sonraları çeşitli düzenlemeler eklediği açıkça görülür. Almanya'da da ilerleyen süreçte mültecileri kısıtlamaya, yani aslında önceki yasal çerçeveye ve uygulamalara da dikkat edilerek yalnızca Avrupa'daki olaylar nedeniyle mülteci olan kişiler yasal mülteci statüsüne sahip olarak kabul edilmeye ve uluslararası koruma verilmeye çalışılmıştır.^{2437 2438} BMMYK ile ortak incelemeye bakıldığında Türkiye'nin ise, sığınmacılara mülteci statüsü vermeden önce yalnızca geçici koruma sağladığı görülmektedir. Mülteci statüsü elde ettikten sonra, BMMYK'nın bu mültecilerin “güvenli bir üçüncü ülkeye” gitmelerine yardımcı olacağı belirtilmektedir.²⁴³⁹ Almanya'da mülteci statüsünün elde edilmesi veya tanınması, 1949 Anayasası'nın 16(2) Maddesine dayanılarak, siyasi zulme uğrayanların, sığınanların hakkı olarak verileceği kabul edilmiş olsa da 1993'te yasa revize edilmiş, “güvenli bir üçüncü ülke” tanımlaması geliştirilmiş²⁴⁴⁰ ve bu listenin günümüze doğru değiştirildiği görülmektedir.

Her iki ülkenin politika yönelimlerinin kendi önceliklerine göre hareketi de ikinci grup farklılaşmalar olarak değerlendirilmelidir. Alınan düzenlemelere bakıldığında, Türkiye'nin mülteci politikası genel gevşemeden genel sıkılaştırmaya geçerken, Almanya rasyonel açıklığa bağlı kalmıştır.

²⁴³⁴ Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği Türkiye Temsilciliği (BMMYKTT), “Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme”, (Erişim 18 Ağustos 2022).

²⁴³⁵ Uluslararası Göç Politikaları Geliştirme Merkezi (ICMPD), “Göç Politika Döngüsü ve Göç Krizi Yönetimi”, (Erişim 18 Ağustos 2022).

²⁴³⁶ Başak Çolak, *Suriyeli Sığınmacıların Emek Piyasasına Dâhil Oluşunun Türkiyeli Emekçilerin Göçmen Algısına Etkisi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 18.

²⁴³⁷ Zahide Erdoğan, “Alman Sığınma Sisteminde Açık Kapıdan Entegrasyon Siyasetine Geçiş”, 65-86.

²⁴³⁸ ECHR, “Sığınma, Sınırlar ve Göç”, (Erişim 21 Ağustos 2022).

²⁴³⁹ Özlem Kahya Nizam – Songül Sallan Gül, “Türkiye’de Mültecilere Yönelik Yerleşim Politikaları Ve Uydur Kentler: Güvenlik Kısılcacında Yaşamlar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22/Göç Özel Sayısı (Kasım 2017), 1386-1389.

²⁴⁴⁰ Cansu Yener Keskin, “Yerleşme ve Seyahat Özgürlüğü ile Çalışma Hakkı Bağlamında Şartlı Mülteciler”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 25/1 (Haziran 2019), 391-403.

Türkiye sıkı sınır kontrolüne, Almanya ise genel politik müdahalelere, diğer ülkelerle anlaşma çerçevesinde mülteci haklarının korunmasına ve aşamalı bir kabule odaklanmıştır. Dolayısıyla, Türkiye hükümetinin “açık kapı” politikasından mültecilere yönelik “geçici koruma” statüsüne geçişi ve sıkılaşıma eğilimi bunu kanıtlarken, bunu yalnızca iç politik bir yönelimle açıklanmayacağını da belirtmek gerekir. Bu durum, AB ile yapılan anlaşmalar bütünlüğüne ve BMMYK çerçevesine dayanmaktadır. Türkiye hükümeti Suriyeli sığınmacılara “geçici koruma” hakkının verilmesi ve insani bir yaşam sunulması için yeni yasalar ve düzenlemeler çıkarmakta, diğer düzenleme ve önlemlerle mülteci kontrolünü kapsamlı bir şekilde güçlendirerek mülteci korumasının uluslararası meşruiyetini artırmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla, Türkiye’nin uzun süredir devam eden durumu insani konseptle bağlı kalması ve temel önerisi olarak açık bir mülteci politikası yerine sığınanların güvenli bir şekilde barındırılmasına yönelik olmuştur. Alman hükümeti ise 2013 yılından başlayarak politik tercihleri de devreye sokmuş, Suriyelileri kabul etmek yerine, farklı düzenlemeler gitmiş ve planlamalar yapmıştır. Suriyeli mültecilerin eğitim, barınma, istihdam ve sosyal entegrasyondaki hak ve çıkarlarının korunması yönünde bir dönüşüm yaşamış, 2013 yılından günümüze uluslararası toplumun da sorunu olduğunu belirterek mültecilerin (özellikle 2016 yılından itibaren) taranması, ülkelerine geri gönderilmesi, yeniden yerleşimleri ve sosyal entegrasyonlarının güçlendirilmesi talep edilmiştir. Bunun için de “güvenli menşe ülke” listelerini güncelleyerek, gelenlerin girişini “bölgesel kısıtlama”ya tabi tutmuştur.

Türkiye ve Almanya’nın Suriyeli mültecilere yönelik politikalarındaki farklılık, mülteci krizinin iki ülkenin farklı etkilenmesi ve yöneliminden kaynaklanmaktadır. Almanya, Türkiye’ye göre Suriyeli mülteci krizinden dolayı etkilenen bir ülkedir. Almanya, AB içinde en çok mülteci akışının büyük baskısını yaşayan bir yer olduğundan politikasını tavansızlıktan tavan veya sınır belirlemeye dönüştürmüştür. Öte yandan, belirli önlemler açısından, Türkiye ve Almanya’nın (aslında AB’nin) sınır kontrolü ve hak koruma önlemleri konusundaki farklı vurguları kavram ve değerlerdeki farklılıkları yansıtır.

İki ülke arasındaki mülteci yönetimi meselesindeki farklı duruşlar, tarafların güvenliği sebebiyle birbirine yakından ilişkilidir. Türkiye, Suriye’yle büyük oranda sınırı bulunduğu için, terör ve çatışma açısından güvenlik de önemli bir sorun oluşturmaktadır. Bunun için Suriye’de güvenliğin sağlanması ve güvenlik bölgelerinin oluşturulması için önemli çabalar da göstermiştir.^{2441 2442} Nisan 2015’ten itibaren Suriyeli mülteci krizi yavaş yavaş Avrupa’ya yayılmış, Almanya ve diğer AB ülkeleri bu zorlukla başa çıkmak zorunda kaldığı için, Suriyeli mülteciler konusunda Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkiler bir oyun halini almaya başlamıştır. Henüz ikili ilişkiler bozulmadan önce Nisan 2015’ten Mart 2016’ya kadar, Türkiye ve Almanya’nın Suriyeli mülteci kriziyle başa çıkma

²⁴⁴¹ Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi (ANKASAM), “Suriye İç Savaşı ve Türkiye’nin Değişen Güvenlik Gündemi”, (Erişim 29 Ağustos 2022).

²⁴⁴² Osman Ağır – Zehra Aksu, “Birleşmiş Milletler’in Suriye Krizine Yönelik Politikalarının Değerlendirilmesi”, ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi, 4/9 (Aralık 2017), 50.

konusundaki ortak mücadelesi, iki taraf arasındaki işbirliği için önemli bir ön koşul haline gelmişti. Türkiye, Suriyeli mültecilere ev sahipliği yapmada ve ana ev sahibi ile transit geçiş arasındaki çatışmaları hafifletmede önemli bir rol oynamaktaydı. AB'nin ikiz motorlarından biri olan Almanya, Mayıs 2015'ten Mart 2016'ya kadar Türkiye ile temas halinde kalarak müzakere sürecini hızlandırdı.²⁴⁴³ ²⁴⁴⁴ AB ve özellikle de Almanya, mülteci krizine müdahalede Türkiye'nin doldurulamaz rolünün giderek daha fazla farkına varsalar da iki ülke arasındaki ilişkiler esas olarak çeşitli sebeplerle farklılaşmaya başlamıştır.

AB'nin çekirdek ülkesi olan Almanya, başlarda mülteci kotası ve bölüştürme mekanizmasının uygulanmasını savunmuştur. Ancak Macaristan gibi ülkelerin AB'nin koordineli bir mülteci politikası ve pozisyonunu uygulamasının zor olması nedeniyle, Almanya, mülteci akınının neden olduğu bir dizi ekonomik, sosyal ve siyasi krize katlanmak zorunda da kalmak istememiştir. Bu nedenle, Almanya, AB'yi aktif olarak mülteci krizini tanımaya çağırmıştır. AB de mülteciler konusunda Türkiye'yi baskılayarak²⁴⁴⁵ çevre bölgelerdeki durumu istikrara kavuşturmayı, Avrupa'daki mülteci krizinin baskısını hafifletmeyi ummuştur. Ne yazık ki AB-Türkiye Mülteci Anlaşması'nın imzalanması müzakereleri sırasında Suriye'ye yönelik politika farklılıkları ve oyunun başlatılmış olması mülteci sorununun çözülmesini zorlaştırmıştır. Mülteci Anlaşması'nın müzakere aşamasında Türkiye ve Almanya arasındaki anlaşmazlıklar ilişkilerdeki farklılaşmanın temel sebepleri olmuştur.

Öncelikle, Türkiye ve Almanya, mülteci meselesinin Türkiye ve AB'nin ücretsiz vizeleri ve katılım müzakereleri ile bağlantılı olup olmadığı konusunda tamamen farklı görüşler bulunsa da Almanya'nın anlaşma müzakerelerinin vize serbestisi ve katılım meselesiyle ilişkilendirilmesine şiddetle karşı çıkmış ve Alman hükümeti Türkiye'nin katılım müzakerelerinin 22. maddesinin başlatılmasını veto etmiştir. Oysa Türkiye, göç krizini hafifletmede siyasi, güvenlik, ekonomik gibi temel kaygılarla uluslararası toplumun insani sorumluluğunu yerine getirmesini beklemekteydi. Nitekim Mülteci Anlaşması müzakerelerinde uluslararası sorumluluk ile yardımlaşma konusu ele alınan temel konuydu. Ancak başta Almanya ve AB ülkelerinin yardımın uluslararası meşruiyetini artırmak bir yana, yalnızca ekonomik çıkarlar ve iyi bir ulusal imaj oluşturma çabaları devam etmiştir.²⁴⁴⁶ ²⁴⁴⁷

Mülteci krizine ilişkin uluslararası sorumluluk ve yardımlaşmanın bir gereği olarak kabul edilen mali ödemenin gerçekleşmemesi ve yardımın hesaplanmasında Türkiye ile Almanya arasında farklılıklar ikinci temel sorunu oluşturmuştur. Aslında bu sorun, iki taraf arasındaki daha derin

²⁴⁴³ İlhan Aras – Akın Ağiroğlu, “Almanya ve Suriyeli Mülteci Krizi”, 105-116.

²⁴⁴⁴ Yaprak Gülcan – Sedef Akgüngör – Yeşim Kuştepe, “Türkiye-AB İlişkilerinde Yeni Bir Konu: Mülteci Sorunu ve Türkiye-AB İşbirliği”, (Erişim 24 Ağustos 2022).

²⁴⁴⁵ Aysun Yaralı Akkaya, “Avrupa'nın Mülteci Politikalarına Oryantalist Yaklaşımı: Suriye Krizi Sonrası Avrupa ve Türkiye İlişkileri”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 74/2 (Mart 2019), 373.

²⁴⁴⁶ İlhan Aras – Akın Ağiroğlu, “Almanya ve Suriyeli Mülteci Krizi”, 105-116.

²⁴⁴⁷ Cansu Saraçoğlu, “2015 Sonrası Almanya'ya Suriyeli Göçünün Siyasi Yansımaları: PEGIDA Hareketi ve AfD Partisi Örneği”, *Journal of International Relations and Political Science Studies*, 4 (Nisan 2022), 41.

ekonomik ve siyasi nedenleri yansıtmaktadır. Almanya, kendi ekonomik çıkarlarını korumak için mülteci yardımı ve katılım yardımı fonlarını birleştirmeye çalışarak her zaman AB'nin tutumunu temsil etmiş ve savunmuştur. Oysa gerçekte Türkiye, mülteci yönetimi konusunda daha fazla ekonomik sorumluluk üstlenmiş ve hatta yardım türleri, standartları ve kullanım kısıtlamaları²⁴⁴⁸ gibi çeşitli şartların sunulması sebebiyle uluslararası toplumdan yardım almayı da defalarca reddetmiştir.

Türkiye ve Almanya'nın birbirinden farklılaşmasında, yasadışı mültecilerin ülkelerine geri dönüşü konusu üçüncü bir neden olmuştur. Suriye mülteci krizi son derece karmaşık bir olgu olduğundan; bir yandan mülteci sayısının çokluğu, özellikle de bunların %50'sinin 2016'ya kadar Türkiye'ye girmiş olması, bir yandan da savaş suçlusu kaçak mültecilerin tespit edilmesi şartı ilişkilerdeki farklılaşmalara sebep olmuştur. 2022 yılı itibariyle Türkiye'deki mülteci sayısı 3 milyon 600 bini aşmış durumda²⁴⁴⁹ olup, bunların büyük bölümü 2016 yılına kadar ülkeye giriş yapmıştı. Mülteci Anlaşması'na göre bunların önemli bir bölümünün AB ülkeleri tarafından kabul edilmesi gerekmektedir.²⁴⁵⁰ Diğer taraftan kaçak mültecilerin tespiti de yalnızca Türkiye'nin hünerine bırakılmıştır. Kaçak mülteciler genellikle savaş mültecileri arasında yer aldığından ve ülkeye girenlerin sayısının çok olması nedeniyle, her ne kadar Suriyeli mültecilerin ülkeyi terk etmeleri fiilen kabul edilmiş olsa da Türkiye tüm mültecilerin ülkeyi yasal olarak terk etmelerini garanti edememiştir²⁴⁵¹. Almanya başta olmak üzere, AB'de mülteci krizinin tırmanmasıyla birlikte yasadışı göçle gelenlerin bu ülkelere girişine izin verilmemiş, girişte sıkı kontrolle birlikte yasadışı zorluklar da çıkarılmaya başlanmıştır. Türkiye'ye iade edilen her bir Suriyeli için geçici koruma kapsamında ikamet eden bir Suriyelinin AB'ye yerleştirilmesi şartı²⁴⁵² yerine getirilmeyince ve buna rağmen yasadışı yollarla AB'ye giren mültecilerin Türkiye'ye iadesi istenince, Türkiye de bu mültecileri tekrar kabul etmeyi reddetmiştir. Bu sebeple, mülteci krizinin sıkıntıları ve insani boyutu ile krize müdahalede vatandaşlar arasında da kilit bir halka tartışması soruna yol açmıştır.²⁴⁵³

Sonuç itibariyle, özellikle 2015'ten günümüze Türkiye ve Almanya'nın Suriyeli mülteci krizine ilişkin politikalarında yukarıda da belirtilen farklılıklar sebebiyle giderek derinleşen bir durumun belirginleştiğini söylemek mümkündür. 2009'daki Avrupa borç krizinden bu yana, euro bölgesi ekonomisinin hızla durgunluğa düşmesi ve toparlanma sürecine girmek istese de özellikle 2013 sonrasında başlayan, her iki kesimin (Almanya ve Türkiye) siyasi diyalog, ekonomik ve ticari alışverişlerindeki bozulma 2016 sonrasında belirginleşmiştir. Uluslararası terörizm ve bölgesel

²⁴⁴⁸ Oğuzhan Ömer Demir – Yusuf Soyupek, “Mülteci Krizi Denkleminde AB ve Türkiye: İlkeler, Çıkarlar ve Kaygılar”, (Erişim 22 Ağustos 2022).

²⁴⁴⁹ UNHCR, “Türkiye'deki Mülteciler ve Sığınmacılar”, (Erişim 29 Ağustos 2022).

²⁴⁵⁰ Avrupa Birliği Başkanlığı, “18 Mart 2016 Tarihli Türkiye - Ab Zirvesi Bildirisi”, (Erişim 23 Ağustos 2022).

²⁴⁵¹ Mehmet Fatih Güloğlu, “Mülteciliğe Tutulmak: Fenomenolojik Bir Düşünüm”, *Uluslararası Göç ve Mültecilik*, ed. Burak Başkan - Mehmet Emirhan Kula, (Ankara: Siyasal Kitabevi), 165-194

²⁴⁵² Didem Şahal Çelik – Sühal Şemşit, “Türkiye – Avrupa Birliği Geri Kabul Anlaşmasının Uygulanmasında Suriyelilerin Etkisi ve Rolü”, 76.

²⁴⁵³ Muzaffer Akdoğan, “Avrupa Birliği'nin Sınırlarına Dayanan Mülteci Krizi ve Yönetimi”, *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi*, 1/1 (Haziran 2018), 65-66.

suçlarla mücadele dâhil olmak üzere güvenlik ve diplomaside de benzer bir seyrin ortaya çıktığını görebiliriz.

5. Sonuç

Suriyeli mülteci krizi, Türkiye-Almanya ve hatta Türkiye-AB ilişkilerinin önemli bir odak noktasıdır. İki tarafın hem işbirliği hem de keskin farklılıkları olduğundan, politika bölünmeleri ve oyunlar ortaya çıkmıştır. Türkiye ve Almanya'nın Suriyeli mülteci sorununa "açık kapı" ve tavansızlık"tan "sınırlı açık kapı" ve "sınırlı kabul"e doğru değişen yönelim söz konusu olmuştur. Türkiye, AB için mülteci krizinin hafifletilmesinde kilit rol oynarken, Almanya başta olmak üzere AB de güçlü ekonomik bir yardımla mülteciler için Türkiye'ye vaatlerde bulunmuş, söz konusu vaatler yerine getirilmeyince de nihayetinde AB-Türkiye Mülteci Anlaşması'nın sonuçlanmasına yol açmıştır.

Kuşkusuz, AB-Türkiye Mülteci Anlaşması, Suriyeli mülteci krizinin çözümü için büyük önem taşımış ve aynı zamanda Türkiye ile Almanya arasındaki ikili ilişkilerin geliştirilmesi, iki ülke arasındaki ilişkilerin kademeli olarak toparlanması için güçlü bir etkiye sahip olmuştur. Ancak anlaşmanın uygulanması sırasında Türkiye ve Almanya arasındaki çelişkinin giderek daha fazla öne çıkması, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerde sık sık gerginliğe neden olarak anlaşmanın uygulanmasını zorlaştırmıştır. Her iki ülkenin de kendi çıkarlarını maksimize etmeye yönelmesi temelde farklılaşmanın önünü açmış ve Suriyeli mülteci sorununun çözümünde bir çıkmaza sebep olmuştur.

Ekonomik gelişmişlik düzeylerindeki, dini ve kültürel arka plan ile toplumsal hoşgörüdeki farklılıklar, iki ülke arasındaki çelişki ve anlaşmazlıkları daha da derinleştirmiştir. Özellikle AB'nin hem Türkiye'yi hem de Almanya'yı baskılama isteği Türkiye ile Almanya arasındaki mülteci anlaşmasının uygulanmasındaki bölünme ve açmazın yanında, Suriyeli mülteci krizinin çözümünde birçok olumsuz etkiyi de beraberinde getirmiştir. Aslında, tersine Türkiye ve Almanya, karşılıklı ihtiyaçlara sahiptir. Ancak mülteci krizindeki keskin farklılıklar ve kırılmaz mücadeleler karmaşık bir kompleks oluşturmuş, nihayetinde Suriye mülteci sorunu da çoğunlukla Türkiye'nin gündeminde yer almıştır.

Bu olumsuz etkiler öncelikle siyasi, ekonomik ve diğer ticari ilişkilerde baş göstermiş, hatta ikili ilişkilerde düşmanlığı artırmıştır. Mülteci Anlaşması'nın uygulanmasına yönelik temel şartların uygulanmayışı çatışmayı tetiklemiş ve Türkiye ile Almanya arasında gerginliklere sebep olmuştur. Ancak hem AB hem de Almanya'nın kabul edemediği temel nokta, kültürel ve temel değerler bağlamında Türkiye'nin Suriyeli mülteci sorununu çözmede belirli bir inisiyatifi ve karşılaştırmalı üstünlüğünün olduğudur. Özellikle Türkiye için mülteci anlaşmasının uygulanması, yerli sığınmacıların sıkı kontrolünü gerektirirken, Suriyeli mültecilerin düzensiz bir şekilde Avrupa'ya akmasında yalnızca Türkiye'nin kontrol sağlaması, Almanya'nın yalnızca girişlerde sıkı kontrolleri

artırması anlaşmayı zorlaştırmakta mülteci sorununun karmaşıklığını daha da kötüleştirmektedir. Türkiye hükümetinin hem çok sayıda mültecinin yeniden yerleştirilmesinin getirdiği ekonomik ve sosyal sorunlarla karşı karşıya oluşu hem de güvenlik ve istihdam baskıları sebebiyle oluşan güven eksikliği ilk dönemlerde yerli halkın AB'ye katılma isteğini de değiştirmiştir. Özellikle son yıllarda yoğunlaşan Suriyeli mültecilere yönelik memnuniyetsizlik Türkiye tarafında mülteci akınının baskısını hafifletirken, Almanya ve AB'ye yönelimi azaltmamıştır.

Almanya ve AB ekonomisinin devam eden durgunluğu yeni ekonomik yardımlar için anlaşmaların önünü de kapatmaktadır. Mülteci Anlaşması'na göre halen Türkiye'ye yardım fonları sağlanması gerekirken tersine iç mülteci yönetimine ilişkin eleştiriler yöneltmekte, katkılar yerine yöneltilecek olumsuz eleştiriler Suriyeli mülteci sorununun çözümündeki belirsizliği artırmaktadır. Mülteci Anlaşması'nın yeniden gündeme alınması ve Türkiye'nin karşılaştırmalı üstünlüğü ile inisiyatifinin değerlendirilmesi sorunun çözülmesinde önemli bir adımdır.

Şu anda Suriye'de durum nispeten sakinleşmiş ancak çözüm getirilemediği sürece mülteci sorunu devam edecektir. Suriyeli mültecilerin büyük ölçüde memleketlerine dönmeleri için henüz çok erken olduğundan çok sayıda sığınmacı yaşamını hem Türkiye hem de Almanya'da idame ettirecektir. Bu nedenle, uzun vadeli yeniden yerleştirme ve mülteci yönetimi gerçeğinin karşımızda durduğunu unutmamız gerekir. Suriye mülteci sorununu çözmenin odak noktası, sığınılan ülkeye mülteci akışının kontrolü, mültecilerin insani yaşam imkânları sağlandıktan sonra geri gönderilmesine ilişkin kademeli anlayışla mümkün olacaktır. Dolayısıyla, çalışmanın en başında da belirtildiği üzere, Suriye kaynaklı uluslararası mülteci sorununun mevcut durumunun tanınması, uluslararası mülteci sorununun çözümüne yönelik önlemlerin alınması, bu sorunun formüle edilmesi, gözden geçirilmesi ve iyileştirilmesi için politikalar yoluyla nihai olarak tanınması pratik açıdan büyük önem taşımaktadır. Uzun vadede, Suriye iç savaşını bir an önce bitirmek, Ortadoğu barış sürecini teşvik etmek ve Suriye'de savaş sonrası yeniden yapılanmayı hızlandırmak, Suriyeli mülteci sorununu çözmenin temel yolu olmakla birlikte, yeni bir oyuna geçit vermemekte bunu tamamlamaktadır.

Kaynakça

- Adalet Bakanlığı, "Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin 1967 Protokolü", Erişim 03 Eylül 2022. https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2312020094144bm_13.pdf
- Ağır, Osman – Zehra Aksu, "Birleşmiş Milletlerin Suriye Krizine Yönelik Politikalarının Değerlendirilmesi", *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 4/9 (Aralık 2017), 43-55.
- Akdoğan, Muzaffer. "Avrupa Birliği'nin Sınırlarına Dayanan Mülteci Krizi ve Yönetimi", *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi*, 1/1 (Haziran 2018), 48-74.
- ANKASAM, Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi, "Suriye İç Savaşı ve Türkiye'nin Değişen Güvenlik Gündemi", Erişim 29 Ağustos 2022. <https://www.ankasam.org/wp-content/uploads/2021/12/SURIYE-IC-SAVASI-VE-TURKIYENIN-DEGISEN-GUVENLIK-GUNDEMI-Emre-Ozan-05.10.2017.pdf>
- Aras, İlhan – Akın Sağıroğlu. "Almanya ve Suriyeli Mülteci Krizi", *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi*, 1/1 (Haziran 2018), 105-116.
- Aras, İlhan – Akın Sağıroğlu, "Almanya İçin Alternatif Partisi'nin Göçmen Karşıtlığı", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 20/46 (Mart 2020), 33-53.

Avrupa Birliği Başkanlığı, “18 Mart 2016 Tarihli Türkiye - Ab Zirvesi Bildirisi”, Erişim 23 Ağustos 2022. https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/18_mart_2016_turkiye_ab_zirvesi_bildirisi_.pdf

Balcı, Meral. “Suriye Mülteci Krizi Bağlamında Türkiye ve Almanya’nın Sığınmacı Politikalarının İkili İlişkilere Yansımaları”, *Uluslararası İlişkilerde Güncel Çalışmalar 2*, ed. Arzu Al – Meral Balcı, 39-52, Ankara: Seçkin Yayınları, 2018.

Bayır, K. Dicle – Fuat Aksu, “Açık Kapı Politikasından Güvenlik Tehdidine: Türkiye’de Suriyeli Sığınmacılar Olgusu”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/2 (Eylül 2020), 324-356.

BMMYKTT, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği Türkiye Temsilciliği, “Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme”, Erişim 18 Ağustos 2022. <https://www.multeci.org.tr/wp-content/uploads/2016/12/1951-Cenevre-Sozlesmesi-1.pdf>

Çakran, Şebnem – Veysel Eren, “Mülteci Politikası: Avrupa Birliği ve Türkiye Karşılaştırması”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/39 (Eylül 2017), 1-30.

Çolak, Başak. *Suriyeli Sığınmacıların Emek Piyasasına Dâhil Oluşunun Türkiyeliler İçin Sorunları ve Çözümleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/ET001249.pdf>

Demir, Oğuzhan Ömer – Yusuf Soyupek, “Mülteci Krizi Denkleminde AB ve Türkiye: İlkeler, Çıkarlar ve Kaygılar”, Erişim 22 Ağustos 2022. <http://madde14.org/images/5/50/GlobalIlkeCikarKaygi2015.pdf>

ECHR, European Court of Human Rights, “Sığınma, Sınırlar ve Göç İle İlgili Avrupa Hukuku El Kitabı”, Erişim 21 Ağustos 2022. https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_asylum_TUR.pdf

Erdoğan, Zahide. “Alman Sığınma Sisteminde Açık Kapıdan Entegrasyon Siyasetine Geçiş ve Tolerans Politikası”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25/Özel Sayı (Kasım 2021), 65-86.

EURONEWS, “Almanya Dublin Sözleşmesi’ni Suriyeliler İçin Askıya Aldı”, Erişim 14 Ağustos 2022. <https://tr.euronews.com/2015/08/25/almanya-dublin-sozlesmesi-ni-suriyeliler-icin-askiya-aldi>

EURONEWS, “Dünyada En Fazla Mülteciye Ev Sahipliği Yapan Ülke Türkiye, İlk 10’da Avrupa’dan Sadece Almanya Var”. Erişim 29 Ağustos 2022. <https://tr.euronews.com/2020/02/28/dunyada-en-fazla-multeciye-ev-sahipligi-yapan-ulke-turkiye-ilk-10-da-avrupa-sadece-almanya>

GKY, Geçici Koruma Yönetmeliği, *Resmi Gazete* 29153 (24 Ekim 2014), Erişim 23 Ağustos 2022. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/10/20141022-15.htm>

GKSİYÇİDY, Geçici Koruma Sağlanan Yabancıların Çalışma İzinlerine Dair Yönetmelik, *Resmi Gazete* 29594 (11 Ocak 2016), Erişim 23 Ağustos 2022. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/01/20160115-23.pdf>

Gülcan, Yaprak – Sedef Akgüngör – Yeşim Kuştepe, “Türkiye-AB İlişkilerinde Yeni Bir Konu: Mülteci Sorunu ve Türkiye-AB İşbirliği”, Erişim 24 Ağustos 2022. <https://www.ikv.org.tr/images/files/multecimeselesi2017.pdf>

Güloğlu, Mehmet Fatih, “Nitel Desenli Göç Araştırmalarında Yöntem Sorunları”, *Orta Doğu ve Göç*, 11/2 (Aralık 2021), 292-331.

Güloğlu, Mehmet Fatih, “Mülteciye Tutulmak: Fenomenolojik Bir Düşünüm”, *Uluslararası Göç ve Mültecilik*, ed. Burak Başkan ve Mehmet Emirhan Kula, 165-194, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2022.

Güloğlu, Mehmet Fatih – Nazmi Çiçek, “Mültecilikten Vatandaşlığa Geçiş Gerekçelendirmek: Suriyeli Mültecilerin Vatandaşlık Talepleri.” *Mültecilik ve Vatandaşlık*, ed. Sıtkı Karadeniz – Nazmi Çiçek. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 161-186, 2022.

Handbook Germany, “Güvenli Menşe Ülkeler”, Erişim 18 Ağustos 2022. <https://handbookgermany.de/tr/safe-countries>

ICMPD, Uluslararası Göç Politikaları Geliştirme Merkezi, “Göç Politika Döngüsü ve Göç Krizi Yönetimi”, Erişim 18 Ağustos 2022. <https://www.icmpd.org/file/download/48429/file/The%20Migration%20Policy%20Cycle%20and%20Migration%20Crisis%20Response%20-%20A%20comparative%20report%20covering%20Germany%20C%20Italy%20C%20Russia%20C%20Sweden%20and%20the%20United%20Kingdom%20TR.pdf>

Kahya Nizam, Özlem – Songül Sallan Gül, “Türkiye’de Mültecilere Yönelik Yerleşim Politikaları ve Uydu Kentler: Güvenlik Kısılcında Yaşamlar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22/Göç Özel Sayısı (Kasım 2017), 1385-1410.

Kızıl, Cihan, “Turkey’s Policy on Employment of Syrian Refugees and its Impact on the Turkish Labour Market”, *Turkish Migration 2016 Selected Papers*, ed. Deniz Eroğlu vd., 164-170, London: Transnational Press, 2016.

Mülteciler Derneği, “Türkiye’deki Suriyeli Sayısı Ağustos 2022”. Erişim 23 Ağustos 2022. <https://multeciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi/>

Nurdoğan, Ali Kemal vd., “Türkiye’nin Mülteci Sorunu ve Suriye Krizinin Mülteci Sorununa Etkileri”, *İş ve Hayat Dergisi*, 2/4 (Şubat 2017), 217-238.

Özdemir, Çağatay. “Suriye’de İç Savaşın Nedenleri: Otokratik Yönetim mi, Bölgesel ve Küresel Güçler mi?”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/2016 (Aralık 2016), 81-103.

Refworld, “İltica Taleplerinde İspat Yükü ve Standardı İle İlgili Bilgi Notu”, Erişim 21 Ağustos, 2022. <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=55fa67074>

Reyhanoğulları, Müslüm. “Suriye Savaşının Politik Şeceresi Üzerine Bir Analiz: Antakya Örneği”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 26/45 (Haziran 2021), 204

Saraçoğlu, Cansu. “2015 Sonrası Almanya’ya Suriyeli Göçünün Siyasi Yansımaları: PEGIDA Hareketi ve AfD Partisi Örneği”, *Journal of International Relations and Political Science Studies*, 4 (Nisan 2022), 36-53.

Şahal Çelik, Didem – Sühal Şemşit, “Türkiye – Avrupa Birliği Geri Kabul Anlaşmasının Uygulanmasında Suriyelilerin Etkisi ve Rolü”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18/2020, 66-84.

Turhan, Ebru. “The Implications of the Refugee Crisis For Turkish-German Relations: An Analysis of the Critical Ebbs and Flows in the Bilateral Dialogue”, *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 13/49 (Ocak 2018), 187-210.

UNDP, “Bölgesel Mülteci ve Dayanıklılık Planı (3RP) İlerleme Raporu”. Erişim 11 Ağustos 2022. <https://www.undp.org/tr/turkiye/publications/bolgesel-multeci-ve-dayaniklilik-plani-3rp-ilerleme-raporu>

UNHCR, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, “11 Yılın Ardından, Artan Zorluklar Yerinden Edilmiş Birçok Suriyeliyi Çaresizliğin Eşiğine Getiriyor”. Erişim 23 Mayıs 2022. <https://www.unhcr.org/tr/33949-eleven-years-on-mounting-challenges-push-many-displaced-syrians-to-the-brink.html>

UNHCR, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, “Dünya Çapında Yerinden Edilmiş Kişi Sayısı 70 Milyonu Geçerken”. 23 Mayıs 2022. <https://www.unhcr.org/tr/22075-dunya-capinda-yerinde-n-edilmis-kisi-sayisi-70-milyonu-gecerken-bm-multeciler-yukse-komiseri-duruma-mudahale-icin-da-ha-guclu-bir-dayanisma-cagrisinda-bulunuyor.html>

UNHCR, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, “Global Trends Forced Displacement in 2018”. Erişim 12 Temmuz 2022. <https://www.unhcr.org/globaltrends2018/#:~:text=2018%20in%20Re%20view%20TRENDS%20AT%20A%20GLANCE,violence%2C%20or%20human%20rights%20violations.>

UNHCR, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, “Resolution Adopted by the General Assembly on 17 December 2018”. Erişim 08 Haziran 2022. <https://www.unhcr.org/excom/unhcrannual/5c4088f44/resolution-adopted-general-assembly-17-december-2018.html>

UNHCR, “Syria Regional Refugee Response: Durable Solutions”. Erişim 07 Ağustos 2022. https://data.unhcr.org/en/situations/syria_durable_solutions

UNHCR, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, “Türkiye’deki Mülteciler ve Sığınmacılar”. Erişim 29 Ağustos 2022. <https://www.unhcr.org/tr/turkiyedeki-multeciler-ve-siginmacilar>

UNICEF, Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu, “Türkiye – Unicef ülke işbirliği programı 2016-2020”. Erişim 22 Temmuz 2022. <https://www.unicef.org/turkiye/media/10451/file/UNICEF%202019%20Y%C4%B1l%C4%B1k%20Faaliyet%20Raporu.pdf>

Yaralı Akkaya, Aysun. “Avrupa’nın Mülteci Politikalarına Oryantalist Yaklaşımı: Suriye Krizi Sonrası Avrupa ve Türkiye İlişkileri”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 74/2 (Mart 2019), 357-380.

Yener Keskin, Cansu. “Yerleşme ve Seyahat Özgürlüğü ile Çalışma Hakkı Bağlamında Şartlı Mülteciler”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 25/1 (Haziran 2019), 388-433.

YUKK, Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu. *Resmi Gazete* 28615 (11 Nisan 2013), Erişim 23 Ağustos 2022. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.6458.pdf>

Şeyh Alâeddîn Haznevî ve Toplumsal Barışa Katkısı

Şahin Şimşek*

Genişletilmiş Özet

Bu çalışmada, Nakşiliğin Hâlidî kolunun Haznevî dergâhının üçüncü postnişini olan Şeyh Alâeddîn Haznevî'nin (ö. 1969) hayatı, ilmi kişiliği, tasavvufi kişiliği, eserleri ve bölge halkının kendi aralarında yaşadıkları sorunların çözümü konusunda sarf ettiği çabaların yanı sıra bölgede yaşayan gayrimüslimlerin korunması, dolayısıyla da toplumsal barışın sağlanması hususundaki katkıları ele alınmıştır. Çalışma kaynak tarama ve kişisel görüşme yöntemi ile hazırlanmıştır.

1919 yılında Suriye'nin Haseke ili Kamışlı ilçesine bağlı Hazne köyünde dünyaya gelen ve gençliğini ilim tahsili ile geçiren Şeyh Alâeddîn, hem ilmi hem de tasavvufi icazetini babası Şeyh Ahmed Haznevî'den almış ve 1958 yılında Haznevî dergâhının üçüncü şeyhi olarak posta oturmuştur. Yaklaşık 11 yıl irşad makamında kalan Şeyh Alâeddîn Haznevî, diğer Haznevî şeyhleri gibi ilimden ve şeriattan uzak bir tasavvuf anlayışına karşı olduğundan dini ilimlerin tahsiline çok önem vermiş, böylece çok sayıda âlim yetiştirmiş ve yetiştirdiği âlimleri de medrese açıp talebe okutma hususunda teşvik etmiştir. Onun söz konusu çabaları sayesinde bölgede medrese sayısında ciddi bir artış yaşanmış ve böylece İslami ilimlerin yayılması hız kazanmıştır. Ayrıca o, tasavvufi icazet verdiği halifeleri aracılığı ile de Nakşi-Halidî geleneğinin bölgede yayılmasına katkıda bulunmuştur. Şeyh Alâeddîn bir yandan âlim yetiştirirken diğer yandan da ahlaki değerlerin yozlaşmasına karşı halkı irşad etmiş ve âlimlerin bu konuda duyarlı olmalarını istemiştir.

Sûfî geleneğe uygun olarak Haznevî dergâhının da toplumsal barış ve kültürel kaynaşmaya ciddi katkılar sağladığı, bölgede yaşayan farklı milletlerin dil ve kültür açısından birbirlerini tanıma ve anlama noktasında merkezi bir rol oynadığı görülmektedir. Haznevî tekkesinde bir araya gelen ve Haznevîlere bağlı medreselerde okuyan farklı etnik kökenden insanlar birbirlerinin dillerini öğrenmekte ve evlilik yoluyla kan bağına meydana getirmektedirler. Günümüzde hem Suriye'nin hem de Türkiye'nin doğu bölgelerinde iç içe yaşayan Kürtler ve Arapların en yoğun şekilde etkileşime geçtikleri çevrelerden birinin Haznevî tekkesi ve Haznevîlere bağlı medreseler olduğu söylenebilir. Bu durum kültürel kaynaşmanın ve toplumsal barışın sağlanmasında son derece önemlidir. Ancak bölgede toplumsal barışın sağlanması noktasında Haznevîlerin en büyük katkısı gayrimüslim azınlıkların korunması noktasında olmuştur.

Bir peygamber aşığı olarak bilinen Şeyh Alâeddin Haznevî ilmiyle, tevazuuyla, merhametiyle, İslami değerlere olan bağlılığı ile bölge insanının saygısını kazanmıştır. Dini meselelerin yanı sıra

*Doç. Dr. Şahin Şimşek, Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, sahinshimsek21@gmail.com

sosyal ve toplumsal konulara da ilgisiz kalmayarak bölgedeki kültürel kaynaşma ve toplumsal barışa ciddi katkılar sunmuştur. Ona bağlı medreseler ilim tahsilinin yanında aynı zamanda kültürel kaynaşma merkezleri işlevini de görmüştür. Şeyh Alâeddin irşad faaliyetleri esnasında ziyaret ettiği köy ve beldelerde birçok husumet ve kan davasını sonlandırmış, tarafları barıştırmıştır. Bu bağlamda Suriye'nin doğusunda aşiretler arasında sık sık meydana gelen ihtilafları çözmüştür. Şeyh Alâeddin Haznevî, şeyhliği döneminde irşad amacıyla Mardin'e gelmiş ve Mardin'de kaldığı süre zarfında çok sayıda sulhta bulunmuştur. Mardin gezisi esnasında, maruz kaldıkları baskılar üzerine kendisine başvuran Süryanilerin sıkıntılarını dinlemiş, uğradıkları haksızlığa karşı Müslümanları uyarılmış ve Süryanilere zarar vermenin dinen caiz olmadığı yönünde fetva vermiştir. Böylece, daha önce babası Şeyh Ahmed Haznevî'nin Yezidilere sahip çıktığı gibi kendisi de dini bir azınlığı korumak suretiyle toplumsal barışa katkıda bulunmuştur. Şeyh Alâeddin'in Süryanilerin korunması yönündeki fetvası 1960'lı yıllarda gerçekleşen bir gelişme olmasına rağmen, Haznevî müritleri tarafından, şeyhlerinin hoşgörüsü anlatılırken dilden dile aktarılmak suretiyle hala zikredilmektedir. Bu gelişme sonrasında Süryanilerin Şeyh Alâeddin'e olan saygıları artmış ve Süeyani taş ustaları, Haznevîlerin Suriye'de bulunan Kamışlı kentine bağlı Telmaruf beldesinde inşa ettikleri Camide gönüllü olarak çalışmışlardır. Bu durum Süryaniler üzerindeki baskının kalktığına bir göstergesi ve minnettarlık ifadesi olarak görülebilir.

Anahtar kelimeler: Haznevî, Şeyh Alâeddin, Toplumsal Barış

Sheikh Alâeddîn Haznavî and His Contributions to Social Peace

Extended Abstract

In this study, the life of Sheikh Alâeddîn Haznavî (d. 1969), the third postnashin of Haznavî lodge, his scientific feature, mystical personality, works and efforts to solve the problems that the people of the region lived amongst themselves, also the protection of non-Muslims living in the area, and therefore, his contributions to providing social peace were investigated. The study was prepared through source research and personal interview method.

Sheikh Alâeddîn, who was born in the village of Hazna of Qamishlî town of al-Hasakah province in Syria in 1919, and spent his youth by receiving scientific education, attained both his scientific and mystic diplomas from his father, Sheikh Ahmed Haznavî, and he sat on the dervish pelt as the third sheikh of Haznevî lodge in 1958. Alâeddîn Haznavî, who led the leader of the lodge for about 11 years, gave great importance to the education of religious sciences since he was against the mystic understanding far from positive sciences as the other sheiks of Haznavî. Hence, he educated numerous scholars; and encouraged them to establish madrasahs. Thanks to his abovementioned efforts, there was a significant increase in the number of madrasahs in the region; therefore, the spread of Islamic sciences gained an acceleration. In addition, he, through his vicegerents whom were

awarded by him with diplomas, contributed to the spread of Nakshi-Hâlidî tradition in the region. On the one hand, Sheikh Alâeddîn educated scholars; and enlightened the public against the corruption of moral values, and wanted his disciples to be attentive to this issue.

In line with sûfî tradition, it is seen that the Haznawi lodge contributed significantly to social peace and cultural cohesion, and that it played a central role in recognizing different nations living in the region and understanding each other in terms of language and culture. People, who came together in Haznavî lodge and received religious education in the madrasahs of the same lodge and were of different ethnic origins, learned one another's language and formed strong blood ties through marriage. Today, it is possible to say that one of the environments where Kurds and Arabs living together in the eastern regions of both Syria and Turkey interact most intensively is the Haznawi lodge and the madrasahs affiliated with the Haznawi lodge. However, the greatest contributions of Haznavî lodge leaders have been protection of non-Muslim minorities in terms of providing them with social peace in the region.

Known as a lover of the prophet, Sheikh Alâeddîn Haznawi gained the respect of the people of the region with his knowledge, humility, compassion, and devotion to Islamic values. He made serious contributions to cultural cohesion and social peace in the region by not being indifferent to society and social issues as well as religious issues. The madrasahs affiliated to him also served as cultural fusion centres as well as science education. Sheikh Alâeddîn ended many hostilities and blood feuds in the villages and towns he visited during his guidance activities and reconciled the parties. In this context, he resolved the frequent conflicts between the tribes in eastern Syria. Sheikh Alâeddîn Haznevî came to Mardin for the purpose of guidance during his postnîshin time; and during his stay in Mardin, he performed many peace agreements. During his visit to Mardin, he listened to the problems of the Syrian Christians who applied to him due to the oppression they were subjected to, thus he warned the Muslims against the injustice they had caused, and issued a fatwa that it was not permissible to harm Syrian Christians in terms of religion. Thus, he contributed to social peace by protecting a religious minority, just as his father, Sheikh Ahmed Haznawi, took care of the Yezidis before. Although Sheikh Alâeddîn's fatwa for the protection of Syrian Christians was an event that took place in the 1960s, it is still mentioned by Haznawi disciples, by being communicated from person to person, while they described the tolerance of their sheikh. After this development, Syrians' respect for Sheikh Alâeddîn increased and Syriac stonemasons voluntarily worked in the mosque built by Haznawi in Tel Maruf town of Qamishlî city in Syria. This situation can be seen as an indication that the pressure on Syrian Christians has been lifted as an expression of their gratitude.

Keywords: Haznavî, Sheikh Alâeddîn, Social Peace.

Giriş

İlk başlarda “Hâcegân yolu” ismiyle bilinen ama daha sonra Şâh-ı Nakşibend Muhammed Bahâeddîn’in (ö. 791/1389) etkisiyle Nakşibendiyye tarikatı ismini alan tasavvuf geleneği, şu an Özbekistan sınırları içerisinde bulunan ve dönemin en önemli ilim merkezlerinden biri olan Buhârâ’da ortaya çıkmıştır. Ortaya çıktığı dönemden itibaren Nakşibendiyye tarikatının, dünyanın farklı bölgelerinde İslâmî öğretilerin yayılışı ve yaşanması hususunda büyük bir rolü olmuştur. Özellikle İmâm-ı Rabbânî (ö.1034/1624) gibi Nakşî şeyhleri, İslâm’ın müdafaası ve Allah’a davet hususunda çok etkili olmuşlardır.²⁴⁵⁴

Nakşibendiyye tarikatı da diğer tarikatlar gibi zamanla birçok kola ayrılmıştır. Tarikatın dallanıp budaklanmasında ve farklı kollara ayrılmasında bazı müridlerin yaptığı içtihat ve tecdidler etkili olmuştur. Müceddidiyye ve Hâlidîyye gibi kollar bu bağlamda örnek olarak verilebilir. Nakşibendiyye’nin Müceddidiyye kolunu Irak ve Suriye’de tecdid eden Mevlânâ Hâlid’in irşadı, halifelerinden Seyyid Tâhâ Hakkârî (ö.1853) üzerinden Doğu ve Güneydoğu Anadolu’ya ulaşmış, Seyyid Sibgatullah Arvâsî (ö.1870) ve onun halifesi Şeyh Abdurrahman et-Tâgî (ö.1886) vesilesiyle âlimler arasında yankı bulmuştur. Dolayısıyla da 19. yüzyıldan bu yana da Anadolu insanının dinî yaşamında yönlendirici, değiştirici ve ihya edici bir etki oluşturmuştur.²⁴⁵⁵

Nakşibendiyye tarikatının ana kolları zamanla alt dallara ayrılmışlardır. Bu bağlamda Nakşîliğin Hâlidîyye kolundan Hazneviyye dergâhı neşet etmiştir. Suriye’nin Haseke ili Kamışlı İlçesine bağlı Hazne Köyünden yayılan Hazneviyye şubesinin kurucusu Şeyh Ahmed Haznevî’dir (ö. 1950). Şeyh Ahmed Haznevî, 1887 yılında Hazne’de doğdu ilmi tahsilini Silvan’da Molla Hüseyin Küçük (ö. 1955), tasavvufi eğitimini ise Abdurrahman-ı Tâgî’nin halifesi Şeyh Abdülkadir ve ardından Nurşinli (Göroymak) Şeyh Muhammed Diyaeddîn’in (ö. 1925) yanında tamamlayarak hilafet aldı. Tasavvufi faaliyetlerini Suriye’de sürdürmesine rağmen Türkiye’de çok seveni ve müridi vardı. Ayrıca yürüttüğü siyaset ve söylemleriyle onun tarikatı bölge ülkeleri arasında sınırları aşan bir nüfuza sahip oldu. Bunun dışında Lübnan, Ürdün, Filistin ve Tunus gibi ülkelere talebeleri de oldu.²⁴⁵⁶

Şeyh Ahmed Haznevî’nin yöresinde çokça sevilen bir zat olduğu, bölgede ilim-irfânın yayılmasında ve insanların dine yönelmelerinde ciddi katkıları olduğu aktarılmaktadır. Şeyh Ahmed Haznevî, 20. yüzyılın ilk çeyreğinin buhranlı günlerinde büyük sıkıntılara katlanarak İslâm’ın öğretilerinin bölgede yaşayan farklı milletlere mensup Müslümanlar arasında yayılmasına vesile

²⁴⁵⁴ Hamid Algar, “Nakşibendiyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32, 335-336; Kutbeddin Akyüz, “Hâlidîliğin Kollarından Biri Olarak Haznevîlik ve Ahmed Haznevî”, *Tasavvuf Dergisi* 43 (2019), 106.

²⁴⁵⁵ Abdülkadir Turan, “Bir Mutasavvıf Olarak Şeyh Ahmed El-Haznevî Ve Nakşibendiyye-İ Hâlidîyye Tarikatının Haznevî Dergâhı”, *Mevlânâ Hâlid-İ Bağdâdî Ve Hâlidîliğin Bingöl Ve Çevresi Üzerindeki Etkisi*, Editör Orhan Başaran, (İstanbul: 2017), 395; Abdurrahman Candan, “Şeyh Ahmet El-Haznevî’nin Hayatı ve Fetvalarında Takip Ettiği Metot”, *YYÜİFD*, 7 (2018), 19-20.

²⁴⁵⁶ İbrahim Baz, “Cumhuriyetin ilk Yıllarında Irak ve Suriye’ye Göçen Cizreli Alim ve Sufiler”, *Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre*, Editör Nesim Doru (İstanbul: 2012), 241; Kutbeddin Akyüz, *Ahmed El-Haznevî (Ö. 1949) ve Hazneviyye Tarikatı*, (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 14-17.

olduğu gibi, devlet otoritesinin sarsılmasından ve kısmen kaybolmasından dolayı meydana gelen iç karışıklıklar esnasında da Müslüman gayrimüslim ayrımı yapmadan insanları her türlü haksızlığa karşı korumaya gayret etmiştir.²⁴⁵⁷ Şeyh Ahmed Haznevî, halka zulmeden ağalar, eşkıyalar ve harâmîlerle mücadele ederek bu konuda Müslümanlar için gösterdiği hassasiyeti bölgede yaşayan Hristiyan ve Yezidiler için de göstermiştir. Nitekim Irak devleti, Sincâr bölgesinde yaşayan Yezidileri bombaladığında oradaki Yezidilerin Haznevî tekkesine sığındığı ve Şeyh Ahmed Haznevî'nin onlara karşı büyük bir misafirperverlik gösterip onları en iyi şekilde ağırladığı kaynaklarda yer almaktadır.²⁴⁵⁸

Hem Şeyh Ahmed Haznevî hem de başta Şeyh Masum Haznevî (ö. 1958), Şeyh Alaeddin Haznevî (ö. 1969), Şeyh İzzeddin Haznevî (ö. 1992) ve Şeyh Muhammed Haznevî (ö. 2005) olmak üzere diğer Haznevî şeyhlerinin, başta Türkiye ve Suriye olmak üzere, kurdukları veya kuruluşuna öncülük ettikleri medreselerle bölgede İslâmî ilimlerin yayılmasını sağlamışlardır. Kan davaları, hırsızlık, zulüm ve cehâletin yaygın olduğu Suriye'nin Cezîre bölgesinde irşâd faaliyetlerini icra eden Haznevî şeyhleri, bölgeyi derin bir şekilde etkilemiş, bölgede toplumsal barışın sağlanmasına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Zira Haznevî şeyhlerinin gayretleri neticesinde, söz konusu bölgede medreseler kurulmuş böylece ilmi faaliyetler artmıştır.²⁴⁵⁹

Haznevîler, Şeyh Ahmed döneminden itibaren gerek medreseler aracılığıyla İslami ilimlerin gelişmesine, gerekse de Haznevî dergâhlarında bir araya gelen farklı etnik kökenden müritlerin arasında kültürel kaynaşma ve toplumsal bütünleşmenin meydana gelmesine yaptıkları katkılar itibariyle akademik çevrelerin de dikkatlerini çekmişlerdir. Bu bağlamda Haznevîlerle ilgili bazı kitap, makale, tebliğ ve tezlerin kaleme alındığı görülmektedir. Ancak Haznevî şeyhlerinin, bölgedeki toplumsal barışın korunması bağlamında dini azınlıkları korumaya yönelik değerli çabalarının müstakil bir şekilde ele alındığı herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Oysa bakıldığında, din adamlarından beklenecek şekilde Haznevî şeyhlerinin bu konuda hassas davrandıkları ve ciddi çabalar sarf ettikleri görülmektedir. Farklı inanç ve kültürde olan insanların bir arada yaşamaları gerekli olduğundan bu konuda ortaya konulan tüm çabalar da değerli olur. Bu açıdan biz de çalışmamızda, Haznevî dergâhının üçüncü postnişini olan Şeyh Alâeddin Haznevî'nin hayatını, ilmi ve tasavvufi kişiliğini ve bölgede yaşayan gayrimüslimlerin korunması, dolayısıyla da toplumsal barışın sağlanması hususundaki çok değerli katkılarını ele alacağız. Çalışmamız kaynak tarama ve kişisel görüşme yöntemi ile hazırlanmıştır.

1. Şeyh Alâeddin Haznevî

²⁴⁵⁷ Akyüz, "Hâlidîliğin Kollarından Biri Olarak Haznevîlik ve Ahmed Haznevî", 106-107.

²⁴⁵⁸ M. Şefik Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye Meşâyihî Nakşibendi*, (İstanbul: Kilim Matbaacılık. 2010), 335.

²⁴⁵⁹ Akyüz, "Hâlidîliğin Kollarından Biri Olarak Haznevîlik ve Ahmed Haznevî", 107-108.

1.1. Hayatı

1919 yılında Suriye'nin Haseke ili Kamışlı kazasına bağlı Hazne köyünde dünyaya gelen Şeyh Alâeddîn Haznevî, Şeyh Ahmed Haznevî'nin ikinci büyük oğlu ve Hazneviyye dergâhının üçüncü şeyhidir. İlmî ve tasavvufî bir çevrede yetişen Şeyh Alâeddîn Haznevî ilk eğitimini babasından aldı. Daha sonra eğitimine babasının halifelerinden Molla Muhammed b. Molla Reşîd gibi âlimlerin yanında devam etti. Ardından tahsilini babasının medresesinde tamamlayıp icâzet aldı. Gençliğinin büyük bir kısmını ilim tahsiliyle geçiren Şeyh Alâeddîn Haznevî, ilmî icâzetinde, babası Şeyh Ahmed Haznevî'nin "el-fâdil el-elmaî" (faziletli, üstün zekâlı) şeklindeki övgüsüne mazhar olmuştur.²⁴⁶⁰

Zâhiri ilmini ve tasavvuf eğitimini babasının himayesi altında tamamlayan Şeyh Alâeddîn Haznevî, Nakşibendiyye hilâfetini de babasından aldı. Gerek babasının zamanında gerekse ağabeyi Şeyh Masûm Haznevî'nin irşad döneminde tekke ve medresenin idari işleri ve talebelerin tedrisatıyla meşgul oldu. Şeyh Masûm Haznevî'nin 1958 yılında vefat etmesi üzerine irşad makamına geçti. Şeyh Alâeddîn Haznevî, babası ve ağabeyi zamanında olduğu gibi şeyhliği döneminde de ilimle meşgul olmaya ve âlim yetiştirmeye devam etti. Bunun yanı sıra irşad faaliyetlerinde de bulundu. Vakur ve sabırlı bir yapıya sahip olan Şeyh Alâeddîn Haznevî, şer'î hükümler söz konusu olduğunda son derece sert ve tavizsiz birine dönüşürdü.²⁴⁶¹

Takvası ile bilinen ve Ramazan ayını Ravza-i Şerif'te geçirmeye gayret eden Şeyh Alâeddîn Haznevî'nin²⁴⁶² Ramazan ayı girdiğinde sık sık bu ayın faziletinden bahsederek, "Ya Rabbi! Ömrüm varsa önümüzdeki Ramazanı görmeyi nasip et. Şayet Ramazan'a yetişmeyeceksem bu Ramazan içerisinde emanetini al." şeklinde dua ettiği nakledilmektedir. 16 Kasım 1969 yılının Ramazan ayının beşinci gününde ciğerlerinden rahatsızlanan Şeyh Alâeddîn Haznevî, Şam'da bir hastaneye kaldırıldı. Ancak tüm müdahalelere rağmen kurtarılamayarak Şam'da vefat etti. Bir gün sonra da naaşı Telmarû'a nakledildi ve babası Şeyh Ahmed Haznevî ve ağabeyi Şeyh Masûm Haznevî'nin yanına defnedildi.²⁴⁶³

Şeyh Alâeddîn Haznevî, vasiyetinde yerine kardeşi Şeyh İzzeddîn Haznevî'yi postnişin tayin etmiş ve diğer halifelerin ona bağlı bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca kardeşinin, babaları Şeyh Ahmed Haznevî tarafından da mücaz olduğunu vurgulayan Şeyh Alâeddîn Haznevî, halefine diğer halifelerini azletme yetkisi de vermiş ve bu hususta diğer halifelerin hilafetlerinin dergâhın yeni postnişinine itaatle kayıtlı olduğunu ifade etmiştir. Şeyh Alâeddîn Haznevî'nin, Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin

²⁴⁶⁰ Abdurrahim el-Haznevî, *et-Tarîkatü'n-Nakşibendiyye*, (Diyarbakır: Mektebetü Seydâ, 2015), 271; Ahmet Az, *Nakşbendî-Hâlidiliğın Bir Kolu Olarak Haznevîlik*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 82; Alâeddîn el-Haznevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi (Tuhfetü'l-Alâiyye'den)*, nşr. M. Fatih Çakır, (İstanbul: Semerkand, 2014), 11.

²⁴⁶¹ Ahmet Az, *Nakşbendî-Hâlidiliğın Bir Kolu Olarak Haznevîlik*, 82-86; Alâeddîn el-Haznevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi (Tuhfetü'l-Alâiyye'den)*, 13.

²⁴⁶² Abdurrahim el-Haznevî, *et-Tarîkatü'n-Nakşibendiyye*, 271.

²⁴⁶³ Alâeddîn el-Haznevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi (Tuhfetü'l-Alâiyye'den)*, 26-27; Ahmet Az, *Nakşbendî-Hâlidiliğın Bir Kolu Olarak Haznevîlik*, 87.

merkeziyetçi tarikat anlayışını anımsatan bu uygulaması kendisinden sonra gelen diğer Hazneviyye Şeyhlerinde de görülmektedir. Nitekim Şeyh Alâeddîn Haznevî'nin bazı halifeleri, vasiyetine bağlı kalmadıkları ve tarikatı kendi çıkarları doğrultusunda istismar ettikleri gerekçesiyle daha sonra Şeyh İzzeddîn Haznevî tarafından azledilmişlerdir.²⁴⁶⁴

Şeyh Alâeddîn Haznevî hayatında iki evlilik yapmıştır. Bu evlilikten Abdüsselâm, Abdülbâkî ve Muhammed Hâlid adında üç erkek, yedi de kız olmak üzere toplam 10 çocuğu olmuştur.²⁴⁶⁵

1.2. İlmî Kişiliği

Şeyh Alâeddîn Haznevî ilmî kişiliği ile ön plana çıkan bir şahsiyettir. İrşad makamına geçmeden önce vaktinin büyük bir kısmını ders vermek ve âlim yetiştirmekle geçirmiş, bunun yanında medresenin idari işleriyle de ilgilenmiştir. İrşad makamına geçtikten sonra da ilimle iştigal etmeye devam etmiş, bu konuda her türlü fedakârlığı yapmaktan kaçınmamıştır. Nakledildiğine göre Şeyh Alâeddîn Haznevî yolculuğa çıkacağı zaman ders kitaplarını yanına alır, yolculuk esnasında ders vereceği bölümleri mütalaa eder ve döndüğünde, önce medreseye uğrayıp derslerini verir sonra evine giderdi. Birkaç gün arayla üç çocuğunu kaybettiği halde yine de talebelerin derslerini ihmal etmediği nakledilmektedir.²⁴⁶⁶

Âlimlere olan saygısı ile bilinen Şeyh Alâeddîn Haznevî, hem irşad makamına geçmeden önce hem de Şeyhliği döneminde birçok âlim yetiştirmiştir. O da diğer Haznevî şeyhleri gibi ilimden ve şeriattan uzak bir tasavvuf anlayışına karşı olduğundan dini ilimlerin tahsiline çok önem vermiş ve yetiştirdiği âlimleri de medrese açıp talebe yetiştirme hususunda teşvik etmiştir. Şeyh Alâeddîn bir yandan âlim yetiştirirken diğer yandan da kendi döneminde yayılmaya başlayan Suudi Arabistan kaynaklı Vehhâbilik akımıyla mücadele etmiştir. Dini değerleri dışlayan modernleşme akımına karşı da fikir savaşı başlatan Şeyh Alâeddîn Haznevî, yazdığı şiirlerde ve kasidelerde ulemâ sınıfının ahlaki yozlaşmaya ve dinden uzaklaşmaya karşı pasif tutumunu da sert bir dille eleştirmiştir. Şeyh Alâeddîn Haznevî, “ser sebeb şeyh u melâne” (asıl sebep şeyh ve mollalardır) dizeleriyle, halkın dinden uzaklaşmasının ve ahlaki yozlaşmanın sorumluluğunu ulemâ sınıfına yüklemiştir. Zira ona göre âlimler, memleketin ve halkın bozulmasına karşı tuz mesabesindeyler.²⁴⁶⁷ Bu manada şöyle bir beyit okuduğu rivâyet edilmektedir:

*Ey kötü âlimler, ey memleketin tuzu (âlimler)! Tuz bozulursa tuzu kim ıslah eder!*²⁴⁶⁸

1.3. Tasavvufî Kişiliği

Peygamber aşığı bir sûfi olan Şeyh Alâeddîn Haznevî'nin, Hz. Peygamber'in ismi anıldığında vücudunun titrediği ve kendisini O'nun huzurundaymış gibi bir hâl aldığı nakledilmektedir.²⁴⁶⁹

²⁴⁶⁴ Ahmet Az, *Nakşbendî-Hâlidiliğin Bir Kolu Olarak Haznevîlik*, 87.

²⁴⁶⁵ Ahmet Az, *Nakşbendî-Hâlidiliğin Bir Kolu Olarak Haznevîlik*, 86.

²⁴⁶⁶ Hüsnü Geçer, *Asdâfu'l-Enfâs*, (İstanbul: y.y., 2014), 222. Ahmet Az, *Nakşbendî-Hâlidiliğin Bir Kolu Olarak Haznevîlik*, 85.

²⁴⁶⁷ Geçer, *Asdâfu'l-Enfâs*, 215-217; Ahmet Az, *Nakşbendî-Hâlidiliğin Bir Kolu Olarak Haznevîlik*, 85.

²⁴⁶⁸ Geçer, *Asdâfu'l-Enfâs*, 217.

Aktarıldığına göre Hz. Peygamber'e bağlılığın önemini ifade etmek için birçok kez şu beyti terennüm ederdi:

*Safâ yollarında yürümek muhaldir, ey Sa'd! Mustafa'ya (s.a.v.) tabi olmadan!*²⁴⁷⁰

Şeyh Alâeddîn Haznevî'nin Hz. Peygamber hakkında yazdığı birçok kasidesi bulunmaktadır. Bunlardan Ya Rasûlullah Meded olarak da bilinen "Em Zelîlın" kasidesi, Doğu ve Güneydoğu bölgesi başta olmak üzere günümüzde de ehl-i tarik tarafından farklı makamlarda icra edilmektedir.²⁴⁷¹

Şeyh Alâeddîn Haznevî, Şeyh Masûm Haznevî'nin vefatının ardından, babasının ve ağabeyi Şeyh Masûm Haznevî'nin halifelerinin bütün ısrarlarına rağmen, Şeyh Masûm'un vefatına olan üzüntüsü, Şeyh Masûm'un taziyesi dolayısıyla gelen giden misafirle ilgilenmesi ve Nurşin Şeyhlerinden Şeyh Maşuk'un Telmaruf'ta bulunması gibi sebeplerden dolayı yaklaşık üç ay kadar irşada başlamamıştır. Şeyh Alâeddîn Haznevî üç ay geçtikten sonra Medine'ye Hz. Peygamber'i ziyarete gitmiş ve ziyaretten döndükten sonra 1958 yılında bilfiil irşad faaliyetlerine başlamıştır. Onun ilk irşadı da ailesi ve yakınlarına nasihat etmesi şeklinde olmuştur.²⁴⁷²

Şeyh Alâeddîn Haznevî çok sayıda âlim ve sûfî yetiştirmiştir. Vasiyetine göre, hilâfet verdiği kimselerin isimleri ise şöyledir: Molla Salih oğlu Hüseyin el-Kuremî, Halil Aydın (Serhadî) (ö. 2015), Abdullah b. Molla Abdurrahman, Abdullah Bezgürî (ö. 1972 ?), Abdullah Kartminî (Müderriş) (ö. 2011), Muhammed Emin Çelik (Hayderî) (ö. 2003), Yahya Hüseyin (ö. 1980 ?), İzzeddîn Aksan (Nibilî), Halil Çetin (ö. 2020), İbrahim Kızmaz (Telhasan) (ö. 1991), Abdullah Dalar (Bingölî) (ö. 2002), Abdurrezzak Toğrap (Reşkotî) (ö. 1988) ve kardeşi İzzeddîn Haznevî (1992).²⁴⁷³

Şeyh Alâeddîn'in halifeleri de Şeyhlerini takip ederek buldukları yerlerde medreseler açmak suretiyle ilimle iştigal edip çok sayıda âlim yetiştirmişlerdir. Böylece medrese geleneğinin bölgede yaygınlaşmasına büyük katkıda bulunmuşlardır. İrşad faaliyetlerine de önem veren adı geçen halifeler başta Türkiye olmak üzere tarikatın daha geniş coğrafyalara yayılmasına katkıda bulunmuşlardır.

1.4. Eserleri

Haznevî şeyhleri arasında en çok eser veren Şeyh Alâeddîn Haznevî'dir. Haznevî'nin telif ettiği eserler şunlardır:²⁴⁷⁴

Tuhfetü'l-Alâiyye, Kürtçe olarak kaleme alınan bu eser Şeyh Alâeddîn Haznevî'nin en meşhur eseri olup itikat, ibadet ve tasavvuf olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. İtikat bölümü; imanın şartları, Allah'ın sıfatları, hayır ve şer, peygamberler, kitaplar, melekler, insanların ve meleklerin dereceleri, evliyâ ve imamlar, arş, kürsî ve levh-i mahfûz, ecel ve rızık, ölüm ve kabir suali, haşir-neşir ve şefaât, kevser havuzu, cennet ve cehennem gibi konulardan oluşmaktadır. İbadet bölümünde;

²⁴⁶⁹ Geçer, *Asdâfu'l-Enfâs*, 226.

²⁴⁷⁰ Ahmet Az, *Nakşbendî-Hâlidîliğin Bir Kolu Olarak Haznevîlik*, 84.

²⁴⁷¹ Ahmet Az, *Nakşbendî-Hâlidîliğin Bir Kolu Olarak Haznevîlik*, 85.

²⁴⁷² Geçer, *Asdâfu'l-Enfâs*, 217; Ahmet Az, *Nakşbendî-Hâlidîliğin Bir Kolu Olarak Haznevîlik*, 83.

²⁴⁷³ Ahmet Az, *Nakşbendî-Hâlidîliğin Bir Kolu Olarak Haznevîlik*, 89-90.

²⁴⁷⁴ Ahmet Az, *Nakşbendî-Hâlidîliğin Bir Kolu Olarak Haznevîlik*, 88-89.

taharet, namaz, oruç, zekât, hac, helal ve haramlar, faziletli ibadetler ve anne babaya itaat gibi konulara değinilmiştir. Ayrıca bu bölümde, zina ve içki içmenin cezası gibi had konularına da yer verilmiştir. Tasavvuf bölümünde ise; mürşide intisâb, kâmil mürşidin alametleri, tarikatta ihlâs, muhabbet ve teslimiyetin önemi, sûfilerin ahlak ve edebi gibi konular ele alınmıştır. Eserin itikat bölümü, Eş‘arî mezhebine göre yazılmış olup kelâmî tartışmalar içermemektedir. İbadetler bölümü ise şâfiî mezhebine göre yazılmıştır. İçeriği bir bütün olarak değerlendirildiğinde eserin mübtediler için yazıldığını söyleyebiliriz. Eser, 2017 yılında orijinal diliyle Kürtçe olarak basılmıştır. (Ayfa Yayınları, İstanbul, 2017). Eser daha sonra Diyaddin Demir tarafından Türkçe’ye tercüme edilerek aynı adla neşredilmiştir. (İstasyon Grafik, İstanbul, ts.). Ayrıca eserin itikatla ilgili bölümü Fatih Çakır tarafından derlenmiş ve Ehl-i Sünnet Akâidi (Tuhfetü’l-Alâiyye’den) adıyla müstakil bir kitap olarak yayınlanmıştır. (Semerkand Yayınları, İstanbul, 2014).

Suhab, Şeyh Alâeddîn Haznevî, kardeşi Şeyh İzzeddîn ile birlikte babaları Şeyh Ahmed Haznevî’nin sohbetlerini *Suhab* ismiyle cemetmişlerdir. Eser, Şeyh Ahmed Haznevî’nin izniyle yazılmıştır. Şeyh İzzeddîn Haznevî, Şeyh Ahmed Haznevî’nin vefatına dair kaleme aldığı risalede eser hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. Buna göre; Şeyh Ahmed Haznevî’nin talebelerinden Molla Halil, şeyhinin vefatından kısa bir zaman önce, sohbetlerini yazmaya başladığını şeyhine haber verir. Şeyh Ahmed Haznevî, “şimdiye kadar yazmadın da güneş batmaya yönelince mi aklına geldi!” diyerek bu hususta çok geç kaldığını ima eder. Ancak Molla Halil, bu ifadelerden şeyhinin rızasının olmadığını düşünerek yazmayı bırakır. Şeyh İzzeddîn Haznevî, olup bitenleri duyması üzerine konuyu netleştirmek için Şeyh Ahmed Haznevî’ye ne kastettiğini sorar. Şeyh Ahmed Haznevî’nin, kendisini men etmediğini, ancak bunun için çok geç kaldığını ima ettiğini söylemesi üzerine Şeyh İzzeddîn Haznevî Molla Halil’e yazmaya devam etmesini söyler ve *Suhab* isimli eser böylece ortaya çıkar. Eser yazma olarak bulunmakta ancak hakkında henüz herhangi bir çalışma bulunmamaktadır.²⁴⁷⁵

Hazret ve Şâh-ı Hazne, Muhammed Diyâüddîn (Hazret) ve Şeyh Ahmed Haznevî’nin hayatları ve menkıbelerinin bir bölümünün ele alındığı eser, Abdullah Demiray tarafından Arapçadan Türkçeye tercüme edilmiş ve ilk defa Nisan-2012 yılında basılmıştır. (Semerkand Yayınları, İstanbul, 2012). Büyük bir âlim ve mürşid olmasının yanında şairliği ile de bilinene Şeyh Alâeddîn Haznevî bu üç eseri dışında büyük çoğunluğu Kürtçe olmak üzere Hz. Peygamber hakkında medhiye/mersiye türü birçok kaside kaleme almıştır. Söz konusu kasideler Şeyh Alâeddîn Haznevî’nin, kendi döneminde yaşanan olaylara olan bakış açısına, Müslümanların dini durumlarına ve ulemânın bu konudaki sorumluluklarına ışık tutması açısından önemlidir.

2. Toplumsal Barışa Katkısı

Kurân-ı Kerim, Yüce Allâh’ın insanları, tanışınlar ve kaynaşınlar diye gruplar ve kabileler halinde yarattığını ifade ederek dil, ırk ve coğrafya farklılıklarını kaynaşma ve birlikte

²⁴⁷⁵ Ahmet Az, *Nakşbendî-Hâlidîliğin Bir Kolu Olarak Haznevîlik*, 89.

yaşamaya yardımcı unsurlar olarak kabul ettiğini beyan etmiştir: “Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O’na karşı gelmekten en çok sakınmanızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır.”²⁴⁷⁶ Bu vb. âyetlerden hareketle İslam’ın, din, dil, renk ve ırk ayrımı yapmadan tüm insanların haklarının korunmasını, barış ve huzur içinde yaşamalarını önemseydiği, dolayısıyla da insanı bu yönde geliştirecek davranışları ibadet ve fazilet olarak kabul ettiği söylenebilir. Adaletli ve hoşgörülü olmak İslam’ın vazgeçilmez prensiplerindedir. Bu prensipler sadece Müslümanları değil gayrimüslimleri de kapsamaktadır. Nitekim bakıldığında İslam hukukunun Müslümanların idaresi altında yaşayan gayrimüslim tebaanın haklarını koruduğu ve garanti altına aldığı,²⁴⁷⁷ tarihte kurulan İslam devletlerinde de söz konusu haklara genelde riayet edildiği ve gayrimüslim topluma hoşgörü ile yaklaşıldığı görülmektedir.²⁴⁷⁸

Geçmiş tarihimize bakıldığında Osmanlı toplumunun çok kültürlü bir yapıya sahip olduğu ve Osmanlı döneminde birlikte yaşama kültürü konusunda ciddi ilerlemelerin kaydedildiği görülmektedir. Osmanlıda toplum Müslim ve gayrimüslim yani Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar şeklinde ikiye ayrılmakta ve her sosyal grup Osmanlı Devleti’ne karşı farklı şekilde sorumluluklar taşımaktaydı. Müslümanlar ve gayrimüslimlerin birbirleriyle irtibat halinde oldukları halde kendi mahallelerinde kendi inançsal kültürlerini bağımsız olarak yaşamaları, hayatı kolaylaştırıyor ve bireylerin kendi kimlikleriyle yaşamlarını sürmelerine fırsat veriyordu.²⁴⁷⁹ Ancak Osmanlı İmparatorluğunun son döneminden itibaren Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki güvenin zedelendiği bu nedenle de birlikte yaşama hususunda bazı sıkıntıların yaşandığı görülmektedir. Bu sıkıntılar, Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da zaman zaman yaşanmıştır.²⁴⁸⁰ Cumhuriyet kurulduktan sonra yaşanan gerginliklerden, azınlık konumunda olan gayrimüslimlerin olumsuz etkilenmeleri, zaman zaman ciddi mağduriyetler yaşamaları inkâr edilemez bir gerçektir. Aşağıda görüleceği üzere söz konusu dönemde Güneydoğu bölgesinde yaşayan gayrimüslimlere karşı yapılan zulüm ve haksızlıklara karşı bazı tarikat önderlerinin inisiyatif alıp her türlü aşırılıkla mücadele ettikleri ve gayrimüslimleri korumaya çalıştıkları görülmektedir. İslam’ın ruhuna uygun olan bu davranışları sayesinde söz konusu tasavvuf ehli âlimler toplumun farklı kesimlerinin saygısını kazanmışlardır.

Aslında tasavvufun aşkı ve muhabbeti merkeze alan engin hoşgörüsü eskiden beri bilinen bir husustur. Zira tasavvuf özellikle, İslam inancının mânevî boyutunu önceleyen bir alan olarak, bireyin

²⁴⁷⁶ Hucurât, 49/13.

²⁴⁷⁷ Sadrettin Buğda, “İslam Hukuk Düşüncesinde Tahammül Ve Hoşgörü Bağlamında Zimmilerin Dinî Yaşam Hakları”, *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü Ve Tahammül Ahlakı*, Editör, Ahmet Polat, Abdülcelil Bilgin (İstanbul: Ensar Yayınevi, 2019), 413.

²⁴⁷⁸ Geniş bilgi için bk. Mustafa Fayda, “Zimmi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44, 429-433; Masumali Pençe vd., “El-Hakim Fatımi ve Kipti Zimmiler”, *Misbah*, 1/5 (2013), 93-94.

²⁴⁷⁹ İbrahim Işıtan, “Sûfî Geleneğin Çokkültürlü Yaşama Katkısı”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (2017), 123; Meropi Anastassiadou, “İstanbul’da Yaşayan Rumların Sosyal Hayatında Din”, *Antik Çağ dan XXI Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi ve Din*, çev. İbrahim Işıtan, Editör Coşkun Yılmaz, (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 5, 90.

²⁴⁸⁰ Anastassiadou, “İstanbul’da Yaşayan Rumların Sosyal Hayatında Din”, 5, 99.

ruhsal gelişimi için gerekli tutum ve davranışlar üzerinde durur. Bu nedenle sûfi yaşam mânevî karaktere sahip olması nedeniyle bireyin kalbî boyutunun gelişmesini sağlar. Bu durumda bireyin anlayış seviyesi yükselir ve farklı dinden, ırktan, kültürden olan diğer bireylerle anlaşması ve onlarla barış içinde yaşaması kolaylaşır. Anlayışlı bireylerden oluşan toplumlar hoşgörülü olduklarından barış içinde yaşama şansları da artar.²⁴⁸¹

Tasavvufi gelenek, toplumsal anlamda barış içerisinde birlikte yaşamın en üst düzeyde sağlanması için bazı temel prensiplere dayanmaktadır. Bu prensiplerden biri adaleti sağlamaktır. Zira adaletin sağlanmadığı yani her varlığa hakkının verilmediği toplumlarda barışın sağlanması mümkün değildir. Toplumda barış içerisinde birlikte yaşamın sağlanması için önemli unsurlardan biri de güven ortamının sağlanmasıdır. Bireysel ve sosyal anlamda güvenin sağlanması barış ortamının meydana gelmesine doğrudan etki eder.²⁴⁸² Güven ortamının oluşmasının yegâne yolu bir arada yaşayan insanların birbirlerini tanımaları ve birbirlerine saygı duymalarıdır. Bu açıdan bakıldığında sûfi geleneğe uygun olarak Haznevî dergâhının da toplumsal barış ve kültürel kaynaşmaya ciddi katkılar sağladığı, bölgede yaşayan farklı milletlerin dil ve kültür açısından birbirlerini tanıma ve anlama noktasında merkezi bir rol oynadığı görülmektedir. Haznevî tekkesinde bir araya gelen ve Haznevîlere bağlı medreselerde okuyan farklı etnik kökenden insanlar birbirlerinin dillerini öğrenmekte ve evlilik yoluyla kan bağına meydana getirmektedirler. Günümüzde hem Suriye'nin hem de Türkiye'nin doğu bölgelerinde iç içe yaşayan Kürtler ve Arapların en yoğun şekilde etkileşime geçtikleri çevrelerden birinin Haznevî tekkesi ve Haznevîlere bağlı medreseler olduğu söylenebilir.²⁴⁸³ Bu durum kültürel kaynaşmanın ve toplumsal barışın sağlanmasında son derece önemlidir. Ancak aşağıda görüleceği üzere bölgede toplumsal barışın sağlanması noktasında Haznevîlerin en büyük katkısı gayrimüslim azınlıkların korunması noktasında olmuştur.

Bölgemiz eskiden beri çok dinli, çok dilli ve çok kültürlü bir yer olagelmiştir. Zenginlik olarak görülmesi gereken söz konusu farklılıklar zaman zaman ihtilaf ve çatışma sebebi de olabilmiştir. Bu bağlamda günümüzde daha çok Mardin ve çevresinde yaşayan bölgenin kadim milletlerinden Süryaniler de zaman zaman bazı sorunlar yaşamış ve Müslümanlardan baskı görmüşlerdir.²⁴⁸⁴ Bölgede yaşayan Süryaniler uğradıkları haksızlıklara karşı kendilerini savunmak için çeşitli yollara başvurmuşlardır. Bu yollardan biri de bölgede nüfuz sahibi olan ve halk tarafından sevilen tasavvuf ehli âlimlere başvurmak olmuştur. Bu bağlamda Süryanilerin yardımına başvurdukları şahsiyetlerden biri de Şeyh Alâeddîn Haznevî'dir.

Şeyh Alâeddîn Haznevî 11 yıllık şeyhlik döneminde irşad faaliyetleri amacıyla çok sayıda köy, belde, kasaba ve şehir gezmiştir. Çok sayıda insana İslam'ın ahlakını ve esaslarını anlatıp tarikat

²⁴⁸¹ Işıtan, "Sûfi Geleneğin Çokkültürlü Yaşama Katkısı", 121.

²⁴⁸² Işıtan, "Sûfi Geleneğin Çokkültürlü Yaşama Katkısı", 129-130.

²⁴⁸³ Molla Vezir Aslan (d. 1958) ile kişisel görüşme, (25.10.2022).

²⁴⁸⁴ Ramazan Turgut, "Bir Halkın Göç Hikâyesi: Süryanilerin XX. yüzyılda Türkiye'den Avrupa'ya Göç Süreci", *Mukaddime*, 7/2 (2016), 278

adablarını en ücra köylere kadar ulaştırmıştır. İrşad faaliyetleri çerçevesinde gittiği yerlerde devlet erkânının bile çözemediği birçok husumet ve kan davasını sonlandırmış, tarafları barıştırmıştır. Bu bağlamda Suriye'nin doğusunda kabileler arasında sık sık meydana gelen ihtilafları çözmüştür. Şeyh Alâeddîn Haznevî 1965 yılında Suriye'den Mardin'e ve Türkiye'nin doğu illerine de irşad için gelmiş ve Mardin'de bir iki ay kadar kalmıştır. Şeyh'in Mardin'de kaldığı süre zarfında altmışın üzerinde sulhta bulunduğu aktarılmıştır.²⁴⁸⁵ İhlâşlı olmasının yanında *Li külli makamın makal* ifadesi gereği muhataplara ve ortama göre uygun bir dil kullanan Şeyh Alâeddîn'in üslubu oldukça etkili olmuş dolayısıyla da tarafları barışa ikna etmede çok başarılı olmuştur. Aktarıldığına göre irşad faaliyetleri esnasında Nusaybin'de bulunurken yanına bir adam gelir ve falanca ağanın arazilerini zorla elinden aldığını söyler. Bunun üzerine Şeyh Alâeddîn tarafları yanına çağırır ve ağanın adamın arazilerini zorla aldığını anlar. Ancak ağa arazilerin kendisine ait olduğu yönündeki iddialarında ısrar eder. Bu duruma kızan Şeyh Alâeddîn ağayı sert bir dille uyarır ve zorla aldığı arazileri derhal sahibine iade etmesini ister. Ağa da arazileri sahibine iade eder. Bunun üzerine orada bulunan insanlar Şeyh'e: Efendimiz siz hiç böyle sert konuşmazdınız, neden bu ağa ile bu kadar sert konuştunuz acaba? Şeyh Alâeddîn, bu gibi insanların kaba ve kibirli insanlar olduklarını, yumuşak sözden etkilenmediklerini, dolayısıyla ancak böyle bir dilden anladıklarını ifade eder.²⁴⁸⁶

Şeyh Alâeddîn Haznevî, irşad için geldiği Mardin'in Midyat ilçesinde bulunduğu esnada bölgede yaşayan Süryani vatandaşlar kendisini ziyaret edip Müslümanlardan baskı gördüklerini, Müslümanların mallarını yediklerini ve kendilerine zulmettiklerini dile getirirler. Bunun üzerine Şeyh Alâeddîn Haznevî, müritlerini toplayıp uzun bir konuşma yapar. Konuşmasında bölgede yaşayan Süryanilerin Müslümanların himayesi altında bulduklarını, zimmi hükmünde olduklarını ve bunun ötesinde kendilerinin komşuları olduklarını vurgulayarak onlara zarar vermenin, mallarını yemenin hiçbir şekilde helal olmadığını belirtir. Şeyh Alâeddîn bu şikâyet üzerine çok ciddi bir şekilde durmuş olmalı ki 1965 yılında gerçekleşen bu gelişme, Haznevî müritleri tarafından, şeyhlerinin hoşgörüsü anlatılırken dilden dile aktarılmak suretiyle hala zikredilmektedir.²⁴⁸⁷

Şeyh Alâeddîn'in söz konusu irşad faaliyetlerine bizzat katılanların aktardığına göre, Şeyh'in Süryanilere zarar verilmemesi ve kendilerine iyi davranılması konusundaki sohbetinden sonra, içinde din adamlarının da bulunduğu bir Süryani heyeti Şeyh'i kaldığı köyde ziyaret edip teşekkürlerini bildirmiştir. Hatta ziyaret esnasında şöyle bir gelişmenin yaşandığı da aktarılmaktadır: Süryani heyetin ziyaret haberini alan Şeyh Alâeddîn kendilerini nasıl karşılayacağı hususunda kısa bir değerlendirme yaptıktan sonra şöyle bir açıklama yapar: Onlar geldiklerinde misafir oldukları için hürmeten ayağa kalkmamız icap edecek ancak zimmi hükmünde oldukları için Müslümanların onlara karşı ayağa

²⁴⁸⁵ Nurettin Aydın, *Nakışbendiliğ'in Halidiye Kolu Hazneviler Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma (Mardin İli Örneği)*, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 40; Kutbeddin Akyüz, *Ahmed El-Haznevî (Ö. 1949) ve Hazneviyye Tarikatı*, 82.

²⁴⁸⁶ Geçer, *Asdâfu'l-Enfâs*, 241.

²⁴⁸⁷ İzzettin Aksan (d. 1935) ile kişisel görüşme (1.10.2022).

kalkmaları da hoş olmaz. Ayağa kalkmamak da misafire saygısızlık olur. Bu nedenle onlar gelmeden ben abdest almak üzere dışarı çıkacağım. Onlar odaya girdikten sonra ben gireceğim.²⁴⁸⁸

Şeyh Alâeddîn'in Süryanilerin haklarına saygı gösterilmesi yönünde bölgedeki Müslümanlara yaptığı nasihatler sonuç vermiş ve Süryaniler rahat bir nefes almışlardır. Zira tüm tarikatlarda olduğu gibi²⁴⁸⁹ Haznevîlerde de müritler şeyhlerinin talimatlarını titizlikle yerine getirme noktasında herhangi bir gevşeklik göstermezler. Söz konusu döneme tanık olan kaynakların aktardığına göre sonraki yıllarda Süryani taş ustaları, Haznevîlerin Suriye'de bulunan Kamışlı kentine bağlı Telmaruf beldesinde inşa ettikleri Camide çalışmışlardır.²⁴⁹⁰ Bu durum Süryaniler üzerindeki baskının kalktığına bir göstergesi ve minnettarlık ifadesi olarak görülebilir.

Burada bir hususa dikkat çekmek gerekir diye düşünüyoruz. Şöyle ki Süryanilerle Müslümanlar Güneydoğu bölgesinde yüzyıllardan beri barış içinde yaşamışlardır. Fakat bazı dönemlerde çeşitli olayların etkisiyle aralarında gerginlik meydana gelmiştir.²⁴⁹¹ Acaba 1960'lı yıllarda Mardin-Midyat çevresinde yaşayan Süryanilerin Müslümanlar tarafından rahatsız edilip bunu Şeyh Alâeddîn'e bildirmelerine sebep olan özel bir olay meydana gelmiş midir? Bu konuda, dönemin tanıkları ile yaptığımız görüşmelerde doğrudan bir bağlantıya dikkat çekilmemekle birlikte, o dönemde Süryaniler üzerindeki baskının artmasının Kıbrıs olayları ile alakalı olma ihtimali bulunmaktadır. Zira söz konusu dönemde Kıbrıs'ta Müslümanlara yapılan zulme tepki olarak Türkiye'nin farklı bölgelerinde gösteriler düzenlenmiş ve söz konusu tepkilerden Türkiye'de yaşayan gayrimüslimler olumsuz etkilenmişlerdir. Bu durumdan Güneydoğu bölgesinde yaşayan Süryaniler de etkilenmiş, hatta bu durum onları Batı ülkelerine göçe zorlayan unsurlardan biri olmuştur.²⁴⁹² Dolayısıyla iki olay arasında bir bağlantının bulunması büyük bir ihtimaldir.

Aslında bölgede yaşayan Süryanilerin maruz kaldıkları baskı nedeniyle tasavvuf ehli âlimlerden yardım istemeleri ilk defa Şeyh Alâeddîn döneminde yaşanan bir durum değildir. Zira daha önce 1915 yılında Ermeni tehciri esnasında Süryanilere karşı da bazı olumsuz olaylar yaşanmış bu olaylar neticesinde Diyarbakır ve Mardin çevresinden kaçan Süryaniler Midyat'a sığınmışlardır. Midyat'a sığınanların yaşadıklarını anlatmaları bölgedeki gerginliği tırmandırmıştır. Midyatlı Süryanilerin ileri gelenleri dönemin Midyat kaymakamı Nuri Bey'le görüşmüş ve açıklama istemişlerdir. Nuri Bey, bu yaşananların kendilerini kapsamayacağını, olayların sadece Ermenilere yönelik olduğunu söyleyerek onları sakinleştirmek istemiştir. Fakat Süryaniler endişelerinde haklı çıkmıştır, zira 1915 Haziranında Midyat'taki Süryanilere yönelik tutuklama faaliyetleri başlamıştır. Bu

²⁴⁸⁸ İzzettin Aksan (d. 1935) ile kişisel görüşme (1.10.2022).

²⁴⁸⁹ Ahmet Aktaş, *Tarikatların Toplumsal İşlevi (Diyarbakır Kadiri Tarikatı Örneği)*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi, 2014), 22-23.

²⁴⁹⁰ İzzettin Aksan (d. 1935) ile kişisel görüşme (1.10.2022).

²⁴⁹¹ Gökhan Sarı, *Geçmişten Günümüze Süryaniler ve Süryanilerin Türkiye'ye Etkileri: İdil Örneği*, (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora tezi, 2011), 199-200; Mehmet Çelik, "Süryaniler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38, 175-178.

²⁴⁹² Turgut, "Bir Halkın Göç Hikâyesi: Süryanilerin XX. yüzyılda Türkiye'den Avrupa'ya Göç Süreci", 282.

aşamada olaylar kontrolden çıkmış ve bölgedeki aşiretlerin de desteğiyle Midyat sokaklarında adeta Süryani avı yaşanmıştır. Birçok Süryani öldürülürken kaçabilenler şehrin yakınındaki Aynwardo (Gülgöze) köyüne sığınmıştır. Binlerce Süryani'nin sığındığı Aynwardo köyü, Osmanlı Ordusu ve yerel aşiret milisleri tarafından kuşatma altına alınmıştır. Bölgede herkes tarafından saygı duyulan Şeyh Fethullah'ın aracı olması neticesinde, Süryaniler büyük bir felaketten kurtulmuş, silahlarını teslim etmeleri karşılığında da köylerine dönebilmişlerdir. Şey Fethullah tarafından himaye edilen Süryaniler kendilerine yapılan bu iyiliği unutmamış ve her fırsatta dile getirmişlerdir. Nitekim Şey Fethullah'ın kabri günümüzde de Süryaniler tarafından da ziyaret edilmektedir.²⁴⁹³

Sonuç

Sonuç olarak, gençliğini ilim tahsili ile geçiren Şeyh Alâeddîn'in Haznevî dergâhının üçüncü şeyhi olduğu, hem ilmi hem de tasavvufi icazetini babası Şeyh Ahmed Haznevî'den aldığı ve yaklaşık 11 yıl irşad makamında kaldığı görülmektedir. Çok sayıda âlim ve halife yetiştiren ve bir peygamber aşığı olarak bilinen Şeyh Alâeddîn Haznevî ilmiyle, tevazuuyla, merhametiyle, İslami değerlere olan bağlılığı ile bölge insanının saygısını kazanmıştır. Dini meselelerin yanı sıra sosyal ve toplumsal konulara da ilgisiz kalmayarak bölgedeki kültürel kaynaşma ve toplumsal barışa ciddi katkılar sunmuştur. Ona bağlı medreseler ilim tahsilinin yanında aynı zamanda kültürel kaynaşma merkezleri işlevi de görmüştür. Şeyh Alâeddîn, irşad faaliyetleri esnasında ziyaret ettiği köy ve beldelerde birçok husumet ve kan davasını sonlandırmış, tarafları barıştırmıştır. Bu bağlamda Suriye'nin doğusunda aşiretler arasında sık sık meydana gelen ihtilafları çözmüştür. Şeyh Alâeddîn Haznevî, şeyhliği döneminde irşad amacıyla Mardin'e gelmiş ve Mardin'de kaldığı süre zarfında çok sayıda sulhta bulunmuştur. Mardin gezisi esnasında, maruz kaldıkları baskılar üzerine kendisine başvuran Süryanilerin sıkıntılarını dinlemiş, uğradıkları haksızlığa karşı Müslümanları uyarılmış ve böylece, daha önce babası Şeyh Ahmed Haznevî'nin Yezidilere sahip çıktığı gibi kendisi de dini bir azınlığı korumak suretiyle toplumsal barışa katkıda bulunmuştur.

Kaynakça

- Aktaş, Ahmet. *Tarikatların Toplumsal İşlevi (Diyarbakır Kadiri Tarikatı Örneği)*, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi, 2014.
- Akyüz, Kutbeddin. "Hâlidiliğin Kollarından Biri Olarak Haznevîlik ve Ahmed Haznevî", *Tasavvuf Dergisi* 43 (2019), 104-126.
- Akyüz, Kutbeddin. *Ahmed El-Haznevî (Ö. 1949) ve Haznevîyye Tarikatı*, Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Algar, Hamid. "Nakşibendiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 32/335-342. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Anastassiadou, Meropi. "İstanbul'da Yaşayan Rumların Sosyal Hayatında Din", *Antik Çağ dan XXI Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi ve Din*, çev. İbrahim Işıtan, Editör Coşkun Yılmaz, İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Aydın, Nurettin. *Nakşibendiliğ'in Halidiye Kolu Haznevîler Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma (Mardin İli Örneği)*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

²⁴⁹³ Turgut, "Bir Halkın Göç Hikâyesi: Süryanilerin XX. yüzyılda Türkiye'den Avrupa'ya Göç Süreci", 278-279; Sarı, *Geçmişten Günümüze Süryaniler ve Süryanilerin Türkiye'ye Etkileri: İdil Örneği*, 178-179; Cengiz Yıldız, "Midyat ve Çevresinde Dinlerarası Hoşgörünün Tesisinde Örnek Bir Şahsiyet: Fethullah Hamidi", *Geçmişten Günümüze Midyat Sempozyumu, (19-21 Haziran 2013, Midyat)*, 11-13.

Az, Ahmet. *Nakşibendî-Hâlidîliğin Bir Kolu Olarak Haznevîlik*, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Baz, İbrahim. “Cumhuriyetin ilk Yıllarında Irak ve Suriye’ye Göçen Cizreli Alim ve Sufiler”, *Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre*, Editör Nesim Doru, İstanbul: 2012.

Buğda, Sadrettin. “İslam Hukuk Düşüncesinde Tahammül Ve Hoşgörü Bağlamında Zimmîlerin Dinî Yaşam Hakları”, *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü Ve Tahammül Ahlâkı*, Editör, Ahmet Polat, Abdülcelil Bilgin, İstanbul: Ensar Yayınevi, 2019.

Candan, Abdurrahman. “Şeyh Ahmet El-Haznevî’nin Hayatı ve Fetvalarında Takip Ettiği Metot”, *YYÜİFD*, 7 (2018), 19-37.

Çelik, Mehmet. “Süryaniler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 38/175-178. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Fayda, Mustafa. “Zimmi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 44, 428-434. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Geçer, Hüsnü. *Asdâfu'l-Enfâs*, İstanbul: y.y., 2014.

Haznevî, Abdurrahim. *et-Tarîkatü'n-Nakşibendiyye*, Diyarbakır: Mektebetü Seydâ, 2015.

Haznevî, Alâeddîn. *Ehl-i Sünnet Akâidi (Tuhfetü'l-Alâiyye'den)*, nşr. M. Fatih Çakır, İstanbul: Semerkand, 2014.

İşitan, İbrahim. “Süfi Geleneğin Çokkültürlü Yaşama Katkısı”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (2017), 121-134.

Korkusuz, M. Şefik. *Nehri'den Hazne'ye Meşâyihî Nakşibendi*, İstanbul: Kilim Matbaacılık. 2010.

Pençe, Masumali vd. “El-Hakim Fatımi ve Kıpti Zimmiler”, *Misbah*, 1/5 (2013), 93-101.

Sarı, Gökhan. *Geçmişten Günümüze Süryaniler ve Süryanilerin Türkiye'ye Etkileri: İdil Örneği*, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora tezi, 2011.

Turan, Abdulkadir. “Bir Mutasavvıf Olarak Şeyh Ahmed El-Haznevî Ve Nakşibendiyye-i Hâlidîyye Tarikatının Haznevî Dergâhı”, *Mevlânâ Hâlid-İ Bağdâdî Ve Hâlidîliğin Bingöl Ve Çevresi Üzerindeki Etkisi*, Editör Orhan Başaran, İstanbul: 2017.

Turgut, Ramazan. “Bir Halkın Göç Hikâyesi: Süryanilerin XX. yüzyılda Türkiye'den Avrupa'ya Göç Süreci”, *Mukaddime*, 7/2 (2016), 275-294.

Yıldız, Cengiz. “Midyat ve Çevresinde Dinlerarası Hoşgörünün Tesisinde Örnek Bir Şahsiyet: Fethullah Hamidi”, *Geçmişten Günümüze Midyat Sempozyumu*, 19-21 Haziran 2013, Midyat.

Görüşme ve Röportajlar

Şeyh İzzettin Aksan (Şeyh Alâeddîn Haznevî'nin Halifesi) (d. 1935) ile kişisel görüşme (1.10.2022).

Molla Vezir Aslan (Mardin Kabala Nuhoğlu Medresesinin Baş Müderrisi) (d. 1958) ile kişisel görüşme, (25.10.2022).

Genişletilmiş Özet

Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme'ye 1975 yılında taraf olan Suriye Arap Cumhuriyeti, Suriye İç Savaşı'nın başladığı 2011 yılına kadar 6 adet mirasını UNESCO Dünya Miras Listesi'ne ve listeye aday göstermek için 12 mirasını Suriye UNESCO Geçici Listesi'ne tanımlamıştır. UNESCO Dünya Miras Listesi ile ilgili kararları almakla yükümlü UNESCO Dünya Miras Komitesi, 2013 yılında Suriye Arap Cumhuriyeti'nde yer alan dünya miras alanlarını UNESCO Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi'ne eklemiştir. Tüm uluslararası çabalara rağmen Suriye İç Savaşı, Suriye Arap Cumhuriyeti Devleti'nin kültürel mirası üzerinde büyük bir yıkıma sebep olmuştur. Bu durum Suriye Arap Cumhuriyeti'nin dünya miras alanlarına da olumsuz yansımıştır.

Çalışmada, taraf devlet Suriye Arap Cumhuriyeti Devleti'nin dünya miras alanlarına yönelik UNESCO Dünya Miras Komitesi'ne sunulan Koruma Durumu Raporları incelenerek raporlarda yer alan koruma durumu problemleri aktarılmış, böylece Suriye İç Savaşı'nın, Tarihî Şam Kenti, Tarihî Busra Kenti, Palmira Sit Alanı, Tarihî Halep Kenti, Krak des Chevaliers ve Selahaddin Kalesi ve Kuzey Suriye'nin Antik Köyleri UNESCO dünya miras alanları üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışma çerçevesinde birçok dünya miras alanı bileşenin, tarım arazisi yapılmak üzere yıkılmış, askerî kamp alanına dönüştürülmüş ya da mülteciler için sığınak olarak kullanılmış olduğu görülmüştür. Kaçak kazı, kaçak inşaat ve inşaatlarda tarihî eserlerden sökülen yapı malzemelerinin kullanımı, silahlı çatışma ortamındaki dünya miras alanlarında en sık rastlanan problemleri oluşturmuştur. Suriye Arap Cumhuriyeti yetkililerince erişilemeyen dünya miras alanlarına dair en önemli bilgi kaynağı, UNITAR/UNOSAT olmuş ve sosyal medya gibi farklı bilgi kaynakları önemli ölçüde hasar tespiti için kullanılmıştır.

Çalışma kapsamında elde edilen bir diğer önemli bulgu, insanlığın yerleşik hayata geçişine tanıklık eden bu coğrafyadan sunulan altı dünya miras alanından beşinin, Tarihî Kent ve Kent Merkezleri sınıfındaki miraslardan seçilmiş olduğu ve bu sebeple, başlangıcından bir müddet sonra şehir savaşlarına dönüşen Suriye İç Savaşı'nın, taraf devletin dünya miras alanları üzerindeki yıkıcı etkisinin büyük çapta olduğudur. UNESCO dünya miras alanları içerisinde yer alan tarihî anıt eserlerden bazıları tamamen yıkılmış, bazıları erişime kapatılmış ve önemli bir bölümünün de işlevi değiştirilmiştir. Özellikle kullanımı sonlanan kale gibi savunma yapılarında, silahlı çatışma ortamı içerisinde yeniden çatışma amaçlı kullanımdan kaynaklanan hasarlar meydana gelmiştir.

Son yıllarda Suriye askerî güçlerinin bazı tarihî kentler üzerinde kontrolü yeniden ele geçirmesi ile birlikte taraf devlet yetkilileri, 2021 yılında Tarihî Şam Kenti ve Krak des Chevaliers ve

* Dr. Mimar, Bağımsız Araştırmacı, e-mail: veyselozbey@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4454-2317.

Selahaddin Kalesi kültürel miraslarının UNESCO Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi'nde bulunmasını gerektirecek koşulların ortadan kalktığı yönünde görüş bildirmiştir.

Anahtar kelimeler: Sanat Tarihi, Mimarî Koruma ve Restorasyon, Kültürel Miras, Suriye İç Savaşı, UNESCO Dünya Miras Alanı.

Extended Abstract

The Syrian Arab Republic, which became a party to the Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage in 1975, added 6 of its heritages to the UNESCO World Heritage List and 12 of its heritages in the UNESCO Tentative List of Syria in order to nominate them for the List until 2011, when the Syrian Civil War started. In 2013, UNESCO World Heritage Committee, which is responsible for making decisions regarding the UNESCO World Heritage List, added the world heritage sites in the Syrian Arab Republic to the List of World Heritage in Danger. Despite all international efforts, the Syrian Civil War has caused a great destruction on the cultural heritage of the Syrian Arab Republic. This situation has also reflected negatively on the world heritage sites of the Syrian Arab Republic.

In this study, the State of Conservation Reports submitted to the UNESCO World Heritage Committee for the world heritage sites of the Syrian Arab Republic were examined and state of conservation problems in the reports were conveyed. In this way, the impact of the Syrian Civil War on the UNESCO world heritage sites of the Ancient City of Damascus, the Ancient City of Bosra, the Site of Palmyra, the Ancient City of Aleppo, Crac des Chevaliers and Qal'at Salah El-Din and the Ancient Villages of Northern Syria are examined. Within the framework of the study, it was observed that many world heritage site components were demolished to make agricultural land, converted into military camp sites or used as shelters for refugees. Illegal excavation, illegal construction and the use of building materials removed from historical artifacts in constructions have created the most common problems in world heritage sites in the event of armed conflict. UNITAR/UNOSAT has been the most important source of information on world heritage sites inaccessible to the authorities of the Syrian Arab Republic, and different information sources such as social media have been used for damage assessment to a large extent.

Another important result obtained within the scope of the study is that five of the six world heritage sites presented from this geography, which witnessed the transition of humanity to settled life, were selected from the heritage types of Historic Towns and Town Centres, and for this reason, the devastating impact of the Syrian Civil War which turned into urban wars after a while, on the world heritage sites of the state party was massive. Some of the historical monuments included in the UNESCO world heritage sites have been completely destroyed, some of them have been closed to access and the function of a significant part of them has been changed. Especially in defense structures

such as castles, which have ceased to be used, damage has occurred due to re-use for conflict purposes in the event of armed conflict.

With the Syrian military forces regaining control over some historical cities in recent years, the authorities of the state party have expressed the opinion that the conditions that would require the Ancient City of Damascus and Crac des Chevaliers and Qal'at Salah El-Din to be on the List of World Heritage in Danger, have disappeared in 2021.

Giriş

İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği yıkımın ardından, tarihî eser niteliğindeki taşınmazların değeri anlaşılmış ve korunmalarına yönelik tartışmalar başlamıştır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında, Güney Mısır topraklarında Nil Nehri üzerine inşasına 1960 yılında başlanan Asvan Barajı'nın yapımı esnasında baraj gölü altında kalacak olan Ebu Simbel Tapınağı başta olmak üzere birçok tarihî eser, taşınarak korunaklı bir yere alınmıştır. Bu olay, Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme'nin imzalanması ve UNESCO Dünya Miras Listesi'nin kurulmasına kadar bir dizi gelişmeye sebep olmuştur. Böylece üstün evrensel değer taşıdığı kabul edilen mirasların, silahlı çatışma, iklimsel değişiklik, olumsuz hava koşulları, doğal afetler, modern kentleşme, kasıtlı tahrip gibi sebeplerin yol açtığı hasarlardan korunması amaçlanmıştır.

Suriye Arap Cumhuriyeti, Suriye İç Savaşı çıkana kadar olan süreçte UNESCO Dünya Miras Listesi'ne 6 adet kültürel miras tanımlamıştır. UNESCO Dünya Miras Listesi'ne tanımlanmak üzere Suriye UNESCO Geçici Listesi'ne 1999 yılında 11 adet miras tanımlanmış ve son olarak bu miraslara 2011 yılında *Fırat Vadisi'nde Mari ve Dura Europos Sit Alanları* kültürel mirası eklenmiştir (Tablo 1).

Tablo 1. Suriye Arap Cumhuriyeti'nin UNESCO Dünya Miras Listesi ve Suriye UNESCO Geçici Listesi'ne tanımladığı miraslar			
<i>Kültürel Miras</i>	<i>K ayt Yılı</i>	<i>R ef. No.</i>	<i>DMA Seçim Kriterleri</i>
UNESCO Dünya Miras Listesi			
Tarihî Şam Kenti	1 979	20b is	1, 2, 3, 4, 6
Tarihî Busra Kenti	1 980	22b is	1, 3, 6
Palmira Sit Alanı	1 980	23b is	1, 2, 4
Tarihî Halep Kenti	1 986	21	3, 4
Krak des Chevaliers ve Selahaddin Kalesi	2 006	12 29	2, 4
Kuzey Suriye'nin Antik Köyleri	2 011	13 48	3, 4, 5
Suriye UNESCO Geçici Listesi			

Noréas de Hama	1 999	12 91	1, 4
Ugrarit (Tell Shamra)	1 999	12 92	3, 6
Ebla (Tell Mardikh)	1 999	12 93	3, 6
Mari (Tell Hariri)	1 999	12 94	3, 6
Dura Europos	1 999	12 95	2, 4
Apamée (Afamia)	1 999	12 97	4
Bir Çöl Kalesi: Qasr al-Hayr al-Sharqi	1 999	12 98	4
Maaloula	1 999	12 99	5, 6
Tartus: Haçlıların Şehir Kalesi	1 999	13 01	2, 4
Rakka-Râfiqa: Abbasi Kenti	1 999	13 02	2
L'île d'Arwad	1 999	13 03	2, 5
Fırat Vadisi'nin Mari ve Europos-Dura Sitleri	2 011	57 02	2, 3
<i>Ref. No.: Miras Referans Numarası, DMA: Dünya Miras Alanı.</i> UNESCO World Heritage Centre (WHC), "World Heritage List" (Erişim 27 Eylül 2022) kaynağından veriler derlenerek.			

Ancak 2011 yılının bahar aylarında Suriye İç Savaşı başlamıştır. Suriye ordusu, Mart 2011 tarihinde başlayan halk ayaklanmasını bastırmak üzere Nisan 2011 tarihinde görevlendirilmiştir. Ardından gelişen olaylar silsilesi sonucunda Suriye İç Savaşı'na dönüşen silahlı çatışmalar sebebi ile Suriye Arap Cumhuriyeti taraf devletinin UNESCO Dünya Miras Listesi'ne tanımladığı mirasların tamamı, 2013 yılında UNESCO Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi'ne eklenmiştir.

Suriye Arap Cumhuriyeti Devleti, 13 Ağustos 1975 tarihinde Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme'ye taraf olmuştur. Taraf devlet Suriye Arap Cumhuriyeti'nin UNESCO Dünya Miras Listesi'ne tanımladığı ilk miras, 1979 yılında listeye kabul edilen *Tarihî Şam Kenti* kültürel mirası olmuştur. Kuruluşu MÖ 3000 yılına kadar tarihlendirilebilen Şam, Orta Çağ'da önemli bir zanaat merkezine dönüşmüştür. İslâmiyet'ten sonra hilafet merkezi haline gelen kent, Emevî Ulu Camii gibi Sanat Tarihi için önemli anıt eserlere de ev sahipliği yapmaktadır. Emevîler Dönemi'nde Halifelik başkenti olsa da bu dönemden kalma çok az eser günümüze ulaşabilmiştir. Şam kentine ait günümüze ulaşan anıt eserlerin büyük bir çoğunluğu Osmanlı Devleti Dönemi'ne ait eserlerdir. Kentte Helenistik, Roma, Bizans ve İslâm Dönemi eserlerine rastlamak mümkündür. Tarihi

kent, dünya miras alanı seçim kriterlerinden kriter 1, kriter 2, kriter 3, kriter 4 ve kriter 6 gerekçelendirilerek, 20bis referans numarası ile UNESCO Dünya Miras Listesi'ne kabul edilmiştir²⁴⁹⁴.

Suriye Arap Cumhuriyeti, 1980 yılında iki mirasını daha UNESCO Dünya Miras Listesi'ne yazdırmıştır. Dünya miras alanı seçim kriterlerinden kriter 1, kriter 3 ve kriter 6 gerekçelendirilen, 22bis referans numaralı *Tarihî Busra Kenti*, Suriye Arap Cumhuriyeti'nin listedeki ikinci mirası olmuştur²⁴⁹⁵. Busra kentinde yerleşim, MÖ 14. yüzyıldan itibaren yazılı kayıtlarda geçmektedir. Roma İmparatorluğu topraklarına katıldıktan sonra Arabia Petraea eyaletinin başkentliğini yapmıştır. Nebatî, Roma, Bizans ve Emevî Dönemi eserlerini barındıran kent, günümüzde terk edilerek arkeolojik bir alana dönüşmüştür²⁴⁹⁶.

Listeye 1980 yılında alınan diğer bir Suriye Arap Cumhuriyeti mirası *Palmira Sit Alanı* kültürel mirasıdır. Antik Dönem'in önemli kültür, inanç ve ticaret merkezlerinden birisi olan Palmira, Humuz Valiliği'ne bağlı Palmira İli'nde yer almaktadır. Suriye Çölü'ndeki vaha kentlerinden olan Palmira'nın yazılı kayıtlarına, MÖ 2. binyıla ait Mari'de bulunan Babil tabletlerinde rastlanmaktadır²⁴⁹⁷. Bu kayıtlarda kentin adı Tedmur, Tedmür, Tadmur, Tadmor veya Tudmur olarak geçmektedir²⁴⁹⁸. Kente, "palmiye ağaçlarının diyarı" anlamına gelen Palmira adı ise Roma Dönemi'nde, MS 1. yüzyılda verilmiştir. Palmira, İmparator Tiberius Dönemi'nde (MS 14-37) Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine girmiş, İmparator Hadrianus Dönemi'nde *civitas libera* ilân edilmiş, İmparator Caracalla Dönemi'nde *koloni* unvanı verilmiştir²⁴⁹⁹. Kent, MS 270 yılında Roma İmparatorluğu'ndan ayrıldığını ilân etmiş, Roma İmparatoru Aurelian, kenti geri alarak MS 273 yılında kenti yerle bir etmiştir. İslâmiyet'in yayılması ile birlikte 634 yılında Râşidîn Halifeliği tarafından ele geçirilmiştir. Kentte 1089 yılında meydana gelen büyük depremin ardından kent terk edilmiştir²⁵⁰⁰. Palmira Sit Alanı, dünya miras alanı seçim kriterlerinden kriter 1, kriter 2 ve kriter 4 gerekçelendirilerek, 23bis referans numarası ile UNESCO Dünya Miras Listesi'ne kaydedilmiştir²⁵⁰¹.

Altı yıllık bir aranın ardından, Suriye Arap Cumhuriyeti Devleti'nin UNESCO Dünya Miras Listesi'ndeki dördüncü mirası, Hititler, Asurlular, Akadlar, Grekler, Romalılar, Emevîler, Eyyubîler, Moğollar, Memlûklar ve Osmanlıların egemenliği altında gelişim gösteren *Tarihî Halep Kenti* kültürel mirası olmuştur. Miras 1986 yılında, dünya miras alanı seçim kriterlerinden kriter 3 ve kriter 4 gerekçelendirilerek, 21 referans numarası ile UNESCO Dünya Miras Listesi'ne yazdırılmıştır²⁵⁰².

²⁴⁹⁴ UNESCO World Heritage Centre (WHC), "Ancient City of Damascus" (Erişim 27 Eylül 2022).

²⁴⁹⁵ UNESCO World Heritage Centre (WHC), "Ancient City of Bosra" (Erişim 27 Eylül 2022).

²⁴⁹⁶ WHC, "Ancient City of Bosra".

²⁴⁹⁷ "Palmira", *Vikipedi Özgür Ansiklopedi* (Erişim 27 Eylül 2022).

²⁴⁹⁸ "Palmira", *Vikipedi*; "Palmira", *Britannica Ansiklopedisi* (Erişim 27 Eylül 2022).

²⁴⁹⁹ "Palmira", *Britannica*.

²⁵⁰⁰ "Palmyra", *Catholic Encyclopedia (1913)* (Erişim 27 Eylül 2022).

²⁵⁰¹ UNESCO World Heritage Centre (WHC), "Site of Palmyra" (Erişim 27 Eylül 2022).

²⁵⁰² UNESCO World Heritage Centre (WHC), "Ancient City of Aleppo" (Erişim 27 Eylül 2022).

Suriye Arap Cumhuriyeti'nin listeye yeni bir mirasını tanımlaması oldukça uzun zaman almış ve 20 yıllık bir bekleyişin ardından *Krak des Chevaliers ve Selahaddin Kalesi* kültürel mirası, dünya miras alanı seçim kriterlerinden kriter 2 ve kriter 4 gerekçelendirilerek, 2006 yılında, 1229 referans numarası ile UNESCO Dünya Miras Listesi'ne kabul edilmiştir. Miras, 2 farklı dünya miras alanı bileşeninden oluşmaktadır²⁵⁰³.

Suriye Arap Cumhuriyeti, son olarak 2011 yılında, dünya miras alanı seçim kriterlerinden kriter 3, kriter 4 ve kriter 5 ile gerekçelendirdiği *Kuzey Suriye'nin Antik Köyleri* kültürel mirasını, 1348 referans numarası ile UNESCO Dünya Miras Listesi'ne yazdırmıştır. Miras, 8 farklı lokasyonda bulunan dünya miras alanı bileşenlerinden oluşturulmuştur²⁵⁰⁴.

Suriye İç Savaşı'nın Suriye Dünya Miras Alanları Üzerindeki Etkisi

Suriye İç Savaşı'nın başlamasının ardından UNESCO Dünya Miras Komitesi, 2013 yılında Kamboçya Krallığı'nın Punom Pen kentinde gerçekleştirilen 37. Olağan Toplantısı'nda, Suriye Arap Cumhuriyeti taraf devletin UNESCO Dünya Miras Listesi'ne tanımladığı mirasların UNESCO Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi'ne kaydedilmesine karar vermiştir²⁵⁰⁵. Bu tarihten itibaren her yıl, Suriye Arap Cumhuriyeti dünya miras alanlarına yönelik Koruma Durumu Raporları, UNESCO Dünya Miras Merkezi'ne ve UNESCO Dünya Miras Komitesi'ne sunulmuştur. UNESCO Dünya Miras Merkezi ve danışma organlarının dünya miras alanlarına yönelik koruma durumu analiz ve sonuçları da tavsiye niteliğinde ayrıca Komite'ye sunulmuştur.

Çalışma kapsamında Koruma Durumu Raporlarından elde edilen verilere göre her mirasa dair koruma durumu sorunları incelenmiş ve Suriye İç Savaşı'nın Suriye Arap Cumhuriyeti dünya miras alanları üzerindeki etkisi hakkında genel bir tablo çizilmiştir.

Tarihî Şam Kenti Kültürel Mirası

Savaşla birlikte Tarihî Şam Kenti'nde birkaç kez patlama meydana gelmiştir. Anıtlarda herhangi bir hasarın oluşmadığını belirten taraf devlet, kentin güney kesiminde yer alan Midan Mahallesi'nde üç katlı kaçak bir yapının varlığından bahsetmiştir²⁵⁰⁶. Tarihî Busra Kenti'nde, taraf devletin bildirdiği koruma durumu raporuna göre, tarihi eserler zarar görmüş, El Mabrak Camii hasar görmüş ve tarihî kentte kaçak yapılaşma artmıştır²⁵⁰⁷. Palmira Sit Alanı'nın güneydoğu ve güneybatı bölgelerinde yer alan kazılmamış mezarların yağmalandığı, ağır ekipmanlarla kaçak kazı

²⁵⁰³ UNESCO World Heritage Centre (WHC), “Crac des Chevaliers and Qal’at Salah El-Din” (Erişim 27 Eylül 2022).

²⁵⁰⁴ UNESCO World Heritage Centre (WHC), “Ancient Villages of Northern Syria” (Erişim 27 Eylül 2022).

²⁵⁰⁵ UNESCO World Heritage Centre (WHC), *UNESCO World Heritage Committee Thirty-seventh session (Phnom Penh, Cambodia, 16 - 27 June 2013) / Item 7B of the Provisional Agenda: State of conservation of World Heritage properties inscribed on the World Heritage List* (Paris: UNESCO World Heritage Centre, 2013), 117.

²⁵⁰⁶ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Thirty-seventh session*, 114-115.

²⁵⁰⁷ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Thirty-seventh session*, 115.

çalışmalarının yürütüldüğü, bu kazıların sonucunda tarihî yapı ve blokların temellerinin hasar gördüğü bildirilmiştir. Bel Tapınağı'nın batı cephesi de dâhil birçok eserin zarar görmüş olduğu bildirilmiştir²⁵⁰⁸. Tarihî Halep Kenti ise acımasız yıkımlara sahne olmuştur. Halep Kalesi'nin 13. yüzyıla ait ahşap kapısına zarar veren, kapının bulunduğu noktada zeminde bir delik açan bir patlama yaşanmıştır. Tarihî kent merkezinde Eylül 2012 tarihinde çıkan bir yangında 17. yüzyıldan kalma kentin tarihî çarşısı ve 12. yüzyıldan kalma Emevî Camii (Halep Ulu Camii) de dâhil olmak üzere Halep'in tarihî birçok mekânı hasar görmüştür. Halep kentindeki durum, taraf devlet yetkililerince endişe verici olarak nitelendirilmiştir²⁵⁰⁹. Krak des Chevaliers ve Selahaddin Kalesi, Temmuz 2012 tarihinden önce, Al-Husn beldesinden geldiği tahmin edilen silahlı gruplarca ele geçirilerek askerî kamp alanı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu sebeple mirasın durumu ile ilgili bilgilere erişmek olanaksızlaşmıştır²⁵¹⁰. Kuzey Suriye'nin Antik Köyleri kültürel mirası da çatışma ortamından olumsuz etkilenen miraslardandır. Jabal Zawiye ve Jabal Simeon Kutsal Alanı içerisindeki dört park alanı yasa dışı kazılar, kaçak yapılaşma ve erozyon gibi koruma sorunları ile karşı karşıya kalmıştır. Bara, Simeon ve Rweha'daki park alanlarında güvenlik yetersizliğinden kaçak yapılaşma normalleşmiştir. Halep İli'nin kırsal bölgelerinde, St. Simeon Kutsal Alanı gibi antik tepe yerleşimleri de dâhil olmak üzere bazı stratejik noktalar, silahlı gruplar tarafından ele geçirilmiştir. Bara ve Rweha parkları gibi parklara kamp kuran gruplar, El-Bara başta olmak üzere çeşitli alanlarda hasara yol açmıştır²⁵¹¹.

Suriye Arap Cumhuriyeti, 28 Ocak 2014 tarihinde, Suriye'nin dünya miras alanının koruma durumu ile ilgili raporunu UNESCO Dünya Miras Merkezi'ne sunmuştur. Raporunda, Şam Emevî Camii'nin batı cephesinde, Şam Kalesi'nin doğu kapısının batı cephesinde, Kraliyet Salonu'nun kuzey duvarında ve Şam Adliye Medresesi'nin cephesinde hasar meydana geldiği bildirilmiştir. Taraf Devlet ayrıca, Bab Tuma'daki Antakya Meryem Rum Ortodoks Kilisesi ve Bab Sharqi'deki Ermeni Ortodoks Kilisesi de dâhil birçok tarihî yapının zarar gördüğünü belirtmiştir. Saruja ve Qanawat bölgelerinde çıkan yangının yol açtığı hasara da değinilen raporda Suriye Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü (DGAM) tarafından Şam Emevî Camii'nin batı cephesindeki hasarlı Bizans mozaiğinin restore edildiği kaydedilmiştir²⁵¹². Aralık 2014 tarihli UNITAR/UNOSAT raporunda yer alan uydu görüntüleri doğrultusunda Khan el-Haramein, Khan el-Zait, Hişam Camii, Manjak Camii, Beit Şirazi, Hammam Nawfara ve Hammam Bakri dünya miras alanlarında ve Hammam Khanji tampon bölgesinde orta derecede hasar tespit edilmiştir²⁵¹³.

²⁵⁰⁸ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Thirty-seventh session*, 115.

²⁵⁰⁹ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Thirty-seventh session*, 115.

²⁵¹⁰ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Thirty-seventh session*, 115-116.

²⁵¹¹ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Thirty-seventh session*, 116.

²⁵¹² UNESCO World Heritage Centre (WHC), *UNESCO World Heritage Committee Thirty-eighth session (Doha, Qatar, 15-25 June 2014) / Item 7A of the Provisional Agenda: State of conservation of the properties inscribed on the List of World Heritage in Danger*, (Paris: UNESCO World Heritage Centre, 2014), 11.

²⁵¹³ UNESCO World Heritage Centre (WHC), *UNESCO World Heritage Committee Thirty-ninth session (Bonn, Germany, 28 June – 8 July 2015) / Item 7A of the Provisional Agenda: State of conservation of*

Suriye Arap Cumhuriyeti, 14 Ocak 2015 tarihinde, Suriye'nin dünya miras alanının koruma durumu ile ilgili bir diğer raporu UNESCO Dünya Miras Merkezi'ne sunmuştur. Raporda, Şam Adliye Medresesi, Çakmakiye (Jaqmaqiyeh) Medresesi (Arap Hat Müzesi) ve Bab el-Bareed'teki bir dükkânın cephesinde hasar meydana geldiği aktarılmıştır²⁵¹⁴. Raporda ayrıca, Jura, Bab Tuma ve Kharab Mahallelerindeki özel mülklerin bir bölümünde, sur içi yerleşimin kuzey doğusunda yer alan Yahudi Mahallesi'nde birkaç dükkânda ve Manar Okulu'nda küçük hasar meydana geldiği bildirilmiştir. Altı binanın ve el-Saada Okulu'nun bombalandığı, el-Qanawat tarihi bölgesinde ve Beit el-Quwatli'de kısmen çökmeler meydana geldiği, Mezanet el-Shahem semtinde Suriye Arap Cumhuriyeti içi yerleşim bölgesinin dışında orta derecede hasar olduğu da belirtilmiştir²⁵¹⁵. Kalenin üst kısmındaki Kuzeybatı Eyyubi Kulesi'nin el-Hamidiyyeh Çarşısı yakınlarında şiddetli bir patlama nedeniyle kısmen hasar gördüğü, DGAM tarafından 1 Şubat 2015 tarihinde bildirilmiştir.

Suriye Arap Cumhuriyeti, 5 Şubat 2016 tarihinde, Suriye'nin dünya miras alanının koruma durumu ile ilgili yıllık raporunu UNESCO Dünya Miras Merkezi'ne sunmuştur. Emevî Camii ve Sakka Amini Evi'nin çatısı Şubat 2015 tarihinde bir saldırı sonucunda hasar görmüştür. Alanda, 26 Nisan 2016 tarihinde bir elektrik kazası sonucu çıkan büyük yangında tarihî kent merkezinin batısında bulunan el-Asrooniya Mahallesi büyük ölçüde hasar görmüştür. Yangında, birçok dükkân ve çevrelerindeki yapılar kullanılamaz hale gelmiştir. Yangında 105 dükkâna ek olarak 1895 yılına ait Osmanlı Bankası Binası da ağır hasar görmüş, çatısı çökmüş ve geriye sadece taş cephesi kalmıştır²⁵¹⁶. Önemli anıtların Ocak 2016 tarihinde 3 boyutlu modellenmesi için başlatılan "Anqa" Projesi (ICOMOS/CyArk ortak girişimi) çerçevesinde, mirasın insansız hava araçlarıyla üç boyutlu olarak belgelenmesine başlanmıştır²⁵¹⁷. Krak des Chevaliers ve Selahaddin Kalesi kültürel mirasının üç boyutlu dokümantasyon ve yapısal analiz çalışması, 29 Kasım 2016 tarihinde DGAM'dan bir uzman ekibin teknik desteği ile başlatılmıştır²⁵¹⁸.

Suriye Arap Cumhuriyeti, 18 Ocak 2017 tarihinde, Suriye'nin dünya miras alanının koruma durumu ile ilgili yıllık raporunu UNESCO Dünya Miras Merkezi'ne sunmuştur. Rapora göre Hamidiye Çarşısı'nda 2 Aralık 2016 tarihinde büyük bir yangın çıkmış ve sekiz dükkân yıkılırken 12 dükkân da hasar görmüştür. Tarihi Şam Kenti'nin kuzeybatısında yer alan Sarouja semtinde, 4 Ekim 2016 günü çıkan bir başka yangında el-Ward Camii yakınlarındaki geleneksel tarzda bir ev zarar görmüştür.

---

the properties inscribed on the List of World Heritage in Danger, (Paris: UNESCO World Heritage Centre, 2015), 53.

²⁵¹⁴ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Thirty-ninth session*, 52.

²⁵¹⁵ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Thirty-ninth session*, 52.

²⁵¹⁶ UNESCO World Heritage Centre (WHC), *UNESCO World Heritage Committee Forty-first session (Krakow, Poland, 2-12 July 2017) / Item 7A of the Provisional Agenda: State of conservation of the properties inscribed on the List of World Heritage in Danger*, (Paris: UNESCO World Heritage Centre, 2017), 67-68.

²⁵¹⁷ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Forty-first session*, 68.

²⁵¹⁸ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Forty-first session*, 80.

Suriye Arap Cumhuriyeti, 15 Ocak 2018 tarihinde, Suriye'nin dünya miras alanının koruma durumu ile ilgili yıllık raporunu UNESCO Dünya Miras Merkezi'ne sunmuştur²⁵¹⁹. Raporunda, Tarihi Şam Kenti dünya miras alanı ve tampon bölgesinde Temmuz 2017 – Kasım 2017 tarihleri arasında birkaç yangın daha çıktığı belirtilmiştir. Dünya miras alanında bulunan el-Amara semtinde 1 Ekim 2017 ve 16 Kasım 2017 tarihlerinde çıkan yangınlarda bazı geleneksel evlerde ağır hasar oluşmuştur. Mazanet el-Shahm Mahallesi'nde 11 Ekim 2017 tarihinde bir patlama meydana gelmiştir. Tampon bölgede ise 27 Temmuz 2017 günü Bab el-Jabiyah Çarşısı'nda, 10 Eylül 2017 günü Saroujah Çarşısı ve el-Manakhilah Çarşısı arasındaki Kral Faysal Caddesi'nde ve 12 Eylül 2017 günü Saroujah Çarşısı'nda çıkan yangınlarda bazı dükkânlar ciddi şekilde hasar görmüştür. Hasar gören yapılar, uygun şekilde restore edilememiş ve ortam koşullarına göre onarılmıştır. Statik endişelerle Osmanlı Bankası Binası'nın özgün durumuna göre restore edilmesinden vazgeçilmiş ve benzer boyutlarda taşıyıcı elemanlı çelik taşıyıcı ile güçlendirilmiştir²⁵²⁰.

Suriye Arap Cumhuriyeti, 08 Ocak 2019 tarihinde, Suriye'nin dünya miras alanının koruma durumu ile ilgili yıllık raporunu UNESCO Dünya Miras Merkezi'ne sunmuştur²⁵²¹. Raporunda, Osmanlı Bankası Binası'nın restorasyonu ile ilgili malî yetersizliklerden dolayı yaşanan zorluklar vurgulanmıştır. El-Azem Sarayı'nda 2019 yılında, nedenleri rapora kadar belirlenemeyen yapısal çatlaklar oluşmuş ve bu çatlaklar kontrollü olarak izlenmiştir²⁵²².

Suriye Arap Cumhuriyeti, 05 Ocak 2020 tarihinde, Suriye'nin dünya miras alanının koruma durumu ile ilgili yıllık raporunu UNESCO Dünya Miras Merkezi'ne sunmuştur²⁵²³. Raporu göre, Bab el-Salam ve Bab Touma arasındaki bölgedeki dış antik sur duvarının bir bölümü, 2 Şubat 2019 tarihinde uygun bakım yapılmaması ve kanalizasyon şebekesindeki bir arızadan kaynaklanan su sızıntısı sebebiyle çökmüştür. Tampon bölge içerisinde 2019 yılı içerisinde de birkaç yangın çıkmıştır²⁵²⁴.

Suriye Arap Cumhuriyeti, 07 Ocak 2021 tarihinde, Suriye'nin dünya miras alanının koruma durumu ile ilgili yıllık raporunu UNESCO Dünya Miras Merkezi'ne sunmuştur²⁵²⁵. Taraf devlet

---

²⁵¹⁹ UNESCO World Heritage Centre (WHC), *UNESCO World Heritage Committee Forty-second session (Manama, Bahrain, 24 June - 4 July 2018) / Item 7A of the Provisional Agenda: State of conservation of the properties inscribed on the List of World Heritage in Danger*, (Paris: UNESCO World Heritage Centre, 2018), 43.

²⁵²⁰ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Forty-second session*, 44.

²⁵²¹ UNESCO World Heritage Centre (WHC), *UNESCO World Heritage Committee Forty-third session (Baku, Republic of Azerbaijan, 30 June - 10 July 2019) / Item 7A of the Provisional Agenda: State of conservation of the properties inscribed on the List of World Heritage in Danger*, (Paris: UNESCO World Heritage Centre, 2019), 63.

²⁵²² WHC, *UNESCO World Heritage Committee Forty-third session*, 69.

²⁵²³ UNESCO World Heritage Centre (WHC), *UNESCO World Heritage Committee Extended Forty-fourth session (Fuzhou, China / Online meeting, 16 – 31 July 2021) / Item 7A of the Provisional Agenda: State of conservation of the properties inscribed on the List of World Heritage in Danger*, (Paris: UNESCO World Heritage Centre, 2021), 55.

²⁵²⁴ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Extended Forty-fourth session*, 59.

²⁵²⁵ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Extended Forty-fourth session*, 55.

Suriye Arap Cumhuriyeti, Tarihi Şam Kenti kültürel mirasının UNESCO Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi'ne kaydedilmesine neden olan tehditlerin artık geçerli olmadığını beyan etmiş ve mirasın bu listeden çıkarılması için gerekli düzenlemelerin uygulanmasını değerlendirmek üzere bir Reaktif İzleme heyeti davet etmiştir²⁵²⁶.

Tarihî Busra Kenti Kültürel Mirası

Mabrak El-Naqa Binası'nda meydana gelen hasara ek olarak, Nymph Tapınağı, Ömer Camii, Saint-Serge Katedrali, el-Fatemi Camii, Ebu el-Fidaa Medresesi'nde 2013 yılında gerçekleşen silahlı çatışmalardan kaynaklanan hasarlar meydana gelmiştir. Ayrıca taraf devlet yetkililerince kaçak kazıların ve kaçak yapılaşmanın mirası olumsuz etkilediği bildirilmiştir. Farklı bilgi kaynaklarından elde edilen bilgilere göre, Saint-Serge Katedrali bombalanmış ve Busra Kalesi askerî amaçlarla kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu bilgiler Suriye Arap Cumhuriyeti yetkili makamlarınca teyit edilmemiştir²⁵²⁷.

Taraf Devlet 2015 yılında, Mabrak Camii, Ömer Camii, Ebu el-Fidaa Camii ve el-Fatemi Camii'nde küçük taş çöküntülerinin olduğunu, "Kralın Kızının Beşiği" Kalybe'sindeki mimarî unsurların çoğunun ise yıkıldığını rapor etmiştir. Sokak çatışmalarında, Keşiş Bahira Manastırı, iç kale, Ebu el-Fidaa Camii, el-Fatemi Camii ve Ömer Camii minarelerinde ve antik kentin bazı bölgelerinde çatışma kaynaklı hasar meydana gelmiştir. Yerel halk tarafından kaçak yapı inşaatlarının yürütüldüğü bölgelerde, Şims Manastırı ve kent surlarında buldozer kaynaklı hasar meydana gelmiştir. Antik kentte kaçak kazılar yapılmış ve Mancak Hamamı'ndaki çeşmenin tuğlarından bir kısmı kaldırılmıştır. Ömer Camii bölgesinde, 1 Aralık 2014 tarihinde büyük bir patlama meydana gelmiş ve patlamanın sonucunda bir evde ciddi hasar oluşmuştur. Aralık 2014 tarihli UNITAR/UNOSAT raporunda sunulan uydu görüntülerinden, Roma Dönemi amfi tiyatrosunda, merkezî hamamlarda ve bir Roma Dönemi konutunda orta derecede hasar olduğu ve 164 metrelik bir toprak yol kazısı yapılmış olduğu anlaşılmaktadır²⁵²⁸. Taraf devlet, Nisan 2015 tarihinde, UNESCO Dünya Miras Merkezi'ne mirasın koruma durumu ile ilgili bir rapor daha sunmuştur. Raporda, çatışmaların artması sonucunda 25 Mart 2015 tarihinde silahlı grupların mirasın kontrolünü ele geçirdiği, çatışmaların Ömer Camii'nde küçük çaplı hasarlara yol açtığı, ancak Ömer Camii'nin yakınlarındaki yerleşim bölgesinde, Çarşı'da ve mirasın doğusunda büyük çaplı hasarlar meydana geldiği aktarılmıştır. Roma Dönemi iç kalede bulunan alan müzesi de yağmalanmıştır²⁵²⁹. Kaçak kazıların olumsuz etkisi 2015 yılında, el-Mabrak Camii'nin doğusunda ve Ömer Camii'nin kuzeyinde devam etmiştir²⁵³⁰. Çeşitli patlamalar sonucunda Zafer Takı, Ömer Camii ve Saint-Serge Katedrali gibi tarihî anıtlar üzerinde olumsuz

²⁵²⁶ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Extended Forty-fourth session*, 59.

²⁵²⁷ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Thirty-eighth session*, 63.

²⁵²⁸ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Extended Forty-fourth session*, 55.

²⁵²⁹ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Extended Forty-fourth session*, 55.

²⁵³⁰ UNESCO World Heritage Centre (WHC), *UNESCO World Heritage Committee Fortieth session (Istanbul, Turkey, 10-20 July 2016) / Item 7A of the Provisional Agenda: State of conservation of the properties inscribed on the List of World Heritage in Danger*, (Paris: UNESCO World Heritage Centre, 2016), 19-20.

etkiler görülmüştür. Aralık 2015 tarihinde yaşanan çatışmalar sonucunda, Roma tiyatrosunun batısında yer alan avluda ve kalenin batı duvarlarında yer alan avluda yeni hasarlar meydana gelmiştir²⁵³¹.

Taraf devlet, Haziran 2018 tarihinde miras alanının kontrolünü tekrar ele geçirmiştir. DGAM'ın 27 Temmuz 2018 tarihinde yapmış olduğu ilk değerlendirmede, şarapnel kaynaklı küçük hasarlar ve “Kralın Kızının Beşiği” Kalybe'sindeki mimari unsurların çoğunun çökmesi gibi büyük hasarlar olduğu açıklanmıştır. Geleneksel Halk Müzesi ve Sit Alanı Müzesi'nin yağmalandığı ve kaybın boyutunu değerlendirmek üzere koleksiyonlar üzerinde envanter çalışmalarının yürütüldüğü belirtilmiştir²⁵³².

Antik kent, yerel halk tarafından sürekli olarak yapılan birçok yasa dışı kazı nedeniyle ciddi şekilde hasar görmüştür. Antik kentin arkeolojik kalıntıları, geri dönülemez hasar riskiyle karşı karşıya kalmıştır²⁵³³. DGAM, Uluslararası Acil Durum Yardımı ile finanse edilen proje kapsamında, Aralık 2018 tarihinde mirasın ayrıntılı hasar tespitini yapmıştır. Buna göre, dünya miras alanındaki yapılar dört hasar düzeyine göre kategorize edilmiştir. Araştırmanın sonucuna göre tamamen yıkılan yapılar %5, neredeyse yıkılan yapılar %18, ağır hasarlı yapılar %25 ve hafif hasarlı yapılar %33 oranında dağılım göstermiştir. Değerlendirmeye göre, inşa edilmiş alanın sadece %19'luk bölümü hasarsız durumda kalmayı başarmıştır. Çoğu tarihî yapıların içinde yer alan 343 kaçak kazı çukurunun yanı sıra yapı duvarlarında 217 küçük, delme kaynaklı hasar rapor edilmiştir²⁵³⁴.

Palmira Sit Alanı Kültürel Mirası

Bel Tapınağı yakınlarındaki palmye bahçelerinde, 2013 yılında meydana gelen çatışmalarda Bel Tapınağı'nın güney ve doğu duvarları ile misafirhaneye bitişik olan ahşap ambarın duvarında hasar meydana gelmiş, tapınağın güney portikosunun iki sütünü çökmüş, tapınağın güney, batı ve kuzey duvarları ile tapınağı çevreleyen revakın kuzeydoğu köşesindeki sütunda kurşun ve bombardıman izleri meydana gelmiş, tapınağın güney ve doğu duvarlarında, doğu revak lentosunda ve güneydeki pencerede yanık izleri belirlemiştir. Mezarlar Vadisi'nde ve Diocletianus Kampı'nda, bazıları ağır ekipmanlarla kapsamlı olarak kaçak kazılar yapılmış ve kazılmamış mezarlardan birkaç taş heykel ve arkeolojik depo alanı yağmalanmıştır. Ek bilgi kaynaklarından edinilen bilgilere göre iç kale askerî amaçla kullanılmış ve tüm arkeolojik alanda askerî araç trafiği gözlemlenmiştir²⁵³⁵.

Alandaki Hamam bölgesindeki sütunlar ve Zafer Takı'nın kuzeydoğudaki küçük kemeri silahlı çatışmalar sebebi ile 2014 yılında zarar görmüştür. Zenobia Oteli'nde bulunan beş antik heykelin üçü çalınmış ve kalan ikisi DGAM görevlileri tarafından güvenlik amaçlı taşınmıştır. Yapılan

²⁵³¹ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Fortieth session*, 20.

²⁵³² WHC, *UNESCO World Heritage Committee Forty-third session*, 66.

²⁵³³ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Extended Forty-fourth session*, 55.

²⁵³⁴ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Extended Forty-fourth session*, 55.

²⁵³⁵ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Thirty-eighth session*, 14.

hasar tespit çalışmaları kapsamında, Artaban Türbesi'nde 22 mezar büstü ve taştan bir çocuk kafası betimi çalınmış, Taibul Türbesi'nde 15 portre heykel çalınmış ve bir portre heykel kırılmış, Bolha Mezarları'ndaki 25 mezar heykeli yağmalanmıştır. Güneydoğu nekropolde birçok önemli mezarın girişi tedbir amacı ile kapatılmıştır. Ayrıca Zenobia Otelinin çatısında önemli derecede hasar meydana gelmiştir²⁵³⁶.

Palmira Antik Kenti 21 Mayıs 2015 tarihinde Suriye Arap Cumhuriyeti askerî güçlerinin kontrolünden çıkmıştır. Bu tarihten sonra Haziran 2015 tarihinde Athena Aslan Heykeli yıkılmış, 23 Ağustos 2015 günü Baal-Shamin Tapınağı, 30 Ağustos 2015 günü Ba'al Tapınağı'nın cella (naos) bölümü ve çevresindeki sütunlar, 4 Ekim 2015 günü Zafer Takı ve 26 Ekim 2015 günü ana revaktaki üç sütun havaya uçurulmuştur²⁵³⁷. Ağustos 20015 tarihinde, DGAM Palmira şube müdürü arkeolog Khaled al-Essaad, silahlı gruplar tarafından katledilmiştir²⁵³⁸. Tarihi bilinmese de internete servis edilen fotoğraf ve videolardan anlaşıldığı kadarıyla Fahreddin el-Ma'ani Kalesi'nin kuzeydoğu ve güneydoğu kısmında çökmeler oluşmuştur ve kale girişindeki merdiven patlama sonucu yıkılmıştır²⁵³⁹.

Taraf devlet, Palmira Sit Alanı kültürel mirasına yönelik, yıllık sunduğu dünya miras alanı koruma durumu raporuna ek olarak 04 Mayıs 2016 tarihinde UNESCO Dünya Miras Merkezi'ne güncel bir rapor daha sunmuştur. Bu yeni raporda, palmyelikteki hasarı, kaçak kazıları, yeni oluşturulan yolları, arazi tesviyesini ve palmye ağaçlarının kesilme durumunu gösteren bir harita, havadan çekilen fotoğraflar ve doğrudan gözlemlerle desteklenen bölgede ve Palmira Müzesi'nde gerçekleştirilen bir ön hasar değerlendirmesi yer almıştır²⁵⁴⁰. DGAM, alandaki müzede çalışmalar yürütmüş ve enkazı temizlemiştir. Athena Aslan Heykeli de dâhil kurtarılan parçaları toplayarak koruma ve onarım amaçlı Şam kentindeki güvenli laboratuvarlarına taşımıştır²⁵⁴¹. Palmira Antik Kenti, 11 Aralık 2016 - 02 Mart 2017 tarihleri arasında Tetrapylon'u ve tiyatrunun sahne önü bölümünü tahrip eden silahlı gruplar tarafından yeniden işgal edilmiştir. Taraf devlet, alanın kontrolünü 02 Mart 2017 tarihinde tekrar ele almıştır²⁵⁴². Athena Aslan Heykeli'nin restorasyonu 2017 yılında tamamlanarak Şam Ulusal Müzesi'nin bahçesine yerleştirilmiştir²⁵⁴³.

Taraf devlet, 2017 yılından itibaren UNESCO Dünya Miras Merkezi'ne miras alanı ile ilgili sunduğu koruma durumu raporlarında Kale, Bel Tapınağı ve Zafer Takı için acil müdahale ve sağlamlaştırma gerektiğini vurgulamış ve finansman eksikliğine vurgu yapmıştır. DGAM, Ekim 2019

²⁵³⁶ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Thirty-ninth session*, 57.

²⁵³⁷ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Fortieth session*, 29.

²⁵³⁸ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Fortieth session*, 30.

²⁵³⁹ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Fortieth session*, 29-30.

²⁵⁴⁰ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Fortieth session*, 29.

²⁵⁴¹ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Forty-first session*, 77.

²⁵⁴² WHC, *UNESCO World Heritage Committee Forty-first session*, 77.

²⁵⁴³ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Forty-second session*, 52.

tarihinde gerçekleştirdiği hasar tespit çalışması kapsamında, bazıları tarihî yapıların temellerini tehdit eden 461 kaçak kazı ve çukur tespit etmiştir²⁵⁴⁴.

Tarihî Halep Kenti Kültürel Mirası

Tarihî Halep Kenti, 2013 yılından itibaren ağır hasar görmüştür. Silahlı çatışmaların tırmanması sonucu Tarihî Halep Kenti, 2013 yılında bombardımanlar, hedefli patlamalar ve yangınlar nedeniyle düzenli olarak yıkıma uğramıştır. Taraf devlet, Tarihî Halep Kenti'nde yer alan en az 121 tarihî yapının hasar gördüğünü veya yıkıldığını, buna ek olarak, Orta Çağ Halep Çarşısı'nda bulunan 1500'den fazla tarihî mağaza da dâhil olmak üzere dünya miras alanındaki yapı stokunun %30 - %40 arasındaki bir aralık oranında hasar gördüğünü beyan etmiştir. Halep Ulu Camii'nin 11. yüzyıla ait minaresi, mescidi ve ana kapısı yıkılmış, çevredeki yapılar gibi caminin avlusu ve bezemeleri ağır hasar görmüştür. Caminin ahşap minberi sökülerek farklı bir yere taşınmıştır. Silahlı çatışmalar, Halep iç kalesi (sur içi) 13. yüzyıl kapısı ve el-Hadid, Qinnasrin, Antakya ve el-Nasrkent sur kapılarına zarar vermiştir. Bimaristan Arghun al-Kamili, Khan Al-Wazeer, Khan al-Gumruk, Khan al-Saboun, Hammam al-Sarraj ve Hammam Bab al-Hadid dâhil olmak üzere en önemli İslâm mimarisi örnekleri hasar görmüştür. Beit Wakil, süsleme elemanları çalınan Beit Ghazaleh ve tamamen yıkılan Dar Zamaria dâhil Jdeideh Mahallesi'nin tarihî değerleri zarar görmüştür. Halep Halk Gelenekleri Müzesi ve Halep Ulusal Müzesi yağmalanmış ve Halep Vakıf Kütüphanesi ateşe verilerek tüm koleksiyonları yakılmıştır. Poche Evi'nin özel koleksiyonu da aynı yıl yağmalanmıştır²⁵⁴⁵.

Tarihî Halep Kenti kültürel mirasında 2014 yılında, tarihî kent merkezinin kuzey bölgelerinde bulunan özel evler ve tüm kamu altyapısı ağır hasar görmüştür. Kentte, El-Hamidieh bölgesi, Bustan al-Qasr bölgesi, Qustul Harami bölgesi, El-Farafra semti, Akyol bölgesi, Hisar çevresi, Bab al-Neirab ve Emevî Camii yakınındaki Al-Awamid bölgesi farklı ölçeklerde zarar görmüştür. Halep sur içinde bulunan Hitit Tapınağı'nın koruyucu örtüsü tamamen yıkılmıştır. Balık Pazarı, Yün Pazarı, Sisi Evi, Mrish Evi, Poche Evi, El-Khbash Han, İpek Han, Pamuk Han, El-Kerknawi Han, Kheirbek Han, El-Ghazal Çarşısı zarar görmüştür. Ayrıca Adliye Camii, Osmanlı Camii, Kamailya Camii, Beşir Paşa Camii, Mihmandar Camii, Banqusa Camii, Harun Dada Camii, Şu'aibiyya Camii, Qustul Harami Camii, Mescid-i Sahab, Mescid-i Meydani, Mescid-i Utruç, Mescid-i Haddadin, Medrese-i Firdevs, Medrese-i Hallawiye, Medrese-i Şerif, Medrese-i Trtanik, Medrese-i Şibani, Medrese-i Ahmediye, Maruni Kilisesi, Kilise Şibani, Roma Katolikleri Kilisesi ve Aziz Dimitros Kilisesi başta olmak üzere dinî yapılarda çeşitli hasarlar meydana gelmiştir²⁵⁴⁶. Halep sur içi, tarihî kent merkezinde tüneller içerisinde bomba patlatan silahlı gruplar sebebi ile tehdit altında kalmıştır. Carlton Oteli, Adalet Sarayı, Emniyet Müdürlüğü (El-Qalam Binası), Grand Seray, Camii el-Khusruwiye, Camii al-Sultania, El-Şouna Han ve Yalbouga Hamamı zarar görmüştür. Halep Ulusal Müzesi ve DGAM havan

²⁵⁴⁴ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Extended Forty-fourth session*, 70.

²⁵⁴⁵ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Thirty-eighth session*, 15.

²⁵⁴⁶ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Thirty-ninth session*, 59.

toplari sebebi ile kısmen hasar görmüştür. Gazale Konağı, mimarî unsurlarının birçoğu yok edilmiş, ahşap dekoratif duvar panelleri ve dekoratif camlar çarpışma ve yağma kaynaklı ağır hasar görmüştür. Ayrıca Aralık 2014 UNITAR/UNOSAT raporunda sunulan uydu görüntüleri, Fatayyin Han, Ibaji Han, Jiroudi Han, Nasser Han, Aqqadin Çarşısı, Bazerjiya Çarşısı, Dra' Çarşısı, Haraj Çarşısı, Manadil Çarşısı, Yeni İstanbul Çarşısı, Qawooqiya Çarşısı, Siyah Çarşı, Qaysariya Darwishiya, Qaysariya Hakkakin, tarihî servis alanları ve bir tarihî devlet hastanesi binasındaki tahribatın boyutunu göstermiştir. Farklı bilgi kaynaklarından elde edilen bilgilere göre Kadı el-Akar Camii, Matbah el-Ajami, El-Sarawi Camii, El-Muhtaseb Camii, As Sacir Camii, Et-Tatan Han ve El-Mesri Han'da çeşitli boyutlarda hasar meydana gelmiştir²⁵⁴⁷.

Tarihî Halep Kenti'nde, 2015 yılında devam eden silahlı çatışmalardan kaynaklanan Slaimanyeh Han, El-Haddadin Çarşısı, El-Zarb Çarşısı ve El-Sgha Çarşısı'nda, El-Suweiqqa Çarşısı'nın bir kısmında ciddi hasar oluşmuştur. Yer altı patlamaları sebebi ile El-Shathbakhtiyya Medresesi yıkılmıştır. Aslan Dede Camii, El-Hayat Camii, El-Dabagah Camii ve Kara Kumaş Çarşısı'nda da küçük boyutta hasar meydana gelmiştir. Farklı bilgi kaynaklarına göre yer altı patlamaları sonucunda Kasab Kapısı ve El-Harir Çarşı Hanı'nda ve Nisan 2015 tarihindeki çatışmalar sonucu Ermeni Ortodoks Kilisesi'nde ağır hasar meydana gelmiştir. Devam eden çatışmalar sonucunda 7 Mayıs 2015 günü Halk Gelenekleri Müzesi'nde küçük çaplı hasar meydana gelmiştir. Kale'nin kuzeydoğu tarafındaki savunma duvarının bir kısmı, 11 Temmuz 2015 günü yer altı patlamaları sonucu tahrip olmuştur. Aynı şekilde Kale'nin 13. yüzyıldan kalma girişi ve El-Shuna Han, 10 Kasım 2015 tarihinde kısmen zarar görmüştür. Medyadan alınan bilgiye göre, Nisan ve Mayıs 2016 tarihlerinde dünya miras alanında ağır bombardımanlar yaşanmıştır ancak hasar tespiti yapılamamıştır²⁵⁴⁸. Halep Ulusal Müzesi, Temmuz 2016 tarihinde ciddi hasar görmüştür. Tarihî Halep Kenti dünya miras alanı içerisinde 8'i yıkılan, 9'u yüksek oranda hasar gören, 13'ü orta derecede hasarlı, 20'si hafif hasarlı toplam 50 tarihî yapı zarar görmüştür. UNITAR/UNOSAT'ın sağladığı 18 Eylül 2016 tarihli uydu görüntüsüne göre yapılan ön analizde, tarihî kent merkezinde yıkılan ya da hasar gören toplam 3.232 yapı tespit edilmiştir. Bu orana göre, Nisan/Mayıs 2015 tarihinde analiz edilen uydu görüntülerine kıyasla hasarlı ya da yıkılan yapı sayısı, %20 oranında bir artış göstermiştir²⁵⁴⁹.

Tarihî Halep Kenti dünya miras alanı sakinlerinden geriye dönenler yapılarını onarmaya başlamıştır. Ancak tedarik zorluğu ve artan maliyetler sebebi ile geleneksel yapım malzemeleri çokça tercih edilmemiştir. Tarihî Halep Kenti kültürel mirasına yönelik onarım ve restorasyon çalışmaları için Suriye Arap Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, Bayındırlık Bakanlığı, İskan Bakanlığı ve Turizm Bakanlığı'ndan temsilciler, DGAM, Ağa Han Kültür Vakfı ve Suriye Kalkınma Vakfı temsilcileri ile yerel topluluklardan temsilciler, arkeoloji ve restorasyon alanındaki uzmanlardan oluşan Ulusal Yönlendirme Komitesi kurulmuştur. Komite, ilk toplantısını 30 Temmuz 2017 tarihinde

²⁵⁴⁷ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Thirty-ninth session*, 59.

²⁵⁴⁸ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Fortieth session*, 17.

²⁵⁴⁹ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Forty-first session*, 62.

gerçekleştirmiştir. DGAM Halep Şubesi'nden 9 uzman personel, 2017 yılında alanda hasar tespit çalışmaları yürütmüştür. Çalışmada dünya miras alanı sınırları içerisinde yer alan 170 yapı değerlendirilmiştir. Buna göre yapıların %8,8'i tamamen yıkılmış, %24,1'i büyük ölçüde yıkılmış, %34,7'si ağır hasarlı, %26,5'i hafif hasarlı ve %5,9'u hasarsız olarak kategorize edilmiştir²⁵⁵⁰. Tarihi Halep Kenti'nde 2017 yılından itibaren DGAM, UNESCO'nun tavsiyeleri doğrultusunda bir Acil Durum Planı'nı aktif olarak uygulamaya koymuştur.

Kentteki birçok yapı, 2018 yılının kış aylarında, sert hava koşulları ve kaynak yetersizliği nedeniyle çökmüştür. Ocak 2019 tarihinde Halep'te düzenlenen uluslararası bir toplantıda mirasın yeniden inşası ve geri kazanımı için "Vizyon ve Planlama Kapsamı" sunulmuştur. Mirasla ilgili yapılan alan tanımlarına yönelik minör revizyonlar üzerinde çalışmalar yürütülmüştür²⁵⁵¹. Kentte, 2019-2021 yılları arasında onarım, restorasyon, rehabilitasyon, güçlendirme, yeniden yapılanma çalışmaları devam etmiştir. Uluslararası örgüt ve kuruluşlar, çeşitli ülke temsilcilikleri ve sivil toplum kuruluşları çalışmalara destek vermiştir. Suriye Arap Cumhuriyeti, yasal düzenlemelerle çalışmalara hız vermiştir. Çalışmalar kapsamında Halep Ulusal Müzesi, 24 Ekim 2019 günü kapılarını yeniden halka açmıştır²⁵⁵².

Krak des Chevaliers ve Selahaddin Kalesi Kültürel Mirası

Krak des Chevaliers ve Selahaddin Kalesi dünya miras alanı, 2013 yılının yaz aylarında silahlı gruplar tarafından işgal edilmiştir. Suriye Arap Cumhuriyeti taraf devleti, mirasın koruma durumu ile ilgili sosyal medyaya dayanan bir raporu 2014 yılının başında UNESCO Dünya Miras Merkezi'ne sunmuştur. Raporda, Krak des Chevaliers'in güneydoğu kulesinin bombalandığı ve Asker Salonu bölümündeki bir tonozun çöktüğü, cami (eski şapel) kısmında hasar meydana geldiği belirtilmiştir. Raporda, Selahaddin Kalesi'ne yönelik herhangi bir hasar tespiti yapılmamıştır. Miras alanı, 20 Mart 2014 tarihinde Suriye Arap Cumhuriyeti askerî güçleri tarafından geri alınmıştır. DGAM, 25 Mart 2014 tarihinde alanla ilgili bir hasar tespit raporu yayınlamıştır. Rapora göre, Krak des Chevaliers'in içindeki ana merdiven tamamen yok olmuştur. Şövalyeler Salonu'nun ana cephesinde kısmî hasar, süslemelerinde ve kemerlerinde hasar meydana gelmiştir. Kilisenin arkasında yangın izleri belirlenmiştir. Kütüphane Salonu'nda ve Kütüphane Salonu'nun çatısına çıkan merdivenlerde, Kral Kızı Kulesi cephesinde hasar meydana gelmiştir. Kral Kızı Kulesi ile Kilise çatısı arasındaki duvarda kısmî yıkım oluşmuştur. Qalawun Kulesi'nde hasar ve yıkım oluşmuş, kulenin önündeki merdivenlerde kısmî tahribat meydana gelmiştir. Avlu tarafındaki depoların duvarlarında hasar, Kütüphane Kulesi'nin tavanını destekleyen sütunlardan birinde kısmî yıkım, Osmanlı Evi'nde ağır hasar, Kalenin dış duvarında küçük boyutta hasar meydana gelmiştir²⁵⁵³. Krak des Chevaliers'de 2014 yılında tespit edilen hasar kayıtlarına göre, Zahir Bybars Kuleleri'nde, ahır alanının alt katlarında ve

²⁵⁵⁰ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Forty-second session*, 38.

²⁵⁵¹ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Forty-third session*, 63.

²⁵⁵² WHC, *UNESCO World Heritage Committee Extended Forty-fourth session*, Ek Belge, 7.

²⁵⁵³ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Thirty-eighth session*, 17.

alanın doğu duvarında, Askerler salonunun bir bölümünde, mutfağa açılan galeriyi örten tonozların bir kısmında, kiler bölümü iç merdivenlerinde, Şövalyeler Salonu'ndaki merdivenlerde ve iki süsleme elemanında, hendeğin doğu duvarında ve köprünün küçük kısımlarında ciddi hasar ve kısmî çökme oluşmuştur²⁵⁵⁴.

Dünya miras alanının kontrolünü yeniden aldıktan sonra taraf devlet, 2015 yılında da miras üzerinde restorasyon çalışmalarına devam etmiş ve çalışmaları hızlandırmıştır. Selahaddin Kalesi, yeniden ziyarete açılmıştır²⁵⁵⁵. Ayrıca, 2016 yılında mirasına yönelik 3 boyutlu tarama ve modelleme çalışmaları yürütülmüştür²⁵⁵⁶. Restorasyon çalışmaları farklı kademelerde 2017 yılında da devam etmiştir. DGAM, Selahaddin Kalesi'nde turizm tesisleri ve teleferik uygulamasını öngören bir ön projeyi 27 Mart 2018 tarihinde UNESCO Dünya Miras Merkezi'ne sunmuştur²⁵⁵⁷. DGAM, proje müelliflerinden proje ile ilgili bir Çevresel Etki Değerlendirmesi raporu da talep etmiştir. Suriye Arap Cumhuriyeti yetkilileri projenin, mirasın Üstün Evrensel Değeri üzerindeki potansiyel etkisini değerlendirmek üzere UNESCO Dünya Miras Merkezi, ICOMOS ve ICCROM ortak reaktif izleme misyonu davetini tekrarlamıştır. Ayrıca, yetkililer, teleferik projesiyle ilgili olarak Selahaddin Kalesi alanında, sahada daha fazla teknik destek talep etmek için 16 Nisan 2019 tarihli bir davetiye göndermiştir. Taraf Devlet, Selahaddin Kalesi sahasında, Haçlı Kulesi ve Güney Doğu Haçlı Duvarı'nda, kış mevsimindeki olumsuz hava koşulları ve silahlı çatışma yılları boyunca uygun olmayan koruma koşulları nedeniyle çöken bölümler hakkında 17 Mayıs 2019 tarihli ek bir rapor sunmuştur²⁵⁵⁸.

Selahaddin Kalesi'nin güneydoğu tarafında Bizans Duvarı'nın bir kısmı 2019 yılında, Bizans kulesi ikinci kat çapraz tonozu ise 2017 yılında çökmüştür. Kalede, yapılar üzerinde oluşan doğal bitki örtüsünün kontrol edilememesi sonucu çeşitli yapı çatlakları oluşmuştur²⁵⁵⁹. Selahaddin Kalesi'ni çevreleyen ormanlık alanda Ekim 2020 tarihinde bir yangın çıkarak yayılmıştır. Çıkan yangın tampon bölgeye ulaşmış, Suriye Arap Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı tarafından alınan yangın önlemleri neticesinde yangın dünya miras alanına sıçramadan kontrol altına alınmıştır. Taraf devlet, 2021 yılında mirasın UNESCO Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi'nde bulunması için gerekli koşulların ortadan kalktığı ve bu listeden çıkarılması gerektiği yönünde görüş bildirmiştir²⁵⁶⁰.

Kuzey Suriye'nin Antik Köyleri Kültürel Mirası

Kuzey Suriye'nin Antik Köyleri kültürel mirasında, iç savaşın başlangıcından itibaren 2014 yılına kadar göçmen akını, kaçak kazı ve yağma, silahlı çatışma ortamı ve Vandalizm kaynaklı birçok hasar meydana gelmiştir. Taraf devlet, 2014 yılına kadar bu hasarlardan bazılarını

²⁵⁵⁴ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Thirty-ninth session*, 61.

²⁵⁵⁵ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Fortieth session*, 27.

²⁵⁵⁶ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Forty-first session*, 73-74.

²⁵⁵⁷ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Forty-second session*, 49.

²⁵⁵⁸ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Forty-third session*, 74.

²⁵⁵⁹ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Extended Forty-fourth session*, 66-67.

²⁵⁶⁰ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Extended Forty-fourth session*, 67.

raporlamıştır. Al-Bara'da kurşun izleri, kasıtlı yıkımlar ve hırsızlık olayları bildirilmiştir. Kafr Aqab, Banassra ve Kfeir'de, sit alanlarındaki kiliselerinin çökmesine ve hasar görmesine neden olan kapsamlı yasadışı kazılar ve yağmalama, Aziz Simeon Stylites'e adanmış dinî kompleks içerisinde yasadışı kazılar tespit edilmiştir. Mülteciler tarafından yapıların ve kaya mezarlarının izinsiz işgal edildiği, Şeyh Barakat ve Jabal Zawia'da inşaat için arkeolojik malzemelerin kullanıldığı belirlenmiştir. Yeni yapılan inşaatlar için yapım malzemesi olarak Bizans Dönemi'ne ait eserlerden sökülen taşların satışı ve mirasın çevresinde kaçak inşaatlar bildirilmiştir. Ayrıca Jabal Sam'an'daki Al-Qatora Köyü'nde taş heykellere, manastırın iç cephelerine ve Simeon Kalesi'ndeki kiliseye kasten zarar verildiği, Jabal Wastani, Jabal Al-A'la, Jabal Zawia ve Jabal Simeon da dâhil saha genelinde kırık lahitler olduğu not edilmiş, hırsızlık ve Vandalizm'in verdiği zarara vurgu yapılmıştır. Aziz Simeon Manastırı ve kilisesinin iç cephelerinin zarar gördüğü, manastırda kaçak kazılar yapıldığı belirtilmiştir²⁵⁶¹.

Mirasta 2014 yılında, artan kaçak kazılar ve tarihî eserlerin kaçırılarak yapım malzemesi olarak kullanımı için ağır iş makinelerinin kullanılmaya başlandığı açıklanmıştır. Jebel Sem'an'da, Qal'at Sem'an Parkı'nda, Saint Simeon Manastırı'nın kuzey, batı ve kuzeydoğu bölgelerinde, Zafer Takı ve hamam alanındaki mozaik zeminde hasar görülmüştür. Aynı alandaki Sitt ar-Roum'da, kilise duvarları yıkılmış ve duvar parçaları yapı malzemesi olarak farklı yapılarda kullanılmıştır. Refade'de on kaçak konut inşaatı tespit edilmiştir. Jebel Barisha Park'ta Baqirha, Deiroune ve Dar Qita bölgeleri olumsuz etkilenmiş, Jebel Zawiye Park'ta, el-Bara Kasabası ve Btirsa, Mujleya, Ba'uda, Bshilla sit alanları büyük çapta tahrip edilmiştir. Rafade, Btirsa, Mujleya, Ba'uda, Bshilla ve Kafr Aqareb'deki Qal'at Sam'an Parkı'nda defîne avı amaçlı yasadışı kazılar yapılmış, El-Bara'da yerel halk tarafından dedektör kullanılarak gerçekleştirilen kazılarda ortaya çıkan bir mezar tahrip edilmiştir. Aziz Simeon Kalesi içerisindeki ve çevresindeki zeytin ağaçları, silahlı gruplar tarafından tahrip edilmiştir. Mülteciler, Jebel Zawiye'deki Serjilla, Jerade ve Shinsharah antik yapılarına yerleşerek hasara yol açmıştır. Ayrıca Aralık 2014 tarihli UNITAR/UNOSAT raporunda sunulan uydu görüntüleri, Shinshara'da 135 metrelik yeni bir duvarın inşasını, çok sayıda bozulmuş toprak alanını, kaçak kazı kaynaklı çukurları ve inşa edilen yaklaşık 80 kaçak yapıyı açıkça göstermektedir. Rabi'ah'ta 29 ve Serjilla'da 22 sığınığın varlığı da görüntülerden belirlenmiştir. Farklı kaynaklar, Kherbet Kseibjeh'de hasar meydana geldiğini ve Kafr Hwar'da Vandalizm ve yağma kaynaklı hasarlar olduğunu bildirmiştir²⁵⁶².

Dünya miras alanında 2015 yılında da tarihî eserlerin yapı malzemesi olarak kullanımı, yasa dışı inşaatlar, izinsiz kazılar ve Vandalizm faaliyetleri devam etmiştir. Taraf devletin 2016 yılının başlarında sunduğu rapora göre, Jabal Sem'an dünya miras alanı bileşeninde Saint Simeon'da (doğu kilisesi, kuzey yolu boyunca binalar), Rafade'de (Kalenin batı kulesi ve diğer binalar) ve Sitt ar-

²⁵⁶¹ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Thirty-eighth session*, 18-19.

²⁵⁶² WHC, *UNESCO World Heritage Committee Thirty-ninth session*, 63.

Roum'da ve Jebel Zawiye dünya miras alanı bileşeninde al-Bara'da patlayıcı unsurlar ve ağır iş makineleri kullanılarak arkeolojik alanlardan alınan taşlar yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Aziz Simeon (kalenin içinde, dıştan güneye doğru, ana kapı, güneybatı kilisesinin yanında, Zafer Takı yakınında), Rafade, Sitt ar-Roum ve Qatura sit alanlarında yasadışı inşaatlar olduğu tespit edilmiştir. Jebel Sem'an'da, Saint Simeon (kuzey doğu) ve Rafade bölgelerinde ve ayrıca Kafr Aqareb bölgesindeki Jebel Wastani'de, izinsiz tarım faaliyetleri, kaçak kuyu açma ve yasa dışı taş ocakları rapor edilmiştir. Qal'at Sem'an, Rafade (güney bölgesi), Sitt ar-Roum, Şeyh Süleyman ve Jabal Wastani bölgelerinde yasa dışı kazılar yapıldığı, Sitt ar-Roum, Şeyh Süleyman ve al-Bara'da lahitlerin ve mezarların kasıtlı olarak tahrip edildiği Vandalizm faaliyetlerinin gerçekleştirildiği, Aziz Simeon ve Rafade'de bazı çökmelerin meydana geldiği ve Jabal Wastani'deki bazı binalarda oluşan çatlaklar nedeniyle yapısal riskler olduğu bildirilmiştir. Farklı kaynaklar, Jabal Zawiye'deki Shinshara'da, ve Jabal Sam'an'daki Saint Simeon'da tarihî yapıların bombalandığını, Mayıs 2016 tarihinde bombalanan Saint Simeon'da bombardıman etkisi ile birçok yapının yıkıldığını açıklamıştır²⁵⁶³. Taraf devletin, mirasın 2016 yılındaki koruma durumu ile ilgili sunduğu raporda, Jebel Barisha ve Jebel al-Al'a'daki hasarın, kaçak kazı, inşaat malzemeleri için tarihî taş malzeme kullanımı ve kaçak inşaat kaynaklı küçük çapta olduğunu belirtmiştir. Ayrıca silahlı gruplar sebebi ile Dar Qita'daki koşulların bilinmediği açıklanmıştır²⁵⁶⁴.

Dünya miras alanında 2017 yılında da benzer koruma problemleri devam etmiştir. Cebel Barisha'da bulunan Deir Sunbul Manastırı, aşırılık yanlısı silahlı gruplar tarafından bölgedeki yapıların çoğunluğunda olduğu gibi kasıtlı olarak yok edilmiştir. Jebel Zawiye'deki El-Bara, Mujleya, Bshilla, Ba'uda ve Serjilla köylerinde ve Bakırha'daki Jebel Barisha'da yasadışı inşaatlar, yasadışı kazılar ve arkeolojik alanlardan taşların yapı malzemesi olarak kullanılmak üzere alındığı bildirilmiştir²⁵⁶⁵. UNITAR/UNOSAT'ın 17 ve 22 Mart 2018 tarihli Brad (Jebel Semaan) uydu görüntülerine dayanarak alandaki anıt mezarda ve bitişik binada hasar tespit edilmiştir²⁵⁶⁶.

Taraf devlet yetkililerinin sahaya erişimi 2019 ve 2020 yılı için de mümkün olmamıştır. Bu sebeple, bahsi geçen yıllara dair alandaki hasar tespit çalışmaları, UNITAR/UNOSAT'ın analizlerine ve raporlarına dayanmaktadır. Buna göre Qal'at Sem'an'da bulunan Saint Simeon sütununun ayakta kalan bölümü ve Şeyh Süleyman'daki keşiş kulesi yıkılmış, Jebel Sem'an'da bulunan Batouta Köyü, büyük ihtimalle tarım arazilerinin arttırılması için tamamen harap edilmiştir. Jebel Barisha'da Dar Qita, Deirouneh, Baqirha ve Kherbet al-Khatib sit alanları başta olmak üzere; Jebel Wastani'de Kafr Aqareb başta olmak üzere ve Jebel Zawiye'de Shinshara ve el-Bara bölgeleri başta olmak üzere birçok arkeolojik yapı ve tarihî eser yıkılmıştır. El-Bara'da bulunan büyük El-Hosn Kilisesi, tarım

²⁵⁶³ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Fortieth session*, 25.

²⁵⁶⁴ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Forty-first session*, 71.

²⁵⁶⁵ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Forty-second session*, 47.

²⁵⁶⁶ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Forty-second session*, 47; WHC, *UNESCO World Heritage Committee Forty-third session*, 72.

arazisine dönüştürülmek üzere tamamen yıkılarak kalıntıları temizlenmiştir. Farklı kaynaklardan elde edilen verilerle Jebel Zawiyeh ve Jebel al-A'la için de hasar tespiti yapılabilmektedir. Ayrıca Qalb Lozeh Kilisesi'nin okul olarak kullanılması ve Qirqbizeh'in mültecileri barındırmak için bir kamp alanı olarak kullanılması hakkında da bilgi sağlanmıştır²⁵⁶⁷.

Tartışma ve Sonuç

Suriye İç Savaşı, Suriye Arap Cumhuriyeti'nin diğer tüm miraslarında olduğu gibi dünya miras alanlarını da olumsuz etkilemiştir. Savaşın şiddetlenmesi ile birlikte Suriye Arap Cumhuriyeti'nin dünya miras alanları, 2013 yılında UNESCO Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi'ne alınmış ve taraf devlet, yeni bir mirasını UNESCO Dünya Miras Listesi'ne aday gösterememiştir. Farklı silahlı grupların ele geçirdiği dünya miras alanlarına erişim sağlanamazken, mirasların durumu hakkında hasar tespit çalışmaları, gelişen teknolojilerin ve uluslararası örgütlerin yardımı ile sosyal medya ve uydu görüntüleme sistemlerinin yardımı ile yürütülmüştür. Dünya miras alanlarını ele geçiren silahlı gruplar kasıtlı olarak ya da savaş ortamı gereği miras alanları içerisindeki eserlere büyük zararlar vermiştir.

Dünya miras alanları üzerinde en önemli zararlar, kasıtlı patlatma, bilinçli yıkım, tarihî eser kaçakçılığı, müze soygunları, sit alanları yağmalama, mülteci kamp alanlarına dönüştürme, mezar soygunları, askerî kamp alanlarına dönüştürme, tarım arazisine dönüştürme, işlev dönüştürme, silahlı çatışmalar sonucunda eserler üzerinde oluşan teçhizat izleri, kaçak inşaat ve kaçak kazı kaynaklı olmuştur. Çatışmanın tüm tarafları, kasıtlı ya da kasıtsız olarak tarihî eserlere zarar vermiştir. Bazı durumlarda yetkililerin erişemediği alanlarda kaçakçılık faaliyetleri ağır iş makineleri ile alenî şekilde gerçekleştirilmiştir. Suriye İç Savaşı'nda Suriye halkının tarihsel zenginliğinin önemli bir bölümü tahrip edilmiş, yağmalanmış, kaçırılmış ve geri dönülemez zararlara uğratılmıştır.

Suriye Arap Cumhuriyeti Devleti, Mezopotamya medeniyetlerine ev sahipliği yapmış, zengin tarihî kaynaklara sahip bir bölge olarak insan yerleşimine ve uygarlığın kurulmasına yakından tanık olmuştur. Birçok önemli kent, bu bölgede kurulmuş ve gelişmiştir. Bu kentler, sadece ticarî ve idarî merkezler olarak değil aynı zamanda insanlık tarihinin en önemli kültür, bilim, sanat ve inanç merkezleri olarak da gelişim göstermiştir. Suriye Arap Cumhuriyeti, bu değerlerinin farkında olarak UNESCO Dünya Miras Listesi'ne beş adet tarihî kent mirasını yazdırmıştır. Suriye İç Savaşı, tarafların daha çok kentlere egemen olma stratejisi üzerinden yürütüldüğü için ve savaş, şehir savaşlarına dönüştüğünden en ağır yıkımlar kentlerde oluşmuş ve Suriye Arap Cumhuriyeti dünya miras alanları, bu durumdan olumsuz etkilenen tarihsel değerlerin başında gelmiştir.

Kaynakça

ICOMOS, International Council on Monuments and Sites. *ICOMOS E-Learning Course for the Protection of Syria's Cultural Heritage in Times of Armed Conflict (7-8 January 2013)*. Erişim 02 Ekim 2022.

²⁵⁶⁷ WHC, *UNESCO World Heritage Committee Extended Forty-fourth session*, 64.

https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Secretariat/Syria%20E-Learning%20Course%20Booklet-%20Final%20Version_09_January%202013.pdf

“Palmyra”. *Britannica Ansiklopedisi*. Erişim 27 Eylül 2022.

<https://www.britannica.com/place/Palmyra-Syria>.

“Palmyra”, *Catholic Encyclopedia (1913)* (Erişim 27 Eylül 2022).

https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_%281913%29/Palmyra.

“Palmyra”. *Vikipedi Özgür Ansiklopedi*. Erişim 27 Eylül 2022. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Palmyra>.

WHC, UNESCO World Heritage Centre. “Ancient City of Aleppo”. Erişim 27 Eylül 2022.

<https://whc.unesco.org/en/list/21>.

WHC, UNESCO World Heritage Centre. “Ancient City of Bosra”. Erişim 27 Eylül 2022.

<https://whc.unesco.org/en/list/22>.

WHC, UNESCO World Heritage Centre. “Ancient City of Damascus”. Erişim 27 Eylül 2022.

<https://whc.unesco.org/en/list/20>.

WHC, UNESCO World Heritage Centre. “Ancient Villages of Northern Syria”. Erişim 27 Eylül 2022.

<https://whc.unesco.org/en/list/1348>.

WHC, UNESCO World Heritage Centre. “Crac des Chevaliers and Qal’at Salah El-Din”. Erişim 27 Eylül 2022. <https://whc.unesco.org/en/list/1229>.

WHC, UNESCO World Heritage Centre. “Site of Palmyra”. Erişim 27 Eylül 2022.

<https://whc.unesco.org/en/list/23>.

WHC, UNESCO World Heritage Centre. “World Heritage List”. Erişim 27 Eylül 2022.

<https://whc.unesco.org/en/list/>.

WHC, UNESCO World Heritage Centre. *UNESCO World Heritage Committee Thirty-seventh session (Phnom Penh, Cambodia, 16 - 27 June 2013) / Item 7B of the Provisional Agenda: State of conservation of World Heritage properties inscribed on the World Heritage List*. Paris: UNESCO World Heritage Centre, 2013.

WHC, UNESCO World Heritage Centre. *UNESCO World Heritage Committee Thirty-eighth session (Doha, Qatar, 15-25 June 2014) / Item 7A of the Provisional Agenda: State of conservation of the properties inscribed on the List of World Heritage in Danger*. Paris: UNESCO World Heritage Centre, 2014.

WHC, UNESCO World Heritage Centre. *UNESCO World Heritage Committee Thirty-ninth session (Bonn, Germany, 28 June – 8 July 2015) / Item 7A of the Provisional Agenda: State of conservation of the properties inscribed on the List of World Heritage in Danger*. Paris: UNESCO World Heritage Centre, 2015.

WHC, UNESCO World Heritage Centre. *UNESCO World Heritage Committee Fortieth session (Istanbul, Turkey, 10-20 July 2016) / Item 7A of the Provisional Agenda: State of conservation of the properties inscribed on the List of World Heritage in Danger*. Paris: UNESCO World Heritage Centre, 2016.

WHC, UNESCO World Heritage Centre. *UNESCO World Heritage Committee Forty-first session (Krakow, Poland, 2-12 July 2017) / Item 7A of the Provisional Agenda: State of conservation of the properties inscribed on the List of World Heritage in Danger*. Paris: UNESCO World Heritage Centre, 2017.

WHC, UNESCO World Heritage Centre. *UNESCO World Heritage Committee Forty-second session (Manama, Bahrain, 24 June - 4 July 2018) / Item 7A of the Provisional Agenda: State of conservation of the properties inscribed on the List of World Heritage in Danger*. Paris: UNESCO World Heritage Centre, 2018.

WHC, UNESCO World Heritage Centre. *UNESCO World Heritage Committee Forty-third session (Baku, Republic of Azerbaijan, 30 June - 10 July 2019) / Item 7A of the Provisional Agenda: State of conservation of the properties inscribed on the List of World Heritage in Danger*. Paris: UNESCO World Heritage Centre, 2019.

WHC, UNESCO World Heritage Centre. *UNESCO World Heritage Committee Extended Forty-fourth session (Fuzhou, China / Online meeting, 16 – 31 July 2021) / Item 7A of the Provisional Agenda: State of conservation of the properties inscribed on the List of World Heritage in Danger*. Paris: UNESCO World Heritage Centre, 2021.

Muhitten Merkeze Bakmak: Şamli Alim Muhammed el-Emîn el-Muhıbbî'nin

*Hulâsatü'l Eser'*inde Osmanlı Devlet Adamları

Yahya Koç *

Özet

Muhammed el-Emin el-Muhıbbî (ö. 1699), Şam ulemasının ileri gelen ailelerinden birine mensuptur. Tahsilini ilerletip Mekke ve Kahire'de kadılık, Şam'da müderrislik yaparak Osmanlı ilmiyesinde yer aldı. İslam tarihyazıcılığı geleneğinin başlıca türlerinden biri olan tabakât türünde eserler kaleme aldı. İlme kabiliyeti ve babasının bağlantıları sayesinde üst düzey Osmanlı ulemasından gördüğü himaye, ona başkent İstanbul'un yanı sıra Bursa, Edirne gibi Osmanlı şehirlerini ve buralarda doğmuş, yetişmiş Osmanlı ricalini yakından tanıma fırsatı sağladı. Ayrıca Hasan el-Bûrîni (ö. 1615), Necmeddin el-Gazzî (ö. 1651), Nev'îzâde Atâyî (ö. 1637) ve Şehâbeddin el-Hafâcî (ö. 1659) gibi biyografi yazarlarının eserlerini mütalaa etmesinin tesiriyle Osmanlı ricalinden başka, döneminin İslam dünyasında yaşayan ulema, edip ve şairlerinin biyografi bilgilerine olan vukûfiyeti arttı. Böylece Hicri 11./Miladi17. yüzyılda (1591-1688) Arap ülkelerinde yaşamış alim, edip, şairlerin hayatları ve eserleri hakkında başlıca başvuru kaynaklarından sayılan *Hulâsatü'l-eser fi a'yân el-karn el-hâdî 'aşer* isimli biyografi kitabını yazabildi. Eserinde başta Osmanlı sultanları olmak üzere, sadrazamlar, çeşitli hususiyetleriyle şöhret bulmuş vezirler, kumandanlar, ilmiyenin meşhur isimlerinin yanı sıra Şam'da kadılık yapmış olup *Rumî* nisbesiyle andığı alimlere yer verdi. III. Murad, III. Mehmed, I. Ahmed, I. Mustafa, II. Osman, IV. Murad ve I. İbrahim eserinde hayat hikayelerinden bahsettiği Osmanlı padişahlarıdır. Şam valiliği yapmış ve bölgenin idaresini düzenlemek, asayişini yeniden sağlamak için uğraştıktan sonra veziriazamlığa kadar yükselmiş olan Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın yanı sıra Hafız Ahmed Paşa, İpşir Mustafa Paşa, Derviş Mehmed Paşa gibi vezirler, *Hulâsatü'l-eser*'de biyografilerine yer verilen devlet ricali arasında yer alırlar. *Hulâsatü'l-eser*'de ayıca dönemin Osmanlı dünyasında çeşitli özellikleriyle şöhret bulmuş olan Lala Mehmed Paşa, Hadım Hasan Paşa, Yemişçi Hasan Paşa, Damad İbrahim Paşa gibi veziriazamların biyografileri ele alınmıştır. Fahreddin Ma'noğlu'nun 1633 senesinde yakalandığı seferi komuta eden Küçük Ahmed Paşa ve diğer Şam beylerbeyileri, eserde çeşitli maddelerde müstakil olarak ele alınmıştır. Şam valileri dışında, eserde Yemen, Mısır, Trablusşam, Halep, Safed ve Gazze gibi sancak ve vilayetlerde beylerbeyilik yapmış idarecilerin maddelerine yer verildiği görülmektedir. Muhıbbî, vezirlerin ve beylerbeyilerin biyografi maddelerinde verdiği malumatla bunların takip ettikleri kariyer yolları hakkında ipuçları sunar. İcraatlarına ilişkin olumlu veya olumsuz değerlendirmelerini dile getirir. Öte yandan *Hulâsatü'l-eser*'de isyanlarıyla Osmanlı taşrasında devlet adamlarını uğraştıran Celâli liderlerinin biyografi maddelerine yer verilmesi dikkat çekicidir. Halep ve civarında büyük bir ayaklanma çıkaran

* Dr. Yahya Koç, Kırklareli Üniversitesi, Tarih Bölümü, yahyametinkoc@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-5918-6749.

Canbolatoğlu Ali'nin yanı sıra Fahreddin Ma'noğlu ve Karayazıcı Abdülhalim bu isyancı liderlerden bazılarıdır. Muhibbî'nin, Osmanlı merkezî hükümetinin kontrol etmeye çalıştığı ya da kimi zaman statü ve görevler vererek uzlaşmaya çalıştığı bu yerel güçlerin liderleri hakkındaki maddelerinde, isyancı Ma'noğluları, Canbolatoğulları gibi aileleri, hükümetin yaklaşımıyla örtüşen ifadelerle tavsif yoluna gitmesi, Şam ulemasının merkezle irtibatının siyasi boyutuna açıklık kazandıran bir hususiyettir. Muhibbî, Osmanlı merkez ulemasından önemli şahsiyetleri mümkün merteye eserine almaya çalışmıştır. Aynı zamanda üst-düzey ulemadan olan bu zevat arasında, Zekeriyazâde Yahya, Karaçelebizâde Abdülaziz, Ebûsaid Mehmed gibi meşhur şeyhülislamlar, Taşköprüzâde Mehmed, Vişnezâde İzzetî Mehmed gibi kazaskerler bulunmaktadır. Şam beylerbeylerinin nüfuzlarını dengeleyici rolleri, hukukun tatbikindeki sorumlulukları ve daha başka alanlardaki yetkileriyle vilayetin üst-yönetiminde etkili oldukları anlaşılan Şam başkadıları *Hulâsatü'l-Eser*'de yer verilen ilmiye mensupları olmuşlardır. Şam başkadılarının biyografi maddelerinin incelenmesi, 16. yüzyılın ortalarından itibaren mevleviyet kadılıklarından biri haline gelmiş olan Şam başkadılığının, üst-rütbe ilmiye mansıplarına giden kariyer yolundaki yerini ortaya koymaktadır. Muhibbî'nin, vezirler ve beylerbeyilerle ilgili maddelerde yaptığı gibi Şam başkadılarının maddelerinde de bunların idareleri, ahaliye karşı tavır ve davranışları hakkında olumlu ya da olumsuz değerlendirmeler yaptığı görülür. Söz konusu değerlendirmeler, taşrada bulunan bir alimin tabi olduğu devletin merkez ve taşra düzenini nasıl gördüğü hakkında fikir vermesi bakımından ehemmiyet arz etmektedir.

Anahtar kelimeler: Muhammed el-Emîn el-Muhibbî, Hulâsatü'l-Eser, Osmanlı sultanları, vezirler, beylerbeyiler, Osmanlı uleması, Şam, İstanbul

**Looking from periphery to the center: Ottoman statesmen in *Khulasat al-Athar* of the scholar
Muhammad al-Amīn al-Muhibbī of Damascus**

Abstract

Muhammad al-Amīn al-Muhibbī (d. 1699) is a member of one of the prominent families of the scholars of Damascus. He furthered his education and became a judge in Mecca and Cairo, and became a professor in Damascus, taking part in the Ottoman *ilmiye*, although he was not in the central *ilmiye*. He had writings in the genre of biography (*tabakāt*), which is one of the main genres of the Islamic historiography tradition. The patronage he received from high-level Ottoman scholar-bureaucrats, thanks to his aptitude for knowledge and his father's connections, provided him with the opportunity to get to know the Ottoman cities such as Edirne, Bursa along with the capital Istanbul, and the Ottoman dignitaries who were born and raised in these cities. Apart from knowing the Ottoman dignitaries, by studying the works of biographers such as Hasan al-Būrīnī (d. 1615), Najm al-Din al-Ghazzī (d. 1651), Nev'izāde Atāyī (d. 1637) and Shihab al-Din al-Khafājī (d. 1659), he became more knowledgeable about the lives of the scholars, men of letters, and poets living in the Islamic world of his time. In this way, he was able to write the biography book *Khulāsāt al-athar fi 'ayān al-qarn al-hādī ashar*, which is considered one of the main reference books about the lives and works of scholars, men of letters, and poets who lived in Arab countries in the 11th/17th century. In his work, Muhibbī gave place to the Ottoman sultans, grand viziers, viziers who gained fame with their various characteristics, commanders, famous people from the *ilmiye*, as well as the scholars working as a kadi in Damascus whom he referred to as *Rūmī*. The book involves the life stories of Ottoman sultans, Murad III, Mehmed III, Ahmed I, Mustafa I, Osman II, Murad IV, and Ibrahim I. Among the dignitaries whose biographies are included are viziers such as Köprülü Fazıl Ahmed Pasha, Hafız Ahmed Pasha, Ibşir Mustafa Pasha, and Derviş Mehmed Pasha, who were governors of Damascus and promoted to the rank of grand vizier after struggling to regulate the administration of the region and re-establish public order. In *Khulāsāt al-athar*, you also find the biographies of grand viziers such as Lala Mehmed Pasha, Hadım Hasan Pasha, Yemişçi Hasan Pasha, and Damad İbrahim Pasha, who were famous for their various features in the Ottoman world. Küçük Ahmed Pasha and other beylerbeys of Damascus, who commanded the expedition in which Fakhr al-Din Ma'n was captured in 1633, are discussed separately in the book in various articles. Besides the Damascus governors, the book includes articles on the governors who were beylerbeys of sanjaks and provinces such as Yemen, Egypt, Tripoli, Aleppo, Safad, and Gaza. In the biography articles on viziers and beylerbeys, Muhibbī provides clues about the career paths that these governors followed and expresses his positive or negative comments about their actions. It is also noteworthy to see in *Khulāsāt al-athar* the biographies of the Celali leaders, who troubled the statesmen in the Ottoman provinces with their rebellion. Canbolatoğlu Ali, Fakhr al-Din Ma'n, and Karayazıcı Abdülhalim were among the rebel leaders who started a great uprising in Aleppo and its vicinity. In the articles on the leaders of these

local powers, which the Ottoman central government tried to control or sometimes tried to compromise by giving status and duties, Muhibbî's expressions regarding the families such as rebel Ma'ns and Canbolats that coincide with the government's approach demonstrates the political dimension of the Damascene ulama's connection with the central government. Muhibbî tried to include in his work as much as possible the prominent ulamas of the Ottoman capital. Among these ulamas, who were also high-level scholar-bureaucrats, there were famous shaykh al-Islams such as Zekeriyazade Yahya, Karaçelebizâde Abdulaziz, Ebûsaid Mehmed, and kazaskers such as Taşköprizâde Mehmed and Vişnezâde İzzetî Mehmed. Other scholars included in *Khulâsat al-athar* are chief kadıs (judges) of Damascus, who apparently were influential in the high government of the province with their role in balancing the influence of the Damascus governors, their responsibilities in the application of the law and their authority in other areas. The inclusion of biography articles about the chief kadıs of Damascus, whose office got the *mevleviyet* rank in the mid-16th century, shows the significance of this post as a career path leading to the higher *ilmiye* class. As he does about viziers and beylerbeys, Muhibbî also makes positive or negative comments on the chief kadıs of Damascus, regarding their administration and attitudes and behaviours towards the people. Such comments are significant in terms of giving an idea about how a scholar based in a province views the central and provincial order of the state to which he is subject.

Keywords: Muhammad al-Amîn al-Muhibbî, Khulâsat al-Athar, Ottoman sultans, viziers, beylerbeys, Ottoman ulema, Damascus, Istanbul

Giriş

Tarihçiler, yaşadıkları dönemin, mensup oldukları kültür ve geleneklerin penceresinden bakarak devletin ve toplumun geçmişini anlar ve aktarırlar. Ayrıca kendi yaşam tecrübeleri ve kariyerleri anlayışlarının şekillenmesinde etkili olur. Osmanlılar döneminde, genellikle katipler ve alimler arasından çıkan tarihçilerin söz konusu mensubiyetlerin ve hususiyetlerin etkisiyle devleti ve toplumu anladıkları aşıkardır. Dolayısıyla, bilhassa 16. yüzyılın ortalarından itibaren belirginleşen, saray çevresinde oluşan hanedan tarihçiliği ile medrese çevresinde benimsenen tarihçiliğin geçmişi ele alış biçimleri birbirinden farklılaşmıştır. Bir kısım tarihçiler, devletin ve hanedanın odağı alındığı bir tarihçilik anlayışını benimserken medrese çevresindekiler, genellikle, o zamana kadar türlere ayrılmış ve türleri kapsamında başlıca örnekleri verilmiş olan İslam tarih yazıcılığı geleneklerini sürdürmüşlerdir.²⁵⁶⁸ Aynı dönemde Osmanlı düzeninin oturtulmaya çalışıldığı Mısır ve Bilâd-ı Şam'da ise tarihçilik, medrese çevrelerinde benimsenen İslam tarih yazıcılığının ana türleri olan umumî tarih, biyografi (tabakât) ve şehir tarihi gibi alanlarda, bu coğrafyalardaki ulemanın gayretleriyle sürdürülmüştür. Ancak Kahire, Şam, Halep gibi artık birer taşra idari birimi olan beylerbeyiliklerin merkezlerine dönüşmüş İslam şehirlerinde, son olarak Memlukler döneminde önemli örnekleri verilmiş olan İslam tarihçiliğinin, birkaç isim dışında, güçlü temsilcilerine rastlanmaz olmuştur.

²⁵⁶⁸ Mehmet İpşirli, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Osmanlı*, c. 8, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 249.

Ramazan Şeşen bu durumu, taşra haline gelmiş olan Arap şehirlerindeki ulemanın yeterli siyasi destekten mahrum kalmasına bağlar.²⁵⁶⁹ Bu duruma rağmen tarihçilik alanındaki gelenekleri sürdürenler arasında, 17. yüzyılda Şam'da yaşamış olan Muhammed Emin el-Muhibbî (ö. 1699),²⁵⁷⁰ bilhassa biyografi alanında, önemli eserler veren bir müellif olarak kabul edilir.²⁵⁷¹ Onun biyografi alanındaki eserleri,²⁵⁷² Osmanlı devlet ricali ve ulemasını ihtiva etmesi bakımından ehemmiyet arz etmektedir.

Muhammed Emin el-Muhibbî (bundan sonra Muhibbî), 1651 senesinde Şam'da, buranın önemli ulema ailelerinden biri olan Muhibbî ailesinin bir üyesi olarak dünyaya gelmiştir. Muhibbî, ailesinden aldığı ilmî sermayeyi Şam'da, Necmeddin Muhammed b. Yahya el-Faradî, İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, Mencek b. Muhammed, İsmail b. Ali el-Hâik ve Abdülganî en-Nablusî (ö. 1731) gibi alimlerden Arapça, tefsir, hadis, fıkıh ilimlerini okuyarak artırdı. Küçük yaşta, Muhammed b. Ömer el-Abbâsî'den Halveti tarikatını öğrendi ve bu tarikata intisap etti. Şam'da ilim tahsilini belirli bir seviyeye getiren Muhibbî, 25 yaşında tahsilini ilerletmek ve tedris ya da kadılık makamlarından birine tayin edilebilmek için Bursa ve Edirne duraklarından sonra İstanbul'da noktalanacak bir yolculuğa çıktı. İstanbul'da kaldığı yaklaşık altı yıl (1675-1681) boyunca eski Rumeli kazaskeri olan Vişnezâde İzzetî Mehmed Efendi'nin himayesine girerek onun meclisine devam etti. Ayrıca bu dönemde, diğer yüksek ulemanın dini ilimler ve edebiyatla ilgili derslerine katılma fırsatını buldu. Ancak merkez ilmiyesine girmesini sağlayacak bir müderrislik ya da kadılık mansıbına kalıcı olarak tayin edilme imkanını yakalayamadı.²⁵⁷³ Muhibbî, himayesine girmiş olduğu İzzetî Mehmed Efendi'nin vefat etmesinden (26 Ekim 1681) bir gün sonra İstanbul'dan ayrılarak Dımaşk'a döndü ve hocasının vefatının verdiği büyük üzüntü nedeniyle bir süre uzlet hayatı yaşadı. Bu sıkıntılı dönemi atlattıktan sonra baba merakını sürdürerek Mısırlı tarihçi Muhammed el-Hafâcî'nin *Reyhânetü'l-Elibbâ ve Zehretü'l-Hayâti'd-Dünya*²⁵⁷⁴ isimli biyografik eserine bir zeyl yazmaya başladı. Yine bu dönemde

²⁵⁶⁹ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul: İsar, 1998), 341.

²⁵⁷⁰ Asıl ismi kaynaklarda Muhammed Emin b. el-Fazlillah b. Muhibbillah el-Muhibbî el-Hamevî ed-Dımaşkî olarak geçer. Bkz. İsmail Durmuş, "Muhammed Emin el-Muhibbî", *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020), 37.

²⁵⁷¹ Muhibbî'den önce Mısır'da yetişmiş olan İbn Ebi's-Sürûr el-Bekrî (ö. 1676), Ahmed b. Muhammed el-Hafâcî (ö. 1659), Bilâd-ı Şam'da ise Bedreddin Hasan el-Bürinî (ö. 1615), Necmeddin el-Gazzî (ö. 1651) İslam tarihçiliğinin başlıca temsilcileri olan alim tarihçilerdir. Eserleri, Muhibbî'nin başlıca kaynakları arasındadır. Osmanlı döneminde Arap vilayetlerinde tarihçiliğin gelişimi hakkında bkz. Jane Hathaway, *Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları*, çev. Gül Çağlalı Güven (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 166-169.

²⁵⁷² Muhibbî'nin biyografi alanındaki çalışmaları, Müslüman toplumların yaşadığı diğer ülkelerin devlet adamları, ulema ve edipleri hakkında malumatı ihtiva eder. Bu özelliğiyle onun, Hindistan'dan Mağrip'e uzanan coğrafyalarda benimsenen "küresel entelektüel tarih anlatısı"nı üreten ve sürdüren tarihçilerden biri olarak görülebileceğine dikkat çekmekte fayda vardır. Söz konusu "küresel entelektüel tarih anlatısı" tanımlaması için bkz. Sanjay Subrahmanyam, "Erken-modern İmparatorluklar ve Entelektüel Ağlar", çev. Özgür Umut Hoşafçı, *İslam ve Hıristiyanlık Arasında İmparatorluklar* (İstanbul: Babil Kitap, 2022), 391-419.

²⁵⁷³ Muhibbî'nin Bursa, Edirne ve İstanbul'daki faaliyetleri hakkında ileride daha ayrıntılı bilgi verilmiştir.

²⁵⁷⁴ Şehabeddin Ahmed b. Muhammed Hafaci, *Reyhânetü'l-elibba ve zehretü'l-hayati'd-dünya*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, (Kahire, 1967).

meşhur biyografik eseri *Hulâsatü'l-Eser fi A'yân el-Karn el-Hâdî 'Aşer*²⁵⁷⁵ (bundan sonra *Hulâsat*) isimli eserini yazıp 1685 senesinde temize çekti. Hac ibadetini yapmak üzere 1690 yılında gittiği Mekke'de kalarak burada iki yıl kadı naipliği yaptı. Mekke naipliği süresince buranın ulema ve edipleriyle tanışma ve onlardan aldığı bilgilerle biyografik çalışmalarının eksiklerini tamamlama fırsatı buldu. Mekke'den sonra Kahire'ye giderek burada İstanbul'dan tanıştığı arkadaşı Abdülbâki Efendi'nin kadı naipliğini yürüttü. Mısır'ın kültür çevrelerine girerek burada eser vermiş ulema ve edipleri bu dönemde tanışmış oldu. Dımaşk'a 1695 senesinde döndükten sonra Emîniyye Medresesi'ne müderris tayin edildi. Hayatının bu son evresini çeşitli hastalıklarla geçiren Muhibbî, 11 Kasım 1699 tarihinde vefat etmiştir.²⁵⁷⁶

Aynı zamanda bir şair olan Muhibbî'nin, Arap dili ve grameri üzerine yazdıkları²⁵⁷⁷ ile karşılaştırıldığında biyografik eserleri daha hacimli ve kapsamlı eserler olarak dikkati çeker. *Hulâsat*, kendi telifi olan müstakil bir kitaptır. Ancak çok daha kapsamlı bir biyografik çalışma olan ve 6000'den fazla biyografiyi ihtiva ettiği ileri sürülen *el-A'lâm* isimli başka bir eserin muhtasarı olma ihtimali üzerinde durulmaktadır.²⁵⁷⁸ Biyografi alanındaki diğer bir eseri olan *Nefhâtü'r-Reyhâne ve Reşhatü Tılâ'i'l-Hâne*'yi,²⁵⁷⁹ el-Hafâcî'nin yukarıda zikredilen eserine bir zeyl olarak yazmıştır. Söz konusu eserde biyografilerine yer verdiği alim, edip ve şairleri, yaşadıkları Dımaşk, Halep, Rum (Anadolu, Rumeli), Irak-Bahreyn, Yemen, Hicaz ve Mağrip bölgelerine göre taksim ederek ele almıştır. Eser, daha çok bir edebiyat tarihi niteliğindedir.²⁵⁸⁰

Hulâsat'ta mevcut bulunan 1289 biyografinin sadece ulema, edip ve şairlere ait olmadığı, eserde yazıldığı dönemin Osmanlı devlet ricalinin yanı sıra Hindistan ve İran'da hakimiyet süren devletlerin hükümdar ve başlıca devlet adamlarının biyografilerine yer verildiği anlaşılmaktadır. Leyla es-Sabbâğ'a göre, alfabetik sıraya göre tasnif edilen eserde Muhibbî'nin yaptığı birkaç tasnif daha vardır. Eserde, devletlerin başında yer alan hükümdarlar (melikler), bu hükümdarların emrinde iş gören askerî-idari vazifeliler (emirler), devletlere kimi zaman özerk bağlarla bağlı olan bölgesel liderler (imamlar), çeşitli ilimlerde, fenlerde ve edebiyat alanlarında faaliyet göstermiş olan alimler, edipler ve şairler (edipler) şeklinde beliren dörtlü bir tasnif bulunmaktadır. Yaşadığı dönemi yani Hicrî 11. yüzyılı (1000-1099/1591-1688) zaman aralığı olarak esas alan Muhibbî, eserinin yaklaşık %10'luk

²⁵⁷⁵ Muhammed Emin el-Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser fi A'yâni'l-Karni'l-Hâdî 'Aşer* (Kahire: Matbaatü'l-Vehbiyye, 1284).

²⁵⁷⁶ Muhibbî'nin hayatı, *Hulâsat* ve diğer eserleri hakkında ayrıntılı bilgileri, bu konularda hacimli bir çalışma kaleme almış olan Leyla es-Sabbâğ'ın *Min a'lâmi'l-fikri'l-'Arabî fi'l-'asri'l-'Osmâniyyi'l-evvel: Muḥammed el-Emin el-Muhibbî* eserinde bulmak mümkündür. Bkz. Leyla es-Sabbâğ, *Min 'Alâmi'l-Fikri'l-'Arabî fi'l-'Asri'l-Osmâni'l-Evvel* (Dımaşk, 1986), 67-123. Ayrıca bkz. Durmuş, "Muhammed Emin el-Muhibbî", 35-37.

²⁵⁷⁷ Bu alanlarda yazdığı eserlerle ilgili ayrıntılı malumat için bkz. es-Sabbâğ, *Min 'Alâmi'l-Fikri'l-'Arabî fi'l-'Asri'l-Osmâni'l-Evvel*, 125-144.

²⁵⁷⁸ Durmuş, "Muhammed Emin el-Muhibbî", 36.

²⁵⁷⁹ Muhammed Emin el-Muhibbî, *Nefhâtü'r-reyhâne ve reşhatu tılai'l-hane*, V c. (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967).

²⁵⁸⁰ es-Sabbâğ, *Min 'Alâmi'l-Fikri'l-'Arabî fi'l-'Asri'l-Osmâni'l-Evvel*, 143.

kısmını hükümdarlar, valiler (emirler) ve imamlara ayırmıştır.²⁵⁸¹ Ele aldığı devlet adamı biyografileri, yaşadığı dönemde İslam dünyasının siyasi vaziyetiyle ilgili bilgileri ihtiva etmesi açısından önemlidir. Osmanlı sultanları, vezirleri, Şam başta olmak üzere Arap vilayetlerinin beylerbeyleri ve diğer idarecileri hakkında sunduğu bilgiler ise *Hulâsat*'ı 17. yüzyıl Osmanlı tarihi için önemli bir kaynak haline getirmektedir.²⁵⁸²

Muhibbî'nin, biyografilerini kaleme alırken ayrıca bölgesel bir tasnif yaptığını tespit eden Sabbâğ, onun Acem, Hint ve Kürt kökenli melik, emir, imam, alim ve ediplerle ilgili biyografilerinden yola çıkarak bunların yaşamış oldukları bölgelerin siyasi ve kültürel tarihi üzerine ayrıntılı değerlendirmelerde bulunmuştur. Osmanlı sultanları ve diğer devlet adamları hakkında ise, 17. yüzyılda dönemin şartlarının etkisiyle yaşanmış olan kriz ve gerilemeye dair algının geri planda tutulduğu bir açıklamayla yetinmiştir.²⁵⁸³ Sabbâğ, ayrıca, Muhibbî'nin Rumeli ve Anadolu'ya ilişkin kültürel coğrafya algısını, bu algının bir ifadelendirmesi demek olan *Rumî* tanımlamasını yeterince irdelememiştir. Bu çalışmada bir taraftan, kültürel coğrafya tanımlaması olarak [bilâd-ı] Rum'un ve bu kültürel coğrafyaya mensubiyeti ifade eden *Rumî* nisbesinin Muhibbî tarafından ne maksatla kullanıldığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan, bu coğrafi algılamamın işaret ettiği topraklarda siyasi hakimiyetin sahibi olan Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyılda devleti ve toplumuyla geçirmiş olduğu kriz ve dönüşüm konusu, Muhibbî'nin konuyla ilgili gözlem ve değerlendirmeleri de göz önünde bulundurularak tartışılmaya çalışılmıştır. Ayrıca, başta padişahlar olmak üzere Osmanlı devlet adamlarının biyografi maddelerinden yola çıkılarak devlet düzeninin Muhibbî'nin gözünden bir resmi sunulmuştur. Böylece, Muhibbî'nin, Osmanlı padişahları hakkında nasıl bir bağlılık duygusu beslediği; merkezî hükümet ve taşra idaresinin, başkentte ve taşrada çıkan isyanlar karşısında bocalamasını nasıl değerlendirdiği hakkında bir kanaat oluşturulmak istenmiştir. Çalışmada merkezi hükümet ve taşra idaresinin temsilcileri olan vezir ve beylerbeylerin hangi kariyer yollarını takip ederek devlet kademelerinde ilerlediklerine dair veriler belirli bir tertip içinde sunulmuştur. Bu sayede 17. yüzyılda, devşirme sistemi, saray ve paşa hanelerinin, merkez ve taşra teşkilatına adam yetiştirmedeki rolleri, *Hulâsat* örneğinde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmada Osmanlı devlet adamları başlığı altında değerlendirilerek biyografileri ele alınan diğer bir grup ise Osmanlı ulemasıdır. Ulemanın, Osmanlılar döneminde, daha önce olmadığı kadar

²⁵⁸¹ es-Sabbâğ, 160.

²⁵⁸² Bilâd-ı Şam tarihinin bu dönemi hakkında yapılan çalışmalarda *Hulâsat* sıklıkla başvurulan bir kaynaktır. Birkaç örnek için bkz. Abdul-Rahim Abu-Husayn, *Provincial Leaderships in Syria, 1575-1650* (Beirut: American University of Beirut, 1984); Abdülkerim Rafiq, *el-Arab ve'l-Osmaniyyun 1516-1916* (Dimaşk, 1973).

²⁵⁸³ Sabbâğ, Muhibbî'nin yaşadığı dönemde İslam dünyasında kültürel manada bir duraklama ya da gerileme yaşandığı fikrine karşıdır. Muhibbî'nin İslam ülkelerindeki ulema ve edebiyat çevreleri hakkında verdiği bilgilerin, böyle bir gerilemenin olmadığını, bilakis bu dönemde İslam dünyasında kültürel anlamda bir canlılığın mevcut olduğunun ispatı için kullanılabileceği iddia eder. Bkz. es-Sabbâğ, *Min 'Alâmi'l-Fikri'l-Arabî fi'l-'Asri'l-Osmâni'l-Evvel*, 37-39, 42. Fakat, Sabbâğ, Osmanlı devlet düzeni konusunda 17. yüzyılın bir gerileme dönemi olduğu fikrindedir ve çağdaşı tarihçilerin bu konudaki genel kanaatini paylaşmış görünmektedir. es-Sabbâğ, 177-181.

devlet teşkilatına entegre edilmiş olması,²⁵⁸⁴ böyle bir değerlendirme yapılmasında etkili olmuştur. *Hulâsat*'ta, Anadolu ve Rumeli menşeli olup *Rumî* nisbesiyle anılan Osmanlı ulemasının biyografi maddelerinin tamamını inceleyerek çalışmanın alanını ve hacmini genişletmek yerine, bunlardan Şam başkadılığı yapmış olanlar hakkında bir araştırma yapılması uygun görülmüştür. Zira Muhibbî, *Hulâsat*'ta, Şam başkadıları hakkında çalışmada yapılan değerlendirmelere yeterince veri sağlayacak ayrıntılı bilgiler sunmuştur. Şam başkadılarıyla ilgili kısımdan önce, yine Muhibbî'den derlenen veriler kullanılarak Osmanlı merkez uleması hakkında genel bir değerlendirme yapılmış böylece taşra ulemasının dahil olduğu bağlam ortaya konulmaya çalışılmıştır. Şam başkadılarından ilmiyenin zirvesi olan şeyhülislamlığa veya zirveden önceki son durak olan kazaskerliğe yükselenlerin kimler olduğu, bunların ve diğerlerinin kariyer yollarının nasıl şekillendiği, Şam başkadılarının, kadılık dönemlerinde vilayetin siyasetinde, kültüründe ve diğer alanlarda nasıl bir rol oynadıkları ve Muhibbî'nin, bu kadıları, nasıl değerlendirdiği gibi sorular, çalışmada ilmiye mensuplarına ilişkin cevaplandırılmaya çalışılan sorular arasındadır.

Muhibbî'nin Yüzyılında İslam Dünyası ve Osmanlı İmparatorluğu

Muhibbî'nin *Hülâsat*'ına zaman aralığı olarak seçtiği Hicrî 11. yüzyıl (1591-1688), Müslüman halkların, barut teknolojisini kullanan imparatorlukların hakimiyeti altında yaşadıkları bir dönemdir.²⁵⁸⁵ Bu imparatorluklardan biri, Hindistan'da 16. yüzyılın ilk yarısında Babür Şah (ö. 1530) tarafından kurulmuştur. Kurucusunun adıyla da anılan Hint-Timurî İmparatorluğu Babürlülerin, Ekber Şah (ö. 1655) zamanında temelleri sağlamlaştırılmıştır. Babürlüler, 17. yüzyılda ordularında ateşli silahlarla mücehhez birliklerin sayısını artırmışlar, Şah Cihan (1628-1658) ve oğlu Evrengzib (1658-1707) zamanında Dekkan bölgesindeki Bijapur, Golkonda sultanlıklarına boyun eğdirmeyi başarmışlardır.²⁵⁸⁶ Muhibbî *Hülâsat*'ta, Bijapur sultanlığına 1627 senesinde babası II. İbrahim vefat ettikten sonra hükmetmiş ve Babürlülerle mücadele etmiş olan Sultan Mahmud b. İbrahim Adil Şah'ın²⁵⁸⁷ yanı sıra bu sultanlığın önemli vezirlerinden Melik Anber ve onun oğlu Abdülaziz Fetih Han'ın²⁵⁸⁸ biyografilerini kaleme almıştır. Yine Nakşibendî tarikatı şeyhi Şeyh Taceddin (ö. 1640), tanınmış alim Abdülhakim Siyâlkûtî ve aslen Hadramutlu olup Hindistan'a yerleşmiş olan Abdülkadir b. Abdullah el-Ayderus gibi alim ve sûfiler Hindistan coğrafyasından olup *Hülâsat*'ta hal tercemelerine yer verilen isimlerdir.²⁵⁸⁹ Hindistan ülkeleri (İklim-i Hind) ile Arabistan yarımadasının

---

²⁵⁸⁴ Hodgson bu durumu, *İslam'ın Serüveni*'nin 3. cildinde "Şer'î Hukuk ile Mutlak Monarşinin Bütünleşmesi" başlığı altında enine boyuna ele almıştır. M.G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni 3. Cilt: Barut İmparatorlukları ve Modern Zamanlar*, çev. Berkay Ersöz (Ankara: Phoenix Yayınları, 2017), 130-137. Osmanlı tarihinde ulemanın devlete entegrasyonunu, bu entegrasyonun gelişim dönemlerini analiz ederek ele alan önemli bir çalışma için bkz. Abdurrahman Atçıl, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019).

²⁵⁸⁵ Hodgson, *İslam'ın Serüveni 3. Cilt: Barut İmparatorlukları ve Modern Zamanlar*, 38-39.

²⁵⁸⁶ Hodgson, *İslam'ın Serüveni 3. Cilt*, 114-121.

²⁵⁸⁷ Kaynaklarda adı Muhammed Şah olarak geçer. Bkz. el-Muhibbî, *Hulâsat*, IV, 316-317.

²⁵⁸⁸ el-Muhibbî, III, 230-233.

²⁵⁸⁹ es-Sabbâğ, *Min 'Alâmi'l-Fikri'l-Arabî fi'l-'Asri'l-Osmâni'l-Evvel*, 430-454.

güneyinde yer alan Yemen ve Hadramut arasında, coğrafi yakınlığın da etkisiyle gelişmiş olan kültürel, ekonomik ve siyasi bağlar var olagelmıştır. Her iki bölgenin uleması ve sûfilerinden ülkelerinden çıkıp diğerine yerleşenlerin mevcut olması bu bağların doğal bir sonucuydu. Bu yakınlık mesela, Yemenli tarihçi Muhammed b. Ebî Bekr eş-Şillî'nin (ö. 1682) Hindistan ülkelerine seyahatler yaparak buralar hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermesinde etkili olmuştur. Muhibbî, bu ülkelerle ilgili eş-Şillî'nin verdiği haberlere güvenmiş ve onu kaynak olarak kullanmıştır.²⁵⁹⁰

Babürlülerin batısında yer alan Safevîler, 17. yüzyılda hem bu devletle hem de Osmanlılarla mücadele ederken ordularını barut teknolojisiyle donatmış olmanın faydalarından yararlandılar. 16. Yüzyılın başında Şah İsmail (ö. 1524) tarafından Tebriz'de kurulan bu devlet, ilk dönemlerindeki göçerlere dayalı çoğunlukla süvarilerden oluşan ordu yapısını bilhassa Şah I. Abbas (1587-1629) zamanında yapılan düzenlemelerle değiştirdi ve ateşli silahların orduya adaptasyonunu sağlamayı başardı. Bu dönemde Osmanlı kapıkulu ordusunu örnek alarak kurduğu ateşli silahlarla donatılmış merkezî ordu ve taşrada teşkil ettiği tüfekli birlikler, Şah Abbas'ın Horasan'da Özbeklere karşı durmasında hayati rol oynadı. Doğuda sınırlarını Ceyhun'a kadar genişletip güvenliği sağlayan Şah Abbas, benzer bir kazanımı 1603'te Osmanlılara karşı başlattığı savaş siyaseti sonucunda 1623'te Bağdat'ın geri alınmasıyla sağladı.²⁵⁹¹ Muhibbî eserinde, Şah Abbas'ın yanı sıra Acemî nisbesiyle andığı çok sayıda alim, edip, sûfî, yerel lider ve devlet adamına yer vermiştir.²⁵⁹²

Osmanlı İmparatorluğu, bu imparatorluklar arasında barut teknolojisini askerî-idari teşkilatlarına en erken adapte edebilmiş olanıydı. Bu haliyle 15. ve 16. yüzyıllarda çevresindeki göçebe aristokrasisine dayalı ya da askerî himayeci devlet yapılarına sahip olan Akkoyunlular ve Memlükler gibi devletlere galebe çalmıştı. Bunu barut teknolojisiyle mücehhez ama aynı zamanda aidiyet kurabileceği bir sosyal tabandan yoksun olan, bu nedenle sultanların iradesine boyun eğmekte aracısız uyum gösteren bir merkezî ordu teşkil etmeyi başararak yapmıştı.²⁵⁹³

17. Yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun; devlet teşkilatının yanı sıra, sosyal ve ekonomik alanlarda kendini gösteren bir kriz dönemine girmiş olduğu görülür. Sabbâğ, çalışmasında Muhibbî'nin, Osmanlı padişahları ve veziriazam, vezir, vali rütbelerinde meşhur olup *Hulâsat*'a girmiş olan devlet adamlarının biyografilerinde verdiği bilgileri kullanarak bu kriz dönemiyle ilgili birtakım tespitlere varır. Buna göre İmparatorluğun merkez ve taşra teşkilatı, muhtelif taraflarıyla *inhibitâ* uğramıştır. Devlet makamlarının satılmasının yaygınlaşması, böylece söz konusu makamların ehliyet sahibi olmayan kimselere verilmesi, rüşvetin yayılması, yeniçeri ocağının bozulması, bu askerî grupların başkentte ve taşrada sürekli isyana kalkışıp istediklerini çeşitli devlet makamlarına tayin

²⁵⁹⁰ el-Muhibbî, *Hulâsat*, III, 336-338. Ayrıca bkz. es-Sabbâğ, *Min 'Alâmi'l-Fikri'l-Arabî fi'l-'Asri'l-Osmâni'l-Evvel*, 263, .

²⁵⁹¹ Hodgson, *İslam'ın Serüveni 3. Cilt: Barut İmparatorlukları ve Modern Zamanlar*, 53; Faruk Sümer, "Abbas I", *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988).

²⁵⁹² es-Sabbâğ, *Min 'Alâmi'l-Fikri'l-Arabî fi'l-'Asri'l-Osmâni'l-Evvel*, 484-527.

²⁵⁹³ Cemal Kafadar, *İki Cihan Âresinde Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, çev. Ceren Çıkin (Ankara: Birleşik Yayınevi, 2010), 236.

ettirip azlettirmeye başlamaları, saray görevlilerinin devlet işlerine karışacak güçlere erişmeleri hatta kimi zaman sultanları tahttan indirecek kadar işi ileri vardırmaları gibi gelişmeler, devletin gerilemesinin (inhitât) ya da çöküşünün göstergeleri olmuştur.²⁵⁹⁴

Sabbâğ, IV. Mehmed'in ilk tahta geçtiği döneme ilişkin olarak, sultanın çocukluğundan fırsat bulan bazı devlet adamlarının yolsuzlukları nedeniyle saltanat işlerinin bozulduğuna, eskisinden farklılık göstererek değiştiğine (tegayyür), fitnenin ve çekişmenin hat safhaya vardığına (fesad), çeşitli zorbalıkların baş gösterdiğine dair *Hulâsat'ta* sarf edilen bazı ifadeleri söz konusu çöküşü örneklendiren ifadeler olarak kaydeder. Verilen diğer bir örnek ise yine IV. Mehmed döneminde, Veziriazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Çehrin zaferi sonrasında yapılan kutlamalara bizzat İstanbul'da şahit olan Muhibbî'nin bu konuda aşırıya gidilmesinden hoşnutsuzluğunu şu ifadelerle dile getirmesidir: "... Fakir, o esnada İstanbul'daydım. Şehrin süslenmesine şahit oldum. Daha önce böylesinin görülmemiş olduğuna eminim. Neşe ve eğlence adına yapılmayan hiçbir şey kalmadı. Bütün gayretler buna sarf edildi. İnsanlar lezzet ve sevince gark olup etrafı neşe ve haz aletleri sardı. Böylece yanlış işlere çokça göz yumuldu, bunları engelleyenlerin eli kolu bağlı kaldı. Ancak akıl sahipleri böylesi işlerin büsbütün yanlış olduğunu, bunları yapmanın büyük cürüm ve hata olduğunu bilirdi... Bu mutluluk ve saadet kitabının sonunun geleceğini sonra çöküş (*inhitât*) ve noksanlıkların ortaya çıkacağını ve sevincin hüsrana dönüşeceğini düşünmüştüm".²⁵⁹⁵ *Hulâsat'ta*, devlet idaresindeki kötü gidişatın nasıl önleneceğine dair Sultan I. Ahmed'e hayali Büyük İskender'in verdiği nasihatlerin aktarıldığı bir pasaj vardır. Veysî'nin *Vâkı'anâmesi*'nden alınan bu pasaj da, Sabbâğ'ın, devletin gerilemesini örneklendirirken kullandığı veriler arasındadır.²⁵⁹⁶

Muhibbî'nin, çağdaşları olan Koçi Bey, Katib Çelebi, Veysî gibi devlet adamları, edipler ve kalemiye mensupları devletin ve toplumun geçirdiği krize yakından şahit olmuşlardır. Krizden etkilenen askeriye ve kalemiyenin sözcüsü konumundaki bu isimlerin şikâyetlerini²⁵⁹⁷ Muhibbî'nin de paylaştığı anlaşılmaktadır. Ancak şikâyet edilen meseleler veya gelişmeler başka bağlamlarda farklı süreçlerin parçaları olarak görülebilir. Mesela, Muhibbî gibi döneme şahitlik eden tarihçilerde olumsuz kanaatler doğmasına sebebiyet veren, padişahların 15. ve 16. yüzyıllardaki dinamizmlerini kaybetmelerine ilişkin durumun, başka bir bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kanuni Sultan Süleyman zamanından itibaren devlet yapılanmasındaki bürokratik ve tüzel tarafın padişahların alanını sınırlandırır şekilde belirginleşmesiyle yakından bağlantılı olduğu söylenebilir. Diğer bir ifadeyle, 17. yüzyıl padişahları, bürokratik idaredeki gelişme nedeniyle önceki yüzyıllara nazaran daha sınırlı alanda iradelerini ortaya koyabilmişlerdir.²⁵⁹⁸ Öte yandan, IV. Mehmed'in çocuk yaşta tahta geçmiş olması, Muhibbî tarafından, bu dönemde devletin işleyişinde vezirlerin ihmalkarlıklarından

²⁵⁹⁴ es-Sabbâğ, 177-178.

²⁵⁹⁵ el-Muhibbî, *Hulâsat*, IV, 398.

²⁵⁹⁶ el-Muhibbî, I, 426-427; es-Sabbâğ, 179-181.

²⁵⁹⁷ Rifa'at Ali Abou-el-Haj, *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel ve Canay Şahin (Ankara: İmge Yayınları, 2000), 57.

²⁵⁹⁸ Cemal Kafadar, "Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi", içinde *Osmanlı Geriledi mi?* ed. Mustafa Armağan (İstanbul: Nesil Yayınları, 2007), 121.

kaynaklanan aksaklıkların artmasının bir nedeni olarak değerlendirilir. Bu yorumda gerçeklik payı olmakla birlikte, bu dönem aynı zamanda devlet mekanizmasının işleyişini padişahın aktif yönetimi olmadan da sürdürebildiği bir dönem olarak görülebilir. Osmanlı padişahlarını gazanın lideri, Müslümanların koruyucusu olarak gören Muhibbî ve dönemin diğer “gözlemcileri”nin bu süreci o an soğuk kanlılıkla anlamlandırmaları ve eleştirmemeleri zaten mümkün değildir. Ne var ki, İmparatorluk artık, padişahın yanı sıra sarayda ya da veziriazamın maiyetinde görevli olan üst düzey bürokratların ağırlıkta olduğu bir hükümet tarafından yönetilmektedir.²⁵⁹⁹

Bu dönemde devlet, sultanın patrimonisi olmaktan çıkmış bürokratikleşme oranı giderek artan bir yapıya bürünmeye başlamıştır. Bürokrasi, yine meşruiyetini sultandan almaktaydı. Ama bu haliyle sultandan özerkleşen bir temayüle sahip olduğunu gözlemek mümkündür.²⁶⁰⁰ Bu dönüşüm süreci, yaşandığı 17. yüzyıldaki gelişmelerin gösterdiği üzere sancılı bir süreç olmuştur. Merkezde, saray halkının ve görevlilerinin, yüksek askerî bürokrasinin ve üst yönetimdeki ulemanın giderek iç ve dış siyasette etkili aktörler haline gelmeleri, bunların kurdukları hizipler arasındaki çekişmelerin Muhibbî de dahil olmak üzere dönemin kaynaklarına daha fazla yansımaya neden olmuştur. Valide sultanlar, harem ağaları, veziriazamlar, kubbe vezirleri, sultan hocaları, şeyhülislam, nüfuzlu kazaskerler, yeniçeri ağaları bürokrasinin temsilcileri olarak aralarında hizipleşip sultan adına iktidarın sahibi olmaya çalışmışlardır.

İktidarda pay sahibi oldukları anlaşılan Köprülüler gibi paşa hanelerinin 17. yüzyılın ortalarından itibaren merkezi hükümet ve taşra idaresinde etkilerini artırmaları bahsedilen bürokratikleşmenin ve özerkleşmenin bir göstergesidir. Bu bağlamda paşa hanelerine siyasi ve ekonomik imkanları sağlayan gelişmelerden biri, taşrada nakde dayalı mukataa sisteminin yaygınlaşması olmuştur. Sancakların bünyesindeki tımar arazilerin, yıllık vergi gelirleri nakit olarak sabitlenmiş mukataalara dönüşmeleri mukataaların yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Bazen bu şekilde düzenlenen birkaç sancak bir arada bir eyalet olarak teşkil edilmiş, böylece Osmanlı taşrası, büyük oranda yıllık nakit vergi geliri temin edilen eyaletlerden teşekkül eden bir görünüm kazanmıştır.²⁶⁰¹ Eyaletlerin başına askerî, idari yetkilerinin yanı sıra eyalet mukataalarının vergi tahsilinin yürütülmesinden sorumlu tutulan valiler atanmaya başlanmıştır. Valiler ise yıllık vergi gelirleriyle, tımarlı sipahilerin yerini alan paralı askerlerin istihdamını finanse etmeye ve kapılarında kalabalık birlikler beslemeye başlamışlardır. Bu süreçte valilerin maiyetinden yükselerek devlet katlarında görev alanların sayısında bir artış yaşanmıştır. Böylece paşa kapıları ya da haneleri, devşirme sisteminin yanı sıra devlet kademelerine adam yetiştiren insan kaynağı odaklarından biri olmuştur.²⁶⁰²

²⁵⁹⁹ Abou-el-Haj, *Modern Devletin Doğası*, 26-27.

²⁶⁰⁰ Rifaat Ali Abou-El-Haj, “The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report”, *Journal of the American Oriental Society* 94, sy 4 (Ekim 1974): 439.

²⁶⁰¹ Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi* (İstanbul, 1978), 116-117.

²⁶⁰² Abou-El-Haj, “The Ottoman Vezir and Paşa Households”, 439-446.

Öte yandan Avrupalı devletlerde askerî alanda yaşanan dönüşümün getirdiği baskı, Osmanlılar tarafından 17. yüzyılda fazlasıyla hissedilmekteydi. Bu baskı neticesinde Avrupalı devletlerin kalabalık tüfekli birliklerine mukabele etmek adına oluşturulan ordulara asker istihdamı için alınan önlemler, devletin idari teşkilatında yapısal değişikliklere yol açacak süreçlerin işleminde etkili olmuştur. Timar sisteminin gerilemesi buna mukabil vergi tahsilatının nakit olarak tahsil edildiği mukataa sisteminin yaygınlaşması söz konusu kalabalık piyade birliklerinin istihdamının finansmanını sağlamaya yönelik ihtiyaçla yakından ilgiliydi. Böylece elde edilen gelirlerle, merkezî ordudaki yeniçerilerin sayısını arttırmak ve taşrada reayadan paralı asker istihdam etmek şeklinde başlıca iki yolun takip edildiği görüldü. Askerî birliklerin sayısını arttırmak savaşlarda işe yarıyordu. Ama aynı zamanda devletin maliyesine ciddi bir yük bindiriyordu. Terhis zamanlarında merkezde ve taşrada silahlı ve başıboş dolaşan bu birliklerin kontrolü ise diğer bir önemli problemdi. Muhibbî'nin rahatsızlık duyduğu, yeniçerilerin başkentte sayılarının artmasına bağlı olarak daha başlarına buyruk ve siyasete müdahil tavırlarında devletin askerî teşkilatında yaşanan bu yapısal değişimlerin doğrudan etkisi olduğu söylenebilir.

Ateşli silahların toplumda yayılmasına yol açacak şekilde taşra ahalisinden paralı asker istihdamı, 17. yüzyılın başlarında, taşrada kontrol edilmesi pek kolay olmayan başına buyruk silahlı grupların ortaya çıkmasına yol açtı. Celalî isyanlarında isyancı liderlerin taşrada yaslandığı insan gücünün önemli bir kısmını, sekban ve levend adıyla bu dönemde ortaya çıkan, vaktiyle devlet tarafından savaşlarda kullanılmak üzere istihdam edilmiş olup terhis zamanında artık ekecek toprağı kalmadığı için eşkıyalığa yüz tutan bu silahlı gruplar oluşturmaktaydı. Muhibbî, Anadolu'yu kasıp kavurmuş ve Bilâd-ı Şam coğrafyasını oldukça etkilemiş olan Celalî isyanlarını, bunların liderlerinin biyografilerinde dile getirip eleştirir.²⁶⁰³

Celalî isyanlarından sonra emniyetin sağlanması için yeniçerilerin sayıları taşrada da artırıldı. 17. Yüzyılda, Bağdat, Şam ve Halep gibi eyaletlerde, sayıları artan mevcut yeniçerilerin yanı sıra, hükümetin doğrudan gönüllüleri istihdam etmesi²⁶⁰⁴ ya da merkezden gelen kapıkullarının yerli ahaliyle evlilik, iş ortaklığı gibi bağlar kurmalarının etkisiyle yerli ahalden yeniçerilerin sayısında beklenenin ötesinde bir artış yaşandı. Bu birliklere genellikle *yerli kulu*, *yerli çeri* ya da *yerliye* adı veriliyordu. *Yerliyenin* Şam ve Halep'te siyasete müdahale ederek valilerle güç mücadelesine girişmesi bir süre sonra taraflar arasında çatışmalara sebebiyet verdi. Bunun üzerine *Yerliyenin* gücünün dengelenmesi için merkezden dönem dönem kapıkullarının gönderilmesiyle mesele halledilmeye çalışıldı. Fakat bu müdahaleler meseleye geçici bir çözüm üretmekten ileri gidemedi.

---

²⁶⁰³ Muhibbî, Karayazıcı Abdülhalim, Habeş valisi Hüseyin Paşa, Abaza Hasan Paşa, Kalenderoğlu, Tavail Ahmed, Canbolatoğlu Ali gibi Celalî liderleri ve bunların isyanlarını ayrıntılı bir şekilde anlatır. el-Muhibbî, *Hulâsat*, I, 284-288;II, 321-324; III, 135-140; IV, 355-358.

²⁶⁰⁴ Abdülkadir Özcan, "Yerli Kulu", *DİA*, c. 43, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013), 484-485.

Valiler, kapıkulları ve yerliye arasındaki mücadele bir sonraki yüzyıla sarktı.²⁶⁰⁵ Başkentte kapıkullarının çıkardıkları isyanlar ile Şam ve Halep'teki yerliyenin neden olduğu şiddet sarmalı Muhibbî'nin yeniçerilerle ilgili eleştirilerinin başlıca nedenleri olmuştur.²⁶⁰⁶

Yukarıda bahsedildiği üzere yaşadıkları dönemde kendi gruplarının etkilendiği bunalımlar nedeniyle devletin kurumlarındaki yozlaşmayı eleştiren 17. yüzyıl müellifleri, bazen bu eleştirilerini kariyer beklentilerinin karşılanmamasının etkisiyle de yapabilmişlerdir.²⁶⁰⁷ Muhibbî'nin çağdaşı ve kaynak olarak kullandığı bir tarihçi olan el-Hafâcî'nin eserlerinde ortaya koyduğu, bilhassa İstanbul'daki Şeyhülislam Zekeriyyâde Yahya Efendi'nin dahil olduğu ulemayı hedef alan eleştirileri, Abou-El-haj'a göre kariyerinde beklediği kazanımları elde edememesiyle yakından ilgiliydi.²⁶⁰⁸ Muhibbî de Edirne ve İstanbul'a geldiğinde, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, Vişnezâde İzzetî Mehmed Efendi gibi devletin zirvesindeki isimlerin meclislerine girerek muhtemelen kariyerinde ilerleme konusunda aracılıklarını ummuştur. Ancak istediğini elde edemediği için geri dönmüş olmasına rağmen eleştirilerinde kariyer beklentisinin etkisi görülmez.²⁶⁰⁹ Eleştirilerinde Koçi Bey, Katib Çelebi'deki gibi, genelleştirilmiş belirgin bir "altın çağ" vurgusu ve bu altın çağdan sonra her şeyin *tagayyür* ettiği ve *fesada* uğradığına dair hükümlere de rastlanmaz. Ayrıca, eleştirilerinin el-Hafâcî gibi sürgüne gönderilemeye sebep olacak sertlikte²⁶¹⁰ olmadığını söylemek mümkündür. Ulemadan biri olarak Muhibbî, devlet ve toplumda yaşanan yozlaşmalara ilişkin durumları şeriata aykırı ya da gayri ahlaki bulduğu yönleriyle eleştirmeyi tercih etmiştir.²⁶¹¹

Osmanlı Padişahları

Muhibbî'nin yaptığı alfabetik sıralamaya göre İbrahim, I. Ahmed, II. Osman, III. Mehmed, IV. Murad ve III. Murad, *Hulâsat*'ta hal tercemelerine yer verilen Osmanlı padişahlarıdır. Aynı eserde, 17. yüzyılda tahta oturmuş IV. Mehmed ve II. Süleyman'ın hal tercemelerine yer verilmemiştir. IV. Mehmed'le ilgili bilgilere veziriazamlığını yapmış olan Köprülü Mehmed ve Merzifonlu Kara Mustafa paşaların biyografî maddelerinde rastlamak mümkündür. IV. Mehmed'in biyografî maddesinin bulunmamasında Sabbağ'a göre, bu sultanın vefatının Muhibbî'nin eserini temize çektiği 1685 yılından sonra gerçekleşmesi ya da sultanın vefat tarihi olan 1693 senesinin Hicrî 11. yüzyılın

²⁶⁰⁵ Rafiq, *el-Arab ve'l-Osmaniyyun 1516-1916*, 142-147; 247-254.

²⁶⁰⁶ Şam yerliyesinin 17. yüzyılın ortalarında hizipleşerek toplumun huzurunu kaçırarak hareketlere girişmesi hakkında bkz. el-Muhibbî, *Hulâsat*, IV, 311.

²⁶⁰⁷ Bu konuda ustaca bir analiz için bkz. Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli - Bir Osmanlı Aydını ve Bürokrati-*, çev. Ayla Ortaç (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 98-99,106,133.

²⁶⁰⁸ Abou-el-Haj, 57-58.

²⁶⁰⁹ Bu konu ileride ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

²⁶¹⁰ Abou-el-Haj, 149-150. El-Hafâcî'nin Şeyhülislam Yahya Efendi'yi tenkit etmesi nedeniyle Mısır'a sürgün edildiği bilgisini Muhibbîde verir. Bkz. el-Muhibbî, *Hulâsat*, I, 334.

²⁶¹¹ Bu konuda merkezî hükümet temsilcilerinin tavır, davranış ve siyasetleri hakkında veziriazamlardan Hadım Hasan Paşa'nın zalimlik ve rüşvetçilikle nitelendirilmesi için bkz. el-Muhibbî, *Hulâsat*, II, 69-72. Toplumun olumsuz etkilendiği bazı başarısızlıkları ve entrikalarıyla kayıtlara geçen Yemişçi Hasan Paşa için bkz. II, 72-73. Taşrada Şam valileri için bkz. II, 157-158; II, 213; IV, 226-228.

kapsamına girmemesi etkili olmuştur. II. Süleyman'ın hayatı ve faaliyetlerinin anlatılmamasının nedeni de, vefat tarihinin Hicrî 11. yüzyıldan sonraya rastlamasıdır (1102/1691).²⁶¹²

Padişahlarla ilgili maddelerde onların, şeriatın hükümlerinin uygulayıcısı, savaşlarda muzaffer, ibadet konusunda hassas, iyi ahlaki vasıflara sahip, cömert ve fukaraya karşı ihsan sahibi, Hz. Peygamber'in sünnetine bağlı, diğer hükümdarlara üstünlük kuran, kafirlere ve sapkınlara karşı gaza ve cihadın komutanlığını yapan liderler oldukları dile getirilmiştir. Padişahların sık olmamakla birlikte halife olarak nitelendirildikleri de olmuştur.²⁶¹³ İmparatorluğun başkenti İstanbul'u çoğu zaman *Kostantınıyye* ismiyle anan Muhibbî, kimi zaman burayı halifelik merkezi (Dârü'l-hilâfe, Makarrü'l-hilâfe) olarak zikreder ve sultanları halifelik merkezinin hakimleri sayar.²⁶¹⁴

Buradaki halifelik anlayışı, İslam tarihinde 11. yüzyıldan itibaren şekillenen iktidar anlayışıyla özdeş bir anlayış olarak görülebilir. Buna göre sultanlar, dinin ve reayanın koruyucusu olma, bunların güvenliğini sağlamakla dünyevi hâkimiyetin temsilcileri olma rollerine sahiptirler. Dinî otorite ise ulemanın uhdesindedir. Gazzâlî (ö. 1111), İbn Teymiye (ö. 1328) gibi İslam düşünürlerinin geliştirdiği bu anlayışa göre ulema, kötüye kullanılması muhtemel olan devlet gücünü erdemli ve adaletli bir şekilde kullanmaları konusunda sultanların vazgeçilmez danışmanlarıdır. Her iki tarafın benimsedikleri ortak kod ise şeriattır.²⁶¹⁵ Muhibbî'nin, Osmanlı padişahlarını ve kanunlara göre padişahların mutlak vekili olan veziriazamları ve diğer devlet görevlilerini bu devlet anlayışına göre değerlendirmiş olduğu söylenebilir. Muhibbî, şeriat kurallarına uyulup uyulmadığına dair değerlendirmelerinin yanı sıra toplumsal hayatın ve geçim kaynaklarının düzenlenmesi anlamında ekonomiyi ilgilendiren ahlakî ve geleneksel uygulamalara göre hareket edilip edilmediğini Osmanlı devlet adamlarının biyografilerinde kaydetmeye gayret etmiştir.

Hulâsat'ta biyografi maddelerine yer verilen padişahlar arasında kronolojik olarak ilk sırada yer alanı, III. Murad'dır (ö. 1595).²⁶¹⁶ Sultan Murad, Muhibbî tarafından, hanedanın ilim, edep, zeka ve anlayış bakımından önde gelenlerinden biri olarak övülmüştür. İlimle meşgul olması ve bu konuda yeterlilik kazanması aynı zamanda üç dilde şiir yazabilmesi ve tasavvuf alanında maharet sahibi olması, III. Murad'ın övüldüğü diğer özellikleridir. Tahta geçişi Aralık 1574 tarihinde babasının vefatı sonrasında gerçekleşmiştir. Babasının vefatı Manisa'dan gelişine kadar gizli tutulmuş, devlet lideri olarak kendisine biat alındıktan sonra saltanat kanunları gereği beş kardeşini katlettirmiştir. Bunları babasıyla beraber defnettirmiştir. Muhibbî bundan sonra III. Murad'ın saltanatı döneminde yapılan askerî seferlerden bahseder. Buna göre, ilk zamanlarında Azerbaycan üzerine düzenlenen sefere, Kıbrıs fatihi Lala Mustafa Paşa gönderilmiştir. Muhibbî bu sefer vesilesiyle konu edindiği Mustafa Paşa'nın Şam'daki hayratından bahsetmiştir. Mustafa Paşa, ayrıca çıktığı sefer esnasında Kars kalesini

²⁶¹² es-Sabbâğ, *Min 'Alâmi'l-Fikri'l-Arabî fi'l-'Asri'l-Osmâni 'l-Evvel*, 176-177.

²⁶¹³ el-Muhibbî, *Hulâsat*, I, 289-90 (I. Ahmed); III, 105 (II. Osman); IV, 216 (III. Mehmed); IV, 336 (IV. Murad).

²⁶¹⁴ el-Muhibbî, *Hulâsat*, III, 105.

²⁶¹⁵ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 23-43.

²⁶¹⁶ Sultan III. Murad'ın biyografisi, *Hulâsat*'ın alfabetik tasnifinde 6. sırada yer alır. Çalışmada Osmanlı padişahlarıyla ilgili maddeler, kronolojik sıralamaya göre ele alınmıştır.

yaptırması, Tiflis'i ele geçirmiştir. Mustafa Paşa'dan sonra Şirvan mıntıkasında Kulu Han ile mücadele, Osman ve Cafer paşalar tarafından devam ettirilmiştir. Bu esnada bir isyan üzerine Kefe tarafına sefer düzenlenmiştir. Kafkaslar ve Azerbaycan mıntıklarında Safevîler ve onlara bağlı yerel liderlerle yapılan bu savaşların anlatımından sonra Muhibbî, Şehzade Mehmed'in sünnet düğününün ihtişamını anlatır. Sonra yine İran seferlerinin anlatımına döner. Bu defa ordunun başında Ferhad Paşa vardır. Doğu sınırında Safevîlerle yapılan savaşlardan sonra Muhibbî, bu esnada Mısır valisi tayin edilen İbrahim Paşa'nın, makamına giderken Şam tarafında isyan çıkaran Dürzîler üzerine yaptığı seferden bahseder. III. Murad dönemiyle ilgili ağırlıklı olarak İran seferlerini konu edinen Muhibbî'nin anlatımında, Batıya yapılan seferler arasında Sinan Paşa'nın Macarlar üzerine yaptığı sefer ele alınmıştır. Bu sefere Şam askerleri de katılmıştır. Muhibbî Şam askerlerinin savaştaki etkin rollerini vurgulamak için, taşıdıkları Hz. Peygamber'e ait sancağın çatışmaların şiddetinden kırılıyazdığını aktarır. Muhibbî'ye göre III. Murad dönemi, bu sultanın talihinin yaver gittiği mutedil bir dönemdir. Sultanın, Hz. Peygamber soyundan gelen şeriflere ve ulemaya karşı temayülü Muhibbî'nin bu dönemi övmesinde etkili olmuşa benzer.²⁶¹⁷

Muhibbî'nin alfabetik tasnifine göre padişahlar arasında dördüncü sırada III. Mehmed'in (ö. 1603) biyografisine yer verilmiştir. Bütün vasıflarıyla güzel ve üstün bulunan III. Mehmed, İslam dininin gereklerini şahsi olarak ve toplumu ilgilendiren taraflarıyla yerine getirmeye, şeriatın hükümlerine uymaya gayret eden bir sultan olarak övülür. Aynı zamanda şairdir ve mahlası *Adli*'dir. Babası III. Murad tarafından dillere destan bir sünnet düğünü yapılarak sünnet edildikten iki sene sonra, sancakbeyliği yapmak üzere Aralık 1583 tarihinde Manisa sancağına gönderilmiştir. Babası Ocak 1595 tarihinde vefat edince vefat haberi on gün gizli tutulup sorunsuz bir şekilde tahta geçişi sağlanır. Muhibbî, bu sultanın biyografisinde Nev'îzâde'nin yanı sıra Abdülkerim el-Münşî isimli başka bir kaynağı kullandığını belirtir. Muhtemelen kaynaklarında görmediğinden III. Mehmed'in tahta geçişi esnasında boğularak katledilen on dokuz şehzadeden bahsetmez. Maddenin kalan kısmında, açılan seferler, veziriazamların ve diğer paşaların faaliyetleri hakkında oldukça ayrıntılı bir anlatım sergilenir. Sultanın öncelikle kendisine yakın olanlardan Lala Mehmed Paşa'yı veziriazam atadığını ve zulmü ile meşhur sabık Diyarbekir valisi İbrahim Paşa'yı idam ettirdiğini zikreden Muhibbî, sonrasında Ferhad Paşa'nın veziriazam ve serdar olarak isyancı Mihal üzerine Eflak'a gönderildiğinden bahseder. Ferhad Paşa burada başarısız olunca Sinan Paşa aynı makama getirilir. Ama o da başarısız olur. Bundan sonra Sinan Paşa beş defa bu makama getirilir. Yaptığı seferlerle Engürüs'te kaleler fetheder. Sonrasında sultanın Eğri kalesine düzenlediği seferde, *Nasarâ* askeri olarak tanımlanan Habsburglara bağlı askerlerin Osmanlı ordusunu zor durumda bıraktığından bahsedilir. Osmanlı tarihlerinde Haçova Savaşı olarak bilinen bu savaşta Sultan III. Mehmed'in, ordunun bozulmasına rağmen savaş meydanından çekilmeyip merkez birliklerinden baltacılar ve

²⁶¹⁷ el-Muhibbî, *Hulâsat*, IV, 341-354. Krş. 'Aṭā Allāh ibn Yaḥyā 'Aṭā'ī vd., *Hadâ'iku'l-hakâ'ik fi tekmileti'ş-şakâ'ik: Nev'îzâde Atâyi'nin şakha'ik zeyli: (inceleme - tenkitli metin)*, I, (Fatih, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 1057-1070.

silahları savaşmaya teşvik etmesiyle savaşın gidişatının değişmesindeki rolü zikredilir. III. Mehmed'in geri çekilmeme kararı almasında hocası Sadeddin Efendi'nin rolü vurgulanır. Muhibbî, Haçova zaferinden sonra, merkezde, taşrada ve doğu ile batı cephelerinde meydana gelen gelişmelerle ilgili ayrıntılı bir anlatım sunar. Engürüs cephesinde yaşananlar, Kırım hanlarının değiştirilmesi, Bosna muhafızı Tiryaki Hasan Paşa'nın mücadelesi, [Damad] İbrahim Paşa'nın, mıntkasında Kanije dâhil çeşitli kaleleri fethetmesi, sonrasında vefatı üzerine Yemişçi Hasan Paşa'nın veziriazamlığa getirilmesi ve süratle Belgrad tarafına gönderilmesi, sulhu bozan Safevî Şahı üzerine sefere çıkılması bu dönemde doğu ve batı cephelerinde meydana gelen başlıca gelişmeler olarak zikredilmiştir. Vezirler, saray ağaları, yüksek ulema ve yeniçerilerin katıldıkları iktidar ve nüfuz mücadeleleri, sultanın on sekiz yaşındaki büyük oğlu Mahmud'u iktidarla ilgili işlere müdahale ettiği gerekçesiyle öldürtmesi gibi gelişmeler ise Muhibbî'nin merkezdeki iktidar mücadelesiyle ilgili aktardıkları arasındadır. Muhibbî, İran cephesinde çıkan savaş aktardıktan sonra III. Mehmed dönemine dair anlatımını sona erdirir.²⁶¹⁸

Hulâsat'ta biyografisine ikinci sırada yer verilen Osmanlı padişahı, I. Ahmed'dir (ö. 1617). Dünyevi liderlikteki öneminin yanı sıra, *Ehl-i Beyt* ve ulemaya sevgi beslemesi, Hz. Peygamber'in sünnetine bağlılığı, sağlam bir inanca sahip oluşu, fazilet sahiplerine iyi muamele etmekte ve ihtiyaç sahiplerine ihsanda devamlılık gösteren bir sultan oluşu hakkındaki övgüler uzun bir pasaj boyunca sürer. I. Ahmed'in şair tarafı, Türkçe ve Arapça şiirleri olduğu, mahlasının ise *Bahî* olduğu dile getirilerek ortaya konur. I. Ahmed'i övülmesinde, onun döneminde veziriazam Ali Paşa serdarlığında başlayan, Mehmed Paşa ile devam eden ve Murad Paşa (Kuyucu) ile anlaşmaya vardırılan Macarlarla mücadelenin yanında Celalîlere karşı elde edilen başarıların Muhibbî'yi etkilemiş olmasının rolü olsa gerektir. Bununla birlikte sultanın, Mekke, Medine ve Kudüs gibi Müslümanların büyük değer verdikleri şehirlerde yaptırdığı tamiratlar, Muhibbî'de en az siyasi başarılar kadar hayranlık uyandırmış olmalıdır. Muhibbî'nin anlatımına göre I. Ahmed, Medine'de bulunan Hz. Peygamber'in kabri *Ravzâ-yı Mutahhara*'yı, Mekke'deki Harem'de bulunan Hz. İbrahim Makamı'nı, Kudüs'te *Kubbetü's-Sahrâ*'yı tamir ettirmiştir. Ayrıca Mısır hacılarının su kuyularına bakım yaptırmış, yine Osmanlı sultanlarının Haremeyn'e gönderdikleri *surreye* nakden katkıda bulunmuştur. Maddede, Mekke ve Medine'de yapılan tamirat faaliyetleriyle sultanın İslam halifelerinin geleneğini sürdürdüğü dile getirilmiştir. Kutsal beldelerde yaptırdığı tamirat faaliyetlerinden başka I. Ahmed, At Meydanı'na inşa ettirdiği büyük cami ile de Muhibbî'nin övgüsünü almıştır. Sultan Ahmed Camii için yapılan masrafı Emevi Halifesi Abdümelik b. Mervan'ın Şam'da yaptırdığı Emevi Camii için yapılan masrafla karşılaştıran Muhibbî bir kez daha Osmanlı sultanını İslam halifeliğinin geleneklerini sürdüren bir lider olarak göstermiştir. I. Ahmed'in hayratından uzun uzadıya bahseden Muhibbî'ye

²⁶¹⁸ el-Muhibbî, *Hulâsat*, IV, 216-223. Haçova Savaşı'ndaki anlatımı krs, Mustafa Efendi Naima, *Tarih-i Na'ima: Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbari'l-Hafikayn*, I, Haz.. Mehmet İpşirli, (Ankara: TTK, 2007), 118-119.

göre bu sultanın vefatı sırtında çıkan bir çıban sonucunda 13 Zilkade 1026/12 Kasım 1617 tarihinde gerçekleşmiştir.²⁶¹⁹

Ahlaki vasıflarıyla övülen, savaşçılığına vurgu yapılan II. Osman (ö. 1622), Muhibbî'nin biyografi maddesine yer verdiği üçüncü padişaktır. II. Osman'ın maddesinde, Türkçede şiirler söylediği ve *Fârisî* mahlasını kullandığı belirtilir. Amcası I. Mustafa'nın kendisinden önce kısa bir süreliğine de olsa tahta geçmesinden ve sonrasında hal' edilmesinden bir iki cümle ile bahsedildikten sonra II. Osman'ın 8 Rebiyyülevvel 1027/5 Mart 1618 tarihinde tahta geçtiği zikredilir. I. Mustafa ve II. Osman'ın hilafet görevini devraldıkları şeklindeki anlatımla Muhibbî, Osmanlı sultanlarının tebaaları olan Müslümanların lideri ve koruyucusu olduklarına dair yaklaşımını burada da ortaya koyar. Bu dönemde Lehistan üzerine yapılan seferden Kazak taifesi üzerine yapılan sefer olarak bahseden Muhibbî, II. Osman'ın sefere çıkarken fitneden korktuğu için kardeşi Şehzâde Mehmed'i katlettirdiğini söyler. Olayla ilgili anlatımda Şehzade Mehmed'in tahta geçen sultanın hâkimiyetine tabiliğini ifade etmesine rağmen katledildiği, bu esnada şehzadenin kendisine merhamet etmeyen ağabeyinin benzer şekilde merhametsiz birinin eline düşmesini dileyerek bedduada bulunduğuna işaret edilir. Muhibbî, sonraki hadiselerin bu bedduanın tuttuğunu gösterdiğini söylemekten kendini alamaz. Bu tatsız olayın aktarımından sonra Muhibbî, II. Osman döneminde "Kazak taifesi" üzerine yapılan sefer hakkında ayrıntılar verir. Söz konusu dönemle ilgili Nev'îzâde'nin *Şakâ'ik Zeyl'*indeki bilgilerden²⁶²⁰ yararlandığı anlaşılan Muhibbî, sefer esnasında Tuna Nehri üzerine kurulan köprüden, seferin başarıyla sonuçlanmasından, bölgede ele geçirilen kalelerden bahsedip bu seferin II. Osman'ın gücüne güç kattığını vurgular. II. Osman'ın, Şeyhülislam Esad Efendi'nin kızı Akile ile nikahlanması konusuna değinen Muhibbî, Osmanlı hanedanında nikahla evlenmenin adet olmadığını aktarır. Ama *Şakâ'ik en-Nu'mâniye*'yi kaynak gösterip, Osman Gazi ile Şeyh Edebalı'nın kızı arasında bu şekilde nikah kıyıldığını zikretmesi, yapılan işi insani ve meşru bir iş olarak nitelemesi kendisinin de bu işi desteklediğini gösterir. II. Osman dönemiyle ilgili olarak sur içi İstanbul, Galata ve Üsküdar arasındaki "Bahr el-Hâciz" in (İstanbul Boğazı) buz tuttuğuna dair anlatım, Muhibbî'nin biyografyasında ilginç doğa olaylarına yer verdiği örneklerden biridir. Yine bu dönemde getirilen içki yasağına maddede kısa bir değini vardır. II. Osman'ın katline giden süreç ise daha ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Buna göre sultan, 1622 Mayıs'ında Hac niyetiyle Şam tarafına bir sefer düzenlemeye niyet eder. Üsküdar'a geçip otağ kurdurur. Bu işte kararlıdır. Fakat asker seferin yapılmasından hoşnut değildir. Kendi aralarında sefer yapılmaması yönünde karar alırlar. At Meydanı'nda toplanırlar. Sultanı bu sefere teşvik eden Veziriazam Dilaver Paşa, Harem ağası, defterdar, sultanın hocası Molla Ömer Efendi'nin kendilerine teslim edilmesini isterler. Muhibbî'nin "asâkir" olarak zikrettiği yeniçeriler ile aralarında kazasker ve payitaht kadısının da bulunduğu birtakım ulema arasındaki işbirliğiyle güçlenen isyan sultanın istenilen kimseleri vermek istememesi üzerine kontrolden çıkar.

²⁶¹⁹ el-Muhibbî, I, 284-292. Bu dönemde Celalilerle mücadeleyle ilgili olarak krş. Naima, *Tarih-i Na'ima*, II, 327-50.

²⁶²⁰ 'Aṭā'ī, *Hadâ'ik*, II, 1638.

Yeniçeriler saraya yürüyerek odalardan birinde buldukları I. Mustafa'yı tekrar tahta çıkarırlar. II. Osman bu esnada şaşkınlık gösterir. Askerlere adam gönderip uzlaşarak bir süre daha kontrolü elinde tutmaya çalışsa da çabaları bir işe yaramaz. "Askerler", Sultan Osman'ı yakalayıp amcasının huzuruna çıkarırlar. Sultan Mustafa, yeğenini Yedi Kule'ye gönderir. Bundan sonra sabık sultanın taraftarlarının kelleri teker teker vurulur ve Bayezid Camii'nde teşhir edilir. Akabinde Sultan Mustafa'ya biat gerçekleşir. Sultan Mustafa, damadı Davud Paşa'yı veziriazam tayin eder. Davud Paşa vakit geçirmeden Yedi Kule'ye gidip, Sultan Mustafa'nın haberi olmadığı halde sabık sultanı boğarak katleder.²⁶²¹

Sultan I. Mustafa (ö. 1639), Muhibbî'nin alfabetik tasnifine göre biyografi maddesi son sırada kaydedilen Osmanlı padişahıdır. Salih ve zahit bir sultan olarak övülen Sultan Mustafa'nın, saltanatı sürdürecektir ehliyetine sahibi olmadığı, Zilkade 1026/Kasım 1617 tarihinde tahta geçtikten üç ay sonra anlaşılmıştır. Muhibbî, I. Mustafa'nın garip görülen davranışlarını ve tahttan ilk defa indirilişini ayrıntılı bir şekilde anlatır. Buna göre, müsrifçe harcamaları, önlem almaksızın başını alıp gezilere gitmesi gibi davranışları, diğer sultanlara benzemeyen giyimi kuşama ve günlük hayatının yanı sıra devlet yönetmede düzensiz iş görmesi devlet erkanının dikkatini çekmiştir. Şeyhülislam Esad Efendi, sultanın Üsküdar'daki hocası Şeyh Mahmud'a gidip meseleyi görüşmüş, yapılan istişareler sonucunda Sultan Mustafa'nın hal' edilmesine karar verilmiştir. Yerine yeğeni Sultan Osman tahta geçirilmiştir. Muhibbî'nin anlatımına göre Sultan Mustafa bu durumu kabullenmiştir. Yeğeni Sultan Osman tahtan zorla indirildikten sonra Sultan Mustafa'nın ikinci defa tahta getirilişi ve sonrasında meydana gelen vezirler arasındaki güç mücadelesi, maddede vurgulanan konular arasındadır. Sultanın damadı olan Davud Paşa, veziriazamlığa getirildikten kısa bir süre sonra gidişatı beğenilmemiş ve azledilerek yerini Lefkeli Mustafa Paşa almıştır. Bu paşanın ahmaklıkta ileri gittiğini yazan Muhibbî, bir de tamahkarlık edince üç ay sonra azledildiğini yerine Gürcü Mehmed Paşa'nın veziriazam olduğunu kaydeder. Akıllı bir devlet adamı olarak nitelendirilen Mehmed Paşa ise Mere Hüseyin Paşa'nın hilelerine kurban gitmiştir. Hüseyin Paşa sipahileri ayaklandırıp Mehmed Paşa'nın azlini sağlayarak yerine geçmiştir. Merkez idarede dikiş tutturulamayan bu dönemde Anadolu'daki ümera, Sultan Osman'ın kanını dava ederek ayaklanmış ve herkes bulunduğu vilayetlerde kendi iradesine göre hareket eder hale gelmiştir. Cigalazâde Mahmud Paşa'nın mührü alarak merkez ve taşradaki nizamsızlığa son vermesi beklenmiş, fakat o da sertlik gösterip eşraf ve ulemeden kimseleri azletmeye başlayınca bu vaziyet yine hoşnutsuzluğa neden olmuştur. Muhibbî'ye göre IV. Murad'ın tahta geçip mührü Mahmud Paşa'dan almasıyla ortalık yatışmıştır. IV. Murad'ın tahta geçişi esnasında kendi isteği ile tahttan çekilen I. Mustafa çok geçmeden vefat etmiştir.²⁶²²

Hulâsat'ta biyografisi aktarılan beşinci padişah, "Bağdat Fatihî" olarak anılan IV. Murad'dır (ö. 1640). Osmanlı sultanlarının büyüklerinden olması ve çoğu hükümdarı dize getirmiş bir sultan

²⁶²¹ el-Muhibbî, *Hulâsat*, III, 105-108. Sultan II. Osman'ın katli için krş. Naima, *Tarih-i Na'ima*, II, 475-91.

²⁶²² el-Muhibbî, *Hulâsat*, IV, 363-365. I. Mustafa'nın ilk dönemini için krş. Naima, *Tarih-i Na'ima*, II, 433-41.

olmasıyla övülen IV. Murad'ın biyografisinde Muhibbî'nin ilk değindiği mesele, saltanatının başında, yeniçerilerin kardeşi Sultan Osman'a gadredip öldürmeleri ve tahtı amcaları Sultan Mustafa'ya vermeleri nedeniyle saltanat işlerinin bozulmuş olduğudur. 17. yüzyılda merkezî iktidarda etkili iki bilindik zümre olan ulema ve vezirler oy birliği ederek amca Sultan Mustafa'yı hal' edip yerine 9 Eylül 1633 tarihinde IV. Murad'ı geçirmişlerdir. Çocuk yaşta (11 yaşında) tahta geçen IV. Murad, sabık sultan zamanında veziriazamlık makamında olan Kemankeş Ali Paşa ile Şeyhülislam Yahya Efendi'yi yerlerinde bırakmıştır. Kardeşini öldürenleri ise yakalamaya ihtimam göstermiş ve çoğunu öldürtmüştür. Muhibbî'nin, Sultan Murad'ın Bağdat ve Revan seferleri üzerine anlatımı, genel Osmanlı tarih yazıcılığındaki anlatımla paralellik gösterir. Buna göre sultan, bizzat ordusunun başında 1635 senesinde, hükümdarı Şah Abbas olan Acem diyarı üzerine sefere çıkar. Bir müddet bölgedeki beldeleri ele geçirmekle uğraşır. Amacı şahla muharebe edip onu yenmektir. Revan'a yönelir ve burayı fetheder. Sonra 1638 senesinde Bağdat seferini düzenler. Şah Abbas'ın bir hile olduğu anlaşılan barış teklifini reddeder. Sonrasında Bağdat Kalesi'ni 40 günlük bir kuşatmanın ardında, lağımcıların da yardımıyla, geri alır. Bu esnada Acem askerlerinden pek çoğu öldürülmüş ve esir edilmiştir. Muhibbî'ye göre Sultan Murad gayretini, vaktiyle Bağdat ve civarında Sünni ahaliye eziyet eden Safevî rejiminin izlerini silmeye sarfetmiş, Şah Abbas tarafından tahrip edilen ünlü sûfi Abdülkadir Geylânî ve İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin türbelerini onartmıştır. Muhibbî, Sultan Murad maddesinde onun zamanında başkentte yaşanan siyasi çekişmelere de değinmiştir. Bu dönemde yeniçeriler, Şeyhülislam Ahizâde Hüseyin Efendi'yi yanlarına alarak nüfuzlarını arttırmışlardır. Sonradan bu ittifaka sipahiler de katılmış ve birlikte veziriazam Recep Paşa'yı katletmeye kadar işi vardırırmışlardır. Bunun üzerine sultan, kendisinin hal' edilmesi hakkında toplantılar tertip ettikleri haberini aldığı Ahizâde ve ulemadan işbirlikçilerini katlettirerek bu fitne ateşini söndürmüştür. Muhibbî, bu dönemde kahve dükkanlarının kapatıldığı, tütün içmenin yasaklandığını kaydeder ve bu konuda sultanı, zamanında meydana gelen olayların teşvik ettiğini söyler. Muhibbî'ye göre IV. Murad döneminin mutluluk getiren bir dönem olduğunun delillerinden biri, bu dönemde Haremeyn'e ve buranın ahalisine karşı takınılan olumlu tavidir. Sultanın, Mısır'dan gönderilecek tahıl ve gıda yardımının kutsal beldelere ulaştırılmasına ehemmiyet vermesi, Hicrî 1039/1634-35 senesinde meydana gelen büyük bir sel sonucunda Mekke'de Mescid-i Haram zarar görünce bu zararı gidermesi, bu olumlu tavrının örnekleri olarak gösterilebilir. Sultan, selin verdiği zararların giderilmesi için Mısır Memluklerinden Rıdvan Bey el-Fikârî'yi görevlendirmiştir. Rıdvan Bey, Mekke'de kadıların ve ulemanın işbirliğiyle gereken onarımları yaptırmıştır. Bu onarım faaliyetleri kapsamında selde tahrip olan Kabe'nin tamiri gerçekleştirilerek bir merasimle ibadete açılışı sağlanmıştır.²⁶²³

²⁶²³ el-Muhibbî, *Hulâsat*, IV, 336-341. Burada Ahizâde Hüseyin Efendi'nin katlini bir cümle ile geçiştiren Muhibbî, bu konudaki eleştirisini Ahizâde'nin biyografi maddesinde dile getirmiştir. Konuya ileride değinilmiştir. IV. Murad'ın, tasfiyesini özellikle istediği Ma'noğlu Fahreddin'e yapılan sefer hakkında Muhibbî, bu sefere memur edilen Küçük Ahmed Paşa ve Fahreddin'in maddelerinde ayrıntılı bilgi vermiştir. Konu ileride ele alınmıştır. Krş. Naima, *Tarih-i Na'ima*, III, 761-63.

Alfabetik sıraya göre padişah biyografileri arasında Sultan İbrahim'e (ö. 1648) ilk sırayı veren Muhibbî, onun maddesinde kısa bir övgüden sonra Osmanlı hanedanının soyundan bahsetmeye başlar. Bu kısımda Osmanlı hanedanının kökeni hakkında kısa bir malumat verilir. Buna göre Âl-i Osman "Tatarla göçüp gelmiş" Türkmen taifesindedir. Soyları, Süleyman Şah'a oradan da Hz. Nuh'un oğullarından Yafes'e dayanır. Sultan İbrahim, Yafes'in 46. kuşaktan torunudur.²⁶²⁴ Muhibbî'nin, Osmanlıların kökeni hakkında 15. yüzyıldan sonra Osmanlı tarih yazıcılığında benimsenen genel görüşü kabul etmesi dikkat çekicidir.

Sultan İbrahim döneminin belki de en önemli dış gelişmesi olan 1645 senesinde girilen Girit seferiyle ilgili gelişmelere sultanla ilgili maddede geniş yer verilmiştir. Sultan İbrahim'in buraya pek çok gemi ve asker gönderdiği, ilk safhada Kaptan-ı derya Yusuf Paşa'nın Hanya Kalesi'ni kuşatıp bir süre sonra aldığı, ancak sultanın bu paşaya olan kını nedeniyle onu katlettirdiği, sonra fethi tamamlamak üzere Deli Hüseyin Paşa'nın gönderildiği, Hüseyin Paşa'nın komutasındaki lağımcıların da etkin saldırıları sayesinde Resmo Kalesi'nin alındığı bu sefer hakkında Muhibbî'nin verdiği bilgiler arasındadır. Bu dönemde yapılan hareketler sonucunda Kandiye Kalesi'nin haricinde Girit Adası Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Girit Seferi'nden bir süre sonra Sultan İbrahim'in hal'inin gerçekleştiğini belirten Muhibbî, konunun iyi bilindiğini ifade ederek bu gelişmeye dair özet bir izahat verir. Buna göre 16 Receb 1058/6 Ağustos 1648 tarihinde Sultan İbrahim'in hal' edilerek tahttan indirilmesinde, onun devlet adamları ve saray ahalisine aldırış etmeksizin kendi keyfine göre hareket etmesinin etkili olduğu, bunun üzerine devlet erkanının bir araya gelerek sultanı tahtan indirmeye karar verdikleri anlaşılmaktadır. Yerine oğlu IV. Mehmed tahta geçirilmiş ve yeni cülustan üç gün sonra da mahlû' sultan katledilmiştir.²⁶²⁵ Muhibbî'nin, Sultan İbrahim dönemini parlak bir dönem olarak değerlendirilmesi, hâkimiyetinde fitnenin sona ermiş olduğundan bahsetmesi onun saltanatının ilk yıllarıyla ilgili olmalıdır. Girit Adası gibi önemli bir yere düzenlenen seferin bu sultanın döneminde başlaması, Muhibbî'nin ona karşı genel olarak olumlu bir yaklaşım benimsemesine sebebiyet vermiş olabilir.²⁶²⁶ Muhibbî'nin anlatımı, dönemi anlatan Osmanlı merkez kronikleriyle uyumluluk göstermektedir.²⁶²⁷

Veziriazamlar

Muhibbî'nin biyografilerine yer verdiği askerî, idari ve mali bürokrasiye mensup Osmanlı devlet adamları arasında, veziriazamlar, çeşitli eyaletlerin vezir rütbesindeki valileri, Şam valileri, Şam defterdarları ve yeniçeri liderleri bulunmaktadır. Biyografilerini kaydettiği veziriazam sayısı on yedi, vezir sayısı on, Şam valisi sayısı on yedi, Şam defterdarı sayısı dokuz, Şam yeniçerileri ağası sayısı ise altıdır. Bundan sonraki kısımda Muhibbî'nin, veziriazamlar, beylerbeyiler ve diğer idareciler

²⁶²⁴ el-Muhibbî, *Hulâsat*, I, 13.

²⁶²⁵ el-Muhibbî, *Hulâsat*, I, 15.

²⁶²⁶ Feridun Emecen, "İbrahim" (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000), 274-77.

²⁶²⁷ Girit Seferi için krş. Naima, *Tarih-i Na'ima*, IV, 1028-1100.

hakkındaki değerlendirmelerinin yanı sıra bunların izledikleri kariyer yolları hakkında verdiği bilgiler üzerinde durulacaktır.

Fatih Sultan Mehmed'in devlet teşkilatında yaptığı düzenlemeler gereği padişahların mutlak vekili olarak geniş yetkilere sahip hale gelen veziriazamlar, 17. yüzyılda güçlerini, saraylılar, yüksek ulema ve yeniçeriler ile mücadele etmeye sarfetmekle, çoğu zaman azledilme tehdidiyle karşı karşıya kalmakla sınıdılar. Bu veziriazamlar arasında en muktedirlerinden biri olan Köprülü Mehmed Paşa (ö. 1661), veziriazamlığa getirildiğinde kendisinden devlet düzeni adına bir istikrar sağlaması beklenmiştir. Devlet ve toplumun aksayan yönlerini düzeltmeye yönelik icraatlarıyla öne çıkan Köprülü ailesi, gerek dışarıda düşman devletlere karşı elde ettikleri başarılarla gerekse merkez ve taşra idaresinin yeniden teşkilatlandırılmaları ve veziriazamlık makamı olan Babıali'yi, sarayın dışında adeta bir hükümet merkezi haline getirmeleriyle, bürokrasinin gücünü²⁶²⁸ yüksek bir noktaya taşımışlardı.²⁶²⁹ Ailenin kurucu lideri Köprülü Mehmed Paşa ve onun oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın (ö. 1676) yanı sıra bu ailenin himayesinde yetişen ve damadı olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın (ö. 1683) hal tercemeleri Muhibbî tarafından ayrıntılı bir şekilde kaydedilmiştir. Köprülü hanesinin kurucusu Mehmed Paşa'nın, veziriazamlığa gelmeden önce 1646-47 senelerinde Bilâd-ı Şam'da, bölgenin merkezi olan Şam beylerbeyiliğine tayin edildiğini zikreden Muhibbî, sonrasında Kudüs ve Trablus idareciliklerinde bulunduğunu dile getirir. Mehmed Paşa'nın veziriazamı olduğu IV. Mehmed'in saltanatının ilk yıllarında, Muhibbî'ye göre sultanın çocuk yaşta olmasından istifade eden devlet adamları ve saray ahalisinin fitne çıkarmaları ve birbirleriyle çekişmelerinden ötürü devlet işleri oldukça bozulmuştur. Devletin siyasi iktidarı ve idaresi zaafa uğramıştır. Mehmed Paşa, 1656 senesinde idareyi ele alınca kendisinin tayininde rol oynayan sultanın maiyeti başta olmak üzere saray ahalisi ve devlet idarecilerinden suçlu bulduklarını ya katletmiş ya da sürgüne göndermiştir. Böylece üzerinde baskı kurmalarını engellemiştir. Mehmed Paşa'nın Avrupa'daki seferleri hakkında kısa malumat veren Muhibbî, bu dönemde çeşitli sancaklarda ayaklanan valiler hakkında daha ayrıntılı bir anlatım ortaya koyar. Bu minvalde 1656-57 senelerinde isyan eden Halep muhafızı Abaza Hasan Paşa ve onunla ittifak eden Şam valisi İbn Tayyar'ın üzerine Murtaza Paşa'nın gönderilmesi sonucunda isyancıların insan gücünün büyük bir kısmını oluşturan sekbanın pek çoğunun kırıldığı ve Abaza Hasan Paşa dahil isyancıların öldürüldüğü anlatılır. Abaza Hasan Paşa'nın isyanı esnasında ona destek veren Şam yeniçerileri (*yerliye*) bu dönemde kendi aralarında hizipleşip kendilerinden olanları kayırmaya başlamışlardır. İfrata giden davranışlar gösteren Şam yeniçerilerinin gücünü dengelemek için Mehmed Paşa zamanında 300 kişilik kapıkulu birliği Şam'a gönderilmiştir. Bunlar Şam'a vardıklarında Kale'ye yerleşip şehrin kapılarını ele geçirmişler, yerli yeniçerilerinin elindeki gelir

²⁶²⁸ Osmanlı maliye bürokrasisinin 17. yüzyıldaki gelişimi için bkz. Joel Shinder, "Career Line Formation in the Ottoman Bureaucracy, 1648-1750: A New Perspective", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 16, sy 2/3 (1973): 217-237.

²⁶²⁹ Mustafa Akdağ, "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 4/6 (1966), 227-228.

kaynaklarından Mahkeme kapısı, başta olmak üzere Şam'da gelir getiren²⁶³⁰ ipek tartımı (mizan harir) işlerini ele geçirmişlerdir. Mehmed Paşa'nın bu müdahalesiyle Şam yeniçerilerinin gücü kırılmış olur. Paşanın Şam'da ve diğer vilayetlerde güvenliği ve huzuru sağladığını aktaran Muhibbî, onun, kurduğu vakıflarla desteklediği hayratından da bahseder.²⁶³¹

Şam'a valilik ederek bölgede Osmanlı iktidarını sağlamlaştıran nitelikte idari düzenlemelere giden "Köprülü" veziriazamı ise Fazıl Ahmed Paşa'dır. Muhibbî, Fazıl Ahmed Paşa'nın hal tercemesine onu ziyadesiyle överek başlar. Osmanlı vezirlerinin birincisi, şeriati gözetten bir idareci olarak övülen Ahmed Paşa, kariyerinin ilk dönemlerinde ilmiyeye yönelmiş sonra idarecilığe geçmiştir. Vezirlik rütbesiyle tayin edildiği Şam valiliği döneminde (1660-61), bölgenin bozulan idari düzenini ıslah etmiştir. Şam valiliğinden azledildikten kısa bir süre sonra babasının yerine veziriazamlığa tayin edilen Ahmed Paşa, Uyvar Kalesi fethi, Macar seferi, Girit Adası'ndaki fetihleri, Kamanıçe Kalesi fethi gibi askerî başarılarla imza atmıştır. Muhibbî, Kamanıçe Kalesi'nin fethedildiği 1673-74 tarihinden sonra Ahmed Paşa'nın tavırlarında, etrafından kendini tecrit ettiğini gösteren birtakım değişikliklerin vuku bulunduğunu aktarır. Paşanın, devlet işlerini eskisi gibi divanda görüşmeyi bırakıp, nedimleri ve maiyetinde olanlardan oluşan kendi meclisinde görüşmeye başlaması bu istignaî tavır değişikliğinin en göze çarpan tarafı olmuştur. Muhibbî'ye göre Ahmed Paşa'nın yandaşları ve nedimleri paşanın itibarına zarar veren kendi menfaatlerine dair işleri incelemektedirler. Reayanın işlerini yaparken dahi kendi menfaatlerini gözetmekten geri kalmıyorlardı. Olumsuz görülebilecek bu nitelere rağmen Sultan IV. Mehmed, Ahmed Paşa'yı Lehistan üzerine sefere göndermekte bir beis görmemiştir. Yakalandığı sarılık hastalığı sonucu bir süre tedavi görse de iyileşemeyen Ahmed Paşa, 1087 senesi Şaban ayında (Kasım 1676) Silivri'ye giderken Çorlu civarında bir köyde vefat etmiştir. Muhibbî, cenaze ve defin bilgilerini verdikten sonra paşanın, babasının türbesinin yanına yaptırdığı kütüphanede bulunan 4000 kuruş tutarında olduğunu tahmin ettiği vakıf kitaplardan bahsetmeyi ihmal etmemiştir.²⁶³²

Hulâsat'ta biyografisine ayrıntılı yer verilmiş olan, Köprülü hanesine mensup diğer bir veziriazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'dır. Sultan IV. Mehmed dönemi veziriazamlarından olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, kayınpederi Mehmed Paşa'nın himayesinde yetişmiştir. Diyarbakir beylerbeyiliğinden sonra Kaptan-ı deryalığa getirilmiştir. Bu esnada veziriazam Fazıl Ahmed Paşa'yla arasını iyi tutmaya çalışmış, bu çabaları sonucunda Fazıl Ahmed Paşa Girit seferine gittiğinde yerine kaymakam paşa olarak atanmıştır. Fazıl Ahmed Paşa'nın yokluğunda sultanla Selanik'e gitmiş, böylece sultana da kendini göstermeyi bilmiştir. Fazıl Ahmed Paşa vefat edince sadarete geçen Mustafa Paşa, Ruslar (Moskof) ve Kazaklar üzerine, Sultan Mehmed'in de katıldığı bir sefer olan Çehrin seferine çıkmış (1678) ve bu seferden zaferle dönmüştür. Çehrin zaferinin haberi Muhibbî'nin de o esnada bulunduğu ve Hilâfet merkezi olarak nitelediği başkent İstanbul'da büyük sevinç

²⁶³⁰ Rafiq, *el-Arab ve'l-Osmaniyyun 1516-1916*, 146-147.

²⁶³¹ el-Muhibbî, *Hulâsat*, IV, 311.

²⁶³² el-Muhibbî, *Hulâsat*, I, 352-356.

gösterilerine neden olmuştur. Muhibbî, yapılan gösterilerde abartıya kaçılarak bazı yanlışlıkların yapıldığına dair eleştirisini yapmaktan kendini alamamıştır. Sevinç ve mutluluğun getirdiği sarhoşlukla yapılan yanlışlıkların akabinde büyük bir yangının çıkması, sonrasında 1683 senesinde, Uyvar sonrası Fazıl Ahmed Paşa'nın Avusturya'yla yaptığı anlaşma henüz sonlanmamışken çıkılan Peç (Viyana) seferinin mağlubiyetle sonuçlanması gibi gelişmeleri aktarması, Muhibbî'nin, dinî ve ahlaki hassasiyetlerin umursanmaması olarak gördüğü bu hareketlerin felaketsel neden olduğunu aksettirmek istediğini düşündürür.

Muhibbî, Osmanlıların orta Avrupa'ya hatta Papalık merkezine²⁶³³ kadar sokulabilmeleri ya da harekât alanlarını ilgili mntıkaya kadar genişletebilmelerini, Avusturya hâkimi Habsburgların Doğu Avrupa'da Katolik mezhebini yayma politikasının, Macarlar ve diğer bölge ülkeleri halklarının buna karşı çıkmasına sebebiyet vermesiyle Hristiyanlar arasında ortaya çıkan bölünmeye bağlar. Bu durumu, İspanya Kralı ve eşi arasındaki bir diyalogu hikâye ederek aktarır. Peç seferine iştirak eden Kırım hanlarının yaptıkları akınlarla bölgeyi perişan etmelerine, ilk etapta Viyana askerlerinin bu akınlardan korkarak etrafa dağılmalarına rağmen bu sefer zaferle sonuçlanmamıştır. Muhibbî'nin anlatımından Viyana kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanmasında, şehrin surlarının güçlü tahkimatı, Viyana'da kalan askerlerin başarılı savunmaları, zaman geçtikçe Osmanlı ordusunda görülen lojistik sorunlarına karşılık Viyana'nın ihtiyaçlarının gerektiği şekilde karşılanıyor olması gibi sebeplerin etkili olduğu anlaşılır. Kuşatma uzayınca Kara Mustafa Paşa, Belgrad'a çekilir. Bu esnada Eflak, Boğdan ve Erdel'den düşman askerleri saldırıya geçer ve Osmanlı ordusu geri çekilmek zorunda kalır. Sonuçta bu başarısızlığın faturası Kara Mustafa Paşa'ya kesilir.²⁶³⁴

Köprülü hanesine mensup veziriazamlardan başka aslen Balkan halklarından olup devşirilerek Osmanlı sarayı, paşa haneleri, askeriye ve kitabet makamlarından yükselip veziriazamlığa tayin edilenler pašalara da *Hulâsat*'ta yer verilmiştir. Muhibbî, bunlardan Arnavut asıllı olan Koca Sinan Paşa'nın (ö. 1596) II. Selim döneminde Mısır idaresine getirildiğinden bahseder. Daha önce hangi görevlere getirildiğine dair bilgi verilmeyen Sinan Paşa, Mısır valiliği esnasında Yemen'de Zeydîlerin lideri Mutahhar'la mücadele etmiştir. Tunus'ta ise Franklarla ittifak eden Hafsî sultanlarının mağlup edilmesinde gösterdiği gayretlerin etkisiyle buradan dönüşte veziriazamlığa getirilmiştir. III. Murad zamanında, 1580 senesinde gerçekleşen bu tayinden bir müddet sonra Sinan Paşa veziriazamlıktan azledilmiştir. Paşanın, bu azilden sonraki durağı ise Şam beylerbeyiliği olmuştur. Şam beylerbeyiliği sırasında, burada Câbiye Kapısı dışına, kendi adıyla anılan cami ve külliyesinin inşaatını başlatmıştır. Şam valiliğinden sonra tekrar veziriazamlığa getirilen Sinan Paşa'nın bundan sonra veziriazamlığa üç defa daha getirildiği anlaşılmaktadır.²⁶³⁵ Hadım (Tavaşi) Hasan Paşa (ö. 1598) da muhtemelen devşirmedir. Diğerlerinden farklı olarak maliye kitabetinden

²⁶³³ Muhibbî Kara Mustafa Paşa'nın maddesinde Papalık merkezinden Osmanlı kroniklerine benzer bir şekilde "Kızıl Elma" diye bahseder.

²⁶³⁴ Merzifonlu Kara Mustafa Paşa hakkında bkz. el-Muhibbî, *Hulâsat*, IV, 397-403.

²⁶³⁵ el-Muhibbî, II, 214-217.

yetiştirilmiştir. Şirvan sancak beyliğine tayin edilmiştir. Eğri seferinde bulunup sonrasında veziriazamlığa yükseldiği anlaşılmaktadır.²⁶³⁶ Muhibbî'nin anlatımına göre kariyerinde devşirme sisteminde yetişmenin güzel bir örneğini veren veziriazamlardan birisi Yemişçi Hasan Paşa'dır (ö. 1603). Arnavut devşirmesi olan Hasan Paşa,²⁶³⁷ belirli bir eğitim aldıktan sonra sultanın özel hizmetkarlarından biri olmuş, yeniçeri (*zâbit cünd el-cedîd*) zabiti olarak saraydan çıkmıştır. Görevinde birkaç kez yeniden tayin gören Hasan Paşa, taşraya tayin edilerek Şirvan sancağı idaresine getirilmiştir. Buradan azledildikten bir müddet sonra kendisine dördüncü vezirlik rütbesi verilerek yeni darp edilen sikkenin ve vergi tahsilatının teftişiyle görevlendirilmiştir. Maliye alanında gösterdiği başarı dolayısıyla veziriazam kaymakamlığına getirilen Hasan Paşa, bir süre sonra aslen bu makama tayin edilmiştir.²⁶³⁸ Benzer bir kariyer çizgisini takip eden İbrahim Paşa (Damad) (ö. 1601) önceleri harem halkından iken yeniçeri komutanı olur. Bu görevde gösterdiği başarılar nedeniyle padişahın gözüne girer. Bu esnada kariyerinde sıçrama yapmasını sağlayacak bir gelişme meydana gelir ve sultanın damadı olur. Veziriazamlığa tayininden önce oldukça zengin ve prestijli bir vilayet olan Mısır'a beylerbeyi olarak tayin edilir.²⁶³⁹ Muhibbî'nin el-Bosnevî nisbesiyle tanıttığı Mehmed Paşa (ö. 1606), Sultan Ahmed zamanı veziriazamlarındandır. Veziriazam Karaca Ahmed Paşa'nın hanesinde yetişmiş sonra sultanın harem-i hassında mirahurluk görevine getirilmiştir. Bir süre de Yeniçeri zabıtlığı yapıp taşraya çıkarak Anadolu beylerbeyiliğine atanmıştır. Bu esnada kendisine vezirlik rütbesi verilmiş ve Macar tarafında İslam hududunu muhafazaya gönderilmiştir. Macarlarla mücadeleye devam ederken kendisine veziriazamlık mührü verilmiştir.²⁶⁴⁰ Devşirilerek saraya alınıp müteferrika ve mirâhurluk gibi hizmetler gördükten sonra yükselerek veziriazamlığa getirilen Nasuh Paşa (ö. 1614) ise sarayda yetişip yükselmeye bağlı kariyer türünü örneklendiren paşalardan bir diğeridir. Halep valiliği münasebetiyle saraydan çıkan Nasuh Paşa, Anadolu'da çeşitli valiliklerde bulunur. Bağdat muhafızlığı ve Diyarbekir valiliklerinden sonra Veziriazam Kuyucu Murad Paşa tarafından bir süreliğine Mısır beylerbeyiliğine getirilir. Murad Paşa vefat edince de yerine veziriazam olur.²⁶⁴¹

Muhibbî'nin ele aldığı paşalar arasında Müslüman ailelerin çocuğu olanlar da bulunmaktadır. Bunlar arasında, Gayrimüslim ahaliden devşirilenlerin kariyerlerine benzer bir şekilde, yetenekli oluşları nedeniyle saraylıların dikkatini çeken, böylece saray hizmetine girerek yükselip taşra çıkanlar oluyordu. Bu tür bir kariyere sahip olan Hafız Ahmed Paşa (ö. 1632), Muhibbî'nin menşei hakkında pek bilgi vermediği ama Şam valiliği ve bu görevdeyken yaptıkları nedeniyle önemsedığı anlaşılan bir paşadır. Ahmed Paşa, Arapça ve Farsça bilmesi ve uyanıklığı nedeniyle sarayda hizmet etme imkanı bulmuştur. Saraydan çıktıktan sonra Şam ve Bağdat'ta devletin beklentisini karşılayan

---

²⁶³⁶ el-Muhibbî, II, 69-72.

²⁶³⁷ Orhan Köprülü, "Hasan Paşa, Yemişçi (ö. 1603)", *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997), 354-355.

²⁶³⁸ el-Muhibbî, *Hulâsat*, II, 72.

²⁶³⁹ el-Muhibbî, I, 59.

²⁶⁴⁰ el-Muhibbî, *Hulâsat*, IV, 288.

²⁶⁴¹ el-Muhibbî, IV, 448-451.

hizmetleri nedeniyle veziriazam tayin edilmiştir.²⁶⁴² Deli Hüseyin Paşa (ö. 1658), Karaman'a bağlı Beyşehir kasabasından başkente gelmiş ve Haremde hizmet etmiştir. Sonrasında saraydan taşra çıkanların göze girdiklerini gösteren bir mansıp olan Mısır beylerbeyiliğine tayin olunmuştur. Mısır'da vergi tahsili konusunda Sultan IV. Murad'a sadakatini ispat edip nedimlerinden biri olacak kadar onun güvenini kazanmıştır. Bu güven paşanın, Bağdat geri alındıktan sonra buranın valiliğine tayin edilen paşalardan biri olmasını sağlamıştır. Girit'te Kandiye Kalesi'ni fethi ile başarılarına bir başarı daha ekleyip veziriazamlık mührünü almıştır.²⁶⁴³

Muhibbî'nin kaydettiği biyografilerden edinilen izlenime göre, hem Gayrimüslimlerden devşirilenler hem de Müslüman kökenli olanlar için saray, veziriazamlığa giden yolda önemli bir durak olarak, 17. yüzyılda önemini korumuştur. Aynı dönemde merkez bürokrasisine adam yetiştirmede saraya rakip olarak paşa hanelerinin de giderek önem kazandığından bahsedilmişti. Muhibbî, Köprülü hanesinin dışında, bu alternatif kariyer durağına uğrayan veziriazamlardan birkaçının biyografisini vermiştir. Bunlardan biri Hırvat asıllı bir devşirme olan Kuyucu Murad Paşa'dır (ö. 1611). Paşanın eğitimini başlangıçta sarayda almış olduğu bilinmektedir. *Hulâsat*'ta ise Murad Paşa, Mısır valisi Mahmud Paşa'nın hanesinden, onun hizmetkarlarından biri olarak tanıtılır. Mısır'daki hizmetlerinden sonra Habeş ve Yemen valiliklerinde bulunmuştur. Yemen'de İmam Hasan b. Ali el-Müeyyed'in isyanıyla uğraşmış, bir süre sonra azledilerek önce Karaman'a sonra Acem seferine tayin edilmiştir. Acem seferinde bir müddet esaret hayatı yaşamış kurtulunca Şam ve Halep valiliklerinde görev yapmıştır. Anadolu ve Rumeli'de çeşitli savaş ve fetihlere katılan Murad Paşa, Eğri Kalesi'nin fethinde gösterdiği başarı dolayısıyla Rumeli valiliğine vezirlik rütbesiyle iki defa atanmış ve Belgrad muhafızı tayin edilmiştir. Bu sırada veziriazam Derviş Paşa vefat edince, 1606 senesinde Şeyhülislam Sunullah Efendi'nin önerisiyle veziriazamlığa getirilmiştir.²⁶⁴⁴ Sokullu Mehmed Paşa ile akraba olduğu bilinen Lala Mehmed Paşa (ö. 1606), III. Mehmed dönemi veziriazamlarından olup Manisa yetişip ilk gençlik çağlarını burada geçirmiştir. Manisa'da, şehzade iken sultanın oğullarının eğitimiyle meşgul olduğu için lala diye anılmıştır.²⁶⁴⁵ Sonra Kahire'ye gidip buranın divanında katiplik yaparak yetişmiştir. Gösterdiği başarı üzerine Mekke'de imaret işlerine bakması emredilmiş, burada hakkıyla hizmet etmesi sayesinde divan hizmetine alınmıştır. Talihinin yaver gitmesi neticesinde Manisa'da şehzade çocuklarının lalası olması mümkün olmuştur. Lalalık görevinden sonra III. Mehmed'in tahta geçmesi üzerine veziriazamlığa tayin edilmiştir.²⁶⁴⁶ Muhibbî, Lala Mehmed Paşa'nın kökeni ve saraya ne zaman aldığı konusunda herhangi bir bilgi vermese de onun paşa hanesinden yetişmiş olduğu anlaşılmaktadır.²⁶⁴⁷ Paşa hanesinde yetişen veziriazamlardan bir diğeri Derviş Mehmed Paşa'dır (ö. 1655). Çerkes asıllı olan Mehmed Paşa'nın kariyerinin erken

²⁶⁴² el-Muhibbî, I, 380.

²⁶⁴³ el-Muhibbî, II, 123-124.

²⁶⁴⁴ el-Muhibbî, *Hulâsat*, IV, 355-358.

²⁶⁴⁵ Nev'î-zâde, *Hadâ'ik*, II, 1283; el-Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser*, IV, 283-284.

²⁶⁴⁶ el-Muhibbî, *Hulâsat*, IV, 283.

²⁶⁴⁷ Mahmut Ak, "Osmanlı-Macar Siyasetinde Önemli Bir Temsilci: Sadrazam Lala Mehmed Paşa", *Tarih Dergisi*, sy 49 (2009), 29.

dönemlerinde yolu saraya uğramıştır. Ancak asıl himayeyi veziriazam Tabanyası Mehmed Paşa'nın yanında bulmuştur. Bu esnada binicilik ve diğer konularda gösterdiği maharetleriyle Sultan II. Osman'ın gözüne girmiştir. Tabanyası Mehmed Paşa, Mısır'a tayin edilince onunla beraber giderek orada paşanın kethüdalığını yapmıştır. Muhibbî, Mehmed Paşa'nın başka bir valiliğe getirildiğine dair herhangi bir bilgi vermeden onun veziriazamlığa getirildiğini kaydetmiştir.²⁶⁴⁸ Kanunî Sultan Süleyman'ın damadı olmuş ve veziriazamlığını yapmış olan Rüstem Paşa'nın torunu Mehmed Paşa (ö. 1655) dedesinin hanesinden yetişmiştir. Sarayda IV. Murad'ın miralemlliğini yaptıktan sonra Mısır muhafızı (beylerbeyi) olarak *taşra* çıkmıştır. Sonra kubbe vezirliğine yükseltilmiş ve Sultan İbrahim zamanında Azak Kalesi'ne gönderilmiştir. Burada çeşitli seferlere katılan Mehmed Paşa, 1642 senesinde Şam beylerbeyiliğine tayin edilmiştir. Şam beylerbeyiliği esnasında kendisine veziriazamlık mührü gönderilmesi üzerine emir ve beratlarını bir süre buradan yazmıştır.²⁶⁴⁹ *Hulâsat*'ta, yaşadığı dönemde sertliği ve doğru görüşlülüğüyle meşhur olmuş vezirlerinden biri olarak tanıtılan İbşir Mustafa Paşa'nın (ö. 1654), Abaza asıllı olup, dayısı asi Erzurum valisi Abaza Paşa'nın yanında yetiştiği bilinmektedir.²⁶⁵⁰ Mustafa Paşa, Şam ve Halep valiliklerinden sonra veziriazamlığa getirilmiştir.²⁶⁵¹

Hulâsat'ta, ne sarayda ne de paşa hanesinde yetişmiş olup farklı yolları katederek veziriazamlığa ulaşanların biyografilerine de rastlanır. Anne tarafından Seyyid olup babası Tunus beylerbeyi olan Güzelce Ali Paşa (ö. 1621), devşirme veya paşa yetiştirmesi vezirlerden farklı olarak anne ve baba tarafından soylu bir aileye mensuptur. Babası Mehdi Yahya isyanını bastırırken öldürülünce, daha çocuk denilecek yaşlardayken intikamını almayı başarır. Hükümet tarafından Dimyat'a tayin edilir. Burada olgunluk dönemine kadar kalır. Sonrasında Yemen, Kıbrıs ve Magosa idarecisi olarak yapılan tayinlerini reddeder. Tunus'a, ikincisi vezir rütbesiyle olmak üzere iki defa tayin edilir. Denizcilikte mahir bir aileye mensup olan Ali Paşa, bir süre Mora beylerbeyiliği yaptıktan sonra Kaptan-ı deryalığa getirilir. Bu esnada yaptığı seferlerden elde ettiği ganimetleri sultana getirince onun güvenini kazanır ve veziriazamlık mührünü almayı başarır.²⁶⁵²

Buraya kadar Muhibbî'nin biyografilerini verdiği veziriazamların kariyer yollarına bakıldığında 17. yüzyılda veziriazamlığa yükselmeye iki güzergahın belirleyici olduğu görülür. Saray bu dönemde, hâlâ oldukça önemli bir kariyer basamağıdır. Saraydan sonra taşrada önde gelen beylerbeyiliklerde gösterilen başarı, doğu ve batı seferlerinde muzaffer bir serdarlık performansı ya da Celalîler üzerine giderek isyan kargaşasına son vermede gösterilen kararlılık veziriazamlığın kapısını aralayan yollardan başlıcalarıdır. Sarayın yanında paşa hanelerinin devlet kademelerine adam yetiştirerek ve yerleştirerek iktidarın paydaşı haline geldikleri tespitini, Muhibbî'nin sağladığı verilerle

²⁶⁴⁸ el-Muhibbî, *Hulâsat*, II, 157-158.

²⁶⁴⁹ el-Muhibbî, IV, 303.

²⁶⁵⁰ Münir Aktepe, "İbşir Mustafa Paşa (ö.1655)", *DİA*, 22, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000), 275-76.

²⁶⁵¹ el-Muhibbî, *Hulâsat*, IV, 396.

²⁶⁵² el-Muhibbî, *Hulâsat*, III, 140-141.

kısmen doğrulamak mümkündür. Zira Muhibbî'nin biyografilerine yer verdiği veziriazamlar, çoğunlukla saraydan yetişenlerdir.

Yaşadığı zamanın devlet ricali, ulema ve ediplerin meşhurlarını eserinde toplamaya çalışan bir Osmanlı müellifi olan Muhibbî'nin, doğup büyüdüğü coğrafyaya aşinalığı ve anadilinin Arapça olması, Bilâd-ı Şam başta olmak üzere Kudüs, Halep, Mısır, Mekke, Medine, Yemen gibi Arap vilayetlerinde yaşanan gelişmeleri, İmparatorluğun merkezî bölgelerine göre (Rumeli, Anadolu) çok daha yakından takip edebilmesini sağlamıştır. Buralara tayin edilen beylerbeyi ya da valilerin biyografilerini eserine almaya gayret göstermiştir. Böylece veziriazamlardan Mısır valiliği yapmış İbrahim Paşa'nın buradaki idaresi hakkında, piramitleri yıkmaya giriştiğine dair ayrıntılara *Hulâsat*'ta rastlamak mümkün olmaktadır. Muhibbî, İbrahim Paşa'nın 1585'te düzenlediği meşhur Dürzî seferini²⁶⁵³ de atlamaz. Denizden, Dürzî liderliğinin merkezi Şûf Dağı'na yapılan bu seferde Emir Korkmas b. Ma'n öldürülmüştür.²⁶⁵⁴ Mısır'da valilik yapan diğer bir isim Deli Hüseyin Paşa'dır. Burada sorunsuz bir idarecilik gösteren Hüseyin Paşa, Mısır'ın vergi hasılatını ihtiva eden bir sayım yaptırmıştır.

Bilâd-ı Şam'ın fethedildiği dönemden itibaren Osmanlı sultanlarının siyasi, idari ve toplumsal düzenine ihtimam gösterdikleri bir tarihi coğrafya olması, buranın merkezi mesabesinde olan Şam beylerbeyiliğinin, taşra teşkilatındaki önemini arttıran bir faktör olmuştur. Muhibbî'nin ele aldığı veziriazamlık yapan önemli isimlerin önemli bir kısmının Şam beylerbeyiliği yapmış olması,²⁶⁵⁵ merkezî hükümetin bu vilayetteki başarıya önem verdiğinin bir göstergesi olarak görülebilir. Muhibbî, söz konusu veziriazamlardan bazılarının Şam beylerbeyiliği dönemlerini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Bunlardan biri olan Kuyucu Murad Paşa, Şam beylerbeyiliği esnasında şehirdeki ticaret faaliyetlerini arttıracak bazı inşaat faaliyetlerine girişmiştir. Paşa, 1594 senesinde, *Bâb el-Berîd*'in yanında *Sûk et-Tavâkıyye* olarak bilinen çarşının inşaatını başlatmıştır. İnşaat kapsamında eski hanları yıktırıp yenilerini yaptırmış, yolunu yenilemiş, çatısını yükseltirmiştir. Böylece Bâb el-Berîd'in dört tarafında yüksek ve büyük kubbeler bina olunmuş, güzel ve sağlam bir bina ortaya çıkmıştır. Ayrıca civardaki bazı evleri alıp bunların yerine bir *vikâle*²⁶⁵⁶ inşa ettirerek burada tüccarın kalmasını emretmiştir. Yine bu *vikâle*nin yanına başka bir çarşı inşa ettirmiştir. *Sûk ez-Zirâ'* tüccarını buraya naklettirmiştir. Yaptırdığı ilk çarşı, bir kahve dükkanı ve bir *vikâle*nin idaresini (tevliye) Emevi Camii'nin de mütevellisi olan Şeyh Ahmed el-Mağribî'ye vermiştir. Diğer bir çarşının idaresine ise Şurbeze (Çorbacı ?) diye anılan Hasan Paşa'yı getirmiştir. Murad Paşa'nın Şam'da sadece imarla uğraşmadığı, bölgenin isyancı yerel güçlerini baskı altına almaya yönelik seferler düzenlediği anlaşılmaktadır. Muhibbî'nin anlatımına göre paşa, 1592-93 senelerinde düzenlediği seferlerle Furayh

²⁶⁵³ Abu-Husayn, *Provincial Leaderships in Syria, 1575-1650*, 78.

²⁶⁵⁴ el-Muhibbî, *Hulâsat*, I, 59-61.

²⁶⁵⁵ Muhibbî'nin biyografisini verdiği on yedi veziriazamdan sekizi kariyerlerinin bir döneminde Şam beylerbeyiliği yapmıştır.

²⁶⁵⁶ Kervansaray.

ailesinin lideri Emir Mansûr ve Harfûş ailesinden Emir Ali'yi katletmiştir.²⁶⁵⁷ Bu dönemde daha önce İbrahim Paşa'nın düzenlediği seferle darbe yiyen Ma'noğullarının lideri Fahreddin'e bir sancak verildiyse de Muhibbî'ye göre Murad Paşa'nın gözü onun üzerinde olmuştur.²⁶⁵⁸

Murad Paşa'nın veziriazam olduğu dönemde desteklediği, yerine kaymakam olarak atadığı ve paşa öldükten sonra yerine veziriazam tayin olunan Nasuh Paşa, 1598 sonrasında bir müddet Halep valiliği yapmıştır. Şam valiliği yapmış olmasa da bölgede meydana gelen gelişmelerde kayda değer bir yere sahiptir. Valiliği döneminde Halep'in vergi kalemlerine el koyan Şam yeniçerileri liderleriyle mücadeleye tutuşmuştur. Hüdaverdi, Kenan el-Kebir, Kürt Hamza gibi isimlerin aralarında bulunduğu yeniçeri liderlerini tedip etmek üzere 1604 senesinde Şam'a girmiştir. Bu seferin düzenlenmesinde yeniçerilerin, Nasuh Paşa'ya karşı bölgedeki bazı isyancıları desteklemelerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nasuh Paşa, Şam'a girince kaçan yeniçeri liderlerinden bir kısmı kaleye çekilip savunmaya başlarken bir kısmı ise Fahreddin Ma'n, Ahmed Şihaboğlu ve Emir Musa Harfûşoğlu gibi yerel liderlerin yanına gitmişlerdir. Nihayetinde Nasuh Paşa, bir süreliğini de olsa Şam askerinin ayağını Halep'ten kesmeyi başarmıştır.²⁶⁵⁹ Muhibbî'ye göre, Hafız Ahmed Paşa, veziriazamlığından önce tayin edildiği, nispeten uzun süren Şam beylerbeyiliği döneminin (1609-1613) başlarında işlerini sağlam bir şekilde yürütmüştür. Ancak süresi uzadıkça ceberut bir idare göstermeye başlamıştır. Sert idaresinden ötürü Şam ahali ondan korkar hale gelir. Bilhassa haksız yere zengin kimselerin mallarından vergiler tahsil etmesi ya da mallarını müsadere ettirmesi hakkındaki hoşnutsuzluğu artırmıştır. Muhibbî, Ahmed Paşa'nın idaresinde gördüğü yanlışları böyle eleştirirken onun savaşılmadaki maharetini dile getirmekten kendini alamaz. Diğer bir hasleti ise ilim ve edebiyata olan vukûfiyetidir. Muhibbî, Ahmed Paşa'nın Şam'dayken buranın alimleriyle girdiği ilmi ve edebi müzakereleri anlatırken onun zekasına olan hayranlığını dile getirir. Fahreddin Ma'n üzerine serdar tayin edilmesini bu maharetlerinin bir sonucu gibi sunar. Ancak Ahmed Paşa'nın, Osmanlı idaresine ayak direyen Fahreddin üzerine gönderilmesinde, vaktiyle Halep'te beylerbeyilik yapmış olan (1611) veziriazam Nasuh Paşa'nın inisiyatifinin etkili olduğu anlaşılmaktadır.²⁶⁶⁰ Böylece merkezî hükümetin direktifleri doğrultusunda harekete geçen Ahmed Paşa'nın yanında Halep, Trablusşam ve Diyarbekir beylerbeylerinin emrindeki askerlerle birlikte yaklaşık 30 bin asker vardı. Seferde Fahreddin'in merkezi konumundaki Deyr el-Kamer kuşatıldı ama alınamadı. Oldukça zor durumda kalan Fahreddin ise çareyi kaçarak Avrupalı güçlere (Efrenc) sığınmakta buldu. Muhibbî, Fahreddin kaçtıktan sonra

²⁶⁵⁷ Abu-Husayn, *Provincial Leaderships In Syria, 1575-1650*, 159. Mansûr'un katlinin Murad Paşa eliyle olduğu kaynaklarca doğrulanırken Ali Harfûş'un katlinin daha önce olma ihtimali yüksektir. Abu-Husayn, *Provincial Leaderships In Syria, 1575-1650*, 132.

²⁶⁵⁸ el-Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser fi A'yâni'l-Karni'l-Hâdî 'Aşer*, IV, 357. Bilad-ı Şam'da yaptığı hayrî eserlerle anılan Koca Sinan Paşa ve yaptırdığı eseler hakkında bkz. el-Muhibbî, II, 214.

²⁶⁵⁹ el-Muhibbî, *Hulâsat*, IV, 450.

²⁶⁶⁰ Ömer İşbilir, "Nasuh Paşa (ö. 1614)", *DİA*, 32, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006), 426-428.

annesinden toplam 150 bin kuruş tahsil edildiğini kaydeder. Ahmed Paşa, bu seferden kısa bir süre sonra Bağdat'a tayin edilmiştir.²⁶⁶¹

Fahreddin'in tasfiye edildiği sefer sonrası Şam'a tayin edilen Derviş Mehmed Paşa da veziriazamlığı öncesi Şam'da beylerbeyilik yapan paşalardan biridir. Muhibbî, Mehmed Paşa'nın 1635-36 senelerinde valilik yapmak üzere geldiği Şam'da zalimce bir idare sergilediğini, ahalinin huzursuz olup kadıya şikayet ettiklerini dile getirir. Paşa, şikayet edildiğini duyunca öfkelenerek muhtemelen şikayete ön ayak olan isimlerden birkaçını katlettirmiştir. Çok geçmeden azl olunmuş ve Trablusşam beylerbeyiliğine getirilmiştir.²⁶⁶² Derviş Mehmed Paşa'nın sert idaresinin, Bilâd-ı Şam'da devleti oldukça uğraştırmış bir isyancı olan Fahreddin Ma'noğlu'nun tasfiyesinden sonraki düzeni sürdürme niyetiyle ilgili olduğu söylenebilir. Rüstem Paşa'nın torunu olan Mehmed Paşa'nın, 1642 senesinde Şam'a tayin edilinceye kadarki kariyerinden bahsedilmiştir. Muhibbî, Mehmed Paşa'nın Şam beylerbeyiliğiyle ilgili değerlendirmelerinde olumlayıcı bir yaklaşım benimsemiştir. Bu minvalde, paşanın kadınlara ikramda bulunduğunu, yine kadınlara samur kürk giydirme adetini başlattığını ifade etmiştir.²⁶⁶³ İpşir Mustafa Paşa'nın Şam'daki beylerbeyiliği dönemindeki gelişmeler ise 1650 senesinde Ma'noğullarının hâlâ Osmanlı iktidarına karşı bölgesel bir tehdit olarak varlıklarını koruduklarını gösterir. Muhibbî, bu esnada Şam'a vali olarak atanan Mustafa Paşa'nın, Emir Mülhim'in üzerine yaptığı seferi anlatır. Büyük bir askerî birlikle hareket etmesine rağmen Mustafa Paşa bu seferde başarısız olmuş ve sonrasında azledilerek Halep'e atanmıştır.²⁶⁶⁴

Osmanlı iktidarına karşı sürekli direnç gösteren Ma'noğulları, Şihâboğulları üzerine seferler düzenleyerek bunların devlet iktidarına karşı olumsuz etkilerini azaltan Fazıl Ahmed Paşa'nın Şam beylerbeyiliği dönemi (1660-1661), Muhibbî'nin ayrıntılı aktardığı bir dönem olmuştur. Fazıl Ahmed Paşa, vezir rütbesiyle tayin edildiği Şam beylerbeyiliği esnasında vakıfları kayıt altına almış, vakıflar bünyesinde sonradan yapılan vazife tahsislerini iptal ettirmiştir. Cebel-i Lübnan'ın zikredilen asi yerel liderleri ile mücadeleyi daha sağlıklı sürdürebilmek adına Beka'da ikamet ettiği olmuştur. Vilayet merkezi Dimaşk'ta fitne çıkaranları şehirden çıkarmıştır. Paşa, başına buyruk yerel liderlerle mücadele etmekle kalmamış kıtlıkla da mücadeleye girişmiştir. Dönemi öncesinde gerçekleşen kuraklık nedeniyle buğday ununun fiyatında on misli bir artış yaşandığından bahseden Muhibbî, paşanın bu meseleyi Mısır'dan un getirtmekle çözdüğünü kaydeder.²⁶⁶⁵

²⁶⁶¹ el-Muhibbî, *Hulâsat*, I, 380. Krş. Abu-Husayn, *Provincial Leaderships In Syria, 1575-1650*, 87-94.

²⁶⁶² el-Muhibbî, *Hulâsat*, II, 157-158.

²⁶⁶³ el-Muhibbî, IV, 303.

²⁶⁶⁴ el-Muhibbî, *Hulâsat*, IV, 396.

²⁶⁶⁵ el-Muhibbî, I, 352-356. Daha önce Fazıl Ahmed Paşa'nın babası Köprülü Mehmed Paşa da Şam beylerbeyiliğinde bulunmuştur. Ancak Muhibbî bu konuyu bir cümle ile ifade ederek fazla bilgi vermez. Bkz. el-Muhibbî, *Hulâsat*, IV, 309. Muhibbî'nin bilgi vermediği bir konu da Fazıl Ahmed Paşa'nın valiliği döneminde bölgede yapılan idari düzenlemelerdir. Bu dönemde yapılan idari düzenlemelerden biri olarak Sayda beylerbeyiliğinin kuruluşu, bölgenin idari-mali olarak yeniden düzenlenişi hak. Bkz. Yahya Koç, *Bilâd-ı Şam'da Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler* (İstanbul: Küre Yayınları, 2021), 57-65.

Şam Beylerbeyileri ve Diğer Taşra İdarecileri

Hulâsat'ta biyografilerine yer verilen Şam beylerbeylerinin kariyer yolları, veziriazamlarinkilerle benzerlik gösterir. Osmanlı taşra idaresinde önemli bir yere sahip olan Şam beylerbeyiliğine, vezir rütbesiyle tayin edilen beylerbeyiler, veziriazamlar gibi, ya sarayda yetişip taşraya bu görevle tayin edilmişler ya da bir paşa hanesinden ilgili paşanın oğlu ya da yetiştirmesi olarak büyüüp kariyerlerinde ilerleyerek beylerbeyiliğe yükselmişlerdir. Bu noktada dikkati çeken husus, veziriazamlığa yükselenler dışında tam hal tercemesi verilen dokuz Şam valisinin yedisinin, bir paşa ya da ümera hanesiyle bağlantılı olarak kariyerlerinde ilerlemiş olmalarıdır. Kalan ikisinden biri devşirmedir ve sarayda yetişmiştir. Diğerinin erken dönem kariyeri hakkında bilgi verilmemiştir.²⁶⁶⁶ *Hulâsat* örneğinde, merkezdeki üst-yönetimde (veziriazamlık) saraydan yetişenler ağır basarken, Şam beylerbeyiliğinde ise paşa hanelerinden yetişenlerin oranı daha fazla görünmektedir. Bu verilerle, 17. yüzyılda devlet teşkilatının üst kademelerinde sarayla “özdeşleşmiş” kimselerin ağırlıklarını koruduklarına dair gözlemler doğrulanmış olmaktadır.²⁶⁶⁷ Paşa haneleri için ise, aynı veriler göz önünde bulundurularak, bu dönemde taşra idaresinde yükselmeye alternatif bir kariyer yolu olarak belirmeye başlamışlardır, denilebilir.

Kariyerlerinde veziriazamlığa ulaşamayan Şam beylerbeylerinden biri, Osmanlı tarihinin meşhur devlet adamlarından Sokullu Mehmed Paşa'nın oğlu olan Hasan Paşa'dır (ö. 1602). Paşanın, babasının hanesinden yetişmiş olduğu bilinmektedir.²⁶⁶⁸ Ancak Muhibbî, bu konuda ve Hasan Paşa'nın Halep beylerbeyiliği öncesi kariyeri hakkında bilgi vermez. Genç bir yaşta Halep gibi önemli bir eyaletin valiliğine atanmasından Hasan Paşa'nın hayatının erken dönemlerinden itibaren devletin taşra idaresinde üst-yönetim kademelerinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Şam beylerbeyiliğine ilk tayini 1577 senesinde gerçekleşmişse de Muhibbî bu görev dönemindeki faaliyetleri hakkında bir malumat vermez. Şam'daki ilk görevinden azli sonrasında Anadolu ve Erzurum beylerbeyliklerine getirilen Hasan Paşa, bu esnada Ferhad Paşa'nın serdarı olduğu Acem seferine iştirak etmiştir. Ferhad Paşa'yla birtakım sürtüşmeler yaşayan ve sonrasında başkente dönmek zorunda kalan Hasan Paşa, muhtemelen babasının siyasi bağlantılarının etkisiyle 1589 senesinde Şam beylerbeyiliğine ikinci defa tayin edilmiştir. Paşanın Şam'daki ikinci dönemi iki seneden fazla sürmüştür. Muhibbî, Hasan Paşa'nın bu dönemde gösterdiği idarecilikten övgüyle bahseder. Sonra buradan azli ve tekrar iade edilmesiyle

---

²⁶⁶⁶ Burada söz konusu olan Küçük Ahmed Paşa'nın kariyerinin erken dönemleri hakkında, sipahi olduğu dışında literatürde ve kaynaklarda bir malumata rastlanmamıştır. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, I, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, 215. Beylerbeyilerin toplu bir listesi için bkz. Ek-1

²⁶⁶⁷ Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli*, 218.

²⁶⁶⁸ Erhan Afyoncu, “Sokulluzâde Hasan Paşa (ö. 1602)”, *DİA*, 37, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009), 366-68.

üçüncü defa buraya beylerbeyi olarak tayin edilmiş olur. Muhibbî, bu durumun Osmanlı hakimiyeti boyunca daha önce hiç yaşanmamış olduğunu dile getirmiştir.²⁶⁶⁹

Mısır valisi Mahmud Paşa'nın memluklerinden biri olarak onun hanesinde hizmet ettiği anlaşılan Küçük Sinan Paşa (ö. 1612), paşa hanesinde yetişmiş diğer bir Şam beylerbeyidir. Mahmud Paşa'nın yanında Kuyucu Murad Paşa ile birlikte hizmet etmişler ve dost olmuşlardır. Sinan Paşa'nın biyografisi konusunda Muhibbî'nin kaynağı el-Burînî'dir. Ondan aktardığına göre, arkadaşı Murad Paşa'nın veziriazamlığı döneminde onun sayesinde 1609 senesinde Şam beylerbeyiliğine getirilmiştir. Sinan Paşa, beylerbeyiliği döneminde Âl-i Cabbâr Urbani'nin çıkardığı sorunlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Tedmür civarında bozgunculuk yapan bu bedevi aşiretler, bir süre sonra Ali Canbolat'ın isyanına katılmışlar ve sekban taifesinden gelenlerle birlikte kalabalıklaşan isyancı topluluğun bir parçası olmuşlardır. Kalenderoğlu Mehmed ve Kara Said gibi Celâli liderlerinin bu isyancı topluluğa liderlik ettikleri, isyanlarını bastırmak üzere Murad Paşa'nın (Kuyucu) Mısır askeri dahil büyük bir askerî güçle Halep'e geldiği, Sekban-Urban ittifakının Halep civarında çeşitli kaleleri ele geçirip bölge ahalisinin mallarını yağmaladıkları Muhibbî'nin anlatımında yer alan gelişmeler arasındadır. Sinan Paşa ise Şam askerinin başında Katrane Kalesi yakınlarında bu isyancı gruptan bir kısmıyla çatışmaya girmiş ve onları mağlup etmeyi başarmıştır. Çatışma esnasında 300 sekban katledilmiş 500'ü de esir edilmiştir. Şam'da bu başarılarla imza atan Küçük Sinan Paşa'nın buradan azli sonrasında tayin edildiği yer Halep olmuştur.²⁶⁷⁰

Kronolojik olarak Küçük Sinan Paşa'dan sonra, 1620 senesinde Şam beylerbeyiliğine tayin edilen Süleyman Paşa (ö. 1622), muhtemelen devşirme kökenli olup sarayda mirahurluk yaptıktan sonra *taşra* çıkarak buraya tayin edilmiştir. Muhibbî'nin anlatımına göre paşa, fasih Arapçayla ulemayla anlaşacak kadar bu dile hakimdi. Ulemaya saygı göstermesine rağmen Şam kadılarında Molla Abdullah ile aralarında, paşanın ona hakaret etmesine varan bazı sürtüşmeler cereyan etti. Ahali, paşa ile kadının arasını bulmaya çabaladıysa da mesele çözülemeyince önce kadı sonra da Süleyman Paşa azledildi.²⁶⁷¹

Muhibbî'nin kaynaklarından Necmeddin Gazzî'den aktararak hayat hikayesini anlattığı Mehmed Paşa'nın (ö. 1624), kardeşi veziriazam Ali Paşa'nın,²⁶⁷² onun Şam'a tayininde rol oynamış olması, maddesinde doğrudan bir paşa hanesinden yetiştiğine dair bir ifade olmasa da bu yöndeki kanaati güçlendirir. Şam beylerbeyiliğine tayin edilen Mehmed Paşa, önceden mütesellimi Kenan'ı (1623 senesi sonları) göndermiştir. Ancak mütesellim Şam'a, sorunlu bir dönemde varmıştır. Zira bu

²⁶⁶⁹ Muhibbî, Hasan Paşa'nın Şam'dan sonra Celâli lideri Abdülhalim Karayazıcı ve onun kardeşi Deli Hasan ile mücadelesini ve bu mücadele esnasında öldürülmesini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. el-Muhibbî, *Hulâsat*, II, 40-45.

²⁶⁷⁰ el-Muhibbî, II, 218-19.

²⁶⁷¹ el-Muhibbî, *Hulâsat*, II, 213.

²⁶⁷² Muhibbî, Mehmed Paşa'yı I. Mustafa'nın hal'i sonrasında IV. Murad'ın tahta geçtiği esnada Bağdat'tan dönüp veziriazam olan Ali Paşa'nın kardeşi olarak tanıtır ki, bu Ali Paşa, muhtemelen Kemankeş Ali Paşa'dır. Konu hakkında bkz. Naima, *Tarih-i Na'ima*, II, 512-513.

esnada Şam beylerbeyi Mustafa Paşa el-Hannâk, Şam askeriyle arasındaki anlaşmazlık nedeniyle Fahreddin Ma'noğlu'yla çatışması esnasında mağlup düşüp esir edilmiştir. Şam beylerbeyini esir etmesi, yeni tayin edilen paşanın mütesellimini ve sonra bizzat paşanın kendisini Şam'a sokmaması, Fahreddin'in, bu dönemde Bilâd-ı Şam'da gücünün zirvesine ulaştığına dair yorumları doğrular niteliktedir. Şam yeniçerilerinin desteğinin alınmasının, Şam beylerbeyi olan kimsenin görevini sorunsuz sürdürebilmesi açısından mühim olduğu bu gelişmelerden anlaşılan diğer bir husustur. Fahreddin'in serbest bıraktıktan sonra, Mehmed Paşa'ya karşı Mustafa Paşa'ya verdiği destek, bu ikisi arasındaki "devir teslim" sürecinin uzamasına neden olmuştur. Mehmed Paşa, Babıali'nin, gönderdiği hükümlerle tayininde ısrar etmesi ve Fahreddin'in bu ısrara boyun eğmesi üzerine Şam'a girebilmiştir. Fakat geldikten kısa bir süre sonra rahatsızlanarak vefat etmiştir.²⁶⁷³

Fahreddin'in hışmına uğrayan Mehmed Paşa'nın aksine Şam beylerbeyi olan Küçük Ahmed Paşa (ö. 1636), onun sonunu getiren Osmanlı valisi olarak tarihe geçmiştir. Muhibbî, Ahmed Paşa'nın Şam valiliği öncesindeki erken dönem kariyerini es geçerek görevlerinden bahsetmeye Sivas valiliğiyle başlar. Şam beylerbeyiliğine ilk defa getirilişi 1629 sonbaharında gerçekleşmiştir. Kısa sürdüğü anlaşılan bu valilik dönemini Kütahya beylerbeyiliği görevi takip etmiştir. Kütahya'daki görevi sırasında o dönemde yıldızı parlayan serdarlardan İlyas Paşa'nın yanında Rumeli seferleri için görevlendirilmiştir. Rumeli'de zaferler kazanıp ganimet topladıktan sonra Şam'a ikinci defa 1633 senesine vezir rütbesiyle tayin edilmiştir. Muhibbî'nin anlatımından, IV. Murad'ın paşayı buraya tayin etmesinde devlete itaatten çıkmış olan Fahreddin Ma'noğlu'nu tasfiye etmek amacının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Fahreddin bu dönemde Bilâd-ı Şam'da pek çok kaleyi ele geçirmiş ve tasarrufu altına almıştır. Taşrada devletin başına türlü gailer açarak sekbandan topladığı askerlerle gücünü pekiştirmiştir. Muhibbî'ye göre geriye bir saltanat iddia etmediği kalmıştır. Fahreddin'in üzerine gönderilen Ahmed Paşa, bu ikinci valiliği döneminde, daha önce Hafız Ahmed Paşa'nın da yaptığı gibi daha sert bir idare göstermiştir. İfrata kaçarak Bilâd-ı Şam'ın bütün idarecilerinin kendisine tabi olmalarını istemiştir. Ancak anlaşılan o ki, onun güç toplama konusunda dönemine göre aşırı görülen bu tavrının ardında merkezî hükümetin iradesi vardır. Bölge idarecilerini kendine tabi kıldıktan sonra Ağustos 1633 tarihinde Cebel-i Lübnan'a başlatılan seferle ilgili gelişmeler arasında, Fahreddin'in oğlu Emir Ali'nin katledilişi, Fahreddin'in Cizzin'de teslim alınışı, katil emrinin gelişi, içinde çeşitli kitapların da bulunduğu mallara el konulması gibi gelişmeler anlatılır. Bu seferde Şam ulemasının Ahmed Paşa'ya destek verdiği hatta seferde yanında olmak istedikleri anlaşılmaktadır. Sefer sonrasında Şam'a dönen paşa burada Halvetiye şeyhi Ahmed Assâlî için bir zaviye inşa ettirmiş, Sayda ve Balebek kırsalından bazı köyleri bu zaviyeye vakfetmiştir. Fahreddin'in malından Emevi

²⁶⁷³ el-Muhibbî, *Hulâsat*, IV, 294-296. Krş. Abu-Husayn, *Abu-Husayn 17. C Syrian Provincial Leadership*, 121-124.

Camii'ne, Haremeyn ahalisine infakta bulunmuştur. Bir süre sonra azledilerek Revan seferine memur edilmiştir.²⁶⁷⁴

Defterdarzâde Mehmed Paşa (ö. 1655), babası vezir olan Şam valileri arasındadır. Babası Bosna'dan muhtemelen devşirilerek başkente gelince Mehmed Paşa, burada doğup büyümüştür. Sarayda defterdar olan babasının yanında katiplikle kariyerine başlamış sonrasında Şeyhülislam Yahya Efendi'nin yanında mülâzemet görecek seviyeye kadar ilim tahsil etmiştir. Bir süre ders veren Mehmed Paşa'nın tekrar saray hizmetine dönerek kapıcıbaşılık yapması, meslekler arasında geçiş denemesinde bulunmuş olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Sarayda orta düzey bir görev olan kapıcıbaşılığı tercihi, taşrada askerî-idari yöneticilik yolunda ilerlemek istediğini göstermektedir. Nitekim önce beylerbeyilik sonra da vezirlik rütbeleri alarak taşraya çıkmıştır. Mora valiliğinden sonra Şam valiliğine tayin edildiği dönem 1652-1653 seneleridir. Paşanın, Şam valiliği döneminde sel ve yangınlara müdahalede ahaliye destek olduğunu zikreden Muhibbî, yeni vergiler koyarak ahalinin malına tamah ettiğini, zorla insanların mallarını gasp ettiğini de kaydederek valiyi eleştirir. Mehmed Paşa'nın defterdar bir babanın oğlu olarak vergi işlerini sıkı tutması, Şamlı yeniçerilerin kendisine baş kaldırmasına neden olmuştur. Ulemanın desteğini alan yeniçeriler, valinin maiyetindeki askerlerin mallarını yağmalayarak şiddetin dozunu artırmışlardır. Durumun kendisinin aleyhine döndüğünü gören Mehmed Paşa, ortamı yatıştırmak için yeniçeri liderleri ve ulemaya birtakım yazılar göndermiş olsa da bundan bir sonuç alamamıştır. Bu esnada Mehmed Paşa'yla aralarında husumet olduğu bilinen Beşir Paşa veziriazam olunca, bu olanları bahane ederek onu azletmiştir.²⁶⁷⁵

Mısır memluklerinden olduğu anlaşılan Şehsuvaroğlu Gazi Paşa (ö. 1661), saray dışında memluk hanesinden yetişip yükselerek Şam beylerbeyi olmuştur. Muhibbî, paşanın babasının kimliğini Mısır ümerasından biri şeklinde verir. Gazi Paşa'nın 1655 senesinde Şam'a tayinini, Veziriazam Beşir Paşa sağlamıştır. Genç yaşta bu vazifeye getirildiği anlaşılan Gazi Paşa'nın, valiliği esnasında ulema ile arasını iyi tutması, onlara hürmet göstermesi Muhibbî'nin onu övmesinde etkili olmuştur.²⁶⁷⁶ Şam'a yaptırdığı hanlar ve imaretle Muhibbî'nin övgüsünü kazanan diğer bir Şam valisi Salih Paşa (ö. 1665), aslen Mostarlı'dır. Muhtemelen devşirmedir. Muhibbî onun, Mısır'a tayin edilen Filibeli Mustafa Paşa'nın hizmetinde bulunduğunu, paşayla birlikte Şam'a geldiğini belirtir. Salih Paşa, efendisi Mısır'dan azledilince gelip Şam'da yeniçeri komutanı olur. Ancak başta, mevcut yeniçeri liderleriyle sürtüşmeye girerek istediğini elde etmekte zorlanır. Fazıl Ahmed Paşa'nın Şam valiliği esnasında (1661) onun gözüne girer ve kethüdası olur. Fazıl Ahmed Paşa veziriazam olunca önce sarayda mirahurluğa getirilir. Sonra da yeniçeri zabıtlığına tayin edilir ve seferlerde görevlendirilir. Şam valiliğini sürdüren Filibeli Mustafa Paşa, İran seferinde şehit olunca Salih Paşa,

²⁶⁷⁴ el-Muhibbî, *Hulâsat*, I, 385-388.

²⁶⁷⁵ el-Muhibbî, IV, 226-228.

²⁶⁷⁶ el-Muhibbî, *Hulâsat*, III, 244-45.

Şam valiliğine tayin edilir. Salih Paşa, Şam'da Hasye ve Nebek hanlarının yanı sıra çarşı, cami, hamam ve aşevinden oluşan bir imaret yaptırmıştır.²⁶⁷⁷

Muhibbî'nin kaydettiği Şam beylerbeyileri arasında kronolojik olarak en son görev yapan, Köprülü hanesinin damadı Abaza Siyavuş Paşa'nın kardeşi²⁶⁷⁸ Sarı Hüseyin Paşa'dır (ö. 1683). Hal tercemesine yiğitliğinin yanında reayaya karşı hoş muamelede bulunması övülerek başlanan Hüseyin Paşa'nın erken dönem kariyeri hakkında bilgi verilmez.²⁶⁷⁹ Köprülü hanesinin himayesinde yetişmiş olması muhtemeldir. Halep beylerbeyiliğinden sonra 1671 senesinde Şam'a tayin edilir. Valiliği sırasında sultanın emriyle, komutasında Şam askerleri olmak üzere Kamanîçe seferine memur edilir. Seferde başarısız olunca Şam beylerbeyiliğinden azledilir. Ayrıca vezirlik rütbesi elinden alınarak İstanbul'daki evinde ikameti emredilir. Muhibbî'ye göre bir süre sonra Valide Sultan'ın tarafına bakması sayesinde Anadolu eyaleti teftişine memur edilir. Sonra da 1678 senesinde Şam'a ikinci defa beylerbeyi tayin edilir. Şam'daki ikinci beylerbeyilik döneminde önce idarede düzeni sağlar. Ahalinin işlerini yoluna koymaya gayret eder. Kendisi için yaptırdığı bir kasrın yeşillendirilmesine uğraşır. Uzak diyarlardan farklı türde ağaçlar getirtip kasrının bahçesine diktirir. Şam'da valiliğini sürdürmekteyken Kara Mustafa Paşa'nın 1683 senesinde çıktığı Engürüs seferine katılmak üzere görevlendirilir.²⁶⁸⁰

17. yüzyılda Şam beylerbeyiliğine tayin edilen valilerin sayısı aslında Muhibbî'nin biyografilerini verdiklerinden bir hayli fazladır. Verilen farklı listelere göre bu dönemde Şam'da beylerbeyilik yapanların sayısının yetmişden fazla olduğu anlaşılmaktadır.²⁶⁸¹ Bu durumun, taşradaki isyanların etkisiyle oluşan çalkantılı ortamın beylerbeyiliklerin idaresini zorlaştırmasından ötürü, çoğu zaman kısa sürede azillerin yaşanmasıyla ilgisi olmalıdır. Ama aynı zamanda bunun, devletin taşra iktidarının sürdürülmesinde tatbik edilen stratejilere bağlı olduğu da söylenebilir. Merkezden gönderilen valilerin uzun süreler idarelerini sürdürerek güçlenmeleri, merkezi hükümetin istemediği bir durum olduğundan taşra teşkilatında bir tür münavebe usulünün tatbik edildiği bilinmektedir.²⁶⁸² Valilerin sıklıkla değişmesinin bir diğer sebebi, doğu ve batıda yapılan seferlere memur edilen valilerin sefer sonrasında başka görevlere getirilmeleridir. Bilâd-ı Şam'a gelince burada yüzyılın başlarında Celâli liderlerinin Şam'ı da içine alan bölgelerde başkaldırılarını sürdürmeleri, buranın askerî gücü olan yeniçerilerle mücadele, kırsal bölgelerdeki yerel güçler ya da çöldeki göçerlerin saldırganlıkları gibi olumsuz gelişmeler karşısında valilerin çaresiz kaldıkları sıklıkla görülebiliyordu.

²⁶⁷⁷ el-Muhibbî, II, 242-243.

²⁶⁷⁸ Fikret Sarıcaoğlu, "Siyavuş Paşa, Köprülü Damadı (ö. 1688)", *DİA*, 37, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009), 313-315.

²⁶⁷⁹ Orhan Kılıç, "Budün ve Tımışvar Eyaletlerinin Paşaları: Karşılaştırmalı Bir Analiz", *OTAM(Ankara)* 46 (2019), 40.

²⁶⁸⁰ el-Muhibbî, *Hulâsat*, II, 124-125.

²⁶⁸¹ Franz Babinger, "Osmanlı Şam Valileri", çev. Necdet Öztürk, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy 8 (1997): 93-107; Salahaddin Münecid, *Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Şam Valileri*, çev. M. İsmail Dönmez (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 71-98.

²⁶⁸² Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altok (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), vi, 81-83.

Sayılan bu nedenlerin de etkisiyle Şam, idaresi zor bir beylerbeyilik haline gelmiş ve burada sıklıkla vali değişikliğine gidilmiştir. Muhibbî, bu valiler arasından meşhur olanların ya da bir şekilde ailesi ve yakın çevresinin valiliklerine şahit oldukları kimselerin biyografi maddelerine yer vermiştir. Bunun yanında kimi paşaları, farklı biyografi maddelerinde geçen olaylarda aldıkları roller dolayısıyla kaydetmiştir. Bunlar arasında Üveys Paşa (1586-88), Seyyid Mehmed (1599-1600), Silahdar Mehmed Paşa, Mustafa Paşa (Hannâk, 1621-22/1623-24), Murtaza Paşa, Silahdar Mustafa Paşa, Hüsrev Paşa, Ahmed Paşa (İbn Tayyar), İbrahim Paşa gibi isimler vardır.²⁶⁸³

Halep ve Trablusşam beylerbeyilikleri, Safed ve Gazze sancakları gibi Bilâd-ı Şam ve civarındaki bölgelerdeki idari birimlere tayin edilmiş olan beylerbeyiler ve sancakbeylerinden birtakım özellikleriyle öne çıkanlar Muhibbî'nin eserinde yer almışlardır. Bunlar arasında Canbolat ailesinden olup Halep valiliğine tayin edilmiş olan Hüseyin Paşa,²⁶⁸⁴ Ma'arra, Kilis, Hısn el-Ekrâd gibi sancakların idareciliğini yaparken amcası Hüseyin Paşa'nın idamı üzerine isyan eden Emir Ali Canbolat,²⁶⁸⁵ Halep valisi iken isyan eden Hasan Paşa (Abaza),²⁶⁸⁶ yine Halep valisiyken nüfuzunu yaymaya yönelik faaliyetleriyle dikkati çeken Nasuh Paşa,²⁶⁸⁷ bir süre Halep ve civarındaki sancakların idareciliğini yaptıktan sonra kariyer yollarının dışına çıkarak isyan etmiş ya da uyumsuzluk göstermiş isimlerdir. Bölgenin yerel ailelerinden Türkmen Seyfoğullarının, 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın ilk çeyreğinde liderliğini yapmış olan Yusuf Paşa (ö. 1625), kendi nüfuzunu sürdürmek adına Osmanlı hükümetine karşı nispeten daha uyumlu bir siyaset izlemiştir.²⁶⁸⁸ O ve oğullarının, Ali Canbolat ve diğer Celâlilerin isyanlarında hükümetten yana tavır aldıkları anlaşılmaktadır.²⁶⁸⁹ Ancak bazen aile üyelerinden bölge valileriyle mücadeleye girenler olmuştur. Esasen, Yusuf Paşa öldükten sonra aile eski gücüne bir daha ulaşamamıştır.²⁶⁹⁰ Yusuf Paşa'nın, Trablusşam beylerbeyiliği boyunca bölgede en büyük rakibi Ma'noğullarının lideri Fahreddin olmuştur. Fahreddin ise 1620'lerin sonlarına kadar Osmanlı hükümetine karşı bazı zamanlar uzlaşmacı bir siyaset izlemiştir. Bu siyasetinin bir sonucu olarak Safed, Sayda ve Beyrut gibi fiilen lideri olduğu sancaklarda, sancakbeyliğine getirilmek suretiyle bu yerel hakimiyeti Osmanlı hükümeti tarafından onaylanmıştır. Ancak o, Osmanlı kaynaklarında, 1613'ten sonraki faaliyetleri nedeniyle mutlak bir isyancı olarak vasıflandırılmıştır.²⁶⁹¹

²⁶⁸³ Üveys Paşa için bkz. el-Muhibbî, *Hulâsat*, I, 59; Mustafa Paşa el-Hannâk için bkz. IV, 294-295; Murtaza ve Ahmed İbn Tayyar Paşa için bkz. II, 417-418; Silahdar Mehmed Paşa için bkz. II, 25.

²⁶⁸⁴ el-Muhibbî, *Hulâsat*, II, 85-88.

²⁶⁸⁵ el-Muhibbî, III, 1-35-40.

²⁶⁸⁶ el-Muhibbî, II, 78-79.

²⁶⁸⁷ el-Muhibbî, IV, 448-51.

²⁶⁸⁸ Yusuf Paşa'nın maddesi için bkz. el-Muhibbî, IV, 503. Ayrıca bkz. Naima, *Tarih-i Na'ima*, II, 500-501.

²⁶⁸⁹ Naima, *Tarih-i Na'ima*, II, 343-346.

²⁶⁹⁰ Yusuf Seyfoğlu'nun oğulları için bkz. el-Muhibbî, *Hulâsat*, II, 120-21; IV, 46. Ayrıca bkz. Naima, *Tarih-i Na'ima*, II, 878-879.

²⁶⁹¹ Naima, *Tarih-i Na'ima*, II, 412.

Muhibbî, Seyfoğlu Yusuf Paşa ile Fahreddin Ma'noğlu ve Ma'noğlu ailesinin diğer mensuplarını Osmanlı kaynaklarındaki algıyla örtüşür bir şekilde ele almıştır. *Hulâsat*'ta Yusuf Paşa, uslanmaz isyancı Emir Ali Canbolat'la Halep'te mücadele eden sonra onun müttefiki Dürzî lideri Fahreddin'i durdurmaya çalışan güçlü bir yerel lider olarak anlatılır.²⁶⁹² Fahreddin Ma'noğlu ise onun anlatımında, bir dönem Sayda, Safed, Beyrut gibi önemli sancakların idareciliğine getirilmiş ama sonra yoldan çıkıp etrafına topladığı Dürzî emirleri ve başıbozuk sekbanlar ile devlete isyan etmiş bir isyancı liderdir.²⁶⁹³ Güneyde Kudüs, Beka, Nablus, Gazze gibi sancaklar ve yerleşim merkezlerinin idaresi, Fahreddin'in nüfuzunu artırdığı dönemde ona ve oğullarına verilmiştir.²⁶⁹⁴ Muhibbî, 17. yüzyıl boyunca bu sancaklarda idarecilik yapmış olan Hasan Paşa ve onun oğlu Hüseyin Paşa ile Çerkes asıllı bir memluk olan Emir Ferrûh'un biyografî maddelerine yer vermiştir.²⁶⁹⁵

Şam'ın ileri gelen ulema ailelerinden birine mensup olan Muhibbî, yaşadığı dönemde Osmanlı ülkesinde Bilâd-ı Şam dışında diğer bölgelerde ve bilhassa Arap vilayetlerinde beylerbeylik yapmış paşaların bazı meşhur olanlarını ele almıştır. Arap vilayetlerinden Mısır'da valilik yapmış olan veziriazamlar, daha önce köken ve kariyer bilgilerini verdiğimiz Koca Sinan, Hadım Hasan, Damad İbrahim ve Deli Hüseyin paşalardır.²⁶⁹⁶ Arap vilayetlerinden Yemen'de 17. yüzyılın başlarında birbiri ardına beylerbeylik yapmış Hasan (ö.1607) ve Sinan (ö.1607) paşalar, Koca Sinan Paşa'nın 1560'ların sonunda buradaki Zeydî imamların gücünü kırmasına benzer bir performans göstererek bölgede Osmanlı hakimiyetini yeniden tesis etmeleriyle Muhibbî'nin dikkatini çekmişlerdir. Biyografisi verilen diğer bir Yemen valisi Cafer Paşa (ö. 1619) ise burada adı geçen paşaların söz konusu siyasetlerini devam ettirmiştir.²⁶⁹⁷

Vilayetlerde vazifeli beylerbeyiler, daha önce olduğu gibi 17. yüzyılda da askerî ve idari yetkilerini kullanırken çeşitli görevleri yerine getiren yardımcılarıyla birlikte hareket etmişlerdir. Beylerbeyilerin görev yerlerine gelmeden önce genellikle yerlerine vekalet etmek üzere gönderdikleri

---

²⁶⁹² el-Muhibbî, *Hulâsat*, IV, 503. Canbolatoğlu Ali ile mücadelesinde bir başarı gösterememiştir. Bkz. el-Muhibbî, III, 135-140.

²⁶⁹³ el-Muhibbî, *Hulâsat*, III, 266-269. Muhibbî, Bilâd-ı Şam'da Osmanlı hükümetiyle başta uzlaşp sonradan ters düşen ailelerden Furayh ailesinin lideri Mansûr, Ma'noğullarının müttefiklerinden Şihaboğlu ailesinin liderlerinden Emir Mansur Şihâb gibi yerel aile liderlerinin biyografilerine de yer vermiştir. Emir Mansur Şihâb için bkz. IV, 429-430. Emir Mansur FuraHY için bkz. IV, 426-427. Yine Muhibbî'nin dönemin Celâli liderlerinin biyografilerini el almıştır. Abdülhalim Yazıcı için bkz. I, 284-288; II, 321-324.

²⁶⁹⁴ Abu-Husayn, *Provincial Leaderships In Syria, 1575-1650*, 120-121.

²⁶⁹⁵ Hasan Paşa için bkz. el-Muhibbî, *Hulâsat*, II, 18. Hüseyin Paşa için bkz. el-Muhibbî, II, 88-89. Emir Ferrûh için bkz. el-Muhibbî, III, 271.

²⁶⁹⁶ el-Muhibbî, I, 59-61 (Damat İbrahim Paşa); II, 123 (Deli Hüseyin Paşa). Mısır valiliği yapmış veziriazamlardan Hadım Hasan Paşa'nın Mısır beylerbeyiliği esnasındaki gelişmeler hakkında *Hulâsat*'ta bir bilgi verilmemiştir. Bkz. el-Muhibbî, II, 69-72. Muhtemelen 16. yüzyılın sonlarında Mısır beylerbeyiliğine tayin edilen paşalardan İbrahim Paşa Muhibbî'nin müstakil tercemesini verdiği idarecilerden biridir. Başlangıçta ilmiye mesleğinde ilerleyerek kadılık yapmış sonrasında kadılıktan azl edilince askeriye yoluna girip vezir rütbesine kadar yükselmiş ve Mısır'a beylerbeyi olarak tayin edilmiştir. el-Muhibbî, I, 61-62.

²⁶⁹⁷ Cafer Paşa için bkz. el-Muhibbî, *Hulâsat*, I, 485-488; Hasan Paşa için bkz. II, 73-75; Sinan Paşa için bkz. II, 217-218;. Yemen'de vazife yapmış diğer Beylerbeyilerden Fazlullah Paşa için III, 286-287; Kansu Paşa (ö. 1060) için bkz. III, 292-293; Mehmed Paşa için bkz. IV, 296-299.

ya da tayinden sonra çeşitli sebeplerle yine vekalet amacıyla görevlendirdikleri mütesellimler,²⁶⁹⁸ Şam gibi büyük eyaletlerin hazinelerinin maliyesini idare etmekle yükümlü defterdarlar ve eyalet merkezindeki askerlerin lideri olan yeniçeri zabıtları bu yardımcılarının önde gelenleri olmuşlardır. Şurbeze (Çorbacı?) Hasan Paşa (ö. 1618), sayılan bu görevlerin hemen hepsinin yerine getirildiği bir kariyere sahip olmuştur. Kariyerinin erken dönemlerinde hangi hizmetlerde bulunduğundan bahsedilmeyen Hasan Paşa, Şam yeniçerileri arasından yükselip veziriazam Siyavuş Paşa'nın maiyetine girmeyi başardıktan sonra onun Şam'da yaptırdığı hayrî eserlerin inşaat faaliyetlerine nezaret etti. Bir ara sarayda kapıcıbaşılık da yaptı. Böylece merkezî hükümet nezdinde kazandığı güven sonraki yıllarda veziriazam olan Murad ve Hafız Ahmed paşaların Şam'da yaptırdıkları cami, çarşı, hamam gibi eserlerin inşaatlarına nezaret etmekle görevlendirilmesinde etkili oldu. Sonrasında Şam hazinesinin defterdarlığına tayin edildi. Böylece eyalet üst yönetiminin hemen her alanında görev almış oldu. "Paşa" unvanıyla anılması, muhtemelen kendisine beylerbeyi rütbesi verilmiş olmasından dolayıdır.²⁶⁹⁹ *Hulâsat*'ta 1618 senesinde vefat ettiği kayıtlı olan Hasan Paşa'ninkine benzer bir kariyer Sinan Paşa'ninkidir. Muhibbî, Sinan Paşa'nın Karaman'a bağlı Develi karyesinden olduğunu belirtir. Şam'a 1623-24 senelerinde Mustafa Paşa el-Hannâk'ın maiyetinde gelmiştir. Efendisinin azlinden sonra burada kalarak Hasan Paşa gibi Şam askerîleri arasında girip, mahkeme serdarlığı, muhtesiplik gibi görevlerde bulunduktan sonra yeniçeri kethüdalığına kadar yükselmeyi başarmıştır. Nablus sancakbeyliğine tayini, hac emirliği vazifesinin uhdesine verilmesiyle alakalı olarak gerçekleşen bir görevlendirme olmalıdır. Buradan azlinden sonra yerel liderlerin araya girmesinin de etkisiyle Kudüs beylerbeyi oldu. Buradan da azledilince kendisine Şam hazinesinden emeklilik maaşı bağlandı. Muhibbî'nin aktardıklarına bakılırsa oldukça uzun bir süre hizmet vermiş olan Sinan Paşa, emeklilik döneminde Emevi Camii vakfının tevliyetine getirilmiş ve Fazıl Ahmed Paşa'nın valiliği döneminde kendisine defterdar kethüdası görevi verilmiştir. Ahmed Paşa'nın bu tayini yapmasında muhtemelen, Sinan Paşa'nın deneyimine olan güveni etkili olmuştur. Muhibbî'ye göre Sinan Paşa, tımar ve zeamet erbabının maliyelerini kontrolle alakalı bu yeni görevinde de kendisinden bekleneni yerine getirdi. Yaklaşık seksen yaşında (ö. 1666) Şam'da vefat etti.²⁷⁰⁰

Şam'ın yeniçerileri arasından yükselerek defterdarlık ve diğer idari hizmetlerde görev alanlara dair bu iki kariyer örneğinin alternatifini olarak ulema arasından defterdarlığa uzananların örnekleri de vardır. Bunlardan birisi İbrahim Paşa b. Abdülmennân'dır. Sonradan Dımaşk'a gelip yerleştiği belirtilen İbrahim Paşa, dindar ve güçlü bir karakter olarak Muhibbî tarafından övülür. Ulema ile muhabbet edip ilmi meseleleri müzakere edebilen biridir. Şam'ın önemli alimlerinden icazetler almıştır. Muhibbî, babasının yazmış olduğu tarih eserinden aktararak İbrahim Paşa'nın 1604 senesi sonlarına doğru Şam'a hac vesilesiyle geldiğini belirtir. Buraya defterdar kethüdası olarak gelişi ise 1612-13 senelerinde olmuştur. Şehre yerleşmiştir. Şehrin oldukça merkezî bir yerinde köşk yaptırması

²⁶⁹⁸ el-Muhibbî, III, 292-293.

²⁶⁹⁹ el-Muhibbî, II, 24-26.

²⁷⁰⁰ el-Muhibbî, *Hulâsat*, II, 219-220.

İbrahim Paşa'nın elde ettiği zenginliği gösterir. Fakat Küçük Ahmed Paşa zamanında paşayla arasındaki sürtüşmeyle başlayan "ıdbâr" döneminde, önce paşanın şikayetleri neticesinde bir teftiş geçirmiştir. Sonuçta, suçlanarak malına el konulmuş ve merkezden gelen emir gereği Ağustos 1633 tarihinde idam edilmiştir.²⁷⁰¹ İlmiye sınıfında kariyerine başlayıp eyaletin maliye idaresinde görev alan diğer bir biyografi sahibi, Muhammed Emin ed-Defterî'dir (ö.1610). İlmiyeden yetişmiş biridir. Ancak onun hayat hikayesi Osmanlı ülkesi dışında Safevî sarayında başlamıştır. Muhibbî'nin anlatımına göre babası Şah Tahmasb'ın vezirliğini yapmıştır. Babasının vefatı üzerine aile dağılınca Muhammed, 1575-76 senesinde Dımaşk'a gelmiştir. O esnada defterdar olan Muhammed İbn Kemal et-Tebrizî'nin yanına gelip himayesine girmiştir. Hamisi onu Hoca Sadeddin Efendi ile bazı meseleleri görüşmek üzere başkente göndermiştir. Böylece başlayan kariyerindeki ilerleme süreci ulemadan biri haline gelmesine vesile olmuştur. Ancak bir süre sonra Dımaşk'a dönüp buraya yerleşmiştir. Burada önce Süleymaniye Camii vakfının mütevelliliğine getirilir. Sonra da Şam defterdarı olarak tayin edilir. Kitabet konusunda uzmanlığının bu tayinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Defterdarlıktan azlolunduktan sonra kendisine emekli maaşı olarak Guta köyünün geliri bağışlanmıştır.²⁷⁰²

Şam'da yeniçerilerin başlıca görevleri, bu beylerbeyiliğin merkezi olan Dımaşk'ta ve civardaki sancaklarda güvenliği sağlanmak ve seferlere katılmak üzere gelen emirlere uymaktı. Sayılarının artmasına paralel olarak, 17. yüzyılda önce Şam'da sonra da Halep'te ticari faaliyetlerden haraç toplayarak Bilâd-ı Şam'da ciddi bir güç odağı haline gelmişlerdir.²⁷⁰³ Böylece, kimi zaman beylerbeyilerin iktidarlarını sınırlandıracak düzeyde bir güce ulaşan yeniçeri liderlerinden bazıları, Muhibbî'nin ele aldığı rical arasına girmiştir. Yeniçeri liderlerinin Şam'da meydana gelen siyasi gelişmelerdeki rolleri meselesi hakkında Muhibbî, dönemin önemli kaynaklarından biridir.²⁷⁰⁴ Hüdâverdi b. Abdullah (ö. 1601), Keyvân b. Abdullah (ö. 1624), Ali b. Hüseyin (ö. 1642), Abdüsselam b. Abdünnebi (ö. 1658), Muhammed b. Hasan et-Türkmânî (ö. 1660); İbrahim b. Osman İbn Keyvân (ö. 1664), *Hulâsat*'ta biyografileri bulunan yeniçeri liderleridir.²⁷⁰⁵

Osmanlılar, coğrafi, kültürel ve etnik farklılıkları bir arada tutabilen bir siyasi güç oluşturabilmişlerdi. Muhibbî, yazdığı biyografi maddelerinde, başta padişahlar olmak üzere aralarında

²⁷⁰¹ el-Muhibbî, I, 29-30.

²⁷⁰² el-Muhibbî, IV, 290-294. Zikredilen iki örnek gibi ilim tahsilinde bulunup sonradan katip sınıfına geçen Ali ed-Defterî (ö. 1609), Sarıhocaoğlu (İbn Sarı Hoca) Mustafa (ö. 1661). Ali ed-Defterî için bkz. el-Muhibbî, III, 200. Sarıhocaoğlu için bkz. el-Muhibbî, IV, 371. Defterdarlığa katipler arasında yetişerek gelenler de vardı: Murad b. Hidayetullah (ö. 1635) için bkz. el-Muhibbî, IV, 354-355; Murad b. İbrahim İbn eş-Şarîfî (ö. 1648) için bkz. IV, 334-336; İskender b. Yusuf Rumi (ö. 1651), I, 402-404. Muhibbî'nin hayat hikayelerini verdiği maliye katipliğinden yükselerek Şam defterdarlığına gelmiş isimlerden başka valilerin maiyetinde, mahkemelerde görev almış olup Muhibbî'nin eserinde yer bulanlar da vardır. Paşa katibine örnek bir hal tercemesi için bkz. el-Muhibbî, II, 213. Mahkeme katipliğine örnek için bkz. el-Muhibbî, I, 177-178.

²⁷⁰³ Hathaway, *Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları*, 85-87.

²⁷⁰⁴ Bu konuda alanın başlıca uzmanları olan Abdülkerim Rafik ve Abdürrahim Ebû Hüseyin'n şu eserlerine bakılabilir: Abdul-Karim Rafeq, *The Province of Damascus 1723-1783* (Beyrut: Khayats, 1970); Rafiq, *el-Arab ve'l-Osmaniyyun 1516-1916*; Abu-Husayn, *Provincial Leaderships In Syria, 1575-1650*.

²⁷⁰⁵ Hüdâverdi için bkz. el-Muhibbî, II, 129; Keyvân için bkz. III, 299; Ali b. Hüseyin için bkz. III, 156; Abdüsselam b. Abdünnebi için bkz. II, 417-18; Muhammed b. Hasan et-Türkmânî (ö. 1660) için bkz. III, 427-28; İbrahim b. Osman İbn Keyvân için bkz. I, 30-3.

merkez ve taşra üst-yönetimini sürdürmüş olan vezirler ve beylerbeyilerin bulunduğu bu siyasi gücün temsilcilerini ele aldı. Buna göre, 17. yüzyılda, askerî ve idari yetkilere sahip olan merkez ve taşradaki devlet adamları arasında, devşirme kökenlilerin kayda değer bir ağırlığa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Anadolu veya Rumeli'deki Müslüman ahaliden olup devlet hizmetinde yükselenler de azımsanmayacak bir orandaydı. Bu durum, *Hulâsat*'taki tasnifte yer alan ümera (vezirler, beylerbeyiler) grubunu köken ve kariyer yolları bakımından heterojen bir grup haline getirir. Ümera grubundaki bu heterojenliğe karşın ilmiye mensuplarının biyografilerinde karşılaşılan ve belirli bir kültür coğrafyasına mensubiyet bakımından aynîliği vurgulayan *Rumî* tanımlaması, onların başka ortak özelliklerine ve işlevlerine işaret etmektedir.

***Rumîler ya da Hulâsatü'l-Eser*'de “Merkez” Uleması**

İslam tarihinin erken dönemlerinden itibaren İslam devletlerinin Bizans İmparatorluğu ile mücadeleye girişmeleri, bu devletin hâkim olduğu coğrafyaya ilişkin tanımlamaların İslam tarihçileri ve coğrafyacılarının eserlerinde yer almasında etkili oldu. Diyar-ı Rum, Bilâd-ı Rum, Bûm-ı Rum gibi coğrafi tanımlamalar, 8-10. yüzyıllarda Toros Dağları ve Dicle-Fırat havzasının ötesinde kalan Bizans İmparatorluğu'nun hakimiyeti altındaki topraklar için kullanılmıştır. Selçuklu sultanları 12. yüzyılda hudut bölgesini daha batıya, Anadolu'nun içlerine taşıdıklarında bu defa onlar dönemin kaynaklarında “Rum diyarı sultanları” olarak isimlendirilmişlerdir.²⁷⁰⁶ Osmanlılar döneminde ise Bizans'ın ortadan kaldırılması sonucunda Anadolu ve Balkanların kesin olarak hakimiyet altına alınmasıyla oluşturulan çekirdek bölge artık, Osmanlı kaynakları ve İslam dünyasının çeşitli yerlerinde kaleme alınan eserlerde Rum diyarı olarak tanımlanmıştır. Osmanlılarla birlikte bu coğrafyalarda ciddi mesafe alınan İslamlaşma ve Türkleşme süreçleriyle birlikte, devletin merkez ve taşra teşkilatının yerleşmesi, yargı ve eğitim alanlarına adam yetiştiren kurumların yaygınlaşması gibi gelişmelere paralel olarak Türk-dilli Müslüman seçkinler, yani askerîler ve ulema, edebi ve tarihsel kaynaklarda *Rumî* nisbesiyle anılmaya başlanmıştır.²⁷⁰⁷

İslam dünyasında kullanılan Arapça ve Farsçadan farklı olarak Türkçe konuşan ulemanın *Rumî* olarak tanımlanmalarının ardında uyruğu oldukları imparatorluğun, Doğuda farklı sayılan bir devlet anlayışını temsil etmesinin etkisinin olduğu söylenebilir. Askerî-himayeci, ya da göçebe aristokrasisine dayanan Doğulu hanedanlardan farklı olarak Osmanlılar, siyasi hakimiyetin kıskançlıkla korunduğu, barut teknolojisine adaptasyonun erken bir dönemde ustaca yapıldığı,²⁷⁰⁸ bu teknolojiye göre bürokratik yapının evrildiği bir devlet tipinin temsilcisiydiler. Bu halleriyle vaktiyle Bizans'ın hâkim olduğu bölgeleri yönetiyorlar ve bu devletin mirasçısı olduklarını sultanlarının

²⁷⁰⁶ Salih Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği, 14.-17. Yüzyıllarda Rûm / Rûmî Aidiyet ve İmgeleri*, 3. (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 52-55.

²⁷⁰⁷ Cemal Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma, Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine* (İstanbul: Metis Yayınları, 2017), 39.

²⁷⁰⁸ Feridun M Emecen, “Ateşli Silahlar Çağı: Askeri Dönüşüm ve Osmanlı Ordusu”, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2018), 47-89.

ağızlarından dile getiriyorlardı. 15. Yüzyıldan itibaren edebi eserlerde ve tarih kaynaklarında Rum sultanları olarak anıldıkları oluyordu.²⁷⁰⁹

Muhibbî, *Hulâsât*'ında, Osmanlıların hakimiyeti altındaki çekirdeği oluşturan Balkanlar, Trakya ve Anadolu'dan gelen ilmiye mensuplarının doğup büyüdüğü ya da geldikleri yerleri belirtirken *Rumî* tanımlamasını sıklıkla kullanılmıştır.²⁷¹⁰ Bu bir kültürel coğrafya algılamasıydı. Hem Bizans'ın vaktiyle hakim olduğu coğrafi alanı, hem bu alanda yaşayan Türk-dilli Müslümanların geliştirmiş oldukları kültürü hem de kendi merkezinde, taşrasında ve sınırları ötesinde, uyguladığı iktidara dair yol ve yordamlarıyla tanınan Osmanlı İmparatorluğu'nu anlatmaktaydı.²⁷¹¹ Bununla birlikte Muhibbî'nin bu algılaması ona özgü değildir. *Rumî* nisbesi İnalıcık'a göre, 15. yüzyıldan itibaren Arap toprakları, İran, Türkistan ve Endonezya gibi İslam ülkelerinde, özellikle barut teknolojisini kullanmadaki maharetleri vurgulanmak suretiyle Osmanlılar için kullanılmıştır.²⁷¹² Muhibbî'nin başlıca kaynaklarının yazarları olan Nev'îzâde (ö. 1635) ve el-Bürînî (ö. 1615) gibi müellifler, tercemelerini kaleme aldıkları alimler, şair, edip, katip ve asker bürokratların kökenlerinden bahsederken ya da ailelerini tanıtırken bazen Rum kültürel coğrafyasına atıfta bulunmuşlar ya da *Rumî* nisbesini kullanmışlardır. Mesela, el-Bürînî, Şam kadılığı yapmış olan Hasan Beyzâde Ahmed Efendi'den (ö. 1587) bahsederken babasının Rum'un meşhur kadılarından olduğunu aktarır.²⁷¹³ Ahmed Efendi'nin babası Hasan Bey Efendi, aslen Ankaralı olup II. Selim döneminde kazaskerliğe kadar yükselmiştir.²⁷¹⁴ Ayrıca el-Bürînî'nin, ilmiye teşkilatı ya da askerî bürokrasi hakkında, yaşadığı Şam'dan farklı yöntemler ve ıstılahların kullanıldığı durumları *Rum diyârına* nispet ederek belirttiği olmuştur.²⁷¹⁵ Nev'îzâde Atâî ise Osmanlı sultanlarına göre tertip ettiği biyografi eserinde her bir sultanın döneminde Rumeli kazaskerliği yapmış olan ulemayı "sudûr-ı Rum" diye tasnif etmiştir.²⁷¹⁶ Ancak, Osmanlı müelliflerinin zihninde *Rum diyârı* bu tamlamanın ifade ettiği üzere yalnızca Avrupa kıtasında kalan vilayetlere değil, Bizans'ın vaktiyle hakim olduğu şekliyle hafızalara yerleşmiş olan Anadolu'nun da dahil olduğu coğrafyaya (Balkanlar, Trakya ve Anadolu) işaret etmekteydi.²⁷¹⁷

Bir kültürel coğrafya olarak *Rum diyârı* algısı, Osmanlı öncesi İslam dünyasının siyasi ve kültürel merkezlerinden birinde (Şam) yaşayan el-Bürînî ve Muhibbî gibi alimlerin, burayı, diğer

²⁷⁰⁹ Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği*, 99-108.

²⁷¹⁰ Birkaç örnek için bkz. el-Muhibbî, I, 31-32; II, 27, 128, 213; III, 405-408.

²⁷¹¹ Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma, Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine*, 112-126.

²⁷¹² Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği*, 24.

²⁷¹³ Hasan b. Muhammed el-Bürînî, *Terâcim el-A'yân min Ebnâi'z-Zamân*, c. I, IV c. (Dımaşk, 1959),

66.

²⁷¹⁴ 'Atâ'î, *Hadâ'ik*, I, 757.

²⁷¹⁵ el-Bürînî, I, 73; 77. Bu örneklerin dışında el-Bürînî, Ahmed Çelebi b. İskender isimli kâtibin aralarında bulunduğu birkaç terceme sahibini tanıtırken *Rumî* nisbesini kullanmıştır. Bkz. el-Bürînî, I, 73, 77. Bunlardan biri, Üsküdar'da yaptırdığı leb-i derya camii ile meşhur olan Şemsî Ahmed Paşa'dır. Bkz. el-Bürînî, I, 189. Ahmed Paşa, aslen Bolulu olup Anadolu beyliklerinden İsfendiyaroğullarına mensup olup İsfendiyaroğlu Kızıl Ahmed Bey'in torunu ve Mirza Mehmed Paşa'nın oğludur. Bkz. Erhan Afyoncu, "Şemsî Ahmed Paşa (ö. 1580)", *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010), 527.

²⁷¹⁶ 'Atâ'î, *Hadâ'ik*, I, 78-80.

²⁷¹⁷ Kadir Purde, "Gelibolulu Mustafa Âlî'de Aitlik ve Kimlik Kavramları: Türk, Türkmen ve Rûmî", *Türkiyat Mecmuası / Journal of Turkology* 32/1 (30 Haziran 2022), 301-304.

İslam ülkelerinden (Acem, Hint diyarları) biri olarak kategorize etmeye yönelik olarak benimsedikleri bir algı olarak da görülebilir. Aynı bölge aslında, bağlı oldukları Osmanlı Devleti'nin bir imparatorluk haline gelip 16. yüzyılda eski İslam ülkelerine doğru yayıldığı merkez bölgedir. Arapçanın hakim dil olduğu Arap vilayetlerinden farklı olarak bu merkez bölgede Türkçe resmi dildir ve kültürel anlamda tedavüdedir. Dolayısıyla bu coğrafyada devlet katlarında görev alabilmek için Türkçe konuşmak gereklidir.

Osmanlı toplumunda, devletin kuruluş asırlarından itibaren tedrisat ve fetva alanlarında inisiyatif alan meşhur alimlerin, Sünnî mezheplerden Hanefiliğin yayılması ve yerleşmesi için gayret gösterdikleri bilinmektedir.²⁷¹⁸ 16. yüzyıla gelindiğinde bu gayretlerin ve Safevîlerle mücadelenin belirgin siyasi etkisiyle Sünnî Hanefî fıkı, Osmanlı ülkesinde tatbik edilen kanunların ilişkilendirildiği önemli bir kaynak haline gelmiştir. Bu dönemde Osmanlı padişahları Sünnî Hanefî fikhini resmi hukuk olarak kanunlaştırma gayreti içine girmişlerdir.²⁷¹⁹ Abdülkerim Rafîq'a göre Şam'a atanan başkadıların Hanefî mezhebine mensup olması, Hanefî mezhebinin devletin resmi mezhebi haline gelmesinin bir sonucuydu. Gelen *Rumî* (Türk) ve Hanefî başkadılar sayesinde merkezî hükümet, Şam'da yargı sistemini kontrol edip başkentten gelen emirlerin tatbikini kolaylaştırmış oluyordu.²⁷²⁰

Muhibbî'nin biyografilerine yer verdiği ve aralarında Şam başkadılığı yapmış olanların çoğunlukta olduğu merkez ulemasının başlıca özellikleri, merkez bölgede (diyar-ı Rum) yaşamış ve vazife almış olmaları, Türkçe konuşmaları-yazmaları ve çoğunlukla Hanefî mezhebine mensup olmalarıdır. Bu özelliklerin hepsi birlikte, buraya kadar tasvir edilen *Rumî* tanımlamasının bağlamında anlam kazanmaktadır.²⁷²¹

Öte yandan Osmanlı ilmiye teşkilatı 17. yüzyıla gelindiğinde bürokratik yapılanmasını büyük ölçüde tamamlamıştır. Bu dönemde ilmiyenin, diğer bürokrasi kompartımanlarından ayrıışan hiyerarşisi ve kariyer basamakları belirlenmiş durumdaydı.²⁷²² Ne var ki, aynı dönemde ilmiye içinde yükselebilmek için büyük ölçüde statü ve rütbe gibi şekli kazanımların gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde, "16. yüzyılın himaye altına alınmış liyakati ya da 18. yüzyılın yerleşmiş usullerinden farklı olarak devlet adamları tarafından veya mensup oldukları ulema aileleri tarafından himaye edilerek ilmiyeye girip

²⁷¹⁸ Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlimiyesi* (İstanbul: Kronik Kitap, 2021), 11.

²⁷¹⁹ Atçıl, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, 132-133.

²⁷²⁰ Abdul-Karim Rafeq, "Relations Between the Syrian 'Ulamā' and the Ottoman State in the Eighteenth Century", *Oriente Moderno* 79, sy 1 (12 Ağustos 1999): 67-68. Rafîk, devletin Hanefî mezhebine mensup olanları yüksek yargı makamlarına getirme kuralından ötürü bu mezhepten olmayan kimi ulemanın mezhep değiştirerek Hanefîliğe geçtiğine dair bölgenin tabakât yazarlarından derlediği veriler ışığında birtakım istatistik bilgiler verir. Bkz. Rafeq, "Relations Between the Syrian 'Ulamā' and the Ottoman State in the Eighteenth Century", 68-69.

²⁷²¹ Birkaç örnek için bkz. el-Muhibbî, I, 127-129; I, 179; I, 181; II, 438-439; III, 23-36; III, 435-436; IV, 331-332; IV, 393.

²⁷²² Atçıl, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, 123-135.

yükselenlerin örneklerine sık rastlanır” olduğuna dair tespitler vardır.²⁷²³ Aynı dönemde, Osmanlı ilmiyesi mensuplarının verdikleri eserler hakkında, şekil ile içerik ya da nitelik ile nicelik ölçütleri esas alınarak olumsuz değerlendirmelerin yapıldığı görülmüştür. Ulemeden, önceki yüzyıllardakine nazaran aklî ilimler sahasında eser verenlerin sayısının azaldığı, bunun yerine naklî ilimler alanında şerh veya haşiye yayınlamanın tercih edildiği ve fikrî gelişmenin durduğuna dair gözlemler bu tür değerlendirmelerdendir. Bu dönemde yaşandığı bilinen ekonomik kriz, diğer teşkilat unsurları gibi ilmiyeyi de olumsuz etkilemişe benzetilmektedir. Paranın değer kaybetmesiyle alt-rütbe ulemanın alım gücünün azalmış olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda ilmi açıdan kendini geliştirmeye elverişli bir ortam oluşturmak bir yana geçimini sağlamak için kitaplarını satmak zorunda kalan alimlerden bahsedilir. İlmienin, düşük gelirli bürokratları olan kasaba kadılarının rüşvet aldıklarına dair haberler dönemin kaynaklarında sıkça rastlanan haberlerdir. Rüşvetin aynı meslek grubunun sosyo-ekonomik piramidinin tepesinde yer alanlar arasında yayılmasına zemin hazırlayan etkenler ise lüks ve israf alışkanlığı olarak görülmüştür. Ayrıca tedris, kazâ ve iftâ cihetlerinde İmparatorluğun sancaklarına yayılmış olan mansıplara tayin edilebilmek için İstanbul’da yaşayan ulema ailelerinden birinin himayesine girilmesi teamülü, giderek bir mecburiyet halini almaya başlamıştır. Bununla birlikte bu dönemde söz konusu ailelerin çocukları yüksek ve iyi gelir getiren makamlara atanmakta pek bir zorlukla karşılaşmamışlardır. Merkezdeki üst düzey ulema arasındaki kıdem ve protokol nedeniyle yaşanan sürtüşmelere, bu dönemde hiziplerin birbirleriyle giriştikleri amansız siyasi mücadeleler eklenmiştir. Siyasete daha önceki yüzyıllarda rastlanmadığı kadar fazla dahil olan ulema, kimi zaman veziriazamlarla mücadele girmekten geri kalmamıştır.²⁷²⁴

Dönemin kaynakları ve modern araştırmacılar tarafından çizilen bu tabloyu doğrulayan verilere Muhibbî’nin ele aldığı ilmiye mensuplarının biyografilerinde rastlamak mümkündür. Himaye ile ilmiyeye girip hızlı yükselmenin en karakteristik örneklerinden biri olan Cinci Hoca Hüseyin Efendi’nin (ö. 1648) elde ettiği imtiyazlar ve muazzam ekonomik imkânlarla yükselişi ve düşüşü, Muhibbî tarafından pek eleştiri içermeyen tarafsız bir üslupla anlatılır.²⁷²⁵ Bu noktada merkez ilmiyede yükselmenin ulema ailelerine mensubiyetle ya da bu ailelerin himayelerine girmekle mümkün olabildiğini göstermesi bakımından Muhibbî’nin aile mensuplarının ve kendisinin kariyer hikayeleri dikkat çekicidir.

Muhibbî ailesi, Şam’ın köklü ulema ailelerinden biriydi ve merkezde ilmiye hiyerarşisinin tepesindeki ulema ile Muhibbî’nin dedesi zamanından beri münasebetler kurmuşlardı. 16. Yüzyılın ikinci yarısında Muhibbî’nin büyük dedesi Ebu’l-Fazl Muhibbüddin Muhammed (ö. 1608), Osmanlı merkezine gidip²⁷²⁶ Türkçe öğrenerek Şeyhülislam Çivizâde Mehmed Efendi’nin (ö. 1587) mülâzımı

²⁷²³ Madeline C. Zilfi, *Osmanlı Uleması Klasik Dönem Sonrası* (Ankara: Birleşik Yayınevi, 2008), 89-100.

²⁷²⁴ İpşirli, *Osmanlı İlmîyesi*, 24-27; Zilfi, *Osmanlı Uleması Klasik Dönem Sonrası*, 29-36, 88-94.

²⁷²⁵ el-Muhibbî, *Hulâsat*, II, 122-123.

²⁷²⁶ Süheyl Sapan, “Suriyeli Âlim Ebü’l-Fazl el-Muhibbî’nin 1574 Yılında İstanbul Seyahati”, *Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu- 5*, ed. Feridun Emecen vd. (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, 2017), 301-316.

olmuştur. Mülâzemetini bitirip Şam'a dönünce aslında Şâfiî mezhebine mensup olmasına rağmen Hanefî müftülüğü görevine getirilmiştir. Geçen zaman zarfında çeşitli ilmî eserler kaleme almıştır. Muhibbî gibi tarih alanında eserler veren babası Fazlullah Efendi (ö.1671) ise aile içinde ve Şam'ın ileri gelen ulemasından aldığı eğitimden sonra mülâzemet görmek üzere o zaman Halep kadılığında bulunan Zekeriyazâde Yahya Efendi'nin (ö. 1644) yanına gitmiştir. Mülâzemetinin ardından Şam kadısının yanında İstanbul'a giderek burada bir yıl kalan Fazlullah Efendi, Zekeriyazâdelerle münasebetini ilerletmesinin de etkisiyle Kahire, Dımaşk kadılıklarına kadar yükselebilmiştir. Sonraki dönemde Şam'a kadı olarak tayin edilen İzzetî Mehmed Efendi (ö. 1681) ile dostane bir münasebet kurmuştur. Onun aracılığıyla kendisine Diyarbekir kadılığı tevcih edilmiştir. Bir süre sonra, 1662 senesinde ikinci defa *Rum*'a gitmiştir.²⁷²⁷ Daha sonra yine İzzetî Mehmed Efendi sayesinde Beyrut kadılığına tayin edilmiştir. Ancak sağlık sorunları bir türlü yakasını bırakmayan Fazlullah Efendi, kadılığı sürdüremeyerek Şam'a dönmüştür. Şam'a döndüğünde Hasan el-Bûrîni'nin *Terâcim A'yân min Ebnâ ez-Zamân* isimli biyografi eserine bir zeyl kaleme almakla uğraşan Fazlullah Efendi'nin bu sahadaki çalışmaları oğlu Muhammed Emin'in (Muhibbî) çok istifade ettiği çalışmalar olmuşlardır.²⁷²⁸ Muhammed Emin, dedesi ve babasından bir adım daha öteye geçerek, belki de merkez uleması arasına katılmak amacıyla *Bilâd-ı Rum*'a seyahate karar vermiştir. Bu kararı vermesinde ilim tahsil ederek tedris, fetva, kadılık gibi ilmiye mansıplarından birine ulaşma gayesinin yanında daha önce dedesi ve babasının *Rum*'a gitmiş olmalarının sağladığı aile deneyiminin etkili olduğu söylenebilir. Ayrıca Rumeli kazaskeri İzzetî Mehmed Efendi'nin vaktiyle babasına verdiği mülâzımlık sözü bu konuda cesaretlendirici olmuştur.²⁷²⁹

Muhibbî, altı yıl sürecek olan *diyar-ı Rum* serüvenine 1675 senesi Mayıs'ında çıktığı yolculukla başladı. Yanında amcası Sunullah Efendi ve baba dostu Bursalı Mehmed Efendi²⁷³⁰ bulunuyordu. İlk durakları olan Bursa'da fazla kalmayarak amcasıyla birlikte Edirne'ye geçtiler. Bu esnada Sultan IV. Mehmed ve Veziriazam Fazıl Ahmed Paşa Edirne'de bulunuyorlardı. Edirne'de ilk olarak Bursa'ya kadar beraber geldikleri Mehmed Efendi'nin kardeşi Anadolu Kazaskeri Mustafa Efendi ile görüştiler. Sabbâğ, Edirne'ye geliş nedenlerinin kazaskerle görüşüp bir mansıp elde etmede yardım almak olabileceğini belirtir. Ancak Muhibbî'nin burada başka temaslar da kurmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu amaçla Fazıl Ahmed Paşa'nın meclisine devam etmiş, aralarında Abdülkadir Ömer el-Bağdâdî (ö. 1682), Muhammed Bahşî el-Halebî (ö. 1687) gibi alim ve sûfi zatların yanı sıra Mekke şerifliği için sultanın gözüne girmeye çalışan Emir Ahmed b. Zeyd gibi siyasi liderlerin bulunduğu kimselerle görüşmüştür.²⁷³¹ Birkaç ay sonra Edirne'den ayrılıp başkente gelen Muhibbî, burada ilk fırsatta İzzetî Mehmed Efendi'nin yanına vardı. Ancak bu esnada Mehmed Efendi

²⁷²⁷ el-Muhibbî, *Hulâsat*, III, 237-239.

²⁷²⁸ el-Muhibbî, III, 286.

²⁷²⁹ el-Muhibbî, IV, 135. Ayrıca bkz. es-Sabbâğ, *Min 'Alâmi'l-Fikri'l-Arabî fi'l-'Asri'l-Osmâni'l-Evvel*, 87-88.

²⁷³⁰ Burada adı geçen zat vaktiyle şeyhülislamlığa tayin edilmiş olan Esîrî Mehmed Efendi'dir (ö. 1682). Bkz. el-Muhibbî, *Hulâsat*, III, 482-487.

²⁷³¹ es-Sabbâğ, *Min 'Alâmi'l-Fikri'l-Arabî fi'l-'Asri'l-Osmâni'l-Evvel*, 97-106.

azledilmiş evinde inzivaya çekilmişti. Yine de Muhibbî, İzzetî Mehmed Efendi vefat edene kadar yanından ayrılmadı. Yaklaşık beş yıl boyunca, onun meclisine gidip gelen ulema, edebiyat erbabı ve devlet ricali ile tanışma, ilimlerinden ve fikirlerinden yararlanma fırsatı buldu. Böylece Osmanlı başkentindeki siyasi ve kültürel atmosferi çeşitli özellikleriyle tanıdı ve muhtemelen içselleştirdi. *Hulâsat*'ındaki Osmanlı devlet ricali, edebiyat çevrelerine mensup zevat ve ulema ilgili pek çok malumatı bu zaman zarfında edinmiş olmalıdır. Yine bu dönemde Türkçe ve Farsça'da yazılmış edebi eserleri mütalaa etme fırsatını yakaladı. *Hulâsat*'ında bunlardan örnekler vermiş, bazı şiirleri çevirerek metnine almıştır.²⁷³²

İstanbul'da ders gördüğü alimler arasında Yahya eş-Şâvî el-Magribî (ö. 1685), Şeyhülislam Mehmed Efendi (Ankaravî, ö. 1687) gibi devrin ileri gelen alimleri bulunmaktaydı. İstanbul'dayken bir ara Hoca Hayreddin Medresesi müderrisliği yaptığı anlaşılmaktadır. Sabbâğ, Muhibbî'nin asıl maksadının mevleviyet kadılıklarından birine tayin edilmek olduğunu, kariyerini buna göre şekillendirdiğini belirtir. Ancak himayesine girmiş olduğu İzzetî Mehmed Efendi, Ekim 1681 tarihinde vefat edince, dönemin şartları gereği bu amacına taşradan gelerek ulaşmasını sağlayacak olan en önemli dayanağını kaybetmiş oldu. Hamisinin vefatından bir gün sonra da İstanbul'dan ayrılarak Şam'a döndü.²⁷³³

Muhibbî'nin, memleketini bırakarak giriştiği böyle bir serüvene girişmeden ulema ailelerinden birine mensup olarak ya da himaye ilişkilerini neticeye götürerek yükselenlerin sayısı 17. yüzyılda giderek artıyordu. Onun şanssızlığı, yanına gittiği dönemin hamisinin emeklilik dönemi olması ve amacına ulaşmadan onu kaybetmiş olmasıydı. *Nefhâtü'r-Reyhâne*'de İzzetî Mehmed Efendi'den bahsederken Rum diyarına onun sebebiyle geldiğini, himayesine sığınıp ondan çok istifade ettiğini belirten Muhibbî, muhtemelen hamisinin verdiği birtakım vaatlere çok yaklaşmışken onun vefatının bunlara ulaşmasına engel olduğunu net bir şekilde ifade etmiştir.²⁷³⁴

İzzetî Mehmed Efendi'nin biyografisi incelendiğinde aslında Muhibbî'nin, hamisinin bağlı olduğu himaye ağı sebebiyle, merkez ilmiyede ya da yüksek kadılıklardan birinde bir mansıba yerleşme beklentisinde haklı olduğu anlaşılır. Mehmed Efendi, babasının vefatı üzerine küçük yaşta amcası Şeyhülislam Yahya Efendi'nin himayesine girmiş, amcası vefat edince dönemin şeyhülislamı Ebusaid Mehmed Efendi'ye (ö. 1662) damat olarak akrabalığa dayalı himaye bağlantısını sürdürmüştür. İlme ve edebiyata olan yatkınlığının da tesiriyle yükselerek Sahn-ı Semân ve Süleymaniye müderrisliklerini getirilmiştir. Şam, Mısır, Bursa ve İstanbul kadılıklarında bulunduktan sonra 1668-69 senelerinde Anadolu, 1669 ve 1676-77 senelerinde iki defa olmak üzere Rumeli kazaskerliğine tayin edilmiştir. Kazaskerlikleri döneminde elde ettiği nüfuzu talebelerini himaye

²⁷³² el-Muhibbî, IV, 135.

²⁷³³ es-Sabbâğ, *Min 'Alâmi'l-Fikri'l-Arabî fi'l-'Asri'l-Osmâni'l-Evvel*, 109.

²⁷³⁴ el-Muhibbî, *Nefhâtü'r-Reyhâne*, III, 9.

etmede kullandığı anlaşılmaktadır.²⁷³⁵ Ancak, Rumeli kazaskerliğinden emekli edildikten sonraki dönemde eski nüfuzunu kaybetmiş olmalıdır. Zira Muhibbî'ye, yanında bulunduğu zaman zarfında, merkez coğrafyada bir mevleviyet kadılığı mansıbını elde etmesinde beklediği desteği verememiştir.²⁷³⁶

Bu dönemde ulema için yapılan eleştiriler konusuna dönülecek olursa, ilmiye hiyerarşisinin tepesinde yer alan şeyhülislamın, siyasete ve devlet işlerine el atmış olmalarının bu eleştirilerin başında geldiği görülür. Şeyhülislam, bu nedenle kimi zaman veziriazamlarla bile karşı karşıya gelmişlerdir. Bu halleriyle mensubu oldukları zümrenin de yıpranmasına neden oldukları ifade edilmiştir.²⁷³⁷ Muhibbî'nin tanıttığı şeyhülislam arasında bu konuda örnek verilebilecek olanlardan birisi Zekeriyazâde Yahya Efendi (ö. 1644)'dir. Yahya Efendi, Rumeli kazaskerliği esnasında veziriazam Derviş Mehmed Paşa'yı, verdiği bir idam cezasından dolayı eleştirince 1606 senesinde bu görevinden azledilmiştir. Muhibbî, Yahya Efendi'nin sonradan Mehmed Paşa idam edilince rahatlayarak ikbale erdiğini aktarır.²⁷³⁸ Ancak Yahya Efendi, IV. Murad'ın yeni padişah olduğu ve siyaset dengelerinin veziriazam Kemankeş Ali Paşa'dan yana olduğu bir dönemde bu paşayla girdiği çekişmeden ötürü bu kez de ilk defa getirildiği şeyhülisamlıktan azledilir. Bu gelişme hakkında bir bilgi aktarmayan Muhibbî, 1632 senesinde Topal Recep Paşa'nın kışkırtmasıyla başlayan yeniçeriler ve sipahilerin desteğiyle büyüyen isyanı²⁷³⁹ ve bu isyan sonucunda Şeyhülislam Yahya Efendi'nin başına gelenleri ayrıntılı bir şekilde aktarır. Buna göre askerlerin, veziriazam Hafız Paşa'yı katledip yerine Recep Paşa'yı geçirmesi ve Ahîzâde Hüseyin Efendi'nin şeyhülisamlığa getirilmesiyle fitne ateşi sönmüştür. Bu oldubittiye rıza göstermek zorunda kalan Sultan IV. Murad, Yahya Efendi'ye isyancıların onun azline sebep olduklarını bildirir ve bahçesine gidip kendisine dua etmesini, ne zaman efendisi muktedir bir sultan olursa Yahya Efendi'nin de eskisi gibi şeyhülislam olacağını ifade eder.²⁷⁴⁰ Böylece saraydaki hizipleşmelerin içine girmiş bulunan Yahya Efendi bunun bedelini 1632 senesinde bu makamdan ikinci defa azledilerek ödemiş olur.

Yahya Efendi'nin yerine şeyhülisamlığa getirilen Ahîzâde Hüseyin Efendi (ö.1634) hakkında Muhibbî'nin aktardıkları, onun daha kazaskerliği zamanında Veziriazam Mere Hüseyin Paşa (ö. 1624) ile sürtüştüğü, paşanın azli ve katli için uğraştığını göstermektedir. Şeyhülisamlığa ulaşmak üzere siyasi manevralara giriştiği anlaşılan Hüseyin Efendi, 1632 senesinde Sultan Murad'ın zayıflığından istifade ederek Şeyhülislam Yahya Efendi'nin de ortağı olduğu hükümetin alaşağı edilmesinde rol

²⁷³⁵ M. Fatih Çalışır, "Vişnezâde İzzetî Mehmed Efendi (Ö. 1092/1681): Kazasker, Şâir ve Hâmi", *HİKMET-Akademik Edebiyat Dergisi (Journal Of Academic Literature)*, Aralık 2021, 184-188.

²⁷³⁶ el-Muhibbî, *Hulâsat*, IV, 131-142. İzzetî Mehmed Efendi'nin mahmisi olduğu Zekeriyazâdeler, güçlü bir himaye ağı kurmuşlardı. Muhibbî'nin Şam'a tayin edilen kadılarıyla ilgili verdiği bilgilere bakılırsa Şeyhülislam Zekeriya Efendi ve onun oğlu Yahya Efendi'nin mülâzımı olanlardan çoğunun hem tedrisatta hem de mevleviyet kadılıklarındaki hiyerarşide yükselmelerini gerçekleştirmede bir sorunla karşılaşmamış oldukları görülür. Bkz. Ek-2

²⁷³⁷ İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, 49-50.

²⁷³⁸ el-Muhibbî, *Hulâsat*, IV, 369.

²⁷³⁹ Naima, *Tarih-i Na'ima*, II, 699-703. Ayrıca bkz. Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı* (Ankara, 1972), 61-62.

²⁷⁴⁰ el-Muhibbî, *Hulâsat*, IV, 470.

oynamıştır. Ancak birlikte hareket ettiği Recep Paşa ve ona uyan yeniçeri liderleri, bir süre sonra IV. Murad'ın iktidarını sağlamlaştırma faaliyetleri esnasında tasfiye edilir. Sultan Murad'ın Bursa'da mevâliden bir kadıyı idam ettirmesi üzerine Valide Sultan'a bunun kanun dışı bir uygulama olduğu mealinde bir yazıyı içeren bir varaka göndermesi, olayların trajik bir şekilde aleyhine gelişmesine neden olur. O zamana kadar giriştiği siyasi mücadelelerle yeterince düşman kazanmış olan Hüseyin Efendi'nin bu hareketi, “müfsidlerin”, şeyhülislamın bazı ulemayla birlik olarak sultanın hal'i için toplantılar yaptığına dair haberler yaymasına bahane olur. Yayılan bu haberlerden işkillenen Valide Kösem Sultan, meseleyi bir mektupla oğluna bildirince Sultan Murad hızla Bursa'dan başkente döner ve Hüseyin Efendi'yi çağırır. Sonrasında Hüseyin Efendi, İstanbul dışında bir sahil kenarında boğdurulmak suretiyle idam edilir. Yerine selefi Yahya Efendi şeyhülisamlığa tayin olunur.²⁷⁴¹ Sultan Murad'ın verdiği bu idam kararında Hüseyin Efendi'nin siyasete karışarak çıkan ayaklanmalarda takındığı tutumun rolü olduğu anlaşılmaktadır. Şeyhülisamlığının sonlarına doğru taraftarı olduğu Veziriazam İpşir Mustafa Paşa'nın isyancılar tarafından katledilmesi nedeniyle azledilen ve vefat edene kadar öldürülme korkusuyla yaşamak zorunda kalan Ebû Said Mehmed Efendi²⁷⁴² (ö. 1662) de yine siyasi mücadelenin hışmına uğrayan şeyhülisamlardandır.²⁷⁴³

Hulâsat'ta, ulema hiyerarşisinin daha alt düzeyinde yer alan vaizler ile sûfi şeyhler arasında sert tartışmaların yaşanmasına neden olup zamanla devletin üst düzey karar vericilerini etkisi altına alan bir gerilim ortamının oluşmasına sebep olan Kadızâdeliler hareketi hakkında malumata rastlamak mümkündür. Muhibbî, Kadızâdelilerin 1650'lerde lideri olarak bilinen Şamlı Üstüvânî Mehmed Efendi'ye (ö. 1661) müstakil bir biyografi maddesi ayırmıştır. Üstüvânî'yi tanıtan Muhibbî, onu “emr-i maruf neyh-i ani'l-münker”den ayrılmayan, insanların şeriata mugayir hareketlerine taviz göstermeyen bir fakih olarak niteledikten sonra İstanbul'da Fatih Camii'nde vaizlik yaparken güzel vaazlarıyla insanları etrafına topladığını belirtir. Ancak Muhibbî'ye göre bir süre sonra Kadızâde cemaatine katılan Mehmed Efendi'nin hizbi kalabalıklaşır. Sonrasında fitneye sebep olmaya başladığı anlaşılınca azledilir ve Kıbrıs'a sürülür.²⁷⁴⁴

Hulâsat'da ilmiyeye dair olumsuzlukların dile getirildiği bu örnekler, Muhibbî'nin dönemine ve mensup olduğu mesleki gruba salt eleştirel gözle baktığını düşündürmemelidir. Aslında o, ulemayı toplumsal ve kültürel anlamda ideal bir konuma yerleştiriyordu. Bu eleştirel aktarımlarla maksadı belki bu konumu sarsan tavır ve davranışları işaret etmektir. Asıl yaklaşımına uygun olarak şeyhülislam başta olmak üzere diğer ulema hakkında sıklıkla övgüyle bahsettiği oldu. Hemen her şeyhülislamın biyografi maddesinin girişinde, onun ilmi derecesinin yüceliğini dile getiren, devlet

²⁷⁴¹ el-Muhibbî, *Hulâsat*, II, 110-111.

²⁷⁴² el-Muhibbî, I, 127-129.

²⁷⁴³ 17. yüzyılda idam edilen diğer şeyhülislam Hoca-zâde Mesud Efendi (ö. 1656), muhtemelen, dört buçuk ay süren kısa meşihat dönemi nedeniyle *Hulâsat*'ta yer almamıştır. Bkz. İpşirli, *Osmanlı İlimiyesi*, 58.

²⁷⁴⁴ Muhibbî'nin, sûfi çevrelere karşı olumsuz tavrı bilinen Üstüvânî Mehmed Efendi hakkında, bir Halvetî olarak yaptığı görece tarafsız değerlendirmeler, yaşadığı dönemde Kadızâdeliler ile hükümet temsilcileri arasındaki yakınlık nedeniyle başına bir hal gelmesinden çekinmiş olmasından kaynaklanmış olabilir. el-Muhibbî, *Hulâsat*, III, 386-389.

katında nüfuzuna işaret eden ya da hangi ilimlerde uzmansa o ilimlerdeki uzmanlığının sağladığı otoriteyi tasdik eden nitelemelere yer verdi. Mesela Sunullah Efendi (ö. 1612), İslam hukukunun usûl ve fûrû‘ meselelerinin tamamına hakim bir alim olarak tavsif edilmiştir. Verdiği fetvaları bir araya getirerek Rumeli’de karşılaşılan meselelerin çözümünde mühim bir kaynak ortaya koymuş olduğu belirtilmiştir.²⁷⁴⁵ Muhibbî, Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (ö. 1658) gibi çeşitli telifleri olan şeyhülislamın eserlerini tanıtmaya dikkat etmiştir. Üst düzey ilmiye ricali yetiştiren bir aileye mensup olan Karaçelebizâde, Hanefî fikhî, Osmanlı tarihi hakkındaki eserler kaleme alarak Rumî ulemanın meşhurları arasına girmiştir.²⁷⁴⁶ Bahaî Mehmed Efendi (ö. 1654), Muhibbî’nin babasının yazdığı biyografide hem mensup olduğu aileyle hem de ilmî kazanımlarıyla methedilmiştir. Baba tarafından Hoca Sadeddin Efendi’ye anne tarafından ise meşhur Şeyhülislam Ebussuud Efendi’ye ulaşan bir nesebe sahip olması onun hem İran kültürünün merkezi olan Tebriz’den yayılan “hakikatler hazinesinin incelikleri muttali” hem de çeşitli ilimlerde mahir bir alim olmasına vesile olmuştur. İyi bir şair sayılan Bahaî Efendi Türkçe şiirlerini Şeyhülislam Yahya Efendi’ye takdim etmiş, Yahya Efendi de ona “Bahâî” mahlasını vermiştir.²⁷⁴⁷ Yahya Efendi’nin mülâzımlığını yaparak yükselmiş olan Ankaravî Mehmed Efendi, asrında kendisi gibi fakih gelmemiş olan bir alim olarak nitelenmiştir.²⁷⁴⁸ Şeyhülislamlara, kazaskerlere hocalık yapan, ilmiyede oluşturduğu ağ ile önemli bir sosyal sermayeye malik olarak iktidarda pay sahibi olmayı başarmış olan Yahya Efendi için Muhibbî oldukça uzun bir övgü pasajı kaleme almıştır. Övgüler içinde dikkat çekenini onu “ikinci Nu‘mân” olarak nitelendirmesidir. Burada anlaşıldığı üzere, karizmatik mezhep kurucularından biri olan ve Numan b. Sabit künyesiyle anılan İmam-ı A‘zam Ebû Hanife’ye (ö. 767) gönderme vardır. Ulemanın lideri olarak gördüğü Yahya Efendi’nin “İkinci Nu‘mân” olarak görüldüğünü nakletmekle Muhibbî, onun dini ilimlerdeki otoritesinin yanı sıra siyasi nüfuzunu veciz bir üslupla ifade etmiş olur.²⁷⁴⁹ Kazaskerler arasında Beyzâvî Tefsiri’ne şerh yazmış olan Amasyalı Ali Efendi, tefsir ilmindeki otoritesiyle,²⁷⁵⁰ İsmetî Mehmed Efendi edebiyattaki maharetiyle²⁷⁵¹ Muhibbî’nin takdirini kazanmışlardır. Aynı zamanda hamisi olan İzzetî Mehmed Efendi ise *Hulâsat*’ta Allah’ın kendisinde faziletleri topladığı, devrinin yeganesi olan bir alim olarak anılmaktadır. Mehmed Efendi ayrıca Türkçe, Arapça ve Farsça’da okuyup, şiirler yazıp, eser telif edebilmesi ve farklı sahalarda geniş malumata sahip oluşu gibi çeşitli özellikleriyle Muhibbî tarafından övülmüştür.²⁷⁵²

***Hulâsat*’ta Şam Başkadıları**

Muhibbî’nin *biyografyasında* sadece ilmiyede yer almış üst düzey ulemeden bahsedilmemiştir. Bu noktada Osmanlı ülkesinde, Hicrî 11. yüzyılın (Miladi 1591-1688) kapsadığı dönemde bilhassa

²⁷⁴⁵ el-Muhibbî, II, 256.

²⁷⁴⁶ el-Muhibbî, II, 421.

²⁷⁴⁷ el-Muhibbî, IV, 2.

²⁷⁴⁸ el-Muhibbî, IV, 314.

²⁷⁴⁹ el-Muhibbî, *Hulâsat*, IV, 467.

²⁷⁵⁰ el-Muhibbî, III, 198.

²⁷⁵¹ el-Muhibbî, IV, 111.

²⁷⁵² el-Muhibbî, IV, 131.

Mısır, Bilâd-ı Şam, Hicaz ve Yemen'deki sancak merkezlerinde başkadılık yapan ulema ve bunlarla ilgili biyografik bilgiler konusunda *Hulâsat*'ın temel kaynaklardan biri olduğu söylenebilir.²⁷⁵³ Yine, söz konusu bölgelerin ilmiye ricali hakkında olduğu kadar sık olmasa da Mağrip vilayetlerinden (Trablusgarb, Tunus, Cezayir) kadıların ve ulemanın biyografilerine *Hulâsat*'ta rastlamak mümkündür.²⁷⁵⁴

Başkadılarla ilgili biyografi maddelerinde Muhibbî'nin genel olarak izlediği üsluba göre, önce köken bilgisi verilmektedir. Şam'a ve diğer Arap vilayetlerine tayin edilen başkadılardan, Balkan, Trakya ya da Anadolu sancaklarından birinden gelenler ve Türkçe konuşanlar genellikle *Rumî* nisbesiyle anılmışlardır. Sonradan yüksek ilmiye rütbelerine ulaşanların okudukları medreseler zikredilmiş, mülâzımı oldukları meşhur bir alim varsa o konu hakkında kısa bir bilgi verilmiştir. Şam gibi mevleviyet kadılıklarında kalıp yükselememiş olanların ise ilgili sancağa ne zaman geldikleri belirtildikten sonra kadılıkları dönemiyle ilgili değerlendirmelerde bulunulmuştur. Aziller, başka sancağa tayinler, vefat yeri ve zamanları başkadılarla ilgili olarak kayda geçirilen diğer konulardır.

Muhibbî, biyografileri maddelerine yer verdiği 43 Şam başkadısının birçoğu hakkında bu tür menşe, eğitim, kariyer ve değerlendirme notları aktarmıştır. Biyografi maddeleri bulunan kadıların niteliksel açıdan değerlendirilmelerine bakıldığında olumlu veya olumsuz yönlerinin ortaya konulduğu görülmektedir. Buna göre tamahkarlık, rüşvetçilik,²⁷⁵⁵ ahalinin işlerinde ihmalkarlık,²⁷⁵⁶ tedbirsizlik ve rehavetle hareket etme başlıca olumsuz nitelermelerdir. Bu nitelermelerden rüşvetçilik ve tamahkarlık, dönemin bağlamı içinde değerlendirildiğinde, baktıkları davalar veya gerçekleştirdikleri hukuki işlemler üzerinden yapılan ücretlendirmelerle geçimlerini sağlayan kadıların, 17. yüzyılın ekonomik krizi nedeniyle alım güçlerinin düşmüş olduğu tespiti²⁷⁵⁷ akla gelir. Bazen bir kadılıktan azledildikten sonra diğerine tayin edilene kadar geçen *infisâl* süresinin uzaması kadıların ekonomik vaziyetlerini daha da zora sokabilmiştir.²⁷⁵⁸ Rüşvetçilik ve maddiyata tamahkarlığa tevessül etmelerinde bu gibi dönemsel ve mesleki etkenlerin zorlayıcı bir role oldukları anlaşılmaktadır. Tedbirsizlik ve rehavet gibi nitelendirmeler ise çoğu zaman kadıların kişisel özelliklerden kaynaklanmış olmalıdır.

Şam başkadıları, takdir gören ya da kendilerinden beklenen tutum, davranış ve özellikleriyle de Muhibbî tarafından konu edinilmişlerdir. Mesela, Şam'da 1580-81, 1583-84 tarihlerinde iki dönem kadılık yapmış olup sonradan kazaskerliğe kadar yükselen Amasyalı Ali Efendi, ahaliden birinin, merkezden gönderilen bir kapıcıbaşı ile aralarında geçen meselede ahaliden olan kimseden yana tavır almış ve hükmü kapıcıbaşının idamı yönünde vermiştir. Muhibbî, bu hükmüyle Ali Efendi'nin

²⁷⁵³ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, 353.

²⁷⁵⁴ el-Muhibbî, *Hulâsat*, I, 106; IV, 486.

²⁷⁵⁵ el-Muhibbî, III, 356-359; III, 463-464; IV, 394.

²⁷⁵⁶ el-Muhibbî, I, 189.

²⁷⁵⁷ İpşirli, *Osmanlı İlmîyesi*, 26-27.

²⁷⁵⁸ Cihan Kılıç, "Osmanlı İlmîye Teşkilatında Kariyer Sistemi", *Turkish Academic Research Review* 3/1 (2018), 164-166.

şeriattaki tavizsiz tutumunu ortaya koyduğunu dile getirmiştir.²⁷⁵⁹ Şam kadısı İbrahim İznîkî, isyan ederek Şam'a saldırdığı 1606 senesinde Canbolatoğlu Ali ile Şam askeri arasında anlaşmaya varılması için yapılan görüşmelerde Şam heyetinde bulunmuştur. Böyle bir inisiyatif almasının yanı sıra sonradan Kuyucu Murad Paşa, Canbolatoğlu isyanını bastırmak üzere Halep'e gelip Şam'a uğradığında paşaya karşı ahaliden yana tavır almaktan çekinmemiştir. Muhibbî, bu davranışlarının da etkisiyle İbrahim Efendi'nin kadılığını övmüştür.²⁷⁶⁰ Şeriatın tatbiki konusundaki hassasiyetiyle olduğu kadar ahlaki tavrıyla Muhibbî'nin dikkatini çeken diğer bir Şam kadısı 1613 senesinde kadılık yapmış olan Şeyhzâde Ahmed Efendi'dir. Muhibbî'ye göre Ahmed Efendi, Şam kadılığı boyunca davacıların yönlendirmelerine göre değil yaptığı tahkikata göre kararlar verir, verdiği hükümlerin tatbikini bizzat takip eder, insanlara karşı ölçülü davranmaya dikkat eder, kötülük veya yozlukla karşılaştığında net bir ret tavrı gösterirdi. Bir defasında Emevi Camii'nin güney batı tarafına bir asker reisinin yaptırdığı derme çatma kulübeyi yıktırma emri vermiş, neden bunu yaptığı sorulduğunda vakfedenin iradesi dışında binaya bir taş bile döşemenin caiz olmadığını ifade etmiştir. Şam'ın güçlü valilerinden Hafız Ahmed Paşa'yı dahi eleştirmekten çekinmeyen Ahmed Efendi, paşanın hürmetini kazanmıştır.²⁷⁶¹

Şam'da hayır işlerine yönelen kadılar, bu faaliyetleriyle *Hulâsat*'ta yer bulmuşlar ve takdir edilmişlerdir. Mesela, 1621 senesinde Şam kadılığı yapmış olan Mahmudzâde Abdullah Efendi'nin, kadılıktan kazandığını ihtiyaç sahiplerine sarf edilmek üzere verdiğini zikreden Muhibbî, onun bu nedenle kadılıktan ayrılırken borçlu olarak ayrıldığını ifade eder.²⁷⁶² Kadılık yapmaya 1665-66 senelerinde gelen Taviil Abdullah Efendi hem dindarlığı hem de hayır severliğiyle Muhibbî'de hayranlık uyandırmıştır. Muhibbî, Abdullah Efendi hakkında, "Her haliyle erdemli bir kişiliğe sahip olduğunu ispat ediyordu" şeklinde övgü dolu bir ifade kullanmıştır.²⁷⁶³

Hulâsat'ta Şam başkadılığına getirilen ilmiye mensupları hakkında verilen biyografik veriler, 17. yüzyılda ilmiye teşkilatlanmasında ayrıntılı bir bürokratik ve hiyerarşik düzenin olduğu tespitini destekler mahiyette bir örneklem sunar. Medreselerde tahsilini tamamlayan ulemanın hangi kariyer basamaklarından geçerek yükseldiği üzerinde ayrıntılı bir araştırma yapan Abdurrahman Atçıl'ın bu konu hakkındaki açıklamalarını Şam başkadılarının yükselme yollarına tatbik etmek, söz konusu düzeni anlamak adına yararlı olacaktır. Atçıl'a göre ilmiye tariki için resmi hiyerarşi içinde iki kariyer çizgisi bulunur. Bunlardan biri mevleviyet tariki diğeri ise kasabât kadılığıdır. Bu iki ana çizgi takip edilirken dört farklı kariyer yolundan gidilebilir. Bunlar; doğrudan mevleviyet olmayan bir kadılığa gelmek, müderrisliği müteakip mevleviyet olmayan bir kadılığa gelmek, alt-rütbe mevleviyetlerden birinde karar kılmak ve müderrisliği müteakip mevleviyet olan bir kadılığa gelmekle birlikte yükselme

²⁷⁵⁹ el-Muhibbî, *Hulâsat*, III, 197-198.

²⁷⁶⁰ el-Muhibbî, I, 31-32.

²⁷⁶¹ el-Muhibbî, III, 68, 474; IV, 392-393.

²⁷⁶² el-Muhibbî, III, 81.

²⁷⁶³ el-Muhibbî, *Hulâsat*, III, 68.

imkanına sahip olmak şeklinde sıralanabilir.²⁷⁶⁴ Son kariyer yolundan başlanacak olunursa Muhibbî'nin Şam başkadılarında Abdülkadir b. Hacı el-Müeyyedî (ö.1594), Yahya b. Zekeriya (ö.1644), Bahâî Mehmed b. Abdülaziz (ö.1654), Ebu Said b. Esad Efendi (ö. 1662), Abdurrahman b. Hüsameddin (ö. 1670) kadılıktan sonra şeyhülislamlığa kadar yükselmeyi başarmış isimlerdir. Aralarında, Bostanzâde Mustafa (ö. 1601), Kafzâde Feyzullah b. Ahmed (ö. 1611), Taşkoprîzâde Mehmed b. Ahmed (ö. 1620?), Azmizâde Mustafa b. Mehmed (ö. 1632) Karaçelebizâde Mahmud b. Mehmed (ö. 1652?) Şeyhzâde Mehmed b. Sinan (ö. 1658?), Mehmed b. Fazlullah İsmetî (ö. 1665), Şaban b. Veliyyüddin (ö. 1666) ve Mehmed b. Lütfullah b. Zekeriya (İzzetî Mehmed Efendi) (ö. 1681) gibi meşhur ulema ailelerine mensup zevâtın bulunduğu isimler ise Şam dahil mevleviyet kadılıklarında bulunup yükselerek kazaskerliğe erişmişlerdir.²⁷⁶⁵

Şeyhülislam ve kazasker gibi üst-rütbeli ulema arasına katılabilmekte ulema ailelerine mensubiyetin etkisini, Şam kadılığından yükselen ulemanın kariyer bilgilerinde görmek mümkündür. Dikkati çeken diğer bir husus ise 1530'lardan itibaren mevali payesindeki ulemanın tayin edildiği bir kadılık haline getirilen Şam başkadılığının 17. yüzyılda bir mevliyet olarak kararlaştırılmış olmasıdır.²⁷⁶⁶ Bundan dolayı Şam kadıları arasında kasaba kadılarının kariyerlerini ifade ettiği anlaşılan bir ve ikinci kariyer yollarına sahip kimselerin bulunmadığı söylenebilir. Şam başkadıları arasında üst-rütbe ilmiye mansıplarına ulaşmadan doğrudan müderrislikten ya da çeşitli mevleviyet kadılıklarından sonra buraya atanan 23 kadı bulunmaktadır. Muhibbî ilgili maddelerde bu Şam kadılarının köken, tahsil ve kariyerleri hakkında başka kaynaklarda rastlanması pek mümkün olmayan bilgilere vermiştir. Buna göre *Hulâsat*'ta zikredilen Şam başkadıları arasında buraya en erken tayin edileni, daha sonra şeyhülislamlığa da yükselecek olan Müeyyedzâde Abdülkadir Efendi'dir. Tayini 1567 senesinde olmuştur.²⁷⁶⁷ Kariyerlerinde mevleviyet kadılıklarının üzerine yükselmemiş kadılardan en erken tayin edileni ise 1590-1591 senelerinde Şam başkadılığında bulunmuş Şerif Mehmed b. Mehmed olmuştur.²⁷⁶⁸ Muhibbî'nin kaydettiği Şam'a tayin edilen son kadı ise 1685 senesinde gelen Mahmud Efendi'dir.²⁷⁶⁹

Söz konusu 23 kadının *Hulâsat*'ta verilen köken bilgileri üzerinde durulacak olursa bunlardan on ikisinin kökeni *Rumî* nisbesiyle belirtilir. Diğerleri ise bazen Şamlı, İstanbullu gibi şehir ya da bölge nisbeleriyle bazen Kürdî gibi etnik nisbelerle anılmıştır.²⁷⁷⁰ Muhibbî, üst-rütbe ulemanın tahsil ve mülazemet bilgilerini verdiği gibi Şam başkadılığına tayin olunan mevleviyet derecesinde kalmış

²⁷⁶⁴ Atçıl, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, 187-188.

²⁷⁶⁵ Ekler kısmında bu yüksek ulemanın kariyer yolları gösterilmiştir. Bkz. Ek-2

²⁷⁶⁶ Atçıl, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, 199-200. Şam mahkemelerinde başkadının maiyetinde vazifelendirilen zaman zaman şeyhülislamın oluruyla görevlendirildikleri anlaşılan Şâfiî ve Mâlikî kadıları üst-idari aygıtın doğrudan bir parçası olarak tayin edilmediklerinden incelemede ele alınmamışlardır. Ancak bunların kariyerleri kasaba kadılarinkine benzetilebilir.

²⁷⁶⁷ el-Muhibbî, *Hulâsat*, II, 438-439.

²⁷⁶⁸ el-Muhibbî, IV, 144.

²⁷⁶⁹ el-Muhibbî, IV, 331-332.

²⁷⁷⁰ Bkz. Ek-2.

ulema hakkında da bu konularda bilgiler vermiştir. Bunlar arasında Hocaîade Mehmed, Hocaîade Esad, Bayramîade Zekeriya efendiler gibi Őeyhüliislamın yanında mülazemet görenlerin²⁷⁷¹ yanı sıra Hocaîade Abdülaziz, İzzetî Mehmed efendiler²⁷⁷² gibi kazaskerlerin mülazemetinde bulunanlar vardır. Aynı gruptan olanların, Şam'a tayin edilmeden önce başka hangi kadılıkta görev aldıkları ya da hangi medreselerde öğretim hizmetinde buldukları *Hulâsat*'ın ilgili maddelerinden takip edilebilmektedir. Buna göre sadece iki kadı medresedeki görevlerinden sonra Şam'a tayin edilmişlerdir. Çoğunluğu oluşturan diğer kadılar ise İzmir, Diyarbakir, Kütahya, Siroz, Yenişehir, Halep, Kudüs, Mısır, Mekte, Bağdat, Galata, Medine ve Sayda gibi sancaklarda kadılık yaptıktan sonra Şam'a tayin edilmişlerdir.

2773

Genel Değerlendirme

Bir biyografi kaynağını esas alarak kapsadığı dönemi genel hatlarıyla değerlendirmeye çalışmak, ilgili kaynağın el verdiği ölçüde alana katkı sunacak sonuçlara ulaşmayı sağlayabilir. Muhibbî *Hulâsat*'ında, H. 11. yüzyılın (1591-1688) padişahları, devlet adamları, alimleri ve ediplerinin biyografilerini ortaya koyarken, aynı dönemde Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun girmiş olduğu dönüşüm sürecinde meydana gelen siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlardaki gelişmeler hakkında önemli veriler sunmaktadır.

Muhibbî, ailesinin İstanbul'da yüksek idari görevlerdeki ulema ile kurmuş olduğu münasebetleri sürdürmüştür. Vişnezâde İzzetî Mehmed Efendi'nin yanında geçirdiği yıllar, Osmanlı Devleti ve ricalini benimsemesinde etkili olmuştur. Bu sayede babasından devraldığı biyografi alanındaki araştırma merakını geliştirerek alana ciddi katkılar sunan eserler kaleme alabilmiştir. Bilhassa *Hulâsat*'ı, ihtiva ettiği biyografik bilgilerin yanı sıra Osmanlı düzeni ve idaresinin, merkezde ve taşrada nasıl işlediği ve algılandığı konusunu aydınlatan verileriyle önemli bir kaynak niteliğine sahiptir.

Döneme ilişkin, devletin teşkilatıyla birlikte *gerilediği* eleştirisi, Muhibbî tarafından genel bir yargı olarak benimsenmemiştir. Ama devlet katlarında karşılaşılan yozlaşmalar, aşırıya vardırılan şiddet, devlet adamlarının yaptıkları suistimler gibi olumsuz durumları, Şeriata aykırı ya da gayrı ahlaki bulduğu taraflarıyla eleştirmekten çekinmemiştir. Eleştirilerinden anlaşıldığı kadarıyla dönemin siyasi atmosferinden etkilenecek temkinli bir üslup benimsemiştir. Padişahların biyografilerinde pek bir eleştiriye rastlanmaması ya da sarayda etkili olan Kadızâdelilerin liderlerinden Üstüvânî Mehmed'in biyografisinde sadece hizipleşme isnadıyla yetinilmesi bu üslubu ortaya koyan

²⁷⁷¹ Hocaîade Mehmed Efendi'nin yanında mülazemet için bkz. el-Muhibbî, *Hulâsat*, I, 179; Hocaîade Esad Efendi'nin yanında mülazemet için bkz. el-Muhibbî, IV, 485; Bayramîade Zekeriya Efendi'nin yanında mülazemet için bkz. el-Muhibbî, II, 27.

²⁷⁷² Hocaîade Abdülaziz Efendi'nin yanında mülazemet için bkz. el-Muhibbî, *Hulâsat*, II, 163-164; İzzetî Mehmed Efendi'nin yanında mülazemet için bkz. el-Muhibbî, IV, 308.

²⁷⁷³ Ekler kısmında bu kadınların kariyer yolları gösterilmiştir. Bkz. Ek-2.

örneklerden bazılarıdır. Muhibbî'ye göre, dünyevi iktidarın sahipleri olan Osmanlı padişahları, aynı zamanda reayanın iç ve dış güvenliğinden, huzurundan, kutsal beldelerin imarı ve korunmasından, hayatı sürdürülebilir kılan toplumsal ve ekonomik düzenlemelerden sorumluydular. Halifelik, aslında bu sorumlulukların dışında bir alana işaret etmeyen bir unvandı. Padişahların, bu sorumluluklarını 17. yüzyılda saraylılar, askeriye ve ilmiyeden devlet adamları ve bürokratlarla paylaştıkları Muhibbî'nin padişah biyografilerinden anlaşılan başka bir husustur.

Hulâsat'tan anlaşıldığı kadarıyla, veziriazamlar, Avusturya, Girit gibi önemli batı seferlerine ya da İran üzerine düzenlenen seferlere çıktıklarında, Celâlilerin bozgunlarına son vermek istediklerinde sadece padişahların iradesine bağlı kalarak hareket etmemişlerdir. Merkezdeki saraylılar, ulema, yeniçeriler ve diğer vezirlerden taraftarları olanlarla oluşturdukları hiziplerle etkileşim içinde iç ve dış siyasetlerini belirlemişlerdir. Güçlerini dayandırdıkları haneler, devlet kademelerine adam yetiştirmede saraya alternatif hale gelmiştir. Muhibbî'nin verilerinden, devletin merkezindeki veziriazamlık makamına çoğunlukla devşirme kökenli ve saraya yakın vezirlerin getirildiği anlaşılmaktadır. Şam valiliğine getirilen beylerbeyiler arasında ise paşa hanelerinde yetişenlerin sayısı daha fazladır.

Beylerbeyilerin icraatlarının etkisinin doğrudan hissedildiği bir eyalet merkezi olan Dımaşk'ta yaşayan biri ve aynı zamanda bir alim olan Muhibbî, şehir hayatını, dini, toplumsal ve ekonomik alanlarda destekleyen icraatları benimserken doğal bir tavır göstermiştir. Şehirde ve civar bölgelerde meydana gelen isyan hareketlerine karşı beylerbeyilerin aldığı sert önlemler ise Muhibbî tarafından bir gereklilik olarak kabul görmüştür. Böylelikle, Şam beylerbeyileri, Şamlı yeniçerilerin aşırılıklarını dizginlemeleri, çeşitli vakıflar kurarak şehri imar etmeleri, vergi tahsili bahane edilip ahaliye fazla ekonomik yük yüklenmesini engellemeleri ve Cebel-i Lübnan'da Dürzîlerle mücadele etmeleri gibi icraatları sebebiyle Muhibbî tarafından takdir edilmişlerdir. Beylerbeyiler, ulemaya ve ahaliye karşı aşırı sertlik gösterdiklerinde, tamahkar davrandıklarında ise eleştirilmişlerdir.

Muhibbî yaşadığı dönemde İslam dünyasını, çeşitli kültürel coğrafyalara taksim edilmiş halde algılamıştır. Ona göre, Balkanlar, Trakya ve Anadolu'yu kapsayan *Rum diyârı*, Hint, Acem ve Mağrip gibi İslam dünyasında yer alan kültürel coğrafyalardan biridir ve aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun merkez bölgesidir. Burada yetişen ve Türkçe konuşan ulema, *Hulâsat*'ta *Rumî* olarak tanımlanmıştır. *Rûmî* nisbesiyle anılan ulemanın mensubu oldukları ilmiye teşkilatının 17. yüzyıldaki hiyerarşik ve bürokratik yapılanmasına dair Muhibbî'nin sunduğu veriler, başkentteki ulema ailelerinin bu yapılanmadaki etkinliğinin giderek arttığını göstermektedir. İlmiyedeki otoritelerini siyaset mahfillerine taşımaya çalışan yüksek ulemanın bu amaca matuf tavır ve davranışlarını bazen veziriazamlarla mücadeleye kadar vardırmaları, Muhibbî'nin anlatımları arasında dikkati çeken bir noktadır.

Hulâsat'ın konu edindiği dönemde görev yapmış olan Şam başkadılarının çoğunluğunu, *Rumî* ulema arasından yetişmiş kimseler oluşturmaktadır. Köken olarak bahsedilen kültürel coğrafyadan gelmek ve Türkçe konuşmanın yanı sıra Hanefî mezhebine mensup olmak Şam'a tayin olunan *Rumî* başkadıların paylaştığı ayırıcı vasıflardır. *Hulâsat*'ta, beylerbeyilere karşı benimsenen yaklaşıma benzer biçimde başkadılardan bazıları, şeriat konusundaki tavizsiz tutumlarıyla ve Şam'a yaptıkları hayrî eserlerle takdir edilmişler, bazıları ise rüşvet almaları ya da görevlerindeki ihmalkarlıkları sebebiyle eleştirilmişlerdir.

Kaynakça

- Abou-el-Haj, Rifa'at Ali. *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*. çev. Oktay Özel - Canay Şahin. Ankara: İmge Yayınları, 2000.
- Abou-El-Haj, Rifaat Ali. "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report". *Journal of the American Oriental Society* 94/4 (Ekim 1974), 438.
- Abu-Husayn, Abdul-Rahim. *Provincial Leaderships In Syria, 1575-1650*. Beyrut: American University of Beirut, 1984.
- Afyoncu, Erhan. "Sokulluzâde Hasan Paşa (ö. 1602)". *DİA*. 37/366-368. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009.
- Afyoncu, Erhan. "Şemsi Ahmed Paşa (ö. 1580)". *DİA*. 38/527-529. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.
- Ak, Mahmut. "Osmanlı-Macar Siyasetinde Önemli Bir Temsilci: Sadrazam Lala Mehmed Paşa". *Tarih Dergisi* 49 (2009), 27-46.
- Akdağ, Mustafa. "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 4/6 (1966), 201-247.
- Aktepe, Münir. "İpşir Mustafa Paşa (ö.1655)". *DİA*. 22/275-276. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.
- Altunsu, Abdülkadir. *Osmanlı Şeyhülislamı*. Ankara, 1972.
- Atçıl, Abdurrahman. *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Babinger, Franz. "Osmanlı Şam Valileri". çev. Necdet Öztürk. *Türklük Araştırmaları Dergisi* 8 (1997), 93-107.
- Barkey, Karen. *Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*. çev. Zeynep Altok. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Bûrînî, Hasan b. Muhammed el-. *Terâcim el-A'yân min Ebnâi'z-Zamân*. IV Cilt. Dımaşk, 1959.
- Çalışır, M. Fatih. "Vişnezâde İzzetî Mehmed Efendi (Ö. 1092/1681): Kazasker, Şâir ve Hâmî". *HİKMET-Akademik Edebiyat Dergisi (Journal Of Academic Literature)*,180-192.
- Durmuş, İsmail. "Muhammed Emin el-Muhibbi". *DİA*. 31/35-37. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020.
- Emecen, Feridun. "İbrahim". 21/274-281. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.

- Emecen, Feridun M. "Ateşli Silahlar Çağı: Askeri Dönüşüm ve Osmanlı Ordusu". *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*. 47-89. İstanbul: Kapı Yayınları, 2018.
- Fleischer, Cornell H. *Tarihçi Mustafa Âli - Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati-*. çev. Ayla Ortaç. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Hafâci, Şehabeddin Ahmed b. Muhammed. *Reyhanetü'l-elibba ve zehretü'l-hayati'd-dünya*. Kahire, 1967.
- Hathaway, Jane. *Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları*. çev. Gül Çağlalı Güven. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Hodgson, M.G.S. *İslam'ın Serüveni 3. Cilt: Barut İmparatorlukları ve Modern Zamanlar*. çev. Berkay Ersöz. 3 Cilt. Ankara: Phoenix Yayınları, 2017.
- Hourani, Albert. *Çağdaş Arap Düşüncesi*. çev. Hüseyin Yılmaz - Latif Boyacı. İstanbul: İnsan Yayınları, 1994.
- 'Aṭā'ī, 'Aṭā Allāh ibn Yaḥyā vd. *Hadā'iku'l-hakā'ik fī tekmileti 'ş-şakā'ik: Nev'izade Atāyi'nin şakha'ik zeyli: (inceleme- tenkitli metin)*. Fatih, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. baskı., 2017.
- İpşirli, Mehmet. *Osmanlı İlimiyesi*. İstanbul: Kronik Kitap, 2021.
- İpşirli, Mehmet. "Osmanlı Tarih Yazıcılığı". *Osmanlı*. C. 8. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- İşbilir, Ömer. "Nasuh Paşa (ö. 1614)". *DİA*. 32/426-428. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006.
- Kafadar, Cemal. *İki Cihan Âresinde Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. çev. Ceren Çıkm. Ankara: Birleşik Yayınevi, 2010.
- Kafadar, Cemal. *Kendine Ait Bir Roma, Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine*. İstanbul: Metis Yayınları, 2017.
- Kafadar, Cemal. "Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi". *Osmanlı Geriledi mi?* ed. Mustafa Armağan. 101-165. İstanbul: Nesil Yayınları, 2007.
- Kılıç, Cihan. "Osmanlı İlimiye Teşkilatında Kariyer Sistemi". *Turkish Academic Research Review* 3/1 (2018), 153-170.
- Kılıç, Orhan. "Budin ve Tımişvar Eyaletlerinin Paşaları: Karşılaştırmalı Bir Analiz". *OTAM(Ankara)* 46 (2019), 191-229.
- Koç, Yahya. *Bilâd-ı Şam'da Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler*. İstanbul: Küre Yayınları, 2021.
- Köprülü, Orhan. "Hasan Paşa, Yemişçi (ö. 1603)". *DİA*. 16/354-355. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997.
- Kunt, Metin. *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*. İstanbul, 1978.
- Muhibbî, Muhammed Emin el-. *Hulâsatü'l-Eser fî A'yâni'l-Karni'l-Hâdî 'Aşer*. 4 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Vehbiyye, 1284.
- Muhibbî, Muhammed Emin el-. *Nefhâtü'r-reyhâne ve raşhatu tılai'l-hâne*. V Cilt. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967.
- Müneccid, Salahaddin. *Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Şam Valileri*. çev. M. İsmail Dönmez. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Naima, Mustafa Efendi. *Tarih-i Na'ima: Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulasati Ahbari'l-Hafikayn*. çev. Mehmet İpşirli. 4 Cilt. Ankara: TTK, 2007.
- Özbaran, Salih. *Bir Osmanlı Kimliği, 14.-17. Yüzyıllarda Rûm / Rûmî Aidiyet ve İmgeleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 3., 2017.
- Özcan, Abdülkadir. "Yerli Kulu". *DİA*. 43/484-485. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013.
- Purde, Kadir. "Gelibolulu Mustafa Âli'de Aitlik ve Kimlik Kavramları: Türk, Türkmen ve Rûmî". *Türkiyat Mecmuası / Journal of Turkology* 32/1 (30 Haziran 2022), 275-314.
- Rafeq, Abdul-Karim. "Relations Between the Syrian 'Ulamâ' and the Ottoman State in the Eighteenth Century". *Oriente Moderno* 79/1 (12 Ağustos 1999), 67-95.
- Rafeq, Abdul-Karim. *The Province of Damascus 1723-1783*. Beyrut: Khayats, 1970.
- Rafiq, Abdülkerim. *el-Arab ve'l-Osmaniyyun 1516-1916*. Dımaşk, 1973.
- Sabbâğ, Leyla es-. *Min 'Alâmi'l-Fikri'l-Arabî fi'l-'Asri'l-Osmâni'l-Evvel*. Dımaşk, 1986.
- Sapan, Süheyl. "Suriyeli Âlim Ebü'l-Fazl el-Muhibbî'nin 1574 Yılında İstanbul Seyahati". *Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu- 5*. ed. Feridun Emecen vd. 301-316. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, 2017.
- Sarıcaoğlu, Fikret. "Siyavuş Paşa, Köprülü Damadı (ö. 1688)". *DİA*. 37/313-315. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009.
- Shinder, Joel. "Career Line Formation in the Ottoman Bureaucracy, 1648-1750: A New Perspective". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 16/2/3 (1973), 217-237.
- Subrahmanyam, Sanyay. "Erken-modern İmparatorluklar ve Entlektüel Ağlar", çev. Özgür Umut Hoşafçı, *İslam ve Hıristiyanlık Arasında İmparatorluklar* (İstanbul: Babil Kitap, 2022), 391-419.
- Sümer, Faruk. "Abbas I". *DİA*. 1/17-19. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmani*, I, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınlar, 1996.

Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İsar, 1998.
Zilfi, Madeline C. *Osmanlı Uleması Klasik Dönem Sonrası*. Ankara: Birleşik Yayınevi, 2008.

Ekler

Ek-1 Vezirler ve Şam Beylerbeyileri

o	İsim	M	Askerî-İdari Deneyim	Şam	Şam'dan
	enşe			Beylerbeyliği	sonra
	Deli İbrahim Paşa (ö. 1595)	Er meni	Diyarbakır Beylerbeyi (B)		
	Ferhad Paşa* (ö. 1595)	Ar navut	Veziriazam		
	Hasan Paşa (Sokulluzâde) (ö. 1603)	So kulluzâde	Halep B.	985/997- 99/1577-78; 1588-1591	Anadolu B., Erzurum B., Rumeli B., Musul B., Diyarbakır B.
	Sinan Paşa (Koca) (ö. 1596)	Ar navut	Mısır B., Yemen Serdarı, Tunus Serdarı	988/1580-81?	Veziriazam
	Üveys Paşa*			993/1585	
	Hadım Hasan Paşa (ö. 1598)	De vşirme?	Mısır Beylerbeyi, Şirvan Beylerbeyi, Veziriazam		
	Seyyid Mehmed Paşa*			1008/1599	
	İbrahim Paşa (Damat) (ö. 1601)	De vşirme?	Yeniçeri Zabiti, Mısır B., Veziriazam		
	Hasan Paşa (Yemişçi) (ö. 1603)	Ar navut	Yeniçeri Zabiti, Şirvan B., Kubbe vezirliği, Veziriazam		
0	İbrahim Paşa (ö. 1604)		Kadı, Şam defterdarı, Mısır B.		
1	Hüseyin Paşa (İbn Canbolat) (ö. 1605)	Kü rt	Kilis, Halep B.		
2	Lala Mehmed Paşa (ö. 1606)	Bo sna	Karaman B., Anadolu B., Macaristan Serdarı, Veziriazam		
3	Mehmed Paşa (Bosnalı) (ö. 1606)	Bo sna	Yeniçeri Zabiti, Anadolu B., Veziriazam		

4	Hasan Paşa (Yemenli) (ö. 1607)	Ar navut		Yemen B.		
5	Sinan Paşa (ö. 1607)			Yemen B.		
6	Murad Paşa (Kuyucu) (ö. 1611)	Hı rvat		Habeş B., Yemen B., Karaman B.	1001;1003/1592-1593; 1594-95	Halep B., Rumeli B., Veziriazam
7	Nasuh Paşa (ö. 1614)	Ru m		Halep B., Anadolu B., Bağdat B., Diyarbekir B., Mısır B., Veziriazam		
8	Cafer Paşa (ö. 1619)			Habeş, Yemen B.		
9	Güzelce Ali Paşa (ö. 1621)	İst anköy		Tunus, Mora B., Kaptan-ı Derya, Veziriazam		
0	Dilaver Paşa (ö. 1622)	Hı rvat		Kıbrıs, Bağdat, Diyarbekir, Veziriazam		
1	Küçük Sinan Paşa (ö. 1612)	Mı sır (Memluk)		Karaman B.	1017/1608-1609	Halep B.
2	Hafız Ahmed Paşa (ö. 1632)	Fil ibe		Saray	1018-1023/1609-1615	Bağdat B., Veziriazam
3	Silahdar Mehmed Paşa*				1026/1617	
4	Çukadar Mehmed Paşa*				1027/1617-18	
5	Süleyman Paşa (ö. 1622)	De vşirme?		Saray	1029/1620	Diyarbekir B.
6	Mustafa Paşa (el-Hannâk)*				1031;1033/1621-22;1623-24	
7	Davud Paşa* (ö. 1623)	Bo snalı		Veziriazam		
8	Mehmed Paşa (ö. 1624)	Ke mankeş Ali Paşa'nın biraderi		Halep B., Adana B.	1033/1623-24	
9	Fazlullah Paşa (ö. 1624)			Yemen B.		
	Gürcü Mehmed Paşa* (ö. 1626)	Gü rcü		Veziriazam		
0	Receb Paşa (Topal)* (ö. 1632)	Bo snalı		Veziriazam		
1	Küçük Ahmed Paşa (ö. 1636)			Sivas	1038-1039;1042-43/1629-30;1632-34	Musul B. (Revan'da şehit)
2	Tabanyası Mehmed Paşa* (ö. 1639)			Veziriazam		
3	Derviş Mehmed Paşa (ö. 1655)	Çe rkes		Mısır B.	1045/1635	Trablusşam B., Bağdat B., Veziriazam
4	Mehmed Paşa (ö. 1655)	Rü stem Paşa		Mısır B., Azak Kalesi Serdarı	1052-1642	Girit Serdarı, Veziriazam

		torunu				
5	Köprülü Mehmed Paşa (ö. 1661)	Arnavut	Ar	Amasya, Çorum	1056/1646-47	Trablusşam B, Kudüs, Veziriazam
6	Murtaza Paşa*				1058;1067/1648-49;1657	
7	İpşir Mustafa Paşa (ö. 1654)	Abaza	Ab	Silistre B., Maraş B., Musul B., Van B., Karaman B., Tımsıvar B., Sivas B.	1060/1650	Halep B., Sivas B., Veziriazam
8	Deli Hüseyin Paşa (ö. 1658)	Bursa	Bu	Mısır, Girit Serdarı, muhtelif beylerbeyilik ve serdarlıklar, Kaptan-ı derya, Veziriazam		
9	Mehmed Paşa (ö. 1655)	Boşnak	Bo	İlmiye, Mora	1063-1065/1653-55	
10	Gazi Paşa İbn Şehsuvar (ö. 1661 ?)	Çerkes	Çe		1065/1655	Mısır B.
11	Ahmed Paşa İbn Tayyar*				1067/1657	
13	Silahdar Mustafa Paşa*				1067/1656-57	
14	Köprülü Fazıl Ahmed Paşa (ö. 1676)	Arnavut	Ar	Erzurum B.	1071/1660-61	Veziriazam
15	Filibeli Mustafa Paşa* (ö. 1666)				1073-75/1663-65	
16	Salih Paşa (el-Mostarî) (ö. 1665)	Mostar	M	Şam askeri zabiti	1077/1666-67	
17	Mustafa Paşa (Merzifonlu) (ö. 1683)	Merzifon	M	Trablusşam, Silistre, Girit ve Kaniçe seferleri, Veziriazam		
18	Sarı Hüseyin Paşa (ö. 1683)	Siyah	Si	Halep B.	1081;1089/1670-71;1678-79	

Not: Yıldızla (*) işaretlenmiş olanlar, *Hulâsat*'ta ismen geçip maddesi olmayanlardır. Tabloda Şam beylerbeyileri görev dönemlerine göre kronolojik olarak sıralanmıştır. Diğer vezirlerin ise menşe ve kariyer bilgilerine yer verilmiştir.

Ek-2 Şam Başkadıları

o	İsim	Menşe	Tahsil	Mülâzemet	Tedris	Kadılıklar (Önce)	Şam Başkadılığı	Şam'dan sonraki görevler
1	Abdülkadir b. Hacı el-Müeyyedî (ö.1002/1594)	Rumi Şeyhî (lakabı)		Ebussuud el-İmadî	Süleymaniye	(Medreseden)	974/1567	Kahire, Bursa, İstanbul, Anadolu, Rumeli kazaskerlikleri, Şeyhülislam
2	Ali b. Yusuf b. Sinan (ö.1005/1596-97)	Rumi	Sinaneddin Seyyid Mehmed (Babası)	Seyyid Mehmed Ef.	İstanbul (Sahn-ı Seman)	Halep	988/1580-81 991/1583-84	İstanbul, Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri
3	Ahmed b. Ruhullah b. Seydi Nâsireddin (ö.1599)	Gence	Şeyh Ahmed Kusayrî		İstanbul medreseleri, Edirne	(Medreseden)	1599'dan önce	Mısır, Rumeli Kazaskeri
4	Bostanzâde, Mustafa (ö.1010/1601)	Bostanzâde Mehmed'in kardeşi					1601'den önce, üç defa	Edirne, Mekke, İstanbul, Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri
5	Feyzullah b. Ahmed İbn Kaf (ö.1020/1611)	Rumi				Halep	999/1590-91	Galata Kazaskerlik
6	Mehmed İbn Mehmed Şerif (ö.1003/1595)	Şerif					999/1590-91	Mısır
7	Küçük Mustafa (ö.1010/1601)	Rumi					1001/1593	Mekke
8	Mustafa b. Sinan (ö.1032/1623)	Rumi					1003/1594-95	Rumeli Kazaskeri
9	Ahmed b. Tevfik el-Kostantînî (ö.1051/1641)	Rumi	Babadan, Muhtelif medreseler	Mehmed b. Sadeddin (Şeyhülislam)	Muhtelif medreseler	(Medreseden)	1004/1596	Mısır, Edirne
10	Yahya b. Zekeriya b. Bayram (ö.1053/1644)	Rumî, İstanbul	Babadan, İstanbul medreseleri	Babadan	İstanbul medreseleri	Halep	1005/1596	Mısır, Bursa, Edirne, Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri, Şeyhülislam
11	Mehmed b. Ahmed Taşköprüzâde (ö.1621?)	Rumi	Babadan, Ebussuud el-İmadî	Ebussuud el-İmadî	İstanbul medreseleri	Halep	1005/1596	Halep Kazasker
12	Molla Ahmed b. Süleyman (ö.1010/1602)	Rumi				Halep	1007/1598-99	
13	Abdurrahim b. İskender (ö.1009/1600)	Rumi	Bedreddin el-Gazzî				1009/1600	Ereğli ?
14	Mustafa b. Muhammed eş-Şehir Azmîzâde (ö.1041/1632)			Hoca Sadeddin	İstanbul ve muhtelif medreseler	(Medreseden)	1011/1603 1020/1611 1021/1612	Mısır, Bursa, Edirne, İstanbul, Anadolu Kazaskerliği
15	Molla İbrahim el-İznîkî (ö.1028/1619)	Rumi					İlk kadılık ? İkinci:1015/1606	İznik ?
16	Seyyid Mehmed b. Burhaneddin (ö.1040/1631)	Rumi-Seyyid		Zekeriya b. Bayram	Muhtelif medreseler	(Medreseden)	1018/1609-10	Izziye Medresesi Mısır kadılık İstanbul Kazaskerlik

									Nakibüleşraflık
17	Mehmed b. Davud (ö.1028/1619)	Rumi						1020/1611	
18	Ahmed b. Şeyh Ahmed (ö.1033/1624)	Rumi				İstanbul ve muhtelif medreseler		1022/1613	Mekke (Darülhadis) Edirne Kadılığı
19	Hasan b. Osman er-Rumî (ö.1037/1628)	Rumi		Zekeriya b. Bayram	Şam medreseleri			1627'den önce	
20	Abdullah b. Mahmud el-Abbasi (ö.1042/1632)	?		Zekeriya b. Bayram	Muhtelif medreseler	Halep, Kudüs		1030/1621	Mısır
21	Ebu Sa'îd b. Esad b. Mehmed Sadeddin (ö.1072/1662)	Rumi, Hoca Sadeddin-zade	Ailesi ve yüksek ulema	Şeyhülislam Mehmed Ef.	Muhtelif medreseler	(Medreseden)		1031/1621	Bursa, Galata, İstanbul, Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri Şeyhülislam
22	Mahmud b. Mehmed Karaçelebizâde (ö.1063/1653)			Ebülmeyâmin Mustafa Ef.	Muhtelif medreseler, Süleymaniye vs.	Yenişehir, Mekke		1034/1625	Mısır, İstanbul Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri
23	Şaban b. Veliyyüddin (ö.1077/1667)	Bosnalı		Molla Yahya (Anadolu Kazaskeri)		Amed kadılığı		IV. Murad'ın Revan Seferi esnasında 1635 ?	İstanbul, Edirne, Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri
24	Mehmed b. Abdülaziz b. Mehmed Bahâî (ö.1064/1654)	Rumi	Şeyhülislam Abdülkerim Ef. ve diğer yüksek ulema	Esad Ef. (Şeyhülislam)	İstanbul medreseleri	Selanik, Halep		1048/1638	Edirne, İstanbul, Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri Şeyhülislam
25	Muhammed b. Fazlullah İsmetî (ö.1076/1665)	Rumi		Yahya b. Zekeriya		Bursa kadılığı, (Valide Sultan Medresesi)		1049/1640	Bursa, Eyüb, İzmir, İstanbul, Selanik, Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri
26	Abdurrahman b.Hüsameddin Hüsamzâde (ö.1081/1670)	Rumi	Mehmed b. Sadeddin, Muhammed b. Ahmed ed-Dücânî	Mehmed b. Sadeddin, Babası	Süleymaniye	Halep		1051/1641	İstanbul, Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri, Şeyhülislam Kudüs, Trablus, Mısır-Giza
27	Rahmetullah b. Osman (ö.1063/1653)	Yenişehir (Larissa)		Abdülaziz b. Sadeddin Hüseyin b. Ahi	Rumeli ve muhtelif medreseler	Halep, Mısır		1057-58/1647-48	İstanbul
28	Mehmed b. Sinan Şeyhzâde (ö.1068/1658)	Rumi	Babadan, Muhtelif medreseler	Ebülmeyamin, Yahya b. Zekeriya	Yahya Efendi Medresesi, Süleymaniye, Ayasofya vs.	Halep		1057/1647-48	Galata, Edirne, Fetva eminliği, İstanbul, Kazaskerlikler, Ankara kadılığı
29	Mustafa b. Mehmed, Hasmizâde	İstanbul	İstanbul	Esad b. Sadeddin	İstanbul	Halep		1058/1648-49	

	(ö.1059/1649)							
30	Yahya b. Muhammed b. Numan (ö.1066/1656)	Şamlı (Dımaşki)	Şam medreseleri	Esad b. Sadeddin	Süleymaniye	Kudüs	1656'dan önce	Kudüs, Mekke
31	Mehmed b. Hasan (ö.1085/1675)	Kastamonu	- Süfi, Halveti - Babadan	Yahya b. Zekeriya	Sultan Selim, Süleymaniye	İzmir, Eyüb, Galata, Mısır	1060/1650	Mısır, Anadolu Kazaskeri
32	Mehmed b. Lütfullah b. Zekeriya (ö.1092/1681) Vişne-zâde İzzetî Mehmed Efendi)	Rumi	Şeyhülislam Yahya Ef., yüksek ulema	Molla Mehmed el-Kürdi, Molla Abdullah ve amcasından	İstanbul ve muhtelif medreseler	(Medreseden)	1064/1653-54	Mısır, Edirne, İstanbul, Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri
33	Mehmed, Molla Çelebi el-Kürdi (ö.1066/1656)	Kürdi	Mehmed İzzeti	Mehmed İzzeti (Kazasker)		(Medreseden)	1065/1655	
34	Molla Esad b. Abdurrahman b. Abdülbaki (ö.1071/1661?)	İstanbul	Muhtelif medreseler		İstanbul ve muhtelif medreseler	Galata	1066/1656	Bursa, Edirne
35	Mustafa b. Abdülhalim (ö.1098/1687)	Bursa	Bursa'da Molla Mehmed'den ve İstanbul ulemasından	Yahya b. Zekeriya	Rumeli ve muhtelif medreseler	(Medreseden)	1072/1661-62	Mısır, Mekke, İstanbul, Anadolu, Rumeli Kazaskeri
36	Abdüllatif Ünsî (ö.1075/1664)	Rumi (Kütahya)		Nihâli Mehmed Ef.	Rumeli ve muhtelif medreseler	Mısır Trablusşam Kütahya, Mekke, Bağdat, Siroz	1075/1664	
37	Avarezâde, Mesud (ö.1099/1688)	Rumi					1075/1664-65	Edirne, Galata
38	Molla Ebu Bekr b. Abdurrahman (ö.1077/1667)	Kürdi		Fazıl Ahmed Paşa'nın imamı	Selimiye	Sayda kadılığı	Şam ?	
39	Abdullah b. Mehmed - Tavi- (ö.1078/1668)					Halep	1076/1665-66	Rumeli
40	Mehmed Efendi (ö.1087/1677)					Kudüs, Medine	1080/1669-1670	Edirne, İstanbul
41	Abdullah b. Mehmed Kasımzâde (ö.1091/1681)	İstanbul	Babadan		Rumeli medreseleri	Kudüs, İzmir	1088/1677/78	Rumeli
42	Mustafa Efendi (ö.1095/1684)	Şeyh Mahmud'un torunu				Diyarbakir	1095/1684	
43	Mahmud Efendi (ö.1097/1686)	Rumi				Yenişehir	1096/1685	Rumeli

TÜRKİYE’DE SURİYELİ GÖÇMENLERE SUNULAN ÜREME SAĞLIĞI HİZMETLERİNE İLİŞKİN POLİTİKALAR

ÖĞR. GÖR. YASEMİN ÖZTÜRK¹

¹Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Tıbbi Hizmetler ve Teknikler Bölümü, İlk ve Acil Yardım Programı, Konya, Türkiye. ozturkyasemi_n@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-5028-4636.

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

İnsanoğlu tarihin her döneminde siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel nedenler gibi pek çok faktörden dolayı yaşadıkları alanı terk etmek zorunda kalmıştır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de pek çok insanı ikamet ettiği topraklardan göç etmeye zorlayan sebeplerden önde geleni savaşlardır. Bunun dışında işsizlik, küresel ısınmanın doğurduğu sonuçlar, kıtlık, daha iyi yaşam koşullarına sahip olma isteği, siyasal karışıklıklar ve terör gibi nedenler de insanoğlunu göç etmeye zorlamaktadır. Sebep ne olursa olsun, sorunlardan kaçan bireyi göç ettiği yerde de barınma, iş, beslenme, lisan, kültür ve sağlık hizmetleri dahil olmak üzere bulunduğu ülkenin kamu hizmetlerinden yararlanabilme ve adaptasyon gibi başka sorunlar beklemektedir. Göçmenler hem bu sorunlarla mücadele ederken hem de yeni yaşamlarına uyum sağlamaya çalışırken sağlık arama davranışları sekteye uğrayabilmekte ve bu durum sağlıklarının olumsuz anlamda etkilenmesine neden olabilmektedir. Bu etkileniş en çok savunmasız ve kırılgan grupta yer alan kadın, bebek ve çocukları etkilemektedir. Mülteci kadınlar, göç etmeye neden olan etkenler ile göç süreci ve sonrasında yaşanan sorunlar sebebiyle üreme sağlığı yönünden daha fazla risk altındadırlar. Günümüzde kadınlar üreme sağlığı hakkında bilgi seviyelerinin yetersiz olması, eğitim seviyelerinin istenilen düzeyde olmaması, üreme sağlığı hizmetlerine erişememe, toplumsal cinsiyet eşitsizliği, şiddet ve ekonomik özgürlüğe sahip olamama gibi birçok sebepten dolayı üreme sağlığı hakkını kullanamamaktadır. Göçmen kadınlarda ise bu sorun göçün beraberinde gelen sorunlarla birlikte iki katına çıkmaktadır. Göçmen kadınların aile planlaması, gebelik, doğum ve doğum sonrası dönemlerine yönelik sağlık hizmetlerine erişebilmesi ve bu hizmetlerden faydalanabilmesi adölesan evlilikler, sağlıksız düşük ve doğumlar, yüksek doğurganlık oranları, anne ve bebek mortalite ve morbidite oranları gibi göstergelerin iyileşmesine olanak sağlayarak kendilerinin ve çocuklarının sağlıklı bir geleceğe sahip olmasının önünü açacaktır. Temel insan hakları içerisinde yer alan sağlık hizmetlerine erişim hakkı göçmenler de dahil olmak üzere tüm insanlar arasında ayrımcılık uygulanmadan sunulabilir olmalıdır. Türkiye; jeopolitik konumu, gelişmişlik düzeyi, Müslüman nüfusun ağırlıkta olması ve coğrafi özellikler gibi birçok sebepten dolayı tercih edilmekte ve başta Suriyeli göçmenler olmak üzere yaşadığı ülkeden göç etmek zorunda kalan milyonlarca kişiye ev sahipliği yapmaktadır. 2011 yılında, ülkelerinde yaşanan siyasi karmaşa ve buna bağlı iç savaştan dolayı Türkiye’ye sığınan ve nüfus olarak her geçen zaman dilinde sayıları

hızla artan Suriyelilerin, hayatlarına insani koşullarda devam ettirebilmeleri için çeşitli kamu politikalarının oluşturulması bir zaruriyet haline gelmiştir. Bu kamu politikalarının oluşturulması gereken alanlardan birisi de sağlıktır. Göç etme sürecinin zorlukları içerisinde sağlık arama davranışını erteleyen bireyler hem kendileri hem de entegre olmaya çalıştıkları toplum için risk unsuru haline gelebilmektedirler. Göçmenlere sunulan sağlık hizmeti, göç ettikleri ülkenin toplumunun faydalandığı sağlık hakları ve olanakları ile eşit düzeyde olmalıdır. Sağlık arama davranışı konusunda göçmenlerin sahip oldukları engellerin farkında olunarak sağlık hizmetinin planlamasının ve uygulamasının yapılması sağlık hizmetinin bütün göçmenler tarafından ulaşılabilir olmasını sağlayacaktır. Göç alan toplumun sağlık göstergelerinin bozulmaması ve temel insan hakkı olan sağlığa erişim hakkının Suriyeliler başta olmak üzere bütün sığınmacılara eşit ve aynı nitelikte ulaştırılabilmesi için yasalara, yönetmeliklere ve projelere ihtiyaç vardır. Dünya genelinde hiçbir ülke Türkiye kadar sığınmacılara kapısını açmamıştır. Yardıma ihtiyacı olan, zorda kalan herkese hoşgörülle bütün imkanlarını sunan Türkiye, sağlık konusunda da gerekli politikaları oluşturarak göçmenlerin de sağlık hizmetinden maksimum düzeyde faydalanması için gerekli çalışmaları sahada uygulamaktadır. Bu çalışma kapsamında, Türkiye’de Suriyeli göçmenlere sunulan üreme sağlığına yönelik hem Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı’nın hem de işbirliğinde bulunan ve çalışmalar yürüten sivil toplum kuruluşlarının hizmetlerine ve bu hizmetlerin sonuçlarına yer verilecektir.

Anahtar kelimeler: Göç, Kadın sağlığı, Sağlık politikası, Suriye, Üreme sağlığı hizmetleri

EXTENDED ABSTRACT

Mankind had to leave the area where they live due to many factors such as political, economic, social, and cultural reasons in every period of history. As in the past, wars are one of the leading causes that force many people to migrate from their lands today. Apart from this, reasons such as unemployment, the consequences of global warming, famine, the desire to have better living conditions, political turmoil, and terrorism force people to migrate. Whatever the reason, the individual fleeing from the problems awaits other problems such as being able to benefit from the public services of the country they are in, including housing, employment, nutrition, language, culture and health services, and adaptation. While immigrants are struggling with these problems and trying to adapt to their new lives, their health-seeking behaviors may be interrupted and this may cause their health to be negatively affected. This impact mostly affects women, babies, and children, who are in the vulnerable group. Refugee women are at higher risk in terms of reproductive health due to the factors in the migration process. Today, women cannot use their right to reproductive health due to many reasons such as insufficient level of knowledge about reproductive health, lack of education level, inability to access reproductive health services, gender inequality, violence, and economic freedom. These problems in migrant women are doubled by migration-related problems. Immigrant women's access to and benefit from health services for family planning, pregnancy, childbirth, and postpartum periods will enable

them and their children to have a healthy future by enhancing indicators such as adolescent marriages, unhealthy abortions and childbirths, high fertility rates, maternal and infant mortality and morbidity rates. The right to access health services, which is included in basic human rights, should be available to all people, including immigrants, without discrimination. Türkiye; It is preferred for many reasons such as its geopolitical location, level of development, predominantly Muslim population, and geographical features, and hosts millions of people who had to immigrate from their country of residence, especially Syrian immigrants. It has become a necessity to establish various public policies to continue their lives in humanitarian conditions for the Syrians, who took refuge in Türkiye due to the political turmoil in their country and the related civil war in 2011, and their population is increasing rapidly. One of the areas where these public policies should be established is health. Individuals who postpone their health-seeking behavior within the difficulties of the migration process can become a risk factor for both themselves and the society they are trying to integrate. The health services provided to immigrants should be on the same level as the health rights and opportunities benefited from by the society of the country they migrate to. Planning and implementing health services by being aware of the barriers that immigrants have to health-seeking behavior will ensure that health services are accessible to all immigrants. There is a need for laws, regulations, and projects to ensure that equal and the same quality of health services should be provided to all asylum seekers, especially Syrians so that the health indicators of the society of the migrated country do not deteriorate. No country in the world has opened its doors to refugees as much as Türkiye. Türkiye, which provides all its opportunities with tolerance to everyone who needs help and is in difficulties, creates the necessary policies in the field of health and implements the necessary studies in the field so that immigrants can also benefit from health services at the maximum level. The aim of this study is services to both the Ministry of Health of the Republic of Türkiye, and the non-governmental organizations that cooperate and carry out a lot of work on reproductive health related to Syrian immigrants in Türkiye and the results of these services will be included.

Key words: Migration, Women's health, Health policy, Syria, Reproductive health services

GİRİŞ

Göç ve göçmen kavramları, günümüzde sık karşılaşılan unsurlardan birisi haline gelmiştir. Ekonomik, kültürel, sosyal ve siyasal boyutta yaşanan pek çok sorun toplumsal hareketliliğe neden olabilmektedir. Çağlar boyunca devam eden göç olgusu, bireylerin yaşamlarını düzene sokabilmek amacıyla sürekli ya da geçici olmak üzere gerçekleştirdiği yer değişikliğidir.¹ Göç kavramı; nedenlerine göre (zorunlu veya gönüllü), amacına göre (çalışmak, sığınmak vd.), sosyal, demografik ve ekonomik özelliklerin değişimine göre (transit, mekik), sığınmacı göçlerini kapsamasına göre

---

¹Diler Aydın vd., "Göç olayının çocuk sağlığı üzerine etkileri", *İzmir Dr. Behçet Uz Çocuk Hastalıkları Dergisi* 7/1 (2017), 8-9.

(düzenli, düzensiz) ve hedefe varmakta kullanılan yöntemlere göre (yasal, yasa dışı) olmak üzere çeşitli sınıflandırmalarla tanımlanabilmektedir.²

Son yıllarda uluslararası alanda yaşanan göç olgularında dramatik bir artış yaşanmaktadır. Göç, ulusal ve uluslararası ölçekte nüfus sağlığı politika ve araştırmaları için önemli etkilere neden olabilecek bir faktördür. Öyle ki, uluslararası göçmen sayısının 2050 yılında 405 milyona ulaşacağı tahminleri göz önünde bulundurulduğunda durumun ciddiyeti daha iyi anlaşılabilir. Global dünyada yaşanan ekonomik baskılar, küresel ısınma, savaş, siyasi şiddet ve insan hakları ihlalleri gibi yaşam ritmini sekteye uğratan sorunlar göçün oluşmasına sebep olan başlıca itici güçler arasındadır. İnsanların zorlu koşullardan uzaklaşmak istemesi doğal olmakla birlikte göç ettikleri ülkelerde kendilerine yönelik olumsuz bakış açılarıyla karşılaşma riskleri de mevcuttur.³

GÖÇÜN SAĞLIK ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Sağlığın sosyal belirleyicileri arasında yerini alan göç kavramı; bireysel, bağlamsal ve yapısal faktörler olmak üzere çeşitli aşamaları içerisinde barındıran kompleks bir yapıdır. Göçmen sağlığı; ayrılış öncesi, transit geçiş, varış yeri, durdurma ve dönüş aşamaları evreleri arasında birçok faktörden etkilenerek farklılık gösterebilir.⁴ Göçmen sağlığı, hem insan hakları açısından hem de ev sahibi toplumu da bir bütün olarak etkilemesinden dolayı üzerinde hassasiyetle durulması gereken özel bir konudur.⁵ Göç etmeye bağlı olarak yaşanan yer değişikliği bireyi ve toplumu sosyal, kültürel ve fiziksel yönlerden etkileyerek sağlık ve sağlığa bağlı değişkenler üzerinde önemli etkilere sebep olmaktadır. Göçmenlerin geliştirdikleri sağlık arama davranışlarında; göç etmeden önceki sağlık arama davranışları, yeni yaşam yerlerindeki olanakları ve sağlık arama davranışları, maddi imkanları, sağlık hizmetlerine ulaşma durumları, duyu durumunda yaşanan bozukluklar, toplumla etkileşim, inanç ve kültürle ilişkili unsurlar, ırkçılık, ayrımcılık, işsizlik ve gıda güvenliğinin olmaması gibi pek çok faktör etkili olmaktadır.⁶ Göçü ve beraberindeki koşullar, bireyin sağlığının iyileşmesine ya da kötüleşmesine neden olabilmektedir. Göç süreci sırasında değişen risk seviyeleri ve dayanıklılık; göçün durumu, ulusal ve çok uluslu göç politikaları, kamu hizmetlerine ve refaha erişim ile istihdam ve barınma gibi sağlığın daha geniş sosyoekonomik belirleyicilerine yönelik pek çok faktörle ilişkilidir. Bu etkileşimin büyüklüğü genellikle göç ve cinsiyet, etnik köken, engellilik ve yoksulluğun kesiştiği noktada daha fazladır.⁷ Bu nedenle göçmenleri kabul eden toplumların, etkili sağlık

²Abdurrahman Yılmaz, "ULUSLARARASI GÖÇ: ÇEŞİTLERİ, NEDENLERİ VE ETKİLERİ", *Turkish Studies* 9/2 (Winter 2014), 1686-1687.

³Muhammad Zakir Hossin, "International migration and health: it is time to go beyond conventional theoretical frameworks", *BMJ Global Health* 5 (2020), e001938.

⁴Ana P. Martinez-Donate vd., "Health Profile and Health Care Access of Mexican Migration Flows Traversing the Northern Border of Mexico", *Medical Care* 58/5 (May 2020), 474.

⁵Johanna Laue vd., "Migration health research in Norway: a scoping review", *Scandinavian Journal of Public Health* (2021), 1.

⁶Hatice Kahyaoğlu Süt, "Suriye'den Göç Eden Kadınlar ve Üreme Sağlığı Sorunları", *Sağlık ve Toplum* 27/1 (Ocak-Nisan 2017), 3-4.

⁷Rachel Burns vd., "Migration health research in the United Kingdom: A scoping review", *Journal of Migration and Health* 4 (2021), 100061.

programlarının temeli olarak göçe duyarlı sağlık arařtırmaları ve halk sađlıđı sűrveyansını nasıl yűrűteceklerini planlamaları gerekmektedir.⁸

Göçmenler, göç etme ve yeni yerleřim yerlerinde ikamet etme sűrecini bařarılı bir řekilde sűrdűrebildiklerinde fiziksel ve psikolojik olarak nispeten daha sađlıklı durumda olmaktadır.⁹ Yeni hayatlarında karřılarına çıkan zorluklara karřı gűsterdikleri adaptasyon dűzeyi, sađlık sorunlarının gűrűlmesinde önemli lűde belirleyici olmaktadır. Bireyin yařamaya bařladığı yeni çevrenin özellikleri kendi yetiřtiđi kűltűre benziyorsa daha az, benzemiyorsa daha çok uyumla iliřki sorunla karřı karřıya gelmektedir. Kiřinin alıřtıđı toplumdan uzaklařması; yalnızlık, yabancılařma, kendini deđersiz görme, yakınlarının yokluđu ya da onları geride bırakmaktan dolayı hissedilen piřmanlık gibi duygular oluřturarak bireyleri derinden etkilemekte ve yođun stres yařanmasına neden olabilmektedir. Sosyal çevrenin yetersizliđi, göç edilen yerler hakkında beklentilerin yűksek oluřu ve beklentilerin hayal kırıklığı ile sonuçlanması gibi durumlar göçmenlerin ruh sađlıklarının da olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır.¹⁰ G öncesinde, sırasında ve sonrasında yoksulluk, gűvensizlik, evsizlik ve řiddet gibi bazı faktörlerin yařanma riski yaygın ruh sađlıđı bozukluklarına sahip olma olasılıđının artmasına neden olabilmektedir. Zorla yerinden edilme nedeniyle evlerinden kaçan insanların, daha iyi ekonomik fırsatlar aramak için gnűllű olarak ayrılanlara kıyasla g etmeden önce travma yařama olasılıđı daha yűksektir. Aile ve mahalle bađlamı, sosyal konum, sosyal destek, dıřlanma, dil yeterliliđi, ayrımcılık ve kűltűrleřme stresi gibi unsurlar göç sonrası ruhsal sađlıđı bozacak faktörler arasındadır.¹¹

GŬN KADININ ŬREME SAğLIğI ŬZERİNDEKİ ETKİLERİ

Ŭreme sađlıđı, űreme sistemi ile iliřkili hastalık ve sakatlık durumunun olmaması ve aynı zamanda biyopsikososyal açıdan tam bir iyilik halinin bulunması sonucunda kiřinin gűvenli veya kiřinin kendisi tarafından yeterli grdűđű cinsel yařam ile karar verdiđi zaman veya lűde űreme hakkını kullanması řeklinde ifade edilmektedir. Ŭreme sađlıđı hizmetleri içerisinde önemli bir faktör olan aile planlaması; kiřilere kararları dođrultusunda gebeliđi planlamalarına olanak tanıyan hizmetler bűtűnűdűr.¹² Sađlık, birçok ynű ile bireylerin hayatının merkezinde yer alan önemli bir faktrdűr. Kadın sađlıđının tam bir iyilik hali içerisinde devam edebilmesinde, űreme sađlıđı ile iliřkili hastalıkların ortadan kaldırılması ya da en aza indirilmesi hassasiyetle űzerinde durulması gereken bir unsurdur.¹³ Kadınlar cinsellik ve sađlık konularında; bilgi ve farkındalık dűzeylerinin yetersiz olması, dűřűk eđitim dűzeyi, űreme sađlıđı hizmetlerine ulařmada yařanılan sorunlar, toplumsal cinsiyet eřitsizliđi, orantısız gű kullanımı ile ekonomik zgűrlűđe sahip olamama gibi pek çok nedene bađlı olarak űreme sađlıđı hakkını

⁸Corinna Klingler vd., “Migration, health and ethics”, *Bioethics* 32/6 (2018), 330.

⁹Jacob Kendall – Philip Anglewicz, “Migration and health at older age in rural Malawi”, *Global Public Health* 13/10 (2017), 1521.

¹⁰Cansu Solgun – Gűlgűn Durat, “G ve Ruh Sađlıđı”, *Journal of Human Rhythm* 3/3 (2017), 139.

¹¹Haley Carroll vd., “The migration journey and mental health: Evidence from Venezuelan forced migration”, *SSM – Population Health* 10 (2020), 100551.

¹²zlem ztaş vd., “18-49 Yaş Grubu Evli Kadınların Ŭreme Sağlığı ve Kontrasepsiyon Hakkındaki Bilgi, Tutum ve Davranışları”, *Ankara Medical Journal* 15/2 (2015), 68.

¹³Selma Koluak vd., “İnnű Üniversitesi đrencilerinin Ŭreme Sađlıđı Konularında Bilgi Dűzeyleri ve Hizmetten Beklentileri”, *İnnű Üniversitesi Tıp Fakűltesi Dergisi* 17/1 (2010), 7.

kullanamamaktadır. Üreme haklarından birisi olan eşitlik hakkına göre “hiç kimse cinsel ve üreme hayatı içerisinde sağlık hizmetlerinden yararlanmada ırk, renk, cinsiyet, cinsel tercih, medeni durum, aile konumu, yaş, dil, din, siyasi ya da diğer görüşler, ulusal veya sosyal köken nedeniyle ayrımcılığa uğratılamaz.¹⁴ Göçmen kadınlar, hem kadın ve göçmen olmanın getirdiği yük açısından hem de göç süreci ve sonrasına ilişkin etkenler ve problemler nedeniyle üreme sağlığı sorunları yaşama riskleri daha yüksektir. Kötü barınma ve iş koşulları, dil problemi, bazı hastalıklarla ilgili kültürel damgalanma, şiddet, sosyokültürel farklılıklar, cinsel istismar, yoksulluk, insan ticareti, ayrımcılık ve ırkçılık gibi göçün beraberinde getirdiği sorunlar göçmen kadınların üreme sağlığı başta olmak üzere genel sağlık düzeyleri negatif yönde etkilenmektedir.¹⁵ Göç eden kadınlar; aile planlaması yöntemleri (uzun etkili kontrasepsiyon, tüp ligasyon, acil kontrasepsiyon), antepartum, intrapartum ve postpartum dönemlere ilişkin sağlık bakımı, istenmeyen gebelik, abortus, doğum komplikasyonları gibi üreme sağlığına ilişkin bilgi ve farkındalıklarının istenilen seviyeye ulaşmadığı yapılan çalışmalarla saptanmakla birlikte adölesan evlilik ve gebelik oranları ise çok yüksek düzeydedir.¹⁶ Göçmen kadınların antepartum dönemde sağlık hizmetlerine ulaşabilmesi ve gerekli sağlık hizmetini alabilmesi yerleştiği ülkenin vatandaşlarının sahip olduğu seviyede olmalıdır. Aksi takdirde, göç etmiş kadınların gebelik ve doğum sürecine ilişkin yaşanacak komplikasyonlarda artış ve buna bağlı olarak anne ve yenidoğan sağlık göstergelerinde bozulmalar yaşanacaktır.¹⁷

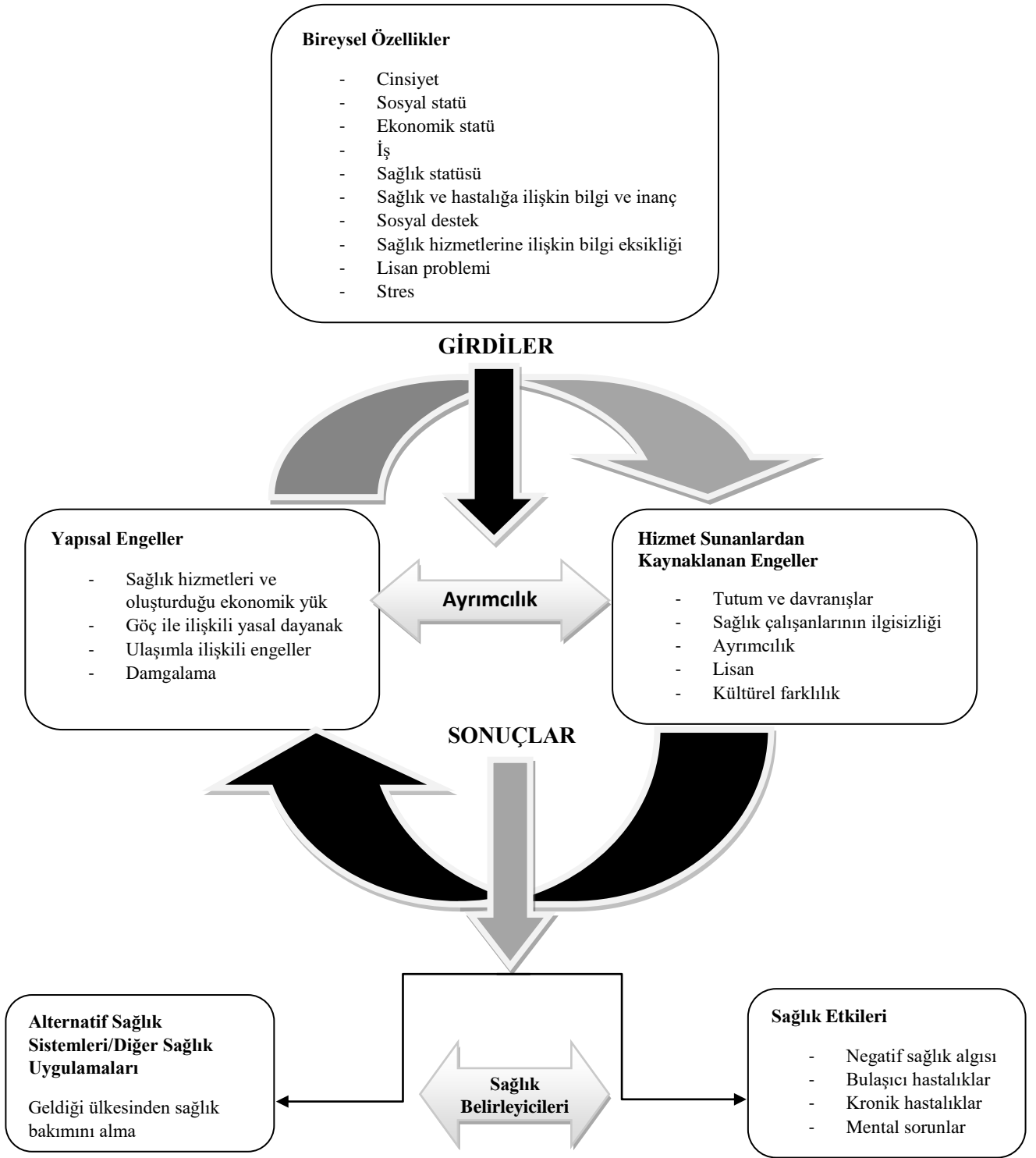
---

¹⁴Gönül Şahiner – Aygül Akyüz, “Toplumsal Cinsiyet ve Kadının Üreme Sağlığı”, *TAF Preventive Medicine Bulletin* 9/4 (2010), 334.

¹⁵Özge Karadağ Çaman – Şevkat Bahar Özvarış, “Uluslararası Göç ve Kadın Sağlığı”, *Sağlık ve Toplum* 20/4 (Ekim-Aralık 2010), 3-14.

¹⁶Yurdagül Yağmur – Sidar Aytakin, “Mülteci Kadınların Üreme Sağlığı Sorunları ve Çözüm Önerileri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi* 11/1 (2018), 57.

¹⁷Ashlan Aksu – Duygu Vefikuluçay Yılmaz, “Suriyeli Göçmen Kadınların Üreme Sağlığı Sorunları ve Çözüm Önerileri”, *Ege Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi* 36/2 (2020), 121.

Şekil 1: Göçmenlerin bakış açısı ile sağlık bakım erişiminde yaşanan engeller ve belirleyiciler¹⁸

¹⁸Ayşe Beşer – Kader Tekkaş Kerman, “Göç Eden Bireylerin Öncelikli Sağlık Sorunları ve Sağlık Hizmetine Ulaşımındaki Engeller”, *Türkiye Klinikleri J Public Health Nurs-Special Topics* 3/3 (2017), 146.

GÖÇMENLERE SUNULAN ÜREME SAĞLIĞI HİZMETLERİNE İLİŞKİN POLİTİKALAR

Göçmenler, göç süreci ve sonrasında karşılaştıkları sağlık problemlerine ilişkin sağlık bakım hizmetlerine ulaşabilme ve faydalanabilme konularında çeşitli zorluklar yaşaması ve yeterli danışmanlık hizmetinin verilememesi çeşitli sağlık problemlerini de beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda, malnütrisyon, yetersiz sıvı alımı, gıda zehirlenmeleri, üreme sağlığı hastalıkları, su ve hava yoluyla bulaşan hastalıklar (tifo, influenza, TBC, kızamık vd.), fekal - oral yoldan bulaşan hastalıklar (kolera, hepatit A vd.) ve paraziter hastalıklar (tripanasoma, sıtma vd.) gibi çeşitli sağlık sorunlarına maruz kalabilmektedirler. Mevcut hastalıklar; yaş, cinsiyet ve strese maruziyet gibi faktörler göçmenlerin sağlık göstergelerinin bozulmasına neden olmaktadır. Sosyal problemler (dil, ırk ayrılığı vd.) de kronik hastalıklarda artış yaşanmasına yol açmaktadır.¹⁹

Göç eden bireylerin sağlık durumu; göç etme yolları, yasal durumlar, yeni yerleştiği yerdeki sağlık uygulamaları ve sosyoekonomik durum gibi birçok faktörden etkilenmektedir. Bu nedenle göç alan ülkeler, sahip oldukları sağlık göstergelerini korumak ve daha da iyi sağlık verilerine sahip olmak için mevcut sağlık politikalarını göçün etkileri ve sonuçlarıyla entegre ederek gözden geçirmeli ve geliştirmelidir.²⁰

Türkiye, ülkesindeki karışıklıklardan ve sorunlardan kaçarak kendisine sığınan farklı köken ve kültürlerden çok sayıda göçmene ev sahipliği yapan dünya üzerindeki nadir ülkelerden birisidir. Bu göçmen topluluklarının başında da Suriye kökenli sığınmacılar gelmektedir. Türkiye, Suriye'den gelen sığınmacılara gelmeye başladıkları andan itibaren hemen profesyonel bir şekilde organize olmuş ve sığınmacıların temel gereksinimlerini karşılamıştır. Türkiye, Suriyeli göçmenlerin Türk toplumuna entegre olmaları ve kamusal hizmetlerden yararlanabilmeleri için özveriyle çalışmıştır. Bu kapsamda planladığı ve uyguladığı politikalar dünyanın pek çok ülkesi tarafından takdir görmüştür. Türkiye'de ikamet eden Suriye kökenli bireylerin, temel insan hakkı olan "sağlık hakkına" sahip olabilmeleri ve sağlık hizmetlerine erişim konusunda sorun yaşamamaları için mevzuatlara bağlı olarak çeşitli sağlık politikaları geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Bu mevzuatlar:

- AFAD Yönetmeliği (19.02.2011)
- Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu (04.04.2013)
- Geçici Koruma Yönetmeliği (22.10.2014)
- Geçici Koruma Altına Alınanlara Verilecek Sağlık Hizmetlerine Dair Esaslar (25.03.2015)
- AFAD ve Sağlık Bakanlığı Protokolü 2015 (01.07.2015)
- AFAD- Suriyeli Misafirlerin Sağlık ve Diğer Hizmetleri Hakkında Genelge (12.10.2015)
- Göçmen Sağlığı Merkezleri/Birimlerine Dair Yönerge (03.09.2015)
- Geçici Koruma Altına Alınanlara Verilecek Sağlık Hizmetine Dair Esaslarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Esaslar (04.11.2015)

¹⁹Pınar Kara – Evşen Nazik, "Göçün Kadın ve Çocuk Sağlığına Etkisi", *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* 7/2 (2018), 60-61.

²⁰Muhammed Yusuf Aydamak, "GÖÇMEN SAĞLIĞI BAĞLAMINDA TÜRKİYE'DEKİ SURİYELİLERE YÖNELİK SAĞLIK POLİTİKALARI", *Sağlık Yönetimi ve Liderlik Dergisi* 1 (2021), 37-39.

• AFAD ve Sağlık Bakanlığı Protokolü 2016 (01.01.2016).²¹

Bu yasal dayanaklar doğrultusunda Suriye'den göç eden bireylerin sağlık bakım hizmetlerine ulaşabilmeleri, faydalanabilmeleri ve sağlıklı olma hallerinin iyileştirilmesi için çeşitli projeler geliştirilmiştir. Bu projelerden biri de kısa adı "SIHHAT" olan, Avrupa Birliği Mali Yardım Programı (Facility for Refugee in Turkey - FRIT) kapsamında gerçekleştirilen "Geçici Koruma Altındaki Suriyelilerin Sağlık Statüsünün ve Türkiye Cumhuriyeti Tarafından Sunulan İlgili Hizmetlerin Geliştirilmesi" Projesi'dir. Projenin temel amacı, Suriye'den göç ederek Türkiye'de ikamet eden geçici koruma altındaki bireylerin çoğunlukla yerleştiği 29 ildeki birinci ve ikinci basamak sağlık hizmetlerinin desteklenmesi ve geliştirilmesidir. Bu kapsamda:

- Göçmen Sağlığı Merkezlerinin/Birimlerinin kurulması ve işletilmesi,
- İkinci basamak sağlık tesislerine tıbbi cihaz sağlanması,
- Bağışıklama faaliyetlerinin desteklenmesi,
- 960 hasta yönlendirme personeli istihdamı,
- Yoğun bakım ünitesi kapasitesinin desteklenmesi,
- Kadın ve üreme sağlığı hizmetlerinin desteklenmesi,
- Mobil sağlık hizmetlerinin desteklenmesi,
- Geçici koruma altındaki Suriye etnik kökenli bireylerin sağlık okur-yazarlığının desteklenmesi,
- Proje teknik destek ekibi oluşturulması,
- Sağlık çalışanlarının eğitimleri,
- Ruh sağlığı hizmetlerinin desteklenmesi,
- Çocuk sağlığı hizmetlerinin desteklenmesi (D-Vitamini, Demir Preparatı Desteği) gibi birçok konuda sağlık hizmetleri verilmiştir.²²

2017 yılında başlayan ve 5 yıl boyunca devam eden "SIHHAT Projesi", daha da geliştirilerek "SIHHAT II" projesi adıyla devam etmektedir. Proje kapsamında, Göçmen Sağlığı Merkezleri'nde çalışacak personelin özellikle Suriye uyruklu sağlık çalışanı kadınlardan oluşması hedeflenmiş ve personelin %32,7'si kadınlardan oluşmuştur. "SIHHAT Projesi" ile gebeler, yenidoğanlar, çocuklar ve doğurganlık çağındaki kadınlar özellikle ele alınan gruplar olmuştur. Vitamin ve mineral ihtiyaçlarının karşılanması, gebelik ve loğusalık döneminde anne, bebek ve çocukların gerekli takviyelere erişiminin sağlanması için 2 milyon kutu D vitamini ve demir takviyesi Suriye etnik kökenli bebek, çocuk ve kadına ulaştırılmıştır. Ayrıca, aile planlaması hizmetleri kapsamında 2 milyon oral kontraseptif ve 20 milyona yakın kondom tedariki sağlanmış ve 2,6 milyon kadın da antepartum bakım hizmetlerinden

²¹ Aylin Sinem Gültaç – Pınar Yalçın Balçık, "Suriyeli Sığınmacılara Yönelik Sağlık Politikaları", *Sakarya Tıp Dergisi* 8/2 (2018), 195.

²² Aziz Küçük, "TÜRKİYE'DE GÖÇ VE SAĞLIK POLİTİKALARI ANALİZİ: "SIHHAT PROJESİ" ÖRNEĞİ", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 20/47 (Nisan-Haziran 2020), 485-486.

faydalanmıştır. Suriye uyruklu kadın ve çocukları, özellikle önlenebilir hastalıklardan koruyarak hastalık ve ölümleri azaltmak amacıyla bağışıklama hizmetleri gerçekleştirilmiştir.²³

Göçün, kamusal düzen ve sağlık üzerindeki etkilerini en aza indirilebilmek için sağlık alanında çeşitli politikalarının geliştirilmesi ve uygulanması çok önemlidir ve zaruridir.²⁴ Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı, Suriyeli göçmenlerin sağlık hizmetlerinden faydalanabilmeleri için çeşitli reformlar geliştirmiş ve Dünya Sağlık Örgütü ile birlikte göçmenlerin sağlık problemlerine cevap verebilmek adına Göçmen Sağlık Merkezleri'ni kurmuştur.²⁵ Ayrıca, Suriyeli göçmenler için kamu ve gönüllü yardım kuruluşları aracılığıyla sağlık hizmetine ulaşımın önündeki engellerin kaldırılarak sağlığın korunması ve iyileştirilmesi amacıyla çeşitli uygulamalar hayata geçirilmiştir. Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü Göçmen Sağlığı Daire Başkanlığı'nın sorumluluğunda Türkiye'de, geçici koruma altındaki Suriye etnik kökenli bireyler buldukları yerleşim alanlarındaki acil sağlık, koruyucu, temel ve tedavi edici bütün sağlık hizmetlerinden ücret ödemedi ve ayrımcılık ya da olumsuz herhangi durumla karşılaşmadan yararlanabilmektedir. Bu sağlık hizmetleri:

A- Türkiye sınırından yaralı olarak getirilen ve ülkemizde geçici koruma altında bulunan Suriye etnik kökenli bireylere sunulan 112 Acil Sağlık Hizmetleri,

B- Geçici Barınma Merkezleri ve dışında sunulan Temel ve Koruyucu Sağlık Hizmetleri,

C- İkinci ve üçüncü basamak sağlık hizmetleridir.

Geçici kimlik numarası almamış Suriyeli göçmenlere Geçici Koruma Yönetmeliği'ne göre, bulaşıcı hastalıklarla mücadele amacıyla aşılama ve acil sağlık hizmetleri verilmektedir. Sivil Toplum Kuruluşları tarafından açılan merkezlerde verilen sağlık bakım hizmetleri gönüllülük esasına göre ücretsiz olarak 6 ay süreyle verilmektedir. Gönüllü sağlık tesislerinin en önemli özelliği sadece Suriyelilere yönelik sağlık hizmeti sunmasıdır. Bunun yanı sıra, Sivil Toplum için Destek Vakfı ile Sığınmacılar ve Göçmenlerle Dayanışma Derneği 5 yaş altı çocukların malnütrisyona bağlı sorunları araştırarak Suriyeli gebe ve emziren kadınlara emzirme, beslenme ve anne-bebek sağlığı konularında eğitim ve destek vermişlerdir. Geçici koruma altındaki Suriyeli göçmenlere yönelik koruyucu ve temel sağlık hizmetlerinin daha etkili bir şekilde verilerek dil ve kültüre bağlı sorunların aşılması için bu kişilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerde, ilçenin toplum sağlığı merkezine bağlı olarak aile hekimliği için tanımlanan asgari fiziki ve teknik standartların geçerli olduğu göçmen sağlığı merkezleri oluşturulmuş ve tercüman desteği verilmiştir. Suriyeli göçmenlerin sağlık hizmetlerine erişimlerinin artırılması ve hastanelerin yükünün azaltılması hedefi ile güçlendirilmiş göçmen sağlığı merkezlerinde; birinci basamak sağlık hizmetlerine ek olarak dahiliye, pediatri, jinekoloji, obstetri, ağız ve diş sağlığı ve psikososyal destek alanlarında kapsamlı sağlık hizmetleri sunulmaktadır. Bu

²³ Esin Aslanpay Özdemir, "AVRUPA BİRLİĞİ VE TÜRKİYE ARASINDA DÜZENSİZ GÖÇ SÜRECİNDE MALİ YARDIM PROGRAMININ TOPLUMSAL CİNSİYET AÇISINDAN ANALİZİ", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23/Özel Sayı (2021), 87-88.

²⁴ Nagihan Önder, "Türkiye'de Geçici Koruma Altındaki Suriyelilere Yönelik Sağlık Politikalarının Analizi", *Göç Araştırmaları Dergisi* 5/1 (Ocak-Haziran 2019), 112.

²⁵ Fatma Kantaş Yılmaz – Seçil Ergül, "Sağlık Politikası Analizi: Göçmen Sağlığı Kapsamında Suriyeli Sığınmacılar", *Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2021), 121.

hizmetler, görüntüleme (röntgen, ultrason, bazı birimlerde tomografi) üniteleri ve basit hizmet laboratuvarları (biyokimya ve mikrobiyoloji laboratuvarı) ile desteklenmektedir. Göçmen sağlığı merkezlerinde sağlık personeline ilave olarak, Arapça ve Türkçe bilen hasta yönlendirme elemanları ile destek hizmetleri personelleri de görev yapmakta olup geçici koruma altındaki Suriyelilere sunulan birinci basamak sağlık hizmetine ilişkin veriler “Muayene Bilgi Yönetim Sistemi” kullanılarak kayıt altına alınmaktadır.²⁶

SONUÇ

İnsanoğlu tarihin her döneminde siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel nedenlerden dolayı yaşadıkları alanı terk etmek zorunda kalmıştır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de pek çok insanı ikamet ettiği topraklardan göç etmeye zorlayan sebeplerin önde geleni savaşlardır. Bunun dışında işsizlik, küresel ısınma ve etkileri, daha iyi yaşam koşullarına sahip olma isteği, siyasal karışıklıklar ve terör gibi nedenler de insanoğlunu göç etmeye zorlamaktadır. Sebep ne olursa olsun, sorunlardan kaçan bireyi göç ettiği yerde barınma, iş, beslenme, lisan, kültür ve sağlık hizmetleri dahil olmak üzere bulunduğu ülkenin kamu hizmetlerinden yararlanabilme ve adaptasyon gibi başka sorunlar beklemektedir. Göçmenler hem bu sorunlarla mücadele ederken hem de yeni yaşamlarına uyum sağlamaya çalışırken sağlık arama davranışları sektöre uğrayabilmekte ve bu durum sağlıklarının olumsuz anlamda etkilenmesine neden olabilmektedir. Mülteci kadınlar, göç etmeye neden olan etkenler ile göç süreci ve sonrasında yaşanan sorunlar sebebiyle üreme sağlığı yönünden daha fazla risk altındadırlar. Göçmen kadınlar üreme sağlığı hakkında bilgi ve farkındalık düzeylerinin yetersiz olması, eğitim seviyelerinin istenilen düzeyde olmaması, üreme sağlığı hizmetlerine erişememe, toplumsal cinsiyet eşitsizliği, şiddet ve ekonomik özgürlüğe sahip olamama gibi birçok sebepten dolayı üreme sağlığı hakkını kullanamamakta ve üreme sağlığı göstergeleri beklenen düzeyde olmamaktadır.

Temel insan hakları içerisinde yer alan sağlık hizmetlerine erişim hakkı, göçmenler de dahil olmak üzere göçmenlere ev sahipliği yapan ülkenin tüm vatandaşları arasında ayrımcılık uygulanmadan sunulabilir olmalıdır. Eğer sağlık hizmetine erişim sağlanamazsa, göç etme sürecinin zorlukları içerisinde sağlık arama davranışını erteleyen göçmen bireyler hem kendileri hem de entegre olmaya çalıştıkları toplum için risk unsuru haline gelebilirler. Ülkelerin, sağlık arama davranışı konusunda göçmenlerin sahip oldukları engellerin farkında olarak sağlık politikaları oluşturması ve sağlık hizmetlerini planlaması, sağlık hizmetinin göçmenler tarafından ulaşılabilir olmasını sağlayacaktır. Bu anlayışla hareket eden Türkiye Cumhuriyeti, kendisine sığınan Suriyeli göçmenlere ilk günden bu yana sağlık hizmetleri başta olmak üzere tüm kamu hizmetlerinden ayrımcılık yapmadan faydalanmalarını sağlayacak politikalar oluşturmuş ve pek çok proje üretmiştir. Bu bağlamda Türkiye, Suriyeli göçmen kadınların aile planlaması, antepartum, intrapartum ve postpartum dönemlerine yönelik sağlık hizmetlerine erişebilme, adolesan evlilikler, sağlıksız düşük ve doğumlar

²⁶Yusuf Aydın, “TÜRKİYE’DEKİ SURİYELİ GÖÇMENLERE VERİLEN SAĞLIK HİZMETLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ, SORUN VE ÖNERİLER”, *Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi* 18 (Aralık 2021), 233-234.

ve buna bağlı komplikasyonlar, yüksek dođurđanlık oranları, anne ve bebek mortalite ve morbidite oranları gibi üreme sağlığı göstergelerinin iyileşmesine olanak sağlayacak sağlık hizmeti uygulamalarına büyük bir özveri ve temel insan hakları bilinciyle devam etmektedir.

KAYNAKÇA

Aksu, Aslıhan – Yılmaz, Vefikuluçay Duygu. “Suriyeli Göçmen Kadınların reme Sağlığı Sorunları ve Çözüm nerileri”. *Ege Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi* 36/2 (2020), 117-125.

Aksu, Hilmiye – Sevil, mran. “Gç ve Kadın Sağlığı”. *Maltepe Üniversitesi Hemşirelik Bilim ve Sanatı Dergisi* 2/3 (2010), 133-138.

Aksu, Hilmiye vd. “Aydın İline Olan İç Göçün Kadınların Genel Sağlık ve reme Sağlığı Durumlarına Etkisi”. *Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi* 8/2 (2021), 213-222. <http://dx.doi.org/10.31125/hunhemsire.968908>

Aydamak, Yusuf Muhammed. “GÖÇMEN SAĞLIĞI BAĞLAMINDA TÜRKİYE’DEKİ SURİYELİLERE YÖNELİK SAĞLIK POLİTİKALARI”. *Sağlık Yönetimi ve Liderlik Dergisi* 1 (2021), 36-58. <https://doi.org/10.35345/johmal.902098>

Aydın, Diler vd. “Gç olayının çocuk sağlığı üzerine etkileri”. *İzmir Dr. Behçet Uz Çocuk Hastalıkları Dergisi* 7/1 (2017), 8-14. <http://dx.doi.org/10.5222/buchd.2017.008>

Aydın, Yusuf. “TÜRKİYE’DEKİ SURİYELİ GÖÇMENLERE VERİLEN SAĞLIK HİZMETLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ, SORUN VE ÖNERİLER”. *Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi* 18 (Aralık 2021), 227-248. <http://dx.doi.org/10.46218/tshd.989589>

Beşer, Ayşe – Kerman, Tekkaş Kader. “Göç Eden Bireylerin ncelikli Sağlık Sorunları ve Sağlık Hizmetine Ulaşımındaki Engeller”. *Turkiye Klinikleri J Public Health Nurs-Special Topics* 3/3 (2017), 143-148.

Burns, Rachel vd. “Migration health research in the United Kingdom: A scoping review”. *Journal of Migration and Health* 4 (2021), 100061. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jmh.2021.100061>

Bkecik, Esra vd. “Mülteci Kadınlar ve reme Sağlığı: Sağlık Hizmetlerine Ulaşmalarını Etkileyen Faktörler, Engeller ve Çözüm neriler”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* 10/4 (2019), 460-464. <http://dx.doi.org/10.22312/sdusbed.531868>

Carroll, Haley vd. “The migration journey and mental health: Evidence from Venezuelan forced migration”. *SSM Population Health* 10 (2020), 100551. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ssmph.2020.100551>

Çaman, Karadağ zge – zvarış, Bahar Şevkat. “Uluslararası Gç ve Kadın Sağlığı”. *Sağlık ve Toplum* 20/4 (Ekim-Aralık 2010), 3-14.

Gültaç, Sinem Aylin – Balçık, Yalçın Pınar. “Suriyeli Sığınmacılara Yönelik Sağlık Politikaları”. *Sakarya Tıp Dergisi* 8/2 (2018), 193-204.

Hossin, Zakir Muhammad. “International migration and health: it is time to go beyond conventional theoretical frameworks”. *BMJ Global Health* 5 (2020), e001938. <http://dx.doi.org/10.1136/bmjgh-2019-001938>

Kara, Pınar – Nazik, Evşen. “Göçün Kadın ve Çocuk Sağlığına Etkisi”. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* 7/2 (2018), 58-69.

Kendall, Jacob – Anglewicz, Philip. “Migration and health at older age in rural Malawi”. *Global Public Health* 13/10 (2017), 1520-1532. <https://doi.org/10.1080/17441692.2017.1414281>
Klingler, Corinna vd. ”Migration, health, and ethics”. *Bioethics* 32/6 (2018), 330-333. <http://dx.doi.org/10.1111/bioe.12473>

Koluvaçık, Selma vd. “İnönü Üniversitesi Öğrencilerinin Üreme Sağlığı Konularında Bilgi Düzeyleri ve Hizmetten Beklentileri”. *İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi* 17/1 (2010), 7-14.

Küçük, Aziz. “TÜRKİYE’DE GÖÇ VE SAĞLIK POLİTİKALARI ANALİZİ: “SIHHAT PROJESİ” ÖRNEĞİ”. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 20/47 (Nisan-Haziran 2020), 473-496. <https://doi.org/10.21560/spcd.vi.576588>

Laue, Johanna vd. “Migration health research in Norway: a scoping review”. *Scandinavian Journal of Public Health* (2021), 1–10. <https://doi.org/10.1177/14034948211032494>

Martinez-Donate, P. Ana vd. “Health Profile and Health Care Access of Mexican Migration Flows Traversing the Northern Border of Mexico”. *Medical Care* 58/5 (May 2020), 474-482. <https://doi.org/10.1097/MLR.0000000000001300>

Önder, Nagihan. “Türkiye’de Geçici Koruma Altındaki Suriyelilere Yönelik Sağlık Politikalarının Analizi”. *Göç Araştırmaları Dergisi* 5/1 (Ocak-Haziran 2019), 110-165.

Özdemir, Aslanpay Esin. “AVRUPA BİRLİĞİ VE TÜRKİYE ARASINDA DÜZENSİZ GÖÇ SÜRECİNDE MALİ YARDIM PROGRAMININ TOPLUMSAL CİNSİYET AÇISINDAN ANALİZİ”. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23/Özel Sayı (2021), 75-93. <http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1055612>

Öztaş, Özlem vd. “18-49 Yaş Grubu Evli Kadınların Üreme Sağlığı ve Kontrasepsiyon Hakkındaki Bilgi, Tutum ve Davranışları”. *Ankara Medical Journal* 15/2 (2015), 67-76. <https://doi.org/10.17098/amj.13642>

Solgun, Cansu – Durat, Gülgün. “Göç ve Ruh Sağlığı”. *Journal of Human Rhythm* 3/3 (2017), 137-144.

Süt, Kahyaoğlu Hatice. “Suriye’den Göç Eden Kadınlar ve Üreme Sağlığı Sorunları”. *Sağlık ve Toplum* 27/1 (Ocak-Nisan 2017), 3-7.

Şahiner, Gönül – Akyüz, Aygül. “Toplumsal Cinsiyet ve Kadının Üreme Sağlığı”. *TAF Preventive Medicine Bulletin* 9/4 (2010), 333-342.

Yağmur, Yurdagül – Aytakin, Sidar. “Mülteci Kadınların Üreme Sağlığı Sorunları ve Çözüm Önerileri”. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi* 11/1 (2018), 56-60.

Yılmaz, Abdurrahman. “ULUSLARARASI GÖÇ: ÇEŞİTLERİ, NEDENLERİ VE ETKİLERİ”. *Turkish Studies* 9/2 (Winter 2014), 1685-1704. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6274>

Yılmaz, Kantaş Fatma – Ergül, Seçil. “Sağlık Politikası Analizi: Göçmen Sağlığı Kapsamında Suriyeli Sığınmacılar”. *Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2021), 119-128.

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Arap Milliyetçiliği: Suriye'den Anadolu'ya Zorunlu Göçe Tabi Tutulan Arap Aileler*

İsmail Hakkı Üzüm*

Zeynel Özlü**

Genişletilmiş Özet

Osmanlı toprağı olan Mısır'a Napolyon'un Direktuar hükümetini ikna etmesi ve 1789 yılında asker çıkarmasıyla Ortadoğu'da yeni bir dönem açılmıştır. Fransızların Ortadoğu'da bulunması İngilizleri rahatsız etmiş böylece Ortadoğu'da İngiliz ve Fransız nüfuz mücadeleleri Birinci Dünya Savaşı'na dek devam etmiştir. Yaşanan bu süreç içerisinde Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın da Suriye ve çevresinde önemli etkileri olmuştur. Mehmet Ali Paşa, Mısır'da kendi yönetimini kurduktan sonra Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsız bir şekilde hareket ederek Suriye ve Anadolu topraklarına ileri harekatlarda bulunmuş, Avrupa'ya öğrenciler göndermiş ve Arap aydınlanmasının temellerini atmıştır. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Suriye başta olmak üzere uygulamış olduğu politikalar Ortadoğu'nun ve Anadolu'nun bir bölümünde uzun etkileri olan sonuçlar meydana çıkarmıştır. Bu dönemde Suriye topraklarında izlenen siyaset halk tarafından başlangıçta memnuniyetle karşılanmışsa da sonrasında problemlerin ve çatışmaların yaşanmasına sebep olmuştur. Ayrıca Mehmet Ali Paşa'nın kendi yönetimi çıkarına uygulamış olduğu yayılcı siyaset ile Avrupalıların bölgede misyonerlik faaliyetleri hızlanmış. Bu durum ise Beyrut, Şam ve Halep'te misyoner okullarının açılmasına Arap milliyetçiliğinin temellerinin atılmasına neden olmuştur. Zamanla artan bu milliyetçilik kurulan cemiyetler ve yayınlanan gazeteler ile birlikte etkisini arttırmış, Osmanlı yönetiminin hayata koymaya çalıştığı Panislamizm birliğini parçalamıştır.

Amaç

Arap milliyetçiliği etkisini devam ettirirken Birinci Dünya Savaşı patlak vermiş ve Osmanlı Devleti'nin de savaşa katılmasıyla birlikte Ortadoğu Arap coğrafyasında savaş başlamıştır. Suriye bölgesinde artan Arap milliyetçiliğini engellemek isteyen Cemal Paşa 6 Aralık 1914'te Şam'a ulaşmıştır. Cemal Paşa, Arap milliyetçiliğine karşı Suriye topraklarında çeşitli önlemler almış ve Arap ileri gelenleriyle ikili ilişkiler kurarak bölge halkının sempatisini kazanmaya çalışmıştır. Ancak Cemal Paşa'nın izlemiş olduğu siyaset Arap ayrılıkçı fikirlerinin önüne geçememiş bundan dolayı Cemal Paşa Divan-ı Harbi Örfi yargılamaları ile sıkıyönetim ilan etmiş ve daha sert tedbirler alma yoluna

---

* Bu çalışma, Prof. Dr. Zeynel Özlü danışmanlığında, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi İsmail Hakkı Üzüm tarafından hazırlanan "Kavalalı Hanedanlığı Dönemi'nde Güneyden Anadolu'ya Yönelik Nüfus Hareketliliği (19. Yüzyıl-20. Yüzyıl Başları)" isimli doktora tezi çalışmasından üretilmiştir.

*Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarih Anabilim Dalı Doktora Programı ismailhakkizum@gmail.com

**Prof. Dr./Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Gaziantep, zeynelozlu@hotmail.com

gitmiştir. Cemal Paşa'nın almış olduğu tedbirler içerisinde Osmanlı yönetimine karşı yapmış oldukları eylemler ve Şerif Hüseyin'i desteklemelerinden ötürü Anadolu'ya göç ettirilen kişiler ve aileleri de olmuştur. Çalışmanın amacı bu aileler içerisinde bir kısmının hükümete resmi dilekçelerle başvuru yapmaları ve söz konusu dilekçelerin içeriği ile ilgili çıkarımlarda bulunmak; ayrıca dilekçeleri tasnifleyerek açıklamak olmuştur.

Sorun

Suriye bölgesinden Anadolu'ya göç ettirilen aileler içerisinde bazıları çeşitli problemler yaşamıştır. Sağlık ve ulaşım sorunları, barınma eksikliği, geçim sıkıntısı ve ekonomik zorluklar gibi problemlere karşılık aileler bazı taleplerde bulunmuş ve hükümetin bu talepleri nasıl çözdüğü, ailelerin ulaşım, barınma, sağlık gibi temel ihtiyaçlarına nasıl yanıt verdiği üzerine tespitler yapılmaya çalışılmıştır.

Metot

Arap milliyetçiliği tarihsel süreç içerisinde birçok sebepten dolayı gelişmiş bir olgudur. Çalışmada, ilk olarak Arap milliyetçiliğinin çıkış noktalarından olan ve Suriye'yi de etkisi altına alan Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın ve Ortadoğu'da Batılı devletlerin misyonerlik faaliyetlerine yer verilmiştir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında artan Arap milliyetçiliğine karşı Cemal Paşa'nın almış olduğu tedbirler ve nedenleri açıklanmıştır. Daha sonra Anadolu'ya göç ettirilecek Arap aileler ile ilgili yapılan hazırlıklara yer verilmiştir. Son olarak Anadolu'da bulunan bazı Arap ailelerin çeşitli problemleri yazmış oldukları dilekçeler ile tespit edilmiş ve bunlar ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Çalışmanın ilk bölümlerinde konu ile ilgili literatür taraması yapılmıştır. Anadolu'ya göç ettirilen ailelere yönelik tedbirler ve ailelerin problemleri ile ilgili kısımda ise Dahiliye Nezareti'ne gönderilen talepler, arşiv kayıtları incelenmiştir.

Sonuç

Anadolu'ya sevk edilen bu aileler savaş yıllarının getirmiş olduğu zorluk ve devletin mevcut durumu göz önüne alındığında çeşitli problemler ile karşılaşmış ancak devlet bu problemleri insani açıdan çözmeye çalışmıştır. Anadolu'nun muhtelif yerlerine göç ettirilen Arap ailelerinin barınma başta olmak üzere, göç ettirilme nedeni, sağlık problemleri, ekonomik kaygılar gibi problemler örnekleri ile birlikte verilmiştir. Devletin ise bu ailelere karşı çözüm üretmeye çalışması, sağlık problemi olan kişilere yer değişikliği izni vermesi, ücretlerin iyileştirilmesi ve belirli yaş şartına göre bireylerin memleketlerine dönmelerine izin verilmesi, aileler ile ilgili çalışma ve düzenlemelerin yapıldığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Suriye, Göç, Arap milliyetçiliği, Cemal Paşa.

Arab Nationalism during the First World War: Arab Families Subjected to Forced Migration from Syria to Anatolia

Extended Summary

A new period was opened in the Middle East, with Napoleon's persuasion of the Directoire government and the landing of soldiers in Egypt, which was Ottoman territory, in 1789. The presence of the French in the Middle East disturbed the British, thus the struggles for British and French influence in the Middle East continued until the First World War. During this process, Kavalalı Mehmet Ali Pasha also had important effects in Syria and its surroundings. After establishing his own administration in Egypt, Mehmet Ali Pasha acted independently against the Ottoman Empire and made forward operations in Syria and Anatolia, sent students to Europe and laid the foundations of Arab enlightenment. The policies implemented by Kavalalı Mehmet Ali Pasha, especially in Syria, produced long-lasting results in a part of the Middle East and Anatolia. In this period, although the policy followed on Syrian territory was welcomed by the people at the beginning, it caused problems and conflicts later on. In addition, the missionary activities of the Europeans in the region accelerated with the expansionist policy implemented by Mehmet Ali Pasha for the benefit of his own method. This situation led to the opening of missionary schools in Beirut, Damascus and Aleppo, and to lay the foundations of Arab nationalism. This nationalism, which increased over time, increased its influence with the established societies and published newspapers, and broke the unity of Pan-Islamism that the Ottoman administration tried to put into practice.

Aim

While Arab nationalism continued its effect, the First World War broke out and with the Ottoman Empire's participation in the war, war began in the Arab geography of the Middle East. Cemal Pasha, who wanted to prevent the increasing Arab nationalism in the Syrian region, reached Damascus on December 6, 1914. Cemal Pasha took various measures against Arab nationalism in Syria and tried to gain the sympathy of the people of the region by establishing bilateral relations with Arab notables. However, the politics that Cemal Pasha followed could not prevent Arab separatist ideas, so Cemal Pasha declared martial law with the Court of War Customs trials and took more drastic measures. Among the measures taken by Cemal Pasha, there were also people and their families who were immigrated to Anatolia due to their actions against the Ottoman administration and their support of Şerif Hüseyin. The aim of the study is that some of these families apply to the government with official petitions and make inferences about the content of the petitions; It was also to explain the petitions by classifying them.

Problem

Some of the families who were migrated from the Syrian region to Anatolia experienced various problems. Families made some demands in response to problems such as health and transportation problems, lack of accommodation, financial difficulties and economic difficulties, and it was tried to determine how the government solved these demands and how families responded to their basic needs such as transportation, shelter and health.

Method

Arab nationalism is a phenomenon that has developed in the historical process for many reasons. In the study, the missionary activities of Kavalalı Mehmet Ali Pasha, who was one of the starting points of Arab nationalism and also influenced Syria, and the Western states in the Middle East were included. The measures taken by Cemal Pasha against the increasing Arab nationalism during the First World War and its reasons are explained. Afterwards, the preparations for the Arab families to be immigrated to Anatolia are included. Finally, various problems of some Arab families in Anatolia were determined by the petitions they wrote and evaluations were made about them. In the first part of the study, a literature review was conducted on the subject. In the part about the measures for the families who were immigrated to Anatolia and the problems of the families, the requests sent to the Ministry of Internal Affairs and archive records were examined.

Conclusion

These families, who were sent to Anatolia, faced various problems considering the difficulties brought by the war years and the current state of the state, but the state tried to solve these problems from a humanitarian point of view. Problems such as the reason for immigration, health problems, economic concerns, especially housing, of Arab families who were immigrated to various parts of Anatolia are given with examples. On the other hand, the state's efforts to find solutions against these families, allowing people with health problems to relocate, improving wages and allowing individuals to return to their hometowns according to certain age conditions show that studies and arrangements are made for families.

Key words: Anatolia, Syria, Migration, Arab nationalism, Cemal Pasha.

Giriş

Milliyetçilik kavramı zaman içerisinde birçok açıdan farklı tanımlamaların yapıldığı bir kavramdır. Modern anlamda millet, özellikle 1789 Fransız İhtilali sonucu oluşmuş, devleti kendi kimliğinin ve kültürünün aracı yapmış ortak bağlarla birbirine bağlı bir toplumu ifade eder²⁸⁰³. Buna bağlı olarak milliyetçilik kavramı millete ait olma bilincidir. Başka bir ifade ile kabilenin etnisiteye

---

²⁸⁰³ Kemal H. Karpat, Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Milet, Milliyet, Milliyetçilik (İstanbul: Timaş, 2013), 7.

dönüşmesi ve şartlara göre zaman ve mekânın belirleyiciliği ile etnisitenin de milletleşmesidir²⁸⁰⁴. Milliyetçiliğin temel aldığı önemli unsurlar bulunmaktadır. Kültür ve tarih birliği, dil, din, gelenekler gibi olgular milliyetçilik kavramını inşa etmiştir²⁸⁰⁵. Milliyetçilik kavramı yeryüzünde kısa zamanda etkisini göstermiş ve bütün zamanların en etkili siyasi ideolojisi olarak²⁸⁰⁶ etkisini günümüzde de sürdürmektedir.

Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü topraklar içerisinde birçok farklı din, mezhep, dil ve etnisitenin olması henüz milletleşmemiş toplulukları millet olma yolunda hızlandırdı. Bu durum zamanla oluşan milliyetçilik hareketlerine karşın devletin ilgilenmek zorunda kaldığı, devletin bekası için reformlar, ıslahatlar yaptığı, “Osmanlıcılık”, “İslamcılık” gibi ideolojileri yürürlüğe koyduğu önemli bir problem olmuştur. Milliyetçilik hareketleri aynı zamanda savaflara ve toprak kayıplarına yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıldan itibaren Araplar içerisinde milliyetçi bağımsızlık fikirleri görülmüş, 20. yüzyılda Arap bağımsızlık hareketleri, Avrupalı devletlerin artan desteğiyle daha güçlü bir hale gelerek Arapça konuşanların bir ulusu oluşturmaları ve bu ulusun bağımsız bir şekilde birleşmiş olması gerektiği vurgulanmıştır²⁸⁰⁷. Tabi ki Arap milliyetçiliği tarihsel süreç içerisinde olgunlaşan birçok etken ile gerçekleşmiştir.

1. Arap Milliyetçiliği

Araplar içerisinde mutlak bir millet tanımından çok aile, kavim, mezhep gibi bağların güçlü olmasına dayanılarak milliyetçilik yerine asabiyet, kavmiyet, ümmetçilik kavramları kullanılmıştır. Ancak modern anlamda Arap milliyetçiliği kavramı 19. ve 20. yüzyıllarda kendisini göstermiştir. Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkmasında Amerikan ve Fransız misyonerlerin etkisi, Vahhabilik hareketleri, İslami modernleşmeyi savunan entelektüeller, Jön Türklerin ideolojileri gibi olayların etkisi olmuştur²⁸⁰⁸. Nitekim Arap milliyetçiliği zaman içerisinde biçimlenmeye başlamış ve birtakım olaylar silsilesiyle I. Dünya Savaşı'na kadar temellerini oluşturmuş, nüfuzunu arttırmıştır. Bu hususta Napolyon'un Mısır'ı işgali oldukça önemlidir. İngiltere'yi zor durumda bırakmak amacıyla²⁸⁰⁹ 1 Temmuz 1798 tarihinde Mısır'a çıkarma yapan Napolyon'un bu hareketi, Avrupa ile Ortadoğu arasında en kapsamlı kültürleşme hareketi olarak algılanmıştır. Ayrıca Napolyon'un Ortadoğu'da “bin yıldır uyuyan prensesi uyandırdığı” ifadeleri ile Ortadoğu Arap tarihinde bir dönüm noktası olduğu belirtilmiştir²⁸¹⁰. Napolyon, Mısır işgalini ilerletmek istemişse de Osmanlı Devleti'nin başarılı

²⁸⁰⁴ Temuçin F. Ertan -Orhan Örs, “Milliyetçiliğin Müphemliği: Milliyetçilik Nedir?”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.62 (2018), 81.

²⁸⁰⁵ Abdulvahap Akıncı, “Milliyetçilik Kuramları”, *C.Ü İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.15/S.1 (2014), 147.

²⁸⁰⁶ Azmi Özcan, “Milliyetçilik”, *DİA*, C.30 (2020), 84.

²⁸⁰⁷ Turgay Uzun, “Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S.4 (2000), 258.

²⁸⁰⁸ Seda Özalkan, “Tarihsel Perspektiften Arap Milliyetçiliği”, *İnsamer* (2018), 2.

²⁸⁰⁹ Halford Lancaster Hoskink, *British Routes To India* (London: 1966), 55.

²⁸¹⁰ Bassam Tibi, *Arab Nationalism Between Islam and the Nation-State* (New York: Macmillan,1997), 79-80.

savunması ve İngilizlerin destekleriyle Mısır'da işgali kaldırmış ve Napolyon ülkesine çekilmek zorunda kalmıştır. Napolyon'a karşı oluşturulan birlikler içerisinde küçük bir kuvvete sahip olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mısır'daki otorite boşluğundan yararlanarak kısa sürede kendi hâkimiyetini kurmuş, Mısır ve Arap tarihinde oldukça önemli bir dönem başlamıştır.

Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır'da milliyetçi bir uyanış yaşanmıştır. Bu dönemde, Fransız sisteminin örnek alınması²⁸¹¹, öğrencilerin Avrupa'ya gönderilmesi, Mısır'da yeni okulların açılması ki 1835'te faaliyete başlayan dil okulunun Mısır'da siyasi yaşamın merkezinde yer alması ve Avrupa matbaalarından çıkan kitapların Arapçaya tercüme edilmesi gibi olaylar milliyetçilik ideolojisinin Mısır'da yaşanmasına sebep olmuştur²⁸¹². Avrupa'ya gönderilen kişiler Mısır'da büyük bir dönüşüm yapmışlardır. Mısır'daki bu modern yapının önemli isimlerinden ve Mısır aydınlanma hareketinin kurucusu olan Rifâa et-Tahtavi, Mehmet Ali Paşa döneminde Fransa'ya gönderilen öğrenci grubunun başında olmuştur²⁸¹³. Rifâa et-Tahtavi Mısır'da Arap milliyetçiliğinin kökenlerini oluştururken, İslami modernizasyon yapısının öncü isimlerinden Cemaleddin el-Afgani Osmanlı'dan ayrılma taraftarı olmamakla birlikte Batı karşısında İslami reformları savunmuştur. Bunu takip eden Muhammed Abduh ve Raşid Rıza gibi isimler Arap milliyetçiliğini savunmuşlardır²⁸¹⁴.

Mehmet Ali Paşa'nın politikaları Mısır ile sınırlı kalmamış, Osmanlı Devleti yönetimine karşı çıkması sonucu özellikle oğlu İbrahim Paşa komutasında, Suriye-Lübnan ve Anadolu bölgelerine kadar ilerleyerek buralarda askeri, idari, ticari, dini, ekonomik faaliyetlerde bulunmuştur. Henüz Mehmet Ali Paşa'nın bölgede hakimiyetini kurmadan önce 17. yüzyılda Lübnan prenslerinden II. Fahreddin el Ma'ni döneminde Batılılar bölgeye gelerek misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuşsa da özellikle İbrahim Paşa'nın Suriye-Lübnan bölgesinde oluşturduğu hoşgörülü ortam batılı misyonerlerin faaliyetlerini arttırmasına ve Suriye'de yaşayan Hristiyan topluluklardaki kültürel uyanışa sebebiyet vermiştir²⁸¹⁵. İbrahim Paşa yönetimi Suriye bölgesinde on yıl kadar pek de uzun olmayan bir süre devam etse de etkileri oldukça uzun sürmüştü²⁸¹⁶, yakın tarihte ve günümüzde de bu etkisi hissedilmektedir.

Suriye-Lübnan bölgesinde misyonerlerin etkisinde kalan²⁸¹⁷ Maruni Hristiyan entelektüel Butrus al- Bustani bir Suriye ulusu ve bir Suriye vatani fikrini ilk defa ortaya atmıştır²⁸¹⁸. Yine Suriye'de İlim ve Sanat Cemiyeti, Cizvit misyonerlerinin kurduğu Doğu Cemiyeti, 1857'de kurulan Suriye İlim Cemiyeti, Amerikan Protestan mektepleri gibi kuruluşlar Arap milliyetçiliğinin erken

²⁸¹¹ Stefan Winter, *A History of the Alawis* (USA: Princeton University, 2016), 181.

²⁸¹² Çağatay Okutan, "Arap Milliyetçiliği", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.56/S.2, (2001), 164.

²⁸¹³ Hilal Görgün, "Rifâa et-Tahtavi", *DİA*, C.35 (2008), 95.

²⁸¹⁴ Özlem Toker Gökçe, "Arap Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönemleri", *Yenifikir*, S.22 (2019), 57.

²⁸¹⁵ İsa Kalaycı, *Ortadoğu'dan Türkiye'ye Yapılan Göçler 1923-2000 (Irak ve Suriye Göçleri)*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 448-449.

²⁸¹⁶ Sebahattin Samur, *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 1995), 118.

²⁸¹⁷ Ali Şakir Ergin, "Bustani, Butrus b. Bülüs", *DİA*, C.6, (1992), 473.

²⁸¹⁸ Carl C. Yonker, *The Rise and Fall of Greater Syria* (Berlin: de Gruyter, 2021), 7.

örnekleri sayılmıştır²⁸¹⁹. Nitekim Arap milliyetçilik hareketlerinin Suriye ve özellikle Lübnan bölgesinde yoğunlaşmasında bölgenin batı ile daha yakın ilişkiler içerisinde bulunması, bölgedeki misyonerlerin eğitim alanında etkili olması, Hristiyan Araplar arasında Türk aleyhtarlığının artması, Arap milliyetçiliğini savunan cemiyet ve basın artan gücü, bölgede etkin olan isimlerin varlığı, Arap dili ve kültürünün canlı tutulmak istenmesi gibi sebepler etkili olmuştur²⁸²⁰.

Osmanlı Devleti'ndeki meşrutiyet hareketleri Arap uyanış hareketlerinde etkisini göstermiştir. Öyle ki II. Abdülhamid döneminde devletin zor durumundan faydalanmak isteyen Fransa ve İngiltere, Avrupa müdahalesine açık olan Suriye bölgesinde bölücü ve ayrılıkçı faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir²⁸²¹. II. Abdülhamid rejiminin sona ermesiyle İslamcılık ideolojisi yerini İttihat ve Terakki'nin milliyetçi ideolojisine bırakmış ve bu durum Arap milliyetçiliğinin artmasının nedenlerinden biri olmuştur²⁸²². Genel anlamda II. Meşrutiyet'ten büyük savaşa kadar geçen süre içerisinde, milliyetçiliği destekleyen Araplar, meşrutiyetin serbest ortamından yararlanarak dernekler kurup basın yayın faaliyetleri ile meşgul olmuşlardır. Bunlar içerisinde Arap dil ve edebiyatına öncelik veren, Suriye'nin Osmanlı'dan ayrılması gerektiğini belirten, Arap krallığının kurulmasını isteyen, yerel bürokraside Arapların görevlendirilmesini savunan dernek ve kişiler Arap milliyetçiliğinin bu dönemde artmasına neden olmuştur²⁸²³.

Birinci Dünya Savaşı'na dek Osmanlı Devleti'nden siyasi anlamda ayrılmak isteyen kesimin azlığı dolayısıyla yaygın bir tutum olmamıştır. Hatta 1913 yılında Paris'te yapılan Arap Kongresi'nde de daha çok Arapların kültürel haklarının Osmanlı Devleti içinde garanti altına alınması amaçlanmış, âdem-i merkeziye temelinde reformlara ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir²⁸²⁴. Bu hususta Zeine N. Zeine, Arapların büyük çoğunluğunun ve ileri gelenlerinin Osmanlı Devleti'ne sadık kaldıklarını, esas amaçlarının Türk rejiminin ıslah edilmesi, Türk ve Arapların eşit haklar ile yönetilmesi gerektiği ayrıca daha fazla siyasi özgürlük ve sivil hürriyete kavuşma taleplerinin olduğunu belirtmiştir²⁸²⁵. Ancak ilerleyen süreçte özellikle Birinci Dünya Savaşı'nda Arap isyanları yaşanmış, Arapların tutumları değişmiştir.

1.1. Birinci Dünya Savaşı'nda Arap Milliyetçiliği

Suriye Arap milliyetçilerinin, İttihat ve Terakki ile Arap hakları konusundaki düşünceleri Arap Kongresi ve ardından yapılan antlaşmalar ile yatıştırılmış ancak devlet idaresi ile Hicaz arasındaki

²⁸¹⁹Recep Boztemur, "Arap İsyanı", *Mülkiye*, C.35(2011), 63.

²⁸²⁰H. Bayram Soy, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", *Bilig*, S.30 (2004),179-182.

²⁸²¹Davut Hut, "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", *Vekanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.1(2016), 120.

²⁸²²Gökçe, "Arap Milliyetçiliğinin", 69.

²⁸²³Hut, "Osmanlı Arap Vilayetleri", 133-138.

²⁸²⁴Ercan Gürbüz, *Suriye'de Ulus İnşa Çabaları ve BaasPartis'nin Rolü*(İstanbul: Gelişim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 3-4.

²⁸²⁵Zeine N. Zeine, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, çev.Emrah Akbaş (İstanbul:Gelenek, 2003), 66.

bağlar Araplar arasındaki dayanışma nedeniyle bozulmuştur²⁸²⁶. Bu sırada Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla uzun bir süre boyunca yer yer belirginlik gösteren Arap milliyetçilik hareketi kendisine fiili olarak yer edinmiş ve bağımsızlık hareketlerine neden olmuştur. Savaş öncesinde İttihat ve Terakki iktidarı ile Şerif Hüseyin arasında gerginlik yaşanmakta idi. Takip eden süreçte İngilizlerin savaş esnasında bölgede müttefik araması ve bütün Ortadoğu'yu kapsayan bir alanda büyük bir Arap devletinin kurulacağı fikrini aşılması²⁸²⁷, ayrıca Şerif Hüseyin'in bölgede gücünü arttırması İngilizlerin Şerif Hüseyin ile anlaşmasını sağlamıştır. Şerif Hüseyin, savaş esnasında Osmanlı Devleti'ne sadık kalacağını bildirmiştir. Ancak oğlu Abdullah aracılığıyla İngilizlerle (McMahon-Şerif Hüseyin mektupları) müzakereler gerçekleştirmiş ve İngilizlerden bağımsız bir Arap devleti sözü alarak anlaşma sağlamış, Cemal Paşa'nın Beyrut ve Şam'da ihanetle suçladığı Arapları idam etmesiyle 1916 yılında isyanı başlatmıştır²⁸²⁸. İngilizler ayrıca Şerif Hüseyin'e rakip olan Necid hâkimi İbn-i Suud ile de ittifak pazarlığına girmiş ve Arap isyanlarını kışkırtmaya devam etmiştir²⁸²⁹. Savaş boyunca İngilizlerin para ve lojistik desteklerine rağmen Araplardan oldukça az bir kısmı (4-5 bin) Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmişse²⁸³⁰ de Şerif Hüseyin'in bu kalkışması Arap bölgelerinin devletten kopmasına ve milliyetçi hareketlerin güçlenmesine zemin hazırlamıştır²⁸³¹.

Savaş devam ederken Fransa ve İngiltere arasında Sykes-Picot Antlaşması imzalanmıştır. Şerif Hüseyin'in habersiz kaldığı bu antlaşmada İngilizlerin vaatleri ile Şerif Hüseyin'in istekleri gerçekleşmemiş, İngiliz ve Fransızlar, bölgeyi aralarında paylaşıp, kendi nüfuzları altında olacak Arap devletleri kurmayı planlamışlardır. Savaş bittikten sonra İngilizler ve Fransızlar Ortadoğu Arap coğrafyasında etkisini devam ettirmiş, manda yönetimleri kurulmuş²⁸³², Balfour Deklarasyonu ile Ortadoğu'yu yeniden şekillendirmeye başlamışlardır.

Sonuç olarak 20. yüzyılın başlarında Suriye'deki Arap milliyetçiliği, Arap toplumunda özellikle toplumun üst sınıfında yaşanan değişimler, Avrupa fikirlerine maruz kalınması, Jön Türklerin iktidarda yükselmesiyle Suriye'nin yerel ihtiyaçlarına yeterli dönüt sağlanamaması, Pan-Arap kulüplerinin artması, Arap tarihine ve kültürüne daha fazla ilgi duyulması, ortak bir dil, etnik köken, ulusa bağlılık etrafında birleşilmesi, Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı'nın bölgedeki otoritesinin çökmesi ve Fransız egemenliğinin bölgede varlığını sürdürmesi gibi sebeplerden dolayı Suriye'de

²⁸²⁶Boztemur, "Arap İsyanı", 66.

²⁸²⁷Mustafa Turan, "I. Dünya Savaşı Öncesinde Avrupa Devletlerinin Siyaset Stratejileri ve Osmanlı Devleti", *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu Budapeşte*, ed. Aynur Yavuz Akengin vd. (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2015), 69.

²⁸²⁸Azmi Özcan, "Şerif Hüseyin, *DİA*, C.38 (2010), s.585.

²⁸²⁹Ali Gökçen Özdem, "Büyük Devletlerin Değişmeyen Mücadele Alanı: Ortadoğu", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C.10/S.2 (2016), 12.

²⁸³⁰Özcan, "Şerif Hüseyin", 586.

²⁸³¹Mustafa Bostancı, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Hicaz'da Hakimiyet Mücadelesi", *Akademik Bakış*, C.7/S.14 (2014), 135.

²⁸³²Cevdet Küçük, "Sykes-Picot Antlaşması", *DİA*, C.38 (2010), 204-206.

egemen siyasi Arap milliyetçiliği ideolojisi ortaya çıkmıştır²⁸³³. Nitekim 1920 yılından sonra Osmanlıcılık, Pan-İslamcılık gibi ideolojilerin etkisi kırılmış, çağdaşlaşma ve bağımsızlık açısından Türkler ve Araplar siyasal amaçları doğrultusunda kendi millî devletlerini kurma girişiminde bulunmuşlardır²⁸³⁴.

2. Birinci Dünya Savaşı'nda Cemal Paşa'nın Suriye ve Havalisinde IV. Ordu Komutanlığı

Osmanlı Devleti'nin büyük savaşa girmesinden hemen sonra Enver Paşa ile görüşmeler gerçekleştiren Cemal Paşa, Mısır'daki İngiliz nüfuzunu kırmak, Suriye'de iç güvenliği sağlamak amacıyla Bahriye Nazırlığı ve Dördüncü Ordu Komutanlığı'nın²⁸³⁵ yanında Suriye, Filistin, Hicaz ve Kilikya bölgeleri genel valiliğine, sınırları oldukça geniş bir bölgeye, tayin edilmiştir. Cemal Paşa'nın Suriye'deki görevi, Şam'a ulaştığı 1914 yılının başından 1917 yılının sonuna dek sürmüştür²⁸³⁶. Cemal Paşa, Şam'a ulaştığında ilk izlenimi olumsuz olmamış bunun yerine Arap nüfusunun savaşta desteğini kazanmayı ve cihat yaptırmayı amaçlamıştır²⁸³⁷. Böylece Cemal Paşa, askeri ve sivil konularda tam yetki almış ve Suriye'de yaptığı ilk iş Arap nüfusunun çok olduğu bölgeleri Osmanlı sınırlarında tutmak, batılı devletler karşısında Araplar ile birlikte hareket etmek olmuştur²⁸³⁸. Özellikle yabancı etkisi altında olan ve Osmanlı Devleti ile Suriye topraklarının bütünleşmesini engelleyen Arap milliyetçiliğine karşı harekete geçen Cemal Paşa²⁸³⁹, bazı basın yayınlarının Suriye'ye girmesini engellerken, Arap ileri gelenleri ile dostluk oluşturmuş, halkı savaş yükümlülüklerinden muaf tutmuş ve bölge halkının sempatisini kazanmıştır²⁸⁴⁰. Bölgede faaliyetlerini hızlandıran Cemal Paşa, Dördüncü Ordu mıntıkasında Ermeni sevkياتının problemsiz ve insancıl bir şekilde gerçekleşmesi için yoğun çaba harcamış²⁸⁴¹, Ermenilerin Suriye'de zararsız olacağını düşünmüş²⁸⁴² ve Arap ihtilaline karşılık Suriye'nin muhtelif yerlerine Ermenileri yerleştirerek tampon bölge oluşturmaya çalışmıştır²⁸⁴³.

²⁸³³Philip Shukry Houry, *Syria and the French Mandate, The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945*(New Jersey: 1989), 5-6.

²⁸³⁴Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze*,255.

²⁸³⁵Ahmet Zeki İzgöer, *Hatırat (1913-1922) Cemal Paşa* (İstanbul: DBY, 2006), 29-30.

²⁸³⁶Nevzat Artuç, *Ahmed Cemal Paşa (1873-1922) Askeri ve Siyasi Hayatı*, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), s.239.

²⁸³⁷George Antonius, *The Arab Awakening The Story of The Arab National Movement*, (Philadelphia: 1939), 151.

²⁸³⁸Fuat Dünder, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)* (İstanbul: 2018),92.

²⁸³⁹M. Talha Çiçek, *Cemal Pasha's Governorate in Syria, 1914-1917*(İstanbul: Sabancı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 92.

²⁸⁴⁰Seydi Vakkas Toprak, "Cemal Paşa'nın Emriyle Aliye Sıkıyönetim Mahkemesince İdam Edilen Arap İleri Gelenlerinin Arap Ayrılıkçı Hareketleri Etkisi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.27/S.2 (2017), 300.

²⁸⁴¹Nevzat Artuç, "1915 Ermeni Olaylarına Farklı Bir Bakış", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.7 (2008), 59. s54-65

²⁸⁴²Falih Rıfki Atay, *Zeytin Dağı* (İstanbul: 1998), 70.

²⁸⁴³Hasan Bababcan, "Cemal Paşa", *Araştırmalar, İnsan Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, S.5-6 (2001), 28. s.19-32.

Arap milliyetçiliği çerçevesinde Suriye'deki gizli dernekler faaliyetlerini sürdürmüştür. Buna karşılık söz konusu derneklerin içerisine sivil memurlar yerleştirilmiş ve hareketleri takip edilmiştir. Buna göre Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 13 Nisan 1914 tarihli istihbarat raporunda Arap ihtilal komitelerinin çalışmaları ve bunlara karşı alınması gereken tedbirler bildirilmiştir. Raporu yazan hafiyenin Arap milletçi reisi Abdulgani Efendi ile kurduğu samimiyet neticesinde bazı bilgileri aktarmıştır. Bu raporda, Arap milliyetçilerinin en aktif üyelerinin Fransa'da eğitim görenler olduğu vurgulanmıştır. Zamanla bu üyelerin sayısı 30'u aşmış ve Araplar tarafından değer görmeye başlamıştır. Arap milliyetçilerinin gizli ve açık olmak üzere kendi içerisinde teşkilatlandığı ve amaçlarının istiklal olduğu ve bu doğrultuda üye toplatıldığı belirtilmiştir. Raporda Abdulgani, Muhtar Efendi, Rıza Salih, E'ş-şeyh Ahmed, Azimzâde Refik Bey gibi bazı isimler de ifşa edilmiş, bunlar ile ilgili yapılması gereken önlemler de aktarılmıştır.

Raporun sonunda maddeler halinde bazı hususlara da dikkat çekilmiştir. Bunlar: 1-) Arap kavmi, Arap askerlerinin en değerli olanları hakkında tahkikat ve şikayetlerde bulunmaktadır. Arap cemiyetlerinin bu kişilere nüfuz edeceği muhakkaktır. Bundan dolayı jandarma kumandanlarının tayinine dikkat etmek lazımdır. 2-) Propaganda hususu önemlidir. Propaganda matbuat ya da hatipler yolu ile gerçekleşmektedir. Matbuat yayınları kanuna bağlı olduğu için hatiplere dikkat edilmelidir. Bu hatipler içerisinde maaşlı olanlar da var olup kahvehanelerde, kalabalık yerlerde halkın anlayacağı bir lisan ile propaganda yapmaktadırlar. Bu durumdan ne polis müdürünün ne jandarma kumandanın haberi vardır. Beyrut'ta bulunan polislerin yine Beyrutlu olmasından dolayı hatır ve gönül saydığını, bundan dolayı da bölgeye sivil polislerin görevlendirilmesinin gerektiği belirtilmiştir. 3-) Arap komitesinin en korktuğu şey ipucu ele vermektir. Beyrut halkı acizdir ve olumsuz bir olay karşısında hemen sakınırlar. Mesela kaçakçıların tutuklanmasından sonra birçok kaçakçı bu işi bırakmıştır. Bunun için hükümet bir ipucu elde edebilir ve ceza verirse halk üzerinde baskı kurabilir (EK-1)²⁸⁴⁴. Söz konusu bu raporlar bölgede yaşananlar hakkında önemli bilgiler vermiş, tedbir alınmasında etkili olmuştur.

Cemal Paşa'nın Süveyş Seferi başarısız olunca Şam'a dönmüş ve burada Osmanlı Devleti'ne ihanet ettiği gerekçesiyle daha sert tedbirler alarak Arap ileri gelenlerini ölüm cezasına çarptırmıştır²⁸⁴⁵. Savaş yıllarında Cemal Paşa'nın emriyle birçok yerde kurulan Divan-ı Harb-i Örfi mahkemeleri, İngiliz ve Fransızlar ile iş birliği yapanlar, ihanet edenler ve ayrılıkçı hareketlerde bulunup fikirleri yayan kişilerin yargılandığı yerler olmuştur²⁸⁴⁶. Mahkemelerde yargılanarak haklarında idam kararı verilen 11 kişilik ilk grup Ağustos 1915 yılında, 21 kişilik ikinci grup Mayıs 1916 yılında Beyrut ve Şam'da idam edilmiştir. Cemal Paşa'nın kendi yetkisine dayandırarak hükümeti beklemeden acele ile gerçekleştirdikleri bu idamlar halkın zamanla tepkisine neden olmuş,

²⁸⁴⁴BOA DH.EUM.4.Şb 10-18 H.15.06.1335

²⁸⁴⁵Fatih Koraş, *Suriye'de Toplumsal Yapının Dönüşümü ve Arap Milliyetçiliğini Gelişimi 1860-2000*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 26.

²⁸⁴⁶Toprak, "Cemal Paşa'nın" 301.

bölgedeki yabancı çıkarlarına uygun zemin hazırlamış ve Şerif Hüseyin de bu bahane ile isyan çıkarmıştır²⁸⁴⁷.

3. Anadolu'ya Göç Ettirilen Aileler ve Alman Tedbirler

Cemal Paşa'nın Arap milliyetçi hareketlerini engellemek için idam kararları gibi sert önlemlerin dışında aldığı önlemlerden biri de Anadolu'ya bazı Arapları sevk etmesi olmuştur. Anadolu içlerine kadar özellikle Suriye'den olmak üzere çok sayıda Arap aile göç ettirilmiştir ki bu rakamın 5000 civarında olduğu belirtilmiştir²⁸⁴⁸. Söz konusu göçün amacının uzaklaştırmadan çok önlem amacıyla yapılan bir nakil olduğu açıklanmıştır. Yine göçün yanlış anlaşılmalara sebebiyet vermemesi ve nakil işlemlerinin içeriği ile ilgili yayımlanan beyannamede şu maddelere yer verilmiştir:

“1- Hükümet bu aileleri kovmamış, nakletmiştir. Tebid bir ceza, nakil bir ihtiyattır.

2-Kadın ve çocuklar ailelerin yine aile halinde yaşaması ve perişan olmaması için beraber gönderilmiştir. Çünkü yalnız erkekler gönderilmiş olsaydı bu bir tebid olacaktı ve erkekler çalışmak, kazanmak, ailelerini görmek ve ailelerine riyaset etmek hakkını kaybedeceklerdi. Aynı zamanda kadınlar ve çocuklar kaldıkları yerde nefredilmiş ve vatandaşlık hakkından mahrum edilmiş erkeklerin kadınları ve çocukları olmak şüphesi altında kalacaklardı ve bakımsızlıktan, reissizlikten dağılacaklardı.

3- Bu ailelerin hiçbirinin emlak ve arazisine taarruz edilmemiştir. Hükümet, komisyon teşkil etmiş, hepsine birer vekil tayin ettirmiş ve vekilleri kendi kontrolü altına almıştır. Hiçbir kimse nakilden dolayı hiçbir hakkını kaybetmemiştir. Her ay muntazam varidatlarını hükümet elinden alıyorlar; buldukları emlak ve arazilerine mukabil gittikleri yerlerde aynı kıymette, aynı varidatı veren emlak ve arazilerine mukabil arazi verilmedikçe hiçbirinin ne evine ne çiftliğine dokunulmayacaktır.

4- Hükümet kendi vilayetleriyle gittikleri vilayet valilerini gayet muayyen ve sıkı şerait altına almıştır. Kadınlardan hamile, hasta ve iki yaşından küçük çocuğu olanlar tecil edilmişlerdir.

5- Hükümet istisnasız herkese muhtaç olduğu masarif-i rahiyeyi mebzulen vermiştir. Aileler şimendiferlerde en aşağı ikinci mevki ile seyahat ettirilmiştirlerdir.

6- Emvâl-i menkulenin nakline tamamen müsaade edilmiştir. Bunların da nakliye masrafları hükümetçe ödenmiştir.

7- Aileler arasında ne kadar memur varsa gittikleri yerlerde memuriyetlerine muadil hizmetlere derhal tayin edilmişlerdir.

²⁸⁴⁷ Toprak, “Cemal Paşa'nın” 306-307.

²⁸⁴⁸ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar* (İstanbul: 1998), 218.

8- Her ailenin ayda muhtaç olduğu para tahkik edilmiş ve gittikleri yerlerde her ay bu paranın kendilerine verilmesini temin edecek kadar tahsisat aldırılmıştır. Bu para erbab-ı servetten olanlara işleri düzeltip muntazaman varidatlarını alıncaya kadar muhtaçlara daima verilecektir.

9- Ordu kumandanlığı bu giden insanların birer vatandaş olmak hakkından hiçbir şey kaybetmeyeceklerini vilayete tebliğ etmiş ve onlara hüsn-i muamele, mihman-nüvazlık ve himaye gösterilmesini kendisi için bir haysiyet-i şahsiye meselesi telakki ettiğini bildirmiştir²⁸⁴⁹.”

Arap ailelerinin göçe tabi tutulması ailelerin birçok yönden zorluk çekmesine sebebiyet vermiştir. İnsanların karşılaştıkları maddi problemler en önemli hususlardan biridir. Bununla birlikte Dahiliye Nezaretince Şam'da Dördüncü Ordu Kumandanlığına bir telgraf gönderilmiştir. Bu telgrafta, sevk edilen ailelerin daha önce buldukları yerdeki sosyal ve ekonomik durumları sevk edildikleri yerde de göz önünde bulundurulması, sevk edilen ailelerin öncelikle emval-i metrukeden kalan evlere yerleşmesi yoksa ev bulunması ve bu evlerin oturulabilir olmasına dikkat edilmesi, emval-i metrukeden belirlenen fiyat doğrultusunda eşya alınabilecek ve bu eşyaların muhacirin tahsisatından karşılanması göz önüne alınmıştır. Telgrafta, sanat ve meslek sahibi olanların, tarım ile uğraşanların sevk edildikleri yerde kendi işlerini yapmaları için imkân tanınması, mal-mülk sahibi kimselere sevk edildikleri yerde aynı değerde arazi verilmesi, aileler için yeme-içme, evlerin tamir ve kiralari muhacirin tahsisatından karşılanması, her ailenin giyim, harçlık, ev eşyası, gibi ihtiyaçlara dair tüm masrafların defterlere kaydedilip Dördüncü Ordu Komutanlığına gönderilmesine de dikkat edilmiştir. Son olarak Dahiliye Nezareti'ne bildirilmeden ikamet etmekte olan aileler içerisinde bireysel veya toplu yer değiştirmelerin yasak olduğu belirtilmiştir²⁸⁵⁰. Ailelerin ev konusunda ihtiyaçlarının karşılanması, yeterli miktarda arazi ve çiftliklerin bildirilmesi ile ilgili bilgiler Konya, Bursa, Ankara, Sivas ve Kayseri mutasarrıflığınca istenmiştir²⁸⁵¹. Ayrıca ailelere Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti²⁸⁵², ordu ve seferberlik tahsisatları tarafından ekonomik destekler sağlanmıştır²⁸⁵³. Böylece yapılacak sevklerde ve ikamet eden ailelerin zor durumda kalmaması, yaşamlarını kaldıkları yerden devam ettirebilmeleri, sefalet düşmemeleri için mücadele edilmiştir.

Alınan tedbirler göç esnasında devam etmiştir. Arap ailelerinin, Anadolu'nun iç ve batı kısımlarına daha yoğun olmak üzere göç ettirilmiş, bu göç gruplar halinde kısım kısım gerçekleşmiştir²⁸⁵⁴. Göç sırasında insanların mağdur ve perişan olmamasına özellikle dikkat edilmiştir. Bu hususta Cemal Paşa 1 Mayıs 1916 tarihinde gayet acele ile gönderdiği tahriratta, 28 Nisan'da Cebel-i Lübnan'dan Anadolu'ya hareket eden 178 kişinin nakledilmesi sırasında ihtiyatsızlık olduğunu tahmin etmiş bunun için yapılması gerekenleri açıklamıştır. Buna göre: 1. Trenlerde birinci ve ikinci

²⁸⁴⁹Ayşe H. Aydın, *Âliye Divân-ı Harb-i Örfisi* (İstanbul: 1993), 155-156.

²⁸⁵⁰BOA DH.ŞFR. 63-145.

²⁸⁵¹BOA DH.ŞFR. 59-107.

²⁸⁵²BOA DH.EUM.4.Şb 6-52.

²⁸⁵³Mustafa Özdemir, *I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Ülkesinde Yaşanan Göç Hareketleri* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 190-191.

²⁸⁵⁴BOA TŞR.HL. 3-28. TŞR.HL. 3-161.

sınıf seyahat için ellerinde belge olmayanlara Cemal Paşa emriyle tahrirat verilmesini, 2. Kara yolu ile sevk edildikleri yere gidecek ailelerin nakliye masrafının verilmesini, 3. Sevk edilen ailelerin tamamının zengin olmadığını iâşe, otel vs. masrafların verilmesini rica etmiş hatta harcanacak paraları Cemal Paşa kendi iade edeceğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Halep vilayetinden gönderilen yazıda, Cebel-i Lübnan'dan gelen aileler için bir miktar para verildiği, araba ücretini veremeyenlerin araba ücretlerinin tahsis edildiği, şimdiye dek 600'den fazla kişiye tren bileti kesildiği bildirilmiştir. Ancak arabaların Osmaniye'ye gidip gelmesinin dört gün sürmesi ve bu süre zarfında insanların beklemeleri gibi bazı problemler oluşmuştur. Problemlerin meydana gelmemesi için Sayda ve Suriye'den gönderilecek kişilerin her dört günde elli kişiden fazla olmaması istenmiştir. Benzer problem Polis Müdüriyeti tarafından da Cemal Paşa'ya iletilmiştir. Cevaben, Cebel-i Lübnan'dan gelmiş olan 178 kişi için iâşeler ve araba ücretleri verildiği, ailelerin seviyelerine göre trenlerde birinci, ikinci ve üçüncü mevkilere yerleştirileceğini belirtmiştir. Yazının devamında ise 5-10 gün zarfında Osmaniye, Halep, Şam, Beyrut'tan otuzu aşkın nüfus gönderilmiş ve İslahiye'de mevcut arabaların dört günde Osmaniye'ye gidip geldiğinden her dört günde elli nüfusun sevkinin uygun olduğunu belirtmiştir. Sevk edilmeyi bekleyen aileler ise otellerde kaldığından bunların masraflarının çok olduğu ve kendi rahatlarına uygun olmadığını bundan dolayı dört günde bir elliden fazla kişinin ziyan olacağı açıklanmıştır²⁸⁵⁵. Böylece Cemal Paşa'nın göç esnasında tahmin ettiği olumsuzluğun sebebinin fazla nüfusun bir anda sevk edilememesi ve araç sıkıntısının varlığı olarak tespit edilmiştir.

Anadolu'ya göç ettirilen ailelere ait ulaşım masrafları peşin olarak Bağdat Demiryolu Şirketi'ne muhacirin tahsisatınca karşılanmış ve demiryolu aracılığıyla ulaşımın gerçekleşmiştir²⁸⁵⁶. Ailelerin ulaşım esnasında Anadolu'ya geçiş yapabilmeleri için de kendilerine seyahat varakaları verilmiştir²⁸⁵⁷.

3.1. Göçmen Ailelerin Sosyo-Ekonomik Problemleri ve Çözümler

Göç eden ailelerin problemleri Anadolu'da ikamet ettikleri bölgelerde devam etmiştir. Söz konusu problemlerin giderilmesiyle ilgili gerekli yardımlar da yapılmaya çalışılmıştır. Örneğin Bursa'daki Suriyeli Arap aileleri Anadolu'da vilayet merkezlerine ve kazalarına sevk edilmiştir. Kazalarda bulunan aileler, vilayet merkezine taşınmak için müracaatlarda bulunmuştur. Vali Hakkı Bey tarafından ailelerin merkeze gitmelerinde bir mahsur görülmemiş ancak vilayet merkezinde emval-i metrukeden hane kalmadığı için kazalara sevk edildiği belirtilmiştir²⁸⁵⁸ ve ailelerin zorluk yaşamaması amaçlanmıştır. Ayrıca sevk edilen ailelere yevmiyeler de tahsis edilmiş²⁸⁵⁹ hatta Suriye'den Kırşehir'e sevk edilen ve yevmiyelerini geç alan kişiler tespit edilerek yevmiyeleri defaten

---

²⁸⁵⁵BOA TŞR.HL. 3-40.

²⁸⁵⁶BOA DH.ŞFR. 69-293.

²⁸⁵⁷BOA DH.ŞFR. 69-130.

²⁸⁵⁸BOA DH.EUM. 4Şb. 10-29.

²⁸⁵⁹BOA DH.ŞFR. 86-77.

karşılanmıştır (EK-2)²⁸⁶⁰. Yine Kırşehir’de ikamet eden ve aslı Cebel-i Lübnan olan Süleyman Kenan, nakliye masraflarının hükümetçe karşılanması için bir talepte bulunmuştur²⁸⁶¹. Bu talebin yerine getirilmesi önce Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti’ne ardından Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti’ne verilmiştir. Buna göre Kırşehir’de bulunan İlyas Matran Eskişehir’e, Kırşehir’deki Süleyman Kenan Ankara’ya, Cebel-i Lübnanlı İbrahim Ukeyl Ankara’ya gönderilmesi hususunda nakliye masrafları Aşair ve Muhacirin Müdüriyetince karşılanmıştır²⁸⁶².

Dördüncü Ordu Kumandanlığından, Konya, Ankara, Kastamonu, Bursa, Sivas, Diyarbakır, Eskişehir, Adana gibi yerlere gönderilen telgrafta, Suriye’den uzaklaştırılan aileler içerisinde ebeveynleri vefat etmiş kişilerin memleketlerine gönderilmesi yerine söz konusu kişilerin devlet himayesi altına gireceği, kimsesizler gibi yardım almaları gerektiği belirtilmiştir²⁸⁶³. Böylece yetim kalan kişilerin devlet güvencesi ile yaşamlarını sürdürebilmeleri sağlanmıştır.

Suriye’den Anadolu’nun muhtelif yerlerine göç edilen ailelerden bir kısmı göçe tabi olmalarının kendilerine geçim sıkıntısı da dahil birçok probleme yol açtığını ve haksız yere bu uygulamaya tabi tutulduklarını belirtmişlerdir. Bu husus ile ilgili örnekler şu şekilde verilebilir: Şam eski mebusunun göndermiş olduğu belgede, hükümetin fırkasına mensup olup iftiraya uğradığını, görevini layıkıyla yaptığını, kendisi ve ailesinin uzun bir süredir maddi sıkıntılar içerisinde olduğunu, sahip olduğu mal ve mülkü harcadıktan sonra borç altına girdiğini ve daha fazla dayanamayacağını vurgulamıştır. Öncesinden Cemal Paşa’ya dilekçe ile Şam’a dönme talebinde bulunmuş ve söz konusu kişiye memleketine dönmek ve memuriyet görevine devam ettirmek vaadi verildiğini belirtmiştir. Bunun için telgrafında gidilmesine müsaade verilmesini istemiştir²⁸⁶⁴. Suriye’nin Hama Sancağı Selimiye Kazasından Bursa vilayeti Bilecik Kazasına 5 kişilik ailesi ile birlikte sevk edilen Musa isimindeki kişi, kendisinin ziraattan başka işle meşgul olmadığını, bu zamana dek hiçbir hüküm giymediğini, siyasetin dahi ne olduğunu bilmediğini, araziden hazineye her yıl vergisini verdiğini ve bildiği tek şeyin ziraat sanatı ve zirai araç-gereçler olduğunu beyan etmiştir. Kendisinin bir suçlu olmadığını ve memleketinde arazinin bakımsız, hayvanlarının telef olacağını bildirerek memleketine dönme ricasında bulunmuştur²⁸⁶⁵. Cebel-i Lübnan Sancağından Necib Efendi’nin zevcesi, küçük evlatlarıyla birlikte Balıkesir Sancağı Burhaniye Kazasına sevk edildiklerini, mal ve mülklerinin memleketlerinde kaldığını ve buldukları yerde zorluk yaşadıklarını bunun için de memleketlerine sevk edilmek istediklerini beyan etmiştir²⁸⁶⁶.

İlyas Murad’ın zevcesi, Baalbek Kazası El’ayn karyesinden olan Meryem Hanım, Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği yazıda başından geçen olayları tek tek aktarmıştır. Cemal Paşa’nın kaza

²⁸⁶⁰BOA DH. Muhasebe, Levazım Mübayaat 65-19-9.

²⁸⁶¹BOA DH.EUM.4.Şb 12-10.

²⁸⁶²BOA DH.EUM.4Şb. 13-20.

²⁸⁶³BOA DH.EUM.4Şb. 7-26.

²⁸⁶⁴BOA DH.EUM. 4.Şb. 19-18.

²⁸⁶⁵BOA DH.EUM.4Şb. 8-3.

²⁸⁶⁶BOA DH.EUM.4.Şb. 10-26.

kaymakamı Arap Abdulfettah'a Baalbek'te Hristiyan olan Matrânzâde ailesinin sevkine dair emir vermesiyle kendilerinin (İlyas Murad ve Meryem) de sevk edildiğini, halbuki kendilerinin bu aile ile yakından-uzaktan bir münasebetleri olmadığını, İlyas Murad'ın cins kısırağını kaymakama bedelsiz vermediğinden dolayı kaymakamın haksız yere sevk defterine adlarının yazıldığını belirtmiştir. Bunun üzerine İlyas Murad asker olarak Sivas'a görevlendirilmiş ve kendisinden bir haber alınmadığını aktarmıştır. Kendisinin de Çankırı'ya ikamet ettirildiğini, cariyeleri ve iki yaşında kızları ile burada çok zor durumda kaldıklarını hatta Türkçe bilmediklerini bunun yanı sıra hükümet tarafından verilen 450 kuruşun yalnız yakacağa yettiğini, perişan ve sefalet içerisinde bulduklarını iletmiş olup kendilerinin ziraat ile meşgul olup suçsuz olduklarını bundan dolayı memleketlerine dönme arzusunda olduklarını belirtmiştir (EK-3)²⁸⁶⁷. Yine Dahiliye Nezareti'nden Cemal Paşa'ya gönderilen telgrafta, Mecdel Nahiyesinden Isparta'ya sevk edilen Selim bin Ahmed Abdullah, haksız yere memleketinden uzaklaştığını bunun için ilgili yerlere dilekçe verdiğini ve cevap alamadığını belirtmiştir. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti'nden Cemal Paşa'ya durum bildirilmiş, Cemal Paşa ise cevaben, Mecdel ve civarında uzaklaştırılan kişiler savaş cephesinin hemen gerisinde olup ordu ve hükümet aleyhinde faaliyet yaptıkları için Selim ve eşinin Suriye ve Filistin'den uzak tutulmaları gerektiğini nezarete bildirmiştir²⁸⁶⁸. Bir başka problem ve çözüm şu şekilde verilebilir: Baalbek eski tüccarlarından Hacı Ahmed Sadun isimli kişi dilekçesinde, kendisinin bu zamana dek herhangi bir suç işlemediğini mahkemeye dahi çıkmadığını buna rağmen Dördüncü Ordu Kumandanlığı emriyle 10 kişilik ailesi ile birlikte Konya'ya sevk edildiğini, Suriye'den sevk edilen diğer muhacirlere emlak ve arazi verilmesine rağmen kendisine bir buçuk yıldır hiçbir şey verilmediğini, çok zor durumda kaldığını ve sahip olduğu birçok eşyayı satıp geçimini sağladığını, ev kirası olarak 5 lira verdiğini muhacirin idaresinin ise kendisi için 2 lira verdiğini, en azından emval-i metrukeden bir hane kendisine verilmesi ricasında bulunmuştur. Bunun üzerine Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti gerekli yardımların yapılması hususunda incelemeyi başlatmış ve ailenin zor durumda kaldığı problemin aşılması için çalışmalar yapılmıştır²⁸⁶⁹.

Anadolu'ya sevk edildikten sonra şüpheli davranışlarda bulunan kişiler için yer değiştirme politikası devam etmiştir. Örneğin Tarsus'ta ikamet eden Suriye ahalisinden Selim, Yakub Sabuncu, Corci "Kaçihî" ve altı kişi Tarsus'tan Maraş'a sevk edilmiştir. Katolik ve Ortodoks milletinden bazı kişilerin imzalarıyla verdikleri dilekçede, Maraş'a sevk sebep gösterilmeden gerçekleştiğini ve birçok kişinin bundan dolayı perişan bir halde olduğunu ayrıca sevk edilenlerden askeri sağlık raporu bulunan ve hasta olanların yer aldığı belirtilmiş ve bununla ilgili bir açıklama istenmiştir. Bunun üzerine bu kişilerin şüpheli buldukları ve Maraş'a sevk edilmeleri gerektiği açıklanmıştır²⁸⁷⁰.

---

²⁸⁶⁷BOA DH.EUM.4Şb. 24-33.

²⁸⁶⁸BOA DH.EUM. 6.Şb. 25-40.

²⁸⁶⁹BOA DH. Muhasebe, Levazım, 65-19-8.

²⁸⁷⁰BOA DH.EUM. 4.Şb. 20-44.

Anadolu'ya göçe tabi tutulan Araplar içerisinde askerlik görevini icra edenler de bulunmaktadır. Hatta memleketlerine dönmek isteyenler içerisinde askeri yükümlülüğü bulunan kişilerin dönmesine müsaade edilmesinin caiz olmadığı belirtilmiştir²⁸⁷¹, memleketlerine avdetlerine izin verilmemiştir²⁸⁷². Bununla ilgili bir talepte Abdülcevad isimli birinin askeri görevinden dolayı ailesi ile ayrı kalacağı ve ailesinin gurbette yabancılık çekeceğini bunun için memleketine dönmelerini talep etmiş²⁸⁷³; ancak Cemal Paşa bu ve benzeri isteklere karşı şu telgrafi göndermiştir: "... Anadolu'ya nakil olan Arab ailelerinin erkekler hakkındaki kararımız bunların Suriye ve Arabistan haricinde istihdamı idi. Esasen bu 'ailelerin hepsine şimdi hükümetçe maaş verilmekte olmasına ve yakında gönderilecek defterlerle arazi ve emlakları da te'min edileceğine göre bu 'ailelerin yerli ahalden farkı yoktur. Ve buraya iadeleri caiz olamaz"²⁸⁷⁴ şeklindeki ifadeler ile bildirmiştir.

Bu hususta çeşitli talepler artınca mevcut insani durumlar özellikle askere alınan kişilerin geride bıraktıkları aile ve zevcelerinin durumları göz önüne alınmıştır²⁸⁷⁵. Zamanla istisnai durumlar yaşanmıştır. Örneğin Suriye'den Balıkesir'e gönderilen ve yaklaşık 1 yıl askerlik görevini icra eden Şükrü ve Mustafa isimdeki kişiler, Harbiye Nezaretine zor durumda kalan aileleri için geri dönme talebinde bulunmuş²⁸⁷⁶ ve bu durum 1 ay sonra Dahiliye Nezaretine yerine getirilmesi için bildirilmiştir²⁸⁷⁷. Bir başka örnekte, Suriye'den Ankara'nın Kalecik kazasına ailesi ile birlikte göçe tabi tutulan ve sonrasında askere sevk edilen Şamlı Azizzâde Ferid'in ve merhum eşi Nazime Hanımın küçük çocuklarının yalnız ve zor durumda oldukları tespit edilmiş ve çocukların memleketine gönderilmesine izin verilmiştir²⁸⁷⁸.

3.2. Göçmen Ailelerin Sağlık Problemleri ve Çözümler

Anadolu'nun muhtelif yerlerine göç ettirilen Arap ailelerinin karşılaştıkları önemli problemlerden biri sağlık anlamında olmuştur. Devlet tarafından sevk edilen ailelerin zor durumda kalmaması ve sıhhi ihtiyaçların giderilmesi amacıyla gerekli çalışmalar yapılmıştır. Dahiliye Nezareti, Konya, Ankara, Sivas, Bursa, Edirne, Aydın, Eskişehir, İzmit, Kütahya ve Karesi mutasarrıflıklarına gönderilen Nisan 1917 tarihli resmi yazıda, Anadolu'ya sevk edilen Arap ailelerinin yer değiştirme ya da memleketlerine dönme ile ilgili içeriğe sahip aralıksız dilekçe geldiği; ancak bu ailelerin memleketlerinde herhangi bir iç karışıklığa sebebiyet vermemeleri amacıyla sevk edildikleri ve buldukları yerde ikamete mecbur oldukları belirtilmiştir. Bunun üzerine 8 Ağustos 1917 tarihinde Ankara Vali Vekili Nazım Bey, Arap ailelerinden bazılarının bölgenin suyu ve havasına alışmadığını hatta sıhhi yetkililerce de bu kişilerin yer değiştirmesinin gerekli ve uygun görüldüğü bilgisini

²⁸⁷¹BOA DH. EUM. 4.Şb. 19-11.

²⁸⁷²BOA DH.4.Şb. 19-11.

²⁸⁷³BOA DH. EUM. 4.Şb. 9-10.

²⁸⁷⁴BOA DH. EUM. 4.Şb. 9-10.

²⁸⁷⁵BOA DH. EUM. 4.Şb. 9-10.

²⁸⁷⁶BOA DH.EUM. 4.Şb. 13-24.

²⁸⁷⁷BOA DH.EUM. 4.Şb. 13-24.

²⁸⁷⁸BOA DH.EUM. 4Şb. 23-87.

aktarmıştır. Emsal durumlarda ne yapılacağına dair Dahiliye Nezareti'nden bilgi almak istemiştir. Bunun üzerine Dahiliye Nazırı Talat Paşa'dan Nazım Bey'e gönderilen resmi yazıda, Suriye'den göç ettirilen Arap ailelerinden buldukları yerin suyuna ve iklimine alışamayanların, sağlık raporu alıp isim ve yer değişikliğinin sebebini de belirterek bildirmeleri gerekmiş ve buna göre gerekli işlemlerin yapılacağı aktarılmıştır²⁸⁷⁹. Böylece buldukları bölgenin iklimine uyum sürecinde zorluk yaşayan kişi ve ailelerin sıhhiye hekimleri tarafından da uygun görülmesi halinde yerlerini izin alma şartıyla değiştirebilecekleri hatta nakliye masraflarının devlet tarafından ödendiği belirtilmiştir²⁸⁸⁰. Bunun üzerine sevk edilen kişiler, özellikle buldukları bölgenin iklim şartlarına alışamayan, hastalandığı için tedavisini alamayan ya da buldukları bölge hastanelerinin yetersiz kalması gibi durumlardan dolayı Dahiliye Nezareti'ne dilekçe vermek zorunda kalmışlardır. Dilekçelerinde özellikle yer değişikliği talebinin gerekçesi ve doktor raporları yer almıştır. Bununla ilgili iletilen dilekçelerden bazıları şunlardır:

Cebel-i Lübnan ahalisinden olup Yozgat'ta yaşayan bir şahsın bakacak kimsesi olmadığını aynı zamanda hasta olduğunu belirterek Eskişehir'e gitme talebi olduğunu iletmıştır²⁸⁸¹. Eskişehir'de ikamet eden Şam ahalisinden Ganazi, aile efratlarının buldukları bölgenin iklimine alışamadıklarını belirtmiş ayrıca hekim raporunda ailenin "iklimin tesiriyle daima tedavi ve tedabir-i tıbbiye altında yaşamak mecburiyeti altında kaldıkları" belirtilerek bu aile efradının memleketine dönme talepleri uygun görülerek kabul edilmiştir²⁸⁸². Yine Eskişehir'de ikamet edilen Şam tüccarlarından biri şehrin ikliminden dolayı rahatsızlandığını, 5 ay içerisinde eşinin vefat ettiğini, bunun için cariyeye ve çocukları ile memleketlerine dönmek istediğini talep etmiştir²⁸⁸³. Bilecik'e sevk edilmiş olan Suriyeli Fehmi Efendide aile üyelerinden eşi ve kızının tedavisi için Bursa'ya gidip tekrar dönmek üzere 20 gün izin istediğini belirtmiştir²⁸⁸⁴. Cebel-i Lübnan'dan Kırşehir'e sevk edilen İbrahim b. Akka'nın bulunduğu bölgede rahatsızlandığı ve ailesi ile birlikte Bursa'ya gitme talepleri kabul edilmiştir²⁸⁸⁵.

Beyrut eski mebusu Rıza Salih Efendi'nin Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta, ikamet tutulduğu Manisa'nın havası ve suyunun rahatsızlığına sebebiyet verdiğini, Manisa'nın soğuk kış mevsiminin sıhhatini bozduğunu ve bundan dolayı daha ılıman bir havası olan ve tedavi alabileceği İstanbul ya da İzmir'e nakledilmesi talebinde bulunmuştur²⁸⁸⁶. Suriye'den Baalbekli Hasan Şibli Haydar ve kardeşi Mehdi'nin sevk edildikleri Eskişehir'in iklimine alışamadıklarını ve bunun için kendi hemşehrilerinin olduğu Adana'ya sevk edilmelerini istemişlerdir²⁸⁸⁷. Şamlı Azimzade Ali de ikamet ettiği Bursa'nın iklimine alışamadığını doktor raporuyla beyan etmiş ve kendisinin Adana'ya

---

²⁸⁷⁹BOA DH.EUM.4.Şb14-8.

²⁸⁸⁰BOA DH.EUM.4.Şb 12-52.

²⁸⁸¹BOA DH.EUM.4.Şb 11-6.

²⁸⁸²BOA DH.EUM.4.Şb 18-56.

²⁸⁸³BOA DH.EUM. 4.Şb 15-12.

²⁸⁸⁴BOA DH.EUM.4.Şb 10-37.

²⁸⁸⁵BOA DH.EUM.4.Şb 12-4.

²⁸⁸⁶BOA DH.EUM.4.Şb. 8-14.

²⁸⁸⁷BOA DH.EUM.4.Şb 18-19.

nakledilmesini istemiştir²⁸⁸⁸. Yine Muhsin, İbrahim ve Muhammed isimli üç kişi sevk edildikleri Lüleburgaz'ın iklimine alışamadıklarını ve bundan dolayı hastalandıklarını ayrıca Lüleburgaz'daki hastanenin kendileri için yeterli olmadığını belirterek Babaeski belediye tabibinden aldıkları raporu da ekleyerek İstanbul, Kütahya ya da başka bir sancağa gitmek istediklerini belirtmişlerdir²⁸⁸⁹.

Suriye Nebek ahalisinden Konya'ya sevk edilen Cirunizade Mehmet Efendi Konya'da tedavisine yanıt alamadığını ve bunun için İstanbul'a gitmek istediğini belirtmiş ve müsaade almıştır²⁸⁹⁰. Cebel-i Lübnanlı İzzeddin Efendi, hastalığından ve ameliyat edilmesi gerektiğinden hekim raporuyla beraber İstanbul'daki hastanelerden birinde tedavi edilmesi talebi kabul edilmiştir²⁸⁹¹. Beyrutlu Mehmet Seyyid Efendi de hasta olan eşinin tedavisi için İstanbul'a gitmiş ancak kötü hava koşullarından dolayı burada tedavisini alamadığını ve izin süresinin uzatılmasını talep etmiştir²⁸⁹². Kırşehir'de ikamet eden Cebel-i Lübnanlı İbrahim Akil'in kalp rahatsızlığı ve eşinin de romatizma hastalıklarından dolayı soğuk iklimi olmayan Adana veya Tarsus'a nakledilmeleri talep edilmiştir²⁸⁹³. İzmir'de ikamet eden Şamlı Abidzade Mustafa'nın kızı Nadire Hanım'ın hastalanması ve İstanbul'da tedavi görmesi için bir aylığına izin verilmiştir²⁸⁹⁴. Şamlı Kasım Abdülhadi Efendi Bursa'da ikamet etmekte ve hastalığından dolayı başka bir yere nakledilmesi uygun görülmüş ve harcırahının Muhacirin Müdüriyetince ödenmesi kararlaştırılmıştır²⁸⁹⁵.

3.3. Göçmen Ailelerin Geri Dönme Talepleri ve Çözümler

Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Anadolu'nun muhtelif yerlerine sevk edilen Arap aileleri, çözülmeye çalışılsa da çeşitli problemler yaşamaya devam etmişlerdir. Bu problemler karşısında ise kişiler geldikleri yerlere gönderilme taleplerinde bulunmuşlardır. Başlangıçta bu tür taleplere karşı Cemal Paşa sıcak bakmamışsa²⁸⁹⁶ da zaman içerisinde istisnai durumlar yaşanmaya başlamış ve Cemal Paşa'nın Suriye valiliği istifasının ardından mevcut şartlar daha da hafifletilmiştir²⁸⁹⁷. Hatta memleketlerine dönmek isteyenlere izin dahi verilmiştir. Ancak bu izinler belirli şartlar altında gerçekleşmiştir. İlk olarak 16 yaşından küçük çocuklar ve kadınların memleketlerine dönmeleri Meclis-i Vükela tarafından kabul edilmiş²⁸⁹⁸ ve Edirne, Adana, Ankara, Karesi vs. mutasarrıflıklarına bu izinlerin uygun olduğu bildirilmiştir²⁸⁹⁹.

²⁸⁸⁸BOA DH.EUM.4.Şb 13-16.

²⁸⁸⁹BOA DH.EUM.4.Şb 11-12.

²⁸⁹⁰BOA DH.EUM.4.Şb 12-5.

²⁸⁹¹BOA DH.EUM.4.Şb 8-15.

²⁸⁹²BOA DH.EUM.4.Şb 15-6.

²⁸⁹³BOA DH. EUM. 4.Şb 7-72.

²⁸⁹⁴BOA DH.ŞFR. 75-122.

²⁸⁹⁵BOA DH.EUM.4.Şb 18-42.

²⁸⁹⁶Burcu Vatanoglu, *Savaş Dönemi Tedbiri Olarak Zorunlu Göç: Ermeni ve Arap Zorunlu Göç Uygulamalarının Kıyaslanması* (Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 123.

²⁸⁹⁷Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, 106.

²⁸⁹⁸BOA DH.EUM.4.Şb 19-32.

²⁸⁹⁹BOA. DH.ŞFR. 84-187.

Göçe tabi tutulan Arap ailelerinin geri dönüşleri ile ilgili bazı hususlara değinilmiştir. 28 Şubat 1918 tarihli bir şifreye ilaveten yazılan belgede şu detaylara yer verilmiştir:

1. Dördüncü ordu mıntıkasında dönüşlerine müsaade edilen ailelerin bir listesi tanzim edilecek, gideceklerin isimleri ve yaşları gösterilecektir.
2. Ailelerin tamamının seyahat ettirilmesi mümkün olmayacağından yerel resmî kurumlarca bu aileler kafiler halinde gönderilecektir.
3. Her ailenin yol harcırahları devlet tarafından tahsis edilecek olup listede belirtilecektir.
4. Yaşları on altıyı geçen erkek çocukları için ikinci bir liste tutulacak ve bunların hali hazırdaki yevmiyeleri belirtilecektir.
5. Aileleri ister ise erkekler mevcut yerlerinde kalabilirler ancak bu kalacak ailelerin isimleri ve aldıkları yevmiyeler belirtilecektir.
6. Zengin oldukları için daha önce kendilerine yevmiye verilmeyenler arasında yardıma muhtaç olanlar var ise bu kişilere yevmiye verilecektir.
7. İstanbul'a gelmek isteyen ailelere herhangi bir yardım yapılmayacaktır. Memleketlerine dönmek istemeyen fakat Pozantı'dan daha ileri gitmek şartıyla diğer bir mahalleye gitme arzusunda bulunanlara müsaade edilecek ve bunlar gidecekleri mahalde yevmiye alacaklardır.
8. İşbu listelerin birer sureti biran evvel nezarete gönderilecektir.
9. Divan-ı harp kararıyla ya da vatana ihanetten şüphe edildiği için ordu kararıyla uzaklaştırılan kişiler, ikamet ettikleri bölgede şüpheli olanlar bu izinlerden yararlanmayacaktır.

Yukarıda belirtilen liste Arap ailelerinin geri dönüşlerinin belirli bir çerçevede yapıldığını göstermektedir. Bu listenin devamında bazı detaylara yer verilmiştir. Buna göre: Dördüncü ordu mıntıkasına dönüşlerine müsaade edilmeyen ve Anadolu'da ikamet eden Suriyelilerin isterlerse Adana'ya gitmelerine müsaade edilmiştir. Geri dönmek için seyahatte bulunacak kişilerin tezkire-i Osmaniyelerinin bulunması gerektiği, olmayanların mahalli nüfus idarelerine müracaat etmeleri gerektiği belirtilmiştir. Tezkirelerini ibraz etmeyen kişilerin ise seyahatlerine müsaade edilmeyeceği kararlaştırılmıştır. Geri dönüş listelerinde isimleri bulunmayan erkek hizmetçilerinin bağlı oldukları aileleri ile birlikte gitmelerine de izin verilmiştir. Önemli bir diğer husus ise on altı yaşından küçük çocuklar ve kadınlar için verilen izinler kısa bir zaman sonra altmış yaşını doldurmuş kişiler için de geçerli olmuş, bu kişilerin de seyahat etmeleri için tezkire-i Osmaniye ve yaşlarını gösteren belgeleri ibraz etmeleri gerektiği belirtilmiştir²⁹⁰⁰. Dahiliye Nezareti geri dönüşler ile ilgili vilayetlerden liste hazırlanmasını istemiştir. Örneğin Konya vilayetinden gönderilen resmi yazıda Dördüncü Ordu mıntıkasından Konya'ya gönderilmiş Arap ailelerinden memleketlerine gitmek isteyen kadın ve

---

²⁹⁰⁰BOA DH.EUM. 4.Şb. 19-8.

çocukların, yaşları on altıyı geçmesinden dolayı dönüşlerine müsaade edilmeyen erkeklerin, ikamet ettikleri yerde kalmak isteyenlerin, Dördüncü Ordu mıntıkası haricinde başka yerlere gitmek isteyenlerin bir listesi hazırlanmıştır. Bu listede isim, yaş, seferiye masrafları gibi bilgiler eklenmiştir (EK-4)²⁹⁰¹.

Arap aileleri içerisinde memleketlerine dönme müsaadesi verilmeyen kişiler de bulunmaktadır. Bunun en bariz örneği yaş şartını taşımayan erkeklerdir. Dolayısıyla bu kişiler için izin verilmemiştir. Örneğin Halep'e gitmek için seyahat varakası talebinde bulunan Ali Cümdi Efendi, iki yıl Bilecik'te ikamet etmesinin ardından Adana'ya gelmiş ve buradan da ailesi ile birlikte Halep'e gitmeye izin almak için dilekçe vermiştir. Ancak verilen cevapta on beş yaşını geçmiş Suriyeli eşhasın Adana vilayetinden öteye gitmelerine müsaade olunmayacağı belirtilerek²⁹⁰² izin verilmemiştir. Anlaşılacağı üzere on altı yaşından küçük erkeklerin ve kadınların hem memleketlerine hem de Anadolu'da başka bir bölgeye gitmeleri serbest bırakılmıştır. On altı yaşını tamamlamış erkeklerin ancak Suriye dışında başka bir bölgeye gitmelerine izin verilmiştir. Bu izin ise ikamet ettikleri süre boyunca hal ve davranışları gözetilmek şartıyla verilmiştir²⁹⁰³.

Geri dönüşler ile ilgili istisnai durumlar yaşanmıştır. Örneğin Maliye Nazırı tarafından gönderilen belgede Suriye ahalisinden olup Kırklareli'ne sevk edilen reji müdürü Mehmed Şafi Efendi'nin görev yeri Nablus'a geri gönderilmesinin idarece elzem olduğu bildirilmiştir. Dahiliye Nezaretince verilen cevapta ise Suriyelilerden on altı yaşından küçük, altmış yaşından büyük kişiler ve kadınların memleketlerine dönmelerine müsaade edildiği, bunun dışındaki kişilerin savaş dolayısıyla dönüşlerine Meclis-i Vükela tarafından izin verilmediğini, Nablus reji müdürü Mehmed Şafi için zaruri bir durum olduğundan incelemenin yapılacağı bildirilmiştir²⁹⁰⁴.

Suriyeli ailelerin geri dönüşleri ile ilgili yapılan önemli bir düzenlemede bu dönüşlerin isteğe bağlı gerçekleşmesidir. Kendi istekleri doğrultusunda memleketlerine gitmek isteyenlere izin verileceği gibi gitmek istemeyenlerin gönderilmeye zorlanmayacağı açıkça belirtilmiştir²⁹⁰⁵. Böylece kendileri için yeni bir hayat kurmuş olan ailelerin bu düzenlerinin bozulmamasına dikkat edilmiştir.

---

²⁹⁰¹ BOA DH.EUM. 4.Şb. 18-9.

²⁹⁰² BOA DH.EUM. 4.Şb. 20-32.

²⁹⁰³ BOA DH.EUM. 4.Şb. 18-36.

²⁹⁰⁴ BOA. DH.EUM. 4.Şb. 19-12.

²⁹⁰⁵ BOA DH.EUM. 4.Şb. 22-6.

Sonuç

Arap milliyetçiliği tarihi süreç içerisinde birçok etkenin sebep olduğu zaman içerisinde gelişen bir olgu olarak varlığını sürdürmüştür. Söz konusu etkenler, Fransızlar tarafından Mısır'ın işgali, Mehmet Ali Paşa'nın Suriye-Lübnan bölgesindeki politikaları, İttihat ve Terakki yönetiminin Arap politikaları, batılı misyonerlerin Lübnan başta olmak üzere Suriye bölgesindeki faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin bölgede merkezi otoritesinin yeterli olmaması, I. Dünya Savaşı'nın meydana gelmesi, Arap entelektüel ve burjuva sınıflarının ortaya çıkması, Şerif Hüseyin'in isyanı vs. şekline birçok etken Arap milliyetçiliğini doğup gelişimini biçimlendirmiştir. Bu çalışmada Arap bağımsızlık hareketlerinin erken devresi hakkında genel bilgiler verilmiş olup Birinci Dünya Savaşı'nda devletin toprakları içerisinde gelişen Arap bağımsızlık fikir ve hareketlerine karşı aldığı önlemlerden birisi üzerinde durulmuştur. Söz konusu bu önlem Bahriye Nazırı, Dördüncü Ordu Komutanı ve aynı zamanda gittiği bölgede geniş yetkililer ile donatılan Cemal Paşa ve uygulamaları olmuştur.

Cemal Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlere karşı Kanal Harekatlarında geri çekilmek zorunda kalınca Suriye bölgesine gelmiş ve savaş içerisinde faaliyetlerini arttıran bazı Arap dernek ve cemiyetlerinin etkilerini kırmak için mücadele etmiştir. Başlangıçta sert tedbirlere başvuran Cemal Paşa savaş mahkemeleri kurarak bazı Arap ileri gelenlerini yargılayıp bazılarını da idam ettirmiştir. Bu idamlar şüphesiz halk üzerinde güçlü tesirler bırakırken Arap isyanlarını da beraberinde getirmiştir.

Cemal Paşa Arap bağımsızlık fikir ve hareketlerine karşılık Suriye bölgesinde önlem almak amacıyla göç politikalarına başvurmuştur. Devam eden Ermeni göçlerinin bir kısmını Arap bağımsızlık hareketine karşı kullanan Cemal Paşa, Ermenilerin iskân yerlerinin belirlenmesinde rol almış, bunun dışında Suriye bölgesinde şüpheli olarak tespit edilen kişi ve ailelerin Anadolu'ya sevk edilmelerinde etkili olmuştur. Böylece milliyetçilik hareketlerini destekleyen Arap aileleri Anadolu'da Türk nüfusunun yoğun olduğu bölgelere sevk ederek Arap bağımsızlık hareketlerinin engelleneceği düşünülmüştür.

Göç olgusu yüzyıllardır devam eden bir süreçtir. Birçok sebepten ötürü insanlar göç etmektedirler. Ekonomik, bölgeler arası eşitsizlik, çevre sorunları, savaş, suç ve şiddet oranları, ırkçılık, iklim gibi birçok unsur insanların göç etmesi veya ettirilmesine neden olabilmektedir. Çalışmada belirtildiği gibi siyasi olaylar da insanların göç etmesine neden olabilmektedir. Şüphesiz

göç olgusu birçok zorluğu da beraberinde getirmektedir. Çünkü kişinin kendisi için yabancı olan bir yerde yeni bir yaşam kurması, bazen bilinmeyene yolculuk yapması insanların yeni bölgelere uyum sağlamasında zorluk yaşamasına neden olmaktadır. Eğer ki göç zaruri sebeplerden dolayı meydana gelmiş ve toplu bir şekilde gerçekleşmiş ise bu durum insanlar için zorluk derecesinin arttığı bir hal almaktadır. Nitekim Suriye'den göç ettirilen aileler bu konuda bazı problemler yaşamıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin oldukça zor bir süreçten geçtiği ve savaşın devam ettiği esnada göçe tabi tutulan ailelerin problemleri ile mücadele ettiği görülmüştür.

Anadolu'da muhtelif yerlere göç ettirilecek Arap ailelerinin seyahat esnasında ve gittikleri yerlerde perişan olmaması amacıyla çeşitli tedbirlere başvurulmuştur. Bunlardan en önemlisi ailelerin barınma problemini çözmek olmuştur. Bu amaçla sevk edilecekleri vilayet ve kazalarda öncesinde boşaltılmış emval-i metruke haneleri ile bu problem aşılmaya çalışılmış ve hanelerin Arap ailelere tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır. Bununla beraber ailelerin yolculukları sırasında iaşelerinin karşılanması, yol ücretleri, ev ve nakliye masrafları, alacakları ücretler devlet tarafından ayrılan bütçelerden karşılanarak maddi problemler aşılmaya çalışılmıştır. Göç ettirilen ailelerin problemleri ikamet ettikleri yerlerde devam etmiştir. Özellikle sağlık problemi yaşayan aileler başta yer değişikliği olmak üzere çeşitli talep ve izinler için müracaatlarda bulunmuşlardır. Devlet yetkilileri ise yapılan bu müracaatlara kayıtsız kalmamış ve çözüm arayışlarında bulunmuşlardır.

Suriye'den Anadolu'ya göç ettirilen aileler içerisinde memleketlerine dönmek için taleplerin artması üzerine ailelerin geleceği ile ilgili çalışmalar düzenlenmiş, zaman içerisinde memleketlerine dönmelerine belirli şartlara göre müsaade edilmiştir. Öncelik olarak devletin güvenlik ve asayişini göz önüne alınarak 16 yaşından küçük erkeklere ve kadınlara daha sonra 60 yaş üzeri erkeklere memleketlerine gitmek için isterlerse izin verilmiştir. Yaş şartını taşımayan kişilerin ise Adana'dan öteye yani Suriye bölgesine gitmemek şartıyla Anadolu'da seyahatlerine izin verilmiştir. İkamet ettikleri bölgeden gitmek istemeyenler için de çözümler bulunmuş ve bu kişiler tekrar bir göç hazırlığı yapmak zorunda kalmamıştır.

Kaynakça

Arşiv Kayıtları

- BOA DH. EUM. 4.Şb 7-72 H.09.12.1334.
- BOA DH. EUM. 4.Şb. 19-11 H.18.07.1336.
- BOA DH. EUM. 4.Şb. 9-10 H.18.04.1335.
- BOA DH. Muhasebe, Levazım Mübayaat 65-19-9 M.19.11.1917.
- BOA DH. Muhasebe, Levazım, 65-19-8 M.19.11.1917.
- BOA DH.4.Şb. 19-11 H.18.07.1336.
- BOA DH.EUM. 4.Şb 12-10 H.05.09.1335.
- BOA DH.EUM. 4.Şb 15-12 H.03.03.1336.
- BOA DH.EUM. 4.Şb. 10-26 H.01.07.1335.
- BOA DH.EUM. 4.Şb. 13-24 H.08.11.1335.
- BOA DH.EUM. 4.Şb. 19-8 H.17-07.1336.
- BOA DH.EUM. 4.Şb. 20-32 H.03.09.1336.
- BOA DH.EUM. 4.Şb. 20-44 H.10-09.1336.

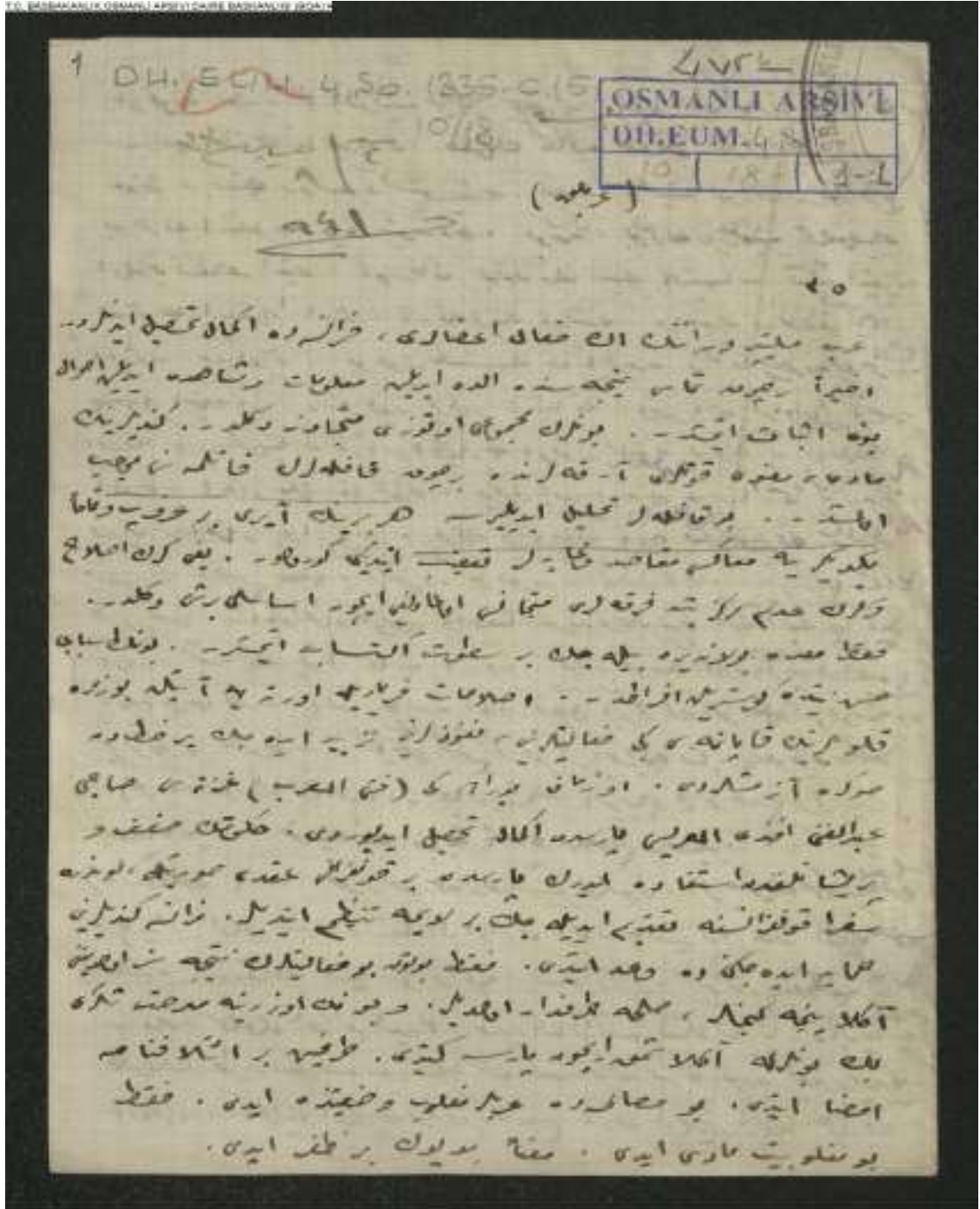
BOA DH.EUM. 4.Şb. 22-6 H.10.01.1337.
BOA DH.EUM. 4Şb. 10-29 H.04.07.1335.
BOA DH.EUM. 4Şb. 18-36 H.29.06.1336.
BOA DH.EUM. 4Şb. 23-87 H.16.05.1336.
BOA DH.EUM. 4Şb. 24-33 H.16.05.1336.
BOA DH.EUM. 4Şb. 8-3 H.02.01.1335.
BOA DH.EUM. 6.Şb. 25-40 H.28.01.1336.
BOA DH.EUM.4.Şb 10-18 H.15.06.1335.
BOA DH.EUM.4.Şb 10-37 H.08.07.1335.
BOA DH.EUM.4.Şb 11-12 H.08.08.1335.
BOA DH.EUM.4.Şb 11-6 H.04.08.1335.
BOA DH.EUM.4.Şb 12-4 H.03.09.1335.
BOA DH.EUM.4.Şb 12-5 H.04.09.1335.
BOA DH.EUM.4.Şb 12-52 H.13.10.1335.
BOA DH.EUM.4.Şb 13-16 H.01.11.1335.
BOA DH.EUM.4.Şb 15-6 H. 25.02.1336.
BOA DH.EUM. 4.Şb. 18-9. H.07.06.1336.
BOA DH.EUM.4.Şb 18-19 H.12.06.1336.
BOA DH.EUM.4.Şb 18-42 H.02.07.1336.
BOA DH.EUM.4.Şb 18-56 H.07.07.1336.
BOA DH.EUM.4.Şb 19-32 H.27.07.1336.
BOA DH.EUM.4.Şb 6-52 H.25.08.1334.
BOA DH.EUM.4.Şb 8-15 H.23.01.1335.
BOA DH.EUM.4.Şb. 8-14 H.22.01.1335.
BOA DH.EUM.4.Şb14-8 H.06.01.1336.
BOA DH.EUM.4Şb. 13-20 H.05.11.1335.
BOA DH.EUM.4Şb. 7-26 H.29.09.1334.
BOA DH.ŞFR. 59-107 H.19.02.1334.
BOA DH.ŞFR. 63-145 H.26.06.1334.
BOA DH.ŞFR. 69-130 H.02.01.1335.
BOA DH.ŞFR. 69-293 H.11.08.1334.
BOA DH.ŞFR. 75-122 H. 19.06.1335.
BOA DH.ŞFR. 86-77 H.26.06.1336.
BOA TŞR.HL. 3-28 R.11.02.1332.
BOA TŞR.HL. 3-40 R.19.02.1332.
BOA TŞR.HL. 3-161 R.04.05.1332.
BOA. DH.EUM. 4.Şb. 19-12 H.18.07.1336.
BOA. DH.ŞFR. 84-187 H.17.05.1336.

Araştırma Eserler

- Akıncı, Abdulvahap. “Milliyetçilik Kuramları”. *C.Ü İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.15/S.1 (2014), 131-150.
- Antonius, George. *The Arab Awakening The Story of The Arab National Movement*. Philadelphia: 1939.
- Artuç, Nevzat. “1915 Ermeni Olaylarına Farklı Bir Bakış”. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.7 (2008), 54-65.
- Artuç, Nevzat. *Ahmed Cemal Paşa (1873-1922) Askeri ve Siyasi Hayatı*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Atay, Falih Rıfki. *Zeytinadağı*. İstanbul: 1998.
- Aydın, Ayşe H. *Aliye Divân-ı Harb-i Örfisi*. İstanbul: 1993.
- Bababcan, Hasan. “Cemal Paşa”. *Araştırmalar, İnsan Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, S.5-6 (2001), 19-32.
- Bostancı, Mustafa. “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Hicaz’da Hakimiyet Mücadelesi”. *Akademik Bakış*, C.7/S.14 (2014), 117-136.
- Boztemur, Recep. “Arap İsyanı”, *Mülkiye*. C.35 (2011), 61-79.
- Çiçek, M. Talha. *Cemal Pasha’s Governorate in Syria, 1914-1917*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Dündar, Fuat. *İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*. İstanbul: 2018.
- Ergin, Ali Şakir. “Bustani, Butrus b. Bülus”. *DİA*, C.6, (1992), 473-474.
- Ertan, Temuçin F. vd. “Milliyetçiliğin Müphemliği: Milliyetçilik Nedir?”. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.62 (2018), 39-84.

- Gökçe, Özlem Toker. "Arap Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönemleri". *Yenifikir*, S.22 (2019), 55-71.
- Görgün, Hilal. "Rifâa et-Tahtavi", *DİA*, C.35 (2008), 95-97.
- Gürbüz, Ercan. *Suriye'de Ulus İnşa Çabaları ve Baas Partisi'nin Rolü*. İstanbul: Gelişim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Hoskink, Halford Lancaster. *British Routes To India*. London: 1966.
- Hut, Davut. "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", *Vekanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. S.1 (2016), 105-150.
- İzğöer, Ahmet Zeki. *Hatırat (1913-1922) Cemal Paşa*. İstanbul: DBY, 2006.
- Kalaycı, İsa. *Ortadoğu'dan Türkiye'ye Yapılan Göçler 1923-2000 (Irak ve Suriye Göçleri)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Milet, Milliyet, Milliyetçilik*. İstanbul: Timaş, 2013.
- Kayalı, Hasan. *Jön Türkler ve Araplar*. İstanbul: 1998.
- Khoury, Philip Shukry. *Syria and the French Mandate, The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945*. New Jersey: 1989.
- Koraş, Fatih. *Suriye'de Toplumsal Yapının Dönüşümü ve Arap Milliyetçiliğini Gelişimi 1860-2000*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Küçük, Cevdet. "Sykes-Picot Antlaşması". *DİA*, C.38 (2010), 204-206.
- Okutan, Çağatay. "Arap Milliyetçiliği". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.56/S.2, (2001), 157-172.
- Özalkan, Seda. "Tarihsel Perspektiften Arap Milliyetçiliği". *İnsamer*(2018), 1-7.
- Özcan, Azmi. "Milliyetçilik". *DİA*, C.30 (2020), 84-87.
- Özcan, Azmi. "Şerif Hüseyin, *DİA*, C.38 (2010), 585-586.
- Özdem, Ali Gökçen. "Büyük Devletlerin Değişmeyen Mücadele Alanı: Ortadoğu". *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C.10/S.2 (2016), 1-39.
- Özdemir, Mustafa. *I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Ülkesinde Yaşanan Göç Hareketleri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Samur, Sebahattin. *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 1995.
- Soy, H. Bayram. "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar". *Bilig*, S.30 (2004), 173-202.
- Tibi, Bassam. *Arab Nationalism Between Islam and the Nation-State*. New York: Macmillan, 1997.
- Toprak, Seydi Vakkas. "Cemal Paşa'nın Emriyle Aliye Sıkıyönetim Mahkemesince İdam Edilen Arap İleri Gelenlerinin Arap Ayrılıkçı Hareketleri Etkisi". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.27/S.2 (2017), 297-310.
- Turan, Mustafa. "I. Dünya Savaşı Öncesinde Avrupa Devletlerinin Siyaset Stratejileri ve Osmanlı Devleti". *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu Budapeşte*, ed. Aynur Yavuz Akengin vd. (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2015), 57-89.
- Uzun, Turgay. "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S.4 (2000), 257-275.
- Vatanoğlu, Burcu. *Savaş Dönemi Tedbiri Olarak Zorunlu Göç: Ermeni ve Arap Zorunlu Göç Uygulamalarının Kıyaslanması*. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Winter, Stefan. *A History of the Alawis*. USA: Princeton University, 2016.
- Yonker, Carl C. *The Rise and Fall of Greater Syria*. Berlin: de Gruyter, 2021.
- Zeine, Zeine N. *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*. çev.Emrah Akbaş, İstanbul: Gelenek, 2003.

EK-1

DH.EUM.4.Şb.00010.00018.001

Arap milliyetçilerinin faaliyetleri ile ilgili raporun ilk sayfası

EK-3

EK-4

DIJL1M4 50-0018 0009.001

Memleketlerine dönecek on altı yaşından küçük erkeklerin ve kadınların isimlerinin olduğu cetvel

Tablo:1 On altı yaşından büyük olup Dördüncü Ordu mıntıkası dahilinde seyahat etmemek üzere diğer bölgelere gitmelerine müsaade edilen erkek Araplara dair: 16 Mart 334 (1918) tarihine kadar giden kişilerin künyelerini gösteren cetvel

Sıra	İsim ve şöhreti	Baba ismi	Memleket i	Yaşı	Göç ettirilme sebebi	Göç ettiği mahal	Seyahat varakasının tarihi	Mülâh azat
	Ya'kub Ebu'l-hüda Efendi	Hasan	Remle	52	Berây-ı iskân	Dersaadet	4 Mart 334	-
	Numan	Cubran	Sûr	21	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Kırşehir	9 Mart 334	-
	Mehmed	Tayif Rüstem	Baalbek	25	Berây-ı iskân Kutaya sevk edilmekte iken hataen katl ve iki senemden mahkumeti ikmal etmiştir.	Pozantı	11 Mart 334	-
	Papas Hikmet Berâr	Toros	Halep	44	Casusluktan berat ederek bekası caiz	Dersaadet	12 Mart 334	-

					görülememesine mebni			
	Abdu'l-Ğani Paşa	Mahmud Paşa	Suriye	60	Berây-ı iskân	Dersaadet	13 Mart 334	-
	Hayriye	Ğani Paşanın hizmetçisi	Suriye	21	Berây-ı iskân	Dersaadet	13 Mart 334	-
	Kostantin	Naar Efendi Ma'zûr	Beyrut	61	Casuslukla alakadar olmasından dolayı	İzmir	13 Mart 334	-
	Cemal Bey	Mahmud Paşa	Şam	42	Berây-ı iskân	Bursa	16 Mart 334	-

Tablo:2 On altı yaşından küçük erkekler ile kadınların memleketlerine gitmek üzere 2 Mart 334 (1918) ve 497 numaralı emirname üzerine seyahat varakası verilen Arap ailelerinin 16 Mart 1334 (1918) tarihine kadar giden kişilerine künyelerini gösteren cetvel.

Aileler	Sıra	İsim ve şöhreti	Baba ismi	Memleketi	Yaşı	Göç ettirilme sebebi	Göç ettiği mahal	Seyahat varakasının tarihi	Mülâh azat
Huri Ailesi	1	Filib Huri	Ceyb Huri	Sûr	14	Casuslukla alakadar bulunmasından dolayı	Sûr	6 Mart 334	-
	2	Validesi Feride	-	Sûr	50	Casuslukla alakadar bulunmasından dolayı	Sûr	6 Mart 334	-
	3	Hemşiresi Lirya	Ceyb Huri	Sûr	12	Casuslukla alakadar bulunmasından dolayı	Sûr	6 Mart 334	-
	4	Hemşiresi Mari	Ceyb Huri	Sûr	10	Casuslukla alakadar bulunmasından dolayı	Sûr	6 Mart 334	-
	5	Hemşiresi Kamin	Ceyb Huri	Sûr	8	Casuslukla alakadar bulunmasından dolayı	Sûr	6 Mart 334	-
Said Bey Ailesi	6	Sare	Said	Sûr	60	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	6 Mart 334	-
	7	"Mehine"	Said	Sûr	45	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	6 Mart 334	-
Cübran Bey Ailesi	8	Memduh	Cübran	Sûr	13	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	9 Mart 334	-
	9	Validesi Hilan (Helen)	Cübran	Sûr	45	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	9 Mart 334	-
	10	Hemşiresi Vaid	Cübran	Sûr	22	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	9 Mart 334	-
	11	Hemşiresi Affe	Cübran	Sûr	18	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	9 Mart 334	-
	12	Hemşiresi Şanile	Cübran	Sûr	15	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	9 Mart 334	-
	13	Diğer hemşiresi Âğ	Cübran	Sûr	11	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	9 Mart 334	-
	14	Diğer hemşiresi Nazife	Cübran	Sûr	9	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	9 Mart 334	-
Ceyb ğai	15	Süeda	Ceyb ğai	Sûr	30	Sahilde bekası caiz	Sûr	10 Mart 334	-

Bey Ailesi						görülememesine mebni			
	16	Selim	Ceyb ğaî	Sûr	9	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	10 Mart 334	-
	17	Elmaze	Ceyb ğaî	Sûr	15	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	10 Mart 334	-
	18	“Ücine”	Ceyb ğaî	Sûr	14	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	10 Mart 334	-
	19	Mari	Ceyb ğaî	Sûr	17	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	10 Mart 334	-
	20	Mişel	Ceyb ğaî	Sûr	2	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	10 Mart 334	-
	21	Mekurya	Ceyb ğaî	Sûr	4	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	10 Mart 334	-
	22	Afife	Ceyb ğaî	Sûr	3	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	10 Mart 334	-
İlyas ğali Ailesi	23	Selime	İlyas ğali	Sûr	35	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	10 Mart 334	-
	24	“Kesure”	İlyas ğali	Sûr	11	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	10 Mart 334	-
	25	Bespare	İlyas ğali	Sûr	10	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	10 Mart 334	-
	26	Afife	İlyas ğali	Sûr	15	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	10 Mart 334	-
	27	Sofya	İlyas ğali	Sûr	13	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	10 Mart 334	-
	28	Mari	İlyas ğali	Sûr	6	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	10 Mart 334	-
	29	“Jûj” (Joj)	İlyas ğali	Sûr	3	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	10 Mart 334	-
-	30	Selim	Kara pavlis	Sûr	14	Casuslukla alakadar bulunmasından dolayı	Sûr	10 Mart 334	-
-	31	Meryem	Yusuf	Kudüs-i Şerif	34	Düşman istikametine giderken derdest olunmasına mebni	Şam	12 Mart 334	-
-	32	Roza	İsa	Kudüs-i Şerif	15	Düşman istikametine giderken derdest olunmasına mebni	Şam	12 Mart 334	-
Süleyman Bey Ailesi	33	Sadi Jirak	Süleyman	Sûr	25	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	12 Mart 334	-
	34	Hanne	Süleyman	Sûr	3	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	12 Mart 334	-
	35	Culye	Süleyman	Sûr	30	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sûr	12 Mart 334	-
	36	Zirak Efendi	Süleyman	Sûr	10	Sahilde bekası caiz görülememesine	Sûr	12 Mart 334	-

						mebni			
	37	Zekiye	Süleyman	Sür	12	Sahilde bekası caiz görülememesine mebni	Sür	12 Mart 334	-
-	38	Cemile	Halil	Kudüs-i Şerif	15	Düşman istikametine giderken derdest olunmasına mebni	Şam	13 Mart 334	-
-	39	Meryem	Süleyman	Kudüs-i Şerif	16	Düşman istikametine giderken derdest olunmasına mebni	Şam	13 Mart 334	-
-	40	İsa	Hanne	Kudüs-i Şerif	14	Düşman istikametine giderken derdest olunmasına mebni	Şam	13 Mart 334	-
Abdulğani Paşa Ailesi	41	İhsan Bey	Abdulğani Paşa	Şam	14	Berây-ı iskân	Şam	13 Mart 334	-
	42	Adile Hanım	Abdulğani Paşa	Şam	35	Berây-ı iskân	Şam	13 Mart 334	-
	43	Hemşiresi Şükriye Hanım	Abdulğani Paşa	Şam	12	Berây-ı iskân	Şam	13 Mart 334	-
Andros Ailesi	44	Hanne	Andros	Hayfa	45	İhanet vakasından dolayı	Şam	13 Mart 334	-
	45	Kerimesi Yumna	Andros	Hayfa	19	İhanet vakasından dolayı	Şam	13 Mart 334	-

Türkiye-Suriye

Ortak Kültür

Tarih ve Göç

M.S. 800 yıllarından itibaren Orta Asya'dan Ortadoğu'ya yönelik Türk göçünde Suriye ve Mısır, Anadolu'dan çok önce Türk varlığının damga vurduğu coğrafyalardan olmuştur. Hâlihazırda bu iki ülkede yerleşik bir Türk varlığı ortaya çıktıktan bir süre sonra Türklerin göçü Irak, Suriye, Mısır ve İran'dan Anadolu'ya doğru yön değiştirmiştir. Dolayısıyla günümüz Türkiye ve Suriye'si arasındaki ilişki sadece bir komşuluk ilişkisi değildir, aynı zamanda ortak tarih ortak bellek ilişkisidir de. Dolayısıyla bin yılların tarihine baktığımızda Suriye'yi Türkiye olmadan, Türkiye'yi de Suriye olmadan anlamak çok zordur.

Suriye'nin son yüzyıldaki tarihsel deneyimi çoğu bakımdan Cumhuriyet Türkiye'sine benzese de modern Suriye devletini ve toplumunu şekillendiren unsurların aslında XIX. yüzyıl Osmanlı bürokratik geleneğinde şekillendiğini, Suriye'nin kurucu unsurlarının hemen hemen tamamının Osmanlı siyasal ve toplumsal ikliminde yetiştiğini belirtmemiz gerekir.

Ancak iki ayrı devletin ortaya çıkışıyla iki toplum arasındaki bağ zayıflamış, bu durum toplumların ayrı istikametlerde ilerlemelerine, birbirlerinden habersiz olmalarına ve ne yazık ki aralarındaki ilişkinin daha da zayıflamasına zemin hazırlamıştır. Bu ayrılık ülke insanların birbirleriyle ilgili bilgisizliğine ve önyargılarına da zemin hazırlamıştır. Ne Suriye'de Türkiye'yi, Türk toplumunu tanımaya yönelik akademik çalışmalar veya entelektüel bir merak olmuştur, ne de Türkiye'de Suriye'ye yönelik böylesi yeterli düzeyde bir merak gelişmiştir. Bu bağlamda her iki toplumun ortak tarih ve ortak hafızasının ortaya konması elzem bir hale gelmiştir.

Üniversitemiz Göç Enstitüsünce yayınlanan bu kitabın amacı, son 25 yılda iki toplum arasında artan ilişki ve Suriye'de yaşanan iç savaştan sonra Türkiye'ye yaşanan göç dalgasıyla, Suriye insanını pratikte deneyimleme fırsatına rağmen bu komşu toplumun Türk kamuoyu ve hatta Dünya kamuoyu tarafından yeterince tanınmamasına karşın bu durumu düzeltmek adına akademik bir bilgi kaynağı üretmektir. Suriye'nin tarihi, tanımı, siyaseti, Osmanlı ve Türkiye'yle ilişkisine dair birçok makalenin kaleme alındığı bu hacimli kitabın Türk ve Dünya kamuoyundaki Suriye ve Suriye toplumu ile ilgili eksik bilgilenmeyi az da olsa telafi edebilir.

